

१२ १६१३.]

इतिमली हरण.

[विनका २ गोक्षि३०]

पद्मिनी स्व. पत्तिश्रील म्हापात्रे
 श्री फावर्म गुज्जती म्हापात्रे
 श्रीयुत पाद्माभातु व्यापारल यावत्
 तस्मिन्नी यत्किमपि नाग्रम सिद्ध.

[येद १८८३]

सं ध्या जीत.

अग्रतः],
 श्री. जिन, श्री. भरीताना दौर्गवारी—

[ચિત્ર ૧૯૮૩]

આશ્રમ ઉત્કલ.

• પ્રગટ]
શ્રી. એન. સી. મહેતાના સૌજન્યથી—

ભગવાન પ્રૌટિલ્ય

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ ભાણુકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર
રા. ગોરકિશ્નર

સમય :
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થાન :
રથસીની માહીતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

પુરાતન મૃદ્ધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

તક્ષશિલા ... અદ્યતનસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોતું રાજનું પાટનગર.

કુસુમપુર આવતાં પાસે

રાક્ષસ મગધના નરેન્દ્ર દિરઘયુગ્મનો મંત્રી.

વક્રનાસ મગધના નરેન્દ્ર દિરઘયુગ્મનો અમ્રાત્ય.

સુસોહા તક્ષશિલાના રાજા સુબાહુની પુત્રી, જે દિરઘયુગ્મની રાણી.

દિરઘયુગ્મ

ધર્મનંદ

શુદ્ર મહાપદ્મ નંદની વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા

જી રાસધં મહાપુરુષ હતો. શ્રી કૃષ્ણના પ્રગંભક વેદવ્યાસે તેને દુષ્ટ ચીતરી, અન્યાય કર્યો છે.

બૃહદ્રથ વશનો તે મેહારથી મગધદેશના પાટનગર ગિરિમગ્ધમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને આખા આર્યાવર્તમાં અકર્ષણપદ લેવું હતું—આર્યાવર્તને એક કરવું હતું. આ મોહક મહત્વાકાંક્ષા પુરી પાડવા તેણે કમ, શિશુપાલ વગેરેને પોતાના મામતો બનાવ્યા હતા. ખરેખર તે મહાન હતો. તેણે મહાન સ્વપ્ન સેવ્યું—અને તે એવન માટે જીવ આપ્યો.

શ્રી કૃષ્ણને જરાસંધનું અપ્પનું રચ્યું નહીં, કારણ કે તેમને પણ એવુંજ સ્વપ્ન આવતું હતું. સ્વપ્ના સેવનારની રાખ ઉપર સિદ્ધ કરનાર ઈમારત ચણે છે.

શ્રી કૃષ્ણે જગત્સંધને મરાવ્યો અને પોતે વાસુદેવપદ લીધું. ધર્મરાજને ત્યાં રાજસૂયયજ્ઞ વખતે મમસ્ત આર્યાવર્તે તેમને અર્ધ આપ્યો. મિહામનવીહોણા, પુરુષોત્તમ વ્યક્તિત્વમળથી આર્યાવર્તની એકતાની મૂર્તિ બન્યા.

શ્રી કૃષ્ણ જરાસંધથી જળરા હતા. આ સ્વપ્ન સેવતા તે કચરાયા નહીં; પણ આ સ્વપ્નાની મિદ્ધિ કરતા ઉપજેલા જંઝાવતમાં બીજા બધાને વિનાશ થયો. આર્ધ રાજ્યો કુરુક્ષેત્રમાં મોહોમાહે કપાઈ મુવી.

ભારતનું મહાપુદ્ધ આવતું હતું ત્યારે જરાસંધનો પુત્ર સદદેવ રણમાં મુલો અને પાર્શ્વપુત્ર અભિમન્યુને ત્યાં પરીક્ષિત જન્મ્યો.

તે મમયે ધુમે બંધાયો—કલિકાલ બેઠો આર્યાવર્તની શક્તિ, ઇન્દ્રિયલિન્ન-યષ્ટ મહા, તેનાં તેજ ગાખા થયાં.

આ અધકારમાર્થી સંસ્કૃતિ સાત્ત્વવા મહર્ષિઓ અરણ્યમાં જઈ રહ્યા. નૈમિષારણ્યમાં શૌનક ઋષિએ બાર વર્ષ મુધી સત્ર આદર્યો. ત્યારે વ્યાસ દ્વિપાયનના શિષ્ય, મૃત પુરાણી લોમહર્ષણના પુત્ર ઉત્તરવાએ મહાભારત અંતે પુરાણી કલી મહાજાગ્યા. આ સમયે મુગધની ગાદી પર જરાસંધનો વંશનો રાજા સેનાગિત રાજ્ય કરતો હતો.

થોડાં સિકા પછી કાશીરાજ શિશુનાકના વશમાં રાજા અગતશત્રુ મુગધમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ગૌતમ બુદ્ધ બૌદ્ધમત પ્રસાર્યો. અગતશત્રુનાજ રાજ્યકાલમાં બુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વ. ૫૪૩ માં નિર્વાણ પામ્યા. અગતશત્રુએ કાશીસ ને વૈશાલિ જીત્યા; ગિરિમગ્ધ છોડી ગંગાને મોણ નદીના સંગમ પર પાટલિપુત્ર સ્થાપ્યું તેના ખડીએર આજે પટણા પાસે મળે છે, તેના પૌત્ર ઉદયે પાટલિપુત્ર પાસે કુસુમપુર વસાવ્યું. ઉદયના પૌત્ર મહાનંદીની શરૂાને પેટે મહાપદ્મ જન્મ્યા.

મહાપદ્મનંદ નવ નંદ—નવીન નંદ કહેવાયો. તે કક્ષિતો અવતાર ગણાયો.

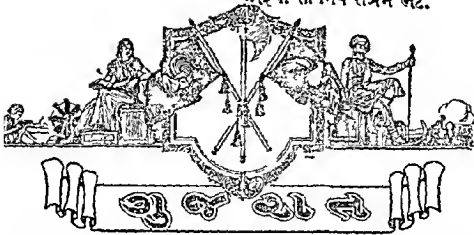
પરીક્ષિતના જન્મથી મહાપદ્મના અભિષેક મુધી ૧૦૫૦ વર્ષ વીત્યા; સપ્તર્ષિમંડળ કૃત્તિકામાં હતું તે પૂર્વાષાદામાં આવ્યું.

મહાપદ્મ નંદે જરાસંધનું સ્વપ્ન મિદ્ધ કર્યું; તે સાર્વભૌમ થયો. તેણે પરશુરામની માફક ક્ષત્રિય મહાવીર.

કવિ મધ્યાન્હે પહોંચ્યો.

મહાપદ્મે લાખો વખત રાજ્ય કર્યું તેના મેનપા પ્રતાપે ધરણી કાપી રહી.

દાદાજી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સંપ્રદાને
શ્રીયુત શાહાભાઈ આણંદજી ચાવડા
તરફથી સંવિનય સપ્તેમ ભેટ.

પુસ્તક ૧૧]

ચૈત્ર ૧૯૮૩

[અંક ૧

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૧૯૮૩-૮૪

ગુજરાતી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

૧૯૮૩-૮૪

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુણ સતાનો,
સમય મંગળ ગુજરાતી ગીર્વાણના યજ્ઞ મારાનો,
અહ તરછેડે બહેને દીન ને દુખળી કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી

પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમા અવશ્ય કર્યો માના મોઢે,
પ્રથમ શબ્દ મે એ વાણીમા ઉચ્ચાર્યો કાચો કોઢે

તાત જાત સહુ સંજનતજા પ્રિય મુખમા એ વાણી મહાને
એ વાણીના અમૃતઝરણા અતરમા નિશાનિ ચાલે,
ચત શત સદ્ગત લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા
પરમપદમા પ્રસરી રજા એ વૃહત સાકના લાણકારા

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુજરાતી ગીરનો જય ગાઓ !

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

વિશ્વવિદિત મર્જનજીની મહાવાણી ચાત છે,
બચના, હોંડી, મહામંદ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરસિંયાએ પ્રથમ ઘડી એ સુન્દર રૂપતી ગણી,
પ્રેમાન દે કાંધી કેળરી રિધરિવ રસની શ્રીવનારી,
નાનાલાસતજા મૃદુ કંઠથી લલિત બની રી સદકાળી,
ગોવંધન, ગાંધી, ને કનૈયે કાંધી સમૃદ્ધિશાળી

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુજરાતી ગીરનો જય ગાઓ !

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

જે વૃષ્ટિ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ રાત્નવદડ કરમા લીધો
જે જુમિપર પરશુરામે શ્રદ્ધાતપનો નિજય કીધો,
જેની કુખના પ્યાનદ ને ગાંધી સમ રત્નો ગળે,
તેની વાકના વિજય દુહિસતત અભિજ જગમા માળે

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગુનરાત] સિંહના મુખવાળા છબ્બ આગળ સુવર્ણપાટ પર [ચૈત્ર ૧૯૮૩
એક પથ્થરની મૂર્તિ સમી સુંદરી પડી હતી.

—ભગવાન કૌટિલ્ય:

—૪૪ ૬૧

મગધને દ્વાસે આર્યાવર્ત કુળતું; શ્રુતિ અને સંસ્કૃતિએ બહારવટું લીધું હતું.

હિંદમાં નવનંદ કુલનો સર્વાર્થસિદ્ધિ દિરઘયુગ્ત પાટલીયુગમાં રાજ્ય કરતો હતો, પશ્ચિમ એશીયામાં ધરાનનો શહેનશાહ દારા ચમન કરતો હતો. તે વખતે મેસીડોનનો મહત્ત્વકાંક્ષી નરેશ શીલીપ ગ્રીસનું સ્વાતંત્ર્ય ધીનવી લેતો હતો.

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬ માં શીલીપ ગુજરી ગયો. ને તેનો દીકરો સીકંદર ગાદીએ આવ્યો. બાપ દીકરાને નાતું પણ સશક્ત લશ્કર અને દિગ્વિજયની મહત્ત્વકાંક્ષા મુકી ગયો. આ વીસ વર્ષના

છોકરામાં મહાન સહયુષ્ણ, મહાન દોષો, ને મહાન ભિન્નિઓ હતી; એનો શુર એરીસ્ટોટલ હતો.

એણે ગ્રીસને જોતજોતામાં ચોળા નાખ્યું; અને થીબ્સને જમીનદોસ્ત કર્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૫ માં તે ૩૦૦,૦૦ પાળાને ૫૦૦૦ થીડેસ્વાર લઇ એશીયા જીતવા નીકળ્યો.

મખાનક મહેમ્મદાની આ મૂર્તિએ થોડા મહીનામાં મીસર, ધરાન ને બેક્ટ્રીયા લઇ પોતાની મત્તા ખેસારી સરકારી ધુરપ, આફ્રીકા ને પશ્ચિમ એશીયા આ મહાન વીરના જયધ્વજથી ગાજી રહ્યું.

હવે વાર્તા શરૂ કરીએ—

પ્રકરણ ૧ હું

જેમાં ધનનંદનું શાસન અસ્વીકાર્ય છે તેની ખાત્રી થાય છે

આંધ્રમતા રવિના મીઠા તેજમાં આન કરતું પાટલીયુગ વીસતરી રહ્યું હતું. નંદકુલના રેંદ્રનું પાટનગર અમરાવતીના વૈભવને સરમાવતું હતું.

મહાપદ્ર નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિરઘયુગ્ત સર્વાર્થસિદ્ધનું ખીરદ ધારી, મગધને સિંહાસને

વીરાજતો હતો. તે સૈન્યથી આર્યાવર્તને કંપાવતો હતો અને ધનથી કુબેરની વિંડખના કરતો હતો. આ નંદને બૌદ્ધ સાહિત્યે ધનનંદના નામથી ડાખ્યો છે.

આ સમયે મગ્યાન્હે પહોંચેલો કલ્પિ સોભે કલાએ તપતો હતો.

જરાયધને સિંહાસને બેઠેલો શ્દ્ર મહાપદ્રનો

વંશજ, ઇંદ્રની સ્પર્ધા કરવા પોતાને 'નરેન્દ્ર' કહાવતો હતો. તેણે રાજગૃહ દેવશ્રેષ્ઠના જીવનને ઝાંખું કરતું હતું.

આ રાજગૃહ તરફ એક થોડો દોડતે ઘોડે જતો હતો.

ઘોડો સફેત ધાટીલો હતો; જરીનાં બધેનો પર ધુધરીઓ ખણખણતી.

ઘોડે ખેસનાર ત્રીસ ચાલીસ વર્ષનો સ્વરૂપવાન થોડો હતો. તે કઢાવર હતો; ને તેની આંખો મોટી ને તેજસ્વી હતી.

તેને માથે મણિજીવિત મુગટ હતો. તેના લાંબા વાળ હવામા ઊડતા. તેની છાતીએ બખ્તર હતું; હાથે રક્ષણ માટે, સોને મઢવા લોખંડના ભપટા હતા. તેણે ઢેડે હાથ હુંકું ગણાય એવું અગર પહેલું હતું. તેને નળે ને પગે પણ લોખંડનું સંરક્ષણ હતું. તેને ઢેડે એક નાચું અડગ હતું. ને આંધે ધનુષ્ય ને બાણ હતા.

દોડતેને હાંકતે ઘોડે તે આગળ વધ્યો. રાજગૃહના દરવાજા આગળ તે આવ્યો. એટલે રક્ષકોએ એકદમ ખારણાં ઉઘાડી આપ્યાં. આગલા દરવાજાથી અંદરના દરવાજા સુધીનો રસ્તો ધણો સાંકડોને પથ્થરથી જડેલો હતો. તેની બંને ગમ ઉંચી ભીતો હતી; અને તેના પર ધનુષ્ય લઈ રખેવાળો ઉભા હતા. કોઈનીય પરવા કર્યા વગર ઘોડેસ્વાર આગળ ગયો; અને પરિચિત રસ્તા પરથી ઘોડો ચારે પગે, અંદર ગયો.

ઘોડેસ્વાર પાસે આવતાં અંદરનાં દરવાજા પણ ખુલી ગયા; અને ખોલનારાઓ હાથ જોડી, આ રાજપુરુષને નમી રહ્યા.

રાજગૃહના અંદરના દરવાજા ખુલતાં નવી અંદરનારો અપહર, કેટ જોનાર કદી ક્યારી શકે નહીં એવી-સજિ ઘોડેસ્વાર આગળ પ્રસરી રહી.

નગર પહોંચે ત્યાં સુધી ઉપવન વીસ્તરતું; સુંદર લીલોતરી ચારે તરફ પ્રસરતી. સાજીનો એક ફરિડો, ધીમા સ્વથી વાતાવરણ મોહક કરતો પ્રાસાદનાં પગથીયાં પર નર્તન કરી ગંગાને મળવા ચાલી જતો. મંદ પૂવન વૃક્ષોને ડોલાવતો. પક્ષીનાં વૃંદો આત્મસંતોષથી કલ્લોલતાં.

આવી અપૂર્વ સજિમાં નરેન્દ્રનું અહલુત જીવન દેખાતું હતું. તે કોઈ કીમીયાગરની કારી-ગરી હોય એવું લાગતું. ત્યાં સોના ચાંદીની સરિતાઓ કલાકૃતિઓમાં ફરી ગઈ હતી, પણ એકાગ્રચિત્તે આગળ વધતા આ રાજપુરુષને આ સૌદર્ય જોવાની પુરસદ નહોતી. ઉદ્યાન ખે પળમાં વટાવી જીવનનાં બાર આગળ તે પહોંચ્યો. અને ઘોડેથી નીચે ઉતર્યો. ઉભેલા સેવકોને વગર બોલે ઘોડો સોંપી તે અંદર ગયો.

ખારણાં બહાર જીલ્લા હાથીઓના આવતો, ને થનગનતા ઘોડાઓના રખેવાલો નીચા નમી નમી નમસ્કાર કરી રહ્યા હતા. આ અધીરા રાજપુરુષે તેના તરફ નગર પણ કરી નહીં.

જીવનની અંદરના ખડોની શોભાના પાર નહોતો. સ્વભાવલિપી શોભતા આ અંગમાં ઉપવનમાં ફરતા મધુરો ચાંલલા પર ખેસતાં રૂપાના ચર્ચ ગયા હતા. બકાર જીલ્લા હાથીઓ કુંભી આગળ આવતાં સુવર્ણમય બન્યા હતા. ચારે તરફ સુવર્ણનાં ઉડતાં પંખીઓ રતન-ઉડિત ચાંચમાં લીલમના ખીન્ને લઈ, નિશ્ચેતન બની પ્રાસાદના ખડો શોભાવતા હતા.

થોડાક થોડાઓ આંગણમાં ઉભા હતા; કેટલાક અધીરાઈમાં ફરતા હતા; કેટલાક ગર્વથી શટી રહ્યા હતા; કેટલાક રૂપે મટેલી ભીંતમાં મુખ તીરખાં તીરખાં મુઠે તાલ-દેવ હતા.

નવા બોવનાર રાજપુરુષને આવતો દેખી આ બધા ગભરાઈ સજી ચમક્યા; તેને આ

બધાની પરવા નહોતી, ચાર ફલંગ મારી તે આંગણું વટાવી
અંદર ગયો. તે અદ્ભુત થતાં બહાર ઉભેલા યોદ્ધાઓએ
એક બીજાની સામે બીકથી જોયું. મંત્રી રાક્ષસ
આજ આગ ઉતાવળમાં કેમ? શું થયું? કોણ આવી
ખનું? આ પ્રશ્નો કોઈ મોઢે
જોઈશું નહીં, પણ બધાના મોંદા
પર દેખાતા. અંદરના ખંડમાં
ખડ્ગધારી યોદ્ધાઓ ફરતા હતા-
વીકરાળ ને લુપ્પા સિંહોની
માફક. જમણે હાથે મંત્રજૂમિ
હતી. ત્યાં મંત્રીઓ મસલત કરતા
ને નરેન્દ્રને સલાહ આપતા હાથે
હાથે અધ્યક્ષસ્થાન હતું. ત્યાં
રાજ્યના અધ્યક્ષો રાજાને મળતા
અને આજ્ઞા સાંભળતા.

આ ખંડમાંથી અંદર જવાનાં
આ બારણાંમાંથી અંદર જતાં
એક વિરાટ ઉદ્યાન નજરે
મળતું. ત્યાં ઉદ્યાનની વચ્ચે નંદનું
રાજગડિત મેદાનગૃહ હતું.

બારણાં આગળ યાવની
સ્ત્રીઓ રાજ્ય સજ્જને ઉભી હતી.
તેમનાં હાથમાં તીર કામધં હતાં.
મદમાતી, મશકત, ફૂર યવનીઓ-
નું શે-ય અંતઃપુર માચવતું હતું.
એ યાવનીઓએ આડં તીર રાખી
રસ્તે રોક્યો-પણ હસતે મોઢે.
તે ખંને આવનારને જોળખતી
હતી. આ રોકાણુ એને મારે તે
માત્ર નિરુપયોગી વિધિરૂપ હતું.

બધાં ચઢાવી અધીરાધથી
રાક્ષસે રાજમુદ્રા જતાવી ને
યવનીઓએ તીર પાછાં ખેંચી
લીધાં.

‘સિનાગિત
ક્યાં છે?’ નેણે
પુછ્યું.

‘અંદર છે’
રૂપનાથી પણ
કઠોર અવાજે

મંત્રી રાક્ષસ

એક યાવનીએ કહ્યું.
તેને દેશની લાવા
હુઆરતાં નહોતું આવ-
તું એ રૂપ
દેખાયું.
“ દેવ

મોહનગૃહમાં છે ?” રાક્ષસે પુછ્યું.

“ રાક્ષસ ! શું છે ?” પાછળથી અવાજ આવ્યો.

રાક્ષસ પાછળ દ્રૌણે ને મંત્રજ્ઞમિમાંથી તેના તરફ આવતા એક વૃદ્ધ પુરુષને પ્રણામ કરી રહ્યો. વૃદ્ધ પુરુષની સાથે એક મુંડ સાધુ હતો તે ચાલી ગયો.

આ પુરુષ ઘણાજ વૃદ્ધ હતો. તેની કમ્મર ખુંધી થઈ ગઈ હતી. તેના બધા દાંત પડી ગયા હતા. તે લાકડી ઝાલી ચાલતો હતો. વૃદ્ધાવસ્થા બધાંને ગૌરવ અર્પે છે; માત્ર આ માણસ અપવાદ રૂપે રહી ગયો હતો એની આખોમા મળક, તિરસ્કાર ને ખંધાઈ ત્રણે હતા. તેના મુખ પર નિર્દયતા ને દુષ્ટતા હતા. તેનો નીચલો હોઠ આગળ આવ્યો હતો; સતત સેવેલા તિરસ્કારથી હોય એમ.

રાક્ષસ આ બચકર દુષ્ટતાની મૂર્તિ તરફ પૂજ્ય ભાવથી જોઈ રહ્યો, આ આવનાર અમાત્ય વકનાસ હતો. એની છુદિથી નંદનું રાજ્ય ચાલતું; એની શક્તિથી મગધ વિજય મેળવતું. એની મુત્સદ્દાગીરીની સહસ્રમુખી ફણી પર નંદના સામ્રાજ્યનો આધાર હતો.

“ સુરવર્ય ! એક પંચાત થઈ છે. તેથી દેવને પુછવા આવ્યો છું. ”

“ શું છે ?” નીચલો હોઠ વધારે ઝંખાવી વકનાસે પુછ્યું.

“ આભીર ગામમા આવવા ના પાડે છે. ”

“ કેમ ? ”

“ એના સુરબંધુ વગર એ આવતો નથી. ” તિરસ્કારથી રાક્ષસે કહ્યું.

“ તેને પણ લઈ આવવો હતો ને ? ”

“ કેમ કરી લઈ આવું ? સુવરાજ આભીર તેને પોતાની સાથે હાથી પર લઈ આવવા માગતો હતો. પણ તે બ્રાહ્મણ છે. દેવના શાસન

પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હાથી પર એસી કેમ આવે ? ”

“ નહીં રતો. ”

“ મેં સુવરાજને શાસનની ખબર આપી. ”

“ પછી ? ”

“ વિષ્ણુગુપ્ત સુરસે થઈ ગયો. ”

તિરસ્કારથી વકનાસ હસ્યો. “ બ્રાહ્મણને કે મીળજ ! તક્ષશિલામાં બ્રાહ્મણોનું ઘણું જોર છે. પછી ? ”

“ એણે કહ્યું- ”

“ શું ? ”

“ કમાત્ર શ્રોત્રીય આ નગરમા ચાલીને જશે-શ્રોત્રીય એટલે આત્માઈ શકટાલનાં દર્શન કરવા, એમ કહી શકટાલને ઘેર ચાલીને ગયો. ”

વકનાસના મોં પર વાદળ આવ્યું, તેના મુખ પરની દુષ્ટતા ધટ્ટ થઈ. તેની આંખમાં દ્રેષ્ય સ્પષ્ટ દેખાયો.

“ શકટાલનાં દર્શન કરવાવાળો એ કાણ છે ? ”

“ કાઠ એનો પહેલાનો શિષ્ય છે. ”

“ પછી આભીર કેમ નહીં આવ્યો ? ” વકનાસે પુછ્યું.

“ સુવરાજ કહે કે જ્યાં મારું અપમાન થાય ત્યાં હું નહીં આવું. ”

“ ત્યારે આવ્યો છે શું કામ ? ”

“ કહે કે મારી બહેનને મળવા આવ્યો છું, પણ માનસંગે નહીં. ”

“ એમ છે ? ” તિરસ્કારથી વકનાસે કહ્યું.

“ શું કરવું છે ? ”

“ સાસ દેવ પાસે. ”

“ પધારે ! ” કહી રાક્ષસે માર્ગ આપ્યો ને વકનાસ લાકડી ટોકતો આગળ ચાલ્યો. રાક્ષસ પાછળ ચાલ્યો.

ચંદ્રિકા

લેખક :
૨૧. 'રસબાલ'

મિત્ર લલિત

શી. બોમ ઘટમાં ખીલતી;
તાંક ગણોમાં રાગતી.
મલપતી
અલકાવતી,
જગચંદ્રિકા અજવાળતી

તુજ સાત તેજો બોમ મંડળને જરા અજવાળજો;
ઓ ચંદ્રિકા ! તુજ સુખ યકી અમૃત એ વરસાવજો. ૧

દિવસના પરિશ્રમ યકી
જન કેકે કલાંત બની જઈ.

તુજ અંકમાં
સુખ ધન્યતાં,
પડશે અધીરા બહુ યષ.

તેને લઈ તુજ ગોદમાં શાંતિ અનેરી આપજો.
ઓ ચંદ્રિકા ! તુજ સ્નેહની ધારા અનુપ વહાવજો. ૨

દિનકર તણી કે ઉજ્જ્વલાથી
વહા, વેલી સુકાઈ જઈ,
તુજ રશ્મિમાં
રસ યાચતાં;
ઉમાં રલાં કરમાઈ જઈ.

તેમાં વહાવી ધાર આંધળીની પ્રપુલ્લ બનાવજો
ઓ ચંદ્રિકા ! તુજ કૌમુદીથી જગતને નવરાવજો. ૩

કો પ્રેમી હેયું પ્રેમિકાના

વિયોગે બહુ ઝુરતું;

તુજ જ્યોતથી

મન સારિતી,

આશા અનેરી રાખતું,

ધરીવાર તે વિયોગને તુજ રક્ષિતી વીસરાવળે

ઓ ચન્દ્રિકા ! તે પ્રેમીને કેવી લાલ આપાવળે

૪

રજનીયરો નિજકર્મને

તુજ દેખતાં છુપાવશે;

અધાર મળી

સંતાપ રહી

તારા થકી દૂર નાસશે.

તેઓ તથા કેયો તરફ તુજ દષ્ટિને ના નાખળે

ઓ ચન્દ્રિકા ! તુજ દેવી હેયાની પતિતી પુરળે.

૫

તારા વિયોગે ઝુરતાં

પ્રેમી જનો દુઃખી થતાં

દિવસે છુપી

બીડાઇ રહી,

રાત્રે પ્રવૃદ્ધ બની જતાં,

તે કુમુદીને તુજ પ્રેમની ધારા થકી વિકસાવળે

ઓ ચન્દ્રિકા ! તે પ્રિય ચક્રારીને જરા આલિંગળે.

૬

કુદરત તણે બાલક કવિ

“રસ” પ્રચ્છતો તુજ રક્ષિતી,

સરિતા તટે

કે ગિરિશૃંગે

તલ સતો તુજ નીચુ નકી.

તેને અનેરી કાવ્ય શક્તિ અર્પાને રીઝાવળે

ઓ ચન્દ્રિકા ! તુજ વિમલ જ્યોતે કવિ હૃદય સત્કારળે.

૭

નવું ઓળખાણ

લેખક :

અ. જ્યેન્દ્રરાય લગવાનલાલ દુર્ગાજી

વિચાર :

રા. રવિશંકર મ. રાવળ

મણી અંધારીયું ચાલતું હતું. આજે મંગળવાર હતો. તાજેતર પાસ થએલ એડવાઈટ રમણલાલભાઈ ચોપારી ઉપર સંધ્યા-કાળે, નિત્યની પેઠે ફરવા આવ્યા હતા. ભાઈ અડધા પડધા વિચારમાં, અડધા પડધા છેટેથી આવતા ગડેરીવાળાને જોતા ખેંચ ઉપર અટકીને બેઠા હતા. એટલામાં બાળુ ઉપરથી એક પંખખી જોવા જણાતો ગૃહસ્થ ટેલતો ટેલતો ત્યાં આગળ આવી ખેંચના ખીળ છેડા ઉપર બેઠો. તેણે સફેદ મેટિડા સફેદ બાંધ્યો હતો. કોટ ઉપર ગળે ડીઝલી શાલ વીંછણા હતી અને તેના બે છેડા આગળ ખુલતા હતા. ચાંચવાળા પંખખી નેકડા તેણે પહેર્યા હતા. પંખખીના પ્રમાણમાં તેનું શરીર જરા નીચકડું હતું. તેની સુંદર અણીદાર બરાઉ મુઠો ઉપરથી તેની ઉમર પચીસ ત્રીસ વર્ષની લાગતી હતી. રમણલાલે તેના તરફ સહેજ નજર કરી, જરાક બેદરકારીમાં ને જરાક અસરમાં, જતા આવતા લોકો તરફ પોતાની દૃષ્ટિની લટારો પાછી તરુ કરી.

જરા વારમાં ગડેરીવાળો એકાદ જણને ગડેરી વેચી આ તરફ આવ્યો. પેલા પંખખી

ગૃહસ્થે તેને કહ્યું : “ અચ્છી હો તો દો આવે કી દો તો, હમકો, બહઓ. ” ગડેરીવાળાએ શેરડીના કડકા વીણી વીણીને, આ-અને ભેગા ભેગા એક બે પુછડા તરફના કડકા પથ્ર અંદર ફાખલ કરવાની કાળજી રાખીને, ગડેરી તોળી આપી; ને પૈસા લાઇ આગળ ચાલ્યો. પેલા પંખખી ગૃહસ્થે, એક પારસી યુગલ તરફ જોવામાં શેકાએલા રમણલાલને ધીમેથી કહ્યું : “ છ આપ લેંગે ? ” ને પોતાની હથેલીમાં ભરેલી ગડેરી તેની પાસે ધરી. “ નહીં સા’બ ” રમણલાલે તેના વિનયને ધૂંટતા માનીને જરાક દડકાપરી કહ્યું. “ યહ જાખઈકી ઉસ હમેરા મુલુક જૈસી મીકી તો નહીં રહતી, લેકીન હમકો ગડેરીકા જરા શૌખ હૈ. આપ બી દો એક લીછએ ” પંખખી-એ જરા હશીને કહ્યું. એનો વિનય એવો નીખાલસ અને સદજ્ઞ હતો કે રમણલાલ એનો તિરસ્કાર કરી શક્યા નહીં, ને બે કડકા લીધા અને હવે પોતે પથ્ર વિનયમાં ન પડવાની ધમ્મકાથી પેલા ગૃહસ્થને કહ્યું : “ આપ તો ઉતરસેં આથે હૌંગે ? ” “ છહાં. ” પંખખીએ ઉતરવાળ્યો, “ હમારે ખીરાદરોડો યહાં શાલ આલવાન કી

દુકાન છે. આપ ગુજરાતીમાં બોલો તો બી હમ ટેકચંદ નામ ચક્તતા હૈ ” પંજાબીએ તુરત ઉત્તર સમજ લેજો-હમકા મહાવરા લેનારો છો. આપનો વકીલ બારીદર હૈંએ ? ” રમણલાલે કહ્યું: “હા” ને હીંદીની કડાકટ “ નહીં છ ” રમણલાલે કહ્યું: “હું એડવોકેટ

સુલશા કેમ નહોતે નેત્રુ રસાયણ હોય એમ રમણલાલ એની મુખ્ય માંથી વર્ષતું અમી ઝીલવા લાગ્યો

બની નાણીજરી સંતુષ્ટ થઈ બેઠો. ‘આપ લોક- છું’ પણ આ પંજાબી ભાષ વકીલ એડવોકેટ ની દુકાન કીયા નામથી ચાલે છે.’ ન લા સીતારામ નો ફેર સમજી શકશે કે કેમ એ શંકા રમણ-

‘બેબે, અપ્રીત ન થશે’ સુલભાએ શરત કરી..

લાલને ગળા સુધી આવી ગઈ હતી એટલામાં તો તેમણે કહ્યું: “હા, એડવોકેટ બી એક રકમ કે વકીલ હી હોતે હૈ ને”. રમણલાલે કહ્યું: “હાં પરંતુ અમને સત્તાઓ ધણી વધારે હોય છે. અમે હાઇકોર્ટમાં બંને બાબતુ વકીલાત કરી શકીએ છીએ.” “હાં, હાં, ઓ તો થોડે હી વકીલ કર સકતે હૈં; દોનોં કા શીસ લેના ઓ દોનોં કા કામ કરના ઉસમેં બી કાબેલીઅત આઈએ” પંજાબીએ મુઝમાં દસનાં કહ્યું. રમણલાલ હસ્યો અને કહ્યું: “નહીં સા’બ એસા તો હમ નહીં કરને હૈં-પણુ દાદકેદારમાં નવા મુકદ્દમા ચાલે છે ત્યાં અમે બીક લઈ શકીએ છીએ.”

“હાં” પંજાબીએ કહ્યું: “બે ‘ઓરીઝનલ સાઈડ’ બોલતે હૈં વહી તો? હમારા ફરમકા પહેલે એક મામકા’થા ઉસમેં એક એડવોકેટ હી રુકા ગયા થા. મગર એ સજ કામ હમ નહીં કરતે. ક્યોઈફીર હમારા કામ કૌન સમાવે? આજ કલ કામ બહુત રહતા હૈં તો બી શ્યામકો પુરસત રહતી હૈ તય ઈધર હવા ખાએ ચલે આતે હૈં.”

લગભગી અને બંને ખુલાસાથી વાતચીત કરવા લાગ્યા. આવા સારા દુર્મવાળાની મિત્રતા ઉપયોગી પણ નીવડે એ રમણલાલને સમજાવતું પડે એમ નહોતું. પાએક કચાક ગમ્યાં સધ્યાં મારી પંજાબી ગૃદચ “અબી તો

કેમ જાયગે ” કહી ઉઠ્યા. રમણુલાલ પણ ઉઠ્યા અને પોતાના હમેશના રીવાજ મુજબ સ્ત્રીથી કલબમાં ગયા; સ્ત્રી અડધેક કલાક મિત્રા જોડે પર્તા રમવાનો આનંદ લઇ આઠેક વાગ્યે ઘેર ગયા.

રમણુલાલનું મકાન સેન્ટ્રલસ્ટ્રીટ રોડ ઉપર આવેલું હતું. એક નાનો બ્લોક એમણે રાખેલો હતો; જો કે બાકું તો આટલાનું એ સવાસો હતું. પણ સારા ધરના સારા દામ આપવા પડે એ સ્ત્રીથી રમણુલાલ તથા તેની પત્ની સંતોષ વાળતાં હતાં. રમણુલાલ આખા સારે તેમની પત્ની માતાજીના દીવાનો મોગરો કાપતી હતી. એનું વય સત્તર અઠાદ વર્ષનું હતું. તે તાજેતરમાં પરણી હતી. રમણુલાલને સારું બહુએ માગ્યાં થએલાં પણ ભણેલી ગણેલી, રૂપાળી અને ગભાં શ્રીમંતની, કન્યા લેવાની રમણુલાલની ઇચ્છા તેવી મળતાં વાર લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ ઇશ્વર કૃપાથી રમણુલાલની ધીરજ સફળ થઇ અને કાપડની ગાંઠના પ્રખ્યાત વેપારી સારાલાઇ શેઠની દીકરી સુલભા જોડે એમનાં લગ્ન થયાં. રમણુલાલને આખા જાણતાંજ સુલભા હડી અને તેમની પાસે જઈ મોં મલકાવીને બોલી ‘આવ્યા’? સુલભા કેમ જાણે નેત્રનું રસાયન હોય એમ રમણુલાલ એની મુખમુદ્રામાંથી વર્ષનું અમી સ્ત્રીસવા લાગ્યો. “આ શીયાળામાં આઠ વાગે બહુ મોડું લાગે છે હો” સંબોધન વિનાજ સુલભા બોલી;—કેમ જાણે નવોલકાઓને સંબોધન કોણ નાનો હોય અને તે પણ ઘણું ખરું શરમાઇને હૃદયમાંજ સંતાઇ રહેતો હોય. “હા, પણ જરા બહાર જઈએ છીએ ત્યારે કોઈ મળે, હવે, ગપ્પાં મારીયે તે પાછું તું જાણે છેજ ને કે મારે કલબમાં ગયા વગર તો નજ આવે.

“આમે જરા પાણી લાવોને” રમણુલાલે ગાંનાથે બહુવચન વાપરી કહ્યું. ધરમાં રહેતી

દક્ષિણી બાઈ પાણીનો કળશો ખાસો હમણાજ મુકી ગઈ હતી. ખાલામાં ભરી સુલભાએ લીલા કરતાં પાણી આપ્યું. રમણુલાલને તરશ લાગી એટલે એણે તો પાણી સારી રીતે ઢીચવા માંડ્યું. સુલભાએ કહ્યું: “હમણું આલીને આખ્યા છે, એટલે જરાવાર પછી વધારે પીએ તો?” “ઠીક લેત્યારે” કહી રમણુલાલે ખાસો સુલભાના હાથમાં આપ્યો. ખાલામાં રહેલું પાણી સુલભા એ પી લીધું.

પતિપત્નીને એક બીજાથી સંતોષ હતો. સુલભા વિનથી દત્તી, આનંદી હતી અને પતિની આમાન્ય લોપે એવી ન હોતી; પણ જો મનમાં ધારે તો એને હથેલીમાં નચાવે એવીએ હતી. આ મકાનમાં તેણે સુખચેતની રહેતાં હતાં. રમણુલાલે એને એકલાં ન ગમે માટે એક દક્ષિણી બાઈ ઉપર ઉપરનું કામ કરવા રાખી આપી હતી. બાકી વાસણ પાણી તો ઘાટી આવી કરી જતો હતો. સગુણ્યાબાઈ સુલભાના પીયરમાં સાતેક વર્ષથી રહેતી હતી એટલે વિશ્વાસ હતી, અને તેથી જ તેને રમણુલાલે સાસુને કહીને માગી લીધી હતી.

રમણુલાલનું સાસરું શ્રીમંત હતું. ઘેર એક મોટર અને એક ગાડી હંમેશાં સુલભાને તેડી જવા બપોરે આવતી અને પાછી સાંજના એને મુકી જતી. અને કોઈ વાર દુરવા જવું હોય ત્યારે પણ દંપતી તેનો ઉપયોગ કરતાં. દીકરી લાડકડી હતી અને શેઠ જરા વહેમી હતા એટલે એમણે કહી મુક્યું હતું કે ગાડી એને જોઈએ ત્યારે વાપરે પણ મોટરોમાં અકસ્માતો થાય છે માટે મોટરમાં એણે ન જવું. સસરાના આ વહેમને રમણુલાલ હસતા અને કહેતા કે બાપાજી તો જુના ને જુનાજ રહ્યા. સુલભા હસતી અને સાંભળી રહેતી. રમણુલાલે એક વખત એમે કહેલું કે ‘આપણા લોકો તે એવા કયાં મુકી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૩]

ચેડા હોજી: ચીનના પ્રમોની
અદ્વિતીય ભણુમા

પ્રાશ્વાત્ય સંસ્કૃતિ માં શ્રી ઓનું સ્થાન

લેખક:

રા. મોતીચંદ ગી, કાપડીઆ,

સમ્મ, સાહિત્ય સંસદ.

યુરોપીય વાતાવરણમાં શ્રી ઓનું સ્થાન શું છે એ પ્રશ્ન બહુ વીચારવાલાયક છે અને સાથે આનંદ વિનોદ ઉપજાવે તેવા છે. એ સ્થાન છે તે બરાબર છે કે નહીં તેના નિર્ણય પર 'આવડું' ઘણું મુશ્કેલ છે અને બીન જરૂરી છે, પણ પૂર્વ કાળમાં ત્યાં શી સ્થિતિ હતી. વર્તમાન સ્થિતિ કેવી વર્તે છે અને એનું વલણ અત્યારે કઈ દિશાએ છે એનો નો વિચાર કરવામાં આવે. હીંદની અને ખાસ કરીને હીંદુ સ્ત્રીની સ્થિતિ પર વિચાર કરવાનું, સાધન મળે અને ખાસ કરીને જવાબદાર નેતાઓ તે પર લક્ષ્ય રાખે તો હકીકતને અંગે ઘણું વિચારવાનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય અને તદ્દન સુકાત વગરના વહાણની સ્થિતિ છે તેનો કે રસ્તો થાય; તે કદાચ લાલ પણ થાય એ દૃષ્ટિએ આ વિષય પર અહીં કે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શ્રીઓ સંબંધી ઉલ્લેખ કરવામાં એક ખાસ જરૂરી બાબત એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે કે આપણું આધારિક, બધારણ, આપણી સ્ત્રી

જીવનની લાવના, આપણી-શ્રીઓનો જીવન પર ખ્યાલ, આદર્શો અને બીજી સંયોગ સ્થિતિ લગભગ એટલા જુદાંજુદાં છે કે એ બેની સરખામણી તદ્દન ન થઈ શકે તેવી બાબત છે. સરખામણીની દૃષ્ટિ કરતા વસ્તુસ્થિતિ હાલ યુરોપમાં કેવી છે તે પર વિચાર કરવો બહુ જરૂરી છે; કારણ કે એનાં આદર્શો અને લાવનાઓ મમળ્યા વગર એની છાયાનું અનુકરણ કરવાની જે અનિવાર્ય લાગ્ય ચાય છે તેથી ઘણીવાર નધાયું પરિણામ આવવાં સંભવ છે. આ વિષય વિચારણામાં આ મુદ્દો પણ કર્વાચિત્ જરૂર દૃષ્ટિગોચર થશે તે પર લક્ષ્ય શરૂઆતથી જ ખેંચવામાં આવે છે.

યુરોપમાં શ્રીઓને તદ્દન સ્વતંત્રતા આપવામાં આવતી બાબત છે. છુટમાં કે એ જાણ હોય તો બાકીની શ્રીઓ પોતે માગી લે છે અને નહીં આપવામાં આવે તો તે પડાવી-ખુંટવી, શકે એટલી શક્તિ તેમણે હવે ત્યાં પ્રાપ્ત કરી છે. અત્યારે કરવાનાં સ્થાનોમાં જાએ કે નાટકગ્રાણીમાં

માર્શાલિનસ બ્રાઉ એબરડીન પ્રમુખ, ઈંગ્લેન્ડના હાઉસીસ બ્રાઉ બીમેન, જીનોઆ

જાઓ, અસમા બેસો કે બજારમા જાઓ, રસ્તે ચાલો કે ઉભા રહો. સર્વત્ર મોટી સંખ્યામા સ્ત્રીઓ યુરોપમા જોવામા આવે છે. મોગ રેસ્ટોરાં કે અજાણ્યાં હોમા તે પીરસતી અને પૈસા વસુલ કરતી જોવાય છે, મોટા ટ્રેડરોમા માલ વેચનારી હજારો મોસો જોવામા આવે છે, નાની દુકાનમા વેચવા ઉપર સ્ત્રીઓ દેખાત છે, ટાઇપીસ્ટ પણ સ્ત્રીઓ અને હીસાબ રાખનાર પણ સ્ત્રીઓ. આપારના લગભગ દરેક ક્ષેત્રમા યુરોપમા સ્ત્રીઓ દેખાવ છે. મોજ વિલાસના સ્થાનમા સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ પુરતી છુટ માથે હોય, અને પુરખોની સાથે પૂર્ણ છુટથી તે જોવી હરીફરી શકે છે. અને વ્યાપારમા પણ પુરખોના સ્થાનો તેઓના હાથમા આવતા જાય છે.

ઉપરાંત સ્ત્રીઓ હવે સોવીસીટર થઈ શકે છે, બેરીંગર થઈ શકે છે, પાર્નામેન્ટમા બેઠી શકે છે, મ્યુનીમીપાલીટીના મેબર થઈ શકે છે અને તેમને વોટ (મત) આપવાનો લગભગ સાર્વત્રિક હક્ક મળી ચુક્યો છે. આથી રાજ્યદારી ક્ષેત્રમા તેઓ માત્ર કેબીનેટમા કેમ નથી આવી એટલેજ પ્રશ્ન પાડી રહે છે.

પરચુરણ પોસ્ટખાતા કે અધ્યાપક ખાતામાં તેઓને સ્થાન મળી ચુક્યા છે. ઇંગ્લેન્ડની ખાતામાં 'કે' વર્ગનામાં તેઓએ આક્રમણ કર્યું છે. માત્ર લશ્કરી ખાતામા અને નૌકા ખાતામા તેઓને હજી સ્થાન મળ્યું નથી. વળી તેઓ પુરતી છુટથી પુરખો માથે મળી શકે છે, સામાન્ય ચર્ચામા ભાગ લે છે, રાજ્યદારી ચર્ચામા ઉતરે છે અને મોટી મોટી હીલચાલો ઉપાડી રાજ્યમા ફેર ફરેા મુલક કરાવી શકે છે.

લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલા સ્ત્રીઓને આમાનું કશું હતું નહીં. સ્ત્રીઓને જુદી મીલકત ધરાવવાનો પણ અધિકાર નહોતો. અને પરણ્યા પછીની પગધીનતા ઘણી હતી. લગભગ સને ૧૮૭૪ થી ઇંગ્લાન્ડમા સ્ત્રી સ્વતંત્રતાનો યુગ આરંભાયો. પરણેલ સ્ત્રીને પણ જુદી મીલકત કરવાનો અધિકાર મળ્યો. સ્ત્રીઓને પાર્લામેન્ટમા બેસવાનો કે બેચનારને મત આપવાનો અધિકાર નહોતો. સ્ત્રીઓ ખુબ લડી, કેંકે બાગીઓના કાચો ભાગ્યા, કેંકે પુરખોને ખનાવ્યા અને આખરે મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

મીસ વાલેરિટ કોર્ડરી: જન્મતે ફરતી ૧૨૦૦૦ માર્શલની મોટરની સહયોગે જતાર.

ધીમેધીમે કાયદામાં ફેર થયો. સ્ત્રીઓને અને પાલ્કામંડમાં બેસવાનો હક મળ્યો. અથવા ખરું કહીએ તો તે તેઓએ મેળવ્યો, બેચી લીધો અને અત્યારે ગ્રેટબ્રિટનનું લાગ્ય વિધાન કેટલેક દરબજે સ્ત્રીઓના હાથમાં ગયું છે. કારણ કે તેઓના મતની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે તેઓ પોતાના મતના બેરથી અમુક મન કે વિચાર ધરાવનારને પાલ્કામંડમાં મોકલી તે દ્વારા રાષ્ટ્રવિધાનના કાર્યમાં પોતે ઇષ્ટ માનેલ જાગત માં કેટલીક વાર સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વીલાયતમાં સ્ત્રીઓને છુટ તો હતીજ અને હવે તેઓને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. એટલે તેઓ એટલે થી અટકી નહી. આગળ વધવાનો પુરોષનો પ્રગતિ-મંત્ર છે ને તેઓ પણ શીખી ગઇ અને શીખીને ઘરેલુ તેનો અમલ કર્યો. એ ઘડલાંજ આલતી હતી તેમાં મોટી લઠાઇ થઇ. મહા વિગ્રહે સ્ત્રીઓને તક આપી અને તે તક્તે તેમણે પુરતો ઉપયોગ કર્યો-લાલ લીધો. લોડ કમ્પનરની વીર હાકલે દેશને જાગ્રત કર્યો. મહા કાર-સ્થાની લાઇડ જ્યોર્જ અંગ્ર થાન પ્રાપ્ત કર્યું, એની અસાધારણ ઉદ્દીપન શક્તિએ આખા

લેડી રેન્સલ: સ્ત્રીઓના મતાધિકારની નેના પી બરેલ.

ગ્રેટબ્રિટનને પગલર દ્યું અને વ્યાપારીએ વ્યાપાર છોડ્યા ને નોકરોએ નોકરી છોડી. અને મોટાં રેરોરા, રોર અને નાની દુકાનો નોકર કે રોક વગરની થઇ તેનાં ખાલી સ્થાનો સ્ત્રીઓએ લીધાં. પ્રથમથી સ્ત્રીઓ બણેલી તો હતીજ અને આ તક મળી એટલે પુરોષની નોકરીના સ્થાનો પર સ્ત્રીઓ દાખલ થઇ. દાખલ થયા પછી તેમને લગ્ય કે તેઓ ઘણા કામો પુરવની જેટલી યોગ્યતાથી કરી શકે છે. અને માલ વેચવાનું મુદ્દામ કાર્ તે વધારે મારી રીતે કરી ગકે છે. તેઓની બોલવાની મીઠાઇ અને ધરાક સમજાવવાની પદ્ધતિ પુરોષ થી ઉતરે તેવી તો નહીંજ અને કેટલીક વાર મુકાબલે ચઢે તેવી છે એમ તેમને અનુભવથી જણાતાં; સ્થાપ્ત કરેલાં સ્થાન તેઓએ છોડ્યા નહીં અને તેમને કામમાં રોકનારને હાસાએ પણ લાલ દેખાયો. એટલે તેમણે તેમને સ્થાનો છોડાવ્યાં પણ નહીં. એક નો ધરાકી વધી અને ખીજું પુરોષ જે નોકરીના દર અઠવાડીએ પાંચ પાઉન્ડ માર્ગે તે કામ સ્ત્રીઓ બેથી અઢી પાઉન્ડમાં કરવા લાગી એટલે માલેકાને ખેંચડા લાલ સ્ત્રી કામદારોથી દેખાયો.

મીસ ડૉરીસ લેસ્લી: એક વિખ્યાત નવલિકા લેખક.

ગુજરાત]

જુહીચંસ સીઝર

[ચેત્ર ૧૮૮૩

— એક પ્રવાસ

[୧୨୩]

ହେଉଛି ଶ୍ରୀମଦ୍ରାମାୟଣ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ଶାସ୍ତ୍ର

— ଶ୍ରୀମଦ୍ରାମାୟଣ —

મારા પ્રવાગની :
બીન-જવા મદાર કહાણી

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ, માણિકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંઘ

૧૯૬૭-૬૮

ખંડ ત્રીજો : નેપંથસ.

મેં ૧
નહોણું કહ્યું કે આ કહાણી બીનજવા-
દાર છે ? આ કહાણી તો ક્રમ પ્રમાણે
૧૯૨૩ માં બ્રોન્ઝીનીના દીવા દેખાયા, ચાર
વર્ષ એક નિમિત્ત માત્ર બની ગયાં ૧૯૨૭ માં
ફરીયા તે દીવા અમકયા અને હું પીરના સ્ટી-
અર પર ઉભો ઉભો યુરોપના પ્રથમ દર્શનતી
કહાણી ચલાવું છું... ..

પ્રિય ફ્રાન્કેન પેન ! આ એક ચાર વર્ષના
નિમિષમાં કેવું પરિવર્તન ? શું એ કહાણી
એકધારી ચાલશે ? હું જુદાં, હું વેલ્ટરમેન
કન્યા ! ખરેખર વિધિએ આપણી બીન-
૨

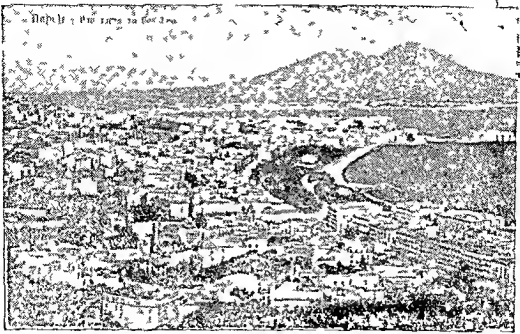
જવાબદારીને પુષ્ટિ આપી છે.

x	x	x	x
x	x	x	x

પ્રિય ફ્રાન્કેન પેન ! સર્જિયા, વિરમરણની
રાખ ઉરાડી નાખ તારી મુશળે ખેખલા અલાદે
કટાઈ ગએલી છે તેને ૧૯૨૩ માં હતી તેવી
ચમકાવ. તારું તીવ્ર, રસઝરતું મુખ બે અલાદે
શ્વ ને ધારહીલું ચથું છે તેને દુગ્ધ તેવું તેજસ્વી
કરી દે. નહીં તો કહાણી કેમ આગળ ચલાવીશું ?

x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x

શરૂ કરતા પહેલાં આપણા સાથીઓને
સંભારી લે.....મર્ચ ને પિટયોક વચ્ચેને

નેપાલ નગરનું દૃશ્ય.

મોટા અનંન સાગર તારી લાવ તે શરી-
નાનકડું ને ગાંધી ને સિમલ-સનાતન ને સુમધુર;
તે અંતર-લક્ષ્મી ને નીખાલસ.....

ને કાળચક્રને ઉધું ચનાચળો છીંચીઓ
કર, આ સામે ઝેરી ગુલિયા, સચિય ને સખી
ને લનિત, ખંડગોર ને તેજસી મિતમાં ફે-વી
નાંખ...

૨

૧૬ મી માર્ચ ૧૯૪૭ ની રાતના નવ
વાગે જ્યોતીષી આવ્યું. વરસાદ અમર જ મર
પડેલો હતા. પછી ના છીનારા પર થોડાક
લોહા ઉભા હતા-જુમે મારતા ફૂતા વચ્ચે
રચેલા પડની પેલી પાંચથી થોડાક દીરાનો
પ્રકાશ આવતો હતો.

x x x x

મારું હૈયું નાના બાળકના ઉત્સાહથી કુદી
રહ્યું હતું. આખરે આ મુરોપ જેને જોડાનો
તક્ષસાદ નાનપણથી સેવ્યો હતો તે અને આ
છટાલી-જેનો પરાક્રમના સ્મરણો બાલપણની

તાજી કુમળી જિજ્ઞાસા સહન કરવું હતું તે.

છટાલીઅન અમલદારો આવ્યા-પાસપોર્ટો
જોવા; ન સમગ્રય એવી ભાષામાં પ્રશ્નો
થવા. મને વિચાર આવ્યો, આ રાતે આ
અજુગજુ પ્રદેશમાં ટોચ લેવા ન આવ્યું
હોય તો ?

ઐતલામાં કીનારા પરથી જુમ પડી: "મી.
મુન્ડી-મી. મુન્ડી ! " પહેલા તો અને ગિંતા
રહ કે આ ટોળામાં ગેમમ કુકનો માથુંસ
મને કેમ મળ્યો ? હ કેવી રીતે હોટેલ ગોધી
હાલોશ ? પણ પેલી 'મી મુન્ડી. મી મુન્ડી'ની
જુમે મને મંલગ્યાં કરી મુન્ડી શું મુન્ડીનો
છટાલીઅન અવતાર તો ન હોય ? મેં રદીમર
પરથી જવાબ દીધો " ૧૯૯ (હા) " સામેથી
પ્રશ્ન આવ્યો: "મી. મુન્ડી-મી-મે એ ? "

એ ભગવાન ! જ્યારથી મુન્ડી શબ્દ
અરુમી કે છરાની ભાષામાં ધડાયો, જ્યારથી
ભરૂચનો બાલજી દીલ્લી જઈ મુન્ડીગીરી લાક
આવ્યો સારથી તે અત્યાર મુન્ડી આ નામની

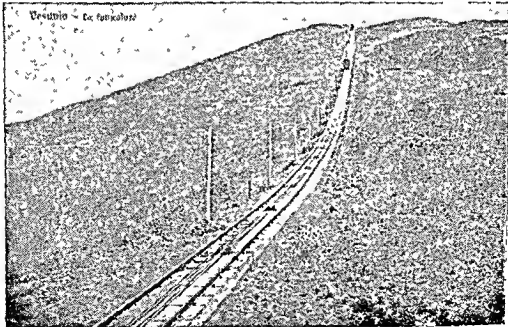
આવી રજા કદી યાદ હશે ? ગમે તે હોય, પણ કાણ જાણે કેમ, 'Manshi' એ 'Muschhi' છે એ બ્રમ હું ઈંગ્લેન્ડ ગયો ત્યાં સુધી યુરોપમાં કોઈમો પણ દૂર થયો હોય એમ મને લાગ્યું નહીં. ઇટાલી, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ અને ફ્રાન્સ બધે બીચારો 'મુનશી' 'મુરકી' થઈ રહ્યો !

• સ્વીમર પરથી ઉતરી વરસાદમાં ભોળતા આવે, "દુઓ"—કસ્ટમ હાઉસમાં—ગયા. દીકુ-સ્થાનની અંદર મુસાફરી કરનારને યુરોપના એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જતાં, જેમ મનુષ્યોક-માંથી સ્વર્ગને જતાં પ્રેમને એક સેરવું પડે છે તેમ "દુઓ" સેરવું પડે છે તેનો ખ્યાલ હોતો નથી.

કડકડતી ઠંડીમાં એક તખેલા જેવા મકાન-માં હારદોર મુસાફરો ડેઝા થઈ ગયા અને વારા-ફરતી પેટીઓની તપાસણીનો આરંભ થયો. યુરોપમાં અંદર કે સ્ટેશન પર એક તો મનુરની મુસ્કેલી; અમારી સાથે આવેલો કુકનો માલુસ

મારા કરતાંએ મોટો સફળહરથ—તે કે મદદ કર-નહીં; અને મારી પેટી ઉચકવાની શક્તિ વણી-જ મર્યાદિત, પછી પુછવું શું ? જેમ તેમ કરતાં પેટીઓ તપાસી આખરે ખાવાની નેતરની પેટી મેં ઉઘડી...

ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં જે એક સરસ લક્ષણ હોય તો તે સવાદીઆપણું. બધા વગર ચાલે પણ લીધુના રસદાર અથાણુના ચટકા વગર યુરોપ નીરબવાનો પ્રયોગ સફળ રીતે ન થઈ શકે. આ કાણુથી અમારી સાથે લીધુના અથાણુની શીશી લેવામાં આવી હતી. ઇટાલી-અન મનુરની હાંશીઆરીથી ખાવાની પેટી બેઠએ તેના કરતાં વધારે બેરથી ભોંય પર પડવામાં આવી હતી; અને કાચની શીશીમાં પુરાએણું અથાણુનું તેલ યુરોપના સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણથી ઘેલું બની, સ્વતંત્ર સેનાદૂર્ગ તોડી બહાર પડે તેમ, શીશી તોડી બહાર પડ્યું હતું; તેની સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા ત્યાં નહીં થોભતાં, તે

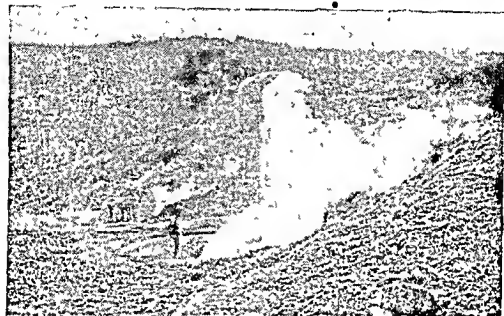
બીન્ડીમાંથી નેપ્થસ જતી ગાડી.

હું હતું; અને હાલગંધ
ની નેતરની પેટીની બહાર
હતું. હાથમાં પેટી લેતાં-
હું તેલ-ગુજરાતી તલમાંથી
ગુજરાતી ધાતુ પામેલું તેલ-સ્વાતંત્ર્યની
ધ્વજાથી અને મરચાંના અમઝમાટથી તેલસ્વી
તેલ-મારા છુટ પર, મારી પાટલુન પર અને ફરટમં
હાઉસના અમલદારના સરીર પર વિજ્ય
વાવટો ફરકાવતું આવી પડ્યું.

કાચની કચરો અને લોખંડી અથાણા-
નું થંજેલું મિશ્રણ ઇટાલીઅન નોકરશીને ધણીજી
ઉતારતાથી બહીસે આપ્યું.

૩

—બીજે દરોડે સવરે બીન્ડીસી બંદરનો કેક
ખ્યાલ આવ્યો. આ બંદર યુરોપનો મોલ્ડવર
અપ દમને ઉતારી દે એવું હતું. નાનાં નીચાં
ધરે; સાંકડા પથ્થરના રસ્તાઓ; પાટલુંના
ગજવામાં હાથ ધાલી આળસ મરડતા ગંદા

મોલ્ડવર : જવાળામુખી પર્વત નજીક; પણ ઉકળતું ખેતર છે.

હસતું કે રડતું તે મને સમજાયું નહીં.
વહેમથી અમલદારે પેટી ઉઘડાવી-મેં ધણું
સમજાવ્યું ઇંગ્રેજ ભાષામાં;—તેણે ધણું પુછ્યું
ઇટાલીઅન ભાષામાં, આખરે હાથના ચાળાથી
તેને મેં સમજાવ્યો અને થોડાંક લોહી અને માન
નેપદસનું શીરનામું આપી થોડાં ઘણાં ગુજરાતી
લોહીનો સહચાર સાચવવા અમે શક્તિમાન થયાં.

અટી કલાકે આખરે અમે હોટેલમાં ગયાં,
જેમ તેમ કરતાં સતાં, અને ખાવાની પેટીમાં

કદરૂપા લોહા; શરીર ચેરીઓ; પછી શું વધારે
જોઈએ ? પત્રવાર તો એમ થયું કે આ યુરોપ
દોષ તો તો દોષસ્તાનમાં ક્યાં એની જોઈ
છે ? આટલા પૈસા ખર્ચી આવી મુશ્કાફરી
કરવાનું શું કામ ?

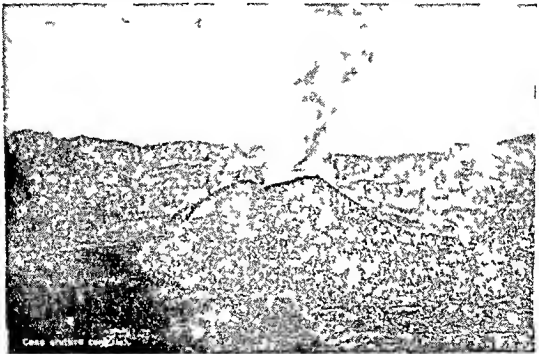
બીન્ડીસી કરતાં એ મોલ્ડ ઉતારે એવી
વસ્તુ તો બીન્ડીસીથી નેપદસ જતી ગાડી.
સ્વારે નૃપ વાગે અમે બીન્ડીસીથી નીકળ્યા.
રાતના નૃપ વાગે નેપદસ અમે પહેંચવાનાં

હતા, આ જુસાફરી માટે એક ધણીજ લામી ભરથક ભરેલી ટ્રેનના ફર્સ્ટ ક્લાસમાં અમે બેઠા ફર્સ્ટ ક્લાસ આપણા સેન્ડ-વ્હાસથી ડેડ ઉતરતો, ગાડીની ઝડપ ચાલતી ગાડીએ ઉતરી ચઢી જવાય એવી, અને ફર્સ્ટ, મેકન્ડ અને થર્ડ ક્લાસના પચાસેક ડબ્બાઓમાં છેલ્લે એકજ શંકા-સમાધાનનું સ્થાન !

અમે અમારા ડબ્બામાં બેઠા લાગ્યી મેક પ્રયોગ શરૂ થયો. અમે તેને exposition (એક્સપોઝીશીઓ) કહેતા એકે એક ડબ્બામાંથી

અમને અમારી જાત પર હસવું કે પેલા લોકો સાથે હસવું તેની સમજ પડતી નહોતી અમે હમતા તો જોના ઉમેશ્વરી સ્ત્રીપુરુષો ખડખડ હસતા અમે ચોપડી વાંચવાનો ડોળ કરતા, તો પણ તે ઉભાં ઉભા જોયા કરતા જોનારાઓની જિજ્ઞાસા અને ધીંગાઅદ્ભુત હતા

અમારી સાથે એક વઢાણ બનાવનાર પંપનીનો ડીરેક્ટર બેઠો હતો તેને ફ્રેન્ચ આવડતુ, અમને અંગ્રેજી આવડતુ, અને મારી પામે ઇંગ્લીશ-ફ્રેન્ચ ડીક્શનેરી હતી લીવી ગરટન આફ્રી

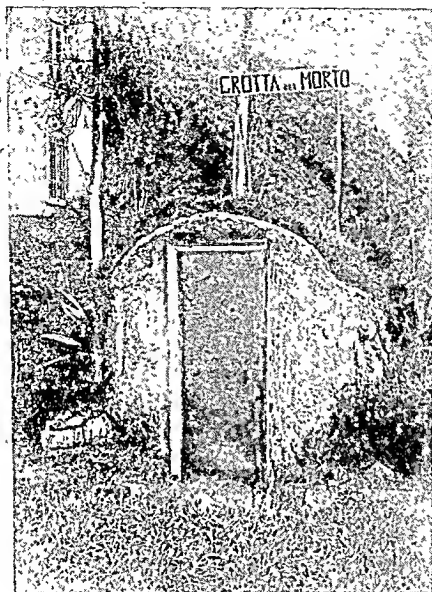

સતતજન્યત વીગુચીઅન

એકે એક સ્ત્રીપુરુષ અમારા ડબ્બામાં વારાફરતી આવી જતા, અને પાંચ દસના ટેળા તો સદાએ અમારા ડબ્બાને બીજા ડબ્બાઓ સાથે જોડતા કોરીડોરમાં કપાડોના ફલાકો ઉભા રહેતા—અને નફ્ટ છથી અમારા તરફ જોયા કરતા. ઉધે માથે ચાલવાની બહાદુરી કુતા પણ હીદી સ્ત્રીનો પહેરવેશ યુરોપમાં વધારે લોકોને આકર્ષે છે.

કામા ગયો અને સીડીઓ જોડે જેમ તેણે વાત કરવા માડી તેમ અમે પણ કરી

હીદ, ચીન ને અરબસ્તાનના વાસીઓને કોઈ લુનથી એક ગણે એ અહાંઆ આપણે મન અકુપ છે છટાલીમાં અમે અરેબીઅન છીએ, ચીનાછીએ તે પહેલો સવાલ થતો અને પછી અમે હીદી છીએ એમ સાબળનાં બધાને

મૃત્યુનું મંદિર : મોટા ડાલ મોટો

અમ્મવધી ઉવજતી.

અમને મળતા બધા મુસાફરોને સ્ત્રીઓના કપાળમાંના ચાંદાથી અમ્મવધી થતી. આ બાબતનો પહેલો સવાલ વહાણ બનાવનારી કંપનીના ડીરેક્ટરે કર્યો. તેની અને મારી વચ્ચે થએલો સંવાદ આ પ્રમાણે હતો:—

—લક્ષ્મીના કપાળ તરફ આંગળી કરી તેણે પુછ્યું: કેંક કિતાવળી આ ફ્રેન્ચમાં. જવાબમાં મેં

મુનશી);-Monsieur Munshi (મી. મુનશી)-vivant (જીવતાં) Madame Munshi (મેડમ મુનશી)-દિવાપદનીજગતને કંકાવટીમાંથી ચાંદનો કરવાની ક્રિયા કરી બતાવી. -Monsieur Munshi (મી. મુનશી) morte (મોત) Madame Munshi (મીસીસ મુનશી) ne (ના) પાછી ક્રિયા કરી બતાવી. ફ્રેન્ચ બાપાના: આવા બંધકર-પ્રયોગો કરતો કલાકો આવી ગયા.

કંકાવટી બહાર કાઢી સામે 'ધરી, અને તેમાં પડેલી દીવા-સળીથી કેમ ચાંદનો થઈ શકે છે તે બતાવ્યું. સાથે બેઠેલા મુસાફરો અને કોરીડોર આગળ ઉભેલા પ્રેક્ષકોના: અમ્મવધી અને આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. અમારા સાથીએ ધડાધડ ફ્રેન્ચમાં કેંક-પુછી નાખ્યું. અને લાગ્યું કે આ ચાંદાના કારણ પુછે છે; એટલે નીચેના ફ્રેન્ચમાં મેં ફ્રેન્ચ કરતાં હિંદીનેરી ઉપલાવી જવા બ. આપ્યો:

Je (હું)

Monsieur Munshi (મીસ્તર મુનશી);
this Madame
Munshi (મેડમ

૪

દક્ષિણ ઇટાલીના પ્રદેશ રમણીય નહીં છતાં આકર્ષક કહેવાય ખરો—ખાસ કરીને જોનારમાં કલ્પના હોય તો. થોડે થોડે અંતરે કુંભરોપર

અને સમય વીત્યો. સાંજ પડી, વસરાટ વાજો પ્રદેશ આવ્યો. બંને તરફ લીસોતરી દેખાઈ. એક સાંકડી-દશેક યુદ્ધ પહોળા નદી અનેક માછલ સુધી ટ્રેનની સાથે સાથે વહી રહી.

—આ ચાલ્યો વર્ણ : મહા-વિ.

કીધાઓ, અને મઠો ઝાઝમતા અને કલાના ઉત્તેજના

અનિમાની ઉમરાવો દૂરેમાં જેહાં બેઠા બંધી નાનાને શરૂતા, છુટારાઓ ગ્રાસ પસારી ગીધની માફક પેતાના ગગનવિહરી રચનામાં ભગમ્ભ પેસના, એ ને કૂં ધર્મશુરુએ શ્રદ્ધાજી જનોને ગલતાની માન ને ધન છુટી લાં ભગત જતા. મા ! મનમાં રસને માટે સામગ્રી ચારે તરફ ઉગરાઈ રહી એ સામગ્રી સમેટું તે પરેવાં તો ટ્રેન ચાલી જતી; અને નવા પ્રદેશોના ઝંશન કરાવતી.

આખરે અમે ધાક્યાં, હાયાં, કંટાળ્યાં;

સુંદર રેલગનો આવ્યાં, ને એક રેલગન પર ગાડીમાં એક પાઉડરવાળી સ્ત્રી ને કેમચુટવાળો પુરુષ ચડ્યાં.

મસ્કારી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ લગન વખતે એક અસગકારી ગીત ગાય છે:—

ફલાગી સાધનું ધર કેમ જાણીએ રે,
એને ગવેડાં બુઝે બાર

તેમ મને થયું કે

પથાય સરકાર ધર કેમ જાણીએ રે ?

પહર દેખાય સ્ત્રીઓને કપોલ.

સંસ્કૃતિનાં પાદચિન્હો જણાવા માંડ્યાં

અને પ્રણયી લાગતાં હવાં, પણ હીંદીનાં

સ્ત્રીનો પ્રહેરવેય જોતાં તેમનો પ્રજ્ઞાપત્ર હરી ગયો ને તે કૃષિકાટીકાં અમને જોવા લાગ્યાં, તે અમને જોઈ હસ્યાં. અમે જોમને જોઈ હસ્યાં,

નેપલ્સ આપ્યું-મુખનું સંગોત્ર સપિંડ શહેર; ગીમનીઓ, વીજળીના દીવા, મોટર ટ્રામની ધમાલ ને દરીયાનું દર્શન, અને પરેલથી શરુ થતી ધુમાડીઆ અચરચા દવા.

અમે હોટેલ યુનામાં ઉતર્યા-નેપલ્સના અખાતની ખરોખર સામે. સવારનાં ઉડીને અમે બહાર આવ્યા; અને મારું હૈયું ઉલ્લાસથી ઉછળી ગયું.

નેપલ્સ નગર નથી; પણ જડ પૃથ્વીનું

રંગની મોહિની રાખમાં મૂર્તિમાન કરી નથી. એક જગતો એક જ જગ્યાએ છે-નેપલ્સમાં. નેપલ્સ આગળનો સમુદ્ર સમુદ્રોમાં પણ અદિતીય છે. ઉલ્લાસ સાં જલજલાકાર થઈ રહ્યો છે. અને તેને જોતાં જીવન ઉલ્લાસનું સરવલાગે છે.

આ અતિશયોક્તિ હશે. સાર પત્રી મેં કોમો, લ્યુમન, મોટોકારો જોયા. પણ નેપલ્સના અખાતને જોતાં જે લાવ મને થયો તેવો; ફરી થયો નથી; અને જે થયો તે મેં તેજ દહાડે લખ્યો દનો. તે કાગળ મળ્યો નથી; પણ તેનું કેક પ્રતિનિધિ ઉપર આપ્યું છે.

રોમની રમતરાખાઓ. અર્વાચીન યુગમાં.

હાસ્ય છે. પ્રચંડ જ્વાલામુખી વીસુવીઅસ પડખે સતત જ્વાલાઓ ગમને મોકલે છે. અર્ધવર્તુળાકાર અખાતનાં નીલાં લુરાં સ્વચ્છ ને શાંત પાણી સ્થિતભર્યાં સૂર્યનાં કિરણોમાં મોજ કરે છે. ઘણા કવિઓએ નેપલ્સના અખાતને સાહિત્યમાં અમર કર્યો છે; પણ કોઈએ તેના ઉલ્લાસમય

અમે કુને સાં જઈ ખાયા જવાની ગોઠ પણ કરી....

નેપલ્સમાં ફરતાં તેનો ભૂતકાલજ મારી આંખ આગળ રમી રહ્યો. રોમ સ્થપાયું તે પહેલાં સૌંદર્યપ્રેમી ગ્રીકો અહીંનાં (વધુ મટે જુઓ ૫૪ ૮૫)

તો હીઓ આપી
રવાં છે

ગાતું અને
નાચતું એ કુદરતી
ક્રિયા હોય મનુ-
ષ્યનો પવિત્ર દક્ષ
એવી સ્વાભાવિક
ક્રિયા અને જન્મ-
સિદ્ધ દક્ષગાથી
જે ક્યા જન્મ
પામે જતેજ
કનિષ્ઠ અને નિર્થ-
જન છે, એણે
માનવા મનાવવા-
ને તો કૃષ્ણ મન,
મનાય ક્ષુદ્રિષ્ટ
જ બદલ પડે !
જગતની ગૌધી
પહેલી લલિત

કલા નૃત્ય
સૌથી પહેલી
લલિત ક્યા તે

નૃત્ય છે, એ મચ્છાકને કોઈ તોડી શકે એમ
નથી મનુષ્ય જન જન્મી, ત્યારથી તેણે પોતાની
પહેલ વહેલી અતઃ ભિન્નિઓને મજબુત બાલ
સ્વરૂપે એક ના બીજ પ્રકારે નાચીનેજ આપેણુ
એની ના પાડી રાગ્ય એમ નથી.

હેવનક ઓલીમનો મન છે, કે “નૃત્ય
ક્યા” તથા “શિષ્ય ક્યા” એ જે જગતની
મૂલ ક્યા (Primary art) છે. શિષ્ય
કલામાંથી નરસી કામ, ચિત્રકામ વિગેરે બદલ
પડ્યા. નૃત્ય કલા મનુષ્યના અતઃમા ઉઠા
ભીતગમાંથી ઉદ્ભવી તેમાંથી ત્રણ ક્ષાટાનીકળ્યા,
૧-ગાયનવાદન ૨-અભિનય ક્યા (Acting)

હીરમા આવી જયેથી વિખ્યાત અમેરીકન નર્તની
“શશનઆરા”

૩-કાવ્ય (Art of
poetry.)

નૃત્ય, ગાયન-
વાદન વિદ્યાધીએ
આગળ સર્જણ.
મોથી પહેલું
ગાયન ગોત્રયુ,
તે નૃત્ય કાળેજ
આ તો એક
આ બા વિ ક
માન્યતા થઈ
પણ જુનામા
જુના મંગીન
દરેક રાખે પા
આ માન્યતાને
ગદા આપે છે
દાખવા તરીકે
મ ગીત શ્રુદના
કે નાચગાણાના
જે ભાગમા
વાળે વગાડ-

નારા એમે છે, તેને આપણે લાવ
“ઓર્કેસ્ટ્રા” એ શબ્દથી પીછાળીએ
છીએ, પણ એ શબ્દનો ખરો અર્થ
મૂલ ગ્રીક શબ્દ “ઓર્કેસ્ટર” (Orchestra)
પ્રમાણે “નૃત્યકાર” (Dancer) એજ થાય
છે. અને અમલ ઓર્કેસ્ટ્રાનો ઉપયોગ પણ
એના મૂલ અર્થ પ્રમાણે “કોરમ” ગાતી
વેળાએ “નાચવાની જગ્યા” બેજેઈ થતો. વળી
લાવમાં માત્ર ગાયન વાદન બદલ મંજૂરમા
વપરાના ગમ્મે જેવા કે “Antham”
“Choir” “Chorus” એના અમલ અર્થ
પણ નૃત્યજ નૃત્યવનારા છે.

નૃત્યની ઉત્પત્તિ

પ્રથમ નૃત્ય પ્રથમ ક્યારે આવ્યું થયું

નૃત્યની ઉત્પત્તિ ક્યારથી થઈ હશે, એ કહી શકીએ, તે પણ કંઈ જાણીતું નથી આ વિષયમાં

સકાલ એમ નથી.
કાળનાં પોલાણમાં
ગુમાઈ, ગએલું એનું
મૂલ જરૂર નથી;
પણ આટલું માની
સકાય છે, કે ત્યારથી
મનુષ્ય જન્મે સુખ
તથા અંગના ખીજ
અવયવો વડે સૌથી
પહેલી એટલા કરવા
માઠી હશે ત્યારથી
નૃત્યનો આરંભ
થયો હશે.

સર્વાંસ સૌંદર્ય મોસ એમાં.

પ્રકાશ કે કવિ જુનામાં જુનું પુસ્તક
ભરત મુનિનું 'નાટ્યશાસ્ત્ર' કે
આ ભરતમુનિ કાલકેટલા
જમાનાથી પણ સંબંધે આવળ
થઈ ગએલા હોવા જોઈએ.
મહાકવિ કાલિદાસના નાટ્ય
મંથોમાં તેમજ પુરાણોમાં ભરત-
મુનિનું નામ વારંવાર વર્ણવે છે.

દંતકથા શું કહે છે ?

દંતકથા કે પુરાણ વાંતા

પ્રમાણે નૃત્ય ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે

મોસ જે દર્શ

જણાય છે. મંદકૃત કાવ્યોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નૃત્ય કળાના પ્રથમ યોગકે “અભા” ગાનુપ છે, જેમણે એ કળા પહેલી ભરત મુનિને શીખવી. ભરતે અન્ય ઋષિઓને શીખવી અને નેમની પાસેથી પછી ઉત્તરોત્તર મનુષ્યોએ પ્રાપ્ત કર્યા.

કહે છે કે એક વેળા ગાધર્વો અને અમ્બરાઓ સહ ભારતે શિવ અમલ એક નાટક ભજવ્યું. આયા શિવને પોતાનો એક નૃત્ય પ્રકાર યાદ આવ્યો. શિવે એ નૃત્ય નાચી પોતાના શિષ્ય તાડુને શીખવ્યું, એ ઉપરથી એ નાચતું નામ “તાડવ નૃત્ય” પડ્યું, એ તાડવ નાચ મરદોને છાત્રે તેવા વીરનાવાળો છે.

શિવે એક બીજું નૃત્ય પોતાની પત્ની પાર્વતીને પણ શીખવ્યું હતું, એનું નામ “ભરથ” આ નાચ મૃદુ, પ્રેમોત્તેજ અને નજાકતથી ભરપૂર છે. પાર્વતીએ એનાય ઉપાને બતાવ્યાં. ઉપા પાસેથી એ નાચ ગોપીઓ શીખી.

શિવને “નટરાજ” પણ કહે છે. નટરાજ ન સ્વરૂપમાં નાચતા શિવનાં શિષ્યો મદ્રાસ તરફના મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે, તેમાં એક કંસાતું બાવતું તો ઉત્તમ કલાકૃતિના નમુના જેવું છે.

માનવ કૃતિદાસ ગુ કહે છે ?

દંતકથાને છોડી આપણે મનુષ્ય જાતની ધનિદાસ જોઈએ, તો તે ઉપરથી સાર એવું નીકળે છે. કે કમમાં કમ પણ મુખ્ય તત્વોના મિશ્રણમાથી વર્તમાન નૃત્યની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.

૧—ધાર્મિક દ્રિયાઓનું તત્ત્વ. મૃદો નરમોની ચાલના અનુકરણ રૂપે સચ્ચેની ગનિમાથી બનેલા ધાર્મિક નાચો.

૨—નાચ્ય તત્ત્વ. માનસિક છુરસાઓ, તેમા મુખ્યત્વે પ્રેમ તથા મુદ્દ શૌર્ષને કદ નાચ્ય સ્વરૂપે રજુ કરવા માટે યોગ્યએલા નાચો.

૩—પશુ પંખી એવાનત્ત્વ. ક્રૂરત

વિલાસ સ્થિતિમાં નૃત્ય પ્રયોગ

માહેલા પશુ પંખીઓની હીલચાલનો નકલ (mimicry) માથી બનેલા નાચો.

લુના તેમજ હાલના સુધરેલા નાચોના જે

જેકે મારો છે,
તે બધા ઉપર
દર્શાવેલા નાચુ
કા બે તરવાના
સંગેલનમાંથી
ઉદ્ભવેલા છે.

હાંદી, ઇંગ્-
રૂશિયન, દીથુ,
ગ્રીક અને
જપાનીઝ નાચો
તેની આસપાસના
મા ખચીતજ
ધાર્મિક છે.
પાછળથી એ
નાચો રફતે
રફતે ધાર્મિક
ભાવના દર્શાવના
અટક્યા અને
માત્ર મોજ
ખાતરજ થના
માગ્યા.

યુષ્ક સાંધ
દખાવના નાચો,
પહારી પ્રદેશ-
મા રહેતા લોકો
અને લગાયક
પ્રજાઓથી

ખાસ પણ નચામ છે. એમાં સ્પાર્ટન, સોક્સન,
મોર્વેલ્ડઅન્સ, અને સ્કોટસ તથા હાંદીમાં બીલ
ચોડના નાચ જાણીના છે.

પ્રીતિ દર્શક નાચોમા કેને કે પ્રેમ
નાટ્યો ધણી સફાઈથી વણી લેવામાં આવેલાં
હોય છે. સ્પેનીશ, સીરીયીઅન; નેપોલીટન,
રશીઅન, પોલીશ અને હંગેરીઅન નાચો એ

માટે ખાસ વખ-
ણાય છે.

જનવરોની
લુદી લુદી એટા-
ઓની નકલથી
ઉપજેલા નાચો
આજે પણ કેટ-
લીક જગ્યાથી
જાતો, પશુની
ચામડી માથી
બનાવેલા વસ્ત્રો
તથા જનવરોના
જેવા ડોકા
પહેરીને નાચે
છે. અમેરીકાના
ગેક ઇન્ડિઅન
જંગલીઓના
"Bison Dan-
ces" એના
નમુના દપ છે

નૃત્યનો હાંદી
ઈતિહાસ

-નૃત્ય
વેન્ડિકાળમાં
નૃત્યનો લુનો
હતિદાન જોતાં
સાવ જણાઈ

દેવો-નૃત્યને નવું રૂપ આપનાર પ્રખ્યાત નૃત્યકારો
મી. અને મીસીસ વરનોન કેસલ

આવે છે, કે લાખા કાળથી હીન્દુસ્તાનમાં પુરવો
તેમજ સીઓમા નૃત્યનો પ્રચાર ચાલી આવેલો
છે. પ્રાચીન આયર્વર્નમાં નૃત્યને કર્તવ્ય ના-

લાયક કે આ-
બરને હલકી
પાઠનાર લેખે
ગણુવા મા
આબુજ નથી.

વેદોના
વળતમા નૃત્યને
આર્થ લેકિ
મોજતું એક
સામાન્ય સાધન
મણુતા. ઘણું-
ખરું ખુશી
જગ્યામા નાચ
યતા. (જુઓ

ઝવેર-પર-૧૨) પુરવો તેમજ સ્ત્રીઓ અને
પોત પોતાના વર્ગમા નૃત્ય કરતા. મધાદારી
નૃત્યકારો, નથા વેત્તુકારાગી વગેરે મહત્તાય

કરનારી સ્ત્રીઓ પણ
હતી. પુરવો સોનાથી
છાતીને શણગારી
કદાચક નાચ કરતા.
ધાર્મિક નાચો પણ
થતા વાણીઓ લેખે
મુદંગ, સારંગી, વાસળી
અને હાથની તાળીઓ
વપરાતાં. ઉભા વાસ
(Pole Dance) નો
નાચ તેવળાએ માધારણ
હતો. લેકિ નાચના

પાસ હેલન ગેઝેટન બારે મોકીન ના

નૃત્ય પૌરાણિક કાળમાં

“ અગ્નિ પુરાણુ ”, “ માર્કંડેય પુરાણુ ”,
“ વિષ્ણુ પુરાણુ ” તથા “ ભાગવત ” મા
નાચ વીરો સંખ્યાબધ દશારા મળે
છે. સિંચને “ નર્તનગ્રિય ” કહેવ છે.
કાળાએ મદિપાસુર રાક્ષસને મારતી
વેળાએ “ રૌદ્ર નૃત્ય ” કર્યું હતું. ઈંદ્ર પાસે
પાવન અને નૃત્ય કરતા માટે ચોમક ગંધર્વો

આ જામરાઓ, હતા, તેમા ચિત્રમેતા નામની
અમ્મગા નૃત્યશિક્ષક તરીકે વાણીની દત્તી
એલો, હિન્ના દરબારમા અર્જુનને સપ્તર્ષી
પરોનૃત્ય-ગા

લી ખની
નૃત્યને
નિગદરાત્ત-

ને ત્યા નૃત્ય
નિહા-તજી
ઝડી, રાજ
કેવડી

ઉત્તગને,
તેની અખી-
ગોને અને
અન્ય આગિ
મગોને

નૃત્યના જુના
જુના રમણીય
પ્રકાર નીખા-

યા દના જુન નિગદ ગાનએ
અર્જુનની નૃત્યવાની તપામ નહ
ગણ થએજ એને નૃત્યશિક્ષક
નીમો દતો

એ કામમા ગાનએ, ગણીએ, ગજડ પરી
ખી ગજડ પરીએ પ્રતીષ્ઠ (Accomplished)
મણીના ને ગાયન તથા નૃત્યસ્થા શીખતા
અને તેમા ભાગ લેતા નૃત્યશૃદ્ધ (Dancing
Hobby) ખામ આધનામા આવતા એ
મમયમા નૃત્યકલા નિશો ખીરેની હોનાને
થોતે મોજ પ્રગતા ખામ ના લેએ નૃત્યનો વધારો
કપમેજ થતો

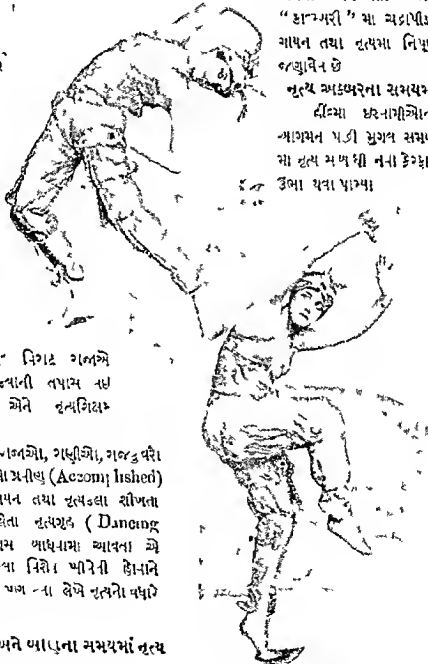
નિકાલિયામ અને બાપુના મમયમાં નૃત્ય

જુદની આજીવના અને જુદની પછીના
મગજ માદિય પેના, તે મદી નૃત્યને લગતા

કમારા બહી આવે છે નાનિયામ અને બાપુના
જમાનામા નાટ્ય, ગાયન, વાદન અને નૃત્યની
કળા તેના ઉચ્ચ તિબરે પહોચી હતી. બાણ

કવિના વિખ્યાત ગ્રંથ
“કાન્નમરી” મા મદ્રાપીઠને
ગાયન તથા નૃત્યમા નિષ્ણ
જણાવેન છે

નૃત્ય આકબરના સમયમા
દીવ્મા દરનાગીઓના
આગમન પછી મુગલ સમય
મા નૃત્ય મળ્યું નહીં કેવલ
ઉભા થવા પામ્યા

જાણીતો વરોચન નર્તની કાવોલીવર
‘રાદેરામરી’ના વેપમા

ધર્મ સાથે કલાનો સંબંધ હીલુકા-મુખમાં પરાપૂર્વથી મનાતો આવ્યો છે. પૌર્વાતોને મનથી ધર્મ તથા કલા એ બે મોખાં નથી; પણ ઇસ્લામી આલમમાં તો ધર્મે સંગીતનો બહિષ્કાર કર્યો છે.

જે જે સાંસારિક રસિઓ લોકો વચ્ચે લાંબો કાળ રહી રહે છે, તે ધાર્મિક લાવનામાંથી ઉગી નીકળેલી, તેનેજ લીધે પ્રચલિત રહી છતી રહે છે. નુસલો આ આદર્શ (Ideal) ઇસ્લામી અમલમાં જન સમાજ વચ્ચે લુલાવા પામ્યો, તેમાં હીલુઓ કરતાં મુગલો વગેરે વિકાસ મિત હોઈ નુત્યકલામાં એક નવો લાડુતી વર્ગ ઉગે-રાયો; જેઓને પૈસા આપી નુસ કરાવવામાં આવતું.

“આધને અકબરી”માં અળદુલ કેઝે ગાયન, વાદન, અને નુત્ય પર ખાસ પ્રકરણ લખ્યું છે. એમા અકબરના દરબારના સુનંદા સંગીતવેત્તાઓના નામે આપવામાં આવ્યાં છે. અકબરના વખતમા પણ અમીર ઉમરાવો અને તેમનો સ્ત્રીવગ ગાયન તેમજ નુત્ય રીખતાં.

“આધને અકબરી” જાણુવે છે કે તે વેળાએ ખાનગી નાચની મીજલમે બારાતી; એ અખાડાને નામે ઓળખાતી. એવું વર્ણન આ પ્રમાણે:-

“આ નાચના અખાડા મોટા જળીતા ઘરો-મા ખાસ કુટુંબીજનો અને તેઓના અતલજના રનેહીઓ માટે કરવામાં આવતી મુખ્યપણે સ્ત્રીઓ ભાગ લેજવતી. ચાર નુસ કરનારીઓ અને ચાર ગાયકો, ચાર ખીજન; પખવાજ રુખાખ અને જતર વગાડતા તથા બે માણુઓ મરાલ ધરી ઉભા રહેતા.”

એ વેળાએ હોદમા નટો, ગવંઆ, નુસકારો અને ખેડારીઓના લુદા લુદા વર્ગ, કીર્તનીઆ, ભૂંગળીઆ, બેડ, કંજરી, નટ અને બદરૂખી

એવું નાચેથી ઓળખાતા. કીર્તનીઆઓમાં લાહાણુના છોકરાઓ ભૂંગળી વગારી ઘણો સરસ નાચ કરતા. લવંઆઓ પીત્તળની થાળીના ઘેરાવામાં નાચી “ચાલી” નામે નાચ કરતા. આ નાચ જોનારને અન્યથા કરે એવો થતો. બેટા ગાતા તેમજ જાતજાતનાં જનાવરોનાં રૂપ લઈ તેવી મેષ્ટા કરતા. નટો જાત જાતના વૈષ લઈ અભિનય કલા (mimicks) જાંદુ ખુખીથી દર્શાવના, કંજરીઓ તે સ્ત્રી નાચનારીઓ હતી. બદરૂખીઓ અતિ ઝડપથી પોતાના રૂપમાં જાત જાતના કેરકાર લાવી તમાગગીગેને અચરજ કરી નાખતા.”

નુત્ય ચાલુ જમાનામાં

હાલના વખતમા પણ હોદ તથા પૂર્વના દેશોમા નુત્યકારોના લુદા લુદા વર્ગ દસ્તિ ધરાવે છે, પણ પદ્ધતિસર અભ્યાસ કે અતુલવધી પ્રાપ્ત કરેલી નુત્યકલા તો ઘણા યોગ્યોને આવડતી દશે. ઘણાએક પ્રાચીન સુંદર નાચો ભુલાઈ ગયા છે - બુલાતા જાય છે. નુત્યકળા એવાઓને લાઇ જઈ પડી છે જેઓ જાતે ગર્ભાણુ છે. વળા એવાઓને કોઈનો દેહ નહીં, એટલે નુત્યની કલાની ખીલવણી થવાની આશા રહેતી નથી. એ કલાની તો અધોગતિ ધર્ષ છે, અને થજેજ જાય છે.

હાલના નાચો ગાંમડાના તથા શહેરીનાચો-માં વહેંચાઈ જાય છે. ગ્રામ્ય નાચો મોટે ભાગે લુદી લુદી ઋતુ એસનાં એકેક વ્યક્તિ છુટી યા સ્ત્રી પુરુષો પોત પોતાના વર્ગમાં સાથે મળી નાચે છે. વસંત ઋતુમાં અને તેહેવાર પ્રસંગે ગામડાના લોકો મોટા આનંદથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના માન નાચો કરે છે.

આખરદાર ખાનદાની વર્ગમા કે મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોમા નુત્યકલા મુલક નથી, પણ તેને બદલે ઉતરતા વર્ગની કે પતિત વર્ગની

[વૈષ મદિ જુઓ પૃષ્ઠ ૬૭]

ઘમની સ્વ. પતિધ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાને
 શ્રીચુત રાહાભાઈ આણુદણ આવડા
 તરફથી સવિનય સંપ્રેમ ભેટ.

ગુજરાત]

આના પાવલોવાનું હિંદી નૃત્ય

[ચિત્ર ૧૯૮૩

—નૃત્ય કલા.

ગુજરાત]

જાયાનની નર્તની

[ચૈત્ર ૧૯૮૩

— નૃત્યકલા.

ધું ઘ ટ વાળી

લેખક :

રા. જ્યોતીર્દ્ર હ. દવે,
સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ.

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મીશ્રી

શ હેરના મુખ્ય ઉપવનમાં હું બેઠો હતો. ઉપર આકાશમાં પૂંછિં માનો ચન્દ્ર ચમકી રહ્યો હતો. એની રુપેરી જ્યોત્સ્નામાં આખો ભાગતદન નવીન, કોઇ દહાડો દોડો ન હોય એવો અપરિચિત અને વર્ણન ન કરી શકાય એવો સુંદર લાગતો હતો. રાત્રિ અર્ધી પીતી ગઇ હતી. એટલે આખા ઉપવનમાં હું એકલો જ હતો.

જીવનના અણુઉકલ્યા પ્રશ્નોને ઉકેલવાને હું મથી રહ્યો હતો. પાર્થિવ જગતને છોડીને મારું મન દૂર દૂર જતું હતું. મનુષ્યની અનંત તૃષ્ણા સંબંધી હું વિચાર કરી રહ્યો હતો. કોઇ પણ વસ્તુ વીશેની આપણી વાંચા પુરી કેમ થતી નથી ? જન્મ જન્માંતરોના ચક્રો ફરી આવ્યા છતાં મનુષ્યનો વાસનાદેહ કદીએ તૃપ્ત કેમ થતો નહોતો હોય ? શું અનંતકાળ સુધી કોઇ ને કોઇ વસ્તુ સારું લક્ષ્યના કરવાનું જ માનવ લક્ષ્ય લખાયું છે ? એકાદ કામ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તો પણ, આપણને તૃપ્તિ કેમ નથી થતી ? દિવસમાં એ વાર જન્મ્યા છતાં કાંતે શું,

જમીશું ? કેવું જમીશું ? એવો તલસાટ હૃદયમાં વારંવાર શા માટે થતો હશે ? ને ઘણીવાર તો હૃદય શી વસ્તુ માટે આટઆટલો તલસાટ અનુભવી રહ્યું છે તે પણ સમજાતું નથી.

વિચારમાં ને વિચારમાં હું આસપાસની પરિસ્થિતિને ભુલી ગયો હતો. અયાનક મારું ધ્યાન સામે ગધું ને હું ચમકી ઉઠ્યો. હઝારો જન્મોની ઉત્કંઠા એક ક્ષણમાં મને સમજાઇ ગઇ ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યની મારી વાંચ્યા સદેહે સ્ત્રીના અવતારમાં મારે સામે આવી ઉભી હતી એમ મને લાગ્યું. એનું મુખ તો ધુંધાળી અંદર ટંકાએલું હતું, પરંતુ ચંદ્ર જે નદિ વાદલ છાયો તેમ એનો અદૃશ્ય મુખ્યમંદનો પ્રકાશ મારાં હૃદયને ખુણે ખુણે જ્યોત્સ્નાની અમીધારા રેડી રહ્યો હતો. આ એનું દ્વિતીય દર્શન હતું-પહેલાં એ એને પાછળથી જોઇ હતી. પરંતુ એની સુલલિત ગતિ ને કમલકોમલ ચરણદ્વય જોતાં જ તે વેળા મારા હૃદયના તારે તાર ઝંઝૂળી ઉઠ્યા હતા.

આ વખતે તો તાર માત્ર ઝંઝૂળી જ ન

હોતો તે પછી મને યાદ આવ્યું. એણે કહ્યું હતું, 'પછી એ ધુધટપટ હેઠળ સૌંદર્યને બદલે માત્ર વિરૂપતાજ હોય તો ? ને કદાચ ખરેખરે સૌંદર્ય' એ ધુધટ પાછળ છુપાયું હોય ને તું ગણિ બનીને એની પાછળ દોડે, એ તારી બાબી કે મોટી સાળાજ નીકળે તો ? '.....

ખરેખર, એક અપરિચિત સ્ત્રીને જોઈને હૃદય આટલું ગાંડું કેમ બની ગયું હશે ? જે માણસાઇ કેળવતાં પચીસ વર્ષોં થયાં તે એક સ્ત્રીનાં મુખ—મુખની કલ્પના માત્રથી પચીસ મેંકડમાં સુપ્તપ્રાચ થઈ ગઈ ! એ શું હશે ? બધાને આમ જ થતું હશે ?

મારા સર્વ વિચાર ને વિચારશક્તિ એકા-એક વિરંધી ગયાં ; ને મારી સન્મુખ એજ ધુધટ-વાળાને મેં ઉભેલી જોઈ.

મને થયું.

ભક્તે વા પ્રાર્થયિતા ન વા પ્રિયં

પ્રિયા દુરાપઃ કથમીષ્ણિતો ભવેત । ૨

વિધિએજ અમારો યોગ નિર્મ્યો છે. એમ ન હોય તો મારા માર્ગમાં વારંવાર એ શી રીતે આવી ચઢે ?

આમ છતાં વિધિનાં નિર્માણને પછી સિદ્ધ કરવાને પુરુષાર્થની અપેક્ષા ગઢે છે. મરણુ નિશ્ચિતજ છે એમ જાણ્યા છતાં પછી મૃત્યુને વધારે સફળ, સરસ ને ત્વરિત કરવાને આપણે વૈદ્ય કે ડોક્ટરની સહાય કર્યાં નથી લેતા ? વિધિ-એ નિર્મેષ્ટા અમારા યોગને સિદ્ધ કરવા માટે જો પુરુષાર્થ કરવો તેની વિમાસણમાં હું પડ્યો. ગઈ વખત એવો પુરુષાર્થ કરવા જતાં હું કેવો મૂર્ખો બન્યો હતો તે મને યાદ આવ્યું. આખરે

મન સાથે નક્કી કર્યું કે આમ આડી અવળી વાત કરવા કરતાં જે કર્તવ્ય હોય તેજ સીધું કહી દેવું. બાહારે વ્યવહારે જ સ્પષ્ટવક્તા છુલ્લી મલેત્ । †

મારકણી ગાયને પકડવા જતો હોઈ એવી શ્ચિત્તી, હતી એટલી હીંમત બેગી કરી વાણીમાં લવાય તેટલી મીઠાશ લાવતાં મેં કહ્યું : ' બાલે !'

ઉત્તરમાં માન

" આવી નિર્જન જગાએ ક્યાંથી આવી ચઢ્યાં છે ? "

મૌન.

" સાથે કોણ છે કે એકલાંજ છે ? "

પૂર્વવત્ મૌન.

" વનદેવી છે ? અપ્સરા છે ? કે સામાન્ય માનવ કન્યા છે ? "

ઉત્તરમાં એજ હૃદયભેદક મૌન.

" બુલાં પડ્યાં છે ? "

જવાબમાં બાલાએ ડોકું ધુણાવી હા કહી.

ઉત્સાહના આવેશથી આરું હૃદય કુદી ઉડ્યું.

" આલો હું તમારી સાથે આવું. ક્યાં રહે છે ? "

જવાબ ન મળ્યો.

પૂર્વ દિશા તરફ આંગણી ખર્તાવી મે પુછ્યું :

" આ બાજુ ? " પશ્ચિમ તરફ આંગણી કરી પુછ્યું : " પેલી તરફ ? " પછી કે પછી ઉત્તર મળ્યો નહીં.

અગ્નિ, ઇશાન, નૈઋત્ય ને વાયવ્ય કોણ દર્શાવી પુછ્યું : " આ બાજુ તમારું ઘર છે ? "

અંગુલિ વડે એણે એક કોણ ને દિશા વચ્ચેનો માર્ગ બતાવ્યો.

' આલો, '

* વાચના કરનારને તો લક્ષ્મી મળે કે ન પછી એને દુર્લભ કેમ હોય ?

† આહાર અને વ્યવહારમાં સ્પષ્ટ બાલનાર મુખી થાય છે.

મળે પછી લક્ષ્મીજ જેની ઇચ્છા કરી રહી હોય તે

અમે બનેએ ચાલવા માંડ્યું. દૂર, દૂર
ચાલ્યાંજ ક્યું.

‘હજી તમારું ઘર આણું છે ?’ મેં પુછ્યું.

ઉત્તરમાં એણે ડોકાવતી હા કહી.

‘કેટલે દૂર છે ?’

જવાબમાં એણે સીધા, ધીરી રસ્તા તરફ
કેપણ અમુક વસ્તુ બતાવ્યા વગર આગળી
કરી. એના અર્થે કે પણ થઈ શકે એમ નહોતું
એટલે મેં મુગા મુગા ચાલવા માંડ્યું.

એ આગળ ને હું પાછળ એમ ચાલતાં
હતાં. ધીમેધીમે અમે સાથે થઈ ગયાં.

અનાદિમાંથી નીકળી અનંતતામાં ચાલ્યા
જતા જુલા પહેલા પ્રવાસી જેવાં અમે બંને
લાગતાં હતાં.

મને લાગ્યું કે કેટલાક માઇલ અમે ચાલ્યાં
હોઇશું ને મારી ધીરજનો અંત આવ્યો.

‘હુઓ’ કહીને એણે ઘુંઘટ ઉઘાડી નાખ્યો—ને આ પ્રશ્ન! — — —

મારા મિત્ર મહેન્દ્રનું મેં મોઢું ભેળ્યું.

‘હજી તમારું ઘર દૂર છે ?’

જવાબમાં ડોકું ધુણાવી એણે હા કહી.

‘પાંચેક માઇલ ખરું ?’

પ્રથમની પેઠે ડોકું ઉઘાવી એણે હા કહી.

‘પંદરેક માઇલ પણ હોય કે ?’

પૂર્વે પેઠેજ પાછી હા કહી.

હવે મારાથી રહેવાય એમ હતું તહીં. એ

લલિતાંગીના ઉખાલ્યાં સહવાસથી, નિર્જન
પંથના એ એકાન્તથી, પ્રકૃતિની એ રમ્યતાથી
ને સૌથી વધારે તો મારા હૃદયની નિસીમ
પ્રશ્નચોર્ચિટ્ટી હું ઘેલો થઈ ગયો હતો.

‘બાલે !’ મેં કંપતા અવાજે કહ્યું.

એ નિરુત્તર ઉભી રહી.

મારું આખું શરીર કંપવું હતું. બાણે કોઈ
સાંભળી જશે એવી બીક લામતી હોય તેમ છેક
ધીમા સ્વરે હું બોલ્યો—મેં મને બોલતો
સાંભળ્યો: ‘મને એક વાર તારું વદન જોવા
દે—અસ એકેજ વાર !’

આખું જુમંડળ

સ્વાસ ચોલાવી એને
જવાબ સાંભળવા ઉત્સુક
બન્યું હોય, અભિલ
નભોમંડળ એના ઉત્તર
પર અવલંબી રહ્યું હોય
એમ મને લાગ્યું.

અનંતતા નેટલી

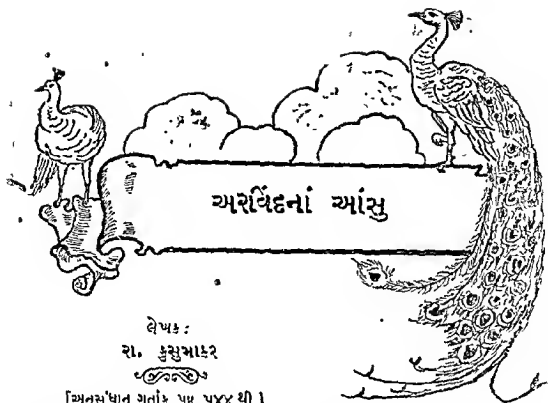
લાંબી પળો પર પળો
વીતવા લાગી. જે અંધી-
રાઈથી અપુત્ર મનુષ્યના
મૃત્યુની વાટ તેનાં વારસો
જોઈ રહે છે, જે

અધીરાઈ પાંચમીવાર

પરજીવા નીકળેલો પુરુષ

ઉંમર વધતી હોવાના કારણે, લગ્ન માટે દરોગે

[પણ માટે જીવો પછ દેરો]

લેખક :
રા. કુસુમાકર

[અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૫૪૪ થી]

ખ્યારા અરુણ, આ મારી બીદાય રાજ છે. લતા નિદ્રાની પાખમા સાંતિથી પડી છે. અમારો આખરી મેળાપ થતો હતો તેની શંકા તેને લવલેશે ક્યાંથી હોય ? મારાં લોચનોને છેડી વાર તે આનંદ-મુદ્રાથી મેં વાળા લીધાં છે. બે કલાકના સાદાં મિશનમાં મારા હૃદય-સંગોપનને મારાં ચળા ગએલાં નયનોએ અનુકૂળ થયાં. હા'તે આખરી સુરતેય, યુ માધુર્યથી જ્વલતો તે છેલ્લો વાર્તાલાપ !

સાંજના વાળુ પગી ન્યોતિન વાલીમા આવવાનો હતો. લતામંડપમા એક ઉચ્ચામને હું શાંત બેસી રહ્યો હતો. આયમતા સુરજના સુવર્ણ રશ્મિમાં હું નહાતો હતો, અને અન્ધ્યા સેન્દ્રીના ક્ષણ ક્ષણ બદલાતા રંગ એરંગી સાળુઓ નીરખી રહ્યો હતો. શાંત નિર્ઝરણી ને આક્ષીદળનક ખીણમાં સૂર્યનાં છેલ્લા કિરણો

વેરાતાં હતા. આ રમણીય સ્થળે લતા સાથે કેટલી વાર મેં સુધાપાન કર્યું હતું ? સ્પર્શના અપ્રતિમ સૌન્દર્યલુપ્ધ અમારાં રાગી ચક્ષુ કેટલી પ્રાર અહીં આનંદથી લસી રહેતા ? આ સ્થળ મને પ્રિય હતું, કોઈ પ્રચ્છન્ન ગુપ્ત કારણે હજી પરમ પ્રિય છે. તારાથી-તારા જેવા ચર્મતથી એના આનંદ-પ્રદરેશ હ્રુપલાં કયા રહે એમ છે ? અમારા પ્રથમ પંરચમે લતા સાથે કેટલા મધુ પ્રદરે ! ગુહાદી મેં આજેલા ! કલાકારની કલ્પનાને મીઠાં ગદગદીઆ કરાવે એવું મોહક અને રમણીય આ સ્થળ છે. આહી લંબાની મૂઠ્ઠી થડક અનુભવેલી; આહી મધુર ધડકારે આ સ્થળને અમારા હૃદયના રંગે રંગ્યું, તે આ શાંત ગુણે મારી દેવીને-એ કેટલો પ્રિય છે તે જાણ્યું.

અસ્વસ્થતા જ્ઞાની ચોમેર રમણીય ક્ષિતિજ-દર્શન છે. મારા આગલા એકાદ પત્રમા એ

વીશે હું અંગુલિ-નિદેશ કરી સુક્યો છું. આસપાસની વૃક્ષ ઘટાનો મેં તને ખ્યાલ આપ્યોજ છે. આંહી ઘટાટોપ વૃક્ષરાજમાં ઘેરોને ઘેરો ચતો જાય છે; છેવટે એક પ્રાકૃતિક આરામસન આવે છે. આ એકાંત જાદુષ ખુણું હૃદય-ધેલાને કેટલો આકર્ષક છે? એનાં પ્રથમ દર્શને ને શોકની લાગણી મેં અનુભવી હતી, તે મને યાદ આવી. સમો ખરા બપોરનો હતો. તે વેળાજ હૃદયમાં આ શંકા ખટકતી હતી? આ સ્થળ મને આહ્વાનનાં અમૃતમાં

જરુખાથી આગળ ચાલ્યાં. પૈશા ગમગીનીનાં ભંડારશા એકાંત આરામગાહ સુધી. અમે આવી પહોંચ્યાં હતાં. લતાએ એ આરામગાહમાં પ્રવેશ કર્યો ને ત્યાં બેસી ગઈ. ન્યોતિન પાછળ મેં ચાલ્યો.

પ્રિય સુહૃદ ! મારાથી ત્યાં ઉભું રહી શકાયું નહીં. મારો અન્તઃક્ષેપ હું સમજી શકીશ. ધરીક હું ત્યાં ઉભો રહ્યો; તેની નજીક ગયો; વળી આમ તેમ મેં ફરવા માંડયું. મારી હૃદય-વ્યથા-મારા અજાણનાં તને હું શું

લતા નિદ્રાની ખાંખમાં શાન્તિથી પડી છે.

અળકાળે કે વિપદગામાં કુખાડે ! જાઉં કે રહું એ ખેંચતાયુમાં અરધો કલાક વીતી ગયો. આખરે તેમનાં પગલાં સંજળાયાં. લતા મંડપના જરુખામાંથી તેમનું સ્વાગત કરવી હું ઉતરી પડ્યો. લતાના હાથની અંગુલિ લેતાં મારો હાથ ધ્રુજતો હતો. અમે જરુખામાં બેઠાં. અત્યારે અન્દરાજ ટેકરીના વન્ય પ્રદેશ પરથી ઉપર આવ્યો. વિવિધ વિષય પર વાર્તાલાપ ચાલ્યો. રસજોષી ચાલતી હતી ને અમે

ખ્યાલ આપું? ચન્દ્રિકા જરુખાને રજત કુચે રંગતી હતી; તરુશાખામાં રુપેરી ફિરણો સંતા-કુકડી બેલતાં હતાં. લતાએ પ્રેક્ષિતની આ ભવ્યતા તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. નિશા સોડીયું વાળી લપાતી હતી. તેની ગોદમાંથી જાણે ચારે મેર ચન્દ્રિકાનાં ફેરાં વેરાતાં હતાં. ચોટી વાર અમે સૌ શાંત ઉભાં રહ્યાં પછી લતા બોલી ઉઠી: “ત્યારે હું કૌમુદીમાં રસળું છું ત્યારે મારાં સૌ પ્યારાં ગત સ્વજનોની”

સ્મૃતિ મારા ચિત્તમાં ઉભરાય છે અને મારું હૃદય મૃત્યુ અને ભાવિના તર્કમાં ગરક થઈ નય છે. લાગણીના માર્દવથી તેનો સ્વર સદૃશ કંકિત થતો હતો. લતાએ આગળ ચલાવ્યું; “આપણે પુનર્જન્મ થશે એ તો સિદ્ધ વાતજ. પરંતુ અરસ પરસ આપણને અભિજ્ઞાન થશે ? અરુ ! અરુ આ વિષયમાં તને શું અભિપ્રેત છે ?

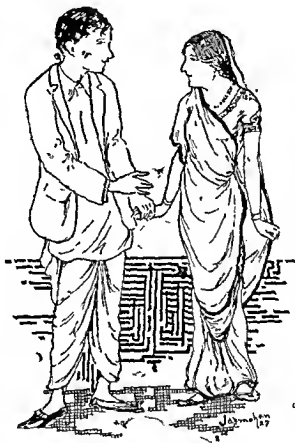
મેં તેનો સુક્રોમળ હાથમારો હાથમાં લેતાં કહ્યું; “ જરૂર આપણે પુનઃમળાશું; આ ભવમાં ને અનેક ભવમાં. ” મારી આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ. મારાથી વધુ બોલી શકાયું નહીં. પ્યારા અરુણ જ્યારે આગામી વિયોગના ભારથી મારું હૃદય લદ્દખદાયું હતું ત્યારે આવો નાજુક-આતિ નાજુક પ્રશ્ન તેણે મને શા મારે પુછ્યો હશે ?

લતાનો અવાજ વધુ વધુ મૃદુ થતો હતો અને થડકતો હતો. “ અરવિંદ,

પ્યારા ! ગત સનેહી સ્વજન-આપના જીવનની અરધૃષ્ટિકાથી પરિચિત રહી શકતાં હશે ? તેઓ આપણે કેવા આનંદી દિવસો નિર્ગમન કરીએ છીએ તે મજબૂતાં હશે ? આપણે તેમનાં પુનિત અભિધાનને મીઠામાં મીઠી સ્મૃતિથી રંગીએ

ત્યારે તેનું લવ લેશે ભાન તેમને થવું હશે ? અરુ, પ્યારા અરુ, સાંજનાં શાંત પ્રહરે મારી જનનીની છાયા મારા નયન સમીપ તરવરે છે. મારી નાની શિશુ મંડળી વચ્ચે બેઠી હશે ત્યારે જાણે તે ગત જનનીની આસપાસ ગુંચળ વળ્યું હોયની એવું મને લાગે છે. ત્યારે મારી આતુર આંખો ઉંચા આકાશ ભણી નીરખી રહે છે અને ત્યારે ખરે હું ધ્રુવ છું કે મારાં

ખાંચે આપેલા કાલનું કેવું મથાર્થ પાલન હું કરી રહી છું તેનું દર્શન કરી શકે ! કેવા હૃદય ક્ષોભથી ત્યારે મારાથી બોલી જવાય છે: “બા ! વહાલી બા ! મને જનની થતાં ન આવડતું હોય તો માર કરજો, અકસોસ ! હું મારાં ભાડરડાંની જનની થવા મથું છું- કેટલી મથી રહી છું ! બચ્ચાને ખવડાવું છું, પીવડાવું છું, એમને ચાહું છું, અને કેળવવા મથી રહી છું. ને યથા શક્તિ તાલીમ આપું છું. દેવી, દેવી ! અમારી વચ્ચે કેવી

લતાના હાથની અંગૂઠિ લેતાં મારો હાથ ધ્રુવતો હતો

અતુર સ્નેહપ્રિય ગુંથાઈ રહી છે; એ શું જોઈ શકતી હોત તો ! જે પ્રહરે તે તારી છેલ્લી ઘડીએ ગદ્ગદ કંઠે અમને સોંપ્યાં હતાં તેનો શું કેટલો પાડ માનતે ! પ્રિય સુહૃદ ! લતાની આ સ્વયંભૂ રસોર્મિને પુરતો ન્યાય ક્યાંથી અપાય

“આત્માના રસોદ્ધારને પણ આવેશહીણ શબ્દો શી રીતે મૂર્ત કરી શકે! ન્યોતીને માર્દવથી વચ્ચે કહ્યું: “લતા! લતા! આ રમરણ તારા આત્માપર પ્રબળ અસર કરી રહ્યાં છે; મને ખબર છે કે આ મધુર રમૃતિ તારા આત્માને અપૂર્વ આહ્વાદ આપે છે; પરંતુ, વહાલી હું તને ચીનવું છું કે—” એનું અધુરું વાક્ય જીક્ષતાં લતાએ ઉત્તર આપ્યો-વાળ્યો: “પ્યારા ન્યોતિન! આપણી ત્રિપુટી ગોળ ટેબલ પર યાન ગોઠવી કરતાં બેસતી તે મારાથી શે વીસરાય! કોષક વાર તારા હાથમાં રસિક પુસ્તક હોય, પણ મારી જાની રસમય મીઠી ગોઠવી મુકી પુસ્તકોનાં કેારાં પાનાં તે કોણ ખખડાવે! એના જેવી થવા હું તમયું છું. તેમાં વિજય આપવા કેટલાં આંશુ સાથે પ્રભુને હું કરમું છું!”

હું લતાને ચરણે ઢળા પડ્યો ને આંશુનાં મુક્તાથી તેનો કોમળ હાથ મેં ભીંજવી દીધો. મારાથી બેઠી જવાયુ: “લતા! લતા! પ્રભુના અને તારી માતાના અખંડ આશીર્વાદ તારા પર વરસી રહ્યા છે।” “અરવિંદ! અરવિંદ ને તે તેને બેઠ હોત તો!” લતાએ મીઠી હુકથી મારો હાથ લઈ ચલાવ્યું: “અરુ! અરુ! જેના પુણ્ય પરિચયની કોષ પણ સાધુ પુરપને અંખના થાય એવી એ વિરલ વ્યક્તિ હતી. કહ્યું છે ને સતાં સદ્ગુણ સંગઃક્રમમપિહિ પુણ્યેન મત્તિ। એના જેવી સાધ્વીનો પ્રસંગ કયાથી?”

વહાણા અરુણ! મૂર્છાથી કદાચ હું ઢળા પડતે લાગણીનાં અચંડ તોફાની મોજાં લતાના હૃદયને હલમલાવી રહ્યાં હતાં આવી મુક્તકંઠી કરુણ પ્રશસ્તિ મેં કદી સાંભળી ન હતી અને પ્રભુને શું ગમ્યું! તે અકાળે કરમાવા સર્જાઈ હતી! તેની જીવન કલિકા હજી તો હમણાંજ પુટી ઉઘડું ઉઘડું થઈ રહી હતી. હા, એ મધુરી મુક્ત અધવિકાસે-

અથ પ્રકાશે હતી ન હતી થઈ ગઈ! બહાલ્ય-વાન! હજી નાના કીકાને પુરાં જ માસે તથા નહોતા ત્યાં પાંત્રીશ વર્ષનું સ્વપ્ન હુંકું ક્યું થમ-દૂતે! પ્રભુની મહેર કે ઝાંઝો વખત તેને પૃથારી વચ રહેવું ન પડ્યું બીમારીને બીજાને તે કલાન્ત કરતાં વધુ શાન્ત દીસતી તેની હોલવાતી જતી ચક્ષુ ઘુતિમાં પ્રભુપર અચળ શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ ઉકેલાતી હતી. પિતા પ્રભુને પુનિત દ્વારે જતા એના જેવા પુણ્ય-જીવને આલ્લેજ હોયદ માતા એક શોક શંકુ એના હૃદયને વીંદારી દેતો હતો. નાનાં મસલાં જેવાં શિશુ-સાવ, આ બાવની આવાન નિદોષ રમકડાં તેના આત્મને વીંચી રહ્યાં હતાં. એ કાયા સુતરની દોરીએ તેનો પુણ્યાત્મા વળગી રહ્યો હતો. નાનો કીકા-અમારાં મુકમન્દિરનો લાડલો બાલ-શ્રીરસ્તો આ સર્વ પાર્થિવ આકર્ષણનું કેન્દ્ર હતો. એને બોળામાં લઈ બચ્ચો-ઓથી નવરાવતાં તેના પવિત્ર આત્માની પુણ્ય મુક્તા એ રેલાવી રહી હતી. ન્યારે અન્ત કાળ નજીક છે એમ તેના પુણ્યાત્માને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ ત્યારે એ બધાંને તેની પ.સે બોલાવવાનો તેણે ઇસારો કર્યો. તેની ઇચ્છાનુસાર બધાં ભુરકંઝો તેની પથારી આસપાસ વીટળાઈ વળ્યાં. નાનાં બચ્ચાંઓને ‘ક્યું રમકડું’ હાથથી સરી જાય છે’ તેનું શું ભાન હોય! મોટાં છોકરાંઓનાં સમજી હૃદયો આ દુખભારથી ચગદાઈ રહ્યાં હતાં. છેલ્લી ઘડીએ તેના નિર્બલ હાથને ડચ્ચા કરી પરસ્પર દીગારને હવાલે આ દુનીઆની તેની મોઘી મતાને તેણે સોંપી દીધી. પછી ધુન્તે હાથે માટે હાથ તેના હાથમા લઈ તેણે મને કહ્યું: “બેન, તું ડાહી છે, સમજી છે, મારો પડતો બોલ તેં જીલ્યો છે; સ્નેહળ છે; કર્તવ્યપરાયણ છે. દીકરી! આ તારા ભાંડરકાની જીજ્ઞાસે હવે તું અને એનાં! અ...” આમ તુટક તુટક સ્વરે મોઘી થાપણની છેલ્લી ભવામણ કરતાં તેણે

અર્ધ બાળકને બોળામાં લીધા; વડાવ કર્યાં; હેત-
લાડે ભગવતિએ પંપાળા પંપાળા આશીર્વાદ
દીધા. બધાં ભુરકાંના માથાં ઉપર કરુણાગ્નિક
રીતે દાય ફેરવ્યા; સૌને ફરી ફરી પંપાળ્યાં,
સગવ્યાં, ને બચીએા ભરતાં ભરતાં, આંસુના
દરીયામાં ડુબાડી દીધાં. તેના આત્માને છેડું
પાલ્લવ આપતાં ગે' કલું: "હુ હુ, કરણ પ્રભુ

સૌનીએ સંભાળી રાખશે! અરુણિંદનાં આંસુ! તેનું
મુઠું હેઠું શું ફરી રહેતું હતું! —

અરર! બાહુમાં! બાપમાં બહે! !
જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી!
સમજશે! હો! શું થઈ ગયું.
અમકડું કયું દાયથી ગયું?
નોં! શે જશે છાતી, બાપડી

ઉપર જે તમે કુદતાં મદા
તમ પિતા મન વડાસ રાખજો,
પણ ન માનની ખોટ ભાગશે.
નહોં નહોં મજે મા ગઈ ફરી
જગતમાં નહીં મા બને નહાં.
દિવસ બે સો લાડ પુરશે,
દિવસ બે દયા મર્વ રાખજો
પણ ન છાતીએ કોણની તમે,

રઝળતાં હવે એકલાં રહો !
બહુ કરી શકી વહાલ હું નથી,
કદી રડાવતી હું થણી હતી.
હમ દીસો કમા આપશે મને,
પણ ન માતને એન કે પડે !
સૌ હવે સદા બોલશે રડી,
જનની છે જરા ગામ કે ગઈ.
નવ જવું ગમે ગામ એ મને !
પણ ન દેવી એ સાદ કો શકે !

—કલાપી.

અરવિન્દ ! અરવિન્દ ! આ અરબલિત
હૃદય પ્રવાહને ખાળી શી રીતે શકાય ! જીજ્ઞાસા
દુઃખભાર ઝાઝો કરવા મેં કહ્યું : “ બા, હું
તેમને એક ધડીએ અળગાં પડવા દેનાર નથી.
મારાં લોકો મારા પ્રાણ કરતાંએ મને વધુ
પ્રિય છે. ” રડતા રડતાં એણે કહ્યું : “ બાપુડી,
કોલ આપ કે મારો જીવ ગતે જાય. જેજે,
દીકરી, મા યવું સહેલું નથી, માતાનો પ્રેમ અ-
દ્વિતીય છે, અપાર્થિવ છે. તારી આંખની તળાવ-
ડીની મને ખાત્રી ન હોત તો મને ભરોસો ન
પડતો, પણ દીકરી ! તારું હૈયું પાણી પોચું છે;
માતાનું હૃદય-માર્દવ સમજી શકે એવી તું
પાણી પોચી પ્રેમાળ તારાં હૈયાના અમૃત તારાં
લોકો પર ટોળજે. તારા પિતાજીને મારી ખોટ
પડવા નદેજે ને જન્મ્યાને જરાએ એણું ન
આવવા દેજે. તારા પ્રણયી પતિની સુખ દુઃખની
લાગીયણ થજે. જીવન સખી—સુહૃદ્યરી નામ
સાર્થક કરજે ! પણ એ ક્યા ગયા ? ” ભગનાથ
હૃદયની તીવ્ર દુઃખાર્તિ સંતાડવા મારા પિતા
અને પ્રણયી એક ખુણામા લપાયા હતા ત્યાંથી
બહાર આવ્યા.

જીજ્ઞાસા આંખો ઘેરાવા માંડતી હતી.
ધર્મરાયના પાર્શ્વે પતંગની આસપાસ ધુમ્મી

રહ્યા હતા ન્યોતિન સાંમરે છે એ છેડી ધડીએ
આપણને એણે અડોઅડ પાસે બેસાયાં ! તારા
હાથમાં મારો હાથ સોંપ્યો; આશીર્વાદ વરસાવ્યા
શાંતિથી એકાદશે, અગીભરી દૃષ્ટિથી આપણા
તરફ જોઈ રહી. આપણે બે જીવો જાણે કે
એક બીજાને માટેજ સમર્પિત હૃદયને અને એક
બીજાના સહચારે પરમ સુખી ધન્યજ મધ્યસ્થ
એવી શ્રદ્ધા તેનાં અભોક્ષ નેના દાખવી રહ્યા હતાં
તેની દેવતાઈ દુવામાં જોણે કે તે ગુંજ રહી હાથન
લક્ષ્મી તણાં કમળનાં બ્રમરા સમાં છે,
લેજે પરાગ મીઠું મધ સર્વ ત્યા હો !
એ આપણે ઉરની આર અનંત તૃપ્તિ,
ને લાગશે જીવનમાં કે સ્વર્ગ સૃષ્ટિ
તારાં મંગલસૂત્ર કંકણ તથા સાંભોળ્યો અંદરમાં
કન્યા રતન વસંત એ ત્રિપુટીનો છાજે તમોને સદા
—લલિત

ન્યોતિન તેને ચરણે ઢળા પડ્યો. અદ્વૈતના
આશીર્વાદ ઝીલતાં મારા કાનમાં ધીમેથી તેણે
અમૃત રેડ્યું દેવી “ સુલે વા દુઃસે વા વચનુ સહ
હૃતદૈક્ય હયયો—સુખ દુઃખ ક્યાંએ હૃદયતણું
અદ્વૈત વિરહ ? પુરપાટ લાગણીની તે ધન્ય
ધરી હતી. હંમેશના શાન્ત-પ્રશાન્ત ન્યોતિની
હૃદય પાંખડી કેક વીખરાઈ અને
હૃદયની પ્રયોગિણીએ બુદ્ધિના ડહાપણ
પર વિજય મેળવ્યો તે બોલી ઉઠ્યો; “ માતૃશી !
જીજ્ઞાસા ! અમે તમારા આશીર્વાદના અધિ-
કારી થવા સતત મથીશું; પુણ્ય સહચારે
અમારા જીવનને ગુંથશું ને લવસાગરનો દુસ્તર
વિચિ સાથ સાથે તરી જઈશું ” મારું હૃદય
આ વેળા મારે હાથ ન હતું. લાગણીની ભરતીના
મસ્ત આનંદ જીવાણે તેની છેડી ધડી ધન્ય
મધ રહી હતી. ”

[વધુ માટે જુઓ પૃ. ૮૧]

મારી નાંધ પોથી

લેખક :

રા. ગુપ્તા

તા. ૧૮-૨-૨૭

આજે વાંચ્યું કે ડૉ. પ્રાંજપેએ કાલિન્સીલ-
માથી રાજનામું આપ્યું છે, તે
ગ. મુનશી તેની જગાં માટે ઉભા થયા છે.
'લોગ જમ્પ'માં ડૉ. પ્રાંજપેએ ફુનીઆનો 'રેકૉર્ડ'
તોડ્યો છે. રાઉન્ટ હોલમાંથી કેકે વ્હાલ્ટ હોલમાં
એમણે કુદકો માર્યો છે. એને 'અંગદ કુદકો'
કહો કે 'હનુમાન કુદકો' કહો, પણ અંગદ અને
હનુમાન બંનેએ આવો બારી કુદકો કદી માર્યો
નહોતો. હશે. એ એમનો 'અંગત' કુદકો છે,
એટલે એ સાથે આપણને સંબંધ નથી. એમની
ટાઉન હોલમાંની જગાં ખાલી પડી. કુદરતની
પેટે મનુષ્યો પણ કોઇ પણ જગાં તદ્દન ખાલી
રહે તેની વિરુદ્ધ હોય છે. એટલે એ જગાં માટે
ચાર ઉમેદવારો બહાર પડ્યા છે એ ચાર ઉમેદ-
વારો પૈકી એક રા. મુનશી પણ છે.

રા. મુનશી 'ગુજરાત'ના તંત્રી છે, 'ગુજરાતી
સાહિત્ય'ના તંત્રી છે; યુનીવર્સિટીની મેનેજના
સભ્ય છે, સીન્ડીકેટના સભ્ય છે; ગુજરાતી બોર્ડ
આફ રેડીયોના પ્રમુખ છે, 'સાહિત્ય સંસદ'ના
પ્રમુખ છે, એ બરોડા યુનીવર્સિટીની યોજના-
ઓ ધો છે, અને મુંબાઈની પરિષદ અદાલતના

અમગમ્ય એડવોકેટ પણ છે. એઓ દુંડા
વાર્તાઓ લખે છે તેમજ નવલકથા લખે છે.
આવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ શું એમને આપી
પડી કે ધારાસભામાં જવાની એમને ઇચ્છા થય ?

રા. મુનશીએ માત્ર સાહિત્ય મેવનજ કરતુ
જોઈએ એવો પોકાર અનેક દિશાઓથી થઈ રહ્યો
છે 'સાહિત્ય તરફ પાછા વળો !' એમ જાણે એ
સાહિત્યનું પોટલું બાધી તેને પશ્ચિમ દશામાં
ફેંકી આવી પોતે પૂર્વ તરફ ચાલ્યા ગયા હોય
તેમ, 'સાહિત્ય' ના નામની એમને સલાહ આપી
રહ્યા છે. છતાં દિવમે દિવમે એઓ પ્રવૃત્તિ
વધારતાજ નાંધે છે !

આ પરથી કોઈને એમ લાગે કે રા. મુનશી
પૂર્વ જન્મમાં શતાવધાની હતા, અને પૂર્વજન્મ-
નાં અપુરા રહેલાં કાર્યો એ આ જન્મમાં પુરા
કરવા માગે છે તે ખોટું નહીં.

પણ હું તો માન એકજ વાક્ય કહીશ-જે
વતકથા તીબાની કાકીએ, પોતે સલામતની સત્તા-
માં વીગ પહેરીને ગઈ હતી; લાં તીબાના કાકાએ
જીવથી અગોડા છે એમ માની વીગ ખેતી હતી
અને પરિણામે તીબાની કાકીના માથામાં
પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું હતું તે સંબંધી પોતાની

‘બહેનપણીને વાત કરતાં ત્રીણાના કાકાના વતન નીશેઠે હવે : ‘એમને ‘એ-યું-સુન્યું ?’ કાઉન્સિલની જગા તો કોઇથી ભરાશે- ગુજરાતનો નાય કોણ લખશે ?

તા. ૨૫-૨-૨૭-

આજે વાંચ્યું કે, રા. ચંદ્રશંકર જે રા. ઝોકળલાઇ, કવિવર નાનાલાલની પરચાસમી જયંતિ ઉજવે છે. જયંતિની પ્રથા શાથી પડી હશે ? એનો આરંભ શી રીતે થયો હશે ? રામ-જયંતિ, કૃષ્ણજયંતિ, વામનજયંતિ ઇત્યાદિ. અનેક પ્રકારની જયંતિઓ પ્રાચીનકાળમાં પણ ઉજવાતી. ઉજવવાને માટે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોની જરૂર છે. એક પ્રશસ્ત, જેની જયંતિ ઉજવવાની હોય તે વ્યક્તિ, બીજી પ્રશંસક વ્યક્તિ; અને ત્રીજી તાળી પાડનાર મનુષ્યોનું ટોળું. આમાં પ્રથમ વ્યક્તિ મૃત્યુ, મંદવાક કે દૂરનિવાસના અનિવાર્ય કારણોને લીધે હાજર ન રહે તે હરકત નહીં. તેને બદલે તેની જમી, તે નાં મળે તો તેના પુત્ર શિષ્ય, મામા કે કાકાના છોકરાની જમી, અને છેવટે નહીં તો તેની સ્ત્રીનથી પણ ચક્રાવી લેવાય. પૂર્વે બીજા ગુણે ઉપરાંત જે મનુષ્ય કે મનુષ્યેતર વ્યક્તિની જયંતિ ઉજવવાની હોય તેનામાં એક સર્વ-સામાન્ય ગુણની જરૂર જણાતી; અને તે ગુણ એનું મર્ત્ય મનુષ્યો બધાજ મર્ત્ય છે; છતાં પણ એને જાને મરી જઇને સિદ્ધ કરવું પડતું કે એ મર્ત્ય છે-હોતો. અને ત્યાર પછીજ તેની જયંતિ ઉજવાતી. કદાચ આનું કારણ એ પણ હોય કે જેમ કેટલાક મનુષ્યો, આપણી અમુક સિદ્ધિથી પ્રસન્ન થઈ આપણને અશિ-નંદન આપવા આવ્યા હોય તો પણ આપણે તેમને ચાહા પાછાં નહીં ત્યાં સુધી અશિનંદન આપતા નથી; તેજ પ્રમાણે પૂર્વે મનુષ્યો સમચરી અને માસીસાઓ ઉજવ્યા પહેલાં કોઇ

પણ વ્યક્તિની જયંતિ ઉજવતા નહોં.

પરંતુ હાલ મોંઘવારી અને પાશ્વર્ય શિક્ષણના પ્રભાવને લીધે તેરમું, ઉનમાસીસા, માસીસા, સમચરી, શ્રાદ્ધ આદિ મરણોત્તર ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી નથી. તેથી જીવતા પણ જયંતિ ઉજવવામાં આવે છે.

આમ જીવતા મનુષ્યોની જયંતિ ઉજવાય એ સર્વ પ્રકારે ઇષ્ટ છે. કોઇ કહે કે પોતાની જયંતિ ઉજવાની જોઇને મનુષ્યને ગર્વ થવાને સંભવ છે તો એ વાંધો યોગ્ય નથી. ગર્વ થવાને બહારના કોઇ પણ કારણની જરૂર નથી. પ્રીતિની પેઠે ગર્વ પણ બહારની ઉપાધિ પર આધાર રાખતો નથી. દરેક મનુષ્યને ગર્વ હોય છેજ-શેને માટે ! તે તો તેને પણ ખબર નથી હોતી, તેમજ બીજું કોઇ પણ જાણતું નથી હોતું. અભિમાન એ મનુષ્યને જન્મસિદ્ધ હોય છે; અને સ્વરાજની પેઠે એની સિદ્ધિને અર્થે કોઇને કાંઈ મારવા પડતો નથી. આપોઆપ બ્રહ્મચાન-ની માફક એ માનવ હૃદયમાં ઉદય પામે છે, અને અનસ્ત ચળકી રહે છે.

પરંતુ જયંતિ સંબંધીની આપણી ભાવના એને હજી વધારે વિકસિત કરવાની જરૂર છે પરચાસ વર્ષ થયા પછીજ જયંતિ ઉજવવી જોઇએ એ નિયમ ધણો કડક છે. તેમજ મહાકવિનીજ જયંતિ ઉજવવી એવો આગ્રહ પણ વધારે પડતો છે.

માનવજીવનમાં જયંતિ ઉજવવા યોગ્ય પ્રસંગો ઘણા આવે છે. દાખલા તરીકે પ્રથમ મનુષ્ય જન્મ પામે સારે તેના માતાપિતા અને સગા વહાલાંએ એની જન્મજયંતિ ઉજવવી જોઇએ. ત્યાર પછી એ એનાં શીષ્યે, ધુટણીયાં તણનાં શીષ્યે તે વેળા એની જયંતિ ઉજવાવી જોઇએ. મુખમાંથી સમગ્ગય એવો પહેલો શબ્દ એ બોલે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩]

નવી લહેજ તની શોધ માં—

લેખક :

રા. તનમનીશંકર લાલશંકર શિવ

ચિત્રકાર :

રા. ગોરધનભાઈ પટેલ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

મારું ધર તાપી નદીના કીનારા પર આવેલું હતું. ધરની ચારે બાજુ ફરતી વાહી હતી. નદીનાં પાણી એક બાજુ તેની વાડનાં મુળને ઘેરાતાં વહેતાં હતાં.

છેક સાંજનો સમય હતો. ઠું પેટી પર નદી તરફ પડતી બારી આગળ આરામ ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો નદીના પટપર જલદી જલદી બદલાતા સંધ્યાના રંગો ને તે પર પથરાતી કાળાચ ન્તેષ રહ્યો હતો. સાથે સાથે મગજમાં તરંગમાળા પથુ ફરતી હતી આ બધેા મુંદર સમય સીગારેટ પીવામાં કે કવિતા લખવામાં ગાળવેા એવેા પથુ એક તુફેા ઉઠ્યો; ને એ વિરુદ્ધ વિચારો વચ્ચે ધડાળાજ શરુ થય. છેવટે નક્કી થયું કે સીગારેટો પીવી ને ભીંત પરનાં ચિત્રોને જોયાં કરવાં એજ અસારે તો વધારે રમ્ય છે.

સીગારેટ કે કવિતા ? અહા ! સીગારેટ તે

સીગારેટ. આવે વખતે હાથ ને હોઠ માટે સીગારેટો સદા હાજરજ રોપ એકટકું આવશ્યક છે મુંદર, દિવ્ય ધુમાડાના વાદળોમાં જન્મતની બંધી જડ વસ્તુઓને એ હાંડી દે છે. સીગારટીનું અજવાણ ને અંધારું બંનેમાં એ વધારો કરે છે; ને એની સીમાઓ ને ખુણાઓને આવરી લઇ એને આકારલેન કરી નાખે છે. ઉદ્બેજત મનુષ્યહૃદયને કોઇ અપ્રાપ્ય શાંતિ એ આશ્વી આપે છે; ને સર્વેને એક સરખી રીતે દિવ્ય સ્વપ્ન પ્રદેશમાં ઉડતા કરી દે છે.

આજે સાંજે કેક લખવાનો મેં પહેલાં વિચાર કર્યો હતો; અને છતાં અસારે કેજ કરતું નથી એવું ખંડ આલતું હતું. ટુંકામાં કહું તો, લખવાનો વિચાર હોવા છતાં જેમ ઘણી વખત આ સમયે ચાહીનો ખરીઓ છતાં—

છલ બરેનો રહેતો, કામગી સફેદ, એક પથુ

ડાહ વગરના રહેતા, રકાબી સુનેરી સીંગારેટનાં હુંઠા અને રાખથી ભરાઈ જતી, લેખમાં લખવાના વિચારો એમને એમ નિદ્રાવશ થઈ જતા, અને દીવો પણ સળગતો નહીં તેમ આજે પણ થયું.

ધંટડી વાગતાં એકાએક હું મારા જાગ્રત સ્વપ્નામાંથી ઝંખકા ઉઠ્યો. માથું ખંજવાળી, આંખો ઉઘી ચઢાવી, મેં ધભોએ વિચાર કર્યો કે કોઈને આજે મળવાનું હતું, પણ કેં યાદ આવ્યું નહીં, એટલામાં બીજી વાર ધંટડી થઈ. હું થાકી ખારણા પામે ગયો, ને તેનો આગળો ખસેડ્યો.

ખારણું ઉઘાડતાં જ એક સ્ત્રીને લાં ઉભેલી જોઈ. આખા શરીર પર એક ખારીક વસ્ત્ર તેણે પહેર્યું હતું. તે રૂપ રૂપનો અંધાર હતી. મેરના જેવી ઉઘી ડોક ને ખભા પર તેના કાળા, સુવાળા ચળકતા વાળ છુટા વીખરાઈ રહ્યા હતા; ને એ વાળમાંથી એની મોટી કાળા કામણ કરતી આંખો ચમકાતા મારી રહી હતી, મેં ઉપર લાલાસ હતી, અને એની રેખાએ રેખામાં ને લાંબી પ્રસરતા કિરણો કિરણોમાં રસિકતાના ભંડાર ભર્યા હતા.

જરાક માથું નમાવી, ઠોક પર વીજળીના ચમકારા જેવું સ્મિત ફરકાવી, તેણે કહ્યું: “હું અંદર આવું?”

છેક અજણી સ્ત્રી, આમ રાત્રિના આ સમયે આવી, ખારણું ઉઘડાવી, અંદર આવવાની રજા માંગતી જોઈ હું ચમક્યો.

એ સુંદરીને કેમ સંબોધવી તે તરત ન સૂઝતાં તેને ઓરડીમાં લઈ જતા જતા, બીતાં બીતાં, કેપણ સંબોધન વાપર્યાં વગર મેં કહ્યું: “મને માફ કરશો! હું તમને ઓળખું તો છું, પણ કોણ જાણે કેમ સ્મૃતિશ્રમ થવાથી તમારું

નામ ભુલી ગયો છું. તમારું નામ ચપલા ‘કે તરલા?’”

તેણે પરવશ બનાવતું મધુર સ્મિત કહ્યું: “ને જવાબ ન આપતાં, માત્ર વસ્ત્રનો ખસી ગયેલો છેડો ઠીક કર્યો.

આ અસંત ખારીક વસ્ત્ર વાદળી રંગનું હતું. તેમાંથી દીવાના પ્રકાશમાં એના આખા અંગનું અર્ધું પણ ન દેખાતું લાવણ્ય દૃષ્ટિગોચર થતું હતું. તસતસતી કાંચળામાં બળથી પુરી રાખેલું તેનું ઉભરાતું ઉછળતું યૌવન ગુંગળાઈ બહાર નીકળવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું. સોનાની બંગડીઓ ને કડામાં જડેલા હીરાનું તેજ તેના કમળનાળ જેવા પ્રજ્વલા હાથ પર ચક્રિકા સમું વીંટળાઈ રહ્યું હતું. અને માખણ જેવી સુંવાળા ને શુભાબની કળી જેવી સુંદર તેની ડોકને ઝાકળનાં બિંદુઓ જેવાં મોતીની ખેસેરની માળા શોભાવી રહી હતી.

“સ્વપ્નપ્રદેશમાં કે ન્યાનાં સ્વપ્નાઓ સાચાં લાગે છે એવા કોઈ મનના અન્ય પ્રદેશમાં મને તમે જોઈ હશે, તેથી તમને મારી ઓળખાણુ સાંભરતી હશે. હું ચપલા-મેઘરાજની પુત્રી આજથી એ હજાર વર્ષ પહેલાં કવિરાજ કાલિદાસને સંગીતથી રીઝાવી મહા મહેનતે તેમની પ્રિયતામાં થઈ પડી તો એજ ધધરદત મારી સંગીત શક્તિએ સ્વર્ગમાં દેવાને પણ મુગ્ધ કર્યાં. દંદ્રતા દરબારમાં મારી એક દિવસની ગેરહાજરી ન ચાલે. જે પૃથ્વી પર જન્મ લઈ મને એ સંગીતની સિદ્ધિ સાંપડી હતી, ન્યાં સુખ ને દુઃખ, અજવાળાં ને અધારાં, શાંતિ ને ઉન્માદ વગેરેની અનેક વિવિધતા જાણેલી તેજ મારી વહાલી પૃથ્વીની આર્પભૂમિ પર એક વખત ફરી આવવાને હું ધણી વખત તરુસતી; પણ રજા મળે ત્યારે અવાધને. જેમ તેમ દેવાને મનાવી,

ફરી અન્ને થોડા દિવસ ફરવાની મારી સાંખા શોધનીય ? ”

સમયની તીવ્ર આકાંક્ષા સફળ કરી યકી; ને આ રમ્ય રૂથળ જોઈ પ્રથમ તમારે ઘેર જ આવી છું. ”

હું બોલી ઉઠ્યો:

“એ ભૂતકાલના બાળક !

તને આ દુનીયા કેટલી બધી ફરી ગએલી દેખાશે ? ”

“હા, અને ના.

હાલના તમારાં બધાં

ઘરોમાં અજવાળાનું

નામ નથી, કપડાંના

ચાટખેડોળ થઈ ગયા છે;

અને આકાશ ગમગીની

બધું ઝાંખું દેખાય છે.

આવી ઝાતુમાં તમે કેવાં

દંડ વગરનાં કપડાં પહેરો

છો ? મને એકંદરે આ

તમારું છબન મૂર્ખતા-

બધું લાગે છે, ને તે

જુના યુગ કરતાં આ

યુગના માનવો ઘણાજ

થોડા મુખી દેખાય છે.

પણ આ સર્વથી વધારે

આશ્ચર્ય તો મને એ ઉપજે

છે કે અમારા વખતમાં

એ જુની વસ્તુઓ હતી

તે દલુ તેના તેજ રૂપમાં

તમારી પામે રહી છે. શુ આ બે દગ્ગર વર્ષના

ગણામાં તમે ફેંજ નહું પેદા નથી કર્યું ?

પરમાં, રસ્તામાં ને આકાશમાં હું જોઉં છું

તેટલું જ બસ ? કોઈ અન્ય નહીં વસ્તુ તમે

શોધી જ ન શક્યા ? જો એમજ હોય તો કેટલું

હું જવાબમાં માત્ર ચક્રિત થઈ ઉભો રહ્યો. તે દમી, ને મોતી સમા સફેદ સ્વપ્ન

હું અંદર આવું ?

દાંતની દારના દર્શન કરાવતા નેના અમૃત ઝરતા

રાતા હોઠ જાણે જાદુ કરતા હોય તેમ પ્રત્યક્ષ, ને તે

બોલી: “અમે સુતરનાં, ઉનનાં કે રેશમી વસ્ત્રો

પહેરતાં હત્યા. અહીં આવતાં મને વિચાર આવ્યો

હવે કે એ જુનાં પુરાણાં વસ્ત્રોનો દરે તેા પૃથ્વીના

લોકોને ખ્યાલ પણ ન આવતો હશે. મેં તો ધાર્યું હતું કે મનુષ્યોએ રેશમ કે સૂર્યકિરણથી પણ વધારે ચળકતાં, ગુલાબની પાંદડીઓ કે કુમારીની સુકુમાર સુંવાળી આમીથી પણ અધિક કુમારવાળા, તે વધારે આદર્શક સ્વયં સુખ આપે એનાં તંતુઓ વસેલા વણવા માટે શોધી કાઢ્યાં હશે. પણ તમે તો હજી તેજ સુતર, ઉન કે રેશમનાં કપડાં પહેરો છો. સુનેરી જરીના તારથી ગુથેલી મારી મોજડીઓ જુઓ. તમારી જીઓએ કોઇ દિવસ આવી પહેરી છે ? આ જમાનાનાં હીરામેતાની બાબતમાં પણ એમજ. આ તમારું બધુંજ જુનું, અને વળી બેડોળ મને તો લાગે છે. ”

“ ચપલા ! ” આખરે મેં કહ્યું : “ આ બધી બાબત અલંકારની વસ્તુઓને તમે જોઇએ તે કરતાં વધારે મહત્વ આપો છો. ઇશ્વરે નારીને જેટલી સુંદર બીડી છે તેનાથી વધારે સુંદર તે કોઇ પણ બાબત ઉપચાર કે આભારણીય ચદ્દ શકતી નથી. ”

તે ક્ષણભર મારી સામે જોઇ રહી ને બોલી. “ તમને ખાતરી છે કે અસહની સ્ત્રીના રૂપ કરતાં હાલની સ્ત્રીના રૂપમાં પણ ફેર નથી પડ્યો ? ”

આ બોલતાજ તેણે અલંકારો ને આભારણી દૂર કર્યાં. તે નખશીખ કોઇ દેવી કે મહામાયાની પ્રલશ્ મૂર્તિ સમી લબ્ધ ને મોહક ચદ્દ રહી પાસે પડેલી આરામ ખુરશી પર તે તેમજ પડી ને પાછી બોલી : “ કુલોમાં જેટલી પૂણીતા તમે આણી છે તેટલી પૂણીતા તમે નારીમાં કેમ નથી આણતા ? ” તેના શબ્દો વધારે કોમળ યથા ને સ્વપ્ન પ્રદેશ-માથી આવતા હોય તેમ ધીરાધીરા નીકળવા લાગ્યા : “ હાય પૃથ્વીના બાલ્યકાળનો તે ઉગતા સુખનો ને આનંદનો સમય !.....મારી આ બે હજાર વર્ષની ગેરહાજરીમાં તમે

કે તદ્દન નવીજ લહેજત શોધી કાઢી ? ક્યું નવું સુખ પ્રાપ્ત ક્યું ? જો હોય, તો મને, બતાવો. તે લહેજતનો લહાવો મને પણ આપો. ”

“ આ શોધ કરવા ઘણો સમય જોઇએ, ચપલા ! ” મેં કહ્યું.

તે મરકરી કરતી હોય તેમ હસી : “ તમારી કળા, સાહિત્ય ને જ્ઞાન બધુંજ તમે અમાર સમયના લોકો પાસેથી મેળવેલું છે. તમારું તરવરાન ઉપનિષદમાં મળે છે, તમારું સાહિત્ય ભાસ ને કાલિદાસ જેવાઓની કૃતિઓમાંથી જન્મ પામ્યું છે. અરે અમેરીકાની શોધ સુધા આ જમાનાની નથી. પૃથ્વી ગોળ છે ને નીચે પાતાળ લોક છે એમ અમે જાણતાં હતાં; ને શ્રીમ તો ત્યાંની નામક-પાને પરદરો પણ હતો. હાય ! આજ સુધીમાં તમે એકપણ નવું સુખ શોધી કાઢ્યું હોત-વધારે નહીં, માત્ર એકજ ! ”

મેં નીસાસો મુક્યો જેમ તેના સૌંદર્યના અનિવાર્ય આકર્ષણને હું જીતી શક્યો ન હતો, તેમજ તેના આ વાદને જીતવાને પણ હું સમર્થ ન હતો. માત્ર મેં ધીરથી કહ્યું “ તમે સીગરેટ પીશો ? હું નથી ધારતો કે કાલિદાસે એ પીતાં તમને શીખરી હશે ”

“ ના, ” ચપલાએ જવાબ આપ્યો; પણ તમે મને એ તદ્દન નરીજ લહેજતના લહાવા તરીકે આપવા મંગિા છો ? ”

તેણે સીગરેટ લેવા હા પાડી, ને મેં તેને એક સળગાવી આપી, ને તે કેવી રીતે પીતાં ખુબ લહેજત મળે છે તે બતાવ્યું. થોડો વખત બને મુગાં રહ્યાં. તેના એક હાથમાં સીગરેટનું બાકસ હતું, ને વિચિત્ર, કોઇ દિવસ ન અનુ-ભવેલા એવા આનંદમાં મરક થતી હોય એવી તે દેખાઇ. બીજી સીગરેટ સળગી ને તે પણ અલાસ થઇ, ને પછી ત્રીજી સળગી. આખરે બે હજાર વષ પહેલાની સુંદરીને ગત જમાનાથી તદ્દનજ કોઇ નવીન લહેજત મળી ખરી.

કવિ ખખરદારને

લેખક :

ર. લલિત,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

૧

મુખામુખ કુત્રવસંત મહેલસવે તો
આવ્યો લાલે ખખરદાર કવિ સખા ! હો !
આ સાગરે ઉડતી જો ! રસછોળ કેવી !
મદ્રાસમાં પણ દળે રસખોળ તેવી !

૨

તારી ય કાવ્યપ્રતિભા કલિકા ઝીલી ન્યાં--
મેં પ્રેમની તુજ પસંત દીડી ખીલી ત્યાં
તું ગુર્જરી રસિક શુદ્ધિય રમ્ય ગાતુ--
ત્યાં તો સદાય લયલીન કુટી જવાતું !

૩

તારાં સખે ! નયનનાં-મુખનાં પ્રેમે તો--
દેવાની એ લલિત લક્ષ્મી હસી ઝુપે દો !
એ હારપથી સરલ નિમલ તું સુદાને:
ને દેશને અગમ્ય સંગીત રોજ પાળે !

૪

મેં યે ધર્મા સદૃશ લાલન લાડિલીનાં:
તેથી સુહાઉં પરિપ્તિ ખગે સતીનાં !
પુણ્યાય પદ્મવ ઝુલેજ અશોક મા'લું:
ને આરપાર છત્રને પ્રભુને મ'લાવું !

૫

વહાલા સખે ! પ્રણયનાં રમણે ધ્રુમ ધ્રુ'
ને દેશમાં ઉરરસામૃત ઝીલવું છું:
તું પ્રેમનો રસકવિ મુજને સદાજો
ને કાવ્યની કુલીનતા પ્રજ્વલતા સદાજો !

મે ઘ ઠૂ ત

૪૩૭૪૪૪

અનુવાદક:

રા. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા,
ધંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

સ્વામી દેઘે વિયોગી હું ભાષ ! અને વિશ્રામ તુ
અળતા ઝળતાને મુજ સંદેશ પ્રિયાને પહોંચાડ તું.
પણ ઉત્તરમાં અમ ઇશ કુબેરનું ધામ છે;
તુ નજે એ અસૌકિક સ્થાન અલ્લકાપુરી નામ છે;
અદાર વસતા ત્યાં હરના સલાટની ચંદ્રિકા હાય છે;
તેથી લગ્ન લગન ત્યાં નીત ધવલ ધોળાય છે.

તને પવન પલાણેલ જોઈ પિયુ સંભારતી
ધારી પચિકની ઉંચણી કેશ ધીરજ મન ધારતી.
તું આવે ને ઉવેખે નાર વિવશ ને વિયોગથી
એસો અન્ન તે આર સ્નાન મરણીન કો નથી.

મંદમંદ પવનની લહેર અનુરૂપ આવશે;
હાળે મધુરાં ગીત સર્ગવ્યાતક લલકારશે;
પેલી નયન સુભગ ઓ ભાષ ! ઓધાનની આશમાં
અગલી સેવશે બાંધી દાર તને આક્રમમાં.

છત્રી પુષ્પ ઉગાડીને રમ્ય ધરા ફળતી કરે,
તારા શ્રવણ સુભગ મુણી ધૈર્યમાન સરોવરે;
ધાતા લાયામાં લઈને સાચ કમળનાં કિસલાં
કરશે કેલાસ સુધી સંગ ગગનમાં ઢંસલા.

કદિ મેખળા રધુવર ચરણથી જોની પવિત્ર છે
 બેઠી લેજો ગિરિની વિદાય એ તારો મિત્ર છે;
 લાગે કાળે ચોમાસા મહા મિત્રન તમ માય છે,
 હતાં આંધુએ તું પરનો રોહ એનો ઉજરાય છે.

કહું તારે જવાનો માર્ગ પ્રથમ આ સ્થાનથી;
 પછી કહું તને મુજ અદેશ જવણ કરવાનથી.
 લાગતાં શ્રમ લેજો વિરામ ધરી પગ પવેતે,
 પાંજે ઝગણાં હાલકાં નીર શરીર ચુકે જતે.

જાજો ઉતરે પેલા સરસ નિચુલના સ્થાનથી,
 બચેનો માર્ગે દિગ્ગજની પ્રચંડ શુકના પ્રહારથી;
 હરી જાપ પવન ગિરિસૃંગ બોળી એવું ધારતી
 જોશે ચકિત તે સિદ્ધોની નાગ હોયે ઉન્નાહથી

જાણે મેળવ્યો અધિકર મેળ વિવિધ રત્ન રંગનો
 એવો ચઢ્યો ને તારી મમક્ષ આપ મહેંદ્રનો
 તેથી દીપશે સ્યામલ તવ દેહ અધિક કાંતિ મર્યા,
 મોરપીચ્છ ધરી ચોપવેશ દિપ્ત્યુએ શુ ધર્યાં

મહેકતાં શેત્ર ફરતા હળ ત્યાં, તે ઉપર ચઢી,
 હજો સત્તર હત્તર માંલ સડજ પાછો પડી
 એનીતું ફળ તારે હાથ એવું મન માનતી
 બોળી ભામિની જ્ઞા વિજ્ઞાસ કથાયે ન જાણતી
 માલ દેશની સર્જન નાર તને જ્યારે ભાળશે
 પોતે પ્રેમથી બીની મીટ તુ ઉપર માંડશે.

ઉડચું

લેખક.

બહેન જ્યોત્સ્ના
શુક્લ

૧૪૧

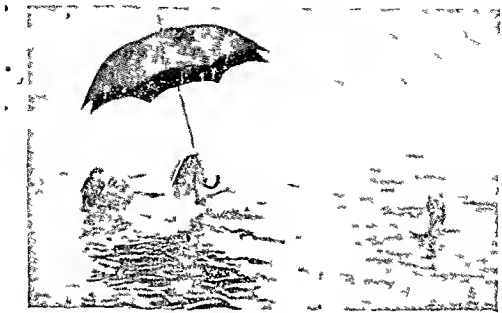
અદૃશ્ય દષ્ટિ પથથી હતું જે,
પૃથ્વી પરથી દૂર ખેંચતું જે;
વાણી વડે વર્ણી ન જે શકાતું,
નિશ્ચિત કાષ્ઠ ન સ્વરૂપ જેતું.

કારમા સજિના પથે રમ્ય જ્યોતિ પ્રસારતું,
જવાલામુખી સમા ઉર શાંતિનાં જળ સીચતું.

તુરેલ તંતુ ફરી સાંધનારું,
આછાં ગીનોમાં સુર પુરનારું;
લુહા જગે સત્યવતું મધુરું,
માન્યું સદા શબનથીય પ્યારું.

કાળના .પટ ચીરીને, શ્વ, જન્મ લુલાવણ,
પૂર્વ રમ્ભતિ તાણું મીઠું સ્વપ્નું એ સુખદા હતું.

ધીરું ધીરું વાયુ લહરીસમુ એ,
આવી દસાવી બ્રમથી લુલાવે;
સ્વચ્છંદ દષ્ટિ મહા ખેલનારું,
ઉડચું—ગયું એ સુખ સ્વપ્ન મારું.

ઁક નવું

સંપાદક

રા. નાગદાસ ધ પટેલ

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ

સૂર્ય એક બળતો ગોળો છે અને તેમા અપાર ગરમી છે એના દ્રવ્યમાથી થોડા થોડા વખતે કેટલું કે દ્રવ્ય આડ શમા પડતુ ગયુ અને તેમાથી અને-અહો અને ઉપઅહો પેદા થયા. એ રીતે પૃથ્વીનું દ્રવ્ય પણ સૂર્યમાથી આવેલુ હોય હજારો વર્ષના બ્રમણ પછી કાગે ઝરીને ઠંડું પડતુ ગયુ અને બહારની ઠડીને અદરની ગરમીને લીધે એના પૃષ્ઠ ભાગમા અનેક પ્રકારના ઊંચા નીચા પ્રદેશ રચાયા.

હજીએ પુરતી ઠડી નથી પડી એના પેટાખ-મા ઘણી ગરમી છે અને એ ગરમીના થોગે ધરતીક પ થાય છે અને જવાળામુખીઓ ફાગી નીકળે છે

શું લહેરથી વાંચે છે !

તમને તમ્બા આવડે છે ?

આપણુ તો હોય ને આપી મજા માણુવી હોય તો એક વચન સત અમુદની મુનાકાત લો. એનુ પાણુ એટલુ તે બહુ-વાટુ અને ખારુ ખારુ અગર છે કે એમા ભાગ્યેજ તમને તરતા ફાવે ! તમે પાણુ કાપના જતા ઉપરજ તરી આવો અને મ્હાય ગપો તો તમ્બા હાથ દુખી જાય એટલે એની મહેનત લેના કરતા ઠંડે કબેજે આમ પશ્ચા પશ્ચા સુધ રહીને વાચજે મનજ્યાને !

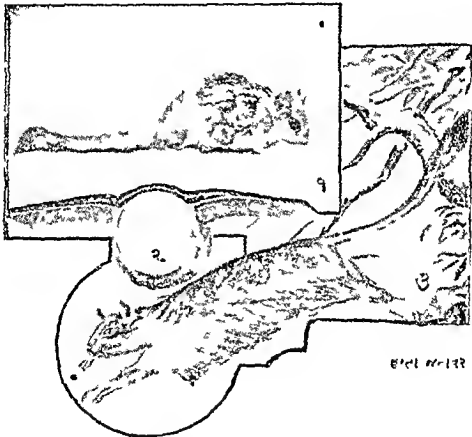
અને તમે પાણુમાથી બહાર નીકળશેઃ એટલે શરીર પર જાણે પાવડર લગાડ્યો હોય તેમ મીમાના થર આજમે

ઉડતાં જનાવર

કેટલાક જનાવરો ઉડે છે એમ જ્યાં આપણે માનગીએ છીએ ત્યાં આપણી અજ્ઞાન કહ્યું નથી. ૨૨તી જનાવર જે ઉડતા હોય તો તેમને પક્ષી કેમ ન કહેવાય ? પણ વાસ્તવિક રીતે તે જનાવર છે પક્ષી નથી એ જ જનાવરોમાં દે કો, ખંડકોની, માપ, માછની વગેરે આની શકે છે

ચોથા ચિત્રમાં ઉડતા સાપનું ચિત્ર છે, એ માપ બેર્નાર્ડિઓમાં થાય છે અને આ પ્રમાણે ઉડતી વખતે આપુ શરીર એકદમ સીધું રાખે છે એનું શરીર સાધારણ રીતે ગોળ હોય છે પણ આમ ઉડતી વખતે એની નીચેની ચામડી મકોચી નાખે છે અને આકાશના જેવા આકારનું આપુ શરીર ડરી દે છે

ઉત્તી માછની અને ઉડના દેડાના દેખાવ

જનાવર

ઉડતી ખીમડની ચાત્રી । અને ચામેરીકામાં થાય છે અને તે એ- જાડ પગથી ખીમડ જાડ પગ ઉડે છે પરંતુ ચિત્રમાં અમેરીકાની તે રીતમાં આફ્રીકાની એની ખીમડની ગતિની જ ક ની વખતે એના અને રાગીની માલુની ચામડીની ગતિ અને ગિચાની ખીમડ ચિત્રમાં મનારી ૪

પણ આ માથે પાંચમાં ને ઠંડા ચિત્રમાં આપ્યા છે

જમાના જુનાં જનાવરો

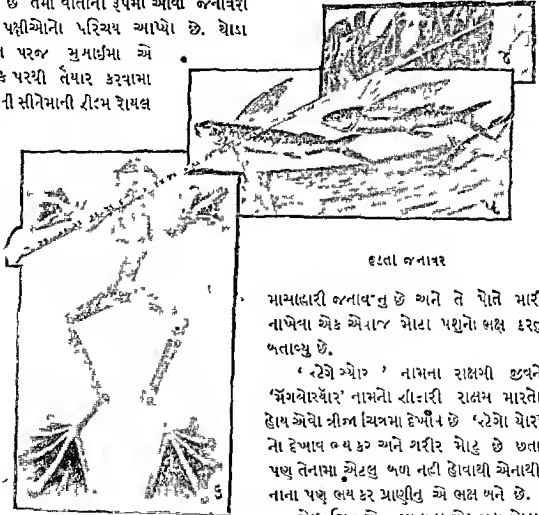
દર્બારે વર્ષ ઉપર-પાંચ માન દર્બાર વર્ષ ઉપર દુનીઆમાં કઈ જાનના જનાવરો જુવના ના તેની નજીક પતિમના વિન ન નાસ્ત્રીઓએ

અને પુરાવા અને શોધ ખોળને આધારે કરી છે. અને તેનાં બની શકે તેટલાં પ્રમાણો આપ્યા છે:

મર કૉનન ડૉલ્ફલ નામના હીટકટીવ નવલ-કથાઓ જે ગેરલોક હોમ્સની કથાઓને નામે પ્રખ્યાત છે તે લખવાથી 'સર' નો ઇવકાશ મેળવનાર ગૃહસ્થે 'બુની દુનીઆ' નામે પુસ્તક લખ્યું છે તેમા વાર્તાના રૂપમાં આવા જનારો અને પક્ષીઓનો પરિચય આપ્યો છે. થોડા વખત પરજ મુમાઈમા એ પુસ્તક પરથી તેયાર કરવામા આવેલી સીનેમાની રીડમ શેયલ

નામના પ્રાણીનું છે. એ એટલું તો મોટું હતું કે આપણો હાલનો હાથી તો એના આગળ નાના વાજરડા જેવોજ લાગે. પાછલા એ પગ અને પુઝા ઉપરજ ભાર રાખીને ટટાર ઉભું રહેતું.

ખીલુ ચિત્ર 'એલોગ્યુરસ' નામના એક

હરતા જનાવર

માયાહારી જનાવ'નું છે અને તે પોતે મારી નાખેવા એક એવાજ મોટા પશુનો લક્ષ કરતું બતાવ્યું છે.

'રટેગે ઓગ' નામના રાક્ષસી જીવને 'મંગલોરચૌર' નામનો રીઝારી રાક્ષસ મારતો હોય એવો ત્રીજા ચિત્રમા દેખાઈ છે 'રટેગે ચૌર' નો દેખાવ વ્યક્ટ અને ગરીબ મોટું છે છતાં પણ તેનામા એટલું બળ નહીં હોવાથી એનાથી નાના પણ લય કર પ્રાણીનું એ લક્ષ બને છે.

ચોથું ચિત્ર એ જમાનાના એક મહા મોટા પક્ષીનું છે. એની પાખ નહીં નહોં તોએ ચાલીમ પુટ લાખી હશે !

પાચમું ચિત્ર એ વખતના લય કર જળ સર્પનું છે અને તે તેમની લય કરતાનો ખર્ચોલ આપે છે.

ઓપેરા હાઉસમા બતાવવામા આવી હતી તેમા લાખો રખીઆને ખર્ચે આ બધા જનાવરોના જીવંત સ્વરૂપો પડદા પર બનાવ્યા હતા.

એનું પહેલું ચિત્ર વનસ્પતિ આહારી કાગાર જેવા પાછલા પગે ચાલનાર 'ઇગ્યુ નૉડન'

દરીઆમાં ધરતીકંપ.

જમીન પરના ધરતીકંપની વાત આપણે
સાંભળીએ છીએ પણ દરીઆના ધરતીકંપથી

સાવ અજાણ છીએ એ ઉપરથી એમ ન બઠકી
શકાય કે ત્યાં ધરતીકંપ નથી થતા.

દરીઆમાં પણ લચકર ધરતીકંપ થાય છે.

જમાના જુનાં જનાવર ઈથુરોડન.

કેક નવું

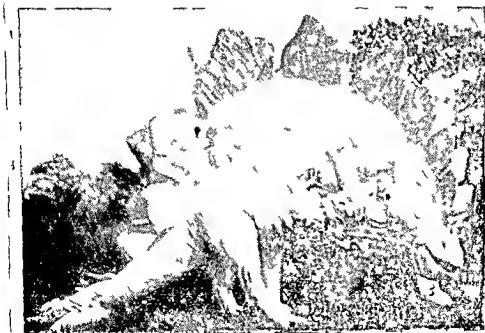
મમતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાજે
શ્રીયુત શાલાલાઈ આણુદણુ આવડા
તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ

અને અનેક
છે વાની
હાનિ થાય
છે. વખતે
કોઈ આગ-
લોટ એના
સપાટામાં
આવી જાય
તો તેના
પણ કુચ્છે
કુચ્છા ઉડી
જાય છે
આ માથેના
ચિત્રમાં
'રીઓ હી
જે ને રે'

જાનના જાનાવડે એકોત્તરુરમ

આગળ થએલા એના ધત્તી-પ્તો ઉચ્ચ ઉછાળુ છે એનાથી દૂર
દેખાઈ છે. એમાં પાણી પર્વત જેટલું 'રચુગ' લોક પર્વત' નું શિખર

જાણુય છે
તેની માથે
સરખાની
શકાય એવી
રીતે એનો
આ ડોંગી
લેવામાં
આવ્યો છે.
કોઈ કોઈ
વખત આવા
ધરતીક પને
પરિણામે
ભરદરીઆમાં
નવા નવા
ટાપુઓ પેદા
થાય છે

જાનના જાનાવડે એકોત્તરુરમ

આ મામે સામે મળે તો !

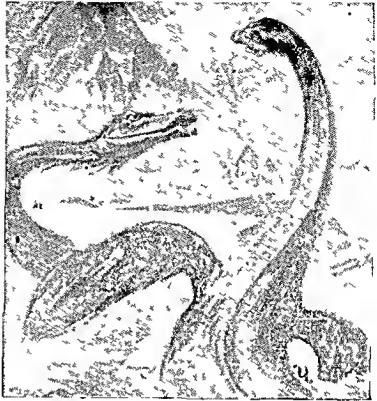
હાર જંગલમા આ
મામે સામે મળે તો ?
એનો એકજ ડંશ સ્વર્ગનો
માર્ગ, બતાવવાને પુરતો છે.
એના આગલા બે મોટા
દંત લયંકર ઝેરી છે. અને
તેના મુળમાં ઝેરના કાચળી છે.

બન્દનો પહાડ.

માણસે મોટામા મોટી
કાંઈ મીઠા બનાવી હોય તો
તે પીરામીડ છે અને તેનું
વજન વધારેમાં વધારે સઠ
લાખ ટન છે.

દરીઆમાં તરતા બરફ-
ના પહાડ એના કરતા
મેકડો ઘણા મોટા હોય છે
અને તેનું વજન પણ
ઝોલુંજ હારે હોય છે. આ માથે
એવા એક બરફના પહાડનું ચિત્ર છે. એનું
વજન બે અબજ ટન એટલે મોટામાં મોટા
પીરામીડ કરતા ત્રણસો ગણું છે.

ઉત્તર મહામાગર અને તેની નજીકના પ્રદેશ-
માં હજારો માઇલ ચુની પુષ્કળ બંધ પડેલું
રહે છે અને બરફના પડ ને પડ વચ્ચે ચુની
ચઢવા કરે છે. એવાં પડ વધુ ચઢવાથી નીચેનો
બરફ પાકે થઇ જાય છે અને તેનો રંગ આછો
વાદળી જેવો હોય છે. કેટલીક જગ્યાએ એવા
બરફમાં ફાટ પડવાથી ત્યાં પવન લરાઇને અને
ખીજાં એવાં કારણોથી એ તણાય છે અને
મસુદમાં અંદરના વહેણને લીધે આગળ વધે
છે. દરીઆની સપાટી કરતા અંદરની બાજુ
મોટાં વહેણ હોય છે અને આ બરફથી તે તરફ

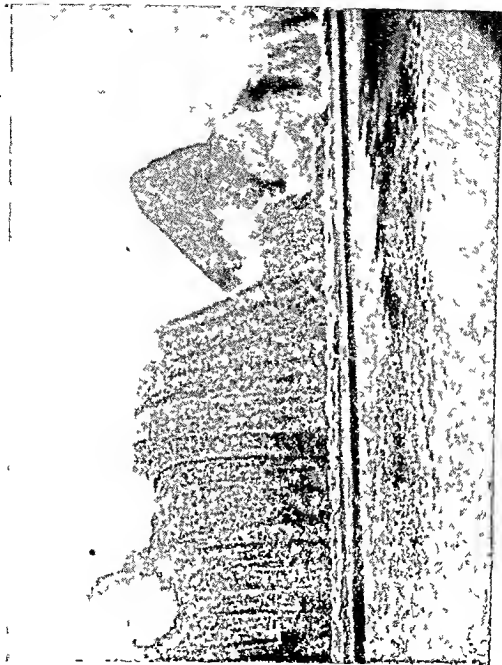

જમના જીતાં જતાવર

મોટી નદીઓની માફક એ વહેણ સદાએ
વહેતા રહે છે.

બરફનો એક નિયમ છે કે તે પાણીમા તરે છે
અરે પણ તેનો એક અણમાશ-આક્રમે
લાગજ પાણીની સપાટી પર દેખાય છે. જ રે
તેના સાત ભાગ પાણીમા ડુબેલા રહે છે એટલે
આના પર્વતો બહાર થોડા દેખાય છે પણ
અંદર એના કરતાં સાત ગણા ઉંડા હોય છે.
જોડેના ચિત્રમા પર્વત આપણા પાવાગઢ જેટલો
ઉંચો બહાર દેખાય છે ત્યારે એથી સાતગણો
પાણીમા છે. એ પાણીમા વધુ હોવાથી
દરીઆના વહેણમા તણાય છે અને ધીરેધીરે તે
મહામાગરમા પડે છે. એવા પર્વતો અઘાપિ
ગળતા રહે છે અને વર્ષો પછી પુરા પીગળી રહેશે
કહે છે કે એને પીગળતાં ચરુને સો વર્ષ લાગે છે-

સરીખમાં ધત્તીકંપ

ગ્રોગી મોટી સ્ત્રીમરે અને વડાણો ને સાવચેતીના ઉપાય લે છે
સાઇકલોનની માફક ભયંકર તુકસાન કરે છે એવા પહાડના અનેક વિચિત્ર દેખાવ પણ

એના સપાટામા આવેલુ
વહાણ કે આગમોટ ભાગ્યે
જ ઇટકી શકે છે અને
દરીઆ માર્ગને એ ધણી
ભયંક બનાવી મુકે છે
'ગ્રીટેનીડ' નામની એક
ધણી મોગી આગમોટ પહેલીજ
તકે એના સપાટામા કુમી
ગઇ હતી પણ એની હવાતી
જરગની છે એમ કેટનાક
વિદ્વાનોનુ મહેલુ છે. એને
લીધે દરીઆના પાણીમા
અનેક ફેરફાર થાય છે
બરફ જ્યારે પીગળે છે પારે
આરુ પાણી ઠંડુ કરે છે અને
પોતાનુ મીઠુ પાણી તેના
ઉપર પાથરે છે એ તદ્દન
મીઠા પાણીનો બોરો હોવાથી
એનુ પાણી પાનગુ હોત
તેથી માફક દરીઆના જડા
પાણીની સપાટી પર તરે છે
અને સૂર્યનો તાપ એનીપર
દરીઆના પાણી વરતા
વધુ લાગતો હોવાથી ઉપરનુ
એ પાણી વધુ ગરમ રાખે છે
નહી શોધ પ્રમાણે એવા બરફનો
પહાડ નજીક હોય તો પાણીની ગરમી વધેલી હોય છે ચિત્રમા એના બરફની ધ્મનનાળો
લાગે છે અને તે જોતાજ આગમોટનો કંપટન એક પનાડ નીળમા બતાવ્યો છે +

આ માત્રોસ મો મરે તો ?

+ ધ મેજ ઉપરથી.

દમની સ્વ. પતિનશ્રીના સ્મરણાર્થે

શ્રી ફાર્વલ ગુજ પતી સમાને

શ્રીયુત પાહ્યાભાઇ આણંદજી આવડા

તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

પ્રમતી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી પાર્વતી ગુજરાતી સમાજે
શ્રીયુત ઠાણાભાઈ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

બે ખરાબ જાણ

(પ્રતિષ્ઠા અને ગાંભીર્યના ઇજારાદારોને નહીં
વાંચવા લાયક એક નાટક)

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

અનુવાદ :

રા. ગોરકાંતર
૧૯૭૭

પાત્રો-જેમ આવતાં જાય છે તેમ

ખીમજીકાકા.....રામદાસ ડગલીવાળાનો કાકો.
જેકે.....રામદાસનો અગ્રેજી તોફાર.
શેઠ રામદાસ ડગલીવાળા...વીલાપતથી તાબ પાછા ફરેલા એક જુવાન કરોડાધિપતિ.
મોહન ધી મેડીકા.....એક નવો ડાક્ટર.
પરશોત્તમદાસ પોપડા.....એક પ્રખ્યાત સોલિસીટર.
લેખાબાઈ.....પરશોત્તમદાસનાં સ્ત્રી
રેલા.....તેમની છોકરી.

સ્થલ-મુમ્બઈ

અંક પહેલો

પ્રવેશ ૧

[રામદાસ શેઠના નેપીઅન્સી રોડના અને જુટ પર પડેલી ધુળ દુપટ્ટાથી ખંખેરે છે.
અંગનાનું સુંદર કર્નાચર અને નાગાં પુતળાંથી જેકે ફેસ જુટ પહેરી દાખલ થાય છે]

શોભનું મોંઘતળીયું.

ખીમજી

ખીમજીકાકા-હાથમા ગોટા લઈ દાખલ (નીચા વળા સલામ કરીને) સાહેબજી !
થાય છે, ચારે તરફ ગર્વથી જુએ છે, હમે છે, (ધુળવાળા દુપટ્ટાથી મોઢું લુછે છે. સ્વર્ગત)

મારો દીકરો ભલ ભલા સાહેબને ગળવામા લઇ
ફેરે છે.

જેક

(મીનજમા) હુમ કોન હે ?

ખીમજી

(ફરીથી સવામ કરીને ગોટો ધરે છે)
સાહેબજી !

જેક

(ગોટો લેઇ) થે કથું ! માલી લોગ (ગળવા-
માથી બે આના કાઢી આપે છે.)

ખીમજી

(ચકિત થઇ જોઇ રહેતા) આ શું ?

જેક

(મીનજમા) બકસીસ માય બોધ !

[રામદાસ દાદર પરથી ઉતરતો દેખાય છે.
રામદાસ જીવાન, રૂપાળો, ઉચો, ચળકતા વાળ,
સુરેખ સીતકતા કપડા ને મહેત છુ પહેરેલો
યુવક છે]

રામદાસ

(ખડખડ હસીને) જેક, કયા કરતા હય ?

જેક

Nothing Sir ! this is a clever
gardner, Sir ! brought this boquet
Sir ! (કે નહી ચાહેળાં સારો માળી છે સાહેબો
આ ગોટો લાવ્યો છે, સાહેબ !)

રામદાસ

(તોરમા) What ! he is my
uncle, Jack ! (શું ! તે તો મારા કાકા છે !)

જેક

(નીચો નમીને) Very sorry Sir !
made a mistake Sir ! Look ! very
much like one, Sir ! (ઘણો દીલગીર છુ
સાહેબ ! ભુલ કરી સાહેબ ! માલી જેવા લાગતા
હતા, સાહેબ.) [નય છે]

ખીમજી

ભાઈ ! આ માણસ બહુ સારું છે.

રામદાસ

કાકા ! તમને નોકર જોડે વર્તતાં નથી
આવડતુ. ચાલો બેસો, (પુરશીપર બેસી
પગ લગાડી સીંગાર ચેતાવે છે) ખીમજી કાકા !
તમારા મુખાઈમા ધુળ બહુ છે.

ખીમજી

ભાઈ ! શું કરીએ ? અહીંની સુધરાઈ
બહુ ખરજી છે. પણ ભાઈ (હાથ ચોળી)
કેમ બહુ ઠીક લાગે છે ને ?

રામદાસ

(પગ પર પગ ચઢાવી) જરાએ નહીં.

ખીમજી

(ચિંતાતુર) શું કહો છો ? તમારા પૈસા
બધા ખરાબર રોકવા છે.

રામદાસ

તે કે ખવાય ?

ખીમજી

આ સારામા સારું ધર—

રામદાસ

તેને શુ બગલમા મારી લઇ જાઉં ?

ખીમજી

મારામા સારી ગાડી—રોલ્સ ! મારા ભાઈ !

રામદાસ

(ખલા ચઢાવી) તેની જોડે કે રહેવાય ?

ખીમજી

(ગલરાઇને) પણ ત્યારે—

રામદાસ

મે તમને લડનથી તાર કર્યો હતો કે બધું
ફક્કડમા ફક્કડ તૈયાર રાખજો.

ખીમજી

(કરગરીને) બધું ફક્કડમાં ફક્કડજી છે.
શુ બાકી છે ?

રામદાસ

(ડાકારીયું કરી) બેરી વગર મારો પૈસો કેમ શોભે ? ૧૬૬૩ બેરી વગર ૬૬૬૩ ઘર કહેવાય ? (નિશ્ચયથી) મારે તરત ને તરત મારું ધર-શોભાવે એવી મુખાઇમાથી સરસમા સરમ સ્ત્રી જોઇએ.

ખીમજી

(સમજાવતા) પણ ભાઈ ! એમ બેરી કેમ લવાય ?

રામદાસ

(રોકથી) એમ કહો છો કે મને-મુંખાઈના પૈસાદારના પૈસાદારને સરસમા સરમ સ્ત્રી નહીં

મળે ? હીક તમે કોઈ ધ્યાનમાં રાખી છે કે ?

ખીમજી

(ખીતાં) ભાઈ ! આપણી જાતની ચાલી શકે !

રામદાસ

પૈસાદાર પોતાની નાતની બહાર કોઈ દહાડો પરણુનો સાબળ્યો છે ?

ખીમજી

અંહ ! ત્યારે તો જોઈએ તેટલી તૈયાર છે. [મોહનલાલ-મોહન મેડીકો -આવે છે. તેણે ચેકના કાટ પાટલુન અને માથે જુની સાહેબની ટોપી પહેરી છે. એના ગળવામાથી

જેડ : (ખીમજીમા) વસ્તીસ માથ બાય !

સ્ટેશોસ્કોપ લટકે છે. તેના 'લુના જોડા' કાદવથી ખરડેલા હોવાથી ચોખ્ખી આરસની ભોંય પર કાદવના ડાઘા નેં ડપેલા પડે છે. તેના મોં પર જુજીય હાસ્ય છે.]

મોહન

(હસીને હાથ લંબાવીને) અરે જીવતો રહે મારો રામદાસ ! દોસ્ત નકટો હોય તે ખાતી પખતે આવી પહોંચે.

ખીમજી

(ભોંય પર પડેલા ડાઘા તરફ આંગળી કરી)
ઓઘ્યા ! ઓઘ્યા ! મોહન, મોહન !

રામદાસ

(ગુસ્સામાં જીમ) યુ-યુ-યુ જેક ! જેક !

મોહન

(રામદાસની ખુરસીના હાથા પર બેસી તેને ખબે ધખખો મારે છે.) રામદાસ ? જવા દે- જવા દે. અત્યારે ચહા પીવાની મને ધુરસદ નથી. કેમ દોસ્ત !

રામદાસ

(ખુરસી પરથી ગુસ્સામાં ઉભા થઈ જતાં)
કોણ છે ?

મોહન

(રામદાસની ખાલી ખુરસી પર સરી જઈ તેના ટેબલ પરથી સીંગાર લેતાં) દીકરા લુલી ગયો ! વાહ રે વાહ !

રામદાસ

(તિરસ્કારથી) કોણ મોહન મેંડીકા !

મોહન

સેવક પોતે. સલામ આલેકુમ !

રામદાસ

(કચવાદથી.) હું તો તેવો ને તેવો જ જંગલી રહ્યો. (ગલીયાં પર પડેલાં કાદવના ડપકા જોઈ રહે છે.)

મોહન

રામદાસ ! મારો બાપ બે કેરેંડ મુકી ગયો હોત તો હું પણ 'વીલાયત' જઈ સર ટોમસ હોરડરનો પરદોદો થઈ આવત. પણ મસાલા વગરનો હું રહી ગયો તેવાને તેવો. ચાલ હવે સાંભળ.

રામદાસ

(રોદથી) શું કહે છે ?

મોહન

આજે મારી ડીસ્પેન્સરી ખુલ્લી મુકવાની કિયા છે. આખરે સેવક એમ. પી. પી. દેસ.

રામદાસ

તેમાં મારે શું ?

મોહન

રામદાસ ! તે તને સમજાવવાની મને ધુર- સદ છે ? મારી દુકાને માંદાની હારની હાર લાગી છે. જે સાંજના સાડા પાંચ વાગે કાંદાવાડીને નાકે.

રામદાસ

મારાથી નહીં અવાય.

મોહન

અરે કે' વાત છે ? સવારે સ્ટીમર પરથી આવ્યો તેમાં દીકરા, ચાકી ગયો હશે તો સ્ટીમ્યુ- લન્ટ આપીશ. ગભરાઇશ નહીં, સોહેજી ! ખીમજી કાકા રામ રામ ! જે સાંજના જીલતો નહીં. (સીંગાર નાખી પગ નીચે કચરે છે.)

રામદાસ

ઓ.

મોહન

(સ્ટેશોસ્કોપ કાઢી) શું થયું ? તપાસ ? (રામદાસ ગુસ્સામાં જીમ છે.) ચાલ દોસ્ત ! સાહેબજી. (ભોંય ખગડતો ચાલી જાય છે)

રામદાસ

(તિરસ્કારથી) આ તમારા ભણેલા.—

ખીમજી

આ તો આવી ને આવેજ રહ્યો.
રામદાસ,
(કચવાઇને) બારણાં પર લંબો કેમ નથી?
આ નમારી રીત !

ખીમજી

ભાઈ ! આજે તમે વીલાયતથી આવ્યા
એટલે મારા મનમાં કેંઈ જુના દોરતો—
રામદાસ
મારે કાંઈનું મોડું નથી જોડું (ચંટડી
વગાડે છે.)

નોંકર

(આવીને) જી ! ..

રામદાસ

આ માફકર !

[નોંકર-કચરા માફ કરી ચાલ્યો જાય છે]

ખીમજી કાકા ! હવે આપણે ચાલ કરતા
હતા તે કરીએ.

ખીમજી

મુખેથી, (હાથ ધમી) ન્યાતમાં ત્રણ કન્યા છે.

રામદાસ

ત્રણ સ્ત્રીઓ તે માથે કેરે શોભે ?

ખીમજી

ભાઈ ! હમણાં ન શોભે. બાકી તમારા
દાદાને ત્રણ હતી. જુઓ, એક પેસાવર મહાદમની
દીકરી છે.

રામદાસ

જવા દો. આમો વુખત સ્ત્રી ગંધારો.

ખીમજી

ત્યારે ખીજ એક મોટા મોટી દીકરી ચોદ
વર્તી છે.

રામદાસ

ઉંદ મુજે રમવાને નીગૂત્રી નથી જોઈતી.

ખીમજી

ત્યારે ત્રીજી ઓગણસ વર્ષની ને ચાંદ જેવી
રૂપાળી છે. પરશોત્તમ પોપડા સોલીસીટરની
દીકરી—

રામદાસ

અરર ! તકરારી હશે—

ખીમજી

સરસમાં સરસ છે. ભાઈ ! તમારું ઘરુ દીપી
તીકમશે. પણ મને લાગે છે કે એનો જાપ
એને આપશે નહીં.

રામદાસ

નોનમેન્સ ! મારા જોડેલી મીલકતની ૧૦૫
મથા હાથમાં લેવાનું મુજે એવો મોલીમીટર
કરી જાઓ છે ખરો ? હોદરીનું નામ શું ?

ખીમજી

રંભા

રામદાસ

(નીચારીને) રંભાદેવી રંભદામ. લાંગશે
તો દીક.

ખીમજી

(જખી કાઢી) આ રૂંદી જેની જખી.

રામદાસ

(જોઇને) કાંઈનું (મરસ) ! મનુ પાર્સી-
ઓમાં ચમકી મકશે-ખામ કરીને આપણા દીકરા—

ખીમજી

ખી. એ. માં છે,

રામદાસ

લેતી દરકત નહીં.

ખીમજી

આ ચાલશે ?

રામદાસ

ચાલશે (ટેકીડીન લે છે.)

ખીમજી

શું કરે છે ?

રામદાસ

પરશોત્તમ પોપડાને બોલાવું છું. મને ઢીલ કરવાની ટેવ નથી. ખબર નથી ?

ખીમજી

(અમકીને) અરે-અરે કેવું લાગશે ?

રામદાસ

ગભરાઓ નહીં. ખીમજી કાકા ! જરૂર ચાલુ સો કરે. પરશોત્તમ પોપડો હમણાં કુદનો કુદનો આવશે. (ચોપડીમાંથી નંબર કાઢી ટેલીફોન કરે છે) હલો-હલો-કોણ પરશોત્તમદાસ ! મી. પોપડા સોલીસીટર...હલો !-રામદાસ ડગલી-વાલા...હા-આજે સવારે એસ. એમ. 'નામપુર'માં હું આવ્યો...ઘણોજ ખુશીમાં...જુઓ...મારે તમારું કામ છે...તરત. હમણાંજ...મારી મીલકતની હિસ્તેવારી વીશે-એ ચાર દાવા પણ છે...નહીં હમણાંજ. તમે નહીં આવી શકો તો મારા જુના સોલીસીટરને બોલાવું...હીક હું વાટ જોઈ છું (ટેલીફોન મુકી દે છે) ખીમજી કાકા ! પોપડો આ આવ્યો.

ખીમજી

પણ લાઇ ! છોકરી ના કહેશે તો ?

રામદાસ

શું ?

ખીમજી

છોકરી ના કહેશે.

રામદાસ

કાકા ! તમને ધરડાપો લાગતો જણાય છે. મને કોણ ના કહે ? (ટાઇ ઠીક કરે છે) આ ધર, આ મીલકત પોપડાની છોકરીના નશીબમાં ક્યાંથી ? (ચુંગી કાઢી ચેતાવે છે ને શાંતિથી પીએ છે) ખીમજીકાકા ! પરમાં ખંગલો લાધો છે કે ?

ખીમજી

અરે હા રે વાંદરામાં-પાલી ઢીલપર.

રામદાસ

ત્યારે ત્યાં લગન રાખીએ. થોડા પણ ફક્કડ-માં ફક્કડ માણસો બોલાવવા.

ખીમજી

પણ લાઇ ! હમણાં તો ધનારકાં મીનારકાં બેઠાં છે.

રામદાસ

શું ? જોવીને બોલાવી ડબલ દક્ષણનો જપ કરાવો. તમારાં ધનારકાં મીનારકાંના વાંધો નહીં ચાલે.

[બહાર મોટરનું બુંગળું વાગે છે]
પોપડો આવ્યો.

ખીમજી

ઝપઝપ આવ્યો.

[પરશોત્તમદાસ પોપડા સોલીસીટર આવે છે. તે ટુંકા ને જડા છે અને આડંબરથી ચાલે છે. તેના મોઢા પર મીનારાની અત્યારે સીમા નથી.]

પરશોત્તમદાસ

મી. રામદાસ ! કેમ છો ? કેમ છો ? તખીએત કેમ છે ? (નીચા નમી શેકહેન્ડ કરે છે.)

રામદાસ

મી. પોપડા થે'કયું ! ખીમજીકાકાને ઝાળખો છો ને ? બેસો !

પરશોત્તમદાસ

થે'કયું.

રામદાસ

સીગાર લેશો ?

પરશોત્તમદાસ

(હસીને) ચોક્કસ. લઇશજ.

રામદાસ

(તાપથી) મી. પોપડા !

પરશોત્તમદાસ

બોલો ! મારે ઉતાવળ છે. હું ચાર અસીલ ને તો મુંકી ને આવ્યો. હમણાં ઘણુંજ કામ છે-
awful pressure !

(વધુ મોટે જુઓ ૪૪ ૧૦૫)

શુભરાત]

[ક્રિ. ૧૮૮૩

રંભા :—મને લોળું બચ્ચુ ધારે છે ? મી. વરુ ! તારે રસ્તે
ચાલ્યો જા.

—૪૫ ૧૧૦

ગુજરાત]

—શ્રી પ્રવાસ

અને છુટસ ! હું પણ કાવનામાં સામેલ !

[ચૈત્ર ૧૯૮૩

પૃષ્ઠ ૮૮

ચોગ્યતાનો સત્કાર

લેખક :

કૃષ્ણચંદ્ર લોળાનાથ દીવડીઆ

—૨૦૨૨૨૨—

[કેટલાક પ્રસંગોને અનુરૂપ કેટલાંક લખાણો અનાયાસેજ હાથે ચઢી નય છે. આ લેખ 'વસંત' માં કેટલાક વર્ષો પૂર્વે છપાએલા એવીજ અનાયાસ રીતે હાથમાં આવતા અને પુનઃ પ્રસિદ્ધિ કરીએ છીએ— ઉપતંત્રી]

ચાણસમાના સ્ટેશન પાસે હનુમાનીઆ પીપળા નીચે મહા સુદી ૧૫ ને દિવસે એક મોટી સભા ભરાઈ હતી. સભા મેળવવાની જાહેર ખબર પ્રથમથી ગામમાં દોલ વગાડીને આપવામાં આવી હતી તેથી ઘણા લોક હાજર થયા હતા. તેમાં મુખ્ય કરીને ગામના પટેલ, મુખી, માસ્તર, સ્ટેશન માસ્તર, તાર માસ્તર, ટ્રીકીટ માસ્તર, પોસ્ટ માસ્તર વગેરે હતા. તેમજ વેપારીમાંથી ગાંધી, દરજી, ધાગી, સુથાર, હજમ, લુહાર વગેરે હતા. વળા કોળી, કુભાર, રખારી, પણ હતા. થોડેક છેટે વણ્ણર, દેડ અને લગીઆ ઉભારલા હતા; થોડાક વાઘરી પણ જોવામાં આવતા હતા. આવડી મોટી સભા ભરવા માટે ગામમાં એકેજ મોટું રથજ હતું; તે મોઢકેશ્વર મહાદેવનું દહેર હતું પણ ત્યાં આજ કેટલાક દિવસથી મોઢકેશ્વરે અવધૂત બાવાઓનું ઝુંડ પડ્યું હતું તેથી આ વિશાલ પીપળાની શીતળ છાયા નીચે જપોરે ત્રણ વાગે સભા ભેગી થઈ હતી. સભાનું પ્રમુખ રંગીન વહીવટદાર કે. મુનશ્વર અથવા બીજા

કોઈ અમલદારે લેવાની ના કહી હતી તેથી ગામના મોટા વેપારી શેઠ ઉત્તમચંદ્ર નેમચંદને પ્રમુખની જગાએ બેમાણ્યા હતા. તેમને પોતાની દુકાન ખીરાય બીજો કોઈ કેકાણે બેસવાની ટેવ નહોતી કોઈકોઈ વાર મરણ પ્રસંગે લોકને ત્યાં જાય ત્યારે ડાહ્ય તરીકે બેસે અથવા પથાણે જમને બેસે, સીવાય આખો દિવસ પોતાની ગાંધીની મોટી હાટ હતી ત્યાંજ બેસવાની ટેવ હતી તેમ છતાં નાશાળના મહેતાજીની મદદની આરાધી તેમણે પ્રમુખની જગ્યા લેવાની હા કહી હતી, પરંતુ મહેતાજીની સાચું પહેલેજ દિવસે મરી જવાથી મહેતાજીને પરગામ જવું પડ્યું હતું. પણ જતાં પહેલાં પ્રમુખને બોલવાનું ભાવણું મહેતાજીએ લખી રાખેલું તે પોસ્ટ માસ્તર સાથે મોકલ્યું હતું.

પોસ્ટ માસ્તર પ્રમુખની પાસેજ બેઠા અને પ્રમુખે શું કરવું તે બધું શેઠ ઉત્તમચંદને જતાવતા ગયા. પોસ્ટ માસ્તર બહુ ભણેલા નહોતા. અંગ્રેજ બીજા ધોરણમાં બે વાર નાપાસ થઈ નીશાળ તેમણે છોડી

દીધી હતી પરંતુ એમની આશીસમાં જોડલાં વર્તમાનપત્રો, ચોપાનીઆં વગેરે આવતાં તે સંભાળથી કવરમાંથી કાઢીને વાંચી ને પાછાં બરોબર સંભાળી બંધ કરી કવરમાં નાખીને જેનાં તેને પહોંચાડતા, કારણ કે તેમને વાંચન-નો બહુ શોખ હતો. આ કળાને લીધે તે સભાઓ, બાપણા વગેરે બાબતોથી બહુ જાણીતા થયા હતા તેથી આજની સભામાં પ્રમુખને બહુ ઉપયોગી થઇ પડ્યા. સભામાં કરવાનાં સર્વ બાપણા મહેતાજીએ લખીને તેમને સર્વેને પહોંચતાં કર્યાં હતાં. બાપણ કરનારા સર્વેને વાંચતાં આવડતું હતું. સભાનું કામ શરૂ કરતાં દરજી દરગોવન પરશોનએ પ્રથમ દરખાસ્ત મુકી કે:—

આજની સભાના પ્રમુખ તરીકે શેઠ હિતમ-ચંદ નેમચંદ જે આપણા ગામમાં મોટામાં મોટા સોપારીના વેપારી છે તેમને આપવું.

દરખાસ્તને લુહાર હરજીવન ખીમજીએ ટેકો આપતાં કહ્યું કે “આ દરખાસ્તને હું ધણા જોરથી ટેકો આપુ છું. શેઠ ધણા લાયક છે તેઓ ખીત્રા, સાંકળ, વગેરે મારે ત્યાંથીજ લે છે.

દરખાસ્તને તાળીઓથી મજુરી મળી. પોસ્ટ માસ્તરે તાળી શરૂ કરી એટલે ખીમ સર્વેએ તાળીઓ પાડી ને બંધ કરી પણ નીશાળના છોકરાઓ બંધ રહ્યા નહીં તેથી મુખીએ ઉઠીને જીમ પાડી કહ્યું એટલે બંધ રહ્યા. મહેતાજી સામુત્રી કાણ કરવા ગયા તે વખતે છોકરાઓને કહેતા ગયા હતા કે પોસ્ટ માસ્તર તાળીઓ પાડે એટલે તમારું ખુબ જોરથી તાળીઓ પાડવી; પણ ક્યારે બંધ કરવી તે કહેવું મહેતાજી જુટી ગયા હતા તેથી હર વખત મુખી જીમ પાડે ત્યારેજ છોકરાઓ બંધ રહે.

પ્રમુખ ધુજતા ધુજતા ઉભા થયા અને બોલ્યા કે:—

“ગૃહસ્થો!

આજની સભા બોલાવવાનું કારણ આપ સર્વે જાણો છો. આપણા ગામના એક વેપારી શેઠ જગજીવન ખીખા આપણું ગામ છોડી પોતાનો વેપાર વધારવા પરદેશ ગય છે; તેમને મુખારકબાદી આપવા અને તેમની આજ છોડી મુજાકાત લેવા આ સભા બોલાવી છે. આ સભામાં આટલા ગૃહસ્થો આવ્યા છે તેથી શેઠ જગજીવનભાઈની લોકપ્રિયતા સાબીત થાય છે. મને પ્રમુખની જગ્યા આપી તે કંતાં કેમ ખીમને મળી હોત તો ફિક્ક હતું. પણ અમલદારો હવે સભામાં આવતાં ખીલે છે. તેથી હવે આવાં લોકલ્લાણુ અને માનદાનનાં કામ આપણા વેપારી લોકને માથે પડ્યાં છે તે આપણે સારી રીતે જાનવીશું; કેમકે આપણા ઉપર દેશનો આધાર છે. લણી ગણીને શું ખાન, પાન, ગાનમાં યુક્તનાન રહેવું? નહીંજ; આવાં માનદાનનાં કામનું પણ ખાન રાખવું જોઈએ; આવી વાતને દાન ધરી સાન રાખવી જોઈએ નહીં તો ધાનનું ખાન તો બધા કરે છે. જન રાખવા ધાન જરૂર છે તેની કાણ ના કહે છે? પણ તે ધાનનું દાન કરનારને આપણે માનનું પણ દાન કરવાનું જાન રાખવું એ જરૂરનું છે અને આજ જે ગૃહસ્થને આપણે માનનું દાન કરીએ છીએ તે સર્વ લોકને ધાનનું દાન કરે છે.

ભાઈઓ! આપ સર્વે જાણો છો કે શેઠ જગજીવન આપણા રદેશન ઉપર શેવ ગાંઠીઆ અને લજીઆના મોટા વેપારી જ અને તેમનાં શેવ ગાંઠીઆ અને લજીઆં ધણું સ્વાદિષ્ટ છે. તેમની ત્રણ સ્ત્રીઓ પાકશાસ્ત્રમાં બહુ કુશળ છે અને તે દરેક જણ જુદી જુદી ચીજો બનાવી શેઠ જગજીવનને ખુમચો શોભાવે છે. શેઠ જગજીવન નિરભિમાન વૃત્તિથી ખુમચો

આથે લઈ ગામમાં થઈ રૂંતે વખતે સ્ટેશન ઉપર જઈ સંગીતમય સ્વરથી “ શેવ ગાંડીઆં ભજ્યાં ” બોલી લોકના કાનને પ્રસન્ન કરે છે; ખુશ્યાની અંદરની ચીજો જોઈ લોકોનાં લેશન લગવાય છે; શુભ સંગે છે; હાથ ખીસામાં નય છે, ખીસામાંથી પેસા આવીને જોઈ જગજીવનના હાથમાં પડે છે; તે હાથ ખુશ્યામાંથી શેવ ગાંડીઆં ભજ્યાં લઈને લોકોના હાથમાં મુકે છે અને તે હાથમાંથી મુખમાં નય છે અને લોકો દ્વિય પ્રસન્ન થાય છે.

આવાં લોકકલ્યાણનાં કામ કરનાર શેઠ જગજીવન પોતાનો વેપાર વધારવા અમદાવાદ નય છે. ત્યાં સ્ટેશન પાસે એક મોટું ઉપાહાર ગૃહ નીકળ્યું છે તેના વ્યવસ્થાપક તરીકે શેઠ જગજીવન નીમાયા છે અને તેમની ત્રણે સ્ત્રીઓ તે ઉપાહારગૃહના રસોડાની નાવિકાઓ તરીકે નીમાઈ છે. તેથી આજ આપણે સર્વે તેમને અભિવંદન આપી માનનું દાન કરીએ છીએ અને છેવટે ધૃત્વીશું કે પરમેશ્વર તેમની ત્રણે સ્ત્રીઓને લાંબું આયુષ્ય આપે અને તેમના હાથ કાપમ રાખે કે જેથી આવા સ્વાદિષ્ટ શેવ ગાંડીઆ ને ભજ્યાં રોજ અને નિશ્ચય શેઠ જગજીવનની ચઢતી કરે કે જેથી મોટાં મોટાં ઉપાહારગૃહો ઉઠે અને તેમા શેઠ નાયક અને એમની સ્ત્રીઓ નાવિકાઓ બની લોક સમૂહને પ્રસન્ન કરે !!!

• તે પછી શેઠ જગજીવન બીજા ઉપકાર માનવા ઉભા થયા અને મહેતાજીનું લખેલું પાંચી ગયા તે નીચે મુજબ:—

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને સદ્ગૃહસ્થો! મારે માટે આપ સર્વે શ્રમ લઈ પધાર્યાં તેથી હું ઉપકાર માનું છું.

મારે માટે આપ સર્વે આટલી આનની લાગણી ધરાવે છે તેથી હું ઉપકાર

માનું છું. મારી તથા મારી સ્ત્રીઓની લવિષ્યની ચઢતી માટે આપે કૃત્તિ બતાવી તેથી હું ઉપકાર માનું છું. હું એક સાધારણ વેપારી છતાં મને આટલું બધું માન મળે છે તેથી હું ગર્વિષ્ટ છું. મને આ વેપારમાંજ આજ ચાર વર્ષ થયાં; પ્રથમ હું ગેહેસાણે કામ કરતો હાલ વર્ષથી અન્ન આપ્યો છું અને હવે અમદાવાદ જઈશ. લણવા કરતાં વેપારમાં ફાયદો છે એ મારા દાખલાથી સાબીત થાય છે. મને લણવાનું અનુકુળ ન પડવાથી મેં ગુજરાતી મોથીમાંથીજ મુદ્રી દીધી અને વેપારમાં હું આગળ વધતો જઈ છું તે તમે જુઓ છો અને જીવતાં હશે તે આગળ ઉપર જોશો. હું જાતે ક્ષત્રી છું પણ વૈશ્યનો ધંધો કરું છું; હાલના જમાનામાં ગમે તે માણસને ગમે તે ધંધો કરવાની રૂપતંત્રા છે. હું લખ્યો હોત તો બહુ તો પંદરની નોકરીમાં રહત; પણ હાલ મને ધણી સારી કમાઈ છે, કેટલી કમાઈ છે તે કહેવાની જરૂર નથી કેમકે અપાયે કેટલાક ધનિકમ રેકસ ખાતાના કારકુનો હાજર છે. પણ મને લાભ છે. તેનું એક મુખ્ય કારણ છે. વેપાર માટે મુદ્રીની જરૂર છે, તે મારે વ્યાજે લેવી પડી નથી મારી ત્રણે સ્ત્રીઓ એક એક હજાર લાવી એ મુદ્રી મેં વેપારમાં રાખી અને સ્ત્રીઓને પણ વેપારમાં રાખી જેથી ખરચ અને વખતનો ખચાવ થાય છે. એક સ્ત્રી શેવ બતાવે બીજી ભજ્યાં અને ત્રીજી ગાંડીઆ બતાવે એ લાભ થયો છે. સુધારાવાળા એક સ્ત્રી જીવતાં તેઓ બીજી સ્ત્રી કરવાની વિરૂદ્ધ લાપણો કરે છે પરંતુ તેમને આવી વેપારી ખુદ્દિ ન હોવાથી તેઓ માત્ર વેદીઓ ટોર જેવા છે.

હું ક્ષત્રી છું; અમારી નાત સૂર્યવંશી રામચંદ્રજીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ; રામચંદ્રજીના પિતા દશરથને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી તો

મારે શા માટે ત્રણ સ્ત્રીઓ ન કરવી? વળી અમારી નાતમા પુરુષ કન્તા સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે તેા મારા જેવા બળે ચાર ચાર સ્ત્રીઓનું પોષણ ન કરે તેા તેમની દશા ખંતી રીતે વિધવાઓ જેનીજ થઈ જાય, અમે સોળાંકી રજપુત છીએ અથવા બીજી નામ મેયાવત રજપુત છે. પરંતુ કેટલાક વર્ષ ઉપર અમારામાના કેટલાક ઘણા દલકા વર્ગની સ્ત્રીઓને રાખી રહ્યા તેથી અમને બીજા લોકોએ શ્રદ્ધતા વર્ગમા ગણ્યા અને અપરધ તરીકે લેખ્યા. પરંતુ બહુ થાઓ રાખ અંગ્રેજનું; અને બહુ થાઓ સુધારાવળા ઓનું અને ખામ આર્થસમાજનું કે જેઓએ આ સર્વ દુઃખ ટાળ્યા.

આર્થસમાજનો એક ઉપદેશક અમારા ગામમા કેટલાક વર્ષ ઉપર આવ્યો તેણે મારી આખ ઉઘાડી કેન્દ્રમે શ્રદ્ધ નથી પણ મૂર્ખવશી મોળકી મેયાવત રજપુત એટલે ક્ષત્રી છીએ અને અમને વેદ અને જનોષ્ઠનો અધિકાર છે મારી ઇચ્છાથી કેટલાક મંત્રોચાર બણીને મારા માથામા ખામડું મારી બોલ્યો કે “શ્રદ્ધ દૂર ગમ્મ” એટલે હું શ્રદ્ધ મટી ક્ષોત્રિય થયે અને બીજે દિવસે મને જનોષ્ઠ પહેરાવ્યું ત્યારથી હું આ વેપારમા જોડાયો અને મારું જનોષ્ઠ જોષ મને બ્રાહ્મણ મમજીને નાગર બ્રાહ્મણો પણ મારા શેવ ગાઠીઆ બજાઆ ખાય છે.

છેવટ હું આપ સર્વનો અંત કરાવીથી આભાર માનું છું મારી પોતાની તરફથી મારી ત્રણે સ્ત્રીઓ તરફથી અને ત્રણે સ્ત્રીઓને છ મહીના પછી યતગ સંતાનો તરફથી આપનો સર્વનો ઉપકાર માનું છું

આ લાપણ પુરુષયા પછી એક ચારણ જેવો દેખીતો આદમી ઉભે થયો અને બોલ્યો કે-

નામદાર પ્રમુખ અને જુહરશે !

આજનો શુભ પ્રસંગ ઉપર વાંચવા લાયક એક કવિતા મેં બનાવી છે તે વાચવાની રજા લઉં છું. તે વાચતા પહેલાં મારે જણાવવું જોઈએ કે એ કવિતા આપને કે વિચિત્ર લાગશે કંઈક કે સાલતા રીવાજ કરતા જુદે માર્ગે જનાર હંમેશ વિચિત્રજ ગણાય. નાગાના ટોળામા પોતાનું પહેરેલો માણસ ગાડો ગણાય, આપ સર્વે નનાલાલ દલપતરામે જે નવી શૈલી કવિતાની ઉત્પત્ત કરી છે તે શૈલી જાણતા હશે. હું તે શૈલીનો ભક્ત છું. તે શૈલી ગદ્યના સ્વરૂપમાં પણ છે અને પદ્યના સ્વરૂપમાં ગદ્ય છે. તે શૈલી સ્ત્રીના સ્વરૂપમા પુરુષ છે અને પુરુષના સ્વરૂપમા સ્ત્રી છે એટલે નહીં સ્ત્રી કે નહીં પુરુષ, નહીં ગદ્ય કે નહીં પદ્ય પરંતુ તે શૈલી સંગીત વિહીન નથી. હાલરડા ખાયણાં વગેરે જાતિની રચનાને મળતી તે છે. તે શૈલી સુંદર છે એટલુંજ નહીં પરંતુ વાચનારને મરજ અને રચનારને સહેલી છે માટે હું તેનો ભક્ત છું અને તેને અનુસરી બનાવેલી કવિતા હું વાચુ તે શ્રાતાજનો લક્ષપૂર્વક સાલાજો:-

જુઓ જુઓ જગતના ઓ લોકો !

લાઇ જગજીવન મોટા વેપારી;

તે જાય છે પરદેશ પધારી,

તેમને આપીયે માન તણું દાન

શું સુંદર શેવો !

શું સુંદર ગાંડીઆ ! ! !

શું સુંદર ભજાઆ ! !

સુખમાં રહેશે એનો સ્વાદ,

નહી કદી વીસરશે.

સુંદર સ્ત્રીની સુંદર શેવો !

મધુરી સ્ત્રીના મધુરા ગાંડીઆ

રુપાળી સ્ત્રીના રુપાળો ભજાઆં .

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૮]

તંત્રીસ્થાનેથી

કવિં નાનાલાલની જયંતિ

તલ. ૩૬ એપ્રિલે મુઘામમાં કવિ નાનાલાલના ગુણાનુરાગીઓએ તેમના પચાસમા જન્મ દિવસ નિમિત્તે સુવર્ણ મટે તમર ઉજવ્યો.

ગુજરાતના પ્રથમ પશ્ચિમી કવિના જન્મ દિવસ નિમિત્તે આખા ગુજરાતમાં આરા ઉત્સવો થાય એ ગુજરાતની વપતી જતી અભિમતાનો પુરાવો આપે છે, અને આ અભિમતાને આની સારી અને સરસ રીતે વ્યક્ત કરવાના આવા સફળ પ્રયત્ન માટે ઉત્સવ સાંમતિ ને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

કવિ નાનાલાલના કવ્યો આપણા ઉજરતા કાવ્ય સાહિત્યમાં પ્રથમ પકિતના છે. મુગકાર તરીકે નાનાલાલની અસર ગાંધીજી અવ્યા ત્યા સુધી ધણીજ પ્રમળ હતી, અને આપણા સાહિત્યમાં સૌંદર્યસ્પદા તરીકે પણ એમનું રચન પહેલી હપ્તમાં છે. આ જ્ઞેતા ગુજરાત એમને માટે આપે એ સંગ યોગ્યજ ગણ્ય.

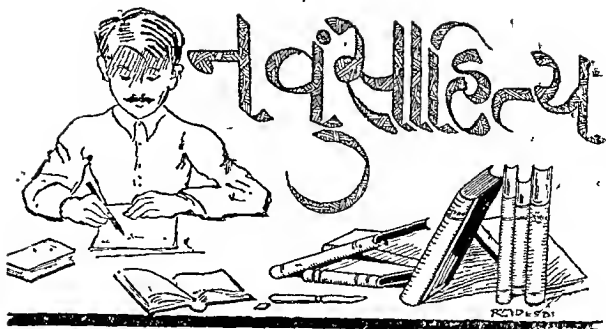
આવે પ્રસંગે મિત્રના કે ગુણાનુરાગ આરી વ્યક્તિ તરફ અમને હોય તો પણ અમે તો તે ભાવોદ્ગર રાખી વ્યભિનંદન તોણે નજરેના માહિત્ય તરફ જાણીએ. આ વિરમમાં તો માત્ર આ સમય નેપાકે સંજ્ઞેવી માહિત્ય સહિત તરફના અમાગ સદ્દર્શકથીજ અમે ગ્રે હઈ

રાખીએ છીએ. “વસતેત્સવ” અને “જયા જયતે”માં રહેલા સંદર્ભને માન આપતું એ યશ આપણી કલાદષ્ટિજ છે. ગુણાનુરાગીઓએ ઉવતા અને અનેક પ્રકારના વાદ્યમળની વચ્ચે ઉઘેના મહુસની જયંતિને સુવર્ણમહોત્સવનું નામ નહીં આપ્યું હોત તોએ ‘વસતેત્સવ’ને ‘જયાજયન’ તરફની ગુજરાતની માનદષ્ટિમાં જરા પણ ઉણપ રહેત નહીં એમ અમને ખાતરી છે.

આ માનદષ્ટિ વ્યક્ત કરવાના આઠ મરી છતાં સફળ પ્રયત્નોની નાંધ લેતા એક મે દષ્ટિ વિદ્યુઓ અનિરુદ્ધાએ અમારે રણુ કગવા પડે કે આ ક્ષિત્યમાં કેમ ને કરા તટકી નમડી કેમ કન ચલાવવા ને કોની ભેગ લેવી એ બની વિધિ નમાનેજ નક્કી મરી એ દેખાડ અમને મરણુ વનક પ્રમગોની પરામણ લાગે છે એ એગુજ પુરવાર કરે છે કે ભામ્નો સમાર ભ મલાન ગી શેકે કે ભાવાનનો આત્મા મદાન કરી ગકતા નથી.

‘ધરતરકથા’ અમે વાચી તેનાથી કવિ દુનીઅના આત્મચરિત્રના સાહિત્યમાં, એમનાં જ સમયોમાં ‘સી’ દર’ અને કનાઈશન સ્થાન દરવજનકતામાં અપૂર્વ-એ પ્રતને મેળવવા સફળ થયા છે.

વરે સુને અમદાવાદના સમગ્રભોમાં આ દાયજનનકતા કવિ વાચ્યોમાંથી આચારમાં પણ સફળતાથી કનારી શક્યા છે.

લેખક:

સૌ. લીલાવતી મુનશી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

માલાદેવી અને બીજાં નાટકો.
લેખક: રા. બટુભાઈ ઉમરવાડિયા,
પ્રકાશક: 'કૌમુદી' કાર્યાલય, અમદાવાદ.
મૂલ્ય: રૂ ૨-૦-૦.

રા. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ કૃત 'માલાદેવી' અને બીજાં નાટકોને સત્કાર આપનાં અમને આનંદ શાય છે. રા. બટુભાઈનો ગુજરાતને મળેલો નાટકોનો આ બીજો સુંદર સંગ્રહ છે. આમાંનાં ત્રણ નાટકો 'રક્ષા', 'કૃપાલ', અને 'સતી' તો 'ગુજરાતમાંજ' પહેલાં છપાયાં હતાં. 'અશક્ય આદર્શો' 'કૌમુદી' માં આવ્યું હતું. અને 'માલા દેવી' કાષ્ઠપણુ માસિકમાં ન છપાએલું તદન નવુંજ નાટક છે.

રા. બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ એકાંકી નાટકોના સિદ્ધહરત લેખક છે એ તો ગુજરાતને ફરી જાણવવાનું હોયજ નહીં. એમણે આપણી સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાં જુદી ભાત પાડી એક વિશિષ્ટ

પ્રકાર સાધ્યો છે. નિજેવ લેખકોના ફાલના આ જમાનામાં આક્રોશના રણમાં કેટલાંક "Oasis" આવે અને મુસાફરને સતોષ અને મુખતી કેક-મિશ્ર લાગણી થાય એવીજ કેક લાગણી રા. બટુભાઈના લેખો વાંચતાં થાય છે.

આ પાંચ નાટકોના લગભગ ત્રણ જુદા વર્ગ પાડી શકાય તેવું છે. 'અશક્ય આદર્શો' 'રક્ષા' અને 'માલા દેવી' ઓછી વત્તી માત્રાના તદ્દાવતવાળા છતાં એકજ વર્ગમાં મુશ્કેલી શકાય એવાં નાટકો છે. 'કૃપાલ' અને 'સતી' એ બંનેનો પોત પોતાનો જુદો વર્ગ છે. પહેલાં ત્રણમાં પ્રતાપી અને જવલંત સ્ત્રીત્વના જુદા જુદા પ્રકારો છે. જુદા સંયોગો અને જુદાં હવા પાણીમાંથી આવે એટલો ભેદ કરતાં દર્શાવે છે છતાં એમાં મુળમાંનું વ્યક્તિત્વ એક; અથવા એક એમ પણ નહીં; કદાચ માલાદેવીના સ્વભાવનું એક વધારાનું તત્ત્વ તેને એ વ્યાખ્યામાં

નએ સમાવા દે. માલાદેવીમાં સૌંદર્યની અમૂલ જાણના જોવાની જે શક્તિ છે તે વિજયા કે રક્ષામાં નથી. એ બંનેનાં જીવન પ્રેમદેવની નિમ્મલ પૂજામાં સમાપ્ત થાય છે. એમના આદિ અને અંત પ્રેમ અને પ્રણયીની શોધમાંથી થાય છે. એમનાં વ્યક્તિત્વ તેજ દેવની આરાધનામાં વિકસે છે અને કરમાય છે. માલાદેવીમાં એ બંનેથી વધારામાં એવી સૌંદર્ય જોવાની શક્તિ; અને તેથીએ સાધારણ સ્ત્રીત્વની સાંકડી મર્યાદા વટાવી કેટલુંક જુદીજ ચાલ રહે છે.

આટલો બેદ રવીકાર્યા પછી પછુ એ ત્રણે એમના સ્થાનમાં અતિ સુંદર લાગે છે એમ તો કહેવુંજ પડશે આદર્શધેત્રી રજપુતાણી વિજયા અને વીરાંગના દ્વર્ગા, એકથીસમી સદીની પ્રતાપી મુજરાતજી રક્ષા અને તેજ સદીની સાદી રીધી પણ ચતુર મેના અને સ્ત્રીઓના કોષ અપૂર્વ વિકાસ સુખમાં જન્મેલી માલાદેવી એ સર્વ પાત્રો વાંચકને અનન્ય રીતે આકર્ષી રાખે છે.

રાધારાણીનું પાત્ર જરાં જુદી પ્રકારનું છે. એની આખી કલ્પના લાગે છે સરસ; પણ છે કૃત્રિમ. વના સુથારની અજ્ઞાન સ્ત્રી રાધારાણી યાવ તે કણક પણ સતીનો જે આદર્શ એણે કલ્પ્યો છે અને તેની સિદ્ધિનો જે વિચિત્ર તોડ એણે કલ્પ્યો છે તે એ વનાસુથારની સ્ત્રીમાં મહારાણીપદના બધા સંસ્કારો પામ્યા પછી પણ રાજ્ય ગણી સમાય કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ખરી વાત એમ છે કે કર્તાના કલ્પના વ્યાપારમાંથી બનેલી એ એક સુંદર ચીજ છે. કચના ખંડમાં સુરેલા મીલુના રુપાળા પુતળા જેવી તે મનમોહક છે પણ એનાં બાવ ને ક્રિયા એનાં પોતાનાં નથી પણ કારીગરનાં છે એ વાત પણ જુલાય એવી નથી.

કૃપાલમાં તો ખાસ કરીને મુખ્ય એવું એકે સોપાન આવડુંજ નથી. આ નાટકને રા. જુહુ-લાલની સારી કૃતિ તરીકે ગણી શકાય; સરસ કૃતિ તરીકે નહીં. આમાં સુચનાઓનું પરિબલ

દર્શાવવાનો ઉદ્દેશ કર્તાનો છે. પણ એક પ્રશ્ન વાંચતાની સાથેજ વાચકના ચિત્તમાં ઉદ્ભવ્યા વિના રહેતો નથી. શું માણસ લયંકર કહો લયંકર થાય ખરું? અથવા 'ખરું' કહીએ તો કોનામાં એવી ભયંકરતા નથી હોતી? મનુષ્ય માત્રમાં કેટલીક વૃત્તિઓ સંતાએલી હોય છે. ભાગ્યશાળી જનોનાં જીવન એવી વૃત્તિઓની સાથે સંબંધિતમાં આવ્યા વિના જાય છે કે એવા તપાવનારા પ્રસંગો તેમને સાંપડતા નથી. પારખનારમાં એવી સમજાવિક વૃત્તિ ન હોય તો એ સામાની લયંકરતા પારખે કેમ? તે નારાયણ-ભાઈમાં હતી એવું કર્તાનું સૂચન સ્પષ્ટજ છેને!

રા. જુહુલાલનાં સ્ત્રી પાત્રો જેટલાં પુરુષ પાત્રો સરસ નથી હોતાં—આ ચોપડીમાં તો નથીજ. દરેક પ્રતાપી સ્ત્રીને પ્રકાશના માટે નમાલા કે ઉતરતા માણસના સંસર્ગમાં આવવું જોઈએ એવો કોષ સનાતન નિયમ હશે ખરો? માત્ર સ્ત્રીનેજ નહીં પણ દરેક તેમજી વ્યક્તિનાં તેજ તેના સાથીઓની સથે સરમામણી કરીને મપાય છે. અધિકાર વગર પ્રકાશ સમજાય નહીં. અને પ્રકાશ વગર અંધારું ઓળખાય નહીં. પ્રતાપ જુહુલાલથી નમાલો બનેલો ન હોત તો વિજયાના આત્માનાં લવ્યતા અને પરાક્રમ જણાત નહીં. પ્રમુખ હાલ હજારો છોકરાઓ બહાર પડે છે તેવા થોડા ધણા 'Romance' થી ભરપૂર ટપાક છોકરો ન હોત તો રક્ષાને જવાદ દેત નહીં અને તે બીચારી સીતારામ બીલાડાને રમણનાનો, લોરેસ્વારી કરવાનો કે માણસો પર રોષ મારવાનો લક્ષણો મેળવત નહીં; અને માલાદેવીને હાથે કલાધર અને રસેશ્વરનાં ઉપનામો પામ્યા છતાંએ ત્રિલોક માત્ર હોંશિયાર—વાયને ખાતર કહીએ તો અતિ નિપૂણ અભિમાની ગાયક હોત નહીં તો માલાદેવી કરતાંએ કે કે અપૂર્વ આત્મ-લાગ કરીએતી બધી મહત્તાને ઝાંખી પારી નાખત.

પણ સાધારણ માણસોએ અસાધારણ માણસોના સંબંધમાં આવવું એ એમને માટે એક પ્રકારના જીવમરૂપ નથી ? ખીજા કોઇ માણસની સાથે તેઓ વધારે સારા મળાઇ શકાય તેવા હોય તે વિધાતાની કૃર રમતને પરિણામે અસાધારણ માણસો સાથે સંબંધમાં આવી, હોય તેનાથીએ વધારે તૃપ્તિઓવાળા અને સાધારણ દેખાઇ આવે છે. અને સાહિત્ય સંપ્રદાયો પણ વિધાતા એવા કૃરજ હોય છે ક્ષત્રી !

રા. બટુભાઇએ વાતાવરણ અને વાતચીત જમાવવાની કળા ધણી સરસ રીતે સાધી છે. થોડાક શબ્દોમાં તે ધણું સુચવી શકે છે અને પાત્રો બધાં સીધી અને સચોટ ભાષામાં વાતચીત કરે છે. તે તેથી ન સમગ્રજાતિમાં તેમાં હુખી જવાય એવા કથારસમા વાચક છેક સુધી નિમગ્ન બની રહે છે, એક જગ્યાએ કહ્યું હતું તેમ “ બટુભાઇનાં નાટકોમાં કે છ છોક કે બગાસું ખાતું નથી પણ સાથે સાથે આપણને પણ ખાત્રા દેવું નથી.”

આ નટોનો પ્રધાન સુર તો પ્રતાપી અને જવલંત સ્ત્રીત્વજ છે. વિજયાનું ટેકીલું આત્મ સમર્પણ, રક્ષાનો તોફાની આત્મસાગ, રાધા-રાણીનો સતીત્વનો નવીન આદર્શ અને માલા દેવીનો અનિવાર્ય દેહનાશ એ બધા એક મુખ્ય હેતુનાં જુદા જુદાં રૂપોમાં છે. અત્યાર સુધી રચાઇ હોય એવી જુદી સ્ત્રીઓની એક સૃષ્ટિ કરતાં રચે છે અને આ સુંદરીસંબંધારા નવા બળ અને ક્રિયાના આદેશનો પાઠ્ય છે.

એક પ્રશ્ન થયા વિના નથી રહેતો. શા માટે આમાંની કોઇ સ્ત્રી વિજેતા નહીં ? શા માટે એ બધીજ નાશ પામે ? આવી અપાર્થિવ સુંદરીઓને આ સૃષ્ટિની હવ્વાસદેનહીં એમ કેંકે હશે ? અને છતાં આજ પરિણામ અનિવાર્ય લાગે છે, કલાની દૃષ્ટિએ આમાંનું ગમે તે નાટક ઉચ્ચ ગણાય પણ સૌથી સુદર ભાવના માલાદેવીની

છે એમ કહેવું પડશે. અત્યાર સુધીનાં સ્ત્રી પાત્રો — અને રા. બટુભાઇનાં પણ — જુદી ભાવના પર રચાયાં હતાં એ સૃષ્ટિમાં તોફાની, રમતીઆળ આકર્ષક, કદીક જવલંત અને પ્રતાપી અને પુરુષનું અધર્મિગ સંપૂર્ણ કરવાના કોડવાળી સ્ત્રીઓના આદર્શ બેડે છે. એમનો મોટામાં મોટો અભિલાષ પુરુષમાં સમાવાનો. એમને મોટાં કામો જતે કરવા કરતાં પ્રેરવાં ગમે છે. પત્ની, સખી માંથી મિત્ર સુધીનો વિકાસ એમણે સાધ્યો છે. પણ એ પોને સૌંદર્યની સર્જનાર — એક અવ્યક્ત ભાવનાના અમૂર્ત રવરૂપ પર જીવનાર વ્યક્તિ બની નથી. હજી સુધી સ્ત્રી એ કલાનું અંગ છે, કલાની વિધાત્રી નથી. એનું આખું જીવન સ્વદેશ પ્રવર્તતી રથૂલ ભાવનાઓ અને વસ્તુઓ પર મંડાય છે. તે તેથીજ, સ્ત્રીઓમાંથી કોઇ પ્રયત્નજન, સૌંદર્યદેશ, મહાકવિ, મહાન લેખક કે સુગે સુગે સંભારાય એવા ખીજા કોઇ સર્જનો કરનાર થઇ નથી. પુરુષોએ આપેલા મનોરથોને પોતાનામાં ઝીલવા અને સંરક્ષવા અને ‘અંદની માફક ઝીલવાં તેજે જગતમાં શીતળતા પાથરવી એ અત્યાર સુધીનો આખી સ્ત્રીજાતિનો જીવનમંત્ર. આજે પશ્ચિમમાં એ સંકલ્પ તુટે છે અને સ્ત્રીઓ જાતે સાંદર્ય, કલા અને મહત્તા સેવવાના અભિલાષ રૂએ છે અને સેવે છે. માલાદેવી પણ સાંદર્ય અને કલાનાં એવાજ સાક્ષાત્કાર પાછળ મથે છે. અને જ્યાં એને જડે છે એવું લાગે છે ત્યાં એ ધર્મ, સત્તા, લોકપ્રિયતા સૌને એકીકારે ફેંકાદે છે. એને આદર્શસિદ્ધિ કરતાં, નથી વિનાશકતાનો હીસાબ કે નથી જાતની કે જગનની પરવા. જે આમ લેહિતાત્તર થવાના હંદમાં પડે તેને લોકાક્રમ સહી શકે ?

અંતમાં આવા સુંદર નાટકોનાં સર્જક, તુરકી અને રા. બટુભાઇને અભિનંદન, આપીએ છીએ.

મનુ ઓળખાણ

૩૩૩૩૩૩

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨ થી)

રહેશે' ને સુલભાએ ઉત્તર વાળેલો કે 'આપણા લોક શા ખોટા છે?' પણ રમણલાલ વીક્ષા-યતની નવલકથાઓની સૃષ્ટિમાં રમતા હતા અને તેમને આપણા લોકોનો સંસાર ધાણીના એલની ગરડ જેવો લાગતો હતો અને એમણે એમ કહેલું કે 'આપણા સંસારમાં નવીનતા ક્યા છે.' પણ પનિપત્નીનું ગાડું હમણાં તો નવો નવો સંસાર હોવાથી ઠીક ઠીક ચાલ્યા કંતું હતું. બીજાઓને તો તે સરખે સરખી બેડીનો ગૃહસંસાર ધ્યાં કરાવે એવો લાગતો હતો. પણ રમણલાલને કોઈ કોઈવાર વીક્ષાયતના 'શિમેન્સ'નો અલખરો યથા આવતો હતો. પહેલાં તો એનો વીક્ષાયત જવાનો વિચાર હતો પણ કેટલાક મુરખીઓની સલાહ ન પડવાથી અને વારિતવિક રીતે પદર હમ્મરનું પાણી ક્યાં કરવું એ મુશ્કાત વિચારથી તે અટકી ગયો. એડવોકેટની પરીક્ષા તાજેતરજ પાસ કરી તે ચાર છ મહીનાથી ધંધામાં બેઠાયો હતો એટલે એડવોકેટની કમાણી નહોતી પણ એડવોકેટની ખુમારી હતી. પણ તે એકંદરે ચતુર, ખાનદાન, વિંધાસી અને વડાલસોલો હતો અને સુલભા ઉપર તેને બહુ મમતા હતી.

• થોડી વારમાં જન્મવાની વખત થઈ. શાક તો થઈજ નહું હતું અને પુરીની કણક પણ બાધેલી હતી. રમણલાલ ઉતરતી પુરીએ બેસી ગયો, અને કેસરી દુધ પુરી ને શાક જમી લીધું. સુલભા પણ પાંચેક કલાકમાં જમી પરવારી અને સચ્ચાબાધને ઉંચું નીચું મુંકવાનું કહી પોતાના ઔરડામાં ગઈ. બીજે દિવસે રમણલાલ કેકે-વહેલો આવ્યો, અને હંમેશની પેઠે જમી

ખાધને રતિ બન્ને જણ શાકુન્તલનું નાટક વાંચવા બેઠાં. તેમાં કાલિદાસની ચર્ચા કરાતો એક પ્રસંગ બન્યો. સુલભાએ પુછ્યું: "કાલિદાસ હનુમંતે થી જ કેમ અટકી ગયા હશે?" રમણલાલે ઉત્તર આપ્યો "હું શાકુન્તલ લખું તો એવી ભુવ ન કરું" અને પછી કેટલીક સકમંક ચર્ચા ચાલી પણ આપણે એ ચર્ચામાં ઉતરવાનું કામ નથી.

બીજે દહાડે, ગુરુવારે હંમેશના રીવાજ મુજબ સંધ્યાકાળે ચોપાટી ઉપર એ એજ બેંચ ઉપર રમણલાલ બેઠા હતા. એટલામાં જરા આદિ એક વીકટોરીઆમાંથી પરમ દિવમ-વાળા પંગમી ગૃહસ્થ ઉતર્યા. તેમણે ચાલતાં ચાલતાં જરા નીચા વળીને 'હા સા' 'બ' કહીને સલામ કરી. તે કદાચ સલામ કરીનેજ આગળ ચાલ્યો જાત. પણ તે નીચકડા પંગમી જીવાનના મળતાવડાપણાથી રમણલાલને તેના તરફ જરા પક્ષપાત થયો હતો, અને તેણે સલામ ઝીલી સહજજ કહ્યું: "આપ કલ તો નહોં આવે થે, મનોહરલાલજી?"

આ પ્રશ્ને તે પંગમી ગૃહસ્થને અટકાવ્યા અને તેમણે પોતાની છડી હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું: "અહીં, રોજ સમય કહાં મીતતા હે, સાહબ. કલ રુક ગયે, આપ હર હમેશ આવે હેં ક્યા?" "હા હા" રમણ-લાલે કહ્યું બન્ને વાતે વળગ્યા અને લાલાછને અ જરા વાતમાં રસ પડ્યો ને તે પણ બેંચ ઉપર બેઠા. એમ તો રમણલાલ હેંશીઆર હતો અને કોઇને કુપ્પામાં ઉતારવાની કળા એને આવડતી હતી. તેને આ પંગમીની વગથી પોતાના ધંધામાં લાલ ચાપ એમ આશા હતી. પરંમ દિવસ એક મવાલ પુછવાનો રહી ગયેલો તે આજે એણે પુછ્યો: "આપણી દુકાન તો બડા મંદિર પાસે છે પણ આપને રહેવાનું તો બીજે થતું હશે." "હા હા" લાલાછને કહ્યું

“હમ લોગ કુટુંબ કબીલાવાલે હઠરે, તો ખીના ઈલાયદ મકાનમે કેસે કામ ચલ સકતા હૈ ? હમરહતેહે બહાર કે ૧૮, બાહુરામકી ગલા મેં.” રમણલાલે જરા મો મલકાવીને કહ્યું: “અચ્છા ?” “ફીર વહ ન હૈ” લાલાજીએ કહ્યું: “હમારે લોગમં મુલાજા બહુત હૈં. આપ લોગો મેં ઔરત લોગ હરકોઈ આદમીસે ખાત ખીત કર સકતે હૈં મગર હમારે મેં ઐસા નહીં. હાં હમલોગ વહા આયે હૈં તો હમારે મેં ઇતના હુઆ હૈ કી કોઇ ખાનદાન હો. અપના દાસ્ત હો, તો ઉસકે લોએ ઉતના ઐ નહીં હૈ એક રોજ આપકો હમારે મકાન પર લે જાયંગે ” રમણલાલને આશા તો હતીજ પણ જે અનિર્વચનીય નવીનતાને એ અતરના ઉંડાણમાં અંખતો હતો તેનાં આછાં કિરણો હવે નો સ્પર્શતાં જણાયાં.

એટલામાં ગડેરીવાજો આપ્યો. લાલાજીએ ને રોક્યો. તેણે રમણલાલની બાજુમાં ગળથી મુકી અને ગડેરી તોળી. મણુલાલ પોતાના ખીસામાંથી પાકીટ બહાર ઇધે પૈસા કાઢતો હતો ને ગડેરીવાજો પંખખી હરથને ગડેરી આપતો હતો એટલામાં પવનનાં પાટાથી છાખના ધાસલેટના દીવાની ઝાળે મણુલાલના ધોતીઆની ફડકને પકડી. પંખખી હરથની નજર તે પર ગઇ ને તરત તેમણે “અરે હાં-એ કયા ?” કહેતેકે પોતાનાં હાથવડે તે ાગને ચાળી નાંખ્યો. રમણલાલ જરા ખસી- ાણો પડી ગયો; અને પંખખી મિતનો અઘાર નવા લાગ્યો. લાલાજીએ જાણે લુલો દિલાસો વાપતાં કહ્યું “યહ ખીલાયતી ધાસલેટકા કામહી સા હૈ. આર પવન બી ચક્કા હૈ.” રમણલાલનો ાઘાર માત્ર મેઢાનો ન હતો એમ જણાયું; રણ કે ચોડીવાર આડી અવળી વાન કર્યા છી વાતનો મોકકા આવતાં કહ્યું: “આપ ાજ તો હમારે વહાં ચલીએ,” પંખખી ગૃહ-

આનાકાની પણ એના આગ્રહ પામે થાલા નહ. પાસેજ વીક્ટોરીઆ મેળી મઇ અને બને રમણલાલને મકાને ગયા.

સગુણાબાઈએ બારણું ઉઘાડ્યું ને બને દીવાનખાનામાં ગયા. સુલતા આજે પીએરથી આવી નહોતી; ને રમણલાલ કલજમાં ગયા વગર આગા એટલું વહેલુંએ હતું. રમણલાલે બાઈને તરત ચાહ કરી લાવવા હુકમ આપ્યો. સગુણાબાઈએ અંદર જતાં મોં મરણું. સારું થયું કે કોઠાએ દીકું નહોં. “અરે, સગુણાબાઈ” રમણલાલે જરા ઉંચે સાટે કહ્યું: “ખાલા રકાખી પેલા કબાટ- માંથી લેજો હોં” “બ હરમ આહેત” બાઈએ ડાકું કાઢી જવાખ વાળ્યો. રમણલાલે કહ્યું “પેલા કબાટમાં છે તેજ લેજોને” ફરીવાર સગુણાબાઈએ મોં મરણું. રમણલાલે દેખ્યું ન દેખ્યું ને જરાક છારવવા ને જરાક મહેમાનને ખુશી કરવાના ઇરાદાથી કહ્યું: “આજે કોણ જાણે સાથીએની શેઠાણી હજી આવ્યાં નથી ને, એટલે એનો છવ ઉંચો જણાય છે એ આવ્યાં હત તો તો આપણી પણ ઝોળખાણ કરાવત. લાલાજીએ ખેલે કે સંકેટીસના જેવી ગંભીરતાથી તે સાંભળા કયું. રમણલાલને લાગ્યું ખરું કે આવી બાબતોમાં મારા જેટલો ઉદય આમને નથી. એક તરફથી એને એમે થયું કે આવા મિત્રની અસરો આદરણીય પણ છે. વાતચીત કરતાં ચોડીવારમાં ચાંદીના સુંદર ખાલા રકાખીમાં ચાહ આવ્યો. લાલાજીએ બહુ પીધી નહોં. રમણલાલે આગ્રહ તો કર્યો પણ એ વખતે ચાહ પીવાની પોતાને ટેવ ન હોવાનું જણાવી બીજે એકાદ હુંડડો માત્ર લીધા. આટલી એ સુલાકાતમાં રમણલાલ અને લાલાજી વચ્ચે સારી મેત્રી જાણે મઇ મઇ. સામાન્ય રીતે ન ચાલ પણ કોઇ કોઈને પૂર્વની લહેણદેણીજ

હોય છે. પાએક કલાક નીકળી ગયો. મનોહર-લાલજીને ઉતાવળ હતી. આવ્યા હતાજ માંડ-માંડ એટલે થોડીવારમાં તેઓ રજા લઈ પોતાને ઘેર ગયા.

સુલભા ઘેર આવી ત્યારે સગુણાબાઈએ બધી હકીકત કહી. સુલભા જરાકજ મોડી પડી એમ રમણલાલે પણ કહ્યું. સુલભાએ તે કોણ છે તે પુછી જોયું; રમણલાલે ટુંકમાં હકીકત કહી, અને તેમની ખાનદાનીની જરા પ્રશંસાએ કરી. જરાવારે સુલભાએ પોતાને, માશી આવ્યાને લઈને કેમ મોડું થયું એ વાત પણ કરી. કારણ સુલભા નાક ઉપર માખીએ બેસવા દે એવી ન હોતી. નાકે એ હીરાની નાનીસી ચુંક પહેરતી ને એને જડ કહેતી. વાળનાં કુમ પાડની પણ સેંથી સીંધી રાખતી; કારણ એની બાળ-સખીએ કહેલું કે વાંકી સેંથી રાખીએ તો વાંકો વર મળે.

થોડીવારમાં સુલભાએ પુરી શાક કરી નાખ્યાં. આજે સુરતથી રનાણ આવ્યું હતું. ભજીઆં ને સારુ ખીરું તૈયાર કરી સુલભાએ તેલની પેણી શગડી ઉપર મુકી. રમણલાલને ‘વખત થઈ છે’ કહેવરાવ્યું. રમણલાલ આવ્યા તો ખરા પણ હજી ભજીઆં કરવાનાં હતાં એટલે સુલભાને કહ્યું: “ભજીઆં કરી નાખોને, આજે તો આપણે જોડેજ બેસીશું.”

“કેં નહીં” સુલભા જરા હસીને બોલી; “તમે થતેભજીએ બેસોને ઉનાં ઉનાં ખરાશે—મને તો તામારી સહચરી કરતાંએ અનુચરી થયું બહુ ગમે છે.”

હા, એ તો વીત્રાવતી ચોપડીઓ વાંચી નથી ત્યાં લગી. નહીં તો તુંએ બંડખોર થઈ જાય,” રમણલાલે પ્રુચ્છોની પેઠે ચીણુમારી મુકી.

“ના એમતો નહીં” સુલભા બોલી; “અલખત

બંડખોર થવાની શક્તિ તો અમે ધરાવીએ છીએ.”

“અરે વાહરે, બંડખોરપણાને જીતનારાં !” રમણલાલે કહ્યું; “ત્યારે તો બોધ્યું પાળો. અમારે તમારી જેડે ટાઢાં ભજીઆં ખાવાં છે.”

“લ્યો, ત્યારે તો જરા પાટલા ઉપર બેસો. આપણે વાતો કરીશું, જે જે—અધીરા—ન—થશે” સુલભાએ સરત કરી.

“અરે વાહ, અહીં તારી પાસે બેઠો હોઈ અને આપણે બેને જમવાના ભજીઆં તળતી તને જોવામાં ક્યાં ઓછો આનંદ છે કે મને અધીરાઈ આવે ?” રમણલાલે કહ્યું.

“આનંદએ છે ને કેંક નવું નવુંએ નથી ?” ભજીઆં ઉઘલાવતી સુલભા બોલી.

“હા, વધારે આનંદ તો એતોજ છેને” રમણલાલે ઉત્તર વાળ્યો.

“ત્યારે તમે કેમ કહેતા’તા કે આપણા લોકોના જીવનમાં નવીનતા નથી—‘રોમેન્સ’ નથી કે એવુંજ કેંક કહેતા’તા ને ?”

“એવી એવી રસલહાણીઓ તો હોય પણ તે કેં ‘રોમાન્સ’ કહેવાય, સુલભા ?” રમણલાલે કહ્યું.

“કોણ જાણે ત્યારે હું તો ધારતી હતી કે લગ્ન એજ ખાનવોનું રોમેન્સ, સીંહડું સ્વપ્ન છે” સુલભા જરા વીચારતી બોલી.

“ઓહો, તું તો રતાણની ગલેરી બનાવતી સંસારની ફૂલમુશી બનાવવા લાગી. જે જે ગલેરીને ઉઘલાવ” રમણલાલે જરા હસતાં મગ્નકમાં કહ્યું.

“એએ ચાલે છે. પણ કહો,” સુલભા લાડથી બોલી; “હું-કહું છું તે ખરું છે કે નહીં ? ખાટી ખીણું બહું-તો બીજે બધેએ નથી ?”

રમણલાલે જાણે તેનું મનનીજવવા હસીને ઉત્તર દીધો: “અરે વાહ, તું કહે એ વળી મોડું”

હોય ? ” વાતોચીતોમાં લાજાઆં યષ્ઠ ગયાં અને બંને નીરંતે હોંશથી જમ્યાં.

તથા ચાર દિવસ વહી ગયા. રમણલાલને ઘેર લાલાજી તો આવી ગયા ખરું પણ લાલાજીને પાછા મળવાનું રથાન તો ચોપાડીજ હતું. કેમ કે રમણલાલને એમનું ઘર માલુમ નહોતું અને અચકાતા ઘર પુછતા જતું એ એમને શોભે નહોતું. આજેએ પાછો મંગળવાર હતો. આજે તો રમણલાલ ચોપાડી ઉપર ફરતા હતા એટલામાં લાલાજી જરા છેટે ગાડીમાંથી ઉતરતા દેખાયા બંને એક બીજા તરફ ગયા. ઘણે દહાડે મળ્યા હોય એમ બંનેને લાગ્યું; અને વાતો કરતા બેઠા. એટલામાં લોકોનું એક ટોળું દૂર કે નેતું જણાયું. “આલોકો કેમ બેઠાં ચર્ચા છે ?” રમણલાલે સેદેજજ અડધું મનમાં કહ્યું; મનોહરલાલજીએ તે તરફ જોયું અને કહ્યું: “હાં હાં એ તો દુધજકા ચંદ્રમાકો દેખને હૈ” અને રમણલાલના સામું જોઈને કહ્યું: “આપને દેખા તો ?”

રમણલાલે કહ્યું: “ક્યાં છે ?”

“દેખીએ” લાલાજીએ રમણલાલને ખભે હાથ મુકી કહ્યું: “ઓ મકાન પર સુષ દીખતી હૈ ના ઉસકે ઉપર દુધજકા ચંદ્ર હૈ, દેખીએ !”

“હાં હાં,” રમણલાલે કહ્યું.

“અબ દેખા તો ?” મનોહરલાલજીએ હસીને કહ્યું: “હમ લોગ ચંદ્રકા દર્શન કરકે અપને પ્રિયજનકા, નહોં તો કોઈ અરુણ સન્નન-કા દર્શન કરને હૈ”

“હા” રમણલાલે જરા હસીને કહ્યું: “આજ તમારું મોં મેં જોયું છે, જો ને લાલાજી આ મહીતો દેવો જાય છે તે તમારે માથે છે હોં.”

“અરે વાહ. રમણલાલજી” પંજાબી ગુંદરચે. ઉતર વાળો; “આપ બી હીક દમારે

ગલે પેં લમ જાને હૈં. હમને જી તો આપકા દર્શન કરીયા હૈં ખતે હૈં ક્યાં લામ હોના હૈં.”

આમ હાસ્ય દીખાળમાં પાંચ દર્શકો મીતીટ ચાલી ગઇ. લાલાજીએ વાનમાં એકવાર લેહેરમાં એમે કહ્યું કે “અજ રોજ આપકો દમારે મકાન પર લે જાયગે” રમણલાલને તો હોહ સુધી આવી ગયું કે “આજેજ ચાલોને” પણ કોણ જાણે કેમ એના શબ્દોને સમાવી દીધા. સદૃશ્યોની સજની શરમ એનામાં હતી. જો કે એને મનમાં તો એમ થયું કે વાવદા લઇને શિક્ષકની ના પાડવાની રીત આ વેપારી હીક જાણે છે. એના મનમાં એમ પણ આવ્યું કે હજી પોને એમને સુત્રભાની ઓળખાણ કરાવી નહોતી અને તેમના જવાના આપનમંડળમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા રાખવી એ વધારે પડતુંએ હતું ચોડીવારમાં ઉડવાની વખત થવા આવી. પણ વાતો કરવામાં એવો રસ જામ્યો હતો કે રમણલાલે સદૃજજ કહ્યું “ચલીએ સાજ દમારે વદાં. આપકા ભી તો વહી રરતા હૈ ના.”

“હુ આપ દમકો બડે તંગ કર રહે હો. આપકો ક્યોં હમ ઉતની તકલીફ હૈં ?” લાલાજીએ છાતી પાંચી લઇ વિનય કર્યો.

“અરે ચલીયે સાજ” રમણલાલે ગમતમાં. જ જવાજ દીધો. અને બંને જણા જરા ચાલી વીકટોરીઆ મળી એટલે તેમાં બેસી રમણલાલને મકાને ગયા.

હસતાં હસતાં બંને મીટી પર ચડ્યાં, સગુણાજીએ ખાણું ઉઘાડ્યું. “આપએ” કહીને રમણલાલે લાલાજીને દીવાનખાનામાં ફાય ઉપર બેસાડ્યા. સુલભા આવી છે કે નહોં એ રમણલાલે ધીમેથી ટોપી મુકતાં મુકતાં ખાણે પુછ્યું. “એનને આજ આવવાને મોઝા લાગમે આજ બીજા છે નહોં, તો દરસન કરવા ગયા છે. તેમનાં માજ બી તેમની બરોજર ગૈલા છે.”

રમણલાલને ગમ્યું તો નહીં પણ મિત્રના દેખતાં આવી વાતમાં મીઝમળ ખોવો એ ઠીક ન લાગ્યું ને હસીને બોલ્યા આજેએ એની એ દશા થઈ ને !”

“ત્યતો આપકો કુરસત હૈ તો ચલેંગે હમારે વહાં ?” લાલાજીએ અમૃત રેડ્યું.

રમણલાલને મન તો મેહ ત્રુડ્યા. એણે બંધે જરા વિશ્વંયથી પણ તરતજ કહ્યું: “હાં-ચલ સકતે હૈં હજી તો સાતજ વાગ્યા છે અને એક કલાકમાં તો ખુશીથી પાછું આવશે હું દીલગીર છું કે આપ બે વખત આવ્યા ને સુલભાની ઓળખાણ હું આપને કરાવી ન શક્યો. જતાં બહુ વાર નહીં લાગે, હું ધારું છું ?”

“નહીં છુ ઓ તો કરીબહી હૈ” લાલાજીએ ધીરજ-આપી.

આમ વાત કરતાં કરતા લાલાજીની નજર સુલભાના ઓરડામાંના ચિત્ર ઉપર ગઈ ને એમણે પુછ્યું: “ઓ કૌનસા ચિત્ર હૈ ?”

રમણલાલે કહ્યું: “હા, આવોને, જુઓને. આ ચિત્ર કિરાતલિક્ષ્મીનું છે ને આનો રાધાકૃષ્ણનું છે એ આપનું અજ્ઞવૃથ નહીં હોય.”

“આપ કો દેનોૈં મેંએ મૈન અચ્છા લગતા હૈં ?” મહેમાને પુછ્યું.

“આપ કો કાન અચ્છા લગતા હૈ ?”

રમણલાલે સામે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“હમકો તો યહ કિરાતલિક્ષ્મીકો અચ્છા લગતા હૈ.” જરા હસીને લાલાજીએ પોતાનો મત કહ્યો. સામે પાણીનો કુંબો ને ખાલો પડ્યો હતો, તે ઉપર નજર જતાં મનોહરલાલજીએ કહ્યું: “જરા પાની દીજએગા, પીને કો, સાહબ ?”

“છ હા, બહુત” કહી રમણલાલ પાણી લેવા જત્યતા એટલામાં વાત ફરી ઉઘવાસીને લાલાજીએ કહ્યું: “છ આજ હી હમારે મકાન પર ચલેંગે કી કલ ?”

“આજ હી સાહબ ! આપકો મકાન દીખલાઈએ, ” એટલું ઘટતી છટાથી બોલી કુંબમાંથી રમણલાલે પાણી કાઢવા માંડ્યું. આ બાલુ માનીતા મહેમાને નાક પાસેની ‘સ્પ્રીંગ’ દ્વારાની બનાવટી મુઝ અને ફેટા કાઢી નાખી પલંગ ઉપર નાખ્યાં, અને વાદળમાંથી વીજળી પ્રગટે એમ નિલસતન મદામપાની વિમૂતિ સમી, -સુલભા-ગાલપર ટેકવેલી આંગળીને તેમજ આંખની લમરને, મોહકતાથી મરડતી, દિવ્ય નવજયનની ચંદ્રલેખા-ને જાણે બનાવતી, મંદહાસ્ય કરતી બોલી: “યહ હી હમારા મકાન હૈ, જનાય !”

જોઈએ છે : કન્યારતન

એક ઉચ્ચવર્ણનો નીરોગી, આદર્શવાદી, અને સારી સ્થિતિનો ગુજરાતી સુવક, ૧૭ થી ૨૦ વર્ષ સુધીની ઉંમરની સુંદર, અને આરોગ્યવાન કન્યા અથવા બાલ વિધવા સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છા રાખે છે. સંજીવનો શોખ હોવો જોઈએ અને લલિતકલાઓમાંથી એકાદની બાલકાર જોઈએ.

પત્રવ્યવહાર તદ્દન ખાનગી રહેશે. બને તો છપ્પી સાથે પત્રવ્યવહાર કરશે.

શ્રી. પી.

C/o વ્યવસ્થાપક: ‘ગુજરાત’ કાર્યાલય,
૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, કોટ, સુબાષ ૧-

યોગ્યતાનો સત્કાર

(અનુક્રમણ ૫૪ ૬૮ થી)

સર્વેના શા સ્વાદ !

આહા ! સર્વેના શા સ્વાદ !

‘ભાઈ જગજીવન ક્યાંથી સુણીશું’ હવે અમે !

તુજ મધુરા મીઠા સ્વર !

“શેવ ગાંધીઆ ભજીઆ” “શેવ ગાંધીઆ ભજીઆ”

તાજાં ! મીઠા ! ગરમ ! તમનમનાં !

આ સંગીતમય સ્વર ક્યાં સુણીશું’ હવે અમે ભાઈ

તુજ વિશેષ ક્યમ મહેવાશે !

ક્યાં પામીશું આવી શેવો !

ક્યાંથી લઈશું ગાંધીઆ !!

ક્યાંથી લાવીશું ભજીઆ !!

તારી સ્ત્રીના નાનુક દાઢોનાં !

હા ! નાનુક નાનુક દાઢોના !

ન્હા ! સુર્વશી પતિની ચંદ્રવંશી પત્નીઓ !

સુર્વ જેવું પ્રતાપી તુજ મુખડું,

ચંદ્ર જેવી મીઠી તુજ સ્ત્રીઓ !

ક્યાંથી પામીશું !

ક્યાંથી મેળવીશું !

ક્યાંથી લાવીશું

શેવ ગાંધીઆ ભજીઆં ! શેવ ગાંધીઆ ભજીઆં !

કવિ ઉમેદની ઉમેદ લાગી ગઈ ! હાય ! હાય !

કવિ ઉમેદજી જેચંદ.

—સાનકાલ—૭૪૬૯૫.

ભંકોડાના રાજકવિ ઉમેદ જેચંદની સરળ કવિતા લાગત રહેલા સર્વે ગૃહસ્થો સમજનાં અને તેથી આનંદ પામ્યા અને કવિને દર્શનાદથી વધાવી લીધા.

ઉપરે પ્રમુખના ઉપકારની દરખાસ્ત ગામના દલમ મંત્રીયા પશુવાએ ઘણી છટાથી રજુ કરી. દલમ મંત્રીયાએ દરખાસ્ત રજુ

કરતાં કહ્યું કે “ભાઈઓ ! હવે આપણે પ્રમુખનો ઉપકાર માનવો છે. પ્રમુખ ઘણા લાવક માણસ છે એમ જુદાર દરજીવને પ્રથમ કહ્યું છે. તેના વિરુદ્ધ મારે કે કહેવું નથી. પણ તેણે કહ્યું કે મારે ત્યાંથી ખીલા સાંકળે” હો છે માટે લાવક છે, એ કે દીક બોલ્યા નહીં. હું શું ત્યારે એમનું માથું બોડવા આતવારે આતવારે જઈ છું માટે એમને લાવક કહ્યું ? મારા આગળ તો ભલ ભક્ષા રાજ પણ માથું નીચું કરે માટે તે લાવક કહેવાય નહીં. પ્રમુખની લાવકી જુદીજ જાતની છે !

તેઓ સોપારા ચોખ્ખાં આપે છે ! હીચેજકરા રોડી આપતા નથી. તેના પુરાવામાં મારે ઘેર આઠ દિવસ ઉપર મહેમાન આપ્યા હતા. રૂપપરથી મારા સારાના ભાઈની સારી આવી દતી અને તેની સાથે મારા બનેલીના ભાઈનો મારો આવ્યો હતો. તે ભાઈ રોડી છે તે છાની માની પેલા સાથે આવતી રહી દતી. તેમને નાન બહાર મુકવા મારે ઘેર પંચ માથું હતું. તે નકરારનું છેવટ એમ દશબું કે નાનકે કરાવવું નેથી સર્વે ખુશી થયા. અને મેં સર્વેને પાન ગુઝાળ આપ્યાં તે વખતે તજ, ધંધાપચી, લવંગ તો મારા ઘરમાં ઘણાં બેઠાં હતાં. ગુઝાળજળ ઉંચુ હતું; પાન મોપારી બહારથી મંગાવ્યાં તે વખતે પ્રમુખે ઘણી ઉંચી કેળ મોપારી મરને ભાવે મને આપી.

ગૃહસ્થો ! પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત હું મુકું છું અને ઉપરે ભાઈ જગજીવનને મારી નરકથી અને અમારી શુન્દરાતની સમસ્ત વાળંદ દિનવર્ષક સખા નરકથી મુજારકાદી આપું છું.

આ દરખાસ્તને ટેકા આપવા હાર મગન દીમન ઉભા થયા અને બોલ્યા કે :—

દરખાસ્તને મારો ટેકો છે અને આ બધી હકીકત બની એને પણ ટેકો છે.

છેવટે પ્રમુખની વતી પોરટ માસ્તર ઉઠીને બોલ્યા કે ભાઈઓ ! હવે સભાનું કામ પુરું થયું ! આપણે ભાઈ જગજીવનને માનપત્ર આપવાનું હતું, પણ ટુંકે વખતને લીધે તે છપાઈ શક્યું નહીં તેમજ છપાવવાની રકમ પણ ઉભી થઈ નહીં તેથી માત્ર માનપત્રને બદલે અભિનંદન આપીએ છીએ પણ તે ખરા અંતઃકંઠનું છે એ નિશ્ચય છે. આપણે આશા રાખીશું કે ભાઈ જગજીવનની રોજ રોજ ચઢતી થાઓ ! ખેડો શ્રી હર ! હર ! મહાદેવ ! બહુચરમાનકી જે ! ! !

ભાઈ જગજીવન પોતાની પૂર્વ કથા બોલી ગયા; અને આર્થ સમાપ્ત્યોનો ઉપકાર માન્યો તે મથાર્થ છે. શરૂને ઉચ્ચ બનાવવા તે કે માત્ર આજ નવીન મુદારાવાળાઓનોજ વિચાર છે એમ નથી; પૂર્વકાળમાં તેજ વિચાર હતો.

જન્મના જાયતે શરૂ કર્મણા દ્વિજ ઉચ્ચતે વળી કલિકાળમાં ચાલતી વાનરરમૂલિના અધમોદારણ પ્રકરણમાં પણ હતું છે કે—

અસ્પર્શ્ય મન્વેત્સ્પર્શ્યઃ ડગા નત્તાઢનેન ચ
વર્ષકારો દ્વિજશ્ચ અધિકારો મન્વેત્તથા

એવાં શાસ્ત્રનાં વચનો અનેક છે પણ તે પ્રમાણે અનુસરવાની લીધેલ આર્થસમાપ્ત્યો કરે છે તેમને ખરેખર ધન્યવાદ ધરે છે.

સભા વિસર્જન થયા પછી પ્રમુખ, પોરટ માસ્તર, અને જગજીવન વચ્ચે નીચે મુજબ વાતચીત થઈ.

ગાંધી શેઠ ઉત્તમચંદ—ભાઈ માસ્તર સાહેબ તમે મને બહુ મદદ કરી હો !

જગજીવન—એમને લીધેજ આ બધું પાર પડ્યું હોં શેઠ !

પોરટ માસ્તર—ભાઈ બધા પ્રતાપ પ્રભુના છે ! આપણે તો માત્ર સાધન છીએ અને તે પ્રમાણે મેં જે કે ક્યું તે ક્યું. આજની સભાની બધી હકીકત મુંબાઈના એક રોજ-દામાં, અમદાવાદના ‘ યુજરાતી પંચ ’ માં અને એક માસિક નવું નીકળ્યું છે ‘ સાધન ’ નામનું તેમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની મેં ગોઠવણ કરી છે; અને આવતી કાલે સવારે સાત વાગે સ્ટેશન ઉપરની બધી ગોઠવણ કરી છે.

સારાં ટુલ બહોં મળતાં નથી અને પાટણ કે અમદાવાદથી મંગાવવા જેટલા પૈસા નથી તેથી માત્ર કેસુડાના ટુલનો દાર કરાવ્યો છે અને આપણા દરદેશી રીવાજ પ્રમાણે નારી-અળ અને રૂપીઓ આ જગજીવનભાઈના હાથમા મુકીશું અને ચાર પૈસા દરારી દેલીને બોલાવ્યા છે.

બીજે દિવસે સવારે સાત વાગતામાથી ચાણુસમાના સ્ટેશન ઉપર શેઠ જગજીવનને વહાવ કરવા લોકોની ઠઠ મળી. ગેઠની ત્રણે સ્ત્રીઓ પ્રથમથી આવીને ગાંડામાં પોટલા ઉપર ધુમટા તાણી બેસી હતી જેટલામાં શેઠ આવ્યા, તેમની સાથે બીજા લોક ધણા આવ્યા એટલે તેમની પત્નીઓ અવળું મોં કરી લોકો તરફ પોતાની પુઠ કરીને બેસી; કહી કહી નાની વડુ ભંડોળના રાજકવિ તરફ ધુમટામાંથી નેપને દસતી હતી; વચલી વડુ કોઠક વાર ધુમટામાંથી મોં કાઢી પોરટ માસ્તર તરફ નેપનુરત બીજા તરફ જોતી હતી અને ત્રીજી વડુએ તો માત્ર એકાદ બે વાર જ ગાંધી તરફ નજર નાખી પાણું મોં લોટી દીધું હતું. તે રીવાજ સ્ત્રીઓ ઘણી મર્પાદાયી અટલા બધા પુરોના વચ્ચે

બેઠી હતી. થોડીવારમાં ગાડી આવી તેની શેડ જગજગવન અને તેમની ત્રણે સ્ત્રીઓ સાથે ઢાલ ભેરી અને ભુંગળના ધ્વનિ થયા. નિશ્ચિતે બેઠાં અને થોડીકવારમાં જ શેડ ગાડીમાં ભીડ બહુ હતી, ફરટ, સેકેંડ, થર્ડ આવજો, ! હાઇ આવજો, ! કાગળ લખજો ! ત્રણે વર્ગ ભરેલા હતા તેથી સ્ટેશન માસ્તરે સંભાળી જતો ! એવા પુકાર વચ્ચે ગાડી ચાલી શેડ જગજગવન માટે ખાસ રાખેલો ગુડસનો અને તુરત જ જગજગવનની ત્રણે સ્ત્રીઓએ ધાસ ભરવાનો ખુલ્લો ડબ્બો બેઠાવ્યો તેમાં ધુમટા કાઢી ચારેતરફ નિર્ભયતાથી બેવા માંડ્યું.

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલામાં છેલ્લી
અભયમ શોધ.

“ગોનોકીલર” (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહના ચમત્કારિક ઇલાજ.

વેલો અને ડોક્ટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લઈને કંટાળી ગયલા હો! ચાહે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમાં ચાહે તેટલા વરસનો જીતો યા નવો પ્રમેહ, એટલે કે પેશાબ માર્ગે રસી (વૈ) નું વહેકું તેમાં ચતી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકીને આવવો, ગુમ ભાગની અંદર આવેલો મોજ, તથા થએલો જખમ અને સ્ત્રીઓના બપંકર પ્રદર અને પેશાબના રોગો વગેરે પેશાબને લગતા સ્ત્રી પુરોનાં જડ કરી બેઠેલાં તમામ દરદોનો જડથી નાશ કરે છે અને સડેલી ધાતુને સુધારીને સ્વચ્છ અને ઘડ કરે છે. ૫૦ ગોળીની બાટલીની કીમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. ગો. જુડું.

એકલા બનાવનાર,

ડા. ડી. એમ. જસાણી,
૧૪૦, ગુલામવાડી, મુંબઈ નં. ૪.

ગેજન્ટ,

એ. એમ. હકર દવાવાગ,
શ્રીદા બીલીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટીટ.

અરવિંદનાં આંસુ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨ થી]

લતાની વાગ્યારા આગળ ચાલી. “ પ્રિય અરવિન્દ ! આવો પુણ્યાત્મા ‘ વહાલાઓની વમમી વીંદાય ’ લઈ રહ્યો હતો. આપણું વહાલામાં વહાલાયી આમ વીખુટું પડવાનું ! હરિ હરિ ! પ્રીતજ ખોટી ! શું માય નો ભુલાવો ! આ કારી યા બચ્ચાંએને કોમળ કલેજે ખુંચી રહ્યો. ”

લતાથી રડી પડાયું. મારું હૃદયએ ભુલિત થયું હતું પણ તેના હાથ સાથે રમતો હતું બેસી રહ્યો. તેણે કહ્યું : “ ચાલો હવે ઉઠીએ; બહુ વાર થઈ; મોડું થાય છે. તેનો હાથ મારા હાથમાંથી સરકાવી લેવા તે મથતી હતી. હું તેને હથ જરા બેરથી પકડી રહ્યો હતો. ”

મારાથી બોલી ઉઠાયું : “ હા ! આપણે ફરી મળાયું. મળાયું, મળાયું એકવાર ને અનેકવાર. ગમે તે પરિસ્થિતિમાં આપણને આપણા મીઠાં સંભારણું લાધશેજોતો. હું હવે જઈશ-પુશીથી જઈશ આજ ને મારે કે અનંત કાલને દાલ તો કશું કહેવાય નહીં પાગ જ્યોતિન પ્રિયલતા ! મળશું-મળશું કાળન ગાને કે પુનિત કાંડે. આવતી કાલે કે અનંતકાળના કે એધારે. “ આવતી કાલેતો ” મારી કેાકિલા

ટહુપી ઉઠી ને સ્મિત લહરી તેના હોઠે રમી રહી. ‘ આવતી કાલે ’ એ પુણ્ય બોલનો ગેળના ગુંજ જેવો પડ્યો મારા આત્માનાં કેા અદશ્ય ઉંડાણમાંથી ઉઠ્યો. મારા હાથમાંથી પરાણે પરાણે લના હાથ સરકાવતી હતી ત્યારે તેને ભાગ્યેજ જાન હશે કે ‘ કાલે કે કાલે ’. આ રસિકે યુગલ ધટામાંથી અદશ્ય થયું હતું. જ્યોતિનકાનાં અમૃત વર્ષણમાં હું તેમની પાછળ મારી દૃષ્ટિ દોડાવી રહ્યો હતો. આટાણે, અરે અત્યારેજ પેલી પંકિત મારે સ્મરણે કેમ ચઢી ?

પ્રેમા મિત્રં વન્ધુતા વા સમગ્રા ।

સર્વે કામાઃ સેવાધિ જીવિત વ ।

સ્ત્રીનાં મર્તા ધર્મદારાધ પુસામ્ ॥

આ તે આશીર્વાદના અમૃત, કે ધર્મના અગ્નિ સ્પર્શિંગ ? ત્યારે તે શું ગયાંજ ગયાં ! બધા નવાજ સર્ગના છેને ?

“ જશેમેજે જ્યોત્સ્ના ઉકુગણ જશે, રાત્રિ ય જશે, કલેન્દુ સાજે એ નિરખી ઉગતા આથમી જતો. ”

ધરણી પર હૃદય પડ્યો ને લેધું ‘ આલી ક્યું ’. ધરીમાં હું કૂદી પડ્યો ને ધટાટોપની અટારીમાં ઝુપી રમ-વાટિકાના દારથી તેને અદશ્ય થતી નીહાળી રહ્યો. મારી આનંદ-પુનળા મારે મેં મારા હાથે લંબાવ્યા પણ તે મારા આસુ-ઓમાં જાણે કે ઓગળી ગઈ !

[આ વાર્તાનો ત્રણેય ભાગ આવતા અકમાં]

ધમની સ્વ. પત્નિધીના સ્મરણાર્થે
શ્રી યુત પ્રહ્લાભાઈ આણંદજી આવડા
મહાશય અવિનય અર્પેય ભે

ધુધટવળી

૭૭૭૭૭૭

(અનુસંધાન પુટ ૩૬ થી)

છે, જે અધીરાષ્ટ પતિદેવને જમાડી દેવાની અગી-
આરશવાળી, ભુખી, પતિપરાયણા સ્ત્રી બતાવે
છે તેવી અધીરાષ્ટ હું અનુભવવા લાગ્યો.

“બીજી વાર જોવાની માગણી નહીં કરો?”
ધુધટપટની વૃક્ષરાજિમાં અદૃશ્ય રહેલી કાચલે
આખરે ટહુકો કર્યો.

‘નહોં કરુ બસ, એકજવાર તારા મુખનાં
પુણ્ય દર્શન કરી લઈશ ને પછી-પછી ચાલ્યો
જઈશ. હિમાલયના શિખર પર જતો રહીશ,
કાલસાની ખાણોમાં દટાઈ જઈશ, નદીમાં પડીશ,
આપઘાત કરીશ, સરકારી ખાતમાં કાગડુન
ચઈશ, ઝાડ પર માળો બાધીને રહીશ, પછુતારી
હજીબા ઉપરાંત તારી પંખે કદી પછુ નહીં આવુ
તારા એકવારના મુખદર્શનની સ્મૃતિભાજ
અવશેષ આયુષ્ય પુર કરીશ.

‘હો, જુઓ ત્યારે,’ કહીને એણે ધુધટ
સહેજ ઉઘાડ્યો એક ચમકતુ નયન મને જોઈ
રહ્યું, ને હું એ નયનને જોઈ ગયો. અનત
આકાશના ગભીર એ નયનમાં મને દેખાયા,
કુમુદકવિકાની મુકુમારના એ નયનમાં મને
પ્રસન્ન ચંદ્ર. હિમાચીની અમૃતધાગ એ નયનો-
માથી નીતંગી મને, લાગી ને નયન ઉપર

અન્દગાંથી કારી કાઢ્યું હોય એવું તેજસ્વી, લગ્ન
લલાટ દેખાયું.

અપૂર્વ રામાય હું અનુભવી રહ્યો. જગત
ભણે સરી ગયું હોય એમ મને લાગ્યું. શિરાએ
શિરામાં ઉજ્યુ રુધિર નૃત્ય કરી રહ્યું.

‘આમ શા માટે કરે છે ? તારા આવા
વદન મંડળની એક વાર તો આંખી કરાવ !’

‘જુઓ’ કહીને એણે ધુધટ ઉઘાડી નાખ્યો -
-ને એ પ્રભુ ! દુષ્યંત્ર જોવી મુજથી શોભી
રહેલું, અદ્દાગરને અટકાવવાથી લાલ ચંદ્ર
મએલું માગે મિત્ર મહેન્દ્રનું મેં મોંદું જોયું.

x x x

ચીન પાડીને હું જાગી ઉઠ્યો પામેજ
વિપ્લવે ભગવાન વેદવ્યામને મોહિની સ્વરૂપે
તેના છેતર્યા કતા તેતુ અર્ધું લખેતુ મારુ કાચ
પડ્યું હતું.

ને ખરું પુરો તો જગતની સર્વ કાચ
વસ્તુઓ પર ધુધટપટ નથી છવાઈ રહ્યો ? ને તે
લીધંગ અદ્દગની શુદ્ધ વસ્તુઓને અતિ સમર્પીય
માની આપણે તેની પાછળ ગાંડાં નથી કાટતાં ?
આ ધુધટ હૃદય ન હંકાઈ દોન તો માર્ય વસ્તુ-
એ ની કામના યાત ખરી ? વે.ાનીઓ જેને
માયા કહે છે તે આ ધુધટપટ નહીં
હોય ?

મારી નોંધપોથી

૦૮૦૮૦૮

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૪ થી]

સારે પ્રથમ વણેચિયારજયંતિ, પહેલી માળા દે ત્યારે પ્રથમગાલ્પિપ્રદાનજયંતિ, એ પ્રમાણે ક્રમશઃ જયંતિઓ ઉજવાની જોઈએ. કોઈ કહેશે કે આ સર્વ પ્રસંગો સાધારણ છે તો તેની જુલ છે. દરેક મનુષ્યના જીવનમાં આ બનાવો ધણા મહત્વના હોય છે. એ પ્રસંગો એના જીવનમાં વિપરિતજન ન થાય તે એની અચરચી એનું આખું જીવન દુઃખી થઈ જાય. દાખલા તરીકે એ જન્મેજ નહીં તો મહાપુરુષ તો શું પણ સામાન્ય પુરુષ-અથવા, અધમ પુરુષ પણ એ ન થઈ શકે; દુઃકામાં એ જીવીજ ન શકે ! ખેસતાં કે હુંટણી-આં તાણતાં એ કદી શીખેજ નહીં તો એને જીંદગી પર્યંત ઉભા રહેવું પડે અથવા સુષ રહેવું પડે ! એ ખોસતાં ન શીખે તો આખી જીંદગી સુધી મુગા રહેવું પડે. અને અને ગાલિ-પ્રદાન કરતાં ન આવડે તો એની આખી જીંદગી ધુળ થઈ જાય ! એનાથી કદી પણ વિવેચક કે ટીકાકાર થવાય નહીં; એનાથી વકીલાત કરાય નહીં; એનાથી સભામંડપ ગળવાય નહીં; એનાથી સ્વરાજ મંગાય નહીં; આગગાડીમાં ચડી કલાસમાં એનાથી કદી મુસાફરી થાય નહીં; તેમજ એનાથી પરણાય પણ નહીં !

આ પ્રમાણે આપણે પ્રસંગે પ્રસંગે જયંતિ ઉજવવી જોઈએ, એમ કરવાથી આપણા શુદ્ધ, વિનોદહીન જીવનમાં નવીન રસનો સંચાર થશે.

તા. ૨૦-૩-૨૭

રા. મુનશીએ પોતાની નવલકથામાં જૈન પાત્રોનું સજન કહ્યું છે તેથી જૈનો ખીજવાઈ ઉઠ્યા છે; અને તે યોગ્યજ છે. મુસલમાન

પોતાની કામ વીશે કે પોતાની કામની કાષ્ઠપથ વ્યક્તિ વીશે સારું કે નહારું ન લખવા દે તો ખીજ કેમો પોતાની કામ વીશે કેમ લખવા દે ? રા. મુનશીએ જૈનોને અન્યાય કર્યો છે કે નહીં એ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન તો એટલોજ છે; એમણે જૈનો વીશે લખ્યું છે કે નહીં ? એમણે જૈનોને અન્યાય નથી કર્યો એમ સિદ્ધ કરવું સહેલું છે. પણ એમણે જૈનો વીશે કે લખ્યુંજ નથી એમ કહેવાની કોઈ પણ દ્વિભૂત નહીં કરે. વળી 'પાટણની પ્રભુતા'માં આનંદ સુરિ નામક એક કાલ્પનિક પાત્ર પણ એમણે આલેખ્યું છે. ખરું પુછો તો ઐતિહાસિક નવલકથાકારને કાલ્પનિક પાત્ર આલેખવાનો અધિકારજ શો છે ?-ને તેમાં પણ જૈન પાત્ર ? ને તેમાં જૈન જૈન સાધુ ? એ સીવાય એમના 'શુજરાતનો નાય' નામના પુસ્તકમાં ઉદયન, મંજરી નામની એક કાલ્પનિક કન્યા પાછળ ગાંડો થાય છે. ઉદયન જૈન હતો. જૈન હતો અને કન્યા પાછળ ગાંડો હતો એ બે વસ્તુ બનવી શક્ય છે એમ દાખ કહી શકે નહીં, જૈન હૃદય સીવાય એ વાનનો કોઈ સ્વીકાર કે શકેજ નહીં. અને એક ખરેખરો ઐતિહાસિક પુરુષ કથાકારની કાલ્પનિક કન્યા પાછળ મુઘ્ધ થાય એ બનેજ શી રીતે ? અને કદાચ એમ બન્યું હશે તોએ શું ? એટલા માટે એ ચલાવી લેવાય ?

હીંદુઓ નિર્જલ છે એમ કહેવાય છે એ ખોટું નથી. મુસલમાનો મુસલમાન અંબધી કે પણ લખાણ હોય તો તેનો પ્રબળ વિરોધ કરે, જૈનો જૈન વિષયક કે હોય તો વિરોધદર્શક સભા ભાગે, એટલુંજ નહીં પણ ઠરાવો પણ કરે તો શું બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વાણીયા, સોની, મુયાર વગેરે કેંજ નહીં કરે ?

રા. મુનશીએ કાક નામનું પાત્ર સજનું છે.

કાંકે આહ્વાણ છે, માટે બધા ચોખ્ખાંસી નેત્રના આહ્વાણોએ એના પ્રખર વિરોધ કરવા નેત્રએ. સિદ્ધરાજ, જગદેવ પરમાર વગેરે પાંત્રો આવેખવા માટે ક્ષત્રિયોએ. મૂળીને વિરોધદર્શક ઠરાવે પસાર કરવા નેત્રએ. શામળશાને વિવાહ લખવા બદલ વૃદ્ધ પુરુષો અને વાણીઆઓએ મૂળીને છેક કલેક્ટર સુધી ખીતાં ખીતાં પણ અરજ કરી નાખવી નેત્રએ. કંડુ આખ્યાનની રચનાનો વિરોધ કરવા ઋષિ મુનિઓએ હિમાલયથી અને અપ્સરાઓએ સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવી ચોપાટીના મેદાનમાં જંગી સભા ભરી એ આખ્યાનની હાળી સળગાવવી નેત્રએ 'પાટણુની પ્રજુતા'માં આરોદ્રનું પાત્ર આવેખવા બદલ સર્વ ધ્રુવભટ્ટોએ વિરોધસ્વચ્છ કવિનો લલકારવાં નેત્રએ.

આ પ્રમાણે દરેક જ્ઞાતિ ને કોમના મનુષ્યોએ મૂળીને સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોનો સહકાર સાધી આખા વિશ્વમાં એવું તો વિરોધપ્રચુર વાતાવરણ

ઉભું કરવું કે કોઈ પણ લેખક કોઈ પણ લોકો કે જ્ઞાતિની કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે કે પણ લખતા પહેલાં-લખતાં પહેલાં શું ? લખીજ ન શકે.

આ માત્ર કલ્પનાનો તરંગ નથી. ચોખ્ખો સમયમાં અધરું લાગતું કાચું સિદ્ધ થઈ જશે, ને પછી જે જે નવવક્ત્રીઓ છપાવશે તેની ખપત ઘણીજ થશે-વિદ્યાર્થી વર્ગમાં, એકસાઈઝન-શુક્ર તરીકે, અંદરના સર્વ પૂઠો કોરાં હોવાથી એનો ઉપયોગ ઘણો વધી જશે. છપામણીનો ખર્ચ પણ વધુ નહીં આવે ઉપરનું પુઠું, તે પર પુસ્તક અને લેખકનું નામ, મુદ્રવારિના પુઠા પર એકાદ બહુર ખખર આટણું જ છાપવાતું; અને વધારે છપાવવું જ હોય તો અંદર પાનાંઓ લીટીવાળાં કરાવવાં. પુસ્તકના કદ પરથી લેખકના મદદરતને માપવાનો આદર્શ આપણે સારેજ સિદ્ધ કરી શકીશું.

સ્ત્રીઓનાં બંધન

[માથ માસ ૪૭૬ થી બારી રહેશે વધુ ભાગ]

[કંઈપણ બંનેનો એક એક હાથ પોતાના એ હાથમાં લઈને એટલા નેરથી હવાલે છે કે તેઓ જેમ તેમ હાથ હોડાવીને બને હાથે પંપાળવવા મડી નીચ છે.]

માલતી

કંઈપણ કુમાર, તમે પણ કે જે માંથી ઓછા જખરા નથી. આ બેના બચારાના તો હાથજ તમે ખેંચી કાઢ્યા.

મહિરાં

તે સારે શું એ પણ કે જોર વિના મેનાના Partner (સાથી) થયા હતા ?

[યડદો પડે છે.]

માલતી

ખરેખર તમારી બન્નેની નેડી તો અનુપમજ છે.

મેના

ને (પ્રેમરાય ને ગણપતિની નેડી તરફ હસતે હસતે આંગળી કરીને) આ બે જાણની નેડીને કેવી ધારા છે ?

સર્વે

એ પણ અનુપમ !

[તેઓ બન્ને છુટા પડ્યા જાય છે. તેમને બન્ને જાણુએથી બધાં રહે છે ને મેના તેમના હાથ મેળવે છે. તેમના સીવાય બધાં ખુબ હસે છે.]

એક પ્રવાસ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪ થી)

થાણું નાંખી ગયા. અને વિશ્વવિજેતા રોમનો અહીંયાં આનંદ કરવા, સમરાગણોનો ચાક ઉતારવા આવતા. આ ઉદ્ઘાસભૂમિનાં તોફાનોમાં-નર્તતો સાગર, જ્વલંત રીસુવીઅસ. અને ચારે તરફ ખદબદતી ધરતીના સમગ્ર તોફાનોમાં-કોનો ચાક કિતર્યા પિનાનો રહે ?

હુનીઆમાં બધી પ્રજાઓ યજ્ઞયજ્ઞ; પણ ત્રણ જ મને મુગ્ધ કરે છે—જાલાવતની પ્રજા જેણે પૂજ્યભાવ સરજ્યો તે; ગ્રીસની પ્રજા જેણે સૌદર્શ સરજ્યું તે; ને રોમની પ્રજા જેણે વ્યવસ્થા સરજી તે.

મનુષ્ય સ્વભાવમાં કેટલીક મૌલિક હાજતો છે—ખાતાની, વંશરુદ્ધિની; તેવીજ મૌલિક હાજત વ્યવસ્થા રચવાની છે. એક માણસ પૈમે મેળવી ખાણપી મેળ કરે છે; તે જોઈ આપણે પ્રગંસા કરીએ છીએ. બીજો રુષ્ટપુષ્ટ છોકરા છોકરીનું કુટુંબ ઉછેરે છે; આપણે માનવેર જોઈ રહીએ છીએ. ત્રીજો વ્યવસ્થા રચે છે—એવો નિયમ સરખાવે છે કે બીજા ગધા તેનો રીકાર કરી કર્તવ્યનિષ્ઠ બને છે; અને આપણે પ્રલિપ્ત કરી વંદન કરીએ છીએ. હજારો માણસોનું દસ્કર એક રીતે કવાયત કરે છે, હજારો માણસોનાં વૃદ્ધને એક નેતા પ્રેરે છે; હજારો માણસ જતાં આવતાં હોય તેને એક ‘ગેલીસ મેન’ આગળા વડે ઊભા રાખે છે. આવી વ્યવસ્થા જોઈ માત્ર હૃદય આનંદ પામે છે—એક સનાતન વૃત્તિનું આ સામ્રાજ્ય જોઈ માનવતામાં હું ગર્વ લઉં છું.....

રોમે માનવોને વ્યવસ્થાવૃત્તિ આપી. આ વ્યવસ્થાવૃત્તિ સર્જનારાઓના વાચેલાં અમરણો અને તાજાં થયાં. આ નેપદસને છીનારેથી

સીપીએ આક્રીકેતમ કાર્થેજનો વિનાશ કરવા તીકથ્યો; અહીંઆથી સુલાએ ત્રણ ભુવન છતવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા; અને અહીંઆં—ઉમાં ઉભાં, જુલીયસ સીઝરે એશીયા, યુરોપ, ને આફ્રીકાનાં ત્રણે ભુવનને વશ કરવાનાં સ્વપ્ના એવાં હશે ! કેવા મહાન નરોની પરંપરા આ નેપદસમાં હવા ખાવા આવી હશે ! યુનાનિઓ, મુલ્સદીઓ, વક્તાઓ, વ્યવસ્થાના ગ્રંથાઓ—જેમના શબ્દે સિંહાસનો પડનાં—જેમના બ્રૂલંગે રાષ્ટ્રો-કાપતાં. રોમના અમર આત્માના અષ્ટાઓ ! માનવતા તમારી મહત્તાથી આગળ વધી નથી.

—પણ રોમ હજી આવવાનું છે.

—બાપને રરનેજતાં મને રોમના ઇતિહાસનાં દર્શન થયાંજ ગયાં. હીંદમાં તો ત્રણ મદી પહેલાનાં સ્મરણચિન્હો જડતાં નથી પેશાબ ભરુચના ચિન્હો શોધવા મેં અનેક નિરર્થક પ્રયત્ન કર્યા હતા. અહીંઆ—નેપદસની આમણાજ એ હજાર વર્ષ પરનાં રોમનોનાં ધર નજરે ચટે છે. —અને પોત્તપીઆઈ એ હજાર વર્ષ પર હતું તેવું ને તેવું પડ્યું છે ! આ દેશમાં ઇતિહાસ પડી કેમ ન હોય ?

—નેપદસથી બાપાજતા, પહેલાજ વચ્ચેલની કચ્છ રસ્તામાં આવી મારું હૈયું પૂન્યભાવથી, દીનતાથી નિર્વિચાર, નિશાનું થયું. અહીંઆ આ નાનકડા બોંવરામાં મેળામી સદી મુઠી તેની ગાખ પડી હતી ‘છનીઅડ’ નો કર્તા—હોમરનો પ્રનિરખર્ધી—યુનેપનેા વારમીકિ—હારેની પ્રેરણા મૂર્તિ—અને લેટીન બાપાને અમગતા અર્પનાર મહાકવિ આ ગામમાં રહેનો હતો, આ મમુદ્રમાં તરતો હતો, આ સડકે જતો હતો ધુળમાં તેના પગલાં પણ કોઈ ફેંકણે ઢગ્લું દેખાતા હોય નેમ મને લાગ્યું !

અને અહીંઆ તેના દેહની ગાખ તપ્તવામાં આવી હતી, અને મંકાં થયા લકનો તેની યાત્રા

કરી પ્રેરણા મેળવતા હતા.

—જઈ જ મારી આગળ આવી ને ઉભો રહ્યો—જેમ ઝંટે આગળ આવ્યો. હવે તેમ; આત્માનાં ઉંડાણમાં શબ્દપ્રહારો નીહાળી તેને એક કવિતામાં સાક્ષાત્કાર કરનાર સાહિત્યકારો શીરોમણિ. અને મારી નિર્જીવતાથી, આખા અર્વાચીન જમાનાની અધમતાથી હું શરમાયો, પ્રત્યક્ષતામાં વિગ્રહ બની જોઈ રહ્યો. આપણે છાપવાની કળા શોધી, વાર્તાઓ ગોળી, છાપાં શોધ્યાં; અને વિસ્તારના લોકમાં શિષ્ટતાનું સત્ત્વ વીસારી દીધું...

—છલીઅડ અપૂર્વ મહાકાવ્ય છે. છલીઅડ, ઓડીસી, મહાભારત, રામાયણ તેને ભવ્યતામાં, મુકુમારતામાં, એકતાનતામાં પહોંચી શકે એમ નથી. એ કાવ્ય રોમનો ભવ્ય આત્મા સજીવન કરે છે.....શુન્દરાત એવું કાવ્ય ક્યારે લખશે? અરે એવું કાવ્ય ક્યાં મળશે—‘રાસલડી’ ને ‘જમીલડી’ ને ‘કાકિલડી’ છોડીને ?

—અમે આગળ ચાલ્યા; અને મૃત્યુને મંદિર (grotto del Morio) આવ્યા. નેપ્લિસ જેમ સુદર છે તેમ ભયંકર છે. વિનાશકતાની બીક તો એની મોહકતામાં ઉમેરા નહીં કરતી હોય ?

આ મૃત્યુનું મંદિર એક ગુફા છે અને તેમાં જેરી હવા પ્રગટે છે. જેને ઇચ્છા હોય તે દશ ડગલાં લઈ ચમને બારણે પહોંચી શકે છે. અસલમાં આ બારણેથી પમસદનમાં જવાની આરા કરમાવાતી. યુરોપીય કવિઓ મેતાનને પૃથ્વીપરથી સેતાનખંડમાં જવાનાં દ્વાર નેપ્લિસ આગળ મુકે છે—ખાસ કરી વીસુનીઅસના મુખમાં; પણ અહીંયાં એ મોટા દરવાજો છે એટલું જ નહીં, પણ નાના ઝાંપાઓ પણ છે.

પટ્ટી પોતુઆલી આવ્યું. આ ગામમાં પ્રાચીન રોમન મહાત્માઓના અંગજાઓ હતા

તેનાં ખંડીઓ જોયાં. લાંબુપીટર (૯૬) ને નેપ્ચ્યુન (સાગરદેવ) નાં પડી ભાગેલાં મંદિરો જોયાં; અને સીસેરોનો અંગજો જોયો.

વાદ્યપટ્ટતામાં રોમની સ્પર્ધા કરનાર વક્તાનો વાસ—રોમના સ્વાતંત્ર્યના છેલ્લા વાગ્ગીર સીસેરોનું ઘર ! આ પડેલી બીંતો ન્યારે ઉભી હતી સારે તેની છાયા નીચે તેણે અપૂર્વ શબ્દરચનાની શૃંગ્ખલા તૈયાર કરી, તેણે શતક પરપરાના નિદાનોને બાંધી લીધા. મધ્યકાલીન યુરોપમાં ‘સીસેરો’ એ જે વાક્ય ન વાપર્યું તે વાપરનારને દેટલાક વિદ્વાન ગણતા નહીં....

પણવાર આંખ મીંચી હું ઉભો રહ્યો. જે વાતાવરણમાં સીસેરોનાં અપૂર્વ મહાવાક્યો ઘડાયાં હતાં તેમાં મને એ વાક્યોના ભણકારા વાગ્યા....

સીસેરો એકો હતો—હાથ લમણે મુકીને; અને તેની કલમમાંથી વાક્યો નીતરતાં હતાં—ચંચલ, નમ્રલાં વાક્યો નહીં—પણ સામે ઉછળતા સાગર સમાં પ્રોહ ને ગંભીર વાક્યો—સમય ને સ્થળની સીમાઓ ઓળંગી આખી માનવજાતિ પર સામ્રાજ્ય ભોગવવા સરળએલાં અમર વાક્યો...

લાંથી અમે ઓશીયોએટર (રમતશાળા) જોવા ગયાં. રોમનો જેઠ વારે હતા, રોમની સત્તા જેવી પ્રતાપી હતી, તેવી તેની રમતો પણ ભયંકર ને પ્રતાપી હતી. દરેક રોમન શહેરમાં એક રમતશાળા હતી, જ્યાં લોકો રમત જોવા ચતા; રમત તે ગીલ્લીદંડા નહીં, ક્રીકેટ કુટાબેલ નહીં, પણ જીવલેણ યુદ્ધોની રમત—સિંહ ને મનુષ્યો વચ્ચેની મારા મારી—એડીયેટસ, મરણીઆઓની મારામારી. જે લોહી રેડી સત્તા મેળવતા તે મનહ પણ રુધિરદર્શન વિના કરી શકતા નહીં.

વર્તુલાકાર ખુદ્દા થીએટરમાં તેઓ બેસતા અને સિંહો, ગુલામો, કે મરણીઆ જુદે જુદે

બારણીથી વચ્ચે આવતા. આ રમનથાળા પશુ વિખ્યાત હતી....

—આરમેનીઆનો રાજા રોમન સમ્રાટ નીરોનો પરાણો હતો ત્યારે તે બંને સૈન્યો પહેલાં અહીંયાં આવ્યા હતા. વનરાજેને છુટા છોડી દેવામાં આવ્યા. રંગભૂમિ—કે પછી રુધિરભૂમિમાં—ગુજના ને પછાડા ચાલી રહ્યા. સમ્રાટ નીરો—આનંદી, મોજાઓ, ફૂર નીરો,—જે કહેવત પ્રમાણે રોમ બળતું હતું ત્યારે શીડલ વગાડતો હતો—નેતું લોહી ઉડળી આવ્યું. તેણે રુધિરભૂમિમાં પડતું મુક્યું. આરમેનીઆનો નાનકડો રાજા આ રોમના રાજેન્દ્રની મુખાંધ જોઈ ચકિત થઈ ગયો... નીરોએ વનરાજેને માર્યા ને પાછો આવી પરાણો પાસે બેસી ગયો...

રોમે ત્રણપડો એમને એમ નહોતા જાણ્યા...

...અરે ખીચારું અહિંસાપ્રેમી હોઈ હૃદય! આ વચ્ચે તને કમકમાં આવશે. તને લાગશે કે આ નાપાક બ્રાહ્મણ કલંકરૂપ છે...પણ હું શરમાતો નથી. વનરાજેને ગુલામોનું રુધિરપાન કરવાથી મારા દેશને વિશ્વસાત્રાન્ય મળતું હોય તો મારે નિર્માત્ર્ય પરાધીનતા ને નીચ ગુલામગીરીમાં રહી અહિંસાત્મક જીવન ને આધ્યાત્મિક મહત્તા જોઈતાં નથી.....

—પુનિત પૂર્વજો! જમદગ્ન્ય, બીશ્મ ને દ્રોણ ને કૃષ્ણ! તમે શું અહિંસા ને અપવાસ આદરી ગુલામગીરી સેવત કે મરણીઆઓનાં રુધિર-દ્યૌં કરી ત્રણ ખંડની માલીકી ભોગવન?... કોણ જવાબ આપે!...

—સાંધી અમે સોદ્ધતારા ગયા.

નેપલ્સની આસપાસની ભૂમિમાં જે તેજાન છે તેનો ખરો નમુનો સોદ્ધતારા છે. એ જવાલા-મુખી પર્વત નથી; પણ ઉકળતું ખેતર છે. એ વિશાલ ખેતરમાં ઠેકઠેકાણે ઉકળતો લાવા ખદખદે છે, ઠેકઠેકાણે ધુમાડો નીકળે છે. તમે ચાલતા

હોને આવરદા આવી રહે તો પગ નીચે જમીનનું ગાખકું ખદખદવા લાગે! ધરતી સ્થિર છે એવો ખ્યાલ અત્યાર સુધી મને હતો; પણ અહીંયાં તો ધરતી એટલે અસ્થિરતા. અને છતાં ક્યુમીમાં પહેલાં ઝીંકાએ શહેર બનાવ્યું; બાપામાં શોખીન રોમનો આવી રહ્યા; નેપલ્સ ને પોમ્પીઆઇમાં પણ રોમનો વસ્યા; ને આજે શોખીન પ્રજા વસે છે—આ ધુંધવાતી, ધમધમતી ધરતી પર! જેટલો ભય છે તેટલું જ આકર્ષણ છે...

પામે આવેલું મોન્ટે નુવો (Monte Nuovo) નવગિરિ—અસ્થિરતાનો નમુનો છે—

એક ગામ હતું; ત્યાં લોકો વસતા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૫૩૮ ને દિવસે ધરણી કુચ—ચોવીસ કલાકમાં વીસ વાર સમુદ્ર માઝા મુકી પાછો ગયો. ખડકે ધરતીમાં માર્ગ શોધ્યો. વર્તુળાકાર અખાતમાં ઉકળતું પાણી ખદખદી ઉડ્યું. કાઢવ નેપલ્સ સુધી ઉછળ્યો. રાખ દોઢસો માઈલ ઉડી. જોતજોતામાં ગામ ચારસો યુટ ક્યુ થયું; તેની વચ્ચે જવાલામુખી થયો. આ પર્વત તે મોન્ટે નુવો!

નવલક્યામાં આ લખીએ તો કદપના સ્વચ્છંદી ને મર્ખ ગણાય. નેપલ્સમાં ચારસો વર્ષ પર આ થયું;—ને કાલે થાય તો નવાઈ નહીં.

૫

સાંધી બાવાના અખાત પર આવ્યા. નેપલ્સ—ની આસપાસ સરોવર અને અખાતો નથી, પાણીથી ભરેલાં હોલવાએલા જવાલામુખીનાં વર્તુળાકાર મુખો છે; જાણે પાણીભર્યાં જામ!

શોખીનમાં શોખીન પ્રાચીન રોમનો અહીંયાં લહેર કરવા આવતા; અને તેમનાં મહેલોનાં ઈંટ મટોડાં ચારે તરફ રમરણ જગમે છે. અહીંયાં વસ્યા પોમ્પી, હેરો, ને બુલીયસ-સીઝર!

જીવીયસ સીઝરનું ધર નેષ્ટ હતું. પદ્મવાર બેભાન થયો;—ને બાપા-હતું તેવું—મારી નજર આગળ ઉભું થયું....

‘સ્તંભાવલિયા ગોલતા આરસ મહેયો; નગન મૂર્તિઓથી મહેલા રમણીય ઉદ્યાનો આરે તરફ દત્તા પથ્થરના સુદર રસ્તા પર દુનીઆનો વિવેચ કરી યાત્ર લેતા મહારથીઓ પાલખીમા એસી જતા આવતા. બાપાને સુરેખ કીનારે માગર યુધ્ધવનો દૂર વીસુતીઅસ આનંદમાં જનાલા ઉરાડાનો.

એક મહાલયની અગામીમાં એક માણસને મેં જોયો—ઉંચો, રુપાળો, જરાક તાલવાયો. તેના કપડાં સ્વચ્છ ને કીંમતી હતા. તેના પર ધ્યાન આપવામાંજ તે એકાગ્રચિત્ત દેખાતો... મર્વસત્તાધિકારી સુલાએ એને માટે ચેતવણી આપતા જણાવ્યું હતું...that loose coated boy (દીકા કોટવાળો છેકરો) મેં તેને સુદર સ્ત્રીની છટાથી—વાળ સમારતા જોયો. તેની આખમા લહેર હતી, તેની વાતમાં છટા હતી...

મેં તેને જીદી જીદી રોમન સ્ત્રીઓને પ્રેમ કરતો જોયો. મેં તેને સરવીલીઆ ને જમીન નગીરે સમૃદ્ધ કરતાં જોયો, સાઠ લાખ રૂપીઆના એક મોતીએ વધાવતો જોયો વિધિતું વૈચિત્ર્ય કોણે પારખ્યું છે? ઉર હૃદયના જીવીયસ! આ સરવીલીઆનો પુત્ર-જુટસ-વર્ષો પછી તારું ખુન કરશે, ને ત્યારે બેલવા પડશે આ અમર શબ્દો. “Et Brute” (અરે તું જુટસ પણ) ...હરકત નહીં! તારા પુત્ર જેવા જુટમનો યાએ તારે માનવ અધમતાથી શરમાઇ ઝબો ચીંટી પડતું પડશે. માનવકીટનો વિષનો પુરેપુરો ડંખ તને લાગશે. દેવોના પ્રિય! તું તારું કૃત્ય જ દેશ દેશની રાણીઓની મેજડી તારી વાટ જીવે છે. યુનો અને મહાન કવીઓપેદ્રા...હુર્નય સ્ત્રી કનની કારમી મૂર્તિ તારી મેવા કરતી મેં નેષ્ટ

છે...નાઇલના રમણીય જલો પર, સોળ વર્ષની નિશ્ચ વિજિતાઓની મોહિની—કલીઓપેટ્રાન વાર્તાલાપમા આખી રાત ભર તને વિહાર કરતો હતું નેઉ છું...

પૈસાને લાત મારતો તું આવ્યો છે. ગરીબ છતા પારકે પૈમે તેં મહેલ બાંધ્યા. તેં તીજેરીઓ લુટી, તેં રાજાઓનાં મંદિરો લુટ્યાં. તેં નગરો ને દેશો લુટ્યા લોક માટે નહીં પણ વૈભવ માટે મહત્તા માટે, ઉદારતા, દાન માટે, મિત્રતા માટે દુનીઆની સમૃદ્ધિ તેં તારી ગણી. તને કાણ ના કહી શકું?

—જીવીયસ! તારી જીભ માત્ર સ્ત્રીઓનેજ નહીં પણ મુસ્લિમોને વશ કરતી, સલાઓને મુગ્ધ કરતી નેઉં છું. સીમેરો પોતે-વક્ત્ર ઓનો સત્રાટ-તને અદ્વિતીય વક્તા માને છે, અને તારા ‘જટાદાર, ભઠ્ઠકભર્યા, ઉમદાઅને ભવ્ય વાકપાટવને’ અનેકવાર વખાણે છે. ને તારા ઇતિહાસોને કાણ સ્પર્શી શક્યું છે.

—અત્યારે તને વાળ સમારતા જેતો છતા તારી ગકિત હું વીસરી શકતો નથી. તેં શું નથી કર્યું? ઘોડા પર ને ગાડીમા, હાડીમા, નદીઓ તરીને, ગમે તેટલા ક્ષણો મુધી, ગમે તેવા ભયમાં તું મુસાફરી કરે છે—તે હું કેમ વીસરું? મેનાપતિ તરીકે તું ગણતી વધારે કરે છે, કે હીમત વધારે દાખવે છે એ કોણ કહી શકે? ઇણીએ વળત સુદમાં વિજય હાથમાંથી સરી જતો હોય તે વખતે તારે એકને હાથે તું તેને લેઇ આવ્યો છે તે શું હતું નથી જાણતો? એવેકઝાન્ડીઆમા મુસ્લિમોમા આવી પડતા, ઝમે હાથે ઉપયોગી પત્રો ઉંચા રાખી સેનાપતિનો ઝખો ખેચી, તરીને તું હુશમને વચ્ચે યદને છડી ગયો ‘એ પ્રસંગ તારા રુપાળો વાળ અને ફક્કડ કેપડાં’ નેઉને પણ વીસરી ગયો એમ નથી.

.. જિજ્ઞેષા તરીકે તું અપૂર્વ હતો ને છે. સીકંદરનાં પરાક્રમેને વીસરાવનાર તારા પછી એ હજાર વર્ષમાં મોત્ર એક જ જણ—નેપોલીયનના તારી વિજયવાર્તાનું સ્મરણ કરાવી રહેશે.

.. તારાં પરાક્રમે વાંચનાં કદબનાં કાંપી ઉઠે છે; તારાં હજારો સેનિકાને તારુ તરફ ઉભરાતો પ્રેમ, તોરે માટે તેમણે આદેશો ત્યાગ બેઠને પણ તારા વ્યક્તિત્વની પ્રેરકતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપી શકતો નથી.

.. તું જેવો ભયંકર થોડો છે તેવાજ હંદાર મિત્ર અને દયાળુ રાજ્ય કરતાં છે.

જે તરે જાન શેવા મધ્યા, તેમને પણ તે મળી બઢી; જે સુમા ને યોગી તને કચરી નાખવા મધ્યા હતા તેનાં આવશાં પણ તેજ ઉમાં કર્યાં. એક ઇતિહાસકારે તને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે: 'Gentleman Genius and Monarch—he still had a heart.'

મુસ્લિમોને વિશ્વવિજયી રામમાં તુ મોટામાં મોટા રાજાજેશ્વરની સત્તા ભોગવતો છતાં તુ બુંદમી થયો નથી; તેં ઘણાં તોફાનો કર્યાં છતાં રાજ્યકર્તાનાં કર્તવ્યો વીસર્યાં નથી; અને કવિતા ને વાર્તા ન કહી શકે એવાં પરાક્રમે કરતાં પણ વાસ્તવિકતાની, શક્યતાની મર્યાદા તુ કદી ભુલ્યો નથી.

પણ આ બધા કરતાં તારું અમર સ્થાન સર્વ શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થામૂર્તિનું છે. રામને એકજ જીવનમંત્ર વ્યવસ્થા. રામ એક ગામડું મટી શહેર થયું; શહેર મટી ઇટાલી થયું, ઇટાલી મટી એણે યુરોપ, એશીઆ અને આફ્રિકા ત્રણ ખંડનું સ્વરૂપ લીધું. એક ગામે ત્રણ ખંડને એક તારે વ્યવસ્થાથી બાંધ્યા એ તારો તુટવા લાગ્યા. ઓટનથી ધરતિ સુધીનાં રાષ્ટ્રો પોત પોતાને રસ્તે જવા તલપી રહ્યાં. સ્થપનાં અંતરે માનુષી વ્યવસ્થા માટે વંધી પડ્યાં. તે ભયંકર પ્રયત્ને રામે મદાપ્રિયત્વ કર્યો:—

તને સરજાવ્યો. જસો વર્ષની વ્યવસ્થાના મંત્રોના સત્ત્વ; સરખો તું-તુટતા રામન સાત્રાન્યને સાંધી રહ્યો. તારી શક્તિ ને વ્યક્તિત્વથી તેં રામને સાત્રાન્યને એક બનાવ્યું. તારા એક જીવનથી લાંબી પડતું રામન સાત્રાન્ય બીજા પાંચમે મર્ષાટકયું.

.. એક ભાવિ ઇતિહાસકાર આગણીએ વર્ષ પછી તને ન્યાય આપશે? મોટામાં મોટા સર્જનાત્મક બળોનાં તે માલીક હતો; અને છતાં તીક્ષ્ણમાં તીક્ષ્ણ દષ્ટિ તેની હતી. તે જીવન નહોતો તેમ ધરડો નહોતો; ધૃચ્છા શક્તિમાં—શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિમાં; પ્રજા જીવનની લાવનાથી ભરપૂર અને છતાં આજન્મ નરેશ; અતરમાથી ખરેખરો રામન અને છતાં રામ અને ગ્રીસની સંસ્કૃતિને બહારથી અને અંતરથી એકતાન કરનારા સીઝર સંપૂર્ણ અને અપૂર્વ માનવી છે."

માનવ જાતમાં કોઇ માનવીને માન નથી મળ્યું એવું તને મળ્યું છે, દુનીઆના મોટામાં મોટા સત્તાધીશોને તારા નામ કરતા માનપ્રદ બીરુ મેળવવાની આકાંક્ષા રહી નથી; 'સીઝર' શબ્દ મહત્તા, ભયમતા ને સત્તાનું—અપૂર્વતાનું લક્ષણ સુચવે છે. નેપોલીયન તારા નામથી વધારે સારી ઉપમા મળી નથી. રશીઆના ઝારે કે જર્મનીના કૈઝરે—મહત્વાકાંક્ષાની ટોચે પણ તારા નામના અપભ્રંશથી વધારે મોટું બીરુદ ધારવાની ઇચ્છા કરી નથી. 'પોન્ટીફ' અને 'ઇમ્પેરેટર' એ તારાં બીરુઓની લાલસાએ કેટલાએ મહાજનો મરી શીઝા છે. અને ત્યાં સુધી માનવ રહેશે ત્યાં સુધી, જીવનમાં સર્જક શક્તિ ઉતારનાર જે જન્મશે તે તારી સ્પર્ષામાંજ મોક્ષ માનશે.

.. આવાથી માંજના પાછા આવ્યા. અને તો સીઝરનાં સ્મરણોએ નીરાજ કરી મુક્યો હતો. મીઝર પારકો હતો—ઇટાલીયન ભાષે એને માટે

ગર્વ ધારે, મારે નશીબે તો પાણીપતો અને પ્લાસીઓ નિર્માયાં હતી. અને ધણું ધણું સાથ તો અહિંસાત્મક આધ્યાત્મિક સમરાંગણોનું સુંકું ને અપવાસીઆ શૌર્ય !...

મને વાત કંવાનું મન થતું નહોતું. હું ગંભીર બની રાષ્ટ્રોનાં જ્યાંજ્યાં વિચારમાં મશગુલ હતો અને તેના આંસુ સારતો હતો.

“મારે કંવા જવું છે.” મારા મિત્રે કહ્યું. ઓ ભગવાન ! સાંજના છ વાગે અઝવણ ગામમાં ત્યાં કોઈ અંગ્રેજ સમજી શકે નહીં, ત્યાં એકલી સ્ત્રી કંવા જાય ! “કદી નહીં !” મેં ખરાડો માર્યો; “આ મુસાફરીના યાજ્ઞમાં હું છું હું ના કહું છું...” મારા મિત્રે મારી સામે જોયું, અને સ્ત્રીઓના હક્કનું અસ્તિત્વ લુપ્તી કરવા જવાનું માંડી વાળ્યું.

રાતના અંધે હોટેલ વેજુરના રિસાલ ભોજન ગૃહમાં જમવા ઉતર્યો. મુવલ્ચેરંગી રથનો ચારે તરફ ચમકી રહ્યા હતા. આખા ખંડની ભલક મદારાજ્યોના મહેલોને શરમાવે એવી હતી. મેં મુગા મુગા ‘મુપ’ પીવા માડ્યો.

“આ જમવાનો ઝોરડો” — લક્ષ્મીએ કહ્યું; “શુ સરસ છે. આપણે લાંબો દરમિયાન ખરાબ

[આ રસિક પ્રવાસનો વધુ રસમય ભાગ અવગણ્યું]

માં ખરાબ ઝોરડો હોય તે જમવા બારે રખાયું.”

રોમનાં રમરણોમાં હું મશગુલ હતો, એટલે મેં કં જવાબ આપ્યો નહીં.

ને મારા મિત્રે કહ્યું. “શી શાંતિથી પીરસનાર પીરમે છે, અને જમનાર જમે છે !”

મારે પીતો હિંદી આવ્યો. હજારો વર્ષો થયાં બ્રાહ્મણ પૂર્વજોએ લાડુની સાથે ફડકા બંધ

દાળ ફડકાવેલી તેનો ગર્વ મને થઈ આવ્યો. “મત્તરીઓ !” મેં અધીરાઈથી કહ્યું; “એક વખત એવો આરશનકે ગુજરાત મેના નેપથ્ય લેશે.

આ હોટેલ વેજુરના ભોજન ગૃહમાં ગુજરાતીઓ પલાંડી માંડી પગ નાંડશે. છડના પંજાઓ

“લાડુ તમારે” “શાક તમારે” “ભજ્યાં ગરમા ગરમા” ના વિજયધ્વજથી આ હોલ

ગજવશે. અને ફડકાઓની શરતમાં કોનો ફડકો વધારે બોલે છે તેની સ્પર્ધા કરતાં ગુજરાતની મદત્તા છડાલીમાં સાપશે અને આ ગતીઓ

હડાની નાંખી આરસની જમીન પર પાણી દાળ ને દીની રેલમહેલ મથાવશે...

મારા સાંભળનારાઓ જમણ પુરું થયું હોય સુધી એકે અક્ષર ઉચ્ચારી શક્યા નહીં.

મારા સાંભળનારાઓ જમણ પુરું થયું હોય સુધી એકે અક્ષર ઉચ્ચારી શક્યા નહીં.

— ‘ગુજરાત’ મારે જાહેર ખખરના ભાવ —

વાચન ભાગની સાથે	
એક પાલું ૬૧ માસે...	... રૂ. ૧૬
અર્ધું પાલું „ „ રૂ. ૧૨
પા પાલું „ „ રૂ. ૪

વાચન ભાગની બહાર	
એક પાલું ૬૧ માસે રૂ. ૧૨
અર્ધું પાલું „ „ રૂ. ૭
પા પાલું „ „ રૂ. ૪

કાર્યાલય તરફથી વધુ ખજાર આપવામાં આવે હોય સુધી આ ભાવો

‘હેવટના સમજવા.

લખો: વ્યવસ્થાપક: “ગુજરાત” કાર્યાલય.

૧૧૧, એરપોર્ટ ગેઝ, કોટ, મુંબઈ ૧.

ભગવાન કૌટિલ્ય

—કવચકલ—

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧ થી)

પ્રકરણ ૨ જી

મહાદેવી

વક્ત્રનાસ અને રાક્ષસ અંદરના મોહન-ગૃહ તરફ ગયા. તે ગૃહની પાછળ અંતઃપુરનું ઉઘાન હતું. તેની ત્રણ તરફ અંતરપુર આવેલું હતું; અને તેમાં યદ્ય સોણનો એક કાંટો આરસના ઓવારા વચ્ચે વહો જતો હતો.

આ ઉઘાનની કુંજમાં મત્ત કલાપી નાચતા; અને નદીમાં હાંસ ને ચક્રવાકનાં જોડાં વિહરતાં. આરસનો એક પુત્ર મોહનગૃહને અંતઃપુર જોડે સાંધેલો.

અંતઃપુરના અનેક ખંડોમાં મોહક દાસીઓ વિદ્યુદ્ભાઓની માફક ભીતે ચમકાવતી, ને અંજરના ઝમકારના પ્રતિશબ્દ પાડતી. કોઈક વખત ધરડી સ્ત્રીઓનાં મુખ, અંદરના કલ્કની માફક અંતઃપુરની મોહકતાને વધારી આપતાં. દેકદેકાણે યવનીઓ પહેરે ભરતી.

એક ખંડ આગળ બે દાસીઓ ઉભી ઉભી છાનીમાની વાતો કરતી.

ભક્ષકદાર ખંડની અંદરની વિશાલતા એવી હતી કે અંદર આવનારને તે નિર્જન લાગે. છતાં તે નિર્જન નહોતો.

સિંહના મુખવાળા જળ આગળ સુવર્ણના પાટ પર એક પથ્થરની મૂર્તિ સમી સુંદરી પડી હતી.

આ સુંદરી અદ્ભુત રીતે શણગારાયેલી હતી. માથે ચમકતી દામિની; કંઠે રતનો સંતાડતી જુદા જુદા રંગની રતનાવલિઓ; કેડે રતનજડિત

મેખલા; હાથે ને પગે જુદા જુદા શણગાર. કેડથી પહેરેલું વસ્ત્ર તે સમયના સરસમાં સરસ પહેરવેશ ને શણગારનો ખ્યાલ આપતાં. એક નાનું સરખું ઉતરીય ભોંયપર પડ્યું હતું.

સીનું શરીર સંગેમરમર જેવું સફેદ હતું. તેના કાળા વાળ માથે ફણા માંડીને બેઠા હતા. તેનાં મસ્ત અંગેઅંગ વિલાસની ઉત્કંઠા પ્રેરે એવાં હતાં. પણ તેના મુખ પર, આંખમાં, આખા શરીર પર એકજ ભાવ હતો-કંટાળો હતો. જીવજેણ ને ભયપૂર્ણ, આત્મતરસકાર ભર્યો કંટાળો. જીવન તેને મૃત્યુ સમું હતું એના ઝેરો નિઃશ્વાસનો વૈભવભર્યા ખંડમાં કારમે પ્રતિશબ્દ પાડતો.

તેની નજર બહાર, ઉઘાનમાં થઇ વહેતા સોણના કાંટા પર ફરી હતી. તેનાં નાચતાં, આગળ વધતાં તરંગોના સ્વાતંત્ર્યની તે ઈર્ષ્યા કરતી હતી.

તે મગધના મહાપ્રતાપી હિરણ્યગુપ્ત નંદની મહાદેવી સુમેહા હતી; પણ સોણની માછલી થવાનું તેને મન થતું. તેને જીંદગીનો કંટાળો આવ્યો હતો. તેને છુટકું હતું-કશાથી ન અને તો મૃત્યુની મદદથી-તેની બીક ભરી, કંટાળા ભરી નજર આગળ તેના જીવનના પ્રસંગો ઉભા રહ્યા હતા.

હર, પર્વત શૃંગોથી મનોહર એવી તક્ષશીખા માં તે જન્મી હતી ને ઉછરી હતી. ધર્મિષ્ઠ ન્યાયી. ને સદાચારી પિતા સુઆદુએ તેને કેળવી હતી. તક્ષશીલાના વિદ્વાન તૃપાધનોએ તેને સંસ્કાર આપ્યા હતા.

એક લીલુલાગી નક્ષત્રમાં સુઆદુએ સુદ્રક ને માલવોજની મદદે ધાવોને વિચાર કર્યો અને યમુનાના તટ પર મગધની મહાસેના

* પાંચળ ને સંયુક્ત પ્રાંતમાં વસતી વીર ભત્રિઓ.

“આત્મા !” નંદે કહ્યું; “આત્મા મહાદેવીની હોય,” તે હસ્યો; સાથે વક્રનાસ પણ હસ્યો. રાણીના ધત્તાએલા હૈયા પર ધા થયા. પણ તે ખોલી નહીં.

“મહાદેવી !” વક્રનાસે તોછડે અવાજે કહ્યું; “દેવ એક આત્મા માગવા આવ્યા છે.”

“શી ?”

“યુવરાજ આબીર આવી લાગ્યા છે” નંદે કહ્યું. ભાઇ આવ્યાની ખાત્રી થતાં સુમોહાના હર્ષનો પાર રહ્યા નહીં, પણ ઘણું વર્ગોથી ટેવાએલી હોવાથી તેણે તે હર્ષ જતાવવાની મુખાંધ કરી નહીં.

“ક્યાં આવી લાગ્યા છે ?”

“પાટલીપુત્રને સીમાડે” નંદે કહ્યું.

“ખોડાવો ત્યારે.”

“તમારા નિમંત્રણ વિના તે કેં આવશે ?” વક્રનાસે કહ્યું.

“મારાં નિમંત્રણ ! આપ શું ઝોછા છો ?”

“ભાઈ બહેનને મળવા આવે. બનેલીનો કેં હીસાખ હોય ? નહીં વક્રનાસ !”

“ખરું છે અન્નદાતા ! મહાદેવી આજા કરે તો હું હમણું જ બોધારી લાવું.”

“નરેંદ્રની આત્મા હોય તો મારી આત્માની જરૂર નથી. તેમની નહીં હોય તો મારે આજા કરવાનો અર્થ શો ?”

“મહાદેવી !” નંદે કહ્યું; “તમે કહેશો તો વક્રનાસ જશે.”

“એમ ? મારી પાસે કહેવડાવું છે ? હા. ભલે, વક્રનાસ જાઓ !”

“લો થયું ! પણ એનો યુજ્જસાત સકટાલને ગયો છે તેને કોણ બોલાવશે ?” વક્રનાસે કહ્યું ને ન સમજાય તેમ હસ્યો.

“રાક્ષસ ! હાથી પર બેસાડી લઈ આવ; તક્ષશીલાના શ્રોત્રીયને માન આપ્યા વિના

ચાલે ?” નંદે ખડખડ હસ્યો, મહાદેવીને એ હસવાનું કારણ નહીં સમજાયું.

“આબીર કેમ આવ્યો છે ?” સુમોહાએ પુછ્યું.

“તને લઇ જવા આવ્યો હશે.” ફરીથી ખડખડ હસતાં નંદે કહ્યું.

નંદે ખરું તો નહીં કહેતો હોય ? શું તેને પીયર જવા દેશે ? પલવાર સુમોહાનું અંતર ઉલ્લાસમય થયું. પણ તેની નજર રાજા ને વક્રનાસના વિડબના કરતા મુખો પર પડી ને તેની આશા જતી રહી.

“હોય પણ ખરા” વક્રનાસે ઉમેયું.

“મને શું કામ લઇ જાય ?”

“તેની મને ખબર ?” કહી નંદે ફરીથી હસ્યો.

હિરણ્યયુત ને વક્રનાસનું દરેક હાસ્ય મહાદેવીનો પ્રાણ ચીરી નાખતું. તેનો આકળાએકો આત્મા ખંડ કરવા, સામે પડવા કુદા કરતો; અને છતાં વર્ષોના ત્રાસથી નાશુદ્ધ થયેલી હીમન કેં કરી થકી નહી. મીકું, નમાનું હસી તેણે સખાહુમાન આ હાસ્યનો જવાબ વાળ્યો.

“તમારે તક્ષશીલા જવું છે ?”

વહેમથી સુમોહાએ બંને તરફ જોયું. આ પ્રશ્નનો મુદ્દો શો ? તેને કમાવા આ બે માંગના હતા ? કે તેની ઇચ્છા જાણી તેને ડીટગાવી દુઃખી કરવા માંગતા હતા ? કે તેને કોઇક કારણસર વદાય કરવા ઇચ્છતા હતા ? આ પ્રશ્નમાં કે અર્થ હતો-પણ શો ?

તેને એક એવો પણ વિચાર આવ્યો જે જીદ કરી જતું. બીજો વિચાર આ વિચાર મહાત થયો. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને કોઇ કરવા દેવાનું હતું ? એ પોતે નિરાધાર હતી. એકત્રો આબીર એને કેમ લઇ જઇ શકે ? પ્રસંગપર-પરાએ કેળવેલી દીનતાજ તેના હાથમાં રહી.

“કૃપાનાથની શી આત્મા છે !”

“મહાદેવી ! જેવી તમારી ઇચ્છા !” નદે
કહ્યું ને ફરી પાછો તે વિડખના કરતો હોય
તેમ હસ્યો. સુમોહાનું અંતર તરફડી ઉઠ્યું.

“અનન્દાતા !” વકનાસે તિરસ્કારથી
હસીને કહ્યું; “આપના રાજ્યમાં શી ખોટ છે
કે મહાદેવી પિતાને ત્યાં જવાનો વિચાર કરે ?”

“ખરી વાત છે” આ શબ્દજાતમાં સપડા-
એલી મહાદેવીએ પૂર્તિ આપી.

“મારે કરી ના નથી. હું તો આબીરને
પણ કહીશ.”

સુમોહાને સ્વાતંત્ર્યની આશા લગ્નવાવી
રહી.

“હા ! ભાઈ આવે ત્યાં થઈ રહેશે.”

“હા. ગમે તેવું પણ આપનું ઘર” વકનામે
કરીબણો જવાબ આપ્યો ને નંદ ખડખડ
હસ્યો.

સુમોહાનું સ્વમાન છેક છેદાઈ ગયું તેની
છાતી ગુસ્સાથી ઉછળી ઉઠી તેણે બવા નીચેથી
ઝતુનભરી દષ્ટિ નાખી તેનું આંસુ તો આ
દુષ્ટ અમાત્યની ડોક મરડી નાખે પણ શું કરે ?

“વકનામ ! સમાધ. મહાદેવી ઘણા ગુસ્સે
થયા છે.” નંદ ફરીથી અપમાનકારક રીતે
હસ્યો. “આંસુ હવે જઈએ. મહાદેવી ! એસો”
નંદે પાછો ફર્યો. કંચુકી આગળ ગયો ને
રાત્ર, તેમના અમાય ને મંત્રી ચાલી ગયા.

ભુકેભુકા થએલા સ્વમાન વચ્ચે મગધની મહા-
રાણી હોઠપર હોઠ પીસતી ઉભી રહી. આ
વિષ ક્યા સુધી પીયાજ કરવું ! તે એકલી પડી
એટલે તેણે મુઠ્ઠીઓ વાળી તેના ગાલ લાલ થઈ
ગયા. અને પક્ષ પહેલાં જે દીન વદને હસતી
ઉભી હતી તેની આખમશી દ્રેષ પ્રગટચો.

તે ક્ષંગ મારી પથારી પર પડી; ને તેની
આંખમાંથી નિષ્ફલ ક્રોધનાં આંસુઓ નીકળ્યાં.

તેને આ રત્ને મહેલા કારાગારમાંથી કાણ કાઢે ?
એકદમ કોઈ પાછળ ઉભું હોય એમ તેને લાગ્યું.
તે ચમકીને ફરી, તેણે આંસુ છુલ્લા માંડ્યા.
કથ્યાણી દયાળીની નજરે જોઈ રહી હતી.

“કેમ કથ્યાણી !” મહાદેવીએ રોડ બતાવ-
વાનો પ્રયત્ન કર્યો; “શું કામ છે ?”

“મહાદેવી ! મને પારકી શું કામ ગણો
છો ?”

“એટલે ?” સ્વસ્થ થએલી સુમોહાએ પુછ્યું.

“મેં બંધુ સાંભળ્યું. મારી વાત ખરી
નીકળીને !”

“તેમા શું ?”

“મહાદેવી હું તમને મદદ કરવા માગુ છું.
આમ અવિશ્વામ શા મારે કરો છો ?”

“મને કાણ મદદ કરવા નથી માગતું ?”

કથ્યાણી પર તેને વિશ્વામ નહોતો. નંદ ને
વકનામની પ્રપચ ભરી દુનીઆમાં કાણ ખરું ને
કાણ ખોટું ? સુમોહા જાણતી હતી કે અહીંઆ
દરેકે દરેક મનુષ્ય જનુસ હતું.

“મહાદેવી ! શું કામ વિશ્વામ નથી
રાખતા ?”

“આ બંધી વાત કંવામાં તને શો કાયદો ?”

“મહાદેવી ! મને કે કાયદો નથી. ખરું
જોના નુકસાન છે. કોઈ દાગીને ખખર પડે તો
મારું માથું જાય એમ છે.”

“એવું શું કામ કરે છે ?”

“મહાદેવી ! હું માતા છું—હતી. મને એક
પુત્રી હતી; અલગે તે જીવતી હોય તો તમારા
જેવડી હોય.”

“શું તે મરી ગઈ ?”

“હા, જે તમને અત્યારે રીખાવે છે તેણે
તેને પહેલા વશ કરી, ને પછી રીખાવી રીખાવી
મારી નાખી.”

“કાણે?” આખ ફાટી સુમોહાસે કહ્યું.
 “કાણે પુછાછો? કૃપાનાથે.” કૂરતાથી
 કલ્યાણીએ હસીને કહ્યું; “હું તમને રીખાતાં
 જોઉં છું, ને મારી દીકરી સાંભરે છે.”

“કલ્યાણી! મારો વિશ્વાસ મેળવવાની
 સુકિત તને કાણે ખતાવી? વકનાસે?”

“મહાદેવી! હજુ વિશ્વાસ આવતો નથી?”

“મગધમાં વિશ્વાસ કોનો રાખવો ને કોનો
 નહીં!”

“મારી પરીક્ષા કરો પછી કે’ છે? સાલજો!
 એકવાત કહું? ખરી પડે તો વિશ્વાસ રાખજો.”

મુગે મોઢે સુમોહાસે જોયા કહ્યું. કલ્યાણી-
 એ ચારે તરફ જોઈ અવાજ ધીમો કર્યો.

“યુવરાજ આભીર ને તેનો ગુરખંધુ બે
 આવ્યા છે. સીમાડે રાક્ષસ તેને તેડવા ગયો.
 રાક્ષસે નરેન્દ્રનાથાસન પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ગુરખંધુ-
 ને હાથીપર ન બેસવા દીધો એટલે યુવરાજે
 આવવાની ના પાડી.”

“એમ?”

‘હા, ને ગુરખંધુએ કહ્યું કે બ્રાહ્મણ ચાલતો
 જશે તો શકટાલ આચાર્ય ને ત્યાં એમ કહી
 તે ચાલતો ચાલતો શકટાલને ત્યાં ગયો.”

‘હ’” સુમોહાસે કહ્યું; ‘હવે સમજાયું.’

“સમજાયું ને, તમને કેમ પુછવા આવ્યા
 હતા તે?”

“કલ્યાણી! તું મને લલચાવી ઝળમે
 કરાવવા તૈયાર થઈ છે? શું કરવા બેઠી છે?”

“મહાદેવી! હજુ અવિશ્વાસ છે?”

સુમોહા ભોલી નહો. જો આ દાસી વિશ્વાસ-
 ખાત્ર હોય તો કેવું સારું?

“તને આ બધી વાતની કેમ ખબર પડી?”

“પડી ખરીને? તમારે અજમાયશ કરવે
 હોય તો કરો.”

“તું ખબર લાવી એવી લખ જરો?”

“કોને ખબર મોકલાવતી છે?”

“યુવરાજને-આભીરને” બેઠા થઈ જતાં
 મહાદેવીએ કહ્યું; “એક સંદેશો કહેવડાવશે?”

“બોલો શો સંદેશો મોકલાવો છ?” કલ્યાણી-
 એ ફરીથી ચારે તરફ જોતા કહ્યું.

“આભીરને કહેવડાવ કે જો મને અહીંઆં
 મુકીને જશે તો બીજી પલે પ્રાણ છોડીશ”
 દલતાથી સુમોહાસે કહ્યું.

“વારું” કલ્યાણી પાછી ફરી.

“કલ્યાણી! તે સંદેશો મળ્યો છે તેની
 ખાત્રી શું?” વહેમાઇને મહાદેવીએ કહ્યું.

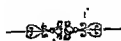
“મહાદેવી! ખાત્રીમાં તમને યુવરાજ પહેલા
 મળશે ત્યારે તમારી બાકપણની એક સખી મરી
 ગઈ તેની ખબર આપશે. તેનું નામ શું રાખવું
 છે?”

“કલ્યાણી”

“હીક, પછી વિશ્વાસ આવશે. હીમત રાખો
 મહાદેવી!” કહી કલ્યાણી ચાલી ગઈ.

“મારામાં કે રહી નથી” મહાદેવી બખડી.

[આ રસિક વાતની વિશેષ લાગ આવતા અંકમાં.]

નૃત્યકલા

(અનુબંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી)

મુસલમાન, મરાઠા, દખણી, (ખાસ કરી તાંબેરી) હિંદીયાનનાચનારીઓ જાતજાતના નાચ કરી જતાવે છે. એમા મથૂરનો નાચ, પતંગ ચકાવવાનો નાચ, મોરલી વગાડવાનો નાચ, સાથીઆ પુરવાનો નાચ અને એ સીવાય બીજા પણનાચો તેઓ કુશળતાપૂર્વક કરી જતાવે છે.

મદ્રાસ ઇલાકાની “ દેવ દાસીઓ ” અને મુંબાઇ ઇલાકાની “ મુરલીઓ ” ધાર્મિક નૃત્ય કરી જતાવે છે.

ખાનદેશના બીલોના લઢાયક નાચો પણ જાણીતા છે, દરેરેષો પેકે ચકરી ફરતાં નાચો અને રાક્ષસી વેષો પહેરી નચાતા જુતાવળા નાચો (Devil Dances) તેપણ જુતાનમા ખાસ થાય છે.

હાલમાં નૃત્ય શીખવનાર જે એ વર્ગો ધણા જાણીતાં છે, તે “ કથક ” અને “ રામજની ”-ઓના છે.

નૃત્ય અને ધાર્મિક લાવના

હીંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાંથી સંગીતનું મૂલ જડી આવે છે. “ સામવેદ ” તે જાણે એક સંગીત શાસ્ત્ર છે.

મહામુનિ નારદ પરલોકમાંથી નૃત્યકળાને આલોકમાં પ્રથમ લાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણે કાળીનાગની ફેણપર નૃત્ય કર્યું હતું; તથા ગોપીઓ સંગે વૃંદાવનમાં રાસલીલા રૂપે નૃત્ય કર્યું હતું. મહા-દેવ પોતાની પત્ની પાર્વતી સમક્ષ તાંડવ તથા લસ્ય નૃત્ય કરતા હતા, પ્રહ્લાદ, સુદામાજી, સુરદાસ, મીરાં અને નરસિંહ મહેતા પોતાની ઈષ્ટ મૂર્તિ સન્મુખ ધર્મ લાવે જાળન કરતા અને ભક્તિના આવેશમાં વાટમાં કે હાટમાં

મહેલમાં કે મંદિરમાં, પોતાના ગામમાં કે વૃંદાવનમાં તેઓથી નૃત્ય સ્વાભાવિક થઇ જતું. હિંદ, જપાન, યુનાન તથા મીસરની મહાન પ્રજાઓના મંદિરમાં દેવ દેવીઓ પ્રત્યેના ભક્તિ-લાવ અર્થે નૃત્ય થતું એ વાત જાણીતી છે. આજે પણ ઓલીઆઓ અને પોરોની કળરો પાસે તેઓની પુખ્તરણી નૃત્ય કરે છે. ઇંગ્લાઝી સુરીઓ જ્યારે માથુક (ખુદા) પ્રીતિના આવેશ-માં આવતા ત્યારે તે ખુદાઇ માથુકની તારીફનાં ગાયનો ગાતા અને નૃત્ય કરવા મંડી જતા. દરવેશ લોકોના ગોળ ગોળ ચકરી ફરતા ઝકપી ઝકુતી નૃત્યની ઉત્પત્તિ તેઓની ધાર્મિક લાવનાઓમાંથીજ પ્રકટી છે.

આફ્રીકા-અમેરીકાની મૂલ જંગલી પ્રજાઓનું નૃત્ય તેઓની ધાર્મિક લાગણી સાથેજ સંબંધ ધરાવે છે. આ જંગલી પ્રજાઓના જીવનમા નૃત્ય તો એક સૌથી અગત્યનું તત્વ ગણાય છે. આફ્રીકાના એક જંગલી ટોળાના સરદારે પ્રખ્યાત મુસાફર લીવીંગ્સ્ટોનને મળતાં જે મુખ્ય સવાલ પુછ્યો હતો, તે આ કે-“ તમારા લોકોના નાચ કેવો છે ! ”

નૃત્ય અને સંસાર સુખ

પરપ્પા આગમજ પોતાના આરાક કે પરપ્પા પછી પ્રિય પતિને પોતાના ખાનગી આવાસમાં રીઝવા માટે-“ પત્નીએ શયનગ્રહમા રંભા જેવું થવું જોઇએ ” એ શાસ્ત્રવાકયને અમલમા મુકવા માટે અસલના કાળમાં રાજ્ય-વંશીઓની, અમીર વર્ગની અને અન્ય ઉચ્ચ વર્ગની કુલીન કન્યાઓને નૃત્યનું શિક્ષણ આ આર્યવર્તમાં ખાસ અપાતું. પરંતુ સંસારમાં રસ, ઉદાસ અને મીઠાશ ભરવા માટે સરીરને સરખું, ચપળ અને આરોગ્ય રાખવા માટેની એક આનંદદાયક કસરત લેખે અને સકળ ગુણસંપન્ન સ્ત્રીઓ (Accomplished

Ladies) થવા કાળે તેઓ નૃત્ય શીખતી અને પોતાના પતિ કે આપ્ત વર્ગ સમક્ષ તે કરી ખતાવતી. સ્ત્રીઓ સારુલજન આગમજની બધી તાલીમોમાં આ મુખ્ય ગણાતી. તે વેળાએ એ આખરુદાર કન્યા આપ્ત જનોમાં પોતાની નૃત્ય કલા દર્શાવી શકતી એ માટે કોઇને પશુ કરો વાંધો કે બાધ ન હતાં.

હાલમાં કમનસીબે નૃત્ય માટેના આવા સારા હેતુઓ રહ્યા નથી. એ લલિતકલા આપણા વચ્ચે આખરુદારોના હાથમાંથી છટકી દલકા હાથોમાં માત્ર પેટ ભરવાના એક સાધન લેખે જઇ પડે છે; અને પશ્ચિમમાં નૃત્યકલાની ખાલવણી જો કે ચમ્મેજ નય છે તેમાં મોટે ભાગે મોજ ઉડાવવાના ખ્યાલથી તેમજ બીજા કેટલાક અણુધટતા હેતુઓથી પણ આ કલા પ્રસરી રહી છે.

નૃત્યની વ્યાખ્યા

ગાયન કે વાદન વિના, અથવા તે ગાયન કે વાદન સાથે કે એકલાં ગાયન કે વાદન સહિત તેમાંથી નીકળતા સુરના કે અર્થના પ્રકારને અનુસરીને તબલાં વગેરે વાજીત્રો સાથે તાલ બંધ, રહીને ચર્ણુ, હસ્ત, મુખ, આદિ શરીરના બીજા અવયવો વડે સચોટ રમ્ય ચેષ્ટા (Gesticulations with Limbs) કરી ખતાવવી એનું નામ નૃત્ય.

નૃત્યમાં વપરાતાં અંગ-ઉપાંગો શરીર, મોટાં અંગો (Limbs) ઉપાંગો (Minor Limbs) અને બીજાં સંબંધ ધરાવતાં (subordinate) અંગોનું બનેલું છે.

નૃત્યમાં જે છ મોટાં અંગો વપરાય છે, તે મસ્તક, હસ્ત, છાતી, પડખાં, કેડ અને ચર્ણુ.

નાનાં અંગોમાં ગરદન, હાથની પહોંચી, પીઠ, પેટ, જંઘા, ધુંટણ અને પાંચ વપરાય છે.

તેથી ઉતરતાં ભ્રમર, આંખની પુતલીઓ, ગાલ, નરકોરાં, ઓષ, દંત અને હડપચી વગેરે નૃત્યમાં કામ આવે છે.

નૃત્ય કરતે શરીરના જુદા જુદા ભાગોને કેટ કેટલી વલણુ યાને ગતિ (Postures) લેવી પડે છે; તેની સંખ્યાની પણ ગણતરી થઇ છે, તે આ પ્રમાણે:—

મસ્તકનાં વલણુ ૧૬, હસ્તનાં ૫૦, છાતીનાં ૫, કેડનાં ૫, ચર્ણુનાં ૧૩, ગરદનનાં ૬, પહોંચીનાં ૧૬, પેટનાં ૪, ધુંટણનાં ૭, ભ્રમરનાં ૮, નેત્રની પુતલીઓનાં ૯, ગાલનાં ૬, નાસિકાનાં ૬, ઓઘનાં ૧૦, હડપચીનાં ૮; દંતનાં ૧૦.

આટલા બધા અવયવો અને તેઓથી થતી આ સંખ્યાબંધ વલણુઓ જે સૌંદર્ય પ્રકટી નીકળે, તેનો ખ્યાલ બાજુએ રાખતાં નૃત્ય વડે શરીરને કેટલી બધી ખરેખરી કસરત પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખાસ કરી વિચારવા અને નોંધવા જેવું છે.

[આ નૃત્યકલાનાં વધુ રસમય જ્ઞાન આપતા અંગ્રે.]

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

૨૦૨૭૨૦

(અનુ. ૧૫૧ પૃષ્ઠ ૧૬ થી)

પ્રેમીસ ઉપર વધારે નજર રખાય છે. અહીં એક બાબત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે અને તે એકે યુરોપમાં ભાષાનો તફાવત ધણો છે; એટલે સુધી કે ફ્રેન્ચ, ઇટાલીયન, જર્મન, ઇંગ્લીશ, સ્પેનીશ કે પોર્ચુગીઝ ભાષા બોલનારા લોકો એકબીજાને જરા પણ સમજે નહીં અને આખા યુરોપમાં પ્રાંત અને દેશ વાર ભાષા બદલાય છે, છતાં ખ્રીસ્તી લોકો સર્વે ઘણી બાબતમાં એક બીજાના મળતા છે. કેસ લગભગ સરખો, ખાવાનો વખત સર્વત્ર એક સરખો અને વિકાસ કરાવનારે દરેકને પૂણી વિચાર અને અમર. આથી ભાષાનો મોટો તફાવત હોય છતાં ખ્રીસ્તી યુરોપ દરેકને બરાબર સમજી ગએલ છે અને છાપાંદારા સમજાવું જાય છે. ભાષાનો તફાવત છતાં સર્વ સામાન્ય બાબતો ઘણી છે જે ખ્રીસ્તી પ્રજાને આત્મારે, દુનીયામાં સર્વોપરી બનાવી રહી છે.

ઇટાલીમાં કેક જુદી રીતિ નેવામાં આવી તે પ્રજાનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલીક સંપ્રદાયનો છે અને તેના ઉપર પોપનાદાનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે. એનો અધિકાર ખાનગી જીવન ઉપર હજી સ્વીકારાય છે જે કે તેમાં ફેર ધણો પડતો જાય છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓથી ચોટલા કપાવાય નહીં અને ટુંકી બાંછ (શોર્ટ સ્લીઝ) ના ઝમ્મા પહેરી કોઈ દેવળમાં જઈ શકાય નહીં. સેન્ટ પીટર (રોમ) કે કુમો (મીલાન) અથવા તો સેન્ટ માર્ક (વેનીસ) નાં ભવ્ય દેવળ નેવા વગર નો અમેરીકાની મુસાફર છોકરીઓ કેમ રહી શકે એટલે એ દેવળો પાસે આવતાં તેમને હાથ પર રમાત્ર બાંધવા પડે છે છતાં ત્યાં પણ ગયા

ઓગસ્ટ માસમાં ઇટાલીમાં રાણીના પ્રમુખપણા નીચે સ્ત્રીઓની હજારોની સંખ્યામાં મીટીંગ થઈ તેમાં સ્ત્રીઓની પ્રગતિ કરવાના ઠરાવ થયા. ઇટાલીઅન સ્ત્રીઓ હજી યુરોપીય સ્ત્રી વર્ગમાં કેક પછાત છે પણ તે બીજાની હારમાં ધસડાતી આવતી જાય છે.

જર્મનીનો અર્ધ ભાગ રોમન કેથોલીક છે. તેઓ માથે ચોટલા રાખે છે પણ અભ્યાસ અને આદર્શમાં આગળ વધતી જાય છે.

ગ્રેટબ્રીટન તો ક્રાન્સની હારમાંજ છે પણ ત્યાં હજી સદજ મર્યાદા છે. દાખલા તરીકે ત્યાંનાં નાટકોના તખ્તા ઉપર સ્ત્રીઓ તફન નગનાવ-સ્થામાં પેરીસની જેમ આવી શકતી નથી. બાકી નાચ વગેરેની છુટ સાર્વનિક છે. એશ્યમની છોકરીઓ ઘરરખુ વધારે છે. છુટ સદજ પ્રાપ્ત છે.

સર્વથી વધારે જાણવા ભેગ ફ્રીસ્સો ટર્કિની છે. જુરખા અને પડો ત્યાં મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ધર્મનો વિષય ગણાતાં હતાં. અને ધર બદાર નીકળવાનું અકુલીન ગણાતું હતું અને પોપાક તફન લીંદને મળતો સ્ત્રીઓનો હતો ત્યાં એકદમ ફેરફાર થઈ ગયો. મુસલમાન અને ખ્રીસ્તીને ઉકાડી મુક્યા, જુરખા બહેરમાં ફાડી નાખ્યાં, પડો ચીરી નાખ્યાં અને પોપાક યુરોપીય બનાવી દીધો; માયાના ચોટલા કાઢી નાંખી સાં જોખ અને સ્ત્રીંગલ દાખલ કરી દીધા અને યુરોપની ખ્રીસ્તી સ્ત્રીઓ જેટલીજ છુટથી ટર્કિની મુસ્લીમ સ્ત્રીઓએ બહેરમાં ભાગ લેવા માંગ્યો. મરજીદમાં જતાં છુટ ઉતારવા પડતાં હતા તેને બદલે ટોપી ઉતારવાનો પુરોષોએ ઠરાવ કર્યો ત્યારે સ્ત્રીઓએ માગણી કરી કે મુસલમાન પુરોષો ચાર સ્ત્રી પરણી શકે છે તે તો અમુક શક્તિ આદિને કારણે હોવા જોઈએ. એટલે મુસ્લિમ કમાલ પાશાની સરકારે ઠરાવ કર્યો કે કોઈપણ

પુરુષ એકથી વધારે સ્ત્રી પરણી શકે નહીં; પરણુ-
વા પહેલાં તેણે પોતની લેખીત પરવાનગી
મેળવવી જોઈએ અને એવી પરવાનગી આપવા-
નું ધોરણ એવું રાખ્યું કે લગભગ કોઈને રજા
મળેજ નહીં. આ રીતે કુરાને શરીરમાં ચાર સ્ત્રી
પરણવાની છુટનો નીકાલ કરી નાખ્યો અને
અત્યારે ટર્કીશ સ્ત્રીઓ યુરોપમાં આગળ વધતી
જાય છે. 'એ પ્રગ્નને દશ વર્ષ શાંતિ મળશે તો
તે પોતાનું' ઘર સારુ કરવા ઉપરાંત યુરોપનું
માંદુ માણસ (Sick man of Europe)
મરીને આગળ પડતું રાજ્યદ્વારી સ્થાન પ્રાપ્ત
કરવાની હોસ રાખે છે.

યુરોપ અમેરીકામાં સ્ત્રીઓ જે સ્થાન
ભોગવે છે તેની પછવાડે એમનો પરણેતર જીવનનો
આદર્શ અને અભ્યાસ કારણમુજબ એમ ત્યાંના
અભ્યાસીઓ કહે છે એમનો લગ્નનો આદર્શ અને
લગ્નની ભાવના તદ્દન જુદા પ્રકારની છે અને
આપણને તદ્દન નવીન પ્રકારના લાગે તેવા છે.
લગ્નનો બજાર પણ જુદો જ જાતનો છે અને
સવનન લગ્ન અને આનંદ સમયની રીતભાતો
તદ્દન અલગ પ્રકારની છે. આપણી આર્થિક ભાવના-
માં લગ્ન સંસ્કાર ગણાય છે; ખ્રીસ્તી ધર્મનામાં
લગ્ન એ સાદું ગણાય છે. ભાવનાનાં પરિણામો
પણ જુદાં જ આવે છે તે આપણે જોઈ લઈએ.

લગ્નનો વિચાર અને નિર્ણય યુરોપમાં
સ્ત્રીઓને પોતાને કરવાનો રહે છે એટલે કન્યા
અબાણ હોય તો તેને પરણવાનો અવકાશ જ
નથી. એટલે દરેક કન્યાને લણવું જ પડે છે,
લગ્નના પ્રસંગો મોટે ભાગે જાહેર ઘરવા ફરવાની
જગ્યાઓમાં વાતચીતને અંગે ઉપરિચિત થાય
છે. એટલે દરેક કન્યાને સ્વચ્છતાથી શરીરસ્નાદ
રાખવું પડે છે, સારા કપડાં પહેરવા પડે છે, વાત
ચીત કરતાં શીખવું પડે છે અને જાહેર જગતમાં
આક્ષતાં પણ આવડવું જોઈએ છે; મનુષ્ય સ્વભાવ

પારખવાની શક્તિ પણ તેથી આવે છે અને
સ્વતંત્રતાનો કષ્ટ હદ સુધી ઉપયોગ કરવા દેવો,
ક્યાં અટકવું અને કષ્ટ રીતે પોતાનું સામાન્ય
સ્થાપવું એની ચાવી તેનામાં અવી જાય
છે. વિચિત્ર સ્વભાવનો અભ્યાસ પ્રકૃતિનું
તાત્પર્ય અને સંસ્કાર ચારિત્રના અભ્યાસ
કરવાના પ્રસંગો આ પદ્ધતિમાં આવે
છે એની સાથે ઉપરા ઉપરના દેખાવમાં વ્યામોહ,
દંભથી છેતરાઈ જવાના પ્રસંગ અને બહારના
સૌંદર્ય પર લલચાઈ જવાનો ભય પણ એ પસંદગી
ના લગ્નમાં રહે છે. એક જાતનું વ્યક્તિત્વ
જરૂર ખીલી શકે છે પણ એની સાથે છુટનો
દુરુપયોગ થવાના પ્રસંગો પણ બને છે. લગ્નનો
બજાર, જાહેર બાગો, ઘરવા ફરવાની જગ્યાઓ
અને મોટી પાર્ટી કે બોલો બને છે ત્યાં તો દરેક
પ્રાણી પોતાના ધોરણ કરેલા સારામાં સારા
સ્વાંગમાં હોય છે અને જ્યાં અન્યને આજ્ઞવાની
તે આદરી જ હોય ત્યાં પછી પ્રકાશ કેટલો પડે છે
તેટલું જ નોવાનું રહ્યું.

ઉપરાંત અમુક સંયોગમાં લગ્ન તોટી
શકાય, છુદા છેડા થઈ શકે એ ભાવના પણ
સાદાના લગ્નની અંતર્ગત છે એટલે સ્વભાવ કે
ગુણમાં વિષમતા હોય તો પણ નભાવી લેવાની
કે પડતું પાનું સુધારવાની વાત ત્યાં છે જ નહીં.
ત્યાં તો એવા સંયોગોમાં તુરત સોલીસીટરની
નોટીસ થી જાવાત ચાલે છે.

આવી રીતે લગ્ન ભાવનામાં મોટો ભેદ છે
એટલે યુરોપીય સ્ત્રીજીવન તદ્દન જુદા પ્રકારનું
ઘડાય છે અને અત્યારે તો તેમાં મહા પરિવર્તન
થતું ચાલ્યું છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને ખીજ
કેટલીક ખાખતો જૂઠજીવનને અંગે શીખવી પડે છે
તે પણ જોઈ લઈએ.

ઘણી સ્ત્રીઓ જગ્નની પરાધીનતા પસંદ
કરતી નથી એ વાત ઉપર ચાવીગ્રહ. જેઓ

પરણે છે તેઓ જીવન કેવા પ્રકારનું ગણે છે તે પણ જોઈ લઈએ. આખા યુરોપમાં પરણેલ સ્ત્રીનું ગૃહમાં સામ્રાજ્ય વર્તે છે. ઘરની સ્વચ્છતા, ખર્ચનો હિસાબ, નોકર ઉપર નિયંત્રણ અને દુકામાં કદીએ તો ઘરમાં તેની લગલગ સર્વોપરી સત્તા હોય છે. છોકરાઓને ઉછેરવા કેળવણી આપવી અને ઘરમાં આનંદ ફેલાવવો એ એનું કર્તવ્ય ગણાય છે. ખાણા વખતે એનું પ્રમુખસ્થાન હોય છે. એ દરેક વસ્તુ પીરસાતી હોય છે અને તે ઉપરાંત આમંત્રિત મિત્રોને કે ઘરના માણસોને વાતો કરાવવાની તેની ખાસ ફરજ ગણાય છે. આથી યાતચીન કરવાની આવડત તેનામાં જરૂર હોવી જોઈએ અને એ ગૃહિણીનો એક ગુણ મનાય છે. હવા આજ કેવી છે ત્યાંથી માંદીને રાજદ્વારી અનેક બાજતો પર તે વાત કરી શકે છે. ઇતિહાસ જૂજોલનું જ્ઞાન તેને હોય છે અને ઉચ્ચ સંસ્કારી કુટુંબમાં તેનું કળાવિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન છક કરી નાખે તેવું હોય છે. હીનરમાં કલાકથી દોઢ કલાક વખત થાય છે તે આખો વખત તે વાતો કર્યા કરે છે અને સર્વને વાતોમાં ચાલુ રાખ્યા કરે છે.

ઉમરાવ ખાનદાન કુટુંબોની સ્ત્રીઓ સારા કપડાં પહેરવામાં અને બહાર હરવા ફરવામાં મોજ લે છે. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ગૃહિણીના ઉચ્ચપદને યોગ્ય હોય છે. બજેટ કરી ઘરને ખર્ચ કરવો, હિસાબ રાખવો અને ઘર ખર્ચમાં પેતે કે ઉઘોગ કરી પોતાનો ફાળો આપવો એ એનો આદર્શ રહે છે. ન્યારે ચાલિ કંગાલ દશામાં સ્થિતિ બહુ કંદોડી રહે છે. દરેક મંથોગોમાં એનું વ્યક્તિત્વ તો જરૂર પડે છે. કંગાલ વર્ગ જેને ગણવામાં આવે તેની અદવા-ડિક આવક પણ ઘણી સારી હોય છે એટલે આપણે ત્યાં જેવો ગરીબ વર્ગ છે તેવો તો ત્યાં

જણાતો જ નથી.

અધમ ધંધો કરી ચામડી વેચી ગુજરાન કરનારી પદ્મસ્ત્રીઓ યુરોપમાં ઘણી હોય છે. પણ તેનો એક જુદો જ વિભાગ છે. સમાજમાં એને સ્થાન નથી. એ ઉપરાંત ગૃહજીવન લગલગ પચાસ ટકા મધ્યમસરનું દેખાય છે અને ઉચરના પચીસ ત્રીસ ટકા તો આદર્શ સુખનો અનુભવ કરે છે. દાંપત્યના ખરા દાખલા યુરોપમાં જરૂર મળી આવે છે. જેની સરખામણી આપણા ગરીબ દેશમાં થવી મુશ્કેલ પડે. ત્યાં ત્રણે વર્ગ લભ્ય છે. પણ સ્ત્રીઓની ચાલ ચલગત જેવી ખરાબ બતાવવામાં આવે છે તેવી નથી. અમુક વર્ગ તેવો છે પણ તે પ્રમાણમાં મોટો નથી. બાકી મોટો ભાગ હાં તો સ્વતંત્ર ધંધો કરી પોતાના પગ પર ઉભો રહેનાર અથવા ગૃહિણી બની ઘર સંસાર ચલાવનાર અને સુખ ભોગવનાર, વ્યવહાર સમજનાર અને આદર્શ જીવન ગાળનારનો છે. આપણી સૌભાગ્ય દેવીની જે ભાવના સરસ્વતીચંદ્રમાં બતાવી છે તે તો આદ્ય દેશમાજ છે પણ તેવી સ્ત્રીઓ અહીં ઓછી થતી જાય છે અને પુસ્તકોમાં આદર્શો જ પુરા પાડે છે. અને એક રીતે જોઈએ તો આદર્શો તદ્દન જુદા હોવાને કારણે આપણી સ્ત્રીઓ અને ગૃહિણીની સરખામણી કરવી અયોગ્ય ગણાય. આપણે અહીં ડોઝી કુમારી હોયજ નહીં એમ મનસુખ છે એ યાત ત્યાં નથી, ત્યાં તો ઘણી સ્ત્રીઓ આજન્મ કુમારી રહે છે. આપણે ઘડપણમાં લગ્ન થાય તો દસીએ. અને ત્યાં ૬૫ વર્ષની વયે ઘણા પરણુનાર જોવામાં આવે છે અને દમણા તો એક મોટા લોડ ૬૫ વર્ષની વયે પરણ્યા.

કન્યા કેળવણી ઉપર યુરોપમાં બહુ ધ્યાન અપાય છે. તેઓને માટે ખાસ રકૂતો પણ છે પણ ઉંચા અભ્યાસમાં તો સ્ત્રી અને પુરુષને એક

સાથેજ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓ તરફ સહભાવ અને માનની નજર-થી આખા યુરોપમાં જોવાય છે. ખસમાં પુરુષ બેઠેલ હોય પણ સ્ત્રી આવે તો ઉડીને તેને જગ્યા અપાય છે અને ટ્રેન કે રેલ્વેમાં પણ એજ હકીકત જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનો દરજ્જો ત્યાં એટલો ઉંચો ગણાય છે કે ભાષણ કરનારને “ ગૃહસ્થો અને બાનુઓ ” એમ બોલી વ્યાખ્યાન શરૂ કરે તો તે વિવેકહીન ગમાર ગણાય છે. એણે બાનુઓને પ્રથમ સંબોધવી જોઈએ. અને પછી પુરુષને સંબોધવા જોઈએ એવો શિષ્ટાચાર છે. એવીજ રીતે આમંત્રણ પત્રમાં પણ “ મીસીસ ” પ્રથમ આવે છે, અને પછી “ મીસ્ટર ” ને સંબોધાય છે! એવીજ રીતે નાટક સીનેનામાં પણ તેને મુખ્ય સ્થાન મળે છે. તેને સાથે લઈ નાટકમાં જવું હોય તો પુરુષ અથવા મિત્રને ફેસ કરવો પડે છે (એ દીનરનાં ખાસ કાળાં કપડાં અને કાળાં બો તથા અમુક બાતનું ખમીસ, અમુક પ્રકારના બુટ વગેરે હોય છે જેને ‘ ફેસ ’ કહેવાય છે) અને સાથે ચાલતાં હોઈએ તો તેને બાંત તરફના ભાગમાં ચલાવતાં શીખવું જોઈએ. ત્યાંના શિષ્ટાચારના બીજા અનેક નિયમો છે જેનો મુદ્દા સ્ત્રીઓનું મુખ્ય સ્થાન બતાવે છે અને આ નિયમોને ઘણી ચીવટથી વળગી રહેવામાં આવે છે અને તેને જે ન અનુસરે તે ગારુડીઓ ગમાર ગણાય છે.

યુરોપની સ્ત્રીઓના કેટલાક રીવાજો જોવા જેવા હોય છે. આખા દેશમાં સ્ત્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય ઘણું તેને લઈને અને જીવનનો ઉલ્લાસ એ લક્ષમાં હોઈને આ જાદુગીનો વધારેમાં વધારે લલાવો કેમ લેવો એનો વિચારજ યુરોપમાં વધારે થાય છે અને સ્ત્રી-વર્ગમાં એ ભાવના પરાકાષ્ટા પામે છે. ત્યાં

છોકરી નાની ઉમરની હોય ત્યાંથી નાચનાં શીખે છે. એના નાચોના નિયમ હોય છે. મુખ્ય નાચ પાંચ કે છ પ્રકારના હોય છે: ટેગો, વન સ્ટેપ, વોલ્ટૂજ વગેરે હાલમાં અમેરીકોનાએ ચાલ્સ્ટર્ટ નામનો નાચ કાઢ્યો છે ને યુરોપમાં દાખલ થયો છે. કુમારી કન્યાને એ લગ્નનો બત્તર થાય છે અને પરણેલી સ્ત્રી બીજા પુરુષ સાથે નાચી શકે છે. એમ કહે છે કે એના નિયમો અમુક રીતે મર્યાદા પળાવે છે. આપણી પૌવાત્ય નજરે એક સ્ત્રી અન્ય પુરુષ સાથે હાથ મેળવી નાચે એ ઘણું વિચિત્ર લાગે છે, પણ એ લોકોને તેમાં કેં નવીનતા લાગતી નથી. પણ ખરું સ્ત્રીના સાડા સાત વાગ્યાના દીનર પછી નાચ ચાલે છે. ખાનગી ઘરોમાં નાચ થાય છે, આમંત્રણથી બહારના પુરુષો યુગલોને બોલવાય છે અને જાહેર જગ્યામાં પણ નાચ થાય છે. પેરીસમાં એવાં નાચ ગૃહો અનેક છે. નાચને લઈને ત્યાંની સ્ત્રીઓના પગ ઘણા મજબુત દેખાય છે.

કપડાંના પહેરવેષમાં તો યુરોપની સ્ત્રીઓ હદ કરે છે. દિવસ ઉગ્ધે ફેશન ફરતી જાય છે અને તે પ્રમાણે ખરચ કરી કપડાંમાં ફેરફાર થાય છે. ફેશનને અંગે ક્રાન્સલું પેરીસ શહેર સ્ત્રીઓ પરત્વે ખાસ મુખ્યસ્થાન ભોગવે છે અને ત્યાંથી ફેશન નીકળે તે આખા યુરોપમાં ફેલાય છે. સ્ત્રીઓ ઉનાળામાં ઘણા ઓછા વસ્ત્રોનાં કપડા પહેરે છે. બાવન તોલામાં વ્યાખો ફ્રેશ તૈયાર થાય છે. શીયાળામાં બહુ ગરમ કપડાં પહેરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ કપડાં પાછળ ઘણો ખરચ કરે છે. બપોરના કોષપણ બત્તરમાં નીકળીએ તો સેંકડો સ્ત્રીઓ ત્યાં ખરીદ કરતી જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં તે વખતે ઉનાળામાં બત્તરમાં દેખાય છે અને ખરચાળ જાદુગી કેવી હોય છે તેનો તે વખતે બરાબર ખ્યાલ આવે છે. નાચનો મહીમા, જાહેર-

માં હરવા કરવાની છુટ, કપડાંની ફેશનો અને સ્ત્રીઓની રમત ગમતો જેવા જીવનમાં કે અવલોકન કરીએ તો જેમાંથી ઘણા નવાઈ જેવા દાખલાઓ મળી આવે છે.

રવિવારને દિવસે સ્ત્રીઓ વધારે મોજમાં હોય છે તે અંગ્રાંધી અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. રવિવારે પુરનો સ્ત્રીઓ સાથે વધારે સહચાર કરી શકે છે, કારણ કે તે દિવસે ધંધા ધાપા બધા બંધ હોય છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓનાં આનંદ, તેમની મસ્તી અને તેઓનો જીવનનો ઉલ્લાસ જણવા જેવાં ઘણાં પડે છે. એમના જીવનના આદર્શો અને સાધ્ય વિચારોએ તેઓ આપણને તો ઘણી વાતની સહેજ સાજ પણ ધડ બેસે છે, નહીં તો અમર્યાદ અનાચાર દેખાય, પણ એ

બાબતમાં વધારે ઉંડાં ઉત્તર્યા વગર અભિપ્રાય આપે તેમાં ઘૂલ્લતાજ ગણાય.

યુરોપની સ્ત્રીઓને બરાબર સમજવા માટે ત્રણ બાબતની ખાસ જરૂર છે. પ્રથમ તેમની ભાષાનું બહુ સારું જ્ઞાન જોઈએ બીજું તેમના આદર્શો અને મન્યતાના નિયમો સ્થાન પર સમજવા જોઈએ અને અભ્યાસ કરતી વખત પ્રેમ ભાવે સદાનુસૂતિ પૂર્વક સમજવા ચત્ત કરવો જોઈએ. અને ત્રીજું તેમના ખાવાદિ વ્યવહારના નિયમો અને મન્યનું બરાબર જ્ઞાન જોઈએ સ્થાન પર ગયા વગર અને મત્ત તારવવા સમજવા અને પૃથક્કરણ કરવાની ભાવના વગર એમને સમજવા મુશ્કેલ છે પણ પરિચય થયા પછી તેમાંથી ઘણું વિચારવા જેવું તત્ત મળે તેમ કે.

એક વખત વાપરો પછી હંમેશા વાપર્યા કરશો.

અમારાં અમૃતાંજનથી તમારો માથાનો દુખાવો, સરદી, જખમો, ઘસારા, બગતરા, તેમજ હલક અને બીજાં શરીરનાં દરદો સારાં ઘટ્ટજશે. તેની અજમાયશ કરો. તમારા ગાંધી પામે તે માંગો, ૧ થીશીની કીમત આના ૧૦.

દરાજનો મલમ.

સર્વ જાતની દરાજ અને ખુજલીને માટે ભરોસાપાત્ર અને નિષ્ફળ ન જાય એવો ઇલાજ, ત્રણવાર લગાડવાથી સર્વતર નાશુદ થાય છે. ૧ દીનની ડબ્બીની કીમત આના ૬.

દંત મંજન.

આ ઉત્તમ સુગંધીવાળો, અને મનમોહક દુધ પાકીર લોહીના વહેવાને અટકાવે છે દાનાને સ્વચ્છ અને સફેદ કરે છે તેમજ તેઓને મજબુત કરે છે. ૧ દીનની ડબ્બીની કીમત આના ૨.

ઠેકાણું:—અમૃતાંજન ડીપો,

૧૦૯, ક્રીઅર રોડ, મુંબાઈ.

લાંબા બળુગાં કુંકવાનાં જમાના બદલાયો છે. અત્યારે તો સત્ય શું છે એજ
 દુનીયા ખોળે છે.
 અને તેથીજ-

તમારી તન અને ધનની ખુવારી થતી અટકાવી તમને સાચી સલાહ આપવાને
 તમારી સેવામાં સદા તૈયાર છીએ.

શુક્રરાજ યાને વીર્યવર્ધક ગુટિકા.

અત્યાર સુધીમાં અનેક વૈદ્યો, ડોક્ટરો, હકીમો વિગેરેની દવા ખાઈ નીરાશ થયા હો
 તો આજેજ વાપરો આ ગોળીથી ધાતુ વિકારનાં તમામ દરદો મટે છે. જેવા કે ધાતુનું
 પાતળું પડી જવું, સ્વપ્નદોષ, હરત મૈથુનથી આવેલું નપુષ્કલવપણું અને તેથી મગજમાં નળ-
 જામ વિગેરે મટાડી ધાતુને વધારી ધાતુને ધટ બનાવે છે અને નવીન જીવના પ્રાપ્ત થાય છે.

❧ ❧ ❧ એટલું ચોક્કસ જાણુજો કે ❧ ❧ ❧

ખીજ ચોવીસ કલાક કે બાર કલાકમાં ફાનદા કરનારી દવાઓમાં કેટલીક એવી ઝેરી
 બીજો આવે છે કે જેના ઉપયોગથી ઈન્દ્રીઓ તરતજ ઉતેજન થઈ જાય છે તેથી વાપરનારને
 ક્ષણિક ફાયદો જણાય છે. પરંતુ પછીથી ઉલટી વધારે અશક્તી થાય છે અને રોગાધિવાને
 બદલે વધે છે. જ્યારે આ ગોળીઓનું નીયમીત સેવન કરવાથી ધાતુના તમામ દોષોને ધીમે
 ધીમે મટાડી ધાતુને શુદ્ધ કરી ધાતુને ધટ બનાવી વધારે છે. કીંમત એક માસ ચાલે તેટલી
 ગોળીઓની શીશીના રૂ. ૫૫

===== આ શીર્ષાય હિંદુસ્તાન સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ =====

જવર દલન (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતના તાવનો રામબાણુ ઉપાય. હજારો માણસો-
 એ વાપરી ખાત્રી કરી છે. સંખ્યા બધ સરદીશીખટો મળ્યાં છે. એજ તેની ઉત્તમતા છે
 કીંમત શીશી એકનો રૂ. ૫૫

કુંકરીપુ (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતની ઉધરસની રામબાણુ દવા. જ્વરકરમાં બચકર
 ઉધરસને મટાડે છે. વખતસર લેવામાં આવે તો થતા ફાયદો પણ મટાડે છે.

કીંમત શીશી એકના આના દશ

ખૂસ ખુજલીનો મલમ (રજીસ્ટર્ડ) બચકરમાં બચકર ખસને ચારજ દિવસ-
 મા મટાડે છે કીંમત શીશીના બ્યાઠ આના

ખીજ દરેક જાતની દવાઓ મળે છે. સ્ત્રીઓના ગુપ્ત રોગોની દવાઓ અકશીર મળે
 છે. પત્ર વ્યવહાર ખાતંગી રાખવામાં આવશે. સલાહ મફત મળે છે

લખો:-

શ્રી નૃસિંહ ફાર્મસી (રજીસ્ટર્ડ)

નડીઆદ (ગુજરાત)

તા. કે. હમારી કોષપણુ દવા વાપરવાથી ફાયદો નથી પડ્યો એવું સાચું કશું
 સાક્ષીએ લખનારને પૈસા પાછા આપવામાં આવશે

બે 'ખરાબ જણ'

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯૪ થી)

રામદાસ

(બેદરકારીથી ટેલીફોન બતાવી) તેમને ચાલી જવાનું કહી દો. અહીંયાં તમને રોકાવું પડશે. નહીં તો સાહેબજી.—

પરશોત્તમદાસ

ના, ના. (નરમાશયી હસીને) એમ તો બેસી શકીશ. બેસશે-અસીલો ક્યાં જવાનજી છે ? હા, હા. મલાવો હું હાજર છું.

રામદાસ

(પગ ટેબલપર સટકાવીને) મી. પોપડા (મોંમાંથી ધુમાડો કાઢે છે) તમને ખબર છે કે મારા બાપ એંચી લાખ રૂપીઆ મુદ્દી ગયા—

પરશોત્તમદાસ

(હસીને) હા, મનેજ ખબર નહીં હોય ? હું તમારા બાપને—

રામદાસ

(હાથવતી બોલતા અટકાવી) ને આ ખીમજી કાકાએ તેના બેવડા કર્યા.

પરશોત્તમદાસ

(હસીને) હા. હા. મને ખબર નહીં હોય ! ખીમજી કાકાની કેં વાત થાય ?

રામદાસ

હવે ખીમજી કાકાને તમારે બધી સલાહ આપવાની છે. એમનાથી એકલે હાથે કામ ચલું નથી.

પરશોત્તમદાસ

હું એમને મદદ કરવા તૈયાર છું.

રામદાસ

મારા કજીયા છે-હાઇકોર્ટમાં. કેટલા છે ખીમજી કાકા ?

ખીમજી

બુએની બાઇ ચારેક છે. એક બેદર માને-એક-

રામદાસ

દીક. મી. પોપડા ! તે તમારે ચલાવવાના છે.

પરશોત્તમદાસ

ઓલરાઇટ ! હું હાજર છું.

રામદાસ

મી. પોપડા ! ને તમારી દીકરી છે-ના; તેને હું પરણવા માગું છું.

પરશોત્તમદાસ

(દિગ્ગ ચઢીને) તમે-તમે ?

રામદાસ

(ગજવામાંથી એક છુક કાઢીને એક લખે છે) મી. પોપડા આ લો—

પરશોત્તમદાસ

(વિસ્મય થઈ) આ-લઉં ? આ એક લાખ રૂપીઆ—

રામદાસ

આ તમારી છોકરીની સગાઈના. તેને પહેરા-મણીના—

પરશોત્તમદાસ

(જીભ બહાર કાઢી) પણ રંભાને, એની બાને પુછવું—

રામદાસ

(હાથ લંબાવી) તમારી, છોકરી નહીં બરાવવી હોય તો એક પાછો આપો.

પરશોત્તમદાસ

(હસીને) નહીં, નહીં, નહીંજી (એકની બી વાળે છે) પણ તમે જાણો છો ને ? બેરીને પુછવું જોઈએ. પુછવાનો જરા ટોંગ તો કરવો જોઈએ ને ? (દમે છે).

રામદાસ

(રોફી) તમે શું કરો તેની મને પરવા નથી. લગન ક્યારે ?

પરશોત્તમદાસ

(વિચારમાં પડી) જરા પુછું તો ખરો.

રામદાસ

‘આજ શું થઈ? મોથી. ઠીક, ઝોગણીસમી
ફાવશે.

પરશોત્તમદાસ

ઝોગણીસમી!

રામદાસ

અરાઢમી!

પરશોત્તમદાસ

(હસીને) ના-ના ઝોગણીસમી ફાવશે.

રામદાસ

ઠીક. રંભાને ક્યારે મેળવશે!

પરશોત્તમદાસ

(વિચાર કરીને) આજે રેસીસમાં આવશે!

રામદાસ

હા, હું તમને લઈ લઈશ.

પરશોત્તમદાસ

થેંક્યું!

[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[થોડાક દિવસ પછી એક સવાર. મોપાટી
પરનું મી. પરશોત્તમદાસ પોપડાનું દીવાનખાતું.
સૌ. લેખાબાઈ પોપડા ‘મુંબાઈ સમાચાર’ વાંચે
છે. સામે ચાલનાં વાસ્ણા પડેલાં છે. હાથમાં
મુંથેલું ‘ટાઈમ્સ’ લઈ ગુસ્સામાં પરશોત્તમદાસ
આવે છે.]

પરશોત્તમદાસ

(છાપું બોંધપર નાખી) હું આ બીજ-
કુલ સહેવાનો નથી.

લેખાબાઈ

(મીઠાનમાં આંખો ઉંચી કરી) શું નથી
સહેવાના? આટલું બધું શું છે?

પરશોત્તમદાસ

તારી છોકરી છેક નહારી છે

રામદાસ

ત્યારે તમે જાઓ જવું હોય તો!

પરશોત્તમદાસ

(અચકાઈને) હું! હા-હા—

રામદાસ

(હાથ લંબાવી) સાહેબજી! (પીઠ કેરવે
છે એટલે પોપડા બંધ છે.) જેક! વીરજી ને
સોડા! ખીમજી કાકા શું હસો છો?

ખીમજી

(હસીને હાથ ધસતા) ભાઈ! તમે
ડગલીવાલાની સાત પેઢી તારવાના છો.

રામદાસ

(હસીને) તમને એમાં સંશય હતો કે?
(મુંગી હથેલી પર ખંખેરે છે)

લેખાબાઈ

(ચાંતિથી) બધા તમારા ગુણ ઉતાર્યા છે.

પરશોત્તમદાસ

(ટબલ ટોટ્ટી) નહીં. રાતના સીનેગામાંથી
એકલી ચાલી આવી. અત્યારે બારણું નથી
ઉઘાડતી. ને કહે છે કે રામદાસ જોડે પૂરણ-
વાની નથી. (આકાશ તરફ નોંધ) ખરેખર
માથુસ પર પથ્થુ જન્મદત્તી કે સીમા તો
હોતી નોંધએ! આ ચંદા પથ્થુ દી ચઈ ચાલી.

લેખાબાઈ

(છાપુ ઉચું મુકતાં) છોકરીને ફટકો છે
તો તમે—

પરશોત્તમદાસ

હું ફટવું છું? હું ફટવું છું? (કંઈ મારે

છે) તમે મા ને દીકરી મળી મારો તો જીવ લેવા બેઠાં છો (જાણું લાઇ પવન ખાય છે) રંભા ! રંભા ! ચાલ.

રંભા

(અંદરથી) પપા ! આ આવી

પરશોત્તમદાસ

ચાલ, ચાલ તો કાઢ.

લેખાબાઇ

આજ તમને ચું છે ચું ?

[રંભા દાખલ થાય છે એ અત્યંત સ્વરૂપ-વાન છોકરી છે. અત્યારે તેની આંખો ગુસ્સામાં લાલ છે]

રંભા

(ગુસ્સામાં) ચું કામ છે ? બોલો આ આવી (કેડપર હાથ મુકી ઉભી રહે છે.)

લેખાબાઇ

(તોરમાં) આટલો મીઠાજ થાનો કરે છે ? લે આ ચાલ લે. હમણાં રામદાસ શેઠ આવશે

રંભા

નથી લેખતી તારી ચહા ને નથી લેખતા મારા રામદાસ શેઠ હું એને નથી પરણવાની.

લેખાબાઇ ને પરશોત્તમદાસ

(બન્ને સાથે) ચું ?

રંભા

ફહી રહ્યાં ? હું મરી જઈશ પણ એને નથી પરણવાની.

પરશોત્તમદાસ

(મીઠાજમાં લેતાં) ચું કહે છે ? માંડી થઇ છે ?

રંભા

હા, હા. સારી સત્તરવાર માંડી છું. એને નથી પરણવાની-નથી પરણવાની. ન...થી... પ...ર...ણ...વા...ની.

લેખાબાઇ

તારે પરણવું પડશે, પરણવું પડશે, પરણવું પડશે.

પરશોત્તમદાસ

That's right, (ખરી વાત) એને પરણવું પડશે. કાલે સાંજ સુધી કે નહોતું. આ ગાડું શું લાવ્યું ?

રંભા

(લાલ થઈ જતાં) કાલની વાત ને આજની વાત જુદી છે.

લેખાબાઇ

આવો તને કયો બીજો મળવાનો છે ?

રંભા

નહીં મળશે તો કુંવારી મરીશ, બીજા માગીશ, ઝેર ખાઈશ.

લેખાબાઇ

(નિશ્વસથી) ઝેર ખાવું હોય તો એને પરણી ને નથી ખવાવું ?

રંભા

તમે મને વેચવા નીકળ્યા છો !

પરશોત્તમદાસ

છોકરી ! તારામાં કે અક્કલ નથી. રામદાસ શેઠમા વાધો શો છે ?

રંભા

એ તો જનવર છે.

લેખાબાઇ

એટલે ?

પરશોત્તમદાસ

What (ચું ?)

રંભા

(આખ લાલ કરી) Brute છે-જનવર છે. તમે મેસામાં અંતર્ધ ગયાં છો.

લેખાબાઇ

હવે ત્રુપ રહેશે !

રંભા

નથી રહેવાની. શા માટે રહું ? તમે મને વેચવા નીકળ્યા છે. તમે કેળવાએલાં, સુધારક, સારા માણસ ! આમ કરવું હતું ત્યારે મને ભણાવી શા માટે ? મોટી શા માટે કરી ?

લેખાબાઈ

અમારા ભોગ લાગ્યા તેમા.

પરશોત્તમદાસ

That's right (ખરાબર છે.)

લેખાબાઈ

પણ છે શું ? ચહા પી ને તૈયાર થાની.

રંભા

કાલે રાતના તમે થીએટરમા હતા ને હું મોટરવાલાને બહાર કહેવા નીકળી. ખબર છે ? ત્યારે મેં તમારા રામદાસને એક અંગ્રેજી સાથે જોતા જોયા.

પરશોત્તમદાસ

હોય નહીં.

રંભા

હોય નહીં શું ? હું આધળી છું !

પરશોત્તમદાસ

કોઈ અમરથી એલખાણવાળા હશે.

રંભા

તેથી એનો હાથ તેના ખોળા પર રાખ્યો હતો ?

લેખાબાઈ

ચુપ રહે છોકરી ! તું તો મુર્ખ છે. તમે શું ખબર ? પરણ્યા પહેલા બધા પુરુષ એવાજ હોય.

રંભા

તો મારે એવા પુરુષ નહીં જોઈએ

લેખાબાઈ

આ તારી જળવણી. તારે વિશાલ દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. તું પરણશે કે એ તો સીધા યદ્દ જશે.

રંભા

મારે તમારા રામદાસને સીધા કરવો નથી. (મોટરનું 'શુગળ' સાંભળી) આ આવ્યો. તમારે જોને જોઈએ, તેને એને પરણાવજો. હું પરણવાની નથી.

[રંભા અંદરના ઓરડામા ચાલી જઈ ખારણા બંધ કરે છે. રામદાસ ખારણામાં આવે છે. માખાપ એક બીજા તરફ આભાં બની જુએ છે]

રામદાસ

મીસીસ પોપડા Good morning— કેમ છો ?

લેખાબાઈ

(હસીને) શુઝ મોર્નિંગ મી. રામદાસ.

પરશોત્તમદાસ

(હસીને) કેમ છો ? તખીએત તો સારી કની ? ચહા ભેરો ?

રામદાસ

(સીગાર ચેતાવી બેસે છે) હા, રંભા ક્યાં ગઈ છે !

[લેખા ને પરશોત્તમ ગભરાઈ એક બીજા આવે જુએ છે.]

લેખાબાઈ

(હસીને) જરા તખીયત સારી નથી. હજુ ઉઠી નથી.

રંભા

(ખારણું ઉઘાડી ડોકીયું કરે છે) હું તફન સારી છું ને ઉઠી છું. (ખારણું બંધ કરે છે.)

લેખાબાઈ

રંભા ! ત્યારે આવવી જો બહેન (લાડકરીને) રામદાસ શેઠ મળવા આવ્યા છે, તારી ખબર પુછે છે ! ને રંભા !

રંભા

(ડોકીયું કાઢીને) રામદાસ શેઠને કહીએ કે ઘેર જાઓ અંદોઆ ગુલામડી વેચાતી નંધી

મળતી. (ખારણું બંધ કરે છે.)

રામદાસ

શું ! શું !

પરશોત્તમદાસ

કેં નહીં, કેં નહીં !

રંભા

(ખારણું ઉઘાડી) હું નહીં ચાલું, ન્યા
સુધી પેલો ભૈરી ખરીદનાર બોલો છે ત્યાં સુધી.
(ખારણું બંધ કરે છે.)

રામદાસ

(ઉભા થઇ જાય છે) આ શું મારું આપ-
માન ?

લેખાબાઈ

ગભરાશો નહીં. ધીરો પડો. હમણા મી.
પોપડા તમને સમજાવશે. દીવર ! જરા એમણે
સમજાવે (ખારણું આગળ જઇ રંભાને
સમજાવે છે.)

પરશોત્તમદાસ.

(રામદાસને બાલુ પર લઇ જઇ) મી.
રામદાસ ! ઉતાવળા થવાનું કામ નથી. રંભા
તમારા પર ગુસ્સે થઇ છે. પ્રેમનું ચિન્હ-ખીલું
કેં નહીં.

રામદાસ.

શું નોન્સેન્સ બોલો છો ?

પરશોત્તમદાસ.

જીઓની ! જેને પ્રેમ હોય તે વહેમાવ.
કાલે એણે તમારા જેવો કોઇ અંગેજી સાથે
જતો નોંધ્યો.

રામદાસ.

(ગભરાઇને) શું ? શું ?

પરશોત્તમદાસ.

કેં નહીં ! કેં નહીં ! હું નથી માનતો
જરૂર ભૂલ કરો. પણ શું કરીએ ? એક કામ કરો.

રામદાસ.

શું ?

પરશોત્તમદાસ.

જીઓની ! અમે જાણીએ તમે સમજાવો,
માની જશે. જરાક ખાતી આપશો એટલે
માની જશે.

રામદાસ.

એવી વર્તણૂક મને નહીં ગમે.

પરશોત્તમદાસ :

મને પણ નથી ગમતી.

રામદાસ.

એ તો છાપામાં જાહેરખબર આપી દીધી
છે. ને પરમદહાડાની કંકાતી ફરી ગઇ છે.
નહીં તો આવી શ્રેણી સહેવાની મને કુરસદ
નથી. મારી પહેરામણી પાછી લઇ લેત.

પરશોત્તમદાસ

ના ! ના ! એમ કેં ઉતાવળ થાયે ! પરમ
દહાડે લગ્ન ચોકમ્મ. તેમાં કેં વાંધો નહીં.
આ તો ગુરખ છાકુ કેં ઉંધું માની બેઠું.
શું કરવું ? આપણે ડાહ્યા રહ્યા, ડાહ્યોં માણસ !
આપણાથી કેં ફજોતો થાય ?

રામદાસ.

(કચવાઇને) ત્યારે શું કરું ?

પરશોત્તમદાસ

તમે સમજાવોની. આજકાલની છાકરી
માની જશે. "

રામદાસ.

ઓહરાહટ !

પરશોત્તમદાસ

લેખા ! રામદાસ શેઠે મનાવે, ખસી જા.

[લેખા ખસી જાય છે.]

રામદાસ.

(ખારણું પાસે જઇને) દીવર ! દીવર...

રંભા.

(બારણું ઉઘાડી ડોકું કાઢી) આ ગુલામનું
બહાર નથી. (બારણું ઢાંકી દે છે.)

પરશોત્તમદાસ.

(રામદાસને) જરા માશી માંગવાનો
ડાળ કરોને.

રામદાસ.

હું ! માશી માગું ? બોલરાષ્ટ (બારણું
તરફ જોઈ) રંભા ! મને માફ કર ! મારી
જીવ હું જીવી જા.

રંભા.

(બારણું બહાર ડોકીયું કરી)

Walk into my parlour

Bid the spider to the fly

(મારા દીવાનખાનામાં આવ. કરોજી.
આએ માખીને કહ્યું)

લેખાખાઈ.

(રામદાસને) જરા પશ્ચાતાપનો ડાળ કરોને.

રામદાસ.

રંભા ! મને માફ કર ! મને બહુ પસ્તાવો
ચાય છે બારણું ઉઘાડ.

ગીળ કરી લીતરડી

રોરડી કરા દાંડા

કાપરીએ ધર છાયાં

બચ્યા ! બારણું ઉઘાડો !

મને બોણું બચ્યું ધારે છે ? મી. વરુ ! તારે
રસ્તે ચાલ્યો જા (બારણું ઢાંકે છે.)

ઝાડને નામે ફળ વહેંચાવાનો સમય ચાલ્યો ગયો !!

જમાનો કેક વિશેષતા-ઉત્તમતા-સગવડતા અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આહુકો
પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રસંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે ? ?

-- કોહીનુર હલવો --

અસલ સીકા છાપ રજીસર્ડ સર્વેયી ચડીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં
બાકસો કહાલનાર પીતાંબર છે, ફુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત : રૂ. ૦.૦૮, ૦૧, ૦૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

બહારગામ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાચોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેધર—ચુંબાઈ.

રામદાસ

(ગુસ્સામાં) આ છોકરી ગામ' અપમાન કરે છે.

રંલા

(બારણું ઉઘાડી) બીલુ કેં દેખાય છે ?

રામદાસ

(લાલ પીળા યથ) હું શું કરું ?

રંલા

(બારણું ઉઘાડી) ધરતાંબુલના બારમા રૂપાળી બાંદી મળશે. ખરીદી લાવ (બારણું ઢાંકે છે.)

રામદાસ

મી. પોપડા ! હું આ નથી જોઈ રહેવાનો. શું મારી મળક કરે છે—તમારી છોકરી ? હું કૈય ?

લેખાબાઈ

પથુ શેઠ !

રામદાસ

આ નહીં બને ! છોકરી ગમે તેમ કહે. પરમ દહાડે પરણાવવી છે કે નહીં ? નહીં તો મારી પહેરામણી પાછી આપો.

પરશોત્તમદાસ

(ચમકીને) પથુ-પથુ—

રામદાસ

પથુ પથુ નહીં ને બથુ પથુ નહીં. પરમ દહાડે લગ્ન કરવાં પડશે. બનશે ?

પરશોત્તમદાસ

(જાતી ડોહી) હા. ગમગાઓ નહીં. જરૂર હું એને દેઢાણે લાવીશ. જરૂર. તમે મને ઓળખના નથી.

રામદાસ

મને ઓળખવાની જરૂર નથી. હું 'જાણ' છું. અડધા કલાકમાં હા તો તમારી છોકરીની હા આવે કે મારા પૈસા પાછા.

લેખાબાઈ

અરે હા જરૂર હા. શું કામ અંધારાં થાઓ છો ?

રામદાસ

તમારી છોકરી સીધી ચર્મજવી જોઈએ.

પરશોત્તમદાસ

સીધી દોર—

રામદાસ

નહીં તો—

પરશોત્તમદાસ

અરે નહીં તો શાનું વળા ?

રામદાસ

ઓલરાઈટ. માહેબજ ! અડધો કલાક એક મીનીટ જરૂરી નહીં.

(બંધ છે.)

[પરશોત્તમ પોપડા ને લેખાબાઈ એ બીબા મામે બુએ છે]

પરશોત્તમદાસ.

શું કરીશું ?

લેખાબાઈ.

ફટવો લેવે છોકરીને.

પરશોત્તમદાસ.

તે તો ફટવી છે લેવે એને મીઠી કરું છું.

લેખાબાઈ.

કેમ કરવાના હતા ?

પરશોત્તમદાસ.

હા જા, ગમગાએ હા કહેવા. ને પછી નોકરો લઈ કાલથી એના વાદરાના બંગલામાં લગ્નની તૈયારી કરે.

લેખાખાઇ

પછી ! તમે શું કરશો ?

પરશોત્તમદાસ

હું એક દહાડામાં એને સીધી દોર કરી
ત્યાં લઇ આવીશ, હવે ઘેરાનું કામ નથી,
મુરદમું છે,

લેખાખાઇ

નેપા હવે મોટા મરદ—

પરશોત્તમદાસ

તું હવે જા.

લેખાખાઇ

(તાપમા) એલરાઇટ.

[પડદા પડે છે.]

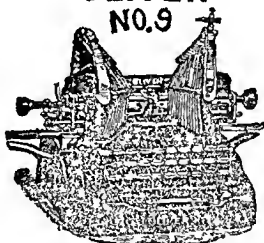
(આ રીતે નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતાં અંકમાં)

OLIVER TYPEWRITER

GOING CHEAP.

OLIVER

NO. 9

ઓ
લી
વરટાઇપ
રાય
ટર

આ ઓલીવર નં. ૯ તદ્દન નવા પેકિંગ, ટાઇપ રાઇટીંગનાં માત્ર કેટલાક મશીન
અમારા હાથમાં આવી ગયા છે તમ કોઇને પણ પુકે તો છાતી ઠોકીને કહેશે કે ન. ૯
તું ઓલીવર ટાઇપ રાઇટીંગ મશીન એક મનજીતમાં મનજીત અને સારામાં સારું
છે. અમારે તો માત્ર દરેક મશીન રૂ. ૨૧૦ માં વેચી નાખવાનાં છે વળી અમારા પાસે
થોડાજ છે. માટે તુરંતજ લખો.

V. R. MASTER,

97.B, Santh Street, Byculla,
BOMBAY, 8

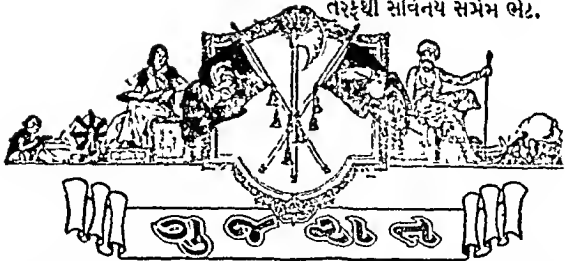
Tele. No 41117

ધમની જ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે

શ્રી કાર્ત્તવ્ય ગુણ ગીતા સમાજે

શ્રીયુત ગુણભાષ્ય આણંદજી આવડા

તરફથી સવિનય સમ્મેલ ભેટ.

પુસ્તક ૧૧]

વૈશાખ ૧૯૮૩

[અંક ૨

ગુજરાત અને યુગધર્મ

~~~~~

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

માઓ, માઓ, વિજય માઓ, સર્વ ગુર્જર સતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યગ માવાનો,
અગ તરછોડે બહેને દીન ને કુખળી કદી,
જેતી તેરી તોએ વદાલી વાણી એ આપણી સદી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોરે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં ઉઝાર્યો કાવો મોરે.

તાન ભાત સદુ સ્વજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મદાવે,
એ વાણીનાં અમૃતપ્રભાં અંતરમાં નિશ્ચિન ચાલે,
દન દન સદસ લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
વદેખંડમાં પ્રમતી રચા એ જુદન વાકના બળકારા.

જય માઓ, જય માઓ !

ગુર્જર ગીરનો જય માઓ !

જય માઓ, જય માઓ !

વિશ્વવદિત મર્જનભુની મદાવાણી માત છે,
બગલા, દોંદી, મદારાણી ભગિની એની ખ્યાત છે

નરસિંહાએ પ્રથમ ધરી એ મુંઝર રૂપવતી રાખી,
પ્રેમાનંદે કાધી કળી વિધવિધ ગમ્તી ત્રીસનારી,
નાનાલાસતણા મૃદુ કઠીન્દ્રિયન બની શી સટકાળી,
ગોવર્ધન, ગાંધી, ને કનૈયે કાધી રામદિસાળી

જય માઓ, જય માઓ !

ગુર્જર ગીરનો જય માઓ !

જય માઓ, જય માઓ !

જે બૂપર મીઠુખપ્રભુએ રાત્નપંડ કરમાં લીધો,
જે બૂમિપર પગથુગમે જાળવતો વિજય કાપો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગંધી સમરત્નો ગળે,
તેની વાકના વિજય કુદુમિ સતન અખિલ જનમાં જાળે.

જય માઓ, જય માઓ !

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, આદિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. ગોરક્ષકર

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૮૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

પુરાતન મગધનુ પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.

• તક્ષશિલા ... અશ્વત્થામનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજાનુ પાટનગર.

કૃમવાર આદતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવસ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્ત્રાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવસ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

મુખોદ્ધા ..... તક્ષશિલાના રાજા મુખાહુની પુત્રી ને દિવસ્યગુપ્તની રાણી.

દિવસ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ્મ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો અધ્યક્ષતા રાજા.
ધનનંદ }

સેનાજિત..... દિવ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ
ગૌરી..... સેનાજિતની પ્રિયતમા.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

પાતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ વર્ષ પયાં હતાં, અને તેનો પૌત્ર દિવ્યગુપ્ત ‘સવાયસિદ્ધિ’નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના ભુવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કે સમચાર લેઈ આવ્યા. અંત:પુરના રક્ષક સેનાજિતને તેને નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વફનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આમિ ક્રમ ગામમાં આવવા ના પાડ્યો હતો અને આંબિને બ્રાહ્મણમિત્ર આશીને શકતાને ત્યાં ગયા તેની વાત કરી. અને તેઓ અંત:પુરમાં ગયા.

અંત:પુરમાં નરેન્દ્રની મહાદેવી સુમોહા આ અંત:પુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોથી કંટાળી વીમાસણ કરતી હતી, ત્યાં રાજ્યને મંત્રીઓ તેને મળવા ભય છે.

રાજ સુમોહાને હસીને તેનો ‘ભાઈ આંબિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરકરને સાધવા નિદેશ સુમોહા પાસે આંબિને આમંત્રણ આપે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૪ થું

સેનાજિત

એક મેના પાંજરામાંથી બોલી: “મહા-
દેવી ! શું કરે છે ?”

એકદમ ચમકીને સુમોહા ફરી, અને દાંત પીસ્યા. આ નાગી પંખીણીની ડોક મરડવા તેના હાથ તરફલા. એ તેની દિવસ ને રાતની પેરી હતી; આ ભાગે કર અંત:પુરની જામુસ હતી; અને જોટલા આવ્યા હોય તેનું નામ બોલવાજ કરતી. વળી સાપના વિષથી રાજ્યને ચેતાવવાનું એક સાધન હતી. પંખીઓ પણ આ રાજ્યમાં નિર્દોષ નહોતાં.

“ચુપ !” સુમોહાએ ગુરસામાં કહ્યું.

“નરેન્દ્ર-વફનાસ-રાક્ષસ; નરેન્દ્ર-વફનાસ-રાક્ષસ-કદ્યાણી.”

સુમોહા ગુરસામાં પાંજરા તરફ ફરી ને એક ડગલું કર્યું. એકદમ તેને ભાન આવ્યું. એક વખત તેણે આવી એક મેના મારી નાખી હતી; અને પરિણામે ક્યાં સુધી વફનાસ સીવાય કોઈ તેને મળવા આવતુંજ નહોતું. એ કાળમુખા કરતાં આ મેના શી ખોટી ?

“નરેન્દ્ર, વફનાસ, રાક્ષસ, કદ્યાણી,” પંખીએ પોતાની ફરજ બજાવ્યા કરી.

“મહાદેવી ! આશા છે ?”

“કોણ સેનાજિત !” રાણીએ ખોટું હસતું મોઢા પર લાવી કહ્યું.

“હા.”

સેનાજિત આવ્યો. અંત:પુરના સૈન્યનો આ અધ્યક્ષ પચ્ચીસેક વર્ષનો હતો. રાક્ષસના નેવાં-

જ શસ્ત્રો-માત્ર ધનુષ્ય સીરાય-અને તેનાજ
જેવા પણ ઓછાં કીમતી અલંકારો તેણે પહેર્યા
હતા.

પણ તેનું સ્વરૂપ ધણુંજ આકર્ષક હતું. તેની
મોટી કાળી આંખો નિર્બલ તેમજ
નિભંપ હતી. એનું સીંધું, ધાટીકું
નાક અને એના નિઝાસોત્કુક હોઠો
એના વ્યક્તિત્વના આકર્ષણનું
સમગ્ર સાધન હતાં. એનો અવાજ
મીઠો અને માનભર હતો.

શંકા, દુરતા ને નીચતાના
અધિકારથી બરેલા વાતાવરણમાં
એ એક પ્રકારનું બિંદુ હતું.
એ આવા સ્થાન-
માં ક્યાંથી
આવ્યો એ પ્રશ્ન
તેને જોનારને
સ્વાભાવિક રીતે
થતો; એના
વડેજ આ સ્થાન
સદન થઈ શકે
છે એમ પણ
અંતઃપુરમાં ધણું
માનતાં.

અંતઃપુરમાં
તેની સત્તા સર્વો-
પરી હતી. કોણ
આવ્યા, કોણ
ગંધા, કોણ કોને
મળ્યું, કોણ
કોને શું કહ્યું એ

બધી પળેપળની માહિતી યાત્રીઓ, ને પંખીઓ તેને આપતાં. દરેક રાણીની
ઓપુરો, દાસીઓ, પરિચારકો, બંધુઓ, ગૃહવ્યવસ્થા, અને તેની રહેણી કરણી

એક એના પાંજરામાંથી બાહી: “મહાદેવી! શું કરે છે?”

પર તેનું રાજ ચાલતું. જે રાણીને મહેલે રાજ જવાના હોય ત્યાં દરેક પ્રકારની ચોક્સી તે કરતો; અને સંરક્ષણ માટે યોગ્ય પગલાં લેતો.

અંતઃપુરનો તે જેલર હતો; પણ તેનાં હારથ ને નીખાલસપણાથી આ કેદખાનાનું કુખ કેદીઓને ઓછું થતું લાગતું. એના કર્તવ્યે દીધેલા ધા મીઠાશથી તે રુચતો.

રાજના મોહનગૃહના લાખંકર, અગમ્ય ભેદોનો પણ તે જાણકાર મનાતો. એ ધારે તો કેટલાને સુખી કે દુઃખી કરે, જીવાડે કે મરાવે તેની ગણતરી કરવાની કામની હોંમત ચાલતી નહીં. આખા રાજગૃહમાં નરેંદ્ર ને અમાલ્ય વફનાસથી ઉતરતી ને છતાં તેમનાથી પણ સર્વ-આપી સત્તા એની હતી.

એમ કહેવાતું કે નરેંદ્રનું અંતર કાષ્ટ જાણતું તો તે સેનાજિત. સેનાજિતના પિતા ખેતાલીસ વયે મુઘી અંતઃપુરના સંત્યના અધિષ્ઠાતા હતા; અને હિરણ્યગુપ્ત ને તેના પિતા બંનેનું સંરક્ષણ અને તેના અંતઃપુરનો કારભાર સંતોષકારક રીતે કર્યો હતો. તેના લાંબા કારભાર દરમિયાન મોહનગૃહ અને અંતપુરમાં શું શું થયું તે કોણ કદી શકે ?

સેનાજિત ધનનંદના ખોળામાં ઉછર્યો હતો. પોતાના પુત્રોને દૂર ને જસુસીથી વીંટાએલા રાખતા રાજનું હલથ આ અંતઃપુરના અધ્યક્ષના પુત્ર તરફ આર્દ્ર થતું.

ન્યારથી સેનાજિતને જ્ઞાન આવ્યું સારથી તેણે નરેંદ્રની ભક્તિ સ્વીકારી; ન્યારથી તેને સમજ આવી સારથી તેણે અંતઃપુરના ભેદો સમજવા માંડ્યા. ન્યારે તેના પિતા મરી ગયા સારે બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તે પિતાને હોદ્દા બેઠો. જ્યાં મુઘી સેનાજિત અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ હતો ત્યાં મુઘીજ ને સુરક્ષિત હતો એવી ખાત્રી ધનનંદને હતી.

તેની હોંમત અડગ હતી; અંતપુરની ખટનું તેનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હતું. તેને એકજ ધર્મ હતો: નરેંદ્ર ભક્તિ.

આ સેનાજિત મુખ પર મુમુરુર સ્મિત રાખી, નમ્રતાની શૃતિ સરખો ઉમરા પર ઉભો રહ્યો. એનાએ પોતાની હકીકત કહી: “નરેંદ્ર, વફનાસ-સંરક્ષક-કલ્યાણી” આ હકીકતની નોંધ લેવી તે તેની ફરજ હતી; જાણે પોતે કે સાંભળ્યું ન હોય એવો રોળ કરી મહાદેવી તરફ સખહુમાન જોઈ રહેતાં તેણે તે ફરજ જાળવી. જસુસીના આ નામકનો વિનય અહમ્મત હતો. સુમોહાએ જરાક ગલારાધને જોયું; સેનાજિતના મુખ પર નિશ્ચલ માન હતું.

“શી આરા છે ?”

સુમોહાએ થોડીવાર વિચાર કર્યો. આ એક માણસ વાત કરવા લામક હતો; કેદીઓને કેદનું સ્મરણ વીસરાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તે હસી. “જણ્યું કે ? મારો લાઈ આંખિ આવ્યો છે.”

“મને હમણાંજ નરેંદ્રદેવે કહ્યું” સેનાજિત હસીને ખોલ્યો; “ધણે આનંદ થશે.”

“અહીંયાં આનંદ ક્યાં બોલો છે ?” સુમોહાએ આ અંતઃપુરમાં પ્રચલી રહેલા શિષ્ટાચાર પ્રમાણે અહીંયાં બધું આનંદમય છે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

“આનંદમાં પણ આનંદની વૃદ્ધિ આવકાર-દાયક હોય છે.”

“ખરી વાત છે” કડવાશથી રાણીએ કહ્યું.

“મહાદેવી તક્ષશીલા જવાનાં કે ?”

સેનાજિતે હસીને, સ્નેહમયો અવાજથી પુછ્યું. સુમોહા આ નીખાલસ દેખાતા અધ્યક્ષ તરફ જોઈ રહી. આ સ્નેહભર્યો ધ્રુવક હતો. અંતઃપુરનો ભેદ !

“હું શા માટે જઈ ?” રાણીએ હસીને વાત ઉઘાળી. “પણ સેનાજિત ! તું ક્યારે

‘પરણુવાનો છે !’

‘કાચાચા’ શકટાલ દિવસ નક્કી કરે ત્યારેને.’

“એણે દીકરી આપવાની હા તો પાડીને ?”

“નરેન્દ્રદેવે પડાવી.”

“તારે હવે શો વાંધો છે ?”

“હજી મંગલ નક્ષત્ર આવ્યું નથી.”

“તું પછી અહીંયાં દિવસ ને રાત કેમ

કામ કરશે ?”

સેનાનિત દસ્યો. “હમણું કરું છું તેમ. નરેન્દ્રદેવે આઠ પક્ષ થયાં બહાર રહેવાની રમ આપી છે ને ?”

“ગૌરી અહીંયાં નહીં રહે ?”

“ના” કુંદેથીજ મેનાનિત પતાવ્યું. ઝીને અહીંયાં રાખવી હોય તો પછી તેને પરણવીજ નહીં—એ સામાન્ય જનનું સૂત્ર મેનાનિતે પોતાને માટે સ્વીકાર્યું હતું.

સુમોહાને અદેખાઈ યઇ. દિવ્યગુપ્તની મહાદેવી કરતાં અધ્યક્ષની ઓ થવામાં કેટલું સુખ હતું ?

“અરે પણ મેનાનિત !” સુમોહાએ પુછ્યું;

“પછી કુમાર અંદ્રગુપ્તનો કે મંદેશો આવ્યો ?”

એક વિપક્ષવાર મેનાનિત ધુંચવાયો; સુમોહા એ ધુંચવાડો ધ્યાનથી જોઇ રહી.

“કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ નીકળી ગયા.”

“શીકાર કરતાં ત્યાં ક્યાં ચાલી ગયો ?”

રાણીએ નિર્દોષ બની પુછ્યું.

“ગઇ કાનેજ સંદેશો આવ્યો હતો. તમે ક્યાં કુમારની હાંમતને નથી ઓળખતાં ? દાસી !” મેનાનિતે હુમ મારી.

“પણ એ પ્રાગ્જ્યોતિષ કેમ ગયો ?”

“મને ચોક્કસ ખબર નથી.” એટલામાં એક દાસી આવી. “નંદિની ! મહાદેવીની

બોજનની તૈયારી કર” મેનાનિતે કહ્યું.

“સેનાનિત ખરી ખોટી જે હોય તે ખબર તો કહે.”

“જેવી આગા” મહાશયી મેનાનિતે કહ્યું.

“કહેવાય છે કે પ્રાગ્જ્યોતિષની કુંવરી પર કુમાર મોહી પડ્યા છે, નંદિની ! બધી તૈયારી કરા મહાદેવી ! રમ છે ? હું જાઉં ? મારે પણ જમવા જવું છે.”

“ક્યાં તારે ત્યાં ?” સુમોહાએ હસીને કહ્યું.

“હા.” કહી પ્રણામ કરી, દાસીને મેનાનિતે ચાલવા માંડ્યું. તે ગયો એટલે નંદિની મહાદેવી પામે આવી. તે નવી આવેલી નાની ઉંમરની દાસી હતી.

“માના !” તેણે ધીમેથી સુમોહાને કહ્યું;

“એ વાત ખોટી.”

“કઇ ?” અમળીને સુમોહાએ પુછ્યું. નંદિનીના સુખ પર ગણાટા મારવાનો શોખ દેખાયો.

“કુમારની. એને તો મારી નંખાવ્યા—”

સુમોહા ગભરાઇ બારણા તરફ જોઇ રહી.

એક યાવની ઉભી હતી.

“નંદિની” તેણે કહ્યું.

નંદિની ગભરાઇ ગઇ; પોને કરેલી બુલનું તેને લાન આવ્યું. તેની આંખો બેચાકળી યઇ ગઇ. કાણુ જાણે કેવી રીતે તેણે ધીમે સાદે કરેલી વાત ચારે તરફ સંભળાઇ લાગી.

“બહાર આવ” યાવનીએ કહ્યું.

નંદિની ગંભીરતા બહાર નીકળી.

“નંદિની ! બોજન તૈયાર કર.” સુમોહા-એ કહ્યું. નંદિની બહાર ગઇ તે જાણે તેને યાવની પકડી ગઇ એવો કે લાસ સુમોહાને થયો. રાણીએ નીસાસો મુક્યો.

થોડીવારે કહ્યાણી ભોજનની તૈયારી થઈ તે કહેવા આવી.

“નંદિની ક્યાં ?” સુમોહાએ કહ્યું.

“બીજા કામમાં રોકાય છે” કહ્યાણીએ મોટેથી કહ્યું; ને ધીમેથી બબડી: “તમારી જોડે

ધીમેથી બોલવાનો એણે અપરાધ કર્યો”; ને પછી મોટે અવાજે કહ્યું: “સાંચો આ ભોજન વાટ જુએ છે.”

સુમોહાને ફેર આવી. આંખે હાથ દબાવે ભોંય પર બેસી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું

સેનાજિતની પ્રિયતમા

હસતે મુખે સેનાજિત અંત:પુરમાંથી બહાર પડ્યો. મેધસ્થ અંત:પુરની સૃષ્ટિમાં તે સૂર્ય-કિરણ હતો; જ્યાં તે સંચરતો ત્યાં નવજીવન ને નવ આશા સ્ફુરતી.

સેનાજિતનું અંતર અત્યારે પ્રગ્લ્હ હતું. નરેન્દ્રની મહેરબાની, પૈસો ને સત્તા, ખુશમીભરેલ સ્વભાવ, અને બધાને રીઝવવાની શક્તિ આટલાં હોય તો પણ માણસ પ્રગ્લ્હ થાય. પણ અત્યારે પ્રગ્લ્હ થવાનું એને મોટામાં મોટું કારણ હતું: એ એની પ્રિયતમાને મળવા જતો હતો.

સુખી પ્રણયીના હૃદયમાં સુખ મહાલવાની, સુખ જોવાની, ને સુખ પ્રસારવાની શક્તિ હોય છે. સેનાજિતની આવી શક્તિ સ્વાભાવિક હતી; અને અત્યારે તે સુખી પ્રણયી હતો. “ગૌરી! ગૌરી! ગૌરી!” તેનું પ્રગ્લ્હ હૈયું ગાતુ હતુ; અને સૃષ્ટિ બધી સંવાદી નર્તન કરતી હતી.

અંત:પુરના ઉદ્યાનમાંથી બહાર જતાં તેની કલ્પનાએ સરગવેલી નગર એકજ સુંદરીને જોતી હતી.

આજે ચાર મહીના થયાં સવારે ને સાંજે તે પોતાને પ્રાસાદે જતો; અને બારીએ ઉભો રહેતો. ગૌરી-નાણુક, નમણી, હસમુખી ગૌરી-સોણ પરથી પાણી ભરી આવતી ગૌરીને તે

જોવા ઝંખતો. તે આવતી, ઘણી વાર સહીયરે ના સારથમાં, કોણકળ વખત એકલી. તે દેખાતી ને સેનાજિતનું હૈયું ધબકતું; તે પાસે આવતી ને રિમતભર નયને તે સ્વાગત કરતો. છેડો ખોસતી, સખીઓની સાથે વાત કરતી, હસતી ગૌરી બારી પર નજર ડેરવતી. અનેની નજર મળતી. તે ધન્ય પસે ધરા સહર્ષ ધુજતી. બીજી પસે ગૌરી શરમાળપણથી નીચું જોઈ, ગાલે આવેલી રતાશ છુપાવતી આંખો જતી. તે અદૃષ્ટ થતી ત્યાં સુધી સેનાજિત આંખોમાં પ્રાણ પરીણી જોવા કરતો; અને પછી કલ્પના બળે જ્યાં સુધી તેને મૂર્તિમાન રાખે ત્યાં સુધી નજર ડેરવી ઉભો રહેતો.

પછી તે ત્યાંથી ખસી જતો, તે માત્ર પાછા ત્યાં આવી ઉભા રહેવાનો તલસાર અનુભવવા. ચાર મહીના થયાં જ્યારથી નરેન્દ્રદેવે તેને ઘેર જવાની રજા આપી હતી ત્યારથી આટલા માટે તે જીવતો હતો.

પળદાર તેને અધીરાઈ આવી. આંખાંચં શકટાલ શા માટે વિજંબ કરતા હતા ? કેટલાં વર્ષ તેણે વાટ જોઈ હતી ?

ધનનંદના પિતા યોગનંદના સમયમાં શકટાલ અમાત્ય હતા ત્યારે તે અને ગૌરી સાથે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૩]

ખરતા તારકને

લેખક :

રા. પીયૂષ

તારક્ષીઆ તું ટગમગ થાતો ?
અંતરમાં પુર પ્રેમે નાંતો,
ધન-વૃંદોમાં ફર લપાતો,
બતો તારક કયાં ?

આકાશે નલ-ગંગા માહી,
રંજન તું કર્મો દીલ ત્યાહી,
અમૃત ઘોળી પીતો કાર્ઠ,
બતો તારક કયાં ?

શનિના સ્યામલ અંખોડે,
ચંદ્રક શો ઉજળો તું દોડે,
ઝગમગ ઝગમગ વિલગી કોડે,
બતો તારક કયાં ?

વિચાર સુદ્ધા એમણે કદિ કર્યા નથી. અદ્ય-
મતિની મર્યાદા એમણે કદિ ઊડી નથી. ધરના
કોઠાર, રમેડું, કપડાંલતાની પેટીઓ, રાચનગૃહ
અને ઘણાં બધાં બાળક એ સીવાય બીજા કોઈ
વસ્તુની ધ્યાન એમણે કરી નથી. ન્યાત જાતમાં
કે પાડપડોશીમાં ચતાં
જન્મ, મરણ, વિવાહ કે
વરશીની બબરો રાખવા
સીવાય કોઈ વાત પર
એમણે ધ્યાન આપ્યું
નથી. જગતમાં બીજું શું
ચાહે છે એ જાણવાની
પણ એમણે કદિ પરવા
રાખી નથી.

પણ એ કુટુંબવત્સલ
હતાં. પ્રસન્નને શ્વસ
ઉપક્રમે ત્યારથી એમણે
પતુભાઈને શ્રી પરણા-
વવાની ફરજ આપમેળે
પોતાને માથે લઈ લીધી
હતી, અને તે ધડીથી
ન્યાતની એકે એક કુમારી
કન્યાને પતુભાઈની બિવિ-
ધની ધર્મપત્ની તરીકે
એઓ માનતાં અને મન-
માં તે મનમાં મર્મકાતા

પ્રસન્ન મનુ પાંગી
એ પળથી પતુભાઈનો
કુખી સસાર સુધારીને
એમની અગવડો દૂર

કરવા માટે રતનફાઈનું હૈયું તલસી રહ્યું. પુરુષ
જેવા પુરુષનો સંસાર એક ધડીએ સ્ત્રી વિનાનો
હોય એ કેમ કહ્યું જાય ?

પણ જ્યારે પતુભાઈએ રતનફાઈની આ

વાતને હસી કાઢી અને સહેજ વેરાવળથી ને
વિવેકથી પરણવાની ના પાડી ત્યારે પતુભાઈ
માટેના એમના બધા સદ્ વિચારો લગમગ ભુસાઈ
ગયા. એમણે પતુભાઈ સાથે મૌનવત ધારણ કર્યું,
અને પતુભાઈને ઘરમાં જન્મ અને એમ વધારે

અગવડો પડે ને પત્નીની
ખોટ તરત દેખાઈ આવે
એવી વ્યવસ્થા કરી દીધી.

રતનફાઈથી ધરના
દામો પર બરાબર ધ્યાન
અપાતુ નહી, સવારે ઉઠતાં
મેડું થઈ જતું એટલ
રમેષ વખતસર તૈયાર
થતી નહી, ને પતુભાઈને
હાઠી શેઠશી ને અથાણું
ખાઈને ઓફિસ જવું પડતું.
પતુભાઈની સ્થિતિ સારી
હતી, પણ રમેષએ ને
નોકરો રાખવાની સામે
રતનફાઈને સખત વિરોધ
હતા એટલે આ બધું મુગે
મેગે પતુભાઈને ખમી લેવું
પડતું.

એક દિવસ પતુભાઈને
સહેજ તાવ આવ્યો. સ્ત્રી
એકલી હોય, અશક્ત હોય,
મોંદી હોય તો પડી રહે-
પણ પુરુષને માટે તો કોઈ
સારવાર કરનાર નોંધએને ?
અને પત્ની વિના એ મેવા

કોણ કરે ? પતુભાઈને લાગ્યું કે રતનફાઈની
વાત સાચી હતી.

ધીમે ધીમે એમનું દીલ ધીગળ્યું. આવી
બધી અગવડો એ બીયારા ક્યાં સુધી ખમ્યા

લગનું બબર

કરે ? અને રતનફાઈનું લાગણી ભર્યું હૈયું દુભાય એ એમનાથી સહન ન થયું. એમને પોતાને તો પરણવાની જરાએ ધચ્છા ન હોતી; માત્ર ઘરમાં પડતી અમવડો દૂર કરવા માટે, છોકરાંઓની સંભાળ લેવા માટે અને રતનફાઈની માયાળુ લાગણીને સંતોષવાને માટેજ એમણે આ સંકલ્પ કર્યો હતો.

એક દિવસ પોતાની આ ઉદારના આંસુભરી આંખોએ એમણે રતનફાઈને જણાવી. રતનફાઈને અધો રોપ ઉતરી ગયો. એમનામાં મૃત્યુ જેમ આવ્યું. એમણે પેટીમાંથી લાલ ચટક સાલ્વો કાઢ્યો અને તે પહેરીને તરતજ બહાર નીકળી પડ્યાં.

ચંદ્રિકા એમની દૂરની સગી થાય. સમાજનાં લોક રચિત રદ્ધિ આચાર તરફ તેને તિરસ્કાર હોતો. અંતરની લાગણીથી ઉત્પન્ન ચંદ્રિકા અથવા પોપાએલા નદી, પણ રીવાજ અને વ્યવહારથી મનાએલા અને માનતા સંબંધોની તેને જબરી ચીટ હતી; અને એવા સંબંધો સાચવવાની કે રીવાજો પાળવાની તે કદિ કાળજી રાખતી નહીં. હૃદય ન સ્વીકારે એવા દરેક કાર્ય સામે ખુદ્દુ બંક ઉઠાવવાની તેની ટેવ જાણીતી હતી. રતન ફાઈ આ સ્ત્રીને સ્વમ્હંદી કહેતાં અને એવાં અધમ મનુષ્યના પાપનો ભાર પૃથ્વી પર અતિ ધણો વધી જવાથીજ જગતમાં રોગ, ને કલેશકંઠાસના ઉપદ્રવ જામે છે એવો બળાપો રાત દહાડો કર્યા કરતાં. એને દૂરથી

જોઈને રતનફાઈનાં બવાં ચઢી જતાં. એમના મત પ્રમાણે ચંદ્રિકાએ પોતાની બોત્તેર પેઢીને કાચું કલંક લગાડ્યું હતું અને તે બધાં નિરાધાર પૂર્વજો સ્વર્ગમાં બેસા બેસા લોહીનાં આંસુએ રસી રહ્યા હતા.

અને તોએ તે દિવસે રતનફાઈ જરા પણ

સુઠિની આવી અવ્યવસ્થા થતી જોઈ રતનફાઈ રસી હઠ્યાં ને સાલ્વાને છેડેથી આંખો લુછી ને ચોળી ચોળી રાતી કરી.

અચકાયા વિના હસને મોંએ ચંદ્રિકાને ત્યાં જઈ ઉભાં. “ઓહો ! આવો આજ કે તમે ?” ચંદ્રિકાએ આવકાર આપતાં અગ્નયખીથી પુછ્યું.

“ક્યામાં આવી હતી, ધણા દહાડાથી તને જોઈ ન હોતી તે ખબર પુછતી જાઉં” ને મળતી જાઉં એમ કરીને અહીં આવી. મલકાતે એમણે રતનફોઈએ ઉત્તર આપ્યો. અને હાંથકા પર ગોઠવાયો.

રતનફોઈની સુવાકાતમાં કેક પણ રહસ્ય સમાયું હશે એવાતથી ચંદ્રિકા અળણી નહોતી. તે મુગી બેસી રહી.

ચંદ્રિકાની સખી અજીતા કુમારી હતી. તેની પચ સત્તર અઢાર વર્ષની હતી. લગ્ન વીશે તેના અને તેના કુટુંબીઓના શા વિચાર હશે તે કોઈ જાણી શકતું નહોતું. રતનફોઈની શિકારી દૃષ્ટિ કેટલાએ વખતથી એના પર પડી હતી, આજે નીશાન તાકવા માટે ચંદ્રિકાની મદદે આવ્યાં હતાં.

પણ ચંદ્રિકા પાસે આવી વાત કરવી સહેલી નથી એ રતનફોઈ જાણતો હતો. એમણે ક્યાની વાત કરી, ગામમાં આગતા શીતળાના રોમની વાત કરી, ચંદ્રિકા દિવસે દિવસે કેવી સુકાતી જતી હતી તેની વાત કરી ને ચંદ્રિકાએ એ બધી વાતો સાંભળ્યાજ કરી. વાત કેમ ઉપાડવી એ એમને સમજ્યું નહી. વળેતો અનુભવ જાણે અજ્ઞ નીવડતો હોય એમ ધડીક એમને લાગ્યું. અચાનક એમને એક સુકિત સુઝી. થોડા દિવસ પર મહિલા મંડળનો વાર્ષિકોત્સવ થયો હતો એમ એમણે સાંભળ્યું, અજ્ઞે છોકરાંની માથવા જેવડી છોકરીઓ આમ નફરતાઈથી સ્ત્રી પુરુષોનો વચ્ચે ગરબા ગાવાના નાચ કરે એ બાબત પર પંદર દહાડા સુધી એમણે છુટી જીભે પ્રવચન કયું હતું. પણ આ પ્રસંગ જુદો હતો. ધીમેથી એમણે વાત ઉપાડી: “તમારો નેજાવડો બહુ સારો હતો એમ લોક કહે છે.”

ચંદ્રિકા ચેતી મઠ અને નિરુત્તર રહી.

“કહે છે કે ગરબા બહુજ સારા થયા હતા.

ચંદ્રિકાએ હસ્યા કયું.”

“અજીતા બહુ સારું ગાય છે ખરું?” ગાયનનાં ને ગરબાનાં કેવાંક રસીઆં હોય એમ મોં મટમટાવીને એમણે પુછ્યું.

ચંદ્રિકાએ એમની સામે જોયા વિના હા પાડી.

રતનફોઈ દૂરી સુઝાયાં. હવે શું કરે ? આ ઉદ્ધત છોકરી કેટલી બેદરકારીથી ઉત્તરો આપતી હતી ? કોઈ બીજો પ્રસંગ હોત તો રતનફોઈ એની સાત ચેટીની ધુળ ખંખેરી નાખત. પણ પતુઆઈનું હિત કરવાની પરમાર્થ દૃષ્ટિએ આ અપમાન એ ખમી ગયાં. અતે એમણે હાંમતથી પુછ્યું: “એ અજીતા કેટલા વર્ષની હશે ?”

“સોળ સત્તર વર્ષની હશે.” એટલીજ એ પરવાજથી ચંદ્રિકાએ ઉત્તર આપ્યો.

“એમ ? તેના વિવાહ ક્યાં થવાના છે ?” રતનફોઈએ બહુ પાસે જઈને પુછ્યું પણ પ્રશ્ન નિરુત્તર રહ્યો.

“છોકરી છે સારી. એ આપણે ત્યાં ન કરે ?” આખરે એમણે સાહસ કરીને પુછી નાખ્યું ને આસ રોજાને ઉત્તરની વાત જોઈ રહ્યાં.

ચંદ્રિકા હસી પડી. જરાવાર એણે આંખો ચમકાવતાં કહ્યું: “આમે તો કેટલાએ દિવસથી પરણી ચુક્યાં છીએ.”

બીચારાં રતનફોઈ કે સમજ્યાં નહીં. ફાટી આંખે બધા જોવાં જોઈ રહ્યાં. ચંદ્રિકાએ, ફરી કહ્યું: “હું ને અજીતા તો કેટલાએ દિવસથી પરણી ચુક્યાં.”

“તું ને અજીતા ?” રતનફોઈ તલુક્યાં: “છોકરી, મને તું તારા જેવડી બાળક મમજો છે કે શું ? છોકરી છોકરીનાં લગ્ન ચતાં સાંભળ્યાં છે ?”

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૭]

સૌ સરખાં

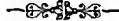
લેખક :

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સમ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. દત્તાત્રેય

“સુનેલાં શ્રી પ્રમુખએ મનુષ્યો સર્વ સરખાં છે.”

નાટકોમાં, શેરીઓમાં તેમજ ઘરમાં જ્યારે આ મતલબની લીટીઓ લલકારવામાં આવે છે ત્યારે આપણા મનમાં સાધારણ રીતે એવોજ વિચાર આવે છે કે આ તો માત્ર કાવ્ય છે, કવિઓના મનના ધખારા છે. બાકી દુનિયામાં આ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં સરખાપણું છેજ નહીં. પણ આપણે જરાક ઊંડા ઉતરીને તપાસ કરીએ તો અમુક અમુક અપવાદ સીવાય બધાંએ મનુષ્યોની સ્થિતિ અમુક સંજોગોમાં તો સરખાજ જણાય છે. રાય કે શું રંકે, શુ જડા માણસ કે શુ પાતળા માણસ, બધાંએ અમુક બાબતમાં સરખાં હોય છે. અલબત્ત, એટલું તો મારે કબુલ કરવુંજ પડે છે કે માણસ જાતમાં જ એ મોટા વર્ગ છે-મરદો અને સ્ત્રીઓ તેઓમાં તો થોડો ફેર રહેવાનોજ. કારણ કે હમણાં જ્યારે સ્ત્રીઓ જાહેરમાં વધુ હક માગવાને માટે જાહેર સભાઓ જરવામાં મશગુલ છે ત્યારે મરદો ઘરમાં વધુ હક મેળવવા માટે કે પછી ચત્ત કરતા નથી. એટલુંજ નહીં પણ દિવસે-દિવસે ઘરમાં તેમજ જાહેર જીવનમાં એમના હક

એક પછી એક કુબતા જાય છે, તે મુલ્ય જેવી ગાઢ શાંતિથી જોષ રહ્યા છે ! કુબતા જતા હકો પાછા મેળવવા તેમજ નવા હકો મેળવવા માટે મરદોએ કેવાં કેવાં પગલાં લેવાની જરૂર છે, તે વીશેની પરિપટોની ફેટલી આવશ્યકતા છે અને આ બાબતમાંજ પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તેઓ મહાન મેનાઓની ફેટલી જરૂર છે એ વીશે અહીં કે પછી ઉદ્દેશ્ય કરવા એ અસ્થાને છે એટલે તે વીશે વળી કોઇ બીજો પ્રસંગે.

“આહો ! કેમ, મગનલાલ શેઠ ! કેમ છો ? મજામાં કે ?” આ પ્રશ્ન મી. મહેતા લગભગ દરરોજ લોકલ ટ્રેનમાં, ફર્સ્ટલાસના કંપાર્ટમેન્ટમાં મગનલાલ શેઠને પુછતા.

“હા હા હા હા ! મહેતા સાહેબ ! આવી પહોંચ્યા ? હો, મજામાં છીએ, પણ ભાઈ, તમારા જેવું સુખ કે અમારા જેવા અલબત્તના નસીબમાં હોય ? હા હા હા ! લ્યો, બીડી બીડી તાણો.” મગનલાલ શેઠ પછી લગભગ હમેશાં આજ પ્રમાણે જવાબ આપતા.

મી. મહેતા મુઆઈની હાઈકોર્ટના બારીસ્ટર

“ઓહો ! કેમ, મગનલાલ શેઠ ! કેમ છો, ? મંત્રામાં કે ?”.....

આ પ્રશ્ન મી. મહેતા ફર્સ્ટ ક્લાસના કપાર્ટમેન્ટમાં મગનલાલ શેઠને પુછના.

હતા. તેમને ઘણી ધીકતી કમાણી હતી. તેમની પત્ની ગ્રેન્ડ્યુએટ હતી. ચાર પાચ ઓકરાંઓ પણ આયાઓ તેમજ ચાકરાના રસાલા સાથે મી. મહેતાના ગૃહને શોભાવી રહ્યાં હતાં. અધેરીના એક કુશાદે બગાવામાં બહુજ અપ-ટુ-ડેટ સ્ટાઇલમાં મી. મહેતા રહેતા હતા. સુખના સાધનોમાં અધેરીમાં તેમજ મુખાઇઓ મોટરકારો, ઘોડાગાડીઓ વગેરે પણ હતા. છતાં મી. મહેતાના હૃદયમાં સતોષ નહોતો. પોતાની ધીકતી કમાણીને લઈને તેમને સવારથી રાતના અગીઆર બાર વાગ્યા સુધી બીફે માથેની માથાઝીક નખીબમાં લખેલ હતી. તે ઉપરાંત પુરસદના વખતમાં જાહેર જીવનના અનેક પ્રશ્નોમાં મરજીથી કે કમરજીથી તેમને નુંધાવું પડતું હતું.

પત્ની ગ્રેન્ડ્યુએટ એટલે સ્ત્રીઓના હક જાળવવા પત્નીને દિવસનો ઘણો મોટો બાગજાહેર જીવનમાં ધરથી વેગળાં ગાળવો પડતો હતો.

ઓકરાઓ તરફ આંખ માંડવાનોજ એમને વખત મળતો નહીં તે! પતિતુ અગિતર છે કે નહીં એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાનો વખત એમને કયાથી મળે ? એમના પીયરીઓમાંથી પણ ત્રણ ચાર યુવતીઓ ગ્રેન્ડ્યુએટ હતી અથવા તે! નજદીરના લવિષ્યમાં યનાર હતી એટલે તેમની આધૂતઓ મી. મહેતાના બંગલામાં નગર નાખનારને ધાતુખરું દરેશાંજ જણાતી. મી. મહેતાને ઘણી વાર વિચાર આવતો કે “અરે પ્રભુ ! મને આવી સ્થિતિમાં શા સુકયો ? આના કરતાં મને દોઢમે બમોની કમાણી હોત, એક નાના બપોકમાં હું રહેતો હોત, માઝના વહેતો આશીમથી આવીને ઓકરાંઓથી અને પત્નીથી વોટજાઇને એસને; હોત તો કેવું સ્વર્ગીય સુખ મળત ! આ તે કે જી દગી છે ? મવારે સાડા પાંચથી ઉડું છું તે રાતના બાર વાગ્યા સુધી પત્નીનું મો પણ જોવાતુ નથી. ઓકરાંઓને તો આઠ દિવસે એકાદ કલાક જોવાનું બની શકે છે.

વસ્ત્રમાં એકલાં મળ્યાં હોય તો ઓળખું પણ ખરો ?” આવી વિચાર તરંગોમાં મી. મહેતાને મગનલાલ શેઠની પોખાળ અને હંમેશાંની આનંદી પ્રકૃતિ બહુ સાક્ષતી. તેને એમજ લાગતું કે આ શેઠ કેવો સુખી છે ! સવારથી ઉઠ્યા એટલે છાંપાંઓમાં ચું છાપ્યું છે એ જાણવાની પણ એને તરદી લેવાની નહીં. નીરતિ, પોતાના મનમાં આવે ત્યારે દુકાને જવું. ત્યાં મન થાય તો ગાદી તકીએ ઉઠવું. સાંઝના નહીં મળે કલગ કે નહીં મળે

મોલીસીટરો સાથેનાં હંમેશાંત કોનકરેસો. સીધા ઘેર જઈને ગોઠવાવાનું. ત્યાં પણ પત્ની ટ્રેન્ડુએટ નહીં એટલે ઘેરને ઘેરજ છાકરાઓ સાથે ખેડી જ હોય. તેમની માથે ગંધાં મારવાં. વળી પૈસાની પણ તાણ નહીં એટલે ખીછ પણ અગવડે નહીં. અને હજી તો આપણા જીવનમાં નવા સુધારાઓ, નવી પ્રકૃતિઓ અને નવી જંગલો લાવવાની કોશિશ થયાજ કરે છે. પરંતુ

ખર ! કાંઈકાંઈ વાર તો મી. મહેતાના મનમાં એમ પણ થયા કેવું કે આ બધી જંગલો છોડીને સાંપરમતી આશ્રમમાં ખેસી જાઉં. પણ અલખત, ટેવ એવી વસ્તુ છે, જંગલો એવી શક્તિભરી છે કે મી. મહેતા એ બધું છોડી સાંપરમતી આશ્રમમાં જાય એવા સંભવબહુ જણાતા નહતા. દિન

પ્રતિદિન જીવનમાં જંગલો વધતીજ જતી હતી. તેમનાં પત્ની મ્યુનીસીપાલીટીમાં જવા શંકાં મારતાં હતાં પોતે કાઉન્સિલમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા છતાં એટલું તો ખરુંજ કે જ્યારે જ્યારે લોકલમાં મગનલાલ શેઠ મળતા ત્યારે તો તેમના મનમાં ઈર્ષ્યાની હોળી સળગતીજ હતી.

મગનલાલ શેઠ મુખામમાં જાણીતા કાપડના વેપારી હતા, ખેરીવલીમાં એક જંગી હવેલીમાં

રોકાણીનો પ્રયત્ન ધાટો ખીલી નીળ્યો. “ખારણે અગીઆર વાગ્યે તે કેઈ આવતું હશે ?”

રહેતા હતા. સુખનાં સાધનોમાં એમને ઘેર પણ જોઈએ તેટલી મોટરકારો હતી. ચાકર નોકરો અને ભટોની એક ફોજ હતી. છાકરાંઓ પણ સારી સંખ્યામાં પ્રભુએ આપ્યા હતાં. અને પત્નીથી પણ વજન જોખવાના કાંટા ઉપર ચઢે તો ખારસાં એકસોને પંચાણુ રતલ ખતાવતાં

હવેલી શેભાવી રહ્યાં હતાં. રતલના પ્રમાણમાંજ મશ્વરે તેમને અવાજ પણ આપ્યો હતો. અને એ અવાજથી હવેલીના ધાટીથી માંડીને મગનલાલ શેઠ સુધીનાં માથુસો ધ્રુજતાં હતાં. વળનનો કાંટો સવાસો રતલથી આગળ ગયો (એ વાતને આજે વરસો વીતી ગયાં હતાં) ત્યારથી શેઠાણી હરયાં એવું કાંઈને સાંભરતું ન હતું. જ્યારે જુઓ ત્યારે શેઠાણીની આંસુપાસ સગાંવહાલાંઓ, વખાણનારાઓ, ખુશામતીઆઓ અને ભકતાણીઓની એક જંગી ફેજ હાજર રહેતી મગનલાલ શેઠે તો આ બધામાથી નાસવા માટે એકજ રીતિ અખતીયાર કરેલી જણાતી હતી; અને તે એજ કે સવારના ન છુટકે ઘેર જમવું બાકી રાતના વાળુનું વગેરે બધુંજ પેઢી ઉપર ગમ્યું હતું. ટ્રેનમાં તેમજ ધરમાં પોતાના ઓરડામાં ગંજીકાનું સામાન્ય પોતે પ્રસરાવી દેતા હતા અથવા તો બેરીવલીનાં જંગલોમાં ફરવામાંજ ધણી વખત કાઢી નાખતાં.

એક એ વખત એમણે છોકરાંઓને સારી રીતે લણાવી ચકાય એ હેતુથી મઠમ શિક્ષક રાખવાનો વિચાર રાખેલો. પણ એ વિચાર શેઠાણીને કાને આવતાજ ધરનું વાતાવરણ એટલું ઉચ્ચ યથા ગયું કે શેઠેનો વિચાર વાતાવરણમાંજ મળી ગયો. છોકરાંઓનો મત સ્વાભાવિકજ આ બાબતમાં શેઠાણી તરફ વળ્યો એટલે શેઠે છોકરાંઓને પડખે ચઢવાનુંજ ઓછું કરી નાખ્યું.

આટલી વિદ્યના છતાં મગનલાલ શેઠેનો સ્વભાવ એટલો આનંદી હતો કે આ બધું નીકાલી લઈને પણ જીંદગી આનંદમાં શુભરવી એમતે ભારે પડતી નહતી. જ્યાં પણ વખત મળેત્યાં બોટામાં બોટા ઘાંટા પાડીને હસવું અને ગપ્પાં મારવાં એ

એમનું ખાસ લક્ષણ હતું. બનતાં સુધી એમના મનમાં અસંતોષને જન્મ લેવા દેવાની તકજ શેઠ આપતા નહતા છતાં પણ જ્યારે શેઠ મી. મહેતાને ડાયામાં ઘખલ થતાં જોતા ત્યારે એમનું હૈયું હાથ રહેતું નહીં. ધંડી ભર એમને એમ યથ જરૂર કે “મારો મહેતો ! ભગવાને એના ઉપર ખરી મહેર કરી છે હોં ! બારીસ્ટર તરીકેની ધીખતી કમાણી, આટલું ભણેલી બેરી, આવાં સુધક છોકરાંઓ. પછી બીજું શું જોઈએ ? એમના બંગલામાં જાઓ તો બેરાં કે છોકરાંઓ. કાંઈનો સહેજ પણ ધાંટો સંભળાય નહીં. ઘંટડી વાગી કે મહેમાન માટે ચઢાપાણી વગેરે હાજર. વાતો પણ કેવી ? આપણે તો જે દેશનાં નામ પણ સાંભળ્યાં નહીં હોય એવા દેશની વાત તો કેમ આપણે જાણે આપણા ગામની વાતું કરતા હોઈએ તે પ્રમાણે એમનું આજીવન ધર એની ચરચા ચલાવતું હોય. આપણે તો મહાત્માજી જેવા સતપુરુષોનું નામ પણ ધરવાળી આગળ દેવા જઈએ તો ગાળ ખાઈ બેસીએ. ખરેખર, અને પૈસો નહીં આપ્યો હોય પણ કૈંક પણ મહેતાના જેવો ધરસંસાર આપ્યો હોત તો હું કેવો સુખી થાત. પણ કે નહીં બચ્યા ! એવા વિચાર શા માટે કરવા ?” આટલું કરીને મનને વાળવા થત કરતા. તેમાં પણ કાંઈક વાર જ્યારે મી. મહેતાને સાં વીઝીટ ઉપર જાય, મીસીસ મહેતાની સાથે દસપંદર મીનીટ ગપ્પાંનો પ્રસંગ મળે ત્યારે તો મગનલાલ શેઠેનો આનંદ પણ ટકી શકેનો નહીં અને થોડી વાર તે ઉઠી ગમગીનીમાં ડુબી જતા.

એક શનિવાર હતો. બપોરની ટ્રેનમાં મી. મહેતા વીક-એન્ડને માટે લાનોલી જવા ઉપડ્યા. તેમનું કુટુંબ ત્યાં હતું. ડાયામાં ખેસવા જતાંજ મગનલાલ શેઠેની આનંદથી ઉછળાની આદૃતિ

(વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૧૯૯)

નૃત્ય કલા

લેખક:

રા. કીશોરશાહ રૂસ્તમજી મહેતા

—૨૨૬૮૨—

[અનુસંધાન ગતાંક ૫૪ ૯૮ થી]

નૃત્ય અને ભાવ (Emotions).

“નાટ્ય શાસ્ત્ર”માં મન તથા હૃદયના મૂલ ભાવ જન્યુલ્પવામાં આવ્યા છે. એ આ પ્રમાણે:—

૧ રાગિય, ૨ શોક, ૩ ક્રોધ, ૪ હર્ષ, ૫ ભય, ૬ વિરોધ, ૭ અવિરોધ, ૮ વિરમણ, ૯ શાંતિ.

આ બધા મુખ્ય ભાવો અને તેમની નીચળતા ઊંચાઈના તરેદાર કારણો જુદા જુદા અવયવોની ગતિ અને મુખપરની લિન્ગ ભિન્ન છાપ વડે નૃત્ય વેશાએ દર્શાવવાની જરૂર રહે છે.

નૃત્ય રચના

નૃત્ય જેમ તાલના બંધારણને અનુસરીને ચાલે છે, તેમ તે, ગાયનેા પોતાને જે અર્થ પ્રદાનના હેતુ તે અમજાવે અનુસરીને પાન ચાલે છે.

૧) નૃત્યમાં ગાયનના સુર (Notes) પ્રમાણેજ અંગ ચેષ્ટાઓ અને ભાવો નક્કી કરવામાં આવે છે.

જે જનનું દાસક તથા અન્ય જે વાહન પદાર્થો દેખે, તેના નાદ પ્રમાણે નૃત્યના જુદા જુદા પ્રકાર રચાય છે.

૨.

રાગ વિદ્યા પ્રમાણે દરેક રાગ રાગણી પોતાનું અમુક અમુક સ્વરૂપ ધરાવે છે. તે મુજબ પણ નૃત્ય કરવામાં આવે છે.

ચોક્કમ વસ્તુ, પક્ષી કે પશુની સ્વાભાવિક ગતિ અનુસાર નૃત્ય રચનામાં એક નૃત્યકાર માટે નીચલી અમુક મર્યાદા (Gaits) નક્કી કરવામાં આવી છે —

૧ લંબગતિ. ૨ મૃગગતિ. ૩ જનપક્ષી (Wagtails) ની ગતિ. ૪ સર્પગતિ. ૫ મંદ ગતિ. ૬ અશ્વગતિ. ૭ ગજ ગતિ.

નૃત્યકળાથી તન મનને થતા લાભ નૃત્યકળા નિપૂણ થવાથી શરીર તથા મનને જે ફાયદા થવા પામે છે તેની રીપ આ પ્રમાણે:—

- ૧ નજાકન (Grace)
- ૨ સરળ ગતિ. (Freedom of Bodily movement).
- ૩ અમતોલપણ (Poise).
- ૪ હલ્લ જેવું દલકું શરીર (Lightness and buoyancy of body)
- ૫ શરીરનું સરળ વદન (Carriage).
- ૬ અંગ સમતા (Symmetry of the Body).

૭ કૌવત (Strength).

૮ ચપળતા (Agility).

૯ થાક ખમવાની શક્તિ.

૧૦ સ્નાયુ અંકુશ. (Control of muscles).

૧૧ મન સ્ફુરણ (skillful mind).

૧૨ તન મનની સંસ્કૃતિ (Refinement of body and mind).

૧૩ મોહકતા વિકાસ (Unfoldment of Charms).

૧૪ શારીરિક સામ્યતા. (Physical Harmony).

નૃત્ય કસરત લેખે

નૃત્ય એ કલા છે અને કસરત એ છે. કસરતનો સૌથી આનંદમય પ્રકાર તે નૃત્ય.

શરીરના સોળે અંગને નૃત્યથી કસરત મળે છે. ખાસ કરીને આખા શરીરને ગતિમાં મૂકનાર નૃત્યના પ્રકારો તો કસરતના ખરેખરા ઉમદા નમુના છે. નૃત્યની લાખી અને ચાલુ તાલીમને લીધે ધંધાદારી નૃત્યકારો અતિ અગ્ગય જેવી અને અધરી કસરતો નાચતે નાચતે સહેલાઈથી અને સુખથી અમલમાં મેલી શકે છે.

અમુક સ્થાપિત રીતિઓ વડે સ્નાયુઓની નબળાઈ તથા ખામી સુધારવી એ કાર્ય કસરતનું છે. શરીરને સરખું કૌવત (Uniform strength) અને નબળાઈ (Grace) આપવાં એ કામ નૃત્યનું છે.

ઉત્તમ નૃત્યકારોમાના બધાજ કે જાતે કસરતખાજ (Athletics) હોતા નથી—નથી તેઓ ચાલાક કુદકાખાલો (Jumpers)—નથી તેઓ ગમે એમ અંગ મરડી નાખનારા સરકસના ખેલાડી. (Acrobats) છતાં આ ત્રણે ક્ષાયકારો એક સામગ્રી તેઓમાં રહેલી છે.

એક નૃત્યમાં આ ત્રણે કલા તેઓએ સંપાદન કરી છે.

ઘડીભરની મોજ ખાતર નહીં—પ્રસંગ પ્રસંગના આનંદ ખાતર એ નહીં; પણ તનમનને સુધારવા ખાતર જો નૃત્ય ચાલુ રીતે થયું હોય, તો તેના ક્ષાયદા નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે:—

૧ શરીર બધી બાજુથી સરખું, સીધું અને ડોળદાર થાય છે.

૨ ગતિ, આસાનીઅન ભરી (Easy) અને રમણીય બને છે.

૩ શારીરિક કે માનસિક ક્ષણે અમવાની શક્તિ આવે છે.

૪ શરીરની જડતા (stiffness) અને તબ છળની વકતા નષ્ટ થવા પામે છે.

૫ અવયવો તથા સ્નાયુઓ પરનો કાણ કસરત કરતાં પણ નૃત્યથી હજાર દરજ્જે સારો ખીલવા પામે છે.

૬ લોહીનું વહેવું શરીરમાં બરાબર રીતે થઈ શ્વાસોસ્ફૂટન નિયમબદ્ધ અને ઉંડાણથી લેવાય છે.

૭ નૃત્યથી શરીરના અંતર ભાગો (Internal organs) પણ મજબુત અને નિરોગી બને છે.

૮ બરડાની કશેડ અને કેડને નૃત્યથી ઉત્તમ કસરત મળે છે. અધિ મગજ પણ સુધરવા પામે છે.

૯ મોટા વૃક્ષના થડ જેવી જાડી કે ભમરના જેવી પાતળી કેડને બદલે ટંકાર રહી શકે—થાક ખમી શકે એવી સુડોળ સરખી લચકાંતી મરોડદાર કેડ બને છે.

૧૦ ઇચ્છીએ ત્યારે અંગને મંકુચિત અને આગીએ ત્યારે તમામ અંગને રીધુ

એમે તેટલા ખાતર દૃત્ય તેના ઉપામકોને
ફરજિયાત નિયમિત હરગી
ચાલરતા, નધુ ખાનપાન (over
eating) કે ઓછ
ચસનોને રજ થના
જરૂર અટકાવે છે.

દશાત તરીકે
આ સાત
માણીતી કે કે
ફુનીઆતી ના
માલિન નાચ-
નારીઓ પોતા-
ના મોજગોખ,
ખાનપાન વગેરે
હાનના બધા
ચલકોમાં
પોતાની ઉપર

જગતનો સર્વ ક્રેષ્ટ પુત્ર મજાન આ કુશ
નૃત્યમા નીછનત્યા ગમે છે તેઓ
નૃત્યવાને જે
ધરીનો આત નહીં પણ હારગીની
એક અનિવાર્ય અગત્યના થેમે છે
દૃત્ય નિહાળનામા તેઓ પોતાના
હાનતુ માધુર્ય અને માફત્ય માને છે
દૃત્ય રડે અગને ખરેખર કમગતી

(Relaxed) બનાવવાની જરૂરી
તથા વાલકારી દેવ પડે છે

૧૧ ઉધ વધે છે, ખાનાની
રચિ સુધરે છે ચામડી સુરાગી
ને રન-છ થાય છે નામ સુગવ
મય અને મીઠો બને છે

કુકમા આતુ દૃત્ય રડે પ્રાપ્ત
થયેની તદુરસ્તી, ચરીગ ગોલા
અને મોદર્ય પાછા શમાની ન

સ્પેનની નર્તની—સ્પેનની મધ્યાત શાલના વેશમાં

અને કળાવત જનાવડુ હોય, તથા ઉપ જણાવેલા ફાયદાઓ પ્રાપ્ત કરના હોય; તેમજ જરૂરે જરૂર નૃત્ય નિપુણ થવું હોય, તો યુરોપ અમેરીકાની નૃત્યશાળાઓમાં કમમાં કમ પાંચથી દશ વર્ષનું ચાલુ શિક્ષણ આપાય છે. રશીઆ જેણે જગતને માથી સુંદર નૃત્ય કરનારીઓ જેની કે પ્રખ્યાત મૅડમ પાવલોવા, મૅડમ કારસાવીના ઇત્યાદિ બેટ કરી છે તે સુલકમાં ઓછામાં ઓછા શરૂઆતનાં સાત વર્ષ મળત તાલીમમાંથી પસાર થવું પડે છે.

કમગતનો મોથી અમરદારક પ્રકાર તે નૃત્ય છે. “ક્રોએટ વગેરે જીન માધનો વડે થતી કમરતો કગ્તાએ લિન્ન ભિન્ન પ્રકારની નૃત્યમય હીથચાલોથી ગરિગના તમામે તમામ અવધવો ઘણી મચોટ રીતે ગતિમાં આવી કમાય છે.” એવી ખાત્રી અમેરીકાના કેળવણી ખાતાના

કાર્ગ્યોરીઓને તથા જાહેર શાળાઓના ટાચવાદકોને જ્યારે થઈ, ત્યારે તેઓએ શાળામાં નીખના બાળકો માટે શરૂઆતથી જ નૃત્યને એક ફરજિયાત શિક્ષણ લેખે મુકવું કર્યું.

નૃત્ય આવું સુંદર નર્તી પણ લાભદાયી અને ગુણકારી હોવાથી જ તેના કોઈ પુઝારીએ બાજબી કહ્યું છે કે —“ Dancing means possessing a regulation of the power and possibilities of the normal form.” —માણુમાર્ગ આકારની મદાન ગતિઓ તથા શક્યતાઓની ખરી નિયમબધાની પ્રાપ્તિ, એનું નામ નૃત્ય.

નૃત્યથી એક છોકરા કે યુવક અપજ (Aisle) વીરવાન (Vrit) અને ખીવેલા બાધનો અને છે. નૃત્યથી એક બાળકી કે યુવતી સુદોળ, આગેઅ નંપન્ન અને નજાકત

વાળી અને છે. પણ જેઓ નૃત્યને ઘડીભરનો આનંદ ન ગણતા તેની કલા લેખે પૂજા કરે છે અને તેને સતત સેવે છે, તેઓનેજ આ બધા કાયદા પ્રાપ્ત થાય છે.

નૃત્ય અને અભિનય કલા.

અંગ્રેજીમાં જેને “self expression”- “સ્વાત્મ દર્શન” કહે છે, એ અંતરના ભાવોને મુખ પર તથા અંગદ્વારા પ્રકટાવવાની કળા નૃત્યનો એક અતિ આવશ્યક પ્રકાર છે.

એમાં તો નૃત્યનો પ્રાણ રહેલો છે. કશુંએ બોલ્યા વિના મૌન્ય રહીને અભિનય કરવું (Art of mime) એ નૃત્યને જીવન-શક્તિ તેમજ સ્વરૂપ બક્ષે છે.

આ “mime” શબ્દનો ઉચ્ચાર દેહ-લાકો “મીમ” કહે છે, પણ મેટ્રે ભાગે એ “માઇમ”જ બોલાય છે. એ ગ્રીક ભાષાના “મીમોસ” શબ્દ પરથી નીકળેલો છે. એનો અર્થ “imitation” યાને “નકલ કરવી” એવો થાય છે. એ ઉપરથી mime અને mimicry એવા શબ્દો અંગ્રેજીમાં પ્રચાર પામ્યા છે.

આ મૌન્ય-અભિનય કરવાની કલા પ્રાચીન કાળથી આપણા ભરતખંડમાં ચાલી આવી છે. અમલ ગ્રીકો તથા રોમનોમાં પણ એ જાણીતી હતી.

મુખ પર નર્તકી - ક્ય ડેનીસન
હોડી વચમાં નાચ કરે છે.

આ સુંદર કલા (૧) મુખકા અને ચહેરાના ભાવ, (Facial expressions) તથા અંગ ચેષ્ટા (Bodily Gestures) પર રચાયેલી છે.

જેમ એક વાર્તાકાર પોતાની વાર્તા દ્વારા વાચકોને મૂગાર કરાવે, હાસ્ય કે વીરરસનો સ્વાદ ચખાડી શકે છે, તેમ પ્રેક્ષકોને તેવાજ રસો વાળી-મુગી વાર્તા, નૃત્યકારો પોતાનાં નૃત્ય વડે ગુપ્તગુપ્ત કહી સંભળાવે છે,

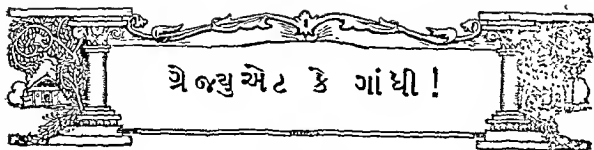
જેમ કથાકાર કથા રજુ કરતા પહેલાં તેની રચના પોતાના મનમાં કરી-જ રાખે છે, તેમ એક નૃત્યકાર પોતાના નૃત્યનો વિષય નક્કી કરી તેમાં શી શી ભાવનાઓ ભાવવી છે, તે આગમજથી મનમાં ગોઠવી રાખે છે અને પછી તેને અંગ તથા મુખદ્વારા અભિનય કયા વડે બેઠો આગળ દ્રશ્ય-માન કરે છે.

જગન્ના ઉભર.

અંતરના ગુપ્તભાવો

પ્રેમની કોમળતા, ઈર્ષ્યાનો આવેશ, ધિક્કારનો વેશ, લાગની ઝેકરાર અને ઉન્માદનું તોફાન પ્રત્યાદિ નૃત્યકલાના સર્વ નિયમોને સાચીરીતે બહુજ અસરકારક રીતે એક મુગો નૃત્યકાર પોતાની અદરશી બધાર પ્રકટાવી શકે છે, એ વેળાએ તેના ઝોખે જોવાના થી; પણ જોલ ઝોખ પર દેખાતા રમી રહેલા હોય છે. એનાં

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૧]

ત્રે જય એટ કે ગાંધી !

લેખક :

રા. હરિલાલ છ. ઠાકોર

મી રા મિત્ર મી. મકનદાસ મેટ્રીકની પરાક્ષામાં પ્રથમ પ્રયત્ને પાસ થયા એટલે તેમના કુટુંબ કબીલામાં, સગા વહાલામાં, ભાઈબંધ દોસ્તદારોમાં, એળખીતા યજ્ઞખીતાઓમાં, વગેરે વગેરેમાં ખુશાલી ખુશાલી વ્યાપી રહી. એ ખુશાલી એકલી લુખ્ખી ખુશાલી નહોતી. પરંતુ ચાહ પાણી અને પેડાવાળી હતી. મેટ્રીકની પરીક્ષામાં એસવું એજ એક પ્રકારનો લઢાવો. અને તેમાં પાસ થવું અને તે પણ પ્રથમ પ્રયત્ને એ લઢાવો તો અનુપમજ. એનો આસ્વાદ તો અનુભવીજ જાણે. મકનદાસને આ લઢાવો કિશોર વયમાંજ મળ્યો એટલે એમનું હૃદય તો સદૃજ દર્પોર્મિથી ઉછળે પરંતુ એમના ઉપરોક્ત મંડળ સમસ્તનાં હૃદયો પણ એવીજ દર્પોર્મિથી આંદોલિત થયાં.

મેટ્રીક થયા પછી શું કરવું એ બીજે વિષય ને ઝાઝો વિચાર કરવાનો હોતો નથી. મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થતાં આત્માને જેમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ મેટ્રીક રૂપી મોક્ષનો દરવાજો ખુલી, કોલેજ જીવનરૂપી બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થતાં વિદ્યાર્થીને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં પણ જેમને એ આનંદ પ્રાપ્તિનાં સાધનો સૂક્ષ્મ હોય તેમને એ બ્રહ્મલોકનું જીવન ક્યારે શરૂ થાય-કોલેજ ક્યારે

ખુલે-એટલીજ માત્ર અધીરાઈ હોય છે. આપણા મી. મકનદાસના પિતાની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ સારી હતી. તેઓ જુના જમાનાના ગાંધી હતા. તેમની ગાંધીની વસાણાની દુકાન સારી ચાલતી અને તેમાંથી જ પૈસા પેદા કરેલા; પેદા કરી જીવે જાણેલા. એટલે મકનદાસને કોલેજમાં જવાનું તો સિદ્ધજ હતું. બચ્ચતા છાત્રાને લાગતો કેણ અટકાવે ?

વખત વીતવા લાગ્યો. કોલેજ ખુલી. મકનદાસ કોલેજમાં દાખલ થયા. બોર્ડીંગમાં રહેવાનું રાખ્યું. અભ્યાસાર્થે જોઈતાં પુસ્તકો તરત ખરીદાયાં. અભ્યાસ શરૂ થયો. મકનદાસ ઉમંગી વિદ્યાર્થી હતા. બચ્ચવાની તેમને હેંસ હતી. તે સીવાય કોલેજ જીવનની બીજી બાબતોમાં તેમને ઝાઝો રસ નહોતો, રસલેવા છઠ્ઠા પણ નહોતી. તેમનું સર્વજન પરીક્ષા પાસ કરવામાં તેઓ સમજતા. અને તેથી વર્ષની શરૂઆતથી તે અંત સુધી જ્યારે જુઓ ત્યારે એક મહિસાની બીવરાહથી તે તેમનાં પુસ્તકો ઉપર બળુબળુતા ને મણુમણુતા. આવા વિદ્યાર્થીઓ આગળ પુસ્તકોનું શું ગરુ ! પુસ્તકો પાડે થઈ જતાં અને દર વર્ષે પરીક્ષામાં તેઓ પાસ તો જરૂર થતા. જોતજોતામાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. અને તે સાથે આપણા મી. મકનદાસ બી. એ. થયા. તેમના

આપ જનોનાં હૃદય હર્ષે ઢિલબ્યા, સુખાઝક આદિના સદેશાઓ, પત્રો આવ્યા અને ચારે તરફ વાહવાહ થઈ ગઈ.

અત્યાર સુધી તો સીવેસીધું ચાલ્યું હતું. જીવન-યાત્રા કેમ ચલુ કરી, ક્યાં નોકરીમાં જોડાણ કે ક્યાં ધંધામાં પડવું એ વાગે વિચાર કરવાની કોઈને જરૂર સરખી પણ જણાઈ નહતી.

મકનદાસ ગોડ પર લખવા પુક ફેરવે એટલે ચંચાલતાણના છુપા ધૂટા પડે.

મી. મકનદાસ પણ ભૂખાનગ ગયા હતા. પરંતુ હવે બી. એ. થયા પછી એ પ્રશ્ન તેમની સમીપ ખરો થયો. જો કે તે વખતે એ પ્રશ્ન આટલો વિકટ નીવડ્યો એનો બીચાગ મકનદાસને સ્વરને પણ ખ્યાલ નહોતો.

મી. મકનદાસ મમજતા હતા કે તેઓ બી. એ. થશે એટલે તેમને લાયક કેમ સારી નોકરી આપોઆપ તેમને મળી જશે. તેમના કુટુંબ-જનો માનતા કે મકનદાસે મહાયજ્ઞની પૂર્ણાદિત ક્રતેહ-મંદોથી કરી છે એટલે મહાયજ્ઞને અતે રાજ્ય વેતન જરૂર જામ થવાનો ! પરંતુ જીવનમાં માન્યતા અને તેની મિદ્ધિ વચ્ચે ઘણીવાર આમ-

માન જીમીનનો કેટલોય છે. લાગણીયથ થઈ દીલ્હન કંગલી માન્યતાઓ લાગ્યેજ રહે છે. ચારે તરફના સંજોગો વિચારી વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ બધા-એકી માન્યતાઓ જરૂર રહે છે. જીવનના વિકટ પ્રશ્નોના નિગમ-કરણમાં લાગણી કરતા વ્યવહારિક દૃષ્ટિ વધારે રળપ્રદ છે. મી. મકનદાસ લાગણીયથ થએલા પ્રાણી હતા. વ્યવહારિક દૃષ્ટિ તેમનામાં વિકસી જ નહોતી. એટલે બી. એ. થયા પછી શુ કરવું એ પ્રશ્નનો ઉઠેલ પણ તેમણે વ્યવહાર ગુન્ય દૃષ્ટિએ શરૂ કર્યો.

એકએલ બી થવાનો તેમનો વિચાર મંદ હતો. કાગ્ય કે તેઓ માનતા હતા કે એ ધંધામાં હવે કે રહ્યું નથી. 'ઘણાએ વજીયોને ભુટ-રોડીંગના પેમા પણ નથી નીકળતા.' 'ઘણાએ વજીસો માત્ર ખુરશીમાંગુજ છે.' એવાં એવાં

સુત્રે તેમણે વારંવાર સાંભળેલાં. સાંભળેલાં એટલે તેઓ માની બેઠેલા. એટલે એકએક બી. ન થવું એ નિશ્ચય ઉપર આવતા પહેલાં એ ધંધામાં ફેટલી સ્વતંત્રતા સમાયવી છે, વધી લાતવું ક્ષેત્ર ફેટલું વિશાલ છે, એવાં બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય દર્શાવવાની ફેટલી તક છે એ બાજનો લક્ષમાં લેવાનું તેઓ ભુલી ગયા.

બાપ દાદાની ચાલતી આવેલી, સારી જમાવટવાળી, ગાંધીની દુકાન હતી. પણ ઉચ્ચ-તર કૃત્રિમણી પ્રાપ્ત કર્યા પછી એવા અસિદ્ધિત મનુષ્યોને હાથે ચાલતા ધંધામાં પડવું એમને ધણું હલકું અને સરમ ભરેલું લાગ્યું.

બીજા કોઇ ધંધામાં પડવા માટે એમની પામં તે જોયું તે ધંધાનું જ્ઞાન નહોતું એટલે તે વીશે એમને ખ્યાલ આવવાની સાથે નિર્મી ગયો.

એટલે સ્વભાવિક રીતે એમનું હૃદય નોકરી તરફ હતું સાંજ ૬૮ રૂં અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેમણે પ્રયત્ન આરંભ્યા. એટલે જાહેર ખર્ચો વાંચી અને કોઇ કોઇ કુકણેથી જાતમીએ મેળવી. અરજીઓ કરવા માંડી અને તેમના પ્રત્યુત્તરની આતુરતાથી વાટ જોવા માંડી. પ્રત્યુત્તર આવે તો ગણા-ગણાજ અને તે પણ અસંતોષકારક. મી. મકનદાસને ક્યાં ખર્ચ હતો કે નોકરીઓ કેમ મેળવાય છે ! ફેટલા ધણા ખાવા પડે છે ! ફેટલી મીઠાસો ચવાવવી પડે છે ! ફુનીઆનું નાવ કેમ ચાલી રહ્યું છે, એનો સુકાન કેમ મરડાય છે, એનું જ્ઞાન એ પુરુષક્રીઆ જ્ઞાનવાળા પ્રાણીને ક્યાંથી હોય ! ફેટલીએ અરજીઓ રૂઢી કાગળોની ટોપમીએને સુપ્રત યદ્ય ગદ્ય દશે એનો એ બીચારાને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો. અરજીઓ કરી કરી બીચાર મકનદાસ આક્યા. એમની મોટી મોટી આશાઓ અલોપ

થતી દેખાઇ. દિવસ ઉપર દિવસ વીતવા માંડ્યા અને છતાં મી. મકનદાસ બી. એ. તો ધેરજ રહ્યા. અને ધેર બેઠા બેઠા બાપની એક પૈસાની મુંડ અને એક પૈસાનાં મરી કરી-આણીની કમાઇ ઉપર દિવસ નિર્ભરન કરવા માંડ્યા.

ગમે એવા મનુષ્યને પણ લાંબો વખત નિરંદ્રમી રહેવું સારુ લાગતું નથી. તેમને લાગ્યું કે હવે કોઇ પણ નોકરી તો કરીજ અને તે જાનેજ ખોળી કાઢવી એટલે કોલગમની કોષક-ટાંતિથી તેઓ મુખાઇ પધાર્યા અને નોકરીની મોર્ધનું કાર્ય શરુ થયું. ફેટલીએ એડીસોના દાદરાએ ચઢી ઉતર્યા, ફેટલાએ તુમાખીદાર ફેડીઆઓની અંગત મુદ્દાકાનો લોધી, ફેટલેએ ફેટાણે "માનાપમાન"નાં નાટકો ભજવાયાં. પરંતુ બીચારા મકનદાસનો અમેરિકા ખંડ તો દૂર ને દૂરજ જતો દેખાયો.

પરંતુ એવામાં એચીતુ આશાનું કિરણ રકુયું. અનહદશ્રમને પરિણામે મી. મકનદાસને તેમને સહમાયે કે દુર્ભાગે એક ખાનગી શાળામાં શિક્ષકની જગ્યા મળી. પગાર રૂ. ૫૦, મકનદાસ દરખાયા. લાઝરેવી પ્રસન્ન થઇ એમ સમજ્યા. તેમને ક્યાં ખર્ચ હતો કે મુખાઇ જેવા બદોળા વેપારવાળા મથકમાં ફેટલાએ વેપારીઓ નિરંદ્ર છતાં લક્ષાધિ-પનિઓ હોય છે. તેમને મન વેપાર એટલે ફીક, વગર ભણેલા લોકોનો ધંધો અને નોકરી એટલે ભણતરની નીશાની, ઇન્છિન વગર, એમ હતું. મકનદાસ હોંશિ હોંશે નોકરી પર બેઠાયા.

પરંતુ તેમને મોંપલા દલાસમાં જતાંજ તેમના હોશકોંસ અડધા ઉડી ગયા. તેમના

[૫૫ મટે જુઓ ૫૪ ૧૮૩]

મારી નાંધ ચાથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

મારા એક મિત્રે કથું આળે નવસારી. માં એક પ્રખ્યાત વક્તાનું જાહેર ભાષણ છે. “કોનું ચંદ્રશંકરનું?” મારાથી તરત પુછાઈ ગયું. ‘ચંદ્રશંકર નવસારીમાં ક્યાં છે?’ એણે જવાબ દીધો. ‘તહીં હોય તો આવશી. ભાષણ છે ને?’ મેં કથું.

ઘણી સારી વસ્તુઓથી વંચિત રહેવાનું મારે ભાગે લખાયું છે. ઉત્તમ વક્તાઓ, ઉત્કૃષ્ટ ગાયકો ને દર્શનીય ડાંગરો સાંભળવાના દે જીવાનાં મને બહુ મળતાં નથી. હું મુખ્યત્વે ન હોઈ ત્યારે મુખ્યત્વે પ્રખ્યાત વક્તા ને ગાયકોનાં ભાષણોને જરૂરસાઓની પરંપરા સાથે. હું મુખ્યત્વે આવું ત્યારે એ કોટી દીદી કે કાશી કે મથુરા ચાઢ્યા ગય! ગાયકો તો દરેક હીક છે; પરંતુ વક્તાઓ ને મારે જાણે વેર હોય એમ લાગે છે. ગામે ગામ વક્તાઓ પોતાનાં ભાષણો સંભળાવે છે. પણ હું જે ગામમાં હોઈ ત્યાં ક્યાં તો એમનું ભાષણ થઈ થઈ હોય છે; અથવા તો હું એ ગામ છોડી જવાનો હોઈ છું ત્યાર પછી યવાનો સંભળ હોય છે! મને લાગે છે કે પાર્લામેન્ટમાં સારા

વક્તાઓ છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે પાર્લામેન્ટ ઈંગ્લંડમાં છે ને હું હીંદુસ્થાનમાં છું! પાર્લામેન્ટ હીંદુસ્થાનમાં હોત તો હું ઈંગ્લંડમાં હોત કે કાળાપાણીમાં હોત !.....

પરંતુ અંગ્રેજીમાં એક કહેવન છે કે ‘દરેક વાદ્યોને રૂપેરી રેખા હોય છે,’ તે પ્રમાણે મારા આ દુર્ભાગ્ય-વાદ્ય પાછળ પણ એક ચંદ્ર-રેખા છે, ને તે રેખા તે રા. ચંદ્રશંકર પંથાની. એમનાં ભાષણો તો હું સાંભળી શક્યો છું. મુખ્યત્વે ને મુખ્યત્વે પરાં, સુરત, નડીઆદ, અમદાવાદ, આણંદ, જરૂર, વડોદરા ને વડોરાને વડે દેશાદિ વિધિવિધ રચણે એમણે ભાષણો આપ્યાં છે ને તેમાંનાં ઘણાં રચણે હું હાજર પણ હતો! જે બીજા કોઈ વક્તાનું ભાષણ જોવાયું હોય ને હું પ્રસંગવશાત્ તે સાંભળવા જાઉં તો માલમ પડે કે આજે તે ભાષણ બંધ રહ્યું છે ને તેને બદલે દરિદ્રાર્તન છે! વક્તા માંદો પડ્યો છે, અથવા અમેરીકા ગયો છે એટલે એ ભાષણ અન્ય કાળ સુધી સુતરવતી રાખવું પડ્યું છે. અથવા તો હું જ માંદો પડી જાઉં. પરંતુ રા. ચંદ્રશંકરના ભાષણોમાં આમ કદી થયું નથી. બીજા વક્તા-

ઓ કરતાં, કહેવાય છે કે, એમને માંદગી સાથે વિશેષ સંબંધ છે; છતાં એમની માંદગી એમના બાપણની આડે આવી જાણી નથી. જ્યારે જ્યારે રા. ચંદ્રશંકરનું બાપણ હું સાંભળવા ગયો છું ત્યારે હું એ સાંભળીનેજ આવ્યો છું.

હમણાં થોડા વખત પર વરાદરામાં ત્યાંની સાહિત્ય સભાએ એમનું તથા રા. મુનશીનું બાપણ રાખ્યું હતું. બાપણનો વિષય શો છે તે શ્રોતાઓ તો શું પણ વક્તાઓ પણ નહોતા જાણતા ! શા વિષય પર બોલશે ? શું બોલશે ? એ પ્રશ્નો પ્રત્યેક શ્રોતાના અંતરને ફારી રહ્યા હોય એમ લાગતું હતું. આખરે રા. ચંદ્રશંકર ઉભા થયા. મને લાગ્યું કે એમનું અંતર ધુંધવાતું હતું. To speak or not to speak નો મહા પ્રશ્ન ઉઠેલી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું. આખરે એક ફાટી નીકળ્યો ને સ્વાતુભવને આધારે ધુવડોને બોધ આપવાનું એમણે પસંદ કર્યું. તેમાં ‘સાત્વિકતા’ ને ‘સાક્ષરતા’ પર એમણે ધણો ભાર દીધો.

મને લાગે છે કે રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા જાણતા નથી કે સાત્વિકતાને મૃત્યુ પામ્યાને વર્ષો થઇ ગયાં છે. છેક પ્રાચીન કાળમાં સાત્વિકતા ને સાક્ષરતાને સુદ્ધ થયું હતું. એ સત્ય ઘટનાનું વર્ણન પ્રેમાનંદે કર્યું છે. પરંતુ એનાં ૧૧ નાટકોમાંથી જેમ માત્ર ત્રણજ નહીં, તેમ એ વર્ણનમાંથી પણ ક્રૂતા નીચલી પકિત-ઓજા ઉપલબ્ધ થઇ છે; ને તેમાં પણ કાષ્ઠ અર્વાચીન લેખકનો હાથ દેખાતો જોઇએ એમ લાગે છે. કદાચ રા. નરસિંહરાવ આને માટે પણ કહેશે કે એ પકિતઓ પ્રેમાનંદની છેજ નહીં !

x   x   x

એક સમયે આવ્યા એવા ભેગાં મળ્યાં;
સાત્વિકતા ને સાક્ષરતા એકરૂપે બળ્યાં.

વાત કરતાં વાદે ચઢ્યાં, ગાંઠ્યાં કાઢ ન જાય;
વાદે વદે શબ્દો વાયે, સાક્ષરતા રીઝાય.
શબ્દો પરથી બાધબાધા આવી બંને નારી;
દિન થયાં ત્રણ અઠસ્રું તોપણ યુદ્ધ નહીં એ ભારી.
વયમાં મોટી તોયે નાની કદમાં અણપેષી;
સાત્વિકતા તે ઢળી ધરણિએ, દંઠ ગયો રોપી.
એવે ત્યાં જલીરજ કે.કે. આગે ધસિયો એક;
સાક્ષરતાનાં નેણે એને મોહિત કીયો છેક.
દીઆરા જેમ હણે તરુને, રોગીને જેમ વેઠ;
પહોંચ્યાડી ત્યમ એણે સ્વર્ગે સાત્વિકતાને સભ.
નય જયકાર વર્ષો અવનિમાં, રીઝ્યાં નર ને નાર;
પૃથ્વી પરથી ગયો ભલે આ સાત્વિકતાનો ભાર.
પુષ્પરુદ્ધિ યદ આકાશોથી, દેવો આવ્યા વૈમાન;
નરવરને સૌ નમ્યા નેહથી, દીધું સાક્ષર નામ.
બન્યું ‘તેવું’ મેં ‘ભાખ્યું’ સર્વે, ‘મોટું’ કર્યું ન જરી;
નામ માત્ર છે બટ પ્રેમાનંદ, શ્રોતા બોલો શી હરી.

x   x   x

રા. મુનશીએ પોતાના બાપણમાં ડીકન્સે કરેલું થોડાનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું હતું. એ થોડો એટલો નબળો હતો કે તેને ગારીમાંથી છોડ્યા પછી, તેને ચલાવવાને, પાછળથી ગારીને ધકેલવી પડતી ! ને સારે કલાકના દોઢ માઇલની ઝડપે એ ચાલતો. હું ધારું છું કે આ અન્યોક્તિ-દ્વારા રા. મુનશીએ આપણા સાહિત્યનું વર્ણન કર્યું છે. એ થોડો તે ખીણું કાષ નહીં પણ આપણું ગુર્જર સાહિત્ય. ગારી તે અર્વાચીન ટીકાકારોની નિંદાવર્ણનની પદ્ધતિ. એને જ્યારે થોડો જોડેલો નહોત્ય સારે એ ખીચારાને પ્રાચીન શિષ્ટાચારની પ્રણાલિકાથી ભીંતને અટકીને ઉભા રહેવું પડે છે; ને એ ગારીએ જોડ્યા પછી પતકરો પાછળથી ધક્કા મારે છે ત્યારે એ સાહિત્યથોડો કલાકના દોઢ માઇલની ઝડપે થોડા-વખત સુધી પ્રગતિ કરે છે !

[વધુ ૨૬ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૯૭]

મે ખરાબ જાણુ

(પ્રતિષ્ઠા અને ગાંભીર્યના ઇન્તરદારને નહીં
વાંચવા લાયક એક નાટક)

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. ગેરફક્કર

૧૯૬૭

પાત્રો-જેમ આવતાં જાય છે તેમ

ખીમજીકાકા.....રામદાસ ડગલીવાળાનો કાકો.

જેક.....રામદાસનો અગ્રેજી નોકર.

શેઠ રામદાસ ડગલીવાળા...વીલાયતથી તાજ પાછા ફરેલા એક જીવાન કરોડાધિપતિ.

મોહન ધી મેડીકો.....એક નવો ડાક્ટર.

પરશોત્તમદાસ પોપડા.....એક પ્રખ્યાત મોલીસીટર.

લેખાબાઈ.....પરશોત્તમદાસનાં સ્ત્રી.

રંભા.....તેમની છોકરી.

પેપર બોક્સ મેકરવાલા

મેધજી

પ્રાણશંકર

સર મગનલાલ

અને બીજા મહેમાનો

જેથી

નર્સ જાનકીબાઈ.

મીસ મેરી.....રામદાસ શેઠનું પ્રેમપાત્ર.

...લગ્ન સમારંભમાં બેગા મળેલા માણસો.

સ્થલ—મુબાઈ.

આગલા પ્રવેશોનો સાર

મી રામદાસ ડગલીવળા એક કરેડાધિપતિ તાબજ વીવાયતથી પાછા ફરી શું બાઈમાં આવ્યા છે. એમના કાકા ખીમજીએ ખાસ તકલીફ હતાવી નેખીઅન્સી રોડ પરનો એમનો પોતાકો બગલો અપનું-ડેડ બનાવવામાં કરીએ મહુ રાખી નથી પરંતુ આ વીલાયતથી તાબ પાડ ફરેલા શ્રીમતને આ જોડવજો ને અહીંની રહેણીકરણી ગમતાં નથી તેના કાકાને તે પોતાના લગ્ન કરાવી આપવા કહે છે એમનીજ જ્ઞાતના મી પરોત્તમદાસ પોપડા મોલીસીટરની હોશીઆર પુત્રી રંભાનું મગ્ન કરે છે. સોલીસીટર મી પોપડા એક સાખનો એક બદલામાં ગળવામાં મુકી માગું સ્વીકારે છે.

રંભા રામદાસને કોઈએક અગ્રેજ સ્ત્રી સાથે મોટરમાં કરતા જોઈ જાય છે ને ત્યારથી રામદાસ આગ્રે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. પૈસાના લોભીઆ માખાપ તેની સાથે લગ્ન કરવા અગ્રહ કરે છે.

રામદાસ રંભાને મળવા આવે છે. રંભા મળવાની ના પાડે છે. રામદાસથી અપનાન સહન થયું નથી પણ આ છોકરી સાથે લગ્ન કરવાનો લોભ જવા દેવાતો નથી આખરે લગ્નની તારીખ નક્કી કરે છે અને મી. પોપડા છોકરીને સીવી દોર કરી મી રામદાસ ડગલીવાળાના વાદરાના બગચે લગ્નના મુદત સમયે હાજર થશે એમ ખાતરી આપે છે

(હવે આગળ વાંચો)

અંક પહેલો

પ્રવેગ ત્રીજો

[અમય એ દહાડા પંખી માજના આ'.

રંભા

સ્થળ વર્ણીતી અધકારમાં લપાએલી એતાહી ચોપાટી. પાજળ પાગેર પન અધારામાં હો. મોહન એક બધ લેડાવેટ મોટર અપાટાબંધ આવે છે. અને એન્જિન ઉભી રહી જાય છે. પરોત્તમ પોપડા આગવી ગીટ પર એસી હાડતા દેખાય છે. તે મોટર ચલાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ નિષ્ફળ થાય છે. પોપડા અધીરાઈથી ઉતરે છે ને ઘડીઆળ જુએ છે.]

(અંદરથી) પપા! શું થયું?

પરોત્તમદાસ

કપાળ તારા આપનું છાની મરતી. આવું જાણત તો મોટર ચાલત.

રંભા

પપા, વગનનું ચોપાટીયું જવાનું.

પરોત્તમદાસ

(ગુસ્સાથી) છાની મહે.

રંભા

આ રહી.

પરોત્તમદાસ

(ઘડીઆળ ટાંકી જોતા) કેમ? માડા માત થયા! (પગમેલો પુટે છે.) આ ક્યા અટકી? (મોટરને જોતા) દગેગને ત્રિવે મોટર અટક્યું સાંભળ્યું છે, પણ વગનને દ્વાડે મોટર ટકી માલગી નથી.

શું થયું છે? (જોતડ ઉઘાડી) કેમ અમી!

(માથુ એન્જનમાં નાખે છે.)

રંભા

પપા, મોટર નહીં ચાલે?

પરશોત્તમદાસ

(માથું ખદાર કાઢી) સુપ મર !

[પરસેવો લુછી પાછું એન્જનમા માથુ નાખે છે ને કે સાંઝા કામ તપાસે છે. રંભા ધીમેથી મોટરનું બારણું ઉઘાડી બહાર આવે છે ને બારણું ઢાંકી દૂર જઈ ઉભી રહે છે. દસ મીનીટે એન્જન ચાલે છે.]

(હાથી) ચાલી ! ચાલી ! (કુદીને મોટરમાં બેસે છે.) લે લેતી જા, છોકરી ! લખનું ચોઘડીયું હજુ પકડાશે.

રંભા,

(મોટર ચાલી જાય છે પછી) જાઓ ચોઘડીયું પકડ્યા કરજો !

[પાછળ ચોપાડીની પથ્થરની પાગર પર મોહન લસારે છે].

મોહન

જાનેવાળે રે રખતા જ આવત પાનડી.
પાથધુણી વાલે રે—

રંભા

(અમળીને) ઓ બાપરે !

મોહન

(નાટકી અવાજે) અધકારના અવતાર
આપ કાણુ છો ! બાપાને નામે કેમ જીમ મારે છો !

રંભા

કાણુ ડાકટર મોહનલાલ !

મોહન

અધકારમૂર્તિ ! હું તેજ-જાતે-પોતે, ખરા
ને મોટા બધા રોગોના ડાકટર. તમે મારાં
દર્દી થવા સરખાં છો. તમે કાણુ છો ?

રંભા

હું પરશોત્તમદાસ ચોપડાની છોકરી.

મોહન

વાલ રે વાલ ! આવો અને આ પથ્થરીઆ
સિંદસનને શોભાવો !

રંભા

(હસનાં) ડાકટર ! અહીંયાં ક્યાંથી અસરે !

મોહન

(ગંભીરથી) મોઝાંની ફરીઆદ સાંભળું
છું ને તેમના રોગની ચિકિત્સા કરું છું. હાથ
આપો રંભા ! (તેનાં હાથ લાંબાવે છે.) બોલશો
નહીં. (નાડી લુએ છે.) તમારો કેસ ગંભીર
છે (રોથોસ્કોપ તેને હાથે લગાડે છે.) ચોપડાની
પુત્રી રંભા જેવું નામ-અત્યારે આમ એકલી
અધકાર ને સુનકારમાં-હીરાથી ચક્રમ્લત્તી. આ
કેસમાં ચોખ્ખો સનેપાત છે. (રોથોસ્કોપ રંભા
ની હથેલીમાં મુકે છે.)

રંભા.

(હસવું ખાળી) બહુ થયું. બહુ થયું.
જોતા નથી ?

મોહન

(એકસો એકસો) દર્દીને આસાપશ
જોઈએ છે. જીભ કાઢો, આખો મીચો. હાથ
ઉઘો ફરો. થર્મોમીટર મુકવા દો. રાત્રે છોકરી-
ઓ ભટકવા માડી. ઘણો અરાધ કેસ.

રંભા.

(ન અમાય એવું દસી) મારાથી હવે
હસાવું નથી. જોતા નથી હું હુખી છું ?

મોહન

અજાન ! ડાકટરો હુખી માટે સરખા છે.
તેમ હુખી તો ડાકટરો ન હોય તો સરખા શા
માટે ? બોલો હવે ! આ સનેપાનું કારણ શું ?

રંભા

પપા મને પેલા બેરી ખરીદનાર રામદાસને
પરણવા લઈ જતા હતા. હું મોટરમાથી
ઊતરી પડી. મારે એને પરણવું નથી. તમે
મળ્યા તે સારું થયું.

મોહન

જ્યાં સુધી દર્દી ડાકટરને મળતાં આનંદ
માને છે ત્યાં સુધી તેની આશા છે.

રંભા

અરે ઓ ડાક્ટર સાહેબ ! સીધી વાત કરો.

મોહન

આ વાતમાં સીધો રસ્તો નથી દેખાતો.
તમે ક્યાં જશો ?

રંભા

(હસીને) તમારે ઘેર.

મોહન

(ગાંભીર્યથી ડોકું ધુણાવી) ગાંડપણું
ખીલું ચિન્હ. રૂપવતી યુવતીઓ સુવિખ્યાત
ડાક્ટરોને ઘેર જવાની ઇચ્છા દર્શાવે ત્યારે
(ઉભા થઇ નમે છે) શાહબદી ! આ ગરીબ ને
યુઝર્ગ હકીમની ઝુપડી પાવન કરશો ? ઝુપડી
ઐટલે ઘર નહીં પણ ડીસ્પેન્સરી.

રંભા

ડીસ્પેન્સરી ?

મોહન

ઘર ઐટલે ઓરડી નંગ એક. હું ને-મા તો
છીએ. મારાં મા તો તમે જાણેજ છો ને
જહાજપક્ષનાં. એક હોસ્પીટલમાં એ ગાંડાં કેમ
રહી શકે ?

રંભા

પણ ડીસ્પેન્સરીમાં દર્દીઓ નહીં હોય ?

મોહન

(ગાંભીર્યથી) એ સલાહ ખરો, મારા
દર્દીમાં પ્રથમ મારી ખીલાડી: સવારે આવી
દત્તી તેને આર્સેનીક આપ્યું છે. ઐટલે ફરી દવા
કરાવા આવે એમ નથી.

રંભા

(હસનાં) ખીલું કાઢ છે ?

મોહન

છે કેમ નહીં ? ખીલે દર્દી મારા પડોશીનો
પોપટ. તે કાલ સુધી ચીસો પાડતો હતો. પાંચર
ઉપાડી મુઠ્ઠી આવ્યો છું !

રંભા

ત્યારે ત્રીજો દર્દી હું જાણું છું.

મોહન

જરૂર.

રંભા

પણ ડીસ્પેન્સરીમાં હું કેમ રહી શકું ?

મોહન

(વિચાર કરી સ્વગન) દીકરા મારા ! એ
વાત ખરી. (કપાળ પર આંગળી ઠોકી) એક
વાત છે !

રંભા

હું !

મોહન

પોપટથી છુપા રહેવું છે ?

રંભા

ખને ત્યાં સુધી.

મોહન

પણ મને કાંઈ જવાબદાર ગણે તો !

રંભા

કાંઈ બધા ખાંડ ખાય છે.

મોહન

એ વિચાર મારો છે પણ પોલીસ કોર્ટનો
મામલો તો નથી ?

રંભા

લોકો તો કહેતા દત્તા—મોહન મેડીકા
દક્ષક માણસ છે.

મોહન

તે વીશે શંકા મારા મનમાં ખીલકુલ નથી.
તમારા મનમાં હોય તો કાઠી નાખજો.

રંભા

Well (સિક) !

મોહન

Well (એમ) !

રંભા

ક્યાં જશો ?

મોહન

ગળેપડુ મોહનદાસ તો સાંભળ્યા છે પણ
ગળેપડુ—

રંભા

Don't be sneaking (અચિનધી થા મા)!

મોહન

જેવી આજ્ઞા! મીઠીમ જ્ઞેન કરીને એક
છુટ્ટી નર્સ છે તેને ત્યાં મુકી આવું?

રંભા

મોહન! એ મને ફાવશે, ચાલો.

મોહન

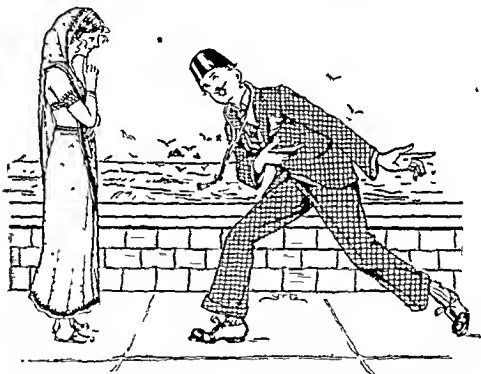
આ બધા હીરા લઈ ક્યાં ફરશે?

રંભા

તમે રાખો.

મોહન

એટલે ચોરીનો માલ મારે ત્યાં...ચાલો,

મોહન (હઠા થઈને નમે છે) શાહજી! આ ગરીબ ને હુઝૂર દુકાનની જુંબડી પાવન કર્યો!

રંભા

મોહન! તમે તો જગરા છો. રસ્તો
ઝાપ્યો ખરો.

મોહન

રસ્તા શોધવામા મારા જેવો કેટલો જન્મ્યોજ
નથી. પણ ત્યાં દુ.ખ પડે તે સહેવાનું ને
ફજેતી થાય તો એકથી તમારી. હું તો મોટા
પ્રતિષ્ઠિત ડાક્ટર છું.

એ ખાદાને ધરોડા જેવા મળશે.

રંભા

મોહન! The age of chivalry is
gone (કાનીવટના દિવસો વહી ગયા)!

મોહન

ગઈ છે—ગઈ છે પાણી ચડાવાની તરુર
નથી, લાવો.

રંભા

(હીરા આપી) ડાકટર આ શી !

મોહન

ચાલો પ્રેક્ટીસ સારા મુદ્દતમાં શરૂ થયું છે.

[પડે પડે છે.]

અંક પહેલો : પ્રવેશ ચોથો

[શેઠ રામદાસ ડગલીવાલાનો પાંદરાનો ખતી-
ઓથી ઝળઝળાકાર થયે રહેલા ભવ્ય બંગલાના
કંપાઉડનો દરવાજો. ખીમજી કાકા કડકડનાં
કપડામાં મહેમાનોને આવકાર આપી રહ્યા છે.
કંપાઉડમાં ભભકભરી મીઠાસ બેઠી છે. સાં
એક નતકી નાચી રહી છે. અદૃષ્ટ એક રૂઝો
બેન્ડ વાગી રહ્યું છે.]

ખીમજી

(નવા આવનાર મહેમાનને) આવો !
મેથજીભાઈ આવો ! બહે પધાર્યા મારા સાહેબ !
(નીચા વળીને સલામ કરે છે)

મેથજી

(સલામ બીટીને) કેમ ખીમજી કાકા ? શેઠ
પરણી હાથ ? હું જરા મોડો પડ્યો કે ?

ખીમજી

(હસીને) અરે નારે સારું ના. હવે
મુદ્દતની તો વાર છે. જાઓની સાહેબ, અંદર
બેઠોની સાહેબ. જરા ગાણું તો સાંભળો.

મેથજી

હાહ ! હાહ !

[અંદર ગય છે. એક મોટર આવે છે.]

લેખા

(દોડતી ગમરાઈને આવીને) આગ્યાં ?
[મોટરમાંથી એક પારસી ગૃહસ્થ ઉતરે છે]
અરે રામ, રામ ! શું થયું ? (વાળ સમારે છે)

ખીમજી

(મહેમાનને) સ્વતંત્ર શેઠ, સાહેબજી ! બહે
પધાર્યા. કેમ છો શેઠ સાહેબ ? આવો સાહેબ !
પેપરબોક્સમેકરવાલા

કેમ ડોરડ રામદાસ મેટ કાં છ ? પત્ની પર-
વારીઆ કે ?

ખીમજી

(લળી લળીને) નહીંજી શેઠ સાહેબ ! મેમોજી.
અંદર જરા ગાણું તો સાંભળો.

[રામદાસ લગ્નના સફેદ અંગરખામાં ઢાંફા-
ફાંફા આવે છે],

લો, શેઠ આ રામદાસ શેઠ આગ્યા, બાઈ !
ભાઈ ! આ આપણા મોટા આડતીયા. શેઠ
પેપરબોક્સમેકરવાલા !

પેપરબોક્સમેકરવાલા

રામદાસ મેટજી ! મેવક દુવા કરેય ! ધનનોજ
ખુશ હોય...

રામદાસ

(અધીરાધથી) કેમ છો શેઠ ! ઘણો આનંદ
થયો. (શેકહેંડ કરે છે).

પેપરબોક્સમેકરવાલા

મને પન ધનનોજ. (અંદર ગય છે).

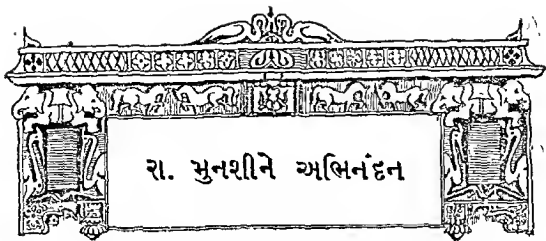
રામદાસ

(ચીરડાઈને) મી. પોપડાનું થયું શું ?

લેખાગાઈ

(તેવેજ આવતો) હું પણ તેમજ વિચાર
કરું છું. મી. પોપડાને શું થયું ?

[૧૫ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૫]

રા. મુનશીને અભિનંદન

સાહિત્ય મંસદના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી મુઆઈની ધારા-સમાના સભ્ય સુરંયા તે પ્રસંગે નિમિત્તે તેમને સંસદ તરફથી અભિનંદન આપવાને માટે એક મેળાવડો મુઆઈના 'વનિતા વિશ્રામ હોલ'માં તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૨૭ ના રોજ ભરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં સંસદના મુઆઈમાં રહેતા ધણીખરા સભ્યો તેમજ સંસદની પ્રતિમાં રસ લેતાં બહારનાં પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી.

રા. મણિલાલ નાણાવરીએ રા. લામણીકર પ્ર. ભટ્ટના ટેકાથી ઠરાવ મુકતાં મેળાવડાનું પ્રમુખસ્થાન સંસદના સભ્ય શ્રી. ખુશાલ ત. શાહે લીધું હતું.

શરૂઆતમાં સંસદના એક મંત્રી રા. મનહરરામ મહેતાએ રા. મુનશીને અભિનંદન આપતાં જણાવ્યું કે :

સંસદના પ્રમુખ રા. મુનશીને સંસદ તરફથી સંસદના એક અગ્રણ્ય સભાસદ પાનમુજાળ આપે તે પ્રસંગે વળી લાપણ શાં? અને ખરેખર મારો વિચાર લાપણ કરવાનો મુદ્દત ન હતો. પણ કલે સંસદની પત્રિકા નીકળી સાર પછી મને અનેક લોકો તરફથી પુછવામાં આવતા પ્રશ્નને લઈને અને સંસદના એક

સક્રિય સભાસદ અને ગુજરાતના એક પ્રખર વક્તા મારા મિત્ર રા. ચંદ્રશંકર અત્રે ન હોવાથી મારે આપની સંમુખ હાજી રહેવાનું પ્રાર્થ થયું છે.

સભ્યોને અને સન્મારીઓ !

સંસદના પ્રમુખ રા. મુનશી અત્રેની ધારા-સભાના સભાસદ સુરંયા તે અર્થે સંસદ એમને અભિનંદન અપવા તૈયાર થઈ છે. સંસદ એક સાહિત્યરસિક મંડળ છે તેથી આ પ્રસંગે એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે આવા મંડળને ધારાસભા સાથે નીરખન શું? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સાહિત્યનો વિસ્તાર અને વિકાસ તો સંસદના માત્ર સાધનરૂપ છે. એનું અતિમ ખેવ તો ગુજરાતને-એક અને અવિભક્ત ગુજરાતને-એક સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિતરીકે રચાપિત કરવાનો છે. આ કે માત્ર તરંગજ નથી. ભારતવર્ષના ઇતર પ્રાંતોમાં ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ નીરાગુજં જરી આવે છે. ગુજરાતમાં સહસ અને સૌર્ય છે; ગુજરાતમાં વ્યવહારકુશળતા અને વ્યવસ્થાશક્તિ છે. ગુજરાતમાં ઉત્સાહ અને મહત્વાદ્વિષ્ટ છે. એનામાં દયા અને ઔઘર્ષ છે; તેમજ શ્રદ્ધા અને સહિષ્ણુતા છે. અત્રે હીંદુ-મુસલમાનના અઘડા નથી કે બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણના વિરોધ નથી. અલખત આ વ્ય

કિંતવ હજી અવ્યક્ત છે; અસ્પષ્ટ છે. પણ તેને ખીલવવા ચારે નિશામાં પ્રયાસો ચાલુ થઈ રહ્યા છે. સંસદ પણ તે અર્થે સતત પ્રયાસ કરી રહી છે અને તેની સિદ્ધિના સમયની તે કામને ડોળે વાટ બેઠી રહી છે.

આ પ્રકારના પ્રાંતિક વ્યક્તિત્વની સમય હોંદની રાષ્ટ્રીયતા સાધવા પ્રયત્ન કરનારા અવગણના કરે છે. પણ સંસદની માન્યતા નીરાળા પ્રકારની છે. સંજીવનમાં હા રે મ મ વગેરે સાત સ્વરોનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે, છતાં પણ એ સર્વમાં એક સંવાદીત્વ રહેલું છે તે પક્ષાલાં એમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે; અને રાગનું મધુર્ય જેમ પ્રત્યેક સ્વરનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ તેમ અધિક હોય છે. આજ પ્રમાણે ભારતવર્ષના સંબંધમાં છે-તેના દરેક પ્રાંતનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે પણ એમાં એક એવું સંવાદીત્વ રહેલું છે કે ભારતને એક ઉત્તમ કલાકાર મળ્યાં એના વિવિધ અને સંપૂર્ણ ખીલેલા અંગોની એવી મધુરી મીઠાપટ થશે કે તેની અદ્ભુતતાથી આખું જગત અક્રિત થવા વધતું નહીં રહે.

આ પ્રમાણે હોવાથી અંગેની ધારાસભામાં ભાષ મુનશીએ પ્રવેશ કર્યો તેથી સંસદ એમ માને છે કે તેનું કાયદેસર હવે વિસ્તૃત થયું છે, જે ભાવનાઓ અચાર સુધી મત વિચારસ્પેષ હતી તેનો સ્પાતર કરવાનો સમય આગ્યો છે. અને સંસદનાં સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા અર્થે જે સક્રિય ભીષ્મ પ્રયાસો કરવાની આવશ્યકતા છે તેનો આરંભ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.

આ કાયદે વાતને ભાષ મુનશીની ચોખ્ખા વીશે એ મત હોષ સકેજ નહીં. છળ્યાંથી, દ્રેષથી અજાનથી કે અનુભવને અજાણે કેટલાએકો ભાષ મુનશીના સંબંધમાં 'ધાંધળી આધરૂપીઆ, ઉપર ચોટીઆ' બોવાના બાન વગરના, ચોરી

ચપાટી કરી સાહિત્યના સીકંદર થવા માગતા, પૈસાના દેવથી સર્વેને દયાવાં છુટાતા,' વગેરે વગેરે અનેક વિશેષણો વાપરી એને હલકા પાડવાની કોશીશ કરી રહ્યા છે. તેના સંસાસલનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થાન નથી. પણ જેમણે ભાષ મુનશીની વધારે નહીં તે માત્ર મધ્યા પાંચ વર્ષનીજ કારકીરદી વિચારી જોઈ હશે તેને એટલું તો કશુંક ક્યાં વગર નહીંજ માટે કે ભાષ મુનશી શુભરાતમાં એક પરમ શુદ્ધિશાળી મદાન વિચિત્ર વ્યક્તિ છે અને એમના નાનકડાં દેવમાં એક પ્રચંડ આત્મા વસે છે.

ભાષ મુનશી, હું તમને ખરા અંતઃકરણ પૂવક અભિનંદન આપું છું. ગરેખડ, આજ સાત સાત દિવસ થયાં તમને અભિનંદન આપવાના સમારંભો ચાલી રહ્યા છે તેથી મને ઘણો આનંદ થાય છે. પણ જ્યારે એ સમારંભોની મઠાડી રહેલી તમારી બેખમદારી હું જોઉં છું ત્યારે તમારી રિયલિટા ગાંઠીયું મને બાન થાય છે. અમાર સુધી તો તમે માત્ર સાહિત્યના પ્રદેસમાંજ વિહરતા; હવે તમારી રાજધાની જીંદગીનો આરંભ થાય છે. અત્યારસુધી તમે કાદવનિક પાત્રોની ઘટના કરતા; હવે તમારે જીવંત પાત્રોની ઘટના કરવાની છે. આજે શુભરાતના ભાવિ ઘડનારમાં તમારે ભાગ લેવાનો થશે, કાલે હીંદના ભાવિ ઘડનારમાં ભાગ લેવાનો આવશે. આને અંગે તમારે કૈંક ભોગો આપવા પડશે અને કંઈક કંઈક કમોડીએ ચડવું પડશે પણ મારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે તમે તમારા મિત્રો અને શુભેચ્છકોની સર્વ આશાઓ સફળ કરશો. તમારાજ સંબંધમાં કહું તો 'તમની અણીઆળી આંખો, દદ અને સખ્ત મુખ અને સાંકડું તીલું નાક મરુરાજની તરાપશકિત ને સવધાનના દર્શાવે છે.' તમારા લોહીમાં વ્યવન ભાગ્યવાન સ્વાસ્થ્ય અને નીડરતા છે તથા જગદગ્નેય રામની

નિશ્ચયતા, સૌચ અને મહત્વાકાંક્ષા છે. તમને ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોનાં દર્શન થયાં છે. એ જ્યોતિર્ધરો તમારો પ્રગતિનો પંથ ઉઘાળે અને પ્રભુ પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે કે એ જ્યોતિર્ધરોની જ્યોતિના જ્વલત ચેતનથી નવે અનંતારે અવતરેલા મહાન ગુજરાતનો જ્વારે ઇતિહાસ લખાય ત્યારે ઇતિહાસકાર એમ પણ લખે કે ગુજરાતનું ભાગિ ધડામાં કનૈયા લાક મુનશી પણ એક હતા.

તે પછી રા. નરસિંહરાવ દીવેડીઆએ રા. મુનશીને અભિનંદન આપતાં જણાવ્યું કે :

There is a tide in the affairs of men,
Which, taken at the flood, leads on
to fortune;

Omitted, all the voyages of their life
Is bound in shallows and in miseries.

આજ આપણે ભાઈ મુનશીને, એજો ધારામખા માટે ચૂંટાયા તે નિમિત્ત, પાન ગુલાબ આપવાને એકલા થયા છિયે એ સુભગ કર્તવ્યમા મ્હારા ફાળો આપવા માટે હું અહિં જોભોલું મ્હારા અર્પેલા ગુલાબમાં સુગન્ધ-તુલસી સુદમ જણાય તો તે ઉપરથી જ હેની કીમત આકવાની નથી. લખકલ્યાં મૌરમ કરતાં સુદમ સુગન્ધને હું તો વધારે કીમતી ગણું છું. મ્હારા અર્પેલાં ગુલાબમાં કંટક હશે ? હું કેમ કહી મકું ? કંટક હશે તો બનશે તેટલા જેવી કાઢીને, આગળના ટેરવાને ઇંચ કર્યા વિના અમુક દિશાતુ અમરણ કરાવે, એમ હું માયતી લઈગ.

આજથી થોડા દિવસ ઉપર એક જણે મુનશીને કહ્યું : “ મુનશી ! તમારી ફોટો નક્કી છે; તમારો સિતારો ચઢતો છે ! ”—આ વાણીમા મનને અંગ કેટલો છે તે તપાસવાને નહિં એશિયો. Astrology જ્યોતિષના ફાલેશ

લાગ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારો માણસ હું નથી. તેથી સિતારો ચઢતો કે આયમતો જેવા વચનો-ને ગાહુ મૂલ્યવાન હું ગણુનો નથી. મહાકવિ (મહાકવિ નહિં કહું, હવે તો મહાકવિ ગાહુ થઈ ગયાછે; કવિ) શેક્સ્પીયરે પોતાના અનેક નાટકોમા ગૂઢ તરન એક એ બનાવ્યું છે કે મનુષ્ય પોતે પોતાનો ભાગ્યવિધાના છે. આ દષ્ટિથી ભાઈ મુનશીના વિજયને માટે મિતારા-ને યશ આપવાને અન્ધે હેમની ભાગ્યવિધાન-ની શક્તિને કારણભૂત માનુ છું આરમ્ભમા મેં જોતારેલા કવિ શેક્સ્પીયરના વચનનું પ્રત્યક્ષીકરણ આજ અહિં થાયછે. આ પર્વતી માટે પ્રયામ કરવો કે નહિં ? એ પ્રશ્ન ભાઈ મુનશીની આગળ ખડો થતા, એક દિવસે નિર્ણય નક્કીગતો થશે; પણ બીજો જ દિવસે વિચાર અન્ધો, પ્રયામ આરમ્ભો, પૂર જોમમા મોટર લંકારી શેક્સ્પીયરે કરેલા બોધનો, અચિન્નિત જ, લાભ લેઈને ભાગ્યવિધાનની કળા મફતવાને માર્ગે ચલાવી.

અલખન, આ ભાગ્યવિધાનની શક્તિના ઉપર એકલાર મૂકીને પરગ વિધાનાનું વિચ્છેદન કરવું એમ હું તો નહિં જ કહી મકું. પરતુ માનવજાતમા મ આત્મક બળ મેં છે આત્મ-બળ અને પ્રભુની પ્રેરક શક્તિ એ મેં બળોનો મુખ્ય સંયોગ થતાં નિજ્ય ફોજે. આ મુસયોગ ભાઈ મુનશીના જાનમા એકથી અધિક પ્રમંજોમા થયોછે એ મર્વને અપ્પ જણાય એમ છે ના જણાય હેની વાન માત્ર એક છે. એ મેં બળોમાથી આત્મબળને જ સાધક ગણુકું, બીજાને વીમરી જવું—એ ભય. આશા છે કે ભાઈ મુનશી આ બધને જોટો પાડશે એજો એમ નહિં માનતા હોય કે પ્રભુ એ તો જગત અને જીવનથી બહાર એક ખૂણે જોમારી મૂકેલું સૂતાનું પૂતળું છે. જીવન-

ના દરેક પ્રસંગમાં ગૂઢ સહકારી એ પરમમિત્ર, આપણે હેને દેખિયે કે ન દેખિયે તોપણ, આપણી સાથે ચાલતો જ રહેછે.

આટલું પથ્ય સત્ય લાર્ડ મુનશી પોતાના હૃદયમા સંઘરી રાખશે તો હેમને ઉપરાઉપરી મળેલા જગમગના વિજયોથી એઓ મદમત ના જનતાં મુનિનીન હૃદયવૃત્તિ ધારણ કરશે. Nothing succeeds like success, એટલે કે success begets success, વિજય જેની વિજયી વસ્તુ ખીજ નથી, વિજયમાથી નવા નવા વિજય ફળેછે, એ સત્યને ખોટું પાડનાર મદ્દત્તિ છે; સાચું પાડનાર વિનય અને શાન્ત વિચાર-શક્તિ છે. લાર્ડ મુનશીએ સાહિત્યક્ષેત્રમા, અત્યાર સૂધીમાં અદ્ભુત વિજય મેળવ્યોછે, હેમાં જે કંઈ જનતા આપી હશે તે હેમના ધાધળિયા, મોટર ગારીના વેગથી ચાલનારા, વંટેળિયાના ધસારાવાળા, લક્ષણને લીધે જ. એ લક્ષણને પરિણામે 'સાહિત્યક' જે રાચમકાર-જનક પ્રયોગ, અથવા કાકને વૈધવ્ય આપવાનાં કે દોહિત્રીને પૌત્રી કહેવાના, રમૂજ વાણીસ્ખલનો પ્રગટ થયાછે. પોતાની મૂલ્ય-વતી ધનર શક્તિના જોર ઉપર રહીને આ પ્રકારની ક્ષતિઓનો અનાદર કરવો તે અગિય જ છે. આ અગ્રિય સત્ય બોલવા માટે હું ક્ષમા માગું?—ના. લાર્ડ મુનશી મ્હારું હૃદય જાણેછે. હેમના ઉપરની મમતા જ અત્યારે મ્હને પ્રેરેછે, અને તેથી જ હું કહું છું કે વેગથી દોડવાનો ખેત્ર દમેશાં જીત આપતો નથી; વચમાં દોડર ખાઈને પડ્યા, તો winning post (સરતમાં જીતવાના સ્વમ્ભ) આગળ ખીમ્મ કોઈ જ પહોંચી જશે. એટલું જ નહિ. જે નવીન પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં લાર્ડ મુનશી પ્રવેશ કરેછે ત્યાં brilliancy ચળકાટ, કરતાં

ગમ્ભીર ચિન્તાન અને વર્તનની કીમત અને ઉપયોગિતા વધારે છે આ ઉપરાંત એક વાતનું ભાઈ મુનશીને સ્મરણ કરાવું? જે નવી પડતી: એઓએ પ્રાપ્ત કરીછે તે સાધ્ય વસ્તુ તરીકે ગણવાની નથી, સાધનરૂપ છે, લોકસેવા અને લોકહિતને સારું સાધનરૂપ છે.

એક ખીજ વાત, લાર્ડ મુનશીને મ્હોં vote આપ્યો તે પછી એક વિવક્ષણ વૃત્તિ મ્હને, થઈ હતી; એમ થયું હતું કે મુનશી આ વખત હારે તો તેમના હૃદયગુણના હિત માટે મારું. ઉપરાઉપરી વિજયથી છટ્ટી નહિં જવાય; ભક્તો પ્રભુ પાસે સુખને બદલે દુઃખ માગેછે તે ન્યાયે આશ્વતિ સ્પુરી. પરંતુ એમ પાછું મનમા આવ્યું કે લાર્ડ મુનશીની ચારિત્ર્યની રિચરતાને શા માટે અન્યાય આપવો? વિજયપરંપરા પ્રાપ્ત થવા છતાં મદ્દહીન સમતોલતા રાખવાની શક્તિ હેમને પ્રભુ શા માટે ના અર્પે? આ વિચારથી આ વિજયને હું અભિનંદન આપતાં અચકાઈશ નહિં.

ભાઈ મુનશીએ ખાનગી વાતચીતમા એમ ઇશારો કાંઈક કર્યો હતો કે Politics માં હું પ્રવેશ કરું છું એટલે હવે સાહિત્યમાથી મ્હારે ખસી જવું પડશે.—આમ થશે તો સાહિત્યને કેટલી ક્ષતિ થશે હેનો લાર્ડ મુનશીએ વિચાર કર્યો જાણુનો નથી. તેમ જ પોતાની અનેકા-વધાની શક્તિનું પણ પોતે વિસ્મરણ કરેછે. આપણે સર્વે એક દિવસ થઈ હેમને આમ્રદથી કહીશું કે ભણે નવાં ક્ષેત્રમાં ન્યૂનો, પણ ખિચારા સાહિત્યક્ષેત્રનો ત્યાગ તો ના જ કરશે. એ માથે એટલું પણ હેમને સ્મરણ કરાવવું પડશે કે સરસ્વતીદેવી પોતાના લકનો-ને સ્કેજમાં ન્હાશી જવા દેતી નથી; અન્ય ક્ષેત્રમાં ચિરચાથી વિજય નથી, ચિરચાથી પ્રવૃત્તિપ્રસંગ હોતા નથી; સરસ્વતી દેવીની

સેવામાં સનાતન આનન્દવિહાર છે, મટલીન વિદ્યાસ છે, સુલભ પરિમલ પ્રસરાવતી જન-સેવા છે. આ વાનવું વિસ્મરણ બાઈ મુનશી નહિ જ કરે એમ ધૃષ્ટીશું:—આટલા અન્તઃકરણના ઉદ્દગાર કરીને છેવટે ભાઈ મુનશીને ખરા હૃદયની શુભેચ્છા, ઉત્તરોત્તર વિજય-વૃદ્ધિની આશિષો, દર્શાવીને હું કહીશ કે એક જ જીવનમંત્ર ભાઈ મુનશી પોતાના હૃદયમાં સ્વરૂપે ફેરી રાખો: તે આટલો જ:

હૃલ્લપાન થવી નવ મત્ત થડ ।

હુસમાં પ્રમુને નન દોષ દડ ॥

તે પછી સંસદના હુંક વખત ઉપરજ ધક્કા સઘ્ય પ્રે. ગુલબગાહ નેપીએ અભિનંદન આપતાં જણાવ્યું:

મને સંસદના સભાસદ થયાને દશ તો થે માસજ થયા છે, તેટલામાં તેના સઘ્ય તરીકે આમ બોલવાનો પ્રસંગ આવતાં મારી સ્થિતિ ધણી કફોડી થઈ છે. ધણા લોકો મને પુછશે કે પ્રોફેસર વાડીઆને મદદ કરનાર તરીકે મારાથી રા. મુનશીને અભિનંદન કેમ અપાય? પણ સંસદના પ્રમુખને અભિનંદન આપતાં સંસદના એક સઘ્યને સંકોચ શા માટે થવો જોઈએ? વળી રા. મુનશી ધારાસભાના સઘ્ય ચુંટાયા તેમા મને તો ખાસ આનંદ એ ચાય છે કે તેમાંથી તેમણે હાલ સુધી જે સાહિત્ય મર્મવ્યુ છે, તેના વિકાસનાં સાધનો તેમને પ્રાપ્ત થશે. તેમનાં લખાણોમાં ગુજરાતના આધુનિક, રાજકીય અને આર્થિક જીવનનાં તત્ત્વોની સમાવેશના અત્યાર સુધી આવેલી નહીં, એ એક પ્રકારની ઉણપ હતી તે હવે દૂર થશે, અને હવેથી તેમની બેબિની દ્વારા ગુજરાતનું સર્વદેશીય તાદરૂપ જીવન આવેખજે એવી આપણે આશા રાખીશું. રાજકીય ક્ષેત્ર-માંથીજ હવે તેમને આ પ્રકારની પ્રેરણા અને

સાધનો મળી રહેશે.

મને ણીજી પણ આનંદનું કારણ એ લાગે છે કે છેલ્લા એક વર્ષમાં રા. મુનશીની ફોટોની એક પરંપરા ચાલી આવે છે, તેમાં આ એક ધણી અગવતી અને ચિરસ્થાયી અસર કરનારી ફોટો થઈ છે. તેઓ દીર્ઘાયુ થઈને ગુજરાતની સેવા કરો એવી આપણી સૌની આશા અને પ્રાર્થના છે.

તે પછી મેળાવડાના પ્રમુખ પ્રે. લાહે આપેનું બાવણું આ અંકમાં અન્વય રચે પ્રગટ કર્યું છે.

તે પછી રા. મુનશીએ અભિનંદનો સ્વીકારતાં જણાવ્યું કે: અંગ્રેજમાં એક સૂત્ર છે કે Speech is silver, silence is gold—‘વાચા રૂપેરી છે, માન મુવર્ણ છે. અને જ્યારે મનનાણુ મિત્રો આવે સ્નેહ દર્શાવે ત્યારે મુનશી તે સૌજન્યનો એજ સિદ્ધાંત લાગુ પાડી શક્ય પણ પ્રજાસિકાબદ્ધ થઈ હું એ શબ્દ ઉચ્ચારવાની દીમત કરું છું.’

અત્યારે મારે માટે જે માયાનર્મી પચતો ઉચ્ચાર્યો છે તે માટે મારી અત્યારની કુપ્રમ્દ દશામાં હું પુરેપુરો આભાર માની શકું એમ નથી. આજે મારા મિત્રોની કેટલાએ દિવમેગી મખન મહેનત, ચારે તરફથી વર્ષતાં અભિનંદનો; મિત્રો અને મહુમેગીઓના અ નિઘ્યે રજેલી ફેનેહ સંમેલનનોની પર પરા; મારામાં શ્રદ્ધા દર્શાવતા મંદેશાઓ,—આ બધાં મને મુઠવે છે. પોતાના સ્નેહબીના ભારથી મારું અતર દમાવે છે, અને મારી અશક્તિનું મને તીવ્ર ભાન કરાવે છે. હું નથી જાનત્રદ કે નથી અનુભવત્રદ; મેં નથી રાજકીય જીવનના તપ આચર્યો ને નથી અડગ સેવાનાં સમન્ગણો જોદાં. મારી નિર્મલતાના ભાનથી કાપતા મેં તો માત્ર રૂપમાં મેષવાની મોજ માંધી છે; અને કોઈ કોઈ વખત શબ્દોમાં, કનંબમાં કે સંસ્થાસ્થે તેનો અદર્પણ મૂર્તિમાન કરવાના નંના

પ્રયત્નો કર્યા છે; અને છતાં આટલો બધો વિશ્વાસ અને આટલો બધો સ્નેહ વહોરવાની ભાવકર જવાબદારી મારે માથે કેમ આવી પડી?

જ્યારથી ધારાસભામાં જવાની ઉમેદવારી કરવાનો આરંભ મેં કર્યો ત્યારથી મને એક પ્રશ્ન થાય છે: “શું હું આ હાથપણબધું પગલું લઉં છું?” નાનપણથી સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વદ્વાયતા મારી મન-સહિષ્ણામાં રમ્યા કરતાં હતાં. અને અરવિંદ બાલુની નવરાષ્ટ્રીયતાના ઘોષના ચારે તરફ પડ્યા પડ્યા હતા ત્યારથી કે કે ઉત્સાહ મેં અનુભવ્યો હતા, અને પ્રજાનો ઉત્સાહ તોળવાના ભગીરથ પ્રયત્નો જ્યારે જ્યારે થતા હતા ત્યારે તેમાં એક નિર્માલ્ય ગોપીની માફક લાકડી ટેકવી હતી. પણ ૧૯૨૦ થી અશક્ત આદર્શોથી ભસ્ત બનેલા રાજકીય જીવનમાં રસનો ન સ્પર્શ થાયો મેં જાહેર જીવનની પ્રવૃત્તિ છોડી દીધી, અને સાહિત્યની સેવામાં ધંધામાંથી ચોરસો વખત ગાળવો શરૂ કર્યો. શબ્દશ્લોકોના સાક્ષાત્કાર મારે મન પરબલ પ્રાપ્તિ થી વધારે આકર્ષક છે. એ આકર્ષણથી હું તણાવો.

૧૯૨૨ માં સાહિત્ય સંસદ સ્થપાઈ; અને ‘ગુજરાત’ પ્રગટ થયું. પાંચ વરસ જીવંતોતામાં વહી ગયાં. જ્યારથી સાહિત્ય સંસદ સ્થપાઈ ત્યારથી તેની સેવા, અને તેના વડે ગુજરાતની સેવા એ મારું એક પરમ ધ્યેય થઈ રહ્યું છે.

સ્વચ્છ સભાઓના સભ્યોના સંસ્કાર, તેના વિકાસ માટે પ્રયાસો અને તેના આદર્શોની સેવામાં કેટલાએ ઉત્સાહબર્ધા, આનંદમય દિવસો મેં ગાળ્યા છે અને આ મમયમાં જાંગન અગવડ, અંગત શોક કે અતાપ દૂર કેલી-મેં સંસદની પ્રતિષ્ઠાને શક્તિ વધારવા માટે બન્યું તે કયું છે.

સંસદ સ્થપાઈ તે પહેલાં મેં એક સંસ્થાનો આદર્શ સ્થાપ્યો હતો. અને તે આદર્શ મનિમાન કરવાનો તેમાં પ્રયાસ હતો. ગુજરાતી જુના સાહિત્યની અતિરે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ આંકણી,

સાહિત્યમાં સર્વદેશીય રસદર્શનને રસસર્જનના અધિકારની સિદ્ધિ, સાહિત્યની પુનર્જીવતા; ગુજરાતની અસ્મિતાનો વિકાસ; અર્ચાચીનતાના આત્માનું દર્શન; અને જીવન અને માનવતાની પ્રથમ ભાવનાઓનો પ્રચાર-આ સંસદની મહત્ત્વાકાંક્ષી નેમ હતી તે છે. અને આપણે યોગ્ય છીએ છતાં મહેનતથી અને ઉત્સાહથી તેને પુરી પાડવા મથ્યા છીએ.

હવે આ પ્રવૃત્તિ મારે ગૌણ ગણવી પડશે. જે સર્વમાહી ઉત્સાહ હતો, તેને માગ માર્ગદર્શનનું સ્વરૂપ લેતું પડશે. આ વિચારે મારું હૃયું ખિન્ન થાય છે. અને સવાલ ઉભો થાય છે કે હું આ હાથપણ કરું છું? પણ ખિન્ન હૃદયે પણ નવર આગળ દેખાતું કર્તવ્ય મારે તો કર્યા જવું પડશે.

હવે સંસદનો ભાર તમારે માથે વધશે. જે જવાબાઓ આપણે એતાવી છે તે રખે યુગાદ જાય, તેનાં તેજ રખે આજ્ઞાં થાય, તેના પ્રતાપ રખે ધરે એ ચિંતા હવે તમારી વધશે. અસિદ્ધાંતોએ થયું એમાં આપણને કે નહીં નથી; પણ રાખવેલા અંગારાને જેમ તેમ રાખવામાં મને મોટા દેખાતી નથી. સાચવવી તો ધૂનથી સતત ઉત્તેજના યત્નકેડના હૃદયવાહનની પ્રયત્ન જવાબાઓ; તેમાંજ માનવતા છે; તેમાંજ કર્તવ્યનિષ્ઠા છે. સંસદના સભ્યો! એ કામ તમારું છે-હવે એ તમારે ઉપાડવું પડશે.

ફરીથી એકવાર તમારો બંધનો અંતઃસંસ્કૃત પૂર્વક આભાર માનવાની રજા લઉં છું.

છેવટે રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈએ પ્રમુખનો આભાર માનવાની દરખાસ્ત સુકનાં પ્રસંગ અનુસાર દુક વિચેચન કર્યું હતું, અને એ દરખાસ્તને સંસદના નવાજ યથેચ્છા સભ્ય અને ‘ગુજરાત’ના ઉપનંદી રા. દવાશંકર મ. બેટ્ટે ટેકા આપતાં દરખાસ્ત ફરીકારવામાં આવી હતી. તે પછી પાનચુવાળ સભ્યને ગેળાપડો વિમર્શિત થયો હતો.

રા. રા. કનૈયાલાલ ભા. મુનશીને

સાહિત્ય સંસદ તરફથી અભિનંદન

અ. ગુણાલ ત. શાહનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ*

સત્રારીઓ અને સફિનો !

આ પ્રસંગે પ્રમુખપદના યોગ્ય કર્તવ્યનો મારે ધરાવત એક તૃતીયાથ, કે પછી કદાચ બે તૃતીયાંશ; જેટલો ભંગ કરવો પડશે. અપણે અ.જે એક હાસના કાવદાના હીમાયતી અને હવે પછી કાવદાના ધડનારને અભિનંદન આપવા મળ્યા છીએ; એટલે સભાના પ્રમુખને લાગુ પડતા ધારાના અસિખિત નિયમનો ભંગ કરી શરૂઆત કરીએ તો મર્વથા અયોગ્ય નહોં લાગે. કારણમા એટલું જ કે ધારાનો ભંગ થવાથીજ વધારેને વધારાન મળે; એટલું જ નહોં, પણ ઘણીવાર તો ધારાનો ભંગ થાય ત્યારેજ ધારાસભાની પણ આખ ઉપડે. સભાપતિને લાગુ પડના જે ધારાધર્મનો હું ભગ કરવા ઉભો થયો છું તે ગુજરાતી કરતા અંગ્રેજીમા વધારે સારી રીતે કહી શકાય, એટલે આપની રજા માગ્યા વિના કે દરગુજર ચાલા વિના હું

તેનું આપને પુનરભિજન કરાવીશ. પ્રમુખની ફરજ સંક્ષેપમા વર્ણવતાં કોઈ અનામ સૂત્રકારે અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે કે: The duty of a president is to stand up, to speak up, and shout up. હું ઉભો તો 'થયો છું'જ; અને ધુમ્મસી બહુ છુટતી નથી, એટલે પ્રથમ તૃતીયાંશમાં કર્તવ્ય-સિદ્ધ થઈ ચુક્યો સમજાવે. બોલવાનો પણ છું જ. કારણ મમદની છાંદગીમા આજ પહેલીજવાર મમદના પ્રમુખ સમાપતિ નથી. એટલે એ તક પણ ગુમાવવી શા માટે? અને સાથે સાથે બે હું એવી ઇચ્છા દર્શાવું કે આવા પ્રસંગ અનેકવાર આવે, તો આજના અભિનંદનીય મગ્ય જેટલોજ તેમા મારે પણ સ્વાર્થ હોવાથી મારી સહૃદયતા પર કોઈને શકે આવશેજ નહોં. સંસદના અગ્રણીપર અવતરણ કે અપહરણ, કે ગામડી ભાષામા કહીએ તો ચોરીના, એટલીવાર અક્ષેપ કરવામા આવે

* તા. ૧૫-૪-૨૬ ના રોજ 'વનિતા વિશ્રામ હેલ્થ', મુંબઈમાં, સાહિત્ય સંસદના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને માનિક ધારાસભાના સ્વયં ચુંટાઈ, સંસદના સભ્યોએ અભિનંદન આપ્યું તે પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન.

અસંદના સભ્યો પણ તેના કેટલેક અંશે
 યોગ્ય બોગબનનાનાજ સમક્ષના કર્મની તુલના
 ત્ય કે તે ન્યાયે ગેરવ્યાજની નહીં લાગે.
 કેટલે બે વૃત્તિયાશ ફેનફ્યુ થઈ ચુક્યો. બાકી
 રહ્યું shap cap એની પણ વધી રહે છે,
 પણ તે-અન્યરે જોજો.

પ્રમુખના એક ખીમ કર્તવ્ય વિભાગનો
 પણ મારે ભગ કરવો પડશે. પ્રમુખ મામાન્યત
 સભાના મૌથી અગત્યના મહેમાનની ઓળખાણ
 કરાવે સાહિત્ય મસન્મારા મુનશીને મહેમાન
 ગણાય કે આ મેળાવડો કનુભાઈની ઓળખાણ
 કરાવવાનો નથી એટલે એ કર્તવ્યનો વિચાર
 કરવાની પણ અગત્ય નથી સંમત તરફથી
 કનુભાઈને અભિનંદન આપવાનો આ
 પ્રસંગ છે, અને તેમા આયાર અગાઉના બોલ-
 નાર સમયોચિત એટલું જોશી ચુક્યા છે, કે
 માટે એમા વધારે કરવાની જરૂર રહેતી નથી
 કનુભાઈ માથે મારી મૈત્રી એટલી જુની છે-
 બાણીની છે-કે એમને આ પ્રસંગે અભિનંદન
 આપવામા મારે ફાળો છે એમ
 કહેવાની પણ જરૂર નથી અને બાકી તો
 માણુમનુ કામ જાનેજ માણુમની કદર કરાવે,
 અને અભિનંદ આપાવે છે. પાંચ ચાકનાડીઆ
 જેટલા સ્વરૂપ સમયમા, ધારામલાની ઉમેદવારી
 અને ઉમેદવારીની અવળચળથી સદતઃ બીન-
 વાકેફ છતા, ચારે મમાન શુભના હરીફમા
 વિજય મેળવે, એ મને તો શુ પણ કનુભાઈના
 કદામા કદા દુસ્મનને પણ વિસ્મય પમાડે, અને
 ન છુટકે એમના પ્રતિ માન ઉપજાવે. કનુભાઈ
 ની જીત ફક્ત ૨૩ મનના ધારાથી થઈ
 તેમાજ એમની જીત, અને તેમાજ એમને
 ખામ અભિનંદનુ કારણ છે કારણ ઘોડા દોડે
 ભાજ માત્ર કાનસુરીઆ જેટલો ફેર પડે; ઘોડા
 અને ખચ્ચ દોડે તોજ વધારે મોટો ફેર પડવો

મંભલે મુખાઇ યુનીનર્મિટીની આ છેલ્લી વરણી
 કેવળ મુનશીની જીત માટે નહીં, પણ ખીજ
 અનેક રીતે બાણવાજોગ હતી. ખામ કરીને
 ઉમેદવારોએ જે રીતે આ વખતની ચુંટણી માટે
 લઘત કરી હતી તે બહુજ પ્રશંસનીય છે. ઉમેદવારો
 તમામ વિદ્વાન તેમજ ગૃહસ્થ હતા, અને
 એમનો એકપણ પોતાની ગૃહસ્થાઇ લઘાઇમા પણ
 વીમગી ગએવ નહોતો મારી બાણમા એક ઉમેદ-
 વારને તેના કોઇ જાન ભાનુએ એમ કહ્યું કે
 'હું મન આપના માટે મુનશીની ગાડીમા આવીશ
 પણ મન તો તમને જ આપીશ' જનાખમા તે
 ઉમેદવારે જણાવ્યું કે "લાઇ મુનશીને વચન
 આપી વિશ્વાસવાનની આ બાજુ રચો છો, તો
 મારી શી ખાત્રી કે જેવટમા તમે ગમે પણ
 એમજ ખાતલ નહીં કરો. મને તમારો મત
 ના જોઇએ." જે આ પ્રમાણે લઘતો થાય, જે
 ઉમેદવારો પોતે તેમજ પોતાના મતદારો વિદ્વાન
 તેમજ ગૃહસ્થ છે એ બુધ્ધી ન જાય, જે બહુર જાન
 ની આવી કસોટીમા સૌજન્ય ન ચુકાય, તો
 પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રના ભાવિ માટે જરૂર મારી
 આજા રાખી શકાય

કહેવાની અગત્ય નથી કે એ
 સૌજન્યમા કનુભાઈનો પણ મગીન
 ફાળો છે, અને તેથી આ સસદને પરીક્ષણ
 પણ આ રદ માનવાને જોર કારણ મળે છે.
 મહેનત કેવળ કનુભાઈની એકલાની; લઘતો
 તમામ પ્રયામ અને ખર્ચ એમનો એકવાનો,
 માર્ગરચના પણ એમનીજ. છતા આખગના
 વિજયમા અસદને ખાતે ભાગ રાખવાની વ્યવહાર
 બુદ્ધિ વણિક અને અર્થશાસ્ત્રી વિના કોને સુઝે !
 તમારી લઘનના સૌજન્યમા સસદના મસ્કાર
 ફિરજનો આવિર્ભાવ છે; તમારા કાર્યક્રમમા
 અસદની સદાએ સહાનુજીત છે, તમારી ફતેહ
 અને ચઢતીમા અમ તો આંખે ભાગ છે એની
 સંમત સમસ્તવતીથી ખત્રી આપવા ઉપરાત,

કનુભાઈ, તમને બીજું અભિનંદન પણ શું આપીએ ? •

મી. મુનશીના વિજયમા એમણે રથાપેન આ સમયેના ભાગ રાખું છું એટલે આ ટાકણે મંમદના આદેશનું પણ કે દિગ્દર્શન કરાવવું મંતર અરથાને નહીં ગણાય માહિત્યમંમદનું મૂલ કર્તવ્ય માહિત્યને લગતું, અથવા વધારે વિશાસ દ્રષ્ટિએ તેમણે તો માનસિક અસ્થિના વિકસાવના પુરતું. તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ અવશ્ય ઉદ્ભવે કે મંત્રકારી માહિત્યના ઉદ્ધાર કે મંત્રકારી છનનના વિકાસ માથે ધારામભાના મંમદન ને શો મંમદ હોઈ શકે ? ખામ કળીને અતિમર્યાદિન ગતિતયાળી આપણી પ્રાનિય ધારાસભામા એવું કયું કર્મદેન હોઈ શકે કે જેમા આપણા જેની મંમદાને રમ પડે કે સ્વાર્થ રહે ? મે આગળ કહ્યું તેમ આપણી આ સંસદ અને તેની કૃતિ પ્રતિ ધણાએ વિકાસ નજરે જોય છે. આપણા પ્રમુખપર ધણીએ વાર અપદરણના તહોમન મુકામા આવે છે. ત્યારે શું કનુભાઈ એ ધારામભામા જવાની મંમદા ઉદાસી છે, તે શું અથસ્તામિતના કાયદમા અપદરણ કરનારને મુગમના થાય એવા મુગારા વધારા મટે કે ? મુનશીનો મેકીયલેવી સાથે અપદ મુકામયો થએવો હલુ મેં માલજ્યો નથી, પણ એમના કૃત્ય પર ધણાને એ એવા ઉદ્ધાર કાટતા માલજ્યા છે કે જેથી એ મુકામયો જરૂર પાદ આવે. એવો મુકામયો કરનાર મેં ઉપર પ્રયોજન મુચ્ચું તે માની ખેમે નહીં માટે કહેનાની ગમગીની માથે ફગ પડે છે, કે અથસ્તામિતના કાયદા પર હાથ નાખનાનો મુગાઈની પ્રાતિક ધારામભાને અધિકાર નથી. અગત કાયદા (Personal Law) અને વિશેષતઃ લગ્ન કે વારમા મંમદી કાયદામા પણ (મુનશીનું વીન

મુનશી સીવાય બીજા મે આજ પહેલા અનેક-વાર કરી ચુક્યા છે તે જણો છો કે ?) એ મંમદાને ફેરફાર કરના મત્તા નથી, — સીવાય કે તે લગ્ન પર Laccha નો કર નાખી શકે, અને વારમાપર વારમાવેરો વધારી શકે. પણ એ જ ને મુનશીને અગત લાભકારી તો નહીંજ ફલી શકાય કનુભાઈને અગત સ્વાર્થ હોય એવો બીજો કોઈ પણ કાયદો મુગાઈ ધારામભાની સત્તા મર્યાદામા મને તો મળતો નથી. એટલે અગત સ્વાર્થનો આશ્રે મેનવો હોય તો વગર પાયાની ધમારત-અતરીક્ષ આનામ—ખાધના પકશે માત્ર એકજ બહાનું મળવે છે, પ્રધાનપદ મટે મુનશીનો લોભ પુગાર થયાં મિના માની લો તો પણ અત્યારે તો ત્યાં પણ કોઈ જમ્યા ખાતી જણાતી નથી, અને ખાતી થતા સભર પણ દેખાતો નથી; એટલે એ પણ કેમ કહેવાય ?

ત્યારે મુનશીનું આપણી ધારામભામા સ્થાન કયું ? અને તેમા આપણી આ મસદ ન્યાયસર ભાગ કેમ માગી શકે ? “ ધોકેડુ મોના બગા દે ” એમ કહેવામા તો ખાધ ન રહે, પણ સામો ધણી એમ કરશે કે ? એનો પણ જરા વિચાર તો કર્યો જોઈએ ઇનાકાની ધાગનમા ઉદ્દૃષ્ટ માનનીય મમ્દા છે તેની અવગણના કરી તે ન્યાયની અગમનની અવગા મમ અપગમ ધણી શકાય મુભાગ્યે તજુ તે માટે શિક્ષા કરવા જેટલી સત્તા પ્રાતિક ધાગમભાને અપાઈ નથી. પ્રમખીતિની નજરે જુઓ તો વીવાયનની મર્વશકિતમાન પાર્થમેન્ટ અત્યારે તો ચત્વીં ચેપવીન કે પર્વ વહાઈટ જેની વ્યકિતઓ માથેની તુખનામા પણ બીજે ન મજે આવે એમ લાગે છે. ઉગરણીના પ્રમગે-જેવા કે આયર્થેડને સ્વરાજ આપવાની વેળાએ—તેનો દેખાવ કોઈ સારા સર્કસ જેવો થએલો

મેં જાતે જોયો છે. છતાં પાર્લામેન્ટના માન્યવર સભ્યોની સર્કસના જનવર જોડે જાહેરપણે, સરખામણી કરી તો જરૂર તે ધારાસભાની જગદાદી. તમારી સખ્ત ખબર લે. મુઆઈની ધારાસભાને જ્યાં લગી એની સત્તા આપવામાં નથી આવી-અને મુનશી જેવા ત્યાં જઈ એની સત્તા અખત્યાર કરી ન બેસે-તે દરમિયાન કહી દેવામાં લય નથી કે આજની ધારાસભા કેવળ મીઠ કે મોલી, બાઈટ કે બ્રેડલોની બનેલી નથી. વીલાયતની પાર્લામેન્ટમાં પણ સખ્ત મહાસયો સર્વે તો સર્વશ હોતા નથી; એકે સર્વશપણાનો અને સર્વશક્તિમત્તાનો દાવો જેટલે અંશે બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટ કરે છે તેટલે અંશે ખીજ કોઈ સંસ્થા કરતી નથી. કહે છે કે વિશ્વનાં વિસ્તારમાં એવો કોઈ વિષય નથી કે જે પાર્લામેન્ટમાં કદાપિ ચર્ચવામાં આવ્યોજ નહી હોય. એજેજ ધારાસભાઓ છાતી ડુલાવી કહે છે કે; Parliament can do anything, except making a man a woman and a woman a man." અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓના દક સંબંધી કુબેશ શરૂ થયા પહેલાં, આમાંના પાછલા પદપર હુમલા તો પાર્લામેન્ટે કટલોક અંશે કરેલ છે. હું છુલતો ન હોઉં તો વિવેચક કાયદાની (Interpretation Act) ની એક કલમ મુજબ, જ્યાં આમ વર્ગણી કરી ન હોય ત્યાં Man શબ્દમાં Woman નો પણ સમાવેશ કરવો એવો આદેશ છે. સંયુક્ત પાર્લામેન્ટનો વિચાર અજગો કરી, માત્ર તેના સભ્યોનો વ્યક્તિગત ખ્યાલ કરીએ તો તેમના અને તેમના અગ્રણી નાયકોના સર્વશપણા સંબંધી જરૂર સદેહ થાય. લોડ પાલમરટનને એકવાર મંત્રીમંડળ સંયોજવાનું હતું; તે માટે તેણે પોતાના બધા સંગાથી-ગોની ખાનગી સભા બોલાવી, અને તેમાં

રાજવહીવટનાં ભુલં ભુલં ખાતાની વહેચણી કરવા માંડી. બધાં ખાતાં કોઈ કોઈએ લઈ લીધાં. પણ સંસ્થાનખાતું (Colonial office) કોઈ લેવા ઇચ્છતો ન હતો; એટલે એ નામદાર મુખ્ય પ્રધાન સાથે એ ખાતું પણ ચલાવવા કેશુન થયા. જ્યારે તેના ખીજ સંગાથીઓ વીલાય થયા ત્યારે પોતાના ખાનગી મંત્રીને બોલાવી પાલમરટન સાહેબે, હુનીઆના એક મોટા નકશા લણી આંગળી કરી કહ્યું: "John I point me out the damned places on the map!" જ્યાં અગ્રણી નાયકશ્વરોડું રાન આવા પ્રકારનું હોય, ત્યાં નાના સુના આસામીનું પુછવું શું? પાર્લામેન્ટ રાજકારભારની નિરીક્ષા કરે છે-એમ કહેવાય છે; અને તે નિરીક્ષાનો મુખ્ય માર્ગ: પ્રત્નોત્તર. પણ એ પ્રત્નોત્તર પાર્લામેન્ટમાં કેમ કંવામાં આવે છે તેનો પણ એક દાખવો જાણવા જેવો છે, અને પાર્લામેન્ટની પ્રગતિ પર પ્રકાશ પાડનાર છે. ગઈ સદીની આખરના દાયકામાં એક ખાનખાનાન નખીરો લવિષ્યનો ડાયુક-આમની સમામાં ઉપમંત્રી તરીકે બીરાજતો હતો. તે નામવરને પાર્લામેન્ટના પ્રત્યેક દિવસમાં જો કોઈ પણ ભાગ ખાસ અણુગમનો હોય તો તે દરરોજ ૪૫) મીનીટ પ્રત્નોત્તર માટે રાખેલ છે તે હતી, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને વધારાના અણુચારેલા પ્રશ્નની પળ તો એને મન ગુળા-શયન રૂપ હતી. એટલે એમણે એવો નિયમ ધડાયો કે જ્યારે ન છુટકે પ્રત્નોત્તર ના સમયમાં તેમને હાજરી આપવી પડે ત્યારે શીરસ્તેદાર તૈઆર કરેલા લેખિત જવાબ વાંચી જાય; અને ભોગે જોગે જો કોઈ વધારાનો સવાલ પુછે તો અચુક જવાબ આપવો કે "આ પ્રશ્ન સંબંધી મને અગાઉથી ચેતવણી મળેલી નોંધએ " આ એમના જવાબથી ખીજઅત્રા પાર્લામેન્ટના કોઈ દીખળા-

અથવા મુનશીના શબ્દમાં કદીએ તો
 ડીકાબોર-અબ્યોએ; "સરન બકવાનું" શરુ
 ક્યું" કે ગમે તેવો રપ્ટ અને પાધરો પ્રશ્ન
 વધારાના સવાલ તરીકે એ નામદારને પુછવામાં
 આવે, તો પણ તેનો ઉત્તર તો રાખેતાનોજ
 મળે. એક દિવસ આ શરત રમનાર સંબોમાં-
 ના એકે એક તદ્દન સહેજે સવાલ અગાઉથી
 ચેતવણી આપીને પુછ્યો. ડ્યુક સાહેબ શીરસેદારે
 તૈયાર કરેલા જગ્યા કડકડાટ વાંચી ગયા. ડીકા
 બોર ભાઈ વળી ઉભા થયા; ગંભીર સ્વરે,
 નિષ્પેદ વદને વધારાનો પ્રશ્ન કર્યો; "Does the
 Rt. Hon. Gentleman intend his
 answer to be taken in the affir-
 mative or in the negative" આખો સભા.
 નિઃશબ્દ થઈ ઉત્તર સાંભળવા તત્પર બની.
 પ્રશ્ન બહુજ સરળ હતો, -સરળ દેખાતો હતો.
 પણ ઉંડાં જળ અવાજ ન કરે એ ડ્યુક સાહેબ
 ભયંકરતા દત્તા. સવાલ સરળ દેખાય છે એટલે
 એમાં કે' ઉંડી જળ હોય તો ! એક પણ
 વિચાર કરી ડ્યુક સાહેબે તેટલેજ કાવકે મેંચે-
 'I must have notice of this question'
 ઉત્તર વાળ્યો: આવા નમુના આપણી ધારા
 સભામાં પણ દરો, અને છે, -એ કે મુનશી
 ઉપરના બીજા કાંઈ ધારાસભાના સભ્ય અહીં
 હાજર હોય તો તેમણે પોતાને આ ઉદાહરણ
 અપવાદ રૂપ સમજ લેવા એમ મારી વીનંતી છે.
 પોતાને તો સૌએ સદા અપવાદનું સમજવા
 એમ હું સલાહ આપુ છું. મને તો એક એવા
 પણ નેનાતો જન અનુસર છે કે જે નામદારને
 ત્રણ ત્રણ વર્ષ સગી ધારાસભામાં રહેવા છતાં,
 પ્રાંતિક વિષયો ક્યા અને મધ્યસ્થ સરકારના
 કાંઈ, -જકાનખાનું કેની સત્તામાં અને આજકારી
 ખાનું કેના અધિકારમાં-નેનું પણ ભાન નહોતું !
 બીજા એક મોટા પ્રશ્નના પ્રતિનિધિ તેમજ

સરકારી અમલદાર માટે કહેવાય છે કે તેઓ
 સાહેબ પછાત પડેલા અધ્યાક્ષણ વર્ગને જેમ
 અને તેમ આગળ આણવાની ઉત્કૃષ્ટતામાં, યુની-
 વર્સિટીના ફેલોની બીન પગારી જગ્યા માટે પણ
 બે કાંઈ નામસૂચન ઉપર યા નીચેથી
 કરવામાં આવે, તો એકજ શ્રેણી
 ભરતા "Why not a man-
 Brahmin in this post?" એક વાર
 એક ફેલોની જગ્યા ખાલી પડી, તે માટે
 સેન્ટ ડેવીપર્સ કોલેજના હાલના અધિનાયકનું
 નામ સૂચવવામાં આવ્યું. તેમને માટે એ નામદારે
 ઉપસેજ સવાલ શ્રેણી ભરતાં પુછ્યો. જગ્યામાં
 આ-સેસર સાહેબના ખાનગી મંત્રીએ લખેલું
 કહેવાય છે કે ત્યાં સુધી એ સાહેબ જાણે
 છે અને માને છે ત્યાં સગી સરકાર પાકરી સાહેબ
 અધ્યાક્ષણ છે !

આની પરિસ્થિતિમાં કનુભાઈનું સ્થાન કદપણ
 મુરકેલ નથી. કહેવાય છે કે કાંચેણુ નાટકે રમ્ય
 હું તેમાં સુધારો કરી ઉમેરું છું' સમાચારુ કનુમંદ:
 એટલે અપભ્રંસમાં કનુભાઈ. કનુભાઈનું
 નાનું માપ કરવાની કું ધૂપ્ટના કરીશ નહીં.
 એમને કદાચ અનુભવની ઓછ દરો; પણ
 ઉત્સાહ તો અપ્રતિમ છે. એમણે કદાચ
 કાકલકનું બળ નહીં હોય, તો પણ ઉદા મહેતા
 જેટલી જગ તો જરૂર દરો. રાજપુતની અનુવિધ
 સામગ્રીમાં-સામ, દામ, દંડ અને બેદમ્પતી-બેદ
 બુદ્ધિ diplomacy કદાચ કમની હોય; તો
 પણ તે, ખોડતો એ સામ બુદ્ધિથી જરૂર
 પ્રતિષ્ઠા કરી શકશે. એમને સરવતીની મહેર
 છે; લક્ષ્મી તેમજ લીલાની લહેર છે એટલે મર-
 કારી લાંચથી કે પ્રપંચથી લોભાદે જાપ કે
 લોભાઈ કે પ્રતિષ્ઠાની બની જાય એ તો રજાને
 પણ બીનિ રાખશે મા. પ્રગ્નના પ્રતિનિધિઓનું
 નેતા પદ આજની ધારાસભામાં વજુ ખાલી છે.

તેમ, સંધારો આપ્યો. પછી બંનેએ મળી આયરીશમેનને પુછ્યું. “Pat, what would you have been had you not been born an Irishman?” પેટે પણ વાર માયુ ખંજવાળી ઉતર દીધો. “I would have been ashamed of myself.” આ માત્ર મગ્નક નથી પણ રંગેરંગ ઉલરાતા ધ્વજધ્વજના સ્વદેશપ્રેમના ઉદ્દગાર છે. આપણો દેશ પણ મોટે ભાગે આયરીશ પરિસ્થિતિમાં છે. અને તેથી ઇસ્ત. કુદરતી થાય છે કે આપણા દેશમાં પણ મૌને આવે સ્વદેશપ્રેમ પ્રગટે. અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્થાનિક તેમજ વડી ધારા-સલાના મલાસદાને. લોકીદુસ્થાનનો અમલદારવર્ગ આપણા રાષ્ટ્રીય આશય અને ઉમેદોની નાખતી કરવામાં દારી કરવામાં, આક્રી નથી રાખતો. પાશ્ચાત્ય દેશો શ્રીમાન, શુદ્ધિમાન પ્રગતિ માન દશે. તેથી શું? લોક પછાત દશે; લીલી સંસ્કૃતિ અધરાધ અને વીસરાધ ગદ્ય દશે. પણ તેથી શું? ભુગોળ અને ખગોળ વિદ્યાનો આ એક નાનો અરખો પાઠ કદીએ ભુલશે મા, કે આપણુ-ને આજ ગત્રિ ગમે તેટલી અધિકારમય, ઘોર, અને બીલામણી લાગે, પણ આખરે સૂર્ય જ્યારે ઉગશે ત્યારે પૂર્વમાજ ઉગવાનો.

એ માદ હું આ પ્રસંગે દેવડાવું છું તેમાં આપણા આ ઉગતા સૂર્યની ખુલામત સમજશે મા. પણ આપણુ સર્વને નીરાશ થતા, નિઃસત્ત બનતા અટકાવવા, અને દેશોદ્ધારના પ્રયાસમાં ચોળડવાની મારી પ્રેરણા સમજવળે. આજ કનુભાષનો વારો છે; કાલ આપણુ સર્વને તે લલાવો મળે. જ્યારે એ લલાવો મેળવવા આપણે ભાગ્યશાળી બનીએ, જનસેવાની પરમાર્થ યાત્રા કરવાની તક સાંપડે; અર્જુન, અશોક અકબરના આ અર્ખંડ ભારતવર્ષની છર્ણુ અને નિઃસ્નેજ સ્મરેલી શહેનશાત પુનઃ સજ્જન કરી તેનો જયોતિર્ધ્વજ પુનઃ દેશોદ્ધાર કરવાય વારો આવે ત્યારે આજના માત્ર ક્ષણિક દુર્ભાગ્યથી નિસ્તેજ અને નીરાશ બની, આપણે અટકી ન જોરીએ તે મારેજ કહું છું.

અને છેવટમાં કનુભાષને સંપૂર્ણ ફતેહ ઇસ્તી. અને સાથે લીલાબહેનનો પણ એ ફતેહમાં ફાળો કલ્પન કરી, આપણી આ સાહિત્ય સંસદ, પાંચ વર્ષનું બાળક છતાં પણ દેશોદ્ધારના ઉગ્રકાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપશે-જરૂર આપશે-સંગીનપણે આપશે, એવી ભાષા મુનશીને નહીં પણ સંસદના સ્નેહી તેમજ સ્પર્ધા સર્વને ખાત્રી આપું છું.

લગવાન બુદ્ધ

જેમની જ્યંતી વૈશાખી પૂર્ણિમાના રોજ ઉજવાઈ હતી.

ભારતમાતા અને શિવાજી મહારાજ

“એક દિવસ સહ્યાદ્રિ ગુંગેથી એક વીર ઉતરી આવ્યો;” દેવીએ આગળ ચલાવ્યું; “અનેક અંતરયો ભેદી તું મને મળ્યો. તેની તીક્ષ્ણ આંખો તિરસ્કારમાં ફાડી તેણે મને કં કં કહ્યું; ‘મા! મા! તને શરમ આવે છે? તું અપ્રતિમ એવા તારા પ્રાણની વાટ બેવાનું વીસરી આ કુદ્ર વિદ્વાસમાં બેલાન બની ગઈ છે? તું આમ તેને વીસરશે તો અમે તેને કેમ શોધીશું? તેનાં સ્મરણે કેમ સતેજ રાખીશું? અંબા! તું પણ તારું ગૌરવ ને તારા ટેક વીસરી ગઈ? અમારું શું થશે?’

‘બેટા!’ હુઃખાર્ત હૃદયે મેં કહ્યું; ‘બધા મને ભુલ્યા તો પછી હું મારી જાતને ભુલું એમાં શી નવાઈ?’ ‘હું તને નહીં ભુલવા કે નહીં ભુલાવા દઉં’ શંકરના અવતાર સરખો તે ઉચ્ચ વીર બોલ્યો ‘મને પિતાની એંધાણી ને તારી આશિષ આપ હું જઈને તારા ને અમારા પ્રાણનો પત્તો મેળવી આપીશ.’

કૃતરા હૈયે મેં તેને આશિષ આપી, ને મારા પ્રાણનાં સ્મરણ ચિન્હોની ‘ભવાની’ ઘડી મેં તેને સોંપી; ને જન્માનાની બાહોજલાલી ભુલી હું પહાસમની વાટ બેવા લાગી.”

—‘સ્વપ્રકાશ: પ્રકરણ ૧; ‘જાતની આત્મકથા’માંથી.’

પમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે

શ્રી કાશ્યપ મિત્રની દિગ્ગતિ

શ્રીયુત પ્રદ્યાભાષ આણંદ આચાર્ય

તરફથી સવિનય સમ્મન લે.

ગુજરાત]

શિવાજી મહારાજ [વૈશાખ. ૧૯૮૩

જેમની ત્રિશુભદ્રી જયંતી આખા હાંમા
તા ૩૭ મે ૧૯૨૭ ના રોજ ઉજવાયા આવી હતી.

ચીનગારી

લેખક :

સા. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

(ગાય : ભોમીઆ—ત્રિતાલ).

ચરણુ તુજ પડું રે, હરિ ! ધાર હવે મુજ કર રે !
શરણુ તુજ વડું રે, હરિ ! પાર ઉતાર સમર રે !—(ધ્રુવ)

નિશ્ચિતિ દિવ્ય પ્રકાશ પ્રજ્વળતા
પલકે તુજ જગપાટ :
એકજ તુજ ચીનગારી માટે
ભેઈ સદા મેં વાટ : ચરણુ તુજ પડું રે૦

સુરને શોધી, સોમે શોધી,
શોધી તારક દીપ ;
બાગત શોધી, સ્વપ્ને શોધી—
હતી સદાએ સમીપ !—ચરણુ તુજ પડું રે૦

મગનગુહા ને ઉર ઉર અમકે
કોટિકિરણુ ખગોત :
તુજ સદેશ અલખ જગ ભરતી
રજરજમાં તે ન્યોત : ચરણુ તુજ પડું રે૦

ભેતાં ભેતાં ઝાંખ પડી ને
હં કાયાં ઉર ને ન :
વીનળી પડી ને થયો કડાકો,
અજળ અલખની ચેત !—ચરણુ તુજ પડું રે૦

અસત્યના પ્રયોગો

[એક લેખકની આત્મકથા.]

લેખક :
રા. હુકયોગી

ચિત્રકાર :
શ્રી. જગમોહન મીસ્ત્રી

૧

વિદ્યુતનું અજળ બળ જે તરવારે તેજોદીપ અને પોતીદીપના આધારે છે; તેમ આ જગતનું અસ્તિત્વ પણ સત્ય અને અસત્યના તત્ત્વોના આધારે છે. ગાંધીજી જેવા જમજરે ‘સત્યના પ્રયોગો’ લખે તેમાં કૃંજ નથી, ‘અસત્યના પ્રયોગો’ એથીએ વિશેષ રસીલા હોવા જોઈએ—અને આ છેજ એમ મારે અધીન મત છે. માટેજ આ લેખકને લખવાનું અને વાચકને વાચવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે.

કામને અંગે મારે દર અઠવાડીએ મુંબાઈ જવાનું થાય છે અને તે વખતે કેટલાક વિદ્યાર્થી મિત્રોને ત્યાં બાયખલામાં ઉતરું છું. હીરાલાલની જોડેની ઓરડીમાં કનૈયાલાલ જોધી નામના એક ગૃહસ્થ રહે છે જેમનો ધધો હાલમાં ધી બાયખલા મેથોડીસ્ટ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં છોડારા છોકરીઓ ભણાવવાનો અને ભવિષ્યમાં નર્સીનજેવીના કાંઈ અજળ ચમત્કારથી (ચાર પગ પુંછડીવાળા અજળ ચમત્કાર મહાલક્ષ્મી પર જોયા છે ને ? તે,) પૈસા હાથ લાગે તો વીલાયત જઈ આવી માથે સાહેબની ટોપી મુકી રોલ્સ રોયસમાં ખેસી હાથ કોર્ટમાં ખેરીરટરી કરવા જવાનો છે ।

ખરું પુછાવો તો આમાં નવું કંઈ નથી. આજે થઈ કલાસમાં મારુંગા જતાં મારા તમારા જેવા પાસેથી માગીને ‘ડેલી મેલ’ના વાંચનારા પણ અવતી કાલે ફરટ કલાસ સહુનમાં મીમલાની એસેમ્બલીમાં જનારા કાઉન્સીલર, આજે બીંત ઉપર જનતાન અને એગ્રીકલ્ચરની જાહેર ખજર ચીતરી સાંજે બાર આના કમાનાર પણ કાલે તાજમહાલ હોટલની અગાસી પર ખેસી અદ્ભુત દરીઆઈ દરુપો આલેખનાર મહાન ચિત્રકાર, આજે “ સોજ વરસની સતી ને સાઠ વરસનો પતિ, મુંબાઈની રોહાણી, ધી ન્યુ ફ્રેનોગ્રાફ ગાયનમાળા ભાગ ૧ થી ૧૦ કો’મત માત્ર ચાર આના જોવાને મફત છે ” વગેરે વગેરેના લખી છપાવી, આગળાડીમાં વેચનારા પણ આવતી કાલે સરસ્વતીચંદ્રને જીલાલે એવી મહાન નવલકથાના લેખક થવાનાં સ્વપ્નો જોનારા—પેલ્મેનીઝમના અજ્યાસીઓ દુનીઆના દરેક શહેરમાં દરેક ભાડુવી મકાનના ત્રીજે માળે છેલ્લી ઓરડીમાં ક્યાં નથી હોતા ?

લાદ્રપદ મહીનાની એક બીની સવારે હું .

આન્ટરેડ સ્ટેશને ઉતરી હંમેશની માફક ધીન્સુ
ધખ્ન સાઉદ કમાલ પાશા ગુલીસ્તાં નં. ૨ માં
ગયો. ત્રીજે માળે સામાજ્ય મારતર સાહેબ મળ્યા

ધાર્યું કે જરૂર શનિવારે એરેન્જ વીલીઅમ
(જુઓ લખપતીની રેસ ટીપ્સ કીમત માત્ર
ચાર આના) પહેલો આવ્યો લાગે છે અને

જો મારતરનું મગજ ખસી ગયું છે-
એરેન્જ વીલીઅમ, ઇતિહાસ
શોખીન મારતરનો ફેવરીટ ઘોડો
હતો.

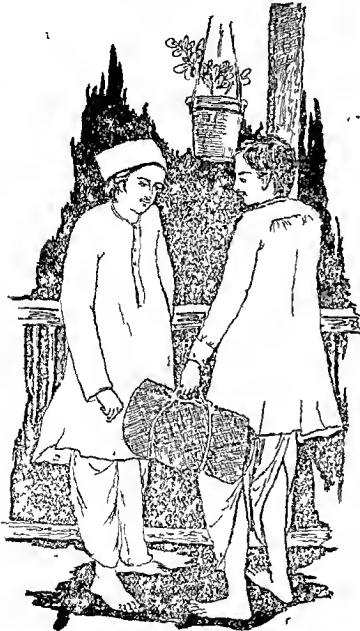
એટલામાં હીરાલાલની રૂમ
નજીક આવી પહોંચ્યા અને સામાન
અંદર મુકી ફરી નમસ્કાર કરી મારતર
આહ્વા ગયા. મને આશ્ચર્ય થયુંને
સવાલભરી નજરે હીરાલાલ તરફ
જોતાં તે ખડ ખડ હસી પડ્યો.

ગમે તેમ હો, પણ મને તો
લાગે છે કે, દુનીયા આખી એકજ
પ્રકારના માણસોની બનેલી છે.
સ્વપ્ને જોનાર મારતરને મારા મિત્રો
હમે છે અને પોતેજ દેડકાં કથુતર,
અજરોઆં અને મુડકાં ચીરે છે અને
તેથી જીવતા જાગતાં (કસોરો
ફાનનાં વિચાર કરું છું ત્યારે જાગતાં
લખતાં કમ્પ અચકાય છે; પણ મારા
એક ગાકટર મિત્રે ઓપરેશન વખતે
એક પટાણને કસોરો ફામ આપવા-
મા લુલ કરેલી તે જરાબર ઓપરેશન-
ની અધવચ કસોરો ફામ ઉતરી જવા-
થી ઉભી થએલી ગંબીર છતાં
હાસ્યરપદ પરિસ્થિતિ યાદ આવે છે.)
માણસો અને તેમનાં ખીરસાં
ચીંગવાની અભિલાષા રાખે છે ત્યારે
મને તેમના પ્રત્યે હસવું આવે છે.

ધીમે ધીમે હીરાલાલે અધી વાત

સામાજ્ય મારતર સાહેબ મળ્યા અને ઘણાજ આદરપૂર્વક નમસ્કાર
કરી મારા હાથમાંથી બેગ અને હોલ્ડોલ લઈ લીધાં.

અને ઘણાજ આદરપૂર્વક નમસ્કાર કરી મારા પછી. તેણે અને ખીજ એક મિત્રે મારતરના નજીક
હાથમાંથી બેગ અને હોલ્ડોલ લઈ લીધાં. મેં બેજમાં ઉતાર્યું હતું કે હું એક “મોટો માણસ” છું;

અને સાથે એક અન્નજો લેખક પણ હું. અને જુદાં જુદાં માસિકામાં
અને દૈનિકામાં મુજરાતી અને અંગ્રેજી લેખો અને વાર્તાઓ જુદાં જુદાં
તખ્તલુસથી લખું છું.
બોળા બીચારા ભારતરે
આ બધુંજ માન્યું હતું
અને હવે હીરાલાલનું કહેવું
એમ હતું કે મારે આ દેશ
(તેમનો માંડેલો) ચાલુજ

રાખવો અને
ગધેડા પર બેસી
ગામમાં નીકળ્યા
તો ઘેર આવીને
જ ઉતરવું.
સલાહ આપવી
જેટલી સહેલી
હતી તેટલીજ
અમલમાં મુકવી
મુશ્કેલ હતી અને
સલાહ આપ નાર
તે અને ગધેડા પર
બેસવાનું મારે
પણ વિચાર
કરતાં મમળાયું
કે ગધેડા પર
બેસવાનું તો
ક્યારનુંએ મારી
બધું પહેલાં થઈ
મુકયું હતું એટલે
પછી ગામ વચ્ચે
ઊતરવા કરતાં
ઘેર આવવામાં-
જ મેં હદાપણ બેયું.

થોડી વાર પછી હું જોરડીમાં એકલો હતો
ત્યારે માસ્તર ધીમી પગલે કોઠા નવોડા પહેલીજ

માસ્તર ધીમી પગલે કોઠા નવોડા પહેલીજ રાત્રિ પતિના શયનગૃહમાં પ્રવેશ
કરે તેમ અચકતા અચકતા અંદર આવ્યા

રાત્રિ પતિના શયન ગૃહમાં પ્રવેશ કરે તેમ અચ-
કતા અચકતા અંદર આવ્યા અને સાધારણ
અમર અંતર પુછ્યા પછી એક વીનંતી કરવા

રજા માગી.

“સુખેથી કહો !” મહાન પુરુષની ગંભીર-રાધથી મેં કહ્યું.

“મારે આપનો પરિચય વધારવો છે.” માસ્તરના અભિલાષ ચંદ્રના એક અંખા કિરણે મારા અંતરપટ પર પ્રકાશ ફેંકવાનું શરુ કર્યું.

“ઘણાજ આનંદની વાત.” મેં પણ સત્વર માસ્તરના આત્માનો કબજો સ્વીકાર્યો.

શરુઆતમાં આડી અવળી દેશની અને પરદેશની; સાહિત્યની ને રાજકારણની, અર્થ-શાસ્ત્ર ને સુદીવાદની; પ્રજાની ને પ્રજાના નેતાઓની વાતો કરી. દેશપરદેશના રીતરીવાજો અને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની વર્તણૂક વીશે; અને ડો. ટાગોરના છેલ્લા મીનના પ્રવાસ વીશે પણ વાતો ચાલી.

સાંથી અચાનક અમે કુદા. રા. કનૈયાલાલ મુનશીની નવલકથાઓ અને એમના કાક પાત્રની રચના વીશે ચર્ચા થઇ.

હું આ બધીએ બાબતોમાં એક મહાન પુરુષને છાજતી હૃદયની ઉદારતાથી (જે તિરસ્કારને કથા ખાઇ અતિ શ્રીમંત માણસ ગરીબ ને વધુ સંધુ અજ આપે છે-તેવી ઉદારતાથી)-ના, જરાક મહેરબાનીના અંશ ઉતારી એમની સાથે વાત કરતો. જરાક હસતાં માસ્તર સાહેબ પાણીથીએ પાતળા થઇ જતા. ને સામા નમસ્કાર કરી અતિ વિનીત ભાવે, બીજો પ્રશ્ન પુછતા.

રા. મુનશીની નવલકથાઓમાંથી ચર્ચાપત્રો ઉપર ઉતરી પડ્યા અને આખરે ડરતાં ડરતાં માસ્તરે પુછી નાખ્યું.

“આપ ક્યા ક્યા માસિકોમાં લખો છો ? ‘ગુજરાત’માં તો લખતાજ હશે ? અને ‘સાહિત્ય’માં ? તક મળતાજ માસ્તરે સવાલો-

ની જાણે મશીનગન મારી તરફ તાકીને ચાલુ કરી.

“આજ કામ હું ગુજરાતી બહુ લખતો નથી. ‘ગુજરાત’ અને ‘સાહિત્ય’માં તો થોડું ઘણું લખું છું.”

“‘ગુજરાત’માં આપ ક્યા તખલ્લુસ નીચે લખો છો ? ખાસ હરકત ન હોય તો જણાવશો ?”

“‘ગુજરાત’ અને ‘સાહિત્ય’ બેઉમાં હું ધૂમકેતુના તખલ્લુસથી લખું છું.” મેં ફેંકવી શરુ કરી.

“શું ધૂમકેતુ આપજ કે ? વાહ કેવી આનંદની વાત ! ‘સાહિત્ય’માંના પેલા સુંદર લેખ ત્યારે બધા આપનાજ કે ?”

મારી વાદસક્રિતને મેં કરી પણ એ લેખ (ક્યા ? જોણે વાંચ્યું હોય તે જાણે ને ?) કેમ કર્યાં વાદ આવેજ નહીં. આખરે હોંમતપૂર્વક કહ્યું : “હા. તમને પસંદ આવ્યા ? કોઇ કોઇ વખત એકજ માસિકમાં બેલેખો અગરવાતાંઓ આપવાની હોય ત્યારે એક નીચે ધૂમકેતુ અને બીજા નીચે રા. દધીય લખું છું.” કીકાની માને જરા વાંચવાનો શોખ એટલે વખતે નજર પડી ગઇ હોય ને જે કે વાદ રહી ગયું હોય તે પરથી ફેંકવા માંડ્યું. ને જુકું બોલવાજ બેઠા ત્યારે થોડું બોલવામાં શો ફાયદો ?

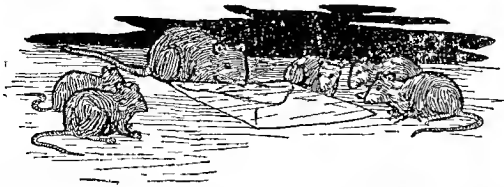
“એ....એ....મ ત્યારે તો વળી ત્યાગ ઉપરનો પેલો ચમત્કારી લેખ પણ આપનોજ. એ લેખ તો આપને લાયકજ છે.” ખાદીના મારા પહેરણ અને અમદાવાદી છુટ*ની આરપાર શોભતા મારા પગ તરફ જવથી માસ્તર સાહેબના મનની વાતને જાણે ટેકો ન મળ્યો હોય !

“આપ ‘સુંદરી સુખોધ’માં લખો છો કે ?”

[વધુ માટે જુઓ. પૃષ્ઠ ૨૦૩]

* “અમદાવાદી છુટ”ની હત્પત્તિના ઇતિહાસ વપાસતાં જણાય છે કે સાબરમતીના તટ પર મહાત્મા ગાંધીએ આશ્રમ બાંધે ત્યાર પહેલાં વર્ષોથી ઘવાડા પગ એ નામે ઓળખાતા આવ્યા છે અને એ પ્રયોગને અસહકાર સાથે સંધોડે આડકતરો કે પણ સંજોગ નથી.

—લેખક.

મૂપકેદૂત

જગદેવજી

લેખક :

રા. તનમનીશંકર લાલશંકર શિવ

[મુખાધની એ ખંડની ઓરડીમાં, કુટુંબ સહિત રહેતા યુવાન દંપતીનું શયનમંદિર ધણું મરું પાછલો ખંડ-રસોડું—હોય છે, તેમ અહીં પણ હતું. એવામાં પત્નીનો આ વિરહ ન સહાતાં ઠાણી રાત્રે યુવાન મૂપક (હંદર) સાથે પત્નીને સદેશો મોકલે છે.]

શ્રી મૂપકવાહનાય નમઃ

સ્વપ્ને એ ના કદિ પણ જરી સ્વામિઆજ્ઞા કયાપી;
વ્યાપારી ના, જલું નિગમિયું તો પ્રદેશેજ ક્યાંથી ?
હેયું ઝંખે, પણ પ્રણયિની છે જ સીમતિની ના;
હા, હા ! તોએ વિરહ નશિમે દૂર નિર્ગ્યો યુવાના; ૧

આખો દહાડો ખુબ ઘસરડો તોફારીનો કર્યો, ને
થેરે આવ્યો પણ વડિલથી છે વિરાઠ પ્રિયારે !
ગાળ્યા ખીલ યુગસમ તણે દૂર કંઞાક કેમે;
આશા કેરું પ્રિયમિલનનું પુટીયું કિણું સારે. ૨

હિંગો લાં તો ફરી જલદમા નષ્ટ બાલેન્દુ યાય;
આશારશ્મિ થયું નવ ધને સ્વપ્નમાં તેમ હુપ્ત.

ના ઇચ્છેલા, મનમઢી હતી ધારણા એ જરા ના,
તોએ ક્યાંથી શયન સમયે કે અતિથી પધાર્યા. ૮

છુટી તેથી હૃદય દળતી, વજનાપાત જેની
આત્મા, “આજે સુતું અહીં સહુ સાથ તારે” પિતાની.
“હા, હા વહાલી!” ગગણી મનમાં, નાખી નિશ્વાસ ઉઠે,
ઢાંકી ઘેરો તરણ મુખ ત્યાં ઢાળતો આંસુ સુતો. ૪

કપટે પાપે જયમલમ કરી અર્ધ રાત્રિ જ ગાળી,
તોએ એને જરી પણ નહિં મીઠી નિદ્રા આવી.
કે વેળાએ દગ મળી જતાં સ્વદપ્ત તો દે ઉઘાડી
પુષ્પેપુના કુસુમશર શા મત્સરો ડખી ડખી. ૫

રાત્રિ ધીરી ધપતી અતિશે તૂપત મુગેન્દ્ર જેવી;
વાધે વર્ષાકણુ ભરી ભરી વાધુની શિત દહેરી;
એ વર્ષાથી અવયવ ગયાં થીજી સરે સુવાના;
કિંતુ અપે હું કે પ્રિયા-નામ-નિશ્વાસ-માળા. ૬

“આ થંડીમાં મુજની થઇ એ આ વસે, તો મિચારી
તન્નીની એ કયમ કરી જશે બાકીની અર્ધ રાત્રિ ?
છુટી નતુ પ્રતિપળ-યુગે ધૈયે એનું હશે, ને
આશા-તંતુ પણ તુટી જતો ખેચતો પ્રાણુ હોશે.” ૭

એ વિચારે દુઃખી થઇ, પ્રિયાપ્રાણુ ઉગારવાને,
આશાતંતુ સુદૃઢ કરવા ધારી સંદેશથી, એ
શોધે છે કે દૂત, મૂલક ત્યાં આવી સામે જ ઉભા;
હમ્મણ થાતી અફળ કદિએ તિમ આકાંક્ષીની ના. ૮

હવે થેલું મૂવડીપતિના અણેમાં શિર નામી,
અશ્રુકેરી અરખી કરધી અંજલિ પાદ ધોઇ,
“પુષ્પા ભાવે નથી મુજ કને, ભાઇ ! સામગ્રી પુરી;
માની લેજે સહુ;” વદી કરે પ્રેમથી એહ સ્તુતિ. ૯

“ગૌરી સુતુ, ગજવદન એ વિદ્વનાશી પ્રણુ, ને
રિદ્ધિ સિદ્ધિ—સકળ સુખના સ્ત્રોતની-દેવીઓના,
પુણ્યાત્મા ! છે અતિશય તું તો દાસ વહાલો; ચહડીએ
પીઠે તેથી તુજ જ દીનની કપટમાં વહાર ધાતા. ૧૦

“બોલ્યા જ્યારે ગણપતિ અને કાર્તિક સ્વામિજીને
શંભુ, યાત્રા જગની કરશે પામશે પત્નીને તે”;
કાઠી ત્યારે તત્ત મદદથી તાત ગ્રેમી ગણેશે
પૃથ્વી યાત્રા નીજ વણિની આસપાસે ફરીને. ૧૧

“લાડુ રૂપે તુજ ઉંદરમાં બ્રહ્મ આવી વિરાજે,
શ્વ્યાકારે વસન કરી ‘વિશ્વ છે શ્વય સર્વે’
ફહેતો એવું સતન નહી છે, બાઈ! તું બ્રહ્મતાની;
રે અમ્મતાની શિશુ સમ કરે નિત્ય ક્રીડા તથાપિ. ૧૨

“વરતુ કોઈ દ્રવ્ય જ તુજને જગતમાંહિ અલભ્ય;
કાંઈ એવા નથી, તુજથી જે હોય રહેજે અભેદ;
વાસો જ્યાં ના તુજ કુલતથો, કો ન એવો પ્રદેશ;
સ્વેચ્છાગામી ! પછી તુજ પથે હોય શું અંતરાય ? ૧૩

“લેતાં જ્યારે પ્રણયી યુગલો ઉર શું ઉર ચાંપી
ઘેરી નિદ્રા મધુર નિશાથે, તે સમે તું જ જગી,
મારા જેવા દીન વિરહીનું સારવા દૂત-કાર્ય,
પત્ની કેરી હુંક તણ ફરે સંધમી શો સદાય. ૧૪

“આપી હેદય પ્રણય વચનો સુખનો, ગ્રેમી છુટા
ચાતાં; તે એ તક ન અમને આપી, દૈવે વિખુટાં
કાઠાં, તેથી તુજ કારણ હું આજ આજ આવ્યો પ્રિયાને
સંદેશથી પ્રણય વચનો પ્રાણદા ક્ષણવાને. ૧૫

“સંદેશો આ મુજ લઈ જઈ તો દયા ઉર લાવી,
કૃપા મારી પર કરી જરા, મિત્ર ! ઉગાર પ્યારી !
કૂતરી છું ભુલીશ નહીં આ મહેર પ્રાણાંત સુધી :
ચાચું છું હું તુજ પદ પડી આટલું શિરે નામી. ” ૧૬

વાણી એની ગદગદ યદ આટલું બોલનાં, ને
વ્યાપ્યાં અશ્રુકણ મૂક દયા યાયતા દીન નેત્રે;
યાચે કોને નીજ દૂત યત્ના ભાન એ તેનું ભુલ્યોઃ
જે શું તે શું પ્રણયી કરતો માત્ર પ્રેમપ્રલાપો. ૧૭

ખાલી કાંધો નીજ હૃદયનો ઉભરો આંસુથી, ને
જેઘ કુણું મૂર્ષક ઉર, જે લાવજીનું થયું છે,
બોલ્યો, “ માથે તમ પતિ છત્રીમાંહિ બેઠા ગણેશ;
વંદી તેને પછી વિચરજો—માર્ગ નિર્વિઘ્ન થાય. ” ૧૮

“ભાઈ ! તારે અતિશય દૂરે ખંડ ખીજે જવાનું;
વાંકો ચુકો પથ વિકટ છે; પહોંચવું ત્યાં ન સહેલું;
માટે તુંને કથું છું વરણી આદિયા અંત સુધી
તારો માર્ગ, શ્રવણ કરતે શાંતિથી લક્ષ આખી. ” ૧૯

ડાખી બાળુ અતિથી મુજના બહાલી કેરા વિયોગે,
થાક્યા તોએ, ટવળી ટવળી છેક હાવાં ઉંઘ્યા છે;
તેની નીચે પ્રભુ રમરી રમરી તાત સુતા હિડોબે;
જાશે તેથી નહીં જ પથ તે—મગી એ સહેજ જાશે. ૨૦

“મારી નીચે ક્ષય શરીરના પુસ્તકોથી ભરેલું
શોકે રુડું *મુવન રસિલું શારદા દેવી કેરું.
‘સર્વભક્ષી’ તુજ દશનની આંચ એને ન લાગી;
દેખાડે એ અતિશય પ્રીતિ શારદા માટ તારી. ” ૨૧

“તેની નીચે યદ્ય વિચરજો, ભાઈ ! તું છેક ધીરે;
જાગી જાશે રમણી તુજની નાહિ તો ને જ કંઠે
ખાત્રી તારે વિવિધ કરશે વિવ્રમો કેં વિલાસી:
રહેજો છોડી પછી કયમ શકે કામી પ્રેમાદ્ધ ખારી. ” ૨૨

(આ રસિક કાવ્યનો વિરોધ ભાગ આવતા અંકમાં)

* પુસ્તકનું કખાટ.

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી]

રમેશાં. પછી શકટાલ રાજદ્રેપની ઝાલથી દાઝયા; વકનાસની ઈર્ષ્યાથી ધન, માન ને સત્તા ખોષ એકા. તે વખતે પણ રાજની આરાતું સદાએ પાલન કરનાર પિતાની આજ્ઞા તોડી તે ગૌરીને જોવા જતો. પછી યોગનંદે શકટાલ પર મહેર કરી ત્યારથી તેને ગૌરીને મળવાની સરળતા થઈ; અને આખરે હિરણ્યગુપ્ત નરેન્દ્રની આજ્ઞાથી શકટાલે તેને યરણ્યાવવાનું કહ્યું હતું. આ તેની પ્રણયકથા તેને યાદ આવી. હવે એનું મુલગ પરિણામ ક્યારે આવવાનું ?

આગળનું ઉદ્ધાન ઓળંગી, પાવનીઓને સાવધાન રહેવાની આજ્ઞા કરી, મંત્રીભૂમિ આગળથી તે જતો હતો ને પરિચારક મળ્યો.

“ મહારાજ, અમાલ્ય આપને બોલાવે છે.”

“ મંત્રભૂમિમાં છે ? ” તેણે પુછ્યું.

“ હા.”

જે દ્રુલંગ મારી તે મંત્રભૂમિમાં ગયો. એક તરફ મૃગચર્મની શૈથ્યા પર વકનાસ લખકર એકજતામાં ત્રાસ પ્રસારતો ખેડો હતો. તેનો હોઠ આખી સૃષ્ટિ તરફ શાંત તિરસ્કાર બતાવી રહ્યો હતો. ખંડને છેક બીજે છેડે કેટલાક મંત્રીઓ પોતાનું કામ કરતા હતા. સેનાજિતે જઈ અમાલ્યને પ્રશ્નપાત કર્યા.

“ સેનાજિત ! ” ધીમેથી વકનાસે પુછ્યું;

“ બધું કેમ છે ? ”

“ બરોબર છે.”

“ જોજે હાં ! ” મોઢું વાંકું કરી વકનાસે કહ્યું.

“ શીકર નહીં ” સેનાજિતે હસીને કહ્યું.

“ સેનાજિત ! એક બીજી વાત.”

“ શી આજ્ઞા છે ? ”

“ શકટાલને ત્યાં જરા જઈ આવજો.”

સેનાજિતનું હૈયું હરખી ઉઠ્યું. તેના મુખ પર પ્રસરેલો હર્ષ અમાલ્ય નિર્દય તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યા.

“ કેમ ? ”

“ અને ત્યાં તક્ષશીલાનો બ્રાહ્મણ આવ્યો છે—આંહિની જોડે આવ્યો હતો તે. તું તારા લગ્નની તિથિ નહીં કરી આવ. સમજ્યો ? ” વકનાસે હસીને બધાનું શોધી આપ્યું.

“ એ બ્રાહ્મણ કાણ છે ? ”

“ વિષ્ણુગ્રુપ્ત નામ છે. પહેલાં પાટલીપુત્રમાં હતો એમ કહેવાય છે. શકટાલને ઓળખતો હોવો જોઈએ. એના શિષ્ય પણ હોય. સમજ્યો ? સાથે સાથે તારું કામ પણ યશ.”

“ જેવી આજ્ઞા ! ”

“ જો બરોબર સાવધાનતાથી વર્તજો.”

“ મને કેં કહેવું ન પડે. બીજું કે આજ્ઞા ? ”

“ ના.”

સેનાજિત હસ્યો ને પગે લાગી ત્યાંથી નીકળ્યો. શકટાલને ઘેર જવાનો લાકડો મળનાં તે વધારે પ્રવૃત્ત થયો. વધારે પ્રામાણિક જમાનામાં જનમુસ બની સસરાને ત્યાં જનાં સેનાજિત ખંચાત; નંદોના જમાનામાં તેને આ કામ કરતાં કેં વાંધો લાગ્યો નહીં.

હસને મોઢે, ને કુદતે પગે તે રાજગૃહ વટાવી, ઘેરે બેસી પોતાને પ્રાસાદે ગયો. તેના પ્રાસાદ રાજગૃહની હસ્તીશાળાની પડોશમાં, ચોણને તીરે હતો, કુટુંબમાં તે એકલો પોતે હતો; અને ઘણે ભાગે રાજગૃહમાંજ તે રહેતો હતો એટલે તે વિશાલ પ્રાસાદનો પોણો ભાગ અંધ હતો.

એક જટિલ તેના પ્રાસાદની ભીંતે અટ્ટેશી ઉભો હતો.

“ મહારાજ ! મિદ્ધા આપો.”

“લિક્ષા સીવાય ખીજો કેં ધધો ખરો કે ?”
હસીને સેનાજિતે કહ્યું.

“આપને આશીર્વાદ આપવાનો. તમારો
જય છે.”

તોફરોએ ખારણાં ઉઘાડ્યાં ને સેનાજિતની
પાછળ જટિલ અંદર આવ્યો.

“આને લિક્ષા આપ !”

“જેવી આશા.”

સેનાજિત અંદર ચાલી ગયો. ને અનુચરે
જટિલને શુસ્સામાં કહ્યું: “ચોટ, ધધો ને ધારી
નહી—”

જટિલ ખેડો ને અનુચર અંદર ગયો.

સેનાજિતે બખ્તર ઉતાર્યું ને તે ખારીએ
જમને ઉભો.

તેણે નદી તરફથી આવતા રસ્તા ઉપર
નજર નાખી; અને શ્વાસ ધેરી આવનારાંએને
જોઈ રહ્યો. થોડીવારમાં કદપનાએ સૂક્ષ્મ દેહ
ધડ્યો. છટા ભરી ચાલ; નમણું નાક; તેજસ્વી
આંખો; ચમકતું બેઠું; —ને મોહક દષ્ટિ; અને
અદ્ભુત હાસ્ય—તેની કદપનાએ સર્જાવ્યાં.
દરેક રંગીન લુગડાં પર નજર પડતાં, તેનું
હૈયું ઉછળતું...

...તે આવી! એક સખી સાથે હતી.
સેનાજિતનો ગ્રાણુ જાણે તે તરફ ગયો હોય એમ
લાગ્યું. નજર ભરી તે નીહાળી રહ્યો. તેજ
ગૌરી, તેજ ચાલ, તેજ બેઠું!... સેનાજિતના
હૃદય પર આઘાત થયો. આજે ચાલમાં આટલી
ઉતાવળ કેમ? બેઠું આટલું અસ્વસ્થ કેમ? તેણે
ગૌરીનાં નેત્રો તરફ જોયું. તેમાં આવી ઉત્સુકતા
કેમ?

તે ખારી નીચે આવી. નજર મીઠાવવા
સેનાજિત નજર ઠારી રહ્યો. વાતાવરણમાં
અંધકાર પ્રસરવા લાગ્યો. ગૌરી ઉતાવળથી

સખીની જોડે વાત કરતી હતી—ને નજર
મેળવવાની ઉત્કંઠા નહોતી.

સેનાજિતથી ન રહેવાયું. તેણે પુર્ખારો કર્યો.
ગૌરીએ ઉંચું જોયું, ને ઉતાવળથી ચાલી ગઈ.
તે હસી પણ જાણે ન છુટકે. સેનાજિતનો શ્વાસ
રુધિર ગયો. તેના હૃદય પર ભાર આવીને પડ્યો.

ગુંગળાનો ગુંગળાનો તે ચાલી જતી ગૌરીને
જોઈ રહ્યો. પ્રલય ચારે તરફ વીંટાતો હોય
એવું કેંક લાગ્યું. ખારી પર તેણે થોભા દીધા.
કેંક થતું હતું. પ્રિયતમા આવી ને
ગઈ—પણ તેને માટે નહીં. પૂર્ણિમા આવી ને
ગઈ; એના હાથમાં તો અંધારીયું જ રહ્યું.

તેને ગૌરી પાછળ જવાનું મન થયું; ખિન્ન
હૃદયે એ ઘેલછા તેણે દૂર કરી. એનો અનુચર
એને માટે પાટલો મુકી ગયો હતો તેને તેણે જાત.
મારી દૂર કર્યો.

“આનંદ !” તેણે જુમ મારી.

“અનદાતા !” અનુચરે બહારથી જવાબ
આપ્યો.

“જમવાનો વખત થયો કે ?”

“હા. અનદાતા” કહી આનંદ આવ્યો,
ચાલી મુકી અને જતાંજતાં ખારણું બંધ કયું.

સેનાજિતે ખારણાં અંદરથી દીધાં, અને
ખાવાની થાળીનું ઠાંકણું ઉઘાડ્યું; અને અડધું
ખાવાનું ઠાંકણુમાં જુદું કાઢી, ખાણીનું પોતે
ખાઈ ગયો. પછી તેણે હાથ ધોયા; હાથમાં
ઠાંકણું લીધું; અને અંદરનો ખંડ ઉઘાડી તેમાં
ગયો.

અંદરના ખંડમાં જઈ તેણે એક કાકડો
ચેતાવ્યો; અને થાંભલાનું કંકુ ખેંચી ભોંયરાનું
મોં ઉઘાડ્યું; પછી એક હાથમાં કાકડો અને
બીજા હાથમાં ખાવાનું લઈ તે નીચે ઉતર્યો.

નીચે ભોંયરામાં હાંચકા પર એક માથુસ-
સુતો હતો.

જેવા સેનાજિત ઉતર્યો એટલે સુતેલો માથુસ
એકદમ ઉભો થઈ ગયો.

“કોણ છે?”

“કોઈ નહીં એ તો હું” સેનાજિતે કહ્યું.

“શું કામ છે? મારના આવ્યો છે?” તેણે
હસીને પુછ્યું ને એક ડગલું પાછળ હડી પોતાનું
સંરક્ષણ કરવા તત્પર થયો.

“હું ખાવાનું લાવ્યો છું.”

“અંદર ઝેર છે કે?”

“ના.” સેનાજિતે હસીને ઢાંકણ બોંધ પર
મુક્યું.

આ માથુસ સેનાજિત જેટલીજ ઉંમરનો
લાગતો હતો પણ તેનાથી બે મુક હતો હતો.

તે જરાક શ્યામબો હોતો ખરો; અને તેનું
મુખ ભુખથી નિસ્તેજ થયું હતું. છતાં તેજસ્વી
કપાળ, ધારદાર આંખો, ભરાવદાર હોડો, તેના
મુખનો પ્રભાવ દેખાડતાં હતાં. તેના ભરાવદાર
ગુંછળાવાળા વાળ તેના ખભા પર પ્રસરતા હતા.

તેનાં મજબુત ને સ્નાયુઆળાં અંગે તેની
શક્તિ દેખાડતાં હતાં. અને તેનાં કૌમતી અલ-
કારો ને વસ્ત્રો તેની હાલની સ્થિતિ વીશે અન્યથા
ઉત્પન્ન કરતાં હતાં.

તેનો અવાજ મોટો હતો, અને તેમાં થોડીક
મગ્ગક ને થોડીક કડવાશનો રણકો હતો.

“ખાવા બેસશો?” સેનાજિતે કહ્યું.

“હા. પણ વાત તો કર” અજ્ઞાત પુરો
કહ્યું. “નવા ભૂતી શી છે?”

“બધા મજાહમાં છે” સેનાજિતે કહ્યું.

“હવે મને ક્યારે મારી નાખવો છે?”

“અરે એવી વાત શું કરો છો?”

“તારે બીજી વાત. તારા દેવા
કેમ છે?”

“કોણ નરેન્દ્રદેવ?” હસીને સેનાજિતે

“પ્રશ્નમાં છે.”

“ને વક્રનાસ? એનો ઉડીયા હોઠ કેમ

“બંને સારાં છે.”

“તારી ગૌરી કેમ છે?”

“તે પણ સારી છે” હૃદયની
છુપાવી સેનાજિતે કહ્યું.

“સારે કોઈ ખરાબ છે નહીં,
સીવાય.”

“તમને શી ખોટ છે?”

“મને કે’ ખોટ હોય? આ તારા ભોં
માં શી મગ્ગ આવે છે? તું પણ અર્ધ
રહેતો જાની.”

“આજે આંખિ આવ્યો છે” સેના
કહ્યું.

“કોણ?”

“તક્ષશીલાનો યુવરાજ” સેનાજિતે

“હવે મહાદેવી છુટશે.”

“એવું શું બોલો છો?”

“બધા તારા જેવા મૂખ હશે કે રાજ
ને અમરાવતી માને?”

“મહાદેવીને શું દુઃખ છે?”

“એને સુખી તો વુંગ કહે તો. એનું
તો કાલે તક્ષશીલા પહોંચી જાય.”

“એક વાત કહું, આંખિની જોડે
એનો ગુરખધુ આવ્યો છે. તેને રાક્ષસમં
હાથી પર બેસવા દેવાની ના પાડી. રા
મીઞજમાં આવીને તે આઆય’ને લાં ગયો.”

“ કેમ ? ”

“ કહે કે આ ગામમાં બ્રાહ્મણ ચાલીને બપો
તો આચાર્ય શકટાલનાં દર્શન કરવાજ.”

“ સાચાશ ! બ્રાહ્મણ છે ? ” અચાત પુરુષે
એકદમ બેદરકારી છોડી રસ લેવા માંડ્યો.

“ નામ શું ? ”

‘ નામ-વિષ્ણુગુપ્ત. ”

“ વિષ્ણુગુપ્ત ! ” કેદીએ પલવાર વિચાર
કર્યો. તેની આંખો એકદમ ચમકા ઉઠી.

“ કેમ ઓળખો છો ? ”

કેદી હસ્યો. “ હું એટલા બધા વિષ્ણુગુપ્તો-
ને ઓળખું છું કે આ કયો તે કેમ કહેવાય ? પણ
સેનાનિત ! મારું કહ્યું કરશે ? ”

“ શું ? ”

“ મને નાસી જવા દે તો તને જોઈએ તે
આપું. ”

“ નરેન્દ્રદેવની આજ્ઞા મારાથી કેમ ઉલ્લ-
ાસ ? ” સેનાનિતે પુછ્યું.

“ તને શી લાક્ષ્ય આપું ”

“ હું કદી લલચાવાનો નથી. ”

“ ઠીક. તારે તને વગર લલચાવે નાસી
જઈશ. ”

“ તે હું જોઈ લઈશ ”

“ જોજે ” હસીને કેદીએ કહ્યું; “ આવતી
પૂર્ણિમા પહેલાં હું મગધ છોડી જતો રહ્યો
હોઈશ. ”

“ તો હું તમારી પાછળ પકડવા આવી
પહોંચીશ. ” હસીને સેનાનિતે જવાબ પીધો.

“ મેનાજીત ! મને બહાર નીકળવા દે;
પછી જોઈ છું મને કોણ પકડે છે. એ તો
મેનાજી મુરખી નીવડી. ”

જેલરની ઉદારતાથી સેનાનિત કેદીની બહાર
સાંભળી રહ્યો.

“ હવે હું જાઉં છું. ”

“ આવજે. તારા દેવાધિદેવને, વક્રનાસને ને
આંહિને મારા પ્રણામ કહેજે. ને કહેજે કે હું
મગ્નહર્મા છું. ”

“ બીજું કે ? ”

“ ને યાદ રાખજે કે આવતી પૂર્ણિમાએ
હું મગધની બહાર હોઈશ. ”

“ તારું પૂર્ણિમા તો થઈ ગઈ. ”

‘ આવતી પૂર્ણિમા નહીં આવે. ”

મેનાનિત ઢાંકણું લઈ ઉપર ચઢ્યો ને ભોંયરું
દઈ બહાર આવ્યો. કેદીની બહારમાં કે સત્ય
હતું ? હંમેશા તે આમ કહેતો હતો, પણ આ
વખતે તેના અવાજમાં આટલી શ્રદ્ધા કેમ હતી ?
વિષ્ણુગુપ્તનું નામ સાંભળી આ શ્રદ્ધા આવી
હોય એમ લાગ્યું ? આ વિષ્ણુ કોણ હતો ?

તેને એકદમ બધું સમજાયું. એને ગૌરીની
બેદરકારી યાદ આવી... એ જલદીથી જતી
હતી કારણકે તેને ઘેર વિષ્ણુગુપ્ત અતિથિ
આવ્યો હતો. ઇર્ષ્યાના ડામ તેના હૃદયમાં
પડ્યો, ચલચલ્યો. તેની ગૌરી આ બ્રાહ્મણ
પાછળ આટલી ઘેલી થઈ !

એણે વિષ્ણુગુપ્તને કોઈ વૃદ્ધ ધાર્યો હતો;
શું આ માણસ જીવાન હતો ? તે દાંત
પીસતો બહાર આવ્યો; અને વક્રનાસ-
ની આજ્ઞા પ્રમાણે શકટાલને ત્યાં જવાનો તેણે
નિશ્ચય કર્યો. તેનું હૃદય પણ ત્યાં જઈ ગૌરી-
ને અને આ વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું
થયું હતું.

લગ્નનું બગ્ગર

[અનુસંધાન ૫૯ ૧૨૪ થી]

“ત્યારે તમે કોને સારું પુછ્યું હતું ?”
ચંદ્રિકાએ હસવું દાખી અનુસંધાન થઈ પુછ્યું.

“કેમ વળી, અમારા ધરને માટે—પત્નિ-ભાષને માટે.”

“ઓ હો હો હો !” ચંદ્રિકાએ મોટે અવાજે હસી દીધું. તે ઉભી થઈ ગઈ અને બોલી
“ચાળીશ વર્ષના—પાંચ બાળકના પિતા
પત્નિ ભાષ વર; અને સત્તર વર્ષની કુમારી
અછતા વહુ; કેવું સુંદર મિલન ! બેકું તો સારું
શોભે હો” તે ફરી હસી પડી.

“ચાળીશ વર્ષ તે કે બધું થઈ ગયાં ?
લોકો પચાસ વર્ષે પણ પરણે છે. ને છોકરાં તો
હોયજ ને ? તેથી કે પુરુષ પરણે નહીં ?” રતન-
દાસએ દલીલ કરી.

“પરણે” ચંદ્રિકાએ હાવકું મોં રાખી
ઉત્તર આપ્યો: કોઈ આપમેળે ખુશીથી એમને
પરણવા તેઆરથાં તો પણ કોઈ કુમારી કન્યાને
પરણવા માટે પોતે હાથક છે કે નહીં એ વાતનો
એમણે ખુબ વિચાર કરવો જોઈએ.”

“પત્નિભાષમાં હાથકાત શી ઝાંછી છે ?
આવી સારી નોકરી, આટલો મોટો પગાર,
આવું ધર તો શીધું ન જડે.”

“પણ નોકરીને ને પગારને શું કરે ? પરણ-
વાનું પત્નિભાષ સાથે કે નોકરી સાથે ? પગાર
સારો હોય તેથી કે પત્નિભાષની વધ ઝાંછી થઈ ?
એમનાં ગએલાં વર્ષ પાછાં આવ્યાં ? એમની
કરમાતી ભાવનાઓ સચેત બની ?”

“તેમાં શું થયું ?” રતનદાસએ સમજવા
વિનાજ પુછ્યું.

“એજ મોટો વાંધો છે. આજની ભાવના-

ભૂખી છોકરીઓના જીવનમાં કે કે ઉલ્લાસ,
ભિન્નિઓ, આશા ને અભિલાષાઓ હોય; જીવન-
ના કે કે ઉચ્ચ આદર્શો એમણે ધર્યા હોય;
પત્નિભાષના જીવનમાંથી એ બધું ક્યારનું સમી-
ગયું હોય; શંક્યું ન હોય તોએ એમના જીવનના
સિદ્ધિતો જીદાજ હોય; આવાં બે સ્ત્રી પુરુષનો
મેળ કેમ મળે ?”

“મેળ તો મળે એની મેળ. છોકરીઓને
પરણવાનાં તો ઠેકાણાં નથી. આવો સારો વર-
સામો આવે એ તો સદ્ભાગ્ય કહેવાય.” રતન-
દાસએ હાથના ને મોંના ચાળા કરતાં કહ્યું.

“સદ્ભાગ્ય કે કમભાગ્ય એ તો છોકરી ને
તેનાં માથાપ બળે, આપણે કેમ કહી શકીએ ?
છોકરીઓ મોટી થાય તેથી કે તે ગમે ત્યાં પરણી
ન જાય—સમજ્યાં ?”

“નહીં પરણી જાય તો રહેશે એમ ને એમ
ને રખડી જશે. એનાં માથાપ પણ મૂખ્યાં લાગે.
છે. શી સંસારની દશા થવા મેડી છે.”

મુલિની ચોજનામાં આવી અવ્યવસ્થા થતી.
જોઈ એમનું હૈયું રડી ઉઠ્યું. એમણે સાદ્દસાને
છેડતી આંખો લુછી ને ચોળા ચોળા ને રાતી-
કરી. જરાવારે કહ્યું: “એમ તો મારો પત્નિ તો
બીચારો પરણવાની નાજ પાડે છે, પણ મારો
જીવ નથી રહેતો. આટલી બાળક વયમાં બીચારા-
ને આવું દુઃખ પડ્યું તે ક્યાં સુધી ખમ્યાં કરે ?
એનાં છોકરાંને કોણ સાચવે ? એનું વર કોણ
સંભાળે ? એની ખાવા પીવાની સગવડ કોણ
રાખે ? એ માંદો સામે હોય ત્યારે એની સેવા
કોણ કરે ? અને આટલાટણું કમાય તોએ એ
બીચારો આવું બધું ખમ્યાં કરે એ આપણાથી
કેમ સહન થાય ? છતે પૈસે દુઃખ ?” રતન-
દાસએ સખળ કારણો રજુ કર્યાં.

“પ્રસન્નભાભીના જવાથી પત્નિભાષ અતિ-
દુઃખી થયા એ સાચી વાત છે. પંચુ તેમાં પારકી-

છોકરીનો શો શુનહો થયો કે તે એનો ભોગ
અને ? ”

“ જો છોકરી ! હું તારી સાથે તકરાર
કરવા નથી આવી. તારા જેવી તો મેં કે જે બેઠ
નાખી. વિવાહ કેમ કરવા ને ક્યાં કરવા એ
મારે તારી પાસે નથી શીખવું. કાણે પરણવું ને
કાણે ન પરણવું એવા વિચારો કરવાનું તને
સોંપ્યું; મને એવી નકામી માયાદિશ કરવાની
પુરસદ નથી, અને અમને એ પાલકે પણ નહીં ”
રતનદાસ બરાડા પાડતાં ખુબ ગુસ્સાથી બોલ્યાં.

“ ત્યારે તમે શું કરશો ? ” ચંદ્રિકાએ
ધીરા સ્વરે બાણે કરતાં કરતાં પુછ્યું.

રતનદાસએ ધાર્યું કે આખરે પણ આ
છોકરીના પર પોને વિજય મેળવ્યો છે. એના
તોરને ધુળ ભેગો કરવામાં સફળતા મેળવી છે.
વિજયી મુદ્રાથી તેમણે કહ્યું : “ શું કરીશ
એમ ? અરે ! કાત્ર સવારે બીજી સત્તર છોકરી
લઇ આવ્યું; વહુ લાવતાં કેટલી વાર ? પણ
હવે તો તમારા બધાના મમન પર ને એ
છોકરીની જીદ પર અજીતાને લઈં સારેજ
ખરી હુએ જોઈં છું કે છોકરીની જાતને
આવા ચાળા ક્યાં સધી ચાલે છે ! ”

ચંદ્રિકા તિરસ્કારથી આવી નફરતાજી જોઇ
રહી. એનું સ્વમાન, એનું વ્યક્તિત્વ ધરાતુ હોય
એવું હર્ષ થયું. ‘કામાર્ષ’, લગ્ન ને દામ્પસની
કુમળી લાવનાને રતનદાસના શબ્દે શબ્દે ઝેરી
નાગની જેમ ડંશવા મથવા લાગ્યા. રુદિતા યુદ્ધાગી
વાતાવરણમાં અથડાઇને સડી ગર્જેલી આ
સ્ત્રીને એક સચોટ ફટકો મારવાની તેણે
પ્રતિજ્ઞા કરી.

“ ચંદ્રિકા બહેન ઉપર છે ? ” એક પરિ-
ચિત અવાજ સંભળાયો અને ચંદ્રિકા ઉઠીને
નજ એટલામાં અજીતા સાં આવીને ઢીસી
રહી.

રતનદાસ આ નવયુગની છોકરીને જોઇ
રહ્યાં. તેના અંગ પર સોના મોતીના અલંકાર
નહોતા. તેનાં સુરંગી વસ્ત્રોમાં પરદેશીનું
કલંક ન હોતું. તેની સાદાઈમાં ગુજરાતનું
ગૌરવ ઝળકી રહ્યું હતું. સ્ત્રી સુન્દલ માર્દવ એના
મુખ પર છવાયું હતું, તથા રતનદાસને લાગ્યું
કે આ છોકરી જીતવી સહેલી નથી. ઘડી પહેલાંનો
એમનો બધો જુસ્સો ઉતરી ગયો. પણ તોએ
પત્ન્યાઇને પરણવામાં એ છોકરીને શો વાંધો
હોય એ એમને સમજાયું નહીં. પત્ન્યાઇ જેવા
પુરુષ હયાત હોય છતાં આવી સુંદર કન્યા
કુમારી શા માટે રહે ? પત્ન્યાઇના વૈભવ પણ
એને નહીં લક્ષમાવે ! એ વીમાસણમાં પડ્યાં.
જીંદગીમાં કદિ ન પાળેલું એવું જ્ઞાન ધરીને
એ બેસી રહ્યાં.

અજીતા કૂતુહલથી રતનદાસના તરફ જોતી
હતી. આ વિચિત્ર યોગથી ચંદ્રિકા પણ અંતઃ-
વાદ ગઇ. તેણે અજીતાના સામે જોયું, બેઠતી
આંખો મળી, અચાનક ચંદ્રિકાને એક યુક્તિ
સુઝી. તેના મુખ પર મસ્તીમયું હાસ્ય
પથરાયું.

“ રતનદાસ ! હું અજીતા સાથે કેં વાત
કરી આવું હો; એસજે તમારા લાભનીજ
છે. ” એમ કહી ચંદ્રિકા અજીતાનો ‘દાય
પકડીને તેને અદરના ખંડમાં લઇ ગઇ.

આ શાંત ચુપડીડીમાં રતનદાસએ ભારે
ભારે હેરે વીશેક મીનીટ પસાર કરી. વચ્ચે
વચ્ચે બાજુના ખંડમાંથી ચંદ્રિકાનો કે
અજીતાનો સ્વર સંભળાતો, પણ એ સ્વરમાંથી
રતનદાસ કેં જ સાર કાઢી શક્યાં નહીં. જરા
વારે બેઠ પાઠાં આવ્યાં.

“ રતનદાસ ! ” ચંદ્રિકાએ ખંડમાં
દાખલ થતાંજ કહ્યું : “ અજીતાને મેં વાત
કરી એ એમ માને એવી નથી, પણ મેં જાણ

આગ્રહ કર્યો. ધારો કે એ તમારી માંગણી કબુલ રાખે; પંચુ તે પહેલાં એ જે કે શરતો કરે તે તમે પાળો ખરા ? ”

“ શરત ? શાની ? કેવી ? ” રતનદોષએ એક સાથે ત્રણ પ્રશ્ન કર્યા.

“ જુઓને, આવડી મોટી છોકરી અંતરના આકર્ષણ વિના કોઈને પરણવાનું કબુલ તો ન કરે; પતુભાઈની દયાળુનક સ્થિતિ તે તમારી આગ્રહભરી માંગણી જોઈને અમને એમ થાય છે કે તમને છેક નીરાક્ર ન કરવાં. ખરું છે, તમે એ શું કરો ? પતુભાઈ હેરાન થતા તમે જોઈ ન શકો એ અમે સમજીએ છીએ. પણ અજીતા કહે છે કે લગ્ન માટે કબુલત આપતા પહેલાં એ થોડા દિનસતમારે ત્યાં મહેમાન તરીકે આવશે અને પછી જો એને ખાસ વાંધો નહીં હોય તો એ તમારી માંગણી મંજૂર કરશે. ” ચંદ્રિકાએ ગંભીર મોં રાખી કહ્યું.

રતનદોષ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. છોકરીઓ એમ તો સમજી હતી. “ ઓ હો ! એમાં શું ? ભયે ને આવે આવતું હોય એટલા દહાડા. અને ત્યાં રહેવું હોય તોએ એનું જ ઘર છે ને ? આજથી જ આવીને ઘર ને વર ને સુમે ને છોકરા સંભાળી લે તે ખરે જ ના છે ? ” જાણે અજીતા પરણી ગઈ હોય એટલી ચોકકસાઈથી રતનદોષે બોલ્યાં.

વેવાણના ઉમળકાથી થોડીક વધારે વાતચીત કરીને ચાહ પાન લઈ રતનદોષે ઘરખાતાં ઘરખાતાં ઘેર ગયાં.

બીજા દિવસથી અજીતાએ રતનદોષને ત્યાં જવા માંડ્યું. એ રતનદોષને રસોઈમાં મદદ કરતી; છોકરાંને નંવાડતી, ચોટલા વાળતી તેમનાં કપડાં ધોતી; ઘરમાંની વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત ગેઠવી ને પાછી ઘેર આવતી. કોઈક

વાર એ બાળકોને રમાડતી, કદિક તેમને વાર્તાઓ કહેતી, કદિક ગીતો શીખવતી; પણ રતનદોષ સાથે એ ન છુટકાનું બોલતી. ધણીવાર પતુભાઈ હોય ત્યારે રતનદોષ કે જે બહાને ત્યાંથી ચાલ્યાં જતાં, પતુભાઈ પોતે પણ કદિ કદિ એવી તકો શોધતા પણ અજીતા તેજ પળે સાંથી દૂર ચાલી જતી. એક આખું અડવાડીયું આમ પસાર થયું. પણ એ અરસામાં પતુભાઈને તે કદિ મળી નહીં કે મળવાનાં ચિન્હ પણ દર્શાવ્યાં નહીં.

ઘરની તમામ વ્યવસ્થા અજીતા ખુબ ચોકકસાઈથી કરતી. રતનદોષને, પતુભાઈને કે બાળકોને કદિ કોઈ જાતની અગવડ પડતી નહીં. પણ એ બધું તે યત્નવત કરતી, એમાં પ્રાણ ન હોતો. આ મુગા નાટકથી પતુભાઈ ને રતનદોષ મુઝાયાં. આતો જે જ અર્થ તેઓ સમજી શક્યા નહીં.

અજીતાની ધીરજ પણ ખુદી ગઈ હતી. તોફાની ચંદ્રિકાના અનિ આગ્રહથીજ તેણે આ સાદસ ખેડવાનું કબુલ્યું હતું. પણ એ નાટક લખવાનાં એને અત્યંત દુઃખ થતું. આ અસંસ્કારી વાતાવરણમાં એને! જીવ જાણે શું ગળાઈ જતો. એક નિવસ એને વિચાર આવ્યો એ પતુભાઈને પરણે તો ? હાય હાય ! કેવું નિરસ, જડ સમભાવ વિનાનું જીવન ! શી કલ્પના ! એનું અંગે અંગે ધુણ ઉડ્યું.

તે દિવસથી અજીતાએ રતનદોષને ત્યાં જવાનું બંધ કરીયું.

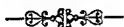
પણ આ વહુ મેળવવાને રતનદોષ તલ પાપડ થઈ રહ્યાં હતાં બધું તો ઠીક પણ કામકાજમાં કેવી હોંશીઆર ! પતુભાઈને તો એના વિનાનું ઘર સતું લાગવા માડ્યું રતનદોષએ અને પતુભાઈએ માની લીધું હતું કે અજીતા વધે જરૂર હો પાડશે.

એક અડવાડીઆ પછી રતનદોષએ પટા-
વાળા સાથે ચાળો ભરી લીલીદ્રાક્ષ, કારસાં ને
ગાંધુ ચંદ્રિકાને ત્યાં મોકલ્યાં. પટાવાળો ખાલી
ચાળો લઇને પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે સાથે-
ચંદ્રિકાની એક ચીકી લેતો આવ્યો હતો.
પતુભાઈએ મોં પરના ભાવ રતનદોષથી છુપા-
વવાનો પ્રયત્ન કરતાં ધડકતે હૈયે ને ધ્રુજતે હાથે
પાટીટ ફેડયું ને ચીકી વાંચી. ચંદ્રિકાએ
લખ્યું હતું કે:

“ અજીતા પતુભાઈ સાથે પરણી શકે.
એમ નથી તેથી અમે ખેડ અત્યંત દીલગીર
છીએ. તમે બધાં માણસ વિના હેરાન ચાઓ
છો એ માટે પણ અમને થણું લાગે છે, પણ

પતુભાઈની રિયતિ, સારી છે એટલે એ અગવડે
તો તમે સહેલાઈથી દૂર કરી શકશો. એમની
બહોળી કમ્પાણીને વાપરનાર કોઈ નથી એ માટે
તમે શોક કરો છો, એ કરતાં પૈસાનો સદુપયોગ
કરી રસોઈ માટે એક બાઈ અને બાળકની
સંભાળ લેવાને માટે એક દાઈ એમ બે પગાર-
દાર માણસો રાખી લેશો તો તમારા ઘરની
વ્યવસ્થા જળવાશે. એટલા ખાતર લગ્ન જેવા
સુકામળ અને પવિત્ર વિષયને છોડવાનું પાપ
પતુભાઈ ન કરે તો સારું એવી મારી એમને.
સુચના છે.”

પતુભાઈ શન્ય વદને ચીકી સાચું જોતા.
જેસી રહ્યા.

ઝાડને નામે ફળ વહેંચાવાનો સમય આલ્યો ગયો!!

જમાનો ટૂંક વિશેષતા-ઉત્તમતા-સગવડતા અને નવિનતા માગે છે.
પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો આહુકો
પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રસંસા કરે છે.
કારણ કોનાથી અજાણ્યું છે??

-- કોહીનુર હલવો --

અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ સર્વથી ચકીયાતો છે, અને એકલા હલવાનાં
બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, દુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.
બાકસ કીંમત: રૂ. ૦), ૦૧, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ સુધી.
બહારગામ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેધર—મુંબાઈ.

નૃત્ય કલા

૭૭૭૭૭૭

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૩ થી)

નેત્ર, શ્રમર, હસ્ત, ચર્ણુ વગેરે આપું અંગ જાણે આપણી સાથે વાતચીત કરી રહ્યું હોય, એમ આપણને લાગે છે.

પણ એવું પ્રાણવાન નૃત્ય દર્શાવવા કાળે નૃત્યકારિનાં હૃદય ખીણેલાં હોવાંજ નોંધએ. ગતિ અને હાવભાવ એ નૃત્યનાં એ મહાન અંગ છે અને તે નૃત્યકારના ખીણેલા હૃદયમાંથીજ ઉદ્ભવે છે.

નૃત્ય અને વેષ

માત્ર શોભા નહીં પણ કાર્યશિલ્પી અર્થે નૃત્યમાં વસ્ત્ર સજ્જાની કળા પોતાનું અમુક સ્થાન ધરાવે છે. ૧-નૃત્ય કરતાં ફાવે અને સગવડ આવે, તેમજ ૨-નૃત્યના વિષયને અનુકૂળ થઈ પડે, એ ઉદ્દેશ અનુમાર પહેરવેશ નૃત્યમાં મુખ્ય ભાવ લેજવે છે.

મસ્તકથી તે ચર્ણુ સુધી લે રે વજનના કપડાઓ પહેરી તેમાં વીંટળાઈ ઝુંગળાઈ નૃત્ય કરવાનો ખ્યાલજ અસંભવિત છે. એ વેળાએ પોષાક મર્યાદિત રીતે મુશોભિત, સરીર પર બેસતો પણ મગવડ લયો અને યોગ્ય સ્થાને ઝુમ્મતો હોવાં નોંધએ. નૃત્યમાં શરીરની હીઝચાલ મોડળા (Free) અને નૈમર્ગિક (Natural) હોવી નોંધએ એટલા માટે અંગ સંકડાઈ જાય એવી રીતનો વસ્ત્રાલંકાર નૃત્ય માટે ન યોગ્યતો છે. તેમજ વળા શારીરિક સંદર્ભને દાકી નાખે, મુકોળ દેવને બેડોળ દર્શાવે, એવા પહોળા-મહોળા અને દીઝા દીઝા ભારે વજનના વસ્ત્રાલંકાર પણ નૃત્ય કાળે નકામાજ છે.

૫

ટુંકમાં નૃત્યના સંબંધમાં પહેરવેશની મર્યાદા એક વા બીજી હદે ધસડાઈ જવી નોંધતી નથી. નૃત્યકલા જાતે નિર્દોષ છે. એમાં પોષાકની સચક નિર્લજ અમર્યાદા લાવી, તેને દોષિત કરવું નોંધવું નથી. પશ્ચિમમાં “ડાન્સિંગ સ્કુટ” રાખનારા ધંધાદારીઓ એ બાબતમાં હદ કુદાવી જાય છે. અને તેથીજ શોભિત નૃત્ય કચવાટ અને તિરરકાર પાત્ર થઈ પડે છે.

કેટલીક પ્રજાઓના નાચોનાં નામ નૃત્ય કરતી વેળાએ તેઓથી પહેરાતાં કેટલાક વસ્ત્રો પરથી પણ પડ્યાં છે. દાખલા તરીકે “Cotillon” નામે ફ્રેંચ નાચ મૂકમાં એક ભરવાડી નાચ છે. ભરવાડણી પોતાનાં ટુંકા ચણીઆ પહેરી એ નાચ નાચતી અને તેમનાં “ટુંકા ચણીઆ” પરથી “Cotillon” નામ ચાલુ થયા પામ્યું.

નૃત્યના પ્રકાર

નૃત્ય એકેક વ્યક્તિ છુટી રહીને, બે વ્યક્તિઓ સાથે મળીને તેમજ અનેક વ્યક્તિઓનાં ઝુંડ બનીને થાય છે. અનેક માણસોના આવા સામટા નાચો અગ્રેજમાં “Ballet-Dance” ના નામે ઓળખાય છે, તેમજ નાચવા માટે રાખેલી યુવતીઓના સમૂહને “Ballet Girls” કહેવામાં આવે છે.

આ બૅલેટ પ્ર-પ્રમાં નાટ્ય તત્ત્વ અને રસ-સ્વરૂપ પ્રમાણબદ્ધ ઓછું હોય છે. નેત્રે એમાં એ કલા, ચતુરાઈ લાલિત્ય દીપ્તી નીકળે છે, પણ એ નાચો જાડુધા આંખોને રીઝવનારા (Decorative) લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરનારા અને મનને ઉપલક્ષીઆ આનંદમાં રમાડનારા હોય છે.

અમુક જાનના નાચોના પ્રકાર ખામ કરીને મોટે લાગે (Acrobatic) હોય છે. એમાં

કસરતને નૃત્યનું પડ ચઢાવેલું હોય છે—કસરતને નજાકતથી મઠી લીધેલી હોય છે, આ માંહેલા કેટલાક નાચોમાં કેક નાટ્ય તરત પણ કાંઈ વાર બેળાએલું દેખાય છે.

આ પછી “કલાસીકલ ડાન્સ” આવે છે. આ નાચો ખરેખર સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. અસલના ગ્રીસ, રોમન, ઇજીપ્ત, હીંદ, જપાન, મેરોકો આદિ દેશોના રહસ્યથી ભરેલા આ નાચો સમજનારા પ્રેક્ષકોની ઉંડી બાવનાઓ પર અસર કરે છે. આ નાચો માત્ર આંખોને ખુશ કરનારા હોતા નથી; પણ મન તથા હૃદયને અચુક લીધવાના હોય છે. આ નાચો પોતાની કુદરતી સાદાઈમાં

શોભતા, અતિ નજાકત ભરી ધીમી કે ઝડપી ગતિમાં વહેતા એટલા તે મોકળા, (Free) મોહક તથા કળાવંત હોય છે, કે વિશ્વવિખ્યાત નૃત્યકારો પાવલોવા, નીચનરકી, કાંસાવીના, મોડ એલન, રથ ડેનીસન, માઇકલ મોર્ફીન; ઇસાડોરા ડન્કન વગેરેએ એ પર શ્રદ્ધા બની પૂર્વના આવા નાચોની અનેક નકલો પોતાના પશ્ચિમના નૃત્યમાં ઉતારી છે. એમાં નાટ્ય તરત, ખારીક અભિનયકળા, ભાવનાદર્શન, વિષયશૂન્ય, મૃદુતા, નજાકત અને દેહલાલિત્યનું સામટું બળ અતિ અસરકારક રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

[આ નૃત્ય કલાનો વધુ રસમય ભાગ આવતા અંકે]

પેશાબના ભયંકર દર્દોની છેલામાં છેલ્લી

અજાયબ શોધ.

“ગોનોકીલર” (રજીસ્ટર્ડ)

પ્રમેહનો ચમત્કારિક ઇલાજ.

વંદો અને ડાકટરોની દવાઓ અને ઇન્જક્શનો લઈને કંટાળી ગયલા હો! આહે તેટલા ભયંકર પ્રમાણમાં આહે તેટલા વરસનો જીનો યા નવો પ્રમેહ, એટલે કે પેશાબ માર્ગે રસી (પર)નું વહેવું તેમાં થતી બળતરા, પેશાબ થોડો તથા અટકીને આવવો, ગુમ ભાગની અદર આવેતો સોજા, તથા થએલો જખમ અને સ્ત્રીઓના ભયંકર પ્રદર અને પેશાબના શોગો વગેરે પેશાબને લમતા સ્ત્રી પુરોનાં જડ કરી એકલાં તમામ દરદોનો જડથી નાશ કરે છે અને સડેલી ધાતુને ચુસારીને ક્ષય અને વધ કરે છે. ૫૦ ગોળીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૩-૦-૦ પી. ગી. જુલું.

એકલા બનાવનાર,

ડા. ડી. એન. જસાણી,

૧૪૦, ગુલાબવાડી, મુંબઈ નં. ૪.

એજન્ટ,

એ. એમ. હક્કર દવાવાળાં,

શ્રીદા બીહારીજી, પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ.

ત્રેત્યુએટ કે ગાંધી ?

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૬]

કેટલાક શિષ્યો ઉમ્મરમાં તેમના સમેતવીઆજ લાગતા. બાંધાના હુટપુટ અને કરડી આંખોના. મકનદાસ જાને વાણીયા, સ્વભાવે ઘેટા જેવા, અને આવડને પોપડીઆ જ્ઞાનવાળા. તેમના ચપ્પરાક શિષ્યો આ બધું પામી ગયા, અને પરિણામે મકનદાસ જ્યાં જ્યાં સ્થાં તેમને નશીબે વર્ગની શાંતિ અસોષ થઈ ઘોંઘાટ ચરુ થવા માંડે. અને આગળ જતાં ગડબડના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય. મકનદાસથી ન રોકાય આ ઘોંઘાટ કે ન દબાવાય આ ગડબડ. તેઓ દાખલામાં હોંશીયાર હતા. તેમને દાખલા શીખવવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું. વિવેચ શુદ્ધ અને તેમાં શીખવનારા મકનદાસ જેવા રસિક પછી પુછ્યું શું ? મકનદાસ યોડ પર લખવા પુક ફેરવે એટલેયથા-વટાણાના છુપા છાંટા પડે. મકનદાસ તો ગમરાવા લાગ્યા. તેમની સ્થિતિ કફોડી થઈ પડી. ન કોઈને કડેવાય કે ન સહેવાય. તેમને વધુ વખત નીશાળમાં ટકવું મુશ્કેલ લાગ્યું. તેમના મનમાં દહેશત પેડી કે આ છુપા છાંટાને બદલે રખેને ઝાપટા પડવા માંડે અને આગળ વધતાં પ્રત્યક્ષાળની જુદી તેમના પર તુટી પડે. આ દહેશતે એમને એટલા તો ગમરાવ્યા કે બીયારા ચોથે દિવસે નિશાળમાં દાખલ પણ ન થઈ શક્યા. ત્રણ દિવસનો પગર દહાં મુકી, મકનદાસ પાછા ઘેર બેઠા.

હવે મકનદાસને મુઠવણ થવા માંડી. ક્યો ધધો કરવો એનીજ ચિંતા થવા લાગી. પાછી નોકરી કાણ જાણે કપારે મળશે અને કેવી મળશે એની ગભરામણ થવા માંડી.

નવરાસનો વખત હોવાથી લો કદામમાં

જોડવા વિચાર થયો. પાસ તો પોતે સપાટાબધ થઈ જાય. પણ દ્યારે પછી વડીલાતની ચરુઆત કરવી પડે. અધિકારીઓ સમક્ષ ઉભા રહી પોતાના મતનું સમર્થન કરવું, સામા પક્ષની દલીલો ઉઠાવવી, અસીલો સાથે સમવાતુસાર, -કોઈ વખત રુવાબથી તો કોઈ વખત દેખાતી ભક્ષમનસાધથી-કામ લેવું એ બધું તેમને એટલું બધું ભયાનક દેખાયું કે તેનો વિચાર આવવા સાથે તેમના સાંધા ઢીકા થવા માંડ્યા, અગમ્ય કળતર થવા માંડ્યું, આંખે અંધારા આવતા હોય એમ લાગ્યું, મગજ ભમવા લાગ્યું. સૃષ્ટિ ડોહામભાત થતી દેખાઈ. મકનદાસને વડીલાતનો વિચાર આવતાની સાથેજ સમી ગયો અને એમની દિશા પાછી અંધારી-જ રહી.

હવે મકનદાસને લાગ્યું કે તેઓ ભરદરીએ છે. તેમનું નામ તોફાનમાં છે. ઉગરવાનો આરો નથી. દેશમાં પાછા જવાતું નથી. જાય તો બીલા પડે. નોકરીનું નિશ્ચિન નથી. વડીલાતની વસમી વાટ છે. સારે કરવું શું ?

આખરે મકનદાસ વણિકદાસ બચ્ચો હનેા. તેની વણિક શુદ્ધિ આત્મમાં તેની મદદે આવી. મકનદાસ હવે જરા ઘડાયા હતા. લાગણીઓનાં સ્વપ્નાં સમી ગયાં હતાં. વ્યવહારિક દૃષ્ટિ ખીલવા માંડી હતી. તેમણે નિચાર કર્યો કે 'હું ત્રેત્યુએટ થયો તો શું થયું ? જો ત્રેત્યુએટ થવા માત્રથીજ સારી નોકરી મળતી હોય તો હું ત્રેત્યુએટ છું. અને મને તે મળતી નથી એટલે સારી નોકરી મેળવવા માટે ત્રેત્યુએટજ થવું બસ છે એમ નથી એ વાત સિદ્ધ. એમાં બીજી અનેક આત્મનો જોડાએ છે અને તે મારા કાયમમાં નથી.'

એટલે નોકરી કરવાના વિચારને તેમણે

એકદમ તિલાંજલી આપી. વડીલાત વીશે તો એમનો નિશ્ચય પોકાજ હતો. એટલે રહ્યા હવે કોઈ બીજા ધંધાનો વિચાર. ધંધા તો અનેક હોય છે, પણ તે માટે તેને લગતું જોઈએ જ્ઞાન અને તે મેળવવાની તક. પણ એ સર્વે માયા ફાડમાંથી મકનદાસની મતિએ તરત તોડ કાઢ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે જો તેઓ ગાંધીનો ધંધો મુખાઈમાં શરૂ કરે તો શુ ? જરૂર ફાવે. ધરનોજ ધંધો, એટલે એમાં ખાસ શીખવા જવાનું નહીં. મકનદાસના પિતા થોડા વખતપર રત્નગંવાસી થયા હતા. તેમની દેશની દુકાન મકનદાસનો નાનોભાઈ ચલાવતો હતો. મકનદાસે નિશ્ચય કર્યો કે દેશમાં જઈ, પોતાના નાનાભાઈ પાસેથી ગાંધીના ધંધાને અનુસરતી માહિતી મેળવી, મુખાઈ પાછા આવી, દુકાન જમાવવી. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા મકનદાસ પોતાને વતન વીદાય થયા.

સારથાદ છ મહીનાની અંદર ચીરા બગર-માં મેસર્સ ગાંધી એન્ડ કંપનીની નવી દુકાન નીકળી. મકનદાસે વાળતે ગાળતે દુકાન બોલવાની શુભ ક્રિયા કરી. પોતે શિક્ષિત હોવાથી, સભ્ય તથા પ્રમાણિકપણની કોમત તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. આહોકાની સગવડ સાચવવાની એ દરકાર રાખતા હતા. તેમનું દીલ રંજન કરવા હંમેશા પ્રયત્ન-શીલ રહેતા. “ થોડે નફે બહોળો વેપાર ”ની

ઉક્તિ અક્ષરશઃ એમણે અમલમાં મુકી અને તેમની દુકાન દિનપ્રતિદિન જાયતી ગઈ.

મી. મકનદાસ આજે ચીરા બગરની એક નાનકડી દુકાનના ધણી નથી રહ્યા. તેમણે જુદા જુદા લતાઓમાં પોતાની દુકાનની શાખાઓ ખોલી છે. તેમના હાથ તળે આજે કેટલાએ વિશ્વાસુ અને ખંતીલા કામ કરનારાઓ છે. દુકાનના છુટક વેપાર સાથે તેમણે જથ્થાબંધ વેપાર કરવાનું પણ ઉપાડ્યું છે. દરરોજ સવાર સાંજ શેઠ મકનદાસ પોતાની મોટરમાં દરેક દુકાન પર આંટો મારી આવી દુકાનની વ્યવસ્થાનું જાતે નિરીક્ષણ કરી આવે છે. રાતના દરેક દુકાનનો વકરો તથા હીસાબ તેઓ જાતે જ તપાસે છે. તેમની આવી ચાંપની દેખરેખને લીધે તથા તેમના નામને પ્રતાપે આજે તેમને બધી શાખાઓમાંથી બહોળો નફો પ્રાપ્ત થાય છે. આજે તેઓ આપણા પ્રથમના મી. મકનદાસ નથી રહ્યા પરંતુ તેઓ આજે મકનદાસ શેઠને નામે મુખાઈ જેવા વિશાલ શહેરની બહોળી વેપારી આલમમાં તેમજ બીજા મંડળોમાં મશહૂર થયા છે.

અને ભારે ભારે મકનદાસ શેઠને પોતાની પ્રથમની રિયલિટો ખ્યાલ આવે છે સારે સારે તેમનાથી બોલ્યા વગર નથી રહેવાતું કે “ આપણા ઐન્સુએટા તુચ્છ નોકરીનાં ફાગટ ફાંફાં છોડી, વેપારના વિશાલ ક્ષેત્રમાં ઝપલાવતાં ક્યારે શીખશે ? ”

બે ખરાબ જણ

(અનુષ્ઠાન પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી) ,

રામદાસ

(ચુસ્તમાં) નો-એન્સ ! હું બોલું તે બોલવા સીવાય બીજું કેં સુએ છે ? (બધા ચાંત થઇ જાય છે)

નર્તકી

(સંગીતનો અવાજ આવે છે.)

હોરી... ઇ...ઇ...એ એ ખલત—

ગિરિ ધારી ઇ...રયામ...

રામદાસ

(બખડે છે) આપ દીકરી ક્યાં મુઆં ?

ખીમજી

(ધીમેથી) ભાઇ સુકનમાં એવું બોલીએ નહીં.

રામદાસ

અરે મારી તો આ મોકાણુ થઇ ચાલી. આ કસાક થયાં બધાં ખોટી થાય છે.

ખીમજી

(એકદમ લેખા તરફ જોઇને) —ને કન્યા તો પનોજ નહીં !

લેખા

(નાક ચઢાવી) તે હું છું તેને જજવતમાં રાખીને ફરું છું કે વાર ? કામ વગર કોઇ આમ મોટું આવતું હશે ?

રામદાસ

અચારે તે છું કામ વધી જાય છે ?

લેખા

(આવતી મોટર તરફ જોઇ) આ મોટર આવી.

ખીમજી

આવ્યા ખરા !

લેખા

(પ્રાનથી જોઇ) ના. આ તો સર મગન-લક્ષ્મી કાર !

[મોટર કબી રહે છે ને સર મગનલાલ કે. મી. આઇ. ઇ. ઉતરે છે]

ખીમજી

(દળવેથી હાથ ધસીને આગળ વધીને) મગનલાલભાઇ ! સાહેબજી ! સર ન.ઇટને સાહેબજી ! ભત્રે પધાર્યાં મારા શેઠ !

સર મગનલાલ

(રોડથી) ખીમજી ! કેમ છે ? મી. રામદાસ ! તમે કેમ છો ? લક્ષ્મ થઇ ગયાં ? (શેઠહેંડ કરે છે) કોણ મીસીસ પોપડા ! તમે કેમ છો ? મી. પોપડા ક્યાં છે ?

લેખા

ના જી ! લક્ષ્મી જરા વાર છે. હજુ ધડી નથી આવી. મી. પરશોતમદાસ કન્યા સાથે હજુ આવવાના છે

ખીમજી

અરે સાહેબ અંદર બેસો. જરા ગાયન તો સાંસળો !

સર મગનલાલ

(ધડીયાળ કાઠી) મારે આજે ચવનરેને લાં ડીનર છે. તમે સાડા છ નો વખત લખ્યો. દનો એટલે મેં જલવૃં કે હું જતો આવું. I am very sorry (હું ધણો દીકરી છું) ; થયું મારે જલવૃં જોઇએ.

રામદાસ

(કરમરીને) થોડીવાર તો બેસો.

સર મગનલાલ

નહીં, રામદાસ મને માફ કરો ! હું પછી મળીશ.

[ફરીને મોટરમાં બેસી ચાલવા માટે છે.]

રામદાસ

(દાંત પીસી) મારી પારીની ધુળધાણી કરી નાખી.

ખીમજી

અરે દીકરા ! આ બધા ચાલ્યા જશે તો આજરના કાંકરા થશે.

રામદાસ

(યુરસામાં) આજે એને થયું છે, શું ?
મોડા આવવાના હોય તો સંદેશો તો કહાવે.

લેખા

(મીઠાસથી) જરૂર કે અકસ્માત થયો હશે.

રામદાસ

(ધીમેથી) આપનું કપાળ થયું હશે. (મોટે-
થી) ઉભા રહો હું ટેલીફોન કરું. (જાય છે)

લેખા

(ચિંતાથી) એને થયું શું ?

ખીમજી

(ચાળો કરીને) એને થયું શું ? મને પહેલે-
થીજ લાગતું હતું કે અંધુ સમે મુરારે ઉતરવાનું
નથી.

લેખા

(મીઠાસથી) તો મારી દીકરી લેવા શું
કામ આવ્યા ?

ખીમજી

લેખાંબાઈ ! જરા મીઠાસ રહેવા દો. દીકરી
તમે આપવા આવ્યા હતાં કે હું લેવા આવ્યો
હતો એતો તમારું મન જાણે છે. પણ આતો
અમારી સાત પેઢીની આજરુ જવા બેઠી છે.
આવી મીઠાસ મારાં સાઠ વર્ષમાં જોઈ નથી
—ને આવેા ફરજતો—

લેખા

(મચકો કરીને) તમારે નસીબે સાઠ વર્ષ
હશે તેમાં અમે શું કરીએ ?

ખીમજી

(પ્રશંસાનેા ડાંગ કરી) અરે બાઈ ! બહુ-
એ દીડી; પણ તારા જેવી ન દીડી. કે' મીઠાસ !

લેખા

સમાલીને બોલજો ખીમજી ! Do not
insult me (મારું અપમાન નહીં કરો) !

ખીમજી

અરે બાઈ ! તારું ગોઠંપીટ રહેવા દેની-
આ અમારા ઘરની આજરુ ચાલી.—

જોધી

(દાખલ થઈને) ખીમજી કાકા ! ખીમજી-
કાકા ! ક-યા કયા છે ?

ખીમજી

(મુઠ્ઠામાં) પુછ તેની માને.

જોધી

બાઈ ઘડી વીતી ગઈ અને હવે તો વ્યતિપાત
બેસશે.

ખીમજી

(સ્વગત) આની છોકરી લીધી સારથી
વ્યતિપાત બેસી ચુક્યો છે.

લેખા

મહારાજ ! ગભરાઓ નહીં. હમણું શેઠ
આવશે.

જોધી

બાઈ સાહેબ ! જોધીની ધડીની પરવા નથી
તો પછી મને રાખો છે શું કામ ? મારી દક્ષણ
આપો કે હું આ ચાલ્યો.

ખીમજી

(કચકાઈને) બામણુમાઈ ! અમારી કરોડા-
ની આજરુ પર પાણી ફરવા બેઠું છે ને તને
તારા પાંચ રૂપીઆની લાગી છે ? જ અંદર બેસ !

રામદાસ

(અંદરથી આવતીને) By God ! મુંબાઈથી
તો દોઢ કલાકનાં બંને નીકળી ચુક્યાં છે.

લેખા

હું નહોતી કહેતી કે accident (અક-
સ્માત) થયો હશે ? નહીં—

રામદાસ

(દાંત કચકાડી) જ થયું હોય તેની
મને પરવા નથી. પણ આ મારો ફરજતો—(પાંધડી
હાથમાં લઈ પરસેવા છુટે છે).

ખીમજી

ડગલીવાઝાના કુલનો ફજેતો--

લેખા

ને અમને તો જાણે આ ગમતું હશે ?

રામદાસ

(પગ ડોહાને) નહોં ગમે તો બોગ તમારા !

પણ મારું થશે શું ? મેં તો ટાઈમ્સ, ડેલીમેજ,

કોનીકલ, ને હુરોલ્ડ બધાના તંત્રીઓ તેજ્યા છે.

ખીમજી

અરે પણ દીકરા મારા ! કાલે આપું

મુંજાઈ દાંતીયાં--

લેખા

(રડને રાગે) But my poor dear

husband (પણ મારો ગરીબ વહાલો ધણી) !

જરૂર કેં થયું હશે (આંસું છુછે છે).

રામદાસ

(મુસ્તામાં) જહાનમમાં ગયાં તમે બધાં.

મારા કયાં બોગ લાગ્યા કે તમારી છોકરી

પરણ્યા હું તૈઆર થયો ?

ખીમજી

હું પણ હમણાં તેજ કહેતો હતો.

લેખા

(આંસું સાથે) My poor dear (અરે

મારો ગરીબ વહાલો) ! એક કાર તો મોકલાવો--

મેધજી

(અંદરથી જાહાર આવી) રામદાસભાઈ !

હું તો રજા લઈશ.

ખીમજી

કેમ કેમ ? મેધજીભાઈ બેસોની.

મેધજી

બહુ વખત થયો. મારે જવું છે.

[બીને મહેમાન આવે છે].

ખાણશંકર

હું પણ શેડ ! જઈ; મારે જરા કામ છે.

રામદાસ

(સમજાવીને) જરા બેસોની હમણાં

આવશે (ખીમજીને કાનમાં) પેલી રામજીણીને

કહાવોની કે એક સરસ લલકારે.

ખીમજી

અરે ગાઈ ગાઈને તેનો તો કુચો વહો.

લેખા

મી. રામદાસ ! એક કાર તપાસ કરવા તો

મોકલો. જરૂર કેં એકસીડંટ થયો હશે.

મેધજી--ખાણશંકર

એકસીડંટ ! કાને કયાને ? હા. ખરેખર

એકસીડંટ થયો હશે.

રામદાસ

(સ્વગત) D...n, this woman (આ

ઓ જહાનમમાં ગય) ! એકસીડંટ શાનો ?

ગને હમણાં ટેમ્પેશન આબો કે હમણાં આવે છે.

મેધજી

નહોં સાહેબ ! હવે હું તો જઈશ.

[ચાર પાંચ મહેમાનો આવે છે].

એક મહેમાન

(હાથજોડી) અમે પણ જઈશું !

ખીમજી

મોડું તો થયું થયું. માફ કરવ્ને શેડ ! પણ

જરા વાર બેસો. આ એક ગાલું પુરું થાય ત્યાં

સંધી.

લેખા

(રડતે રૂગે) જરૂર એકસીડંટ થયો હશે.

રામદાસ

(ગુસ્સો દેખાડી) Keep quiet you-

woman (ઓ ! ચુપ મર) !

લેખા

(રડને રાગે બધાને) જરૂર એકસીડંટ

થયો હશે. તપાસ કરીએ. પોલીસને--

રામદાસ

(ધાંટો કાઢીને) Oh Heavens ! can't
you hold your tongue (ઓ પ્રભુ ! તું
મુંગી નહીં રહે) !

પેપરબોક્સમેકરવાલા

(આવીને) સેટ ! સધનમાં જરૂર કેં વધન હયું
હોસે ! ટપાસ કેં ટો કડો.

લેખા

(આંધું લુછતાં) જરૂર એકસીડંટ—

મેધજી

સારે હવે અમે જઈએ !

પ્રાણુશંકર

(મેધજીને) આ વખતે આપણા સિધ્ધાચાર
પ્રમાણે કન્યાગૃહેજ લગ્નવિધિ રાખી હોત—

એક મહેમાન

બાધ જીનું તેટલુંજ સોનું.

ખીમજી

મારા મહેરબાને ! જરાક ખામોશ પકડો.

પેપર બોક્સ મેકરવાલા

જીનું એટલુંજ મોનું.

ખીજો મહેમાન

ચાલો સાહેબ ! રત્ન—

લેખા

કોઇ મોટર તો મોકલો. જરૂર—એકસીડંટ—

પેપરબોક્સમેકરવાલા

કેં મોકલન ટો હોસે ને હોસેજ. હું ખાટરીથી
કહુંએ.

ખીમજી

અરે આ મોટર આવી !

લેખા

(રડનેજ રાગે) એમની નહીં હોય—જરૂર
એકસીડંટ—

રામદાસ

Will you stop chattering (તમે
અકવાદ કરતાં અટકશો) ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

લાઇઓ ! જરાક ખામોશી ટો પકરો.

આય કાર આવી.

ખીમજી

પરશોતમદાસ !

[પોપડાની મોટર આવે છે].

લેખા

ઓ માઇ ડીયર !

રામદાસ

(સ્વગત) The fellow has turned
up after all ! (આખરે આવી લાગ્યો ખરો) !

મહેમાનો

ખી. પરશોતમદાસ !

પરશોતમદાસ

(કારમાંથી ઉતરી) યસ ! યસ ! હુંજ.
વર્ષી આગળ એજીન બગડી ગયું હતું.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

મારા સેટ ! આવી વખતે જાતે ટે દાકીએ ?

ખીમજી

ચાલો જે થયું તે સારું થયું.

લેખા

એમ કહોતી કે સુળીનું વિધન કાંટે સધું—

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આય વધતજ નહીં કહેવાય ! ચાલો
સાહેબો ! હવે લગન હાય નેજ જઈએ.

પરશોતમદાસ

(મોટરના બારણાંના હેંડલ પર દાઢરાખી)
મને થયું કે મોડું બહુ થઇ જાય છે. પણ All's
well that ends well (જેનો અંત સારો
તે બધુંજ સારું).

ખીમજી

ચાલો હવે રંગાવડને ઉતારો !

[બધા કારની આસપાસ ઉભા રહે છે.
ધુરકતો રામદાસ આગળ આવે છે.]

પરશોતમદાસ

(જારણું ઉઘાડી) રંભા ! (જવાબ નથી)

રંભા—

લેખા

(આગળ આવી) બહેન ! બેટા !—

(જવાબ નથી)

પરશોતમદાસ

ઉઘી ગઇ હશે !

પેપર બોક્સ મેકરવાલા

(મોઢે સમાલ દબને) અરે વારુ ! અંડર ટો કોપએ નહીં.

રામદાસ

હૈં !

પરશોતમદાસ

(મોઢરમાં ડોકીયું કરી) રં—ભા !

By Jove ! (ડોકું બહાર કાઢીને સ્તબ્ધ મની, ગાંડા જોવા જોવા કરે છે.)

મહેમાનો—ખીમજી—લેખા

શુ થયું ?

રામદાસ

(પરશોતમદાસ તરફ જોઇને) What is it (શું છે) ?

પરશોતમદાસ

(હાથ ઉઠ્યા કરી) રંભા ક્યાં ગઇ ?

મહેમાનો

નથી ! ક્યાં ગઇ ? શું થયું ?

રામદાસ

(ડોળા ફાડી) What (શુ) ? (પાંચડી જોઈ પર પડકે છે.)

લેખા

(ગભરાઇને પોપડાને તમે સાથે લાવ્યા નહતા ખરા ?

પરશોતમદાસ

(રડને રાગે) મેં જાને બેસાડી ને ગઇ

ક્યાં ? જો ભગવાન ! (માથે હાથ દે છે.)

રાસદાસ

(શરસામાં પરશોતમદાસનો કોલર પકડે છે)

You drunken fool (દારૂ પીધેલા મૂર્ખ) ! રંભા ક્યાં છે ?

પેપર બોક્સ મેકરવાલા

(સ્વગત) આય મને પત્ત એવું કે

બોક્સ લાગેય.

મેઘજી

અરે ! અરે ! શેઠ શુ કરો છો ?

પરશોતમદાસ

(રડતો) મને શું ખબર ? ગાડીમાં હતી.

રામદાસ

(પરશોતમદાસને જોઈથી હસાવી) You idiot (મૂઠ) !

પેપર બોક્સ મેકરવાલા

અરે મારા સાહેબો ! આય નક્કામો પોલીસ કોરતનો મામલો કાંય કરાય ? આતપુંજ બહુ છે. સાહેબજી ! સાહેબજી ! (બે હાથે સલામ કરે છે)

રામદાસ

By God ! I will shoot every body (હું બધાને બંધુકથી મારી નાખીશ.)

મહેમાનો

(ગભરાઇને દૂર ખસી હસતાં હસતાં ચાલવા માંડે છે.) ચાલો હવે જઇએ.

પ્રાણશંકર

આ હાસ્ય પરિણામક કયા કરુણ પરિણામક થઇ જાય એમ લાગે છે. (જાય છે.)

રામદાસ

By God ! what am I to do (હું શુ કરું) ? (વાળ પીંખી નખે છે.)

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આય અમે બટા કરીએય ટે ! રંવડા માપો !

રામદાસ

Oh—

પરશોતમદાસ

અરે પણ પેલા લાખ સ્ત્રીઆનું શું ?

(એકમેકને વળગી પડે છે)

ખીમજી

અરે પણ બેશરમ ! મારા વ્યાપકાનની આબરુનું શું ?

ગોઆનીજ બેંક માસ્ટર

(ખીમજીને) શેઠ ! અખી ગોડ મેવ ધ.

કોંગ બબલુ કે નહીં ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

બબલુ ! બબલુ ! કુચખી ટો બબલુ !

પરશોતમદાસ
(લેખાને) માઇ ડીયર ! હવે શું કરીશું ?

લેખા

ડીયર ! મારી દીકરીનું શું ?

[પડેલો પડે છે]

અંક પહેલો સમાપ્ત

અંક બીજો : પ્રવેશ પહેલો

[તેજ દિવસે થોડી મીનીટ પછી તારદેવ પર
મીસ મેરીના ફનેટનું દીવાનખાતું. દીવાનખાતા-
માં નર્સ જનકા જોન કોફી પીતી દેખાય છે.]

નર્સ

(સ્વગત) આ સ્ત્રીઓની ચાકરીથી તોઆ.
પુરુષ હોય તો દરદીને જોઇ તમને હસ્યું આવે;
ને તમને જોઇ તે હસે તે તમને 'ચેક્યુ' કહે, તમે
તેને 'ડોન્ટ મેન-ચન' કહો... તે બહુતી વખતે
ખજો હાથ મુકે... Oh my! હું પણ ધરડે
ધડપણ હવે જીવાન થતી જાઉં છું, (કોફી પીએ
છે) આ ગ્રેફાણીને થયું કે નથી ને આખા
ગામનું તોફાન કરે છે... મને લાગે છે કે કોફીને
ચતાવવા આ તોફાન માંડ્યું છે.[બહારથી ધંટડી વાગે છે ને અંદરથી
બોલ આવી બારણું ઉઘાડી કોફીને કાઢ
લાવે છે]

બોલ

(કાઢે રમખીમાં ધરીને) નર્સ ! કોઈ
મીલનેકું આયા હય.

નર્સ

(વાંચીને હમે છે.) મોહન મેડીકા
ક્યાંથી ? (બોલને) ઉરકુ આને દો !
[બોલ જાય છે; અને બારણું ઉઘાડે છે
એટલે મોહન અને રંભા આવે છે]

નર્સ

હલો ડોક્ટર ! ક્યાંથી જુઓ પડ્યો ?

મોહન

(હસીને) નર્સ વગર ડોક્ટર શા કામનો ?
જનકા બાપ એક કામ પડ્યું છે. તારો પેશન્ટ
(હસી) કેમ છે ?

નર્સ

(ગોં મચકોડી) ઉઘી ગઇ છે ! બેમો કોઈ
લેશો ? આ કોણ છે ?

મોહન

જનકી મૈયા !—

નર્સ

Don't be horrid (અકારો થા મા) !

મોહન

(હસીને) જુઓ ત્યારે જનકીદાસજી આ મારી એક-એક—

નર્સ

(એક આંખ મીચી) એક ફેંડ છે. હા.

આગળ આવ

મોહન

Don't be horrid nurse ! (અકારી થા મા) મારા દોસ્તદારની છોકરી છે—

નર્સ

(હસીને, મોહનને) હા, હા. કે છોકરી દોસ્તદાર છે.

મોહન

—તેને એક તગારા લાયક કામ છે. હું તમારે ઘેર ગયો હતો; પણ હું તો તાળુ હતું. પડોશમાંથી પત્તો મેળવી અહીંઆં આવ્યો.

નર્સ

મોહન તને કેં ના કહેવાય છે ? શું છે ? બે દહાડા તો હું અહીંઆં રોકાએલી છું. પછી છુટી છું.

મોહન

(હસીને) આ તો ખાનગી કામ છે. હું આને તમારે હાં મહેમાન મુકવા આવ્યો છું.

નર્સ

(હસીને) મારે હાં ? મહેમાન ? Oh my ! મારે ઘેર એકજ બેઠ રૂમ છે !

મોહન

હરકન નહોં, અડધા અડધા વહેંચી લેજો.

નર્સ

Oh shame (શરમ છે) !

મોહન

(ચાળા કરી) જનકી મૈયા ! ચરોતરના ગામડામાં 'આપણુ, તે આપણુથી મંડલીના સોળ જણ' એક ઘરમાં પડ્યાં રહેતાં તે જુલી ગયાં ?

નર્સ ! આને થોડા દહાડા સંતાપ રહેવું છે. આટલી મહેરબાની કરોની !

નર્સ

(હસીને) જો મોહન ! મોહન ! હું પણ ગમડો જાય છે. શેમ ! નહોં મીસ ?

[રંભા હસે છે]

મોહન

નર્સ ! આખા મેડીકલ પ્રેફેશનનું તું કલક છે. આમાં ખીલકુલ ગમડા નથી. મારા રોથો-રકોપના સમ ! આ તો " Age of Chivalry is not gone " તે પુસ્તક કરવાની વાત છે. તમારે હાં આને મુકી આણું ? કુંચી આપ !

નર્સ

Oh my ! હવે ?

મોહન

હવે શું ? રાખજો ! અત્યારે એને ક્યાં લઈ જઈ ? ઘણી સરસ માણસ છે.

નર્સ

પોલીસ કોર્ટનો તો ખટલો નથી ?

મોહન

(નીચો નમીને) તો આપણે બે સાથે—જેલખાને. ત્યાં ઘણી મજાદ આવશે.

નર્સ

નફ્ટ છોકરા !

મોહન

થેંક્યુ. નર્સ !

મેરી

(અંદરથી) જો-જો-જો આવ-આવ.

નર્સ

(કંટાળાથી) ઝકટર ! મારી દોં નમી.

સાહેબજી ! લે આ ચાવી.

મોહન

સાહેબજી ! રંભાઆઈ! ચાલો. થેંક્યુ નસ !

મારા તરફથી એક કોફી કપ વધારે.

નસ

આ Wretched woman (કંગાલ

સ્ત્રી) ! [અંદર જાય છે]

રંભા

(જતાં જતાં) મોહન ! મને સંતાડતાં

ખીક લાગે છે ?

મોહન

(રંભાને) રંભા ! મારા મોઢા સામું જો.

હેબાય છે ખીક ? હું રજપુત વીર; તું રજપુત

વીરગિના છે. પછી શી ફીકર છે ? મામલો ગંભીર

છે. ગીઝની ને ઘોરી ને તથાગ્રજ તને લઈ જવા મથે

છે. હું આવ્યો-આ દોડતો...જય મહાદેવ—

રંભા

Please ! જરા ગંભીર તો થાઓ !

[બંને જાય છે]

[ઘોડીવારે નસ ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરેલી

ચીસ મેરીને કેડમાંથી પકડી લઈ આવે છે.

તેના વીખરાએલા વાળ ગાંડાની માફક તારાં છે.]

મેરી

(કદપાંત કરીને વાળ તારાં છે) ઓ-ઓ

આઉ-આઉ—

નસ

મેરી જાઓ ! કોફી આપું ?

મેરી

ના-ના-ના. મેરેકું કુચ નહીં ચઢતા. હમ

મરખનેકું મંગતા. ખીલકુલ મરખનેકું. આઉ-

આઉ (માથું ધુણાવે છે) ઓ-ઓ.

નસ

(સમજાવીને) જરા શાંત થાઓ. છે શું ?

આમ તખીએત ખરાબ થશે.

મેરી

થાને દો. થાને દો. હમકું મરના હે. ઓ

ગોડ ! ગોડ ! ગોડ !—એ કયા હો ગયા ?

નસ

કયા કયા હો ગયા ? સરખી વાત તો કરો.

મેરી

(હાથ મસળી) હમ મર ગયે. હમેરા જગર

હુટા ગયા. હમારા-ઓ ગોડ !

નસ

હીક ! આ દવા તો લો.

મેરી

દવા લે કે કયા કરું ? ઓ-ઓ (વાળ પીએ

છે) ગોડને મરદ કું કયું બનાયા ? (કપાળ કુટે છે)

નસ

તે મને શું ખચર ? પણ જરા શાંત થાઓ.

મેરી

તું કયા જાને ? હમારા હાર્ટ ફટા ગયા હય,

હમારા જ જાતા હય...ઓ ગોડ ! હમકું એ

આફત કયું આઈ ? ઓ ! આઉ-આઉ (રડે છે)

નસ

(દવા આપીને) પેશન્ટ ! હવે જરા નીરતિ

પડી રહેા.

મેરી

(રડતાં) મય કેસે સો રહું ! નસ ! બદમાશ

મરદને મેરેકું છોડી દી-મય કયસે રહું ? મય

કયા આઈગી ? મેરા કયા હોયત્રા ? તું કયા જાને

બાઈ ?

નસ

મને શું ખચર ? પણ જેણે છોડ દીધા તેને

પાછો લઈ આવ.

મેરી

(કપાળ કુટી) કયસે લાઉ ? ઓ તો અખી

સાદી કર રહા હય.

નસ

(સ્વગત) આ કે અસેલી લાગે છે.

(મેરીને) શાદી ! તમારામાં બે ઐરી કરવાનો ધારો ક્યાં છે !

મેરી

નર્સ ! મેરી સાથે શાદી નહીં હવે મહોળત હવે. મય કયા કરુંગી ?

નર્સ

(સ્વગત) ઓ માણ ! હું અહીંયાં ક્યાં આવી ? (મેરીને) જે બને તે કરવાનું. તમારે પરણી જવું હતું ને ?

મેરી

(રડનાં) મય ક્યસે શાદી કરું ? આ તો બનીયા હવે. હા...મરદલોક કી જલમ્ મેં કયું ફરી ? ઓ ગોડ-ગોડ-મય અખી ક્યસે રહુંગી ? ઓ ! ઓ ! મેરા હાર્ટ ફ્રેક્ચર હોતા હવે (હૃદય અટકી જાય છે) ઓ-આહિ-આહિ-ઓ નર્સ ! મય મરતી હું...નહીં, મય મરતી હું...

નર્સ

(સ્વગત) મરતી હોય તો મરવા માંડની. આટલાં નખરાં શા માટે કરે છે ? (મેરીને) બાપ ! મહારાઓ હો શું ?

મેરી

આહિ-આહિ. નર્સ ! પંખા ડાલો.

[નર્સ પંખો નાખે છે. બહાર ફરીથી ઘંટડી વાજે છે અટલે બોય બારણું ઉઘાડવા જાય છે]

રામદાસ

(બહારથી) મેમ સાહેબ હવે ?

[લગ્નનાજ પોષાકમાં અંદર આવે છે. તેનો મેરી અવાજ સાંભળતાં નર્સને ગળે હાથ નાખી દે છે.]

મેરી

(ઠડ ઠડ આંસુ સારીને) નર્સ ! મેરી પ્યારી નર્સ ! મેરા માલીક ચલા ગયા. મય વફાદાર હું-રહુંગી...ઓ બે લોક હવે મય ઉરફી સ્થેવ (શુશ્રામ) હું (નીસાસા પર

નીસાસા નાંખે છે); મય મર જાઉં તો ઉરફુ કહેના કે મેરા માલીક રામ કા નામ (ધુરકા ખાય છે) ઓ મેરે માલીક...

રામદાસ

(સ્તબ્ધ બની) મેરી ! My own (મારી પોતાની).

મેરી

(બે બાકળી) મેં કયા દેખ રહી હું ? મેરે રામ ? આયે મેરે રામ ! (ઉઠીને બેટી પડે છે ને ધુરકા ખાય છે).

નર્સ

(સ્વગત) આનું દર્દ તો રસદાર થવું જાય છે.

મેરી

બયડો મેરે રામ ! (રામદાસ ગુરસામાં બેસે છે. મેરી તેને વાંસે હાથ ફેરવે છે) કીમ્ને સતાયા મેરે રામકું ?

રામદાસ

નર્સ ! જરા કોશી મંગાવ. મેરી ! તારું ચું ચાં જવાદે.

મેરી

(આંસુ લુછતાં) આપકી શાદીકા કયા હુવા ?

રામદાસ

(ગુરસામાં) જહાતમમાં ગણ શાદી. મારી આખર ગણ. આખા મુંખામમાં કાલે મારી ફજેતી થશે. છોકરી પરણવા આતીજ નહીં નાસી ગઈ. કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ તે તેના આપને પણ ખબર નથી. હું શું કરું ? મને એવો કાળ ચડે છે...(ડોળા કાઢી બેસી રહે છે)

મેરી

મહારાવ નહીં ! મય હું ને ?

રામદાસ

(નીસાસો નાખી) પણ કાલે મને-રામ-દાસ ડગલીવાલાને આખું ગામ હસશે. શું કરું ?

મેરી ! હું જાને કપડાં પહેરી આવ ને વીસ્કી ને
મોડા મોકલજો.

મેરી

Certainly (જરૂર) ! એકવાર
[રામદાસને ગળે વળગી પછી જાય છે.]

નર્સ

માફ કરો શેઠ ! પણ એવી તે કેવી એક
છોકરી કે પરણતી વખતે નાસી ગઈ ? કેટલાક
વર્ષની હતી ?

રામદાસ

વીસ વર્ષની—ફાટેલી છોકરી.

નર્સ

(સ્વગત) મને લાગે છે કે મોહન ધી
મેડીકાવાળા છોકરી (રામદાસને)—પણ ક્યાં ગઈ !

રામદાસ

કોઈને ખબર નથી, એ તો ગઈતો છે. ગઈ
પણ મારું કારે શું થશે ?

[જોય વીસ્કીને સોડા લાવે છે, તે રામદાસ
પીતા મઝી છે.]

નર્સ

(હસીને) હવે શું કરશો ?

રામદાસ

તેજ હું વિચાર કરું છું. ગઈ આખરુ મેળ-
વાય કેમ ? મારી-મારી મળક આખું ગામ
કરશે ? D...n !

નર્સ

(હસીને) હારતો ! લગ્ન વખતે કંઈ લાગી
ન્યા ! હા ! હા ! (ગંભીર થઈને) એક રસ્તો
બતાવું ?

મેરી

(દાખલ થઈને) My Ram (મારા રામ !)

રામદાસ

(અધીરાઈથી) હાની રહે. નર્સ ! શે

રસ્તો છે ? મને કે દેખાતો નથી.

[મેરી સ્તબ્ધ બની જોઈ રહે છે.]

નર્સ

અત્યારે બધા છાપાંવાળાને મળી રીપોટ
બંધ કરાવો. બહુ પૈસા નહીં પડે.

રામદાસ

એતો કીક ! પણ લગન બંધ રહ્યાં તે કોઈ
છુપાવી શકવાનું છે ?

નર્સ

તેના આધાર કેટલા પૈસા ખરચવા તૈયાર
છો તેના પર છે. કંઈને આવતાં મોટરમાં બંધ-
રમાત થયાથી લગ્ન મુલતવી રહ્યાં છે એમ
છપાવી દો.

રામદાસ

(વિચારને) એ ખરું, પણ—

નર્સ

પછી છોકરી શોધવાની રહી.

મેરી

એ કયા બકતી હય, નર્સ ?

રામદાસ

(યુસ્સામાં) Keep quiet (હાની રહે),
will you (રહેશે) ? મને રામદાસ
ડગલીવાલાને ફસાવી છોકરી નારી જાય ! કદી
નહીં. એ છોકરીને મારી ડોકીને પરણી જઈ
તોજ ખરો.

નર્સ

That's it (એમજ).

મેરી

ઓ મેરે રામ—

રામદાસ

Shut up (ચુપ રહે). ગમે તે થાય
પણ એ કમ જાત ને પરણ્યા વગર રહેવાનો
નથી. પણ એ છોકરી મળે ક્યાંથી ?

નર્સ

છોકરી શોધવાને કેટલો ખર્ચ કરવા
તૈયાર છો !

રામદાસ

Anything (કે પણ).

મેરી

ઓ મેરે ગોડ !

નર્સ

એક હજાર રૂપિયા આપો તો બતાવું.

મેરી

Oh you woman ! ક્યા કરે રહી હમ ?

નર્સ

અકળા નહો. હું મે મહીનાની મારી કમાણી કરું છું.

રામદાસ

(પૈસા કાઢીને) આ રહ્યા પાંચમે, એનો પતો બતાવ તો બીજા પાંચમે, એ છોકરીને શોધી તરત ને તરત મારે પરણવું છું.

મેરી

ઓ ! (રામદાસને ખભે હાથ મુકે છે તે રામદાસ ખમેડી કાટે છે)

નર્સ

છોકરીનું નામ રંલાઆઇ કે ?

રામદાસ

યસ ! યમ ! યસ ! ક્યાં છે બતાવ ?

મેરી

ઓ મેરે રામ !—

નર્સ

ઉભા રહો. મોરે ત્યાં ટેલીફોન કરી નક્કી કરું શેઠ ! આ ટેલીફોન પાસે આવો (ટેલીફોન કરે છે) હવો ! હવો ! કોણ મોહન ડાક્ટર ! એ તો હું નર્સ જ નહીં બાઈ ! કેમ રંલાઆઇની બધી સગવડ થઈ કે ? ઠીક હું સાતનાગે આવીશ. નીરાંતે સુન્ને, કેં બાપ નથી. જેટલા દલાડા જેમએ તેટલા દલાડા ધરે તમારું છે. ડાક્ટર ! ...અરે જાઓ મારા લાઇ ! એમાં તે 'થે'ક્સ' રોપ ? ચાલો સાહેબજી !

રામદાસ

(સાશ્વત) એ તમારે ઘેર છે ?

નર્સ

હા.

રામદાસ

તમારે હાં ક્યાંથી આવી !

નર્સ

એક મોહનલાલ ડાક્ટર છે તે મુકી ગયો.

રામદાસ

થે'ક્યુ નસ ! થે'ક્યુ ! આ બાકીના પાંચમે, હવે ચાલો એને લઈ જઈએ.

નર્સ

હમણાં નહીં મોહન ધી મેડીકા તોફાની માણુમ છે. તમે અત્યારે છાપાંએને સાંધી આવો. સવારે છ વાગે મને અહીંઆંથી લઈ જાવો.

રામદાસ

(ઉભો થઈ) ઠીક ! હું આ ચાલ્યો,

મેરી

(વળગીને) મેરે રામ !—

રામદાસ

(તરછોડીને) Get away (ચાલી જા) !

મેરી

ઓ મેરે રામ ! મેરા ક્યા હોતા હય (એ-લાન થઈ પડે છે).

નર્સ

(રામદાસને) તમે શીકર કરશો નહીં. હું છું ને ?

રામદાસ

જરાએ નહીં.

[નર્સ રામદાસ સાથે જાય છે].

મેરી

(ઉઠીને) Oh this wretched Nurse ! But I am more than a match for them (ઓ આ કંગાલ નર્સ !

પણ તેમના કરતાં હું જળરી છું)

[ટેલીફોન પરજમ સાંધે છે]

હલો ! હલો ! જનકીઆમ નર્સ કા...મકાન...
હા. દેખો તુમ કોન રંભા ! રંભા ! અજા ! સુનો
રામદાસ ડગલીવાલા નર્સકું લેકર લેજનેકું
અખી આતા હય. તુમકું. મોહનલાલ ડાક્ટર
હય ? અજા અમી કે અખી નીકલ જાયો. અબખી
કે અબખી.

[ટેલીફોન મુકી પાછી બે બાન થઇ
જેવી સુધ જાય છે.]

નર્સ

(પાછી આવીને) મેરી ! હવે ઉભી થાની
નકામો હોંગ થુ કરે છે ? (ટેબલ પરથી પાણી
લઇ ઊઠે છે) ઉહ.

મેરી

(આલસ મરડી) ઓ મેરે રામ !

[પડેડો પડે છે.]

[આ નાટકનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકમાં.]

નર્સ

તારો રામ તો ગયો. નકામી ફાફાં થુ કામ
મારે છે ?

મેરી

(ગુસ્સામાં) બદમાશ ! મેરો ઇ પેસા
લેકર મેરેકું મારડાલી.....

નર્સ

તું તો મૂર્ખ છે. પરણીશ તોએ તને છોડવાનો
નથી. આવા ગધેડાઓને તારા જેવી વગર આવડ્યું
છે ? કાલે પાછો આવશે. હવે જમ સુધ જા.

મેરી

You witch (ડાકણ) !

નર્સ

(હસીને) બાઇ જોઇએ તો તારી શી નહીં
આપતી. થયું ? હવે મને જરા ઉંઘ લેવા દે.
[સોફાપર લાંબાવે છે. બબડતી બબડતી મેરી
ચાલી જાય છે.]

દાન આપતી વખતે યાદ કરો

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. —નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—એન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

મારી નોંધપોથી

૦૦૦૦૦૦

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૮ થી)

તા. ૩-૫-૨૭

એક અતિ પ્રસિદ્ધ લેખકના ભાષણની છાપેલી નકલ અમારી પાસે પડી હતી તેના પર અમે ચર્ચા ચલાવતા હતા. અમારામાંથી એકે જણે એ ભાષણ વાંચ્યું નહોતું-વાંચ્યું હોત તો કદાચ મારામારી ચાલતી હોત. મારામારી ચાલતી હોત તો હું ત્યાંથી ચાલતો થયો હોત ને આ નોંધ લખવાનો પ્રસંગ જ ન આવત. હું મારામારીની બહુ વિરદ છું-સિદ્ધાંત ખાતર. અને એ સિદ્ધાંત તે શરીર સંરક્ષણનો, હથેરી આપેલા આ દેહને પરાયા મનુષ્યો ગમે તેમ હાનિ ન કરી એમે તેની સંભાળ લેવાનો. એ સિદ્ધાંતનું પાલન હું બહુજ દૃઢતાથી, અતિ ચીવટથી કરું છું; ને એનાં પરિણામ હંમેશાં સુખજ આપ્યાં છે. મારા-મારીનો પ્રસંગ લાવવો નહીં; છતાં બીજાની જીવનને લીધે એવો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય તો આપણે કોઇના મારના પાત્ર બનવાની જગ પણ જરૂર નથી. જેમ કોઇ મકાનમાં આગ લાગે છે ત્યારે તેને તોડી નાખવામાં આવે છે તેમ મારે લીધે કોઇનો કોપાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ જાય છે ત્યારે એ કોપના કારણરૂપ મારી બતલને હું ત્યાંથી દૂર કરું છું ને પછી મનુષ્યને પવિત્રો વન્દિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ। ઈવનને ચલાવે અગ્નિ પોતાની મેળેજ હોઘવાઇ જાય છે.

પરંતુ અમે તો માત્ર ચર્ચાજ કરતા હતા. કદાચ અમે વિવેચક થઇએ તો માત્ર એકજ ગુણને લીધે ને તે ગુણ તે પુસ્તક વાંચ્યા વગર તેના પર ડીક્ર કરવાનો. આ પ્રમાણે અમે ટીકા કરી રહ્યા હતા, એટલામાં પત્રનથી એ

ભાષણનું એક પૃષ્ઠ ઉધડી ગયું, ને મારી દષ્ટિ તે પર પડી, ને એક શબ્દ વાંચાયો: 'વિનતડી' 'વિનતડી' એટલે શું? એ કમી ભાષાનો શબ્દ છે? મેં પુછ્યું. અમે સૌએ તર્ક કરવા માંડ્યા. એકે કહ્યું: "એ છાપણુક છે. 'નડી' નોધએ." બીજાએ કહ્યું: "'મિ'દડી' હશે." ત્રીજાએ કહ્યું, "'વિતુ' જડી' એમ હશે." મેં કહ્યું, "'વિતુ' અતડી' એમ હશે." તાપુકાકાએ કહ્યું, "'નમડી' હશે." અમે સૌ છાપવામાં કૈંક જીવ થઇ છે એમ તો માનતાજ હતા; પણ નરેન્દ્ર બોલી જીયો; "બધા ગાંડા થયા છો કે શું? છાપણુક શેની? 'વિનતડી' એટલે વીનતી એટલું પણ સમજતા નથી?" અમે બધાએ તેને હસી કાઢ્યો.

આખરે મેં જ્યારે એ ભાષણ વાંચી ભેધું ત્યારે મને ગાલમ પડ્યું કે હું બધા કરતાં વધારે ખોટા નહોતો, મેં સુચવેલા શબ્દથી જેમ અર્થ નહોતો ખેસતો તેમ બીજા સર્વેએ સુચવેલા શબ્દોથી પણ અર્થ નહોતોજ ખેસતો. 'વિનતડી' એટલે વીનતી એમ ગણતાં અર્થ નીકળતો હતો જરા; પરંતુ એમ મારી મચડીને અર્થ કાઢવાનું શું પ્રયોજન? આકેમ ઉપર અગ્નીઆરશ છે એમ માનીને જીખ્યા રહેલા કંચણએ પોતાના ધર્મપત્નીને પણ ઉપવાસ કરવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે 'ભયે તમે જીખ્યા રહો પણ આઠમ કૈં અગ્નીઆરશ ગણાય?' તેમ અર્થ ભયે ન બેઠે, પણ 'વિનતડી' કે 'વીનતી' મનાય?

તા. ૩-૫-૨૭

સમય સંચારના ૮ :

આજે રસ્તામાં આ આશ્ચર્યકર કુવનો રસોષળો મળ્યો. તેણે મને કહ્યું: 'તમે જાણો છો? નાનાલાલે હમણાં એક મહાકાવ્ય (Epic) લખ્યું છે. તેમાં હમણાંના બધા સાક્ષરોને પુત્ર

ઉચ્ચક્ર્યા છે ! પણ આ વાત ખાનગી છે. કોઈને કહેતા નહીં. ' મેં પુછ્યું : ' ત્યારે મને કેમ કહી ? ' મારે આ. આણંદશંકર દુવના રસોઈઆ સાથે ખાનગી વાત કરવાનો સંબંધ કદી પણ હતો નહીં. એણે જવાબ દીધો : ' આ વાત સાંભળ્યા પછી તમેજ પહેલા મળ્યા એટલે તમને કહી. પણ જો જો બીજે કશે જાણ નહીં ! ખાનગી છે ! '

સમય અધીરના ૧૨ :

અમે દશેક મિત્રો તાપમાં ખુબ ફરવું અને બરાબર તપી રહીએ એટલે બાણુની દુકાને આઈસક્રીમ ખાવા જવું એવો નિશ્ચય કરી ફરવા નીકળ્યા હતા. ચાલતા ચાલતાં અમે રા. મટલાઈ કોટાવાળાના ઘરની પાછલી બારીએ આવી પહોંચ્યા. રા. મટલાઈ કેંક વિચારમાં ઉભા હતા. તેમણે મને લુમ પાડીને કહ્યું : ' હજો મી. શુભરાત ! તમે કેં સાંભળ્યું ? આપણા કવિએ હમણાં એક મોટું નાટક લખવા માંડ્યું છે. તેમાં એ અત્યારના સાક્ષરને—આપણને બધાને ખુબ ખતાવવાના છે. પણ વાત ખાનગી છે. કોઈને કહેશે નહીં ! ' મેં પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ' હું તો કોઈને નહીં કહું. પણ મારા આ મિત્રોને સારું હું ખાતરી આપી શકતો નથી. ' રા. મટલાઈ સહેજ વાર એમને અપરિચિત એવા મારા મિત્રો સામું જોઈ રહ્યા તે પછી બોલ્યા : ' કેં નહીં, કેં નહીં. એ લોકો કોઈને કહે એવા નથી, હું જાણું છું તો ? '

સમય અધીરના ૩ :

આજે ' મીડમ સ્કુલ 'ના હોલમાં ' પુરોહીની અધિક સ્થિતિ ને સ્ત્રીઓ ' એ વિષય પર એક મદ્રાસીનું ભાષણ હતું. સભામાં રા. ચંદ્રશંકર હાજર હતા. તેમને પ્રમુખે કેં બોલવાની વીનંતી કરી : ' ને રા. ચંદ્રશંકરે એ વીનંતીનો સ્વીકાર

કર્યો. એમના ભાષણમાં એમણે કહ્યું : ' ભાઈઓ ! માફ કરજો, તમે ડોક્ટરનો મેળો જાઓ છે ! એમાં થતી ધક્કામુક્કી અનુભવી છે ? આજે મારા મગજમાં એવી ધક્કામુક્કી ચાલી રહી છે. તમને કયો વિચાર આપું ને કયો ન આપું એ મદા પ્રશ્ન છે; હશે, પણ મારે એક ખાનગી વાત તમને કહેવાની છે, ને તમે બલે આ હોલ બહાર. જાઓ, પણ એ વાત હોલ બહાર જવી ન જોઈએ ! રા. નાનાલાલ કવિએ એક ગદ્ય કથાનું દળદાર પુસ્તક કાલથી લખવાનો વિચાર કર્યો છે. તેમાં એ આપણા અર્વાચીન સાક્ષરોની ખબર લઈ નાખવાના છે ! પણ આ વાત ખાનગી છે. '

સમય સાંજના ૫ :

આજે અમારી ન્યાતનો એક દક્ષિણ જેવો ડોક્ટર વીલાપત જઈ ' એમ. ડી. 'ની ઉપાધિ મેળવી આવ્યો તેના માનમાં સરખસ હતું. સરખસ શહેરની જાણીતી મસજદ આંગળ આવ્યું. એટલામાં એક મસજદમાંથી એક લુમ સંભળાઈ. વાત તો મસજદ આવી તે અગાઉ અર્ધે કલાક પહેલાંનાં બંધ થઈ ગયાં હતાં, છતાં આમ કેમ ? એમ ધારી બધા ગર્ભગલિત ચમ ઉઠ્યા રહ્યા. સરખસમાં અમારી ન્યાત સીવાયના પણ ઘણા મનુષ્યો હતા. બધા એટલા ગભરાઈ ગયા હતા કે નાસવાની પણ હીંમત કોઈનામાં રહી નહોતી ! આખરે મેં હીંમતથી મસજદ તરફ ઉંચું જોયું તો ચાલમ પડ્યું કે રા. સાદીક મને બોલાવના હતા ને તેજેજ એં લુમ પાડી હતી. એના સીવાય મસજદમાં બીજું કોઈ હતું નહીં ! ' જોહો ! મી. શુભરાત ! કેટલી લુમ પડાવે છે ? તમે કેં જોયો છે ? નાનાલાલ કવિ—' એ ધડી મોજ 'ના ' સાહિત્યના સર 'માં જેને વીશે હમણાં ફાંકડું લખાણ આવ્યું હતું તે—એક નવલકથા લખવાના છે. તેમાં એ મારા ને તમાગ જેવાં

તેમજ મોટા મોટા સાક્ષરોને ખુબ સપાટા લગાવવાના છે ! પણ આ વાત બહુજ ખાનગી છે ! કોઇને પણ કહેતા નહીં ! 'હું' એક પસ્તાગીઆની દુકાન પર ચઢી ગયો ને સામે સરખસમાં બેગા ચએલા દશહજાર પુરોને સંબોધતો મોહયોઃ 'ભાઇઓ ! અચારે રા. સાદીકે તમારા દેખતાં અને સંભળતાં મને જે વાત કહી છે તે બહુજ ખાનગી છે ! કોઈ કોઇને કહેશે નહીં !'

સમય રાતના ૯ :

હમણાંજ શહેરમાં દાંડી પીટાઇ-- 'આધી

સર્વેને ખચર આપવામાં આવે છે કે આપણા મહા શુજરાતના મહાકવિ નાનાલાલ બરાબર એક મહીનો રહીને એક ગદાયમ્બુ લખવાના છે. તેમાં હમણાંના સાક્ષરોને એ ખુબ ઉધડા લેવાના છે. પણ આ વાત ઘણીજ ખાનગી છે. માટે કોઇએ ખીજા કોઇને કહેવી નહીં. આ વાત એક આદમી ખીજાને કહેતો પકડાશે તો તેને રૂ. ૫૧) નો દંડ કરવામાં આવશે. કયી વાત ખાનગી રાખવાની છે તે બહુર કરવાને આ દાંડી પીટાવવામાં આવી છે....રે...ભાઇઓ.....!

સૌ સરખાં

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૮ થી]

બેઠેજ બેઠેજ, " ઓ હો ! કેમ. મગનલાલ શેઠ ! કેમ છે ? મજામાં કે ! તમે કેણી તરફ ? " તેમણે પ્રશ્ન કર્યો.

" હા હા હા હા ! મહેતા સાહેબ, જરા લાનોલી તરફ વીક-એંડ લગાવી આવીએ. કામ તો રોજનું પડ્યુંજ છેને. હા હા હા હા ! " મગનલાલ શેઠે ઉત્તર વાળ્યો.

બંને જણા વાતોએ ચઢ્યા. ખચર કાઢતાં ઉઠાવને જણાણું કે લાનોલીમાં બંનેના બંગલા ઓઝાચઝ હતા. મગનલાલ અને મહેતાએ રસ્તામાં કે કે ગપ્પાંમાર્પાં. મગનલાલે રાજ્યદારી કેલવણીને લગના, સુધારાને લગતા ઘણા સવાલો મી. મહેતાની પાસેથી સંભળ્યા. મી. મહેતાએ શેઠેની પાસેથી લુદાં લુદાં બચ્ચરની રૂખ બણી. મગનલાલના મનમાં મી. મહેતા પ્રત્યેની ઇર્ષ્યા બચ્ચર થઈ આવી. " હું તે શનિ રવિએ લાનોલી જઈને સું સુખ માણવાનો હતો ? ધરમાં એજ ધરમના ટોંગ ધતુરાની વાતો, કુટુંબ કમેશના નવા નવા મુદાઓ, અને રવિવારે સવારે બાસુદી

પુરી કરવાં કે શીખંડ પુરી કરવાં, એની સાથે ભણ્યાં કરવાં કે સર્ગંગ વાતની દાળ રરવી એ બાળતનો મોડો કણજો ! મી. મહેતાને ભાં એને બડેલે કેવી કેવી ઉંઘા વિપચોની વાતો યશે. કેક સંગીત પણ ચાલશે. રાતના કેવાં બધાં દળીમળીને બેસશે. નસીબ ! " આવા વિચારો ગપ્પાંમાં અને ગપ્પાંમાં મગનલાલ શેઠના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા.

તેજ વખતે મી. મહેતા મગનલાલ શેઠના હાસ્યથી મનમાં ને મનમાં બળ્યા જતા હતા. " કેવળ અજ્ઞાનમાં પણ કેટલું મેસુખ છે ! આ લોકોને લાનોલીમાં બીજી કોઇ પણ જાતની કનડગત થોડી છે ! બસ, આખો દિવસ નિર્દોષ ધીંગામસ્તી મનમાનવું, ખાવા પીવાનું અને પેટ ભરીને ઉંઘાવું. છોકરાંઓ પણ આનંદથીઆખા બંગલાને હોઠારાથી અને તોફાનથી ગમ્મી મુકતાં હશે. પાંચદશ મહેમાનો લુદાંલુદાં પ્રયત્નો ઉપર વાદવિવાદ ચલાવી બેજવું દહીં કરવાને માટે એમને ત્યાં થોડાજ આવવાતા હતા ! કોઈ

લાંબા બહુમાં કુંકવાના જમાનો બદલાયો છે. અત્યારે તો સાત્ય શું છે એજ હનીયા ખોળે છે.

અને તેથીજ

તમારી તન અને ધનની ખુવારી થતી અટકાવી તમને સાચી સલાહ આપવાને તમારી સેવામાં સદા તૈયાર છીએ.

શુકરાજ યાને વીર્યવર્ધક ગુટિકા

અત્યાર સુધીમાં અનેક વૈદ્યો, ડૉક્ટરો, હકીમો વિગેરેની દવા ખાઈ નીરાશ થયા હો તો આજેજ વાપરો. આ ગોળીથી ધાતુ વિકારનાં તમામ દરદો મટે છે. જેવાં કે ધાતુનું પાતળું પડી જવું, સ્વપ્નદોષ, હસ્ત મૈથુનથી આવેલું નપુપક્તવપણું અને તેથી મગજમાં નબળાઈ વિગેરે મટાડી ધાતુને વધારી ધાતુને ઘટ્ટ બનાવે છે અને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

❧ ❧ ❧ એટલું ચોક્કસ જાણુને કે ❧ ❧ ❧

ખીજ ચોવીસ કલાક કે બાર કલાકમાં ફાયદા કરનારી દવાઓમાં કેટલીક એવી ઝેરી ચીજો આવે છે કે જેના ઉપયોગથી ધ્વંસીઓ તરતજ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. તેથી વાપરનારને ફાણીક ફાયદો જણાય છે. પરંતુ પછીથી ઉલટી વધારે અશક્તી થાય છે અને રોગ ઘટવાને બદલે વધે છે. જ્યારે આ ગોળીઓનું નીયમીત સેવન કરવાથી ધાતુના તમામ દોષોને ધીમે ધીમે મટાડી ધાતુને શુદ્ધ કરી ધાતુને ઘટ્ટ બનાવી વધારે છે. કીંમત એક માસ ચાલે તેટલી ગોળીઓની શીશીના રૂ. ૫૫

— આ શીવાય હિંદુસ્તાન સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ —

જવર દલન (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતના તાવનો રામબાણુ ઉપાય. હજારો માણસો-એ વાપરી ખાત્રી દરી છે. સખ્યા બધ સર્ટીફીકેટ મળ્યાં છે. એજ તેની ઉત્તમતા છે કીંમત શીશી એકનો રૂ. ૩૫

કેફરીપુ (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતની કંધરસની રામબાણુ દવા. લમ્પકરમાં લમ્પકર ઉધરસને મટાડે છે. વખતસર લેવામાં આવે તો ચતા ઠયરે પણ મટાડે છે.

કીંમત શીશી એકના આના દસ

ખુસ ખુજલીનો મલમ (રજીસ્ટર્ડ) લમ્પકરમાં લમ્પકર ખસને ચાગજ દિવસ-મા મટાડે છે. કીંમત શીશીના આઠ આના.

ખીજ દરેક જાતની દવાઓ ગળે છે. સ્ત્રીઓના ગુપ્ત રોગોની દવાઓ અકશીર મળે છે. પત વ્યવહાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. સલાહ મહત મળે છે.

લખો:—

શ્રી નૃસિંહ ફાર્મસી (રજીસ્ટર્ડ)

નડીઆદ (ગુજરાત)

તા. કે. દમારી કોષપણુ દવા વાપરવાથી ફાયદો નથી પડ્યો એવું સાચે સાચું ધ્વંસર નાવું છીએ લખનારને પૈસા પાછા આપવામાં આવશે.

હું પણ આટલે દરજ્જે

જાણે સમજા પણ આ સ્થિતિમા

અસત્યના પ્રયોગો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૦ થી]

“ના. ‘સુદરી સુમેધ’માં તો મારી વાઈફ (પત્ની કહું, વહુ કહું કે બેરી કહું) એ એકદમ નિશ્ચય કરી ન શકવાથી આ શબ્દપ્રયોગ વધુ ઉચિત લાગ્યો) લખે છે.” મેં થડે કહેજે લગાવી.

“અં... અં... હરકત ન હોય તો આપનાં પત્નીનું નામ જણાવશો?” માસ્તર બીતાં બીતાં બોલ્યા.

“નારે એમાં તે શું? એમનું નામ તો પુછ બહેન છે પણ અમુક માસિકામાં તે ‘લીલાવતી’ નામથી લખે છે” મેં સુગી પ્રાયના કરી કે આ નામથી કોઈ લખતું ન હોય! પણ ગપ મારનારનો તે હંશ્વર કોષ્ટએ સાંભળ્યો છે?

“હે, શું ‘ગુજરાત’માં કાશ્મીરના પ્રવાસની મોંઘેણથી લખે છે તેજ લીલાવતીબહેન? ખરેજ આપ તો ભાગ્યશળી હો. આર્વા સુશીલ, વિદુષી બધ...”

“નહીં, નહીં, માસ્તર સાહેબ એ તો બીજાંજ. મારી લીલાએ તો લીરમદથી ભાદરણના પ્રવાસનું વર્ણન લખ્યું છે. (મારા મગનની બાનો એ કાગળ મેં હજી કોષ્ટ કોષ્ટ દિવસ એને ચીટવવારાખી મુક્યો છે) વળી કોષ્ટને કહી દેતા નહીં; પ્રજા ‘ગુજરાત’વાળાં લીલાવતી બહેન એ પણ એક તખલ્લુસ છે અને લીલાવતમાં જેમ મેરી કોરેલીના તખલ્લુસથી જોન બ્રાઉન નામનો એક શખ્ત પોતાની આખી જીંદગી ભર લખતો હતો તેમ અહીં પણ એક જીવરાજ કાળાભાઈ વૈદ્ય આ તખલ્લુસ નીચે લખે છે. એઓ સાહેબ મેટ્રીક પાસ થએલા એક ઉત્સાહી યુવક છે.”

“શુ કાશ્મીરનો પ્રવાસ લખનાર એક મરદ! અન્યથાની વાત. ધણોજ સંસ્કારી પુરુષ હોવો જોઈએ. અને કોરેલી પણ એક પુરુષ! પણ મેરી કોરેલીના તો મરણની ખબર સુદાં પેપરોમાં આવેલી?”

“હા તેમાં શું? જોન બ્રાઉન મરી ગયા છે તે દિવસનાં લગ્નનાં પેપરોમાં ખુબે ખાંચરે જોયું હોત તો જોન બ્રાઉન નામના પોર્ટ ટ્રેસ્ટના એક કારકુનના મરણની ખબર પણ વાંચત.” મેં બીલકુલ બીનપાવાદાર ખુલાસો કર્યો.

“આપ ‘મોડર્ન રીવ્યુ’માં તો લખતાજ હશે?”

“કોષ્ટ કોષ્ટ વખત લખું છું. એસ વીએમ (Ace Viemme) ના લેખો આપે જોવા હશે?” મારા એક અંગાલી મિત્ર આ તખલ્લુસ વાપરે છે તે માદ આપતાં મેં લગાવી.

એક દિવસ મારા એક મિત્ર કોલેજમાં “બાદશાહ અને ફ્રેન્ચ નવલકથા” ઉપર ભાષણ આપતા હતા. ભાષણ પુરું થયું એટલે એક વિદ્યાર્થીએ બપઝાખ ઉભા થઈ કહ્યું: “માફ કરજો સાહેબ! પણ એક ચોક્કસ માસિકમાં જાણીતા ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર મોંરેયોર વી એમનો આજ વિષય ઉપરનો લેખ આપે વાંચ્યો લાગે છે” મારા મિત્રે બહુજ ઠડે કહેજે જવ બ વાલ્યો: “હા. મેંજ તો લખ્યો છે.”

“હા, હા. ‘મોડર્ન રીવ્યુ’માં આ નામ તો જોએલું પણ લેખ કદી વાંચેલા નહીં, જરૂર હવે સ્કુલમાંની શાષ્ટ્રમાંથી આપના બધા લેખ વાંચી જઈશ.” માસ્તરના આ સોનેરી નિશ્ચય માટે એક પ્રકારની દીલગીરી થવા સાથે મને વિચર આવ્યો કે આ સૈવા બદલ મી. એસ વીએમે વધારે નહીં તો વડાદરા જઈ ત્યારે એક વખત મને જમવા તો બોલાવવોજ પડશે.

“આપનાં પત્ની શ્રી કોષ્ટ વખત બીએ ધ માં પણ લખતાં હશે?”

“ધણુંજ થોડું, ધનકોરની ગરબીઓ...”
મનમાં શુંચવાડો થયો કે એ નામથી કોઈ લખી
ખરતું હશે કે નહીં ?

“ઓ...ઓ... આઈસી...ઈ...” માસ્તરે
અંગ્રેજીમાં શ્વાસ લીધો.

“કેમ વાંચી છે કે શું ?” મેં પુછ્યું.

“હા. ‘ચાંડલીઆ તું ક્યાં ગયો ?’ એ ગરબી
નાંચેલી, કેટલી સુંદર !”

આ એમના મુઘ્ધ બાવને દૂં બહાર દેખાતી
પોદ ગંભીરતાથી નેંધ રહ્યો; પણ મનમાં થતું
હતુ કે હવે આ ક્યારે જાય. આખરે મેં કહ્યું :
“હીક... સારે દવે...” કહી પામે પડેલું પેપર
મેં ઉઘમ્માવવા માંડ્યું. આખરે થોડી આડી તેડી
વાનો કરી માસ્તર ઉઠ્યા. જતાં જતાં પોતાના
એક મિત્રની ઓળખાણ કરાવવાની ખાસ
કિમ્મતના ખતાવી સાંજે તેને પોતાની સાથે
લાવવા રમ માગી.

“બહે લાવજો, પણ તેમને કહેતા નહીં. મી.
સુનશીનેએ ખચર નથી કે રા. ધૂમકેતુ અને રા.
દધીય એકજ માણસ છે. (ક્યાંથી હોય ?) અને
તંત્રા પ્રાણીઓ બહુજ નિયિત હોય છે. એટલે

એમનાથી તો બને તેટલું છુપુંજ રાખવું. તમને
ખચર છે ? અગારા વરોદરાના એક અકુવાડિક
પત્રના અધિપતિને એવી તાસારેલી છે કે લેખક કે
અર્થાપત્રી તંત્રીની જાણ ખાતર નામ આપે પણ
સામા પક્ષને વહાલા થવા એ જાતે દોડી જઈને
એ અર્થાપત્રી કે લેખકનું નામ જઈ કહી આવે !
તંત્રીઓને તો અધારામાં કુટાવાજ દેતા.”

સાંજે માસ્તરે એક કોટ પાટલુન પરેરેલા
લપકદાર સુવાનને “માય ફ્રેન્ડ મી. ખુગામચંદ
ગાંધી” કહી ઓળખાવ્યો.

“Pleased to meet you (આપને
નેંધ આનંદ થયો !)” શોક હેન્ડ કરતાં
મી. ગાંધી બોલ્યા : “મી. જોરીએ આપની
સાહિત્ય રસિકતા વીશે કહ્યું સારથી હું તો આપને
મળવાને અધીરોજ થયો હોય, ખરું પુછાવો તો
આજ કાલ...” એક વાત પરથી બીજી અને
બીજીમાંથી ત્રીજી નીકળી.

વાતમાં “We writers” (આપણે
લેખકો) કહેવાની તેમની ટેવ ઉપરથી મને
લાગ્યું કે એ પણ (મારી માફક) કોઈ લેખક
હોવા નેંધએ. થોડી ધાર પછી કીકોનો રડવાનો

નેંધએ છે : ડન્યારતન

એક ઉચ્ચવર્ણનો નીરોગી, આદર્શવાદી, અને આરી સ્થિતિનો શુજરાતી સુવક,
૧૭ થી ૨૦ વર્ષ સુધીની ઉંમરની સુંદર, અને આરોગ્યવાન કન્યા અથવા બાલ વિધવા
સાથે લગ્ન કરેવા ઇચ્છા રાખે છે. સંગીતનો શોખ હોયો નેંધએ અને લલિતકલાઓમાં-
થી એકાદની જાણકાર નેંધએ.

પત્રવ્યવહાર તદ્દન ખાનગી રહેશે. બને તો છબી સાથે પત્રવ્યવહાર કરશે :

શ્રી. પી.

C/o વ્યવસ્થાપક : ‘શુજરાત’ કાર્યાલય,
મોદીખાના રોડ, વડોદરા

અવાજ આંખો એટલે મારતર ઉડી પોતાની
ઝોરડીમાં ગયા.

“ મોંઢ કરજો મી. ગાંધી પણ તમે પણ કોઈ
પત્રોમાં લખના તો હોવાજ નેહએ, “ મેં
પ્રશ્ન કર્યો.

“ વાહ તમે કેમ જાણ્યું ? હશે ત્યારે કહીજ
-દઈ. ‘ગુજરાત’ અને ‘સાહિત્ય’માં ધૂમકેતુ...”

“ શું ધૂમકેતુ આપ ? ” અમલ્યમી અને
એક નવા ભયથી હું કમ્પી ઉડ્યો. મારતરના
મિત્રે મીઠું હસી, ડોકું ધુણારી કા પાડી.

“ મારતર આ વાત જાણે છે ? ” મેં હંકા
અને સીધો સવાલ કર્યો.

“ કેમ ન જાણે ? મારા ખાસ મિત્ર હોવા
ઉપરાંત તે જાણે રા. દંધીયની સહીથી લખે છે
ને ? વળી એમનાં તો પત્ની પણ સારકારિક છે.
ધનકોરમાભીએ ચંદ્રને સંબોધીને લખેલી
ગરબીઓ જેટલી મધુર છે તેટલીજ પ્રખ્યાત છે.”

મારું મગજ ફરવા લાગ્યું. મને યધું હું
-શકુન્તલા હોત (પણ નથી એજ મહાપંચાતી
-હતીને ?) તો વહુવરે વેદિ મામ્-કહી પૃથ્વીમાં
માર્ગ માગત; કદાચ મધવાનું વજ્ર પડ્યું હોત
(પણ નજ પડ્યું એટલે શું ?) તો પણ હું
આટલો ન ગભરાઈ ઉડ્યો હોત. મને યધું આ
અધું સાચું હતું કે એક સ્વપ્ન ? મેં કદી ધૂમકેતુ
કે દંધીયને જોએલા નહીં અને ઉંચામાંની મશી-
નરી ક્રોધાયત ભાવે વેચવાના ધંધામાં તખ્તસ
વાપરવાની કદી જરૂર પડેલી નહીં; એટલે સાહિ-
ત્યના આ તખ્તસીઆ ધંધામાં ‘જેનું’ કામજ
જે કરે બીજો કરે બગાડ ‘ એ ન્યાયે મેં હીક
હીક જાણડો વાળ્યો તેમાં મારો વાંક પણ શો ?

અં ધૂમકેતુ તો ધૂમકેતુ પણ મારતર રા.
-દંધીય ‘ હે પ્રભો ! સાહિત્ય અધૂજ આવું હશે ?

લાલ લીટીનું ખમીસ અને કાનપુરી ચામડાનો
ચાર રૂપીઆ છ આનાનો છુટ પહેરનાર માસ્તર
રા. દંધીય ! આ નામથી મારા મુળ ઉપર થતી
આકૃતિ વિકૃતિઓને અણધારી આવેલી ચિંતાની
રેખાઓ જોઈ મી ગાંધી બોલ્યા : “ કેમ એકા-
એક તળીયત બગડી આવી શું ? ”

“ ના, કે’ ખાસ બગાડતો નહીં પણ.....
મારા એક મિત્રનું મને સ્મરણ થઈ આવ્યું.
અને મારે આજેજ ને અત્યારે એને કાગળ
લખવોજ નેહએ એટલે-માફ કરજો, પણ કોઈ
વળા બીજા પ્રસંગે મળીશું.” કહી હું જરા
ઉડ્યો ને રા. ધૂમકેતુની માથી ચાહી એટલે તેઓ
ઉડી મારતરની ઝોરડીમાં ગયા.

બીજે દિવસે સવારે મારતર મારી ઝોરડી-
માં આવ્યા. ગઈ કાલના બનાવો પછી મારતર-
નું નામ વાઢ આવતાંજ મારા પેટમાં કાળ
પડતી હતી. અને ફરીથી મુંબાઈ આવવાનું
થાય ત્યારે ધી ન્યુ ઇબન સાઉદ કમાલ પાશા
ગુલીસ્તાન. ૨ માં ન ઉતરતાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડ
પર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ હેરકીંગ સહુનની બાજુ-
માં પ્રખ્યાત ધી નેશનલ લીડર્સ હીંદુ લેઝ (કે
જેમાં મિષ્ટાન્ન તથા ફરસાણુ ફરોજ પીરસવામાં
આવે છે. ટંકના માત્ર દસ આના. માસિક રૂ.
૨૫) નેજ ઉતેજન આપવું એવો નિશ્ચય
હીરાલાલ અને બીજા મિત્રો સમક્ષ જાહેર કર્યો.

પણ મારતરની વાત પરથી તો જણાઈ કે
ગઈ કાલના પેલા ધૂમકેતુ તો બનાવટી હતા
એટલુંજ નહીં પણ તેઓ પોતે રા. દંધીય છે અને
તેમની સ્ત્રી ધનકોર છે એ વાતો પણ તેમણે
અને તેમના મિત્રે મારા વીશે સત્યની ખાત્રી
કરવાં નીપજવી કાટેલી અને ગઈ કાલની
મારી મુંઝવણને તિરસ્કારની સુપાઈ (silen-
ce of contempt) સમજીને મી. ગાંધી

સાહેબમાંજ મારો બેઠ પાદપતાં રહી ગએલા. વિનીત ભાવે મારા હાથમાંથી બેગ લેઇ લીધી ને
હું સાંજના વડોદરા જવા સામાન પોટલાં મહામહેનતે રહુ રહુ થઇ “કાલના કમનસીબ
સાથે બહાર નીકળ્યો ત્યારે મારતર સાહેબ. બનાવ” માટે મારી માગી. મેં પણ મારી
હાંફલા હાંફલા મારી પાસે આગ્રહ અને અતિ બક્ષવામાંજ માલ જોયો.

દરેક માણસ માટે વીરીઅલ તંદુરસ્તી આપનારી સ્વર્ગીય અમૃત છે.
લી. એ. ડી. હંડવતે નીરાસંગપુર જીવન શક્તિ વધારનારી દવા.

એજન્ટ :
એ. એમ. હંફર
ભુમા મસજીદ,
મુંબાઇ.

કીમત :
મોટી બા. રૂ. ૫
નાની બા. રૂ. ૨

નબળા પહેલા શરીરમાં નવું ચેતન્ય આપનારી દવા વીરીઅલ. ધાતુના દોષો, વીર્ય સ્ત્રાવ,
ઉધરસ, દમ, આ દર્દોથી જોઓને શરીર ધસાતું હોય તેના માટે સૌથી સારી અને ખાત્રીવાળી
અક્સીર દવા પુરવાર થયેલ છે. તમે એકજ બાટલી વાપરી રોગથી મુક્ત થાશે.

— — — (દરેક દવાના વેપારી પાસે મળે છે) — — —

સોલ એજન્ટસ:—વીરીઅલ એજન્ટ્સી, પ્રીન્સેસ રોડ, મુંબાઇ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

કાર્યવાહક સમિતિ

ઉપર્યુક્ત સમિતિની એક સભા તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૨૭ ના રોજ અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હોલમાં બપોરે ૩-૩૦ વાગે સર રમણભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત રા. કૃનેયાલાલ મુનશી, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, રા. હીરાલાલ પારેખ, અને રા. મનહરરામ હરિદરરામ મહેતા હાજર હતા અને નીચે પ્રમાણે ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા :—

૧. કૃષિક પાઠ્ય પુસ્તક સમિતિ તરફથી આવેલી વિગતવાર યોજના મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૨. એ યોજના અનુસાર નીચે જણાવેલા પુસ્તકો તૈયાર કરવા નીચે જણાવેલા ગૃહસ્થોને વીન તી કરવી :—

પુસ્તક પહેલુ	}	રા. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈ અને
તથા		
„ બીજું	}	રા. જનુભાઈ સૈયદ.
„ ત્રીજું		રા. શંકરપ્રભાદ રાવળ.
„ ચોથું		રા. હીરાલાલ પારેખ.
„ પાંચમું		રા. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા.
„ છઠ્ઠું		રા. રમણલાલ યાસિક.
„ સાતમું		રા. જયેન્દ્રરાવ દૂરકાળ.
„ આઠમું		રા. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી.

આ ગૃહસ્થોને યોગ્ય સુચનાઓ આપવાનું કામ રા. મનહરરામને સોંપવામાં આવે છે.

૩. ભડોળ કમીટીનાં પુસ્તકો બાબત રા. મોહનલાલ કોહારીની સાથે ગોઠવણ કરવાનું કામ રા. મનહરરામને સોંપવામાં આવે છે. જરૂર પડે તો ભડોળ કમીટીનાં પુસ્તકો જે છુકસેલરોને

ત્યાં છે તેનાથી જો રા. મોહનલાલ કોહારી વધારે કમીશન માગે તો એક ટકા જેટલું. વધારે કમીશન તેમને આપવું.

૪. પરિપદ મંડળ પત્રિકાના એક તંત્રી રા. બ્યોમેથયંદ્ર પાઠકજીને બદલે રા. બરતરામ મહેતાને નીમવામાં આવે છે.

૫. પત્રિકામાં જોડણી મંડળની જોડણીના નિયમાનુસાર એકધારીજ રાખવી.

ક્રમિક પાઠ્ય પુસ્તક સમિતિ

ઉપર્યુક્ત સમિતિની એક સભા તા. ૧૭-૪-૨૭ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હોલમાં બપોરે ૩ વાગે સર રમણલાલના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત રા. કનેલાલ મુનશી, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, રા. હીરાલાલ પારેખ, રા. પ્રાણલાલ દેસાઈ, રા. જનુભાઈ સેયદ અને રા. મનહરરામ મહેતા હાજર હતા.

સમાનું કામ શરૂ કરતાં એ રિપોર્ટ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. અણવંતરાય હાકોર; રા. અનિ-મુખશંકર ત્રિવેદી; રા. ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, રા. રમણલાલ યાત્રિક, રા. મોતીચંદ કાપડીઆ, રા. બરતરામ મહેતા વગેરે તરફથી આવેલા પત્રો વાંચવામાં આવ્યા હતા.

ત્યાર બાદ ભરૂચમાં મળેલી પાઠ્યપુસ્તક સમિતિએ નક્કી કરેલી યોજના નીચેના સુધારા વધારા સહિત પસાર કરી કાર્યવાહક સમિતિ આગળ એ યોજના છેવટની ગણી રજુ કરવાનું હારાવમાં આવ્યું હતું.

(૧) ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તક સાતમાના પદ વિભાગમાં નીચે પ્રમાણે ઉમેરો કરવો.

૧૦ શ્રી જયનાદ કેવળીરાસ (કવિ વાનાજી)

૧૧ અશોકચંદ્ર તથા શેહિણીરાસ (શ્રી જ્ઞાનવિમલસુરિ)

(૨) યોજનાની આખરે અપેક્ષી તોંધમાં રા. જર્નાદન પ્રભાસકર રચિત 'વિકારિણી'નું નામ ઉમેરવું.

૧૧૧, એરમેનેડ રોડ, કોટ,
મુંબાઈ, તા. ૧ મે ૧૯૨૭

મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા
મંત્રી. મુ. સા. પ. મંડળ.

ગુજરાતી સાહિત્ય.

ખંડ ૫, ભાગ ૫, વિભાગ ૬, પ્રકરણ ૫, પૃષ્ઠ ૨૦૭,
પેરેગ્રાફ ૨, ને અંગે સુધારો તથા પુરવણી.

સ્વર્ગરથ ચીમનલાલ ઠાકીના પૌત્ર રા. બા. ડાહ્યાભાઈએ જાતે મળી તથા એક લાંબા પત્ર લખી મને જણાવ્યું છે કે એમના દાદા ઠાક બહુ રાખતા તેથી સૌ એમને ઠાકી કહેતા એ હકીકત બરાબર નથી. એમના દાદાના દાદા સુરતના બક્ષી સાહેબ કે નવાબ સાહેબના બહુ ખાસમાં હતા અને તેથી તેમને બહુ સરપાવો મળતા. એમના વડવાએને પણ નવાબ સાહેબ થોડીવાર વાપરેલા જામાઓ વગેરે બક્ષીશ આપતા. દહાડામાં ચાર પાંચ વખત કપડાં બદલવાં પડતાં: નવાબ સરુખ સાથે દરબારમાં હાજર રહેવા, મંદિરમાં દર્શન કરવા જવા, નવાબ સાહેબ સાથે દરગાહમાં જવા, દોસ્તદાર બાઇમધને મકાને જવા-આને લીધે સંખ્યા-ઓ એમના એ વડવાને ઠાકી કહેતા.

સ્વ: ચીમનલાલ આખુંદજીનું કામ કરતા ન હતા: એમણે નીશાળ માંડી ન હતી, પણ ન્યાતનો કે નાગરનો છોકરો ઘેર શીખા આવે તો તેને શીખવતા. આમ હોવાથી મહેતાજીની 'શીખ' માંગવાનો પ્રસંગ જ ઉપરિચિત થયેલો નહો. દીવાની કોરતના દાવાઓમાં રજુ થતાં ફારસી ખત, કબાલાઓના તરલુમા તેમજ ઈ. સ. ૧૮૬૦ થી મુગતમાં સીડી સરવેની તપાસ શરુ થઈ તે વખતે દરેક ધરની માલીફી સાબીત કરવાને સરકારે ખત, પત્ર, દસ્તાવેજ માગેલા, તે ફારસી દસ્તાવેજોના તરલુમા પણ એઓ કરતા. પોતે સુસ્ત વૈજ્ઞાન હતા. "શ્રી કૃષ્ણ શરણુ" મમ"ની માળા દરરોજ આખા દહાડામાં ૧૦૮ વખત ફેરવતા, એટલે પછી બીલાડી જેવા હિંસક પ્રાણીને એમના ઘરમાં પાળવાનો સંભવ હોય નહો.

એઓ એકલા ફારસીમાં પ્રવીણ હતા તેમ ન હતું, પણ આપણાં હીંદુ ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો વગેરેનો પણ એમને ધણો સારો અભ્યાસ હતો. કવિ નર્મદાશંકરને સુરતની મુખતેસઃ હકીકત લખવામાં મદદ કરવા ઉપરાંત નર્મ કથા કોશ લખવામાં મોટે ભાગે કથા પુસ્તકમાંથી શું મળશે વગેરે બાબતની પણ એમણેજ મદદ આપેલી. પારસીઓના દરવૂર, મોખેડો તથા મુસલમાનોના મુનશી, મોલવીઓ, તેમ હીંદુઓના શાસ્ત્રીઓ પણ એમની પાસે આવતા.

દીવાલપર ટાંગવાનું સુંદર મજબુત ઘડીઆળ

(૨૯૨૨૬)
ટિક-ટક તેની કીંમત શું વાડે?

માત્ર ત્રણ રૂપીઆ

જર્મનીમાં અમારું આ પ્રખ્યાત ટિક-ટક (૨૯૨૨૬)

ઘડીઆળ ખતાવવામાં આવ્યું છે તેનું સાંચાકામ ખૂબજ મજબુત છે. તેની ખાતરી રાખવી. ખરાબર વખત આપે છે. દરેક જણ તેને ઉત્તમ વખત આપનાર તરીકે વધાવે છે. નાના મોટા, અદના કે આલા, ગરીબ કે તવંગર સૌ વાપરે છે.

સરતામાં સરતુ !

ઉત્તમમાં ઉત્તમ !

સૌથી કચ્છસરવાળું

સર્વોત્તમ ઘડીઆળ

માત્ર રૂપીઆ

૨૯૨૨૬ ઘડીઆળ

ત્રણ

ટિક-ટક

મામદી લેનારે એક ડઝનના રૂ. ૩૬) હાંદના કોષપણ રેશને ડીલીવરી મકન
એક ડઝન ઘડીઆળ મંગાવનારે રૂ. ૧૦) મોકલવા બેપુરો.

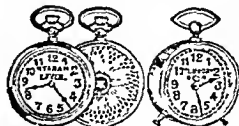
પીટર વોચ કંપની. Peter Watch Co.

પોસ્ટ બોક્ષ ૨૭ મદ્રાસ.

POST BOX 27, MADRAS.

ચાર દિનની ચાંદની.

અમારું ૧૮ કેરેટ ગોલ્ડ ડાયલગાંજ
પાંચ વર્ષની ગેરંટી સાથેનું “તારા”
૨૯૨૨૬ પોકેટ વોચ (લિલ ડાહ્યાવાર
ખીસાતું ઘડીઆળ) કીંમત રૂ. ૫-૦-૦

લેનારને ૨૯૨૨૬ “સી” રાઇમપીસ ધનામ. ચાર દિનની ચાંદની પો
આ લાભ ફક્ વખત મોટેજ માનજો મોટે આગેજ

લખો:-કેપ્ટન વોચ કું. પોસ્ટ બો. નં. ૨૬૫ મદ્રાસ.

મેને મદ્યા હીનકા ઉપર એક કપવતા યુવતા બેઠી હતી.

ભગવાન કૌટિલ્ય • ૫૪ ૨૧૬]

[યુગ્મગત જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૩

શ્રી કાર્ત્તવ્યે ગુજ ાતી સમાને
શ્રીયુત ાધ્યાત્મા આણુદલ યાવડા
તરુશ્રી સવિનય સમ્રેમ લે

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, આદિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર

રા. ગોરકાંકર

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

પુરાતન મગધનુ પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પ મે.

તક્ષશિલા ... અદ્યધાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિલાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજ્યનુ પાટનગર.

કુમવાર વ્યાવતાં પાત્રો

રાક્ષસ .... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વકનાસ..... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુખાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ્ય નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનૈઠ

“ જોને જઈ હોય તે પુણ્યશાળી હોય કે ? ”
હસીને સનાજિતે પુછ્યું.

“ મહારાજ ! શ્રોત્રિયોની અવગણના—”
પુત્રી ઉઠ્યો, ‘ ચાલો મહારાજ ! આપણે બધાં
તો આ દેવોનાં બાલક છીએ. હું પણ ઘરડે
ઘડપણ એમના દર્શન કરી આવું. ’

“ કેના ? એ આવ્યા છે તેનાં ? ” જરા
અનન્યથ યથ સેનાજિતે પુછ્યું.

“ મહારાજ ! અમને તમારા નવાં વિચારો
નથી રચતા. અમે ઘરડા થયા. પણ મરતાં
મરતા તપોધનોના દર્શન કરી જે કૃતાર્થ થયા
તે ખરા ” કહી ડોસો ચાલવા લાગ્યો.

સેનાજિતે થોડીવાર તેને જતો જોયા કર્યો.
નંદના દરબારના રાજપુરુષો જે બ્રાહ્મણ
તરફનો તિરસ્કાર કેળવતા તે એને સ્વાભાવિક
હતો, અને યોતે બ્રાહ્મણકન્યા પરણવાનો
હતો છતાં એ સ્વાભાવિક તિરસ્કાર બુની
શક્યો નહોતો. આચાર્ય શંકટાલ ગૌરીને
પરણવાવાનું નક્કી નહોતા કરતા તેમાં પણ
બ્રાહ્મણીય આડંબર હોવાજ નિષ્પ્રએ એમ
તે માનતા હતા. અને અત્યારે આ બ્રાહ્મણ
કેવોએક હતો ? કચવાટથી ને ઇર્ષ્યાથી
સેનાજિતનું સ્વાભાવિક અનાકર્ષક યથ રહ્યું.
આ માણસ કેણુ છે ? શા માટે હમણાં આવ્યો ?
ગૌરીને ઘેર શા માટે ઉતર્યો ?

સેનાજિત આ નવા આવનારને જોવા
એક પગે યથ રહ્યો; તેણે આવી ઘોડો-પલા-
ણ્યો. પણ તેના નશીબમાં આજે ધારેલું
કરવાનું હતું નહીં. એક જણ દોડતે ઘોડે
આવી પહોંચ્યો.

“ કેમ રચાણું ! ” નવા આવનારને સેનાજિતે
પુછ્યું.

“ પ્રભો ! ” અનનદાતા- આપને હમણાં ને
હમણાં બોલાવેલો : ”

સેનાજિતે કચવાટમાં ઉત્યું જોઈ
નીસાસો મુક્યો “ આ આશ્વિનો ! આજે આ
છે શું ? ” તે બબડ્યો પણ સ્વભાવ પ્રમાણે.
હસીને પુછ્યું : “ મહામાત્ર ઘેર છે ? ”

“ હા, પ્રભુ ! આપનીજ વાટ બુએ
છે. હું આજે ચાર નાલિકાં થયાં આપને
શોધું છું. ”

“ કેમ એટલું બધું ? ”

“ બહુ જરૂરનું કામ છે. ”

સેનાજિતે વિચાર કર્યો કે મહામાત્ર
સંનિધાતા જેવા અમલદાર તેને આમ બોલાવે
અને તે ન બળ તે ઠીક કહેવાય નહીં. પણ
શું કામ બોલાવે છે તે તે બળ્યતો હતો. એટલે
તેણે નીસાસો નાખ્યો. લલા થવું, મીઠામીઠા
થવું, સમજાવટ કરવી એ લક્ષણો પણ
અત્યંત દુઃખદ હતાં એમ તે અત્યારે અનુ-
ભવતો હતો.

દર્શક મગધના સાર્વભૌમ નરેન્દ્રના ઘણાજ
માનીતા મંત્રી હતા. તે મંત્રીવર્ગ હોઈ મહા-
માત્ર પદ ભોગવતા; અને નરેન્દ્રના સાંનિધ્યમાં
સદા રહેવાનો અધિકાર હોવાથી સંનિધાતાની
સંજ્ઞા પામ્યા હતા.

ધનનંદનો લોકમને ઉત્તેજતી આહ્વિત્તે-
તેના ધનના સંરક્ષક કણ્ઠધર કોઈ હોય તો તે
સંનિધાતા દર્શક હતો. રાજ્યના અળના ને-
વખારો, ધાન્ય ભંડાર ને જંગલી પદાર્થોના
સંગ્રહો એના તાબામાં હતાં. અને ધનપ્રાપ્તિ
સરલ યથ પડે માટે શસ્ત્રાગાર તેમજ કારાગૃહો-
પણ એમનાજ તાબામાં હતાં.

વકનાસ મુત્સદીગીરીથી ત્રાસ પ્રસારતા, દર્શક સમૃદ્ધિથી શાસન કરતા.

રત્ન, સોનું ને ચાંદી; બીજા ને પણ્ય દરેક પ્રકારનું દ્રવ્ય અને તે પ્રકારે આખી સૃષ્ટિમાંથી હિસરડી લાવી 'દગળ' થી અળનામા ખડકવાં એ એમનું પરમ કર્તવ્ય હતું; અને એ કર્તવ્યની આડે આવનારને ગમે તે શિક્ષા કરવી એ એમનો અનિયંત્રિત અધિકાર હતો.

મગધના રાજ્યનો છેલ્લો અસો વર્ષનો આવક ને ખરચ તેમની જીભને ટેરવે હતો. અને પોતાના દસ વર્ષના અધિકારમાં આવકની વૃદ્ધિ અને ખરચનો ઘટાડો શાં થયાં છે તેની વાત લોકોને કરી કરી તેમની જીભ પણ ધસાઈ જતી હતી.

નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્ત એના પર સદાએ ખુશ રહેતા. કારણકે એના વડે તે ધનસંચય સચોટ રીતે કરી શકતા; અને સંનિધાતા નરેન્દ્ર પર હુકમોના ફીદા રહેતા કારણકે ધન સંચય માટે કે પણ કરવાની તેમને છુટ હતી.

દર્શક પાસે પણ અઢળક ધનભંડાર હતો. અને તે લોકોને ધીરી તેને ચારથણા કરવાની ચતુર કલા તેને પુરેપુરી આવડતી હતી.

આવા માણસના નિમત્રણનો કેમ અરવી-કાર થાય ? પણ એ નિમત્રણનું રહસ્ય સેનાનિત જાણુનો હતો.

આ પ્રતાપી, સર્વ સત્તાધિકારી સંનિધાતાનો પ્રભાવ ધરમા પગ મુકતા છુટો થઈ જતો. સંનિધાતા પંચાવન વર્ષના ને જાડા મહરથ હતા; અને એમના ત્રીજા વારના સુદર ને ચતુર પત્નીની પચ્ચીશીના પ્રભાવની પૂજા કરવામાં અને તેનાથી ત્રાસવામાં અવતાર પુરો કરતા.

દર્શક ઘેર આવતા ત્યારે તોર ને મીઠાજળ બહાર મુકી નમ્ર અને સેવોત્સુક થઈ જતા;

અને ઉપહારો આપ્યા હોય એ ગૃહદેવીને ચરણે ધરતા. જો એમનાં દેવી હસતાં તો દર્શક કાલા ઘેલા થઈ જતા; જો દેવી મુગાં રહેતાં તો તે રીઝવવા ઉપર તથે યતા; જો દેવી રૂંઠતાં તો તે દીન બની પગે પડતા. સામાન્ય રીતે દેવી છેલ્લા એ લાલો ધણી વખત અનુભવતા હતા, એટલે સંનિધાતાને કાલાઘેલાપણાના ઘણા લહાવા મળતા નહીં.

મૈનાકી વૈશાલિના એક ધનિકની લાડકી પુત્રી હતી; અને મગધના સંનિધાતા ઉપર મહેરબાની કરવા તેને પરણી હતી એ ખ્યાલ હમેશા લઈ રહતી. મહામત્ત ને ધનમત્ત, મૈનાકીને ધણી ને બાપનો પૈસો ઉઠાડવો, ને મ્લેચ્છ સંતોષની એ શીવાય જીવનમાં કે પણ પ્રયોજન ન હોતું.

દર્શક જીવાન પત્નીના ધરડા પતિઓમાં પ્રચક્ષતા રોગને હમેશા વશ હોવાથી એની પાછળ ગાડો થઈ રહતો; અને મૈનાકી જરા જરામાં તેમને ગભરાવી તેમના ગાંડપણને વધારતી અને નજરમાં આવે તેમ કરતી.

મૈનાકીને કેટલાક મનાવી શકતા, કેટલાક ને મનાવવા મૈનાકી મથતી. પહેલાં સેનાનિતને તે મનાવવા મથતી હતી; હવે મૈનાકીને મનાવી શકે એવામાનો સેનાનિત એક હતો તેથી કાંઈ પણ પ્રકારે મૈનાકીને ખુશ રાખવાને મદાએ ઉછુકત દર્શકને સેનાનિતનું કામ અવારનવાર પડતું.

અત્યારે એવું જ કે કામ પડ્યું લાગતુ હતું. એ કામ કેમ પડ્યું તે સમજતા પણ સેનાનિતને વાર લાગી નહીં. વળે કે દરડો થયાં રાજકુમાર ચંદ્રગુપ્ત મૈનાકીનો મેલેરો મહેમાન હતો; અને સંનિધાતાની કીર્તિ પર છાંટા ઉઠાડી રહ્યો હતો. અને આજે ચારેક મહીના થયાં તે શીકારે જતાં અદૃષ્ટ થઈ ગયાં હતાં.

સેનાનિજિત પોતાનું દુઃખ અળથું કરી સંનિધાતાને પ્રાસાદે ગયો. લગભગ ચોરસ ઘાટે પહોંચવાને ઉત્સુક દર્શક તેને સામા મળ્યા. નીરાશા ને ચિંતાથી રચામ એવા ગોળ મુખના બ્યોમમાં આશાકિરણ દેખાયાં.

“ભાઈ સેનાનિજિત ! સારું થયું તું આવ્યો. એને કેં થયું છે.” ગભરાએલે અવાજે ધન-નંદના ધનસંચયના રક્ષકે કહ્યું.

“યું છે ?” હસવું આળી સેનાનિજિતે કહ્યું.

“કેં થયું છે. સવારની બોલતીજ નથી.” દર્શકે કહ્યું

“અરર ! વૈદને બોલાવો.”

“બોલાવ્યો પણ કેં પતો ખાતો નથી. પણ કે નીસાસા ! સેનાનિજિત ! કેં નીસાસા !

આમ તો રીખાઇ રીખાઇ મરી જશે. ભાઈ ! તું કેં સમજાવતી.”

“પણ બોલતાં કેમ નથી ?”

“કાણુ જાણે ?” નિરાધાર બનેલા દર્શકે કહ્યું.

“મેં તો બોલાવવાની બહુએ મહેનત કરી.”

“તમે જરૂર કેં કહ્યું કે કયું હશે. ચાલો હું જોઉં.”

“હા ભાઈ ! સારું થયું તું આવ્યો.”

કહી સંનિધાતાએ પણ ઉંડા નીસાસો મુક્યો.

“પણ હવે કદી નહીં બોલે એમ પણ બને ?”

સેનાનિજિત જવાબમાં માત્ર હસ્યો. અને બંને અંતઃપુરમાં ગયા.

પ્રકરણ ૮ મું

જેમાં ત્રૈતાકીની તબીએત તહન સુધરી જાય છે

સંનિધાતાના પ્રાસાદનો આગલો ભાગ ફેંક અશે રાજગૃહનું અનુકરણ હતું. આગલો ભાગ વગાવી સંનિધાતા અને સેનાનિજિત નાના ઉદ્યાનમાં થઇ અંતઃપુરના ભાગમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં રાજગૃહનો અંશ ન હોતો. ચારેગમ ફરતા કોતરેલા ચાલલાઓથી રચાયલી ઓશરીઓ હતી; અને વચ્ચે ઠંડકને માટે પાણીનો હોજ હોતો. આ ઓશરીમાં સેને મદયા હીંચકા પર એક રૂપવતી યુવતી બેઠી હતી.

આ યુવતી આકર્ષક હતી. તેનું નાનું પણ હસાદાર શ્વેત મુખ; સીધું સુરેખ નાક; ઘાટીલી ને ભાવદર્શક આંખો પહેલી નજરે ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. છત્રાદાર ચરીરરેખા-એ અકલ્પ્ય વિલાસની સૂચના કરે એવી હતી. તે સુષ્ટી ન હોતી છતાં છાંટી હતી; તે ઉંચી

હતી અને છતાં નાજુક દેખાતી.

અત્યારે તેનાં લુગડાં અસ્તવ્યસ્ત હતાં. અલંકારમાં માત્ર એકજ ચંપાનું મોડું ઝૂલ તેને માથે શોભતું હતું. તેના કુચમંડલ પર ચંદનનો લેપ કર્યો હતો. જાણે તે ગાંડી હોય તેમ અશ્રુપૂર્ણ આંખો ફાટી ક્યાં તો ઉંચે જોઇ રહેતી, નહીં તો વચ્ચે પાણીનાં હોજમાં નજર માંડતી. ચોરીવારે એકથી બીજી તરફ જોતાં તે ઉંડા નિઃશ્વાસો મુકતી.

જે દારીઓ તેને પંખા નાખતી હતી.

સેનાનિજિત અને દર્શકને આવતા જોઇ તેણે આંખો નીચી કરી અને પાછી ઉંચી ચઢાવી દીધી; અને લગભગ ત્રાણ નીકળી જાય એવો નીસાસો મુક્યો. દર્શકનું દુઃખ સેનાનિજિત-સમજ શક્યો.

[વધુ મઠે જુઓ ૫૪ ૨૭૫]

અગોચર દેવમંદિર

લેખક :

રા. નાનાલાલ દલપતરામ પટેલ

પુરવની પુણ્ય જ્યોત પ્રગટી સાહેલડી !
દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં
જીવનનું જહાજ આજ ડોલે, સાહેલડી !
કાળનાં કરાળ નીર હેલે ચઢ્યાં. ધ્રુવ.

ભવાટવીમાં ભટકીને, બ્યારે થાક્યા પ્રાણુઃ
સચ્ચિદાનંદ શોધવા,
ભરદરિયે ખેડયું વેગે વહાણુ રે સાહેલડી !
દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં.

હર હરનાં આલલાં, એથી યે વધુ હર
અગ્નિ જળ અડકે નહીં,
બ્યાંહાં તપતા નથી શશી સુરઃ રે સાહેલડી !
દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં:

ઋષિ, મુનિ શોધે જેહને, તપે તપસ્વી લાપઃ
પણમાં લાધ્યું મુજને,
ઝાંખી થાતાં ટળ્યાં સહુ પાપ રે સાહેલડી !
દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં.

શ્રી રામ ચરિત માનસ

જ્યાં જઈને આવે નહીં, ઠરવાનો કામ:

પેળે પુરણ કામને,

એવું અચળ અનુષ્ઠાન ધામ રે સાહેલડી !

દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં.

કલ્પવૃક્ષની છાંયમાં, સુર ગંગાને તીર:

વાયે વહાલમ વાંસળી,

ધૂનિત ચરણે નમ્યું જઈ શિર રે સાહેલડી !

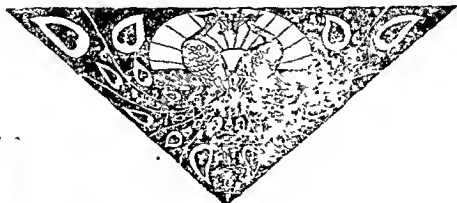
દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં.

અદ્ભુત ને આજસુ ભરી, ભારી મૂર્તિ શ્યામ:

જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળી,

જીવન જમ્યું શાંતિને વીસામ રે સાહેલડી !

દેવનાં અગોચર મંદિર જડયાં.

વેખક:

૨૧. કિશોર વકીલ

—:૦:—

આ પણ મનુષ્ય સ્વભાવની અવળ-ચડાઈજને । કલા મારે લા હોય ત્યારે એ મને મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમા “ડીસ્ટર્બ” કરે છે, મહાજન્મળી છું એમ મને વ્યથા કરવું. એના પીયેર ગયા પછી બે એક દિવસ તો મરોડાની જેલમાંથી નાસી છુટ્યો હોઉં એમ પણ મને લાગવું. પણ પછી તો શુભિતિ એવી બદલાઈ જતી કે નોકરચાકરથી આઘા મારા ખાનગી ઓરડામા જઈ ‘પ્રિય કલુડી ક્યમ વીસરાય’ લલકારવાનું મને મન થઈ આવવું.

વિયોગથી સયોગની કીમત અ કાવવા માગતી હોય તેમ કલાને પણ મુગત જઈ આવવાનું મન વારંવાર થઈ આવવું. એ કલુષ જ કરી દેતી કે ‘મને તો બા સુરત ગમેએ ખરું ને માફકે ખરું.’ અને એતુ પીર પણ વસ્તારી હોનાથી સુરત ટ્રીપ મારી આવવાના પ્રસંગ પણ એને મળી આવતા છ એન, ચાર લાઈ અને એની મા એમ અગીઆ જુલુ મૂળીને ધારે તો એક કીકટની દીમ કાઢી શકે એટલા માણસ હતા. જમાથી કોઈ પણ એન સાત આઠ માસ રહેવાતું કરીને આવતી

તો બાકીની પાચમાથી અકેક વારાફરતી આટો મારી આવી બેનની સરભરા કરવામા માને મદદ કરતી, અથવા કદાચ જો એને પીયેર અણકુટ બણકુટ બતાવે તો રખેને કલાની મેરડાજરીમા દાકોરજીને ગળે અણકુટ લપટાઈ જાય એ બીકે એ અણકુટ કરવા સુરત જઈ આવતી.

આ વખત તો એની બેનની સરભરા કરવાની નહોતી તેમજ દાકોરજી મહારાજને શીરોપુરી અને દરેક જાનના ભજયા પણ ન હોતા ખવડાવવાના પણ એની ફોઈની છોકરીના વિવાહ થયા ત્યારે એના હૃદયમા ભગિનીપ્રેમે એવો ઉછાળો માર્યો કે “લાવની જરા વચન-લાલને જોઈ આવુ તો ખરી” એમ એની ધમ્મજ થઈ ગઈ. કારણ કે એના વચનનાવને એણે એના જોઈ મુકયા હતા કે હવે એનામા જોવાતું એને ઘણુ ઓછી બાકી રહ્યું હતુ.

કલા ગઈ પછી સુરતમા અમારા ઘરડા કાકી ડોકટરોએ ઘણું મનાવવા છતા ન માની સ્વર્ગમાં ભરાની શુજરી જોવા ગયા, અથવા તો આપણે ટુંકામા બોલીએ છીએ તેમ શુજરી ગયા તેથી કાકીના છોકરા છોકરીના

આંસુ નહીં લુછાય તો રખે ને આંસુ ખુટ્યે
લોહી ટપકવા માંડે તે બીકે બાને પણ ખરખરે
કરવાને સુરત જવું પડ્યું અને ત્યાં જઈને લખ્યું
કે અહીં માસીબાને દીક નથી રહેતું માટે મહીને
એક કાઠી નાખીશ.

દીવાળી પાસે આવતી હતી અને દીપોત્સવી
અંકો માટે ડઝનેક માગણી હતી. તેથી મને
થયું કે લખું થયું ને ભાગી જાઉં. પ્રભુને
આપેલો પેમા છે, બ્રાહ્મણ રાધે છે. કલાના
પીયરની આખી દીમ આવે તેને પણ સમાવી
શકાય એવી મોટી સેન્ડલવુડ પર જગ્યા
છે, પછી મારે શું હુ ખ છે ? નીરાંતે એકલા
મહાલોગુ અને લખીયું ને વાચીયું.

કલાની પીયરની આખી દીમને સમાવી
શકાય એવી જગ્યા હતી તો ખરી પણ એ
બધાં લઘુધાઓને હું ધાલત કે કેમ એ મનાવ
હતો. ખરચ તો નજીવી ચીજ હતી પણ મારી
કેટલીક ટેવો ઘણી વિચિત્ર હતી અને બીજા
મારી સાથે રહીને મારી એ વિચિત્રતાઓ જોઈ
જાય અને તેના પર બહાર જઈને વાતો કરે એ
મારાથી ન ખમાતું.

એક તો જાણે મને દિશાએ જતા એટલી
વાર થતી કે કોઈ અમરણ્યા માણસ એમજ
ધારે કે કદાચ અંદરની ભીંત ઉખડવા માટી
તે હું લેલો લઈ સમી કરવા ખેડો કે પ્રેરણા
આવતા કાવ્ય લખવા ખેડો અથવા તો ભીંત
તુટી પડતાં અંદરને અંદર દટાઈ ગયો. બીજું
મે ત્રણ ઘણીજ નિકટ વ્યક્તિઓના અપવાદ
સીવાય બીજા કોઈ સાથે એક આરગમાં હું
સુષ ન શકતો; નહીં કે કોઈ રાત્રે ઉઠીને પડાણની
જેમ મારી જાતી પર ચઢી ટોટો પીસે તેની
તેની મને બીક હતી; કારણ કે રાવના જીમને-
શીઅમના ફર્સ્ટ ક્લાસ મેંબરશીપના રૂખીઆ
દસ હું મક્ત નહોતો ખર્ચતો. પણ હતે વૈનવે

સાદી પર સુષ રહેવાની મારી ટેવ, ન ઉંધ
આવે તો રાતે એ વાગે ઉઠી જતા સળગાવી
વાંચવા બેસવાની મારો સ્વભાવ; અને હોસ્ટેલમાં
રહ્યા પછી આવેલી એકાંતપ્રિયતા આ
બધાને લીધે કોઈ સાથે સુંવું મને પરવડે તેમ
નહોતું. ત્રીજું હું તેમ, મરચાં, હીંગ, આમલી
વગેરે ઉત્તેજક પદાર્થો છોટી દેતાં મેકફેન
પાચે શીખ્યો હતો પણ મારે ઘેર ઉતર-
નારાઓ કેટલાક કદરદાન મહેમાનો મારો
આશય ન સમજતાં મને હાથ, દમ, સચ્દણી,
એપેન્ડીમાઇટીસ, આત્મપિત્ત, શીતજવર,
વગેરે રોગોત્તર આરોપણ કરી આખા વૈદકશાસ્ત્રના
રોગોના હુમલો એટી સાથે મારા પર કરાવતાં.

કોઈ કહેતું કે મારા ગળામાં કંકડોજ નથી.
કોઈ કહેતું કે કાકડો બે ચોરીઆ વચ્ચે
ઠંકાર્થ ગયો છે. અથવા બે ચોરીયા
કાકડાની પાછળ સંતાઈ ગયા છે અને કોઈ
કહેતું કે કાકડો એવા વધવા માડ્યો છે કે
મદનબાણની પેટ આરપાર ગણું લીધી નાખી
વહેલો ખેડો બહાર નીકળશે.

ચોથું એ કે હું લેખ લખવા બેસતો ત્યારે
કોઈનો ટકટકારો ખમી ન શકતો અને વળી તે
વખતે મારી મુખમુદ્રા ભાત ભાતની થઈ જતી.
હાથ રસિક ઉપમા શોધતા શોધતા જાણે
આકાશમાંથી તારો જુટવી લાવતો હોઈ, ગુસ્સા-
બંકાવલીનું પુલ લાવતો હોઈ તેમ હાથ લંબાવતો
ને પાછો ખેંચતો. પ્રયત્ન કર્યો પણ ઉપમા ન
જડતી હોય તો મુઠી વાળોને માંબે હાથે ધસતો
હોઈ કે સારંગી પર ચાલ ફેરવતો હોઈ તેમ
હાથ હલાવતો અને મુખમુદ્રા સીનેમાનો નાયક
બાદશાહ સાથે લલત કરે છે તેવી થઈ જતી.
એટલું કરતાં પણ જો ઉપમાને સંતોષ ન
દતો હોય તો આસમાન ડુટી પડતું હોય તેમ
હાથ અધાળતો, હાંત કચકચાવતો અને ટાંટીઆ

પર સુકા મારતો આ ક્રિયાઓ શીખી જઈ કોઈ હતા તેથી મેં ધાર્યું એક કે બે દિવસના કામ મારા જેવો લેખક થઈ જાય એ મને નહોતું ગમતું. માટે જ બહુ તો આવ્યા હશે.

આઠ દસ દિવસ પછી મનોવૃત્તિ ધાર્યા પછી એમણે ધીમેધીમે ખુનાસો કર્યો કે

પ્રમાણે બદલાવા લાગી
એક રાત્રે માન્યે ધસી
ધમીને થાક્યા પછી
સાગી વગાડી વગાડીને
હાર્યા પછી લખનાર
આગળ નજ વધાયુ ત્યારે
ચોપકુ ફેંકીને કોચ પર
પડી ‘પ્રિય કહુડી, ક્યમ
વીમરાયે’ ગણગણતો હતો.
ત્યાં તો તાતુએ આનીને
ખમર આપી કોઈ “ શેઠ
આના ”

બહાર જઈને નોક
હુ તો છુટા છેડા કરવા
તેઆર થઈ ગયા હોય
એના જુઆયલા નામવાળી
બેગ અને નાળકોટનો
જોગ થયો હોય એના
ઉભલા ફાલેના ખીસ્તરા
સાથે, સુરતમાં નાનપણમાં
સાથે હોળીની લઢાઈ અને
મારામારી કરનાર અમા
રીજ ન્યાતના નટવરલાલ
તરતનાજ સ્ટેશન પરથી
આની લાગ્યા હતા અને
બારણુ ખોલાની નીગતે
ડોઘગ રમના મોક્ષ પર
ચોણા સુધી ગયા હતા

નટવરલાલ ઇજનેરી
ઓફીસમાં સુરત નોકર

માથા પર પચારી મુકેલા રામાનુ કાંઈ પકડી, સુરત સહી ગળામાં છુપી
પટલીનો છેડો પાંદળી નટવરલાલ મારી પાસે આવ્યા

એમની સુરતથી હમણાં થોડા વર્ષત માટે મુંબાઈ બદલી થઈ હતી. એ બાને સુરતમાં મળ્યા હતા. કલાનો સ્વભાવ તો એમને અત્યંત ગમ્યો હતો. અને હું એકલો હતો. એમ બધી અહીંજ ચાલ્યા આવ્યા હતા. એ ધીમેધીમે ચોરડી શોધી કાઢવાના હતા અને બે ચાર જણને પુછી મુંબાઈમાં કયી લોજ સારી તે નક્કી કરવાના હતા.

જગાની કેં મારે ત્યા તંગી ન હોતી. નટવરલાલને સુતા સુતા આજોડવાની ટેવ હોય તો લાદી સાફ થઈ જાય અને મારા ધાત્રીઓને કકડો ફેરવેલો મટે એ તો ઉલટો મને ફાયદો હતો પણ મારી ટેવોને લીધે નટવરલાલ આવ્યા તે મને પસંદ ન પડ્યું. †

મેં રામાને મારાથી ત્રીજા રૂમમાં નટવરલાલની પથારી કરવા કહ્યું પણ પાંચેક મીનીટમાં તો માથા પર પથારી મુકેલા રામાનું કાંડું પકડી, સુરત મહી જળામાં છુટી પાટલીના છોડો વીંટળી નટવરલાલ મારી પાસે આવ્યા.

“હું તમારી સાથે જ છુટશ.”

“ના રે આપણે ત્યા કયા જગાનો તોટો છે, સાથે તો નહી ફાવે.”

“ભુલો છો ત્યારે, મને તો સાથેજ ફાવશે, અગળયુ એટલે તમારી સાથેજ ઠીક પડશે.

અપમાન કરવું અચોક્ક્ય ધારી તે રાતે તો મને ગાડું ગળડાવવુંજ ઠીક લાગ્યું અને મેં લખવાની શરૂઆત કરી દીધી.

“શું લખવા માંડ્યું ?”

“લેખ લખું છું,” મે બહુજ ગંભીરામથી કહ્યું.

“ઓ હો,” કહીને જલંગ મારી નટવરલાલ કુલા, મારા હાથમાંથી કાગળીઆ અક્ષરશઃ છીનવી લીધાં છીનવી લઈ વાંચવા માંડ્યું. બે એક લીટી વાંચી ન વાંચી ને કહ્યું: “વા લાંબું”

તમે તો કેં અચ્છું અચ્છું લખો છો ને ?”

નટવરલાલના સવાલોને ‘ઉ’, ‘હા’ અને ‘ના’ ના જવાબ આપતાં મહામુશીબને મેં લખવા માંડ્યું, અને બરાબર જવાબ ન આપતાં આજગાડીનો થાક પથારી પર કાઢી નસ્કોરાં એ બોલાવવા માંડ્યા.

જે ચોરડો મને ખાસ પ્રિય હતો, જેમાં લખતો હોઈં ત્યારે ખલેલ કરવાની મારી કલા પણ હીંમત ન કરતી તેજ ચોરડામાં મારો એક ન્યાતીલો આવી પોતાના આપાનો બ્લોક હોય તેમ પોતાની ધારેલી જગાએ પથારી પાથરી એના પિતૃઓ સાંભળે તેવી રીતે નસ્કોરા બોલાવે તે મને બહુ લાગી આવ્યું.

મેં કાગળ પેન્સીલ ઉપર ટીકાં. મારી સાદી પાથરી તેના પર પડ્યો. પણ નટવરલાલના જેવું સંગીત હંમેશ સાંભળવાની ટેવ ન હોવાથી કેમે કરીને ઉધજ ન આવી ફરી દીલો કર્યો અને કાગળ લેવા જઈં છું ત્યાં દર્શન થતા ‘ઓ ઓ ઓ’ નો હોકારો પડે છે તેવી મોટી જુમ મારીને લાઇટ થતા નટવરલાલ લડકી ઉઠ્યા.

“તમે હજી સુધી સુષ નથી ગયા ?”

“ના લખું છું કેમ ?” મેં કડવાશથી પુછ્યું.

“ના, એ તો આપણને બળતે દીવે સુવાની ટેવ નહોં ને તેમાં. તમે કેમ સુતા નથી? હવે બહુ મોડું ચલુ હશે. હજી પથારીએ નથી પાથરી ! આ સાદી પડી છે. તમે સાદી પર સુઓ છો” સ્પિટની સાત અદ્ભુત વસ્તુઓમાની એક હોય તેમ નટવરલાલે પુછ્યું.

“હું તો આમજ સુષ જઈં છું.” મેં કહ્યું.

નટવરલાલે પાછા નસ્કોરાં બોલાવવા માંડ્યાં ત્યારે સાદી પર આજોડતાં મેં વિચાર ‘કેર્યો કે કોલે તો શરમ નજ રાખવી અને એને બીજા

નાનો બાણુ “એકએ ચલાવ ચલાવ જાને વાલે” કરીને “ઘેલો કરતો હતો,” અને મારા હોધરપર રાતી ઘોઠીઆની ડ્રાર બાંધી બનાવેલા ચાખડાથી સપાટા લગાવતો હતો.

ઘોરડામાં ધકેલવો કાં તો વીદાયજ કરી દેવો.

સવારે નટવરલાલ મારાથી વહેંચા હાલ્યા અને પરવારીને બેઠા.

મેં સવારની બધી ક્રિયાઓ પતાવવા માંડી પણ કોણ જાણે કેમ મને એમજ થયા કરતું હતું કે જાણે નટવરલાલ પોતાના હાથમાં ઘડી-આળ રાખીને મારાપર પહેરેગીરી કરતા હોય.

“કેમ તખીઆત નરમ છે કે શું?” એમણે મને પૂછ્યું.

“હા જરા પેટ સાફ નથી આનું.” મેં કહ્યું.

“મુંબાઈનું પાણીજ એવું છે” નટવરલાલે કહ્યું.

મુંબાઈનું પાણી તો મને સદી ગયું હતું. રકત નટવરલાલજ મને સદ્ગતો નહોતો.

સવારના પહોરમાં બે ત્રણને ત્યાં આંટા મારી આવી નટવરલાલ જમવાને વખતે હાજર થઈ ગયા. અને અમે સાથે જમવા બેઠા.

“મહારાજ મર્યાબુતી ગયા લાગે છે” ડોકુ ધુણાવતાં ધુણાવતાં વિરાનની નવી શોધ કરી નાખી હોય તેમ વિગ્નવંત નગરે નટવરલાલે અવલોકન કર્યું.

“અમારે ત્યાં તો આવીજ રસોઈ થાય છે”

“શું કહેા છે? સુરતી થઈને! આપણને તો ભાઈ જરા તમતમાટ હોય તો ગમે. જરાક વધારે મરચું નાખજો, મહારાજ”

આથી માણસને કેવો નફક્ટ માનવો! સુરતીને તો જાણે મોંઘું ખાવાનો હક્કજ ન હોય અને મહારાજ તો એના બાપનો નોકર હોય તેમ એ વાત કરતો હતો.

“અથી જરા પણ વધારે તીથું હું ખાઈ શકતો નથી” મેં મક્કમપણે કહ્યું.

“તમારા ગળામાં કે છાતીમાં કેં હશે?”

મેં મહામુશીબતે ચુસ્તો રાફી રાખ્યો.

“સવારે તમે કહેતા હતા ને કે પેટમાં હીક્ક નથી. એમાં આડ મસ્થા હોય તો ઝટ ખાઈ પચી જાય.”

રાત્રે નટવરલાલ સાડા આઠ વાગ્યા સુધી આવ્યાજ નહીં. મારા જમ્યા પછી મહારાજ પણ એની વાટ નોંધતે બેસી રહ્યો. સાડા આઠે આવ્યા ત્યારે પણ ચારેક ખાંધીઆએને સાથે લઇને આવ્યા અને દીવાનખાનામાં ટૂંકાડી કરવા લાગ્યા તેનો સ્વર મને મારા ઓરડા સુધી હોંચતો.

“શેઠ જમી લો હવે” મહારાજ કહેવા ગયો.

“શાય છે શી ઉતાવળ છે ?” શેઠે કહ્યું.

જમીને શેઠ મારા રૂમમાં આવ્યા.

“આજ તો બુદ્ધ ઓરડામાં તમારી પથારી ફાવળે નટવરલાલ, બુદ્ધો કાલે તમે કેવા દીવાથી ભડકી ઉઠ્યા હતા ?”

“નારે, આજે નહીં લાગે મને ગઇ કાલે તો પહેલો દિવસ હતો ને તેમાં. હવે તો મને ફાવી ગયું.”

“તમને ફાવી ગયું પછુ મને નથી ફાવતું તો” મારે જરા અસમ્ય થઇને કહેવું પડ્યું.

નટવરલાલ ખીજ ઓરડામાં નરકારાં બોલાવવા ગયા અને મેં છેલ્લા ચોવીસ કલાકનું સરવૈયું કાઢી નટવરલાલને કેમ નાળાયેર આપવું તેની યુક્તિ શોધવા માંડી.

બીજે દિવસે સવારે હું ટપાલ વાચતો હતો ત્યારે નટવરલાલ મારી પાચન ક્રિયા વીશે પુછપરછ કરવા આવ્યા.

“નટરલાલ ગઇ કાલે ફરીને કેં જોડા આવ્યા ! રૂમ શુમ શોધવા ગયા હશે ?” મેં કહ્યું.

“નારે, હવે ધીમે ધીમે શોધી કાઢીશું. દમણું તો તમારે ત્યાં ઘર ખાલી છે.”

“આજે કાગળ છે. એ અને બા આવવાનો વિચાર કરે છે.”

“એમ કે ? ચક્ષો બહુ સારું.”

“એમ કે ?” વાં જેટાં એને ‘શુ’ ફાવે

તો બા આવે, ફાવે તો કલા આવે, ફાવે તો આપું જગત ધરમચાળા બણીને મારા ઘરમાં ઉતરવા આવે, ફાવે તો સદાપ્રત બણીને હુલાલગડાની જમાત મારા ઘરમાં એકડી થાય પણ ન્યાં સુધી નટવરલાલને એક તળાઇ પાથરવા જેટલી જગા મળે ત્યાં સુધી એને કશાની પરવા નહોતી.

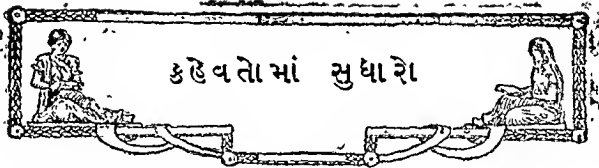
“બા અને એ આવશે એટલે તમારે હવે જલદી ઓરડીની જોઠવણ કરવી પડશે, તે મને બહુ લાગે છે” મેં કહ્યું.

“તેની તો હું તજવીજમાંજ છું પણ તેમ કરતાંએ એક બે દિવસ મોડું થયું તોએ બા ને જાભી બેજ આવવાનાં છે એટલે નબી જશે, તમારે કેં નાનો મોટો વસ્તાર છે ? તમારા બેનની મોટા ઇસ્વરનો આપો વસ્તાર હોય તો તો આપણે આવતા પહેલાંજ વિચાર કરીએ.”

એની વાત ખરી હતી. સમાનનાના આ યુગમાં કલાતો એક અલાયદો ઓરડો ગણીએ, એક જાનો ગણીએ, એક જાના “વસ્ત્રલ વિઠ્ઠલશ્રીજ સામળીઆ વડાલા” નો ગણીએ તો પણ એક બે ઓરડા વધી નાપ તેમ હતું.

હીંદુસ્તાનને સંતતિસંચયનની જરૂર છે એમ હું માનતો અને હું પિતૃત્વની ઓસરીમાં નહોતો પડ્યો તેને માટે મને આનંદ પણ થતો પણ ચોવીસ કલાકમાં નટવરલાલથી એવો કંટાળીગયો હતો કે એક ડઝન સંતાનોના પિતા યવાની કિચતિ પણ મેં એને માટે કણલ કરી હોત. અને પાર્વતી દેરીની પેઠે મનોબળથી સંતતિ પેલ કરવાની શક્તિ મનુષ્યમાં હોત તો અર્ધી કુંડી ઓખા ને અર્ધી કુંડી ગણુપતિ દાદાના પ્રતિનિધિઓ ‘ઉપજાવી નટવરલાલને

[વધુ મારે બુદ્ધો પૂર રજૂ]

કહેવતોમાં સુધારો

લેખક :

રા. ગગનવિહારી લલ્લુભાઈ મહેતા

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મીસ્ત્રી

૩૦૦ કકકકકકકકકક

‘શા’ રક્ષા 'ના દીપોત્સવી અંકમાં રા. ગિરજશંકર બપેકાનો કહેવતો વીશેનો વિદ્વાતાપૂર્ણ અને રસિક લેખ વાંચી અસંખ્ય તર્કવિતર્કો થયા. ધણી સમયથી, અમારા નાના મંડળમાં ચર્ચાનો એ વિષય છે કે હવે નવી કહેવતો કેમ નહીં થતી હોય ? શું હોદ્દાના ધણા પ્રાચીન ઉદ્યોગોની પેઠે કહેવતો બનાવવાનો ઉદ્યેગ પણ નાશ પામ્યો હશે ? કે શું જે જાતની શાન્તિ, ફરેલ હડાપણ, દુઃકાળમા ધણું કઠી નાખવાની શક્તિ આપણા પૂર્વજોમાં હતી એ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ ? આ જમાનો લંબાણનો છે એમાં તો સંશય નહીં. પંડિત મહમ્મદમોહન આલવીયાજી બે કલાકથી એણું ભાવણ કોઈનાર આપના નથી; અને મોલાના મહમ્મદઅલીએ સેજાગની યાચાએ જઈ આવવાની ટીકીટ વીશે 'કોમરેડ' પત્રમાં ખચીસ ફેલમનો લેખ લખ્યો હતો. પંડિત મોતીલાલ અને લાલા લજપતરાય બ્યારે એક બીજાની વિરુદ્ધ લખે છે ત્યારે છ ફેલમથી એણું એકેએ લખતા નથી. સાહિત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીએ તો કેટલીકવાર પુસ્તકો કરતાં

વધુ લાંબાં અવલોકનો લખાય છે અને કેટલાંક માસિકો મરી જાય છે ત્યારે પણ એમાં આવતી ચાલુ વાર્તા અપૂર્ણ રહે છે અને એ પૂર્ણ કરવા સારું નવલકથાકાર કે એના મિત્રોને નવું માસિક કાઢવું પડે છે. આપા નેતાઓ અને આવી મનોવૃત્તિવાળા પ્રજા શી રીતે હુંકી ને ટય કહેવતો બનાવી શકે ?

પરંતુ આ એકજ મુશ્કેલી આપણને નથી નડતી. 'કહેવત સીતેર વર્ષ ઉપરના માણસની ઉદ્ધિત છે' એવી હોતો-હુલુની ભાષામાં એક કહેવત છે (અને ન હોય તો હોતી જોઈએ) જેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વૃદ્ધ મનુષ્યની ઉદ્ધિત એ કહેવતની સાચી વ્યાખ્યા છે. ધણું ખરું પૌત્ર કે પૌત્રીને અથવા પૌત્રની વહુને શીખામણરુપે કે ઠપકારુપે કહેવાં વરીલનાં વચનો એમના વંશજો આડોશીપાડોશીઓ તથા સગા સંબંધીઓ દરી દરી વાપરે છે અને એ રીતે એક ડોસાલું આકસ્મિક વાક્ય લોક સાહિત્યનું અપૂર્વ અંગ બની રહે છે. આપા વૃદ્ધોનાં વાક્યો અર્વાચીન કાલમાં અશક્ય છે એ સુવિદિત છે હોદ્દાના લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય

૨૩-૬ વર્ષનું છે. એમ વરતીપત્રકનો અભ્યાસ કરીને (ફર્વાલગર) પત્રકારે એ તપ્તિ-રાગમય-ક્ષેત્રમાં ક્રમતા નેતાઓએ આપણને કહ્યું છે. આથી સીતેર વર્ષના ડેસાઓ-ગંધવા ગાંધ્યાજ હોય તો હાંદમાં બુખમરો એટલો છે (જુઓ; રમેશચંદ્ર દત્તાનાં પુસ્તકો, “એક લાડુ બટની આત્મકથા” તથા પ્રો. ખુશાલ શાહનાં નાટકો) કે કહેવતો સરળતા જોડેલી શારીરિક શક્તિ કે મનોબલ એમનામાં હોતું નથી. પરંતુ એ સર્વ એમનામાં હોય તોપણ જુદો વાસ્તેતું માન હવે એટલું એણે થઈ ગયું છે કે એ ઉમ્મરના

‘વાવે’ અને ‘લણે’ એ બે -

પુરોષોને હવે તો ‘રીટાયર’ કરી ‘પેન્શન’ ખાતા બનાવી દેવાય છે. એટલે એમના વયનેમાં બોધ-નો ભંડાર હોઈ શકે એ આજકાલના ઉદત યુવાનો સ્વીકારેજ નહીં. બુદ્ધિ અને ઉમ્મરને મેંમંઈ હોઈ શકે એ વાત આજકાલના યુવકોને અમાન્ય છે. મારા એક મિત્ર તો હમેશા કહે છે કે અનુભવ કેં ઘણું જીવવાથી મળતો નથી; તો તો મુંઝાણની હાકારટની દીવાલો એમાંના વડીલો કે ન્યાયાધીશો કરતાં વધારે ડાહી હોય કારણ કે એને લાભો અનુભવ છે. જ્ઞાન પ્રહણ કરવાની શક્તિ ઉમ્મર સાથે-ધણીવાર વધતી નથી પણ

ઘટે છે. તો પછી શા વાસ્તે જુદોને કહેવતો કહેવાની છુટ આપવી અને એનો છુમરો સોંપી દેવો એમ યુવકો પુછે છે. પરંતુ આવા બંડા, વિહાવનારો લોકો નીસરી જાય છે કે અંગ્રેજીમાં ‘જેનેં indiom કહે છે એ જેમ મોટા-માથુસોએ કરેલી ભુલો છે એજ પ્રમાણે કહેવત વધી એ દીધેલી’ શીખામણ છે. આવી કહેવતોથી ‘કંટાળીને પરિણામેજ ‘સાડે બુદ્ધિ નાહી’ એ કહેવત રચાયેલી, કહેવત બનાવનારની ઇર્ષ્યા કે સ્પર્ધાથી ઓગણસાઢ વર્ષ ને છ મહીનાની ઉમ્મરના પુરુષે પોતાના તોંતિર વર્ષના વડીલની

વિરુદ્ધ આ કહેવત જોડી કાઢેલી ત્યારથી કહેવતની પડતી આવી. સીતેર વર્ષના ડેસાઓ શીખામણ આપતાં ડરવા લાગ્યા અને “સાડે બુદ્ધિ નાહી” એ ‘કહેવત’

પોતાની વિરુદ્ધ ટીકવામાં આવશે એ ભયથી એમણે માનસિક વાનપ્રસન્ન ધારણ કરવા માંડયું. આથીજ ત્યારે નવાં લોકગીતો ઘાય છે (જુઓ; રા. ગાય ઠક્કર-નો ‘વીણા’ માં આ વીશેનો રસિક લેખ).

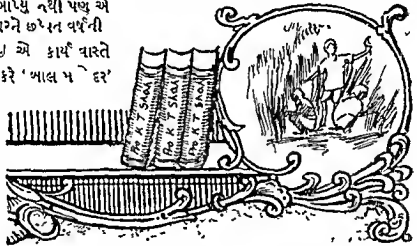
અને નવા સાક્ષરો સુદાં જન્મે છે ત્યારે નવી કહેવતો થતી નથી. હજી પણ આપણે લોક સાહિત્યની આ જુની મુડી ઉપરજ વેપાર કરવો પડે છે; આ કેવું શોચનીય ? આપણે ત્યાં સાક્ષરો મૃત્યુ પામે છે ત્યારે અને ધણીવાર તો તે પહેલાં પણ એમનું સ્થાન કોણ લેશે એ પ્રશ્ન વિચારણીય, સાહિત્ય-રસિક અને નવજા સજ્જનોને મુંઝરી નાખે છે. ગત સાક્ષરોનાં સ્થાન લીધા વગર આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ કેમ ઘાય ? નરસિંહ મહેતાનું સ્થાન કોણ લેશે એની ચર્ચા હજી જોશમેર

ચાલે છે અને એનો મંતોપકારક નિર્ણય થયા પછીજ ગોવર્ધનરામના સ્થાન વીશે નક્કી થશે. જ્યારે માક્ષરોના સ્થાનનું આટલું મહત્વ ત્યારે કહેવતોને શું સ્થાનજ નહીં એમ ? કહેવતો ખીચારી ગુજરી જઇ શકતી નથી એટલેજ એમનો દોષને ! એને પણ ગ્રંથસ દેહ હોત તો એના દહન પછી એનું સ્થાન કોણુ લેશે એનો નિર્ણય કરવો પડત.

પરંતુ નવી કહેવતો ધડવાનું કર્તવ્ય કેવું ? ગ. ગિરમજકર બધેકા કહે છે કે, “ નવી કહેવતો બનાવવાનું કામ કેળવણીકારને માથે નથી ” આનું કારણ એમણે આપ્યું નથી પણ એ શોધવું કહ્યું નથી કેળવણીકારને છતાં વર્ષની વયે ‘ પેન્સન લેવું ’ પડતુ હોય એ કાર્ય વારતે તે નાલાયક છે. ગ. ગિરમજકરે ‘ આલમ દર કાદમુ ’ છે પરંતુ વૃદ્ધોને એમની ઉત્તમ બાધ્યાવરથા- મા શીખવવા માટે ‘ વૃદ્ધ મદિર ’ કાદમુ નથી એ દેખાડે છે કે કેળવણીકારને અને વૃદ્ધાવરથાની કીમત નથી. સીતેર વર્ષથી નાની ઉમ્મરના કોઇ માણસે કદી

કહેવત બનાવી હોય એમ જાણ્યું નથી અને એનો પુરાવો એજ છે કે હજી સુધી કોઇએ કહેવતકાર (કે કહેવતક કહીશું ?) ની ઉમ્મર વીશે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. જેથી તો એ વૃદ્ધ હશે એમ ન માનવાનું કે સમજ કારણ નથી; જેથી એ વૃદ્ધજ હશે એમ માની શકાય. પરંતુ ગ. ગિરમજકર કેળવણીકારને બીજું કર્તવ્ય સોપે છે અને એ “ જુની કહેવતોને સંસ્કારી, સુધારી વધારી તેને નવા લાવેલ વ્યક્ત કરનારી બનાવવાની ” જ્ઞજ છે. આવાત તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. (દીવો કેમ સ્પષ્ટ કહેવાતો

હશે ? હું તો દીવા સાચું જોઇ આસપાસ જોડું છું ત્યારે મને તો બધું ચારપટજ દેખાય છે.) સાહિત્ય પરિષદે આ વિષય પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; અને ત્રીસ વય પછી જ્યારે જોડણીના વિષયનો નિર્ણય થઇ જાય ત્યારે પહેલી તકે આ પ્રશ્ન હાથમા લેવાની જરૂર છે. આપણી કહેવતો સુધારવાનું અને ફરી લખાવવાનું કામ બનતી ત્વરાથી (જો કે બહુ ત્વરા તો આપણાથી બનતીજ નથી) ઉપાડી લેવું જોઇએ. આને વારતે “ કહેવત સુધાગણુ સમાજ ” જેવી સંસ્થા કાઢવા પણ વિચાર થઇ આવેલો પરંતુ નાણા-

— રાજદો વચ્ચે પ્રો. ખુશાવ સાહનના ‘ અર્થ સાસ્ર ’ના પુસ્તકો ગોઠવવા પડે તો પ્રજાજ વિદ્ય રૂપ લાગ્યો. આપણી ધણી કહેવતો કાઠ આઇ ગઇ છે, ધણી તો ફારીને ચુરેચુગ થઇ ગઇ છે, ધણી હવે સાચી નથી રહી, ધણી તો વારતવિક હમીકતથી તદ્દન વિરુદ્ધજ છે સરલતા અને સંક્ષિપ્તતા ઉપરાંત સરથતા પણ કહેવતનું લક્ષણ હોવું જોઇએ ને ? અર્થ સલ કહેવતોને પૂર્ણ સત્યમા ફેરવી નાખવી જોઇએ: અસ્ત્ય કહેવતોને અર્થ સત્યની કોટિએ તાણીને પહોંચાડવી જોઇએ: સલ કહેવતોને તો એમની એમ રહેવા દેવી પડશે. હાલ પ્રચલિત જે કહેવતો છે એ રચાએલી ત્યારે વસ્તુ સ્થિતિ તદ્દન જુદી

હતી. તે વખતે આટલા માસિકા, ટ્રેનો, મોટરો, સાફરો, વીજળી કે વધીયો કે નહોતા એ સમય-મા યાત્રા કે આજીવિકાના હેતુ સીવાય બીજા કોઈ કારણસર મનુષ્યો સુસાજરી કરતા નહીં. અને કપનીના શેર અટકે શું કે નૈકું (સરોજિની નહીં પણ મદ્રાસી કીકાર) ડાણ એ સુદ્ધા એમને ખબર નહોતી. આવાસ ને ગોમાગ્યાએલી કહેવતો આપણને કેમ પાલવે અને આપણે કેમ વાપરી શકીએ ? કેવલાક દૃષ્ટાંત લઈએ આ કહેવત બહુજ ભાણીની છે

કરે તેવું પામે અને વાવે તેવું લાણે

કેણે કહ્યું ? આખો દિવસ દસ માર કનાક સખન મળુરી ને માણસ કરે છે એ એવું પામતો નથી પરંતુ એને પો પુત્રામ પૈસા મળે છે બ્યારે અડધા દલ કમા પાચ મીનીટ કે કમીગીમા હાજરી આપી ધનવાન પુરુષ મો કે દોહસો કે બરમે રૂપીઆ (અંકે ૧૦૦, ૧૫ કે ૨૦૦) સહેલાઈની કમાણને કયાં ગતા વધારે પામે છે એક કેમમા હાજરી આપી કોઈ પ્રખ્યાત વગીલ હાજર રૂપીઆ ખીરમામ મુકે છે એક બીજા સટ્ટા કરી વેપરી પાચ મીનીટમા લાખો રૂપીઆ કમાણ તરી ભય છે (કે ખેલને હુબી ભય છે) હુકમા મનુષ્ય કરે છે એવું પામતો નથી પણ એની આગળ કેટલી મીલકત છે, જે કોમા એની કેની શાખ ને લાગમ છે એ પ્રમાણે પામે છે મરીખોતો જેમ વધુ કરે છે એમ જોડુ પામે છે કારણ કે કામ કરે છે મજુર લારે ડીનીડડ પામે છે માથીક માણુમેા કરે એવું પામતા નથી એટલે તો જગતમા આટલા ઝમઝા ને વીખવાદ છે નીતિની દૃષ્ટિએ પણ આ સિદ્ધાન્ત પ્રકૃતિના ન્યાયને ખેટ ફોર્મ દીકીટના સ્ત્રી જેવો બનાવે છે કે દબ્યુ અદર નાખીએ તો દીકીટ બહાર આવે, પામવાનો વિચાર કયા

વગર કર્તવ્ય કરવું એવી ધર્મ આસા છે. ફળો વિચાર કરવોજ નહીં એમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પણ ગીતામા કહ્યું છે (મા વલેતુ કદાચન) અને એથીજ મારા એક મિત્રે ફળ ખાવાનો છેકજ ત્યાગ કર્યો છે, અને મિષ્ટાન્ન વીશે શાસ્ત્રોમા એવો પ્રતિનધ ન હોનાથી બીજાને ત્યા જમણુમા એ પરજ એકાદ્ર ચિત્તે મઝ્યા રહે છે " જેરી મીલકત એવું પામે " એમ એ કહેવન વારતવેક રીતે હોની બેધએ

હવે કહેવતનો ઉત્તર ભાગ લઈએ "વાવે તેડુ લણે" એ ઉકિત સાચી હોત તો બાદશાહી એની પાહી જમીનની શી જરૂર, સહકારી મંડળો કે કો-ઓપરેટીવી આનરખડતા, મહેસુલના નિયમો કે દુધાળા નિત્રાણુ રડના સેક્રેટરીઓ લા વાસ્તે ? ખેતીવાડી કમીસનનો રીપોર્ટ પ્રગટ થયા પછી કહેવતના અ ભાગમા યોગ્ય મુધારો થા' મકે અને સત્ય બનાવવા વાગે વાવે ' અને 'લણે' એ બે તમ્હો વચ્ચે પ્રો ખુશાન શાહના અથ શાસ્ત્રના પુસ્તકો ગોઠવરા પડે છતાં એ કહેવતને આવા રૂપમા મુકી ગયાય

"વાવે લરે જમીન સારી હોય, ખેતરના બહુનાના ભ ગના પડી ન ગયા હોય, વરસાદ સારો હોય તીડનો ઉદ્ધર ન હોય, જમીનદાર તાનુકદાર કે મકેસુન ઉતરગવનાર અમ નાગ તલે ન આપે અને વધારે પડતી મહેસુલ ખુચરી ન ભય, ખેડુત શાહકારનો દેનાદાર ન હોય, મકકાર હોય અને વેક ન હોય તો સારુ લણે" કેની હુકી ને ટચ આ કહેવત છે ! એમા અલતા ઉપરાંત સાચતા પણ છે.

આથી પણ અથરહિત કહેવત એ " ખેડે એતું ખેતર " છે શુ બ માગાના મદારાગમો, અથોખા ખાણુના તાલુકકારો, ગુજરાતના કાકારો કે મદાસના જમીનદારો પોતે ખેતર ખેડે

છે? છતાં એ ખેતરો એમનાં છે એની કેમ ના કહેવાય? સરકાર તો કહે છે કે રાયતવારી મુલકોમાં પણ ખેતરો સરકારનાંજ છે અને ખેડુનો ને ખેડવા આપેલાં છે. આ પ્રશ્ન ને કે ખેતીવાડા કમીશનની પ્રત્યાવલિની બહારનો છે છતાં આ કહેવતને ખાતર એનો નિર્ણય થવો જરૂરનો છે, “જેની માલીફી એતું ખેતર” અથવા તો “જે પ્રાચીન કાળથી પચાવી પડ્યો એતું ખેતર” એ ઉક્તિ વધારે સત્ય ગણાય.

કહેવતો અને કોમી વિસંવાદ
વળી કેટલીક કહેવતો માત્ર અસત્યજ નથી હોતી (એજ હોય તો આ જમાનામાં ગણી શકે) પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ અદિનકારક છે. ઉદાહરણ તરીકે “દરજનો દીકરો જીવે ત્યાં સુધી શીવે” કે “બજારો કણુખી કેમ બોલે” કે “હેડાને હવાલદારી મળી” કે “શીરા સારુ શાવક થયા” એવી કહેવતોથી બિનભિન્ન કેમો વચ્ચે કેટલી ગેરસમજ અને કલહ થયા સંભવ છે? આવી ઉક્તિઓથી જોને નવા માનસ-શાસ્ત્રમાં “Inferiority complex” કહે છે એ આવી ગુણિતોમાં યોગાય છે અને “સંપ ત્યાં જ” એ કહેવતની અમર જુ સાચ જઈ કોમી કુસંપ વધે છે અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થવું નથી. વસ્તુતઃ આવી કેટલીક કહેવતો સત્ય પણ હોતી નથી. કેટલાક દરજના દીકરાઓ અથવા દરજના કેટલાક દીકરાઓ જીવે ત્યાં સુધી શીવતા નથી એટલુંજ નહીં પણ કારકુન થાય છે, માસ્તર થાય છે, અને કોષ્ટકવાર રાખને કુંવર ન હોય તો રાજ સુધાં થઈ જાય છે. દરજને તિરસ્કૃત અર્થમાં મોટી સમજાએ તો (વિસ્તૃત

મેટીનો પુત્ર ઇચ્છડોને વડો પ્રધાન પણ થયેલો.

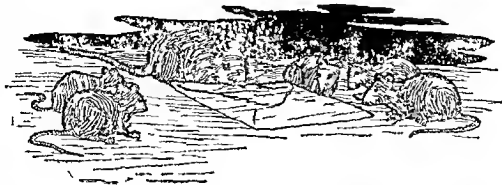
અર્થમાં ગમે તેને ગમે તે મમજી શકાય છે) નો મોટીનો પુત્ર ઇચ્છડોને વડો પ્રધાન પણ થયેલો અને મોટી સમગ્રીએ તો ધોળીઓ કંપનીઓ (કપડાં ધોવાની) સુધાં કાઢે છે. આ કહેવત સાચીય દૃષ્ટિએ પણ સ્ત્રીકારાય એવી નથી. આપનો ધ ધોયાણુ રાખવો માટે દીકરાને ઘણી સગવડ હોય છે એ ખરું; એ ઉદ્યોગ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક શક્તિ, આવકપણથી એની ઝીણવટની સમજણ, એની ધરાણી (business good will), સોય દોરો સીવવાના મંચા ઇત્યાદિ યાંત્રિક બજોની જમાવટ એ સર્વેથી દરજના દીકરાને શીવવાની ઇચ્છા થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ

અર્થમાં ગમે તેને ગમે તે મમજી શકાય છે) નો મોટીનો પુત્ર ઇચ્છડોને વડો પ્રધાન પણ થયેલો અને મોટી સમગ્રીએ તો ધોળીઓ કંપનીઓ (કપડાં ધોવાની) સુધાં કાઢે છે. આ કહેવત સાચીય દૃષ્ટિએ પણ સ્ત્રીકારાય એવી નથી. આપનો ધ ધોયાણુ રાખવો માટે દીકરાને ઘણી સગવડ હોય છે એ ખરું; એ ઉદ્યોગ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક શક્તિ, આવકપણથી એની ઝીણવટની સમજણ, એની ધરાણી (business good will), સોય દોરો સીવવાના મંચા ઇત્યાદિ યાંત્રિક બજોની જમાવટ એ સર્વેથી દરજના દીકરાને શીવવાની ઇચ્છા થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ

કહેવત રચનારાએ પિતાના ગુણ પુત્રમાં કેવી રીતે ઉતરે છે એના નિયમોનો બરાબર અભ્યાસ નહીં કરેલો, નહીં તે એ જાણતો હોત કે શીવવાની કુશળતા દરજીમાં હોય માટે એના દીકરામાં ઉતરેજ એવો કે નિયમ નથી. શીલીપ અને સીંકદર, ચેધમ અને પીટ, ચેમ્પર-લેનો તથા ચર્ચિકો અને મોતીવાલ તથા જવા હીરસાલ નેદરુ જેના થોડા અપવાદો શીવાય પિતા જેટલો પ્રતિભાસાળી પુત્ર કવચિતજ થાય છે તો પછી દરજીનો દીવરો શા વાસ્તે સારો દરજી થાય ? ધણીવાર તો પિતાના ધંધા પ્રતિ પુત્રને સ્વાભાવિક અનાદર કે કંટાળોજ હોય છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે કામીઆને ઘેર કોઇ કાસીના દોરડાની વાત ન કરે એનો મૂલ હેતુ પણ એ જ છે. કદોદના છેડકાને મીઠાઈ તથા તિરસ્કાર હશે એમ ધણી વખતથી મને લાગે છે અને એ સત્ય હોય તો દરજીના દીકરા વાદેની ઉક્તિ કોઇ ખીજ ધંધાદારીએ હાથથી કે હેરાન થયેલા ધરાકે કોધમાં કરેલી કષ્ટના માત્રજ છે. “લણ્યો કણખી કામ જોલે” એ કહેવતમાં કણખી પ્રત્યેના તત્કાલ ઉપરાન્ત કેળવણીના વિરોધનો ધ્વનિ પણ છે. સગકારી સાળાના બહિષ્કાર વખતે આ કહેવત ઉપયોગી નીવડે પરંતુ હાલ જ્યારે શરૂઆત અને મદત કેળવણીની વાતો આપણે શરીથી શરૂ કરી દીધી છે અને યુનીવર્સિટીઓ કાલવાની કે સુધારવાની યોજના ટેર ટેર ચર્ચાય છે ત્યારે આ કહેવતનો ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્ય (કે વાંઝમય ?) માંથી લોપ કરવા કેળવણી ખાતાના પ્રધાને પગલું લેવું ઘટે છે. લણેલા કણખીઓએ કામ નથી જોલ્યું એના નામ સાથે દર્શત આપજા ઉચિત નથી કારણ કે એવા મહાજનો ભણેલા છે એ વાત બ્યારે એમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ સ્વીકારવાની નો પાડશે ત્યારે પોતે કણખી છે એવું રમરણ

કરાવવું એ એમને કદાચ અપમાનકારક લાગશે. ઢેઠાને વીશેની તિરસ્કાર યુક્ત ઉક્તિઓ અંતરજો-દારના આ જમાનામાં અયોગ્ય છે. અંગ્રેજી શબ્દોથી ભરેલા ગુજરાતીને પણ આપણે “ઢેડ ગુજરાતી” કહીએ છીએ એ ઢેડાને અપમાનકારક છે. કારણ કે ખીરતી થઇ ગયેલા ઢેડો શીવાય ખીજ અંગ્રેજી જોલતા નથી અને ખીરતી થઇ ગયેલા ઢેડાને આપણે ઢેડો લેખતા નથી. “શીગ સારુ શાવક થયા” એ કહેવત આપણા જેને બંધુઓપર અયોગ્ય લાગતી છે. તેઓ શું શીશ ખાવાજ શેનુંજ જતા અને હવે નથી જતા ? રા. કનૈયાલાલ મુનશીના પુસ્તકો, વરુદ્ધ કોલાહલ કરનાર બંધુઓ શા વાસ્તે આ કહેવત ગુજરાતી ભાષામાંથી કઢાવી નાખવા મથતા નહીં હોય ? જેન બંધુઓને મિટાવ કે મળ્યા જોજનનો ગોખ કદાપિ દશે તો પણ એ વાતને એમના ધર્મ સાથે ખીલકલ સંબંધ નથી. આ કહેવત ખોટી પાડવા માટે જેટલા આશ્રયથી તેમણે શેનુંજનો ત્યાગ કર્યો છે એટલાજ દૃઢ નિશ્ચયથી શીરાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ કે જેથી કહેવત આપો આપ ખોટી પડે.

કેટલીક કહેવત તો જાતિની સંસ્થાનેજ હાનિકારક છે. “ધણી ધણીયાણી રાજ તો શું કરે મીયા કાજ ?” એ કહેવતમાં હીંદુઓને મુસલમાન ધર્મગુરુઓની સત્તા હેઠળ લાવવાનો ગુપ્ત પ્રયાસ છે એ કાણુમર વીમરી જાણે તો પણ આ ઉક્તિ જાતિનો મૂલ હેતુ-ખીજના કાર્યમાં દખલગીરી કરતી એ-નો ભંગ કરે છે. ધણી ધણીયાણી રાજ હોય એથીજ લગ્ન થાય નહીં. ધણી ધણીયાણીના દાદા અને દાદીને લગ્નના હોરા હોય, સગાં વઢાલાંઓ સમંત હોય અને જાતિ વાંધો ન લે તોજ લગ્ન થઇ શકે-

મૂષકે દૂત

૪૩૭૬૮૭

લેખક :

રા. તનમનીશંકર લાલશંકર શિવ

[મુઆઈની એ ખંડની ઓરડીમાં, કુડુંબ સહિત રહેતા યુવાન દ પતીનું ગયનમંદિર થયું
'ખરું' પાછતો ખંડ-રમોડું—હોય છે, તેમ અહીં પણ હતું. એવામાં પત્નીનો આ વિરહ ન સહાતાં
પાછલી રાત્રે યુવાન મૂષક (ઉંદર) સાથે પત્નીને સદેશો મોકલે છે.]

(અનુસંધાન ગતાંકથી પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી)

પાસે સ્થાપ્યું કંઈ વાપરી લક્ષ્મી મંદિર^૧ મોડું,
તોયે એ તો હજી સુધી રહ્યું તે વિના છેક સુતું;
તેની બાલુ ડગમગ ચતો વજ્રમાડાર^૨ જીર્ણ,
મોહી રહેતો-ધુળમય બધો-ર કપું દીન રત્ન ૨૩

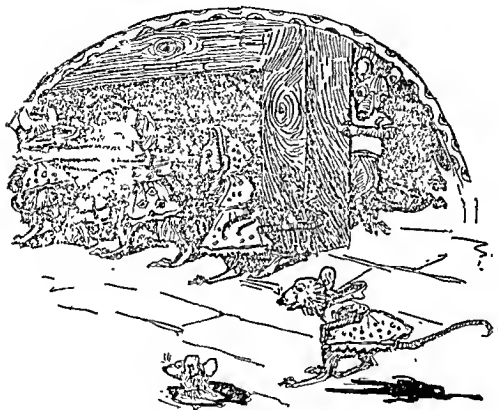
કુદી તેની પર ચઢી જઈ, શાંતિથી સ્વપ્ન થોભી,
ચારે બાલુ નજર ફરતી નાખી, લેજે છુ બ્લેધ;
કે ક્યાહિએ ટુજ કુળનણે કાળ માનુર ઉભો,
સુજે જેથી ટુજ વિચરતા માર્ગ કેવો જ લેવે. ૨૪

ધારું છું કે નહિં કહ્યો દશે ફૂર માર્ગર પેયો,
ખુણે ખુણે બીત બીત વિશે છુપી તેથી જવાનો;
લાભો વાકો પથ તજ દષ્ટ, મર્ગ લેજે છુ મીઘો,
ત્રાંમો સ્લામો, ગનિપદ વિશે મોહનો વીર જેવો. ૨૫

કિંતુ પ્રેમેલરી મૂપકની ને અલિસારિકાઓ,
ચાલી જતી પ્રણયી સમિષે. માર્ગમાંહિ મળે તો;
સામું જે ના લહી, તરત તું કયાંય જાજે લપાઈ;
લાગળુ એ નિકર તુજને જોઈ જાશે લગાઈ. ૨૬.

સામી બીને જલદવરણો મંચ^૧ સેજે લરેલો,
દીધા વાંકા પગ થઈ ગયા તોય છે રિથર ઉભો;

શ્યામાંથી જ્યહીં ત્યહીં રહ્યો કે કુટી ખદાર, તેથી,
લાગે જાણે બરકદી લયો બાલ ખીજે દિમાદિ. ૨૭

એ માલિ છે તુજ કુત્ર તણું આમ આખું વસેણું,
જેનાં હુને વડલ જન સૌ આપશે માન પુરું;
ઉભી દૂરે કુલવધુ તને જોઈ ગુહેશે કટાક્ષે,
કુમારીના ઉર નવનવી કુટશે આશ કેંએ. ૨૮

જાણું છું આ હૃદય દલતા કામિનીના કટાક્ષે,
લાજે ગાખા અલિનયલયા ખાલિકા-ઉર-લાવો;

૧. ચપાડીઓ નાખવાનો માંચડો.

ઢેલી તું ના ઘડીશ સહજે, આઝહી જદ યાશે,
જ્યારે તુને મૂઢ લઈ જવા તુજ આતિથ્ય માટે. ૨૮

તો તુ આહિ ધડિક વિરમી, સ્વદ્ય વિશ્રાતી લેઇ,
આશા આપી પ્રતિમનની, નારીઓ વંદી નેને;
આશિયો હે વડિલની, ફરી માર્ગ લેને ત્વરાથી;
લીધા કેરે સિર સહનું કાર્ય કો ના ઉવેખે ૨૯

એ મચેલી કંઈક જમણી બાલુએ તુ જશે ત્યા,
જેશે હુ શુ રિપુભયયથી ભામિનીએ ભાડેયા;

દારો બન્ને સજડ મહીથી, તેથી મહેજે મુંઝાઇ
જતો નાહિ; નીરા અખુટ છે તું મહી શક્તિ-શુદ્ધિ. ૩૦

મામે મિંધુતટ દિનિજમા કોટ શા સ્થૂલ મેઘ,
શિરે ખીછ ઝીણી ઝુપી રહે વાદળી પારદર્શી;
તે શું આદિ પશુ જડી રહી, પાતળી દારદિર,
ઝીણા તારે મુંઝી, સદજમાં, જળાયે, જેઘ જળા ૩૧

દાગેવા છે ખીટી પર કને વજ્ર તેની સહાયે,
આઘ! તો તું ઉપર ચડીને, તિદ્યુ તારા મુગતે
ધારે ધારે સ્વહીન થઇ બેઢને જળા એહ,
ને થંભી ત્યાં ક્ષણ નિરખને અન્ય આખો ય ખંડ ૩૨

જાણી- લેજે તુરત મુજ એ અન્નપૂર્ણાનું સઘ;
માની લેજે રસિક અમ એ કેસી આવાસ રમ્ય;
ભુખ્યું મારું ઉદર ભરતી મૂક ભાવે આહી એ,
તર્યું હૈયું રસજ્વલ કરે પ્રેમ વર્ષા અહિં એ. ૩૩

મિથ્યા મોહે નયન કરતો માનવીના જ અંધ,
હૃદયેયેના અહિં પ્રસરતો કાદિ માયા-પ્રકાશ;
વ્યાપે કિંતુ દિવસ રજની માત્ર ગાતાંધકાર,
જોષ જોથી ઉરમહી શકે યોગીઓ આત્મ-જ્યોત. ૩૪

આહિ સામુ વધૂ-કલહથી અન્ય ના, જે શમે છે,
ગર્ભવંતા સકલ ગૃહને તાડને અશ્રુપાતે;
ગ્રીભોભ્રાથી નવ અહિં પીડે તાપ જીએ શમે જે,
અંબા-શ્લેષો તજ જ, નયના-શ્લેષ જે માત્ર સાધે. ૩૫

“મર્યાદાથી જકડી સુતા દંપતીઓ અહિંના,
પ્રાદાવસ્થા વિષ્ણુ ન ધરતાં અન્ય કાઈ અવસ્થા,
જામે જોથી નહિં તરણના હારથ, ઉદ્ધાસ, મરતી,
શુભાચે તો, વડ, પ્રિય સખે! વાઘ સંગીત કથાંથી. ૩૬

રથાને રથાને રમણીય કંઈ આહિં સૌંદર્ય કાળે,
લેનારાને મધુર મધુરો નિત્ય આનંદ લાધે;
માટે નાંખી નજર ફગતી રમ્ય આ દેશ લેવો,
લહાવો, લાછ! સુપ્રીય ન ધડી થોભીને એ, અનેરો. ૩૭

નાના નાના નિધવિધરૂપી વાદળા વ્યોમ ગહાલે,
જ્યાં ત્યાં ભીતે ત્યમ જ ધવલ-સ્વામ કેં વસ્ત્ર ઝુલે;
આશા દેતા જલદ પ્રિયને કાંતના આવવાની;
આ તો આપે સુખદ સુચના પ્રેમીની હાજરીની. ૩૮

સંધ્યાકાળે ધનવીરી રવિકિર્ણ કેસ પટા વહે,
તેવી રૂડી અભરપ જધે ભીન ભીતે જડી છે.
એ વેળામાં રવિ કિરણના પંખીઓ ન્દાપ રહેતા;
તેનાં જેવાં અભરપરે પાત્ર દિશે રૂપાળાં. ૩૯

(આ રસિક કાવ્યનો રસિય ભાગ આવતા અંકે

[અનુસંધાન ચેત્ર : ૫૪ ૮૧ થી]

આવજી સુદ દશમ
ગ ધ કામેજી અમે આંહી પહોંચ્યા. મારા ઉપરી અધિકારીની તખીયત હજી નાદુરસ્ત છે. થોડાક દિવસ હજી અત્રે રોકાણ થશે. દુનીઆમાં પ્રભુએ આવાં પુતળાને જરાક જોઈને ચીડીયાં, સહેજ જોઈને ગમગીન થઈયાં હોત તો ! પ્રભુએ મારે માટે અકથ્ય કસણી અને કસોટી નિર્ધારી છે. તું કહે છે ને 'હોમતે મર્દાં તો મદદે ખુદા.' જરાક દૈયું હલકું રાખીએ તો સઘળુંએ સહેવાય. "હલકું દૈયું" મારી લેખિની પર એ શબ્દો રમતાં હું અજાયબીમાં ગરકાવ થાઉં છું ને હસી પડું છું. જરાક હલકું દૈયું મને પૃથ્વીપટમાં સુખીમાં સુખી જીવડો કરી મુકતે પણ, પ્યારા ! આટઆટલો બુદ્ધિપ્રભાવ અને ગુણવૈભવ છતાં એજ સમૃદ્ધિ અને નૈરાશ્યમાં હુઆડશે ? મંદ બુદ્ધિનાં માદીનાં માળખાં મારી નજર આગળ અદમ-

મિકા બર્બાં લક્ષ્મીકંક થતાં હું જોઉં છું અને એમનાં એટલાં બધાં હૃદયદૌર્બલ્ય બુદ્ધિ દારિદ્ર્ય છતાં હું એમને આત્મ-સંતુષ્ટ નીરખું છું. બલા બગવાન ! તારા બધા આશીર્વાદમાંથી થોડાકથી મને વિમુખ રાખ્યો હતો, પણ તેને સાટે મારામાં થોડાંએ આત્મચક્ષુ અને સંતોષ મુક્યાં હતાં તો !

પણ સચુર ! પ્રભુ સૌ રડાં વાનાંજ કરશે. વહાલા મિત્ર, તું આખર સાચોજ દરે છે. દુનીઆમાં આમ હું હસેલાઇ, ધકેલાઇ, ચુક્યો છું ત્યારથી બીજાઓનાં સુખદુઃખની ઘટમાળતો હું સાક્ષીભૂત થતો જાઉં છું. એમની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ, એમનાં અશ્રુ અમી, એમની ગજબાહ તુલ્ય રસાકસી-સર્વનો માહીતગાર થઇ ચુક્યો છું, ને મારા બંડખોર હૃદયમાં કેક શાંતિનો સુધા સીંચાઇ રહી છે. પ્રકૃતિનાં આપણે નૌ પુતળાં મુકાયજેજ

પ્રિયતમાને માટે એ ખાસ ન હોય ? મારી કાલ્પ-
મયતા આંહી કેટલી અસ્થાને છે ! દેવી ! દેવી !
મારી કાલ્પ દેવી ! ખરેખર નૈસર્ગિકો સુરભિગઃ
કુલ્મસ્યસિદ્ધા મૂર્નેસ્વિતિનર્ગરેશ્વર તાઢનાનિ
સુગંધિ કુસુમની રિચિતિ તો સ્વભાવથી મસ્તક
ઉપર સિદ્ધ છે, પગ વડે લાતો ખાતી એ તેની
સ્વાભાવિક રિચિતિ નથી આંહી કાલ્પમયતા
હટી જગતબત્રીસીને પાત્ર ગણાય છે. અત્રે
તી દક્ષતરી પટ્ટીની લાપામાં શબ્દે શબ્દે ગોઠવાઈ
વેા જોઈએ. હીક પડ્યું પાતું ! શા માટે
ટાળવું ને કાયર થવું ? તું ગાય છે ને ‘હરિનો
રંગ છે શુરાનો નહો કાયરતું કામ જ્ને ને !’

પરંતુ આ બધાનો ખંગ કુમુદ્યંદ્રનો
સહવાસ વાળી દે છે ને મારી મનોવ્યથા અરધી
ઓછી થાય છે એ બાપડોએ એની ગોઠાશથી
કંટાળ્યો છે. આવાં શુદ્ધીયાં પોતાનો ભાગ
રોકે છે અને ખીજને પ્રગતિ પંથેએ એ મહાનુ-
ભાવો “વિદ્યકરશમ” અને છે. કુમુદ્યંદ્ર કહે
છે કે આવા દોષલા હુંગર ચણેજ છુટકો. હા !
આપણા પ્રવાસમાં ડગલે ડગલે હુંગરા પડ્યા
પાથર્પાન હોય તો લાળી મજલનો પડોએ પ્રિય
ચંદ્ર પડે ને સરલ પ્રયાન સિદ્ધ થાય; પણ
આવા વરવા હુંગરીઆ આડા પડ્યા છેજ
ને આપણે એને ઓળંગવાજ રહ્યા.

કુમુદ્યંદ્રનો મારે માટેનો પક્ષપાત અમારા
ઉલ્લુકાચાર્યના તીણી વીંધતી દષ્ટિ બહાર ન
હોય. કુમુદનો રોહ એને ખુલ્લે છે ને મારી
હાજરીમાંજ કુમુદને ઉતારી પાડવાની એકે તક
એ ગુમાવતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે ‘હું’ તેના
અચ્ચાવ કરુ છું’ ને આથી તો બાજી ઉઘટી બગડે
છે. ઝઘ કાલેજ કુમુદ સંબંધી ‘ધરનો ઘા’
કરવા એણે પ્રપત્ત કર્યો. તેઓથી ઓચાર્યા “હા !
આ તમારા કુમુદ્યંદ્ર હીકજ છેરતો.”

હીક તમે બધા લભકભરી શીલીવાળા ! પણ

[આ રસિક પાત્રોના વિરોધભાવ આનતા અંકમાં]

આખર ‘પોણું’ છે જગ આ’ ને લા નકકર જાન
રાશિ એમ કેં નથી પૂજ્યા રતો. ‘” આમ
ઉલ્લુકાચાર્યે પોતાની વિવિધ રંગી અને બહુ
સૂત્રી ઘટના વાળી જ્ઞાન પરંપરાનું પ્રદર્શન કર્યું
ને તેણે આ માર્મિક પ્રહારની મારા ઉપર કેરી
અસર થાય છે એ જાણવા મથતો મારા પર
દષ્ટિપત કર્યો પણ બાપડો ભોંડોજ પડ્યો.
આની વિચારણાથી ને કાર્યપદ્ધતિચળા માણસ
તરજ મને અણગમોજ છે; તો પણ, મેં તેની
સામે ટકકર ઝીલીને પ્રેમની હુંડીથી મારી વૈખરી
જાણે ખીલી નીકળી. મેં રોકકું પરખાવ્યું:
“મહાશય કુમુદનાં શીલ અને સુવ્રતા તેના તરજ
માનબદ્ધ આકર્ષણ માગી લે છે; તેનાં માહીતી
લંડારતું વૈપુલ્ય કેધ પડિતનેએ સરમાવે એવો
છે; આટલાં વિસ્તીર્ણ અને અગાધ જ્ઞાન વૈભવ
વાળો માણસ જ્યાં ત્યાં તો અડકે નજ ચડે; વળી
એની જ્ઞાનશ્રી વન્ધ્યા નથી નીવડતી પણ ફલવતી
ફેર છે; આટલાદની બહુ રંગી માહીતી અને
જતાએ આણુંએ અણુંએ કાર્યભક્ત; તમારા બધા
શીલસુષ સમેા નિષ્કપનહીં, શુન્ય દષ્ટિએ એ મારી
સાસુ જોધ રહ્યા. તેની કોધ નવી ભ્રમણા મારા
હીસને ન ઉશકેરી મુકે માટે મેં રજા લીધી.

વદાલામિત્ર, આ બધા માટે તારા સીવાય
કપકાપાન કેણું ? આ હુંસરી મારા ગળે તેજ
વળગાડી છે. તારી લલિત વાણીમાં તું એને
કાર્ય હુરાતું આહવાદક વહનજ કહે ને ? જ્યારે
ત્યારે આ પીંજરીયું તોડવુંજ પડશે, હાલ તો તારી
ડાહલી શીખામણ સહજા વિદ્યોત ન ક્રિયા !
રોજ મનમાં ખુપ્પા કરે છે.

તું લખે છે. ‘જૂત કાળની એક વાત આપણે
ખીજને કહીએ છીએ ત્યાર પછી આપણે તેનાથી
પર ચંદ્ર જતું જ્ને-એ. પણ મારાથી તો આપતીતી
કહેતાં ઉલટું જૂનકાળમાં વધુ વધુ હુખી જવાય છે.
વહેનો વર્તમાન કાળજ મને જૂતકાળ લાગે છે.

લેખક:

શ. દીશજશાહ રસ્તમજી મહેતા

—૨૨૦૬૬૬—

[અનુસંધાન ગતાંક ૫૪ ૧૮૨ થી]

જુદી જુદી પ્રજાઓના નાચો : જંગલી પ્રજાનું નૃત્ય

જગતની કોઈ પણ પ્રજા એવી અણસુધરે-લી હજી સુધી જણાઈ નથી કે જેને ત્યાં નૃત્ય ન હોય.

એમારી અને રેડ હન્ડીઓનામાં “એ.પરી-નો નાચ” (Scalp Dance) જાણીતા છે. સુડાનીઓ નૃત્ય વડે શત્રુનો પરાજય ઉઠાવે છે. “મોતનો નાચ” બધી જંગલી પ્રજાઓમાં પ્રચલિત છે. મરકી કે કોઈ ઉડતા રોગને હાંકી કાઢવા સારુ આ નાચ તેઓ કરે છે. રાક્ષસો અને જૂતોને નસાડવા સારુ તેઓ “જૂત રાક્ષસ નાચ” નાચે છે. જમેકાના “ઓમ્યાહ” વેદો અને સીલોનના ‘વેદાહ’ લોકો માંદાઓને સાજા કરવા માટે નૃત્ય અજમાવે છે. સીંગાલીના ધંધાદારી નૃત્યકારો વળા જાદુગરો (Necromancer) પણ હોય છે. ધ્યેવાના રાતા જંગલીઓ, છોકરાઓ જીવનીમાં આવે તે પ્રસંગ તેમને દીક્ષા આપવાના દિવસે ભયંકર અને કમકમાટ ભરી કષ્ટ-ાયક વિધિઓ સહિત નૃત્ય કરે છે. એ જાતોમાં વરુ, રીંછ, વાંદરા, બંદર, દેડકાં વગેરે જાનાવરોની ચેષ્ટાવાળી

ધાર્મિક નાચો જાણીતા છે. નૃત્ય સાથે વાગત વાજાંત્રાનું એમનું સંગીત બહુ કઠોર હોય છે. ટોળકીનો વડો જાતે વાજાંત્ર વગાડવાનો હક ધરાવે છે. હીંદુસ્તાનની પહાડી જાત ગોંડ, આગળ પાછળ થતી ગતિમાં અખેની જોડમાં નાચે છે. આસામના કુદી લોકો ઘુંટણ વાળી આમથી તેમ કંકશતાથી કુદે છે. શીજના લોકો ચાપા પર હાથ મુકી પડગેથી કુદે છે. જવાના લોકો અસરકારક હાવભાવ હાથોની ચેષ્ટાથી દર્શાવે છે આરીઓનાના જંગલની હદપર આવેલા મોટી ગામના નાચનારાઓ મુખમાં જીવતા ઝેરી સાપ પકડી ધાર્મિક નૃત્ય કરી જતાવે છે. યુરોપીઅન મુસાફરો જણાવે છે કે આ ઝેરી સાપના નાચ વેળાએ કોઈ પણ નાચનારને હજી સુધી સર્પ દંશ થયો નથી. એ અરેઅર આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું છે. રાતા જંગલીઓનો “સૂર્યનો નાચ” પણ ઘણો જાણીતા છે. ‘કેકવોક’ નો અતિ જાણીતો નાચ ત્રીજો લોકોથી પ્રથમ ચાલુ થયો હતો. “Apache dances” “પેરીસ રાહેરન

નહી-અમેએ શોક દર્શાવેલા તમે સ્વર્ગના નહીં” *importance, and the dignities of their*
(Matt xi 17.) ન્યારે “ ઉડાંદિ (Prodi-
gnal) દીકરા ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે તેને “ ગાથન
અને નૃત્ય ” થી આવકાર મળ્યો (Luke
xv 25)

ગ્રીક નૃત્ય

કેળવણી અને સાહિત્યની પીઠવણીના
એક સૌથી અગત્યના અંગ લેખે પ્રાચીન
ગ્રીકોમાં નૃત્યની ગણના હતી. મહાન કવિઓ પણ
“ ડીઓનીસસ ” દેવતાઓની પૂજના “ દીધાઈ
રમ્ય ” નામે નાચમા ભાગ લેતા. “ પીરીક ”
અને “ ગાથનો પેરીક ” નામે નાચો લખ્ય
તથા ગંભીર હતા. અને તે તમામ નગનાવરથામાં
નાચતા. જેને આપણે “ ફારસ ” કહીએ છીએ
તેને ગ્રીક અર્થ “ ગાથુ ” નહી પણ “ નાચવું ”
થાય છે. “ Bacchus ” ના “ Ariadne ”
સાથના લગ્ન સુચવના નાચો અલિનયથી
ભરપુર હતા. વળી “ Anthema ” નામે
“ પુષ્પનૃત્ય ” પણ થતું.

ગ્રીકોને મનથી નાટ્ય ગૃહો તે પૂજસ્થાનો
(Temples) હતા. આવાં નાટ્ય ગૃહોમાં
એકી વેળા ૩૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો બેસતા અને દિવસો
સુધી લાગલાગટ નાચ જોતા; તે વેળાએ ગ્રીકો
વચ્ચે નૃત્ય કેટલું મહાન અને માનવંત ગણાતું
તેના ખ્યાલ “ De Saltat ”—એક સંવાદ
નામે પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

The most noble and greatest
personages in every city are the
dancers; and so little are they asha-
med of it, that they applaud
themselves more upon their dex-
terity in that species of talent, than
on their nobility, their posts of

“ એમીલીઆ ” નામે નાચ ફક્ત કુચારિકા-
ઓજ નાચતી. આ નાચ અત્યંત ધીમથી
અને ઘણી નાજુક રીતે થતો.

પાછલા વખતમાં ગ્રીક નાચો યુવકો અને
યુવતીઓ વચ્ચે પ્રીતિ વધી લગ્ન થાય એવા હેતુ-
થી પણ થતા. આટલા સારુ પ્લેટોએ તેની
હીમાયત કીધી હતી.

રોમન નૃત્ય

પ્રાચીન રોમનોના સૌથી પહેલો જાણ્યોએ
નાચ લઢાયક હતો. સાધવાન જાતની સ્ત્રીઓનાં
હરણુ થતાં, તે પ્રસંગે થતા હિંસવ કાળે એ
નાચની ઉત્પત્તિ થએલી. “ માર્સ ” (મંગલ)
ના પુત્રની ધર્મચુરઓ પણ નાચમાં ભાગ
લેતા. “ લુપુર કાલીઆ ” નામે નાચમાં તો
અર્ધ નગ્ન યુવકો હાથમાં ચાલુક લઈ મહો-
લાઓમાં દોડતા અને જે મળે તેને ખાસ કરી
સ્ત્રીઓને ફટકાવતા. આ કાર્ય તે સ્ત્રીઓને
મનથી પ્રીતિ સ્પષ્ટ ગણાતું.

“ પાન ” દેવતાના માનમાં ગાયકમાં
નાચો થતા. નાચનારાઓના સાથા પર એકનું
તાજ મુકાતું. અને પુલોના હાર તેઓના અંગે
લટકતા.

રોમન ગ્રીકોના જેવા કલાવંત તો નહોજ.
એઓમાં પાછળથી જે નાચના પ્રકાર ઉમેરાયા,
તે ગ્રીકો મારફતે મળ્યા હતા.

એક વેળાએ રોમ ભારે દુકાળથી પીડાતું.
હતું. સત્તાવાળાઓએ વક્તાઓને અને શિક્ષકોને
પણ કાઠી મુક્યા હતા; તોએ ૩૦૦૦ પરદેશી
નાચનારીઓને તો ખાસ રહેવા દીધી હતી.
નૃત્યની જરૂરીઆત રોમમાં આટલી બધી હતી.

[વકુ.મોદે નુંઓ પૃષ્ઠ ૨૭૧]

દાગી સ્વ. પત્નિધીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી ફાર્ગસ ગુજગતી સમાને
 શ્રીયુત પ્રહ્યાભાષ આણુંદેશ આવડા
 તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

અસિનય ને નૃત્યનું આકર્ષણ

ગુજરાત : જાન્યુઆરી ૧૯૮૩

[૫૯૨ દલા]

મને માર હશે કે! માર હશે કે!

[રાષ્ટ્ર નજી : ૪૪ ૨૬૭]

[ગુજરાત : જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૩]

મે ખરાબ જાણુ

(પ્રતિષ્ઠા અને ગાંભીર્યના ઇબ્બરદારોને નહીં
વાંચવા લાયક એક નાટક)

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સમઠ

ચિત્રકાર :

રા. ગોરખકર

૭૭૭૭૭૭૭૭

પાત્રો-જેમ આવતાં જાય છે તેમ

ખીમજીકાકા .....રામદાસ ડગલીવાળાનો કાકો.

શેઠ રામદાસ ડગલીવાળા...વીણાવતથી તામ્ર પાછા ફરેલા એક જીવાન કરોડાધિપતિ.

મોહન ધી મેડીકો.....એક નવો ડાક્ટર.

પરશોત્તમદાસ પોપડા.....એક પ્રખ્યાત મોલીરીટર.

લેખાબાઈ.....પરશોત્તમદાસનાં સ્ત્રી.

રંલા.....તેમની છોકરી.

નર્સ જાનકીબાઈ.

મીસ મેરી .....રામદાસ શેઠનું ગ્રેમપાન.

મોરારભાઈ શેઠ.....પરશોત્તમ પોપડાનો સાથો.

નાથીબાઈ .....મોરારશેઠનાં ધર્મપત્ની.

ગંગામા..... પરશોત્તમ પોપડાનાં માસુજી.

વાનાજી.....અળસી મરસીનો દલાલ.

માળી.....મોરારશેઠના જંગલનો રખેવાળ.

રચણ—મુખાઈ.

આગલા પ્રવેશોનો સાર

મી રામદાસ ડગલીવાળા એક કહેણધિરંતિ તામળ વીલાયતથી પાછા ફરી મુંબઈમાં આવ્યા છે. એમના કાકા ખીમજીએ ખાસ તકલીફ ઢઠાવી નેખીઅન્સી રોડ પરનો એમનો પોલીકો બંગલો અપનું-ડેટ બતાવવામાં કરીએ મજા સખી નથી. પરંતુ આ વીલાયતથી તામળ ખાજા ફરેલા શ્રીમંતને આ ગોડવણો ને અહીંની રહેણીકરણી ગમતાં નથી. તેના કાકાને તે પોતાનાં લગ્ન કરાવી આપવા કહે છે.

એમનીજ જ્ઞાતના મી. પ્રદોત્તમદાસ પોપકા સોલીસીટીની હોશિઆર પુત્રી રંબાનું મનુ કરે છે. સોલીસીટર મી. પોપા એક લાખનો એક બદલમાં જન્મમાં સુખી માણું સ્વીકારે છે.

રંબા રામદાસને કોણએક અંગ્રેજ સ્ત્રી સાથે મોટરમાં ફરતાં જોઈ જાય છે ને ત્યારથી રામદાસ સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. પૈસાનાં લોણીયાં માળાપ તેની સાથે લગ્ન કરવા આમંત્ર કરે છે.

રામદાસ રંબાને મળવા આવે છે. રંબા મળવાની ના પાડે છે. રામદાસથી અપમાન સહન થઈ નથી પણ આ છોકરી સાથે લગ્ન કરવાનો લોખ જવા દેવાતો નથી. આખરે લગ્નની તારીખ નક્કી કરે છે અને મી. પોપકા છોકરીને સીધી દેર કરી મી. રામદાસ ડગલીવાળાના વાંદરાના બંગલે લગ્નના મુકાવ સમયે દ્વાર ધરી એમ ખાત્રા આવે છે.

લગ્નને દિવસે પરોત્તમદાસ રંબાને મોટરમાં ધાલી વાંદરા તરફ જાય છે. રસ્તામાં મોટર બમ્બે છે. રંબા મોટરમાંથી ઉતરી નાસી જાય છે. રામદાસના વાંદરાના બંગલે ધામધુમ થઈ રહી છે. કન્યા મુકૂર્ત વીતી જવા છતાં પણ અલી નથી તેના વીરો તકવિત્ક સાથે છે ત્યાં મોટરમાં રંબા મગી નથી. રામદાસ, પરોત્તમદાસ અને લેખાબાઈ હોડા કરી મુકે છે. અને રંબાની શોષમાં શેા જાય છે.

રંબાને મોઢન ધી મેડીકોનો મેગાપ થાય છે. મોઢન પાસે તે આશ્રય મળે છે ને મોઢન તેને આશ્રય આપવા એની એક એજળખીતી નસને ત્યાં ચેઈ જાય છે.

નસ જનકી એક હુરોપીઅન બાઈની સારવાર કરવામાં રોકાયેલી છે. તે મોઢનને એના ધરની કુંચી આપી વીલાય કરે છે.

દેલીનરે રામદાસ ડગલીવાળા રેલી હુરોપીઅર બાઈને તેની રમણ છે તેને મળ્યા આવે છે. ત્યાં તેને બબર પડે છે કે રંબા મોઢન મેડીકો સાથે નસ જનકીને ત્યાં છે. તે બંનેને પકડવા જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો).

અંક બીજો

પ્રવેશ બીજો

[સમય: બીજો દરોડે સવારે સાડા ૭ વાગ્યાનો. અંક બંગલાનો માળી ધોલીઈ બોલી ત્યાં મુનેસો છે.

સ્થળ: વાલકેશ્વર પર આવેલા મોરાર-વાનાજી મારવાડી અગતી સરસીનો દવાલ બ્લાઈ શેઠના બંગલાના ઓટલા પરનો એક દોડતો દોડતો દાખલ થાય છે]

વાનાથ

શેઠ સાહેબ ! શેઠ સાહેબ ! !

માળી

(હાંફળો હાંફળો ઉડી) કાંય ઝાલા ?

કાંય ઝાલા ?

વાનાથ

(ગભરાટમાં) શેઠ કહે છે ?

માળી

(શુસ્સામાં) અરે

પણુ તુલા

ઝાલા કાંય ?

વાનાથ

ઝાલા

ઝાલા કાંઈ

કરે છે ?

અગરતીકો

અગર બેઠું

ગયો છે.

શેઠ કહે છે ?

માળી

શેઠ

તો રા-

ત્રિલા

લગન

અધી ગયે.

વાનાથ

ઓ ભગવાન ! અગર તો બેઠું ગયો છે

ઓર શેઠ વ્યાદ દેખવાને ગયા છે ! ચલો, બેઠું.

(બેઠે છે.)

માળી

(માળી બગવડતો ઉડે છે) સદાજ પડલી

ને આલે, અગર બસલા તરી માલા કાંય ?

ન્યાયા બસુન દે, બસાવયા અસેલ તો.

વાનાથ

થારો ખાપકો કાંય જાવે ? રહે દીઓ

બસુન દે !

[માળી જાય છે.]

(સ્વગત) આખ કાંય હોશી ? આજ અંજમી

બેઠું ગઈ છે, કલ સરસુલી બેઠું જાશી.

આજ સુરજકરણ સાત શેરીઆ દીવાલીઆ

હો જાશી. ઓર કલ (ઝોકું ખાય છે.)

મોરાર શેઠને કાંય હુયો ? (ફરી ઝોકું ખાય છે)

મોરારશેઠને કાંય હુયો છે ? ભગવાનકી મરણ

હોશી સો કામ આવજી

(ખેસ કોટ પાંચડી

ધીમે ધીમે કાઢવા માંડે

છ.) ઘેર કળગુગ

આપ ગયો છે. મોરાર

શેઠને કાંય હુયો છે ?

(એક મોકા પા-

છળ જાડને

પોતીઆ પતી

ભોય ખંખેરી

મુલા માંડે છે.)

મખ મારવાડી

અગર ખીગડ

ગયો છે !

[થોડી

વારે તે

ઘેર વા

માંડે છે.

અને બે ત્રણના પોંઘાટભર્યા અવાજ આવે છે.

ગંગામા કકળતાં દાખજ થાય છે.]

ગંગામા

ઓ મારી મા ! આ દીકરીએ તો મારી

કુખ લગ્નની. (રડતે રાગે) ઓ મારી

મા ! મારે મીતર વરસે શું બેવાલું રહું ?

મારો મા ! ઓ મારી દીકરી તું ક્યાં મોઢ

રે મારી રંભુ ! રે મારી સાત પેઢીની આખર

પર પાણી ફેરવું ? મારી દીકરી ! ઓ મારી

રંભુ ! તે તો મોકાણ માંડી રે દીકરી !

નાથીબાઈ

(યુગ્મમાં દાખલ થતાં) હથ કરે મારી દીકરી-મારી દીકરી-મારી દીકરી. એક મારી દીકરી લેખાંબાઈ ને તેની મારી દીકરી રંભા બાઈ ! ના કહી કહીને કુચો વખો, પણ મારી બાઈને જીટ જોઈએ, મોભાં જોઈએ, ને હમક હમક કરવા જોઈએ. હવે લગાડો તમારી બાપ-દાદાની આબરુ પર દીવાસળી.

ગંગામા

અરે મારી દીકરી ! તને આ શું મુઝ્યું રે મારી દીકરી ? અરે મારી રંભા ! તું કયા જતી રહી રે મારી દીકરી ?

નાથીબાઈ

યુગ્મમાં ગઈ તમારી દીકરી ! હું પહેલેથી જાણતી'તી કે ચડીઆ પડીઆં કરીને બહેનબા કરતા'તા તે આખરે કાણુ ઘોણુ જ કરવાના. સાણું આવું તે કોઈ દિવસ માલગયું છે, કે પરણતી વખતે કન્યાજ નહીં દાસ ! હવે લેખાંબાઈનો મીઠાજ ઉતરશે.

ગંગામા

હા ! બાપ હા ! ત્યારથી તારા જેવી વડુ ઘરમાં આવી છે ત્યારથી મારો ને મારી દીકરીનો મીઠાજ રહ્યો છે જ કયા ? ને મારું ને મારા દીકરાનું નાક કપાય ત્યારે તું નહીં હશે તો કાણુ દસશે ? (રડતે રાગે) અરે મારી રંભા ! અરે મારી રંભા ! તને આ શું મુઝ્યું રે મારી દીકરી ?

નાથીબાઈ

હારતો ! હું તો નમારી પેલા જનમની વેરી તે મને કેમ નહીં દસ્યું આવે ? એમ કહેલ ને કે પેલા જનમની વેરી તો પેલી છોકરી કે આવી, નામજોણુ છોકરી જણી.

ગંગામા

મારા પણ ઘરડે ઘડપણુ ભોગ લાગ્યા કે-આ કપાતરને હાથે પડી ! એ મારી દીકરી ! તું કાં મોઢરે મારી દીકરી ? હું-હું-હું-

નાથીબાઈ

હું કપાતર ! હારતો-સાચું બોલે તે સૌનો વેરી. કટવી કટવીને મોટો હેડબો કરી મુકી હતી તે લેતાં જાઓ.

[ધરસેવો લુછતાં મોરાર શેઠ દાખલ થાય છે.]

મોરાર શેઠ

પેલો અકકલનો દુરમન પરશોતમ ! હું જાણુનોજ હતો કે આ છોકરી આવી નીકળવાની છે. 'અમે તો એન્કુકેશન આપીએ છીએ. (ચાળા પાલીને) અમે તો સુલા કરીએ છીએ !'

નાથીબાઈ

હું તેજ કહું છું.

ગંગામા

ઓ મારી દીકરી ! તને આ શું મુઝ્યું રે મારી દીકરી ?

મોરાર શેઠ

(બાપ ચઢાવી) મા ! મા ! સાચું કહું છું ખચરદાર ! આજ પછી એ છોકરીનું નામ દીધું તો. લુની આંખે નવા તમારા તે કેં આજા બેલા ? પેલા પરશોતમને કહી કહીને મોડું કુંખી ગયુ કે જોજો બાપડીની જાન છે, બટ કાટવા દેતો નહીં.

નાથીબાઈ

(રાદમા) અમે પણ બાપડીની જાન છીએ. તે અમે શું કરી નાખ્યું ?

મોરારશેઠ

(ગંગામાને) હું સાચું કહું છું આજ પછી એ છોકરીનું નામ દીધું છે તો—

ગંગામા

અરે મારી દીકરી! તેં શું કયું રે મારી મા?

મોરારશેઠ

આજ પછી એ છોકરી નેકે એક એક

બોલી છે તે—

નાથીખાઈ

—ને આજ પછી એ છોકરીને ઘેર બેઠાની

છે તે—

મોરારશેઠ

—ને આજ પછી

એ છોકરીને ઘરમાં

પગ મુકવા દીધો છે

તે—

[દાંડતી દોડતી

રંભા દાખલ થાય

છે ને પાછળ મોહન

ગેડીકો આવે છે.]

રંભા

(કાંટે વળગે છે)

ઓ મારી મા!

ગંગામા

ઓ મારી દીકરી!

મોરારશેઠ ને નાથીખાઈ

રંભુ!

રંભા

ઓ મા! મા!!

મોહન

મારી નાખ્યાં. અહીંયાં મદાભારતનો રંગ

છે. રંભા!

પરંપરામાં પાંડુપુત્રાણી આવ્યાયે મદની ચમત્!

નાથીખાઈ

ક્યાં ગર્ભ હતી છોકરી?

રંભા

મા!

ગંગામા

દીકરી મારી! તું ક્યાં હતી મારી દીકરી?

નાથીખાઈ

આથું પાછું (મોં મચકોડી) મારી દીકરી

મારી દીકરી—

મોરારશેઠ

(ચુસ્તમાં) છોકરી! કમળત!

રંભા

(ગરીબી થતી)

ઓ મામા!

મોહન

અર્જુન ઉવાચ—

ગુજરાતના વાયકોને—

એક વિચારણીય ને

ચિંતનશીલ પ્રશ્ન

નવ ગુજરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ શો?

આવતી કાલના ગુજરાતના પુરુષ

તેમજ સ્ત્રીના સૌંદર્યનો તમારો

આદર્શ તમે કદી કલ્પ્યો છે?

કલ્પ્યો હોય તો તે લખી મોકલો.

જવાબ 'ગુજરાત'ના એક પૃથ્વી

વિશેષ લાંબો ન હોવો જોઈએ.

આશમાં આરા ઉત્તરો અમારા

'શ્રાવણ' માસના અંકમાં

પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ઉદ્દેશ—૧ : ૨૫ : ૭ : ૨૭

: : મુદ્દીમાં મોકલવા : :

દેખીને આ સ્વચ્છ કૃષ્ણ

ઉભેત્રાં મુદ્દવા છતાં;

મીઠ્ઠિ મમગાત્રાણિ,

ને મોં મુકાઈ જાય છે.

ગંગામા

(હિતથી) મારી

દીકરી તુ કાચે ક્યા

ગર્ભ હતી? રાતના

ચાહીં બધે ગોધી.

(હાડીને રંભાને ત્રાસે

દાય મુકે છે.)

નાથીખાઈ

ખજરદાર માનુ.

—ઉપતન્ત્રી.

છ! એને લાડ કર્યા છે

તો. (મોરારને) જરા

બોલો તો ખરા. પછા માવરીમુખા થઈ ગયા.

મોરારશેઠ

(રંભાને લુદી કરી) મા! મા! એ શું

કરે છે? ખજરદાર એ છોકરીને લાડ કર્યા છે

તો! પુત્રાવી પુત્રાવીને કાળકો કરી નાખી છે.

છોકરી! દરામખોર છોકરી! દૂર ઉત્તી રહે—

મોહન

અરે સજીર કાકા!

મોરારશીઃ

(ડાળા કાઢીને) ડાણુ છે તું? કેમ આવ્યો છે ?

મોદન

(હસીને) મને નહીં જાણ્યો ! હું મોદન મેડીટો. જરાક ટેંપરેચર તમારી ઉતરે તો હું હું ને.

મોરારશીઃ

(ચુસ્તમાં) શું લેખએ છીએ તારે ?

મોદન

ન કાલે વિજય કાકા ! રાજ્ય કે સુખ મળ્યું ના; હિં રાજ્યને હે કાકા ! લાગ્યા શા બોગ માહરા ?

મોરારશીઃ

શું બકે છે ! ખસ વચ્ચેથી. આ હોઠરીની પેલી વચે કરના કે ખચો કે-(ધક્કા મારે છે.)

મોદન

અરે વાદરે વાદ !

સિદ્ધાન્તે પિનવાચ્યે શંખ દર્શન પ્રતાપવાન

નાથીબાઇ

હોઠરી તું કાલે કયા ગઇ હતી ?

ગંગામા

કાલે હોઠરી—

મોરારશીઃ

ખજરાજ વચ્ચે બોલી તો મા. રંભા ! અમારી કાલે રેવરી કરી ? ક્યાં ગઇ હતી ? ઉભરે તારા બાપને ટેલીફોન કરું (ચાલી જાય છે).

રંભા

ઓ મામા ! નહીં ! ઓ મા ! મારે પપાને ત્યાં નથી જવું.

નાથીબાઇ

તારે ક્યાં જવું છે ? ગઇ કાલે પરંપૂરી હોન તો આજે રામદાસ શેઠના ખંગલમાં મળવડ કરતી હોન.

રંભા

મારે એને નથી પરણવું
ગંગાબાઇ

દીકરા—

નાથીબાઇ

ચુપ રહો સાસુજી ! તમારાથી આ હોઠરીને નહીં પુરાં પડાય. (રંભા ને) કેમ નથી પરણવું વારું ? કુંવારાં મરવું હશે !

રંભા

ગમે તેવો હોય તો પણ મારે મન એ નકામો છે.

નાથીબાઇ

(ચાળા કરીને) એ હો હો હો ! રંભા વધુ તમારો કે લટકે ! એથી સારો તારે કપાળે કમો ખીન્ને લખાવી લાવી છે ? લો ! એનખાને ડગલીવાળાનું ધર નાનું પડ્યું ? સારું છે કે મારી હોઠરી નથી. નહીં તો—

રંભા

મારું છે કે હું તમારી હોઠરી નથી મામી ! મારી વાતમા તમે આટલું બધું બોલો છો શાના ?

નાથીબાઇ

છાતી મર, નહીં તો હલ જેવો કાઢીશ !

મોદન

(હસીને) બધાથી આ મળવડનાં છે. ચાલવા દો. તન : શંખાથ લેખંથ પશુવાનકે ગોમુખા :

રંભા

મામી ! મારી વાતમાં તમારે પડવું નહીં.

ગંગામા

દીકરા ! પણ ડગલીવાળાનાં ધર—

રંભા

મા ! પણ હું ધરને પરણું કે વરને ?

[વધુ મદદ જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૫]

મારી નાંધચાથી

લેખક :

રા. ગુપ્તા

તા. ૫-૧-૨૦

આ જે એક ઈડીઆ ટ્રેડિસ કમ્પીટીની બેઠકનો અહેવાલ વાંચો. એમાં હોદ્દા મુસલમાનોના એકના કરવાનો-અને નંગા કરવાનો હરાવ પડે. પ્રશંસાપાત્ર છે એમ પણ લેખકોથી સાંગઘ્યું. પણ પ્રખર દેશનેતાઓની આમાં કે અમનદેર થઈ હોય એમ મને લાગે છે. આપણે આપવાને તૈયાર થઈએ દેશનેતાઓ સમજાવેલા બેગ થાય ખરા? એવી કુશંકા કરવાનું કારણ નથી. હોદ્દા મુસલમાનોને બેગ કરવા એ કામ બહુ કઠણ નથી, -મહેનત તો એ બેગ થાય છે ત્યારે તેમને છુટા કરતાં પડે છે. દમણ ઉત્તરવામાં આવેલા સિવાજીની જ્યાંનિ પ્રમોગે મુરત, વોટરા પગે રથને હોદ્દા મુસલમાનો-એક ઈડીઆ ટ્રેડિસ કમ્પીટીના હરાવની રાદ લેવા વગર બેગ થયા દના. અને એ દસ્યના આઈનન થયા સરકારે પોતાના પ્રતિનિધિઓને તેમના આસ પોતાક તે સાજ સાથે મોકલ્યા દના. પરંતુ હવેના કોડે સરકારી પ્રતિનિધિઓના પાણાજી મમા હવેમાંએ ઉત્પત્ત થયા વગર રહી નહીં. હોદ્દા મુસલમાનોને બેગ થએલા એક એમના અંતરમાં કે કેં થયું તે

કોઈ પણ ઉપાયે બને તે છુટા કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આખરે ઘણી મહેનતે એમણે હોદ્દાનાની કામી ને જમણી આપ લેવા હોદ્દા અને મુસલમાનોને છુટા કર્યા, અને તેમ કરવામાં કેટલાકને જાનથી પણ છુટા કરવા પડ્યા.

આવી રીતિનિમા હોદ્દા મુસલમાનોને બેગ કરવાનો હરાવ કરવાની મી જરૂર? -દશે. એક ઈડીઆ ટ્રેડિસ કમ્પીટીનો હરાવ એટલે-હરાવ, એમાં જરા પણ દેર પડે નહીં. મારા એક સંસ્થાપના મિત્રે (દવે દું એને મિત્ર કહેતાં મજુર-જમણાનો સ્થિતિ રાજ્યું છું) વાક્યો દર્શાવતાં કહ્યું હતું, 'પણ જેમ હરાવ કરાથી હોદ્દા મુસલમાનોના એકતા થશે ખરી?' આવા કુતર્કો કરવા એ આપણી અધમ મનોદયા સુચવે છે. આપણે હગવ કરીએ અટલે આપણે આપણો ધર્મ બાળવો. પછી વળે જતે વદિ ન જિયવિ કોડર દોષ:। પલ ક્યાં છતાં સિદ્ધિ ન મજે તો એમાં આપણો શો વાંક? એજ નિષમ પ્રમણે, મુસલમાનોએ ધણા હોદ્દાએ તે રવજે પડેલાવવાનો વલ ક્યો તે હોદ્દાએ મુસલમાનોને જાનમાં મોકલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં

એ બંનેને જોઈએ તેટલી સફળતા ન મળી હતી.
જે કાર્ય-એમના પ્રયત્નો છતાં ન થયું, તે બદલ
કોઈ એમને દોષ કાઢી શકતું નથી. અને એજ
કારણસર અસીધ કેદમાં બંધ તે પછી વધીને,
શીના પૈસા મળે છે.

આના કરતાં ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ચઢીને નજર
નાખીએ તો દેખાય છે કે જગત કે નથી-મન
એજ સર્વ છે. સ્વર્ગને નરક ને નરકને સ્વર્ગ
બનાવવા એ શક્તિમાન છે આથી ખરેખરા
મનથી કરાએલા ઠરાવ એ કદી ખોટા હોઈ શકેજ
નહીં. હીંદુ મુસલમાનો કદી પણ લઢયા ન
હોતા, લઢતા નથી ને લઢશે નહીં એમ આપણે
ખરેખર માનીએ ને તે પ્રમાણે ઠરાવ કરીએ તો
હીંદુ મુસલમાનની એકતા એની મેળે, તરત
સિદ્ધ થઈ જશે.

આ પ્રકારની ઉચ્ચ ભૂમિકા પરથી આવતી
કોંગ્રેસની બેઠકમાં બંગાળના એક પ્રસિદ્ધ દેશ-
મેવક ઠરાવ લાવવાના છે કે 'આ સભા અત્યંત
દઢતાપૂર્વક માને છે કે હીંદુસ્થાનને આ વર્ષથી
સ્વરાજ્ય મળ્યું છે.' એમાં મદ્રાસના એક
જાણીના લોકનેતા સુધારો કરવાના છે કે, 'આ
સભા અત્યંત દઢતાપૂર્વક અને સામાન્ય જનને
બસાધ્ય એવા નિશ્ચયબળથી માને છે કે હીંદુ-
સ્થાનને અનંત કાળથી સ્વરાજ્ય મળેલું છે;
એ સ્વરાજ્ય કદી પણ નષ્ટ થયું નથી ને નષ્ટ
થશે પણ નહીં. અને આને લીધે અગ્રેજો તથા
હીંદુઓ એકજ છે-નામનો પણ ફેર નથી એવું
ફક્તિ યાય છે તેમાં કોઈએ પણ શંકા કરવી
નહીં, એવી શંકા કરનારને, એ ખાદી પહેરતો
હશે તો પણ મહાસમાના સભ્ય તરીકે રહેવાનો
હક્ક રહેશે નહીં.'

x x x x

તા. ૧૦-૬-૨૭.
આજે ઇંગ્લંડ ને જાપાનના તોપાના એક
ટાણુ વચ્ચે થએલી મુલાકાતી હજારો સંવત્સરી
(કે જયંતિ?) નો દિવસ છે.

આજથી હજાર વર્ષ પર એ પ્રખ્યાત
મુલાકાતી શરતો ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટમાં નક્કી
કરવામાં આવી હતી. અને એ વખતે હાઉસ
ઓફ કોમન્સમાં દુર્બલ, પ્રતાપશાળી ને કૌટિલ્ય
જેવા પ્રતિભાવાળા રાજનિતિજ્ઞો ભેગા મળ્યા
હતા. એ વીશે એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે-

પણ આ વાતની જવાબદારી કે જેખમદારી
હું માથે લેતો નથી. ઘણી વાર હું પોને જે વાતો
અન્યને કહું છું તેની જવાબદારી પણ હું
સ્વીકારતો નથી તો આ સાંભળેલી વાતની જવાબ-
દારી તો હું સ્વીકારુંજ શી રીતે? બીજી એટલી
બધી બાબતોની જવાબદારી તથા જેખમદારી
હું મારે માથે રાખીને ફરું છું કે રજાભાવિક રીતેજ
મારા માથા ને ટોપી વચ્ચે દશ પંદર
કુટનું અંતર રહે છે! હું રસ્તામાં ચાલતો હોઈ
છું સારે મોટર, ટ્રામ, ગાડી, બસ, લોહાનાં
ટોળાં ને હું એ બધાં બરાબર ચાલીએ છીએ
કે નહીં તેની જેખમદારી ને જવાબદારી મારે
માથે! મોટરગ્રાઇવર કે ગાડી ડાંકનાર પીધેલો
હોય તેની ગજરામણ ને જવાબદારી એની જેજ
મારા પર આવી પડે છે. આ પ્રમાણે રેલ્વે
ટ્રેનમાં હું મુસાફરી કરતો હોઈ છું સારે એંછન-
માં કોયલા નાખનારથી માંડીને તે ગાડી સુધી
સર્વના કાર્યની જવાબદારી મેં મારે માથે
વહેલી લીધી હોય એમ લાગે છે. તેમ પછી
વાર વીસમી સદીમાં થએલી સર્વ વૈજ્ઞાનિક
શોધોને માટે હુંજ જવાબદાર હોઈ એમ પણ
મને લાગે છે. આટલી બધી જેખમદારી તથા
જવાબદારી મેં સ્વીકારેલી હોવાથી હું જે વાત

[યુધુ મટિ જુઓ ૫૪ ૨૧૬]

ફેશન : એક વિહંગાવલોકન

લેખક :

સૌ. લીલાવતી મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. રવિશંકર શિવશંકર પંડિત, બી. એ.

૧૯૬૬-૬૭

વહાલી માલિની !

કાલે રાત્રે તારા લાઘ અને મારા 'એ'ની સાથે હું ગરબાં મારતી હતી. સાથે સાથે અમે તાનજ આવેલા ગ્રામીણનાં પાનાં ઉથલાવતાં દ્વંદ્વનાં. પાનાં ફરતાં ફરતાં 'ફેશન પેન્' આવીને ઉભું અને અમારા બંનેની આંખો તે તરફ આકર્ષાઈ.

“નેની ! આ લોકો કેવા neat (ચોખ્ખા) અને smart (ચપલ) લાગે છે ? એમની ફેશન દર સીઝને બદલાય અને તું પચાસ વર્ષ પહેલાં ફેશને પગ ચણતાં તેવાં લુગઝ હજી પહેડે છે.” મેં પહેરેલી ચંદ્રકળા દેખાડતાં તેમણે કહ્યું.

“શા માટે નહીં પહેરું ? ચંદ્રકળા પહેરવાથી-એ neat અને smart તો દેખાઈ શકાય છે.”

“મારો મુદ્દો તે નથી. ફેશન બદલતી એ માત્ર ઉપરથી દેખાય છે તેવું સહેલું કામ નથી. જેમનામાં નવું વીચારવાની શક્તિ હોય તેજ નવા ફેરફાર કરી શકે. પ્રભુઓમાં ચાલતી ફેશન ઉપરથી એમની શક્તિ અને નવીનતાનું માપ કાઢવાનો તે કદી ચલ ક્યો છે ?”

આમ અમારી વાત તે વખતે તો ઘોડીચાર

ચાલીને બંધ થઈ ગઈ. પણ રાતના મુના પછી ક્યાં મુઠી મને એ વિચાર આવ્યા કીધો. “શું આપણામાં અને આપણી ફેશનમાં નવીનતાના કે અંશો દેખાતા નથી ?”

ખરું પુછે તો ફેશન માત્ર કળામય વૃત્તિઓ-નું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. એ વૃત્તિઓ જેમ જેમ બદલાય તેમ તેમ તેના બાહ્ય અંશોમાંએ અન્નબુદ્ધિ કે ગાણી નોંધને ફેરફાર થવા લાગે છે. અને એ દૃષ્ટિએ નોંધએ ત્યારેજ બદલાતી ફેશનનું ખરું મૂલ્ય આપણને સમજવા લાગે છે.

માલિની ! તને અંગ્રેજીમાં ‘મેનીઝીન’ શબ્દનો અર્થ ખબર છે ? તે ક્રાંતી કેટલીક દુકાનોમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશનનાં કપડાં પહેરી બેસાડેલાં મીણનાં પુનળાં તો નોંધા છે. દુકાનદારો ફેશનનું આતુ પ્રદર્શન જીવતી સ્ત્રીઓ પાસે કરાવે તેને ‘મેનીઝીન’ કહે છે. એ ‘મેનીઝીન’ એકજ પ્રકારની નહીં પણ બધીજ પ્રકારની ફેશન દેખાડે છે. વાળ ઓળવાથી માંડીને છુટી લેસ બાંધવાની છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન તેમના અંગ પરથી નીરખી શકાય છે અને આંખ અને હાથના ચાળા અને

ડાંકીના મરોડના લાલિત્ય એમની હલનચલનની ક્રિયામાથી સુંદર રીતે સુડોળનાથી વ્યક્ત થાય છે.

“અને કોઈ કોઈવાગ તો આવી ‘મેનીકીન’ના

બહેર પ્રદર્શન થાય છે. તેમાં છેના બસો ત્રણસો વર્ષની મનના જીવ પ્રવરેલું જોની મુદ્રીઓનું મોઢ મગધસ કાદનામા આવે છે અને આ રીતે એમના મનના જીવ થએલા સર્વ સ્વરૂપો વીસગયા વિનાના રજા છે

પણ માનિતી ધાર કે આપણે ત્યાંએ પ્રેર આલુ પ્રદર્શન કરે, વધારે નહીં તો છેના મોજ વર્ષનું — તે આપણુ વિકાસનો ઇતિહાસ પણ એમાથી જડી આવે કે નહીં? આપણે ભવે

પચીસ વર્ષ પહેલાની સ્મરણા પહેરના હોઈએ, પણ આપણી પહેરવાની રીતે નથી પણ એમ કોણ કહેશે

કંપના બહુ આગળ તો નથી આવતી પણ જીની છબીઓ પરથી અને હજુએ કેઈ કોઈ રથને એ જીની પ્રતિમાઓના છવેતા ભગતા તમુના પરથી આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાનો

પહેરવેશ તો આપણે કંપી શકીએ છીએ. એ કાચળી અને જીરાનપુરી છીદરી કે મઘીઆના પહેરના ગએનો આપણામાથી છેડ અસ નથી થયો. પાલનને ખલા પર ચઢાનારીઓ અને લેળાવાથી મોટા મોટા દરેલા કાનના વેદમા ચોળાળા લટગાવના મીઓ અને ચુડીઓ અને ચીમ પગી પહેરના રીઓ મોટા રાહગેમા હજુએ કોઈ કોઈ રથને જડે છે. ધામના બીડમા પગવાટો પાડી દેણ તેવી રીતે મેરો અને પાન પડી જુથેના માથાને સુદરતાનું જરરી અગ ગણનારાને વર્ષ તે કાલે દતો.

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાનો પહેરવેશ

બીમ નાકની ગરજ સારે એવો મોટો કંટો અને ને હંથ દશાય એટલી મોહનમાળા, કામીગાડી જે ભગમ તેજલા નરમર દાર, તુમીપાડીમાથી

ચણ્ણારાએડી ટોક, વાંક, વાંડી, વેદ અને
સુદીઓથી ચમકના હાય અને કડકાં,
કાંબી, અણવટ, વીધુઆદી હમકના,
અથવા મેલા ગીથરા બાંધી કધાણા સંતાડતા
પગ એ એ વખતના રાણ્ણાર સજ્જવાની કજાના
મુખ્ય અંગો હતા. મેંદીના પાન અને કાજળની
રેખ—રેખ નદી પાણી કપોચ સુંઘી પથરાય એવા
રેખા—થી આ બધામાં સ્પર્શતા આવતી.

દેવ દાસ એકી મોદનમતા, કળીની ને ચણ
ખાલ તેજા નરક દાર, * * અથવા મેલા સુધા
બંધી પાણી કડકાવા પગ * * મુખ્ય અંગો હતા.

અમદાવાદી મહિમા અને ખાસતી સાધુને
મોદનારો વર્ગ

અને તે સહી આવશે અમદાવાદી નારીઓ
અને ખાસતી મહિમા મોદનારો વર્ગ. પેશ્વની
માયાવટી પટેલી નારીઓ અને કીનખાખના
કમખા તે વખતે પદેરાના. પણ કેટલા તરીકે
પ્રાપ્તકાદ એ રાના કાળી ભાતનાં ગરન અને
સોજાઓ પદેરાવા ગર કરી દીધા હતાં. સોજાઓ -
ને જરૂરે લખગીઆ અને સુદાને જરૂરે સુદીઓ;
પણ તે એ જદુલીમનને નદી.

કીને હાય આવ્યા તેજે ધારે ધારે હાથ
પદેરાવા મહકાયાં. એજે સુદીઓના કાંમે મોનાની
જંગીઓ અને આમજાઓ માંકજાં હાથ
કીધાં. કાળે જાતે નાણક માંકજાં પદેરા

માંડયાં, કાંટા ને બદલે કાંટીઓ ચઢી. કાનમાં વાળાઓ સાથે યુગદીઓ લાળી. આખું ગળું ભરાય તેટલા દાગીના પહેરવાને બદલે બે ત્રણ કંઠીઓએ આવી વાત અટકી. પડીઆ અને પાન પાડવાને બદલે સીધી સેંથી પાડી માથાની ટોચે અબોરી બાંધી માથું ઓળવું તેમાં સુધારો ગણાવા લાગ્યો, અને હાથમાં નુમાલ રાખવો તેમાં ફેશનની અવધી મનાઇ.

શણગાર એમાં વહુઆરુ x x x માફમાં બેસી વચ્ચેડે ફરતાં. રણા પર ચરણ ચલા-

આ પછીનો વચલો એક ટુકો ગાળો આવ્યો. તેમાં ગુચ્છા પાડેલા વાળ, લાળી બાથનાં પોલકા અને રેશમી સાડી, કાનમાં ડુલ અને હાથમાં બે બે સોનાની બગદી, ગળામાં ટુકો બહુ પાતળો ન ગણાય તેવો અછોડો એ આ સમયના વસ્ત્રાભૂષણ સજવાની કળાના નમુના. વધારે મુઠરેલાં પગમાં સપાટ પહેરતાં,

પાન ચાવતાં અને ઘણું થાય તો અત્તરનાં પુંમણં ખોસતા.

પણ આ બધાએ જમાનામાં ધનરાણીનો શણગાર તો એકજ હતો અને તે સૌથી પહેલા પ્રકારમાં વર્ણવ્યો તેવો. સત્તરમી વડદાદીએ એવા શુભ પ્રસંગે જે રીતે શણગાર સંજો હોય તેજ રીતે તે વખતે શણગાર સજવામાં વડાઇ મનાતી. કપાળમાં પીયળ કાઢવાની અને ગાલ પર વાંધ

ચીતરવાની રીત તેની તેજ, મત્તર વડદાદીએ-

ના તેલથી લચ્ચચના

માથાની મુગધથી

થયેલી દામણી (દમ-

દની દામિની એમ કહી-

એ તો ?) એવીને

બાધવાની રીત પણ

તેની તેજ; નાગણ

જેવા ફેશનપાનું

દળદાર સ્વરૂપ દેખાડવા-

ને લાલ નાકાનું મોટું

પીંચુ નાની સરખી

અંબોડી પર ચઢતું,

અને સોળસો શણગાર-

થી શણગારાએલાં

વહુઆરુ ચણીઆની

કેરે ટાકેલી ધુધરીંગા

છમકાવતાં ચીરના પાથ-

વતાં અને માફમાં બેસી વચ્ચેડે ફરતા; દળદાર કંકુ અને કાગળથી અનેક રંગી થયેલા મુખ પર પ્રસ્વેદના રેલા એમાસાના-ઝરણુની માફક આખા અંગ પર રેલી રહેતા.

પણ હવે એ ફેશને ગઇ અને એ લઢાવાએ ગયા. તે રહ્યાં માત્ર એનાં સ્મરણાં.

પણ કોઇ એમ રખે. ધાર કે આ બધીએ

વખન સૌ એકજ રીતે અને પ્રકારે વસ્ત્રાલંકાર સજ્જતા હશે. નાગરણો ને ક્ષત્રણો, વાણીયણો અને બ્રાહ્મણીઓ, સૌના પાસવતી કોર અને પાટલીના ઘેરની રીત જુદી હતી. નાનુકડી નાગરણો અને પડછગ ક્ષત્રણો એક તરવારની તીલજુ અને જાદી બે ધારો જેવી દેખાવમા સરખી છતાં વિગતોમાં જુદી જેવી હતી. મેવી થેલી વાણીયણો અને ચોખ્ખી છતાં ગંદી જણાતી બ્રાહ્મણીઓ એની એજ વસ્તુઓ પહેરતા છતાં એક નવુંજ ચિત્ર ઉપજાવતો. માત્ર જાત પાંત્રેજ નહીં પણ દેશ પરત્વે પણ પહેરવેશમા ફેરફાર પડતો. કોની કાટેલી થીગડા જેવી માથાવડી અને બે પાનીઆ સાગલામા ધુધટ કાઢી એક બાજુ ની લાજમાથી જોતી કાઠીઆ-વાડણો અને દક્ષિણી કોરના લુગડાની ફીંડીઆ પાઠી પાટલી વાળની વડોદરાનીઆઓ, નાકમા મોટાં મોતીની વાળા અને મોનાના કદોરા પહેરી અડધે માથે ઓઢી લચકાતી ચાલે ચાલતી મુરતણો અને પારસીશાહ પહેરવેશનું અનુકરણ કરતી મુબાહની છટાદાર કપોળણો એ સૌ એક વેષના અનેક રૂપાતર હતા. સેલા ને સાળુ ને મારી, ચુંદરી, ચંદ્રકલા અને મઘીઆં, ત્રીમીઓ ને શુરાનપુરી છીંદરી ને ગવન અને જેટલે જેટલે જાયલ ને વાયલ સૌ પહેરાતા. આજની દૃષ્ટિએ તે વખતના રંગોની પમંદગી કે રંગોની મેળવણી ગમે નેટલી ખમી વાળા લાગે પણ

આખી જીદગીમાં ચાર સારાં લુગડાને સાચવી સાચવીને પહેરના રીઝોને સારાં લુગડાં પહેરવાના જવલેજ આવતા પ્રસંગે કેટલો આનંદ થતો હશે તેની કલ્પના આપણને લગભગ અશક્ય જેવી લાગે છે.

ત્રીજો ફાલ આવ્યો તેણે ધીરે ધીરે જાયલ પહેરવા શરૂ કર્યો.

પણ રહે, ફરી આપણે મુળ વાતજ શરૂ કરીએ. લાખી આવના બદન અને પગમા સપાટના મહાન ફેરફાર સુધી આપણે જેટલા આવી પહોંચ્યા હતા. તે પછી આવ્યો પોલકા યુગ; જેની પહેરનારીઓ કેટલાક જોડકણાઓ ને વાર્તાઓમા અમર થઈ છે. પોલકા પહેરનારીઓ તો ખરાબજ હોય, ચાર આનાના કપડા પર ચાર રૂપીઆની સીલાહ આખી ધણીને પાયમાલ કરે; એવી ખર્ચાળ નારીઓના વરને દેવાળા કાઢવા સીવાય ખીજો આરોજ ન રહે, એવી એની વાતો, પત્નીના પોલકાના ખર્ચ-ને માટે રખેને પાચરૂપીઆ વધારે કમાવાની તરફી પડે એ ત્રાસથી જોડતી લખાતી. સ્ત્રીની મગદુર શું કે પુરુષ જાતને એટલું ખર્ચ કરાવવાની હીંમત બતાવે! વર્ષે દહાડે બે જોડે લુગડાં ને બે કપડાં માગવાનો ત્રીજોનો અધિકાર; એને વળા શોખ જેવી ચીજ શું અને ગમતું અને:

જ્યણુગમલું શું ? ધરનો કંધે કરવો અને ધાન
પ્રાપ્તું અને સરૂં અવસરે કોઈ કદાચ મહાલવું
એ સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય, આ સીવાય જેને પોતાની
ધન્યતા કે શોખ જેવી કે ચીજ હોય તેને
હાંકણીમાં પાણી નાખીને કુખી મરવું જોઈએ.
માલિની ! આજે એ પોલકાને હસનારા
કે યોગી કાંચળાની હીમાયત કરનારા તને કોઈ
ભાગ્યેજ જડશે પણ નવાની સામે જડ ઉઠાવવું
એ તો મનુષ્ય સ્વભાવજ છે કતી ? એક એ દસકા
પહેલાની આ વાત છે. તે પછીના આખા દસકા-
માં પોલકા ફેશનનું
સામ્રાજ્ય રહ્યું અને
સાથે સાથે ઝીણામા ઝીણું
કપડાં પહેરવાનો સ્ત્રીઓ-
નો શોખ પણ વધતો
ગયો. મદુરાની સાડીઓ
જમને કલકત્તાના પોત,
ચીન ભપાનની સાડીઓ
અને બનારસી સેલાં,
મુગધાઈ કેરો મુકેલા
કાચા રંગના સાળુ અને
ભૂટીદાર રેશમી પોત
સુંદરીઓની દેહવેશને
વધારે ને વધારે સોહા-
વતાં ગયા.

તે પછી આખો
ગાંધી યુગ. એણે વેગમાં
તે વેગમાં કેટલીએ વસ્તુ-
ઓ ઉપેડી કાઢી અને
ધણીએ જુની ભાવના-
ઓનાં નવાં મૂલ્ય અને પૂર્ણમાં ચંપલ એજ અણી સહાય
અંકાવ્યાં. એ મહા વેગના ચક્કરમાં સ્ત્રીઓની
વસ્ત્ર સજવાની કળાએ આવી ગઈ અને અજાજ
પરિવર્તન પામી. પારિર વજનની સાડી ઉત્તરેકતાં

ગભરાઈ જનારી સ્ત્રીઓ કંમરમાંથી પાંકાં વળા
જવાય તોએ ખાદીની સાડીઓ સજતી, ખાદી-
ના જડા કોણી ઉતાર પલાઉઝમાં સાહીયુસ સાફક
સ્ત્રીઓના અંગમાંથી નીકળતો બધો પ્રવાહી રસ
સુકાઈ જતો.

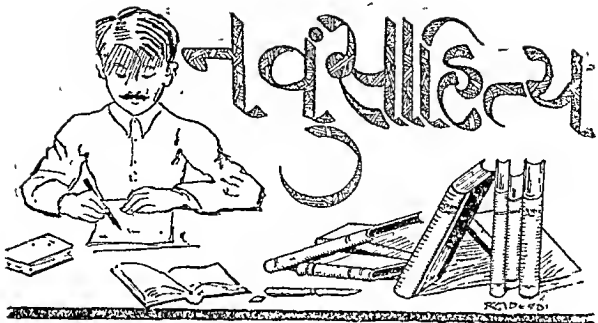
જેટલી ઝડપથી ગાંધીયુગે સ્ત્રીઓને
વસ્ત્રોની નવી ભાવના આપી તેટલી ઝડપથી
તેનાથી તેમની શરીર સંપત્તિની નવી ભાવના
ન ઉત્તેજાઈ અને તેથી થયું એવું કે કપડાં
ધોતાં થાક લાગે તેથી વધારે મેલાં થાય એવાં

કપડાંને વધારે ને વધારે મેલાં કરી
પહેરાવા માંડ્યાં. જેમ કપડાં મેલાં
તેમ આત્મા વધારે ઉજ્જવલ એ
વગર ઉચ્ચારાએકું સૂત જાણે
કે અજાણે સમાજમાં પ્રચલિત
થયું. અને લુચ્ચે ચુકચે રીતસર
વસ્ત્રો સજનારને યુનેસ્કોનારી કોલેટિના
ગણવાની વૃત્તિ કેળવાતી ગઈ.

અને એથીએ વધારે નુકશાન
તો સ્ત્રીઓની સૌંદર્ય વૃત્તિને શુભગત-
વી નાખવાના પ્રયત્નને લીધે થયું.
ખાદી પહેરવી એટલે જાડીજ
પહેરવી; મેલીજ પહેરવી; ખાદીને રૂપ
ન જોઈએ, રંગ ન જોઈએ; તે
પહેરનારમાં વિચાર કરવાની શક્તિ
પણ ન જોઈએ. ખાદી પહેરો; પછી
ગમે તેમ પહેરો; ખાદી પહેરો. પછી
ગમે તેવી પહેરો. સ્વદેશીની મુંદર
ભાવનાને આમ સ્ત્રીઓની સૌંદર્ય-
વૃત્તિને દાખી નાખવાના રાજ તરીકે

વાપરાતી જોઈએને ખેદ નહીં થાય?
એક ફાયદો થયો ખરો અને તે એ કે તારી
સાફક કેટલાંક ખાદી નહેતાં પહેરતાં તેમજ

૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩

(૧)

લેખક:

રા. જયોતીન્દ્ર હ. દવે,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

-૦૨૭૦૮૮-

મસ્તફીરની મસ્તી. લેખક. રા. મસ્તફીર. પ્રકાશક: ગુણસુંદરી" કાર્યાલય, મુબાઈ મુદ્રા: રૂ. ૧-૮-૦.

આપણા ગણ્યાગણ્યા હાસ્યરંગી સિદ્ધ-હેસ્ટ લેખકોમાં રા. મસ્તફીરનું નામ ધણુ જાણીતું છે. 'વીસમી સદી' તથા 'યુજરાત' માસિકથી માંડી 'વીસમી સદી' અઠવાડીક સુધી જુદાં જુદાં અનેક સામયિકોમાં એમણે કીમતી ફાળો આપ્યો છે.

ખરૂટ પુસ્તકમાં જુદા જુદા માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા એમના લેખોનો સંગ્રહ છે. 'દાદી રાખો', 'સૌભાગ્ય સુંદરી', 'બોડકુ માયુ', 'મારા કાકાનો કોકોઝોવો', 'ભૂતકાલ-માં બુસકો યાને બીમનેનનો બેટો', ઇલાદિ. લેખો પૂર્વે પ્રગટ થયા હતા ત્યારે ધણુ લોકપ્રિય

થયા હતા; અને લલિતપ્રેમ પછુ આ પુસ્તકને લોકપ્રિય બનાવવામાં સાધનભૂત નીવડે એમાં સંદેહ નથી.

'પગલુ ખમંગળન પ્રગલ', 'પાપાનગરના પોચા', 'ઝેરી અને સાસરીઆનું રાજ્ય' એ ઉદ્દેશપ્રધાન લેખો છે. એમાં હાસ્ય તથા, કટાક્ષ પૂરેક હોંદની આધુનિક અધોગતિ તથા અસદ-કોરનાં તસ્વનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

આ સીવાય 'જુલજુલે સીરાજ' તથા 'વિચિત્ર ખુની' નામક અદ્ભુતરસિક (romantic) વાર્તાઓ પછુ આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવી છે. પ્રથમ કરતાં દ્વિતીયમાં રા. મસ્તફીર વાર્તાલેખક તરીકે વધારે સફળતા સાધી ચકવાય છે.

રા. મસ્તફીરનો હાસ્યગ્રંથ માત્ર સ્મિત

આણે એવો નહીં પરંતુ અદ્દહારથ ગ્રેરે એવા પ્રકારનો, સ્થૂલ (Broad) કહી શકાય એવો છે. પ્રસંગો કરતાં વર્ણન અને વિગતમાં એ વધારે હારયરસ આણી શકે છે. કટાક્ષ અને મર્માણાં વચ્ચેનાં પણ એમનાં લખાણોમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

ઉતાવળ અને ખેદરકારીને લીધે કેટલીક વાર એમની શૈલીમાં અનૌચિત્ય ને ગ્રામ્યતા આવી જતાં હોય એમ લાગે છે. કેટલીક વખત અતિ-શયોકિતનો ભોધ એ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં એ ઉપયોગ કરતા હોય એમ પણ લાગે છે.

આવા પ્રકારના લખાણોમાં પ્રત્યક્ષ રીતે બોધ દેવાની તત્પરતા કેટલીકવાર રસક્ષતિનું કારણ થઈ પડે છે. હારયરસનો લેખક પરોક્ષ રીતે બોધનકાર્ય કરે છે, પરંતુ બ્યારે એ શિક્ષકની પેઠે પ્રત્યક્ષ રીતે શીખ મણુ આપવા બેગે છે ત્યારે એની ઉક્તિ તીરસ થઈ જાય છે. રા. મસ્તકશીર આવી બોધ આપવાની લાલસાનો ભોગ બન્યું ખરું નથી બનતા એ આનંદપ્રદ છે; પરંતુ કવચિત્ કવચિત્ નીચે આપેલા અવતરણુ જેવા બોધપ્રધાન વાક્યો એમનાથી પણ લખી દેખાય છે.

‘વાએકા રત્ન લદરા, પણ જતાં જતા સલાહ આપુદુકે: ધ ધા બધા કરશે પણ નાકનો તો હર-ગીઝ કરતા નહીં ... તેનાથી હ મેમાં દૂરના દૂરજ રહેલો.’

આપણા હારયરસના નિર્જીવ સાહિત્ય ભંડારમાં આ પુસ્તક આવકારણીય ઉમેરો કરે છે અને એ લોકપ્રિય નીવડશે એમાં શંકા નથી.

શૃંગાર ત્રિવેણી અનુવાદક: રા. તનમનીશંકર લા. શિવ. ઠે. દાબોલકરની વાડી, કાલ્યા-દેવી રોડ, મુમ્બાઈ, ૨. મૂલ્ય: ૦-૧૨-૦૦.

રા. તનમનીશંકરનું નામ ‘ગુજરાત’માં અવારનવાર પ્રગટ થતા એમના છુટા લેખો દ્વારા

વાચકવર્ગને છેક અપરિચિત નથી: પરંતુ સંસ્કૃત કાવ્યના અનુવાદક તરીકે તો કદાચ આ પુસ્તકમાંજ એ પ્રથમ દેખા દે છે.

કવિર કાલિદાસને માથે આરાપાએલું શૃંગાર તિલક, ગુપ્તખાણુ વિલાસ અને ચૌર પંચાશિકા એ ત્રણ સંસ્કૃત કાવ્યોનો આમાં અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. પહેલા એ કાવ્યોમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સામાન્ય થઈ પડેલી શૈલીમાં લખાએલાં શૃંગારનાં મુકતકો છે. ત્રીજું કાવ્ય ખિન્ડણુ છે; ને થોડાજ સમય પર રા. નાગરદાસ પટેલે એનું ભાષાંતર કરી ગુજરાતને એ કાવ્યથી પરિચિત કીધું છે.

રા. શિવે મૂલમાંના ભાવ ને અર્થને ક્ષતિ પહોચાડ્યા વગર સુદર ને સરળ શબ્દોમાં સમ-શ્લોકી અનુવાદ કર્યો છે. ચૌર પંચાશિકાને એમનો અનુવાદ રા. નાગરદાસ પટેલના અનુવાદ કરતાં વધારે સફળ થયો હોય એમ લાગે છે. સંસ્કૃત કાવ્યોનાં સમશ્લોકી ભાષાંતરોમાં સામાન્ય રીતે જોવામાં આવતી ક્ષિણ્ણતાથી એમનો અનુવાદ બહુધા મુક્ત છે. દાખલા તરીકે ‘‘લેલી! આંસુ ન દળ! કાળ બધું બોનાઈ એથી જરો. નિશ્કારો નવ નૂક હણ્યાં હરની માળા કુળી સુકરી; સેલો ના, સખી, લોટા લેપ હબડી આઘેય ઝંખી યરો, ધીંગી! જડાલમ આવરો, વખત છે; હનમાં આઘોડી દે.’’ — ગુપ્તખાણુવિલાસ, ૧૪.

આજ્ઞા છે કે રા. શિવ કોઈક ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત નાટક કે કાવ્યનું આથી પણ વધુ સુંદર ભાષાંતર ગુજરાતને અરજે ધરશે.

નૂણ નાટકો. કર્તા: સૌ હંસા જવરાજ મહેતા, બી. એ., દાદર, મુમ્બાઈ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦૦.

‘સાવિત્રી’ ‘અનારકળી’ તથા ‘આદર્શોધ’ નામનાં, કર્તાનાં અન્યત્ર પ્રગટ થઈ ચુકેલા ત્રણ નાટકોઆમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

‘અનારકળી’ તથા ‘આદર્શધી’ એ બંનેમાં નાટકનું તત્ત્વ ઘણું ઓછું છે. સ્નેહ ને ધર્મનો વિરોધ એ સર્જન-જુતા વિષય પર અનારકળીની રચના કરવામાં આવી છે. વિષય જોટલો હૃદયસ્પર્શી છે તેટલીજ હૃદયસ્પર્શી એની શુંથણી પણ થઈ હોત તો એ નટક ધણી ઉત્તમ પ્રકારનું થાત એમાં સંશય નથી.

‘આદર્શધી’ નાટકમાં, નાયક પરમાદર્શ એકાંત જીવનનો આદર્શ સેવી પ્રથમજ પોતાની પત્ની ઉચ્ચાશયા સાથે જંગલમાં રહે છે; પણ સાંથી કંટાળી ગામડામાં રહેવા જાય છે, અને છેવટે સાંથી પણ કંટાળી શહેરમાં રહેવા જાય છે એ કથા આપવામાં આવી છે. મનુષ્યને સમાજમાં રહી પોતાનું સામાજિક ઋણ ફેરવતે અર્થે નિયતિ પરાયણ ન થઈ રહેતાં પ્રતિભાવ જીવન ગાળવાની જરૂર છે એવો બેધ આપવાનો આ નાટકનો ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે.

મણે નાટકમાં ‘સાવિત્રી’ શ્રેષ્ઠ છે. ‘સાવિત્રી’નું વસ્તુ સર્વવિદિત છે. એ પુરાણી વાર્તાને કર્તાએ સફળ અને નવીન રીતે રજૂ કરી છે. છતાં પ્રાચીન કાળના આદર્શો તથા આર્થ સ્ત્રીની ભાવના એ બહુ સફળતાપૂર્વક અને યથાવત ઉતારી શક્યા છે.

એમની સૈધી સરળ, સ્વાભાવિક ને વેગવતી છે. કાવ્યો પણ પ્રસાદવાળાં, કામળ ને ભાવવાદી છે. દાખલા તરીકે:

(૨)

લેખક :

વૈદ્યરાજ બાપાલાલ ગરબહાસ શાહ

વૈદ્યજીવન-સમશ્લોકી. બાપાંતર કર્તા: સ્વ. પ્રાણલાલ બળદેવજી મુનશી. પ્રકાશક: ‘ગુજરાતી’ પત્રની ઓફીસ, મુંબાઈ. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦.

નાની બાલા હરિજી શિશુરૂ કુદતી યાદ આવે, મોઝાં ઢાસ્યો ઘિલ કિલ હજી કાનમાં શુંજતાં રે, કાલા કાલા અમરત સમા બોલ બોલી હસાવે, એ તો આજે નિજ ધર તજી પારકે ગર જાયે. અને,

નલિની સવિતા જ્યમ મિત્ર બન્યાં,
વળી ચંદ્ર ચંદ્રાર થયાં પ્રણયી,
નવ દોષ ગણે નવ ગુણ મણે,
મમ આત્મન એ સહચાર ચહે.

વળી જુએ,

ન બોધી લગ્નમે આવનત સુખી એ લલના,
જરા આણું આણું સ્મિત મલકતું દિવ્ય અધરે.
વિરાગે પ્રદાતા લસલસિત તેજે નયનમાં,
પરી લેતાં જણે મમ હૃદયના ગૂઢ કથનો.

તથા,

ગણી—

સૌભાગ્ય આર્થ અખળા જનને વડાહું
જીવિત તું કયમ ધરીશ પતિ વિનાનું ?—

સાવિત્રી—

પહેરાવી ખાતમવરમાળ શિરેજ નેના,
તોડે ન લગ્ન તણી એ શુભ ગ્રંથી આર્થા.
શિખરિણી તરફ એમને પક્ષપાત છે. અને
છંદ પર એમનો કાણુ પણ ધણો સારો છે; છતાં,
‘વળી મંદમંદ વડતી મલયની શીન લહરી’;
એ પંક્તિમાંનો છંદોમંગ એમના અવણુને કેમ
સજી યથો હશે તે સમજાવું નથી.

એકંદરે ‘સાવિત્રી’ નાટકમાં એમણે મેળવેલી સફળતા ભવિષ્યમાં એમની પામેથી સુદંર નાટકોની આશા રાખવા આપણને પ્રેરે છે.

રા રમણિકવાલેજ કયું છે

લોલિખરાજ કૃત 'વૈદ્યજીવન' વૈદ્યોમા લોકપ્રિય ગ્રંથ છે. આવા લોકપ્રિય ગ્રંથને 'ગુજરાતી' ગ્રેસે છાપી બહાર આવ્યો છે તે યોગ્યજ કયું છે. રા રમણિક મહેતા પોતે પ્રથમથીજ કયુષ્ક કરી દે છે કે "મૂળની ચમત્કૃતિને યથાર્થ રીતે ગુજરાતીમા ઉતારવી બહુ શક્ય નથી" એટલે શ્લોકો અને તેના અનુવાદ વીરો બુદ્ધિશીલતામા ઉત્તરવાની જરૂર નથી લાપાતર કરાવતો મોહ જેને હોય તેણે એ માટે ખાસ મહેનત લેવી જોઈએ એમ અમારુ માનવુ છે આ લોકપ્રિય ગ્રંથનો સમાજમા પ્રચાર થાય એવી આશાથીજ પ્રસિદ્ધ થયો છે તો પછી સમગ્રોદી લાપાતર પણ સરેલાઈથી થાક રહે એવુ મુશ્કેલી અર્થને જરા બર વ્યાપ્ત કરે એવુ, તેમજ મનને ગમે એવુજ જોઈએ આ ગ્રંથનુ લાપાતર એવુ નથી બુદ્ધિ કે સ્પર્શ છે એ વિચારશીલ વાચકને તુરંતજ લાગશે લાપાતર પછળ ટીકા લખવામા ન આવી હોત તો તે જા યેજ સમજાય એવુ છે

ટીકા નિપણી આપીને ગ્રંથને ઠીક પોકો પોકો બતાવ્યો છે, પણ આટલાથીજ અમોને નતોષ નથી થતો આવા વિદ્વાન સરોધક પાસેથી આથી વધુ સરસ સરોધનની અગો આશા રાખીએ છીએ

નિષ્ક્રિયા (મુદ્રા) . પાનુ ૧૫૨
કરોળિયા (બગ) પાનુ ૧૮૮

આવી બુનો જરૂર સાહે એવી છે 'વાત રક્ત' રોગની સમજુતી આપી છે, પણ જો સરોધનકારે 'નાતરક્ત' આગળ ડોસમા

'ગાઉટ' મુકીને વધારે સ્પષ્ટ કયું હોત તો ઠીક થાત કેટલીક વનસ્પતિના નામોના અર્થો પાછળ પણ જરા વધારે મહેનત લેવામા આવી હોત તો ઠીક થાત

"ચોખ (હેમફીરી-પીસોળાના ગાંડુ મુળ કુંગરામા ઉમે છે અને એના નાના ફળ બીલોના છોડા ખાય છે.)" પા ૨૧૯. આવી રીતે મુળ સરૂત શબ્દ 'રનજીફીરી'નુ મુજરાતી કરવામા આવ્યુ છે, 'પીસોળા' એ કયા પ્રાત તરફનો રુદ્ધ શબ્દ છે એ પણ જણાવવામા નથી આવ્યુ અસારે તો ગુજરાતી વૈદ્યો દારુડીને રનજીફીરી માટે છે આના કરતા પીસોળા વૃક્ષનુ લેગીન નામ ત્યાં આપામા આવ્યુ હોત તો તેથી અથ વધુ રાખવનત એમ અમારુ માનવુ છે

નારાયણ ચૂર્ણ અને નારાયણ તેનના પોકો જોતા ટીકા કરતી વખતે અનુક્રમ સચવાયો જણાતો નથી નારાયણ ચૂર્ણની શરૂઆત ચમાની હુણવાવાનું થી થાય છે ટીકામા શરૂઆત ચિત્રાના મુળ, હરડેથી થાય છે લોખને આથી ભ્રમ થાય એવો સભવ શુ નથી?

'ગુજરાતી' ગ્રેસ બીજા વૈદ્યક ગથો પ્રસિદ્ધ દગ્ગાર છે એમ પ્રસ્તાવના ઉપરથી સમજાય છે એટલેજ આવી સુચનાઓ કરવાનુ ઉચિત ધાર્યું છે ગ્રંથોને જો વૈદ્યોમા તેમજ વૈદ્યેતર સમાજમા ઉપયોગી બનાવના હોય તો ગ્રંથોના સરોધનએ તેમજ અનુવાદકોએ જરા વિશેષ શ્રમ લેવો જોઈએ એમ અમારુ માનવુ છે આશા રાખીએ છીએ કે આ અમરી સુચનાઓ તરફ પ્રકાશકનુ ધ્યાન એવાશે

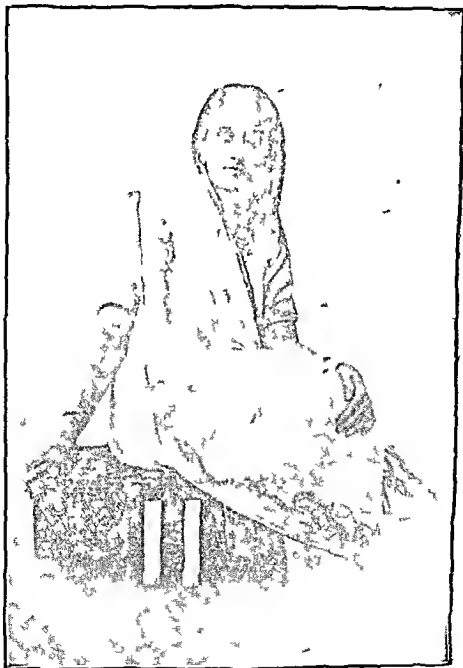

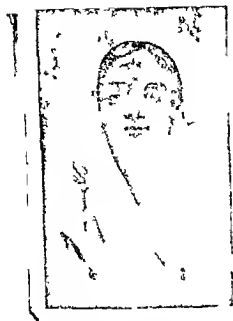
યશસ્વી કારકીદો હૃદયીએ હીએ.

કવિ લલિતને

જીવન યાનાના પન્થામ વપ પુરા કરી
પ્રભુપગાયણ કવિ લલિતે વૈશાખ વદી પાયમે

જીવનના વનમા પવેશ કર્યો છે 'સો શરદાની નવ-
નવીન પ્રકૃતિનું સૌંદર્યવાન કરવાને લાગ્યશાળી
શાયો અને જીવનયાનામા શિવસ્ને પન્થા એ
અભારી શુભેચ્છા'

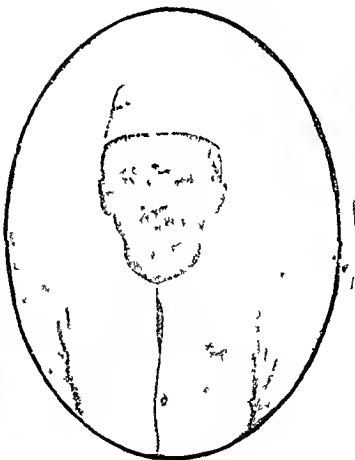

ડૉ. કમલ મહેતા,
એમ આર સી પી

મુસલમાન-બ્રાહ્મણ લગ્ન

ડૉ. સર ભાગરકરના દોહિત્રી,
શ્રીમતી માલિની પનહીરે મી
ચુનાબા નામના મુસલમાન યુવક
સાથે લગ્ન કર્યા છે વર્ષાન્તર લગ્નો
હિંદુ સમાજમાં થયા છે, તેમાંના કેટ
લાક મફળ થયા છે પણ આવા,
પરસ્પર વિરોધી અસ્પૃતિમાં
ઉછરેલા સ્ત્રી પુરુષના લગ્ન કેટલે
અરો સર્જન થશે એ પ્રશ્નનો
જવાબ તો, આવા કેટલાક
પ્રયોગો થયા પછી, લાવિયજ
આપી શકે

કમલ મહેતા.

સ્વ. મુલચંદ તેલીવાળા

રા. મુલચંદ તેલીવાળા બી
એ, એનએલ બી થોડા
દિવસની બીમારી બોગવી ગવિવાર

તા ૨૬-૬-૨૭ ની રાત્રે ૩૭ વર્ષની યુવાન
વયે પચત પામ્યા છે એમના આ અકાળ
અવસાનની તોષ લેતા અમને અહત
દીલગીરી થાય છે પુણિમાર્ગની એમણે કરેલી
મેવાની કીમત અકાય એવી નથી છેલ્લા દશ
વર્ષમાં એમણે પુણિમાર્ગનું મમર્થન કરનારા
૩૮ અથો પ્રગટ કર્યા હતા વેદાત શાસ્ત્રમાં એ
ધણા નિષ્ણાત હતા યુનોવર્સિટીનું સુર
ગોકુનજી કાલાનું વેદાતનું પારિતોષિક પણ
એમણે અક્ષરમુતનું રહસ્ય સમજાવનારો નિમધ
વખીને મેળ યુ હતુ આજે પણ વેદાતશાસ્ત્રના
અભ્યાસીઓ એમના એ નિમધનો અભ્યાસ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૦]

લાંબા બણગાં કુંકવાના જમાનો બદલાયો છે. અત્યારે તો સાચું છે એજ
દુનીયા ખોળે છે.

અને તેથીજ

તમારી તન અને ધનની ખુવારી થતી અટકાવી તમને સાચી સલાહ આપવાને
તમરી સેવામાં સદા તૈયાર છીએ.

શુકરાજ ચાને વીર્યવર્ધક ગુટિકા

અત્યાર સુધીમાં અનેક વૈદ્યો, ડોક્ટરો, હકીમો વગેરેની દવા ખાઈ નીરાશ થયા હો
તો આજેજ વાપરો આ ગોળાથી ધાતુ વિકારનાં તમામ દરદા મટે છે. જેવાં કે ધાતુનું
પાતળું પડી જવું, સ્વપ્નદોષ, હસ્ત મૈથુનથી આવેલું નપુવક્તવપણું અને તેથી મગજમાં નબ-
ળાઈ વિગેરે મટાડી ધાતુને વધારી ધાતુને ઘટ્ટ બનાવે છે અને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

❧ ❧ ❧ એટલું ચોક્કસ જાણુજો કે ❧ ❧ ❧

ખીજ ચોવીશ કલાક કે બાર કલાકમાં ફાનદા કરનારી દવાઓમાં ફેટલીક એવી ઝેરી
ચીજો આવે છે કે જેના ઉપયોગથી ઈન્દ્રીઓ તરતજ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. તેથી વાપરનારને
ક્ષણિક ફાયદો જણાય છે. પરંતુ પછીથી ઉલટી વધારે અશક્તિ થાય છે અને રોગ ધટવાને
બદલે વધે છે. જ્યારે આ ગોળાઓનું નિયમિત સેવન કરવાથી ધાતુના તમામ દોષોને ધીમે
ધીમે મટાડી ધાતુને શુદ્ધ કરી ધાતુને ઘટ્ટ બનાવી વધારે છે. કીંમત એક માસ ચાલે તેટલી
ગોળાઓની શીશીના રૂ. ૫૫

— આ શીવાય હિંદુસ્તાન સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ —

જવર દહન (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતના તાવનો રામબાણુ ઉપાય. હળરો માણુમો-
એ વાપરી ખાત્રી કરી છે. સંખ્યા બંધ સરટીફિકેટો મળ્યાં છે. એજ તેની ઉત્તમતા છે
કીંમત શીશી એકનો રૂ. ૩૫

કુંફરીપુ (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતની કંધરસની રામબાણુ દવા. ભયંકરમાં ભયંકર
કંધરસને મટાડે છે. વખતસર લેવામા આવે તો ચતા ક્ષયને પણ મટાડે છે.

કીંમત શીશી એકના આના દશ

ખુસ ખુજલીનો મલમ (રજીસ્ટર્ડ) ભયંકરમાં ભયંકર ખસને ચારજ દિવસ-
મા મટાડે છે. કીંમત શીશીના આઠ આના.

ખીજ દરેક જાતની દવાઓ મળે છે. સ્ત્રીઓના ગુપ્ત રોગોની દવાઓ અકસીર મળે
છે. પત્ર વ્યવહાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. સલાહ મફત મળે છે.

લખો:—

શ્રી નૃસિંહ ફાર્મસી (રજીસ્ટર્ડ)

નડીઆદ (ગુજરાત)

તા. કે. હમારી કોષપણુ દવા વાપરવાથી ફાયદો નથી પડ્યો એવું સાચે સાચું ઇશ્વર
સાક્ષીએ લખનારને પૈસા પાછા આપવામા આવશે

બે ખરાબ જણ

[અવસાન પુષ્ટ ૨૪૮ થી]

ગંગા

દીકરા ! વર વગર ચાલે, કે ધર વગર ચાલે ?

મોહન

માથુ ! અચ્છી કહી. એને રાખ્યાછટાવર નેડે પરણાવો. ધણી ગરબ કરે છે.

નાથીબાઇ

(મોહન તરફ નેડેને) આવા ભામટાઓ નેડે ભટકવું હશે ?

મોહન

(રોથેરકોપ કાઢી) હું ભામટા જેવો લાગું છું ? કાઢીમાં તમારી બધી દોષ માશીઓ તો અમારાજ કુટુંબમાં ઉતરી છે.

નાથીબાઇ

ચુપ કર ચીબાવલા !

મોહન

આહા ! શું આપનો મીઠો સ્વભાવ છે. મોઢામાં પાણી પાણી આવે છે.

ગંગામા

દીકરી ! તું અંદર ચાલ.

રંભા

મા ! મને અહીંયા થોડા દહાડા રાખો. મારે કોઇને પરણવું નથી.

નાથીબાઇ

(હોઠ પીસી) નથી કેમ પરણવું ? એ ડગલીવાલાનેજ પરણવું પડશે.

રંભા

મામી ! પાછા વચ્ચે બોલ્યાં ?

મોહન

મામી ! નવ બોલ્યામાં નવ શબ્દ.

નાથીબાઇ

નહીં કેમ પરણે ? અરે ઓ-અરે-ઓ ! જરા આમ આવજો.

મોરાર શેઠ

(બહાર આવીને) આવ્યો ! શું છે ? ચાર આંગળી છોકરી મોટાં મોટાંને તોખા પોકરાવે છે. હમણાં પરશોતમ ને રામદાસ શેઠ મોટરમાં બેસી અહીંયાં આવે છે.

મોહન

ચાલો !
એત અથવા જેવી મોટરોમાં વિવેચનતા;
માધવ : પાંચથેવ વિચો શ્રી પ્રદમ્ભતુ :

રંભા

મામા ! મામા ! એ શું કર્યું ? મારે નથી પરણવું હું મરી જઇશ, ઝેર ખાઇશ—

નાથીબાઇ

જે કરવું હોય તે ડગલીવાલાની ધણી-આણી થઇને પછી કરજો. (ગંગામાને) કહેને તમારી દીકરીને.

રંભા

ઓ મા !

ગંગામા

બેટા ! મામી સાચું કહે છે. મરવું છે તો પછી કરોડપતિની વહુ થઇને મરવામાંજ મજા છે.

રંભા

મા તમે પણ—

[મોટરનું બુગ્ગી વાગે છે.]

મોરાર શેઠ

આ રામદાસ શેઠ આવ્યા—

મોહન

પેશંટ ! મામલો ગંભીર છે. એટલે—
કુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વા નાહો પરંતપ.
[બાય છે.]

રંભા

ઓ મા ! મા ! મામા ! કસાઇ જેટલી પણ દયા છે કે નહીં ?

નાથીબાધ

નેહ' છું તું એ ડગલીવાળાને કેમ નથી
પરણુતી.

રંભા

માણી !

નાથીબાધ

કેમ ? (રંભા જલ કાઢે છે) સુખ રહે
ચીખાવલી ! અરે ! આ ! આ છોકરીને અહીં-
આ પુરી રાખો. પેલા આવ્યા છે તેને જરા
હંડા પાડી પછી આને લઇ જઇએ. એટલામાં
આ પણ સીધી થશે.

રંભા

હું નહીં ગુ આ ચાલી—

ગોરાર શેઠ

(નેરથી રંભાને એક મોઢા પર નાખી)
ક્યાં જાય છે ? મરી રહે ! ચાલ મા ! તું
પણ ચાલ, માણી !

માણી

(પાનની પટ્ટી કરતો આવે છે) કાપ હવે ?

ગોરાર શેઠ

તું છકડે બસ ! તે રંભા બાપલા જાયાલા
નકા દેઉ !

માણી

બરા,

ગોરાર શેઠ

ચાલો. પેલા આવ્યા હશે.

[ગોરાર શેઠ, ગંગામા ને નાથીબાધ
જાય છે.]

માણી

(બેઠો બેઠો) અત્તા પડુન પડુન રડતી !
આલા કીતી વર્ષ પડે ત ત્રાસ દીલા, અશી
સુવળી તો પાયડે નાહી (મોઢા પછાડી માર-
વાડીને નેહ) તો મારવાડી તો ઝોપલાય.

રંભા

હવે !

આસપાસ જુએ છે અને મોઢા પર
સાક્ષી કપડાં પડેલાં નેહ તે પહેરવા

માટે છે. માણી પાન ચાવવામાં મરાશુલ છે.

માણી

(સ્વગત) હાન પોરી હોતી તરી માલા દુઃખ
દેહન દેહન જન કાઢીત હોતી. ઠાવુક આહે કા ?
(સોપરી કાતરે છે) તુઝી આધ લેખાંબાધતી
તુલા શટવડી... મી અત્તા મહતારા ઝાલો મગ—
[એકલો એકલો ધુણે છે. રંભા બારીએથી કુંડી
ચાલી જાય છે.]

અત્તા તું બરાબર ચાલેલ.

[ગોરાર શેઠ, પારશોતમદાસ પોપડા ને
રામદાસ આવે છે.]

પરશોતમદાસ

(બાપ ચઢાવી) સમજે છે શું ? એ છોકરી-
ને હું ચીરી નાખવાનો છું.

ગોરાર શેઠ

બરાબર છે. બરાબર છે.

[માણી ઉઠે છે]

રામદાસ શેઠ

That's right (બરાબર એમ જ) !

ગોરાર શેઠ

છોટું ! રંભુ કુઠે ગેલી ?

માણી

ગંભાળા ! એ તીકડે પડુન પડુન
રડતી હોતી.

પરશોતમદાસ

કુઠે ?

માણી

(આખો ઝોળા) કુઠે ગેલી ?

[નાથીબાધ ને લેખાંબાધ આવે છે.]

નાથીબાધ

શું થયું ?

પરશોતમદાસ

રંભા ક્યાં છે ?

રામદાસ

(ગુરસામાં) અરે આ બે શું મનક કરો

છો ? જ્યાં જઈએ ત્યાં તમારી છોકરીજ નહ

નાથીબાઇ

અરે હમણું અહીંયાં હતી ને ?

મોરારશેઠ

(માળાને ધપો મારીને) ગદ્દા ! કાચ કરતો હોતો ?

માળા

(બોચી ખંજવાળી) મી. કાચ કરું શેઠ !

એ મુલગીજ અસીજ હય.

પરશોતમદાસ

હવે ?

રામદાસ

હવે ?

નાથીબાઇ

હવે ? (વાનાજીના પગ સોફા નીચેથી દેખાતા હતા તેના પર એકદમ નજર પડતા)
શી-શી—

લેખાંબાઇ

શું છે ?

નાથીબાઇ

શી-(સોફા નીચે આંગળી કરી) પેત્રી
હરાઇ છે. હવે બરાબર લાગમાં આવી છે.
આવી છોકરીને એક વખત એવી સીધી કરવી
જોઈએ કે પછી ગરબડ કરેજ નહીં.

પરશોતમદાસ

અત્યાર સુધી મેં બહુ ગઇ કરી. હવે એને
ઠેકાણે કરું છે. (મુડી ઉગામી) એના હાડકાં
જ ખોખરાં કરું છું !

રામદાસ

બરાબર છે.

Spaniel, a woman and
a walnut tree;

The more they are beaten
the better they be.

(કુતરાં, સ્ત્રી ને અખરોટ એ ત્રણને જોમ
મારો તેમ મુઘરે.)

નાથીબાઇ

લેખાંબાઇ ! તમે ચાલી જાઓ. એ તો
પારકીજ મા કાન વીધે.

પરશોતમદાસ

અરે શું કેં વાત છે ? એ છોકરીની હમણા
છાંચ ઉખેડી કાઢું છું. મોરારશેઠ ! તમે પગથી
પકડી રાખજો હું એનું માથું—

[બંને જઈને સોફા આગળ ઉભા રહે છે]

મજબુત પકડજો. આમ મોટાંઓને પજવે
છે હરામખોર છોકરી ! લેતી જા ! લગાઓ
મોરારશેઠ !

[સોફા નીચે વાનાજીને બેચાર મુકકા મારે
છે. ને મોરાર શેઠ પગ પકડી ખેંચે છે]

વાનાજી

(ચીશો પાડી) વાનાજી મર ગયો ! માર-
વાડી મર ગયો ! પોલીસ ! પોલીસ ! મારવાડી
મર ગયો !

[મોફા નીચેથી નીકળે છે.]

બધા

(સ્તમ્ભ બનીને) આ કોણ ? આ તો મારવાડી !

વાનાજી

મને માર કાઢ્યોયે ! માર કાઢ્યોયે !

મોરારશેઠ

અરે ! તું ક્યાંથી આજ્યો ?

વાનાજી

અરે દશ દશ બરસ ચારા ચારણા દલાલી
કરવાને પાઈ રગડ્યા તો કાંચ માર ખાખાને ?
મોરાર શેઠ અગમી બેઠ ગયો ! તમારા સોદા
ગલમાં રહે ગયા ! ગરીબ મારવાડીને માર
કાઢ્યો ને ! (રડે છે).

મોરારશેઠ

હે હે ! શા બાવ રહ્યો છે ?

વાનાજી

અળશીકો ભાવ રખીઆ સાડા આઠ !

મોરારશોઠ

ઓ મારા બાપરે-

પરશોતમદાસ

અરે પણ રંભા કયા ?

મોરારશોઠ

અરે મોઢ તમારી ર ભા ! મારુ તો નખખોદ
ગયું ! (માથે હાથ દે છે)

વાનાજી

મને ગળીબ મારવાડીને માર કર કાપ
હોશી ? (બળ છે)

રામદાસ

પેયો ડાકટર લઈ ગયો હશે એને પકડીએ

રામદાસ

પોપડા ! આમ કયા સુધી કરીશુ ?

લેખાબાઈ

બ્યા સુધી ર ભા મળે ત્યા સુધી.

પરશોતમદાસ

એ તો મોઢન મેડીકોને ત્યાજ હશે હમણા
જડશે; ચાલો.

[પડે પડે છે.]

(આ રસિક નાટકને વિશેષ લાગ આવતા અકમા)

રામદાસ

નહી મળે તો ?

પરશોતમદાસ

તો હુ ખીજ રીતે પહોચી વળવાનો.
[તે, રામદાસ ને લેખાબાઈ બળ છે.]

નાથીબાઈ

શું થયુ કે માથે હાથ દોને બેઠા છો ?

મોરારશોઠ

અરે બજાર બેસી ગયુ ને મારા તો ભોગ
લાગ્યા છે !

[ગંગામા આવે છે]

નાથીબાઈ

આવી બહેન લાણેજ મળે તો ખીજુ શુ
થાય ?

ગંગામા

આવા વહુવારું મળે તેનુ પણ ખીજુ
શુ થાય ?

મોરારશોઠ

અરે હુ તો મરવા પડ્યો છુ. જરા મુર્ગા
તો મરો !

દાન આપતી વખતે યાદ કરો

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. —નિરાશ્રય બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો :—એન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

મારી નોંધપોથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૦ થી]

કુટુંબ કે લખુ તેની જવાબદારીનો બોજો હું ન સ્વીકારું તો એમાં કોઇને આશ્ચર્ય જેવું લાગશે નહીં.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ. કયા એવું કહે છે કે આજથી સદસ્ર વર્ષ પૂર્વે ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટમાં જગતના સૌથી શ્રેષ્ઠ ને વિચક્ષણુ રાજનીતિ કુશળ પુરુષો ભેગા મળ્યા હતા. આઠ દિવસ ને આઠ કલાક સુધી તેમની વિદ્વતા ને વિવાદ કૌશલ્ય વાણીશ્પે અવિરામ ધારે પલાં. અંતે એ શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાં એ સર્વ શ્રેષ્ઠ એવા મહા અમાલ્યે, ઘેર એમનાં પત્ની સાથે થએલા લાંબા કલહનો જે શરતે અંત આવ્યો, તે શરતો ઇંગ્લંડ ને જાપાનના તાબાના એ ટાપુ વચ્ચે કરાવી. એમની અગાધ વિદ્વતાથી બધા છક થઇ ગયા પછી એમણે ધીરથી ફારેન મીનીસ્ટરના કાનમાં પુછ્યું: ‘પણ આ બધી ધમાલ છે શેની?’ આ પ્રશ્ન પરદેશ ખાતાના પ્રધાને એજ રીતે ધીરથી બીજા પ્રધાનને પુછ્યો. આમ ધીરે ધીરે આ પ્રશ્ન સર્વતોમુખ થઇ ગયો. પણ આનો જવાબ કોઇથી અપાયો નહીં.

ઉપલી વાત માટે જવાબદાર રા. બ્યોમેશ-ચન્દ્ર પાઠકજીને તથા રા. મેઘાણીને ગણવા જોઇએ. તેનું કારણ એમ નથી કે એમણે આ વાત કહી છે. પરંતુ એક વખત રા. પાઠકજી ઇતિહાસ ને અર્થશાસ્ત્રના ગ્રેડેસર હતા, કેંક અંશે તથા રા. મેઘાણી હજી સુધી લોકકથાના સંશોધક છે; અને આ બાબત કેંક અંશે ઐતિહાસિક ને ધણે અંશે લોકકથા જેવી છે.

તા ૧૫-૧-૨૭

આજે સાંભળ્યું કે વિતાનની શોધ પ્રમાણે: હવે જીવનચરિત્રો ને ગ્રંથાવતોકનો નવી ઢબથી લખાવાનાં છે. કાર્ય અને કારણ સંબંધ, જાહેર ખર્ચમાં આવતી ધણી દવાઓ, વેદો, વેપારીઓ ને પેટીઓની માફક ‘જીવો અને જાણીતો’ છે. કારણ પરથી જેમ કાર્ય નિશ્ચિત થઇ શકે છે તેમ કાર્ય જોઇને કારણ પણ સમજી શકાય છે. એ સૂત્રાનુસાર કોઇ પણ ગ્રંથકારની કૃતિઓ (કૃતિઓમાં માત્ર તેનાં ગ્રંથોજ નહીં પણ સર્વ લખાણો તથા સંતતિઓનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે) જોઇ આપણે એ ગ્રંથકારનાં ચારિત્ર્ય, સ્વભાવ વગેરે જાણી શકીએ છીએ.

આ પદ્ધતિ પ્રથમ દાખલ કરવાનું માન ન્યુટનને છે. વૃક્ષ પરથી ફળને પડતું જોઇ, જે પૃથ્વીમાં એ વૃક્ષ ને ફળ પાક્યાં હતાં તેનો એણે વિચાર કર્યો ને એ પૃથ્વીબાહ કોના તરફ આકર્ષા-તાં હતાં ને કોનું કોનું આકર્ષણ કરતાં હતાં એ ગુપ્ત વાતો શોધી કાઢીને એણે જગજાહેર કરી દીધી. આ પ્રમાણે સંતતિ પરથી તેમના માતાપિતા એ બે વચ્ચેનાં આકર્ષણ વગેરે સંબંધી અનુમાન થઇ શકે છે. આજ નિયમ પ્રમાણે અમેરીકાના એક પ્રખર સંશોધકે અમુક તળાવમાં કાચખાના મળી આવેલા શય પરથી ઉપર્યુક્ટ કાચઓ ઉપર્યુક્ટ તળાવમાંજ રહેતો હતો-રહેતો હતો એટલુંજ નહીં પણ એનો કેલામવાસ પણ ત્યાંજ થયો હતો એમ શોધી કાઢ્યું છે.^૧

આ પ્રમાણે સંતતિ પરથી લેખકના જીવન સ્વભાવ, ચરિત્ર આદિનું નિરૂપણ કરવાની પ્રયાતો આરંભ ઇંગ્લંડમાં ગઇ સદીથી થયો છે.^૨

* જુઓ: Newton's Biography, by His Biographer.

૧ જુઓ: ‘પેડિગ્રી ઓફ’ માં પ્રગટ થએલો બાણ મૈથિલીપ્રસાદ આચરેનો ‘કાચણો’ એ નામનો લેખ.

૨ જુઓ: બર્નાર્ડ શૉલ્સ નિરો પરતું વ્યાખ્યાન તથા એનુંજ ઇન્સન પરતું પ્રવચન.

શેકસપીઅરને પુત્ર ન હતો; એકનને હતો. આથી શેકસપીઅર નામનો લેખક હતોજ નહીં—એકને એના નામે લખ્યું છે. એકનનો પુત્ર નાટકનો ઘણો શોખીન હતો^૧ એટલે એકને નાટકો લખ્યા છે. આ વાદ બહુ દાખત્રા દલીલ સાથે એક સમર્થ અંગ્રેજ ટીકાકારે નિરૂપિત કર્યો છે.^૨ આજ પ્રમાણે કહી શકાય કે પ્રેમાનન્દને વલ્લભ નામે પુત્ર હતો. વલ્લભ કવિતા લખતો. આથી પ્રેમાનન્દ પણ કવિ હતો—મહાકવિ હતો. પરંતુ વલ્લભે નાટક લખ્યાં નથી, તેમજ નાટક જોવા જતો કોઈએ એને જોયો પણ ન હોતો. આથી ક્ષિત થાય છે કે પ્રેમાનન્દે નાટકો લખ્યાં નથી. નાનાલાલ કવિ છે, તેમજ એમણે નાટક પણ લખ્યાં છે. અત એવ એમના પિતા દલપતરામ

પણ કવિ હતા, એટલુંજ નહીં પણ એમણે પણ નાટક લખ્યું છે. દલપતરામના નાટકનું નામ ‘મિથ્યાભિમાન’ છે એ એમના સુપુત્રના કથા લક્ષણ પરથી આપણને માલમ પડે છે તે વીશે વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આ દૃષ્ટિએ આપણા ગુજર્ અંધકારોનાં જીવનચરિત્રો લખવાની જરૂર છે. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે ઉપલું વાક્ય લખ્યા પછી મેં એક પસિદ્ધ માસિક^૩માં હમણાંજ વાંચ્યું કે ગુજરાતની સુપસિદ્ધ સાક્ષરભૂમિના એક સદ્ગત સાક્ષરરત્નશ્રેષ્ઠનું આવી દૃષ્ટિએ જીવનચરિત્ર લખવાનો આરભ એક વિદ્વાન વિવેચકે કર્યો છે.

તંત્રીસ્થાનેથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૩ થી]

કરે છે. આ સીવાય શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદૈત વીશેના સાહિત્યનો એમણે ધણા શ્રમ-પર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમજ કેટલાક દુર્લભ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ પણ કર્યા છે. એ સપ્રદાયના પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું સંશોધન પણ એમણે કર્યું છે. આથી પુણિમાર્ગના એ સ્વંભરૂપ

ગણાતા, અને શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં એમનાં વચનો પ્રમાણભૂત મનાતાં.

આવા ઉદ્યોગી અને સેવાપરાયણ વિદ્વાનના અવસાનથી ગુજરાતને તરત ન પુરી શકાય એવી ખોટ ગઈ છે.

કૃષ્ણર એમના આત્માને શાંતિ આપો !

૧ જીએ: Lord Septimus What He Said; What He Wanted to Say; and What He ought to Have Said.

૨ જીએ: સેંટ સ્પેટ્સ 'ઈંગ્લેન્ડનો ઉત્તિહાસ.'

૩ જી એ. 'મારી મોંઘપોથી' ગુજરાત, પૃષ્ઠ ૨૭૦ જ્યેષ્ઠ ૧૯૮૩.

[ઉપલાં પ્રમાણે મારા લખાણના સમર્પનને માટે નહીં પણ મારા વાંચનની વિશાલતા દર્શાવવા પુસ્તકો આપ્યા છે એનો એથી વિશેષ ઉપયોગ કેઈએ કરવો નહીં.]

• નૃત્ય કલા

૩૩૩-૨૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૨ થી]

પણ પાછળથી ત્યાં બ્રહ્મ થતું ચાલ્યું. પરિણામે સુરોપમા નૃત્ય વીશે જે પ્રથમ અણુગમે ઉપજ્યો તે આથીજ.

આધનીજ નૃત્ય

આધનીજ નાચમા ધાર્મિક ક્રિયાકાન્ધ તત્ત્વ પુષ્કળ છે. પોતાના પૂર્વજોના સ્મરણમાથી અને તેમની આરાધનામાથી ચીનાઇ પ્રગતું નૃત્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે. એમના ધર્મગુરુ-(મૈન-દરીનો) નૃત્ય કરતા. કાનડુસીઅને પણ નૃત્યની હીમાયત કીધી છે ઉનાળામા અને શીઆળામા કેટલાક ભોગાત્મક નાચો ફરજિયાત ગણેલા છે. શહેરી અને લશ્કરી નાચો પુરથોજ હાથમા લાળ્યા પીછાં કે તલવાળ લઇ નાચે છે. રાજ મહેલમા પણ નૃત્યો હતા.

જાપાની નાચ

જેમ હજીખતની ધધાદારી નાચનારીઓ “આલમેદ” થી જોળણાય છે, તેમ જાપાનમા “ગેઇગીઆ” ઓ જાણીતી છે. તેઓ નાચે છે, એટલુંજ નહીં પણ બે ચાર લીડીના ટુંકા કાચો તો તુર્તજ જોડી ગાવા મડે છે. તેઓ પોતાના દેશની સાધારણ સ્ત્રીઓથી ઘણી વધારે સારી કેળવણીથી હોય છે. ગાવું, વગાડવું અને નાચવું એ તેઓના ધધો છે

જાપાની નૃત્યથીજ શરૂઆત થઇ જાપાનનું આખું માહિત્ય નૃત્યને વગતી દતકચાઓથી ઉભરાઇ ગય છે.

જાપાનીઓને મનથી દીનના ઉમરા જણાવવાનું સૌથી મોટું અને લાયક સાધન તે “નૃત્ય”

ગામડાઓના મદિરામા “પવિત્ર દર્પણ નૃત્ય” નામે નાચ હજી સુધી ચાય છે. પાકની

મોસમ વેળાએ ચાદની રાતોમાં ‘આભાર નૃત્ય’ પણ ચાય છે. ગુજરાતમાંના દિવસ પણ નૃત્ય વડે ઉજવાય છે ધોળા વસ્ત્રોમા સજ્જ થએલી યુવતીઓ સ્મશાનમાથી નીકળી “ભૂતનો નાચ” કરે છે ઉનાળાના આગમનને આપવા અર્થે કીઓટો શહેરના “લીલા કમળ”ના દેવાલય આગળ “પતંગીઆનો નાચ” ચાય છે

જાપાનના લદાયક નાચોનું મૂલ પણ ધર્મ મોક્ષજ નહીં આવે છે. “Hakato-ma” નામનો યુદ્ધ શૌર્ય નાચ હજી પણ રાજ મહેલમા લગવાય છે તેરમા સેકામા યુદ્ધ ધર્મગુરુઓ પણ નાચમા ભાગ લેતા જાપાનીજ નાચો રહસ્યથી ભરેલા હોય છે. મોટે ભાગે તેમા નાચ તત્ત્વ હોય છે જાપાનમા ગ્રીકો પેઠે, દાંબ, મગીત અને નૃત્યની ગણના એક મરખીજ છે. જાપાનના પ્રજા જીવનમા નૃત્ય ધણો મોટો ભાગ ભજવે છે.

કેટલાક યુરોપીઅન નાચો—સ્પેનીશ નૃત્ય

નૃત્ય એ સ્પેનથી પ્રગતું જીવન છે ત્યાના નાચો ઘણી એક રીતે પ્રાચીન ગ્રીસના નાચોને મળતા આવે છે, એમા હજીપશીઅન નૃત્યનો ભેળ છે.

સ્પેનીશ નાચના ત્રણ પ્રકાર છે ૧ જેમા ચર્ચુમિત પ્રાધાન્ય ૨-જેમા હ્રસ્વ-આગળીઓની હીવચાવ મુખ્યપણે હોય છે ૩-જેમા શરીરના ખીજ અવયવોના સ્નાયુઓ ખામ કામ કરે છે

જે ફ્રાન્સ એ નૃત્યને ઉછેરવાની જગ્યા છે તો સ્પેનમા તેનું ઘર બનેલું છે. સ્પેનના નાચો પ્રાચીન તત્ત્વથી ભરેલા છે. હજીએ લગભગ જેવા ને તેવા નચાય છે. સ્પેનના કાઠીજ શહેરથી તો નાચનારીઓ અસલ પરદેશમા નાચવા જતી. સુરીશ તત્ત્વ સ્પેનીશ નૃત્યમાં

હોવાથી એમાં જે મોહક વિલાસીપણું અને જે ત્વરિત ગતિ આવી છે, તે અન્ય કોઇ પ્રગ્નમાં મૃત્યુમાં એટલી હદ સુધી જણાતી નથી.

શીલીપ ચોથાના વખતમાં રાજસભામાં મૃત્યુ પ્રવેશ્યું. અને તેજ સમયમાં પરદેશી નાયોની આયાત થવા પામી.

“ ફેટા ” નામનો નાય હજીએ બાલકોની લાસ આગળ નચાય છે. “ સારાખંદ ” નામનો નાય ગીતાર સાથે સ્ત્રીઓ નાચે છે. “ ડ્યુક ” હળવો અને નઝાકતથી ભરેલો નાય છે. “ ફાનદાન ” નામે નાય એમનામા ઘણા પ્રખ્યાત થઇ ગયો, આ નાય સામે એક વેળાએ સ્પેનીશ ધર્મશુરુઓએ જબરો વાઘો ઉઠાવ્યો. અતે ધર્મશુરુઓએ એ નાયની પરીક્ષા લેવા માંડી. નાય શરુ થયો. અણુગમાનાં ઉંચે ચઢેલા બનાવ્યો નાયનાર સ્ત્રી પુરોનો કલાની તરેહદારી અને નઝાકતથી નીચે નચ્યા, અને થોડીજ વારમાં પાદરી બાવાઓ એક પછી એક તાલીઓ લેવા અને પગ ડોકવા મંડી ગયા, અને છેવટે તો મૃત્યુકરો સાથે તેમના નાયમા ભળી ગયા. “ સેચુ દીત્રાલ ” નામના નાય વીશે તો પ્રખ્યાત વાર્તા “ ડોનકવીઝોટ ” માં ઇસારો આવે છે. “ ફેલેક્ષેન્ડો ” નામે નાયમાં પ્રેક્ષકો તાળી આપીને, પગ ડોકીને, લાળા અવાજને કાઢી ભાગ લે છે.

જીપસી નૃત્ય

પૂર્વના નૃત્યો જેની પહેલી ઉત્પત્તિ ઇરાનમાં થઇ; તેને પશ્ચિમમાં દાખલ કરનાર જીપસી લોક. એમના નાયોમાં સ્ત્રી, પુરુષ નાના મોટા સર્વ ભાગ લે છે. એ નાયોમાં ચકરી ફરીફરી છેવટ થાકી જઇ તેઓ ભોંય પર લાંબા થઇ પડે છે.

“ શેતાલી ”, નાય જીપસીઓ લગ્ન પ્રસંગે નાચે છે. “ ટાનના ” નાયની વેળાએ હવામાં ધુલો ઉડે છે. કહે છે કે “ સેલોમીડાન્સ ” જેવો નાય જીપસીઓ પણ નાયતી. બોહી-મીયાના “ કાકણીના નાયો ” જીપસી નૃત્યોમાંથી નીકળેલા છે.

ધીમેથી અને સૌથી નઝાકતથી નાયનારી જીપસીઓ તો રોમાનીઆનીજ.

ઘણા એક નાયો છટલીમાં જન્મેલા ક્રાન્સમા સંપૂર્ણતાએ આવ્યા છે. “ બેલેટ ” નાયની ઉત્પત્તિ છટલીમાં થઇ. સોળમા શેકમાં ત્યાં એની ધુન મચેલી પાછળથી ક્રાન્સમાં એ એની મહાન સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા. હજીએ કેટલાક અસલી નાયો હસ્તી ધરાવે છે. એમાં પ્રખ્યાત સગીત વેત્તા “ મેન્ડલસોન ” નો યોજેનો, “ બર્ગામસ્કો ” હજીએ શોખથી નચાય છે. “ તારન તેલા ” નાય પણ છટલીમાં નચાય છે. નેપલ્સની નાયનારીઓ ટેમ્પોરીન વાજાન વગાડતી, ચણીઆ ખુબ જોશમાં ફેરવતી અતિ નઝાકતથી એ નાય નાચે છે. “ તારાજનો ” શહેરથી એ નાય આવેલો તેથી એનું નામ “ તારન તેલા પડ્યું છે. એ નૃત્ય સાથે પ્રણયીઓનાં ઉંડી ક્યારવાળા કાવ્યો ને ગાયનો પણ ગવાય છે. “ તારનતેલા ” જેવો નાબુક નાય બીજો કોઇ ન હશે. “ તારન તેલા ” સીસીલી અને નેપલ્સના લોકોના પ્રગ્નકીય નાય છે. એ નાટ્ય તત્વથી ભરપુર છે. એમા એક માછીમાર યુવક કોઇ મત્સ્ય-ગંધાનો પ્રેમ કરી રહ્યો છે એ વિષય દર્શાવવામાં આવે છે. છટલીના સર્વ નાયોમાં એ સૌથી જુસ્સાવાળો અને સૌથી રમણીય છે. સીસીલીમાં એવી માન્યતા છે કે “ તારન તેલા ” નાય પુરોએ કે સ્ત્રીઓએ એકલાં નાયવો, એ દુર્ભાગ્ય સુચવે છે.

• રશીઅન નૃત્ય

યુરોપ અમેરીકાના નાચોમાં નવું નૈશ સાવનાર, નૃત્ય કલાની વાહ વાહ પોકરાવનાર અને આજના જમાનામાં જગતને સૌથી સારામાં સારા નૃત્યકાર પુરા પાડનાર મુલક તે રશીઆ છે. નૃત્ય કલાની ચાવી તો આજે રશીઅન નૃત્ય-કારોના હાથમાં જ બંધ પડી છે. એક વેળાએ એ વીશે સૌથી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાચીન ગ્રીસ ધરાવતું, તે હાલ રશીઆ ધરાવે છે નૃત્ય વેળા વાયુની હાલે જેવા અવર્ણનીય ઝડપી વેગ (Breeziness) નૈસર્ગિક હૃદયસા અને પુર છુટથી તૃપ્તિ રશીઅન નૃત્યકારો દર્શાવે છે. તેની અસરે ખીજે કહી ભાગ્યે જ જાણાય છે. એમનો નાચેલો “ માઝુકા ” નાચ ખરેખર મોહ પમાડે એવો છે. નાચતી વેળાએ કૃત્રિમ આનંદવૃત્તિ એમના નાચનારાંઓના મુખે અંશ ભાર પણ જણાતી નથી.

એમના પ્રખ્યાત નૃત્યકાર માઇકલ મોર્ડકીન વીશે કહેવાય છે, કે એ દેવતા પેડે નાચે છે અને સતયુગતું સ્મરણ કરાવે છે. એનું નૃત્ય અનુપમ છે અને એની કોઇ નેડી નથી.

વિશ્વ વિખ્યાત આના પાવલોવા એનાં જુનાં અને નવાં રશીઅન નૃત્ય વચ્ચે એક કડી સમાન છે. નૃત્ય વેળા પગની આંગળીઓથી એ ઘણું કામ કરે છે. “ Rose quameurt ” અને “ Le gygne ” ના પાત્ર ભજવતી વેળાએ તથા ચોપીનના “ વાલ્ટસ ” નાચતી વેળા અને તરેલવાર કરણાત્મક સ્થિતિ તથા જુસ્સાઓના તુફાન જેવી ઝુકાતી જોવી, એ જંગમીની એક મોટામાં મોટી મોજ કહેવાય.

પુર વસંતનો પ્રાણ એના નૃત્યમાં પ્રસરી રહેલો હોય, એવી એની કળાકૃતિ પ્રેક્ષકો હૃદયે છે. — જુલાવે છે—તત્તમનાટ આપે છે; અને છેવટે

ચિત્તભ્રમ કરી મૂકે છે. એના “ Baichanael dance ” ની સૂક્ષ્મતા વિસ્મય પમાડે છે. આખાં વ્યક્તિત્વને નૃત્યમાં જો પુરેપુરું રેડી દેનાર કોઇ એક હોય, તો તે આના પાવલોવાજ. એનો ચહેરો નૃત્ય કરતે બધા ભાવોને પ્રકટાવી શકે છે; અને ખારીકમાં ખારીક લાગણીનો ફેરફાર એ સહેલાઈથી નૃત્યકાર દર્શાવી શકે છે, આના પાવલોવા એનું ખીજું નામ “ નૃત્યનો આત્મા. ”

રશીઆના ખીજા કળાવંત નૃત્યકારો તે નીજ-રશી અને ફરસાનીના છે. નૃત્ય વેળા સમતોલપણું, ચોકસાઈ અને ચપળતા ખતાવવામાં નીજ-રશી હદ કરે છે. એની અકેદ્રી અંગ સ્થિતિ તો જાણે મુંઝર રૂપેખાવાળી નજાકતનું જયંત ચિત્રજ. કહે છે કે નૃત્ય-ભૂમિકા પર પાણીનો પરપોટો જેવો દસકે એનો ચર્ચ-સ્પર્શ છે. પારક (mercury) ને પાંખ આવી હોય અને પ્રકાશ હાસ્ય રેલાવી રહું હોય એવું એનું નૃત્ય ચમત્કારી છે. નાચતી વેળાએ એ અર્ધો પક્ષી જેવો અને અર્ધો છોકરા જેવો લાગે છે.

આ સદીમાં જો નૃત્યનો પ્રશ્ન કોઈએ ઉઠેલો હોય, તો તો રશીઆનોએજ. ખીજા વિદ્યા કળાઓમાં જો કે રશીઆ પછાત છે, ધીમુ છે, છતાં આશ્ચર્યકારક તો એજ છે, કે હાલમાં નૃત્યકારની કળા નેના ઉચ્ચ શિખરે તો રશીઆમાંજ પહોંચી છે, અને રોમ તથા ગ્રીસ વગેરે દેશના “ Classical ” (શિષ્ટ) નૃત્યને તેની પ્રાચીન નિર્મલતામાં જાળવી રાખનાર પણ એજ દેશ છે.

કે-થ નૃત્ય

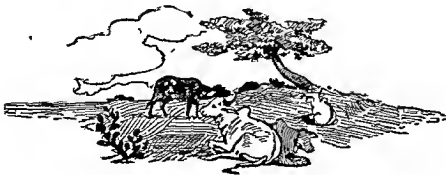
કહે છે, કે ઇટલીના એક ઉમરાવે ન્યારે પોતાની દીકરી ઇસાએલાને મીઠાનના ડહુકે ગેલીએ એ વેરે પરંજાની, ત્યારે ટોરટોના ખ

જે લબ્ધ નૃત્ય થયું હતું; તેમાંથી આજના યુરોપીઅન નૃત્યના પુનરોદ્ધારની શરૂઆત થઈ હતી. ખ્રીસ્તી પંદરમી સદીમાં નૃત્યનો નવો જન્મ આમ થયો તેજ વખતથી ક્રાન્સ દેશનું નૃત્ય સુધરવા માડ્યું. આજના દિવસ સુધી ક્રાન્સે યુરોપને નૃત્ય વીશે ઘણી ભેટ કરી છે — ઘણું શીખવ્યું છે. હજી સુધી ક્રાન્સ ખીજે મુલકથી નૃત્યના ખીજ લાવે છે. આજના વખતની રમ-વૃત્તિ પ્રમાણે તેને ઘડે છે, અને પછી નૃત્યની એ નવી “ફેશનો” સુધરેલા જગતમાં આપાત થાય છે “Valse”ના પ્રખ્યાત નૃત્ય પ્રકારમાં પ્રથમ નજાકત અને સરળતા ન મુકનાર ફેન્ચોજ છે. ક્રાન્સના પડી લાગેલા આગ્ય નાચોમાંથી તો ઇંગ્લીશ પ્રજાનું આગ્ય નૃત્ય ઉત્પન્ન થયું છે. પોલકા અને ગેલપ વગેરે નાચો ક્રાન્સની નૃત્ય ભદ્રીમાં પકવાઈનેજ દુનીઆને મળેના નૃત્યકળા

વીશે મત્તા સમાન પુસ્તક ફેન્ચોએ લખી બહાર પાડ્યા છે. ક્રાન્સના આગ્ય નાચો “Ballet d'indes” નામે ઓળખાય છે. “Basse danse” એ એમનો પ્રજાકીય નાચ છે. તેમાંથી “વૉલ્ટા” અને “મેન્ચુટ” વગેરે નાચો નીકળ્યા. “ગાઇ-લાર્ડ” નામનો ફેન્ચ નાચ ઇંગ્લાડમાં પ્રવેશ્યો અને તે નાચીને તો સર ક્રીસ્ટોફર હેરન રાણી ઇવીંગ્જેથનો માનીતો બન્યો. ગઈ સદીમાં જેને નાચનારાઓમાં થેલુ લગાડેલું તે “પોલકા” નામક પ્રખ્યાત નાચ અમલ જોહીમીયામાં ઉપજેલો. પછીથી પારીસ અને લન્ડનમાં આવેલો. જાણીતો “Waltz” નાચ ઇટલીથી આવેલો, ક્રાન્સમાં પ્રથમ ડેચેરીન ડી મેડીસીએ પ્રવર્તાવ્યો. “કવોટ્રીક્સ”નો જાણીતો નાચ આગ માણસો ચાવીમ પત્તાઓ વડે પત્તાનો એક ફાવ ખેલતા તે પરથી નીકળ્યો છે

||| ||| ||| ||| ||| ||| આ રસિક નૃત્ય કલાનો વિશેષ ભાગ આવતા અ કે ||| ||| ||| ||| ||| |||

ભગવાન કૌટિલ્ય

—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૬ થી]

“ હું નહોતો કહેતો ? મવાગની આમની આમ છે મેનાજિત એને શુ થયુ હશે ? ” સનિધાતાએ ચિતાતુર અવાજે પુછ્યુ

“ દેવી ? ” સેનાજિતે પ્રસંગને અનુમરતુ ગાભીર્થ ધારણ કરી કહ્યુ, “ કેમ છે ? ”

“ ઉ-ઉ-ઉ હ ” મૈનાકીએ જવાબ આપ્યો, અને સમગ્ર મસાગનુ દુખ તેની આખમા આવ્યુ

“ માયુ દુ ખે છે ? પેટમા દુ ખે છે ? ”

“ ઉ-ઉ-હ ”

“ મે નહોતુ કહ્યુ ? ” દયામણે અવાજે દર્શકે કહ્યુ “ શુ થશે ? ” વરગરતે અવાજે તેણે આગળ ચલાયુ

“ મનિધાના ! તમે કે કહ્યુ કયું હશે નહીં તો દેવી આમ નિશાન્દકેમ બને ? ”

“ મે તો કે કહ્યુ કયું નથી ” પછોત્ર મોટા શુનોદ્ધ યોઈ હોય એવા દયામણા મુખથી દશ - મહામાત્ર જોઈ રલ

“ એમને મુનાહી દોની ” મેનાજિતે સુચયુ

“ નથી સુષ શકતી ” નીરાગાથી પનિએ કહ્યુ, “ જુઓની એની કમ્મર ટટારની ટટાર-જ નહેછે સેનાજિત ! શુ થશે ? ”

‘ મહામાત્ર ’ ત્યારે હુ તો જમજ. મારે નામ છે સેનાજિતે અડી આખ મૈનાકી પર ટેકની કહ્યુ “ કુમાર પ્રાગ-યોતિષ જવા છે તેને નદેશો પહોચાડના માણસ મોકલવા છે ”

“ ઉ— ” નિશ્વામ અટક્યો, ને ચોમ તગ્ કૌની દૃષ્ટિ એકદમ પૃથ્વી પર આની મેનાજિત મનમા હચો આ મૌનમૂર્તિના હૃદયને મતેજ કરવાની કથા તેને ખમગ હતી

૫

“ હે ! હે કુમાર ! ત્યા કયા ગયા ? ” દર્શકે કહ્યુ

“ સીઝર કંગા ત્યા ચાની ગયા એમ કહે છે ” ચટચટ ફરતી મૈનાકીની આખો પાત્રી ગિયર થઇ ગઇ અને એક ઉડો નિશ્વામ બધાનુ હૃદય ભેદી રહ્યો ‘ અગે પણ સનિધાતા ! તક્ષશિનાનો યુવરાજ આભિ અહી આપો છે. ’

“ હા માલખુ ” દર્શકે કહ્યુ ને તેમની સામુ જોતી મૈનાકી તરફ ફર્યા, “ કેમ છે ? ” ફરીકે લાગે છે ? ” અધીગ પતિએ પુછ્યુ

“ ઉ હ— ” મૈનાકીએ એ-દમ નીમામે મુદો

‘ પેનો બ્રાહ્મણ આવ્યો છે તેની વા સાલળા ? ’ મૈનાકી તગ્ જોના મેનાજિતે ખીન્ને ઉપચાર યોજ્યો

‘ તા એ કોણ છે ? ’ દર્શકે પુછ્યુ.

ઉચી રેરેવી આગો પાત્રી નીચી આની

“ એ બ્રાહ્મણ યુવગજ આભિનો યુગ મધુ છે ”

“ એમ ! પણ એનો કે મીળજા ! ” દર્શકે કહ્યુ

મેનાખને પાત્રી રમચ થએની જોઇ તેના તગ્ મ ફ જોઈ તેણે પુછ્યુ ‘ કેમ છે ? ’ ને ખમીને મનાખી પામે આ યો પણ તેણે તેને લાથવતી દુ યો

“ જગા હીડ છે ” ભય યો નિશ્વામ સાથે ને બોની

દર્શકના અનદનો પાગ રહ્યા નહી ‘ બોલ્યા -બોલ્યા -બોલ્યા ! ” જાણે મનાકીએ અણવાયું પગક્રમ કયું હોય તેમ દગખાતા મનિધાતા એ કહ્યુ

“ તમે દેવીની બરોમર દરવાગ કરતા નથી હોકે ’ સેનાજિતે જરાક ટોળામ કહ્યુ

“અરે મારાથી જરા બોવાધ ગયુ—”
દર્શકે પશ્ચાતાપ દર્શાવ્યો.

“શુ ?”

“પેના વૃદ્ધ મુકેલુ બુ પવવ્યો છે ”

મૈનાકીએ ઉઠો નિ શ્વામ મુક્યો

‘અરે ! એમા શુ ? પણ એ વાત જના
કો આપણે તો પેના બ્રાહ્મણના મીળજની
વાત કરતા હતા’ સેનાગિતે હસીને વાત દેરવી

“કોના મીળજની વાત કરતા હતા ?”
જાણે ઘણી તબ્દી પડતી હોય તેમ મૈનાકીએ
બીની આખો સેનાગિત પર ઠેરવી પુછ્યુ

“જના દોની” મૈનાગિતથી ચીકચા
વિના નહી રહેનાયુ નગાસુ તમારુ માયુ
દુખશે’

ના-ના-કહોની જરા ગસ પડશે”
દર્શિના પતિએ કહ્યુ

‘તક્ષગિન નો યુવરાજ—મહાદેવીનો
બાધ આજ્યો છે તેને રાક્ષસ મત્રી સામે
તેડના ગયા સાથે કોઇ તક્ષગિનાનો એનો યુરુ-
બધુ આવ્યો હશે મત્રીએ જ્યુ કે નરે દ્રવી
આત્મા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હાથી પર નહી મેસી
જકે એટલે બ્રાહ્મણને મીળજ જશે ને આજતે
આચાર્ય શકટાનને ત્યા ગયો’

“શકટાનને ત્યા કેમ ?” મૈનાકીએ
પુછ્યુ

“પાણુ જાણે ? હે છે કે એનો મજો
થાય છે ”

“એવુ નામ શુ ?”

“નિાણુ તો કહે છે ”

“પણુ પ્રિયે ! કેમ લાગે છે હવે ?”

દર્શકનો ચિતાવર અનાજ આવ્યો

“શીક છે” નિ શ્વાસ સાથે મૈનાકીએ કહ્યુ

“શુ થાય છે ?” મૈનાગિતે પુછ્યુ.

“ઉ—હ” મૈનાકીએ નિ શ્વામ મુક્યો

“કુમારની કે ખખર ?”

“પ્રાગજ્યોતિષ તરફ ગયા છે ”

“કેમ જાણ્યુ ?” મૈનાકીની આખો

સુઝાઈ ગઈ તી

“નરે દ્રવે પોને મને કહેતા હતા’

“જ્યારે આનવાના છે ?”

“મને ખખર નથી’

“પ્રિયે ! હવે શીક છે ને ?” સનિધાતાએ

પુછ્યુ

‘અરે પુછ પુછ શુ કરો છો ?’ મૈના-
ગિતે કહ્યુ ‘દેરી ! હુ હવે રજા નગશ મહા
માનચ ! રજા ?”

“જ્યા ચના યુ ?” સનિધાતાએ પુછ્યુ

‘મારે આચાર્ય શકટાનને ત્યા જવુ છે’

“કેમ ?” મૈનાકીએ પુછ્યુ

“મારા લગની તિથિ નક્કી કરના ચાનો
જકે હુ સનિધાતા ! દેરી ! પ્રશ્નમ !

“આશિષ ! દર્શકે જ્યુ ને મૈનાગિત
ગયો “હવે કેમ છે ?”

‘ના, શીક છે તમે રાજગૃહ નથી ગરા ?”

‘અરે તમારુ શરીર કેકાણે નથી
તે કેમ જકે ?” કૈક જકે નહી આજતે
સનિધાતાએ જ્યુ

“મને શુ થનાવુ છે ?” કની મૈનાકીએ
માથે હથ દીધો

“પાણુ કે થઈ આવ્યુ ?” દર્શકે
દીનમોજી બતાવી

“ના રે ના” મૈનાકીએ હી ચકા પગથી
ઉતરતા કહ્યુ “તમે જાઓ”

જ્યારે મૈનાકી ઉભી થઈ ત્યારે તેની
મોહકતા પુરેપુરી જણાઈ દષ્ટિ વડે કતરતી
સામ્રાણી ને મુગ્ધ કરતી મોહિનીવુ તેનામા
સમિશ્રણ હતુ.

‘દર્શકે ખંચાયો. મૈનાકીની તખીયત સારી
અથ તેના માનમાંનીને પલ્લવાર બેસી પત્નીના
સહચારનો લાકાવો લેવો હતો.

“જાઓતી ! જોયા શું કરે છે ? નરેન્દ્ર
દેવ વાર જોતા હશે.” સખત અવાજે મૈનાકી-
એ કહ્યું. પલ્લવાર દર્શકે આ જગદંબાનું
સ્વરૂપ જોઈ રહ્યો; અને નમ્રતાથી કહ્યું: “આ
ચાલોને.”

“દાસી !” મૈનાકીએ આજ્ઞા કરી; “ચંદન
લોવ તો.” તે ફરીને અંદર જવા લાગી અને
સંનિધાતા રાજગૃહ જવાની તૈયારી કરવા
બહાર ગયા. સંનિધાતા બહાર ગયા એટલે
મૈનાકીના મોંના લાવો બદલાઈ ગયા. પલ્લવાર
પહેલાં દુઃખથી પીડાતા જેવા હોઈ પર દડતા ને
કોરતા આવી રહ્યાં. તેની આખોમાં વજના
તેજ આવ્યાં તરત તેના મોઢા પર દુઃખની
છાયા પાછી ફરી વળી; ને આંખો ઘેસા જેવી
અથ રહી.

“આર્યપુત્ર !” તેણે શ્રુમ મારી.

“ઓ” એ ફરંગ મારી પાછા ફરી
સંનિધાતા આવી લાગ્યા.

“જરા સુકેતુને બોલાવોને” મૈનાકીએ કહ્યું
મહામાત્રે દડતા મેળવવા આસપાસ જોયું.
પલ્લવાર બેમાંથી એકે જણુ બોલ્યું નહીં. “હા,
જરેર હમણું માણસ મોકલું છું.”

“તમે મોઢા પડશો તો નરેન્દ્રદેવ વટશે
હોં !” સ્નેહભીના અવાજે મૈનાકીએ કહ્યું.
દર્શકને આજ્ઞાપાલન માટે શીરપાવ મળ્યો
ખરો. “હા, જાઉં છું ને” ખુશ થતાં થતાં
સંનિધાતા ચાલ્યા ગયા.

મૈનાકીના મોંઢા પર વિજયનું હાસ્ય હતું.
તેણે પગની કેસ મારી એક મોટા દોંચકો
આધો ને પછી કુદીને તે તીચે ઉતરી પડી.

“દાસી !” તેણે શ્રુમ મારી. બે દાસી
દોડતી આવી. “નહાવાનું પાણી”

“હા.”

તે નાહીને આવી ને સુકેતુ આવ્યો.

સુકેતુ ગૌરવશીલ વાર્ધક્યની પ્રતિમા હતો.
કરચળીઆળું કપાળ, સફેત દાઢી, વિરાળ વક્ષ,
સ્નાયુથી તરતું શરીર ચિંતનશીલ મુખ—આ
બધાં એ પ્રતિમાને વિશિષ્ટતા અર્પતાં.

“દાસી !” મૈનાકીએ આજ્ઞા કરી;
“બરણા આગળ ઉભી રહેજે. ખચરદાર
કોઠાને આવવા દીધો છે તો. સુકેતુ ! બોલો
કે નવાબનું ?”

“શું બોલું ?” સાવચેતીથી ચરિગમ
જોતાં ચક્રોરસુકેતુએ પુછ્યું.

“શું બોલું !” અધીરી મૈનાકીએ પુછ્યું;
“કુમારનો કે પત્તો ખાધો ?”

“ના.”

“સેનાગિત આજે મને લુહું સમજવવા
આવ્યો હતો.”

“શું”

“કે કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા છે. મને
તે કલ્પા વિના જાય ? એ તો મેંજ લુહ કરી.
મેં મૂર્ખાંએ મધરાતે પાછા કાઢ્યા. એજ
રાતના કે ચંદ્ર ગયું”

આ વાત સુકેતુએ એટલી વાર સાંભળી હતી
કે તેનો જવાબ આપવાની તેણે તરતી લીધી
નહીં. “કે કરી સુકેતુ તો નથી ?”

“એ કેમ કહેવાય ?”

“જો એનો એક વાળ વાંકો થાય—” હોં
પીસી મૈનાકીએ બોલવા માંડ્યું ને વાત ફેરવી
“કે નવી વાત જાણી ?”

“ના”

“સુકેતુ ! તમે દવે ધરડા થતા જાઓ

છો. આટલા દિવસ થયા કે પણ ખબર લાવતા નથી ?”

“દેવી ! મેં બધી તપાસ કરી પણ કે વળતું નથી. હું તો તીરાશ થઈ બેઠો હતો. પણ આજે જ” —

“શું ?”

“મને આશા આવી” પાછી સાવચેતીથી ચારે તરફ નજર નાખી સુકેતુએ કહ્યું.

“કેમ કરીને ?”

“આજે તક્ષશિલાનો સુવરાજ આવ્યો તે સાંભળ્યું ?”

“હા પણ તેનું શું ?”

“સાથે ચાણક્ય આવ્યા છે.”

“ચાણક્ય ! એ કોણ છે ?”

“વિષ્ણુશ્રુત સુવરાજનો મિત્ર છે.” ધીમેથી સુકેતુએ કહ્યું.

“ઝાહ એ ! તેમા પણ આપણે શું ?” અધીરી મૈનાદ્રીએ કહ્યું; “સેનાનિત મને કહી ગયા.”

“સેનાનિતે એ કોણ છે તે કહ્યું ?”

“સુવરાજનો ગુરુખંડુ.”

“તેમાં શું વળ્યું ?” “સુકેતુએ કહ્યું; “હું અત્યારે કુદ્રક માર્દલવો ના ફૂત પ્રણિધિઓ ને ત્યાં જઈ ચઢ્યો હતો. ફૂત નાથક શેપને મોઢે કોઈ ચાણક્યના થએલા અપમાનની વાત કરતું હતું.”

“પછી ?” મૈનાદ્રીને રસ પડ્યો.

“શેપને તો ઝોળખો છોને ? એનું સાથે તો નરેન્દ્રદેવની ડોકી મરડી નાખે.”

“કોણ નહીં મરડી નાખે ?”

સુકેતુએ ધીમેથી આગળ ચલાવ્યું; “વાન સાંભળીને વૃદ્ધ શેપ ભોળા: ‘કોણ ચણક ઋષિનો પુત્ર ધનનંદને કહે ચેતીને ચાલજો. એ મગધનો ખાલણ નથી. !’

“કોણ છે એ ?”

“શેપના અચાજ પરથી લાગ્યું કે એ કોઈ મહાપુરુષ છે. — શું ધાયું ? ખીજા ફૂત પ્રણિધિઓ એને મળવા જવા તૈયાર થયા.”

“હે શું કહે છે ? શેપ !”

“હા”

(આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ લાભ આવતા અંકે)

૧ કુદ્રક માર્દલવો એ મનસુકાક સંધિ હતા. ઓક લોકો તેમનો Oxydraknie અને Malloi નામ ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ એલચાઓ.

પાણીયું

[અનુક્રમણ ૫૪ ૨૨૪ થી]

હાકી કાઢતા મારે ત્યા ઉભા કંટ. પોતાનાજ ઘરમા પેમવા જતા ગણપતિને હાથે જે નિવ છને સન્માન મળ્યુ હતુ તેવુંજ નટવરવામ ને મળત અને પોતાની મુછ અને પીરને બચાવવા નટવરલાકને મારુ વર છોડવુ પડત.

પણ એણે રૂનો બનાવી દીધો હતો મારા એન વસ્તારી હતા. એ છોકગ અને એ છોકરી મળીને એમને ચાર મતનિ હતી અને એ ચાર-માથો મ લતી તે કાન્તિ એ તો એ એરા તોફાની હતા કે નટવરવાવને તો શુ પણ એના દાદાને ઉમી પુછડીએ લગાડે.

મને એ એક રીતે એ યુક્તિ ગમી. કારણ કે એન નણેક વર્ષ થયા નાના બાલુના જન્મ પછી અમારે ત્યા ચાવી નહોતી નટવરવાવને પાણીયું આપવાના પ્રમગે એને બોલાવાગે એમ મે ધાર્યું.

પણ મુરદેવી એ હતી કે એનના મમગા ઝીણુમાઇ એક સ્ટેટમા નાયમ દીવાન હતા મારા અનેરી મંરકનના પ્રોટેમર હતા પણ મનૂત લાપાને એમણે એરી પચારી હતી કે આસાકિનતાની એ છવત મૂર્તિ મની ગયા હતા અને પોતાના છોકગ છોકગીના નામ પાડવાથી તે એનને તેકના મોઢવના સુદીમા એ મુત્તમદીનીજ આસા પ્રમાણે વર્તતા અને ઝીણુમાઇ માહેબને પણ કાતિ, માલતી, બેબી અને નાનો બાલુ એટલા વધવા હતા કે વારે વારે પોતાની છોકગીએને પોતાને ત્યા બોલાવ્યા કરતા છતા એનને અમારે ત્યા મોકવની પડતી તો એમના છવ પર આવી જતુ. છતા એમના છવ પર લાગીને પણ મારે નટવરવાવને કાઢવો હતો.

“ એનને પણ મુંબાઇ દીનાળી કરાવવાનો વિચાર છે ” મેં નટવરલાકને કહ્યું.

બપોરેજ મે ત્રણ કામળ ધમડી નાખ્યા. એકે લીંદુ નમાજમા એ દહેવાતી વ્યકિતને, બીજે બાતે અને ત્રીજે ઝીણુમાઇ માહેબને

બાનો જવાબ આવ્યો કે “ દીકગ, તારે કામ હશે તો તુ કહેશે ત્યારે આવીશ. ” નાયમ દીવાન માહેબે લખ્યુ કે અમાગા સ્ટેટનો દગેરા તો મેટો વરોડો છે તેમજ છોકગઓની તબીબત નરમગરમ રહે છે તેથી તેમની માગે નમર નીચેજ અને મારા હાથેજ દવા કરવાનો જરુર છે મોટે નહીં આવી નકે કયાએ લખ્યું “ તમે તો ભાઇ બહુ ખરાબ છો ગયા તે તો હજી સાડા ત્રણ દિવસ થયા નથી ત્યા તો આન, આન જાણે માગ વગર સુકાઇ ગયા. તમારી મરચૂયાળાને બોલાવો બા પણ કહે છે કે કે નહીં એ તો અમરતા બોલાવના હશે ”

આતો કહેસ્તો. આપણે માહિયના અભ્યાસ-ક અને અશોક વૃક્ષની પેરે લનતાઓના પાવા-ઘાત ખમરાના ગોખીન ધીરોદત નાયકોનાળા મનૂત નાટકોના રમીઆ, તેમજ સ્ત્રીમાનના હીમાગતી એટલે જેમ જેમ છુટ મુકના ગયા તેમ તેમ મારા સામુના મનને તો એમજ થતુ મથુ કે કેશવવાન તો ધમ્મનશા જેવાજ છે અને કીકી જેમ નચાવે છે તેમજ નાચે છે વળી એમની કીકીને મોટે હુ મરચૂયાળા નામની વેપિકાની પ્રશ સા કરતો તેવી આભાનિક ધર્માને લીધે વાતવાનમા છીકુ પડતા લટકો કરીને તમાગી મ થુને બોલાવો, તમારી મરચુને કહોની એમ કહેતી અને ઝીણુમાઇ વળી કોઇ એમના ગમુનખાન પોનીમ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ પામેથી એક કાન્મી દનાતુ પુનકે લાગી એવા તો ચિકિત્સક બની ગયા હતા કે એ ન હોય તો

એમના કુટુંબીજનો એમની દવા વિના એક ભવમા પાસ પાસ વાર મરણ પામે એમ એ માનતા.

આથી મારે પણ પોત પ્રકાશવુ પડ્યું. કલાને બતાવી આપ્યું કે “એમનામા પણ કે છે” અને નટવરનાવની આપવાધથી ચીઢાધને એમના પગનો શરસો ળીણુમાધ પર ઢાંઢી, “તમારુ દીરાનપણુ તમારા રોટમા ચવાવને તમ્મરો રોટની સસારી કગ્તા અમારા બાપીઆ ગાધીના છોકરાનો વરપોડો પણ સારો હશે છોકરી આપી છે તે શુગળાવી નાખનાને નથી આપી” એવુ કે કે એવુ તો લખી નાખ્યું કે “તમારી બેનને રનાને કર્યા છે ને તમે ધગઓ ત્યા સુધી તમારે ત્યાજ રાખસો” એવો ળીણુભાગનો તોગમા જરાય આવ્યો.

અસાડીઆમા લલા અને બા સાથે આવ્યા ત્યા સુધી પણ નટવરનાવને ચોરડી મળી નહોતી. તે કે એ બીચારા તો ઢહોતા કે એ ચોરડી મેળવવાને તનતોડ પ્રયત્ન કરી ગયા હતા.

એક રમ ખવી હતો તે મેન વાપરતા અને છાંદરાઓ નટવરલાવન સુતાતા તે રુમમા રમતા. ઢારણુ કે બેનનો સ્વભાવ એવે હતો કે ઘણુ ખરુ તો તોફાન મરની છન્નતા પણ એક દિવસ અગ્યા તો પુડીઆ રગી નાખતા તેથી તેઓ બેનથી આરાજ રમતુ પમદ કરતા.

મોડી મેન આવ્યા ને તે બીજે દિવસે તો કાંતિ સસારે મારી પામે દોડતો દોડતો આવ્યો. “મામા મામા નાનો બાણુ તો નટવરમામાના દીવ પન્ પોડો દરે છે ને ધડાધડ લગાવે છે” મે કાંતિને સમજાવી દીધું કે નાનો બાણુ જે કગ્તો હતો તે સારુ જ કગ્તો હતો.

એટલે પડી તો પુઠકુજ શુ નટવરલાવન નહાવા ગયા તે વખતે તેમના ખીરસામાથી ચરમા

કાઢીને પહેરવા જતા કાંતિએ ચરમા લાગી નાખ્યા. માવતીએ એમનુ ઘોતીઉ ઢાઢીને એની ઢીગથીની એઢણી બનાવી અને બેબીએ રખેને નટવરલાવ જલવાના ઢરીને આપણા પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનુ ભુવી ગયા હોય તે બીકે એમની મુછોમા લગાધ રહેયો પરદેશગમનનો મેવ તાણીને બેચી કાઢવા માડ્યો.

પરિણામ એ આવ્યું કે એમના બે દોસ્તાગ એક ચોરડીમા હાથે ગધી પડી રહેતા હતા તેમની સાથે એમનુ કાટ્ટેયુ ઘોતીઉ અને તુટેલા ચરમા લાધને રહેના જવાનુ નટવરનાવે એઢદમ ઢરાવી દીધુ.

પણ અફમોમ, મને પાઠગથીજ ખમર પડી કે નટવરલાવની મુછો માફક મારી મુછોમા પણ કોઇ લીની ઢન જેના સશોધક માટે શીસા-યવા આક્રિઢાના અન્ત પ્રાન્તો ઢરતા પણ વધારે અનકાશ હતો મારા ઢાગીઆમા પણ વહાણુ બની જધને ચોપરીના દરીઆમા તમ્નાનું મામથર્પ હતુ અને મારી પીક પણ નટવરલાવની પીક જેટલીજ બાધુના ઘોડે બેસનાના જોખને મતોપ આપનાની મત્તા ધરાવતી.

એક દિવસ મપોરે હુ ઉઘી ગયો હતો ત્યા તો મારુ પેટ તણાવા લાગ્યું અને તારાબાઇ મેન્ડોલીની પેડે વજનદાર પથરો ડાતીપર ઉપાડતો હોઉ તેમ પેટપર ભાર લાગરા માડ્યો. આખ ઉમડીને લેઉ છુ તો નાનો બાણુ “એધએ ચનાવ ચનાવ જનને નાવે” ઢરીને “ઘોનો ઢગ્તો હતો,” અને મારા હોડરપર રાતી ઘોતીઆની કોર બાધી બનાવેના ચાખકાથી સપાટા લગાવતો હતો.

હસેલીને મે નાના બાણુને ગમડા-ચો- અને બેનને બોલાવી એના ઘોડેનાર ધવાનક શોખની તારીફ કરી.

“સસરાજીએ જ એ બધાને એવી ટેવ પાડી મુકી છે નાનો બાણુ એમને ઘોડો કરે એને ખુદે, એનાપર કુદે, ચાણુક લગાવે. તેએ મારા સસરા જેતું નામ તે એક અક્ષરે કાઢે નહીં. એ તે એની મેળે પોતાનું કામ કર્યાજ કરે.”

આ પણ ખરી વાત. માથુકના કંકમાંથી ઝરતા સુમધુર સંગીતથી પ્રેરણા પામતા આશકો સાંભળ્યા છે, પ્રણયિનીના નેત્રરશ્મિથી પ્રોત્સાહન પામતા પ્રેમીઓ પણ જાણ્યા છે, પણ જનવર ખની જઈને ચાખખા ખાતાં ખાતાં રાજ્ય પ્રકરણના કોયડા ઉઠેલવાની પ્રેરણા મેળવનાર ત્રીણુલાઈ જેવા મુત્સદ્દીઓ વસે છે એ તો મને નવીજ ખબર મળી.

“જેખી તો એમની મુંઝવ તાણ્યા કરે અને ચોટલીજ જેમ્મા કરે.”

દશ વર્ષનો હતો ત્યારે મરકરીમાં એક દોસ્તારે મારી ચોટલી કાપી નાખી ત્યાર પછી મેં ચોટલી ઉગાડીજ નહોતી. મેં એનો આજેજ ખરેખરો આભાર માન્યો.

રજેને કાન્તિ ને માલતી દાદાજીની સેવામાં પાછળ પડી ત્યથ તેથી મેં પુછ્યું: “ને માલતી?”

“એ તો એના દાદાજીના કામના કાગળીઆં ની હોડી, ફાનસ, ખડીઆ એવું એવું બનાવ્યા જ કરે અને કાન્તિ તો આખો દહાડો એમનાં ચક્ષમાં પહેરી પહેરીનેજ ફરે. તેએ એ તો કોઇ ને કંઈ કહેજ નહીં. બહુ થાય તો હસતા હસતા વઢે અને વઢતા વઢતા હસે.”

આતો બકરું કાઢતાં ઉંટ પેંકું. ચરે ખરું પુછાવો તો એક બકરું કાઢતાં ચાર ઉંટડા પેકા. નટવરલાલ તો ખીચારા નરકોરાંજ બોલાવતા પણ બેજીનું સંગીત તો રડપર ચઢે ત્યારે નટ-વરલાલના નરકોરાંને પણ વટાવી જતું અને

નટવરલાલ ફક્ત લેખનાં કાગળીઆં ઝુંટવી લઇ વિદ્વાનો ડોળ કરવા તેનાપર ટીકા કરી-નેજ કંટાળો આપતો. પણ માલતીને મન તો એની કીમત પાણી કરતાં પણ ચોટલી હલકી હતી કે પાણીથી હલકા હોઇ પાણીપર તરે છે કે નહીં તેની ખાત્રી કરવા તેના હોડકાં બનાવી ચોપાટીના દરીઆપર તરાવતી. તેમાં વળી દીવાળી તફન નજીક આવી એટલે દીવાળીનાં ખાવાનાં ચાય, છોકરા જેમ આવે તેમ પેટમાં ઓરે, ખેંખેં કરે, માંદા પડે, તાવે તરફડે ને હેરાન હેરાન કરી મુકે, આથી મને આ બધા દોસ્તોનાં મુળ નટવરલાલ પર એવો ધુસ્સો આવ્યો કે મારું ચાલવું હોય તો એની નોકરી ખુચની લઇ, એની માલમત્તા હુંડી લઇ એને ઉધે ગમેડે એસાડી આખા ગામમાં સ્વારી કાઢી, આસામના બગીચામાં મજુરી કરવા ફેકેલી ઢઢિં.

રજેને હું મારો આશય અમલમાં મુકું તેથી બીતા હોય તેમ નટવરલાલ અમને મળવા આવ્યા.

“હું તો સુરત ગઈ છું.”

“કેમ દીવાળીપર જવાને બદલે આઠ દશ દિવસ વહેલા?”

“મને સાહેબનો ઓઁર આવ્યો કે ત્યાં મારી પરમેન્ટ થઇ.”

શી વિધિની અવળચંડાઇ! જેમને ખબર હોત કે આમ થોડા દિવસમાં એ ટળશે તો વળી આ મોટી ઉપાધિમાં પડત?

આખી દીવાળી મેં તો નટવરલાલને બોણાવવામાંજ ગાળી, બખ્ખે તણુ તણુ રોકેટર બદલ્યા પણ અસરજ થાય નહીં. કાન્તિ ના કહીએ તોપણ ચોપાટીપર જઈને પુરી, પકાડી ને બેળ ખાઇ આવે ને તાવે પટકાય. અને માલતીની આંખ તો એવા જોરથી ચઢી આવી કે કેમે કરીને ઉતરેજ નહીં.

“ભાઈ તેં નકામી મને તેડાવી સસરાજી કહેજે કે બધાને માદા પાડીને લાવી”

“તુ કહે તે કરું. દવા તો કર્યા કરુ છું. તારો મસરો શું છુમતર કરવાનો હતો?”

“અરે હારે એ તો કાન્તિને કે એવુ મીમામાથી મરણત પાય કે એનો તાવ અર્ધી મીનીટમા ઉતરી જાય”

“ને માવતી ને !”

“એની આખમા તે કેણુ જાણે શેનાએ યીપા મુકે છે કે આખ તો નરી નીતર્યા કાચ જેવી. રખેને નાના બાણુની ઉધગમને આ મહાન વદગજના ઔપધનું, માન મળતુ. ’ રહી જાય તેથી મેં’ બેનને મેં’ પુછ્યું. “ઉધગસની દવા પણ ઘરે છે કે ?”

“અરે નાના બાણુને ધરમ થઇ હોય ત્યારે ટ્રાકનુ એવુ તો છોકુ નુમાડે છે કે ફગીથી જન્માગમા ઉધરમ ઉભળેજ નહીં”

મને થયું કે નાયબ દીવાનનો ગણુરી પગાર છોડી દધને બે ઝીણુભાઈ મુબાહ જેવા શહેરમા ડોક્ટર કે વૈદનુ પાડીયું’ માડી પ્રેક્ટીસ કરવા માટે તો લોકોના ‘અર્ધી મીનીટમા તાન ઉતારી’ ‘અર્ધી મીનીટમા’ લક્ષ્યાધિપતિ થઇ જાય.

મેં ઝીણુભાઈને છોડરાઓની માદગીનો કાગળ લખ્યો પણ છોકરાઓને માદા જાણીને તેમના પ્રત્યેની સહાનુભૂતિને લીધે એમના હાથને લકવેા થઇ ગયો હોય તેમ ઝીણુભાઈના ‘દે’ જવાબ આપ્યો નહીં. ફક્ત રાનમાહેજનો બેન પર કાગળ હતો. તેમા લખ્યું હતું કે આપાણનું ‘ગ્રામ ઇન્સ્ટ’ થયું હતું તેથી એ દે તેડા મોકલવાના નથી, અને મારે જાતે ગયા વિના કે વળશે નહીં

માણસ મરી જાય પછી તેની ઉત્તગક્રિયા કરવી પડે અને બ્રાહ્મણવર્ગને મિષ્ટાન્ન જમાડી સંતોષવા પડે તેમ નટવરવાલ મુબાહમાથી

ટલ્યો પણ બેનને સામરે મુકવા જવારુપી નટવરલાલની ઉત્તરક્રિયા મારે નશીબે કરવાની રહી અને રેલ્વે કંપનીને મારુ ભાડું ખટાવવું પડ્યું

તેમા વળી દીવાળી ગઇ અને કલાને પીયર અણકુટ આપ્યો એટલે એ કહે કે હું પણ તમારી સાથે આવું છું અને બાએ કહ્યું “હું પણ ડોશીને અધવચ્ચ નાખીને દોડી આવી છું માટે સુરત આવું છું.”

નટવરલાલની પાછા જાત્રા કરવા નીકળતા હોઇએ તેમ બમારું આપુ ધર મુબાહમાથી નીકળ્યું. કલાના ચાર ભાઈઓ ‘કીટી બેનને’ તેડવા અવધા હતા કલાને તથા બાને સુરત ઉતારી હું બેનને વળાવવા ગયો.

નાયબ દીવાન સાહેબે તો મારી સાથે અમોલાજ લઇ એમની અનુકૂળ દર્શાવી પણ પ્રોફેસર સાહેબે મારો કાગળ કેટલો ‘Kudde’ અને ‘Impudent’ હતો તેના પર એમના વર્ગના છોકરાઓને આપના હોય તેવું ભાવણ આપી પુનઃધર્મ બજાવ્યો

પાછા ફરતા સુરત ઉતરી મુબાહ જતાં નવેબરની દશમી થવા આની વખતોડ પર ચલા પીતો હતો ત્યાં કોઇએ ‘ઓહોહો ફવાણુભાઈ’ કરીને મતકાર કર્યો માગ એક સહાધ્યાથી મનુનો ભાઈ શરદ હતો

‘કા આઇયો ?’ મેં પુછ્યું

“મુમાઇતરફ ચાલોની, મારી પામે તો એક ટુક ને બેગજ છે તમારા ડાન્મામા આની જાઉં. ઓહો તમારા બેડેનાજ ડાન્મામા હતો ને મને ખબર ન પડી”

શ-દને સુરતની કોલેજમા ફાવતું નહોતું. તે વાતાવરણ અને ‘Culture’ ને ખાતર એથીન્સ્ટન કોલેજમા આવતો હતો. બે ત્રણ

દિવસ કોઈ પણ ઓળખીતાને ત્યાં રહેવાનો હતો અને પછી કે' પણ ગોઠવણ કરી લેવાનો હતો. કલા તથા બા સુરત હતાં તેની એને ખબર હતી. અને તેથી એને ઘણાજ આનંદ અને સંતોષ થયો હતો.

સાંતાકુઝ આવતાં બેગ ઝાલી મેં સરદને 'હો' કરી.

“કેમ ઉતરી ચાલ્યા?”

“હા” મેં કહ્યું. ‘હું’ તો મારા મિત્રને ત્યાં સાંતાકુઝ હમણાં રહું છું.”

આ પણ શું કહેવાય? મોટી જગા રાખવી એ પણ જાણે ગુનેગારી કરી હોય, જૈરી અને મા ગામ ગયાં હોય એટલે જાણે ધર્મશાળા અને અનાથાશ્રમનાં દ્વાર ખુલી ગયા હોય તેમ

સામજી, દામજી, રતનજી જે કાવે તે મારા ખાલી પડેલી ઘરની જગાનો ઉપયોગ કરવા તેઆર થઇ જતું હતું.

અંસરીલાબી તો મને જોઇને ખુશ થઇ ગયાં. અને મને ત્રણ ચાર દિવસ તો ત્યાંજ રહેવાનું આમંત્રણ કર્યું. પણ મેં કહ્યું કે હું પંદર દિવસ રહેવાનો છું ત્યારે આશ્ચર્યમાં ડુબી ગયા.

દશ બાર દહાડા સાંતાકુઝમાં ગાળી હું મુંબાઇ ગયો; એનનો કાગળ આવ્યો કે ક્રાંતિનો તાવ અર્ધા મીનીટમા ઉતરી ગયો, માલતીની આખ તો નીતર્યા કાચ જેવી થઇ ગઇ અને નાના બાબુની ઉધરસ તો એવી મટી ગઇ કે ફરી જન્મારામા નહીં ઉતરે.

ઝાડને નામે ફળ વહેંચાવાનો સમય ચાલ્યો ગયો!!

જમાનો કેંક વિશેષતા-ઉત્તમતા-સગવડતા અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરની તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેજલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો ઝાહકો પીતાંબર મીઠાઈવાળાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રસંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અજાણ્યું છે??

—કોહીનુર હલવો—

અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ સર્વિસી ચડીયાતો છે, એને એકલા હલવાનાં બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, દુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત : રૂ. ૦=, ૦૧, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

બહારગામ વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાયોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેશ્વર—મુંબાઇ.

કહેવતોમાં સુધારો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૦ થી]

ધણી ધણીયાણીની ઇન્જા એમના પોતાના લગ્નમાં શા હીસાબમાં ?

જેમ જ્ઞાતિઓની અસમાનતા અને ભેદને ટકાવી રાખે એવી કેટલીક કહેવત છે એમજ સ્ત્રી જાતિ વીશેની કહેવત એમની પરત્વે દશા અને અવોગતિ સુચવનારી હોઈ એ મંદ કરવી જોઈએ. “ દીકરીને ગાય ટોડે ત્યા જાય ” એ કહેવતમાં ગાયનું કેલું અપમાન છે ? ગાય લાત મારી મરે છે, શીંગડા મારી શકે છે પણ દીકરીને વધારે અરક્ષતાથી દોરવી જવાય છે; તેથી ગાનની સ્વતંત્ર પ્રિયતા દીકરીમાં નથી એમ પુરવાર થાય છે. વળી ગાયની પેઠે દીકરીને હમેશા અજ્ઞાન કે નિર્દોશ રાખી શકાતી નથી એથી ગાય દીકરી કરતા વધારે કલ્યાણી થાય છે. ભંદ્રબદ્ધમાં પ્રસન્નમનશક્તિના ડચી મામાં પોતાની ગાયને પણ કન્યાશાળાના ખેતનમાં ઘાસ ચરવા જવા દેતા નહોતા કે એને ભણેલું ઘાસ ચર્ગી આવે એ એમની આ કહેવતની ઉડી સમજ દેખાડે છે પરંતુ સર હરિસિંગ ગોરના લગ્ન વીશેના ટાયદા થયા પછી ખરા ગોરાની સત્તા ઘટતી જાય છે અને થોડાજ વખતમાં “ દીકરી (રે હાય) ’ ધારે ત્યા જાય ” એવી ઉક્તિ પ્રચલિત થશે એટલું જ નહીં પણ સત્ય પડશે ગાય માટે તો “ મોટરને ગાય હાકે ત્યા જાય ” એમ એ કહેવતને બદલી શકાય. “ વહુ તે હાયા પગનું ખાસકુ ” એ કહેવત પણ ખામડાને નાહક હલકું પાડે છે હાયા પગનું ખાસકુ ખોવાઈ જાય કે શાની જાય તો જમણા પગનું ખાસકુ નિરાધાર બને છે અને એને નાખી દેવું પડે છે. પરંતુ વહુ ગુજરી જાય તો વરને હરકત આવતી નથી કારણ કે

એ ખીજ વહુ કમી શકે છે. જેટલું ખર્ચ અને જેટલું કષ્ટ ખીજ વહુ કરવામાં થાય છે એટલે નવા બોડા લેતા થતો નથી એ દેખાડે છે કે બોડામાં સરલતા છે. “ વહુ ને વરસાદ બેને જરા નહીં. ” એમાં વહુને પ્રતિતા એક અમૂલ્ય અગ સાથે સરખાવી ખોટા જરા આપેનો છે. હાલ કેળાએલો વર્ગ બહુધા મોટા શહેરોમાં રહેતો હોઈ એ આ કહેવતમાં રહેલું વરસાદનું મહત્ત્વ સમજી શકે નહીં. માટે દરેક ધધાનરી આ કહેવતને પોતાને અનુકૂળ રૂપમાં એને ફેરવી નાખે તો એ ઉપયોગી થાય. ઉદાહરણ તરીકે વકીલો કહે કે “ વહુ ને વકીલ બેને જ રા નહી ” (કેસ હારે તો આશીર્વાદો અપજરા, જીતે તો કેસ એવો હતો એને લઈ જતા એમ કહેવાય.) ડાક્ટરો કહે કે “ વહુ ને ડાક્ટર બેને જરા નહી. ” (દર્દી મરી જાય તો ડાક્ટરને દેવ, જીવે તો વિધિના ઉપચાર માનાય, વેપારી કહે કે “ વહુ ને વેપારી બેને જરા નહી ” (સરતો માલ આપે તો હલકો ગણાય અને સારો આપે તો મોટો થાય) આ કહેવતનો આમ અસંખ્ય રીતે ઉપયોગ થઈ શકે

ખીજ ધણીએ કહેવતો છે જે સુધારવાની અત્યંત જરૂર છે.

વખાણી ખીચડી દાંને વળગી

એ કહેવતમાં ખીચડીમાં સમઝણ શક્તિ છે એ વાતનો સીકા કરવામાં જગદીશચન્દ્ર ગોસ-ની શોધ પત્રી કોઇને વાધો નહોય પરંતુ અર્ધ સત્ય ઉક્તિમાં પ્રોત્સાહનની આવશ્યકતા વીસરી જવાય છે. પ્રોત્સાહનથી મનુષ્યની શક્તિ વધે છે. અને મનુષ્ય હોય તેથી પણ અધિક મહાન થવા મંથે છે. પોતાની શક્તિપરના અવિશ્વાસથી કેટલી જીદગી ખુવાર થઈ ગઈ હશે એનો વિચાર કરીએ ત્યારે પ્રગલ્ભતા બહુ

મેટો દોષ નથી લાગતો. વખાણુથી ખીચડી દાંતે વળગતી હોય તો વળોડેલી ખીચડી તો કાચીજ રહે. વખાણુથી મનુષ્ય બગડી જાય માટે વખાણુ ન કરવા એ ન્યાય નથી. તો બર્નાર્ડ શેા કહે છે એમ દેવાદારે દેખું પણ ચુકવું ન જોઈએ કે રમે હહેલુદાર એનો દુરુપયોગ કરે. વ્યાજખી વખાણુ એક પ્રકારનું દેખું છે અને એનું પરિણામ દેવાદારે જોવાનું નથી. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીનેજ આત્યારે ગુજરાતના ઘણા અવલોકનકારો ખીચના પુસ્તકો કે લેખોને વખોડી કાઢે છે અને એથીજ ગુજરાતી સાહિત્ય કાચી ખીચડી જેવું રહી જાય છે.

અધુરો ઘડો છલકાય

પુરો ઘડો દોળાય એ વધારે સત્ય હકીકત છે. ઉછાછળા મનુષ્યો વધારે દેખાવ કરે છે. એમ આ કહેવતનો અર્થ હોય તો એ અર્થ પણ તદ્દન સત્ય નથી. ઘણા મનુષ્યો ઉંડું જ્ઞાન દેખાડવા ખાતરજ મૌન ધારણુ કરે છે અને આપણી માનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા મથે છે. દાષ હતભાગી કામે એ જીભને તરફી આપે છે ત્યારેજ આપણે ભ્રમ ભાગે છે અને છલકાતો નહોતો એવો એ ઘડો કેટલો રુધુરો છે એનું જ્ઞાન થાય છે. આપણી જાણમાં એવા તો કેટલાએ અભિમાની મૂર્ખાઓ હોય છે જે ઘણા મનુષ્યોની મીજલસમા પોતાનું મહત્વ દેખાડવા અને અજ્ઞાન દાંકવા માત્ર જોલતા નથી જ્યારે જ્ઞાનથી ભરેલા પુરુષો જ્ઞાનનો લાભ આપવા અરપણિત વાગધારા ચલાવે રાખે છે. આ કહેવતને આમ બદલી શકાય “ઘડાનું છલકાવું એ કેટલો ભયો છે એ પરજ નહીં પરંતુ એને કેવી રીતે ઉચક્યો કે જાલ્યો છે એ પર પણ આધાર રાખે છે. પુરા ઘડા દોળાઇ જાય છે અને કાણા ઘડામાં પાણી રહેતું નથી.”

કરીએ સેવા તો પામીએ મેવા

આ વાત લેશ માત્ર સ્વીકારાય એવી નથી. ખરી સેવા અત્યારે ગામડામાં કરવાની છે એમ શહેરમાં રહેતા લોકનાયકો અને છાપાવાળાઓ પોકારી પોકારીને કહે છે. હવે ગામડામાં કા તેજ મેવા મળતા નથી અથવા એની કોમત આકરી હોય છે. એટલે આમજીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવા વારતે મળેલા ફડ ઉપર તરાપ માર્યા સીવાય મેવા મેળવવા સહેલા નથી. સેવાની સમાજને કે કે સંસ્થાઓના સભ્યોએ મેવા ખાધા જાણ્યા નથી. નહો તો હાંદ સેવક સમાજના સભ્ય શ્રી-યુત દેવધરની આવી તખીયત કે સાહિત્ય સેવકના ગણ-પતિ રા. વિજયરાય વૈદ્યને મેવા મળ્યાની ખબર ‘કૌમુદી’ ની સાહિત્ય રોજનીશીમાં નોધાય. મમાજસેવા, સાહિત્યસેવા કે ભારતસેવા (એક ગુજરી ગયેલું અંકવાડિક) કરનાર મનુષ્યને મેવા મળતા નથી. તો પછી સાદી સેવા (જેને પ્રાકૃત લાખામાં નોકરી કે મજુરી કહે છે એ) કરનારને તો કયાથીજ મળે? એના કરતાં “જે પેસા લઇ જાય લેવા એને મળે મેવા” એ કહેવત વધારે યોગ્ય છે.

ગાજતા મેહુ વરસે નહીં અને ભસતા
કુત્તા કાટે નહીં.

એ કહેવતને વિશ્વાસે ઘણી વાર છત્રી વગર ચોમાસામા બહાર જવાથી હું વરસાદથી તરબોળ થઇ ગયો છું અને મારા એક મિત્ર તો ભસતાં કુતરા તરફ એપરવા હોવાથી એક ભસતા કુતરાએ એમના ધોતીઆનો છેડા કરડ્યો અને વહેમાઈને એમને કસાવથી જપું પડ્યું. ગર્જના સાથે વરસાદ પડે છે એ અનુભવ અનેકવાર થયા છતાં શા સારુ આ ઘેર અસત્ય આપણે સહન કરતા હોઇશું? મારા મિત્ર તો પહેલાં ભસતા કુતરાં વીશેની કહેવત સત્ય માનતા પરંતુ

હવે કાઢને એ કહેવત બોલતાં સાંભળે છે તો પોતે કુતરા નથી કે બસતા પણ નથી છતાં રોપથી ભરાઈ કરડના ધસે છે. આ કહેવતનો ઉદ્દેશ બે એમ હોય કે ને માણસો ખુબ શોરખકાર કરે છે, ઘાંટા પાડે છે, ગળા ગાળી કરે છે એમનામાં ભાગ્યેજ સાચી મારામારી કરવાની શક્તિ કે એટલું શૌર્ય હોય છે તો એ હકીકત રૂપ શબ્દોમાં જણાવવી નેહતી હતી આવી અસત્ય ઉપમાથી કેટલાએ નિર્દોષ ને શ્રદ્ધાવાળુ મનુષ્યોને દેશન ચતું પડ્યું હશે !

કેટલીક કહેવત અસત્ય નથી છતાં અર્વાચીન શાયે ને અનુકૂલ થાય એવી રીતે એને ગદલી શકાય. એક જ દષ્ટાંત લઈએ. “જ્યા ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ” એ કહેવતને આધુનિક જમાનામાં અસરકારક બનાવવા બિન્ન બિન્ન રૂપમાં દર્શાવાય.

જ્યાં ન પહોંચે એકસ રે }
જ્યાં ન પહોંચે વાયર લેસ } ત્યાં પહોંચે કવિ
જ્યાં ન પહોંચે એરોપ્લેન }

અને પ્રાસજ મેળવવો હોય તો એ કહેવત બદલી શકાય.

“જ્યાં ન પહોંચે મંત્રી ત્યાં પહોંચે તંત્રી.”

મતલબ કે રાજ્યની ને ગુપ્ત વાતેથી રાજ્યનો મંત્રી (કે અમલદાર) અજાત હોય છે તે છાપાનો અધિપતિ ગમે ત્યાંથી ખમર મેળવી બાણી બળે છે, શ્રીયુત શાસ્ત્રીની દક્ષિણ આક્રીકાના એજન્ટ જનરલ તરીકે નીમણુક થઈ એ સરકારને ખમર પડી તે પહેલાં મહોના ફિવસ અગાઉ છાપાંઓના “પ્રિંટર ને કોમ્પોઝીટર”

ને ખમર પડી ગઈ હતી.

આત્યાર સુધી આપણી કહેવતો લખાતી નહોતી પણ માત્ર બોલાતીજ હતી એથી કેટલો ગેરલાભ થયો છે એ એકજ દષ્ટાંત ઉપરથી સમજી શકે. “નહીં મામા કરતા કહેણો (કહેવાનો) મામો સારો” એને બદલે “નહીં મામો કરતા કણો મામો” એવી ઉક્તિ પ્રચલિત થઈ કેટલાએ મામાઓની આંખ ને પ્રતિધાને હાનિ રૂપ નીવડે છે. આ કેવળ કાલ્પનિક દોષ નથી. મારી ઓળખાણના એક ગૃહસ્થ ચોથી વાર લગ્ન કરવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યારે એમની બાથમાં બે કન્યાઓ હતી. એને ભાઈ ન હોતા અને ત્રીજી કન્યાને એક પીત્રાઈ ભાઈ હતો. જેની આંખ કાઢની હતી. પરંતુ આ કહેવતનું રમરણ થવાથી એમને લાગ્યું કે એમની ભવિષ્યની સંતતિ વાસ્તે નહીં મામા કરતાં કણા મામા સારા અને એ માન્યતાને લીધેજ કાણાબાઈ (નામે નહીં પણ દેખાવે)નાં ભગિની સાથે એ ગરીબ કુટુંબનાં હોવા છતાં લગ્ન કર્યાં. દુર્ભાગ્યે એમને કે સંતતિ થઈ નહીં એટલે કહેવતનું ખરું મૂલ્ય અંકાયું નહીં.

આટલું બસ છે. સંક્ષિપ્તતાના ગુણવાળા કહેવતો વીશે લાભો લેખ ન હોય (જો કે આમજ ગદ્ય લાંબો થઈ ગયો છે) બીજી બધી કહેવતો ઉપર આ પ્રમાણે પ્રયોગો વાચક પોતે કરી લેશે અને કહેવતની સુધારણા વીશે ગંભીરતા પૂર્વક અને શાનથી આપણા વિદ્વાનો, સાક્ષરો, લેખકો અને ગ્રાહકો વિચાર કરશે એવી આશા છે.

દેશન : એક વિહંગાવલોકન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૬ થી]

આ દેશના વીરમગ્ધ ગમેલા લુના લુગમ પાજા મળવા માડયા. પાટલુના પટાળા ને જમ નગરી બાધણીઓ, અમદાવાદી કીનખાખ અને મજીપટનના ખડો મસ્કાગી સુદરીઓની રંગ-લુખને મતોપી રલા. લાદીઓ જડેલા ખડોમા પાછી જનજમે પથરાઇ અને જુટને બન્ને મોજડીઓ પહેરતી છટાદાર સુદરીઓના પાન રપગથી તેની ગોલા વધી. રેખવને બદલે પાટલુના રંગેલા બાજડો વપગવા માડયા. કેટલીક વાર અદેનીનો બાલ ચાઝા ધરી ને સ્વદેશી નામ ધારીને માડી પહેરીને ગોબતી મડમડીઓની જેમ કેટલીક વિદેશી સીને અદેની અરખમા ગોલી ગલી.

પણ આ તો અપવાદ મુખ્ય પોરાક તો ક'ના બોમેની મહેદ માડી, કાળી ઉતાર ખાઉજ અને પગમા અ પલ એજ ગણી શકાય

અને હાલુએ આ યુગ ઉતર્યો નથી વાઢડી મેથી.

ને ખાદીની માડી,

પગમા અપવ ને

ખાઉજ.....

શુ ? પ્રામ નથી મળતો. જવા દે.

માયિની ! આ આપણા પેલાડનો અત્યાર સુધીનો ઉત્તિદાય ના, હાલુ એક type (લાત) રહી ગઇ 'ન' તે જ્યોર્જીટ ને જ'પગમા મોદની પાગમી સાધ ચુન્ગતણ, પણ એનાં રંગ ન બદ્દો એલા સાય છે એટલે તેને ન ગમીએ તો એ સાચે આપણેએ વાટમા અને પહેરવામાં બુદ્ધિ બન્ધાયા હીએ અને જો કાઢની માથે અરખામણી કરવાની ન હોત તો આપણને

અસતુષ્ટ થવાનું કાગલું નહોતું. પણ આખી દુનીઆ બદલાય, દર મવાએ કેમનના લેખો છાપાઓમા વાચવામા આવે, આપણીજ નજર માથે આપણા જેની પારમણો માથુ બાનુ છોડે જેમ નામ જેના ચોટલા કપાની સ્ત્રીઓ વાળને 'બોખ' કરના માટે અને સદરા મંતારી દે, સાડીના મળ બન્ને અને ઉલામ ગળાના ને બાપ વિનાના જ પર પહેરે ત્યાં આપણાથી વધારે પ્રગતિાળા પોપાક માથે આપણે અરખામણીનો અવકાશ નો ખગે ?

તુ કહેશે માયિની ! કે " પામણોનો પોપાક તો માત્ર પશ્ચિમની નલે બદલાય છે, તેની માથે આખણી અરખામણી થી ? " તારી વાન ખગ દને પગ ચુન્ગતણોના પોપાકમા પામણોની નલે કેન્કાગ થા માડયા છે તે તુ કેમ બુને છે ?

અને ખમ પુછે તો એ મોંએ કેન્કાગેનું મુગ તો પશ્ચિમમાજ છે આપણા હાન પશ્ચિમની અમગથી તદન કેન્કાગના જાય છે એ વાન મી-કારીએ કે નર્દા જના એ હરીકન છે તે મટવાની નથી આપણા આર્શ, આગણીકાની ભાષના, આપણા હાનની હેલીકાણી, આપણો પોપાક મો અત્યાગે તો પશ્ચિમની નકસે ગ્યાય છે.

પણ જે હેતુએ એમના પોપાકમા ને હાનમા પચિનતો કરે છે તે હેતુઓની આખીએ આપણને નથી થઇ આપણુ દ્રષ્ટિમિડ ગોલાનું છે, એમના દ્રષ્ટિમિડમા ગોલા અને મગદ બને છે જે તરાથી ત્યાની સ્ત્રીઓ આગમ વરે છે એજ તરાથી તેઓ પોતાને જોડતા કેન્કાગ કરતી જાય છે. એમને ગમન ગમનમા બાના સ્ટેટમ નડવા માડયા કે તમ એમણે કુકા કરના માડયા એમને હાનની ઝડપી શગમ વાગ એમનામા ધણો વખત કાઢવો ન પરવડ્યો કે એમણે વાળ, કપાની 'બોમ્સ હેર' અને 'કટન

કોપ'ની ફેશન શોધી કાઢી. સ્વતંત્રતાની લઠનમાં એમને ન્યાં ન્યાં પોપાકને લીધે અગવડો નહી ત્યાં ત્યાંથી એમણે વીણી વીણીને ફેંકી દીધી.

ને છતાંએ એમને સુંદર થવાની ને દેખાવાની આપણા જેટલીજ, આપણાથીએ વધારે કદાચ ગાંધીજીના શોધી કાઢેલા શબ્દમાં કહીએ તો 'ધગસ' છે (ધ અને ધ થી શરુ થતા શબ્દોની કર્કશતા સહી લઈને પણ કોષ્ટવાર વાપરવા પડે છે.) કોષ્ટ દુઃખ એવું નથી કે જે સુંદર દેખાવા માટે ત્યાંની સ્ત્રી ન સહન કરે, રુપાળા દેખાવા માટેની કોષ્ટ યુક્તિ એવી નથી કે જે ત્યાંની સ્ત્રીને ન ખચર હોય. સૌંદર્યની ગોધમાં કુદરતી કે કૃત્રિમ બધાએ માર્ગો તે અજમાવે છે ને બધાએ સાધનોનો તે લાભ લે છે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓની સૌંદર્યપિપાસા અત્યંત ગણી વધી પડી છે.

માલિની ! આત્માની શોધમાં દોડનારાં આપણે, તેને આ તાશવંત દેહને શણગારવાની વાત પર તિરસ્કાર આવશે પણ તને એમ નથી લાગતું કે એ તિરસ્કાર ઉપરનો-તાણી તોડીને આણેલો તિરસ્કાર છે ? માણસને જેમ પ્રેમ ને ત્વેરની વૃત્તિઓ સ્વાભાવિક છે તેમ સૌંદર્ય ભુજ પણ જીવન સાથેજ ઉત્પન્ન થએલી છે. જંગલી ને સુધરેલી બધી પ્રજાઓના જીવનની

મુખ્ય નહીં તો મુખ્યમાંની એક સંચાલક શક્તિ (Driving force,) છે. એને 'ઈવગણે એતુ' અસ્તિત્વ જવાતું નથી. એને થોડા દિશાએ વાળા શાને એનો લાભ ન લેવો ?

અને હવે ? માલિની ! તને નથી લાગતું કે એ પ્રશ્ન પુછવાનો સમય હવે પાસે આવ્યો છે ? માત્ર સાડીના થોડા સળ સમારી જરા લટકાએર આવવાની ફેશન બહુ બહુ તો એકાદ દાયકો પહોંચશે. મારું આ વાક્ય વાંચી તને એમ થશે કે આપણો પોપાક સુંદર છે; અતિજ સુંદર છે તેમાં સુધારવાતું શું ? પણ માલિની ! આપણા જીવનમાંએ જેમ જેમ વિવિધતા વધશે તેમ તેમ એકજ પ્રકારની સુંદરતાથી આપણાં મન નહી સંતોષાય અને નવી નવી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા આપણા પોપાકમાંએ થોડો ઘણો ફેરફાર કર્યા વિના નહીં આસે. કહે જોઈએ, ગુજરાતી સ્ત્રીઓ રમનો રમશે અને કમાવા જશે ત્યારે શું કરશે ? પશ્ચિમે શોધેલી પોપાકની સગવડો બારોબાર સ્વીકારી લેશે કે પોતાને અનુકૂળ નવીજ રચના કરશે ? જોવાતું છે.

તેં મંગાવેલા લુંગડાં હજુ છપાઈને આવ્યાં નથી. તે આજે 'કક્કીશ, છોકરાંઓ મળદમાં હશે. રા. સેવકરામને મારા પ્રણામ.

લી.

સુરંગીના સ્નેહ સ્મરણ.

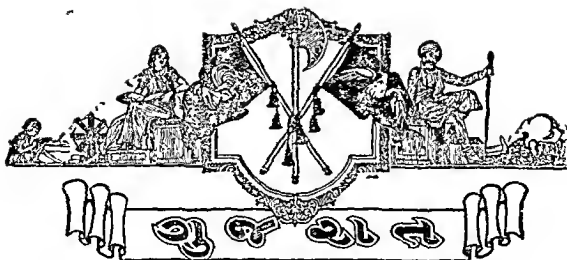
===== : જોઈએ છે : કન્યારત્ન : =====

એક ઉચ્ચવર્ણુનો નીરોગી, આદર્શવાદી, અને સારી સ્થિતિનો ગુજરાતી યુવક, ૧૭ થી ૨૦ વર્ષ સુધીની ઉંમરની સુંદર, અને આરોગ્યવાન કન્યા અથવા બાલ વિધવા સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છા રાખે છે. સંગીતનો શોખ હોયો જોઈએ અને લલિતકલાઓમાંની એકાદની બાજુકાર જોઈએ.

પત્રવ્યવહાર તદ્દન ખાનગી રહેશે. બને તો છળી સાથે પત્રવ્યવહાર કરે:

શ્રી. પી.

C/o વ્યવસાયક: 'ગુજરાત' કાર્યાલય,
મોદીખાના રોડ, વડોદરા

પુસ્તક ૧૧]

આપાદ-શ્રવણ ૧૯૮૩

[અંક ૪-૫]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણુ' જય કીર્તન

૧૩૩૩૩૩૦૨૬૬૮૮૮

માઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સંતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણુ ગ યશ ગાવાનો;
અસ તરછોડે બલેને દીન ન દુખળી કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોટે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં ઉચ્ચાર્યો કાલો કોટે.

તાત ખાત સહુ રવજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મહાત્મે.
એ વાણીનાં અમૃતઝરણાં અંતરમાં નિશદિન ચાલે;
ઠૂંટ શત સદસ લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
૫૨૫૨૫૨માં પ્રસરી રહ્યા એ જૂઠત વાકના બંધુકારા.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

વિશ્વવંદિત સર્જનજીની મહાવાણી માત છે,
બંગલા, હાંદી, મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસિંયાએ પ્રથમ ધરી એ સુંદર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી;
નાનાલાલતણા મૃદુ કરથી લખિત બની શી લટકાળી,
ગોવર્ધન, ગાંધી, ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

જે ભૂપર શ્રીધૃષ્ટપ્રભુએ રાજ્યદંડ કરમાં લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે પ્રભાતવનો વિજય કાધો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાંધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુંદુભિ સતત અખિલ જગમાં આજે.

જય ગાઓ, જય ગાઓ.

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રાર
રા. ગોરક્ષકર

સમય :
ઈ.સ. ૧૯૨૦ ની આસપાસ
સ્થળોની માહિતી

પાટલીપુત્ર }
કુમ્ભધન } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.
રાજગૃહ }
તક્ષશિલા } અફઘાનીસ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાતે મટે નિખ્યાત હોંકુ રામનું પાટનગર.

હમનાર આનંતાં પાત્રો

રાક્ષસ } મગધના નરેન્દ્ર દિરખ્યગુપ્તનો મત્રી
વક્રનાસ... } મગધના નરેન્દ્ર દિરખ્યગુપ્તનો અમાત્ય.
સુમોહા } તક્ષશિલાના રાજા મુખાહની પુત્રી ને દિરખ્યગુપ્તની રાણી
દિરખ્યગુપ્ત } શત્રુ મદાપદ્મ નદનો વશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા
વનમંદ }

સેનાનિત..હિરણ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ. આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 ગૌરી.....સેનાનિતની પ્રિયતમા. વિષ્ણુ } આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો ને
 સંનિધાતા.. મગધનો મહામાત્ર દર્શક. પ્રમંડક } આંખિના ગુરુબંધુ.
 મૈનાકી..... મહામાત્ર દર્શકની પત્ની. સિદ્ધ ક્ષપણક...સિદ્ધ જટિલ.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાતાં ઇ. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને ઓછાજીં વધ થયાં હતાં; અને તેનો પૈત્ર હિરણ્યગુપ્ત ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના ભુવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેંક સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંત:પુરના રક્ષક સેનાનિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વક્રનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંખિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડેના હતા અને આંખિને બ્રાહ્મણમિત્ર ચાલીને શકટાલને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેઓ અંત:પુરમાં ગયા.

અંત:પુરમાં નરેન્દ્રની મહાદેવી સુમેહા આ અંત:પુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોથી કંટાળી વીમાસણ કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા નય છે.

રાજ સુમેહાને હસીને તેના બાઈ આંખિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કેંક તરફને સાધવા નિર્દોષ સુમેહા પાસે આંખિને આમંત્રણ અપાવે છે.

હિરણ્યગુપ્તના અંત:પુરનો અધ્યક્ષ સેનાનિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દેખાણે છે, આનંદી ને હર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમેહાને કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે. સુમેહા તેની બાવિ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાનિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ઘર તરફ નય છે. એના ઘરમાં એ એક અક્ષત કેદીને ખાવાનું આપવા નય છે. અક્ષત કેદીને વિષ્ણુગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અક્ષત કેદી એને ચેતવણી આપે છે ‘આવતી પૂર્ણિમાએ તે નાસી જશે.’

સેનાનિત વાતચીત પુરી કરી ભોયરાતું ખારણું બંધ કરી હપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજી વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા.

તેનું દૃઢ્ય શકટાલને ત્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાનિત આંખિને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું તેને નિમંત્રણ આવ્યું. તે ત્યાં ગયો દરકે જીવન પત્નીના ઘરડા પતિઓમાં પ્રચલતા રોગને હંમેશાં વશ હોવાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ ગરો થઈ ફરતો. સેનાનિતને જોતાં દર્શકે પોતાની પત્ની મૈનાકીને કેંક અકસ્મ્ય રોગ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનંતી કરી.

સેનાનિત મૈનાકીને જોળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાકીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આડકતરી રીતે કહી મૈનાકીના રોગના હપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી નય છે, અને સેનાનિત ચાલી નય છે.

મૈનાકી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વહાય કરે છે અને સુકેતુને જોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાકી વિષ્ણુ ગુપ્તના અને કુમ્ભરના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિષ્ણુ ગુપ્તકેણ છે તેની ચર્ચા કરે છે

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૯ મું

જેમાં ધનનંદનુ અપમાન કરનાર જોઇ કોઈને સંતોષ થતો નથી

સુ

કેટલુ વિચાર કરતો ઉભો. મૈનાકાની વાત ખરી હતી. તેના માલીક કુમાર ચંદ્ર-ગુપ્તનો પત્નો નહોતો; અને બ્યાં સુધી

ધનાઢય સંનિધાતાની દામિની સમ ચમકતી ને લક્ષ્મી સમી ગર્વિષ્ઠ સ્ત્રીને કોઈ પારખી શકે એમ નહોતું.

કોઈ જાહોશ માણસ તેની મદદે ન આવે ત્યાં

“તમારાથી ચલાશે ?”

સુધી તેનો

પત્નો ખાય

એમ પણ

લાગતું નહોતું.

મૈનાકા ગમે

તેથી પણ સ્ત્રી

હતી. શેષ

પોતાની તટ-

સ્થતા છોડતો

નહોતો. એટલે

આ નવો

આવનાર ઉપ-

યોગી થાય

પણ ખરો

એમ તેને

ખાતી ચમ.

શેડીવાર-

માં બે દાસીઓ

આવી. તેમાંની

એક દસતી

હતી. સુકેતુએ જોયું તે ચમકાવે પુછ્યું.

“દેવી ! તમે !”

હસતી મૈનાકાએ મેયું, બાડું હુગડું મોઢા

પરથી કાઢી નાખ્યું; અને ગંદુ મુખ, વીખરાએલા

વાળ તે પીતળનાં ધરેણાંથી શોભતું પોતાનું

મુખ દેખાડ્યું. આ વેપમાં, આ અનાકર્ષકતામાં

સુકેતુએ ચમકાવે પુછ્યું. “દેવી ! તમે !”

“મને પણ નથી શું ?” મૈનાકાએ હોહ

પીસી કહ્યું.

“સંનિધાતા આવી પહોંચશે તો ?”

“તેની તમે શું કામ શીકર કરો છો ?”

સુકેતુ મુગે મોઢે આગળ ચાલ્યો. “સુકેતુ !

તમે આગળ જઈ ગીરીને ચેતાવો. અમારી

સાથે તમે આવો તે સારું નહીં. અમે શકટાલને પાછલે બારણે આવીશું.”

“જેવી દેવીની ઇચ્છા.” કરી સુકેતુ ઝપાટાબંધ ચાલી ગયો; અને પાછળ મૈનાકા ને તેની દાસી શકટાલના ધર તરફ ચાલ્યાં.

રાજ્યમાર્ગે છોડી ગલીઓમાં યઇ તે ઉત્તર તરફ ચાલ્યાં; અને તે તરફ આવેલું નગરરાજ-દેવતાનું મંદિર ઘણી સાવચેતીથી વટાવ્યું. લુહાર અને મણિકારના વાડા વટાવી તે બ્રાહ્મણ-વોડામાં ગયાં.

અહીંઆં ચક્રવર્તી ધનનંદ અને તેના પિતાના એક વખતના માનીતા પ્રતાપી શકટાલ એક નાના ધરમાં ક્ષુદ્ર છવન ગાળતા હતા. એક વખત તેના શાસનથી ધરા કાંપતી હતી; નરેન્દ્ર દેવ પોતે ગમરાતા હતા. પણ કાલચક્ર ફરતાં બધું બદલાઇ ગયું હતું. દેવી નરેન્દ્ર અને વંરી વકનાસે તેમને પદ્મજી ક્યાં; તેમનાં ધરબાર જસ ક્યાં; તેમના મુખ્ય શિષ્યો ને અનુયાયીઓને દેશપાર ક્યાં; તેમનાં ધન, વૈભવ ને સાથે નેત્રા પણ લઇ લીધાં. પોતાની ભૂત મહતાની વિડંબના પોતે ન ક્યાં કરે એટલી શક્તિ એને રહે માટે એક નાનું ધર અને ખાવાને ટુકડો તેમને તેમના વેરીઓએ આપ્યા ક્યાં.

એમને ત્યાં જવાની એમનાં સગાંઓની પણ હોંમત નહીં ચાલતી. બીજા કોઇ તો જવાની ઇચ્છા પણ શાની કરે? એમના સહચારીઓમાં માત્ર એમની એકની એક પુત્રી ગૌરી; અને એમના અનુયાયીઓમાં ચાર પાંચ મૂર્ખ પણ અડગ ભક્તિવાળા શિષ્યો. આવા પ્રતાપી નરની આવી દશા જોઇ બીજા પ્રજા દયા ખાત; નરેન્દ્રથી ખીતી પાટલીપુત્રની પ્રજા આ જોઇ ગમરાઇ દૂર જતી. જ્યારે અધ આચાર્ય આવેલા પર એસી માળા જપતા સારે શુભ કાર્ય કરવા જતો ઓત્રીય ગિરિના પાડ કરતો

ચાલ્યો જતો, અને સુકુમાર સ્ત્રી રસને ત્યજતી.

અરણ્યમાં વાવાઝોડાથી ડાળ પાન વિનાનું થએલું કોઇ એકલવાયું મહાવૃક્ષ, પત્રો વિનાનું, નિસ્તેજ, નિરાશાથી આકાશ સામું જોઇ રહે તેમ વૃદ્ધ પદ્મજી મંત્રી જોઇ રહ્યા હતા. તેનાં તેજ-લીણાં નેત્રામાં આંસુ આવતાં નહોતાં છતાં કારમું દયામણાપણું હતું. તેના સુકા મુખ પરની કરચળીઓમાં વણકહેલી કથાઓનું કારણ હતું. નિઃશબ્દ ને નિરાધાર શકટાલ ભયંકર એકલતામાં અવતાર પુરો કરતા; અને બધા તેને જોઇ કાંપતા.

દિવસ ને રાત જતાં પણ એ ધરમાં સેના જિત ને રજ્યાખખ્યા શિષ્યો શીવાય કોઇ આવતું નહીં. નરેન્દ્રે જ્યારે સેનાજિત સાથે ગૌરીનું વેવીશાળ કરવાની આરાં કરી સારે બધા મક્તિ થયા; અને શકટાલ સાથે થોડોક સંબંધ ધરાવવા લાગ્યા. દુઃખ, અપકીર્તિ ને અંધાપામાં જડ જેના થએલા શકટાલને સમાજે પાછા સ્વીકાર્યો. સેનાજિત જેવા ધનનંદના લાડીલા સેનાધ્યક્ષના સસરાની કોણ અવગણના કરી શકે ?

શકટાલના નાના ધરની આસપાસના ધાંધળા વિનાના વગામાં આજે સવારે એકદમ ધાંધલ યઇ રહ્યું હતું. કેટલાક બારણાં બંધ કરી ધરમાં ભરાઇ ગયા; કેટલાક દોડતા દોડતા આવી ભેગા યઇ ગયા. શકટાલ-નિર્ભય શકટાલને સાં, તદ્દશીલાનો કોષ ધ્રુષ્ટ આચાર્ય નરેન્દ્રનું અપમાન કરી આવતો હતો. સૃષ્ટિની શરુઆતથી કાષ્ટએ આવી મુખાંધ કરી નહોતી ને કોષએ આવી હોંમત સાંભળી નહોતી. નરેન્દ્ર ને તેના મંત્રી વકનાસના કોષનો ભેગ થનાર કદી બન્યો નહોતો; તો પછી તેની હાંસી કરાવવાની આ કોણે હોંમત ધરી ? અને તેમાં તેણે કેવા ચપ્પે વાપર્યા : “ ઓત્રીય પગે જશે તો આચાર્ય શક-

ટાલતે ત્યાં” મગધમાં કયા આદ્યજનો ગર્વ રહ્યો હતો કે આ અવિચારી આના ગર્વભર્યા શબ્દો બોલતો હશે? જ્યાં આદ્યજ શકટાલની પુત્રી ક્ષત્રિય સેનાગિત બોડે વરાવાની હતી; જ્યાં આદ્યજ વક્રનાસ શુદ્રા જોડે વરાયો હતો; જ્યાં આદ્યજ રાક્ષસ વક્રનાસની કન્યા પરણ્યો હતો; જ્યાં શુદ્ધ આદ્યજ તે કોષ ઉભા રહેવા દેવું નહીં; તે જ્યાં તેમને હવકા પાડવામાં મોટાઈ મનાતી; ત્યાં આપો ગર્વ કરી આ શુ સાર કાઢશે? આવા પ્રત્નોત્તરી પરંપરા ગદીએ ગદીએ પુછાવા માંડી. શકટાલના ઘર આગળ લોકોની ઠૂક મળી. ધીમે ધીમે વાત આખા શહેરમાં ઉડી; અને એકબે આદ્યજ વર્ગ નહોં પણ અઢારે વર્ણના લોક ભેગાં થવા લાગ્યાં. ભિક્ષુક ને આવા તે મુડા પણ આવવા લાગ્યા. પરિત્રાન્નિકા અને મુડાઓ દેખાવા લાગી. આસપાસના વગાની સ્ત્રીઓ પણ ભેગી મળી. આ મુખાંધ કરનાર કેવોએક હશે? એને નરેન્દ્ર મારશે કે? એનું શુ યજો? એ કોણ છે? એનો બાપ કોણ? એનો આચાર્ય કોણ? આવા આવા અનેક પ્રત્નો શકટાલના ઘર આગળ બરાએવી મેદનીમાં એક મુખેથી બીજે મુખે ઉડવા લાગ્યા.

આ અધીરા અધીરાપથી અસ્પૃશ્ય શકટાલ ઉઘાડી આંખે દહિવીટાણા, મુગે મોટે માળા જપી રહ્યા હતા. એને લોકોના ઘોંઘાટ સંભળાયો; પણ કે સમજ ન પડી. એ સાથી યથો હશે એ કોષને પુછવાની પણ જિજ્ઞાસા તેને હતી નહીં. ગૌરી પાણી ભરવા નહોં ગઈ હોત તો વળી તે તેને પુછત. અધીરા નગરજનો આ નિશ્ચયતા જોઈ પધારે અધીરા બની રહ્યા; અને છતાં ભયંકર મનાતા આ ભૂતકાલના પડછાપાને કોષ સંબોધી શક્યું નહીં.

એકદમ શાંતિનો મહાતરંગ આ ઠૂક પર

ઉછળતો ઉછળતો આવ્યો. વારીએથી અટારી-એથી, મોટલા પરથી રસ્તા પરથી આંખો એકાગ્રતાથી જોઈ રહી. આખો જનસમૂહ ઉંચે શ્વાસે ઉભો-જોઈ રહ્યો અને માર્ગ આપી રહ્યો.

વાતાવરણ કાંપતું હતું. શું અરેખર પૃથ્વી-પતિ ધનનંદને ડારવા તત્પર થએલો આદ્યજ આવવો હતો?

ત્રણ માણસો-પહેલાં બે અને પછી એક એમ-મેદનીએ આપેલે માર્ગે ચાલી આવ્યા. પહેલા એમનો એક ઉંચો હતો, એક સાધારણ કદનો હતો.

ત્રણેએ પાવડી પહેરી હતી; કેડે વસ્ત્ર પર હરણનાં ચામડાં બાંધ્યા હતાં; કપાળે ભસ્મ કરી હતી; અને માથે જટા બાંધી હતી. આ શીવાય ત્રણેમાં કે સરખાપણું નહોતું.

આગળ આવતા બે જણમાંનો એક પચાસે-ક વર્ષનો હતો; બીજો ત્રીશકનો હતો. મોટાનું શરીર કદાવર હતું, તેની દાઢી કાળી અને લાંબી હતી; અને તેના હાથમાં કમંડલ હતું. તેના મોટા, સ્વેત કપાળ પર વિચરતી ઉડી રેખાઓ હતી. તેની મોટી આંખો તેજસ્વી હતી; અને અવારનવાર સાથી તરફ હેતથી જોઈ રહેતી.

બીજો સાધારણ કદ અને કાઠિનો હતો. અને તેના સાથીએના પ્રમાણમાં નિર્બલ લાગતો. તેનાં તેજસ્વી મુખ ને ભવ્ય કપાળ ધ્યાન ખેંચે એવાં હતાં. તેનો રંગ જડાક શમળો હતો. નાની કાળી દાઢી તેના મુખની આકર્ષકતામાં વૃદ્ધિ કરતી. શાંતિ તેની આંખમાં, મોટા પર ને ચામડામાં દેખાતી-અચંકર, ગદન ને નિશ્ચય શાંતિ. તે સ્વસ્થતાન નહોતો છતાં તેને જોઈ નગર હરી જતી; તે નિર્દોષ લાગતો છતાં એ કોણ છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા થતી. અને અર્ધઉંચાડી આંખો વડે તે ચારે તરફ જોતો હતો.

ત્રીજો આવનાર પ્રચંડકાય હતો. બે સ્નાયુ-
વાળી જળથી ભુગ્મઓ તેની શક્તિનો કેક ખ્યાલ
આપતી. તેને મુછો પુટવા માંડી હતી. તેની બે
બહાર નીકળી આવતી આંખો હસ્થાં કરતી. અને
બંને તરફ જોઈ તે વારા ફરતી આંખો મીચતો.
તે અસારે મોજ માણતો હાથ એમ દેખાતું હતું.
એને જોઈ જોનારાઓ એના પર ખુશ થઈ ગયા.

ત્રણે જણ શકટાલના ધર આગળ આવ્યા;
અને આગળ ચાલતા બંને જણે આવી અંધ
શકટાલને પગે પડ્યા.

“ગુરો! અમારા પ્રણામ!” બેમાંથી નાના-
એ કહ્યું.

શકટાલનાં અંધ નેત્રો નિસ્તેજ શૂન્યતામાં
ઉંચાં થયાં; અને કુવામાંથી અવાજ આવતો
હોય એવો તેનો કારમો અવાજ આવ્યો.

“કોણ છો?”

“અમે-વિષ્ણુ અને પ્રમંડક.” અને
એકચિત્તે સાંભળતી મેદનીમાં કંપ પ્રસર્યો.

“વિષ્ણુ! કોણ? પ્રમંડક કોણ? કયો
વિષ્ણુ?”

“ભૂલી ગયા? તમારા ધરમાં અમે વર્ષો
રહ્યા હતા તે” નમ્રતાથી વિષ્ણુએ કહ્યું. અંધનેત્રો

ફરી ઉંચાં થયાં.

“તમે કયાંથી?” તત્કલે ને નિરુસાહ
અવાજ આવ્યો: “બેટાઓ! અહીંયાં શા માટે
આવ્યા? મને મળવા આવવામાં સાર નથી.”

“ગુરો! આપને ન મળીએ તો પાટલીપુત્ર
આવ્યાનું સાર્યું કશું? અંદર આવો.” શાંતિથી
નાના શિષ્યે કહ્યું.

શકટાલે પણ વાર વિચાર કર્યો ને હાથ
લંબાવ્યો. નાના શિષ્યે તે લીધો ને ડોસાને
દોરી તે અંદર લઈ ગયો. પાછળ ખીજ બે ગયા
અને બારણું દેવાઈ ગયું...

સાં મળેલી મેદની નિરાશ થઈ ગઈ. ધાર્યાં
કરતાં બધું ઘણીજ શાંતિથી થઈ ગયું. કે તોફાન
નહીં, ભુમરાણુ નહીં, ઝપાઝપી નહીં; આંખોનો
ગુરુબંધુ કોણ?—પછી જોવા મળેલું શા
કામનું?

કેટલાક આ ત્રણમાંથી મુખ્ય કોણ તે વીશે
વિવાદ કરી રહ્યા; કેટલાક મોં મચકોડી ચાલતા
માંજ્યા; કેટલાક હજી કે થશે ખરું ‘એવી આશા-
એ શકટાલનાં અંધ બારણાં તરફ જોઈ રહ્યા.
ક્યાં સુધી કેં થયું નહીં એટલે ધીમે ધીમે લોકો
વીખરાતા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું

જેમાં શકટાલના ધરનું મહત્ત્વ વધતું જણાય છે

એટલામાં એક શેરીમાંથી પંદરેક જટાધારી
બાવાઓનું ઝુંડ નીકળ્યું. આ માત્ર લંગોટધારી
બાવાઓ હાથમાંના ચીપીઆઓ ખખડાતી ધંટ-
નાદ કરી આગળ વધતા હતા; અને અવારનવાર
“જય જયંત, જય જયંત”ની ઢાક પાડતા હતા.

“બાપરે! આ તો સિદ્ધ ક્ષપણુકના શિષ્યો
આવ્યા.” શકટાલના બારણા આગળ ઉભેલા
એક યુવકે કહ્યું.

“મેં નહોતું કહ્યું કે કેં થયા વિના રહેવાનું
નથી? સિદ્ધ ક્ષપણુકને યાનકે હું” જઈ આવ્યો
હતો તે હું નહીં જાણું?” એક આધેડ વયના
માણસે કહ્યું.

“તમે જઈ આવ્યા હતા? કયારે શોનક?”

“અરે આ સિદ્ધ ક્ષપણુક આવ્યા.”
શોનકે કહ્યું.

ચાર બાવાઓ એક લોકડાની પાસખી પર

એક જટાધારી બાવાને ઉંચકી શેરીમાંથી નીકળ્યા. પાલખી પર બેઠેલો જટિલ મોટી ઉંમરનો હતો; અને આંખો મીચી, લાકડાની માફક બેસી રહ્યો હતો.

“આ સિદ્ધ ક્ષપણુક ?” પેલા બાવા તરફ આંગળી કરી લયબ્યાકુળ નયને પેલા યુવકે પુછ્યું.

“હા. એજ.”

વીખરાઈ જતા લોકો અટકાને ઉભા; ને પાછા શકટાસના ઘર તરફ આવતા લાગ્યા. એસરતીની ભરતી થવા લાગી.

“આ જટિલ ખરેખરો સિદ્ધ છે, શૌનક ?”

“જરા પણ ખામી નથી, ચરક !” શૌનકે ખાત્રીથી કહ્યું. “એ હાથ જોઈ કે લવિષ્ય ભાખે છે ! એણેજ કહ્યું હતુંને કે કુમાર ચંદ્રગુપ્ત જતા રહેશે ?”

“હું ?”

“હા. ને એણેજ મને આઠ દહાડા પર કહ્યું હતું કે એક બ્રાહ્મણ નંદનું અપમાન કરશે !”

“ખરેખર ?” એક પાસે ઉભેલાએ પુછ્યું.

“કેં ખોટી વાત ? હું તો રાજા અને યાનકે જાઉં છું.” શૌનકે ગર્વથી કહ્યું.

“સારે તો આ તક્ષશીલાનોજ બ્રાહ્મણ એ હશે.” ચરકે ધીમેથી કહ્યું.

“જોતો ખરો ?” શૌનકે આડંબરથી કહ્યું. “કેવો તપસ્વી છે ? અખર છે ? મહીનામાં એક યવ ખાઈને રહે છે.”

“એ તો બધા ઢોંગ એમ તે કેં અને ?”

“સાર વગર દિવ્ય સિદ્ધિઓ આવતી હશે ?” ચરકે જરાક અધીરાઈથી જવાબ મીધો. “શી લવ્ય મૂર્તિ છે ! એ પણ શકટાસને લાંબ આવે છે.”

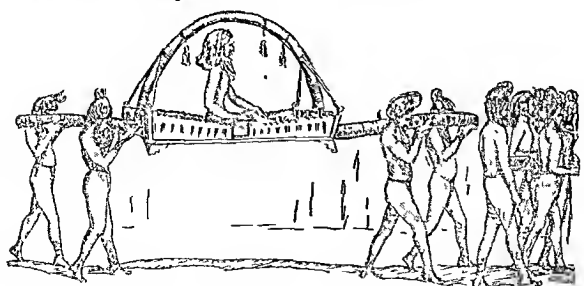
બધા મુગ્ધ થઈ જોઈ રહ્યા. શિષ્યોએ સિદ્ધ ક્ષપણુકની પાલખી બેંચ પર મુકી અને સિદ્ધ આંખો ઉઘાડી. એક બાવાએ જઈ પારવું ઠોક્યું; અને તરત વિષ્ણુગુપ્તની પાછળ જે હસ-મુખો બ્રાહ્મણ હતો તેણે તે ઉઘાડ્યું. શૌનક અને તેના મિત્રો તે યુ બોલે છે તે સાંભળતા તત્પર ઉભા.

“કોણ છે ?” બ્રાહ્મણે પુછ્યું.

“સિદ્ધ ક્ષપણુક.” બાવાએ કહ્યું.

“કેમ આવ્યા છે ?”

“વિષ્ણુગુપ્તના દર્શનાર્થે.”

ચાર બાવાઓ એક લાકડાની પાલખી પર એક જટાધારી બાવાને ઉંચકી શેરીમાંથી નીકળ્યા.

પેલા બ્રાહ્મણે દરવાજે ઉઘાડ્યો. સિદ્ધ ક્ષપ-
ણક પ્રચંડ, બીહામણો, જટિલ, સિંધુર ને ભસ્મથી
લથકર, પાલખી પરથી ઉતર્યો; અને ઉઠે અવાજે
'જય જય જયંત' કહી ખુખારો ખાધો.

"સિદ્ધાચાર્ય ! નમસ્કાર !" શૌનક આગળ
આવી પગે લાગ્યો.

પક્ષવાર સિદ્ધ તેને જોઈ રહ્યો, જરાક હસ્યો
ને બોલ્યો: "ખેટા સિદ્ધ ક્ષપણકનું વચન છે.
આ પક્ષ ઉતરતાં ચંદ્ર ગણુના મુખમાંથી છટકશે."
તેના ગંભીર અવાજથી ચારે તરફ બધાને કમ-
કમાં આગ્યાં.

સિદ્ધ ક્ષપણક અંદર ગયો, અને ખારણું
દેવાઈ ગયું.

શૌનક ગર્વથી એની આસપાસ ઉભેલા
બ્રાહ્મણ મિત્રો તરફ ફર્યો: "મેં નહોતું કહ્યું કે
સિદ્ધાચાર્ય દેવી પુરુષ છે ?"

"પણ એમણે શું કહ્યું તે મને કે સમજાયું
નહીં." એક જણે કહ્યું.

"સમજવા માટે અધિકાર જોઈએ"
શૌનકે કહ્યું.

"તમે શું સમજ્યા ?" ચરકે પુછ્યું.

"મને સ્પષ્ટ અર્થ સમજાયો."

"શો ?" એક નવા પુરુષે પુછ્યું. "હમણાં
ક્યાં ગ્રહણ છે કે ચંદ્ર છુટવાનો છે ?"

"ધનનંદના રાજ્યમાં સદાએ ગ્રહણજ છે."
શાનકે ગાંભીર્યથી ને ધામે અવાજે કહ્યું.

"ચંદ્ર કોણ ?" ચરકે પુછ્યું.

"આ વિષ્ણુગ્રહ !" એકે કહ્યું.

"કુમાર ચંદ્રગ્રહ" બીજાએ ધીમેથી કહ્યું.

શૌનકે નાક પર આંગળી મુકી.

"શું ?" બે ચાર જણે ધીમેથી બીતાં
બીનાં પુછ્યું.

"શકટાલ" શૌનકે કહ્યું.

"એ ચંદ્ર !" એકે જરાક તિરસ્કારથી
કહ્યું.

"આપણા તારલા જેવા બ્રાહ્મણોમાં એ
ચંદ્ર છે." શાનકે કહ્યું.

"ત્યારે સેનાનિતના હાથમાંથી ગેારી કેમ
છુટવાની નહીં હોય ?" ચરકે કહ્યું.

"શી—શી—શી—" બધા એકદમ ચુપ
થઈ ગયા ને એક શેરી તરફથી દોડતા આવતા
ઘોડેસ્વાર તરફ જોઈ રહ્યા.

એક ઘોડેસ્વાર આવ્યો, પછી બે આવ્યા ને
પછી છ આવ્યા. લોકો એકી નજરે જોઈ રહ્યા.
બાવાઓ બીપીઆ ખખડાવી 'જય જય જયંત'
બોલી ઉઠ્યા. અને રાજહસ્તી ધીમેધીમે આવનો
દેખાયો.

લોકો ઝાટલા પર ચઢી ગયા. કેટલાઓ
અર્ધઉઘાડા ખારણાં પાછળ ભરાઈ ગયા ધનનંદ-
નો કોપ હાથીનું રૂપ લઈ આવ્યો હોય ને અસર
ચામ એવી અસર બધા પર થઈ.

રાક્ષસમંત્રી મંત્રીના અધિકારથી હાથી
પર બેઠો હતો. પાછળ બે વાવનીઓ ચમર
ઢાળતી હતી. અને હાથી ડોલતો ડોલતો, સફેત
ને ભુરા રંગે રંગેલી સુંદ નીરતે ઉછાળતો હતો.
લોકો નીચા નમી નમી રાક્ષસને નમસ્કાર કરી
રહ્યા. રાક્ષસ હાથ જોડી તેનો જવાબ આપતો
હતો.

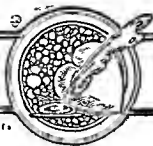
"વિષ્ણુગ્રહને પકડવા આવ્યો છે." ચરકે
કહ્યું.

"બને નહીં." શૌનકે કહ્યું; "સિદ્ધાચાર્ય
કહ્યું હતું કે—"

"શું ?"

"કે જે બ્રાહ્મણ નંદનું અપમાન કરશે તેને
અધાં દેવ તરીકે પુજશે."

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૭૯]

Not that the Earth may lose thee,
But that the Heavens may find thee.

તુજ કાન્તિ સુંદર જોષને,
તુજ સુદૃઢ વાન નિહાળીને;
કોણુ એવું ધારતું
તું જશે અમને લગી !
ઝરતી અમૃતની ન શું વાદળી !
મૃદુલ કોકિલ વા ન શું કુજતી !
રણકતી ન શું ધંટડી રૌધ વા !
તુજ મુખેથી વહી જતી વાણી ન્યાં.

વદનું છે પ્રિય તો મુખ સાધ્યજ;
કદિન છે વદનું પ્રિય, સલ જો;
તું શીખી ગઈ અદ્વયવે સદૃ,
હજુ ન આવડતું અમને ય તો.
તુજ મુખે સદા હાસ્ય સ્ફુરતું,
રુદનનું હતું જ્ઞાન ન તને,
કયમ ગઈ હસી એવું કારણું,
રુદન એકલું આપીને રહ્યું ?

વપુ, ગીરા, વળી હાસ્ય, કાન્તિએ,
જન પ્રીતિ, અહા ! નિર્મળા મતિ;
સ્મરું શું ? સ્મરું શું ન વા ? કહે,
સ્મરવા યોગ્યજ સર્વ જ્યાં હવું.

સ્મૃતિ ! એ ! તુજ શક્તિ પ્રૌઢ છે
અમ શું ગૂઢ, અગમ્ય સર્વથા :
તુજ પ્રભાવ થકીજ હજુ ય હું
પ્રતિ કૃતિ મુજ બહેનની એક હું.

ગઈ તું ! ગઈ બહેનની ! તું નથી;
સ્મૃતિમહી જીવતી તું સદા ય છે,
જતું ન શું જગતથી કદિ કો તથા,
મરણુ એકજ પામતું મૃત્યુ વા ?
જગતના રણુ શુષ્કને વીશે,
ખીલવું યોગ્ય હતું ન હા ! તને;
ગણી એમ નીમન્ત્રી શું હશે,
વિશુએ નન્દન વાટિકા વીશે ?

ન ધનું અમ માનવી થકી
શુભ તારા તણું કે મૃત્યુ તો,
બનશે અમરોથી જો તથા
પ્રભુ કૃતિ કયમ માનું યોગ્ય ના ?
હું એમ હર્ષ ધરતો બનશે તું કેવું
સ્મૃતિ, કો ઉચિત શિક્ષણના પ્રભાવે;
એ રત્નની ઝળક દિવ્ય અને પુનીત,
સસારમાંહિ શીખી એકજ સ્વર્ગ છાય.

થવાનું એ, થશે એમ, કથારોષ થઈ ગયું,
યયુ જે તેની સાથે સા, અશ્રુશેષજ છે રહ્યું.

જાણું છું કે જગત સર્વથા છેજ મિથ્યા અસાર,
જે જન્મ્યું તે કદિ પશુ રહે, નિલ ના કોઈ સ્થાને.
કીર્તિ, પ્રીતિ, વિભવ, મુખ ને સર્વજે, મારું, તારું
આભાસો છે દાણિક, દીસતા ને ન, માયા તણા સૌ.

નિમિષિયું પ્રભુગૃહથકી કાર્ય છે પ્રાણિઓનું,
પુરું થતાં નકી નકી જતું અન્ય કો ભૂમિ માંહી;
હું જાણું ને, જનસમૂહ આ તેજ જાણુ બધુંએ
તોએ સ્નેહે જીવન ત્યજતાં, સારતાં સર્વ અશ્રુ.

x   x   x

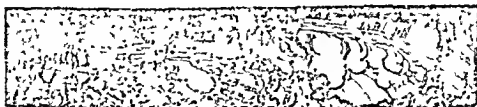
હેણે બલે મનજ કારજ કારણ સુખદખે,
સંસાર નો દુઃખનીજ પરંપરા છે:
ના દોષ પાત્ર ગણવું વિધિને યટે લાં,
છે દુઃખ અન્ય કૃતકાર્ય તથા વિપાકથી ?

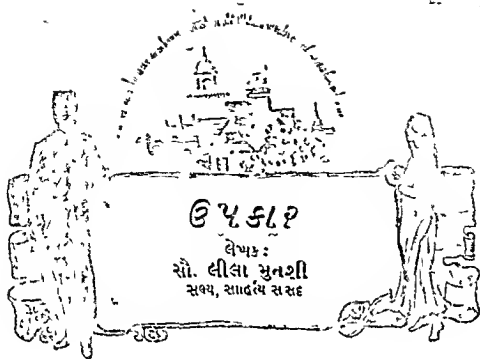
ન ગણનાં જનની કૃતિઓ કે', સડુ રમળે સરખી પ્રસરી રતી;
પ્રમુદવા, શુણ્કમ' વિભાગસં, અનુભવે જન વિશ્વ ગાંધિએ.

x   x   x

જગન જે રમળ શિક્ષણ પામવા,
અર્હાથી જે પય અન્ય ભૂમિ જવા,
પરભૂ હો જે અધિક વિકાસની
ક્યમ ગણ પય—છાનને સજ ?

જગનના કટુ તાપ સદા વિના,
ગામૃતમાં વિધને ય પીધા વિના,
તુજ વિકાસ થયો થદિ હે.ય તો,
અમથી મા અવરોધ થયો કંગો.

ગિનામર
સા. ગોરક્ષકર
૭૭૭૭૭૭

૧
તે બંને મિત્રો કહેવાના ધણા ગેરના
પણ તે બંનેની મંત્રીનો પ્રકાર જુદો
હતો. જન્મેજયને મન યદુનંદન તેજુ હવન
સર્વસ્વ હતો. તેના હૃદયની મનિ યદુનંદનના
કામ્યના પ્રમાણ પર ધીરી વધતી યતી. યદુ-
નંદનનો પ્રત્યેક શબ્દ તેને મન કાપદો હતો.
યદુનંદનની મદત મેવા કરામા પણ તેને
સ્વર્ગનું સુખ સાપડતું.

યદુનંદનનો જન્મેજય માટેનો એક છેક
આ જનનો નહતો. જન્મેજય પર તેને ઘણો
ભાવ હતો. તે જાગક ની દોષ તેમ તેને
મસ્તકામાં કે તેના પર એકદમ સત્તા અવાવના
માં તેને ઘણો આનંદ આવતો. પણ તેના એક-
માં સ્ત્રીની કોમળતા નહતી. જન્મેજય તેનો
મિત્ર હતો, વખત આવે તેને માટે જો તેટલું
જાણ કરવાને તે તૈયાર હતો; પણ તેને જીવન

મર્વન મળુના જન્મેજયની કોઈએ યદુનંદનની
મિત્રત જઈ પરેંચતી નહીં.

જોના સ્વભાવમા પણ એકદમ મોટો
ફરક હતો. જન્મેજયનું મન પાણી જેવું પાન-
દગક હતું પ્રત્યેક પ્રકારની છાપ તેના મન પર
તરત પડતી, અને જગમાની અદિશ છાપની
જેમ તરનજ બુંગાઈ જતી પાણીરી. નજીસાનો
માત્ર યદુનંદન પ્રત્યેનો સ્નેહ. એના આખો સ્વ-
ભાવ લાગણીપ્રધાન હતો. એના આનંદ કે
ગોઝમા નીચના હતી એટલું સ્થાપીપણું નહતું.
સ્ત્રીની માફક એને પણ માનસિક પૂન કરવાને
એક પ્રતિમાની વફર પડતી. ગુરુસાની છદ્દા
ધારણમા યદુનંદન મજાનો સ્વરથી એની પૂન,
ભકિત, સ્નેહની અધી લાગણી કોઈ અકામ મીને
એની તરફ વળી. એના સમયના એવળનાં અધાં
નરનો યદુનંદનના અગ્ર અને પૈરના પર સ્વા-
ભાવિક રીતેજ રાત્રી રત્નાં એ અને પુરુષ

જેવી તેમની બંનેની જોડી મિત્રની અખંડ દેખાતી સાંકળે સંધાઈ.

વર્ષો થયાં બંનેનાં કુટુંબો અમદાવાદમાં વસતાં હતાં. બંનેના વય પચીસેક વર્ષથી વધારે નહોતાં. બંનેના સંસાર હજી લક્ષ્મી સુવર્ણ શુંખલામાં જડાયા નહોતા. જન્મેજય ખી. એ. થઈ સવાસો રૂપીઆના પગારે બેંકમાં નોકરી કરતો હતો. યદુનંદન ગુજરાત કોલેજમાં સાયન્સનો પ્રોફેસર તરતમાંજ નીમાયો હતો.

રોજ સાંજે બંને રાણીના બાગમાં નિયમિત મળતા. આખા દિવસની બધી બીનાઓની આપ લે બંને ધર્મ સમજીને કરતા; મનમાં આવેલા બધા નવા વિચારો ને બનાવો ઉપર ચર્ચા કરતા અને રાતના આઠ વાગે વાળુ વખતે છુટા પડતા. એમના આ કાર્યક્રમમાં લાગ્યેજ શુભચુક થતી.

* * *

રોજના નિયમ પ્રમાણે એક દિવસ બંને સાંજના મળ્યા ત્યારે યદુનંદન જરા ખિન્ન જણાતો હતો. થોડીક આડી અવળી વાત ક્યાં પછી યદુનંદને કહ્યું: “જનુ ! મારે હવે આગળ વધવાનો ખીન્ને રસ્તોજ નથી.”

“કેમ ?” વિરમયથી જન્મેજયે પુછ્યું.

“જોતે ! હું અહીંઆ આમને આમ ગમે તેટલું કરું પણ મારે બહુ આગળ વધવાનો ‘આન્સ’ શો ? બહુ થાય તો પંદર વીસ વર્ષની નોકરીને પરિણામે વધી વધીને ત્રણસો ચારસો કમાવને લાગ્યશાળી ચાઉં એજ કેતી ! એથી આગળ વધવાની તો કેં આશાજ નહીં. હું જો વીસાવત જઠ આપું તો કેટલો ફેર પડે ! પણ આ દિન કહાંસે ? આજમાં આજા ફસ હજાર રૂપીઆ તે માટે જોઇએ તે લાવવા ક્યાંથી ?” તેવું મુખ જરા કરમાયું.

“મને મન તો એવું થાય છે કે ચોરી કરી ને પણ જાઉં.” જરાવારે ઉદાસી ખંખેરી કાઢવા યદુનંદને હસીને મજાક કરતાં ઉમેર્યું. “આ દેશમાં આમ ને આમ રહો કે શુકવાર વળવાનો છે ?”

જન્મેજયે કેં જવાબ આપ્યો નહીં યદુનંદનને કેવી રીતે રૂપીઆ મળી શકે તે વીશે વિચાર કરવામાં તેનું મન રોકાયું હતું.

“યદુ ! મારી પાસે થોડાક રૂપીઆ તો છે.” તેણે વિચાર કરતાં કરતાં કહ્યું.

“અંહ,” પણ તેણે શું થાય ! એ તો નશીયમાં પંતુજ રહેવાનું લખ્યું છે તે ખીલું કેં થવાવાનું નથી.” યદુનંદને નીરાશા સંતાડવા બેદરકારીમાં ખભાં ઉચાં કર્યાં. સવિતાનાં આથમતાં કિરણો તેની ધારીલી મુખમુદ્રાને એપાત્રી રહ્યાં.

જન્મેજયને મિત્રની આ નિરાશા અસહ્ય લાગી. યદુ જેવો મહાપુરુષ અને તેનો મિત્ર માત્ર સાધનના અભાવે અટકી જાય તે તેનાથી કેમ સહ્યું જાય ?

“એમ હારી છું ખાવ છે ? જોઇએ, કેં વિચાર કરીએ.” તેણે ખોટી ખોટી હીમત આણતી કહ્યું.

“કરની તારે કરવો હોય તેટલો. મેં તો કેટલેએકે કર્યો પણ મને કેં મુશ્કેલું નથી.” યદુનંદન ટોપી હાથમાં લઈને ઉભો થઈ ગયો.

તે દિવસે આવાત અહીંથીજ અટકી. આજ વાત ખીજી ઘણીએ વાર થઈ હતી પણ જન્મેજયના મનમાં તે દિવસે કાણુ જાણે કેમ એ ચોંટીજ રહી. તેણે ઘેર જતાં જતાં અને રાતના પણ તેનોજ વિચાર કાઢ્યો.

જન્મેજયની પાસે હજારેક રૂપીઆ એકઠા થએલા હતા. મહીને તેને સવાસો રૂપીઆનો પગાર મળતો તેમાંથી પોણો સોએક રૂપીઆ

બચાવી શકાય તેમ પણ હતું. એને એકલાને મહીને દહાડે પચાસ રૂપીઆથી વધારે શું જોઈએ ? માત્ર ખીજ એ એક હજાર તરત ફેંચી મળે તો યદુનંદનને હાલ જવા તરતને માટે પુરતા થાય. પણ તે ક્યાંથી મળે ?

જગતાં અને રાતના ઉંઘમાં સ્વપ્નમાં પણ તેને રૂપીઆ કેમ મેળવવા એ વિચાર આવ્યાજ નહોતા. ખીજ દિવસે તે બંને મિત્રો મળ્યા ત્યારે પાછી એની એ વાત નીકળી. યદુનંદનના મનમાં પણ વીલાયત જવાનો વિચાર ધર કરતો જતો હતો.

કેંક દિવસો આમ ને આમ નીકળી ગયા.

તેની ચર્ચાથી તેમની સાંજ પુરી થતી. આશા-સિદ્ધિમાં માત્ર એકજ મોટો વાંધો હતો અને તે પૈસાનો.

x   x   x

એક સાંજે જન્મેજયે યદુનંદનને ખબર આપ્યા; “યદુ ! મેં તારે માટે પૈસા મેળવ્યા

ગુજાતે આવશે તેણે યદુને જોડાવ્યો: “યદુ ! મિત્ર અને માફ કરા.”

યદુનંદનનું ચિત્ત વીલાયતના વિચારે વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ રહેવા માંડ્યું હતું. પહેલાંની માફક જન્મેજયની સાથે ખીજ ત્રીજ વાતો કરવાને બદલે માત્ર વીલાયતનીજ વાતો કરતો. તે જુદી જુદી પ્રયોગશાળાઓની તપાસ કરતો. ક્યાં વધારે ફાવે, ક્યાં રહેવું વધારે સરતુ પડે

છે. પાંચેક હજારની હાલ તરત ગોઠવણ થશે.” યદુનંદન ખાસ્તી પરથી એકદમ ઉભો થઈ ગયો. “હું ! ક્યાંથી ?” તેણે જન્મેજયના ખમા પકડી હલાવ્યા.

જન્મેજય જરા ચુંચવાતો દેખાયો. “મારા વતનમાં એક જુનું ઘર અને થોડી જમીન હતી

તે વેચી નાખી.”

“અરરર ! એવું શું કામ કીધું ?” પોતાને માટે જન્મેજન્મ આટલું બધું કરે એ યદુનંદનને ગમ્યું નહીં પણ તેના શબ્દોથી જન્મેજન્મના મુખ પર આવેલો કચવાટ તેણે નીહાળ્યો. તેની પોતાની જવાની આતુરતા પણ કુટી ઉઠી. તે જન્મેજન્મને બેટી પડ્યો અને રતેહણરેલે અવાજે કહ્યું : “જનુ ! દોસ્ત ! તારો ઉપકાર કેમ લુલાશે ?”

જન્મેજન્મના શીકા મુખ પર જરા લોહી આવ્યું. “યદુ ! તું મને સલામતો ચોટલે બસ છે.”

૨

માર્ગ મૂકીને પાસે આવેલો દનો. યદુ-નંદને જવાની તૈયારી ધમધોધાર કરવા માડી. એણે કપડાં કરાવ્યાં, નવી આમડાની ટૂંકા ખરીદી અને સ્ટીમર ‘રામપુરા’ની મેકંડ ક્લાસની ટીકીટ ખરીદ કરી. એનો હર્ષ માનો ન હતો. એનું આલસ તો એ આટલીએ વાટ નેવા ઉભો રહેત નહો.

પણ જન્મેજન્મની યદુનંદનને મોક્ષવાની આતુરતા ધીમેધીમે ઝોસરતી જતી દેખાતી હતી. જે ઉત્સાહથી એણે પૈસા એવન્યા તે ઉત્સાહ યદુનંદનની તૈયારી વખતે નહોતો જણાતો. યદુનંદનના ભાવિ વિચારનું દુઃખ એને વધારે લાગતું હોય તેમ એ દિવસ દિવસે સૂકાતો જતો હતો. એના મુખ પરનું લોહી પણ ધીરે ધીરે ઉડવા માંડ્યું હતું. યદુનંદન જવાના ઉત્સાહમાં આ બધું જોઈ શકતો નહો. બ્યારે જોતો ત્યારે આશ્વાસન આપતો અને પોતે જશે પછી લુલાઈ જશે એમ માનતો.

જવાને માત્ર દસજ દિવસ બાકી રહ્યા. યદુનંદનના માતપિતા આ વખત તેને પરણાવવાનું ધારતા તે પણ બધું રહ્યું. અને મિત્રો

ભવિષ્યની વાતો કરતા તે સાંજે રાણીના બાગમાં ફરતા હતા.

કોઈ કાદબુલર જન્મેજન્મની અશાંતિ ધણીજ વધી પડેલી દેખાતી હતી. “યદુ ! મને એમ થાય છે કે તું જશે પછી ફરી આપણે પાછા મળનાનાજ નથી” તેણે શોક-પૂર્ણ સ્વરે કહ્યું. “હજી તું જવાનું માંડી વાળે તો કેવું ?”

“નોનમેન્સ, આવા છોકરી જેવા વિચારો ક્યાંથી તારા મગજમાં આવે છે ? તું જોતો ખરો. ગણ્ય વધ તો સહેલાઈથી નીકળી જશે અને સાડાપાંચ ઝીટતો હું આજો ને આજો આપીને ઉભો રહીશ” યદુએ હસી કાટનાં કહ્યું.

“પણ મને કેંક થાય અને ફુતીઆ મારા માટે ગમે તેમ જોલે પણ તું/તો મને યાદ કરીજને ?” તેના અવાજમાં કેં ન કળાય એવા દુઃખની લાગણી હતી.

“તને થયું છે શું ? જાણે આ જન્મે આપણે છેલ્લી વીદાય લેતા હોઈએ તેવી તો તું વાત કરે છે.”

“ના ના કેં નહીં. એ તો અમરથુ. એક જન્મની મુખાઈ બીજું શું ?” જન્મેજન્મને મોં ફેરવી નાખ્યું તેણે જરા ગુંગળાના સ્વરે ઉમેર્યું : “પણ કેં થાય તો તું મને છોડતો નહીં હો.”

“જા જા. છોકરી ! તને કેં થવાનું નથી. તું થશે માત્ર જન્મેજન્મનો જન્મેજન્મરાય.” યદુ ખડખડાટ હસ્યો.

પણ અશાંતિનું કારણ ખીજા ચાર પાંચ દિવસમાં જણાયું. જન્મેજન્મ પર એક તરફથી પાંચ હજાર રૂપીઆ ઉચાપત કરવાનું વારંટ નીકળ્યું. એ સંતાપો તો હતોજ નહીં એટલે શોધવો પડે. સાચરમતી જેલમાં તેને તરતને માટે લઈ જવામાં આવ્યો.

૩

બીચારા યદુનંદનની નિમિત્તે મહુ કફોડી થઇ પડી એની આશાના મરેણા ઉઠે છેની ધડીએ પડી લાન્યા એટનુજ નહીં પણ ચોરી એની જાણથીજ થઇ હતી એવું ધ્યાનને પશુ ટેલકાક મુકયા નહીં કાર્ટમા કેમ આ થો લ રે જન્મેજ્યે યદુની સામેવગીરીની ચોખ્ખી ના પાડનાથી અને એની સામે ખીચે એ પુરો ન જડવાથી એને કોઇ પકડી નો ગમ્યા નહીં પણ જન્મેજ્યને ચોરી કરા ॥ ૧૧૬ ॥ નચાનના તરીકે લોહિના ઉદ્યમા એને માટે ગમ્યા છાપ પડી તે પડીજ વધારામાં ખર્ચેલા પેચા ભગી આપના અને જન્મેજ્યના અચારનું ખર્ચ કરના હેતુ કરવું પડ્યું તે જુદું.

તે દિવસથી યદુનંદનને માથે પડેલી મેરી એના મારામા સારા મિત્રો તેની તરફ ગાંઠથી જોવા મળ્યા એની નાથેના સૌના વતનમાં એક જાતની મિચિનતા પેડી એની ઉપનામે સરખો વિશ્વાસ મુકવાને પશુ કોઇ રાજ નકોતુ સ્ત્રીઓ એની માથે વાત કરતા અચકાતી એની કલાસમાં ભગુના છોકરાઓ એની સાથે સમઘમા આનતા મચસાતા એ જ્યા જતો લા લોખ એની સામે કોળા ફાડીને જોયા ગયા

અને ચેના વજા પ્રયત્ન ગા જન્મેજ્ય ॥ ઉપર ચોરી પુનઃગ ચાઇ મેને એ ચોરી નિરને ખાતર ફરી હતી એ શમ તુ ધનમ લઈ જન્મેજ્ય દયા ખનાની માન પેચ નની સગી પેદની શિક્ષા કરી તેનુજ આશ્વાસન માન લેવાનું રહ્યું.

એ બે વર્ષમાં યદુનંદનમ. ઘણી શુષ્કતા અને સખતાઇ પેદા એવે જાતેજ મધમા ભળના નું છોડી દીધું એની મહત્તમશાઓ ઉપર ફરી બહાર નીકળે એવી વજ્રશુખનાઓ તેવું જડી

આ બધી ની-સનામા અમીર્ષિદુ હોય તો તે એક મેન યદુનંદનની માતાના કેઇ દરના મગાતી તે છોડી હતી અને મેનેજમા માયન્સ લખેને લા તી યદુના વીનાયન જનાના નિષ્ક્રમ પ્રયોગ પડે ॥ એક બે વાગ એની સાથે તેના લગનની વત ચર્ચાતી હતી

તે પ્રતક પોષ્ટ વાર યદુનંદનને વેગ આનતી. એ મે યદુનંદન તરફ કે સહાનુભૂતિ હોય એવું દેખાતુ મેનેજમા પપુ કાઈ વાર તેની માથે ઉડતી ઉડતી વાત કરતી આ નાની સગ્ગી વિધાધિની તરફ યદુનંદનને હેતુ મિનાનો મેગમિડે લાન થનો તેણે એ લાવનું પૃથકરણ નમેતુ કર્યું. કોષ્ટક વાગ તે અગ્રણ્યે તેના તરફ ભાનથી જોઇ રહેનો વાપી અગ્રણી પયોમા મિચાર કરતા ભાનમા આવનો લાગ પોતાની જાતને મેનાનો વિચાર નરતા જોઇ ચોરી કરતા પડાયો હાન તેમ તે અગ્રણ્ય થતો અને રગમાતો આ નાની મરખી જણાતી એક વાતે તેના રગમાનના મીંગણ અને કોમળતા જાણવી શખના લતા.

અના છાનનું મૈથી મોટું કતવ્ય જન્મે જ્યની ખમર લેનાનું અને જોલમા તેને ખની શુદ્ધે તે રી મધી વગુઓ પુરી પારવાનું હતું અમુક અમુક મગયને અતરે તે તેને મળી આવને જ્ઞેનના એકાન નાસથી જન્મેજ્યમા કે પરિવર્તન વતુ જતુ હતું તે તે જોઇ કનો પશુ ને ॥ ૧૧૭ ॥ મુનાકાતોમા તે શુ તે મગા માટે પુરતો વખત ન હતો

આમ યદુનંદન અને જન્મેજ્યની સુષ્ટિમા મુખનું આશ્વાસન કે દુખનું અકળામણ આપના મિના કોયે બે વર્ષની લાંબી લાગતી દનગ ટુટી હોય તેમ ભરીને મુકી દીધી અને એક સવારે યદુનંદન સાબરમતી જોલના

દરવાજા આગળ પહોંચે, જઈ ઉભો, જન્મેજન્મે, લો હૃદયમાંથી તુટી તેની આંખમાંથી આંસુ તે દિવસે છુટવાનો હતો. તેને એ ઘેર લઈ જવા આવ્યો હતો.

તેની આતુરતાને ચકવી ચકવીને એક કલાકે જેલના દરવાજા ઉઘડ્યા. અંદરથી માંદા જેવો જણાતો એક પુરુષ બે વર્ષ પર જે કપડાં પહેરી ગયો તેજ કપડાંમાં કોઈ નવી દુનીઆની મુસાફરીએ જઈ આવ્યો. હોય તેમ બદલાયેલો બહાર નીકળ્યો. એના મોં પર જરી કડવાશ અને આતુરતા હતી. એની આંખોમાં ખાડા પડી ગયા હતા. એના ગાલ બેસી ગયા હતા. અને કપાળ ધણું વધારે પડતું આગળ તરી આવતું. તેના હાથ કાવત વગર ટટળતા, તેનો કોટ દીકા પર ધણો મોટો થતો હોય તેમ લટકતો. યદુની શોધમાં એણે અસ્થિર દૃષ્ટિએ ચારે બેજો.

યદુનંદન તેને જોઈને આગળ આવ્યો. તેણે હૈતભરેલો હાથ જન્મેજન્મના ખભા પર મુક્યો: “જનુ! હું આવ્યો છું હોં.”

જન્મેજન્મ તેને જોઈ માત્ર જરાક હસ્યો, એ હસવામાં નહોતું જીવન નહોતો સંતોષ. “આપણે શામાં જવાનું છે? ટ્રેનમાં કે ગાડીમાં?” તેણે માંદા ચાકેલા સ્વરે પૂછ્યું. તેના સ્વરમાં ઉત્સાહ નહોતો; યદુના ઉમળકાનો જરાક પ્રતિધ્વનિએ નહોતો.

“હું ગાડી લઈ આવ્યો છું. ઘેર કાકા ને બા તારી વાટ જોતાં બેઠાં છે.”

ગાડીની વાટ જોતો હોય તેમ જન્મેજન્મ જવાબ દીધા વિના મુગો ઉભો રહ્યો.

યદુનંદન એક ભાડાનું શીગરામ લેતો આવ્યો હતો. તેણે ગાડીવાનને હાક મારી અને ગાડી આવી એટલે તેમાં બંને બેઠા. જન્મેજન્મે જતાં જતાં પાછું વાળી જેલ તરફ જોયું અને દબાવે-

લો હૃદયમાંથી તુટી તેની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. હૃદયનો બધો ભાર ખાલી કરતો હોય તેમ બાલકવત તે રડ્યો. યદુનંદને તેના વાંમે અને માથે હાથ ફેરવ્યો. “જનુ! આમ શું કરે છે? હીંમત રાખ.” હીંમત આપનાર ની આખો પથુ કોરી નહોતી.

આવેલાં આંસુને જન્મેજન્મે ખંખેરી કાઢ્યાં. “બે વર્ષ વહી ગયા યદુ! બે વર્ષ, હવે બધું પાછું નવેસરથી શરૂ કરવાનું. મને જેલમાં ગંએલાને હવે ઉભો કાણુ રાખશે?”

“જનુ! આમ શું કરે છે? આપણે બે છીએને! તુ દુનીઆમાં એકલો થોડોજ પડવાનો છે.”

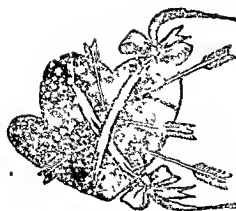
જન્મેજન્મ જરા શાંત થયો. પથુ એને વાત કરવાની ઝાઝી વૃત્તિ નહોતી એટલે રસ્તામાં ખાકીના આખા દોઢ કલાકમાં બંને બહુ થોડુંજ બોલ્યા ચાલતી ગાડીએ સર્પાકારે વાંકી ચુકી પથરાયેલી સાબરમતી બેખડોની વચમાંથી વારંવાર દેખાતી. કણ્ઠક્રીનાં ઝાડો પરથી ફોલાના અવાજો પથુ કોઈ કોઈ સ્થળે સંભળાતા. રસ્તાપર ટોળે વળતા વાંદરાઓ ગાડીનો અવાજ સંભળી ફાળો ભરી ઝાડો પર કુદતા અને જનાગઓ તરફ જિજ્ઞાસાના ડોળથી જોઈ રહેતા કોઈ અજણો પ્રદેશ જોતો હોય તેમ જન્મેજન્મે બોલવાની ખીલકુલ ઇચ્છા દર્શાવ્યા વિના ધણે વર્ષે આ બધી વસ્તુઓ તરફ નવાઈથી જોયા કયું.

બંને મિત્રો, છેક અગીઆરેક વાગે ઘેર પહોંચ્યા યદુનંદન નદીપાર કોલેજના રસ્તે એક નાના સરખા બંગલામાં લાડિ રહેતો. તેનાં માતા પિતા અને એક અપરિણીતા નાની બહેન તેની સાથે હતાં બધાં આ બંને

[વધુ મઠિ બધો પૃષ્ઠ ૩૮૫]

બે ખરાબ જાણુ

(પ્રતિષ્ઠા અને ગાંભીર્યના ધબરદારોને નહીં
વાંચવા લાયક એક નાટક)

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. ગોરક્ષકર
૧૯૭૭-૭૮

પાત્રો—જેમ આવતાં જાય છે તેમ

ખીમજીકાકા.....રામદાસ ડગલીવાળાનો કાકો.

શેઠ રામદાસ ડગલીવાળા...વીલાયતથી તાજા પાછા ફરેલા એક જીવાન કરોડાધિપતિ

મોહન ધી મેડીકો.....એક નવો ડાક્ટર.

પરશોત્તમદાસ પોપડા.....એક પ્રખ્યાત મોલીસીટર.

લેખાબાઈ.....પરશોત્તમદાસનાં સ્ત્રી.

રંભા.....તેમની છોકરી.

નર્સ જાનકીબાઈ.

મીસ મેરી.....રામદાસ શેઠનું પ્રેમપાત્ર.

મોરારભાઈ શેઠ.....પરશોત્તમ પોપડાનો સાથો.

નાથીબાઈ.....મોરારશેઠનાં ધર્મપત્ની.

ગંગામા.....પરશોત્તમ પોપડાનાં સાસુજી.

વાનાજી.....અળસી સરસીનો દલાલ.

માળી.....મોરારશેઠના જંગલોનો રખેવાળ.

સ્થલ—મુબાઈ.

આગલા પ્રવેશોનો સાર

મી. રામદાસ ડગલીવાળા-એક કરેડાધિપતિ તાત્કાલ વીલાયતથી પાછા ફરી મુંબઈમાં આવ્યા છે. એમના કાકા ખીમજીએ ખાસ તકલીફ લેવાની નેપીઅન્સી રોડ પરનો એમનો પોર્ટીકો બંગલો અપ-ટુ-ડેટ બનાવવામાં કરીએ મજા રાખી નથી. પરંતુ આ વીલાયતથી તાત્કાલ પાછા ફરેલા શ્રીમંતને આ ગોઠવણો ને અહીંની રહેણીકરણી ગમતાં નથી. તેના કમને તે પોતાનાં લગ્ન કરાવી આપવા કહે છે.

એમનીજ જ્ઞાતના મી. પરશોત્તમદાસ પોપડા સોલ્ડીસીટની ટ્રોશીઆર પુત્રી રંબાનું મગું કરે છે. સોલ્ડીસીટર મી. પોપડા એક લાખનો એક બદલામાં ગળવામાં મુખી માથું સ્વીકારે છે.

રંબા રામદાસને કોઈએક અંગ્રેજ સ્ત્રી સાથે મોટરમાં ફરતાં જોઈ જાય છે ને ત્યારથી રામદાસ સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. પૈસાનાં લોભીઆં માબાપ તેની સાથે લગ્ન કરવા આગ્રહ કરે છે.

રામદાસ રંબાને મળવા આવે છે. રંબા મળવાની ના પાડે છે. રામદાસથી અપમાન સહન થઈ નથી પણ આ છોકરી સાથે લગ્ન કરવાનો લોભ જવા દેવાતો નથી. આખરે લગ્નની તારીખ નક્કી કરે છે અને મી. પોપડા છોકરીને સીધી દોર કરી મી. રામદાસ ડગલીવાળાના વાંદરાના બંગલે લગ્નના મુકુટ સમયે દાખર થશે એમ ખાત્રા આપે છે.

લગ્નને દિવસે પરશોત્તમદાસ રંબાને મોટરમાં ધાલી વાંદરા તરફ જાય છે. રસ્તામાં મોટર બગડે છે. રંબા મોટરમાંથી કૂતરી નાસી જાય છે. રામદાસના વાંદરાના બંગલે ધામધુમ થઈ રહી છે. કન્યા મૂલૂત વીતી જવા છતાં પપ્પુ આવી નથી તેના વીરો તકવિતક આવે છે ત્યાં મોટરમાં રંબા મળતી નથી. રામદાસ, પરશોત્તમદાસ અને લેખાબાઈ હોહા કરી મુકે છે. અને રંબાની શોધમાં જાય જાય છે.

રંબાને મોહન ધી મેડીકોનો રોળાપ થાય છે. મોહન પાસે તે આશ્રય માગે છે ને મોહન તેને આશ્રય આપવા એની એક એળખીતી નર્સને ત્યાં લેઈ જાય છે.

નર્સ જનકી એક યુરોપીઅન બાઈની સારવાર કરવામાં રોકાયેલી છે. તે મોહનને એના ઘરની કુચી આપી વીદાય કરે છે.

શેડીવરે રામદાસ ડગલીવાળા પેલી યુરોપીઅન બાઈ ને તેની રખાત છે તેને મળવા આવે છે. ત્યાં તેને ખબર પડે છે કે રંબા મોહન મેડીકો સાથે નર્સ જનકીને ત્યાં છે. તે બંનેને પકડવા જાય છે.

રંબાના મેસાજમાં રંબાનાં મા અને મામી વચ્ચે રંબા બાબત સખત મહેલું દુહાં આવે છે. ત્યાં મારવાડી, રંબા ને મેડીકો આવે છે. રંબા આરોગ માગે છે, રંબાના મામા પોપડાને તથા ડગલીવાળાને ફોન કરી બોલાવે છે. મોહન રવંદા માખી જાય છે. રંબાને જોયું થયું નાખી મામીને તેના ઉપર દબરેખ રાખવાનું કહી મોરારજી રોક બહાર ગયા. મામીની નજર ચુકવી રંબા પાસે સુતેલા વાનાજી મારવાડીનો વેપ પહેરી નાસી નીકળે છે.

પોપડા, ડગલીવાળા વગેરે આવે છે. રંબા મળતી નથી પણ કોય નીચે સુતેલા મારવાડીને રંબા ધારી બહાર ખેંચી લેઈ બધાં મારવા માટે છે. આખરે ભ્રમ ભાગે છે. ને વાનાજી મોરારજી રોકને અળસીનો બળર ભાંગ્યાના સમાચાર આપે છે. મોરારજી આવે હાથ દઈ રહે છે.

પોપડા, મીસીસ પોપડા રામદાસ વગેરે રંબાની શોધમાં મોહન મેડીકોના ઘર તરફ જાય છે.

(હવે આગળ વાંચો).

અંક બીજો : પ્રવેશ ત્રીજો.

[સમય તેજ દહાડે આસરે
દશ વાગ્યાને।

સ્થલ મોહન ધી મેડીકા
ની કાદાવાડીમાં આવેલી
ડીસ્પેન્સરી

મોહન આરામ ખુરશીના
હાથ પર પગ લગાતી પડ્યો
છે]

મોહન

(સીધોગ કામુ જોઈને)
મોહન ! દીકરા ! મારા મદન
મોહન મદધેના ! તું દરેક છે -
સખત દરેક છે, વહાલા ! તું
લોભાયો છે-નયચાયો છે
દીકરા મારા ! તું જાળમાં સપ
ડાયો છે

(નંત્ર અવાજ) મનડા
મહારાજ ! કહ્યું છે ' ઇશક
ધુરા જ જલ કે યારો દીલ ના
લગાના ' એ સત્તો મે શુકડો
કર્યો છે

(સખત અવાજ) પણ
મહા ! તું મરીય છે, કદરો
છે, અક્કલ વગરનો છે-પેલી
તો ' લચકાતી, મદમાતી ..
કુલી ફાલી જાણી આલી, મદન
ની કુલવાડી ' છે તે તને
પરણશે ? [નંત્ર અવાજ]
અરે પણ જાણ ! સ્ત્રીને શું
જોઈએ ? ' અળખાને માયા
વહાલી રે-વહાલી રે-વહાલી

મોહન જાણ ! જાણી રહતો નહીં રવ, રવ, ડાહ્યર આ કોકો ને
આ તેની મા

માયા વહાલી.' ને મારી પાસે માયાના ઢગલા (તિરસ્કારથી)

પડ્યા છે.

(સખત અવાજે) પણ મોહન ! મૂર્ખા ! તને પરણીને એ શું કરશે ? દેવું કરીને તું ભણે ને જેમ તેમ કરીને તારું પુરું કરે છે. ને આ છોકરીની સાહેબીનો કે પાર છે ? તેને દુઃખી કરવી છે ? સ્વાર્થી ! પછી 'કાને કહીશું કનૈયાંની કહાણી રે.'

(નમ્ર અવાજે) અરે પણ મહેરબાન મારા ! 'સાક્ષી રી શંકરને છે, પાર્વતી પણ દુખીયાં ક્યમ છે ?'

(સખત અવાજે). નહીં મોહન ! મુરખ નહીં થા. તારી અક્ષય ગણ છે. તું એક વેદવાક્ય કહે છે તો સાંભળ મારું બીજું વેદવાક્ય : 'સુનો મેરે ચારો એ છેવટકા કહેના, અકેલા રહેના સો બડા મળહાર.'

(ઉતાવળા અવાજે) અરે જરા ઉમા રહેા, આ પેશંટ આવ્યો (નીસાસો નાખી) કોઇ નથી. ચાલો જુઓ મનડા મહારાજ ! છેલકા કહેના 'મને શું અપનું ? પ્રમદા છે પ્રીતિ ભાજન, મનરંજન, બીડ ભજન.'

(સખત અવાજે) પણ 'જેરુકુ પૈસા કયા પ્યાર—'

(અધીરે અવાજે) ખોટી વાત છે. હું એ નહીં માનું 'દુઃખમાં દીલાસે, સુખમાં વિલાસે એક ટકાનું જોખન જગમાં, ઈંદ્ર પુરી કરનારી.'

(સખત અવાજે) છોકરા ! મોહાંધ, કામાંધ, વિચારશૂન્ય, પ્રભુત તારું પરવાયું પુણ્ય.

(નમ્ર અવાજે લલકારે છે) જાઓ, જાઓ.

સંસારમાં પારસમણ,

ચિંતામણિ છે નામના.

છે પ્રેમ નિર્મળ રત્ન જેની,

નવે ખડે નામના.

નથી પ્રેમમાં સાર,

અરે એ નવરાના ધંધા.

અરે હાં નવરાના ધંધા.

(રાગ બદલી તેવાજ તિરસ્કારથી)
બા ! બા !

હું તો પ્રેમનો જોગી,

પ્રિયા ને શોધવા ચાલ્યો

શોધવા ચાલ્યો—

(અમકાને) કાણુ પેશંટો ! દોસ્ત માર કાલે આતો ખી. પોપડા ને રામદાસ.

[કોટ સરખો કરી ઉઠે છે. પોપડા અને રામદાસ ગંભીર બની દુકાન પર ચઢે છે. મોહન હસતો હસતો આગળ આવે છે.]

મોહન

હલો રામુ ડગલીવાલા ! Old Ohap ! (જોર જીમમથી તેને હાથ પકડી હલાવે છે) How do you do my boy ? (મારા દોસ્ત કેમ છે ?) પરશોત્તમ કાકા ! કેમ છે મારા મુરખખી ? તખીયત તો ખુશ છે ને ! (તેનો પણ હાથ પકડી હલાવે છે.) કે' ડાકટરનું ધર થાદ કરવું પડ્યું ? એસો મારા મહેરબાનો ! જો જો શેડ—આ પેક્ષી પુરશીને ત્રણ પગ છે. બીંતથી આખી ખસેડના નહીં ! ખોનો કોને શું થયું છે ? એસો—એસો [સ્ટેથોસ્કોપ કાઢી કેડ પર હાથ મુકી ઉભો રહે છે]

પરશોત્તમદાસ

(રોધથી) અમે ઉમા રહેવાનું પસંદ કરીશું.

રામદાસ

Certainly (ખચીત) !

મોહન

(શીઠાશથી) ઉમા રહેવાથી પાચનક્રિયા બગડે છે, ને કોઈક વખત પગે રસ પણ ઉતરે છે, તે જોખમ ખેડવાની સલાહ હું તમારા ડાકટર તરીકે આપી શકતો નથી.

પરશોતમદાસ

(બ્રૂલંગ કરીને) અમારે તારી કાકટરી સલાહ નથી જોઈતી.

મોહન

(હાથ પડોળા કરીને) હું મારી ફરજ બજાવું છું. પછી જેવી તમારી મરજી. પણ સલાહ નહીં લીધાથી એડવર્ડ રાજાને appendantites (એપેન્ડીસાઇટીસ) થયો હતો તે ખબર છે ?

પરશોતમદાસ

(સખ્તાઈના આંકુરથી) સાંભળ ! અમે તારી જોડે ગંભીર વાત કરવા આવ્યા છીએ.

મોહન

હવે કાકા ! વાત જવા દોને. હું ગંભીર નથી એવું કોઈ દહાડો સાંભળ્યું છે ?

પરશોતમદાસ

અમે તારી જોડે વાતો કરવા નથી આવ્યા !

મોહન

ફરીથી ભુલ કરો છો. મારા કાકા ! વાત ન કરવાથી તખ્તીઅન બગડે છે. હમણાં સાંભળ્યું છે કે સોમવારે મુગા રહેવાથી ગાંધીજીનું લીવર (લિવર) બગડી ગયું છે.

પરશોતમદાસ

(ધોટા કાઢી) જરા સાંભળજો ?

મોહન

(હસીને) તમે એટલે મોટેથી બોલો છો કે સાંભળ્યા વિના છુટકોજ થયો નથી.

પરશોતમદાસ

સાંભળ—

મોહન

હું બીજું શું કરું છું ?

પરશોતમદાસ

રંભા ક્યાં છે ?

મોહન

(માથું ખંજવાળી) રંભા-રંભા-એ શું ચીજ છે વારુ ?

રામદાસજોડ

સીધું બોલની ! મી. પરશોતમદાસની છોકરી રંભા ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? બોલ.

મોહન

દોસ્ત રામદાસ ! હું કે' પારકી છોકરી-ઓનો રખેવાળ છું? પોલીસને ખુઝો, ટાઇમ્સમાં બહેર ખજાર આપો.

પરશોતમદાસ

આ બધા માટે તુંજ જોખમદાર છે. મારી છોકરી જતાવ, નહીં તો દાવો માંડીશ.

મોહન

(ખડખડ હસે છે) મારાં ગજનાં તપાસી. રંભા હોય તો લઈશ.

પરશોતમદાસ

(સંતાઈથી) મોહન ! અમારું અપમાન થાય છે.

મોહન

થવાદો થવાદો. મુરખ્ખી ! નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનું પણ યથું હતું.

પરશોતમદાસ

મોહન ! મને ખોટું લાગે છે હું.

મોહન

અરરર—કાકા એવું તે શું બોલો છો ? ખોટું લગાડશો નહીં—ને જરૂર પડે તો બે રોટલી વધારે પણ ખાવા સુકશો નહીં. આ દિવસોમાં preventive (રોગ રોકવાની દવા) લેવાની બહુજી જરૂર છે.

રામદાસ

મરફરી શીવાય બીજું કે આવડે છે કે નહીં ? રંભાને જતાવ, નહીં તો—

મોહન

રામદાસજી ! તમને કે' થયું છે કે શું ? રંભાને બનાવવાનો મેં કે' ઇન્જરો રાખ્યો છે ? તમારે જોઈએ તો તમે જતાવો.

પરશોતમદાસ

મોહન ! આ કરવાનો સુદો શો ?

રામદાસ

હા. ખેલની. કેટલા પૈસા બેઠ્યો છે ?

મોહન

પૈસાને શું કરું ? 'ઈસ તન ધનકી કોન બકાષ

દેખત નયનોમે' મીટી મીલાઈ '--

પરશોતમદાસ

બે આમ કરશે તો હું તને બેલમાં મોકલા-

વીશ.—

મોહન

ગૃહસ્થો ! હું દીલ્લીર છું. પણ મારા પેશાંટો

વાટ જીએ છે. મને બાવી અક્કલ વગરની વાત

કરવાની પુરસદ નથી. ચાલી જાયો —પસાર થઈ

જાયો—રવંદા માપો.

પરશોતમદાસ

રંભાને બતાવ પછી જઈએ.

રામદાસ

યસ ! રંભાને બતાવ.

મોહન

હું પણ તેજ કહું છું—રામુ ડગલીવાલો !

રંભાને બતાવ.

રામદાસ

ગાડો થયો છે શું ?

મોહન

અલબત્ત ! તમારા બેનો ચેપ લાગ્યો છે,

રંભાને બતાવ—અસ રંભાને બતાવ ! (ગાયન

ગાય છે) “આપણે ત્રણે રંભા કાળે જોગી બન્યાને

બેંસની પકડી દુમ—તારી દલકે ગાડી દાકિરે

રામુશા ડગલીવાલો ! ”

પરશોતમદાસ

(ગુસ્સામાં) મોહન ! સંભળો લે—નોટીસ

આપું છું. હું દમથા તારા પર દાઈકાઈમાંથી

દુશીઅસ કોરપસ કદાતું છું.

રામદાસ

That's right. (ખરી વાત).

મોહન

દાઈકાઈને મારા ધણું ધણું કરીને રામ

રામ કહેજો. થયું. હવે અતર્ધ્યાન થઈ જાયો.

પરશોતમદાસ

બ્યાં સુધી રંભા નહીં બતાવે ત્યાં સુધી હું

અહીંઆંથી ખસવાનો નથી. (બેસે છે)

રામદાસ

હું પણ નથી ખસવાનો. (બેસે છે).

મોહન

હું પણ નથી ખસવાનો. (બેસે છે. હવે બેઠ)

મદાતમાઈ ! સલામત્તનાં સદા ! બુલમાં ભભી

રહેલા ભોળા મદાપુરુષ ! આવો અને જુઓ અને

શીખો, અમે ત્રણે સલામત્ત કરીએ છીએ (ગાય છે).

આતું નથી, પીતું નથી, સુતું નથી રીમા મહીં;

રંભા મળે નહીં ત્યાં સુધી બેઠા જ વા ખાતા અહીં !

(બીજી તરફ બેઠ) રંભા ! તું ક્યાં દરો ?

બ્યાં હોય ત્યાંથી આવ. મારા પિતા તુલ્ય પરશો-

તમ કાકા આ સુકાઈ આપ્યા. મારા દોશોગન

દોસ્ત રામુ ડગલીવાલો ખુરી મર્યા.

રામદાસ

Shut up. (મુઠો રહે).

મોહન

Thank you. (ઉપકાર) રામુ દોસ્ત ! તું

જ્યારે આમ બોલે છે ત્યારે મારા છત્રને ધણીજ

ટાંક વળે છે. (લાંબો થઈ ટેબલપરથી

આપડોફોર્મની બાટલી લે છે) રંભા !

મીસ પોપાડા ! પરશોતમ કાકાની પ્રાણ

સમી પુત્રી ! મારા મિત્ર રામુ ડગલીવાળાની

છત્રરની ચાર ! તું આવ ! આઠાઈમાંથી પડ !

(૧૫ મિટી બુલો ૫૪ ૨૬)

કળા અને શાસ્ત્ર*

અનુવાદક :

રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

કળા એટલે શું? એ પ્રશ્નના જવાબમાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી શકાય.

“આત્માનુભવનું અનિચ્છાએ પ્રદર્શન (પ્રકટી કરણ)” જુદી રીતે કહીએ તો “ચિત્તની અમુક ભાવાવસ્થાનું મૂર્ત, આભ્ય કે એવાજ ઉદ્વિગ્ધ ગોચર રૂપમાં સ્પૃશીકરણ.”

આ વ્યાખ્યા કશુંક રાખીએ તો તેમાંથી કારીગરની સખળ કુશળતા ભરી ઉપરચોટીઆં અવલોકનથી વીણી કાઢેલી માત્ર નિરૂપણ કરતી કૃતિઓનો બહિષ્કાર થશે.

કાગળ ઉપર ચિન્હો, રેખાઓ, શબ્દો, સંગીતની સારંગમ વગેરેથી સૌંદર્યના ભાવો બતાવવાની જે એજા થાય છે; અગર મુખમુદ્રાના અભિનયો અને સ્વરાલાપ વગેરે સૌંદર્ય દર્શાવવાનાં સાધનો ગણાય છે તે બધાને વ્યવહારસિદ્ધ ક્રિયા માત્ર ગણી શકાય. સર્જનની ક્રિયા સાવ જુદોજ પ્રકાર છે, હૃદયના ઉંડાણમાંથી પ્રગટેલ ભાવની દૈવી પ્રવૃત્તિની એજ પળે ગમે તેટલી ઝડપથી નોંધ લેવાય તો પણ છેવટે તો અંદર પૂર્ણ થઇ ગએલ વર્તુલનો બહારનો દેખાવ માત્ર બની રહે છે.

કવિતાની શબ્દલીલા કે ચિત્રની રેખાઓ અવાચક હોય છે, તેઓ તો શ્રીતા કે દૃષ્ટાને તેમના પોતામાં રહેલી સૌંદર્ય ભાવના નિશ્ચય કરનાર તટસ્થ સાધનો માત્ર છે.

કળાની કાંઈ પણ ઉદ્વિગ્ધ ગોચર પ્રવૃત્તિને કે કૃતિને આપણે સુંદર કહીએ છીએ તે વેળા એ સુંદરતાનું માપ આપણા પોતામાં રહેલા ભાવો અને રુચિ અનુસાર હાથ લાગે અહાર પડે છે આ અંગત માપને રસશાસ્ત્ર જોડે લેવા દેવા નથી; ભણે તે શાસ્ત્રના કાયદાથી મૂલ કૃતિનો તોલ મુકવામાં આવે.

અંતર્જાત ભાવોને સ્વેચ્છાથી બહાર પાડવાની વેળા એજ ક્રિયા કૌશલ્યનાં તત્વોનો ખપ પડે છે; એટલે કે ભાવો નિશ્ચય કરનારી ભાષા કે તત્વનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. કૌશલ્ય તત્વનાં પ્રમાણો જોઈને આપણે કળા તત્વના ગુણોનું માપ કાઢી શકીશું નહીં.

સાચી વાત એમ છે કે કળામાં વધુ ઓછાનું પ્રમાણજ નથી. જ્ઞાન, શક્તિ કે જીવિતી વાત કરતાં આપણે તે વધુ કે નાશ પામ્યાનું કહી

* ડૉ. આનંદકુમાર સ્વામીના એક લેખ ઉપરથી

શક્તિએ પણ કળા વીશે કાષ્ઠ વ્યક્તિ કે પ્રાંતની શૈલીમાં પ્રગતિ કે પતન થવાનું બોલવું અશક્ય છે.

બેકે કહ્યું છે કે મનુષ્ય જીવિત પરમાત્માએ આપેલ સર્વાદાની બહાર જઈ શકતી નથી. કાષ્ઠ કહે કે જગતમાં ઉત્તમોત્તમ કળાની કૃતિઓ છે તે કરતાં જિ હજુ આગળ કળા જઈ શકે તો તે કહેનારને કળા શું છે તેની ખબરજ નથી. આત્માને મળેલ વિભૂતિથી અજ્ઞાન હોય તેજ એમ કહી શકે.

વેગનર અને રાફેલ તેમની ચાતુરી ભરી શૈલી અને હિલ્ડ્રેક સમજતાને લીધે પેલેરદ્રાના અને મોટો કરતાં ચઢી જાય એમ નથી. આપણે તો દરેકને પુછીએ કે કોનામાં અંતરના ઉંડા દર્શનોની વધુ પ્રતીતિ મળે છે ? કયો કળાકાર પ્રભુની વિભૂતિનું મોટું પાત્ર છે ? કળામાં સંયોગવશાત મળેલી ચાતુરી અને રાષ્ટ્રીયતાનો ખ્યાલ બાળુ રાખીને આપણે એટલોજ વિચાર કરી શકીએ. તે સાથે એમ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે એક વ્યક્તિ અથવા પરંપરાની જાત જાતની વિવિધતા અને ફેર માણુમ પડે છે.

આ વિવિધતા કળાની નથી પણ વ્યક્તિની કે પાત્રની છે. એ માણુસો એકજ વખતે અથવા એકજ માણુસ જુદે જુદે વખતે એક ઘડો કે નાનો ખાસો લાઈ સમુદ્ર તીરે જાય અને ઘડો અથવા ખાણું ભરી લાવે તો એ દરેક જણ એ સમુદ્રનું જળજ લાવશે. પછી તે પાત્ર નાનું કે મોટું હોય; સોનાનું કે માટીનું હોય.

વધુ સ્પષ્ટ કરીએ તો કળાનો વિષય વિશાલ હોય કે અદ્ય હોય, ઉચ્ચ હોય કે અધમ હોય અને તેને ધારણ કરતી ભાષા કે વાહન સુંદર હોય કે અણુષક કે આમ્ય હોય તો પણ કળા પરખાઈ આવશે. કળાકાર પાસેથી આપણે તો પાવની નહીં પણ સજીવ કળારૂપી જળની આશાજ રાખીએ. આ જળ એવું ચમત્કારિક

હોય છે કે તેનું એક મિંદુ માત્ર મળતાં આપણું હૃદય પાત્ર ભરપુર થતી જશે. પ્રેમાને યોજા કે વધુ કહી શકે તેમજ કળાકારની કક્ષા યુક્તિ શકે. પ્રેમમાં પ્રગતિને જમાનો હોય તો કળામાં હોય. સ્પર્ધા હોય તો પ્રગતિની વાત ધરી શકે.

ધમ્મ પ્રોસત જે વાત કહેતા તેજ વાત મીસીસ ક્લાણી કહેતા હોય અને તે આપણા પર અસર ન કરી શકે તો તેમાં મીસીસ ક્લાણી ના સાહિત્ય જ્ઞાન અને શિક્ષણની અપૂર્ણતાનો દોષ ન કઠાય પણ તેનામાં ઉંડી મનનશિલ્પતા અને સંજ્ઞાનુભવની અસ્પષ્ટતાજ દોષ ફળ છે.

સાચા અનુભવને પ્રગટ કરવા માટે સાવ વિચિત્ર લાગતાં સાધનો જેટલાં અનુકૂળ થાય છે તેટલાં લાવના હીન સુંદરમાં સુંદર શબ્દો નિષ્ફલ નીવડે છે. આજ કારણથી આપણે સાચા પ્રાયમિક અવસ્થાના માણુસોની કૃતિથી અસર પામીએ છીએ અને અતિ ચતુરાઈથી રજુ કરેલી કૃતિઓ સામે જરાએ દ્રવિત થતા નથી.

સ્વર્ગના પ્રદેશમાં શીમંતને પ્રવેશ પામવાની જેટલી મુશ્કેલી છે તેટલીજ અતિકુશળ અને વિદ્વાન કળાકારને છે. એનો અર્થ એટલોજ લેવાનો કે સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર અજ્ઞાન કે ગરીબ વિદ્વાન કે શીમાન સૌને સરખો છે.

જો કે આ કાળમાં તો શિષ્ય અને વિદ્યાર્થી જાહજ્યોત્સના સન્માન ધાપ છે. કોશઠ્ય, સમન્વય કળા, વિદ્વાતા, સંપત્તિ વગેરે ખરાબ છે એવું માનવાનું નથી. એ તત્ત્વોનો સારો કે નરસો ઉપયોગ થઈ શકે. એ જ્યાં પરસ્પર સંબંધ રાખનાર છે.

મહાન કળાકારો તેમના યુગમાં અને સ્થાનમાં વિદ્વાન ગણાઈ ગયા છે (ગીમોટો

[વધુ માટે ૫૪૩ ક્રંદ]

મારી નાંધ પોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૨૦-૭-૨૭.

આ જે રા. બોમશયંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી, એમ. એ., એલએલ. બી. ની એકાવનમી જન્મતિથિ છે.

થું? એક વખતના મગનલાલ ઠાકોરદાસ બાલયુકુંદદાસ (વગેરે, વગેરે) કોલેજના ઇતિહાસના અધ્યાપક, સાહિત્ય પરિષદ મંડળના ખજાનચી ને વિદ્વાતબર્યા તથા હારયના લેખો લખનારા ને વાચનારા રા. બોમશયંદ્ર પાઠકજી પચાસ વર્ષ પુરાં કરી 'વન'માં પ્રવેશો છે? આશ્ચર્ય યાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. એમણે પચાસ વર્ષ પુરાં નથી કર્યાં એટલુંજ નહીં પણ હમણાં થોડા વર્ષ સુધી પુરાં કરે એવો સંભવ પણ નથી. પણ એ પચાસ વર્ષના યયા નહીં હોય તો ચવા જોઈએ.

શા માટે? એવો પ્રશ્ન પુછવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ એટલુંજ કે હવે આપણે એમની જયંતિ ઉજવવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. હમણાં હમણાં જયંતિ ઉજવવાની જરૂરીઆત ઉભી થઈ છે. કવિર નાનાલાલની જયંતિ ઉજવાઈ ગઈ, સાર પત્રી કવિ લલિતની જયંતિ ઉજવાઈ ને હમણાં વીમનગરમાં શ્રી મહાસુખ-

લાલની જયંતિ પણ ઉજવાઈ. આ જયંતિ ઉજવવાની જરૂરીઆત ઉત્પન્ન થઈ છે તે થોડો સમય રહીને અંધ નહીં પડી જાય તેની શી ખાત્રી?

પણ કોઈ પુછશે કે અમુક મનુષ્ય પચાસ વર્ષ પુરાં કરે તેથી તેની જયંતિ ઉજવવાની શી જરૂર? પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રશ્નના અંતર્ભાગમાં જ ગૂઢ રહેલો છે. તેણે પચાસ વર્ષને પુરાં કર્યાં; પચાસ વર્ષ તેને પુરાં ન કર્યો એટલા માટે. એક બાજુ એ એકલો ને તેની સામે પચાસ પચાસ વર્ષો-ને તે પણ કેવાં? એકએક વર્ષના બાર બાર મહીના. પ્રત્યેક મહીનાનાં ચાર ચાર અઠવાડીયાં, ને દરેક અઠવાડીયાનાં સાત સાત દિવસ! આવા પ્રશ્ન સૈન્ય સામે મનુષ્ય એકલે હાથે ઝઝુમે ને સમગ્ર અરિદળનો સંહાર કરે તે શુ સાધારણ કોટિનું પરાક્રમ છે?

સદ્ગત યુધિષ્ઠિરે એક બ્રાહ્મણને 'હું' તને કાલે દાન આપીશ' એમ કહ્યું; તે પરથી કોઈ મહાભારત બનાવ બને સારેજ વગાડવામાં આવતું નગારું સ્વ. ભીમસેને વગાડ્યું. શા મનાવ બન્યો છે તે જાણવાને આતુર થએલા

લોકોને સંબોધી કે. બીમસેને એક નાનકડું
ભાષણ કરતાં કહ્યું:

“ધન્દ્રપ્રચર્યાનાં રસરસીઆં નરનાર ! જાણો
છો શા કાળે ભેગાં થયાં છો આજે ? ઉત્સવ છે
—મહોત્સવ છે આજે અનંત વર્ષોના ! જીવનભર
હૃદયમાં સેવ્યું નથી, મનમાં વિચાર્યું નથી ને
મુખડે આપ્યું નથી અસલ જેમણે, એવા મારા
જ્યેષ્ઠ ભાતા રાજરાજેન્દ્ર વિદ્યમાન શ્રી યુધિષ્ઠિર
અવિદ્યમાન પાંડુ અવટકે કૌરવ : એમણે જીવ્યો
છે ત્રિભુવનમાં અજેય મનાતા કાળને. પૃથ્વીએ ન
પ્રીછેલી, મનુકુળે ન જાણેલી, ઇતિહાસે ન નેધિલી
ઘટના નોંધાઈ છે ધન્દ્રપ્રચર્યા સુવર્ણ ઇતિહાસના
સુવર્ણ પૃષ્ઠે રાજરાજેન્દ્ર યુધિષ્ઠિરના સુવર્ણ હસ્તે.
શ્રી ઘટના ? પુછો છો તમે ? તો સુણજે સારા ય
જગતના માનવકુલ ! મિદ્ધાએ આવેલ પ્રજાપાળ-
ને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો મહારાજ યુધિષ્ઠરે ’ કાલે
આવજો—જાણે કાલ પર સામાન્ય એમનુંજ
ચાલતું હોયતે ! માનવ બાળ ! પામર જંતુ !
ઉતર તારા ઉરના ઉંડા ઉંડાણમાં ને પુછ આ
પ્રશ્ન : ‘સવારે શું થવાનું છે તે કોઈ જાણે છે ?’
ને સાંભળ કુલની ફારમ સગી કાવ્યપ્રજિતિઓ :

થવાનું ના થવાનું કહે નજીમી કોણ એવા છે ?
ન જાણું કે મનુષ્યો સવારે શું થવાનું છે ?
બીજો એક પ્રશ્ન પુછ ! “કાલ કોઈએ દીડી છે ?”
દીડી હોય તો દાખવો !” દેખાય નહીં માટેજ એને
આપણે કાલ કહીએ છીએ. એ ‘કાલ’ જ્યારે
દેખાય એવી દશામાં આવે છે સારે ‘કાલ’ મરી.
ને એ ‘આજ’ યજ્ઞ જાય છે. ”

શાસ્ત્રીઓ અને તે સીવાયના કેટલાક
મનુષ્યો માને છે કે આમ કરીને બીમસેને યુધિ-
ષ્ઠિરને બોધ આપ્યો. ભલા માણસ, સમજાવરો

કોઈ આમાં બીમસેને બોધ શો આપ્યો ! ધણી
વખતથી કોઈ મહારાજાત બનાવ ન બનવાને
લીધે નગારું વગાડાયું નહોતું એટલે કોઈ ધણ
બહાનું શોધી કાઢી તે વગાડ્યું એવી ઇચ્છાથી
તેમજ ભેગા ભેગા મોટાભાઈને બનાવવાની
પણ મજા આવશે એવી ટુચ્છિથી બીમસેને
આવું ટીખણ કર્યું. બાકી કાલનો વાપરો
કરનારને બોધ દેવાની જરૂર હોય એમ મને
લાગતું નથી. બીમસેને શેર બજારના વાપરા,
દેવું વાળવાના વાપરા ને સ્વરાજ્ય આપવાના
વાપરા બોધ નહીં હોય. કાળને જીતવો એવી તે
શ્રી અસાધ્ય વસ્તુ છે કે એને માટે એ ‘પૃથ્વીએ
ન પ્રીછેલી, મનુકુળે ન જાણેલી, ઇતિહાસે ન
નેધિલી’ એવા શબ્દો બોલ્યો ! આ અનંત
અને અભંગ દેખાતા કાળના અમે કેવા સૂક્ષ્મ
વિલાસો કર્યા છે એ બીચારો* બીમસેન શું
જાણે ? અનંતતાના અમેશતાબ્દિ, વર્ષ, માસ,
પક્ષ, અષ્ટાદશી, દિવસ, કલાક, મીનીટ સેકન્ડ ને
વર્તુલ સેકન્ડ એવા અસંખ્ય કક્કડા ફરી નાખ્યા
છે; એ સર્વ કક્કડાઓ ધીરે ધીરે અમારી
નજર આગળ ‘યમરાજની સર્વભક્ષી મુખ-
ગ્રહ’ માં વિકીન થતા જાય છે; અને અમે
એ વિનષ્ટ યજ્ઞેન્દ્રા કાલની પરવા રાખ્યા વગર
આગળ ધપ્યા જઈએ છીએ.

તા. ૨૫-૩-૨૭

પરમ દિવસે સત્તાવીસમી જુન ! પૃથ્વીના
પ્રસવનો દિન. વર્ષોનાં વર્ષો મુંડી ધરી પર તયા
સૂર્યની આસપાસ ફરી ફરીને યાત્રી ગએલી.
ઊરનાં ઉંડાણમાં ઉદગતા અગ્નિરમથી ગ્રેકાઈ
રહેલી, પણ મુખ પર નિમજ્જ શાન્તિ ધારતી.
પહાડ, પાણી ને પાણીઓના ભારથી કચરાઈ

* આ ‘બીચારો’ શબ્દ એનું શરીર કે સ્વભાવ બેટાં નહીં, પરંતુ એની મનોદશા બેટાં એને
આખાં લાગુ પડે છે.

રહેલી માતા ધરણી ! પરમ દિવસથી તારી તપશ્ચર્યા પુરી થશે—તું ‘ફો’ પર જઈ શકશે. અનંત પ્રમથ, નિસીમ વેદના, નિરવધિ તપશ્ચર્યામાંથી તારો ‘છુટકારો’ થશે, સનાતન શાંતિ તને લાધશે.

બાન લુલેસોદૈયાસુ-
નો કાષ્ઠ ધૂમકેતુ સૂર્ય-
મંડળમાંથી છટકી
આવી તારી સાથે
જેરથી અથડાશે,
તારા લોકે લુકા થઈ
જશે ને સારીએ
સંપ્રિતો નિમિષ
માત્રમાં સંહાર થઈ
જશે ! પણ તારા
એ ટુકડા પડશે
ક્યાં ? અમારા
મુકામોની શી ગતિ
થશે ? અમિસંસ્કાર
કોણ કરશે ?.....
પ્રભુ ! પ્રભુ ! તને
આ શું સૂચ્યું ? તે
ધૂમકેતુ આ માટે
સર્જ્યો ? ને
ત્તર્જ્યો તો એને
રખડેલ લાલચંદની
પેડે રવડતો કેમ
સુક્યો ? શું તને તારા-
ની દરકાર નથી ?

પણ આ ભયંકર ૨૦ મી જુન મારા
મગજમાંથી તો સરી ગઈ હતી. છેક ૨૦ મી
જુન સુધી હું પ્રલયકાળ માટે તૈયાર પણ ન
હોતો થયો. પણ મારા પડોશી ‘વિ. ડોલરરાય
વિ. અલરરાય મંકોડીતો (મંકોડી કે કાડી તે

હું શબ્દના અરુપ છત્તારણ અથવા મારી
અવલેન્દિયની શિથિલતાને લીધે નહી કરી શક્યો
નથી.) માછ-એકાએક મારી પાસે આવ્યો ને
રડી પડ્યો. મેં પુછ્યું ‘ શું છે ? ’ ‘લુઓને
ભાળને તો કેંક થયું છે. ’ ‘શું થયું છે ? ’

મેં પ્રશ્ન કર્યો.
એટલામાં ‘વિ. ડોલર-
રાય પોતેજ લાંઘાવી
પહોંચ્યા. ‘ કેમ છે
ત બી અત ? ’ મેં
પુછ્યું. ‘ સત્તાવીસ ”
હવે આકાશ ભણી
જોઈ એમણે કહ્યું.
“ બસ આમજ બોલે
છે, ” એના આછળિ
પાછું રડી દીધું,
“ આખોઈ, ગાંડાની
ગોડે સત્તાવીસ સત્તા-
વીસ એમજ બોલ્યા
કરે છે. મખતેકે બીજું
બોલે પણ—” એટ-
લામાં ‘વિ. ડોલરરાયે
મગજમાંથી પેસે
રુમાલ કાઢ્યો ને તેના
કડકા કરી એક, બે,
ત્રણ, ચાર એમ સત્તા-
વીસ સુધી જમીન પર
ફેંકી દીધા. ફરક
સુકીને એના બાઈએ

આવૃત્તો અંક

લાદપદ : ૧૯૮૩

રેલ સંકટ અંક

તરીકે કાઢવામાં આવશે
એમાં

ગુજરાત, કાઠીઆવાડ, નલકાંઠાના

લરુચ, જંજુસર, આમોદ,
વડોદરા, સંખેડા, હલોઈ,
વાઘોડીઆ, સાવલી, પેટલાદ,
આણંદ, ડાકોર ને ચરોત્તર,
અમદાવાદ, ધોળકા ને ધધુકા
વગેરે વગેરે ગામોની

રેલ અને આત વરસાદના સમયમાં બનેલી કરુણ
કથનીઓ, સાહસિક વીરોની રુવેરુવે શૌર્ય
ઉપજવતી પ્રેમ શૌર્યભરી ખીર વાર્તાઓ

ગુજરાત કાઠીઆવાડના એ સાચા
મહોની-ક્ષત્રિઓની પુણ્ય ગાથાઓ
ફેરાઓ સાથે આપવામાં આવશે.

કહ્યું: “ જોયું આ ? ” આશ્ચર્યથી હું એવો અવાજ

થઈ ગયો કે મારાથી ‘ હા ’ એમ પણ ન કહી
શકાયું. ફરી પાછા એણે જમીન પરથી કટકા ભેગા
કર્ધા, સત્તાવીસ સુધી ગણીને ગળવામાં મુકી
દીધા; ને મારી સામે આવીને ઉભો રહ્યો.

મેં જરા દમામમાં પુછ્યું: “આ બધું શું માંડ્યું છે?” “એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ... સત્તાવીસ” એણે ઉત્તર આપ્યો. “બહા માણસ, સત્તાવીસ એટલે તું શું કહેવા માંગે છે?” “જીન, વિનાશ, પ્રલય, ધૂમકેતુ!” એમ તિરસ્કારથી બબડીને એ ચાલ્યો ગયો. મેં એના બાઈ સાથું જોયું. ક્યારેના રોવાનો યદ્દ મથો હોય એમ એ ઉભો હતો, તે મારી નજર મળતાં એણે પોક મુકી દીધી. કોઈ રડે ત્યારે તેને છાનું શી રીતે રાખવું એનો અભ્યાસ કે અનુભવ ન હોવાથી મેં એને રડવાજ દીધો. અંતે યાકીને આંખ લુછતાં એ બોલ્યો, ખાય છે તો પશુ સત્તાવીસ કોળીઆજ બરે છે; સુએ છે તે વખતે પશુ ઓશીકા પર સત્તાવીસ ટકાશ મારે છે; બાબીને પશુ ‘સત્તાવીસ’ કહીને બોલાવે છે!” હવે આ પાછો રડશે, અને રડશે જરૂર એમ એના મોં પરથી લાગતું હતું-તો હું શું કરીશ એવા ભયથી મેં એને કહ્યું, “તું ઘેર જ; હું મારા ઓળખીતા ડોક્ટરને તેડી લાવું છું. એને સત્તાવીસીઓ વા મથો હોય એમ લાગે છે.”

એ ગયો કે તરત માયાનું આવરણ દૂર થતાં બ્રહ્મતાનનો ઉદય થાય, તેમ એકાએક મારા મગજમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો. “જીન, વિનાશ, પ્રલય, ધૂમકેતુ”, હું બબડ્યો, “બરાબર સત્તાવીસમી જીનને દિવસે ધૂમકેતુ પૃથ્વીનો વિનાશ કરશે.” ડોક્ટર-ને તેડવા જવાનું મેં માંડી વળ્યું. ભલે આ બીચારો ગડો થયો, દુનીઆ આખીનો વિનાશ થવાનો છે ત્યાં એક વ્યક્તિનો ઉન્માદ શી વીસાનમાં?

થોડાજ વખતમાં કેટલી બધી તૈયારી કરી નાંખવી પડશે એ વિચારથી હું ગભરાઈ ગયો. એક વખત તો બધાં મિત્ર તથા સર્ગાવહાલને મળી લેવું જોઈએ એવો વિચાર આવ્યો. પણ

બધાંને મળવું શી રીતે? મારો એક મિત્ર ચમાર-ગામ હતો, બીજો કલકત્તે હતો; મારા કાકા અમદાવાદમાં હતાં, ત્યારે બે કાકીઓ (એક સાહાગ્રવતી ને એક મંગારવરખ) દહેણ હતી. હું કાકાને મળવા અમદાવાદ જઈ ને એ તેજ વખતે મને મળવા અહીં આદ્યા આવે તો? હું કાકીને મળવા દહેણ જઈ ને તેજ વખતે મારાં સૌ. કાકી મારા વિ. કાકાને મળવા અમદાવાદ ગયાં હોય ને મારાં ગં. સ્વ. કાકી મને મળવા અહીં પધાર્યા હોય ત્યારે? કાને મળું? શી રીતે મળું? કયાં મળું? કેટલું મળું?

હું ઘણી વાર ગુંચવાઈ ગયો છું. ખરું પુછો તો ગુંચવાવાનો મારો સ્વભાવજ છે. પણ આવો તો હું કદીએ ગુંચવાયો નહોતો. આખરે મને સૌથી પ્રિય હોય એવી વ્યક્તિને મળી લેવું એવો નિશ્ચય કર્યો. સાધારણુરીતે આપણે માનીએ છીએ કે આપણને સૌથી પ્રિય વ્યક્તિ કશું તે આપણે તરતજ કહી શકીએ. પરંતુ વસ્તુતઃ એમ નથી. કદાચ એમ હોય તોએ હું તો મને સાથી પ્રિય કોણ છે તે નક્કી ન કરી શક્યો. આખરે આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં ઋતિ એ ઉપનિષદ-વાક્ય પ્રમાણે હુંજ મને સૌથી પ્રિય છું એવો નિર્ણય કરી મેં મારા આત્માનો ઉદ્ધાર શી રીતે યદ્દ શકે તે બરાબર ન સમજવાથી એ કાર્ય થોડા સમય સારુ મુલતવી રાખી આ નોંધપાથી લખવા માંડી.

મેં તો આ નિશ્ચય કર્યો; પણ લેહો શું કરશે? પારકી ચિંતા આપણે શી? એવો પ્રશ્ન ‘કોઈ પુછશે ના’. આપણે હમેશાં પારકીજ ચિંતા પુછશે ના. આપણે હમેશાં પારકીજ ચિંતા કર્યાં કરીએ છીએ. હવે માત્ર એજ દિવસનાં મહેમાન છીએ એવા વિચારથી ખિન્ન થએલાં, પણ આખરે મૃત્યુ સાથેજ થશે એવા વિચારથી ક્રૈંક આનંદ પામતાં એવાં, મૃત્યુની વાટ જોતાં એમીજનોની હારની હાર સરિતા કાંઠે, દરીઆ

કીનારે, અગાસીમાં, ઝોરડીમાં, રસોડામાં ને રસ્તાને એક ખુલ્લું બેઠેલી મને દેખાય છે. ‘મારે ખાતર આ પ્રાણુ પટકી નાખે તો હું જરાએ આશ્ચર્ય ન પામું’ એવું હૃદયથી માનનાર, મુખમુદ્રાથી દર્શાવનાર ને વાતચીત કહેનાર પતિ-દેવ સમક્ષ એમની પ્રાણુપ્રિય નવોદાને, પતિને બે ટાઢી રોટલી ખવડાવી નોકરીએ મોકલ્યા પછી પોતે શીરો ને પુરી બનાવીને આરોગ્યમાં હતાં તે ગુન્હાની ગદ્ગદ કંઠે કણ્ણસાત કરતી ‘હું જોઉં છું. ‘ધૂમકેતુ મને રસ્તામાં મળે તો એની છાલ ઉબેડી નાખું’ એમ કહેનાર વીર નરો એક ખુલ્લું બેસીને રડતાં ને યાળી પડવાનો અવાજ યતાં ધૂમકેતુ અથડાયો એમ માની મૂચ્છાં પામતા મારી નજર આગળ દેખાય છે કે કે દરેકો મારી મનોદષ્ટિ આગળ તરવરી રહ્યાં છે. વૃદ્ધ માતા પોતાના યુવાન પુત્રને મળવા બોલાવે છે; પણ એ પુત્ર તો પોતાની જુવાન પત્નીને બોલાવવા જાય છે. એની પત્ની પતિને મળવાનું મુકી પોતાની બહેનપણીને મળવા જાય છે; પણ પોતાની બહેનપણી નવી સાડી લેવા ગઇ છે એમ જાણી, એને પોતાની કાઢીના માસીજીની પુત્રીને તેનાં દ્રાધઆણુ સામુનાં કાઢીજીની પુત્રીના સીમન્ત પ્રસંગે પોતાની હીરાની જડ પહેરવા આપી હતી તે યાદ આવે છે ને તે લેવા જાય જાય છે. આખરે વાટ જોઇ જોઇને કંટાળી આરે દૈયે એનો પતિ પોતાની વૃદ્ધ માતા પાસે આવી એની પથારી આગળ બેસે છે. માતા એને માથે હાથ ફેરવે છે. એનાથી રડી દેવાય છે. ‘શું છે?’ માતા પુછે છે. ‘એ ગઇ’ યુવક જવાબ દે છે. ‘કોણ?’ ‘એ.’ ‘પણ એ તે કોણ?’ ‘એ— મારી એ!’ ‘ક્યાં ગઇ?’ ‘એની બહેનપણીને સાં ને ત્યાંથી એની જડ લેવા.’ ‘ઓહો! એમાં શું? હમણાં આવશે’ કહી માતા આશ્વાસન આપે

છે. ને અધીર ચિત્તે યુવક બારી આગળ જઈ-ને ઉભો રહે છે. આખા વાતાવરણમાં કલ્પાન્તના સુર બાપી રહ્યા છે. પણ આ સર્વ ધોંધાટ ને ધાંધલમાં શાંત ને નિર્વિંકાર એવા મહાત્મા ગાંધીજી બેઠેલા છે. આસપાસ બે દિવસને માટે પણ સ્વરાજ્ય લઇશું નહીં તો ૭૦ દિવસ અપવાસ કરીને મરી જઈશું એવો દૃઢ નિશ્ચય પ્રગટ કરતા, પણ લવિષ્યના અપવાસથી ઉત્પન્ન થનારી શિથિલતા વત્માનમાંજ અનુભવતા અસહકારીઓ ઉભેલા દેખાય છે. બીજી બાજુ આમ વર્ગના પ્રતિનિધિ રા. મદુભાષ કાંટાવાળા ‘તેમ’ વર્ગના પ્રતિનિધિઓને સંગોષ્ઠતા, આમ તેમ ફરતા ફરતા બબડતા જણાય છે: “મુ. નરસિંહરાવભાઈ, બે દિવસ માટે તો આમલગ-ને રુચી જોડણી તમે સ્વીકારો! અરે! મુનશીજી અસારે તો ‘શું જુલ’ ‘શું પ્રભાવ,’ જેવો બાકરજી દોષ કરતાં અટકો! રા. કૌમુદીકાર! પ્રલયકાળે પણ રા. ખમ્પરદારને ન્યાય નહીં કરો?—અરે! પણ આ આઠવાડીઆમાંજ ‘સાહિલ’ બહાર પાડવું જોઈએ. જોઈ, ચર્ચા. પત્રો ફેરલાં આવ્યાં છે!”

એક તરફ મુસલમાનોનું ટોળું એક હાથમાં કુરાન ને બીજા હાથમાં ઈંટ, સોડા વોટરની બાટલી, લાકી વગેરે લઇ ઈસ્લામનું સૌંદર્ય કાફરોને સમજાવતું, મુસલમાન યવાની ના પાડનારના લોહીમાં કુરાનનું પુરતક તરાવતું દેખાય છે. ‘શુદ્ધિ ને સંગ્રહન’ની જુઓ પાડતા હીંદુઓ ધક્કામુક્કી કરી એક બીજાને ગળડાવતા ને દોડતા જણાય છે. એક પાદરી મુસલમાન તથા હીંદુઓને ખ્રીસ્તી બનાવવા તેમનો આત્મા બચાવવાના ઉત્સાહમાં ગુજરાતીનું ખુન કરતો દેખાય છે; ‘ગના બડા ડેવ હું માનશે નહીં. ડેવ બહુ છે નહીં—એક છે. આકાસવાસી ડેવ પામે પોતાનો એકજ ડીકરો એ—દારક ઇંડ. ટેને

ટમારા પાપ કબુલો—એક ને બદા. આ આકાર-
માંના અમારા પિતા । હું અમને લાલચ પાસે
ડેરે નહીં—ટારકનો મહિમા કરો.”....આખા
જગત પર વિનાશના આળા દેખાય છે.

પણ, ત્યારે આ નોંધપોથી શા માટે લખવી કે
એ વાંચશે કોણ ? મને લાગે છે કે પૃથ્વીના
પ્રલયકાળે એકાદ મનુષ્ય પણ બચી જશે. પદાણ
ભાંગીને હુખી જાય ત્યારે તેનું એકાદ પાટીયું
પકડી તે વતી આખો દરીઆ તરીને બચી
જનનારાની પેઠે પૃથ્વીનો એકાદ કકડો કદાચ હવામાં
અદ્ધર લટકી રહેશે ને તેના પર એકાદ મનુષ્ય
તે હુંજ હોઇશ એમ મને લાગે છે. કારણ કે
૨૭ મી જુનને દિવસે તો હું નહોંજ મરું એવી,
કોણ જાણે કેમ પણ મારા હૃદયની દૃઢ શ્રદ્ધા
છે. કદાચ હું બચું ને ખીન્ને કોઇ બચી જાય
તો તેના હાથમાં આ નોંધપોથી આવશે ને તે
કે નહીં તો વખત ગાળવા પણ આ નોંધપોથી
વાંચશે. એવા વાચકને સંબોધીને એટલુંજ
કહેવાનું:—

૨૧. બાઇ,—હું કહી શકતો નથી, બચનાર !
તું બહેન હોઇશ કે બાઇ; અને હું સ્ત્રી કરતાં
પુરુષ તરફ વધારે પક્ષપાતી છું—
હું તારું નામ જાણતો નથી. તું મારું નામ
જાણે છે કે નહીં તે પણ હું જાણતો
નથી. પણ આ નોંધપોથી તારા હસ્તમાં આવી
છે તેથી મને—મારા આત્માને ધણે આનંદ
થાય છે.

હુનીઆ આખી નાશ પામી; તુંજ બચી ગયા.
તારી સ્થિતિ અદેખાઇ કરવા જેવી છે કે
અમારી તે કોણ કહી શકે ? ‘મારી નોંધપોથી’
સીવાય બીજું તારી પાસે કેં પણ નથી. અને કેં
હોય તો આ વાંચતાંજ નાખી દેજે તું લખશે
તે વાંચશે કોણ ? તેના પર ટીકા કોણ કરશે ?
તે શું ખાધું, તેં ચહા કેમ ન પીધી, તેં

પ્રુંક મારીને દીવો હોલખો કે ખંખા વતી કે
ઉપર પાણી રેડીને એમ હવે તને પુછશે કોણ ?
તારે હોણ લગ્ન કરવાં જોઇએ, તારી વાજતા
કન્યા ઉમર લાયક ચઇ ગઇ, તારે હોણ ન પરણવું
જોઇએ, કન્યા ઘણી નાની છે, ને બીજા પાંચ
વર્ષ તું કમાય એવો સંભવ નથી; તુ હમેશાં
જોઇએ તે કરતાં વધારે ખાય છે, તારે ચોડા
અપવાસ કરવાની જરૂર છે; તું નકામો જીવે
મરે છે, તારે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરવું
જોઇએ; એવી વિવિધ પ્રકારની શીખામણો કોણ
આપશે ? તું દુઃખી છે, દુઃખી છે ! નોંધપોથી
વાંચી રહે કે તરત પૃથ્વીના આ કડકા પરથી
ભુસ્કા મારીને આપઘાત કરી નાખ.

તા. ૨૮-૭-૨૭

આજે સાંભળ્યું કે નડીઆદમાં સાહિત્ય
પરિષદના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ તથા જુદા જુદા
વલભાગોના પ્રમુખની ચુંટણી કરવા સભા મળી
હતી. ત્યાં કોઇકે ‘૬૦ ઉપપ્રમુખોનાં નામ રજૂ
કર્તા. તેના ને એ ૬૦ જણાના દુર્ભાગ્યે’ એમની
સુચનાનો લોકોએ પ્રબળ વિરોધ કર્યો.

લોકોએ વિરોધ શા માટે કર્યો હશે તે કોઇ
સમજાવવું નથી. જેવા પ્રમુખ તેવાજ ૬૦
ઉપપ્રમુખ, એથી સાહિત્ય પરિષદનું કાર્ય ૬૦
ધણું મઇ જશે, કે ૬૦ ભાષણો સાંભળવાં પડશે
એવી એમને ભીતિ લાગી ? સાહિત્યની દૃષ્ટિએ
મુંબાઇ નડીઆદના પરા જેવું છે. તો મુંબાઇમાં
સત્તર પ્રમુખો ને નડીઆદમાં સાઠ ઉપપ્રમુખો
પણ નહીં ? ચારતરવાસીઓ પોતેજ ચારતરની
ચાર કાંતિને ચારતર નહીં કરે તો કોણ કરશે ?
એમને ત્યાં-સાત સાત દીવાનો, સાત સાત
સાક્ષરો ને સાત સાત એમ.એસ. સી.ઓ
છે ! સાત ટેકરીઓ પર જેમ પુરાતન રોમ

(વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૩)

નવયુગરાતનો સૌંદર્યનો : : આદર્શ : :

લેખક :
સૌ. દીપ્તિ મુંબરી,
સભ્ય, સાહિત્ય સંઘ.

ચિત્રકાર :
સૌ. જડાવખડેન શ્રી. વોણ

[અમે અમારા ન્યેષ્ટ ૧૯૮૩ના અંકમાં 'યુગરાત'ના વાચકને 'નવયુગરાતનો તમે કયેથી સૌંદર્યનો આદર્શ શો છો?' એ પ્રશ્ન પુછ્યો. તેના કેટલાક ઉત્તરો અમારી પાસે આવી પાયા છે. પરંતુ વડોદરામાં અતિ વૃદ્ધિ અને રેલમાં અમારા હાથપાનાના કામદારો પણ સપડાયા હતા તેથી આપાદ આવણના અંકો એકા આપવા પડ્યા છે. એટલે એ ઉત્તરોને પ્રસિદ્ધ કરવાનું અમારા 'આયિન' ૧૯૮૩ના અંક ૬ પર મુલતવી રાખવું પડ્યું છે.

—ઉપતન્ની.]

પ્રિય માલિની !

'યુગરાત'ના ન્યેષ્ટ માસના અંકમાં 'નવયુગરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ શો છે' તે વીશે પ્રશ્ન પુછ્યો છે અને તેનો ઉત્તર સૌંદર્યરસિક સર્વ જનો પામેથી માંગ્યો છે. સૌંદર્યરસિક જનમાં તો તું ને હું બંને આવી શકીએ. શા માટે આપણે જવાબ ન લખીએ ?

તું માનશે ? એ પ્રશ્ન મેં વચ્ચે ત્યારે "એમાં વળી પુછવાનું શું ? સૌ જાણે છે કે સૌંદર્ય એટલે શું ?" એવું કેંક મને લાગ્યું અને તેથી તરત હું કલમ ને કાગળ લઇ જવાબ લખવા બેસી ગઇ પણ ખરી ; પણ જ્યાં લખવાનું શરૂ કર્યું કે મારા મનમાં શું ચલાડે શરૂ થયો. 'સૌંદર્ય એટલે શું ? ને ખાસ કરીને તેની આપણી બાવના કયી ?' મને તો કેં સમજ પડતી નથી.

પણ તું તો કહેશે કે 'ઓહો એમાં તે વળી શું ? આપણામાં તો ક્યારનાએ એ બેઠ પાડી

દીધેલા છે. શાસ્ત્રકારોએ પ્રક્રિતી, હસ્તિની, ત્રિનિશી અને રાંખિનીના ચાર વર્ગો પાડી સૌંદર્યની વ્યાખ્યા બાધી છે તે સુધી બીજો સૌંદર્યનો આદર્શ શોધવા જવાની કેં જરૂર ?'

મને પણ પહેલા આમજ સૂચ્યું હતું. પણ ચોડાક વિચારને અંતે લાગ્યું કે એ કેં માત્ર સૌંદર્યનો જ બેઠ નથી પણ સ્વભાવના ને ચારિત્ર્યનાએ બેઠ તેમાં ગણાઇ ગયા છે. પણ તેમાં પ્રક્રિતીના વર્ગમાં આવે એવાં આંખ, નાક ને રૂપ હોય ને તેને ગંધ સુગંધી હોવાને બદલે રાંખિનીની માફક માલશી જેવો હોય ; સ્વભાવ સૌમ્યને બદલે ચડિકાને બીસરાવે એવો ઉગ્ર હોય ને ગાસ હસ્તિનીના જેવી ડાલનરીનીની હોય, અચરા એથી ઉધું ચપડા નાક ને કડક અનાજની રાંખિનીનો સુંદર સ્વભાવ ને સુગંધિત આસ હોય તો તેને કયા વર્ગમાં મુકવી તેનું નથી કેં ધોરણ કે પ્રમાણ, કે એવું હોય શકે તેને કેટલેક વાણે સ્વીકારે નથી. જોતાંમાં સારું

તેનું બહુજ સારું અને જેનામાં ખોટું તેનું બહુજ ખરાબ. માલિની ! તને આવા સખત નિયમોમાં સંપૂર્ણ રીતે સમાય એવી કોઈ સ્ત્રી જડી છે ? હોય તો કહેજે. બાકી જગતે તો રુપાળી સ્ત્રીઓનાં ફર કામોએ જોયાં છે અને કદરૂપી સ્ત્રીઓનાં સુદર કાર્યો જોવાનીએ તેને નવાઇ નથી.

વળી એવુંએ કે ન હોય કે શુકનાસા, કમલ નયન ને સિંહકડી ન હોય તે સર્વ સ્ત્રીઓને કદરૂપીજ કહી શકાય. સપ્તમાણ્ય અવયવો, યૌવન અને તંદુરસ્તી ધણીએ સ્ત્રીઓને શાસ્ત્રે વર્ણવી હોય તેવી શિષ્ટ સુંદરતા કરતાં વધારે મોહક બનાવે છે. ને લગલગ દરેક સ્ત્રીમાં સૌંદર્યનો કોઈને કોઈ અંશ (point of beauty) તો હોય છેજ. કોઇનું સુંદર મુખ તો કોઇના સુંદર હાથ, કોઇનું સુંદર સ્મિત તો કોઇની સુંદર ચાલ, કોઇનાં સુંદર નેત્ર તો કોઇના સુંદર સ્વર એમ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં સુંદરતા સ્ત્રી જગતમાં વેરાએથી પડી છે. જેમાં સૌથી વધારે આવા અંશો એકઠાં થએલા હોય તે સૌથી વધારે સુંદર.

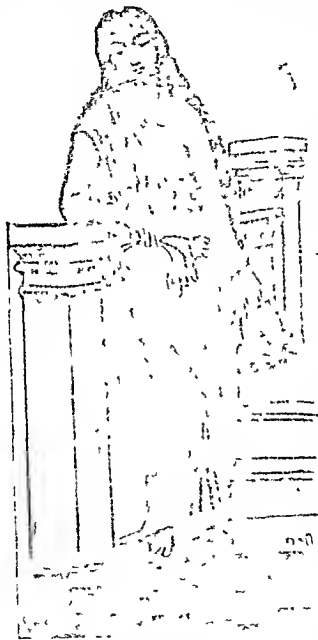
પણ માલિની ! આથી તું એમ નહીં માનતી કે કોઈમાં સંપૂર્ણ સૌંદર્ય કે સૌંદર્યનો આદર્શ હોઈ શકેજ નહીં. હું કહેવા માગું છું તે એટલું કે દરેક સમયમાં સૌંદર્યનો રહેતો. આદર્શ એકતો એક નથી. પહેલાં સ્ત્રીનો અંક-વર્ણ આદર્શ રંગ ગણાતો. આજે એનો અર્થ ખીણી, લોહી વગરની શીકડી સ્ત્રી એટલેજ થાય. બીવેલી હરિણીના જેવી આંખો જ્વેનાર પોતેજ બીહીને નાશી જાય. અને ગંગાગમિનીની મદમાતી ચાલ જોઈ લોકો દસે. પહેલાંની માફક અગ્રહા પર નીચી દષ્ટિ રાખી ચાલવાને બદલે હવેની કન્યાઓ સીધી દષ્ટિએ ચાલવાનું પસંદ કરે છે. ધણી ધરેણીથી શરીર શણગારવાને બદલે કુદરતી સૌંદર્યમાં વધારે મોહક દેખાય છે.

પણ આથી તું એમ ન ધારતી કે આપણી— સ્ત્રીઓની—સૌંદર્યભુખ ધરી છે. શું સંસ્કારી કે અસંસ્કારી, શું જગલી કે સુધેલી, સર્વ સ્ત્રી જાતિમાં એ તૃષ્ણા એકજ પ્રકારની છે. દરેકના સૌંદર્યના પ્રકાર ભલે જુદા હોય. ચીનીઓ ચપટાં નાક અને નાના પગ રાખવા ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરશે, જાપાનીસ સ્ત્રીઓ વાળના કીલ્લા સાચવવા લાકડાના ઊંસીકા પર ખાસ ફેરવ્યા વિના એકજ સ્થિતિમાં કલાકોની કલાકો સુધે જશે. મક્કો યુવાન દેખાવા વીજળીની સોળે આંખને ખતકાવ્યા વિના મોઢા પર મરાવશે અને આપણી આર્થ સ્ત્રીઓ છુંદણાં છુંદાવતાં ‘અરે’ કે ‘ઓ’ નહીં કરે. બીજી દોષ સ્થિતિમાં આમાંની ચોથા ભાગની વેદના સ્ત્રીઓની આંખમાંથી આંસુ પડાવે પણ સૌંદર્યને ખાતર તો સ્ત્રીઓ શું શું ન કરે ?

આ તો આપણી સુધેલી ફનીઆની વાત થઈ. બાકી ધરત અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝ અને આફ્રિકાના લોકોની વાત તો આથીએ વધારે હેરાત પમાડનારી છે. આપણા ને તેમનામાં ભેદ માત્ર એટલેજ કે જે તેમને મન સુંદર તે આપણે મન વિરુધ્ધ અને આપણી સુંદરતાની ભાવના પણ તેમને મન તેવીજ.

પણ માલિની ! તને એમ નથી લાગતું કે આપણી સૌંદર્યની ભાવના એકતરસી છે ? આપણા શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓના સૌંદર્યનાં લક્ષણ વર્ણવ્યાં છે, તેમના વિભાગોએ પાઠ્યા છે પણ પુરુષોના સૌંદર્ય પર ખાસ બાર ક્યાંએ મુક્યો લાગતો નથી. પુરુષના સૌંદર્યની ઉપમાઓ કે વર્ણનો આપણા જુના સાહિત્યમાંથી જાદુ નહીં જોવાજ મળશે. પુરુષોએ સ્ત્રીઓને ભોળ્ય માની તેથી સુંદર થઈ આકર્ષવાની ફરજ એકથી સ્ત્રીની અને પુરુષ તો પ્રજા માટે ને તો એવી ખાસ કશી જરૂરજ નહોતી એમ ? કોઈ કોઈ ટેકાએ અનન્યાહુ અને સિંહકડી ને એવા એવા

વિશેષણો તેમને માટે વપરાય છે તે ઘણું ખરું
તો એમનું બાહ્યશાળીપણું સુચવવા ને નદી કે
સીંચણની સૌંદર્ય
દષ્ટિને સંતોષવા.
જે દેશમાં ગમે તેવા
શુભ ડી બારસ,
કદરૂપા, નમાલા,
બુદ્ધિવિનાના માણસ
ને માટે એક કહેતા
એકવીસ કન્યાઓ
હાજર થાય ત્યાં
એને સાંદર્યની કે
આકર્ષણની કે
જરૂર ખરી?

લગભગ દરેક અવધાને માટે કમળની સાથે
સરખામણી કરતી જે કે હપથા તો હવે હવે

પરાક્રમ થનાં. અને
જીતવાની હોય, તેના આદર્શથી મપાવાનું હોય
ત્યારે પુરુષ ગગન વિહારનાં સ્વપ્નો રચેને ?

ગાડા ને ઘેલા, વ્યમની ને દુરાચારી સૌએ જ્યાં
સુધી પ્રભુની પદ્મીએ હોય ત્યાં સુધી એ કેમ થાય ?

જવા દે, વળી
તું કહેશે કે આતો
મેં પુરુષ પુરાણ
માડ્યું. ને એનો કેં
પાર આવે એમ છે ?
પુરુષો ભલે કદરૂપા
રહ્યા. આપણે
આપણીજ વાત
આગળ ચલાવીએ.

માલિની ! તને
ખબર તો હશે કે
અંગ્રેજીમાં સાધા-
રણ રીતે સ્ત્રીઓને
બે વિભાગમાં વહેંચે
અને તે વિભાગો
તે Blonde અને
Brunette.
આપણે ત્યાં એનો
અર્થ ગૌરી અને
શ્યામા એવો કેટલેક
અંશે થાય. અંગ્રે-
જોને હીસાણે તો
Brunette થી
આગળ વધે એવી
ને કોઈ ગોરી
આપણે ત્યાં થતીજ
નથી. અને આપણી
શ્યામાની તો લે
આવે એવી કોઈ
Brunette એમ-

ને ત્યાજ્યની નથી અને એ શ્યામા અને ગૌરી-
નો વચ્ચે એ વર્ણબેદના એટલા સંપાન છે કે અહીં

યોજાનેજ સંપૂર્ણ રીતે એ બંને વર્ગમાં સુધી શકાય. માત્ર શરીરના રંગભેદ ઉપરાંત અંગેને માં તો વાળ, આંખ વગેરેના ભેદ પણ એમ સમાજ ન્ય છે. આપણે ત્યાં તો દરેક રંગની સાથે કાળી કાઠી ને કાળા વાળ સીવાય બીજા રંગની ઇલાચો વાળા કેશ ને કાઠીમાં સુદરતા ગણી નથી. ને તેથી આપણે ત્યાં પ્રાચીન આદર્શો પ્રમાણેની શુદ્ધ સુદરતા બહુ યોડી જોવામાં આવે છે.

અને આપણે ત્યાં સૌથી સરસ ઉપમા કમળની ગણાય છે. લગભગ દરેક અવયવને માટે કમળની સાથે મરખામણી કરતી કેને કે ઉપમા તો હોય છેજ. રક્તકમલ જેવી હયેલીઓ, નીલ કમળ જેવી આંખો, નલિનીદલ જેવા પાદપત્ર, કમળપત્ર જેવું પેટ, કમળનાજ જેવા હાથ, જેના પરથી ચક્ષુ રૂપી મધુમક્ષિકા ખસે નહીં એવું મુખારવિંદ, કમળ પુષ્પ જેવો મુગંધી સ્વાસ વગેરે વગેરે ઉપમાઓ ઉપર આપણે હમેશ મુગ્ધ થઈ જઈએ. મેં જ્યારે પહેલ વહેલી આ ઉપમાઓ વાંચી ત્યારે હું એટલી ખુશ થઈ ગયેલી કે હું જ્યાં કેં જઈ ત્યાં રક્ત કમળ, અને નીલકમળ અને રાત્રિ વિકાસી કમળ વગેરે વગેરે કમળોની શોધ કર્યાંજ કરતી. પણ એ બધી શોધ છતાં મને તો હજી એજ પ્રકારના કમળનાં દર્શન થયાં છે. એક તો માહીમ ને માદુંગા ને વાંદરા વગેરે સ્થળોમાં ટ્રેનમાંથી જતા પેલા પાણી ભરેલા ખાડાઓમાં દેખાય છે તેવાં શ્વેત કમલ અને બીજાં અમદાવાદમાં ચડોળાના તળાવમાં શુભાષી અને સંદેહ પડતાં થાય છે અને લોકો જેને 'કમળ' એવા સાદા ઉપમા વિનાના સાધારણ નામથીજ બોલાવે છે તે કમળ. ચતદલ અને સહસ્રદલ અને વખને લક્ષદલ કમળના તો ક્યાં તો સંસ્કૃત કવિઓને રચનાં આવ્યાં હશે કે આપણને અરસિક થતા જતા જોઈને એ

દેવી પુષ્પો માનવની દૃષ્ટિથી દર કોઈ અગોચર ધોમમાં જોઈ વસ્યા હશે. ને હો તે હો, પણ માલિની જે એટલું તો ખરું હો, કે મને કમળની ઉપમા વાંચવી અને વાપરવી બંને બહુ ગમે છે.

આપણી બીજી માનીતી ઉપમા ચંદ્રની છે પણ તે આકારને માટે યોડી અને ગુણને માટે વધારે વપરાય છે. અષ્ટમીના ચંદ્ર જેવું લક્ષણ, આકાશ જેવા બાલમાં ચંદ્ર જેવો ચંદ્રક, ચંદ્ર મુખ વગેરે ઉપમાઓ આકારની અને ચાંદની શી ધોળી, જ્યોત્સ્ના સમી શીતળ, ચંદ્ર જેવી આશ્લાદાદક, સુધાનાથ સમી આમભરી, ચંદ્રિકા સમી અજવાળતી અને ચાંદની શાં સ્મિત વેરતી પ્રિયા અહા ! કેને નહો કલ્પી હશે ! આવી પ્રિયાના પ્રિયતમનો હું આંખો મીંચી વિચાર કરું છું ત્યારે તો મને પણ છંદગીમાં એકવાર પુરુષ થઈ જવાનું મન થાય છે. અસહ વાર્તાઓમાં બધી સ્ત્રીઓ પુરુષ વેપ પહેરી પરદેશ જતી અને આવી અપૂર્વ સ્ત્રીઓને પરણી લાવતી. ને પોતાનો સ્ત્રી તરીકેનો ઘડો કુટવાનો થાય ત્યારે આવી રીતે પરણેલી સર્વ સ્ત્રીઓને તે પોતાના પતિને અર્પણ કરી પોતાનો અને પોતાની પાત્નીઓનો બચાવ કરતી; અને આવી રૂપસુંદરીઓ આપવાની પતિનો પ્રીતિ સપાદન થતી તે વધારામાં. ધાર કે હું પણ આવાં કેંક પરાક્રો કરું અને મારા સ્વામીનાથને માટે આવી ચંદ્રલોકમાંથી સીધી ઉતરી આવેલી એ ચાર હુરીઓ લઈ આવું તો ? ઇ-શાનજ્ઞા ! કેરી મળક ! પણ વખતે... ...વખતે એમને પસંદ ન પડે અને ચંદ્રલોકમાંથી ઉતરી આવેલી એ બધી પરીજાની શીતળનામાં એમને ફરી જવા જેવું લાગે તો મારા શા લાલ થાય ? ના બા, આ તો બહુ વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. નહો તો અમારી સેનાથી ગમરાણ એ ક્યાંએ અસોપજ થઈ જાય, અને મારે આખો અવતાર એમને શોધ્યાંજ કરવું પડે.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૩]

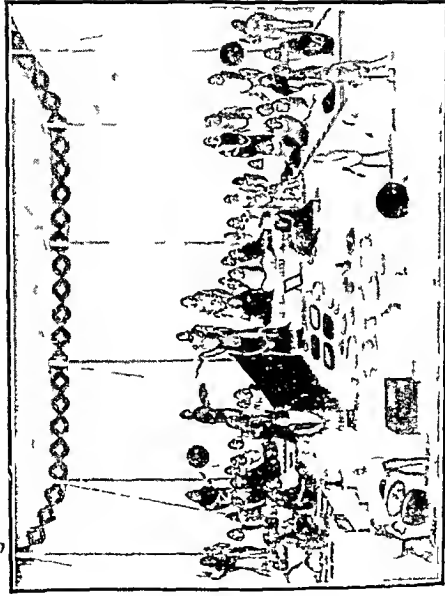
અમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુરુતી સમાને
શ્રીયુત ઠાકાભાઈ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સંપ્રેમ ભેટ.

ગોવર્ધનધારણુ.

આપાદ-શાવણુ ૧૯૮૩ : હાંદી ચિત્રકલા]

[રા. જોન. સી. મહેતાના સૌજન્યથી.

મુગ્ધમાન લક્ષ્મિવિધિ.

મ. મ. ૪૫૧ ૧૯૨૩ દ્વારા પ્રિન્ટ થયું

[રા. એન. સી. મહેતાના સંગ્રહમાંથી]

:: હોંદી ચિત્રકલા ::

લેખક :
રા. જયેર્તીદ્ર હં. દવે,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રો :
રા. એન. સી. મહેતાના બહુકૃત્યથી

હોંદમાં ચિત્રકલાની શરૂઆત શિષ્ય-
થી થઈ હતી એમ લાગે છે.
શ્રીગિરિની ગુફાઓનાં ચિત્રો કરતાં વધારે
પ્રાચીન ચિત્રો જડતાં નથી. મદાલારાત અને
રામાયણના પ્રસંગો પરથી અસલ બીલીચિત્રો
પણુ રાગઓ તથા શ્રીમાનોના મહેનેશ્વરોના દોરવા-
માં આવતાં.

અથો લખવાનો રીવાજ દાખવે ચતાં કપડાં
અને કાગળ પર ચિત્રો દોરવાં લાગ્યાં. આવા
સખિત હસ્તલિખિત ગ્રંથો હજી પણ જૈન
મંડિરોમાં ધણી પડ્યા છે.

આજરે દશમી અગીઆરમી સદીમાં કૃષ્ણ-
ભક્તિનો ઉદય થયો. અને એની અસર ચિત્રકલા
તેમજ સાહિત્ય પર ધણી લાંબા કાળ સુધી અને
પ્રધાન પછે વ્યાપી રહી. આજરે ૧૧૭૦ માં
લખાએલા, કૃષ્ણભક્તિના ઉત્કૃષ્ટ ગાન સમા
ગીતગોવિંદે ધણી ચિત્રકારોને પ્રસંગ ને
વિષયો આપ્યા છે. પંદરમી તથા સોળમી સદીમાં
વૈષ્ણવ ધર્મનું પ્રચંડ મોલું હોંદ પર કરી વળ્યું

રાણગાર સર્વત્ર મુગવ રમણી.

અને તેણે જનતાના જીવનનું પરિવર્તન કરી
નાખ્યું. મોળમી સદીનો આરંભકાળ એ હોંદની
પ્રજાને જાગૃતિકાળ-ધાર્મિક, સાંસારિક ને
સાહિત્ય વિષયની જાગૃતિનો કાળ છે. ચૈતન્ય,
વલ્લભ, તુકારામ અને નાનક વગેરે આજ
અરસામાં થયા. વ્રજની ગોપાલનાઓ સાથે રાસ
રમતા કૃષ્ણની કલ્પના કદાચ પંદરમી સદીમાંજ
ઉઠી હતી. આ સર્વેએ ચિત્રકારોને અનેક
વિષયો આપ્યા. કૃષ્ણ અને રાધા, કૃષ્ણની
બાળક્રીડા, રાસ, ગોવર્ધનધારણુ ઇત્યાદિ અનેક
પ્રસંગો ચિત્રકારો પોતાની પીછીથી સજીવન
કરવા ગયા.

મુસલમાનો હોંદમાં આવ્યા તે પહેલાં
હોંદની ચિત્રકલા આમ ધાર્મિક, પૌરાણિક ને

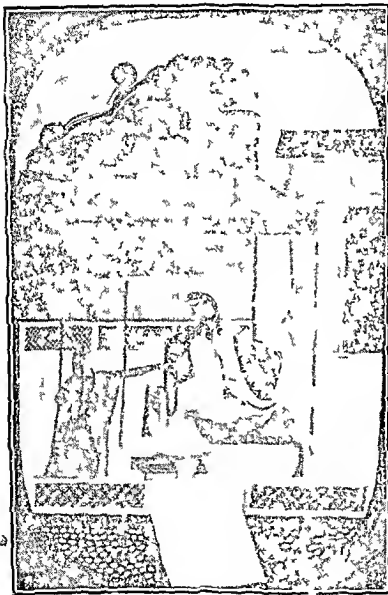

આધ્યાત્મિક વિષયોનો આધાર લઈ ઘણો
વિકાસ પામી ચુકી હતી

મોગનોના સામ્રાજ્યનો સમગ્ર હિંદુસ્થાન
ની પ્રજા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અતિ મહત્વનો

અકસ્મત ચિત્રકલાનો ઘણો શોખીન હતો
એણે પોતાના દરબારમાં હાંદુ તથા મુસલમાન
ચિત્રકારોને શિક્ષણ આપવાને, પોતાના ચિત્ર
કલાના ચુરુ ખર્ચામાં અળદુન સમૃદ્ધ તથા

મહામદ નાદીરને શોધીને
હીદમા ધરાવતી ચિત્ર
શૈલીનો પ્રવેશ કરાવ્યો
ખના જ ના શિષ્યો મા
દશવન્ત અને બસાવન
ના મ ના ચિત્રકારોએ
પોતાના ચુરુ કરતાંએ
અધિક કુશળતા દર્શાવી
દશવન્ત પાનખી ઉચ્ચનાર
નો છાંરો હતો એણે
ચિત્રકલા પાછળ પોતાનું
આખું જીવન સમર્પણ કર્યું
હતુ બીજો પર પશુ એ
ચિત્રો દોરતો અને ખના
જના હાથ હેઠળ શિક્ષણ
પામી એ એમણે તે કુશળ
કલાકાર થઈ ગયો કે સારા
ભારતવર્ષમાં એનો જોડો
મળતો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો
પરંતુ દુભાગ્યે એ ગાડો થઈ
ગયો અને ઇ સ ૧૫૮૪
માં આપઘાત કરીને મૃત્યુ
પામ્યો અકસ્મતના દર
બારના ચિત્રકારો મોટે
ભાગે હાંદુઓ જ હતા.
આમ હાંદુ ચિત્રકલા ને
ધરાની ચિત્રકલાનો સંયોગ

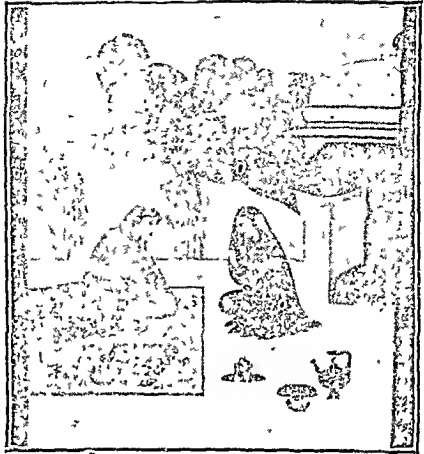

મોગલ નવાનામાં

છે. શિક્ષકલા, ચિત્રકલા તેમજ ઇતર વિષયોમાં
એ કાળ દરમિયાન થયેલી પ્રગતિ આશ્ચર્ય
કારક છે.

થયો પરંતુ અકસ્મતના સમય દરમિયાન તે
હાંદુ ચિત્રકલા મોટે ભાગે ધરાની ચિત્રકલાના
અનુકરણરૂપ જ હતી

પરંતુ મુગલ ચિત્રકલાનો સંપૂર્ણ પરિપાક તો જહાંગીરના સમયમાં જ થયો. અકબર કરતા જહાંગીરને ચિત્રકલાનો શોખ વિશેષ હતો તેમ એનામા રસમતા પણ વધારે હતી. ચિત્રકારોને એ દરજેશ માન આપનો, ખીજા પાસે અપાવતો; અને ન્યાં ન્યાં પોને જતો ત્યાં એક બે ચિત્રકારોને પણ સાથે લઇ જતો. એના અમલ દરમિયાન ચિત્રકલાની ક્ષીભત અને કીર્તિ વધ્યાં. ધરાનની ચિત્રકલા માધર્મ

શબિજી ગાંધારી.

અનુકરણ ન કરનાં દોહી ચિત્રકારોએ નવા નવા પ્રદેશો ને વિષયો પસંદ કરવા માંડ્યા તેમને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન થયું અને પોતાના પ્રાચીન સંપ્રદાયને અનુકૂલ થઇ પડે એવા પરાધા તત્ત્વો સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ તેઓ સ્વત્વ જાળવી શક્યા. જહાંગીરના દરબારના ચિત્રકારો પર યુરપ તથા ધરાનના ચિત્રકારોની અસર જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેઓ પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી શક્યા છે એમ પણ લાગે છે. અબુલહસન, નાદીર ઉદ્ધમાન, ફરુખખેય, મનસુર નાદીર-ઉસ-અસ, ખીરુનદાસ, મનોહર, ગોવર્ધન, દોલ ૧, મહમદ નાદીર, ઉસ્તાદ મુરાદ વગેરે અનેક ચિત્રકારો જહાંગીરના દરબારને શોભાવતા હતા.

આ સર્વમાં અબુલ હસનનું સ્થાન પ્રથમ

હતુ. એને નાદીર ઉસ-અમાનના ખીતાબ આપવામાં આવ્યો હતો. રેખાની ક્ષમજતા અને કીણવટમાં એ અપ્રતિમ હતો. દોહ, ધરાન ને ચીનની ચિત્રકલાના મંરકારોનું એનામાં વિસ્મયકારક મિશ્રણ થયું હતુ. પરંતુ સામાન્ય દોહી ચિત્રકારના ચિત્રમાં પણ જે પ્રાણી પ્રત્યેની અનુકંપા અને ભૂતદયાના અંશ જોવામાં આવે છે તે એનાં ચિત્રોમાં દેખાતાં નથી.

મુગલ શૈલીના ચિત્રકારોનાં અણુલ હસન, મનસુર નાદીર તથા ખીરુનદાસના નામો સર્વથી વધારે વ્યણીનાં છે.

જહાંગીરનાં મૃત્યુ પછી મુગલ શૈલીનો હામ થવા માંડ્યો જેમ યોગજ વખતમાં એ શૈલી સંપૂર્ણતાએ પહોંચી હતી તેમ માત્ર

સો વર્ષમાં એ છેક નિર્જીવ બની ગઇ.

રજપુત શૈલીનો વિકાસ ૧૮ મી સદીની મધ્યમાં, કાશ્મીર, હિમાલયની ખીણમાંના પ્રદેશો, રજપુતાના, યુદ્ધેશ્વરના ઇલાકિના દરબારમાં થયો. મુગલ શૈલી કરતાં લુદ્ધાજ ઉદ્દેશ અને ભાવનાથી તથા પ્રાચીન અણુલિકાથી રજપુત શૈલી પ્રેરાએલી હોય એમ લાગે છે.

પરંતુ નિયંત્રો, લઢલુ અને કેટલેક અરે ૧૬મીમાં પણ મુગલ શૈલીની અસર રજપુત શૈલી પર ધણી થએલી છે. બાંને એકજ મૂળ લુદ્ધો બનતા બિન્ન બિન્ન ભાવના, આદર્શ અને ઉદ્દેશો રજુ કરતી બે શાખાઓ છે.

રજપુત શૈલીની બે શાખાઓ ધણી જાણીતી છે: જયપુરની અને પઢાડી ચિત્ર શૈલી.

કલાના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં જયપુરની ચિત્ર શૈલીને શ્રેષ્ઠ ૫૬ આપણે જોઈએ. ભાવનાની ઉદ્ગતતામાં, કલ્પનાની ગહનતામાં એ હર્ષવધન તથા મહેન્દ્રવર્માના કલાયુગનાં સ્મરણ કરાવે છે. સનાઇ જયસિંહ ખીજના વખતમાં એ શૈલી પરિસીમાએ પહોંચી. એના વખતમાંજ રાસમંડળ, ગોવધનધારણ જેવાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો તથા જયપુરના મહારાજાઓની તસ્વીરો ચીતરામાં છે.

આરંગઝેબના મૃત્યુ પછી મુગલ શૈલી છેક પરી લાંગી અને તે સમયથી ૧૮૫૭ સુધીના ગાળામાં રજપુત શૈલીનો ધણો વિકાસ થયો. કાશ્મીર પતીયાલા, જયપુર, ઉદ્દેપુર, ખીકાનેર જેવાં મોટાં રાજ્યો સીવાય કાંગરા, સુરપુર, પંચ, મંડી, દલીઆ, ઝોર્હા, અલવર,

સનાઇ જયસિંહ.

ભરતપુર તથા કીશનગઢ જેવાં નાના રાજ્યો તરફથી પણ રજપુત ચિત્રકલાને ધણો આશ્રય મળ્યો.

હિમાલયની દુર્ગમ ખીણમાં આવેલા તહેરી ધરવાલ નામના નાના રાજ્યે હોદી ચિત્રકલામાં પોતાની પદાડી શૈલી દ્વારા આપેલો ફાળો અમૂલ્ય છે. ઇ. સ. ૧૮૦૪ સુધી લાંબી દુર્ગ રાજ્ય હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૪

મા નેપોળીઓએ એ પ્રદેશ જીતી લીધો અને ૧૧ વર્ષ સુધી ત્યાં સ્વછંદ અને સખતાઈથી રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોએ એ પ્રદેશમાંથી નેપોળીઓને હાફી કાઢ્યા ને લાંબી ગાદીએ રાજ્ય સુદર્શન શાહને બેસાડ્યો. એના દરબારમાં મોલારામ, માણિક તથા ચિતુ નામના ચિત્રકારોને રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણ અને પ્રાચીન ગ્રંથોના ચિત્રો કરવા રોક્યા હતા.

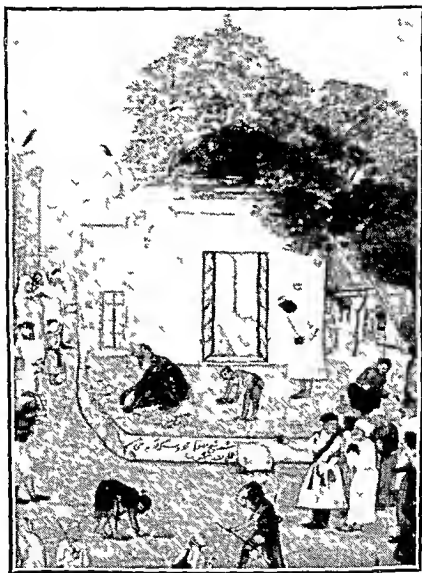
ચિતુએ રંગ કરતાં રેખા પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. માણિકની પેઠે એણે ભલકભયાંગ ગોપસંદ કર્યો નથી. ચિત્રની ભૂમિકા પર એણે ઘણું ધ્યાન આપ્યું નથી, પરંતુ જે દ્રશ્ય એણે ચિત્ર્યું હોય છે તેના વાતાવરણની માત્ર વ્યંજના કરીનેજ એણે સંતોષ માન્યો છે માનવ આકૃતિઓ ખડુ સહેલાઈથી અને ઘણી સફળતા પૂરક એણે દોરી છે. માણિકની પેઠે પદાડી હોવા છતાં પણ,

હિમાલયનાં ભવ્ય દ્રશ્યો કે યમુના ને ગંગાનાં ધીર ગંભીર પ્રવાહની એના પર ભાગ્યેજ અમર થઈ હોય એમ લાગે છે. એણે મહાભારત તથા રામાયણના ઘણાં દ્રશ્યો ચીત્યાં છે. એણે દોરેલા ચિત્રોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

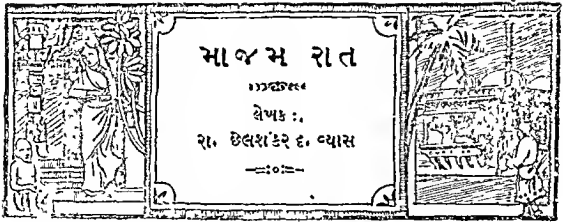
માણિકએ પ્રખ્યાત દ્રશ્યો (landscape) પર ખામ ધ્યાન આપ્યું છે. રંગોની ભાગ

કલાકાર માણિક દ્વારા રાજ.

શેખ હુલ

ચિત્રકાર :
રા. ગોરધનભાઈ ઉ. પટેલ
અથ સાહિત્ય સસર,
૩૩૨૬૯૯

સં ક્યાના મધુર રંગો વિલીન થયા પછી નિશાનો અંધકાર ધરતી પર પથરાય છે, ત્યારે નિખિલ વાતાવરણ ગમગીન બની રહે છે નિશાચુખની પ્રથમ ક્ષણે સમગ્ર કુદરતને જાણે કે દીલગીરીના ભાવે અર્પે છે! એવી પળો આગામીને વેટે ગણાય તેટલીજ હોય છે અગમ્ય રીતે તેનો અનુભવ સૌને સાપડે છે, છતાં ધણીને તો તે અગમ્યજ રહે છે.

અચિન માનના કૃષ્ણ પક્ષની આતી એક રાત પીપળા ગામ ઉપર પોતાનો અધારપછેડો પાથરતી હતી, ત્યારે અરજણ પટેલના આંગણમાં કુદરતની ગમગીનીને વણસાડનારો કિસાહ પ્રમરી રહ્યો હતો. અરજણ પટેલ એટલે ગામના પૂજનીય મુરખી. રક જેડુનોને માટે તે બીડ પડે વીમાગો હતા જીવનભર પ્રામાણિક મહેનત કરીને તેણે સારી એવી પુછ એકડી કરી હતી; અને એ પુછનો સદુપયોગ તે કરી જાણતા હતા. તેનું જીવન સાદું સાધુતાવાળું અને ખરે-ખકાર પરાયણ હતું. એટલેજ આપું પીપળ તેને ગામના શબ્દગારશ્વ માનતું. દુષ્કાળની

વિષમ વેળાએ અરજણ પટેલ આ ગામના દાનેશ્વરી તારણકાર લેખાતા, સારી વર્ષાને ટાંકણે તે ખેડુત જનતાના સાચા સલાહકાર બનતા અને સર્વ કાળે તે રૈયત સમરનના ને દરખાસ્તના દિતચિત્ત રહેતા. સમ્યાદ અને પ્રમાણિકતાના બદલે કીરતારે તેને આ ભવમાંજ આપ્યો હતો-પટેલને જે મહેનતુ ખડતલ દીકરા હતા અને તેમની ખેતી ધમધાકાર ચાલતી હતી. ગામ શોકો કહેતા કે અરજણ પટેલને તો જામીનમાંથી સોનાના લાટા મળે છે. અને સમૃદ્ધ ખેતી એ સોનુંજ છે, એવી કહેવત ઉઘમી અરજણ પટેલને માટે તો અક્ષરશઃ સાચીજ ઠરી હતી.

અરજણ પટેલ અને તેના બન્ને દીકરા વાંજુ ઉપર ખેડા હતા. હાથ એકનો ધુંમટો તાણીને ગોટા દીકરાની વહુ ધીંગા રોટલા અને પીળા ધરમક જેવી કઢી પીરસતી હતી. એ ગામડી ખાણીની મીઠી સુગ ધમાંથી થયું તંદુરસ્તી ફેલાતા હતી. આગતરની લાણીનાં ભવ્ય રવખો રચતા બાપદીકરા રોટલા કઢી ઉપર ત્રાપડ દેતા હતા. તેમના ચહેરા ઉપજ આશા, ઉત્સાહ અને

આરોગ્ય ઝળકતા હતા. ઇશ્વરની મહેરથી મોલમા થોડા ઉપવ્રત ગયા હતા અને તે પરના લોથા જ બરા જબરા દાણાથી ભરચક હતા કાળી નાગલુની જેમ શીકોટા દેલી, ધુધવતી, વાકી સુખી વહી જતી એકતને સામે કાઢે અરજી પટેલના ઢળકતા લેલુભ મોવ ઉપર નાખી નજર પહોચતી નહીં અરજી પટેલના આજના રોટનામા, આવતા પાકની ગીદાશ મહેકતી હતી

“આતા ! આજ ગમેપે મેટાભાઇ બસે ને ?” નાનાભાઇએ કઢીનો સળંગો માપતા મારતા અરજી પટેલને પુછ્યું

“હા, ભેગ ! આજ તો મોટાનોજ વારો છે” પટેલે જવાબ વાળ્યો

એ દાણે વહુએ રોટવો પીરસતા પીરસતા પગને ઢણકો કર્યો અને કાપીના રણકાર મોગના કાનમા અજબ માધુર્ય સમેત ની રહ્યો.

મોટાની આખો નાના ઉપર ફરી. એ દ્રષ્ટિમા કેક વિહલતા હતી, આછછ હતી મોટા દીકરાના હોઠ જગક ફરકયાન ફરકયા, અને તેના હૃદયના બાવો હૃદયમાજ જકડાઇ ગયા વાણી ઉપર કોઇ અકથ અગમ્ય કાળે બધનો લાગી ગયા

સામાન રીતે, રમેપે ગ્રેલે જલુ એ પ્રજ કદિ ઉતોજ નહીં. છતા આજે નાનાને આવો સવાલ કેમ સ્પર્ષો હશે ! આ બાબત અજબ પટેલને ધડીભગ એક તક થયો અને તુલજ શુભી ગયો

કૌએ હાથ ધોઇ ચડી ક્યાં મોટાના લાણુમા કોઇ દિવસ નહીં ને આજ અ-ધો રોટલો બાણી પછો રહ્યો. અરજી પટેલ પટેલનું ધ્યાન આ વિલક્ષણ ધરના ઉપર નહોતું. તેના આતર્થ્ય સનીપ હીનોળ સેતા મયોડાભર મોવતું અને જુવાર બાજગતા મોટા મોટા ઢગલાતુ ગમણીન દૃષ્ય તરવરતુ હતું

જમી કારવીને નાનો ગામને ચોરે જગ દલા માવવા ગયો. સેવાપગયણ વહુએ વૃદ્ધ સસરાને એસરીને એક છેડે ઢોલીઆ દાળી આપ્યો અને મોટાએ ગમેપે જવા સારુ ધરમા જઈ ખસે કાન નાખી તેની કાયામા શિથિલતા ભરી હતી કામ લઈને, એ પગ પહોળા કરી તે ઘડી ભગ લજાહરના રોડની જેમ ખડો રહ્યો એજ પછે તેની ધણીઆણી ખીન એરડામાથી તેની પાસે આવી મેટા તેની સામે તાકી ગ્યો બને નજરો મળી પટલાણીની દ્રષ્ટિમા મૌવનની અજબ મસ્તી હતી મોટાના ચિતમા અપાર વિહલતા ભરી હતી

“કેમ ! આજના દિ” માટેએ આતાને મેટે ના ન કહી શક્યા ?” પટલાણીએ મસ્તીમા માથુ ઉછાળીને ધણીને ખસે ત્રેમાળ હાથ મુકતા કહ્યું.

“રુખી ! બાપા ઘાગળ શગમ કેમ છંદાઈ અને આજના દિમા શુ વશકેરું છે ? આપણે રોજ ને રોજ પગપા નેવીજ બેરે માણીએ છો ને ?” મોટાના અવાજમા આછછ સાથે કપ હતો.

પણ મસ્તીખોર રુખી એમ સકેનાધી સમજે તેવી નહોતી. તેને પગપો બેજ પર્ વીત્યા હતા અને ત્રણ ચાર મહીનાથીજ તે આર્થુ વગીને પોતાના પગેતર પામે આવી હતી. આજે તેના પરણાને દિવસ હતો તેની મદમાતી મયામા અકાટ મૌવનની ભરતી ચરી હતી એ નેજનના બળ વડે તે તેના પગ નીને ધરતી ધુજતી હતી આજની રાત તેને લગની પહેરી સોહાગી રાતની જેમજ ઉગવવી હતી એટલે તેણે ધણીને સવારથીજ આચક કંવા માણ્યો હતો.

ધણી વાગ ગમતીબાગ ને મસ્તીખોર બનતા માજ સાચુ જીવન હોય છે એકતુ ગમીઈ જીદગીને નીગસ શુક બનાવી મુકે છે મૌવનમા

હવનના વસન્તકાળે એક રાત્રીની ધરેડમાંથી નીકળી જઈ કદિ કદિ રમત ખેલતી એ નવદંપતી-ની કેશી અને મસ્તી છતાં શુદ્ધ પવિત્ર ભાવના છે. રૂપીને અને મોટાને આજે એવી રહ લાગી હતી. આજની રાત બનેને સોલમણી ને રહી. આજી બનાવતી હતી. તેમના

હૃદયમાંથી અસ્પર્શ અસૌકિક રત્નેદના કુવારા ફેરતા હતા. અને મોટાએ લગભગ દિવસ આયમવા દાણે નાનાભાઈને આજુ' રખોયું' સંભાળવા ટકેર પણ કરી ન્નેદ હતી; પણ નાનો કંઈ અણુસમજી અને ઉદ્વેગ હશે. બને ભાઈએ રખોયે જવાના વારા રાખતા. આગલાજ દિવસે નાનાએ ખેતરની મઠીમાં મિત્રોની સંગેથે ચોપાટ ખેલતી સારી રાતનો ઉજાગરો સેચ્યો હતો. એટલે તેણે મોટા ભાઈને સાચ સંભળાવી દીધું હતું કે હું તો આજ ધેરજ ચુક રહેવાનો છું. અને આવાત પર મહેર મારવા તેણે વાણુ દાણે પિતા આગળ રખોપાની વાત કારી મોટાભાઈને માટે ખેતરે જવાનું ચોક્કસ કરી લીધું.

'મોટાએ રૂપીને સમજાવી, પણ રૂપીએ જરાએ નમતું ન આપ્યું. તેણે તો નાનકડી જકડી છોકરીની મીસાલે હૃદ પકડી અને ધણીનો છેડા સાહી કહ્યું :

"આજની રાત તો તમને નહીં જવા દઉં."

"રૂપી ! ગાડી, આતાની યરમ ન મુકાય. તું મને છોડી દે. આપણે હજાર હાથ વાળાની

મહેરથી જીવતાં છીએ તો રાજ રાજ પરણ્યાં જેવું જ છે ની ?"

"ના ! આજ એ નથી બનવાનું. જવું હોય તો મને મારીને જાવ. કાં નાનભાઈને ખોલાવીને મોકલો ને કાં તો રખોયું' આજ અધ રાખો.

પટલાણીની દ્રઢિમાં ચૌવનની અજળ મસ્તી હતી.

ખાણી, મારા ફેડ તો પુરાજ કરે. આવતી કાલની કેને ખખર છે ? મને આજ હુમ આવી છે તો તમેજ આમ તરછેલરો !"

મોટાની વિદ્વલતા વધતી હતી. પણ લક્ષ્મીના વજ્રપાશ તેના હૃદય ઉપરથી ભરડો છોડતો નહોતો. હૃદય તેને રુપી ભણી ખેંચતુ હતું. શુદ્ધિ તેને ખેતર ઉપર મીઠું મંડાવતી હતી. શું કરવું ? નવ દાંપત્યની મસ્તા અને શરમ વચ્ચે તે ડોલાય-માન થવા લાગ્યો. કેટલીક વાર સુધી પતિપત્નીની સમાધિ જામી રહી. રખોપે જવાબુજ વીસરાઈ ગયું.

“મોટા ! કેમ દીલ છે ?” અરજી પડે સાદ દીધો; અને સાથે સાથે રુપી અને મોટાની રસસમાધિનો શોષ થયો, મોટો ડાંગ સમારી, ઠીક ઠીક ચંદને ઉભો અને સત્વર જવાબ દીધો: “બાપા ! આ ચાલ્યો.”

કુરગધી વીંછોડાયલી હરિણીની જેમ રુપી ધણી સામે ટગર ટગર જોઈ રહી. તેની આંખમાં આંસુની ભરતી હતી.

“રુપી ! હું આવું છું” પતિએ આશ્વાસન દીધું. ધડીભર રુપી ચંભી ગઈ; “શું આવો છો ? ક્યાં આવો છો ?”

મોટાએ અવાજ નતમ કરી, રુપીના કાનમાં કહ્યું: “મધરાત પછી પાછો, સમગ્ર ! શણગાર સગ્ર રાખજે. જો ને હોં ! માનમ રાત છે. અને રીસામણી થોડા કરજો.”

અને જવાબની રાહ જોય! વિના રુપીનો હૃદયનાથ મોહક હારણ કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો.

શકરેનું મંદિર વટાવીને તે ચોરા પાસેથી પસાર થયો. તેના પગમાં અજમ વેગ હતો. ચોરા પરથી નાનાભાઈએ તેને પકડાયો: “ભાઈ ! હમણા હમણું પીકાણું છે. અને હુંડા ખુબ ચોરાય છે. રખોપે બરાબર ધ્યાન રાખજો. બહે ઉગ્મગેરો થાય.”

આશા અને ઉત્સાહનું હારણ કરતો કરતો મોટોભાઈ ત્યાંથી પણ વીજળીને વેગે ચાલ્યો

ગયો. જતાં જતાં તેણે નાનાને ચોપાટ પર પચીસનો સફળ દાવ ફેંકતો જોઈ લીધો.

ગામને પાદર ખોયાણુ ભેખડવાળી નદી ઉવરીને તે દૂર દૂર કાંઠા ઉપર ખેતરે પહોંચ્યો. બતા સળગારી, હાથમાં લીધી અને મોલ વચ્ચે પકડ્યો. થોડી મગની સીંગો, અને ચોળાની સીંગો અને એ પાંચ રાજગરાં ગીમડાં લઈ તે મટીમાં પાછો ચાલ્યો, અને ખતી હારી, ખે સીંગ-ચીલડાની પોટકી લગાવી ગામ ભણી ચાલતો થયો.

શહેરોની બધેથી ભારતી હવામાં, ગધીય કોટકીઓમાં વસતા નિર્વીર્ય અનારોગ્ય માય ડાંગલાઓને ગામડી વસ્તુઓની પરખ ન હોય ! તેમના પેટમાં સીંગ અને ચીલડાં અપચોગ ઉત્પન્ન કરે. એવી સાત્તિક ચીજોને મોડના અડીખમ ગામડીઓ જોઈ શકે. અને નિર્મલ તંદુરસ્તીમાં એ વસ્તુઓ અમૃત કરતાં એ વધારે મધુર કેમ ન લાગે ? એવો દુર્લભ ફુગો પોટકીમાં ભરી રુપીનો વહાલમ પાછો ચોળા ધીનારે આવી પહોંચ્યો. પાણીમાં પગ મુકતાં જ તેની આડે જળસાપ ઉતર્યો. હોહ પીસીને તેણે કહ્યું: “અમાગીઆ ! આજની રાતે ક્યાં ચાપશુકન કર્યા ?”

મેધરાજની મંદુરને લીધે આશ્વિનમાં પણ જોડત મદમાતી વહેતી હતી. નવાં પાણીનું જોશ હજુ સાવ સમ્યું નહોતું; અને પીપળી આગળ તો સોરઠની એ ઘેલી સરિના, ચંડીનું બખરે સ્વરૂપ ધરતી હતી. રૂઢના પતિત મળે જ્યાં દેખાતા ઉંચા ઉંચા બેઠા વચ્ચે વખલર ઉડાઈમાં સાંકડી બનતી. પગડાતી, હજળતી જોડત અડીં ચોમાસામાં થોડાપુરે દોડી જતી. અને આશ્વિન માસમાં વર્ષાનાં નીર-નીતરી ગમા પછી મસ્નાની સરિતા પ્રમદ પ્રેાદાના સ્વાંગ પહેરતી. કોઈ કોઈ સ્થળે બનને આવતુના બેઠાને

છેદી વાસ્ત્રિપ્રવાહ જ્યાં પહોળાતો, ત્યાં અતજ હંઠાઇ સુચવતાં કાળાં લગ્નમર પાણી મગરેના નિવાસથી વિશેષ બીપણુ દેખાતાં. એક વિચાર હંડા પટમાં પંદરેક મગરો રહેતા, તેને લોકો મગરપાટ કહેતા, અને ત્યાંથી દૂર દૂરનાં નાના મોટા ધરાઓમાં છુટા છતાવા મગરો શીકાર કરવા આવ્યા આવતા. સાંજ પડે એકાદ કુતરા, વાછરડા કે પાડરતું મગરના જડબામાં હોમાયું, એ અહીંની સાત્રાન્ય ઘટના હતી. સાંકડા પ્રવાહને થોડે થોડે અંતરે સમયળ વાંસ જળ પાણીના ધુન; લપાં રહેતા અને વારંવાર કોઇ જવને ભોગ લેતા.

જગસાપને લાકડીને ડેબે ચઢાવી દૂર રંગાવી મોટા ધુટણુલર પાણીમાં આગળ ધપેા પાણી નીચે લપસણું છીપરાં હતાં. આસપાસ અરધા માછલના વીરતાદમાં ગાગ અહીંજ ઉતરજી ચક્ર્ય હતું.....પ્રવાહની અધવચ જતાંજ મોટાનો પગ લચથો અને જ્નેતજ્નેતામાં તે કડકુમ ત્રાટક્યો. બીજજ પજે, તે ઉતરાણુથી થોડે દૂર હીસોળા મારતા વાંસ જળ ધરામાં ખેંચાઈ પડ્યો.

આકાશમાંથી નીચે ઉતરતો અગણિત તારા-ઓનો આટો ઉજ્જસ, મધ્યરાત્રિના નિખિડ અંધકારને જરાક અજવાળતો હતો. મોટા સારો તરીઓ હતો. હાથમાંથી ડાંગને પાણીમાં વહેતી મુઝી, પોટકીને જોસથી પકડી રાખી, તે દબજખતો સામે કાઠે પહોંચ્યો. કાઠો જરા દૂર હતો. કેડજર પાણીમાં ચાક લેવા તે ઉભો રહ્યો. શ્વાસ ખેડો ન ખેડો એટલી વારમાં તો તેના પગ આગળ પાણીની ખજેળાટી ખોલી અને એક વિક-રાળ મગરે મોટા ઉપર તેનું પ્રચંડ પુછડું અપડ્યું. મોટાના હૃદયમાં ભયંકર ધ્રુજરી આવી ગઇ. તેની આંખે અંધારાં વ્યાપ્યાં, મરજી વહેંતમર છેડું

લાગ્યું. જીવ લઇને તે નાહો. કાઠો અરધા નાડા જેટલો દૂર હતો. તેની પાછળ સાક્ષાત્ ચમદૂત સમો મગર સડસડાટી કરતો અપડ કરવા લાગ્યો. 'જરાજર કાઠો ઉપર પગ મુકતાંજ, મોટા ઉર મગરનું પુછડું અપડાયું'. તેણે જીવ બચાવવા એક હતુમાન કુદકો લગાડ્યો; અને જ્યે તે અધર હવામાં તોળાઇને દશશીટ દૂર નીચે જમીન પર પછડાયો તેવુંજ મગરનું પ્રચંડ પુછડું તેના પગની પીડી પર બીપણુ જોશથી અથડાયું. બીજજ પજે તે એ પ્રહારના ધક્કાથી દૂર ઉડી પડ્યો, અને મગર સુસવાટા કરતો પાછો પાણી-માં આવ્યક્યો. મોટાની પીડીમાંથી લોહીની નીક ચાલી. હત્યુ તેનું કાળજી ચક્રતું હતું. જાન બચાવવા અને સલામતી શોધવા તે જરા આગળ ગયો અને પંડી દેડો. કાઠી પીડી પર જોશથી લરડો લીધો. મરજીને મહાત કરીને તે રૂપીની હુકેશની ગોદમાં લપાવા અપાટાજંધ ચાલી નીકળ્યો.

અરજી પડેલતું મકાન ગામને છેવાડે હતું. મોટાને અભિસાર કરવો હતો. તેના રસિક હૃદયમાં ગુમ મિલનની તે અદ્વાત મોજ માણવાની અભિ-લાપા ઉછળતી હતી. તેની પીડીમાંથી માંસનો લોચો બહાર આવ્યો હતો. પોટાના બંધ નીચે તેણે વેદનને હળવી કરી હતી, અને રૂપીના પ્રેમજંધ નીચે તે માજમ રાતના મધુર કથના ચિત્રને તળીએ તેણે મગરના ધાવની પીડાને સાવ વણસાડી નાખી હતી. ગામને આંટો લઇ તે પોતાના ધરપછવાડે પહોંચ્યો. ગામ વીંધી પોતાને ડેલે આવે તો અભિસાર હતો થઇ જાય ! સારે અંદર કંઇ રીને પેસવું ? આ પ્રશ્નનો નિકાલ તેણે ધર પછવાડે જઇ વડી કુદવાના વિચારદ્વારા કર્યો. તેની કાયામાં મદનતું જોર તરવરતું હતું. તેને ચન આવરજીની કચી ગણના નહોતી પાછે

પગમે હડી જઈ દોડ લગાવી તેણે પ્રચંડ કુદકો માર્યો અને નિમિષ માત્રમાં વંડી વટાવી તે ફળીયામાં ખાખક્યો. ધીમે પગમે તે રૂપીના ઓરડા બણી ગયો.

દૂર ઓસરીને છેડે અરજણ પટેલ મુખ-મય નિશ્ચિંત નિદ્રાનો ધરડકો લેતા હતા. વિચાર ફળીયામાં શમશમાકાર શાંતિ પ્રમરી રહી હતી. માત્ર ગગાણમાં બળદો રાડાં કરડતા હતા, તેનો કણુંકટું અવાજ શાન્ત રાત્રિમાં ભીષણતા ઉતારતો હતો. મોટો રૂપીના ઓરડા લગોલગ પહોંચ્યો. કમાડ પર ટકોરો કર્યો. મંદની અખમરા જેવા શણુગાર મજાને-લગન દિનનો ઝગકદાર પોવાક પહેરીને રૂપી તેના હૃદયેશ્વરી વાટ જોતી જ બેઠી હતી. ટકોરો સાંભળી ચીજળીની પેડે તે જગાક કરતી ઉભી થઈ ગઈ અને ખાલું ખોલું. અંદર દીવો ઝગઝગ બળેનો હતો. ત્યાં કોઈકે તેને જોઈ જઈ એવી મીઠી દેહશતથી મોટો એકદમ અંદર ધસ્યો. તેની પાછળ ઉંચે આકાશમા ટમ્મતા ટમ્મતા તારાઓ માનવ હૃદયની અંચળતા ઝીંકતા હસી રહ્યા.

ધરમ્મો દીવો પડનના અચાનક સુસવાથી ધ્રુઝાઈ ગયો. છાપડા ઉપર થઈને બે ચીંચરીઓ કડવો કડકશ તીર-તીરાટ કરતી પસાર થઈ ગઈ.

પણ આ મસ્ત બેઠડીના હૃદયમાં તો આશા, ઉત્સાહ અને અલોકિક આનંદનો મહેરામણ હીલોળા મારતો હતો.

અરધ ઉઘડેલાં કમાડ આપો આપ ભીડાઈ ગયા, અને રૂપી ને તેના મોહનના જીવનનું નિર્દોષ સાર્થ થયું.

મોટાએ ફરી વાર કાંડી પેટાવી, કોડીઆમાંની વાટ સંકોરી, દીવો પ્રકટાવ્યો; અને રૂપીને ગરણે મોંઘા મુલી ભેટ ધરી દીધી. સોંગ અને રાજગરાં ઉપર મીઠા નજર રેલાવતી રૂપીએ મધુર હાસ્ય વડે ઓરડો ભરી દીધો.

મંદસ્વરે પોતાના લગનદિનની વાતો ક્ષોલવા આ બેલડી ધડકીદાર પથારી ઉપર બેઠો. રૂપીએ મોટાની પોંડી પર જખ્ખર પાટો નેણો. તેનાં બીનાં વચ્ચે નિહાળ્યાં અને કેંક મદમાં અને કેંક શંકાશીલ છટામાં પુછ્યું: “ શું આજ પટેલીઆને કોણની સોડમાંથી નાસવું પડ્યું? ”

મોટાના દીલમાં ગ્રેમની વસંત ખીલી ઉઠી અને તેણે ઉર્જાવલ હસતે વદને જવાબ વાલ્યો: “ હારતો રૂપીની સોડ સાધવા ઓઝતના મગર સાથે એ આથડવું પડે અને વંડાંઓ પણ ઠેકવી પડે. ”

“ ત્યારે તમારી બહાદુરી તો વળુવો. રૂપી મારુ તો નિહ માર્યો લાગે છે ! ”

મોટાનું હૃદય ભિન્નિપ્રવાહે વહેતું હતું. તેણે જળસાપની, મગર સાથે બંધનમાંની અને દોટ મુકીને વંડો ઠેકવાની વાતનો તાદશ મીતાર ખડો કરી દીધો. પ્રથમ તો રૂપી સ્તબ્ધ અને મસ્તીભેર ચિત્તે આ વાત સાંભળતી હતી; પણ મગરની ઘટના આવતાં, તેના તોફાની ચહેરા ઉપરથી ભાવોના પલટા પસાર થવા લાગ્યા. તેની તેજસ્વી મુદ્રા ઉપરથી મસ્તીની મુરખી વિલીન થઈને કેંક ચિંતા અને વિહ્વલતાની રેખાઓ ઉપરી આવી. અને જ્યારે વાતને અંતે તેનો રસરાજ તેને સોંગ ફેલાવીને રતેહાળ હસેને આપવા ગયો, ત્યારે કે અચાંત ભયથી મોંઘી ઉઠી હો તેમ તેમ રૂપીએ બેમાકળે અવાજે કહ્યું: “ મોટા મોટા ! અચારે પાછા નહીં જવાય અહીંજ સવાર પડી જવા દે. ”

મોટો આ ભાવિપરિવર્તન નિરખી ચક્ર્યો. પણ તેના અસાવધ દીક્ષને કશી આશંકા નહોતી. એટલે, તેણે આગ્રહ કર્યો: “ રૂપી ! પાછી હાં પકડી કે ? આટલાયો તને નોરાંત નથો ? આતોને ખબર પડે કે આખી રાત હું અહીં જ પડી રહ્યો છું તો મારે મરવા જેવું થાય. ”

હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં આધારન આપ્યું.

“મુરખી ! આમ લવારો શું કરજી ?
છાપરે ‘તો કે નથી...ઠીક લે, હું રોકાઈ અહીં
હું.”

“હે સાચું કહો છો ? મને સુતી મુકાને
નહીં જાવ ને ?”

“ના, ના. એમ અને ?” મોટાના જવાબ-
માં અવિશ્વાસ હતો.

“ઠીક, ત્યારે ! લાવો તમારા પગ દાખી
દઉં. મારે કાજે બહુ દુઃખી થયા છો હું
અભાગણી.....”

“રૂપી, ચુપ કર. તારા ચકી તો હું જીવું
હું.”

કાઠીઆમા રહ્યા સભા તેલથી અંખી વાટ
ખમતી હતી. દીવાનો પ્રકાશ અંખો-પધારે અંખો
મળતો હતો; અને બહાર આકાશમાં ચંદ્રતા
પાછલી રાતના ચંદ્રમાનાં ફરણો પાછળની
ખારીએથી ધરમાં પ્રવેશતાં હતાં. તે જોઈ જાણે
કે ધરમાંનો દીવો શરમાઈ જઈને પોતાની લીલા
સંકેલી લેતો હતો !

રૂપીના મસ્તક ઉપર મંદ મંદ હાથ ફેરવતો
મોટો ઝીણી આંખે વિચારો ઘેરે પડ્યો હતો.
રૂપીની આંખો ધર નિર્મલું બારણું લદાવું હતું.

અરધી કલાક પછી રૂપી ધસધસાટ ઉઘડી
હતી. રૂપી ઉઘી ગયા પછી, છુપી રીતે પાછા
ખેતરે નાસી જવાની તરંગમાળા મીચી આંખે
ગોઠવતો મોટો પથુ આખરે કુદરતની મીઠી
હુંકરે વશ થયો. તે પથુ રૂપીના ઉઘી ગયા
પછી નિદ્રાને ખોળે લોટી રહ્યો.

* * *

બરાબર અઢી વાગે નાનો ચોપાટ ખેલીને
ઘેર આવ્યો. દરવાજાનો આગળીઆરો ઉઘલાવી
તે ફળીમાં દાખલ થયો ત્યારે નિશાકર અધ્યા-

કાશમાંથી નીચે ધરતી ઉપર અવિચલ આશા
જેવો મધુન ઉગસ વેરતો હતો; મૂર્તિમતી
નિરાશા જેવા મંકીણું તારાઓ ભગનહંધના
વીખરાએલા ભાવો સમાસંભ્રાન્ત ભાસતા હતા !

ખબા પરની કુહાડી સમારીને નાનો
ઓસરી ઉપર ચડ્યો. જીવનદીપક પુઝાતી વેળા
જેમ માનવ-જીવ ધડી ધડી પ્રકાશ અને સંશો
દર્શાવે, તેમ રૂપીના ઓઝામાં દીવાની વાટ
ભડકે ચઈ ચઈને અંખી ખનતી હતી.

નાનો, અરજણ પટેલના ખાટલા આગળ
મથો. પથુ ત્યાં પોતાની પથારી નહોતી. સમગ્ર
ઓસરી ઉપર તેણે એક વ્યાપક નજર નાખી.
ક્યાંએ તેનો ખાટલો પાયરલો નહોતો. માત્ર
ઓસરીને બીજે છેડે ઉભો ગોઠવાએલો ખાટલો
તેણે જોયો. તેને રૂપી પર કાળ વ્યાખો.
દાંત પીસીને તે મનમાંજ બડબડ્યો.
“સાલી ભાભી ! હરામખોર કાઠીને ધુંવાડે
ગઈ છે. આજ પથારી કરી નથી. કાલે રાટલો
પથુ નહીં ધરી દે !”

ભાભીને ત્રાડ નાખીને ઉઠાડવા તે મોટાના
ઓરડા તરફ ઉપડ્યો. જળીઆ આગળ જઈ
ઉભો રહ્યો. છેલ્લા છેલ્લા આજી પ્રકાશમાં તેણે
રૂપીની પથારીમાં આદમી દોઢો. તેની આખો શરી
મઈ. “મોટો ભાઈ તો ખેતરે ગયો છે ! પાટો
પથુ નથી આવ્યો. આવે તો ચોરા આગળ
ચઈનેજ નીકળે ને ?.....રાડ કોઈને સંધર્યો
છે ! મને ખબર છે. પહેલેથીજ મસ્ત અને શરેલી
છે-” એવી કેં કેં વિચાર પરંપરાઓ તેના
મગજમાં સીનેમાની શીલ્મની પેડે ઝડપભેર
પસાર થવા લાગી

તેણે જોશથી દાંત પીસ્યા. જમણા હાથમાં
કુહાડી પકડી એક બે વાર હવામાં ફૂંચિમ પ્રકાર
કર્મો. મસ્તીખોર ભાભી પર તેને પહેલેથીજ

[વધુ મઠે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૧]

મુપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ નાટકકાર

:: મોલીએર ::

લેખક :

રા. ચીમનલાલ મુળજીલાલ લુહાર

"...Moliere analysed the society of his day and portrayed it in brilliant Comedies that will hold the stage for all time"

—(એક ઠીકાર)

ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોની શ્રેણી શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ ધરી એમ સાહિત્ય સૃષ્ટિના જ્યોતિર્ધરોની શ્રેણી કોઇ ધડે તો મોલીએરનું નામ એમાં ચોક્કસ આવે એમ મારું માનવું છે. ફ્રેન્ચ નાટકકલાને સ્વપ્ન સ્વરૂપ આપનાર આ નાટકકારને કયો સાહિત્યપ્રેમી નહીં ઓળખતો હોય ? લગભગ બધાન.

મહાન નરોના જીવનમાં કોઇ એક વિચિત્રતા જેવું તો હોય છેજ. મોલીએર માટે આમ કહી શકાય. પ્રાચીન સાહિત્યનો સચોટ અભ્યાસ કરી એણે ફ્રાન્સની અર્વાચીન નાટ્યકલા જન્માવી; ને કલાસમ્રાટની પ્રતાપી કલ્પમયી વિકસાવી;—એટલે સુધી કે પરસાદિત્ય આજે તેનાં નાટકોનો ગૌરવ લઇ શકાય એવો સંપ્રદાય કરે છે. નાટ્ય રંગભૂમિ (Dramatic stage) રાષ્ટ્ર જીવનનું કલાત્મક-મોડક-અંગ છે એમ

માનનાર દરેક પ્રજા તેનાં નાટકોને પોતાની રંગભૂમિ પર સજીવ કરવા ચુકતી નથી.

સમાજમાં એક ખુલ્લું બેપરવાઈથી પહેલા ઓળસુ—“દળદરી” તરફ જગત ફેટકું બેઠરકાર છે ? મોલીએરને જરાબર ઓળખતાં ફ્રેન્ચ સમાજને વાર લાગી. સાહિત્ય અને રંગભૂમિ—એ મોલીએરને આકર્ષ્યો ત્યારેજ તેણે કલમ હાથમાં પકડી. તે પહેલાં તે અસ્ત્રો (Razor) પકડતો !

ફ્રાન્સમાં લાંગવેડો (Languedoe) પ્રાંતના પેઝના (Pezenas) ગામનો એક ‘દળદરી’—મહાન નર યજ્ઞ પડશે એમ કોણ માની શકે ? પ્રેક્ષાનાની મેઇત્ર ગેલી (Maitre Gely)ની વાળ કાપવાની દુકાનના ખુલ્લામાં ઝોકાં ખાતો જુવાન અર્વાચીન ફ્રેન્ચ સાહિત્યથી દીપતાં નાટકો લખી કલાસૃષ્ટિનો સર્મથ સર્જક બની જશે એમ કોણ સ્વપ્નને એ કદવી શકે ?

અને મધ્યકાલના યુરપ પર રાજ્ય વિધવો-
ની પરંપરાએ આખું વાતાવરણ ધુમવી મુક્યું.
એક રીતે કહીએ તો નવયુરપ સર્જાયું. ધર્મની
સંસ્થાપના નવા સંપ્રદાયની વેદી ઉપર થઈ.
સાહિત્યનું પુનઃજીવન આરંભાયું. જુનો પ્રણાલિ-
કાવાદ તણ લેણાએ નવ સંસ્કૃતિનું મંડાણ
સ્વીકાર્યું, અને “અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાન
સ્વરઃ જીવનનો ઉલ્લાસ” — એ શ્રીયુત સુનશી-
ના શુદ્ધિવાદ પ્રમાણે યુરપીય સાહિત્યમાં અર્વા-
ચીનતાનો પ્રવેશ થતાં ઉલ્લાસમય જીવનનો
શોખ અને ગ્રેરણા બધે પ્રકટ થયાં.

આ અરસામાં મોલીએર જન્મ્યો, ઉલ્લાસ
મય જીવનનો શોખ અને ગ્રેરણા લખને; સાહિત્ય
અને કલાની સેવા કરવાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના સાથે.
શ્રીમંતાઈના પારણામાં તે ઉછર્યો. વૃદ્ધ દાદાના
સહવાસમાં રહી તેણે રંગભૂમિ અને સાહિત્યના
સંસ્કાર સાચવ્યા. મેષ્ટ્ર ગેલીની દુકાનમાં
અસ્રો વાપરતાં તેણે મનુષ્ય જીવનનું વૈવિધ્ય
પારખ્યું, ગોખી રાખ્યું. મનુષ્ય જીવન અને
કીસ્મત પરસ્પર ગાદ સંબંધી હોવા છતાં કોઈ
વાર નીચળાં નથી લાગતાં ? ફ્રેન્ચ નોકર શાહી
મોલીએરને સ્વીકારે તે પહેલાં મેષ્ટ્ર ગેલીની
દુકાનનો અસ્રો મોલીએરે સ્વીકાર્યો. અને તેની
કીશોરાવસ્થા આરંભાઈ.

અહીં તેને અમીરાનાં અભિમાન સ્પર્ષો
શકમાં નહીં; રાજદરબારની ખુશામદ કરવી
પડી નહીં; કે કોઈ વૈભવવંતી ફ્રેન્ચ રમણીના
ધ્યારમાં જકડાઈ જવાની તક મળી નહીં. અહીં
તેને સમાજ સ્પર્ષો શક્યો; લોક સમૂહ દુનીઆ-
ના રંગકંઠ જતાવી રહ્યો; શ્રીમંત વ્યાપારીથી
માંડીને સાધારણ મજૂર જનતાનો પાઠ લણાવી
રહ્યો. માનવતાનો કોપડો ઉકેલતાં તેનું નાનું
મગજ ધણી વાર ચાકી જતું ત્યારે આજસુની

માફક તે બેદરકાર આંખ મોંચી એક ખુણે પડી
રહેતો.

મેષ્ટ્ર ગેલીની દુકાનમાં એક ધરાક દાદી
બેસવા આવ્યો ત્યારે ખુણામાં જોડા ખાતો
એક છોકરો તેણે જાયો. ધરાકે હાંક મારી.
છોકરો એક દાંડે જાગે એમ નહોતો. બે ત્રણ
બીજા હાંક મારી. છોકરો નરટ આળસુ લાગ્યો.
આસપાસ બેઠેલા બીજાઓ હસી પડ્યા. ધરાકે
ચીઠાથો ને જોરથી છુમ મારી. વિચાર નિદા
સરી પડતાં છોકરો જમજા ઉઠ્યો. આજસમાં
પ્રાપ્ત કરેલી અર્ધ નિદાવસ્થા માટે માશી મંગી.
અને પેલો માશી આપે તે પહેલાંજ છોકરાએ
છુટે હાથે સાજુ ચોપડવો શરૂ કર્યો.

સંક્રાંતિથી ઉતરી આવેલા ધર્મના સંપ્ર-
દાયોમાં જેમ ધણું ઓછું પરિવર્તન થવા
પામ્યું છે તેમ હજમ કે નાવીની રીતમતમાં
પ્રકટ ફેરફારો સીવાય પરિવર્તન ધણું જણાયું
નથી. સાંભળનારને નવાઈ પમાડે એવી વિનય
વાળી વિશુદ્ધ શૈલીમાં છોકરાએ ચીઠાએકા
ધરાકને ખુશ રાખવા વાતચીત આરંભી દીધી.
વસ્તુતઃ તેણે મેષ્ટ્ર ગેલીના અન્ય હજમોની
માફક નાવીની પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી ગામ-
ગપાટા હાંકવાની કે ઓડનું ચોડ વેતરવાની
દત્તિહાસ પ્રસિદ્ધ ખાસીયતને માન આપ્યું.
સાજુ ચોપડતાં, શીજી ઉડાવતાં કે અસ્રો પડ
પડાવતાં તેણે પેઝનાની તાજી ખાતમીથી માંડીને
યુરપના બારવડીઆ, સિંહનું શુરાતન સમરાંજણ-
માં દાખરી અણીને વખતે બચી ગયેલા વરિ
અને લોહીની શય્યામાં છેલ્લો દમ ખેચી આત્મ
સમર્પી રહેલા સૈનિકો સુધીનાં પ્રકરણો ઉકેલ્યાં
અને પુરાં કર્યાં.

બીચારો કમનસીબ ધરાક ! એક પછી એક
લોહી તપાવી નાખે એવી ત્રાસજનક લોકકથાનું

સચેટ વૃત્તાંત સાંભળી તેનું લોહી સ્થબ્ધી જતું લાગ્યું. તેની આંખો સમક્ષ ત્રાસજનક દ્રશ્યો મીતેભાતી શીઘ્રમ માફક ખડાં થઈ ગયાં. નાની-તું કામ કરતો ચમરાક છોકરો આવડી ઉમરે રાજદરબારના બાટ ચારણને શરમાવે એવો લાગ્યો. દરિદ્ર વાતાવરણમાં છુની ગૂંઘેલો છોકરો લોક સા-

હિત્યનો દૃઢ અ-ભારી દેખાયો. મનુષ્યના ગંભીર્વર્તનની ભયંકરતા અને ત્રાસ પોતાના વક્તવ્યદ્વારા આ-દર્શી મધુલન થી કરી શકે એ પેથો ધરાક પથ્થર ભાતી શક્યો નહો. તેના પ્રાવિણ્યની કદર કે તારીફ અતર્ગત કરી શકે તે પહેલાં ધરાકને લાગ્યું કે છોકરો જરૂર નાટકી અભિનયના તે રમાં અસ્ત્રો લગાડી બેસશે. ગળાનું

કપડું પર્યારુ છોકરાના હાથમા ફેંટી તે અડપ ઉભો થયો અને શીઘ્રથી નીતરતી દાઢી લઈ ઉભે મહોદયે દોડ્યો ! દુકાનમાં ખેડેલો દરેક માણસ આ બનાવથી પેટ પકડી હસ્યા અને છોકરો ભેઠા પડી ચિત્રવત્ ઉભો અત્યારે તમે કશ્ચો કે ભોંઠો પડેલો આ નિરાધાર છોકરો ભવિષ્યનો મહાન નાટકકાર મોલીઅર હશે અને તમને તેની ચિત્રવત્-અવાદ્-સ્થિતિ પર જરૂર હયા આવશે !

અનેક માણસો આપણને જોઈને હમે એ રિચનિતો ખરો ખ્યાલ તો અનુભવીએ સારેજ આવે. મોલીઅરને આવું કેંક થયું હશે પરંતુ પેરીસની રંગમૃગિને સજીવ કરવાની મહાત્વા-કાક્ષાનાં બીજ મેષ્ટ્ર મોલીની દુકાનમાં લીધેલા અનુભવો પછીજ તેનામાં રોપાયા દુકાન તેની

સુમસિદ્ધ નાટકકાર મોલીઅર.

અભ્યાસ વૃત્તિ પોષવાનું સ્થાન હતુ. આવતા જતા અનેક લોકોના વર્તન, વિહાર અને સ્વ મ્હંદ તે જોતો, અનુભવતો છંછા કે છંછા વિના લોક સાહિત્યના નિકટ પરિચયમાં આતી તે કલાત્મક સાહિત્ય ઘડવા પોતાની લાગણીઓ -ભીર્મિઓ - સંધ-રતો.

કે લા રમ કે સાહિત્યક કે નાટક-કાર યવા પહેલાં તે હાલમ બન્યો

અને કલમને સુદૃઢ કરતાં પહેલાં તેણે અજ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો. અજ્ઞાએ કલમને કેળવી કહીએ તો આવે.

હવે એનું કૌટુંબિક રેખાચિત્ર દોરીએ. મોલીઅરનું ખરું નામ છન બાપ્ટીસ્ટ પોકેલે (Jean Baptiste Poquelin)

હતુ. બ્યાપાર કુશળ સભ્યોથી મરાહુર થઈ પડેલા પોકેલે કુટુંબમાં જન્મ લેવા છતાં મોલીઅરને કુટુંબનું માન નહોતું. વાણીઆએ

મોક્ષીએરની ઉનમ કૃતિનું વાચન : મોક્ષીએર મુગ્ધ મશાંચકો

વચ્ચે એક કલારસિક જન્મ્યો. રંગભૂમિને મોક્ષીએર સહૃદય ચક્રાવર્તી. પોકેલે તેને ધીક્ષારતા

પોકેલેનું મુલ વતન બેવે (Beauvais) હતું—જ્યાં તેઓ ધનાઢ્ય નાગરિકો તરીકે પંકાતા અને વણિક બુદ્ધિ માટે પોખાતા. આત્મ પ્રતિષ્ઠાવાન વણિક મહત્ત્વમાં મોક્ષીએરે જન્મ લીધો. ન તેણે માન્યપત્રી પ્રતિષ્ઠાનું અભિમન સંધ્યું કે શ્રીમંતાધિપતિ ગૌરવ સાચવ્યું. તેના વર્તન અને વિચાર, બુદ્ધિમતા અને આત્મ-ભોગ સામાન્ય લોકોને રીઝવવા તેણે ખચ્ચા. વસ્તુત તે લોકોનો બની રહ્યો નહીં તેના આશા હોંસ અદ્ય આયુષ્યને અતે વણુ હતેજ્યા અને વણુસતોખ્યાં વિરમી જાત. લોકોના બની રહેલું એ પણ મોટા થવાની નીસાની ગણાય । પોકેલેનું કુટુંબ રજવાડા સુધી લાગવગ ધરાવતા

રાજ ગવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા મેઝુઅબ કુટુંબ સાથે મોક્ષીએરના આપનો દીક સંબંધ હતો. આ સંબંધનો લાભ માત્ર મોક્ષીએરને લેતા આવડ્યો એક જણુ ગાડું જેવે અને બીજે તેમાં બેસી વિષ્ટ પથ વટાવી જાય મોક્ષીએર આપથી જે ચાતા ગાડામાં બેસતાં શીખ્યો. અને તેણે રાજમહેલના દીવાનાખાના ના ગૃહારણુવનો અને કલામદિરો જોયાં અને ભોગવવાનું સહલાય પ્રાપ્ત કર્યું. જન પોકેલે ક્રાન્સના રાજ્યનો ખાનગી કારભારી હતો અને રાજોત્સવમાં જતો લારે દીકરાને લઈ જવાનું વીસરતો નહીં.

બેવે છાડી જન પોકેલેએ પારીખા લાગપરીક્ષા આરભી અને ઇ. સ. ૧૬૨૨ ના જન્યુઆરીમાં તેનો પ્રખ્યાત પુત્ર જન બાપીસ

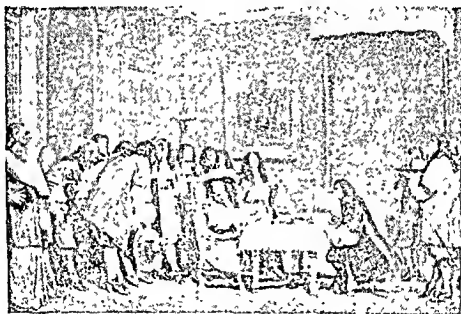

જન્મ્યો. હોલ ડ લા કુવાર (Halle de la Foire)માં બાપ સાથે ફરતો દીકરો ક્રાન્સને ગાંડુ બનાવશે એમ કેળુ કહી શકે ? અહીં આં બાપે અટકાવ દોલત મેળવી. પુત્રે કલારસિકની નિશાસાથી ભેગા થતા લોકોના એનચાળા બેસા, અનુલના અને ગોખ્યા. શ્રીમંતાઇ મોલીએરને બગાડી શકી નહીં. માત્ર તેને ગરીબથી નવંગરનો પરિચય આપી શકી. અને બાણે અગ્રણે તેની નિદ્રસ્થ વૃત્તિએ બાલવયમાંજ સતોષાલી ગઇ.

આમ વર્ષો વીસાં; છતાં ક્રાન્સની પ્રચલિત રંગભૂમિનું ખરું સ્વરૂપ તે જોઇ શકેો નહીં.

તેને લાગ્યો. પિતૃપ્રેમ તરછોડી તેણે દાદાને બોલ્યો સેવવો શરુ કર્યો. જદ્દ દાદા ઉછરતા બાલકની કાલી બાપામાં શબ્દગારેલી વાતોથી અંગર્થ ગયા. પરસ્પર દૃઢ મૈત્રી જન્મી. મોલીએરને લાગ્યું કે કલારસિકો આખરે મલ્યા. પૌત્રની રસજ્ઞતા પોષવાનું કામ દાદાએ માથે લીધું અને તેને રંગભૂમિનો થોડોક પરિચય કરાવેો.

હોટલ ડ બુર્ગોન્ય (Hotel de Bourgogne)માં હાસ્યરસિક નાટકો ભજવી ગતાવતી એક દ્વિતીયીઅન નાટક મંડળી દર સાંજે રાજકુટુંબ અને રાજદરબારીઓ રીઝાવતી. મોલીએર દાદા સાથે અહીં જોવા આવતો. બધા કરતાં

મહાન સમ્રાટ હર્ષ ૧૪ મો સામાન્ય નટ મોલીએર સાથે લોગન લે છે.

બાપનું સોનાનું પીંજરુ તેને કેદખાના જેવું લાગ્યું. હૃદયમાં ઉછળી રહેલા ઊર્મિના સાગરને જગા જોઇતી હતી. રાજકાજ અને બગરની મજ્જિમાં ગુંથાઇ રહેલો બાપ લક્ષ્મીના લોભમાં બેદરકાર અને નિષ્કુર-કોઇ યત્નવત્ પ્રાણી જેવો

કે વધુ પડતી ચીવટથી તે બધુંએ જોતો. અહીં આં તેણે રંગભૂમિના નયોને વિવિધ પોષાકમાં જોયા અને નાટકશાળાનો ખરો ખ્યાલ અનુભવ્યો.

બાલવયમાં જોએલી આ રંગભૂમિએ

મોલીએરના બાલકદયમાં દૃઢ છાપ પાડી. જોકે મોટપણમાં આ રંગભૂમિની સમ્મતમાં તેને અનેક લુલ્હો અને ખામીઓ જણાઇ છતાં તેને તે જીવનભર લુલ્હી શક્યો નહીં. છટાલીઅન રંગભૂમિ પર દરેક પાત્ર આમુક એક નામ ધારણ કરી અમુકજ લીલાસમાં લુલ્હા લુલ્હા પાઠ ભજવી જતો એ મોલીએરને પ્રથમ તો વિગ્નેન લાગ્યું; છતાં છટાલીઅનોએ આ વાતાવરણમાં સમસ્ત ક્રાન્સને ધસડાયા માંડ્યું હતું ત્યાં મોલીએરની શી વીસાત ? મોલીએર તેમાં ધસડાયો અને સગાં-વહાણાંઓનો અણુગમે વહેારી તેણે હારથરસિક નાટકો લખવા અને ભજવવાં શરૂ કર્યાં. છટાલીઅન મંડળીમાં પાત્ર પોતેજ પોતાની ભૂમિકા લખતો અને જાનેજ ભજવતો એ પ્રજ્ઞાલિકાનું મોલીએરે પણ અનુકરણ કર્યું.

જન ખાપ્પીર પુત્રની જ્ઞતિએ જોઈ ચિતામાં પડ્યો અને કંટાળ્યો. ગુસ્સે થઈ તેણે પોતાના બાપ (મોલીએરના દાદા) ને કહ્યું : “તમે મોલીએરને એકદર બનાવવા ઇચ્છો છો શું ?”

“હા, પ્રભુ કરશે તો બેસ રોજ (Uille-rose) જેવા પ્રસિદ્ધ અભિનય હિરતાદ જેવા તેને બનાવીશ !”

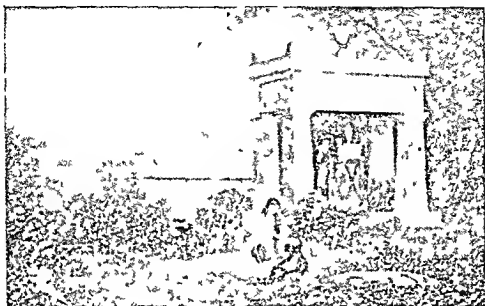
મોલીએરનો દાદો રંગભૂમિને માત્ર વાદનો નહોતો, તેને પૂજ્યો. અને આમ વર્ષો સુધી મોલીએર માટે કુટુંબ કલ્પ આપ્યો. લુલ્હા લુલ્હા વ્યવસાયમાં પિતાએ પુત્રને હાંસેલ્યો. મોલીએર એકેમાં કાળ્યો નહીં. ફાવવાની મોલીએરે ગઢેનજ ન લીધી. જીવનમાં ધ્યેય તેણે ક્યારનું ધરી સુક્યું હતું. અર્ધાં જીંદગી વહી ગઈ ત્યાં સુધી ન તે વ્યાપારી બની શક્યો કે રંગભૂમિનો કુશળ નટ ! જીવનની નિષ્ફરતામાં તેણે ભવિષ્યનો ખોરાક ગંધી

મુક્યો. ઠેક પાંત્રીસ વર્ષની પ્રૌઢ વયે તે ભુખ્યે પેટ ખરાખર ખાઈ શક્યો. મોલીએરે યુવાની જેમ તેમ પસાર કરી કહીએ તો ચાલે. જ્યારે તે દૃઢ મગજથી, સંપૂર્ણ આરોગ્યમાં કે કરી શકત, ક્રાન્સને કે કરી જતાવત, તે જીવાનીમાં મોલીએર બેદરકાર, નસીય પર હાથ મુકી દગ્દિતા સેવતો જ્યાં ત્યાં પડી રહેતો. કુટુંબનાં પ્રતિજ્ઞ અને લક્ષ્યો તેને સાચવી કે સંતોષી શકતાં નહોતાં. જે બાપે પુત્ર તરફ બેદરકારી અને નિષ્ઠુરતા બતાવ્યાં, તેના પુત્રે તેનાં પ્રતિજ્ઞ, અને શ્રીમંતાઈને ઠોકરે માર્યાં. જે તેને યશું હતું તેની તે વાટ જોતો બેઠો, જે તેને યશું જોઈએ એ બાપની ઇચ્છાનો તેણે દ્રોહ કર્યો. આ મોલીએરની જીવાનીનો સારાંશ છે. યુગો જેવડી લાંબી જીવાનીમાં મોલીએર ગાગડે ગામડે ભટક્યો. બાપમાં બાપના પૈસા છુટે દાયે ઉડાયા. નફામાં મનુષ્ય સ્વભાવના લક્ષણોનો અભાસ કર્યો. બાપનું નામ રાખવા તેણે વેપારની વાણીઆગતને તિલાંજલિ આપી; અને આત્મનિશ્ચયના આવાદનને સહાય યુગો તેણે માનવતાનું ઉકું અગમ્ય જ્ઞાન મેળવ્યું. બાપે દીકરાની આશા મુકી. દીકરાએ જગત જનકનેજ પેદા કરે છે એવા કલાગસિક નાટકકાર થવાની આશા બાંધી.

અભિનય કલાકાર થવાનાં તે રાત દિવસ સ્વમાં સેવતો. રંગભૂમિનો સેવક થવા આમ-તેમ પજાડ માર્યા કરતો ફરતો. તેને ખજાર નહોતી કે તેના આકરો અનુભવોમાંથી તે તારતુફ (Tartuffe) અને લ બુર્જીવા જન્ટીલમેન (Le Bourgeois Gentilhomme) ની અમર વસ્તુઓ ધડવાને. દત્તો. કલા-શિરોમણી શેક્સપીયરની સાથે મોલીએરની તુલના સાદિસમૃદ્ધિના પુણ્યપુણે થાય છે એ

મોલીએરનું અમર પદ છે શેક્સપીઅર કરતાં મોલીએરની પૂર્વાવસ્થા સુવ્યવસ્થિત કેળવણીથી શણગારાઈ હતી. અને બંને નાટકકારોની પૂર્વાવસ્થાએજ મધ્યાવસ્થાની પ્રણાલિકા સજી. આપણા બધા માટે પણ આમજ છે.

મોલીએર પોતાના નાટકોમાં અભિગાની અને આત્મસ્થાધાર્માં મરી પડતા વિજ્ઞાનીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓની અવારનવાર ટેકડી કરે છે. જ્ઞાનનું ઔચિત્ય નહીં સમજનારા આડંબરીઓ ઉપર તે આડકતરી રીતે સત્તજડ ફટકો લગાવે છે.

પેરીસની મદાલ કમ્પ્લેક્ષિમાં મોલીએરનું કબ્રસ્તાન

અમર સાહિત્ય શિરોમણિઓ માફક નીશાળની કૃતિ મોલીએરને નહોતી. પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી તેણે નીશાળ જોઈ નહીં. અંતે ગમે તે વાંચવાના શોખમાં તે પડી ગયો. છતાં કલેરમોની પાઠશાળામાં તેણે એરીસ્ટોટલનો અભ્યાસ કીધો. પાઠશાળા છોડ્યા પછી મોલીએર સીરનેઝા ડબરજરા (Cyrano de Bergerac)ના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો, તેની સાથે રહી તે જગત, જનતા અને આધુનિક જ્ઞાનના સાગરમાં ઝમકોળાયો, અંતે સંગીતની અસરના નિયમ મુજબ તે મિત્રોની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉડા પ્રકરણો ચર્ચવાની અજન્મ દેવમાં પડી ગયો.

વિવિધ નિયમોનું ઉપર ચોટિયું જ્ઞાન લીધા પછી મોલીએરે લાવદા (Lair)નો અભ્યાસ કર્યો. ન્યાયની અદાલત સમક્ષ વિદ્વાતાનું દર્શન કરાવવાની મોલીએરને તક હતી છતાં બાપના આગ્રહને લીધે તે ન્યાયાસન સુધી પહોંચી શક્યો નહીં. અંતે વીશ વર્ષની વયે તે લાગવગને લીધે રાજમહેલનો ખાનગી કારભારી નીમાયો. અહીં તે રાજકુટુંબ અને રાજતા પરિચયમાં આવ્યો. અને લુઇસ તેરમા (Louis XIII) સાથે પ્રોવેન્સ (Provence) ગયો. જે તંક થોડાને લાગ્યેજ મળે છે તે તંક મોલીએરને પોતાના

વેણુ-આઠહાઉન

લેખક:

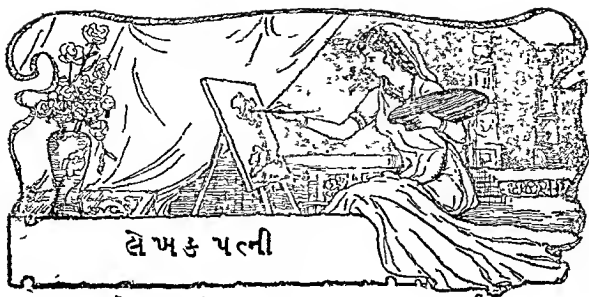
રા. અમીદાસ

આઘે, આઘેથી આવે છે સાદ, કે કોઈ બોલાવે છે
ઘેરી ઘેરી વેણુના એ નાદ કે હૈયડું હલાવે છે. ૧

કોણુ ઠરે આ રાતના મારા મન મદ મોલ
વા'લમ ! તારી વેણુના એ તો એક જ બોલ
આઘે આઘેથી. ૨

કોઈ દેખાડો નેગીના ઘાટ
કે મનડું ધૂમે છે,
મારા આશની ઉંચી પાંખ
કે નાદળ ચુમે છે;
આઘે આઘેથી. ૩

નાચે નાચે છે દલને મથૂર
કે હૃદયું નાચે છે,
તારી વેણુના એવા બોલ
કે બ્રહ્માંડ રાચે છે;
આઘે આઘેથી. ૪

લેખક પત્ની

લેખક :

રા. મનોજ

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મિસ્ત્રી.

૧
કેટલાએ સમયે નવસકયાકારે કે વાર્તા-
ઓના લેખકોનાં આંતર જીવન એટલી
હદ સુધી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં હોય છે કે જેની
આપણને કલ્પના પણ ન થાય! તેઓની વાર્તા-
ઓનાં આદર્શ પાત્રોની આદર્શ જીવનચરિત્ર
ક્યાં અને તેઓનું પોતાનું રચન કયાં? આવું
કેમ થતુ હશે? એ પ્રશ્ન જ્યારે જ્યારે મને
હિંમતે છે ત્યારે ત્યારે મને મારા એક મિત્રનું
ચિત્ર યાદ આવે છે. તેની દરેકે દરેકે વાનાં
તેની પત્ની લય ભરેલી છાંયું દ્રષ્ટિથી વાચતી
હતી.

“અહા, ‘તેનાં સોનેરી વાળનાં ઝુલકા,’-શું
તેના વાળ સોનેરી છે? તે તેને ‘રેગમથી પણ
મૃદુ’ કહે છે! તેને બાહુ પાશમાં લઈ... એક
અપ્રતિમ સુખન.....” આહ! આવું, આવું,

કેટલુંએ જોવાનું અને અનુભવવાનું? અને મારું
રચન ક્યાં? હું? તો અહીં આખો દિવસ
ઘરમાં બેસી ઘરકામનું ક્યાં કરું? સવારથી
સાંજ સુધી ‘આજે એમને શું ભાવશે? એમને
કંઈ વસ્તુ વધુ પ્રિય છે? એવી એવી અનેક
એમની સમવડોની ચિંતામાં ગાળું,...” આ
પ્રમાણેજ તે તેના પતિની વાર્તાનાં પાના પર
પાનાં વાંચતી અને અજડતી.

મારા તે મિત્રનું જીવન થોડા સમયમાં આમ
જ બદલાયું. ક્રાંતિલાક્ષનાં લગ્ન થયાને આજે
વરૂનો વહી ગયાં છે. ખીજા અનેક પરણેલાઓની
પેઠે તેણે પણ અનેક વખત મુઝાઈને વિચારમાળા
ફેરવી છે. અનેક વખત એ એકજ પ્રશ્ન-“એવું
તે શું છે કે જે કાલે સવારે નિદ્રામાં બાંધેલા
હતી તે આજે આમ થઈ બેઠી છે?”-પોતાના
અંતરમાં વિચારતો અને અંતે નીરાશ થતો.

અરે, કુમારિકાના બેયરવા હવામાં ઉડતા બાલની લંટો, તરલ પરંતુ નિર્દોષ અને શરમાળ નયનો, તીરછાં કટાક્ષ, હવામાં ફૂટ ફૂટ ઉડતો પાલવનો પટ, કે નવવિકસિત શુભાશની પાંદડી સમા કંપના અધરોષ, એ સર્વમાં એવું અગ્નિ બદ્ધ ભરેલું છે કે પ્રત્યેક યુવાન લોભાય છે— ભુલ ખાય છે.

૨

કેટલું આશ્ચર્યજનક કે આટલી ઉંમરે મુખ્યા મટી યુવા થયા પછી વિમળા ક્રાંતિલાલને પોતાનો દુશ્મન સમજી બેઠી છે? હવે જો કોઈ વખત તેના અધરો ક્રાંતિલાલના બાવળીના અધરો સાથે સંલગ્ન થાય છે, (કવચિતજ, જો તેણી આહે તો) તો તે એવા કંડા અને લાવ-હીન હોય છે કે જભે તે છાતીમાં થએલી શરદી-ને દૂર કરવા કોઈ ગરમ વાયુની નળીને ચુમતી હોય તેવો ભાવ ધારણ કરે છે. અસ્તુ.

ક્રાંતિલાલ જુદાંત ગુજરાતનો જાણીતો અને માનીતો લેખક છે. હુંકી વાર્તાઓ અને નવલ કથાઓના લેખકોમાં હાલ તેનું પ્રથમ સ્થાન છે. તે સામાજિક વાર્તાઓ લખે છે. આશય સ્પષ્ટ ઉત્પત્તિનો હોય તેનાં સ્ત્રી પાત્રો અદ્ભુત હોય છે. આ પાત્રો માટે તેની પત્ની વિમળા માની લેતી કે જ્યારે જ્યારે તે બહાર જાય છે ત્યારે ત્યારે તેઓના પરિચયમાં આવે છે. જો કોઈ દિવસ સાંજના તેને બહારથી ફરીને આવતાં મોડું થય જતું તો વિમળા તેના લેખો વાંચતી અને કહી લેતી કે જરૂર અત્યારે તેનો પતિ અમુક સ્ત્રી સાથે વાર્તાલાપમાં મશગુલ છે—એનેહ સુખમાં રક્ત થઈ સંધ્યાને સમય વ્યતીત કરે છે:—

“તેઓ વારંવાર કહે છે કે તેમની વાર્તાઓ સસ ઘટનાત્મક છે. તેનાં પાત્રો સંસારની છવંત મૂર્તિઓ છે, ખરેખર તેમનાં પાત્રો હાલનાં ચાલતાં સજીવ છે.” વિમળા ગાવના એકાંતમાં

બજાડતી, “તેઓ તેમની આ દલીલ ધણી વખત સમજી રીતે રજૂ કરે છે તો પછી આ ગદ્યાં મનોહર સ્ત્રી પાત્રોનું જ્ઞાન કેમ થાય છે?” વિમળા ગુચવાતી.

જેમ જેમ વરસો વહેતાં ગયાં તેમ તેમ ક્રાંતિલાલની વાર્તાઓ વધુ અને વધુ લોકાદરને પામતી ગઈ. જેમ જેમ તેની ક્રાંતિ અને લક્ષ્મી વધતી ગઈ તેમ તેમ તેનો લખવાનો વ્યવસાય વધતો ગયો. એક પછી એક તેનાં પ્રકાશનો ગ્રંથોમાં આવતાં ગયાં, તેમ તેમ તેની અને તેની પત્ની વચ્ચે વૈમનસ્ય વધતું ગયું. તેઓ જાને વચ્ચે કશોયો કંડાસ વધતો ગયો. વૈમનસ્ય વધવાનું મુખ્ય કારણ ફક્ત ક્રાંતિલાલની વાર્તાઓનાં અદ્ભુત સ્ત્રીપાત્રો !

૩

આ દરરોજના કંડાસનો પશુ એક દિવસ અંત આવ્યો.

“જોને, વિમળા, આજ કાલ મારું જીવન એવું તો નીરસ થઈ ગયું છે કે હું હવે લાંબી વખત ઘરમાં બેસી કામ કરી શકું તેમ નથી. મેં એક એકાંત જગ્યા ભાડે લીધી છે અને હવેથી મારું લેખનકાર્ય ત્યાંજ કરવા વિચાર છે” ક્રાંતિલાલે કંટાળી જઈ કહ્યું.

વિમળાએ એક ધીમે નિઃશ્વાસ મુક્યો, “જેવી આપની મરજી,” બહારથી બેરમરી જણાવતાં પરંતુ દુખાતા અંતરે તેણે કહ્યું. “જગ્યા ક્યાં આગળ રાખી છે?”

“મેં વાલકેશ્વર રોડપર એક એકાંત જગ્યા ભાડે લીધી છે; અને તેમાં જરૂર પડે ફરનીયર પણ ગેટની દીડું છે; હું હવે ઘરમાં રહી એક અક્ષર પણ લખી શકું તેમ નથી અને એકરબાની કરી ત્યાં આવી ગાશ કામમાં અડચણ ન કરતી; એટલે તમે કેપકાર !” ક્રાંતિલાલે જણાવ્યું.

“તમારે દીલ ચઢાય ત્યાં તમે જાઓ અને રહો, મને તેની કે પછુ પરવા નથી.” વિમળાએ પાટલા પરથી ઉઠતાં ઉઠતાં કહ્યું અને બેઠકારીથી રસોડું છોડી ચાલી ગઈ.

વિમળા કોષે બરાબ પોતાના સયનગૃહમાં આવી, દાર અંદરથી બંધ કરી, પલંગ પર પડતું નાખી, હૈયાશટ રુદન કરવા લાગી. સ્ત્રી સ્વભાવને ઓળખવો એ કે સુલભ નથી! પતિ પોતાનું ગૃહ છોડી આજો દિવસ ખીજે રહેવા કેમ ચઢાય છે તેનું કારણ વિમળાએ પોતાની કંઈપના અનુસાર કંઈપી લીધું. જ્યારે કાંતિલાલે દશવિધું કારણ તદન જુદું જ હતું.

ઉપરના બનાવ પછી વિમળા પતિના દરેક લેખો પ્રથમના કરતાં બહુ જ કાળજી પૂર્વક વાચવા લાગી. જેમ જેમ તે તેના નવા લેખો વાંચવા લાગી તેમ તેમ તે અનેક જાગૃતિ સ્પષ્ટો. અનુભવવા લાગી. ક્ષણે ક્ષણે તેની આંખ આગળ પ્રેમનાં દ્રશ્યો ખડાં થવા લાગ્યા. કાંતિલાલનાં અદ્ભુત સ્ત્રીપાત્રો જે વિમળાની કંઈપના સૃષ્ટિમાં સહચારી બન્યાં હતાં—અરે સજીવ મૂર્તિમંત બન્યાં હતાં, તે હવે તેની સૃષ્ટિમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે આવવા લાગ્યાં—તેને મુજાવા લાગ્યાં—સતાવા લાગ્યાં. અદ્ભુત

સાંદર્ભ જે પાત્રોમાં નીતરતું તેને લાગતું—કે જે સૌંદર્ય તેણે પોતે ગુમાવ્યું છે; તે હવે તેના પતિની સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ વિહરતું લાગ્યું.

કાંતિલાલનાં વર્ણનો એટલાં તો આશ્ચર્યજનક લખાતાં કે વિમળાનાં નેત્રો સમક્ષ તે પાત્રો સજીવન થતાં. વિમળાને પોતાની માન્યતામાં

લેશપણ શંકા ન રહેતી. કાંતિલાલ એક સમય કલાકારની પેઠે પોતાનાં પાત્રો રજુ કરતો ને અદ્ભુત સ્ત્રીપાત્રોના હાવભાવ, બુદ્ધિ ચાતુર્ય અને કળા, શારીરિક બંધારણ આ બધું એક ચિત્રકાર ચિત્રપટ પર ભાવના રજુ કરે તેમ સચોટ આલેખાતું. છર્પા અને આશ્ચર્યથી વિમળા આ બધું વાંચતી, વિચારતી, અનુભવતી. અરેરે, સદાને માટે તેણે પોતાના પ્રિયતમને ખોલ્યો !

૪

એકાંતમાં લખવાનું

વિમળા હાથમાંથી માસિક ફેડી દઈ દીવાન-ખાતામાં આંટા ફેરા મારવા લાગી.

કાંપ શરૂ કરીને લગભગ ત્રણેક માસ થયા

ત્યારે કાંતિલાલે ગુજરાતના એક સમય કવારસિક માસિકમાં એક જોશદાર વાર્તામાળા શરૂ કરી. વાર્તામાળામાં એક મુશ્કેલી જીવનની મધુર ગુંથણી હતી. તેનું નામ આપ્યું હતું: “એક મુવાનનું આત્મચરિત.”

જ્યારે વિમળાએ આ વાર્તામાળાનો પ્રથમ મધુકો વાંચ્યો ત્યારે તે ચમકી; હાથમાંથી

માસિક ફેરી દહીં દીવાનખાનામાં અટકાં ફેરા કરવા લાગી. તેના મરતકમાં અનેક વિચાર વમળેા ઉભરાવા લાગ્યાં. તેના પતિની આ સર્વોત્તમ કૃતિ હતી.

વિમળાએ જે ભાગ વાંચ્યો તેમાં એક સર્વાંગ સુંદર મુગ્ધા પામે તેનો પ્રિયતમ પ્રથમ

નુ હૈયુ ચીરાતું હતુ. તે આખી વાર્તા પહેલા પુરુષ સર્વનામથી શરુ કરીને લખેલી હતી; અને તેનો અર્થ વિમળાની દ્રષ્ટિએ અન્ય કેજ નહીં પરંતુ એક પ્રેમ અને ભાવનાના કુખ્યા યુવાન અંતરનો પોકાર—પાને પાનેથી ઉડનો એ પોકાર —વાલકેશ્વર રોડપરની રૂમમાંથી આવતો એ પોકાર !

રેતી વિમળાના વીખેરાએલા ફેરકવાપને પ પાળ્યો
કાંતિલાલ ભુવકાળમાં ફાલુખર હમી ગયો

રજનિએ અંતરના ઉભરા ઠાલવતો દનો તેઓ નાના વાર્તાકાપમાં પ્રેમ અને ભાવનાની ભરતી હતી, અન્યોઅન્યની પ્રેમ પ્રતિજ્ઞાઓ હતી, જીવનભરની વફાદારીના મોઝંદ હતા આવું આવું કેંક હતુ. આ બધું વાંચતાં વિમળા-

અતે વિમળાએ મનને દ્રઢ કરી શાંતિથી તે માસિક લખ પતિનો લેખ વાંચ્યો. દરેક વિમળા અને વણુનો ધ્યાન પૂર્વક વાંચ્યાં. એક કલાકારની દ્રષ્ટિએ દોરેલા તે વણુનો અને ભાવ ભરેલા હૃદયના ઉભરાથી લખેલો તે પ્રેમાલાપ—આ સધળું વિમળાને મનથી એમજ હતુ કે જેણે એ લેખ લખ્યો છે તેણે સર્વ પોતાની હૃદયેશ્વરીનેજ સંબોધીને લખ્યો છે.

“ જોહ, જો તે મુગ્ધાને પ્રેમપુવક ચઢાતા ન હોય તો આવું મધુર લખી શકાય નહીં !

હૃદયના સાચા એતુરાગ વિના આવો સુંદર અને સચોટ પ્રેમાલાપ આલેખી શકાય નહીં. ” વિમળાની આખમાં અશ્રુ ઉભરાયાં, તેણે પાસેની ખુરશીમાં પડતુ નાખ્યું. “ અરેરે, અતે આમજ

[વણુ મારે જુઓ ૪૪ ૩૦૪]

મિત્ર ખાતર

લેખક :

રા. ગોહિલ કિરીટસિંહ જોશવરસિંહજી

ચિત્રકાર :

રા. સોભાલાલ શાહ

૩૭૩૭૭૭

એક યુવાન હાથમાં ઢાલ અને તલવાર લઈ પોતાના ધરમાંથી બહાર જવા બારણું ઉઘાડ્યો હતો. એટલામાં એના પિતાએ તેને ધ્રુમ મારી.

“પ્રતાપ, અહીં આવ !”

પ્રતાપ તેના પિતા પાસે નમન કરી બોલ્યો.

“કેમ પિતાજી ! શું આવ્યા છે ?”

“આ ઢાલ તલવાર લઈ ક્યાં ચાલ્યો ?”

“લાલપુર જઈ છું.”

“પણ આમ દયીઆર બાંધીને કેમ ?”

“મારા મિત્ર માધવસિંહને બહારનીઆ જયમહલને માર્યો હતોને !”

“હા, તે ?—” ડાઘો અધીરાઈથી બોલ્યો.

“તે એના ભાઈ ભારમહલ વૈર લેવા પોતાના વીસ માણસો લઈને માધવસિંહના ઘરને ઘેરા લાગી બેઠો છે. લાલપુરના કોઈ પણ માણસો તેની સાથે થવાની હીંમત નથી કરતા

અને ખીચારો માધવસિંહ એકલો આટલા માણસો સામે કેવી રીતે ધડ શરૂ ? તેથી ગામના માણસોએ મને એક માણસની સાથે આ મંદિરો કહાડ્યો છે. મેં આપણા ગામના કેટલાએ યુવાનોને સાથે આવવા કહ્યું પરંતુ તે સવે તો ભીરુ બન્યા છે તેથી ના પાડે છે. હું એકલોજ માધવસિંહની મઠે જઈ છું. હોય, બાપુ ! જય ભારત !”

“ના, ના, ના. ભાં નથી જવું.”

“કેમ પિતાજી ?”

“કેમ શું ! બસ. ભાં મરવા નથી જવું.”

“પિતાજી ! હું મરવાથી નથી ડરતો.

બાપુ માધવસિંહ આપણા ઉપર કરેલ ઉપકારનો બદલો વાળવાની આ તક છે. મને જાણ હો....”

“જુઓ ભાઈ પાછા મોટા બન્યા વાળવા વાળા ! એ લાલસાહેબે આપની ઉપર શું ઉપકાર કર્યો છે ?”

“પિતાજી ! જ્યારે અંધકલાલ શહે મારી ઉપર પાંચ હજારનો દાવો બાંધ્યો હતો ત્યારે

પોતાનું એકનું એક ખેતર પણ વેચીને એ પૈસા તેણે ભરી દીધેલા એ શું આપ લુકી ગયા ? જે માણસ મારે ખાતર સદાને માટે ગરીબીને વર્ષો, તેજ માણસ ખાતર હું એક આટલું નછવું કામ કરું છું તેમાં મને આપ કેમ અટકાવો છો ? મને તે ઉપકારનો અહલો વાળવા જવા દો.”

“તે તારે તેનો અહલો વાળવો હોય તો પાંચ હજાર રૂપીઆ આપી આવને !”

“નહીં પિતાજી ! હું તેને આ સંકટમાંથી અચાવવાનોજ.”

“હાં શું દાટ્યું છે તે બોલવા જવું છે ?”

“આપુ ! ત્યાં યથ દાટ્યો છે. લ્યો, જય ભારત !” કહી પ્રતાપસિંહ ચાલ્યો ગયો. તેનો આપ તેને પકડવા દોડ્યો, પણ ફોગટ.

૨

મારતે ઘોડે એ નવયુવાન લાલપુર જવા ઉપડ્યો. એ રાત્રપુતની નસેનસમાં શૌર્ષ પ્રકટ્યું હતું. તેના મિત્રના ચતુના લોકીથી ખરડાવા તેનો જમણો હાથ ઉછળી રહ્યો હતો. તેની આંખો-માંથી તેજના તણુખા ખરતા હતા. પાણીદાર ઘોડો પણ પોતાના માલીકની ધ્વજા જાણી નેસબેર આગળ વધે જતો હતો.

પ્રતાપસિંહે અડધો રસ્તો દાખો દશે તેટલામાં તેણે એક રથ આવતો જોયો. તેણે રથ હાંકનારને ઓળખ્યો. રથ હાંકનારે પણ પ્રતાપસિંહને ઓળખ્યો. તે તેનો સાજો હતો. પ્રતાપસિંહે ઘોડો રોક્યો. તેનો સાજો બોલી ઉઠ્યો : “પ્રતાપમાહ ! ક્યાં ઉપડ્યા ?”

“લાલપુર.”

અવાજ પરિચિત સાગનાથી અંદર બેઠેલી સ્ત્રીએ રથનો પડો ઉપકર્યો. તે સ્ત્રી વરસેકની ઉમરના એક બાળકને બોળામાં લઈને બેઠી હતી. તે સ્ત્રી પ્રતાપસિંહની પત્ની હતી અને તે

બાળક તેનો પુત્ર હતો. પ્રતાપની પત્ની ઘોડા વખત પહેલાં પોતાને પીએર ગઈ હતી. તે આજે હોંસબેર પાછી આવતી હતી.

તેણે તેના પતિને પુછ્યું : “નાથ ! આ લાલ તજવાર લઈને કઈ તરફ પધારો છો ?”

પ્રતાપસિંહે સધળી વાત કહી.

તેની પત્ની બોલી : “ભલે, પધારો. મિત્રનું ઝણુ અદા કરીને વહેલા વહેલા ઘેર પધારો. પણ જોજો હો ! ભારમજાને છુલ્લા વિના પધાર્યા છો તો ઘરમાં પેસવા નહીં દઉં. કુળની રીતિ પ્રમાણે વર્તજો નાથ ! આપ સધળું જાણો છો એટલે વધુ તો શું કહું !”

“બ્રાણુ ! પુત્રને સંભાળજે.”

“કે ચિંતા ન રાખના. મને આશા છે કે આ બાળક તેના પિતા કરતાં વધુ પરાક્રમી થશે.” કહી પ્રતાપની પત્નીએ બાળકના માથા ઉપર વદાલથી હાથ ફેરવ્યો. બાળક પોતાના પિતાને જોઈને મુકપાટ કરવા માંડ્યો અને પોતાની કાલી અને મીઠી માયા બોલવા લાગ્યો.

“જલ્લીર ! બેટા ! આવો.” કહી પ્રતાપે તેને તેડ્યો. અને એક વદાલમધું સુખન કપડું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેને ધણું કે જો તે વધુ વખન અદા રોકારો તો તેનાથી નેરથી રડી જવાશે તેથી પોતાની પત્ની અને જલ્લીર ઉપર અનિમિષ દષ્ટિ ફેંકી મિત્ર ખાતર મનુષ્યને ભેટવા તે સુવાન રાત્રપુત ચાલી નીકળ્યો.

પ્રતાપની પત્ની તેના પરાક્રમી પાંડના પાંડને જોસબેર આગળ વધતો જોઈ રહી. અચર-સુધી દયાઈ રહેલાં આંસુએ તેની આંખોમાંથી ખરવા લાગ્યાં.

૩

પ્રતાપને પકડવા દોડેલા ડોમે નિઃશ્વસ રવેો તેથી તે હાથપગ પછાડતો પાછો ધરમાં રાખી

થયો. તે બોલી ઉઠ્યો: ‘આજકાલના છોકરાને મન તો બાપ કે હોસાનમાંજ નહીં. બાપ સાહેબ પાછા હરિશ્ચંદ્ર જેવા સત્યવાદી ખરાને તે પોતાનું ઋણ ચઢા કરવું બેઠેજો! શું એ માધવસિંહે ઉપકાર કરી નાખ્યો છે તે બાપ ઋણના ભાર તળે દયાધ ગયા છે? એક પાંચ હજાર રૂપરડી આપી તેમાં તો આખું ગામ ગજવી મુક્યું કે, ‘મારી ઉપર માધવસિંહે ઉપકાર કર્યો, ઉપકાર કર્યો.’ બોલ્યો ભારમસ્ત અને હવે જીવતો છોડશે? એ તો એને લાળશે કે તરતજ મારી નાખશે. તે કે કંઈક નથી થતો તે મનમાં થશે કે ‘પ્રતાપ મારો ભત્રીજો યાચ છે તે કયાં મારું!’ પણ હવે કરવું શું?’ ડાંગો વિચારના વમળે ચડ્યો. છેવટે એક મુક્તિ જડી આવી તેણે ઘોડારમાંથી પોતાની ઘોડી કાઢી અને તેના ઉપર સામાન મોડ્યો. પછી તે ઘોડી ઉપર ચઢ્યો અને ઘોડીને લાલપુર તરફ દોડાવી

૪

“ફટ સે તને! જો ખરા બડ હો તો નીકળને બાર એટલે ખબર પડે કે ભારમસ્તના લાંછને માર્યો-તો, એમ બાયડીની જેમ અંદર હું પુરાજો સો?” માધવસિંહને સંબોધનો ભારમસ્ત માધવસિંહના મકાનના બંધ દરવાજા પાસે ઉભો હતો.

માધવસિંહ આ મહેણુ સાલળી ઉઠી ઉઠ્યો. અને બહાર જવા તૈયારી કરવા લાગ્યો. પણ તેની પત્ની બોલી હતી: “નાય! ધડીક પ્રતાપમાઈની રાહ લુઓતો! તેને બોલાવવા માણસ ગયો છે. તે હમણાં આવશે. આપ

એકલા આ વીણ માણસો સામે કેમ થશો?”

માધવસિંહ: “પણ હવે આ મહેણું નથી સહન થતાં બસ, હું તો બઝે છું.”

તે રી પત્ની તેનો હાથ પકડી બોલી: “પણ આપ એકલા આ રાક્ષસો સામે કેમ થશો?”

આ રાક્ષસો સામે એક રજપુત કેવી રીતે લડે છે તે હું જાણે. જો, જો, પ્રિયા! જો

એક યુવાન હાથમાં ઢાંચ અને તલવાર લઈ પોતાના પ્રમાંથી બહાર જવા બારણું ઉઘાડતો હતો.

ભારમસ્તના લોહીથી પોતાની તરમ છીપાવવા આ તલવાર કેવી તખ્તર બની છે! વડાલી તલવાર! બેજો હોં! તારા માલીકને કીર્તિને ટાંગે ચઢાવવો એ તારા હાથમાં છે તારા.....”

બહાર બહારવટીઆમાં ઘોંઘાટ થયો, માધવ-

સિંહને લાગ્યું કે કોઇ તેઓની સાથે લડતું હતું. તેટલામાં એક અવાજ આવ્યો. “ નામદો ! અજમાવો જેટલું બળ હોય તેટલું મારા ઉપર બે વિલંબ કરશો તો મનની મનમાં રહી જશે. ”

માધવસિંહે અવાજ પારખ્યો. તે બોલી ઉઠ્યો : “ પ્રતાપભાઈ ! આવી પહોંચ્યો કે ? હું આવું છું. ” તે આગળ વધ્યો પણ તેની પત્ની તેના રસ્તા વચ્ચે જઈ ઉભી. તે હાથ જોડી બોલી : “ નાથ ! મને એટલું એક કહેતા જાઓ. ”

“ શું ? ”

“ કે આમાં પરિણામ શું આવશે ? ”

“ મારું મૃત્યુ. ”

“ તો નાથ ! ચલાવો આપની તલવાર આ ગરદન પર. ” કહી તેની પત્ની તેના ચરણમાં માથું નમાવી ધુંટણીએ પડી.

માધવસિંહ હર્ષથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો. તેના પરાક્રમી આત્મામાંથી જ્વનિ થયો કે “ ધન્ય ! રાજપુતાણી ! ધન્ય ! તેનો તલવારવાળો હાથ ઉઠ્યો થયો અને જ્યાં તે નીચો નમવા જતો હતો ત્યાં તે કંપ્યો, કુંચ્યો. તેના હાથમાંથી તલવાર પડી ગઈ; આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

તેની પત્ની બોલી ઉઠી, “ આ શું નાથ ? આપ રડો છો શા માટે ? મને મારતાં આપનો હાથ કંપતો હોય તો લાવો મારા હાથમાં એ તલવાર. ” આમ કહી તેણે નીચે પડેલી તલવાર હાથમાં લીધી અને તેનાથી પોતાનું મરતક ઉઠાવી દીધું. માધવસિંહ ધડીભર આ જોઈ રહ્યો. પછી તે પોતાની અર્ધાંગનાના શોણિયથી ખરડાવેલી એ તલવાર લઈ, બારણું ખોલી, દુરમનો પર તુટી પડ્યો.

૫

પ્રતાપે જોતજોતામાં પાંચ છ દુરમનોને તો જમીનદોસ્ત કરી દીધા. તેટલામાં માધવસિંહ પણ ઉતરી પડ્યો, પોતાના મિત્રને આવતો જોઈને

પ્રતાપને બમણું જોર આપ્યું.

અસાર સુધી ભારમદ્દ એક તરફ ઉભો ઉભો આ સઘળું જોતો હતો પણ બ્યારે તેણે માધવસિંહને જોયો ત્યારે તે તેના ઉપર ધસ્યો. માધવસિંહે પણ ખુબ ટકકર ઝીંઝી. અડધી કલાકેક તો કોઇ કોઇને હઠાવી કે હરાવી શક્યું નહીં. ભારમદ્દને જેટલું હતું તેટલું જોર અજમાવીને માધવસિંહ ઉપર ધસારો કર્યો. ભારમદ્દને કરેલો ધા માધવસિંહે તલવાર પર ઝીંઝ્યો પણ એ સાથે તેના હાથમાંથી તલવાર છુટી પડી. માધવસિંહે હવે વિજયની આશા છોડી. ભારમદ્દને ખીંચે ધા કર્યો અને તે સાથે માધવસિંહના શરીરના બે કટકા ચઢ જમીન પર પડ્યા. ભારમદ્દને આનંદનો પોકાર કર્યો.

પોતાના મિત્રને મરતો જોઈ પ્રતાપે ભારમદ્દ પર હાસો કર્યો. ભારમદ્દ પણ તેની સામે ટકકર ઝીંઝવા તૈયારજ હતો. પ્રતાપ હવે ખરેખર વિકાળ જ બન્યો હતો. તેની આંખમાંથી અંધારા ખરતા હતા. અને હમણાં જાણે તે પ્રલય કરી નાખશે એવો તેનો દેખાવ બચકર બન્યો હતો. ભારમદ્દને કંપારી છુટી. તેને થયું કે તે આજા ચોદા સામે કેવી રીતે ટકકર ઝીંઝી શકશે ?

પાંચેક મીનીટ ભારમદ્દને ટકકર ઝીંઝી. પછી તે થાક્યો અને તેથી હીમત હારી ગયો. જોત જોતામાં તો પ્રતાપે પોતાના મિત્રના ધાનકને કાપી નાખ્યો.

ભારમદ્દના ભાઈ દાદલાએ પોતાના ભાઈને કપાઈ મરતો જોયો. તેણે પાછળથી પ્રતાપ પર તલવારનો ધા કર્યો તે ધા પ્રતાપની ખોપરી પર સખ્ત વાગ્યો. તેને ન ગણ્યુ મરતાં પ્રતાપ પાડો કર્યો અને દાદલાને પણ કાપી નાખ્યો. પ્રતાપને કેર વર્તાવતો જોઈને દુરમનો છવ લઈને નાહા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૫૩]

(૧)

રા. જયોતીંદ્ર હ. દવે,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

વિધિન: લેખક. રા. રાજેન્દ્રાવ સોમ-
નારાયણ દલાલ બી. એ; જી. પી.
મૂલ્ય ૧-૮-૦ (આવૃત્તિ બીજી)

કુશળ વસ્તુવિધાન, ઉચિત પાત્રાલેખન તથા
સરળ અને સચોટ શૈલી વડે આપણા શિષ્ટ
સાહિત્યમાં સ્થાન પામેલી આ સામાજિક નવલ-
કથાની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ
આજે છે તે જોઈને અમને હર્ષ થાય છે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખકે કહ્યું છે તેમ 'વાર્તા
આ કાળનીજ છે, વીસમી સદીની સ્થિતિ સમજા-
વવા પ્રયાસ કર્યો છે. સંસારસુધારાને અંગે ચર્ચાતા
વિષયો વાર્તામાં યોગ્ય ધણા આવી જાય છે.'

સ્વ. ગોવર્ધનરામના સરસ્વતીચંદ્રના
સરકારે રા. રાજેન્દ્રાવ પર ધણા પડ્યા હશે એમ
આ વાર્તાના ઉદ્ઘાટન તેમજ દેશી રાજ્યની ખટ-
પટના આપેલા ચીતાર પરથી લાગે છે.

જનસ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, માનવ હૃદયના
ભાવોનું તાદૃશ આલેખન વસ્તુની રસિક ગુંથણી,
અને ભાવવાહી, સરળ તથા ધાર્મિક ઉક્તિ અને
સ્વદેશ અને સ્વસંસ્કૃતિના અભિમાનથી ઝગકતી
શૈલી: એ આ વાર્તાનાં મુખ્ય ગુણો છે. પાત્રા-
લેખન એકંદર દોષરહિત છે; પરંતુ વાર્તાનાયક
વિધિનની હૃદયશક્તી શિશિરના પાત્રને જોઈએ
તેટલું પ્રાધાન્ય મળ્યું હોય એમ લાગતું નથી એ
પાત્રનો વિકાસ વધારે સ્પષ્ટ રીતે થતો જોઈતો
હતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. તેમજ વિધિન-
ના પિતા, ચંદ્રાવની કથા આ વાર્તામાં જોઈએ
તે કરતાં કેક વધારે પ્રમણ્યમાં આવી હોય એમ
લાગે છે. સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રથમ ભાગ સુદ્ધિધનની
કથાથી ભર્યો છે તેના સંસ્કારથી કદાચ આમ થયો
પાગ્યું હશે. પરંતુ સરસ્વતીચંદ્રના ચાર ભાગ
હોવાથી ત્યાં પ્રમાણભંગ થતો નથી; પરંતુ અહીં

તો માત્ર એક ભાગમાં જ આખી વાર્તા પુરી થતી હોવાથી નાયકના પિતાની પૂર્વકથા સ્થગર વધારે પડતા વિસ્તારથી વર્ણવાયેલી જાણે છે.

પ્રસ્તાવનાની આરંભમાં લેખકે કહ્યું છે કે 'નીતિના વિષય ઉપર નિર્બંધ લખવા વિચાર હતો. નિર્બંધના વાંચનારા ગુજરાતી વર્ગમાં બહુ થોડા, તેમાં રસ લેનારા તો કોઇકેજ તરીકે એક વાર્તા લખવાનું મેં ઉચિત ધાર્યું'. એટલે આ વાર્તા બોધપ્રધાન હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ વાર્તાની વચમાં નીતિના ઉપદેશો કે વર્તમાન સ્થિતિની ચર્ચાઓ આવે છે તે પોતે રસદાયક હોવા છતાં વાર્તાના અખડ વહેતા રસમાં અંતરાયરૂપ થઇ પડે છે. એવાં ઉપદેશ કે ચર્ચા વગર પણ વિવેકી વાચક લેખકનો ઉદ્દેશ સમજી શકે એમ છે. અને તેથી અપ્રસ્તુત ચર્ચા આવી નવલકથાઓમાં કોઇ પણ રીતે લાભકારક નીવડતી નથી.

પરંતુ આ સાધારણ હોષો બાદ કરતા આ નવલકથા એકંદરે ઉચ્ચ પ્રતિતી છે અને લેખકની ઉચ્ચ પ્રકારની રસગુતા તથા સંસ્કારિતા દર્શાવે છે એમાં શંકા નથી. પાછળ આપેલા અભિપ્રાયો જોતાં જણાઇ આવે છે કે આ નવલકથાએ સારો લોકાદર તથા વિદ્વત્પ્રીત સંપાદન કર્યા છે, અને તે-ચોખ્ખું છે.

જવાલા લેખક સ્વ: ટપુભાઇ ત્રિભુવનદાસ વસાણી સંપાદક: છેલ્લું કરદ. વ્યાસ મૂલ્ય ૧-૪-૦
'સૌરાષ્ટ્રમિત્ર' ના પહેલા વર્ષની ભેટ તરીકે આપવામાં આવેલું આ પુસ્તક ૨૧ છેલ્લું કરદ વ્યાસની મિત્ર ધર્મની ઉચ્ચ ભાવનાની સાક્ષી પુરે છે. પોતાના સ્વર્ગસ્થ મિત્રના અપ્રસિદ્ધ લેખો પ્રગટ કરી તથા તેમનું ભાવભર્યું જીવનદષ્ટા આલેખી એમણે પોતાના મિત્રને ઉત્તમ સ્મરણ-જલ્લિ આપી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સ્વ: ટપુભાઇએ લખેલી

ટુંકી વાર્તાઓ, નાટકો તેમજ. વિચારાત્મક તથા વર્ણનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ છે. ઘણા લેખોમાં પ્રારંભ કાળની કચ્છા જોવામાં આવે છે. 'ધુમશી નો નાશ' તથા 'હમીરજી ગોહેલ' પરથી સ્વર્ગસ્થની સર્જક શક્તિનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. ભાવનાશાળી ને સમર્થ લેખકના કેટલાક ગુણો બીજા દશામાં એમના લેખોમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ વિધિએ આ આશાજનક લેખકતા જીવનનો અકાળે અંત આણીને બીજા દશામાં રહેલા એ ગુણોનો પરિપાક થવાનો સંભવજ રહેવા દીધો નથી એ જોઇને ખેદ થયા વગર રહેતો નથી.

દશ લાખનો દલો લેખક: રા. રમણિક

અ. મહેતા મૂલ્ય ૨-૦-૦

રશીયન ડીટેકટીવ ડેનીવીયના પરાક્રમો વર્ણવતી છ વાર્તાઓનો આમાં સંગ્રહ છે. લખ્યું નથી છતાં આ અનુવાદજ દરો એમ લાગે છે, શેર લોક હોમ્સ, આરસેની લુપીન કે લીમિંગ્ટોન જેવાં ડેનીવીયનાં પરાક્રમો અદ્ભુત, અસાધારણ છુદ્ધિયાતુર્ય કે અપૂર્વ તર્કશક્તિવાળાં લાગતાં નથી. છતાં આ વાર્તા રસ પડે એવી રીતે લખાયેલી છે અને ડીટેકટીવ વાર્તાના શોખીનોને એના વાચનથી બે ધડી નિર્દોષ આનંદ મળશે એમાં સંદેહ નથી.

સંસારનો કંસાર: લેખક: રા. મોદનગ્રામ દ. કાંટાવાલા, એમ. એ., આઇ. સી. એસ. મૂલ્ય ૧-૮-૦, પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપણા સમાજનો ચીતાર આપવાનો લેખકે ઘણું અંગે સ્ફુર્ણ પ્રયત્ન કર્યો છે. નવલકથાનું વર્ણ સામાન્ય કોટિનું છે. પાત્રાલેખન એકંદરે હોપરફિન છે જોકે બહુ ઉત્તમ કેટિનું કહી શકાય એવું નથી પરંતુ માથી સરસ તો આ પુસ્તકની શૈલી છે પાંકિયના ડોળ વિનાની, સમનીઆળ કરામ

ને મનોક્રિયાથી ભરેલી એવી શૈલીએ આ પુસ્તક-
નું મોટું આકર્ષણ છે. નકામાં વર્ણનો પાઠ્ય-
દશાંક અર્થએ, કે અવલોકન ને અનુભવના
આંકગરવળી શિખામણો જેટલી અસર વાચક
પર નથી કરતી તેટલી અસર એક માર્મિક
ઉક્તિ કે કટાક્ષનઅનથી થાય છે, તેના ઉદાહરણ
રૂપ આ પુસ્તક છે. લેખકનો આ પ્રથમ પ્રયાસ
સર્વથા અભિનંદનીય અને ઉર્ત્તનને પાત્ર છે
એમાં શંકા નથી.

ગાંધીય બાલોદ્યાનમાળા: પુષ્પ ૧ છું:
ટોલસ્ટોયની ત્રણ વાર્તાઓ; પુ, ૨ છું: બકુલ;
પુ, ૩ છું: ખીરબજારો બંધુ; પુ. ૪ છું: મુરખ-
રાજ; પુ. ૫ છું: નીલમ; પુ. ૬ છું: ભીષ્મ અને
યુધિષ્ઠિર; પુ. ૭ છું: બાળવિદ્યાર; પુ. ૮ છું: જય
બજરંગ. પ્રકાશક: ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર.

બાલકને અથેજ લખાએલું, તેમને ગાન
અને આનંદ આપે એવું સાહિત્ય આપણી લાપ-
માં ધણુંજ જોઈએ છે. આપણા એ અલ્પવન
બાલસાહિત્યમાં ગાંધીય સાહિત્ય મંદિરની આ
બાલોદ્યાનમાળા બહુ અમૂલ્ય ઉમેરો કરે છે.

સર્વ પુસ્તકોની બાંધણી, ઉત્કૃષ્ટ વગેરે સુંદર
અને આકર્ષક છે. જેમ અને તેમ બાલકો આ
પુસ્તકો તરફ પંચરે આકર્ષાય એવી કાળજી
પ્રકાશકોએ રાખી છે એમ ઉપરપકેથી જ્ઞેનારને
પણ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ધણીખરા પુસ્તકનું
પુહું ચાર ચાર પાંચ પાંચ રંગમાં છાપેલું છે.
પુકા પર મુકેલાં ચિત્રો અર્થસૂચક અને આકર્ષક
છે. રંગીની પસંદગી પણ ઉત્તમ પ્રકારની થઇ છે.
બકુલ, નીલમ અને મુરખરાજ: પુકાની બાળન-
માં આ ત્રણ સૌથી મોખરે આવે એમ છે.

માત્ર બાલ આકર્ષણથી જ સંતોષ ન માનતાં
પ્રકાશકોએ અંદરનાં વસ્તુને પણ એવાજ આક-
ર્ષક રચનામાં રજુ કરતાની ત્યજ દાખવી છે.

બાળકોને રસ પડે એવી જાતની ને એવી રીતે
વાર્તાઓ ઉપરાંત 'બાળવિદ્યાર'માં વિજ્ઞાનની
વાર્તા બહુજ સરળ રીતે સમજાવી છે. આ
સીવાય છદ્ધ તથા આહમા પુષ્પોમાં ભીષ્મ અને
યુધિષ્ઠિર તથા હનુમાનનાં ચરિત્ર સરલ પણ
લાવલરી શૈલીમાં આલેખી બાળકો સમક્ષ
જલ્પચર્ચ, સ્વલ ભક્તિ ને શરીર વિકાસના
આદર્શો સુંદર રીતે ખડા કર્યા છે. મહાભારત
અને રામાયણનાં પાત્રો બાલકને નાનપણથીજ
જાણીતાં થાય છે. પરંતુ તેમને આવી બાલોચિત
શૈલીમાં આલેખવાનો આના પહેલાં કોઈએ
પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગતું નથી.

બાલકોને માટે મુજબ સાહિત્યમાં આનાથી
સારાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ મળી શકશે એમ કહેવું
જરા પણ જોડું નથી. આ માલમાં આવ-
જ સુંદર પુષ્પો ઉમેરતાં રહેશે એવી આશા
સહેજે રખાય છે.

જૈન સાહિત્ય સંશોધક: ખંડ ૩ અંક ૧
સંપાદક: મુનિશ્રી જિનવિજયજી.

લગભગ ત્રણેક વર્ષથી બધ થએલા આ પત્રને
કેટલાક સાહિત્યપ્રેમીઓની ઇચ્છા અને સંપાદક-
ની પોતાની 'લત'ને લઇને ફરી એકવાર ચાલુ
કરવાનો એમણે આદરેલો યત્ન આદરણીય છે
એમ કોઇ પણ વાચકને લાગ્યા વગર રહેશે નહીં.

જૈન સાહિત્યનું સંશોધન કરવાની અગત્ય
એટલી અધી છે કે આવાં ત્રૈમાસિકોની જરૂરી-
આત વીરો લખાણથી લખવાની, જરૂર રહેતી
નથી.

રા. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ, રા. નાનાલાલ ચ.
મહેતા, રા. રવિચંદ્ર રવળ જેવા અગ્ર-
લેખકોના સેમે પણ આમાં જોવામાં આવે છે.

જૈન સાહિત્યોદ્યારના આ ત્રૈમાસિકને ઉપ-
યોગી કાર્યમાં અને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

(૨)

લેખક:

રા. મંજુલાલ રા. મજસુદાર

થોડાંક છુટાં પુલ: પ્રણેતા અ. જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકળ એમ. એ. મુદ્દ: ર. ૧-૪-૦ લુદાં લુદાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખો તથા કેટલાંક પ્રસંગોચિત અપાએલાં વ્યાખ્યાનોનો આ ગદ્યસંગ્રહ છે. સંગ્રહેલાં “પુલો” માં જેટલું વૈવિધ્ય છે તેટલું એકસરખું મનોહારિત્ર નથી. ‘આમુખ’ માં લેખકે કહ્યું છે કે “લુદે લુદે સમયે અને લિનલિન નિમિત્તે લખાએલા આ લેખોમાં એકધારી લાપા કે શૈલી કે વિચારપદ્ધતિ જેવામાં નહીં આવે. ”

છતાં જણાવતાં આનંદ થાય છે કે આ સંગ્રહમાંનો લગભગ અર્ધ ઉપરનો ભાગ શિષ્ટ અને પ્રૌઢ ગદ્ય સાહિત્યમાં સંગીન ઉમેરો કરે છે. ખાસ કરીને “સાહિત્ય ચર્ચા” અને “જ્યન્તી” વિભાગમાં એકઠા કરેલા લેખો એ આ અધ્યાપકનો નાનો છતાં સુંદર ફળો છે. સર રમણલાલના “કવિતા અને સાહિત્ય” માંના લેખો, પ્રો મણિલાલ નલુભાઇ, આચાર્ય આણંદશંકરભટ્ટ તથા આધ્યાપક કલેશકરના કેટલાક લેખોનું સ્મરણ આ મિતાક્ષરી સાહિત્ય ચર્ચાના લેખોથી થાય છે.

અમારી સુચના છે કે સાહિત્યચર્ચાના આ વિષયો ઉપરજ નરા વિસ્તૃત અને અવ્યાસકને ઉપયોગી થાય એવી રીતે, સાંગોપાંગ સ્વરૂપમાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તક તૈયાર કરવાનું આપણા આ ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપક હાથમાં લે. સાંપ્રત ગુજરાતમાં, જ્યારે ‘સાહિત્ય’ ના સાચા અને વિશાલદર્શી તથા તલસ્પર્શી અવ્યાસને માટે સાધનોની ખોટ છે ત્યારે એવું એક પુસ્તક

ચવાથી પ્રો. દૂરકળ પોતાનું અધ્યાપકનું પદ વધારે દીપાવી શકશે એમ અમને લાગે છે.

સંગ્રહનો બાકીનો ભાગ છેક ભૂલી જવા જેવો નથી; છતાં એ લેખોનું પ્રાસંગિક સ્વરૂપ જ એવું છે કે એમાં સત્રકલીન ઉપયોગી તત્ત્વ આવવું અશક્ય જણાય છે. એ લેખો બહુમા મીસેલેની (પરચુરણ) અથવા માસિકોમાં આવતા સાહિત્યની કક્ષાના અમને જણાય છે. તેવા લેખો ને આ પહેલી તકે (—જ્યારે લેખકે ખીજાં પુસ્તકો હજી પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યાં નથી ત્યારે —) પુસ્તકો કરે છપાવી ચિરંજીવ કરવાના પ્રયાસની જરૂર નહોતી. કારણ કે એવી અણુમરખી કોટિનાં લખાણેને એક સાથે ગોઠવવાથી, મુકાબમે લેખકને અન્યાય થઇ જવાનો ભય રહે છે.

“સાહિત્યનું પ્રધાન તત્ત્વ” “વાક્યમયની પ્રધાન ભાવના,” “સાહિત્યના પાંચ ગુણો” “સાહિત્યમાં સંદેશ” “પ્રૌઢ શૈલી” — એ લેખો જેવા છે તેવા ઉપર કહ્યું તેમ, ધણા સારા છે; પરંતુ લેખક ને હજી ધણું કહેવાનું બાકી છે એમ એ વાંચતાં લાગે છે. “ભવભૂતિનું ચરણ” — “રાત્રિવેળે વ્યતસોત્” ની રસ મીમાંસા, લેખકની રાક્તિઓને ગારવ અપાવે તેવી છે. “કલા” “વિદ્યાપીઠની ભાવના” “આર્થિક સ્થિતિ અને સાદુ જીવન” વગેરે લેખો અવશ્ય વાંચવા જેવા છે.

લેખકની શૈલી એકંદરે વિષયવર્તિની થઇ શકે છે એમ જણાય છે. પરંતુ કેટલીકવાર પ્રૌઢ શૈલીમાં લખાએલી કૃતિનો લેખક અને સરળ વાણીમાં ચર્ચેલા વિષયનો લેખક એકજ હરો કે કેમ તે વીશે સંશય થાય તો નરાઇ નહીં. ‘અંતર્ય’

કળા' 'નવું ઓળખાણ' 'શબ્દોનાં મુળીયાં-ની રમુજ' 'ચેવડા' તથા 'પાંદરીઓ'નાં ટૂંકા (tit-bits) વગેરે જેવાં Lighter vein માં લખેલા લેખો કોઈ ઉગતા લેખકને માટે સારા કહી શકાય તેવા છે; પરંતુ પ્રસ્તુત લેખકની ગંભીર, શિષ્ટ અને સંસ્કારી શૈલીને પણે એવું લખાણ જરા અસંગત નથી લાગતું?

“પ્રૌદ શેલી”ની વિવેચના કરનાર લેખકનું વક્તવ્ય અર્થેની પ્રાઢી ઉપરાંત શબ્દની પ્રાઢી તરફ કોકોકોકવાર વધારે ટળી જાય છે. એટલી ઊંચી સપાટી પર વાંચકને લઇ જવાની હજીવાળા લેખકને આ યુગમાં લોકપ્રિયતા મળતી મુશ્કેલ છે. એક નમુનો અહીં ઉતારીએ છીએ

“અહીં દિન એ રાત્રિનો પ્રતિરૂપરૂપી નહીં પણ સ્નેહના નવ સૌન્દર્યને અને અભિનવ વ્યાપારને પ્રકટાવતો સખા છે. રાત્રિના આનંદની, હજીસતી અને વિસ્તાની ત્યાં વિરતિ યથા જતી નથી. પણ એમાં અતુલ્યૂત અતમાત્મ નવવિધાન વડે અન્ય ધર્મોમાં ઉપનયન થાય છે, અને આ ઉપનયનમાંજ ભગવાન રામચંદ્રના અપુરામનની રમણીયતા, રસિકતા અને ભાસ્વરતા વિરાજે છે.”

—(૫ પર)

‘વાંચો વિગ્નાપન’ જેવા, સરલ ભાગમાં

નોંધ

સ્વ. હરિલાલ દેસાઈ

સંસદના સભ્ય, ગાણીના વિદ્વાન ને ફ્રેંચ ભાષામાં નિષ્ણાત એવા સ્વ. હરિલાલ દેસાઈના અવસાનની નોંધ લેનાં અમને અત્યંત ખેદ થાય છે.

સ્વર્ગસ્થ વડોદરા લાઈરકુલમાં વર્ષો સુધી શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યા પછી ગાંધીજીના સસા-મદમાં જોડાયા હતા, અને તેમના કારભારી (secretary) તરીકે કાર્ય કર્યું હતું.

કપડવણ્યજીમાં એમજો પોતાની અંગત દેખરેખ અને વ્યવસ્થા હેઠળ વણાટખાતું શરૂ

પડેલી શિક્ષાઓ જેવા, સંસ્કૃત સમાસો જેમ ઓછા વપરાય તેમ ઇષ્ટ છે. આ શૈલીમાં મનઃ સુખરામભાઈની વિશિષ્ટ અને સંસ્કૃતા શૈલીનો આછો ખવન સંભળાય છે. અમારા મતે વિષય-ને અતુલ્યની વાણીનું વાદન જરા બારે થાય એ સ્વીકાર્ય છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે આમર્ગ પથ એ સાહિત્યનો લાલ કોળી શકે તેવો હેતુ લક્ષમાં રાખી, અને તેટલા સામાન્ય જનને પરિચિત—તદ્વત શબ્દો ગુજરાતીમાંથી જડી શકે લાં સુધી તે વડેજ, નીભાવ કરવાની ટેવ પાડવાથી, લખાણની અસર વધારે સચોટ અને સર્વગ્રાહી નીવડી શકશે... “નવજીવન”માંનાં ગાંધીજીનાં લખાણો એ અર્થગર્ભ શક્તિનું ચક્રાણી ઉદાહરણ આગળ ધરી શકાય.

લેખકમાં આર્થ સંસ્કૃતિનું સાચું જ્ઞાન તેમજ અભિમાન પાને પાને તરવરે છે. એ પ્રાચીન સનાતન ધર્મનું દેશક્રાંતિચિત્ર મદલ્ય કરી વર્તમાન પરિસ્થિતિને પડોંચી વળવા જીવનસરણિ રચવાનો એમનો પદ્ય આગ્રહ છે. અંતમાં, આ સંગ્રહના પ્રકાશનથી આથીએ વધારે સગીન સહિસ સેવા કરવાની ધગશ પ્રો. દૂરકાળમાં જગે એટલું હજી આ અવસોદન બધ કરીએ છીએ.

ક્યું હતું; જે હજીએ ચાલે છે. સાર પછી ભરુચ-માં એમજો રા. છોટાવાસ પુરાણી ને ડો. ચંદુલાલ-ના સદયોગ વડે સેવાશ્રમનું કાર્ય ઉપાડ્યું હતું. છેલ્લાં પાંચ છ વર્ષથી એઓ ભરુચમાંજ રહેતા.

એમના સદવાસમાં આવનારાઓ એમના ચારિત્ર્ય ને ભાવનાના નિરંતર પ્રસંસક જનતા.

‘દેશ દેશની રસમય વાનો,’ ‘ઐત્યુએટની અત્મકથા’ નામક એમજો પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. હૃદય એમના આત્માને અખંડ સાંતિ આપે.

સંસદની વાર્ષિક સભા

પ્રમુખનું ભાષણ

રા. કનૈયાલાલ બા. મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

સંસદના સભ્યો, સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !

આ વર્ષે આપણે દર વર્ષથી જુદી પરિસ્થિતિમાં બેઠાં મળ્યાં છીએ. તમે જાણે છો કે હુસૈદ નુકસાનને લીધે સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ પોતાનું પ્રેસ બેચી દીધું છે. એ પ્રેસ અને તેના કાર્યકર્તાઓ સંસદની પ્રવૃત્તિને જે સખળ વેગ આપી શકતા હતા તે વેગનો લાભ હવે આપણને મળતો નથી. સદ્ગૃહસ્થ એટલું જ છે કે પ્રેસ શીવાયની ખીજ યોજના એ કંપની સાચરી રહી છે. અને પ્રેસ પણ સંસદ સાથે સહયોગ સાધવા તત્પર એવા વડોદરાના જાણીતા પ્રકાશક રા. મોહનલાલ કોહારી વગેરેના હાથમાં ગયું છે. 'ગુજરાત'ની ઓફીસ મુંબાઈ અને વડોદરા એમ બે ઠેકાણે અલગે વહેંચાઈ ગઈ છે. આ બધાનું પરિણામ શું આવે છે એની આગાહી કરવા માટે પુસ્તાં સાધનો મળે એટલો સમય વીત્યો નથી.

થોડા સમય પર સંસદના સભ્ય ભાષ દરિલાલ દેસાઈ સ્વર્ગસ્થ થયા. એમની ધુદ્ધિ, એવા, મીલનસરપણું, ને ઉત્સાહ અણુભાગી હતાં એમના મૃત્યુથી સંસદે એક કીમતી સભ્ય

ગુમાવ્યો છે.

આ વર્ષે સંસદે ચાર નવા સભ્યો સ્વીકાર્યા છે. ગદ્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ અને આવતી પરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગના મુટાએલા પ્રમુખ ડૉ. કુંવરજી નાયક જેવા વિજ્ઞાનવિદ્યાસી ગુજરાતના લોકત; વીદસન કોલેજના પ્રિન્સિપલ અને ધારાશાસ્ત્રી રા. ગુલામખાઈ જોષી, જેમનાં વિદ્વતા અને ગુજરાતપ્રેમ તમારા મધાની જનશુભ છે તે; રા. મોતીચંદ ગીરધર કાપડીઆ, જેમનાં સાહિત્યવિષયક ઉત્સાહ અને નૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ અર્વાચીનતાના આદર્શોથી પોષાઈ રહ્યાં છે તે; સંસદના 'ગુજરાતી માહિત્ય'ના ઉપનગ્રી રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે, જેનાં વિજ્ઞાન સાહિત્યજ્ઞાન ને વિનોદી કલમથી તમે પરિચિત છો તે; અને 'ગુજરાત'ના ઉપનગ્રી રા. દયારાંકર ભટ્ટ, જે એમનું ચાત્રે તો સંસદનો જૂત, વર્તમાન ને ભાવિ ઉત્સાહ એકલે હાથે વ્યક્ત કરે, અને જેનું સંસદ સાથેનું તાદાત્મ્ય કોઈ પણ પુરોગામી કે સહચારી સભ્યથી ઓછું નથી તે; આ બધા જોડાયાથી સંસદ સમૃદ્ધ થઈ છે. આ મિત્રોને આ પ્રસંગે આવકાર આપવાની તક મળે છે.

* તા. ૨૧ : ૮ : ૨૭ ને દિવસે સાહિત્ય સંસદની વાર્ષિક સામાન્ય સભા ને કુલ જ્યોતિ પ્રસન્ન પ્રમુખપાથી અધિવેશ બાબત.

આ વાર્ષિક પ્રસંગે આપણે ઉત્સાહથી ભવિષ્યનો વિચાર કરવા બેઠાં મળ્યાં છીએ; છતાં પણ અનેક કારણોને લીધે અસારે ઉત્સાહ રાખવો કઠણ થઈ પડે છે. કોપેશ્વર પુરંદરનો પ્રતાપ હજી વીસરાતો નથી; જુના કવિની પંક્તિ કાનમાં અથડાય છે.

બાપા દેસ કહાનમ ચિરોત્તર આવનની ખડ હારિ; ગુજરાતીનું બેખર/ભાથ અણ્ય ન આવઈ પાર; અડ્યા કટક કડકાહિ ચિરોત્તર ધાણુધાર ધન્વેતિ.

ધરો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે; ખેતરો પાણીનાં ખાખોચીઆં બન્યાં છે. અને જ્યાં અસારે ખેતી ચાલી રહી હોત, જ્યાં શીંગાળાં દોર મહાસત્તાં હોત, જ્યાં ખેતરથી પાછી આવની ધાન્ય સુંદરીઓનો ગીતધ્વનિ સંભળાતો હોત ત્યાં પ્રલયજ્વલ ફરી વળ્યાં છે;—નગરે દેખાય ત્યાં સુધી કાચડ ભર્યો છે; તુટેલા ઘરના મોત્રો ને મરેલી ગાયનાં શીંગડાં ભૂત ચેતનની કઠણ યાદ આપી રહ્યાં છે; અને ગાઉઓના ગાઉ સુધી અદૃષ્ટ થએલાં ગામોનાં છોખંધ કુવા ને મંદિરો—ત્રિશૂલધારી ધૂમ્રંટિએ તોડવ વખતે ખેરવેલાં પુષ્પો સમાં—પોતાના અસ્તિત્વથી પ્રસરેલા વિનાશ કયા કહી રહ્યાં છે. હુમી જતાં બચેલું ગુજરાત ભયવસ્ત અને સાધનવિહીન હજી કંપે છે. તેનું કંપાંત અને તેની યાચના હજી સંભળાય છે.

આ પ્રલયકાળની વીર કથાઓ હજી આપણે પુરેપુરી સાંભળવાની છે. આ રિયલિમાંથી ગુજરાતને ઉગારવા ગુજરાતીઓએ જે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા છે તેની કથા તો હજી રચાય છે. આ પ્રયત્નો કરનારાઓમાં ચાર સંસદના સભ્યો છે તે અસારે કેમ વીસરાય ? તે ડૉ. ચંદુલાલ, શ. છોટુભાઈ પુરાણી, ડૉ. સુભંત મહેતા અને શ. દયાશંકર ભટ્ટ.

પ્રત્યય વખતે અને સાર પંજી ગુજરાને વીરતા, ઔદાર્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિના ઇતિહ સમાં અનેક પાનાંઓ ઉમેર્યાં છે. જે શ. વલ્લભભાઈ એ, શ. અમૃતલાલ શેઠે ને ડોક્ટર ચંદુલાલે કયું; જે સર પરશોત્તમદાસે કયું; સરકારના મુખ્ય અંગ તરીકે જે સર સુનીલાલે કયું; જે જે ગામે ગામ નાનાં મોટાં બધાંઓએ કયું;—અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું તે ઇતિહાસ સદાએ આપણને ગર્વપ્રદ રહેવાનો. અને પાછું ગુજરાત યગમર થશે, ખાખોચીઆંનાં ખેતરો થશે, વેરાનમાં ગામો વસશે; વૃદ્ધ વ્યવન ભાર્ગવ સમું ગુજરાત પુરંદરના દેવને અત્મજગથી મહાત કરશે ને પોતાના તપથી યુવાવસ્થાની શક્તિ ને પ્રતાપ ફરી મેળવશે, તે સમયે આપણે આ પાંચ દશ વર્ષોના ગુજરાતને જેમ્મ ગર્વથી ઉચ્ચારીશું કે ગુજરાતે પુરાણો મહામંત્ર સિદ્ધ કર્યો છે: ‘આત્મના આત્માનમુદ્ધરેત.’

પણ આ હવેલેણુ તપ આફરતાં અનેક નાના મોટા ઉત્સાહો આપણે ત્યાગવા પડશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ગૌણ થશે; રસિકતા મંદ બનશે; ગુજરાત સુનીવસીંદી—વ્યવહારિકતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશનાં વાર લગાડશે. પુનઃ સ્થાપનાજ સંમુખ ઉભી છે; વિકાસને સ્થાન નથી. એ પુનઃસ્થાપના ભાવિ વિકાસ સરળ કરશે એટલાં આશાવચન પણ આપણે ઉચ્ચારી શકીએ તો પુરતું છે. પ્રત્યયને લીધે કેટલાંક મુખ્યાં, કેટલાંક રજાતોં થયાં ને કેટલાંક દુઃખી થયાં; કેટલાકે વીરતા બનાવી ને કેટલાકે સેવા કરી; કેટલાકે પૈસા બેગા કર્યા, કેટલાકે ખર્ચ્યા; કેટલાક વીરતા નેધિશે ને કેટલાક વ્યવસ્થા વખાણશે; કેટલાંક એની કથાઓ કહેશે, ગાશે કે લખશે; બધા માનવના દર્શાવશે, જોશે કે વખાણશે. અને માનવતાનાં એ દર્શન પુનઃસ્થાપનાનો આત્મા ધરશે.

હીંદી ચિત્રકલા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૮ થી]

આલેખતાં એમણે દરબારમાં એક સ્થળે ઉભા રહી જોઈએતો દરબાર જે રીતે દેખાય તે પ્રમાણે દારવાનો પ્રયાસ ન કરતાં 'દરબાર' શબ્દથી આપણા મનોનયન સમક્ષ જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે આલેખ્યું છે. દરબાર એટલે શું એનો બધો ખ્યાલ એકજ ચિત્રથી આપવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો છે. એમનાં ચિત્રો, સામેથી જોવાનાં નહોં પણ જાણે ઉપરથી જોવાનાં હોય એમ લાગે છે. કલાની દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ દોષયુક્ત છે એમ કહી શકાય નહોં. પોતાનો ભાવ અને ઉદ્દેશ કલાકાર સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે કે નહિ એટલુંજ આપણે જોવાનું છે—નહિ કે એમ કરવા માટે એણે કયાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

હીંદી ચિત્રકારોએ માનવ આકૃતિઓ બરાબર દોરી નથી એમ ઘણી વાર આપણને લાગે છે. આનું કારણ એટલું જ છે કે આકૃતિ કરતાં ભાવ તરફ એમને વિશેષ પક્ષપાત હોય છે. જોનારનાં હૃદયમાં અમુક ભાવ ઉત્પન્ન કરવા પુરતોજ એ માનવ આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.

હોંદુસ્તાનમાં કલા અને ધર્મ એટલાં બધાં એકત્રિત થઈ ગયાં છે કે પરદેશીને તો એનો ખ્યાલ પણ ન આવે. હીંદી ચિત્રકારની દૃષ્ટિ

પાર્થિવ વસ્તુ પર રહેતી જ નહોં. એને મન તો જડ ને ચેતન બંને પરમાત્માનાં પ્રતીક રૂપજ છે. આથી સર્વ ચિત્રકારોનાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયનાં ચિત્રોમાં પણ એક પ્રકારની એકતા વ્યાપી રહેલી દેખાય છે. પ્રકૃતિ દરશનાં ચિત્રો પણ ધણું વિરલ હોવાનું કારણ આજ છે. આખી સર્પિષ્ઠ હીંદી ચિત્રકારને એકજ તત્ત્વનાં પરસ્પર આધાર રાખનારાં સ્વરૂપો જેવી લાગે છે. આવા પ્રકારનાં આર્વ દર્શનને લીધેજ ઋતુઓ રાગિણી અને બારમાસ જેવી અપાર્થિવ વસ્તુઓમાં પણ ચેતન્ય આરોપી તેને રંગ અને રેખા વડે ચિત્રોમાં મૂર્તિમંત કર્યાં છે. આ રીતે જોતાં રાગિણી અને ઋતુઓનાં ચિત્રો એ માત્ર સ્વચ્છંદ કદપના વ્યાપાર નથી; પરંતુ ઇન્દ્રિયાતીત વસ્તુઓ ને ભાવના કદપનાની દૃષ્ટિ વડે કરાએમાં દર્શાવે છે—જે કે ધણા ચિત્રકારોએ માત્ર પુરો ગામીઓનાં નિર્જીવ અનુકરણો કરી રાગિણી તથા ઋતુઓ ॥ કનિષ્ઠ પ્રકારનાં ચિત્રો દોર્યાં છે.

ઓગણીસમી સદીના આરંભકાળ સુધીની હીંદી ચિત્રકલાની રૂપરેખા આ પ્રકારની છે. પાશ્ચાત્ય કલાશૈલી અને હોંદી પ્રાચીન કલાશૈલી નો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ કેટલાક અર્વાચીન ચિત્રકારોએ કર્યો છે. એ સમન્વય કેટલો સફળ નીવડશે તે તો ભવિષ્યજ કહી શકે એમ છે.

અકબર છાપ ૨૯૨૮૬

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે થોડાજ વખતમાં આહકોમાં સંપૂર્ણ સંતોષ સેવતી સુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરડીશીક્ટો મળેલી છે.

“૨૯૨૮૨ અકબર છાપ” ની કસ્તુરી-બત્તી ઉત્તમ ખુશબોવાળી હોઇ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છના પાયરી ખુશબોથી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો હંમેશાના આહક થશો. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૦-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,

૨૩૧, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

માનવ રાત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૬ થી]

કુશંકા હતી. તેની નિર્દોષ મસ્તીને તે નફરતા અને અદ્ય કામવાસના સમજતો હતો; અને તે વાસના છીપવા રૂપી કેાઇ નવા જીવાની-આગેને શોધતી હશે, એવા કુતર્કોએ તેના મગજને બે ત્રણ માસથી ઘેરી લીધો હતો.

આખમાંથી તણુખા વર્ધાવતો તે અરજી પટેલ પાસે પહોંચ્યો. સ્વસ્થ નિદ્રા ઘાગ્રતા બાજુને બાવડે ઝાલી તેણે ઢંઢોલ્યો. પટેલ બેઝાકળા ઉઠ્યા. નાનાએ નાક પર આંગળી દાખી. પટેલ ક્રુજવા લાગ્યા. નાનાના હાથમાં ઉગામાએલી કુહાડી, તેનું રૂંદ સ્વસ્થ ! ચંદ્રમાના ઉગ્મસમાં તે ખવીસ નેવો લપકર લાગતો હતો.

ક્રુજતે અવાજ પટેલે પુછ્યું: “ શું છે, બેટા ? ”

“ આતા ! આતા ! ” અવાજ દબાવી નાનાએ કહ્યું; “ ભાભીએ કેાઇ બદમાશને ઘરમાં ધાલ્યો છે. ચાલો નેવા. ”

“ હે ! ” અરજી પટેલનો સાદ ફાટી ગયો.

બન્ને જણ રૂપીને ઓગડે ગયા અને ત્યાં શું નેયું ?

રૂપી કેાઇ માણસના ગળામાં હાથ નાખી ધસધસાટ ઈંધતી હતી. બન્ને ઉપર આછી પછેડી કેડના ઉપલા ભાગ સુધી ઢંકાએલી હતી.

“ આતા ! અબધડીએજ ધખી નાખું છું. ”

“ નાના ! ખુન કરીશ ? ગજબ ચાશે. ”

“ હા, આતા ! તમે જાવ. હું કમાડ ઉધડાવું છું. નેવો બારણા બહાર નીકળશે તેવોજ ખોપરીમાં ધા ઝાંકીશ. તમે કેાદાળી લઈને કેલા પછવાડે છુપાઈ જાવ. અહીંથી વળતે છટકી જાય તો, ત્યાં તમે પુરો કરી નાખજો. ”

૫-૬

તુરંતજ નાનાએ ઓસરીના ખુણામાંથી કેાદાળી લઈને આતાને સોપી અરજી પટેલ કેલી તરફ ચલાવ્યા. તેનું ઉમઠા લોહી પણ આ હરામખોરોના જગકર્મ ઉપર બદખડી ઉડ્યું.

કેલી ઓરડાની સામે નહોતી, પણ જ્યાં ઓસરી પુરી થતી, ત્યાંથી થોડે દૂર છેડા ઉપર હતી. અરજી પટેલ ત્વરાથી કેલીના ખુણામાં લપાઈ રહ્યા.

નાનાએ કમાડને જરા કેલી નેયું. માનવ રાતના ઉત્સાહમાં રૂપી સાંકળ ચઢાવતાં ભુલી ગઈ હતી. કમાડ સહેજે ઉધડી ગયા; અને ખુઝાવા આવેલો દીવો, પર્વનનો મંદ સ્પર્શ ચતાંજ ખુઝાઈ ગયો. નાનો ચોરની જેમ, ફણા-ભર ડગલાં ભરતો, ખાટલાના ઓરીકાથી જરા દૂર ઉભો રહ્યો.

ચંદ્રનાં કિરણો ખાટલા પરથી સરીને નીચાં ગયાં હતાં. ઓરડામાં અંધકાર છવાયો હતો. નાનાની નજર સમક્ષ, રૂપીની સોડમાં અંજળવા આદમીનું ઢાતી સોડું માથું માત્ર કાળા ચાકાર રૂપે તરવરી રહ્યું. તેણે શક્તિ જીરસાથી કુહાડી હવામાં તોળી.

એજ ક્ષણે આદમી પડખુ ફર્યો અને અસ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યો: “ રૂપી ! હવે જવા દે. ”

સ્વપ્નાચમાન દશામાંથી નીકળેલો મોટાનો અવાજ નાનાએ પરખ્યો નહોતો. તેને એમ લાગ્યું કે હમણાંજ આ હરામખોર નાસી જશે. કે પણ વિચાર કર્યો વિના કેપેલા નાનાએ અંધર હવામાં કુહાડીને બે ત્રણવાર વીંઝીને, પડખુ ફરતા આદમીના માથામાં તમામ નેશપૂર્વક ઝીંકી. એક બીપણ ફડાકો બોલ્યો, અને મંદ તીણી ચીસ નાખીને આદમી શાંત થઈ ગયો. તેના હાથ પગ તરફડવા લાગ્યા.

અવાજ સાંભળી રૂપી ધાંધી બનીને ઉઠી. નાનાએ તેના સામે પણ કુહાડી ઉગામી; “ રાંડ ! તારા બાપને ઘરમાં ધાલે છે ? લે તું પણ. ”

રૂપીએ જલંગ મારી નાનાનો હાથ પકડી
 બીધો: “હાથ હાથ ! નાના તો કાળો મજાજ
 કર્યો.” તારા મોટા ભાઈ.....”

“હે ? હે ?” નાનાનો અવાજ તરડાઈ
 ગયો. પચારી-લોહીથી લબલબી રહી, નાનાએ
 ધ્રુજતે હાથે દીવાસળી સળગાવી ભયંકર દરથ
 બેધું. લોહીની નીકમાં ખરડાએલા મોટાએ
 છોલું ડચકું ભણું.

રૂપી મૂર્છા ખાઈને ઢળી પડી.

ધેસલામાં, ધેનમાં, અધીરાઈમાં નાના ડેલી
 તરફ દોડ્યો, આતાને ખચકરવા હાંફતો હાંફતો
 દોડ્યો. માથા પરથી પાથડી ઉડી ગઈ. તેના
 દોડવાનો અવાજ સાંભળી અરજણુ જરા આગળ
 આવ્યો. ડેલીની ભીંત આગળ લપાઈ રહ્યો. નાના
 માં જોણવાની તાકાત નહોતી રહી. તે દેખતાઈ
 ગયો હતો. તેની વાણી સીવાઈ ગઈ હતી. શ્વાસ-
 ભર તેણે ડેલીમા પગ મુક્યો. ઉઘાડા માથાના
 ખરીમને અરજણુ ખેંચે બેઠો ન બેઠો
 એટલામાં તો બે હાથે કાઢળી અધર ઉઠાળી,
 સોઈજરડીને તેના માથા ઉપર ઠાકી. “રાગરામ”
 કરતો નાનો ચીભડાની જેમ ફસાઈ પડ્યો. અને
 પડતાં વેંતજ તેનો આતમરામ ઉડી ગયો. તેના
 તાળવનાં બે શર્ડાં યથગયાં હતાં.

“હે રાંડ ગોલીના ? તારે આગી જાવું’તું
 કં ?” જેમ કહીને અરજણુ ખેંચે રરીવાર તેના
 આશમાં કાઢાળાની છુંધરાડીનો પાઝીંક્યો.

ત્યાંથી દોડીને અરજણુ ખેંચે રૂપીને જોરે
 આવ્યા. જોરડામાં ઘોર અધિકાર હતો. ભયંકર
 શાન્તિ ધસરી રહી હતી. અરજણુ ખેંચે સાદ
 માખ્યો: “નાના ! નાના !”

નીરવ અધારા જોરડામાંથી કેજ જવાજ
 આવ્યો નહીં.

અરજણુનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું: “તારે

શું નાનાને ખલાસ કરીને હરામખોર બાબો
 હશે ? અરર ? મજાજ કર્યો.”

પોતાના ખાટલા આગળ જઈ, અરજણુ
 ખેંચે દીવો ચીતાવ્યો, અને એકદમ જોરડામાં
 દાખલ થયો. જમીન ઉપર ઢળી પડેલી રૂપીને
 જોઈ તેણે માન કચકચાવ્યા: “રાંડ ! રાંડ
 કરી ?”

ખાટલામાં લોહીલોહાણુ લાચ પડી હતી,
 અરજણુ ખેંચેને આશ્ચર્ય થયું. ખાટલામાં
 નાનાની કાપા કેમ આવી ગય ?

જરા આગળ ચાલીને ખેંચે લાક ઉપર
 દીવો ધર્યો અને કારમી ચીસ નાખી: “અરર !
 આ તો મોટો ?”

તેને કેજ ગમ પડી નહીં. તેનું મગજ
 ભમવા લાગ્યું. તેના પગ નીચેથી પૃથ્વી ખમ્મી
 હોય તેમ જણાયું. તેણે રૂપીને ઢોળી, પગ પરથી
 અવાક નિશ્ચેષ્ટ પડી હતી. રૂપી ઉપર દીવો રાખી
 તેણે આરીકીથી બેધું. કપાળમર ઉઘી પોથી
 રૂપીના મોં આગળ લોહીનું જલ્લર ખાબોચી
 ભરાયું હતું, અને તેના રાટ્ટી મએલા કપાળમર
 થી માંસનો લોચો બહાર આવી ગયો હતો.
 ખાટલા આગળ નીચે પડેલા, નવજાન્મેસ
 પારણીઆ ઉપર પછડાઈને તેનું કપાળ છુટી ગયું
 હતું.

ખેંચે રાંડ નાખી “હાથ હાથ ! મોટો થું
 ખેતરે નહીં ગયો હોય ? કે મોટોથી પાછો આવ્યો
 હશે ?”

તેની આંખે અધારાં આવવા લાગ્યા. જડાં
 કેમ કરીને ગદા પ્રવાસે, તે દીવા સમેત તેની
 પડાંચે, અને બેધું તો નાનો દીવો દર
 યદને લોહીના ખાબોચીઆમાં પડેલો હતો.

ખેંચે બેભાન બની ગયો. તેણે મગજને
 કાણ સદેવર ગુમાવી દીધો, માથાના વાગ ખેંચે
 ખેંચીને તે બનાડ પાડવા લાગ્યો. તેના મગજ

બીપણ ઉન્માદ ધરાયો; અને એ ઉન્માદના તોર-
માં તેણે ડેલીના કમાડ આગળ ખોડેલા કાળમીઠ
અણીદાર પથ્થર ઉપર જોશથી માથું અક્ષાણી
એજ ટાણે પ્રાણ કાઢી નાખ્યા.

ખીજે ૧૬વસે, આ સુખી સમૃદ્ધ અને લાઝ-
શાળી ગણાતા પટેલના ઘરમાંથી ચાર લાસો
લખને ગામ લોકો ગમગીન ચહેરે અનેક તર્ક-
વિતર્કો સેવતા સ્મશાન લણી ચાલ્યા જતા હતા.

નવગુજરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૨ થી]

આ ઉપમાઓમાંથી આપણે ક્યાંનાં ક્યાં
ઉતરી પડ્યાં ! એ સંસ્કૃત ઉપમાઓ છે જ બહુ
ખરાબ, આપણે એ માયાવી દુનીઆમાં બહુ
ભુલો પડ્યા જેવું નથી.

ખરુંપુછે તો સંસ્કૃતમાં આ બે ઉપમાઓ
જેની હાલતે ને ચાલતે બધામાં વપરાય એવી
ખીજ ઉપમાઓ નથી. નાક કેવા, તો કહે તેના
પ્રકાર માત્ર ત્રણ: દીવાની જ્યોત જેવું, તેલની
ધાર જેવું અને પોષ્ટની ચાચ જેવું; હોડ કેવા
તો કહે તેના પ્રકાર માત્ર બે પાકેલા ગીસોડા
જેવા કે રાતા પરવાળા જેવા બ્રહ્મદિ તો કામદેવ-
ના તીરની કમાનજ જેવી અને કપોળ તો
મુલાખના ફુલ જેવા. કાનની ઉપમા હું બુલ્લી ગઇ
હું અને કેશ છુટા હોય તો કલાપ અને વેણી
હોય તો નાગણ સમી. ગ્રીવા માટે શું હશે! સુ-
કોમળ તો ખરી પણ કોના જેવી? કમળ બમળ
જેવીજ હશે કેંક. ગિરિશૃંગ અને કનક કલશ
અને કંદલીવન ને એવી-એવી થોડીક ઉપમાઓ
આમાં ઉમેરીએ એટલે આપણું ઉપમાસાત્ર.
લગભગ ખલાસ થાય છે.

માલિની ! મને એક બાજતનું બહુ વિસ્મય
થાય છે. આપણે ત્યાં લાલ વસ્તુઓને બધીજ
લાલ વસ્તુઓ સાથે સરખાવી શકાય અને ઘોળી
વસ્તુઓને બધીજ ઘોળી વસ્તુઓની હારમાં
બેસાડી શકાય એનું શું કારણ હશે ? હાખલા
તરીકે, પ્રિયાની અળનો મુકેલી લાલ રંગની
પહાની કેવી તો કે સખ્યાના રાતા રંગ જેવી,
વળી એ પહાની કેવી તો કે, સિલના ઉધાડેલા,
મુખમાં જે લાલ તાળણ દેખાય તેના જેવી. વળી
એ પહાની કેવી તો કે રાતા મણિની પ્રભા
મરિચી, વગેરે વગેરે. અને પ્રિયાનું હાસ્ય કેવું
તો કે ઘોળા ફુલના જેવું ઉજ્જવળ, ચાદનીના
કિરણ સમુચ્ચેત, રના ઢગલા જેવું નિર્મળ,
બરફના પહાડ જેવું શુભ્ર વગેરે વગેરે. એટલે
શું આપણે ત્યાં રંગમાં એ છાયા ભેદ (Shades)
જેવું કે માનતાજ નહીં હશે ?

આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓની ચાલો ધણા પ્રકારની
વણુવી છે. હંસગતિ, ગજગતિ, હારણગતિ,
ઘોડાના જેવી ચાલ, ઉંટના જેવી ચાલ, તીતરના
જેવી ચાલ અને તે ઉપરાંત ખીજ ધણીએ જતા-

વરો જેવી ચાલ અીઓ ચાલે છે. એમાંથી સરસ ક્ષતે વીચારવાનું તો હું તનેજ સોંપુ છું. બાકી મને તો પેલા કાઠીઆવાડથી આવેલા સોમજીભાઈ ચારણે કહ્યું હતું કે “બહેન! તમારી ચાલની તે શી વાત થાય? તમે તો હંસની ચાલેજ ચાલો છો. તમારું નસીબ બહુ બળીયું છે” તે દહાડાથી મારું નસીબ મારી ચાલમાં વચ્ચું છે એમ મેં જાણ્યું અને હવે હું એ નસીબને પકડી રાખવા કશ્વેથી હંસની ચાલે ખરેખર ચાલવા પ્રયત્ન કરું છું.

માલિની! મને આશ્ચર્ય એકજ થાય છે. આટલી બધી વિગતો પર આપણે ધ્યાન આપ્યું તે આખા અંગની સપ્રમાણતા પર કોઈએ ખાસ ભાર કેમ નહીં મુક્યો? મને તો એનું એકજ કારણ જડે છે. આપણે તમા સાડીના સળ એટલા સરસ રીતે પાડી શકાય તેમ છે કે સુંદર કે અસુંદર બધાએ અવધે. એ સળમાં સંતાઈ આકર્ષક બની રહે છે. વિદેશીઓના પોશાકમાં અંગ વધારે ઉઘાડું રહે એટલે તે અંગને ખીલવવાની વધારે જરૂર. આપણા સાડીના ફેર ને ઘેરમાં એ જરૂર બહુ ઓછીજ પડે છે ને તેમાં જ બહુ થોડી શુન્નરાતી સ્ત્રીઓનાં આખા અંગ વિકસેલાં હોય છે, જે વાતની જરૂર નહીં તેના પર કોઈ ધ્યાન આપે ખરું?

બહુ થયું હવે, નહીં તો તું વળી લાંબો કાગળ જોઈને છેડાઈ પડશે અને વાંચવાની તરદીએ નહીં લે. જરા ઉભી રહે, એક વાત યાદ આવી તે કહી દઉં. તને પેલા દિવોપદેશના

શ્લોક યાદ છે?

શુનિજન ગણનારં મે, ન પતતિ કઠિની સુસંધ માયસ્ય।
તેનાંવા યદિ સુતિની, વદ વંધ્યા કૌદરીનામ ॥

કોઈ વાર એવોએ સમય આવશે કે શોકો ‘શુણ્ણીજનને બદલે ‘સુંદરજન’ શબ્દ મુકશે. તને શું લાગે છે?

હું આવતે અકવાડીએ તારી તરફ આવવાની છું ને તારે ત્યાંજ ઉતરવાની છું તે થોડી સુંદર ખાઈ રાખજો કે વાતો કરતાં માયું દુખે નહીં. રા. સેવકરામ આટલા દિવસથી અહીં આં છે પણ મને ગમ્મ કલેજ મળવા આવ્યા હતા. મેં એમને તારી તરફ દરીઆદ મોકલી આપવાની ધમકી આપી છે.

એક તને ગમે એવી બાબત છે. એ આવ્યા ત્યારે હું તારા પર કાગળ લખતી હતી અને એમને મેં એ અધુરો કાગળ વાંચવા આપ્યો ત્યારે થોડો વાંચીને મને પાછો આપીને કહે કે “આ બધી માથા ફેાડ શા માટે? તેના કરતાં માલિનીનું વર્ણનજ લખ્યું હોત તો સુદરતા શું તે તરત સમજત” આવા ફક્કડ જવાબ પડી મને પણ બીચું કે “લખું સુઝ્યું” નહીં ને તેથી કાગળ હતો સાંધીજ રહેવા દીધો. પણ હાઈઓ, આ વાચી તું કુલાઈ ગમ્મ છે તો ખબરદાર!

હોકરાંઓને આશીર્વાદ!

લી. સુરંગીનાં

સ્નેહરમરણ.

મારી નોંધપોથી

૧૯૩૭-૩૮

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૮ થી]

વિરાજતું તેમ આ સંપત્તિષ્ટ્રીના આધારે ચાર-તર ઉભું રહ્યું છે-જેને કે સ્થૂલ દૃષ્ટિને તો એમજ લાગે કે એ ચારતરના આધારે એ સંપત્તિષ્ટ્રી ઉભી રહી છે. આવી રસાળ ભૂમિમાં સાહિત્ય પરિષદ જેવે પ્રસંગે એ લોકો સાઠ ઉપપ્રમુખો પથુ નહીં નીમી શકે તો કરશે શું ?

કોઈએ એમને સૂચના કરી જોઈએ કે સાઠ ઉપપ્રમુખો નીમશે તોએ કેટલાક બાધી રહી જશે એટલા માટે પ્રમુખ સીવાય જેટલા સાહિત્ય પરિષદમાં પધારે તે સર્વ ઉપપ્રમુખો એવો નિયમ રાખવો જોઈએ. એમ ક્યાંથી એ શબ્દ પથુ સાર્ય થશે. 'ઉપ' ઉપસર્ગનો અર્થ 'પાસે' થાય છે. પ્રમુખની પાસે, આલુબાલુ બેઠેલા તે ઉપપ્રમુખો. આમ ક્યાંથી આપણે એક બીજાને માન આપી પોતાનેજ માન આપીશું.

તા. ૨૬-૭ ૨૭

આજે વાચ્યું કે માલિની પનંદીકરે ગુલાબ-ખાન નામના મુસદ્દામાં સુવક સાથે લગ્ન કર્યાં તેનો વિરોધ કરવા પુનામાં જંગી જાહેરસભા મળી હતી.

રોગ થયા પછી તેને માટે કયા દવા ઠીક પડશે એમ ધારી ઝડુ દાર્બસ્થુટીક વક્સેનું 'પ્રાઇસલીસ્ટ' જોઈને તે કરતાં રોગ ઉત્પન્ન થતોજ અટકાવવો એવું ડાહ્યા મનુષ્યોનુ વચન છે. અને એમનાં અન્ય વચનો કરતાં આ વચનની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ ખરું છે.

લગ્ન થઇ ગયા પછી તેનો વિરોધ ક્યાંથી શું વળે ? કેાઇ કહે કે લગ્ન થયા પહેલાં તેનો વિરોધ શી રીતે થઇ શકે, તો તે મારા પ્રશ્નનો અર્થજ નથી. સમજ્યો એમ કહી શકાય. હું

એમ કહેવા માગું છું કે આવા લગ્નો થાય અને પછી તેનો વિરોધ કરવો પડે તે કરતાં આવાં શા કારણથી થાય છે તેનું બારીક નિરીક્ષણ કરી એવાં કારણોજ ઉત્પન્ન થવાં દેવાં નહીં.

ઉડો વિચાર કરતાં લાગે છે કે આવાં લગ્નો થવાનું કારણ એકજ છે; અને તે સ્ત્રીઓ પોતાની મેજે વરની પસંદગી કરે છે તે છે. કોઇ પણ વ્યક્તિ પોતાને માટે પતિ કે પત્નીની પસંદગી ન કરે, પણ તેને બંદલે તેનાં માતાપિતાના અભાવે, કાકાકાદી અથવા તો એ સર્વને અભાવે એનાં દૂરનાં સગાં એ વ્યક્તિને માટે પતિ અથવા પત્ની શોધી કાઢે એવી પ્રણયિકાનો જે દિવસથી લગ્ન થવા માંડ્યો તેજ દિવસે ઘણાએ વિચારકોએ કહેલું: " હે ભગવાન ! હવે જે ન થાય તે ખરું ! "

હજી પુરવ પોતાને માટે પત્નીની પસંદગી કરે તો કેંક ચલાવી લેવાય એવું છે. પણ સ્ત્રી ! સ્ત્રી પોતાને માટે વર શોધવાની ઇચ્છા કરે તે સર્વથા અનુચિત છે, ત્યાજ્ય છે, હાનિકર છે, અપ્રતીકર છે. શા માટે ? પ્રથમ્ બર્નોપિલ્લમ્ સ્ત્રીઓનું પસંદગીનું હોય શું એાણું છે કે વરની કરવાની મહેનત પણ તેમનેજ સેવી પડે ? પસંદગી લુંગડાં, ઘરેણાં, ચાકર, વાસણુ, સાવરણી ને જમાઇ દત્ત્યાદિ વિવિધ જાતની વસ્તુઓની પસંદગી સ્ત્રીઓનેજ કરવાની હોય છે. પણ સ્ત્રી પોતેજ પોતાના પતિની પસંદગી કરે તો કેવાં અનર્થકારક પરિણામ આવે એ જતાવવા આ દાખલો મોજુદ છે.

પ્રાચીન કાળમાં સ્વયંવરની પ્રથા હતી. કન્યા દાયમાં વરમાળ લઇ સ્વયંવરમાં પધારેલા કોડીલા સુવકાને ખાસ કરીને વૃદ્ધોત્તરજ જોતી જોતી હંસગનિથી ચાલતી; એની સાથેજ દાસી કે એની સખી પણ ચાલતી. તે જે જે ઉમેદવાર આગળથી તેઓ પસાર થતાં તેનું વર્ણન-પર,

યાવન, ધન, પ્રભુત્વ ને અવિવેકનું વર્ણન કરતી. ઉમેદવાર તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ફેંકી કન્યા આગળ ચાલતી. આખરે એકાદ પુરુષ-સિંદ આગળ આંથાલતી, લક્ષ્મીથી નયનો નમાવતી ને ધૂષ્ટતાથી વરમાળ ઉઘી કરી. તેને ગળે પહેરાવી દેતી.

આ પ્રથા ફરી શરૂ કરવી જોઈએ એમ કેટલાક અનુભવ થયા છતાં પણ નહીં સુધરનારા મનુષ્યો કહે છે. સ્વયંવરની પ્રથાનો આપણે પ્રયોગ કરી જોયો. એ પ્રયોગ નિષ્ફલ નીવડ્યો નહોતો એ બંધ કરતજ શુ કામ? સ્વયંવરથી એ કે બહુ બહુ તો બાર-પંદર વ્યક્તિઓને આનંદ થતો પણ અસંખ્ય ઉમેદવારો નિરાશામાં ડુબી જતા, કેટલાક કન્યાનું હરણ કરતા, અને સેનિકાનાં મુઠ્ઠાં બનાવતા. આમ સ્વયંવરની પ્રચલિકાને લીધે જગતમાં મારામારી ને હિંસાનો સંભવ વધતો. માટે ગાંધીજીનું જગતમાં આગમન થયું તેનાથી પણ ઘણા વર્ષ પૂર્વે અહિંસાના પ્રચારકોએ સ્વયંવરની પ્રથા બંધ કરી. એનો પ્રબળમાં પ્રબળ વિરોધ કાલિદાસે એ વાર કર્યો. એક વાર શાકુંતલનું નાટક લખીને ને બીજી વાર ન રત્નમન્વિવ્યતિ મૃત્યવે હિત્ત. * એ લીટી લખીને.

સમાજમાં મોટેલા સડો દૂર કરવા માટે, કલિયુગમાં એકપાદ યએલા ધર્મને ફરી પાછો ચતુષ્પાદ બનાવવા માટે પુરુષ કે સ્ત્રી પોતા પોતાને માટે પત્ની કે પતિની શોધ કરે, અથવા હુ અમુકજ સાથે લગ્ન કરીશ એવું જાહેર કરે તેને—તેને શુ કરવું એનો બધાએ મળીને વિચાર કરવો ધટે છે.

તા. ૫-૮-૨૭

મોહરમમાં હોંડુલાઈઓએ લગ્ન ન કરવાં

એવી કેટલાક મુસલમાન ખીરાદરોની સુચના, તથા 'માલનીઆ વગેરે પણ કલમા પઢશે' એવાં મૌ. મહમદઅલીના વચનથી કેટલાક હોંડુઓ યુરસે થયા છે, કેટલાક દીલગીર થયા છે.

પણ એમાં યુરસે અથવા દીલગીર થવા જેવું છે શું? પોતાના બાપ સમા હોંડુઓ દાધે કરીને પોતાનું આખું જીવન દુઃખી થાય એવું પગલું ભરતાં અટકે-ખાસ કરીને મોહરમ જેવા દિવસોમાં તો એવું નજ કરે એવી દયા ને સહાનુભૂતિની વૃત્તિથી પ્રેરાઈ મુસલમાન ભાઈઓ ધ્રુવે કે હોંડુઓ લગ્ન ન કરે-ખાસ કરીને મોહરમમાં તો નજ કરે.

લગ્ન એટલે સ્વાતંત્ર્યવિનાશ. લગ્ન વખતે અને સાર પછી પણ હોંડુઓને તો દુઃખજ બોગવવાનું છે એ મુસલમાન ખીરાદરો યહુ સારી રીતે જાણે છે. લગ્ન વખતે પરણતાર પોતે પૈસા ખરચવા સીવાય કેં પણ કરી શકતો નથી, જે જે એને કરવું પડે છે તે અન્યની પ્રેરણાથીજ. ધોડા પર, ચોરીમાં, ગાડીમાં ઇત્યાદિ સર્વ સ્થળે એને મુગાજ બેસી રહેવું પડે છે. સાસુ એવું નાક જેવે તોએ એનાથી બોલાવ નહોતો. ગોરો ઘાટા પાડે, સ્ત્રીઓ રાગડા તાણે, ઢોલીઓ ખરજ ને ટીપનો સમન્સ કરી બનાવે, વાજવાળા સગીત ને શ્રવણને પીડા આપે, ને ઝાતિજનો મિષ્ટાન્ન આરાગે. આ સર્વમાં ખાચર ગ્રાણી જેવો ખીરાદરો વર કૈજ કરી શકતો નથી. ભ્રમણ કરનારી સર્વ વસ્તુઓ એક મધ્યમિદુની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ એ મધ્યમિદુ તો સ્થિરજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે એને નિમિત્તે, એની આસપાસ અસંખ્ય મનુષ્યો ધાંધલ, કાલાહલ, ધોધાટ મચાવી મુકે છે, પણ એને તો નિષ્ક્રિય, નિષ્પેષ ને નિર્વાકજ રહેવું પડે

* રત્ન શોધવા જતું નથી. એને તો શોધવું પડે છે.

છે. આમ એના સ્વાતંત્ર્યવિહારનો પ્રારંભ લગ્નની દિવાની શરૂઆતથીજ થાય છે અને તેનો અંત એના છૂટકાના અંત સાથેજ આવે છે.

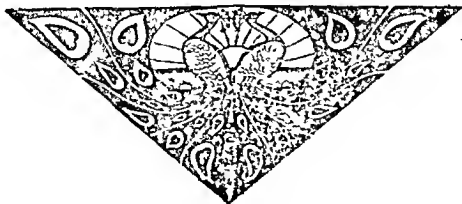
હીંદુભાઈઓએ સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રયાસો આદર્યા છે. તેમાં અમને મુસલમાન ભાઈઓનો સહકાર જોઈએ છે. મુસલમાન ભાઈઓ હીંદુઓને લગ્ન કરતાં અટકાવી તેમની નાશ પામતી સ્વતંત્રતા ખચાવવા મંડિ છે. ત્યારે ઉચ્છેદા હીંદુઓજ તેમનો વિરોધ કરે છે ! બીજા હોત તો આવી પરિસ્થિતિમાં ઉચ્છેદાયા વગર રહેત નહીં; પરંતુ મુસલમાન ભાઈઓ સ્વભાવે શાંત મીઠનસાર, ને શાણા હોવાથી તેઓ જરા પણ ઉચ્છેદાયા નથી; માત્ર બોધ આપીનેજ અટક્યા છે. ઘોડા પરથી વરરાત્નનું, અથવા બને તો ચોરીમાંથી કન્યાનું હરણ કરી હીંદુઓને પરણતાં તેઓ અટકાવતા નથી; પરણ્યા જનાર મનુષ્યને ફાંસીની સજા કરાવવાને વોઇસરોય પામે તેમજે 'ડિપ્રેશન' પણ મોકલ્યું નથી. આ સર્વ બાબોને કોનું હૈયું ભરાઈ નહીં આવે ? કોની આંખમાં પાણી નહીં આવે ? જો કે મીઠાના શીકતઅલીની આંખોમાંથી તો નાપચરાના ઘોષ સહેજસાજમાં વહી જાય છે !

ને 'માલવીઆ વગેરે કલમા પદશે' એમ કહેવામાં મૈ. મહમદઅલીએ શું જોઈું કહ્યું તે

સમજાતું નથી. કલમા પદવા એ શું જોઈું છે ? અથવા મૈ. મહમદઅલી એમ માને છે કે એ ખરાબ છે ? મૈ. મહમદઅલીને મન તો કલમા પદવા એ ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ છે. અને એવી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ માલવીઆજી કરશે એમ કહીને માલવીઆ તરફનાં એમજે પોતાનાં લાક્ષિત્ય ને શ્રદ્ધાજ પ્રગટ કર્યાં છે. અમ એક મુસલમાન નેતા હીંદુ નેતા તરફ પોતાનો વિશ્વાસ પ્રગટ કરે એ ખરેખર આનંદજનક છે. ભિન્ન ભિન્ન વર્ગના નેતાઓ વચ્ચે આવેા સહચાર, આવેા ભાઈચારો, આવી દૃઢ શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, આવી સદાનુસૂતિ, આવેા અનેક હીંદુસ્તાન જેવા આધ્યાત્મિક દેશમાંજ સંભવી શકે, અત્યંત નહીં,

અને મૈ. મહમદઅલીના 'શબ્દોનો ભુદો અર્થ લેવો હોય તોએ લેવાય એમ છે. - શેક્સપીયરને આપણે જેમ ઈંગ્લાંડનો કાલિદાસ, રવીંદ્રનાથને બંગાળના નાનાલાલ ને સેંદ્યમયરીને ઈંગ્લાંડના વિજયરાય કહીએ છીએ તેમ 'માલવીઆ કલમા પદશે' એમ મૈ. મહમદઅલીના કહેવાનો એવો પણ અર્થ નીકળે કે 'માલવીઆજી ગીતાવા શ્લોક કે વેદના મત્રોનો પાક કરશે.' આ સિવાયના—

અન્ય અર્થો અનર્થ છે.

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.	૧- ૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યાક્ત. ' કનેપાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦- ૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ત આત્મા.	૧- ૦-૦
૪. કેનો વાંક ? બીજી આશ્રિત ...	૨- ૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ.	૧- ૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ.	૪- ૦-૦
૭. રાજધિરાજ.... ...	૪- ૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો. સૌ. લીલા મુનશી કૃત.	૩- ૮-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક: સ્વ. નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાતો. કનેપાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧- ૦-૦
૧૧. મોહન-માયા ... .. ખુશાલ ત. શાહ કૃત	૧- ૮-૦
૧૨. સ્મરણચકુર ... .. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેટીઆ કૃત	૩- ૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ... .. કનેપાલાલ મા. મુનશી કૃત	૩- ૮-૦
૧૪. ગુજરાતના ન્યાયતિર્કારો	૧- ૦-૦

જિપરના બધાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ ગુરુ પડશે.

ગુજરાતીઓનું લોકપ્રિય માસિક

ગુજરાત

માં

તમારી જાહેર ખબર આપી લોકપ્રિયતા મેળવો.

અને

તેના

આજેજ

આહક

થાઓ.

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ. ૮. પરદેશના રૂ. ૧૦. છુટક નકલ રૂ. ૧

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

મોરીખાના રોડ, વડોદરા.

મોલીએર

૧૬૬૨-૧૬૮૨

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૩ થી]

આપની વ્યાપારિક કુશળતાને લીધે મળી. મોલીએરને એ તકનો સારામાં સારો યાજ્ઞ લીધો.

મોલીએરના રત્નભાવપાં ઉદ્ગરના દયા અને શુભ પરીક્ષા હતાં. પ્રોવેંસની મુખાફરીમાં સેંક-માર (Cinq-mars) નામના લુકના એક ખુશામદીઆની છંદગીનું રક્ષણ મોલીએરે થયું જાહેરાતી થયું. જે કે મેંકમારને પાછળથી દેહાંત થયો, છતાં મોલીએર અવારનવાર ગરીબો અને રાજના લુકમ નીચે કચરાતાં માણુમેને બચાવવાનું વીસરતો નહોતો. ગમે તેમ હો પરંતુ મોલીએરને રજવાડાની હુકમ પસંદ નહોતી. રાજના ખુની બપકા, નીચ ખુશામદ અને દેશને કચરી નાખી ઉઘાવવાપાં આવતી મોજ-મજદ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો. આથે સાથે રંગમૂમિનો મોહ ધણો વધી ગયો. રાજ મેવાને ઠોકરે મારી તેણે રંગમૂમિની ચાકરી કરવાનો આત્મનિશ્ચય કર્યો. માતાએ મુકેમો જમે પાઉન્ડનો વારસો લઈ તેણે રંગમૂમિ પર અંપલાવ્યું.

મોલીએરના વખતપાં પેરીસમાં મોટી નાટક યાજ્ઞઓ નહોતી. સરકસની માફક નાટક મંડળીઓ આવતી અને જતી અને ટેનીસ કોર્ટ કે એવી કોઈ જગ્યામાં નાટકો ભજવતી. હાલની માફક સીનરી (સીનરેમાં દરયો) પાછળ પેસોબીદકુલ અચંવામાં આવતો નહોતો. પેરીસની રંગમૂમનો ખરો ખ્યાલ ગામડે ગામડે ફરતી હાલની આપણી ગ્રામચીડા દેંક આપી શકે. પેરીસની “રાગલીયા” સાંજના નાટક ભજવવું શરૂ કરતી અને પ્રકાશ માટે ગીલુચતો-ઓનો છુટે દાથે ઉપયોગ થતો.

ટેનીસ કોર્ટ ઉપર રંગમૂમિ સમગ્રી મોલીએરે પહેલીજ વાર એકટર તરીકે દેખાવ દીધો. આ તેનું રવનનં પરાક્રમ હતું અને તેમાં ડ્યુક ઓફ ઓરલીન્સ (Duke of Orleans)ની મદદ હતી. છતાં મોલીએર આ સાદમમાં નિષ્ફલ ગયો. મોલીએરની અભિનયકલાએ લોકો પર ચારી છાપ પાડી; પરંતુ નાટકયાજ્ઞાની જગા શહેરના સારા લતામાં ન હોવાથી અને ખીજ પાત્રોની નિશાવ શક્તિના અભાવને લીધે મોલીએરને સમગ્રજ આર્થિક કટકો અપવા પડ્યો. તથા વર્ષ પછી મોલીએરે રાજમહેલ નજીક મોટી નાટકયાજ્ઞા-Croix Noire-માં પોતાનો રસાલો ફેરવ્યો. આથી તેને બહુજા અર્થમાં ઉતરવું પડ્યું, અને તે દેવાદાર બની રહ્યો. મોટી નાટકયાજ્ઞામાં મીલુબતીનો અર્થ ધણો કરવો પડ્યો અને એ પ્રમાણમાં આવક ન થઈ. લેણુદારોએ મોલીએરની લાચારીનો લાભ લઈ તેને કેદખાનામાં મોકલાવ્યો. રંગમૂમિની સેવાનું આ તેને પ્રથમ ફળ મળ્યું!

પેરીસના પ્રેમકો આગળ પોતાનું દેહું નહોતું ચાલી શકે એપ ધારી મોલીએરની મંડળી બદાર-ગામ ઉપડી ગઈ. છતાં મરીયાઈએ એ મંડળીને બરાબર સપાટાપાં લીધી હતી. એક ગામડેથી ખીજે ગામડે પોપાક અને પકાઓના ગાંસડા પીઠ પર નાખી આખી મંડળી પડે મુસાફરી કરતી. પેસાની તાણુ પડતાં સામાન વેળી પેટ બરતી અને કોઈ કોઈ વાર હુટારુઓ તેનો સર-સામાન છુટી લેતી.

આમ બાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું. દરમિયાન મોલીએરે ગામડે ગામડે પોતાની કલાને મોહ પ્રકટાવ્યો. અને ઉછરતી ફ્રેન્ચ રંગમૂમિની અસ્મિતા પ્રસારી. બાર વર્ષની પતેલી ઉનર્વા પછી આપખદાથી દદ અનેમો મોલીએર પારીસ

પાછો આવ્યો. વસ્તુતઃ તેનું સદ્ભાગ્ય તેને પારીસ ખેંચી લાવ્યું.

બાર વર્ષ પહેલાં એકદર તરીકે મોલીએરને પારીસ છોડવું પડ્યું હતું. અચાને તે એકદર, લેખક, રેજન મેતેજર તરીકે પાછો આવ્યો. પોતાની મંડળીના વ્યવસ્થાપક તરીકે તે ડ્યુક ઓફ એન્જુ (Duke of Anjou)ને મળ્યો અને લુઇ ચાર્લસ (Louis XIV) સમક્ષ પોતાના નાટકો લખવી બતાવવાની રજા મેળવી.

મોલીએરની કાર્તિનું અહીંથી મંડાણ થાય છે. યુવાન રાજાને રંગભૂમિનો ઠીક શોખ હતો. મોલીએરે તે શોખ ખીલવવાનું માથે લીધું. ડોક્ટર એમર્યુ (Docteur Amoureux) નામનો હાસ્યરસિક નાટક-જે મોલીએરે લખ્યો હતો-ને લખવી બતાવી ચૌદમા લુઇનું મન તેણે હરી લીધું. યુવક રાજાએ મોલીએરની મંડળીને નાટકશાળા અને પૈસા વગેરેની મદદ આપી અને પંદર વર્ષથી પારીસમાં પ્રખ્યાત થઇ પડેલી ઇટાલીઅન નાટક મંડળીને એકજ સપાટ મહાત કરી. અભિનય કલા બરાબર શીખતાં મોલીએરે પંદર વર્ષ સુધી હાડમારી વેડી. બાળ પંદર વર્ષ પછી મેળવેલી કાર્તિને અતે કુદરતે તેની તંદુરસ્તી બગાડી મુકી, મોલીએરને કહેવા-માં આવ્યું કે તેનું જીવન માત્ર ગુર્યા ગાંઠ્યાં વર્ષો સુધી છે; છતાં તે રાક્ષસી ઉત્સાહ અને અપ્રતિમ મનોબલથી કલમ લઇ લખતા બેઠો. અને લલલલા સાહિત્યક કે કલાદારને અદેખો બતાવે એવી કાર્તિનું અમર પદ જીતવાનું ખીડુ ઝડપ્યું.

બાળ સુધી તેના નાટકોમાં તે રપેનીશ અને ઇટાલીઅન સાહિત્યમાંથી વિચારો લેતા અને તેમાં સુધારો વધારો કરી કલાના આકર્ષક

અને સંગીત ચોક્કસમાં બેસાડતો. શેક્સપીઅર માટે પણ આમજ કહેવાય છે.

સાહિત્ય ચોરી (Plagiarism) અને અમૈવિકતાનો આરોપ શેક્સપીઅર ઉપર આવે છે; તેમજ પ્રાચીન કે સામયિક સાહિત્યકારોના વિચારો ચોરી કરવાનો આક્ષેપ મોલીએર ઉપર આવે છે. આક્ષેપના ઉત્તરમાં મોલીએરે હસતાં-હસતાં એક મિત્રને કહ્યું: “હું જે શોધું છું તે મને જ્યાં મળે છે ત્યાંથી લઇ લઉં છું.” મોલીએરના નાટકોનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખીજ લેખકોના સારા-પરંતુ બહુ સારી રીતે પ્રદર્શિત નહીં થઇ શકેલા-વિચારો ઉપર કલાકારની ઉત્તાહ કલમથી અને શૈલીકારની મોહક જમાવટથી તે પુરેપુરી મરામત કરે છે. સાહિત્યક તરીકે મોલીએરની આ એક ખુબી છે. કલાકાર તરીકે વિચારોને જન્માવનાર મૂલ્ય લેખકને તે વીસરાવી દે છે. અપદરજીતો દોષ તો મોટા મોટા લેખકો ઉપર ક્યાં નથી ?

ઇ. સ. ૧૬૫૯ માં તેનું પ્રથમ સ્વતંત્ર નાટક લે પ્રીસીયુ રીડીક્યુઝ-*Les Precieuses Ridicules-The Affected Ladies*-રંગભૂમિ પર ચૌદમા લુઇ સમક્ષ લખવી બતાવવામાં આવ્યું. અને એકે અવાજે વખણાયું. પ્રેક્ષકોનો ઉપકાર માનવા મોલીએર પડ્યા બકાર આવ્યો. પોતાની ગમે તેવી કઠણ ભૂમિકા સરલ-તાથી લખવી શકતો નાટકકાર ભાષણ કરતાં ગભરાયો અને લથડ્યો. તેના આનંદની આજે સીમા નહોતી. પ્રેક્ષકોમાંથી કોઈ ક્ષુભ મારી કહ્યું “મોલીએર ! હૌમત રાખો. સમજો કે આ પણ નાટકની ભૂમિકા છે !” પ્રેક્ષકો ખડખડાટ હસી પડ્યા.

આ નાટકમાં મોલીએરે જ્ઞાનના આડંબર ઉપર કટકો લગાવ્યો; મનુષ્ય અને કેતવણીનો સાચો સંબંધ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો અને ‘વૌથીમાં-

નાં રીંગણાં' માનનાર વિદ્વાનોથી સમાજને ચેતાવી દીધો.

પરંતુ બધાએ કે મોલીએરના વિચારોને વધાવી લે એવા નહોતા. નાટક બધે કરાવવા માટે સમાજે પોકાર કર્યો. રાજ્યએ મોલીએરને વખાણ્યો; અને સમાજના પોકારને સત્તાનાં દંડ નીચે ચમાવી દીધો. તોફાની સમાજને ખાત્ર ખતાવવા તેણે મોલીએરને ૩૦૦૦ લીવરનું ઇનામ આપ્યું. આ તેની કૃતેહનું-આવૃત્તિ વ્યાપ્ત કરાવી હતું પ્રથમ પગથીયું હતું.

ફ્રેન્ચ નરેશની ઉચ્ચિત કદરથી આખી મંડળીએ મોલીએરને સહર્ષ વધાવી લીધો, અને ૨૦૦ લીવરની એટ પોતાના તરફથી તેને ચરણે ધરી. મોલીએરે સહર્ષ તે સ્વીકારી અને હટાલી-અન રંગબૂમિને મહાન કરવાનો ઉત્સાહ ગ્રેયો. થોડાજ વખતમાં છટાલીઅન મંડળીને સમાજ વીસરતી ગઈ. રાજ્ય અને પ્રજાની ઉત્સવ રાત્રિએ મોલીએરની નાટકશાળામાં થોડો ઉમરાવા લાગ્યા.

ખ. સ. ૧૬૬૦ માં સાનરેય (Sganarelle) નાટક ભજવાયો. તેમાં હારપરસની જમાવટ મોટે ભાગે હતી. ગ્રેમ અને ગ્રેમીની ઇર્ષાનાં સચોટ દર્શન મોલીએરે આ નાટકમાં કરાવ્યાં. ઝનુની સમાજમાં ગ્રેમ અને નીનિનાં ધોરણ ધરાવ્યા. તેમાં મોલિયરનો હાથ હોતો એ વીસરવું જોઈએ નહીં.

આ નાટક ભજવાતું હતું એવામાં નાટકશાળા તોડી નાખવાનો હુકમ એકાએક મુધરાઈ ખાતા તરફથી થયો. મોલીએર નિરાધારીમાં નાચીપાસ થયો. તેને લાગ્યું કે રંગબૂમિની કીમત સમાજને કે નથી. અન્યથસ્થિત હાલતમાં મોલીએર પોતાના રસાલા સાથે બહાર નીકળ્યો. સમાજ મેવાતું તેને ત્રિપગ ફળ મળ્યું. શ્રીમંત છટાલીઅન મંડળી મોલીએરની આ સ્થિતિ ઉપર હસવા લાગી. ધણીએ વિમ્મસતોપી હોય છે!

અને આ અરસામાં સ્વદેશભક્ત રાજ્ય બુદ્ધ કાન્સની ગાદી ઉપર નહોત તો મોલીએરની કારકીર્તી આટલેથી સમાપ્ત થાત. પરંતુ મોલીએરના ગ્રહ સારા હતા. સંપૂર્ણ માન અને સન્માનથી રાજ્યએ રાજમહેલની નાટકશાળા મોલીએરને ખોલી આપી. આ નાટકશાળા ફ્રેન્ચ નવલકથા-કાર ડ્યુમા (Dumas)એ જીવંત કરી મુકેલી વ્યક્તિ કાર્ડીનલ (Cardinal Richelieu)એ પોતાનાં નાટકો ભજવવા માટે બંધાવી હતી. વર્ષો પછી મોલીએરને પોતાનાં નાટકો ભજવી ખતાવવાની રજા ઉદાર ફ્રેન્ચ ગાદીપતિએ આપી.

આ નાટકશાળામાં મોલીએરને અગવડો તો હતીજ પરંતુ એણે ઝંતોય માન્યો અને પોતાનું કામ આગળ ધપાવ્યું. આ અરસામાં સાહિત્યકની ઝનુન અને કલાકારનાં ધગચ તેનામાં એવડાં વધ્યાં. જાણેઅજાણે અવર્ણનીત નાટ્ય કલાનાં તે જીજ રોપતો ગયો. મોલીએરે લખેલાં નાટકોમાં ધણું વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. તેમાં સમગ્ર શકાય એવી ભાષાની સરલતા છે; પેટ પકડી હસાવે એવા હાસ્યની છોળો છે; હસતાં હસતાં સમાજની બચકર ખાલુની નિરર ટીકા છે. રડનાં રડતાં રાજવાડાના ખુતી ભરકા અને ખુશામદનો નિરરકાર છે. અને સૌથી વધારે તો તેમાં દુઃખી માણસના દર્દ અને ભિમ્નીની હૃદયભેદક-હૃદય-ગમ કથા છે. મોલીએરને સાધારણ નાટકકાર તરીકે ઓળખવો એ તેની સંપૂર્ણ કદર નથી. સાહિત્યક તરીકે તેની સૈદ્ધાંત અનુકરણ અન્ય નાટકકારોએ કર્યું છે. કલાકાર તરીકે તેનાં ધોરણે નાટકો ઓછીવતી સફલતાથી લખાયાં છે. પરંતુ તેના જેવાં હારપરસનાં પીરસણ અને સમાજવાદમાં રહેલા ઉડા તત્ત્વગાનનું સચોટ દર્શન હતું સુધી કોઈ આખી શક્યું નથી.

મોલીએરમાં આરંભથી તે અંત સુધી મોહવશના છે. તેના નાટકનાં નામોજ એવાં આક-

પૈક, જાવના બીનાં છે લોકાને સ્વાધીન અસર થવા માંડે છે.

લેકાલ ડે મારી-L'Ecole des Maris-The School for Husbands 1661; લેકાલ ડે ફામ-L'Ecole des Femmes-The School for wives 1663; અને લે મારીઆઝ ફોર્સે-Le Marriage Force-The Forced Marriage 1664; વગેરે મોલીએરની કૃતિઓ અન્ય પુરોગામી, અને સામયિક નાટકકારોની શ્રેણીમાંથી તેને જુદો કારી કાઢે છે. ગાંડા બનાવી મુકે એવા હાસ્યરસના આપરણ નીચે મોલીએર સમાજનાં ઉગ્ર સત્યો ઉપદાં નાટકોમાં સમજાવે છે. જોનારને લેખક ઉપર ગુસ્સો આવે છે છતાં હસતાં હસતા ગુસ્સો લુલી જવાય છે. મનુષ્યની અનેક લુલો અને તેમાંથી કોષ કોષ વાર નીજપતાં લય કર પરિણામો સમાજને નીચે પટકી નાખે છે, છતાં તે કે' મોલી શકતો નથી એ મોલીએરનો કલા પ્રભાવ છે. તે સુકલકડો માંદા જેવો માણસ સમસ્ત ક્રાન્સને કલાના પ્રતાપમાં આજ નાખે છે, છતાં તેના અવગુણો, તેની નિડરતા, તેની સચોટ અને લયંકર ટીકાઓ બધા વીસરી જાય છે જે હામાપાત્ર નથી જણાતો તેના કૌશલ્યની તારીફ કરતાં કરતાં હામા પણ આખી જવાય છે ! ધર્મને પણ મોલીએરે છોડ્યો નથી. કારણ કે ધર્મના ઝનુની સરજમથી તે તાનપણથી નિડર હતો. ટારટુફ-Tartuffe ૧૬૬૮-માં તેણે ધર્માધિકારીઓના આડંબરનું ખંડન કર્યું અને ધર્મને અપનાવ્યો. રાજ પણ આ નાટકથી ગભરાયો અને જાહેરમાં લજ્જી બતાવવા નામંજુર કર્યું. વર્ષો પછી આખરે તે લજ્જવાયું અને મોલીએરના 'માસ્ટર પીક્સ' તરીકે 'ટારટુફ'ની ખીજાન થઈ. મોલીએરની અમર કૃતિ ધડામાં લુછની વણુ લુલાય એવી મદદ

હતી. તેની મહેરબાની વિના મોલીએર જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયો હોત કે ક્રમ તે પ્રજા રહે છે. એક પછી એક તેનાં નાટકો લખવાતાં ગયાં તેમ રાજની યાદ મૈત્રી મેળવવા તે ભાગ્યશાળી થતો ગયો. સાથે સાથે રાજદરબારીઓ અને ખીજા અભિનય કલા ઉસ્તાદોની ધર્ષાં મોલીએરના માથા ઉપર ઝમુમવા લાગી. મોલીએર રંગભૂમિની સેવા કરતો. સાથે રાજમહેલના ખાનગી કારમારીની આખીટી જગા પણ સાચવતો. રંગભૂમિની સેવા કરતાં તે રાજમહેલનો પરિચય ઉપયોગી ગણતો.

એક વખત મોલીએર રાજમહેલમાં કે' પ્રસંગે આવી ચઢ્યો. રાજમહેલમાં ઉત્સવ હોવાથી રાજદરબારીઓ એકઠા થયા હતા. બધા ખાણું ઉપર બેસવાની તૈયારીઓ કરતા હતા. એવામાં એક દરબારીની નજર મોલીએર ઉપર પડી. તેણે ખાણુ ઉપર બેસવા ના પાડી. "મોલીએર જેવા સાધારણ રાજસેવકની સમક્ષ ઉમરાવો ખાણું લઈ શકેજ નહીં !" બધા દરબારીઓ ખાણુ ઉપરથી ઉઠી ગયા. મોલીએર વખત વિચારી સ્વાંથી ચાલી ગયો. આ વાતની લુછને કોઈએ ખબર દીડી રાજ ગુસ્સે થયો અને અભિમાની ઉમરાવોનો તોર ઉતારવા માટે તેણે મોલીએરને બોલાવી મંગાવ્યો. મોલીએર નમ્રતાની મુર્તિસમો, આવ્યો. નીચું માથું નાખી ફ્રેન્ચ નરેશ સમક્ષ ઉભો. લુછએ તેને પોતાની સાંથે એકજ ટેબલ પર ખાણું જમવા ફરમાવ્યું. અને તે બેઠો. રાજદરબારીઓ આ જોઈ હેબતાઈ ગયા. ફ્રેન્ચ રાજવાડાને નિયમ હતો કે કોઈ પણ માણસ રાજની સાથે બેસી ખાણું લઈ શકે નહીં. આ નિયમનું ખંડન દરબારીઓ સહન કરી શક્યા નહીં. બધાને અચાક ઉભેલા જોઈ લુછએ કહ્યું: "મારો વિચાર છે કે મોલીએરને ખાણું લેવા મારે ફરજ પાડવી પડશે. કારણ કે ખીજા નોકરો તેની સાથે ખાણું લેવા સાફ ના પાડે છે." બધા હસી

પડ્યા. અને મોલીએરે રાગ સાથે ખાણું લીધું. જેનું માન રાજદરબાર કે પ્રજા ન સાચવી શકી તેનું ક્ષાન્તના ગૌરવને ખાતર રાગએ માન સાચવ્યું. મોલીએર રાગને ખુશામદીઓ ન હોતો. રાગ તેની કલાની કદર કરવા માંગતો હતો અને બીજાઓને તેમ કરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પાડી.

મોલીએરના જીવનમાં પ્રેમને જાત્રું સ્થાન નહોતું. કલાને તેણે પોતાની અર્ધાંગિના બનાવી હતી. સમસ્ત જીવન તેને સમર્પ્યું હતું. ઘણીએ ફ્રેન્ચ રમણીઓ મોલીએર ઉપર મોહ પાળી હતી છતાં તેમની તરફ તે નિષ્ઠુર હતો. નાટકમાં વર્ણવી શકે એવો અનુપમ પ્રેમ તે પોતાના જીવનમાં ભોગવી શકે નહીં એવી શ્રદ્ધા મોલીએરને નહોતી. આખરે સ્નેહીઓના ઘણા આશ્રય પછી મોલીએર પરણ્યો—માત્ર નામને ખાતર. ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં ચાલીશ વર્ષની ઉંમરે આરમંડ બેજાર્ડ (Armande Bejard) નામની યુવાન સ્ત્રી સાથે તે પરણ્યો, અને પરતાયો ! મોલીએર અકાલે વૃદ્ધ થયો હતો. આરમંડ જીવાન, સુંદર અને સંસાર ભોગવરાની તીવ્ર લાલસાવાળી હતી. છતાં આરમંડ સ્વામીમક્ત હતી. પતિના શિક્ષણ નીચે તે અભિનયકલા શીખી. મોલીએરે ખાસ તેનેજ માટે કેટલીક ભૂમિકાઓ લખી તૈયાર કરી.

પરંતુ જગતના મહાન કલાકાર માફક તે સ્ત્રીનું હૃદય સાચવી શકે એવો પતિ તો નજર યથા શક્યો. મોલીએર નાટકનાં રીહર્સલ અને નાટક-શાળામાં રાત દિવસ ગુંથાઈ રહેતો. બીચારી આરમંડને જીવ રહેંસાઈ જતો.

મોલીએરની પહેલાં નાટક કલાને સાચા સ્વરૂપમાં ખીલવવા કોઈએ સહૃદય પ્રયાસ કર્યો નહોતો. મોલીએર તે માન ખાટી ગયો. આવના ભવિષ્યમાં નાટક કલા કેવી થશે એની આગાહી

માં તે સુધારા વધારા કરતો ગયો. યથા ગયેલા લેખકોનાં પુસ્તકોમાંથી નાટકો રંગભૂમિ માટે લખવાની કલા તેણે પ્રથમ કેળવી કહીએ તો ચાલે. સાહિત્યની આ સેવા તેની વિશિષ્ટ ગણી શકાય.

ધીમે ધીમે તે ઇટાલીઅન રંગભૂમિનું અનુકરણ વીસરતો ગયો. રંગભૂમિ પર હાસ્ય અને જુસ્સો પોતાના નાટકો દ્વારા તેણે પ્રથમજ બતાવ્યાં, એટલી સરલતાથી કે પ્રેક્ષકો ઉપર તે જોષએ તેની અસર પાડી શક્યો.

૯ મીસેન્ટ્રોપ (Le Misanthrope-ઇ. સ. ૧૬૬૬) મોલીએરનું તદ્દન સાધારણ નાટક ગણવામાં આવે છે. શેક્સપીઅરનો હેમ્લેટ સાથે જે સંબંધ છે તે સંબંધ આ નાટકનો મોલીએર સાથે છે.

તેની ઘણી પ્રખ્યાત પામેલી કૃતિ તરીકે ૯ જુર્જવા ઝંદીહોમ ગણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં તે પ્રથમ બજવાઇ.

સાર પછી લેક્સ સાવાંટ (Le Femmes Savantes-The Learned Ladies 1672) અને એક વર્ષ પછી ૯ માલાડ ઇમેજીનેર—Le Malade Imaginaire-the Imaginary Invalid—આવ્યાં. ૯ માલાડ ઇમેજીનેર મોલીએરની છેલ્લી કૃતિ છે. આ લખતો તે ઘણો બધુંકર માંદગીમાં હતો, અને તે પ્રગટ થઇ સારે તેની સ્થિતિ એટલીજ ખરાબ હતી. એણે એનો જીવ લીધો.

માંદો માંદો તેણે ૯ માલાડ ઇમેજીનેરનું રીહર્સલ પુરું કરીધું. અને તેના સહયોગીઓના આશ્રય સામે તેણે આરગન નામક વ્યક્તિની ભૂમિકા ભજવવાની હક લીધી. તેના મિત્રોએ તેની હાલત જોઇ પાઠમાં ઉતરવા ના પાડી. મોલીએરે જવાબ આપ્યો: “આમ નવરો એસી હું થું કરું ? પચાસ ગરીબ કામદારો મારા કામ કરવા થી થોડા વધુ દિવસ જીવી શકશે. હું પાઠમાં ન

ઉત્તરું તો તેમની સ્થિતિ થુ થાય તે વિચારો !” આ તે પરમાર્થ કે આત્મ ભોગ ? અને તે પાઠમાં ઉતર્યો. પ્રેક્ષકોથી નાટકશાળા ભરાઈ ગઈ. લોકોને થોડીજ ખચર હતી કે મોલીએર ખુલ્લી પાસે ઉભો હતો ! મોલીએર તાળીઓ વચ્ચે રંગ-ભૂમિ પર આવ્યો. તેણે થોડુંક કામ કર્યું. કુદરત તેની શ્રેણી માટે શિક્ષા આપવા તલસતી હતી. પાઠ કરતાં તેને ઉધરસ ચઢી આવી, અને શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. બેભાન થઈ પડે તે પહેલાં તેને નાટકશાળામાંથી લઈ જવામાં આવ્યો અને પ્રાણ્તે પશુ ગરીબોને મદદ કરવા ઉભો થયેલો પરમાર્થી એ કલાક પછી પરલોકના પંથે સંચરી ગયો. ઇ. સ. ૧૬૭૩ ના ફેબ્રુઆરીની સત્તરમી તારીખે મહાન મોલીએરના અવસાનની તોંધ લીધી. માત્ર તેનું અદ્વિતીય અમરપદ લોકોની નોંધપોથીમાં અમર રહ્યું !

ઉત્તરિકાલમાં આ કલાસમ્રાટની આવક વાર્ષિક ૫૦૦૦ પાઉન્ડ હતી. ચૌદ વર્ષમાં તેણે ત્રીશ નાટકો લખ્યાં અને બધાંએ તેના જીવંતાંજ ભજવાયાં. ચૌદ વર્ષનું તેનું જીવન નાટકો લખવામાં અને નાટકશાળામાં પુરું થયું.

અને જગતના વારસામાં તેણે આત્મભોગ આપી ઘણું મુક્યું. સાચો કલાકાર કલાની સેવા પોતાની ફરજ સમજે છે. અને ફરજ બળવર્તા સૈનિકની વફાદારી સાચવતાં ગચકતો નથી. મોલીએર કલાક્ષેત્રનો વફાદાર સૈનિક હતો. કલાક્ષેત્રને એક ખુણે ઉભો રહી તે નિડરપણેથી કલાદેવીની સહૃદય મેવા કરતો. સાહિત્ય સમ્રાટ.

નોંધ : આ લેખ તૈયાર કરતાં ઇમેજમાં તરજૂમે યજ્ઞમાં મોલીએરના નાટકો અને તેના જીવનચરિત્રનો સમાવેશ કરતાં બી. મેયુસ (૧૯૧૦), એચ. એમ. દ્રોષોપ (૧૯૦૫) અને એચ. સી. ચેટ્લીક-ટલર (૧૯૦૭)ના પુસ્તકોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે.—લેખક

ની જન્મલરી કદમથી તેણે ફ્રેન્ચ રંગભૂમિના કલા વિકાસનાં બીજ રોપ્યાં. આજની યુરોપીય રંગભૂમિનું સંસ્કારી સ્વરૂપ મોલીએરે ફેટલે અંશે ઘડ્યું એમાં મતભેદ છે છતાં મોલીએરનું સ્થાન હજીએ વણપુરાએલું છે. મોલીએરના જીવનનું લક્ષ્ય રંગભૂમિની સેવા અને નાટકકાર થવામાં સમાધિ જાય છે. અપહરણના દોષો બાદ કરીએ તો મોલીએરની સાહિત્ય અને કલાની સેવા અન્ય ફ્રેન્ચ સાહિત્યક કરતાં ક્રોંમતમાં વધી પડે છે. જીવનનો શોખ પુરો પાડતાં તેણે સમાજ સેવા કરી કહીએ તો ખોટું નથી. ફ્રેન્ચ સમાજનાં મિથ્યાભિમાન, આડંબર, ખુની લપકા અને વિલાસી વૈભવો ઉપર આકરી ટીકાઓ શ્વતંત્ર પણે કરનાર તે પહેલો હતો. લવિષ્યના સમાજ ઉદ્ધારકોએ તેનાં નાટકોમાંથી પ્રેરણા લીધી. જે મોલીએર એક વખત ફ્રેન્ચ પ્રજાનો કદો દુરમન લેખાતો તેને આજનો સમાજ પૂજે છે. તેને માટે ગૌરવ ધરાવે છે.

પેરીસના કબ્રસ્થાનમાં ફ્રેન્ચ કવિ લા ફોન્ટેન-
La Fontaineની બાજુમાં મોલીએર અનંત શૈયામાં આજે સુષ્પ રહ્યો છે. સેંકડો મનુષ્યો તેની શૈયા ઉપર પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી ગયાં. કલા સાહિત્ય જગતમાં જીવશે ત્યાં સુધી હજારો મનુષ્યો હજી પુષ્પવૃષ્ટિ કરશે.

છતાં..... જગતની નસીબવંત પડે જન્મ લેતાં આવા કલાસમ્રાટ માટે તો જગત જોટલું કરે એટલું આણું !

લેખક પત્ની

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૪૮ થી]

અન્યુ? હવે પછી આનું પરિણામ શું?—આનો અંત ક્યાં?—” તે બબડવા લાગી. પોતાનાં અને પતિનાં પરિચયનાં સંબંધીઓનાં સ્વરૂપો કલ્પ્યાં. તેમના જીવનની ઝાંખી કરી. એક પણ વાર્તામાંની મુગ્ધાને જોટે નહીં. આ મુગ્ધાએ જે સૃષ્ટિ રચી હતી તે હાથ કર વિનાશક હતી. તેણે પોતાના પતિને સદાને માટે શુભાવ્યો. જીવનમાં એર લગ્યું—વિમળાએ માન્યું.

પ

વિમળા તેના પતિની પ્રકૃતિ બરાબર જાણતી હતી. તેને રૂંચે રૂંચે પીછાણતી હતી. જ્યારે જ્યારે તે આવાં સુંદર મનોહારી વર્ણનો લખતો ત્યારે ત્યારે તે સંપૂર્ણ લાવનામય બની જતો—એક તાન થઈ જતો.

ધણેજ ઉડા વિચાર કરી વિમળાએ પુનઃ એકવાર પોતાનાં સર્ગાવદાલાં, મિત્રો, ધંધાદારી પરિચયનાં મનુષ્યો, પોતાના પતિના પ્રશંસકો, એ સર્વની સૃષ્ટિ નીહાળી; તેમની મૂર્તિઓ તેના સમક્ષ ખડી કરી. ના, પરંતુ એકને પણ મળતી આ મુગ્ધાની મૂર્તિ નહોતી. આખરે તેણે માન્યું કે તે કોઈ અણુજાણી બ્યક્તિ હતી, કે જેને તેણે જીવનભરમાં જોઈ નહોતી. આ લાન યતાં વિમળાનું અંતર ધવાયું.

“જરૂર વાલકેશ્વર પત્ની રૂમમાં કોઈ પણ તેમને મળે છે.” વિમળા બબડી અને ચેતનહીન થઈ ઢળી પડી.

x

x

x

ખિન્ને દિવસે સવારે ક્રાંતિલાલ નિલ નિયમ પ્રમાણે પોતાની તે એકાંત જગ્યાએ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. વિમળા ઉઠાસ મને બેઠી બેઠી શુષ્ક-શુષ્ક બોલા લાગી. એણે વિચાર્યું હમણું હમણું ક્રાંતિલાલ પોતાનાં કપડાં લતામાં ખુબ ટાપડીપ રાખે છે; વધારેપડતી કાળજી કરે છે. ક્રાંતિલાલને

ધર છોડ્યે અર્ધો કલાક થયો ન થયો કે વિમળા તેની પાછળ ચાલી. ઉતાવળે કદમે ચાલતાં તેણે તેને રસ્તાના એક ખુણેથી એક એકાંત ગલીમાં જતાં જોયો. ગલી બહુજ વિચિત્ર હતી. ગલીને એક નાકે એક કણીઆની દુકાન હતી, બીજે નાકે એક મોટરનો તળેલો હતો. અંદર એક બે મજલાનો નાનો અને ખરખડી ગએલો બંગલો હતો. બંગલાના બીજા માળે એક નાની સરખી ચોરડી હતી. દૂરથી વિમળાએ પતિને ઝરુખામાંથી દાર ખેલી અંદર જતાં જોયો. આશરે દોઢ બે કલાક સુધી એ ખેલીને નીરખતી વિમળા જ્યાં ને ત્યાં ઉભીજ રહી.

બપોરના તેણે પોતાના પતિને ચોરડીમાંથી બહાર નીકળી નજીકના એકાદ હોટેલમાં દાખલ થતાં જોયો. કદાચિત બપોરના ચઢા નાસ્તા માટે દશે. વિમળા ઉતાવળે ગલીમાં દાખલ થઈ; અને ધુનતે પગલે તે પુરાણા દાદરનાં પગથીયાં ચઢી ગઈ. સદ્માગ્યે રૂમનું દાર અમરથુંજ બંધ કરેલું હતું.

અને આશરે એક કલાક પછી જ્યારે ક્રાંતિલાલ ચઢા નારનો લઈ પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે શું જોયું? ટેમલ પર વેર વીખેર પડેલા કાગળો— કે જેમાંથી તેની વાર્તા માળાનું સર્વોત્તમ સ્ત્રીપાત્ર ધકાયું હતું—જે સાધનોથી તેણે તે મનમોહક મુગ્ધાની મૂર્તિ સર્જી હતી,—તે કાગળોના ઢગલામાં ઉંધુ માયું નાખી વિમળા ધુસકે ધુસકે રેતી હતી. પથ્થાતાપનું પુર તેના હૈયામાં ઉલારાતું હતું.

વેર વીખેર પડેલા તે કાગળોમાં વિમળા અને ક્રાંતિલાલના કિશોર વયના અનેક ફોટોગ્રાફ હતા. સંવનન કાળે અને તે પછીના પ્રેમપુરમાં વહેલાં વરસોમાં અન્યો અન્યને લખેલ પ્રેમ પત્રો હતા, તેઓના પ્રેમનાં મધુર સ્મરણો હતાં—કે જે પત્રોની લાપામાંથી તે અનુપમ મુગ્ધા ધકાઈ હતી. અસ્તુ.

રેતી વિમળાના વીખેરાએલા કેશકલાપને પંખાજો ક્રાંતિલાલ ભુતકાળમાં કાણુભરુ ખી ગયો.

મિત્ર ખાતર

—૨—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫૨ થી]

પ્રતાપ તેમની પાછળ પડ્યો અને તેમાંના એક બેને કાપી નાખ્યા. હવે તેને માથા ઉપર પડેલ ધાની વેદના થવા લાગી. તે બેથુદ્ધ થઈ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. તે પડ્યો તે પડ્યોજ. ફરી ઉભો ન થયો.

૬

પ્રતાપના પિતા નાનભાને પ્રતાપની પત્નીને રથ તેના ગામલીલાપુરની નજદીકમાંથીજ મળ્યો. તેણે ઘોડી ઉભી રાખી અને પ્રતાપના સાળાને પુછ્યું: “કેમ ! ગયુભા ! બધાં ખુશીમાં છે કે ?”

“હા દાદા !” ગયુભાએ જવાબ આપ્યો.

પ્રતાપની પત્નીએ પડોડો ઉઘાડ્યો અને નમન કરી પુછ્યું: “સસરાજી ! આપ શી પધારો છો ?”

નાનભા રડમસ રચે બોલ્યા: “વહુ ! બેટા ! શું કહું ! તારો વર ગડિા થઈ ગયો છે. તે બહારવટીયા સાથે લઈવા ગયો છે. તને સામો મળ્યો હતો કે નહીં ?”

“હાજી. આપ પણ લાલપુર પધારો છો ?”

“હા. દીકરા !”

“શા માટે ?”

“પ્રતાપને સમજાવી પાછો લાવવા.”

પ્રતાપની પત્નીએ નીસાસો નાખ્યો. તે બોલી: “આપને લાં પધારવાની જરૂર નથી. મારા પતિદેવ વિનય કરી-વહેલા વહેલા ઘેર પધારશે.”

“અરે ! વહુ ! આનું પરિણામ શું આવશે તે ખબર છે ? પેલો ભારમણ તારા વરને જીવતો નહીં છોડે.”

“તો લલેને ! એમાં શું ! મિત્ર ખાતર મરવું છે ને ! એ તો રાજપુતોનો ધર્મજ છે.”

“વહુ તું પણ ગાંડી થઈ છે કે. શું ! તમે બન્ને વરવહુ સરખાજ મળ્યાં છો. હાથે કરીને મરવું એ તે ઠંઠાપણ છે કે ગાંડપણ ! તને તારા સૌભાગ્યની પણ કીમત નથી ?”

રાજપુતાણી આ સાંભળી ધ્રુજી ઉઠી. તે રથમાંથી નીચે ઉતરી અને બલવીરને નીચે મુક્યો. પછી તે બોલી: “સસરાજી ! મને મારા જીવન કરતાં પણ મારું સૌભાગ્ય વધારે વહાલું છે. પણ મારા પતિદેવ બામલા થઈ જવે તેના કરતાં પરાક્રમ કરી મૃત્યુ પામે તે મારે મન હંમર દરજ્જે વધારે છે. આપને એમ લાગતું હોય કે મને મારું સૌભાગ્ય વહાલું નથી તો આપ જુઓ કે હું મારા પતિદેવ પહેલાં મૃત્યુ પામી કેવી રીતે મારું સૌભાગ્ય અખાડિત રાખું છું.” કહી તેણે તેની કમરમાંથી એક તીક્ષ્ણ કટાર કાઢી અને તેનાથી તેણે પોતાની જાતી ચીરી નાખી, અને તે ચુદ્ધ થઈ જમીન પર પડી. નાનભાને આ જોઈ કે પારી છુટી, પોતે કહેલ વચ્ચેનાનું પરિણામ આ આવશે એમ તેણે કદી ધાર્યું નહોતું. તે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. અને પ્રતાપની પત્નીના અચેતન શરીરને જોઈ રહ્યો. તે નીચેથી ઉઠ્યું બેવા જાય તેજલામાં તો એક પડકારો થયો કે, “મારી બહેનને વગર વિચાર્યાં વચ્ચે કહી આત્મઘાત કરાવનાર આ ઘાતકી ડોસા ! તું પણ તારા કૃત્યોનો જવાબ આપવા પ્રભુનાં ચરણમાં હાજર થઈ જા.” પડકારાની સાથે નાનભાના માથા ઉપર એક કડીયાળી ડાંગ પડી. ડોસાના માથામાં સખ્ત ઘા થયો. તે બે ચુદ્ધ થઈ જમીન પર પડ્યો. એક રાક્ષસ ઉપર એક પંદરેક વર્ષનો ચારણનો છોકરો બેઠો હતો. તેણે આ સઘળું પહેલેથી

છેલ્લે સુધી નેહું' હતું. તેણે પોતાના ગામના ગીરાસીયા નાનભાને બેશુદ્ધ યજ્ઞ પડતો નેણો. તેનો આત્મા કકળી ઉઠ્યો, તેનાથી બોલી જવાયું કે, “ પેલા ગીરાસીયાએ ગજળ કર્યો.”

ગણુભાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા. તેને હવે ભાન થયું કે તેણે આ શુ કર્યું હતું ! તેણે ધડીભર વિચાર કર્યો. તેણે ને નીચે પડેલી કટાર

હાથમાં લીધી અને તેણે પોતાના પેટમાં ભોંક્યા. તેનો આત્મા તરતજ ઉડી ગયો. પેલી ભાષ બેનનાં લોહી પીનાર કટાર ગણુભાના હાથમાં થી નીચે સરી પડી અને તેના બે કટકા યજ્ઞ ગયા.

પ્રતાપની પત્ની રથના પેડા પામે પડી હતી. નિદોર્ણ બાળક તેની માતાની છાતી ઉપર ચઢી એના લોહીથી રમતું હતું અને પોતાના લાલ યતા હાથ નેહને ખુશી થતું હતું.

નાનભા સળવળવા લાગ્યો. તે શુદ્ધિમાં આવતો હતો. તેણે આંખ ઉધારી અને નીસાસો નાખ્યો. બલવીરને તેની માતાનાં લોહીથી રમતો નેહને તે બોલવા યત્ન કરવા લાગ્યો : “ અ...લ ...વવવી...ર ! એ...મ...ન...કરીએ.”

તે બાળક તેના દાદાને નેહને હાથથી કાઢી કાઢી બોલી ઉઠ્યો, “ દા...દા ! દા...દા ! ”

થોડાના ડાખલાને મંદ અવાજ નાનભાને કાન પડ્યો. તેને થયું કે તે થોડો તેના પ્રતાપનો હોય તો કેટું સારું ! પણ એ હતભાગીને ખજર નથી કે તેનો પુત્ર તો કદ વખતનો સ્વર્ગે સીધાબો છે. અવાજ પામે ને પામે આવતો હતો. થોડીવારમાં એક થોડેસ્વાર સાં આવી પહોંચ્યો. તે સ્વાર લાલપુરનો હતો. તે પ્રતાપના મરણના દુઃખિત સમાચાર નાનભાને કહેવા લીલાપુર જતો હતો. તેણે અહીં થોડો રોક્યો અને નાનભાને જોળખ્યા અને આશ્વચી પુછ્યું : “ કાકા ! આ શુ ? ”

તે સ્વાર પોતાનો પ્રતાપ ન હોવાથી
૬-૨

નાનભા નીરાશ થયો તેણે જવાબ આપ્યો : “ આ ...રા...કર્મ...નાં...કળ.”

તે સ્વારની નજર પેલા ચારણના છોકરા પર પડી. પોતે જે પુછે તેનો ઉત્તર દષ્ટ શકે તેવી નાનભાની સ્થિતિ ન નીહાળવાથી તેણે છોકરાને પુછ્યું : “ એલા છોકરા ! આ બધું કેવી રીતે થયું ? ”

બાળ ચારણે સધળી વાત કહી, સ્વારે નીસાસો નાખ્યો નાનભાએ પુછ્યું : “ બા...મ ! ક્યા...ગામના...છો ? ”

“ કાકા ! મને ન ઓળખ્યો ? ” હું લાલપુરના કેસુભાનો દીકરો રતનસિંહ.”

“ રતન...સિંહ ! ... મારા... પ્ર...તાપનું ...થું...થ...થું ? ”

રતનસિંહની આંખમાં પાણી આવ્યાં, તેણે ચીરાના હૃદયે નાનભાને સધળી હકીકત કહી ડોસાની આંખમાંથી આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં, અને તે ભાન છુલવા લાગ્યો.

પવનનો એક સુસવાટો અને તે સાથે રતન સિંહનો ખેસ ઉઠ્યો, આથી રથના બળદ લાડક્યા અને રથ સાથે લાગ્યા. રથનું પૈડું પ્રતાપની પત્નીના અચેતન શરીર ઉપરથી અને કુમળા બાલ બલવીર ઉપરથી ફરી ગયું. તે બાળકે પણ પોતાના માતાયે લીધેલો રસ્તો લીધો. પોતાના છેલ્લા વંશજને નાશ પામતો નાનભા નેહ કહ્યો નહીં. તે બેશુદ્ધ થયો અને ફરીવાર શુદ્ધિમાં આવ્યો નહીં. પેલા ચારણનો છોકરો આ દુઃખિત ઘટના નાનભાની પત્નીને કહેવા લીલાપુર તરફ દોડી ગયો.

“ અરેરે ! મારી જમણી આંખ કેમ ફરકે છે ? શું મારો પ્રતાપ પાડો નહીંજ ફરે ? શા માટે નહીં ફરે ! તેણે આવી લક્ષણો તો ધણી કરી છે, આજે તો તેની પત્ની આવવાની છે. મારો બહુ તો હવે મોટો યજ્ઞ ગયો હશે, પણ..”

એક ભરવાડનો છોકરો આવ્યો અને બોલ્યો,
“ દાદીમા ! જુરીને દોષ આપ્યો. ”

“ ઠીક, જા. તારા દાદાને જમવા બોલાવી
લાવ. ”

પણ ધતો ઘોડી ઉપર બેસીને લાલપર
“ દેખનાં* ગયા સે. ”

“ એ ત્યાં ચા માટે ગયા હશે ? હું..... ”

ચારણનો છોકરો ત્યાં દોડતો આવ્યો.

તેને આમ દોડતો આવતો જોઈને પ્રતાપની
માએ પુછ્યું : “ શીવદાન ! શું છે ? ”

“ દાદીમા ! શું કહું ? પ્રતાપબાઈ ભાર-
મક્ષને મારી સ્વર્ગે સીધાવ્યા. ”

પ્રતાપની માતા રડી પડી. તેની સાથે
શીવદાન અને પેશો કંઠાર હૃદયનો ભરવાડ પણ
રડી પડ્યા.

પ્રતાપની માતાએ રડતાં રડતાં પુછ્યું :
“ અને તારા દાદા ક્યાં છે ? ”

શીવદાને સઘળી વાત કહી. પોતાના કુટુંબ-
નો વિનાશ થયો. સાંભળાને પ્રતાપની માતા
બેથુંદ થઈ ગઈ.

તે ફરી શુદ્ધિમાં આવી ખરી પણ દુઃખની
મારી એ ડોસી ગાંડી થઈ ગઈ અને પોતાનું
ઘર છોડી ચાલી નીકળી.

૮

ઉપરની ઘટના થઈ આજે પાંચ વર્ષ વીત્યાં
છે. લાલપુરમાં માધવસિંહનું ઘર પાડી નાખવા-
માં આવ્યું છે અને તે જગ્યાએ નીસાળ બંધાય
છે. તેની સામા યોગાનમાં દસમાર પાળીયા
દૃષ્ટિગચર થાય છે. એક પાળીયા પાસે અત્ર
સારતી એક ડોસી અર્ધનગનાવસ્થામાં બેસી છે.
તેને કંઈકા ફેંકતા અને ‘ ગાંડી ’ કહી સંબોધ-
તા ચાર પાંચ છોકરાઓ ઉભા હતા. તે
બાઈએ આંસુ લુછ્યાં. તેના મોઢા ઉપરના લાલો

બદલાયા. શોકને બદલે સૌથે તેના મુખ ઉપર
ચાન લીધું. તે બોલી ઉઠી : “ માર, માર, જે
પેલો ભારમદ્દલ ઉભો. જેજે હેં ! તેનાથી
ભાગીને મારી કૃપ લખવતો નહીં, બેટા !
પ્રતાપ ! મિત્ર ખાતર મરતાં ડરીએ નહીં. ”

છોકરાઓ હસી પડ્યાં. એક છોકરો બોલ્યો :
“ ગાંડી, પુછડે બાંડી. ”

તે ડોસી છોકરાઓને મારવા દોડી. પણ
તેનું અશક્ત શરીર લથડી નીચે પડ્યું. તેને પડતી
જોઈને એક છોકરો બોલી ઉઠ્યો : “ સે, લેતીજ
લાડવો ! કાં ? આવજે, અમને પકડવા ! ”

જે માણસો ત્યાંથી જતા હતા. તેમાંથી
એકે કહ્યું : “ એસા છોકરાઓ ! તેને કેમ પજવો
છો ? જાઓ, ચાલ્યા જાઓ સા સૌને ઘેર. ”
છોકરાઓ ભાગી ગયા. બીજો માણસ આ
ગામથી અગરજો હતો. તેણે પુછ્યું : “ બાઈ !
આ બાઈ કાણ છે ? ”

“ લાઈ ! લીલાપુરમાં પ્રતાપસિંહ કરીને
એક રાજપુત હતા. તેની આ માતા છે. પોતાના
કુટુંબનો નાશ થવાથી તે ગાંડી થઈ ગઈ છે. ”
કહી તેણે સઘળી વાત કહી અને પ્રતાપના અને
માધવસિંહના પાળીયા બતાવ્યા. પછી તેઓ
આદ્યા ગયા.

તે ડોસી ઉભી થઈ અને નીસાળ બંધાતી હતી
તેની નીચે જઈબેસી. ત્યાંથી એક માણસ શેરડીના
સાંકોનો ભારો લઈ જતો તે તરફ તે જુબી
ડોસી જોઈ રહી. પેલા માણસને તેના પરદ્યા આવી
અને તેને એક સડો આપ્યો. તે બાઈનો આત્મા
તે દયાળુ માણસને આશીર્વાદ આપતા લાગ્યો.
તે બાઈ શેરડી ખાવા લાગી. તે સડો પુરો બાઈ
રહે તેટલામાં તે ઉપરથી પથરનું એક બેટુ
પડ્યું તે ડોસી ઉપર પડ્યું અને તે દુઃખી
આત્માને દાખી દીધો.

ભગવાન કોટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૬ થી]

“શી—” એકે કહ્યું ને બધા પાછા એક-થિસે જોઈ રહ્યા.

‘હાથી શકટાલના બારણા પામે આવ્યો અને મહાવતે તેને બેસાડ્યો. મહાવતે દાદર છોડ્યો, ને બે માણસોએ અંબાડીને ટેકવી તે મુક્યો. ચાર ઘોડેરવાર ઘોડા પરથી ઉતરી ત્યાં આગળ ઉભા રહ્યા.

“જ કહે તો કે હું આવ્યો છું.” રાક્ષમે પેલા માણસને કહ્યું.

સૈનિક શકટાલના બારણાનું કડું ઠોક્યું, અને પેલા બ્રાહ્મણે ફરીથી ઉપાડ્યું.

“તક્ષશીલાના બ્રાહ્મણ આવ્યા છે ને” પેલા સૈનિકે પુછ્યું. બ્રાહ્મણના મોં પર દારય છવાઈ રહ્યું. “હા. હું હમણાંજ આવ્યો છું.”

“તમે યુવરાજ આલિના ગુરખંધુ ?”

“હા. હું તેજ” ખડખડ હસીને પેલા બ્રાહ્મણે કહ્યું.

“વિષયગ્રસ્ત ક્યાં છે ?” અધીરાધવી બેઠેલા રાક્ષમે હાથી પર બેસા બેઠા કહ્યું.

“અંદર છે.”

“તેને કહે કે મહામાન રાક્ષસ મળવા આવ્યા છે.” સૈનિકે કહ્યું.

“ઉભા રહો, કહી આવું.” કહી બ્રાહ્મણે બારણું બંધ કરી દીધું.

સૈનિક નિરાધારીમાં રાક્ષસની સામું જોયું. મંત્રીએ કચવાટથી મુછ કરડી. ચારે તરફ ઉભેલા લોકોને જરાક ગંભીર પડી. બાનાઓ

“જય જય જયંત” બોલી રહ્યા.

રાક્ષસ હાથી પરથી નીચે ઉતર્યો.

“અંદર કોણ છે ?” ચારે તરફ જોઈ તેણે કહ્યું.

“અંદર સિદ્ધાચાર્ય ક્ષપણુક છે.” શૌનકે આગળ આવી ખબર આપી.

“ક્ષપણુક !” જરાક વિચારમાં પડતાં રાક્ષસે કહ્યું.

“જય જય જયંત” પાસે ઉભેલા બાવા-એ જવાબ વાળ્યો. રાક્ષમે પળતાર બાવા તરફ દેખમરી આંખે જોયું; અને તે બારણા તરફ ફર્યો.

“બારણું ઠોક.” તેણે સૈનિકને આજ્ઞા કરી.

સૈનિકે કડું ઠોક્યું અને પેલા બ્રાહ્મણનું હસમુખ્યું મોં બહાર આવ્યું.

“રાક્ષસમંત્રી કોણ છે ભાઈ ?”

“કેમ !” રાક્ષમે સખ્તાઈથી પુછ્યું.

“અંદર આવો, તમને બોલાવે છે.”

“કોણ ?”

“કોણ છે તે મંત્રણ પ્રમાણથીજ જાણી લોની.” કહી પેલા બ્રાહ્મણે દર્યો.

રાક્ષમના કપાળ પર યએલો ભૂખંગ બધા-એ જોયો; અને તે બારણા પાછળ અદૃષ્ટ થયો

એટલે બધા એક બીજા તરફ ફર્યા. રાક્ષસ મંત્રીને પેસના ન દે, તેને કોપાયમાન કરે એવો આ

બ્રાહ્મણ કોણ હતો ? જોવા બેગા યએલાને મોટે ભાગે આજ વગાના રહેનાર બ્રાહ્મણોને હતો; એટલે તેમને યએલી ચિંતા સાથે ગર્વ

પણ થયો. આખરે ધનનંદના રાજહરતી જેને બારે વાટ જુએ, રાક્ષસમંત્રી જેના ધરમાં રજા

વગર ન પેસી શકે એવો એક બ્રાહ્મણ હતો ખરો.

થોડી વાર તો ગિરનાસા સતોપાશે એમ માની ધણા ખરા લોકો ઉભા થઈ રહ્યા. થોડી

પછી ગાંધ અને રાક્ષસ મંત્રી ગુસ્સામાં બહાર આવ્યા, હાથી પર ચઢ્યા, અને ચાલ્યા ગયા.

આ શું ચાલે છે તે કોઈને સમજાનું નહીં. યાજ્ઞ-ને ધણા ખરા લોકો પોત પોતાને ઘેર ચાલી ગયા. શૌનક, ચરક અને તેના મિત્રોની વાટ જોવાની શક્તિ અપુર હતી. તે સામેના ધરના

ઝોટલા પર જઈને બેઠા. થોડી વાર થઈને એક વેપારી આવ્યો અને શકટાલના ધરમાં ગયો. પછી ટાંચ પરિવાળિકા આવીને તે ખુલ્લું અંદર ગઈ.

એકદમ ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં; અને શૌનક વગેરે એકદમ રસથી જોઈ રહ્યા.

‘દસ-સદૈત સ્વયં પર બેસીને દસ વૃદ્ધો આવી લાગ્યા. તેમના સંસ્કૃત વાળ ને દાદી, તેમનાં તેજસ્વી ને જૈન-અંગો, ને તેમનાં પ્રચંડ સારીર ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. તે બધા પરદેશી લાગતા હતા. એમના આગેવાન ભવ્ય પુરુષ હતા.’

“આ કોણ ? મારા આપ ?” જવાબ છે. “ચરકે પુછ્યું.”

“ચરક ! તું ઓળખતો નથી ?” શૌનકે પોતાના ગાનના ગવને શોભે એવી રીતે કહ્યું.

“આ તો ક્ષુદ્રક માલ્લવાના દૂત પ્રણિધિ.”

“તે કોણ ?” એકે પુછ્યું.

“એટલું ખબર નથી ?” તરસ્કારથી શૌનકે કહ્યું; “ઉત્તરે વિતસ્તા નદીને તીરે ક્ષુદ્રક માલ્લવા નામની મહા પ્રજા છે. તેના આ પ્રતિનિધિ-ઓ છે.”

“આ પેલો કોણ ?” ચરકે પુછ્યું.

“શેષ. સહજ આયુધો વાપરી જાય છે.”

“કેવો દુષ્ટ છે ?”

શેષ ને તેના સાથીઓએ શકટાલના ધર આગળ ઘોડા રોક્યા; અને નાના છોકરાની ચપલતાથી આવૃદ્ધો ઘોડા પરથી ઉતર્યા. શૌનકાદિ બ્રાહ્મણોને પાતો ચઢ્યો. આ વગામાં આટલો પ્રતાપ એમણે જોયો નહોતો.

પેલા બ્રાહ્મણે આરણ્ય ઉધાર્યા અને પેલા દેશે પ્રણિધિઓ અંદર ગયા.

પાછા ઘોડા જોનાર ભેગા થઈ ગયા. આજે આ નાનકડી શેરીને દિવસ ફરી ગયો હતો.

ધરમાંથી થોડીવાર અંદર ગએલી પરિવાળિકા બહાર નીકળી, અને ચારે તરફ વહેંચી જોતી જોતી ચાલી ગઈ. શૌનક અને તેના મિત્રો તેની મગ્ન કરી રહ્યા. થોડીક પછી ગઈ, અને સિદ્ધાચાર્ય શૌનક બહાર આવ્યા. એને જોઈ એના ચેલાઓ ઉભા થઈ ઘંટ વગાડવા લાગ્યા અને “જય જય જયંત” નો ઘોષ કરવા લાગ્યા. શૌનકે ઝોટલા પરથી આવી તેના પગની રજ માથા પર ચઢાવી. મહીનામાં એક યવ ખાઈને રહેતા આ પ્રચંડેહી સિદ્ધાચાર્યને વંદન કરતાં શૌનક મગ્નગળો થઈ ગયો. સિદ્ધાચાર્યે એક વિશાલ પંજો તેના માથા પર મુક્યો.

“બેટા” સિદ્ધાચાર્યે કહ્યું. “આજે કુસુમપુરની ભૂમિ પાવન થઈ.”

“કેમ ?” શૌનકે પુછ્યું.

સિદ્ધાચાર્યે ધીમેથી તેના કાનમાં કહ્યું: “શૌનક ! મગધનાં પાપગ્રહોને કોઈ શમાવશે તો આ આચાર્ય !”

“કોણ ? કોણ ?” ચક્રિત થઈ શૌનકે પુછ્યું.

સિદ્ધાચાર્યે માત્ર શકટાલના ધર તરફ હાથ કર્યો. સિદ્ધાચાર્યે ક્ષપણકની વાણી કોઈ દિવસ કળ્યા વગર રહી હોય એવી શૌનકને ખબર નહોતી. પક્ષવાર તે ગુંચવાઈ ગયો.

ઝોટલામાં તો શિષ્યોએ પાલખી આગળ ધરી અને ક્ષપણક તેના પર બીરાજ્યા.

ઘંટાનાદ અને જયઘોષથી મગ્ન મગ્નતા શિષ્યો તેને લઈ ગયા. શૌનક હરખાને હૈથે મિત્રો પામે ગયો, અને જે ચાત છુપી રાખવાની સિદ્ધાચાર્યે કહી હતી તે કહેવા મંડી ગયો.

ક્યાં સુધી શૌનક અને તેના મિત્રોએ વાદ-વિવાદ કર્યો અને આખરે પક્ષાંડી મારી મુગે ઝોડે જોવા લાગ્યા. દૂત પ્રણિધિના ઘોડાઓ માત્ર અધીરાઈથી કુદી રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું

જેમાં સેનાજિતના દુઃખમાં અપમાનથી ઉમેરો થાય છે

આજે આ વગામાં શાંતિ નીર્માઈ નહોતી. ત્રણ ઘોડેસ્વરો દોડતે ઘોડે ચાલી પહોંચ્યા. સર્વે શૌનકે પોતાની સર્વજતા દેખાડી. “આ સેનાજિત! નંદના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ આપણી ગૌરીને પરણવાનો છે તે.”

“શાન્તમ્ પાપમ્” એક તેનો શિત્ર બોલ્યો. બધા સેનાજિત તરફ જોઈ રહ્યા, ચક્રટાકને લાંબે ધણી વખત આવનો હતો અને દ્વિત્રિય હોઈ બ્રાહ્મણ કન્યા ગૌરીને પરણવાનો હતો. ક્યો બ્રાહ્મણ એને પિછારતો નહોતો? આ કાગડો દડીયરું લઈ જવા મથતો હતો, તેની કાને ખમર નહોતી? દેવપૂણું નયને આ નિશ્ચય બ્રાહ્મણો સેનાજિતને જોઈ રહ્યા.

“ખમર છે?” પાછી શૌનકે સર્વજતા દર્શાવી; “અંતઃપુર બધું એને નામે ઘસે છે.”

“શૌનક,” ચરકે પુછ્યું; “નંદના અંતઃપુરમાં હસે રાણીઓ છે તે ખરી વાત?”

“પુછી આવ સેનાજિતને.” શૌનકે ગર્વથી જવાબ આપ્યો.

સેનાજિતના મુખપર ગ્વાનિ છવાઈ હતી. એના તેજસ્વી મોઢાપર કંટાળો દેખાતો હતો. હંમેશાં એ ચક્રટાકને ઘેર હથે ને ઉત્સાહથી આવતો.

તેનો દિવસજ આજે સારો હોયો નહોતો અને તેનું ઉદાર હૃદય પણ જોખમદારી કોઇકને માથે ટોળવા તૈયાર હતું તેને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે આ નવો આવનાર બ્રાહ્મણ આ બધા દુઃખનું કારણ હતો. આ પ્રિયાર આવતાં તે આત્મવિરહકારથી હસ્યો. તેને અને પોતાના હોબને શો સંજય? પણ પોતાની મુખધિથી

આદરેલો વિનાશ સામાન્ય માણસ ચાલી જતી ખીલાડી ઉપર ટોળે છે, તેમ પોતાના હૃદયની બંધા તે આ અણુબળ બ્રાહ્મણ ઉપર ટોળતો હતો.

તેના હૃદયમાં એક ખીલો પહોં પ્રશ્ન ધસા કરતો હતો. રાજકીય બાબતમાં મશગુલ તેની છુલ્લિને આજે ઉડો વિચાર કરવાનું કારણ મળ્યું હતું. બધા સેમજ પોતે બકારથી મુવરાજ આભિના આવાગમનને કે મહત્વ આપતા નહીં, પણ એ પ્રકાશની બેરહીમાં મુખાઈ તો સમાઈ નહોતી? તેનો માલીક અનદાતા હિરણ્યમુખ નંદલોકપ્રિય તો હતો નહીં. વકનાસ તરફ પણ ત્રાસવા રામસેવકા સીવાય નોઈ અર્મોદિદિદામનું નહીં. તેમાં કુમાર ચંદ્રયુત્ત અદ્યક્ષ આપણું તો સ્વેચ્છમ હતું કે મગધના ધણા પ્રભાવશાળી ને ધનાઢ્ય પ્રુષો કુમારને ચાહતા હતા. તેનું શૌર્ય, તેનો ઉદાર સ્વભાવ, ને કોઈ કે માગે તેને આપવાની તત્પરતા, તેનું સૌજન્ય એ બધાની મોહિત્રી તોડા પર પ્રસરી રહી હતી, અને આત્મીયતા તે અદ્યક્ષેવાથી લોકોને મનનંદ અને વકનાસ ખાન્ને વધારે અકારા યદ પૂજ્યા હતા. શુદ્ધ અલ્લવના દૂત પ્રચિધિઓ, આજે મહીતો થયાં ગામમાં આવીને પજ્યા હતા. તેમનું સૌજન્ય, તેમનો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સ્વભાવ અને તેમનું ગૌરવ જોઈ લોકો મુગ્ધ થયા હતા, અને પોતાના ગામના રાજપુરોની નીતિદીતિ ધણી અધમ છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ખાતરી રહ્યા હતા. રાજપુરો પોતે પણ આ પ્રચિધિઓનું સ્વતંત્ર અને મહાનગી લખું ગૌરવ જોઈ પોતાની પ્રાધીનતા અને ક્ષુદ્રતાનું અલ્પમાન

મેળવતા હતા. આ બધાથી અગ્યવસ્થિત થયેલા વાતાવરણમાં અસંતુષ્ટ મહાદેવીનો ભાઈ યુવ-રાજ આંશિ આવે એ સુસ્કલીને પણ વધારે મુશ્કેલ કરે એવો બનાવ હતો. તેમાં આ એક અગ્નિપ્રયોગ બ્રાહ્મણ ધનનંદની રાજ્યનીતિનો પડકાર કરે; ધનનંદને લોકલાગે. પણ તેને બોલાવવા મંત્રી મોકલવો પડે;—આ ખાં માન-શુકનોથી રાજસેવાપરાયણ સેનાજિત ચિંતાતુર બન્યો હતો.

તે શકટાલના ઘર આગળ આવ્યો અને તેને ત્યાં ઘોડાઓ ઉભેલા જોઈ તે ચમક્યો. તેણે પોતાનો ઘોડો રોક્યો અને નીચા વળી નમસ્કાર કરતા શૌનક તરફ તે ફર્યો. “અલ્યા આ ઠોના ઘોડા છે ?”

“અજ્ઞાતા !” પરાધીન વાતાવરણનો એપ લાગવાથી શૌનક નીચા નમી કહ્યું: “આ તો ક્ષુદ્રક માલવાના દૂત પ્રણિધિઓ આવ્યા છે.”

સેનાજિત ચમક્યો. જાણે તેની વિચાર શાષ્ટર્માંથી દૂત પ્રણિધિઓ નીકળી આવ્યા હોય એમ તેને વિપક્ષવાર લાગ્યું. એક અક્ષર બોલ્યા વિના તે ઘોડા પરથી નીચે કુદ્યો, અને શકટાલનું બારણું ઠોકવા લાગ્યો. પેલા હસમુખા બ્રાહ્મણે બારણું ઉઘાડ્યું અને તેનું હાસ્ય અને તેની નાચતી આંખે અધીરા સેનાજિતને કચવાટથી ક્રોધાવિષ્ટ કરી મુક્યો. તેની ગૌરીનું ઘર પણ આજે તેનું નહોતું.

“કાણુ છે ભાઈ ?” પેલા બ્રાહ્મણે પુછ્યું. ગર્વથી વગર બોલ્યો સેનાજિતે બારણું વધારે ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

પેલો બ્રાહ્મણ મજાકમાં ખડખડ હસ્યો. તેના બળથી અધઊધાડું રાખેલું બારણું સેનાજિતથી એક આગળ પણ અડ્યું નહીં.

“કાનું કામ છે ?” પેલા બ્રાહ્મણે પુછ્યું. “આચાર્ય શકટાલનું.”

“જરા ઉભા રહો, પુછી આવું.” કહી બારણા પરથી સેનાજિતનો હાથ રમતમાં ખસેડી બ્રાહ્મણે બારણું દબ દીધું.

સેનાજિતનું મોઢું લાલચોળ થઈ રહ્યું. રાજ્યનો લાડકો, અંતઃપુરનો લાડકો અને રાજ-પુરુષોનો લાડકો એ હતો, અને આ પ્રકારનું અ-માન સહવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો ગૌરી-ને એ ઘણો ચાહતો હતો છતાં પોતાના અધિકાર-નો ગર્વ એણે ગળ્યો નહોતો, એટલે શકટાલ-ને ત્યાં આવવામાં પોને મહેરબાની દાખવે છે એવો પણ તેના મગજમાં અરપણ ખ્યાલ હતો. તેણે હોહ પીસી બારણાને લાત મારી. બારણું અને તેની સાથે નાનકડું ઘર બંને ધધણી ઉઠ્યાં. શૌનક અને તેના મિત્રોને કંઈ રસ પડવા લાગ્યો.

જાણે તેની લાતના જવાબમાં હોય તેમ બારણું ઉઘડ્યું; અને બળતેરીથી અંદર જવાની ધુચ્છાવાળો તે જેવો આગળ ધસ્યો તેવોજ તે શેષના પ્રથંડ શરીર સાથે લગભગ અચડાઈ પડ્યો. એક માયાણુ વાત્સલ્ય-ભર્ષા રિમતથી વૃદ્ધ શેષે પોતાનો હાથ સેનાજિતના ખભા પર મુક્યો.

“અરે જરા ધીરે, સેનાજિત !”

સેનાજિતે શેષને ઝોળખ્યા; ને તે શર-મીઠો થઈ ગયો. આસ્વસ્થ અને રિમતભર્ષા વૃદ્ધ દૂત પ્રણિધિના દેખનાં તેણે આવી અધીરાઈ અને છોકરમતી દેખાડી તે હાસ્યજનક પ્રસંગનું તીવ્ર જ્ઞાન થયું. તેનો ક્રોધ જતો રહ્યો. એ નિર્જીવના અનુભવી રહ્યો. જેમ તેમ કરતાં હસીને તે બોલ્યો: “મને શી ખબર કે આપ અઢીઆં છે ?”

“અમે” શેષે જરા હસીને કહ્યું: “આચાર્ય વિષ્ણુયુગ્મનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા.”

સેનાનિજતા હૃદયમાં ભાર હતો તે વધ્યો. આ વિષ્ણુયુગ્મને મળવા કુદ્દક માલ્લેનાના દૂત પ્રણિધિએ પોતાની મેળે આવે! પોતાને લાગેલી ખીક પ્રોઢ રૂપે ખરી હરતી દેખાઈ. “આપ એમને ઓળખો છો?”

“કેમ નહીં?” કહી હસીને શેષ પોતાને ઘોડે બેઠા અને તેની સાથે ખીન્ન દૂત પ્રણિધિએ પોતપોતાને ઘોડે સ્વાર થઈ ગયા, અને કેં પશુ વિચાર કરવાને અશક્ત એવો સેનાનિજત ખાટણ તરફ ફર્યો. પેથો હસમુખો ખાલણ મગકભરી આંખે અને આડંબરી નમ્રતાથી તેને ઘરમાં આવવાનું સુચવી રહ્યો હતો. એક અક્ષર બોલ્યા વગર સેનાનિજત અંદર ગયો, અને ખારણું પાછું ફેરવ્યું.

શૌનકના મિત્રો તેના તરફ યુસ્ત્રમાં ફર્યા: “કેમ લાઈ! તમે કેં રાત્રપુરોની ધણી ખુશામત માંડી છે?”

“ખુશામન?” શૌનકે કહ્યું: “હું કેાઈની ખુશામત કરતોજ નથી.”

“લારે આને” એક જણે કહ્યું: “અજાતા કહી આટલા બધા લગી જવાનો શો મુદ્દો?”

આ તંકરાર ઘોડી વાર ચાલી અને શૌનકને પોતાનું મહસ્ત ધણું ધરી ગએલું દેખાયું. એટલામાં એક દૂરથી આવતો ખાલણ તેણે જોયો. અને વાત ફેરવવા તે બોલ્યો: “અરે આ અગ્નિહોત્રી કયાંથી આવ્યા?”

બધા ફર્યો અને અગ્નિનોના મંદિરનો પુજારી, જે મવારે સેનાનિજતને મળ્યો હતો તે, ધીમે ધીમે આવતો જણાયો. તે પશુ બધાની માફક સકલ સજ્જના ખારણું તરફ વળ્યો.

“અગ્નિહોત્રીકાકા! ક્યાં! મલાવ્યું!” શૌનકે પુછ્યું.

“અહીંઆં બેઠા છો ને ખબર નથી?” અગ્નિહોત્રીએ કહ્યું.

“અહીંઆં વિષ્ણુયુગ્મ આવ્યો છે તે કોણુ આવ્યાય? વિષ્ણુયુગ્મ?”

“તમે ઓળખતા નથી?” અગ્નિહોત્રીએ પુછ્યું.

“તમે ઓળખો છો?” ચરકે પુછ્યું.

“જો એ ચણુકમધિનો પુત્ર હોય તો તો સારી રીતે. આચાર્ય સફટાકને ત્યાં બાણુવા રહેતો હતો. લારે હું સારી રીતે ઓળખતો.”

“અરે જાઓ જાઓ-કાકા!” શૌનકે કહ્યું: “આ વિષ્ણુયુગ્મ તે કેં તમારો વિષ્ણુ હોય? અહીંઆં તો સવારથી સોનાં કપાષ છે. રાક્ષસ મંત્રી, સિદ્ધાચાર્ય કપણુકે, શેષને સેનાનિજત બધા આંટા ફેરા માર્યા, કરે છે તે જાણુ તમારો વિષ્ણુ મારું કરતા હશે!”

“શૌનક!” અગ્નિહોત્રીએ જરાક હસીને કહ્યું: “પુજાનું રથોન તો યુધ્ધ! વર્ષે મંદો. હું થોડાં વરસ પર નૈમિષારણ્યમાં ગયો હતો. લારે મેં એની કીર્તિ. સાંભળી હતી. ત્યાં તો એ બૃહસ્પતિનો અવતાર મનાય છે.”

શૌનકે કહ્યું: “જાઓ હું ખાત્રીથી કહું છું કે આ ને તમારો વિષ્ણુ એક હોઈ શકેજ નહીં.”

“હું તેજ જોવા આવ્યો છું.” અગ્નિહોત્રીએ કહ્યું.

“લારે અમને પણ લાઈ જાઓને!” ચરકે ઉમેર્યું.

“હા કાકા!” ખીન્નએ ઉમેર્યું.

“આલોની લાઈ; આવા શ્રાવિયોનાં દર્શન કરવાનાં હવે ક્યાં મળે છે?”

શૌનક ને તેના મિત્રો ઉત્સાહથી અગ્નિહોત્રી

જોડે' આવી ઉભા. અગ્નિહોત્રીકાકા ધીમે પગે
બારણા પામે ગયા અને આસ્તેથી કુડું ઠોકકુડું. પેલા
હસમુખા! બ્રાહ્મણે તે ઉધાડ્યુ; અને તેની આંખો
અગ્નિહોત્રી પર પડી તેમાંથી હાર્યા જતુ રહ્યું,
અને તેના ડાળા ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડ્યા.
અગ્નિહોત્રી પણ ડાળા કાઢી તેની મામે જોઈ રહ્યા.
આખરે પેલા હસમુખા બ્રાહ્મણે જેમ તેમ કરી

ગળામાંથી અવાજ કાઢ્યો: “પિતાછા!”

અગ્નિહોત્રી 'કુડકાં ખાવા લાગ્યા, અને પેલો
બ્રાહ્મણ તેને પગે પડ્યો. અગ્નિહોત્રીએ નીચા
વળી તેને ઉભો કરવા માંડ્યો. તેના ગળામાંથી
જેમ તેમ કરતાં શબ્દ નીકળ્યે: “કુડું!”
આંધુઓ! ગુંગળાને કુડું હાથને મોઢે રડો!
ઉભો રહો.

(આ રસિકવાર્તાનો વિશેષ બાગ આવતા અંક)

ઝાડને નામે ફળ વહેંચવાનો સમય ચાલ્યો ગયો!!

જમામો કંઈ વિશેષતા-ઉત્તમતા-સગવડતા અને નવિનતા માગે છે.

પીતાંબરતી તેજ પદ્ધતિ છે, અને તેટલાજ માટે થોડા વખતમાં હજારો ગ્રાહકો
પીતાંબર મીઠાઈવાલાના નામ અને કામની એકી અવાજે પ્રસંસા કરે છે.

કારણ કેનાથી અનણ્યું છે??

—કોહીનુર હલવો—

અસલ સીકા છાપ રજીસ્ટર્ડ સર્વેથી ચકીવાતો છે, અને એકલા હલવાનાં
બાકસો કહાડનાર પીતાંબર છે, દુનીઆના દરેક ભાગમાં વખણાય છે.

બાકસ કીમત: રૂ. ૦)૮, ૦૧, ૦૧૧, ૧, ૨, અને રૂ. ૪ સુધી.

બહારગામ લી પી થી મોકલવામા આવે છે.

મીઠાઈની ઉત્તમતા માટે સોનાના ચાંદા મેળવનાર પાથોનીઅર—

પીતાંબર આણંદજી મીઠાઈવાલા.

ભુલેધર—મુંબાઈ.

ઉપકાર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦૪ થી]

મિત્રોની વાટ જોઈ એટલે ખેડેલાં હતાં. ગાડી ઝાંપામાં પેડી કે નાની સરુ દોડતી આગળ આવી. “ ભાઈ આવ્યા કે ? ” ભાગીરથી કાકાએ પણ જન્મેજન્યનો હસને મુખે સહકાર કર્યો. યદુના પિતા ધનનંદન આગળ આવી તેને કોટ્યા. “ બેટા આવી પહોંચ્યો ? ” બધાના જવાબમાં જન્મેજન્ય શીકું છત્ર ચિનાતું હત્યો. “ હા, કાકા. ”

સાંજ પડતાં પહેલાં તો સંખ્યાબંધ માણ્યો સંબંધીઓ, મિત્રો અને માત્ર કુટુંબજ અને જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાએલાં જનો જન્મેજન્યની ખબર લેવા આવી ગયાં. તેમાંના ઘણા યદુનંદન તરફ જન્મેજન્યની મિત્રતાનો અધિષ્ઠિત લાભ લેનાર તરીકે કૈંક વિચિત્રરીતે જોતા, જન્મેજન્યના શરીર અને મનની રિયતિ જોઈ ન સમજાય એમ ડોકું ધુણાવતા અને જન્મેજન્યને અનેક પ્રકારનાં આત્મ્યાસક વચનો કહી જતાં.

સાના વર્તનમાં પડતા તેમના વિચારોનાં પ્રતિબિંબ યદુનંદન જોઈ શક્તો અને તેના મનમાં અકસ્માત દુઃખની લાગણી યતી. ચોતાને અન્યાય થયો હોય એમ તેને લાગતું પણ એવો વિચાર સરખો આણુવામાં મિત્રદોષ થાય છે એમ માની બનતા પ્રયત્ને એ લાગણી તે દાગી દેતો. ગંભીરતાથી મુંગો મુંગો તે બધાને મળ્યો; વખતસર કોલેજમાં જતો અને બાકીનો વખત તે જન્મેજન્યની પાસે ગાળતો.

જન્મેજન્યના મન અને શરીર પર આ બે વર્ષના એજાંત વાસે પરિવર્તન ક્યું હતું. તે દુબળો અને પાંદુરંગી થઈ ગયો હતો. તેની આંખો, કપોલ, લલાટ સર્વ પર કાળા ડામ

પડ્યા હતા. એક જાતના અનિશ્ચયની છાયા તેના હાથ પર અને ચાલમાં દેખાઈ આવતી.

તેના મનની અવસ્થા પણ એથી કેં વધારે સારી ન હોતી. અતિ વિચારને પરિણામે તેના મગજને ભટકવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. ચોતાને ઘણો અન્યાય થયેલો છે એમ તેને લાગતું. તેને સમાજ પર ને રાજ્યના કાયદા પર પણ ક્રોધ આવતો હતો. મિત્રને મદદ કરવાના સ્તુલ્ય હેતુને તેઓએ માત્ર સાધારણ ચોરી રૂચેજ ગણ્યો હતો.

જેલમાંથી બહાર નીકળતા સુધી રાખેલી દર્મિત બહાર નીકળ્યા પછી એસરી ગઈ. નજીબાઈને લીધે તેને નિન્ય તપાવતો છૂર્ણ જનર લાગુ પડ્યો.

આજ અરસામાં મેના યદુનંદનને ત્યાં વધારે આવતી જતી થઈ હતી. એને યદુનંદન તરફ લાગ હોય એમ જણાતું. એ તેની સાથે કલાકો સુધી ગપ્પાં મારતી. તેને આવવાનું ખાસ કારણ યદુનંદનને મળવા સીવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું.

ઘરના માણ્યોએ તો આ મુલાકાતોને એક ચોક્કસ અર્થ ધારીજ મુક્યો હતો. યદુનંદનના સ્નેહથી એવાંધ આવતી આ બાળાને તેઓ દરેક તક આપતા. યદુના માતૃપિતાને મન તેને સુખી કરવાનો આ એકજોજ ઉપાય હતો. બધામાંથી રસ જતો રહ્યો હોય તેમ ઉદાસ અને ગંભીર દેખાતા યદુમાં આથી નવો રસ પુરાશે એમ તેઓ માનતા. મેનાના માતૃપિતાની સંમતિ પણ આ વાતમાં હતી એટલે મસલત નહોતી કરી છતાં કરી હોય તેમ સૌ મેનાને યદુનંદનની સાથે વધારે વાત કરવાની અને ભળવાની છુટ અને તક આપતાં. મેના કોઈ કોઈ વખત અભ્યાસમાં ન સમજાતું તે પુછતી, કોઈવાર માત્ર વાતોજ કરતી. ધીરે ધીરે તે લગભગ ઘરની

હોય તેવી ચઢાઈ હતી. કોઈ દિવસ એ ન આવતી સારે સૌ તેની વાટ પશુ જોતા.

જન્મેજય આવ્યો સારે એનાને આમ આવતી જોઈ પહેલાં તો તે અન્યથા થયો. ધીરે ધીરે તે બધાની વૃત્તિઓ કળી ગયો. તેણે યદુની વૃત્તિની પણ ચિકિત્સા કરવા માંડી અને એનાં ન-અવગણાય એવું સ્થાન તેના અંતરમાં છે એમ તેને ખાત્રી થઈ ગઈ. યદુનંદન તેના પ્રીતે થોડુંજ બોલતો, પશુ બોલતો સારે સંતાડ્યા છતાં ભાવના ધ્વનિ તેમાં સંભળાતા.

જન્મેજય યદુનંદનનો હૃદયસ્પર્શ કરી ગયો. અને તેના હૃદયમાં કોઈની જગાસા સંચરી. યદુનંદન તેના વગર ખીજ કોઈને પણ ચઢાય તેમાં તેને ચોખ્ખી કૃતક્રિયા દેખાતી હતી. 'આટલા બધા આત્મભોગનું પરિણામ છેવટે આ ? પોતે જોઈમાં ગયો, નોકરી ખોઈ, મહિ પડ્યો, વખતે મરી જશે અને જેને માટે 'આટલું' ક્યું' તે યદુનંદન તો એના રાણીને ભરણીને મળહ કરશે' તેને દુનીઆની યુષ્મ ભુલવાની શક્તિ પર તિરસ્કાર આવ્યો.

તે એનાને જોતો સારે વગર રળએ આવનાર જાણુની માફક તેને કાઢી મુઠવાનું મન થતું.

તેના નયનમાં મગજને આ વાતે વધારે તપ્પળું ક્યું. તેનો સ્વભાવ ચીઢીઓ થવા માંડ્યો. નાની નાની બાબતમાં તેણે યદુનંદનની સાથે તકરાર કરવા માંડી. યદુનંદન ધણું ખરું જન્મેજય પાસેજ બેસતો અને એના આંખે સારે તે પાણુ તેજ ખંડમાં આવી વાત કરવા બેસતી. યદુનંદનને લાગતું કે એનાની હાજરીથી અને હારથથી એ આરામાં થોડાં સુધારા મેરાશે અને જન્મેજયના માંદા તનમનને એથી તાજગી મળશે. જન્મેજય તેથી ઉંધુંજ ધારતો. તેની હાજરીમાં નીરાંતે વાત કરી શકાય માટે

એનાને બોલાવતો એમ તેને લાગતું. પોતે હોય સારે પશુ એના વિના ચાલતું નથી એ વિચારે તેને દુઃખ પશુ થતું.

તેણે એનાની હાજરીમાં હોય તેથી એ વધારે માંદા દેખાવાના ઢોંગ કરવા માંડ્યા. યદુ અને એના વાત કરતાં હોય સારે વારંવાર કે 'ને કે નજીવી ચીજો માટે આગણી કરી તે તેમનું ધ્યાન ખેંચતો. તેનું કહ્યું તરત થતું હોય તો પશુ પ્રસન્ન થતો નહીં.

એના જન્મેજયની ઓટી પ્રસંશક હતી, મિત્ર માટે આવે અદ્ભુત ભોગ આપનારના માટે તેના મનમાં ધણુંજ માન હતું. તે જન્મેજયની અદેખાઈને માત્ર માંદગીના ચીઢીમાં ગણતી.

આત્મભોગનું આવું ઉજ્જવલ દર્શાવ આપનાર ખીજ કોઈ કનિષ્ઠ લાગણીને વશ હોય એ વાત તેને પારખવીજ ધણી મુશ્કેલ હતી. તે જન્મેજયની બંને તેટલી સેક્ષા કરવા પ્રયત્ન કરતી. તેના મનને પ્રયુક્તિત જનાવવા સારું તે પહેલાં કરતાં વધારે વાર આવતી અને બેસતી. જન્મેજયના હૃદયની મહત્તાની આગળ યદુનંદન તેને ધણો નાનો માણસ લાગતો.

જન્મેજય આ વાત કેંકે કળો સકયો અને તેની અદેખાઈને એક નવો રસ્તો સુઝયો. શા માટે પોતે જેને માટે આટલું દુઃખ ભોગવ્યું તે યદુનંદન બધીજ બાબતમાં સુખી થાય અને પોતે આમ નિરાધાર નિઃસહાય બેસી તે જોયાં કરે ? તેના ઉશ્કેરાએકા મગજે આમાંથી રસ્તો શોધ્યો. તેણે એનાની સહાનુભૂતિ વધારે ને વધારે ઉશ્કેરવા પ્રયત્ન કર્યો. એનાની હાજરીથી પોતાને થકુ સુખ થતું હોય; તે રી સાથે વાત કરવાથી કે તેની સેવા સ્વીકારવાથી વધારે શાંતિ વળતી હોય એમ તેણે દેખાડવા માંડ્યું. યદુનંદનની સાથે તો તે ભાગ્યેજ ચીઢાયા વગર બોલી

શકતો. તે પાસે આવે તે તેને ન ગમતું. તે દૂર રહે તે એ તેનાથી ન ખમાતું.

મેનાના જીવનમાં વીરપૂજને ધણો મોટો અવકાશ હતો. તે સ્ત્રી જીવનના નવા આદર્શો સેવતી અને તેથી તેનામાં એ વૃત્તિઓ પ્રગળ થઈ હતી. જેને તે વીર માનતી તેને પુજવાની અને પોતાના નવા સ્ત્રીત્વના આવેશમાં બીજાને ખેંચવાની, બીજા પર છાપ પાડવાનું તેને ગમતું. બીજાની છાપ પણ તે વહેલી લઈ આવતી. તેના લાગણીપ્રધાન સ્વભાવને જન્મેજન્મનો આત્મભોગ ધણો અસાધારણ અને ઉચ્ચ કોઈને લાગતો.

જન્મેજન્મે આ સ્થિતિનો સામ લીધો તે બનતા સુધી મેનાનાજ હાથે ખાવા અને દવા લેવાનો આગ્રહ કરતો. તેને વાચતી સાંભળવામાં ખુબ આનંદ આવતો હોય એમ તે દેખાડતો. યદુનંદન મેનાની સાથે જરા વાત કરે તે વખતે કેંકે કામ તરતજ તે મેનાને મોંપતો.

યદુનંદન આ સ્થિતિનું બરાબર પૃથક્કરણ કરી શકતો નહોતો પણ ખિન્નતા તેના અંતરમાં ઉડે ઉડે વ્યાપતી જતી હતી. 'એનો મિત્ર, જેણે તેને માટે આટલું કર્યું તે શું તેને છેલ્લે દેવા તૈયાર થાય ! આવા ભાવનું જન્મેજન્મને આરોપણ કરવામાં શું મિત્રદોહ નહોતો થતો ?' એના મનમાં આવા પ્રશ્નો ઉઠતા અને શમતા. જે ઉત્તર જડતો હતો તે તેને જોખમી ન હતો. જન્મેજન્મના વિચિત્ર વર્તનને તે માંદગીનું પરિણામ ગણવા પ્રયત્ન કરતો.

અને મેના હમણાં હમણાં કેંકે ધણા ઉદ્ધાસમાં હતી. તે હસતી હસતી થનગનતી આવતી; માંદા જન્મેજન્મની તે ઉત્સાહપૂર્વક સેવા કરતી, મુશ યદુનંદનને તે કેંકે કરી ચીકવવા પ્રયત્ન કરતી અને આખા અંગમાં વીજળી આવી હોય તેમ

આમથી રેમ દોડા દોડી કરતી. જાને જણે આ અર્થ પોત પોતાની મનેદશા પ્રમાણે કર્યો. યદુનંદન એને જન્મેજન્મ પરના પ્રેમનું પરિણામ સમજતો. જન્મેજન્મ પણ આને પોતાના પર દોષેસા પ્રેમનેજ કારણરૂપ ગણતો. આ માન્યતા દૃઢ થતાંની સાથે જાનેમાં જુદી જુદી વૃત્તિ જન્મી.

મેનાનો વિલક્ષણ ઉદ્ધાસ દરરોજ કેંકે કે સ્વરૂપે વ્યક્ત થતો. યદુનંદનના હૃદયમાં તેનો એકજ અર્થ થતો. ધીરે ધીરે તેના મગજે આકાશ પાતાળના ચકાવા લેવા શરૂ કર્યા. તેના અંગે અંગમાં ને હૃદયમાં એક પ્રકારનું ગુંગળામણ શરૂ થતું ગયું. શા માટે—શા માટે પોતે આવી વ્યથાઓનો ભોગ બને ? શા માટે બીજાના પક્ષવારના ગાંડપણથી તેની આખી જાંદગીનો નાશ થાય ! દુનીઆમાં બધા-ધરજા કરે તેમ તેણે ધરજા કરી; નિર્દોષમાંએ નિર્દોષ; પરભૂમિમાં જન્મ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી આત્મોન્નતિ કરવાની. એમાં નહોતું કોઈનું અનિષ્ટ કે ન હોતો કોઈનો અવરોધ. એમાં પાપ કે દોષ કેંએ નહોતાં. પણ માત્ર એક મિત્રે મુખાંધ કરી ચોરી કરી. તે પાપનો પડછાયો આખી જાંદગી સુધી વગર વાંકે ધેરવાનો તેને પોતાને અપ્રમાણિક ન છતાં સૌ તેની અપ્રમાણિકતાના બાનથીએ-કાંપવાનું; મિત્રદોહી ન છતાં સૌ તેના કૃતદ્વની સ્વભાવને તિરસ્કારવાનું. અને છેવટમાં તેજ મિત્ર તેના જીવનની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ લઈ જાય તોએ તેને આંગળી સરખી ઉચી કરવાનો અધિકાર નહોતો. જે મિત્રે તેને માટે ખરી કે ખોટી રીતે ભોગ આપ્યો તેની કોઈ પણ વાતમાં—પોતાના જીવનનો કે તેથીએ વધારે માનેલી પ્રિયતમાનો ભોગ અપાતો હોય તો પણ વચ્ચે કેમ આવી શકાય !

તે વિચારમાં ને વિચારમાં લગભગ ગાંડા

લાંબા બચ્ચાં કુંકવાનો જમાનો બદલાયો છે. અત્યારે તો સાચું છે એજ
હનીયા ખોળે છે.

અને તેથીજ

તમારી તન અને ધનની ખુવારી થતી અટકાવી તમને સાચી સલાહ આપવાને
તમારી મેવામાં સદા તૈયાર છીએ.

શુક્રરાજ અને વીર્યવર્ધક ગુટિકા

અત્યાર સુધીમાં અનેક વૈદ્યો, ડોક્ટરો, હકીમો વગેરેની દવા ખાઈ નીરાશ થયા હો
તો આજેજ વાપરો. આ ગોળાથી ધાતુ વિકારનાં તમામ દરદો મટે છે. જેવાં કે ધાતુનું
પાતળું પડી જવું, સ્વપ્નદોષ, હસ્ત મૈથુનથી આવેલું નપુપક્તવપણું અને તેથી મગજમાં નબ-
ળાઈ વિગેરે મટાડી ધાતુને વધારી ધાતુને ધટ્ટ બનાવે છે અને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલું ચોક્કસ જાણુજો કે

ખીજ ચોવીસ કલાક કે બાર કલાકમાં કાયદા કરનારી દવાઓમાં કેટલીક એવી ઝેરી
ચીજો આવે છે કે જેના ઉપયોગથી ઇન્દ્રિયો તરતજ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. તેથી વાપરનારને
ક્ષણિક કાયદો જણાય છે. પરંતુ પછાથી ઉલટી વધારે અશક્તિ થાય છે અને રોગ ધટવાને
બદલે વધે છે. બ્યારે આ ગોળાઓનું નિયમિત સેવન કરવાથી ધાતુના તમામ દોષોને ધીમે
ધીમે મટાડી ધાતુને શુદ્ધ કરી ધાતુને ધટ્ટ બનાવી વધારે છે. કોમત એક માસ ચાલે તેટલી
ગોળાઓની શીશીના રૂ. ૫૫

આ શીવાય હિંદુસ્તાન સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ

જવર દલન (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતના તાવનો રામબાણુ ઉપાય. હળવે માથુસો-
એ વાપરી ખાત્રી કરી છે. સંખ્યા બંધ સરટીફિકેટો મળ્યાં છે. એજ તેની ઉત્તમતા છે
કોમત શીશી એકનો રૂ. ૧૫

કુંકરીપુ (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતની કંધરસની રામબાણુ દવા. ભયંકરમાં ભયંકર
કંધરસને મટાડે છે. વખતસર લેવામા આવે તો થતા ક્ષયને પણ મટાડે છે.

કોમત શીશી એકના આના દશ

ખસ ખુજલીનો મલમ (રજીસ્ટર્ડ) ભયંકરમાં ભયંકર ખસને ચારજ દિવસ-
માં મટાડે છે. કોમત શીશીના આઠ આના.

ખીજ દરેક જાતની દવાઓ મળે છે. સ્ત્રીઓના ગુપ્ત રોગોની દવાઓ અકસીર મળે!
છે. પત્ર વ્યવહાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. સલાહ મફત મળે છે.

લખો:—

શ્રી નૃસિંહ ફાર્મસી (રજીસ્ટર્ડ)

નડોઆદ (ગુજરાત)

તા. કે. હમારી કાષ્ઠપણુ દવા વાપરવાથી કાયદો નથી પડ્યો એવું સાચે સાચું ઇશ્વર
સાક્ષીએ લખનારને પેસા પાછા આપવામાં આવશે.

બે ખરાબ જાણુ

૭૩૭-૭૪૮

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૦ થી]

ભોંયભાંધી નીકળી આ દવાની ખાટલીતો. ભુચ
તોડી બહાર આવ ! તારા વગર અમે ખસવાના
નથી. અમારો મર્યેજ છુટકો. દહાડા પર દહાડા
જશે. અમે અહીંયાં મરી જઈશું તો અમારાં
શબ નહીં ખસે. મ્યુનીસીપાલિટી શબો ઉપાડી
જશે, તો અમારા સુકમ દેહો નહીં ખસે. સુકમ દેહ
ખસશે તો આત્મા નહીં ખસે. ચાલ આવ !
રંભા ! જલદી આવ ! રુમઝુમ કરતી આવ.

[ટેબલ પર એકદમ શીશી ફોડે છે. એટલે
પરશોતમદાસ ને રામદાસ ચમકીને ઉભા થઈ
જાય છે. પુરેલી ખાટલીભાંધી અતંત દુર્મેષ
વાળો પદાર્થ નીકળે છે.]

પરશોતમદાસ. રામદાસ.

ઉ-હું-હું-હું-

[પરશોતમદાસ ને રામદાસ નહિ રુમાલના
કુચા દઈ, મુઠ્ઠીઓ દલાવતા દોડી જાય છે.]

મોહન

આવજો ! મહેમાનો ઓ વહાલા પુત્ર : પધ રજો.
[હસે છે ને જઈને કાચના કકડા બેગા કરી ફેંકી
દે છે.]

(સ્વગત) દીકરા મોહન ! તારું આની
ખનું છે. હવે આ બે તારો પ્રાણ કાઢી નાખવાના.
કેસ ચલાવશે ? જેલમાં પુરશે ? કેસીમાંનું શુ ચશે ?
પણ રંભા તો મોરાર શેઠને સાં હતી. જતી કેમ
રહી ? રંભા તું પણ ઠીક છે. મને પણ હવે લાગતું
જાય છે કે તારા લાપક મારા શીવાય બીજું કોઈ
નથી. (હસીને ડોકું ધુણાવીને) ગાંડા ! આ
શંકા જવાદિ. એવી છાકરીઓ તારા પર તે કદી
શીદા થતી હશે ? હા. આજકાલના મુધારામાં પાકેલી
હૃદયલીજુ છાકરી ! ઠીક, લાવ ડાકટર રઘુનાથને
બોલાવું. (ઉભો થઈ જુમ મારે છે) જલું ! મણું.

મણું

(ધોતીએ હાથ લુછતો આવે છે) કાંય
કાંય ?

મોહન

ડાકટર રઘુનાથના બોલ પે. કલ્યાણ
મોતીની ચાલ મધુન અસેલ.

મણું

બરા.

મોહન

સારા શુકનમાં દુકાન પણ કાઢી છે. માલતાં
વારજ આ પ્રીડામાં પડ્યો. કોઈ પેશન્ટ આગ્યો
કે શુ ? (કોટ ઠીક કરે છે) કોઈ-શુણું પણ નથી
પડતું. મુ'બાઈ શહેરનાં હવાપાણી ઘણું સારાં થઈ
ગયાં લાગે છે. (વિચાર કરે છે) મોહનજાલજી
મહારાજ ! એ છાકરીને ભુટી જઈઓ અને કેંક
કમાવાનો વિચાર કરો. નહીં તો ભુખે મરવાનો
મોદો થવાનો છે. કોઈ પેશન્ટ આગ્યો (ઉભો
થાય છે. મારવાડીના વેપમાં રંભા આવે છે)
યસ ! આવો બોલો...કોણ, રંભા ! (હસે છે)
ઓ મારા બાપ ! અરેવાહરે મારા મામા મોહનજી !
મારો મારવાડો બનીયો, મુ'બાઈ શહેર શું
આયો. ભુલમ ક્યો.

રંભા

શું કરું ? બીન્ને કોઈ રસ્તો નહોતો.

મોહન

‘ મામા મોહનજી રે-તારે બેગારે આવો ’

રંભા

અરે છાતા રહો. આખું ગામ જાણશે.

મોહન

જખ મારે છે. અરે પણ મારા તો બાર
વાગ્યા પોપડા ને પેસો તમારો નૌનમ નાવલીઓ
બે હમણાંજ આવ્યા હતા. યસ રંભા બનાવ.
નહોં તો જીવ લઈએ. રંભા ! આપણે ચાલ્યા
જેલમાં—

રંભા

અરરર !

મોહન

અને હવે તો મુદામાલ પણ હાજરજ છે.
રંભાબાઈ ! તમે મારા તો બાર વગાડી દીધા છે.

રંભા

(પાછી ફરીને) હું ખૂંધું છું.

મોહન

(ચકિત થઈને) ક્યાં ?

રંભા

બહાર-શેરીમાં-વનમાં-જહાનમમાં-જ્યાં
મેલો ઘેરી ખરીદનાર ડગલીવાળો ન મળે લાં.
(દુકાન પરથી ઉતરવા માંડે છે).

મોહન

રંભા !

રંભા

(પાછી ફરીને) કેમ ?

મોહન

મને માફ કરો, તમને જો બીજી જગ્યા નહીં
હોય તો હું જરૂર જગ્યા બતાવીશ. ગુસ્સે
નહી થશો.

રંભા

હું ફાળાંગી છું.

મોહન

(હસીને) હું પણ લગભગ એવોજ છું.
હવે કે' કહેવું છે ? (રંભાની આંખમાં આંસુ
જોઈને) અરે વારે મારા માકા મોહનજી ! આવું
કરીએ કે ?

રંભા

(હસીને) શું કરું છું ?

મોહન

માકા મોહનજી !

' નીર ભર્યા રે ધારા નેનમાં—

જો કાષ્ટ કહેવે જીભ કટાવું '—

રંભા

બહુ થયું. જીભ કાપતાં હાથ દુખશે. પણ
હવે શું કરીશું ?

મોહન

હું પણ તેજ પુછું છું. શું કરીશું ? (એકદમ
કૂદી તાળી પાડે છે) હા. જડયો જડયો.

રંભા

શું ? શું ?

મોહન

રસ્તો ! બીજું શું ?

રંભા

શો ?

મોહન

અરે પણ કહેવાય એવો નથી. મને શરમ
લાગે છે. હું ખંચાઉં છું.

રંભા

કહોની.

મોહન

પહેલાં માફી માગી લઉં ?

રંભા

માફી આપી. થયું ? આટલી શરમ ક્યાંથી
હોતી નીકળી ?

મોહન

રંભા ! હું શુદ્ધ છું. સ્ત્રીઓ જોડે ન
કહેવાની વાતો કરતો નથી. પણ સંતાવાનો
એકજ ઉપાય છે—એક બહાનુ—એકજ દિમાલય-
ની જડી છુટી છે.

રંભા

શી ?

મોહન

મારો મિત્ર છે—રઘુનાથ જંગલ કરીને, તેણે
એક હોસ્પિટલ કાઢી છે; શાની તે ખબર છે ?

રંભા

ના.

મોહન

કહું ? સુવાવડખાનું

રંભા

વારું પછી ?

મોહન

(ખડ ખડ હસીને) સાં સુવાવડા શીવાય
કોષ રહેતું નથી. તમે જો પરણ્યાં હો—ગરે
જીમ એ બોલતાં કચરાઈ ગયું—ને તો તમે પણ ?
...સાંજ. સાંકોષ કુંવારને શોષવા આવેજ નહોં.

રંભા

(ખડ ખડ હસીને) ઓ મારા બાપ હું
સમજી !

મોહન

(હસીને) કેવી મજા !

રંભા

(હસીને) પણ ડાકટર જંગલ મને રાખશે ?

મોહન

તે મારું કામ.

રંભા

(હસીને) હું તરત પકડાઈ જાય.

મોહન

એમ શું હારી આવ્યો કો ? અરે આ પેલો
જંગલ આવ્યો, ઉભાં રહો.

[ડા. રઘુનાથ જંગલ દાખલ થાય છે.]

ડા. જંગલ

હલો મેડીકલ ! કેમ છે ?

મોહન

(શેકહેંડ કરે છે) છું તેનાથી સરસ. એક
કામ પડ્યું છે. અણી વખતે પડ્યો ઉભો ગ્રહેજો
દીકરા !

ડા. જંગલ

શું ?

મોહન

દોરત હું જાડુ શીખ્યો છું. તારાપર નજર-
બંધીનો ખેલ કરું છું. જો આ સ્ત્રી છે—તને
ઉઠા

મારવાડી દેખાય છે તે જામ છે. સમજ દીકરા !

એ સ્ત્રી છે એટલુંજ નહીં પણ સુવાવડી છે.

[રંભા ચત્રમાખને નીચું જુલે છે]

ડા. જંગલ

શું ?

મોહન

અકક્કલ ! હું નજરબંધી કરું છું. એને તારે
સાં રાખવી છે. જ્યાં સુધી તે પોતાની મેજ
પાછી ચાલી ન જાય ત્યાં સુધી તે સુવાવડીજ
રહેશે.

ડા. જંગલ

તું શું બકે છે ?

મોહન

મારા આધિના દોરત ! હજી નહીં જોઈ
શક્યો ? ઉભો રહે. [જાય છે.]

ડા. જંગલ

તમે કોણ છો ?

રંભા

હું પરશોતમદાસ પોપડા સોલીસીટરની
છોકરી છું, ને મોહનની ફ્રેંડ છું.

ડા. જંગલ

(હસીને) મોહનના ફ્રેંડ છો એટલે મારા
માથા પર.

મોહન

(મોટા જાપાનીસ સેફ્યુલાઇડનો દીંગલો
લઈ તેને રમાડતો દાખલ થાય છે) બાઈ !
બાઈ ! રડતો નહોતો, ડચ, ડચ, ડાકટર આ કીકો
ને આ તેની મા.

ડા. જંગલ ને રંભા

(હસીને) અરે મોહન !

મોહન

(ગાંભીર્યથી) ડાકટર ! જાઓ. આ સુવાવડી
નહીં તો મરવા પડશે. ખાસીયા આકપડાં બદલી
આવો !

[રંભા પડદા પાછળ જાય છે.]

૩૧. જંગલ

મોહન ! આ શું માંડ્યું છે ?

મોહન

દેહમ્ પાતયામિ કદી અર્થમ્ નો પાતયામિ
એ બનેજ નહીં. ડાકટર ! મળદ કર ને કે
બંદાને થાય તો ડાશી તારે ભરેસે.

૩૧. જંગલ

મોહન ! શ્રીકર નહીં કરતો.

મોહન

Thank you my Love ! (મારા
ખારા ઉપકાર)

રંભા

(સ્ત્રીના વેષમાં આવે છે) હું તૈયાર છું.

મોહન

(બાબો આપીને) લો આ કીકા માસીયા !
કીકાને સંભાળજો ને જો કે ખાતાં નહીં હોં !
[રંભા કૃતમનયને જોઈ ચાલી જાય છે]

૩૧. જંગલ

Wish you good luck my boy !
(મારા દોસ્ત તને મારી શુભેચ્છા !)

મોહન

(સ્વગત) હવે પોપડા ને ડગલીવાળો ખાંડ ખાય
છે. પણ મારું શું થાય છે તે જોવાનું છે. કરી કરીને
શું કરવાના છે ? જેલમાં પ્રવેશ ! તોએ ખોટું
નથી, મરતનું ખાવાનું ને રહેવાનું અને આ
પેશન્ટોની વાટ જોવાની તો મટશે મારા પેશન્ટ
ખારાઓ ! આ ચાતકની માફક રાહ જોતા
તમારા વિરહધેલા મોહન પર દયા લાવોરે,
દયાળુ દર્દી, દાસ પર દયા લાવો,
સંસારી સંબંધ છોડી, જીવ આપ ચરણે જોડી,
હું તો બની બેઠો આવોરે,
દયાળુ દર્દી દાસ પર દયા લાવો.

હરકત નહીં, હરકત નહીં, આવશે.

દલાલ ઉઘાર્યો, નાચુખાઈ તારી;

વારે ચઢશે જરૂર તે મારી.

ચઢ્યો ચઢ્યો, આ પોલીસ દાદો કોઈ
ધવાયલા દર્દીને લઈ આવે છે

[પોલીસ મેન એક માથે પાટો બાંધેલા
મુસલમાનને પકડી લાવે છે]

પોલીસ

ડાકટર મોહનલાલ તમે ?

મોહન

હા શું છે ? શું છે ? આને શું થયું છે ?

મુસલમાન

(પોલીસમેનને) હા એણે મને ફેંકી દીધો.

આજ કુકાન પરથી.

મોહન

(સાશ્વત) કાણે મેં—મેં તને ફેંકી દીધો !

કે પીધું છે કે શું ?

પોલીસ

ડાકટર સાહેબ ! આણે ફરીવાર નોંધાવી છે.

પોલીસ ચોકી પર ચાલો.

મોહન

(માથું ખંજવાળી) પોલીસ ચોકી ! અરે
હાં સમજ્યો. પેલા પોપડાનું કારસ્તાન ! અરે
નવાજઝાદા ! કેટલા રૂપીઆ લઈ મને ગરદન
મારવા તૈયાર થયો છે ?

મુસલમાન

હમણાં મને ફેંકી દીધો ને વળી પાછું એવું
બોલે છે ! સીપાર્દદાદા લખી લો. સારા માણસ
યજ્ઞ જુહું બોલે છે. મારી પામે સાક્ષી છે.

મોહન

તારી પાસે પોપડા ને રામદાસ શેઠ બે છે,
પછી શું છે ?

પોલીસ

આણે સાહેબ ! ચોકી પર. ત્યાં જો કહેવું
હોય તે રહેજો.

મોહન

પણ હું ચોક્કી પર શા માટે આવું ?

પોલીસ

સારા માણસ યદ્ય એવું બોલે છે ? બીજો
કોઈ હોય તો હું જોરજુલમથી લપ્ત મઠે.

મોહન

એમ છે ? ચાલ બાઈ ! તારું રાજ્ય છે.

મુસલમાન

મને ફેંકી દીધો ને પાછું જીવું કંઈ છે.

[પડે પડે છે.]

મોહન

હે સલનારણદેવ ! ગજવામાં કેટલા પડ્યા
તેની વાત કરની. ચાલો પોલીસ ચોક્કી.

જેવ ખાનેકી બડી બડી ચક્કીયાં

પીસ પીસ કે મરજના,

સનમ જેલખાને ન જના.

મોહન ધી મેડીકા જેલમાં ! કાલે પેપરમાં

લાગશે એવું સરસ !

(જાય છે.)

અંક બીજો : પ્રવેશ ચોથો

[સમય : સાંજના સાડા પાંચ વાગ્યાનો.

સ્થળ : પોલીસ ચોક્કીનો લોક-અપ.

એક બાસ્તીપર મોહન મેડીકા બેઠો બેઠો ગાય
છે. એક જરીની ભરેલી ટોપીવાળો મેમલુ લોપ
પર માથા નીચે હાથ મુકી પડેલો છે. એક ભંચો
ખુલ્લામાં બેસી ચલમ તૈયાર કરે છે.]

મોહન

(તાળી પાડીને ગાય છે) :

ખાકે ઝહેર મરજના, સનમ જેલખાને ન જના

સનમ જેલખાને ન જના;

જેલ ખાનેકી બડી બડી ચક્કીયાં, પીસ પીસ કે

મરજના, —સનમ૦

અરે જેલ ખાનેકી બડી બડી બેડીયાં, સડક પે

સડક કુદાના —સનમ૦ —

લૈયાજી

ખુબ કહીરે મેરે દોસ્ત ! હોને દો.

મોહન

અરે જેલ ખાનેકી બડી બડી બેડીયાં, સડક પે

સડક કુદાના —સનમ૦ —

લૈયાજી

(તાલ મારે છે)

આ...આ...આ, ખાકે ઝહેર મરજના—

મોહન

—સનમ જેલ ખાને ન જના—

આ...આ...આ...આ.

પુના રાહરેકી બડી કચેરી,

અપીલ પે અપીલ લગાના.

સનમ૦—

લૈયાજી

ઓ બી અચ્છી કહી. બસ હાં...

—અરજ પે અરજ લગાના—

આ...આ...

મોહન

પુના રાહરેકી ઇ...ઇ...ઇ.....

મેમલુ

(બેઠો યદ્ય) અરે મીસ્તર ! તદ્દન વાત

બોલી. અપીલ તો મુંબાઈ કરવી પડે છે. ગઈ

વખત હું જેલમાં ગયો હતો ત્યારે મેં અઢીઆંજ

અપીલ કરેલી.

લેવાણ

અબ્બ ઓ ડાક્ટર સાહેબ કહેતે હે ઓ કયા
જુઠા હય કયા ?

મોહન

સહગૃહસ્થો ! નકામો શું કરવા લડી મરો
છો ? મુંબાઈ અપીલ કરીશું, (ગાય છે)

આ...આ...

મુંબાઈ શહેરકી બડી કચેરી,

(મેમજીને લેયો તાળી પાડવા માંડે છે)

આ...આ... મુંબાઈ શહેરકી બડી કચેરી

(ત્રણે જણ તાળી પાડીને)

હાં, આં, અપીલ પે અપીલ લગાના.

અરે હરિ. અપીલ...હ...લ પે અપીલ લગાના.

અરે યારો અપીલ પે અપીલ લગાના. સનમ

[ઇન્સ્પેક્ટર દાખલ થાય છે.]

ઇન્સ્પેક્ટર

Shut up ! (ચુપ રહો !)

(ડાક્ટર મોહનને) ડાક્ટર ! તમે પણ
સારા-માણસ થઇ આ હલકા લોકો જોડે બેસી
ધાંધલ મચાવો છો !

મોહન

અરે ઇન્સ્પેક્ટર મહાશય ! આ ચોંકી પર
બધાજ સારા માણસો છે. નહીં તો આપણે
અહીંઆ આવીએ શા માટે ? ખરી સમાનતા તો
અહીંઆજ છે. કોણ કહી ગયું છે કે

In a Police Chowki,

Rank is but the guine stamp.

Man is a man for all that;

ઇન્સ્પેક્ટર

હમણાં ગીનીની વાત જવાદે, ડાક્ટર તમને
કોઇ મળવા આવ્યું છે.

મોહન

હું વાટજ જોતો હતો. — રામુગલીવાળો કે
પરસોતમ પોપડા.

ઇન્સ્પેક્ટર

ક્યાંથી જાણ્યું ?

મોહન

એ મે છે તો હું અચારે તમારો પરાણો છું.
નહીં તો મારાં સહભાગ્ય ક્યાંથી કે તમારે ત્યાં ?

ઇન્સ્પેક્ટર

સારે એમનું માની જાઓની.

મોહન

પણ શું ? તે કોઇ કહેશે બાપા ! હું તો
ગરીબ ગાય પણ મારે એવો ગરીબ છું.

ઇન્સ્પેક્ટર

પોપડાની છોકરીને છોડી દાને.

મોહન

અરે રામ ! તમે પણ મેકું-તેવાને તેવાજ
રહ્યા. એ પોપડીને પકડી હતી ક્યારે ? કે છોડી દઉં ?
ગામ લોકની છોકરી ! ખરાબ નીકળે તેમાં મારે
શું ? મારા ઘરનો નંબર મેં આપ્યો. ડીરપેંસરી
તમે જાણો છો. કપડાંની તમે જડતી લીધી; કે
મળ્યું ?

ઇન્સ્પેક્ટર

ખરેખર !

મોહન

ફુનીઆમાં કોઇ સાચાનો બેલીજ નથી રહ્યો.
હવે કેટલા દહાડા હું અહીંઆ રહેવાનો ?

ઇન્સ્પેક્ટર

ઉભા રહો હું પેલાઓને બોલાવી આવું. પછી
આપણે નક્કી કરીએ.

મોહન

અરે તમે નક્કી ક્યાંજ કરો. મારે કરાની
નાજ નથી. હું તો મારા મેમજી બધું ને લેવાજના
પ્રેમમાં બધુંજ જુલો ગયો છું. કેમ બેવાજ !
કપડી કહી ?

[ઇન્સ્પેક્ટર જાય છે.]

લેવાજી

અણી કહી ડાકટર મદાન !

મોહન

(ગાય છે)

મને લાગે વદાનો રે ભૈયા તારો દગ.

[ઇન્સ્પેક્ટર રામદાસ ને પોપડા

માથે પાડો આવે છે]

ઇન્સ્પેક્ટર

ડાકટર !

મોહન

(આગળ જમીને) અરે આગ્યો આગ્યો
મારો ડગલીવાળો દોસ્ત. દોસ્ત !

“ ડગલી ડગલી ચાલ છે ને

ગીઆગો પલી જીવ છે ”

ને તું આગ્યો. કેમ મુરખી મોલીમીટર સાંભળે !
આપની આ પરીખા સાકરીયાં નુ તુલ્યાન હુ
મામ માંગ જે માંગે ને આપું.

પરગોતમદાસ

લાવ મારી ડોકરી.

મોહન

ભો તમારી ડોકરી.

પરગોતમદાસ

ક્યાં છે !

મોહન

તે તમે મોલી લાવે. પંજી હું કહું.

પરગોતમદાસ

(ઇન્સ્પેક્ટરને) મેં નહીં કહ્યું કે એ છે કો
છતી છે !

મોહન

મેં પણ નહીં કહ્યું કે આ કાઠા જરા
છતી છે !

રામાસ

Now (હવે) મોહન ! ખતું કહી દે, કેલ
જોડે છે !

ઇન્સ્પેક્ટર

That's right (ખરાબર).

મોહન

કેલના યુ ! પેશો—ખાટવા—ગોડાં—
ચર્મીમીટરો—

રામદાસ

પેસા !

મોહન

(હમીને) છવનો રહે દોસ્ત ડગલીવાળા !
મને દત્તજી લાઇ મેની એટલે તારા પેસા તે માગ
પેસા. પંજી હીસાબ કરવા તિં જરૂર નહીં રહે.

રામદાસ

(ચીડાઈને) એમ યુ મૂર્ખા !

મોહન

લારે કેમ ? પણ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ એક
વાત ખબર છે કે ? છવરે થયું કદાપણ મીમના
સાન ડાલાને આપી હીયુઃ ને વાસજીમાં પોપડા
રચા તે મારા ડગલીવાળાને આપ્યા.

ઇન્સ્પેક્ટર

(હમીને) ડાકટર ! મેહુ એમ કહે છે કે આ
મોલીમીટર માટેમની ડોકરી દેખાડવા માટે કેલના
પેસા જોડે છે !

મોહન

અરે પણ તમારા મગાના સમ. હું નથી
જાણતો મારે ને આની ડોકરીને લેવા દેવા ગી !

પરગોતમદાસ

(ઇન્સ્પેક્ટરને) એને પરખી જતી છે.

મોહન

(રાધી) મીસ્ટર ! મીસ્ટર ! મારી બદનથી
કો હો ઇન્સ્પેક્ટર આદેશ નોંધ લેજો ! તમારી
કાજરીમાં મારી બદનથી એ છે હું હમણા ને
હમણાં વાસંટ કદાવું છે.

ઇન્સ્પેક્ટર

પણ છે યુ ! છે યુ !

મોહન

આ મી. પરશોતમદાસ કહે છે કે હું એની છોકરી પરણવા માંગું છું. (તિસ્કારથી) એની છોકરી ને તેમાં વળી છોકરી તે એની છોકરી જોવી! મારી આપ્પરની, મારી આપ્પલની, મારી રસિકતાની બદનક્ષા! હું એની છોકરી પરણું! હું—હું—હું વિનો! હું શું સાંભળી રહ્યો છું?

ઇન્સ્પેક્ટર

તમારે એની છોકરી નથી પરણવી?

મોહન

ના—ના—ના—સાડી સત્તર વાર ના. આની છોકરી! એ તો ડગલીવાળાઓ પરણે.

રામદાસ

(રોધથી) શું મારું અપમાન કરે છે?

મોહન

દોસ્ત! તારે પણ નહીં પરણવું હોય તો નહીં પરણ. હું ક્યાં જોર જીલ્લમ કરું છું પણ આ લોકની છોકરી!—હું પરણું!

પરશોતમદાસ

મોટો કુળવાન ન જોયો હોય તો!

મોહન

મુરખીશ્રી! જ્યારે તમારા દાદા પોપડા ખાધને રહેતા હતા, ને આ રામુના દાદા ડગલી વેચવાનો ધંધો કરતા હતા ત્યારે મારા દાદાઓ કાઠીઆવાડમાં જાડરાખાદી ભેમો પર બેસી પોલો રમતા હતા. ભુલી ગયા?

પરશોતમદાસ

ઇન્સ્પેક્ટર! આ તો આપણને બનાવે છે.

ઇન્સ્પેક્ટર

ડાક્ટર! હવે સાચું શું?

મોહન

સાચી વાત કહું? સાંભળવી છે? મને આની છોકરી પરણવા સામે બે સમજ કારણો છે

શાં?

ઇન્સ્પેક્ટર

મોહન

એક તો મારું પોતાનું હું પરણવા લામક નથી. હું લહેરી છું. કલખીઓ માણસ છું. સાંજ પડે રીતસર ઘેર આવું એમ નથી. અને બેરી તો ઠીક—પણ એને જ્યારે ફાલ આવે—ઓ ભગવાન—ને બીજું કારણ સામાપક્ષનું. આ મી. પોપડાની પુત્રીને રાંધતાં નથી આવડતું, પચારી કરતાં નથી આવડતી ને વાસણ માજતાં નથી આવડતાં. એટલે મારે મન તો એ સદાએ વળ્યું છે.

ઇન્સ્પેક્ટર

સોલીસીટર સાહેબ! આની વાત ખરી લાગે છે.

રામદાસ

એની પાસે લખાવી લો.

પરશોતમદાસ

અરે એ તો બનાવર કરે છે.

ઇન્સ્પેક્ટર

લખી આપો છો?

મોહન

સાતવાર, લાવો કાગળ ને કલમ.

પરશોતમદાસ

એની કીમત શી?

મોહન

તમે માનો તેટલી. હું લખી આપવા હાજર છું કે—કાર્યેયુ દાસી, કરણેયુ દાસી, ભોજ્યેયુ દાસી, રાખેયુ દાસી—એટલે અંડધી રાત પગ દાખવાના—એવી હોય તો સેવક પરણશે. નહીં તો લવોભર વાંઢા મરવાના.

પરશોતમદાસ

લાવો, for whatever worth it is.

(તે એની જે કીમત હોય તે)

[કાગળ ને કલમ આપે છે.]

મોહન

(લખતાં) “ આ ઉપરથી હું મોહનલાલ વજીરખાનુદાસ લખી આપું છું કે હસ્તાન, ખેરાન હસ્તાન જવો ચંદ્રો દીવા કરો—

પરશોતમદાસ

અરે આ શું ઘર વેચવાનો હસ્તાવેજ લખે છે !

મોહન

જે કંહેલું હોય તેને તમે કહો. તમારી છોકરી ફાલુ છે તે તમે જાણો.

પરશોતમદાસ

(લખવા મડિ છે) આ ઉપરથી હું મોહનલાલ વજીરખાનુદાસ લખી આપું છું કે હું પરશોતમદાસ પોપડાની છોકરી રંભાને કદી પરણવાનો નથી.

મોહન

મારે કારણ લખવું પડશે. નહીં તો મારી આખર જાય (લખતાં) કારણ કે એ કાર્યેયુ દાસી, કરણેયુ દાસી, ભોજ્યેયુ દાસી, શયનેયુ દાસી થવા લાયક નથી. (કાગળ આપે છે.)

પરશોતમદાસ

લાવ (કાગળ લે છે) હવે યાદ રાખજો.

રામદાસ

(લલકારી) Yes !

મોહન

દોસ્ત ડગલીવાળા ! એ બૈરી તનેજ મુખારક ! જે કે હજી વખત છે, મારું માન ને આ વિશ્વા છોડી દે. રસોઇઓ નાસી જશે તો બોહરીંગ હાલિસમાંથી ભાણું મંગાવવું પડશે.

રામદાસ

Shut up ! (ચુપ કર !)

મોહન

હમણાં નથી માનતો ? ઠીક માથુસ વાપો કરે નહીં—હાર્યો કરે. રામ દોસ્ત ! તારી દયા આવે છે. તારે માથે છાણાં થપાય ત્યારે આવજો.

ઇન્સ્પેક્ટર

સાહેબજી ! આલો. (પરશોતમદાસ ને રામ-દાસને દૂર લઈ જઈ) હવે આતું શું કરવું છે ?

રામદાસ

થોડા દહાડા સડવા દો.

પરશોતમદાસ

અરે તે કેં થાય ? કાલે ગામમાં ખમર પડશે તો હોહા થઈ જશે.

ઇન્સ્પેક્ટર

તમારે ખાતર મેં આટલું કયું. આથી વધારે નહીં થાય. પછી મારો પથુ હીસામ લેનારા બેઠા છે કે નહીં ? હવે એને છોડી દેવો પડશે.

પરશોતમદાસ

ઠીક છે. હુંજ લઈ જઈ છું. આમ આવો (ત્રણે જણ મોહન પાસે આવે છે) મોહન ! મેં ઇન્સ્પેક્ટરને સમજાવ્યા છે. ને તારા પરતું તહોમત બોટું છે એમ મેં એની ખાત્રી કરી આપી છે.

મોહન

મુરખી ! ખરાતું બોટું તમે નહીં કરો તો કેણુ કરશે ?

પરશોતમદાસ

તું પકડાવો તેમાં મારો ખીલકુલ હાથ નહોતો હોં !

મોહન

હાથ તો નહોતો. હું પથુ ખાત્રી આપું છું.

પરશોતમદાસ

તું અમારી સાથે ચાલ.

મોહન

માફ કરો. આ ભૈયાદાદા ને ખાનસાહેબની
સોખત મને વધારે ગમે છે.

પરસોતમદાસ

મીઠાચથી હજી તું માને છે કે મેં આં બધું
કયું ? જુલ છે જુલ. મને આ એક વહેમ હતો
કે તું રંભાને પરણ્યા માંગે છે. તે દૂર થયો પછી
શું ? હવે તો તારે અમને રંભાની શોધ કરવામાં
મદદ કરવી જોઈએ.

રામદાસશેઠ

That's right (ગરાબર છે).

મોહન

રંભા મળે એટલે આ મારો દોસ્ત ખાસમાં
પડે. કદી નહીં.

પરસોતમદાસ

તું અમારી સાથે તો ચાલ.

મોહન

મારે તો મારી ડીરપેંસરી પરજ જવું છે.
મારા પેદાટો મરી રહ્યા છે.

પરસોતમદાસ

ચાલ હું તને લાં મુકી દઉં.

[પડદો પડે છે.]

[આ રસિક નાટકનો વિશેષભાગ આવતા અંકમાં]

કુન્ડપેકટર

હા. હા. ડાકટર સાહેબ માફ કરજો. મારે
તો મારી ડ્યુટી (ફરજ) બળવવી પડી.

મોહન

અરે હાસતો ! તમારી ડ્યુટી નહીં હોત તો
મને કે આ ચોટી જોવા મળત ?

પરસોતમદાસ

ચાલો.

મોહન

ભૈયાદાદા ! ખાનસાહેબ ! મમ જાતો હું
“ પ્યારા હમારા તું હમે દે અગ્યા જાનેકું ”

ભૈયાજી

અજા બાઈ ! જાઓ મળાઈ કરો.

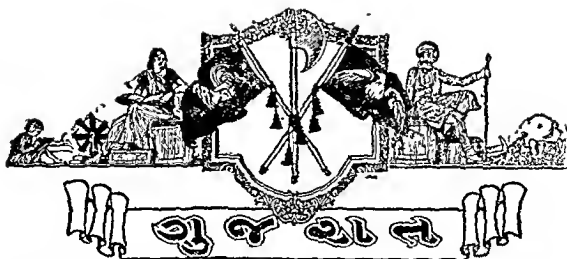
મોહન

હરકત નહીં ! હરકત નહીં ! ક્યારે પચ્છા
જૈસી હો તો શીર મીઠુંઆ આપરે—
[મેમજી તથા ભૈયા સ્ત્રીવાચ બધા જાય છે.]

મેમજી

ફક્ક માણસ છે ! આવા હોય તો જેલમાં
આવવાનું મન પણ થાય.

પુસ્તક ૧૧]

ભાગપદ ૧૯૮૩

[અંક ૬

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

૧૨૩ ૩૨૨૦૬૬૬૬૬

માઓ, માઓ, વિજય માઓ, સર્વ ગુર્જર સંતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યરા ગાવાનો;
અમ તરછોડે બલેને દીન ને દુખળી કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોઢે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં ઉચ્ચાર્યો કાલો કોઢે.

તાત જાત સહુ સ્વજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મહાલે,
એ વાણીનો અમૃતઝરણા અંતરમાં નિશાદિત ચાલે;
ઘાત ઘાત સહસ્ર લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
પંચખંડમાં પ્રસરી રહ્યા એ બૃહત વાકનાં ભણુકારા.

જય માઓ, જય માઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય માઓ !
જય માઓ, જય માઓ !

વિશ્વવિદિત સર્જનજુની મહાવાણી માત છે,
અંજકા, હીંદી, મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસિંયાએ પ્રથમ ઘડી એ સુંદર રૂપવંતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી;
નાનાલાલતણા મૃદુ કરથી લલિત બની શી લટકાળી,
ગોવર્ધન, ગાંધી, ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી.

જય માઓ, જય માઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય માઓ !
જય માઓ, જય માઓ !

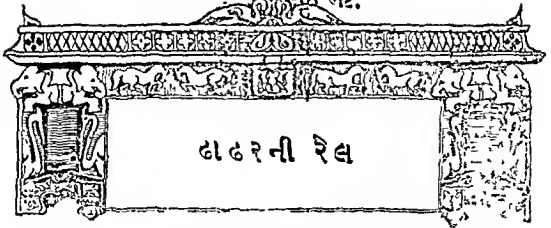
જે ભૂપર શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ રાજ્યદંડ કરમાં લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે બ્રહ્મવનો વિજય કાધો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાંધી સમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુંડુલિ સતત અખિલ જનમાં ગાજે

જય માઓ, જય માઓ !

સંકટના સાથી હાનરો

મમતાં સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજ સતી સમાજે
શ્રીયુત્ત પાઠ્યાભાષા આશુદેવ ચાવડા
તરફથી સંવિનયપૂર્વક ભેટ.

લેખક :

પ્રો. ડો. ડાહ્યાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી,
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

— ૦ —

મું બાળકૃષ્ણ વડોદરે જતાં ઇટોલા સ્ટેશન આવતાં પહેલાં ૩૦ થી ૪૦ શીટના પટની અને ચોમાસા સીવાયની મોસમમાં કોરી કટ જેવી દાદર નદી ભાગ્યેજ કોઈ ઉતારું ખ્યાલ બેસે છે. ૧૯૨૭ના જુલાઈ માસની ૨૬ મી તારીખ ને મંગળવારે આ નાની નદીએ ધારેલા ચંડ અને વિરાટ સ્વરૂપનો કોઈને પણ ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવે. એ દિવસે એ નદીએ બધી માઝા મુઝી હતી. એના પાવની કુદરતી સીમા તો પલકમાં ચોપાઈ હતી અને એના વપુની વૃદ્ધિ માટે હવે કે ચોક્કસ મર્યાદા રહી નહોતી. કોઈ પણ અંતરાય તેના પ્રયત્ન ધસારાના વેગ માથે ટકવા સમર્થ નહોતો. સામ્યતાનો સંપૂર્ણ ભાગ કરી ચંડ મુદ્રા ધારણ કરી તે દિવસે તેણે વિનાશ અને પ્રલયની બીપણ્ય લીલા કરવાનો દારુણ નિશ્ચય કર્યો હતો. ઇટોલા પામેના પુલને પુરો ગળી જઈ તે છેક મીમાંગામના પાદર સુધી ફેલાઈ

ગઈ હતી, અને ઇટોલા તથા મીમાંગામ વચ્ચેની આગમીડીની સડક તથા સીમ વિનાશક પુર તે દિવસે તેનાં પાત્ર રૂપ બની ગયાં હતાં. સડકની ઉપર દસ બાર શીટ પાણી ઘઈ ગયાં હતાં. એ નદી આમોદ-થી એ માહલ દૂર આવેલી છે, પણ તે દિવસે તેના પાણી તે ગામને પાદરે પહોંચ્યાં હતાં અને તે ગામ તથા નદી વચ્ચેની સીમમાં તે દિવસે ગાડાં કે ઘોડાંથી નહીં પણ નાવડીથી જવાતું હતું. સ્થળને સ્થાને જળ ચઢ ગયું હતું.

ઉત્તરે જંજીરથી એ એક માહલ ને છેડે આવેલા મધજાદની આસપાસ એનાં પુરનાં પાણી ભયંકર વેગથી વહેતાં હતાં. આમોદની અગામીઓમાં ચઢી જતાં અપૂર્વ બીપણ્ય દેખાતું હતું. આમોદથી જંજીર સુધી નજર લંબાવતાં દૃષ્ટિ પહોંચે તેટલા વિસ્તારમાં બસ પાણી, પાણી અને પાણીજ દેખાતું હતું. તે દિવસે દાદર ૪૦-૫૦ શીટના પટમાં વહેતી નદી

નહોતી પણ તેનો પટ ચારથી પાંચ માસ પહોળો થઈ ગયો હતો. તેનાં પાણીની ઉંડાઈ તે દિવસે માથોડીની નહીં, પણ વાંમથી મપાય એમ હતું. આજે આમોદથી જાંબુજર જતા રસ્તા પર ગાડીઓ અને મોટરો દોડે છે, અને બંને બાજુ ખેતરો આવી ગયેલાં છે, પણ તે દિવસે તો એ સડક પર વાંસ પુર પાણી હતું. અને સડકે ત્યાં ખેતર સર્વે પ્રલયજળમાં ડુબ્યાં હતાં. નદીને કંઠે આવેલાં ગામ એ પ્રલયજળમાં ડુબ્યાં ડુબ્યાં થઈ ગયાં હતાં. તેમની આસપાસ પાણી ફરી વળ્યાં હતાં અને તેમાં વસના લોકના જનમાલ અત્યંત લયમાં હતાં તે બહાનની દુનીઆથી તદ્દન કપાઈ ગયાં હતાં અને બહારની દુનીઆને તેમની કશી ખબર મળતી નહોતી. પુરા ચાર દિવસ આ લય કરી રહ્યા હતાં, ચાર દિવસની એ સખત નજરકેદ બાદ છેક પાંચમે દહાડે તેમની જોડે મહારત્રી દુનીઆ સંબંધ સ્થાપી શકી. જુખ, તરસ, યાક, તથા લયનાં માયાં તે લોકના હોસકોસ ઉડી ગયા હતા. લગભગ મરણની યાનના વેડી તે લોક મૃત્યુના મુખમાંથી સંજેમાં છટકી જતા પાયાં હતાં. એ પાંચ દિવસ આમોદના જ નરમા રાણીપુર, વાડીઆ, દાદાપુર વગેરે નદી કીનારે આવેલાં ગામોની સ્થિતિના લય તથા શંકા ભરેલા ખ્યાલો લોકો ચિંતાતુર મોટે કહેતા કે સાંજના જાણના હતા.

દાદર નદીનાં પાણી પચાસ ફીટ ઉચાં ચડ્યાં હશે. તેનાં વેગ તથા વિસ્તાર ગમે તેવા મજાસુને માણસને પણ લગમવાની દે આવાં હતાં. તેનો ઉમ્ર પ્રવાહે ધણા ગામોની સીમ કેડ પુર ખોલી નાખી હતી તથા ચોથી સાંસનાં કપાસનાં મુંળીઆં ખુલ્લાં કરી નાખ્યાં હતા. યલે ઠેકાણે ખેડાણે જમીન પર રેતીનો કે મરેડીઆનો ભડો થઈ પાંચથી દોસો હતો. કેટલેક ઠેકાણે એમણે ખોદી નાખી હતી, અને કોઈક સ્થળે તેનાં રુધાં

પેલાં પાણીએ જોર કરી નવા માર્ગ કાપી કાઢ્યા હતા. ઉમજના પાદરે આગળ દોડરના પ્રયંડ જલ એલે ખોદી કાઢેલી રેખા તેના પ્રયંડ વેગને મૂર્તિમંત કરે છે. મોટાં મોટાં ઝાડ, તરફડતાં બકરાં, ઘેટાં, મરણમાંથી બચવા મથતા વાંદરા, મોર અને મરધાં, વોદમાંથી પાર જવા વ્યર્થ મથામણ કરતા બગદ વગેરે અનેક પ્રાણીઓ તેના પ્રયંડ પુરમાં ખેંચાતાં દેખાતાં હતાં. નદી દરીઆને મળે છે ત્યાં બાહુ અસંખ્ય પ્રાણીની લાસો તથા મનુષ્યનાં મુડાંઓથી છવાઈ ગયું હતું.

એના જળના ધક્કાથી સંકોડે મકાનો તુડી ગયાં અને તેની અંદરનો માલ ખેંચાઈ ગયો.

ગુજરાતમાં ગાંડી થયેલી નદીઓનાં પુરોએ તથા અંજાવાતની અતિવૃષ્ટિએ અતિશય નુકસાન કર્યું એ વાત ખરી, પણ જોડે ગુજરાતના હૃદયનું દર્શન પણ કરાવ્યું. ગુજરાતના હૃદયમાં રહેલી દયા અને કરુણાનો ભાવ આ પ્રમંથે તેના શુદ્ધ

સ્વરૂપમાં દેખાયો. દુઃખમાંથી અસહકાર અને અચવા પામેલા, ગુજરાને દુઃખી પ્રકારેલી એને છુદે દાથે તથા ખરા અસ્મિતા દોલથી પુરી મદદ ફરી એણે

કરેલી મદદની કૌમન નાણાંથી નહીં પણ તેના બાવથી માપવાની છે. આ દારુણ પ્રસંગે ગુજરાતની વ્યવસ્થા શક્તિનું પણ કીક દર્શન કરાવ્યું. પ્રમંથે દુઃખમાં મદદ કરવા નહીં દેવાયેલી સરકાર કુદરતના આ બીવણ કાપના આધાતથી ડાઘાં દિંદુમદ બની કતવ્યશૂન્ય થઈ રહી હતી. તેટલામાં અસહકાર સુગમાં દીસાં પામેલા ગુજરાતના જુના નેરીકા મેવકો મેદાનમાં ધમી ગયા અને લય તથા સંકટની પરવા કર્યા વગર દુઃખીઓની વફાદે ધાયા એમણે કર્યું તેના જુલમ ગાંવાનાં હોયજ નહીં; પણ પોતાનાં સંતાન કતવ્ય સમજ્યાં, બાણી રદ ગુજરાતને જરૂર

સતોપ થયો
હશે. સ્વરાજ્ય
ને માટે આથી
વધારે આશા-
જનક બીજી
શી હોઈ શકે ?
ગુજરાત માં
અસ્થિતા પ્રકટી
છે તેનો આથી
વધારે પુરાવો
શી હોઈ શકે ?
સ મ ં
ગુજરાત પર
આવી પોલી
આ મહાન
આ ક ત ના

સમયમાં, ભરૂચ જીલ્લાના આમોદ તથા
જાલુમર તાલુકામાં વર્તેલા કેરનાં દરેયો
જોવાને તથા તેમાં બનતી સદાય કરવા-
નો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો. આ લેખ દ્વારા
દાદરનાં જળ પ્રકાપના તથા અતિવૃષ્ટિના કેરનો
કેક ખ્યાલ આપવાનો યત્ન કરું છું.

તા. ૨૬-૭-૧૯૨૭ ને મંગળવાર:

ગુજરાતના ભાવિ ઇતિહાસમાં ૧૯૨૭ ના
જુલાઈ માસની ૨૬ મી તારીખ અને મંગળવાર
કદી જુસાય નં એવી છાપથી છપાઈ રહેશે. એ
દિવસે ગુજરાત પર કુદરતે ગુસ્સેલો કાળો કેર
અપૂર્વ અને નહીં જોયલો તથા
અપ્રાપ્ત નહીં સાંભળ્યો હતો. એ દિવસે
સંવારના મુખાઈ બાંધુથી આવેલી
બધી આગગાડીઓં ભરૂચ સ્ટેશને છોટી ગઈ
હતી, કારણકે તોરના સંદેશથી ખબર મળી
હતી કે દાદરની અસાધારણ રેલથી મીથોગામ

દાદરના પુત્ર ગપથી

થી આગળની આગગાડીની સડક પર દશ દશ
શીટ પાણી થઈ ગયાં છે અને કાગીપુરાના સ્ટેશન-
ની અંદર પાણી ભરાઈ જવાથી તે સ્ટેશનનો
મારતર જીવ બચાવવા મકાનના ડાંખરા પર
સડકડું બંધ થઈ ગયો છે.

સાંઠના ચાર વાગ્યાના અરસામાં આ
આફતના સમાચાર 'સેવાશ્રમ'માં મળતાં ત્યાં
કામ કરતા સરે' ભાઈઓ પુરતજ સ્ટેશને દોડ્યા.
જતાં જતાં ગામમાંથી વાસણ કુસણ અને સીધું
પાણી સ્ટેશન તરફ રવાના થયું અને 'શ્રી બટુક-
નાથ ટ્રાયામશાળા' તથા નવી નીકળેલી 'શ્રી
બ્રહ્મ સ્ત્રીય ઔપામશાળા' એ બે સંસ્થામાં
ખબર મોકલાવી. બેએક કલાકમાં સ્ટેશનની
પાસે આવેલી 'દરગાવન ત્રિકમજી'ના નામથી
ઓળખાતી ધર્મશાળામાં રોકાઈ પડેલા મુઆફરા-
ની રમોઈની ગોઠવણ થઈ ગઈ અને આશરે ૪૦
થી ૫૦ સંસ્કૃત, તાલીમગામ સ્વયંસેવકો દાખર

થઇ ગયા. વરસાદ પડ્યાજ કરતો હતો અને નૈઋત્યમાંથી પવન જોરથી પુકાતો હોતો. જોરથી પુકાતા પવનને જોરે આડી ઉડતી વરસાદની વાછંટથી છગી, શરીરનું રક્ષણ કરી શકતી નહોતી એટલુંજ નહીં પણ ઉલટી કામમાં અંતરાયરૂપ થતી. આથી સ્વયંસેવકોએ કામની સુગમતા માટે છત્રીનો વપરાસ બંધ કરી દીધો. રાતના અંધારામાં લપસણી પગથીઓ પર તથા કંટાળાં આંખમાં થઇ તેમણે સવારનાં બુખ્યાં છોડકાં તથા માંદાઓ ને દુધ પુરું પાડ્યું અને બધા ઉતારુઓને પીવાના પાણીની સગવડ કરી આપી. ગાડીઓ રેશનથી દૂર 'સાઇડીંગ'માં હોવાથી મુસાફરોની અગવડમાં વૃદ્ધિ થઇ હતી.

સારે નશીમે ભરૂચના રેશન માર્કેટ શ્રી જમનાદાસ શાહ બહુ સેવાપરાયણુ વૃત્તિવાળા હતા અને તેમણે સ્વયંસેવકોને બધી જોઇતી મદદ પુરા દીધી આપી. એમનાં ખાનગી વપરાતાં વાસણો પણ આજે તેમણે ઉતારુઓની મેંચા માટે રજુ કર્યાં. હનાં અબુધાડુ અને આવડુ મોટું ભંગાણુ વ્યવહારમાં પડ્યા છતાં તેઓ બાહોશી તથા ઉત્સાહથી સંકટમાં આવી પડેલાં મુસાફરોને ખતતી બધી રાહત આપવા ખડે પગે તૈયાર રહેતા. એમનાં સહાનુમૂતિ અને સહકાર ધગર સ્વયંસેવકો ઉતારુઓની સેવા યોગ્ય રીતે કરવા ભાગ્યેજ શકિતવાન થાત તેમના ઉપરી વક્તસાડના ટ્રાંશીક સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ શ્રી રોડના પણ તેવાંજ દીક્ષોજ હતા. ઉતારુઓની ગાડીઓને ફોટ કૅર્મ પર લાવીને તથા મુ'ખાઇ તરફ પાછા ફરવા પ્રયત્નનાર ઉતારુઓને પાછા મોકલવામાં ગાડીઓની સવડ કરીને તથા ઉત્તર હોદ તરફ જનાર ઉતારુઓને યાટીવેલી રસ્તે જુસાવળ થઇને આગળ મોકલવાની પરવાનગી મેળવીને

તેમણે મુસાફરોને ખરેખરી રાહત આપી છે.

તા. ૨૭-૨૮ જુન, ગુરુવાર:

આ બંને દિવસ ઉતારુઓની સરભરાનું તથા જતી આવતી ગાડીઓના સમયની ખબરો ઉતારુઓને પહેંચાડવાનું તથા તેમને ગાડીમાં બેસવામાં મદદ કરવાનું કામ એક સરખું ચાલ્યું. આમોદ પાસેની ઢાઢર નદીમાં ચઢી આવેલા અસાધારણ પુરની સીધી અને વિગતવાર ખબર અમને ભરૂચમાં તા. ૨૮ મી ની સાંજ પહેલાં નહોતી મળી.

તા. ૨૭ મી ને જુનવારે આમોદના ઠાકોરના તારના જવાબમાં એક હોડી સવારે અને એક સાંજે આગાડી વાટે આમોદ રવાના કરવામાં આવી હતી. અમારા જીલ્લાના કલેક્ટરના કહેણથી અમારા જિલ્લા લોકલ મોર્ડના પ્રેમીડન્ટ કેરવાડાના ઠાકોરે એ હોડીઓ મોકલી હતી. અનુભવ તથા અગમચેતીની ખામીને લઇ આ હોડીઓ સડ તથા મુકાનના સાધન વગરની મોકલવામાં આવી અને પરિણામે તે પુરતી ઉભોગી થઇ પડી નહીં. તા. ૨૭ મી એ સવારે કેરવાડાના ઠાકોર ભરૂચ રેશન પર ડો. ચંદુલાલ ને મળ્યા હતા ત્યારે ચંદુલાલે તેને સ્વયંસેવકોની મદદ આપવા કહ્યું; પણ તેણે કહ્યું કે 'હું જોને વાલંટીઅર છું ને !' આમ કહી આમોદ તથા કેરવાડાનો એ મહાન સ્વયંસેવક એ પ્રદેશની સેવા કરવા સુરત તરફ સીધાગયો !

તા. ૨૮ મી એ વરસાદ બંધ પડી જઇ આકાશ ખુલતાં જીલ્લાના કલેક્ટર બહાદુર તથા અમારા શહેરના ડાહ્યા તથા ઠરેલ ગણાતા સહેરીઓ સાંજના રેશન પર પધાર્યા, અને અમારી સેવાનાં બહુ સારા શબ્દોમાં વખાણ કર્યાં. કોઇ સેવા કરે તેનાં વખાણ કરવાનો વિવેક તેઓ જુલ્યા નહીં, પણ જાતે અગવડ વેડવાની વૃત્તિ તેમણે ગતાવી નહીં. હવેની પ્રગ્ન પહેલાના

મોટા અને આગળ પડતા ગણ્યાતા પ્રતિષ્ઠિતોની
પરવા કેમ કરતી નથી તે આ
કહેવાતા ઉપરથી સમજી શકાતા
આગેવાનો.
કેલેક્ટર બહાદુર તથા ગામના
'આગેવાન' કહેવાવા છત્તીસ શહેરીઓ આ
ત્રણે દહાડા તેમના ઘરમાં ભરાઈ અમન ચમન
કેડાવતા હતા, જ્યારે ચાર ચાર આગગાડીના
મુસાફરો અત્યંત સંકટ ભોગવી રહ્યા હતા. ખરે,
એ આગેવાનો અને ખાસ કરી ગામનો કેલેક્ટર
તેમની ફરજ ન સમજ્યા એમ કહ્યા વગર
છુટકો નથી.

તા. ૨૬ મી જુલાઈ
શુક્રવાર :

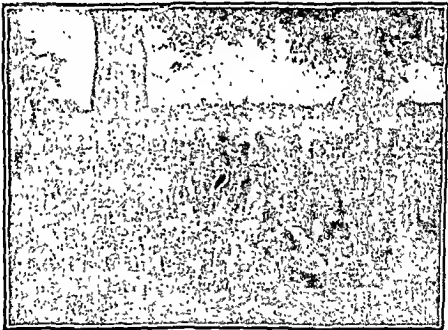
તા. ૨૮ મી.
એ આમોદની
આફતના કુક
ડીક સમાચાર
આવતાં અમે
શુક્રવારે સવારે
આગગાડી વાટે
૨૧ થી ૨૨ વેકોની
એ ક હુકડીને
આમોદ તરફ રવા
ના કરી અને લાં
પહેંચી લાંની
સ્થિતિની ખબર
તારદારા આપવા
ની તેમને સૂચના કરી.

ખપોરના સાડા ત્રણ વાગે આમોદથી તાર
આવ્યો કે 'સ્થિતિ ઘણીજ ગંભીર છે માટે વધારે
સ્વયંસેવકો સાથે અહીં દુરત આવો' આજ
વખતે નવસારીની 'તાતા હુન્નર શાળા' ના
રોકડિટ પૈકી દશ રેલ સંકટ નિવારણ કાર્યમાં
મદદ કરવાની ઉચ્છ્રાધી આવ્યા હતા, એટલે

તેમને લઈ હું દુરતજ પગ રસ્તે આમોદ જવા
નીકળી પડ્યો. આમોદ-સરુચથી ૨૪ માઇલ દૂર
છે અને ચાર વાગ્યા હતા એટલે

આમોદની
આફત સ્વયં-
સેવકોની રવા
નગી.
મધરાત સુધીમાં લાં પહેંચી
જવાની અમારી ધારણા હતી.
આગગાડીનો સમય હતો નહીં

તથા આમોદ તરફ મોટર નહીં જતી હોય એમ
ધારી ચાલી નાખવાનું નક્કી કર્યું હતું. મહમદ
પુરા આગળ પહેંચતાં મોટર મળી એટલે તેમાં
બેઠા. પથુ દશ માઇલ પર દયાદા ગામે પહેંચતાં
મોટરની બને નળીઓમાં છેદ પડી ગયા અને

નવસારીમાં બનેલાં નિરાધાર લોક.

આખરે તો ૧૪ માઇલ ચાલતુંજ પડ્યું. રાતના
૧૧ વાગે આમોદ પહેંચ્યા.

અમારા જતા પહેલાં અગાઉ આવેલા
સ્વયંસેવકો ગામની સીધમાં બધે ફરી વળ્યા
હતા અને અંગત તપાસથી સ્થાનિક સ્થિતિની
માહિતી તેમણે મેળવી હતી. આમોદના પાદરમાં
વાંસ વાંસ પાછી હતાં એટલે તેની આગળ તો

જવાય એમ હતુંજ નહીં, અને પરિણામે હાદરને કીનારે આવેલાં ગામડાંની રિથિતિની કૈજ માહિતી મળી શકતી નહોતી આથી આમોદની પ્રજામાં એ લોકો-આટે બહુ ચિતા રાખવામાં આવતી, અને તેમની રિથિતિ વીશે અનેક કલ્પનાઓ બાધવામાં આવતી હતી. આ બધું જોતાં પ્રથમ જરૂરીઆત નદીની રેલમાં સપડાએલાં ગામડાંએની રિથિતિ જાણવાની અને તેના લોકને જ્યારે મળી તેમની જરૂરીઆતો જાણવાની હતી. આમ હોવાથી નકશો લઈ એમ હાદર કાંઠાની ભૂગોલથી પરિચિત થયા

બીજો દિવસે સવારે એક ટોળીએ રાણી-પુરા જઈ - સાથી - અને - તો - દાદાપુર - પહોચી સાંની ખખર લાવવાની, બીજી એક ટોળીએ પુરસા તથા માનસિંગપુરાની તપાસ કરવાની અને ત્રીજી એક ટોળીએ પગરસ્તે વેડછ. આગળથી પગરસ્તે જઈ કોમલાની બાનભી મેળવી લાવવી, એમ એમ નક્કી કર્યું. શુધવારે આવેલી બે નાવડીઓ આમોદના ઠાકોરે પોતાનાં ઇનામી ગામ રાણીપુરા તથા વાડીઆના લોકોને ખોરાક પહોચાડના માટે રોજી રાખી હતી, એટલે તેમાં તો તેમની રજા વગર જવાય એમ હતુંનહીં, પણ તેમાં જવામાં ખાસ અડચણ નહીં પડે એમ લાગ્યું. વળી આજે રાતના આમોદના મામલતદારે મંગાવેલી એક નાવડી આવી હતી તેને પુરગાની તપાસે લઈ જવાની રજા તેમની પાસે માગી લેવાને દમ નહોતો.

આમોદની આવી લાયકર રિથિતિનો તાર આમોદના ઠાકોરે ભરુચના કલેક્ટર પર મોકલ્યો હતો, પણ તેણે તે જાહેર કર્યો નહીં તેથી ભરુચમાં આમોદની ગંભીર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શક્યો નહીં અને પરિણામે વહેલી મદદ

કરવાનું બની શક્યું નહીં. રવી ગામમાં બે હજાર નેટલી નાવડી અને સેંકડો હોશી અમલદારોની આર માછી હોવા છતાં, ભરુચ બે પચાઈ ના કલેક્ટરથી સંદ સુકાનવાળો

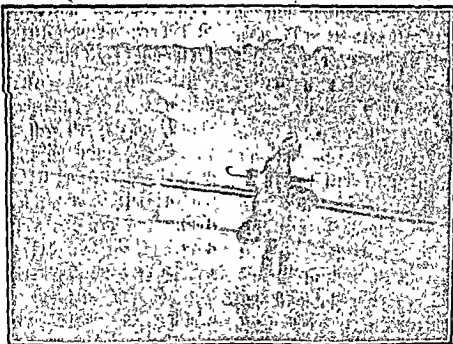
નાવડીઓ અને હોશીઆર માછી ન મોકલી શકાયા એને માટે સુસ્ત 'હૃદય કે સુસ્ત' બુદ્ધિ જવાબદાર ગણી શકાય એમ મને તો લાગે છે.

આમોદના ઠાકોરે તા. ૨૬ તથા ૨૭ મી જુલાઈએ સારી મહેનત કરી અને આમોદની આસપાસ ફરી, પાણી રોકતી સડકો તોડી નાંખવામાં સારી સમયસૂચકતા બતાવી, પણ સાર આદ ગમે તે કારણે તેનું ધ્યાન પોતાનાં ગામ પરજ વધારે પ્રમાણમાં લાગ્યું. આમોદનો મામલતદાર બહુ સહુકયા આદમી છે, પણ કલેક્ટરના તરફથી કરી સુચના કે લક્ષમણ નહીં મળેથી હોવાથી તેનાથી સરકારી રાહે ઝાઝી મદદ થઈ શકી નહીં; તોપણ પોતાની લાગવગ વાપરી આમોદ તળનાં ધરનાર વગરનાં થઈ ગએલાં ગરીબ લોકોને તેણે બચી સારી મદદ કરી. આ કામમાં ગામત્રોક તથા આમોદના ઠાકોરે બહુ સારો સહયોગ કર્યો. આ બધો વખતે પેલા 'આમોદના વેવંટીઅર' કેરસાના ઠાકોર તો કોણ જાણે કયાંએ શુભ થઈ ગયા હતા ! ભરુચ તથા આમોદ વચ્ચે આ બધા દિવસ આગાડી ચાલુ હતી તથા શુક્રવારે તો મોટરબસો પણ ચાલુ હોવા છતાં એક પણ જવાબદાર સરકારી અમલદાર આમોદ મુકામે ગયો નહોતો. એ અમારો જીલ્લાના સરકારી તંત્રની ખુબી બતાવે છે, અને બધાને જ નથી અમારા જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબને છે ! શુક્રવારે સાંજના થી. હરિમાઈ અમીન તથા ગોધરાવાળા, શ્રી. વામનરાવ 'મુકાદમ' કલેક્ટરને મળ્યા અને ધોંધા પરાણે કર્યો સારેજ તા. ૩૦ મીએ તે લાઇબ્રેરીની જોડે તે જવા તૈયાર થયા !

તા ૩૦-મુલાય શનિવાર:

અમારા સ્વયંસેવક પૈકી નાવડી હાંકી
ગજુનાર તથા સારું તરનાર એક ભાઈ ગણુ-
પતરામ મંજિશંકર ત્રિવેદી એક સાથીને લઈ
'આર' નામથી ઓળખાતા નદીના લાહા જેવા
પ્રદેશ પર થઈ પુરસ તરફ ગયા, અને હું ભાઈ
જયંતિલાલ ઠાકોર નામના એક સ્વયંસેવક
સાથે રાણીપુર જવા નીકળ્યો. સવારે અગીઆર
વાગે બહુચનો કમેકટર આવેલ હોવાથી રાણીપુર-
ના રોડલા વખતસર થઈ શક્યા નહીં એટલે તે
નાવડી બપોર સુધી નીકળી શકી નહીં. આ
નાવડી પહેલીવાર યુરુવારે રાણી-
પુર ગએલી અને તેને આ કાયંકર
વેગવાળા પુરમાં ફેંકવાની અને
જવને જોખમે રાણીપુર લઈ
જનાર હૈદરમુલાખ નામનો આમોહના ઠાકોરની
ચાતનો મોહસલામ ગરાસીઓ હોતો આજે

તો પાણી ઘણું હડી ગયું હતું એટલે કાદવું
તથા બાંધપુર પાણી-ડોળાળતા અગેઆગોદથી
પાલેજ જવાની સડકે પહોંચ્યા. "હંજુ આસ-
પાસનાં ખેતરોમાં જ ચોડાં પાણી હતો અને
આગળ જતાં તરામણાં પાણી આવતાં હતાં.
આથી નાવડીને ઘુંટણપુર પાણીમાંથી ધસડી
દૂરનાં ખેતરોમાં લઈ જવામાં આવી અને સાંધી
અમે તેમાં એકાં ખેતરોનાં વાડ અને સેદા
વટાવતા જેમ જેમ અમે દૂર જતા ગયા તેમ
તેમ પાણી ઉંડું થતું ગયું અને તેના વેગનો
અનુભવ અમને થતો ગયો. જોરથી ઝુકતા
પવનને જોર મેળવે ઉછળી ઉછળી નાવડીમાં
આવવા મથતાં હતાં અને ટાઢીઆં લાવતાં
દરદી ધુળે તેમ અમારી નાવડી થરથરતી હતી.
જમીન પર ઉગેલાં વિવિધ ઝાડની નીચામીઓને
અનુસરી અમે આગળ વધતા હતા. રસ્તે
આવતાં ઝાડ પર શંખળાં વળેલા સાપ તથા

ફતેતા પાણીએ ઢાંકેર ઉપરથી જતા મુસાફરો.

ગહરાએલી થો જોતા તથા તેમનાથી બચવા નાવડીને તે ઝાડ આગળથી દૂર ધકેલતા, વાંસઝાથી નાવડીને પાણીના પ્રવાહ સામે ધકેલતા એકાદ કલાક બાદ અમે ‘આડીઆ કોતર’ નામથી જોળખાતા કોતર પર આવી લાગ્યા.

આ કોતરમાં પાણીનો વોહ બહુ જખરો હતો. જો સુક થાય નો અમારી નાવડીને તે હાદરના વોહમાં ખેંચી જાય એમ હતું. આ કોતર વટાવવાનું કામ ખરેખર વિકટ અને જોખમ-ભર્યું હતું કારણ કે સદે તથા સુકાન વગરની અમારી નાવડીને વાંસઝા તથા ફેંટી વિના બીજો ફોરો આધાર નહોતો. કોતર અધું વટાવતાં પાણી ઉડું થયું અને વાંસ તળીએ પહોંચતાં અટકી પડ્યા. અમે ફેંટીઓ મારવા માંડી પણ ઉતરતી રેસના પાણીના પ્રબળ વેગ સામે અમારી ફેંટીનું શું ગળું? અમારી સખત મહેનતથી પડને વરસાદ અમને પરમેવો ઉતર્યો પણ અતે તો નાવડી કોતરના પાણીના પ્રવાહમાં નદી તરફ ખેંચાતી જણાઈ. ફેંટી મારવી ચાલુ રાખી અમે એક વળી જીભી કરી તેની પર ઘેરથી જોડે આજોનો એક નડો કકડો સદ તરીકે બાંધ્યો અને નૈઋત્યથી કુકાતા પ્રબળ પવનને તેમાં રુંધી, તેને જોરે અમે એ બચકર કોતર વટાવ્યું. ત્યાર બાદ એ એક ફાલંગ દૂર અમારે રાણીપુરાની નેળમાં નાવડી લઈ જવાની હતી. નેળની આગળ પાણીનો વેગ બહુ વસમો હતો, અને એક, બે વાર તો અમારી નાવડી નેળ આગળથી દૂર ધસડાઈ ગઈ અને તેનું મોં ફરી ગયું, પણ આખરે નાવડીમાં બેટેલા બધાએ સામટું જોર કર્યું અને તેમ કરતાં કેટલાક સમયે નાવડી રાણીપુરાની નેળમાં પેડી. પાણી જોરથી ઉતર્યું જતું હતું તેથી જરા ઊંડા પાણીમાં નાવડી રાખી પાણી તથા કાદવમાં યઈ અમે રાણીપુર જઈ ઉભા.

અને રાણીપુરામાં જલપ્રલયનાં વિનાશનું જો બચકર દૃશ્ય અમે જોયું તે ભુલ્યું ભુલાય નહીં એવું હતું. તેનાં બધાં ઘર એસી ઢગલો વળી ગયાં વર્તાં. તેનાં ફળીઆં ગરકી જવાય એવા કાદવે ભર્યાં હતાં. આખા ગામમાં પગ મુકવા

જેટકી ટ્રેરી જગા નહોતી. ગામ-
રાણીપુરનો માં બે ત્રણ લીમડાના ઝાડ હતાં
શબ

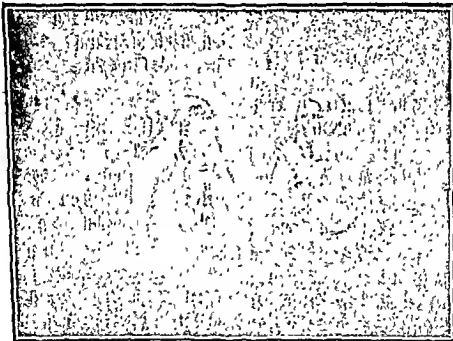
તેના ઉપર ખાટલા હજુ બાંધેલા હતા. એ ખાટલાઓ ઉપર માળામાંનાં પંખી પેટે લટકી આ ગામના લોકોએ, જોરાં, છોટરાં તથા લાપડાઓએ મંગળ, કુલ્લ, શુક્ર અને શુક્ર એમ ચાર ભયંકર દિવસ તથા ચાર કાળ રાત્રિ એ પસાર કરી હતી. તમે રેલનાં પાણી ધુધવતાં વહેતાં હતાં અને ઉપરથી ટાંટે હુલવી નીખતા ઠંડા પવનના ઝપાટા તથા જોરથી પડતાં વરસાદનાં ઝાપડાનો માર તેમના પર કણ પણ અટક્યા વગર પડ્યે જતો હતો. આજે તે તેમનાં એ અનિશ્ચિત જીવનવાળાં આશ્રય સ્થાનો પરથી ઉતર્યાં હતાં, પણ તેમના અહેરા બહેબાકા તથા હેબતાઈ ગયેલા હતા. અતિશય દુઃખ તથા બપ-થી તેઓ દુઃખ અને ભયના નોકર બન્યા હતા. નિરાધારતાનાં આંસુ તેમના આંખોમાં ઉમરાતાં હતાં. આવા દુઃખમાં ખરો આશરો તો શીદરિને છે, પણ અંતઃકરણના ઉંડાણમાંથી નીકળતાં, અને મુઝ સરી જતી આંસુ ગળગળે કંઠે નીકળેલા બે દીલાસા બર્ષો વચનોથી મનુષ્યના હૃદયનું દુઃખ કેટલું હળવું થાય છે તે અનુભવ વગર કળવું અપરં છે. આ મોકોને રહેવા કામ નહોતો. પહેરવા લુગડાં નહતાં અને ખાવા અમ ન હતું. તેમની પામે હતાં ત્યારે બધાં સાધન હતાં, પણ રેલ એટલી ઝડપથી ચલી કે પહેરેસે લુગડે તેમને નાસવું પડ્યું અને તેઓ ઘર કે ઘરમાંની કે ચીજ બચાવી રાકવા નહીં બેસી ગયેલા ઘરમાં તેમનું સર્વસ્વ દટાને ગયું અને

તેથી છોતે સાધને તેઓ અનાય અને નિરાધાર થઈ પડ્યા હતા.

રાણીપુરાના દાદા જોઈ દાદાપુરની સ્થિતિ કલ્પતા હતા કે પોતા ઉદ્યુત અમારે ધરાદો અને તો દાદાપુર સુધી જઈ તેની સ્થિતિની જાગ્રમી મેળવવાનો હતો, પણ ઉત્તરતા પાણીના પ્રમળ વેગ આગળ અમારી કોઈ જાતના સાધન પગરની નાવડી આગળ ધરે એમ નહોતું. જો અમારી નાવડીને સડ તથા સુકાનના સાધન હોત તો અમે

કોતર વટાવ્યું ત્યારે અમારા જીવમાં જીવ આવ્યો. આખરે છેક સંધ્યાકાળે અમે આમોદ પહોંચ્યા. સડક પાસેના એક લીમડા જોડે નાવડી બાંધી અમે સડક પર પહોંચ્યા, ત્યાં અમારા બીજા સ્વયંસેવક બંધુઓ ચિંતાતુર થઈ અમારા આવવાની રાહ જોતા ઉભા હતા તે સર્વેને મળ્યા.

આજના સાહસનું જોખમ જોતાં ગુરુવારની રેલમાં રાણીપુરા જવા અપલાવનાર હેલર શુલાળની હોમતના વખાણ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. અને આમોદ ઠાકેરે આ બહાદુર આદમી.

આટલી દીવળીઓ જોઈ પણ આવી રેલ તો સાંભળી નથી.

જરૂર દાદાપુર પહોંચી શકત પણ તેમ ન હોવાથી નિરપાયે અમારે એ પ્રયત્ન છોડી દેવો પડ્યો. નાવડી મોકલનાર અમદદારની કમ અકકમ માટે અગતે બહુએ ગુસ્સો થયો, પણ દાદા તે ગુસ્સો નકામો હતો. અમે આમોદ આવવા પાછા ફર્યા. આ દરમિયાન પવન સામો હતો એ વધારાની મુશ્કેલી હતી. આડીયા

ને માત્ર ત્રણમ્ રૂપીઆ ધનામ આપ્યું એ જાણતાં આમોદ ઠાકોરને તેની સેવાની કદર કરતાં નમ આવડી એમ લાગ્યું. ખરે વીરતાની કદર કરવા માટે વીર અને ઉદાર હૃદયની જરૂર છે. ભરૂચ જિલ્લા લોમલ બોડના પ્રમુખ દેવવાડાના ઠાકોર તથા કનેક્ટર એ બંનેમાંથી એકે પણ અગમ શુદ્ધિ ભરી અક્ષમ વાપરી સડ તથા

સુકાનનાં સાધનવાળી નાવડીઓ મોકલી હોત તથા ઘાટ ફેરવનાર સાદા ખસાસીને મદદે સારા માછી મોકલ્યા હોત તો ગુરુવારેજ દાદાપુર, કાબલા, ભોળદરા વગેરે સ્થળોએ અનાજ પાણીની મદદ થઇ શકત. ખેર, ઓછી અકલ એ કે કુર્ચુ થી નથી.

આજે સાંજના ચાર વાગે બરુચથી સડ અને સુકાન વાળી ચાર હોડીઓ આવી હતી; અને તે દરેક નાવડી દીઠ ચાર ચાર હોંલીચાર માછી આપ્યા હતા. આમોદમાં રહેલા નવસારી વાળા અમારા સ્વયંસેવક બંધુઓ અહીં આજસુ રહ્યા નહોતા. તેમણે તેમાંની એક નાવડીને 'વેગન' માંથી ઉતારી, તેને કાદવમાં ડેલી ડેલી 'જત્રીસી'ના નામથી ઓળખાતા નાળાના પાણીમાં ઉતારી હતી. આગસા દિવસેએ રાણી-પુર જતી નાવડી એ નાળામાંથી નીકળી હતી.

નાવડીનાં સાધનવાળી નાવડીઓ તથા બીજાં સાધન- માછી આવ્યાની ખબર સાંભળી ની મોંઘ. અમે ઢાઢરના પુરમાં તે નાવડીને

ભરુચથી સડ તથા સુકાનનાં છોડી પુરના પાણીમાં યજ ઉપર વાડે આવેલાં ભોળદરા, દાદાપુર, કાબલા તથા નેદરા વગેરે ગામોની તપાસ કરી ત્યાં અનાજ વગેરેની મદદ આપવા જવાનું નક્કી કર્યું. પાણી ઝપાટાબેર ઉતરતાં હતાં એટલે એ નાવડીને નદી સુધી પહોંચાડવાની અડચણ હતી. પાણી ઉતરી જાય તો કાદવને લીધે બીજા એક અઠવાડીયા સુધી એ ગામોમાં પહોંચવું શક્ય નહોતું. 'જત્રીસી' નાળામાં પાણી ઉતરી ગયું હતું એટલે તેમાં થઇ નદીએ પહોંચાય એમ નહોતું. માછીઓએ કહ્યું કે એક વાર અમારી નાવડીને નદીએ પહોંચાડો તો પછી ગમે તેવી રેલમાં યજ અને નાવડી લઇ કપાવીએ, આ રીતિમાં 'જત્રીસી'ના નાળામાં-

થી નાવડીને બહાર કાઢી ગામમાં ધાલી આમોદ-થી જંજીસર જતી સડકની સુપડી આગળ લઇ જઇ ત્યાંથી ઝાખવાળાં ખેતરમાં ભરાઇ રહેલા પાણીમાં ઉતારી, 'મસાણી બંગો' એ નામથી ઓળખાતા સ્મશાન આગળના મકાનની બાલુ-માં આવેલી કોતરડીમાં થઇ નદીએ પહોંચવાનો વિચાર કર્યો. વળી નદી પાર આવેલાં ગામડાઓ-માં પોતાનાં સર્ગાવદાલાંઓને મળવા અસંત ઇતેમ્નર ધણી આદમી આમોદ-જંજીસરની સડકે એકઠાં થયાં હતાં, પણ રસ્તા થયો છે કે કેમ તથા જંજીસર જઇ શકાય એમ છે કે નહીં તે નહીં જાણવાથી તેઓ નિરુપાય થઇ બેઠા હતા, તેથી બીજે દિવસે એક ટોળીને જંજીસર મોકલવ-નો પણ અમે નિશ્ચય કર્યો.

૩૧-જુલાઈ રવિવાર :

આગલે દિવસે નક્કી કર્યા પ્રમાણે આજે સવારે એક ટોળીને અમે સવારમાં જંજીસર જવા રવાના કરી. ગળાપુર પાણી-જંજીસરની માંથી લગભગ તરતા પસાર થઇ સાય તે ટોળીનાં આદમી જંજીસર જઇ ત્યાંની ખબર લઇ સાંજે આમોદ આવી ગયા. સાંજના આમોદ તથા જંજીસર વચ્ચેના મધ્યભાદ ગામની સુપડીમાંનું પાણી ઉતરી ગયું હતું તે ખબર તેમના તરફથી થતાં આમોદથી જંજીસર વચ્ચેના વહેવાર ચાલુ થયો. આમોદ તરફથી જંજીસર જનાર આ ટોળી પહેલીજ હતી.

જંજીસર ગયેલી ટોળી સીવાયના સ્વયં-સેવકોને સાથે લઇ અમે પેલા 'જત્રીસી'ના નાળામાંની નાવડીને ધકકેલી દશથી વાર શીટ ઉંચે સડક પર ચઢાવી. બપોરના એકાદ વાગ્યા-ના સુમારમાં શેઠ લાલચંદ તથા નાગરાસ

[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૪૬૫]

કુંદરતનો પાઠ

—૦૦—

લેખક:

રા. રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દસાલ.

આ લ ફાટવાની વાત સાલણી દશે અનુભવવાનું ગુજરાત અને કાઠીઆ-વાડના કેટલાક બાગો માટે આ ચોમાસામાં નિર્માયું હતું. ગુજરાતની રસાળ ભૂમિનું જાણે પરિવર્તન આદ્યું હોય તેમ મેધે રેલમછેલ કરી નાખી હતી. બહુ પહેણી નદી તેમજ વધારે ઉંડીએ નદી એવી નાની નદીઓ છલકાઈ હતી. સ્થળને ઠેકાણે તેણે જળ કરી મુક્યું હતું જળ હતું ત્યાં જળ પ્રકાપનો કેર વર્તાવી મુક્યો હતો, મનુષ્યે બાંધેલી પાળો, પોતાના હક્કની સાળીતી માટે કરેલી આડો ધોત્રાઈ મૂક હતી. સરકારે ચતુરાઈથી કરી આપેલી સીમાઓ ભુસાઈ ગઈ હતી. ‘આ માતું’ અને ‘આ તાતું’ એમ સિદ્ધ કરવાને કુદાડાના ધાધી ઠાકી બેસાડેલા ખુંટાઓએ બેઠને જાણે હસી રહ્યા હોય, માનવ-જાતની બુલ મુધારવા માગતા હોય તેમ અમેદ દ્રષ્ટિનો મુર પુરવા પુરમા તણાઈ ગયા હતા. દુષ્ટતામાં તજવીજથી રાખી અથવા તો કમરે સાચવીને બાંધી, વઘીલની સવાહ લેવા અથવા તો અદાલતમાં જઈ ન્યાય માગવા માટે જીવના જોખમે સાચવી રાખેલા દસ્તાવેજો, માનવજાતની અદાલત કરતાં પ્રભુની અદાલત પર વધારે

વિશ્વાસ રખાવવા માગતા હોય, એનાં પોયાં પોયાંઓ ગિતગુપ્તની પોથી આગળ કુંડીસાતમાં નથી એમ કાન પકડી કબુલ કરાવવા માગતા હોય તેમ રેલમાં તણાઈ ગયાં હતાં. ચક્રવર્તિ બાજુ માથે સવારે જઈ દાવો માંડવા ધ્રુષ્ટા રાખનારની ધ્રુષ્ટા મનમાંજ રહી ગઈ હતી. લેણદાર દેણદાર બન્ને હતા, દેવાદારને દેવા જેવું-આપવાનું કે રહ્યું નહોતું; કરેલું સાચું છોકું સરવાળે નકામું ગયું હતું.

બગોરના બાર વાગ્યા પછી આ મેધ વૃષ્ટિ વડોદરા શહેરમાં થવા માંડી જરા વરસાદનું જોર દુનરમ પડે ને પથે પડું એમ વિચાર કરનારને વિચાર મનમાંજ રહી ગયો હતો. વરસાદ સમવાને બદલે પાછી ભગવાં માંડ્યાં, શહેરમાં નદી જેવા દેખાવ થવા માંડ્યો. કચેરી કે સાળામાં રોકાયેલા બાંધને, ધર આગળ કુટુંબની શી દશા દશે તેની ચિંતા થવા લાગી; ધરમાં રોકાયેલાં કુટુંબીજનો, ધરમાંથી બહાર કાઢે ગયેલાંની શી અવગ્યા યજ્ઞ હશે તે મંબંધમાં મુંઝાઈ ગયાં હતા. હેતાળ પતિ પત્નીને સંભારી રહ્યો હતો, પોતાના લાડકવાવોનો ચિચાર કરતો હતો; પ્રેમજળ પત્ની પિયુ પિયુ કરી બાનાં આસુ કાળા રહી

હતી અને છોકરાંઓને, સાસુ સસરાને હાંમત રાખવા બોધ આપતી હતી. રરનામાં જનાર છત્રી વગરનો રાહદારી જરા ઝાપટું ધીમું પડે તે ઘેર જવાની આશામાં કોઇને ઓટલે ચઢેલો તે ત્યાંજ રસાઇ પડવાથી એ ઓટલાના માલીકના ધરમાં તેને આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. પવનના સુસવાટા અને વીજળીના ક્રકાકા સાથે વરસાદ ધોધમાર વરસવા લાગ્યો. જે જગ્યાએ તે આશ્રય લેવા સૌ કોઇનું દીવ લલચાયું, વરસાદ શમશે, પુર ઉતરશે એ આશા બોટી દેખાવા લાગી. વડોદરાને એક અનુપમ શહેર બનાવવું એવી તેના નરેશની ખાહેશ હતી. મોટે ભાગે તે યુરોપ રહેતા પશુ તેને વડોદરાના વિચાર આવતા અને જ્યારે તેઓ ભાં પધારતા સારે તેમ કરવા પ્રયાસ કરતા. શરેરનો વિસ્તાર વધારવા રોશન તરફના બાંધકામ ખાતાએ રસ્તાઓની પુરવણી કરી, બંગલાઓનો જમાવ થયો, એ લતાને સવાછ-ગંજનું નામ આપવામાં આવ્યું. એ ભાગ જરા નીચાણમાં હતો, પાણીનું પુર ભાં વધવા માંડ્યું. બાંધકામ ખાતાએ એટલો વિચાર ના કર્યો સગાડી નીચી હતી તો પાણી જરાનો સરળ માર્ગ ના કાઢ્યો તેથી વરસાદ તેના ઉપર વેર વાળ્યો હતો.

એ લતાના એક જ મલામાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર પામેલા; તેના કીતરીવાજ અને પટ્ટેર-વેશને અનુસરતા ડોક્ટરમાં પૂર્વની એકવારની સંસ્કૃતિના અને આજના અજ્ઞાનના ધા સાલતા હતા. ગાંધી યુગમાં ઉદ્ભવેલી સમાજ બાવનાએ તેનામાં પરિચત્ન કરી નાખ્યું હતું. સારા પગારની નોકરીને તિલાંજલિ આપી, રહેણી કચ્છીમાં રહેશેથી ચઇતેજે લોકહિનના કાચમાં ઝંપલાવ્યું હતું. લોકસેવા એજ એનો આદર્શ હતો. કુદરતે તેને કસોટીએ લીધો. જન્મથીજ શાંત, સ્વમાવધી શરમાળ પશુ અડત ધર્મવાળા ડોક્ટરની રહેવાની

જગ્યા આ સમયે માણસોથી ઉભરાઇ ગઇ. કોલસા, કોઝળ, ભેજ લાગ્યાથી બજારો એ કારણસર તેને મેડે લઇ જવામાં આવ્યાં. પુર ચઢવા લાગ્યું, માણસોનો જમાવ વધવા માંડ્યો, મેડો નાનો પડ્યો.

લાખો ઉપદેશ કે ભાષણથી વિચાર ના બદલી શકે તેમને કુદરત એકજ પાઠ બોલે શીખવવા માગતી હોય તેમ સનાતનીને મનુષ્ય માત્રની સમાનતાનું ભાન યવા લાગ્યું, સખાછરતને સંગઠનનું વિસ્મરણ થયું, મુસ્લીમને માનવ જાત પ્રત્યે ભાતુભાવ રાખવાને ગાંધીજીના ઉપદેશની જરૂર જણાઇ નહીં; ખુદા બધાના એકજ છે એમ તેને અસારે લાગતું હતું; જેવો તેનો હતો તેવોજ બીજનો હતો એમ ભાન થતું હતું, જે બધાને બચાવશે, છવાડશે તેજ એને પશુ છવાડશે એમ તેને લાગ્યું. કોઇને છવેનો રાખવાની શક્તિ અસારે એનામાં નહોતી. કુદરતે માંડેલા શોરબકાર સામે વધી દર્શાવવા એન થી સખા ભરાય એમ નહોતું, ક્યો ધર્મ ખરો, સારો, એનો ઉપદેશ આપવા સમય નહોતો, એનામા કે કોઇનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તે જરા વિચારમાં પડ્યો, પ્રખુદ્ધ થયો દેખાયો, કેક પુલાયો. એને લાગ્યું કે એ હાગ્યો. સખા ભરાઇ. એની આખ આમળ શંકરાચાર્ય, વંદનભાચાર્ય, દયાનંદ, કાછરટ, મદમદ પેગંબર વગેરે એકજ જગ્યાએ ગોળાકારમાં ભેગા ચલતા દેખાયા. સખા રચના ભેદ એને પ્રમુખની દરબારન મુકવાનો વિચાર થયો. ઉભો યવા જતાંજ એણે બેથુ કે તે બધાની આંખમાં દપકો તરવરી રહ્યો હતો. ધર્મ એટલે દયાભાવ, મેવાભાવ, બાનુભાવ, મનુષ્યની મનુષ્ય પ્રત્યેની રૂઝ એમ કુદરત પોકારી રહી હતી તેને તેઓ અનુભવન આપના હતા એમ તેને સમજાયું. કોઇને ભાષણ કરવાની દૃષ્ટા નહોતી એમ તેને લાગ્યું. સખા

ભરાપ છતાં લાવણ્ય કરવાની કે પ્રમુખ થવાની હોંસાતોંસી નહોતી એ નવાઈ ઝીંઘીમાં પહેલીજવાર તેણે અનુભવી. વીસમી સદીમાં તે નહોતો એમ ધરીભર તેને થયું. મુસલીમ યુવક હતો, સાહિલ ત્રેમી હતો, નવા જમાનાનો તેનામાં પાશ હતો. તુળસીદાસનું:—

દયા ધર્મ કા મૂલ હય, પાપ મૂલ અભિમાન;
એ ચરણ તેને યાદ આવ્યું ના આવ્યું ને મનમાં
થી કાઢી નાખ્યું. એમાં શીલસુશી, હઠાપણુનો અંશ હતો, પાપ અભિમાન વીશે ટાવલાં હતાં. રસિક, મસ્ત કવિની ઉક્તિ મગજમાં ખડી કરવા તે વિચાર નિમગ્ન થયો. કલાપી યાદ આવ્યો:—

દયા છે ઇશ્વરી માયા આ સંસાર કટુ મહી.

દયામાં બાલ્ય પ્રીતિનું લાન કાઢી જતો કદે.

કુરાન પાસેજ હતું, ગજવામાંથી તે કાઢ્યું. તે બીજાઈ ગયું હતું, અશ્રુ સારતું હતું. બધા વિચાર કાઢી નાંખી સેવા કાર્યમાં તે જોડાયો. માંડ માંડ ખચેલી વસ્તુઓના ઉપભોગથી સો સવાસો માણુસોના નિર્વાહ શરીર ટકાવવા પૂરતો થવા લાગ્યો. દુધ જગરની મીઠા (નીમક) સાથે ઉકાળેલી કાપી ખીડી લાગવા માંડી, કઠોળ ઉપરના નીતરેલાં પાણીથી બધાને સંતોષ માનવો પડ્યો.

ડોકટરની તખીયત સારી નહોતી, તેને બધું કઠોળ ખાવાની બધી હતી. ચાર દિવસ આમ વીત્યા ને એક લાઇની સેવા વૃત્તિ જાગી. તેને તરતાં આવડતું હતું. કાંઈ પણ રીતે ચહેરામાં જઈ ડોકટરને માટે કે ખાવાનું કે પીવાનું લઈ આવવાની સેવા લાવના તેના મનમાં જાગી. પુરમાં તેણે અંપલાવ્યું. માર્ગમાં કોતેજ આવતાં વિજ્ઞાનની મોટી પ્રયોગ શાળા તેને કુદરત આગળ નમાવી લાગી, કુદરત તેને દસી રહી હોય એમ તેને ખ્યાલ આવ્યો, કામાડીયાગ આવતાં ઝાડ

ઉપર ટંગાઈ રહેલાં મનુષ્ય અને સર્પાદિ પ્રાણી-ઓનો સમૂહ, તેમાં લપાઈ રહેલાં પંખીઓ પશ્ચિમને આપી રહેલા જગદીશચંદ્ર બોઝના બોધપાઠથી પૂર્વનો પ્રદેશ પરિચિત છતાં ઝાંખી કરતો હોય, પશ્ચિમની પશુના એ શિક્ષણથી સુધરવી અશક્ય છે એમ કુદરત સૂચવતી હોય એમ તેને લાગ્યું. પ્રવાહનું જોર એવું હતું કે કોઈની વહારે ધાવાના વિચારને અવકાશજ નહોતો, પડી ગયલાં મકાનોમાંથી થતાં રુદન સ્વરો, મદદની વહારે ધાવા કાત્યારોળ જુઓથી તેના હૃદયને આઘાત થતો હતો. એ ચાર વાર મદદે જવા તેણે ફાં ફાં માર્યાં પણ પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવા સીવાય બીજું કે તે કરી શક્યો નહોતો.

તરતું એટલે પાણીની સપાટી ઉપર ગરદન રાખવી એટલુંજ તેનાથી બની શકે એમ હતું, પ્રવાહ જે તરફનો હતો તે તરફ માત્ર એ ધસડતો હતો. પુલ વડાગ્યો, હોસ્પિટાલની કરુણ સ્થિતિ જોઈતે વડાવી, કોઠીના રસ્તા તરફ આવ્યો. હાં પાણીનું જોર જરા કચ હતું. બીજી દિશામાંથી આવતાં બે માણુસોના તેને ભેટો યયો. તેમની કથની એણે સાંભળ્યા. મનુષ્ય સુધારણાની રીતિથી તેની દમન નીતિથી નહોતો સુધરેલા કેદીને કુદરતે આપેલું શિક્ષણ હાડો હાડ લાગ્યું હતું તે એણે અનુભવ્યું. પોતાના સ્વાર્થ ખાતર કોઈનું બીજું કાપનારના ધર કાડનારના—જીવ લેનારના હૃદયનો પલટો થયો હતો. આ બે ભાઈઓના જીવ બચાવવા કેદીએ આકાશ પાતાળ એક કરી તેમને દસને મોંએ ઘેર મોકલ્યા હતા. એ પલટાને અંગે, સમાજે, રાજ્યે, તર છોડેલા મનુષ્યે પૃથ્વી ઉપર ધરીભર સ્વર્ગ સન્ન્યું હતું. વધારે વાર યોલવાની તેનામાં દામ નહોતી, થંડીથી તેનું શરીર કપિતું હતું. એક કુકાનેથી ઢોંઢી બીરકુદનો ડબ્બો

લઈ તે ભાઈએ સયાજીનું તરફ પાછા પ્રવાણ કર્યું. આ વખતે પાણીના પ્રવાહની સામાન્યતા હતું. બધાએ વિચાર હવામાં ઉડી ગયા. જીવણ એજ તેના મગજમાં વિચાર રહ્યો. પાણી સામે પછાડા મારી તે બંગલે આવી પહોંચ્યો. ઝીંદગીનું બેખમ ખેડી લાવેલ ડબ્બો ડોક્ટરને તેણે સોંપ્યો. નવ અને અગીઆર વર્ષનાં ડોક્ટરનાં આજકો પાંચ દિવસ થયાં જીવણનાં હતાં. ડોક્ટરને છોડરાંઓનો વિચાર આવ્યો. વહાલસોઇ માતાએ છોડરાંઓને પાસે બોલાવ્યાં. હાથમાં એકે ખીસ્કીટ આપ્યું. બાપુ જીવણ છે, એમને ખાવાની જરૂર છે એમ તેમણે કહ્યું. માતાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેને રાજી રાખવા છોડરાંઓએ હાથ ધર્યાં અને બોલ્યા અડધુ અડધુ આપો, અમે બેજણા એકમાર્થી વહેંચી લઈશું. લાવનારના, સાંજળનારના હૃદયને આપાત થયો. વીર પ્રતાપની પદાલ અને ખીજોની વિદંબણની વાંચેલી વાત, અડધા રોટલા માટે તરફડના રાજકુમારની દયાદ્રૃષ્ટિ, અડગક ધનસંહાર અને રજા લક્ષ્મી વાળા રાજવીના પાટનગરમાં કુદરતે અનુભવવાનું લખેલું તે શી રીતે મિલ્યા યાપ ?

‘વૃષ્ણેન કુટુમ્બકમ્’નો ખ્યાલ કુદરતે આ સમયે જોવો. ગુજરાત અને કાઠીઆડની જનતામાં ખડો કર્યો તેવો ભાગ્યેજ કોઈ પણ કરી શકે. નરસામાં સારાપણાની જાણે આંખી. એ સેવા ભાવના બધેજ પ્રકટી ઉડી છે; દૂર દેશાંતરેથી કોઈ પણ રીતે દુઃખમાં પડેલાને સહાય કરવાની ઊર્મ-ઉછળી આવી છે. કોઈ કુળવધુ ધરની ગરીબી ઢાંકવા આજર રાખવા સીધરાનાં કટકા બેગા કરી કુશળતાથી તેનું સારું પાથરણું જતાને તેમ દેશબંધુ અને ભગિનિઓ તન મન, વા ધનથી જળ પ્રસથથી ચપલી નુકસાનીનાં ગાળાં પુરવામાં સેવા ભાવથી પ્રેરણા છે. વાચનાર! છુટા

છવાયાં એ ગાળાં પુરાશે પરંતુ એ મેવા લાવની, અસર કેટલી વાર સુધી ટકી રહેશે; હોંદના કયા ભાગમાં તે ચિરસ્થાથી રહેશે, સારાએ ભારતમાં તે કયારે પ્રસરશે ? કુદરતે મનુષ્ય ઉપર વિજ્ઞાન ઉપર મેળવેલી આ જીતની, તે આપી રહેલા શિક્ષણની અસર પુરી પાંચ દિવસ પણ ટકી રહી છે ? બિહારને તેનું જ્ઞાન નથી, કાનપોર બરેલી ને તેની પરવા નથી, તાગપુરમાં જંગ મચ્યું છે, રેલ સંકટમાં સપડાયલા ખુદ મહેમદાબાદને આંગણે આવી કુદરતે ઢેલ વગાડ્યાં પણ સાન નથી, દૂરની શું કરવા વાત કરું ? સરત હજી કયાં સુધેર છે ? શરમના પોકારોથી હૃદય બદલાયાં છે ! વક્તાએ એવા પોકારથી વિચારો ફેરવ્યા એમ કોઈએ સાંભળ્યું છે !

પશ્ચિમ, ડારવીનને અનુસરીને એમ નોખત વગાડી રહ્યું છે કે જીવન ટકાવવા-જીવવાને જે વધારે લાયક તેજ જીવી શકે. જીવાડવા પશ્ચિમનો વિજ્ઞાની અવનવી શોધો કરે જાય છે, ત્યારે પ્રજા જીવન દામ, દમ, જીજ, કપટ વગેરે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જીવવા, ખીજને મહાત કરવા તરફ દીઠા મારે છે. વધારે યુક્તિજાન તે તેમના મનથી ખરે ખરા મુત્સદ્દી.

પૂર્વમાં પ્રભુને નામે પ્રભુતા પરવારી ગઈ છે. અમારા ધર્મને અનુસરે એજ જીવી શકે એ વિચારની મસ્તીથી તે જ્ઞાન જીવી ગયું છે.

જન સ્વભાવની નિર્બળતા કાઠી નાખતા, તેને સુધારવા પ્રયાસ નથી. જગત સુધારણાને મસે, શાસ્ત્રને (વિજ્ઞાન કે ધર્મ) નામે અમકા-વવામાંથી કોઈએ પાછા હરણું નથી.

એક ગુનેદમાર-બંદીવાન કરતાં પણ મનુષ્ય-પણાની આપણીમાં ઉછય. એનું હૃદય પત્તાપું, એણે સંસારમાં સ્વર્ગ ખડું કર્યું. આપણે તો હતા ત્યાં ને ત્યાં છીએ.

પ્રલયનાં પુર

૧૯૭૯

લેખક :

રા. પશાલાધ પટેલ

ખ

પોરે એકનો સમય હશે
સવારથી વિશ્વામિત્રી

નદીમાં પાણી ચઢવા મોડેલું તે

અસારે તો પુલ ઉપરથી કુટ કુટ
વહેતું. રેશન સયાજી ગંજ, ઇસ્પીતાલ વગેરે
જગ્યાઓમાં મકાનોની આમપાત પાણી ફરી
વળ્યું પણ હજી તમાશખીન પ્રજા બબ્બે કુટ
પાણીમાં થઇ નદીનું પુર જોવા ઉભરેલી.

જો પ્રજા ! આ લોકોને ક્યાં ખબર હતી
કે દૈવ રુદ્રો છે અને જગતનું અભિમાન તોડવા
જળપ્રલય, પવનના વેગે તેમના તરફ ધસ્યા
આવે છે. જોતજોતાંમાં નદીનો પટ છોડી વહેતું
પાણી પાંચ પાંચ દશ દશ કુટ ઉંચું આખા
પ્રદેશમાં ફરી વળ્યું. જદ માળાપ કે નાનાં બાળ
બચ્ચાં મુકી બહાર નીકળેલા યુવાનોએ ઘેર
જવા વલખાં માર્યા અને નદીના વેગથી વહેતા
પાણી સામે થઇ ઘેર ન પહોંચી શકતા કપાળ
કુટ્યું.

નદીપાર સયાજીગંજમાં મોટા લોકો બંગલા-
ઓમાં વસે છે. હાથ આંચું તે ખાવા પીવાનું
ક્ષણ સૌ કોઇ મેડે ચઢી ગયા. પાણી બંગલા-
ઓમાં પેઠું અને એક પછી એક મેડાનાં પગથી-
આં ચઢવા લાગ્યું. કેમ જાણે કોઇ જગજાગ કવિ
વિશ્વામિત્રીનાં નીરને જગતનાં પાપ ધોવા નોતર-
તો ન હોય !

પાણી એટલું તો સપાટાબંધ વધતું કે રસ્તા
ઉપર ચાલતાં મનુષ્યો પાસેનાં મકાન સુધી
પહોંચવાની આશા છોડી ઝાડો ઉપર ચઢી ગયાં.
સંધ્યાકાળે તો આખી સૃષ્ટિ જળમય થઇ રહી.

અગ્નિઆરીના મેદાનમાં એક જીવું મકાન
હતું. માથાપુર પાણી ગર્જના કરતું અંદર ઘડ
વહેવા લાગ્યું ઇંટ માટીનું મકાન, માટી ધોવાતાં
પવનના એક સુસવાટા સાથે ભોંધ ભોંધ થઇ
ગયું અને પાણી ઉપર મીસરના પીરામીડ સમુ
પતરાંનું છાપરું માત્ર દેખાતું રહ્યું. એક જદ
બાધ અને તેનો પુત્ર કારમી ચીમો પાડનાં નીચે-
થી નીકળી આવ્યાં અને પતરાં ઉપર ચઢી
સામેજ આવેલા સરસુખાના બંગલામાં ભેગા
થએલા પોલીસ લોકોની મદદ માટે પોકાર ઉપર
પોકાર કર્યો. વડોદરાના સરસુખા અને વડોદરા-
ના સર ન્યાયાધીશની માનવતા આજે ઇશ્વરી
ન્યાયને ત્રાજવ તોળાઇ અને જોછી નીવડી.

એક છેલ્લું આલિંગન ઇશ્વરે માએ છોકરાને
અગ્નિઆરી ભણી વહેતાં પાણીમાં તરી જીવ
બચાવવા હકેલ્યો.....ચાર ચાર દિવસ અને
ચાર ચાર રાત્રિ ચોતરફ વહેતાં પાણી, ઉપરથી
વરસતા વરસાદ અને ધુધવતા પવનમાં ભુખે
તરમે ગાળનાર ડોસીનાં વીતકોનો ખરો ચીતાર
આપવાની શક્તિ કોની કલમમાં છે ?

નદી કડે સુંદર કમાટીબાગ છે. નદીના

એક બે ફાંટા બાગ વચ્ચે થઇને વહે છે. વૃક્ષોની ઘટાઓમાં જુદે જુદે સ્થળે સિંદૂ વાધ વગેરે અનેક પ્રાણીઓનાં પાંજરામાં પાણી ચઢ્યાં. સિંદૂ ખુબ પહોડા માર્યા. સળીઆ તોડવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યા. આખરે બંને પંખ સળીઆમાં ભરાયા કેમે કર્યા છુટેજ નહીં. અને પાણી તો વધતુંજ આવ્યું. ઓ પ્રભુ! સર્વ-શક્તિમાન વનરાજ આજે જીવતદાન બીખી રહ્યો છે પણ ચોતરફ ફરી વળેલી નદી વચ્ચેના પાંજરા-માંથી એને કાણ બચાવે ? આજે તો સૌને પોત પોતાની પડી હતી. પોતાની પ્રચંડ શક્તિ એકાગ્ર કરી આખરે એક છેલ્લો પહોડો માર્યો. બંને પંખ તુટી શરીરથી જુદા થઇ ગયા અને ઉછાળાના ભેરથી છાપરામાં અથડાઇ વનરાજે પ્રાણ તજ્યા.

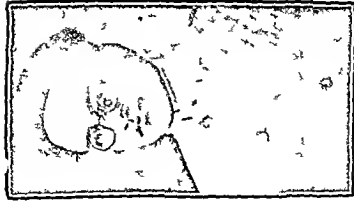
પ્રસયનાં પુરને જાણે અંજાવાતની મદદ નેછતી હોય તેમ ધોધમાર વરસાદ અને મકાનો ઉથલાવે એવા પ્રચંડ વંદેળીઆએ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. વીજળીના તાર તુટી ગયેલા અને કૃષ્ણપક્ષના છેલ્લા દિવસે એટલે રાત્રિ પડતાં કેપેલી કુદરતે હજીએ વધારે વિકાસ સ્વરૂપે બચબીત સૃષ્ટિ ઉપર ધુરુવવા માંડ્યું. દર પળે કોઇ ને કોઇ જાડ કે મકાન પડતું. જેમ તેમ કરી મંજળવારનું પ્રભાત થયું. એ દિવસે કેમ વણ્યુંના જન્ય ! વહેતા પાણીમાં અનેક જનવરો અને મનુષ્યોનાં મુઠાં તણાતાં આવે અને આગળ જન્ય. છાપરાં ઉપર, જાડો ઉપર, તારના ચાંભલા ઉપર, જ્યાં જુઓ ત્યાં જીવ બચાવવા ચઢી ગયેલાં મનુષ્યોની પરંપરા !

બારણાં, દરવાજા, ટેબલોના તરાપા કરી અને તાર બાંધી એકે એકે જાડો ઉપરથી અનેક જણને સહીસલામત સ્ટેશને ઉતાર્યાં. જુધવારે સવારે બાકી રહ્યાં બે જાડ ઉપર આઠ માણસો. તેમાંથી જુબ વરસાદ અને પવનમાં એક બાક-

ના રનાયુઓ અકડાઇ જતાં જાડ ઉપરથી પડી એ તણાઇ ગઇ. ખુબ મહેનતે તરાપો જાડ નીચે પહોંચ્યો અને સાત મનુષ્યો એક લોખંડી તારને આધારે વહેણ સામે માર્ગ કાપવા લાગ્યાં. ત્યાં તો નિહુર દેવેજ જીવનદોરી તોડી હોય તેમ તાર તુટ્યો અને ધનુષ્યમાંથી છુટેલા બાણને વેગે તરાપો કાળના મુખમાં ધસ્યો. સાત દેહનું મૃત્યુ નોંધવા ચમરાજે કલમ ઉપાડી પણ વિધિનાં નિર્માણ જુદાંજ હતું.

ચોડેક દૂર જઇ તરાપો એક વીજળીને ચાંભલે અથડાયો અને ધડકને માટે સ્થિર થયો. પાંચ મીનીટમાં તો તરાપાના ટુકડે ટુકડા થઇ જવાના પણ કોની શુદ્ધ જુદા ટુકડે હતી કે શું કરવું તે સુઝે ? રેલ ઉપર ઉમેલા ગૌરીશંકર કેદીની નજર ચાંભલાની ટાચે ગઇ અને ઉપરનાં તારે તારે રેલ ઉપરના બીજા ચાંભલા ઉપર ચોટી સ્થિર થઇ. એક યુક્તિ એને સુઝી. પછી બીજા વિચાર આવ્યા. વીસ વીસ વર્ષનાં વિયોગી અને વાટ જોતાં સ્ત્રી બાળકો એની નજર સામે સીનેમા ના દૃશ્ય સમા પસાર થયાં. પાંચ મહીના પછી સજા પુરી થતાં એ બધાંને મળવાનાં સ્વપ્નો બહાદુર કેદીએ મન મચ્છમ કરી સંકેત્યાં અને સ્ટેશન ઉપર પડેલો દોર લઇ એક છેડા પોતાની કોડે બાંધ્યો અને ચાંભલા ઉપર ચડી વીજળીના તાર ઉપર સરકતો સરકતો તણુ બખ્ખે તણુ કરતો આગળ વધવા માંડ્યો. બગલમાં, હાથમાં, પાસામાં તારના કાપા પડ્યા પણ અગ્ર હાંમન રાખી ગૌરીશંકર આગળ વધેજ ગયો અને આખરે પેલે ચાંભલે પહોંચ્યો. ધીમે ધીમે નીચે સરકી દોરડાનો છેડો તરાપાને બાંધ્યો અને રેલ ઉપર ભેગા થયેલા માણસોએ દૃષ્ટિએ એક પોકાર કરી પાંચ મીનીટમાં તો તરાપો સ્ટેશન ઉપર જોત્તી લીધો. જીવ સંટાસટ સાત જીવ બચાવનાર ગૌરીશંકરને છાતી સરસો

સંકેતના સાથીઓ

ગર વિરોત્તમદામ હાકન્દાસ

પ્રમુખ, મેન્ટલ ફનક્શનીક કમીટી, અમદાવદ

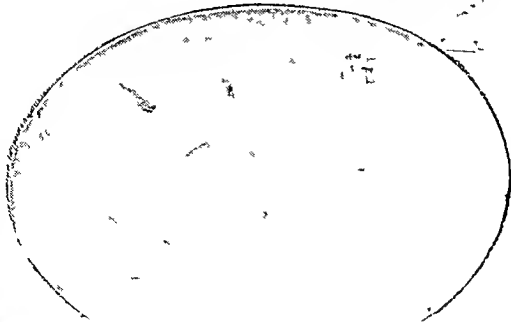
શ્રી. વાલચંદ હીનાચંદ

ગુજરાત બાંધકામ ૧૯૮૩

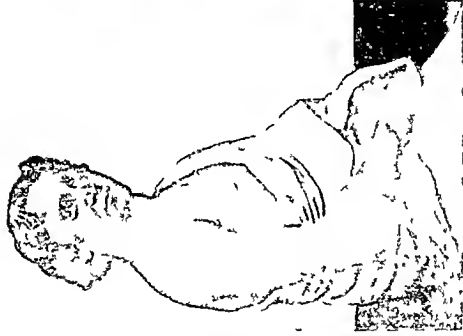

શ્રી વલ્લભલાલ પટેલ.

પ્રમુખ, ગુજરાત પ્રાથમિક સમિતિ

ડા. ચંદ્રલાલ.
સભા, માહિલ ત સદ

શ્રી. હરિનારાયણ ગ્યાયાર્ય
સભા, માહિલ સંસદ.
ગુજરાત ભાદ્રપદ ૧૯૮૩.

શ્રી દયાશંકર મ. ભટ્ટ
મળ, માહિલ સંસદ.

ચાંપી બાકી રહેલી પાંચ છ મહીનાની સગા
માફ કરો કે પાંચ પચીસ રૂપીઆ ઇનામ આપો
તોએ શું અને ન આપો તોએ શું ? ઇશ્વરી
દરબારમાં તો અનેક સરસુઆ, સરસુઆધીશ
દીવાન અને નાયબ દીવાન કરતાં ઉપલા વર્ગમાં
આરાપી ઘેરીશ કરની માનવતા નોંધાઈ ચુકી.

કેલેજ સામે શાસ્ત્રીના મંગલામાં પંચાસ
સાઠ માણસો ઘેરાએલાં. સામે ત્રણસો વાર દૂર
કેલેજમાંથી સુવાનોએ કલાસનાં પેરેડોમાં

કાઠી વાડેનો
તાર બાંધી
પાણીમાં તરાબ્યાં
અને થોડે થોડે
અધાં માણસોને
કેલેજમાં ઉતારવા
મોકળા.
છેલ્લાં માણસો
તરાપા ઉપર
ચઢ્યાં ત્યાં તો
મકાન તુટી
બોંચ બેશું થયું.

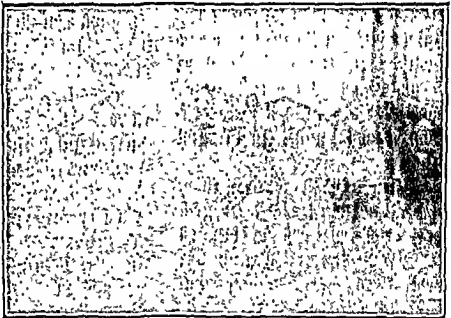
નદીના પુષ્પ
પાસે, પથ્થર
ચાલતે મેડે

અસો માણસો અંતરંગેલાં. મકાન પડું પડું થઈ
રહ્યું. પણ ચારે તરફ અબ્બે મથોડાં વહેતા
પાણીમાં અધાં ક્યાં નાચ ? પચીસ ત્રીસ વર્ષના
એક પ્રેમી યુગલે એક બીજાને ભેટી નીચે વહેતા
પાણીમાં પડતું નાખ્યું.

રસ્તાપાર નદીની ભેખડ ઉપરજ મથુરાંદાસ
બાવાનું હૃદય અને મજબુત મંદિર પુરાણ કાળનાં
કોઈ અડગ થોડા સમું નદીનાં પુર સામે ટક્કર
ઝીલી રહ્યું હતું. પથ્થરચાલનાં લોકોએ વસિ

બાંધીએક દોર મંદિર બણી તરાબ્યાં. બસા
સાધુએ દોર પકડી લઈ વીજળીને મજબુત
થાંભડે બાંધ્યો અને એ દોર ઉપર દોડ્યો
માણસને મંદિરમાં ઉતાપી લાંતો ચાલી-તુટી
અને બાર પંદર આતમાઓ જીવનની એકી કુચા
કરી ગયા.

નદી-મુકી રોહર તરફ જતાં પા માઈલ
જેટલા વિસ્તારમાં આવેલાં ઇસ્પીતાલનાં બુદ્ધ
બુદ્ધ મકાનોની વચ્ચે થઈ નદીની એક શાખા

વજેરાત બહેરામ સેવકની દરમાંક પ્રાસે પડેલાં મકાનો.

વહે છે તેમાં પાણી ચઢનાં જી વિલાસ અને
પ્રસુતિગૃહ બાકીના ઇસ્પીતાલથી બુદ્ધ પડી નાચ
છે. લેડી કાકટર મીસ માયાદાસ અપેરે ગામમાં
જામવા ગએલાં. પાણી ચારે બાજુ ફરી જઈ
અને ઉપર ચઢવા માંડ્યું એ વાતની ખબર પડતાં
જ એ બકાંદુર બાઈ ઇસ્પીતાલના પુર ઉપરથી
વહેતાં જાતીપુર પાણી બોળગરા તૈયાર થઈ,
બાણી જોઈ કાળના સુખમાં ન પાવો ખુબ જલે
સમજાવી પણ ફરજની ધુનમાં ઘેસા અનેલા

કેસેબીએ-કાએ થોડાજ પોતાના જનનો વિચાર કર્યો હતો ને આ બાધ કરે ? એનું ચિત્ત તો એની ઉપર બરેસી રાખી ખાટલે પહેલી વીસ માતાઓ અને તેમનાં બાળકોમાં ઝોનગ્રીત થઈ રહ્યું હતું.

જે પાણીમાં ઝંપલાવતા મદીં અચકાયા અને જેમાં પથરા તણાઈ ગયા તે પાણીએજાળી કુલની પાંખડી સમી સુકુમાર અબળા પોતાની એથે રહેલાંની વધારે પહોંચી ગઈ. પ્રસતિ ગૂંઠને નેડો નથી. પાણી અંદર પેહું. બંગલામાં ભરાઈ બેઠેલા મોટા દાકતરને ટેલીફોન ઉપર ટેલીફોન કર્યા પછી વ્યર્થ. વીસ વીસ વર્ષની કુમળી બાળકોએ એક પછી એક દર્દીને ઉંચકી છાતી પુર પાણીમાં ચર્ધ પાસેના ઉંચા બેઠોમાં લઈ ગઈ. પાણી એટલું તો જલસી વધતું કે છેલ્લા દર્દીઓના ખાટલાના પયા નીચે રટલ વગેરે મુકવા પડેલાં.

મેડીકલ વોર્ડમાં હવે નર્સ, ડાક્ટર, દર્દીઓ, ગળા બેઠા માથુસ થયાં. સાંજે તો છેક વોર્ડની અંદર પથુ દીંચથુપુર પાણી થયું વિશ્વામિત્રી નાં નીર છ ઈંચ વધારે ચઢત તો ખાટલા ઉપર પાણી ફરી વળત ને એકસો પંદર વધુ આત્માઓનો ભોગ લઈ જત.

એકેએ અને દુધના થોડા ડબા હતા તેમાંથી ચમચો બાખે ચમચા આપી બધીને જીવતાં રાખનાર ચાર દિવસની અપવાસી મીસ ચપાદાસ અને તેમની સાહાયિકાઓ, નર્સિંગ ક્લાસની સુકામળ વિદ્યાર્થીનીઓને ધનામ શીરપાવ આપેલા કે પછી પ્રસતિગૂંઠનાં બારણાં ઉઘાડાં રહી જવાથી પુટી ગએલી કાચની નળીઓ બદલ દંડ કપડો દેવા એ બધું આજે તો બંગલામાં ભરાઈ સુરક્ષિત રહેલા ચમલદારોના હાથમાં છે પણ આ વીરંગનાઓએ એણેજ ધનામની આસા કે દંડની ખીકથી માનવતાના યજ્ઞમાં પડતું નાખ્યું

હતું કે આજ એમને શીકર થય ?

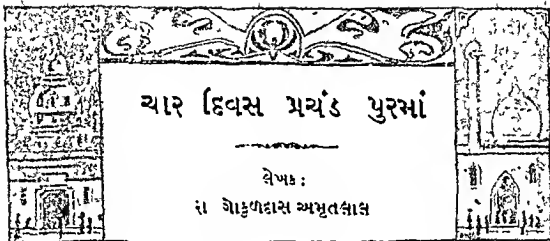
શહેરમાં તો અનેક બનાવો બની રહ્યા હતા. વરસાદ અને પવનમાં દરેક પળે કોઈ ને કોઈ મકાન પડતું કે કોઈનું છાપરું ઉડી જતું. ઘોષ-માર વહેતા પાણીમાં પડી અંકે જન બચાવનાર સરદાર મઝમુદાર અને તેમનાં રાજ્યવેલગી પત્ની, પ્રો. આપ્ટે, વકીલ તાંબે, નરહીન નાથબંદ, ગજરુ પહેલવાન, પ્રો. માણેકરાવ, મી. કાળે, બાઈ દયાશંકર ભટ્ટ, ત્રણે અખાડાના રત્નચંદ્રેશ અને સાને શોધી શોધી. ખાવાનું ને કપડાં આપવા ધુમી રહેલા શ્રીમંત રાજકુમાર ધૈર્યશીલ-રાવ અને ખીજા અનેક હોદ્દા મુસલમાનોનાં નામ રમરણથી આજે કોનું હૈયું ઉંચું ન આવે ?

પાણી ઉતરી જતાં ચોતરફ પડી રહેલાં અને નદી કાનારે ઝાડો ઉપર લટકતાં મતૃબ્ય અને જનાપરોનાં સુઠાંનાં બખાનક દૃષ્યો, અને એથી-એ વધુ, ઝાડ ઉપર ખાટલા ખાંધી હજી સુધી અંતરાઈ રહેલાં, ગામડાંનાં અનેક લુખ્યાં તરસ્યાં કુટુંબોનાં દયાજનક દૃષ્યો નજર સામેથી કેમે કર્યાં અસતા નથી. જેણે પોતાના પ્રાથ્મ બોધા તે તો એક બે કે ચાર દિવસની વેદના પછી અમર શક્તિને ધામે પહોંચ્યા પથુ જે દળરો લોકો પોતાનાં ઝૂંપડાં, ટોર, બેતી સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠા તેમની મૂર્છા વાળવા તો અનેક ધૈર્યશીલરાવ ગાયકવાડ, ચંદુલાલ ડાક્ટર, હોડુભાઈ પુરાણી, વલ્લભભાઈ પટેલ અને સુમન્ત મહેતાનાં આંસુનાં પુર બેઠરો.

પાણી ઉતર્યા પછી રવિવરે આયમંદિરમાં થએલી વડોદરાના શહેરીઓ અને અમલદારોની સભાની નોંધ લેવાનું મન થઈ જાય છે. દેશપાંડે સાહેબે ભાયથુ કપું પછી ઉભા થયા મેવકલાલ-ભાઈ. કોટનાં જાટન હીક કરી દોરેડીઅસની યાદ આપે એમ જમણે પગ આગળ મુકી છાતી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૭]

સોમવારે બપોરે નોકરી ઉપર જવા નીકળ્યો. શહેરમાં જવાના મુખ્ય પુલ ઉપર આશરે એક પુટ પાણી ચડી ગયું હતું. લોકોની સલામતી માટે પોલીસે પુલ ઉપર નો વહેવાર બંધ કરી દીધો. મને ખબર મળી કે કમાડી બાગમાં યદને એક લાંબે રસ્તે કેટલાક લોકો શહેરમાં ગયા છે. મેં પણ તે રસ્તો પસંદ કર્યો. લાં રસ્તામાં આવતાં એક કે બે સીવાય બધા નાળાં ઉપર સડક તદ્દન મારી હતી. હું સહીસલામત નોકરી ઉપર પહોંચ્યો. સાંજે પાંચ વાગ્યાને સુમારે પાછો ફર્યો. અડવાડીઆ પહેલાં આવી ગએલા પુર ઉપરથી આજે આવનાર પુર વીશે મને કોઈ પણ જાતનો ભયકારક વિચાર આવ્યો નહીં અને આવ્યો તે રસ્તે પાછો ઘેર જવા ઉપડ્યો. દરેક ઘરનાળાં ઉપર આ વખતે ઢીંચણ સુધી પાણી ચડી ગયું હતું. કેટલેક ઢેકાણે ઝાડો ધોળોધળ પડવા લાગ્યાં. મજાનુ સડકમાં જમાવેલા પાણીના કડેરા ઉપડી પોલા જણાયા. ઢીંચણ પુર પાણીમાં તાણ એટલી હતી કે સાધારણ શક્તિનો માણસ પણ ઠેરની શેકે નહા. આગળ જતાં કમાડીબાગમાંની સડક મજાનુ અને ઉંચી સપાટી ઉપર દરો

એવો ચોક્કસ ખ્યાલ હોવાથી આ નાળાંવાળો રસ્તો પસાર કરી સુખરૂપ ઘેર પહોંચી જમણ એવા વિચારથી આગળ ચાલ્યો. જતાં જતાં એમાંથી વહેણ પાછળથી વધ્યું. પછું જલુ વધારે જોખમકારક અને મુશ્કેલ જણાયું. દહતાથી આગળ વધ્યો. પાણી કમર સુધી થયું, કમર છાતી અને છાતીથી ગરદન સુધી વધ્યું વહેણમાં પણ અદર થયા.

હવે મનમાં વિચારમાળા ટ્રેનની ઝડપે દોડવા માંડી. મરણ આવકાર આપતું હોય એમ ભણકાર આવતા માંડ્યા. મન વધુ દદ થયું. જીવન મરણ સરખા લાગ્યાં. મારી જાત વીશે ના વિચારો (મારી હયાતીના વિચારો) અને આ દુનીઆ સાથેનો મંબંધ મનમાંથી સાવ નીકળી ગયા. જીવનના સુખની દરકાર રહી નહીં. મરવામાં દુખ હોય એમ લાગ્યુંજ નહીં. માણસનું મન આખી જીદગી વિચારોથી ભરેલું હોય છે. પણ મારું મન અલારે તદ્દન ખાલી (વિચાર વિનાનું) યદ રહ્યું.

થોડી વારમાં વળી વિચારની ઘટમાળા તુટી. બચવાનાં સાધેનો માટે દહતાથી શોધ કરી. આ વખતે કમાડીબાગમાં પોપટ અને બીજાં પક્ષી-

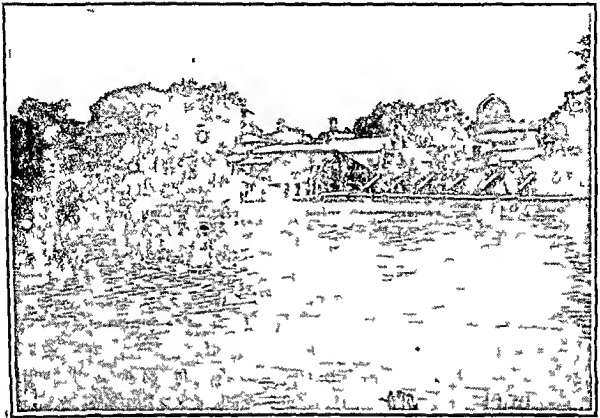
એ રાખવાના પાંજરાં પાસે હું ખેંચાતો આવી પહોંચ્યો. વહેણુ ગોળાટમાં વાંક લેતું. વહેણુ મારી સામું હતું અને વચમાં સામે આશરે વીસેક હાથ છેટે એક ઝાડ જણાયું. વહેણુ મને ઝાડથી દૂર લઈ જતું હતું. શરીરની બધી શક્તિ એકત્ર કરી દઢતાથી સામાં પુરમાં તરી ઝાડે પહોંચ્યો. ડાળી પકડી પણ તુટી ગઈ. ઝડપથી છત્રી ભરાતી દીધી પણ સરેસથી ચોંટાડેલા હાથાવાળી છત્રીએ દગો દીધો હાથે નીકળી ગયો અને પાછો હું વહેણુમાં પડ્યો. ફરીથી ડાળી પકડી અને લટકતો લટકતો ઉપર ચઢ્યો. ઝાડમાં ત્રણ ડાળીઓ વચ્ચે આશ્રય લીધો. હવે વરસાદ ચારે બાજુની ઝાપટવા માંડ્યો. બાંડી છત્રીથી વાછંટ સામે હાલ લકડીના પ્રયોગો શરૂ કર્યાં. વાછંટ અને દંડા પવનથી શરીર ફેગાવા માંડ્યું. ગાત્રો બધાં જકડાવા માંડ્યા અને શરીર સમતોલ રાખતું અશક્ય થઈ પડ્યું. બીનું ખમીસ ઉતારી ડાળીએ બાંધી, ડાળીઓમાં હાથ પગની આંટી નાખી બે રાત અને એક દિવસ શુભર્યાં.

સવાર થયે જોયું તો પાણી વધતું લાગ્યું. ઝાડ વહેણુના વચમાં એટલે જલદી ઉખડી પડે એ ચોક્કસ હતું. પાંજરાંઓનો સમૂહ જરા મજબુત લાગવાથી ફરી વહેણુમાં પડ્યો, તરીને પાંજરે ચઢી ઉપર આશ્રય લીધો. ઝાડમાં ઉપરની ઘટા અને બાંડી છત્રીની મદદથી શરીરની ગરમી કેંક કેંક જળવાઈ હતી પણ પાંજરા ઉપર એકત્રી છત્રીથી બચાવ કરવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો વળી કદાચ રાતમાં પાણી પાંજરા ઉપર થઈ જાય તો સીધા તણાવાનું. અસરે હાથ પગની આમડી બાંહેધા બટાટાના માવા જેવી થઈ હતી જરા નળીઆની ટેસ વાગનાં બંને પગમાંથી લોહી રેલાવા માંડ્યું. વળી ઝાડમાંની છત્રાતે ફેગાએલી આમડીમાં કાણું પાડી લોહી

નીકળવાના નવા માર્ગ ઉઘાડ્યા હતા. સાંજ પડી ફરી વહેણુમાં પડી તરીને બીજા વધુ મજબુત જણાતા ફણસના ઝાડનો આશ્રય લીધો. તરતું ઘણું મુશ્કેલ હતું. વળી સાથે બીનું બાદીનું ધોતીયું, ખમીસ, ટોપી અને છત્રી હતી. ફણસના ઝાડે બાદીનો એક દિવસ અને એક રાત્રિ શુભરી. આ બધો વખત સવારથી સાંજસુધી પાપા કલાકે મદદને માટે છુમો મારતો હતો.

શુક્રવારને દિવસે સાંજના ઘાટગે સાહેબના માણસોએ આવી બચાવ્યો. આ વખતે કમ્બર નીચેનો બધો શરીરનો ભાગ અક્કલ થઈ ગયો હતો. ઉતરતાં બે વાર હાથમાંથી ડાળી છટકી ગઈ પણ ઇશ્વરે દઢતા આપી ઉતાર્યો.

આ વખતની મનોદશા અવર્ણનીય હતી. ઇશ્વરને વીશે નિરંતર વિચારો આવતા. શુક્રવારે મનમાં એવું થયેલું કે ક્યાં તો સવારમાં લાકડું થઈ નીચે પડી મરી જઈશ કાંતો ઝાડ તણાઈ જતાં હુબોને મરી જઈશ. પણ આ દુઃખી દિવસોમાં મેં બાલુના ઝાડામાં સંતાકુકડી રમતી ખીસડાલીઓ અને પોતાના ધડમાંથી રાત્રે રેડીઅમના જેવો પ્રકાશ નાખી પોતાના પ્રિય જતોને આકર્ષતા આગીઆઓને જોતાં દુઃખના વિચારો સહેજ વીસારે પડ્યા. હું જે ફણસના ઝાડે લટકતો હતો તેજ ઝાડની બીજી તરફ બે જણાં સપાડાલાં હશે તેમની છુમો સંલગાતી હતી. પણ પછી તો તેઓ બચ્યાં કે મરી ગયાં તેની ખજર પડી નહીં. તરસ્યાં હરણને જેમ મૃગજળ પાણીની આંતિ આપીને દોડાવી દોડાવીને ચકવી મારે છે તે રીતે હું મદદને માટે છુમો મારતો હતો. તે વખતે પાસે જંગલમાં બગલાં અને બીજાં પક્ષીઓ બળતા અવાજ કરીને, મારી વહારે કોઈ માણસો આવતા હોય તેવી આંતિના વમજમાં મને નાખતા.

‘દારૂસ એક ધીઆ ના’]

ન્યા નુઓ લા નળનળ બ બ કાર

[સોનન્યધી

વરસાદના પાણીના પુર વધે છે કે ઘટે છે તે તરફ મારી નજર આવી આપત્તિમાં એ કાયમ રાખતો અને તે માટે એ પોપટના પાજગ ઉપરના જે નાના નાના સફેદ પાત્રો આ દતા તેને મારુ વરસાદ માપક યત્ર બનાવીને તે પાત્રો ઉપર નજી રાખી પાણીની ચઢ ઉતરતું માપ રાખતો હતો.

મારી રિયતિ તો રાખી-સન દુઝો જેની યધ હતી આ ચાર દિવસમાં મને જે અનુભવ થયા તેવા તો ટ્રેસાકોને થયા હશે, પણ પ્રભુ કૃપાએ હું છેવટે બન્યો અને જગતને બેવા તથા આ મારી કરુણ કથા ગ્રહેવા લાગ્યશાળી થયો, જ્યારે બીજા અનેક લાઈ બહેનો અને માળકોને સદાએને માટે એ કાગમુ પુર પોતાના ભયંકર પેગમા સમાવીને જતુ રહ્યું.

સ્વપ્ન મુગ્ધા

—૧૧—

લેખક :

રા. મુધાકુમાર

(મને ભુલી ગયો મારો ડેલડો રે લોલ—એ રાગ)

જુરું એકલી પડી હું યૌવન પારણે રે લોલ,
રસલીની, હાં-હાં રે, રસલીની, મદ્યેલડી હું બાળ—જુરું.
સખી ! સ્નેહનાં કું સ્વપ્ન, મુખે સેવીઆં રે લોલ,
ઇલકાતું, હાં-હાં-રે ઇલકાતું, યૌવન એળે નય—જુરું.
રસધેલડી, રસેશ જેને, અંખતી રે લોલ,
મળ્યા સ્વપ્ને, હાં-હાં-રે, મળ્યા સ્વપ્ને, આજે એ મુંઠર શ્યામ—જુરું.
સખી લેટયા એકાંત, અતિ વહાલથી રે લોલ,
મને છાતડી, હાં-હાં રે, મને છાતડી શું આંખી કરી વહાલ—જુરું.
સખી ! પુલકાંની માળ જુથી લાવીઆ રે લોલ,
મારે કંઠે, હાં-હાં-રે, મારે કંઠે, આરોપવાને કાજ—જુરું.
વીણા વહાલમે વગાડી, આનંદ રેલીઓ રે લોલ,
દિવ્ય નાદે, હાં-હાં-રે, દિવ્ય નાદે, ભુલી હું દેહ ભાન—જુરું.
રસધેલડી કહીને, રસ હુંટતા રે લોલ,
લઈ અંકે, હાં-હાં-રે, લઈ અંકે, પ્રીતેથી કયું પાન—જુરું.
મીઠું સ્વપ્ન એ ઉડી ગયું પળવારમાં રે લોલ,
નગી નેયું હાં-હાં-રે, નગી નેયું, તો મુની મારી સેજ—જુરું.
પ્રેમ પીંજરે પુરીને, સખી કયાં ગયો રે લોલ,
આવો નિર્દય, હાં-હાં-રે, આવો નિર્દય, પાતળીઆનો નેહ—જુરું.
તાલાવેલી લાગી છે, મારા તનમાં રે લોલ.
વહાલા વિના, હાં-હાં-રે, વહાલા વિના, કહે કેમ રહેવાએ—જુરું.
માથું માયે પડી, સખી ! હું એટલું રે લોલ,
લાવ્ય શોધી, હાં-હાં-રે, લાવ્ય શોધી, એ ચિત્ત તણા ચાર—જુરું.

વરુણદેવે વેરાન કરેલું નંદનવન

લેખક :

રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

સભ્ય, સાહિત્ય સંમંડ.

વિક્રમના ૧૯૮૩ ના આષાઠનું ઉજ્જ્વલ અઢવાડીયું થોર રીતે બેઠું ને થોર વિનાશ કરી વીજળીના વેગે ચાલી ગયું. એ ગયું ને વર્ષોસુધી ન ભુલાય એવાં દુઃખદરમરણો એના મહાવિનાશકારા રાખતું ગયું. સારી સહિમાં ગુજરાતીઓને એમનું ગરવું ગુજરાત સજાની અજમ કલાના નંદનવન જેવું વહાણું લાગે છે. એ સ્વર્ગવનની સાંદર્યદેહથી ઉપર કોણ જાણે કે ક્યાંથી અને શા મારે આવીને વીરેવા વરુણદેવે અને વાયુદેવે એકેકે કરી લગભગ દોઢસો કલાકો સુધી ચાલુ જીવંતે પ્રહારો કર્યાં ! શું કરવા ઈશ્વરે વરુણને આટલી બધી ક્રૂર આત્મ કરી દશે ? બારે મેઘો આ વેદકાળની પુરાણપ્રિય ભૂમિ ઉપર નિર્દયતાથી ટોળે મળ્યા. પ્રાચીન કાળથી એ ભૂમિમાં અનેક જાતની વિભૂતિઓ રસકસ માનવ અને ધાન્યદોરથી ભરચક લીલી-હમ ખીલી રહી હતી તે સૌને એ મેઘોએ ઘોષ નાખ્યાં, લયપય કર્યો, કુખાભ્યાં, રેલાભ્યાં !

વાયુદેવે પણ એજ વિનાશકાર્યમાં એકરાજ

જોડે ક્રૂર સવકાર કર્યો. એણે ગુજરાતી જડચેતન-ની રમ્ય સૃષ્ટિને મુળમાંથી હવ્યમથાવી, લીલી કરી દીધી, સમુગ ઉખાડી રેલને શરણ કરી મારી !

બધેજ જસ જસ અને જસજ થઇ રહ્યું હતું ઉપરથી પાણી પડે જાય. નીચે તે મારે જવા નહીં. એ ઉભરાતું જાય, ચડતું જાય અને એના વિનાશક મહાખલને એકકું કરતું જાય. પ્રત્યેક શહેર અને ગામ ખેટ બની ગયું. દુઃખ, ત્રાસ ને વિનાશનાં માર્યાં મનુષ્યો શન્યહૃદય દેખાતાં હતાં. અવાચક ટોર દુઃખની આતં બરાડો પાડી પાડી યાદી મુઝાં થઇ ગયાં હતાં. કોઇ અમમ્ય વેદના પ્રત્યેક પ્રાણને વીધી રહી હતી. આ કેર ક્યાંથી વર્ષો એમ પ્રત્યેક વિચારી રહ્યું હતું. પણ હજીએ તેના ઉપરના બેઠુંમાર સીતએ વધતા જતા હતા.

વાયુદેવનું જોરે માતું નહોતું. પુરાણોએ ગાએલા ઓગણપચાસ મરુતજોને દરો દિસાઓને જાણે મુશ્કેતાટ બાંધી મારવી હતી. રાક્ષસી રૂપો મારણ કરી એ

જોરાવર દેવે એમના -કારંડાનેા ચમચમનેા
માર ગુજરાતની ભૂમિની લક્ષ્મીને મારી રહ્યા
હતા. એમણે વૃક્ષો સુવાડી દીધાં. એમણે ધરો
તારાજ કર્યાં. ખેતરોને શોભાવતી અને જીખ્યા
ગુજરાતને કામ લાગે એવી આશાનનક
ધાન્યની લક્ષ્મીથી લીલાછમ લાગતા મોક્ષને
સુવાડી દઈ એમને હુગાડવા અથવા સ્થાનભ્રષ્ટ
કરવા એ જળદેવને સાહાય કરતા હતા.

આ દૈવી વિનાશો સામે માણસનું ઝુઝવાનું
ગજીબ ન હોય. મહમદ ગીજનીની આ સાથે
સરખાવતાં નાનીશી છુટ માટે આપણે અફસોસ
કરવો વીસરી જઈશું. પાછ પાછ ભેગી કરી
અંધારેલાં ધરો હૃદયોને ચીરી ખેસવા માંડતાં
હતાં. નુકશાન સહેવાય નહીં તે દુઃખની હાય
નાખી માનવોને પડેલાં ધરો તે પ્રિય જન્મ
સ્થળોને અનિચ્છાએ લાગી જવાં પડતાં.
ત્રાસઘસ્ટ ખાલકો કે મુગા ટેરોને કર્યાં રાખવાં?
એક જગા લાગી ખીજે જતાં ત્યાં પણ એજ
અનુભવ થાય ત્યાં દુઃખના ભારને કેમ સહન
કરવો? ખીજાં મનુષ્યો શરણુ આપે, ખીજાં
ઉમેલાં ધરો શરણુ આપે પણ એમનેજ જ્યાં
અણધાર્યું આકૃતનું પરિણામ વળાધાત જેવું
પડી આવે ત્યારે કર્યાં શરણુ લેવું? હંમેશનાં
પરોપકારી કહેવાતાં ઝાડો પણ વાયુવર્ષાદિથી
રક્ષણુ તે શરણુગતિ આપવા તૈયાર નહોતાં. એ
પોતેજ એમનો ભોગ થઈ પડતાં અથવા શરણુ
આપતાં તો ધડી પછી એમના વિનાશ સાથેજ
શરણુગતને ભાગ્યશરણુ કરી મુકતાં. આ
સંજોગોમાં કેના પર આધાર કે વિશ્વાસ
રાખવો?

મનુષ્ય ઢોર સૌના પ્રાણુ કોઈ નિર્બલ
આધારને આધારે ટાંગી મુકવામાં આવ્યા હતા.
એક ક્ષણીઆમાંથી ખીજ ક્ષણીઆમાં ન જવાય.
એક મહોલ્લામાંથી સરીઆમ રસ્તે થઈ ખીજમાં

જતાં રસ્તે આવતાં મકાનની દહેશત લાગતી.
એક ગામથી ખીજે ન જવાય. બહારની ખજારો
ક્યાંથી મળે? કોઈ પરગામ જવા નીકળેલા તે
રસ્તાની હાડમારીઓ વેડી પોતાને ત્યાં પાછા ફરતા
તે દુઃખની વાતોજ લાવતા તે તે સાંભળી જીવ
વધારે ઉકળી આવતા. તાર, ટપાલ, ગાડી સૌ
જાણે એક દૈવી ફરમાનથી સ્તબ્ધ થઈ કોઈને
સાહાય, રાહત કે સમાચાર આપતું નહોતું. દૂર
પડેલાં વહાલાં કે સ્વજનોનાંની યાદી આપતાં જે
તેમના દુઃખો મન આગળ ખડાં થતાં ત્યાં
કાળજી કપાઈ જતાં. પણ શું કરવું? અચાન
અધિકાર તે દુઃખોની આગાહીમાંજ દિવસો
દુઃખે કાઢવાના હતા. રાત્રી કે દિવસ એક સરખી
ચિંતામાં ચોંકતા રહેવાનું હતું. દુઃખનાં રાત્રિ-
દિવસોએ અસાધારણ અને લાંબા હોય છે.

આ નદીનાં પાણી ઉમરાવાં. પેલું ધર યડ્યું.
પેલા મકાનને ટેકા આપો. ખીજને મદદ આપી
ધેર આવ્યા ત્યાં તો પોતાના ધરની પણ એજ
દશા. મનુષ્યોને સુખ દુઃખ આમ કુદરત વહેંચીને
આપવા આરંભ કરતી હશે? અથવા પ્રલયકાલનાં
ધમસાણોના આવાજ દુઃખદ અનુભવો હશે?

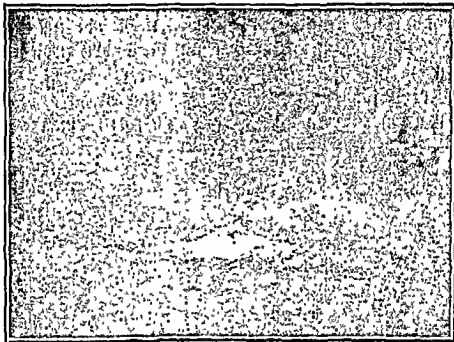
* * *

આ ભયાનક દિવસો પહેલાં અમદાવાદ
છોડી મારે ગામ ડોહોડા-વડોદરામાં હું આવ્યો
હતો. ઉપરના સર્વે પ્રકારની આકૃતો મારા
ગામને ફરતી અને સામે આવી ઉભી રહી હતી.
ગામ એટ બની ગયું હતું. ખારી નદી જે ગામની
પશ્ચિમેજ વહે છે તે સામાન્યતઃ પાતળી દેહપાછિ-
ની હોય છે. ઉનાળામાં કેટલાંક વર્ષોથી એનાં
પાણી સુકાઈ જાય છે. આજે એ રાગની
પાતળા દેહની ખારી નહોતી. એનો પટ સ્વધ,
વિશાલ ને એમપટ જેટલો વીસ્તરી જાણે
ઉંચેના અવકાશો સાથે હરીફાઈ કરવા ઉમેદ
રાખતો હતો. ગામનો મોટો ભાગ ટેકરી પર છે.

તેને એ તોફાની પાણી કટિમે ખવા બની ટેકરીની
કેડાને ઉરપ્રદેશને એને ઉત્તમાંગ સવે'ને એ ગળી
જવા કુદકો મારી રહ્યું હતું. વર્ષાદ પડેજ જાય,
વાયુ વાયેજ જાય. પાણીને નીચે જગા નહીં તે
નદીના વિસ્ત-

રતા પટને વધુ
ભય'કર બના-
વતું હતું.
સર્વ'તો મુખ
ભયની એ
નિઃસીમ ભય.
કરતા વધારે
ને વધારે
ફેલાવેા કરે
જાતી હતી.

કુ : ખ,
કુ : ખ અને
કુ : ખ તો જ
મુખ્ય કરુણ
મૂર ગામના

વડોદરા : કમળીજાગમાં માણસો તથા ગળાવરેલા મુડદાં બળી નાંખવાની ક્રિયા.

પ્રાણીને પ્રોધ રહ્યો હતો. પ્રાણુના ભોગે
ધરોને ટેકા મુકવા મુથારો પણ નહોતા
આવતા. એમાંના કેટલાક સાહસિક છતાં લોભી-
આઓના ભોગ કેટલાંક અમદાવાદી ધરોએ
લીધા પણ છે. ટેકા મુક્યા મોભ કે સાધારણ
લાકડાં ખુદી ગયાં હતાં. પાણીનો માર ખાળવા,
વાહરંડીઆ બાંધવા કે ભુખ્યાં દોરોને નીરવા
પુળાઓ કે સુકુ ખાઇ નહોતાં. લીલાં ધાસ તો
કોણ લારી દોરોને નાખે? ગામની વસ્તી
પોતાના ધરોની એક પછી એકની પડતી જોઇ
એબાકળી બની બેસીને ધોખતી હતી. કુદરતે
અમને એક નાનાજ પ્રદેશમાં ટેકરીને માથેજ
બેસી રહેવા ને છંદગી પુરી કરવા સરજઆં

હતાં! શું કરવું?

અને અમે કરીએ પણ શું? અમારી પાસે
નહીં ગામની ખચર આવે કે પરગામની. દોર
પોતાને ખીલે ને માનવી ચિંતાની ચગડોળે ચંદી

મધું હતું. જેનાં ઘર પડે તે માથે બચાવવા જેવું
કે કે લઇ લઇને ખીજાને લાં આવતું. દોર ગમે
તેને ઘેર ગમે તેને ખીલે દેખીતી સહીસલામતીમાં
ખાંધવામાં આવતો. કોઇનાં બળનણુ ઘર નીચે
ચગદાઇ ગયાં, કોઇનાં અનાજ ચગદાઇ ગયાં તે
પણીને બદલો મારવા મંડ્યાં કે ઉગી ગયાં.
પ્રાણુને સાટે કે તો બચાવવું. જોઇએજ.
ગામનાં ૮૫૦ એક ધરમાંથી ચોથા
ભાગના પડી ગયાં હતાં. સોએક કુટુંબો ધરબાર
ચિનાના થયાં. ધર કયાંથી તરત નવાં લાવવાં?
ધર ખુટ્યાં. એક ધરમાં ત્રણચાર વાસ બેગા થાય.
અનાજ એકજ સહીસલામત ધરમાં મળ્યા તે
કોથળાઓમાં ને કપડાંના ગાંસડાઓમાં ગમે

ત્યા ન ખાય આ નામ, હાડમારીઓ, આ સતત દેહશતોમા મનુષ્યોની અક્કનો પરતારી ગઈ હતી, સૌ થાકી ગયું હતું અને પોત પોતાની રહેલી અક્કન મુજમ આ કલિકાળના મહાકોપના તર્કવિતર્ક કરી રહ્યું હતું.

મારા ઘરમા મેં નવું ચાર જળુને આશ્રય આપ્યો. તેમનો કીમતી માલ કે અનાજ તેઓ નાખી ગયા તેમના થયરતા બાળકોને બેસાડી ગમા કોઈ તો બુખ્યા ને કોરા કટજ હતા. એ દુઃખો યાદ આવતાએ ત્રામ છુટે છે.

વડોદરા જેલની પાછળનો વિદ્યાભારી નદી ઉપરનો બુલતો પુલ.

એક જીવાન ઠાકરડો છાકરાં, દોર લઈ મારી પાસે આની ઘર માગરા લાગ્યો. મારા તે આની ધરને ટેકો મુક્યો હતો. વર્ષોથી તે બીજાઈ ગયું હતું છતાં તેણે તે ચાર રાતદિવસોની હાડમારી પછી છેવટે એનું ઘર નજ મચ્યું ત્યાં ખુશીથી સ્ત્રીકારી લીડું ધરગાથી પાણીને ઉઘેચી નાખ્યું. એની પાસેના મગને રેતીમા રમેલ્યા

હતા તેમાથી રેતી કાઢી એની થાકી ગયેલી પત્નીએ બીનાતું સુંકું ક્યું 'તણુ છોકરા, નાના પાણ, વાહરણ સૌએ એ ધરમા આશ્રય વીધો એના મોઠા દોર માટે મારા દોગ સાથે સગવડ કરી આપી એ રાધવાનું કે ખાવાનું પણ બુની ગયાં હતા તેમને આપી અને ખાધું આ મહેનતુ ને સુખી જાનના દુઃખની મારા મન ઉપર જળારી અસર થઈ. એ મફતનું ખાય નહીં ને લે પણ નહીં. થાક્યા છતાં તે કામ કરે ને ઉપકારમા ઠડીમા બેનડો થઈ ગયા છતાં વધુ નમીને વળી

ગયો એનું મળતણુ બીજાઈ ગયું હતું એ મેં છાણુ સળાવી તાપ્યા દુઃખ ને રાહતની વાતો કરી સમભાવ દર્શાવ્યા દુખીઓને મદદ કરવાથી ટેટું બધું મુખ થાય છે? આમાના દુખનો ભાર કેટલો બધો હળવો થઈ જાય છે?

હું ધારું છું કે આ કૃતથી સપડાએલામાના

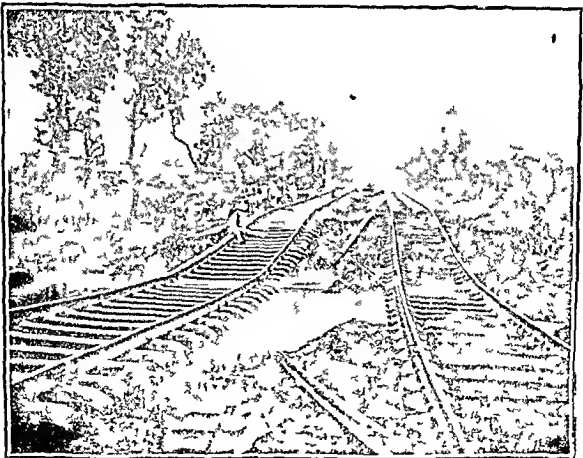
કોઈકનેજ થોડા ઘણા દુખના અનુભવ અનુભવા રહ્યા હશે. મારા પડોશીના ધરનો ભાગ પડવાથી મારા એક મકાનને ટેકો આપવા પડ્યા જે ધરમા મારું કુટુંબ હતું તેમા પણ પતરામાથી પાણી ટપકતું હતું રાતે પતરા પર વાદિને પવન બને સુગંધાઓ એકઠા થઈ જઈને મોર માયાં હોય તેમ દોત વગાડતા હતા હમણાં પવનને વર

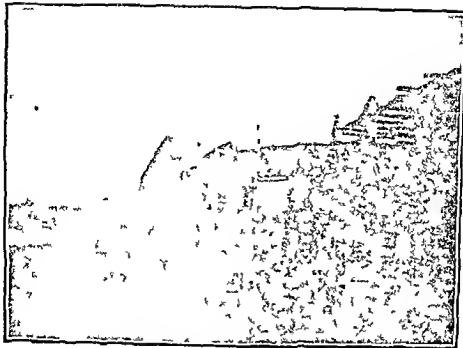

સાદ બને એક યજ્ઞ આ ઉચા ધરને હેડે મેસાડશે
આ બેડુ આ .. બેડુ .. એવાં દુસ્વપ્નોથી
ચોટી ઉઠતો ને બધું સહીસનામત બેઠ
ગાડપણમાં ધ્રુમતા એ મૂર્ખ જળદેવને શાંતિ
કરી દેવા સૌથી મોટામાં મોટો યજ્ઞ જપ્ત કરી
રહેતો આવે વખતે શુ કરવું તે નથીજ સુઝતું

અમદાવાદ જતી આવતી ધણીબગી ગાડી
ઝોને આ રેલોના બુડાએ અટકાવી હતી આર
એમ રેલ્વે અને અમારા તરફની અમદાવાદ
પ્રાંતીજ રેલ્વે માત્ર ચાલુ હતી એક મારા ડોક્ટર
માધ ખમર લાગ્યા કે મારા બહેન બનેલી એમના
નાના બાળકો લઈ એમનું ધર પાસેના નાંદાન

ગામમાં પડનાથી બચે તે બચાવવા આ ગાડીમાં
મયા મારે મારુ ધર સાચવવું કે એમની પામે
જવું? પાછળથી મને ખમર મળ્યા કે એ બહુજ
હેરાન યજ્ઞ ગોમને ગામ જઈ શકેલા એમનું ધર
પડી ગયું હતું. શહેરમાંથી આના અનેક કુટુંબો
શહેરના ધર પડનાથી કે એમના ગામડાનાં ધરની
સલાખ લેના જતા હતા ૬ તો વરસાદના ધેરાને
કેદી બન્યો હતો મારા પુત્ર ને પત્ની અમદાવાદ
હતા તેમની ખમર વગર હું મારે ચિતામાં
હતો બે દિવસ તો પાણીના કોટ કીલ્યા તોડી
જવાય એમ નહોતું ત્રીજે દિવસે મે એક સવારે
દીંમત કરી ઉચાણના ભાગોમાં યજ્ઞ ડબોડા

નમીઆદ અને મેહરદામાદ વચ્ચેના મલ ના શ્રીમ (પુલ)નું સમારકામ.

અને મારા ગામની વચ્ચે તોફાની ખારીનદીનો પુલ છે તે ઉપર થઇ હું ડમોડા સ્ટેશને ગયો ને સવારની નવીન ગાડીએ અમદાવાદ જવા હામ કરી.

એજ ગાડીમા જેના ઘરે જમીનદોરન થયા હતા તેવા ઉતારાએ ભેગા મારા બનેલી, બન્યુ તે હીકકાક કરી છોકરાની ખપર લેના અમદાવાદ જતા હતા દરેક ઉતારાને એજ જાનના દુખના વીતક વર્ણવવાના હતા ગામે ગામના સનાનના જ સમાચાર મળતા ડમોડા સ્ટેશન અને અમદાવાદ વચ્ચે અગીયારેક માઇનનુ છેદુ છે. મારી એ મુસાફરી પછુ હું ખુબ યાદ રાખી શકીશ તરત મુસાફરો, દુખની કરણ કથનીઓ, શ્રમ અને લારે ઉચાટ સૌ જોર જોર છઠ્ઠી રહ્યાં હતાં કે હવે તો કે પ્રભુ હોય તો મહેર કમી દે નહીં તો મરી ગયા !

નાનકડી એ. પી. રેલ્વેની ગાડીનેએ આ

વર્ષે નવીન અનુભવ કરાવ્યા એને વળી દરી-આ કાંડે ક્યારે દોડવાનું મળત? સડકની બને બાલુદરીઆઓ ડોલી રહ્યા હતા, ઉંચાણે આવેલી સડક માન બળે હાથ ઠોરી હતી ને ઉપર ગાડી સડસડ ચાલી જતી હતી આડા, ઉંચા, સીધા, વાકા જલપ્રવાહો દોડી

રહ્યા હતા. એક મહાન સાગર બધા ખેતરોને નીચે ફમાડી દઇ ઝાડોને કાપને સુવાડી તો કાપને તરાવી નીચાણવાળા પ્રદેશમા વહે જતો હતો આ ટુંકી મુસાફરીનો એ દિવસનો, અનુભવ નવીન પ્રકારનો હતો.

વચના ઝેરનો ગયા અમદાવાદના ખારા જેવુ અસાગના સ્ટેશન આવ્યુ. લા હોનારતની લય કરતા ચારે પહે ખડી હતી અમદાવાદની જહોગલાવીની સક્ષીઓ પુરતાં મીલના ભુંગવા આજે એમના બે માસુરીઆ સુરે ગાતા નહોતાં. એમનો એ ધુમાડો નીકળી ગયો હતો, મીયો એન્જનો રહેર સૌ શાત શમશમાકાર લયકર લાસતુ મીન મજુરોની અનેક ચાલીઓ પાણીમાં તરતી હતી કે લાખી થઇ સનાન શાંતિમા મોડ વળી સુધ ગઇ હતી પાણી પાણી, ને પાણીમાં કાલક એકલચાલુ ઝુપકું કાંઈ નમળા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૦૫]

જળપ્રલયમાં કલોલ : તાલુકો

લેખક:

રા. અંબાલાલ નાથાલાલ મોસ્ત્રી

પાલ વાતમાં એક યોગ્ય બોલા પશુ ચક્રેર દૃષ્ટિનાળા અમલદારે કહ્યું કે માર્ગ માપવામાં નીશાન હોય છે—Mile stones થી આપણે માર્ગના અંતર માપીએ છે—તેમ કાળ માપવાનાં નાશાને કુદરત મુકે છે સાચી વાત. કુદરતનાં કાળ નીશાન Mile stones જેવાં સરખા અંતરે નથી હોતાં પણ આવે છે સારે એવી છાપ મુકતાં જાય છે કે તેમને ભૂલવાં ભારે પડે. કોણ જાણે થાથી કુદરત કહી કહી જગત પર કોપાયમાન થાય છે અને એની ભયંકરતા પૂણું દર્શાવી માણસને એની પામરત નું ભાન કરાવે છે—જગનના વધી પડેલાં પાપ ધોવા કે જગતની જડ નાસ્તિકા ઓગાળવા પ્રભુ એની પ્રેમભીની આંખમાં ક્રોધ જરાવા પ્રગટાવે છે—અને બીચાર જગત-વિજાન, વેપાર અને લક્ષ્મી-કલા, સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિની મોટી વાતો કરતું અણુધારી ભીયણ રમત નીગખના ભયથી કંપી નાના બાળક સમુ દૃશી ઉડે છે—ભાન આવતાં આંખ યોગી જુએ છે કે આ માણસ જાત રચનાઓની પાછળ કેંક અજબ અકળ તત્વ છે ખરું.

હજીએ સામાન્ય લોકો 'હાંપનીઓ' સંવારી ભુખમશી મુવેલાંની કરણ વાતો કરે છે—હજીએ

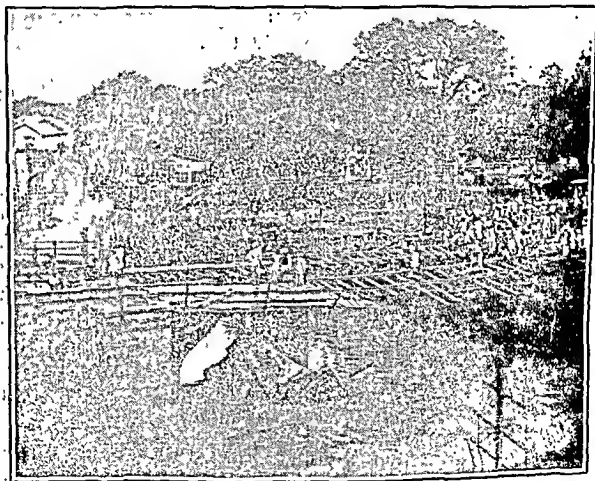
કોઈક અખડખજ ડોસો પચ્ચીસાની રેલ વાડ કરી એના આધારે કોઈ ભુના વખતના બવહાર સંબંધી કોર્ટમાં જુથાની આપે છે. વકીલો સીધું પુછે છે "પચ્ચીસાની રેલ પહેલાં કે પછી" નવા યુગને વર્ષાઋતુઓની અનાદૃષ્ટિ કે અતિ-દૃષ્ટિની ભયંકરતાનું પુરું ભાન નહોતું, વાત કરવાનું સાધન નહોતું." હવે તે પુરું પાડ્યું. ચુગરાતના જળ પ્રલય વીશે ન્યારે આજનો યુવક કાસે ધરડો બની પોતાના બાળકો કે ઉગતી ભાવિપ્રજા આગળ વાતો કરશે સારે એને ધણુંએ કહેવાનું મળશે—સાંભળનારાં આંખો નિકસાવી-મો પહોણુ કરી સાંભળશે—જે વાત દરમ્યાન આથી વધારે ભારે કોપ જગતપર નહીં વરસ્યો હોય તો...

સાર ચુગરાત મેધરાજનું તાંબુ નામ અમ પાડી ઉઠ્યું અને હેરાન હેરાન થઈ રહ્યું. આનંદપત્રમાં આવેલા વડોદરા, એડા... થયેલાં નુકસાનો અને હાડમારીઓના અહેવાલો વાચતાં વાંચનારને ક્રમક્રમાં આવે છે "કલોલ-માં કાળો કેર" એવા મધ્યગા નીચે એક દૈનિક-માં કલોલ વીશે છપાયું હતું. 'કાળો કેર' સખ્ત સહેજ સારે લાગે છે પણ એટલું ચોક્કસ છે કે કલોલ અને એની આજુબાજુ વેરાઈ પડેલાં

નાનાં નાનાં ગામડાંમાંએ જે સહુ છે તે ઓછું
તો નથીજ...આ વખતનો કોપ ધણે ભાગે
નિષ્પક્ષપાતી હતો—અને સવ સામાન્ય હતો.
પોતાના ગળ પ્રમાણે દરેકને થોડુ ધણું મળી
ચુક્યું છે.

વરસાદે તા. ૨૬ થી પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવા
માંડ્યું—૨૫ મી તારીખથી ટપાલમાં અનિવચિતતા

વરસાદ સારો પડે છે તેજ છાપ હતી...ગળાવમાં
પાણી ઠીક જાય છે—લાયઝેરી આગળ પાણી
વધવા માંડ્યું છે તેવી વાતો ચાલી પણ વરસી
રહી જશે, એમ લોકોનું ધારણ હતું. પરંતુ
૨૭ મી એ ઇન્દ્ર રાજાએ વધારે જોર કરવા
માંડ્યું અને લોકોએ પહેલી જુની. કહેવન
સંભારી “આતો આઠુખાઈ મંડ્યો” તીખું

‘રાષ્ટ્ર એ ૬ ઇશિઆ’ના]

જલપ્રવચથી તુટી ગએલું રેલ્વે લાઇનનું ગડનાણું.

[સામન્યથી.

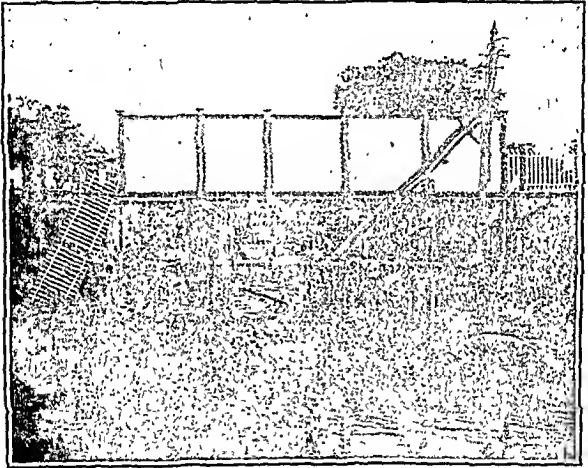
શરુ થઇ ગઇ હતી—પેપરો આવતાં નહીં—મુંબાઇ
અને અમદાવાદ વચ્ચેના, લોકોના વાતોમાં,
લગભગ બધા પુલ તુટી ગએલા સંભળાયા.
૨૬ મી તારીખ ચાદ આવે છે. તે પ્રમાણે
લોકે અર્ધી પસંદગી અર્ધી એ પરવાઈમાં દાટી—

તમતમતું આઠુ મેઘરાજે આ વખતે કેટલું બધું
ખાધું હશે તેની કદવના પણ કરી શકાતી નથી.

તા. ૨૮ મી એસે તે પહેલાં તો રાતના
લોકોના જીવ ઉંચા થવા માંડ્યા હતા. ધર
પડવાના ગણેશ મંડાઇ ચુક્યા હતા અને પડવા

માંડયા પછી આ પડયું, પેલું પડયું—આનું પડયું આ ગરીબનું પડયું—કાણા શેઠનું પડયું—નવું—નવું. કોઠા ઘરમાં બેઠા બેઠા—પારકા ધરોની ગણીત્રી કરતા લાગ્યા. અને પોતાના ધરના કરા ને પછીતો ધારી ધારી

નહી, અને તેથી જે ગમરાટ રહેતો—અથવા જેનું પડયું તેને બીજે કોષ્ટ સગાના ઓળખીતા લાડાના કે ધર્મશાળામાં આશરો લેવો પડ્યો અને ધમાલ કરવી પડતી—તે દાડમારી તો જેણે અનુભવી હોય તેનેજ તે સમજી શકાય.

‘શાર્દૂલ આદ્ય ઇતિહાસ’ના]

વડોદરા: રથે પુલનો લાંબો મંજેલો લાગ.

[સૌજન્યથી

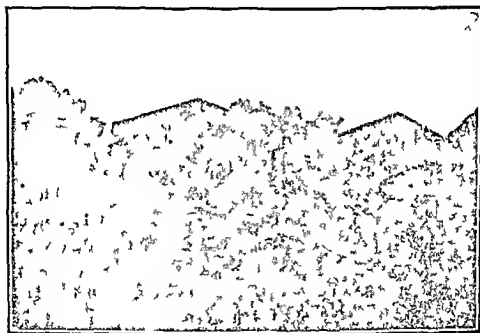
જેવા લાગ્યા. વડોદરાની વાનો આવી—શી રીને આવી તે કોષ્ટ કહી શકતું નહીં પણ દબાર માણસ તથાઈ ગયાં—અરધા ઉપર વડોદરા કુબી ગયું—આકીનાના આસ હંથા ચવા માંડ્યાં. એ વખત વહી ગયા પછી કલમથી લખવું તે સહેલું લાગે છે; પણ કોનું પડયું, અને કોનું રહેશે એ ન્યારે આત્રીથી કહી શકાતું

કસોલનો રાવળાઆ વાસ ઉંડાણમાં હોવાથી દુષ્ટ દુષ્ટ ચવા લાગ્યો અને પછી દુષ્ટી પણ ગયો. એ ગરીબ કુંડુંબોને સમજાવી ધર્મશાળામાં લીધાં—પાછળથી શેઠે જાણ્યું એમનો ભર વરસાદમાં ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરનાર એક કમોક્તના બે શુદ્ધર્ય હતા.

ભર વરસાદમાં એક નેપિવા નેત્રી બીના

નિશ્ચય “કેં નહીં સામાન્ય રીતે લોક ગરીબ છે
હિંદી ખાચખુચ વગર આપોજ આપો—”
‘પછી શું ? આપનારને રોકવા શા માટે ?
કામ કરવાની પધ્ધત નક્કી કરી-સ્વયંસેનકો
ગામડાઓમાં છુટ્યા—તા. ૭ થી ૧૪ સુધી
મશ્ત તથા સસ્તુ અનાજ આપનાનું કામ ચાલ્યું
શેઠ હકેમચંદના ઘર આગળ થતી બીડ જોઈ
હોય તેનેજ કામનો ખ્યાલ આવી શકે-લગભગ
આશરે રૂ. ૧૧૦૦૦-૦-૦ નું અનાજ ક્યા હિંદી

પાળે નહીં-પુગતુ ખાવાને આપે નહીં-અને
કોઈને મદદ કરવા દે પણ નહીં-ખાનગી મદદ
આપનાનો પ્રયત્ન થયો...જે ખાનગી નોવ
લીધી તેમાંથી અરધાચેજ મદદ રીકારી-કેટલીક
ખાઈઓએ ઘણી દુખી સ્થિતિ છતાં ના પાડી...
અને એક બે વિધવાઓએ સરના અનાજની
દુકાનેથી પૈસા આપી અનાજ લીધું તેથી એમના
ડાહ્યા મગાઓની આશરુ જોખમમાં ગણાઈ
અને એમના તરફથી દયાણુ થતા પાછા નાખી

અમદાવાદમાં હોનારત

ગયું તે જણાણ નહીં-૪૫૦૦ વાર કાપડ ગયું-
૭૫ ધોતી જોટા-કરનાનાં ગામડાના ઠાકરડાઓ-
ટડ વાધરી-મુસલમાનો-સૌ કોઈને પધ્ધતિરુ-
મદદ મળી...લોકના ઘરમાં બે બે મહી-
અનાજ ભરાયા...બહોળસ્ત માટે
માણસ આવતા.

સરકારે શું આપ્યું ? અહીં તો સકંટ
નિવારણમાં રાજ્ય પ્રાંતની સમિતિ સાથેજ
કરે છે તગાવી માટે રકમ રૂ. ૮૫૦૦૦ની
૧૨ થયેથી રૂ. ૬૧૦૦૦ની તગાવી અપાઈ
રૂ. સવનતો જાહેર ચર્ચ-પરતુ રોકડ
ભાગ કોણે પાડ્યા તે પ્રશ્ન જાણે
જોવા મોટા તાતુકા માટે રૂ. ૩૦૦
ખાંચેલા અને વધુ માટે મળુરીના
[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૭]

સોથી કોફીડી સ્થિતિ...
અને એમાંથી ખીચારી ઉતરી
ની જેઠ-દીપર-કેળા

એક વાતક નહીં જાનારે

ખાંચેલા અને વધુ માટે મળુરીના

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૩૭]

જવુ પડ્યું
ખાચારી હોંદુ
વિધવા ! ગાંધી
જીએ લખ્યું
છે કે “હિંદુ
વિધવાને ધરી
વિધાતાએ હાથ
ધોઈનાખ્યા છે”
એ વાક્ય કેટલું
સચોટ છે !

પ્રાંત એ
કયું - સરકારે
પણ કયું-
શરૂ આ તમાં
લોક પુછતા

વાઘોડી આ તાલુકા માં રેલ સંકટ

લેખક :

રા. ભાઈશંકર મ. ભટ્ટ તથા રા. મણિલાલ મં. કાશીવાળા

વાઘોડી આ તાલુકામાં મુખ્ય ૭૦ ગામો અને ૫૩ પેટા પેરાં મળી કુલ ૧૨૩ ગામો આવેલાં છે. કુલ વસ્તી આખા તાલુકાની ૩૬૧૭૬ માણસોની છે. તાલુકાની જમીનનો કુલ રકમો વીધાં ૧૮૨૪૪૪ અને જમીન મહેસુલ આકાર, લોકશરોષ, ગ્રામ્ય પંચાયત, આયપતવેરો વગેરે મળી કુલ રૂ. ૨૬૨૪૪૪ તું છે. આ તાલુકામાં મુખ્યત્વે કરી વિધામિત્રી, દેવ, સૂર્યો, જાંબુવા અને તામસી વગેરે નદીઓ આવેલી છે. કુંભારીઆ, પ્રતાપપુરા, આજવા, દેવળીઆ, અને ટીંબી જેવાં મોટાં તળાવો અને દરેક ગામે નાનાં નાનાં તળાવો આવેલાં છે. તાલુકાની પૂર્વ દિશાએ પાવાગઢ ડુંગર ભીંતની માફક ઉભેલો છે. આ તાલુકામાં પ્યારીઆ-કોળી, વસાવા-ભીલ, તલાવીઆ વગેરે કોમ મોટા પ્રમાણમાં વસી રહેલ છે. તેઓનાં પર કાચી ભીંત-એટલે સાંદીઓ-કામડાં કે માટીના કરાવાલાં, અને છાપરાં ધાસ કે નળી-આનાં બનાવેલાં હોય છે. તેમજ ટેડ-ભંગી વગેરે અંસજ કોમ પણ એવી સ્થિતિવાળાં પરમાં નિવાસ કરી રહેલ છે.

તાલુકામાં ૨૪ જીલ્લાએ રાત્રે સતત પવનના તોફાન સાથે વરસાદે વરસતું શરૂ કર્યું. અને દૂર-નજીકનાં પાણી નદીઓમાં અને કોતરોમાં ઉભરાવા માંડ્યાં. વળી ગામનાં તળાવોમાં પાણી સમાઈ નહીં શકવાથી એક પછી એક તળાવો તુટવાની શુભે સંભળાવા લાગી. તા. ૨૫ અને ૨૬ મુધી તો વરસાદે મુશળધાર વરસતું ચાલુ રાખવાથી એક બીજાગામના સમાચાર મળી શકતાજ નહીં. પણ તા. ૨૭ મીએ પાણી ઉતરવા માંડ્યાં અને એક બીજા ગામે જવાના રસ્તા મોકળા થયા સારેજ પ્રજના પ્રાણ ચાલુ થયા. આ તોફાનમાં કેટલાંય ગામોમાં ગરીબોનાં ઝુંપડાં ભેંધ ભેગાં થઈ પાણીમાં ધસકાઈ ગયાં. કેટલાંક કુટુંબો નિરાધાર થઈ ગયાં. ખાસ કરી ફલોડ, ખંધા, રવાળ, છોટલા, જરોદ, કોટંબી, રસલાખાદ, જાંબુડીઆ-પુરા, પાંચદેવળા અને સીપોર ટીંબી આ ગામોમાં ચારે દિશાઓએ પાણી ફરી વળેલું હોવાથી લોકોનાં મકાનોમાં પાણી પેસી જવાથી પ્રમાણમાં વધારે નુકશાન થયેલું છે. સીપોર ટીંબી ગામનું તળાવ તુટી જવાથી આખું એ

અને કેટલાં જગ્યાં ઉપર ધસડાઈ ગયાં છે. આ જુદા જુદાં કેટલાંય ગામોમાં હોય છે અને હવે આરોગ્ય બાંધી આશ્રય લીધેલા કેટલાંય સેવાભાવી પટેલોએ અસંખ્ય વગેરે કેન્સરો યેનાની બાંધે એસાડી પાણીમાંથી છોડાવી નીકળે ગામે પહોંચાડેલા, કેટલાંય પટેલોએ નિરાધાર રોકાને પોતાની હવેથીઓમા તથા તથા દિવસ સુધી રાખી આવવાનું પુરું પાડેલું. આમ મેલાભાવી મદદ મળી રહેવા છતાં ૭ માસુમે અને ૧૨૧ ટોર મરણ પામ્યા છે.

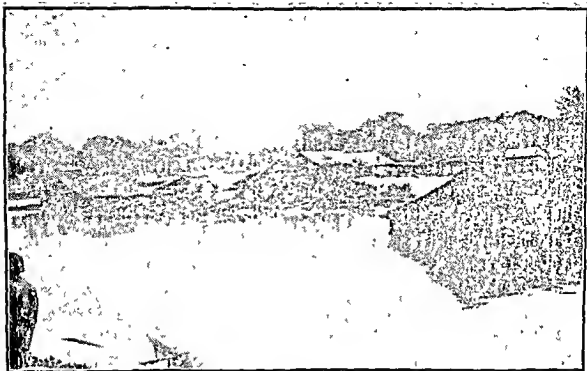
ડોહાથી દીબી સુધીની રેલે સડક પણ પાણીના સતત વહેણમાં ધોવાઈ જઈ પડ્યા વગેરે એવાંય ગયા વળી વાંટકા પામે આજવા તળાવનું વધારાનું પાણી કાઢવાના કેસ વાગું નાણું તોડી નાખી પીનર વગેરે ધમડાઈ ગયા. એથી રેલે વ્યવહાર અચળી પડ્યો તાર તથા રોસ્ટ પણ બંધ થઈ પડી એટલે આ જુદાંય પડી રહેલા તાલુકાની હકીકતો વર્તમાન પેઢીએ રહેલી નથી.

રેલે દીબી તાલુકાની બધુંકર સ્થિતિની રીતે જોઈ અધિકારી સાહેબને મળ્યું યતા હવે જ એ સરકાર સાહેબ, પોલીસ ફોરેસ્ટ સાહેબ અને સરવંતસ મોદી ઇડીઆ એ સાહેબી વગેરે કુલ કસ્ટોડિયનની આ મધ્યે જ મળ્યું હવે મંત્રી ગણેશ શાસ્ત્રી અને ૭૫ જે. પી. કોલકાંડેર હવે વાયોડીઆ ગામે આવી દેડ વાદળે અને રેલિંગ અમલદારો તથા સ્થાનિક મદદ મળે ત્યાં સારેસોતે મળ્યા. કુલ સ્થિતિ-

કાશીવાળા ગામમાં નીકળી પડ્યા. અને નિરાધારોને અનાજ કપડા વગેરે વહેચવાનું કાર્ય શરૂ થયું.

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળે શ્રી ભાતગંડર ભટ્ટને પાંચમે સ્પીચા આપી વાઘોડીઆ મોદયા અને સ્થાનિક અમલદાર વર્ગ સાથે સહકારથી મરીઓને મદદ આપવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ વખતે વગણામા ગામે મારવાડી રીલીફ એસોસી. એસનના કાર્ય વાહકો મદદનું કામ કરી રહ્યા હતા. આ પ્રજામંડળના મંત્રી પટેલોની જઈ વાગોડીઆમાં મદદની જરૂર છે એમ જણાવી માગવાડી શેઠ જમનાદાસજીને વાઘોડીઆ મોદયા; વાઘોડીઆના સ્થાનિક સ્વયંસેવકો મારફત અને પાલેજ મેલામ ડગના સ્વયંસેવકો દ્વારા વાઘેડી આ તાલુકાના ૧૨૩ ગામ, ડોહા તાલુકા ૮ ગામ, વડોદરા તાલુકાનું ૧ ગામ, અને પંચમડાસ જીલ્લાનાં ૧૮ ગામમાં કુલ ૭૦૦ નિરાધારોને રૂ. ૬૨૦૦૦ નું અનાજ અને કાપડ પહોંચાડ્યું આ કામ ચાર ગિયસમા આટોપી નાખવાનું હોવાથી સ્થાનિક સ્વયંસેવકો ગામમાં નીકળી પડ્યા અને નિગાધારોની તપાસ કરી મદદ આ વખતે સ્વયંસેવકો અને સ્થાનિક અમલદાર માહેઓએ કહેલી મહેનત ન વર્ણવી શકાય તેમ છે, વળી નિગાધાર થઈ પટેલા એકુતોને બીનિર્વાહ બળદ વગેરે માટે રૂ. ૪૮૦૦૦૦ દબારની તમામ વાગ વ્યાજની વહેલી આપી સગકો બદલ સારી મદદ કરી છે સ્વયંસેવકોનું કામ જોઈ મારવાડી શેઠ જમનાદાસ વગેરેને ધન્યવાદ સતો.

ગામડાંઓમાં સસ્તિવાદેવીનાં દર્શન.

:: મોઠમપરા : જલપ્રલયનો એક ભાગ ::

લેખક :

૨૧. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

જુલાઇ માસની તા. ૨૪ મી થી તા. ૨૯ મી સુધીમાં ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં અતિવૃષ્ટિ થઇ અને તેને પરિણામે જલ-પ્રલય થયો. સમસ્ત ગુજરાત-કાઠીઆવાડના કેટલાક ભાગો કેવલ જલમય બની ગયા, અને જેને આપણે સંસ્કૃતિનાં civilisation નાં આવશ્યક અંગો માનતા થયા છીએ તે રેલ્વે, તાર, ટપાલ વગેરેનો વ્યવહાર બંધ પડી ગયો. જનમાલની પણ ખુબારી થઇ. સંક્ષેપમાં,

એ અતિવૃષ્ટિ અને જલ-પ્રલયે ગુજરાત ઉપર ગબળ ગુમ્તર્યો.

એક પ્રસંગ મળતાં હું નદીઆદ ગયો હતો. વર્તમાન પત્રો દ્વારા પ્રટક થતા જતાંતોમાં “ રેલ્વે લાઇન ધોવાઇ ગઇ ” અને “ અમુક ગામડું તદ્દન નાશુદ થઇ ગયું છે ” એવાં જે વાક્યો આવતાં તે હું ખરેખર તાદસ-તાથી સમજેલો નહીં, અને મને ધારતી છે કે વર્તમાનપત્રોનાં વર્ણનો વાંચનાર ઘણા ઘણી

બાબતમાં યથાસ્થિત ખ્યાલ લાગ્યે મેળવી શકતા હશે. અત્યુક્તિ તેમજ હીનોક્તિ બંને એ વસ્તુ સ્થિતિ જાતે જોવાથીજ ગણી શકાય છે. બ્યારે મીયાંનામથી વડોદરા સુધી તેઆર થતી અને થએલી રેલ્વે લાઇન જોઇ સારે કૈંક ખ્યાલ આવી શક્યો કે રેલવે લાઇનનું ધોવાઇ જવું એટલે શું, અને રેલ્વેના વ્યવહાર અટકી પડે તે કેમ બનતું હશે. બેશક, હજીએ વસ્તુ સ્થિતિનો તાદશ ચિતાર આવેલો તો વસ્તુસ્થિતિ જોઇ હોત ને આગ્યે હોત તેવો તો નથીજ આવી શક્યો, પરંતુ વર્તમાનપત્રોનાં વર્ણનો વાંચીને આવ્યો હતો તેના કરતાં ઘણો વધારે આવ્યો. એ જોઇએ છીએ સારેજ રેલનું જોર સમજી શકાય છે, અને તેઆર કરેલા રેલ્વેના રસ્તાજ માત્ર નહીં, પરંતુ લોખંડના પાટા, સ્ક્રીપરો વગેરે રેલના પ્રવાહના ભોગ કેવી રીતે બન્યા હશે તે સમજી શકાય છે.

હું નડીઆદ પહોંચ્યો અને ત્યાંની સ્થિતિ ઉપર ઉપરથી જોઇ તથા ત્યાંની કેટલીક વાતો સાંભળી તે ઉપરથી કૈંક એવો સંસ્કાર પડ્યો કે લયલીત લેખકોને હાથે અમણે વર્તમાનપત્રોમાં અત્યુક્તિ ચએલી જણાય છે. પરંતુ એકદમ નિર્ણય ઉપર કુદકો મારવાની ટેવ નહીં એટલે એ સંસ્કાર અનિશ્ચિત સ્વરૂપમાં મનમાં રહ્યો. પછી નડીઆદના મુખ્ય કાર્યકર્તા મારા બાલમિત્ર ભાઇ શ્રી. પુલચંદ બાપુજી શાહને બધી હકીકત પુછી. તેઓએ વિગતવાર વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપી. પછી મેં તેમને પુછ્યું: “પુલચંદભાઇ ગામડું તદ્દન નાણુદ થઇ ગયું એટલે શું તે જાતે જોવા વિચાર છે.” તેમણે તરત ઉત્તર આપ્યો કે તાલુકાનાં ગામો વચ્ચેના અવરજવરના રસ્તા હજી વાહનો જઈ શકે એવા પુરેપુરા થયા નથી તેમ. તમારી તખીઅત એવી નથી કે પગે બહુ ચાલવું સલામત ગણાય. એટલે નડીઆદથી અહીં ગાઉ અથવા ચાર પાંચ માઇલ છેડે

શેઠી નદી ઉપર મોકમપરા કરીને ગામડું છે તે આપણે કાલે સવારે જોઇ આવીએ.” બીજો દિવસે સવારે ઘોડાગાડીમાં બેસીને નવમી સાહિલ પરિવહના ત્રણ મંત્રીઓ રા. પુલચંદ બાપુજી શાહ, રા. ઈંદરાંકર જટાશંકર પંડ્યા, રા. જયંતિ. લાલ મોરારજી મહેતા—અને હું એ ચાર જણ મોકમપરે જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં વચ્ચે વચ્ચે પાણી અને કાદવ આવતાં, ખાડા ખેંચા આવતાં, એટલે અમારે ઉતરીને ઘોડાકે રસ્તો પગે ચાલવું પડતું. એમ કરતા કરતા મોકમપરાથી થોડે દૂર પહોંચ્યા પછી ગાડીમાંથી ઉતરી જવું પડ્યું, ગાડીને લાં ઉભી રાખવી પડી અને કાદવ કીચડ વાળે રસ્તે પગે ચાલતાં જવું પડ્યું. પુલચંદભાઇએ રસ્તે ચાલતાં કહ્યું: “આ બધાએ રસ્તા જલમય થઇ ગયા હતા અને આ જે અર્ધાં બળા ગએલાં જેવાં ઝાડો દેખાય છે તે રેલમાં એટલાં કુબી જવાથી કોહી ગએલાં. ઝાડનાં મથાળા અર્ધાં કોહી ગએલાં અને અર્ધાં લીલાં દેખાય છે તેનું કારણ એ.”

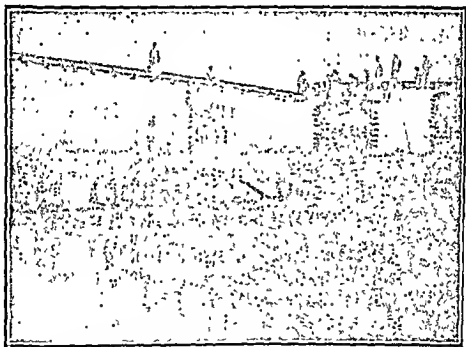
ગામને છેવાડે આવ્યા એટલે એમણે એક ખેતરની વાડમાં ઉભેલું “ધુરું”—નાનું ઝાડ—બતાવ્યું અને કહ્યું કે “આ ધુંગામાં એક બાર વર્ષનો છોડરો બરાએલો હતો. તે છોકરો ચીસો પાડતો તે બધા સાંભળે, બધા એને દેખે, પણ ચારે પાસે બરાએલા પાણીમાંથી જઇને એને બચાવવાની કોઇ હીમત કરી શકે નહીં. તેના બચાવવાના જેટલા પ્રયાસો થયા તે બધા બર્થ ગયા. તે છોકરાનો આપ પોતાના બળદો બચાવવા જતાં બીજી બાજુએ પોતે તણાયો અને પોતાના બાપને બચાવવા જતાં બાર વર્ષનો છોકરો તણાયો. આ પ્રમાણે એકે કુડંબ પાંચમાસ થઇ ગયું, કારણ કે બળદ ગયા, ત્રણે પુરુષો ગયા અને ઘેર ગયા સારે ધરજ એમને એમ બેસી ગયું.” તે ધર અમને બતાવવામાં આવ્યું.

તે જગ્યાએ દુર્ગંધ પુષ્કળ મારતી હતી. પામે થોડેજ દૂર તત્કાલ ઉપયોગ માટે ઉત્તું કરેલું ઝુંપડું હતું. તેમાં તે પાવમાત્ર યજ્ઞેન્ના કુટુંબની એક બે સ્ત્રીઓ હતી. તે અમને જોઈને રડી પડી. "આ કુટુંબને શેઠ જમનાદાસ બળજે રૂ. ૧૦૦ ની મદદ જાતે આપીને આપી છે" એમ પુલયદલાપએ ઉમેયું.

મોક્ષમપરા મુળ ઇનામદારનું ગામ છે. તે ઇનામદાર વડોદરે રહે છે. તેમણે કે તેમના

ઝાડો ઉપર માંચડા બાંધીને કે ડાળીઓ ઉપર ભરાઈ બેઠા. ઝોકું ખાવું પણ સલામત ન હતું, કારણ કે ઝાડની ચારે બાજુ પાણી ફરી વળેલું. એટલે માણસ ઉપડ્યો કે તણાયો સમજવું. દેરદાંખરને પણ મુશ્કેલીથી ઝાડે બાંધી બાંધીને બચાવ્યાં.

અમે ગયા એટલે ત્યાંની વરતી એકડી યદ્ય શ્રદ્ધ ગામડીયાઓજ ખતાવી શકે છે. એવા ભાવથી અમારે માટે ખાટલાઓ ન ખાઈ ગયા

મરકાના રેલ્વે બ્રીજ (પુલ)-વોખડના ચાંભલા ધોવાઈ જઈ મોટાં ગામડાં પડી જવાથી લાકડાંના સ્લીપસ્ટથી ટેમ્પરરી રેલ્વે લાઈનનું બાંધકામ.

માણસોએ મોક્ષમપરાની કે મોક્ષમપરાના રહેવાસીઓની કે પણ પરવા કરી નથી એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. સરકાર તરફથી પણ કે ખાસ રાહત આપવામાં આવી નથી. ગામમાં મુળ સ્રો ધર હતાં તે રેલ વખતે લગભગ બધાંએ પડી ગયાં. માત્ર બે ધરો અકબંધ રહ્યાં, કારણ કે તે કે ઉચી જગ્યાએ હતાં. તેમાં બધી સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવી ને સાથે છોડ્યાં. પુરુષો મોટે ભાગે

અને ભાવથી અમારે હૃદયપૂર્વક સત્કાર થયો. એ ગામડીયાઓએ જે વાતો કરી તે સાંભળી હૃદય પીગળી ગયું. તેમાંથી એક વૃદ્ધે કહ્યું: "સાહેબ નથી અમારી સંભાળ ઇનામદાર સાહેબે લીધી કે નથી અમારી સંભાળ સરકારે લીધી. અમારી સંભાળ લીધી હોય તો આ પુલયદલાપએ અને એમની સાથે કામ કરનાર ભાઈઓએ લીધી છે. કંથર એમનું સારું કરે, બાકી અમે તો શા

અહીં આપી શકવાના છીએ ?” જ્યાં મોકમપરા હતું ત્યાં તો અસારે અધાં મકાનો પડી ગયાં છે, માત્ર તત્કાલ ઝુંપડાં ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં લોકો જેમ તેમ કરીને સાંકડેમોકળે સમાસ કરે છે. દોર ઢાંખર અધાં બહાર ખુલ્લામાં રહે છે, અને અધો દેખાવ દયાજનક દેખાય છે.

મારાથી ખરેખર આ જોયું ન ગયું અને ગામડાં તદ્દન નાશુદ્ધ થઇ ગયાનો જે અર્થ હોય તો કેટલાએ માણસો સૃષ્ટિની શરૂઆતના વખતમાં હશે એવી સ્થિતિમાં રહે છે. પુલ્લયદ-લાઇને મુછતાં ખચર મળી કે નડીઆદ તાલુકામાં કુલ ૩૬ ગામડાં નાશુદ્ધ થઇ ગયાં છે અને ખેડા જિલ્લામાં સવાસો ગામડા આશરે નાશુદ્ધ થઇ ગયાં છે. મોકમપરા જેવા ગામડાંઓની પુનર્ધટના કરવી હોય તો નદી કાંઠે હોવાથી

ઉંચી જગ્યા શોધીને નવું “ ગામઠાણું ” પસંદ કરવું જોઈએ. ધર પડી જવા ઉપરાંત, ખીજું નુકશાન ખમવા ઉપરાંત, વસ્તીના મોટા ભાગને તાવ અને મરડો લાગ્યું પડેલો હતો. આશ્વાસન માત્ર એ જ હતું; એક એ કે કાર્યકર્તાઓએ બની શકી તેટલી મદદ તત્કાલ પહોંચાડવામાં પોતાપુરતી કયાશ રાખી ન હતી અને એ વાતનું ગામડીઆને સારી પેઠે લાન હતું; અને ખીજું આશ્વાસન એ હતું કે બીમારીને લીધે તેમજ તત્કાલ દુઃખને લીધે જરા લેવાયલા લાગતા હોવા છતાં લોકો દયાપાત્ર ગયેલા કે દીન દેખાતા ન હતા. એમનાથી અને તેટલું કરી રહ્યા હતા અને મદદ આપવામાં આવે તો વધારે તૈયાર હતા. આ સ્થિતિ આશા જનક છે. આ જતે જોએલી વસ્તુ સ્થિતિમાંથી કેટલીક હકીકત.

જળપ્રલય

લેખક : અધ્યાપક ગજેન્દ્રરાય શુભામરાય છુય.

કૈરાલ દળ કાળનાં ગગન ગુંબજે ગાજતાં—

ધરા ન જીરવી શકે સકળ આલ આવી દબ્યાં,
અખંડ સુસવાટમાં જીવનદીપ હોલાય જ્યાં.

પ્રચંડ સહુ સત્તનાં પ્રલય તાંડવો આજ આ;

શમ્યા છ શશીસૂર્ય ને નજર ધોર ધેર નિશા

સુતેલ સપનાં સમાં જીવન કૈંક જેમાં શમ્યા :

ઝડી મુસલધાર કયાં ?—ક્ષણિક હ્રુદ પોકાર કયાં ?

મહા પ્રલયકાળમાં જીવન નાવ શોધે દિશા.

કંઈકે જડ વૃક્ષને જીવન વેલ વળગી રહી,

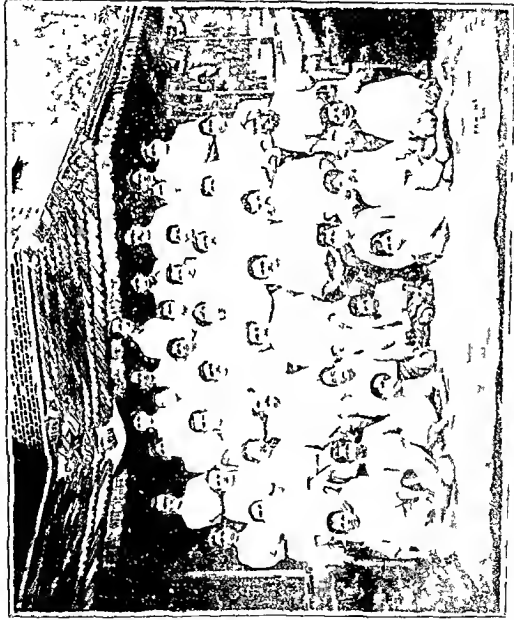
હલાહલ ભુલી કંઈ વિપધરોય ના ડંખતા;

કંઈ વિરલ વીરનાં ઝળઝળે બલિદાન જે—

છતાંય અસહાય શું મનુજ મૃત્યુના મો મહી ?

અહીં પરમ મર્ણ જે જીવનને રહ્યા ઝંખતા—

પ્રજો ! અમર એક તું ઉદ્ધિયેજ ઉઘી રજો.

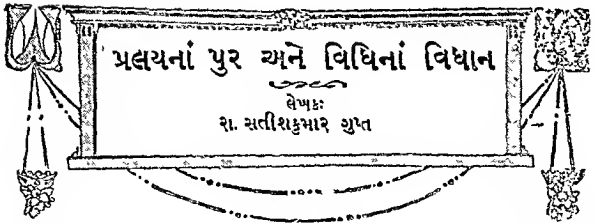

[୨୩୩]

ପଥର ଘାଟ, ବୃହତ୍ ।

[୩୩୩ ୧୯୯]

તા. રજ.રવિવારની એ ભયંકર કાળ રાત્રિ । દિગ્પાળો ડોલવા લાગ્યા. આકાશ ભયાનક યમડંડ સમુ ભાસવા લાગ્યું. પૃથ્વી ખળભળી ઉઠી. પ્રકૃતિ દેવી-કુન્દરત ભયંકર અવાજે કોપી ઉઠી.

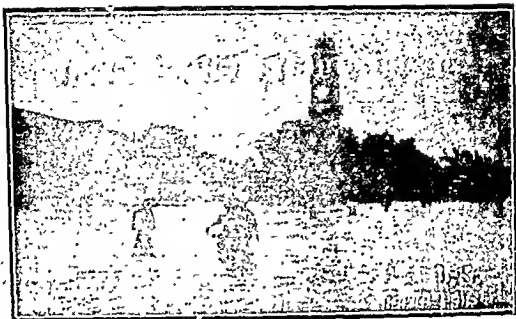
વરુણદેવ ટુટી પડ્યા. પૃથ્વી પ્રકોપ સાથે આર્ધાવર્તના આ ખીલતા નંદનવન સમા, ફળપુળથી લગ્ની રહેલા બગીચા ઉપર, તેને ઉજ્જડ ચેરાન કરવાને. જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્મશાનની ભયંકર શૂન્યતા. પુષ્કરાવર્ત મેઘ સાંઝળ્યા હતા. આજે તેનાં દર્શન થયાં.

ને પ્રલયનાં પુર રોકવાનું તે કોનું ગળું ? તેને રોકવા તો જ્યેષ્ઠએ નવું સ્વર્ગ સર્જવાની શક્તિ ધરાવનાર વિશ્વામિત્રનાં તપ, કાળયમના પાસ તોડી વિધિના લેખમાં મેળ મારનાર પતિ પરાયણ સતિ સાવિત્રિસમી આર્ષાઓનાં સતિત્વ, કાળને પથ પોતાની આઘાતી થંભાવનાર પિતામહના નૈદિષ્ઠ અહ્યયર્થ, યુપને બંધાયા છતાં વરુણદેવ પાસે સ્વાતંત્ર્ય મેળવનાર શુનઃશીપનો તપ સિદ્ધ કર્મ-મેગ. કયા પુણ્યે આજે આપણે તેવી આશા રાખીએ ? કન્ધાવિક્કયના કે વિધવાઓના કંઠજતા હૃદયના આપના ?

વિધિનાં વિધાન મંડાયાં, અને પ્રકૃતિદેવી

વરુણદેવને લઇને ઉતરી પડ્યાં આ રમ્મજરી. ઓથી મહેક મહેક થતા, નંદનવનના છલપુલ સમા આર્ષાવિતના ખીલેલા બગીચા ઉપર. અને સાત સાત દિવસ સુધી એ કાધાન્ધ થએલા વરુણદેવના પ્રકોપની છવંત મૃત્તિ સમી ઝડીઓ વર્ષાવી અને વેરાન કર્યો એ અણમુલ બગીચાને. જ્યાં જુએ ત્યાં જળજળ અંધારા! યોગને સુધી વિશ્વામિત્રી ને દારૂનાં જળકાવાતાં શબોધી ગંધાધ ઉડ્યાં. ગાયોનાં ગાયો ઉજ્જડ-ચેરાન થયાં. કેક મુગાં ડાણીઓ કાળનો ગ્રાસ ખન્યાં. જ્યાં આનંદના ઉત્સવ હતા, ત્યાં આજે શોકનાં ગીત સંભળાય છે. મદની મસ્તી હતી ત્યાં આંસુની ધારાઓ જળાય છે. માતા પિતાના વાત્સલ્ય અને પત્નીઓના જનુલર્ધા વિલાસ હતા ત્યાં છે કલેશ અને કંકાસ. તેનાં નાયતાં અને નયનનાં પ્રેમલીનાં નયનો ઉડાં ઉતરી ગયાં છે. તેમાં આંસુની ભીનાશ છે, દુઃખની કરુણ કથની છે. તેના ડગથે અને પગથે દારિદ્રતા ડોળા ધુરકાવતી સામી ઉભી રહી છે.

રવિવારની રાત્રિએ મેઘરાજએ સ્વારી કરી, પ્રલયનાં પુર ઉલટયાં. તેમાંથી બચવા, નાસી છુટવા, જીવન બચાવવા માનવીએ કર્મયોગ આરંભ્યો. જેને જે ફાળ્યું તે લઈ જ્યાં જ્યાં

સયાળગંજ, પંડોદરાના નાકે.

સહીસલામતી લાગી સાં નાહા. ન નસાયું તેણે પોતાની જીવનદોરી ધ્રુવરના હાથમાં સોંપી. " પ્રભુ બચાવશે " તેજ બચીશું એવી આશા સાથે બે હાથ બેડી બેસી રહ્યા. તેમાંથી કેટલાક બચ્યા અને કેટલાક મર્યા.

પાણીનાં ચઢતાં પુર જોવા નીકળેલા કેંક જિરામુઓએ ઝાડનો આશ્રય શોધ્યો. જીવ બચાવવા ઝાડ ઉપર ચઢ્યા સાં તો ઉપર આપ, ઘો, વગેરે ઝેરી જનવરો જોયાં. આ પુરમાં તથાઈ જીવ ખોવા કરતાં આ ઝેરી જનવરોને હાથે મરણ વધુ પ્રિય થશે એમ માની તરફડતા હુલ્લે દિવસો ગુળ્યાં. ઝેરી જનવરોને પણ કાણ જાણે જગતના સર્વે જીવો એકજ પરમાત્માનાં સંતાનો છે એ બહુચાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેમ, પોતાનો જાતિ સ્વભાવ છોડી વધુપેવ કુટમ્બકમ્ બની ગયાં.

સાત સાત માણસોને વિશ્વાસ દઈ પોતાની ગાદીમાં ઉઠાડી અડધી રાત્રે એ આઠાલખાં કુટુંબને કચરી નાખનાર ડાંડીઆ બખરનું

હસારું મકાન, મોટા નાખથી જનતામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી આખરે ધુરુરુકસ થઈ જઈ તેના આશ્રયે આવેલા મનુષ્યોને બરખી જનાર એ જોઝારી પથ્થર ચાલ અને હાંદુ મહાસમાના પ્રાણસમુ એક યુવાનનો ભોગ લઈ દુટ્ટી પોંચું કારેલીબાગવાણું આર્યકુમાર મંદિર, વગેરેના દરેશોનો વિચાર સરખો પણ લોહીને ફડું બનાવી મુકે છે.

અને વાંચક! આવે છે રાજસત્તાનાં પ્રાણરૂપ ગણાતા પણ સત્તાધારીઓની ઠોકરે ચઢતાં એ ગરીબ ગામડાના ખેડુતોની દુહંશનો કે ખ્યાલ ? તેમના પ્રાણથી અધિક વહાલાં દોર તણાયાં, પેટ પુરવાના સાધન રૂપ ખેતીનાં હાથીઆર ગયાં, બુખ્યે પેટ ટાકમાં થયરતા પરંતુ મનવળી વસવા જેવાં ધરનાં ખોલણં પણ ગયાં. કેકનાં બાળકો ગયાં, કેક પત્નીઓ પતિ વીડોણીઓ થઈ અને કેક પતિઓનાં વહાણીનાં વિશેષે ધર ભાંગ્યાં. ધરમાંથી તણાતાં રહેલા લખાયા લઈ ઝાડ ઉપર ખાટલા બાંધી રાજમહેલ કરતાં પણ

અધિક ભુખાં મોની ચાર ચાર દિવસ સુધી ભુખ્યે પેટે વરપાદની ઝડીઓ સહન કરતા; અને આટલું સહન કર્યા છતાં પણ કુદરતનું પેટ ચીરી રાજભંડારો ભરી રાજસત્તાને ટકાવી રાખનાર ખેડુને, રાજકર્મચારીની ઠોકરે ચઢતા બોલોએ છીએ ત્યારે તેનું “જગતના તાત” નું બીરુદ એ એક કૂર મરકરી સમાન નથી લાગતું ?

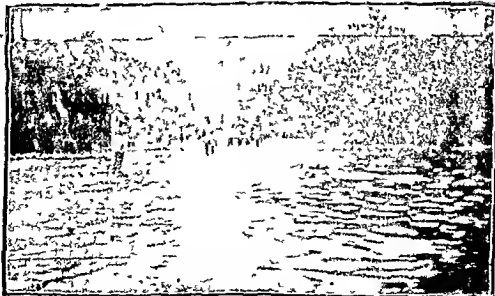

મકાનના ઉપગના મળશે ચઢતાં ગયાં, છેવટે છાપરે પણ ખેસી રહ્યાં. છતાં મકાન પડ્યાં અને તેઓને કુદરતનો કોળીઓ થતાં કોઇ અટકાવી શક્યું નહીં. વડોદરાનો સંધળો વહેવાર અટકી પડ્યો, તાર ટપાલ કે રેલ્વે કશુંજ કામમાં ન આવ્યું. વડોદરા શહેર ફુનીઆથી જુદું પડી ગયું પાદરા, ડબોઇ, કરજણ, પ્રદેશો કોઇ કોઇને મદદ કરી ખેડા, નડીઆદ વગેરે તમામ ન શકે.

વડોદરા શહેર, પ્રાંત ગાયકવાડ સરકારનું પાટનગર, પાણીમાં તરબોળ થઇ ગયું. સયાજીનંજ, કુતેપુરા, દાડીઆ બખર રાવપુરા, નાગરવાડા વગેરે સ્થળોએ હોડીઓ ફરવા લાગી. મકાનનો એક એક મળશે પાણીમાં. જેમ જેમ પાણી ચઢતાં ગયાં તેમ તેમ પોતાની માલમતા સંકેલી જીવન બચાવવા મનુષ્યો પણ પોતાના

શ્રી શિવાભાઈ પટેલ
આ કોલેજ અને અનેક જીવ બચાવ્યા છે

ખુદ વડોદરા શહેરમાં રહેતા માણસ સયાજીનંજમાં રહેતા કોઇ પણ માણસની બખર ન લઇ શકે તો પછી બહારની તો વાતજ શી ? મળજી ન મકાનોવાળાઓએ કોઇ પણ જાતના ભેદભાવ વગર મનુષ્ય પ્રત્યેના પ્રેમની

હીન હોસ્પીટલના એક જીલ્લો નગર દ્રશ્ય.

લાગણીથી દરેકને આશ્રય આપેા, જેના હાથમાં જેટલું અનાજ આવ્યું તે લઈ સૌ કોઈ ઉચી જગાએ બેઠા બેઠા.

। સયાઈગંગાનાં નાકા ઉપર રમણિકલાલ લક્ષ્મીલાલનો બંગલો છે. આ આકૃતમાંથી ઉગરવાની આશાએ લગભગ બેઠાં માણસો તેમને ત્યાં પેસી ગયાં. બેઠાં માણસોને ખોરાક પુરો પાડવો તેમજ તેમની વ્યવસ્થા કરવી તે કે સહેલી વાત નથી. તેમા વળી સ્ત્રીઓ અને

બાલ, ધરખાર માલ મીલકત મેલીને, લોકો કહે છે, કે રાહુરના સંરક્ષણ અર્થે રહેલી પોલીસ કેમ દેખાતી નથી ? બહાદુર બહારવટીઆ બાબર અને મીરખાને જેર કરનાર આપણા રાવબહાદુર પોલીસ કમીશનર કેમ જણાતા નથી ? કરવેરા અને ધરવેરા નાખવા તનતોડ પ્રયાત કરનાર અમલદારો ક્યાં છે ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર જો હિંડા ઉતરી તપાસનામાં આવે તો તો ઘણો દયાળુનક છે. પોલીસમેનું રહેઠાણ પાદરા લાઈન ઉપર છે, સધળા

પાણીમાં ડુબી રાવપુરા પોસ્ટ ઓફીસ.

છોકરાની તો વાત થી કરવી ? ખોરાક તો પુરો પડે પરંતુ ફરતી દાગળ માટે શું ? અને તેમાંજ વળી સ્ત્રીઓની મર્યાદા સચવાવી જોઈએ. વાચક આ ધર્મ સંકટમાં ધરના માલીકની, તેમના આચરે આવેલા નાના મોટા, ઓગળીના અને અજાણ્યાની શી રીયનિ હો તેની કમના તો ટુંક કરજો. આ રીયનિ તો દરેક જગ્યાએ હતી.

x x x

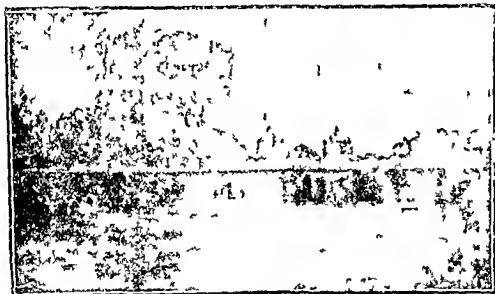
પુર ચડતાજ બાલ, માણસો નાસતાજ

પોલીસો ત્યાં ઘેરાઈ રહ્યા. તેમની ઓફીસો પાણીથી ભરાઈ ગઈ. બીયારા બેરાં છોકરાં અને અને તેટલો ખોરાક લઈ છાપરે ચઢ્યા. ચાર ચાર નિવસ સુધી ઉધાડી અંખે, અંધ દુખે પેટે છાપરા પર રહેલા પોલીસો ક્યાંથી આવે ? પોલીસની નોકરી મેં ખરા પગ આખરે તો તે મનુષ્યજ, દેવ તો નહોતો ને ? મરકારી નોકર થયો એટલે તેનામાં આકાશમાં અદર ઉડવાની શક્તિ તો નજ આવેને ?

x x x

અમદાવાદ રોશન ઉપર એક યુરોપીઅન ધણાજ આતુ વદને આમ તેમ આટા મારે છે. વારે વડીએ તાર ઓરીસમા ખમર પુછે છે દેવ વખતે કે નામ સમાચાર મને છે, અને તે વધારે ને વધારે દુઃખગ્રસ્ત અને ચિંતાતુર થતો જાય છે છેલ્લો તાર સામગી તેના હૃદયમા ભારે વ્યથા થઇ એકદમ તે દોડ્યો એન્જન પૂર્ણવર પામે જઇ તાત્કાલિક એન્જન છોડવા હુકમ આપી પોતે તેમા ચઢી ગેહો. એન્જન

છોડત તથા, તેને બચાવવા બપર ચીમ પડી માતા પ્રવત્ન મરે લા તો તે પણ તથા, પતિ બીચારો આ કુન્નતના મ્વી દ્રવકાથી જાનક અને જીવન સંખી ગતા બાવરો અને, હવે ગરુ કે જીવુ તેનો તોડ ન કાઢી શકે લા તો એક જાવકે ગનગતોતે અનતવામમા મળના ચા'મે જાય જે જાપરે ચઢ્યા તે જાપરા તથાયા એટલે જાડ પર ચઢના તેમાંથી પણ ધોરમાર વરસા વાનાઝોડુ, છુખ અને નરસનો તરફડા

પાણીથી ઘેરે છે એવા છે સ્પીલ્ડના ફીમેલ વેડ

આગળ ચાંદ્યુ. વરસાદ ધોધમાર પડે છે એન્જન ધડીકમાં ધીમુ તો ધડીકમા એ પ્રવચના પુરની સામે યુદ્ધ કરતું રેલના પાટા ઉપર સડ-સડાટ ચાંદ્યુ જાય છે

x x x

નડીઆદથી બીજુ રોશન ખ બાલી તે દાનતું ગોરાજ પુન ઉતરયા તે આખા ગામને આહા કરી નીવાની ખાતર પણ અસરોર રહેરા દીડ નહીં લોકો બીચારા જેને જેમ ફાન્સુ તેમનાહા પતિ પત્નીને સલાજે, પ ની પતિને અને જાગકને બચાવતાં ફાફા મારે લાં તો પાણી ની ઝાલક વાગે.

આ ની પરિસ્થિતિમા કેટલાએ જીવોએ જાડ પરથી પડતા પાકા ફળની માફક ટપોટપ પડી જળ-સમાધિ લીધી

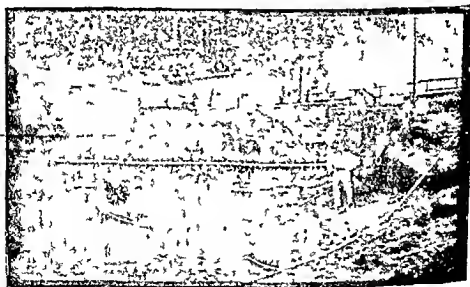
લાના રોશન માસ્તરના ઘરમા પાણી પે, બીચારો રોશનની ઝોરડીમા પોતાની ઓ સાથે આડીને રમો લા તો પાણી પણ તેની પાછગજ પેક. બીચારો ગમરારો અને પોતાના વડા અમલદારને તાર કહો "મન્દ મોકનો રોશનમા પાણી મગાયુ" જેમ જેમ પાણી વરતું ગયુ તેમ તેમ તારથી ખમર આપનોજ મરો છેવે તાર કહો કે "ચત્ર સુ ની પાણી આન્યુ છે, દુ દવે

છાપરા ઉપર ચઢી આશ્રય લઈ છું. કોઈ પણ રીતે બચાવી શકાય તેમ હોય તો બચાવો.’ બસ તારનો છેલ્લો શબ્દ ખલાસ થયો અને પાણી વધ્યું. સ્ટેશન માસ્તર કુટુંબ કબીલા સાથે સ્ટેશનના છાપરા ઉપર ચઢ્યો. ઉપરથી વરસાદની ઝડીઓ તડીનાર પડ્યા કરે છે. નીચે પ્રલયના મેઘજાદ સમા પાણીનાં પુર ગાળ્યા કરે છે. પાસે નથી આવતે અનાજનો એક દાણો કે નથી પીવાને પાણીનું એક ટીપુ. પતિપત્ની એક બીજાની સોડમા લપાઈને ‘તુ ભયેને ગમે તે કરે પણુ અમોને વીજુટાં પાડવાની તારામા તાકાત નથી,’ એમ કાપેલી કુદરતને પડકાર કરતા હોય તેમ ધધર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી બેમી રહ્યા

x x x

અમદાવાદથી છુટેયુ એ-અન દડ મળલ કરતુ મહેમદાવાદ સુ રી આગ્યુ લાથી થોડે દૂર

ધુધવાટાની દરકાર ન કરતાં પ્રકૃતિ સામે યુદ્ધ કરી વિજય મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેવો સાહસ અને ધૈર્યની પ્રતિમા સરખો તે સાહેબ પોતાનો તરાપો પૂર્ણ સાવધાનીથી હાંકે રાખે છે. કાપેલી પ્રકૃતિ દેવી પોતાનું આવું અપમાન થતુ કેમ સાખે ? અને પૂર્ણ નિશ્ચલતાથી આત્મશ્રદ્ધા રાખી હથેળીમાં જીવન મરણને રમાડનાર અડગ વીર પણુ પાછો કેમ પડે ? ધડીમર તો પુરુષ પર પ્રકૃતિએ વિજય મેળવ્યો. તરાપો હુખ્યો. ઉપરના માણસોને કાપી રહેલી કુદરતે પોતાની ગાદીમાં લીધા. અરે પણુ “આ શુ ? પેનું વ્યાધે કાણુ તરે છે ?” એ તો પેનો સાહેબ. ઠીક છે નેહું છું કે તે કેમ ભયે છે ? પુરુષ કહે છે કે ‘હું પણુ નેહું છું કે મારી કાર્યસિદ્ધીનું કેમ આડે આવે છે ?’ અને અથગ ઉડા જગમાં

વડોદરા સ્ટેશન પોસ્ટોફીસ ગડનાણું.

જમ આગળ જવાની ના પાડી. અરે બેઠેલા સાહેબ પોતાના એક માણસ સાથે પાણીમા ઉતરે છે. તરાપો મુકે છે. અને ધોમેધોમે આગળ વધે છે ધોધમાર વરસાદ અને ભયંકર

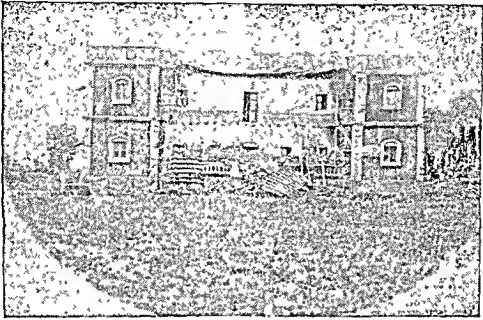
તરનો, જરા ઉચાણુ જમીન આવે ત્યાં ચાત્રો તે પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગ્યો.

x x x

“અરે શુ થયો ! પ્રભુ હવે દયા લાવી આ

મામાં સંકલી તે તો સારું ” આવા આવા બયભીત હૃદયે અનેક તક વિતકો કરતાં રટેશનના છાપરા પર બંને પતિપત્ની બેસી રહ્યાં છે. થોડે દૂર પાણીમાંથી ઇચ ઇચ અવાજ આવતો

આનંદ થઈ જાય છે અને એ આનંદના અતિ રેકથી તેનાથી સ્પષ્ટ બોલી પણ શકાતુ નથી. સાહુજ્ય તેને ધીરજ આવે છે. અને પોતે તે બંનેને બચાવી જીંદગીના જોખમે સહીસલામત રચે

આર્યકુમાર આશ્રમ, કારેલીબાગ.

સંભળાય છે. પત્ની બયગરત થાય છે, કે રખેને કાંઈ જળગર આવી ચડે અને નુકસાન કરે. પતિ તેને આશ્વાસન આપી અનેક રીતે શાંત્વન કરે છે. એટલામાં તો વળી ફરી તેજ અવાજ સંભળાય છે, ધીમે ધીમે તે અવાજ વધારે નજદીક આવતો જણાય છે, પતિને પણ ચું કરવું તે સુઝતુ નથી. એટલામાં તો પોતાને કાંઈ બોલાવતું હોય તેવો ભાસ થાય છે. પરંતુ -ઝડી-માર પડતા વરસાદમાં અને પવનના સુસવાટામાં બરાબર સંભળાતુ નથી એટલે પોતાને ભ્રમણ થએલી માને છે. વળી પાછો અવાજ આવે છે. આ વખતે સ્પષ્ટ સંભળાય છે; એટલે તપાસ કરે છે. પોતાના સાહેબને ઝોળખે છે. કૃતરાતાથી ગળગળા થઈ જાય છે. તેના હૃદયને આનંદ

લઈ જાય છે.

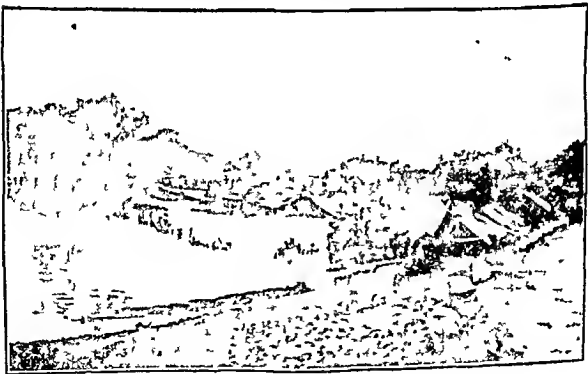
જીંદગીના જોખમે પણ પોતાના માથુસને અથડાતો, કુટાલો, જીવન મરણને કંઠિ ઝોલાં ખાતો સાત સાત માધ્યલ તરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી બચાવી-લેનાર, પોતાની ફરજ બજાવવા માટે જીંદગીને તુચ્છ લેખનાર એ સાહાસિક વીર કોણ હતો ? અમદાવાદ ડીવઝનનો એ ટ્રાફિક સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મી. મોરસો

x x x

નાની સરખી ઢાઢરે આ પ્રસંગે તો પેટ ભરીને નાચી લીધું અને એનાં એ વિનાશક તાંડવ નૃત્યમાં તેના કીનારે આવેલાં કેંક ગામડાનાં દાદ વાળી દોધા. ‘રાંભીપુરા’એ એવું જ બેદાન મેદાન ચણેલું તેના કાંઠાથી એક માધ્યલ

પર આવેલું ગામ છે ચઢના પાણીએ લાના લોક
ખીચારા નાસાય લાં નાઠા. પણ કાળભક્ષી પુર
એમ કં એમને ઓછા નાસવા દે તેમ હતું.
જોત જોતામા તો આખું ગામ સમુદ્રમાં તરતા
બેટ સખુ બની ગયું. મોચતળીએ પાણી પેહું
એટલે મેકા પર ચઢયા, પણ મેડે ચઢયું ત્યાં ક્યાં
જાય ! ઇશ્વરને આશરે હાથ જોડી બેઠા. વારા
ફરતી ટપોટપ મકાનો પડવાના ભય કર અવાજો
આવતા જાય અને અવાજો અવાજો પોતાની
નિરાધારીના ખ્યાવથી કમકમા વધતાં જાય.
એ પડ્યું ! હમણાં પડતો ! એવી ઉપરથી સાપની
અને નીચેથી વાઘની ખીકથી તરફડતો મનુષ્ય
ગભરાય અને તેની જે દશા યાય તેવી દશા
તેમની યજ્ઞ છોકરાં ચીસેચીસ પાડે. સ્ત્રીઓ
પર્યવરને પણ પીગળાવે તેવા કરુણ હૃદય બેદક
અવાજો ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતી જાય, અને
આશુ વહેવડાવતી જાય સાથે સાથે પોતાના

બાળકોને અચાવવાનો કર્મયોગ પણ કરે. પરંતુ
મેકા ઉપર પાણી પેસવા માડયાં ત્યાં મકાનો ટકો
આવા પ્રસંગે મનુષ્યની શુદ્ધિ પણ અસૌકિક
રીતે ખીલી ઉઠે છે. લોકોએ દાણા ભરેલા
માટલામાંથી દાણાને જળ સમાધિ લેવરાવી
ખાલી કર્યાં. અને ઘરમાંથી ખાટલા કાઢી
તેના ચાર પાયાએ માટલા બાંધી તરાપા બનાવી
તેમાં બેરી છોકરા સાથે બેસી પાણીમાં ત્યાંથી
માઈવ દૂર “ ધનાવી ” ગામે જવા લાગ્યાં,
પરંતુ અધવચ થાક્યા અને પાછાં કર્યાં.
ગામે પાછો જવા લાગ્યાં. પાછા ગામે જઈ
જુએ છે તો ન મળે એકેએ છાપરું કે ન
મળે તેવું નીશાન. હાય ! પ્રભુ તને ગમ્યું તે
ખરું એમ નીસાસો નાખી ખીચારા પુરપોએ
મહા પ્રયત્ને તરાપા બનાવેલા માટલાઓને
ઝાડ પર બાંધ્યા. અને મોતની અણીમાંથી
અચાવવા માટે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા

જળ સમાધિ દેતા ગામમાં.

ઉપરના મામથી અર્ધા માસલ ઉપર વળી પાણીના વેગ સાથે તરાપો તો, ધસડાયો, બીજું રસુધપુરા કરીને ગામ છે. તેની પથ્ય એક આંખના પત્રકાસમાં તો તે કેટલેક દૂર દશા આવીજ છે. સાં પથ્ય દરેક માણસ ધસડી ગયો. પરંતુ પરમાત્માને પેતાની બુદ્ધિ તરાપાનાં બેસી નાશી છુટ્યો હતો. આવેજ નાશ પામના મનુષ્યની રિયતિ સમગ્રજ. અને

પાણીના વેગ સાથે તરાપો તો, ધસડાયો, એક આંખના પત્રકાસમાં તો તે કેટલેક દૂર ધસડી ગયો. પરંતુ પરમાત્માને પેતાની બુદ્ધિ નાશ પામના મનુષ્યની રિયતિ સમગ્રજ. અને

ઉપર ફક્ત ચાર જીવ હતા. પતિ પત્ની, અને તેનાં બે બાળકો. પતિ બીયારો મહા પ્રયત્ને તરાપાને કાણુમાં ગાખી દેડકો હતો. પત્ની પોતાનાં બન્ને બાળકોને છાતી સરસાં ભાંધી નીહાળી રહી હતી. બીયારો સમઝાં હતી એટલે મદદ પથ્ય શી કરે? વાપુ દેવતાના પથ્ય પ્રકાશ સમુ એક સખત વાવાઝોડું આવ્યું. તરાપાએ પુરુષનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની ના પાડી સ્વચ્છંદે વીચરવા માંડ્યું. જ્યાં કુદરતની સર્વ પ્રકૃતિઓ સ્વચ્છંદી બની આનંદતી હતી સાં બીયારો સૂચ તરાપો યુદ્ધામી મનોદશા કેમ સ્વીકારે? પુરુષે જીવ પર આવી જઈ તરાપાને કબળે કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પથ્ય પ્રમીત દેવીના સામે પામર મનુષ્યનું શું ગણું? આખરે તરાપો તથાપો. પતિ પત્ની બાળકો સર્વ પેતાનું ભાવિ હમરાધીન હોડી એક-

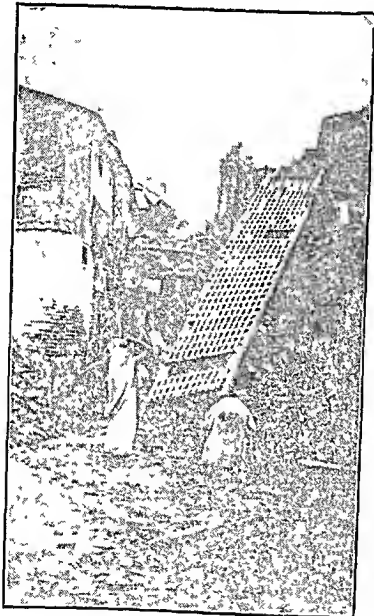

અમદાવાદ કીનીકનના ડી. ડી. એસ. મો. મોરદં.

મેકને વજમી પડ્યાં. બાળકો બપમીન બની ભવંકર મીસો પાડવા લાગ્યાં. માત પિતા તેમને સાંત્વન આપવા મિથ્યા પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં.

ન્યારે ચોંદ લોકનો નાથ કોઈને બચાવવાનો વિચાર કરે એટલે પત્ની તેનો વાળ વાંકો કેમ વાંચ? પરમાત્માની પ્રેરણાથી તે ગર્ભવતીનામમાં

અતુલ અળ આશુ. દૂરથી પોતાને તરાપો ધસ
ડાતો હતો તે તરફ એક વડતું ઝાડ ભેધું. જમીન-
થી એક માથોડું તેની આસપાસ ચોતરો હતો;
મને એ ચોતરા ઉપર ચઢી અડધો માથોડું

નદીઆદના એક મહોલ્લામાં.

પોતાના એ પગ વચ્ચે ખાટલાના (તરાપાની)
ધસ બીડી વાડની મુળીએ સળગત વાય ભીકાવી.
જાણે મડા ગાંઠ. અચાનક તરાપામાં બેઠેલા
તણેએને આચકો લાગ્યો. તે સાથેજ એક છોકરો

પાણીમાં પડ્યો; પરંતુ પડતાં
પડતાં ખાટલાની ખીણ બાજુની
ઈસ પકડી રાખી. પત્નીએ
પતિને પકડાયો. એ છોકરાને
બચાવવા. છોકરો ખીચારો
હમણાં કુબ્યો કે કુબ્યો એવી
રિયતિ થઈ રહી હતી. પુરુષે ઝડપ-
થી છોકરાનું કાંડું પકડ્યું અને
ઉપર ખેંચી લીધો. સાર બાદ
છોકરાએને પહેલાં મદાયુરકેલીએ
ઝાડપર ચઢાવી દીધા, પછી પોતે
પહેરેલું વસ્ત્ર કાઢી મદાયુરપત્ને
ખાટલાની ઇસ સાથે બાંધી બીજે
છેડે. ઝાડ સાથે બાંધી પોતે પત્ની-
ની ભીડમાંથી તરાપો છોડી દેવ-
ડાવી તેને પથુ ઝાડ પર ચઢાવી.
આ સમયે યતાં અડધા કલાક
ઉપરાંત વખત લાગ્યો હશે. આ
સમયે વખત વડની મુળી ઝાલી
રાખી પગથી તરાપાને પકડી
રાખનાર તે ગર્ભિણીની શું
રિયતિ હશે તેનો અપ્પાલ વાંચક
તુલ્ય કરી લેજે. પત્નીને ઉપર
ચઢાવી પાછળ પતિ પથુ ઝાડે
ચઢ્યો, અને પોતાનાં છેડે
બાંધેલા તરાપો ખેંચી લઈ ઝાડ
ઉપર જેમ તેમ ગોઠવી ઉપર
બાળકો અને પત્નીને બેસાડી પોતે

પાણી વહેતું હતું. વીનળાની ઝડપે તરાપો તે ઝાડ
તળે આગ્યો, જીએ સમયસૂચકતા વાપરી

ઝાડની ડાળ પર આરામ લેવા લાગ્યો
[વધુ મઠે લુચો ૫૪ ૪૮૬]

શ્રીક્ષેત્ર ડાકોરમાં જળપ્રલય

લેખક :

રા. ગિરમ્તશંકર દેવશંકર ભટ્ટ

ગુજરાતના હૃદય પ્રદેશમાં ચરોતરનો મુઝક આવેલો છે. ડાકોર તેમાં એક તીર્થક્ષેત્ર છે. ગોમતીનું સુંદર સરોવર ગામની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે છે. શેદી નદી ગામ અને રોશનની વચ્ચે વહે છે. ગોમતીનું વધુ જળ તે નદીમાં વહી જાય છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમિયાન વૃષ્ટિનું પ્રમાણ ઓછું જવાથી દર ત્રીજે વર્ષે ગોમતી સરોવર સુકાઈ જતું. ગોમતીપુત્ર કુવાઓ તેની સાથે આપોઆપ સુકાતા. લોકોને વાપરવાનાં તથા- પીવાનાં પાણીની ભારે દાગમરી વેકતી પડતી. ભંગીરય, પ્રયાસથી-ગોમતીમાં સદાકાળ

જળ રહે તેવી યોજના થવાની તૈયારી થાય છે. પરંતુ ધરતીની લીલા ઓર છે. ગયા વર્ષે વરસાદ બેધતા પ્રમાણમાં પડવાથી પાણીની 'તંગી'નું સંકટ દૂર થયું હતું.

આઝુ વર્ષે પ્રથમથીજ મેધરાગળે લીલા છડેર કરી. પ્રજાનાં મન પ્રવૃત્ત થયાં. અનાજ પાણીની સારી આશાઓ રખાઈ, પણ લાવિશ્યના ગર્ભમાં શું નિર્માણ થએલું છે તે કોણ કળી શકે છે ?

સોમવાર તા. ૨૫ મી જુલાઈની સવારથી ભગવાન સૂર્યનારાયણે દર્શન દીધાં નહીં, ધડીકમાં

ધોમી તથા ઘડીકમાં પૂજ્ય જોસર્મા વરસાદની અરખલિત ઝડીઓ પડ્યા કરી. બપોરના વરસાદ ૧૦૧ ઈંચ મપાયો. આખો દિવસ સવિતાનારાયણ ધોર ધનધટામાં આરઠાદિતજ રહ્યા છતાં હજી ચિન્તાને સ્થાન નહોતું. સોમવારની રાત્રિએ રવિવાર કરતાં અધિક દૃષ્ટિ પડી. એક સરખા મત્રકમ વેગે મત્રયકાલની સેના અણે વિશ્વને ઘેરી લેવાને આવી હોય એવી લીલાનાં દર્શન યના લાગ્યાં. હાલના જમાનામાં સુખ સગવડનાં સાધન તાર, ટપાલ અને રેલ્વે બંધ થયાં.

મંગળવાર તા. ૨૨ મી એ ગોમતી તો સંપૂર્ણ ભરાઇ જવાથી તેનું અધિક પાણી જલનિર્ગમન માટે શેડી નદીમાં વહી જતું હતું. શેડીના મુક્ત તરફ થએલા વરસાદના પાણીનું પુર ગામના કેટલાક નીચાણુ ભાગમાં ફાખલ થયું. વરસાદ કે જાણે હું મારું જોર અજમાયું તે વિચારથી સતત ધોધમાર વરસેલો હતો. ગોમતીમાં પાણીના નીકાસ કરતાં આવક ધણી વેગથી વધી પડી. જલનિર્ગમન માર્ગે ઉપરાંત માખણીઆ ઓવારા અને તેની પાસેના ખડીઆટ ઉપરથી પાણી ઉતારાઈને વેગથી વહેવા લાગ્યું. શેડી નદી ગોમતીના પાણીને પોતાના ઉદરમાં ધારણ કરી શકી નહોં. શેડીનું પુર ચઢવા લાગ્યું. નાની ભાગોળ, ભંગીરાડ, નવાપરા, વગેરે સ્થળે ધરોમાં પાણીએ પ્રવેશ કર્યો, સુસવાટ કરતા વરસાદથી માટીનાં ઘર જમીનદોસ્ત થયાં. ઝુંપડાં તણાયાં. ગામના ચોર પાસે તરામણાં પાણીને જમાવ થયો. બપોરના વરસાદ ૧૧૧ ઈંચ મપાયો. રણસીંગો અને શંખનાદ કરી, દોલ વગાડી પુર ચઢવાની આગાહી લોકોને આપી. કેટલાક ભોક ધરખાર લજી. પોતાના ઢોર અને જાલઅચ્ચાં લઈ ઉંચાણુવાળા ભાગને આશ્રય લેતા નાસી ગયા. રામજાગ કન્યાશાળા વગેરે ભાગમાં પાણીએ પ્રવેશ કર્યો.

હજી સુધી ચિંતાજનક સ્થિતિ નહોતી. આટલું પુર ઘણાંઓએ ધણી વખત જોયેલું. રાત્રિ પડી અને વરસાદે પોતાનું જોર અજમાવ્યું. પવનની ઝપોટો સાથેના વરસાદથી ધરો પડવાની શરૂઆત થઈ.

બુધવાર તા. ૨૭ મી ની સવારમાં પુર ચઢતું જાણ્યું. બારે મેઘ ચડી આવ્યા. શેડી નદીના પુલ નીચે થઈ ઉત્તર દિશા કરતાં દક્ષિણ દિશા તરફ આશરે ત્રણ પુટ નીચું પાણી વહેતું હતું તે પુલ જોખમમાં હતો. રેલ્વે સ્ટેશન માર્ગને પણ આનાકાની સાથે સ્ટેશન છોડ્યું ૧૩૫. બપોરના વરસાદ ૧૮૧ ઈંચ મપાયો. હજી તેનું જોશ ઘટ્યું નહોતું. જોત જોતામાં પાણી વધવા લાગ્યું, ગોમતીના મત્રેક ઓવારા ઉપર થઈને છલકાઈ જતા પાણીના પ્રવાહો પ્રચંડ વેગપૂર્વક ગામમાં ધસવા લાગ્યા. શ્રી રણછોડરાયજીનું મંદિર, તેની આસપાસના બર્બર, ટેમ્પલ રોડ, ગોપાલપુરા વગેરે ભાગમાં પુર વેગથી પાણી સપાટાઈઈ પેસી ગયાં. ગોમતીએ સરોવર મુખે સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સાંજના છ વાગે શેડી, ગોમતી અને આકાશનાં પાણી એકાકાર થયાં. સરકુસર રોડથી કપડવણુજની સડક સુધીનો તમામ સ્થળ પ્રદેશ મહાનંદના વિસ્તૃત પટ રૂપે પથરાઈ જઈ પુરવેગથી વહેવા લાગ્યો. રણક્ષેત્રમાં ચોદાઓ પડે તેમ પ્રથમ એકલવાયા ઉંચાં ધરો ધબોધખ તુટી પડ્યાં ને તેઓ પોતાની સાથે નીચાં ધરોને લેતાં જતાં.

રાત્રિ પડના પહેલાં લગભગ ગામના તમામ ભાગમાં પાણીએ પ્રવેશ કર્યો. રસ્તાઓએ નદીનું રૂપ ધારણ કર્યું. ધરોમાં પાણી ધસવા લાગ્યાં, રસ્તાપર વહેતા પાણીમાં થઈ પસાર થતું મુશ્કેલ થયું. લોકોએ રડતાં કંકળતાં સ્ત્રીઓ અને જાળ બચ્ચાંને લઈ જીવ બચાવવા ઘર તજ્યાં ને ધોધમાર વરસાદમાં તેઓને ઉંચાણુવાળા ભાગોમાં

નોસવું પડ્યું. કેટલાકોને એક પછી એક એમ પાંચ પાંચ જગાએ બદલી પડી પાણીએ પણ તેઓની પુછ પકડી જણાતી હતી કેટલાક ઘેરા પડી કચરાઈ જવાના ભયથી સુરક્ષિત સ્થાનમાં ગયા. તે છતાં જોયોને આ રેસને ખ્યાલ નહીં અને પૂર્વે આવી રેલ નહીં દેખેલી તે એ પોતાના ઘરમાં રહ્યા. કેટલાકોએ અન્ય ક રજૂ થી ધગ તજ્યાં નહીં. આખી પોલીસ લાઇન પાણીથી ચારે દિશામાં ઘેરાઈ. તેઓને આશ્રય લેવા માટે ફક્ત હાઇસ્કુલનું 'કાકેર લુવન' મકાન હતુ સા તેઓએ આશ્રય લીધો. તે ઉપરાંત પોતાના પરિવાર સાથે સ્વામી શંકરાનંદ, કેટલાક મુસવ માનભાઈઓ અને દેવી ખીસ્તી કુટુંબોએ- સર્વેએ સ્કુલના મકાનમાં આશ્રય લીધો. હોટાયા ના દિવસો હોવા છતાં શ્રી કાકેરજી ભવ્ય મંદિરમાં એકસવાયા ઝુરતા હતા માત્ર એ ત્રણ પુખ્તરી અને એક કીર્તીનીઓ મૃદગ વગાડી મઠઠાર ગાઈ રહ્યા હતા, તે સીવાય સર્વ ત્ર શૂન્ય હતું. એ પણ પ્રભુની લીલા! વળી આ સામાન્ય

ભયના પ્રમગે સર્વ ધર્મના માણસો પોતાના કૃત્રિમ ભેદોને વીસારી મુકી સગાભાઈની પેઠે ભેગા વર્યા!

આ કાળરાત્રિએ શ્રી રણછોડરાયના મંદિર- માં પાણી પેહા, પરિક્રમામાં લગભગ ત્રણ કુટ હસુ પાણી છવાઈ ગયું. જાણે શ્રી રણછોડરાયજીને પોતાનું અસલ વનન એટ દારિકા યાદ આવ્યું હોય! ઉપરાંત ગામના દરેક છુટા છુટા ભાગ એટ બની ગયા. બગરની તમામ દુકાનોમાં પાણી પેગનાથી અનાજ અને કરીયાલુ જલમય બન્યું. સાકર, ખાંડ વગેરે કાચગીઓ પાણીમાં એગળી ગઈ. ચઢાની ભુકાએ તે પાણીને રંગ દીધો ગ્યાસતેનનાઉધા યએલા પુનાડ્યાઓએ પાણીને સુગંધી બનાવ્યું તેમાં વળી ભર દરીયે દાવાગ્નિ પ્રકટયો. પાણીએ સુનાનાડ્યામાં પ્રવેશ કરી ગતી ઉત્પન્ન કરી, તેની ઉપર રહેલી દીવાસળીઓના બડોને તેનું આકર્ષણ થતાં અગ્નિનારાયણ પ્રકટ થયા ગ્યાસતેને આહતિ અપાઈ અને મહાજ્યોતિ સર્વત્ર ફેલાઈ મંદિર

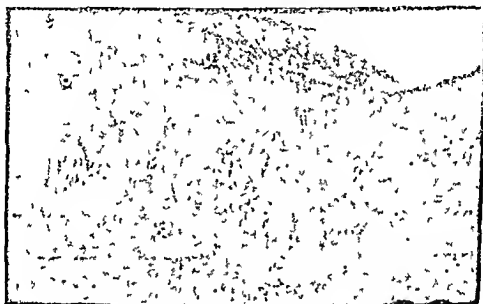

કાકેર સ્ટેશન પોલીસે રેલ પાળી

પાસેની ત્રણ દુકાનો તેથી ભરિમભૂત થઇ. ઉપરથી મુશળધાર વરસાદ વરસતો હતો. નીચે રસ્તાપર માથોડું પાણી હતું ને તેવા પ્રસંગમાં રાત્રિના ત્રણ વાગે ધમધાર અંધકારમાં આ બનાવ બન્યો. સા જઈ શકવું મુશ્કેલ હતું તે છતાં છાપરું તોડી પાડી વધુ ગુફામાં ચતું બચાવવામાં આવ્યું હતું.

આ કાળ રાત્રિએ એક છત્ર લીધો. મજબુત બાંધાતો એક બાહોશ બ્રાહ્મણ ધેરથી આઠ વાગના નીકળી છત્ર બચાવવા ઉચાણવાળા

મંગળા સમયે મંદિરમાં અસંખ્ય માણસોની મેદની જામતી હતી ત્યાં રજા ખડ્યા લુગ માણસો આવી શક્યા, ઘણાના દર્શનના નિયમ તે દિવસે તુટ્યા. દિવસ વચનો ગયો તેમ પુર ચંબ્યાં ખરાં ટ્રિપ્લિનું જોર કેંક નરમ પડ્યું. અષોરે વરસાદ રર ઇંચ મપાયો. તે યુવતારની કાળ રાત્રિએ હેલીએ અવરી કરેલી તેને આભારી હતો ગુરુવારે અમાવાસ્યાનો દિવસ હતો અને દિવાઆતું પર્વ હતું પરંતુ કેટલાકાએ તે દિવસે ખીચડી, ચણા ખાઈ અથવા નિગદાર રહી

હાદારના એક મહેલમાં.

લાગમાં જતો હતો. અધારી રાત્ર અને વરસાદના સુસવાટમાં રમતામાં એકાએક તેના પર મકાન તુટી પડ્યું. તે ચગદાઇ પ્રભુચરણ થયો.

રાત્રિએ ભર જામરમાં થઇ પાણીના પ્રવાહમાં ધસાડાઇ જતી. કેટલીક ગાયોને પોસ્ટ ઓફીસ આગળ બચાવવામાં આવી. અન્ય રસ્થે પણ તેવાં ઠોર બચાવવામાં આવ્યાં.

ગુરુવારને તા. ૨૮ મી ની સવાર થઇ પણ મેધાંબરનો ધેરા જોવાને તેવાંજ હતો. સવારમાં

ચલાવ્યું. અષોર પંજી ધોમધોમે પાણીનો ઉતાર થવો શર થયો.

ચિના દૂર થવા લાગી. રાર વાગ્યા પંજી પાણીનો ઉતાર જમતી થવા લાગ્યો. રાત્રિના સમયે રસ્તાનાં પાણી ઉતરી ગયાં. કેટલાકનાં ઘર ફેડી, માર્ગ બનારી અદર્ય થયાં. ધરોને કમમગ રિયતિમાં મુક્યાં.

ઉપતંત્રીની ચાળણીમાંથી

આ અંક માટે અમારી પાસે એટ-એટલા સુંદર ને આકર્ષક લેખો આવી પહોંચ્યા છે કે તેની ચાળણી કરતાં પણ અમને મુશ્કેલ લાગી છે. વીરપૂતના આજમાનામાં વીરોની, એ ગુરા સાહસિકોની, મહોની પરાક્રમ ગાથાઓ વાંચવી કાને ન ગમે ? પરંતુ સ્વલ્પસંકોચને લેખ અમારી બધુંએ આપવાની લાલચને ન છુટકે અમારે રોકવી પડી છે. અને વાચકની રસવૃત્તિને દાનિ ન પહેંચે તે પ્રમાણે ચાળણી કરવી પડી છે કેટલાકના સાર આપ્યા છે ને કેટલાકનો ઉત્તેજ માત્ર કરવો પડ્યો છે. આ માટે લેખકો ક્ષમા આપશે એવી આશા છે.

તેવીજ રીતે અમારી પાસે ચઢતા પુરની, પુરની, ઉતરતા પુરની ને હોનારતની સુંદર છબીઓ ઢગબધ આવી પડી છે. અમે આ બધી છબીઓ પણ નથી લઇ શક્યા. તેથી દીલગીર છીએ. બેઝાક અને છબીઓ આપવા માટે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા', 'બેન્ડી મોજ' અને શ્રી કૃષ્ણ' શીર્ષક કંપનીના સૌજન્યના અમે આભારી છીએ.

અને શ્રી. છોટાલાલ પટેલ, શ્રી. નરેન્દ્ર ભુચ, શ્રી. શાંતિલાલ શાહ વગેરેએ ડોકાર, મહોમદાવાદ, વડોદરા અને અમદાવાદની છબીઓ આપવા માટે તેમની સુંદર કલામય ફોટોગ્રાફી

માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ.

x x x

રા. રામનારાયણ દ્વેષ અને સીડી જીમખાનાના મેકેટરી મગનલાઇ પટેલ વગેરે નૌજીવાનોએ વડોદરાના કુતોપુરા જીલ્લામાં ને આજીઆજીના ગામડાંમાં કરેલી અદ્ભુત સાહસિક સેવાઓની નોંધ આ મારી પામે પડી છે.

મયરુ પહેલવાને પાણીમાંથી બચાવેલાં નિઃસહાય સ્ત્રી પુરુષો ને ડાંડીયા યજ્ઞમાં પેલા શ્રી. સંદાર મજમુદાર અને તેમનાં વીર જાનીની સાહસિક કથનીઓ લખી લખાઇ શકે તેમ નથી. એ આર્થ બાળાએ તરામણાં પાણીમાં પડી તરી કુટુંબો બચાવ્યાં ને રાત્રે નગરમાં જાન-માલની ચોરી કરી છે. પ્રો. માણિકરાવ અને તેમના વિદ્યાર્થીઓએ તનતોડ પ્રયત્નો કર્યો છે.

યુગ્મગતના ધીંગા એવક પુરાણીભાઇઓના વડોદરાના અખાડાના વિદ્યાર્થીઓ નાનુભાઇ, ડા. વેણીભાઇ, રમણિક ત્રિવેદી-એની કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ ધીરુભાઇ વેલ, છોટાભાઇ સુતરીયા એ સૌએ ચઢતાં પુરથી લે આજ દિન સુધી પુરમાં ને પછી ગામડાંમાં ને શહેરોમાં જે જે કીમતી સેવાઓ આપી છે તે નવયુગરાતની ગતિનાં ઉજ્જવલ સીમાચિહ્નો છે.

v x x

પણ કેટલાક પ્રસંગો નજીકથી જોયા તેવા છે. ભાગ ધરમાં ભાગ વૃદ્ધ માતા અદ્ભુત કાયે કરી રહ્યા હતાં અને બહારથી વિચાર કર્યા વિના સકટઅસ્ત ને સરખી રિયતિના કુટુંબોને આખરે લા મોકલતાજ રહેતીએ. મારાં એ વૃદ્ધ માતા દિવસમાં ચારી હેનીનાએ ચાર ચાર વખત નાહી સોને જમાડ્યાજ કરે.

અમારા ધરમાં એવું સુવાવડી બહેન આગ્યા માત્ર આડુંજ દિવસ થયા હતા ધર નાનું ને

મહારાજાના અલંબવાડો

માણમેા પુષ્કળ જો અને ને અમારા પગેણાઓ એ રિયતિ અનુભવેલી તેનો ખ્યાલ કેમ આપી શકાય ? અને-આપણા સ કુચિત હીંદુધર્મની જડભરતસમી રુઢિઓનું પણ હુંજ દર્શન આ પ્રસંગે કરા પુ.

મારી પોતાની પાછળની ગવળીયાવાડાનાં ઘરો બેસવા માડ્યાં હતા મવરાને છેક મારા ઘર બુધી પાણી આપ્યું. અને બધા અમારા સ્નેહી પોતાની

ડો રમણુભાઇને લા અમારા 'પરોણા ભાઇ સહકુટુંબ સાથે' વગર નોતરે ગયા. એ ધરના મુખી વૃદ્ધ વ્રજલાલકાકાએ અમને બધાને એમના ધરમાં ગૃહસ્થને મોગ્ય બધી સોંપ કરી આપી સામે એમના એક પુત્ર રહેતા તે ધર ખાલી કરાવી તેમા પાછળના ગવળીયાને લાવી રાખ્યા.

ત્રીજો વિસે હોરપીટલ આગળ હાથીપુર પાણી બેફાટ વહી જતાં. શીમેલ વોડ- માં રહેલાં અમારા સ્ત્રીમિત્રો અમને પેટ ઉપર હાથ મુકી-કુડી-બખે દિવસના છુપ્યા છીએ એમ જણાવે.

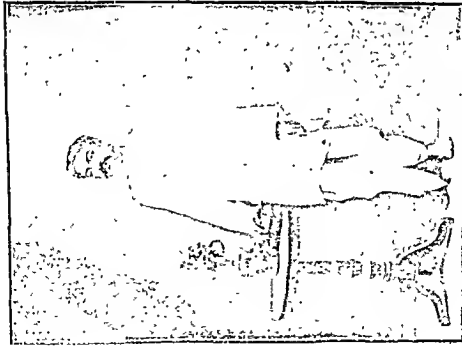
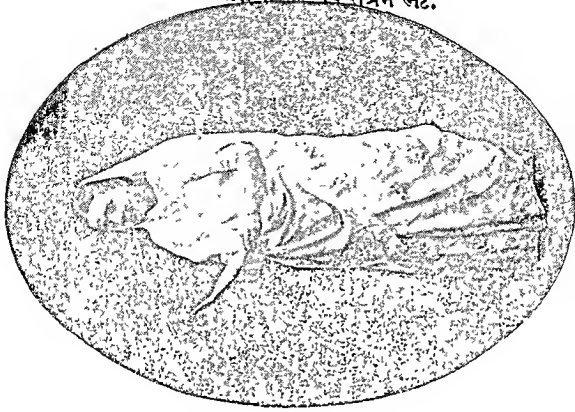
આટલાં પાણી વીધી કેમ જવાય ? પાણીનો તાગ નહોતો વહેણ, વરખ ને ગાનાડું એ બધી મુશ્કેલીઓ એકઠાં થયેલી.

આખરે હાંમત બીડી મારા મિત્ર જીવજી-લાન-એ નૌભુવાન ભાઇ ને હું જન્મે ખમે બખે ડગ્યા ખીરકુટના બધી જડખાળું.

ભાઇજીવજીલાલનમદાના તરીયા છે એમજે તો આ પુરમાં આવા હોરપીટલના એ ભાગને ઉગાર્યું છે એમ કહીએ તો જરાકે અતિથયોક્તિ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬૫]

શ્રીયુત ડાહ્યાભાગ આણુદ્દલ ચાવડા
તરકંધી સન્નિય સમ્રેમ ભેટ.

શ્રી. ગોપાલદાસ દરબાર.

પ્રમુખ, ખેડા જિલ્લા મહારાજા સમિતિ.

લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ.

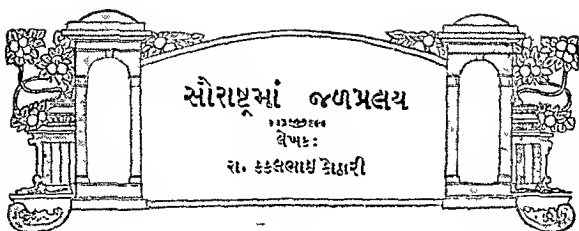
પ્રમુખ, ગુજરાત ખેડુત મંડળ.

સંકટના આથીઓ

શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ
પ્રમુખ, 'સૌરાષ્ટ્ર સેનાસગિની'

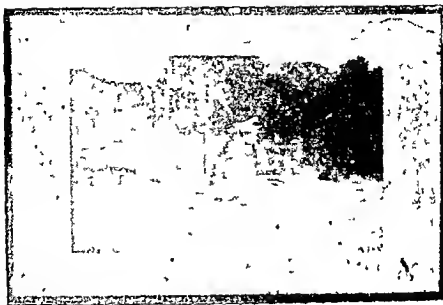
૧

૧ સુધી ગુજરાત રાજાઈ ગઈ છે: આ-
સુધી ખીન્નનાં બિલાપાત્રો છલકારી
દેનાર ગુજરાતને પોતાને બિલાપાત્ર ફેરવાવી
વેળા આવી છે '—આંગણેરના રાજસુતમાં
વિશ્રાંતિ મેવતા ગાંધીજીના હૃદયમાંથી વેદનાનો
આવો ઉજળો બહાર લાવનારું' મેધનાંડવ ગુજ-
રાતમાં ગયા જુલાઈ માસની ૨૩ મી તારીખે
મંડાયું: અને અખંડ પાંચ દિવસ સુધી આદ્યું.
ગુજરાતમાં—ગુજરાતમાં મારે હીસાએ કાઢીઆવાડ
નો સમાવેશ થઈ જાય છે—જળપ્રલય વતી રહ્યો
ગુજરાતની આ પેઠીએ નહીં જોએલા, નહીં
સાંભળેલા, નહીં કલ્પેલા એવા વિનાશના દારુણ
પ્રસંગોની પરમ્પરાએ ગુજરાતના બહાદુરોની
બહાદુરીનો તાગ લીધો અને સાહસિકોના
સાહસને સરાણું ચઢાવ્યું. ગુજરાતના ગામડે
ગામડે અને ગામે ગામ કળિા કેર વર્તી રહ્યો.

જેને 'સૌરાષ્ટ્ર' જળ-પ્રલયનું વિરાસ-
વર્ણન કહ્યું છે, તે કુંડાળામાં દક્ષિણે ભરૂચ અને
ઉત્તરે પાલણપુર—આણુ તેમજ પૂર્વમાં વડોદરા
અને પશ્ચિમમાં રાજકોટ સુધીનો પ્રદેશ આવી
ગયો. ધોળા, બોટાદ, રાજકોટ, મોરબી, ટ્રાંગઘ્રા,
વીરમગામ, ભરૂચ, આગોદ અને પછી ખંભાતનો
અખાત—એમ લંબાઈમાં અઢીમો માઈલ અને

પહોળાઈમાં દોઢમો માઈલ એટલે આશરે ચાળીશ
હજાર ચોરસ માઈલના કુંડાળામાં આ જળપ્રલયે
અધું ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યું. આખા કાઠીઆ-
વાડમાં, ગીર સીવાય, કોઈ સ્થળે, આખા વર્ષમાં
૩૦-૩૬ ઇંચથી વધારે વરસાદ ભાગ્યેજ પડે
અને ઝાલાવાડની રેશ તો ૨૦-૨૫ ઇંચથી
વધારે કદી નજ આવેલાં, આ જળપ્રલયના
દિવસોમાં, ટ્રાંગઘ્રા તરફ ૪૫ ઇંચ તો રાણપુર
આણુ ૨૫ ઇંચના પ્રમાણમાં ધોધમાર પાણી
પડ્યાં. ઝાલાવાડના ખંને ભોગાવાઓમાં અને
શુક બાદવામાં ૨૦-૨૦ ફુટ પાણી ચઢી ગયાં.
ધંધુકાથી વળા સુધીના પ્રદેશે સમુદ્રનું સ્વરૂપ
ધર્યું. ભાલ આખો, અતિશયોક્તિ વિના, પાણીમાં
જ ડુબી ગયો. વીરમગામ વઢવાણ વચ્ચેની રેલ્વે
સડક માઈલો સુધી ધોવાઈ ગઈ. બાળાગામ આણું
પાણીમાં ઢંકાઈ ગયું. ખાસ કરીને ઝાલાવાડના
મામાન્ય દિવસોમાં પશુ શુષ્ક, નિષાણુ અને
અમગીન લાગતા ગરેરા ઉપર આ આફતે એવા
ઉડા અને ઉમ જખમો કર્યા કે જે કાણુ જાણે
કેટલા વર્ષોના વિધાનકાર્ય પછી જુલસારો.

ખીજ પાસ, મેધનાંડવના કુંડાળાની વચ્ચે
વચ્ચે આવી ગયેલા વીરમગામ અને આખા
અમદાવાદ હલ્લાને કાઢીઆવાડ કરતાં અનેક

રેલનો બેઠક મથક

ધણું વિશેષ નુકશાન થયું, નળકાંઠા, સીંગામ, વડોદરા તેમજ અરુચ-ખેડામાં વળેલા દાટના તો આજે જે અમલદારી અડેવાસો પ્રકાશ પાળી રહ્યા છે તે પણ વાંચનારને ખીખની દેવાને બસ છે. શુભરાતની ત્રણ મહા નદીઓ-સાગરમતી, મહી અને નર્મદામાં જે પ્રથમ-પૂર ચઢ્યાં અને આસપાસની શેરી, મેશ્વો, વાવક, વિશ્વામિત્રી ઢાઢર સમી સરિતાઓમાં જે મહા ભરતી આવી તેના વર્તમાનપત્રોમાં વાંચેલા અહેદાયોનું પુનઃસ્મરણ પણ કંપારી આજે એવું દારુણ છે.

૨

આ જળ પ્રલયે કાઠીઆવાડનાં ગામ-ગામડાં-ઓમાં કેવા કંચુ વિનાશ વર્તાવ્યો છે તેના સૂચક સંખ્યાબંધ કોરસાઓ 'સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિના અને 'સૌરાષ્ટ્ર' ના કાર્યાલયમાં આવેલા. તેમાંથી વીણી કાઢીને પ્રાંત લક્ષણિક પ્રસંગો, તે રજુ કરું છું.

(૧) સીયાણી ગામનો એ રજારી ૨૩ મીની સાંજે, એનાં ઘેરાં બકરાં લઈ ગામ બાણી

આવતાં હતા ત્યાં તો નદી બેફાટ પુરમાં આવેથી, એ નદીપારની એક ઉંચી બેખડે જઈને ઉભો. પણ વરસાદે અરખવિત મુશળધારે વરસામ માંડ્યું, પાણી ચઢવા માંડ્યાં. ખેતરો અને દૂર સુદૂરના સીમાડા એ અનંત જળરાધિ તથે દકાવા માંડ્યા. ઉંચે અને નીચે ત્યાં જુએ ત્યાં પાણી પાણી ને પાણી ! એની નજર સામે, પ્રવચનાં મોળ નેવા, એક એકથી ચડે તેવાં પ્રચંડ તરંગો ઉઠાળતી નદીનાં કરાગ જડમાંમાં ગાયો અને બેંસો, ઘેરાં અને બકરાં, રાચરચીલાં અને એક એકને બાત્રી પડેલાં મૃત મનુષ્યોની પરંપરા ચાલવા માંડી. હોયે હીમત રાખીને, એ જળરાધિ પરચે ઉભેયો સચેન દીવાદાંડી નેવા એ બરવાડ આ બધું નેઈ રહ્યો. પણ કયાં સુધી બેવાય ? એની નમે એવાવા માંડી. એનું ચરીર ધીજી જવા માંડ્યું. એ ત્યાં ને ત્યાં ફરી ગયો. એથિ દિવમે પાણી ઉતર્યાં ત્યારે ગામ લોહિ એની પાસે આવ્યા. એક બ્રાહ્મણ એથે એક પુનજા જેસે જડ રિયનિમાં એ ઉભો હતો. ગામમાં લાગીને એ નિશ્ચેન ચરીરને તથાનું

તારે પુત્ર : એના ખોળાઆમાં જીવ ચાલ્યો. એ ખોલી ઉઠ્યો : ' એહોહો ! શું પ્રલયકાળ ! આ જીવંતમાં જોયો કે સંલભ્યો નથી ! '

(૨) પાંચાળની ધરણીમાં કુનાજો પીતાવી, વતનમાં વળી નીકળેલા કાઠીઆપાડના ચાર ગોવાળ, એમની ધેનુનાં ધણુ લખને, આ ગોઝારા દિને, ધાંધલપુરને પાદર રાત રહ્યા. સાંજે, આયમણાઆલમાંથી કાળ લેરવના વાંસા જેવાં કાળાં વાદળાં ચઢતાં જોઈ, એકે કહ્યું : 'ભાઈ, આજનો આમનો રંગ જુદોજ છે. જેવો રંગ છે એવોજ વરસ્યો તો એકજ મહીનામાં મજગજ સમાણાં ખડ ઉગી નીકળવાનાં ! ' આમ વાત કરે છે ત્યાં તો સુસવાટા કરતો પરત પુંકાયો અને મુશળધાર વરસાદ મંડાયો. ફરીઆની રેલ ફરી વળે એટલાં અઢોળાં પાણી એ આખા ગામની સીમમાં ફરી વળ્યાં. અસંખ્ય ગાયો અને ખીજાં પશુઓ એમાં તણાઈ ગયાં. જીવને જોખમે અને દેશાવર ભટકીને જળાવી રાખેલું એ ગોવાળોનું ગોધન પણ કર મેધરાગએ હણી નાખ્યું. ગોવાળો પે.તે માંડ માંડ પે.તના પ્રાણની રક્ષા કરી શક્યા. તેઓ ચાર દિવસ એ ગામની સીમ-

માં જીવ્યા અને તરસ્યા પડી રહ્યા : અને પછી, જલજે એ ગામને પાદર પોતાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુને સદાને માટે મુકીને જતા હોય તેમ, પોકેપોક મુકીને રોતા રોતા, વીસે મેંએ, વતન તરફ ચાલી નીકળ્યા.

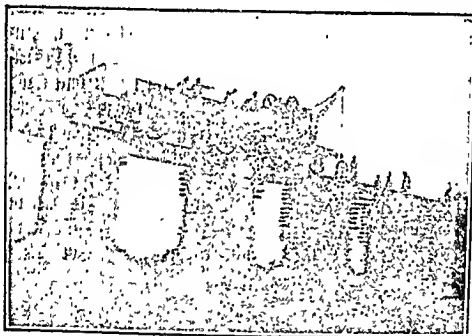
(૩) ' મંઆપ, એ વાત પુછો મા, એનાં તો સપનેએ સેણાં ન આવજો. લગવાને માંડ જીવતા રાખ્યા છે એક તરફ અનરાધાર મે મંડાણો, બીજી તરફ પવન કોણો. ગામ આખાનાં ધર બચોમય પડવા માંડ્યાં. અમારો આખો ઢેડવાડો સુધ ગયો. ઓછામાં પુરી નદી આવી તે અમારી ધર વખરી, અમારી માલમતા, અમારાં દોરડાંખર તાણી મઠ. ધડીક તો ઝાડવે ચઢીને બેઠા. પણ એ વાપરામાં જ્યાં ઉઠકાપાત મંડાણો હોય ત્યાં કેટલી ધડી ટકી શકાય ? આખરે કૈયા-સોકરોને ખંએ નાખી, કેડ સમા પાણી ખુંદતા ગામ તરફ લાગ્યા. ઢેડની જાત, ઉમા પણ કોણુ રેવા દે ? ધણી જેવડો ધણી છે ને ? મારે વાંસે દરેખારેમાં દયા મુકી એમની એક કોડીયાના એક ખુણાનાં પડી રહેવા દીધા માથે મોતનાં નગારાં વાગતાં હોય ત્યાં કોણુ ખાય કે કોણુ

પીવે ! ગામ આખાની પેઠે અમે પણ વણ દિ' સુધી ખાંધા પીધા વિના પડ્યા રહ્યા. સોથે દિ' મે રકમ ગયો ત્યારે માનને ડાળી આ ને ગોળ આપ્યા ત્યારે અન્ન લાગ્યું. પછી અમારા વાસમાં જઈ ને જોયું તો વાસનું નામ નીશાન નહોતું. મંબાપ અમારા એક ગામનાજ નહીં, પણ અડખાપડખાનાં બધાંએ ગામડાંઓમાં અર્ધાં ઉપર ખોદડાં પડી ગયાં છે. ' જાલાવાડના એક ગામના એક અત્યંત જાણપાસેથી આ દુઃખદ કહાણી સાંભળી છે.

પશુપક્ષીઓના ચિત્કાર અને ધરો પડવાના અવાજ સંભળાતા હતા. આ વખતે ગામના એક ધરમાં એક વૃદ્ધ ડોસીમા નિઃસહાય બેઠાં હતાં. અચાનક કડાકા સાથે એ ધર પડ્યું અને ડોસીમા દમ્યાઈ મુગ્યાં. ત્રીજો દિવસે સવારે એ ગામે એક માણસ કે એક પણ ધરની નામ નીશાન નહોતી. આ ગામ તે લીંબડી રાજ્યનું કરશનગઢ.

(૫) વદવાણના મેમકા ગામનો એક આવાજ દીકરાની વહુને ધરેણું ચઢાવવા ભડી-

મંદાના ઝીંજ (પુત્ર). કેટલી રેડાના યાત્રા ન કવતમાં આવે છે. ટંપરરી સ્ત્રીપરંપરી પુત્રનું બાંધકામ થાય છે.

(૪) છેલ્લાં પચ્યાસ વર્ષમાં ન જોયો હોય એવો ૨૩ મી જુલાઈનો મેઘત્રી રાત જેવો એ દિવસ. કોઇ ધનુંધારીના શરસંધાનથી ચાળણી જેવા યધ ગએલા કોઇ અમુરના શરીરમાંથી રક્તધારાઓ છુટતી હોય તેમ, મુશળધાર વરસદ વરસતો હતો. અને સાથોસાથ પ્રત્યક્ષ પાંખો જેવો પવન પણ સુસવારા નાખતો હતો. ચોદિય તુમૂલ તોફાન હતું. ચોતરફ માનવીના અને

આદ જવા નીકળ્યો. સાથે આખી છંદગી રળી રળીને એકદું કરેલું ધન હતું. એ નીકળ્યો ત્યારે આકાશ સ્વચ્છ અને સુંદર હતું. એકાએક આમ પતરાયું. આકાશો ચોપડાયેલો રંગ ધારેણુ કર્યો. અને જોમાંથી ઝરમર ઝરમર વરસાદ ટપકવા

લાગ્યો. આવાજે તો ખુશ થઈને પરમાત્માનો આભાર માન્યો કે 'વાદ મદારાજ વાદ, પવનશું તો ખરા, પણ દીકરાના સાત્રીઆ મેઘરાજને લેતા આવ્યા, એમ તો કહેવાયો !' એવા એવા ઉમંગકા આવાજને દેગેથી હોડે આવ્યા ન આવ્યા ત્યાં તો મેઘરાજે ભયાનક રપ ધમ્મ; અને પરનાશમાં ન માપ એટલી ભડી ધારે આવાજ ઉપર પડવા માંડ્યું. જેનરોની

દાનશુર મુ'બાઈ નગરીએ દાનની ગંગા વહેતી કરી, કપડા અને દાણાના ગંજ ગુજરાતના સકટગ્રસ્તોને માટે તૈયાર કર્યા, બીજી બાબુ, ગુજરાત અને મુબાઈની બહાર વસતા ગુજરાતીઓને બૃહદ્ ગુજરાતના એ વિધાયકોને વતન ઉપર મેઘરાજ વીર્યાના અને વતનની લીધીછમ વાડીને વેડી નાખ્યાના આધાતની અસરમાથી

તત્કાળ મુક્ત થઈને દેશ બાંધવોને માટે તારથી દ્રવ્ય મોકલવા માડ્યું કરાચી, મદ્રાસ, કોલમ્બો, મેં ગ્લોર, કલકત્તા, રંગુન, કોચીન, હૈદરાબાદ, ઝરીઆ, એડન, ઝાંઝીબાર, જીબુટી, નવાપુર વગેરે બૃહદ્ ગુજરાતના તમામ મથકોમાથી જે ત્વરાથી નાણા આવી પડ્યા છે, તે જોઈને તો આશ્ચર્ય થાય તેવું છે બધુભાવની જે રનામાનિક હૃદયસ્થ લાગણી અને વતનપ્રેમની જે ઉડી અનિનયનીય ભાવના તે આવે બીડને વખને કેવો ઉછાળો મારે છે તેનું મુખ્યદર્શન આ પરદેશવાસી બધુ-ઓએ કરાવ્યું છે

અને પ્રત્યેક માનવ

-હૃદયને પ્રભુધામ સમુ પવિત્ર બનાવી રહેલી એજ પુનિત ભાવનાના આધિર્ભાવનું બીજું દર્શન લાંબુ સ્થાનિક માણસોના કર્તવ્યોત્સોહમા 'સારાષ્ટ્ર' કાર્યાર્થમાં

સૌ. સેવાસમિતિ'ના સ્થાનિક સભ્યો અને અન્ય કાર્ય કર્તાઓ વગેરે અને આ આફતની સામે મોરચા માડવાનો વિચાર કરવા તારદ્વારા સમિતિ ના સર્વે સભ્યોને સમાચાર મોકલી સમિતિની અસાધારણ બેઠક ભરવાની વ્યવસ્થા કરવામા ગુથાયા હતા. આ તો સમિતિના પ્રમુખ શ્રી અમૃતલાલ શેઠ અને મારા સહચારી મર્તી શ્રી.

ઉત્તરતા ૧ જીએ નગર દ્રવ્ય.

મોહનલાલ મેતી-ચદ શાહ વગેરેજે મુબાઈથી ખાસ 'બહાદુરી' રટીમરની મોહનજી કરી, સાદ મુબાઈગરા કાઠીઆવાડી સ્વયંસેવકો સાથે ભાવનગરના બદરેથી કાઠીઆવાડમા ઉતરી પડ્યું, એજ રાત્રે તમામ વિનાશગ્રસ્ત પ્રદેશોના વિભાગ પાડી દરેક વિભાગની જાત તપાસ કરવા ખાસ કાર્યક્રમને ચલાવવા કરવો અને ૪ થી જોગ રટની સામે રાજ્ય પુર મુકામે સામિતિની ખાસ બેઠક ભરી રાહતના

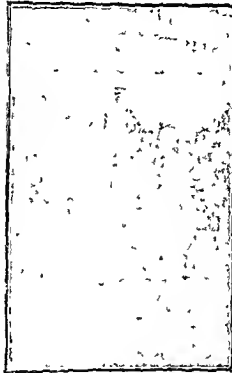
કાર્યક્રમ રચવા અને પડી તે કાર્યક્રમનો અમલ કરવા સ્વયંસેવકોની ટુકડી પાડી પાછા શુક્રવાર સવારથી ગામડામા ભ્રમણનીકળી પડ્યું. એ બધું અદ્ભુત સંસિક

અને સત્ત્વ બનાવી દેનારું હાથે છે. જેમ કાઠીઆવાદ માટે મુખ્યત્વે 'સૌરાષ્ટ્ર મેવા સમિતિ'એ આ પ્રકારની ત્વરાથી રાહતની આખો નિર્માણ ગોઠવી લીધાં અને રાહત કાર્ય આરંભી દીધું, તેમ ગુજરાત માટે શ્રી વડ્ડલજીભાઈની સરદારી નીચે એજ પ્રમાણે રાહત કાર્ય શરૂ થઈ ચુક્યું. આમ જેની ત્વરાથી મેં કનચરાણુ વાળ્યો, તેવીજ ત્વરાથી

ગુજરાતના બહાદુર કાર્યકર્તાઓએ પુનઃ-વિધાનનું કામ આરંભી દીધું એ કાષ્ઠ પણ દેગતે અને પ્રેરતે ગારવ અર્પે એવું ગુજરાતનું યશસ્વી જીવન પ્રકરણ છે.

આજે પ્રસય-સંતાહ ઉપર હોઠ માસ વીલ્યો છે, છતાં એ વિધાનકાર્ય ચાલુ છે. ગુજરાતના સેવકો, ગુજરાતના દૂર દૂર પુત્રાના ગામડે ગામડે પહોંચી વરસાદથી પાયમલ યએલાં કાષ્ઠ જહોનેને સહાય આપવાને મંડી પડ્યા છે. ગુજરાત આવા

સ્વયંસેવક કાર્યકર્તાઓની આવી જગે દેશ ધરાવે છે અને પોતાનું કાર્ય આવી સુવ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે છે એ આ વેળા ગુજરાતે બરાબર બતાવી આપ્યું છે. અને એ જોઈ હિંદુસ્તાનના ખીજા પ્રાંતો ગુજરાતી સુવ્યવસ્થા અને સ્વાઘય-શક્તિ ઉપર સુખ બની રહ્યા છે.

નડીયાદથી મહેમદાવાદ પય રસ્તે બવા સ્વયંસેવકો.

ગુજરાતના સેવકોએ આ સેવાકાર્યમાં ખાસ કરીને પ્રયત્ન પુર વળતાં થયાં પછી, એ પુરમાં સપડાએલાં ગામગામડાનાં વાસીઓને ઉગારી લેવામા જે આપભોગ, સાહસ અને બહાદુરીની ઉજ્જવલ બાવના બતાવી છે, તે ગુજરાતનાં બાવિ સંતાનોને માટે ચિરસ્મરણીય વારસા સગી મોંઘી હોમત છે. વડોદરાના શુરા

જીવંતોએ ઘોડા ને હાથી-પુર પાણીમાં ચમત્તે માણસોના જીવન બચાવ્યા અને એવીજ રીતે જીવન સંકટનાં જોખમો ખેડીને બંધુધર્મ બળ-બો-એવું એવું આજે બપોરે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચીએ છીએ ત્યારે દુષ્-થી હાતી કુલી રહે છે. આપો આપ ઉદ્ધાર નીકળી પડે છે કે ગુજરાતે રંગ રાખ્યો !

ગુજરાતની આ શૌર્યકથાઓ તો અમારે અખબારોનાં પાનાં ઉપરથી વાંચીનેજ આનંદ સેવાનો છે. અને તેની વિશય વિગતો 'ગુજરાત'ના

આ ખાસ અંકમાંથી મેળવવા આશા રાખીએ છીએ. પણ કાઠીઆવાડના પ્રદેશમાં સ્વયંસેવકો અને કાર્યકર્તાઓએ જે સરસ કામ કરી બતાવ્યું છે તેનો તો સ્વાતુબંધ થના હોવાથી એ વિશેષ રાખ્યાકારી નીવડે છે. સમિતિના હક્તરમાં અમારા સ્વયંસેવકોના પ્રવાસના અહેવાલોના જે થોડું થોડું જમા થયા છે તેનાં પાનાં ફરવત કાઢ

સાદમની નવલકથા વાચતા હોઈએ, કેમ
સાહસિક રત્ન જીવનચરિત્ર વાચતા હોઈએ,
એવા આશ્ચર્ય સાપડે છે

અમારા સ્વયં સેવકાની પાંચ દુકડી લાલભા
ગયેલી એક મુખ્ય દુકડી શ્રી અમૃતવાલ રોડની
સરદારી નીચે લાતના પિકટમાં પિકટ લાગમા
હડાળા તરફ ગયેલી તેનો અહેવાલ શ્રી અમૃત
લાલ રોડનીએ મુજબ આપે છે.

‘મેં પોતે હડાળા તરફ જવાનો નિરાધાર
કર્યો લી નડી, ધોળમ અને ધધુકા એ ત્રણે

રેલ્વેમાં સોસાયટીના સભ્યો નિરાધારતા સહાયે

જાલનો સીમાડો છે ત્રણ પ્રેક્ષની રિયતિ ત્યા
જોવા મળશે-સાંભળરા મળશે, એમ વિચારી
હું ઉપડ્યો લગભગ આઠ માઈલ સુધી તો
રેલ્વેની ટ્રોલીનો લાલ લીધો પણ પછી ટ્રોલી
આગળ ન ચાલી. રેલ્વેમાં મોટા ગામડા પડ્યા
હતા જ્યાં અમારી ટ્રોલી અટકી તે ગામડું
આશરે ૮૦ ફુટ લાંબુ હતું સ્તીપરો ધણા
નીકળી ગયા હતા પાણીમાં ડુબી ગયા હતા
આલુમાલુના ખેતરો તો જાણે તળાવો હતા

એ શી રીતે ઉતરાય ? ટ્રોલીમાં આવેલા બીજા
મિત્રો પાછા ફર્યા હું અને ફોટોગ્રાફર શિવલાલ
અને ટ્રોલીના બે મજૂર આગળ આજ્ઞા ખેતરો
માથી તો શે ચવાય ? પાણીમાં ડુબેલા સ્તીપરો
અને પાટા ઉપરના ચાલવાનું ઠરાવ્યું. એક
બાલુના પાગ ઉપર હાથ અને બીજા ઉપર
પગ, એમ જનવરની મારફત ચાલીને ગામડું
વગવ્યું પણ એવા ગામડાં કે એકદમ બે હતા ?
જીવને હાથમાં લઈને એ ગામડાંઓ વટાવ્યા
વચમાં પાટા કરતાં બાલુની જમીન સુકી

જણાતી હતી, એ દી-
દશે એમ ધારી ત્યા
ચાલગતો પ્રયત્ન કર્યો
ત્યાં તો લાપાશવ્યાલ-
નો આખો પગ પુગી
ગયો ફરીથી એ
જોખમ ન ખેડવું એમ
કરતા કરતા હડાળા
રેલ્વેને પહોંચ્યા લા-
થી ગામડા આવતાં
દીચણ દીચણ સુધી
ના કાદવ અને પાણી
નો પરિચય કર્યો
અને એ કાદવ પણ

કે અમિશ્રિત માગીનોજ છે ? એમાં
બાવળની ભારે શુભો ભરેલી હોય છે
એ શુભોના કેટલાક અવશેષો હજી પણ આ
લણ છૂં ત્યાં પણ પગમાં ખુએ છે. આખરે
જેમ તેમ કરીને હડાળા પહોંચ્યા

હડાળાની આસપાસ એટલું જાણુ પુર
આવેતું હતું કે લાના ધગડા માથુસો કહે છે કે આડું
પુર તેમણે કદી જોયું નહોતું જો બોનેર વર્ષના
[વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૪૮૧]

દાદરની રેલ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૦ થી]

ખાતો બે કોંગ્રેસના આગળ પડતા કાર્યકર્તા-
મોની મદદથી તે નાવડીને ગાડામાં ચઢાવી સુપડી
પર લઈ જવામાં આવી. અપોરના અમે બધા
સુપડી આગળ ગયા, સડક પામેના ખાડામાં
ભરાઈ રહેલાં પાણીમાં નાડીને તરાવી પછી
નુબાઈ ઠાકોર તથા લાઇ નાગરદાસ દાદરમાં
જતી કોતરડી સુધીનો રસ્તો જોઈ આવ્યા અને
નાવડી ભાં સુધી ધકકેલી લઈ જઈ શકાશે એવી
અચ્છ લાવ્યા. પછી માછીઓનો વિરોધ છતાં
અમે તે નાવડીને ધકકેલતા છેક કોતરડી સુધી
લઈ ગયા. વચ્ચે પાણી ઉતરવાથી ખુસ્સા પડી
ગયેલા બેતરના શેઠા ઉપરથી તે નાવડીને ધસડી
પડી હતી. મવસારીની તાતા હુબરથાળાના
સ્કોલર સ્વયંસેવકોએ આ કાર્યમાં ધણીજ
અચ્છ મદદ કરી. અડી વાગ્યાને સુમારે નાવડી
કોતરડીમાં પહોંચી. અમારા આ આમડથી
માછીઓની પણ ખાતી થઈ કે આ લોક નદીમાં
ગયા વગર જીવવાના નથી. આ અરસામાં રસ્તે
આવતાં ગામડામાં વહેચવા માટેના અનાજની
તથા ચવેણાંની ગુણો લઈ લાલચંદલાઈ આવી
પહોંચ્યા, એ બાઈ પણ કાલ્વ ખુંદતા કોતરડી
સુધી આવ્યા. બીચારા મજુરો પણ કાલ્વમાં
ગરકતા અલંત આપણે વેડી આવ્યા. લાલચંદ
ભાઈ ન'હોત તો આ અનાજ અહીં સુધી
લાવવાનું કામ કદી થઈ શકત નહીં.

હવે બધી તૈયારી થઈ ગઈ. માછીઓએ
સદ ચલાવ્યો. દેદર સ્થાનની માર્ગે જતાવતો
બેડો હતો. અમે સૌ નાવડી સમતોલ રહે એમ
ગોઠવાઈ બેડા હતા. કોતરડીમાંથી નાવડી ધીરે

ધીરે નદી તરફ સરવા લાગી. એકાદ બે વળાકા
પછી સુમસુમાટ કરી વહેતી
ચવેણાંની ગાંડી દાદરનો પ્રજાળ ઉન્મત
હોવા અમે જોયો. અમે તેનાથી
નાવડીમાં હવે સડકે કદમ દૂર હતો. બધાનાં
હેમાં ધકકી ઉડ્યાં. જાણે કાળ-
મુખમાં નાવડી પેસતી હોય એમ થયું. બીજી
કાણે કાણુ જાણે શુ થઈ જશે એમ વિચાર આવ્યો
અને આ બધો સમય નાવડી પુરના પ્રવાહ
તરફ વધતી જતી હતી. અને પછી તો તે પ્રવાહ-
માં પડી. જાણે કાઈએ જોરથી મો પર થાપટ
મારી હોય તેમ પુરનાં પાણીનો અપાટો લાગતાં
તેનું મોં ફરી ગયું. માછીએ મુકાત તથા સદ પર
કાણુ રાખી પવનનો લાલ લીધો અને નાવડી
તીરને વેગે હેરીઈ લઈ સામે કાંઠે ચાલી. ભાં જઈ
કાઠા પામેનાં ધાસ તથા અરમાં જોરથી અથડાઈ
અને તેવામાં સડનો દોર તુટી ગયો. તેના આ
આચકાથી નાવડી ડગમગવા લાગી. તેને રિથર
કરવા માછીએ વાંસ પાણીમાં ખોરવ્યો, પણ તે
તળીએ પ્રહોંચ્યો નહીં. આખરે તુટેલું દોરડું
સાંધી પાછો સદ સળંગ કર્યો અને મોટા વોહની
હારમાં જવું અધરું જણાવાથી નાવડી કાંઠે
કાંઠેજ ચાલતી હતી. બે ફર્લાંગ આગળ વધતા
નદીનો વાંક આવ્યો, અહીં પેલું 'આડીઆ
કોતર' ધમધમાડ કરી ધસમસતું દાદરમાં ધસી
આવતું હતું અને તેના તથા દાદરના પ્રજાળ વેગ-
વાળા પ્રવાહોના અથડાવાથી જબરા વમળ તથા
ભમરા ચતા હતા. પવન અમને અનુકૂળ હતો
અને અમારી નાવડીને આગળ ડેલતો હતો, પણ
પાણીનો પ્રવાહ અમને પાછા ધકકેલતો હતો અને
તે બનેના બળ સમતોલ સવાથી આ જગ્યાએ
નાવડી રિથર થઈ થઈ ગઈ. પાંચેક કલાકની
મયામણને અંતે પવનની યુજ આવતાં અમે
વળી પાછુ હેરીઈ માર્યું અને સામે પાર

પહોંચ્યા. આમ રણખીનું સ્મશાન, વાડીઆની કોતરડી, ગોળરી કોતરડી વગેરે સ્થળો પસાર કરતા સાંજના છ વાગ્યાના સુમારમાં અમે બોળદરા પહોંચ્યા.

આગામ ટેકરા ઉપર હોવાથી તેને રેલથી નુકશાન થયું નહોતું. પવન તથા અતિવૃષ્ટિથી તેમાં ઘણાં ધર પડી ગયાં હતાં. આ ગામથી થોડે છેટે તળાવ છે અને ગામનાં બીલતળાવીઆંની છાપરીઓ ભાંગી પડી હતી. એ છાપરીઓ તથા ગામની વચ્ચે જળરું કોતર છે. રેલ ચલતાં એ કોતર પાણીથી ભરાઈ ગયું. એ કોતર તો દર વર્ષે રેલ સમયે ભરાઈ જાય છે. એટલે પેલી છાપરીઓમાં રહેતા લોકોએ ગામમાં આવવાની પરવા ન કરી. પાણી આટલું બહુ તથા આટલું ઝડપથી ચઢી આવશે એવો કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. સીમમાં પાણી ભરાતાં સીમમાં ગયેલાં લોક તળાવની પાળ પર ચઢી ગયા, છાપરીઓ તો આ સમયે પાણીના ઢેલાથી બેસી ગઈ હતી. અને તેમાં વસનારાં પણ તળાવની પાળ ઉપરજ દોડી ગયા હતા, કારણ કે ગામમાં જતું અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. પાણી તો પળે પળે વધતુંજ જતું હતું. તળાવ પરની ૫૦-૬૦ છાપરીનાં લોક ટોળેવળી લપબીત થઈ બેઠા હતા. હવે તો પાણી પાળ ઉપર ફરી વળ્યું. રેલ અને તળાવનાં પાણી એકાકાર થઈ ગયાં. જીવ બચાવવા પેલાં પાળ પરનાં ૮૦-૮૫ આદમી ઝાડે ચઢ્યાં. મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, એમ ચાર દિવસ તળે વિકરાળ રેલનાં પાણી તે ઉપર વરસાદનાં ઝાપટાં એવી સ્થિતિમાં ભુખ્યાં અને તરડ્યાં તે લોક ફટકે કાળજે ઝાડ પર બેસી રહ્યાં. ભુખનું દુઃખ ન સહેવાવાથી તથા ટાટે શરીર અકડાઈ જવાથી તેમાંનો એક આદમી તોનીચે ગળડી પડ્યો અને

રેલમાં તથા ઉપર ગયો. તે ગામમાં તે લોકોને માટે અનાજ આપી અમે આગળ ચાલ્યા અને રાતને અધાર પીછોડે આ વિનાશનાં દશપર પડવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં અમે દાદાપુર આવી પહોંચ્યા. બધી ગુણે ઉતારી તે લઈ અમે ગામમાં ગયા. રાત અમે દાદાપુરમાં જ ગાળી.

આમોદથી દાદાપુર આવતાં સુધીમાં નદીને બંને કાંડે બળદ, બેંસ, હુકર, કુકડાં, મોર વાંદરા વગેરેની લાસો પડેલી જોતા અમે આશ્ચર્ય હતાં. બોળદરાથી દાદાપુર જતાં ડાબે હાથે થોડા કોતર આવે છે તેમાં તથા આદમીનાં મડદાં અમે જોયાં.

દાદાપુરનું દશ્ય અત્યંત હૃદયદાયક હતું. તેના ૬૧ ધરમાંથી ૮૬ પડી ગયાં હતાં. ગામમાં બધે કાદવ કાદવ થઈ ગયો હતો.

દાદાપુરની ધરોનાઓટલા ઉપર કાદવ કાદવ ફેર્યા થઈ રહ્યો હતો. ચોમેરથી ખુબ હેજ મારતો હતો. ગામનાજ લોકોનાં સુવા બેસવાનાં ઠેકાણાં નહોતાં એટલે આતિથ્યની વિધિઓની દરકાર ન કરતાં અમે તેમના દુઃખના ભાગીદાર બન્યા. બે ખાટલા પાથરી તેની ઉપર અમે છ જણા સુઈ ગયા. આમોદથી આવેલાં ચલેણા ઉપરજ અમે તે રાત કાઢી.

આ ગામની ઉત્તરે નદી છે અને દક્ષિણે કોતરડી છે. રેલ વખતે પ્રથમ એ કોતરડી ભરાઈ ગઈ એટલે ગામના લોક અંતરાષ ગયા. આટલું બહુ પાણી ચઢશે એવું કાંઈએ પણ ધારૂં નહોતું. ગામમાં એક પાકું ઇંટારી મકાન છે, તેમાં તે ગામનાં ૩૫૦ આદમી ભરાયાં. તેના માગની પાટડીઓએ ભાર નીચે નખી ગઈ. તેથી તેની તળે બેમરાના ટેકા ચુકવા પડ્યા. કાંડીઓની પેટે ઉમરાએલા એ માનવ સમૂદની ખાવા પીવાની કે પીશાબ પાણીની શી વ્યવસ્થા થઈ હશે અને તે પ્રસંગોએ શી શી મુશીબતો તેમને

વેઢવી પડી હશે તેનો ખ્યાલ વાંચનારે કરી લેવો. એ બધો વખત તે મકાનના કુળીઆમાંથી છુંટકુ-પુર પાણી વહેતું હતું અને પાછળના વાડામાં વાંસપુર પાણી વેગથી વહી જતું હતું. મકાનના માલીક કાળીઘસ માધવભાઈ પટેલે આ સમયે પોતાના મકાનની સલામતીનો વિચાર ન કર્યો. તેણે પોતાના ઘરની અંદરના દાણા બચાવવાનો વિચાર ન કર્યો. પોતાના દુઃખીભાઈઓ માટે તેણે પોતાનું મકાન અને કોઠાર ખોલી મુક્યા.

રેલને માતાજીના કોખનું પરિણામ માની ગામના પટેલે હાથે ખંગડી પકેરી, માથે ચુંદડી ઝોઢી, અને અનેક બાકરી બાધા આખડીઓ માની. ગામમાં ખીજાં ઘરોમાં પણ બાધા આખડીઓ રખાઈ. કુદરતી રીતે મંગળે ચડી ધુધવારે થંભી, યુરુવારે ઉતરી જતા પાણીને તેમનાં ભોળાં હૃદયોએ બાધા આખડીના પ્રભાવનું પરિણામ માન્યું.

આવા કુદરતના કોપના પ્રસંગે પણ કુદ જનનું હૃદય કુદતા છોડતું નથી તેનો દાખવેા પણ અહીં આ ગામમાં ભેયો. રેલનાં પાણી ઉતરતાં થયાં સારે ઉગ્ર રહેલાં અમે દીવેલા ઘરોની પાછળનાં તરામણાં દોલાસે. પાણીમાં ગોળી મુકી કોષક સડીને તરતા જઈ પડોશીના ઘરમાં ચોરી કરી. ધાસ કે દરોની પેઠે કુદ વાસનાની શદ્ધિ નીંદી કાઢવી ઘણી અધરી પડે છે. એનું તો ખીજ ધરતીમાં ન પડે તેજ સારું. આ ગામમાં પણ ચોખા, દાળ તથા ચણા, ડુંગળી, મીઠું, લસણ વગેરે આપી સવારે અમે કોખલા ગામ જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં આ ગામના લોકોને અમે આશ્વાસન આપ્યું કે તમે ગભરાઓ નહીં, મુંબાઈ અને ખીજાં સહૈયોના તથા કૌન્સિલ કમીટી વગેરે મંડળો તમને મદદ કરવા તેઆરી કરી રહ્યાં છે અને સરકાર પણ

નડોર નહોતજ રહે. આ ગામના લોક આવા કુદમાં પણ નદીને સામે પાર આવેલા ગાયક-વાડી ગામ નેદરાની વાતો કરતાં કંપનાં હતાં. તે ગામની રિથતિ તેમના કહેવા પ્રમાણે ઘણીજ ભયંકર હોવી જાઈએ. આવાત સાંભળી પહેલાં કોખલે ન જતાં નેદરે જઈ પછી કોખલે જવાનો વિચાર અમે કર્યો.

૧ લી એગસ્ટ સોમવાર : નેદરા

સોમવારે સવારે દાદાપુરથી નીકળી અમે સીધા નેદરે ગયા. નેદરા પાસેના કોતર આગળથી નાવડી વટાવતાં અમને ઘણી મહેનત પડી. આખરે અમે તે ગામે પહોંચ્યા. અમારી નાવડી બેઠ ગામ લોક કીનારે ટોળે વળ્યા. અમને બેઠ તેમાંના ઘણા તો રડી પડ્યા. ગામનાં ૬૫ ઘર-માંનાં ૬૦ ખેતી ગયાં હતાં. ગામના લોકોએ ગામની અંદરની આંખલી ઉપર ખાટલા બાંધી પાંચ દિવસ બુખ્યાતરચ્યા ગાળ્યા હતા. આજે છઠો દહાડો હતો. અસલ દુઃખોથી તેઓ હતાશ અને બેઆકળા થઈ ગયા હતા. આ ગામમાં વસ્તી મોલેસલામ ગરાસીઆઓની છે. લોકો જડુજ ખાનદાન અને કુમળા છે. તેઓ ભારે ઉદાર છે પણ આજે તો દુઃખના માર્યા તેઓ અસલ દીન બની ગયા હતા.

નેદરાનો નારા. આ ગામના એક લાલભાઈ નામના પટેલે પ્રથમ તે ગામના પટેલના ઘરમાં આશરો લીધો, પણ પાછળથી પાણી વધતાં તે પોતાના તથા તે પટેલનાં મળી ૭ છોકરાં લઈ ગાડ પર બાંધેલા ખાટલા પર ચડી ગયો. પાંચ રાત અને પાંચ દિવસ તે પેલાં છોકરાંની ચોણી કરતો પવન અને વરસાદનો માર સહન કરતો ઉભો. નીચે નદીનાં પુરનાં પાણી ધુધવતાં વહેતાં હતાં અને એના ખાટલાની ઉપરની ડાળી ઉપર નાગ વાટાયેલો હતો.

એ પાંચે દિવસ રેલથી ત્રામેલાં એ મનુષ્યો તથા તેજ કારણે તેજ ઝાડ પર ચઢેલો તેમનો પડોસી નાગ એ બંને ખુબ સંપીને રહ્યાં.

આ ગામના બહાલ લાઇઓનાં દુઃખ જોઇ તથા તેમનાં દીન અને કરુણ બનેલાં મોઢાં જોઇ અમારી આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં અને 'આવું દુઃખ તો માથાના વાહનાર દુસ્ખતને પણ ન હતે' એમ યદ્ય ગયું. નેદશમાં મમરાના એ કાચળા તથા ચણાનો એક કાચળો અને ભુંસું આપી સાંજે અનાજ મોકલવાનું વચન આપી અમે કોળલા તરફ ચાલ્યા.

આ ગામની રચના દાદાપુરના જેવીજ છે. એની પણ ચારે બાજુ કોતરડી આવી ગયેલી છે. ફેર માત્ર એટલો કે આ ગમતલ ટેકરા ઉપર છે. સીમમાં જવા માટે દક્ષિણની કોતરડી ઉપર એક લકડી પુલ છે, પણ તે પુત્રની ઉપર તો વાંસ પુર પાણી યદ્ય ગયેલાં એટલે ગામમાંજ અંતરાષ્ટ્ર ગયા. અહીંના બીલ તળાવીઆં કોળલામાં ફેર ની છાપરીઓ કોતરડીની પેલી મેર હોવાથી, છાપરીઆની ઝોટલીઓ સુધી પાણી ભરાતાં તે લોક છવ લઇ વેડછ ગામની સીમ તરફ નાકા. આગળ તેઓ નામે અને પાછળ પાણી 'ખાઉ, ખાઉ' કરતું દોડે અને જોતજોતામાં તેમની આગળ ફરી વળે.

આમ રેલનાં પાણી જોડે છવ સટોસટની ચરત દોડતા તે વેડછગામ પહોંચી તો ગયા. ગામમાં ૧૫૦ ધરમાથી ૧૦૩ બેસી ગયાં છે. અને તેથી લગભગ ૨૫૦ આદમી ધરનાર વિનાનાં થઇ ગયાં છે.

આ ગામનો એક પટેલ રેલનું વધુ ન નીચે મુજબ કરે છે:—“હું મારા આ જન્મમાં હોમો નદી સામે જોઇ રહ્યો હતો. સાંજના ચારેક વાગ્યા હશે. અત્યાર સુધી તો દર વર્ગે રેલ આવે છે તેમ

ધીરે ધીરે પાણી ચઢતું હતું પણ અત્યારે તો દૂરથી દશ શીટ ઊંચી પાણીની દીવાલ અમારા તરફ ધસી આવતી જણાઇ. મારું બેઠું તો તે જોતાંજ ચમરાઇ જઇ મોંય પર પડી ગયું અને અમારા બધાનાં કાળજાં કાંપી ઉઠ્યાં. આ પાણી જરૂર અમારા ગામને ઉબેડી/ખેંચી/જશે. એમ અમને લાગ્યું. જોતજોતામાં તે પાણીનો ઘોડો અમારા ગામને પાદરે ઉમેલા પીપળા પાસે આવી પહોંચ્યો. તેના વેગથી તે પીપળાનાં બધાં કાળાં એક બાલુ દબાઇ ગયાં. ખીકથી બેબાકળી યચેલી અમારી આંખો ઉધરી અને અમે જોયું તો તે પાણીના જખરદરે ઝોલના બે ભાગ પડી ગયા હતા. એક ભાગ મંજીસા તથા વાસણ તરફ જતી ખાડીમાં વહેતો હતો અને બીજો ગામ પાછળ થઇ દાદાપુર તરફ જતો હતો. અને ત્રીજો નદીના મુખ્યા પ્રવાહમાં ભળી જતો હતો. પાણી તો ગામમાં આગળ ને આગળ ચઢ્યું જતું હતું. અમે અનેક બાધા આખડી રાખી. પટેલે જંગી-ઓ પહેરી. પાદરના એક ધરમાં રહેતો જરાસી-ઓ, બારણા બંધ કરી તેની પાછળ માટીની પાળાકરી પાણી રોકતો આખી રાત બેસી રહ્યો. આતું જખર પુર અમારી છ'દમીમાં અમે જોયું નથી કે સાંમજ્યું નથી. પુર તો ધણું જોવાં પણ આનાંથી આડો ઝાંક વળ્યો.”

આ ગામનો ચોરો ભાંગી ખેદાન ખેદાન થઇ ગયો છે. નીચાળના ઝોટલા પર મથોડું પાણી થઇ ગયું હતું, ગામની ધર્મશાળા પડી ગઇ છે. મહાદેવની મોં શરમ પણ ઉત્તર યચેલી ઢાંડે રાખી નથી. જલપ્રત્યનો નાટક નાના પાયા પર અહીં બજવાયો છે.

આ ગામમાં જોઇના અનાજની મદદ કરી અમે અમારી ટોળીના બે ભાગ કરી નાખ્યા. એક ભાગ નાવડી વાટે આમોદ તરફ રવાના થયો

અને બીજો મારી સાથે મંજલા તથા વાસણા જવા તૈયાર થયો.

કોમ્પેથી ખેતરોમાં થઇ અમે મંજોદા જવા નીકળ્યા. ઘણાં ખેતરોમાં મંજોદામાં કેડપુર જમીન ખોદાઇ ગઇ હતી. માઝમ પાણી ઘણા ભાગો પર કાંકરી પથરાઈ ગઇ હતી. રેલનાં પાણીના વહેણ નો ગાર્ગ જમીનની સપાટી તાદશ અતાવી રહી હતી. મંજોદામાં ૧૦૦ માંથી ૬૫ ઘર પડી ગયાં હતાં. તેની ખાડીમાં માઝમ પાણી ઉઠારાયાં હતાં.

વાસણાના પથુ એવાજ હાલ હતા. તેમાં ૧૪૪ ઘરમાંથી ૯૦ જમીન વાસણાના વનેખા દોસ્ત થયાં હતાં.

આ બંને ગામ જોઇ અમે છેક સાંજનાં સરલાણુ થઇ આમોદ આવી પહોંચ્યા.

૨ ઓગસ્ટ મંગળવાર :

તા. ૨૬ મી જુલાઈથી ૩૧ મી જુલાઈ સુધીમાં આમોદ બહારનાં રેલમાં સપડાએવા ગામોમાં ગામ હોડાએ મળી પોતાના ગમમાં નિરાધાર થએલાંઓને આશરો આપી અન્ન પુરું પાડ્યું હતું. એ અરસામાં લા બહારથી મદદ આવી શકે એમ નહોતું.

આમોદમાં આ દિને દરમીઆન ચરમાલ વડી નામના એક તોરા વેપારીએ, આમોદના હાકાર તથા ગામના શેકીઆઓએ નિરાધારોને ઠીક સહાય કરી હતી. આમોદના મામલતદાર બહુ દીલસોજ અમલદાર છે, પણ તેમને તેમના ઉપરી તરફથી કેજ સુચના કે સત્તા નહીં મળેલાં એટલે તે બીયારા શું કરે? છતાં એક દીલસોજ વ્યક્તિ જેટલું

કરી શકે તે બધું કરવામાં મણે કયાશ રાખી નહોતી. તા. ૧ લી ઓગસ્ટ સંકટ નિવારણ સમિતિદ્વારા નિરાધારોને મદદ કરવા 'અમવાલ સનાતન ધર્મ મંડલ'ના સ્વયંસેવકો આમોદ આવી પહોંચ્યા.

ગામડાંઓમાં તો તા. ૩૧ મી જુલાઈ તથા ૧ લી ઓગસ્ટે અમે જે મદદ કરી તે પહેલીજ હતી, તે સમય સુધીમાં સરકારનો કે બીજા કોઇ મંજળો એકે આદમી બહારથી તે ગામોની મદદ ગયો નહોતો.

રેલ તથા અતિવૃદ્ધિને કારણે નિરાધાર થયેલાંઓને સહાય કરવા માટે તા. ૨૪ ઓગસ્ટે સવારે આમોદમાં જાહેર સભા થઇ તેજ દિવસે સાંજે અમે નદીનો પુન ઓળંગી ચોવીશીયા-પરા આગળ થઇ સાંધી કાઢવા પહોંચતા અણખી જઇ રાતે જંબુસર પહોંચ્યા.

૩ ઓગસ્ટ શુક્રવાર :

કેંચેસના કાપકર્તાઓના સહકારમાં રહી આમોદ તક્ષમાં અનાજ તથા કપડાં વહેંચવાનું કામ આમોદ તક્ષમાં શરૂ થયું.

આ દિવસે સવારે અમે મધ્યહ્ન જઇ સાંધી સ્થિતિ જોઇ આપ્યા અને સાંધી એક આદમીને કુંડળ તથા મહાપુરની સ્થિતિ જોવા મોકલ્યો.

સરકાર તરફથી મામલતદાર, મેં કોમ્પેથી લખેલી ચીઠીને આધારે દાદાપુર તથા કોમ્પે અનાજ મોકલવું શરૂ કર્યું. સરકાર કે આજથી માડી પંદરેક દિવસ સમય સુધી સંકટના વિસ્તારમાં આવેલાં ગામડાંઓમાં સરકાર તરફથી મફત અનાજ વહેંચાયું.

૪-૫ મી ઓગસ્ટ શુક્ર અને શુક્રવાર :

તા. ૪ થી ઓગસ્ટે ભરત્રયામાં જાહેરસભા ભરવામાં આવી અને રેલ તથા અતિવૃદ્ધિના

સંકટમાં સપડાયેલાં લોકોની સહાય માટે ઉધરાણું શરૂ થયું. મુંબાઈથી પણ કાપડ તથા નાણું છુટથી આવવા લાગ્યા.

તા. ૫ મી ઓગસ્ટે સારી સંખ્યામાં સ્વયં-સેવકો લઈ જઈ આમોદ તાલુકાના સંકટના વિસ્તારમાં કપડાં તથા મધ્યમ વર્ગમાં અનાજ વહેંચવાનું કામ મોટા પાયાપર શરૂ કરી દીધું.

તા. ૮ ઓગસ્ટ :

આ દિન સુધી આમોદ તથા જંજીર વચ્ચેનો રસ્તો ગાડાનાં વહેવાર માટે લાયક નહીં હોવાથી ત્યાં આમોદથી માલ લઈ જવાનું બંધ થઈ ગયું નહોતું. વિશ્વામિત્રી તથા પાદરા વાળી આગગાડીની સડક પણ ટુટેલી

જંજીર ખાતેનું સંકટ નિવારણ હોવાથી તે માર્ગે પણ માલ મોકલવાનું બંધ થઈ ગયું નહોતું.

આથી તા. ૯ મી ઓગસ્ટે જંજીર મુકામે દસા લાડનીવાડીમાં 'સંકટ નિવારણ સમિતિ'ની શાખા ખોલવામાં આવી.

આ તારીખ પહેલાં ગામના લોકો જંજીર તરફ તથા અમવાલ સનાતન ધર્મ મંડળના સ્વયંસેવકો તેમજ આર્યસમાજ તરફના એક સ્વયંસેવક સંકટ અસ્ત ગામડાંઓમાં અનાજ વહેંચવાનું શરૂ કર્યું હતું.

સંકટ નિવારણ સમિતિએ પોતાના સ્વયં-સેવકો મારફતે પ્રથમ રેશના વિસ્તારમાં અને પછી અતિરૂઢિના વિસ્તારમાં અનાજ તથા કાપડ વહેંચવાનું કામ શરૂ કર્યું તથા તે જોસ-જોરે ધપાવવા માંડ્યું.

સંકટ અસ્ત ગામડાંઓને મફતથી આપવાનું કામ પણ આમોદ તથા જંજીર તાલુકામાં તરગથી ચાલુ થયું હતું. શરૂઆતમાં કપાસનાં બી આપવામાં આવ્યાં હતાં.

તા. ૫ મી થી ઓગસ્ટના અંત સુધી :

આ અરસામાં આમોદ તાલુકાનાં સંકટના વિસ્તારમાં આવેલાં વીરેક ગામમાં ગરીબોને મફત કપડાં આપવામાં આવ્યાં તથા મધ્યમ વર્ગના અને ખુલ્લી રીતે દાન ન લે એવા ઇસ્મોને કોઈને આઠ દિનનું તો કોઈને પંદર દિનનું તો કોઈને એક માસનું એમ વ્યક્તિગત જરૂરીયાત મુજબ અનાજ પહોંચાડવામાં આવ્યું. ન્યાત, જાત કે ધર્મના ભેદ વગર હોદ્દા તથા મુસલમાન બધાઓને આ પ્રકારની મદદ કરવામાં આવી હતી.

આમોદના ઠાકોરાનાં રાણીપુરા અન્ન વસ્ત્ર તથા વાડીઆને અને કેરવાડ તથા બીની ઠાકોરના માનસિંગપુરાને પણ મફત મદદ આ મદદ પહોંચાડવામાં આવી હતી.

દાદરને કીનારે આવેલાં તથા તેની રેલથી જોખમીએલાં પુરસા, માનસિંગપુરા, આમોદ, રાણીપુરા, વાડીઆ, દાદાપુર, કોખલા, નેદરા, ઉમજ, મંજેલા તથા વાસણુવ અને દાદરની ખાડીઓ પર તથા જાળમાં આવેલાં હોવાથી ઓછા પ્રમાણમાં ઈર્ષ પામેલાં સ્વચ્છોદ, મજાસરા, માંચિલ, રોળ, ટંકારીઆ, કોલવણ નદીયેર, હેતમપુર, વલીપુર, રેણુવા, તથા તેથી ઓછી ઈર્ષ પામેલા સરભાણ, ભીમપુર, ભોડકા મુર્ગેદરા અને રપેનમાં પણ વધારે ઓછા કપડાં કે અનાજની મદદ પહોંચાડવામાં આવી. તે ઉપરાંત ધોવાઇ ગયેલાં પાક વાળાં જમીનમાં વાવવા માટે કપાસનાં બી પણ વહેંચવામાં આવ્યાં, કપાસનાં બી ઉપરાંત મુંદીક પણ પુરું પાડવામાં આવ્યું હતું.

જંજીર તાલુકામાં પણ સમગ્ર ૮૦ ગામમાં ઉપર મુજબની મદદ કરવામાં આવી છે.

આ ઉપરાંત દાલમાં ઉપર જણાવેલાં બંને તાલુકાનાં ગામોમાં પહેલાં ધરની સંખ્યાની, તથા

તેને અંગે થએલાં એકંદર નુકસાનની, તે ફરી
બાંધવા માટે જોઈતાં માધન તથા
વધુ મદદ કર- તે ખરીદવા જોઈતી નાણાં મદદના
વાની ધારણા અંદાજે કરવા માટે તેમજ
ધોવાણુ કે રેતી અને કાંકરી ઠરવાથી વાવેતર
માટે નાલાયક થઇ ગયેલી જમીનના વિસ્તારની

ચોકસ માહિતી એકઠી કરવા સ્વયંસેવકો રોકવા-
માં આન્યા છે. એકાદ માસમાં આ બધી માહિતી
સંકટ નિવારણ સમિતિના કાર્યાલયમાં આવી
જશે, એ માહિતીને આધારે દીવાળી બાદ પડેલાં
ધર બાંધવાના કાર્યમાં સમિતિ ધણી ઉપયોગી
સહાય કરી શકશે.

ઢાઢરની રેલ દરમીઆન બનેલા કેસાક કરુણ તથા વીર પ્રસંગો:

(૧) કુંડલનો ફકીર:—ઢાઢરને ઉત્તર
કીનારે આવેલા કુંડલ ગામનો એક ફકીર પોતાની
ઓરતને તેડવા સાસરે ગયો હતો. તેના ગયા
બાદ ઢાઢરનાં પાણી ચડ્યાં અને જોત જોતામાં
ગામની એમરે તરામણાં પાણી થઇ ગયાં. આ
અરસામાં પેલો ફકીર તેની યુવાન પત્ની તથા
સવા મહીનાની છોકરીને લઇ કુંડલ આવવા
નીકળ્યો. જલ્દી ધર ભેગો થતા તે ઉતાવળે
પગે ચાલતો હતો. રસ્તા પર પાણી ફરી વળ્યાં
હતાં અને ચઢતાં હતાં પણ ગામ પામે હોવાથી
તેણે ધાર્યું કે પાણી ચઢતાં પડેલાં હું ધર ભેગો
થઇ જઇશ. ગામથી અર્ધેક માઇલ દૂર વાવ
આગળ પહોંચતાં તો પાણી ખુબજ ચઢ્યાં એટલે
તે વાવના ઓટલા પર તથા આખરે ભીંત પર
ગયો. હવે તો તે પુરો ફસાયો ન જવાય આગળ
કે ન જવાય પાછળ. પાણી તો ચઢતાં જ હતાં.
આખરે પાણી વાવને ટોચે પહોંચ્યાં એટલે તે
તથા તેની સ્ત્રી સાચવીને પાસે આવેલાં જાડ પર
ચઢી ગયાં. બે દિવસ આમ બેઠા બાદ પાણી
ઉતરવા લાગ્યાં એટલે તે નીચે ઉતરી કુંડલ તરફ
જવો લાગ્યો. રસ્તે જતાં તેની પત્ની રસ્તાની
બાજુ પરના ઉંડા પાણીમાં લપસી પડી તથાવા
લાગી, તેને ઝાલવા જતાં પેલા ફકીરના હાથમાં
થી પેલી નાની છોકરી સરી પડી અને પાણીના
વોહમાં જોતજોતામાં તથાઈ ગઇ. ફકીરે તરતા

જઇ પોતાની સ્ત્રીનો ચોટવો પકડ્યો. આમ
થોડી વાર તથાવા બાદ કે કારણે તેની પત્ની
તેના હાથમાંથી છુટી ગઇ અને તે જીવ બચાવવા
એક જાડને વળગી ઉપર ચઢી ગયો. આ જાડ
પર તે ત્રણ દિવસ રહ્યાં. ગામના લોકોએ તેને
જોયો. પણ વહેતા પાણીના જોર આગળ તેમની
મદદે જવાની કાષ્ટની દીમત ન ચાલી પાણી ઉતરી
જતાં તેને જાડ પરથી ઉતારવામાં આવ્યો.
સારે તે જીવ, યાક, તથા શોકથી મુંગો થઇ
ગયો હતો. તેને ધરપીતાસમાં લઇ જવામાં
આવ્યો. સારવારથી સાજો થયો, પણ તેને
દીલમાં લાગેલો ધા રુઝાયો કે કેમ તે તો ધમર
જાણે.

કોબલાનો એક સાહસિક શખ્સ:—

આ શખ્સ તથા તેની સ્ત્રી રેલ પડેલા વેડછ ગયાં
હતાં, અને તેમનો છ આઠ વર્ષનો છોકરો કોબલે
રહી ગયો હતો, રેલ જોતાં તેની મા તો દીટાડી
પેડે ટળવવા લાગી અને અન્ન જળ લાગી બેડી
અને છોકરાના બાપને છોકરાની ખચર લઇ
આવતા કહેવા લાગી. આખરે તેનો ધણી ગોળી
મુકી રેલમાં ઉતર્યો, કોબલે પહોંચ્યો અને સ્ત્રી
પોતાના છોકરાને ગોળીમાં બેસાડી પાછો વેડછ
આવ્યો. પુત્ર પ્રેમનો આ ખરેખર નોંધવા જેવો
નમુનો છે.

વડોદરાથી તાણા આવીલા ભીલ મેલીઆ
'રણછાડના કીરણો:—

જંજીરની નેકટ નિવારણ આદીસમાં હું
એકો હતો ત્યાં ખખર આવી કે વડોદરાથી વિશ્વા-
મિત્રમાં તણાઇ લાંબી ઢાઢરની રેલમાં એક
આખો દિવસ અને રાત રલી છેક ટંકારી ખંદર
આગળ નીકળેલો એક આદમી આજે ટંકારીથી
જંજીર આવેલો છે. આ ખખર મળતાં અમે
તેને બોલાવ્યો. માંછલાંએ તેનું શરીર ફેલી ખાધું
હતું તેથી તેની ઉપર ઘણાં ધારા પડી ગયાં હતાં.
અને ખરિણાએ તેનાથી ભરાવ્યર ચઢાવું નહોતું.
અંચ તમા ત્રાસતી હાથાંહજી તેના મોંપર હતી.
અંચ તેને નવા ચેલખાં કપડાં પહેરવા આખાં
અને પછી તેને તેની હાકીકત કહેવા કહ્યું.

તે આદમી વડોદરામાં કમાડીઆગ પાસે
આવેલા મંદિરની પાછળની હાપરીઆમાં રહેતો
હતો. રેલ અડી સારે તેની ઘેરી તથા છોકરાંને
તેણે કમાડીઆગમાં મુગ્રીમમમા મોકલી દીધાં
અને મુપડીમાં તે તેનો બાપ તથા તેના ભાઇ,
અને બેન એટલાં આદમી રહ્યાં. પાણી ઘણું
ઝડપથી ચઢનાં હતાં. અને જોત જોતામાં તેના
બાપ, ભાઇ તથા બેન પાણીમા તણાયાં. તે ઝડ
પર અડી ગયો. આખરે તેના બળદ તણાયા સારે,
'હવે તારું સર્વસ્વ ગયું કહી' રડી તેણે પાણીમાં
મડતું નાખ્યું. તેને તરતાં આવડતું નહોતું. નદીને

કીનારે તણાતા બળદની પાછળ બેંચારો-અંચ-
હતો કુટાનો તે બેંચારો પળીવને કરારી આગળ
તે ઢાઢરના પ્રવાહમાં પડ્યો. આ વખતે મોગ
જેજે એક મોડી પાટડી તેમી માસેથી જતી હતી,
તેને તે વળગી પડ્યો. એ પાટડીને તેના ઉપરાંત
નાવેક બૈરાં તથા એક ખાર વધંમો છોકરો પણ
વળગેલાં હતાં. પાટડી ઢાઢરના પ્રવાહમા તણાવા
લાગી. જુદે જુદે સ્થળે, જુખ, તરસ, યાક તથા
ભયથી તેમજ પાણીના જોરથી તે પાટડીને
વળગેલાં મનુષ્યો વંછરાઇ જુદા પડી જઇ કુખી
સુઆં; માત્ર તે તથા બેસો છોકરો એ બે જાનજ
તેને વળગી રહ્યા. સમય જતાં તેની અધી
કંદિયો બહેર મારી ગઇ. તે કહેતો કે 'અસ હું
આખરી મારી ચોમેર પથરાયેલું પાણી જોનો
પણ જીજી કશી આપતનું અને ભાન નહોતું.
ટંકારી પહોંચ્યો સારે મારી હમીત વણુડી ગઇ.
મને અથ' કે હવે તો જીવાવાનું નથી. હવે 'તો
સમુદ્રમાજ જવાનાં પછી મને મગમાંક વળી
ગઇ.' ટંકારી આગળ કુરુમ એડીવના ઉપરી
અમલદારે દુરબીનથી જોનાં એમે જોયો અને
નાવડી મુઢી બહાર કાઢ્યો. ટંકારી ધ્રુવીનાત્રમાં
રાખી એ સારો થયો સારે તેની પામેથી તેની
ઝીનું શીરનામું મેગની નેને ખનર કરી અને તે
આવી એટલે તેને તેને હવાને ક્યો. સંમિતિમાંથી
દરેક રૂપીઆ આપી અમે તેને વડોદરા તરફ
વીદાય કર્યો.

પ્રલયનાં પુર

-૧૩૩૯૯૯-

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૮ થી]

કાઠી “ ગૃહસ્થો...” ફરી એમણે સભાગૃહ ગમવ્યું. કયા રાવળહાદુરે કેટલી રાવળહાદુરી મારી પોતાના જન માલનું રક્ષણ કર્યું અને કયા રાજરતને ઇચ્છતો કયો મદ છૂટ્યો એનો સાંખો ચીતાર એ ભાષાએ વડોદરાની છંછેડાએલી પ્રજાને માથે ઢાઝયા ઉપર કામ જેવો ડોકરો અને સંકટ સમયે સંતાઈ ગયેલા રાજરતનો અને રાવળહાદુરોની એક સંકટ નિવારણ સમિતિ નીમવાનો હરાવ રજુ કર્યો.

અનેક હૃદયમાં ધગી રહેલો વિશાદાગ્નિ ભલુકી ઉઠ્યો. સભામાં ‘શેમ શેમ’ના પોકારોથી ઘેઘાટ યજ્ઞ રહ્યો. ‘ખાદીનું પહેરણુ અને ધોતીયું પહેરેલો એક અસાત યુવક ઉભો થયો. અને છટાદાર, સચોટ શફ્ટોમાં સ્વયંતા સાથે મક્કમતા મેળવી, વડોદરાના લોકો, અમલદારો અને રાવળહાદુરો વીશે શો મત ધરાવે છે તે સાફ સાફ સંભળાવી દીધું; અને આવા ભયાનક ટ્રાપમાંથી સરકારની મદદ વગર ઉગર્વાંતો હવે પછી પણ એ સરકારની મદદ વગર ચલાવી લેવાશે એમ રોકડું પરખાવી દીધું.

પછી ઉઠ્યા રેશમી પહેરણુ અને આસમાની શાલ ખભે નાખી, સુઘડ એણેલા વાળ વાળા દયાશંકર ભટ્ટ, અને સાત સાત દિવસ સુધી વડોદરાની સરકાર ક્યાં છુપાઈ ગઈ હતી એના જવાબ લેવા મંજ્યા સારે તો નીચાં મેં રાજી બેઠેલા બધા અમલદારો જાણે આરોપીના પાંજરામાં જવાબ આપતા હાજર હોય અને ન્યાયમંદિરના ભવ્ય સભાગૃહના ગુંબજ નીચે

ઉઠરતી પ્રજાનો અવાજ તેમને દોષ દઈ રહ્યો - હોય એવો ભાસ થયો.

x x x

એક બીજું ચિત્ર આંખ આગળ આવે છે. બસો ધરતું એ ગામડું. એકસો સીસર ધર પડી ગયાં. મુખીની જૂદા માતાએ પોતાના ડેલામાં ટેક, ભંગીઆ વગેરેને રાખેલાં. હું લાં ગયો. સારે આખા ગામને એક ટંક ખાવા મળે. ખેતીનો સર્વજન નાશ થયેલો. ટોર પણ કેટલાંએ તથામ મચેલાં. બધી વાન કહેતાં કહેતાં જૂદા માતાની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલી.

મેં કહ્યું કે સમિતિ છુપી રીતે એમને લાં અનાજ કપડાં વગેરે પહોંચાડે અને એ રાતો રાત બખતિ ઘેર મોકલે. એસી વર્ષની વિધવા-એ રાવળહાદુરોની રાવળહાદુરોને આંખી પાડે એવો વીર જવાબ વાળ્યો.

“એ શું બોલ્યા ! અમે પાટીદાર ! અમારા-થી જીખ ના લેવાય. પાટા પેટે બાંધીશું પણ સાત પેટી નહીં લજવીએ.”

ધન્ય છે ગુજરાત ! તારા ઇતિહાસમાં આજે તો રાંડીરડાએ સોનાના અક્ષરો પુર્વા !

સુખ દુઃખ વેઠવાં તો પક્ષાં પણ આજે આપણે સ્વાશ્રયનો કીંમતી પાઠ અનુભવથી શીખ્યા. સરકારની સહાય વિના સાત સાત દિવસ જીવતી રહેલી પ્રજાને, સરકારની મદદ વગર પોતાની વિનાશ અસ્ત ખેતીને સજીવન કરનાર પ્રજાને, ફરીથી સરકાર વગર ચલાવવાનો પ્રસંગ આવે સારે એ પ્રસંગને જીવવાની શક્તિનું આજે પ્રજાને ભાન થયું છે. પ્રજા આજે ભય રહિત યજ્ઞ છે.

લાંબા બણગાં કુંકવાનો જમાનો બદલાયો છે. અત્યારે તો સત્ય શું છે એજ
હુનીયા એળે છે.

અને તેથીજ

તમારી તન અને ધનની ખુવારી થતી અટકાવી તમને સાચી સલાહ આપવાને
તમરી સેવામાં સદા તૈયાર છીએ.

શુક્રરાજ યાને વીર્યવર્ધક ગુટિકા

અત્યાર સુધીમાં અનેક વૈદ્યો, ડોક્ટરો, હકીમો વગેરેની દવા ખાઈ નીરાશ થયા હો
તો આજેજ વાપરો આ ગોળાથી ધાતુ વિકારનાં તમામ દરદો મટે છે. જેવા કે ધાતુનું
પાતળું પડી જવું, સ્વપ્નદોષ, હસ્ત મૈથુનથી આવેલું નપુષકત્વપણું અને તેથી મગજમાં નબ-
ળાઈ વિગેરે મટાડી ધાતુને વધારી ધાતુને મદ્દ બનાવે છે અને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

❧ એટલું ચોક્કસ જાણુજો કે ❧

ખીજ ચોવીસ કલાક કે બાર કલાકમાં ફાયદા કરનારી દવાઓમાં ફેટલીક એવી ઝેરી
ચીજો આવે છે કે જેના ઉપયોગથી ઈન્દ્રીઓ તરતજ ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. તેથી વાપરનારને
ક્ષાણિક ફાયદો જણાય છે. પરંતુ પછીથી ઉલટી વધારે અશક્તિ થાય છે અને રોગ મટવાને
બદલે વધે છે. જ્યારે આ ગોળાઓનું નિયમિત સેવન કરવાથી ધાતુના તમામ દોષોને ધીમે
ધીમે મટાડી ધાતુને શુદ્ધ કરી ધાતુને મદ્દ બનાવી વધારે છે. કીંમત એક માસ આવે તેટલી
ગોળાઓની શીશીના રૂ. ૫૫

આ શીવાય હિંદુસ્તાન સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલ

જવર દલન (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતના તાવનો રામબાણુ ઉપાય. હજારો માણસો-
એ વાપરી ખાતી કરી છે. સંખ્યા બંધે સરટીશીકેટો મળ્યાં છે. એજ તેની ઉત્તમતા છે
કીંમત શીશી એકનો રૂ. ૧૫

કુંક્રીપુ (રજીસ્ટર્ડ) દરેક જાતની ઉંધરસની રામબાણુ દવા. ભયંકરમાં ભયંકર
ઉંધરસને મટાડે છે. વખતસર લેવામાં આવે તો થતા ક્ષયને પણ મટાડે છે.

કીંમત શીશી એકના આના દશ

ખસ ખુજલીનો મલમ (રજીસ્ટર્ડ) ભયંકરમાં ભયંકર ખસને ચારજ દિવસ-
માં મટાડે છે કીંમત શીશીના આઠ આના.

ખીજ દરેક જાતની દવાઓ મળે છે. સ્ત્રીઓના ગુપ્ત રોગોની દવાઓ અકસીર મળે
છે. પત્ર વ્યવહાર ખાનગી રાખવામાં આવશે. સલાહ મફત મળે છે

લખો:—

શ્રી નૃસિંહ ફાર્મસી (રજીસ્ટર્ડ)

નડોઆદ (ગુજરાત)

તા. ૬. હમારી કોઈપણ દવા વાપરવાથી ફાયદો નથી પડ્યો એવું સાચું કંઈય
સાક્ષીએ લખનારને પૈસા પાછા આપવામાં આવશે.

વરુણદેવે વેરાન કરેલું નંદનવન

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી]

આધારે લટકી રહ્યું હતું. અસારવા રેશને મીલ મળુરોને રેલેના ખાલી પડેલા ડબ્બાઓએ એમનાં બારણાં ઉપાડાં મુકી રતેલથી આશ્રય આપ્યો હતો. યાકેલી મળુરોએ એમનાં બીનાં વસ્ત્રોમાં બીજાં બીનાં વસ્ત્રો સૂકવતી દેખાતી હતી. અમદાવાદ અને અસારવા વચ્ચેનાં કેટલાંક પડેલાં છાપરાં બાકીના શહેરની કરુણ કથાની રૂપરૂપ દશા કહી દેતાં હતાં. સૌ મુશું હતું. પણ દરેકને ભયંકર કથનીજ કહેવાની હતી. એમના વગર-ગોળે એ સમજતી હતી.

અમદાવાદનું ભયું ભયું રેશન આજે સુતું હતું. લોકોએ પેલી હડતાળોના દિવસમાંએ અહીં વધારે વસ્તી જોઈ હશે. “ભઈ! ચીંધ ગાડી આઈ?” કહી અમદાવાદી ગામડીઆઓ કોઈ પોતાપોતાના ગામના માણુમેની ભાળ કાઢવા આવેલા પુઠ્ઠા હતા એક બીજાને મળતાં સર્ગાઓ દુઃખ કહેતાં કહેતા હુંકવે મુકતા હતાં. કંઠથી દીલો કપાઈ ગય એવું દુઃખ ઉંડું ઉંડું સૌને કોરતું હશે સારેજ ગુજરાતની સખત મરદાઈ આમ મુકત કઠિ રડી રહે છે.

અમે અમારા બાલકો પાસે નમતાં, નમેલા અને પડેલા મકોનોને બીકથી નમન કરતા કરતા મીઠા ઘેર ગયા. ત્યાં પણ સમાચાર મળ્યા કે અમદાવાદના જે ઘરમાં મારી બહેન બાહે રહેતી હતી તે પોળના દરવાજાનું મોડું મકાન એમના મકાન ઉપર પડ્યું તેથી એમનો સામાન મરા ઘરમાં કેટલોક લાગ્યા ને હજી લાવવાનો છે. આ દુઃખમાં અમે સાંજ, રાત પુરી કરી.

બીજે દિવસે મારા પુત્ર ને પત્ની સાથે હું મારે ગામ જવા તૈયાર થયો; કારણ કે ગામની

ને ધરતી ચિંતા અમદાવાદમાં સુખે રહેવા દે એમ નહોતું. હજી ધણું નવું નહીં સાંભળવા જેવું સાંભળવાનું હતું.

અમદાવાદ તો પડું પડું કરી રહ્યું હતું. સરીઆમ રસ્તાઓનાં ધર તો ટેકાઓ ઉપર કેટલાંક અટકી રહ્યાં હતાં. અમદાવાદ, એની બહોળાવાદી ગમે તેની હોય, પણ એક ધીય, કમનસીબ, હવાના છેક નીચેના ગુંગળાવી મારતા પડ્યાં વસેલું, હજારો ગંદાં ગામડાંનું બનેલું એક ગંદામાં ગંદું ને બીન સહીસલામતીવાળું ગામડું છે. બીચારા વંશભ્રાષ્ટ કે એના કલેક્ટરને ગાલો ભાડનારા રક્ષક છુદ્ધિના અમદાવાદીઓ-માંના કેટલાંકોનાં ધર આ કુદરતે ધરણી ઢાળ્યાં હશે? હવા, ઉજેશ, તનદુરસ્તી, મોકળાશ, કામની મજાલુતી: અમદાવાદનાં સેંકડો ઘરોને આ આશીવાદોં અમદાવાદ વરયું હશે સારે પણ કદાચ નહીં મળ્યા હોય. લંડનની આગ જેવી આની રેલ અમદાવાદની આ બીરમાર બાંધણીને કેમ રાખી રહે? એનાં શહેરીઓને આ વખતે વલ્લભભાઈ આ કૂર કુદરત કરતાં વધુ ડાહ્યા, વધુ ઉદાર, વધુ પ્રેમાલ કે પ્રગરક્ષક લાગ્યા નહીં તો એમની કમનસીબી!—વાવચ્યંદ્ર દિવાકરૌ કમ નસીબીજ રહેવાની x x વલ્લભભાઈએ અમદાવાદમાં આ વખતે એક દેવ સમાન પ્રજા કાર્ય કર્યું છે.

પણ અમદાવાદને મારે તો છોડવુંજ જોઈએ અને ફરીથી ગામડાનાં દુઃખોમાં ભળવું જોઈએ. દુઃખનાં સૌ સાથીઓ સાથેજ દુઃખને જોઈતાં કરી શકે છે.

ફરીને પાછી રેલેની મુસાફરી અને ફરીને ગાડીની બંને બાજુના ખંડેરા બતાવી અમારે નિઃશ્વાસ મુકનાના હતા મુસાફરોને નવું કંઈ કહેવાનું નહોતું. સમસ્ત ગુજરાતની ઉત્તી

એકજ મતની અદ્વાયો સાંભળવાની હતી. ભરુચની, નર્મદાના પુલ્હની, વડોદરાની, ખેડા જિલ્લાની ને અમદાવાદ જિલ્લાની.

ધેર આવી મેં કેટલીક નરી હકીકતો પણ ઉપર વર્ણુવાં દુઃખનીજ ભણી. આખરે અડવાડીનું પુરું કર્યા અગાઉ એકાદ દિવસ પહેલાં તોફાન શરૂ થયું. વરુણદેવ શાંત થયા ને એક દિસા તરફ આશાના કિરણોનો સૂર્યને ઉજ્ય જણાયો. પ્રલયકાળ પછીના આ રવિ દર્શન જેટલા રમ્ય તેટલાં પ્રાણાધાર થઇ રહ્યાં.

પાણી એસરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ જન્મ કાલનાં ગોકુલ મથુરાંની જલ લીલા સંકલી નાખવામાં આવી. પોંછું ગુજરાત કે આશાનો શ્વાસ ભરી ઉઠતું દેખાયું. મેં પણ આશાનાં કિરણોમાંથી કે શાંતિ લીધી. અને વિરાટ ભગવાનના ભયંકર દેહનાં શાંત સૌમ્ય દર્શન કર્યાં.

એ ગુજરાત ફરીથી ઉઠો, એમાં ફરીથી પાક વાવો એમાંથી ફરી જાડોજલાથીઓ જન્મ લ્યો? પણ આપણા ગુજરાત પર ગુજરેલા આસીતમે નાં સ્મરણોએ મારા મન પર ભારે અસર કરી છે તે કદી ભુલાશે નહીં. પ્રત્યેક ગામની, પ્રત્યેક નગરની નુકસાનીઓ અડસરતાં કરોડો રૂપીઆની આપણી સંચિત લક્ષ્મી આ રેઝ ધસડી ગઇ છે. અને આપણા બક ખેડુતારિનાં નિર્ધન છતાં અમોલા સાધનો એનાં ઝુંપડાં, એનાં પાકોનું રાસાનાશ એણે વાળ્યું છે. કેટલાએ જીવાતમાઓ આ દુઃખમાં તરફડી તરફડી શરણ વગર હત પ્રાણ થઇ ગયા હશે તેની નોંધ પણ કદી નહીં આવે. કેટલું ખાનર જે આપણા ગુજરાત ને બે વર્ષમાં સુવર્ણનું કરી શકે તે ધસડાઇ ગયું હશે ! નગરોનાં મકાનો ઝુક ગયા, ગામડાં ભાગી ગયાં, ખેતી પાપમાસ થઇ ગઇઃ એ ગુજરાતની દુઃખવાર્તા જગતમાં વગર સાધને પણ

ફેલાઈ ગઇ અને એના ગુજરાતીઓએ આગળ અનેકને એમના સંકટમાં સહાયતા કરેલી તે માત્ર સ્મરણ કરી ગુજરાતને ટેકા દેવા જગત બહાર આગ્યું છે. પ્રભુ ગુજરાતની અવાચક પ્રતિષ્ઠા પાળો ! ટેકીલા ગૃહસ્થ ગુજરાતને ટેક ગુજરાતીઓને ઉદારતાથી રહેા—પરપ્રાંતીય નહીં.

તોફાન પછી માયાળુ સરકારના માયાળુ રથાનિક અમલદારો, શહેરોના ઉદાર ગૃહસ્થોના આડતીઆઓ, દાન દેવા ગામડે ગામડે ફરી ગયા પણ દરેક ગામમાં જુગ તદ્દન અસહાય વિના બહુ સંખ્યામાં કોઇ મદદ લેતું નથી. ગુજરાતના લોકોને મદતનું લેવું પ્રિય નથી.

છતાં દરેક ગામની નુકસાની લાખોની છે. પરાણે બચાવી ધર બંધાવેલા ખીજા જાંઘીમાં ક્યાંથી ધન લાવીને ફરી ધર બંધાવે ? ગુજરાતનો ખેડુત વર્ગ દલિત, દુઃખી દેવાદાર છે. એને કુદગ્ને આ વર્ષે વધુ તેવો કર્યો છે. ગામની નુકસાની ના અદાજ મુજાઇની સંકટ નિવારણ સમિતિ ઉપર, કેએસ ઉપર મેં મોકલી આપ્યા છે. તેમાંથી ખાસ મદદને યોગ્ય હોય તેવા માટેજ માગણી કરી છે.

ગુજરાતના આ પારાવાર સંકટમાં સારે નસીમે સમસ્ત ગુજરાતનો સમભાવ છે. પોંચા ગુજરાતને સચકત કરવા એના સમૃદ્ધ બંધુઓ તૈયાર થઇ ગયા છે. આ દક્ષિણ-છતાં કદી ન જુનવ્ય તેવું દુઃખ એમ કેંક જગશે. ગુજરાતને આ વખતે એના ભયંકર અઘાનમાં સડતા લોકોને તાત્કાલિક આશ્વાસન આપવાનું છે. એમનાં અસંખ્ય દુઃખો નીવારવા અનેક સેવા માર્ગો સમજી, સમૃદ્ધ ને સંસ્કારી ગુજરાતીઓએ ખેડવાના છે. પ્રભુ ! ફરી અમારા પ્રિય ગુજરાત ને હનું તેવું કરી દેશે ! વેરાન નંદનવનમાંથી નવું નંદનવન ખીસે !

જળપ્રલયમાં કલોલ તાલુકા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩૪ થી]

લખાયું ઉપર...૨. ૩૦૦ ૧ ગામ દીઠ તલાટીને ત્રણ રૂપીઆની ત્રીજેરી સોપાઇ...પરંતુ વહીવટ-દાર સાહેબે હજી મોટી મદદ મેળવવાની આશા કદી છોડી નથી.

સાથે સાથે પોલાં ધરોની ગણતરી અને થએલા નુકસાનનો અંદાજ તૈયાર કરવાના હુકમ સર સુઆ સાહેબના હુકમે-કેટલાક તો જરા વગર જરૂરના ધમકીયાળા...૨. વહીવટદાર સાહેબે ઘોડાનું પક્ષાણું માંડ્યું...કલોલ તાલુકામાં સો જેટલાં ગામ-quack march ફરી વળ્યા. કહેવાય છે આ પ્રાનમાં એમની ઝડપની તોષ લેવાઇ છે-અને તે યોગ્ય છે.

એક બે ઉદાહરણ કામે અથડાયાં છે..સરુ-આતમાં કહે છે કે પ્રાનના મુખ્ય અમલદારોએ કોઇ ગામેમાં ખાસ આગ્રહથી એક સારા કુટુંબની જૂઠ્ઠી અને એક ગરીબ કુટુંબને યોલાવ્યાં “જળદર શીટી જશે એ આશામાં ટેક છોડી તે આવ્યાં તે કહેવાય છે કે આક કે દશજેરખીયડીની ચીકી ફાટી...લોકો તો જોઇજ રહ્યા...જ્યાં એક તરફ પ્રજા તરફથી મણુ બે મણુ સહેજ અપાતું હોય ત્યાં આટલી વિધિ પછીની આવી ચીકીઓથી લોક સરકાર માટે શુ ધરે? છતાં સરકારે મદદ નથી કરી તેમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. સરકારનું વલણ મફત આપવા કરતાં સવલત આપવા તરફ વિશેષ છે...અને કેટલીક સવલતો અચીત સારી છે.

કલોલ તાલુકા સંકટ નિવારણ સમિતિએ જે કચું તેથી કરવાનું કાણું બાકી છે તેથી વધારે લખવું ઉચિત નથી પરંતુ એટલુંજ સુચવવાની હોંમત કરું છું કે જ્યારે સામાન્ય

વિપત આવે ત્યારે તે દૂર કરવાલોકે ઉદાર મની છેવટે પૈસા ન અપાય તો સહાનુભૂતિ અને પ્રોત્સાહન આપી સાર્વજનિક હિતની સાધનામાં મદદરૂપ થવું જોઇએ-હંમેશાં કામ કરવું-અને કામની બીજ જવાબદારી ટીકા કરી તે બે જુદી વસ્તુઓ છે.

અનર્થમાંથી ધણીવાર ઇષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે—અને સસ શીખાય છે... જે ગુજરાતે અનેક દાન કરેલાં તે ગુજરાતને દાન લેતાનો વખત આવ્યો-અને ‘ભાગ્યુ’ ભાગ્યુ’ તોએ ભરુચ’-ગુજરાત વેપારી-અર્થિક દૃષ્ટિએ અત્યારે તેજ નથી છતાં મોટાં નિવારણ ફૂંડ થતાં વાર ન લાગી...અમદાવાદે ખચીત ધન્યવાદ ઘટે છે તેવી શરુઆત દરેક રીતે કરી છે... શ્રી વલ્લભભાઈ તરફ કેટલાક વખતથી કેટલાકનો કટાક્ષ હતો.....વખત આવ્યો ને પાણી જણાયું.....ગાંધીજીનાં પાસાં સેવ્યાં નિષ્ફલ નથી ગયા તે એમણે બહુજ મરસ રીતે બતાવ્યું છે—અને લોક શીખ્યા છે કે, હવે દેખાવ છોડી સંગીનતા પાછળ પૈસા ખરચવો જોઇએ. ઉંચાં તકલાદી હવેમાં બાંધવા કરતાં સવડનાળાં નાનાં મજબુત ઘર બાંધવાં તે વધારે ઇચ્છતા યોગ્ય છે. કેટલીક વ્યવસ્થા બાબતે. જણાઇ છે. અને તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) હવે ઘર બાંધવામાં ભીંતા માંબલા આડમંધ-વગેરે જે લાકડાંનું કામ જુનાં ધરોમાં થતું તે નવી ઇજનેર સાધ રીતમાં બંધ પડવાથી ધણું ઘર પડવા પામ્યાં છે. ફરતાં ફરતાં અમે એવું પણ જોઇએ છે, કે ફક્ત એક બે ભીંતા માંબલાથી મોટી ઇમારતો પડતી રહી ગઇ છે. એ માંબલાનું ખર્ચ કેટલું નુકસાન

વચાવે છે તે આવા વખતે સમ-
ગ્રય છે. લોક ત્યાં ઘર બાંધવામાં
ખોટી કંબુસાઈ નહીં કરે.

(૨) ટેબલ ઈટાની સપાટી ખડખડાડી
થવાની જરૂર છે. આ તરફ ઈટા-
માં નંબર કે નીશાન નહીં હોવાથી
માળાની માટી સહેલથી ધોવાઈ
જાય છે.

(૩) માટી તે આખર માટી-ચુનો-
સીમેન્ટ વધારે પ્રમાણમાં વજરાવાં
જોઈએ.

(૪) સીમેન્ટથી ધોળાવાથી પાણીની
ઝાપટ સામે ભીંતને ફેંક રક્ષણ
મળે છે.

(૫) ભોંયતળાવું ઉંચું રાખવું સહી
સહીમતીવાળું છે. પહેલા માળ
સુધી કરા તથા પછીતે બહુ
મજબૂત બનાવવી જોઈએ.

આ સુચનાઓ ધણી સામાન્ય છે અને
નાની છે પરંતુ એની અગત્યતા વખત આવેજ
સમગ્રમ છે...

એક એવાજ પાણીનો કીરસો-આરસોડીઆ
-સહન ઘણું માખરમતીને મળે તો કાંસના પાણી-
નો નીકાલ બરાબર ન થતાં પાણી ઉત્સરાઈ વહી
ચાલ્યાં અને કબોલના સીમાંડે નદી ઉત્પન્ન થઈ.

કલોલ રેલવેથી અમદાવાદ બીજાપુર તરફ
રેલ્વે લાઇનના પાટા દેખાય છે. બલેલા લોક
તે પર હવા ખાવા માટે જાય છે. અને એકાદ
ફૂફીય જતાં સાત ગરનાળા આવે છે ત્યાં અટકે
છે. આ નાળાં છે તે જગ્યાએ એક દંતકથા કહે
છે કે પહેલાં નદી હતી-એનું નામ વનરા-અગર
વંત્રી. કોઈ કસાઈએ ગાય કાપી ઓળાંર ધોવા
અને સરિતા દેવી રીસાઈ અદરૂપ થઈ ગયાં. અમે
આ નાળાં તરફ ફરવા જતા હ્યારે અમને આ

દંતકથા બાદ આવતી અને એક નાની નદી
કલોલમાં હોય તો કેવું સારું તે ઉચ્છાદિત...
અમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ-આ વખતે કલોલ
નદી જોઈ.

આરસોડીઆનો કાંસ ફાંછોને પાણી નદી
જની. આ નાળાં નીચે પુર એસથી વહી જવા
લાગ્યાં. તા. ૩૦ પછી ત્રણ દિવસ પાણી રહ્યું-
અને એક બે દિવસ સંધ્યાએ ખાસ મંડળ ફરી
ગરનાળાં તરફ જતાં પુલની વચમાં એસતા અને
કલોલમાં નદી છે તે વિચારથી-અને દેવી કાપ
પછી ખીસેલી દેવી કુદરતના રમણીય દ્રશ્યનું ધ્યાન
કરી દુઃખનાં રમણોભયનું પણ કાશિક સખદ
સ્વપ્નનું અનુભવતા હતા-કલોલની એ થોડા
દિવસની નદી અમને તો બાદ્ય રહેશે-

બીજાં રમણો છે પણ તે મીઠાં નથી-
આ વખતે વાયુશાસ્ત્રીનો મંદિમા બહુ વધી
અમેલો-સીમલાના તારોની રોજ રોજ પાતો
ઘાય-આણ સુધી પાણી આવી પહોંચ્યાની
અજરો આવી-અને એક વાર સંધ્યાએ સાં
પડ્યો-“તમાવી લેવી હોય તે નામ નોંધાવી
જાઓ. અને... અને એકાં પાણી આવે છે માટે
એતતા રહેજો” એકાં પાણી ફેલાઈની મનોદશા
એવામાં એવી ડરકણ બની ગઈ હતી કે એકાં
પાણીના નામે એમની દીમતના થોડા બેમી
ગયા-અને અમારા પાડોશની એક નાની છોકરી
મજરાઈ નિશ્વસમાં આવી બોલી: “બા કું” તો
પાટ ઉપર ચઢી જઈશ-નીચેજ નહીં ઉતરે...”
એકાં પાણીની લોકે વાટ બેઠાં છતાં આશ્ચર્ય
નહીં-અને ત આઘ્યાં તેજ હીક થયું... પરંતુ
વાયુશાસ્ત્રીએ હીક ધ્યાન બેઠું-એને બીસાઈ-
ને કોઈ ઓળખતું નહોતું-આ વખતે તે
મામડીઆઓએ પુછના કે વાપનાં વહેણ સામ
વળી છે.

વરસાદ રહ્યા પછી-ખીજે કે ત્રીજે દિવસે
અપોરે મેડે હતો-કૈંક વિચાર ચાલતા હતા-
મારા ઘરની નીચે ઝોશરીમાંથી ; પોક પડી
“ઓ આપરે મરી ગયો...” મેં તીચે જોયું.
પોક મુકનાર એક બારોડ હતો. મારા માત
પિતા આશ્વાસન આપતાં હતાં-એનું નવું ઘર
ટુંકા પગારની નોકરીમાંથી બચાવી બચાવી ગઇ
સાલ બધાવેલું-નોકરીના નાતાથી નાના મોટી
શોખની જરૂરીઆતની ચીજો ભરેલી. બધું
બલાસ. એને મન જીંદગી કુખી જવા જોતું હતું.

આવા તો અનેક દાખલાઓ હશે... જળ

પ્રલયથી પ્રત્યક્ષ ગુજરાત સમગ્ર કુખ્યું નથી-
પણ ધણી જીંદગીઓની મહેનતો કુખી ગઇ છે.

પરંતુ હવે બંધ કરું-કયોલ તાલુકો ગુજ-
રાતના જળ પ્રલયમાં કુખતો કુખનો જીવ્યો છે-
કલોલ અને એનાં ગામડાં ફરી હતાં તેવાં થવા-
અગર હતાં તેથી વધારે સારાં થવાની આશા
ગળે છે.

Wordsworthનું વાક્ય યાદ આવે છે.
“a deep distress has humanised
my soul...” ગુજરાતનું હૃદય આ દુઃખે
દખાઇ વધારે દયાળુ અને એમ ઇચ્છીશું.

વાધોડીઆ તાલુકામાં રેલ સંકટ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩૬ થી]

પરંતુ આવા રસ્તે થઇને પણ વાધોડીઆ
સુધી અનાજ, કાપડ, અને સ્વચ્છ-સેવકોને પહોં-
ચાડવા મોટરો મેળવી આપી તેમને બચસ્થાસર
પહોંચાડી આપવા ‘ગુજરાત’ના ઉપતંત્રી ભાઇશ્રી
દયાશંકર બટ્ટ સતત શ્રમ ને અતિપૂર્વક મદદ
કરી રહ્યા હતા.

અધા આગળ જાણુવા નદીના પુલ પાસે
રસ્તો ધોવાઇ જઇ ખાડા પડી ગયા. ભયંકર વરસાદને
લઇ તાલુકાની ખેડાણ જમીનમાંથી પાક ધોવાઇ
ગયા. અને જમીનોમાં મોટાં મોટાં કોતરો, ખાડા,
અને પાણીનાં વહેણ પડી ગયાં કે એરી જમીન
હાલ દુરસ્ત થઇ પાવેતર લાયક થઇ શકેજ નહીં.
આવી રીતે તાલુકાની કુલ જમીન વિધાં ૮૦૭૬
બગડી જઇ નાલાયક થઇ ગઇ છે. વળી વિધાં
૨૭૩૩૮ માંથી પાક ધોવાઇ ગયો છે. આ પાક
વૈજા કેટલીક જમીનમાં ફરીથી પાક ઓરવામાં
આવ્યો છે. આમ જમીન અને પાક બગાડવાથી

ગરીબ ખેડુત ધણોજ કંગાલીઅત બની ગયો
છે. કારણ કે ઉપરા ઉપરી નબળાં પડતાં વર્ષોથી
શાહુકારો પણ ધીરધાર બંધ કરી ખેડા છે. ન મળે
શાહુકાર પામેથી કે ન મળે સગકાર પામેથી.
એટલે મધ્યમ વર્ગના ખેડુતોની દશા બહુ
લયકર થતી જાય છે.

ગામડાંમાં ફરતાં એમ લોકો પામે સાંભળી
શક્યા કે અમો આખો દિવસ મહેનત મજુરી
કરીને થાકીને સાંજે ઘેર આવી સુઇ જઇએ.
થાકેલા એટલે ઉંચ પણ આવી જાય એટલે એકજ
ઉંઘે સવાર થાય. પરહદ લાગેત્રી હોવાથી બદ-
માઓ રાત્રે આંતરે ઘરમાં કે થોડું ઘણું બચ્ચું
હોય તે પણ લેઇ જાય. આવી રીતે કેટલાંક
ગામડાંમાં ખાતરો પણ પડ્યાં છે. પણ “ખાતર
પાછળ દીવેવ”ની કહેવત પ્રમાણે લોકો ફરીઆદ
કરતા નથી. તાલુકા દોજદારને આવાં ગામો મોટે
કાળજીથી તપાસ કરવા વીનંતી કરી છે. છતાંએ

મે. પોલીશ કમીશર સાહેબ આ તાલુકા માટે વધારે પોલીશની સવડ કરી સરદદ ઉપરનાં ગામડાંમાં રોજ ફેરણી ચાલુ કરાવી બદમાસોનો ત્રાસ મટાડે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ગરીબ-નિરાધારોને જોઇતી મદદ પહેંચાડ્યા પછી મધ્યમવર્ગ માટે મદદના ઇલાજની જરૂર હતી. સસ્તા દરથી અનાજ પુરુ પાડવામાં આવે તો મધ્યમ વર્ગના લોકોને રાહત મળે એમ હતું. તે ઉપરથી સસ્તાં બી પુરુ પાડવાની દુકાન અને સસ્તુ અનાજ પુરુ પાડવાની દુકાન શરુ કરાવી. આથી મધ્યમ વર્ગના લોકોને સસ્તુ બી અનાજ અને ખેડુતોને સસ્તુ મળવાથી વ્યાપારીઓએ ચકાવેલા ભાવથી પ્રજાને રાહત મળેલી છે.

વડોદરા કોલેજ, કળાશુવન, ટ્રેનીંગ કોલેજ ના વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવક તરીકે આ તાલુકામાં આવ્યા. અને પાંચ જગ્યામાં વહેચાઇ ગયા. વળી વાઘોડીઆના સ્થાનિક સ્વયંસેવકો પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનાં ગામડાં વહેંચી લેઇ પગે ચાલતા, પાણી કાઢવામાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ તરફની હકીકતો એકઠી કરવા ગામેગામ ફરી વળ્યા અને ત્રણ દિવસના ટુંકા સમયમાં ૧૨૪ ગામની હકીકત એકઠી કરી લાંબા. આવેલા સ્વયંસેવકોમાં કેટલાય ભાઇઓએ કોષ્ટક દિવસ એક માઇલ પણ પગે ચાલીને મુસાફરી નહીં કરેલી તેવા હતા. પણ આ મદદ કરવાના ટાંકણે દસ દસ પંદર પંદર માઇલની મુસાફરી કરી સમાજ સેવાના પાઠ શીખી શક્યા છે. વળી સ્થાનિક સ્વયંસેવકો તો ૪ એકાદથી ગામડાંમાં ફરવા લાગ્યા છે. તેઓએ પણ ગામના અન્ય પ્રજાજનોને સમાજ સેવાના પાઠ બતાવી આપ્યા છે. આ વખતે ખાસ

ફરી સ્વયંસેવક દળના મંત્રીઓ ભાઇ મણિલાલ કાશીવાળા અને મંગળદાસ પોતા તેમજ વેણી ભાઇ પટેલ, શંકરભાઇ પટેલ, ઇશ્વરભાઇ ઝોઝર ચીમનલાલ જોષી, ઉત્સવલાલ પરીખ, વગેરે ભાઇઓએ ગામડાંમાં રખડી જે સેવાનો ફોજો આપ્યો છે તે પ્રશંસા પાત્ર છે. એટલુંજ નહીં પણ વાઘોડીઆ, જેવા પછાત તાલુકા માટે આવા કાર્યવાહકો મળી રહેલા છે એ માટે ઇશ્વરનો પદાર માનવો જોઇએ.

વાઘોડીઆમાં સમાજ સેવાનાં બીજાં તો વર્ષો પહેલાં ચરોતરના કેળવણીના પિતાશ્રી મોતીભાઇ નરસીંહભાઇ અમીને નાખ્યાં હતાં. તે બીજાને પૂજ્ય ડો. સુમન્ત મહેતા જેવાઓએ પાણી પાઠ ઉછેર્યાં હતાં. હેદ્દા દસ પંદર વર્ષમાં તે ફાથી પુલી મોઝાં થયાં હતાં પણ એકાદ વર્ષથી કાષ વાહકોમાં અંદર અંદરનો વિખવાદ થવાથી સેવાનાં કાર્યો મંદ પડ્યાં હતાં તે પાછાં આ ભયંકર આફતમાં કામ કરનારાઓના વીખવાદ શુભાઇ જઈ સૌ ભાઇઓએ એક થઇ સેવા કરી શકુ કરી છે.

એકંદર ગામવાર હકીકત વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ તરફથી છપાવેલાં ફોર્મમાં વડોદરા શહેરના સ્વયંસેવકો અને વાઘોડીઆના સ્વયંસેવકોએ ગામડાંમાં જઈ સ્થિતિ જોઈ તૈયાર કરી આજુલાં તે ઉપરથી લખવામાં આવી છે. આ પછાત અને ગરીબ તાલુકાની થોડી ઘણી મંદગતા હતી તે આમ અચાનક આફતથી નહ થઇ છે. એ સત્વરે પાછી પુનરુત્થાન પામે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

સૌરાષ્ટ્રમાં જળમલય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૬૪ થી]

એક વર્ષિક ગૃહસ્થે જણાવ્યું કે 'સંવત ૧૮૨૪ ની સાલમાં પુર આવેલું. પછી તે ગામને પાદર દેરીએ અડકીને આલ્યું' ગયું હતું. આ પુરે એ દેરીને પછી ઝબોળા દીધી. ગામથી સ્ટેશન સુધી બપોએ માથોડાં પાણી હતું. એક ટેકનો છોકરો બહુ સારો તરીયો હતો. તેણે સ્ટેશનથી ઘરે આવવાની હોમત ધરી. અર્થે માર્ગ તરતો આવ્યો. પછી પછી તો પુરના બેસમાં તથાથો. રસ્તામાં તેણે બાવળનું ડુંડું પકડી લીધું. બે દિવસ બુખરો તસ્થો ભાં તે બેસી રહ્યો. પછી ગામના લોકોએ તેને ત્રાપામાં બેસાડી બચાવ્યો. હડાળાના સ્ટેશન માસ્તર બીચારા આ વખતે સ્ટેશન ઉપરજ હતો. તે માણસ અસારે પછી આ વાત કરે છે સારે આખમાં ઝળઝળાયાં આવી, તેની છાતી લરાઇ આવે છે. તે કહે છે કે દરીઆનાં મોળાં આવે તેમ સ્ટેશન ઉપર મોળાં આવનાં હતાં; ચોતરફ ગામ અને ઝાડો પાણીનાં મોળાંથી ઢંકાઇ ગયાં હતાં; વચમાં એટલે નેવા અમે બેઠા હતા. બચવાની કાષ આશા નહોતી. એવે વખતે હડાળાના લલા દીલના વહીવટદાર મી. હીરાચંદે ખાસ ત્રાપો બનાવરાવ્યો અને લાંબા બહાદુર ખેડુતો ને ત્રાપા ઉપર સ્ટેશને મોકલ્યા. તેઓ માસ્તરને તેના ઉપર બેસાડી લાવ્યા. એજ પ્રમાણે જરાપર ગામના ખેડુતોને ત્રાપા ઉપર હડાળા લાવવામાં આવ્યા હતા. હડાળા ગામમાં આશરે ૪૫૦ ઘરો પડ્યાં. એક લાખનું ટુકડાન થયું.'

ભાલમાં ગએલી બીજી ટુકડીઓના સ્વયમેવકો- ને હોસ્તે પછી નોંધવા બેગ સ્પહસે આવ્યાં છે. 'બેઘડી મોજ' વાળા ખાઇ શયદાની ટુકડી

લાલને બીજે છેડે ટેક ઘોઘેરા પહોંચેલી. માળામાં ગોઠણુક કાદવ અને ડકરપુર પાણીમાં યઇને, બોમીયાની મદદથી તેઓ આગળ વધતા. અમુક બાજમાં તો તરીને સામે પાર જવું પડેલું.

ભાલની બધીએ ટુકડીઓને માટે ગોઠણુક કાદવમાં યઇને આગળ વધવાનું તો સામાન્ય હતું. અને છતાં એ તમામ સ્વયમેવકો બંધુઓ, કાદવમાં પગ ખુએ એટલે દેશી મોળાં પડેયાં એમ વિશેષ કરતા, તેમની સાહસિક કૃત્યમાં આગળ વધતા.

રાધનપુર તરફના સુંવાળ પ્રદેશમાં ગએલા અમારા સ્વયમેવકોને ગળા સમાણાં પાણીમાં યઇને આગળ વધવું પડેલું એટલે જોયો સારા તરીયા હતા તેઓજ આગળ જઇ ચકેલા અને બીજાને પાછા ફરવું પડેલું. બે સ્વયમેવકો તે હોમત કરીને વાંસજળ પાણીમાં પડીને, બોમીયાની સંજતમાં એ વિશાલ પટ તરીને તપાસ કરવા આગળ પધેલા.

પાંચાળના પ્રદેશમાં ગએલ સમિતિના સભ્ય બાહ્યો ઝવેરચંદ મેઘાણી અને તેમના સહચારી હરિલાલ ત્રિવેદી, ઘોડાં ઉપર અખંડ પથાણુ નાખીને ચાર દિવસમાં ૨ ગામમાંની જાત તપાસ કરી આવેલા.

એવીજ રીતે સમિતિ તરફથી કચ્છમાં ગોહલવામાં આવેલા મમદાવાદના શાંરદા મંદિરાજા શ્રી. પ્રજલાલ દવે અને તેમના સાથી ગૌરીશંકર ચાવુંવેદી કચ્છ—વાગડનાં આશરે ૧૫૦ જેટલાં ગામમાંથી સુખ્ય સુખ્ય ગામ દિવસ અને રાત ગાડામાં અને ઉંટ ઉપર અખંડ મુસાફરી કરીને પાંચ દિવસમાં જોઇ આવ્યા.

આજ રીતે મુળ, સાપલા, ચુડા, હોંબડી, લખનર, રણપુર ચોવીશી વગરે તમામ વિભાગોના કાર્યકર્તાઓએ અનુકરણીય ઉત્સાહ અને

અને વેગવાન ખંતથી પોતપોતાનું કામ પુરું કર્યું હોવાથી, એ બધાના સાથથી, સમિતિએ એક બાબુથી, પોતાના પ્રદેશનાં આશરે સાતસો જેટલાં ગામડાંની નુકશાનીનાં વિગતવાર પત્રો લેવાયાં અને ખીજી બાબુથી એ બધાં ગામોમાં સંકટગ્રસ્તને જોઈતી સહાય પહોંચાડી. આજ સુધીમાં સમિતિ તરફથી આશરે સવા લાખ રૂપિયા રાહત કાર્યમાં ખર્ચાયા છે અને મધ્યમ વર્ગી માટે સસ્તા ભાવે લાતીઓ નાખવાની વ્યવસ્થા થઈ રહી છે. આજના અડસઠા મુજબ આ રીતે. આ દીવાળી સુધીમાં, લગગગ એ લાખ રૂપિયા ખર્ચાઈ જશે.

સમિતિ તરફથી આ સહાયકાર્ય શરુ થયાને સવા મહીનો થયો છે. હવે મદદનો પહેલો અને ખીજો હપ્તો આપી શોકોને હોનારતના ઝપાટા-માંથી બેઠા કરવાનો કાર્યક્રમ પુરો થયો છે. હવે મુખ્યગરા સ્વયંસેવકો એક પછી એક પાછા મુખ્ય-નેમાર્ગે પડી રહ્યા છે, અને સમિતિનું કાર્યાલય, જેમાં એક આખા મહીના સુધી દિવસ રાત કામ કરનારાઓની મેદની જમી રહેલી અને કામના અહેવાલો રજુ કરતી વખતે સ્વયંસેવકોની પોતાના સાથીઓ કરતાં વધારે પરાક્રમથી ભરેલો રોજનીશી રજુ કરવાની મીઠી સ્પર્ધાથી વાતાવરણ ગરમ બની રહેતું તે સુંઠું સુંઠું બનતું જાય છે. એ છતાં એ દિવસોનાં મધુરા સ્મરણાં હજીએ મનને આલસાદ આપી રહ્યાં છે અને સ્વયંસેવકોનો અખંડ કાર્યોત્સાહ અને અગાધ કાર્યભક્તિ હજીએ અંતરમાંથી રત્નતિના ઉદ્ગારો ઉચરાવી રહી છે.

આ આશ્વ દશ વર્ષ પહેલી આવી હોત તો ? ગાંધીજીએ ૧૯૧૯ માં અસહકારનું રણચક્રિયું વગાડ્યું અને ગુજરાતમાં આલો સૌએ રણ મેદાનનું યુદ્ધગીત ઝીલાયું. અને પછી અસહકારનો જીવાળ ઉત્તરતાં ગુજરાતના ફાર્ષિકર્તાઓ

ચતુરતાત્મક કાર્ય તરફ વળ્યા, તે પહેલાં ગુજરાત ઉપર આ કેર વર્ષો હોત તો ? મુકાબલાઓ મુકવા કે સરખામણીઓ દોરવી એ સદા અરુચિકર અને આકરી વસ્તુ છે. છતાં આજે એટલું કહેવાની હીંમત થઈ શકે છે કે એક દશકા પહેલાં આવો દારુણ દાટ વળ્યો હોત તો ગુજરાતને એની અસરમાંથી મુક્ત થતાં કદાચ વર્ષો જાત; ગુજરાતનો પીડિત વર્ગ સરકાર કે અમલદાર કે રાજ મહારાજ તરફ, તેની મદદ માટે, દયામણી નજર નાખીને બેસત; અને આજે આ એક માસમાંજ, ગુજરાતની પ્રજા પોતાનાજ બળથી, પાછી સચેત બની, ગુજરાતને ફરીવાર સ્મિત ફરકાવતી લીલીછમ પુલવાડી સર્જી રહી છે તે રિથિતિનું તે સમયે સોણું પથુ ન આવી શકત.

ગુજરાતમાં અસ્મિતા પ્રગટી છે; ગુજરાતી પ્રજાએ પોતાનું સ્વત્વ પાછું મેળવી લીધું છે; પરદેશી સરકારને લઠાઈના પડકાર મોકલવા તૈયાર થયેલી ગુજરાતી જનતાએ સરકારી અમલદારની મદદની વાટ સરખી નેયા વિના, તેની પરવા સરખી બતાવ્યા વિના, અન્યોન્યાયપથી પાછી ઉભી થઈ જવા જેટલું આત્મબળ મેળવી લીધું છે; ગુજરાતની સાચી રખેવાળી સરકારી કલેક્ટર કે કમીશનર કે મામલતદાર કે તલાટી નથી કરતા પણ ગુજરાતનો જાહેર સેવક એ જવાબદારી ઉઠાવે છે અને પોતાની પાછળ શોકોને સ્વરાજ્યની લડતમાં ઝુકાવવાનું કહેવાની સાથે તેમની બીડ વખતે તેમની રક્ષાનો ભાર પણ સદૃષ્ટી સ્વીકારે છે—એ આ આશ્વનો સર્વોપરિ બોધપાઠ છે.

ગુજરાતી પ્રજા અને ગુજરાતનો પ્રજાસેવક એ બંનેએ આટલી તાકાત મેળવી લીધી છે એ આ જળપ્રલયે બતાવ્યું. જે પ્રજા અને તેનો નેતાવર્ગ આજ પાછી બતાવી શકે છે તે પ્રજા

ઉપર પ્રભુના આશિર્વાદ વરસે છે. એ પ્રગ્નીના સ્વાધીનતાનો-સ્વરાજ્યનો દિવસ નહીં છે.

૪

પ્રજા જેને પોતાના ઇતિહાસ તરીકે પીછાને છે તેમાં તો માત્ર પ્રગ્નીના જીવનપ્રવાહને અસર કરનારી ખીનાઓ અગર તો પ્રગ્નીના મહાપુરુષ તરીકે પંકાયેલા નરની જીંદગીની વિગતો જ નોંધાય છે: પણ જે તત્ત્વોનો એ જીવનપ્રવાહ બંધાય છે અગર તો જેને કરીને 'પ્રભુના મહા પુરુષ' બની શકાય છે એવો જે પ્રભુનો સામાન્ય જનસમૂહ, તેની વિશિષ્ટ કરણીની પણ કોઈ રથળે ભાગ્યે જ નોંધ લેવાય છે. એ નિયમ મુજબ પ્રગ્નીના સામાન્ય માણસનાં સાદસો અને પરાક્રમો વળુનોંધ્યા જ રહે છે. ઇતિહાસ લખનારને તેની પરવા હોતી નથી: તેમ તેની પાસે એ સામગ્રી પહોંચતી પણ નથી.

આ જળપ્રલય વેળા કયા ગામના કુળતા માણસોને બચાવવા કોણે કોણે પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના ઝંપલાવ્યું? એ અને એવા પ્રકારનાં પરાક્રમોની કોઈએ નોંધ કરી છે? આજે આપણા સુભાગ્યે એ સવાલોનો જવાબ નકારમાં વાળવા જેવી નિઃશ્વર દશા આપણી નથી રહી. આ વેળા, જેમ એક પાસથી ગુજરાતની પ્રજામાં પોતાનો પુરુષ કર્મ બજરવાની શક્તિ ફાટી છે તેમ બીજી પાસથી એ વીરતાના પ્રસંગોને નોંધવાની ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ પણ ગુજરાતે મેળવી લીધી છે. એટલેજ 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્ર સૌરાષ્ટ્રનાં આ જળપ્રલયના વીરોની વીરતાની પૂજા કરવા ખાસ અંક કાઢવાની વિચારણા કરી રહ્યું છે; અને 'ગુજરાત' તો ખાસ અંક તૈયાર પણ કરી રહ્યું છે. એ ઉપરાંત ગુજરાતનાં તમામ પત્રોમાં આવાં સાદસો અને પરાક્રમો ઉપર ઉચિત પ્રશસ્તિ વરસી રહી છે.

'સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ' ના કાર્યકર્તાઓ

જળપ્રલયના ભોગ બનેલાં ગામગામડાંઓમાં બટકીને સાંના સ્થાનિક માણસોએ એ કટાકટીની ધડીઓએ કેવા ભાવ ભાજ્યા તે સંબંધમાં જે માહિતી લાભ્યા છે તે નિરાશ હૈયામાં નવ આશાના સંચાર કરવા બસ છે-તે પ્રજાશરીરમાં નવા પ્રાણનું સંચલન થઈ રહ્યું છે એમ બતાવી આપવાને બસ છે. બધે રથળે પ્રગ્નીના સામાન્ય માણસોનાં મશસરી કૃત્યોની યાદી લગભગ એક સરખી છે. એ બધાંનો સાર સંક્ષેપમાં રજૂ કરવા હોય તો કહી શકાય કે દરેક ગામમાં બ્યારે મેઘ તાંડવે ગામનાં મકાનોની અંદર પાણી ફેલાવવા માંડ્યાં અને ગરીબોનાં ઝુંપડાં તડોતડ પડવા માંડ્યાં ત્યારે, એ ગામના જીવાન, મજબુત શરીરવાળા અને નહીં જેવું શિક્ષણ પામેલા માણસોએ ધરતી બહાર નીકળી, જેમનાં મકાન પડી ગયાં હતાં તેમને ગામની કોઈ મુખ્ય જગ્યામાં મુક્યા અને મહાજને તેમને માટે ખાવાની વ્યવસ્થા કરી. કોઈ કોઈ રથળાએ તો જુદા માણસોએ પણ, જુદતાની નમુનાઇને ખંખેરીને અને જીવાનના ઉત્સાહ અને જોરથી ડગલાં માંડીને સંકટમાં સપડાએલા ગામજનોને સહાય આપવા માંડી જીવનને દૃતકૃત્ય કર્યું. અને પછી વરસાદ બંધ થયા પછી અને ગામને ફરી વળેલાં પાણી ઉતરી ગયા પછી, ગામના એજ સેવાભાવી ભાઇઓએ સંકટઅસ્તોને બનતી રાહત આપવાની પ્રવૃત્તિ તત્કાળ ઉપાડી લીધેલી.

જે ગામોમાં આ વરસાદે ઇજા નહોતી કરી તે ગામોમાં પણ પોતાના પ્રાન્તના બીજા ગામોની વહાર કરવા ફરજિયાત મોટા પાયા ઉપર થયા. કાડીઆવાડનું કોઈ મોટું ગામ એવું ભાગ્યેજ બાકી હશે કે જ્યાં પોતાના સંકટઅસ્ત બાંધવાને સહાય પહોંચાડવા નિમિત્તે અનાજ, કાપડ અને દ્રવ્યનાં ઉદ્યોગો ન થયાં હોય અને તે 'સૌરાષ્ટ્ર સમિતિ' ને કે

એથી-રાહન પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહેલી સન્માનિત સંસ્થાને તત્કાળ-કોઈ કોઈ કીસ્સામાં તો તારથી અને ખાસ માણસોદ્ધારા ન મોકલવામાં આવ્યાં હોય. અનેક ગામ અને શહેરમાંથી લાંની સેવા-સંસ્થાઓ તરફથી તારથી સામેથી માગણીઓ આવેલી કે અમે સ્વયંસેવકોની ટુકડી મોકલીએ છીએ, તેને રાહત કાર્યમાં રોકી લેશે. કોઈ કોઈ સ્થળેથી તો વગર ખર્ચ આપે સ્વયંસેવકો ઉતરી પડતા. કાઠીઆવાડમાં જે જે ગામોના માનવીઓનાં હૃદય લાગણી અનુભવી શકતાં હતાં તે તે તમામ ગામોની ઉપર મુજબ સ્વયં પ્રવૃત્તિ-ઓ મંડાવેલી. સાચે સાચ, પ્રલય-સપ્તાહ પછીનું પખવાડીયું તો, કાઠીઆવાડમાં માનવતાના મહોત્સવનું મંડાપ રહેલો. ગુજરાતમાં એજ રિથિતિ હોવી જોઈએ એમ મારી ખાતી છે.

સામાન્ય માણસોના એ અપરિચિત અને અપરિચિત રહેવાને નિર્માણેલા વીરોની મુખ્ય સેવા પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ તો ઉપરના ફકરામાં આવી જાય છે; પણ કેટલેએ સ્થળે, કોઈ કોઈ મહોંએ વિશિષ્ટ પરાક્રમે નોંધાવ્યાં છે. એની વિગતવાર નોંધ આપવાનો તો અઠકાશ નથી; પણ તેમાંથી થોડાક કીસ્સા નીચે આપું છું.

(૧) પાણીનાં પુર ચઢ્યે જતાં હતાં. સાંદીડા ગામ કુખતું જતું હતું. ધરો, એક પછી એક જમીનદોસ્ત થતાં હતાં. એવામાં એશી વર્તના કાળુ રજપુતના મકાનમાંથી રાડ પડી કે ધાન્ને રે ધાન્ને ! એક રજપુત જુવાનને કાને આ અવાજ અચડાયો. એવોજ બધા વિચારને ધરને ખુલ્લે પધરાવીને એ દોડ્યો. કેડપુર પાણી વીધીને પાછળના ભાગમાં પટોશમાંજ ઉમેલા કાળુના ઘર સુધી પહોંચ્યો. જોઈું તો ઘર પાણીમાં કુઆકુઅ હતું. બીંતમાં એક પાત્રી એક ગાજડાં પડ્યે જતાં હતાં. આખું ઘર, ઘરનાં બધા માણસો, ટોર-ઢાંખર વગેરે જહું દટાઈ જવાની

ધડી આવી પહોંચી હતી. એ જોઈને એ રાજપુત જુવાનની બધી મદાઈ બહાર ધસી આવી હોય તેમ તે એક છલંગ મારીને ઘરની અંદર દાખલ થયો; પ્રથમ ડોસાને બહાર લઇ જવા માંડ્યો. પણ ડોસાએ સૌની પાછળ ધર બહાર નીકળવાની હડ લીધી. જુવાને તો કશોજ વિચાર કરવા થોડા વિના ડોસાને ખંભા ઉપર નાખ્યો અને છાતી સમાણું પાણી વીધીને તેને સલામત સ્થળે મુકી આવ્યો. પાછા આવી તેનાં ભેરાં છોકરાને તેની પાસે પહોંચાડ્યાં. ત્રીજી વાર જઈ તેણે એ ડોસાનાં ટોરઢાંખરને બહાર કાઢ્યાં અને એને ઘડને ડેલી બહાર પગ મુક્યો. લાં તો આખું મકાન મોટા અવાજ સાથે તીસું આવી પડ્યું. એ જુવાન સગર જીવને ઉગારવાની તક આપવા બદલ પ્રભુનો ઉપકાર ગાતો કાળુ ડોસા પાસે પહોંચ્યો અને તેને મકાન જમીનદોસ્ત થયાના શોક-સમાચાર દીધા. એ જુવાનનું નામ વીરલા. આ જળ પ્રસથે આવા અનેક વીરભાઓ સંસ્પર્ષ છે.

(૨) ધોલેરા પાસેના ગામડાનો તે ગરીબ પટેલ રણજોડ. ગામ કુખી જવાની દહેશતે ગામ લોકો એક ઠેકાણે બેગા થયેલા. તેઓ જલે મૃત્યુને જોઈ રહ્યા હતા. તથુ તથુ દિવસના વરસાદ અને પુરમાંથી છુટવાની કોઈ બારી નહોતી ખાવાતું કે સાધન નહોતું. તે વખતે રણજોડને ત્યાં ધઉના કોષળા હતા. તે તમામ કોષળા તેણે ગામ લોકો પાસે મુકી દીધા. અને પોતે ? પોતે માળા લઇને ઘરના એક ખુણામાં બેસી ગયા. આ આફત દૂર કરવા પ્રભુનું ભજન કરવા માંડ્યું. પાંચ દિવસના ઉપવાસ થયા. છઠે દિવસે વરસાદ બંધ થયા પછીજ વિપત્તિ દૂર થયા પછીજ, તેણે અન્ન લીધું. આ જળપ્રલય નદોત તો આ ઉદારતા અને આ તપશર્પા આપણે ક્યાંથી જોઈ ?

(૩) એવુંજ એક બીજું દૃષ્ટાંત કાઢીપુરની એ અત્યંત ડોશી આકાશમાંથી અખંડ ધારે પડ્યા કરતા વરસાદને ચંભાવવા તેણે ઉપવાસ માંડ્યા અને રામની માળા ફેરવવા માંડી. એક બે, ત્રણ અને ચાર ઉપવાસે આકાશ ચોખ્ખું થઈ ગયું. જોકે એ અત્યંત ડોશીમાની સાચા દીવની પ્રાચીના જગન પિતાએ સાંભળી હોય તેમ વરસાદ થઈ ગયો અને પૃથ્વી ઉપર શાંતિ પથરાઈ.

(૪) અંબલીનો એ ગરાસીઓ. નજીકનું આખું ગામ આ તણાણું, આ તણાણું એમ હતું. એ ગામ લોકોને બચાવવા જવા કોઈની હીંમત ચાલતી નહતી. તે બહાદુર રજપુત એકલો ત્રાપો લઈને ચાલ્યો. એ તણાણાં, એ પાણીના ભેશમાં ત્રાપો ચલાવતો, એ ગામ પહોંચ્યો; અને એ ગામના રહ્યા સહ્યા માણસોને ત્રાપામાં બેસાડી પોતાને ઘેર લાવ્યો. વરસાદ બંધ થયો ત્યાં સુધી તેમને પોતાને ઘેર રાખી તેમની સેવા કરી. આ સાહસ અને પરમાયં શક્તિ આ જળપ્રલય વિના આપણને ક્યાંથી જોવા મળત?

(૫) હીંબડી રાખનું એ ગામ કરસનગઢ. ગામ ફરતાં ઝાડ નહોં. સપાટ જમીન ઉપર ધર. ધર બધાં માટીનાં. વરસાદ અને પુર માથે પરનતું તોફાન મંડાણું. ગામ લોકો ક્યાં જાય ? લોકો બધા એક મોટા ધરના મોભા ઉપર પલાણુ કરીને બેઠા. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ ગ્રાત સુધી જાપરા વગરના મોભા ઉપર. ભુખ્યાં અને તરસ્યાં, તેમણે વખત કાઢ્યો. જીવ જોખમમાં નાખવાની અને નીચે ઉતરવાની કોઈ હીંમત કરતું નહતું આખરે એક દાણી જીવાન નીચે ઉતર્યો અને પોતાના ધરમાંથી ચણા લઈ આવ્યા. એ ચણા તેણે સૌને વેચી દીધા અને સૌના પુરનાં પાણી ઝોછાં થવાની વાદ જોનાં બેઠાં. પણ પુર તો ચડતાંજ ગયાં. પાસેના ગામે બળ્લર પહોંચી

કે કરસન ગરના માણસો મરણના મોંમાં છે. બે બહાદુર ભાઈઓ ત્રાપો કરીને કરસનગઢ આવ્યા અને ફેરા કરીને બધા માણસોને પોતાને ગામ તેડી ગયા. આજે કરસનગઢ સાવ તારાજ થઈ ગયું છે. એ દીંબા ઉપર માણસો નવેસરથી માટીનાં ઝુંપડાં ઉભાં કરવા લાગી ગયાં છે.

(૬) કચ્છનો અહેવાલ લખતાં શ્રી નગ્નજલાલ દવે નીચે મુજબ લખે છે:

એ વરતુની તોંધ લેવી રહી ગઈ છે: એક તો વરસાદ દરમ્યાન કેટલેક સ્થળે નિરાધારોને કઝાકા થએલા સારે રાપર, ભચાઉ અને લાકડીયાના મહાજને આ મીથોને લાડવા વગેરે પહોંચાડી સારી સેવા બજાવી હતી. લાકડીયાના દેરાસરની મેડીમાં લગભગ સો નિરાધાર કુટુંબોને મહાજન આશ્રય આપ્યો હતો....એક બીજી વાત: કચ્છ છોડતાં અમારી નજર આગળથી સાંના સ્વયં-સેવકો હજીએ ખસતા નથી, આ જળપ્રલયના અંગે કોઈએ નાણાં ફક્ત્યાં છે, કોઈએ અનાજ અને કપડાં આપી નિરાધારોને આધાર આપ્યો છે, સારે કેટલાક જીવાનોએ સાહસ ખેડી કુખતા માણસોના જન પણ બચાવવાની સેવા કરી છે. એ બધા કરતાં ચડી જાય એવાં સહાસ તો કચ્છના યુદ્ધોએ કર્યાં છે. એ યુદ્ધો ડોઝાઓ-એ કેક કરીને, રાત દિવસ ભુખ તરસ વેડીને જે બાર બાર ગાંઠના તડાકા કર્યાં છે, તેજ કચ્છના ખમીરનો સાચો ખ્યાલ આપવાને ખસ છે.

ભચાઉના નગરશેઠ ૬૫ વર્ષના હેમરાજ શાહ અને લાકડીયાના મુછે અને દાદીએ કલપ લગાવી જીવાન જેવા દેખાતા ગાંગજી શેઠ જેવાને ઉંઠ ઉપર ચઢીને એક સાથે બાર બાર ગામ ફરી વળતા જોઈ અમે તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા...

છેતરે અહેવાલ પુરો કરતાં અમારી સાથે દિવસરાત આખડનાર ભાઈ અન્તાણી વીશે

ઉદ્દેશ્ય કર્યા વિના રહેવાતું નથી. એ લઘુ જ્વેલીસ વર્ષનો જુવાન કાંતિપ્રસાદ આટલી નાની ઉંમરમાં વાગડના-અરે સારાએ કચ્છના એકેએક ખેડુતનો જાણે નિકટનો સંબંધી થઇ પડ્યો છે. આ દુઃખીઆં એની પાસે હૃદય-હાલવે છે. આ હોના-રતના સમાચાર સાંભળી લાઇ અન્તાણીએ સૌથી પહેલાં વાગડનો પ્રયાસ શરૂ કરેલો. આ દિવસોમાં દિવસની ચાળીસ ચાળીસ ગાઉની મઝલ થોડા પર ખેતી એણે કરી છે. અમે પહોંચ્યા ત્યારે અન્તાણી ગામડાંમાં હતો. અમારા આવવાના ખખર પહોંચતાં તે ત્રીશ ગાઉથી થોડો દોડાવી અમને મળ્યા. ૭૦ ગામડાંની હાલત કહી. એક કલાક પુરો ન થયો ત્યાં તો અમે કહ્યું કે, આપણે અત્યારે જ રાપર જવું છે. કાંતિ-પ્રસાદને થાકેડો ખુબજ લાગ્યો હતો. આ પહેલાં પણ એણે દિવસ રાત્રિ થોડાપર મુસાફરી કર્યા કરી હતી, છતાં તે ચાલી નીકળ્યા. વળી પાછી બાર ગાઉની મઝલ રાતોરાત કરવાનું બીકું એણે ઝડપ્યું. લાઇ અન્તાણી સાથે આટલા દિવસ રહ્યા પછીથી અમને એમજ થયું છે કે સેવાલાવના પાઠ અને કામ કરવાની રીતિ આપણા દરેક જુવાને એની પાસેથીજ શીખતી નેહએ.

આ ઉપરાંત લોકોનું જીવન ધોરણ સામાન્ય રીતે ઉંચું થયું છે, તેમની મનોદશા સ્વાશ્રય પ્રિય સાહસિક, શુરાતન પ્રેમી અને શુરાચરણ શોખી બની છે, તેના બીજા કેટલાય દખલાઓ આપી શકાય. ખાસ કરીને સમિતિના કાર્ય-કર્તાઓને લોકોની સ્વમાનની, સ્વપ્રતિષ્ઠાની, લોકોની ઉંચી ભાવનાનો જે પરિચય થયો છે તેનો તો અહીં ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. મુઝા રાજ્યના એક ગામમાં અમારા સ્વયંસેવકોને લાંબા અંત્યજ વાસમાં જતાં બહુજ સરસ અનુભવ થયો. લાંબા અંત્યજને મદદ આપવા

જતાં તેમણે જવાબ આપ્યો કે 'બાપ, આપની મેર છે. બીજાં દુઃખીને મદદ નેહતી હોય તો બેક ગુણ દાણા આપી શકીએ એની હાલત છે. આ ઝુંપડાં પડી ગયાં છે તે અમે જતેજ ઉભાં કરી લેશું. અમારે કે' મદદ નથી નેહતી.' એવોજ સરસ અનુભવ ભાલમાં ફરનારા સ્વયંસેવકોને થયા છે. ભાલના અને બીજા વિભાગોનાં ઘણાખરાં ગામોએ માણસોએ મદદ મદદ લેવા સાફ ના પાડી છે. આવી સ્વાશ્રયી મનોદશા, મદદતું ખાવાં તરફનો આવો નિરસ્કાર એ આપણી પ્રજાને લાંબી આવરદા બક્ષનારાં અમૂલાં તરવો છે. પ્રભુ એ તત્વોને અમર રાખે !

આમ, સ્વયંસેવકો, કાર્યકર્તાઓ અને સ્થાનિક માણસોની ઉજ્જવલ કસ્ટી ઉપર આસપાસ ચારે બાજુ ચઢેલા લાગણીના, દયાના, માનવતાના જુવાળ ઉપર જેમ જેમ વધારે ને વધારે વિચાર ચકાવતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ ફરી ફરીવાર એમજ લાગે છે કે પ્રભુએ આવી કસોટી ન મોકલી હોત તો, માનવતાનો, બંધુપ્રેમનો, દયાધર્મનો આવો મહોત્સવ નેવાનું ક્યાંથી મળત ? પ્રજામાં પ્રજાત્વ કેટલું ખીલ્યું છે, તેમાં નવ શક્તિ કેટલી પ્રગટી છે તેનું માપ ક્યાંથી નીકળત ! ખરેખર, કુદરતના આ કેાપ જેવા વસમા પ્રસંગ એ પ્રભુ મોકલી કસોટીઓજ છે. આવે પ્રસંગે, એ કેાપનો ભોગ બનનારી અને તેની પાડોશની પ્રજા જે પ્રસંગ નેટલી જબ્બર બની શકે છે તો તે જંગ છતી બળ છે-પ્રગતિને માર્ગે એકજ સપાટે, મોટી છત્રંગ મારી આગળ નીકળી બળ છે અને નહીં તો જ્યાં હોય છે લાંબી પણ લપસી પડે છે. આપણા ઉપર ઉતરેલી આ આકૃત વેળા આપણે પ્રસંગ નેટલા જબ્બર બની શક્યા છીએ અને એક મોટી છત્રંગ મારી

ધ્યેયને માર્ગે ક્યાંએ આગળ નીકળી ગયા છીએ, એમ આજે ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ છે.

૫

આ જળપ્રલયે જેમ અનેક ઉર્જિત તત્ત્વોને સપાટી ઉપર આપ્યાં તેમ આપણા જનસમુદાયના જીવનની એક અસંત કરુણ બાબતે પણ તેના સાવ નગ્ન સ્વરૂપમાં ઉઘાડી પાડી દીધી ભારતવર્ષ કેટલો દરિદ્ર છે, આ દેશની ગ્રામ્ય જનતા કેટલી કંગાલ અવસ્થામાં હાલ પુરી કરે છે તેનું કોઈ દિવસ ન યદ શકે એવું સચોટ દર્શન આ હોનાર તે કરાવ્યું. જળપ્રલય પછી આજે સવા મહીનો ચાલ્યો ગયો છે અને આસપાસની પ્રકૃતિ નવું મનોહર રૂપ ધરી રંગકસ્મિત કરી રહી છે સારે પણ અડોશપડોશના ગ્રામ્ય પ્રદેશમાંથી નિરાધાર સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકોનાં ટોળાં રાણપુર આવી ' સારાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ ' ના કાર્યાલય ઉપર ઘેરો નાખીજ રહ્યા છે અને તેમની કરગરતી વાણીમાં અનાજ કપડાંની ઝાંચ મેળવવા કાલાવાલાં કરીજ રહ્યાં છે. અને એ ટોળાં કેવાં ? એ ક્યાં ક્યાંથી ચાલીને આવે છે ? માનવદેહની એજ ઢાંકવાને અગ ઉપર પુરું ગોઠણ સુધીનું પણ કપડું ન હોય તેવા આદમીઓ, અનેક થીંગડાવાળાં ગંધાતા, સાવ ફાટ્યાંતુટ્યાં હુગડાંથી શરીર ઢાંકયું હોય એવી સ્ત્રીઓ, સાવ નવસ્નાં અને એકલાં હાડપિંજર જેવાં, ચીસો પાડતાં બાળકોની જોજમાતની જમાત જોવી હોય તો તે આ દેશમાંજ જોવા મળે. એ નિરાધારોની ફરીઆદ છે કે અમારે કે જ કામ ધંધો નથી, અમે આ રીતે ભુખમરામાંજ હાલ પુરી કરીએ છીએ અને એક ટંકના અનાજને માટે ગાઉઓના ગાઉની મુસાફરી કરીએ છીએ.

જેમને આપણે હલકી-નીચી કામો કહી તરછોડ્યા છે તેવા આ કોળી, વાધરી, દેદા,

રખેસર, મેધવાળ વગેરે કોમોના અને કોઈ કોઈ દીસામાં તો ઉચી બ્રાહ્મણ-વણિક વર્ણના અને ઉચ્ચમંથ્રિય પટેલ કણ્ણી કોમનાં હાડ નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નાખતાં સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકોને યોડા શેર ભુવાર કે એકાદ ફાટલું હુગડું મેળવવા પંદર પંદર અને વીશ વીશ અને પચીશ પચીશ ગાઉ પગે મુસાફરી કરીને ' સમિતિ ' ને દસ્તાવે ઉભેલાં જોયાં. એ ન જોઈ શકાય કે ન સહી શકાય એવું દશ્ય બની રહે છે. કેટલીક વખત, આ અનાથોની વાત સાંભળવા, તેમની માગણીની વિગતો સમજવા અને તેમનાં દુઃખોના પરિચય કરવા હું તેમની વચ્ચે જઈને ઉભું છું સારે તેમને જોઈ આંખે તમ્મર આવે અને હૃદય કંપી ઉઠે એવાજ આઘાત થાય છે.

ખીલ પાસ, સમિતિ તરફથી ગામડાંઓમાં ગોકળવામાં આવેલા લાઇઓમાંથી કોઈ કોઈની પામેથી તેમના અનુભવની વાતો વિગતવાર સાંભળવાનું બને છે, સારે પણ તેમને મુખેથી એકજ વાત સાંભળવાની મળે છે પણ એકંદરે ગ્રામ્ય જનતાની ગરીબાઈ તો દિવસે દિવસે, મુખ્યત્વે દેશી રાજ્યોનાં અનેક વિધ ચુરુચુચકોને પરિણામે, વધતીજ જાય છે અને રાષ્ટ્રોમાં નવજુવી શકાય એવી હડી અને વ્યાપક બનતીજ જાય છે.

હું પોતે અમારી સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠની સાથે બાલના મુલકમાં ચાર વખત જઈ આવ્યો છું અને સારાં ગામડાંઓમાં લોકોની જે કંગાલ હાલત જોઈ છે એથી તો દંગજ યદ ગયો છું. લાલના અને અમારી આસપાસનાં કેટલાંક ગામડાંઓમાં સારાં ચાર ત્રાંબાપીતળનાં ઠામણાં એ મોટી મરુદ્ધિ ગણાય છે. લોકોનું સમૃદ્ધિનું અને દરિદ્રનું માપ અને જીવન ધોરણ એ પ્રકારનું છે.

આ બધા પછી મારે મારા પોતા પુરતું

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણુજીતરામના નિબંધો લેખક :	સ્વ. રણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કૃતિક વ્યાક્ત.	કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ષ્ય આત્મા.	..	૧-૦-૦
૪. કેનો વાંક ? બીજી આશ્રિત	..	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ. ત્રીજી આશ્રિત	..	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ.	..	૪-૦-૦
૭. રાજાધિરાજ....	..	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	સૌ. લીલા મુનશી કૃત	૩-૮-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક :	સ્વ. નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાર્તા	કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૦-૦
૧૧. મોહન-માયા	..	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણસુકુર	..	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો	..	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો	..	૧-૦-૦

વિપરતા બધા પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ છુટું પડશે.

ગુજરાતીઓનું લોકપ્રિય માસિક

ગુજરાત

માં

તમારી જાહેર ખબર આપી શોધપ્રિયતા મેળવે.

અને

તેના

આગેજ,

આહુક

થાઓ.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૮. પરદેશના રૂ. ૧૦. છુટક નકલ રૂ. ૧

લખો : જ્યવન્ન્યાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

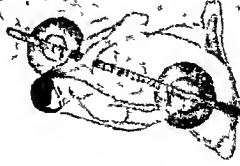
हमनी रज. पतिश्रीना स्मरणार्थे
श्री फार्म गुज. गती ममाने
श्रीयुत गद्याभा आणुदुःख यावत्
तस्मै सविनय सप्रभ भेट.

સીતારાવલી ચમંદક.]

શ્રી રાગ.

[ચિત્રકાર: રા. દેવી રહેમાન.

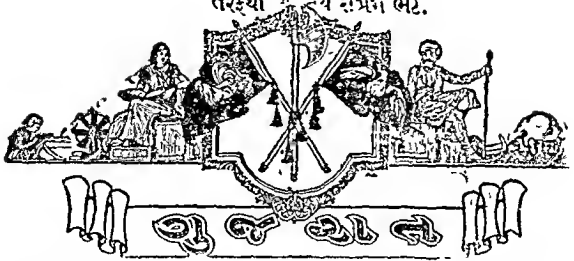

આશ્રિત ૧૮૮૩] પગિત્યક્તા ઉનશી [ચિત્રમાત્ર તા મુખાશુ વૈધરી

પામની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્ય સ ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી આવડા
તરફથી નવ સંપ્રદા ભેટ.

પુરતક ૧૨]

આશ્વિન ૧૯૮૩

[અંક ૧]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

૧૨૩૪૫૬૭૮૯૦૧

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સંતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યશ ગાવાનો;
અસ તરછોડે ભલેને દીન ને દુખળો કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોટે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં ઉચ્ચાર્યો કાલો કોટે.

તાત ભાત સદુ સ્વજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મહાલે.
એ વાણીનાં અમૃતઝરણાં અંતરમાં નિશ્ચિન આવે;
સત શન સદસ લોકો આગે એ વાણી વાપરનારા,
૧૨૩૪૫૬૭૮૯૦૧ એ બૃહત વાકના ભણકારા.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

વિશ્વવિદિત મર્જનજીની મદાવાણી માત છે,
બંગલા, દોદી, મદાવાણી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસિંહાએ પ્રથમ ધરી એ મુંઝર રૂપની રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ગ્રીવનારી;
નાનાલાલતણા મૃદુ કરધી લલિત બની ગી લટકાળી,
ગોવર્ધન, ગાંધી, ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી.

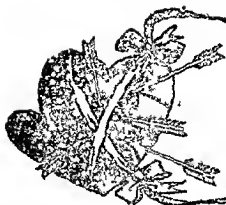
જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

જે ભૂપર શ્રીમૃણ્મુખજીએ મન્યનંદ કરમાં લીધો,
જે ભૂમિપર પરશુરામે ધ્વજનવનો વિજય કીધો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાંધી સમ રત્નો ગજો,
તેની વાકના વિજય દુંદુભિસતત અખિલ જગમાં માજો.

જય ગાઓ, જય ગાઓ

દીપોત્સવી અંક :] રામદાસ : (ગાથ પરથી સાદી લુટ્યાં) અને ગઢો કહો છો ? [આખિલ ૧૯૮૩

બે ખરાબ જાણુ

(પ્રતિષ્ઠા અને ગાંભીર્યના ધનરદારોને નહીં
વાંચવા લાયક એક નાટક)

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ બાલુકલાલ સુનશી,

મુમુખ, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. ગોરસકર

૧૯૩૯-૪૦

પાત્રો-જેમ આવતાં જાય છે, તેમ

ખીમજીકાકા .....રામદાસ કગલીવાળાનો કાકા.

શેઠ રામદાસ કગલીવાળા...વીણાવતથી તાજ પાછા ફરેલા એક જુવાન કરોડાધિપતિ.

મોહન ધી મેડીકેટ.....એક નવો ડાક્ટર.

પરશોત્તમદાસ પોપશ.....એક અખ્યાત સોલીસીટર.

લેખાબાઈ.....પરશોત્તમદાસના સ્ત્રી.

રંલા.....તેમની છોકરી.

ડા. જંગલ.....મોહનનો ધંધાદારી મિત્ર.

સર મગનલાલ

પેપરબોક્સમેકરવાલા } .....પરશોત્તમદાસના મિત્રો.

પ્રાણશંકર

મેઘજી

મીસ મેરી .....રામદાસ શેઠનું પ્રેમપાત્ર.

મોતારભાઈ શેઠ.....પરશોત્તમ પોપશનો સાળો.

નાથીબાઈ ..... મોતારશેઠનાં ધર્મપત્ની.

ગંગામા.....પરશોત્તમ પોપશનાં સાસુજી.

રચણ—મુખાઇ.

આગલા પ્રવેશનો સાર

મી રામદાસ ડગલીવાળા એક કરેલાધિપતિ તમિલ વીલાયતથી પાછા ફરી મુંબઈમાં આવ્યા છે. ગોમંદા કાકા ખીમજીએ ખાસ તકલીફ લેવાથી નેથીઅસી રોક પરનો એમનો પોલીકો બંગલો અપ-ડે-ટેક બનાવવામાં કશીએ મહા રાખી નથી પરંતુ આ વીલાયતથી તાબ પાછા ફરેલા શ્રીમંતને આ ગોઠવણો ને આવીની રહેણીકણી ગુમતાં નથી તેના કાકાને તે પોતાનાં લગ્ન કરાવી આપવા કહે છે. એમની જાણતા મી. પ શોતતમદાસ પોપડા સોલીસીટીની હોશીઆર પુત્રી રંબાનું માથું કરે છે. સોલીસીટર મી પોપડા એક લાખનો એક બદલામાં ગળવામાં મુશ્કેલી માથું સ્વીકારે છે.

રંબા રામદાસને કોઈએક અચેટ સ્ત્રી સાથે મોટરમાં ફાતાં લેઈ જાય છે ને ત્યારથી રામદાસ સાથે સંબંધો કરવાની નોં પાડે છે. પૈસાનાં લોભીઓ માંખાપ તેની સાથે લગ્ન કરવા આમંત્ર દેરે છે.

રામદાસ રંબાને મળવા આવે છે. રંબા મળવાની ના પાડે છે. રામદાસથી અપનાત સંબંધ થઈ નથી પણ આ છોકરી સ થે લગ્ન કરવાનો લોભ જવા રેવાનો નથી આખરે લગ્નની તારીખ નક્કી કરે છે અને મી પોપડા દાનિ સીધી ફેરે કરી મી રામદાસ ડગલીવાળાના વાંદરાના બંગલે લગ્નના મુકત સમયે દાનર ધરે એમ ખ્યાલ આવે છે.

લગ્નને દિવસે પાંચે તમદાસ રંબાને મોટરમાં પાવી વાંદરા તરફ જાય છે. રસ્તામાં મોટર બગડે છે રંબા મેટરમાંથી ઉતરી નાસી જાય છે. રામદાસના વાંદરાના બંગલે ધામધુમ થઈ રહી છે. કન્યા મુન્દૂર વીતી જવા છતાં પણ આવી નથી તેના વીરો તકવિતરે આવે છે ત્યાં મોટરમાં રંબા મળી નથી. રામદાસ, પરોતતમદાસ અને લોખાજાઈ હોડા કરી મુકે છે. અને રંબાની શોધમાં સેા જાય છે.

રંબાને મોદન થી મેડીકે મે મેળાપ થાય છે. મોદન પાસે તે આશ્રય માગે છે ને મોદન તેને આશ્રય આપવા એની એક એળખીની નસને ત્યાં લેઈ જાય છે.

નસ જનકી એક યુરોપીઅન બાઈની સારવાર કરવામાં શક્યેલી છે. તે મોદનને એના ધરતી કુશી અંધી થોડાંય ફેરે છે.

થોડીવારે રામદાસ ડગલીવાળા પેલી યુરોપીઅન બાઈ ને તેની રખાવ છે તેને મળવા આવે છે. ત્યાં તેને ખબર પડે છે કે રંબા મોદન-મેડીકે સાથે નસ જનકીને ત્યાં છે તે બંનેને પકડવા જાય છે.

રંબાના મોમાળમાં રંબાનાં મા અને મામી વચ્ચે રંબા બાળત સખત મહેબૂબી દુહાં આવે છે. ત્યાં મારવાડી રંબા ને મેડીકે આવે છે. રંબા આરોગ માગે છે, રંબાના મામા પોપડાને તથા ડગલીવાળાને ફોન કરી બોલાવે છે મોદન રંબા માંખી જાય છે. રંબાને એક છત્રે નાખી માગીને તેના ઉપર દબરેખ રાખવાનું કહી મોરારજી રોક બહાર ગયા માગીની નજર ચુકવી રંબા પાસે સુતેલા વાનાથ મારવાડીને વેપ પહેરી નાસી નીકળે છે.

પોપડા, ડગલીવાળા વગેરે આવે છે. રંબા મળતી નથી પણ કોચ નીચે સુતેલા મારવાડીને રંબા ધરી બહાર બેસી લેઈ બધાં મારવા માંડે છે. આખરે ત્રમ ભાગે છે. ને વાનાથ મોરારજી રોકને અજાણી બાજુ બાગ્યાના સમાચાર આવે છે. મોરારજી સાથે દાંય દઈ રહે છે.

પોપડા ને રામદાસ વગેરે રંબાની શોધમાં મોદન મેડીકાના ધર તરફ જાય છે. મોદન રંબાને એના મિત્ર ડા જગદીની મેટરની ટેન્કની ટલમાં સુવાડીને નથ ધામજી કરાવી મોંઘી દે છે. થોડીવારે રામદાસ ને પરો તમદાસ રંબાને શોધતા મોદનની ડિસ્પેન્સરીમાં આવે છે. રંબાને પછે મળતો નથી ને એમને નાહુટકે નાસ્થા નડે થડે છે. થલુ મોદન ઉપર મારમાડીને ખેડો કેસ લેવા કરી તેને પોલીસ થોડીમાં પુગાવે છે. મોદન પોલીસ થોડીમાં એના બેથ ને ગેનલ મિત્ર સાથે માનવાનના ગુલગાન બની મરાથી વખત પસાર કરે છે. પરંતુ મોદન પાસેથી રંબાનો પતો મળતો નથી ને પોલીસ મોદનને વધુ

સખત ખોટી રીતે આકારમાં રાખવા ના પાડે છે. એટલે સમજાવું ને પરચોતમદાસ મોહનને જાણવવાને સમજાવવા મથત કરે છે. પણ મોહન હંસમખોરીથી પરચોતમદાસ પોપડાની અજ્ઞાન રંભાને નહીં પરજીવાનું લખી આવે છે. ને મોહન છુટ્ટો થાય છે.

(હવે અત્યુત્ત વાંચો.)

આંક ત્રીજો : પ્રવેશ પહેલો.

[સમય : લગભગ તેજ.

રચસ : ડાકટર જંગલના સુવાવડખાનાનો એક ખાસ ઓરડો. એક ખાટલા પર સુવાવડી-તો પહેરવેષ પહેરી, બેસે કેટ ઓઠી, મોડમાં નાપાનીસ ઢીંગલો લાઇ રંભા પડી છે. તે અધીરાઈથી ઉશીકા પર માથુ ધસે છે.]

રંભા

(સ્વગત) આમ ને આમ ક્યાં સુધી-કેટલા હાહા પડી રહેવું? આખા ગામની સુવાવડ પતથે પ્રજા ગારી તે તેવી ને તેવીજ રહેવાની. પપા હવે કાદશે-ને પેશો ડગવીરાજો કડો છોડે એમાનથી. આ ડાકટર નહોતો તો શું થાત? મોહન splendid (અહુર) છે- નહોં તે અણુઅણુ છોકરી પાછળ આમ કોઇજ પડવું મુકે... એ જો અત્યારે કોલેજમાં હોત તો હું જરૂર મેડીકલ કોલેજમાં જત.

ડાકટર જંગલ

(આવીને) હલો પેશંટ! કેમ છે?

રંભા

ગરિવાની અણીપર-અધીરાઈથી.

જંગલ

(હમીને) એકલાં એકલાં ખોલ્યા નહીં કરો. પોસેના ખંડની નસ કંઠેની હતી કે તમને સનેપાત થયો છે. એ તો મેં સખત હુકમ કર્યો છે કે મેટ્રન વગર કોઇએ અહીંયાં આવવું નહીં. ઉપદેશોને કેઇ આવી અંશે તો ફરજે તો થશે.

રંભા

હીક ભાઇ! હવેં છબે તાણું મારીસ.

પછી કે છે? મેડીકાની કે ખંબર?

જંગલ

(હીકમીરીથી) ખંબર જરા મઠી છે.

રંભા

(ખેડી થઇ જતો) શી છે?

જંગલ

અરે રે રે! ખેડી થશે-તો, હમણાંજે કોઇ જતી આવતી નસનું ધ્યાન ખેંચાશે. અંતે તમારાંથી ખેડા નહોં થવાય.

રંભા

(કંટાળેને) bright (હીક). પણ

મેડીકાનું શું?

જંગલ

મને હમણાંજ ખંબર અધીરી કે જે તમારાં ખાપે કોઇ મુસલમાનને હમો કરી મોહનને પોલીસ ઓફીસમાં મુરાગ્યો છે.

રંભા

(ગભરાઇ) શું કહ્યો છે?

જંગલ

હું હમણાં ઓફીસ પરજીવાનું છું. અધીરાઈના ભોગ લાગ્યા છે. હમણાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી ને તરત આમ એઆર્થિક થયો. એવી જાણી અધી આરખાઈ થઇ ગઇ.

રંભા

(કોંધથી) હું મારા પતને સારી રીતે

ઓળખું છું. એ એનો જીવ લીધા વિના નહીં રહે. મેડીકાની હાંદગી અરબાદ થશે, ડાક્ટર !

જંગલ

હા. બહેન ! કાલે સવારે આખું મુંઝાધ જાણુશો. ને પછી મેડીકલ કાઉન્સિલ જરૂર કે કરશે. ખીચારાનું વીસાપત 'જમ' એક. આર. સી. એસ. થવાનું તો ઉંચું રહ્યું પણ ધંધો પણ નહીં થવાનો.

રંભા

ડાક્ટર ! ડાક્ટર ! શું કહો છો ? હું એને બેઆબરુ થવા દઉં ? અરે પ્રભુ ! કેટલાને દુઃખી કરવા સરખા છું !

જંગલ

શું કરીશું ?

રંભા

હું તેજ વિચાર કરું છું. (વાળ પાંખે છે). મેડીકા-હિદાર પરમાર્થી મેડીકા બેઆબરુ થાય તે મહેલો તો રામદાસની ધણીઆણી થઈને બેસીશ. શીકર નહીં કરો. પણ ડાક્ટર ! ડાક્ટર ! કે રસ્તો તો અતાવો.

જંગલ

એકજ રસ્તો છે ! તમે તમારા આપને ઘેર જાઓ તો તે તરત એને છોડવશે. અને આજનું થયું કાષ જાણવાનું નથી.

રંભા

હું જમ્યા તો પેલા રામદાસ મારે કમો ચોંટશે. પણ ને થાય તે ખરું. હમણાં મારા પપાને ટેલીફોન કરું છું.

જંગલ

નહા કરો. હું પાસેના પેશન્ટને જોઈ આવું.

રંભા

(ટેલીફોન પર જમ) હસો !... હસો ! કાણુ છોં ?... કાણુ ? પપા ! પરશોતમદાસ સોલીસીટર ! જી હા. હું રંબુ. રંબુ !... જરા ધીરા પૂરો... મારો પપા મોચકાષ મરો છે તેથી હું

સેંડક્ટર રોડ પર ડાક્ટર જંગલના દવાખાનામાં છું... કાણુ રામદાસ ?... હા, મને લઈ જાઓ. એક નર્સ

(ઉતાવળી આવીને) અરે what is this ? (આ શું ?)

રંભા

(જમ કાઢીને) આનું નામ ટેલીફોન.

નર્સ

(ડોળા કાઢી) આજે ને આજે ખાટલા નાંધી-હિદાય ? સુષ રહેો બાપ ! પચારીમાં જાઓ, ચાલો.

રંભા

નથી ચાલતાં.

નર્સ

(રંભાને પકડીને) ચાલો ! તમને સુવાડી દઉં. ચાલો બેખી રડશે, (અમકીને) બેખી ક્યા છે ?

રંભા

(મોઢું નચાવી) બેખી ક્યા છે ?

નર્સ

(પારણામાં જોઈ) અંદાં અં નથી. (પધારી માં જુએ છે) નથી ? (અમકીને) શું કહ્યું ?

રંભા

જો પેલા ગોદાં નીચે.

નર્સ

(ગોદકુંડીયકા દીંગતો કાઢે છે) આ શું ? બેખી ક્યા છે ? (ગમરાઈને જોઈ રહે છે).

રંભા

That's my baby. ! (એજ મારું છોકરું.)

નર્સ

Oh God ! (અરે પ્રભુ !) તદન મેડ થઈ ગઈ છે !

જંગલ

(આવીને) શું છે નર્સ ?

[રંભા. હસે છે.]

નર્મ
આને ડીલીરીઅમ (સનેપાત) થયો છે
ટેલીફોન કરે છે તે બેબીને કોણ મળે ક્યા
નાખ્યું ?

છું. તુ જા મેકનને મોકલ (ધીરેથી) જરાક
ખરચુ છે

જંગલ
તુ ગમરા નહીં હું એને હમણાં મુનાકુ

નર્મ
That's it sir ! (હા, એમજ છે
[જાય છે.]

મોહન રજાને બેઠવા ભય છે. રાત્રી વાસણ ફેંકી દે

જંગલ

પરશોતમદાસને ટેલીફોન કર્યો ? શી ખબર આવી ? મેડીકા ક્યાં-ચોડી પરજ છે કે ?

રંભા

તે તો પુછવાની મારી હીમત નહીં ચાલી. પણ પપા ને રામદાસ અહીંઆં આવવા નીકળ્યા છે. તે હમણું આવી પહોંચશે. તમે જરા ગભરાશો નહીં. હું ગમે તેમ કરીને પણ મેડીકાને છોડાવીશ.

જંગલ

આલો ત્યારે હું પોલીસ ચોડી પર જઈ ખીચારા મેડીકાને છોડાવી લઈ આવું. મને વાર લાગે તો ગભરાશો નહીં. જરૂર પડશે તો મારે પોલીસ કમીશનર પાસે જવું પડશે. સાહેબજી ! પણ તમારું બેખી ક્યાં ગયું ? એને ઉંચું મુકી દો, નહીં તો હમણું તમારા બાપ આવશે તે બેલાન થઈ જશે.

રંભા

(મચકો કરી) દાદા થવાનું કાને નથી ગમતું ! પણ જાઓ, એને છોડવી લાલો.

[ડાક્ટર જંગલ જાય છે.]

(સ્વગત) એ-એ ! અરરર ! મને આ શું થયું ? મેડીકા બોલતાં 'એ' કેમ બોલાઈ ગયું ? (નીસાસો નાખી) એ ખીચારા જેલમાં ગયો. હું શું કરું ? એને કેમ છોડવું ? ડગલી-વાલાને પરણવું પડશે તો એની જોડે અવતાર કેમ જશે ? ગંગામા કહે છે તેમ મોટાં ઘર મળશે, મોટી મોટરકાર પણ મળશે-પણ આખી જીદગી કેમ જશે ? હું ગરીબને પેટ પડી હોત તો પણ સારું. મેડીકા મળત !— (જીભ બહાર કાઢીને) અરરર ! શું બોલાઈ જાય છે ? મેડીકા મને શા માટે પરણે ? ત્રણ દહાડાના તાજાં જાળખાણે તે કોઈ પરણે ?... મને આ પરણવાનું થેયું ક્યાંથી લાગ્યું છે ? પણ એ મેડીકા મને પરણશે ? ને પપા હા, કહેશે ? અરે !

રામ રામ ! આખી દુનીઆ માટે ભગે સ્વાતંત્ર્ય હોય પણ મારે માટે તો શુદ્ધામગીરીજ છે ! મારું ચાલે તો પેલા ડગલીવાળાને જીવ લઉં. કેવોએક માણસ છે ? ક્યાં એ ને ક્યાં મોહન ? (હસીને) ખરેખર. એ એવો ફક્કડ માણસ છે—

એક અવાજ

(ખારણા પાછળથી) કચુલ !

રંભા

અરે ! એ કોણ બેલ્યું ? મારું ચિત્ત અત્યારે ખસી ગયું છે. અરે રામ રામ ! એ મેડીકા ક્યારે મળશે ?

મોહન

(પાછલું ખારણું ઉઘાડી જાંઘથી ડોકીઈ કરી) હાજરાહજુર છું.

[અંદર આવે છે.]

રંભા

(હસીને તેના તરફ એકદમ દોડે છે) તમે આવ્યા ?

મોહન

અમે આવ્યા ને રામુ ડગલીવાળાને પણ લાવ્યા.

રંભા

તમે ચોક્કામાંથી કેમ છુટયા એ તો કહો !

મોહન

મારા જેવા મોટા ડાક્ટરને નકામી વાત કરવાની કુરસદ નથી (એક આંખ મોંચી) મને છુટતાં વાર શી ? તમારા બાપને એવા સમજાવ્યા !

રંભા

પણ થયું શું ? કહો તો ખરા !

મોહન

મને તમારા પપા કહે 'મારી રજુ શોધી આપો. ' એ કહ્યું મને ખબર નથી પણ શોધવામાં મદદ કરું. પછી જાણો છો ને ? હું ને રામુ એ જોડીઆ, પાણીમાંના પોડીઆ એટલે અમે

મોઢા દામ લગાવી મોઢાંદ આધાર કે ત્યાં સુધી
રંભા જડે નહીં ત્યાં સુધી બંનેએ છુટા પડ્યું
નહીં. પછી અમે બંને સાથે મોઢાવા નીકળ્યા,
અને શોધવામાં પાંચપંદર ગેસન પેટ્રોલ પુરું
ક્યું. હું ને મારો રામ બંને સાથે—

રંભા

બંને સાથે ? મેં તો બધું તમે રામ રાવળ-
ની માફક મુઠ કરતા હો છો !

મોઢા

!(મોઢા જવાબથી) શું મારું કે મારા ગિનનું
અપમાન કરો છો ? રાવળ કેણું ? હું કે એ ?
ને રામ કેણું ?

રંભા

(જરાક દરમિયાને) જે રીતે તમે પરણી જાઓ ને.

મોઢા

Don't be vulgar. (અમર્ય ન
યાઓ.) હું શ્વસ્ય માણસ છું. અને તમને
રામ જેડે પરણ્યાથી આપણાનું વચન આપીને
આપ્યો છું.

રંભા

(અમર્યને) અરરર ! તમે પણ એ નકા
સાથે મળા મયા !

મોઢા

.(દરમિયાને) એટલુંજ નહીં પણ મેં તમારા
પાને એક દસ્તાવેજ પણ લખી આપ્યો છે

રંભા

દસ્તાવેજ ? શાનો ?

મોઢા

નહીં તો કે તમારા પપા અને મોઢામર્યા
છુટવા કે એવા ખરાને ? મારી પાંચ એમ્લે
લખારી હાથ છે કે 'હું' રંભાને કહી પડ્યા નહીં
નથી.

રંભા

હું ? શું કરો છો ?

મોઢા

ખરી વત. અને દમજા તમારા પપા
આવશે એટલે કોને સત્તા નમાવે ને રામ
કરવી માજાનાં લગન થઈ જવાનાં !

રંભા

(પગ ડોળીને) હું એને કહી પાજારાની નથી
તમે પણ એ રામને મદદ કરશો એમ મેં નરોડું
ધાણું. હું એ અભિમાની દુરાચારી—

મોઢા

(દરમિયાને) અરરર ! મારે મોઢે મારા પ્રિય
મનનાં શું વખાણું ! મારા પી નથી સંજગાતાં.
અરે રંભા, માછ ! વખત થોડો ને વેપ પણ છે.
એ મીનીટમાં પપા અને મારો રામ આ પી પડેમરો,
અને મર્યા ખાનગી મુલાકાત જાહેર મુલાકાત
બની જશે. માંગણી, તમારા બાપ છે જરૂર.
મારો કમળીયો છે પનનો દમરો. એ બે વચ્ચે
તમે જાહેરને જેમી શકવાનાં નથી. મારા એક
ને મત્રાસનો જવાબ આપો તો દમજાં રરનો
બનાવું.

રંભા

(અમર્યના પી) બેના બાર સવાસો પુઠો,
પણ કે રરનો કાટો. મેટીકા, તમ રા મીત્રાથ અને
કાટ રરનો બનાવે એમ નથી.

મોઢા

(મળકામર્યા માંગણીથી) રંભા, માછ !
તમારી જાનના મોઢાંદ આધારે કરો કે તમે કોઈ
પણ મીને, કાટ પણ રરને, કોઈ પણ પ્રપંચથી,
કાટ પણ મુખાલ્લી રામના દાદમર્યા છડાવા
મરો છો.

રંભા

કેટલી વખત કહું કે એ કમળીયોને
પણસ કરતાં હું કે પણ કરતા કે એના નેમાર
છું. મરે વરણું દમે તો વગીચ આપવી, નહીં
તો સત્રા જાવથી પણ વરાવવાની નથી ને બાપ

વરાવશે તો જાંપવાની નથી ને એ ડગલીવાળાને
જાંપીને બેસવા દેવાની નથી. તમે એમ ધારો
છો કે એ મીઠાજના ડીંગલાનું હું ઘર માંડીશ ?
મોહન

Right (દીક). હુંકમાં બોલો. જે એજ
નિશ્ચય હોય તો છુટવાનો એકજ રસ્તો છે.

રંભા

શો ? કહેાની !

મોહન

મને કહેતાં શરમ લાગે છે; મારે ગાલે
શરમતા શેરડા પડે છે. હું ગભરાઈ છું, ધ્રુવું છું.
છતાં હું કહું છું. બોટું લગાડશો નહીં ! અને
ન ગમે તોએ મને માફ કરશો. (સ્વગત) ના,
નિર્દોષ છોકરીના એક પળના ગભરાટનો લાલ
લજ ? મેડીકો ! દીકરા ! Be a man (માણસ
થા), તારે પાને પડી એ સુખી નહીં થાય.

રંભા

(આંખ નચાવી) શો વિચાર કરો છો ?

મોહન

(ધીમેથી) રસ્તો એકજ છે. રામુને દેખાડ-
ને કે તમે કોઈ કોઈ વખત ગાંડાં થઈ
જાઓ છો.

રંભા

હું ગાંડી થઈ જાઉં છું ? અરે હા, એ
રસ્તો છે. (નીસાસો મુકી સ્વગત) અરે પ્રભુ !
મેં જાણ્યું કે કે સરસજ રસ્તો બનાવશે.
(મેડીકોને) હા, એ રસ્તો સારો છે. હમણાંજ
એ આવશે એટલે આ પ્રયોગ અજમાવી જોઈશ.

મોહન

દીક ત્યારે હું જાઉં છું. (સ્વગત) દીકરા
મારા ! અણી મુકી ગયો ને હવે છંદગીમર
ફરજે એકલો આંધળા બળદ જેવો !

રંભા

(સ્વગત) અરે, રામ રામ ! બોહ મુધી
અમૃત આપ્યું ને હમકાઈ ગયું ! ખરી વાત છે,

મેડીકો ! તારા જેવા નીખાકસ ને ફક્ક માણસ
ને મારા જેવી સ્ત્રી શું સુખી કરવાની હતી ?
મેડીકો ! મેડીકો ! મને પ્રયત્ન કરવાની તક પણ
નહી આપી ? એ મારા મેડીકો ! તું ચોક્કામાંથી
છુટ્યો અને પહેલેજ મને અહીંયાં રસ્તો
બતાવવા આવ્યો. હું તારો કેરી રીતે આભાર
માનું ? તુંજ મારો તારણદાર છે ? ખરેખર,
તેમાંજ હું હવે તારી પાછળ ગાંડી થઈશ. એ
મેડીકો ! (પાસે પહેલું હાથું લઈ વાંચે છે) હજી
પપા કેમ આવ્યા નહીં ? (છાપામાં કોટના
સમાચાર પર નજર નાખીને) શું ? આ શું છે ?
(હાથું ખોલી ફરો વાંચે છે) :

“આજે હાથકોટની ત્રણ મેક્સ-
આગળ ચાલેલા મુકદ્દમામાં રામા મળ્યું તો
મુકદ્દમો પુરો થયો. પરણેલી બાઈ સાથે
તેનો પહેલી વારનો ધણી હયાત હોવા
છતાં પરણવાનો રામા મળ્યું ઉપર આરોપ.
મુકદ્દમાં આવ્યો હતો; જે પુરવાર થતાં
નામદાર કોર્ટે તેને પાંચ વર્ષની કેદખાના-
નાની શિક્ષા ઈંડીઅન પીનલ કોડની ૪૯૪
અને ૧૦૯ કલમ પ્રમાણે ફરમાવી હતી.”

શુ એક વાર પરણેલી સ્ત્રીને ફરી નવ
પરણાય ? (એકદમ કપાળ પર હાથ ઠોકી)
An idea !—A grand idea ! (એક
વિચાર !—મહાન વિચાર !) બીજી વાર ફરજે
થશે એટલે નામ દેવાનો નથી. (એકદમ તાળી
પાડી ઉઠે છે) Beautiful ! (કેવો સુંદર
વિચાર !) (હાથું વાંચી) ઈંડીઅન પીનલકોડની
કલમ નંબર ૪૯૪ ! વહાલી કલમ ! મારા જીવન-
ના આધારસભી કલમ ! પાંચ વર્ષ જેલમાં.
(કુદે છે) હેતો જ રામુ ડગલીવાળા ! હેતાં જાઓ
ગંગામા ! આવી જાઓ મામી ! Hip ! Hip !
Hurra ! (કુદે છે.)

[વધુ મઠે જાયો ૧૪ ૧૦૧]

નૂતન જંર્નાલિનંદન

લેખક

શ. મનહરરામ હ. મહેતા

મંત્રી, સાદિલ સંસદ

મનાતન બાલ હું હસતો,

નદા સ્વલોકમાં વસતો.

ઉતરું પણ ભૂલોકમાં વર્ષે એકજ વાર,
કુમકુમ પગલે ચાલતો દેવા શુભ ઉપકાર.

ગમતાં ગમતાં,

લમતાં લમતાં,

નંદનવનમા ધુરીને પુષ્પ વીણી તમ કાજ,
મંગળ શુભી માળ મેં લ્યો મંગળ દિન આજ.

એમાં શાંતિ વેરતા મોગરા છે,

એમાં ઉદ્ધામી શુભાભો ભર્યાં છે,

પ્રમે મી-ચા ચંપકો માહોં ગેકે.

એ પુષ્પો છે અમી રસ થકી ઉછરેલાં વિવેકે.

એવી આ માળ મારી,

પ્રમથી લ્યો રિવકારી,

અર્ધું હું એ ઉમંગે.

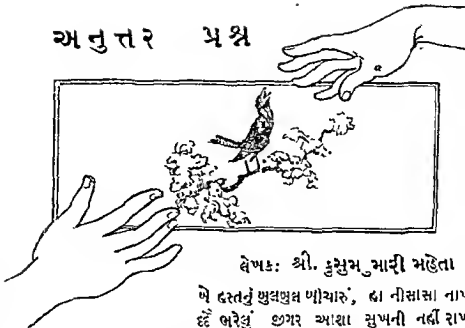
ધારી કંઠે શરદ શતનાં ભોગવો ભોગ રંગે.

ગુજરાત : દીપોત્સવી અંક :]

[આશ્વિન ૧૯૮૩]

અનુત્તર પ્રશ્ન

લેખક: શ્રી. કુમુદમારી મહેતા

બે હસ્તનું શુભશુભ ખીયારું, હા નીસાસા નાખતું,
દેં બરેલું છગર આશા સુખની નહીં રાખતું.

નિજ રોહી કેરા પાશમાં સુખ સ્વર્ગ કરું ઇચ્છતું,
દર્શન ન દે તો રોહી પશુ ઝુરી ભરે તે ખાપડું.
ફેંકાયલું કાચક મહી બાંધી રહિના બંધને,
સહતું પડ્યું રહતું સદા પશુ રોહી કેરા નામને.
નીજ રોહ તારો તુટતાં ચઢ હાથ વીણા બોખરી,
હરતાં પ્રવત્નો લક્ષ પશુ ના મધુર સ્વર નીકળે ફરી.
અંતર બગીચે ખીલતી આશા તણી જે વેલડી,
પદતાં નિરાશાની કુહાડી એ કપાછરે પડી.
યાક્યું ખીયારું રોધને ને નીર નખતોનું પુટ્યું.
આ જગતમાં લોહનાર બાંસુ કો ન તેને સાંપડ્યું.
જખી છગર છે તેહનું તે ક્યાં વિસામે! પોંમશે!
ઓ મણુ બેદુ રોહના ઉપર તું તેનો આપશે!

શ્રી. કુમુદમારી

મહેતા.

રસાયણ શાસ્ત્રની થોડી બક્ષીસો

વેપક:

ડા. કુંવરજી ગા. નાયક

સમ્ય, સાહિય મંસદ

શાનની ખીજ કાઈપણ શાખા કરતા તે શોધી કાઢવું એ રસાયણશાસ્ત્રની મુખ્ય નેમ મનુષ્યના સુખનો તથા સુલ્કિતનો છે રસાયણ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી વેપાર

આધાર રસાયણ શાસ્ત્ર પર વધુ પ્રમાણમાં છે. રસાયણશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ માત્ર દુન્યવી સંપત્તિ મેળવવાનો જ નથી, પણ દ્રવ્ય (matter) ની છેલ્લામાં છેલ્લી ઘટના તથા બધા રચુને સગતા મૂલ સવાસો તથા સી તેના જવાબ મેળવવા, તથા પ્રયોગ શાળામાં થતા પ્રયોગોથી દ્રવ્યમાં શા શા ફેરફારો થાય છે, અને તે શા શા કારણોથી થાય છે,

૧-૬

ડા. કુંવરજી નાયક.

ઉદ્યોગમાં તથા મનુષ્ય જીવનમાં શા શા ફાયદાઓ થાય છે તેના થોડા દાખલા ટકી ઉત્તર જણાવેલી રસાયણશાસ્ત્રના અભ્યાસની મુખ્ય નેમ ખત વરા આ લેખમાં કોટી કરે છું.

રસાયણિક ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા પદાર્થોની વચ્ચે રસાયણિક ક્રિા ચાલતી હોય સારે, ખીજ એવા કેટલાક પદાર્થો છે કે જે ધણાજ થોડા પ્રમાણમાં અંદર મેળનીએ, તેા એ ૨૦ જેટલા પદાર્થો

ની હાજરીને લઇને, ચાલતી ક્રિયાના વેગમાં અનહદ વધારો થઇ શકે છે. આ આખતનો અભ્યાસ વિજ્ઞાનની નજરથી, હમણાં હમણાંજ વિકાસ પામ્યો છે-જ્યારે મૂળ ક્રિયા બહુજ ધીમી ચાલતી હોય છે ત્યારે તેનો વેગ વધારવામાં આ પદાર્થો સચોટ મદદ કરે છે. આવા પદાર્થોને અંગ્રેજીમાં Catalysts કહે છે. શરીરની અંદર ચાલતી ક્રિયાઓમાંની કેટલીકનો અભ્યાસ પ્રયોગ શાળામાં કરતાં મલુમ પડ્યું છે એ ક્રિયાઓનો વેગ પશુ શરીરમાં રહેલા Catalysts ની મદદથી અપાટળાયે ચાલે છે અને શરીરને પોષનારા જીદા જીદા પદાર્થોનું સંગ્રહન, એકજ જનના પદાર્થોમાંથી એ ક્રિયા-દ્વારા બની, શરીરના દરેક ભાગને, જોઇએ તેવાજ અને જોઇએ તેટલાજ પ્રમાણમાં, પોષણ પુરું પાડે છે. આ પ્રમાણે રસાયણિક ક્રિયાનો વેગ વધારનારા પદાર્થો, હુ-ર ઉદ્યોગમાં શો ભાગ ભજવી રહ્યા છે તેનો ખ્યાલ સાધારણ માણસની નજરમાં લાગ્યેજ આવે.

એનો એક દાખલો ટાંકું. મછક (Alizarine) ની મદદથી જનતો આસમાની રંગ (Sky blue alizarine) બનાવવાના એક કારખાનામાં, જોઇના પદાર્થો મેળવીને લોખંડમાં વાસણમાં આ પદાર્થ બનાવોતો. વખત જતાં જુનાં સાધનો બગડી જવાથી, નવાં સાધનો મુકવામાં આવ્યાં. એનાં એજ કારીગરો, એનાં એજ વાસણો, તેમજ એના એજ પદાર્થો વાપરવા છતાં, તૈયાર કરવા માટેનો રંગ બ-યોજ નહીં. પશુ તેની જગ્યાએ બીજેજ રંગ ઉત્પન્ન થયો, ધણીએ તપાસ કરી, ધણીએ પ્રયોગ અજમાવાયા પશુ કે વળ્યું નહીં. છેવટે એમ જણાયું કે વાસણનું ટાંકણું, લોખંડને બદલે, તાંબાનું હતું, અને તે

કારણને લઇને એક રજ માત્ર તાંબુ, રંગ બનાવવાના પદાર્થો સાથે લગતું અને વાસણમાં ચાલતી રસાયણિક ક્રિયાને આ રજ જેટલું તાંબુ જુદે રસ્તે ઝડપપધ દોરી જતું. પરિણામે જીદોજ રંગ પેદા થતો. રજ જેટલું તાંબુ આવા ફેરફારો કરી શકે છે એ વાત ધ્યાનમાં આવતાં, જે જે ક્રિયાઓથી જીદી જીદી જનતાનાં રંગ બની શકતા, તે તે ક્રિયાઓ ચાલતી વખતે રજ માત્ર તાંબાનો ઉપયોગ કરવાનું શરુ થયું. પરિણામે એક નવીન અને ઉપયોગી જનતાની રંગની શ્રેણી (Series) જડી આવી. મેંકડો નવા રંગ બજારમાં ડોકીયાં કરવા મંડ્યા.

વળી આપણા ખોરાક તરફ નજર કરીએ તો ચરખીવાળા પદાર્થોમાં ખાસ કરીને માખણ અથવા ઘી મુખ્ય છે. વરનીના વધવા સાથે માખણની કોંગત વધી છે અને એને બદલે કામચલાઉ સરતા પદાર્થની જરૂર પડના માંડી છે. ફે-ચ રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ આવી જનતા પદાર્થ પ્રથમ તૈયાર કર્યો. કુકરની ચરખીને ગરમ કરી, સાફ કરી, તેમાંથી નીકળતું તેલ જીદ પાડી તેની સાથે વનસ્પતિ તેલો જેવાં કે નાળીએરતું તેલ, કપાસીઆતું તેલ વગેરેને વલોવી, થોડું કુદ નાખી ઉપર જણાવેલો માર્ગરીન (margarine) નામનો પદાર્થ બનાવ્યો જ્યારે ચરખીનો આ પ્રમાણે ઉપયોગ થતા માંડ્યો ત્યારે સામુજનાવવાને માટે વપરાતી ઘટ ચરખી મળતી મુશ્કેલ થઇ પડી. એટલે પ્રવાહી તેલોને ઘટ ચરખીનાં રૂપમાં ફેરવી નાખવાને રસાયણિક પ્રયોગો શરુ થયા. એ કામ સાધવા માટે મુખ્યત્વે કરીને રજ જેટલા પ્રમાણમાં 'નીકલ' (nickel) ધાતુના ઝીંજા જુકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો, અને એ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૭૭]

ધોડેસ્વાર

લેખક:

૨૧. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

વિ.કામ:

૨૧. મોખાલાલ શાહ.

૪૨ માન યુગની આ વાત છે તે વાર્તા અભિમાન ક્ષંત્ય છે એમ મૈા કોઈ માનજેજ. નથી. ખરી અનેલી હકીકત છે.

નાથ એટા રણ ધોડે.

હું ઘેર રહી ગુ થીય ..

એક દિવસ કવિ નાનાલાલના વીગમમર્થા જાવવાની ગમે તે લાકડી મારે હાથ આવતી

હાડની ઉપરની પંકિત-
મા મારી પત્ની ગાતી
તી. તે-એટલે સૌ સમજ
મા હશે કે મારી પત્ની
સાહિત્ય રસિક છે અને
તે ખાખતનુ સાધારણ
ીને અભિમાન હોયજ
તે પોતાની નોધપોથી લખે
છે, અને હુ વાચુ છું.
તે પ્રવાસ વર્ણનો લખે
છે, અને માસિકો તેમને
છાપે છે. તે નાનાલાલના
નાના નાના ગસ-જેમ-
ના કેટલાક અડધા કલાક
સુંધી ચાલે એવડા હોય છે
તે પાંચે છે અને કલાપીની
ગઝલો ગાય છે. એટલું-

૨૧ રમણલાલ દેસાઈ

સારે હું તે લાકડીમા
ધોડાની કલ્પના કરી લાખી
સુસાદરીએ નીકળા પડતો.
પગતુ તેખાખપણુની મજા
વધતી જતી ઉ મર કલ્પના-
ને ચુસી ખાય છે. આજ
એની લાકડીના ધોડા
ઉપર અનેક કારણોને લેખને
હુ સુસાદરી કરી શકતો
નથી.

પગતુ શોખ કે જન્ય
છે ? અતરંગા ઉડી ઉડી
અભિલાષાએ છુંપાઈ રહી
હતી. વિગથી સે-મને
દોરતા નેપોથીઅનતું ચિત્ર
અગર શ્રીમંત સયાછગરનું
વોદાગ વિખ્યાન આવકું

જ નહીં પણ ધણી વખત મને કવિતાઓના મારા હંપના તારો ઝણઝણાવી મુકેલું.
અર્થે પણ સમજાવી જાય છે. આમ મારું દેરેક વીગસની વાર્તામાં 'અધારોડી વીર'

હાં તો મેલાનમાં કે હાં તો અંધારામાં ચાલો જતો
 દોષાની શેમાંય ઉત્પન્ન કરતી દષ્ટિકન આવેજ.
 આવા આવાં હરીપતેથી પોરેજવાર થવાના મારા
 અનેક નિધરો મેં અષ્ટી મુક્યા. અને મારી
 પત્નીએ કવિ નાનાલાલના ઉપર કહેલા ચબ્દોમાં
 મને આન્દાન આપ્યું એટલે હવે મારે તત્કાળ
 પોરે ભેક્તતાં ગીખવુંજ લેખએ એવી મને પ્રેરણા
 થઈ.

પ્રેરણા થઈ એટલે જમ પ્રેરિત કામ થયા
 વગર રહેજ નહીં. મારી નોકરી મને કંટાળે આપ-
 નારી હતી. નોકરી બધી કંટાળે આપનારી
 દોષી લેખએ. સાદા સ્ત્રીવાર વાઘ્યાળી યાદ
 પાગ વાગ્યા મુરો ખુરમી ઉપર અકકર બેસી
 રહેનારને પોરે બેસવાનો વિચાર ગમકાવેજ. |
 પરંતુ નહીં, ૧૬ નિધપને ક્યુંજ આગકય નથી.
 તેમાંજે માગ નિધપને સનેજ ગણનારા પેલા
 માનના બખુકારા વાગ્યા કરના દના.

અધીરો પોલીસે પદ ને નાથ :

વાંત રહે મદાવીર :

મારાએક મિત્રનેમેં મારે નિમિષ કદી સંભા-
 જાવો. તેજે માનેં મીલીગે જલ્દિ પાગવાનો પ્રનામ
 કરો દોષ તેમ આરંભતે વે સાદી જતી એક સાગ
 પોરે રવારની મારો નાથે મુખાકાન કરાવી. તેજે
 પોરે બેસવાના અંગે લાભ મને કદી સંજગાળ્યા
 અને છિરે એક રોજખાનાના એક અગ્રુક
 રવારને મારો પામે મેલાવો. આ મુજબરારે
 લેખ દગ્ગર પોતાજિને રેવડોલા દના પદેક
 માન મદાગાલેજ અને પચાસેક પુરોષોજન
 કે રોજરે પેનાના લાગ નવા પોતાજિ રોજને
 વડ દના ન દેખાવી એમવને લાલ જવાવવા
 કરેજ. મુજુક રવારને મેલાવા દના રેલસા
 પુટાગ અને જુદારવડીજાલો પજુજ. મુજુક
 રવારને દિવસ દના.

આ બધી દષ્ટિકત તેજે એટલી સહાયી કરી
 કે મેં તત્કાળ તેનાજ સિધ્ધ જનવાનો નિધર ક્ષેપે.
 મજુ દિવસ પારં મારે લાલ એક પોરો મેલી
 મુકી મને બોલાવવા આજુકરવાર જાણ્યું.
 બહાના તરીકે અધો પગાર મેં તેના લાલમાં
 પ્રથમથીજ મુકી દીધો.

પરંતુ એ મજુ દિવસ જલ્દ મેં રામજાજુ
 કે પ્રેમજાજુ પજુ આ અધમાજુ સરખાં લીવ
 નહીં દોષ | હું અધમોદી જતી ગયો. રંગ
 દિવસ મને મોડાનાંજ રવળ આવવા લાગ્યાં.
 મારી પોરામાં એક રૂપીર રહેનો દનો તેવી
 પાસે એક પોડું હતું, અને તેના ઉપર બેસી તે
 પામેના મામમાં મામવા નીકળા પડના. રોજ
 દિવસે નહીં અને આજે તેની સાથે વાગ
 કરવાનું મને મન થયું.

“કેમ સાંધ ! આજ કે તમારું પોડું રેખાનું
 નથી ?” મેં રૂપીરને પુછ્યું. મુમસમાન રૂપીરને
 મીલજ રાજલો કરનાં પજુ વધારે જલ્દ દેવ
 છે.

“ક્યાં કે ક્યાં જોવે આપાં જુમ મુમસાની
 લોક પોરેમેં કરા મમજા” સાંધએ મારી મહુકા
 નો જવાબ આપ્યો. મને મમજ ન પડી કે
 સાંધા પોતામાં ન સમજાવ એવું થું છે ! મેં
 પુછ્યું : એમ કેમ ?

“અરે જનાજ, જલ્દ આજમેં ને પોરો.”
 નમી જલ્દ દે ! પુછવી લાલ જલ્દવરે રંગ
 મુનપાગાન સગ મમજી જમજ કરને દે જોરજા
 મે નો મમકા લીલાજ નહીં દે !”

હું સમજ્યો. રૂપીરના પોતાને “રે કું રે કું”
 તે રોજે ક્યું નહીં. ખતી વાન છે. રૂપીરને પે
 આખો લેરે તેના જાને પાગવા વડ જાગજ
 જલ્દ ના. તેનો રંગ મારે પે દે આજ રૂપી
 ઉપર ફેલ જવા પે જા વાગ તેના રંગમાં રૂપ વ

લાવતા હતા. બન્ને તેમ હોય પરંતુ
ધોડાને ઘોડું કહેવા જેવી તિરસ્કાર
વૃત્તિ રાખવાથી ધોડાની આખી જાતનું
આપણે અપમાન કરીએ છીએ એ
બુંદવું ન જોઈએ !

ધોડા પ્રત્યે માનવાચક ઉચ્ચારણ-
નો પ્રથમ પાઠકદ્ધાર પાસેથી હું શીખી
ને નીકળ્યો. હું મોટા માણસ નહોતો.
મારા વિચારો મારી હીલચાલ તેમજ
મારાં કાર્યો ઉપર કોઈનેજ નજર
રાખવાની જરૂર નહોતી. છતાં મને
લાગ્યું કે આખું શહેર મારી તૈ આરી
જાણી ગયું છે.

“કેમ રાજેશ્રી ? કે ધોડે બેસવાની
તારકીબમાં પડ્યા
છો ?” જાળખાણ-
માં થી મૈ ત્રી માં
ઝડપથી ધસ્યા
આવતા એક ગૃહસ્થે
રસ્તામાંજ મને ઉભો
રાખી પુછ્યું.
કેટલાકને સહજ
જાળખાણમાં થી
ધરોણાની મર્યાદામાં
પ્રવેશ કરતાં બહુ
સારી રીતે આવડે
છે.

‘હા. સહજ
વિચાર છે ખરો’ મેં
જવાબ આપ્યો.

‘અરે ભક્ષા માણસ, આ ઉંમરે તે ધોડે
બેસવાનું હોય ?’ હું જાણે કોઈ ભક્ષાનક પાપ
કરવાનો હોઈ અને તેમાંથી રોકવા મને એવણી

મને કવિતાના અર્થો
પણ સમજવી ભય છે.

આપતા હોય તેમ એ અર્ધમિત્ર બોલ્યા. પચીસ
વર્ષ વીત્યા પછી મને મારી ઉંમર સંબંધી
ઉશ્કેણો બીસકુલ ગમતા નથી. મેં પુછ્યું:

‘એમાં શી હરકત છે?’

‘અરે બલા માણસ, હવે ના આવડે. નાનપણથી શીખ્યા હોયએ તો કીક છે, બાકી હવે તો અમસ્તાં કાંઈજ છે. આ મને ગમે તે ઘોડો આપો હું બેસી જાણું છું. પરંતુ એવું રહસ્ય સમજ્યા?’

‘ના, લાઘ એવું રહસ્ય શું છે?’

ચારેપાસ નજર ફેંકી કોઈ રાત્ર મહારાજનું ખુન કરવાની ગંભીર મસક્ત કરતા હોય એવો દેખાવ કરી ધીમેથી તેમણે કહ્યું: ‘નાનપણમાં જો ગધેડા ઉપર બેસા હો તોજ તમારી ગંગ ઘોડા ઉપર જામે હું નાનો હતો ત્યારે મારા ગામમાં છુટાં ચરી ખાતાં ગધેડાને અમે લાઘજા ધો પકડતા અને તેના ઉપર ગામ બહાર બેસતા. અત્યારે એમાંના દરેક જાણુને ઘોડા ઉપર બેસતાં આવડે છે. દરેક કળા નાનપણથી હાથ કરવી જોઈએ.’

ઘોડે બેસવાની કળાનું આ પ્રાથમિક શિક્ષણ મારે માટે હવે અશક્ય હતું. સંગીત પ્રાથમિક કેળવણી વિના ઉચ્ચ કેળવણી નિષ્ફળ નીવડે છે એ સિદ્ધાંત મને ગાન્ય હોય, એટલે નિરાશ થઈ હું આગળ વધ્યો. પરંતુ લાખો નિરાશામાંથી કવિ આશાને ખોળી કાઢે છે તો મારી એકજ નિરાશામાં તે ન મળે? આશાની અલગેલી મીઠ ઉઘાડનાર કોઈ મળ્યો, મારે ખભે તેનો હાથ પડ્યો.

‘કેમ? કેટલે વાત આવી?’ તેણે પુછ્યું. શબ્દોહ અને કુપી પોલીસના આ જગાનામાં આવી અનિશિત વાત બધાનક ગણાય. મેં કરતાં કરતાં પુછ્યું: ‘કપી વાત?’

‘કેમ? તમે ઘોડે બેસતાં નથી શીખતા?’

મારું વધારાનું હૃદય ધડકતું બંધ પડ્યું—

બીલકુલ બંધ નહીં—વધારે પ્રમાણમાં ધડકતું હતું તે એણે ધડકવા લાગ્યું.

‘હજી તો હવે શીખવાનો છું!’ મેં કહ્યું.

‘એમ? મારા મનમાં કે તમે લગભગ શીખી ગયા હશે—પણ હરકત નહીં. એમાં કેં મોટી વાત નથી. પંદર દિવસમાં તો તમને સારું આવડી જશે માત્ર બીક ન રાખવી. કમ્મરથી ટટાર રહેવું અને ઘોડો ચાલે ત્યારે તેના કાન બણી જોયા કરવું. પછી જખ મારે છે ઘોડો! બલે ને ચરખી હોય કે સીધી!’

મને મારી જત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. આ મૃહસ્ય જેમને મેં કહી ઘોડા ઉપર બેઠેલા જોયા નથી તેઓ ઘોડે બેસતાં કેવું સરસ જાણે છે? ચરખી કે સીધી ગમે તે ઘોડાનો હીસાખ નથી! હુંજ એક કમનસીબ નીકળ્યો કે પંદર દિવસમાં આવડી જનારી વિદ્યા ન શીખ્યો! અને તે કેટલી સહેલી? કમ્મરથી ટટાર રહેવું અને ઘોડાના કાન જોવા!

સ્વાભાવિક રીતેજ મારી કમ્મર ટટાર જતી અને મારી આંખ આગળ ઘોડાના કાન રમવા લાગ્યા! મને ઘોડે બેસતાં લગભગ આવડી ગયું! એમ મને જાસવા લાગ્યું.

આ કલ્પનામાં વિશેષ પાડનારને શો શાપ દેવો! પરંતુ શાખનો વિચાર વિશેષ પાડનારના પ્રશ્ને ઉપરિચિત થવાજ દીધો નહીં.

‘સારું, બહુજ સરસ ચીજ છે! જાવમાં પણ કીધાયત છે! ફરી હાથ લાગવી મુશ્કેલ છે! સોદો કરશે!’ એક ઝુંડા જેવા દેખાતા માણસે મને રસ્તામાં ઉભો રાખી ધીમે રહીને પુછ્યું. સારી આલસ્યગતવાળા ગમે તે માણસને ‘ગમ-રાવે એવા પ્રશ્ને મુજબ્યો. હું સીધો નોડરીઆત વર્ગનો માણસ! કચેરીમાંથી પાંસરો ઘેર જનાર

ગરીબ ગાય જેવો શુદ્ધધાર્મી, મને આ પ્રશ્ન મો
મારી પાસે સારી, ચાતગતગત ૫ ધણા પ્રમાણ-
પત્રો છે ।

‘મીયા, તમે ભુલો છો ।’ પાછળ ખીનનો ગતે
મને પુકો છે । ‘કાષ્ટપણુ વ્યાપાર, દના મ કે
સોદાની મે બાધા લીધી હતી જેવો દખાન દી
હુ આગળ ચાલતા ગયો ।

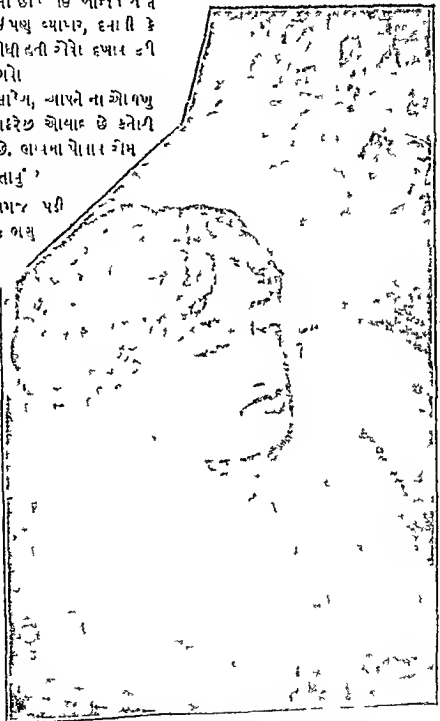
‘નહીં, નહીં સારું, આપને ના ઓળખુ
એમ બને’ ઉઘી કાદરેછ ઓવાળ છે કોની
જરા કાઠીયાનારી છે. લાગના પોતાનું મેમ
છે. કહો તો હુ બતાવું ।’

મને સહજ મગર પડી
ધોડાની બતના ટુકે બાવુ
કાગ વાગ્યા

‘તમને કોણે
કહ્યું ?’ મે
પૂછ્યું

‘આ પની
કચેરીના પટા
વાળાએ માદે
બને એક સરખ
બનવર જોઈએ
છે એમ આજે
મને જણાવ્યું
મારે ધોડો
વેચોતો રાખવો
નહોતો ધોડ
જેસતા આવડ્યા
પડી અને એક
સાધા રણુ ધોડા-
ની કીમત જોટ
શે માગિક પગાર
થયા પછી ધોડા
ની ખરીદીનો

ખચ ઉઠ્યો મે કહ્યું ‘દમણી વચાગ નથી’
નિરાશ થએના સોદાગરે લાવિયા સતોષ
ગેજવાને મને જણાવ્યું ‘લને પણ ખરીદી

રાત દિવસ મને ધોડાનાજ સ્વપ્ન આવવા લાગ્યા

કરેા ત્યારે મને પુછજો, બાળભમરીનેા સવાલ જરા કહીએ ?

ધોઃ ને, બાળને અને ભમરીને શો સંબંધ હશે તેના હું વિચાર કરવા લાગ્યો. બાળ તે ટાણુ ? કવિ બાળ ? જસોદાનેા બાળ ? કે મેયપાળ બાળ ? ભમરી તે શું ? કીટ ભમરનેા ન્યાય કહે છે તે તો નહીં ?

‘ પંચકલ્યાણ હોય તો પછી બીજું નેવાનું ન રહે નહીં. પણ અબલખ હોય કે તેલીચો કુએદ હોય તો પછી જરા નેવું પડે કે ઘોડો બહેડા ફેડા છે કે આસુદાળ છે. ગોમનેા જવામ નેપ્રએ અને ને સાપણુ હોય તો સાખ રૂપીઆ નો ઘોડો પણ નકામો. સ્વારને જરૂર મારે ! ’

હું પ્રમાણિક રત્નો, એટલે મારા મુખે પ્રમાણિકપણે મારો શું ચવાડો વ્યક્ત કર્યો. ઘોડાને ગોમના શું થાય છે, ઘોડો બહેડા ક્યારે ફેડે છે, ઘોડા ઉપર બેસતાં સાપણુ ક્યારે કરડે છે એ બધી અગમ્ય શીલસુશીનેા વિચાર કરતો હું ઘેર પરત આવ્યો.

મારો પટાવાળો ઘરમાં વાસણુ સાજતો હતો. પટાવાળાનું મુખ્ય કર્તવ્ય એજ હોય છે. ઘોડો મારા મગજમાં ધુમી રહ્યો હતો. મેં પટાવાળાને પુછ્યું : ‘ અલ્યા, ઘોડાની વાત સોદાગરને તેં કરી હતી ? ’

‘ હા છ. ’ અગમ બુદ્ધિ વાપરી શેઠની નોકરી હાવનાર આ નીમકહલાલ નોકરને લાગ્યું કે તેની નોકરીની આજે કદર થય.

પણુ મને તેના હતાપણુ ઉપર રોસ ચડી.

‘ અલ્યા, ઘોડામાં તું શું સમજે ? ’

અરે સાહેબ ગમે તેવો ઘોડો આપોને. ભાર-શા એના. વગર છને...

મને શરમ આવી. નોકરને પણ ઘોડે બેસતાં આવડે છે ? મનેજ નહીં ? તેતું વાક્ય અધુરું રાખી હું આગળ વધ્યો. પરંતુ આજે ઘોડા સંબંધી જ્ઞાનકોણ મારી આગળ ખુલ્લો થવાનો હતો.

‘ આપણે ઘોડે બેસેા ત્યારે સાહેબ એક નેવી ગીદ ન હાંકશો. છારતક, અને તેનાએ કરતાં રેવાળમાં વધારે જવું. હાથમાં ધીનો લેટા ભરેલો હોય તોએ રેવાળમાં એક ટીપુ હળે નહીં ! નોકરે જણાવ્યું. મને લાગ્યું કે નોકરની આવડતના પ્રમાણમાં તેને પગાર લેણો એજો મળે છે.

મારા મેજ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં મને જણાયું કે ઉંચા પણ ધસાઈ ગયેલા ખાનદાનના એક ઝોળખીતા નખીરાએ અથ પરીક્ષાનું એક પુસ્તક મને વાંચવા મોકલાવ્યું હતું.

મારી ખાતરી થય કે ઘોડા વીશે મારું જ્ઞાન થઈ વધી ગયું છે.

ત્રીજે દિવસ આવ્યો. દરમીયાન ઘોડા સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું. હાંમતથી હું યોગ્ય કપડાં પહેરી મેદાનમાં ગયો. ચાલુકરવાર એક મોટા ઘોડા સાથે તૈયાર બની મારી રાહ નેતા ઉભા હતા. તેમણે મને ઘોડા પાસે ઉભો રાખ્યો. મને વિચાર આવ્યો કે ઘોડો અટકેા બધો ઉંચો ચા માટે નેપ્રએ ! કુતરા નેટથી ઉંચાઈ શું બસ નથી ?

પેંગડા ઉપર મારો પગ ચુકારી ‘ માઉન્ટ, ડીસમાઉન્ટની ’ લયાનક ચીસ પાડતા ચાલુક સ્વારને મેં કહ્યું : ‘ ઘોડો ખરાબ લાગે છે. ઉભોજ રહેતો નથીને. ’

‘ તેજ જનવર છે. મત ગમરાધએ ’ તેણે જતાજ આપી બે માણસની સહાય વડે મને ઘોડા [વધુ માટે જુઓ ૫૪ ૧૬]

કુખનાં કામણુ

રેખક:

રા. યશવંત પંથ્યા.

ચિત્રકાર:

રા. ગોવિંદભાઈ પટેલ

સખા, સંવિત સંમદ

અંક પહેલો : ચિત્ર ૧

સ્થળ : ધમ્માધાર

[રંગીલી ઉપા પ્રગટી છે.

સોળ હજાર ગોપીઓનો એકજ કનૈયો,
મંજરીમહોર્ણ લીમડાની લયકતી ડાળે,
એકસવાયો હોયે છે.

ઉતાવળી જમનાનાં ખળખળ નીર
વહ્યાં જાય છે. પૃથ્વીના પડ ઉપર
કુદરતની લીલીછમ ચાદર ખીજાઇ
ગઇ છે.]

કુખ્યુ

(ઘેનથી ઘેરાતાં) જ્યાં જોડેલાં નયનો
હરી જાય છે ! (નાના નિસ્વાસ પછી) માત્ર
અંતર સળગ્યા કરે છે ! (આશ્ચર્ય પૂર્વક) એમ
કેમ હશે ?

[ઉંચા ઉડાણમાંથી કાપલના સુર
સંભળાય છે.

(એ કોર નગર નાખી) મીઠી, ગાથા કરજો.

૨.

[સુર બંધ પડે છે. કુખ્યુ પડ્યો પાડે છે.

પ્રત્યુત્તરમાં ખીજવાએલી કાપલ
ટુટુની રસરેલ વરસાવે છે.

ગરીબ ગોપીઓનું વસ્ત્રદરણુ પણ આતું
આનંદપ્રદ નહોતું ! (કેક તુરત ગંભીર બની)
આટલું છતાં આજે હૃદયને ભાંગી પડતું કેમ
અનુભવું છું ?

[કહોકથી શીતલ સુરાલ ફોરતી
આવે છે. પણ પણ પીતતી જાય છે
એમ એનાં જાડુ વધતાં ચાલે છે.

આ શું વળી ! (સશંક બનતાં) કંસના
કારસ્તાન હશે ? (દાંત કચકચાવી) છત્ર !
એની આવી તાકાત કેવી ?

[વિચારમગ્ન થઇ એ કેકે ને કેવી કેવી
કલ્પનાઓ કર્યે જાય છે. આ રિચતિ
અર્થહીન લાગતાં આખર એને પૂર્વ
નાં સ્મરણુ આવે જાય છે.

હા; પૂતનાના વધ ખાતર હું યેજોતુર
ખન્યો હતો. કાસિય નાગના મર્દન પાછળ
છવના જોખમ ખેડમાં હતાં. રાધિકાના વિવાસ
અંગે...

[હૃદય ઉપર હાથ મુકી એ અટકી
બચ છે.

પણ એમાંનું આજે કશું નથી રહ્યું. એ
વધ, એ મર્દન, એ વિવાસ હવે સ્મૃતિમાં સાચવ-
વાના, સંભારીને ક્યારેક દર્દના આંસુ સારવાના
નામના પ્રસંગો જેવા લાગે છે ।

[અસલ મધમધાદ દેલાતાં કૃષ્ણને છીંક
આવે છે. માથું નીચે નમતાં એક
સ્ત્રીને જતી જુએ છે. ડાળ પરથી પડતું
મુકી કૃષ્ણ નીચે આવે છે. એ ધખકારા-
થી લડકતા સ્ત્રીના પગ પાઠા પડે છે.

આ મેલી, ખુંધી ને કબાડી સ્ત્રી
આટલામાં કુખ્મ નામે ઓળખાય છે.

કુખ્મ

(ભમ્બર તાણી) કોણ મુવો છે ?

કૃષ્ણ

(બેપરવા મગ્ગકથી) હજી જવતો જાગે છે !

[કુખ્મ પાછી ફરે છે કે કૃષ્ણને ઓળખે
છે. મન જરા પાણુ હડે છે. પણ
લગીર હાંમત હારતી નથી.

કુખ્મ

કોણ ?-કૃષ્ણ ?

કૃષ્ણ

(હસતાં જતાં) હા...આ.

કુખ્મ

તે ક્યાં લગી તારે આ બહારવટું જારી
રાખવું છે ? જાપીને બેસવું જ નથી ?

કૃષ્ણ

(મનમાં) શું સમજતી હશે ?

• કુખ્મ

કૃષ્ણ, જરા સમજાવો થા. હવે નાનો નથી.
સુરજ ઉગે એ પરેલાં ઉઠે તે બસ આ સારું ?

કૃષ્ણ

(કાન ખંખેરી) હે, શું કહ્યું !

કુખ્મ

તારે ક્યાં કોઈનું ગળુકારવું છે.

[વધુરનું કમકું કરી કુખ્મ અવળી
ફરી જાય છે.

(મનમાં) મારે શીઃ એની તમા રાખરી ?
કારણ, કોઈ કાળે પણ મારામાં મોઢું એવી હું છું
ક્યાં ? હતીજ ક્યારે ?

કૃષ્ણ

(લટકાં કરી) મનમાં સતી છે ખરી ।

કુખ્મ

(મનમાં) પતિ હોય તે સતી કહેવાય.
મારે ક્યાં કોઈ એવું સચું બળ્યું છે ? (પ્રકાશ)
ત્યારે મથુરાં નગરીને શું તું વહુઓની
વખાર માનતો હતો ?

કૃષ્ણ

(સદજ ડાકું નમાતી મનમાં) ખરું છે.
કંઈ જોપી પોતાને રૂપરૂપનો અંબાર નહીં લેખતી
હોય ? સમસ્ત સ્ત્રી જાતનો એ અનિર્વાચ્ય અવ-
ગુણ હશે ! (ચિંતન પછી) અને, સૌંદર્યમાં
સ્ત્રીનું સર્વરૂપ ક્યાં આવી જાય છે ?

[મસ્કરીભાવે કાઠથી કૃષ્ણ કુખ્મને
તીરખા કરે છે.

કુખ્મ

(સુરખીવટથી) કાનુકા, તું એ કાં જુને
કે અમે એકેએક મળનારી અમારા વીરાની તો
સુભદ્રાજ છીએ ?

કૃષ્ણ

(ચમકી) એટલે ?

કુખળ

ન જાણ્યું ?--તું આમ ભટક ભટક કરે એ તને શોભતી વાત છે ? ગોપજનો ભોજન વિના જીવ્યા રહે, ગોપખાલો ધાવણ વગર તરસ્યાં રહે; ને તું ગોપવધૂઓનાં કુંડાળાં વાળીને રાસ રમે ! તારો ત્રાસ કેં ઓછો નથી !

કુખળ

(આકું જોઈ) હું ધર ધર નોતરાં દેવા કદી નથી ગયો.

કુખળ

એટલું વળી ઠીક છે.

[કુખળને અકળામણ સુવા લાગે છે.

(મનમાં) કેવો આકર્ષક જીવાન છે ?

કુખળ

(મનમાં) કેવી અદ્ભુત સ્ત્રી છે ? નથી રંગ, નથી ઢંગ તોએ સૌ જોટલી સહેલી નથી !

કુખળ

(ઠપકા દેતી, પછાઈમાં) સુચ્યા, મનમાં શી ગમથણ બેસી રહ્યો છું ? (નવનોમાં મીઠાસ લાવી) તારા ગમે તેવા દાવથી પણ આ સોગટી નહીં મરે એટલું નક્કી માનજે.

કુખળ

(ચીઠ ઉમરાતાં) પણ કોણે કહ્યું કે...

કુખળ

આમ માણસ મટીને વાત કરવી હોય તો રસ્તે પડે. અદાં કોઈ ગનાવે એમ નથી. તારા યુરસાની મારે રી પડી છે ?

[કુખળનું મગજ આકુળઆકુળ થઈ નય છે. કુખળ પર એક કરડી નગર નાખી તે પાસેની શિલાપર બેસી જાય છે.

હર ક્ષિતિજની યુલાખી લાલીમાંથી સોનેરી સુરજ જન્મતો જણાય છે.

ભયમુગ્ધ કુખળ પણ અહીં આવે છે.

તે હાથમાંનું કનકપાત ઘાસપર ગોઠવી,

જીભ સાંભેળવા કુખી રહે છે.

કુખળ

(બહુ વારે) કુખળ !

કુખળ

(સામું જોઈ) કુખળ તમને ઓળખતો નથી. ને ઓળખતા સીધા આંધીનાં સાથે વાતે વળગવાની એને ગમ નથી.

કુખળ

(સમજી જઈ) આમ ગાંડાં શું કાઠ છે ?

કુખળ

(ગંભીરતા જાળવી) સાચેજ હું તમને ઓળખતો નથી.

કુખળ

તો હું ઓળખાતીશ. મારું નામ ત્રિવકા. અદાંનાં લોક મને કુખળના લાકડા નામથી બોલાવે છે.

કુખળ

(વાળનાં યુરકાં ખંધિરતો) હશે.

કુખળ

ના; છેજ.

કુખળ

(ઠંડકથી) તો છેજ. વારુ; પડી ?

કુખળ

(ગર્વથી) મદારાજ કંસની હું માનીતી દારી છું.

કુખળ

(તોછડાઈથી) નહીંતર આતી તોછડાઈ ન હોય !

[કુખળ ફટકો ખમી ખાય છે.

કુખળ

કેમ સુખ થયાં ? ઓળખાણ હવે અધુરી લાગે છે.

કુખળ

ના રે. અધું આવી ગયું. (દારય વેરતી) શું આંધી રહ્યું છે ?

કુખળ

કયા બોંવાળનું ધર ઘણુંતારો છે...

કુખ્મ

(હસી લઇ) વાહ ! તને બીજુ સુજવાનું નથી !

[કુખ્મ જમીનમા જોતી મનમા મવકે છે.

કૃષ્ણ

(સત્તા પાથરતાં) કહો તો ખરાં.

કુખ્મ

વળી તને માકુ લાગશે. આ મજદેશમાં આજ લગી મારે યોગ્ય મે એક પણ ધન્ય પુરુષ દોઢો નથી પછી શું કરું ?

કૃષ્ણ

(મનમાં) છે ને ? છતાં શીયળની તો આબે-હુલ્ય લક્ષ્મી છે. (જરા વાગ રહીને) અને એ શું ઓછું છે ?

કુખ્મ

(ગજન શ્રદ્ધાથી) કૃષ્ણ, મારું શ્વ વેડી ન નાખે એવો એકાદ મેળવી આપીશ ?

કૃષ્ણ

(ખડખડ હસી) તારું સૌદર્ય તે નીરખ્યું

કુખ્મ : કોણ સુવા છે ?

છે કે સાંભળ્યું છે ? કદીએ તો, આ જમનાના ચરીસામા તે તારું પ્રતિજિંબ પાડ્યું છે ખરું ?

કુખ્મ

(ભોળપ લજવી) હું સાધારણ કેવીક લાગું છું ?

કૃષ્ણ

(હળવેકથી) જેવી જોઇએ તેવી નહીં. હી...હી...હી

કુખ્મ

(હાથથી આંસા આપી) જા, ખુદુ જોલતા જરાએ અચકાતો નથી ? હું મને પુરેપુરી પરખું છું પચાતમાં ન ઉતરતું પડે એ માટે મે સર્વત્ર એવો પ્રભાવ પાડ્યો છે કે કોઇજ મારા સામું ઉભી આખે જોઇ ન શકે.

કૃષ્ણ

(વક પ્રશ સાધી) અને, તો તો એટલેજ ધ્યાખિર પટરાણીઓએ તમને કંસદેવનાં પટદામી બનવા દીધાં હશે !

[કૃષ્ણનો વિવેક ઘટતો જોઇ કુખ્મ સાવચેત થવાનું સંભાળે છે. એના પ્રથમ પ્રયોગ-તરીકે એ મદમસ્ત નયને કૃષ્ણપર મીટ ઠારે છે

કૃષ્ણ

(મનમાં) કહો ન કહો પણ આજ લગી નીરખી નહોતી એવી આ કેા અનન્ય છે. એને બહારથી બોડાળ દેખું છું પણ અંતર ઉમળું લાગે છે આમ અપમાનના શબ્દોથી મારું દીલ જકડી રાખનાર આ પહેલી છે-છેતી હશે !

કુખ્મ

(શાંતિથી) કૃષ્ણ !

કૃષ્ણ

(ગંભીર જ્ઞેમ) કુખ્મ !

કુખના .

આજના અવસરને ધન્ય
સમજાવે.

કૃષ્ણ

(કરડાકીથી) સમજ્યું છું.

કુખના

તો ભૂતકાલ લુલી જા. (પાસા
નાખતી) રૂપ ને યોવન, તારા,
મારા કે કોઈનાં સદાનાં નથી,
વર્તમાને નહીં એત તો ભવિષ્ય
ભારે પડશે. ત્યારે ધણું મન યશો કે
જીવન ગવીશુંગીને બદલે સીધે રસ્તે
વટાવ્યું હોત તો ઉત્તમ હતું. પણ
મ્યું નકરું, થયું ન થયું કદી નથી
થતું એ ક્યાં આજની વાત છે ?

કૃષ્ણ

(તોરથી) બસ કર. (મનમાં)
શબ્દે શબ્દે એ માણસામાં વધારે
સપડાવે છે !

[માનભંગ કુખના

કનકપાત ઉંચકી

રવાના ચાય છે.

કૃષ્ણ બોલાવે તો કુખનાને પાછાં
ફરવું છે. કુખના પાછી ફરે તો કૃષ્ણને
બોલાવવી છે.

એવી અધીરપની એક બે પળ માડ
પસાર ચાય છે. આખર હારી, કૃષ્ણ
સામુ ન જોવાતો ઢોંગ રમતી, કેક
કારણસર કુખના પાછી આવે છે. ને
ઉભી ઉભી જમીનમાં કેક રોધ
ચલાવે છે.

કૃષ્ણ

(વિના આશય) કેં બોલાય ?-જડવું
નથી !-કે ઠનુંજ નહીં !

કૃષ્ણ : મ્હાં જોડ' લાં નયનો હરી નય છે

કુખના

(છુપું હસી, ચુસ્તો 'ધારણ કરી) તને
કોણે પુછ્યું ?

કૃષ્ણ

(ગળે આંગળાં ધસતી) શરમાળ સ્ત્રી પુછે
નહીં ત્યારે બેશરમ પુરુષોનો ધર્મ છે કે પોતે
પુછે. અમને મદદનો અધિકાર નથી ?

કુખના

એ મદદ હોય તો છે.

કૃષ્ણ

એટલે ?

કુખના

એ મદદ પાછળ કરામે સ્વાયંની સાધના

ન હોવી જોઈએ.

કૃષ્ણ

(દ્વિતિય નરમારથી) કુખ્ત ! તમને એકલું
ફૂર થતાં આવડે છે ?

કુખ્ત

(લદરથી, મનમાં) બગાળર છે. (પ્રકાશ)
એમાં ગરીબ શું થઈ ગયો ? (વખત વીત્યે) હા;
મને મારું હૈયું જોવાયાનો પુછળ વહેમ છે.

કૃષ્ણ

(એકાક) અને એ હું જોણી આપું તો ?

કુખ્ત

(મનમાં) ચોરને વળી જોળવાનું કેવું ?
(સન્નગ્ધ દમમથી, પ્રકાશથી) શોધ્યાં શોધ્યાં
દેવે. થી પછી અર્ધા પનિહારીઓ આવે
એમના ઉપર તારા અખતરા અજમાવજો.

કૃષ્ણ

(કંટાળો રલુ કરી) આ એક કુટેવ કહું-
વાય. કેટલીક વસ્તુઓ ખારી લેવી; પછી એના
પર ટીપ્પણ લંગાવ્યા કરવાં; એ શું સારા
માણસનાં લક્ષણ છે ? કુખ્ત, બધાં માનતાં હશે
એટલો લગાડ હું નથીજ. (આસ્તે રહી) સા
માટે હું તમને હેરાન કરવાનો ખ્યાલ સુદાં
લાવું ? (દસતાં જતા) ખીંચાં આંગે મારે એટલી
નવરાગ ક્યાં છે ?

[કુખ્તને હૈયામાં દ્રારદો પડે છે.

કૃષ્ણ

(સંત થઈ) ખાંજ બધી વાત જવા દો.
મારે તમને એકજ વાત પુછવાની છે.

કુખ્ત

(હાંસમેર) બુ બધી પુછ.

કૃષ્ણ

આ કનકપાનમાં શું છે ?

કુખ્ત

મારું જીવનર છે.

કૃષ્ણ

જરા સમજાય એમ બોલ—બોલો.

કુખ્ત

(શબ્દો છુટા પાડી) એ માં સંદન છે.

કૃષ્ણ

સંદન ? સંદન આટલું સૌરભવંતું હોય છે ?
—પણ સંદન ને જીવનરને શો સંબંધ ?

કુખ્ત

(દથેલી ખતાવતી) આ આંગળાંથી સંદન-
નું લેપન કરાવ ગંમો કંસ પોતાનું લાગ્ય સમજે
છે. પ્રભાને જગ્યા પછી ને રાત્રિએ સુતા પહેલાં
એને એ વિના એન નથી પડતું.

[કૃષ્ણને કંસની ધર્પા આવે છે.

(સગમ) મારી આવી મગરરી અનેકને
સાલે છે.

કૃષ્ણ

(કુખ્ત પુરેપુરું ન સાંભળે એમ) મને
પણ સાલે છે—કંસ પુરતી.

કુખ્ત

(લાગ સાધી) કૃષ્ણ, મનમાં શું મુંઝાય છે ?

કૃષ્ણ

મારી મુંઝવણ તમારાથી ટળે એવી નથી.

કુખ્ત

(મનમાં મારાથીજ મટે એવી છે. આતુર-
તાથી, પ્રકાશ) એવી શી છે ?

કૃષ્ણ

(દંજન દાંડી મારા અંગઅંગમાં જાગે
ઉભાની સત્તા વ્યાપી ગઈ હોય એમ લાગા કરે
છે । (સિદ્ધાપરથી ઉઠી) કુખ્ત, કંસનું સંદન
કૃષ્ણને ન મળે !

[કુખ્ત વિચારમાં કુખ્તાનો વેપ ભગવે છે.

કદાચ એની શીતલાથી સંત થશે.

કુખ્ત

તો અલખત આપીશ.

[કૃષ્ણ પાસે જતા જાય છે કુખ્ત દૂર દડે છે ની ! પલ્લ અસારે તો એનોજ છુ ને ?

કૃષ્ણ

કુખ્ત

આમ કેમ ?

(આમ કરી) એમા મગુની કરવા સુ

(મીડી મીટ

જે ?

મીડી) કૃષ્ણ, સાચે-
જ સુ તારામા
દાવાનળ પ્રગટયો
છે ?

કૃષ્ણ

(સાનક, મન-

મા) દેખાવે આવી

ખરી. (પ્રમાન)

ના, નથી

કુખ્ત

જેની અસારે

કરી એવી વાને

સારે ખુબ કરીશ

(સાનમા આવી)

પછી મને નાના આવે

ઝોરે ચાલનો થયે,

[કૃષ્ણની કપના

માની જાય છે

કુખ્ત

(ફરીથી પાન

ધરી) હવે તારા

ચદન છુ રાખ

[કનકપાન રેવા

જતા કૃષ્ણ ને

કુખ્તને અગુનિ

રેપર્શ થઇ જાય

છે એમ થઇ જાય

છે કે કુખ્ત એક

પ્રદી પોતનાના

રરરપમા પનગાઈ

જન છે

કુખ્ત એક એક મુડી પોતનાના રરરપમા પનગાઈ જાય છે

[કૃષ્ણ ખચકાચ છે

ખન્ને ફાગી આંખે અન્નો થો નાજી
રડે છે.

કૃષ્ણ

(પોતા મામે નવ ધધી જોતી) કા'ન !

(મનમા) આવી કુખ્તને સા રાત ગાગરા

આ સુ ?

અહ્યુત આશ્ચર્ય ! (મનમાં) શું હશે ?

[સુખીદી આવે છે.

કુખ્જ

(ગભરાટ દેખાડતી) પણ હવે કેંસના લોક
મને ઓળખશે કેમ ?

કૃષ્ણ

(પ્રસાદ સહાનુભૂતિથી) એ શીકર કરવા
જેવો વિષય રહ્યો છે ?

[કુખ્જ ગુસ્સાપાત્ર છે.

કુખ્જ !—હવે તો એ નામ પણ નથી
શોભતું !—કુખ્જ તારું નામ બદલીએ તો... ?

[કુખ્જ જાણી જોઈને અનુત્તર રહે છે.

(કુખ્જનો પાલવ પકડી) કેમ ? કહે ને;

ક્યારે આવું ?

[ઉછાળા મારતી સ્તનબેલડી ટાંકવા અર્થે

પાલવ છોડવવાના પ્રયાસમાં કુખ્જ ને
કૃષ્ણ વચ્ચે લગીર રસમસ્તી જામે છે.

પાસેથી પસાર થતી ડોષ નાની
ગોવાલણી, કૃષ્ણ ને કુખ્જનું આ નાટક

નજરે ચડતાં; ગરગાટ હસી પડે છે.

નયનનાં નિમંત્રણ આપી, લજ્જાળ

કુખ્જ વીધાય લે છે. નફ્રટ કૃષ્ણ

અનિમિષ આંખે એને જોયાં કરે છે.

અંક પહેલો : ચિત્ર ૨

— ૦ —

સ્થળ : કુખ્જનું પ્રેમમંદિર

[અગમગ તારણા પુટતા જાય છે.

આગણે ને ઓટલે રંગાળીની ચિત્ર-

વિચિત્ર ભાતો પાયરેલી છે. બારણે

આસોપાલવનાં તોરણ અડખે છે.

મંદિરમાં પણ પતાકા ફરફરે છે.

અંદરવાની ખુશી ન્યારી છે. ધુપની

ફારમ ને દીવડાનાં તેજ જ્યાં ત્યાં

આડાં આવે છે.

ગર્વમૂર્તિ કુખ્જનો મદમાતો નથી.

કુખ્જ

સોને પોતાને ત્યાં ઘસડનાર આજે મારે

લાં આવશે ! (અભિમાનની ઉધરસ પછી)

કેટલાંકને એણે રજાવાવી મુક્યાં છે ? મારુંએ

એમ થશે ? (ડોકું ઉછાળી) પણ હજી તો

મેં મારી દાનત દંભ નીચે ટાંખી રાખી છે.

ને ? (નખરાં સાથ) એક વાર એની ગરજ

જેઠું, પછી એની યાજું. એ અગાઉ એને મારો

કરીજ લઉં ! એટલુંજ હશે તોજ એના

આવ્યાનું-ને મારા બોલવ્યાનું-સાર્થક થશે.

નહીંતર-હા; નહીંતર તો એને આવ્યો એવો

પાછો વાળતાં મને ક્યાં નથી આવડવાનું ?

[કૃષ્ણ આવે છે. બધી ઝાઝમાળ જોઈ

મનમાં મગ્ન પામે છે. પછી છુપા ખુણે

અદબબંધ ઉભો રહે છે.

કુખ્જ

એક તો એ મારે લઈને ક્યાં આવવાનો

છે ? પોતાને અંગે, પોતાના બે બોલ અંગે

એને (ભાર દઈ) આવવું પડશે. એમાં એ

ઉપકાર શું કરશે ?

કૃષ્ણ

(આગળ આવી) સાચો ઉપકાર પોતાપર

કરશે !

[જોડી પરી હોય તેમ કુખ્જનું મોં ઉતરી

જાય છે.

[વધુ માટ જુઓ પૃષ્ઠ ૮૧]

एगर्ना स्व. पतिश्रीना स्मरणार्थे
 श्री फार्मस गुजराती मन्त्राने
 श्रीयुत ग्रन्थाभाष आणुदृष्ट आवडा
 तरङ्गधी भविनय संप्रभ लेट.

गुजरात

दीपोत्सवी अंक]

संजीन ने इलाखुं स्वप्न.

[: आश्विन १९८३

संजीन नेना प्रभासे.

:: સંગીત :: તેના પ્રકારો

લેખક.
સૌ. લીલા મુનશી
મળ, સહિત્ય સંમદ

ચિત્રમા-
રા મુલર

નૃત્ય પ્રેરતુ સંગીત

ગૌરવ પ્રેરતુ સંગીત

કો ધ કહેશે કે માનવ હૃદયના સંગીત સૌથી અનુભવી ભારતીય એના શ્રવણમા સંગીતનો
પહેલું ક્યારે જન્મ્યું હતું? સચાર થયો, એમ કહીએ તોએ ખોટું નથી
પણ આ પ્રશ્ન અરથાને છે સંગીત અને સંગીતનો વિકાસ માણસની વૃત્તિઓ-

સહિ જેટલું
સનાતન છે અને
એનો આવિર્ભાવ
માનવ હૃદયના
સુદ્ધભૂત ભાવો-
માથી ચાલ છે
અથવા માણસે
જ્યારે સૌથી
પહેલાં ભૂમિ

વિકાસગીતને બસીદાયા વ્યક્તિ કરતા શ્રીકૃષ્ણ

ના વિકાસની સાથે-
જ થયો. એના
ભાવોએ જેમ જેમ
વિવિધતા અને
સુદ્ધમા ધારણ
કરવા માંડી તેમ
તેમ એનું સંગીત
પણ વિવિધ અને
સુદ્ધ થવા માંડ્યું.

મનોરંજક સંગીત

એના છવનમાં જ્યારે અનેક વિધતા સજા ભરાય છે, ત્યારે મુનિઓ અને સામતો આવી ત્યારે એના સંગીતના પશુ અનેક પ્રકારો ને રૂપાંતરો થયાં આ વિવિધતાનું કેંક દિગ્દર્શન કરાવવાનો પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ મુલ્કરે પ્રયત્ન કર્યો છે, એમની મુળ કલ્પનાનું શબ્દચિત્ર આપવાનો કેંક પ્રયત્ન કરવો એટલેજ આ લઘુ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

સૌથી પહેલું ચિત્ર સમુદ્ર તીરે ખેંચા એક મહર્ષિ સંહિના તરવે સાથે એકલીન થઈ આર્ય સંગીત ઉચ્ચારે છે તેનું છે. સંહિનું મહાસંગીત એ સાંભળે છે, ઉષા, સૂર્ય, સાગર એવાં એવા સર્વોચ્ચાની ભવ્યતા એ નીરખે છે અને એના પરિણામે જે સ્વયંભૂ સંગીત સ્પુરે તે એ આર્ય સંગીત. અને એ મત્રદ્રષ્ટાઓનું સંગીત સામવેદ વગેરે વેદોમાં હજી સચવાઈ રહ્યું છે.

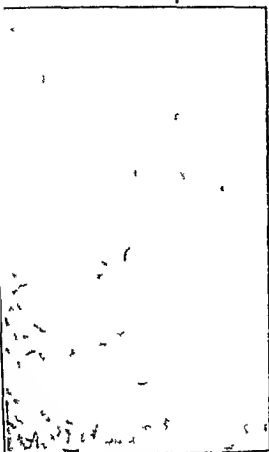
તે પછી ખીજા ક્રમમાં ભક્તનું સંગીત આવે છે. એ ત્યારેજોની માધુક સંહિની ભવ્યતાથી પ્રેરણા

નથી પણ માત્ર શ્રદ્ધાથી પ્રેરણાથી ના મહિમાનું એની શુદ્ધિમાં સુએ તેમ અને એને આવડે તે ભાષામાં તે ગુણગાન કરે છે. અને હાથ માં એકતારો લઈ આખી પૃથ્વી પર તે પ્રસારે છે એને માનાપમાનની દરકાર નથી. એને સારાખોરા કહીને કે સંગીત જ્ઞાનનીએ પરવા નથી. એ માત્ર ગાયાજ કરે છે અને એ રીતે પોતાના આત્માને વ્યક્ત કરે છે

ત્રીજું ચિત્ર રાજસભામાં નર્તકી નૃત્ય સાથે ગાય છે. તેનું છે.

મનોરંજક

કલકત્તા સગીત

દરમિયાન પાસે બેઠા છે અને સલા વચ્ચે પોતાના સુદર સગીતથી નર્તકી આખી સલાને રતબ્ધ કરી નૃત્ય કરે છે. એનો ઝાઝરનો મીઠો અવાજ આખી સલાને ડાવાવે છે અને શબ્દ પણ એકચિત્તે ગાનારીને જોનો જોનો તેના કંઠનું અમૃત પીએ છે. આપણે આને મનોરંજક સગીતનું નામ આપીશું

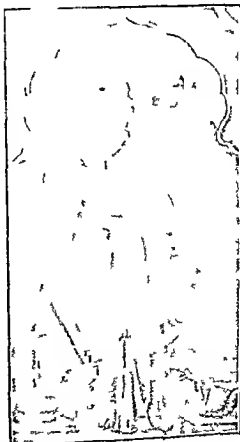
આવુજ દૃશ્ય બીજી એક સાધારણ માણસોની મહેરીલવું છે એ જાતના સગીતની મનહ નાની કે મોની કોઈ પણ પક્તિનો માણસ એકા રીતે માણી શકે છે એમ બેદલાવ નથી જેમા પ્રમાણ લાન હોય એ સર્વ કોઈ એનો આનંદ લઈ શકે છે.

લેખની શરૂઆતમાં બાણુનું બાથુ તે તીર કામઠું લઈ એક યુવતીનું ચિત્ર છે ચિત્રદારનો અ શય આથી વીરત્વ લાનના સગીતથી એ પ્રેરાએવી છે એવું કૈ દર્શાવવાનો હશે એવું લાગે છે.

ચિત્ર છઠું પોતાનાજ આત્માના આનંદને કલાકાર અર્થે છેડેલા સગીતમાં મસ્ત બનેલા કોઈ ગર્વનું છે. એ એકનો છે, એને કોઈના અભિપ્રાયનીએ દરકાર નથી એ તો પોતાનાજ આનંદમા પોતે કુબી ગયો છે

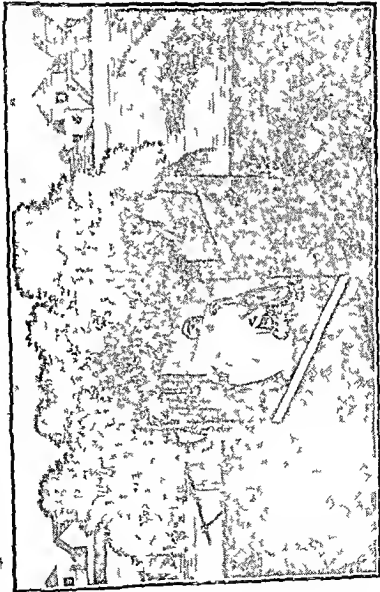
સાતમું ચિત્ર વિશ્વ સગીત પરતાલ દષ્ટ નૃત્ય કરતા નટરાજનું છે

ચિત્ર આઠમું એજ વિશ્વસગીતને સુમધુર બ સીદારા વ્યક્ત કરતા ગોપાલ શ્રીકૃષ્ણનું છે [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૬૭]

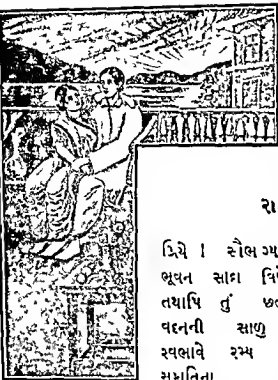
વીણાવાદિનીનું ચિત્ર સગીત

एमती स्व. पतिश्रीना स्मरणार्थे
 श्री फार्म गुज गती समाने
 धीयुत गह्याभाध आणुदल आवण
 तरुथी ५ गह्येन केर

तुल्या सरणी अ पदी न कुल्या सरणी नार सदागुटि

गुजरात

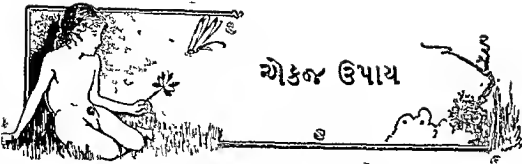

પ્રિયાને—

લેખક :

રા. સતીશકુમાર શુક્ત.

પ્રિયે । સૌભગ્યના સાદા ધરે શૃંગાર આજી તું;
 ભૂવન સાગ્ર વિષે માત્ર પ્રિયે છે છેક સાદી તું.
 તથાપિ તું છતાં સાદી અજબ છે આંખમાં મંદુ,
 વદનની સાળુ સાદામાં મધુરતા ઓર કાંઈ સ્વાદુ.
 સ્વભાવે રમ્ય ક્રાંતિને નહીં શૃંગારની પરવા,
 સુકાંતિના મધુરોની કશી દરકાર ચીતરવા.
 ખરે છે પુલકાં વિધવિધ મધુર હાસ્યથી તારા,
 કોમળ પુજ અંતરે પ્રિયે । વહે છે પ્રેમની ધારા.
 ચળકતા રમ્ય કેશોની અનુપમ વાંકડી શોભા,
 ધવલ . . આ ભાલમાં કાળી રમે છે કેશની આભા.
 ભ્રમર આ વાંકડી કાળી મદનના આપ સી ખેડી,
 રસીચી આખ અણ્ણિયાગી જઈને કાનમાં પેડી.
 નયન એ સ્નેહભીનામાં દળરો ચંદ્રિકા છુપી,
 સકળ સંતાપને શાંતિ જગતનાં નય છે છુપી
 મપેરી ગાલમાં રાતી લસે છે, જાંટ અણ મૂલી
 કંઈ લાખો શુદ્ધભામાં જડી ના ગાવની લાલી.
 મધુર આ કંઈ તારામાં છુપેથી કોયલો બોલે,
 ચંદ્રને ગાનમાં શુભતાન હૃદય મસ્તાન આ ડોલે.
 લીલી કંચુકીમાં ઉંચા મનોહર કુચના ભારે,
 નમીને સ્ફેજ નીચી તું અનુપમ કાન્તિને ધારે.
 જરી હચી જરી નીચી રહી જો હોત તું પ્યારી,
 નમ્યાની રમ્ય શુ શોભા જરથી હોત ગણ મારી.
 રૂપેરી મુંખના ચંદ્રે લયુ છે નર આલમનું,
 કહે તે કેમ ના કોરે કલેણુ ધરકી આશકનું ?
 પ્રિયે સાદી છતાં મારા ઉરે તું શાહમંદી છે,
 અધરના પાનમાં મારી હમરો રાજગાદી છે.

એકજ ઉપાય

લેખક :

રા. 'દૃઢ ભાજક'

પાત્રો

પ્રભુદાસ,

મેનાકુંવર.....પ્રભુદાસની બીજી વખતની સ્ત્રી, ઇંદુલાલની ચોરમાથુ મા.

કુસુમ..... તેમની નાની પુત્રી.

ઇંદુલાલ..... પ્રભુદાસનો પહેલી પત્નીનો પુત્ર.

પુષ્પા.....ઇંદુલાલની પત્ની.

સુરજબાઈ.....મેનાકુંવરની મોટી પુત્રી વિદ્યાની સાસુ

સૂચિત પાત્રો

વિદ્યા.....મેનાકુંવરની મોટી પુત્રી.

કનૈયાલાલ .....વિદ્યાનો પતિ

પ્રવેશ ૧ લો

[સમય: અપરના ૧૨.

સ્થળ: પ્રભુદાસનું ઘર,

ઉપલા ચોકમાં મેનાકુંવર હીંચકા ઉપર બેઠાં છે, અને પાન બનાવી તેમાં તમાકુ નાખે છે. સામે બાંકડા ઉપર કુસુમ રુબાવ શું થતી બેઠી છે. મા દીકરી, કોઈ કે બોલતું નથી. કુસુમનું મોઢું ચીદાચેલું લાગે છે. થોડી સાર પછી વાતચીત ચાલે છે. ઉપર મેદા ઉપર પ્રભુદાસ બેઠા છે તે બધું સમજે છે.]

કુસુમ

બા, તું ગમે તેમ કહે પણ એમનાથી આવું તો નજ થાય. એ એમના મનથી એમ માનતા હશે કે આપણને કયાં કોઈ કહેનાર છે. આપણે એમને અસાર સુધી આમન્યા અને દરેક વખતે એમનું માન રાખ્યું ત્યારે છેવટે તેમણે એનો આવેળ બદલો આપ્યો.

મેનાકુંવર :

(અકળાઈને) પણ હજી કેં ચોક્કસ તો થાય. વાત શી છે એ તો સમજે નહીં, અને

ચીઆવલી જેની જેમાં તેમાં તને તો વચ્ચે બોલ
બોલ કરતાંજ આવડે છે.

કુસુમ

એમાં કેં વચ્ચે ખોટું તો નથી બોલીને ?
એમણે ભાભીને કાગળ આપ્યો એ વાત તો
ખરીજને ?

મેનાકુંવર

તે આપ્યો હશે. ભાઈનો કદાચ આવ્યો
હોય. હમણાંથી તારી ભાભીનું કેં દેકાણું નથી.
ધરીકમાં અહીં રહે છે અને ધરીકમાં પીપર
સીધાવે છે, તે ક્યાં લખવો એની ભાઈને ખબર
નહી હોય એટલે બારોબાર કનેયાલાલ ઉપર
લખ્યો હશે, અને તે કાગળ તેમણે આપ્યો હશે.
તેમાં તો તમે અર્ધા ઉચાતીચા યદ્ય ગયાં છો.
સાળું, વાત નહીં, વાતનો પાપો નહીં અને બધા
તમે ગમે એમ બોલ્યા કરો છો.

કુસુમ

પણ સારે, ભાભી આપ્યો દિવસ તે દહાડે
રડ્યાં શું કરવા ? અને એમણે ખાધું કેમ નહીં ?
એમણે કાગળ આપ્યો સારે એમનો હાય કેટલો
ધુજતો હતો ? મેં મારી નજરે જોયું છે.

મેનાકુંવર

તે તો કદાચ ઈંદુની તખીયત સારી નહીં
હોય એટલે એ રડતી હશે.

કુસુમ

પણ તે તો ઈંદુભાઈ કેં આપણને ખબર
આપ્યા વિના રહે ? અને એ કનેયાલાલની ચાલ
હમ....

મેનાકુંવર

જેસ જેસ હવે છાનીમાની. ડાહ્યાદી ના જોઈ
હોય તો. એ ગમે તેવાએ તારો બનેલી ચામ,
અને આ ધરનો જમાઈ થાય. જમાઈને કેં
કહેવાતું હશે ? લોકો તો મુઆ ગમે એમ બોલે
બાકી એના જેવો વર મોટી બહેનને કયાંથી
મળવાનો હતો ? જરાક મશ્કરીમાં કેં કહેવા

ગયા હશે અને તેએ મશ્કરીમાં. તેમાં તે શું યદ્ય
ગયું ? કેમ, નણુદોષ સાળાવેલીની મશ્કરી ન કરે ?
કાણુ નથી કરતું ? એમાં તારી ભાભી આટલું
બધું મુણુપેલું મોહું લઈને શેણુ ફરતી હશે ?
એમાં એણે ક્યું છે શું ? સહેજ મશ્કરી કરી
એમાં બીચારાને માથે બધા આટલું બધું કરો
છો શું ?

[પ્રભુદાસ ઉપરથી આવે છે.

પ્રભુદાસ

શું ? જમાઈ છે એટલે શું યદ્ય ગયું ? (પણ
વળી પાછો વિચાર આવે છે “ ગયા મહીનામાં
એજેજ દસ દબાર રૂપીઆ આપીને બીડામાંથી
હાય છુટો કર્યો હતો. ” એટલે દબાઈ જઈને)
હા. જમાઈ આવે તો માથે પણ આવું કેં
થાય ? અને (કુસુમ તરફ ફરીને) તોએ જોઈએ
છીએ. હજી કેં ચોક્કસ તો નથીજ. કાણુ શું
ક્યું, કાનો વાંક છે તે જાણા વિના કાઈને કેં
કહેવાય.

[મેનાકુંવર હાંચકા ઉપરથી ઉડીને સામે
બાકડા પર, કુસુમ બેઠી છે તેના બીજા
છેડે બેસે છે. પ્રભુદાસ હાંચકા ઉપર
બેસે છે.

કુસુમ

બાપા, પણ એમાં તમારે શું ચોક્કસ કરવું
છે ? મારી બા તો કનેયાલાલને દેખીને આંધળી
યદ્ય મળે છે. એ કરે, એ તો સત્તરઆની. મેં
મારી નજરે જોયું છે કે તે દિવસે કનેયાલાલ એક
કાગળ લઈને આવ્યા. પરખીડીયું હતું. અને
એમણે મારાં ભાભીને આપ્યું. ભાભીએ તે વાંચ્યું
અને એમનું મોં લેવાઈ ગયું. તે દિવસે એમણે
કેં ખાધું નહીં, અને આપ્યો દિવસ ગયાં ક્યું.
સાંજે મારી બાને કહીને એમને પીપર ગયા. તે
આજ આઠ દિવસ થયા, હજી સુધી આવ્યા
નહીં. અને ત્યાંએ એમને ઝીણો તાવ આવે છે.

[વધુ માટે જાઓ પૃષ્ઠ ૧૨૨]

પ્રજા સંસ્થાનું સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત

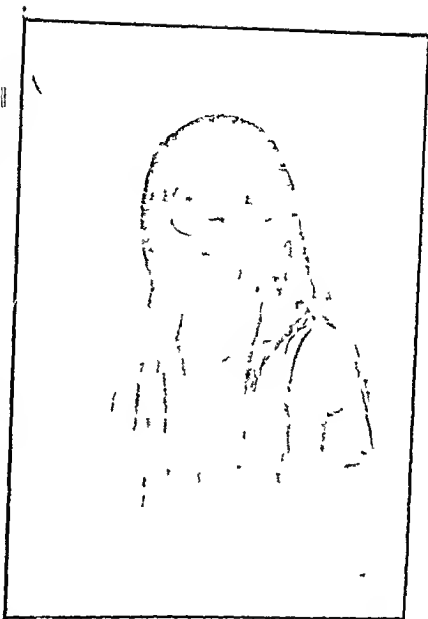
જે બહેનોની :: કથા ::

લેખક
સો. લીલા મુનશી
સબ, સાહિત્ય સંસદ

પ્રજા સંસ્થાનું સંસ્કૃત સંસ્કૃત સંસ્કૃત

પૂર્વે કામળી નગરી
માં જનલક્ષ
નામા એક
બંધારીઓ હતો તે
ભગવાન પીરનો ધર્મ

પાળતો અને રાત્રિ દિવસ જીવદયા ચીતરતો
ચાર કેટિ દ્રવ્યનો તે ધણી હતો.

તેને ચંદ્રની કલાના સરખી ધણી લાવણ્ય
મળી જે પુત્રીઓ અનુક્રમે સુકના અને મુગલા
નામે હતી બંનેનાં રૂપ, કલા ને આતુર્યથી
બાકપાંદિ દેશ વિદેશના શ્રેષ્ઠ પુત્રો તેમના પશ્ચિ
મદલુ કરવાને આતુર હતા પણ રૂપગરિતા એ તી

તે બંને બહેનોના મનમાં કાષ્ટને તીવ્રે પ્રીતિ
નમતી નહો

હવે તે સમયમાં શ્રેષ્ઠિક નામે ગાજ
મગજ દેશમાં રાત્ર્ય કરતો હતો તે અતિ
પરાક્રમી સત્ર વિદ્વાનો ના અને વિદ્વાનોનો
આશ્રયદાતા હતો દો વિદ્યારથી નગીઓ નેના
કાનિગ નથી નિગત ગમવતી હતી એના નામ

* આ કથાનું મુગ વરો પહેલાં વારોથી એક નેન જાણા છે

માત્રના શ્રવણથી શત્રુ સ્ત્રીઓના વલયો ગળી પડતા હતા. અને જેને અભયકુમાર મંત્રીશ્વર નામા આઠ હુદિનો ધણી એવો મહા વિચક્ષણ પુત્ર મંત્રીપદે હતો; જેનું રૂપ કામદેવને પણ છતે એવું હતું, એવો આ રાજ્ય મિત્રોના આનંદ અને શત્રુઓને ત્રાસનું કારણ બની સુખેથી રાજ્ય કરતો હતો.

આ રાજાનાં બલ, પરાક્રમ અને સ્વરૂપનાં વર્ણનોથી જેના કર્ણો પુરાઈ ગયા છે એવી તે વ્યવહારીઆ છત્રદત્તની મોટી પુત્રી સુકલા તે રાજાને પરણવાનો નિશ્ચય કરતી હતી.

એકદા પિતાના પ્રાસાદની સાથે લાગેલા ઉપવનને વીશે સુકલા તેની ભગિની સુમાલા સાથે પુષ્પકંદુક નડે ફીડા કરતી હતી, એવામાં કે સાંભરી આવ્યું હોય તેમ સુકલા સુમાલાને કહેતી હતી: “હે બહેન ! મારા મનને અતિ પ્રિય એવી તુ તેને મારે એક ગુપ્ત વાર્તા કહેતી છે. જે તુ સાવધાન થઈને સાંભળ.” મોટી બહેનની આ વાર્તા સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયું છે જેનું મન એવી સુમાલા વીણાસમા મીઠા અર્થાત અસંત આનંદકારી સ્વર થઈ કહેવા લાગી: “હે બહેન ! એવી તે શુ વાત છે કે જે તે મારાથી અસાર સુધી ગુપ્ત રાખી હોય ? બાકપણથી તે અદ્ભુત લગી જુદા દેહવાળા પણ એક આત્મા જેમનામાં વસતો હોય એવાં આપણે પરસ્પર પ્રત્યે રત્નહાવ રાખી રહ્યા છીએ. છતાં તારા અંતઃકરણમાં કોઈક ગુપ્ત વાત પ્રચ્છનપણે તેં રાખી છે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે અને તે જાણવાનું મને અસંત કુતૂહલ થાય છે, માટે હે ભગિની ! તે વાત તું મને સત્વર કહે.”

પોતાની ભગિનીની આવી આત્મરતા જોઈ અસંત મૃદુહાસ કરી સુકલા બોલવા લાગી: “હે બહેન ! શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મેલી એવી આપણે

બંને યૌવનને પ્રાપ્ત થએલી છીએ. આપણા રૂપ ચુલુથી આકર્ષાઈને દેશ વિદેશના શ્રેષ્ઠ પુત્રોની કરેલી યાચના વડે આપણા પિતાના કાન બધિર થયા છે અને યૌવનને પ્રાપ્ત થએલી એવી આપણને જોઈને એ પણ આપણાં લગ્ન કરવાની ઉતાવળમાં પડ્યા છે. પણ પ્રિય સખી સખી હે ભગિની ! મારું મન કોઈ શ્રેષ્ઠ પુત્રમાં આસક્ત થતું નથી. પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા મહારાજ શ્રેષ્ઠિક સીતાય બીજા કોઈ વરને વરવાની મારી ધર્યા નથી, માટે હે સુમાલે ! નરશાર્દૂલ મહારાજ શ્રેષ્ઠિકને હું વરીશ કે કાઠ ભક્ષણ કરી દેહને પાડીશ એમ તું નિશ્ચયથી જાણ.”

ભગિનીનાં આવાં વચનો સાંભળી આશ્ચર્ય-યુક્ત થયું છે મન જેનું એવી સુમાલા કે પણ બોલવાને અશક્ત થઈ, એવામાં આશ્ચર્યનાં સ્વર્નાં કિરણોથી બીડાતી કમલિનીને જોઈ સુકલા ઉતાવળી થઈ બોલી.

“હે બહેન ! કામીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારાજ શ્રેષ્ઠિકને મારા મનોભાવ જણાવતો સંદેશો મેં પાઠવ્યો હતો. મને તેણે આજ રાત્રિના પહેલા પ્રહરમાં આવી અને લઈ જવાનો સંદેશો કામકળા નામની ચતુર દૂતિ મારફતે કહેવરાવ્યો છે. એમના આવવાનો નિયત સમય લગભગ થવા આવ્યો છે માટે પ્રાસાદમાં જઈ મારા રત્નાભરણનો દાખડો હું લઈ આવું સાંસુધી તું અહીંયાં ચોલ અને મારી ગેરહાજરી દરમિયાન જે તે અહીં આવે તો મારા આગમનની ખબર આપી તેમને તું અત્રે રોકજે. હું અવિશ્વે એ આવે આવી પહોંચું છું.” આમ કહી સુકલા સ્ત્રીસ્વભાવને વણ થઈ વિસ્મિત સુમાલાને એકાકિની મુકી રત્નાભરણનો દાખડો લેવા ઉતાવળી ઉતાવળી પ્રાસાદ તરફ ગઈ.

તેના ગયા પછી સુમાલા મોટી બહેન

મશ્કરીની વાત કરી હોય, તેમ હસતી હસતી આમનેમ ફરવા લાગી. મનોહારિણી તે બાલાની ગતિ જોવા બાલ-હંદુ આકાશની અટારીમાં સ્તબ્ધ થયો હોય તેમ જરી ઉભો રહ્યો. ઓછ

દિશા તરફથી ધુળના ગોટા ઉડાડતો આવ્યો અને સુંદર રૂપવતી તે બાલાની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. અંદરથી સ્વરૂપવાન એવો એક પુરુષ નીકળ્યો અને તે બાલાનું મનોમુગ્ધકર રૂપ જોઈ

‘હા ભગિની! હા સહોદરા! આ તે ‘હું’ કયું?’ એમ જોલતી તે તેના દેહ પર પડી કંઈપણ કરવા લાગી પર તજની મુકી તે બાલા કે ઉડો વિચાર કરવા લાગી.

એવામાં જાણે અંતરીક્ષમાંથી આવતો હોય એવો વેગવાન અશ્વોવાળો એક રથ કોણક

આનંદ પામ્યો હોય તેપ તેને ક્ષણવાર જોઈ રહ્યો. ‘રથમાંથી ઉતરી તે તે બાલા પાસે આવ્યો અને વશ કરે એવી વાણી વડે કહેવા લાગ્યો: “હે સુંદરી! આ રથમાં ‘હું’ બીરાજ, તારેજ

કાળે આટલો શ્રમ વેડી હું અત્રે આવ્યો છું. તને જોઈને મારું આવતું મને સફળ લાગે છે.”

તે વારે તે બાલા કેક બોલવા ગઈ પણ તેને વારીને વિલંબ થયાના કાળે તે પુરુષ તેને ઉચકીને રથમાં બેસાડતો હવે અને લાયકિત મૃગવીની જેમ તે બાલા પણ શબ્દ બોલવાને અશક્ત થતી હતી.

હવે તે રથની ઉઠેલી ધુળના ગોટા પણ પુરા થયા ન હતા એવામાં રત્નાબરણના દાબક સહિત સુકલા ત્યાં આવી પહોંચી. કે અમંગલ થયું હોય એમ એનું જમણું નેત્ર ફરકતું હતું. પોતાની જાહેરને ન જોતાં તેને શણ પડી અને વધારે ધ્યાનપૂર્વક જોતાં કોઈ પુરુષનાં પગલાં, રથના લીમોટા વગેરે નીચાનીઓ જોતાં અનુમાનથી થએલો ખતાવ તેણે કળ્યેલો. પાખો કપાએથી હોય એવી પંખિણીની માફક તે જૂમિ પર પડી ધુળમાં આજોટવા લાગી. અને અલંત કઠણુ સ્પર્શે આકુંડ કરવા લાગી ! “હા ધિક્ ! હા ધિક્ ! ભગિની ! મેં તારો વિશ્વાસ કયોં લારે તુંજ વિશ્વાસવાનિની થઈ મને છેહ દબને ગાલી ગઈ ? પ્રેમમા છેનરાવા જેવું સ્ત્રીને ખીલું કોઈ પણ દુઃખ નથી. હે પ્રિયતમ ! તું પણ ખીલ સુંદર સ્ત્રીને જોતાં તારા પર જીવન ટકાવનારી એવી હું તેની વાટ જોવા પણ તું ઉભો રહી નહોં ?” સુકલાના આવા આક્રોશથી માળામાં ભરાએલાં પંખીઓ પણ અસ્વસ્થ થઈ રડવા લાગ્યાં, અને કેટલાંક ભયમિત બચ્ચાઓને આશ્વાસન દેવા લાગ્યાં.

“અહા ! આ જગતને ધિક્કાર છે કે જેમાં સ્વાર્થને વશ થઈ પોતાના પ્રિયજનને પણ છેતરતાં લોકો શરમાતાં નથી. મારા જેવી વિશ્વાસુ ભોળી બાળાનું જીવન નષ્ટ કરનાર એ બંનેનું કોઈ કાળે કલ્યાણ થનાર નથી. હા વિષાતા ! મારી ભગિનીનાં હાથેજ મારા જીવનને વિષમય

કરાવવા કરતાં જન્મતાંજ મારો પ્રાણ તેં કેમ ફરી ન લીધો ?”

આમ અલંત શોકથી વ્યાકુળ થયું છે મન જેનું એવી તે સુકલા વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગી અને મૂર્છા ઉતરતાં ફરી ફરીને રુદન કરવા લાગી.

ધીરે ધીરે અતિ નિરાશાના પરિણામે તેના ચિત્તમાં કોપનો સંચાર થયો. અને કોઈ પણ પ્રકારે પોતાને થએલા અનર્થનું વેર લેવાનું તે ચિંતવવા લાગી.

“હે બહેન ! નિર્દોષ અને વિશ્વાસુ એવી મને છેતરી તેથી તું સુખ પામવાને યોગ્ય નથી. વળી હે પ્રિયતમ ! તારા આધારે જીવન ધારણ કરનારી જે હું તેની સાથે કપટ રમીને તું શું સુખ પામવાનો હતો ? હા દેવ ! તું આવે ! અન્યાય કેમ સાંળી શકે છે ?”

સુકલાના રુદનથી અલંત દુઃખ પાળી હોય તેવી રાત્રિનો અધિકાર ધીરે ધીરે ઓગળવા માંડ્યો. ઉગુગણુ પણ નિરતેજ થઈ મુખ સંતાડવા લાગ્યા. દયાથી ભીત થયું છે હૃદય જેનું એવો મહાયાનિહ પોતાના મુદ્દુર સ્પર્શથી તે બાલાને આશ્વાસન દેવા લાગ્યો.

વૈરથી જેનું ચિત્ત પૂણું થયું છે એવી સુકલા પણ મૂર્છામાંથી જાગી કોઈ કૃત નિશ્ચયને હૃદયમાં ધારતી એવી મગધ દેશની દિશા તરફ પ્રયાણ કરતી હતી.

હવે આ પાસ સુમાલાનું શું થયું છે તે આપણે જોઈએ. તે પુરુષ-જે મગધ દેશનો ધણી શ્રેણિકરાજ હોતો તે સુમાલાને રથમાં બેસારી વેગથી અસ્થાને લાંકતો હવે. સુમાલા પણ વિધિના વૈચિત્ર્યથી બોલવાને અશક્ત હતી. સ્વયંગનવાળી એવી તેને બેઠેલી જોઈને શ્રેણિકરાજ તેને નાના પ્રકારે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. “હે શુભ અંગવાળી ! અતિ પ્રેમથી તું મને બોલાવીને હવે આમ મૌનને

અવધાનીને કેમ બેઠી છે ? હું સુંદર મુખવાળી ! હું તને કે બલ કરીને લઇ જતો નથી છતાં તું મારી સાથે કેમ બોલતી નથી ? તારું અદ્ભુત રૂપ નીરખી આશ્ચર્યથી મારું હૃદય ભરાઈ જાય છે. મારું મન તારામાં જ આસક્ત થયું છે એમ તું માન. હે બીરુ ! તું તારા આ બાળને લઈ દે અને લગ્ન છોડી મને આશિંગન કર.”

પ્રત્યક્ષરમાં સુમાલાને કે પશુ નહીં બોલતી જોઈને પિતૃગૃહ છોડવાના બેઠથી એનું અંતર ભરાએલું છે એમ તે રાજન ધારતો હોય અને તેથી તેના મનોરંજનાર્થે ને કહેવા લાગ્યો.

“હે શુભુ ! બંને પાસ આવી રહેલી વૃક્ષ-રાશ્ટ્રથી શોભતો આ મગધનો રાજ્યમાર્ગ તું જો. જાણે તારું સ્વાગત કરવાજ ન હોય તેમ તેની બંને પાસ પુષ્પો પથરાએલાં પડ્યાં છે. હે અંદાનને ! તારી સ્પર્ધા કરતો પેશો બાલચંદ્ર તારા રૂપથી ચરમાઇને સંતાવાની તૈયારી કરતો આકાશને છેડે જઈ ઉભો છે. વળી આ પ્રિયાને લઈ વિહાર કરવા નીકળેલા કામીઓ આપણા રથ તરફ ચક્રિત દૃષ્ટિએ જુએ છે તે તો જો. તારા જેની સુસુંદર પ્રિયા ન મળવાથી પોતાના બાળને તે નીંદના જણાય છે.” આમ નાના પ્રકારના વાર્તાલાપથી લાંબી રાત્રિ ક્ષણની જેમ નિર્ગમન થઈ ગઈ. અહા ! પ્રેમમાં પડેલાં જોનેને સમય ક્યારે લાંબો લાગે છે ?

પવનવેગી તુરગથી ઝોડાએસો રથ પ્રખાત ઉપડ્યું ન ઉપડ્યું ને મગધની જે રાજ્યધાની રાજગૃહી નગરી તેના મીમાંડે આવીને ઉભો રહ્યો. છેક પ્રખાત થયું ન હોવાથી બાહ્ય સુદર્શનમાં ઉંઝારા કેટલાક ધર્મને જાણુતારા જોતો અને ધંટીના રવમાં પોતાનો મીઠો રવ પુરી ગાતી કુલવધૂઓ અને માપણ માટે તક કહેતાં છાશ વસોવતી સ્ત્રીઓ સીવાય આખું નગર મીઠી નિદ્રાને વશ રહેતું હતું. સુમાલાને સૂકડા ધારતો

તે રાજન હતા. રાજનગરની શેરીઓમાં રથને; લઈ જતાં વચ્ચે વચ્ચે આવતાં સ્થળોનો નામ, નિર્દેશ કરી પોતાની નવવધૂને બતાવતો હોય.

જ્યારે રાજ્યમાર્ગ વટાવી જતાં દૂરથી પોતાનો પ્રાસાદ દેખાશે ત્યારે તે નવવધૂને કહેતો હોય; “સૂકડે ! રોધ અને સુરભૂનો બનાવેલો અને મણિમય કાંગરાઓથી શોભતો એવો કાસ્યો-જેની આસપાસ આવી રહેલો છે અને ઉંચી જાતનાં વસ્ત્રોની ધનજ્યોથી જે શોભાયમાન થઈ રહેલો છે એવો આ મારો ધોળો પ્રાસાદ જો. આકાશની સાથે સ્પર્ધા કરનારો તે જાણે તને આવકાર આપવાને ઉંચી ડોક કરી રહ્યો હોય” એવો દેખાય છે. હે બાલો ! આ અપૂર્વ પ્રાસાદ અને તેના ઉદ્યાનમાં આવી રહેલાં ઉત્તમ વડોર રથાનો તારે કીડા કરવાને અર્થે જ છે એમ તું જાણ. તારા પિતાને લાંબકદોષ એવો અનેક પ્રકારનો વૈભવ અને દેવગિતાઓ સમી અનેક દાસીઓ તારી મેવામાં આજથી લાજર રહેશે.”

હવે આમ રાજનની પ્રીતિથી દર્પ પામતી અને ભગિનીના વિયોગથી દુઃખિત ચિત્તવાળી તે સુમાલા એકીવારે મોઢ અને ખેંદને પામવા લાગી. અને મનમાં વીચારવા લાગી કે ‘જેનું દર્શન મારા નયનોને આનંદકારી છે અને જેની વાણી મારા અંતરમાં અમૃતસમી શીતલ અને સુખદ લાગે છે એવા આ રાજને હું સૂકડા નથી એમ કેવી રીતે કહું ? વખતે એ મને પાછી સુદી આવશે તો હું જીવિત ધારણ કરવાને અશક્ત થઈશ. વળી રતનાભરણ લેવા નિમિત્તે દેવે હોયેલી હે ભગિની ! તારું દુઃખ પણ મારાથી કદી જુજ નથી. માટે કોઈ ભાવન પ્રસંગે પ્રિય છે દર્શન જેનું એવા આ રાજને સર્વ વાત વિદિન કરી મારી ભગિનીને અત્રે તેજાવીશ અને સહોદરા એવી અમે બંને આજન્મ સપત્ની

યદને રહીશું.” ચિત્તનું આમ સમાધાન કરીને તે બાલા સુખેથી હાં કાલ નિર્ગમન કરવા લાગી.

હવે દેવે વિઝંબેલી સુકલા પરિવારજનોના વેશ લઇ રાત્રિદિવસ શ્રેણિકરાગ્ય પ્રત્યે પ્રેમનું ને પોતાની ભગિની પ્રત્યે વૈરનું ચિંતવન કરતી રાજગૃહી નગરીમાં ફરવા લાગી અને કોઇ ઉપાયે રાજ્ય પ્રાસાદમાં જયાંય તેની યુક્તિઓ પીચારવા લાગી. એનું અસામાન્ય રૂપ જોઇ શેઠા વિરમયથી તેના તરફ જોઈ રહેતા અને કોઇ શ્રદ્ધાળુ જનો પૂન્યભાવ દર્શાવતા તો કામીજનો તેની વિઝંબનાં પશુ કરતા, આમ દુઃખ સહન કરતાં કેંક કાલ વીત્યો એવામાં સુમાલાની મંદારિકાનામા એક દાસી સાથે કપટથી તે સખીપણું ફેળવવા સમર્થ થઇ.

એકદા દૈવેવચ્ચાત્ તે મંદારિકા દાસીને જાર ચાલ્યો તેથી તે રાજ્યમહેલમાં જવા અસમર્થ થઇ. નોકરી જવાના બચથી વ્યાકુળ થયું છે ચિત્ત જેતું એવી એ દાસીએ સુકલાને બોલાવીને કહ્યું: “હે સખી ! આજે નવી રાણીની તહેનાતમાં મારો વારો છે અને હું નહીં જઈશ તો ખીજી ઇર્થાળુ દાસીઓ મારી વિરુદ્ધ જરૂર એને કેં કહેશે અને મારી નોકરી ટળાવશે માટે મારી વતી આજે હું જશે તો તારો ઉપકાર હું કદી ભુલીશ નહીં” ધારેલી તક મળવાથી હર્ષિત ચિત્તવાળી તે સુમાલા ઉપરથી આનાકાની બતાવવા લાગી પણ મહારિકાના વારંવાર વીનંતીપૂર્વક કરાતા આગ્રહથી તે જવાને તૈયાર થઇ.

તેણે પોતાના પરિવારજનોના વેશનો ધીરે ધીરે લાગ કર્યો અને મંદારિકાએ-આપેનાં દાસીને યોગ્ય વસ્ત્રો પહેરી એક તીક્ષ્ણ છુરી વસ્ત્રોમાં-છુપાવી રાજમહાલય તરફ જવા ચાલી નીકળી,

હાં જઇ ખીજી દાસીઓ આગળ તેણે પોતાનું ઝોળખાણ મંદારિકાની સખી તરીકે કરાવ્યું અને પોતાના રવરૂપથી અને મીઠી જીભથી તે સૌને પ્રિય થઇ પડી. તેણે ધીરે રહી પોતાને કઇ સેવા કરવાની હતી તે પુછ્યું. એક દાસી ચંદન ધસતી હતી તે તેણે સુવર્ણ પાત્રમાં ભરી આપી સુકલાને રાણી આગળ લઇ જવાનું કહ્યું. દાસીઓથી કુતૂહલપૂર્વક જોવાતી છત્ર-વેળી તે બાલા હસ્તમાં ચંદનપાત્રને લઇ સુમાલા રાણી પાસે જવા નીકળી. તેના ગયા પછી પરસ્પર સાળી દઇ તે સર્વ પરિચારિકાઓ હસવા લાગી અને પરસ્પર કહેવા લાગી કે “આપણી સ્વામિનીથીએ વધારે રૂપરતી આ બાલા પર મહારાજનો દૃષ્ટિપાત થાય તો જરૂર એનાં બાગ્ય ઉધડે.”

અનુરાગ અને વૈર એવા પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવેથી જેતું ચિત્ત પ્રદીપ્ત થયું છે અને તેની સિદ્ધિનો સમય પામે આવેલો જોઇ અશાંતિથી જેનાં ગાત્ર બળે છે એવી સુકલા હાથમાં ચંદન પાત્ર લઇ નવી રાણીને સર્વત્ર શોધવા લાગી પણ તેને જીનનમાં ક્યાંએ ન જોવાથી પ્રાસાદના ઉપવનમાં કીડા રચાનો જોતી આમતેમ ભ્રમવા લાગી. એવામાં એક સતામંડપમાંથી પૂર્વે પરિચિત એવો સુમાલાનો સ્વર સાંભળી તે થંબી ગઇ અને ઉદ્ધિત થયું છે મન જેતું એવી એ તે વાર્તાલાપને સાંભળતી એક વૃક્ષના ઝાંથામાં સંતાઇ રહી.

“હે સુંદરી ! હે સુકલે ! તું આજ મારા પર પ્રસન્ન કેમ થતી નથી ? પ્રમાતમાં શીકા પડેલા ચંદ્રની જેમ તારું વદન આજ કેમ નિસ્તેજ દેખાય છે ?” શ્રેણિક રાગ અન્ય-મનસ્ક એવી સુમાલાને પ્રસન્ન કરવા ગિષ્ટ વચનો બોલતો હવો.

[વધુ મઠિાજીએ પૃષ્ઠ ૮૭]

[ચિત્રકાર:]

[: દા. ગોરક્ષકર

એ વિશાલ મહાલયમાં લક્ષ્મીનો ચોતરફ પ્રસાર જણાનો...

..... દસમંડીઓનાં વૃંદા ઉભરાઈ જતાં.

દક્ષી સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુરુ સ્તી સમ્રાને
શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ આણંદજી ચાવડા
તરફથી સન્નિવય સન્મેષ ભેટ.

દર્શિત પડળ

લેખક :

રા. રમણિકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ

ચિત્રકાર :

સૌ. જડાવભહેન સી. વીણુ

“**બ**ચુ !-ઓ બચુ ! માલિની છે કે ?
જરા બોલાવ તો.” બચુ મને
બોલાવે ત્યાર પહેલાંજ બોલાવનારની ખચર
કાઢવા હું ઉઠી. કામકાજ થી પરવારી હું મહેજ
એડી હતી. પડી પડી એક નવલકથા ઉપલાવી
સમય ગાળવા મથતી હતી. પરંતુ એ નવલકથા
મારી મનોદશાને અનુકુળ ન થઈ. નાપક અને
નાયિકાનું શું-થયું એ સત્તર જાણુવા હું મરી
પડતી ત્યારે અંધકાર એમનું હૃદય પીંજીજી
કરી રહ્યો હતો. એની સ્વભાવચિકિત્સાથી હું
મરવા જેવી થઈ ગઈ હતી. કંટાળી નવલકથાને
ફેંકી દેવાની અણી પર હતી ત્યાં બચુ આવ્યો:
“ જહેન, સુશીલા કાઠી બોલાવે છે.”

હું બહાર દોડી. આ પથુ એમના ખંડમાંથી
બહાર આવીને પુછવા લાગ્યા: “ સુશીલાને વળી
તારું શું કામ પડ્યું ?-આનો ! સુશીલા
બહેન ! ”

૧

સુશીલા કાઠી અમારી પાસે આવ્યાં. પૌઢા
ને વિધવા હોવાથીજ બધાં એમને માનમાં
સુશીલાકાઠી કહી બોલાવે છે. વધતી વયે પથુ
તંદુરસ્તી તો ખીત્તલીજ નથી. ચરાતા પાનમાં
તમાકુની જરા ચપરી લલરાવી લહેરમાંજ તે
બોલ્યાં: “ હું તો માલિનીને સહેજ બોલાવવા
આવી હતી. મારી નણુંદ કહે કે કંચનના વાળ
ગોળવા માલિનીને બોલાવી લાવ; એના જેવો
સુંદર અંબોડો લેતાં કાંઈનેએ નથી આવડતું.
સુંદર બહેન ! તમે જાણો છોને ? પેલા લોકો
આજે મારી કંચનને જેવા આવવાના છે. છેક
સુરતથી-મોટા લોકોની વાતો એ કવી ? સુંદર
કંચાની શોધમાં તેઓ ગામે ગામ ફરે છે. પેસાની
વીસાન નથી. મોટા જમીનદાર છે. બે લાકડો
છે. મોટાને મારે પરી જેવી કંચા લેઈએ છે.
આપણી કંચન પસંદ પડે તો તો આપણાં
નરીગજ ખુદી જાય. માલિની ! બહેન ! જરા

જાદવી આવજો હોં. વખત બહુ નથી. મારાથી રોકાવાય તેમ નથી. હજી તો કેટલુંએ કામ બાકી છે.” આમ બોલનાં બોલતાંજ તે રવાના થઇ ગયાં.

મારી બા તો આ સંભાષણ સાંભળી આશાજ બની ગયા હતાં. સુશીલાબહેન ગયાં કે તે તહુક્યાં: “મને તો એમ થાન છે કે રાં...નુ માથુંજ ભાગી નાખું. એની જીભ પણ ચાકતી નથી. આખો દિવસ બોલ બોલ બોમ બોલ. એની છોકરીની વેણી યુથવા વળી મારી છોકરી શું કરવા તય ? જાણે બીજાને કુટડી કન્યા હોખજ ન શકે. મારી દીકરી નહી કંઈરૂપી એટલે જે હોય તે અપમાન કરે-અણી માલિની ! તનેએ જરા સ્વમાન નથી ? કોઇએ બોલાવ્યાં કે ટપ દોડ્યાં. ચરમ પણ નથી આવડી ? પોતાના વિવાદનું તો ઠેકાણુ નથી તે બીજાઓને શણગારવા આ દોડ્યાં ?”

“બહુ થયું હવે”-આશુના ખંડમાંથી પિતાજનો અવાજ આવ્યો; “નકામી ટકટક શી ? વધારે જાહેરાત કરવાની શી જરૂર ? લોકો-જેટલું જાણે છે તેટલુંજ ઘણું છે. માલિની ! જા. નાહક કોઇને ખોટું લગાડવાની જરૂર નથી.”

લુગડાં બદલી હું ઉપડી. સુશીલાકાકીએ મને બોલાવી સારે કેટલું સારુ લાગ્યું હતું ? પ્રાવીણ્ય પ્રકાશમાં આજુવાની જિજ્ઞાસા થોડાજ દાળી શકે છે. વળી કંચન સાવણ્વમયી હતી એને શુંગારતાં અજબ આનંદ આવતો. સૃષ્ટાની સહકારી હોઉ એમ ધડી ભર લાગ્યું. એના સૌંદર્યની રમણીયતા હું વધારતી. મારા જેવી કદરૂપીને શણગારવા કોઇને કહ્યું હોય તો તેને કોષ ચઢે ને અપમાન પણ લાગે. નાનપણમાં મારી બાએ મારા કાજે બે બંગડી આજુવા પિતાજને વીરવેલું સારે મારાં દાદીમા બોલેલાં કે— ‘આને વળી સોને

મદવી છે ? એ તો તમને બેડીઓ પહેરાવશે- બેડીઓ.’

મેં ઘણાંએ કદરૂપાં મનુષ્યો જોયાં છે પરંતુ મારા જેવું ત્રાસજનક પ્રાણી તો કોઇ હશેજ નહી. સાક્ષાત શાપ સરૂપ ન અવતર્યો હોય એમ લાગતુ મારા સામુ લોકો. જોઇ પણ કેમ શકતા હશે એ મારાથી કળાતું નહીં. હું કેવી કાગ્નિ છું એ જોવાનું નાનપણમાં મને એકવાર મન થયેલું. એક મોટા અરીસામાં મે જોયું સાર આદ ફરીથી એમ કરવા દોંમતજ કરી શકી નથી.

હોંદુ માથાપોને મારા જેવી પુત્રી કેરી સાથે તે તો અનુભવીજ કળી શકે, મને અપાઠ વર્ષ થયાં હતાં. માગ લાગતી ગપ પણ નહોતી ઉડતી. મારાં વડીલો તો મને ચૌદ વર્ષની મનાવવા આકાશ પાતાળ એક કરનાં; પરંતુ લોકો કે રાજ રાજ છેતરાય ? વળી મારો નાનાભાઇ મેટ્રીકમાં બેસનાર હતો એ પરીક્ષા માટે સોળ વર્ષ પુરાં કરવાંજ પડે. અને મારા નાનાભાઇને મોટાભાઇ તરીકે કોઈ બેસાડાય તેમ હુંજ નહીં એટલે મને ચૌદ વર્ષ થયાં છે એ પુરવાર કરવું કઠિન થઇ પડતુ. આવી ગુચવણોથી માગ વડીલોને મીઠાજ હાથ નરહેતો. એની મુશળધાર મારા એકલીના પરજ વરસતી. મારી બા પણ માયાથી બોલાવતી નહીં. મારા પિતાજએ તો સમુજાયું બોલણુંજ બંધ કર્યું હતું.

કંચનનું ધર નજીકજ હતુ પરંતુ વડીલોની ટપાટપથી મારો ઉત્સાહ ક્યાંએ ઉડી ગયો હતો. મારા દીલમાં તેલ રેડાતું. સૌંદર્ય એજબીઓની એક પુત્રી સુડી, અન્ય ગુણો એનામાં હોય કે ન હોય. ગુણોની કીમત જોઇએ તેટલી નહોતી અંકાની. મનોહર સુખારવિંદ હોવુંજ જોઇએ; કદરૂપી બાલિકાને પતોજ ન આવ. સાંદર્યની ઉચ્ચ માત્ર લક્ષ્મીયાંજ પુરાય. પરંતુ સૌંદર્ય-મૂર્તિ લક્ષ્મીદેવીની કૃપા અમારે આંગણે નહોતી

અવતરી. મારે હાથે મારાં વડીલોને સમાજમાં નીચું નેપું પડતું. એથી મારા પર તે ચીટાનાં. હું પણ એમને શો દોષ હતો? એ ખીચારાં ફટકાં એ મધ્યાં હત્યા-હજીએ મચતાં. પરંતુ લોકોની નજર સુકાવવી એ કે રમત વાત નહોતી. રેશમી વસ્ત્રો, સુવર્ણાંકારો, મોતીની માળાઓ, યુગ્માળી પાવ-

કંચનનું આભુષણ ધર વટાણીએ ચહેડું જણાવું. નાની મોટી તમામ સ્ત્રીઓ સાં આવી જતી. વૃદ્ધાઓ ગમ્પાં હાંકતી. પૌદાઓ જમણુંની કટાકટ કરતી. ખાસાઓ કંચનને વીંટાઈ ચમકતી બનાવવા મધી રહી હતી. શ્રીમંત પાટવીકુંવર પર એણે વિજય મેળવવો જ નોંધ્યો.

સુનં સુનં લાગતું હતું-પર સાંભરે છે ? મારા પતિને મમ ક્યો.

૩૨-એ જાણી પ્રકાશની મોહામણી રચના મને ઉઘડી વધારે કદરૂપી બનાવતી. હોંદુની પુત્રીને પરણાવવી જ નોંધ્યો. પરંતુ કોઈ પણ હીંદુ મને પરણવા તૈયાર નહોતો. મારાં વડીલોથી એ રિકટ મમ નહોતો ઉઠેલાતો.

કંચનની માતાના શયનમંદિરમાં તેઓ બેઠાં હતાં. જમીન પર એક ટાંકણી પણ પડી શકે તેમ નહોતું. વિંશત્ર પત્રંગ પર બનાવતી, ચીનાઈ, જર્મન વગેરે વિવિધ જાતની અનેક ફેન્સી સાડીઓ અડકવામાં આવી હતી. દરેક જાત,

દરેક રંગ, દરેક ડીઝાઇન ત્યાં નજરે પડતાં. ગુલાબી પોલકા પર કાળી ચંદ્રમણિની જાળ ગુંથી લેવામાં આવી હતી. એ મખમલના કપડા પથુ એ સાડી-એના ગંજમાંથી ડોકાયાં કરતાં. ટેબલ પર ઝાલાહીરની ચાર પાંચ પેટીઓ ખુલ્લી પડી હતી. અંદર જતાંજ ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી જોઇ. વેણી કેમ ગુંથવી એ પ્રશ્ન ચર્ચાતો. વાળેવાળ સુવર્ણહોરીથી ગુંથી દેવા કોઇ સુચવતું. કોઇ મોતી પરીવવા સલાહ આપતું. કંચન શ્રીમંત વધૂ થાય એવી મને આશા ન પડી. આ લોકો રાણુગારે તો તેઓની અવગણનાજ થાય. સુધરેલા જમાનાનો યુવાન એમ હરખાયજ નહીં.

મને જોઇ વાળ ઝોળતી ઝોડરી એકદમ અટકી; “લો, કારીગર તો હજી હવે આવે છે. આપણે તો બા ! શીખાઉ, આપણા તે કે શોખ ? આપણને કે ટેવ છે ? ચાલો ! માસિનીબહેન-થી છેલ્લામાં છેલ્લી રીત પથુ અજાણી ન રહે. આવો બહેન ! કન્યાને તૈયાર કરવાનું કામ તમારું. વર અર્ચાગીન યુવાન હોવાથી અર્ચાગીન પદ્ધતિજ એને મોહ પમાડશે.

મારી રીત દરેકને ગમતી પરંતુ તે કણ્ઠ કરવા દરેક કચચાતી. તેથી ટાપટીપતી કુંચીઝા-થી પોતે અજાણ છે એમ સર્વ ડોળ કરતાં. સૌદર્શને બદલાવવા બાદ કરામતોની એમને જરૂર નહોતી. દરેક છોકરી સુંદર હતી એમ તો નજ કહેવાય. પરંતુ એ વિચારવાનો હક મને નહોતો. તેથી મહાગહેનને હું જરાક દરડી. કંચન પાસે જઈ મારું બનવું કરતા સજ્જ થઈ.

મનોરમ લીંગલીથી એ કન્યા મનોહર હતીજ પરંતુ શ્રીમંત ગૃહિણીપદે વિરાજવાની છતા તેનામાં તરવરતી નહીં. તે જરા બેદા ધાટની હતી. કમળનાળ સરીખડી કોમળ હતી. છતાંએ ધાટીલી તો હતીજ. એનો સ્થામજી કેસકલાપ-એની કામણુગારી આખો-એનું

નમણું નાક એનું સાંદર્થ દીપાવતાં. ધણીવાર ઘર બહાર રમેલી હોવાથી જરા સ્થામતા છવાઈ હતી તથાપિ ગામડામાં તો તે સૌદર્થદેવીથી પુખ્તતી. છતાંએ શ્રીમંત વરના કલ્પનાવિહારને પહેાંચી વળે એ સંકારપદ હતું.

એના નાનકડા કપાળ પરથી એના વાળ મેં જરા હંચા ઓળ્યા-એત્વીતો મેં ગણગણાટ સાંભળ્યો: “જેયું ? કેવી સુંદર દેખાય છે ? કંચનને પોતાના જેવી લાવણ્યમયી કર્યા વિના માસિની જપશે નહીં.”

ધરણી માર્ગ દે તો શમાઈ જવા મન થયું. પથુ કોપાવિષ્ટ થવાનો મને શો હક ? મારા કમલાગ્રમમાં મહેણાં ને અવગણના તો રાજની લખાઈ હતી. ગમે ત્યાં જાઉં તથાપિ હું એનાથી છુટી શકું તેમ નહોતું.

એક શબ્દ પથુ ઉચ્ચાયાં વિના મેં કંચન-ના વાળ ઝોળી આપ્યા. આજા કીરમજી રંગના પોલકા પર મેં એને સુવર્ણ સાડી પહેરાવી. એના કેસકલાપમાં મારે ગુલાબપુલ ગુંથવું હતું. એના ગુલાબી અધરદ્રવ્ય ને પોલકાનાં ગુલાબી પુલ સાથે ઠીક અંધ એસત. પરંતુ એ મને મળ્યુંજ નહી. બધાંએ હીરામાણેક હું દેંદ્રી વળી પરંતુ ગુલાબી અલંકાર મળેજ નહીં. રાતાં માણેક તો હતાં પરંતુ દરેક સાથે હીરા કે મોતી જડાઈજ હેય. હું યાદી પથુ બીજાં યાકે તેમ નહોતાં. થોડી ક્ષણમાં કંચનનું વળી ફરી પરિ-વર્તન થયું. એના નાનકડા કાનમાં બારેખમ ઝેરીંગ પરીવવામાં આવ્યાં. સુવર્ણમાલાઓ ને ચંદ્રકારોથી એનો કંઠ ભરી દેવામાં આવ્યો. કંચન નુપૂરજંકાર કાન ફાડી નાખવા લાગ્યો. કંચનની ફાઇએ મારો ચાન્ન લીધો હોવાથી ફાઇનાથીએ બોલત્ય તેમ નહોતું.

વધૂ વસ્ત્રપરિચાન કરી રહી કે વરરાજની સ્વારી આવી. દીવાનગાનામાં કોલાહલ થઈ

રહ્યો. સારો ઘોંઘાટ કર્યા વિના શ્રીમંત અતિથિ-
નો સત્કારજ શી રીતે થાય ? માગી આણેલા
ચંદીના ટાટમાં મીઠાઈ મેવા આણવામાં આવ્યા.
ચઢાપાણીની બુમાબુમ થઇ રહી. કેટલાએ કાળ
વીત્યા બાદ કન્યા જોવાની નવરાસ મળી. કંચન
તો મધ્યાહ્ન સૂર્યથી વહીલાએલ કુસુમમંભોવડી
લાગી, “ રાં... કેવી એ છે ? ” એની માતા-
થી બોલાઇ જવાયું “ અત્યારે વળી રડવા બેઠી
છે: સુજેલી આંખે ને રાના નાકે રુપાળી
લાગશે.”

એક દાસી કંચનને દીવાનખાનામાં લઇ
ગઇ. બાળાએનું વૃન્દ એની પાછળજ ધર્યું.
બારણાની દાટ કે બારી વાટે એમણે ડાકીયાં
કરવાંજ જોઇએ નહીં તો બધી મઝાજ મારી
જાય. જેવા જેવી ચીજો નીરસે તીલાળવાનો
હજી પુરપોનોજ, અમને જોવાનું મન તો થતુંજ
પરંતુ તેમ કરવાનો અમને હઝજ નહીં. અર્ધ
ઉઘાડી બારીદારા ચોરી છુપીથી જોઇ અમારે
સંતોષ માણવાનો.

એ વિશાલ ખંડમાં કુટુંબનાં માણસો
સીવાય બીજાં દશબાર માણસો હતાં. મુખ્યત્વે
વરરાજની સાથે પધારેલા હતા. “ અલિ ! જાણે
છે કે ? ” ડાકરીઓ માંહેમાંહે બગડતી: “ વર-
રાજ જાતે આવ્યા છે. યોગ્ય છે કે ? પેલાં
ભુરાં ચરમા પહેર્યાં છે ને ?-હાથે-ઘડીઆળ
ખાંધું છે ને-તે.”

મેં પણ એ તરફ જોયું. એવાને સુંદર
શોધવાનો હજી હોયજ. શ્રીમંતની ધુન નહોતી.
સાયક સહચરી શોધવાની ઇચ્છા હતી. દેવઆલ
સમા એ અનુપમ હતા. એ બધાથી જરા પાછળ
બેઠો હતો. જરાક ચરમાતો. એજ વરરાજ.
પેલા તેના ભાઇ, બન્નેમાં ઘણુંજ સામ્ય હતું.
બન્નેએ આકર્ષક હતા. મોટામાં જરાક વધારે
પડતી શીકાશ હતી. કોઇને જન્મવુંજ પડે તો

તેણે સુંદરજ જન્મવું. એ સુંદર યુવાનો પરથી
દષ્ટિ દૂર કરવાનું બાળ્યેજ કોઇને મન થતું. ને
હું... એ પ્રભુ ! મને શા માટે સરખવી ?

એ અતિથિઓ તરફ કદાચ મારું વધારે
લક્ષ હશે. કંચનની મોટી બહેનનો ગણગણાટ
એકાએક કાને અથડાયો. ‘ અલિ ! જો તો ખરી
પેલી માલિની-આ યુવાનો પર વારી ગઇ જણાય
છે. કોઇ તેને દીવાનખામાં લઇ જાય તો ?
કન્યા તરીકે હાજર કરે તો શું થાય ? ”

શબ્દઆણુથી મરાતું હોત તો હું ક્યારનીએ
પુરી થઇ ગઇ હોત. મારે તો મૃત્યુથીએ કપરાં
શૂલ સહેવાનાં હતાં, ધીકતા લોહદંડે જાણે મને
કોઇ ડામી રહ્યું હતું. પરંતુ રાજ્ય કાયદા આવા
ગુનાહો ધ્યાનમાં નથી લેતાં, મનુષ્યને જરા પણ
ઇજા થાય તો સજા કરનારના ભોગ મળે; પરંતુ
કોઇનું તે હૃદય બેઠી નાખે તો આબાદ છટકી
જઇ શકે.

કન્યા સ્વરૂપે મને રજુ કરે તો શું થાય એ
પુછવા જેવુંજ નહોતું. જાણીતો ધૂણાભર્યો
દષ્ટિપાત એ નયનમાં પણ ચમકી રહેત. ગજબ
ગુચ્છકાર શમાવતાંએ એના અધરો વક્રીકૃત
ચાત. દરેક તરફથી મને એવો અનુભવ મળ્યો
હતો પરંતુ આ વ્યક્તિ તરફથી એવો સત્કાર
મળે તેની કલ્પના પણ મારાથી નહોતી સંખાતી.
હું નાસી છુટી. હું ગઇ તે જોવા કે જાણવા
કોઇ નવરું પણ નહોતું.

સંધ્યાકાળે શયનમંદિરમાં હું ચપ્પાઓ
પાયરી રહી હતી. બા આંગણુમાં બેઠી બેઠી
જયુને ખવરાવવા મથતી હતી. બાલક તમામ
સક્તિ અજમાવી વિરોધ દર્શાવતું હતું. મરજી
વિરુદ્ધ મુખી થવા તેને ઇચ્છા નહોતી. એવ ના
સુશીલા કાકીનાં દર્શન થયાં: “ બહેન ! આ તમારા
ઠાટે ! ” બારણામાંથીજ તેમણે બુમ મારી,
એમના અવાજમાં એકજાટ તરી આવતો.

આએ બચુને છુટો મુકી યાળાએ લીધી ને
“ કેમ સુશીલા બહેન ! શું થયું ? ” પુછ્યું.

“કંચન ન ગમી. કંચનને નાલાયક ઠરાવી.
શુદ્ધરાતી ઘરમાં એમને તો મડમડી જોઈએ છે.
પ્રભુ તોઆ. એવા શ્રીમંતોથી એમની પળશી
કરવા પ્રભુ નવરાં ન રાખે. અમારો બાપ કમા-
નાર ઉભો છે સાંસુધી કોઈના ચઢેલા નાકની
આપણે બા જરાએ પરવા નથી.”

તે ગયાં. મારે ખુશી થવાનું શું ? છતાંએ
મને એક પ્રકારનો અસહ્ય અનુભવ થયા વિના
રહ્યો નહીં. મૌન્ય પછી કંચનને અવમાનથી
ઉદ્ધારી શક્યું નહીં. કુરુપા બાલાની લાવના-
ઓની એમને દરકાર નહોતી. એની શિક્ષાસ્પેષ
વિધિ પ્રલક્ષ થયું જણાયું. મારું વેર વાળનાર
દેવાધિદેવને હું અંતરથી નમી રહી.

પરંતુ સુશીલા ઠાકીનું શુમાન તો પોવાયું.
હુંક મુદતમાજ કંચનનું લગન થયું. વરગાળને
જોઈ મને પણ હસવું આવ્યું હું રડી પળ ખરી.
ખીચારી કંચનની પ્રભુએ દયા જણી હશે કે
નહીં તે ન સમજાયું. એ જંગલી જનાવર શા
પુરુષને કંચન સોપનામાં આવી ત્યારે મારુંએ
દીલ ડંબ્યું પરંતુ સુશીલા બહેનના ધમકારનો
તો પારજ નહોતો “ એમો શું ? જરા શામળા
છે એજ ને ? ” લાંબા પહોળા હાથ કરી ને
બોલતાં : “ પુરુષોમા રૂપની સી જરૂર ? એમની
ઉંમરે પછા તો પહેલીવાર પણ નથી પરંતુના.
છોકરી વળી નાની કેરી. જોત જોતામાં કંચન
મોટી થઈ જશે. પછી જરાએ કળેહું નહીં
લાગે. જુઓને લક્ષ્મીનો કે સુમાર છે ? ઘેર તો
હાથી બંધાય છે.”

વરરાજ શ્રીમંત હતા. ખીજવારના લગન
હતાં. પરંતુ કંચન તો પેલા સુવાનનું સ્મરણ
કરી રહી હતી એમ મને થયું. કંદર્પમર્તિનું

સ્થાન આ વૃત્તાસુરે પડાવી લીધું. ઈંદ્રનું ઈંદ્રાસન
હરાઈ ગયું.

ખીજે દિવસે રડતી કકળતી કંચનને વર્ષાને
વળાવવામાં આવી.

૨

વાળુ કરી પરવારી હું સુવા જતી હતી સાં
પિતાશના કોપાનલે હું જડાઈજ ગઈ. “ બસ
બસ હવે ” સુવંદ અવાજ મારા કાનની પાર
નીકળી ગયો. “ તારી છોકરી માટે આથી વધારે
શાની આશા રખાય ? એના બાગ્યનું પાનું
ઉઘડ્યુંજ સમજ. ”

“ મારાં બાગ્ય તો એવાં ને એવાંજ. ”
મારી માતાનો આક્રંદ સુર સંભળાયો. “ મારે
માટે તો અમૃત પણ ઝેર બની જાય છે. આવા
જમાઈને શું કરે ? એ પ્રભુ ! આવાં કમનસીબ ! ”

“ એવીને એવીજ રહી. ” પિતાશ કપકો
આપતા જણાયા ; “ એમ કહેને એવાંએ
જમાઈ મળે છે ? એવા રૂપના અંબાર સારું વર
શોધી લાવતાં કેટલાંએ જન્મ લેવા પડે. ”

છેલ્લાં વેળુ હું સમજી રહી. છેલ્લાં છ
વર્ષથી એ વચનામૃતો સાંભળવાનો મને
અન્યાસજ પડી ગયો છે. પરંતુ એમની વાટ-
ઘાટનો મમ ન કળાયો. મારી બા પર વળી કયું
આમ તુડી પડવાનું હતું ? વળી જન્મ ધ કોણ ?
આવું આક્રંદ શાને ?-વિચાર સરણી આગળ
વધે સાર પહેલાં તો સર્વત્ર નિરવતા પથરાઈ
રહી. ખીજે સવારે મારું ચોકડું ગોઠવાયું હતું
તેની મને ખબર પડી. આવતી કાલે મડપટ્ટુડું
કરી પરમદિવસેજ લગન પનારી દેવાનું હતું.
કન્યા કાળનો તો પ્રજ્ઞજ અરથાને હતો. લગન
કરી નાખવા સર્વને સરખીજ તાલાવેલી લાગેલી
જણાતી.

પણ એ વર કોણ ? મને તો ખબર પણ
કેમ પડે ? મને જોયા વિના પરણવા તત્પર થાય

ને ત્રણ દિવસ તો એમની પયારી પાસેથી હું ખસી જ નહીં.

એવી વીરસે દયામૃતિ હું કહી પશુ નરોત્તી શકતી. હોંદુ કન્યા આવા વિચાર કરે એ અસંભવતાજ મનાય. ગોર આવે. સંસ્કૃતમાં ગોટા વાળે. કન્યાઓ સમજેજ નહીં. તદ્દન અજ્ઞાપણને વિધિનિર્મિત દેવ તરીકે સ્વીકારવા પડે. હૃદયનાથ ગંગી પુજવા પડે. પરંતુ સગ્ન પહેલાં ભોંપિ સ્વામીનાથ માટે જરાએ આતુરતા દર્શાવે તો તેને તદ્દનજ ખેશરમ, પાશ્વાલ વિચારની, સુધરેલી, કુસિન હોંદુની પત્ની થવાને બીજા કુલ નાસાયક ગણાઈ તરછોડાય. તેમ છતાંએ

મને તો એજ સગની લાગી. એ કોણ હશે ? કેવા હશે ? જેમ હું વધુ ને વધુ આતુર બનતી તેમ અન્ય મને વધારે અધારામાં રાખવા મથતાં. કવચતે કહી દેવાથી મારા-પિતાને અનેકવાર સહન કરવું પડ્યું હતું. તેથી મારી એ અંગત વાત મને પશુ જણાવવાની મનાઈ હતી. કંઠેનીઓ છપાઈ પરંતુ એમની પેટીમાં તાણે જડાઈ.

આશા નીરાશાના ઝુમે હું ઝુલી રહી. મારી માતાએ એને સુવર્ણચંદ્ર કહ્યો હતો; તેથી

એમને હું અસાધિક યુવાન કહ્યતી. ખીજીજ પળેભયંકર કમનસીખીની એમની વાતો મને ભડકાવતી. પ્રલયપુરથી ધસી આવી મારા ભર્મિ-તરંગો નિર્મૂલ કરતી. રાત્રિદિવસ વિધવિધ જીવોમાં સ્વામ શુભાખી શમણા મારા દૃષ્ટિપથે તરવરતાં. આહ્વાદના ઉલ્લાસમાં હું કોઈવાર ભાન જીવી જતી : કોઈવાર મૃત્યુ દંડના સ્પર્શ શું મારું હૈયું ઠંડુગાર બની જતું

મંડપ મુદ્ગર્ત પછી હું પુતળી માદ્રકજ એસી રહી. મારે કશુંએ કામ કરવાનું નહોતું. ગામની બાલાઓ ને યુવતીઓ મારે ઘેર ટોળે મળી હતી વરરાત્રની વાત જાણવાની જિજ્ઞાસા સંબંધમાં રાખવી આકરી થઈ પડી હતી. એમની જ્ઞાનપિપાસા છીપાવવાનું કાર્ય પશુ કઠિન હતું. સહભાએ હું વાફ્રપ્રહરોથી તો તે દિવસે અલિષ્ટ રહી. જીવે ચુકે હું ક બપો જતી તો એનો સહુપયોગ તો ચતોજ.

એકાએક બહાર કોલાહલ થયો. બધાએ જીમો પાડતાં બહાર દોડ્યાં. “લ્યો. આ વસન આવ્યું.” “વિવિધ વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ થયેલું” એક ટોળું અમારા આંગણમાં દાખલ થયું. બહાર જઈ જોવાની મને પણ તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પણ ‘કન્યા’ થી કશુંજ થાય નહીં.

મારી સખીઓ પર અજાણ્યોનું એક ભયં-કર મોજીલું છવાઈ ગયું હશે એમ લાગ્યું. અજાણ્ય શક્તિ પથરાઈ રહી. એવો તે ભેદી અંઝાવાત શો હશે ?

એટલામાં તરંગિણી દોડતી આવી. “અન્ન ! માલિની ! તારું નસીબ ખુશ્કું હો ! સુરતનો સહેલાણી અમારી કુખજાને પરજીવા આવનાર છે-એણે મેં મા ! આ તે મનાય પણ ક્રમ ? અન્નિ ! તું તો હવે મોટી મહારાણી બનવાની. કંચન એટલી બધી કદરૂપી હતી કે એ વરરાત્રિએજ તેને ઉધાપી હતી-ખરેખર ! આ

ભેદી સંસારમાં કશુંજ અચક્ય નથી.”-એમ કહી તે વળી પાછી બહાર દોડી.

ગિરિરાજ શાં ઉઝાં તરંગો મને ઉજળા નાખતાં બાર્યાં-એજ મારા વરરાત્ર ! શુ પ્રભુ-એ મને ચંદ્રબિંબે કંલક થવા સરજી હતી ? હું જાગતી કે શમણા જોતી તે મને ન કળાયું. ગાંડી તો નહોતી બની ગઈને ? જ્યોતિ ને અધકાર-નો સંયોગ સંભવે ?

બહાર કોઈ મારી બા સાથે વાત કરતું હતું : “બાઈ સાહેબ ! અમારાં શોભાણી કેવાં છે તે તો જોવા દો.”

“એમાં શું મોટી વાત છે.” ઉપકારદર્શક અવાજે મારી બાએ કહ્યું : “આજથી એ તમારાંજ છે ને ? એ તો અલારે એમને જરા ઠીક નથી એટલે જરા આડી થઈ છે. એના માથાનો દુઃખાવો આદાશીશીને પણ ટક્કર મારે તેવો છે.

“શુ કહે છે” પેલી બાઈ ઉપર વીજળી પડી “ધણુંજ માહું થયું-વળી મંગલ પ્રસંગે ?”

મારી સ્મરણ શક્તિને મેં ધણીએ જોતી જોઈ. આદાશીશી તો શું પણ સામાન્ય માથુ પણ કેમ દુઃખતું હશે તેની મને ખબર નથી. કદાચ મુગ્ધવૃત્તમાં મારી બાને માગજ નહીં જડયો હોય. ધર્મ કિયાથી અમારી અંધિ સુદૃઢ થાય ત્યાં સુધી ભાવિ સાસરીઆને મારા જેવી નવોદાનાં દરાન કરાવવાં એ કે સહેલી વાત હતી ?

આખો દિવસ ધમાલ મચી રહી. કોઈ આવતું ને કોઈ જતું. જમવાનો તો અંતજ આવતો નહીં. તરંગિણી આવી વસન ગોઠવ્યું હતું એ ખંડમા મને જોતી ગઈ. પરંતુ આ વેળા તો અજાણ્યોથી હું પર બની ગઈ હતી. પહેલીજ અસૌકિકતા મને વિમૂઢ બનાવી દેવા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૬]

જેવી ભાગ્યશાળી બીજી કેાઈ ભાગ્યેજ હશે. કે મુરખ નથી : ચઢી બધું સમજી ગયા, ને વાત સમાજ મને આજ સાબળશે તો ખરીને ? ” ફેરવી નાખી. મેં તો ત્યારથીજ પાણી મુક્યું છે કે રમેશ . પ્રિયે, તારો ક્ષેત્ર અરથાને છે તને હવે મારે નામે—”

રમેશ : માઠી ! તો તું વ્યાખ્યાન કયા આપત !

ન સાંભળે ? શું સંગીત સહિમાથી શંભી ગઈ છે ? ”

સરલા : “ કોણ જાણે, નાથ, આજ મારાં

રમેશ : “ હા, હા, તારે નામે જીવતાં તો શુ પણ તું મરીશ તોએ તારા અપ્રકટ લેખો તારે નામે જાપાવીશ જોતી નથી આખા ધરતુ નામ આવી ગયું ને ગમાર જેવી તું એક રહી જાય તે ?-કોની વહુ છે તે ખચર છે ? ”

સરલા : “ હા. અને તેથી તો કહું છું કે મારે તમારી વહુ તરીકે-જ ઓળખાવું છે. મારે મારું નામ નથી કાઢવું ”

રમેશ : “ પણ મારે તારા વગ તરીકે ઓળખાવું છે તો ?-હું તને અમરકરીનેજ મરવાનો. ”

સરલા . (જીભ કરડીને) “ એવું અપશુકન મા બોલશો, તમે મરી જાઓ પછી હું શા સુખે જીવું ? સદાએનો રંડાપો તો ન સહેવાય, બા ! ”

રમેશ . તું મૂર્ખી છે, અને તારી મરકરીમાં એ માય નથી. જોતી નથી હુંએ અમર થવા મરી પડું છું તે ?-ચાલ, એકવાર વ્યાખ્યાન

ઊરને આંગણે કુચડાંની ફેરમ ફેલાય છે. ત્યારે યુગ્મર સાહિત્યને આગણે આવેલા આ અમોઘા અતિથિને આદરવા હું યુગ્મગતણુ આજ ગાંડી બની છું. રમેને હું સલામ બોલતાં બોલના આજ કેં ગાઇ ઉઠું ?”

રમેશ : “તો તારા સંગીતે સમાજ નાયરો મુશ્કેલીએ મણિધર બેઠો.”

સરલા : “પણ, નાય ! કોઇ સમજશે નહીં તો ?”

રમેશ : “તો દોષ તારો નથી, પ્રાણ, પ્રેરણાની પુણ્ય પળોએ લખાએલું લેખક પોતેજ કોઇ કોઇ વાર નથી ઉઠેલતા, તો અન્યના ચાં ગળાં ? સમાજ રસ-તરસ્યાં આતક સમી ઝળે છે. તાગ અમૃત-ચિંદુ ઝીલજે ઝીલાય તેટલા.”

સરલા : “અરું છે, પ્રાણ, અને આજ નહીં તો કાલ. કાળ કદર કરો લવિષ્યને કોણુ બુદ્ધનાર છે ? આપણી રસસરિતાઓ સુકા ય નહીં, તો જ સાહિત્ય સાગર સમૃદ્ધ થાય મને તો નાય, એજ ધગજ છે”

રમેશ : (સાક્ષરી વિનોદમાં) “તારા કુસુમ સુકુમાર શરીરને ધમસ ન પરવડે હો ! પણ

મેટીથી વાંચી સંભળાવ બરાબર.”

સરલા : “વાંચું, પણ શરમ આવે છે”

રમેશ : “અરે ! સાક્ષરની સ્ત્રીને શરમ કેવી ?”

સરલા : “શુધી, પણ બાનું” ગભરામણુ

રમેશ (રાતેલીલો) “જાગી, જાન છે, બાલવાનું ? મુઝી ન—”

તો યાયજ કની ?”

રમેશ : (ધીરે પડીને) “તેથી તો પ્રેક્ષીય કશાનુ છું. મારાથી ગભરાઈતા તો સભામાં

ભુલ્યો, દેશને ખાતર દેહ પડે તો એ શું ? જનતા-
ને ખાતર જીવન જાય તો એ શું ? હું પિંડને
પુજતો નથી : પ્રાણને પુણું છું. ”

સરલા : (ઉમળકાભેર બેઠીને) “ મારો
આત્મભરામ ! ચાલ, વહાલા, બાવબાર્યાં બોજન
કરાવું. ”

રમેશ : (કવિત્વમય કરુણરસથી) “ તું મને
ભુખ્યોજ રાખે છે. હાથમાં કોળીઓ રહી જાય,
દાળ ઠંડી પડી જાય, ખીલાડી દુધ પી જાય,
તો એ હું એ મુખ નિરખ્યાજ કરું—સ્નેહ એટલે-
જ પરમ અસંતોષ. હું સદાઅનો ભુખ્યોજ
રહેવાનો. અને તેથી આજ આપણે કળાવતી
બેનને સાં જમવા જનાનું છે. ”

સરલા : “ નાથ, તમારા સ્નેહે ધરાએલી
હું સાં શું જમીશ ? કળાબેનના અમૃત થાળ
પણ મારે ઠેકવાનાજ રહ્યા...વહાલા, જીવનની
પળે પળે એમજ ચર્ચા કરે છે કે સરજનહારની
આ રસસૃષ્ટિમાં, તું અને હું, બેજ જન્મમાં હોત
તો ! ”

રમેશ : “ ગાંડી ! તો તું વ્યાખ્યાન ક્યાં
આપત ? ના, એમ નહીં. તે જડ જગતમાંથી
પણ તારી સંજીવની શક્તિ વડે સજીવ સભા
સદો સરજાવ્યા હોત. તારી પગલી પગલીએ
પથ્થરોએ પથરતા હોત. તારી વાવેલી વનવેલિ-
નેએ વાચા હોત. અને તારાં તો ધ્રુવોનાએ શંકા
ઝોર હોત...આજે તું શુભરાતને, મહા શુભરાતને
મુગ્ધ કરવાની. તારું વ્યાખ્યાન એ આજ
શુભરાતનો ગરવો દિન—”

[બન્ને હાથ પસારી સરલા તરફ ઢળે છે ત્યાં—]

બહારથી “ રમેશભાઈ... ” “ રમેશભાઈ... ” એવી શ્રુતિ, અને પછી સાક્ષરથી સુરેશચંદ્ર
પ્રવેશે છે, અહીંથી ‘ કાર્ત્તવિક ’ અને ‘ વાસ્તવિક ’ બંને સંવાદો ‘ વ્યાવહારિક ’ સંવાદમાં
પરિણમે છે. કાંઈ તેને કૃત્રિમ કડાકુટ કહે છે.

સુરેશચંદ્ર : (પ્રવેશતાં) “ કેમ સાક્ષર દંપતી ! આટલાં વહેલાં ક્યાં તૈયાર થયાં ? ”

કેમ સંભળાશે ? ”

સરલા : “ જાણે એ તો જવાદો સાહેબ,
તમે ન હો સારે મારો સાદ શેરી સાંભળે છે.
તામારાથી ગભરાઈ છું તેટલી કે સભાથી નથી
ગભરાતી હો ! ”

રમેશ : “ હું ! તારામાં વિનોદ ! સાક્ષરનો
સહવાસ લાગ્યો કે શું ? ”

સરલા : “ વિનોદ તો અમારી વાણીએજ
વર્ણો છે. પણ એથી શું વળ્યું ? કે બધું
વ્યાખ્યાન એમ વંચાય ? ”

રમેશ : “ હવે ટકટક જવા દે. જીંદગી
એટલે શું તે જાણે છે ? નહીં કે તારો વાતુડીઆ
વિનોદ. જીવન એટલે વાચન, વ્યાખ્યાન,
વિવેચન—”

સરલા : “ પહેલું બોજનનું જરા કરી
લઈશું ? ”

રમેશ : “ જહનમમાં જાય તારું જમવાનું.
બે રોટલી સારી આવડી એટલે બજાર મારે છે ?
આજ જવું છે કળાવતીબેનને ત્યાં આપણે
જમવાને. જો, સંખ્યતા શીખજે, અને મોઢાં
ના મરડતી. ચાલ, વહેલી યા. ”

સરલા : “ પ્રભુ ખાતર મને ભુખી ન મારો.
કળાબેન તમારાં લેખિકા હશે, પણ એમની
રસોઈ તો તમેજ વખાણો. પેલી એમની દાઝેલી
દાળ હજીએ દાઢમાંથી નથી જતી—”

રમેશ : (રોતો પીળો) “ જંગલી, બાન
છે બોલવાનું ? મુંગી મ—”

[બન્ને હાથ ઉગામી સરલા તરફ ધસે છે
ત્યાં—]

રમેશ : “ ઓહો, આવો સુરેશભાઈ, એતો આજે દેવીનું વ્યાખ્યાન છે અને અત્યારે કળાભેનને ત્યાં જમવાનું છે. તમે તો પરખારા હોલમાંજ મળશોને ?... ચાલો, ડાર્બીંગ, લટકા કરતાં લેપ્ટ ના પાનાં—”

[સરલા સ્વાંગ સમવા સીધાવતાં, સાક્ષરો, એકલા પડે છે. તુરતજ પાછા સંવાદના બે ફાંટા પડી શકે તેમ છે—]

કાલ્પનિક

રમેશ : “ કેમ સુરેશભાઈ, એકલા આવશો કે સમોડે ? ”

સુરેશ : અરે, પ્રમિલા એકલો આવવા દે તેમજ ક્યાં છે ? સવારની “સરલાભેનનું લાપણું” “સરલા ભેનનું લાપણું” ઝખે છે, સાહિબ આડે તો આજ શાક છીણવાનું પણ લુલી ગઈ હતી ”

રમેશ : “ કૃષી ધન્ય મનોદશા ! અને સુરેશભાઈ, તમે પેલા ‘રસિક’ નો રીઘું મજગડ લીધો હોં ! ”

સુરેશ : “સાહેબ, રોગ, ચતુ, અને નમાવો લેખક, એ ઉગતાંજ દબાવતાં જોઈએ. એને વિષયનું જ્ઞાન નથી, સમાજને અવગે માર્ગે દોરે તેમ છે. એવા ધાંધલીઆ, ઉસ્કેરનાર, લેખાણ લેખકો લેખ લખવા કરતાં લોટ માગી ખાય તો વધારે સારું. ”

રમેશ : “ ભાઈ, એ આદર્શવાદ તો તમે પ્રખર સાક્ષર રહ્યા તે તમને પાલતે, પણ, જો જો, મારા પરમદાર્શના પ્રમુખપદેથી ન છોડાટતા—”

સુરેશ : “ રમેશભાઈ, શુદ્ધજન અને સમાજજનની એ બે નીરનીરાગી વસ્તુ છે. અંગત તમે મારા ભાઈ છો. પણ સત્યને ખાતર તો હું સગા બાપનેએ શુગા બે ચડાવવા તૈયાર છું. ”

રમેશ : “ કે નહીં. તમારા સપાટાથીએ સુધરશું. અને તમે મુંઝાઈ ક્યારે માપણ આપો છો ? ”

વાસ્તવિક

રમેશ : “ જુઓ, એના લાપણુમાં તમારે અને પ્રમિલાભેનને, બનેએ આવડુંજ પડશે—યાદ છે કે પ્રમિલાભેનના પ્રદર્શનમાં અમે કેટલો ભાગ લીધો હતો તે ? ”

સુરેશ : “ જરૂર, જરૂર, મારા માહેબ. સાદિલમાં એકલા સ્વાર્થને અવકાશ નથી. સાહિબ એટલેજ સાટે માફ. ”

રમેશ : “ શ-દા-બા-શ. જુની કહી પણ સુરેશભાઈ પેલા ડબલબોર ‘રસિક’ નો લેખ છપાયો છે તે જોયો ? ”

સુરેશ : “ એ લેખ મેં તો પુરો વાંચ્યોજ નથી. હું એને જાણુ ને. અને નહીંતર પણ એતો મારો વિષય. એમાં કોઈનાથી ડબલ કગએજ કેમ ? એવો ખખડાનીને રીઘું લીધો છે કે ફરી લખતાં જુની જાય ”

રમેશ : “ વાહ. પણ સાહેબ, જે જો પરમદાર્શ મને સમાગાં પ્રમુખ પદેથી છોડાટતા. ”

સુરેશ : “ અરે ! રમેશભાઈ એ શું બોલ્યા ? આપણો સંબંધ—અને પાછા મારા લાપણુના તમેજ પ્રમુખ થાઓ એ પણ હું કેમ ભુલું ? ”

રમેશ : “ ના, ના, એ તો સહેજ, પણ આપણું બે લાપણો અહીં ચરો પછી બહાર ગામની જોઈપણ કેમ કરીશું ? ”

સુરેશ : “ એ તો હું તમને મુંઝાટથી મધુ-ભાઈ પામેજ લખાવડાનીય. મારે સારું પીઠાન છે. અને પછી તમે ભુલતા નહીં હો—”

સુરેશ : “ સોમવારે, તમેએ, સાંભળ્યું કે આવવાના છો ? ”

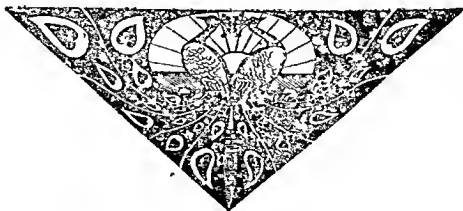
રમેશ : “ શું કરવું ? સાહિત્યકારને કે વ્યાખ્યાનકારને સુખની નીંદર નથીજ. દેશને દુઃખ હોય ત્યાં શા સુખે સુવું ? જીંદગી એટલેજ જગતિ : પછીથી સનાતન સુપ્રસિતો છેજ ને ? ”

સુરેશ : (દિવ્ય આવેશમાં) “ ઓ સાહિત્ય ! ઓ સાહિત્ય ! તારે ખાતર કેટકેટલા ફકીરી લખ રૂંદે છે ? યાદ રાખજો, રમેશચંદ્ર, સમાજ સુધારણે એ સાહિત્ય : દેશને ઉદ્ધારણે, એ પણ સાહિત્ય : અને સ્વરાજ્ય અરે ! સ્વરાજ્ય પણ હીંદુદેશને દિવ્ય લખાટે લખ એવું છે તે લાખખોનાં લોહીને અક્ષરે નહીં, પણ સાહિત્યકારની શાહીથીજ ઓહ ! હું શું કરી નાખું ? પાપડીઓ પટકાઈ, ટે પીઓ લગ્નજ, કોટ કઢાવા ને કફનીઓ સમઘ-સાહિલ ખાતર મારે શું તમજુ ? અરે ! હમણા ને હમણાજ પ્રાણુ લગ્ન -પણ, પણ, પાછળ કોણ ?

રમેશ : “ કેમ લુહું ? પહેલાં એ સાહિત્ય-મંડળ તમને નિમંત્રે-મારાથી પછીથીજ બોલાય -એ તો દીવા જેવું છે. ”

સુરેશ : “ હં, તો ઠીક, અને નીરાંત છે કે દીવા જેવું દુનીઆ દેખતી નથી. સાહિત્યનો ઉદ્ધાર અને દેશનો ઉદ્ધાર બંને બંધે થાઓ. આપણો એમાં જરાએ વિરોધ નથી. માત્ર એ સૌ આપણા ઉદ્ધારથીજ શરૂ થવું જોઈએ. પહેલો હું, પછી તમે, પછી આપણું કુટુંબ, આપણી ન્યાત, આપણું ગામ, આપણો પ્રાંત, આપણો દેશ, આપણો ખંડ અને અંતે આપણી દુનીઆ-એજ સ્વર્ગની સીડી છે. સારું ચઢ્યા પછી વળી સ્વર્ગની સુધારણાનું જોઈ લેવાશે. મારા સારું, દુનીઆ ઝુકતી હય, ઝુકાનેવાલાનીજ ખોટ છે. જીવીશું સારી તો અપણેજ આપણું જાળી લઈશું. અને પછી પાછળ-પાછળ પણ સપુત પાડી રહેશે. ”

[સરકા સાદરી સાદાઈમાં, લેખનાં સ્વચ્છ બંડલ સહિત, રૂમમાં દાખલ થાય છે; અને આ ત્રણ સાહિત્યકારની ત્રિપુરી, શુદ્ધચતુર્માથી સમાજજનનમાં બહાર પડે છે.]

:: મારી નાંધ્યોથી ::

લેખક:
રા. ગુપ્તા

વા. ૨-૬-૨૭
આજે ૨૧. મણિકાન્ત રચિત 'ગઝલમાં ગીતા' વાંચી. ગીતાનાં ભાષાંતરો ઝેટઝેટલાં થયાં છે, કશ્વીર નાનાલાલાથી માંડી ૨૧. મણિકાન્ત સુધી ઝેટઝેટલાં કવિઓ એના તરફ આકર્ષાયા છે કે હવે કોઈ પણ લેખક મને કહે છે કે 'હું હમણાં જરા એક અંચનું ભાષાંતર કરવામાં રોકાયો છું' ઝેટલે મને તરત ગભરામણ થાય છે કે ગીતાનું તો નહીં હોય ?

સરળ, શુદ્ધ, સુંદર, ઉદ્ગ્રસ્ત, ઉત્તમ, બેનમુન, શ્રેષ્ઠ, મૂલને અનુસરતું, અસલને વફાદાર, અર્થવાહી, રસવાહી, મૂલ લેખક ગુજરાતીમાં લખે તો, કેવું લખે એવો આદર્શ નજર સામે રાખી લખાએયું, મૂલ લેખક મરી ન ગયો હોત ને આ વાંચત તો શુ કહેન એ પ્રશ્ન નિરંતર

મન સમક્ષ રાખી રચાએયું ધ્યાદિ ધ્યાદિ પ્રકારનું ભાષાંતર કરવું હોય તેણે ઝેટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે—

પણ જવા દો. 'કૌમુદી' માં સફળ ભાષાંતર' વીરો લેખ પ્રગટ થયેલો હોય અથવા થયેલો હોય તે વાંચી ચેવો. પણ ભાષાંતરમાં, 'કૌમુદી' માં પ્રગટ થયેલા કે થવાના લેખમાં લખ્યું હોય કે ન હોય તો પણ, જે પ્રકારનું ભાષાંતર હોય તે પ્રકારનું વાતાવરણ તો અવશ્ય જોઈએજ. દાખલા તરીકે કવાલીમાં ગીતાનું ભાષાંતર કરવું હોય તો કવાલીને અનુરૂપ એવું વાતાવરણ ભાષાંતરમાં આવવું જોઈએ. પછી એમ કરવા માટે મૂલની કથામાં કે રચનામાં ફેરફાર કરવો પડે તો હરકત નહીં.

૨૧. મણિકાંતે રચેલી 'ગઝલ ગીતા' માં ગઝલને યોગ્ય વાતાવરણ નથી એમ લાગવાથી—

—કવિવર પ્રેમાનંદ ને નરસિંહ નર્મદાની-પુણ્યે ^{અર્થઘર્ષા ?} યેકાએક 'એ' ગાંડા તો નથી પ્રતિસાધી પ્રેરાઈ શુભર આપાની-સેવા કરવત્તે ^{અર્થઘર્ષા ?} ધરડે ધડપણ આ ઇશી જીવાનની મહોદ્દશથી મેં વ્રત લીધું છે. 'જ્યાં સુધી હું ગીતાનું કવાલીમાં યોગ્ય ભાષાંતર નહીં કરું' ત્યાં સુધી હું પાઘડી પહેરીશ નહીં'—પહેરીશ નહીં એટલું જ નહીં પણ વસતીશ સદ્ગં નહીં. ટોપીથી કે હેટથી જ ચલાવી લઈશ.' હજી સુધી મેં કદી પાઘડી પહેરી નથી, તેમજ લાંબા વખત સુધી પાઘડી પહેરવાનો મારો વિચાર પણ નથી. છતાં એ વસ્તુરિથિથી મારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવતો નથી. ઉલટું પ્રતિજ્ઞાપાલન વધારે દૃઢતાથી થાય છે.

આવા સ્તુલ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈ મેં 'ગજને શ્રી કૃષ્ણ યાને ગીતાનું શુભિરતાન' એ નામથી ભગવદ્ગીતાનું કવાલીમાં ભાષાંતર કરી નાખ્યું છે. આપણા મહાશુભરાતના મહા સાક્ષરોની પ્રશસ્ય પ્રણાલિકાને અનુસરી થોડા ઉત્તર આપી, મારા એ અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ થતાં પહેલાં પ્રસિદ્ધ કરું' ?—કરીશ.

સ્થળ: આદશાદ્યુર્ધ્વધનના 'મંજિમે ભાનુમતી' નામના મહેલનું દીવાનખાનું.

પાત્રો: અધ્યક્ષ ધૃતરાષ્ટ્ર, આંખે પાટા બાંધી અધ્યક્ષનો દંભ કરતી ગાંધારી ને એ બંનેના અધ્યક્ષનો લાભ લઈ દિવ્યચક્ષુ બંનેલો સંજય.

સુમય: ભાઈ ને બાઈના વિચરને લીધે ચનારાજગતના પ્રલયકાલની નજીકનો, સત્યયુગ.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:

મહાજનમયદાન-કુરુક્ષેત્રે, મળ્યા પાંડવ અને કૌરવ હમા યદ્યંશુ કૃષ્ણ તેણે જીરદર બોલતું સંજય !

હડપણમાં પણ પ્રયંડ અવાજે ધૃતરાષ્ટ્રે લક્ષ્મીનેલી કવાલી સાંભળી ગાંધારીએ વર્ણવી આંખે બાંધેલો પાટો એકદમ હોડી નાખ્યો.

પોટે એમને કવાલી લલકારવાનો શોખ ક્યાંથી થઈ આવ્યો ? "પણ હજી વિચાર વાચાનું રૂપ લે તે પહેલાં તો સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર કરતાં પણ વધારે પ્રયંડ અવાજથી કવાલી લલકારી એને આશ્ચર્યથી અવાક કરી મુકી.

સંજય બોલ્યો:

નીહાળી ચરમથી લશ્કર કઈ દુરમનનું દુર્યોધન જઈ ઉસ્તાદ પાસે લકૂચ લલા, તે સુણ દોરતેમના !

[દરમ પરિવર્તન. કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ લલવાને તૈયાર થઈ ઉભેલા પાંડવ તથા કૌરવના સૈનિકો. મોખરે એક રથ. તેમાં સારથી તરીકે બેઠેલા શ્રી કૃષ્ણ ને અંદર લલવાની આનાંકાની કરતો અર્જુન.]

અર્જુન બોલ્યો:

બિરાદર, દોસ્ત ને વાચા, હમા ને ! જંગમા સામા કરીને કાલ હું તેની, બનું કારિર, ન એ, લાગિમ.

ન ઉગ્રિમ પાદશાહતની, ન ખાદિશ છે ચમનની એ, કરું શું પાદશાહતને, ચમનને ? અથ રદી કે મન !

ધરી ઉગ્રિમ જે ખાતિર જીગરમાં પાદશાહતની હમા તે જંગમાં બૌદ્ધ શુભાચા બન દૈલતને

લયડતાં જે કદમ મારાં, બદન માંહી ન તાકત છે; ન છૂટે તીર હાથોથી, જમીં પર જે પડે ગાંડીવ !

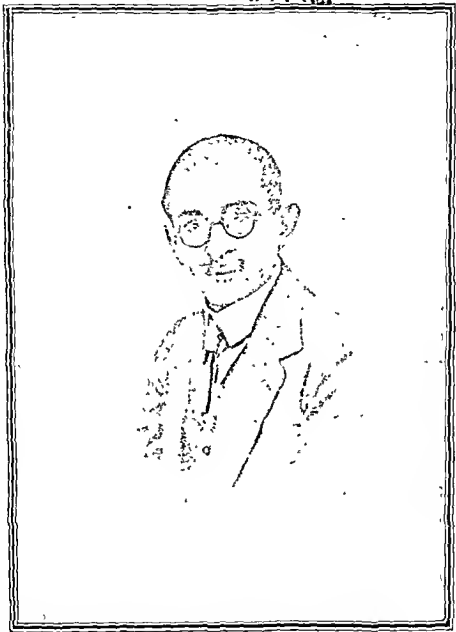
આમ ઢીલા ચએલા અર્જુનને સંબોધતા કિંચિત્ હાસ્ય કરતા શ્રી કૃષ્ણે કોકિલ કોમલ કંઠે ગાવા માંડ્યું:

દિવાનો ઘું બન્યો નાદાન, ધરે ગુમાન કાં મોહું ! કંઈ, જ્યાં ના કંઈ થાતું, તહીં દીલગીરી શાને આ ?

ચલાવી દે છુરી કાતિલ, કરે દીવ કા સનમ પોટે ? અરે ! ને આ હમા સર્વે, ધરી ગદન છુરી હોં.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૩૩]

ધર્મની તથા સંવિધીના સ્થાપનાને
 ધી કામને ગુજરાતી સમાજને
 શ્રીયુત હાથાભાષ આણંદજી આવડા
 તરફથી સવિનય સન્નિધિ બેટ.

શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી.

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ભગવાન કૌટિલ્ય : પ્રકરણ ૧૨ મું : ગૌરીની મુંઝવણ
 -રથળ સંક્રાંતિને લેઈ આ રસિક વાર્તા આવતા અંક ઉપર મુદતની રાખતી પડી છે.

—ઉપતંત્રી.

: સાહિત્ય સંસદના મંત્રીઓ :

રા. લાલશંકર પ્ર. લદ.

રા. મણિલાલ ડા. નાણાવડી.

રા. મનહરશામ દ. મહેતા.

સાહિત્ય સંસદનો પાંચમો વાર્ષિક ઉત્સવ

અને

શ્રી કૃષ્ણ જયંતિ.

સાહિત્ય સંસદના પાંચમા વાર્ષિક ઉત્સવ તથા શ્રીકૃષ્ણ જયંતિ નિમિત્તે એક મેળાવડે ગયાં બોદ્રપદ વદ ૮ ને રવિવાર, તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના રોજ સાજના માડા પાંચ વાગે સેંટ ઝેરીઅર્સ કોલેજના હોલમાં સંસદનો પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે મળ્યો હતો. મેળાવડામાં 'સંસદના' ધણા ખરા સભ્યો ઉપરાંત સંસદના કાર્યમાં રસ લેતાં અન્ય સંબંધિત ગુજરાતી શ્રી પુરુષોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી.

શરૂઆતમાં સૌ. લીલાવતી મુનશી, મૌ. લીલાવતી દેસાઈ તથા ગ'. ર. માણેક બહેન મરચન્ડે "ગુર્જરી ગીર્વાણનું જયપ્રતીન" એ ગીત ગાઇ સંબળાવ્યું હતું.

સંસદનો વાર્ષિક અહેવાલ.

ત્યાર બાદ સંસદના મંત્રી રા. મનહરરામ હરિહરનામ મહેતાએ મંત્રીઓ તરફથી તૈયાર થયેલો સંસદનો વાર્ષિક અહેવાલ મેળાવડા સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો, જે નીચે મુજબ છે:—

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સભ્યો અને સન્નારીઓ,

આજે આપણે સંસદના પાંચમો વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવવા એકત્ર થયા છીએ, અર્થાત્ સંસદને પાંચ વર્ષ પૂરા થઇ ગયાં છે. આ પ્રસંગ કેક વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવવાની અમારી ધારણા હતી. પણ માથુસ ધારે છે કે અને ધધર કરે છે કે. તે પ્રમાણે આપણા ઉત્સવના પ્રસંગ પરજ આપણા ગુજરાત પર પ્રભુનો મહાકોપ થયો અને ગુજરાતનું નંદનવન જોતજોતાં ગૈરવ સમાન થઇ ગયું. અને આવે અવસરે સાહિત્ય સુઝે નહીં અને વિલાસવૃત્તિ ઠંડી પડી, જન્યુ એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. અને તેથીજ સંસદના પાંચમો ઉત્સવ કેક વિશેષ રીતે ઉજવવાનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો એટલુંજ નહીં પણ સમારંભ એક મહીનો સુલતથી રાખવો પડ્યો.

પણ આજગતમાં આપત્તિનેએ ઉપયોગ હોય છે. અને આ પ્રસંગે ગુજરાતના મુનરુદ્ધર માટે લગીરથ પ્રયત્ન કરવામાં ગુજરાતીઓએ જે અપૂર્વ ક્રિયાશક્તિ દાખવી છે તે, અત્યાર સુધીનો અનુભવ જોતાં, પરેખર અદ્વિષ્ટ છે અને આપણને એ એક પરમ સતોષની વાત છે કે સંસદે પણ આ કાર્યમાં પોતાનો ભાગ ભજવવામાં પાછી પાની કરી નથી. ધનથી જન્યુ તેજે ધનથી, તનથી જન્યુ તેજે તનથી; અને તનધનથી, જન્યુ તેજે તનધનથી સંસદના લગ્નમગ

દરેક સભ્યે યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે, અને તેમાં ૧. ચંદુલાલ, ડૉ. સુમંત, રા. છાહુ-ભાઈ પુરાણી, રા. દયાશંકર ભટ્ટ અને સ્ના. લીલાવતી, તથા પ્રો. આચાર્યનાં નામ સર્વથી આગળ તરી આવે છે.

આટલા પ્રારંભિક વિવેચન પછી આપણે સંસદની પ્રવૃત્તિ તરફ વળીએ :

આપણા એક સભ્ય રા. હરિલાલ માણેકજી દેસાઈના સ્વર્ગવાસથી સંસદને મહાન હાનિ થઈ છે; તેમજ સાહિત્ય પ્રકાશકું. લી. ના ડીરેક્ટરની બોર્ડના પ્રમુખ અને સાહિત્ય સંસદની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહભર્યો રસ લેનાર ભાઈ ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરીના સ્વર્ગવાસથી સંસદને મહાન હાનિ થઈ છે. પણ સાથે સાથે પાંચ નવા સભ્યો સ્વીકાર્યાથી સંસદ વિશેષ સમૃદ્ધ થઈ છે. એ પાંચ મુદ્દરથી તે ડૉ. કુંવરજી નાયક, રા. ગુલાબભાઈ જોષી, રા. મોતીચંદ કાપડીઆ, રા. દયાશંકર ભટ્ટ અને રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે. વડોદરા કોલેજના વિદ્યાનના પ્રોફેસર, ડૉ. નાયક, ડી. એસ.સી. એફ. આઈ. સી; વીક્સન કોલેજના ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર અને ધારાશાસ્ત્રી રા. ગુલાબભાઈ જોષી એમ. એ; એલ.એલ. બી. એડવોકેટ; ભાઈ મોતીચંદ બી. એ. એલ.એલ. બી.; સોલીસીટર; અને ‘‘ગુજરાત’’ ના ‘‘ધુધી’’ ઉપતંત્રી સત્યામ્રહી ભાઈ દયાશંકર ભટ્ટથી તો આપ સારી રીતે પરિચિત છો. એટલે એમના સંબંધમાં મારે કે વિશેષ કહેવાનું નથી. પણ આ ભાઈઓથી આપ જેટલા પરિચિત છો તેટલા સંસદના હાલના ઉપમંત્રી ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર દવેથી પરિચિત નહીં હો. એમ માની ઓળખાણ કેક વિશેષ કરાવવાની જરૂર છે. કોણ જાણે કેમ પણ સંસદને નાના માણસો સાથે વિશેષ લેણલેણ હોય એમ જણાય છે. એટલે જ સંસદના રા. મુનશી પ્રમુખ, મનહરરામ મંત્રી અને રા. વિજય-રાય તથા રા. શંકરપ્રસાદ ગત ઉપમંત્રી તેની ઘટનામાં રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે હાલના ઉપમંત્રી તરીકે ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકા જળવતા જડતા જુગતા બેસે છે. પણ એ લઘુ શરીરના આવરણ નીચે એક પ્રચંડ આત્મા પ્રકાશે છે. ભાઈ જ્યોતીન્દ્ર એટલે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાનો અચાર્ય અભ્યાસ, વિશાલ વાંચન, સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ અને ઉચ્ચ વિનોદવૃત્તિ. અમારી ખાતરી છે કે ભાઈ જ્યોતીન્દ્રના આવવાથી સંસદની શુદ્ધ સાહિત્યને લગતી પ્રવૃત્તિઓમાં કે અનેરું જોડાવશે.

આ પ્રમાણે સંસદ સભ્યોની બાબતમાં સમૃદ્ધ બની છે પણ મને જણાવતાં દીલગીરી થાય છે કે તેની કારોબારી શાખાને મહાન હાનિ પહોંચી છે. સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ પોતાનું છાપખાનું વેચી દીધું છે. આને પરિણામે છાપખાનાના કાર્યકરો તરફથી જે આપણને અચુક સહાય મળતી હતી તે બંધ થઈ ગઈ છે એટલુંજ નહીં, પણ ‘‘ગુજરાત’’ તેમજ આપણાં બીજાં પુસ્તકો છાપાવા વડોદરા જવું પડ્યું છે. અને કાર્યાલયના વિભાગ કરી એક ભાગ વડોદરા અને એક ભાગ મુંબઈ એમ રાખવામાં આવ્યો છે. આ કારણસર અનેક અગવડો અને મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ છે અને સંસદની કાર્યશક્તિ પણ કેટલેક અંશે કુટિન થઈ છે. છતાં પણ સંસદના કાર્યવાહકો અસલ રિયલિટી જાળવી રાખવા સળંગ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને અમને જણાવતાં સંતોષ થાય છે કે તે અત્યાર સુધી તો સફળ થયા છે.

આપણું ‘યુનૅરાત’ માસિક ચાલતું આવેલું તેમ ચાલ્યે જાય છે. માત્ર છાપખાનાને અંગે ઉત્કલવેલી મુશ્કેલીઓને લીધે તેની પ્રસિદ્ધિના સંબંધમાં તેમજ આદેશોને પહોંચતું કરવામાં કેંક અનિયમિતતા આવી ગઈ છે. એ બાબતસર અત્રે અમારા આદેશોની ક્ષમા ચાહીએ છીએ અને તેમને ખાત્રી-આપીએ છીએ કે અસ્થ સમયમાં હંમેશ મુજબ વ્યવસ્થા થઈ જશે.

“સાહિત્યના ઇતિહાસનો સંબંધમાં જણાવવાનું કે “મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ” એ નામનો પાંચમો ખંડ છપાઈ ગયો છે. ખંડ છઠ્ઠો એટલે નરસિંહ યુગ તથા ૧૨ મો—નર્મદ યુગ—તૈયાર છે અને ખંડ ૧, ૮, ૯ અને ૧૦ એટલે કે સાહિત્ય અને તેનો ઇતિહાસ, પ્રેમાનંદ યુગ, સામળ યુગ અને દયારામ યુગ લગલગ પુરા થવા આવ્યા છે.

પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિના કાર્યને માટે રૂ. ૧૦૦૦) શેઠ અમૃતલાલ અમરચંદ તરફથી, રૂ. ૧૦૦) શેઠ તુલશીદાસ ગોપાળજી ટ્રસ્ટ તરફથી અને રૂ. ૧૦૦૦) ભાવનગર સ્ટેટ તરફથી મળ્યા છે. ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ૫૦ સેટ લેવાનું વચન મળી ગયું છે અને આને અંગે અભાર સુધી થયેલા ખર્ચની બાકી લગલગ રૂ. ૧૫૦૦) જેટલી રકમ રા. મુનશીએ આપી છે. આ પ્રકારની ઔદ્યોગિક સહાય માટે એ સર્વનો અમે જાહેર ઉપકાર માનીએ છીએ.

આપણી પુસ્તક પ્રકાશનને લગતી પ્રવૃત્તિના અહેવાલમાં રજુ કરવાનું કે નીચેનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે.

૧. મુનશીકૃત—કેટલાક ક્ષેત્રો: ભાગ ૨, રચનદ્રષ્ટા, યુનૅરાતનો નાથ, (૪ થી આવૃત્તિ), પૃથિવી વંશલ (૩ થી આવૃત્તિ).

૨. ખુશાલશાહ કૃત—મોહન માયા.

આ પ્રમાણે આપણી સંસદની પ્રવૃત્તિઓનો અહેવાલ છે.

ઉપરાંત આપણા પ્રમુખ રા. મુનશી અને એક સભ્ય ડૉ. નાયક શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડે નીમેલા યુનીવર્સીટી કમીશનમાં નીમાયા હતા. અને રા. મુનશીને અત્રેની યુનીવર્સીટીએ સ્થાનિક ધારાસભામાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા છે. આ પ્રમાણે થતાં આપણી પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર અને આપણો અવાજ રજુ કરવાનું ક્ષેત્ર વિશાલ થયું છે એ જાણી આપને સતોષ થયા વગર નહીં રહ્યો હોય.

આપણા સભ્યોની સંખ્યા હાલ ૪૦ ની છે. તમારું અધિકારી મંડળ જે સતત પ્રવૃત્ત રહે છે તે ગત વાર્ષિક સાધારણ સભામાં કાયમ રહ્યું છે. માત્ર ગયે વર્ષ નીમાયેલા ઉપમંત્રી રા. શંકર-લાલ રાવળ કાયમને માટે મુજાબ હોડી ગયા હોવાથી એમની જગ્યાએ રા. જ્યોતીન્દ્ર દવેની નીમણૂક કરવામાં આવી છે. રા. શંકરલાલે એમના અત્રેના વસવાટ દરમિયાન ગદ્ય સાહિત્ય પરિષદ અને સંસદની બીજી પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં જે ઉત્કલણો ભાગ લીધેલા અને તનતોડ મહેનત

કરેલી તે બાબત એમને ઉપકાર માનીએ છીએ અને જે કે અમારી ખત્રી છે કે સંસદના કાર્યમાં એઓ પોતાની ઉલટ કાયમજ રાખશે. છતાં પણ એટલું કહેવાની અમને આવશ્યકતા જણાય છે કે એમના સરખા અપૂર્વ ઉત્સાહભર્યા વિદ્યાવિલાસી સંજ્ઞાનના સક્રિય સહકારનો અભાવ અધિકારી મંડળને તો લાગ્યા વગર નહોતો રહે.

અંતમાં સંસદને અનેક રીતે સહાય કરનારા વિદ્વાનો અને ઇતર સંજ્ઞાનોના, આપની સન્મુખ મુંદર સંગીત રજુ કરનાર મહિલાઓનો અને અમારા નિમંત્રણને, માન આપી અને પધારવા બદલ આપ સર્વનો ઉપકાર માની હું બેસી જવાની રજા લઉં છું.”

ત્યાર પછી પ્રમુખસ્થાનેથી રા. મુનશીએ “માનવતાના આર્પદર્શન” એ વિષય પરના પોતાના વાર્ષિક ભાષણમાંથી મુખ્ય મુદ્દાના કેટલાક ભાગો વાંચી સંભળાવ્યા હતા. (એ આખું ભાષણ આ અંકમાં અન્ય સ્થળે પ્રકટ કર્યું છે.)

તે પછી પ્રમુખના આમંત્રણથી કવિશ્રી લલિતજીએ મંજરા સાથે સંગીત કર્યું હતું.

ત્યારબાદ ગ્રાન્ટ મેડીકલ કોલેજના ડા. નિર્ભય દાકર તેમજ રા. મસ્તકદારે કેટલાંક હાસ્ય-રસિક અનુકરણો (Imitations) કરીને સભાનું મન રમ્મન કર્યું હતું, જે પછી ઉપાધ્યક્ષે મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

શુભેચ્છાના સંદેશા.

નીચેના જે શુભેચ્છાના પત્રો સંસદના સભ્યો મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી તથા રા. વિજયરાય કર્મણુરાય વૈદ્ય તરફથી પ્રમુખને સરનામે આવ્યા હતા; પરંતુ તે સભા વિસર્જન થયા પછી મળવાથી સભામાં વાંચી શકાયા નહોતા, જે અને પ્રગટ કરીએ છીએ.

(૧)

મુનીશ્રી વિદ્યાવિજયજીનો પત્ર.

ભૂલેશ્વર, લાલબાગ, મુંબાઇ ૪

જાહેરવા વ. ૩૩, ૨૪૫૩

ધર્મે, સં ૬, તા ૧૭-૬-૨૭

સભાપતિ ‘શ્રી સાહિત્યસંસદ,’ મુખ્ય.

ધમલાલ વાર્ષિક ઉત્સવનું નિમંત્રણપત્ર મળ્યું છે. સમય સાંજનો છે, અને મારે સૂર્યાસ્ત પહેલાં મારા રથને પહેાથી જવું જોઈએ આ કારણે દીલ્લીર જુ કે આ મેલાવડામાં હું આવી શકું તેમ નથી

પરંતુ મેલાવડો નિર્વિઘ્નતાથી પુરો યાવ, અને કેંક નવીન કાર્યની યોજના કરીને તમે બધા બાહ્યો ત્યાંથી છુટા પડો, એજ અંતઃસરણથી ઇચ્છું છું સંસદના કાય માટે મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે.

વિદ્યાવિજય

(૨)

૨૧. વિજયરાય વૈદ્યનો પત્ર.

કોમુદી કાર્યાલય,

અમદાવાદ, તા. ૧૭-૬-૨૭.

મુરબી શ્રી કલુભાઈની સેવામાં—

વિ વી. સાથે લખવાનું કે સાહિત્યસંસદના પાંચમા વાર્ષિક ઉત્સવના નિમંત્રણનું પત્ર મેં દિવસ પર મળ્યું. અથા ચારે ઉત્સવમાં હું ભાગ લઈ શક્યો હતો પણ આ વખતે ત્યાં જતો નથી, તોપણ આ અક્ષર સ્વરૂપે હાજરી આપવી એ ફરજ સમજી છું ને સસદ પ્રતિ સંપૂર્ણ શુભેચ્છા પાઠવું છું.

સંસદ સ્થપાયને ૫-૧૦ વર્ષ થયાં. એ વર્ષોના મારા જીવનના તેમજ સંસદના જીવનના બનાવોનો કોશ વિચાર કરું છું, ત્યારે પણ ચિરસ્મરણીય અને ચેતુ સુધી જવા જેવું લાગે છે, અને વખત જતાં માત્ર મીઠાં સ્મરણોજ રહેશે એવી મારી પ્રતીતિ છે. એ પ્રતીતિને લીધેજ, હું જેટ છું કે, જેમ ૧૯૭૦ પછીના ગુજરાતના પુનરુજ્જીવનમાં સંસદે મૂલ્યવાન હીરસો આપ્યો છે, તેમ, અને તેથી વધારે અર્પણ, વધારે શ્રમ, રધારે સેવા અને ત્યાગ, તે આ દસકામાં પણ દાખવશે. પરિણામે, ગુજરાતની ધારાસભા અને વિદ્યાપીઠ, સર્વ કચેરીઓ અને અદાલતો ને શાળાપાઠશાળાઓમાં ગુજરાતી સંસ્કાર અને ભાષાને દિગ્વિજય આપણે કે આપણાં સંતાનો નેહણ. આજે એ સ્વપ્ન છે. પણ એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ મળ્યા વિના રહેનાર નથી ઇતિહાસકારે નોંધવું જ પડશે કે આપણી પ્રવૃત્તિઓનો અવતાર એ સ્વપ્નને ખડું કરવા માટેજ હતો, અને આપણે એ પરમ સિદ્ધિને કાળે પણ બનવું કરી છુટ્યા છીએ એજ બીનતી ને કાઠ સંસારે તેમને રનેહસ્મરણ.

લી.

વિજયરાયના પ્રણામ.

ડી. નાનુભાઈ એન્ડ કો. :

... કેમીસ્ટ્રસ, ફૂગીસ્ટ્રસ, એન્ડ પ્રોવીઝન મરચન્ટ્સ ...

સર્વ પ્રાપ્તનું ઉત્તમ પીણું : **દ્રાક્ષાસવ** : મૂલ્ય : રૂ. ૧-૧૦-૦
એલેમ્બીકસ કંપનીનો : મોટી બાટલી દોઢ રતનની

અને બીજી તમામ દવાઓ : જરૂરયાન અને છુટક

: કીકાયત ભાવે તમને પુરી પાડશે.

કનીક વોશ સોપ, અને ગોદરેજના નંદાવાના સાબુના એજન્ટ.

રાવપુરા રોડ . . . . . : : : : : વડોદરા.

તમાગ શહેરના રંગ વારનીસના વેપારી પાસે માગો

દરેજની મીલનું ઘર રંગવાનું

(બોઈલ્ડ ઓઈલ)

— બલ તલ —

ગોદરેજના ઘર રંગવાનાં બોઈલ્ડ ઓઈલ (બેલ તેલ) માં ધાસતેવ તેલ યા પીલ્ડ કંઈ પણ બેળવવામાં આવતું નથી એ તેલ દરેક બાબતમાં ઉર્મા ઉર્મા વિલાયતી તેલની બરાબર ઉતરે છે, છતાં કીમતમાં વિલાયતીથી સસ્તુ હોવાથી ઘરઘણીઓ તેમજ વેપારીઓ મોટા જથ્થામાં ખરીદે છે વડોદરાથી નડીઆદ, ગોધરાથી ખંભાત અને કલોલથી પાલણપુર સુધીના

સોલ એજન્ટ— મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા.

અમારા પેઈલ બારસોપ ઉપર હવેથી 'શાહમુગ' છાપ રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક આવશે.

કપડાં ધોવાના સાબુમાં

ગોદરેજના બારસોપ

લાખો માણસો શા માટે વાપરે છે ?

કારણ કે:—

ગોદરેજના બારસોપમાં ચરખી અથવા માછલીના તેલનો ઉપયોગ થતો નથી; ત્યારે વિલ-મતી સાબુઓમાં ગાય, સુવર અને પીત્ત્લ મુએલા દોરની ચરખી બેળવવામાં આવે છે.

કપડાંને નુકશાનકર્તા કેાઇ પદાર્થ ગોદરેજ બારસોપમાં વપરાતો નથી એટલે કપડાંનું ટકાઉપણું વધે છે છતાં ગોદરેજનો સાબુ જાણીતા વિલાયતી સાબુ કરતાં કીમતમાં લગભગ ૨૦ ટકા ઓછો વેચાય છે.

કારખાનું:—ગોદરેજ ઓઈલ એન્ડ સોપ કં., લાયખલા-મુંબાઈ,

મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા

વડોદરા ભરૂચ, વડોદરાથી આણંદ, વડોદરાથી ગોધરા, ગોધરાથી ખંભાત અને કલોલથી પાલનપુર સુધી (બાન્ય લાઇન્સ સાથે) ના

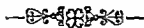
સોલ એજન્ટ:—

ધંડીઆડા
વડોદરા

અને

કલોલ
(ઉ ગુજરાત)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમંડળ.

કાર્યવાહક સમિતિ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમંડળની કાર્યવાહક સમિતિની એક સભા તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રવિવારે સવારે સાડા આઠ વાગે મુંબાઇમાં ગોવાળીઆ તળાવપરના શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હોલમાં મળી હતી; જ્યાં નીચે મુજબ કાર્ય થયું હતું.

મંડળનો હીસાબ તથા મધ્યસ્થ સભા આગળ રજુ કરવાનો અહેવાલ પસાર કરવામાં આવ્યો હતા તથા સામાન્ય સભા ભરવાનાં સમય તથા સ્થળ હવે પછી નક્કી કરી જણાવવાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

મધ્યસ્થ સભા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની મધ્યસ્થ સભાની એક બેઠક તા. ૧૮-૯-૨૭ ને રવિવારે સવારે નવ વાગે મુંબાઇમાં ગોવાળીઆ તળાવ પરના શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના હોલમાં મળી હતી, જે વખતે નીચેના સભ્યો હાજર હતા:—

૧ રા. કનૈયાલાલ મુનશી.	૯ રા. રાજેન્દ્ર દલાલ.
૨ „ મનહરરામ મહેતા.	૧૦ „ નગીનદાસ માસ્તર.
૩ „ ચંદ્રશંકર પંડ્યા.	૧૧ „ અંબાદાસ બની.
૪ „ ભરતરામ મહેતા.	૧૨ „ મણિલાલ નાથાવરી.
૫ „ મોતીચંદ કાપડીઆ.	૧૩ „ મંગળદાસ મહેતા.
૬ „ જ્યોતિશચંદ પાઠકજી.	૧૪ „ આવજી ગોવિંદજી શેઠ.
૭ „ સાદીક.	૧૫ „ લામશંકર ભટ્ટ.
૮ „ જન્મશંકર જીવ (હાજિર)	૧૬ „ મંજુલાલ મજમુદાર.

૧૭ સૌ. લીલાવતી મુનશી.

પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં મંડળના ઉપપ્રમુખ રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું.

શરૂઆતમાં મધ્યસ્થ સભાનો હેવાલ રા. મનહરરામે વાંચી સંભળાવ્યો જે મંજુર કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યાર પછી રા. મનહરરામે ગયા વર્ષે દમ્યાન ચએલા કામકાજનો હેવાલ તથા ઓડીટ કરાવેલો મંડળનો હીસાબ મધ્યસ્થ સભાની મંજુરી માટે રજુ કર્યો. હીસાબમાં જમા બાબુ પર બતાવેલી રકમોમાં કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગતાથી નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ પ્રમુખની સૂચનાથી સર્વાનુમતે પસાર થયો:—

ઠરાવ ૧ લેા:—મંડળના હીસાબમાં

(૧) રૂ. ૨૦૦૦ બંડોળ કમીટી તરફથી મળેલા ડીબેન્ચરના;

(૨) રૂ. ૧૨,૦૦૧ બંડોળ કમીટી તરફથી મળેલા હવાલા પ્રમાણે પુસ્તકોની કીમતના;

તથા (૩) રૂ. ૪૬૪-૮-૦ આવનગર પરિષદ તરફથી તે પરિષદ પાસે રહેલી

શીલીકના રોકડા મળ્યા. આ ત્રણ રકમો વૃદ્ધી વૃદ્ધી આ રકમ જવકના હીસાબમાં લઈ જવી, અને એ પ્રમાણેનો હીસાબ ફરીવાર ચોટીટ કરાવવો.

ઠરાવ ૨ જો—ઉપરના ઠરાવ ૧ માં, જણાવેલા ફેરફાર સાથે મંડળનો હેવાલ તથા હીસાબ પરિપદ મંડળની વાર્ષિક સામાન્ય સભા આગળ રજૂ કરવો. (પ્રમુખ સ્થાનેથી).

કૌમુદી સેવક ગણતી યોજના ગઈ મધ્યસ્થ સભાના ઠરાવ અનુસાર આ વખતે ફરીવાર રજૂ કરવામાં આવી, તે ઉપર સામાન્ય ચર્ચા થયા બાદ રા. નગીનદાસ ભારતરે રા. મનહરરામ મહેતાના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો:—

ઠરાવ ૩ જો:—“પરિપદ મંડળ ‘કૌમુદી સેવક ગણ’ ની યોજના સંબંધે હાલ કેં પશુ કરી શકે એમ ન હોવાથી યોજના સંબંધીના કાગળો દર્શતે બાંધતા.”

રા. અંબાલાલ જનની અને રા. ભરતરામ મહેતાએ આ ઠરાવ ઉપર નીચે પ્રમાણેનો સુધારો રજૂ કર્યો.

સુધારો—“આ ઠરાવમાંથી ‘હાલ’ શબ્દ કાઢી નાખવો.” સુધારા ઉપર પ્રથમ મત લેતાં ૪ વિરુદ્ધ ૧૩ મતે તે ઉડી ગયો હતો. તે પછી મુળ ઠરાવ ઉપર મત લેવાતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો.

તે પછી રા. મનહરરામ મહેતાએ કાર્યવાહક સમિતિએ ફરેલા કામકાજનો હેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

મંડળની આવતી વાર્ષિક સામાન્ય સભા કયે સ્થળે ભરવી તે સંબંધી ચર્ચા થતાં રા. નગીનદાસ ભારતરે નીચેનો ઠરાવ રા. મણિલાલ નાણાવટીના ટેકાથી રજૂ કર્યો. મંડળની “આવતી વાર્ષિક સામાન્ય સભા મુંબાઈમાં ભરવી એમ આ સભા કાર્યવાહક સમિતિને બલામણુ કરે છે.”

એકંદરે સભાનો આ પ્રમાણે અગિયમ જણાયો, પશુ કાર્યવાહક સમિતિને આ સૂચના ધ્યાનમાં લઈને નિર્ણય કરવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ રહે એટલા માટે રા. નગીનદાસ ભારતરે પોતાનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લીધો હતો.

રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજીએ રા. રાજેન્દ્ર દલાલના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો જે સર્વાનુમતે પસાર થયો:—

ઠરાવ ૪ થો:—“મંડળ કમીટીનાં રૂ. ૨૦૦૦ નાં હીએન્ચરો તથા પુરતકોનો હવાલો પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે મંડળને મોકલી આપ્યા, તે બદલ મધ્યસ્થ સભા તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

રા. મનહરરામ મહેતાએ રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજીના ટેકાથી નીચેનો ઠરાવ રજૂ કર્યો જે સર્વાનુમતે પસાર થયો:—

ઠરાવ ૫ મો:—“રા. છોટાલાલ વિ. ગગીઆરાએ પરિપદ મંડળ મારફત ઇનામો આપવાને સારું મંડળને રૂ. ૫૦૦૦ સોંપ્યા તે બદલ મધ્યસ્થ સભા તેમનો આભાર માને છે.”

જે બંને ઉપકાર માની સભા બરખાસ્ત થઈ હતી.

માનવતાનાં આર્ષદર્શન*

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી એ, એચ એવ. બી, એમ. એલ. સી, એફ.એફ.ટી,

પ્રમુખ, સાહિત્યસંસદ.

સંસદના સભ્યો, સભાસીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આ વર્ષે આપણે દર વર્ષથી જુદી જાતની પરિસ્થિતિમાં બેઠાં મળ્યાં છીએ. તમે જાણો છો કે દુઃસહનુકસાનને લીધે સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીએ પોતાનું પ્રેસ વેચી દીધું છે. એ પ્રેસ અને તેના કાર્યકર્તાઓ સંસદની પ્રવૃત્તિને જે સખળ વેગ આપી શકતા તે વેગને લાભ હવે આપણને મળતો નથી. સદ્ભાગ્ય એટલુંજ છે કે પ્રેસ શીવાયની બીજી યોજનાઓ એ કંપની સાથેની રહી છે; અને પ્રેસ પછી, સંસદ સાથે સહયોગ સાધવા તત્પર એવા વડોદરાના જાણીતા પ્રકાશક, રા. મોહનલાલ કોડારી વગેરેનાં હાથમાં ગયું છે. 'ગુજરાત'ની ઓફિસ ગુઆર્ડ અને વડોદરા એમ બે ઠેકાણે અત્યારે વહેંચાઈ ગઈ છે. આ બંધાનું પરિણામ શું આવે છે તેની આગાહી કરવા મારે પુરતાં સાધનો મળે એટલે સમય હજી વીત્યો નથી.

સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીના ડીરેક્ટરની બોર્ડના પ્રમુખ રા. ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી ગુજરી ગયા. અંગત મિત્ર; સાહિત્ય પ્રકાશક કંપનીના સ્થાપક ને અગ્રગણ્ય; અને સંસદના પરમ

મિત્રના મૃત્યુનું સ્મરણ કરતાં મને આઘાત થાય છે. થોડા સમયપર સંસદના સભ્ય, ભાર્ષ હરિલાલ દેસાઈ સ્વર્ગસ્થ થયા. એમની શુદ્ધિ, સેવા, મીઠમમારપણું ને ઉત્સાહ અજુમોલાં હતાં. એમના મૃત્યુથી સંસદે એક કોમતી સભ્ય ગુમાવે છે.

આ વર્ષે સંસદે પાંચ નવા સભ્યો સ્વીકાર્યા છે. ગઈ પરિષદના ઉપપ્રમુખ, અને આવતી પરિષદના વિજ્ઞાનવિભાગના ચુંટાએલા પ્રમુખ ડૉ. કુંવરજી નાયક જેવા વિજ્ઞાનવિદ્યાસી ગુજરાતના ભક્ત; વીક્સન ક્રેવેજના પ્રોફેસર અને ધારાસભ્ય રા. ગુનાબમાઈ જોશી, જેમનાં વિદ્વાન અને ગુજરાતપ્રેમ તમારાં બંધાંની જાણમાં છે તે; રા. મોતીચંદ ગીરધર કાપડીઆ, જેનાં સાહિત્યવિષયક ઉત્સાહ અને જૈનસાહિત્યનો અભ્યાસ અર્વાચીનતાના આદર્શોથી પોષાઈ રહ્યાં છે તે; સંસદના 'ગુજરાતી સાહિત્ય'ના ઉપતંત્રી રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે, જેનાં વિશાળ સાહિત્યજ્ઞાન ને વિનોદી કલ્પમયી તમે પરિચિત છો તે; અને 'ગુજરાત'ના ઉપતંત્રી, રા. દયાસંકર ભટ્ટ, જે એમનું ચાલે તો સંસદનો ખૂત,

* સંસદના પાંચમા વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું બાવણું તા. ૧૮-૬-૨૭.

વર્તમાન ને ભાવિ ઉત્સાહ એકલે હાથે વ્યક્ત કરે, અને જેનું સંસદ સાથેનું તાદાત્મ્ય કોઈ પણ પુરોગામી કે સહચારી સભ્યથી એણું નથી તે: આ બધા બેડાગાથી સંસદ સમૃદ્ધ થઈ છે. આ મિત્રોને આ પ્રસંગે આવકાર આપવાની તક લઈ છું.

આ વાર્ષિક પ્રસંગે આપણે ઉત્સાહથી ભવિષ્યનો વિચાર કરવા બેઠાં મળ્યાં હીએ; છતાં અનેક કારણોને લીધે અત્યારે ઉત્સાહ રાખવો કઠણ થઈ પડે છે. કેપેલા પુરંદરનો પ્રતાપ હજી વીસરાતો નથી. પ્રાચીન કવિની પંક્તિ કાનમાં અથડાય છે:

ભાગ્યા દેશ ક્ષાનમ ચિડાત્તર આવનની ખડ હારિ;
ગુજરાતીનું જોખરસાથુ અજ્ય ન આવઈ પાર,
અગ્રા કટક ડહાદિ ચિડોત્તર ધાણધાર ધન્યેલિ.

ધરે જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે; ખેતરો પાણીનાં ખાખેચીઆં બન્યાં છે, અને જ્યાં અત્યારે ખેતી ચાલી રહી હોત, જ્યાં શીંગાળાં ટોર મહાસત્તા હોત, જ્યાં ખેતરથી પાછી આવતી ગ્રામ્ય સુંદરીઓનો ગીતધ્વનિ સંભળાતો હોત ત્યાં પ્રવ્રયજલ ફરી વળ્યાં છે; નજરે દેખાય ત્યાં સુધી ધાયડ બોયો છે; તુટેલા ધરના મોભો ને મરેલી ગાયનાં શીંગડાં ભૂત ચેતનની કરુણ યાદ આપી રહ્યાં છે; અને ગાઉઓના ગાઉ સુધી અદગ્ધ થયેલાં ગામેનાં છોખેલ કુવા ને મંદિરો-ત્રિશૂલધારી ધૂળટિએ તોડવ વખતે ખેરવેલાં પુષ્પો સમા-પોતાના અસ્તિત્વથી પ્રસરેલા વિનાશની કથા કહી રહ્યાં છે. હુબ્બી જતાં બચેલું ગુજરાત ભયવસ્ત અને સાધનવિહીન હજી કાંપે છે. તેનું કલ્પાંત ને તેની યાચના હજી સંભળાય છે.

આ પ્રલયકાળની વીરકથાઓ હજી આપણે પુરેપુરી સાંભળવાની છે. આ સ્થિતિમાંથી

ગુજરાતને ઉગારવા ગુજરાતીઓએ જે ભગીરથ પ્રયત્નો આદર્યા છે તે કથા તો હજી રચાય છે. આ પ્રયત્ન કરનારાઓમાં ચાર સંસદના સભ્યો છે તે અસારે કેમ વીસરાય ? તે ડા. ચંદુલાલ, રા. છોટુભાઈ પુરાણી, ડા. સુમંત અને રા. દયાશંકર ભટ્ટ.

પ્રલય વખતે અને ત્યાર પછી ગુજરાતે વીરતા, ઔદાર્ય ને વ્યવસ્થાશક્તિના ક્રતિહાસમાં અનેક પાનાંઓ ઉમેર્યાં છે. જે રા. વલ્લભ-ભાઈએ, રા. અમૃતલાલ શેઠે ને ડાકટર ચંદુલાલે કર્યું; જે સર પરશોત્તમલાલે કર્યું; સરકારના મુખ્ય અંગ તરીકે જે સર સુનીલાલે કર્યું; જે જે ગામેગામ-નાનાંમોટાં બધાં-ઓએ કર્યું અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, ને ક્રતિહાસ સદાએ આપણને ગર્વપ્રદ રહેવાનો. અને પાછું ગુજરાત પગભર થશે, ખાખેચી-આંનાં ખેતરો થશે, વેરાનમાં ગામો વસશે, શુદ્ધ અવન ભાર્ગવ સમું ગુજરાત પુરંદરનો દેવ આત્મમળથી મહાત કરશે, ને પોતાના તપથી યુવાવસ્થાની શક્તિ ને પ્રતાપ ફરી મેળવશે તે સમયે આપણે આ પાંચદશ વર્ષના ગુજરાતને જોઈ ગર્વથી ઉચ્ચારીશું કે ગુજરાતે પુરાણો મહાસંત સિદ્ધ કર્યો છે: ‘આત્મના આત્માને ઉઠ્ઠરેલ.’

પણ આ જીવંતેણુ તપ આદરતાં અનેક નાનામોટા ઉત્સાહો આપણે ત્યાગતા પડશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ ગૌણ થશે; રસિકતા મંદ બનશે; ગુજરાત સુનીવર્સિટી-વખત છે ને-બ્યાવહારિકતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશતાં વાર લગાડશે. પુનઃસ્થાપના જ સંમુખ ઉભી છે; વિકાસને સ્થાન નથી. એ પુનઃસ્થાપના ભાવિ વિકાસ સરળ કરશે એટલાં આશા-વચન પણ આપણે ઉચ્ચારી શકીએ તો પુરત

છે. પ્રલયને લીધે કેટલાંક મુંવા, કેટલાંક રજ-
ળતાં થયાં ને કેટલાંક દુઃખી થયાં; કેટલાકે
વીરતા બતાવી ને કેટલાકે સેવા કરી; કેટલાકે
પૈસા ભેગા કર્યા, કેટલાકે ખચ્યા; કેટલાક
વીરતા નોંધશે ને કેટલાક વ્યવસ્થા વખાણશે;
કેટલાક એની કથાઓ કહેશે, ગાશે કે લખશે;
બધા માનવતા દર્શાવશે, બેશે કે વખાણશે;
અને માનવતાનાં એ દર્શન પુનઃસ્થાપનાનો
આત્મા ધડશે.

માનવતા જોવા કે જણાવ્યા વિના માન-
વોને બીજા કશામાં રસ પડે છે ખરો? માનવી
ધણાજ સ્વાર્થ-આત્મપ્રેમી છે. જેમાં માન-
વતા હોય તેને જોઈ રહે છે; જેથી માનવતા
પરખાય તેનો અભ્યાસ કરે છે. તેમાંજ તેને
અષ્ટ રસ રજો લાગે છે.

—અને તેજ પ્રમાણે કાણુ પોતાની માનવતા-
પછી જેવી હોય તેવી-બ્યક્ત કરવા નથી મથતો?
ખરૂં જોતાં પોતાની માનવતા બ્યક્ત કર્યા વિના
કાણુ રહી શકે છે? રજુમાં ઝુઝુમતો ચોદો;
રાજ્યો ઉઘલાવતો મુત્સદ્દી; રસ ઝીલતો કવિ;
કલમ કસતો કારકુન; સવાકાનું ચાક લેતો
સુરતી; આ બધા પોતાના ક્ષેત્રમાં, પોતાની
શક્તિ પ્રમાણે પોતાનામાં રહેલી વિશિષ્ટતા
બ્યક્ત કર્યા વિના બીજું શું કરે છે?

—અને તેજ પ્રમાણે આ માનવતાનું, સાહિત્ય-
વિલાસીઓ દર્શન કરવા, અને સાહિત્યિકો દર્શન
કરાવવા શીવાય બીજું શું કરે છે? મહાકાવ્ય
એટલે દેવકથાનાં દેવી મહાત્માઓમાં કલ્પેલી
બોધ માનવતાનું આલેખન. ઇતિહાસ તેમજ
ઐતિહાસિક નવલકથા એટલે જૂતપૂર્વ માનવ-
તાની કથા. નાટક એટલે કસોટીએ ચઢેલી
માનવતાનું નિરૂપણ.

આ ઉપરાંત ધર્મનું સાહિત્ય ધણુંખરૂં એક કે
બીજા પ્રકારની માનવતાનું દર્શન કરાવે છે,
અને તે સિદ્ધ થાય એવા રસ્તા બતાવે છે.
એક ધર્મનું બહુજ સાહિત્ય કાલપટ પર
લખાઈ રહેલો એક વિશિષ્ટ માનવતાનો છાંયડો
છે. બે હજાર વર્ષના ખ્રીસ્તી સાહિત્યમાં નજે-
રેથનાં સુધારની માનવતા ચીતરવાની, તેમાં
રંગ પુરવાની, તેને સ્પષ્ટ કરવાની, તેનું અનુ-
કરણ કરવાની ઇચ્છા રહી છે.

તેજ પ્રમાણે ધણુંય દુંકળી સાહિત્ય-જીવન
ચરિત્ર, નવલકથાઓ, રેખાચિત્રો, ટીકાઓ:
આ બધામાં માનવતા શોધીને તેને રજુ કરવા
શીવાય બીજી શી ઇચ્છા દેખાય છે?

સર્જનાત્મક સાહિત્યના રચનારાઓના, સર્જ-
ના બેદ પરથી, બે પ્રકાર ધર્મ શકે છે: માન-
વતાનું કથન કરનાર, અને પ્રેમનું કથન કર-
નાર. ધણું જને પ્રકારના કહી શકાય. કેટલાંક
સાહિત્યરચામીઓ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિએ દોઢેલી
માનવતાનું દર્શન કરાવવાજ સાહિત્યસર્જન કરી
બધ છે. આમાંથી જેમણે ખરી માનવતાનાં-બ્ય-
ક્તિમાં રહેલી વિશિષ્ટતાનાં મૌલિક તત્ત્વો જોયાં
છે, તે વર્ણવ્યાં છે તે સાહિત્યમાં પ્રભુત્વ પામ્યા
છે. તેમની આર્પદૃષ્ટિએ, ચર્મચક્ષુથી અબેલ એવા
પડદા ચીરી માનવજાતિના સનાતન આત્માનું
દર્શન કર્યું છે; અને તેમની વાણીએ અધિ-
કારીને સદાકાલ હુદયગમ બને એવા ચબ્દોમાં
તેને વર્ણવ્યો છે. આ આર્પદૃષ્ટાઓએ કાષ્ઠક
વાર કલાત્મક સર્જકતાને ગોણુ રાખી, માન-
વતાનું સર્વદેશીય નિરૂપણ કરવાના સાહિત્યમાં
પ્રવાસો કર્યા છે; કાષ્ઠકવાર, તેની સિદ્ધિ સરળ
થાય એવા સ્પષ્ટ રસ્તાઓ દેખાયા છે. અને
એમની પ્રેરણાની સરિતાઓ યુગેયુગે વધારે
ને વધારે માનનીય બનતી, પ્રેરણાની રેલમંછવ

પ્રસારતી, મહાન મનુજેનો જીવન ધડતી, પ્રતાપી રાષ્ટ્રોના ભાવિ સર્જતી, 'વિશ્વવંશ યર્ધ' સમયપટ પર પ્રસરી રહી છે. આવા સ્વામી-ઓએ કરેલાં આર્પદર્શનો એ માનવજીવનની અતુલ સમૃદ્ધિ છે.

૨

દરેક માણસ નીરાળો હોય છે. સગી માતાં જે જોડીઆ વચ્ચે બેઢ હોય છે; દરેક સ્વભાવ, ને દરેક શરીરની ખુબીઓ જુદીજુદી હોય છે. અને છતાં દરેકની માનવતાની આંકણી કરતાં સાહિત્યસ્વામીઓ એકજ માપ વાપરે છે.

માનવતાના આ દ્રષ્ટાઓ એક ભયંકર કાવત્રુ રચી કેટલાક મહાપુરુષોનું નામ લેતાજ નથી. તેઓ ગ્રાંઝા યથેજ્ઞા દૈત્ય સમા મેરીઅસ અને મારાત, અમાતુષી નીરો અને કેથેરાઇનમાં માનવતા શોધવા જાય છે. પણ આપણે પકડીશી જે, રાતે બારણું ખખડતાં ગોદડામાં મોં રાખી, ધરવાળીને તપાસ કરી આવવાની આજ્ઞા કરે છે, તેને વીશે તેઓ સદાય મૌન રાખે છે. આપણે કોઈ બેઢત, જે જન્મે છે, હળ ખેડે છે, વાવે છે, લણે છે ને મરે છે; તેમજ આપણા કોઈ દાસકાકા જે જન્મે છે, પરણે છે, પૈસા બ્યાળે ફેરવે છે, શાક લાવે છે, નાતની પટલાઈ કરે છે, અને આખરે શ્રી નાયજી બાવાને સર્વસ્વની ભેટ આપી સ્વધામ જાય છે—એ એમાંથી એકેની તેમને પરવા નથી. અધમતા, નિમૌલ્યતા, સામાન્યતાને પ્રતિષ્ઠા ને માનવતાનાં અંગો નજ ગણવા એવા એમનો નિશ્ચલ સકલ્પ છે.

તેજ પ્રમાણે અક્રિય મહત્તાની તેમને કદર નથી. જ્યાં સુધી કોઈ કલ્પનાવિલાસી પોતાની શક્તિને કલાકૃતિરૂપે પ્રગટાવે નહી, જ્યાં

સુધી કોઈ ચિતનશીલ વિચારક ખીજના આચાર કગાવે નહીં, કોઈ ઉત્સાહી કે મહત્વાકાંક્ષી માણસ પોતાના ઉત્સાહ કે આકાંક્ષાથી ટુનીઆ ડગમગાવે નહીં, કોઈ બુદ્ધિશાળી નવા તરંગો પેદા કરે નહીં, ત્યાં સુધી તેમની તે પરવા કરતા નથી. માણસના ભાવ, વિચાર, ભાવના કે સંકલ્પ ક્રિયામાં પરિણમે નહીં ત્યાં સુધી તેને તે માનવી ગણતા નથી. અક્રિય માનવતા તે વર્ણ્ય માને છે. તેમનો અચળ સિદ્ધાંત છે કે જે માનવતાનું તે દર્શન કરવા મથે છે તેના માલીક કાંઈ પણ કરનાર-કર્તા હોવો જોઈએ; થોડો હોવો જોઈએ: પછી બલે એણે આરંભેલા વિગ્રહમાં સામે પક્ષે ધર્મ હોય કે અધર્મ, સુખ હોય કે દુઃખ, જીવન હોય કે રનાતંત્ર, સંયમ હોય કે સ્વચ્છંદ, સ્વાર્થ હોય કે પરમાર્થ. કેસરીમાં કરનાર માટેજ તેમની વર-માળ છે, ખીજ માટે નહીં.

સાહિત્ય એકલામાં નહીં, શબ્દોમાં પણ એજ માપ રહ્યું છે. રામનો પુરુષ માટે 'vir' શબ્દ વાપરતા: એટલે જેમાં 'vir-tues' શક્તિ, મરદાઇ-હોય તે,

પ્રાચીન સાહિત્યકો પ્રશંસનીય માણસને 'નરશાઈલ' 'નરપુંગવ' એવાં નામ આપતા. પ્રાચીન આર્યો સંપૂર્ણ માનવી ને 'યોગી' કહેતા; અને 'યોગ'નો અર્થ 'કર્મણ કૌશલ્ય' કરતા. વૈદિક સમયમાં બધા 'આર્ય' હતા; અને આર્ય, થોડો ન હોય એ તે કલ્પી શકતા નહીં. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનની કાયરતાને 'અનાર્ય' કહે છે.

પણ માનવતાનું નિરૂપણ કરાવનાર સાહિત્યનો એક પ્રકાર જીવનચરિત્ર તે અને આર્પદર્શન વચ્ચેનો ભેદ યાદ રાખવા જેવો છે. જીવન-ચરિત્ર સામાન્ય રીતે માનવતાનું આર્પદર્શન

કરાવતું નથી, પણ માનવતાનો આભાસ હિમ્મત કરે છે. આર્પદર્શન કરનાર માનવતા શોધે છે; જીવનચરિત્ર લખનાર ગમે તે વ્યક્તિ પર માનવતાનું આરોપણ કરવા મથે છે. આ બંનેની દૃષ્ટિ તદ્દન જુદી છે. આર્પદૃષ્ટિ શાશ્વત અંશની પરીક્ષા કરે છે; જીવન આત્મ-ખનાર વ્યવહાર શાશ્વત કરવા માંગે છે.

જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ધણું ખેડાય છે; અને છાપખાતાના યુગમાં થોડું ધણું ચિરાયુ ભોગવે છે! પણ ધણે ભાગે જીવનચરિત્રો છપાયા પછી વંચાતાં નથી; વંચાય છે તો વાચકને હસાવ્યાં વિના રહેતાં નથી.

અનેક કારણોથી આમ બને છે. એક તો એ કે ચરિત્રોના રચનારા વીસરી જાય છે કે જેટલે અંશ માનવી થોડો હોય તેટલે જ અંશ તેની માનવતા આલેખવા યોગ્ય હોય છે. એક જણ પૈસાદારને પેટે અવતર્યો; ભણ્યો; ધણી પ્રતિષ્ઠા પામ્યો; ધણી કીર્તિને વર્ધો; ધણી પૈસા કમાયો ને બચાવ્યા; પરણ્યો ને છોકરાં હિંચ્યાં;—પણ પછી શું? એક પુરુષ શુષ્ક ને અરસિક જન્મ્યો, વગર પ્રયત્ને, વગર આત્મમંથને જીવનભર વીતરાગ રહ્યો,—તેમાં શું? એક જણ રાજાનો પાટલી કુંવર જન્મ્યો ને ચક્રવર્તી થઈ મરી ગયો—પણ તેમાં શું? કેટલું મેળવ્યું તેની હીમત નથી—કેમ મેળવ્યું તેટલું જ જીવાનું છે. કેવા વિરોધ સામું એ ઝડપ્યો, કેવી અડગતાથી તે લડ્યો, કેવી કસોટીએ તે ચઢ્યો—એ જ તેની માનવતાનું માપ કહી આપશે, અને તેની જીવનકથાનું આયુષ્ય નક્કી કરશે.

જીવનચરિત્રો, આત્મકથનો, રેખાચિત્રો ટુંકજીવી થાય છે તેનું બીજું પણ એક કારણ છે, ચરિત્રના લેખકો ક્યાં તો પ્રશંસકો હોય છે,

કે દુશ્મનો હોય છે; જેટલે ક્યાં તો નાયક ન હતો તેવો ચીતરે છે, કે હતો એવો ચીતરી શકતા નથી. લવિષ્યના વાચકોને જોઈએ છે—એક સુવિખ્યાત માણસની નરી માનવતા; શુણ્ણ અવશુણ્ણી મટેલી હડાપણને મુખાંધમાં ઝોઝાં ખાતી, આખી, અણીસુધ નસ માનવતા. બક્તના ભગવાનમાં આપણને રસ નથી, મનુષ્યની માનવતામાં જ રસ પડે છે. જીવનચરિત્રમાં માનવતાનું ખરું દર્શન થાય છે ત્યારે તે અમર સાહિત્ય બને છે.

બોરવેલનું ‘જોન્સનનું ચરિત્ર’ અપૂર્વ જીવનચરિત્ર છે, કારણ લેખક મૂર્ખ હતો. જોન્સનની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાના ભાન વગર જે તેણે જોયું ને સાંભળ્યું તે ટપકાવ્યું. અને આજે વિદ્વાન, મૂર્ખ, હેતાળ, આચારમાં અવ્યવહાર છતાં વિચારમાં અદ્ભુત વ્યવહારિકતા દાખવતો, અર્ધાંધ જોન્સન તેના પાનામાંથી સજીવન થાય છે. મોરલીએ લખેલું ગ્લેડસ્ટનનું જીવનચરિત્ર તેના જેવું ચિરંજીવ રચાત નહીં પામે કારણ કે લેખક ડાહ્યો, સુતસદી, ને વ્યવહાર હતો; એણે ગ્લેડસ્ટન હતો તેવો ચીતર્યો નથી, પોતાની દૃષ્ટિએ જેવો તેને માનતો હતો તેવો ચીતર્યો છે. પણ આપણે મોર્લીના ગ્લેડસ્ટન નથી જોઈતા—ગ્લેડસ્ટન હતો તેવો જોઈએ છે; અને તે ન મળતાં ચરિત્ર ફેરી દૃષ્ટિ છીએ.

આપણે ત્યાં એક પ્રચલિત સિદ્ધાંત છે કે મરેલાં, માણસનાં આત્મકથનોને પત્રો ને વીગતો, જો પાછળના મિત્રોએ તેની કદબેલી પ્રતિષ્ઠાને ભંગ કરતાં હોય તો તેને પ્રગટ ન થવા દેવાં. આપણું ‘શુજરાત’ ન હોત તો નર્મદનું આત્મકથન બહાર ન પડત. મણિભાઈનું જીવન ચરિત્ર આવાં દોષ કારણોથી

જ બહાર પડતું નથી. કલાપીનું જીવનચરિત્ર હતું તેવું કોઈ લખતું નથી, તેનું પણ આજ કારણ છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આચરનારાઓને લાવિ પ્રજાના હૃદયને હગાર ગણું છું. એક મહાત્મા મરી ગયો; આપણા દેશને કે સાહિત્યને તે ધડી ગયો. જેવો હતો તેવો એને ઝોળખવો તે આપણો પરમ અધિકાર છે. જેવો હતો તેવો તે હતો-સદ્ગુણ અને દુર્ગુણથી ભરેલો. તે લખ્યો તો તેની વીરતા અમારે જોવી છે; તે પછો તો તેની નિર્બળતા આપણે નીરખવી છે. તેની સદ્વૃત્તિ તે પાપવૃત્તિના આપણે ભાગીઆ છીએ. અને તેની માનવતાના પુરાવા દબાવી, તેને ખોટું રૂપે દર્શાવવાનો કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠાપ્રેમીને હક નથી.

અમારે એ સિદ્ધાંતો છોડી જીવનચરિત્રો લખાશે ત્યારે જ તેમાં આર્પદષ્ટિ આવશે.

૩.

આર્પદર્શન કરાવતા સાહિત્યસ્વામીઓ સાહિત્યના અનેક પ્રકારોનો આશ્રય લે છે. જીવનચરિત્ર આવો એક પ્રકાર છે. કેટલાક આદેશ કે સંદેશ રૂપે માનવતા આલેખે છે; કેટલાક પ્રાર્થના કે સ્મરણ, તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ કરતા હોય તેમ, આલેખે છે. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારામલક પદ્ધતિ લઈ શાસ્ત્રીરૂપે તેનું દર્શન કરાવે છે. કેટલીય વાર જુદાજુદા સાહિત્યકો જુદીજુદી રીતે એક પ્રકારની માનવતાનું દર્શન કરાવે છે. કેટલી વાર એમ પણ જોવામાં આવે છે કે સંયોગો કે સાંતુકળતા સરખી આવી ચઢે તો એકજ પ્રકારનાં આર્પદર્શનો કરાવતું સાહિત્ય પ્રગટે છે.

આમ પ્રગટ થતાં સાહિત્યનો કાંઈ નિયમ છે ખરો? શા માટે એક સૈકા સુધી એક પ્રકારની માનવતા સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે? શા

માટે એક વખત અવગણના પામેલી વિશિષ્ટતા બીજી વખત પૂજનીય બને છે? વળી કયા દષ્ટિબેદથી કોઈવાર ખ્રીસ્તની, કોઈવાર નેપોલીયનની, કોઈવાર શ્રીકૃષ્ણની, એમ નીરનીરાળા પ્રકારની માનવતા જુદા જુદા આર્પદષ્ટાઓ અર્પૂર્વ લેખે છે?

આ પ્રશ્નોનો નિર્ણય વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઇથી થઈ શકે એમ નથી; પણ નિર્ણયનાં કેટલાંક ધોરણો સુચવી શકાય.

પહેલાં તો દ્રષ્ટાનાં ધોતાના સ્વભાવ અને અધિકાર પર તેણે કરેલાં દર્શનની વિશિષ્ટતાનો આધાર રહે છે. સહાનુભૂતિ વિના વ્યક્તિત્વનું રહસ્ય સમજાતું નથી. અને આદર્શ તરીકે કયા પ્રકારનો મનુષ્ય એક સાહિત્યકને રુચે છે તેનો આધાર તે સાહિત્યક પર છે. એક લેખક નિર્દોષ બલમનસાઇને નિર્ભીક્ષ્યતા માને; બીજો તેને વૈષ્ણવજનનું લક્ષણ માને. જેવી લોકમાં ભિન્ન રચિ છે તેવીજ આર્પદ્રષ્ટાઓમાં પણ છે.

તેજ પ્રમાણે એક યુગની કે સમયની વિશિષ્ટતા પણ કોઈએક પ્રકારની માનવતાનું દર્શન સુચાલ કરે છે. જે માનવતા સમકાલીન દુઃખમાંથી છોડવી શકે તેનીજ કદર થતી દેખાય છે. ક્રૅન્ચ વિખેલ શરુ થયો તે પહેલાંની નિઃસત્ત્વ દશામાં ફાંસમાં જુદા કે ખ્રીસ્તની માનવતાનું દર્શન કોઈને પણ લાગ્યેજ શક્ય બન્યું હશે. કૂર રોમનો જીલમ વર્ષોની રહ્યા હતા ત્યારે, જાલીયાંવાળા બાગનું કૂર નાટક થતું હતું ત્યારે, લયાનક વીરની માનવતા કરતાં શાંત સ્મિતભર્યાં ખ્રીસ્ત કે ગાંધીજીની માનવતા જીરડી નાંખે તેમાં શી નવાઈ? જ્યારે યતાદિની પરધર્મીઓ અવગણના કરતા હતા ત્યારે યજ્ઞની સ્થાપના માટે કદ્યોનો અવતાર થશે

એવી માન્યતા હતી; આજે ધણા એ ગતતાર બળભેરીથી પરદેશીઓને હાંડી કાઢનાર કોષ બીચણ થોદાનો યશ એમ માને છે. દરેક જમાનો જે માનવતા પૂરે છે તે સાધુનો પરિણામ કરનારી ને દુષ્ટતનો વિનાશ કરનારી; પણ સાધુ ને દુષ્ટત કોણ તેની વ્યાખ્યા દરેક જમાનાની મુશ્કેલી અને દ્રષ્ટાની વિશિષ્ટતા પર રચાય છે. એટલે ખરું જોતાં માનવતાનાં દર્શનો સ્થળ, કાળ, ને દ્રષ્ટાના ભેદથી વિધવિધ બને છે.

પણ આ વૈવિધ્યમાં કેટલીક સામ્યતા છે; અને સ્થલ કાલ કે દ્રષ્ટાના ભેદથી નામનો ફેર દેખાય, છતાં મૌલિક પ્રકારો તો તેના તેજ હોય છે. એલેક્ઝાંડ્રીયન ખ્રીસ્તી મહાત્માઓ અને વૈરાગ્ય-સેવી હીંદુ બૌદ્ધ અને જૈન મહાત્માઓમાં ઘણી સમાનતા છે. સેવાધર્મમાં લીન ખ્રીસ્તી અને 'પીડ પરાધ' જાણનાર વૈષ્ણવની માનવતામાં આજો ફેર નથી. અને જે માનવતા શિવાજીમાં, સીઝરમાં, હેનીબાલમાં, ને પૌત્રીઅનમાં દેખાય છે તે એકની એક નથી લાગતી? આમ પૂજનીય માનવતાના ગણ્યાં ગાંઠ્યાં બીનાંજ આર્ષદ્રષ્ટાઓનું ધ્યાન ખેંચે છે,

જરાક ઉંડું પ્રયત્ન કરતાં, માનવતાના કયા મૌલિક પ્રકાર દ્રષ્ટાઓ સાહિત્યમાં અમર કરે છે તે સમજાય છે. એક પ્રકારની માનવતા વૃત્તિઓના વિકાસ પર અવલંબે છે; બીજા પ્રકારની, વૃત્તિઓના સંયમ પર અવલંબે છે; ત્રીજા પ્રકારની, વૃત્તિઓની કોષ એક ભાવના સાથે સાધેલા તાદાત્મ્ય પર અવલંબે છે. જે સ્વાભાવિક વૃત્તિઓના સંયમને નીતિ કહીએ તો કહી શકાય કે આર્ષદર્શનો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે: નીનિવિહીન (વૈનૈતિક?) માનવતાનાં, નૈતિક માનવતાનાં, ને પારનૈતિક માનવતાનાં.

એક થોદો સંયમની પરવા કર્યા વિના સ્વ-ચંદ્રથી લહે છે, છતે છે, કે દારે છે;

બીજો વૃત્તિઓ સાથે સંગ્રામ માંડી, આત્મ-યુદ્ધ કરી સંયમ પ્રાપ્ત કરે છે; ત્રીજો સ્વચંદ્ર ને સંયમ બંનેથી પોતાની શક્તિ વધારી ભાવના સ્વરૂપે છતે છે. એક પરાક્રમી કહેવાય, બીજો સાધુ કહેવાય, ત્રીજો યોગી કહેવાય.

એક માનવતા પરિસ્થિતિને દમાવવામાં, કચરવામાં, તાબે કરવામાં સાદૃશ્ય સમજે છે; બીજા, પરિસ્થિતિથી બેપરવા બની પોતાને અને બીજાને દુઃખ વિનાનો કરવામાં સાદૃશ્ય સમજે છે ત્રીજા, સ્વસ્થ સશક્ત ને અભેદ થાય છે તે લાક્ષણિક અપૂર્વતા મેળવવા માટે. એટલે એક રાજસી કહેવાય, બીજા સાત્ત્વિક અને ત્રીજા નિઃક્રિયણ કહી શકાય.

આ જુદી જુદી માનવતાનાં દર્શન ક્યારે થાય છે એ જોઇએ. જ્યારે જનસમૂહની વૃત્તિઓ પરાધીન થાય છે; જ્યારે દૃષ્ટિમર્્યાદા સાંકડી ને કર્તવ્યો વહેનીઆં બને છે; જ્યારે કાયરતા, કર્ણમધુર નામો ધારણ કરી ચારે તરફ નિહરે છે; જ્યારે બધા અડગ, દુર્ધર્મ ને ભયાનક કાર્યશક્તિથી કરતા છતાં, તેની વાટ જોતા બેસે છે ત્યારે રાજસી માનવતાનાં દર્શન કરનાર પ્રગટે છે. તેની દૃષ્ટિએ પડે છે માત્ર પ્રયત્ન, કીર્તિધેશી, વિનાશક માનવતા;—કોષ પણ ભોગે, કોષપણ કીમતે મેળવેથી પરાક્રમી ને વૈનૈતિક માનવતા;—કોષ સહસ્રાં જુન, કોષ સીકંદર, કોષ સીઝર, કોષ સીધ-રાજ, કોષ શિવાજીની માનવતા.

પણ જ્યારે અશાંતિનો પ્રલય ચારે તરફ ઝરી વળે છે, જ્યારે ધોરકર્મો, કૂરતા સ્વચંદ્ર વિસ્તરે છે, જ્યારે વિજયી પશુતાને જુદમ-ગાર સત્તાના વિજયપ્રયાણમાં દુઃખ ને દીનતાનો આર્ત સ્વર પણ નથી સંભગાતો—ત્યારે આર્ષદર્શન કરનાર કોઈ સાત્ત્વિક માનવતાનાં દર્શન કરે છે; તેની પ્રેરણાથી ઉચ્ચારે છે કે

બળતા ઉપયોગમાં, સ્વચ્છંદની ધુનમાં, સત્તાના દોરમાં સદાય શયતાન વસે છે; તે શીખવે છે કે દુઃખીઆં સદા દેવકૃપાનાં અધિકારી છે, કારણ કે તેને માટે સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય છે—Blessed are the poor in spirit, for theirs' is the Kingdom of Heaven; જે જીવતાં મરી રહે છે તેજ મરતાં સદાય સજીવ છે. આમ નમ્ર, સંયમી, અહિંસાપ્રેમી, વિરાગી ને પરમાર્થી માનવતાનાં દર્શન તે કરાવે છે; અને છુદ્ધ ને ખ્રીસ્ત જેવાની પૂજા પ્રસારે છે.

ક્રાઈ આર્પદ્રશ્ય પ્રગટે છે કે જે સંયમ અને સ્વચ્છંદની પાર જઈ ક્રાઈક શાશ્વત ધોરણની કસોટી પર માનવતા ચઢાવે છે; સમયની ક્ષણિક મુશ્કેલીઓ વીસરી માનવતાનેજ લાવના સ્વરૂપે નીરખવા તત્પર બને છે. એણે ઉપખવેલું ધોરણ નીતિથી પણ પર-પારનેતિક-હોય છે. એણે પારખેલી માનવતા પ્રજાલિકાઓથી અસ્પૃશ્ય એવી ક્રાઈ મહાભાવનામાં લય પામતી તેને દેખાય છે. એની દૃષ્ટિએ માનવતા દેખાય છે—એક લાવનારૂપે; એક શાશ્વત અને નિશ્ચલ શાસનરૂપે—સમય ને સ્થળથી સ્વતંત્ર અને સામાન્ય આશ્વાસવિચારથી અમર્યાદિત, સ્વયંબૂ સત્યરૂપે. આવી માનવતાનું આર્પદર્શન કરનાર સ્વાધીનતા શીખવે છે. શ્રેયસ્કર સંયમને પણ પ્રાપ્ત્યનું સાધન બનાવે છે. હજુજીરી પરાક્રમને એક સર્વગ્રાહી યોજનાનું અંગ કરી મુકે છે. સ્વભાવને સ્વધર્મપદે બેસાડે છે; અને સ્વભાવસિદ્ધિનેજ શોધ મનાવે છે.

૪

સાહિત્યમાં વૈનૈતિક દૃષ્ટાંતોમાં શ્રેષ્ઠ ખ્રુટાર્ક છે. ખ્રુટાર્કના જીવનચરિત્રોનું સ્થાન દુનીઆના

સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે. જીવનચરિત્રના સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન પ્રથમ છે; આર્પદર્શનમાં, પ્રેરણાના સાહિત્યમાં ને ઇતિહાસમાં અગ્રગણ્ય છે. વીશ શતાબ્દિઓના વીરોએ એમાં આલેખેલી માનવતાવડે પોતાની માનવતા વડી છે. નેપોલીયને વચન ઉચ્ચાર્યું હતું કે 'ખ્રુટાર્ક ગજવામાં અને તરવાર કમરે લઈ હું જગત જીતીશ.' થીઓડોર ગાઝાએ અભિપ્રાય દર્શાવેલા હતા કે 'એ પ્રથમ કાલે એક જ પુસ્તક બચવાનું હોય તો હું તે માટે ખ્રુટાર્ક પસંદ કરીશ.' ખ્રુટાર્ક સંજીવનીમંત્ર છે—નિર્બલમાં નિર્બલ પ્રાણીમાં પરાક્રમ કરવાની વૃત્તિ પ્રગટાવે છે.

ખ્રુટાર્કની આલેખનકલા સચોટ છે. તેની દૃષ્ટિ પ્રસંસક કે નિંદકની નથી; માત્ર દૃષ્ટાની જ છે. તે પ્રશંસા કે નિંદા કરવાની પણ પરવા કરતો નથી. શુભ કે અશુભ હેતુ, ઉચ્ચ કે નીચ લાવના, સ્વાર્થ ને પરમાર્થ, સંયમ ને સ્વચ્છંદની તે નોંધ લે છે, તેના પર બે વિચારો દર્શાવે છે, પણ તેનાથી પોતાની દૃષ્ટિ રંગાવા કે ઝાંખી થવા દેતો નથી. નાયકનાં પરાક્રમે તે વર્ણવે છે; તેના જીવનના નાના મોટા પ્રસંગો ઓળખે છે અને તેણે ઉચ્ચારેલાં અને તેને વીશે સમકાલીનોએ ઉચ્ચારેલાં વચનો સંધરે છે. અને શબ્દ ને કર્તવ્ય-સારાં અને માઠાં—અને રજુ કરી તેની ખરેખરી માનવતા દર્શાવે છે. પરિણામે તેને ખરેખરાં—સજીવ ને આબેહુબ તરી આવતાં આપણે જોઈએ છીએ. ખ્રુટાર્કનાં ચરિત્રો, વાસ્તવિકતામાં અપૂર્વ એવા ચિત્રોનું સંગ્રહસ્થાન છે.

ખ્રુટાર્કે કષ્ટ પ્રકારની માનવતાનાં દર્શન કરીને કરાવ્યાં છે? એ માનવતા યોદ્ધાઓની તો છે જ; પણ કેવા યોદ્ધાઓની ?

માનવતાનું દર્શન કરતાં ખુટાર્કને નીતિનાં ધોરણોની પરવા નથી. ખુટાર્ક પોતે સ્ટોઇક સંપ્રદાયનો હતો. આ સંપ્રદાયનો મૂલ્ય સિદ્ધાંત સ્વાતંત્ર્યનો હતો; અને તે સ્વાભાવિક નિયમો પ્રમાણે જીવન જીવવાનું શીખવતો. એના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પોતાની ટૂંકિયોને તાબે કરી સશક્ત થવું અને જીવિત પુરઃસર કર્તવ્યદક્ષ બનવું, એમાંજ સફળ સમાધિ હતો. સફળ જીવન સુખ. આનંદ કાર્યદક્ષતાનું પરિણામ છે-ખોય નથી.

આવા સંપ્રદાયને તે શ્રેષ્ઠ ગણતો હતો છતાં માનવતાના નમુનાની પસંદગીમાં પોતે નિષ્પક્ષપાત રહ્યો છે. એણે આલેખેલી માનવતા તે કોઈ સખત રાષ્ટ્રવિધાતાની;^૧ કોઈ મહત્વાકાંક્ષી, હરામખોર ઉસ્તાદની;^૨ કોઈ દૂર અંદેશી, વિચારશીલ, મહેન્ટાધારી રાષ્ટ્રરત્નની;^૩ કોઈ જીવિતશાળી અને બહાદુર એવા મહત્વાકાંક્ષી, સ્વચ્છંદી, સ્વાર્થી ખટપટીઆની;^૪ કોઈ અડગ વીરની;^૫ કોઈ સખત ને નિશ્ચલ સ્વભાવના કૂર સંયમીની;^૬ કોઈ ભયંકર ગર્વમૂર્તિની;^૭ કોઈ અડગ દેવી, ઝનુની સ્વાર્થસેવી સત્તાધેશી વીરની;^૮ કોઈ સ્વાતંત્ર્યસેવી બહાદુર લોકનેતાની;^૯ કોઈ મહાસ્વાકાંક્ષી, અભિમાની, કીર્તિલાભી, પોતાની મહત્તામાં મસ્ત એવા સર્વભક્ષી વિજેતાની;^{૧૦} કોઈ સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિ અને સર્વગ્રાહી જીવિતી પોતાની ને પોતાના દેશની મહત્તા સાધતા ને નીતિને તિરસ્કારતા માનવશ્રેણી.^{૧૧}

ખુટાર્ક મનુષ્યમાં રહેલાં અનેક દુષણો માફ કરી શકે છે; પણ જે માનવ મોજ-શોખમાં મશગુલ, નિર્ભય, કાયર, કીર્તિથી

વિમુખ કે ધનથી મુગ્ધ હોય તેમાં એ માનવતા જોઈ શકતો નથી. સ્પાર્ટામાં ગરીબ અને તવંગર સરકારે પુરાં પાકેલાં એકજ પ્રકારનાં શુષ્ક ભાણે જમતા; પોતપોતાને ઘેર કોઈ જમતું નહોં; અને પરિણામે સ્વાદેન્દ્રિય પર બધા વિજય મેળવતા. જેને સામાન્ય મોજાન સ્થતું નહોં તે કાયર મનાતો. ‘આખી દુનીઆમાં માત્ર સ્પાર્ટામાંજ કુળેર લંડારીને આમ આંધળો-એક પાપાણુની મૂર્તિની માફક ચેતન અને ગતિવિહોણા બનાવી દેવામાં આબોધે હતો.’ ખુટાર્ક નોંધે છે.

સીકંદર બ્યારે ધીરન જતે છે અને લાંબા અઠગક લંડારો ને અતુલ વિલાસો લુએ સારે કહે છે કે ‘મોજમગ્નહતા મોહથી કે પણ વધારે અધમ નથી; મજુરી ભર્ષા જીવનથી કે પણ વધારે ઉમદા નથી.’

ગર્વિષ, અભિમાની કોરીયોલેનસ સંભ્રામમાં અતુલ પરાક્રમ દાખવે છે, અને સેનાપતિ તેને દુરમનોની હુંટાએલી સમૃદ્ધિને દસમે ભાગ અર્પવા માંગે છે. ગર્વિષ વીર કે પણ લેતો નથી; માત્ર પરસૈન્યના એકજ વીરને છોડી દેવાની માગણી કરે છે. કોરીયોલેનસની ધન તરફની આટલી જોદરકારી જોઈ રોમનો તેના પર શીડા થાય છે. ખુટાર્ક સૂચ ઉચ્ચારે છે: ‘સજ્જના સદુપયોગ કરતાં ધનનો સદુપયોગ વધારે અભિનંદનીય છે. પણ ધનની અપેક્ષા નજ કરવી એ તેના સદુપયોગથી પણ વધારે કીર્તિકર છે.’

સ્પાર્ટાની જીને એક બીજી જીએ કહ્યું કે ‘આખી દુનીઆમાં તમે જ પુરુષો પર રાજ્ય કરો છો.’ સ્પાર્ટાની જીએ જવાબ દીધો.

૧. લાકરજસ; ૨. થેમિસ્ટોકલીસ; ૩. પેરીકલીસ; ૪. એલસીબીગ્રાડીસ ૫. ઝેમીસ્થેનીસ. ૬. સીકંદર; ૭. કેમીલસ; ૮. કેકો; ૯. કોરીયોલેનસ; ૧૦. મેરીઅસ; ૧૧. લુલીયસ સીકંદર

“અમેજ પુરુષોને જન્મ આપી શકીએ છીએ.” આ સ્ત્રીની માફક ખુટાર્કને મન પણ કીર્તિલોભે સતત પરાક્રમે આદરતા પુરુષો તે જ પુરુષો હતા. કેટલાક જમાનામાં કીર્તિલોભ દૂષણ મનાય છે. જ્યાં કીર્તિલોભ અને મહત્વાકાંક્ષા ન હોય ત્યાં ખુટાર્ક માનવતા ભેદી શકતો નથી.

ખુટાર્કે આલેખેલી માનવતાનું મુખ્ય લક્ષણ એકજ: પરાક્રમ કરવાનો ઉત્સાહ અને શક્તિ. કીર્તિ પર મરી શીટતી મહેચ્છા; સદાય પ્રજ્વલતી મહત્વાકાંક્ષા; વિધિના ફરમાનને તિરસ્કારતી હીમત; કર્તવ્યપરાયણની ઝનુન; મૃત્યુની વિડંબના; વિજયની લિપ્તિ અને તેના ગર્વ:—એ સર્વ જ્યાં હોય ત્યાં જ માનવતા.

થેમીસ્ટોકલીસે એક સંભ્રામમાં વિજય મેળવ્યા પછી ઉધવાનું ને મોજ કરવાનું છોડી દીધું. કાષ્ઠએ કારણ પુછ્યું. તેણે જવાબ વાળ્યો: “મીલીટીઆડીસે એટલા બધા શિરપાવો મેળવ્યા છે કે તે બધા મને ઉધવા દેતા નથી.”

જ્યારે પોતાનો પિતા શીલીપ્પિલિયો મેળવતો હતો ત્યારે બાલ સીકંદરે કહ્યું “મારા પિતા જે આ પ્રમાણે જીત્યાજ કરશે તો પછી મારે માટે કેં અસાધારણ કરવાનું રહેશેજ નહીં.”

સીઝર સીકંદરનાં પરાક્રમે વાંચી રડી પડે છે. “મને ચિંતાનું કેં ઓછું કારણ છે? મારી ઉંમરે સીકંદરે એટલા બધા દેશો પર રાજ્ય કર્યું હતું અને મેં અત્યાર સુધી ગર્વ લેવા જેવું એક પણ પરાક્રમ કર્યું નથી.”

૫

અવિશ્રાંત પ્રયત્નશીલતા એ આ માનવતાનું બીજું અંગ; અને એ દક્ષિણિદુ કાયેજના નર-વીર અને રોમના કદા શત્રુ હેનીબાલના શબ્દોમાં કહી શકાય. જ્યારે હેનીબાલ લરકર લઈ રોમને વશ કરવા આલ્પસનાં ગગનચિહ્નારી

શિખરો ઝાળંગી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે રોમને સત્તાધીશ માર્સેલસ તેની સામે થયો. માર્સેલસને હંકારવા હેનીબાલે ધણા ધણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કેં વળ્યું નહીં.

એક વખત હેનીબાલે કહ્યું. “ઓ દેવો! જે માણસ જય કે પરાજયથી પણ યાકતો નથી તેને કેમ પહેંચી વળવું? એ જીતે છે તોયે યાક ખાવા દેતો નથી; હારે છે તોયે યાક લેતો નથી. એની જેડે તો સતત લઢવાનોજ સંકલ્પ કરવો પડશે. જીતે કે હારે તોયે, પોતાના સિદ્ધાંતને વશ થઈ એ તો સદા નવા પ્રયત્નો અને મોટાં પરાક્રમે કયેંજ જવાનો.” માર્સેલસ માંડે ઉચ્ચારેલા શબ્દો જે માણસ માટે ઉચ્ચારાય તેનામાં જ ખુટાર્ક માનવતા લેખે છે.

ખુટાર્કની દષ્ટિ પ્રમાણે મૃત્યુભીતિમાં માનવતાનો અભાવ અને અડગ હીમતમાં જ માનવતાનો પ્રારંભ છે.

થેમીસ્ટોકલીસ બોલવા માગે છે. સૈનાપતિ એને અટકાવે છે; તે બોલે તો પોતાના દંડથી તેને બોંચ ભેગો કરવા હાથ ઉચો કરે છે; થેમીસ્ટોકલીસ કહે છે: “મારું હોય તો લલે મારો, પણ મને સાંભળો.”

થેમીસ્ટોકલીસ હરામી છે, લોંગી છે, લુચ્ચો છે. તેણે પોતાના દેશને વિજય અપાવ્યો તે પણ પોતાની મહેચ્છા સિદ્ધ કરવાજ. એના દેશમાં એને માટે ઇબ્યા અને દ્વેય પ્રસર્થો, અને એના પ્રતિરૂપર્ષિઓએ તેને દેશપાર કર્યો.

પોતે ઈરાની સમ્રાટનો કદો વેરી હતો, છતાં આખરે તે તેને શરણે ગયો અને ગ્રીસનો વિનાશ સાધી આપવાનું વચન આપ્યું. એથન્સનું દરીઆઈ લરકર ઈરાની સમ્રાટની સામે આવ્યું. સમ્રાટે થેમીસ્ટોકલીસને આઠા કરી કે તેણે આપેલાં વચન પ્રમાણે તેના દેશની સામે તેણે સુદ કરવું.

સ્વદેશે તેને દેશપાર કર્યો હતો, અધિકાર-
બ્રષ્ટ કર્યો હતો. સ્વદેશના દુશ્મને તેને બચા-
વ્યો હતો, તેના પર અનેક ઉપકારો કર્યો હતો.
સ્વદેશની સામે લડવું કે જેણે ઉપકાર કર્યો હતો
તેના દ્રોહ કરવો ? પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ખાતર,
પોતાના દેશને ખાતર દરેક પ્રકારની હરામખોરી
જેણે કરી હતી તેણે શું કર્યું ?

તેણે સ્વદેશનો દ્રોહ કર્યો નહોતો; તેણે મિત્રનો
દ્રોહ કર્યો નહોતો. તેણે ઝેર પી આત્મધાત કર્યો.

કારીયોલેનસ ઉદાર હતો, ચર હતો, પણ
ધણો જ અભિમાની હતો. રોમે તેને શહેર
બહાર કર્યો. તે જર્મ દુશ્મનને મળ્યો અને
દુશ્મનનું સૈન્ય લઈ રોમનો વિનાશ સાધવા
આવ્યો.

રોમના સત્તાધીશો રજા, કકલ્યા પણ
ઝનુની ને ગર્વિષ વીર ડગ્યો નહોતો. જે શહેર
તેનું અપમાન કર્યું હતું તેના પર તે વેર લેવા
આવ્યો હતો. નિરાધાર રોમની વિનાશની ધડી
આવી પહોંચી.

જે વીરને હાંકી કાઢ્યો હતો, તેની કૃપા
યાચવા રોમે તેની માતા, સ્ત્રી અને બીજી
સ્ત્રીઓને મોકલી. માએ નિશ્ચય કર્યો કે જે
બીજું કે નહીં થાય તો સ્વદેશ માટે યાચના
કરતાં તેના પગ આગળ પ્રાણ છોડવો.

માતા પુત્ર આગળ ગઈ અને જે રોમે
પુત્રને તિરસ્કાર્યો હતો તે રોમને બચાવવા
આજીજી કરી, પુત્રે ના પાડી. માતાએ કહ્યું
કે “જો તારે રોમનો વિનાશ કરવો હોય તો
એકજ રસ્તો છે; જે માતાએ તને જન્મ
આપ્યો તેના દેહને કચરી તું તારા દેશનો
વિનાશ સાધવા આગળ વધ.”

મા, સ્ત્રી, છોકરા રડે છે, પ્રાર્થે છે, પગે પડે
છે. ગર્વમૂર્તિ કારીયોલેનસ માને ઉઠાડે છે.

“મા ! તે તારા સ્વદેશને માટે વિનય મેળવ્યો
પણ મને મારી નાંખ્યો. હું જાઉં છું, માર
તારા જ હાથથી પરાજય પામીને.”

બીજો દહાડે તે દુશ્મનના સૈન્યને પાછું લઈ
જાય છે. દુશ્મનો આ દ્રોહને વીસરી શકતા
નથી; દ્રોહી તરીકે કારીયોલેનસને મારી નાંખે
છે. જીવનમાં જેવી ગર્વિષ, તેવી જ મૃત્યુમાં
પણ ગર્વિષ આ માનવતા જોઈ અનંત કાળ
સુધી હૃદયો ઉછળે એમાં શી નવાઈ ?

એડ્રીઆનીસ અને સીઝર અતીતિમાન
છે; કારીયોલેનસ દેશદ્રોહી છે; મેરીઅસ ને
સુલા નિર્દય છે. દરેક જણ પોતાની વૃત્તિ-
ઓને અધીન ધર્મપરાક્રમ કર્યો જાય છે, અને
છતાં માનવતાના મંદિરમાં એમને માટે સ્થાન
છે. ખુટાર્કનું આર્પદર્શન આમ નીતિવિહીન છે.

એમાં વૃત્તિઓનો અનિર્ધારિત વિકાસ સાધ-
વાનું બળ છે. પરિસ્થિતિથી દબાઈ, કચરાઈ
નિર્મોલ્ય-તમોચુશી કહેવાય ?—અની રહેલા
શીવાયના બીજા માનવોમાં પોતાની છત્રી
થાય તે લેવું, પોતાની શક્તિ હોય તેટલી સત્તા
મેળવવી એવી ઉડી અભિલાષાઓ સદાય હોય
છે. અને આ અભિલાષાને વશ થઈ કાંઈ પણ
રીતે, કાંઈ પણ પ્રકારે ઝુમવામાં, ઝુમતાં
મરવામાં અને યશ કે અપયશ પ્રાપ્ત કરવા-
માંજ તેને ખરી માનવતા દેખાય છે.

આ માનવતા મોટામાં મોટા જનસમૂહને
પ્રેરી શકે છે; અને નિર્મળતા ને હૃદયતામાંથી
કાઢીને પણ બચાવી શકે એમ છે. વિનય
અને કીર્તિ માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની શક્તિ
પણ કેટલાક મહાત્માઓમાંજ હોવાથી
ખુટાર્કે પેણેલી માનવતા જેટલી આકર્ષક છે
તેટલીજ દુઃસાધ્ય છે. આલોક પરલોકથી
આકર્ષક છે; મૃત્યુ અપકીર્તિથી મોહક છે;

પરાક્રમ પ્રતિષ્ઠાથી શ્રેયસ્કર છે; મહત્વાકાંક્ષા સંતોષથી પ્રતાપી છે-આ સૂત્રો તિરસ્કારવાં સહેલાં છે, પણ જે માનવતા પર તે રચાયાં છે તે સિદ્ધ કરવી એ રમતની વાત નથી.

સંતોષને નામે સ્વીકારાતી કર્તવ્યશિથિલતા, આધ્યાત્મિક વૃત્તિને નામે ત્રયલતી કાયરતા જે દેશમાં હોય, વિધિના અણુજાણુ શાસનો પર આધાર રાખી પરાક્રમથી વિમુખ રહેવામાં બધાં ગૌરવ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ધન્યરો લેખાય ત્યાં પ્લુટાર્કનું આર્પદર્શન-કેરીઓલેનસનો ગર્વ, થેમીસ્ટોકલીસની હરામખોરી, મેરીઅસની કૂર ઝનુન, સીઝરનો સર્વવ્યાપી પ્રતાપ-ખરેખર મુક્તિપ્રદ થયા વિના રહે નહીં.

૬

પ્લુટાર્કે પેજેલી વૈનૈતિક માનવતા છોડી નૈતિક માનવતા તરફ વળાવે. રજેયુલના ક્ષેત્રમાંથી સત્ત્વયુગના ક્ષેત્રમાં જઈએ.

આ સાત્ત્વિક માનવતાનાં દર્શન અનેક યુગમાં, અનેક દેશમાં અને અનેક દ્રષ્ટાંઓને ચર્ચા છે. એકઠું હોઈ જ લખ્યે તો તેમાં છેલ્લી પચીસ સદીઓમાં આ માનવતાનાં દર્શન કરનારાઓનાં જીવનનાં જીવ્ય ચર્ચા છે. એટલું જ નહીં પણ તેને જોવા, પૂજવા ને સિદ્ધ કરવાને તત્પર એવાં સ્ત્રી પુરુષોએ એક પ્રયત્ન સંસ્કારતરંગ સરળવ્યો છે.

એ સંસ્કારતરંગે જોઈ ધર્મ ઉપજીવી એશીઆ પર વિજય કર્યો છે; જીનશાસન જેવા સંપ્રદાયો પ્રગટાવી હજી સુધી પોતાની સત્તા અમર કરી છે; અશોક જેવા રાજાઓને મુગ્ધ કરી હોદ્દા ઇતિહાસમાં સ્થાન મેળવ્યું છે; અને આર્ય ધર્મ પર આક્રમણ કરી તેનાં રૂપ રંગ ને રહેલ્ય પ્રલટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એણે સર્ગવેલું સાહિત્ય નિઃસીમ અને અનંત

છે. એણે પ્રેરેલા ધર્મોના લાક્ષણિક સાહિત્ય ઉપરાંત આર્યોના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિના સાહિત્યને પણ એણે પાશ લગાવ્યો છે.

આ સંસ્કારતરંગ તે શ્રમણ ભાવના. એના મૂળમાં રહેલી માનવતા તે શ્રમણ માનવતા કહી શકાય. એની અને આર્ય માનવતા વચ્ચે સતત સંગ્રામ ચાલે છે. કપિલથી ગાંધીજી સુધી ત્રણ હજાર વર્ષ થયાં પણ એની મોહિની તેવી ને તેવીજ રહી છે.

એ શ્રમણ અને આર્ય વચ્ચે ભેદ કર્યો છે. પણ હું એમ કહેવા નથી માગતો કે શ્રમણ સંસ્કૃતિ અનાર્થ છે કે શ્રમણ માનવતાનાં આર્યોએ દર્શન કર્યા નથી કે તેને સિદ્ધ કરતાં સાદૃશ્ય મેળવ્યું નથી. શ્રમણ માનવતાનું અપૂર્વ દર્શન ભગવાન છુદ્ધ આર્યોના પણ આર્ય છે, એ હું કેમ વીસરી શકું? પણ મારી દૃષ્ટિએ શ્રમણ ભાવનાનો પ્રવાહ આર્ય ભાવનાથી કાંઈ ક્યાર નીરાળો, ધણીવાર ભેગો થયેલો અને છતાં પોતાનું સ્વરૂપ છાંચા વિનાનો વહેતો આવ્યો નોઈ શકું છું.

આ સાત્ત્વિક માનવતાનું સુંદરમાં સુંદર આર્પદર્શન એક અનામી સાહિત્યસ્વામી કરી કે સંગ્રહી ગયો છે. એણે એ માનવતા વાંચેલી નહીં, કથારૂપે સાંભળેલી નહીં પણ પોતાનીજ નજરે જોયેલી. એ સાહિત્ય સ્વામીએ ભગવાન તથાગતની જીવનચર્ચા જોયેલી, તેની વાણીની પ્રેરણા સાંભળેલી, તેના પાદારવિવેચી રજ માથે ચઢાવેલી. આ આર્પદર્શન કરનાર તે ધમ્મ-પદનો કર્તા.

એક વાત હું સ્પષ્ટ કરવા માંછુ છું. તત્ત્વ-જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, કે ધર્મ વીરો હું અત્યારે બોલવા માગતો નથી. આ બધામાં બધાં માનવતાનું આર્પદર્શન ભળી ગય છે ત્યાં તે આ પ્રસંગને

માટે મારે મન નિરૂપયોગી બને છે. અત્યારનો મારો પ્રયાસ 'માનવતા'નાં-મનુષ્યજંતુ ને માનવી બનાવે છે તે વિશિષ્ટતાનાં-દર્શન કેવે રૂપે થાય છે તે જ વર્ણવવાનો છે.

આ માનવતાનાં દર્શન માત્ર હોદ્દમાં જ થયાં એમ નથી. સાત્ત્વિક માનવતાની મૂર્તિએ એક વખત જુડીઆમાં ઉચ્ચાર્યું હતું. "Blessed are the merciful, for they shall obtain mercy; blessed are the pure in heart for they shall see God." આ શબ્દો ઉચ્ચારનારના શિષ્યો મેથ્યુ અને જોને આ માનવતાનું આર્પદર્શન કર્યું. મધ્યકાલીન યુરોપમાં સેંટ બેનીડીક્ટ, સેંટ બર્નાર્ડ અને એસીસીના સેંટ ફ્રાન્સીસ વગેરે મહાત્માઓને એનું દર્શન થયું. પંદરમી સદીમાં ટોમસ એ કેમ્પીસ નામધારી આર્પદર્શનએ Imitation of Christ-ખ્રીસ્તનું અનુકરણ-એ નામના પુસ્તકમાં એ માનવતા આલેખી છે.

૭

'ધમ્મપદ' કાર ચરિત્રથી નહીં પણ સૂત્રોથી ને સચોટ ઉપમાઓથી માનવતાનું દર્શન કરાવે છે. દંડ, નાગ, પુષ્પ એવી એક વસ્તુ લઇ તેની આસપાસ પોતાનાં દર્શનને વીંટાળી તે સમજ આપે છે. છેલ્લી વારે અર્હત, બિહુ, અને બ્રાહ્મણ કોને કહેવો તેનું વર્ણન કરી માનવતા દર્શાવે છે.

આ સાત્ત્વિક માનવતા પાછળ એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષા રહી છે: દુઃખનો વિનાશ કરવાની-દુઃખનો આત્મિક અભાવ સાધવાની. કષિલ મુનિએ આ શ્રમણ માનવતાની ભાવના કહી. સુખ મળે કે ન મળે તેની પરવા નહીં: દુઃખ ઉદ્ધમવે નહીં એટલે જ બસ.

આ માનવતા સમજવી કઠણ છે. જ્યેને સિદ્ધ કરવી કઠણ હોય એમાં શી નવાઈ? દરરોજ પશુ પક્ષી તો થું પશુ માણસોને-સગાં, સંબંધી, સ્નેહીઓને—દુઃખ પામતાં, મરતાં આપણે જોઈએ છીએ. 'સુતેલા ગામને મહા પૂર ઘસડી જાય તેમ માણસ કુલ વીણતો હોય ને મૃત્યુ પકડીને ચાલી જાય છે. આપણામાંથી જેટલા તેથી કાંપી ઉઠે છે,' તેને દુઃસદ્ વેદના ગણી રસ્તો શોધવા બેસે છે? પણ 'ધમ્મપદ'કાર પ્રમાણે એ શક્તિ જોનામાં ન હોય તેનામાં માનવતા હોઈ શકે નહીં. સિદ્ધાર્થ પંખીનું મૃત્યુ જોઈ વિદ્વજ બન્યા તેજ પળે તેની માનવતાનું પ્રથમ દર્શન થયું હતું.

દુઃખનો અભાવ સાધવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આ માનવતાનું એક અંગ; એ મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાનું બળ તે એનું 'બીજું' અંગ. મનુષ્યજંતુ દુઃખ જોઈ કાંપે નહીં; કાપેરા તેને જોઈ છેલ્લા તૈયાર થાય નહીં. દુઃખનો વિનાશ કરવાનો વિગ્રહ આદરે એ યોદ્ધાનું નામ શ્રમણ.

શ્રમણ દુઃખનું મૂલ શોધે છે. સંસાર દુઃખ-મય કેમ છે? પ્રતિશબ્દ થાય છે: પોતે દુઃખમય કેમ છે? 'મારા પુત્રો, મારું ધન, મારા પુત્ર,' કરી તે પોતાને તરફકતો જુલે છે. રૂપ પરિજીવું છે, રોગનો માળો છે, લંચુર છે, ગંધાતો દેહ નાથ પામશે... જીવિતનો અંત મરણ છે... ધનનો વરસાદ થાય તો પણ કામની તૃપ્તિ નથી; કામ ને તૃણાથી શોક થાય છે, ભય થાય છે.

શ્રમણની નજરે દુઃખદેનાર પડે છે: રોગ, ભય, ક્રોધ. એની દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે. જ્યેને ખરી માનવતા શામાં છે તે સમજાય છે. રોગ, ભય, ક્રોધનું મૂલ 'સંગ' છે—આસક્તિ છે; કારણ

કે સંગત્ત સંગાયતે કામઃ, જો એ સંગ છેદી નાંખે તો પ્રજી દુઃખ રહેજી ક્યાથી ?

ધમ્મપદકાર માનવતાની પ્રેરણા આ શબ્દોમાં દર્શાવે છે: 'હે બ્રાહ્મણ ! તૃષ્ણાસ્રોતને કાપ; પરાક્રમ કરી કામને દૂર કર; સંસ્કારોના ક્ષય જાણીને હે બ્રાહ્મણ ! હું નિર્વાણ જાણનારો થઇશ. કારણ કે જેનારાગ, દ્વેષ, માન, તિરસ્કાર આરતી અણી ઉપરથી સરસવતી પેટે પડી ગયો છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.'

સદ્મદરથી આ શબ્દો આપણા સાહિત્યમાં છે, આપણી જીભે છે. આપણી રજોમાં છે એમ કહીએ છીએ-પણ નથી. અને પરિણામે શબ્દજાલની મોહિનીમાંજ આપણે લપટાઇ રહીએ છે. એક ગોર કાકા હતા-એક ગોરાણી કાકી હતી. બંને એકીસી વર્ષની હલ્લે બોળંગી ગયાં હતાં. કાકી મરવા પહોં; ચીસો પાડી તરફવા માંખાં. ગોર કાકા પોપટની માફક શ્રમજી માનવતાનો મંત્ર ઉચ્ચાર્યા ગયા. "વાસનાનો ત્યાગ કર. તારો હમણાં મોક્ષ થશે." શબ્દો-શબ્દો-શબ્દો-અર્થહીન, પ્રેરણા વિહાણા કરી મુકેલા શબ્દો !

શ્રમજી પોતાનાં ને પારકા દુઃખે વિહલ છે. તેનો આત્મા રેહસાય છે. દુઃખને સમજાવી દૂર કરવા તેનથી માંગતો-તેનો વિનાશ સાધવા તૈયાર થાય છે.

એકલો, એકાંતમાં તે સંગ છેલ્લા તૈયાર થાય છે. સીકંદરથી વધારે હીમત તે ભેગી કરે છે; મેરીઅસથી પણ વધારે નિર્દય બને છે. ધન, વૈભવ, કક્ષતી સ્ત્રી, નિરાધાર ક્રીતાન, વાટ જોતી કાર્તિ બધાને એક ઝટકે વિદેહ કરીને વિજેતા થવા સંકલ્પ કરે છે. એના સંકલ્પની અડગતા એજ જોની માનવતાની કસોટી.

ફરકડું, ચપલ, દૂરદ્રવ્ય, દુર્નિર્વાર્ય એવા ચિત્તને તે મેધાવી, આશુકાર આશુના રાજાને જેમ સીધું

કરે, છે તેમ, સીધું કરે છે. શ્રમજી વીરતાની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે. પ્રાણ ભલે જાય પણ ચિત્તને તે રોધવા મથે છે-મહાવ્રતાથી; મહાવ્રતામાં પણ મુખ્ય એવા અહિંસાવ્રતાથી.

યતો યતો હિતમના નિવત્તત્તિ ।

તતો તતો સમ્મતિમેવ દુક્કલ્લ ॥

જેમ જેમ તે હિંસામાંથી મનને નિવારે છે તેમ તેમ તેનું દુઃખ શમે છે.

હિંસા સ્વાભાવિક છે, અહિંસા અસ્વાભાવિક છે એ જાણ નથી જાણતું ? મન, વાણી ને શરીરથી અનિર્ણયિતન, ઉદ્વેગકર વાક્ય, પ્રાણીમાનનો દ્રોહ કેવાં સહેલાં, કેવાં સ્વાભાવિક, કેવાં આકર્ષક છે !

એ બધી હિંસાને જાતિ, દેશ, કાલ સમજી પડવા કર્યો વિના સર્વજીમ વ્રતથી તે ઉચ્છેદી નાખે છે. બીજાં મહાવ્રતા છે: સત્ય, અહિંસા, આદિ, પણ તે બધાનું મૂળ અહિંસાજ છે.

આમ શ્રમજી અદ્વલત પરાક્રમ કરી રહે છે: ચિત્તવ્રતિનો નિરોધ કરે છે. પોતાની અને દુઃખ ઉપજાવનાર વચ્ચેનો સંબંધ તોછેદી નાંખે છે. દુઃખ દેનારાં કારણો તેને મરેલો સમજે છે. એ તેને મોહ, માયા, મિથ્યાદર્શન માને છે.

ટોમસ એ ફીપીસને પણ ધમ્મપદકારનું જ દર્શન થાય છે.

'મિથ્યામાં પણ મિથ્યા, સર્વ મિથ્યા છે-ઈશ્વર તરફ પ્રીતિ શીવાય, અને તેની સેવા શીવાય. આ શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે...અંતરજ વૈભવ શોધવા ને તેમાં વિશ્વાસ કરવો મિથ્યા છે. માન મેળવવા મથતું એ પણ મિથ્યા છે. ઉચ્ચ ચલતું તે પણ મિથ્યા છે. શારીરિક ઇચ્છાઓ સંતોષવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ મિથ્યા છે... નિજીવિધા મિથ્યા છે; સારું જીવવા તરફ બેદર-

કારી પણ મિથ્યા છે...જે નાંશવંત છે તેનો પ્રેમ એ મિથ્યા છે.'

શ્રમણ પારકાનાં ને પોતાનાં દુઃખનો વિનાશ કરવા નીકળ્યો; અને સુદ્ધ કરતાં એણે દુઃખ એવી ચિત્તવૃત્તિઓની સાથે વેર બાંધ્યું. રાગ, ભય, ક્રોધ, દ્વિસા, સુખ, દુઃખ-જે વસ્તુઓ જીવન રસિક બનાવે છે, જેને માટે આપણે જીવીએ છીએ, તેને કચરી નાંખ્યા. એણે મનુષ્યસ્વભાવને ઉલટાવ્યો, સદેહે તે વિદેહ થયો.

‘ચંદ્ર જેવા વિમલ; શુદ્ધ, પ્રસન્ન ને નિર્ભય; તૃષ્ણા જેની ફીણ થઈ છે એવા તે પોતે દુઃખી થતો નથી, ક્રાંધને દુઃખી કરતો નથી.’

તે મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અનુભવે છે. તે સુખદુઃખને, ચિંતાને વિપાદ વિના સહન કરી શકે છે. તે નિર્દેશ બને છે. તે પોતે શાંત છે; બીજું બધું મિથ્યા છે. તે નિર્વાણને સ્પર્શે છે.

આ ભયંકર ને ભય માનવતા આમ પોતાના પ્રાણલયથી માનવીને અ-માનવ કરી શકે છે.

મને શ્રમણ ભાવના સાથે સહાનુભૂતિ નથી. હું એને આર્યોવર્તના અધઃપતનનું પ્રયમ કારણ માનું છું. એણે જીવનમાં શ્રુત્યુતી પથગંજરી આણી છે; અર્દિસાને નામે બીરુતા દેશમાં આણી છે; ઔદાર્ય ને સહિષ્ણુતાના વેશમાં નિર્માદ્યતા આણી છે. અને છતાં એ ભાવનાએ જે માનવતા સર્ગથી તે વિચારતાં, તેમાં રહેલી હીમત, અગત્ય, પ્રતાપ ને પરાક્રમ કદપતાં હેયું પ્રણિપાત કરે છે; અને જે ભગવાન શુદ્ધ પોતાની માનવતા વડે એ માનવતાને સજીવન કરી તેની મહત્તા, તેની શક્તિ, તેની અપૂર્વતાનાં સ-બદ્ધમાન સ્મરણમાં શ્રમણ ભાવનાએ વર્તાવેલો કેર અને નિમંત્રેલી અધમતા પવવાર વીસરી નહીં છું.

આ માનવતાનાં ધણાએ દર્શન કર્યો છે. ધણાએ તેને પ્રશંસી છે. એણે અનેક મહાત્માઓને મુગ્ધ કર્યો છે. એણે અનેક ભ્રેગીજ્ઞતાને માન અપાવ્યો છે. એણે અસખ્ય ધુતારાઓને દાળરોટલો અપાવ્યો છે. પણ એને સિદ્ધ તો થોડાકજ મહાત્માઓએ કરી છે. સામાન્ય જનને તો એ સ્વપ્રક્રમે રહી છે-પોતાના શીવાય બીજાને સિદ્ધ કરવા માટે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ-‘અ-માનવ’ થવા તરફ અણ-ગમે-સર્વત્ર બપાવે છે. અને તેથીજ એ માનવતાને અધા પૂજ્યભાવે ભેઈ રહે છે-ભેઈજ રહે છે; તેની વાતો કરે છે; નહીં, તો મારા પૂર્વજે તો તે સિદ્ધ કરીજ છે એવા ભ્રમ સેની ગર્વ લે છે. ભર્તૃકરિ જેવો સૂક્ષ્મદર્શી. સત્યવક્તા નિરાશાથી સત્ય ઉચ્ચારે છે: ન સુચામ: કામાન્ બહદ્ ગદ્ગો મોહમહિમા।

૮

આપણે રમેશુણી માનવનાનું આર્પદર્શન બેયું. જે આર્પદર્શન સાત્ત્વિક માનવતા વર્ણવે છે તે પણ બેયું. હવે ત્રણે ગુણથી પર-પાર-નૈતિક-માનવતાનાં આર્પદર્શનો બેઈએ.

“નિસ્રેયુષ્ય” શબ્દ વિચારવા જેવો છે. ભગવાન વાસુદેવે અર્જુનને કહ્યું તેમ ત્રેગુણ-વિષય વેદા નિર્ઘ્રેયુષ્યો મવાર્જન. નિસ્રેયુષ્ય માનવતા તે કેવી? સ્વચંદ્ર ને સંયમથી પર તે કેવી માનવતા?

વૃત્તિઓના સ્વયંનિર્ણીત વિકાસમાં જ આ માનવના આત્મસિદ્ધિ જુએ છે; તેના સંય-ગને આત્મપ્રિદ્ધિનું સાધન બનાવે છે એમાં સ્વચંદ્રથી થતો સક્ષિતચંદ્ર નથી. સંયમથી ઉદ્ભવતી શુષ્કતા નથી. સ્વ-

અહીં ઉભરાટ ને સંયમની સ્વસ્થતા બંને, પારનેતિક માનવતાના દુર્ઘર્ષ ને અઙ્ગ સિંહાસન પર-આમાં 'સ્વ-ભાવ-સિદ્ધિ' જ એક અને અચળ-અધેય છે તેવા સ્થાન પર મનુષ્યને બેસાડે છે.

પ્લુટાર્કની વૈનૈતિક માનવતાનું પારનેતિક સ્વરૂપ જર્મન તત્ત્વવેત્તા નીટ્ઝેને દેખાયું. શ્રમણ માનવતાના પારનેતિક સ્વરૂપમાં દર્શન આર્થ સાહિત્યસ્વામીઓને થયાં હતાં: આ બે જ પાર-નેતિક માનવતાનાં આર્પદર્શનો વીશે ટૂંક કહીશ.

પ્લુટાર્કે જે માનવતા જોઈ અને વર્ણવી તે વૃત્તિઓના સ્વચ્છંદ ઉપર રચાયેલી, કૃતિલોભી મહત્ત્વાકાંક્ષી માનવતા. એ માનવતાને એક જ ધોરણ: પોતાની વૃત્તિઓ સંતોષવાનું, તેમનો વિકાસ સાધવાનું. નીટ્ઝેની આર્પદૃષ્ટિએ પણ વૃત્તિઓના વિકાસમાંજ માનવતા સમાયેલી જણાય છે; પણ વૃત્તિઓ તે દરેકની નહીં પણ માત્ર Mastersની-'પ્રભુઓની,' વીરની, ભોક્તાની.

પ્લુટાર્કે જીવનચરિત્રના નાયક પસંદ કરતાં, અભણે ધણે ભાગે 'પ્રભુઓ'ની જ પસંદગી કરે છે; પણ નીટ્ઝેની દૃષ્ટિએ તો મનુષ્યો સ્પષ્ટ રીતે બે પ્રકારના દેખાય છે. એક ઉચ્ચ વર્ગના, એક નીચ વર્ગના; એક 'પ્રભુ' વર્ગના-masters; બીજા દાસ વર્ગના-slaves. 'પ્રભુઓ'ની વૃત્તિઓનો સ્વચ્છંદી વિકાસ, અને એ વિકાસની દૃષ્ટિએ 'સ્વ-ભાવસિદ્ધિ'-એનું જ નામ આ માનવતા. દાસોની વૃત્તિઓનો રોધ તેમાંજ તેમની નીતિ.

આ આર્પદર્શન પ્રમાણે માનવતા તે 'પ્રભુઓ'ની જ; સરાક્ત અને સ્વતંત્ર, સત્તાશીલ અને સત્તાકાંક્ષી ભદ્ર વીરની, જે પોતાને અબલ માની વાચા અને મૌન બને સેવી શકે, જે

પોતાની જાત, પરંપરા અને પારકા પર સખ્તાઈ કરી શકે, જે સત્તાકાંક્ષી અને સત્તાશીલ હોય, ચિંતા ને ધણા વિના જે સખ્તાઈની કદર કરી શકે-એવા પશુશ્રેષ્ઠ-Blonde Beast-ની માનવતા.

આ 'પ્રભુ' પોતાનું ને પારકાનું નિયમન કરી શકે છે; નમ્રતા, ખુશામત, અધમતા, બળ, અસત્યને તિરસ્કારે છે; દયા અને નિઃસ્વાર્થ-પણાની અવગણના કરે છે; શક્તિ, હીંમત, હરામખોરી, કૌર્યમાં રાખે છે. તે અધમો તરફ કે પણ ફરજ સ્વીકારતો નથી. તે નિર્ભય છે; સર્વભક્ષી પ્રતાપ ધરે છે. વિનાશ, જીવન, પરિમલ અને હિંસા એને ન્યાસ અને ગ્રાણ્ય સમાં છે. એનામાં ઉભરાતો પ્રભાવ છે, ઉમ્રતામાંથી ઝરતું સુખ છે, પોતાની આત્મસમૃદ્ધિના ભાનનો ભર્વ છે. એ દુર્ભાગી દાસોને મદદ કરે છે, દયાથી નહીં પણ ઉભરાતા પ્રભાવભંડારને લીધે પ્રગટેલા ઔદાર્યથી.

પોતાની માનવતાની પૂજા એને મન અનતિકમણીય એવો પરમ ધર્મ છે. વૃત્તિઓના વિનાશ પર રચાયેલી માનવતા તરફ તે તિરસ્કારથી જુએ છે. નિર્માણ્યતા જે પોતાને ભલાઈ કઢાવે છે, કાયરતા જે પોતાને નમ્રતાનું નામ આપે છે, જોર અજમાવવાને નિર્બળ એવી બીરુતા જે પોતાને ધૈર્ય તરીકે ઓળખાવે છે, વેર લેવાની અશક્તિ જે ક્ષમારૂપે વિચરે છે, તેને તે દાસોની નીતિ ગણે છે. "Blessed are the meek, for they shall inherit the earth"-એમાં નિર્માણ્યતાના આશાવાદ શીલાય એ કે જોઈ શકતો નથી. જે જીવન ઉતેજે છે, જે જીવન ઝેરે છે, તેમાં જ તેને માનવતા જણાય છે. વૃત્તિઓના નિરોધ પર, સુખના વિસર્જન

પર, મૃત્યુની પયર્ગળરી પર રચાએલી માનવતાને તે અધમમાં અધમ-દાસવૃત્તિનું લક્ષણ ગણે છે. એની માનવતાને એક જ પ્રેરણા છે: નિશ્ચલ ને ભયંકર સત્તાકાંક્ષા. એનો એક જ સ્વધર્મ છે: પોતાના સ્વભાવનો.

સીઝરે અને સીકંદરેની માનવતા આમ એક મહાન ભાવના બની રહે છે. નીતિથી પર એવી આ ભાવના એ જ જીવનનું પરમ સત્ય બને છે. કેટલાકને આ નમ પશુતાની પૂજા લાગશે, પણ આ ‘પ્રભુઓ’ની માનવતામાં વૈનૈતિક માનવતા જેટલી પરાક્રમનો ઉત્સાહ અને નૈતિક માનવતાના જેટલી સ્થિતપ્રજ્ઞા છે. હીમન, પરાક્રમ, મહત્તાકાંક્ષા, સ્થિરતા અને સ્વાસ્થ્ય વિના દુર્ગંધ શક્તિ આવતી નથી અને શક્તિ વિના ‘પ્રભુઓ’ની માનવતા શક્ય નથી.

નીટ્ઝેનું આર્વિશ્શન દુનીઆના કોઇપણ આર્વિશ્શનથી ભવ્યતામાં, પ્રતાપમાં કે પ્રેરકતામાં ઉતરતું નથી. તે કહે છે કે:

“હું માનવશ્રેષ્ઠો વર્ણવું છું. મનુષ્ય છે તે પોતાનાથી પર એવા માનવશ્રેષ્ઠને સરળવવા માટેજ. તમે એ સર્જન માટે શું કર્યું?”

“પ્રાણી માને પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ એવું સર્જ્ય: તમે શું આ પ્રવાહ પાછો વાળશો? અને મનુષ્યથી પર જવાને બદલે જનવરો તરફ વળશો?”

“માણસ ને વાંદરાને શો સંબંધ? તે માણસની સરખામણીમાં વિઝંબાની મૂર્તિ છે; કલંક છે. જ્યારે માનવશ્રેષ્ઠો જન્મશે ત્યારે માનવપણ્ય એક વિઝંબા, એક કલંકરૂપે રહેશે.”

“તમે જંતુમાંથી મનુષ્ય થયા, હજી તમારામાં ઘણીએ જંતુતા છે. એક વખત તમે વાનર હતા. હજી પણ માણસ ઈલા પ્રકારનો

વાનર છે. તમારામાં કાલમાં કાલો પણ એક વિસંવાદ છે. ગ્રેત અને વનસ્પતિ એ એનું મિશ્રણ છે. ત્યારે શું હું તમને ગ્રેતો કે વનસ્પતિ થવાનું શીખવું?”

“સાંભળો! હું તમને માનવશ્રેષ્ઠો વર્ણવું છું. માનવશ્રેષ્ઠો તેજ ભૂતજની સાર્થકતા. તમે જરૂર કહેશો કે માનવશ્રેષ્ઠ જ ભૂતજનું સાર્થક બનશે.”

“હું આદેશ કરું છું, બંધુઓ! પૃથ્વીને જ વળગ્યા રહો. પૃથ્વીથી પર એવી આશાઓની કોઇ તમને વાત કરે તો તેમાં શ્રદ્ધા રાખશો નહીં. જાણ્યે કે અજાણ્યે તે ઝેર દેનારા છે.”

“જીવનને તિરસ્કારનારા તે બધા જાતે કહો-વાઇ ગયેલા, વિપત્તી ભરપુર છે. પૃથ્વી તેમનાથી યાદી રહેલી છે. તેમને જવા દો.”

“એક વખત ઇશ્વરનો દ્રોહ મોટામાં મોટો ગુનો હતો. પણ ઇશ્વર ગુજરી ગયા, અને દ્રોહ કરનારા પણ ગુજરી ગયા. પૃથ્વીનો દ્રોહ કરવો-અનેયને પૃથ્વીથી વધારે માન આપવું એ ભયંકરમાં ભયંકર પાપ છે.....”

“મનુષ્ય જનવર અને માનવશ્રેષ્ઠ વચ્ચે બંધાયેલું દોરડું છે.....”

“એકાંત અરણ્યમાં આત્મા ખીજે અવતાર લે છે. અર્દાઓ આત્મા સિંહ બને છે; સ્વાતંત્ર્ય મેળવે છે; પોતાના અરણ્યમાં આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરે છે.”

“તે છેલ્લા અધિપતિને શોધે છે, તેના તરફ વેર કરે છે, તેના છેલ્લા ઇશ્વર સામે વેર કરે છે, અને મહાસર્પ વૃત્ર સાથે વિજયયુદ્ધ આદરે છે. સિંહ જેને પોતાનો ઇશ્વર અને પ્રત્ય માનવાની ના પાડે છે એ મહાસર્પ કાણ? એ મહા-

પોતે પોતાની શક્તિઓ, પોતાની વિશિષ્ટતા પોતાનો સ્વભાવ સમજી શકે છે, એ અચુક્ત નથી, એક આત્મસંવાદી શક્તિ છે; ચોગી છે.

મહામતો, તપશ્ચર્યા, ધૃતિવિજય, શ્રમણ માનવતાને અહ સામયતામાં ફેરવી નાંખે છે પણ આર્થ માનવતાને દરેકનીજ વિશિષ્ટતા-ભવ્ય અને તેજોમય શક્તિ અને સ્વાસ્થ્યથી દુર્ધર્ષ એની વિશિષ્ટતાના-સાતમાં ચક્રચુર મુખી બન્ય છે. વૃત્તિ-નિરોધ એકને વિમલચંદ્ર સમ અર્હત બનાવી મુકે છે; બીજાને તેનાજ સ્વભાવ પ્રમાણે પિંગલ ગંદ, ધુધવતો સાગર, ગર્જતો જ્વાલામુખી, કે પ્રખર સૂર્ય કરી મુકે છે. પોતાનાજ સ્વભાવને લાક્ષણિક શક્તિમાં ફેરવી નાંખવો એ જ આર્થ માનવતા.

આમ શ્રમણ ને આર્થ માનવતાના પ્રવાહ તફાત જુદા પડે છે. અને એનું કારણ એકજ છે. શ્રમણને મન અહિંસા સાર્વભૌમ મહાવ્રત છે; પરમ સાધન ને પરમ સાધ્ય છે. આર્થને અહિંસા નિર્ભંભત મેળવવાનું સાધન છે. તે મળ્યે, એ 'મતાસૂન મતાસૂચ' ક્રાંતિનો શોક કરતો નથી.

તેજોમય ને પ્રતાપી બનેલી પોતાની સ્વભાવ-જન્ય વિશિષ્ટતા સાથે આર્થ તાદાત્મ્ય મેળવે છે સાત ધંદના વજની માફક, વિગુતના બળની માફક તે એક પ્રાકૃતિક શક્તિ-Elemental Force બને છે; ને દુર્ધર્ષ પ્રાપ્ત્ય મેળવે છે. તે લાડે કે લડાવે, હસે કે હસાવે, મારે કે મરાવે, જીવાડે કે કચરે, રચે કે વિનાશ-એ તો માત્ર એક શક્તિ બની રહે છે. એનું વર્ચસ ધટતું નથી, એનું પ્રાપ્ત્ય ધટતું નથી; એની શાંતિ ધટતી નથી.

એ પોતાના સ્વ-ભાવ-આત્મા-નીજ વિશિષ્ટતાને ધંધે વિચરે છે. 'મયિ સર્વાણિ કર્માણિ' કરી બધા કર્તવ્યો પોતાનીજ છુદ્ધિ પ્રેરા-એલાં, ને પોતાનીજ દૃષ્ટિએ યોગ્ય ગણી તે સુદ

કર્મે બન્ય છે: શ્રી, વિજય ને ભૂતિ મેળવવા- પોતાના સ્વ-ભાવની, સિદ્ધિ મેળવવા-પોતા-નેજ પોતાનો શાસનકાર, પોતાનેજ પોતાની નીતિ, પોતાના સ્વભાવનેજ પોતાનો સ્વધર્મ માનીને.

—દધીચિ તે દાનવોને વિનાશવાની શક્તિ, વસિષ્ઠ તે વિશુદ્ધિમય પ્રેરકતાની ઉન્નત ભાવતા; વિશ્વામિત્ર તે સંસ્કાર ને શક્તિની ગર્જના; જમદગ્નેય તે સંસ્કૃતિનો અગ્નિ પ્રસારનો વિનાશક દાવાનળ; ઔર્ધ તે પરસંસ્કાર-બાળવાનો ઉગ્ર વડવાનળ: આ દૃષ્ટના ને ભાવનાની બનેલી તેજોમય પ્રાકૃતિક શક્તિઓ;

—અને બીજા તે તપસ્વી, વ્રતધારી, મુત્સદી ન્યાયી રાજ્ય સત્તાનું ગૌરવ; વેદબાસ તે સંસ્કાર ને સાહિત્યની ધટનામાં રહેલી દિવ્યદર્શી સર્વ-ગ્રાહી સર્જકતા; વાસુદેવ તે વિજયશ્રી ને ભૂમિની સર્વાંગસુદર સિદ્ધિની મહત્ત્વાકાંક્ષા, પાણવદ્ભ્ય તે નિર્ભં ને નિસીમ પ્રકાશ પાડતી જ્ઞાનજ્યોતિ; પાણિન તે વિશુદ્ધ વાણીની વ્યવસ્થિત અપૂર્વતા;—તપ અને એકાગ્રતાથી ભાવનામય થએલી આર્થ માનવતાની દુર્જન્ય મૂર્તિઓ;

—અને ભગવાન જુદા પોતે, એક દૃષ્ટિએ ગણીએ તો શ્રમણ માનવતાના પ્રસારક, પણ બીજી દૃષ્ટિએ ધૃતિવિજયથી સ્વભાવજન્ય અનુકંપાને પ્રાકૃતિક શક્તિમાં ફેરવી પોતે તે શક્તિમાં લીન ચર્ચિતાર આર્થ;

—અને ભગવાન ચાલુક્ય તે રાષ્ટ્રવિધાન ને સુબવસ્થાની મહત્ત્વાકાંક્ષી ને સર્વગ્રાહી તપો-મય શક્તિ;

—અને પ્રણય બનેલા ચૈતન્ય; વિચાર બનેલા રોકર; પડકાર બનેલા પ્રતાપ; વિજય બનેલા શિવાજી; રાષ્ટ્રીયતા બનેલા દયાનેદ ને અર્ધવિદ; જ્ઞાનસમૃદ્ધિ બનેલા રામકૃષ્ણ ભાંડારકર:

—આ બધા એકજ કુટુંબના આરો; યોગી-
ઓ; તપે બનેલી પ્રાકૃતિક શક્તિઓ; મનુષ્ય-
દેહી વિશિષ્ટ લાવનાઓ।

અત્યારે આ પંક્તિમાં ઉમેરવા માટે મહાનમાં
પશુ મહાન એવા એક જીવન્ત ગુજરાતીનું
નામ જાહેર આવે છે... પશુ બારડોલી યાદ આવે
છે... તેનું સ્થાન આ શક્તિઓ સાથે નથી;
શ્રમણ માનવતા સિદ્ધ કરેલા મહાત્માઓમાં
છે. એમની વિશિષ્ટતા અનુકંપા નથી; અને
છતાં એને મન અહિંસા આદિ, મધ્ય અને
અંતમાં છે.

૧૦

આમ માનવતાનાં જુદાં જુદાં આર્પદર્શનો
યુગે યુગે થાય છે; અને છતાં દરેક માનવતાનો
પ્રકાર એકે બ્યાપક દૃષ્ટિમાં પશુ આવી શકે.

આર્પદર્શનોનું એકીકરણ કરી શકાય ?

પોતાની વિશિષ્ટતા સચક્ત, સુરેખ ને
સચોટ થાય એ પ્રયત્નમાં જ દરેકની માનવતા
શરુ થાય છે; એ વિશિષ્ટતાનું યુદ્ધરૂપે પ્રદર્શન થાય
તેમાં જ માનવતાની સિદ્ધિ છે; એ વિશિષ્ટતાના
શક્તિઓમાં જ માનવતાની અપૂર્ણતા છે.

સીઝરે સ્વઅંદુષી શક્તિઓને નહીં આદર્યો
હોત તો આજુકાલે ને એનામાં શે ફેર રહેત ?
એકે રોમન સામ્રાજ્યની પુનર્ધટના કરી,
બીજાએ આર્યોવર્ષની પુનર્ધટના કરી. સીઝર
પ્રાકૃતિક શક્તિ ન ધર્ષ શક્યો એટલી એની
માનવતાની ઉણપ.

શ્રમણ માનવતા સિદ્ધ કરવા જનાર જો
બધા સ્વભાવે અનુકંપાપૂર્ણ હોય, અને નિર્મ-
મત્વથી પોતે અહિંસામય બને તો કાષ્ઠને કાંધ
કહેવાનું રહે જ નહીં.

તે જ પ્રમાણે ‘પ્રભુ’વર્ગની શક્તિઓમાં
માનવતા છુપાઈ હોય તો ઘસવર્ગની શક્તિ-

ઓમાં શા સારુ નહીં ? સત્તાકાંક્ષામાં માનવતા
રહી હોય તો અનુકંપામાં પશુ શા સારુ નહીં ?

બધા આર્પદ્રષ્ટાઓએ દર્શાવેલી ભિન્નતામાં
એકતા જરૂર છે.

કારીયોલેનસ માનું માન રાખવાના ગર્વમાં
વિદેહ થયો; સીઝર રોમનું રાજ્યતંત્ર એક
હાથે કરતાં વિદેહ થયો; બીજા હસ્તિનાપુરની
રાજ્યસત્તાનું ગૌરવ સાચવતાં વિદેહ થયા;
ખ્રીસ્ત દરિદ્રોનાં દુઃખ દૂરવા જતાં વિદેહ થયા;
સિદ્ધાર્થ જૂતદયાની લગની લગાડતાં વિદેહ થયા;
શ્રી કૃષ્ણ ભારતના ગૌરવને ભૂતિમાન ન કરી
શકતાં વિદેહ થયા.

દરેકની વિશિષ્ટતા જુદી છે. પશુ દરેકની
વિશિષ્ટતાનું પ્રાબલ્ય એકસરખું તેજસ્વી ને
ગૌરવશીલ છે. દરેકની માનવતા એકસરખી
મહાન છે. કારણ કે દરેકને સ્વભાવ એજ
‘સ્વ’નું કારણ છે; અને એણે પ્રેરેલી દૃષ્ટિ તે
દરેકને માનવતાનું, ધ્યેય બતાવે છે. એ
ધ્યેયની સિદ્ધિ તે પરમ ધર્મ—સ્વધર્મ. એ સ્વધર્મ
માટે નિધન સેવનું તેમાં જ દરેકની માનવતાની
મહત્તા.

આ પ્રમાણે આર્પદ્રષ્ટાઓ યુગે યુગે માન-
વતાનાં દર્શન કરી ને કરાવી, પ્રયત્નની મહત્તા
પ્રેરી, સ્વભાવની સિદ્ધિનાં રહસ્યો શીખવી,
આ દેહે ને આ સ્વભાવે અલ્પતા છાંડી
અગનચુંબી મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા
પ્રગટાવે છે. એમણે સેવેલા શબ્દસમૂહના સર્વ-
બ્યાપી પ્રતાપમાં તજાઈ આપણે જૂતકાલીન
માનવતાની ભવ્યતાના ધ્યાનમાં લીન બનીએ
છીએ; અને સર્વ ધર્મો છોડી ‘માનવતા’ના
શાશ્વત ધર્મને શરણે જતાં, ગર્વ ને આનંદ
ધરીએ છીએ.

તો માત્ર એક શક્તિ બની રહે છે. એનું

ધટતું નથી, એનું પ્રાબલ્ય ધટતું નથી; એની

શક્તિ ધટતી નથી.

—અને

એ પોતાના સ્વ-ભાવ-આત્મા-નીજ

બનેલા સંકર;

શિષ્ટતાને ધંધે વિચરે છે. ‘અયિ સર્વાણિ કર્મણિ’

બનેલા શિવાશ્ચ; રાષ્ટ્ર.

કરી બધાં કર્તવ્યો પોતાનીજ શુદ્ધિથી ત્રેરા-

ને અરવિદ; માનસમૃદ્ધિ

એલાં, ને પોતાનીજ દૃષ્ટિએ યોગ્ય ગણી તે સુદ્ધ

ભાંડારકર;

સંગીત: તેના પ્રકારો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૯ થી]

ને છેલ્લું ચિત્ર વીણાવાદિની મધુરવાદિની દેવી શારદા શિષ્ટ સંગીતની મૂર્તિરૂપે ઊભી રહી છે તેવું છે. સંગીતના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણનારી

દેવી તે એ. ને તેથી એની પ્રાણ સમી પ્રિય વીણાને એ પણ પણ અળગી નથી મુકતી, અને સતત તેનું સેવન કરે છે. અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે કહીએ તો એ ' પ્રેક્ટીસ ' કર્યાજ કરે છે.

ચિત્રકારે આમ સંગીતના કેટલાક પ્રકારો દાખવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખહાર

પડી

ચુકી છે

રા કનૈયાલાલ મુનશી કૃત
સચિત્ર

પૃથિવીવલ્લભ

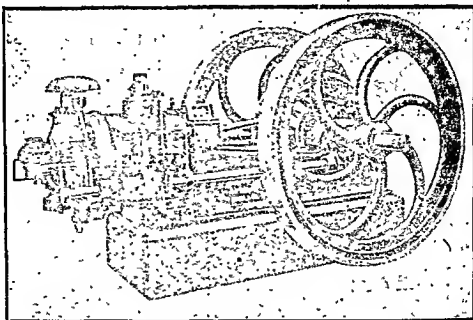
(ત્રીજી આવૃત્તિ)

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું: એમ. સી. કોઠારી.

રાવપુરા, વડોદરા.

સી.
આર.
કો.
ન્ટ્રી
કંટ
ર
ની
કું

ઉત્તમ પ્રકારની

મશીનરી

એકદમ ફીક્ષયતે મળશે.

રશન. કુડ ઓપલ એન્જનો.

રશન. સેન્ડ્રીકયુગલ પંપ

હલર, ચક્કી, ધાણી, ટ્રેક્ટર વિગેરે

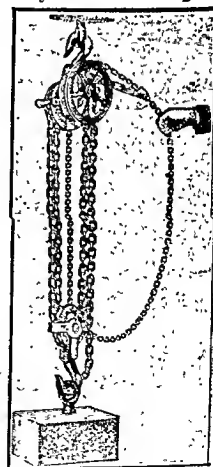
એશીઆટીક કુડ ઓપલ રૂ. ૭૬ ટન

બરમા કુડ ઓપલ રૂ. ૬૬ ટન

સ્પેશીયલ એન્જન ઓપલ રૂ. ૧) ગેલન

સ્પીન્ડલ ઓપલ રૂ. ૦-૧૮-૦ ગેલન

પટા-પુલી, સાફ્ટીન, પેડીસલ વિગેરે.

ખાઉરામ
મહાલ,

તસાવ,
મુંબાઈ.ર

ધોડેસ્વાર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૫]

ઉપર ચઢાવી દીધો. તમે કદી ધોડે જોયા છે ? એરે ખેનમાં જોયા છે ? મને ચરકાટ થયો. ચાર હજાર કુટની ઉંચાઈથી ખીલુમાં જેતાં જેલી કંપારી થાય તેની કંપારી અને થઈ. જાતની નીચી ચાલી જતી જણાઈ. મારું જ્ઞાન આ વખતે મેં કામે લગાડ્યું. ધોડાના કાન તરફ જોઈ રાખવાની શીખામણ સાંભરી, અને મેં કાન ઉપર ત્રાટક માંડ્યું. પરંતુ ધોડાના કાન મન કરતાં પણ વધારે અરિથર લાગ્યા.

‘ધોડાના કાન આટલા જાધા કેમ હાલે છે ? એને કેં કંપવા તો થયો નથી ને ?’ મેં પુછ્યું.

‘એરે સદાજ ! એ તો ઝીંઝા જનરર હું મુઠી નહીં હો. કાન કયો ન હોય ?’ એમ જોલી આશુક સ્વારે હવામાં એક આશુક ફટકાવી અને હું ક્યાં હતો ?...મને ખજર ન રહી. મારું શું થાય છે તેનું હું લાન લુલ્યો. ધોડાની સાથે આખા જગતમાં વીજળીનો વેગ આવ્યા ગએલો મને લાગ્યો. માત્ર આશુક સ્વારની યુગ મેં સાંભળી.

‘ગરદન પર મત ઝુકા ! ઓરત નહી હો ! ધોડા હો !’

‘એ ચાર સપ્તશતી આશુ’ હાસ્ય પણ મારે કાને પહોં હશે પરંતુ મને કશાનું પુરું લાન નહોતું. ધોડાની ગરદન ઉપર ઝુકી પડી મારા બન્ને હાથથી તેને આશ્રેય દઈ હું કોઈ પ્રેમની મૂર્તિ ખઠી કરતો હતો કે કેમ તે પણ મને સાંભરતું નથી. જાગ્યો ત્યારે ધેર એક પલંગ ઉપર જાણે દોડતો પડ્યો હોઈ એમ મને ભમણા થઈ. પવનનો સુસવાટ હજુ કાનમાં રમતો હતો. મારી પત્ની મારી પાસે ક્યાંથી આવી ? શા માટે એ મને શેક કરતી હતી ? મારી ઉઘાડી આંખો સ્થિર થઈ એટલે પત્નીને ડિગત કરી જોડતાં સાંભળી : ‘હવે ધોડે બેસનાં નથી શીખવું, સમજ્યા ? કેટલું વાચ્યું ?’

એને કોણ કહે કે ધોડે બેસવાની પ્રેરણા હું તેના ગીતમાંથી પામ્યો હતો ? મને ધોડે બેસતાં આવડવુંજ જોઈએ, કારણ મારા સીવાય કોઈ ધોડેસ્વારી કરી જાયતા લાગ્યા. ત્યારે વાધો ક્યાં પડ્યો ? મને લાગ્યું કે પેલી સાપજુની વાત ખરી હશે.

મેં પત્નીને કહ્યું : ‘ધોડાની તો હરકત નહોતી. પણ મને સાપણ કરડી લાગે છે. અને તેનોજ મને ગોમ થયો !’

‘શાની સાપણ વળી ? મુઠ જનઓ દમણાં !’ પત્નીએ કહ્યું.

—હવે હું વિચાર કરું છું કે મારે ધોડેસ્વાર કેમ થયું !

૨. રસાયણ શાસ્ત્રની થોડી બક્ષીસો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨ થી]

પ્રમાણે ' હાઇડ્રોજન ' (Hydrogen) ગેસની મદદથી પ્રવાહી તેલોને ઘટ ચરબીના રૂપમાં ફેરવી શકાયો. હાલ તો અળસીનું તેલ, બહેધલ (tahale) માછલીનું તેલ વગેરેને આ પ્રયોગથી ઘટ્ટ બનાવી તેના સાચુ બનવા મંડ્યા છે.

દવાઓની બનાવટના થોડા દાખલા ટાંકું:
 ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં જર્મન રસાયણ શાસ્ત્રી ' લૅબિગ ' (Leibig) સ્પીરીટ (alcohol) માંથી, ' બ્લેચીંગ પાઉડર ' (bleaching powder) ની મદદથી, ક્લોરોફોર્મ (chloro form) પહેલ વહેલો બનાવ્યો-વાદ કાપ વખતે થતી વેદનાઓમાંથી, આપદાર્થે, અસંખ્ય મનુષ્યોને કેટલી રાહત આપી છે, એ સૌ કોઈ જાણે છે. ત્યાર પછી એજ પ્રકારની બીજી કેટલીએ દવા શોધી કાઢવામાં આવી છે. પછી ઈથર (Ether), ' એથલ ક્લોરાઈડ ' (ethyl chloride) એ બન્ને સ્પીરીટ (alcohol) માંથી, ' નોવેકેઈન ' (novocain) કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા ' બેન્ઝીન ' (benzen) નામના પદાર્થમાંથી, વગેરે દવાઓ વાદ કાપ વખતે હાલ વાપરવામાં આવે છે. આ દવાઓ ની પાછળજ ઘેન (નિંદ્રા) લાવનાર દવાઓની શોધખોળ ચલ્ય. આ દવાની શ્રેણીમાં પ્રથમ તો " ક્લોરાલ " (chloral) બનાવ્યો. ચરીરનાં બીજા અવયવો ઉપર, આ દવાથી નુકશાન થતું માત્રુમ પડ્યું એટલે રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ બીજા એવાજ શુભવાળા પણ નિર્દોષ પદાર્થો જેવા કે સલ્ફોનલ, સુલ્ફોનલ, ટેટ્રોનલ (Sulphonol, trional, tetronal etc.) વગેરે પ્રયોગ શાળામાંથી બહાર પાડ્યા અને બજારમાં વેચાવા લેકેલ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ' એડ્રીનેલીન ' (adrenalin) નામનો પદાર્થ થેટાં અને બળદોનાં ગ્લાંડ (glands) માંથી બનાવવામાં આવ્યો. આશરે એ હજાર બળદોમાંથી લગભગ એક રતલ જેટલો એ પદાર્થ બનાવી શકાય છે. થોડાજ વખતમાં આ પદાર્થની સંઘટનાતો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો અને તેને મોટા પ્રમાણમાં બનાવી શકાય એવી રીતો શોધી કઢાઈ. અને આજે એ પદાર્થ ' સુપ્રારેનીન ' (Suprarenine) ને નામે બજારમાં વેચાય છે. આ પદાર્થ જ્યારે લોહીમાં થોડા પ્રમાણમાં ઘુસાડવામાં આવે છે ત્યારે લોહીની મોટી નસો જેવી કે ધર્મની વગેરે એટલી તો સંકોચાઈ જાય છે કે, એક દીપુ પછી લોહી નીકળ્યા વગર વાદ કાપ ચલ્ય શકે છે, કે આ સીવાય ' એન્ટ્રી ફેબ્રીન ' (antifebrin), ' ફીને સીડીન ' (phenacetin), ' એસ્પીરીન ' (aspirin), વગેરે ઘણી દવાઓ કાલસાના ટારમાંથી બનાવાઈ બજારમાં વેચાવા માંડી છે.

રસાયણ શાસ્ત્રીઓ આટલેથીજ અટક્યા નથી. પાછલાં પચાસ વર્ષમાં તો કુદરતની કેટલી શુભ જનાવટોનું અનુકરણ તેઓએ કર્યું છે. રસાયણ પ્રયોગ શાળાઓ આજે એક અત્યંત ખુશખોદાર વાદીઓ જેવી ચલ્ય ગઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય. રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ જન જાતનાં અતરો જેવાં કે ગુલાબનું, ચમેલીનું, કેવડાનું, વગેરે પ્રયોગ શાળામાં બનાવ્યાં છે. તેમની ભત્રીઓમાંથી, જમરુખ, અનન્નાસ વગેરે ફળોમાંથી આવતી સુવાસનું બરોબર અનુકરણ કરે એવા પદાર્થો ગળાઈને બજારમાં વેચાતા ચલ્ય ગયા છે. ગુલાબનાં અતરનું પ્રચક્રરણ કરી તેમાં રહેલાં વીસ તત્વો છુદાં પાડી, દરેક તત્વની સંઘટનાનો પુરો અભ્યાસ રસાયણ શાસ્ત્રી-

ઐઐ ક્યો. ત્યાર બાદ દરેક તત્વનું પ્રમાણુ જોળા કાઢ્યું. પછી દરેક તત્વને પ્રયોગ શાળામાં કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા કે એવા બીજા સસ્તા પદાર્થમાંથી કેવી રીતે બનાવી શકાય, તેના અત્યંત ગુંચવણુ ભરેલો કોપરો ઉકેલ્યો. આ કામ વર્ષો સુધી ચાલ્યું. આખરે બનાવટી ગુલાબનું અત્તર, કુદરતી ગુલાબનાં અત્તરને ટકર મારે તેવું બજારમાં વેચાવા માટે તૈયાર થયું.

વાંચનાર ! તું રસાયણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હોય તોજ તને ખ્યાલ આવી શકે કે આતે કેવું ભગીરથ સાહસ ! ઉપર જણાવેલા સુગંધીદાર પદાર્થમાંનો એક પદાર્થ નામે 'કુમારીન' (coumarin), જે એક જાતનાં તાલ કપાએલા ધાત્રમાંથી તૈયાર થતો હતો તે, પ્રયોગ શાળામાં કોલસાનાં ટારમાંથી બનાવવામાં આવ્યો. તેમાંથી 'વાના'માં રહેલો સુગંધીદાર પદાર્થ તૈયાર કરાયો. તેની પાછળ બીજા કેટલા એ સુગંધીદાર પદાર્થો તૈયાર કરાયા. ખુદ કસ્તૂરીનું અનુકરણ કરે એવો પદાર્થ પણ રસાયણુશાસ્ત્રીઓએ બજારમાં વેચાવા મોકલ્યો, આને બજારમાં વેચાતી કસ્તૂરી સાચી છે કે બનાવટી એ પારખતું બહુ મુશ્કેલીમયું થઈ પડ્યું છે. આ બધા સુગંધીદાર પદાર્થો, કુદરતી રીતે જનતા પદાર્થો કરતાં જાહેજ સસ્તા બનાવાય છે અને તેઓ સાથુ, કીમ, તેમ વગેરે સાથે બેળવામાં વપરાય છે.

જાપાન, ફ્રેમોસા વગેરે દેશમાં 'કપુર' (camphor) અને છે. જાપાનને ફ્રેમોસામાં કપુરનાં ઝાડો ઉગાડી તેમાંથી કપુર બનાવવાનો એક હથુ હક રુશીઆ જાસાનની લઢાઇ પછી મળ્યો છે અને તેમાંથી તે અનહદ પૈમે પેદા કરે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં આ પદાર્થમાં રહેલાં તત્વો તથા તેનાં સંઘટનનો અભ્યાસ થયો એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૫

માં, કુદરત પેદા કરે છે એવુંજ કપુર બજારમાં વેચાવા માટે રસાયણુશાસ્ત્રીઓએ તૈયાર કર્યું. જાપાની કપુર હજુ પણ, આ બનાવટી કપુર સામે ટકર ઝીલી રહ્યું છે. કારણ કે જે કાચા પદાર્થની મદદથી આ બનાવટી કપુર તૈયાર કરવામાં આવે છે તે કાચો પદાર્થ 'ટરપેન્ટાઇન' (turpentine) ધણો મોઢો પડે. તે પણ એક વાત ચોકસ છે કે જાપાની કપુરનો બાવ હદપાર વધતો અટક્યો છે, અને ભવિષ્યમાં જાનાવટી કપુર જાપાની કપુરને બજારમાંથી ધકેલી કાઢશે-માત્ર પુરતો વખત મળે એટલીજ વાર.

હવે રંગ વીશે જે વાતો લખી આ લેખ સમાપ્ત કરું. 'મજીડમાંથી' 'એલીઝરીન' (alizarin) નામનો પદાર્થ નીકળે છે, જેની મદદથી કુસંખી લાલરંગ અને છે અને તે અસહ્ય વપરાનો ચાલ્યો આવ્યો છે. આશરે ૬૦-૭૦ વર્ષ ઉપર આખા દક્ષિણ યુરોપથી માંડીને પૂર્વમાં એશીઆ માહિતર સુધીની જમીનમાં મજીડના ઝાડોનાં મોટાં મોટાં વાવેતર થતાં હતાં. એલા ક્રાન્સમાંજ લગભગ ૫૦,૦૦૦ એકર જમીન એકલાં આજ વાવેતર માટે રોકાતી હતી. છેવટે આ પદાર્થને જર્મન રસાયણુશાસ્ત્રીઓએ જુદો જાડી, તેનું પ્રથક્કરણ કરી, તેનાં તત્વો શી રીતે બધાયલાં છે તેનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરી, એ પદાર્થ પ્રયોગશાળામાં કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા પદાર્થોમાંથી શી રીતે બનાવી શકાય તેના પ્રયોગો આદર્યા. આખરે ફતેહ મળી, મજીડના વાવેતરો સદાને માટે નાશ પામ્યાં. રસાયણુશાસ્ત્રી પછી તો મંડ્યાજ રહ્યા. 'એલીઝરીન' ની મદદ લઇને તેઓએ ચાહે તેવા રંગની હારમાળા તૈયાર કરવા માંડી આને લગભગ ૨૦૦૦ ટન જેટલા પ્રમાણમાં આ પદાર્થ કારખાનાઓમાં બનાવવામાં આવે છે.

જે આપદ મહાકાળે માથે પડી તેજ આપદ ગળીને માથે પશુ જ્વાળા. સત્તરમા સૈકા સુધી. યુરોપમાં ગળીના વાવેતર થતાં હતાં. હાંદુસ્તાન સાથે યુરોપનો વેપાર જોડાતાં હાંદની ગળી યુરોપ જવા માંડી. ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં “બાયર” નામના પ્રખ્યાત જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીએ આ ગળી પ્રયોગ શાળામાં બનાવી તે પહેલાં લગભગ ૬૫ વર્ષ સુધી એ તથા એમના વિદ્યાર્થીઓએ ગળીનાં તત્ત્વો તેની સંઘટના વગેરેનો બારીકાથી અભ્યાસ કર્યો. પ્રયોગ શાળામાં ગળી તૈયાર થઈ, પશુ તે માત્ર, નમુના રૂપે જ. જર્મન કારખાનાંઓએ પોતાના રસાયણશાસ્ત્રીઓને કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા પદાર્થોમાંથી સસ્તી ગળી કેમ બનાવી શકાય તેના પ્રયોગો કરવા સુચના કરી. પ્રયોગ શાળામાં ગળી ગમે તે ખર્ચે બનાવવી એ એક વાત, અને બજારમાં હાંદની ગળી સાથે હરીફાઈમાં બનાવવી ગળી સસ્તી વેચાય એમ સસ્તે દરે કારખાનામાં ગળી તૈયાર કરવી એ બીજી વાત. બંને હાંખી પહેલિયાવાળા, રસાયણશાસ્ત્રના ખુદ પોતેજ અભ્યાસી, એવા ધનિકો હોય, ત્યાં પ્રયોગ કરવા પાછળ શો ખર્ચ થાય તેના કોણ હીસાબ રાખે ! રસાયણશાસ્ત્રી ‘બાયર’ ના હાથ નીચે શોધખોળમાં પ્રવીણ જર્મન વિદ્વાન રસાયણશાસ્ત્રીઓનું એક લશ્કર આ કામે લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૦ થી ૧૮૯૭ સુધીના સત્તર વર્ષની તનતોડ મહેનત, અસંખ્ય નિષ્ફળ નીવડેલા પ્રયોગો, ધોષમાર પૈસાનો ખર્ચ, — આ બધાનો ઇતિહાસ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં હમેશાને માટે મોટે અક્ષરે લખાઈ અમર થયો છે. લગભગ દોઢ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે અને સત્તર વર્ષની અધ્યાગ મહેનત પછી, જર્મન રસાયણશાસ્ત્રીઓ, ઇજનેરો વગેરેના આ નાનકડા લશ્કરે આ અબેઝ કીધો તોડ્યો — કારખાનામાં બનેલી ગળી બજારમાં આવી, કુદરતી ગળીની સામે

ઉભી. પરિણામે, દર વર્ષે બહાર દેશાવરમાં, જર્મન ગળી લગભગ રૂપિયા ત્રણ કરોડ જેટલી કીંમતની વેચાય છે. જે ગળીની રતલ એકની કીંમત રૂપિયા છ હતી, તે ગળી લગભગ અઢીથી ત્રણ રૂપિયા રતલના લાભે મળતી થઈ ગઈ છે.

ગળીની બનાવટમાં બીજા કેટલાંકે પદાર્થોની મોટા પ્રમાણમાં જરૂર પડે છે, જેવા કે ‘સલ્ફ્યુરિક એસીડ,’ ‘ક્લોરીન’ (Chlorine) વગેરે એ પદાર્થોની બનાવટમાં પણ આજે મોટી ઉત્પાદન પાથલ થઈ ગઈ છે અને તે પશુ બજારમાં સસ્તા થઈ ગયા છે. આ બધું જર્મન રસાયણ શાસ્ત્રીઓ તથા જર્મન ધનિકોના અભ્યાસ મદદ તથા વિશ્વાસથીજ બની શક્યું.

બીજો દાખલો ‘ટીરીયન પર્પલ’ (tyrian purple) નો લખ્યો. આ રંગ ૧૨,૦૦૦ માછલીઓમાંથી માત્ર ૨૩ શ્રેષ્ઠ જેટલાં નીકળે છે અને એની કીંમત લગભગ રૂપિયા નવમાં જેટલી પડે છે. આ રંગથી ‘રીઝર’નો ઝરબો રંગાયો હતો. એક જર્મન રસાયણ શાસ્ત્રીએ આ રંગનું પ્રયત્ન કરી, તેની સંઘટનાનો અભ્યાસ કરી, તેને ગળીમાંથી બનાવવાની રીત શોધી કાઢી, આજે એ રંગ ખુબ સસ્તે લાભે વેચાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ સુધીમાં તો મહાકાળે બનતો લાલ રંગ (Turkoy red) તથા ઉપર જણાવેલો ‘ટીરીયન પર્પલ’ (tyrian purple) તથા એવા થોડાજ રંગો યુરોપમાં પ્રચાર પામેલા હતા. એજ વર્ષમાં કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા ‘એનીલીન’ (aniline) નામના પદાર્થમાંથી રસાયણિક ક્રિયાની મદદથી ઇંગ્લાંડના રસાયણ શાસ્ત્રી ‘પરકીને’ ‘મૉવ’ (mauve) નામનો મોહક રંગ શોધી કાઢ્યો. તે વખતથી માંડીને આજ સુધીમાં કોલસાના ટારમાંથી નીકળતા પદાર્થોની મદદથી રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ તરેહ

તરેહનાં મોઢક રંગનું એક મોટું લશ્કર ઉભું કર્યું છે. તે એટલે સુધી કે 'મેથ ધનુષ્ય'નાં દરેકે દરેક રંગનું અનુકરણ કરે એવા રંગો હવે જર્મન કારખાનાઓમાં બનવા માંડ્યા છે. 'બેડીશી એનીલીન' (Badische Anilin and Soda fabrik) કંપનીનાં કારખાનાવાળાઓએ, પોતાને ત્યાંથી બનતા રંગોથી બનાવેલું આરુ 'મેથ ધનુષ્ય' (Raincoat) મેં મારી નગરે જોયું છે. કુદરતમાં પેદા થતા રંગો ખુશતા હોય છે, પણ કારખાનાઓમાં તો હાલ અસંખ્ય ભાન બાતના રંગો બની શકે છે. એ રંગો કોઈ પણ જાતના ઘેરા, આછા, ખુશતા, કે તેનાં કોઈ પણ મિશ્રણથી પેદા કરી શકાય એવા હોય છે અને તેને લઈને કુદરતી રંગો બજારમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. જે "દાર" થોડાં વર્ષો ઉપર તદ્દન નકામે ફેંકી દેવાતો હતો તેમાંથી આજે ૨. ૩૦ થી ૪૦ કરોડની કીંમતના રંગો પેદા થાય છે અને તેનો પોણા ભાગ જર્મની એકલું જ બનાવે છે.

વર્મેદક્ષનાં તદ્દનનામા અનુસાર ગણ લઢાઈને અંતે, ફ્રેન્ચ તથા અંગ્રેજોએ જર્મન રંગનાં કારખાનાઓનો કબજો લીધો; તેમજ રંગ બનાવવાની ફોર્મ્યુલાઓ (formulae=દરેક વપરાતા પદાર્થનાં પ્રમાણ) તથા રીતો પણ જર્મની પાસે કઢાવી અને તેની મદદથી રંગનાં કારખાનાંઓ વીશ્વાયતમાં સ્થાપવા માટે અંગ્રેજોએ જાગી ઊઠ્યા હતા. પણ તેમાં કે વધુ લાગતું નથી. એ કારખાનાંઓને કરોડો રૂપીઆની ખોટ ગણ છે અને ટુંક સમયમાં એ બધાં બધાં જાન તો નવાઈ નથી. કારણ માત્ર એકજ અને તે સમજવું અધરું નથી.

આપણાં ઘરમાં રસોઈ બનાવનાર સ્ત્રી અથવા રસોઈઓ, આપણને રસોઈની સામગ્રીનાં પ્રમાણો

તેમજ અમુક રસોઈ કેમ બનાવવી તેની રીત પણ લખી આપે પછી જોઈએ આપણામતિ કાણ એટલા જાનથી, તેના જેટલી સુંદર સ્વદિષ્ટ રસોઈ બનાવી શકે છે! રસોઈ તૈયાર કરવામાં પણ જો આપું મૂઠ જાનતરત રહ્યું છે, જે માત્ર અનુભવ (Practice) થીજ શીખાવું હોય અને જેને અભાવે બધું બણતાં છતાં રસોઈ સારી બની શકે નહીં, તો પછી ઉપર જણાવેલા રંગો બનાવતી વખતે તરેહવાર રસાયણિક ક્રિયાઓ ચાલતી હોય તેનો મૂઠ અભ્યાસ કર્યા વગર તથા અનુભવથી તેનું આંતરિક જ્ઞાન મેળવ્યા વગર, ફૂટેલ શી રીતે મેળવી શકાય! જર્મન કારખાનાઓમાં એકજ કારીગરની ત્રણ ત્રણ પેઢીઓ, એકજ ક્રિયા તપાસવામાં રોકાએલી એ જોઈ છે. તેને ખીજી ક્રિયાઓનું લેશ માત્ર પણ ભાગ હોતું નથી, છતાં પોતે જે કામ પર રહ્યો હોય, તેનું એને સંપૂર્ણ અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન હોય છે; તેમજ એક રંગ કે એકજ ક્રિયાથી બનતો નથી એટલે કેટલાએક નિષ્ણાત કારીગરો હોય તોજ એક રંગ સરતે લાવે બનાવી બજારમાં વેચી શકાય! જે મૂઠ જ્ઞાન તથા અનુભવ મેળવતાં અડધા સૈંકો અને કરોડો રૂપીઆ ખર્ચાઈ ગયા, તે જ્ઞાન તથા અનુભવ ખીજી પ્રજા પાંચ છ મહીના કે વર્ષ એ વર્ષમાં શી રીતે મેળવી, જર્મન માલ સાથે જાનરમાં હરીફાઈ કરવાની આશા રાખે! એ જ્ઞાન અને એ અનુભવ મેળવવા જો કોઈ ઇનેગર હોય, તો પણ એ જ્ઞાન તથા અનુભવ આપે પણ કોણ અને હુંક સમયમાં એ આવે પણ કેમ!

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજશે કે, અહીંનાં કારખાનાંઓ, જેઓ નાનાં બાળકના જેવી પ્રાચીન ટયુમ્મ સ્થિતિમાં છે, તેઓમાં બનતો માલ વિદેશોમાંથી આવતા સરતા માલ સાથે જ

લેણ હરીફાઇમાં શી રીતે ટકી શકે ! પરદેશના જેવો સરસ અને સરસો માલ લાંબા અનુભવ અને માન વગર શી રીતે ટુંક સમયમાં બનાવી શકાય ! ઉપલાં જણાવેલા રંગનાં કારખાનાંઓને અંગે તો કરોડો રૂપિયાની પ્રયોગ શાળાઓ તથા નિષ્ણાત રસાયણશાસ્ત્રીઓનું લશ્કર હોય છે. 'ખેડાશી એનીલીન' કારખાનામાં એવા લગભગ ૫૦૦ રસાયણ શાસ્ત્રીઓ છે, જેઓ રસાયણિક ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરી, કેવી રીતે વધારે

સુંદર અને વધારે સસ્તો માલ બનાવાય, તથા નવી નવી જાતનો ખીળે મોઢક માલ કેવી રીતે તૈયાર કરી શકાય તેનો, અથાગ પરિશ્રમ લઇ રાત દિવસ અભ્યાસ કર્યે જાય છે. મારો ગરીબ દેશ રાજ્યની સગીન મહદ વગર એમની સાથે હરીફાઇમાં શી રીતે ટકી શકે ! દેશમાં હુજર ઉદ્યોગ સ્થાપવાનું પહેલું પગથીઈ, દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવી એ. એ નહીં મળે તો પ્રજાને ગરીબાઈમાંજ સડીસડીને જીવન પુરું કરવાનું.

ખાહાર

પડી

ચુકી છે

રા. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત

સ્વ મ દ્ર ણ

(પુસ્તક આકારે)

મૂલ્ય ; રૂ. ૨-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું :

એમ. સી. કોઠારી

રાવપુરા, વડોદરા.

એક અપૂર્વ નવલિકા

[અનુસંધાન ૫૪ કથા]

એ જાણુ તુ કહ્યું હતું કારણ કે લીખાણ ચરમધને (ટે. ચોર બમર, મું'આધ) ત્યાંથી લીધેલાં 'સેંકડહેડ' પથ્રુ સારાં ભુરં ચરમાં એણે પહેર્યાં હતાં. એનો પોળાક તદ્દન સાદો હતો. પ્રોત્સેસ રફીટ (કોટ, મું'આધ)વાળા ગજબચ્હરી ફર્નાનીઝને ત્યાં વર્ષ દિવસ ઉપર રીવડવેલો એનો કાળા રંગનો કોટ સહેજ પથ્રુ ઝાંખો નહોતો પડ્યો. આણકપ રવેરી સ્ટોસ'માંથી લીધેલું મેન્ચેસ્ટરનું ધોતીયું પહેલું હતું ત્યારે પગમાં ચમ્પક શુક કંપનીને ત્યાંથી ખરીદેલાં કાળાં 'પમ્પ' શુક પહેર્યાં હતાં. આ જાતના જોડાની થોડીક જ જોડીઓ હવે બાકી રહેલી હોવાથી વાચકને ત્વરાથી ધરાડો બની જવાની ખાસ બહામણ કરવામાં આવે છે. આંકને બીજે છેડે તુટી ગયેલા હાથાની પાસે કસ્તુર કેપ શોપ-માંથી આણેલી સાડાચાર રૂપીઆની ટોપી પહેલી હતી. આ શોપમાંથી બાર ટોપીઓ એક વર્ગમાં લેનારને ચાંદીની ખીરસાની ધડીઆળ ધનામ તરીકે બેટ આપવામાં આવે છે.

આ રિયતિમાં જ્યેંદ્ર થોડો સમય એકો રહ્યો. ત્યાં એનો મિત્ર રજનિકાંત એને શોધેના એ બાંકની પાસે આવ્યો. રજનિકાંતે આઠ આનાની 'પોકેટ ટોય' (જેનો મેશર્સ અલ્ફ્રમ્ડ બેન્જનજી સુખલાલને 'સોલ રાઇટ' મળ્યો છે એ) આંક તરફ તાકી પ્રકાર પાડી જ્યેંદ્ર ત્યાં હતાં એની ખાત્રી કરી લીધી. રજનિકાંત આજે આનંદમાં હતો. જેનું ખરું કારણ એને જાણીએ છીએ. ધી અમર હાર્થોગન્સ કંપનીમાં આજે એણે બહુ સારા પ્રીમીયમ લીધો હોવાથી હતો એ રહસ્ય કોણ જાણી શકે? (આ વીમા કંપની વાસ્તે ગુજરાત કાઠીઆવાડ ખાતે એજ ટો

એક એ છીએ.) રજનિકાંત બોલવા ગયો. પરંતુ એને ગળે ખરી બાકી ગઇ હોવાથી બોલવા ગાંધર્વ શ્રોટ પોલ્સ (મળાની ગોળા)ની ડબ્બીમાંથી એક ગોળા કાઢીને તે ખાઈ ગયો. આથી એનો અવાજ એકદમ ખુલી ગયો અને હુગડામાં જતાં છ. આઇ. પી. રહેલોના ધાટ એન્જનની વરાળના અવાજ જેવો ગાઢ બન્યો. આ ગોળા ગમે તેવી મારફતથી પકડાએલા મળાને અડધા ક્ષણમાં સારું કરે છે અને સારી નાણુ કરે છે. ધારાસભાના સભાસદો, માનારાઓ વધીસો અને ભાગ્ય કુર્તિઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ ગોળાઓ વાપરે છે. આનેજ વીશે રા. ચન્દ્રચંદ્ર પંડ્યાએ એકવાર રનેહબીનું સર્ટીફિકેટ આપ્યું હતું કે "કોઇપણ સભામાં જતાં પહેલાં એ હું ખીરસામાં નાખી જાઉં છું અને બોલતાં મોંમાં રાખુ છું." મોટી ડબ્બીની કીમત ડઝનનો એક રૂપીઆ (રૂ. ૧) અને નાનીની આઠ આના રાખેલી છે. ટપાલ ખર્ચ માફ.

રજનિકાંતે પુછ્યું: "જ્યેંદ્ર, તુ કેમ જાડી એકલો બેઠો છે? ધરમાં તને બધા શોધે છે."

પાંચ મીનીટની શાંતિ પછી જ્યેંદ્રે ઉત્તર આપ્યો: "માથું દુઃખ છે." રજનિકાંતે ત્વરાથી કહ્યું: "મોહન મહિનક બામ" ને તે કદી વાપર્યો છે? બહુજ સરસ દશાજ છે. મને વર્ષ સુધી માથું દુઃખવાતું મટનું નહોતું. ધણી એમ. ડી. ડાકટરો, હાઈમો અને વૈદાની દવા કરી પરંતુ આ બામ વાપર્યો ત્યારે તરતજ ચાર દિવસમાં પીડા મરી ગઇ. તું વાપરી જો, કીમત ખાસ કે નથી. માત્ર એના નકલી માલથી ચેતવાતું છે. મરુડ પશીનો એનો 'ટ્રેમાક' છે એ જોધને લેવી."

હસ મીનીટ પછી જ્યેંદ્ર બોલ્યો: "મને તો હજારોને લીધે માથું દુઃખે છે." રજનિકાંતે ફરી વધારે કહ્યો. "જોરો! એમ!

પૂર્વે એકજ વાર કુંચી દેવી પડે છે અને વર્ષની એની 'ગેરડી' છે. ન ચાલે તો પૈસા લાઇને ધડીઆળી એ સમી કરી આપે છે. "

અધિકાર હોવાથી માલતી ધડીઆળ જોઇ શકી નહીં.

એ ધડીઆળના કાંઠા ચાલ્યા કર્યા પશુ ગ્રેમી સુમલની પાંતો અટકી નહીં. 'જરૂર વાંચ્યું કું' ની ધડીઆળ સુદાં અટકી જાય પશુ ગ્રેમીઓનો સંવાદ માસિકોની ચાલુ વાર્તા પેઠે અપૂર્ણ રહ્યો અને એનો વધુ રસિક ભાગ મુદતવી રહ્યો.

x x x

કહેવાની જરૂર નથી કે આજે માલતી અને જ્યેષ્ઠનાં લગ્ન છે મંડપ તથા દીવાળીનું કામ ધી શુભલગ્ન સાવધાન કોટ્ટેકટસને સોંપવામાં આવ્યું છે અને સાદી જતાં સુશોભિત રીતે લગ્ન મંડપને શણગારવામાં આવ્યો છે. મંડપમાં વીકેટરીઆ રાણી તે રાજા જ્યેષ્ઠની જમીઓ, રવિવર્માનાં ચિત્રો તથા કુટુંબના વડીલોની જમીઓ દિલ્લિએ પડે છે. બેંક મીયાં મરકતીનું છે, મીઠાઈ વગેરેનું કામ લગ્ન દયવાવાળાને સોંપવામાં આવ્યું છે અને આવા વારતે તો મરી મસાલો લવાનજી મેહોએ બહુ ઈલા પ્રકારનાં પુરો પાડ્યો છે. કેકેટરીઓ ધી સુદર્શન ચક્ર પ્રીટીંગ વર્કસમાં

બહુ સરતામાં ત્વરાથી જતાં સુંદર બોર્ડર સાથે છપાવામાં આવી છે.

મોલતી જ્યારે શા. દીપચંદને લાંચી લીધેલી, કોંમતી સાડી તથા ગ્રેમીએ જવેરીને લાંબાં ધરેણું મહેરી જ્યારે બહાર આવી સારું અતિથિઓ સ્થિત થઈ ગયાં અને સ્ત્રીઓએ આ બંને દુકાનોની શરનામાં પુણી લીધાં. જ્યેષ્ઠે તો 'દુર્ગા' નહીં અને લાંબાં બનાવેલો નવો કાશ્મીરી કાટ પહેર્યો હતો.

લગ્ન નિર્વિદ્યે ઉઠી ગયાં છે. સર્વજ્ઞ આનંદ પ્રસરી રહ્યો છે. યુવતીગોએ મધુરું કંઠે ગરબો શરૂ કર્યો. ગ્રેમી, મોહન પોતે હામોની અંબે વગાડવો બેઠાં હતાં.

"મીઠાં ગોરસ દ્યો, ગોરસ દ્યો" — તો ગરબો, માલતીએ, હપાડ્યો એકે જ્યેષ્ઠે રજનિકાન્તના કાનમાં કહ્યું: "આ ગીતનો લખનાર જાહેરખપ્પરનું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ જરૂર સમજતો હશે નહીં તો આવી સચોટ વીનંતી ન કરે. ગોરસની અપત આવા ગીતને લીધે કેટલી વધી હશે ?"

રજનિકાન્તે લગ્ન મંડપના ઘોંઘાટમાં કેં સાંભળ્યું નહીં એવો વિનયની આતરં વરરાજ સાથે એ સંમેત થયો. *

* આ વાર્તાનો મુળ વિચાર મી સ્વીડન લીક્સોનાં The garden of Polly નામના પુસ્તકમાંના પ્રકરણ ઉપરથી રચ્યો એ બહુ સ્વીકાર્યું ગયું છે. — જ્યેષ્ઠ

કુખ્જનાં કામણ

—૦—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬ થી]

કુખ્જ

(હસીને) આવી ગયા ? (સમય સાચવતી)
પણ હજી એવા ને એવા રહો...

કુખ્જ

(અમરથું) કેમ ?

કુખ્જ

પાછું કેમ એમ પુછે છે ? કોઈની છાની
વાત સાબળતાં લાજ નથી આવતી ? (શ્વાસ
પાછ) તને અહીં આવવા કોણે દીધો !—કોઈએ
રોક્યો પણ નહીં ?

કૃષ્ણ

(જરડતી જેમ) રોકનારું રોકાયું હતું ?

કુખ્જ

હા વળી. કોઈ દાસી નહોતી મુઝ ?

કૃષ્ણ

એમ જ હતું. કોઈક બીચારું 'ઉંધું' માલીને
પણ હતું ખરું !—એને ક્યાં જાગરણ કરવાનું
હતું ?

[કુખ્જ અમર તાણે છે. દાંત કસકસાવે
છે, મુઠ્ઠી ખીડે છે.

જેવા છતાં, કૃષ્ણને કસાની કશી
અસર થતી નથી.

કૃષ્ણ

કુખ્જ ! તું વળી, દાસી મરી, દાસી રાખવા
ક્યારની લાગી !

કુખ્જ

એવું પુછનાર તું વળી કોણ ? (જુની વાતને
વળગી) એ તો ઠીક છે કે તારાથી મને કશું
યાય એમ નથી. બાકી બીજાનાં અંતરને તો,
ધરમાં ધુસી, આમજ લાગમાં લેતા હોય !

કૃષ્ણ

(હળવે હળવે) બાકીનાં આત્મારે શું કામ
સંભારે છે ?

કુખ્જ

(મનમાં) 'જેવું' ? મને એ બામ ક્યારે
હોતી દે...

કૃષ્ણ

(વધુ હળવે) આપણ બે એાં છીએ ?

[આશ્ચર્યની અવધીમાં કુખ્જ સડક થઈ
જાય છે.

કૃષ્ણ

(જાણે કશું ન બન્યું હોય એમ) બોલોઃ
મને કેમ જોલાવ્યો હતો ?—મારી શી સેવા જોઈએ
છીએ ?

કુખ્જ

(અંતરાત્માને દાખી, લશુકની) તારે તો
હું કહું એટલું કરવાનું છે—કેવળ પુણું એટલાના
ઉત્તર વાળવાના છે.

કૃષ્ણ

(મનમાં) કોઈ અજાજ મોહિની છેને !
આવા સૌંદર્યના જરણા-સાથે સાચા આવી
શીયળની ખડકો કદી નહોતી નીકળી. (આંખો
ઉઘાળી) અને ત્યારે એના આકર્ષણમાં
અંજળી ત્યારે તો એ રૂપયુગ્મની 'વેરી હતી' !
(પોતાને પુછતો) બધાંને 'જુવું' એવું એનામાં
શું હતું ?—કે સૌંદર્યના સતત સંબંધની અરુચિતું
એ કુદરતી પરિણામ હશે ? '' (પ્રકાશ) હં;
કુખ્જ, તું કોની સાથે વિવાહ કરે છે એનું તને
જાન તો છે ને ?

કુખ્જ

(ઉંચું જોઈ) સાન પણ છે—આન પણ છે.

કૃષ્ણ

(લીજાતથી) નથી—નથી.

કુખ

(ગરભીથી) હું, માણું છું કે હું એક એવા પુરુષ સામે ઉભી છું કે જેને પોતાની આબરુ કદી હતી નહીં; એટલે પારકી લાજ હુંદવામાં જે ગર્વ છે, અકક્ષ અવળા પંથે ચઢી ચુકી છે એટલે સૌને એ માર્ગ ખેંચવા જે જીવાની બરબાદ કરી રહ્યો છે !

કૃષ્ણ

(આરોપને અભિનંદન ગણ્યા જેમ) એવા એક નકામા માણસને નોંતરીને તમે પણ...

કુખ

(કપાળે ચીકની કરચલી પાડી) તારું મગજ કેવા ઉંઘા અર્થ કાઢવા દેવાઈ ગયું છે ! (સરત જેમ) ભમરા, તને આજે ખબર પડશે કે તેને અને તારી જીવાનીને ઠોકરે ચઢાવે એવા ચંપક આત્મા જગતે જન્મે છે ખરા.

કૃષ્ણ

મારાં- સદ્ભાગ્ય ! એ એક પદાર્થપાદ ભણ્યા વિનાનો બાકી રહી ગયો છે !

[કૃષ્ણ ચંદ્રવાનું હીર તપાસવામાં પરાવાય છે.

કુખ દાઝી મરતી જણાય છે.

કુખ

(મનમાં) ક્યાં સુધી આ ભુલભુલામણીના દંભ ખેંચ્યા કરવા ? હવે તો ચાકી જવાય છે- બાણે અંગે અંગ તુટતું ન હોય !

કૃષ્ણ

(મનમાં) કુખમાં હું પદ ન હોત તો એ સર્વોત્તમા ગણાત. (વિચારી) અને એક પ્રકારે તો એનો એ અવગુણ પણ એને ઉત્તમજ બનાવે છેને ? નહીંતર કૃષ્ણ જેવાને આટલેક ગરજ બનવાનો પ્રસંગ ક્યાંથી આવત ?- બીજું

[મને એકમેક પ્રતિ છુપી નજર નાખતાં હોય છે. એવામાં ચાર આંખ એક ચતાં કૃષ્ણમાં સાદસતું શૈર્ષ જન્મે છે.

કૃષ્ણ

(માપસર પગે કુખ કને આવતાં જતાં) કુખ, તેં અમને ચંદન- આપ્યું, એનું અંદામાં બહુ મુલ કેટલું હોવાય ?

કુખ

અમૂલ્ય ! એની મહી તો ખાસો હૃદયમાં તરંગ ધસાયા હતા ! એનાં મુલ સમજવાની મહેનત કરવી એ શું કમબક્સલની નીશાની નથી ?

કૃષ્ણ

(પાખડ માફક) હશે-છે 'પેણ જગતમાં' આ પહેલવહેલી મુખાઈ ક્યાં છે ? બહાનો જન્મ એ પહેલી જુગ પૃથ્વીનો જન્મ એ બીજી અપરાધ, આપણો જન્મ એ ત્રીજી ગદ્ગત...

કુખ

(કુજ ઉડી) બહુ ચયું- (મનમાં) હવે ઝાઝા તારીશ તો કકડી જશે. (પકડે) જાણી ! આમ ઉડેજાંશું ગયો ?

કૃષ્ણ

(દુષ્ટાપર હાથ ફેરવેતો) ચાલ-વાત બદલી નાખીએ. (ખુંખારી) કુખ અમૂલ્ય ચંદનના અનુપમ વળતરમાં મેં તને કુખ બતાડી...

કુખ

તેં મને કુખ બતાડી ?

કૃષ્ણ

કહે કે મારા રપશે એમ-ચયું.

કુખ

[કુખ વમળમાં ચુંચાય છે. (મરડાઈ) એટલે ? છુતારા, વળી નવો ધર્તીગ શરૂ ક્યાં ?

કુખર્ત

(મીઠાસથી) એ હું કશું નહીં કહું.

કુખર્ત

(પ્રહારથી પીગામી) કુખર્ત, વિચિત્ર વાતો શું કયા કરતો હોય છે ?

કુખર્ત

વિચિત્રતા વિના શ્રદ્ધા કયા છે ?

કુખર્ત

(આખો મીઠી, ડોક કુણાવી, આંખો વિધાવી) જે કહેવું હોય, તે સાદી રીતે કહે ને ?

કુખર્ત

(મનમાં) કહું ?—માનશે ખરી ?

કુખર્ત

કહે ને ? આમ આધીરાં કરવાનો અર્થ શો ?

કુખર્ત

(મનમાં) શું કામ ન કહું ? સાચું કહેવામાં ખોટું શું ? (પ્રકાશ) કુખર્ત, તારું ગયું હંધનું નાણું છે ખરી ?

કુખર્ત

(મચિત જેમ) ના. (વિરામ લઈ) નાણીને કોમી શું ?

કુખર્ત

કારણ કે નાણાં જેવું છે.

કુખર્ત

(તુચ્છકારનું હસી) તે શું એની તને ખબર છે ?

કુખર્ત

(નયન નમાવી) હા.

કુખર્ત

હા, હા, હા.

કુખર્ત

મનાય તો માનજે.

કુખર્ત

(મનમાં) જોવામાં શું ખાલ છે ? (પ્રકાશ)

કહે; તું કયાંથી નાણું ?

[ત્રણ આંગળાનો ત્રિકોણ પોડી, એમાં હેઠ પર્ચી, ગાંધી ને મંગળ ગોઠવી, કુખર્ત વિચાર મંથન કરે છે. કેટલીએ વારે—

કુખર્ત

(વિશ્વાસ કેળવતો) જો; સાંભળવા તૈયાર થઈ છું તો શ્રદ્ધાભરે સાંભળજે.

કુખર્ત

(કરકાષ) પ્રતાવની જરૂર નહોતી.

[કુખર્તને આજુ આઘું જણાય છે. (દીકરીર થઈ, દીકરી ખોલતી) તારી વીંમતી છે તો એમ કરીશ.

કુખર્ત

(નીરાંત પામી) તો સાંભળ. હાજીમાં ધારી નહોતી એની અગમ્ય કલ્પનામાં હું હમણાં ડાહ્યો હતો.

કુખર્ત

(આતુરતાથી) પછી... ?

કુખર્ત

મને કેંક એમ લાસ્યું કે આપણો સંબંધ નવો નથી—જુનાનું અનુસંધાન છે.

કુખર્ત

(આનંદભર) પછી ?—પછી ?

કુખર્ત

(અલ્પગમે દાખવી) હસીશ નહીં. એ માટે ચિકાજી પ્રસંગો મેળવી લેશું. (તદ્દન ગંભીર બની) નાણું કે, ગમે હવે હું રોમ પણ હોઉં.

કુખર્ત

(હિતસાહના અતિરેકમાં) અને હું ?

કુખર્ત

(આડો ફરતાં) કેવળ એક વેશ્યા !

[કુખર્તનું અભિમાન આંગળી નાંચે છે.

પણુ લારે તું ગંગા. હમણાં ! પુષ્પાંગી તો
તારું નામ હતું !

[કુબ્જા હોંશથી કૃષ્ણ સામું જુએ છે.

..વનમાં—એ પંચવટીમાં તને મારો મોહ
લાગ્યો !—જેવો અલારે મને...

કુબ્જા

(રંગમાં મહાલતી) એને ને આને મેળશે ?

એ વાતજ નવા દે. એક વાર મને સધળું
સવિસ્તાર કહે.

કૃષ્ણ

..ખરું. એને આ સ્થિતિમાં ખુબ ફરક છે.
જિતારો ! એ મમત સ્થૂલ નહોતો—સૂક્ષ્મ હતો.

..જીવનમાં પાપ ધોવા સારું તે મારો ચરણરૂપશ
કર્ષો. પુષ્પાંગીમાંથી જગદમ્યા જેવાં જનકીએ
એ જોયું ને તને શાપ દીધા !

કુબ્જા

(મોં ધાપકું કરી) કે...?

કૃષ્ણ

કે હવેને અવતાર તું ઢંગધડા વિનાની કુબ્જા
જેવી જન્મીશ !

કુબ્જા

(આંખોમાં ઝેર લાવી) અને રામ જેવો
ક્ષત્રિય એ અન્યાય સાંખી રહ્યો ?

કૃષ્ણ

(લારથી) નહીંજ. પુષ્પાંગીના મનોરથ
પુનર્જન્મે પુરા પાડવાનું એણે ત્યાં ને ત્યારેજ
વચન આપ્યું.

કુબ્જા

..(મનમાં) શું સુંદર કલ્પના ! (પ્રકાશ)
કૃષ્ણ, આવું બન્યું હશે ?

કૃષ્ણ

હું માનવા લાગ્યાં છું. (મહાકાષ) ફક્ત
અંશુસિરસ્પર્શથી તારા દીદાર ફરી નવ્ય એ,
એ પછીથી તો, સાવ સામાન્ય હજીકત બને છે.
(સંમતિ યાચતો) ખરું ને ?

.. [બંને વિચારમાં કુબે છે.

કુબ્જા

(મનમાં) સાચું-ન હોય તોએ કેવું કદરતી
લાગે છે ? (ભ્રમિ આવતાં, પ્રકાશ) કૃષ્ણ !
કૃષ્ણ ! મેં તને માત્ર ચંદન આપ્યું....

કૃષ્ણ

(પીસીને) માત્ર ચંદન !

કુબ્જા

(ઉરકેરાઈ) લારે વળા ? (થડાં થઈ)
અને વળતરમાં તે નવકું, તેજેમય, પુણ્યવતું
જીવનદાન દીધું...

કૃષ્ણ

(વિરોધ જેમ) કેણે કહ્યું ?

[મર્મ સમજતાં, વળા બંને મનની મુશ્કેલી-
ઓમાં રોકાય છે.

કુબ્જા

(મનમાં) કેમ કરવું. !—ઉર-ઉધાડું !
—(હોહ કચરી) મને કુબ્જા મટાડી પુષ્પાંગી
કરવામાં એકજોતાં તો તેણે પોતાના—એમ કે
પોતાની સીતાના—પાપતું પ્રાયશ્ચિતજનકર્મ
કહેવાય. એથી હું કેં ઓછી બંધનમાં આવું છું ?

કૃષ્ણ

(મનમાં) આટલા ઇતિહાસ પછી પણ
એને મુઝાવાનું રહે છે ?

કુબ્જા

(મનમાં) મારો કે આ આપું બનાવતી
નીકળ્યું. તો...?

કૃષ્ણ

(મનમાં) કલ્પના જેટલી સુંદર છે એટલી
સાચી હશે ?

કુબ્જા

(હોંશથી મનમાં) તો પણ શીકર થી ?
(ધીમે ધીમે)—અને કૃષ્ણની આ પહેલી લીલા

નથી. પૂતનાનો વધ, કાઠાડનું દર્શન, ગોર્ધનનું
ધારણ : કે કે ગપાટા એના નામે હંકાઈ રહ્યા
છે !

કુખ

(પાંપણ પટપટાવી, મનમાં) કસોટી કર્યા
લગી ?

કુખ

(મનમાં) કુખ જાણે માણસ છે,
માણસ કરતાં દેવને વધુ મળતો હશે; અને તો પણ
માણસની ઉણપોથી એ સુખા નથી. મને તો
એ સંભોગોનો સાધનારો લાગે છે. જે સમયે,
જેની ગરજ, તેનું પૂર્ણ ! પહેલાંની કે પછીની
એને પડી નથી ! આજ અસારે મારા માટે
વળખાં મારે છે : કાલ ક્યારે ઓળખનો અટકે;
એની કોને ખબર છે ?

કુખ

(અધીર અવાજે) પુખાંગી, તારામાં આ
કોરતા કેવી !-જાણે હું તો આરસનું પુતળું
હોઉં...

કુખ

(હસી કાઢી) કહે ને કે ૧૯૫૨...

[વધુ સાંભળવાની પરવા ન કરતાં કુખ
ખીજ ખાજુ કરી જાય છે એટલે કુખ
અધુરેથી અટકે છે.

(સાનંદ, મનમાં) એમો વાંક નથી. પણ
એને જે સાંભળવું છે એ સંભાળવા વગર
અગાઉ લણી વિધિ લખવની પડશે.

કુખ

(ડગ ઉપાડતો) કુખ !- પુખાંગી તને
કહેવાનો નથી-હું 'ઝાઉ' છું.

કુખ

જાન્ય ક્યાં ? મારી રજા વિના...

કુખ

(દૂર જતો) એટલે તો...

[કુખ આરણે પુગે છે. કુખના હંમમાં
ચનગનાટી થાય છે.

કુખ

(જોરથી) એમ નહીં જવાય.

કુખ

(ઉંખર વચ્ચે ઉઠી રહી) સારે ?

કુખ

પાછો આવ. (અવાજ ધીરો પાડી) તારું
વચન સાંભરે છે ?-મારાં નયન ઘેરાના લાગે
પછી તારે મુપમુપ આંસી જવાનું છે. હુજી,
ગમે ?

કુખ

(આવતાં જતા, જોશરમ ખતી) પણ
મારાં નયન ઘેરાય સારે...

કુખ

(સત્તાથી) ન ઘેરાવા દેવાં. આકરીયા
પણ વચનમાં સલામીના વધુ અંશ છે. (તિરકાર
કરતી) તને ક્યાં કરી મતાગમ છે ?

[અધુરું સદન કરી, - શિર નમાવી, એક
ચુલામ મારક, કુખ કુખ સગસું મુઝે
ગો ખરો થાય છે.

કુખનું દીલ ખીગળા જાય છે.
અંખમાંનાં નીર લુછી, એ કુખનો
હાથ પોતાના હાથમાં લે છે.

કુખ

(અણચના ગળગળા સાથે) મારા કુખ !
હું તારી છું એ પોતાપણું મને વહે માવ્યા કરે
છે. એટલે હું તને લાયકર સી લગ્યા કરું છું.

કુખ

(કુખનો હાથ પોતાના હૃદય પર રાખી)
એ-ટ-લે ?

કુખ

મારો મટી તુ પારકો ક્યારે થઈશ ?

કુખ

(કુખની વેણીને હજવે હાથે પંપાળી)

સદા તારો રહું તો....!

કુબ્જા

તો...તો...

[કુબ્જા જોરથી તાળી પાડે. છે; દાસી

ખારણે આવે છે. દાસીને જોતાં કુબ્જા

અમકે છે.

નહ; પેલા પૂજનયાળ લાવ.

[દાસી જાય છે.

કુબ્જા

(ચાલુ આશ્ચર્યમાં) આ તો પેલી.....

કુબ્જા

હા; એજ છોકરી. મને થયું કે આપણા તોફાનની કંઠાય કપાઈ પાત જાય એટલે એને આમ રોકી લીધી.

[કુબ્જાને લક્ષ્ય આવે છે.

દાસી ચાળ લઈ આવે છે. મહી ચંદન, મંજરી, તાંબુલ, ફૂલમાળા વગેરે સામગ્રી ભરી છે. કુબ્જા વિરમચ-મુગ્ધ થયે છે.

(બાજુ બતાવી, દાસીને) જો; અહીં મુક. ને પછી તારું કામ કર.

[ચાળ ગોઠવી, ડાબીયાં કરતી દાસી ચાલી જાય છે.

કુબ્જા

કુબ્જા ! આવ; ચંદન ચોળું.

[કુબ્જાની બંને હથેલીમાં કુબ્જા ચંદન લીપે છે.

કુબ્જા

(મનમાં) વાહ કુબ્જા !

કુબ્જા

જોજો. રેખાઓ જોટલી ઉજળી કરી છે

એટલી ઉજળવળ રહેવા દેજો.

કુબ્જા

(મનમાં) ધન્ય પુખ્તંગી !

કુબ્જા

1 : (મંજરી આણી) ચાખા એ લીમડાની--

આપણા સંકેતચાનની બલીહારી આખી લે.

એની કંઠાશથી અંતરના તાપ અળગા થશે.

[કુબ્જા હેંશથી મંજરી આંશોગે છે.

(તાંબુલ લેતી) ને હવે મેં તૈયાર કરેલા

તાંબુલથી તારું હૃદય ઇશ્વરના પાંખે.

[કુબ્જા

(તાંબુલ લઈ, અઘોષાઅધે ભાગુલાં પાડી,

એક કુબ્જાને ધરી)--ને વૃ પણ.

કુબ્જા

(માળા આંશોપતી) મારાજ કુબ્જા જુલની

હોય તો આ માળા લુલજો; એની સુવસ

લુલજો; લુલાય એ લુલજો; પણ એની લુળી

માલજુને ન લુલીશ.

કુબ્જા

(કુબ્જાના ઉછળતો હૃદય પર હાથ સમાવી)

નહીં લુલું--નહીં લુલું.

કુબ્જા

(કુબ્જાના દુપટામાંથી બંસી ખેંચી, કાઢી)

ને આ બંસી જેમજ સર્વદા સાથે રાખજો.

[કુબ્જાના હૃદયમાં મેલધનુષ જોટલા રંગ

પુરાવા બજાય છે.

કુબ્જા

બંસી જેમજ શું કામ ? એને મહો રાખું

તો....!

[કુબ્જા બંસીના ટુકડા કરે છે.

એ વિગત આનંદમાં કુબ્જાનાં માત્ર પ્રસેદ-

ભીનાં થાય છે.

કુબ્જા

--ને હવે તો બંસીપરના જુલમ તારે--સદવા-

ના રહેશે. (ચુંબનોની ઝડીઓથી સંતોષાઈ)

આજે તો પંચેન્દ્રિયનો ઉત્સવ છે !

બે બહેનોની કથા

[અવસાન પછી ૪૨ થી]

હારે આંખમાં આંસુ આણી ગઈ ગઈ થએલા કંઠવાળી સુમાલા બોલતી સંભળાઈ: “હે પ્રિયતમ! મારે એક ગોટા અપરાધ થયો છે. તારા પ્રેમમાં મગ્ન એવી હું આજ સુધી તે અપરાધનો સ્વીકાર કરી શકી નથી. પણ જ્યાં સુધી તારી આગળ હું તેના સ્વીકાર કરીશ નહીં ત્યાં સુધી મારા ચિત્તમાં શાંતિ થશે નહીં.

હે પ્રિયતમ! હે સ્વામીનાથ! તું મને સુકલા ધારે છે પણ હું તે નથી, પણ તેનો સહોદરા સુમાલા છું. તું જ્યારે તેને લેવા આવ્યો ત્યારે તે તારી વાટ જોઈ રહેલી મારી બહેન એક ક્ષણ પહેલાં જ રત્નનો દાખો લેવા ગૃહ તરફ ગઈ હતી. અને તારા પ્રતિપથી અંતરે ગએલી હું, જોને તે જ્યારે રથમાં બેસી હારે કે બોલી શકવાને સમય થઈ નહીં અને તેટલામાં નિર્મિત માર્ગમાં તો તે રથને હાંકી સુકલો. હે પ્રાણનાથ! વિધાએ એવી મારી બહેને તારા અને મારા વિયોગથી જરૂર પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હશે.” એમ કહી તે અત્યંત રડવા લાગી. અને થોડી વારે ચિત્ત દૈરરથ થયું ત્યારે પાછી કહેવા લાગી કે “હે માથ! જો મારી એ બહેન જીવતી હોય તો તું તેને લઈ આવીને તેનું પાણિપ્રહણ કર.”

ત્યારે ચમત્કારથી પૂર્ણ થયું છે મન જેવું એવો શ્રેણિક રાજ તેનું મન રીઝાવવાને કહેવો લાગ્યો કે “હે મિષ્ટ લાગિણી પ્રિયા! તારી બહેનથી મારે સંયુ. મારા કુલની લક્ષ્મી અને હૃદયની રાસપૂતો તું જ છે. મારે સહોદરા હોય તો એ સપત્ની રૂપી શલ્ય ઉણું કરવું તને થોડું નથી. હવે એ સુકલા આવે તો એ મારે તેનું કે કાંમ નથી. મારી સુકલા તો તું જ છે.”

અચ્છત પણે ઉભેલી સુકલાએ આ વાર્તા લાપ સાંભળ્યો ત્યારે તે એકદમ મૂર્છિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડી. તેના પડવાનો અવાજ સાંભળી લતાગૃહમાં બેઠેલાં તે દંપતી એકદમ ચમકીને બહાર આવ્યાં અને સુકલાને ટૂંક નીચે પડેલી જોઈ સુમાલા દોડીને તેની પાસે ગઈ. અને સુકલાને ઓળખીને “હા બગિની! હા સહોદરા! આ તે શું કર્યું?” એમ બોલતી તે તેના દેહ-પર પડી કહેવાત કરવા લાગી. મંહારાજ શ્રેણિક “આ શું થયું” તે ન સમજવાથી અને સુકલાની સુસુંદર સ્વરૂપને જોઈને ચિત્તમાં ચમત્કાર પામી મોહ પામીને વિમૂઢ જેવો ત્યાં ઉભો રહ્યો.

જ્યારે સુકલાની મૂર્છા વળી ત્યારે તેણે પોતાની બહેન અને પોતાના પ્રેમને ત્યાં ઉભેલાં જોતાં તેમનો ક્ષણ પહેલાંની વાર્તાલાપ તે સંભારવા લાગી અને તત્કાલ તેના મનમાં વેરાગ્ય ઉપજ્યો. “અહા! આ સંસાર કેવલ અસાર છે. બહેન, પતિ, માતા, પિતા એ સૌ સ્વાયંનાં સગાં છે. આ સંસારમાં કોણ પ્રિયા અને કોણ પતિ? અરેરે! રાગથી વશ થએલી એવી હું ક્ષણ પહેલાં કેવું દૂર કર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ હતી! માટે સુકલાનો નાશ કરનાર એવા રામાદિક પાપો છોડી હું વિતરાગને શરણ ગઈ એજ થોડું છે.” આમ વિચારતાં તેણે તત્કાલ સંતાડેલી છુરી વડે પોતાના ધનસ્થાન સુંદર કેશકલાપનું તેણે વપન કર્યું.

“હા, હા,” કહેતાં વિરમય પામેલા મોહમુગ્ધ રાજએ તેને રોકવાનો કેક પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પહેલાં તો આકાશમાંથી ‘સુબુ! સુબુ!’ એવો શબ્દ ધ્વનિ થયો અને પુષ્પટલિપ્તિ દેવતાઓ આવી સાંખી સુકલાના ચરણમાં પડ્યા અને સ્ત્રીની થોડી દેવકુસુમ તેને દાન દીધું.

સાધ્વીએ તેમને અને સુમાલા સહિત રાજાને પકડ વજાવતા હવા.
 સંસારની અસારતા પર દેશના દીધી તેના વૈરાગ્ય- આર પછી રાજદેવને તજવાથી પ્રસાંત
 થી પ્રતિબોધિત થઇને અને તેના ઉપદેશથી બોધ- યએલા ચિત્તવાળી તે સાધ્વી સુકલા ભગવાન
 પામીને રાજા રાણી ત્યાં તત્કાળ અનેક મતોનો વીરની એક પરમ સાધ્વી રૂપે દેશ દેશ વીચરી
 રવીકાર કરતા હવા અને આખા દેશમાં અમારી અનેક ભવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા લાગી.

બહાર

પડી

ચુક્યું છે

તમારાં પ્રિયજનોને.

નવા વર્ષની ભેટમાં આપવા

પરણેલી કે કુંવારી ?

[એકાંકી નાટક.]

લેખક :

રા. દયારા'કર મ. ભટ્ટ.

સજા ને સમાજ સામે કટ્ટરમાં કટ્ટર વિરોધથી ભરપૂર : 'આવતી કાલના'
 ઓ અને પુરુષના આદર્શ દાખવતું ને સમાજમાં એક વિકટ કોમડો રજુ કરતું
 આ મસ્ત લેખકની જટાદાર ને વેધક શૈલીમાં લખાએલું નાટક.

મૂલ્ય : માત્ર આઠ આના છે.

‘ભગવાનું ટેકાણું’ : ૧ ભારતવિન્ય પ્રેસ, મોદીખાના, વડોદરા.
 ૨ ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રીચીરોડ, અમદાવાદ.
 ૩ આર. વનમાળીદાસની ‘કપની’.

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

દષ્ટિ પડળ

—૧૯૩૬—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦ થી]

ખસ હતી. અલારે તો હું શૂન્ય બની ગઈ હતી. મને નિશ્ચય લાકડા જેવી ઉભેલી બેઠને ચીઠાઈ: “આપને તો આની કેં પીસાતજ નથી વાહ રે ! મારાં શેઠાણી ! આપને માટે તો આ સર્વ કેવળ નાલાયકજ છે—નહીં ?”

એકનું સહભાગ્ય બીજાં કેમ નહીં સાંધી શકતાં હોય ? બીજાનું દુઃખ જુએ તો આજ છોકરી રડી રડીને જવ કાઢે—પરંતુ મારા ભાગ્ય-તો જરા ચમકાર બેઠ અલારે તે કાળી નાગલુ-શી ડંખ દધ રહી. મણે એનું ભાગ્ય હું ન હરી લેતી હોઉં એમ તેને લાગતું.

એનાં વચને મારાથી બોલ્યા વિના ન રહેવાયું: “ના રે બહેન ! હું તો તદ્દન નાલાયક. આપું બધું તો તનેજ સર શોભત-લાવ તને પહેરાવું ?”

“બોલતાંએ શું આવડ્યું છે ?”—દેવધા સળગતી તરગિણી બહાર દોડી ગઈ.

વસન ખરેખર ! ધડી બેઠ રહીએ એવુંજ હતું. પરંતુ મેં તો એ પર અણગમેજ કેળવ્યો. તુરતજ હું મારા ખંડમાં લરાઈ ગઈ. એક ખુણમાં લપાઈ રહી ધીમે ધીમે બાસાએ વીખરાઈ. સુવાસિત સુમન શું મધુકરવદ્ સમી તે વસનવાળા ખંડમાં લમી રહી હતી.

બીજેજ દિવસે લગ્ન થયું. મંગલકાર્યે વળી વિધિય શા ? ધર્મના કામમાં વળી દીક્ર કેરી ? તુલાની પવન કુંકાવાની મારા પિતાજીને પહેપળ ધારતી લાગતી. એક ક્ષણમાજ આરે આવેલું વહાણ હુખી જાય એવો બાવંડર પ્રમંગ હતો.

મારે તો આજે પણ બેઠ્યા ચાલ્યા વિના મારા ખંડમાં બેસી રહેવાનું હતું. મારી સખી-એને પણ મારી કને ધડી ઉમાં રહેવા કુરસ

નહોતી. મારા દયાના હૃદય પ્રાંત શક્ત પ્રેરવાનો પ્રયાસ એમણે છોડી દીધો હતો. વિધિને નમી એમણે મરું સહભાગ્ય સાકરું હતું. દેવો સાથે મનુષ્યો ભાગ્યેજ સંગ્રામ ચલાવી શકે.

મને પણ વસ્ત્રાવકારે રોલાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મારા જેવીને પણ વસ્ત્રાવકારે મઠવી પડે ? કીરમજી રંગની બનારસી સાડી, પહેરી સુવર્ણલિંગકાર ધારશુ કપડાં. અરીસામાં ક્ષણેલાર બેઠ લેવા મને ધડીક મને થયું. બીજાં તેથી ઉધું સમજે એટલે ગન મારતું પડ્યું.

મારું લગ્ન !—એક મહામુલો મહોત્સવ ! કોઈ પણ ઉપાયે માગથી છુટવા મારા પિતાજી-એ લક્ષ્મીને પાણીની પેડે વરુવા દીધી હતી. અલાર સુધી હું એમને કટકમ સારી હતી. આજે તો એમણે સારા ગામને આમંત્ર્યું હતું. દીપાવતિનો સુખાર નહોતો, સગીનની છાળો ઉછળતી વરપદાના કશ એ આગ્રહ સીતાય મનેએ અભૂપરોના ઉપકાર દીધાં હતાં.

વખત થયે કે વરરાગ્ન વધાર્યા વાળાંની રમઝડે મૈરાની કલમલથી આકાશ પળે કઠી પડશે એમ વાગતું આલ એ વરરાગ્નને વવરાશિ-થી વધાવરા દોડી. માત્ર એકજ કન્યાને એ ઉલ્લાસમાં ભાગ નહોતો લેવાનો—સાથી વધોરે દર્શનાવુર સમુજગી વીસરાઈ ગઈ.

કિંવા ચાલતી હતી તે વેળાએ પણ જંચું બેરાનું મને ધણુંએ મન થયું. એમના સુખારવંદને છુપી નજરે નીહાળવા મારું દીક્ર તલમી રહ્યું. પરંતુ શરમે મને દમારી દીધી. મારું માથું ન ઉચકાયું. તે મારી સામે ઉભા હતા. માન એમનું ચરચુગલજ હું બેઠ શકતી. કેવા શ્વેતકમલ ! એમની શરીર સાંદર્ભ આગળ એમના રેશમી પોપાકની મનોરંજકતા પણ નષ્ટ થતી ભાસી

“અંતે એ દશનની ધડી પણ આની. “જોષ લે ! તારા હૃદયનાય જોષ લે !” કોષએ કાનમાં કહ્યું. મેં જોયું. મારા પ્રતિ વિધિની અમી-દષ્ટિ કેમ યદ્દ હતી તે મને સારેજ સમજાયું. પહેલી ક્ષણે તો મારું હૃદય ધડકતુંજ બંધ પડી ગયું. એક ઠંડી ધુમ્મરી છુટી. ખીજીજ ક્ષણે મારા મનમાં પ્રસવાનલ જલુક્યો. મારી સમજ શક્તિ બહાર મારી ગઈ. મેં ‘હંચું’ જોયું સારે મારા પતિરાજની દષ્ટિ પણ મારા પ્રતિ વળી હતી. પરંતુ એ નયનોમાં અમકારજ નહોતો. સારેજ મેં જાણ્યું કે તે અંધ થયા હતા.

આજ મહત્વાકાંક્ષીએ કંચન તરછોડી હતી. દષ્ટિ તેજે કંચનની અવગણના કરી હતી. એ જ્યોતિર્નુ આવરણ દૂર થતાં હવે તે મને પરચુવા આવ્યા હતા.

અમે ગૃહશાંતિ કરવા ગયાં. છોકરીઓ છુટી પડી. કોષ કોષ હજીએ ડોઝીઆં કરી જતી : પરંતુ તુરંતજ અદશ્ય થતી. આનંદના આજા આવરણની ઝાંખી યદ્દ તે કે ભયંકર ઘટના બની ગઈ તે તેમનાથી પુરી સમજતી પણ નહીં. કોષ વિચિત્ર ભયભ્રમણા તેમને ઘેરી વળી હતી જહર મળકથી આનંદવા કોષની હાંમત નહોતી. ભયમસ્ત બાલકશાં સૌ સ્તબ્ધ બની ગયાં હતાં. અમકારહીન અશ્વ આગળ ઉભા રહેવાની પણ કોષની તાકાત નહોતી.

ધીમે ધીમે આખાએ આવાસ પર નિદ્રાનું સામ્રાજ્ય પથરાયું. અતિથિઓ વીખરાયા. બાલકો નિદ્રાવશ થયાં. મારું માતાપિતા ક્યાં હતાં તેનું મને જ્ઞાન પણ નહોતું. મને તો તેઓ દૂર દૂર અદશ્ય યદ્દ જતાં જણાયાં. મારી જીવન રંગભૂમિ પરથી મુક્તિના આનંદે તેઓ ખસી ગયાં. વીલ્લાં વીતક પર દષ્ટિપાત કરતાં, માન-પિતાની પાસે હતી સારે પણ તેમનાથી દૂર હતી એમ સમજાયું. મને પુત્રીવત પાલનીજ નહોતી.

મારે જાર તેમના પર જોરજુલમથી લાદવામાં આવ્યા હતા. હું કદરૂપી હતી-વળી મોટી નધણીઆંતી : એક બાંજુ કોષ ને કટુતા સાલતાં ખીજી બાજુ શોક ને શાંતિભરી ક્રાંતિ ઉઠેલાંતી, હવે એના વિચાર પણ શા કરવા ?

અમે બેજ જગૃત હતાં-મૌન સેવી રહ્યાં હતાં. અવારનવાર મારાથી એમની સામે જોવાઈ જવાતું. એમનું વદનકમળ બાવના વીહોણું પરખાતું. શન્ય અશ્વથી શૂન્યકાર પ્રસરાવતું. છતાં એ કેવું અહસુત મુખમંડળ ! મારા દીલમાં વંદોળ ધુધવાતો. હસવારડવાની મને સમજ પડતી નહીં. વિધિએ મને પતિ આપ્યો, દેવ સરખો દેખાવડો. મારે તો ખુશી થવાનું. પરંતુ આ લગ્ન એમને તો ભયંકર શાપ સમાન હતું. કંચનની બહેનનાં વચનો મને યાદ આવ્યા—આજના મારા પતિરાજ તે દિવસે કંચનને પરખવા આવ્યા હતા. “કોષ માલિનીને કન્યા-પદે સ્થાપે તો ?”—એ વચનો આજ સસ ધર્મા પરંતુ કેવા સંજોગોમાં-વિધિની કેવી વિચિત્રતા !

તે દિવસની મળક આજ ભયંકર સત્ય સ્વરૂપે ખડી યદ્દ હતી. મળકમાં આનંદનાર આજે કોષ નહોતું. વિધિના શેતરંજનાં બે સોગરાં-એક મુસકાંને દાખી રાખતું-અન્ય આરસની પ્રભુપ્રતિમાનું અચલ ને ગંભીર પુનરીઓ એને શ્યામ અપરાજિત ધરાવતા કે શ્વેતકમલે વધાવતા તેની એને પરવા નહોતી.

પરંતુ મારી દશા ? સંસાર મુખનું કેંદ્ર નર્કયાતનામાં પદ્મટાઈ રહ્યું હતું. આજ વ્યક્તિને મનોરમ સખી માટે કેવા તદ્દસાઈ હતા ! નયન સંતોષનાર હૃદયને બહસાવનાર જીવનસાથી સૌભાગ્યનાય હતા. પ્રભુએ એનાં નયનોનું તુરંતુ દેવી લીધું. મનુષ્યે નિર્લજ્જ યદ્દ દેગો દીધી. હું કમનસીબ પુત્રી એ દગાને પાસો બની. એમના વદનાશ્વજે આનંદનું એકજ કિરણ

પ્રગટાવવા મારી કુરૂપતાનું અલિદાન દેવા તૈયાર હતી. પ્રથમ દર્શને થતી પ્રીત વીશે મેં ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું. પરંતુ એવી અસંભવિત વાર્તાવધી-માં સંભવને સ્થાન ક્યાંથી હોય ? હું તો એમને પ્રથમ દર્શનેજ ચઢતાં શીખી હતી.

પરંતુ એમણે મને જોઇ નહોતી. એમની કમનસીબીનો કમકમાટ મારી, દ્વારા એમને સ્વીકારવો પડ્યો. એ વિષાદછાયા હવે તો ચિંતા-માંજ વિસિન થશે. સ્ત્રી તો હમેશાં પોતાના હૃદયનાથ માટે અલિદાન દેવા તલસી રહે છે : કોઇ પણ કમનસીબી વધાવતાં તે અટકતી નથી. સ્ત્રીના અસ્તિત્વનું એવા અલિદાનમાં પુરેપુરું સાચક્ય સમાયુ છે.

મને તો એથી ઉસડીજ અસર થઇ. શ્યામળા તુરંગવાસથી આજ નગતના જવડત પ્રકાશમાં મને લઇ જવામાં આવી. પરંતુ મારી કદુ છાયા મારા પ્રભુ સરખા પતિદેવ પર પડી. એમના કૃતિચંદ્રનું પ્રહણ થયું. આ પરિસ્થિતિ-થી મારા પતિ અસાત નહોતા તેથી મારો સંતાપ વધતો.

ઉપાના આગમનની આગવી ધડીએ એમના શીતલ કરતલે મારો હાથ ઢાળ્યો. —“માલિની ! તારા હૃદયથી તું મારા પર શાપ વર્ષાવતી હશે પણ હું તને વચન આપું છું કે તારા માર્ગમાં હું કંટકર નહીંજ થાઉં. તારા અંતરના ઉમળકે તને જે કરવા મન ન થાય તે ભલે નજ કરતી, તારું કર્તવ્ય સમજી મુજાઇ મરતી નહીં. તને કરીએ ઉણપ નહીં આવવા દઉં. અરે ! પણ એથી શું ? સંસારસાધનો કેવાં ક્ષણભંગુર છે ? અસારે સમગળ છે. એ પ્રથમ સમગળ હોત તો મારા અધારથેયો જીવનમાં તને ન જકડી લેત.”

એમને શાપ આપવાનો મને શો હક્ક હશે ? તે રાત્રે મેં એમના હાથ મારા હાથમાં લીધો ને મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી—અગળજતાં એમનું મેં જે

અગાડ્યું છે તેનો બદલો વાળીશ; પ્રભુએ એમની દષ્ટિ દરી લીધી. મારું સૌંદર્ય હુંટી લીધું; દષ્ટિનાં સુખો અમારે કર્મે નહોતાં લખાયાં. એ સીવાય અન્ય તમામ સુખ તેમને આપીશ. એમને માટે હું જ્ઞેષ્ઠા ને મારી આંખે એ જગત જોશે. મારા પ્રાણાધારને દગો દેવા પ્રભુ ને મનુષ્ય એક થયા છે. હું સર્વને હરાવીશ. એવો એ દિવસ આવશે જ્યારે એજ અમારી લગ્ન ગ્રંથિને આર્શિવાદ માનશે; મારો સંતાપ દૂર થશે. એવો દિવસ નહીં આવે તો ?—હવું શું ને ગયું શું ? મનુષ્યો ને વિષાતાની નિજીવ સોગંદી થઇ જીવવા મરવાનું મેં નાકસુલ કયું છે. હું પણ સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિવાળી મનુષ્ય છું—જગત ને એ વાત દુહુલિનાંદે જાહેર કરીશ.

મને પતિચૂડે વળાવવામાં આવી. રુદ્ધિ પ્રમાણે સૌએ રહ્યાં. માત્ર હુંજ અપવાદ. મારાં કુખ દૂર થયાં હતાં કે શરૂ થયાં હતાં તે ન કળાવું. મારી નૌકા ભરદરીએ ઝોલે ચઢી હતી. આકંઠ કરે શું વળનાર હતું—સમયવર્તી મેં શાંતિને વધાવી લીધી.

૩

મારા નવા ધરમાં પહેલા થોડા દિવસ તો મને ઘણુંજ નવું નવું લાગ્યું. એના પગથાર પર પ્રથમ પદ મુકતાંજ મને દમામો ગળ્યો સાક્ષાત્કાર થયો. ગામડાંના ગરીબડાં ધરતી હું દીકરી લક્ષ્મીનો ચોનરૂઝ ઝમકાર જોઈ હું હિંમતુ જનું એમાં નવાઈજ નહીં. જ્યારે હું વિચાર કરતી કે મારું સમસ્ત જીવન આ નવીન સ્થાનમાં જ ગાળવાનું હતું—નવીન પાતાવરજીને મારું બનાવી લેવાનું હતું સારે કોઇ ભયતરંગ મારા પર ફરી વળેના—જે પરિસ્થિતાતથી હું ટેવાઇ હતી તેથી અહીં બધુંજ જુદી તરેહનું હતું.

કુટુંબમાં તો અમે ઘણાંજ થોડાં દનાં પરંતુ દાસદાસીઓનાં ઘંઠો એટલાં તો ઉભસતાં કે એ

વિશાલ મહાલય પથુ નાનું પડતું. મારા પતિ નાનાં હતો. સારનાં એમનાં માતૃશ્રી દેવલોક પામ્યાં હતાં. એમનાં વિધવા ઝારમન માતૃશ્રીજી શૃદ્ધરા ચક્રાવર્તી. મારા દીયરજી મનસોદનનાં. એ જનની. મારા પતિની એક સગીયહેન ખીચારી વિધવા યજ્ઞ હતી તે અમારી સાર્થેજ રહેતી. એને એક કમળ નામક કુમાર હતો. તે ઉપરાંત કુટુંબમાંજ રહી કુટુંબને આજીવ્યેજીવન વધાવતાં કેટલાંક દૂરનાં સગાં પર્ણુ હતાં.

આંગણે આવેનાં આયકારની અમીદૃષ્ટિથીજ હું અજબ યજ્ઞ. મારા દીયરજીને તો મેં માન પતિ સાથે જોયા હતા. હવે દર્શન થયાં માં સામુજી ને નણુંદનાં. ખંતેજો વિચવા. એક પ્રૌઢ અન્યે યુવતી-છતા ખંતેજો કેવાં સુંદર ? તેમનાં શ્વેત, વસ્ત્રોમાં તેઓ પ્રકાશમયી દેવમૂર્તિ શાં લાગતાં. કમળ તો કમળકમિકા શો કંદર્પજ. એક બાળુ વરકન્યાને વધાવતાં-ખીજ બાળુ આ વર્ણુલેમાં-હું કેવી ખપકર દર્શના હતી તે હું વીચારતી.

કોઈ પથુ બોલતું નહોતું. કાલ સર્વ મારા સ્વર્ણમંથી અંજલિ ગયાં હશે ? મારા દીયરજીએ તેમનાં માતૃશ્રી પ્રતિ એક તીરંગી નજર નાંખી. એના વલન પર સબળ તુમ્હકારતું હારખ ફરકી રહ્યું. પરંતુ એને પ્રત્યક્ષ ન મળ્યો. ફરીથી તેમ કરવા એણે પ્રયત્નજ ન કર્યો. મારી નણુંદે તો કૃત્રિમ અંજીરતા ધારણ કરી. માત્ર બાલક કમળેજ ગારી ચોતરફ નારખા કહ્યું-“ગાંડ વસ્ત્રો ખેંચેનો તે બોલનો-“ મારેજો રેશમી પહેરણુ છે-હું બધુ પહેરીશ.”

અંતે લાંબી લાંબી ક્રિયાઓ પથુ પુરી થઈ. કન્યાને વરરાગના વિગ્રાસપુરવમાં લઈ જવામાં આવી. સારી રીતે ચણગારાએલા વિગ્રાહ ખડો આશી પડ્યા હતાં. ખડે ખંડમાં રહેનાર તો

અગે બેઝ. અતેક આરામગાહે. અમે એકલાં શી રીતે પુરીએ ? મારો આત્મા બપોર ઉડાણુ-માં કુખો લાગ્યો. ખીજજી ક્ષણે મારા પતિનો મને વિચાર આવ્યો. નીરાશ થયે મારે પાલવે તેમ નથી એવી મને પ્રતીતિ થઈ. કે નહીં તો માત્ર એમની ખાતર મારે હમેશાં ધૈર્ય ધારવાનું છે. એમનાં નપનનાં બોટ પુરવા મારે આકાશ-પાતાળ એક કરવાનાં છે.

સંધ્યા પડી. દિનમણિનો પ્રકાશ આછોરે. થતો ગયો. અમે સામસામાં બેઠાં હતાં. “સુનું સુનું લાગતું હશે ધર સાંકરે છે ?”-માન પતિએ પ્રશ્ન કર્યો.

“જરાએ નહીં” મેં જવાબ વાળ્યો. “ધર શાનું ? મારું ધર તો આ રહ્યું.” નવપરિણીત નવોદા આપાં વેણુ ઉચ્ચારે ? મારા તો સંયોગો-જ એવા હતા. નવવધૂતી નમ્રતા મહણ કરવાનો મને સમયજ નહોતો. ચોતરફ અધકારજ મારા પતિનો સ.થી. એમની સહયરિણી થવા હવે હું નિર્માઈ. દીકરી યજ્ઞ-પડી રહી-એક ક્ષણ પથુ ગુમાવતી હવે મને પાલવે તેમ નહોતું.

પહેલા યોગા દિવસ તો તન્દાવરચામાં પસાર થયા. એ ગાળામાં મારી અપ્રિય કુરંપતાના ભંડારમાં વસ્ત્રાલંકારો ખડકી કુટુંબ ને મિત્ર મંડળમાં મારે મારું પ્રદર્શન કરવાનું હતું. એમની સાદસાદ દીકાઓ ને તુચ્છકારનાં દયાયર્થા હારથો સહન કરવાનાં હતાં. મારે પીએર મારે સવારથી સાંજ સુધી ધરકામ કરવાનું હતું. આળસ ચડે તો ઠપકોજ સાંભળવો પડે. અહીં જમીન પર ઉડતો કાગળનો કકડો પથુ ઉડાવવા જતી તો ચોતરફથી ભયાનક આશ્ચર્યના ઉત્તાર કર્ણપથે પડતા. ગારું એકવચાણું સાન્વન માત્ર મારા પતિ. યોગા દિવસ તો એ પથુ મારી સાથે લાગેજ રહી શક્યા હતા. મોડી રાત ગયા પડી પથુ એમને હું લાગેજ મળી શકતી. છતાંએ એમનીજ ખાતર મારા તમામ દુઃખો

આનંદથી તરી જવા મે હામ બીડી હતી.

ચિત્રવત પુત્રીના જેવું જીવન મને અસલ લાગવા માંડ્યું. એવા જીવન માટે હું નડોતી ધડાઇ.

ધીમે ધીમે મને બધું સમજાયું મારા પતિ વિરુદ્ધ એક શસ્ત્ર તરીકેજ મારો ઉપયોગ થયો હતો મારા પતિએ નેમના અપરમાની લીધી ને પરણ્યાની ના પાડી મોં ધંપા નો તેએ આ શેઠાથી જાન તેડી નડોતી-એટલે કીતો યેરા આનંદ એ લાવી નાડ્યોજ મોં કનારત તરીકે પસંદ કરી હતી મારા દીરરજી મળકમી કહેતા "ભાઇ છે તો શેઠીન પરતુ અપવાદને સામાન્ય નિયમ ઠરાવના એકજ પાર શેઠ પુરો કરતા યુક્ત હતા "

આ રીતે મારા પતિ ખરેખર કમનસીમ હતા એમના દુઃખથી એમનો બાઇ પણ આનંદનો મારી તો વાતજ ન કરી સારી.

નિં પર દિન વધ્યા એ ગૃહમા મે વધુ તરીકે નડોતો પ્રવેશ કર્યો એ વાતની મને વધુ ને વધુ પ્રેતિતિ થવા લાગી હું તો રચ' શિક્ષામૂર્તિ હતી શિક્ષા મેળવવા મારા પતિના કેટલાએ દોષો હતા દેવસરખા દેખારડા હતા કુનીન કુટુંમમા જન્મ્યા હતા છતાંએ ગરીબશા લના ને પ્રમાણિક હતા. પવિત્ર જીવન ગાળતા મોટા પાંક તો એ કે મનમોહન ને તે એકજ પિતાના પુત્ર હોવા છતાંએ વધારે સપ્તિશાળી હતા એમના માતૃથી મોટા જમીનદારના એકના એક લાડકવાયા પુત્રી હતા, એટલે એ વારમે મારા પતિને મળ્યો હતો એમના અપરમા ગરીબ ધરનાં હતાં માત્ર શારીરિક સૌંદર્ય વડેજ નેઓ આ કુટુંબમા સ્વેચી શક્યા હતા અથવા અન્યેક કારણોને લીધેજ માગ પતિને દડ દેવાનો સૌંદર્ય નિયમ કર્યો હતો એને પશ્ચિમેજ હુ પત્ની સ્વરૂપે એ પગથાર ચઢી શકી, હવે એ દડ

દેનારનેએ દંડ દેવાના સખત નિશ્ચય પર હું ધીરે ધીરે આવતી જતી હતી

એક રીતે હું મેં નિશ્ચય મહાવયની મહારાણી હતી સાસુ તો મારે મદિરીએ પનારના તરદી પણ યેના નહો. મને સર્વજ્ઞ કુમરાની છુટ હતી એટલે પ્રથમ તો મે મારા પતિનું તમામ કામકાજ ઉડાવી લીધું હુંજ કચરા કાઢી કપા પણ વોતી નોડરોને તો શપનમ દિરખા પ્રવેશના મન ઇ કરી હતી પડલે દિવસે તો મારી પ્રતિનિધી મારાં આશ્વાસમાં ગ કન યઇ ગયા બીજે દિવસે કાલ કોઇ વુઝ મુ જ્યજ્યા લાગ્યા. પત્રી મારા ધરની રીતલા ન પીઠાનનારી ગરીમ કન્યાની ઢેકડી કરના લાગ્યા, મારી અજાનતા માટે તેઓ ધણી ધણી કરુણતા વચ્ચેજ શુમારના મને રીખામયુ આપનાનો પ્રયત્ન પણ એ તોમએ કરી જોતો. પરતુ આ ગરીમ કન્યાએ એની જુનમરી કુવોનો લાગ કરવા જરાએ જિજ્ઞાસા જણાવી નહીં. અતે થકીને સર્વેએ મારા સાસુના ન્યાયાસને ફરીબાદ નોધારી

એક પ્રમાતમા મે રાત્રાની શરુઆત કરી ન કરી લા તો દાર ટોકાયા મે ઉંચુ જોડું તો મારા દીબરજી દારમા ઉમેલા બેસા. "ભાગી સાહેબાં અદર આવું કે? આપના તામ' ભગ તો નહીં પડેને ?"

"જરા પણ નહો-આવો " મેં જનાય વાળ્યો.

દીબરજી વગી ફરીથી એમનુ શુભાન દારપ હસ્યા " હાં પણ બાબી! આપ નો ધર્મનાં મહારાજા જતી બેઠો કો ? હ કા વર્ણમાં જન્મેના મેનકમણી મેરા સ્ત્રીકારતા આપને સકેય થાય છે અમે તો એમના દારેજ જમેલા એટલે નમને તો વડાકાઇ મએના લાગતા હે છતુ નહીં ? "

હું તો કશું બોલીજ નહી. મારું કામજ કર્યાં કર્યું. તે લઢવા આગ્યા હતા એમને ઉત્તેજવાની મને જરાએ ઇચ્છા નહોતી. હું ન બોલી એટલે તે દ્વાર પરજ થંભી ગયા. “ભાભી! અમને તો તમારી રસોઇ ચખાડશોને? એમાં અજમ મીઠાશ હોવી જોઈએ. મારા બાઇ જેવા શોખીન જીવ પણ એમાં મુગ્ધ થઇ ગયા છે.”

હુનીઆમાં કેટલાક એવા મનુષ્યો હોય છે કે કાગડાને જોઇ પથ્થર માર્યા વિના રહેજ નહીં. મનમોહન પણ કેક અંશે એજ પ્રકૃતિના હતા. હું એમની નજરે પડું કે શબ્દબાણ છોડ્યા સીવાય એમને ચાલેજ નહીં. કદાચ મને જોઇ અન્ય મનુષ્યોને પણ એવીજ ભાવના થતી હશે એટલે મનમોહનને હું બહુ દોષ નથી દેતી. આજે પણ મને ચીદવવા એમનાથી બનતું કહ્યું પરંતુ નિષ્ફલ જ્યાથી પગપછાડતા સાંધી રવાના થયા.

એ ગયા કે મહાદેવી પધાર્યા. એ હંમેશાં ગંભીર રહેતાં. પરંતુ આજે જરા વિનોદી જણાયાં. “વહુ! બેટા! તું હવે બાલક છે?” મારાં સામુજ્યે આરંભ કર્યો. “સાદી સીધી વાત તું અવશ્ય સમજજ શકે છે. જો હવે હદ થાય છે. ગમે તે થાય પરંતુ તું અમારા કુટુંબમાં આવી તે મટી જવાની નથી. તું આમ ગાંડા-વેડા કરે તેથી લોકોમાં અમારું ખોટું દેખાય. મારું તો જાણે હીક પરંતુ તારા પતિની આજ્ઞાનો તારે વિચાર કરવો જોઈએ. હાથે કરી લોકો હસે એવું ન કર.”

આમ એમનું ભાષણ થોડી વાર ચાલ્યું. પરંતુ હું મુગી રહી એટલે તે પણ વીદાય થયાં. એમની એ કટુબળ ભેટાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. એ ગયાં કે પાછી હું મારા કામે વળગી. મને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે એ લોકો આ બધું ફરવાની ખાતરજ કરે છે બાહ્ય આડંબર

સીવાય જરા પણ આગળ પગલું ભરનાર નથી. બાકી મારા પતિનું ખોટું દેખાય તેમાં તેમને શું? એમને તો એ ગમતી વાત હતી. એમને સાલતું હોત તો મને પકડી બહાર ખેંચી કાઢવાનો એમનો સર્જનજીવો હક હતો. પરંતુ એટલું બધું કરે એવાં એ નહોતાં.

એ દિવસે રસોઇ મોડી તૈયાર થઇ. એક પીત્તળના થાળમાં સર્વે વાનીઓ પીસી ભોજન-ગૃહમાં સર્વે તૈયારી કરી દીધી. પતિને પણ જાતેજ બોલાવવા ગઇ. પરિચારક તો મેં ફાડી મારા સામું જોઈજ રહ્યા. એમના જીવનમાં તો આવો પ્રસંગ ભાગ્યેજ બન્યો હતો.

પતિ જમી રહ્યા પછી હું પણ જમી. વાસણો પણ મેં માંજ્યાં. પરવારી હું વિરામ-મંદિરમાં ગઇ ત્યાં મારા પતિને એક વિરામ-સન પર મેં વિરાજેલા જોયા. એમના હાથમાં સીતાર હતો. એ આખા સંગીતકાર હતા એ હું જાણતી પરંતુ અઘાપિ એમાનું કે જાણ્યું નહોતું. સાદીનના ઓઢામાં છુપાયેલો સીતાર મેં જોયો હતો. દૃષ્ટિનેજ ગુમાવવાથી સમસ્ત સંસાર યર છોડાઇ પડ્યા ન હોય તેમ તમામ ઇચ્છાઓને દાખી દીધી હતી. આજે સીતારનું સહભાગ્ય જોઇ મારા અંતરના તાર પણ ઝલ્-ઝપ્યા. મને લાગ્યું કે એમણે સૃષ્ટિ સાથે વળી પાછી સંધિ કરી. એમના સુખી જીવનના સહચરો હવે ફરીથી પ્રગટ થશેજ.

મને આવતી સાંજની તે બોલ્યા: “માલિની! સાંભળ.”

હું એમની યડખે બરાબ. એમનો હાથ મારા હાથમાં લીધો. એક ક્ષણ તે શાંત રહ્યા. કેમ સરુ કરવું તેનો નિર્ણય નહીં થયો હોય. “નોકરો સારું કામ નથી કરી શકતા?”

મારા ઉદાર સંબંધીઓ સીધા તેમની યામે ગયા હતા એ મને આ વેણથીજ સમજાયું.

પતિ પણ મારા પર ચીઢવર હશે ? એ ચીઢાય
તો મારે એ કરવું પણ શું કરવા ? મારા સન્ન-
ઓના હાથમાં અન્નભૂતા રમી રહી તો નહીં
હોઈ ? હું તો રડું રડું થઇ ગઇ. મહા મહેનતે
ધુસકાં દબાવ્યાં. “ તમારું કામ ચાકરો કરે તે
તે મને નથી રચવું. ”

એમણે મને જરાક નજીક બેસી. “ પણ
આપણાં સંબંધોએ કાગને વાધ કરી રહ્યાં છે,
એવા કામની શી અગત ? યાચ તેમ
થવા દેને ? ”

આ વેળા મારાં આંસુ ન રોકાયાં. “ એટલે
હું જરાએ કામની નહીં ? ” મેં તુટકે સ્વરે
કહેવા માંડ્યું ; “ તમારું કામ ક્યાં વિના મારા-
થી કેમ જવાય ? આ સંસારમાં બીજું મારે
શું કરવાનું છે ? ”

મને આકંઠ કરતી જોઇ મને વધુ પામે
બેસી મારા ગાલ પસવાયાં-“ ગાંડી છું
ગાંડી ! ” તે બોલ્યા. “ જરા જરામાં રડતી
શું હશે ? મારા કામ માટે તું મરી પડે છે તે
હું શું નથી બચુનો ? પરંતુ એ બધી તો મારા
દેહની સેવા, એથી મારી બધીએ ભાવનાઓ
નથી પોષાતી. મારી માનસિક વ્યથાએ હજી
તું નથી સમજી. સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય પીવા મારું
મન લલસી રહ્યું છે. પ્રભુએ મારી દરિ હરી
લીધી. કોષમાં ને કોષમાં મેં પણ પૃથ્વી
પારખવાનાં તમામ દાર બધ કરી દીધાં. એમ
હું અધુરો રહ્યો છું. માલિની ! એ બધી અપૂર્ણ-
તા મને સાહે છે. બોલ ! એ હીનતાથી મારો
ઉદાર કરવા તું તૈયાર છે ? નારી તો જનતાની
પાલનદાર છે. અસારે તું જ કરી રહી છે તેના-
થી તો મારું શરીરજ સંતોષારો મારું મન તો
નીરાળું-પોષણ વીહોણું જ-રહી જશે. ”

મેં મારા આંસુ લોહી નાખ્યાં-“ મને માત્ર
‘ ગૃહકાર્યજ શીખવવામાં આવ્યું છે-બીજું કશું-

એ મને આડતું નથી. ”

“ આવડશે-માલિની ! તારામાં હોંય છે ”
તો બધુંએ આવડશે હું જાતે તને શીખવીશ. ”

શુભાવેલું સાત્રાન્ન સેવકોને પાછું સુપ્રત
થયું. છતાંએ તેમનું આશ્ચર્ય પોષવાનો જોરાક
તો તેમને મળતોજ રહ્યો. રાધિકું, વાસણ
મંજવાં, કચરાપુંજ કરવા-એજ સ્ત્રીઓનું કામ.
હું શ્રીમંત પત્ની હોવાથી એમ કરું એ એમને
અસામાન્ય લાગતું પરંતુ ધોળો દિવસે છોંચેક
ખારણાં ઉધોડાં રાખી સ્ત્રીઓ અગ્રી ને ગાર્તા
બળવતા શીખે એ રામણામાં પણ નહોતું
મનાતું. બીજા પાસેથી શીખાય એ તો ઠીક
પરંતુ આતો પતિ શીખવાડે ! ગજળ થયો.
પરંતુ આ વેળા તો મારા પતિ મારી કુમકે
હતા એટલે મને પજવવા કોઇ હોમત કરી
શકતું નહીં. મારાં સાસુએ તો દર્શન દેવાની
તરહીજ ન લીધી. મારાં નથુંદ તો પ્રથમથીજ
દૂર રહ્યાં હતાં. એ તો શ્રીમંતે અષ્ટનાં એક ચુરાં
પુત્રી. લક્ષ્મીનંદન કુલિન પતિનાં પરમ પ્રણયેશ્વરી.
એકજ વર્ષના હુંકા ગાળામાં તેમણે પતિ તેમજ
પિતાને શુભાચ્ચા. ગજળ કોષ ને સંતાપે એમ-
ના કુમળા હૃદયને ઘેરી લીધું. સંસારથી વિરક્ત
થયાં સૃષ્ટિની તમામ જગજગ ઓછી કરી
નાખી. બાલક કમળ અત્રે પણ તે કપરાં થતાં.
અદ્ભાવ એમનો સ્વભાવ થઇ પડ્યો હતો.
શુભાન હોવાથી એમના દિવસોમાં તેમણે વ્યક્તિ-
ઓ પર સત્તા ચલાવી હતી. અસારે એમનાં
વચનોની જરાપણ વધારે અગત નહોતી મનાતી
એ એમના સ્વમાન પર લયકર ફટકો હતો.
એથી એમણે સમુજી બોલવાનુંજ બધ કરી
દીધું. હું તો એમની સગી ભાભી હતી છતાંએ
આટલા દિવસોમાં ભાગ્યેજ મારી સાથે બેચાર
શબ્દો બોલ્યાં હશે. આ કુટુંબ જળથી તે
નીરાળાંજ રહે એમાં પણ નવાઇ નહોતી.

માન મારા દીઅરજીએજ અંત સુધી અમારી સાથે ટકરૂ જીવી. એમની પધનમણી સીવાય એક પણ ડ્રિવિંગ પસાર થતો નહોતો. દરરોજ કોઈને કોઈ રીતે ડ્રાઇવ દીધા મીવાય એમને ચાલેજ નહોતો દરરોજ સવારે હું અંગ્રેજી શીખતી. ગાંભીની નીશાળના એક વૃદ્ધ શિક્ષક મને શીખવતા આવતા. દરરોજ અભ્યાસ પુરો કરી એ પડીઓ મુકવાનું કઠ્ઠી હોઈને મને મનોહનનું આશમન થયું. અમારી સાથે દાંતીઆં કરતા તે ઉભા રહે. “ઓ પ્રભુ !” ખાની વિરમયના ધારણ કરી તે નયન નચાવે; “સર-સ્વતી દેવીને તો માનભંગ થઈ આવપધાત કરવા વારો આવશે. આવો પ્રનિરપધી એમનાથી સંખાએજ કેમ ? અમે તો એમને તરડી આપી-જ નહોતી એટલે તે અંગ્રે રહેવામાં સંતોષ માણતાં. પરંતુ બહુ તમે એમને ઠીક લગાડ્યાં. લક્ષ્મી દેવીએ તે ક્યારનાએ પેલાગ ગણ્યા હતા કૌંઈદેવી તો નહીં આવતાંજ ત્રાસનાં. હવે સરસ્વતીનો વારો આવશે.”

એવો નરૂ મહેલાનો હું જાણજ નરોત્તી વળતી. અંતે તેમને સૌંદર્ય ને અઘ્ય મની મન કંવાનું થઈને છોડી દેવું પડ્યું.

માગ પતિએ મને ગાવાનું શીખવવા માથે લીધું પરેલાં તો એમની આગળ મારું મોંજ ન ઉઠે. એી તે શરમ આવતી કે ન પુકો વાત. પરંતુ ધીમે ધીમે મરી શરમ સરી ગઈ મેં ગાવો માંડ્યું મારામાં તે એટલું તો પ્રેમસાદન રહ્યો કે બીજી કોઈ ખાનકા તો પેનાને દેવી ગયકજ માની બે સારા અંતરમાંથી તો રાગનિમાનનો જીવો ક્યારનોએ પ-વારી ગયો હતો એટલે હું સરુ ગાઈ શકતી એટલું પણ માની શકતી નહોતી.

એક દિવસ હું એવી લીન બની ગઈ હતી

કે મનમોહન અંદર આવી અમારી પાછળ ઉભા તેની મને ખબર પણ ન પડી. જેની હું અટકી કે તેમણે તાળી પાડી રાડ નાખી. “લાભી સહેમ ! જાણે કોણલડી ટકુકી.”

“સર ધ્યાનમાં લે તો ક્યાલનેએ અળગી મુકે” એમના લાઘવે રિમત કરી પૂતિ કરી.

“આહ ! માત્ર કંઈજ કે ?” કેવુંક વિચિત્ર મોં કરી એ શબ્દો ઉચારી તે બહાર આવ્યા ગયા.

મારા પતિ ધડીમર શાત રહ્યા; “માસિની ? તું આવી લ્યારથી મારો વિષાદ દૂર થયો છે; છતાંએ મારી આંખે હું તને જોઈ શક્યો નથી એ ઉણપ તો કદાપિ નહોતજ ઉકેલાય.”

“ઓ પ્રભુ ! એને એ ઉણપ ધારતા હતા ! મને જોઈ નહોતી એથી એમને એાહું આવતું ! “મને નથી જોઈ તેજ સારું છે-હું જરાએ સંદર નથી”

આથી એમણે મને એક માઠ આતિંગન દીધું; “ના, ના. માસિની ! એ હું નહોં માનું. તમે બધા ગમે તેમ કહો. હું તો નહોંજ માનું. મારાં અંધયક્ષુથી પણ હું જોઈ શકું છું કે તું સરખ આનંદમૂર્તિ છું લયંકર કાળી રાત્રિના અંતે રાત્ર અંબરના એક-વાયા તારલા સમી તુ ચમકી રહી છું. તુ કદરૂપી હોઈજ શકે નહોં. તેં તો તારી કમનસીબીને પણ રમણીય બનાવી મુકી છે.”

જેમ તેમ કરી હું તેમની પાસેથી નાસી છુટી આ ક્ષણ માટે છેક મારી લમરાત્રિથી હું રાડ જોઈ નહીં હતી એમના જીવનમાં હું આનંદ રડી રહી હતી એ વાત તે કશુંએ એ પણ માટે જાંબતી એ ધડી આજે આવી. પરંતુ એમના કથનથી મને દર્પ ન થયો. અમાપ આનંદ અનુભવાજે એમ મેં ધારણા રાખી હતી પરંતુ એ ધન્ય કલ્પના તો ક્યાએ ઉડી ગઈ. હું તો જમીન પર પડી રહ્યા લાગી.

આવો અનુપમ પ્રેમ મારે માટે અનંત આસ્વાદક હતો? એ શું જુઠાણના પાપ પર નહોતો રચાયેલો? મને સુંદર જણીને તે ચઢાતા દતા તેની મને હવેજ સમજ પડી. એમની એવી ચાહના પર મને કશોએ દક્ષ નહોતો. હું ઠગારી હતી. ખરી રીતે જે મારું નહોતું તે લેવા હું મથતી હતી. મારા પતિના અંતરપટમાં વિરાજનાર સૌંદર્યભૂતિ મારી શોક હતી.

મારું રૂદન લાંબુ ન આસ્યુ. એ મને બોધારી રહ્યા હતા. મેં આંસુ થોડી નાખ્યાં. હું એમની કને દોડી.

૪

દિન પર દિન વધ્યા. હું છાયાવત તેમની પાછળ ભમી. એમની દરેકે દરેક ઇચ્છાને ભાવનાને દિનપ્રતિદિન હું પોષી રહી. એમને સંગીત ગમતું માટે હું ગાતાં બલ્લવતાં શીખી. એમને પુષ્પો વધાયાં હતાં તેથી મેં એક નાનકડી મનોરમ વાટિકા બનાવી. લાકુની માળીઓને ત્યાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી. એ પોતાનાં નમનને રંગબેરંગી સંતોષી શકતા નહીં છતાં એ સુમનોની સુગંધ એમને આસ્વાદ્યતી. વળી સવાર સાંજે એમને હું પુરતકો વાંચી સંભળાવતી. એ લેખો પણ લખતા-મને ઉતરાવતા. રવચ્છ અક્ષરે એમનાં કાવ્યો ને વાર્તાઓ ઉતારી હું વિવિધ માસિકો દ્વારા પ્રગટ કરાવતી. દિવસે દિવસે એમનું વદન જ્યોતિર્વતું બનતું ગયું. સીતાર પર એમની અંગુલિઓ અજબ ગતિથી નાચી રહેવા લાગી. એમના કંઠથી બુલબુલતું સંગીત સરતું એમના આવા અગ્નિ સ્વર્ગને જોઈ જોઈ મારું અંતઃકરણ દોહીનાં આંસુએ રડતું. એમને હું ઠગી રહી હતી? એમાં હું શું કરું? મેં તો એમનાથી કશુંએ છાતું નહોતું રાખ્યું. એ માને નહીં તેમાં મારો શો

દોષ? મારા દેવાધિદેવને મેં સરલદીને રસધાળ પીરસ્યો હતો. દેવને લાયક પૂજકને મનાવવાનું મારી શક્તિની બહાર હતું. મેં પાપ નહોતું વહેણું એ પ્રભુ તો પીછાનતા પરંતુ મારા પૃથ્વી પરના પ્રભુને હું નહોતી સમજતી શક્તી. સાસરે આઠ્યા પછી હું એકવાર પણ પીએર ગઈ નહોતી. દીવાળી ટાંકણે મને તેડી જવા મારી માતાએ કેટલાએ ધમપાછાડા કર્યાં. ઘણીજ નમ્રનાથી પ્રથમ મારાં સાસુજીને લખ્યું. તે મારા પતિ પાસે આઠ્યા. “બેટા! તારાં સાસુ વફુને દીવાળી પર ઘેર તેડે છે. તારી ઇચ્છા હોય તો તેમ કરવા વ્યવસ્થા કરું.” પરંતુ માન પતિ શો જવાબ આપે છે તે સંભળવાની પણ પરવા કર્યા વિના તે આત્મા ગયાં.

મારા પતિ મારા તરફ વળ્યા: “માલિની! જવું છે? ઇચ્છા હોય તો કહીદે. જરા પણ સંકોચ ન રાખીશ તું જાણ તેમાં મારી ના નથી.”

મેં એમના મુખમંડલ સામું જોયું. એમના વદન પરથી તમામ આનંદ રેખાઓ ઉડી ગઈ હતી. મારી હાજરી કે એરહાજરી આજ સુધી કાઢીને એ સાધી નહોતી. પરંતુ આજે તો નજરે જોયું ન જોયું કરી શકી નહીં. પલકભર પણ વિચાર કર્યા વિના હું બોલી: “નથી જવું. તમને મુશ્કેલી એક પણ પણ અજમા થવા દીધ નથી ચાલતું.”

મારી જાનેજ મેં મારી માતાને લખી જણાવ્યું કે મારાથી અવાશે નહીં. કુટુંબીઓને બીસરાવી દે એવી લક્ષ્મીની માયાજાળ પર એક નાનકડું બાપણ મારતો મારા માતૃશ્રીનો પ્રત્યક્ષ આઠ્યો. મારો વર મેં પસંદ કર્યો નહોતો એ બીના તેઓ સદેસાઈથી જુમી ગયાં. કનક-ચમકારે તો તેઓજ આકર્ષાયાં હતાં. એમણેજ દ્રવ્યદાનવને મારું બલિદાન દીધું હતું. પણ શું કરે? વિધાતાની ઇચ્છા કેવળ જુદીજ હતી.

એક મહારાણી સમી હું સુખી હતી પરંતુ
કૃતિ એમની નહોતી.

કેટલાએ પત્રો લખ્યા ને વાંચ્યા. એકવાર
મારા લાઇ સાથે મારા પિતાશ્રી પણ આવી
ગયા. હું તો એમને અપરિચિતજ બની ગઇ
હતી. વૃક્ષથી ખરી પહેલા કુસુમ પેડે પાછા
વળવાનો એક પણ માર્ગ નહોતો.

એક દિવસ મારા પતિ અસાધારણ ગંભીર
લાગ્યા. દરરોજ તે મુનિમ સાથે ધંધાદિની ચર્ચા
કરતા. મિત્રો સાથે વાર્તાવિનોદ પણ કરતા.
સંધ્યા યતાંજ તે પરવારી જતા, અમારા શયન-
મંદિરની ખુલ્લી અગાશી પર અમે એસતાં-કોઇ-
વાર તે ગાતા તો કોઇવાર સાંજે બગવત
વાડીનાં પુલ વીણી હું એમની કાંજે ગજરા
બનાવતી. એમના કંઠે હું પુલહાર આરોપતી
હાથે તે હસતા: “બધુંજ મારે માટે ? તારે માટે
કુસુમલંકાર કેમ નથી બનાવતી ?” હું હસતી.
પુષ્પાલંકારે હું કેવી દીપી ઉઠું એ વિચારેજ
થરતી.

આજે એકાએક એમને ગંભીર જોઇ હું
તેમની પાસે દોડી ગઇ. “શું છે ? અગાશીમાં
નથી જવું ? સીતાર વગાડવાનું વચન આપ્યું
હતું તે ભૂલી ગયા કે ?”

“આજે કલાએમાં દીલ નથી ચોટતું.
એકની એક વાત મગજમાં ઘોળાવાજ કરે છે.
મનુષ્ય આશાને કદાપિ છાંડી શકેજ નહીં.
અશક્ય વસ્તુને પણ શક્ય માની લે.”

“એવી તે વળી શી વાત છે ?” મેં આતુરતા-
થી પ્રુછ્યું.

“આજે મારા મિત્ર રમેશ મને કહેતા હતા
કે મુન્નાઇમાં એક દાકતર છે તે અધિભાનો
અધાપો દૂર કરી શકે છે. મારા જેવા દદોને
દેખતો કરેલો તેણે નજરો નજર જોયો છે.
એટલે એને હું પણ અત્રે બોલાવી લાવવાના

વિચારમાં છું; કે પછી કદાચ હુંજ જાતે મુન્નાઇ
ગઈ.”

અંતે અમે મુન્નાઇ જવાનું નક્કી કર્યું. ઝડ-
પટ મેં તૈયારીઓ કરી લીધી. ચાર પરિજનો ને
એ કારકુનો સાથે લીધા. અમે ગાડીમાં બેસવા
જતાં હતાં ત્યાં મારા દીએરજની પધરામણી યઇ
“ઓહો ! જવાનું નક્કી પણ કરી દીધું ? સાચેજ
લાભી ! તમે કે અતિશય ગંભીર જણાવ છે.
હોંદુ પત્ની આવે પ્રસંગે ગંભીર ન બને. તમારું
દીલ ઉકેલવા મને ધણીજ જિજ્ઞાસા થાય છે.”

મારા વિચાર ઉકેલતાં હું મારી જાતેજ
ડરતી. મારા દીએરજને તો મારું દીલ કેમજ
વંચાવું ? આવી પરિસ્થિતિમાં હોંદુપત્નીની શી
દશા થતી હશે તે મને ખબર નથી. બાકી મારું
દીલ તો ચગડોળે ચઢ્યું હતું. મારા જીવનમાં
સારું નરસું સાથેજ ટીંગાઇ રહ્યું હતું. એ જુદાં
પડે તેમ હતુંજ નહીં. મારા હૃદયમાં કુસુમ ને
કંટક સાથેજ ઉગતાં.

અમે એકાદ અઠવાડીક મુન્નાઇ રહ્યાં.
ડોક્ટરે બરાબરા તપાસીને અભિપ્રાય દર્શાવ્યો:
“લાંબો વખત દવા કરવી પડશે, મરી જવાનો
ધણોજ સંભવ છે.” એમ કહી તેણે અનેક
ટીપ્પણો ને સુચનાઓ ઉતારાવી.

મારા પતિ હવે બીજા કશોએ વિચાર કરી
શકતા નહીં. બીજી કશી વાત પણ કરતા નહીં.
“માલિની !” તે વારંવાર પ્રુછતા; “હું ફરી
જેતો થાઉં તો પરિણામ શું આવે ? કે ખ્યાલ
આવે છે ?”

ડોક્ટરની ઝીણામાં ઝીણી સુચનાઓ હું
સંભાળથી પાળતી. તે અર્થ થયા ત્યારથી પોતે
સર્વસ્વ ગુમાવી દીધું છે એમ મારા પતિ માનતા;
ત્યારે મારા પતિને દરેક રીતે સંસારના સંપર્ક-
માં રાખવા હું મથતી. હવે તો સાજ થવાની
આજ્ઞામાં આછી આશાએ પણ અન્ય તમામ

વ્યવસાય છોડી દીધો. નવીન જ્વાની તરખટમાં તદ્દન તદ્દવીન બની ગયા. મારે અભ્યાસ પણ પડતો મુકવે પડ્યો. સારવારમાંથી ફાજલ વખત-જ મળતો નહોતો. સંગીતનાં સાજ વખારે પડ્યાં. ગાયતો અલોપ થયાં. માનીતી વાડી બાકુતી માળીને પતોતે પડી. ત્યાં પમરતાં પરગપ્રિય પુષ્પોતું શું થતું તેની ભાળ કાઢવાની પણ કુરસદ નહોતી.

દિન પ્રતિદિન સાજ થવાની આશા ને અભિલાષા વધતીજ ચાલી. એક દિવસ તે મને કહેવા લાગ્યા: “મામિની ! હવે હું ફરીથી દેખતો થઈશ એમ મને લાગે છે. આજાં આજાં રેખાચિત્રો મારા દષ્ટિપથે તરવરી રહે છે. ઘણી-જ અંધારી ઓરડીમાં કોઈ મનુષ્ય જોઈ શકે તેવું હું જોઈ શકું છું.”

હમણાં હમણાં તે દરરોજ દેખતા થઈ જવાની વાત કાઢતા. હું મુગી મુગી સાંભળ્યા કરતી. મનમોહન દરરોજ આદત્તા-આતુરતાથી પુછતા: “ભાઈ ! કેમ છે ?”

“કે ચોક્કસ કહેવાય નહોતું” મારા પતિ જવાબ વાળતા; “બરાબર એક માસ દવા કરવા દે પછી ડોક્ટર આશા આપે તો આપણે પણ આશા રાખી શકીએ.”

આજે પણ હંમેશ મારું મનમોહન આજ્ઞા. ભાઈની ખબર પુછી. પછી મને સંબોધી કહેવા લાગ્યા: “ભાભી ! મારે તમારી સાથે થોડી વાત કરવી છે. જરા ખાનગી છે; માટે પાસેના ખંડમાં આવો. કેમ ભાઈ ! તમને તો અદેખાઈ નહોતો આવે ને ?”

મસ્કરી માની મારા પતિ હસ્યા. મનમોહનના મુખારવિંદ પરના ભાવ હું તો વાંચી શકતી. મારું હાસ્ય તો અધરહથેજ ફરી ગયું. એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના હું તેમની પાછળ ગઈ: “જુઓ ભાભી !” એમણે બીજા ખંડમાં

નીરને વિરામાસન પર લંબાવી ચલાવ્યું: “પહેલાં તો હું તમને પહોંચેલાં ધારતો. પરંતુ મારા શાદના અતિશય પ્રેમે તમને નાશાન બનાવી દીધાં જણાય છે.”

“કે કારણ ?” મેં પુછ્યું.

“કારણ કહેવાજ આજે છું” એમનું પેચું કૂટિલ હાસ્ય હસ્યા: “આ પ્રેમમાં તમને સંતોષ નથી મળતો ? તમારા અનુપમ સૌંદર્યનું દર્શન કરાવી મારા ભાઈને તદ્દન સુલાભ બનાવી દેવા માગો છો નહોં વારું ? એમને મારી બહેન નહોતી ગમી. તમારા ગામની પેલી કંચનને યશુ એમણે હસી કાઢી હતી. પરંતુ સાવધાન. તમારા દર્શનથી એમને ફરી અંધારો ન આવે એ કૃપા કરી સંભાળજો. તમે અતિશય સુંદર છો એમજ મેં તો એમને આજ લગી કહ્યું છે. માત્ર મસ્કરીમાંજ તમને કુરૂપા કહી-એ છીએ એમ તેમના દીક્ષમાં ઠસાવ્યું છે. એવી માન્યતામાંજ તે સુખી છે. આવી ખોટી ધારણામાં તમે એમને સુખી રહેવા દેવા માગતાં નથી એ સ્પષ્ટ છે. આવી ખ્યાનપૂર્વક બરદાસ્ત કરશો તો તે અવશ્ય દેખતા થશે. એ ચશુદાન પછી તે તમારો વિચાર કરશે એવી જરા પણ આશા ન રાખશો.”

મારા હૃદયને જે જૂત આજ કટલાએ દિવસ યથા વારંવાર બડાવતું તે મારા દીયરજી સ્વરૂપે આજ મારી સમક્ષ આવી ઉભેલું જણાયું. મારાં અંતિઃ ચક્ષુઓ હું અંધ કરી દેતી. મારા હૈયાનું નકું જોવા હું ન ઇચ્છતી. જૂતના ભયં-કર બળકાટો હું ન સાંભળું તે માટે કાને પુમડાં પુરતી. પરંતુ એજ જૂત આજે મારા હૃદયના નર્મગારમાંથી ઉગી નીકળી મારી સન્મુખ ખડું થયું. એના પાતળા હોઠ પર કાતિલ હાસ્ય ફરકતું. મનમોહન સુંદર જણાતો પરંતુ એ મનોરમ મુખારવિંદ પાછળ કાળો નાગ છુપાઈ

રહો હતો.

“ને લાલી! હું તો તમારા લાભાર્થેજ કહેવા આવ્યો છું. તમે માનતાં હશે કે મારા ભાષ સાદા દીક્ષના સીધા આદર્શ છે. એમને લગભગ યોગીની કોટિએ તમે તો મુક્તાં હશે. પરંતુ સાચી રીતે તપાસતાં તો એ એમાનું કથું-એ નહોતો. પહેલાં તો એ ગમ્ય કરી નાખતા. એમનાં કૃત્યોનું મારાથી વર્ણન પણ થઈ શકતું નથી. આપણે તો એમની કલ્પનાનાં પુતળાં. આપને મારું ન માનવું હોય તો ભણે! એમને ચક્ષુ પ્રાપ્ત કરવા દો. પછી બધી વાત.”

મારા હૃદય પર અરફડો હાથ પડ્યો: “આ તે તમે શું બકો છો? તમે તે એમના ભાષ છો કે કોણ? આવું તે બોલાવું હશે?”

“એમનો ભાષ હું માટેજ હું આમ બોલું છું. એક વાર તમને નજરે નીહાળ્યા પછી એ દશનૃનાસથી બચી શકશે કે કેમ તેજ શંકા રપ્દ છે; ને તમે તો વળી સ્વર્ગની સૌંદર્યદેવીથી માત્ર સહેજજ ઉતરતાં છો. મારા સાચુ આમ કેમ ભુલ્યો છો? વેર વાળવા વિચાર કરો છો? ભાષ પામે આગ કાવાદાવાનો સ્ફોટ કરી દેવા વિચારો છો? ભણે! મને પરવા નથી. મન-મોહનને ડરાવે તેવો વિરહો હજી પાક્યો નથી ને પાકનાર પણ નથી.”

જતાં જતાં વળી ઉમેર્યું: “દવાના બે જિંદુઓને બદલે પાણીનાં બે જિંદુઓ એમનાં ચક્ષુઓમાં તમે રોજ નાખ્યા કરો તો એની એમને મમજણ પણ પડે નહીં તેમજ તમારી આપત્તિ પણ ટળી જાય.”

હું તો આ સંભાષણ સાંભળી મૂંઝવે જતી. ગઈ. મારા પતિએ સંદેશ પર સંદેશ પાઠવ્યા. મેં એમના દૂતોને પાછા વાળ્યા. ‘મને દીક - થી. મારાથી નહીં અવાય’-એવા પ્રત્યુત્તરો પાઠવ્યા. એ જમ્યા કે નહીં તેની પણ ખબર ન પડી.

મારા નયનમંડળથી એ ભૂત અદૃશ્ય થયું હતું પરંતુ મારા મનોમંડળમાં તે હજીએ વિરાજ રહ્યું હતું. એનાં વચનો મારા અંતઃકરણમાં વજ્રરૂપે સમ જડાઈ ગયાં હતાં. અસ્મિતણુખાથી એ વેણ કાતરાયાં હતાં. મારાથી સદૃશમાં એ કેમ વીસરાય? આખી રાત હું જમીન પર પડી રહી. તંદ્રામાં વિચારરવનો ઉદ્ભવ. આવી આપત્તિ મારા પર આવી પડેજ નહીં એમ મેં મન મનાવ્યું.

એક એવો પણ સમય હતો જ્યારે પ્રેમ શું ચીજ હશે એ હું સમજી પણ નહોતી શકતી. પ્રભુની સુરખીમરી હવા ને વિશાલ અંબરપટ મારા આનંદનાં મુળ હતાં. પછી આવ્યાં વિમલ ને વિદ્યના. સમસ્ત સંસારે મને એક તરફ ધકેલી. પરંતુ હું ગઈ ખીજ દિશામાંજ. મારા અંધપતિને ઉરને ઉમળકે વધાવી સંતોષ માની રહી. એ પછે પણ કેવો આનંદ પ્રકાશ પથરાયો! મારા જીવનમાં પ્રવેશ કરતો પ્રેમ પ્રભાતસ્વપ્નથી પણ મીઠો હતો. હું કદરૂપી હતી. એથી સંસાર પણ મને રયામ ને કુરૂપ ભાસતો. સાં મને પારસગણિનો રપશં થયો. મારી કાયાપલટ થઈ. સાં વળી આ કાળો નાગ ક્યાંથી? એના દંડે મારી સમસ્ત સ્વપ્નચૃષ્ટિ વિષમય બની ગઈ. મારું હૃદય વસોવાઈ રહ્યું. જીવન ખારું બની રહ્યું. એવું અકારું જીવન પણ જીવ્યા વિના છુટકો નહોતો. દાનવમંડળમાં સાધુ પુરુષ સ્ત્રીઓ મારા પતિને દુઃ એકલા મુખી શકું તેમ નહોતી. પહેલાં પણ મેં એકવાર એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. મારા આવાગમન ને હું આશીર્વાદમાં પદપાત્રી નાખીશ. પરંતુ દય! પ્રભુએ તો મારા સ્વમાનના મુળ પર ચોટ લગાવી!

ઉઘાડી ખારીમાંથી અરુણ પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો. તારું વદનકમળ પણ એની જ્યોતિએ

‘નહાયું’. દાર પર પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. મેં ‘હ્યું’ બોલ્યું. મારા પતિ મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા હતા. હું ક્યાં હતી એ એમણે કળી લીધું હશે. એમના દયામણા અંધ વદનને નીહાળતાં મારાં નયણાંનાં નીર ઉભરાયાં. ધીરેધીરે તે મારી નજીક આવ્યા. “માસિની! હવે તો ઠીક છે ને?”

મેં મારાં અશ્રુ શોષી નાખ્યાં; “હા. મને ઠીક છે. હું તદ્દન સારી થઈ ગઈ છું”. આશો! આપણા ખંડમાં જઈએ.”

મારા હાથમાં એમનો હાથ ઝાલી હું બહાર નીકળી; લગ્નઅંગિની રાત્રે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે મેં ફરીવાર ઉચ્ચારી.

૫

દવાથી મારા પતિને સંતોષકારક સુધારો થતો ગયો. ફરીથી વળી મુંઝાઈ જવાનું થયું. મારા દીયરજી એ હમણાંનાં દરેરાજ દર્શન દેવાનું બંધ કર્યું હતું. પરંતુ આજે તે કોણ બેઠે ક્યાંથીએ આવી ચડ્યા. “મને થયું કે હું પણ તમારી સાથે આવું” આવતાવેંતજ તેમણે શરૂઆત કરી. “કેટલાએ દિવસ થયે હું ગામડાથી છુટ્યો નથી. મુઝાઈની મુસાફરી થી ધડીક આનંદ આવશે.”

મારા પતિએ ધણીજ આનંદથી સંમતિ દર્શાવી. “આશો! તમે સાથે હશે તો મને પણ એાછી તકલીફ પડશે.”

“જરા ઉભા ન રહો? હું મારાં કપડાં લઈ આ આવ્યો.”

તે અમારી સાથે આવ્યાં. એની મઝા માણવાની તક એ જવાજ કેમ દે? એમના વાર્તાવિનોદે પ્રવાસમાં અમને પણ સહેજ આનંદ પડ્યો.

હૃદયનો ધાવ અન્ય જાદવી નજ પીછાની શકે. એ દિવસના સમગ્રજી અઘાપિ મારા હૃદયમાંથી રાધર ટપકી રહે છે.

મુંઝાઈ જઈ અમે તુરત ડોકટર પામે ગયાં. તેણે અમને સારી આશા આપી. નવી દવાઓ આપવામાં આવી. શસ્ત્રક્રિયા પણ કરી. ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી આંખે પાટો બાંધેલાજ રાખવા તેણે સુચના કરી. ને એ ત્રણ દિવસ તો એમની ખચારી પાસેથી હું ખરીએ નહીં. ચોથે દિવસે પાટો છોડવામાં આવ્યો. અંધાપો દૂર થશે એવી અમને સર્વને આશા પડી.

પછી એ છાત્રપદ્ધતિનો દિવસ આવી લાગ્યો. સવારથી મેં એમના ખંડમાં પગ નહોતો મુક્યો. એક શિક્ષિત નર્સ રોકવામાં આવી હતી. એ બ્યાનપૂર્વક એમની સંભાળ રાખતી. બીજે પ્રસંગે હોત તો એક ધંધાદારી નર્સના આગ્રમે મારા પતિને મુકી હું દૂર રહીજ ન હોત. ગણારે તો મારી ચક્રીની એમને જરૂર નહોતી.

એટલામાં મનમોહન આવ્યો; “ભાભી! ભાઈ પાસે નથી જવું? અમને તો એમણે પહેલાં પણ બોલાં છે. તમે તો તદ્દનજ નવાં છો.”

એમનાં શબ્દબાણ મારું હૃદય આરપાર ભેદી નાખતાં એ વાત એમને જણવા દીધેલી નહીં. પરંતુ આજે તો મારાં નયનથી અશ્રુનું પુર ઉભરાયું. પ્રત્યુત્તર આપનાં. મારો સ્વર પણ યડક્યો. “તમારો મેં શો અપરાધ કર્યો છે તેની મને ગમ નથી. કદા શત્રુ જેમ તમે મને કેમ સત્કારો છો તે નથી કળાતું.”

તુચ્છકારનું હસના મનમોહન વિકાસ વરુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા. એવુંજ હાસ્ય હસી આજે પણ તે વીદાય થયા.

પછી આપાએ પ્રવેશ કર્યો; “બાઈ સાહેબ! પાટા છોડી નાખવામાં આવ્યા છે. હવે તે તદ્દન સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. આપને સત્વર બોલાવે છે.”

મારાં ઉરુગુલ કંપી રહ્યાં. સમસ્ત બ્રહ્માંડ માં પણ મને અચાવનાર અમોઘશક્તિ નહોતી

સરજન. હું જાતેજ લાં ગઈ ? મારા મૃત્યુષ્ટ
મારે હાથેજ વગાડું ? મને મારી જાતની તો
ચિંતા નહોતી. પરંતુ મારા પતિને મારી
કુરૂપતાના ત્રાસથી બચાવી શકું તો હું નીરતિ
મરું. પરંતુ આ પસંબે તો વજ્રપાતનો હાથ
પગેપગ ઝડપતો.

મારા પતિએ મને બોલાવવા ફરીથી માથુંસ
મોકલ્યું. આ વેળા મારે છુટકોજ નહોતો.
વધ્ધશિક્ષા તરફ જાતેજ જવા ફરજ પડે તેવા
આભાગીઆની આંખે હું ચાલી. દાર આગળ
પહોંચતાં દાર તરફ પીઠ ફરી બેઠેલા એમને મેં
જોયા. હવે તે આરસની પ્રભુપ્રતિમા સંભોવડા
નહોતા. હવે તો એ મનુષ્ય થયા હતા. એમનાં
નેત્રામાં દષ્ટિનું તેજ ચમકતું. મને એ જુએ સાર
પહેલાં એમને તો મેં ધરાધને જોઈ લીધા. જીવન
પર્યંત એમને જોવાજ કરું એમ મને થયું.

આચોંતા એ મારા તરફ વળ્યા. એમની
દષ્ટિ મારા પર એક દાંણુ બર કરી. આ પ્રભુ!
એમનાં નયનમાં શું ભર્યું હતું ? એકના દષ્ટિ
તેજથી અન્ય શિક્ષાવત યથ જલમ છે એવું
વાર્તાવલીમાં વાંચ્યું હતું. મારા પતિનું દષ્ટિતેજ
પણ મને શિક્ષામય કરી દેતું બાસ્યું. મારું હૃદય
હરીને બરફનો ખંડ બની ગયું.

આપાને ધમકાવતો એમનો સુર સંભળાયેઃ
“મારો પત્ની માલિનીને બોલાવી લાવજ; કહ્યું
તે ન સાંભળાયું ? માલિની ક્યાં છે ?”
ચક્ષુઓમાં તમે રાજે નાખ્યા છે ને ?”
એમને સમજણ પણ પડે નહીં તેમ. ..
આપત્તિ પણ દળી ગય.”

હું તો આ સંભાષણ સાંભળી મૂઢજ બની
ગઈ. મારા પતિએ સંદેશ પર સંદેશ પાઠવ્યા.
મેં એમના દ્વેષને પાછા વાળ્યા. ‘મને ઠીક થી,
મારાથી નહીં અવાય’-એવા પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યા.
એ જમ્યા કે નહીં તેની પણ ખબર ન પાડી.

આવેણું. પરંતુ હું તો નકંના જવાલામુખીમાંજ
ઊભી હતી. બીજા નકંની મને જરાએ બીક
નહોતી, મારી પાસે સાધન હોત તો આત્મધાત
કરતાં પલવાર પણ ન રોકાઈ હોત. પરંતુ એ
ખંડ તદન ખાલી હતો. લાં કાંઈ પણ રહેતું
નહીં. જમીન લેજવાળી ને ગંદી હતી. છતાંએ
હું લાં પડી રહી, બાર કલાક કેમ વહી ગયા
તેની મને ગમ નથી. યેનના બકવાદ માફક
ધુમ્મસનું કોષ મોણું ન ફરી વળ્યું હોય તેમ મારી
સ્મરણશક્તિ આછી પડી ગઈ. લેજવાળી જમીન
પર દુઃખથી આઘોટતી બકિતજ બીજી હતી
એમ મને થયું. પરિસ્થિતિ જરાએ ન કળાઈ.

કેટલીએ વાર બારણાં ખખડ્યાં હશે. હું તો
હાલી પણ નહીં. સંધ્યા થવા આવી સારે
ભાષંકર અવાજ સાથે મારા ખંડનું દાર ટુટી
પડ્યું. મનગોઠનની આગેવાની હેઠળ છ સાત
મનુષ્યો અંદર ધસી આવ્યા.

મને જીવતી ને સાજી સમી બેઠેલી જોઈ એ
સર્વ આશ્ચર્યચકિતજ બની ગયા. તોફારો ને
કારકુનો દિગ્મૂંઢ બની બહારજ જતા રહ્યા.
મનગોઠન તો કોષાવેશથી ગોડા જેવા બની
ગયા. “તમને જરાએ શરમ નથી ?” તે
બરાડ્યા; “આખી જીંદગીમાં તમારા જેવું તો
કોઈ પણ દીકું નહીં. આખો દિવસ અમે
બારણાં ઠોકમાં પણ જવાબજ ન મળે. અમે તો
ધાકુ કે કોષાવેશ યથ |ચતાએ ચકતી પીર-
નારીઓની સંજ્ઞામાં સંગીન વધારો કરવા
આપ સીધાની ગમાં હશે; એટલે અમારે આ
નિર્ણય પણ ઉતરાવવું પડ્યું.”

આરુ તો ભોલીજ નહીં. “જરા ઉભો થાવ.
પ્રભુએ રહેજ !” તેમણે ચલાવ્યું. “ખાતું
લગાવી કેંક ખાઈ લો. આખો દિવસ પીતી
ઉધાસાપે ખાધું પણ નથી. આ કુદુમ્મમાં
રહો. તારું દરેકી કન્યાઓ આરી ગઈ. અમે તો

કોઈનેએ કાઢી મુકી નથી. બમારે ઘેર તો દરેકને આશ્રય અપાય છે. સમજ્યાં ?” બાણે હું આશ્રય વિના મરવા પડી હતી ।

મારા પતિ વીશે મેં કશુંએ પુછ્યું નહોતું. મારા દીયરજીએ એમના વીશે કશું બોલ્યા પશુ નહોતું. જેવા એ ગયા કે હું ખંડની બહાર આવી. જ્યાં બુઓ સાં નોકરો ને ચાકરો. એમના ટેબલોં હું કશુંએ કરી શકી નહોતી. એમની આગળ મારે શેઠાણી તરીકેનો મોલો બળવવાનો હતો.

મારા પતિએ મને ૨૨ી બોલાવવા મોકલ્યુંજ નહોતું.

રાત્રિ પડી. ધામે ધામે હું ઉપર આવી. મારા અંગ ઉપર હજીએ મુલ્યવાન ઢાકાની સાડી ફરફરી. રત્નો પશુ ઝગકતાં. બધુંએ મેં અંગ પરથી ઉતારી નાંખ્યું. મારે પીએરથી આણેલો સાદો પોપાક મેં ધારણ કર્યો. મારી પાસેની કુંચીએ મેં ટેબલ પર મુકી અન્ય સર્વ વસ્તુએ પશુ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી દીધી. છુપાઈને નીચે ઉતરી, રાત્રિના રયામ અધકારમાં શમાઈ ગઈ.

ક્યાં જવું ? શું કરવું ? -મેં કરોએ વિચાર કર્યો નહોતો. મારા પતિના નયનથી બહુકતી એ દષ્ટિ ફરીથી ઝીંઝવા હું પલ્લભર પશુ રોકાઈશ નહોતી એટલેજ માત્ર ખ્યાલ મારા મગજમાં રમી રહ્યો હતો. બીબું દરેક સંકટ, દરેક પ્રસંગ વધાવી લેવા હું તૈયાર હતી.

પછી મારું શું થયું ? પુરેપુરી કમ'કચની' કથતાં મોડું પુરાણ વંચાય. સરિતાના ઘાટ પર હું બેઠી. બે ચાર પગલાં ઉંડાં ઉતરવાનો નિશ્ચય કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. એમ જલદી કરી નાંખ્યું હોત તો મારી તમામ જાંબોનો અંત આવત. પરંતુ એ બે ચાર પગથીઆં પશુ હું ન ઉતરી શકી. મારે માટે ચિંતા કરનાર કાઈ

નહોતું. ઉલટાં કેટલાંક રાજ થાય તેમ હતું. એમની કટુવાસનાઓ ઉચ્છેદવા મેં જીવતા રહેવા નિશ્ચય કર્યો. એ—દીયરજી ! મને મરેલી માતી આપનું બચકર હાસ્ય બને હસ્યા કરો. પશુ હું નથી મરવાની. ચિતાના બહુકે તમારું મનોરમ મુખારવિંદ પશુ ભરમબૂત થશે સારે કદાચ હું કુર્ષપતા વધાવતી જીવતી હોઈશ. જેને મારું સર્વસ્વ અપેષુ કયું હતું તેમનો હું વિચાર સરખો પશુ કરનાર નહોતી. એ તો પ્રભુની પાપાણુપ્રતિમા હતી. એની આગળ હું અગરબત્તીથી બળતી. એમનો વિચાર કરત તો હું જીવતી રહીજ ન શકત. બીચારી અગરબત્તી ! સુગંધ અપાઈ સાં સુધી બળી. રક્ષા રહેતાં એનું ! પરમરણ થયું. બસે ! એને પશુ એનું અસ્તિત્વ જીવી જવા દો.

એ બચકર પ્રસંગમાંથી એક સાધુ પુરુષે મને બચાવી. મને તેમણે આશ્રય દીધો. જીવનપર્યંત એમને હું વીસરી શકીશ નહોતી. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ માત્ર મારી બાહ્ય કષ્ટતાજ જોઈ હતી. આમણે એકલાએજ અંદર દુઃખથી સીકાતો આત્મા નીહાળ્યો હતો. એમના આશ્રયમાંજ મને શાંતિ વળી.

મારી કમ'કચા સાંભળવાની એમણે જરાએ જિજ્ઞાસા બતાવી નહોતી. કદાચ મારા કલ્પા વિનાજ એ કળી ગયા હશે. મારા વદન પરજ મારી સધળી કલાણી આલેખાઈ ગઈ હશે. મને પડખે લઈ એ વૃદ્ધપુરુષ બોલ્યા : “બેટા ! પ્રભુએ આપેલા જીવનને મનુષ્યે આમ વેડી મારવાનું નથી. મનુષ્ય પર રોપે ભરાઈ આત્મજીવિદાન દેવું નજ ધટે. મારી સાથે ચાલ. હું તને શાંતિ ને પથે-વાળીશ.” જરા પશુ ખટકે રાખ્યા સીવાય શ્દ્ધાથી હું તેમને અનુસરી.

એમાં પત્નીએ પશુ મને માયાળુ રીતથી સરકારી. એ દંપતી સીવાય ગૃહમાં અન્ય કોઈજ

નહોતું. છોકરાં પણ નહીં ને તોયે પણ નહીં. એ શાંત વાતાવરણ મને ગમ્યું. ધીમે ધીમે મારા હૃદયનો ધાવ રૂઝાનો ગયો.

મારા ગતજીવન વીશે એમણે કદાપિ પ્રશ્ન કર્યો નહીં. આશ્ચર્યદાતા થવા-એકલવાયાના આધારરૂપ બનવા-એ સુગલ નિર્માણ થએલું જણાયું. દુઃખની ઝડી વેઠનારના તારણદાર લેખાઈ પોતાની લાક્ષણિકતા કરનારના હાથમાં હું ન પડી એ માટે મેં પ્રભુનો પાડ માન્યો. એ ગૃહિણીને હું ગૃહકાર્યમાં મદદ કરતી. તે હસીને મારું કામ વધાવતાં. મારાં ખોટાં વખાણ કરી મને કદાપિ શરમાવતાં નહીં હું કર્યાંથી આવી તે તેઓ જાણતાં નહોતાં. હું કેવી હતી તેનો તેમને ખ્યાલ નહોતો. છતાંએ મારામાં તેમણે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સુધેરા હતો.

એ બપોરે વજ્રપાતથી હું જરા સ્વસ્થ થઈ સારે તે મહાપુરુષ મારી કને આવ્યો: “તમારે કે કામ કરવું છે? તમને પસંદ પડે એવું કે હું શોધી આપું. તમે કેળવાએલાં છો. કોઈ કન્યા-શાળામાં શિક્ષિકા થઈ શકશો.”

જ્યારે મેં અભ્યાસ કર્યો હતો સારે મને શમણેએ ખ્યાલ નહોતો કે તેના પર મારે મારા પોપણનો બાર લાદવો પડશે. મારી વિદ્યાને હું એક અલંકાર લેખતી. મારા પતિને આનંદવા મેં એને ધારણ કરી હતી. એમણે મને તે અપર્ણ કરી હતી. તેને આજીવિકા ખાતર વેચવા મારું દીક્ષ ન ચાલ્યું. એમનું બીજું કોઈ પણ સ્મરણ ચિહ્ન મારી પાસે નહોતું: એથી વિદ્યાનેજ મારા અંતરમાં ભરી રાખવા મેં નિશ્ચય કર્યો.

“મારે શિક્ષિકા નથી થવું” મેં કહ્યું. “અંધ મનુષ્યોની હું સારી સંભાળ રાખી શકીશ. કોઈ અંધાશ્રમમાં મને કામ શોધી આપશો તો મને દાવતું આવશે.”

એમણે એ પ્રમાણે યોજના કરી. એક અંધ

દવાશાળામાં હું પગારદાર આયા બની રહી. અંધમંડળમાં હું મારી કુશળતા સહેલાઈથી લુલી શકી.

શહેર બહાર એક વિશાલ ક્ષેત્રની મધ્યમાં એ દવાશાળા આવી રહેલી હતી. વતન પાછી ફરી હોઈ એવું મને લાગ્યું. તરુવૃદ્ધોએ નવ-પલ્લવિત શાખાઓ ઝુલાવી મારું સ્વાગત કર્યું. સરિતાજલે મને સંગીતથી વધાવી. પંખીઓના કીલકીલાટે હું રાત્રી. દરેક સપ્તાકાળે સરિતાને આવરે પાંડાશના ગામડેથી સ્ત્રીઓ એકઠી થતી. એમની વાર્તાઓ ને ગપ્પાંઓ હું રોજ સાંભળતી. અગાશીમાંથી માછલોના માછલો સુધી ડાંગરનાં ખેતરો પથગએલાં જણાતાં; આંખવાડીઓની ઘટા ઓપતી; ગામને ત્રીસે આરામથી ચાલતાં ગાડાં નજરે પડતાં. સ્વપ્નવત્ થઈ મારા કન્યા-કાળમાં જાળીત થઈ ન હોઈ એમ મને લાગ્યું. મારા પતિ, એમનું કુટુંબ, ફૂટિસ વેદના ને આનંદધેર્યાં દિવસો સર્વોત્ક્રમ પહેલાંના ધ્રુમસમાં અદસ્ય થતાં લાગ્યાં છતાંએ ધાય તો તાજેજ રહી. એ સર્વ શમણું નહોતું એનું બપોરે સંભારણું અર્પી રહ્યો. હું તો રોજ લુલી જવા મથતી.

પરિચિત નામો નજરે ચડે એની બીકથી હું વર્તમાનપત્રો પણ વાંચતી નહીં. મારા દર્દીઓ સાથેજ હું આખો દિવસ ગાળતી. મને વિચાર કરવાનીએ નવરાસ ન મળે એમ હું મારો કાર્યક્રમ ગોઠવતી.

મહીના પર મહીના વીસા. ધાવ જરા તરા રૂઝાઓ પણ ખરો. બાળ બાળ કરતો વિરહાનલ સહેજ શર્યો. મનમોહનને પણ સ્વાગત દઈ શકું એટલી તૈયાર થઈ.

એક દિવસે સવારે અમારી દવાશાળાના મુખ્ય અધિકારીએ મને બોલાવી: “માલિની! પહેલે માણે આવેલો વિશાલખંડ એક નવા દરદી

માટે તૈયાર કરવાનો છે. એમી તહેનાનમાં તારે રહેવાનું છે. એ લોકો ધણાજ શ્રીમંત છે એટલે દરદીને તમામ પ્રકારની સગવડ આપવા માગે છે.”

મેં તમામ તૈયારી કરી દીધી નવા દરદી પણ આવ્યા. ગાડીમાંથી ઉતરતાંજ મારા પરમ પરિચિત મુખારવિંદનું દર્શન થયું. આટઆટલી મહેનત પછી મેળવેલી ચમુચ્યોતિ એમણે સાથી ગુમાવી; દીધી હશે !

“ જોઈ શું રહી છે ? ” મને ઠપ્કા મળ્યો; “ ઉપરના ખંડમાં દોરી જા.”

મૂર્છા વળતા સાવધાન થઈ હોઈ તેમ મને મારી પરિચિતનું લાન થયું. મુગા મુગા મેં માર્ગ બતાવ્યો એમનો અનુવયો અનુચર એમની પુઠે આવ્યો. દરદીને એક વિરામાસન પર પંચરાવી તે ચડ્યો ગયો. એ દૂર થાય સાર પહેલાં દરદીની આવી દશા દયારથી થઈ એ વીશે એક આપા મારફતે ખબર કઢાવી.

“ આહ ! ધણાએ દિવસ થયા ” તેણે જવાબ વાળ્યો. “ એકવાર તેમને આરામ થયો હતો પરંતુ પાછળથી એકવાર અકસ્માતથી એમની આંખમાં ખોટી દવા નખાઈ ગઈ તે એમની દહિ લઈને નીતરી ગઈ. ”

આ સાંભળતાંજ મારો કંઠ દાખી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી. દેવોની વચ્ચે દેવ સ્તરીખડા મારા સ્વામીને અનાથ મુકી હું અભાગણી શાને લાગી ગઈ ? મારાથી એ તિરસ્કારની નજર ન જીરવાઈ-એથી એમને દહિતેજ સદા માટે શુભાવૃં પડયું. હવે તો તેમને હું નહીંજ છોડું. મારા પાપનું મારે પ્રાપ્તિત કરવુંજ જોઈએ.

સંધ્યાકાળે તેમનું ખાવાનું લઈ હું અદર ગઈ. હું યાજ્ઞા ઓઠવવા જતી હતી ત્યાં યોગીનો એમણે મારો હાથ પકડી લીધો : “ માલિની ! ”

મારા હાથમાંથી યાજ્ઞા પડી ગઈ. નવનમાં અશ્રુનું પુર ઉભરાયું. એમન ચરણમાં હું ઢળી પડી : “ નાથ ! મને શી રીતે યોગળી ? ”

“ પહેલાં યોગળનો થયો હતો તેમ ” તે બોલ્યા. “ તારાં પગલાંથી હું એવો તો ટેવાઈ ગયો છું કે બીજા ખંડમાં એક એક પણ હું તારું અસ્તિત્વ કળી શકું છું. મારા મામી તુ ઉભી રહે ને હું ન પીછાતું એ બને ખરું ફંટુ પણ એમ માની શકે છે ? અંધની દહિ કદાપિ જુલ ન ખાય.”

એક ધડી ભર હું ચંબી ગઈ; “ મને કામા આપી ? ”

તે હસ્યા. મારા ભરતક પર હાથ ફેંચ્યો. “ હા. તું આવતી રહી તેજ સારું ક્યું. તને શુભાવવાથીજ મેં તારી ખરી કીમત પીછાની. મારી દહિ કરતાં તું અધિક મૂલ્યવાન નીવડી, મરી દહિ મને સાંત્વન ન આપી શકી. એની મને જરૂર પણ નથી. આપણે અધકારમાંજ મળ્યાં હતાં. અધકારમાંજ આપણે રહીએ. હું પ્રકાશ માટે લાયકજ નથી. મારા અધકારમાંજ તું સદા માટે સૌંદર્ય મૂર્તિ બની સુહાઈશ. દહિ તેજે તારું સ્વપ્નમાન કર્યું હતું તે હવે કદાપિ પાછું વળશે નહીં. ને દહિપદ્યે આપણને જુદાં ક્યાં હતો તે હવે સદાને માટે દૂર થયું છે. ”

એ પ્રમાણે અમે સાં-રહ્યાં; છતાંજ મારી યુવાળા પાદડીએ કંટક તો વળગીજ રહ્યો. મારે કાળે એમણે દહિનું ગલિદાન દીધું. એ વળખાતે પણ મારા જીવનનું અમોહનું રત્ન મને મેળવી આપ્યું. ક્ષિપ્રરૂપે શિરપર ચમકતો મણિ નર-વરને હાથ ચડ્યો. એવા વિષયી મારું સમસ્ત અસ્તિત્વ કથળી ગયું છતાંજ એ મણિની જ્યોતિએ ભયંકર દંશનું ચિરમરણ થયું. *

રંભા

ઠીક ત્યારે તમે જાણો પછી મને કહેતા નહીં કે મેં તો તને આમ ધારી હતી, ને તેમ ધારી હતી ! મને લોકો છીંડાં શોધે તે ખીચકુલ પસંદ નથી.

મોહન

મને પણ પસંદ નથી. પણ આટલું તો રંભાખાંધ ! મનવુંજ પડશે. કાલે સવારે આઠ વાગે તમારાં લગ્નનું નક્કી કરીશું. આખો વખત કેં મુદ્દત ઠેલાય ? તમારે બહુ જીદ કરવી નહો.

લેખાંખાધ

મોહન બરોબર કહે છે.

પરશોતમદાસ

(રામદાસને) આ પોતાનું વચન પાળે છે ખરો.

રંભા

પણ મને જરા જખીને વિચાર તો કરવા દો.

પરશોતમદાસ

અરે એમાં તે વળી વિચાર શો કરવો હતો !

મોહન

હાં એમા વળી વિચાર શો ? પરણવાનું એટલે ચપ દધને પરણવાનું.

રંભા

(સ્વચેત) એમ કે મીસ્તર ! ઠીક છે. પરણવાનું એટલે ચપ દધને પરણવાનું !

લેખાંખાધ

ચાલો તારે ઘેર જઈએ.

રંભા

હા. તમે બધાં બહાર બેસો. હું કપડાં બદલી આવું.

પરશોતમદાસ

હા. ચાલ જલદી કર. ચાલો.

[રંભા સીવાય બધાં જાય છે.]

રંભા

(સ્વગત) બધાં મને પરણાવવા નીકળ્યાં છે, કેમ ? અધાંને ખતાવી આપીશ. (કપડાં બદલવા માંડે છે) પરણી જા, બસ પરણી જા ! ઠીક છે. ને મેડીકા ! તને પણ છોડવાની નથી. મારા વહાલા પીનલ કોડ ! મારી વહાલી કલમ ! હા- ફરી એક idea (વિચાર) (જધને ટેલીફોન કરે છે) હલો ! હલો ! હલો ! કોણ 'ખુબાધ સમાચાર' ? ...હલો ! હું... મીસીમ પરશોતમદાસ પોપડા... પ્રખ્યાત સોલીસીટર-...હા. પોપડા એંડ કંપની. જુઓની કાલે એક ખજર છપાવવી છે. ...હા. A love Marriage (એક પ્રેમલગ્ન). (જીભ કાઢે છે) મારી છોકરી રંભાદેવી ને નવા યએલા ડાકટર મોહનલાલ-ને મોહન મેડીકાના નામથી સુ-વિખ્યાત છે તે. લગ્ન સવારે થઇ જશે. જરૂર. Thank you. (ઉપકાર થયો). પણ ખજર આવે હોં. વખત એટલો ટુંકો છે કે બધાંને ખજર પહોંચાડી શકાય એમ નથી. હલો ! હલો !... ને જરા ખીજ પત્રોના રીપોર્ટરને કહી દેશો !... Thank you. (ઉપકાર થયો.) ને તમારું નામ શું ?... મી. દલાલ ? તમે પણ નવેક વાગે આવશો તો હું-ધણીજ આભરી ચઇશ. ...કેં નહીં જી. Thank you. (ઉપકાર થયો.) (ટેલીફોન મુકી દે છે.) હવે-હવે પપા ને મા ને મંગામા ખાંડ ખાય છે. અને ડગલીવાળા ! તારી પીછા-—

[જાય છે.]

[પડો પડે છે.]

અંક ત્રીજો : પ્રવેશ બીજો

[સમય : બીજો દહાડે સવારના સાઠા અંત વાગ્યાનો.]

સ્થળ : મી. પરશોતમદાસ પોપડાના ઘરનું દીવાનખાનું]

રંગા

(કુદતી કુદતી દાખવ ચઢને) સવાર પડી પથ્થુ હજી કોઈ ઉઠ્યું નથી. (ખાશ્યા આગળ પડેલાં છાપાં જોઈ) અરે મારા આપા! આ છાપાનો ઢગલો પડ્યો છે ને! સારું છે કે કોઈએ વાંચ્યાં નથી. (નીચી વળી એક છાપુ લે છે) 'મુખાઈ સમાચાર'! લાવ જોઈ, (ઉઠાડે છે) આ ભગવાન! આ તો પહેલેજ પાને આચ્ય છે ને (વાંચે છે).

એક પ્રખ્યાત સોલીસીટરની પુત્રીનું પ્રેમલક્ષ.

"મેમ્સ" પોપડા અને કંપની નામની નાણીતી સોલીસીટરની પેઢીના વડીલ ભાગીદાર મી. પરશોતમ પોપડાની પુત્રી રંગદેવી ડા. મોહનલાલ એમ બી. બી. એસ., જે મેડીકોને નામે તબીબી દુનીયામાં મથકુર છે, તેમની સાથે લગ્નથી જોડાયેલાં છે. આવાં લાયક વરવહુને અમે અમારા અભિનંદન આપીએ છીએ."

(છાપાને યુમે છે) મારા વહાલા 'સમાચાર'...ને 'ટાઇમ્સ'માં શું છે? ...અરે એમા પથ્થુ છે! ...ને આ 'કોનીકલ'માં પથ્થુ છે ...ને 'જમે'માં પથ્થુ છે! આ તો અગળ્ય રંગ જામ્યો! હવે આવજો મારા ડગલીવાળા! અરે પથ્થુ પપા છાપાં જોશે તો જીવ લેશે. લાવ, સતાડી દઉં. (છાપાં લઈ ચાલી જાય છે.)

[થોડી વારે ઉંઘમાંથી તરતના ઉઠેલા પરશોતમદાસ ફેસીંગ ગાઉન ને સ્લીપર પહેરી આવે છે. એ કચવાએલા દેખાય છે.]

પરશોતમદાસ

(કચવાટથી વીખરાએલા વાળ તાણે છે.)

આ ઘર નથી; એદીખાનું છે. સવારના આઠ વાગ્યા પથ્થુ ચાહીઆં કોઈને ઉઠવાની કુરસદ નથી આખા ઘરમા શેઠ પહેલાં ઘર ઉઠે ને આ ઘરમાં ઘર પહેલા શેઠ ઉઠે! શો મારો અવતાર છે? માથુમ સાળો આખો દહાડો કામ કરે, વેતરું કરે, પૈસા કમાય ને જતા થાક્યો હાર્યો ઉઠે, ચારે નહીં સ્ત્રીગરેટ તૈઆર, નહીં ચઢા તૈઆર, નહીં છાપાં તૈઆર! આમ જીવવું કેમ એ મોટા સવાલ થઈ પડ્યો છે. (ઘંટડી વગાડે છે) હજી તો બધાં પડ્યાં પડ્યાં થોગતા હશે આ ઘરમાં બધાજ હરામખોરો ખાઈ બજેલાં છે! નોકરી કરે છે કે હાલમત? હાલમત કરનારો પથ્થુ પાંચ વાગ્યાનો ઉઠી દાડી બોડવા બેમે છે. છાપાં પથ્થુ હજી નથી આ'યા. (દાય પર દાય ટોકી) છાપાવાળા પથ્થુ કોણી જાણે કયાથી નાણી જાય છે કે આ ઘરમાં બધાં એદી વસે છે! આઠ વાગ્યા પથ્થુ એક છાપું નહીં! (ગુસ્સામાં જઈ શરીરથી ઘંટડી વગાડે છે.)

[લેખાંબાઈ ગુસ્સામાં દાખવ ચાય છે. તેનાં વાળનાં ચુછળાં કરવા કાગળનાં પીલ્લાં નાખેલાં છે. અને પાકડર વગર તે બચકર લાગે છે.]

લેખાંબાઈ

આ શું? આ તે ઘર છે કે વેશ? જુ'પીને કોઈ ચુરાંજ નથી દેતું! સવાર પડીને તમને પથ્થુ બીજો કે-ધૂધો નહીં સુન્યો તે ઘંટડીગ ટોકા-ટોક કરવા બેઠા?

પરશોતમદાસ

(ગુસ્સામાં તખીએત વાળે છે) ને તમને તે કેંધ ધો છે કે સવારે ધોયાંજ કરો છો ? કલાક થયાં ઉઠ્યો છું, પણ નથી મારી સીગરેટ, નથી મારી ચહા, નથી મારાં છાપાં ! આટલા આટલા નોકરો બધા ગયા ક્યાં ?

લેખાંબાઇ

રહીને કરે પણ શું ? તમારા જેવા શેઠ મળે તો નોકરો પણ કેમ ટકે ?

પરશોતમદાસ

લેખાં ! સવારના પહોરથી ચાલી તારી તકરાર.

લેખાંબાઇ

(ડોળા કાઢી) આ ધરમાં રહેવું હોય તો તકરાર વિના કેમ ચાલે વારુ કહોની ? સવાર પડી ને મારું ફૂલાણું નથી ને મારું ઢીડણું નથી ને મારું પુછડું નથી ! ખીજ કોઇને પણ સુખ જોઇએ કે તમને એકલાનેજ ?

પરશોતમદાસ

અમે શુ સુખજેન કયું વારુ ? આ તારી છોકરી પાછળ ભગી ભગીને જીવ ગયો !

લેખાંબાઇ

દેખાય છે ને આ જીવ જનારનાં મોઢાં ! (પોતાની જાતને પંખો નાખે છે.)

પરશોતમદાસ

કેવું મોઢું છે વારુ ? એ છોકરી કોણ જાણે ક્યા નક્ષત્રમાં આવી છે ? આ પંદર દહાડામાં તો એને વાસ્તે ગોંડા થવાનું બાકી મુક્યું છે.

લેખાંબાઇ

એવો તે કેવો વર શોધી કાઢ્યો કે રંજુને ગમતોજ નથી ?

પરશોતમદાસ

તે શોખો કે મેં ? કચલીવાલાની દોશત જોઇ પાણી તો તારા મોઢામાં આવતું હતું.

લેખાંબાઇ

ને પેલો લાખ રૂપીઆનો ચેક લઇ કોણ બેઠું છે ?

[રામો ચહા લઇ આવે છે.]

પરશોતમદાસ

રામા ! ગદ્દા ! કુતરા ! સુવર ! કુડે મરલા હોતા ?

લેખાંબાઇ

હો ચાલો. તમારે મન તો જાણે વીકટોરીઆ ગાર્ડન !-ગધેડા, કુતરાં, સુવર.

પરશોતમદાસ

(ઘાંટો કાઢી) ગદ્દા ! સુવર ! એક તાસાની ઘંટી મારું મારું મામા જીવડા ગેલા, સીગરેટ કુડે હય ? છાપાં કુડે હય ?

રામો

સેટ ! સીગરેટ તો ખંડાસ ઝાલી.

લેખાંબાઇ

આખો દહાડો ને રાત ધુમાડોજ કાઢવો પછી શુ થાય ?

પરશોતમદાસ

કાય ચાણુલી નાહી ? (ચહા પીવા મડિ છે)

રામો

મી કાય કરુ સેટ ?

પરશોતમદાસ

હજમત ! પહા તે છાપાં આલાં કે નાહી ?

રામો

શેઠ ! નાહી ચાલે.

પરશોતમદાસ

(બરાડો મારી) બહાર પહા.

રામો

(બારણું ઉઘાડતો) શેઠ ! નાહી હય, ઉમીજ પહાને.

પરશોતમદાસ

Impertinent dog ! (તોજડા કુતરા !) ગદ્દા ! (શાહીનો ખડીઓ ફેંકે છે.)

[ઉતાવળમાં આવતા રામદાસ શેઠના મોઢે
ને સીધકના સુટ પર શાહી ટોળાય છે.

લેખાખાઇ

અરેરેરે ! આ કપડાં...ને પાઉડર વગર—

[દોડી ગય છે.

રામદાસ

(ગાલ પરથી શાહી લુછતાં) What is this
(આ શુ ?) (ડોળા કાઢે છે) મને ગંદો કહેો
છો ? મારા લાખ રૂપીઆ લાવો.

પરશોતમદાસ

તમને કેાણ કહે છે ? મેં તો રામાને કહ્યું—

રામદાસ

હું પોલીસને બોલાવીશ. મારું Insult
(અપમાન)—મારું ! રામદાસ ડગલીવાળાનું ?

પરશોતમદાસ

તમારું અપમાન કેાણ કરવા બેઠું છે ?
આખા સારથી આ ધધિલ રી !

રામદાસ

મને ગંધો કલા; મને માર્યો; મારું મોઢું
કાળું શાહી કપડું. .... પોલીસ !

રંભા

(આવીને) શુ છે ? (ખડખડ હસીને
તાળી આપે છે) આ હા-હા-હા મી. ડગલી-
વાળા ! શુ તમારું મુખારવિંદ છે ?—ડોળડોળ
(સુમધુર) નીલ કમળને સરમાવે છે ! શુ
થયું !

રામદાસ

પોપડા ! મારા પૈસા પાછા લાવો. નહીં
તો પોલીસને બોલાવીશ.

રંભા

આવે મોઢે ક્યાં જશો ?

રામદાસ

જહાજમમાં જઈશ ! મને છેતર્યો—હાઓ.
તમે તે સોલીસીટર છો કે સોનેરી ટોળીના
સરદાર ! સીધા સીધા મારા લાખ રૂપીઆ—

પરશોતમદાસ

હવે ધીરા પડોની. બધું થયું.

રામદાસ

હવે ધીરા તે શું મરવા પડું ?

રંભા

(સ્વગત) તોએ મને ખીલકલ વાધો નથી.

રામદાસ

લાવો મારા લાખ રૂપીઆ—લુટી ગયા છો તે.

પરશોતમદાસ

મીસ્ટર ! મીસ્ટર ! તમે હવે જ્યાન
સંભાળો. તમે મારા જેવા એક વિખ્યાત
સોલીસીટરનું અપમાન કરો છો. ગંભીર ! મોંઢી
ડાપરી આપ. મને નોંધ કરવા દે. એના શબ્દો
લખી દેવા દે શું સમજે છો તમારા મનમાં ?

રામદાસ

—કે તમે મારા લાખ રૂપીઆ લપ્પીઓ કરીને
ખીજે પરણાવી.

પરશોતમદાસ

છોકરી ખીજે પરણાવી ? શું કહેો છો ?

રામદાસ

શું આ તે કાડીઆવાડ છે કે પૈમા એકના
ને કન્યા ખીજાને ?

રંભા

અરે તમે મુંબાઈની વાતજ જવરા. રા !
કાડીઆવાડમાં તો અહીંના પ્રમાણમાં સતયુગ
ચાલે છે. થયું શુ ? જરા ધીમેથી બોલો.

રામદાસ

અરે ધીમેથી તે શું બોલે ?

રંભા

ત્યારે હજુ મોટથી બોલો.

રામદાસ

મારા પૈસા લીધા મારી ફજેતી કરી ને
મારી બેરી ખીજાને પરણાવી !

રંભા

(સ્વગત) હવે ગંભત જાગી,

પરશોતમદાસ

(શંકાભરી નજરે) તમારી બૈરી ખીજને
પરણીવી ? રામદાસ ! તમે સવારથી છાંટાપાણી
બેવાં શરૂ કરે છે તેની અને ખજર નહોતી.
[જામો પહેરી હાથમાં પતાસાનો વડો,
હાર ને બેટ લાઇ દસતા દસતા પેપરબોક્સ-
મેકરવાલા આવે છે.]

પેપરબોક્સમેકરવાલા

અરે મારા સેથ ! મને પન સું ખજર ?
સેથ ! આમ તે લગન કરીએ-ચોરી છુપીથી ?
(પરશોતમદાસ સાથે હાથ મેળવે છે) સેથ ! તમે
પન આતલા ખંધા થઇ ગીયા ? (રંભાને)
રંભા બાઈજી ! તમે પન મને સંભારીઓજ
નહીં ?

પરશોતમદાસ.

આ' શું છે ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

(રંભાને) રંભાબાઈજી ! આખરે તમે પત્ની
ગીયાં ખરાં ! પન આ બુદ્ધાનેખી નહીં બોલાવીઓ ?
(હાર પહેરાવે છે)

રંભા

પણુ છે શું ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

' જાઓજી જાઓ મારા બાઈજી ! આપ બુદ્ધાને
' કાંઈ બંધાવો છો ! ને આપના વરરાજા કાંઈ ?
દાકતર મોહનલાલ કાંઈ ?

પરશોતમદાસ

વરરાજા ! આમ મારાં શું કાઠો છો ?

રામદાસ

—ને મને કહેતા હતા કે સવારમાં છાંટાપાણી
લીધાં છે.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

છાંટાપાની ! થસ (બેસીને) આપ સવાર છે
—પન મેવકને છાંટાપાની કોવાની કાંઈજાની વાંધા
નથી, કાંઈ સેથ ! બોલીઆ નહીંજી ? (રામનસ

સાથે શેકફેડ કરે છે ને હસે છે) તમે પન આવી
લાગા છ. પન આપ ફે'સી દરેસ કાંઈ કરીઓ છો
રામદાસ

(સ્વગત) 'Oh God !' (અરે પ્રભુ !)

મારું 'કાળું' મોઢું—(માથા પર હાથ મુકી
ખુરશી પર જઈ પડે છે).

પરશોતમદાસ

(મીઠાજી) પેપરબોક્સમેકરવાલા ! વુ
ખક છે શું તે મને કે' સમજાતું નથી.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

અરે મારા સેથ ! જરા વીસ્કી વીસ્કી તો
'મંગાવો. હું' કાં બાહેરનો માનસ છું ? આપને
તો ફેમીલી પાર્ટી (કુટુંબનો મેળાવડો) છીએ
ને—(નોકરને માટે ઘંટડી વગાડે છે. રામો આવે
છે) રામા ! વીરજી ને સોડા.

રામદાસ

(કડકાઈથી) હવે મી. પરશોતમદાસ Come
-on (આવો) મારા લાખ—

[હારગોટા અને બેટની ડબખી લાઇ મેવજી
આવે છે.]

મેવજી

અરે સોલીસીટર માહેજા ! કે' જીલમની
વાન ! અમારો હીસાબ પણ ન મંડયો ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આપ મારા જેવા લલભાતો હીસાબ તહીં
તાં તારી વાત કાંઈ કરે છ ?

રામદાસ

(સ્વગત) 'Oh God !' (અરે પ્રભુ !)

મારી બૈરી ખરેખર ગંધ ? (રંભાને) રંભા !
આ શું ?

રંભા

(હસીને) શું છે ?

મેવજી

પરશોતમદાસ શેક ! હું પેપરમાં વાંચીને

ખુશ થઇ ગયો. (રામદાસને બોધ) શેઠ, તમે પણ છો કે ? (રંભાને) કેમ છો બહેન ? આમ આવો. શરમાઇએ નહીં. (રંભાને દાર પહેરાવે છે.)

રામદાસ

(પરશોતમદાસને) મેં છાંટાપાણી લીધા છે કે ? મારા પૈસા—

પરશોતમદાસ

(ગુસ્સામાં મેઘજીને) મેઘજી ! આ છે શું ? આ ધાંધલ કેમ કરો છો ? આ દાર શાનો ?

મેઘજી

અરે વાહ રે મારા શેઠ વાહ ! ત્રીસ વર્ષના કુલને પણ પરભાર્યા ગણો છો ! (રંભાને) દીકરા ! આ ભેટ લો ને સુખી થાઓ !

પરશોતમદાસ

આ ટ્યુનેટીક એસાઇક્લમ (ગાંડાની હોસ્પીટલ) ક્યાંથી આવ્યું ? (અધીરાધથી) પણ આ શું ધર્તીંગ માંડ્યું છે ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

સેથ ! ધર્તીંગ વગર તે લગન કહેવાતાં હોસે ? (રામો વીરકી લાવે છે.) મેઘજી ! મેસ, આવ્યહા લે ચહા.

રામદાસ

(ડોકું ધુણાવી રંભાને) આ બધા શું કહે છે ? તું મને ખરેખર નહીંજ પરણવાની ?

રંભા

(રામદાસને) તમારે મને ખરેખર પરણવી છે ?

રામદાસ

અરે. હા, હા.

રંભા

તો મને ના નથી.

રામદાસ

(સ્વગત) I then won't put up with this. (હું આ નથી ખમવાનો)—
પરશોતમદાસ—

૬-૬

મેઘજી

અરે પણ જમાધરાજ ક્યાં છે, જમાધરાજ ?
પેપરબોક્સમેકરવાલા.

(પરશોતમદાસને) કાં છ ? કાં છ ? આવ બેગી બેસી મારી તો બધી કમ્મર મી દુખવા આવી

મેઘજી

(પરશોતમદાસને) શેઠ સારું કર્યું. 'હંમેશાં ડાકટર જમાધ સારો. મારા બાપે પણ એમજ કર્યું હતું.

પરશોતમદાસ

(ગુસ્સામાં) બધા છાના તો મરો. આ જમાધ શો ને વાત શી ? હું જાણું છું કે ઉંધું છું ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

એવાં તે લગન કેવાં કરીયાં કે તે પણ નહીં સમજાતું ? મારી આયમાય પત્ની તારે મને બી એવજ થયું તું કે આજ હું જાણું છું કે ઉંધું છું ?

પરશોતમદાસ

(ગુસ્સામાં) પણ કોણ પરણ્યું ?

રંભા

પપા ! તમને શું થયું છે ?

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આય તમે પત્નીયાં તેમાં સનપાટ લાગુછ.

પરશોતમદાસ

(દાંત પીસી) Shut up please !
I am going mad (મુંગા રહો ! હું તો ગડિા થઇ ચાલ્યો.)

[વાળ પીંખી ચાલી જાય છે.

રંભા

(રામદાસને) કેં બોલોની.

રામદાસ

શું બોલું ? કપાળ ? કોઇ બોલવાજ નથી દેતું. રંભા ! આ બધા શું કહે છે ?

રંભા

ખરી વાત, હું મેડીકેને પરણી ગઇ.

રામદાસ

Oh God ! (અરે ધશ્વર !) પણ તું મને
પરણવા ખુશી - છે : એમ તો હમણાજ કહ્યું
હતુ ને !

રંભા

હા.

રામદાસ

Oh God ! God ! (અરે પ્રભુ ! પ્રભુ !)
પણ બેને કેમ કરીયું પરણે ?

રંભા

એમાં શું ? ઇડીઅન પીનલ કોડમાં લખ્યું
છે—

પેપરબોક્સમેકરવાલા

(મેથળને) મેથળ સેથ ! આજે આય

સોલીસીતર સાહેબનું કાતરીયુ ગેપ થઇ ગીયું'છ
હો !

મેથળ

પણ લોકો લગનમાં અધાને બોલાવે ને આ

કોઇ આવે તો છેડાઇ પડે છે ! વારુ ભાઇ !

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આય સાલા ભેતના પૈસા ખરચી આપને

ગધેરા બનીયા ! હરકત નહીં દોસ્ત ! પેલા

દગથીવાલાનું મોહનું તો જો. કાલું સીંહા થઇ

ગીયું'છ. અહીંયાં કાંય આવી સુએ'છ તેળી નહીં

સમજતુ.

રામદાસ

રંભા ! પીનલકોડ ? એ શુ કહ્યું ?

રંભા

(ચોપડી કાઢી બતાવે છે) જુઓ કલમ

૪૬૪.

રામદાસ

Whoever, having a husband or
wife living, marries in any case
in which such marriage is void by

reason of its taking place during
the life of such husband or wife,
shall be punished with imprison-
ment of either description (for a
term which may extend to seven
years, and shall also be liable
to fine.

(વાચીને).....ઓ !

રંભા

સાથે સાથે ૧૦૯ પણ વાચોને.

રામદાસ

(વાચીને) ઓ બાપરે ! તું મને પરણે તો
મારે જેલમાં જવું પડે

રંભા

હારતો. પરણીને જેલમાં—

રામદાસ

Oh God ! Oh devil ! (અરે ધશ્વર !
અરે શયતાન !)

[જવા માટે છે]

પેપરબોક્સમેકરવાલા

(રામદાસનો હાથ પકડી) અરે મારા સેથ !

એમ તે કે ચાલીયા જવાય ? જરા વીરકી સોડા
તો લો (વીરકી ધરે છે.)

રામદાસ

હુ એક પણ પણ અહીંયાં ઉભો નથી
રહેવાનો.

[પરશોતમદાસ લેખાંબાઇને સાથે લઇ
આવે છે.

પરશોતમદાસ

(કપાળ પરથી પરસેવો લુછતાં) હવે કોઇ
સીધા સીધા બોલજો ? આ હાર શે ? આ ભેટ
શાની ? એ જમાઇ શાનો ? મારો જમાઇ તો
આ—

રામદાસ

(સ્વગત) ધરોડા જેલમાં જવા-કલમ
૪૬૪.

‘પેપરબોક્સમેકરવાલા
(સેથ ! જરા ખામોશ તો પકરો.

પરશોતમદાસ

(તપી જઈને) ખામોશ ખામોશ શું કરે છે?
આ શું મરકરી કરો છો ?

[પ્રાચુશંકર આવે છે.

પ્રાચુશંકર

‘ધાન્ય’ ધનં પશુપુત્રલાભ’ શતસંવત્સર દીર્ઘ-
માયુઃ વરવધૂતે કલ્યાણુમય ને માંગલ્યમય દિવમે
મારા અનેકાનેક આશીર્વાદ. (આવીને રંભાને
માથે દાય મુકે છે.) શુભં ભવતુ. સૌભાગ્યવતી
બહુ ધનવતી, પુત્રવતી, ભવ.

લેખાંબાઈ

(‘પરશોતમદાસને) આ શું કરે છે, ડીપર ?

પરશોતમદાસ

અરે ઓ ખામણા ! તને યયું છે શું ?

પ્રાચુશંકર

(અમકીને) મને કહેા છો ? આલણુનેજ
આશીર્વાદ આપનારો અધિકાર છે.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આમ હવે બોલો સેથ મારા ! અમે ખરા કે
તમે ખરા ! ગામ ખોતું કે તમે ખોતા ?

પરશોતમદાસ

ગાંમની છોકરી છે કે મારી ? (ઘાટો કાઢી-
ને) સાંભળો ! કાઈ મારું સાંભળશે ? મારી
practical joke કરો છો ? મારી છોકરી
પરણી નથી; ને એ ઝકટરને પરણવાની નથી.
સમજ્યા ? એ તો રામદાસ શેઠ ડગલીવાળાનેજ
પરણશે.

રંભાદાસ

(સ્વગત) લાખ રૂપીઆ માટે મને જોલમાં
મોકલવો છે ! By God ! (પરશોતમદાસને)
મી. પરશોતમદાસ ! તમે પણ આવ્યા મોટા થઈ
મરકરી છોડતાજ નથી ?

પરશોતમદાસ

તમને શું મરકરી લાગી વાર ?

રંભા

(રામદાસને) પીનલોકોડ, કલમ—

રામદાસ

(રંભાને) હું બહુ છું. (પરશોતમદાસને)

મી. પરશોતમદાસ ! અમે તમારા મિત્રો છીએ.
અમે પેપરમાં વાંચ્યું કે રંભાબાઈ ઝકટર
મોકલવાલાને પરણી ગયા. એટલે અમે મુશ્કારક
બાદી આપવા આવ્યા છીએ.

લેખાંબાઈ

શું કહેા છો ? (પોતાની જાતને પંખો
નાખે છે.)

પરશોતમદાસ

તમે ! મુશ્કારકબાદી ! પણ તમે—

રંભા

(રામદાસને) પીનલોકોડની કલમ—

રામદાસ

Of course ! (અલખત !) અમે
બધા આવ્યા છીએ. હું પણ રંભાબાઈને
અભિનંદન આપવા આવ્યો છું. રંભાને મેડીકા
જીગતે મેડી છે. કેમ મી. પેપરબોક્સમેકરવાલા
બોલતા નથી ?

પરશોતમદાસ

(રડતે રાગે) અરે-પણ રામદાસ શેઠ,
તમે ! અરે પણ પેલું—

રામદાસ

રંભાબહેન ! મારાં Congratu-
lations (અભિનંદન) !

રંભા

Thank you ! (તમારો ઉપકાર થયો !)

લેખાંબાઈ

શું મારી દીકરી પેલા મોહનીઆ જોડે—

રામદાસ

આ વાંચો ‘ મુ’બાઈ સમાચાર ! ’

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આવ રહ્યું ' જામે. '

મેધછ

ને આ ' ક્લેનીક્લ. '

પ્રાણશંકર

ને આ ' ટાઇમ્સ. '

પરશોતમદાસ

ને આ શું થવા બેઠું છે ? (ટેબલપર માથુ નાખે છે.)

લેખાબાઇ

(રડતે રાગે) ને આ શું થઇ ગયું ? (દ્વર સોશ પર જઈ પંખો ખાય છે.)

[સર મગનલાલ ને મોહન સાથે દાખલ થાય છે.]

સર મગનલાલ

મોહન ! લગનને બીજા દહાડે પણ આમ રખડે છે ?

મોહન

પણ કોઈનાં લગન ચાપ તેમાં મારે શું ?

સર મગનલાલ

(હસીને) કોઈનાં ? મારાં તો નથી જ ને ? ! કરા ! મારાં અલિનંદન. (મોહનનો વાંસો ખેડે છે મોહન ચમકે છે.) ઊંકરી ધણી રી છે.

મોહન

(સ્વગત) તે વળી મને કહેવું પડે ? પણ રામુને પરણી ગઈ આ નશીબ ! (નીસાઓ નાખે છે.)

સર મગનલાલ

કેમ છે બધાં ? રંબુ ડીયર ! આમ આવ. આ તારી લગનની ભેટ (વીંટી પરેસાવે છે.) હલો પેપરબોક્સ ! હલો મેધછ ! હલો પ્રાણ-શંકર ! હલો પોપંડા ! આગ કેમ પડ્યા છે ?

મોહન

(દીક્ષગીરીથી સ્વગત) રંભાને રામુ પરણી

ગયાં દીકરા ! અહીંથી શું કામ આવ્યો ? આ મીઠાલસમાં તારા જેવા મીનડાનું કામ નથી.

પરશોતમદાસ

(રડતે રાગે) કોણ સર મગનલાલ ? હું ગાંડો છું કે કાલો ? હું જમ્યું છું કે ઉંચું છું ? શું ખરું ? શું ખોટું ?

પ્રાણશંકર

એ મહાન પ્રશ્ન પૂર્વે જનક વિદેહીના દરબારમાં અપિ અણાવકને પણ થયો હતો.

મોહન

(સ્વગત) હું પણ લગભગ અણાવક અપિજ લાગું છું. આ ખરું ? કે તે ખરું ?

પરશોતમદાસ

અરે જહાનમમાં ગયા તારા જનક વિદેહી ! સર મગનલાલ ! મને કહો, હું જમ્યું છું ? તમે બધાં જાગો છો ?

મોહન

(સ્વગત) માણીઆ ! બહુ લેને કીરતાર આતો સ્વપ્ન છે સંસાર.

સર મગનલાલ

Don't be an idiot. (પુરખો ના યા). જાગીએ છીએ.

પરશોતમદાસ

આ ઊંકરી પરણેલી છે કે કુંવારી ?

મોહન

(સ્વગત) શું હજી શંકા છે ? મારા મનમાં કે મારું ખુન થઇ ગયું. પણ હજી થવાનું લાગે છે.

સર મગનલાલ

પરણેલી વળી.

મોહન

(સ્વગત) ખુન થઇ જ ગયું છે વળી.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

ખતીનજ. આવ બે કલાક થયાં જામે બેગનું ખાન કરીએ છ.

મોહન

(સ્વગત) હીમતે મરદા તો મદદે/ખુદા.
(રંભાને) રંભાબાઈ ! મારાં અભિનંદન !

રંભા

(મોહનને) મેડીકા ! પાછી મુખાઈ કરી કે ?

મોહન

(સ્વગત) ઓતારી ! ખરી વાત છે.
મૂર્ખ નહીં હોત તો આમ વાંઢો રહેત ?

પરશોતમદાસ

(દયામણુ રાગે) કેાઈ કહેશો એ કોને
પરણી છે ?

રામદાસ

આમ શું ગાંડા કાઢો છો ? આ મારા મિત્ર
મોહન મેડીકાને.

મોહન

(ડોળા ફાડી) હે-મને !-

પરશોતમદાસ

અરે તમે ! રામદાસ ! Et tu Brute !
લેખાં ! લેખાં !

લેખાંબાઈ

(ઉભી થઈ પાસે આવે છે.) શું છે ?
શું થયું ?

પરશોતમદાસ

આ બધા કહે છે કે તારી છોકરી આ ડાક-
દરને પરણી ગઈ ! તું પણ જાગે છે કે ઉઘે છે ?

મોહન

મુરખીઓ ! હું પણ જાગું છું કે ઉઘું છું
તે કોઈ કહેશો ! હું નથી પરણ્યો.

સર મગનલાલ

(સખ્તાધર્મી) અરે આ ફાસની તો કેં છેડો
હોય કે નહીં ?

[ગંગાબાઈ, નાથીબાઈ ને મોરારશેઠ દાખલ
થાય છે.]

ગંગામા

ઓ મારી રંભુ રે, મારી રંભુ ! તેં આ શું
ક્યું રે મારી રંભુ ?

મોહન

(રડતે રાગે) આવો, આવો. તમારીજ વાટ
બધાં જોતાં હતી. નહીં તો અરાઠ અક્ષૌહિણી
પુરી કેમ થાય ?

નાથીબાઈ

(રંભા પાસે જઈને) હુમ્મી આ શું કયું ?
અમારી છકાતેર પેઢી બોળી.

રંભા

મામી ! મેં એને બોળી તો હવે તેને સુકવ-
વાનું કામ તમે કરો.

મોરારશેઠ

પરશોતમદાસ ! આ રા બધા ભવાડા ને
મહાકાણો !

પ્રાણુશંકર

શુભ પ્રસંગે અપરાજિતું ઉચ્ચારણુ સદેવ
અક્ષમ્ય છે.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

આપ પરશોતમસેય કહેતાં તા તે તદ્દન સાચે
સાચી વાત. આવ તો મેડકાકેસ થઈ ગીયું છે.

મોહન

આપની સાથે હું પુરેપુરી રીતે સંમત છું.
ધેર બેઠાંજ થાણા આવી ગયું છે.

મોરારશેઠ

આ આને આખરે પરણાવી.

મોહન

(સ્વગત) મોહન ! હવે ઉભા રહેવામાં માલ
નથી. નહીં તો દીકરા ! હવે પુલડાં ખરવા
માડશે.

નાથીબાઈ

કોઈ નહીં જડયું કે આને ધરમાં ધાંલ્યો ?

મોહન

હું આ ધરમાંથી ચાલ્યો.

[નિર્ધ છે.]

પેપરબોક્સમેકરવાલા

('મારણેથી મોહનને પકડી લાવે છે) અરે મારા વરરાજા ! તમે આમ કાં ચાલીયા ? આપ તમારે લીધે તો બધાં મેક યહ ગીયાં છ ને—

નાનીબાઈ

“આવા પર તો હું યુકું” પણ નહીં !

મોહન

ઓ મુરખી શ્રી ! યુક સંઘરી રાખો. કાઈ હાડો કામનું છે.

મોરારશેઠ

પણ આ બદમાશ—

સર મગનલાલ

મોરારશેઠ ! આડલો બધો મીઠાજ શા મારે કરો છે ?

મોરારશેઠ

અરે ! પણ સર મગનલાલ ! કેં ઉચ નીચ, ગરીબ તવગર પણ જોડું કે નહીં ?

સર મગનલાલ

‘તમે ઉચ ક્યારના ? ને આ છોકરો નીચ ક્યારનો ? એના ને તમારા બંનેના ‘દાદા’ વળી એકજ ગામના—

મોહન

(સ્વગત) મને લાગતુંજ હતું કે હું ‘ધણા મોટા કુળનો છું. (બધાને) અરે પણ મારા મુરખીઓ ! આમ લઢી કયા મરો છો ? હું ગરીબ છું ; હું બીખારી છું ; હું નીચ છું. બધું બાજ સહિત કમુલ. હવે મને અતર્પન થવા દો. મારે પોતાનેજ નથી પરણવું—

પેપરબોક્સમેકરવાલા

હવે તો નહીંજ તો ! હવે કાંથી પત્નો ? એકે ઉપરકાંઈ બીજું થાય છે ?

મોહન

(પગે લાગી) પણ હું નથી પરણ્યો ને મારે નથી પરણવું.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

(ખડખડ દસીને) હવે વરરાજા ! તમારું બાકી રહ્યું તું તે તમે ચાલવા દો. આજે અય બધાજ રંગમાં આવા છ. બનાવો. પછી !

મોહન

કેં લુલ છે. હું રંભાને નથી પરણ્યો. પુછો પરશોતમદાસને. મેં એમને દસ્તાવેજ લખી આપ્યો છે કે હું રંભાને તહીં પરણું.

પેપરબોક્સમેકરવાલા

“આય શું બોલે છે ? દસ્તાવેજ ! દસ્તાવેજ— પરશોતમદાસ

હા. આ રહ્યો. (વચે છે)—

“આ ઉપરથી હું મોહનલાલ વજ્રશુભણ-દાસ લખી આપું છું કે હું પરશોતમદાસ પોપડાની છોકરી રંભાને કંદી પરણવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી છે એ કાર્યેયુ દાસી, કરણેયુ દાસી, ભોજ્યેયુ દાસી, શયનેયુ દાસી થવા લાયક નથી.”

પ્રાણશંકર

આ દસ્તાવેજ અસાચીય છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે—

કાર્યેયુ મંત્રી ; કરણેયુ દાસી,
ભોજ્યેયુ માતા, શયનેયુ રંભા.

રંભા અપ્સરા છે—દાસી કેમ અને ? યદ્યપિ શુદ્ધ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નાકરણીય નાયરણીયમ.

મોહન

અરે પણ લાખ ! એ મને બંધનકર્તા છે.

પરશોતમદાસ

એને બંધનકર્તા છે—બરોબર છે.

સર મગનલાલ

છટ ! જરાએ નથી. રંભા તું આની દાસી થવા તૈયાર છે ને ?

રંભા

(નીચું જોઇ) હા.

પ્રાર્થના કરે,

પણ શયનેયુ રંગાજ હોય. શાંત વિરહ,
શેઠ ! ત્યાં દાસી હોય નહીં મોરં-મહેરખાન !

પેપરબોક્સમેકરવાલા

અરે મારા મહેરખાનના મામા ! મુઝે
રહેની યથેન ને પુઝારી ને બેઠુંમ ને બધાની
પંચાત-સારા માનેસ સામ્મે કરતાં શરમાતો
નહીં ? સર મગનલાલ ! ચવા દો

પરશોતમદાસ

પણ મારી છોકરીનું શું થયે ?

સર મગનલાલ

છોકરીનું ? મેડીકા આવતી મેલમાં મારી
સાથે વીલાયત આવવાનો છે. હું એને એક
આર. સી. એસ. ચવા લઈ જઈ છું. રંભા પણ
સાથે આવશે.

મોહન

ઓ ભગવાન !

લેખાબાઈ

I am so glad (હું એટલી ખુશ થઈ)
સર મગનલાલ !

નાથીબાઈ

(સ્વગત) લો. દીકરી વીલાયત જવાની
થઈ તે બેનખા ખુશ થઈ ગયાનો

પરશોતમદાસ

પણ

સર મગનલાલ

પણ ને પણ. ચાલ અંદર. તારી લાયઝેરીમાં
જઈએ તમે બે જણ ગાંસડા પોટલા બાંધી લો !

[મોહન ને રંભા સીવાય અર્ધાન્ન થ છે.

રંભા

(પાસે આવીને) મેડીકા-!

મોહન

રંભા !

રંભા

મને નહીં પરણે ?

મોહન

ના.

રંભા

કેમ નહીં ?

મોહન

મારી મરજી

રંભા

(મોહન ને ચાંવી) મારી મરજી તમને પરણ-
વાની છે.

મોહન

પણ મારી બધી

રંભા

(હાથ પર હાથ મુકી) પણ મારી છે.

મોહન

દીકરા મોહન ! મોહમાયાના પાશમાં દિસાતો
નહીં.

નારી સ્તનભરના કિતિવેશ

મિથ્યા માયા મોહાવેશ

હેયું મજસુર પકડી રાખજે.

રંભા

ના, મેડીકા ! છોડી દોની.

મોહન

ના.

રંભા

પણ છોડી દોને.

મોહન

ના-આ-આ.

રંભા

એ છુટયું-છુટયું

મોહન

(છાતી પર હાથ દાખાવે) ઓ છુટયું-મારું

હેયું-

રંભા

છુટવા દો.

મોહન

(હાથ લંબારી) છુટી ગયું-

[ખીમજી કાકા આવેછે.

ખીમજીકાકા

મારા રામુમા અહીંઆ છે ?

મોહન

(છુટા પડી) અરે હા, અંદર છે. રામુ !

રામુ ! આ ખીમજી કાકા આવ્યા છે.

[રામદાસ આવે છે.

રામદાસ

કેમ ?

ખીમજીકાકા

ભાઈ, આ વેલાતથી તાર આવ્યો છે.

મોહન

રંબા ! આની સત્તરમા નંબરની મુંદરીનો તાર છે.

ખીમજીકાકા

પણ આ શઢી ક્યાંથી લાગી ?

રામદાસ

(તાર વાંચીને) કાકા ! ચાલો આવ્યો. (મોહનને) કું પણ વખત છે ને આવતી મેલમાં વીચાપત આવું (રંબાને) Good bye (રજ લઈ'છું) ને Thank you (તમારો આભાર માનું છું.)

[ખીમજીકાકા તથા રામદાસ જાય છે.

રંબા

મેડીકો ! આપણી વાત અધુરી રહી.

મોહન

પાછી ચરુ કરો. હજુ તો હમણાજ સવાર પડી છે.

રંબા

પાસે આવોની.

મોહન

આ આવ્યો. — (વળગવાં જાય છે)

[મર મગનલાલ, પેપરબોક્સમેકરવાલા, પ્રાણશંકર ને મેલજી આવે છે.

સર મગનલાલ

મોહન ! આંજો આપણે બંન્ને બંનેનાં લગન છે. — બોટા નહીં, પણ ખરેખર. વખતસર હાજર થજો.

મોહન

અરે સાહેબ ! તમારી આજ્ઞા કદી ઉધાપાય !

[સર મગનલાલ, પેપરબોક્સ, મેલજી તથા પ્રાણશંકર જતાં જતાં]

બધા

સાહેબજી !

મોહન તથા રંબા

સાહેબજી !

[મોહન તથા રંબા સીવાય બધા જાય છે.

મોહન

રંબા ! તું મને ખરેખર પરણવા માગે છે ?

રંબા

મેં ક્યારે કહ્યું ?

મોહન

તેજ કહ્યું.

રંબા

શું કહ્યું ? સંભળાતું નથી. પાસે આવો — (ચુંબન કરવા જાય છે.)

[ગંગામા, નાથીબાઈ ને મોરારશેઠ આવે છે]

ગંગામા, નાથીબાઈ, મોરારશેઠ :

ચાલો છોકરાઓ સાંજે મળશું. મળદ કરો !

રંબા

છ !

નાથીબાઈ

— ને ગઢી યજો.

રંબા

મામી ! (જીમ જતાવે છે.)

[મોહનને રંબા સીવાય બધા જાય છે.

મોહન

રંબુ ! બધાં ગુલનાન થઈ ગયાં છે.

રંગા

પણ આપણી વાત અધુરી રહી ગઈ છે,
તેનું શું ?

મોહન

અરે રહે કેમ ? (ચુબન કરવા જાય છે)

[લેખાબાઈ ને પરશોતમદાસ આવે છે]

પરશોતમદાસ

છોકરોઓ બેમો, અમે બહાર ફરી આવીએ

લેખાબાઈ

ને રહુ ! આવતી મેંયમા અમે પણ વીતાયત

આવીએ છીએ

મોહન તથા રંગા

(હસીને) બહુજ સરસ

[પરશોતમદાસ ને લેખાબાઈ જાય છે.]

મોહન

હવે કાંઈ થરમા બાકી રહ્યું છે કે ?

રંગા

મેડીકા ! આપણી વાત પુગી કરીએ

[રામોછાનોમાનો આવી ચઢાના વાસણ
હાથમા લે છે]

મોહન

મને ના નથી.

રંગા

મેડીકા !

મોહન

રહુ ! (ભેટવા જાય છે)

[રામો વાસણ ફેંકી દે છે]

રંગા, મોહન

ઓ બાપરે !

રામો

ઓ બાપરે ! (નાસી જાય છે)

રંગા

મેડીકા !

મોહન

રહુ ! (તબગી લાખુ ચુબન કરે છે.)

[પડદો પડે છે]

સમાપ્ત.

એકજ ઉપાય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧ થી]

કોણ ગણે શું છે ? એ, તે દહાડે કાગળ એમણે વાંચ્યો સારથીજ એમનું મોઢું પડી ગયું હતું. એ તો મારી બા પણ કહેતી હતી કે ‘પુષ્પાએ આજે કેમ કેં આધું નહીં ?’ કોણ ગણે કાગળમાં તે શું હશે ? પરખીડીયા ઉપર ટપાલની ટીકોટ પણ નહોતી, અને મારી બા કહે છે લાઇએ એમના ઉપર બારોબાર લખ્યો હશે, મારી બાબીને આપવા માટે, હવે શું વધારે જાણવાનું બાકી રહે છે ? કનૈયાલાલની પાતો તો કેમ કેં કોઇ જાણવું નથી ? એ છેજ એવા. મારું આવે તો એમને અહીં પણ પણ મુકવા ન હઉં.

પ્રભુદાસ

પણ તારી બાબીએ તો કેં કહ્યું નહીં.

કુસુમ

તે, બાબી શું કહે ? એ કહેવા આવે તો મેં બધા કહેશે સાજ શરમ મુકી નેવં. અને બા સાસુસસરા સાથે ઘણીના કાગળ તો પાતો રવા આવ્યાં. એ બીચારાં તો મનમાં ને નમ્રાંજ સીઝાઇ જાય છે.

મેનાકુંવર

હવે આમ તો કેં શરમ રાખતી નથી. કાગળો લખતાં કે શરમ આવતી નથી, અને કહેતાં શાની શરમ આવી ? કહ્યું હોત તો કેં નાના બાપની યધ જાય ?

કુસુમ

કાગળ તો કોણ નથી લખતું ?

મેનાકુંવર

હરી, હવે થયું તે થયું. શું કરીએ ? કનૈયાલાલને કેં કહેવાય છે ? (ટપાલવાળો આવે છે, અને એક કાગળ આપી જાય છે. ઉપર પ્રભુદાસનું સરનામું છે. તે લે છે.)

મેનાકુંવર
જાનો છે ?

પ્રભુદાસ

(પરખીડીયું ફોડનાં ફોડનાં) અક્ષર તો ઇન્દુના છે.

મેનાકુંવર

કેમ આજે પાછો, હજી કાલ તો આવ્યો હતો ?

પ્રભુદાસ

(વાંચીને) હો, ઇન્દુ કાલે સવારે મેઇલમાં આવે છે.

મેનાકુંવર

કેમ કેં અચાનક ! કાલના કાગળમાં તો કશુંએ નહોતું !

પ્રભુદાસ

કોણ ગણે કાગળમાં તો કશું લખ્યું નથી. (કાગળ બધાં સાંભળે એમ વાંચે છે) “પૂજ્ય પિતાશ્રી આવતી કાલે રાત્રે નીકળી પરમ દિસમે સવારમાં સાં આવીશ તે જાણશે. સધળાં મનમાં હશે. લી. આપનો ઈદ્.” ગઇ કાલે લખેલો છે એટલે કાલે સવારમાં આવશે. પણ કોઇ દહાડો આમ અચાનક ન આવે.

કુસુમ

મોટાભાઈને કેં કામઆમ એકદમ આવ્યું હશે તે આવવાના હશે.

મેનાકુંવર

આલો, ઠીક થયું. પરમ દિવસ પેલીનું-વિદ્યાની નણુંદનું-લગ્ન છે તે સાં બધાને મોકલારો. વિદ્યાને અને કનૈયાલાલને પણ ઠીક લાગશે.

કુસુમ

એમને તો ઠીકજ છે ને ! બહેને જત્યાર સુધી તો બાબીનો લાલ ન પુછ્યો ! અને હવે ભાઇ આવશે એટલે આવશે ને. બાબી પામેથી કેં મળવાનું હતું ? અને ભાઇ પડેથી તો મળે ને !

મેનાકુંવર

લે, ઠીક ઠીક હવે ડાહ્યાલી ! તેમાં ન જોઈ હોય તો. જા, તારી ભાભીને કહી આવ કે કાલ સવારે વહેલી ચાલી આવે.

[કુસુમ આનંદમાં આવી જઈ એની ભાભીને કહેવા જાય છે.

પ્રભુદાસ

આ શી પંચાન છે ? મને તો કે સમજતું નથી.

મેનાકુંવર

બધા જાણે. આ તો જુઓ, બધાને કનૈયાલાલ ઉપર ખર આવે છે તે ? એ ચાલી આવે છે, ખાય છે અને બધાની સાથે ખોસેચાલે છે તે, વહુથી ખમાતું નથી. અને એના ઉપર આજ ચલાવવાનો લાગ બધા જોણે છે.

પ્રભુદાસ

પણ કનૈયાલાલો, કુસુમ કહે છે તેમ, કાગળ આપ્યો તે વાત તો ખરીને ? વહુમાં અત્યાર સુધી આપણે કે અપદ્ધક્ષણ જોયું નથી.

મેનાકુંવર

ના, ના, એવું તો કે નથી. પણ કાગળ આપ્યો એ કોણે જોયું ? એકલી કુસુમ હતી અને કહે છે કે તેણે જોયું હતું. પણ તે તો દરજ્જા દેખેની છે. એમ જણવા કર્યા વિના કોઈના ઉપર આટલું યાચ ?

પ્રભુદાસ

કુસુમ હશેતી હશે, પણ તે બધું સમજે છે. એ હવે નાની નથી.

મેનાકુંવર

હા, એ વાત ખરી.

પ્રભુદાસ

ત્યારે પછી ?

મેનાકુંવર

હોય. જુલ થઈ ગઈ હોય તો આપણે તો

માફ કરવી જોઈએ. આપણા મોઢા આમળ તો એ બીચારા છોકરા જેવાજ ને ?

પ્રભુદાસ

પણ એ બાઈ સાહેબ હમણાં હમણાંથી લોટાની આંખે ખુબ ચઢ્યા છે. રાત્રે ઘેર પણ બહુ મોઢા આવે છે. વિદ્યા પણ તે દિવસે કંઈક હતી ને ? કાણ જાણે કર્યા જતો હશે તે. માતેલા સાંઢીની માફક બધે ફરે છે. તે દંદારે હું આવતો હતો. ત્યારે રસ્તામાં એમ ને એમ ઉઘાડે માથે ખસ જાણે ખંજાળી બાણીની માફક જતો હતો. મેં તો એને જોડાઓજ નહીં. ઉલટી મને શરમ આવી.

મેનાકુંવર

(નરમ થઈ જઈને) હા. બધા કહે છે તો ખરાસ્તો. એમના પાંડાશની-પેલા નડજની નવી-પરોઢા-સાથેએ એમને બહુ ખેસતી છે, એમ લોકો કહે છે. વિદ્યાએ ધર ખાલી કરવાને ત્રણચાર વખત કહ્યું પણ માનતાજ નથી. અને ઉલટું, એક દિવસ વિદ્યાને કહ્યા વિના બારે-બાર કનૈયાલાલને કહીને એમના ચાકર પાંચેથી પેલી યશોદા દુધ લઈ ગઈ. વિદ્યાએ જાણે ત્યારે કનૈયાલાલને કહ્યું; ' હવે બાણને શું પીવરાવું ? ' એટલે બીચારીને એમણે મારી.

પ્રભુદાસ

મુઆ. નાનપણમાંથી વિવાહ કરવાના અને વર નહીં, પણ ધરજ જોવાનાં આ ફળ. હશે પણ આ વાત ઢાંચી દેજો. નહીં તો નાહક ધરની ફાળેતી યશે.

[ગાંડીવાળો આવે છે, અને ગાંડી તૈયાર થવાની ખચર આપે છે. પ્રભુદાસ કપડાં પહેરીને જાય છે. મેનાકુંવર ઉઠીને ધરમાં જાય છે.

અવેશ ૨ જો

— ૦ —

સમય-શીળ દિવસની રાત.

સ્થળ: ઇંદુલાલનું શયનગૃહ.

ઇંદુલાલ અચારી ઉપર આડો પડ્યો
પુષ્પા છે. બારી પાસે બેઠી છે. તેની
આંખમાં આંસુ છે.

પુષ્પા

પણ મેં એમનું તો શું બગાડ્યું હતું ?
એમનું હું માન રાખતી આવી; અને એમની
ગમે તેવી મરકરી સહન કરતી આવી, તેનું આ
પરિણામ ?

ઇંદુલાલ

હીક, હવે શું કરીએ ? આપણાથી કે તેનો
સામો બદલો લેવાય છે ? પણ જોઈશું. એ
દરમિયાન ફરીથી આપું ન કરે એની સાવચેતી તો
રાખવી જ પડશે.

પુષ્પા

મારાથી છેડે ન રહેવાયું ત્યારે તમને
કામળ લખ્યો. ત્યાં ગઈ. પણ આવા પાવાનું કે
શામે નહીં. બારી બા ઉલટાવી ઉલટાવીને પુઝે,
પણ મેં કેંકલું નહીં. કેવી રીતે કહું ? કહું તો
આપણા જ ઘરની આખર જમને ? ગારી
તબીયત પણ સારી નહતી, ઉલટીઓ ખુબ થતી
હતી. (જનનેની આંખ મળે છે) અને તોએ
બા રોજ કહેવરાવે કે ' તું આવજે. ' હું તે કેવી
રીતે અહીં આપું ? અહીં આવીને કે પછી બેસી
રહેવાય છે ? ઘરમાં કામકાજ તો કરવું જ પડે ને ?
કનૈયાલાલ-પાછા રોજ આવતા હતા તે કદાચ

ઇંદુલાલ

હા. એ તો હીક ક્યું ન આવી તે. એ તો
બધા ખોલે, આપણે ગણકારવું નહીં; હા. આપણે
ભાંડાઈ ન કરવી, અને આપણી ફરજ ન ચુકવી.

મને તો તારા કામળ વાંચીને કેં સમજ ન હતું
પડી. આવો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે.
અને છતાં બા તો, હજી—

પુષ્પા

બાને તો જાણે કશું જ નથી. એમને મન
તો હું ઓરમાન દીકરાની વહુને ! મોટી બહેનને
જો આપું કે થયું હોય તો લઈવા નીકળે અને
મને આટલાટલું થયું તોએ એ તો કનૈયાલાલનું
છાવરતાં જાણ્ય છે.

ઇંદુલાલ

જમાઈ છે ને !

પુષ્પા

(અકળાઈને) પણ તેથી શું ? જમાઈએ
એમની હાથમાં રહીને હક કરે તો પોસાય. પણ
આ. એા મા ! (હચરકે આવે છે) આ તે કેમ
ખમાય ?

ઇંદુલાલ

(તેને પાસે જોડીને) પણ તું આમ અડગા
નહોં. પુષ્પા, મારી વહાલી, શાંટી થઈ ?

પુષ્પા

પણ એ બધાના મનમાં શું આશ્યું હશે ?
મારા વીરો પણ કેવા ખ્યાલો બધાવા નહો ?

ઇંદુલાલ

તે છો ન જાણ્યા. મારા મનમાં તો નથી જ
બધાવાને ? એટલું તારા માટે પુરતું નથી ?

[કુસુમ બહારથી ' મોટાભાઈ, મોટાભાઈ '
કરતી અદર આવે છે.

કુસુમ

મોટાભાઈ, તમે આ વખતે મારી ભાભીને
તમારી માથે જ લઈ જવ આ બધા તો એમને
કચડી જ નાખશે, અત્યાર મુઠી તો ધરના કામ

કાગળીજ વાત-દતી. પચુ હવે તો વાત વધી પડી છે.
છંદુલાલ

બેન, હું સાથે લઈ તો જઈઁ. પચુ બાબાપા
શું કહેશે ?

કુસુમ

તે શું કહેશે ? મોટી બહેન અને કનૈયાલાલ
જંગલે એકલાં નથી ગેહતાં ? એમનાં માબાપ
શહેરમાંજ રહે છે નો ? અને તોએ બાતો કે
બોલતી નથી. સારે આ તો પરગામની વાત છે.
છંદુલાલ

એ તો બહેન ! એમજ હોય. જમાઈ કરે તે
તરફ સાસુ દર્શિયાં માનતી અને લાડની લાગણી-
થીજ બુએ. અને એજ કામ જો દીકરા કરે તો
કહેશે વદનો ચઢાગ્યો ચઢે છે. બાબાપા બધા
એમજ કહેશે.

કુસુમ

તે છો કહેતા, એ બધે કહે. સોડો કે
(પડો પડે છે.)

પ્રવેશ ૩ ને

— ૦ —

[સમય : ખીન્ન દિવસની સાર. બધાં ચઢા
ખીને બેઠાં છે.

સ્થળ : પુખ્ત રમોડામાં રાધે છે. કુસુમ સાક
સમારે છે. હીચકા ઉપર મેનાકુંવર બેઠાં
બેઠાં સુરજબાઈને પાન બતાવી આપે છે]

સુરજબાઈ

વેપચુ, કામે લગ્ન છે તે બધાં છોકરાંબાંને
મોકલજો. વેળાસર મોકલજો. મોડું ન થાય.
હવે ફરીથી કાંઈ કહેવા આવશે નહીં.

મેનાકુંવર

બુઓ તો સુરજબાઈ, જનમે તો તો મોકલીયજ.
પચુ જરા દૂર છે એટલે કદાચ આવનાં કાંઈ કંટાળે.

સુરજબાઈ

ના, વેપચુ, તમારે બધાને મોકલવાંજ

આંધળા છે ?

[નાચિથી મેનાકુંવર કુસુમને બોલાવે છે
એટલે એ જાય છે.

પુખ્ત

‘હજી કામે મોટી બહેનનાં સાસુ આવવાનાં
છે. અને તમને, અને અને કુસુમ બહેનને એમને
લાં એમની છોકરીનાં લગ્ન છે તેમાં લઈ જવાના
છે. મને તો, તમે સાથે હશે એટલે આવવું તો
જમશે. પચુ—મારો મગજ ઉપડશે નહીં. અને—

છંદુલાલ

ના. આપણે નથી જયું. સુરજબાઈ આવશે
સારે જોઈ લાઈશું. તું મક્કમ રહેજેને ? હું તારે
તારા માથે કરો બાર લાપશજ નહીં. તને પુછે
‘તો એમજ કહેજે’ એ જાણે.

[જાંનેની આંખ ધેરાવા માંડે છે.

પડશે. વેગજું છે તેથી શું થયું ? મારે ધેર આ
છેલ્લું ટાણું છે. અને છોડી તો આ એકજ ને ?
તે, છંદુલાલ અને બધા ન આવે તો મને ખોટું
ન લાગે ?

મેનાકુંવર

(મનમાં વિચારે છે કે કદાચ વદુ જવાનીના
પાડશે એટલે) વદુને તો દમખાં શરીરે લીક નથી.

સુરજબાઈ

વદુને કેટલાંમો જાય છે ?

મેનાકુંવર

હજી તો ત્રીજોજ જાય છે, પચુ શરીર
સારું રહેતું નથી. એટલે એ કેવી રીતે આવશે ?
‘છંદુને કવીશ. પચુ તેમજ શેણ જાગે આવે કે
નએ આવે તમે જાગે છોને, આજકાલ છોકરાં
‘કે કાંઈનું કશું માને છે ?

સુરજબાઈ

તે તમારુ કશુ ન માને એવું તે હોય ?
 ઇંદુલાલ કેં ખીજી જવા નથી. આ, ના જોયું
 અમારા કનૈયાલાલે કયું તે ? મધ કાલે કહેવરાવ્યું
 હતું તો કહે છે ' કાલે લગ્ન છે તે કાલે સવારે
 આવીશું ! કોણ જાણે હજીએ એ જાને આવ્યાં
 હશે કે નહીં.

મેનાકુંવર

હશે કેં કામ હશે, તે નહીં આવી શકે
 એમ હોય.

કુસુમ

(મનમાં) હાં હવે સમજ પડી. લાઈ-
 સાહેબ આજે અહીં આવવાના છે તે આટલાજ
 માટે, સાસુની સજાહ લેવા આવવાના હશે.
 (મોટેથી) તે જા, આજે તો એ અહીં આવવા-
 ના છે.

[મેનાકુંવર તેના સામે ડાળા કાઢે છે. પછી
 સુરજબાઈ તરફ ધરે છે.

મેનાકુંવર

હા, એ આવવાના છે એમ કેં કહેતા હતા
 ખરા ઇંદુને મળવા ધણે ભાગે આવાના હશે.

સુરજબાઈ

(હકતાં) હોય, ઠીક સારે, વેવણુ બેસો.
 બાઈજાણ, મારે તો હજી કેટલેએ ઠેકાણે જવું છે.
 આજે તો દેવદાસને મુકધાં, હોય આવજો.

મેનાકુંવર

એ હા. આવજો.

[આરણ્યા મુઠી વળાવા જાય છે. પછી
 ઘરમાં આવીને ઇંદુલાલને બોલાવે છે.
 ઇંદુલાલ કેપરથી આવે છે.

મેનાકુંવર

ઇંદુ, તમારે બેતે અને કુસુમને વિદાને
 સાસરે જવાનું છે. આજે લગ્ન છે અને પછી
 બે ત્રણ દિવસ જમણવાર ચાલશે તે તમે

જાણો. જો ઠીક પડે તો રાત ત્યાં રહેજો અને
 નહીં તો રોજ રાતે પાછા આવજો.

ઇંદુલાલ

(જરાક વિચાર કરીને) બા, બધાં નહીં
 જાય તો નહીં ચાલે ? તું જોને, એની તખીઅત
 તો સારી નથી. અને મારી પોતાની જવાની
 ધચ્છા નથી. કુસુમને જવું હોય તો હું મુઠી
 આવું.

કુસુમ

મારે તો ત્યાં કેં કામ નથી. મારાં બાબી
 અને તમે આવતા હો તો તો વળી ભુલી વાત.

મેનાકુંવર

પણ તમે બધાં નહીં જાઓ ત્યારે શું હું
 જવાની હતી ? તમે ન જાઓ ત્યારે કોણ જશે ?
 એ તે કેં જોની તેવી સમાધ છે ? તે એમ એવું
 જરાક સરખી બાજત માટે વ્યવહાર તોડી
 નાખીએ.

ઇંદુલાલ

બા, એમાં વ્યવહાર શું તુટયો ? આપણે
 ન જઇએ તો કેં વાધો પડવાનો હતો ? હજી,
 એ આપણે ત્યાં ન આવે તો વાધો ખરો.

મેનાકુંવર

પણ વેવણુ કશું કે ' જો ઇંદુલાલને બધાં
 નહીં આવે તો મારાં છોકરાંને હું કાંઈ દિવસ
 તમારે ત્યાં મોકલવાથી નથી. '

ઇંદુલાલ

બા. હું નાનો હતો ત્યારે વિદાના સાસરે
 જમવાને જતો હતો. પણ હવે મારથી ન જવાય.
 બેનના ઘેર કેં મારાથી જવાય ?

મેનાકુંવર

હવે એમાં શું ? અમે હજી બેઠાં છીએ ત્યાં
 મુઠી તમારે તે, એવું જવાય ન જવાય એવું
 શું કામ રાખવું જોઈએ ?

ઈંદુલાલ .

એ તો ઠીક દહે. પણ મારો વિચારજ
જવાનો નથી.

[પ્રભુદાસ મદારથી આવે છે.

પ્રભુદાસ

કેમ શું છે ? ક્યાં જવાની વાન છે ?

મેનાકુંવર

આ, વેવણુ-વિઘાંનાં સાંસુ-આવીને કહી
ગયાં કે ' ઈંદુલાલ, એમનાં વણુ અને કુસુમને
ચાર દલાડા લગનમાં મોકલજો ' અને ઈંદુ જવાની
ના પાડે છે. (ધીમેથી પ્રભુદાસજ સાંભળે એમ)
પેઢી વાતનું શું કયું ? જઈ આવ્યા ?

પ્રભુદાસ

(ધીમેથી, મેનાકુંવરજ સાંભળે તેમ)
હા, એ તો આપણે કાઢ્યા, ગઈ સુમરી કુચમાં
નાખો. એ તો હોય. છોકરો છે. ઈંદુને જરામર
સમજાવીને અને નહીં તો ધમકાવીને પણ
મોકલજો, જરૂર પડે તો મરું નામ દેને પણ
કહેજો અરશે તે ના નહીં પાડે (મોટેથી)
જાજો જાજો દહે. અહીં રહીને વધીશ ? ત્યાં
કામ કરવું પડશે તે કે ધસાઈ નહીં જાય તું.

[એમ કહીને પ્રભુદાસ ઉપર જાય છે.

મેનાકુંવર

આ સાંભળ્યું ? જવું પડશે. ન જઈએ તો
આપણું ખોટું દેખાય. અને ના, કે વધી
વચ્ચો હેય તો ઠીક છે. પણ નાદક, વગર કારણે
ન જઈએ એ તે કે ચાને ? જો ને ખીચારા
કૌંપાસાસ પણ તમને બધાને જોઈને રાજ થશે

કુસુમ

(કરડાગીમાં) એ તો યાવરતો. એ શા

માટે ન યાય ?

ઈંદુલાલ

આ, આમાં ખીજું કે લાંબી ડુંકી કરવાની
નથી. મારે નથી જવું તે નહીંજ ભડક, અને
એ પણ નહીં જાય.

મેનાકુંવર

(મરાડીને) તું નીંદ કેમ જાય ? અને એ
નહીં કેમ જાય ? જોકે છું કે તમે કેવાં નથી
જતાં ? હજી અસારથી આમ ફાટ્યો ફાટ્યો
ખોતે છે શું ? વટવચનદારમાં સમજ્યા વિના
વચ્ચે જેમ ફાવે તેમ શું બોલે છે ? ત્યાં કે
ગયા વિના ચાને ? તારા બાપા તારી જીદજાણે
તો ઉધડોજ લઈ નાખશે.

ઈંદુલાલ

પણુ આ, અમારે ન જવું હોય નો તું પરાણે
મોકલીશ ? આ તો જુલમ ધાય છે.

મેનાકુંવર

એમાં જુલમ શાનો ? વ્યવહાર તો સાચવ-
વો પડે; નહીં તો તો આવે કે દોડ્યો દોડ્યો
કૌંપાસાસ પામે જાય અને આજે વળી આ શું
સુઝ્યું છે ?

ઈંદુલાલ

તે હા. પહેલાં જતો હતો, અને દહે નથી
જવું.

મેનાકુંવર

ના, તે કશું નહીં ચાને, જવુંજ પડશે, તારા
બાપાએ કહ્યું છે.

[મેનાકુંવર જાય છે. ઈંદુલાલ થોડીવાર
વાર ઉઘો રહે છે. પછી મનમાંજ કે નિશ્ચય કરે
છે. થોડી વારે તે ઉપર જાય છે.

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ ચોથો

[સમય: ત્રણ દિવસ પંછી, સવાર
સ્થળ: મેનાકુંવર એજાડી ચકા ઉપર ખેડાં
ખેડાં પાન આવે છે. પુષ્પા, માથે પાણીનું
બરેલું બેસી બાંધે છે. એટલે ચડે છે.
ખારણું નીચું હોવાથી માથેથી ધડો
ઉતારવા જાય છે. પણ એટલામાં જ ધડો
હાથમાંથી પડી જાય છે અને પુટી
જાય છે.]

મેનાકુંવર

કેમ અલી ? કેં ખાધું નથી ? આમ રોજરોજ
ખડા દોડીશો તો ધરમાં રહેશે શું ?

પુષ્પા

બા, હું ઉતારતી હતી તો સાચીને, પણ
કોણ જાણે કેમ મને અંધારાં આવ્યાં એટલે
ખરાખરા સમજ ન પડી અને હાથમાંથી પડી
ગયો.

મેનાકુંવર

તે એવું તે શું હાથને ચડ્યું છે ? અને
અંધારાં શેણે આવે છે ?

[આંખામાં સુન્નઆખને દેખે છે એટલે
હોં છે.]

મેનાકુંવર

આવો, આવો વેવણુ, ક્યાંથી અત્યારમાં ?

સુરજઆખ

અરે બપોળા, તમને શું કહું ? આખી
ન્યાતમાં મારું તો ધર વગોવાય છે.

મેનાકુંવર

કેમ શું છે તે ?

સુરજઆખ

આજ ત્રણ દિવસ થયાં આ તમારા
ઇંદુલાલ, પુષ્પા અને કુસુમ ત્રણે રોજ જમવા
આવે છે, પણ બાણા પર ખેસીને ઉડી જાય છે,

આવે છે વહેલાં. કામ બધું કરે છે. ઇંદુલાલ
આવીને પીરસાવે છે, અને જમણવારની બધી
તરખત કરે છે. પુષ્પા પણ પાણી પીરસે છે અને
વાસણ ઉતકાવે છે. અને કુસુમ પણ મદદ કરે
છે. પણ બપોળા, ત્રણમાંથી એક જણ એક
કોણીએ ખાતાં નથી. કોણ જાણે શું છે ? મે
પુછ્યું, વિદ્યાએ પુછ્યું, પણ કોઈ કે જવાબ
જ દેતું નથી. અરે બાપ આમ તે શરીર ક્યાંથી
પહોંચે. અને વહુ તો ખીચારી એજવહોતી, કેમ
એનાથી ભુખ્યાં રહેવાનું હશે ?

મેનાકુંવર

ના. ના. એમાં તો ન હોય. ન બાપ એવું
તે હોય ? અહીં આ સવારમાં એ ત્રણમાંથી કોઈ
ખાંતું નથી ? અને પુછીએ ત્યારે કહે ' એ તો
કાલનું હજી પચ્યું નથી; એટલે નથી ખાતું. '

સુરજઆખ

અરે શું ખાધું હોય તે પચવાનું હોય
બપોળા હું તો કહું એ કોને ? પુછી પુછીને
ચાછી. છેવટે તમારા વેવાઈ કહે ' તું જાને, સાં
કહેતો ખરી કે છે ? શું ? ' એટલે આવી છું.
(ઉડીને) એ આવજો. મારે તો હજી કામ છે.
આજે શીખ દેવાની છે એટલે હજી તો બહુ
પરવારવાનું છે. બપોળા, પણ એમને જરા
કહેજો. આજે છેલ્લો જમણવાર છે. અને એ
બાપ આમ છે શું ? એજ મને તો સમજતું નથી.
મેં તો કહ્યુંને પણ સમજાવવા કહ્યું પણ એ તો
કે જવાબજ નથી દેતો. નાસ્તોજ કરે છે કોણ
જાણે સાસરીઆંથી શરમાય છે કે છે શું ?

મેનાકુંવર

(મલકાઈને) શરમાય તો ખરાજને
અહીં આવતાજતા હોય તો તો જાણે થોડીધણી
શરમ છુટે ખરી. પણ તે તો કે મને નહીં. હજી

કેં માથે પડ્યું છે તે અસારથી એમને આવવું
પડે ? એમને શું કામ હોય ?

સુરજબાઈ

લ્યો જઈ છું. કે કહેજો. સમજાવજો એમને.
લોકો મારો જીવ ખાઈ જાય છે. અને મુઝા ગમે
એમ બોલે છે.

[સુરજબાઈ જાય છે. મેનાકુંવર બારણા
સુધી વળાવીને પાછા આવે છે અને
દીવકા ઉપર બેસે છે. પુષ્પાને ઘાટો
પાડીને ઉપરથી બોલાવે છે.

મેનાકુંવર

વહુ, આમ આવ. (આંખો કાઢીને) શું
આ ? કેમ કોઈ કુંકે ખાવું નથી ? અને રોજ
અહીં આવીને જીવું બોલતી હતી કે ' મને તો
કાલનું પચ્યું નથી ? '

[ઉપરથી ઇંદુલાલ ઉતરે છે, મુખમુદ્રા સાંત
પણ નિશ્ચલ છે.

ઇંદુલાલ

શું છે બા ? કેમ ઘાંટા પાડે છે આટલા
બધા ?

મેનાકુંવર

ઘાંટા ન પાડે તો શું કરે ? તમને તે બેને
યધું છે શું ? અને પેલી કુશલી પણ હમણાંથી
હાડી છે. કેમ કોઈ વેવણને ત્યાં ખાતાં નથી ?

ઇંદુલાલ

કોણે તને કહ્યું કે અમે ખાતાં નથી ?

મેનાકુંવર

વિધાની સાસુએ.

[કુસુમ અસાર સુધી ચોરડામાં બેઠી બેઠી
સાંભળતી હતી તે બહાર આવે છે અને
બોલે છે.

કુસુમ

તો, ખાતાં નથી ત્યારે શું એમને એમ પાછાં
આવીએ છીએ ?

૯-૩

મેનાકુંવર

અરે બાણાપર બેસીને ઉઠી જાઓ છો.

ઇંદુલાલ

તે બા, પણ ન ખાવું હોય તો પરાણે ખવાયા
રચિ, હોય તે પ્રમાણે સૌ ખાય.

મેનાકુંવર

અરે પણ જે તો કહે છે કે સમુજગો કશાને
હાથજ કોઈ અડાડતા નથી.

ઇંદુલાલ

(ચીઠાઈને) તે છે શું ?

મેનાકુંવર

(ઘાંટાપાડીને) છે શું શું ? તમે લોકો કેમ
ખાતા નથી ? ત્યાં જઈ પીચારાં વેવાઈ-વેવાણું
ખોટું દેખાડવું છે ?

ઇંદુલાલ

(સાંતિથી) ના. ના. પણ એમાં ખોટું
શેનું દેખાય છે ? એમાં તો આપણી બહેનના
ધરમાં એટલું ઉગરે છે—(ઘોડીવારે) અને, જવા
કે અમે પેતે તો તૈયાર નહોતાં થયાને ? અમારે,
તો જવુંએ નહોતું. ઉલટી તેં ત્યાં જવાની દરજ
પાડી એટલે અમારે જવું પડ્યું.

મેનાકુંવર

હાં. હાં. પણ ખાધું કેમ નહીં ?

ઇંદુલાલ

(નિશ્ચલતાથી) મરજી અંબોરી :

મેનાકુંવર

પણ છે શું ? શાની મરજી ? તને આ ફેર
આ યધું છે શું ?—વહુએ બરાબરું હરોડું.

ઇંદુલાલ

(સખ્તાઈથી) શું ?

મેનાકુંવર

(આડું જોઈને) તે તો તું જાણે. (ઘોડીવારે)
એક નાની સરખી વાતમાં એટલું બધું આ. શું ?
અને ગમે તેમ હોય પણ બાણે બેઠેલા કે બુખ્યા..

કેહાતું હશે ? અમ દેવતાને પાછા ઠેકાય !

ઈંદુલાલ

તારા મનથી તો એ નાની સરખી વાત હશે !

મેનાકુંવર

ત્યારે બીજું શું ?

કુસુમ

(હાંમત લાવીને) બા, એમ કેમ બોલે છે ? વિધાબહેનને અગર મને કોઈ એવું કે હરે તો તું આ રીતે વતે ખરી ? બીચારાંબો જવાનીજ ના પાડતાં હતાં. પણ તે દજાની દયાવીને મોકલ્યાં, તે ગયાં. આ ત્રણ દિવસથી બધાનું ગદ્ગદાવૈતરું કરે છે. ત્યાં કામ કરે અને અહીં પણ કરે. બાબીના શરીરને ગમે એમ હશે તો પણ એ કરે છે. જાનાં છપનાં રડનાં પણ હશે. આટઆટલું થાય તેનું તને તો કેંજ નહીં.

મેનાકુંવર

તે પણ, ખાધું હોય તો કેં થાત એમ ? કોણે ખાયાની ના પાડી હતી ?

ઈંદુલાલ

બા ! ત્યાં જવા પુરતું તારું સાંભળ્યું. હું તો જવાનેજ નહોતો. એ જાતની વર્તણૂક જે માણસની હોય, તે ગમે એટલો નજીકનો સગો હોય તો પણ હું એના સાથું થુંકુંએ નહીં. મારે ઘેર આવે તો હું તો એને ધુતકારીજ છાડું.

મેનાકુંવર

તે અમે બેઠા છીએ ત્યાં સુધી તો બોલાવવા પડશે. અમે ન હોઈએ તે ત્યારે તમને શવે તેમ કરવો.

ઈંદુલાલ

માટેજ અત્યારે કેં કરી શકતો નથી ને ? અત્યારે તો આ જેટલું અમારા હાથમાં છે એટલું અમે કરીએ છીએ.

મેનાકુંવર

પણ આ બે દહાડામાં તું કેટલો બધો એને વખોડે છે ? અથવા એ તો જમાઈ થાય. તારો બનેલી થાય. એને તો આવું ન કહેવાય. થોડું થઈ અપમાન થયું હોય તો તે સહન કરી લેવું જોઈએ. આમ એની જેડે બગાડ્યામાં કેં આપણે સાર કાઢવાનાં નથી.

ઈંદુલાલ

એ જમાઈ હોય તો જમાઈપણમાં રહે ત્યાં સુધી જમાઈ. સીધે સીધો રહે, ને આવે, તે માથા પર નહીં તો—નહીં તો મારા ખાસડે મારી.

મેનાકુંવર

એસ એસ હવે. એવું તે શું એણે કયું છે ? તે તું આટલું બધું બોલે છે.

ઈંદુલાલ

કેમ આ એવું છે ? (મેનાકુંવર તરફ વળીને) એણે એને કાગળ લખી ને નથી આપ્યો ? એની દાનત આટલે સુધી છુરી યધ ?

મેનાકુંવર

પણ કોણ કહે છે ? વદુએ તો આવું કશું એ નથી કહ્યું ?

કુસુમ

તે તે તને શું કહે ? કહે, તો “વદુએ લાજશરમ નેવે સુધી” એમ તું કહે અને કોઈ દહાડો કેં કહે તોએ તું ક્યારે બાબીનું સાંભળે છે ? તે દહાડે મેં પણ તને કહ્યું હતું, બાઈ આવ્યા એને આગલા દિવસે. પણ તું તો કનૈયાલાલનુંજ ઉપાડી ઉપાડીને ફરે તે તને શાનું સુત્રે ? તને તો તું નગરે લુઓ. તેજ ખરું લાગે. અમે બધાં કહીએ તે તો તારા ગળે ઉતરે નહીં. અમને આમ થઈ હોય તો તું કેટલું કરે ? પણ બાબીને મારે, ને ને, તું કશુંએ બોલે છે ? ઉત્તરું મામાનું ઉપરાણું લે છે.

મેનાકુંવર.

બેશ બેશ હવે, ચાવણી નહીં તો ! એમાં શું એતું થઇ ગયું છે તે મારે બોલવું પડે ?

ઇંદુલાલ

કનૈયાલાલે એને કાગળ નહોતો આપ્યો ?

[મેનાકુંવર જવાબ દેતી નથી.

(ઉંચે સ્વરે) કનૈયાલાલે એને કાગળ નહોતો આપ્યો ?

મેનાકુંવર

કેણે જાણે ? મને શી ખબર ? મેં તો મારી નજરે જોયો નથી. તેમ વહુએ કેં કહ્યું પશુ નથી.

ઇંદુલાલ

પશુ કુસુમે તો જોયું છે ને ? અને કુસુમે તને કહ્યું છે ને ?

[મેનાકુંવર બોલતી નથી.

શા માટે આપ્યો ?

[મેનાકુંવર બોલતી નથી.

આવી જાતની મસ્કરી ?

મેનાકુંવર

હશે, હવે નહીં કરે. એમને ના પારીશું. છોકરમતમાં કદાચ કેં લખ્યું હશે.

કુસુમ

પચીસ વર્ષ થયાં તોએ છોકરમત ?

મેનાકુંવર

એ તો એમજ કહેવાય.

ઇંદુલાલ

પશુ મારે મન એમ નથી. એની આવી વર્તણૂકને લીધેજ અમારે એને ઘેર નહોતું જવું પશુ તે બહુ દુઃખાણ કર્યું એટલે ગયા.

મેનાકુંવર

પશુ ગયા તો જમણું હતું ને ? એટલું મારું કશું માન્યું તો આટલું વધારે માનવું હતું.

ઇંદુલાલ

એના ઘરનું અન્નપાણી અમારે હરામ છે. આજ ચાર દિવસથી અમે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.

મેનાકુંવર

લે એશ એશ હવે મોટો હરામવાળો ન જોયો હોય તો. (હાથ લાંબો કરીને) અત્યા, પશુ તારી વહુ હજી ન ખાય તો તે સમજાય તેવું છે. એને ખોટું લાગ્યું હોય તો તે ભલે ન ખાય. પશુ તેં શું કરવા ન ખાધું ? (ઇંદુલાલ ચમકીને ઉભો થઇ જાય છે) બહેન વધે કે વહુ ? અત્યા, પહેલાં બહેન હતી, અને વહુ તો પછી આવી હોં. તે બહેનનું માન પહેલું રાખવું પડે. તારી વહુએ ન ખાધું તો ભલે, પશુ તારે તો...

ઇંદુલાલ

કેમ, એ કેં નાતરાની આવી છે ?

[ઉપર પ્રભુદાસ અસાર સુધી બેઠા બેઠા

બધું સાંભળતા હતા તે નીચે ઉતર્યા.

પ્રભુદાસ

કેમ ? ફાટ્યો સાલા બોલતાં બોલતાં ? લાજ સરમ તો બસ નેવેજ મુકી ? સાલા ન ખાવતો ભોગ તમારા. જાવ ને, ન ખાશો ભુખે મરોને ? અમારે શું ?

ઇંદુલાલ

અમે કેં ભુખે મરવાનું નથી નક્કી કેંકરું. અમારે તો રક્ત ત્યાંજ નહોતું ખાવું.

પ્રભુદાસ

(ઘાંટા પારીને) એ કેં નહીં અને. આજે જવુંજ પડશે અને જમવુંજ પડશે.

ઇંદુલાલ

(મહામતથી) એ નહીં અને.

પ્રભુદાસ

(વધુ મીઠાધને) - તો જાઓ, નીકળો અદીથી ફેડી શો તમારું.

કુસુમ

(પ્રભુદાસ તરફ જતાં જતી) ઓ બાપા !
(તુર્ત પાછી ફેરે છે. ઇંદુલાલને બાત્રી પડે છે)
ઓ ભાઈ ! ભાઈ ! (ઇંદુલાલના મોઢે હાથ
મુકીને) તમે ન ઓલસો. (પાણીયારા આગળ
પુષ્પા ઉભી ઉભી ધુસ્કું ખાય છે. કુસુમ આગળ
ચલાંવે છે) 'બાપાનો સ્વભાવ તો તમે જાણો
છો' ને ?

ઇંદુલાલ

(જરાએ કપા પિના) બહેન તું શું કરવા
ગલરાયછે ? મોંબર વિચારું કશુંએ નથી કયું.
મારા કાર્યો માટે દરેક પ્રકારની સગા ખમવા
માટે હું તૈયાર છું.

કુસુમ

(રડતી રડતી) પણ મારા ભાભી...

ઇંદુલાલ

તેની સંમતિ મેં પહેલેથી મેળવી છે.
(પુષ્પાને) ચાલ.

કુસુમ

ભાઈ, હું પણ આવું છું.

ઇંદુલાલ

તો ભલે, ચાલ.

[ઇંદુલાલ, પુષ્પા અને કુસુમ ત્રણે જણ
ધરતી બહાર જાય છે. પ્રભુદાસ અને
મેનાકુંવર ચિત્રામણ થઈ જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ રેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. —નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—ઓન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ રેમ્પ.

મારી નોંધપોથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૮ થી]

છગરને રાખીને મનુષ્યત, રાશને અપ તું જરની,
અદે તો સિદ્ધિ છે જનવ, નહીં તો અવતયુ તો છે

x x x
x x x

અર્જુન બોલ્યો:

સુણી તુજ બંસરી ઘેરી, દિવાની નાજનીન રાધા;
ભીડી કબાલી પર તારી, દિવાનો મદદ હું અર્જુન.
ન કર ખતમ ગાયનને, અહા ધુવધુવા તું ગાયા કર.
અદે ધુવધુવા તું ગાયા કર, અહાહાહા તું ગાયા કર.

આમ કહીને અર્જુન ત્રણ ડગલે ઘેર પહોંચી
ગયો; ને 'બાગે અર્જુન' ને માં બેઠેલી દ્રૌપદીને
બોલાવી તખલાની એક જોડી મંગાવી. તખલાની
જોડી લઈ તેમાં પોતાનું મોઢું જોવાનો નિષ્ક્રમ
પ્રયત્ન કરતી દ્રૌપદી આવી ને કિંચિત્ સર્જીયા
રકત થયાં છે કપોલ એવી એ મંજુ સ્વરે બોલી
'હૃદયેશ—' પથુ એક કુદકે તખલાની જોડી
જુટવી લઈ કે પથુ જવાબ દીધા વગર
અર્જુન શ્રી કૃષ્ણ પાસે આવી પહોંચ્યો ને એણે
જમીન પર બેસી જઈ તખલા વગાડવા માંડ્યા.
શ્રી કૃષ્ણ કવાલી ગાના માંડી. દુર્યોધન ને યુધિષ્ઠિર
એકેકના ગળામાં હાથ નાખી નાયતા નાયતા
ગાવા લાગ્યા. 'ડાલ ગમે એવાં મેં રાયે રાયે
જનીઆં.' નાયતા નાયતા યાકી ગયા ત્યારે
બંને બેસી ગયા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: 'હું
તો આ કવાલીજ સંભળીશ. મારે કે રાજ્ય કરવું
નથી. તું તારે રાજ્ય સમાવી લે.' યુધિષ્ઠિરે
પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'ના, ના. મારે રાજ્ય જોઈતું
નથી. હું તો કૃષ્ણની કવાલી સંભળતો સંભળતો
મરી જવા માંડું છું.' રાજ તો ઝનાખ ! આપ
લીછયે 'દુર્યોધને કહ્યું: 'નહીં ઝનાખ ! આપ
લીછયે.' આમ 'ઝનાખ ! આપ લીછયેમાં'

બંને રહી ગયા ને રાજ્યગાદી પર કોઈ ત્રીજો
ચડી બેઠો.

આ પ્રમાણે 'ગરવમાં ગીતા' લખવાથી
મુસલમાન લાઇઓ પણ ગીતામાં રસ લેતા
થશે. ને રા. કરીમ મહમદ માસુર હાંદુઓને
'ધરનામની ઓળખ' કરાવતા જશે એટલે
હાંદુ ધરનામમાં રસ લેતા થશે. આમ આપણુ-
માં એકમ લાવનાનો સંચાર થશે. યાકી આ
અંચલ સંસારને વીશે અચલ છે માત્ર દેવ ને
કલક; વિરાટ સ્વરૂપે એણે આખું જગત ભરી
દીધું છે. ને વિધવિધ પ્રકારે ધારણ કરી એણે
પોતાની સત્તા જમાવી છે. પિતા પુત્રને નાગિક
કહી વગેરે છે, પુત્ર પિતાને ગણિ મનાવે છે;
પતિ પત્નીને મેધીપાક જમાડે છે, પત્ની પતિને
ઉપવાસ કરાવે છે (ગાંધીજી આખા હાંદેને
કરાવે છે તે જુદી વાત છે); રાજ પ્રજાને કમરે છે,
પ્રજા રાજનું રૂધિર રેડે છે; માતા સંતાનને
હણે છે, સંતાન માતાનું અશ્વ વાંચે છે; બહેન
બહેનનું કાસલ કાટે છે, બાઈ બાઈને મારે છે-રે!
ગરમી ગરમીને મારે છે, કંટો કંટોને કાટે છે,
હીરો હીરોને કાપે છે ! જગતમાં પ્રાણીઓએજ
દેવનો ધજારો રાખ્યો નથી. જડ વસ્તુમાં પણ
પરપર દેવની ભાવના પ્રસરી રહી છે.

સદેહ માત્ર એટલોજ છે કે એક મનુષ્ય
અન્યના ધર્મમાં રસ લેશે ખરે ? ધર્મની દૃષ્ટિએ
હાંદુ, હાંદુ નથી રહ્યો; ધરનામને ન માનનાર
એવા મુસલમાન પણ અવનિતલ પર વમે છે.
પોતાની સ્ત્રીની દરકાર લે છે તેટલી દરકાર પણ
કોઈ પોતાના ધર્મની લેવું નથી. તો પારકા
ધર્મમાં તો એ રસ લેજ શાનો ? આપણે નથી
રહ્યા હાંદુ કે નથી અન્યા સાચા યવન. એક
સંસ્કૃત કવિએ કરુણાઝનઃ વિદ્યાપ કરતાં
લખ્યું છે:—

ન સંધ્યાં સંષતે નિયમિત નિમાજં ન કુચ્ચે
 ન દા મૌઝીવંથં ચલયતિ ન દા સુતતવિધિમ્ ।
 ન રોજાં જાનોતે વ્રતમપિ દ્યૌર્નૈવં કુરતે
 ન કાશી મઘા વા શિવ શિવ ન હિન્દુર્નયનઃ ॥

તા. ૧૫-૬-૨૭.

મારા પર એક બે પત્ર આવ્યા છે. તેમાં
 'ગુપ્તા' કોણ છે? ખરું નામ શું છે? સ્ત્રી છે
 કે પુરુષ? પુરુષ હોય તો 'ગુપ્તા' એવું નારી
 જ્ઞાતિસૂચક નામ શા માટે ધારણ કર્યું છે? સ્ત્રી
 હોય તો પોતાને માટે નરજ્ઞાતિના પ્રયોગો શા
 માટે કરે છે? એવા એવા અનેક પ્રશ્નો પુછ્યા
 છે. આ સીવાય પણ 'ગુપ્તા' શોધી કાઢવા
 કેટલાક લાગતાપણતાઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે એમ
 સાંભળવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરથી હું એક મહાન સત્ય સીખ્યો.
 જગતમાં નામનીજ કીર્તિત છે-વસ્તુની નથી.
 અખર વિચારક સંકરાચાર્યે સિદ્ધાંત રચાયા છે
 'નામરૂપ મિથ્યા છે;' નાટ્યયુગ શેક્સપીઅરે
 ઉગ્રાર્થે છે 'what is there in a name?
 (નામમાં તે શી વીસાન છે?)'

એક વખત હું સાષ્ટકલ પર બેસીને લોકો
 જોતે ખીનઆવડન કરે છે ને હું આડતની
 શરૂઆત કરું છું તે રીતે જતો હતો. સાષ્ટકલને
 દમેશાં ડોસાઓ તરફ પક્ષપાત હોય છે. મારી
 સાયકલે રસ્તામાં આનંદથી ચાલેનો એક ડોસો
 દોડો. મેં ઘંટડી મારી. ડોસાએ સાષ્ટકલને દોડી.
 ધડીભર ડોસાની ને સાષ્ટકલની 'મળા દુષ્ટોદુષ્ટ'
 તારબેચક દયાયુ. સાષ્ટકલે પોતાની વૃત્તિ પરનો
 કાણુ ગુમાવ્યો. પગ વારમાં અકસ્મ્ય અવરયાનર
 ષર્ધગયું. ડોસાની પાછડી, જે એના માથા પર હતી
 તે જમીન પર પડી; ડોસો પોતે જે 'કુટપાય'
 પર હતો તે પોતાની પાપડી પર પડ્યો; મારી
 સાષ્ટકલ જે પોતાના પૈડા પર ગતિ કરી રહી
 હતી તે ડોસા પર પડી. માન દુન સાષ્ટકલ પર

હતો ને સાષ્ટકલ પર રહ્યો-પણ પહેલાં કરતાં
 જરા જુદી રીતે. એક દયાળુ પોલીસમેને આવી
 અમને ઉઠાડ્યા. મેં કપડાં પરથી ધુણ અંજોરવા
 પ્રયત્ન કર્યો; સાયકલે બાંગલે હૈયે ને મરડાએલા
 ચક્રે ઉભી રહેવા ચલન કર્યો, ને ડોસાએ નવીન
 આકૃતિ પામેલી પાપડીને મૂલ આકૃતિમાં લાવવા
 પ્રયાસ કર્યો. અમે ત્રણે નિષ્ફલ નીવડ્યા.
 પોલીસમેને વિનયપૂર્વક મારું નામ પુછ્યું.
 સંકરાચાર્ય ને શેક્સપીઅરની પેઠે મેં જવાબ
 દીધો, નામ નિર્થક છે, નિષ્ફલ છે, નિષ્પ્રયોજન
 છે. મહત્ત્વ નામમાં નથી-કામમાં છે. "

પણ સંકરાચાર્ય ખોટા છે, શેક્સપીઅર
 ખોટા છે, હું ખોટા છું. મહત્ત્વ માત્ર નામમાં છે
 જમીન કશામાં નથી. જગતમાં જન્મતાં વારને
 છોડકું રહે છે તે નામ મેળવવા માટેજ; સીનમાં
 ની નટીઓ દસે છે તે પણ કૃત નામ મેળવ-
 વાનેજ. જગત એક મોટું પરખીડીં છે. તેના
 પર પોતાનું નામ નેરેકાલું મોટા અક્ષરે દર-સદર
 રહેલા હજારને પણ ઉકેલે એવી રીતે લખાપ
 એમ પ્રત્યેક ઇચ્છે છે.

આમ છતાં મેં મારું નામ ગુપ્ત શા માટે
 રાખ્યું છે? ગુપ્તને 'આકાર' લગાડી જ્ઞાતિ
 વિષયક બ્રમ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શા માટે
 રહેવા દીધું છે? એવો સદૃઢ ચાપ એ સ્વાભાવિક
 છે.

જન્યંતર થવાના માત્ર બે દાખલા પ્રાચીન
 સમયના ઇતિહાસમાંથી મળે છે; એક થોરો
 ગાન સરોવરમાં નહાવાથી થોડી બની ગયો, અને
 શિખંડી સ્ત્રીમાંથી પુરુષ બન્યો. પણ આ
 કલિકાલમાં કાલનું ચક્ર વિજેશ ગતિથી રહે છે.
 નરની નારી ને નારીના નર થવાના દાખલા એક
 પછી એક બનતાજ જાય છે. કયો પુરુષ કયારે
 સ્ત્રી થઈ જશે ને કયી સ્ત્રી કયારે પુરુષ બની જશે
 એ નિશ્ચિન નથી.

આનો તાજમાં તાજે દાખવે રા. મહમદ-
અલી જીન્દાને છે. કેંક કામસર હું 'હાઈકોર્ટ' માં ગયો હતો. રા જીન્દાને સાંભળવાની ઉત્કંઠા મને ઘણા સમયથી હતી, એટલે એક કેસમાં એ રોકાએલા હતા તે સાંભળવા હું ખેડો. એ ખેરીસરોએ એક પછી એક ઉભા થઈને કેંક કહ્યું. પછી રા. જીન્દા પોતે ઉભા થયા ન્યાયાધીશે પુછ્યું: 'who are you? (તમે કોણ છો?)' મને આશ્ચર્ય થયું રાજ, પોતાની સામે ઉભા રહી વ્યાખ્યાન કરનાર જીન્દાને એ ઓળખતાજ નથી? રા. જીન્દાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

'My Lord! I am the widow of the deceased Mafat Kachara! (નામદાર હું મહુમ મરત કચરાની વિધવા છું.)' મેં ધાર્યું આખી કોર્ટ અટકાર્ય કરી ઉઠશે, પણ તેણે કેંક થયું નહીં. ત્યારે મને ખબર પડી કે હાઈકોર્ટ નાફે, મુસલમાનનું જીગર, અશીયોનું મરતક, સામા પક્ષના સાક્ષીઓનો યમરાજ, ન્યાયાધીશને મન ભયંકર ભાવણુકાર, સરકારને મન ચેતતા રહેવા જોગ રાજ્યનીતિન-એવા રા. જીન્દા હવે જીન્દા રહ્યા નથી એ તો મહુમ મરત કચરાની વિધવા બની ગયા છે! કાલની કીડા ખરેખર, અદ્ભુત છે!

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી નારી જાતિ સચક નામ ધારણ કરી તેમજ નરજાતિના શબ્દ પ્રયોગો કરી મેં જ્ઞાન ને કર્મ સમી બને જાતિનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે. કદાચ હું નારી ચંદ્ર જાઉં તો મને છેક નવું ન લાગે માટે નારીજાતિના નામનો અસ્વારથી પ્રયોગ કરવા માંડ્યો છે.

હશે. પણ નામ છુપાવવાની શી જરૂર? એ પ્રશ્ન તો અતુતરજ રહે છે. મહુમોની વિમૂર્તિ પેટે મારી સર્વ કૃતિઓ પરોપકારને અર્થેજ હોય છે. નામગોપન પણ મેં આમ પરોપકારની

જિત્તિથી પ્રેરાઈનેજ કયું છે. દાંતમાં મોપારીની-કકડી કે એવું કેંક ભરાઈ જાય છે ત્યારે આપણને અણખન છે ને જીભ તે ખાતુ જ્યાજ કરે છે, તેજ પ્રમાણે કોઈનું નામ આપણે ભુલી જઈએ છીએ ત્યારે જાણે અણખત થતી હોય એવો અનુભવ યાય છે ને મન હંમેશાં એ નામ યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યાજ કરે છે.

એક વખત મારો એક મિત્ર મને મળવા આવ્યો. થોડી ઘણી વાતચીત કરી પછી એણે કયું: "આજે પેલો મળ્યો હતો."

"કોણ?"

"અરે પેલો આપણે--શું તો? હમણું નામ યાદ હતું-હોઈ સુધી આવે છે ને પાછું જતું રહે છે. પેલો પાકા રોહના કુવામાં રહે છે તે."

"હા, હા, ઓળખ્યો-પેલો", હું ઓણ્યો.

"એનું નામ શું તો?"

"ઓળખ્યો, ઓળખ્યો મેં."

"પણ હું નામ ભુલી ગયો છું."

"નામ તો-અરે! આમ કેમ! તે' મને પુછ્યું ત્યાં સુધી સાંભરતું હતું ને!"

"વારુ, જવા દે. હવે તારી તખીએત કેમ રહે છે તે તો કહે."

"હવે તે સારી રહે છે.-જગન્નાથ!"

"ઉહું, જગન્નાથ નહીં-જયમલ, જયકાન્ત, જયન્ત, જયોતિન્દ્ર, જયેન્દ્ર, જગદુશા! એ તો પછી યદ આવશે. પણ કાંઈ તું સીનેમા જોઈ આવ્યો તે કેવો હતો! જેવા જેવો છે ખરો?"

"સારો છે" મેં ઉત્સાહ વગર જવાબ દીધો, પછી ધરિયા ઉમેયું: "દયાશંકર, નર્મદાશંકર, ગિરિજાશંકર, ભાઈશંકર, છેલ્લશંકર કેં ભૂકું જાય છે. વારુ, તારાં કાજી કાશી જવાનાં હતાં ને ગયાં?"

"હા" એણે વેઠ ઉતારતો હોય તે રીતે જવાબ દીધો.

થોડી વાર અમે ઝુંગા રહ્યા. એ નામ યાદ

ન આવે ત્યાં સુધી કાઢ પણ પ્રકારનો વાતલોપ રિધતિ થાય તેના કરતાં નામ સુમર
અમારાથી થવો-અશક્ય હતો.

કુલામાંથી આવતો હોય એવો મારા મિત્રનો
અનાજ સંભળાવો, "ગીગાલાઈ, ગળાઈ ઇ,
રાગનાઈ, એપક, એપક, યક-"

"કરમદાસ, ધરમદાસ, નરમદાસ, શરમદાસ-"

"પ' ઉપર છે."

"ચોપટ, પરજી, પાણી-

"હું 'પ' ઉપર નથી 'ગ' ઉપર છે."

"ગગારામ, ગણપતિ, ગણેશ, ગુલાબનાઈ,
ગજેન્દ્ર, ગુણવત, ભવવિમોચનભદ્ર-નહીં જડે.
આપણે શું એ નામ વગર રહી ગયા છીએ ?
કે બીજી વાત કરીએ."

"બરું કહું ?" મેં જવાબ દીધો; "આ-
કમબખ્ત નામ જ્યાં સુધી નહીં જડે ત્યાં સુધી
મારાથી બીજી કંઈ વાત થવાની નથી ને તારાથી
પણ થવાની નથી. માટે આપણે જાને સુખ
ખેસી રહીએ."

થોડી વાર બારે હરથે અમે ખેસી રહ્યા.
આમ ને આમ ક્યાં સુધી ખેસી રહેવાયો એવો
નિયાર મને આવ્યો. મારો મિત્ર પણ એજ
નિયાર કરી રહ્યો હતો એમ એના મુખ પરથી
લાગતું હતું. એટલામાં અમારો નોકર એકાએક
ઘોરડામાં ધરી આવ્યો ને બોલ્યો. "શરૂ, ઉડો.
તમારું ઘર બળી આવ્યું !"

એકદમ અમે ઢીલા થઈને બોલી ઉઠ્યા,-
'જળદેવ !' ને પછી 'હલકે હરે' બબાલાનાને
ખબર આપવા ચાલ્યા.

ઈન્કાઈમાં પણ ગાયું ઘણી વાર થાય છે
એમ ધણી વર્ષે રરના એક 'હુમરીરટ'માં નોંધેલા
આવાજ બનાવ પરથી માન્ય પડે છે.

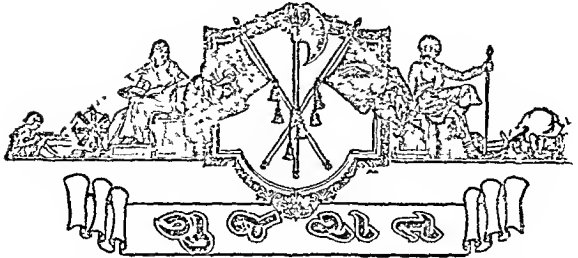
મારું નામ કાઢક બુલી લાય ને તેની આવી

રિધતિ થાય તેના કરતાં નામ સુમર
'ગુપ્ત' એવો મારો ઉદ્દેશ છે. એટલુંજ નહીં
કાઢ 'નોંધપોથી'ની પ્રશંસા કરે (જે કાર્યનો
દરેર મનેજ એકદમ જાણરો શા માટે આપો
હશે તે સમજાવું નથી) તો કાઢ પણ મનુષ્ય
'એ મેં લખી છે' એમ કહી શકે એ પણ નામ
'હુપાવવાતું' એક કારણ છે.

આવી પદોપકૃતિયું કળ પણ મને મળે છે.
નામ પ્રચલન રાખવાથી મને પોતાને પણ ધણી
લાજ થાય છે. જૂનહરમાં મારા નામથી હું કશું
કરી શકતો નથી, અથવા કહેતાં શરમાઈ છું તે
નિશ્ચિત રીતે 'નોંધપોથી'માં હું લખી શકું છું
ને એ રીતે મનોદેવતાને સંતુષ્ટ કરી શકું છું.
આ સીવાય કાઢ 'ગુપ્તા' પર ટીકા કરે છે તે
તે પણ મને કડવી લાગતી નથી. એક વખત હું
અમિત્રાના રાણામાં જઈ અટક્યો હતો. ત્યાં કેહ્યો
'ગુપ્તા'ની વાત કાઢી. એકે કહ્યું: 'ગુપ્તા, મૂર્ખો
છે; બીજાએ કહ્યું: 'કેવળ બાલિશ છે,' ત્રીજાએ
ટીકા કરી 'તદન-ગધેડા છે તે તે પણ રીખાડી'
મેં પણ ઉકળી જઈ ઉમેયું: 'કેવળ મૂર્ખો કે
ગધેડો નહો પણ ગધેડાનોએ ચૂક છે,'
મારી બાબુમાં એટલાએ કહી નાખ્યું: 'બરે
તદન હજાય છે. નોંધપોથી કરતાં તો હજમત
પોથી લખી હોત તોએ પ્રસિદ્ધિ મળત. ને કદાચ
નહીં આદમથી પ્રસિદ્ધ કરી હોત તો એને 'સાક્ષર'
કે 'કલાકોવિદ' નું ખીન્ન ઝટ મળી ગયું હોત.
હું આથી ખીન્નવાગો નહીં, દીપરીર પણ ન થયો.
હું મનમાં બોલ્યો: "એ હું નહીં. એ તો પેસો
ગુપ્તા ! એના પર આવી ટીકા થવીજ નેમજ
એને કે પણ લખતાં આવડતું નથી."

પ્રચલન નામે લખવાના આવા અનેક
લાભો છે.

મમની સ્વ. પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાજે
શ્રીયુત પ્રાધ્યાભાષ આણંદજી આવડા
તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

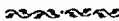

પુસ્તક ૧૨]

કાર્તિક ૧૯૮૪

[અંક ૨]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

ગુર્જરી ગીર્વાણનું જય કીર્તન

૧૯૭૭-૭૮-૭૯-૮૦-૮૧

ગાઓ, ગાઓ, વિજય ગાઓ, સર્વ ગુર્જર સંતાનો,
સમય મંગળ ગુર્જરી ગીર્વાણના યજ્ઞ ગાવાનો,
અતઃ તરછોડે બલેને દીન ને દુષ્ણા કહી,
જેવી તેવી તોએ વહાલી વાણી એ આપણી સહી.

પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમાં શ્રવણ કર્યો માના મોટે,
પ્રથમ શબ્દ મેં એ વાણીમા ઉચ્ચાર્યો કાવો કોટે.

તાલ ખાત સહુ રવજનતણા પ્રિય મુખમાં એ વાણી મહાને,
એ વાણીનાં અમૃતઝરણાં અંતરમાં નિશહિન ચાલે;
શત શત સદસ લોકો આજે એ વાણી વાપરનારા,
૫૨ અંકમાં પ્રમરી રજા એ બૃહત વાકના ભણકારા.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

વિશ્વવિદિત સર્જનજીની મહાવાણી માત છે,
બંગલા, હોદી, મહારાષ્ટ્રી ભગિની એની ખ્યાત છે.

નરસિંયાએ પ્રથમ ધરી એ મુંઝર રૂપવતી રાણી,
પ્રેમાનંદે કાધી કેળવી વિધવિધ રસની ઝીલનારી;
નાનાસાલતણા ચંદુ કરથી લલિત બની રી લટકાળી,
ગોવર્ધન, ગાધી, ને કનૈયે કાધી સમૃદ્ધિશાળી.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !
ગુર્જર ગીરનો જય ગાઓ !
જય ગાઓ, જય ગાઓ !

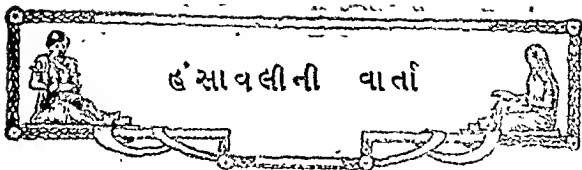
જે બૂપર શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએ ગાંધ્યદંડ કરમાં લીધો,
જે બૂમિપર પરશુરામે ધ્વજનનો વિજય કાધો;
જેની કુખના દયાનંદ ને ગાધી મમ રત્નો રાજે,
તેની વાકના વિજય દુદ્ધિ સતત અખિલ જગમાં ગાજે.

જય ગાઓ, જય ગાઓ !

ગરબત] દેવીઆરમન નાસીઆન રાજ, મરી આવ્ય તેમણે સોમને વચ્ચેથી ઉડી જવાનું કહ્યું.

[કાલિકા ૧૪૮૪

લેખક:

શ. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.

ચિત્રકાર:

શ. રવિશંકર મ. રાવળ.

[સં. ૧૭૭૩ માં "ટ્રાયલીટી" રચનાર ખંભાનના જીનેતરે કવિ શિવદાસે આ વાર્તા દુદા, ચોપાઈ, અને છંપપદમાં રચી છે. એ વાર્તા 'સાવિત્રી' માસિકમાં ૧૯૧૬-૨૦ માં ક્રકડે ૧૩૩ છંપાઈ હતી. ત્યાં પ્રકાશકે 'લઘુલઘુ' છે કે વીરજી અને સામગ્ર્યજી વગેરે કવિઓને આ વાર્તામાંથી 'કે ને કે' મુચના મળી દેવાની જોઈએ.

પરંતુ વિશેષ શોધને પરિણામે જાણાય છે કે 'હંસાવલીની' નવી વાર્તા રચાતું યશોદાન એકલા શિવદાસને ખાતે પણ રચીશાય તેમ નથી લગભગ પદાર્થમાં (મં. ૧૪૧૧ માં) એક વિનયમત્રે 'હંસવત્થ ચલપાઈ' રચી છે. † તેના પછી સં. ૧૫૧૩માં ઉત્તારાવલી એક આસાવત નામના કવિની 'હંસવત્થ કથા' રેકન ફોલોનના સંપ્રદર્શમાં તથા ઉદયપુરના વિવેકમંડારમાં છે.

એ વાર્તા શિવદાસની વાર્તાનું મૂલ દોષ એમ લાગે છે. એમાં વાર્તાને 'આર ખંડ'માં વહેંચી નાખેલી છે. શિવદાસની વાર્તાનું બીજું નામ પણ 'હંસા આશ્વરી' છંપપદમાં આવ્યું છે. જૈન કવિની વાર્તા શિવદાસના ત્રીજા ખંડથી ઠીક વાય છે. પેઢીમાં રાજિવ દાનના પુત્ર વરવાદનની કથા એમાં આવે છે.

સં. ૧૭૩૫માં એક મધુસુદને 'હંસાવલી'ની વાર્તા રચેલી છે. તે શુજરાત વર્તોકપુલર શોસાયશીમાં શ. હીરાલાલ પારેખે કરેલા સંપ્રદર્શની વાર્તામાં નેમિલી છે; પરંતુ તે કથા મારાથી જોઈ સકાઈ નથી.

'હંસાવલી'ની આ પાંચ વાર્તા એટલા પુરાતી લક્ષણિક છે એમાં ત્રણ જન્મની કથાક્રમ પુરુષદેવિની નાથિમના સ્વભાવનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. વીતતાના જિવનપદની શુક્તિ પણ તેરલીજી વિદિષ્ટના વાળી છે. આ વાર્તા એક જૈનેતરે રચી છે છતાં તેમાં જૈન મતની સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. મદદારિ સામગ્ર્યના પુરોગામી તરીકે પણ આ વાર્તાના કવિ ઉપયોગી છે.

શિવદાસની વાર્તાનું 'જોડું' નીચે પ્રમાણે છે :—]

પરંતુ તેનું મુખ તેના નવીનમાં લખાયું નહોતું.

દનપુરમાં અનંગમ્ત્રમ રાત્રીને પુર નથી. • સોમ અને ઉત્તર એ બે રાત્રીક્રમાર મોટા
તેજી કંટાળીને કમળપૂજા આહરી. યજ્ઞ; અને મૃગયા રમવા ગયા. ત્યાં એક કાવિ
એકમે સિવપ્રાપ્તિ એને બે પુત્ર યયા. દના; તેમને ઉપદેશ કર્યો: "ક્રમાર, પશુદિ'આનું

† જુઓ શ. મોદનલાલ દેસાઈ 'સંપાદિત' "જૈન શુજર કવિઓ," પૃ. ૪૧

ધોર પાપ તમને લાગ્યું. હવે તે ધોવા કાશી જાઓ; અને પતિતપાવની ગંગામાં નહાઇ પાપ મુક્ત થાઓ.”

દુધભર્યા નવજુવાન યાત્રાએ નીજ્યા. વાટમાં જંગલ આવ્યું. ત્યાં જંને રસ્તો બુદ્ધ્યા. ભમતાં ભમતાં અપોર થયા. પાણી વગર ગળું સૂકાવા લાગ્યું. સોમ પાણીની લાળ કાઢવા એક ઉંચા ઝાડ ઉપર ચઢ્યો. નજીકમાંજ એક નગર દેખાયું. જંને ભાઇ ત્યાં ગયા; અને નગરના પ્રધાનને ઘેર રાતવાસો રહ્યા.

પ્રધાનની પુત્રી જયવંતી ભોજન પીરસવા આવતી હતી. રાજકુમાર ઉત્તર તેને બોધને અંજલ્યો; જયવંતી પણ આ જુવાનકાને નીરખી મોહ પામી. પરંતુ એના હૈયાની વાત એ કાઠને જાણવા દઇ શકી નહીં. ઉત્તરથી પણ એ વાત કેમ પ્રાપ્તી જાય? એણે પણ મનની વાત મનમાં રાખી. સંકલ્પ કર્યો, “એ જયવંતીને આ જન્મે નહીં તો બીજે જન્મે તો જરૂર મેળવવી.”

પ્રધાનને ત્યાંથી વદાય માગી જંને જણ કાશી આવી પહોંચ્યા. ગંગામાં નહાઇ પવિત્ર થયા. ઉત્તર હજી જયવંતીને ભુલી શક્યો ન-

હોતો. એને યશું, “જયવંતી મેળવ્યા વગર સંસારમાં કયું રસ રચાન છે?” એણે તો ત્યાંજ દેહ પાડવા નિશ્ચય કર્યો; અને કરવત મુકાવ્યું કે, “આવતે ભવ જયવંતી નારી મળો!”

સોમકુમાર સાથે હતો; તે ખુબ ખિન્ન થયો. જયવંતીને પોતાના ભાઇની કથની કહેવા તેના નગર તરફ ચાલ્યો. નગરના ખત્તર સુધી એ આવી પહોંચ્યો અને વીસામો લેવા બેઠો. એવામાં દુકાનો ટપોટપ અંધ થવા માંડી. પુરુષમાત્ર જ્યાં ત્યાં સંતાઇ જતા લાગ્યા. સોમને આ શું થાય છે તેની સમજણ પડી નહીં.

લોકો બોલી ઉઠ્યા: “એ જવાન, તું કોક અભયો લાગે છે; રસ્તામાંથી બાજુએ ખસ; જો પછે જયવંતીબહેન નીશાબેથી ઘેર જાય છે. રસ્તામાં કોઇ પુરુષને લેવામાં આવે તો તેને મારી નાખવામાં આવે છે તેની તને ખબર નથી?” એટલામાં તો આગળ દુધીઆરખંધ દારીએનું ટોળું ધસી આવ્યું. તેમણે સોમને વચ્ચેથી ઉડી જવાનું કહ્યું.

સોમનું સ્વમાન ધવાયું; એ સામો થયો. તિરસ્કારથી પેઢી સ્ત્રી અંગદક્ષિણે નીકળી રહ્યો. એટલામાં જયવંતીની હાથણી ડું લગેલાગ આવી

§ દાથીને બદલે દાથળીનું વાદન પુરુષજાત પ્રત્યે દ્વેષનું સૂચક છે.

સામજિક ની “વૈતાળપચીશી” માની નવમી વાર્તામાં આવીજ એક પુરુષદેવિણી “જયવંતી”ની વાર્તા ગોઠવાયેલી છે. આ જયવંતી એટલે સુધી મત લઇને બેઠી હતી કે—

“પુરુષોરૂં મુખ નવ જાય, કળી ન રાકે તેને કાચ;

સાથે નહીં પુરુષ શું રંગ, ગમે નહીં પુરુષને સંગ.

પુરુષ નામ અત્ર નવ જમે, પુરુષ ટીંગલા શું નવ રમે;

પુરુષ નામ નવ પહેરે રાણુમાર, મોગરા કેવરા નવ સિંહ દાર.

પુરુષ પલંગ પર નવ સુવે, પુરુષ અરીસે મુખ નવ જુવે.

પુરુષ લોટિ પાણી નવ પીયે, પુરુષ નામ લેતાં મન બીડે.”

એક દિવસ એક પરદેશી પંથી તંબોળાની દુકાને બેઠો હતો. ત્યાં જયવંતીની દારી પાલ લેવા આવી. કાપા ચુના વગર એકલાં પાન એ લઇને ગઇ તેથી તેને આશ્ચર્ય થયું. ત્યારે તંબોળાએ પ્રશ્ન કર્યો કે—

હ સાવલીને આ ચિત્રમાળા ભેટ પ્રદાન કરી એણેક જાન થઈ આ યુ

“પુરુષ સેવા કરે નહીં, વિધવાને એક વિદેશ”

તેથી જ આ યુવાન વગર એ ચિત્રમાળા છે

જગી એ કુંવરી દર રૂવિધારે શક્તિની પૂજા કરવા બદલ નીકળે છે ત્યારે

“પુરુષ બદલ નવ નીસરે, રાજ રાણા નેરક

દેખે તેને દુખ દે, એ તો આડે અંક”

આવી વ્યવસ્થાને સાંભળીને થેણા પાંચી કાળી કરવડ મુકાવવા જવાને તૈયાર થયો—આટલો મરતાવ સાંભળ્યું તેમના મનમાં પ્રચલિત કાર્થ પ્રાચીન લોકવાર્તામાંથી ઉપજોગમાં લીધો દગો એકદમ કહેવાનું મન થાય છે

પહોંચી. જયવંતીએ દૂરથી આ પ્રસંગ જોઇ લીધો. પામે આવતાં સોમને ઝોળખ્યો. અને નીચે ઉતરી.

સોમની સાથે ઉત્તરકુમારને ન દીઠો એટલે જયવંતીના હૃદયમાં કે કે ચમ્પ ગયું. એણે બીતે બીતે ઉત્તરની ખબર પુછી. સોમની અખિમાં અંતિ આવી. જયવંતી પામી ગઇ કે કે અનિષ્ટ સમાચાર છે.

સોમ જરા સ્વસ્થ થઇ, નરમ સાદથી કહેવા લાગ્યો: ‘લાઇના શા સમાચાર કહું? તમને અહીં જોયાં ત્યારનુંજ એમનું દીલ ધ્રાવું હતું. પણ દીલનાં દર્દ સૌ કોઇને કહેવાય છે? તમને હવે આખી એ યાત્રાએ ચલા; ગંગાશ્રમાં નાહ્યા; પણ પછી એમને એમનું હૃદય ખાલી ખાલી લાગ્યા ક્યું’. એમણે પાછા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. અને કાશીના કરવનનો હેલો ઉપાય એમણે અજમાવ્યો. ‘આવતે ભવ એ જયવંતી મળે’—એ એમના દેહના બોલ હતા. હું એકાંતમાં બેસી ગયો. મારે તમને એ સમાચાર કેમ પહોંચાડવા તે ભારે વિચાર થઇ પડ્યો. હું આજે આચડતો આચડતો ચાલ્યો આવું છું. ત્યાં તમે આમ અચાનક ગયા—”

જયવંતીના હાથમાંથી હથીઆર સરખી ગયાં. કેળ ઉપર લા ચણે હોય તેમ એ ભોંય ઉપર ખેસી પડી. એનું માથું ફરવા માંડ્યું. ‘હવે શું કરવું?’ એ વિચાર વમળમાં એ તથાવા લાગી. પ્રલયકાળમાં આખી સૃષ્ટિ કુબી જાય છે તેમ એની આશાની મોલાતો ભોંયભેગી થઇ અદશ્ય બની ગઇ હતી.

શોકનો પહેલો આધાન નરમ થતાં એ કતલ વિચારવા લાગી. જેને માટે મહા શક્તિની જેમ, પુરુષ સમાજમાં ઉદારીન થઇ ફરતી

તે જવાથી હવે એનું જગત શૂન્ય બની ગયું. એટલે એની પાછળ જવુંજ યોગ્ય છે એમ એણે નિશ્ચય કર્યો.

જયવંતીએ કાશીના મારગ લીધો. એની ત્રણસેં સાઠ સરખી સાહેલીઓ એને એકલી કેમ જવા દે? એ પણ રાજકુંવરીની સાથે થઇ. બધું મંડળ ચાલતું ચાલતું કાશી આવી પહોંચ્યું. પતિતપાવની ગંગામાં નાઇ શુદ્ધ થયું. પછી જયવંતી કરવત મુકાવવા ગઇ. પ્રભુનું કરવું તે કરવત મુકાવતાં માગવામાં એણી. એણે માથું, “મને થેલે ભવ ઉત્તર કરતાર તરીકે અને વીરા તરીકે પ્રાપ્ત થાવ.” કરવત મુકાવું અને જયવંતીએ પોતાનો કુંવારો દેહ છોડ્યો.

જયવંતીની સાહેલીઓ આ વિપરીત દેખાવથી આભી બની ગઇ; અને જાણે એમનામાંથી તેજ હરાઇ ગયું હોય તેમ એ વીલી વીલી થઇ ગઇ. એમનાથી સહીઅર વગર કેમ રહ્યું જાય?—તે પણ જયવંતીની પુઠે ચાલી. સોમકુમાર આ હત્યાકાંડ જોઇ રહ્યો હતો તેને દુનીઆ ઉપર વિરાગ આવ્યો. હવે સંસારમાં એનું કાણુ? એમ એને થવા માંડ્યું. એણે પણ આ જાંદગીનો અંત શોધ્યો. કરવત મુકાવતાં એણે માથું, ‘ઉત્તર તથા જયવંતી પાસે મારો અવતાર થાવ! મને ત્રણ અવતાર સુઝે અને ત્રણ જણ ભેગાં થઇએ—”

કરવતની કારમાં કહાણી સાંભળી કાશીનો રાખ કોપ્યો. જયંકર આત્મહિંસા કરનાર યંત્રને એણે દેશપાર ક્યું. “યાત્રાળુઓને તે મોટેજ કાશીમાં આવતા ખાળ્યા. સંસાર આકરો લાગે કે તરત ખોળીયું બદલી મનગમતો નવો જન્મ મેળવવાનું લોકોનું સાધન હવે નષ્ટ થયું.

[વધુ મઠે જુઓ ૫૪ ૨૦૩]

* નવું ધર્મના અધિસાવાનો એખો અરોધ અહીં પરખી શકાય છે.

ક્યાં લગી ?

લેખક:

રા. મુનાદી

(ગદ્ય)

ગુપ્ત રાખું મુજ ઉરે, મુજ પ્રેમ-આશય ક્યાં લગી ?
 નિજ હૃદયમાં જાળવું એ જ્યોતનાલય, ક્યાં લગી ?
 કોક મુજ અદૃશ્ય છે, હું તેહ દર્શન કારણે—
 હાડપિંજર થઇ રહ્યો, પથુ હાય । એ હાય ક્યાં લગી ?
 “હાય ।” ઉત્તર હાર્ય, ને નિશ્ચય ઉત્તર રિખત, વાહ ।
 એન એક આપનાં, મુજ રંડનો લય ક્યાં લગી ?
 સુખ વિરહનું દંડ ચુક્યા । દુઃખ દો હવે સંયોગનું ।
 ટાળશો સુખ દુઃખ ધ્યનમાં, હે મહાશય । ક્યાં લગી ?
 ચીર ચીરા ગુલતણાં, યુગ યુગ જરા જોશે ખરા ।
 જ્ઞાન જોળા ! ગાઇશ એ, તુજ ગાન રસમય ક્યાં લગી ?
 “પરવશે દુઃખ । નિજ વશે સુખ ।” મૃતના આદર્શમાં
 તુજ પતંગો ઝુકશે, હે દીપ નિર્દય ક્યાં લગી ?
 આપનો એની હવે, નિર્ણય કરો અમ જાતનો ?
 ક્યાં લગી કરશું અમે, અમ આત્મ-નિર્ણય ક્યાં લગી ?
 જય થયો, વિજયી થયા, ભય ટાળી દો નિર્ભય જની—
 આપણો લયભીત થઈને લય તણો લય, ક્યાં લગી ?
 જૂદ તમ પોતોજ થઇ અમથી તળના જો, રખે ।
 રાખશો કાચી, લઘુ ને જાળ, અમ વય ક્યાં લગી ?
 વિરમરણ વચનો તણું વિરમય પમાડે, હાય । પથુ—
 ક્યાં લગી ? રે । ક્યાં લગી ? એ વ્યર્થ વિરમય ક્યાં લગી ?

ફૂલ ભોળી

લેખક:

રા. શાંતિલાલ ઇચાલાલ શાહ

(ખંડ તોરક.)

ભમરા ! ફૂલભોળી રહે ભમનો,
મધુસત્વ અહીં દીધમાં રમતો;
કનિમાં - કુસુમે ભમતાં,—
દિન દિન હસોજ હસો અવિરામ.

રસ મરત રહે ફુલડે ફુલડે,
પ્રણયોર્મિ' ચક્રી ચિક્રી દીલડે;
તહીં કીરતી કદિ શમતાં,—
ગુજ આત્મ સદાએ રહે શુર ધામ

ગુજ અતર બોમ વિશુદ્ધ હનો,
શહતાનું ન વાળજ ત્યાં ભગનો:
પદ પ્રીત ચક્રી નમતાં,—
પ્રભુના મય પાઃ પદો શુભનામ.

ફુલડે ફુલડે મધુ ગંધ કરે,
પુષ્પ પરિમલ પૂર્ણ ધરે;
હસતાં, હસતાં—રમતાં,—
ફૂલ ભોળી ! સદા રજાએ પ્રભુ નામ.

વ કત્તુ ત્વ ક લા

૧૧૭૭૮૮૮

લેખક :

રા. જ્યોતીર્દ્ર હ. દવે
ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકર :

સા. જગવંશીજી વીણ

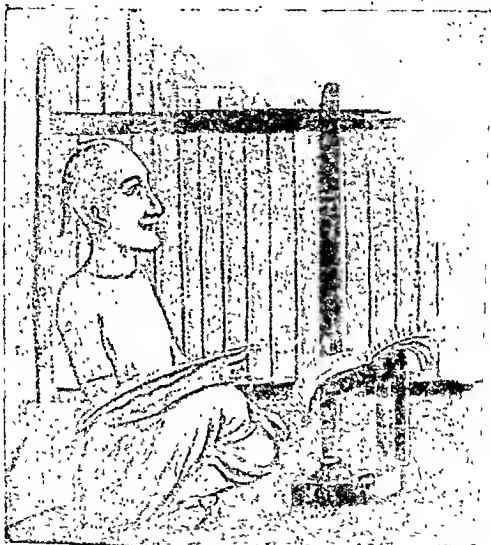
વ કત્તુ ત્વ કલા એટલે બોલવાની કલા. કલાએ અનેક છે: કાંચ કલા, નાટ્ય કલા, અભિનય કલા, લેખન કલા, ચિત્ર કલા, શિલ્પ કલા, વાદ્ય કલા, ગાયન કલા, ગૃહકલા, વગેરે. પરંતુ કલાના એ વિશાળ મહાસાગરમાં સર્વથી ઉપર વકત્તુત્વ કલા તરી આવે છે. કેટલીક કલાઓ લખિત કલા, અર્થાત્ ભોક્તાને કેવળ આનંદ આપવાને અર્થજ હોય છે અને કેટલીક કલાઓ વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય છે. પરંતુ વકત્તુત્વ કલા જેટલી આનંદ આપવાને માટે છે તેટલી જ વ્યવહારમાં જરૂરની છે.

મનુષ્યને દરેક કાર્યમાં કલાની આવશ્યકતા છે. કલાપૂર્વક કાર્ય કરતાં શીખવું એ બહુ જરૂરનું છે; કારણ કે કલાપૂર્વક કરાએલાં કાર્યોની જ કદર થાય છે. જગતમાં જેટલાં કાર્યો થાય છે તે સર્વમાં બોલવાનું કાર્ય સૌથી વધારે થાય છે. ઇતર સર્વ કાર્યો કરતાં મનુષ્ય જીવનમાં બોલવાનું કાર્ય ઘણું મોટા પ્રમાણમાં કરે છે. મૌનત્વનો મોટામાં મોટો ઉપાસક પણ મૌન ધારણ કરનાં મૌનબંધ વધારે કરે છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ બીજી બધી કલાના કરતાં

વકત્તુત્વ કલાના ઉપાસકો વધારે હોય છે. 'પાર્લમેન્ટ'ના સમામહથી માંડી સ્વદેશી સાથુની છુમ પાડતા રસ્તામાં ફેરી ફરતા ફેરીઆ સુ'રી સર્વને આ કલાનો અભ્યાસ અત્યંત ઉપયોગનો છે. કોધની, વૈરની કે દયાની લાગણી શિષ્ટતાથી દર્શાવવા ખાતર આ કલા પર કાણુ હોવો જરૂરનો છે. બોલનાર તો બહુ છે, સાંભળનાર ઘોડા છે આ સ્થિતિમાં કલાપૂર્વક બોલાએલું હોય તે જ સલાળાશે. પતિ પર સમાજ ન સમજે એવી રીતનો કાણુ રાખવા ઇચ્છતી સ્ત્રીઓ, જાહેરખંખર આપી શકાય એવી સ્થિતિ ન હોવાથી 'લેખી' નહીં પણ મોઢાથી માલની પ્રશંસા કરી તેને ખવાવવાની ઉમેઃ રાખનાર વેપારી, કે આત્મશ્લોકાધારી સ્વભારિક વૃત્તિને મન્યતા પૂર્વક પ્રકટ કરવાનો અભિલાષ રાખનાર પુરોહો બે આ કલા હરતગત ન કરે તો તેમને પોતાના મહાન ઉદ્દેશો કેટલા દુઃસાધ્ય થઈ પડે તેની કલ્પના કરવી કઠણ નથી. દેશના હિતને ખાતર ધારાસભાના સભાસદ થવું હોય, પારકાનાં કલહ તથા ધન પોતાને શિર તથા હસ્તમાં લેવાની પરાપકાર વૃત્તિથી ગ્રેરાઈ વૃદ્ધિલાતનો ધણો

કરવો હોય, 'કાલેજ'માં 'પ્રેક્ષિસરતું' પદ તથા તર્જન્ય છતિ સંપાદન કરવાં હોય, કે કંડમાં નાણાં બરાવવાનું કપરું કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે આ કલા કેટલી ઉપયોગની છે તેનું તરત બાન થાય.

ઐટલે પોતાના વિચારનો લાભ અનેક લઘુ શકે એવી પરમાર્થ વૃત્તિથી પ્રેરાએલા પુરુષો (જેમની સંખ્યા અદ્ભુત ગણે એાછી નથી તેઓ) ને ઉક્ત ઉપયોગી ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે આ કલા સૌથી સહેલા અને સુંદર માર્ગ છે. શારદાપીઠની

લખવાનું બાજુએ રહી નય, ને બાપલુ આપવામાં ગરક રહ નય એવા બાપલુ કરનાર બદ્ધશુદ્ધ એક નથી પણ અનેક છે.

વળી આ કલાના બોક્તા પણ અનેક વર્ગના મનુષ્યો હોઈ શકે. કાવ્યમાં કેટલાક રસિક પુરુષોજ રસ લે, નાટકનું આસ્વાદન કરનાર પણ અમુકજ વર્ગ, નિબંધ વાંચનાર તો સૌથી થોડા.

ઉચ્ચતમ પદવીધારી વિદ્વાન કે કમ્પો ધુટનાર બાળ વિદ્યાર્થી, ઉંચામાં ઉંચી ન્યાયનો પટેલ કે નીચામાં નીચી જાતનો કોઈ અભવરુપો પુરુષ, લક્ષ્મીદેવી અને તેની અનુગામિની છાત્રની કુલા

પામેલો મહાશ્વન કે નિર્ધનતાને લીધે અત્યંત રહેલો કોઈક 'લઘુ' જન; આ સર્વ વસ્તુત્વ કલાનો આસ્વાદ લાઈ શકે છે અને વક્તાના કલાચાતુર્ય સારું અભિપ્રાય પશુ વિના સંકામે આપી શકે છે.

કલાનો ઉદ્દેશ શો છે અથવા હોવો જોઈએ? વિવાદપ્રિય વિવેચકોને આ વિષય વિવાદને માટે ધણી ઉત્તમ જગ્યાવાથી એ વિષય પર લાંબા કાળથી એવો વિવાદ કરતા આવ્યા છે. કોઈક

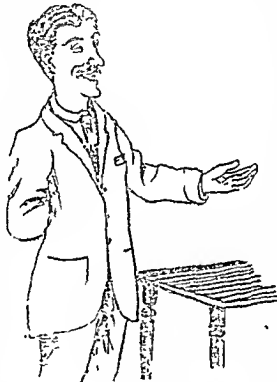
કહે છે કે કલા ખાતરજ કલા હોવી જોઈએ; કેટલાક માને છે કે કલાનો ઉદ્દેશ ભોધ આપવાનો હોવો જોઈએ; ત્યારે કેટલાક પુકારે છે કે ભોક્તાને આનંદ આપવો એજ સર્વ કલાનો હેતુ છે. આ અને આવા અનેક મતભેદ એ વિદ્વાનો પોતાની વિદ્વાની ન્યોતિની ઝાંખા કરાવવા અને આવા અનેક મતભેદ એ વિદ્વાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હોવાથી મતભેદ હોવોના જોઈએ એમ કહેવું તે સર્વથી

અનુચિત અને ઉપદાસ યોગ્ય છે. પરંતુ એટલું તો કહી શકાય કે 'કલાનો ઉદ્દેશ શો છે?' એ વિષય પર એકમત થઈ જવાય તો કે ખાસ ખોટું નહીં; કારણ કે એવી એકાદ જુગ તો વિદ્વાનોને પશુ કરવાનો દક છે. ઉક્ત વિષય પર વિચાર કરતાં એટલું લક્ષ્યો રાખવું જોઈએ કે કલાકાર કયા ઉદ્દેશથી કલાવિધાન કરે છે અને ભોક્તાને એ કલાદ્વારા

શો શી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે? એ વાત લક્ષ્યમાં રાખતાં તરત સમજાય કે મોટે ભાગે કલાકાર કીર્તિના કે ધનના મહેદેશથી પ્રેરાઈ કલાવિધાનમાં પોતાનું લક્ષ્ય પ્રેરે છે અને મુખ્યત્વે ફરીને કલાના ઉપભોગ વડે ભોક્તાને કલાકારના કલાચાતુર્યનું જ્ઞાન થાય છે. ધનપ્રાપ્તિ કલાકારને એટલી બધી નથી એ વાત કહેવાની જરૂર છે? અર્થાત્ કીર્તિ ખાતર કલા છે એમ સ્વીકાર્યાં જ છુટકા, પ્રસિદ્ધ આત્મકારિક ગમ્મટ કહે છે,

કાવ્યં યશ-કર્તૃકૃતે વ્ય-
વહાર વદે ભિવેત રક્ષતયે।
સઃ પરમિવૃત્તયે કાન્તા-
સમિતત્રયોપદેશ યુજે ॥

તેમાં એ યશને સર્વથી પ્રથમ મુકે છે. જેમ કાવ્યની કલા યશને માટે છે તેમ બીજી કલા પશુ કીર્તિને કાળે હોય એ નવાઈ જુવું નથી. કીર્તિ સંપાદન કરવાની દૃષ્ટા કેટલી બધી સ્વાભાવિક છે! ભવિષ્યની પ્રજાના મુખમાં પોતાનું નામ કાયમ રહે, બ્રહ્માંડભરના આ મહા-
સમજમાં એક પોતાનું

કવચિત્ મુખ પર સ્થિતિની રેખા પ્રગાવતી.

યશઃસરીર અવિચલ રહે, માનવ ગણની નિલ બદલાતી મનોવૃત્તિ પોતાની પ્રર્થસા કરવામાં કદી પશુ ના બદલાય. 'સર્વભક્ષી મહાશક્તિની વાસુદેવી કૃષ્ણ'ની છાય તમે રહીને પશુ પોતાની કીર્તિ અમર રહે, 'જગન ભરી ઉમેલી, મહાત્મા તી દુનીયા ફાવતી જાગમાં' પશુ પોતાની કીર્તિ કોમુદીનો સીનગ પ્રકર જાંખાવા વગર અનરર યગદી રહે

એવી પ્રત્યેક મનુષ્યને હજી હોય છે; અને આવી દૃષ્ટી એ આત્માના અમરત્વનું લક્ષણ છે. અમરત્વ એ આત્માનો ધર્મ અને મનુષ્યોનો પરમ અભિલાષ છે. એવી અમરત્વની હજી એ કલા, બોધ, કે ક્ષણભરી કલાપ્રાપ્તિ આનંદ કરતાં અનેક રીતે ઉચ્ચતર છે.

એટલે કેવળ કલા ખાતર, બોધ દેવા ખાતર કે આનંદ આપવા ખાતર કલા હોવી એવી માન્યતા હોવી જોઈએ એવી માન્યતા મનની ક્રાંતિને માટે કપા છે અને હોવી જોઈએ એમ માનવું એ કાલ્પણ્ય રીતે ખોટું નથી. કલકું એવી માન્યતા કેવળ કલ્પનામૂલક ન હોતાં વસ્તુસ્થિતિના અપરલોક પર રચાયેલી હોય છે. આ પ્રમાણે કલાનો આદર્શ ક્રાંતિ છે એ આપણે જોઈએ; અને બીજા સર્વ આદર્શ કરતાં એ આદર્શનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે આદર્શ હોવા છતાં એ અમલમાં મુકાય છે.

હવેનિ આંખમાં આંસુ આકૃષ્ટ.

પરંતુ ફક્ત હજી કાર્યાયાજ ક્રાંતિ મળી શકતી નથી. ક્રાંતિના હજીનર, અને જે વર્ગમાં ક્રાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે તે બંનેની ક્રાંતિસંપાદન કરવાના કાર્યમાં અપેક્ષા રહે છે. આથી ક્રાંતિ મેળવવાનું કાર્ય હેતુ જોઈએ તે કરતાં કેક વધારે કહ્યું બની જાય છે. કવિ કાવ્યરસિક વર્ગમાંજ અધુની પાપ, ચિત્રકાર

ચિત્રના શૈલીનોર્માજ પ્રખ્યાતિ પામે, અને લેખક વાચકવર્ગમાંજ ક્રાંતિ મેળવી શકે, આથી સર્વદેશી ક્રાંતિ મેળવવી એ, ચિત્રકાર કે લેખકને ઘણું કપડું થઈ પડે, પરંતુ ઉંપર કહ્યું તેમ વસ્તુત્વ કલાના ભોક્તા અનેક અને દરેક વર્ગના હોવાથી એ કલાના ઉપાસકો સકલ

જનસમૂહમાં ક્રાંતિ મેળવી શકે છે. વળી કવિ ચિત્રકાર કે લેખકને લીધાકાર નામના જેને માટે ભટકારિ વહાવિ તે નરં ન રજ્યયતિ કહે છે તે પ્રકારના પ્રાણીઓને રીઝવવાનું અસાધ્ય કાર્ય કરવાનું હોય છે તે વસ્તુત્વ કલાના ઉપાસકને એટલું બધું જરૂરનું નથી. આથી વસ્તુત્વ કલા એ ક્રાંતિને માટે ખીજા સર્વ કલાઓ કરતાં સહેલામાં સહેલું સાધન થઈ પડે છે. કલાનો અતિમ આદર્શ વસ્તુત્વ કલામાં આમ સહજ સાધ્ય બની રહે છે.

આ યુગ રાજનીતિનો છે. પુરાણકાલમાં જે રચાન ધર્મનું હતું તે રચાન હમણાં રાજનીતિ બોગવી રહી છે.

કહે છે કે કલિ કાલમાં ઇશ્વર બ્રહ્મનું મહાત્મ્ય વધારે છે અને તેનું ફળ પણ તત્કાલ મળી શકે છે. ઇશ્વરબ્રહ્મનું તો કોણ ભલે પરંતુ રાજનીતિનું તો આ યુગમાં મદદર થઈ વધારે છે અને તેનું ફળ પણ, જોઈએ તે કરતાં પણ વહેતું મળી શકે છે. આ યુગમાં તો રાજનીતિ

[૧૫ માટે જુઓ પૃથ ૨૦૬]

નૃત્ય ઈલા

લેખક:

રા. ફીરોજશાહ રસ્તમજી મહેતા

ભુદી ભુદી પ્રજાઓના નાચો : ઇંગ્લીશ નૃત્ય

[અનુસંધાન નંબર ૧૯૮૩ જુન ૨૭૪ થી]

ઇંગ્લાંડને તો ગ્રામ્ય નાચોનું ધરજ સમગ્ર હેતુ. જુના અંગ્રેજ નાચો મુજ ત્યાંના અસલ વતનીઓના નૃત્યમાથી મળે છે.

સૌથી જુના નાચોમાં 'Eggs Dance' પ્રખ્યાત હતો. નાચનાર આંખે પાટા બાંધી શીંગડું વગાડતો અમુક ઇંગ્લીશી જનેરી ઇંગ્લીશી વચ્ચે નાચતો, પણ તેમાં એકેએક પુરે નહીં તેની સંભાળ રાખતો. "કુએડ"ની ધાર્મિક લઠાઇઓ પછીથી ઇંગ્લાંડના નાચોમાં પૂર્વના નૃત્યનું તત્ત્વ બેળાયું. હ લમાં અંગ્રેજ બાળકોથી રમતી રમતો 'Hunt the slipper' 'Kiss in the ring' અને 'Here we go round the mulberry bush' એ પ્રાચીન ઇંગ્લીશ નૃત્યના બચી રહેલ ગાથા પડછાયા છે. "ટ્યુડર" રાજ્યોના વખતના બધા અંગ્રેજ નાચોમાં યુગ્મન એક નૃત્ય ક્રિયા હોય જરૂરજ આવતું. એમાં સૌથી પ્રખ્યાત "કશન" નાચ હતો. એક સમય પર તો ખુદ ન્યાયાધીશો વડીક "લીન્ડન્સ ઇન"ના દીવાન ખાનામાં અમુક દિવસોએ નૃત્ય કરતા.

રાણી ઇલીઝાબેથે નૃત્યને ભારે ઉન્નતિ આપ્યું હતું. અને તે પોતે એક સુંદર નર્તની હતી. નૃત્યના સંબંધમાં તે રકોટલેન્ડની રાણી મેરી સાથે પોતાની સરખામણી કરતી એક વેળાએ એણે રખબર પણે રકોટીશ એકચીને કહ્યું કે "રકોટલેન્ડની નામદાર રાણી કરતાં ઇંગ્લાંડની મહારાણી નૃત્ય કરતે વધારેજ ઉચ્ચ હોય છે."

મે મામની આકમી તારીએ દર-ના એક "ફરી" કિંવા "ફોરા" નામે નાચ કેનું લોકમા હજ પણ થાય છે. નોકર વર્ગ સ્વાયે નાચે; નમતી બપોરે ચૂંદર્ય વર્ગ નાચે અને સાજટાણે ધંધાદારી વર્ગ નાચે.

દરેક અંગ્રેજ નૃત્ય મુદમાં 'Waltz' નો નાચ અત્યંત માનીતા છે. પ્રથમ વખતે ૧૮૧૨ માં પેરીસથી એ આવ્યો ત્યારે ઇંગ્લાંડની નાચનારાંઓથી એ દસાચો અને નીંદાયો, પણ પાછળથી લાયક સંગીત એની સાથે જોડાયું ત્યારે એ સર્વને પ્રિય થતો ચાલ્યો. એ નાચો

ધીરે વહેતા, સરતી હળના અને નઝાકતનાળા છે ખીજા બધા નૃત્યો એ 'Waltz' ના માત્ર સહાયક જેના છે ફ્રેન્ચ નૃત્ય "કવોડીન" ઉપરાત 'લાનમર્સ' પણ ફ્રાન્સમાંથી ઇંગ્લાન્ડ માં ૧૮૦૫ માં આવ્યો. 'ગેનપ' એ જાતે હંગેરિયન નાચ છે તે પાઠગથી ઈલાકની

નૃત્ય ને અર્થક અંગ.

મતા થઇ 'પોવકા' સર્વત્ર ફેલાયેલો નાચ છે, પણ ઇંગ્લાન્ડમાં ઘણોજ લોકપ્રિય છે "પોવકા-માયુકો" અને "માયુકો" ના નાચ તો માત્ર નૃત્ય શાળાઓમાં જ શીખવાય છે

ન્યોર્થ રાજ્યોના વખતથી જાહેર નાચ ગૃહો (Public dancing Rooms) ની જાણ ફેશન નીકળી પ્રથમ અંગ્રેજ શબ્દકોશ રચનાર ગ્રામ્યાત ડૉ. જેનસન "વેન્ડીઓન" નામનું નૃત્ય ગૃહમાં વારે વારે જતો

મુરવોકોથી મળેલા નાચોને આખરે અંગ્રેજ

નૃત્યની હમણા ઘણી સારી ખીનવણી થય છે એ ઉપરાત ખીજા પુરાણા નાચોની નવી આવૃત્તિઓ ટાંકનાના કામમાં મીસ નીચ અને મીમ નેલી ચેપ્લીન સુધર કામ બજાવી રહ્યા છે

મુરીશ તત્ત્વથી બનેલા નાચો ઇંગ્લાન્ડમાં 'Lancers' 'Polkas' તથા 'Reels' ના નામથી ઓળખાય છે, કહેવાય છે, કે ગળ એકવડે નીમના અમનમાં એ ઇંગ્લાન્ડમાં રપેન થી ખાય ત થયો

મુખવેન (Mingues) પટેરીને તથા તાન્ગો વેગો મળતે નચાતા નાચો જેની ઇંગ્લાન્ડમાં પ્રથા છે, તેની ગરબાત રાજ દેરી આદિ ના વખતથી થયેલી છે

પશ્ચિમમાં નૃત્યનો

પુનરોદ્ધાર.

હમણ જાણે આ દેશમાં

નૃત્ય ક્યારે પાછું સજીવન થશે? પશ્ચિમમાં તો એકાદ રનરૂપે દર દિવસે અને રાત્રે ખીસતી અને વધતી જાય છે.

જ્યારે એક કળા તેની વિદ્યા વિપવક બુદ્ધિ

(Technical skill) ની સર્વથી ઉચ્ચી ટાચે પહોંચે અને એ દિશામાં બીજી કું વિશેષ કરવા જેવું ન હોય, પણ માત્ર તે ક્રમાં જીવન શ્વાસ (Breath of life) આપુરુ જોઈતી જ એટલી હોય, ત્યારે તેને તેના પગ કરતી પથ્થુમાં શરીરને તેના પુનરોદ્ધાર કરવાને સમય જરૂરજ આવી લાગે છે એવી વેળાએ સુષ્ક હાડકામાં દમ ટુકનાર કેદને કેદ મહાન ક્રમાં વંત જીવ યા જીવો પૃથ્વી પર પાડે છે પશ્ચિમના નૃત્યના સબધમાં પણ આમજ થયું.

અમેરીકા ખાતે ઇસાડોરા રીન્કને અને ઇન્ડિયામાં મોડ એનને પ્રાચીન નૃત્યને નવું મોર્ન

ટાળાએ “ચેલેસ થાએટર”માં અને “કોલેન્ટ ગાર્ડન”માં “એલેટ” નાચોના નવિન પ્રકારો થી નૃપકળાનું ગૌરવ વધાર્યું. આ જીતામંથી નવા બનાવેલા નાચોનો શોધ વધતા, તે નાચી શકે એવા એકવડીઆ બાધાના ચપળ યુવકો અને ચચળ સુદર યુવતીઓની ભાગણી થવા માગી, અમલી નૃત્યકળાની ખીલવવા તેઓએ પ્રાચીન ગ્રીકોને હાથે બનાવેલા પુષ્પ પાત્રો વગેરે માગીના વારુણો પર પાડેલા પુરુષ તથા સ્ત્રી નૃત્યકારોની ઉમા રહેવાની નાચનાની મનોહર ગતિઓની નકલેએ કાંધી કાઢ્યું તેઓ જોઈ શક્યા કે આ ઓરીયન અગ ત્રિધિત અને

નૃત્ય નૃદ.

બધી તેવો ફેલાવો કર્યો. કારખાનાંઓમાં કામ કરતી છોડીઓથી અને ગામડાની નીરાણોના છોકરાઓથી નચાતા લોકનૃત્યમાં એથી મોટા ફેરફાર ઉપજવા પામ્યો, અને દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી એ નૃત્ય સજીવનતા અધિમધ ફરી વળી. એમાં રસીઓથી આવેલી નૃત્યકારોની

ગતિઓ નૃત્ય કરતી વેળાએ તાત્કાલિક અમમમાં આવી શકે એવી તેમજ તદ્દન નૈસર્ગિક છે આ સુધારેમાં આચીન નાચો હવે યુરોપ અમેરીકામાં બધે ફેલાયા છે

પશ્ચિમાત્ય નૃત્યકળાના પુનરોદ્ધારમાં આજથી પદર વર્ષની વાત પર Loe Fuller

નામક એક મૌલિકતા ધરાવનારી તથા બુદ્ધિ-
શાળી નર્તનીએ અગત્યનો શોગો આપ્યો તેણે
“ સરપન્ટાઇન ડાન્સ ” નામે નૃત્ય જાતે કી-

નૃત્ય વડે પોતાને પતંગીયા, ગુલાબ કે સર્પમુખી
પુષ્પ કે બળના મર્ચની આકૃતિ તથા ગતિમા
રચી કરતી આ “ સરપન્ટાઇન ” નાચતી
પ્રખ્યાતી જોઇ બીજા ઉમદા નાચનાગઓ
એ નકલ કરીધી, પણ કુદરતી
શ્રેષ્ઠતાને કાંઈ પહોંચી શક્યું નહીં

એજ સમયમા ઇસાડોંગ ડન્કન
બહાર પડી તેણે જાણીતા યુરોપીયન અને
અમેરીકન મંગીત વેતાઓના નામચીન
સંગીતો તથા પ્રખ્યાત ચિત્રકારોના
ચિત્રોને પોતાની સહાયતામા લીધા અને
તે પરથી પોતાના ટેટલાક પ્રખ્યાત નાચો
ઉપજાવી નૃત્યકળ ની ખીલવણીમા પોતાનો
શોગો આપ્યો એણે બર્મીનમા એક
નૃત્યશાળા ગઠાવી છે અને એની તાલીમ
પામેલા શિષ્યોની સંખ્યા પણ ઘણી
મોટી છે.

પ્રખ્યાત નર્તની મોડ એલન આ
ઇસાડોંગ ડન્કનની ચેવી થાય એ પોતે
એની જાન છે “ my Life and
Danceing ” નામનું એણે રચેલ
નૃત્યકળાને લગતું પુસ્તક ધણું જાણીતું છે.
એણે જાણીતા ચીતારા ‘ Botticelli ’
ના અતિ સુંદર ચિત્ર “ Birth of
Venus ” પરથી એક પ્રાચીન દંબનું
મોઢક નૃત્ય ઉપજાવ્યું, એની પાસે ૨૦૦
વર્ષનો એક પુરાણો મઝગીનનો ટુકડો છે,
તેને એ પાણીમા ભીજવી નૃત્ય કરતે
ક્રમે પોતાના શરીર પર લપેટી કળા તથા
શરીર સૌંદર્યને પ્રકટાવે છે. નાચતે

પ્રખ્યાત નર્તની મોડ એલન

જાન્યુ લાખા પટના એકજ વસ્ત્રમા સજ્જ
થઈ તે નૃત્યભૂમિ પર આવતી અને તે વડે તથા
પોતાના મોઢક અગતી વિવિધ મરોડવાળા

નાચતેજ તાત્કાલિક પ્રેરણા બુદ્ધિ બતાવવામા
મોડ એલન બીજા બધાને બાબુએ બેસાડે છે.
જાતિ કુશળતા વડે નૃત્યમાં એ પોતાને એક

હીલતાં પુષ્પ કે પાંદડાં કે ફરીઆના વહેતા મોજામાં ફેરવી નાખે છે. વિશ્વવિખ્યાત “સેસેમી” નાચ એણે પોતે ઉપજાવ્યો છે. જોડેલો એ મોઢક અને પ્રખ્યાત નીવડ્યો, તેટલોજ એ ચર્ચાસ્પદ પણ થતા પાગથો છે. આ મોડ એલન હીડુસ્તાન આવી ગયું છે.

ન રાખવામાં આવે, તો એ નાચો ન ઇચ્છવા યોગ્ય ગતિમાં આવી જાય છે, આ “ટાન્ગો” નાચતી ખામી કહો કે ખુબી કહો તે એ છે કે સાધારણ નાચવા સારુ એ ઘણો શુંચવણીઓ છે. મુળમાં આ નાચ મુરીશ (મુરોકાને) હોવો જોઈએ. સ્પેનમાંથી થઈ આરજેન્ટાઇનમાં

પ્રાચીન નૃત્ય

પ્રખ્યાત રશીયન નૃત્યકારો નીજન-સકી, આનાપાવલોવા, માઇકેલ મોડેકીન, કાસાંનાના તેમજ રથ સેન્ટ ડેનીસ વગેરેએ નૃત્યકળાની ખીલવણીમાં સૌથી મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. એમની નૃત્યકૃશળતા વીશે આગલાં પૃષ્ઠોમાં લખાઈ ગયું છે.

સને ૧૯૧૧ થી તે ૧૯૧૪ સુધીમાં નૃત્ય-કળાના માર્ગ પર સુધારાનું એક બીજું મોટું મોજું ફરી વળ્યું. એ સમયમાં “Tango” “Manine Bresilienue” અને “Ta-Tao” નાચો. જાહેરમાં આવ્યા આ નાચો જોતે નજીકત વાળા છે, પણ જો સંભાળ

અમુક સ્વરૂપે એ દાખલ થયો; ત્યાં એનું રૂપ બદલાઈ તે હાલના “ટાન્ગો” માં ફેરવાયો.

પ્રખ્યાત નાચનારો મી. અને મીસીસ વરનેન કેરટલે આ ટાન્ગો નાચને પ્રથમ પદ્ધતિસર બંધારણ અને રૂપ બદલી પાશ્ચિમાત્ય નૃત્યકળાની ખીલવણીમાં પોતાનો આદેશ આપ્યો છે.

ઉપર જણાવેલો “Ta-Tao” નાચ એક ચાઇનીઝ નાચની સુધારેલી નકલ છે. ચીનાઈ ભાષામાં એનો અર્થ “મીઠાશ અને સેગતા” થાય છે.

“કથાસીકલ” નૃત્યને છોડી “જાલટ” નૃત્યપર આવતાં તેના સુધારામાં સૌથી મોટો

गुणरातः]

ते आंघो उवाचा विना डान मांटी रहुी.

— अथवानं कटिहयः

[कालिङ्ग १६८४]

ભગવાન મેદિય

લેખક :
રા. કનૈયાલાલ માણેલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર
રા. ગોરક્ષકુર

સમય :
ઈ. મ. પૂર્વે ૩૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રામચંદ્ર

તક્ષશિલા ... અશ્વિનીરયાન આગમ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કુમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યુદ્ધનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિરણ્યુદ્ધનો અમાત્ય.

સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુખાહુની પુત્રી ને' દિરણ્યુદ્ધની રાણી.

હિરણ્યુદ્ધ } શુદ્ર મહાપત્ર નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

સેનાજિત... હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરના સૈન્યોના આચાર્ય-શકટાલ... ગૌરીના પિતા.
 અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મેનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંબિનો ગુરુબંધુ.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ વર્ષ થયા હતાં; અને તેનો પૌત્ર હિરણ્યગુપ્ત 'સવાર્ધસિદ્ધિ'નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના ભુવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંતઃપુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વફનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંબિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડે તો હતો અને આંબિનો બ્રાહ્મણમિત્ર આંબિને શકટાલને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેણે અંતઃપુરમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં નરેન્દ્રની મદાદેવી સુમેઢા આ અંતઃપુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોળી કંટાળા વીમાસજ્જ કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા ભય છે.

રાજ સુમેઢાને હસીને તેનો માઈ આંબિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરફને સાધવા નિર્દોષ સુમેઢા પાસે આંબિને આમંત્રણ આપાવે છે.

હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દેખાવડો છે, અનાડી ને કર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમેઢાને કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે સુમેઢા તેની બધી પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મગધ અધીરો બની ઘર તરફ ભય છે. એના ઘરમાં એ એક અક્ષાત કેડીને ખાવાનું આપવા ભય છે. અક્ષાત કેડીને વિષ્ણુગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અક્ષાત કેડી એને ચેનવણી આપે છે 'આવતી પૂર્વિમાએ તે નાસી જશે'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી કોંયરાનું બારણું બંધ કરી ઉપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજ ત્રિચારો ઘોળાયા કરતા હતા.

તેણે દૈવ્ય શકટાલને ત્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મગધ અધીરું થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાજિત અધિનેને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું તેને નિમંત્રણ આવ્યું. તે ત્યાં ગયો દર્શક જુવાન પત્નીના ઘરમાં અનિઓમાં પ્રવેશતા રોગને હંમેશાં વધ દોષથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ માંડો યદુ કૃતિ સેનાજિતને ભેટાં દર્શકે પોતાની પત્ની 'મેનાડીને કેકે અકચ રોગ થયો છે એવું' કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનંતી કરી.

સેનાજિત મેનાડીને બોળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મેનાડીને ગામમાં ના બાવેલા પુરખના, કુમારના પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આહતરી રીતે કહી મેનાડીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી ભય છે, અને સેનાજિત ચાલી ભય છે.

મેનાડી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વદાય કરે છે અને સુતેલે બેઠાં છે.

સુકેતુને મેનાડી વિષ્ણુગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જાણ્યાં છે અને એ વિષ્ણુગુપ્ત કેવળ છે તેની ચર્ચા કરે છે

શકટાલને ત્યાં વિષ્ણુગૃહ આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમત્રી, કુદક માલ્લેના દૂત પ્રભિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આજે આ ક્ષતામાં અશાંતિ ને કેક નવીનતા પથરાઈ રહ્યા હતાં. સેનાજિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ધરમા તે વગર રત્નજે નહ શકતો તે ધરમાં પ્રવેશ કરવા આજે તેને રત્નની વાટ જોવી પડી આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરના કાણુ શ્રમાવવા માંડ્યો. છેવટે અશિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા આગળ એક યુવાન તપસ્વીને જોઈ તે થોડી વાર ચલી ગયા; આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કદ્દુ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

(હવે આગળ વાંચો.)

[અનુસંધાન : આપાદ-શ્રાવણ ૧૯૮૩ ના અકથી ચાલુ]

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગૌરીની મુંઝવણ.

અશિહોત્રીએ આંસુ લુછતા હેતથી કદ્દુ ની ખાંધ પર હાથ મુક્યો. રખેને એ હાથ ખસી ગય એવી બીકે કદ્દુએ તેને પોતાના હાથથી દાખ્યો. બને અંદર ગયા. પાછળ શૌનક, ચરક અને તેના બે મિત્રો આવ્યા.

શકટાલનું ઘર નાનું, નીચું ને અધારું હતું. અધારી ઝોસરીમાં એક તરફ ગાયની કોડ હતી. અંદરના અડધા ખંડ પર છાપરું હતું અને બાકીનો ભાગ ખુદ્દો વાડો હતો. એની પેલી તરફ બીન્ને એવે જ નાનો ખંડ હતો.

વચલા ખંડમાં પ્રમંડક બારણા પાસે જોડો હતો. ગૌરવ ને વિદ્વતાની મૂર્તિ જેવા શાંત ને તેજસ્વી. પાસે જુદા શકટાલ બેઠા હતા. તેમનું છણું છતાં ટટાર શરીર અસારે ગૂઢ ચર્કિતની સક્ષી પુરતું હતું. તેની સામે સેનાજિત બેઠો હતો. તેના અલંકારો આ નિધન પરિચયિત-માં ક્લંક જેવા જણાતા હતા. તેના મુખ પર ગંધ ને અધીરાઈ હતાં. તે આ નવા આવનારા-ઓ તરફ તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યો.

“પ્રમંડક ! આ પિતાજી આવ્યા.”

“કોણ પ્રમલ : હાં” અશિહોત્રીએ સાશુ-નયને પૂછ્યું.

“હા, કાકા” પ્રમંડકે કહ્યું.

“ને વિષ્ણુ-આચાર્ય ક્યાં ?”

“અંદર છે, હમણાં આવશે.” પ્રમંડકે કહ્યું; ‘ઘણે વર્ષ’ આપણે મળ્યા.”

“હા, બાક; ધરડે ધડપણ મારી આંખો ટાઢી થઈ.”

“કેમ આચાર્ય દેવ ?” અશિહોત્રી શકટાલની પાસે બેઠા અને શૌનક વગેરે સામે ચિનપૂર્વક બેસી ગયા.

અથ શકટાણે ડોકું ઉંચું કર્યું અને જોખરા, નિશ્ચેનન અવાજે પૂછ્યું : “કોણ કાનુ ?”

મધરાતે મોજા તુટે અને તેનો અવાજ સુતેલાના હૃદયમાં જેવો આઘાત કરે એવો. આઘાત બધાના હૃદયમાં આ અવાજથી થયો.

પણ વાર અશિહોત્રી જરાક અસ્વસ્થ થયા અને પછી હાંમતભરે પૂછ્યું : “દેવ ! ખુશીમાં તો છોને ?”

શકટાલનું મોં વેદનાથી મચડાઈ રહ્યું. “ખુશી ? હા.”

“આચાર્ય !” સેનાજિતે અધીરાઈથી કહ્યું;
“હવે અંધારું થવા આવ્યું. મારે એક વાત કહેવી છે.”

“શી ?” શકટાલે પુછ્યું. અધા શાંત થઈ સાંભળવા લાગ્યા.

“અંદર આવો.”

એક પળ વાર શકટાલ શાંત રહ્યા અને પછી હીંત પર હાથ મુકી ઉભા થયા. ઉંચા, સુકા, રનાયુવાળા, ટૂંક શકટાલ નિરાશાની મૂર્તિ સમા અંદરના આરણ્યા તરફ જવા લાગ્યા. સેનાજિત શકટાલને હાથ આપી આરણ્યા તરફ દોરવા માંડ્યો. શૌનક અને તેના મિત્રો, કેંક નવું ભણવાની તક ખોઈ હોવાથી, નાસીપાસ થઈ ગયા.

સેનાજિત શકટાલને અંદર લઈ ગયો: નિરસાહ-નિરાશાને દોરી લાવવો હોય તેમ. અંદરના ખંડો પશુ અડધો ભાગ ઊપરાવાળો હતો અને અડધો ઊપરા વગરનો હતો. ઊપરાવાળા ભાગ નીચે ગૌરી રાંધવાની તૈયારી ઝડપથી કરી રહી હતી. તેના હાથ જેમ લોટ મસળતા તેમ તેની આંખો ચમકતી હતી.

ખંડના ઉંચાડા ભાગમાં દૂર એક પાટલા પર વિષ્ણુમુક્ત પ્રાણ્યાયમ કરી રહ્યા હતા.

સેનાજિતે એક નજર ગૌરી તરફ ફેંકી, ખીજ પ્રાણ્યાયમ કરતા બ્રાહ્મણ તરફ નાખી. વિષ્ણુમુક્ત ઉંચા પહોળા નહોતા; સ્વસ્થવાન નહતા; તેના વસ્ત્રમાં એક નાનું ટુંકું ધોતીડ હતું; અલંકારમાં ખાંધે જનોઈ ને કપાળમાં ભસ્મ હતી— અને છતાં સેનાજિતને એ ફ વિચિત્ર લાગ્યા. એને જોઈ સેનાજિતની દષ્ટિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ. પ્રમંડક ઝાંખો લાગ્યો; શકટાલ ઓછો કડોર દેખાયો. ગૌરી વધારે ને વધારે દૂર ગએલી, દુષપ્રાપ્ય થએલી દેખાઈ; પોતે કાંઈક સ્થૂલ ને હ્રદ્ય ગુન્હેગાર હોય એવો

દેખાયો. તેણે ગૌરી તરફ જોયું, તો તે નીચું જોઈ બોટ મસળી રહી હતી. આ તેની ગૌરી કે કાંઈ ખીજ ? આ ફેરફાર કેમ થયો તે તેને નહીં સમજાયું.

પળ વાર તેણે આંખો મીચી.

“આચાર્ય” સેનાજિતે ધીમેથી કહ્યું:

“અહીંઆં વાત કરીશું ?”

“અહીંઆં તો વિષ્ણુમુક્ત પ્રાણ્યાયમ કરે છે.”

ગોરીએ હંચું જોયું, અને તેની નજર સેનાજિત પરથી વિષ્ણુમુક્ત પર ગઈ.

ગારીના હૃદયમાં આજે કેં નવા ભાવો ને નવા વિચારો ઉદ્ભવતા હતા. નદીતીરે જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે બ્રાહ્મણ વિષ્ણુમુક્ત નંદરાજનું અપમાન કરી તેને ઘેર જતો હતો ત્યારે પહેલાં તો તેના હૃદયમાં ધ્રારકો પડ્યો. નરેન્દ્રદેવના ક્રોધથી કચરાએલા મંત્રી પર આ એક નવી આફન આવી પડી અને આ આફનને પરિણામે તેના અને સેનાજિતના સંબંધમાં વિશેષ આવશે એમ તેને લાગ્યું. એ એકદમ ઘેર જવા નીકળી.

ઘેર જતાં એ વિષ્ણુમુક્ત કાણુ હશે તેનો તેને વિચાર આવ્યો; અને વર્ષો પર પિતાને ઘેર શિષ્ય તરીકે રહેતો ‘વિષ્ણુ’ તો ન હોય એવો સંશય પેદા થયો. એની સ્મરણશક્તિમાં એક વિષ્ણુ હતો—તેજસ્વી ને વિદ્વાન—શોડાખોલો અને વિચારશીલ, જે તેના પિતા જોડે સદાએ મતભેદ દર્શાવતો અને છતાં જે તેમને અનહદ મન આપતો. એને યાદ હતું કે જ્યારે એ વિષ્ણુ તેને સાં રહેતો ત્યારે પાટશીપુત્રના શ્રોત્રિયો તેને હેતથી સત્કારતા અને તેની યુદ્ધિની પ્રશંસામાં મુગ્ધ થતતા. ઘણી વાર તેની પામે તે શીખવા બેસતી અને તે તેને રમાડવો હોય તેમ શક્તો થીખવતો. તે વિષ્ણુ તો નએ હોય ?

આવા સંકેદપ વિકેદપ કરતી ગારી અપાટા-
બંધ ઘેર આવી અને પાછાં બારણેથી ઘરમાં
આવતાં આ ખંડમાં તે વિષ્ણુને તેણે જોયો ને
ઓળખ્યો.

આ વિષ્ણુગુપ્ત એ તેનાં સ્મરણે સંઘરી
રાખેલો વિષ્ણુ અને છતાંએ બુદ્ધો. એને મળવા
વારાફરતી અનેક સ્ત્રીપુરુષો, રાક્ષસ મંત્રી, શેષ
જેવો દૂત પ્રણિધિ, ક્ષપણુક જેવો જટિલ ગાંધી
જતાં તેણે જોયાં. વારાફરતી દરેકે તેની જોડે
ધીમે ધીમે વાતો કરી. નિશ્ચય નયને વિષ્ણુગુપ્ત
તે સાંભળી રહ્યો. દરેક જણ સ્ખલુમાન વર્તતા;
વિષ્ણુગુપ્તની શાંતિ અભંગ રહેતી.

ગૌરી ઘરકામમાં પડી. પણ તેનું ચિત્ત
અસ્વચ્છ થઇ ગયું. તેના પિતાનો શિષ્ય વિષ્ણુ
આવો કેમ થઇ ગયો ? ક્યા પોતે એક અત્યાન,
ભ્રમગૌરવ મંત્રીની કન્યા, સેનાજિત જેવા રાજ.
સેવકની વચનદત્તા, અને ક્યાં આ વિષ્ણુ જેની
આગળ રાક્ષસ, શેષ ને જટિલાચાર્ય ક્ષપણુક
નિજીવ સાગતા !

આ ખંડમાં આવતાં સેનાજિતના મનમાં
જે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો તે ગૌરીના મનમાં ક્યારનોએ
થયો. આ માણસ કેમ બધાથી બુદ્ધો લાગ્યો ?

પ્રતાપી શકટાલના એક સામાન્ય ને નિર્ધન
શિષ્યમાં એવું શું હતું કે આમ સાગતું ? ગૌરી
સેનાજિતને વીસરી ગઇ હતી. તેનું ચિત્ત
અસારે માત્ર આનાજ વિચારથી વ્યથ થઇ રહ્યું.

જ્યારે સેનાજિત શકટાલને દોરીને અંદર
લઇ આવ્યો ત્યારે તે પોતાના વિચારોમાંથી
અજાગરે બગી. તેનો સેનાજિત-જેની જોડે
પરણવા તે અધીરી થઇ હતી તે સેનાજિત
આવ્યો હતો; અને છતાં તેનું હૃદય ખુશ થવા ના
પાડતું હતું.

અસારે જીવનમાં પહેલીવાર સેનાજિતનું
આવાગમન તેને અકારું લાગ્યું. તે શા માટે
અસારે આવ્યો ? તેનાં કંઠેણે ને કુંડળ જે જોઇ
તે સદા હરખાની તે અસારે છીછરાપણાનાં
પ્રદર્શન જેવાં દેખાયાં. તેનું રૂપાણું, સંવાણું મુગ
જેની મોહિની તે વીસરતી નહીં તે કશાની ન્યતતા
દર્શાવતું. શાની તે તે કહી શકી નહીં. તે
અસારે શા માટે આવ્યો ?

ભરમથી શોભિત અનેક પૂર્વજોનું લોહી
તેની દણિમાં નિકાર આણી રહ્યું; સેનાજિતે
ભરમ કરી હોન તો વંતારે ગૌરવશીલ સાગન ?
નીચું મો કરી તે રોટલા કરી રહી. તેની

મુઝવણનો પાર નહોતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

જેમાં શકટાલથી પોતાના શિષ્યનું ઉંડાણ મપાતું નથી.

સેનાજિતે શકટાલને આગળ જતા અટકા-
વ્યા. “ આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ધ્યાન કરે છે ” તેણે
કહ્યું. શકટાલ ઉભા રહ્યો. ગૌરી એકથી બીજા
સામું જોઇ રહી

થોડીવારે વિષ્ણુગુપ્તે ધ્યાન પુરું કરી આંખો
ઉઘાડી-શાંત ને સ્થિર ને ગંઢન આંખો. સેના-
જિતને વાત પડતી મુકવાનું મન થયું; પણ શ્રદ્ધે

જરાઇ શકટાલના હાથ પર હાથ મુક્યો.

“ આચાર્ય દેવ ! ” તેણે કહ્યું; “ પછી
અમારું શું ? ”

ગૌરીનું મુગ લાલ ચોળ થઇ ગયું; તેણે
નીચું ધાલી લોટ મમળ્યા કર્યો.

“ વિચાર કરીશ. ” શકટાલે કુંકામાં જવાપ
વાળ્યો.

“પણ ક્યારે ?” સેનાનિતે ઘોડી વારે પુછ્યું. ગૌરીને આ પ્રશ્નપરંપરા અયોગ્ય લાગી. અને તે વળી વિષ્ણુગુપ્તના સાંભળનાં ?

“નક્ષત્ર આવે ત્યારે” શકટાલે જવાબ વાળ્યો.

“પણ આમ દહાડા જન્ય તેમાં અર્થ શો સરે ?”

“નક્ષત્ર વિના અર્થ સરેજ નહીં” શકટાલે દહતાથી કહ્યું.

“અર્થજ અર્થનું નક્ષત્ર તારલા શું કરતા હતા ?” શાંત અવાજ આળ્યો; અને ચમકીને સેનાનિત અને ગૌરી જોઇ રહ્યાં. વિધિનો અવતાર હોય તેમ આ શબ્દો શાંતિથી બોલતા, વિષ્ણુગુપ્ત તેમના તરફ આવતા હતા.

સેનાનિત વિપલ વાર અસ્વસ્થ થયો—ને પછી આ શાંત આહવાજને જોઇ તેજોદ્રેષથી પ્રેરાઇ રહ્યો. શકટાલ કંઈશતાથી હસ્યા.

“વિષ્ણુ” શકટાલે કંઠાર ને નિશ્ચેતન અવાજે કહ્યું: “સેનાનિત ગૌરી સાથે લગ્ન કરવાની તિથિ પુછે છે.”

વિષ્ણુગુપ્તહસ્યા—ધીમેથી, તટસ્થતાથી. “શાક ટાલી સેનાનિતને વરે તે તિથિ ક્યારે આવશે ?” તેની આંખો ગૌરી પર ફરી ગૌરી નીચું જોઇ બળી બળી થઇ ગઇ. “શાકટાલી સેનાનિતને વરે !”—કેવું વિચિત્ર !

સેનાનિત શુંચવાડાથી શકટાલ તરફ જોઇ રહ્યો. તેના બમગૌરવ મુખ પર હર્ષનો, વિજયનો ભાવ શો ? તેણે માથું ઊંચું કર્યું, —અને નિરતેજ આંખો ફાડી. “જે દિવસે નરેન્દ્રદેવ મને વિષ્ણુ જોડે નૈમિષારણ્ય જવાદે તે દહાડે તિથિ” તેણે હસીને કહ્યું. હાસ્યમાં વિજય હતો ને કૌંઈ પણ હતું. ગૌરી ગૂઝરાઇ ગઇ. આ શું ? તેના પિતા નૈમિષારણ્ય જવાના ! શાં સારું ? જનાં સુધી તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા નરેન્દ્રદેવ આપે

નહીં હાં સુધી તેનું લંગ નક્કી થાય નહીં ? આ નવો વિચાર ક્યારે આવ્યો ?

નહીં જેવું હાસ્ય વિષ્ણુગુપ્તના મુખ પર રમતું હતું.

સેનાનિતે એક પળમાં નિશ્ચય કર્યો. “આચાર્યદેવ ! એમજ હોય તો નરેન્દ્રદેવ પાસે કાલે રજા અપાવું.”

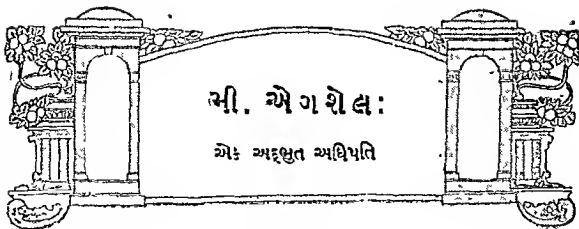
ગૌરીને ગળે કુમો ભરાયો. તેના પિતા વૃદ્ધ ને અંધ તેને છોડી ચાલી જન્ય ! તો પછી લગ્નમાં મુખ શું ? તેની નજરે વિષ્ણુગુપ્તના શાંત મુખ પર રમતું અસ્પષ્ટ સ્મિત પડ્યું. આ ‘વિષ્ણુ’ એને કે રસ્તો નહીં બતાવે ?

“વિષ્ણુ !” શકટાલે કહ્યું; “તો તારી સાથે મને લાઇ જશે ?”

“જરૂર.” વિષ્ણુગુપ્તના મોઢા ને શાંત અવાજ આળ્યો. “તમારા નરેન્દ્રદેવ પર બધો આધાર” કહી વિષ્ણુગુપ્ત બહાર ચાલી ગયા.

સેનાનિતને નીરાંત વળી. જો શકટાલનો આ સંકલ્પ દહ હોય તો તેના જેવું ખીણું શું ? પ્રિયતમા મળે અને બાડખીલીરૂપ અપ્રિય સસરો ચાલ્યો જન્ય. “હું કાલે મળીશ” કહી સેનાનિત શકટાલને પાછો બહાર દોરી ગયો.

સેનાનિત બહાર ગયો. બધા ઉભા હતા—પ્રમંકક ને કદ્રુ સીવાય ખીજ હાથ જોડીને. વચ્ચે આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત રનેહસામાચાર પુછતા હતા: આંખો સ્મિતભરી; અવાજ શાંત ને તટસ્થતાથી ભસ્પુર; ઉભા રહેવાની ઢગ અપાશિવ, ગારવભરી, કાંઈ નિર્બલતા અધીનાઇ કે ચંચળ ઉમળકાથી અસ્પષ્ટ એવા દેવની હતી. દેવની ! શું આ બધા મનુષ્યોની સૃષ્ટિની તે પર હનો ? અને હનો તો કેવી રીતે ? સેનાનિતને વિષ્ણુગુપ્તના વ્યક્તિત્વનું વૈચિત્ર્ય સમજાયું. તે મનુષ્ય નહોતો.

લેખક:

શ. પરશોત્તમ ત્રિકમદાસ

— ૦ —

“અ” મારા દેશના બહાદુર કલમકસો જેવાની તમને ઉત્કંઠા હોય તો આજે મારી સાથે ‘લીટરેટી કલ્પ’ માં ખાણું વાસે આવજો. ત્યાં સાહિત્યકારોનો તમને કદાચ અપચો થશે. ગભરાતા નહીં. ભોજનપાત્રોમાં અમે સાહિત્યકારો ખાણ પદાર્થ તરીકે ખીરસતા નથી-એ કે હું ‘ધન્ધુ’ કે અમે એમત્કરી શકતા હોત! મારી આ પવિત્ર ઇચ્છાનું કારણ એટલું જ છે કે, જો કે ખરેખરા ખાણ પદાર્થ પ્રમાણમાં સાહિત્યકારો, યોગ્ય તરીકે તો, કેવળ નિર્માત્ર્ય ને અધૈયિક લાગે એવા હોય છે; પરંતુ એમનાં લખાણો પચાવવા કરતાં એમનેજ આ રીતે પચાવી નાખવામાં જગતનું વધારે કદાચ સમાવેલું છે.”

વીન્ટરનું આ નાનકડું લાપણું સાંભળી પહેલાં તો હું કેંક શુંચવાયો. પણ પછી મને સમજણ પડી કે એ પોતાની કલ્પમાં મને જમવા નોતર છે એટલે એના નિર્મનજીનો મેં તરત સ્વીકાર કર્યો. એ તો જાણીતું જ છે કે ‘લીટરેટી કલ્પ’ માં ઇંગ્લાંડના મહાન સાહિત્યકારો એક

બીજાના સંપર્કનો લાભ લેવા એકઠા થાય છે. જો કે કેટલાક ઇર્વાણુ લોકો એમ કહેતાં પણ અચકાતા નથી કે એક બીજાના સંપર્ક કરતાં પ્રમાણમાં વધારે સોંધા, વધુ સુંદર, તેમજ વિશેષ લાભદાયક એવા ખાણોનો લાભ લેવાની એ લોકોની ઇચ્છા તીવ્રતર હોય છે. હશે; તેની સાથે આપણને નીરખત નથી.

વીન્ટરે તાપવા માટે રાખેલી સઘડી પાસેનું એક સુંદર, નાનું ટેબલ પસંદ કર્યું. અમે એકાદતા તે જગ્યા એવી હતી કે ત્યાંથી ખાણું ખાતાં ખાતાં ખારણામાંથી અંદર આવતા લોકોને સહેલાઈથી જોઈ શકાય.

યોડીજ વારમાં ગંદાં કપડાં પહેરેલો, સ્વપ્નદ્રષ્ટા જેવો દેખાતો એક પુરુષ અમારા ટેબલ તરફ આવ્યો. ‘હવે વીન્ટર! યુગો પછી તારાં દર્શન થયાં! દિવસો જગ્યા ને આવ્યા; અમણિન રૂઝનિના પડકારો પડ્યા ને વીસાવા; અનત વર્ષો શમણાં સમાઈ ગયાં-હા, પણ તું તો ઢોંઢુરયાન ગયો હતો કેમ? હું ધારું છું લાં તને મજા પડી હશે,”

“અરે બહુ” પછી માત્ર તરફ ફરી એણે
હજી; “આ સુવિખ્યાત મી. એગશેલ. એમને
મળવાનું સામાન્ય પ્રાપ્ત થવાથી જરૂર તમને
આનંદ થયો હશે. હોંદુરયાનમાં તમે મી. એગશેલ
વીશે ધણું સાંભળ્યું હશે.”

મેં કશે પ્રત્યુત્તર વળ્યો નહોં છતાંએ
મી. એગશેલ બોલ્યા: “હું જાણી ધણો
આનંદિત કે થાઉં છું કે હોંદુરયાનમાં કેળવણીનું
ધોરણ એટલું ઉંચું છે, તેમજ એવા સુશિક્ષિત
પુરુષો છે કે ત્યાં મારા લેખો વંચાય છે ને
વખણાય છે.” શો જવાબ દેવા તેને સમજવાથી
મેં મારા સ્વભાવજન્ય વિનયને ‘હીધે માત્ર
ઠાકું ધુણાવ્યું’. પાછળથી વીન્ટરે મને જણાવ્યું
હતું કે મી. એગશેલે ‘બીરોજ એર મીસ્ટરી’,
‘મુનખીમ મેજક’ ને બીજી એક ચોપડી-જેનું
નામ મને યાદ આવતું નથી તે—લખ્યાં છે. ને
એ સર્વ પુસ્તકો વીશે પોતાનો અભિપ્રાય માત્ર
બેજ પણ સળળ શબ્દોમાં દર્શાવતાં એણે
કહ્યું: “તદન કયરો !”

“તમે અમારા દેશમાં આગમન કર્યું છે
તો હવે અમારા સાહિત્યસભાટોનો પરિચય
કરવાનો લાભ જતો નહોંજ કરો એમ ધારું છું.
એમનો સદેહ પરિચય કરવો તો અશક્યવત્
અરે ‘વન’ શાને?—અશક્યજ છે. કારણ એ
સર્વ અમરધામમાં વિચર્યા છે; પરંતુ એમના
રમરણરત્નો સમી એમની મશરવી કૃતિઓ
વિદ્યમાન છે. અર્થાત કૃતિઓ વડે એઓજ
વિદ્યમાન છે. આધુનિક વિદ્યમાન લેખકોમાં
તો અમુક વિરલ અપવાદ બાદ કરતાં એવો એક
નથી કે મૃત્યુ પદ્યાન જાણીતો થાય—જે કે
અત્યારે પણ જાણીતા થવા જેટલી યોગ્યતા
તેનામાં છે એમ હું કહેવા માંગતો નથી. કેમ
ખરું કેની વીન્ટર ?

હા પણ ન સમજાય ને ના પણ ન સમજાય

એવી રીતે વીન્ટરે ઠાકું ધુણાવ્યું.

મેં વિનયપૂર્વક મી. એગશેલને જણાવ્યું,
“પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે મને આપેલા આ
સુવર્ણસંયોગનો લાભ હું કોઈ રીતે જતો કરવા
દબ્બજો નથી. પણ તમારા અતિથિ લાવનાથી
બરેજા આ દેશમાં આવવાનું મારું એક પ્રયોજન
તો જીવંજ છે. મારો હેતુ તો ‘રટન્ટ પ્રેસ’
સંબંધી જ્ઞાન ગેળવવાનો છે.”

“રટન્ટ પ્રેસ એટલે, મહેરઆન, ઝંઝાવાત.
એના સંબંધમાં કે’ પણ કંઈવ્ય હોય તો તે
માત્ર માનવ અધમતા કેટલા ઉંચા ગતિમાં જઈ
શકે છે તે માપવાનું છે. તમે પ્રેસની જાણતમાં
રસ લો છો તો, જો કે તમને તમારા ઉદ્દિષ્ટ
વિષયમાં એથી ખાસ લાલ થાય એમ નથી તો
પણ હું મારા અધિપતિ તરીકેનાં અનુભવો
તમારા સમક્ષ વર્ણવી બતાવું. પણ વીન્ટરે એ
વીશે તમને સવિસ્તર વાત કરીજ હશે.”

“તારી સાત પેઢીના સમ !” વીન્ટરે કહ્યું;
ને પછી મી. એગશેલને હાથમાં તપકારની
ચપટી ભરી તે નાક તરફ લઈ જવાની ક્રિયામાં
મગ્ન થએલા જોઈ એણે ધીરથી ઉમેયું: “જેના
કુળમાં તું દાવો પાક્યો છે—કહે તો ખરો તું
અધિપતિ વળી ક્યારે થયો હતો ?”

વીન્ટરના અજાનની આ પરિસ્થિતિમાં જોઈ
મી. એગશેલના હૃદયને આઘાત થયો—એવો
સખત આઘાત થયો કે એમણે વધારે તપખીરની
બીજી ચપટી ભરીને તે સારી પેંડે સુંઘી સ્વાદેજ
એમનો જીવ કેંક હેઠે એકો. આ વસ્તુસ્થિતિનો
લાભ લઈ વીન્ટરે ટીકા કરી: “મને નવાઈ
લાગે છે કે ત્રણ દિવસમાં તારી ઓશીસને લોકોએ
સળગાવી ના મુકી !”

વદન પર પાપામેંટના પ્રમુખ અથવા મહા-
ત્મા ગાંધીજીને શોભે એવા ગાંભીર ને પ્રભાવ
ધારણ કરી મી. એગશેલ વદ્યા: “એ વાતને

કેટલાં વર્ષો થયાં. બેઝી સ્ટ્રીટના સુવિખ્યાત ને સન્માન્ય પત્ર 'બોન બોન ગેઝેટ' ના અધિપતિપદને મેં અલ્પકૃત કૃત્યું હતું એ વાર્તા કેટલાક બહુશ્રુત જનો સીવાય ભાગ્યેજ બીજું કોઈ જાણતું હશે. એ દૈનિક પત્રની પ્રતિષ્ઠા ને પ્રખ્યાતિની પ્રતીતિ કાવવા મેં એના અધિપતિ-પદને સ્વીકૃત કૃત્યું એ વાતનું ઉચ્ચારણ માત્ર સમર્થ છે. છતાં એ વાત હું સ્પષ્ટ શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરું છું. કારણ કે મારા માનવ સ્વભાવના વિશાલ અનુભવને આધારે હું કહું છું કે એના ધણા મનુષ્યો હોય છે કે જેના કબ્જોમાં વારંવાર એકજ પ્રકારનો શબ્દ સમુદાયનો ધ્વનિ ક્યો સીવાય તેમના મસ્તકમાં એક વસ્તુનો પ્રતિધોય થતોજ નથી. "

વિનયપૂર્વક માથું નમાવી અમે આ સુંદર અભિનંદનનો સ્વીકાર કર્યો. એ તરફ દૃષ્ટિપાત પશુ ક્યાં વગર મી. એગ્રેશને આગળ ચલાવ્યું " એ સન્માનિત દૈનિકના વ્યવસ્થા વાહકો-અર્થાત ડીરેક્ટરોએ-ધાયું-અને એમની ધારણા તદ્દન ખરી હતી. એમ મને લાગે છે-કે મારા જેવો લઘુપ્રતિષ્ઠ ને પ્રખર સાહિત્યકાર શોક બાપામાં કહું તો શીકાર એમની જાળમાં સપડાઈ જાય તો ધણું ઉત્તમ; પ'ત્રી ભલે તેને પત્રકારિત્વનો અનુભવ ન હોય તો કેં શીકર નહીં; ને હું જરા પશુ લજ્જા, ભય કે સંકોચ વિના કણ્ણ કરું છું કે તે વેળા પત્રકારિત્વનો મને લેશમાત્ર અનુભવ હતો નહીં. એ લોકોએ જાળ પાથરી ને હું એમાં સપડાયા. કેટલાક દુર્ણુદ્ધિઓ કહે છે તેમ વેતનના પ્ર-લોભનથી નહીં, પણ પત્ર કેમ ચલાવવું જોઈએ તે વીશે મારા કેંક જુલાજ મત હતા, ને એ મતનો લાભ મારે અસાન જનતાને દિવસની એક પેનીના મૂલ્યે-એ કીમતે 'બોન બોન' વેચાતું હતું-આપવાની તક ખોવી નહોતી.

ડીરેક્ટરો આનંદિત હૃદયે ઘેર ગયા અને સાંભળવા પ્રમણે એ શુભ પ્રસંગ-લોકલાપામાં કહું તો મેં અધિપતિપદના કરેલા સ્વીકાર-ના સ્મરણમાં મોટી મીઝાયાની કરી; અને સ્વસ્થ સમયમાં આતુર જનતા સમક્ષ 'બોન બોન'ની ધૂરા મારા જેવો સુવિખ્યાત સાક્ષર સત્તર વહન કરવાનો છે એ પ્રગટ કરી. બીજે દિને એ લોકોએ જાહેર કૃત્યું કે, " મી. એગ્રેશન અધિપતિ તરીકે નિયુક્ત થાય પછી અમારા અંકો ન મળવાથી ઉત્પન્ન થતી નિરાશામાંથી લોકોને બચાવવા માટે અમે હવેથી 'બોન બોન'ની દશ લાખ વધુ નકલો કાઢીશું.

હવે તમને લગાર ખાનગી વાત કહું. મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે એ વાત તમે ખાનગીજ રાખશો. અજાણત જે વહું છું તે સર્વ પ્રગટ કરવાની તમને પુરેપુરી છુટ છે, પણ એમ કરશો તો દીલગીર છું કે મારે ૭૫ ટકા રાયસ્ટીના તમારી પાસે માંગવા પડશે-પણ હું શું કહેતો હતો ? હા, હું આશા રાખું છું કે સામાન્યતા જે રીતે કર્જોપકર્ણ રહસ્યરેફાટ કરવામાં આવે છે તેમ તો તમે નહીંજ કરો. પ્રતિજ્ઞિત ને વિચારશીલ મનુષ્યોને કહેવું હોય તો અલે કહેજો; પણ અન્યથા આ વાતનો એક શબ્દ સરખો બહાર જવો ન જોઈએ. અત્યાર સુધી જેને દૈનિક પત્રો કહેવામાં આવે છે તેમાં માથું મારીને મેં મારા ફળદ્રુપ મજાજને હાનિ કરી નહોતી. કારણ કે-પણ એવાત પછી કહીશ. છતાં અધિ-પતિની બધી ફરજોથી હું વાકેફ હતો, અને સ્વાભાવિક કાર્યપરતા અને એકનિષ્ઠાથી એ કાર્ય મેં ઉપાડી લીધું. મારા ડીરેક્ટરોએ મોકલાવેલા 'બોન બોન' ના થોડાક અંકો વાંચ્યા પછી દિને દિને એક કરણ સત્તર સ્પષ્ટ ચર્તુ ગણ્યું કે મારે હવેથી અગ્રવેષ 'અથવા ખરું કહું તો 'વ્યગ્રવેષ' (લેખક તેમજ વાંચક

અને તે વ્યગ્ર કરે એવો લેખ) લખવા પડશે

એક દિવસે સવારે ડીરેક્ટરો મારી સન્મુખ ઉપસ્થિત થયા અને મને જણાવ્યું “ પહેલી એપ્રિલથી તમે ‘ ચાર્જ ’ લેજો. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે તમારો અગ્રણ્ય એવો અદ્ભુત આવશે કે વ્યાભાવિક રીતે તમારા વિચારો જાણવાને આતુર થઈ રહેલા દશ લાખ નવા વાંચકો સુદ્ધા જનતાની કલ્પનાશક્તિ બહુર મારી જશે ! ” આ સાંભળીને જાણે સ્વયંભૂ પ્રેરણાથીજ હોય તેમ ખડીઆને મેં અગ્નિ સ્પર્શ કરવા માડ્યો, ને શાહી વડે એમના મુખ પરજ સારી લેખ રચના થઈ શકે એમ છે એવી વિશ્વાસ

જિજ્ઞાસુ
જિ

. જગી ટાણ અમારી એપ્રિલની સામે ભેગ થયું

વિચાર વિહુત મારા મગજમાં ઝગઝગ કરી જાણે મારો વિચાર એઓ સમજી ગયા હોય એમ લાગ્યું, ને હું એમને જે રીતે અલકૃત કરવા

માગતો હતો તે રીત ન ગમતી હોય તેમ, હું જરા પણ ચિત્તરચના કરી શકું તે પહેલાં એઓ શાણપણથી ચાલતા થયા

અગ્રણ્ય લખવાના સમાચાર મને કેવળ અણધાર્યાં મળ્યા એમ નહીં, પરંતુ મારા જેવા જગજાણીતા સાક્ષ્ય સાથે ભોંકાએ વધારે સત્યતાપૂર્વક વર્તવું જોઈએ એમ એકસો હજાર માનતો નથી—તમે પણ માનતા હશો! હું જાણું છું કે સામાન્ય રીતે અધિપતિને અગ્રણ્ય લખવાના હોય છે; પણ મને આમ સામાન્ય સાધારણ, નિર્જીવ, પામર, શુદ્ધ પ્રાણીની પેઠે અગ્રણ્ય લખવાનું કહીને એમણે હજાર વાળી

નાખી ! મેં વ્યાગળ કહ્યું તેમ, હું આવું કેંક થશે એમ ધારતોજ હતો, પણ હું તેમના અધિપતિ તરીકે છું એટલી વસ્તુ રિયલિટી પરથીજ એમણે સંતોષ માન્યો હોત, અથવા બહુ બહુ તો લેખના શીર્ષક લખવાનું કાર્ય મને સોંપ્યું હોત તો વધારે ચોગ્ય કહેવાત એમ નથી લાગતું ? અસલ કોણ જાણે કેમ પણ આમ નહોતું, હવે તો મેંધાની કદર ક્યાંય થતીજ નથી ખેર ! મારે ગમે તેમ પણ અગ્રણ્ય લખવાનાજ હતા એટલે મેં માગ મગજને ઉચલાનવા માંડ્યું—નીચેથી ઉપર, ઉપરથી નીચે, જમણી બાજુએથી ડાબી બાજુએ, ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ—કે કોઈ પણ રીતે મારા પ્રથમ અગ્રણ્ય

માટે ચમત્કારપૂર્ણ શીર્ષક મળ્યા આવે. શીર્ષક એવું ચમત્કારપૂર્ણ જોઈએ કે મો કાઢીને આશ્ચર્યમગ્ન થયેલી અજ્ઞાન જનતાને ખ્યાલ

આવે કે એ લેખનું પ્રચરમાનીય મસ્તક કેવું
વિચારભારભરિત, લોકોત્તર લલિત કલ્પનાંકિત
છે. પણ હેમનેટના શબ્દોમાં કહું તો એમ કરવું
શી રીતે એ એક પ્રશ્ન યદ્યપિ પડ્યો. પરિણામે હજી
સુધી જે અધમતા મેં સ્વીકારી ન હતી તેનો
મારે હવે સ્વીકાર કરવો પડ્યો. મેં સીનેમા ને
નાટ્યશૃંગારોમાં જવા માંડ્યું. મારા સાક્ષર મિત્રો-
દુને હું કહેતા કે મેં અધિપતિપદ સ્વીકાર્યું છે

ધર્મોથી ચલિત ચાપ એ બીગ-હું નહો.
અમતકારપૂર્ણ શીર્ષક નહી આવે એમ કરી
મેં દૈનિક પત્રો પાઠળ સારી પેઠે પૈસા ખરચવા
માંડ્યા. પણ અમતકારપૂર્ણ શીર્ષક નહવાને બદલે
એક દિવસે પહેલુંજ પરખીડીઉં ફેડતાં એક
અમતકારપૂર્ણ પત્ર મારા હાથમાં આવ્યો. એ
પત્ર મારા 'બેકર' તરફથી આવ્યો હતો ને
તેમાં મારે ખાતે મેં જમા કરતાં ઘણા વધારે

બાસીએથી તમારું ગોઠું લોકોને જતાવી બાબતના દરવાજોથી ચાલ્યા નહો.

મારે તેઓ ખત્તા ઉચકી 'હા : અધિપતિ !
આપણું ચું થવા બેઠું છે ?' એમ કેમ કહેતા
તે હવે હું સમજ્યો. છતાં ગભરાઈને પોતાના

પૈસા બેંકમાંથી ઉપાડ્યા હતા તે વંચત્તિયતિ પર
મારું ધ્યાન બેંચનામાં આવ્યું હતું. તરતજ
પાસેના સાર્વજનિક 'ટેલીફોન' તરફ ધરી

જન્મ માત્ર રૂપરડી ખાતર મારા જેવા સતત રોકાએલા રહેતા સાહિત્યકારને સવારમાં તરદી આપવાની ધૃષ્ટતા કરનાર 'એકર' ને ફોન પર બોલાવ્યો.

“હજાવ, કોણ? તમે?” મેં કહ્યું: “આવો ધૃષ્ટતા-બર્ષો પત્ર મોકલવાનું કે કારણ? શું સમજે છે તમારા મનમાં?” એણે જણાવ્યું કે “શું કહું તે સમજતો જ ન હોય એવો દેવ કરવા માંડ્યો.” તમે શેની વાત કરો છો તે જરા સમજતું નથી. તમે કોણ છો?” એણે પુછ્યું. મારો મીઠાળ જતો રહ્યો; “અરે! તું કોણ છે? નીચ, પામર, હુદ્ર જંતુ, આંપડા, દોડાડા, પોણામે! રેલમાં તું તથાઈ કેમ ન ગયો? આગમાં બળી કાં ન ગયો? પર્વતોના ભાર હેઠળ ચગદાઈ શેં ન ગયો? જાણતો નથી કે મી. એગરશેલ પોતે છું? ગયા મહીને મારે ખાતે તમારે લાં દેહલા પાઉં જમા હતા?” “દશ” એણે જવાબ દીધો. “હીક; તો મેં કોઈ દિવસ તમારી પસે મારા દશ પાઉં છે એમ તમને લખી જણાવવાની મૂર્ખના કરી હતી? ત્યારે તમે શા માટે મારે ખાતે જમા કરતાં માત્ર ૨૫ પાઉં જેવી નજીવી રકમ મેં ઉપાડી તેમાં મારા પર મોટો પત્ર લખ્યો? તમારે દુનીઆમાં રહેવું જ ન જોઈએ; તમારે તો જહાજમાં—” પણ “જવું જોઈએ” એમ હું કહું તે પહેલા સામી બાલુએથી જોરમાં રીસવર પાછો મુકાયાનો ‘બેંગ’ એવો અવાજ આવ્યો. એની વાણી ચૂંપતામાં જળી ગઈ; અથવા મેં એક વખત લખ્યું હતું તેમ ચૂંપતા એજ એની વાણી બની. આ બનાવ મેં મારા મિત્રને કહ્યો. એ સોંકીને તેમાં હસવા જેવું લાખ્યું. એકે તો એનું સવિરતર વર્ણન ‘પંચ’માં મોકલાવ્યું. ‘પંચે’ તે છાપ્યું. ને બીજા હાસ્યરસિક હોવાનો રોળ દરતા પત્રોએ પંચમાંથી ઉતારા કીધા. પણ એમાં

હસવા જેવું કે પણ હોય એમ મને લાગતું નથી. ઉલટું એ પરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે આપણામાંથી હાસ્યરસિક દિનપ્રતિદિન વિલુપ્ત થતી જાય છે એવો મારો અભિપ્રાય બીલકુલ પ્રમાણરહિત નથી.

પણ આપણી વાત આગળ ચલાવીએ. વર્તમાન પત્ર ને સીનેમા જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુએ પાછળ મારો ખરો પરસેવાનો પુષ્કળ પેસો અર્થમાં છતાં મને તે ન લાધ્યું જે હું વાંચતો હતો. શીર્ષ-ની ગમે એટલી દુર્દશા કરવા છતાં શીર્ષક તો ન જડ્યું. પરંતુ અતે મેધા વધ્યા નરહી. સુંદર શીર્ષક મને અચાનક સુગ્રી આવ્યું.

“Awake, arise or be for ever fallen” (જાગો, ઉઠો અથવા સદાકાલ પતિત થઈ રહો) હું જાણું છું કે તમે બોલી ઉઠશો કે આ તો મીઠનની લીડી છે, મને બીજા-ઓએ પણ એમજ કહ્યું છે; પરંતુ એ તો મહાન પુરષોના વિચાર (ને કવચિત વાણી પણ) સરખાં હોય છે તેનું જ નિર્દર્શન છે.

મારો અગ્રદેખ આ પ્રમાણે હતો; મી. એગરશેલ બોલ્યા ને મોતી શોધનારા સમુદ્રમાં ડુબકી મારે છે તેમ મી. એગરશેલના જમણા હાથે એમના કોટના કાપા ગળવામાં અથવા એમના કાપા હાથે કોટના જમણા ગળવામાં ડુબકી મારી. થોડી વારમાં એમનો હાથ જુના વર્તમાન પત્રના રહી જેવા એક કાગળાઆને લઇને ગળવામાંથી બહાર નીકળ્યો. “આ રહ્યો એ અગ્રદેખ” એમ કહીને મી. એગરશેલે અમારા સર્વના લાભને ખાતર મોટેથી વાંચવા માંડ્યું.

“ન્યાં મુધી ‘અગ્રદેખ’-જેને હું ‘અગ્ર-દેખ’ અથવા ‘ઉગ્રદેખ’ કહું છું તે-લખવાની જવાબદારી મારે શિર આવી પડી છે એ વાતનું [વધુ માટે જુઓ ૫૫૨-૨૦૦]

આ બુઃ

અબુદ-

ગિરિ

લેખક

રા. દુર્ગાશંકર

દેવળરામ

શાસ્ત્રી

સબ, સાહિત્ય

સસદ

અ જમાનામાં આશુતો પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો નથી. પણ એક કાળે એ પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો અને ગુજરાતીઓએ એને તીર્થરૂપ બનાવ્યો છે. માટે એને ગુજરાતનું તીર્થ ગણવામાં વાધો નથી લાગતો.

જુના વખતમાં અંબાજી આગળથી કુંગરાળ ચઢવિતર રસ્તા ઉપરથી આશુ ઉપર જવાતું. એ અઢાય મુશ્કેલ પણ રળીઆમણો હતો. આશુ ઉપર જવાના બીજા પણ માર્ગો છે. પરંતુ આ વીસમી સદીમાં એ પુરાણા રસ્તાઓનો કોણ ઉપયોગ કરે ? હવે તો અંબાજીથી આશુ ઉપર જવા ઇચ્છનાર પાછો આશુરોડ રોડને આવી મોટરમાં આશુ ઉપર નીચે છે.

આશુ અરવલ્લી પર્વતનો જ એક લાગ છે. તેનું શિખર લગભગ ૧૪ મૈલ લાંબું અને ૨ થી ૪ મૈલ પહોળું અને સમુદ્રની સપાટીથી લગભગ ચાર હજાર ફીટ ઉંચું છે. આ પહાડ આસપાસની ઘાટી વાંસની ઝાડી અને પર્વતમાંથી વહેતાં ઝરણાંઓને લીધે અતિગમ્ય શોભાયમાન લાગે છે; સાથે સાથે ઝાડીઓમાં કવચિત્ જંગલી પ્રાણીઓ મળી જવથી ભયંકર પણ લાગે છે.

આવા રમણીય પણ સામાન્ય માણુઓને ભયંકર લાગે એવા પર્વત પ્રદેશો, જુના વખતમાં તપસ્વીઓને ખાસ પસંદ આવતા આશુ પણ વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ સ્થાન તરીકે પહેલાં તીર્થરૂપ મનાવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. દંતકથા એવી છે કે વશિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞના અગ્નિકુંડમાંથી પરમાર રજપુતોનો મુજ પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે પરમારો પોતાને અગ્નિ-કુળના કહેવરાવે છે. આ દંતકથાને અનુસરી પોતાના મુજ પુરુષ વશિષ્ઠનું સ્થાન પોતાના રાજ્યમાં પરમારોએ સ્થાપ્યું છે. પરમારવંશનો પ્રાચીન પૌરાણિક સ્વયંવંશ અને ચંદ્રવંશમાં

સમાસ નહોવાથી અગ્નિવંશ શોધાયો જણાય છે. વિ. સં. ૯મા, ૧૦મા સતકમાં પરમારો જોરમાં આવ્યા છે. અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીર પુરુષની અને ધારના પરમાર રાજવંશના મુક્ત પુરુષની વચ્ચેની પેઢીઓ વીશે જે અવિશ્વવસનીય દંતકથાઓ છે તે પણ પુરા વંશ આપી શકતી નથી. ખરી રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ઇતિહાસમાં અને હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રસિદ્ધ ‘પૃથ્વીવલ્લભ’ મુંજના સંતમાં પૂર્વજ ઉપેન્દ્ર અથવા કૃષ્ણરાજે ઇ. સ. ૮૨૦-૨૫ માં ધારનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. આ ઉપેન્દ્ર ચંદ્રાવતી-અચળગઢથી આવેલો હોવા નોંધએ એમ વીન્સેન્ટ સ્મીથ તર્ક કરે છે, (જુઓ: The Early History of India ED. 3rd p. 395), પણ દંતકથાનુસાર ગબ્બરગઢથી એક શાખા ધાર ગઢ હોવાનો વધારે સંભવ છે. આ આશુના પરમાર રાજાઓની રાજધાની ચંદ્રાવતી આશુની તળેટીથી લગભગ બાર મૈલ અને અંબાજી તથા તારંગાની ટેકરીથી એક દોઢમૈલ દૂર હતી આજે જંગલોની વચ્ચે એ શહેરનાં ખંડેરાં જોવામાં આવે છે. સુંદર બાંધેલી વાવો અને ચારે તરફ ઘાટ બાંધેલાં તલાવો પુરાઈ ગયાં છે. તેનાં દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે અને તેનાં ખંડેરાંમાંથી આરસ-પદાર્થો ઉપડી ગયા છે. એક મેદાનમાં જે વીખરાયેલા અવશેષો પડ્યા છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતી શહેરનો વિસ્તાર સારી પેઠે મોટો હશે એમ લાગે છે. જ્યારે યુરોપીઅન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પહેલીવાર આવી ત્યારે આરસ પદાર્થોની સુંદર ઇમારતોનાં વીસ મકાનોનાં ખંડેરાં હજી ઉભાં હતાં, અને એ ખંડેરાં જોતાં એક કાળે આ શહેર અત્યંત સમૃદ્ધ હશે એમ અનુમાન થતું હતું. આ ચંદ્રાવતી સ્થાપનાર પરમારો કોણ હતા અને કયાંથી આવ્યા એ વીશે કશી કશ્વનાઓ સાહે છે. આશુ ઉપરના વિમળ-

શાહના મંદિરના લેખમાં લખ્યું છે કે ધૂમરાજ પ્યાતિ તો હતાં ખાવાના નુચળ તરીકે છે, નો જુન કંધુકે, ગુજરાતના સોલકી રાજા પડેલા જયપુર, ભરતપુર, લોંબડી વગેરેના અનેક ભીમદેવના વખતમાં ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ કંધુકે શરુઆતમાં ભીમનું ઉપરીપણું કણુત્ર રાખ્યું હશે પણ પછી પોતાના કુળના શ્રેષ્ઠ રાજા, સરસ્વતીના પ્રીતિપાત્ર ભોજની સાથે એ મળી ગયો. આથી માલવાના હમેશના હરીફ અને માલવા સાથે પેઢી દર પેઢી લડનાર ગુજરાતના રાજા ભીમદેવે ચંદ્રાવતીના રાજાને વશ કરવા પોતાના મંત્રી વિમળશાહને મોકલ્યો અને પાછળથી ચંદ્રાવતીના રાજાને હમેશા વશ રાખવા વિમળશાહને એ પ્રદેશનો દંડનાયક નીમ્યો. વિમળશાહે અચળગદમાંજ રહેવાનું રાખ્યું અને દેલવાડમાં જૈન મંદિરોની અદ્વિત સૃષ્ટિ ઉભી કરી.

આણુની આ

અર્ચાચીન અચળગદ તે માચીન ચંદ્રાવતી.

જમાનામાં જૈન મંદિરોને લીધે જૈનોમાં ગુજઓએ આણુ ઉપર બંગલાઓ બાંધ્યા છે. પ્રસિદ્ધિમાં હશે પણ લોકમાં વધારે સરકારી અમલદારો માટે બંગલાઓ અને

લક્ષ્મી યાવણી પણ છે. રક્તપુત્રાના નામ જોઈએ નું આ હવે ખાવાનું સ્થળ છે. છેવટે જૈનેશ અને પાલીતાણા દરબાર વચ્ચે કંઈકાંની દલીલો કાઢીઆવાડના એજંટ વોટસન સાહેબે આશુ ઉપર બેઠાં બેઠાં સાંભળીને એ સ્થાનને છાપે ચઢાવ્યું હતું. કાઢીઆવાડની લાઇન દોરી સંબંધી ચર્ચા કરવા પણ એજ વોટસનના પ્રમુખપદ નીચે રાજાઓની સભા આશુ ઉપરજ મળી હતી.

આશુ રોડથી આશુ જવાને જીને રસ્તે માનપુર મુકીને આગળ જતાં હાલિકેશનું મંદિર આવે છે. મથુરાથી ડારકાં જતાં શ્રીકૃષ્ણ અહીં રાત રહ્યા હતા એમ કહેવાય છે. મંદિર પાસે બે કુંડ છે. થોડે દૂર અંબરીષ રાજાને આશ્રમ છે. આ જીને રસ્તે જોડી દષ્ટ નવે રસ્તે જતાં એક તળાવ આવે છે, ન્યાંથી તળાવ શરુ થાય છે. ઠીક ચઢ્યા પછી સૂર્યકુંડ અને કણેશ્વર મહાદેવ આવે છે. અહીંથી ત્રણેક માઇલ ચાલ્યા પછી એક બાલુ નીચે ઉતરવાનાં પગથીયાં આવે છે. નીચે ઉતરતાં ગોમુખ કુંડ અને વશિષ્ઠનું મંદિર દેખાય છે. મંદિરમાં વશિષ્ઠની, અરુંધતિની તથા રામ લક્ષ્મણની મૂર્તિઓ છે. અહીંથી નીચે ત્રણસો ઉપરાંત પગથીયાં ઉતરતાં ગૌતમના આશ્રમે જવાય છે. વશિષ્ઠ આશ્રમ આગળ બળેવે મેળો ભરાય છે.

દેલવાડનાં જૈન મંદિરોનું વર્ણન બાકી રાખી આશુ ઉપરના ખીજાં સ્થાનો ઉપર ઉડતી નજર નાખી લેવી એ ઠીક છે.

દેલવાડમાંજ કુંવારી કન્યા અને રસીયા વાલમનું જીર્ણ મંદિર છે. અને તેની પામે શેષ-શાપી વિષ્ણુ તથા મહાદેવના જીર્ણ મંદિરો છે. આ સ્થળથી થોડે દૂર પંચતીર્થ, અગ્નિ તીર્થ, પિંડારકતીય અને પાપકરેશ્વર, તથા યજ્ઞેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન યાય છે.

દેલવાડની પાસે ઓરીઆ કરીને ગામ છે. સાં કનખલ તીર્થ છે. અહીં જૈનોના મહાવીર સ્વામીના દેવળપાસે ચક્રેશ્વર મહાદેવનું પણ મંદિર છે. આપાઠી અગીઆરસે અહીં મેળો ભરાય છે.

ઓરીઆથી થોડે દૂર જવલ ગામ પાસે નાગતીર્થ છે. અને નાગ પંચમીએ સાં મેળો ભરાય છે. ઓરીઆથી શુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાન તરફ જતાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન તથા કેદારકુંડ આવે છે. શુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાનને રસ્તે વિકટ છે. આ સ્થાન એક ટેકરી ઉપર છે. ઉપર દત્તાત્રેયનાં પગલાં છે. ગિરનાર ઉપર પણ આ રીતે ગોરખદુકની પાછળની ટુક ઉપર દત્તાનાં પગલાં છે.

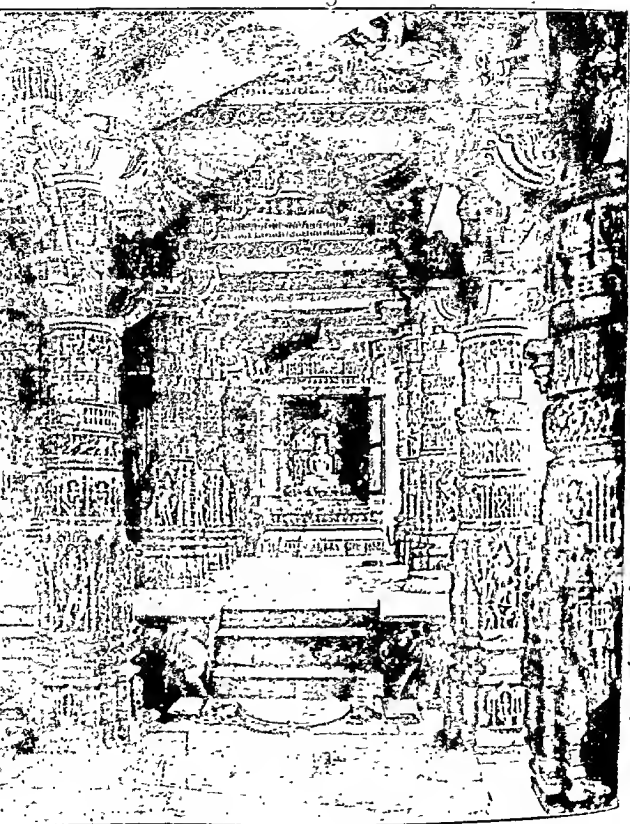
અચલેશ્વર-દેલવાડથી ચાર મેલ દૂર સાંતિ-નાથનું મોટું જૈન મંદિર અને તેની સામે અચલેશ્વર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે. આ મૂલ જૈન મંદિર હતું એમ અનુમાન યાય છે. આ દેવાલયમાં મહાદેવની ધાતુની મૂર્તિ છે અને નંદી પણ ધાતુનો છે. મેવાડના રાણા સહે સમર અચલેશ્વરની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. આ મંદિર પાસે દેવતી કુંડ છે. આ સ્થળથી એકાદ મેલ આગળ ભૃગુ આશ્રમ, ગોમતીકુંડ, પામે મહાદેવનું દેવાલય અને બ્રહ્માજીની મૂર્તિ છે.

અચલેશ્વરનાં દર્શન કરી અચળગઢ જોવા જવાય છે. આ ગઢની અંદર જૈન મંદિરો છે, કપુરસાગર નામનું તળાવ છે, અને ધર્મશાળા પણ છે.

નખી તળાવ-આશુ ઉપર આશુના બગીચાની પાછળ એક સરસ તળાવ છે તેને નખી તળાવ કહે છે. આ તળાવ અષાં મેલ લાંબુ છે. તળાવ ઉંડું પણ સારી રીતે છે. આ તળાવની આસપાસ ધણા રાજાઓ અને ઓરીસોના બંગલાઓ છે. અને હલેશ્વર મહાદેવ, રઘુનાથજી

દમનો સ્વ. પરિત્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી પાર્વતી ગુજ.તી સમાને
 શ્રીયુત શાસ્ત્રાભાષિ આણંદજી ચાવડા
 તરફથી સવિનય સમ્પ્રેમ લે.

મંદિર, કપાલેશ્વર મહાદેવ, રામકુંડ, રામગુફા વગેરે જોતા થોડા જગ્યાઓ છે.

કૃષ્ણતીર્થ—અનાદ્રાને રસ્તે ચારેક મૈત્ર ઉપર ગીચ ઝાડીમાં ઘણે જગ્યાં કૃષ્ણતીર્થ તથા કોટિશ્વર મહાદેવનું દેવાલય આવે છે. આ જગ્યાએ આવણુ શુદ્ધ પુનેમે મેળા ભરાય છે.

અર્ચુદાદેવી—આશુત્થની એક ટેકરી ઉપર પદાડની ગુફામાં અર્ચુદાદેવી ઉભાં છે અને ગુફાની બહાર મહાદેવનું દેવાલય છે.

આશુત્થની આસપાસના જૈનેતર દેવસ્થાનોની આ ટુકડી નોંધ છે; આજનાં પ્રાચીન મંદિરો અંદ્રાવતીના પરમારોએ બંધારેલાં હશે. વિમળશાહે આશુત્થના કબજે લીધે તે પહેલાં સાં પરમારોનું રાજ્ય હતું અને વિગળશાહ દંડતાલક થયા છતાં પરમારો અંદ્રાવતીના રાજા તો રહેલાજ; માત્ર ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબુલ રાખવું પડ્યું એટલું જ ભીમદેવના સમકાલિન ધંધુરાજનો વશજ યશોધવલ કુમારપાળના વખતમાં અંદ્રાવતીનો ગાદી ઉપર હતો. આ યશોધવલનો પુત્ર ધારાવર્ષ વિ. સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૬૫ સુધી અંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો. અંદ્રાવતીના પરમારોમાં આ ધારાવર્ષ અતિ પરાક્રમી રાજા તરીકે પ્રખ્યાત છે. એના લાઇ પ્રદહાન દેવે પાલણુપુર વસાવ્યું. આ બધા પરમારોએ આશુત્થની આસપાસ વિષ્ણુના, શિવના કે અંબાજીના મંદિરોઉં કયાં હશે. વિ. સ. ૧૩૪૪માં પરમાર પ્રતાપસિંહના બ્રાહ્મણ મંત્રી દેવદણે આશુત્થમાં પદનારાયણનું પ્રાચીન મંદિર સમરાવ્યાની પ્રશસ્તિ અજમેરના સંગ્રહસ્થાનમાં છે (Indian Antiquary May. 1916). એ ઉપરથી પણ ઉપરના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે. પણ અંદ્રાવતીના રાજ્યનો નાશ થયા પછી અને પાલણુપુર સુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી આશુત્થનાં હાલ મંદિરોના

છોલોદ્ધાર કોણ કરે ? અને જૈનેતર આ બાજુનાં બહુ સ્ત્રીપટાળા છે. તેઓ પોતાનાં મંદિરોને હમેશાં સમરાવ્યા કરીને નવાં જેવાંજ રાખે છે. એમ્લેદેલકાકાનાં જૈન મંદિરો ગુજરાતની પ્રાચીન સ્થાપત્ય કળાની શોભાએ અસારે જેમ શકાય છે ત્યારે જૈનેતર જુનાં મંદિરો ભગભગ ખડેર જેવાં છે.

દેલવાડાનાં જૈન મંદિરો—પશ્ચિમ હાંદના સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ નમુનારૂપ છે, કદાચ આખા હાંદુસ્થાનના હાંદુસ્થાપત્યના ઉત્તમ નમુનારૂપ ગણાય સ્થાપત્ય કળાભિજ્ઞો આ મંદિરોને તથા તાજમહાલને એક સાથે ગણે છે તાજમહાલ બંધાવવા પાછળ એક ગ્રેમી શહેનશાહનો ખર્ચનો અને એકે મહા સાત્રજ્યની અપાર સાધન સમૃદ્ધિ ખર્ચાયાં છે. જ્યારે આશુત્થનાં મંદિરોમાં ધર્મપ્રેમથી ગુજરાતના પૌરવાડ મંત્રીઓએ બંધાવ્યાં છે. અલખત, આ મંત્રીઓએ અઢળક ધન ખર્ચ્યું છે અને એ કાળની ગુજરાતની સમૃદ્ધિ એવી હતી કે આ મંત્રીઓએ ૧૦-૨૦ ગાઉ દૂરથી સફેદ આરસપહાણના પથ્થરો મગાવી, પવન ઉડા એટલે ઉંચે ચઢાવી, આ રમણીય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે.

દેલવાડામાં પહેલું મંદિર 'વિમલવસહિ' ચૌહાણરાજા પહેલા ભીમદેવના મંત્રી વિમળશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઇ. સ. ૧૦૩૨) માં બંધાવ્યું છે એમ મંદિરના લેખથી નક્કી થાય છે. આ વિમળશાહ પાટણના જૈન ધર્મી પૌરવાડ હતા. વિમળશાહના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતિ હતું એમ પ્રત્યક્ષ કહે છે. વિમલ પ્રબંધમાં શ્રી લાવણ્યસમય કહે છે કે વિમલનો વિદ્યાભ્યાસ પુરો થતાં એના પિતા દીક્ષા લઇ આવી નીકળ્યા; એટલે એની માતા પુત્રને લઇ

પોતાના પિતાને ઘેર ગામડામાં રહેવા ગઇ.

એ સમયના જોતોમાં ધણું કુટુંબો મૂલ ક્ષત્રિયોનાં હતાં એટલે તેઓ જૈન થયા છતાં સ્વભાવે ક્ષત્રિયોજ રહેતાં. લાવણ્યસમય પશુ વિમળશાની બાણ ફેંકવાની કળાની સ્તુતિ કરે છે અને આ કળા કુળદેવી અંબા માતાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઇ હતી એમ કહે છે.—

“શીલ લગ્ન તરી અંબિકા ત્રીશ્વર દીધ પોતિધયમ
બાણ પ્રમાણ ગાઢને પંચ હથ લક્ષ્મીના લક્ષ પ્રપંચ
નવનવશ્પિરિનિઠિનિર્મળાત્રી ઝાહસુત અસરકળા
વર દેઇ દેવી સચરી વિમલ વધાવિલ્લ વિલા ધરી.”

—(વિ. લ પ્રબંધ : ૭૨-૭૩)

વિમળના આવા ગુણો જોઇને પાટણના નગરશેઠે એને કન્યા આપી પણ વિમળનું મોસાળ ગરીબ હતું. એટલે એનાં પિં વિમળના લગનનું ખર્ચ થઇ શકે એમ ન હતું. પણ એટલામાં લાગ્ય ગોગે અથવા પ્રબંધકાર કહે છે તેમ માતાની કૃપાથી એક ખેતરમાંથી દારેલું ધણું ધન મળી આવ્યું અને એ પૈસાથી વિમળશાહે પોતાનાં લગન કર્યાં તથા પછી પાટણમાં રહેવાનું રાખ્યું. પ્રબંધકાર કહે છે કે પાટણમાં બીમને પોતાની બાણ કળાથી ખુશી કરીને ધીમે ધીમે પોતાની ચતુરાઇથી વિમળશાહે પોતાના વંશનું જીવન મહા મંત્રી પદ પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રીલાવણ્યસમય ચરિત્ર નાયકની પ્રશંસાના વેગમાં વિમળશાહે પૂર્વના રામ નગરના બાર સુલતાનોને તથા શાકંભરીના, માળવાના, મેવાડના, તથા જવાહપુર વગેરે સૌ રાજાઓને જીત્યા હતા એવું કહે છે. પણ આ તો કવિની કલ્પના કાગે છે. બાકી એટલું ખરું કે વિમળશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને આલક સુસદ્દી

દર્શો અને મૂળાલક્ષ્મી સેવિત : એટલે કેટલાક સામંતો એની આજ્ઞા માનતા હોય એ સંભવિત છે.

વિમળશાહે ચંદ્રાવતીના પરમારને ઢરાવી એની પાસે ગુજરાતના રાજનું આધિપત્ય કબજ કરાવ્યા પછી દંડ નાયક તરીકે પોતાનું રહેવાનું ચંદ્રાવતીમાંજ રાખ્યું અને ધીમેધીમે પોતાની સત્તા વધારી કે બીમદેવને વિમળશાહનું સ્વતંત્ર રાજપણ સ્વીકારવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. વિમળશાહને પાછળથી ચંદાવદા જોવાં બીરુદો લગાડ્યાં છે.

શ્રી ધર્મધોપસુરિની પ્રેરણાથી ચંદ્રાવતીશ વિમળશાહને આણ ઉપર વિમળ વસદિ બંધવનાનો વિચાર આવ્યો. વિમળશાહને જે જગ્યા પસંદ આવી તે શિવ અને વિષ્ણુના પૂજકોના હાથમાં હતી પણ આ મંત્રીશ્રવે સત્તાના તથા દ્રવ્યના અળથી પોતાને જોઇતી તેટલી જગ્યા ઉપર પથરાઇ રહે એટલા ટકાઓ (શિક્ષા) આપી જમીન ખરીદી લીધી, અને પછી તે ઉપર અટળક દ્રવ્ય બચી આદિનાથનું રમણીય ચૈત્ય બંધાવ્યું. અને આદિનાથ પ્રભુની અદાર ભાર પિત્તળની મોટી પ્રતિમા ધરાવી ધી ધર્મધોપસુરિને હાથે વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને એ સમયે બાટ ચારણો, આલણો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપ્યું.

વિમળવસદિનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી પણ ગુજરાતના એક સ્થાપક કળાભિરા ખરુંજ કહે છે : “આ દેવળ તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના વિચારમાં આ મનુષ્યની પત્તણેશ મીમેન છત્ર ચામરાદિ દત્તવા તુષ્ટિ : કૃત્તો વિમલ : । (મંવંધ સંગ્રહ.)

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૧]

લેખક :

અ. ગજેન્દ્રરાય શુભાખરાય ય્યય.

પ્રો ફે સર જે હવે પ્રેક્ષિતર તરીકે વર્તેલું બોધ્યે. 'પ્રો ફે સર' એ અંગ્રેજી ધાતુનો અર્થ ગમે તેનો પણ 'દાવો ધરાવવો' એવો થાય છે. દરેક મનુષ્ય સ્વભાવથી જ કંઈક દાવો કરવાને જન્મેલ છે. કોઈ કુસ્તીનો દાવો કરે છે, કોઈ જાદુનો દાવો કરે છે, કોઈને ગણિત, કોઈને ઇતિહાસ તો કોઈને સાહિત્ય હસ્તામલકવત હોય છે. એ પ્રમાણે અનેકવિધ આવડતમાની જે એકાદ પોતામાં હોવાનું જે પોતે કહેતા હોય તે સર્વ નરનારી તે તે વિષયનાં પ્રેક્ષિતર કહેવાય છે. હું સાહિત્ય માટે સરળથક્ષો છું. મારું કર્તવ્ય યુનાનીદ્વારા સમાજમાં સાહિત્ય રેડવાનું, એટલે કે જડતામાં જીવન રેડવાનું છે.

હું જ્યારે જ્યારે ધીર્મ મનુષ્યોને જોઉં છું ત્યારે ત્યારે પ્રથમ વિચાર મને એજ આવે છે કે 'મને જે આવડે છે તે આને નથી આવડતું'; અને તેથી તરતજ હું એ બુદ્ધિને મારગ જતાવવા મથું છું. એ પણ મનુષ્ય હોનાથી એકાદ વિષયમાં પ્રેક્ષિતર તો હોયજ છે; અને તેથી મને સીધે રસ્તે દોરવા એ પણ મનુષ્ય સહજ સહાનુભૂતિથી મંડી પડે છે; અને જીવનની ધટમાળ

એમને એમ ચાલ્યા કરે છે આવાં અનેક વર્તુળો અને વમળો છતાં જ્ઞાન પ્રવાહ આગળ ને આગળ ધસ્યો જાય છે, જગત પ્રગતિ પર પ્રગતિ કર્યો જાય છે, એ અમારા જીવનની માયકતા ભાવિ પ્રજાના પંથમાં સુધક પથરાઈ જઈએ, અને અમારી ઉપર પગ દઇ બીચાગ બાળકો આગળ વધે એટલે જીવન સરળ, હું જોઉં છું કે આ રૂપમાં કેક પથરા જેવું જુએ છે; પણ સત્યો એવાંજ હોય છે. હું કે કવિ નથી કે કુલ પાથરું.

કર્તવ્યોના કડક પથમાં અંતંગયો આવે એ તો જગત-જુની વાત છે. મારા માર્ગમાં પણ પ્રથમ પથરો પડ્યો હોય તો એ અહંબુદ્ધિ છે. મારે જગતને ભાવણોથી ભાન કરાવવાનું રહ્યું તે કર્તવ્ય હું ધરી એક ભુલતો નથી. પરંતુ સાથે કરુણ કથા એ છે કે ધણીએ અધન્ય પળોમાં 'હું ભાવણ કરું છું' એ કર્તા-કર્મનો ખ્યાલ આવી જાય છે, અને નરસિંહની શક-શાનની સચોટ ઉપમા વીસરણ જાય છે. ખાસ કરીને જ્યારે અસંખ્ય આંખો, અસંખ્ય યુવાન આંખો અસંખ્ય આતુર યુવાન આંખો મારી પ્રેરણાના પીયૂષ

પીવા નવપદ્મ માફક વિકસે છે, ત્યારે મારાથી પણ ઉગતા સૂર્યની માફક જરા રંગબેરંગી, જરા નાટકી; થઇ જવાય છે. જો કે સાથે એ પણ એકદમ જણાવી દેવું જોઈએ કે જ્યારે જીવનને હું નાટકી લાગુ છું ત્યારે તો તેઓનીજ ભૂલ હોય છે. તન્મયતાનો તન્મનાટ એ જીવ્યારા ક્યાંથી સમજે? મંદિરે ધરતી ભાવિક ભક્તજનને જણે જોયા હોય તેનેજ ભવ્ય ભાષણમાં પણ કેમ ભાન ભૂલી જવાય છે તેનો ફક્ત ખ્યાલ આવે. મહતાનાં મોજાં કોને મરત નથી બનાવતાં? માતા આવતાં તો ભુવાઓ પણ ધુણે છે. એકલા હાવઆવમાંજ ભાવ અને ભાવનાં સમાઈ નથી જતાં. નૃત્ય એટલું નાટકી, એમ કહેવું એ કુળાનું અપમાન છે. પણ હું મારો અસ્થાવ કરવાની જરૂર નેનો નથી.

છતાં પેલું ‘અહ’ એને દાખવા તો ધણે મથું છું. ખરું છે કે વિદ્યાર્થીઓની તાળીઓના તાલ મને કાણુભર તો સંગીતમય બનાવી દે છે: પણ તુરતજ આંતરનાદ ઉઠે છે, અને આત્મા શા ઉત્તર એકજ હાથે એ ગાબડાટ હું અટકાવી દઉં છું. એ મોહ-મદિરા હું નથી પીતો. રસાસ્વાદ એ યોગ નથી એ હું બરાબર સમજું છું. મને પરમ શાંતિજ છાને તોરાત કે તન્દ્રાટ સપાળી ઉપરજ હોય: ઉંડાણમાં તો—કેંજ ન હોય. આથીજ હું હસતો નથી. ગહુ તો કુદ મનુષ્યો તરફ નિરાશાજન્ય, નિરાશાજનક, મંદ મંદ સ્મિત કરું છું કે ‘આની આજ ક્યારે ઉગશે?’

મને ટાવલાંની નવરાશ નથી. મારું ભેનું ભુંસો ભરવા કાળે નથી. આથી સાધારણ માણુઓની વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ હું કુશળ નથી. ગણાતો તેની મને પરવા નથી. બાકી જે બાકીનો મીઠામીઠીઓરમ આવડે, વેદાંતમાં ઇનામ મળે,

અને ઝગ્ગેદ લખાવાની તારીખ પણ શોધી કાઢું તો શું શાક કોની કુકાને મળે, અગર કંઈ સાડી ઉપર કંઈ કોર કંઈ ઘેરીને સારી લાગે; એટલું હું ધારું તો ન શીખી શકું? મેં તો મારાં પનીને પણ પહેલેથીજ જણાવી દીધું છે કે “મારા હૃદયમાં તને સ્થાન છે—સિંહાસન છે: પણ મારા ટાંધમેટાલમાં તો તને પણ અવકાશ નથી. તું બંધે કે મારા પેલા પાંડાશીની માફક હું તને ગારણુમાંથી છુમ મારું, કે તારી સાથે હીંચકે હીંચક્યા કરું, કે તને લઇને નાટકમાં જઈ, કે જમવા બેસીને રસોષ વખાણું; કે ઘે ‘મારી વહું’ ‘મારી વહું’ કે ‘હું’ આનો વર’ ‘હું’ આનો વર’ કરી પ્રદર્શન ભરું—તો તું મારી બાતને નથી ઓળખતી.” ફરી ફરી કહું છું કે અકર્કલ તદન સાધારણ કોટિની નથી. એમ, એનું ઇનામ સરકારના ઇલ્કાબથી એ વિરલ છે. વીરલાઓ વાટે ને ધાટે નથી પાકતા... એ પ્રભુ! વળી પાણું ‘અહ!’

અને કે ‘અહ’ એકજ મને નડે છે એમ નથી, રાગદ્વેષ અને ન્યાયઅન્યાયની ખીણો વચ્ચેથીજ મારો પહાડી પથ ચાલે જાય છે, કોઈ વાર ઉંડાણમાં જોઈ ત્યાં ચક્રર આવે—પણ તુરતજ મન કાણુમાં રાખી, આંખ મીચી આગળ ધપું છું. એકવાર પ્રીતિઅસના પરિણામ પહેલાં એક વિદ્યાર્થી આવ્યો: “સાહેબ, મા વિધવા-નાની બેન ચૌદ વર્ષની યધ-હું કમાદશ ત્યારે પરણ્યો. અમારી ન્યાત-દીકરીની બાત, ધર વેચીને લાણું છું—સાહેબ... દસ માંક માટે...” તેજ સવારે જાપામાં એક વિદ્યાર્થીનો આપઘાત વાંચ્યો... ધડીભર તો આવા ઉંડાણોમાં જોતાં કમકમો આવે પણ આવા ચીરાઓ ક્યાંથી પડ્યા, કેણે પાપ્યા એ શોધવાનો મારો પ્રદેશ નથી. હું સમાજનો નહીં પણ સાહિત્યનો સેવક છું, મારે તો ચીત્રે ચીત્રેજ આણું

જવાબ. કંઈદામાં લાગણીને સ્થાન નથી. મારાથી માર્ક નજર અપાય; અરે, કેમકે વિદ્યાર્થીમાં પારિજ્ઞતકના પમરાટ, અને ઘણામ-માં ગંડીકુંચીની ગંધ આવતી હશે-એકને હસાવ-તો નથી, ખીજને રડાવતો નથી. જાને તેટલો હું તો અલિપ્ત રહું છું. મારે મિત્રતા ન હોય સમભાવ વગર મૈત્રી ક્યાંથી સંભવે? અને મારા સમાન મારે શોધવો ક્યાંથી? બાંકડાઓ ખુરશી સમાન કોષ કાળે નજ થવાના. ભલે તે પછી ત્યાં ખેસનાર છોકરો હોય યા છોકરી.

કોષ કહેશે કે યુવક અને યુવતી વચ્ચે તો કેકે ભેદ હોવો જોઈએ; એમાં રાગદ્વેષ નહીં, પણ સ્ત્રી સન્માનનો પ્રશ્ન આવ્યો. હું એટલું જ કહીશ કે રાગદ્વેષ એ સનાતન દેવ છે; સ્ત્રી સન્માન તો સામાજિક, આજકાલનો પવન છે સનાતન સત્યોને પંથ પાળનાર એવો હું આજ કલાકી પવનથી ડગમગ્યું તો ઉપનયન અભ્યાસ. શું માનવકે પાણી ઉપનિયઃમાં ગાર્ગી બહુ મઝ-ખંડ કરતી હતી (સ્ત્રીઓને 'આતું' શું' અને 'તેનું' કેમ' એમ પ્રેક્ષકને પણ પડપુટ કરવાની અને તાગ લેવાની બહુ ટેવ હોય છે) ત્યારે સાર સાર, જરૂર એ *Prologue* (જલ્લા શરૂને તરે) કે *excuse me* (મને માફ કરજો બાબા, પણ) વગર તો હું કહી દીધું કે ગાર્ગી (મીસ વર્સિપ્સ કે મીસ વિસ્વામિત્ર નહીં હોં) હવે જો વધારે ગરબા કરી તો ચિરસ્તે. એટલે, કે 'મોથું' લાગી નાખીશ.' સત્યની ધમકા એવીજ હોય છે. બુદ્ધિથી પર એવા પ્રદેશોમાં સર્વ દલીલોને અંતે આ અંતીમ ધલાજ છે.. પોતાની પત્નીને નામ દઈને આવી લાપામાં અનાદિકાગ-થીજ સંબોધાય છે; એ સત્ય અનાયાસે શોધાઈ ગયું એ પણ દીકરો થયું, જો કે એનું તો મારે

અનેક વાર મને છે; એવું એટલે એવી અનેક શોધખોળ...પણ એ અપરણત હોય એની પ્રશંસા કરું એવો હું તદ્દન ક્ષમિ નથી થઈ ગયો... તાત્પર્ય એટલું જ કે મારી દષ્ટિએ સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ ન હોવો જોઈએ, અને તેથી નથી. કેવેજની કન્યાઓને મુશ્કેલીઓ લાવવાની અને લાવવાની ફેર શકુંતલાના સમયથી ટેવ પડી ગઈ છે. પરંતુ મારા પ્રખર તાપ આગળ કુસમો કરમાઈ જવાનાં. મારી નજર સામાની આંખમાં નથી જોતી, પણ એની ઉપર થઈને દૂર દૂર પેલેપાર અનન્તતામાંજ વિલીન થાય છે; અને તેથી હું આકૃષ્ટિઓ કરતાં જોખાજ જોઉં છું મારે વળી સ્ત્રી અને પુરુષ શાં !

આ મારું માનસ, સિદ્ધાંતોને આધારે મેં જીવન ધડતું છે, જનાંએ, કોણ જાણે કેમ હું એવા જગતમાં આવી પડ્યો છું કે જ્યાં દેશનું ઉજળતું લોકી, એનું ધડકતું હૃદય મને વીટળી વળે છે. મારી આસપાસ સૌંદર્યના બગીચા છે કેકે કુલો ખીલે છે. દૂર દૂર પ્રચંડ સરિતા સાગરને સંગમે ગાજતી જાય છે. માર્ગ-માં રંકે સ્ત્રીખારીઓના આર્તનાદ, ઉપર ધરા-ઓમાં કાચકાના ટહુકાર, અને તેથીય પાર આકાશમેદી મેધની ગર્જના-હું શું સાંભળું? પેનું કંકેકરની મોટાનું ભુંગળું, અને એની પાછળ માત્રાજનનો સત્તા ટાઢી અવાજ! ખસીશ નહોં તો મને કાદવ ઉડાગે. શું સાંભળું? કોષ દતારા વિદ્યાર્થીનું રુદન, કે અધારી રાત્રિમાંથી ચક્રતાં કોષ વિદ્યવાનાં હુલકાં, -કે બારણામાંથી ઝીણઝીણાટ કરતું માણસનું હાસ્ય !

રિચતપ્રસ થવા મયું છું, પણ કોણ જાણે કેમ કોષ કોષ વાર માણસ થઈ જવાય છે. મારે હવે પ્રેક્ષક થવું જોઈએ.

મુંબાઈનું કલા પ્રદર્શન: એક પત્ર

વેબક

રા રવિશંકર મ. રાવળ

ભા ઇશ્રી દયાશંકર,
મુંબાઈનું હોદી ચિત્રકનાતુ પ્રદર્શન
જોવા હું જઈ શક્યો નથી એટલે એ પ્રદર્શન વીશે
તો હું કેવી રીતે અભિપ્રાય આપી શકું ? પણ
એટલું તો ખરું કે બંગાળમાં ગાંધીય તત્વોમાં
થી કલાની ભાવના ઉભી ત્યાગપદ્ધિ આટલા વધે
મુંબાઈ પહેલીજ વાર એ તરફ જુઓ છે

મુંબાઈના ચીતાગભોની કલા ભારના
અને શક્તિ બતવનારા પ્રદર્શનો તો 'ટાઉન
હોલ'માં દર વર્ષે ભરાય છે અને એ રીતે
પણ આપણી જાહેર પ્રજાએ કેટલું જ્ઞાન આપ્યું
છે તે તમાગથી અનુભવ નથી એ પ્રદર્શનો
કેટલાએ યદ્ય ગયા પણ તેની કોઈ પણ પ્રમાણની
છાપ પ્રજા ઉપર કે કાયમના પ્રેક્ષકો ઉપર રહી
મઠ હોય એવા કેટલા અને એ બધાના નિષ્ક્રય
કે કંઈ કંઈ કળાતિથો ? એ પ્રશ્નો કાંઈ પુરું
તો જવાબ આપના વીમાસણ થાય એમ છે
મહારાષ્ટ્રીય મંડળોમાં અને કનાકારોમાં એ પ્રદર્શ-
નો માટે વધુ આકર્ષણ રહે છે કાગળ કે ઘણા

ગલાનાટ્ટીયો ચિત્ર કળાના ક્ષેત્રમાં ઉતર્યા છે ઘણા
ઉતર્યા છે માટે ઘણું કરી શક્યા છે એમ તો
હું એ નથી માનતો; પણ ઘણા જાણી ચીતરતા થયા
એટલે ઘણા તેમાં રસ લેતા પણ થયા છે દીવ્યગીરી
એટલીજ થાય છે કે એમનો આખોએ સપ્રદાય
મુંબાઈની ચિત્રશાળાના ધોગણે ઘડાયો છે એક
પણ માણસે નહીં ઉઠા યુ નથી, એક પણ સમર્થ
વ્યક્તિએ નહીં દ્રષ્ટિ આપી નથી મહારાષ્ટ્રીય
ચિત્રશરોમાંથી કાણે કોણે ગાંધીજીના મહા
નાખી ચિત્રો ઝીલ્યા છે ? કાણે વસ્તુ
નિધાનમાં નવો ચીત્રો પાડ્યો છે ? દર વર્ષે એના
એ ગમણ સીતા અને દ્રૌપદી વસ્ત્રહણ કે એવા
ચંપાય ગદાઈ ગએલા પ્રસંગો પરજ ચિત્રો
ઉભગતા બેઠ ટાંન હોલના પ્રદર્શનમાંથી કળા
પ્રેમજ્ઞાની આશા ગમતો પ્રેક્ષક નિરાશ થાય છે
મને ગાંધી સુનરના ચિત્રોએ જ સ ૧૯૧૨ માં
એની એતના બરી લહરીઓ આપી હતી કે પછી-
ના પ્રદર્શનોમાં મને ઉતરતાપણ જ દેખાયા કહ્યું
છે અને આ વર્ષે પ્રથમ પામેલું ચિત્ર આવતી

સાત અનેક અનુકરણીઆઓને ઇષ્ટ વિષય યદ્ય પડે એવું મનનું આપું છે એ વખતે ગુજરાતને શી પડી હતી કે ચિત્ર અથવા ચિત્રકળાનો વિચાર કરે ?

મુંબાઈની ચિત્રકળાનો એ પૂર્વકાળ એક પ્રબલ જીવનથી અલગ નહીને પુરો થયો ગણીએ.

મી. સેસીલ બ્રન્ડેજે વખત પશુ તેમજ ગણાઈ જાય છે. પુરોષી ન પ્રીત્સીપાલો હોદી વિષય આમા કે સત્ત્વ હોઈ શકે એ વાત ભાગ્યેજ સ્વીકારે છે. બંગાળમા ગી હૈવેર ને એ વાત સમજાઈ તેને પગિણામે બંગાળાનું કળાસત્ત્વ વહેણું જાયું મુંબાઈમા મી સેસીલ બ્રન્ડેજે એ મ ન લેવા યત્ન કરે છે પણ હોદી માનમની ખ્યાન સ્થિતિની કલ્પનાઓ અને અનુભવોથી એ અપરિચિત હોવાથી પોતાના માનેશ્વર ધોરણે હોદીકળાનો સમુદાય યશે એવું આપણને માત્ર ઠસાવે છે અને હોદીકળાના આજ સુધીમાં મજેલા નમુનાઓમાથી પોતાનો પક્ષ સાબીત કરે એટલીજ વાત મ જુગ કરે છે. આપણે તેમની શુદ્ધ વૃત્તિ મારે જરાએ શંકા નથી કરતા પણ જોને એઓ નરી હોતીકળા કહે છે-એટલે કે આપણે તેમની શાળા મારફત બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓના ચિત્રો-તેમાં હોદી કળાના કયા કયા વિશિષ્ટ ગુણો ઉતર્યા છે એ

હોદી જીવનના અને સંસ્કૃતિના પૂર્ણ વારકેર માર માણ્યોને સમજાય એમ નથી આ વાત વડુ સમજાવવા કાઈવાર એ ચિત્રોને પામે ગખીને હું તમને સમજાવીશ કે પુરોષનો કાઈ પણ કુશળ

કારીગર થોડી તગ્નીશથી એવા ધણા નમુના ઉપજાવી શકે

મુંબાઈમા ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ મોક્ષનાગને બહુ જડે એમ લાગતુ નથી મી કેઝીગલમીને મી મોક્ષમનની સામે ચક્ર નાખ્યો અને ખુબ રસાકમીથી પોતાનો એકરો ખરેકાવવાની કુબેશ

ચિત્રકાર :]

[સ મોક્ષમનનાઈ પટેલ

અપોરનું ભાત.

- મુંબાઈ કલા પ્રદર્શનમાથી

ચવાતી. મી મહમીન પણ ભાપણોમાં ચિત્રકળાના ને આદર્શો જણાવે છે અને ને જુના નમુનાઓની વાત કરે છે એ હોદીકળાના અભ્યાસીઓને સોચાન્ય નથી, પણ પોતે ને કૃતિઓને

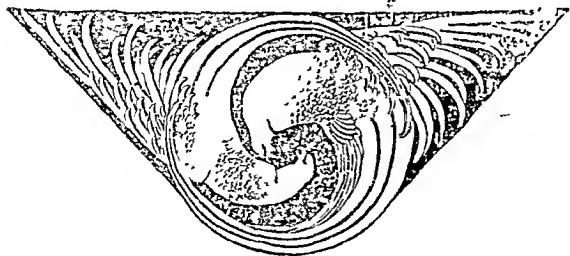
હોદ્દીકળાની વાદસ ઠરાવે છે તેને માટે હું બહુ આદર બતાવી શકતો નથી. હોદ્દીકળાની લાઘવ બરી સરળ અર્થવાહી રેખાઓ અને સુરપટ્ટ ઘેરા આછા રંગોની મીઠી ખીલાવટ માટે આપણે જીના ચિત્રોથીજ સંતોષ લેવાનો રહે છે. પણ મી. રાહમીને મી. સોલોમન સામેનો પોતાના દાવો મજબુત કરવા હોદ્દના ખીજ પ્રાતના કલાકારોનો સહકાર સાધ્યો એ મોટું પુણ્ય કાર્ય કહ્યું અને તે ખાતર તેમનું નામ ગહી જરો.

મેં પ્રદર્શન ન જોયું પણ તેમા આવેલા બધાં ચિત્રો જુદે જુદે વખતે અને પ્રસંગે નિગતે જોયા છે. હોદ્દરચાનના ખીજ પ્રાતોના હોદ્દી સાપ્રદાયિક ચિત્રકારો માટે અત્યારે લખવા બેસું તો મારે પુસ્તકે લખવું પડે પણ હેઠ્ઠા પ્રદર્શનમા મને પોતાને જે ખાસ નોંધવા લાયક ખીના લાગી તે એને હોદ્દના સર્વે પ્રાતોના કળાના સાચા સમેલન-

માં બેત્રણ યુવાન હિગતા ગુજરાતી ચિત્રકારોની* કૃતિઓ પણ રજુ થઈ હતી. એમની કોઈએ તોષ લીધી કે નહીં તે વાતની જરૂર નથી. હું તો એટલું જ જોઈએ છું કે સરકારની કે કોઈ કલમખાજ ટીકાકારની કલમની કે અભિપ્રાયની પરવા હોદ્દી કળાનીજ ઉપાસના પાછળ પડેલા આ નિવાર્થી યુવાનોને કેટલી વહેલી રાષ્ટ્રીય કળાની દીક્ષા મળી? મને તો શ્રદ્ધા છે કે ગ્રીક પુતળાંઓ કે ગ્રીક વેલ બુદ્ધાઓનાં ખીમા ધુટયા વિના ચિત્રકાર થઈ શકાય. હોદ્દી કળાને નામે હજુ આપણે બહુજ થોડું મેળવી શક્યા છીએ. પણ મેં જોટલા જીના નમુના જોયા છે તે પરથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે હોદ્દરચાન પામે ચિત્રકળા અને મૂર્તિકળાનાં બહુજ ઉર્ચા અને સર્વમાન્ય થઈ શકે એવા ધોરણો હતા. આ દેશમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા કળા કાર્યોજ તેનો સમુદ્ધાર કરી શકશે.

* આ ચિત્રકારો તે: બાઈ કનુ દેરાઈ, બાઈ સોમાલાલ રાહ, બાઈ કૃષ્ણલાલ, બાઈ ને બાઈ ગોરધનબાઈ પટેલ.

—ઉપતંત્રી.

મારી નાંધણી

લેખક:
રા. ગુપ્તા

તા ૨૧-૧૦-૨૭

આ જે મારા પર એક પત્ર આવ્યો છે. તેમાં સરનામામાં 'રા. ગુપ્તે' લખ્યું છે. આજે હું એકે ભણાઈનું કામ કરી શકવાનો નથી-હું રકાઉટ હોઉં ને દરેજ ભણાઈનું એક કામ કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તોપણ ! મારું નામ બગાડવાનો કોઇને પણ શો અધિકાર છે? હું 'ગુપ્તે' નથી- 'ગુપ્તા' છું !

'એ' ને 'આ' માં એવો ત મોટો શો ફેર છે એવી કુશંકા મારા મનમાં કદી ઉદ્ભવવા પામતી નથી. 'એ' ને 'આ' વચ્ચે તો વિયોગ ને સંયોગ જેટલો, 'આથે, આથે, ધણે દૂર' ને 'પાસે, પાસે, સમીપમાંજ' જેટલો તફાવત છે એ દરેક રૂનેલીજન, દરેક બાકરણનો 'જાણુ-હાર' જાણે છે.

ને 'એ' ને 'આ' વચ્ચે ફેર ન હોય તોપણ 'ગુપ્તે' 'ગુપ્તા' કદી ન થાય. 'ગુપ્તે' એટલે હું એમ મારા મનમાં કદી પણ આવી શકેજ નહીં. એ કોષકે જુદો, મારાથી તદ્દન જુદો મનુષ્ય હોય એમ લાગે છે. એને સરનામે આવેલો

પત્ર પાંચતાં જાણું હું કોઈ બીજાનો પત્ર ચોરી છુપીથી વાંચતો હોઉં એમ મને લાગેલું ! એમ હું કેવળ ન્યાય કાંઈ કરતો હોઉં ત્યારે પશુ જે મનુષ્યની સુલને લીધે હું ચૂંદો કરતો હોઉં એમ મને લાગે તે મનુષ્યને હું કામા શી રીતે આપી શકું ?

રોટલી બરાબર ગોળ ને ચાપ નો ઉપર પાડેલો દંડાવી વધારે પડતો ભાગ કાપી નોખ્યું નારા આપણે નામમાં થતો ફેરફાર કેમ કરીને સહન કરી સંકોચે છીએ તે મારાંથી સમજાનું નથી. આપણી સ્થિતિસરેક્ષક મનોવૃત્તિ, આપણી ધર્મપરાયણતા, આપણી રેઢિપ્રિયતા લોકોને હાથે આપણા નામનો આવો દુરુપયોગ થતાં અકળાઈ કેમ નથી ઉઠેતી ? ગંભીરતા નથી જતી ? ખીજવાઈ શે નથી જતી ? કંઈ ઉઠીને હું રંગીન ધોતીઆં, કાંચું, લીલું, કાચેરીતરું, ધોતીઈ પહેરીને ફરવા માંડું તો હાલુસમાંજ દેટલો સહુધે થઈ જાય ! લંગૂના 'સાંજન માંજન' માં ઉઘાડે માથે, અમેટીડ પહેરીને જાઉં તો સવિનય આજીવંત નિમંત્રણ દેનાર વરનો બાપ પણ મારું અપમાન કર્યા વગર ન

રહે. હૃદયના સુદમતમ બ્રાવેને જાણનારી સર્વદા દેવીને પણ દીવો જમણી બાલુએ મુકવા ને બદલે ડાખી બાલુએ મુકાયો હોય તો આપણી એના તરફ ગમે તેવી અપૂર્વ ભક્તિ છતાં 'અવ-નો પડે' ગાય પાસે બેસીને તાડી પીએ તો હરકત નહીં પણ તાડના ઝાડ આગળ બેસી દુધ ન પીવાય ! વૃદ્ધ માતા પોતાના પુત્રને પોતાના દેખતાં એની પત્ની સાથે બોલતો જુએ તો એની 'આમન્યા' નો ભાંગ થઈ જાય, ને છતાં પોતાના પુત્રનું સંતાન લઈને એ સારી દુનીઆ-માં તેનું પ્રદર્શન કરતી ફરે ! રસ્તે ચાલનાં ચણા ફાકવા એ અધમતાનું લક્ષણ લેખાય ને દીલ સાફ ન થાય પણ કંઈ વધારે મેલું થાય એવી રીતે નહીંને એજ રસ્તામાં પલાઠી વાળીને જમવા બેસવું એ બ્રાહ્મણવતું ચિન્હ મનાય ! પોતાનું પાણેરું કુતરું લાડથી દીલ ચાટે તો અપવિત્ર થઈ જવાય ને પાંજરાપોળની ગાય—!

બાલ આચાર સાચવવાને જીવનમાં ને સમાજમાં આટઆટલી કૃત્રિમતા આપણને દાખલ કરવી પડી છે. અને એ ખોટું નથી. મારે પણ એમજ કહેવું પડે છે એટલુંજ નહીં પણ હું જરા મોટો થઈશ તારે સુદ્ધિવાદથી પણ આપણી પ્રણાલિકાનો અચાવ કરીશ. મારો વાંધો માત્ર એટલોજ છે કે પ્રણાલિકાનાં બાલ લક્ષણોનું પાલન કરવા જે સમાજ આટલી તત્પરતા દાખવે છે તે એક વ્યક્તિ ખીજ વ્યક્તિનું નામ—જે એનું ગોટામાં મોટું બાલ લક્ષણ છે, તે-જગાડે તો તે મુજે મોટે સહી કેમ શકે છે ? હું જાણુવા માગું છું કે રવિ. મનઃસુખરામ સુર્યરામને કોઈકે 'દિલચમનઅલી આદતાબઅલી' કૃલા હના તેને સમાજે શિશુ ફરમાવી હતી ? ફરમાવી હોય તો શી ? ન ફરમાવી હોય તો શા માટે નહીં ?

આ બાબતમાં બેંકના મેનેજર ને કલોકાને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે. આપણું નામ જરા પણ વિકૃત ન થાય તે વીશે એ લોકો કેટલી કાળજી રાખે છે ! આપણા લાલો બદલાય; આપણા વિચારો બદલાય; આપણું શરીર બદલાઈ જાય, માથે તાલ પડે ચામડીએ કડચથી વળે છતાં આપણી સહી બદલાવી ન જોઈએ, દીર્ઘ ઈ કે દીર્ઘ જી ને બદલે હૂસ્ત ધ કે ઉલખાવા ન જોઈએ. એટલુંજ નહીં પણ નામ હેઠે લીટી કાઢતા હોઈએ કે પોતાના તથા પિતાના નામ પછી પૂર્ણવિરામ મુકતા હોઈએ તો તેમાં પણ જરા ફેરફાર થવો ન જોઈએ એવીશે દરેક બેંકનો એકેએક કલાક કેટલો આમલ દર્શાવે છે એ કથા, કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં કહું તો, સ્વાતંત્ર્યવરસિક છે તેમજ સર્વાતંત્ર્યવરસિક પણ છે.

ચિત્રગુપ્તને ચોપડે આપણું નામ નોંધાય છે. મૃત્યુ પછી ધૈર્યના દરબારમાં આપણા કૃત્યોની તુલના કરવામાં આવશે (મર્ત્ય લોકમાં ધૈર્યનો દરબાર નથી ને આપણા કૃત્યોની તુલના થતી નથી એવો ઉપસા વાક્યનો ધ્વનિ નથી); ત્યારે આપણને આજ નામે સંજોષવામાં આવશે એટલા માટે પોતાના નામના સર્વ અજોષાગર્ભ સંરક્ષણ કરવું એ દરેક ધર્મપ્રિય મનુષ્યનો ધર્મ છે.

એક વાર અમુક મનુષ્યને જરા છૂટ લેવા દઈએ તો એ કયાં અટકશે તે કહેવાય નહીં. આઠ વર્ષની બાળ વિધવાને આપણે ફરી પરજવા દેના નથી, નામદાર સરકાર આપણને હચીઆર આપતાં અચકાય છે, કેટલાક ધર્મોત્સાહીઓ ખીજઓને પોતાના ધર્મગુરુનું નામ પણ દેવા દેતા નથી તેમાં પણ આજ સિદ્ધાંત સમાયો છે.

નામના વિદ્યુતીકરણમાં આ સિદ્ધાંત ખાસ પાળવો જોઈએ. એક વાર આપણે આપણું નામ જરા વિદ્યુત થતા દૃષ્ટએ તો આગળ કલ્પના પછી ન થઈ શકે એટલું એ બદલાઈ જાય. 'ધમેન્દ્ર-પ્રસાદ'નું 'ધમલાદાસ', 'જ્યોત્સના'નું 'જોસણા', 'ક્ષિતીન્દ્ર'નું 'છીટીઓ' ને 'પ્યેટો'નું 'અફલાતુન' થયાના દાખલા સર્વવિદિત છે.

આ બાબતમાં સૌથી વિશેષ દયામનક સ્થિતિ જન્મ'ન કવિ ગેટની થઇ છે. જેટલી નિર્દયતાથી એના નામની હુદ્દશા કરવામાં આવી છે, જેટલી કૂરતાથી એના નામના પ્રત્યેક વર્ણને ચુધી નાખવામાં આવ્યો છે એટલી કૂરતા, એટલી નિર્દયતા માનવ હૃદયમાં વસતી હશે એનો મને ખ્યાલ પશુ ન હોતો । 'ગેટ', 'ગાયટે', 'ગ-અ-ય' 'ગાયે', 'ગોષ્ઠયે', 'ગોડે', 'ગોઠ', 'ગોષ્ઠધે', 'ગોધી' 'ગધે', 'ગધી' 'ગોધી' ઇત્યાદિ અનેકાનેક રૂપાંતરોમાં એતું મૂલ નામ શોધું જડે એમ નથી - 'ગોધો', 'ગદો', 'ગધી' એમ કાંઈ બોલતું નથી એટલું જ એતું સહજાગ્ય છે !

આ લખુ' હું સારે મને મારા મનોનયન
સમક્ષ આપણા પાંચ નિદાન અધ્યાપકો સદતા
દેખાય છે. એમના શબ્દો મને સ્પષ્ટ
સંભળાય છે.

સ્વ. કમલાશંકર ત્રિવેદી પોતાનું ‘કર્તવ્ય’ નામનું પ્રસ્તુત ઉપાડી કહે છે, જુઓ—જેથી ‘વ્યક્તો’ ‘વ્યર્થ’ જેવલાનો ‘વે’ ને ‘હાથી’ માનો ‘થી’—પણ ઇકાર દ્વય—‘જેથી’ । ”

હાથીની શુંદગાં કમલ શીભે તેમ જેના
પ્રયંડ હાથમાં 'કવિતા પ્રદેશી' નું નાનકડું પુસ્તક.
શીભી રહ્યું છે એવા રાજમાન રાજેશ્રી બલવંત-
રાય ઠાકોર પ્રયંડ અવાજે બોલ્યા: " નહીં
કમલાશંકરભાઈ ! ભુલ થાય છે તમારી. 'એવી'
નહીં. જુઓ મેં 'શું લખ્યું' છે ? 'ગ-અ-ચ' -
ગધેડો, અધ્યાપક, ચોખીઆ એને સાથે મુકો ને

अत्येकनो अथम अक्षर साहो अकारवलोअ-
धीरे धीरे उच्चारो; ' ग-अ-थ. "

રા. વ્યોમેશચંદ્ર પાઠકે બિનમૂલ ભાવે
 જોઈયા: "મુરબ્બી । મને કહેતાં સકાચ થાય છે
 ને ગ્લાનિ ઉપજે છે કે આપ વિદ્વાન છો—

—રૂચેજ રા, બલવંતરાય ઠાકોરે ગજના
કરી ' શું ? હું' વિદ્વાન છું' તે કહેનાં તમને
સકોય થાય છે ને ગ્લાનિ ઉપજે છે ? ખબર
છે—”

रा. व्योमेशशर्मा पाण्डुलिपि वधारे नम्रताथी
 उत्तर वाक्याः " हं अम नहतेतो हहेवा भांगतो.
 आपे भते पुरे सांभणवे हतो—"

પુનર્વત ઉમતામીજ રા. બલવંતરાય વચ્ચે
બોલી ઉઠ્યા: “ પુરા થું સાંભળે ! હું આટલું
પણ સાંભળી રહ્યો તે માટે મારા અંતઃકરણ સાથે
જ મહીના લડીશ. ’

પહેલાં કરતાંએ અધિક નમ્રનાથી રા. પાઠકજીએ કહ્યું: “ નહીં મુરખી ! હું એમ કહેતો હતો કે આપની વિદ્વતા અગાધ છે—”

रा. गवतंतराय डैक पसणीने जरा प्रुश
यह वचा: " सारे पहुलेयीज स्पष्ट रीते जेम
कल्लु केम नहीं ? "

“ ଭାଲି—”

“ ୬ ‘ଭଗି’ ପ୍ର ୩୫ । ”

“હા, મુરખી ! જ્ઞાન ને મહાય ઉપજવાનું કારણ એજ છે. આપની વિદ્વતા અગાધ છે, અપરિમેય છે—છે તે—છતાં આ જર્મન કવિના નામના ઉચ્ચારણ સંબંધી આપની કેક—ગેરસમજીતી થઇ છે—મહુજ એાછી ગેરસમજીતી એનો ઉચ્ચાર જુઓ મેં આ ‘અવનસ્યમાથા’માં લખ્યું તેમ જોાય છે. ‘ગોધા’નો ‘ગો’, ‘મૈયત’ નો વચ્ચો ‘ય’ ‘અપારે’માંનો છેલ્લો ‘ર’— ‘જોયે’ ”

આ સાંભળી રા. ખુશાલ શાહ જરા આધા ઉઠ્યા હતા તે પાસે આવી બોલ્યા: “મહેરબાન સાહેબો! સત્યને વિદ્વાતા સાથે જરા પશુ સંબંધ નથી!” થોડીવાર કાંઈ ‘હીઅર! હીઅર!’ બોલે છે કે નહીં તે જોવા થોડી કોઈ કે ‘બોલ્યું નહીં એટલે એમણે આગળ ચલાવ્યું’: “આ વિધવા માં તો જે યુરપ જઈ આવ્યો હોય, જર્મનોને મોઢે એ તોમનો ઉચ્ચર જેણે સાંભળ્યો હોય તેનું જ કથન પ્રમાણ્યુત ગણાય” જુઓ, આ ‘ખંડનની કળા’ નામના મારા નિર્ધારમાં શું લખ્યું છે? ‘અરે’ ‘અધિકારને ખોડો કરી પ્રથમ લો ‘ગ’, પછી ‘બેનગ’નો ખીન્ને વધુ ‘ય’ મુકો, ને પછી લો ‘કેડો’ માંતે ‘ઉ’—‘અરે’.

આ સાંભળી અત્યાર સુધી બધાની પાછળ છુપાઈ રહેલા રા. ખાશુરાવ ગ. હાકોર આગળ આવ્યા ને બોલ્યા: “સાહેબો! તમને બધાને ખોટા દેવવાનું મારા લાગ્યેમાં લખ્યું હશે તો મારે તેમ કચેજ છુટકાં! આધુનિક યુરોપીય સાહિત્યનો મેં ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે તે ‘કૌમુદી’ ના આગાહકદ સર્વ વાંચક જાણે છે. મારે મારું કથન આ વિષયમાં છેક પ્રમાણ્યુ રહિત નહીં જ ગણાય. આ ‘યુગધર્મ’માં મેં લખ્યું છે તે જુઓ. ‘ગીટે’—‘ગીધ’નો ‘ગી’ ને ‘ટેટે’ માંતે અતુરવાર રહિત ‘ટે’—‘ગીટે.’”

વિદ્વાતા તે સત્યને નામે પોતાના નામની આ યુથાયું થયતો જોઈ કચરમાં સુતેલું સ્વ. ગેટ (અથવા એનું જે નામ હોય તે)નું રાજ હાલી ઉઠ્યું ને સ્વર્ગમાં એને આત્મા મુઝાઈ રહ્યો.

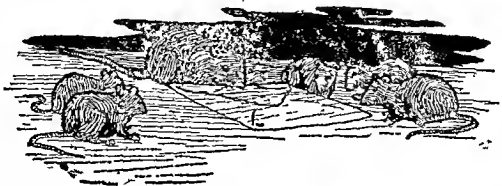
તા. ૨૭-૧૦-૨૭

૨૭ મી જુન આવી ને ગઈ. ને જોને આર મહીના પછી વીતી ગયાં! રાતના ત્રણ વાગ્યે

સાતમી વાર નાહીને બીજી વાર જમવા બેઠેલા બૂદ્ધેવાની ન્યાતમાં કુતરું પસાર થઈ ગય, છતાં જરા પશુ ગરબડ ન થાય; મરજીદ આગળથી વાગ્ન વગાડતું હાંફુઓતું સરદસ પસાર થાય, ને મરજીદમાં બેઠેલા મુસલમાનો વાળું અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં વાગ્નમાં કચી ‘રાગિણી’ વાગે છે તેની શાંતિથી ચર્ચા ચલાવે; અગીઆરશનો ઉપવાસ કર્યાથી મારાં ગં. સ્વ. કાઝીને અપચો થાય; જોશીએ જે બનાવ બનવાનો કહ્યો હોય તે ન બને; બાલ વિધવા લગ્ન કરે છતાં હાંફુસમાં જાંછેડાઈ ગય નહીં; વરસાદ પડે ત્યારે હું ધેરમાં હોઉં; આવા પ્રકૃતિનિયમ વિપરીત બનાવો બને ને જેટલું આશ્ચર્ય થાય તેટલું આશ્ચર્ય મને ૨૭ મી જુન આવી ને પૃથ્વી સલામત રહી તેથી થાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ કહેલું ને મેં માનેલું કે ધંસુના વર્ષ જોગણીસસે ને સત્તાવીસતા જુન માસની સત્તાવીસમી તારીખે પૃથ્વીનો પ્રલય થવાનો છે. હજી પશુ હું માનું છું કે સંતાવીસમી જુને પૃથ્વીનો પ્રલય થવો જોઈતો હતો.

ધણી વાર જેમ દેવાદાર લેજુદારોને રૂપીએ આની આપી પતાવે છે તેમ આપણે મૃત્યુને સાધારણ અકસ્માતથી પતાવીએ છીએ. આવા અકસ્માતને જ્યોતિર્વિદ્વાની પરિભાષામાં ‘ધાત’ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પાંચ વર્ષની ઉંમરે દાઝીને મરી જવાનું મારા નસીબમાં લખાયેલું હતું. પરંતુ ‘કેવન એ’—જે હમેશ તમને ગમશે; કારણ એમાં કદી ફેરફાર થતો જ નથી,—તેણે મને મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગાર્યો. કોઈકે એને અડધી સળગતી સ્થિતિમાં રસ્તે નાખેલી. મહાપુરુષોના જ એવકસપદને યોગ્ય એવી એ સીગારેટ—સુંદરીને મારો અરજીસ્પર્શ થયો. કંગાલમાં અંગકસરતના અદ્ભુત પ્રયોગો

[વધુ મઠ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૬]

મૂંઝકે દૂત

૪૩૩૬૬૨

લેખક :

રા. તનમનીશંકર લાલશંકર શિવ

[મુબાઈની બે ખંડની એરડીમાં, કુટુંબ સહિત રહેતા યુવાન દંપતીનું રાયનમંદિર ધણું ખરું પાછલો ખંડ-રસોડું—હોય છે, તેમ અહીં પણ હવું. એવામાં પત્નીનો આ વિરહ ન સહાતાં પાછલી રાત્રે યુવાન મૂંઝકે (ઉંદર) સાથે પત્નીને સદેશો મોકલે છે.]

(અનુસંધાન ન્યેઠ ૧૯૮૩ : ૫૪ ૨૩૪ થી)

ઉનાળામાં જલ સુકી જમ દૂર દૂર વહતાં,
ન્યોતરનામાંહી નદીનદ લીની વાલુકાથી દોષી રહે;
તે શો હાવાં નરવિષનથી-ભોજનોને કરેલાં-
સેહે ચોકે ચકચક થતો 'ઝાંખી' દીપ પ્રભામાં. ૪૦

સામે બારી થઈ નિરખતાં બહાર તીચે, જણાતી
હડી હડી નરકની, અતિ સાંકડી, ઘેર ખાઈ;
ધ્રુજ પાપોતણીજ કરતાં 'આસરો રે પડે છે
લેવો એનો સફળ જનને-મેઠ એમાં' ન ચાલે. ૪૧

એ બારીની સમિષ રચીયું. દેવમંદિર એક,
પૂજે ભાવે જનકજનની દેવ ન્યાંહિ સદૈવ;
આરંભીને- તહીંથી લલગે ખંડ વચ્ચે સુતેલાં
નારી રત્નો, ન્યમ નમ વિશે તારલા હોય પોઢ્યા. ૪૨

પ્રિયા પાસે મુજ અતિથીની પત્ની સુતેલી છે, તે
જેજે, ભુલી જઈ, ન ક્યતો મુજ સંદેશ તેને;
ગોરાં તાનાં ક્ષિણ વપુયકી ઝાળખી એ તું લેજે,
ગૃહસ્થીને પર પ્રિયતમા જોવી આઝી ન શામે. ૪૩

આતા મારી મણુ નિરખતાં માત્ર તું જાણી લેશે,
ધેખા એના શરી કિરણ શો વાળે ને છૂણું કાચે;
એ બે વચ્ચે નજર પડશે તારી સેજે સુતેલી
અર્ધાંગી આ તુજ સખ તણી, લાખ ઝો-લાંબી તારી. ૪૪

મેઘચામા, કરિણુસના, પકવ, જંભુદોષી;
ખાંધી દેતી ઇંદર ઉદધિ શું કટિ રડી. પહોળા,
ભારે ઉંચા ઉદર, ઉરુ ને કુચ, તોએ દરિણી,
સખિણી વા વીજળી શી સરે ગૃહ કુંજે, ગૃહિણી. ૪૫

જવાણામુખી ઉર પ્રયુક્તો દાદતાં મુજ માટે,
અંગે અંગે રેસ પ્રસરતાં શલી એવી ગઈ છે,
કે ઘેરાવે અમિત ભુજની બાયથી મુજ છે, ને
મુખેન્દુ એ શરી શું લલવા જોતું ઉંચે પડે છે. ૪૬

વધે મીઠા કણુજ અમીના પન્નિની યોડ જોલી;
ખારી આતો સચિર કટુતા પૂણું કાઢજ ભુદી
યાએ હું ને વમન બુડતાં કંઠ સુધી પી પી, ઝો,
સુધાકેરી ઝડી પર ઝડી લ્યાં સુધી નિલ રેલે. ૪૭

મીઠી દહેરે લપટી ઝુલતો મોગરો રાયણીને,
તે હું એ શું અમિત અતિશે બાઝી મારી પ્રિયાને
સુઠે, લારે શ્રમ સરી જતો અંગ ભારે દખાઈ,
ને આવે છે મધુર ઉરજે ઝુલતા નિંદ મીઠી. ૪૮

ઝીણા ઝીણા જગ ઉપરના લોકને જોઈ જોઈ,
આંખો એની અતિ મધ ઝીણી જૂંગ શિથ સખાણી.
ઉડો ઉડો ખડક વચ્ચેમાં ઓધ રેવા તણો વહે,
તેના જેવો નયન બીચથી નાસિકા-સોત વહે છે. ૪૯

આખો દહાડો મુજ વિરહથી લાન સર્વે ભુલેલી,
સંખ્યા હીણાં સખત ગૃહના; કામ. ખાંડ કુખેલી,
રાત્રે એના વડીલ શરમે વેણી સહેજે ગુથેલી;
દાશે ભુખી ક્ષણ મુખ પરે ઉડી તેથી રહેલી. ૫૦

મારા તામે જપ જપી જરા આંખ ઘેરાઈ ગતાં,
સ્વપ્નાં મારી નીરખી સરતો બાથમાંથી મને, હા !
ભુલી, વહાલા ! ફર થવું ઘટે ના, ધરી રહી વહી ને
જગી જોતી ભય ભરી હશે, 'સ, શુરુ' સામુદ્રએ ? ૫૧

આ રાત્રે તો નહીં મુજ સહે સંભવે યોગ નિએ,
તોએ આહુ' હૃદય દમતું રે મનાવી ય કેમે,
રોઈ રોઈ નવન જલથી લીંજતી અધ' શય્યા,
ઉંડા લાંબા નિરવ મુકની વા હશે એ નિસાસા. ૫૨

હૈયા કેરી નિજ ચિરહની વેદના બુલવાને,
કે 'કાઠી ને ચપળ વધુ છે' માન એ ખાટવાને,
સાસુ કેરા અસહ કપરા તાપથી વા ખીંકીને,
નિદ્રા ભાવે કરતી ધરનું બાણી વા કામ હોશે ! ૫૩

નીએ હાવાં ઉતરી મધુરા મંદ 'ચુંચું' અવાળે;
ખેંચી એની નજર વદળે, 'ભાભી !' કે તારી સામે;
જાશે હયાં તરત, મુજકા લાડકો દેર આવ્યો
હેડે ભાળ્યો, ખચર કે ને લાધની નીજ લાળ્યો ? ૫૪

તે વેળાએ, સખ ! ન કરતો હાંસી એની લગારે;
સાધે સાધો ગમિર યહને મુજ સદેશ કહેળે;

શોધી આવો સમય અધિરી ચીડવે ભાભીઓને
નળ્યું છું સૌ દીયર; કથતો યાચી આ તેથી તુંને. ૫૫

કહેજો તારો પિયુ કુશળ છે, તારી માલા જયે છે;
પુછાવે છે ખબર તુજની, ઉર ચિંતા ધરીને;
સાચે સાચું વિગતથી મને ફહાવજો સર્વ, વહાલી !
હોયે નિઝે કુશળ ખબરો પ્રેમીની સુખદાયી. ૫૬

સુતાં કાલે કલહ કરીને, નહીં, તેથી કયું કે,
રાત્રિ આજે વિતવવી બધી જગી ગોષ્ઠિ-વિનોદે;
ને જોયાતાં દિવસભર એ સ્વપ્ન એનાજ જેણે,
મેં એ તો, હા ! તફડી રડીને ગાળી છે રાત્રિ સર્વે. ૫૭

છુટું છુટું પણ લહી લહી ધ્યારી સાદસ્ય યક્ષે,
વેલીમાં ને હરિયુ નયને મેળગી શાંતિ કેં એ;
સુતો આહિ રજની તમથી બહ કેદી સમેરે રે,
પાયું છું તો નહીંજ તુજના સામ્ય કેરો વિનોદ. ૫૮

કહપી કહપી નયન મીચીને, તેની સાથે, હું આણી,
તારી મર્તિ, ચરણ પડવા જઈ છું હાથ જોડી,
લાં તો મારા રુધિર તરસ્યા મનકુણે કૂર દંશી,
ઉઘાડીને દગ મુજ બધી કહપના દે ઉરાડી. ૫૯

પ્રારભે, રે સખી ! શયનના આસ-પઆસ કેરો;
નાસિકાથી ગભિર ઉઠતો સુણતાં નાદ ઘેરો,
માનીને એ તુજ, પ્રણયથી બેટી તે અર્ધ રાત્રિ,
ગાળી; હાથાં પણ સુખ ગયું તે એ કમાડી લપાઇ. ૬૦

જગી જગી સ્મરણ બૂમિથી નાચતા જૂત જેવી,
સ્મૃતિઓ કેં સહજવનની આપણી, વહાલી ! જુની;
જવાળાં રૂપે ફરી વળી, મને શુંગળાવે અતિશે;
યાદી દેતાં ગણી ગણી નહીં પાર તેનોજ આવે. ૬૧

તેજાનો કેં ઉર મચવતી આપણી, પહેલી રાતે,
હેડભા, શી તુજ વપુ તણી સ્વામળી બન્યતાને
જોતાં પામ્યો છળી જમ અતિ ચૂર્છના હુંજ, ત્યારે
ઝીલી લીયો કરમહી મને તં, પ્રિયે ! યાદ છે કે ? ૬૨

અંક બેરો ચઢી હું પ્રીતથી એકલા, કેપી ત્યારે,
ઉઠો, ઉઠો, મરદ થઈને અંક બેસાડવાનું;
મુકી હુને, શિશુ સમ તમે કીડતા તે ન શોભે;
બોલી તું, તે જીવનખરમાં ના જશે કેમ બુદ્ધિ. ૬૩

જો કે પહેલા પરિચય સમે શુદ્ધ-નિધુર હેયુ,
ભાગે તારું, પણ નકીજ છે કુમળી બાવભીનું,
માની તેથી તુજ પણ ગતિ હું સમી, મોકલ્યો મેં,
સંદેશો આ, ધીર ઉર ધરે તારું જથી કુંઝે. ૬૪

પુરો થાશે નિરદ અવધિ બે ઘડીમાંડી, બાલે !
તો તે વેડી લઈ ધીરજથી, વહેલી વઢાણે ઉડીને
જાગે ગાતું જલ ઝરણું* જ્યાં વહેતું, તે રમ્ય આરે
બેઠી, આંસુ સુખી, હૃદયની ઠારશુ આગ સવે. ૬૫

* નળની ચોકડી ઉપર.

? પરણેલી કે કુંવારી ?

[એકાંકી નાટક.]

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ.

: : : : મૂલ્ય : માત્ર ચાર આના : : : :

મળવાનું ઠેકાણું :

૧. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રીઝીરાડ, અમદાવાદ.
૨. એમ. સી. કેહારી, વડોદરા.
૩. આર. વનમોળીદાસ, કાલ્યાણેવી રોડ, મુબાઇ.
૪. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબાઇ.

પ
ર
ણ
ે
લી

કે
કું
વા
રી
?

સં સદ ગ્રં થા વ લિ.

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાખ મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ત આત્મા.	૧-૦-૦
૪. કેનો વાંક ? બીજી આવૃત્તિ ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવહેલલ. ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ.	૪-૦-૦
૭. રાજાધિરાજ.... ..	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો. -સૌ. લીલા મુનશી કૃત.	૩-૦-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક: સ્વ. નર્મદાશંકર-પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાતો. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૦-૦
૧૧. મોહન-માયા	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણસુકુર ... .. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દીવેડીઆ કૃત	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ... .. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો	૧-૦-૦
૧૫. સ્વપ્નેદ્રષ્ટા	૧-૮-૦

જિવનના બધા પુરતકોનું પોરતું જીવન પડશે.

ગુજરાતીઓનું લોકપ્રિય માસિક

ગુજરાત

માં

તમારી જાહેર ખબર આપી લોકપ્રિયતા મેળવો.

અને

તેના

આજેજ

આહુક

થાઓ.

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ. ૮. પરદેશના રૂ. ૧૦. 'છુટક નકલ રૂ. ૧

લખો : બ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

મારી નોંધપોથી

૧૯૨૨

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૨ થી]

કરનો હોઈ તેની ઝડપથી ને તેવી ખીન કુદરતી રીતે મેં મારો પગ ઉચકા/લીધો. પણ સુસંગતિ વધ્યા ન રહી. મારે પડે ફાદો ઉઠ્યો. તે દિને મારા ભાગ્યે પ્રથમ દહન, મધ્યે મરણ અને તત્પર્યાત પાછી દહનક્રિયા નિર્મિત હતી તેને બદલે/માત્ર પડે ડામજ પડ્યો; લોકોની ખાધે ચઢી રમશાન જવાને બદલે કૃત ડોક્ટરને ત્યાં જવું પડ્યું; શ્રાદ્ધ સંવત્સરી આદિના ખર્ચને બદલે માત્ર ડોક્ટરનું/ખીલ ચુકવવું પડ્યું; મારી પાછળ વિલાપ, કરુણ પ્રશરિન કે રાત્રીઆ ગવાવા-ને બદલે મારા આગળ સામાન્ય દીલમેણ ને અતિ સામાન્ય ઠપકાનાં વચનો ઉચ્ચારવામાં આવ્યા, અને-પણ હું પરપોચા નથી એટલે મારા મૃત્યુનું ચિત્ર કરુણ કે ક્યારેપદ થઇ શકે એમ નથી હુંકામા દાઝીને 'મરી જવાને બદલે હું' દાઝીને જીવ્યો. આનુ નામ 'ધાત'

૨૭ મી જુનને દિવસે પૃથ્વીની આવી 'ધાત' પણ નહોતી. ઉઝડુ એ દિને પૃથ્વીની તખીઅત હંમેશ કરતા સારી હોય એમ મને લાગ્યું હતું. હંમેશની મરવાને આગસે જીવનારી, વર્ષોની વૃદ્ધવસ્થાને લીધે દીન દીન દીસતી ભગવતી પૃથ્વી તે દિવસે મને નવોદા જેવી લાગી. ખરેખર હું દીલગીર-છું કે પૃથ્વી ૨૭ મી જુને મૃત્યુ ન પામી એટલુંજ નહીં પણ તે દિને એની 'ધાત' પણ ન હોતી !

પણ જરા વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ઉપરુ લખાણ 'અરાખર નથી.' ૨૭ મી જુન નહીં તો ૨૫-૨૬-૨૭ જુલાઈના દિવસે પૃથ્વીની ધાત હતી. શુળીનું વિદન કાંટે ગયું. આખી પૃથ્વી પ્રલય પામવાને બદલે માત્ર ગુજરાતને અસામાન્ય નુકસાન વેઠવું પડ્યું. ધુમકેટુ અથ-

કાવાને બદલે મેધરાત્રીએ પ્રલયજળ વર્ષાવ્યાં.

વડોદરા, અમદાવાદ, જંજીર, આમોદ, નડીઆદ ને છેક ગણપુર સુધી-લગભગ આખા ગુજરાતમાં વરસાદે કેર વર્તાવ્યો. ઇંદ્ર ને વરુણે વાણદેવની સહાય લઈ ગુજરાતને કુખાતી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આખા વર્ષમાં નથી પડતો એટલે વરસાદ ત્યાં ચાર દિવસમા પડ્યો !

હું નાનો હતો ત્યારે વરસાદ તરફ મને ઘણોજ પક્ષપાત હતો. રસ્તાઓ પાણીથી ઉભરાઈ જાય તેમા કાગળની હોડી બનાવી તરાવવી એ મારા બાલજીવનનું ખેલ હતું; લપસણાં રસ્તા પર ચાલતા ગંજીર ને ઠાવકાં નરનારીઓને લપસી મડતા જોત્રામાં હું અવલમ્બ આનંદ અનુભવતો. ધોધમાર વરસાદમાં ઉભા રહી જલ નીતરતે દીવે ધરમા જઈ બહુ પલાળી નાખવું તેને હું મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક માનતો, કાઢવથી ભરેલા ખાખોચીઆમાં ઘુટણ સુધી ઉતરી કાઢવાનાં મોજાં પહેરવા તેને હું વિલાસની પરાકાષ્ટા ગણતો, ને વરસાદ પડતો હોય ત્યારે છત્રી લખતે જવું એને હું સુખાઈનું, અધમતાનું લક્ષણ માનતો.

પણ હવે તો મને કોઈ પણ વરસુ પર વધારે-માં વધારે ચીઠ હોય ને તે વરસાદ પર છે. ૧ પડવો જોઈએ ત્યાં હંમેશાં પડે, પડવો જોઈએ ત્યાં કોઈ દિસ પડે નહીં. ખરે સમયે માત્ર ધામજ ધાય, ખીલકુલ જરૂર ન હોય ત્યારે એટલા જોરથી પડે કે પરસાળમાં પણ પાણી ધસી આવે. મેઘાલોકે મવતિ મુલિનોડવ્યન્થાવૃત્તિ ચેતઃ । (મેઘને જોઈને સુખી મનુષ્યો પણ ગમગીન થઈ જાય છે) કાલિદાસનું એ વચન વિરહીઓની બાબતમાં ખરું હશે કે નહીં તે કાણ જાણે; પણ મારી બાબતમાં તો એ અક્ષરશઃ સાચું છે.

હિરણ્યકશિપુને વેરમાવે પણ અતે ધન્યર મળ્યા હતા, તેમ મારી સાથે ધને ધનિષ્ઠ સંબંધ

ખાંખો છે. મારી સંગતિ વગર વરસાદને એક ધડી પણ ચાલતું નથી. વાદળાં ઘેરાયાં હોય, હમણાં ખારે મેઘ તુટી પડશે એમ લાગે ને હું બહાર જવાનો વિચાર માંડી વાળું એટલે એકા-એક ઉઘાડ થઇ જાય ને આકાશ, ‘શું હમણાં વરસાદની ઝલતુ ચાલે છે ?’ એવો સાશ્વત્ય પ્રશ્ન કરતું હોય તેમ, સ્વચ્છ જની જાય. છ મહીના સુધી હમણાં વરસાદ આવે એવો જરા સંભવ નથી એમ પુરવાર કરતું હોય તેમ આકાશ તદ્દન સ્વચ્છ ને નિરશ દેખાતું હોય ને હું બહાર નીકળું કે તરત વરસાદ તુટી પડે. છત્રી પાસે હોય તો તે તરત ઉધડે નહીં. હું પુરેપુરો પક્ષણી રહું એટલે છત્રી ઉધડે ને વરસાદ બંધ થઇ જાય. થોડે સુધી છત્રી ઉઘાડી રાખી હવે વરસાદ પડે એમ નથી લાગે ને હું છત્રી બંધ કરું કે તરત પાછો વરસાદ શુસળવાર તુટી પડે !—

હું નીશાળે જતો ત્યારે વરસાદ ૧૦-૩૦ વાગે ને ૫ વાગે નિયમિત રીતે, હું રસ્તામાં હોઉં તે વખતે આવનો. મેં કેસેજ જવા માંડ્યું ત્યારે વરસાદે પણ પોતાના સમયમાં ફેરફાર કરી મારી સંગતિ ચાલુ રાખી. હવે મારું બહાર નીકળવાનું નક્કી નથી હોતું ત્યારે વરસાદે પણ પોતાનો સમય અનિશ્ચિત કરી નાખ્યો છે. એટલુંજ એણે નિશ્ચિત કર્યું છે કે હું રસ્તામાં હોઉં-ખાસ કરીને છત્રી વગરની નિરાધાર સ્થિતિ-માં હોઉં ત્યારે ખુબ જોરથી પડીને એણે ભીંજવી નાખ્યો. આ ચાતુર્માસ હું રસ્તે ઉઝાડીને ગાળું તો અનાદિતિનો જરા સંભવ રહે નહીં એવી મારી ખાતરી છે. શુજરાતમાં આટલી મોટી રેલ આવી તેનો જોખમદાર એક રીતે ફૂંજ છું. એ ચાર દિવસ હું રસ્તે એટલે ૨ખડયો છું કે વરસાદને આટલા અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં પડ્યા વગર છુટકોજ નહોતો.

મારા એક મિત્રને મોઢે મેં વરસાદ તરફની મારી ચીઠ પ્રગટ કરી ત્યારે એ બોલી ઉઠ્યો: “વરસાદ વિના દુનીઆ કેમ ચાલે ? વરસાદ ન આવે તો અનાજ કેમ પાકે ?” મેં જવાબ દીધો, અનાજ ઉત્પન્ન કરવા ભલે વરસાદ આવે પણ આપણા દીલ પર શા માટે પડે છે ? મારા શરીરમાંથી ધઉં, ચોખા કે શાકભાજી પાકતાં હોય; તારા દીલમાં તંબાકુ પેદા થતો હોય; છાપરા પર કપામ ઉગતો હોય; જોડામાંથી કમલો ઉત્પન્ન થતાં હોય તો ભલે એ સર્વ સ્થળે વરસાદ આવે પણ તું જાણે છે કે તારા ને મારા દીલમાંથી પરસેવા સીવાય બીજી કોઈ ઉપયોગી વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી; વણીઅરને ઉપર ફરવા સીવાય છાપરાનો બીજો કે ઉપયોગ નથી ને જોડા મનુષ્યને પગે આંટણુ ઉપરાંત બીજું કે આખી શક્તિ નથી. તો ત્યાં વરસાદ કેમ પડે છે ?” એણે જવાબ દીધો; “જેતરમાં વરસાદ જરૂરનો છે માટે બધે પડે છે. એક ઠેકાણે પડે ને એક ઠેકાણે નહીં એમ કે બને ?” મેં કહ્યું; “કેમ ન બને ?” એણે જવાબ દીધો; “ધૈર્ય સર્વશ છે; સર્વ શક્તિમાન છે, સર્વના ઉપર સરખો ભાવ રાખે છે.”

તે વખતે હું ધૈર્ય તરફના મારા વિનય ખાતર કે બોલ્યો નહીં. પણ હવે એ મિત્રને પુછું છું: “જો ધૈર્ય સર્વશક્તિમાન હોય તો જ્યાં વરસાદની જરૂર છે એવા જેતરમાંજ એ વરસાદ કેમ નથી પાડતો ? બીજા સ્થળે નકામા પડતાં અટકાવતો કેમ નથી ? જેતરમાં ધઉં, બાજરી, ચોખા વગેરે પકવવા ભલે વરસાદની જરૂર હોય પણ તેથી મારે આજીં ચોખાનું શા માટે ભીંજવું ?” આ પ્રશ્નનો ખુલાસો ધૈર્ય કે એના લાગતાવળગનાઓ લખી મોકલશે તો એમનો આખી માનવ જાત પર ઉપકાર થશે.

આણુ : અબુદ્દગિરિ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૨ થી]

કૃતિ હશે એમ આવતું નથી. એ એટલાં તો પૂછું છે કે તેમાં કે પણ ફેરફાર નજ કરી શકાય. આ મંદિરનો સાધારણ 'પ્રધાન' ગિરનાર ઉપરનાં કે ખીળાં જૈન મંદિરો જેવાજ છે. વચમાં મુખ્ય મંદિર અને આસપાસ નાની દેરીઓ. મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર આગળ એક મંડપ છે. અને આ મંડપની આગળ ૭ થાંભલાઓ વાળો એક લંબ ચોરસ ઓરડો છે. જેમાં વિમળશાહ પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઇ જાય છે. આ કદમના નવીન છે. આ હાથીનાં પુતળો કદમાં નાનાં પણ પ્રમાણુસર છે અને અંબાડીનું કામ પણ ધણું સારું છે.

સામાન્ય રીતે મંદિર અંદરથી બહુજ સુશોભિત અને કારીગરીથી ભરપૂર હતાં બહારથી તદ્દન સાદાં લાગે છે. આ મંદિરને બહારથી જોતાં એની અંદરની શોભાનો ખીલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું ચિખર પણ નીચું અને કદંચુ છે. આ મંદિરો કદમાં ખાસ નાનાં રાખવામાં આવ્યાં છે કારણ કે એટલી કંચાઇ ઉપર બહુ મોટાં મંદિરો બાંધવા એ શક્ય નહોતું. વળી આણુના કુંગરમાં વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે. એ વાતની પણ ત્યારના સ્થપતિઓને ખચર હોવી જોઈએ એટલે ઉંચાઇ કે વિશાલતાથી બચતા આણુવાનો વિચાર પડતો મુકી સ્થપતિઓએ બની તેટલી કળા અંદરના ભાગમાં ખર્ચી છે.

આ મંદિરમાં સૌથી વધારે નકશી કામ મંડપમાં જોવામાં આવે છે. મંડપ પ્રમાણુ સર ઉંચાઇનો છે, અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરસપરના નકશી કામથી એટલો તો સુંદર

લાગે છે કે તેને જોઇને પ્રેક્ષક સતબ્ધ થઇ જાય છે. મંડપનો છુમ્મટ અષ્ટકોણાકારે આવેલા થાંભલા ઉપર એટલું નકશી કામ કરેલું છે કે એની વિગતો જોતાં આપણે થાકી જઇએ અને એટલું ઝીણું કામ કરવાની તો આજના માણુમોને ધીરજજ ન રહે. મંડપમાં ઉભા રહેતાં ચારે તરફ બધો ભાગ કોતરકામના શણગારથી ભરેલો દેખાય છે અને એ કોતરકામ એટલું બારીક છે કે જાણે મીણનાં ખીલમાં ઉતાર્યું હોય એવું લાગે છે. અને તેની અર્ધ પારદર્શક કોરની ગાઢ દેખાતી નથી. આ પછીનાં વસ્તુપાળ તેજપાળનાં દહેરામાં કોતરકામ આ વિમળશાહના મંદિર કરતાં ધણું વધારે છે. પણ કળાની દૃષ્ટિથી જોનાં તથોનો એવો મત છે કે વિમળશાહનું મંદિર મુસલમાન પહેલાંની સ્થાપત્ય કળાનું શિખર દર્શાવે છે.

આ મુખ્ય મકાન આસપાસ ઘોરે છેડે બેઠા થાભાનાં લારોવાળી ઓશરી છે. નેતેમાં ચારે બાજુની દેરીઓ છે. આ ઓશરી પર ઓશરી છે.

આ મંદિરના તથા વસ્તુપાળ તેજપાળના મંદિરના કોતરકામમાં જુદી ભૈમિતિક આકૃતિઓ વેલકુલો પૌરાણિક દેવ દેવીઓની કથાઓ આલેખેલી છે.

વસ્તુપાળ તેજપાળનાં મંદિરો :

આ વસ્તુપાળ તેજપાળ પણ પૌરવાડ વંશના જોતો અને ગુજરાતના રાજ વીરધવલના મંત્રીઓ દ્વારા આ મંત્રીઓની કાર્તિ જૈન લેખકોએ ખુબ ગાઇ છે. અને એનું મુખ્ય કારણ કદાચ આ મંત્રીઓનાં જૈન ધર્મચર્ચા દાનો હશે. આ મંત્રીઓએ અનેક પ્રકારનાં દાનો કર્યાં હશે પણ એમાંથી મંદિરો સીવાય ખીલ કોઇની

નાશાની ભાગ્યેજ જીવતી રહી છે. ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ રથાપક મૂળરાજ દેવના વખતથી મંદિરે, તળાવો અને કાલકાળો બંધાવવાનું શરૂ થયું હતું; સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આમાં ધણી વધારો કર્યો છે. પણ જૈન ધર્મનાં જોડલાં અને જેવાં મંદિરો આ ભાગ્યોએ બંધાવ્યાં છે તેટલાં અને તેવાં ધીજાં કે ધરો ભાગ્યેજ બંધાવ્યાં હશે. આથી ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને શેત્રુંજી ઉપર આ મંત્રીઓએ બંધાવેલાં મંદિરો હજી ઉભાં છે.

આથી ઉપરનાં મંદિરો તેજપાલની સરસ્વતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવીની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બંધાવ્યાં તેનું હુંકું જણાત રા. રા. ૨. છે. પરીખે પ્રસ્થાન (પુ. ૨ અં. ૧) માં જનહર્ષિ ગણિકૃત વરતુપાલ અરિતમાંથી આપ્યું છે તે જાણવા જેવું છે:—

ગુજરાતના મંત્રીઓ થયા એ પહેલાં, અદ્યક ધનના દાતા થયા એ પહેલાં એકવાર બંને ભાગ્યો કુટુંબ સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા. ઘરમાં જે કે ધન હતું તે સાથે લીધું. રસ્તામાં હડાળા ગાગ આગળ મુકામ કર્યો ત્યાં મોહુમ પડ્યું કે સોરઠમાં જોઈએ તેવી શાન્તિ નથી સાંજે તે વાણીઆઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઈ જવું ઠીક નથી ભવિષ્ય માટે થોડું કે ધન ક્યાંક દાટીને જઈએ તો ઠીક. બંને ભાગ્યો લક્ષ્મી ગણવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા. તેમાંથી એક લાખ લઈ રાતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યાં નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ધડો પ્રગટ થયો. બંને ભાગ્યો વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું ? તેઓએ નાનાભાઈ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવાનો વિચાર કર્યો, તેને બધો જણાત જણાવ્યો અને પુછ્યું :

આવામ્યાં નિધિનાન્તેન કિં કર્તવ્યમમઃ પશ્ય મનસ્વિનિ મતિ વૃદ્ધિ પરિણામ ગુણાવહામ્ ॥

“ હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું ? હે મનસ્વિનિ, પરિણામે ગુણવાળી સલાહ આપ.”

— અનુપમાદેવીએ વાણીઆઓને મામિક વચન કહ્યું:

દ્રવ્યોપાર્જન સંજાત જ્ઞોભારાદિ વાંગિનઃ।

અથઃ ક્ષિપન્તિ સર્વસ્વમન્તુ કામા અધોગતિમ્॥

અતો ગરીયસિ સ્થાને સ્થાપનીયં નિજં ધનમ્ ।

જગદ દગ્ ગોચરે પ્રોચ્ચૈઃ પદવી હયાહુમિઃ ॥

“ દ્રવ્ય ઉપાર્જનથી થયેલા રજોભારથી બંધે (રાજના ભારથી અને પાપના ભારથી) અધોગતિને પામવાની ધરજાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે.)

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચપદવીની સ્પૃહા હાય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાનેજ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ. ”

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વને પાડે આપ્યો. બંને ભાગ્યોએ એ સ્વીકાર્યો. જીવન ભર એનું પાલન કર્યું. તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુંજય અને ગિરિનાર ઉપરનાં મંદિરોમાં આવ્યું.

આ પછી બંને ભાગ્યો ગુજરાતના મંત્રીઓ બન્યા. તેઓએ પોતાની શુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી વીખાતા જના ગુજરાતને એકતંત્ર નીચે આપ્યું. પોતાની ઉદારતાથી પોતાની કાલિં ખુબ ફેલાવી. પણ છેવટનું મહાકાળ હજી બાકી હતું. ત્યાં નાગેન્દ્ર ગચ્છના નાગેન્દ્ર મુનિએ આશુનું માહાત્મ્ય ગાયું. આ ઉપરથી વરતુપાલે મનમાં વિચાર્યું કે “ અમે ચાર ભાઈ હતા તેમાંથી એ તો નાનપણમાંજ દેવલોક પામ્યા,

તેમાં મદ્યદેવના શ્રેય અર્થે તો શત્રુજ્ય ગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખું અષ્ટાપદ ચૈત્ય બંધાવ્યું. પણ ભૂષિગના શ્રેય અર્થે કે કીર્તન કરાવ્યું નથી.

આ રીતે આણુ ઉપર મંદિર બંધાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. અને બાંધણીએ મળીને નેમીનાથનુ ચૈત્ય બંધાવવાનું નક્કી થયું, અને ચંદ્રવતીના રાજની મદદથી મંદિરનું કામ શરૂ પણ થઇ ગયું. બીજી તરફથી વસ્તુપાલે કસોટીના પથ્થરની નેમીનાથની મૂર્તિ બનાવી આણુ ઉપર મોકલી આપી. પણ મંદિરનું બંધાવવાનું કામ પુરૂષણ દ્રવ્ય ખર્ચેના છતાં બહુ ધીમે થતું હતું. એક વાર તેજપાળ પૂજની તૈયારીમાં હોય તે સમયે ચતુરાધમાં સરસ્વતી સખી અનુપમા દેવીએ કારીગરોની કામમાં મંદતા જોઈ મુખ્ય સ્થપતિ શોભનને બોલાવી પુછ્યું કે “જો આ એક સ્તંભ ઉભો કરતાં તને આટલો વિશંખ થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય કપારે તૈયાર થશે ?” સારે આ કામના અધિકારી શોભને જવાબ આપ્યો કે “સ્વામિનિ, આ પર્વત દેવોને પણ ચડતાં કઠિન પડે એવો છે. અહીં આજે ઉચ્ચ ટાક પડે છે તેથી. સર્વારંનું કામ અટકી જાય છે. બપોરે બધા સ્થપતિઓ રાંધવાના કામમાં પડી જાય છે. જમ્યા પછી જ્યાં કામ શરૂ કરીએ છીએ ત્યાં સાંજે વિસ્તરપ ઠડી પડના મડિ છે. વળી ખોરાકમાં શાક અને દુધ મળતાં નથી, એટલે શરીરમાં જોષ્યે તેવી શકિત પણ રહેતી નથી. આથી આ પર્વત ઉપર થોડું થોડું કામ થાય છે. સામગ્રી સીવાય ધનથી પણ કામ સિદ્ધિ થતી નથી.”

આ બંનેમાં આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં તેજપાલ આવી પહોંચ્યો અને શોભનને પુછ્યું. “ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શું કહે છે ?”

તેજપાલે બધી હકીકત જાણી અને પત્નીની સલાહ માગી. અનુપમાએ મુદિત થઇ કહ્યું. “હિસે અને રાને જુડા જુડા સ્થપતિઓ નીમો. બધા સિંધીઓને અમન સમાં થય રુચિ બોજન જમાડો. તેઓને નહાવાધોવા ને આરામ લેવાની સગવડ કરવા જુદાં જુદાં માણસોની ગોઠવણ કરો. કુનીઆમાં આ રીતેજ ધર્મ કૃત્યો થાય છે. સર્વ: સંતોષમાયાંત: સોત્સાદ: સ્થાવર કિયાવ્રવત સર્વને સંતોષ મળતાં કામમાં ઉત્સાહ આવે છે.”

આ રીતે તાજમહાલની પછવાડે એ પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીની યાદગીરી છે તો આણુનાં મંદિરોની પછવાડે એક ધર્મનિષ્ઠ ઉદારચિત્ત સ્ત્રી પ્રેરણા છે.

આ મંદિરો માટે રા. ગજનનાથ વિશ્વનાથ પાકક કહે છે કે આ દેવળ વિમળશાહના દેવળના ઉત્તર પૂર્વના ખુણા ઉપર આવેલું છે, અને તે પશ્ચિમમાગિમુખ્ય છે તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમળશાહના દેવળ જેવી છે. પૂર્વ તરફ ઓશરીમાં દહેરીએને બદલે મંદિર બંધાવનારના કુટુંબનો પ્રવેશોડા બનાવ્યો છે. અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા વચ્ચે કોતરકામ વાળી ભીંત કરી છે. આ કોતર કામ નાના ચોરસનું કરેલું છે. આણું મકાન ૧૫૫'x૮૨ ના લંબ ચોરસમાં હોઇ વિમળશાહના દેવળ કરતાં જરૂર મોટું છે. તેના મંડપના ચાંચાસાઓ વધારે અને આડ જુદી જુદી જાતના છે. જ્યારે વિમળશાહના દેવળમાં ૧૧માં સંકાના ચાંચાસા બધે છે. મંડપ ઉપરનો ધુમ્મટ વિમળશાહના દેવળ પોટેજ રાખેલો છે. પણ તેનું અંદરનું નકશી કામ પહેલાના કરતાં કામ ચઢીઆર્તું છે. ધુમ્મટના બીજા ચરથી ૧૬ બેઠક ઉપર વિદ્યા દેવીની જુદી પ્રતિમા મુકેલી છે. આ ધુમ્મટની બેરોચર

નાશાની બાગ્યેજ છવતી રહી છે. ગુજરાતમાં ચૌલકમવંશ રથાપક મૂળરાજ દેવના વખતથી મંદિરો, તળાવો અને કીર્તનાઓ બંધાવવાનું શરૂ થયું હશે; સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલે આમાં ધણી વધારો કર્યો છે. પણ જૈન ધર્મનાં જોટલા અને જેવાં મંદિરો આ ભાગ્યોએ બંધાવ્યાં છે તેટલાં અને તેવા ધીન્ન કે ધ્યે બાગ્યેજ બંધાવ્યા હશે. આશુ ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને શેત્રુંજી ઉપર આ મંત્રીઓએ બંધાવેલા મંદિરો હજી ઉભાં છે.

આશુ ઉપરનાં મંદિરો તેજપાલની સરસ્વતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવીની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બંધાવ્યાં તેનું કુંકું જ્ઞાતાં રા. રા. ૨. છા. પરીષે પ્રસ્થાન (પુ. ૨ અં. ૧) માં જનહર્ષિ ગણિકૃત વસ્તુપાલ ચરિતમાંથી આશુ છે તે જાણવાં જેવું છે.—

ગુજરાતનાં મંત્રીઓ થયા એ પહેલાં, અઢળક ધનના દાતા થયા એ પહેલાં એકવાર ખંને બાધઓ કુંકું સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા. ધરમાં જે કે ધન હતું તે સાથે લીધું. રસ્તામાં હઠાળા ગામ આગળ યુગ્મ કર્યો ત્યાં માણુંમ પડ્યું કે સોરઠમાં જોઇએ તેવી શાન્તિ નથી સાંજે તે વાણીઆઓએ વિચાર્યું કે ખડું ધન સાથે લઇ જવું ઠીક નથી બરિષ્ય માટે થોડુંક ધન કપાત દાટીને જઈએ તા ઠીક અને લાઘ્યો લક્ષ્મી ગણવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા તેમાંથી એક લાખ લઈ રાતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખેદતા હતા ત્યાં નીચેથી સોનાનો બરેલો એક ધડક પ્રગટ થયો ખંને બાધઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું? તેઓએ નાનાંભાધ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવાનો વિચાર કર્યો, તેને બધો જ્ઞાતિ જણાવ્યો અને પુછ્યું :

ભાવાન્યા નિષિતાત્નેન કિં કર્તવ્ય મમઃ પશમ્
મનસ્વિનિ મતિ દ્વિદિ પરિણામ ગુણાવહામ્ ॥

“ હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું? હે મનસ્વિનિ, પરિણામે ગુણવાળી સલાહ આપ.”

અનુપમાદેવીએ વાણીઆઓને ગામિક વચન કહ્યું:

દ્રવ્યોપાર્જન સંજાત જ્ઞોભારાદિ વર્ગિન ।
અધઃ ક્ષિપન્તિ સર્વસ્વ ગન્તુ કામા અધોગતિણા
અતો ગરીયસિ સ્થાને સ્થાપનીય નિજ ધનમ્ ।
જગદ દગ્ધ ગોચરે ક્રોધૈ પદવી હયાલુભિ ॥

“ દ્રવ્ય ઉપાર્જનથી થયેલા રજેભારથી બળે (રાજના ભારથી અને પાપના ભારથી) અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે.)

માટે જગતની દષ્ટિમાં ઉચ્ચપણની રજા હોય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાનેજ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઇએ. ”

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો પાઠ આપ્યો. બંને બાધઓએ એ સ્વીકાર્યો, જીવન ભર એવું પાલન કર્યું તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપરના મંદિરોમાં આવ્યું.

આ પછી ખંને બાધઓ ગુજરાતના મંત્રીઓ બન્યા. તેઓએ પોતાની છુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી વીખાતા જના ગુજરાતને એકતંત્ર નીચે આવડ્યું. પોતાની ઉદારતાથી પોતાની કીર્તિ ખુબ ફેલાવી. પણ છેવટનું મહાકાવ્ય હજી બાકી હતું. ત્યાં નાગેન્દ્ર ગચ્છના નાગેન્દ્ર મુનિએ આશુનું મહાદાન્ય ગાળ્યું. આ ઉપરથી વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યું કે “ અમે ચાર ભાઈ હતાં તેમાંથી બે તો નાનપણમાંજ દેવલોક પામ્યા,

હવેમં ચારિણીની શી આઠાં છે ? ” સામાન્ય
ખર પુછતા હોય તેમ આચાર્યે કહ્યું.

મૈનાડી ગભરાઈ ગઈ. ગભરાટમાં તેણે હૃદય
નેયું, અને તેનાં ભયવ્યાકુળ નયનો આચાર્યને
મેઘરહ્યાં. આ તક્ષશિલાનો આહ્વાન તેને ઓળખી
યો. એ કોઈ જનસુસ હતો કે કોઈ ત્રિકાળજી.
કાંપી રહી. આ અસ્વસ્થ દશામાં તેનું
મોહિનીરૂપ વધારે મોહક બન્યું.

“ આર્યઓમાં શ્રેષ્ઠ એવાં મૈનાડી ! ”
મીઠાસાથી આચાર્યે કહ્યું; “ બોલો કેમ
આવ્યાં છો ? ”

“ મહારાજ ! આજે કેટલા દહાડા થયાં
કુમાર ચંદ્રગુપ્તનો પત્તો નથી. બધા કહે છે કે
પ્રાગ્જ્યોતિષ ગયા છે. એનું શું થયું છે ? ”

“ તે હું જાણું કે મહામાત્ર સંનિધાતાની
પત્ની જલે ? ”

“ મેં બહુ તપાસ કરી પણ બીલકુલ ભાગ
મળતી નથી. ”

“ હું પણ આજે કેટલા દિવસ યયાં શોધું
છું ” સુકેતુએ કહ્યું. આચાર્યે જરા હસ્યા.

“ વક્રનાસના ઘાનનો પાર નથી. જે વક્રનાસ
જાણે છે તે નંદ જાણે છે. જે નંદ જાણે છે તે
દર્શક જાણી શકે છે. જે દર્શક જાણે છે તે તેની
પ્રિયતમાથી અઘાત કેમ હોય ? ”

મૈનાડીની કાળી ને ભવ્ય આંખો ચમકી
હી. આ સત્યો એ કેમ વીસરી ગઈ ? વાત
મેળવવાના આ માર્ગે તે કેમ ચુકી ગઈ ? સાથે
સાથે વિશ્વદુષ્ટ તરફ તે નિરાધાર બની જોઈ
રહી. આ ભયંકર ત્રિકાળજી પુરુષની શાંત આંખો
તેનું અંતર સારતી હતી; તેનો શાંત, તટસ્થ
અવાજ તેને મહાત કરતો હતો; તેના ચબ્દોના
અર્થની ગહનતા તેને મૂઠ બનાવતી હતી.

મૈનાડી ઉત્તાદ હતી. આ માણસને વશ

કરવામાં તેને વિજય દેખાયો. તે હસી રહી; એવી
ખુશીથી કે જો એ હાર્ય દર્શકે જોયું હોત તો
મોક્ષ મળ્યોં માની તે પ્રાણ ત્યાગવા તૈયાર
થાત. આચાર્ય માત્ર જોઈ જ રહ્યા.

“ મહારાજ ! મારા કુમારનો કે પત્તો મેળવી
આપોને ” સુકેતુએ કહ્યું.

“ મને શા માટે પુછો છો ? ”

“ તમારા વિના કોઈ મદદ કરી શકે એમ
નથી ” મૈનાડીએ કરગરીને કહ્યું.

“ મહારાજ ! તમારે જોઈએ તે લો. પણ
આટલી મારી અરજી સંભળો. ”

“ હું મદદ શા માટે આપું ? હું તો પરદેશી
છું. મને પાટલીપુત્ર સાથે શા સંબંધ ? ”

“ મહારાજ ! પણ અમારું કોઈ નથી. ”

“ હું આર્યઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પણ ક્યાં તમે
અને ક્યાં મૌર્ય ? ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત ગૃહિણી અને ક્યાં
એ અપ્રિય, માનહીણ રાજકુમાર ? ”

મૈનાડીએ અધીરાપથી હોઠ કરડ્યા. આ
માણસ તેની પરીક્ષા કરતો હતો. તેણે નફ્ટાઈથી
પાસો નાખ્યો.

“ આચાર્ય ! ખરી વાત છે. ક્યાં મૌર્ય ને
ક્યાં હું ? ક્યાં પ્રતાપી નરશાહ અને ક્યાં તેની
ચરણની એક રજ ? ” તેનું સૌંદર્ય તેજો ખેરવી
રહ્યું.

સુકેતુ આ હીંમત જોઈ ચકિત થઈ ગયો.
આચાર્યે હસ્યા : “ તમે હીંમતવાન છો ? ”

“ નહીં તો અહીં આવત કેમ ? ”

“ મારામાં તમે શા માટે વિશ્વાસ મુકો
છો ? ”

“ જીજ્ઞાસુ કોઈ વધારે વિશ્વાસપાત્ર નથી
તેમાં ” મૈનાડીે હસી.

“ હું દંગો દેતો હોઉં તો ? ”

“ ચાલુક્ય ! બધાજ દે છે-નો એક જણ
વધારે. ”

“પણ તમારે ધર સંસાર ? તમારી પ્રતિષ્ઠા - સંનિધતા ?” શુષ્ક તટસ્થતાથી આચાર્યે પુછ્યું.

“પહેલાં કુમાર-પછી બધાં,”

“બોલો શી મદદ જોઈએ છે ?”

“કુમારને મેળવી આપો.”

“પછી ?”

“મહારાજ ! આચાર્ય !” સૂકેતુ વચ્ચે બોલ્યો; “એને પાટલીપુત્રથી દૂર કરો. અહીંનાં એને જ પીને કોષ છવવા દેવાનું નથી.”

આચાર્યે તીક્ષ્ણ દષ્ટિ મૈનાડી પર નાખી. તે નીચું જોઇ રહી હતી. “આ આચાર્ય અહીંનાં છે હાં સુધી એ પાટલીપુત્ર કેમ છોડશે ?” જાણે ધણીજ સ્વાભાવિક વાત હોય એમ આચાર્યે પુછ્યું. શરમીંદો ગુંગળાતો મૈનાડી નીચું જોઇ રહી, “કેટલાકને જીવ પ્રિય હોય, કેટલાકને સ્ત્રી પ્રિય હોય. સૂકેતુ ! કેટલાક મહાત્માઓનેજ જીવ ને સ્ત્રી બંને પ્રિય ન હોય.”

“ત્યારે નંદ એને મરાવશે—”

“એ મરાવ્યા નહીં હોય તો.”

સૂકેતુએ માથું ખેંચી હસાવ્યું.

“કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વાર્થનેજ ધરજે. બીજી સ્ત્રીઓ પ્રિયતમને ચાહે. વળી બીજી સ્ત્રી પ્રિયતમ ના હિતને ધરજે છે સૂકેતુ ! કઇ સ્ત્રી શુ ધરજે છે તે બુદ્ધસ્પતિ પણ કહી શક્યા નથી” આચાર્યે સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું.

તેની આ બોલવાની રીત મૈનાડીને બધું કર લાગી. તેમાં સનાતન શાસ્ત્રવચનની નિશ્ચલતા હતી; કઠોરમાં કઠોર વચનની કટુતા હતી; અને તેમાં રહેલી તટસ્થતા ત્રાસ આપે એવી હતી. જવાબ આપવા તેના જીવ ગુંગળાતો, અને છતાં કોષ પુરાણકીર્તિત પ્રજ્ઞર્ષિના શાસન માટે જે માન ઉત્પન્ન થાય એવું માન તેને ઉત્પન્ન થતું અને વજુબોલેલા બોલો જીભ પર સુકાઇ જતા. સૂકેતુએ મોટો નીસાસો મુક્યો. આચાર્ય

બોલ્યા નહીં. આખરે મૈનાડી ચાડી, “આચાર્ય ! હું શું કરું ? તે નિરાધાર બની બોલી.

“આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! કુમાર ખાતર ધન, પ્રતિષ્ઠા ને પાટલીપુત્ર લગશે ?”

મૈનાડી પગ વાર મુગી રહી, તેની આંખોમાં અદ્ભુત ચમક આવી. તેણે એક ઉંડો શ્વાસ લીધો. “ક્યારે ત્યજવો છો ?”

“કાલે મધ્યરાત્રિએ અહાંનાં આવશે - પાટલીપુત્ર છોડવાની તૈયારી કરીને.”

“હા, આવીશ” હાહ દાખી મૈનાડીએ કહ્યું. તેવું મોહક મુખ અદ્ભુત ભાવોથી ઓપતું હતું. સૂકેતુ મોહું ફાડી જોઇ રહેવા એટલું ચેતન દર્શાવી શક્યો. “નંદો દલે હું કાલે વાટ જોઈશ. સૂકેતુ આવશે કે ?”

“હું તો ખરાતો” કહી તે પગે લાગી ઉઠ્યો. મૈનાડીએ પણ પ્રશ્નિપાત કર્યા.

અંતે જણ પાછલે બારણેથી ધરની બહાર નીકળ્યાં ત્યારે બેમાંથી એકે જણને બોલવાની હામ રહી નહીં. રાતે બહાર ફરનારે હાથમાં દોઢો લાઇ જવું જોઈએ એ શાસન પ્રવર્તાવનારની સત્તા પાટલીપુત્રમાં હજી સ્પષ્ટપણે નહોતી એટલે અધારામાં ને વગર ઝાળખાપે તે ચાલ્યાં મૈનાડીનું માથું ધમધમતું હતું.

ધર છોડી આમ બહાર શરવાતો ડર, વિચ્છ્ર શુભનો ત્રાસદાયક સમાગમ; કુમારનો વિરહ; તેને છોડવાની તીવ્ર ઇચ્છા; તે માટે ધરબાર ને આગળને છોડવાની - પ્રતિજ્ઞા; કાલે પ્રતિજ્ઞા પાળવી કે નહીં તેના સમ વિષય-આ બધાં તેના મગજમાં તરવરતાં; તેના હૃદયને ગભરાવતાં. કર્યાં સુધી બેમાંથી એકે બોલ્યું નહીં.

“સૂકેતુ !” મૈનાડીએ કહ્યું; “તું શું કરે છે ?”

“દેવી તમે શું કરો છો ?” સૂકેતુએ કહ્યું.

“હું શું કહું ? મને તો કે સમજ પડતી નથી.”

“દેવી ! વાચાળપણું ક્ષમા કરો તો કહું” સુકેતુએ કહ્યું.

“બોલ” મૈનાકીએ આગ્રહ કરી.

“નંદ કુમારનો જીવ જરૂર લેવાનો—આજે નહીં તો વર્ષે, વર્ષે નહીં તો બે વર્ષે. અહીં આંધી નાસી છુટ્યા વગર એમને બીજો રસ્તો નથી. અને તમને મુકીને એ નાસી જવાના નથી.”

“એટલે તમારા બધાનું કહેવું એવું છે કે મારે લીધેજ એમને દુઃખ પડે છે.”

“ક્યાં તો તમે એને છોડી દો—નહીં તો એની જોડે નાસી જાઓ.”

મૈનાકીએ જવાબમાં હોઠ પીચી પગઠોક્યો. બેમથી કોઈ કે બોલ્યું નહીં. મૈનાકી ઘેર પહોંચી ત્યારે તેને કહ્યું : “કાલે સવારે આવી જાજો.”

“પછી રાતનું શું ?” સુકેતુએ પૂછ્યું.

“હું સવારે કહીશ.”

સંધિયાના આભ્યાસ, સીને મનાવવાની મહેનત કરી ને તે મહેનતમાં નિષ્ફળ ગયા. મુઝે મોઢે ખાધું, ને રીઝવવાની દુઝા પર નિદ્રાએ આક્રમણ કર્યું હોવાથી સુતા.

મૈનાકી પણ આખરે સંનિષ્ઠાતા પાસે સુવા આવી.

મંદમંદ બળતા દીપકના તેજમાં સંનિષ્ઠાતા સુતેલા તેજો જોવા. આખો દિવસ પોતાનું કર્તવ્ય સંતોષકારક રીતે બજાવ્યું હોવાથી તેમની ઉંઘમાં કે પણ ખલેલ નહોતી; તેમની કુંડ નિયમિતપણે પુલતી અને સંક્રાંતિ; તેમનાં નરકારાંમાંથી ધીર ગંભીર ગજના થતી.

મૈનાકીના રક્તિક્ષણ કપાળ પર ભયાનક ભ્રમંગ થયો. તેની આંખોમાં હિંસક પશુની આંખનું ઝેર આવ્યું. દરેક રાતના આ દરમિયાનમાં, આ વિશલ વપુમાં લપાવાતું, આ ઘોરની ગર્જના સંભળવાનું, આ લોભી, હુસ્તુ મુખ સવારે જોવાતું તેને લગાડે લખાયું હતું—ધાત્રી ને પ્રાણ એક હતા ત્યાં મુખી. અજગર શીકાર તમ્બ જોઈ રહે તેમ તે જોઈ રહી. દર્શકનું શરીર પળે પળે આકાર, અસ્પર્શ્ય, ભયાનક લાગવા માંડ્યું.

મૈનાકી હોઠ પર હોઠ બીડી ઉભી રહી. તેની આંખો સ્થિર થઈ. તેનું મુખ પાપાણ જેવું નિઃશ્વેતન થયું. કટલો વખત થયો તેનું બાન રહ્યું નહીં. યોડીવારે દયોકે પાસું જદલ્યું.

મૈનાકી અમકી. તેજો આંખો ચોળા ને તે બજાડી : “આત્મા તમારી સલાહ મને કશું છે.”

પ્રકરણ ૧૫ મું

શકટાલને શિબ્ય

જમાડી, જમી, વાણમાં ખાટલો ઢાળી ગોરી ઉંચવા સુતી.

તેને રડું રડું થયાં કરવું હતું. સવાર સુધી આ સુદ જીવન પણ સુખી હતું. પિતાની સેવા ને સેનાજિતની ભક્તિ બેથી તેનું હૃદય પ્રયુક્ત રહેતું હતું. આખા દિવસની મહેનતમાં પણ તેને રસ પડતો. આજે તેની આંખો ઉપડી, આજે જોએલી વસ્તુઓએ તેના અંતરમાં વિસંવાદ ઉભો કર્યો.

અચાર સુધી મૈનાજિત તેનો પ્રશ્ન હતો. બાવિ પતિના રુપાળા મુખનાં સ્મરણો તેને યુગ્ધ કરતાં; તેના અલંકારોની ઝમક તેને આંછ નાખતી; તેનું દાસ્ય તેને વશ કરતું; તેની વાત-ચીનમાં નેને અદ્ભુત આકર્ષણ લાગતું. તેની આંખની તેના પાદ પુજવાની આકાંક્ષામાં તેને મોહ દેખાતો હતો.

સ્પષ્ટ રીતે ન કહેવાય ને ન વિચારાય સી

રીતે આજે તે સેનાગિત એક મોહલો અહંકારી સંતાધીશ જણાયો. તેના હલકલયાં અહંકારોમાં ધનની હુદ્રતા, તેના હારયમાં અનાકર્ષક આત્મસંતોષ, તેની વાતચીતમાં અસ્થિકર સ્વર્થ જણાયા.

—અને તેના પિતા તેના લગ્નની વિરુદ્ધ હતા. નહીં તો તેનાં લગ્ન થયે તે પાટલીપુત્ર છોડી જવા તૈયાર થાય કેમ ? જે પિતાએ તેને લાડથી ઉછેરી હતી તે તેના લગ્નમાં સુખ જોતા ન હતા. શા માટે ?

અને આ વિષય—! એનું શાંત મુખ, એના તટસ્થ અવાજ, એની આકર્ષક સત્તા, એનાં અનેકાર્થાં મૂત્રો, એની ભરખાલકૃત ભવ્યતા; આ બધામાં શો નવો જાદુ રહ્યો હતો ? તેના ત્રિકરાલ પિતા પણ તેને માન આપતા રોષ અને ક્ષપણક—ઈતકચાર્ય પ્રતાપી માણસો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા—અને તેનાં દર્શનથી આજે બધાની કીંમત ફેરવાઈ ગઈ ? પણ કેમ ?

આજે પહેલી વખત પોતે બ્રાહ્મણકન્યા છે તેનું એને તીવ્ર ભાન થયું. તેના પિતાએ અનેક વાર તેને પોતાના પૂર્વજની કથા કહી હતી.

(આ રસિક વાર્તાનો વિશેષ ભાગ આવતા અંકે)

મી. એગશેલ

૧૮૪૮

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી]

મને ભાન થયું ન હતું, ત્યાં સુધી બધા સમજી ને શાણા પુરોનાની પેઠે અગ્રદેશ વાંચવામાં મારા અમૂલ્ય સમયની ધટિકા માવતો મેં દુરુપયોગ કર્યો નહોતો. પણ પછી કેટલાક અગ્રદેશ મારા વાંચવામાં આવ્યા. અને એના વાચનથી અગ્રદેશ સંબંધી મારો પ્રથમનો અભિપ્રાય દૃઢતર થયો છે. અગ્રદેશ એટલે ઓછામાં ઓછી જગ્યામાં વધારેમાં વધારે સુખાઈ સમાવવાની માનવ કલા

ચક્રવર્તી શૈથિલાગ્ર મહાનંદીના રાજ્યકાળમાં કાશીથી તે વ્યાલીને પાટલીપુત્ર આવ્યા. તે સર્વશાસ્ત્રવિશારદ હતા; ને રાજનીતિજ્ઞ હતા. તેમને મળેલો રાજ્યકાર્યભાર વિદ્વતાનું અંગ હતો. બાલ્દિકાચાર્યનું આચાર્યપદ મંત્રીપદથી સુવિખ્યાત ને પ્રતાપી હતું.

બાલ્દિકાચાર્યની પોતે કલ્પેલી મૂર્તિ અને વિષ્ણુચુપ્ત એ તેને એક જોવાં જણાયાં. વિદ્વતા તેજ ગૌરવઃ સરળતા એજ ભવ્યતાઃ શાંતિ એજ સત્તા; વાણી એજ શક્તિ—આ ભાવના પ્રેરિત પૂર્વજની કન્યાના સંસ્કારની દૃષ્ટિએ વિષ્ણુચુપ્તની વિદ્વતામાંજ ગૌરવ દેખાયું. તેના તટસ્થતામાંજ ભવ્યતા જણાઈ, તેની શાંતિમાં જ પ્રતાપ જણાયો, તેના શમ્ભોમાંજ શક્તિ દેખાઈ. તેના આત્માનાં ચક્ષુઓએ આત્મા નીહાળ્યો; અને તેના તેજમાં બધું અધિકારમય ને અનાકર્ષક લાગ્યું.

તે સુતી સુતી વિચાર કરતી હતી અને તેની વિચારમાલા તુટી. આગલા ખંડમાં વિષ્ણુચુપ્ત અને તેના પિતા વાત કરતા હતા. તેને એ વાત સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ. તે આંખો ઉઘાડ્યા વિના કાન માંડી રહી.

અથવા બીજી રીતે કહું તો, વધારેમાં વધારે જગ્યામાં વિકસેલું માનવ મૂર્ખતાનું અલ્પતમ પ્રમાણ. જરાએ સંકોચ વિના મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે હવેથી માત્ર મારા લખેલા અગ્રદેશોનું જ વાંચીશ; અને જો બની શકે તો તે પણ નહીં વાંચું. હુંકામાં અમે આવા 'અગ્રદેશો' વાંચવામાં પોતાના સમય, શક્તિ ને સંપત્તિનો દુર્વ્યય કરનારા અવળે પાંથે ચડી ગએલા અમારા

વાંચકોના મગજ પર હસાવવા માગીએ છીએ કે તમે કે પછી નહીં કરો તોપણ તમે સમયનો સફળપ્રયોગ કર્યો લેખારો; કારણ કે એ ક્રિત બહુ બહુ તો તમે અજ્ઞાન રહેશો—એ અજ્ઞાન તમે સંપાદન કરેલું જ છે. પણ અજ્ઞાનથીએ અધિક લાયકર એવા જ્ઞાન સર્પના વિપદશમાંથી તમે બચી શકશો.

વર્તમાનપત્રનું ખરેખરું ધ્યેય વર્તમાન-સમાચાર પુરા પાડવાનું હેતુ જોઈએ એમ એ શબ્દ પરથીજ સમજાય છે. વર્તમાન માટેની નૈમગ્નિક માનવ જિવાસા, ને જનતાના સ્વાભાવિક ઔધિક-અથવા માનસિક કારણ જનતાને 'બુદ્ધિ' હોતી નથી-જાણ્યો લાલ લાલ કેટલાક વિપરીત મતિતાઓએ જનતાના અભિપ્રાયને પોતાના રંગે રંગવાનો નીચ પ્રયત્ન કર્યો છે. સમજી પુરો આ વાકાકી સમજી બધા છે અને એવા નીચ આશયવાળા પુરોથી તેઓ આધાર રચ્યા છે; તે છતાં એ દુષ્ટ પુરો પોતાની યુક્તિમાં ફાવી ગયા છે; કારણ કે જનતા-નિર્જલ મનની જનતા અચ્છેખના આમોહમાં હંથા મુતી બની છે. બાન ભુલો ગઈ છે, ગાંડી બની ગઈ છે. આના નામના નેતાઓના અભિપ્રાયોના સ્વીકાર કરવાને બદલે પ્રત્યેક પોને જાતે અભિપ્રાય બાધે તો દુનીઆમાં દેવને અવતરવાનું મન થાય. જે લખી રહ્યો છું તે કોઈ વાંચશે નહીં પણ કુત્સિત પ્રજાલોકોને અવિચ્છિન્ન રાખવા માટે માત્ર પત્રમાં આવશે એવી ખાત્રી મને મળતી હોય તો આજના દિવસને હું મારા જીવનનો સૌથી મંગલ દિવસ માનું. પણ એવી ખાત્રી મને એમ નથી, તેથી વિષયમાગી જનતાને આ અનિષ્ટ રોગનું કોઈક રામચાણ ઔષધથી નિર્મૂલ કરવાના કાર્યમાં હલુકન થવાને પ્રોત્સાહક પ્રેરણા આપી આ અગ્નેષ સમાપ્ત કરીશ.

અમારા ઔષધની સલાસતના વીશે

જનતાની પ્રતીતિ ન થતી હોય તો અમે કહેવાની રજા લઈએ છીએ કે મેં પોતે એવા કચરાપટ્ટીમાં નાખ્યા થોગ્ય રહી લખાણો કહી વાંચ્યાં નથી ને તેથી મને હાનિ થઈ નથી ઉઘટેા લાલજ થયો છે. હજીએ સંતોષ ન થતો હોય ને વધારે દલીલની જરૂર હોય તો અમે વાચકનું ધ્યાન 'મેનીંગ ધોસ્ટ', 'ધ વનીંગ સ્ટેલીટન' ના અર્થહીન પ્રલાપ જેવા અગ્નેષ તરફ ખેંચીએ છીએ, અને એ લખાણોની અમે દર્શાવેલી નીતિ દષ્ટિએ પરીક્ષા કરવા સુચવીએ છીએ. આ દરામખોર અધિપતિઓને 'કુટિલ' કહેવા એ તો તેમની પ્રશંસા કરવા જેવું છે. એમની સાથે તો માત્ર એકજ રીતનું વર્તન રાખવું જોઈએ. જાહેરમાં આખા 'સ્ટાફ' સાથે એમને સળગારી મુકવા જોઈએ. જનતાને સુધારવાનું મારું આ ધ્યેય જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આ પ્રકારના લેખોની પરંપરા ચાલુ રાખવી એને અમે અમારો પુણ્ય ધર્મ લેખીશું. એ ધ્યેય સિદ્ધ થશે પછી હું સીનસેનેરસની પેઠે અમે અસારે જે અધિપતિના પદે નિયુક્ત થયા છીએ તે પદનો ત્યાગ કરવા ધારું છું."

તમે જેવું દશે કે ક્યાં સુધી હું મારે અધિપતિની પેઠે 'અગે' શબ્દ વાપરવો કે 'હું' એ નક્કી કરી શકશે ન હશે. છેવટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે અધિપતિની મહત્તાજળવાઈ રહે તેમજ જનતાને આ મારી અગત વિગતિ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે લાગે એટલા માટે, એક કાંકરે જે પડી માગવાને કેટલીક વાર બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો, ને કેટલીક વાર એકવચન વાપરવું.

અધ:પતનના આ જમાનામાં સલ કોષને રચવું નથી. 'મેનીંગ ધોસ્ટ' તથા બીજાં પત્રોએ મને ઉધડો લઈ નાખ્યો એટલુંજ નહીં પણ મારી સામે કાયદેસર પગલાં લેવાની પણ ધમકી આપી; અને મને બોલશેતીર તરીકે જાહેર કર્યો. મારા સ્વાભાવિક ગૌરવથી મેં

જવાબ તાલ્યો: 'એ દુરાત્માઓના પ્રમાણમાં બોલશેવીરટ મણી ધણી સારો કહેવાય-લગભગ સંદેશદરય કહી શકાય.'

બીજે દિવસે મેં એક ઉદ્બોધક લેખ લખીને વર્તમાનપત્રની ઓપીસમાં કામ કરનારા સર્વ સ્તર પુરોને એવા કર્મચારીઓની ઓપીસોને બાળી નાખવાના કાર્યમાં મને સહાય કરવાની વિનંતિ કરી.

તે દિવસે સાંજે સાઠી, રીવાઈવર, પેટ્રોલના ડબ્બા અને બીજી એવીજ ઉપયોગી વસ્તુઓ સાથે વર્તમાન પત્રની ઓપીસમાં કામ કરનારાઓનું જંગી ટોળું અમારી ઓપીસની સામે બેઠું. અધુન, મારી વિનંતિને માન આપીને પોતાના ઉપરી દુષ્ટ અધિપતિઓના ત્યાગ કરી એમના અનાચારના પાપશુદ્ધોને વિનાશ કરવાના કાર્યમાં મને મદદ કરવા એ સર્વને બેગા થએલા જોષ મારું હૃદય અભિમાનથી ઉમરાઈ ગયું. પણ એટલામાં એક પોલીસમેન ને સમજ-સંપેકટર મારી ઓપીસમાં દાખલ થયા ને મને લોકોના ટોળાથી બચવાનો ઉપાય શોધવા સૂચવ્યું. શી ઉપદાસનીય સૂચના ! અટકાવ કરી મેં એમને સમજાવ્યું, 'અન્ય વર્તમાન પત્રોના અધ્યક્ષ અધિપતિઓને આ લોકોના ટોળાથી બચવાનો જોષ શોધવાનો છે-મારે નહીં મારી વિનંતિના જવાબમાં ને મેં લોકોનાં રુધિર યુસી રહેલા પેલાં નરપશુઓની અધમતા ઉઘાડી પાડી જે શૌર્યને દાખવ્યું તેની કદર છુટવા આ લોકો એકઠા થયા છે.' ચતુર પોલીસમેન મારા કહેવાને અર્થ સમજી ગયા. પણ એણે કહ્યું: 'તમે એકવારે લોકોના ટોળામાં જશો તો એ લોકોને ઠંડા પાડવા કંઠણ પડશે. માટે તમે બારીએથી તમારું મોઢું લોકોને બતાવી બાલુના દરવાજેથી ચાલ્યા જાઓ ને લોકો શાંત થાય પછી તમારે આવવું હોય તો બલે બાવીને અમને તંગારા નેતૃત્વને હાથ આપજો.'

આ સૂચનામાં સમાએલા તકની યુક્તતા હું સમજ્યો. મેં બારીએથી મારું વદન દર્શાવનારા લોકોને દર્શાવ્યું. ટોળામાં અશાંતિ ને ક્રોધ વ્યાપી રહેલાં મેં બેઠા-કઠાચ મારા મુખદર્શનનો વિલંબ કારણભૂત હશે, પછી હું પોલીસમેન સાથે બાલુને દરવાજેથી ચાલ્યો ગયો. એણે મારે માટે બાઝની ગાડી મંગાવી રાખી હતી ને છેવટે મને સલાહ આપી કે 'હું' તમને ફોન પર બોલાવું નહીં ત્યાં સુધી તમારે ધરમાંજ રહેવું.'

એ કલાક પછી સાંજે પ્રગટ થનારું પહેલ-વહેલું જે પત્ર મારા હાથમાં આવ્યું તેના 'રોપ પ્રેસ કાલમ' માં જણાવ્યું હતું કે 'બોન બોન ગેઝેટની ઓપીસને ત્યાં આગળ બહાર બેગા થએલા લોકોના ટોળાએ સળગાવી મુકી છે.' પોતાની હંમેશની કૂટિલ નીતિ પ્રમાણે સર્વ પત્રોએ મારી છાલ ઉંબેડી નાખવાની મુરદ જર ન આવવાથી લોકોના ટોળાએ જે કૃત્ય કર્યું હતું એમ સૂચવ્યું હતું. પણ એ વાતમાં ખરો જાણકાર તો હું છું, મારા મનમાં લેશમાત્ર સંદેહ નથી કે એ લોકોએ નવપ્રાપ્ત સ્વાતંત્ર્યનું સ્મરણ સદેવ ઉજાવવલ રહે એટલા માટે દીપક-માલા પ્રગટવાના ઉત્સાહ ને અધીરાઈમાં પાસેના મકાનને-જે દુર્ભાગ્યે 'બોન બોન ગેઝેટ'ની ઓપીસ-જ હતી, તેને-આગ લગાડવાનો નિશ્ચય કર્યો.'

ઉપર્યુક્ત કથા કહીને મી. એગશેલ યાદને પોતાની ખુસ્સીમાં પડ્યા. વીન્ટર મારા તરફ ફર્યો ને ધીરથી બોલ્યો: 'મેં નહોતું કહ્યું ? મેં એજ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું ને ?' 'શુ કહ્યું ! સંભળાવું નહીં.' મી. એગશેલ બોલ્યા. 'એ તો હું પુછ્યો હતો કે તમારે કેટલો સોડા નેપેશ ?' 'લાવની છે કેટલો ? ને મને જરા કડક હોય તો ગમશે,' મી. એગશેલે ઉત્તર આપ્યો. ને પછી એમનાજ શબ્દોમાં 'એમની વાણી શન્યતામાં બળી ગઈ અથવા શન્યતા એજ એમની વાણી બની.'

હંસાવલીની વાર્તા

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી]

કરવત મુકાવી જયવંતીએ મારણી કરી હતી કે પેલે ભવ ઉત્તરકુમાર ભરતાર તરીકે અને વીરા તરીકે પ્રાપ્ત થાય, એટલે બ્રહ્મદેવને ચિંતા થવા માંડી. ભાઈબહેન તથા સ્ત્રીભરતારનો બેજો જન્મ કેમ આપવો તેની સૂઝ એમને પડતી નહોતી. ત્યાં બ્રહ્મપુત્ર નાદ આવી ચઢ્યો; તેમણે સુઆચ્છું કે, “તેમને પોપટ પોપટીનો અવતાર આપો; નાનાં હશે સારે ભાઈબહેન, અને મોટાં થશે એ પતિ પત્ની ત્રણે.” આમ ગુચ્છ ઉકલી જવાથી બ્રહ્માએ જયવંતી અને ઉત્તરને પોપટનાં બન્ન્યાં અવતારમાં. સોમ મોર જન્મ્યો; જયવંતી ની સખીઓ પંખિણીઓ થઈ.

વનમાં એક પોપટીએ ઇંડાં મુક્યાં. એ ઇંડાંમાંથી બન્ન્યાં જન્મ્યાં. તે ધીમે ધીમે મોટાં થતાં હતાં. એકાએક વનમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો. પશુપંખી નાસભાગ કરી રહ્યાં. પોપટીએ બન્ન્યાંને લઈને ઉડી જવાનું પોપટને સુચવ્યું. પશુ મુઠાએ કહ્યું: “હું હમણાં ચાંચ ભરીને જળ લાવું છું” અને દર હોલવી નાખું છું.”

પોપટીએ કહ્યું: “ખરું; પરંતુ તમે ચાંચ ભરી પાણી લાવશો તેથી દર હોલવાશે નહીં; અને દાવાનળ ચારેપાસથી આપણને વીંટી વળે છે. માટે આપણે અહીં રહીને સંગ્રામે જળી મરીએ તેટલુંજ આપણા હાથમાં છે. તો મને મૃત્યુમાંએ સાથે રહેવાનું સતીવું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત નહીં કરાવો?—તમે હવે જવાનું માંડી વાલો.”

પોપટીએ બહુ જકે લીધી; પણ દરથી મહારાએસો પોપટ કુટુંબ બચાવવા ચાંચમાં પાણી લાવવા ઉડ્યો. આ તરફ દર વધી પડ્યો. પોપટી બન્ન્યાં સાથે જળી મરી. પંખિણીઓએ

પણ પોપટીને બગીચી બેઠા દરમાં અંપલાવ્યું. એટલામાં રનેદધેસો પોપટ પાણી લઈને આવ્યો. પણ સડમડતી આગમાં પોપટી અને બન્ન્યાંને સપડાઈ ગયેલાં જોઈને તેણે પણ દરમાં અંપલાવ્યું. મોરથીએ આ અકસ્માત બેઠા રહેવાયું નહીં; અને તેણે પણ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. આમ આ અવતાર કથાનું છેવટ આવ્યું.

જયવંતીનો ત્રીજો અવતાર કણિમાપુર પાટણમાં હંસાવલી નામે રાજકુંવરી તરીકે થયો. પેટણમાં શાલિવાહન રાજા હતો. તેને લાં ઉત્તરકુમાર નરવાહન નામે રાજકુમાર થયો. એ રાજ્ય પાળ્યો ત્યારે સોમકુમાર મનકેસર નામે તેનો પ્રધાન થઈને રહ્યો આમ ત્રણેના શીળ અવતારમાં સૌ સાથે મળી શક્યાં.

એક દિવસ નરવાહનને નિદ્રામાં આનંદસ્વપ્ન લાધ્યું. જણે કણિમાપુર પાટણ જઈ હંસાવલીને એ પરણે છે! લગ્નવિધિ ચાલી રહ્યો છે; અને રાજાની નિદ્રા લંબાતી જાય છે. પહોર દિવસ ચઢ્યો પણ રાજા ઉઠ્યા નહીં એટલે મનકેસર પ્રધાને ભિન્નભાવે રાજાને જગાડ્યો. રાજા સ્વપ્નમાં કલમ્બશ્ચ કરવાની તૈયારીમાં હતો. હંસાવલીનો દાય એના મુખમાં કંસારનો કેળીઓ ભરાવવા લાંબાતો હતો અને આ ઘડીએ પ્રધાને નરવાહનને જગાડ્યો; એટલે રાજાને કોષ ચઢ્યો. એના મનથી જાણે ગયું મુળમાં મળી ગયું!

મનકેસરે રાજાના મનની વાત જાણી લીધી. સ્વપ્નમાં દોડેલી હંસાવલીને પરણાવી આપવાનું વચન આપ્યું; અને હંસાવલીની શોધમાં એ નીકળ્યો. વાટમાં એક યોગી મળ્યા. તેની મદદથી એ કણિમાપુર આવી પહોંચ્યો. નગરમાં પેશ્વાને અલે નગરના કેટ બહાર એક માલણ રહેતો હતો તેને ઘેર જઈ ઉતારો કર્યો. ઘેરેઘેર ફરનારી માલણ પાસેથી ચતુર પ્રધાને રાજપની

હકીકત પુછી લીધી. વાતે વાતમાં માલણથી કહી દેવાયું કે “પાપિણી રાણીએ હંસાવલી નામની દુષ્ટ કુંવરીને જન્મ આપ્યો છે. તે કુંવરી નર જાતને દેખે છે લાંથી મારી નાખે છે; અને તેમનાં માથાનો માતાને ભોગ આપે છે. તેની સાહેલીઓ તેને આ કાર્યમાં મદદ કરે છે.” મનકેસરે આ હકીકત ગાંઠે બાંધી; અને મળ્યે તેનો ઉપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

લાગ જોઇને દર્શન કરવાને બહાને એ દેવીના મંદિરમાં પેઠો અને અંદરથી દાર બંધ કર્યો. હંસાવલી, હંમેશની જેમ, દર્શન કરવા આવી સારે કોણ દિવસ નહોતો અને તે દિવસે મંદિરનાં દાર બંધ દીધાં. એણે આવીને દાર ઠેલ્યાં પણ તે ઉધડ્યાં નહોં. થોડીકવારે અંદરથી શબ્દ થયો: “જ રે રંડા હંસાવલી !”

હંસાવલીએ મંદિરના ઉમરા ઉપરથી ચરણુરજ માથે લીધી; અને જગજગની દેવીને વિનવણી કરવા મંડી: “માણ, મને રંડા કેમ કહો છો ? મારાથી કે કુંડું કાચું થયું ?” જવાબ મળ્યો: “ઓ નાદાન રાજકુમારી પુરુષ જાતનો ભોગ કાં આપે છે ?”

હંસાવલીએ વિનવથી પોતાના પૂર્વ જન્મની પોપટ પોપટીના અવતારની બધી વાત કરી. “પોપટ કહ્યું ન માન્યું અને ચાંચમાં પાણી ભરવા ગયો એટલે એ બચ્યો દેખાયો. તેથી મને થયું કે એણે પોતાનો દેહ વહાલો ગણ્યો સારથી તેની પુરુષજાત ઉપર વેર રાખ્યું છું !”

દેવી ગંભીર સ્વરે બોલ્યાં: “એમાં એ પોપટનો શો વાંક ? બીયારો કુટુંબ બચાવવા ગયો તેમાં એનો શો અંગત સ્વાર્થ ? ચાંચ ભરીને એ આપ્યો અને દવમાં તમે સપડાયાં સારે

એ પણ તમારી મજાડેજ મુત્રો હતો—” આ શબ્દો સાંભળી હાં થોડીકવાર લાંબી શાંતિ પ્રસરી. હંસાવલીના મુખમાંથી એક ઉંડી ‘હાય’ નીકળી. એને પસ્તાવો થવા મરિસો દેખાયો. એણે તત્કાલ નરજાતને ન મરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી; અને દેવીને બહાર રહે રહે નાકહાંડી ખેંચવા માંડી.

પછી એ દેવીને વીનવવા લાગી: “માણ, એ પૂર્વજન્મનો પોપટ ક્યારે મળશે ?” મંદિરમાં પેઠેલા મનકેસરે કહ્યું: “આ દિવસ પછી.” હંસાવલીના જીવને એ ઉત્તરથી શાંતિ વળી; અને નમ્ર બનીને એ ઘેર ગઇ. મનકેસરે દેવીની માફી માગી. પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવી દેવીની વિશેષ સહાયતા માગી. દયાળુ દેવીએ વરદાન આપ્યું કે, “તારા મનથી જે કેં તું ચિત્રપટ ઉપર ચીતરીશ તે આજેજ જશે.”

દેવીની આવી અચૂચિત્તી સહાય મળતાં મનકેસરે ચીતારાને વેધ લીધો; અને પછી રાજકુમારી હંસાવલી પાસે એ આજ્યો.

ચીતારાએ વિવિધ જાતનાં ચિત્રો ચીતરી બતાવ્યાં. પછી પૂર્વભવની આખી કથા એણે ચીતરી. જયવંતી અને ઉત્તર કાશીમાં કરવાનું મુકાવે છે: તેઓ પોપટપોપટી જન્મે છે: દવ લાગે છે: તેમાં પોપટી તથા બન્ન્યાં બળી ‘મરે’ છે: પોપટ ચાંચમાં પાણી લઇને આવે છે: તે પણ આ રીતિ જોઇ અંપલાવે છે—વગેરે.

હસાવલીને, આ ચિત્રમાલા જોઇ, પૂર્વભવનું એકાએક ભાન થઇ અવ્યુત પૂર્વ કથાને આજેજ ચીતરેલી જોઇ એ બેડી હતી ત્યાંજ ઢગી પડી; અને પોપટ માટે રડવા લાગી.

+ સરખાવે: આવાં પૂર્વજન્મનાં ચિત્રપટની અસર માટે પ્રાદીન કથા “તદગતી” (જુલો: ૧૯૮૨ નો ‘શુભરાત’ માસિકનો લેખાળીનો અંક). ઉપાધ્યક્ષની પુરાણકથામાં પણ ચિત્રલેહા આવી ચિત્રલેહાની મદદથીજ વર શોધી આપે છે.

મહામહેનને તેની મૂર્છા 'વળી, એકાંતમાં ચીતારાએ ફરીથી એને કહ્યું: “કુંવરીયા, તમારા પુર્વજન્મનો નાથ ક્યાં જન્મ્યો છે તે સર્વ હકીકત હવે તમને ચીતરી બતાવું છું.”

મનકેસરે ગોદાવરી, પેટલુપુર, શાસિરાહન, નરવાહન વગેરે આશ્રય્યાં. એટલે હંસાવલી સુવરાજ નરવાહનની સાથે પોતાને પરણાવી આપવા ચીતારાને બીનવવા લાગી.

ચીતારો ત્યાંથી રત્ન લાઇને નરવાહનને તેડી લાવવા ગયો. સ્વપ્નામાં દીકરી હંસાવલીને હાથે કંસાર જન્મવાની ધન્ય ધરી હવે એને

પામે આવેલી જણાઈ. એ તૈયાર થઇ ગયે: અને મનકેસર પ્રધાન (ચીતારાને વેળે) રાત્રીને તેડીને આવ્યો.

ત્રણ ત્રણ જન્મના અંતરાય પછી બંનેનાં લગ્ન થયાં. હંસાવલીનો પુરુષમત મહેનો રોપ હવે છેક ઉતરી ગયો હતો. આ બંને પ્રેમીઓના સંસાર સાગરમાં હંસ અને વત્સ (વચ્ચ) નું એકડું અવતરતાં આનંદની ભરતી આવી.

હંસાવલી, ચીતારાની કલા અને સુકિતને સંભારી સંભારીને હજીએ મનકેસર પ્રધાનને અનેક ધન્યવાદ આપી રહી હતી. §

§ “હંસાવલી” જેવી પુરુષદેવિણી સ્ત્રીઓની વાર્તાઓ પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળી રહે છે મરી. એક હાથબાતુર “વિક્રમસેનરાવ” (સં. ૧૫૬૫)ના અપકરેનની પુત્રી હીમાવલીને પુરુષ દેવિણી કહી છે. તે કન્યા કાઇને પરજુતી નહોતી, કારણ કે પૂર્વજન્મ જ્ઞાન હોવાથી એ પુરુષમતનો દ્વેષ કરતી.

વીરજીની “કામાવલી કથા” (સં. ૧૭૨૫)માંની કામાવલી એ શિવદાસની હંસાવલીનીજ દ્વિતીય આરૂતિ છે, ત્રણ જન્મની કથામાં પણ ઘટ્ઠું સામ્ય છે.

સામળભટ્ટની “વૈતાલપચીશી”માં નવમી વાર્તામાંની જયવંતી, ઉપરાંત “હસમ કમ સંવાદ”માં કર્મવાદીના બીજા સિદ્ધાંતના દર્શાવમાંની પદ્મિની-એ આવીજ નાયિકાઓ છે.

જુની વાર્તા “પ્રેમાવલી” (સં. ૧૬૭૮ ના ‘ગુજરાતી’ના દીવાળી અંકમાં પ્રકાશ)માંની પ્રેમાવલી પણ આ પ્રકારની નાયિકાઓના વર્ગમાં જોડે એવી છે.

— આ બધી નાયિકાઓ ટુનીસન ક્વિની ‘Princess’ (પ્રાન્સેસ)ની જેમ “સૌથ રાન્ય”ની હીમચલી અને પુરુષમતની સાથે યતાર ૦ મિત્રો જેવી ચીતરવામાં આવી છે. ઉપરમાં, તે બધેએ પુરુષ સાથે સંધિ થવાની વાત આવે છે.

વ કૃત્વ કલા

—૮—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી]

એજ ધર્મ છે, બીજો ધર્મ તો વિનોદને માટે છે. આવી સ્થિતિમાં પત્રકાર અને વક્તા અસલના આચાર્ય અને ઉપદેશકના સ્થાને વિરાજે છે. એટલે સાધારણ કવિ કે લેખક કરતાં સાધારણ પત્રકાર કે વક્તા વધારે ખ્યાતિ પામે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પત્રકારના ધર્મમાં જે જોખમ રહેલાં છે તેનાથી વક્તા મુક્ત છે. એટલે કીર્તિ મેળવવાના અનેક ગલીકુંચીવાળા સાંકડા માર્ગોમાં વકૃત્વ કલા એ એકજ રાજમાર્ગ છે. એ માર્ગમાં છુંદાવાનો ભય નથી, 'સાઇડ' પર ચાલવાની પોલીસની કચુંકટુ આંત્ર વારંવાર સુણી પડતી નથી, લાંબો પ્રવાસ કરવાની જરૂર નથી. કોઇ પણ સ્થળે વિશ્રાન્તિસ્થાનનો અભાવ નથી, ભુલા પડવાની ભીંતિ નથી, યાત્રા જવાનો સંભવ નથી અને એટલી બધી ભીડ પણ નથી. છતાં કદાચ ભીડ નડે તો ધક્કા મુક્કો કરતાં આગળ આવવાનો લઢાવો પણ જોવા જેવો નથી. શહેરીઓની સભામાં એક સાધારણ વિચારપૂર્વક બાપણ કરો તો નવો લેખક પાંચ 'દળદાર' પુસ્તકો લખી જેટલી કીર્તિ મેળવી શકે તેથી પણ વધારે કીર્તિ તમે મેળવી શકો. શહેરમાં તો તમે પ્રખ્યાત થઇ જશો. એમ કરતાં ધીરે ધીરે (પણ ધીરે સર્વ કલાના મુકાબલામાં લશ્ચી ઝડપથી) આખા હોદમાં અને અંતે જગતભરમાં તમારું નામ ગાજી ઉઠશે.

હૃદયવાસીઓને શસ્ત્ર રાખવાનો પરવાનો નથી. તેથી શસ્ત્રયુદ્ધ કરતાં વાગ્યુદ્ધ અહીં વિશેષ પ્રચલિત છે. શસ્ત્ર રાખવાનો જ્યાં રીતિ છે તેવા દેશોમાં પણ શસ્ત્ર કુશળ પુરુષોની સંખ્યા ટૂંક પરિમિત હોવાથી અને શસ્ત્રોપયોગ ટૂંક ભયંકર હોવાથી વાગ્યુદ્ધ શસ્ત્રયુદ્ધ કરતાં વધુ

પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. વળી વાગ્યુદ્ધ શસ્ત્રયુદ્ધ કરતાં વધારે શિષ્ટ, સુધરેલું તથા કીર્તિકર મનાય છે. દેશ દેશની ધારાસભાઓમાં, ન્યાયમંદિરના એકે એક ન્યાયસભા આગળ, બિજા બિજા સભાના પ્રત્યેક વ્યાખ્યાન મંડપપર, ન્યાતના કે રનેલી-ઓના રનેદસમેલનોમાં, મહોદ્દામાં, ધરમાં, સભાસદ અને સભાસદ વચ્ચે, વકીલ અને વકીલ વચ્ચે, વકના અને વક્તા વચ્ચે, મિત્ર અને મિત્રમાં, વૃદ્ધ અને યુવાનમાં, પાડોશી ને પાડોશીમાં, પતિ અને પત્ની વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ અથવા શિષ્ટતાથી કહીએ તો વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. આમ સ્થળે સ્થળે વાગ્યુદ્ધના પ્રસંગો આવતાં લખીને જવાબ આપવો અસંભવિત છે. તો વાત્સા પર કાણ મેળવ્યા-અર્થાત્ વકૃત્વ કલામાં પારંગત થયા-વગર વાગ્યુદ્ધમાં કદી પણ વિજય મેળવી શકાય નહીં. અને વાગ્યુદ્ધમાં વિજય ન મેળવાય તો જીવન એજે જાય.

સામા મનુષ્ય પર પ્રભાવ પાડવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યને તો આ કલા વગર ચાલી શકેજ નહીં. પ્રથમ દર્શને પ્રચંડ શરીરાકૃતિનો પ્રભાવ સામા મનુષ્યના મન પર પડે એ નિર્વિવાદ છે; પરંતુ એવી પ્રચંડ શરીરાકૃતિવાળો પુરુષ વાચા પર કાણ ધરાવતો ન હોય તો એનું પ્રચંડ શરીર પ્રભાવશાલી થવાને બદલે હાસ્યરસનું પાત્ર માત્ર બને.

શરીરની પ્રચંડતા જો સર્વથી વિશેષ પ્રભાવ-શાલી વસ્તુ હોત તો જંગમી ગોધાઓ સૃષ્ટિકારની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિરૂપ લેખાત, મુક દાંભિકાના જો સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ હોત તો સર્જનદારની ઉત્તમોત્તમ કૃતિ શીઆળતું ગણાત. કેવળ કૂરતા જો ઉચ્ચતમ વસ્તુ હોત તો વ્યાઘ્રદિ પ્રાણીઓ સૃષ્ટિના મુક-મણિ મનાત, પ્રિયવાદિત્વ જો સર્વ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોત તો કોયલ કે પોપટ સૃષ્ટિને મસ્તક વિરાજતા હોત, સૌંદર્ય જો વસ્તુ માત્રના સાર સર્વ સ્વરૂપ

હોત તો ચંદ્ર કે સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરી વિધાતાએ ઇતિકર્તવ્યતા માની હોત; પરંતુ સૃષ્ટિમાં ઉચ્ચતમ સ્થાન મનુષ્ય ભોગવી રહ્યો છે કારણ કે મનુષ્યને વાચાની સહાય છે. અર્થાત્ વિશ્વમાં સમર્થમાં સમર્થ વસ્તુ તે વાચા છે. Lord Lytton કહે છે તેમ, “ Youth, beauty, pomp, what are these in point of attraction x x x when compared to eloquence ? The magic of the tongue is the most dangerous of all spells !

‘વાચા આવી સમર્થ’ વસ્તુ છે. પરંતુ એવી સમર્થ વસ્તુ પર પશુ કાણુ મેળવવો અઘરો નથી. ઉપર કહ્યું તેમ વર્તુલ કલાના ઉપાસક અનેક છે અને આ કલામાં પારંગત થવું એ તદ્દન સહેલું છે. કોઈ પશુ પ્રકારના પ્રપલ્લ વગર આ કલામાં નિષ્ણાત થઈ શકાય છે. કવિઓ જનાવાતા નથી પણ જન્મે છે તેજ પ્રભુ જે વક્તાઓ પશુ જનાવાતા નથી પણ જન્મે છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે જે જે જન્મે છે તે કવિ થઈ શકતા નથી પરંતુ વક્તા તો થઈ શકે છે; અને ‘જનાવાતા નથી’ એમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ કે તેઓ વક્તા જની સુક્યાજ હોય છે એટલે જનાવવાની જરૂર રહેતી નથી. વખતો વખત બદલાતા ધારાસભાના સભાસદો જુઓ, વરો વરો ઉમેરાતા વહીવે નીરજો, જુદી જુદી સમાના સમામંડપરથી દુનીઆ ડોલાવતા બ્યાખ્યાન-કોલોદોને અવસોદો, આગપ્રદંસામાં તક્ષીન જની કોઈને બોલવાનો અવકાશ ન આપનાર રથજે રથજે સાંપડના નરરત્નો નીડાળો, કોઈક વર્તમાન પત્રના વીજુટા પેડે તાજ સમાચારના મુર્તિમંત પાના સમી રક કુર્માગનાઓનું નિરીક્ષણ કરો, કે પોતાના સીવાય સારું જગત-પ્રાણી માત્ર રચાર્થી અને અધમ છે એ સસ વસ્તુ દાખલા દલીલ

સાથે પુરવાર કરતા ખુલ્લો ખુલ્લો રખડતા અખણ્યા માનવ મણિઓ નીડાળો: એટલે સમગ્ર માનવ જાત આ કલામાં ફેટલી આગળ વધી છે તેનો તમને તરત ખ્યાલ થશે.

“ આ કલા અનેક કલાના સંગમસ્થાન સમી છે અને તેટલા આટલ અનેક તીર્થયાત્રાજી-ઓનું એ પુણ્ય ધાગ જની રહી છે. આ કલાના અભ્યાસક્રમે અભિનય કલાનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ; કારણ કે દસ્તાવિજ સંચલન કર્મોથી તથા મુખમંડલ પર ઉચિત ભાવ આપવાથી સમાજન પર અજગ્ર અસર થાય છે. કાવ્યકલાનું પશુ સાધારણ જ્ઞાન આ કલા માટે આવશ્યક છે. અસંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો ધણોજ જરૂરનો છે, કારણ કે શુચ્યવોડો ન થાય એવી રીતે અસંકારોનો પ્રયોગ કર્યાથી ભાવપ્રદર્શન સહેલાઈથી થઈ શકે છે. ભાષા પર કાણુ હોવો અસંત આવશ્યક છે, કારણ કે તે વગર વાગધારા ‘અવિરામ ધારે’ સતત વહેતી રાખવી અશક્ય છે, અને વાગધારાના પ્રભાવશાળી ધોધમાંજ શ્રોતામંડળને ધસડી શકાય. વક્તાનું વાચન પશુ વિશાલ હોવું જોઈએ. આસપાસનું વાતાવરણ સહેલાઈથી સમજ જવાની તેનામાં સક્તિ હોવી જોઈએ. સામા મનુષ્યની દલીલો ચોક્કસ રીતે સમજર્તા તથા તેનો જવાબ દેતાં તેને આવડવો જોઈએ. સમવસયકતા તથા હાજરજવાબી તેનામાં હોવાં જોઈએ. આમ ફેટલક અતિ ડાઘા પુરોગો માને છે એટલુંજ નહીં પણ ધણા વક્તાઓમાં આ ગુણો નથી એટલે કુધી કહેવાની ધૂષ્ટતા પશુ તેઓ કરે છે ।

અમ માનનારા પોતે ફેટલી મોટી ભુલ કરે છે તેં જો તેઓ કોઈનું ગમે તે કોઈનું બ્યાખ્યાન સાંભળતા જાય તો તેમને તરન સમજણ પડે. ઉપર કલા તે સર્વ ગુણોમાં વક્ત્રને પારંગત થવાની જરૂર નથી. એ સર્વ વિષયોમાં તે

ચંચુપાતકરે તો પણ બહુ છે. અંગ્રેજીમાં તેને Jack of all trades and master of none' કહે છે તે પ્રકારના પુરુષ થઈ શકે તો પણ વક્તાએ 'ખુબ કરી' એમ કહી શકાય. આમાં પૂર્વાદની યોગ્યતા સંપાદન કરવાને કૈંક પરિશ્રમની અપેક્ષા રહે છે, પરંતુ ઉત્તરાદની યોગ્યતા તો આપોઆપ મળી જાય છે. આમ છતાં પણ આપણા સદ્માર્ગે વક્તૃત્વ કલાનો એકેએક ઉપાસક કેટલાક અતિપંડિતો ઉપર્યુક્ત જે અનેક શુભો ગણાયે છે તે સર્વમાં પારંગત હોય છેજ.

અભિનય કલાનો અભ્યાસ કયા વક્તાને નથી હોતો ? એક હાથ પાછળ અને બીજે હવામાં યુક્તો રાખી તેને વારાફરતી જમણી તથા ડાબી બાજુએ લઈ જવો (કપો હાથ પાછળ અને કપો હાથ હવામાં યુક્તો રાખવો એ અક્ષયત વક્તાની રચિની વાત છે); જુદી જુદી જાતનાં મોઢાં કરવાં; પગ વચ્ચે દોડ કે તેથી કૈંક અધિક પુટનું અંતર રાખવું; શબ્દ સંભળાય કે ન સંભળાય તેની દરકાર રાખ્યા વગર અવાજ ઘોંકકેસ રીતે સંભળાય એમ ટેન્શન પર હાથ ઠોકવો અથવા તો જમીન પર પગ પછાડવો; રુમાલવડે વારંવાર મોં લુછ્યા કરવું; કનચિત મુખ પર સ્મિતની રેખા પ્રકટાવવી તો કવચિત આંખમાં આંસુ આણવો; વારંવાર સુર (Pitch) બદલવા—અભિનય કલાના આ સર્વ પ્રકારો કયા વક્તાને ખબર નથી હોતા ? કયો વક્તા એ સર્વનું પરિપાકન કરવામાં સુકે છે ? અને અભિનય કલાના આથી વિશેષ પ્રકાર પણ કયા હોઈ શકે ? કેટલાએકે તો નૃત્યકલાનો પણ અભ્યાસ કર્યો હોય છે; અને વક્તૃત્વ કલામાં એ કલાનો પ્રયોગ કરી ખતાવવાની ઉદારતા પણ તેઓ દાખવે છે. વિશાલ સમામંડપ પર નાટકના રાગની પેઠે પ્રથમ પરિક્રમણ કરી ખતાવી સાધા-

રણ નૃત્યથી માંડી ઝુમ્મુ લોકોના સુદ્ધ નૃત્ય (Zulu wardance) સુધી દેશ દેશના નૃત્ય પ્રકારો દાખવનાર ભાષણકર્તાઓ પણ કયાં ઓછા છે ? આમ છતાં આપણા વક્તાઓને અભિનય કલા નથી આવડતી એમ કહેવું એ અજ્ઞાન સૂચવે છે.

કાવ્ય કલાનો અભ્યાસ પણ કેને નથી હોતો ? કવિઓ તો અંતઃક્ષોભ થાય સારેજ કાવ્ય રચી શકે છે, પણ આવા વક્તાઓ તો જગતના સૌથી મહાન પુરુષના મૃત્યુ પ્રસંગે કરજી-રસનું કાવ્ય જેવું ગદ્ય કાવ્ય જેવા ભાવથી લલકારે છે, તેવાજ ભાવથી તેવુંજ કાવ્ય, જરૂર પડે તો, પોતાના વર્ગમાં પણ અનુદયા રહેલા કોઈક સાધારણ ઉદારકાના અવસાન કાળે પણ રચી શકે છે. ભાવ જેમ કાવ્યનું જીવન છે તેમ વ્યાખ્યાન પણ છે એ તેઓ સારી રીતે જાણતા હોય છે; અને કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ પણ જાતનો ભાવ અનુભવી શકે એવાં તેમનાં હૃદય વિશાલ હોય છે. રાદેશાભિમાનનો પ્રસંગ આવતાં દેશાભિમાનનો શ્રીકાય નહીં એવો જીવંતો રચળે રથળે પ્રકટી ઉઠે, અને કરજી પ્રસંગોમાં ગળામાંથી પડતાં આંસુ વક્તા પાસેથી ઔત્તુર્ગ સુધી પ્રચાર પામે એવી વાગ્ધારા વહેવાડવવાની પ્રત્યેક વક્તામાં શક્તિ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં વક્તાએ કાવ્યકલાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એમ કહેવું એ કેટલું બહુ વિચિત્ર છે ?

અલંકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો સર્વ કોઈએ કરેલોજ હોય, ને તેમાં પણ વક્રોક્તિ, વ્યાગ્નેક્તિ અન્યોક્તિ તથા અતિશયોક્તિ આ ઉકિનચતુષ્ટયનો તો મંમટે પણ નહીં કર્યો હોય એવા અભ્યાસ વક્તાએ કર્યો હોય છે. વિવાદમરત વિષયો અચીંતા હોય અથવા વિરુદ્ધ પક્ષના પુરોગો સારુ ભેલવું હોય તેવે પ્રસંગે આવા અલંકારોનો ઉપયોગ કેટલો બધો થાય છે ! “ મારા વિદ્વાન મિત્ર, ”

‘બુદ્ધિનું પ્રદર્શન,’ ‘મહાશય’ ‘અદ્ભુતસ્વાર્થ-
લાગ,’ ‘સાધારણ સમજશક્તિનો અભાવ,’
‘ખીચારાની દયા આવે છે,’ ‘હઠાપણનો ભાગ
કેંક વધારે છે,’ ‘અમારા હિતેચ્છુ,’ ‘વીર-
કૃત્ય,’ ‘એમને છાજે એવું,’ ‘વયમાં ૪૬ પણ
બુદ્ધિમાં બાળક,’ ‘કુકડો બોલે ભાંજ વહાણું
વાતું નથી,’ ‘વિશ્વ-વિખ્યાત’ ‘નાનું બાળક
પણ સમજે તેવું,’ ‘પ્રથમ પોતાની જાતને
સુધારવી જોઈએ’ ઇત્યાદિ અનેક શબ્દોનો
પ્રયોગ વક્તાઓ કેવા કટાક્ષપૂર્વક પણ આનંદ-
દાયક રીતે કરે છે તે જ્ઞાતાથી અનુભવ્યું છે ?
આ સીવાય ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા-આસ કરીને હેતુ
ત્રેક્ષા (અન્ય હેતુનું આરોપણ) સ્વભાવોક્તિ,
દૃષ્ટાંત ઇત્યાદિ અલંકારો ઉપરાંત વ્યંગ, કટાક્ષ,
મેણું ટાણું, મર્મવચન નર્મવચન ઇત્યાદિ દારણ
રસના અંગોપાંગનો પણ તેમને ધણો ઉચ્ચ
કોટિનો અભ્યાસ હોય છે. કવચિત અલંકારોનો
ગુચવાડો પણ તેઓ કરે છે. પણ તેમાં બોટું
શું છે ? ઉલટું ગુચવાડાને લીધે તો અલંકારો-
માં આટલાં કુમાર અને ચળકાટ આવી શકે
છે; અને આજ કારણથી મહાકવિઓની ઉત્તમો-
ત્તમ કૃતિમાં પણ અલંકારોનો જાણી જોઈને
રચણે રચણે ગુચવાડો કરવામાં આવ્યો હોય છે.
અને એમ તો સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતિને અલંકાર
શાસ્ત્રમાં પણ ક્યાં રથાન નથી ?

આ પ્રમાણે પત્રકારોને બાદ કરતાં અલંકાર
શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વક્તૃત્વ કલાના ઉપાસક
જેટલો તો ખીન્ન કોઈને નહીં હોય.

ભાષા પર કાણ એ લોકો જેટલો ધણા
ઓછાને હશે. દાષ પગ વાંકા ચુંકા કરી કમરત
કરવાથી જેમ શરીર સુદૃઢ બને છે તેમ શબ્દોનો
આડો અવળો, ફાવે તેમ ઉપયોગ કરતાં કરતાં
વક્તાએ પોતાની ભાષા અતિ તેજસ્વી ને
સમૃદ્ધિશાલી બનાવી હોય છે. મધ્યાહ્નના સૂર્ય

સમી એમની ભાષા હોય છે-‘પ્રતાપી ને
પ્રેમજનક; વખતે દગડેએ ખરી !’ તેમાં
પણ વિશેષણો પર એમનો કાણુ કેંક વિરસજ
હોય છે. ને વક્તાઓને વિવાદ કરતાં મુણો ભાર-
જ તમારી ખાત્રી થશે કે ગરીબ ગણાતી
આપણી ભાષામાં આટલાટલા વિશેષણો છે !
નિયમ ભંગ કરનારાઓની નિયમના ઉપાસકોને
‘ખચર લેતાં’ માંભળો તો તરત તમને માત્રમ
પડશે કે આપણી અણખેડાએલી ભાષામાં એ
ભાવ-પ્રદર્શન કેટલી સહેલાઈથી ને સુંદર રીતે
થઈ શકે ! બે વિદ્વાન વક્તાઓને એકબેકની
વિદ્વતાના તથા ચારિત્ર્યના વખાણ કરતા મુણશો
ભાગેજ સમજી શકશે કે વિશાળોનું ભાષામાં
કેટલું ઉચું સ્થાન છે. આત્મપ્રશંસકની આત્મ-
પ્રશંસા માંભળો તોજ ખચર પડશે કે ભાષા
વડે પ્રશંસાના કેટકેટલા પ્રકાર થઈ શકે છે !

વક્તાનું વાચન વિશાસ-પણજ વિશાસ
હોય છે. વાચન આવું વિશાસ હોવા છતાં
તેમની સ્મરણશક્તિ પણ તેટલીજ અદ્ભુત
હોય છે. કોઈ પણ વક્તા કોઈ પણ લેખકના
કોઈ પણ પુસ્તકમાંથી કોઈ પણ વાક્ય કોઈ પણ
સમયે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ પણ નામે કોઈ
પણ રચણે મેટિથી તેનાજ શબ્દોમાં બોલી જાય
છે. કેટલું વિશાસ વાચન અને કેવી અદ્ભુત
સ્મરણ શક્તિ !

આ સીવાય આસપાસનું વાતાવરણ સહેલાઈ-
થી મમજી જવાની શક્તિ પણ આ કલાના
ઉપાસકોમાં અદ્ભુત રીતે રહેલી હોય છે. કાણે
કાણે બદલાતા વાતાવરણનું જો કોઈ પણ સજીવ
અને ઉપયોગી ‘મેરોમીટર’ હોય તો તે આ
કલાના ઉપાસકોજ છે. ‘મેરોમીટરના’ પારાની
પેડે આ પુરોગોની મનોવૃત્તિ પણ વાતાવરણના
ફેરફાર પ્રમાણે ચડઊતર થઈ શકે છે. એટલુંજ
નહીં પણ શું હતું, શું છે ને શું થશે તે પણ આ

લોકો કેટલી સહેલાઈથી સમજવી શકે છે ! 'શું છે અને શું નથી એવો ગહન વિષય છે કે કેમ છે અને કેમ નથી એમ કહેવાની મહાપડિતો સીવાય બીજાની હીમત ચાલતી નથી. છે, નથી; હતું, નહોતું; હશે, ન હશે; હોત, ન હોત; હોય, ન હોય;—એમ કહેવું એ સહેલું નથી.—' એમ થી. રમણભાઈ કહે છે તે કેંક અંશે ખરું છે; પરંતુ એ વસ્તુ મહાપડિતો (અર્થાત્ જોષી) પણ જેટલી ઝડપથી કહી શકતા નથી તેટલી ઝડપથી આ કલાના ઉપાસકો કહી શકે છે એ શું ઓછા આનંદની વાત છે ?

સામા મનુષ્યની દલીલો ચોક્કસ રીતે સમજી જઈ તેનો જવાબ દેવાની આવડત આ પ્રકારના મનુષ્યોમાં અલૌકિક રીતે વિકાસ પામી હોય છે, કેટલીક વાર તો સામા મનુષ્ય દલીલ કરે તે પહેલાં એઆ તેની દલીલ ચોક્કસ રીતે સમજી જાય છે અને જવાબ પણ દઈ દે છે. બંને પક્ષના આવા વીર યોદ્ધાઓ એટલા તો જોશથી દલીલો કરે છે કે એ બંને ખરા છે એમ કશુંક કયાં વગર કોઈને પણ ન ચાલે. આ પ્રકારની આવડત એ લોકોમાં હોવી જોઈએ એમ કહેવું તદ્દન ભુલ ભરેલું છે; કારણ કે આજ શક્તિનો વિકાસ કરવાને વકતૃત્વ કલાનો અભ્યાસ એ પુરુષો કરે છે; અને એ પ્રકારની આવડત તેમણે હસ્તગત કરીજ હોય છે.

આ સીવાય બીજા (જે બાકી રહી જતા હોય તો તે) સર્વ શુણ્ણોમાં એ પુરુષો પારંગત હોય છે. એટલે અમુક પ્રકારની કે કોઈ પણ પ્રકારની યોગ્યતા તેમને મેળવવાની બાકી હોતી નથી. કોઈ પણ પ્રકારનો અભ્યાસ તેમને કરવા-હોતો નથી.

આવાજ સમય અને સકલશુણ સંપન્ન પુરુષો રથજે રથજે પડેલા હોય છે. બ્યાખ્યાન-મંડપ પરથી બાપણ કરતી વ્યક્તિઓએજ આ

કલાનો ઇન્નરો રાખ્યો હોય છે એમ નથી. વિશ્વના અણુઅણુમાં આ કલારસિકોની મૂર્તિ પ્રતિબિંબિત થયેલી હોય છે. અનેક રૂપે અને અનેક પ્રકારે જીવનના સિત્ત ભલ્લન માર્ગોમાં આવા પુરુષો શ્રોતૃમંડળની વાટ જોઈ ઉભાજ હોય છે. આગાડીના ડબ્બામાં પાટલી પર અથવા ચાલતા ગાડમાં ઉભા રહી લાપથુ કરનાર ભદ્રંભદ્ર એક નથી પણ અનેક છે. ધર્મનાં ગુણાંકકયાં તરવો પર, રાજનીતિના વિવાદઅસન વિષયો પર, કાવ્યના અર્થાવિષયક પ્રકરણો પર એમ વિવિધ પ્રકારના વિષયો પર, આપણી ઇચ્છા કે અનિચ્છાની દરકાર રાખ્યા વગર, આવા પુરુષોની વાગ્યારા એકાએક આવી આપણા કણપટને તરબોળ કરી નાખે છે. આવા પ્રસંગો કયાં વિરલ છે ?

કેવળ શીખાઉને માટે (જે કે આ કલાના ઉપાસકોમાં છેક શીખાઉ તો કોઈ હોતોજ નથી છતાં પણ) કેટલીક અવહારોપયોગી સૂચના કરી આ લઘુ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

પ્રથમ તો વકતૃત્વકલામાં પારંગત થવાની ઇચ્છા રાખનારને વૈયાકરણીના શબ્દધ્વજની ઉપાસના કરવાની ખાસ જરૂર છે. બીજા પેઠે એને સ્નાન કરવાની જરૂર નથી, પત્ર પુષ્પ ચઢાવવાની આવશ્યકતા નથી, શબ્દનો પુષ્કળ આડો અવજો ઉપયોગ કરતાં આવડે એટલે ખસ. એક શબ્દને અનેક રીતે વાપરતાં શીખવું જોઈએ. એક અસુક લક્ષ્યનો સ્વીકાર કયાં વગર તીરની પેઠે શબ્દનો મારો ચાલુ રાખવો એટલે એવા એકાદ તીરથી એકાદ 'પંખીકું' વીધાઈને તમારે ચરણે ટળશે. મોતી હાથે તે વીધવું એમ માનવા કરતાં 'વીધાયું' તે મોતી એમ માનવું એજ વધારે ઐયરકર છે. એક મદ્દાન વિચારકે કહ્યું છે તેમ 'Words are meant to conceal things—not to reveal them.'

પરતુને પ્રકટ કરવાને નહીં. પરંતુ તેને ઢાંકવાને-
જ શબ્દો સર્જ્યા છે. આ સુત્ર હંમેશાં સ્મરણમાં
રાખવું. ગુપ્ત રહેવાથી સૌંદર્યની કીમત વધી
જાય છે તેજ પ્રમાણે વિચારવાતું મહત્વ પણ
ગુપ્ત-રહેવાથી વધે છે. આજ કારણથી ઢાંક્યા
રત્નોની પ્રશંસા વધારે થાય છે. વળી તમે
બોદ્યાંજ નહોં. અને સામે મનુષ્ય તમે શું
કહેવા માગો છો. તે બીજકુલ સમજેજ નહીં તો
તેને તમારે માટે ધણું માન-ઉપેક્ષા યશે. આ
પ્રકારના જે હેખક યદ્ય શકે-તો મહાન અગમ્ય-
વાદી (Mystic) ની પદવી તમે સહેલાઈથી
પ્રાપ્ત કરી શકશો. અને જ્યવહારમાં આ કલાનો
ઉપયોગ ક્યાંથી-રાજનીતિમાં (Statesman)
નું પદ પામી શકાય છે.

દલીલમાં ઉતર્યા ધરેદનારે અનેક પક્ષકારો
સાથે દલીલમાં ઉતરી તેને હંકારવાનાર મહાન
તત્ત્વવિચારક શ્રીમદ્ભૂકરાચાર્ય નું અર્થમનર્થ ભાવ્ય
નિત્યમ્. (અર્થને નિત્ય અનર્થ ધાર) એ સુત્ર
હંમેશાં પ્રચારમાં મુકતાં શીખવું જોઈએ. સામા
મનુષ્યના અર્થનો અનર્થ કરવો એ કાર્ય ધણું
જરૂરનું છે. આ સીવાય સામાન્ય (general)
પરથી વિશેષ (Particular or Individual)
પર આવવાની તાર્કિકીકાની પદ્ધતિ પણ અતુલસરવા
જેવી છે. સામા મનુષ્યની દલીલોનો વિચાર કરતાં
ધીમે ધીમે એ દલીલ કરનારનો વિચાર પણ
સાથે સાથે કરીજ નાખવો. જુદા જુદા અર્થના
અનેક વિશેષણોનો શબ્દકોષ પ્રથમથીજ તૈયાર
રાખવો; અને સામા મનુષ્ય વીશે કે પણ
કહેવાનો પ્રસંગ આવતાં (ત આવે તો મેળવી
લેતાં) એ વિશેષણો મુક્ત કંઈ વાપરતાં, સામા
મનુષ્યને પ્રસંગવશાત અનેકવેળા ઉતારવો પડે
તો પોતાની જાતને તેટલા પ્રમાણમાં જોએ
ચકાવવી નહીં તો વિશ્વનું સમતોલપણું

જળવાશે નહીં. ટુંકામાં અણુસમજી લોકો જેને
'આસિપ્રદાન' કહે છે તે પ્રકારનું વાગ્નિયમન
શીખવું જોઈએ.

પ્રથમ વિચાર અને પછી વાચા. નિમિત્ત
નિમિત્તિકતા ક્રમ આવે છે. પરંતુ વકતૃત્વ કલામાં
તો દેવી પ્રસાદની સંપત્તિરૂપ વાચા પ્રથમ અને
વિચાર તત્પશ્ચાત એવા વિપરીત ક્રમનો સ્વીકાર
કરવામાં આવ્યો હોય છે. કલાકૃતિથી ભોક્તાનો
આનંદ તથા કલાકારને સંતોષ થવો જોઈએ
એવો દત્તર કલાએને માટે નિયમ હોય છે.
પરંતુ વકતાને આનંદ તથા શ્રેતાએને સંતોષ
અબુલુ થયું! એવા પ્રકારનો અતિસંતોષ થાય છે.
વકતૃત્વકલામાં આપ પરતુરિયતિ વિપરીત હોય
છે. કેટલેક સ્થળે સંક્ષેપમાં બોલવું એ આવશ્યક
ગણાય છે, પણ આ કલાના ઉપાસકોને વિસ્તાર-
થી બોલવાની ટેવ હોવી જોઈએ. વિષયાંતર
કરવો એ ઘણું ઠેકાણું વગોચાય છે, પરંતુ વકતૃત્વ-
કલાના ઉપાસકને તો વિષયાંતર ક્યાં વગર ચાલે
જ નહીં. કારણ કે તે સીવાય વિસ્તારથી બોલી
શકાય નહીં. તેમજ વકતાના ક્ષિત્ત ક્ષિત્ત
વિષયના જ્ઞાનની શ્રેતાને ખબર પણ. ક્યાંથી
પડે! આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

આદર્શના કેટલાક અર્થ ઉપાસકો કહે છે
કે વકતાએ પક્ષાબ્ધીના વખજમાં ફસાવું ન
જોઈએ. પરંતુ એ તદ્દન કુદરતી છે. એવી લાગણી-
ઓ જીતી જીતાતી નથી અને એવી લાગણી
વગરનો મનુષ્ય એ મનુષ્ય નથી. પક્ષ છે તો
પક્ષીઓ ગગનમાં વિહાર કરી શકે છે તેજ પ્રમાણે
મનુષ્યો પણ પક્ષને લીધેજ વિવાદના અગાધ
આકાશમાં જ્યાં ઉડ્યોતો આદરી શકે છે
અર્થાત લાગણીઓના ઓધને કચરી ન નાખતાં
પુર જોસથી જે તરફ વહે તે તરફ વહેવા દેવો.

વકતા થવા હજીનારને સમાક્ષેપથી પર

રહેવાની ખાસ જરૂર છે. સૌથી સહેલો ઉપાય
“હું” સૌથી હૌશીયાર છું.” શ્રોતા કોઈ પણ મારા
જેટલો વિદ્વાન નથી” એવી વૃત્તિ રાખવી એ છે.
આમાં કે ખાસ નવું કરવાનું હોતુ નથી. મનુષ્ય
કુદરતી રીતેજ પોતાને ખીલત મર્થ કરતા
હૌશીયાર માનતો હેય છે. પરંતુ ભ્રમમાં પડી
કેટલાક ‘જાહલાઓ’ પ્રકૃતિના આ સુક્રમાર
રોપાને ફર, અસ્વાભાનિક ઉપાયોથી ઉભેડી
નાખે છે; અને કેટલાક બાહ્યચરણના પડા
પડે આ વૃત્તિને ઢાંકી દઈ તેનો યોગ્ય વિકાસ
થવા દેતા નથી. વક્તા યરા ઇચ્છનારે આમ ન
કરતાં વ્યાખ્યાનાદિના પ્રસંગે ખાસ કરીને આ
વૃત્તિને નિશેધ મતેજ કરવી, એટલે સભાક્ષોભ
તો ક્યાંતો ક્યાં આહ્યો જશે. આ સીવાય
સભાજનોને અનુકુળ વાતો કહ્યા કરી. એ એક
પ્રશંસાના વાક્યો પોતાને મારુ કહેવાં એકાદ
શ્રોતા સારુ કહેવું. ‘અમે મારા છીએ, તમે
સારા છો’—એ સુતનું પાલન કરતા રહેવું.
સાધારણ જનમૂલની સભા હોય તો દેશનાયકો-
નાં નામો છુટથી ઉપયોગ કરવો, સાહિત્ય
રસિકોની સભા હોય ત્યાં કાલિદાસ, શેકમપીયર
રવીંદ્રનાથનાં નામો વારંવાર ઉચ્ચારવાં, અથવા
ધર્મરસિક પ્રયોગીની સભા હોય તો મનુભગવાન
કૃષ્ણ, ગીતા, શંકરાચાર્ય એવા અનેક નામો

વાક્યે વાક્યે આત્રે તોપણ હરકત નહીં. શ્રોતા-
ઓને ‘પાનો’ ચઢાવવો હોય તો ‘તમે કેટલા
નિર્બલ છો ! મરદ હોય તે આમ ખેસી ના રહે’
એવું એવું કહી તેમની વીરતા ભ્રમત કરવી તેથી
પણ ના વળે તે જંગડી પહેવાનું ધ્યન પણ
કરી નાખવું. શ્રોતાને જે લાગણીનો અનુભવ
કરાવવો હોય તે વગર અનુભવ્યે પણ પોતે
અનુભવી બતાવવી આમ કરવાથી શ્રોતાનાં
હૃદયો વગર પ્રયત્ને આકર્ષી શકાશે.

લાભ થતો હોય તો ભુલ કણ્ઠવું કરવી.
પરંતુ એટલું માદ રાખવું કે, ભુલો ભૂતકાલમાં-
જ થાય છે. વર્તમાનમાં કોઈ ભુલ કરવું નથી;
અને ભવિષ્યમાં ભુલ નહીં થાય તેની દરેકને
ખાત્રી હોય છે. ‘મેં ભુલ કરી’ એમ જરૂર
પડે તો કહેવું; પરંતુ ‘હું ભુલ કરું છું,’ અથવા
‘મારાથી ભુલ થશે’ એમ કદાપિ કહેવું નહીં;
કારણ કે અસત્ય અને ભુલને માટે ભૂતકાલજ
સર્જ્યા હોય છે, વર્તમાન કે ભવિષ્ય નહીં.

આ તો અચૂંસિનિદેશ માત્ર છે, આવી અનેક
મુશ્કામો આપી શકાય. પણ સર્વ કોઈ તે
જાણતાજ હોય છે એટલે વિશેષ કહેવાનું અર્થો-
જન નથી.

આ કલાના ઉપાસકોનો જય હો ! એમ,
એ પુરોગીની રથગે રથગે જય મુખાદંજ રવી
છે ત્યાં, માત્ર ઇચ્છાથી થું ?

દાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વડવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા. —નિરધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—ઓન. સેક્રટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વડવાણ કેમ્પ.

નૃત્ય કે લા

૧૯૧૪

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૫૪ થી]

૧૯૧૪ માં "Childrens welfare exhibition" ઇંગ્લાંડમાં ભરાયું તેમાં ૬૦૦ આળ નૃત્યકારોએ તરેહવાર રીતે નૃત્ય કરી એ કળાને સગતી પોતાની કુશળતા બતાવી આપી હતી. આ આળ નર્તનીઓમાં એક આઠરીશ આળદારી મીસ એકરીશ રોન્સ એટલી તો કળાવંત છે, કે એને માટે ટીકાકારો લખે છે: This Child is a Poet" આ આળકે તો જાતે કાવ્યજ છે. અમેરીકામાં એવુંજ રચાન મીસ જોન સેયર નામે એક બાલિકા ધરાવે છે.

કેળવણીના એક વિભાગ લેખે નૃત્ય ઇંગ્લાંડમાં બધેબધે પ્રચાર પામેલું છે શારીરિક કેળવ

વણીમાં જોની અગત્યતા ત્યાં મોટી મનાય છે, બારીક તપાસ અને લાખા અનુભવ પછી ખુદ કેળવણી ખાતા તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે "નૃત્ય શરીરને સુધારે છે, મજબુત કરે છે તેને જોશ આપે છે, એટલુંજ નહીં પણ એથી મન પણ ખીલે છે અને જ્ઞાનતંત્રજોની નબળાઇ પણ દૂર થાય છે."

આમ જે સુસકોમાં બચપણથીજ નૃત્યકળા શીખવાય, ત્યાં પછી નૃત્યકળાનું બચપણ સંભવી શકેજ કેમ? એ તો ત્યાં સદાએ યૌવન મરત જેવી ખીલતી ને વધતીજ રહે. પશ્ચિમ વાસીઓ એ સુંદર અને લાભકારી કળાના પુનરોદ્ધાર માટે આટલું બહુ કરી રહ્યા છે, પણ નૃત્યની જન્મભૂમિ આ હિંદુસ્તાનમાજ તેને સજીવન કરવાનો કોઇને વિચાર સરખોએ આવતો નથી!

ભાગ ત્રીજો: નૃત્યનું સૌંદર્ય

જે જે કલાઓ પોતાની અંદરથી સુદરતા બહાર પાડી મનુષ્યની રસજાતિને વહેવડાવે, તે બધી કલાઓ સ્વલિન કલા (Fine Arts) કહેવાય છે. એમાં નૃત્ય જાનેજ સુંદરતા છે. નૃત્યની કલા માત્ર સુંદરતા દર્શાવી (display) નેજ રહેતી નથી; પણ તે પોતાની અંદરથી નવી નવી સુંદરતા સરજાવે છે. (Creates).

પ્રથમ તો નૃત્યકારોની પોતાનીજ સુંદરતા વ્યવસ્થા લાગે કાળ નૃત્ય કરવામાજ ગુજારેલો હોવાથી તેમણે પોતાની કલાનેજ સુંદર બનાવી છે, એટલુંજ નહીં, પણ તેઓ જાતેજ સુંદર બની ગયા છે.

નૃત્ય કરતી વેળા એક પુરુષ કે સ્ત્રી નૃત્યકારનાં મનોહર અંગની બાહ્ય રૂપરેખા, તરેહવાર રીતે રજૂ થતી વફરેખા, સર્વ અવયવોની સુકોળતા, પાસે માસેના અવયવોનું એકમેકથી

પ્રમાણસર જોડાઇ ઉપજેલી આકર્ષક અંગ સમતા, તથા ગમે એમ વાળી શકાય એવી અંગ પ્રત્યંગની કોમળ પૃદ્ધ ચલન વલનનું રમ્ય મોહક દર્શન મુગ્ધ પ્રેક્ષકોના નેત્રને પ્રથમથીજ આનંદપ્રદ થઇ પડે છે.

હંસ ઝીવા જેવા મરોડ, તથા સર્પ જેવી ગોળામૃતિમા વીંટળાતી ગતિને પોતાના અંગે અંગમાં સમાવી જ્યારે કોઇ લાવણ્યસંપન્ન સુંદરીઓના સુશોભિત વાળ આકાશે જાણે દત્તામાં ધોમેથી સરી જતા, લચક ખાતા, ચક્રી ફરતા અને લપસતા ઉંડે ત્યારે તે સકાષઅંધ આપદ્યનો પ્રેક્ષકને થતો મોહાનુભવ એ નૃત્ય સૌંદર્યનુંજ પ્રાણધ્વ નહીં, તો બીજું શું?

પોતાના શરીરનાં એક અંગને તમામ જડ અને રતબ્ધ બનાવી તેની પાસેનાંજ અંગને કંકવાર સુધી મનોહર ગતિમા રમવું કરવું;

નાળુક બદનને રંબરના દડા કે પુષ્પ પેરે અહીંથી તહીં ઉછાળવું; ચકિત કરે એવી ચમત્કારિક રીતે અંગ મરોડ વડે મસ્તક તથા પગના વિધવિધ મીલાપ કરી દેખાડવો; પેટ અને ગરદનની આસપાસ હરત તથા ચર્ચોતું અભયેમ જેવું ચીંટળાઈ વળવું, અને અંગે અંગમાં રકુગતા, ચપળતા, ચાંચલ્ય તથા સુરમ્યતાના નદુષ્ટ ચમકારા પ્રગટતા હોય, એવા પ્રેક્ષક વર્ગને પણ પળે ભાગ થવો એનું નામજ નૃત્ય સૌંદર્ય.

અતિ ધીમી હાલેરે કોઈ વાદ્ય વાગી રહ્યું હોય - ખુબી સુખચાપ હોય; રસભરિત હાવભાવ સાથે નાળુક નર્તની તરેહવાર મુગી હીલચાલ દર્શાવી રહી હોય, ભાવ પ્રમાણેજ મુખ પરની છાપ ફરતી રહી હોય, અંતરના ઉડા ગર્જમાંથી કેંક અર્થ અને રહસ્ય આત્મિક ન્દેશ સાથે એક માન્ય નાટ્ય પેરે પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યાં હોય એવી કલાવંત કવિતાની રચનાને “નૃત્ય સૌંદર્ય” કહેવા કાણુ ના પાડશે !

મદભર લોચનીયાં નાચી રહ્યાં હોય, નાળુક કમર પેચપર પેચ ખાધ રહી હોય, સો સો સ્વર્ગને ઝાખા પાડે એવો નાચતી રમણીનો મુદ્દ મુખ મલકાટ પ્રકાશ પર પ્રકાશ પાડી રહ્યો હોય આપ્કો ખારીક સ્ફુરણ કરી રહ્યો હોય, ઉર પ્રદેશ પર જામેલી નેખનની છટા પણ જાણે નૃત્ય કરી રહી હોય, અંગે અંગમાં મી રહેલા વિલાસના તણુખા ઝમકારા મારી રહ્યા હોય એ સાથે કુણા પગના આઠા આઠા ઠમકારા પણ ચાલી રહ્યા હોય અને નર્તનીના બોડેલી અંગુલિઓ વાળા લાંબા પ્રાધેલા નગન હરતો જાણે હવામાં બે ધોળા સુપો ઉડતા હોય એવી રીતે ઝુકી રહ્યા હોય, તો એ મધ્યે શારીરિક લીલાણ નૃત્ય સૌંદર્ય પ્રેક્ષકોનાં મન—હીલ દગી હીએ એમાં નવાઈ રી ?

- સાગરના મોજ સમી વહી જતી, વાયુની

હલર માફક પસાર થતી, જમીન પર નાના મોટા કુદકડા લેતી, પગની અંગુલિઓ પર ઝીણું ઝીણું સરી જતી, ગોચા હવામાં ઉડતી, જાત જાતની મરોડ લેતી, ધડીકમાં સળગતી ધમ્પાના વિદ્યુત ચમકારા નેત્રો વડે ફેંકતી, તો પણ પછી પાનપ્રર ઝટુના સુપારિત - જેવી અજબ નરમાશ અને મીઠાશવાળી અર્ધ માંચેલી-ધેરી આંખો વડે બંધાં પ્રેક્ષકોને વશ કરતી, અસંખ્ય નાના મોટા હાવભાવ અને હીલજીત તાંગે-અદાથી સર્વે પર સત્તા જમાવી, કળાવંત નર્તનીઓના મોહક નૃત્યને “સાક્ષાત સૌંદર્ય” નીજ ઉપમા આપેલી શું ગેરઆજબી ગણાશે !

હુંકમાં જે અંગ રિયતિ, અવયવોની ગતિ અને ભાવદર્શન એ ત્રણે તમામ એક સંખીમાં જોડાઈને પોતાની કામગીરી પ્રદક્ષિતર અને સમાનતાપૂર્વક રજી કરે, તો પછી નૃત્ય સંપૂર્ણ જ અને નૃત્યનું સૌંદર્ય પુરેપુરું મકદી નીકળેજ.

હુંકમાં નૃત્ય આપું સુંદર છે—ખરું પુછો તો જાતેજ સુંદરતા છે. પેણું એનાથીએ કેંક વિશેષ વિશેષ અધિક છે. એમાં ભાગ સૌંદર્યજ નહીં, પણ શારીરિક, સંગીતતા, શારીરિક શુદ્ધતા, શારીરિક ઉપયોગિતા અને અને શારીરિક ઉત્કૃષ્ટતા સમાવેશ છે.

નૃત્ય પ્રત્યે ખોટી મુગ અને ગેરવ્યાજબી

અણગમણનું એક સુખ્ય દારણ

આ ભારતભૂમિમાં એક કાળે નૃત્યપૂજ થતી હતી. આજે એ કળા માનભંગ થયેલી હીણાય છે—નીદામ છે ! એનાં કેટલાંક કારણો આગળ ઉપર લેવાશે, હાલમાં તો એક સુખ્ય કારણનેજ અવગણીને આપણે દેક વિવેચન કરીશું.

વિધવિધ ધાર્મિક પ્રકૃતિઓના મનુષ્યોથી આ અંસાર ભરપુર છે. એ માટે અમુક ધામક

પ્રવૃત્તિવાળાં માણસો એવાં છે, કે જેઓ અનીતિ-
ના સંબંધમાં મનુષ્યના ચંચળ મનનો દોષ
કાઢવા બદલે નિર્દોષ વસ્તુ માત્રનોજ દરહંમેશ
વાંક કાઢે છે. એ માટે તેવો જાણતા યજ્ઞેલા
હોય છે. તેઓ ધાર્મિક હોવા છતાં કેંક હદે
આડે માંગે ગએલી ધાર્મિકતાના ઉપાસક
હોય છે.

ખોટે રસ્તે ઉતરી પડેલ ધાર્મિક વવણુવાળાં
આ માણસો પશ્ચિમના આગલા ખ્રીસ્તી યુરીટન
પંથવાળાઓને કેંક હદે મળતા આવે છે.
સંયમી જીવન ગાળતા-પરહેઝગાર જીવન ગુમ-
રતા મનુષ્ય-તેમજ દગલાગંધ ધર્મઢોળીઓ
તથા દંભિકો આ દેશમાં પણ વસે છે, જેઓ
જાંદગીના આનંદ કિંતા મોજ શોખ પ્રત્યે નિર-
સ્કાર ધરાવે છે અથવા બતાવે છે. ખુદ આ
લખનારે એવા પણ ખરેખરા બતા અને બલી
જાંદગી શુભરનારા મનુષ્યોને દીકા છે, જેઓ
ધાર્મિક કે આદિનિક જીવનની હીમાયને ગાયન
ગવાય તોએ છછણી પડે છે; તો પછી એ
જાતનાં પ્રાણીઓ “નૃત્ય” પ્રત્યે પોતાનો
“ પવિત્ર કમકમાટ ” પ્રર્શિત કરે એમાં
નવાઈ શી ?

પશ્ચિમના યુરીટન પંથવાળાઓને આનંદ
લેવાના નામોજ કેંક સુંયાઈ આવડું હતું.
દાખલા લેએ જે તેઓ જાનવરોનો શીકાર કરવા-
ની સમે થતા, તો શીકાર કરવાથી બાપડાં
નિર્દોષ પ્રાણીઓને દુઃખ યાય છે-તેઓના
જાન જાય છે, એ કારણથી નહીં પણ; શીકાર
કરવે લોકોને જે મોજ તથા આનંદ મળે છે,
તે મોજ તથા આનંદની સાગણીની વિરુદ્ધ થવા
માટેજ તેઓ તેમ કરતા. લોકો આનંદરસ ન
ભોગવે, એજ પ્રબળ ઇચ્છાથી તેઓ પોતાની
વર્તણુકને દોરવતા. સારાં માદાં વચ્ચેનો કશે
પણ અણસ પસંદ કરકે પીછાડ્યા વિના, જન-

સમાજની સ્વાભાવિક રસવૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય માપ્યા-
વિના, તેઓએ જેમ બધા સુદર કવાઓ સામે
પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો, તેમ નૃત્ય સામે પણ
બાધ થકો. એમની સત્તા દરમીઆન નૃત્યકલા
પર કેટલોક સમય સુધી યુરોપમાં અંધકાર ફરી
વળ્યો; પણ આ અટકાવ લાંબો કાળ નબી શક્યો
નહોં.

પુરાતન કાળમાં એ કલાના પ્રથમ ઉત્તરોદો
(masters) જે કે જાતે સાધુ જીવન ગુર્જતા
જનાં એનાં જ્ઞાનથી પારંગત હતા. સંસીરીએતિ-
અગલની એવી ધણીએક ‘ રિધાઓના તેઓ
અભ્યાસી હતા; એ પ્રમાણે નલવિદ્યા પણ
તેઓના અભ્યાસનુજ એક અગ હતું. નૃત્ય
જિજ્ઞાસુઓ તેમના આશ્રમમાં જઈ પહેાળી લાથી
એ વીશેના નવા વિચારો અને નવી કૃતિઓના
ખ્યાલો મેળવતા.

આપણે જેમએ છીએ કે જેમ એક ધર્મ
તેના સ્થાપકના વખતમાં તેની જે ખરી રિધિતિ-
માં હોય છે, તેમ તેની પછીના તેના એલાઓ કે
અનુયાયીઓના હાથમાં તેટલો સરસ રહેવા
પામનો નથી. તેની પર નઈરછવા થોગ્ય એવા
તરફવાર પડ બાઝતાં જાય છે, એની વેળાએ-
ધર્મને ખાતર જીવવા બદલે પોતાને ખાતર
પોતાને ફાવતી રીત પ્રમાણે ધર્મના નામે
જીવવાના રસ્તા લેવાય છે. નૃત્યકળા વીશે પણ-
આમજ થયું.

એક વેળા જેઓ નૃત્યકલમિત્રો
(Artists) હતા તેઓ કલા ખાતર જીવવા-
બદલે મુખ્યત્વે પોતાનેજ ખાતર જીવા લાચાર
ન્યાં મનનું આડું બદલવું થયું લાં નેઓ સાર્વા-
વિક પોતાના ઉચ્ચ આસપથી ગણ્યા અને તેના
પરિણામે પોતાની આગલી સ્વતંત્રતા પણુ
તેઓએ ગુમાવી.

ન્યારે તેઓએ જોયું કે તેઓના રાજકર્તા

એને તથા માનપ્રદ મુરખીઓને નાચની ઉપલક્ષ્ય ગંભીર જોઈએ છે. તેના ઉચ્ચ આશયો કે તેનું ઉમદા રહસ્ય કે તેની ખરી કલા જોઈતાં નથી, સારે તેઓએ પેટ કાઢે પોતાના મુરખી શેઠોને નમી પડી, તેઓનેજ 'સંતોષ મળે, એમ કરવા માંડ્યું'. આમ જ્યારે એ કલાના ઉત્તાહોએ ખીજીઓને દોરવા માંડ્યું, સારે તેની (નૃસીની) પડતી થવા માંડી.

પ્રાચીન જમાનામાં સંગીત (ગાયન-વાદન -નૃસ) એ અહાવિદ્યાની એક શાખા (A Branch of Divine Knowledge) ગણાતું. સાધારણ મનુષ્યો ઉપરાંત કવિઓ, શીલ-શુદ્ધ અને સાહિત્ય વિદ્યાસીઓ તથા ખીજી કળાજિજ્ઞો પણ એ શીખતા. એની ખીલવણી કરતા, આકારણને લઇને તે વેળાનો એક નૃસકાર આજના વખત પ્રમાણે એક શીલશુદ્ધ, કવિ કે લેખકથી ઉતરતી પંક્તિનો માણસ ગણાતો નહતો. તે સમયનો એક નૃસકાર પણ નૃસશાસ્ત્રનો મોટો પંડિત અને શીલશુદ્ધ લેખાતો. વળી તે વેળાના લોકો પણ આમજ સમજતાં કે જેમ એક કવિ જનમાંથી સુંદર કલ્પનાઓ બહાર કાઢી, તેને સુંદર શબ્દ રચનામાં મુદ્રી જાણનાર એક કલા-વંત છે તેમ એક નૃસકાર પણ પોતાની કલ્પના બુદ્ધિમાંથી રહસ્ય અને અર્થથી ભરપૂર એક નૃસ કાવ્ય બહાર પાડનાર કવિજ છે. આવી સમજ અને માન્યતાને લીધે તે સમયમાં રાજદરબારમાં, મંડળોમાં, મેળાવડાઓમાં અને ગાયજુદાર મકાનોમાં નૃસકારોની કદર અને કીર્તન એક કવિ કે શીલશુદ્ધ પેઢેજ થવા પામી તેમની કીર્તિમાં વધારો થતો.

પણ વખત જતે જ્યારે વિદ્યા કે કલાની એક શાખાને તેની ખજી શાખાઓથી હલકી-ઉતરતી કે ઉચી-ચઢીચઢતી ગણવા ગણાવવાની-અને "મારી વિદ્યા ઉચી અને તારી વિદ્યા હલકી"

એવા બેદ ખાસ ઉલા કરવાની પ્રથા મંડાઇ, સાહિત્યના અભ્યાસીઓ, કવિઓ અને શીલશુદ્ધો પોતાને નૃસકારોથી ચઢીવાના તથા અલગ ગણાવવાનું પસંદ કર્યું, સારે નૃસકલાએ પોતાનાં વજન તથા ગૌરવ ગુમાવવા માંડ્યાં. આપણી નૃસકલાની પડતીનું આ ખીજું કારણ.

આ કળા વિષયક બેદલાવ જેમ વધતો ગયો તેમ પંડિતો અને કવિઓ જેઓ જતે નૃસ જાણતા અને કરતા, તેઓ વહેવાર રીતે પણ નૃસથી અલગ થતા ગયા. પરિણામે નૃસકલાને જથ્થરજરત ફટકો પડ્યો, એની આંટ પડી લાંગી. એ હલકા વિચારો જનતામાં પણ પ્રવેશ્યા; અને જે ભારત ભૂમિમાં એકવાર કુળવાન કુટુંબોના પુરુષો તથા સ્ત્રીઓમાં પણ જે કલાનો સ્વીકાર તથા વ્યવહાર હતો, તે રફતે રફતે ગુમ થવા લાગી આજ સંબંધે તેણે રાજ મહારાજાઓનાં ઉત્તેજન અને આશ્રય પણ ગોવા માંડ્યાં.

આવી વસ્તુરિચિતિમાં જ્યારે ઇસ્લામી અમલ હાંદમાં જમ્યો, સારે સંગીત માટેનો તેમનો ધર્મથી જંધાએલો આભાવ નૃસકલાને અધિક હટે ચાડ્યણુ કરાડિષ થઇ પડ્યો. સુરત ધાર્મિક વૃત્તિના ઇસ્લામી ખાદશાહોએ તેનો અલિધકાર કર્યો અને કરાવ્યો અને જે ખીજીઓએ એને આવકાર આપ્યો, તે માત્ર મોજશોખ અને વિલાસ પ્રિયતા અર્થેજ; એમાં કાંઈ જુજ અપવાદ રૂપજ અકળજ જેવા ખાદશાહો તેમજ નવાબો નીકળ્યા જેઓએ નૃસની એક કલા લેખે કદર કર્યો અને તેનું ગૌરવ રાખ્યું.

આમ જ્યારે નૃસ કલા તરીકે 'ઓહું' ને 'ઓહુંજ' ઓળખાવા લાગ્યું સારે તે લોકોની ઉપલક્ષ્ય મોજની વસ્તુ જન્યુ-માત્ર પેટ ભરવાને ધંધો-યઇ પડ્યું. જ્યારે એ કલાને આજરહાર લોકોએ તજ અને કુલીન કન્યાઓએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો, સારે હલકી નીતિના પુરુષોએ અને

તેવીજ અધમ સ્ત્રીઓએ કમાઈના સાધન લેખે તેને ચાહુ રાખી. વેશ્યાઓ લખપતિના રંગમહેલમાં નૃસ કરવા પેઠી; તથા મુસ્લીમો અને દેવ દારીઓએ તેવીજ રીતે ધર્મ રથો લગવ્યા !

જે કલા જ્ઞાની જોતેના હાથમાંથી સરતી જાય, અલણેના હાથમાંજ રમતી યાય અને જેને પ્રજા કે સરકારના આશ્રય કે ઉત્તેજન ન મળે, તે અંતે નષ્ટ બ્રહ્મ થવા પામેજ. ભારત વર્ષની નૃસ કલાનું પશુ આમજ થયું.

આપણા દેશમાં નૃત્યકલા સજીવન કેમ થઈ શકે ?

જો આપણે ત્યાં નૃસકલાને પુનરોદ્ધાર કરવો હોય, તો પ્રથમમાં એક હીંદીરાન લેખે આપણા બધાઓના અંતરમાં આ જિજ્ઞાસા અને જોશ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ, કે ભારત ભૂમિની નૃસકલા પોતાનું યુગ્માએકું મહાન અને માનપ્રદ સ્થાન શ્રી એકવાર પ્રાપ્ત કરે !

એક લલિત કળા વખાણ તથા માનને પાત્ર છે, એવું બાનં લોકોમાં લાવવા માટે તે કળા પ્રત્યે મોટાની માનસુદ્ધિ પડીશે, વધે એવા પ્રયત્નો જેટ જેટલી દિશાઓથી અને જેટ જેટલાં સાધનો દ્વારા થઈ શકે તેટલા કરવાને આજણું-આજ કરી લાગતા વળગતાઓએ ઉત્સાહી અને પ્રયત્નશીલ થયુંજ જોઈએ. જ્યાં સુધી “ નાચ ” એ શબ્દ હલકો સમજાશે, જ્યાં સુધી “ નાચ-નારી ” કે “ નાચનિયો ” એવા સંબોધનથી ખુદ્દો કે ગુપ્ત અભાવ બતાવવાની રીત ચાહુ રહેશે, ટુંકમાં જ્યાં સુધી નૃત્યકલા પ્રત્યે ખરી માનસુદ્ધિ પેદા નહીં થશે, ત્યાં સુધી નૃત્યકલા સજીવન કરવી અશક્યજ રહેશે. લોકો વચ્ચે નૃસ માટે આ માનસુદ્ધિ લાવવા સારુ ઉપાય એજ કે:—

૧. નૃત્ય માટે લોકોમાં જ્ઞાન ફેલાવવું.

૨. નૃત્ય માટે વહેવાર કાર્ય બળવવું.

ઉપાય પહેલા લેખે નૃસકલા વીશે નિર્બંધો અને લેખો લખાવી તેનો વાંચક વર્ગમાં પ્રચાર કરાવવો—વિવેચના અને બાપણા કરાવી શોકોને તેની મહત્તા અને અગત્યતાનો ખ્યાલ આપવો. એમ થઈ શકે તેટલા સારુ જાણીનાં નરનારીઓએ જ્ઞાની સ્ત્રી પુરુષો (Men of Light and Learning) એ “ નૃસ ઉત્તેજક સમાજ ” જેવી સંસ્થાઓ દેશના દરેક ભાગમાં સ્થાપવી. નૃસ ધરીલરની ગમ્મત નથી, માત્ર આનંદનું સાધનજ નથી; પણ એ તનમનને લાલકારી તથા ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ભરપૂર એક લલિત કલા છે, વિશેષમાં પ્રાજકીય જીવનની એ એક આવશ્યકતા છે, એવા વિચારોને દેશમાં દરેક જગ્યાએ પુરી સમજ સાથે ફેલાવવા એ એ સંસ્થાઓનું સૌથી પહેલું કાર્ય હોવું જોઈએ.

આજથી અરધી સદીની વાત ઉપર આપણી દેશી કોમોમાં નાટક જોવા જેવું સજ્જન-ધર્મથી વિરુદ્ધ લેખાતું. ખુદ પારસી ‘ જેવી કોમમાં આજરુદ્ધાર સ્ત્રી પુરુષો પણ તેનાથી દૂર રહેતાં, પણ મદ્દગત શેઠ કે ખુશરા નવરાજ જેવા મોટા સુધારકે આ સુગ તથા અભાવ તોડવા સારુ “ નાટક ઉત્તેજક મંડળી ” ની સ્થાપના કરી. એ શરૂઆતમાંથી અનેક પારસી અને હિંદુ નાટક મંડળીઓ ઉભી થઈ ખેત્રો ભજવવા લાગી. આજરુદ્ધાર પેશક વર્ગે તે તરફ ખેંચાયો; તે નાટકનો ધંધો કલાની ગણનામાં દાખલ થઈ સત્કાર પાત્ર અને આદરણીય થવા પામ્યો.

આવી લાયક કોશેષો નૃસના સંબંધમાં પણ થવી જોઈએ છે. સંગીતના શોખીનોએ, નાટક મંડળીઓના કાર્ય વાહકોએ, અન્ય કળા શિલ્પોએ અને નૃસવિદ્યાના જાણકારોએ આવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનું કાર્ય પોતાને માથે

ઉપાડી લેવું જોઈએ અને તેમના કામમાં શ્રીમંત શહેરીઓ અને શહેર સમાજના સભ્યોએ પણ પ્રેક્ષા વગેરે ઉત્તેજનથી સહાય કરવી ધટે.

આપણાં મોટાં શહેરોમાં લાયક હાથે ચાલતી અનેક સંગીત-શાળાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વ્રજી-દર વર્ષે “અખિલ ભારત વર્ષ” સંગીત સમાજ” ની પરિષદ જુદાં જુદાં શહેરોમાં ધરાય છે. શા માટે આ સંગીત શાળાઓ અને સંગીત પરિષદો ગાયન વાદનની બહેતરીના સવાલ સાથે નૃસના પુનરોદ્ધારનો વિચાર ન કરે? શા માટે નૃસ કક્ષાની સજીવનતા અર્થે કેક ધ્રુવદાર વ્યવસ્થા ઉભી ન કરે?

આ કામમાં પ્રજા ઉપરાંત સરકારની સહાયતા મળી હોવી જ ધટે. પણ જ્યાં સુન્દરી આપણી નાટ્યકલા, આપણી ચિત્રકલા, આપણી સાહિત્ય કલાઓ, આપણી અન્ય લલિત કલાઓ, વગેરે મંદકારી મદદ મેળવવા જેટલી કૃપાપાત્ર ખર્ચે લાંબું સુધી આપણા શ્રીમંત વર્ગે તથા દેશી રાજકર્તાઓએ નૃસના પુનરોદ્ધારને પોતાનું જ કાર્ય સમજી તેની સહાયતા અર્થે નાણાંની સંવેદ કરી આપી જ જોઈએ.

એક પડી ભાગેલી કળાની ફરી ખીમવણી કરવી હોય, તો જોએના હાથમાં તે ભાંગી પડી પાણી પડી રહી હોય, લાંબીજ તેની સજીવનતાને ઉપાય યદ્ય શકે, એ એક સ્વાભવિક સસ છે; તો પછી નૃત્ય સજીવનતા માટે આપણી નજર આપણા દેશના હૈય તરફ મ્થ નાઓ, રંગભૂમિ પર ચતા નાઓ અને અનીતિના ધધો કરનારી કમઝાગ્ય નર્તનીઓ તરફ પણ જરૂર જવી જોઈએ.

વેશ્યાઓને હરતક નાચની કક્ષા મોટે ભાગે જઈ પડી તે માટે સુગ ચતાવવાથી કે બજારીને જેસી રહેવાથી કે એ કલાનો શુક્રવાર યદ્ય શકે નહીં.

કેમી સુધારકોએ પોતાને ત્યાંના શુભ પ્રસંગોએ નર્તનીઓને (તેઓ પતિતાઓ હોવા કારણે) દૂર કાઢી, એ વાજખીજ કપ્પુ, પણ ખરેખર ખેલભર્યું છે, કે તેઓએ આ સુધારો કરતી વેળાએ ખીજો કશો વિચાર કર્યો નહીં. ખીજ સાથે સાથે લેવા જોઈતા સુધારો હાથ ધર્યો નહીં, એવું પરિણામ એ આવ્યું કે મહાન નૃત્યકલા તેઓએ લગભગ મારી નાખી. શ્રીમંતના ધરોમાં સરઅવસર નાચવા જતી આ અભાગણી સ્ત્રીઓએ-આ આપણી “કમનસીય બહેનો” એ આથી પોતાની મોટી કમાઈતું સાધન ગુમાવ્યું. એટલે એ સુંદર કલા જે થોડી ધણી એમને હરતક જળવાઈ રહી હતી, ત્યાં પણ મોટો ખાડો પડ્યો. પતિતાઓ પણ નૃત્યકક્ષા ગુમાવતી સંપૂર્ણપણે અનીતિના ધધાને લાચારીએ વશ થઈ પડી. આમ આપણા કેમી સુધારકોએ સમાજ સુધારાના કારણે ન તો એક મહાન કક્ષાનો ઉધ્ધાર કર્યો, કે ન તો આપડી પતિતાઓનો દહાડો સધાર્યો.

પણ હજીએ છેક જ મોડું ચપું નથી. પતિત સ્ત્રી વર્ગના ઉધ્ધાર માટેજ નૃસકલાનો ઉદ્ધાર સમજીને લાગતા વળગતા સર્વેએ આ આપણી “કમનસીય બહેનો” ને બજારીયારથી દૂર કરાવવી ધટે છે. “વેશ્યાઓને શહેર બહાર અલગ જગ્યાઓમાં કાઢો.” એ કે તેમના બક્ષાનો કે લોકોના બક્ષાનો ખરો દલાજ નથી. ખરો ઉપાય તો તેમને શુભરાતનાં ખીજાં સાધનો મેળવી, તેમનામાં સુજાતાના અને સુધારાનાં ખીજ વાવી તેમને એ પાપી દુરજીવાતમાંથી અલગ કરવામાંજ સમાયેલો છે. આમ પતિતાઓનો પુનરોદ્ધાર કરતાં તેને અગે જે એવી કમનસીય સ્ત્રીઓ નૃસ કરી જાણતી હોય, કે નૃસ કરવા તરફ ભાવ જતાવતી હોય: તેઓને ખાસ સુંદી કાઢી તેઓ નૃત્યમાંથી-

જ પોતાની કમાઈ કરી શકે, એવા ઉપાય ઉપયુક્ત સંસ્થાઓએ અને સમાજ સુધારકો તથા શહેર સમાજોએ સાથે મળી યોજવા જોઈએ છે.

આવી સ્ત્રીઓ એકવાર સુધારીને આબરુની દરકારથી નૃસ કરીને પોતાનો ગુજારો કરતી થાય તો પછી જનતાએ તેમનો બદ્દિષ્ટકાર લાગુ તેમને સહાયતા તથા ઉત્તેજન જરૂર આપવા જોઈએ છે. એકવાર પતિતાઓ બની તેઓ પતિતા મટી નૃસકલાનેજ શરણે જાય તો પછી તેઓની કદર કે કીર્તિ ન કરવી એ જનતાનો અને સુધારકોનો એક ધાતકી અધર્મજ લેખાય.

એકવાર આટલો સુધારો થવા પામે પછી નૃસકલાની ખીલવણી માટે ખીલ ઉપાયો આપો. આપ સમજતા જાણ્યો અને અમલમાં મુકાતા જાય એ અનવા જોગ છે. તો પછી એક કન્યાને (આર્થાવર્તમાં જેમ આગળ ચલુ તેમ) કલા સંપન્ન બનાવવા કાળે, તેના સુધારક પિતાને લાયક નૃસ શિક્ષિકા જરૂરજ મળી શકે. નિ.શંક, જે આવી પહેલ કરે તેના સામે પ્રથમ તો સમાજ બંક મચાવે ખરી, પણ એવા અનેક દાખલાઓ બન્યા પછીથી આબરુદાર વર્ગમાં અમુક સુદૃઢ બાદ પેરીસમાં નૃત્યનું જોર ઉભરી નીકળ્યું. પછી અઢારમા સૈકાની અધવચમા તેનો પવન રશીયામાં ફુંકાયો. જ્યાં એ કઠાના શિક્ષકોએ એમાં ભારે સુધારો વધારો કરી આખા યુરોપ અમેરીકામાં એની નામના ફેલાવી.

આપણા દેશના આવી વૃત્તિવાળા સંખ્યા-બંધ નીતિવાન અને ધાર્મિક મનુષ્યો નૃત્યમાં પેવસ થએલા કે વાંધાભર્યા તત્ત્વ સામેજ અવાજ ઉઠાવીને અટકતા નથી, પણ તેઓ ખુદ કલા લેખે પણ નૃત્યની અવગણના કરે છે. ત્રણેક વર્ષની વાત પર એક પારસી ગુજરાતી અફવા:

ડિક વર્તમાનપત્રમાં કોઈ ભાષાએ ચર્ચામય લખતાં આ મત જાહેર કર્યો હતો કે “નૃત્ય કોઈ ધનસાનનું બનાવેલું લાગતું નથી; પણ મનુષ્ય જાતનું સત્યાનાશ વાળવા ખુદ શયતાનેજ એ પેદા કર્યું છે.” આવાં માણસો પુરી સમજ વિના લોકોમાં અને પોતાનાં લાગતાંવળગતાં મંડળોમાં નૃત્ય સામે નાહક ખોટી સુગ અને અણગમની લાગણીને વધારી આપે છે.

નૃત્ય માટેની ગેરજાણી નાણુશીતું એક ખીલુંએ કારણ છે. આ સંસારમાં સંખ્યાબધ મનુષ્યોનાં માણસાઈ શરીર (Human Body) વીશેના ખ્યાલો કમનસીબે સમાનતાપૂર્વક હોતા નથી. જાણે શરીર પોતે કે ખરાબ વસ્તુ હોય અને એમાંથી જે મોહકતા (Charms) અને સુંદરતા (Beauty) બહાર પડે છે, તે પણ જાણે જોનાર મનુષ્યોને અનીતિ અને અનીતિજ તરફ દોરવી લઇ જવાને સરખાએલાં હોય, એવું અવિચારી અનુમાન તેઓના મગજમાં જડ ધાલી બેઠેલું હોય છે.

હવે નૃત્યનું કાર્ય પણ માણસાઈ શરીરની વિધ વિધ મોહકતા તથા સુંદરતાને પ્રકટાવવાનુંજ હોવાથી આવા માણસોની નજરે એ બાપડુ એથી પણ નાહક નીંદાય છે. યાદ પણ જાતની સુંદરતા પોતે પોતાની જાતમાં શુધ્ધિ છે. એ પ્રમાણે શારીરિક સુંદરતાનો પણ રડો કે ભૂડો ઉપયોગ મનુષ્યનું મન તેને જેવી રીતે જુએ અને વાપરે, તે પર રહેલો છે; આવો સમાનતા પૂર્વક વિચાર જ્યાં કામ કરતો નથી, ત્યાં નૃસકલા માટે સુગ, અણગમો; પરિણામે નિંદા અને મૂર્ખતા જાહેર થાય એ કુદરતી છે.

આમ જેઓ “નાચ”નું નામ સાંભળતાંજ નાકનું ટેરનું ચઢવી ફફડી લે છે, અને નૃસમાં જેઓ અપવિત્રતા અને નિર્વજતાજ

જુએ છે અને જોએને નૃત્યમાં રસ કિંવા આનંદ હોતોજ નથી, તેઓએ પ્રખ્યત ગ્રીક શીલસુર પ્લેટોના આ શબ્દો ગોખી રાખવા ધટે છે:—

“The man who finds no pleasure in dancing and gymnastics is an unpolished Clown.”

ભારતભૂમિની નૃત્યકળા કેમ પડી ભાંગી ?

કાળના પ્રભાવે જેમ જગતની અનેક વિધાઓ અને કલાઓ નષ્ટ થઇ ગઇ છે, તેમ આપણા આ હિંદ દેશમાં નૃત્યકળા લગભગ પડી ભાંગી છે—પડતીજ નથી.

એનાં અનેક કારણ છે; તેમાં મુખ્ય આ કે નૃત્યકલાએ પોતાનું મુળ આત્મિક તત્વ ગુમાવ્યું છે. જ્યારે જ્યારે પણ કોઇ કળાની મહત્વતા ભરી મહાન અસહીયતાને અને તેના પવિત્ર મુળને લોકો વીસારે પાડતાં જાય છે, ત્યારે ત્યારે તે કલા જોખમી બની જાય છે.

જે કલાની ઉત્પત્તિ સાથે ધાર્મિક ભાવના જોડાએલી જેને પ્રથમ રચી કરનાર મહાન ઋષિ-મુનિઓ જે જાતે લકિતનો એક પ્રયોગજ ગણાય એવી પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી નૃત્યકળાને જ્યારે લોકો ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણથી જોતા અટક્યાં, એટલુંજ નહીં પણ એના કળા સ્વરૂપે પણ ઉદ્ધાર કરવાને પાછા પડ્યાં, ત્યારે એ કળાનાં માન અને મોટાઇ ઓછાં થઇ, તેના પ્રુદ આત્માનેજ ખસેલ પહોંચવા માંડી.

પણ નૃત્યકલા પાછી પોતાનું પ્રાચીન ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે એ દેખીતું છે. સ્ત્રીપુરુષોના એકાનાયની અંગ્રેજ પદ્ધતિને મર્યાદામાં રાખીને જે આપણી કન્યાઓને અને આપણા સુવકોને નૃત્યકલામાં કલાવંત થવા કાનેજ ઉતાર્યા હોય, તો તેમાં નુકસાન નહીં પણ ફાયદોજ છે.—ફાયદો તેમને પોતાને—ફાયદો નૃત્યકળાને—ફાયદો સંસ્કારને—ફાયદો આપણા દેશને.

નાચ નહીં પણ નાચની છાયા હજીએ આપણા ગુજરાત કાઠીઆવાડના ગામોમાં રહી જાય છે. જે સુધારકો ગુજરાત કાઠીઆવાડનું ગ્રામ્ય જીવન સુધારવાને પ્રયત્ન કરતા હોય, તેઓનો પવિત્ર ધર્મ છે, કે તેઓએ આ છાયા જેવા રહી ગએલા ગ્રામ્ય નાચોમાં સજીવનતા લાવવા કાળે અને ગામડીઉં જીવન પાણું રસબધું કરવા માટે ધટવું કરવું.

આપણાં દેશી નાટકોમાં અને ભવાઈઓ વેળા થતા નાચોમાં નૃત્યને નામે કળાવિદીન જે કચરપચર ખતાવવામાં આવે છે, તેમાં પણ સુધારો લાવવાની અગત્ય છે. નાટક મંડળીઓના માલીકો, પદા, સીનરી અને એક્ટરોના પગાર પાછળ હજારો રૂપીઆ ખર્ચે છે, તો પછી શા માટે ઉતર કે દખખણ હાંદુસ્તાનમાંથી કોઇ સારા નૃત્યકારને કે નર્તનીને ખાસ પોતાને લાં નૃત્યકલા શીખવવા માટે તેઓ ન રોકે ? એમ કરવે તેઓ નૃત્યકલાને સજીવન કરવાના રડ કામમાં પોતાનો ફાળો આપશે એટલુંજ નહીં પણ પ્રેક્ષકોના નૃત્ય વીશેના અજ્ઞાનનાથી ભરપૂર પડી ગયેલા શોખને પણ સુધારી શકશે.

સત્ય જોતાં નૃત્યકલા આપણા દેશનીજ કલા છે. આપણે ત્યાં એનાં પ્રુરોહારનાં આધનો પણ અનેક પડેલાં છે. જે લાગતાવળગતાં સર્વે ધર્યે, તો એ સુંદર મહાન કલાના મિદાન આપણે નહીં કરી શકીએ છીએ. અને પદ્ધતિ-સર રચનાનું રૂં પણ આપી શકીએ એમ છે.

એ માટે આપણે સાધન વિનાના નથીજ. આપણી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વગેરે સ્થળોનાં શિલ્પકામ, આવલાંઓ તથા જુનાં ચિત્રો અને પુરાણા સાહિત્યને એ માટે આપણે મદદમાં લઈ શકીએ એમ છે. પરદેશની પ્રખ્યાત નર્તનીઓ આપણા દેશની મુલાકાતે આવે, આપણા નાચો અને આપણી કારીગીરીઓને આધારે તેઓ નવા નાચો કાળે આપણે ત્યાંથી સૂચન મેળવે, અને આપણા નાચો નવે સ્વરૂપે યુરોપ અમેરીકામાં આપણા વેપ સહિત ભળવી ખતાવે, તો ખુદ દેશના વતની હોઈ, એ માટે આપણે કેંક વધારેજ કરી ખતાવવું ધટે.

એ ઉપરાંત નૃત્ય કલાને આપણે મોટી મદદ અને નવી નવી પેરણા કુદિની ભેટ તો “કુદરતની કીર્તિ” (Nature) તરફથી અપાવી શકીએ. નૃત્યકારોનો પરેસો શિક્ષાચક્ર તો કુદરત છે, અને તે પૂર્વ કે પશ્ચિમમાં હરેક જગ્યાએ મળી શકે એમ છે.

સાગર કાંઠે લીસી સપાટ જમીન પરથી સરી જતાં કોઈ નાના પંખીની નાજુક ચલન વળ પર વળ ખાતા દરીઆનાં દુધાળાં મોઝાઓનું વહન, વેલીઓ અને વૃક્ષ કાળીઓનું ચંદુ રોલન, હરણ, અશ્વ કે શ્વાનનું ચપળ રમનગમન, પોતાનાં શીકાર પ્રત્યે ચાલાક ચિત્તાની બારીક છુપી છલંગ વગેરે અસંખ્ય દમરો તરેહવાર કુદરતી દૃશ્યો નૃત્ય સારૂં માનના લાવે તથા

નૃત્યકળાનાં પુસ્તકો

અંગ-ગતિઓ ગ્રકટાવવા કાળે વિધિવિધ સૂચન પાડેજ છે.

ઉવટ

જેમ શબ્દ એ વિચારનું પ્રત્યક્ષ રૂપ છે, તેમ નૃત્ય એ પણ હાલત-ચાલતા શબ્દો કિંવા ગતિમય ભાષા છે. સકળ સૃષ્ટિને સરખાવનાર પરમેશ્વર પિતા ખુદ પોતાના હૃદયના ભાવો તથા વિચારો ગતિ (Motion) વડે જાહેર કરે છે. આમ કુદરતની હીલચાલ જે ઇશ્વરનીજ હીલચાલ છે, તેનો એક નૃત્યકાર આનંદમય રીતે આપણને ભાસ કરાવે છે. નાચ કરતો નૃત્યકાર જોનારને માટે એક અભ્યાસ પોથી જેવો છે તે બળ, વેગ તથા સૌંદર્ય દર્શાવી આપણી રસિકતાને પોષનારા છે. આપણને પણ બળ-વેગ તથા સૌંદર્ય લાણી દોરવનારો તે એક પ્રજ્ઞોનાજ કાસદ છે.

એક વાર. આ નૃત્યપ્રિય ભારતભૂમિ પર પવિત્ર નૃત્ય દેવીનું પાછું આગમન થાઓ ભારતમાં તેમજ દૂર દૂરના દેશોમાં પણ દેશના નૃત્યકારોનું સન્માન થવા પામે. એ મહાન અને મોહક કળા પ્રજા અને સરકારનો પુનઃ આશ્રય પામે ! એની ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે ઉન્નતિ થાઓ ! ફરી એકવાર “નૃત્યકાર એ કળામિત્ર છે અને તેનું કાર્ય તે સૌથી ઉચ્ચ પ્રકારની કળા છે.” એવો નૃત્યનો જયઘોષ આ હૃદય દેશમાંથી દશેદિશમાં ગર્જન કરતો સર્વત્ર ફરી વળે !

અને માસિકોની યાદી.

- History of Dancing By Gaston Viullier.
- Dancing By Mrs. Lilly Grove.
- Dancing In All Ages By E Scott.
- How to Dance; The Revyied

ઉવટ, સુઝ વાચકોની નજી સારૂ નૃત્યકળાને લોગતાં થોડાંક નજીવીતાં પુસ્તકો અને માસિકોનાં નામ રજૂ કરીશ :

પુસ્તકો :

Dancing (Ancient and Modern) By Ethal L. Urlin.

Ancient Dances By Arden Holt. Allen.

The Morris Book-by Cecil

: માંસિંગ :

Sharp.

Dancing Times (ઇંગ્લીશ)

The Romance of Religion

Dancing World "

By A & S Vivian

Dance Lover's Magazine

My Life & Dancing By Maud

(અમેરીકન.)

[સમાપ્ત.]

: ડી. નાનુભાઈ એન્ડ કો. :

... કેમીસ્ટસ, ફૂડીસ્ટસ, એન્ડ ગ્રોવીંગ મરચન્ટસ ...

સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ પીણું :

દ્રાક્ષાસવ

: મૂલ્ય : રૂ. ૧-૧૦-૦

એલેમ્બીક્સ કંપનીના :

: મોટી બાટલી દોઢ રતલની

અને બીજી તમામ દવાઓ : જરૂરયાનથી અને છુટક

: કીકાયત ભાવે તમને પુરી પાડશે.

કઠીક વોશ મોપ, અને ગોદ રેન્જ ના નહાવાના સાધુના એજન્ટ.

રાવપુરા રોડ . . . . . વડોદરા.

અકબર છાપ રજીસ્ટર્ડ

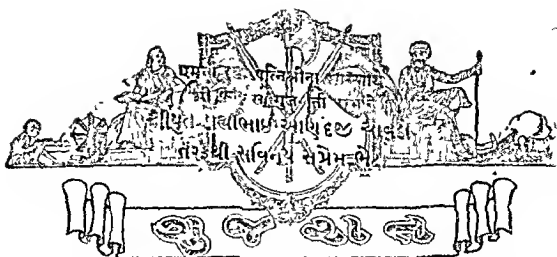
અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે થોડાજ વખતમાં માહકોમાં સંપૂર્ણ સંતોષ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરટીરીકેટો મળેલી છે.

“રજીસ્ટર્ડ અકબર છાપ”ની કસ્ટુરી—અતી ઉત્તમ ખુશખોવાળી હોષ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાથરી ખુશખોવાળી બહેકાની રંગે.

એક વખત વાપરશો તો હંમેશના માહક ચશે. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૪-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગાવીંદજી,

૨૪૧, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

પ્રસ્તાવર]

માર્ગશીર્ષ ૧૯૮૪

[અંક ૩]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૧૯૪૨-૧૯૪૩

: : ઉગતી પ્રજાને : :

સમાજ કે ધર્મ
ઘડેલાં બીજાંમાં રહી નિશ્ચે-
તન હીંગલીઓ ખનશે મા.
તપશ્વી શક્તિ મેળવજો,
ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો
અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા ને
પાવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર
સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ
જીવનમાં રસ કેળવી ઉછાસ
અનુભવજો; —અને આમ
ધડાએલી માનવતાને વ્યક્ત
કરજો—શબ્દમાં, વિચારમાં,

ચારિત્ર્યમાં ને કર્તવ્યમાં,—
કેહનો ભય ધાર્યા વિના,
કરાની આશા રાખ્યા વિના
ગુજરાતને મહાત્મ રાષ્ટ્ર સર્જ
હોય, સંસ્કારનો મંત્ર હેવો
હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને
આ માનવતા સર્જવવીજ
પડશે.

—કન્યાસાસ મુનશી.

‘કુમાર’ : આષાઠ ૧૯૩ ના
અંકમાંથી.

પગતો મ્વ. પતિધોના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્ત્તવ્ય ગુજ તત્તી સખાને
શ્રીયુત રાધ્યાભાષ આણંદજી ગાવડ
તરશ્ચી જીવિતય સમ્રેમ ભેટ

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. ગોરક્ષકર

સમય :

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

તક્ષશિલા

પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે. તેની પાસે.

અધ્યાત્મિક આગમ આવેશુ વિદ્યાને માટે વિખ્યાત, હાલુ રાજનું પાટનગર.

કેમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ..... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મંત્રી.

વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુભાહા ..... તક્ષશિલાના રાજ્ય સુગાહની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની-રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ નંદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
ધનનંદ }

શેષ...ક્ષુલ્લક મારલવેના દૂત પ્રણિધિ.
આંભિ...તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો
બાઈ.

સેનાજિત.....હિરણ્યગ્રામી અંતઃપુરના સૈન્યનો
અધ્યક્ષ.

ગૌરી.....મેનાજિતની પ્રિયતમા.

મેનાડી.....મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.

આચાર્ય શકટાક્ષ...ગૌરીના પિતા.

વિષ્ણુગુપ્ત...આંભિનો ગુરુબંધુ.

પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાક્ષના શિષ્યો.
કંદુ }

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિરણ્યગ્રામી 'સવાર્ધસિદ્ધિ'નું ષષ્ટક ધારી, મગધને સિંહાસને વીસાજતો હતો.

નરેન્દ્રના કુલન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંતઃપુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વક્ત્રનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડેના હોતો અને આંભિને બ્રાહ્મણમિત્ર આલીને શકટાક્ષને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેણે અંતઃપુરમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં નરેન્દ્રની મહાદેવી સુમોહા આ અંતઃપુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોથી કંટાળી વીમાસજી કરતી હતી, ત્યાં રાજ્યને મંત્રીઓ તેને મળવા જાય છે.

રાજ સુમોહાને હસીને તેનો બાઈ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરકકને સ્પષ્ટવા નિર્દોષ સુમોહા પાસે આંભિને આમંત્રણ અપાવે છે.

હિરણ્યગુપ્તના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દેખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યમિય છે. તે સુમોહાને કુમાર પ્રાજ્ઞપ્રેમિય તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે સુમોહા તેની બાવિ યત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ધર તરફ જાય છે. જોના ધરમાં એ એક અજ્ઞાત કેદીને ખાવાનું આપવા જાય છે. અજ્ઞાત કેદીને વિષ્ણુગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેદી એને ચેતવણી આપે છે 'આવતી પૂર્ણિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયરાતું બારણું બંધ કરી ઉપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાક્ષના અતિથિનાજ વિચારો યોગાયા કરતા હતા.

તેણે દૈવ્ય શકટાક્ષને 'લાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું' થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાજિત આંભિને મંદિર દરન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિષાતાણું તેને નિમંત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો. દર્શક જીવાન પત્નીના ધરડા પતિઓમાં પ્રજ્વલતા રોગને હંમેશાં વરા હોવાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ માંડો યથા કરતો. સેનાજિતને જોતાં દર્શકે પોતાની પત્ની મેનાડીને કેકે અગ્રમ્ય રોમ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનવતી કરી.

સેનાજિત મેનાડીને આજ્ઞાપ્રેમી હતો. તેણે ધીમે ધીમે મેનાડીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાજ્ઞપ્રેમિય તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આડકતરી રીતે કહી મેનાડીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી જાય છે, અને સેનાજિત સાક્ષી જાય છે.

મેનાડી સંનિષાતાને રાજ્યશુદ્ધમાં વદાય કરે છે અને સુકૃતને બેલાવે છે.

સુકૃતને મેનાડી વિષ્ણુગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિષ્ણુગુપ્ત કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

શિક્ષાકર્તાને ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, દુરદ્ધ માલ્લવોના દૂત પ્રભિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આજે આ હતામાં અર્થાંતિ ને કુંક નવીનતા પથરાઈ રહ્યાં હતાં. સેનાનિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૈરીના જે ઘરમાં તે વગર રત્નએ જઈ શકતો તે ઘરમાં પ્રવેશ કરવા આજે તેને રત્નની વાટ જોવી પડી. આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળ થાકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાણુ ગુમાવવા માંડ્યો. છેવટે અગ્નિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા આગળ એક યુવાન તપસ્વીને જોઈ તે ચોડી વાર ચંભી ગયક; આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કદ્દુ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાનિત રાકટાલને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. હત્તરમાં રાકટાલ કહે છે કે દિવસે મહારાજ નંદ તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપે તે દિવસે લગ્નતિથિ. વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના ક્ષાત્રિયાની અધમ દશાથી નભૂતિ થાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈનાકી વિષ્ણુગુપ્તને ગુસ્સે વેરો મળે છે. ને કુમાર ચદ્રગુપ્તને પત્તા નથી, અહીંનું જીવન તેને અકારું થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. હત્તરમાં વિષ્ણુગુપ્ત આ દેશ છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

ગૌરી જમાડી વાણમાં સુતી સુતી વિષ્ણુગુપ્ત ને આચાર્ય રાકટાલની વાતો સાંભળે છે.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૧૫ મું—(આહુ)

રાકટાલનો શિષ્ય

વિષ્ણુગુપ્ત બોલતા હતા: “આચાર્ય દેવ! મારી પ્રશંસા શા મારે કરે છે? હું તો તમારો શિશુ છું. હે ગુરો! આપણે તો આદિહકાચાર્ય કરેલા પાપનું ક્ષણ આખીએ છીએ.”

ગૌરી ચમકી. આ ભોકો પણ આદિહકાચાર્યની વાત કરતા હતા. તેણે—તેના પૂજ્ય પિનામહે—શું પાપ કર્યું?

વિષ્ણુગુપ્તના શબ્દો અડધાપાધા સંભળાતા હતા.

“હું પહેલા કહેતો હતો કે ઉશનસનો સિદ્ધાંત ખોટો છે ત્યારે તમે હસતા હતા. આજે મારી વાત ખરી નથી લાગતી?... આદિહકાચાર્ય મહાપદ્મની આકાંક્ષા પુરી પાડવા મનનીતિ બદલી... તમે તેને આહુ રાખી... દંડનીતિ-

નેજ એક વિદ્યા સ્થાપી. આચાર્ય દેવ! તમે—પ્રોધને સૂત્ર ઉચાર્યું: ‘લોકની યગતિના સાધકે ઉચ્ચતદંડ થવું!’ દંડ... દંડ... તમારી દંડનીતિ વકનાસે અપૂર્વ કરી—આજે તમે નષ્ટ થયા... દેવ! દેવ! તમારો મિત્ર વકનાસ અને નંદ ઉચ્ચતદંડ થઈ પૃથ્વી દમે છે...”

ગૌરી વિસ્મય પામી. તેના પિતા જેનાથી આખું ગામ ડરતુ હતું તેની સાથે આ તેનો શિષ્ય લડતો હતો, અને તેના પિતા તે સાંખી રહેતા હતા. આ પરિવર્તન કેમ થયું?

• વિચાર કરતાં તેને ઓહું આવ્યું. તે પાછી જાગી સંારે વિષ્ણુગુપ્ત બોલતા હતા.

“વિદ્યા વિના વિપ્ર નહીં. દંડનીતિ એકજ વિદ્યા હોય તો વકનાસ બ્રાહ્મણ, સેનાનિત બ્રાહ્મણ, નંદ બ્રાહ્મણ...”

સેનાનિત આલણ ?— નંદના જેવો ?
ગૌરીની ઉંઘ ઉડી ગઇ. શબ્દપ્રવાહ આગળ
વધ્યો.

“...આચાર્યદેવ ! ખરી વિદ્યાનું સ્થાપન
ક્યાં વિના ઉદ્ધાર નથી.”

“ બેટા ! કલિ તપે છે...”

“ ખરી વિદ્યાએના ઉદ્ધારથીજ કલિ ઝાંખો
પડશે. ગુરુ દેવ !... વિદ્યા કાલનું કારણ છે...
આત્મીક્ષકી, ત્રણ વેદ ને વાર્તા—એ ત્રણ વિદ્યા
દંડનીતિમાં બળશે. કલિ એની મેળે અસ્ત
થશે...” વિષ્ણુગુપ્તનો અવાજ સમુદ્રના ગર્જન-
ની ભાફ વધતો અને ઘટતો. શાંત અવાજ હૃદય-
ને ભેદતો હતો... ગૌરીને પાછી ઉંઘ આવી ગઇ.
તે પાછી જાગી ત્યારે તેના પિતા બોલતા હતા.

“ તાત ! મારામાં હવે કે શક્તિ રહી
નથી. હું અહીંયા રહી શું કરી શકવાનો છું ? ”

“ આચાર્યદેવ ! તમે ભલે તમારી જાતને
અશક્ત માનો—એ જણ તેમ માનતા નથી.
વકનાસ ને હું. સર્વ વિદ્યાના આશ્રય !
વિદ્યાએના પુનરુદ્ધાર તમારે હાથે થશે.
બાહિદકાચરો જે સ્થાપ્યુ તેનો વિનાશ તેના
પુત્રેજ કરવો ઘટે છે ”

“ હું અપંગ છું.”

“ તમારી નીતિ ને શક્તિ હજી સર્વ શક્તિ
માન છે. પાંચસો ગ્રહ પુરપૂર્વ તમારી સેનામાં
રહેશે...”

...પછી વાત ધણીજ ધીમી થઇ ગઇ. અને
ગૌરીની ઉંઘ ઉડી ગઇ હતી છતાં તે કે
સંભળી શકી નહીં. તે પધારીમાં પડી પડી કાંપતી
હતી. આ બે જણ શું કરતા હતા ?

થોડીવારે વિષ્ણુગુપ્તનો અવાજ સ્પષ્ટ રીતે
સંભળાયો.

“ આચાર્યની કન્યા સેનાનિતને વરો !
વાત કરો છો ? ”

“ બીજો રસ્તો નથી. ને મારી પણ એજ
ધર છે. ” શકટાલે કહ્યું.

ગૌરીને થયું કે તેના પિતા આશું તે શું
બોલતા હશે.

“ ભરદ્વાજ, પંરાશર, ને વિશોદ્ધાસ જેવા
મહર્ષિએના સમેાવડીઆની પુત્રી એક અ-
સંસ્કારી સામાન્યને પરણે ? ”

“ હું ના કહીશ તો નંદ અને મારી નાખીને
એને પરણાવશે. ”

“ ગૌરીને બીજાને પરણાવો. ”

ગૌરી ચમકી ઉઠી. આ વિષ્ણુગુપ્ત શું
ઉચ્ચપાયલ કરવા બેઠો છે ?

“ કેાની મૃગદુર કે એને પરણે ? ” નિરાશાથી
શકટાલે કહ્યું.

“ પ્રમંડકને પરણાવશે ? ” ગૌરીને યુસ્તો
આવ્યો.

“ ભદ્રાક્ષ ઋષિનો પુત્ર—”

શકટાલે ધીમેથી સવાલ પુછ્યો : “ કુટિલ
ઋષિનો પૌત્ર, ને ચલુક ઋષિનો પુત્ર મારી
પુત્રી નહીં સ્વીકારે ? ”

ગૌરી એકદમ પધારીમાં બેસી થઇ. એની
છાતી ધમકી ઉઠી. તેની ફાટલી આંખ આગળ
વિષ્ણુગુપ્તની મૂર્તિ ખડી થઇ. આચાર્ય વિષ્ણુ-
ગુપ્તની પોતે પત્ની ! તેના મોં પર કોહી તરી
આવ્યુ. ...ને સેનાનિત !

વિષ્ણુગુપ્તનો શાંત ને તટસ્થ અવાજ આવ્યો :
“ જ્યારે ધર્મને ચારે વિદ્યા પ્રેરશે, જ્યારે આર્યા-
વર્ત પર ધર્મ પ્રવર્તશે, ત્યારેજ હું આચાર્ય !
કુટિલનો પૌત્ર આશ્રમ બદલશે.”

ગૌરીને પોતાનું હૃદય “ધન્યકર્તું” અટકી જતું હોય એમ લાગ્યું.

“ સારે ગૌરીનું” પાણિયદબ્ધ કરશે ! ”

ગૌરીએ આસ કર્યો.

શાંત ને સ્વસ્થ અવાજ આવ્યો: “ હા જો તે વખતે કૌટિલ્યને સુખોએ ગૌરી કશે તો.”

ગૌરીનું જો ગરમ ગરમ થઈ ગયું. તેનું દૈયું પાણું નેરથી ધન્યકી કર્યું. તેનું મગજ મુચવામાં લમિત થવા લાગ્યું.

“ બોલાનું ! ”

“ હા.”

“ ગૌરી ! ગૌરી ! ” શકટાએ શ્રુમ પાડી.

ગૌરી હડીને આવી. સરમની મારી તે નીચેથી ઉડ્યું જોઈ શકતી નહોતી. અન્ધારે ધરતી માગ કેમ નહોતી આપતી ? વિષ્ણુમુખની રિધર આંખો અન્ધારે જાણે તેની મળક કરતી હોય એમ લાગતું હતું.

“ ગૌરી ! ” શકટાએ કહ્યું: “ પુત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તારી છત્તા પુણું છું.”

“ રાની ! ” જેમ તેમ કરતાં ગૌરીએ કહ્યું.

“ અન્ધાર સુધી તારા લગની વાન તારી છત્તા પ્રમાણે નક્કી કરી હતી.” આંગળીઓથી મુદ્રા કરી પ્રવચન કરતા હોય તેમ શકટાએ કહ્યું: “ હું ગૌરી ! આજે જીજ્ઞાસા વાત ઉઠ્ઠી છે.”

“ શી ? ” વધારે નીચું જોઈ ગૌરીએ પૂછ્યું.

“ તું સેનાગિતને પરણવા દેવું છે કે કૌટિલ્ય કપિના પૌત્ર અને શકટાલના શિષ્ય આચાર્ય વિષ્ણુમુખને ? ”

“ ગૌરી ! આચાર્ય દેવ રૂપક કહેતા નથી.” આણક્યે શાંતિથી કહ્યું: “ સેનાગિત કાલે પરણવા તે આજ છે. એને પરણશે તો તને પ્રાસાદે વસાવશે, અલંકારે રાણાગરશે, ને રાજ્ય પૈમવથી રીઝવશે. મારી જો પરણવાની તિથિ હતી વિધિએ નક્કી કરી નથી; કારણકે ધર્મથી પર કે

નથી એનું પ્રતિપાદન યશો સારે કૌટિલ્ય તારું પાણિયદબ્ધ કરશે. અને હું ચાકટાલી ! સારે પંથુ જે ત્રિપુરાસિંએ પર્વતકન્ધાને આપ્યું તેટલુંજ તને મળશે. શિવગીતાલની કૌશ્યા, ત્રિશૂળાવાન, મૃગચર્ચા ને વિમુક્તિ.”

ગૌરી બોલી નહીં. તે શું બોલે ? આટલી ઝડપથી નિશ્ચય કેમ થાય ? બીચારા આચાર્યાન, કૌશ્યાએ મેનાગિત કેમ છોડાય-અને આ પ્રતાપી આચાર્ય શેનિય કેમ જતો કરાય ? ને સેનાગિતનો પ્રેમ ? ને તેને પરણવાની ઉત્કંઠા ? આટલી છોકરી આ બે મહારથીઓને શી જગ્યા આપી શકે ?

“ ગૌરી ! ” શકટાએ બોલ્યા. અને તેના અવાજમાં અવશ્યનીમ હેન હતું. “ મેં તને વચન આપ્યું મેનાગિતને લીધી સારે મેં સંકલ્પ કર્યો હતો કે જે પછે તે તને પરણે તે પછે કાં તો મારે પારલિ-પુત્ર લાગતું કે દેહ લાગવો. આદિકના પુત્ર સર્વ-રૂપાધીશ શકટાસને ભૂતળ સારે ભારે મારવાની જરૂર રહે નહીં, કારણ કે મારી વિદ્યા, વૈભવ ને સત્તાના અવશેષમાં માત્ર તુંજ છે. તે પરણી થવાની. પણ આજે આ મારે શિષ્ય આંગ્યો. મને-અવતા મરેલાને-નેણે સજીવન કર્યો. પ્રેત સમાન છત્તા ક'તાં, છવન્ત સમાન ચરતું સારું. આદિકાચાર્ય ને શકટાસની વિદ્યા ને શક્તિ મારા પુત્રથી વધારે આ શિષ્યમાં પ્રગટ્યાં છે. મારું સ્થાન એની પાસે છે.” હોસાના ગળા-મં ખખરી આવી; “ તારું સ્થાન ક્યાં ? ”

ગૌરીના ગળામાંથી અવાજ પણ ન નીકળી શક્યો, તેના મિનભાષી પિતાની અંબમાંથી આજ શબ્દજ્વોસાઓ નીકળી હતી. “ તારું સ્થાન ક્યાં ? તારે જોઈએ તો સેનાગિતને વર-મને નાં નથી. હું અંધ છું-વગર જોઈએ આશીર્વાદ આપીશ.”

“ પિતાજી ! હું શું કરું ? ” ગૌરી એટલું-જ બોલી શકી. પલવાર તે મૃગચર્મની પથારી પર બેઠેલા સુવાન શંકર સમા વિષ્ણુગુપ્તને જોઈ રહી.

“ તારેજ નક્કી કરવાનું છે. જો તું સેના-જિતને નહીં વરે તો જ્યાં હું ત્યાં તું-અને જ્યાં આ વિષ્ણુ ત્યાં હું. અને જો નંદને હાથે ગએલી પૃથ્વી પાછી મળે તો-તો સૂધર મહાવરાહની ગૃહલક્ષ્મી થઈશ—”

તટસ્થ રીતે, પદાસન વાળું હોય એમ ટટાર વિષ્ણુગુપ્ત બેઠા હતા.

“ તમારી શી ઇચ્છા છે ? ”

“ તારી ઇચ્છા તેજ મારી ઇચ્છા. ”

“ મને કે સમજાતું નથી. કાલ સુધી કે નહોતું તે આજે બધું કેમ બદલાઈ ગયું ? હું શું કરું ? ક્યાં જાઉં ? કોને પુછું ? ” ગૌરીએ શુંચવાડામાં પુછ્યું; “ પિતાજી ! તમે રસ્તો નહીં બતાવો તો કેાણુ બતાવશે ? ” શકટાત્રે માયું હલાવ્યું. ગૌરીએ નીસાસો નાખ્યો. “ આચાર્ય ! ” તે વિષ્ણુગુપ્ત તરફ ફરી; “ તમે પણ કેમ કે હેડતા નથી ? ”

“ હું શું કરું ? ” શાંતિથી વિષ્ણુગુપ્તે કહ્યું. “ જો મદન પ્રેરતો હોય, જો રાજ્યલક્ષ્મીની લાલચ હોય, જો વિદ્યાસ વૈભવનું આકર્ષણ

હોય, જો દીધેવો કેાલ ડંખતો હોય તો શાક-ટાલી ! તું સેનાજિતને વર. એથી બીજું રહું નથી. ”

ગૌરી અનિશ્ચય નેત્રે જોઈ રહી. ચાણક્યની આંખોમાં દિવ્ય તેજ આવ્યું. તેના શાંત અવાજમાં વેદવાક્યની ગર્જના સંભળાઈ.

“ પણ જો મહર્ષિનાં પાદ સેવતી ઋષિ-પત્નીની સ્પર્ધા કરવાની ઉત્કંઠા હોય તો ગૌરી ! બ્રહ્મચર્યાશ્રમે પહેલાં હતી તેવી તું મારી સહબંધુ-ચારિણી થઈ રહે. ગ્રહસ્થાશ્રમે તું મારી સહધર્મ-ચારિણી થશે. આચાર્ય દેવને મેં કે આપું નથી. આ મારું વ્રત એજ મારી ગુરુદક્ષિણા ! ”

ગૌરીની આંખો ફરી ગઈ. વિષ્ણુગુપ્તના શબ્દોની ભયંકર ગર્જના સંભળાયા કરી. તેની અંધારી યતી આંખે પહેલાંનો બ્રહ્મચારી વિષ્ણુ પિનાકપાણ્ડિથી વધારે પ્રભાવશાળી દેખાયો. તેના પિતા-તેનો વિષ્ણુ અસારે એક હતા. પોતે તેમની કે દૂર દેખાતા સેનાજિતની ? લગ્નના કાંડ, વૈભવની આકાંક્ષા તેનું હૃદય બેડી રહ્યાં. ધર્મનો વિજય, તપની સિદ્ધિ જીવલેણ ખેંચાણુ કરી રહ્યાં. આંખે અંધારાં આવ્યાં; કાને કે સંભળા-યું નહીં. તેના છુંટણુ વળ્યા-તે પડી. નિશ્ચેતન-તાના તિબિરમાંથી શાંત અવાજ આવ્યો: “ આચાર્ય દેવ ! જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય. ”

પ્રકરણ ૧૬ મું

૭૭૭૮૮૭

જેમાં નરેંદ્ર દેવ ઉદ્ધમાંથી ઉઠે છે

નરેંદ્ર દેવને ઉદ્ધમાંથી ઉઠવાનો સમય થયો હતો.

ચોડીક નાલિકા થયાં સૂર્યનાં કિરણો મોહન-ગૃહના રત્નજગિત સ્તંભોમાં હઝારો સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ પાડી રહ્યાં હતાં.

આ પ્રતિબિંબિત રવિઓના ચમકારામાં

રાક્ષસી યાવનીઓ, રીવાજ મુજબ, મોહનગૃહની વ્યાસપાસ હાથ બેડી ઉભી હતી.

મોહનગૃહના ઓટલા પર હાયમાં નાગી તલવાર લઈ આઠ ભયંકર કારપાળો પથ્થરની મૂર્તિઓ સમા નિશ્ચલ બની ઉભા હતા.

અંદરના ખંડમાં ચાર ખુંધા વામનો કારની

રક્ષા કરતા હતા. તેમના રંગને રૂપ કોષ્ઠ બચકેર રવમામાં ધડાયાં હોય એમ લાગતું હતું. મોટી કાળી આંખો ફાડી તે જોઈ રહ્યા હતા.

આ ખંડ મોટો હતો, તેનાં ભીંતો ને સ્તંભો રુપે મઢયાં હતાં; અને તેમાં લાલ ને લીલમના આકારો કોતર્યા હતા. એ ચાંદીના સિંહો અંદરના બારણા આગળ ઉભા હતા.

બાજુ પર એક રૂપાનો કોતર કામે શેલોનો બાજક હતો. તેના પર વઢનાસ અને રાક્ષસ બેઠા હતા. રાક્ષસના મુખ પર અધીરાઈ હતી. અમાલ્ય વઢનાસનું હંમેશનું દ્વેષભર્યું, દુષ્ટતાદર્શક મુખ અચારે તેવું ને તેવુંજ હતું—માત્ર વૃદ્ધવસ્થાને લીધે હાલતું ત્યારે પોતાની વિશિષ્ટતા ચોખેર પ્રસારતું હોય એવું લાગતું હતું.

લાંથી અંદર જતા સુવર્ણ ખંડમાં સેનાજિત એને રોજને સ્થાને હાજર ઉભો હતો. પાસે કંચુકી નરેંદ્રદેવને ઉડવાની વાટ જોતો, અચાર નવાર અંદરના ખંડમાં નજર નાખ્યા કરતો હતો. બે કદરૂપી, વૃદ્ધ અને સ્નાયુઆળી યાવનીઓ ધનુષ્ય ગ્રહી અંદરના બારણાનું રક્ષણ કરતી હતી.

આ ખંડની ચાર સુવર્ણમય ભીંતો ચૈલના આકારમાં બાંધવામાં આવી હતી લીલમ વડે તે આકારોને અદ્વૃત્ત કર્યા હતા. આ ખંડની વચ્ચે વરણી હતી તેમાંથી હવા અને અજવાળું આવતી. વરણીની ઉપર ચાર યાવનીઓ ચોક્રી કરતી હતી.

એની અંદર શયનખંડ હતો. સુવાસભર્ષા ચંદન કાષ્ઠની ભીંતો અને સ્તંભો પર સુવર્ણનાં કોતરકામ ચમકતાં. ચાર તરફ ચાર દેવની સુખડ-ન્દ્ર મૂર્તિઓ ભીંતમાંજ જડવામાં આવી હતી. ચારે દિશાઓથી ભીંતમાં રાખેલા વાદાનીઆમાંથી પવન આવતો.

બારણા આગળ ઉમરાનીઓ ધર્માં એક કુખ્જ ઉઠતી હતી. તેને જાળગીને અંદર જનારને યાવનીઓ તરત વીંધી નાખતી, કારણ કે કોષ

પણ તેની રંગ વિના શયનખંડમાં જઈ શકતું નહોતું.

આ સુરક્ષિત શયનખંડમાં આર્યાવર્તનો ચક્રવર્તી, ઈંદ્રના વૈભવની વિરંબના કરતો હિરણ્ય-ગ્રુમ નંદ નરેંદ્ર એકમેકો ચંદનના ખાટલા પર સુતો હતો.

ખંડમાં જરા ઉજ્જશ થવા લાગ્યો, ખાટલા પર નરેંદ્રદેવ સળવળ્યા. કુખ્જ પથારીમાં બેઠી થઈ ગઈ.

નંદે આળસ મરડ્યું ને ખુમ મારી: “કુખ્જ !”

“જય નરેંદ્ર !” કહી કુખ્જ હોડતી આવી. સાડેક વર્ષની કદરૂપી, સચક્ત, સ્ત્રીજગનના કલંકરૂપ આ રાક્ષસી શીત્રાવ બીજા કોષ્ઠને નિશ્ચે-તન અવસ્થામાં નંદ પોતાનો પ્રાણ ધીરી શક્તા નહોતા.

બહાર ઉભેલી એ યાવનીઓ અંદર આવી હાથ જોડી ઉભી રહી.

નરેંદ્રદેવ આજે અકળાએલા ઉઠ્યા હતા, “રાક્ષસ આવ્યો છે ?”

“હા” યાવનીએ કહ્યું.

“ને વઢનાસ ?”

“હા.”

“બોલાવ” કહી નરેંદ્રદેવ હલંગ બરી બહારના સુવર્ણ ખંડમાં ગયા.

સેનાજિત અને કંચુકીએ સાદાંગ દંડવત્ કર્યા.

“સેનાજિત !” નરેંદ્રદેવ બોલ્યા “વઢનાસ ક્યાં છે ? રાક્ષસ ક્યાં છે ?”

“બોલાવું” કહી સેનાજિત બહાર ગયા.

“કૃપાનાથ” કહી કંચુકીએ સુવર્ણના કલશ પર સુકેલું દાનણ ધર્યું.

તેના તરફ નજર નાખ્યા વિના નરેંદ્ર તે લીધું અને મોંમાં નાખ્યું. તેણે એક હાથે વાળ ઉઘ્યા ફર્પા, અકવાયલા મુખમાં ચવાઈ રહેલું

દાતણ, વીખરેલા વાળ, જરક લાલ બનેલી આંખો
આંખમાં નરેન્દ્રને અત્યારે ગૌરવાન્વિત કરતાં ન
હતાં...

વકનાસ ને રાક્ષસ આવ્યા. સાક્ષમે સાષ્ટાંગ
દંડવત પ્રણામ કર્યાં. વકનાસનાં આંધ અંગ કાણમાં
ન હોવાથી તેને માત્ર નમસ્કારથીજ ચલાવી
શેવાનો અધિકાર હતો. તે અધિકારનો તેણે ઉપ-
યોગ કર્યો.

“કંચુકી ! બહાર જા.” દાતણ ચાલતાં
નરેન્દ્રે કહ્યું; “રાક્ષસ ! કાલે જઈ આવ્યો ? શુ
ધણું ?” કંચુકી અને સેનાનિજત બહાર ચાલી ગયા.

“દેવ ! વિષ્ણુચુપ્તે આવવા ના પાડી.”

“કેમ ?” ભવાં ચઢાવી નરેન્દ્રે પુછ્યું.

“એણે કહ્યું કે જે ધરમાં વિદ્યાઓના વાસ
નહીં હાં હું કેમ આવીને રહું ?”

“એમ !” નરેન્દ્રે કહ્યું; “પછી ?”

“નહીં આવ્યા બીજું શું ?”

“બ્રાહ્મણ સ્ત્રીબાવલો છે” વકનાસે કહ્યું.

“શુરવર્ષ ! એમ નથી.”

“કેમ ?”

“એ વિદ્વાન છે, પ્રભાવશીલ છે, ને
નિર્ભય છે.”

“તું એના પર પ્રસન્ન થઈ ગયો હોય એમ
લાગે છે” નરેન્દ્રે કહ્યું.

“દેવ ! હું તમારો દાસ ન હોત તો તેની
પૂજા કરત.” રાક્ષસે હાંમતથી કહ્યું; “આપા
શ્રીતિથે શૈવ જડતા નથી.”

“પણ દાસ છે એટલે ?” વકનાસે કડવું
મો કરી પુછ્યું.

“એટલે હું એને જડમૂલથી ઉમેડી નાખીશ
મને શું કહ્યું તે ખબર છે ? મને કહે કે
‘મંત્રીવર્ષ ! તમે અને હું સાથે સાથે ધર્મરાજ્ય-
નો ભાર ફારે વહીશું ?’ મેં કહ્યું : ‘આચાર્ય !

આજે-તમારી ઇચ્છા હોય તો. નરેન્દ્રદેવ તમને
આજે મંત્રીપદ આપે.”

“પછી ?” નરેન્દ્રે ચુકતાં પુછ્યું.

“મંત્રીવર્ષ ! તેણે બચકર શાંતિથી કહ્યું;
‘ધર્મરાજ્ય માટે ધર્મરાજ ઈન્દ્ર અને શુર બહુરૂપિત
બને જોઈએ.”

“બને છે” દુષ્ટતાથી બચકર રીતે હસતાં
વકનાસે કહ્યું.

“વકનાસ ! હવે શું કરીશું ?” નરે
શુંચવાઈને પુછ્યું.

“એ છોકરો એમ નહીં વશ થાય. કાલે એને
લાં શેષ, ક્ષપણક, અગ્નિહોત્રી, બાતુ અને થોડા
ધણા ખીજા ગયા હતા. સેનાનિજત ગયો હતો.
રાતના સુકેતુ અને કોઈ સ્ત્રી પણ ગઈ હતી.”
વકનાસે થોતાની સર્વગના દર્શાવી.

“હે !” નરેન્દ્રે કહ્યું; “પછી ?” તેના
અવાજમાં ચિંતા હતી.

“એજ રરતા છે.” દીર્ઘદર્શી મંત્રીએ
જવાબ વાળ્યો.

“શા ?”

“કાં તો એ મરી જાય, કે કાં તો એ
અહીંઆંથી ચાલી જાય” ધણીજ શાંત રીતે
વકનાસે કહ્યું.

નરેન્દ્ર પ્રશંસામુગ્ધ બની જોઈ રહ્યા.
“રાક્ષસ ! એને મારી નાંખાવ.”

“ના.” તિરસ્કારથી હસીને વકનાસે કહ્યું.
“રાક્ષસનું એ કામ નહીં; અને ચણક ઋષિનો
પુત્ર, શેષ અને આલિનો મિત્ર, અને ક્ષપણકનો
પૂજ્ય, તેને એમ કેમ મરાય ?

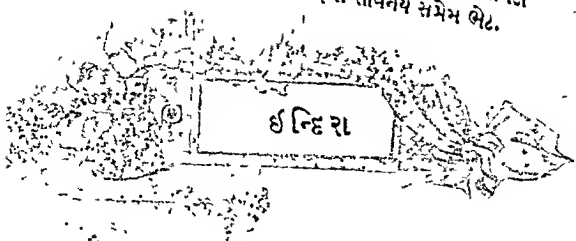
“ત્યારે ?” દાતણ જોરથી મચકતાં નરે
પુછ્યું.

“સેનાનિજતની ગૌરી સીવાય ચકટાલને
લાંબીલું કોઈ રાંધે છે ?” નિર્દોષતાથી વકનાસે
પુછ્યું. નરેન્દ્ર સમન્યા ને હસ્યા.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૪૭]

પ્રાગ્જીવ્ય પત્નિધીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિકેય યુગ તત્ત્વ જમાને
શ્રીયુત ધણાભાઈ આણું દણ આવડા
તરફથી સવિનય સમ્મેલ બેઠ.

લેખક :

ડા. રમણિલાલ જયચંદલાઈ દલાલ

—o—

અં તે મને મામરે વળાવવાનું નક્કી થયું. મને અગાઉનું વર્ષ જોઈને છતાં એ હિંદુ રીત જતી વિરુદ્ધ મેં ધર બદલ દણ પણ પાછું મોકલ્યો નહોતો. અમારી સાતિના તણાકાનો તો પાર નહોતો. પરંતુ મારા પિતાજી શ્રીમત હતા. મારા સસરા ગરીબ હતા મારા લગ્ન વખતે હું તો છેક બાલક હતી. લગ્નાવધિ પત્યા બાદ અમારી સાતિના રીવાજ મુજબ મારા સસરાએ મને તેડવા માણસો મોકલ્યા. પરંતુ મારા પિતાજીને મારાથી અજાણ થવાનું ગમ્યું નહીં.

“મારા જમાઈને પ્રથમ કમાતા ગ્રીષ્મવા દો” તેમણે જવાબ વાળ્યો. “અહારના સંગેમોમાં એ પોતાની પત્નીને શી રીતે પાલવી શકે ?” મારા પતિને આ સંદેશ પહોંચ્યો ત્યારે તેમને ધણું લાગી આવ્યું. એમને જોઈને પછી લગ્ન એમની ઉંમર માત્ર વીસજ વર્ષની હતી. અમારા બન્નેના નિર્વાહ પુરતું કમાતા યદ જવાના એમણે મોંગદ લીધા. તે દૂર દેશાવર ઉપડી ગયા. દણ રેલવેની સગવડ જોઈએ તેડવી નહોતી.

પ્રવાસ કપરો અને ભયથી ભરપૂર હતો. છતાં એ અનેક અમરડો વેડી તે મુશાઈ પહોંચ્યા. એમને ડોષની સદાય નહોતી. વદ્ધાની તો પ્રથમથીજ અવકૃષ્ટ હતી. પરંતુ એમનામાં એક યુવાનનો આવતા સંકેત સામે ઝુઝવાનો રૂપિય નિશ્ચય હતો. એ દડતા આગળ તમામ વિધેનો નિર્મૂલ યથાજ સરમ્ભવતાં હતાં. થોડાજ દિવસોમાં અમે માલબુ કે એ કમાતા ચલા દના. વળી પોતાને ઘેર અવારનવાર થોડા પૈસા પણ મોકલવા લાગ્યા હતા. પરંતુ સાત આઠ વર્ષ સુધી તે ન તો ઘેર પાછા ફર્યા કે ન મારી ભાગ કાઢી. પરંતુ હમણું થોડા દિવસ યથાજ તે પહેલીજ વાર ઘેર પાછા ફર્યા હતા. આપારમાં તેઓ ઘણાજ પૈસા કમાયા હતા એવી ગપ ઉડી હતી.

મારા સસરાએ માગ પિતાજીને લખ્યું કે “હું આપના આશીર્વાદથી પાછો ફર્યો છું. આપના પ્રતાપથી હવે પોતાની પત્નીને પાલવવા સમર્થ થયો છું.” સાથે મને તેડવા માણસો પણ મોકલ્યાં હતાં. મારા પિતાજી મને મોકલશે

કે નહીં તે પુછાવ્યું હતું. હજીએ મને મોકલવાની મારા પિતાજીની ઇચ્છા ન હોય તો ઉત્તર વાળવા વીનંતી કરી હતી જેથી તેઓ મારા પતિ માટે બીજો કોઇ રથને જોગવાઈ કરી શકે.

તાત્કાલ શ્રીમંત યજ્ઞેલા એ લોકોની આવી રીતભાતથી મારા પિતાજી દરવા. એમનું છીછરાપણું એ સમજી ગયા. મને લાઇ જવા એક પાલખી મોકલવામાં આવી હતી. એને છેડે જરીનાં ભરત ભર્યાં હતાં. ઉપર રૂપેરી ચંદ્રવેા હતો. એના સળીયાને છેડે સુવણ્ મયૂરો નૃત્ય કરી રહેલા જણાતા. એની સાથે દાસી આવી હતી તેને પણ રેશમી લુગડાં પહેરાવેલાં હતાં. મળામાં પણ સુવણ્નો કંઠો ચમકતો, ચાર પટ્ટાણી ભોંધ્યા એને ઉપાડતા.

મારા પિતા હરરાય કુલિન કુલના હતા. તે તો આ સર્વ દ્રમામથી અંગ્યા વિના માત્ર આજીવિત કરી બોલ્યા: “ એટા ઈંદીરા ! હવે હું તને અત્રે વધારે રાખી શકીશ નહીં. હવે તારે સાસરે જવું જોઈએ. પરંતુ તારા વૃદ્ધ પિતાને મળવા આવારનવાર આવતી રહેજે. આ બધા દેખીતા વૈભવથી શુભાની ના બની જમ્મશ. દાંત દેખાડવાનાં એ લુદા ને ચાવવાનાં એ લુદા ”

એ પ્રમાણે હું મારા જીવિ જીવનના ત્રીજે ચઢી. મારા સસરાનું મૂલ વનન વડોદરા હતું. અમારું ધર અમદાવાદમાં હતું. અમારે પગ રસ્તે ચાળાસ પચાસ માઇલની મુસાફરી કરવાની હતી. હું વહેલી ઉઠી. જેવું તેવું ખાંધ લીધું. ગમે તેટલા વહેલા નીકળીએ તોએ માર્ગમાં રાતવાસો વેઠ્યા વિના છુટકો જ નહોતો. અર્થે રસ્તે વાતકનાં વાંધાં આવતાં. એકાદ માઇલ ઝાડીમાંથી જ અમારો માર્ગ જતો. આબુઆબુ જંગલી ઝાડોનાં એવાં તો લુથ જમ્યાં હતાં ને નદીની ધરાની ભયંકરતા પણ એની હતી કે એ બાગ લગભગ નિર્જન થઇ ગયો હતો. થોડે દૂર

એક ધર્મશાળાનું ખંડીએર હતું. કોઇ કોઇ મુસાફરો ત્યાં વિરામ લેવા થોભતા. એથી થોડે દૂર નદીઆદનાં નીશાન ગગડતાં.

લોકો આ માર્ગે જતાં ધણા જ ડરતા. ચરોતરનો બહારવટીઆનો ત્રાસ જગજહેર હતો. મોટા મોટા સંઘોમાં જ લોકો પ્રવાસ કરતા. વાતકનાં વાંધાં લુટારુનાં આશ્રયસ્થાન જણાતાં. ધર્મશાળાનો રખેવાળ પણ બહારવટીઆથી મળેલો કહેવાતો. પરંતુ મને તો કાંઈનોએ ભય નહોતો. મારી સાથે તો કેટલાંએ માણસો હતા. સોળ પરિજનો, ચાર પટ્ટાણી ભોંધ્યા, ને અન્ય કેટલાંક. એ હથીયારખંધ ઘોડેસ્વાર પણ હતા. અમે એ સ્થાને પહોંચ્યા ત્યારે બપોર ચઢી ગયા હતા. ભોંધ્યા વગેરે પડાવ નાખવા બમડવા લાગ્યા. નારતાપાણી કર્યા સીવાય તેમના પગ ચાલે તેમ નહોતા. પેલા ઘોડેસ્વારોએ એ સ્થાનની અશ્વાઓ વણ્વી આનાકાની કરી. પરંતુ અન્ય સર્વ આડા થયા. “ આટલા બધા છીએ ને શું થવાનું છે ? શી ખીક છે ? બધાંએ લુખ્યાં થયાં છીએ. યાક પણ લાગ્યો છે. ” અતે પડાવ નાખવાનો નિશ્ચય થયો.

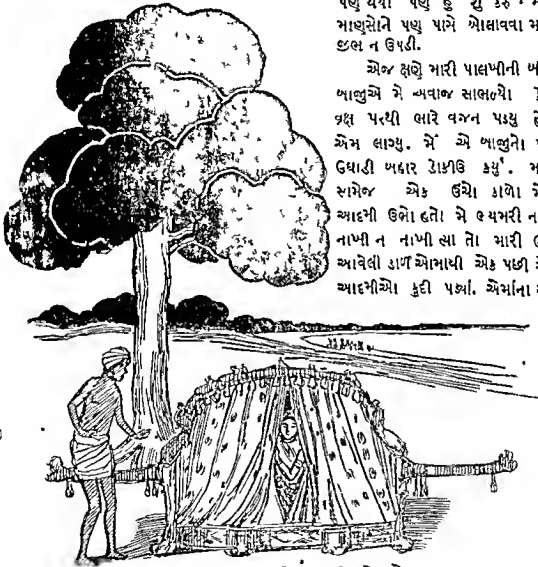
મારી પાલખી નદીકીનારે ઉતારવામાં આવી. પાસે એક વડના ઝાડે જાણે મારા માટે જ શીતલ છાયા પ્રસારી હતી. થોડા જ સમયમાં મને એમની વાતચીતના અવાજે લાગ્યું કે મારા સાથીઓ થોડે દૂર ગયા હતા. પાલખીનો પર્દો દૂર કરી સરિતા જલ પર નજર નાખવા મેં હીંમત કરી. સોએક પુટને અંતરે મારા ભોંધ્યા ખાવાનું ખાઈ રહ્યા હતા. મારી સામે નદીનાં સ્થામળાં તરંગો ઉછળી રહ્યો હતાં. સામી બાજુ ટેકરીઓનો આભાસ દેતો કીનારો ઝાંખી રહ્યો હતો. તે પર વિશાલ વનવૃક્ષો ખોચોખીચ ઉગી નીકળ્યાં હતાં. દૂર દૂર ચરતી ગાયો કે અન્ય જનાવરોનો અણસારો આછરો સંભળાતો.

જલમા જલચરો ક્રીડા કરી રહ્યા હતાં પનનની
મંદ મંદ લહરીઓ પાણીના તરંગો ઉછાળી
સૂર્યના કિરણથી ઝળઝળાવતી. એની ઉપર કોઈ
રથજે ઉગેલી વનસ્પતિ ડોલી રહેતી. પેલા હથી-
ચારખ ધ થોડે દૂર પાણીમા નહાવા પડ્યા હતા
એમની ક્રીડાથી ઉડતાં જલશીકરો

સીવાય સવ પગિજનો નદીમા પડ્યા હતા મારી
માન બે અસહાય અખળાઓનું હતી, એક મારો
સસરાએ મોકલેલી દાસી ને બીજી મારી દાસી
મને આથી જરા ઉચાટ થવા લાગ્યો. મારી
દાસી સીવાય મારી પામે કોઈ નહતું. એ સ્થાન
માટે અનેક ગપાટા લિડતા મારામા ભયસચાર

પણ થયો. પણ હું શું કરું ? મારા
માણસોને પણ પામે યોલાવવા મારી
હલ ન ઉપડી.

એજ ક્ષણે મારી પાલખીની બીજી
બાજુએ મે અવાજ સાંભળ્યો કોઈ
વક્ષ પરથી ભારે વચન પડ્યું હોય
એમ લાગ્યું. મેં એ બાજુને પહોં
ઉધારી બહાર ડોકાઉ ક્યું. મારી
સામેજ એક ઉંચો કાળો મેશ
આદમી ઉભો હતો. મે લયમરી નજર
નાખી ન નાખી લા તો મારી ઉપર
આવેલી ડાળ આમાથી એક પછી એક
આદમીઓ કુદી પડ્યાં. એમાંના ચાર

સામેજ એક ઉંચો કાળો મેશ આદમી ઉભો હતો

મધ્યાહ્નના સૂર્યના કિરણોમા હીરામણીશા
અમૃક્તા ' મારા પાલખી ઉદાવનાર બોધ્યો

જણુ મારી પાલખી ઉપાડીને ટોડવા લાગ્યા.
એ જોષ મારા પડાણી રક્ષકો શુભ પાડી

ઉઠ્યા: “કાણુ છે?” જુમ પાડતાજ તેઓ બહાર નીકળ્યા ને પાછળ દોડ્યા. ત્યારેજ મને સમજાયું કે હું બહારવટીઆના હાથમાં પડી હતી. મહિલાની મૃદુતા આવે સમયે કેમ પાલવે? મેં મારી પાલખીનો ખીજો પહોં ઉધાડી નાખ્યો. મેં મારા માથુસોને મને લાઇ જનારની પાછળ જુમાજુમ કરતા દોડતા જોયા. એથી મને મારા છુટકારાની જરા આશા આવી. પરંતુ તરતજ એ આશા નિરાશામાં પલટાઇ ગઇ; કારણુ કે જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ વૃક્ષની ડાળી-ઓ પરથી છુંટારુઓ કુદી પડતા ગયા. નદીની બાજુમાં ઝાડી પણ ગાદી હતી. મને

પુઠું?” પરંતુ મને ઉચકનાર એટલા જોરથી દોડતા કે કુદી પડતું જોખમ ભરેલું હતું. વળી એક બહારવટીઆએ મારા સામે ડાંગ ઉપાડી દમ દીધો. “જો બહાર કુદવા પ્રયત્ન કર્યો તો માથુંજ બાંગી નાખીશ.” હું તો મારે સ્થાનેજ ઠરી ગઇ.

મારા માથુસોમાંનો એક મારી પાલખી સમીપ આવી શક્યો. અને પાલખીનો હાથો પકડ્યો. પરંતુ એક ક્ષણમાંજ એક છુંટારુની ડાંગ તેના માથા પર ઉતરી આવી. ખીજીજ પળે તે બેભાન થઇ જમીન પર ઢળી પડ્યો. એને ફરી ઉઠતો મેં જોયોજ નહીં, કદાચ એ ઉઠ્યો થવાજ નહીં પામ્યો હોય.

આ જોઇ ખીજાં એ પુઠું પકડતા અટકી ગયા. મને ઉચકી જનાર હવે ની રાંતે ભાગી શક્યા. મોડી રાત પછી પણ એમણે દોડવાનું જરી રાખ્યું. અંતે એમ-ણે પાલખી નીચે ઉતારી. મેં અણુ

સહ્યાં પીરસતાં પીરસનાં પણ મેં એમના તરફ ખીજ નજર નાખી લીધી

ઉચકનારાઓએ એ ની વચમાં મોર્ગ કાપવા માંડ્યો. જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ તેમના બળમાં વધારોજ થતો ગયો. તવામાંના ફેટલાકના હાથમાં કડીઆળી ડાંગો પણ હતી. ફેટલાક તો ઝાડની ડાળીઓ ભાંગી દહુકા બનાવી લાવ્યા હતા.

મોઢું ગળખ ટોણું જોઇ મારા માથુસો પાછા પડવા લાગ્યા. નિરાશામાં મેં મારા મન સાથે વિચાર્યું; “મારી પાલખીમાંથી કુદી

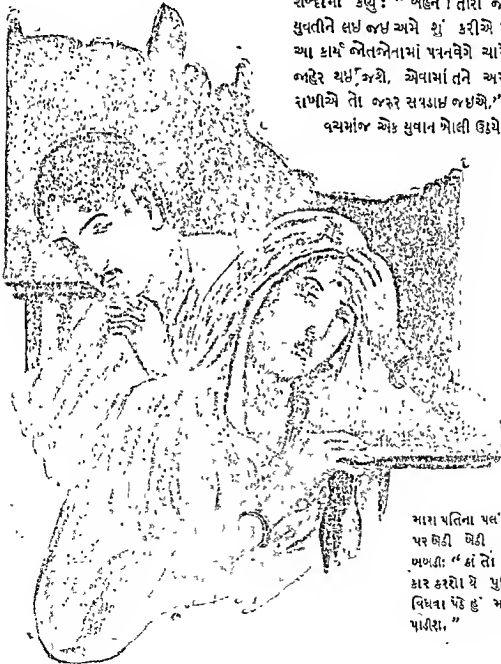
બાજુ નેચું તો ચોતરફ ફરતુ ગઇ અરણ્ય હતું. ઘોર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો. એક છુંટારુએ મશાલ સળગાવી. મારી નાખવાનો બચ બતાવી મને તમામ ચીજ ઉતારી આપવા કહ્યું. મેં મારાં બધાંએ ધરેલાં ઉતારી આપ્યાં. મેં પહેરેલો સુંદર પોષાક પણ ચીથરે-લાલ કપડાં બદલી ઉતારી આપવાં પડ્યાં. મારી સાથેનું કામ પતી ગયું. એટલે તેમણે મારી પાલખીના કકડે કકડા કરી નાખ્યા. રુપાવું

નકરીકામ પણ ખુલે ઉતારી લીધું. પછી દેવતા પાડી એનાં લાકડાં સળગાવી મુંકયાં. એમના એ કૃત્યનું નામનીશાન પણ રહેવા પામ્યું નહીં. પછી તેઓએ જવાની તૈયારી કરી. મનુષ્ય સદાયથી દૂરદૂર જંગલના અંધકારમાં જંગલી જનાવરાની દયા પર તેઓ મને છોડી જવા ધારતા હતા.

નાસથી હું છુમ પાડી ઉઠી. “તમારે પાપ કાચુ છું. મને તમારી સાથે લઈ જાઓ.” હું એવી ખરાબ દશામાં આવી પડી હતી કે એવા દુષ્ટ મનુષ્યોની પૃથ્વી સાથે ગયા વિના છુટકો નહતો.

એમાંના એક વૃદ્ધ પુરુષે મને માયાળુ શબ્દોમાં કહ્યું: “બહેન ! તારા જેવી સુંદર યુવતીને લઈ જઈ અમે શું કરીએ ? અમારું આ કાર્ય જોતજોતામાં પવનવેગે ચારે દિશામાં બહેર ચાલે જશે. એવામાં તને અમારી સાથે રાખીએ તો જરૂર સપડાઈ જઈએ.”

વચમાંજ એક યુવાન ખોલી ઉઠ્યો: “આવી

મારા પતિના પલંગની બાજુ પર બેઠી બેઠી હું મનમાં બોલી: “હાં તો મારો સ્વીકાર કરશો કે પુનિત આર્ય વિધવા પેઠે હું મારા માણ પાડીશ.”

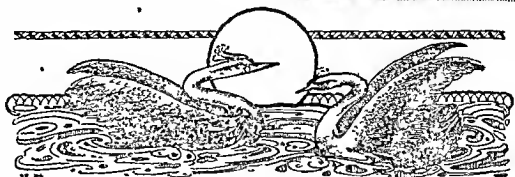

તે આળ્યા કે તુરત બોલ્યા : ‘ મારી તમામ મીલકત તારે નામે ચલાવી દીધી છે. તેનો આ દસ્તાવેજ છે

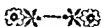
મોઢકે મદિલા માટે હું જેલમાં જવાએ તૈયાર છું. એને અહીં રહેવા દેવાની આપણી તો જરાએ ઇચ્છા નથી.” એ સીવાય એણે તો બહુ એ કહ્યું એ અહીં કહેતાં હું તો લજવાઇ મરું છું. મારાથી એવું લખાય પણ કેમ ? પેલો જુદા પુરુષ ટોળીનો નાયક હોય તેમ જણાયું. તે દંડો ઉગામી બોલ્યો : “ સુપ, મુખ્યા ! ફરી બોલ્યો તો માયુજ ભાગી નાખીશ, એ કામ આપણને ન પાલવે.” એમ કહી તે પોતાના સાથીદારો સાથે અદશ્ય થઇ ગયો. એમની વાતચીત સંભળાઇ લાં સુધી હું બાનમાં રહી, બહુએ શાત પડતાંજ હું ઉઠી મૂર્છા ખાઇ ઢળી પડી,

૨

મને લાગે છે કે હું ઉઘી ગઇ હોઇશ; કારણ કે જ્યારે હું જાગી ત્યારે પખીઓ કીલકીલાટ કરી રહ્યાં હતા. વનજાનનાં ગાદાં પલ્લવોમાંથી આછેરો અરુણ પ્રકાશ આવતો. હું ઉભી થઇ, કોઇ ગામડું શોધી કાઢવા મથવા લાગી. થોડીક વારે હું એક નાનકડા ગામ આગળ આવી ચડી. મને જે જે મનુષ્યો મળ્યા તેમને મેં મારા પિતાના યા સસરાના ગામની વાટ પુઝી. પરંતુ એ નામ સાબળ્યાંજ ન હોય તેમ મારા સામું આભા બની જોઇ મહેતા થોડીજ [વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૫]

: જલચરની જોડીને :

લેખક:

શ. લલિત

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

મુખી સોહાય જલચરની જોડી !

નીરવનીર ભયું ડાલે, ને-
હસતું નભ જ્યાં હેરે-
જંગલનું મંગલ સુરસમક,
શુંજે ત્યાં એ દહેરે !

જલની દેવી ગાન કરે, ને-
નભની દેવી ઝીલે:
વનદેવી દે તાલ, અને એ-
વહાલ કરે મુખ વીલે !

ફર ફર નિર્ભય એકાંતે,
એકલડાં એ મહાલે:
રસપ્રભુતામાં લલિત લાડીલાં-
પ્રભુ પરસ્પર ભાળે !

જન્મ ભૂમિની જાત્રાએ

લેખક :

રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. જગમોહન મિસ્ત્રી.

૧૩૩૩૨૨૮૧

“તમારી ગામડાની રીતભાત હજીએ તમે જુલના નથી. કાષ્ટ આવ્યું હોય તો શરમાઈ મરવા જેવું થાય છે. જુલોને દીવાનખાનામાં તમે અમથુ એક ગંજીકાક પહેરીને બેઠા છો. આમ તે કેં બેસાય ! હું ધાકું છું કે હમણાંજ મીસીસ બેનરજી આવી પહોંચશે. તે વખતે તમે દોડતા ખમીસ પહેરવા જશો. અને પછી પાછા ઉઘાડે પગે અહીં આવશો. આ કેં ઠીક કહેવાય ! ”

આ શબ્દો એક નાણુક રૂપાળી અને ઠરસાદાર સ્ત્રીના હતા. એમનું નામ મનોરમા હતું. અને મીસીસ મનોરમા પાઠક એ નામે ઉંચા બંગાળી સમાજમાં અને છેક ગવર્નર સાહેબના બંગલા સુધી તેઓ જાણીતાં થએલાં હતાં. તેમનું દીવાનખાનું ધણીજ કારીગીરીથી શણગારેલું હતું. ફરનીયર ઉંચું તેમજ સાદુ હતું. અને ગોઠવણી કસાપૂર્ણ અને સફાઈદાર હતી. એક ચેરટર શીટ જુરથી ઉપર મીસીસ પાઠક બેઠેલાં હતાં. અને તેમની બાજુમાં એક નાની જુરથી ઉપર તેમની સોળ વર્ષની દીકરી મીસ મૃણાલિની પાઠક બેઠેલી હતી, સમાજ

સેવા સંઘના ઓ વિભાગના, મીસીસ પાઠક, પ્રમુખ હતાં. અને સંકટ નિવારણ માટે થતા જન્મસાઓમાં મીસ પાઠક એક સુંદર સ્ત્રીતાર બળવનાર તરીકે જાણીતાં હતાં. દીકરી જાણે નરી તેની માતૃશ્રીની નાની આવૃત્તિ જેવીજ દેખાતી હતી.

પુરુષોત્તમ પાઠક એક આરામ જુરથી ઉપર લાંબા પગે પડેલા હતા. પંચીઉં અને ગંજીકાક પહેરીને તેઓ કે સરવૈયા વાંચતા હોય, એમ લાગતું હતું. શેઠાણીનું બોલણું સાંભળી તેઓ એકદમ ચમક્યા હોય તેમ લાગ્યા. અને જલદીથી એક રેશમી ખમીસ, ધોતીયું તથા મખમલના રક્ષીપર પહેરીને પાછા આવ્યા.

“ બોલો હવે તો હું તમારા દીવાનખાનામાં બેસીને, મીસીસ બેનરજી સાથે વાત કરવા જેવો બન્યો ને ? ”

મનોરમાનું મુખ હસ્યું. તે બોલી : “ હવે તમે કેવા સારા લાગો છો. પણ જુઓ મીસીસ બેનરજીના દેખતાં, લુલમાં રકાબીમાં ચઢા નાખીને પીવા ના માંડશો.”

× × ×

અડાલજ ગામમાં વિશ્વનાથ ગોરખું નામ

જાણીતું હતું. તેમનું કુટુંબ ધણું જીવન હતું. અને ગોરપદામાંથી આવક પણ સારી હતી. તેમનો દીકરો પણ આખા ગામનો ઉતાર હતો. ધુળિયા નીશાળે થોડું બહુલો પણ સંસ્કૃત શીખવામાં તેનું દીલ લાગે નહીં. ગાયત્રી પણ એને મેઢિ ચઢતી ન હોતી. મહીમનના પાઠ, તે પછી આવડેજ ક્યાંથી ? પણ બીજી રીતે બહુ ચબરાક હતો. આસપાસના ગામડામાં બધે ફરી વળ્યો હતો. કેના ખેતરમાં શું પાક્યું છે તેની નોંધ બહુ સારી રાખતો. ઉંવારસદનો તો એને રોજ એક ફેરો હોયજ. અવારનવાર અમદાવાદ પણ ઉપડી જાય. શહેરમાં દરેક ચાનાજના ભાવ શા છે તે એ કહે. અને ધણીએવાર પોતાના ઘરમાંનું વધારાનું ધાન્ય છેક શહેરમાં સારે ભાવે વેચી આવે. ગોરાણી તો છેક નાનપણમાં મરી ગયેલાં. પણ ગોરની એક વિધવા એન ઘર ચલાવતી હતી. પશવો ફધજાનો બહુ લાડકો હતો. વાસણ સંધાવવાં હોય તો તે અજોબર સંધાવી લાવે. ફધજાની તડાક છીંકણી પહેલા નંબરની લાવી આપે. અને ફધજાનું લાંકણ હોય તે ખાઈ પણ જાય. ગોર કહેતા હતા કે પશવો કોઈ વાણીઆને ઘેર જન્મ્યો હોત તો મોટા વેપારી થાત. પણ ગોરપદુ નહો શાંખે તો બુખે મરી જશે.

એમના ગામના જગન શેઠ કલકત્તામાં વેપાર કરતા હતા. એકવાર કલકત્તાથી અડાલજ આવ્યા હતા. એટલે પશવાભાઈ પણ રોજ જગન શેઠને ઘેરજ રહેતા હતા. શેઠને આ હોકરો બહુ ચબરાક લાગ્યો. એ ઘોડાગાડીમાં સમજે. દીવા બત્તીમાં સમજે. અને બજારમાં બહુજ ખાવરધો એટલે જગન શેઠને એ બહુજ કામ લાગતો હતો. એકવાર ગોર મહારાજને શેઠને ફરીવાદ કરી કે “આ પશવો ગોરપદુ શીખતોજ નથી. હું તો હવે ધપડો ધવા માંડ્યો. પછી એનું શું થશે ?”

“એને મારી સાથે કલકત્તા મોકલો”

શેઠે કહ્યું.

“ના રે, ભાઈ ! બામણભાઈનું નશીબ કે લાંબુ ના ચાલે. એને કે મારાથી અળગો ના કરાય.”

શેઠે સમજાવ્યા પણ ગોરનું મન ના માન્યું. પશવાભાઈ આ બધી વાત સાંભળતા હતા. હવે તેમની વિચાર સૃષ્ટિમાં નવી નવી વાતો દાખલ થઈ. કલકત્તા કેવું હશે, લાં લોકો શું કરતા હશે ? પછી તેમણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે એક વાર કલકત્તા તો જવુંજ. જગનશેઠને કલકત્તા વીશેતેણે બધું પુછ્યું. તમે કયે ગામથી જાઓ છો. શું ભાડું થાય વગેરે બધું જાણી લીધું. શેઠ રોજ કલકત્તા કાગળો લખે તેમાંથી સરનામું પણ જાણ્યું.

જે દિવસે શેઠ અડાલજથી કલકત્તા જવા માટે અમદાવાદ ગયા, તે દિવસે પશવા ભાઈનો પત્નો નહોતો. પણ એ ભાઈ તો આવી રીતે ધણીએ વાર આસપાસને ગામો ઉપડી જાય એટલે કોઈને આ વાતમાં નવાજ ના લાગી.

શેઠ ગયા. ગોર મહારાજને સારી દક્ષણા પણ આપતા ગયા.

બીજે દિવસે ગામના કુંભારનો છોકરો ગોર મહારાજને એક ચીઠ્ઠી આપી ગયો. તે આ રહી.

આખા,

તમે જગનશેઠને મને ના મોકલ્યો, પણ હું તો જવાનો. મારે ગોર યજુ નથી. ને બામણીયું બહુનું નથી. એટલે હું તો કલકત્તા જઈશું. મારી ફીકર કર્યો નહીં. ફધમને કહેને કે પસવો બુખ્યો સુવાનો નથી. એક વાર એમને જાત્રાએ લઈ જઈ ત્યારે મારું નામ પસવો—

લી. પશવો.

આ ચીઠ્ઠી વાંચીને વિચરનાથ ગોરને તો બહુજ ચિંતા થઈ. પણ હવે શું થાય ? જગન

શેઠને એક કાગળ લખી બધી હકીકત જણાવી. અત્રે પોતે અમદાવાદ તપાસ કરવા ગયા. પણ પશવો હાથમાં ના આવ્યો. વખત જતાં જગન શેઠનો તથા પશવાનો એમ બે કાગળ ગોર પર આવ્યા. પશવો સીધો કલકત્તે ગયો હતો. અને જગનશેઠને દુકાને મળ્યો હતો. આ કાગળો વાંચીને વિશ્વનાથ ગોરને શાંતિ વળી. પણ કામ-કાજમાં તેમને હવે પહેલાં જેવી હોંશ રહી નહીં.

× × ×

પરોત્તમ વિશ્વનાથ પાઠકનું નામ અસારે આખા કલકત્તમાં સૌને જાણીતું છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં તો મુંબાઈવાળાજ કહે એ કથનને એમણે સાબીત કરી આપ્યું છે. જગન શેઠને ત્યાં એક નાના શુભાસ્તાથી શરુઆત કરીને, તે આપજળે તથા ખંતથી બહુજ આગળ વધ્યા હતા. અંગ્રેજી તો રાજિશાળાઓમાં તેમણે સીખી લીધું હતું. પછી દલાલી શરુ કરી હતી અને તેમણે આગળ વધી વેપાર અડધુ કર્યો હતો. પછી રશુન ઉપડી ગયા. ત્યાં મોઝાની મીઠ કરી. અને કલકત્તે આવી કાપડની મીઠ શરુ કરી દીધી. ક્યો માલ કાઢવો, ક્યાં વેચવો અને કેમ વેચવો, તેમાં તેની ખરેખરી આખા હીંદુસ્તાનમાં કોઈ કરી શકે તેમ નહોતું. “ પાઠકનાં ધોળીએડા ’, “ પાઠકનું દલીલ ” “ પાઠકના શટંગિ ” અને “ પાઠકનાં એક ” અત્યારે સર્વત્ર મશહૂર હતાં. મીઠમાં શેઠ પગ મુકે ત્યારથી બધું સુખચાપ યદ્ય જય કોઈની મગદૂર નહીં કે શેઠનો સખ્દ ઉચામે.

પરંતુ આવી સ્થિતિએ પહેલિયા માટે બહુજ અમલસુધા કામ તેમને કરવું પડ્યું હતું. જે દિવસથી અડાલજ છોડીને નાહા હતા તે દિવસથી ફરી ત્યાં જવાનો વારો નહોતો આવ્યો. બાપનું મૃત્યુ થયું હતું. પોતાનું બાપીકું ઘર અને નાનું ખેતર ફાઈઆને તેમણે આપી દીધું હતું. એટલે

કોઈ પણ જાતનો સંબંધ અડાલજ સાથે તેમને રહ્યો નહોતો.

× × ×

શિવશંકર શાસ્ત્રી નામે એક સુરતના બ્રાહ્મણ બાંધ્યા સમયથી કલકત્તે વસ્યા હતા. ત્યાં તેમને બહો ધર્મનો મોહ લાગ્યો હતો. તે તથા તેમની પત્ની બન્ને બહો યદ્ય ગયાં હતાં. તેમને મનોદમ નામે એક સુંદર પુત્રી હતી. તેને દોલેજનું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું. બહો જીવનને લીધે ત્યાંના સુધરેલા સમાજમાં તે પ્રવેશ પામી હતી. તે ટેનીસ રમતી, લાપણું કરતી, ત્યાંના સમાજમાં તે મશહૂર હતી. પરંતુ શિવશંકર શાસ્ત્રી જુદા યત્ન ગયા તેમ તેમ તેમનું બહોપણું સરવા લાગ્યું. આપણે જ જાણ્યું એ ખ્યાલ તેમનાં મનમાં હવે વધુ તાગે ચલાવ્યો. કોઈની હવે વીસ વરસની દવા આવી. તેને આમ એકલી બધે ના મોકલાય, એમ હવે તે બોલવા લાગ્યા. શિક્ષણ પદ્ધતિ ખરાબ છે, એમ કહીને મનોદમને તેમણે દોલેજગાથી ઉઠાવી લીધી. કેટલાએક બહો સુરતે તેના હાથના ઉમેરાર હતા. પણ એ કે આપણી નાતના છે ? એ પ્રશ્ન તેમનો મગજમાં ધોળાયા કરતો હતો. અને મનોદમનાં લગનની ચિંતા તેમના મનમાં વસી હતી.

તેનામાં કે કામ પ્રસંગે શાસ્ત્રી રંચનું મયા અને કોઈકની ભગામણથી તે પુરોગામ પાઠકને ત્યાં ઉતર્યા અને શુન્કરાતી. બને બ્રાહ્મણ અને દૂર પરદેશમાં, એટલે જુની જુની બહુ વાનો કરી લીધી. અને જુદા શિવશંકરે પાઠકની આગલી પાછલી કુનેદથી પુછી લીધી. તેજ વખતે નિશ્ચય કર્યો કે મનોદમને માટે આ ચોખ્ખું પત્નિ છે. આ સમયમાંજ પાઠક રંચનનો પોતાનો વેપાર ચોખ્ખા પાયા ઉપર મુકી કલકત્તે પાછા ફર્યા.

મનોરમાએ પણ જોઈ લીધું કે પોતાના હવાઈ ખ્યાલો પિતાજી આગળ ચાલશે નહીં. ધીમેધીમે તેણે પાઠકમાં મન પરોવ્યું અને સમય જતાં લગ્ન થયાં. આ લગ્નને લીધે પાઠકની પ્રગતિમાં પણ સારી મદદ મળી.

મનોરમાના જ્ઞાનથી, તેની સુધરેલી અને ફેશનેબલ રીતભાતથી, અને આ લગ્નથી પોતે આગળ વધ્યા હતા તે લાગણીથી, પુરુષોત્તમ પાઠક હંમેશાં દખાવવા રહેતા હતા. બહારનો વાધ, ધર-

મિત્રમંડળ નવીનજ હતું. બધાંજ તેમાં બહેલાં, વળી ધણીએ વીલાપત જઈ આવેલાં. પાઠકે તે સૌને સ્વીકાર્યા, તેમની સેવાત રાખી, તેઓની રીતભાત શીખવા પ્રયત્ન પણ કર્યા. પરંતુ અંદર ખાતેથી તેમના હૃદય ઉપર મોટો ભાર હતો, બહારના આનંદમાં તેમનું હૃદય પ્રકૃષ્ટિત થતું નહોતું. અને કેવળ સ્ત્રી પાછળ તેઓ ધસડાતાજ હતા.

પરંતુ વેપારમાં તેઓ તેના તેજ હતા. તેમની પ્રતિષ્ઠા એક વેપારી તરીકે આખા દેશમાં વધતી.

મગનલાલ અને ફેઝિબા એક સાંજે શાપડીમાં દેવતા સરીને હુંપડીમાં તાપતાં જઈ છે.

માં ગ.ચ. જોયો હતો. દુકાનો, કારખાનાંઓ, વેપારીઓ બધે જ એકંદરે હુકમ ચલાવતો હતો તે ઘરમાં, ફેશનમાં, ઓસાઇડીમાં, અજ્ઞાન ગણાવા લાગ્યો. કોલેજની મનોરમા તે સદાએ આગળ પડતી, બાહોશ બહાદુર, મનોરમાજ રહી. તેનું

જ હતી. અને પૈસો પણ સારો કમાતા હતા.

૪ મલીક કલકત્તાના પ્રખ્યાત ડાક્ટર હતા. પુરુષોત્તમ પાઠક સાથે નાનપણથી તેમને સ્નેહ હતો, તેમના ઘરનો ધારભાર તે ભજુતા હતા.

સોને ઝોળખતા હતા.

“આવો પાઠકજી” આજે તમને કેં પુર-સદ મળી. દાકતરે પુરુષોત્તમ પાઠકને આવતાં કહ્યું. અને પછી હસતાં હસતાં ઉમેર્યું: “હવે તમે સર પુરુષોત્તમ ક્યારે જાવો છો?”

“મલીક સાહેબ! રહેવા દો તમારી મશ્કરી. આપણે કેં તમારા બાયકોટમાં નથી સમજતા. પણ એ ધક્કાથી તો દૂરજ સારા. સરકારી મહેલની પાર્ટીમાં મારે કાઠવાર જવું પડે છે ત્યારે ત્રણ ઉત્તમગરા થાય છે.”

“એટલે?”

“જુઓ, તમારાથી કેં જાનું નથી. પહેલો ઉત્તમગરો ચિંતાનો. બીજો ઉત્તમગરો તૈયારીનો. અને પાર્ટી યધ ગયા પછી ત્રીજો ઉત્તમગરો ટપકાનો. પાર્ટીમાં મારી ત્રણ ચાર ડઝન જુઓ યધ હોય તે બધીજ મનોરમા મને ગણાવે. અને એની વાત પણ ખરીજને! મને એ બધાની સમજ પડતીજ નથી. ‘હું કહું છું’ કે તું એકલી જા.’ પણ તે એ દરવખત નથી ચાલતું. રોજ રોજ દે બહાનો કદાચ!”

આ સાંભળી દાકતર ખુશ હરયા.

પણ પુરુષોત્તમ પાઠક બોલ્યા: “દાકતર સાહેબ આજે હું કેં હસવા નથી આજો. તમે મને ગોમ્ય સલાહ આપો. મારો વેપાર વધે છે. પૈસો પણ વધે છે. છતાંજે મારા દીક્રમાં શાંતિ નથી. નાણાંનાં મારે હવાતીયાં નથી. વેપરની ચિંતા નથી. તો પણ દીક્રમાં નીરાંત નથી. જાણે અંદરથી મારું દીલ કોરાઈ જાય છે. મારું વજન ધટતું જાય છે. અને ધીમે તાવ આવે છે. મનોરમાને આ વાત કહેતા હું ડરું છું. એ તો તરત દાઈલીંગ કે પુરી જવાનું નક્કી કરે. પણ ત્યાંજે પાછી સોસાયટી! દાકતર સાહેબ કંઈ રસ્તો બતાવો.”

દાકતર વિચારમાં પડી ગયા. અને બોલ્યા:

“તમે ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવો તો?”

“નારે ભાઈ. જે જે એટલી સુચના મનોરમાને કરતા. મા દીકરી તો ક્યારનુંજે ગોખે છે કે એક વરસ પછી આપણે સૌ વીલાયત જઈશું. પણ મારું ત્યાં શું થાય? ત્યાં તો મીલમાં પણ નહીં જવાનું. એ ફેશન, એ સોસાયટી, ત્યાંની કલખો, એમાં હું શું કરું?”

“ત્યારે તમે એકલા દાઈલીંગ જાવો તો?”

“તે કેમ બને? હોટલમાં મને ફાવે નહીં. અને તખીયત નરમ છે એમ મનોરમા જાણે તો મને એકલો રહેવાજ ના દે. જાંત તોડીને બીચારી મહેનત કરે. સાથે આવે. બધું મારું કામ કરે. પણ એની સોસાયટી વગર તેને ના ચાલે. ત્યાંજે પાછી ટીપાર્ટીઓ અને ડીનરે ચાલે.”

“જુવો પાઠકજી! ધણી સમયથી તમારા સંબંધી મેં વિચાર કર્યા છે. અને મારા મનથી એક યુક્તિ પણ રચી છે. પરંતુ હવે તો હું તમને સુચના નહીં કરું. પણ દાકતર તરીકે કુકમ કરીશ. પણ એક વાત મને કહો તમારા વેપારમાં તમારી જરૂર-કેટલી છે?”

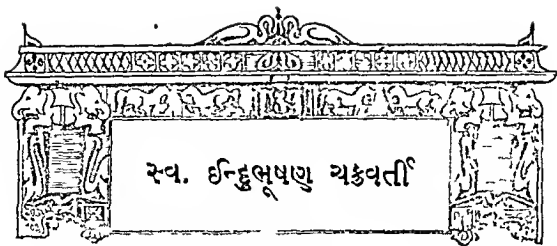
“દાકતર સાહેબ, મારી વ્યવસ્થા એવી છે કે અસારને અત્યારે હું કદાચ મરી જાઉં તો પણ મારાં બધાં ખાતાં એમને એમ ચાલ્યા કરે. ધર માટે પણ જુલું દરદ છે. દરેક ઠેકાણે વિશ્વાસ માણસો છે. અને બધે નાણું તો મારુંજ છે. એટલે કોઈ લેણદારને પણ જવાબ નથી આપવાનો.”

“હીક ત્યારે હું આ કાગળ ઉપર સૂચના લખું છું. તે પ્રમાણે તમારે કરવાનું છે.”

પુરુષોત્તમ પાઠકે તે કાગળ વાંચ્યો. મોં વદાવરું બની ગયું. “દાકતર સાહેબ! એકદમજ?”

“હા તે વિના પુરુષોત્તમ નથી. મેં બધું વિચાર કર્યો છે. તમે બહુજ પોચા છો. હું કહું છું તેમ કર્યા વિના છુટકોજ નથી. એક દાકતર તરીકે-

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૪]

સ્વ. ઈન્દુભૂષણ ચક્રવર્તી

એ અંગાતી સાહિત્ય સ્વામીનો ઝાંખો પરિચય.

લેખક :

રા. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ

ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોમાંથી જેમની નજર દરદરમાં અંગાતી સાહિત્યકાર તરફ ચોટેલી રહેતી હશે તેમનું ધ્યાન થોડાંક વર્ષ પર જે તેજસ્વી તારો એ વિશાલ જ્યોત્સ્નામાં પોતાનો પ્રકાશ પૂર્ણ તેજ પાથરી ગયો તેના પ્રત્યે અવશ્ય એવાયું હશે. છતાં ગુજરાતની સમાન્ય પ્રજા તો એ મધ્યાકાશમાં આવી થઈએ ત્યારેજ એના પ્રતિ આકર્ષાઈ. પરંતુ પ્રગટતાંજ એની નોંધ લેનાર અને એની ભાવિ યશસ્વી કારકીર્દીની આગાહી કરનાર તે વખતે તો આ લેખક એકતોજ હતો. અઘ્ઘાતીસ વર્ષો સુધી તો પૂર્ણ તેજ પ્રકાશ્યા પડી ગઈ તા. ૧-૧-૨૭ ને રોજ એ અસ્તાયગે ઢળ્યો છે. સ્વ. ઈન્દુભૂષણનું મદાન વ્યક્તિત્વ અને અમારો બેનો સંબંધ બેતાં એમના અમર આત્માને અર્પી દુઃસ્મરણાંજનિ અર્પણ પ્રગટ થાઉં તો તે અગોચર નથી.

આપણે ગુજરાતીઓ હવે આકાંગેહના

કુવામાંનાં દેડકાં રણાં નથી. અનેક પરદેશી સાહિત્ય સરિનાઓએ આપણી ભૂમિને સમૃદ્ધ કર્યા માંડી છે. ગુજરાતીઓમાં હુદિસત્વ નથી એમ કહેવાનો મારો દરોહો નથી; છતાંજે બહારના સાહિત્યન વિના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યની શી દશા હોત! એ પરપ્રાન્તીય અસરનું પરિણામ અવશ્ય શુભજ આવ્યું છે. એનાથી આપણી અસ્થિમતા પ્રાન્તિક મટી સર્વદેશીય બની છે. ગણતરીનાજ વેપારીઓની પ્રજા આજે ભાવનાગ્રીય અને સ્વર્ણાં બેતી થઈ છે. ખરે, અંગાતી, મરાઠી અને દોંદી સાહિત્યકારોને ધન્યવાદજ થઈ છે. તેમનાં નામ માત્રથીજ તમે વાંચકની સમક્ષ તેની અને તમારી મદત્તા સ્થાપી ચકો છો.

દુનિયાગરના બધાજ સાહિત્ય સ્વામીઓની પેઠે સ્વ. ઈન્દુભૂષણનું મૂલ્ય પણ એમનાં જીવનથી નહીં પણ એમની કૃતિઓથીજ અંકાશે. જનાં એમનાં લખાણોમાં એમનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ

એટલું તો અંકિત થએલું છે કે એમના જીવન પ્રત્યે આપણે દુર્લક્ષ રાખી શકીએ એમ નથી.

ભિક્ષુઓના એક જાણીના ઐતિહાસિક કુટુંબમાં સ્વ. ઇન્દુભૂપાલુનો જન્મ થયો હતો. નવ વર્ષની વયે એમના જીવનમાં એક એવો અદ્ભુત બનાવ બન્યો કે તેણે એમનું જોડણું પ્રાંતિક વિશેષ-તાવાળું તેટલું જ સર્વદેસીય વ્યક્તિત્વ ધાર્યું. એણે જ એના વિચાર-પ્રવાહ પર પણ ઉંડી વ્યસર કરી-આ ઉમરે એમણે અશીશનું ભેવન કરવા માંડ્યું. આ સીરાય જીંદગીનાં એ સરુઆતનાં વર્ષોમાં એમણે ઉગળાલાવિનાં ખીચાં કાઢ ચિહ્નો બતાવ્યાં નથી. અરાદમે વર્ષે ભાંગ અને અશીશ-ના બેડા ફેરકબજતી અસર તથા એમણે એમની વૃદ્ધ માતામકીનું ખુન કર્યું. પરિણામે એમના પર પરદેશી જનકીમ સરકારે મુકદ્દમા ચલાવ્યો; પરંતુ એમના વકીલની પ્રતિષ્ઠા અને શરમને લીધે અદાલતે ગાંડપણનો બચાવ માન્ય રાખ્યો અને ફરિયાને બદલે એમને ગાંડની ધરખીતાલમાં મોકલી આપ્યા. અને અહીં જ એમણે એમનાં તે કાળો, નવસો ને નાટકો રચ્યાં કે જેણે દુનીઆબરને પછીથી મુખ કીધી.

પરંતુ દહશ આ સૌ એમની પ્રાથમિક અવસ્થા-ની કાચી કૃતિઓ હતી..... આવા જુદાશાળી અને હર્મિય મુરબને કારાવાસ અસહ્ય થઇ પડ્યો. એક સવારે તક જોઇ ઇસ્પતાલમાંથી એમણે મુકિત મેળવી અને તેજ દિવસે જાણે મોટરમાં કોણક ગામમાં જઇ પીરનોલ સાથે ધાડ પાટી. હુટમાં જે કે દાય આબુ તે લઇ એઓ અમેરીકા ગયા; પરંતુ સ્વાતંત્ર્યના અને સમાનતા-ની એ ભૂમિ પણ એમનું સ્વાગત કરી શકી નહીં. એમને કેદ કરી ફરી ખાજા સ્વદેશ લાવવામાં આવ્યા. અહીં જેલના વસવાટ દરમ્યાન એમણે પેશાં અધુરાં રહેતાં નવસો અને પ્રવાસ વર્ષનો પુરાં કર્યાં.

ઇન્દુભૂપાલુ ખરેખર હીવાના હતા કે કેમ-એ બંગાળી સાહિત્યનો એક અત્યંત ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે. અને એ વીશે છેવટનો નિષ્કર્ષ આપવો પણ એટલે જ મુશ્કેલ છે. આપણા ગુજરાતીઓને એમનું જીમિંભર્યું જીવન કદાપિ શાણું ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એક વખત એમ માની લઇએ કે એઓ ગાંડ હતા તોએ એ ગાંડપણ ન હોત તો એના વિના હીંદુસ્થાનના સાહિત્યની શી દશા હોત ? 'Modern Review'એ એમને માટે લખ્યું હતું તેમ :

"It is hardly too much to say that a time may not be far distant, and may indeed be far nearer than most of us suppose, when Indu Bhushan will, rightly or wrongly, be reckoned by some of us as not the least of those writers who are especially symptomatic of the early 20th Century and are possibly "for all time" or for a more or less certainly not inconsiderable period of time."

ગુજરાતી વિવેચન કદા દહશ જેટલી દા મુધી ખીલી નથી, કે ઉપલા ફક્તમાં રહેલા સૂક્ષ્મતમ ભાવો ભાષાંતરમાં સુઠાં બજાઇ થઇ શકે. છતાં મારા એક સાદામ્મિક મિત્ર એનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કરે છે.

"જે લેખક સમૂહ વીસમીમીલીના પ્રશ્ન-શક્તિ અને હરેશ માટે અથવા વતેઓએ અંગે અવિચારમૂલક નદી એટલા સમય માટે મિદ્ધ રૂપ દતા તેમના છેક નજીવા નદી એવા એક લેખક તરીકે આપણામાંના ફેરલાક ખરી કે ખોટી રીતે ઇન્દુભૂપાલુને ગણે એવો સમય પહોં દૂર નથી, પણા ધારનાં દશે તેથી વજુ નજીક છે. એમ

કહેવું એ ભાગ્યેજ વધારે પડતું ગણી શકાય.”

પરંતુ આનાથી ઇન્દુભૂપણને ન્યાય આપી શકાય એમ નથી. એનાથી પણ આગળ વધીને કહીએ તો ઇન્દુભૂપણના સંદેશાએ ખીમ અધા

વીરેલા સાંદિનો સંદેશ શો ? કહી શકશો ? આનંદ મગ્ન ગદર્ભનો પપગામ સાંભળ્યો છે ? સમજ્યા છે ? તો આ પણ સમજાશે. કેંક એ બેની વચ્ચે જ ઇન્દુભૂપણનો પણ સંદેશ છે. પણ આપણા

અહીં જોતના વસવાટ દરમિયાન એમણે પેલાં અધુરાં નાટકો ને પ્રવાસ વર્ણનો પુરાં કર્યાં.

સંદેશાએને ડુખાવી દીધા છે. અને ભવિષ્યમાં થનાર એ સંદેશાએને ડુખાવી દેશે, તમે પુછશો કે એ સંદેશ શો છે ? પરંતુ એ એટલા તો કુચિતના હૃદયની નજીક છે કે એની રપટ વ્યાખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

નર્નરિત થઈ ગએલા વિવેચન-ખાનાઓમાં તો ઇન્દુભૂપણને મુકી શકાય એમ છેજ નહીં. એમની કલા અદ્ભુત છે કે વાસ્તવિક ? એ બેમાંથી એકેક નહીં અથવા બીજી રીતે જોઈએ

❖ ❖ ❖ મીટ ભરે ❖ ❖ ❖

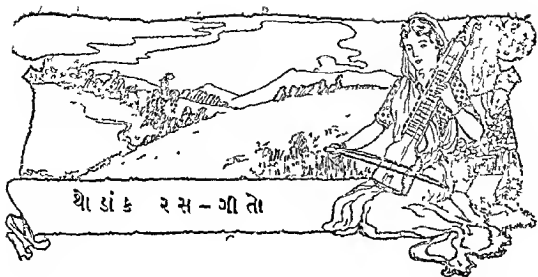
લેખક :
રા. શશીવદન મહેતા

(અંજની)

સંકેલાતા સૂર્ય કિરણના,
સંધ્યાના ચગતા પોયણમાં,
આથે હરખાતી હિરણમાં
લાવિ મીટ ભરે.

ચંદ્રાની કિરણ પગલીમાં,
ઢાળાતી તિમિર ઢગલીમાં,
ઘોરાતી જગ આંખડલીમાં
આશા મીટ ભરે.

ચઢતાં જીવનને પગથારે;
ચનગનતા હૈયાને આરે,
ચેતનના પ્રેરક પડકારે
ચૌવન મીટ ભરે.

થો ડાંક રસ - ગીતો

લેખક:
રા. દિંદ્રધણ

૧
રાત્રે હું આંચો પથુ દાર બંધ હતું.
એક ખુલ્લી બારી વાટે મારી આંખો
તેને શોધવા મથી રહી.

ખુલ્લામાં ખેસી દીપકને ઝંખિ અજવાળે તે
કુલચુ મધુરી કરી રહી હતી. તેની કળીઓ શી
અંશુસિઓ સાથે રમવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં
કુલ જાણે હસતાંતાં !

મેં ખેનણુ ઝીણી મસોદી કરી પથુ તેણે ન
સાંભળ્યા તે તો પોતાના કામમાં મશગુલ હતી.

તેને સાદ કરીને બોલાવવા મારું હૃદય તકથી
રહ્યું. હાં તો છુદ્ધિએ શીખામણુ આપી, તું તો
બીખારી છે; એ લક્ષ્મીકન્યાને તારાથી કેમ
બોલાવાય ?

‘ ખરી વાત છે ! ’ કહી હું તિરસ્કારમાં
હસ્યો પથુ મારું અંતર રડી ઉઠ્યું.

તેની રાહ જોતો હું અદાર ઝોટવેજ બેઠો.

* * *
‘ ઓ પાગલ ! અહીં કેમ બેઠો છે ? ચાલ,

રસ્તે પડ ! ’ મહાનનાથી નીકળી કોણે મીઠાજમાં
મને કહ્યું. હું કહેવાજ જતો તો કે, ‘ મારે તેને
મળવું છે ! ’ ત્યાં તો છુદ્ધિએ શીખામણુ આપી,
‘ તું તો રાક છે, રતનથી રમનારી ખાસા સાથે
તારાથી કેમ ચેતી ચાલ ? ’

‘ ખરી વાત છે ! ’ કહી હું તિરસ્કારમાં
હસ્યો પથુ મારું અંતર રડી ઉઠ્યું.

ઝોટલા પરથી ઉઠી હું ચાલતો થયો.

* * *
પથુ મારાથી બહુ દૂર ન જઈ શકાયું. આશા
હજી નહોતી છુટતી.

કદાચ એ અગાશીએ આવે તો ચંદ્રના
તેજગા એનું મુખ આજુ આજુએ જોઈ શકાય;
કદાચ એ ગીત ગાય તો નીરવ રાત્રિમાં વિશીન
યતા એના મધુરા મુરો અરધા પગમાં સાંભળી
શકાય; કદાચ એનો સુગંધી શ્વાસ પવન મારે મારે
લાઈ આવે; એવી કે કે આશાએ મારો પગ
ખાંધી રાખ્યા; હૈયું જડી રાખ્યું.

સામેજ એક વડો ગાળીઓ દશાવી મને

—લગ્નએલાને ખોલાવી રહ્યો'તો. હું એની નીચે જઈ બેઠો. આશા એકેએ ન કૃપા ને મારા બળતા હૃદયને શાંતિ અર્પવા નિદ્રામાતાએ મને એના ખોળામાં લઈ લીધો. પણ લાંબો મને જ નહોતો; સોણલાએ આવી આવી મને સતાવવા માંડ્યો.

સવારે પક્ષીઓના મધુર કીલકીલાટે મને તેના સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત કર્યો. લારે મારા અંગ પર પુલની ચાદર પડી'તી !

કોનું રનેલ સંભારણું હતું એ ?

બીજારીનાં આવાં સ્વાગત કોણે કર્યા હશે ?
લુહિ હારી; હૈયું જીલું.

૨

આહા હું કેટલો સ્વાર્થી છું !

વાદીમાં આત્મવૃક્ષ નીચે બેસી એણે આખો દિવસ મારી સાથે મધુરી વાતો કરી છે; મારી છાતીપરથી જળવાર પણ માથું નહીં ઉપાડવાની કેટલા દિવસની માગણી આજે તો એણે પુરેપુરી રવીકરી છે; કોયલને ટહુકેટહુકે અમે ચુંબનો લીધાં લીધાં છે.

લક્ષ્મીકંપ શણગારાયો છે. મુવણું રથમાં બેસી સૂર્યદેવ પધારે છે. ચરમથી લાલ ચત્તી સંધ્યાકુમારી વરરાજને વધાવવા ઉભી છે.

એ વખતે તેને શોધતી શોધતી તેની એક સખી વાદીમાં આવી ને કાચલ ચરમાઈ જાય એવો મીઠો ટહુકો કર્યો.

ટહુકો સાંભળતાંજ એ ઉભી થઈ ગઈ, એ ચંદ્રાનંતીની સાથે સાથે જવાના મીઠા તલસાટે એની સાડી પર ચોંટી રહેલી ચુલ્લખ પાદડીઓ એણે ખંખેરી નાખી ને મરી ગયેલી સાડી માથા પર ખેંચી મને એકસો મુકી સહીયરના સાથમાં જવાની તૈયારી કરી.

તેના બંને હાથ પકડી મેં દોઢે અડધા. મારી આંખોએ તેને નહોં જવા વીનવી. પણ

એના નૈનાંએ મુંગી લાપામાં મને હપકો આપ્યો, કે 'પાગલ ! જીંદગીની એક પણ પણ શું ખીમને માટે નહીં રહેવા દે ?'

લારે હું ચરમાઈ ગયો. મારા હસ્તમાંથી તેના કોમળ હસ્ત સરી પડ્યા. ઉતાવળે પગે એ દોડી ગઈ. વૃક્ષો ને છોડવામાં એ અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

એનાં પગલાંની ધુળ ચુમતો હું ચાલ્યો. અંતરમાંથી એક નાદ ઉઠ્યો: 'આહા ! હું કેટલો સ્વાર્થી છું !'

૩

ક્ષમા ?

ક્ષમા માગે છે, વદાલા ?

તારા પર હું ચુસ્તેજ કર્યા થઈ ચકું છું ! મને ધણું એમ થાય છે કે એક દિવસ—માત્ર એક જ દિવસ તારી સાથે ચુસ્તે થાઉં, રોજ નાચતી આંખોને જરાક લાલ કરું ને તારી સાથે એક શબ્દ સરખોએ ન ઉચ્ચારું—માત્ર એક જ દિવસ; તો ફરી કદિ તું આટલો મોડો ન આવે. પણ એજ નથી બનતું !

તને યાદ છે, એક દિવસ હું બારણે નહોતી ઉભી ? લારે મેં રીસાવાનો ટોંગ આદર્યો 'તો !

પણ તને બારણામાં જોતાંજ મારાથી દસી પડાઈ. ને વદાલા ! આંગણમાં તો હું દેતવેલી બની તને બેટી પડી'તી. મને બરાબર યાદ છે એ દિવસ. આંગણત્રીસ દિવસ સુધી નહીં આવવા માટે સાગરે ચંદ્રની સાથે રીસાવાનો કરી રાખેલો નિશ્ચય, ત્રીસમે દિવસે પુનમનો ચંદ્ર દેખાતાં જળવારમાં સરી પડે; ને એને બેટવા પાણીમાં ઉછળી રહે, વદાલા ! એમ તને જ્ઞેતાંજ મારી બધી રીસ સરી પડે છે ને દેખાતું હેન મરેવર હેને ચડે છે. તને સહાની ક્ષમાજ છે, વદાલા ! આ અધીરા દેવામાં રીસાવાની ધીરજજ કર્યા છે ! જીંદગી

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૦]

સુ નયના માતાપિતાની અતિ લાડકી કન્યા હતી. પણ લાડકી કન્યાનુએ દાન દેવાની ઉતાવળ હોંદુ સમાજના કપા વડીલો નથી કરતા? વૃદ્ધ માતાના અતિ આશ્રય ને વગ ચંદ્ર સુનયનાના પિતાએ સાત વર્ષની ઉંમરે એને પગલાની નીધી સાત વર્ષની બાળા નાં લગ્ન એટલે શુ ? લગ્ન પ્રસંગના ઉત્સવથી એ આનંદ પામી હશે, સાગ કપડા પહેરીને ફરી હશે, પતિને એણે જોયો હશે અને હોંદુ બાળાની સ્વાભાવિક મનોદશા પ્રમાણે 'આ મારો વર' એ વિચારે કદીક શરમાઈ જશે; પણ એટલુજ. લગ્ન શા માટે, પતિ પત્નીનો સબંધ શા માટે, દામ્પત્ય જીવનનો હેતુ શો એવા વિચારોનોએ એને ક્યાથી સ્પર્શ થાય ?

અને તોએ માતાપિતાએ એના લગ્ન કર્યા લગ્ન પછી દશમે દહાડે ઇન્દુએ-જાથી એનો વગ મરી ગયો, ને એ આશ્વત્થના સમાચાર સાંભળતા-જ એની દાદીએ પણ તરત દેહ છોડ્યો. કુટુંબ-માં ને ગામના બારે ગોક દેવાઇ ગયો. સાત વર્ષની કુમળી બાળા વિધવા ચંદ્ર ? વાત

મરકરી જેવી લાગે છે, પણ એ લયકર સહ છે પતિને જેણે પીછાન્યો નથી, પતિ સાથે જે કદિ એક અક્ષર બોલીએ નથી, પતિ કે પરપુરુષ વચ્ચેનો ભેદ જેણે જાણ્યો નથી, એની નિર્દોષ બાળા જગતની દૃષ્ટિએ જીવન-પર્યાંતને માટે વિધવા ફરી ચુકી. હવે એનાથી સારા કપડા ન પહેરાય, હવે એનાથી કોઇ શુભ મસંગના ભાગ ન લેવ, હવે એનાથી વડીલોના સાથ વિના નિ સંકેત કોઇ રથને જવાય નહીં, એનાથી કીકાક ફગય નહીં, વધારે પડતુ દસાય નહીં, એનાથી રાગ કાઢીને ગવાય નહીં, એનાથી નવુ શીખવાની, જાણવણી કે જે વેવાની ઇચ્છા કરાય નહીં, એને એ બધું કંઠાની જરૂર શી ? એનો વર તો મરી ગયો.

• પરમાર્થી લોકોએ આવા બદ્ધ ઉપદેશ કર્યા છોકરીને વૃત્ત ઉપવાસ ને ધર્મધ્યાન કરાવીને એનો બગડેલો લવ મુદારવાની ને ગત જન્મના પાપો ધોષ નખાવવાની પણ બદ્ધ બદ્ધ શીખા મણે આપી, પણ સુનયનાની માતાએ એ કે સામ્રાજ્ય નહીં સુનયનાનો વર મરી ગયો તે

જતી, ગરબામાં જતી, લગ્ન વિવાહમાં જતી, શરદ ઉત્સવો ઉજવતી ને હોળીમાં ગુલાલ ને કેસુડાંના રંગે પણ રમતી. એને કોઇ જાતનું બંધનજ નહોતું. ક્યાં જવું ને ક્યાં ન જવું, શું કરવું અને શું ન કરવું એનું એને જરાએ ભાન નહોતું. પક્ષીની જેમ ઇચ્છામાં આવેલાં ઉડવાનુંજ એ શીખી હતી. એની આ ધૃષ્ટતા કેટલો વખત ચાલી શકે ? સ્ત્રી મંડળે કોષ્ટક પ્રસંગે એનું ખુલ્લું અપમાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એકવાર એના એક મિત્રનાં લગ્ન હતાં. સુનયના સુંદર કારીગરીની ભોટા અને પુલના દારતોરા લઇને લગ્નમાં ગઇ. મંડપના મધ્ય ભાગમાં વરકન્યા બેઠાં હતાં. આખો મંડપ સ્ત્રી પુરુષોથી ચીકાર ભરાઇ ગયો હતો. પરણતાં બેઠાંએ દૂરથી સુનયનાને જોઇ ને તેમણે ઇશારતથી એને પાસે બોલાવી. સુનયનાએ લાંબો સ્ત્રીઓની વચ્ચેથી હસતાં હસતાં તેમની પાસે જવા માંડ્યું. ક્રોધ અને દ્વેષથી ભરેલી અસંખ્ય દૃષ્ટિ એના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવી રહી પણ તે તરફ એનું લક્ષ્ય ન ગયું. એને એકજ ધ્યાન હતું: વરકન્યાને પુષ્પોથી વધાવવાને, તેમની માટી મસ્કરીઓ કરવાને એનું હૈયું તલસી રહ્યું હતું. એ ઉઘાસ ભરી આગળ વધી, પણ વરકન્યાથી થોડાક અંતરપર બેઠેલી એક સ્ત્રીએ જોરથી એનો હાથ પકડી લીધો અને ‘આગળ જવાનું નથી’ એમ કહી લાંબા બેસાડી દીધી. બધી સ્ત્રીઓ મોટે સાદે હસી પડી.

સુનયના ગભરાઇ ગઇ. આવો પ્રસંગ પહેલેના હતો. એનો હાથ પકડનાર સ્ત્રી એની ગારંતી થતી હતી. “શા માટે આગળ જવાનું નથી ?” એમ સુનયનાએ પુછ્યું ત્યારે તેણે કઠોરતાથી ઉત્તર આપ્યો કે “તું વિધવા છે, અને વિધવા

સ્ત્રીઓથી ‘ચોરી’ પાસે જઇ શકાય નહીં, નાથ તો અપશુકન થાય.”

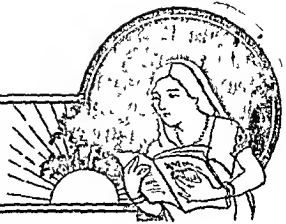
“જા, પેલી તરફ બધાં ઘરડાંઓ બેઠાં છે ત્યાં જઇને બેસ, ને ત્યાં બેઠી બેઠી બધું જોયાં કર, અમારી વચ્ચે તારાથી આમ બેસાય નહીં.” પાસે બેઠેલી એક સ્ત્રીએ હાવકે મોંએ શીખામણ દીધી.

સુનયનાનું મોં ઉતરી ગયું. એનો બધો ઉત્સાહ શમી ગયો. વર્ષોની પ્રયુક્તતા એક પળમાં કરમાતી લાગી. એ લાંબી ઉડી ગઇ. એણે કોઇને કશું કહ્યું નહીં, કોઇના સામે જોયું નહીં, વરકન્યાને કે આપ્યું પણ નહીં, હાથમાંની બધી વસ્તુઓ લાંબા પડતી મુકાને ધીમે પગે એ લાંબી ચાલી ગઇ.

એના ગયા પછી સ્ત્રીમંડળની કાર્નિવો વિજય વાવટો ફરતી રહ્યો. સ્ત્રીમતિને કક્ક લગાડનાર સ્વચ્છંદી સ્ત્રીને આખરે તેણે સમજાડે ફટકો માર્યો હતો. સ્ત્રીહૃદયને ન શોભે એવી ફરતાથી ને નફફટાઇથી તેઓ આ કરુણ પ્રસંગ પર દસવા લાગ્યાં. તેમની છાત્રે હંમેશના કરતાં વધારે વેગથી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. સુનયનાના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોનું તેમને સ્મરણ થયું, ને તે બધા જાણે તેમ દિવસે બન્યા હોય તેમ તેઓ જરી જરીને એક બીજાને તે કહેવા લાગ્યાં ને વધારે વધારે દસવા લાગ્યાં.

એક સ્ત્રીએ સુનયના વિધવા હોવા છતાં ગરબામાં કેવી જરૂરી ને તે જોઇને પોતાને કેવી ચીટ ચઢતી તેની વાત કરી. બીજાએ સુનયના પાર્ટીઓમાં જાય ને કોષ્ટક વાર પોતાની સાથે યજ્ઞ જાય ત્યારે પોતાને કેવું ખરાબ લાગતું, એની પાસે ઉભા રહેતાં કેવાં કમકમાં આવતાં ને સુનયનાને પોને કેટલી માણો દેતી તેનું વર્ણન [વધુ માટે જુઓ ૫૪ : ૦૧]

હીંદી સંસ્કૃતિ *

લેખક :

સા. લીલા મુનશી,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

પ્રમુખ સાહેબ, સત્રાશીઓ અને સજ્જનો!

આ વખતે દેનમાં અને આવતાં પ્રા. દ્વરકાળની ચોપડી 'ચોડાંક છુટા પુસ્ત' જે હમણાંજ નવી બહાર પડી છે તે હું વાંચતી હતી. તેમાં એક લેખમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસરથી આપણે બધાં જગડતાં જઈએ છીએ, અને જડવાદી થતાં જઈએ છીએ એ વીશે ઘણું ધણું સૂચન હતું. અને તેની સામે ચેતવણી પણ હતી. એ લેખ વાંચતાંજ મને મારા મનમાં એક પ્રશ્ન થયો કે "આપણી સંસ્કૃતિ એટલે શું અને તે વીગેતી આપણી બાવના તે કયા?" આપણી પુરાણ સંસ્કૃતિને નામે નહું આવે તે બધુંજ ખોટું એમ માનનારો કે મોટાવર્ગ આપણામાં છે, તેમજ પ્રગતિને નામે નહું આવે તે બધુંજ સાફ અથવા આવકારલાયક એવું માનનારો એક બીજાને વર્ગ પણ આપણામાં છે. આપણે એ બેમાંથી કોનું સાંભળીશું?

સારે "આપણી સંસ્કૃતિનો આદર્શ" ગો!

અને બીજી સંસ્કૃતિઓથી તે કયા રીતે ને કયાં જુદી ને વિરોધી છે?" મને લાગે છે કે એક રીતે જોતાં આ પ્રશ્ન ઘણો વિશાલ અને વ્યાપક છે. વળી આપણી સંસ્કૃતિ અને પર-સંસ્કૃતિ એ બંને શબ્દો એટલા બધા અસ્પષ્ટ અને સંદિગ્ધ અર્થમાં વપરાય છે કે જ્યારે પર સંસ્કૃતિથી સાવધાન રહેવાની ચેતવણીઓ આપણને મળે છે ત્યારે એનો ખરો અર્થ આપણાથી બરાબર સમજાતો નથી. પરસંસ્કૃતિનો અર્થ મોટે ભાગે કેટલા લોકો આમ કૈંક કરતાં હોય એવું લાગે છે. પરસંસ્કૃતિની અસર એટલે અંગ્રેજી મળ્યું, નાત બદલો જમ્યું કે પરણ્યું, અંત્યજોને અડ્યું વગેરે અને સ્ત્રીને માટે મોટી ઉંમરે પરણ્યું કે કમાવા જવું, છુટ ગોળાં પહેર્યાંને ફરવા જવું, વગેરે. આમાં વસ્તુ નાની કે મોટી, નજીની કે અગત્યની એવા કૈંક નથી. સાધારણ જનમમાજ એવા બેદ પાડતો પણ નથી. ઘણીવાર સંસ્કૃતિ એટલે નિર્જનિ એમ છેક તો નહીં પણ પ્રગતિ નહીં તે, એવો અર્થ

* પુના 'લઘુસમાજ' આયજ આપેડું જાણ્યમ,

આપણે કરીએ છીએ એવું વિદેશીઓ કે વધારે આગળ પડતા વિચાર ધરાવનારાઓ માને તો તેમાં બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

ત્યારે સંસ્કૃતિ એ શબ્દનો અર્થ શું ? જન્મે ત્યારની માણસની પ્રાકૃતિક દશામાંથી જેનાથી માણસ કેળવાય સુધારાય અને કોષ્ટ એક અમુક આદર્શ પ્રમાણે જેનાથી સંસ્કારાય તે સંસ્કૃતિ એવો એક સામાન્ય અર્થ તેનો આપણે કરી શકીએ.

અંગ્રેજી શબ્દ Culture પણ લગભગ એજ અર્થમાં—જેનાથી માણસ ખેડાય અને પોતપોતાની ભૂમિના સંસ્કારપ્રીત્તેને ધારણ કરવા અને ઉછેરવા સમર્થ અને તેનું નામ તે સંસ્કૃતિ એવા અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે ખરું પુછો તો સંસ્કૃતિનો આદર્શ પ્રગતીય અને સામાજિક વ્યક્તિત્વ ઉછેરવાનો—ધડવાનો હોય છે. સમય-બળ અને દેશકાળ પ્રમાણે એકજ પ્રકારના પાયા પર રચાએલી એકત્ર અસરો નીચે જે કોષ્ટ આપો સમાજ કે જાતિ આવે તોજ એ જાતના સામાજિક અને પ્રગતીય વ્યક્તિત્વની અસ્થિતા સાધી શકાય છે.

અને દરેક સંસ્કૃતિનો કોષ્ટ એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પણ હોય છે. એ ખરું કે એ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ પણ મુળ તો સમયબળ અને દેશકાળ ઉપરજ રચાયું હોય છે. અને જરૂરીઆત એ એના મુળ હેતુરૂપ હોય છે. કોષ્ટપણ સંસ્કૃતિના મુળ મેરો તપાસીશું તો આ વાત બહુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં જડી આવશે. આનું આપણે એકજ ઉદાહરણ લઈશું. ઉત્તર કુવમાંથી નીકળેલા આર્યો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં એમના અસહના સ્વભાવનાં મુળ તરવો ઉપર જુદા જુદા દેશકાળે અને જુદા જુદા સમયના બળબળે તેમના પર જુદી જુદીજ અસરો નીપજતી. પણ એ વાત આપણે જરા આગળ ઉપર

લઈશું.

હવે ત્યારે આપણે મુળ પ્રશ્ન ઉપર આવીશું. પણ તે પહેલાં પણ એક પ્રશ્ન સહજજ થશે. દુનીઆમાં સંસ્કૃતિઓ કેટલી અને તેમનાં એક બીજાથી ભિન્નતા દર્શાવનારાં લક્ષણો કયાં ?

દુનીઆની સંસ્કૃતિઓના લાગો અને ઉપવિભાગો ઘણાં છે. સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક લક્ષણો ખંડવાર સામાન્ય હોય છે, જેમકે એશીઆની સંસ્કૃતિના, યુરોપની સંસ્કૃતિના, તેમજ કેટલાંક લક્ષણો દેશ પરત્વેનાં હોય જેમકે આફ્રિકાની સંસ્કૃતિ, જાપાનની સંસ્કૃતિ વગેરે. કેટલાંક લક્ષણો જાતિઓવાર બંધાય છે, જેમકે હીંદી સંસ્કૃતિ, મહોમેડન સંસ્કૃતિ, ગ્રીક અને રોમન સંસ્કૃતિ વગેરે. આ બધામાંથી આપણે તેમાંના કેટલાક મુખ્ય દેખાતા વિભાગો ને લક્ષોને સ્પષ્ટ માત્રજ કરીશું. અને કેટલાંકને તો માત્ર નામ નિર્દેશજ કરીને છોડી દઈશું. એ બધાંની વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાને તો અત્યારે સ્થળ અને સમય બંને નથી,

જગતની સૌથી જુનામાં જુની સંસ્કૃતિઓ તે તો એશીયાની તે તેમાંજ ખાસ કરીને હીંદી સંસ્કૃતિ, અને યુરોપમાં ગ્રીસની અને તે પછી રોમની. અને એ ગ્રીસ અને રોમના સંમિશ્રણથી બનેલી તે આજની યુરોપીયન સંસ્કૃતિ. દ્રાવીડીઅન સંસ્કૃતિને પણ જુની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખી શકાય પણ એ સંસ્કૃતિ માતૃમૂલ હતી એમ કહેવા શીવાય હાલની દુનીઆમાં એની અસરો બહુ આછી-નહીં જેવીજ રહી છે.

પણ એક વાત અત્રે સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે. ઉત્તર કુવમાંથી નીકળેલા આર્યો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં એમની સંસ્કૃતિનાં સ્વરૂપ બીજા બધી બ્રાજનમાં બદલાયાં પણ એક જાણતમાં તો સર્વે સ્થળે મમાન-વ રતા; અને

તે તેમની સંસ્કૃતિની પિતૃમૂલતા. માન્ય સંસ્કૃતિ કરતાં પિતૃમૂલ સંસ્કૃતિ એક રીતે જોતાં કૃત્રિમ છે, અને કુદરતના યુગ નિયમથી વિરુદ્ધ છે. બાલકના પોષણ અને રક્ષણનો ભાર માતાને શિર હોવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રજાની આખી તંતુબળની રચના એનેજ મધ્યબિંદુએ રાખીને થાય એ જેમ કુદરતી છે તેમ સ્વાભાવિક છે અને મનુષ્ય શીષ્યાયની બીજી બધી સૃષ્ટિમાં એજ નિયમ પ્રવર્તે છે. પણ મનુષ્ય વધારે શુદ્ધિપ્રધાન હોવાથી સામાજિક જીવન અને સગવડને ખાતર એણે કુદરતનો એ આખો દુષ્ક્રમ બદલી નાખ્યો અને પિતૃમૂલ સંસ્કૃતિની રચના એણે સુક્રિતપુરઃસર કરી. એનો યુગ ઉદ્દેશ સ્ત્રીનું બળ બેવડું ન ખર્ચાય માટે તેને રક્ષણ આપવાનો અને પુરુષના બળને ઉપયોગમાં લેવાનો હતો. પણ કાળક્રમે એ ઉદ્દેશ બુદ્ધિયો અને સ્વાભિવ્યક્તિ અનિવાર્ય દક્ષ તરીકે એ માનવા લાગ્યું.

આમ યુરોપની અને એશીયાની સંસ્કૃતિમાં જે એક વાત અસહ્ય સામાન્ય હતી તે તેની પિતૃમૂલતા. આર્ધ નદી એવી જનિત્રીએ પણ એ વાત અનુકુળ ગણી સ્વીકારી છે.

અને એશીયાની સંસ્કૃતિ એટલે એકવી દોહી સંસ્કૃતિ નહીં પણ ધ્રાવન ને અરેબીયા, આર્ધના ને જાપાન, તુર્કિસ્તાન ને તીબેટ જેમ સૌનો જેમાં સમાવેશ થાય છે. એશીયાની આ બધી સંસ્કૃતિ વચ્ચે સામાન્ય કોઈ પણ વસ્તુ હોય તો તે તેમની ધર્મમૂલતા. આખા એશીયામાં પ્રાચીનતાના જીવનને ધરાવતો એ કોઈ એક જમ હોય તો તે ધર્મ. પછી તે અર્ધતપાદ હોય, અન્યત્ર વાદ હોય, એકત્ર વાદ હોય કે નિરીશ્વરવાદ હોય, અનેક દેવોની ઉપાસના હોય કે માત્ર પ્રાણીપૂજન હોય પણ ધર્મ એ એ બધાનું સામાન્ય નામ છે અને અનેક પડ્યા સ્પર્ધાતરો પછીને રોકાના

જીવનની નાનીથી માંડીને મોટી સૌ વિજનો પર એ ધર્મનુંજ સામાન્ય ચાલે છે. બધા પયગંબરો એશીઆમાંજ જન્મ્યા છે એ એશીયાની આ અપૂર્વ ધર્મમૂલ સંસ્કૃતિનાજ પરિપાકરૂપે છે.

એશીયાની આ ધર્મમૂલ સંસ્કૃતિઓ મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય. દોહી સંસ્કૃતિ, મુસલમાન સંસ્કૃતિ; બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિ. ધર્મભાવના એ મુખ્ય તત્ત્વ આ ત્રણેમાં સમાન છે પણ એ ગાવનાને ભેદવાની ત્રણેની રીતો બુદ્ધિબુદ્ધિજ છે. દોહી સંસ્કૃતિમાં એક દૃષ્ટરના અનેક સ્વરૂપ છે, અને દરેક સ્વરૂપને બુદ્ધિજ દેવની ઉપાસના કરતા હોઈએ તેમ બજવામાં આવે છે. મુસલમાન સંસ્કૃતિમાં ઇશ્વર એક છે અને બજવાની રીત પણ એકજ છે. બૌદ્ધ સંસ્કૃતિમાં તો ઇશ્વરજ નથી પણ માણસને નિર્વાણ દશા પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ મહેનત કરવાની હોય છે.

આ ઉપરાંત આ ત્રણ સંસ્કૃતિઓ બીજી દેટલીક જાળનમાં બુદ્ધી પડે છે. દોહી સંસ્કૃતિ એટલે આત્મજી વર્ગની અથવા અવર્ગીન આદ્ય પ્રમાણે શુદ્ધિ એ ઉભા કરેલા આત્મજી વર્ગની સર્વોપરિતા સ્વીકારનારી સંસ્કૃતિ. પૈસા નહીં, પદવી નહીં, બગ નહીં પણ વિદ્યા-અથવા વિદ્યા-એજ ઉત્કૃષ્ટતાનું લક્ષણ અને વિવાહાનના એ નાના વર્ગને અનુકુળતા આપતા માટે એણે બીજા સર્વ વર્ગને મોંઘ કરી દીધા, અને તેથી થયું એવું કે પંડિતોના સામાન્યમાં પૈસા, પદવી, બગ, મદન્યાકોશાએ સૌ એકિક ગણાઈ ત્યાન્ય હોય, અસ્પૃશ્યતા જનને મોઝગ હોય. એવું ગણવા લાગ્યું. આમ એકજ વાતને જનિ મદન આખી બીજી સૌ બાબતેને મોંઘ કરી દેવાની બાતના પ્રચાર પામી; તેને પણ દોહી અવનનિતા ધણે અંશે દારજીજ ગણાવી શકાય. પૈસા ત્યાન્ય માટે

અહીં ભૂમિનીજ નીપજ્ઞતાથી પૈસા પેદા કરવાનો યત્ન અપ્રશસ્ત ગણાય તો પરભૂમિમાં એ માયાને ખાતર જતું એ તો અસંભવિત વાતજ ગણી શકાય. પદવી ત્યાજ્ય હોય તો મહાપદને માટે યત્ન કરનારા બહુથોડાજ જડે. બળની કાંમત ન હોય તો પરભૂમિ જીતવાનાં સ્વપ્નાં કોઈ ભાગ્યેજ સેવે અને મહત્વાકાંક્ષા એ પાપરૂપ હોય ત્યાં કોઈપણ વાતની ઇચ્છા કરવામાંએ દોષ ગણાય. દુનીઆમાં વિદ્યાવાનો—શુદ્ધિમાનો હંમેશાં ઉંચા સ્થાનના અધિકારી છે પણ ઉંચા સ્થાનના અધિકારી એ એકલાજ એમ બાર દેવાથી અને અધ્યાત્મવાદને નામે નિષ્ક્રિયતા કેળવવાથી આ રિયતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

મુસલમાન સંસ્કૃતિમાં શુદ્ધિ કરતાં બળને વધારે પ્રધાનપદ મળ્યું છે. ધર્મમાં પણ હંમેશાં સાદામાં સાદા માણસથી સહેલી રીતે સમજાય એવો એક ધર્મજ્ઞ અને તેના ધર્મનો પ્રસાર કરવાના સાધનરૂપે તલવાર. ધણાથી સમજાય એવી આ એક સહેલી વાતે એમનામાં એક જાતનું સંઘબળ ઉત્પન્ન થયું, ને શરીરબળ પર રચાએલી તેમની સંસ્કૃતિ એકવાર જગત જીતવા નીકળી. તેણે મહારાજ્યો રચાવ્યાં, તેણે જોડકાંમી ચલાવી, તેણે પોતાના સીવાય બીજા બધાને કાઢી ગણ્યા અને આપ અત્યાચારી કે એક શ્રદ્ધાથી આવેલા આત્મવિશ્વાસને પરિણમે તેણે પોતાનો કંડો અધીરું દુનીઆ પર વગડાવ્યો. શુદ્ધિ અને બળ એના મિશ્રણવાળી બીજી સંસ્કૃતિ જો એમની સામે ન થઈ હોત તો કદાચ આજે પણ એ એકચક્રે રહેતે.

બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિનું ખાસ લક્ષણ બાંધવાનું જરા અઘરું છે. બળમાં કે શુદ્ધિમાં એણે ખાસ મહત્તા ન દેખાડેલી હોવા છતાં એનામાં એક જાતનો વિસ્તાર પામવાનો શુભ છે. એ જ ભૂમિમાં જન્મ્યું છે ત્યાંના રંગે તે પ્રકારો છે અને જુદી

જુદી પ્રજાઓ એને પોતાને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપી પોતાને ગમે એવી રીતે એને સ્વીકારે છે. એટલે ચીનમાં કે જાપાનમાં, સીલોનમાં કે સીયામમાં જ્યાંજ્યાં એ સંસ્કૃતિ છે ત્યાંસાં એણે ત્યાંની પ્રજાના ખાસ શુભો પ્રમાણે પોતાનો દેહ ધડ્યો છે. ધર્મનાં સૂત્રો એનાંએ; એનો અમલ ધણે ખરે બાગે દરેક પ્રજાઓની ખાસ વિશિષ્ટતા પ્રમાણે લોકોને પ્રસન્ન કરવા એણે મૂર્તિપૂજા સ્વીકારી, એણે દેવદેવીઓ કર્યાં, એણે અનાતમ-વાદી અને નિરીશ્વરવાદી હોવા છતાં લોકોને આ-કર્ષે એવાં બધાં તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં.

વળી બૌદ્ધિક સંસ્કૃતિએ ધર્મની મદદમાં કલા લેવા માંડી અને તેનાથી તેણે હાંદુ ધર્મની ઉપર સરસાઈ જેળવવાનો દાવો એકવાર કેળવવા માંડ્યો. એણે સૂર્યો બંધાવ્યાં, એણે શુદ્ધો કોતરાવી, એણે મૂર્તિઓ ધડી, એણે અજંટા જેવાં ચિત્રો ચીતરાવ્યાં. હાંદુસ્તાનમાં સૌથી પ્રાચીન અવશેષો લગભગ આજ સંસ્કૃતિના મળે છે.

તે એના અનુકરણે હાંદી સંસ્કૃતિએ પણ એ બધી વસ્તુઓ સ્વીકારવા માંડી, એણે મંદિરો બંધાવ્યાં એટલુંજ નહીં પણ એ મંદિરમાં લોકોને આકર્ષવાને માટે આરતી, સંગીત, ઉત્સવો વગેરે દાખલ કર્યાં. એણે દેવતા રચ શરીરોમાં લખ્ય દબદબા સાથે ફેરવવા માંડ્યા. બજન મંડળાઓ અને કથાઓ પણ એજ ઉદ્દેશથી દાખલ થયાં; અને આ દુનીઆના બાબોથી બધા બરપુર એવી દેવોની સૃષ્ટિ એણે ધણું મોટું સ્વરૂપ આપીને રચી.

હાંદી પ્રજાને પ્રજા તરીકે સાંકળનાર કે ગણાવનાર કોઈ બળ હોય તો તે આ ધાર્મિક અસ્મિતા, અને સંસ્કૃત ભાષા. ધર્મથી સ્વતંત્ર એવી પ્રજાનીય અસ્મિતાનો ખ્યાલ તો આ દેશમાં પૂર્વે કદિ હતોજ નહીં. કાશ્મીરથી કન્યા

કુમારી સુધી રામ, કૃષ્ણ અને નરસિંહ દેવ મનાય. સવારના પહોરમાં ગંગા, યમુના, સિંધુ, નર્મદા, કાવેરી એમ આખા હોદુસ્તાનની નદીઓનાં નામ લેવાય અને હિમાલયથી રામેશ્વર સુધીના તીર્થસ્થાનોની યાત્રાએ પણ દરેક પ્રાંતના લોકો આવે, એ બધું ખરું, પણ તે શીવાય બીજી બધી ભિન્નતા. પહેરવેશ જુદો, આહાર જુદો, આચાર જુદો, રીવાજ જુદો, ભાષા જુદી અને તે બેદ એટલા સખત કે ઓગણીસમી સદી પહેલાં એ બધું એક થઈ શકે એવો વિચાર બહુ થોડાકેજ કુર્યો હતો. મુસલમાન સમય પહેલાં વિશાલ મહારાજ્યો રચાયાં તેમાંએ આખા હોદને એક જ નીચે આણી એક કરવા કરતાં ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે દિશાઓ જીતવા નીકળવાનો અને તેથી પરાક્રમી કહેવડાવવાનો વધારે લોક હતો. અને અશોક અને ચુત્ર સામ્રાજ્ય શીવાય તો એવા પ્રયત્નો પણ બહુ થોડાજ થયા છે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિ સાથેના આપણા મુખબેદ આ ધર્મભાવનામાંથીજ થવા માંડે છે. ધર્મને નામે લાંબે લોકો કપાયાં, બળી મુઆ, ફાર્સીએ ગયા એ બધી વાત ખરી, પણ માત્ર ધર્મભાવના પર એમનું જીવન કદીએ રચાઈ નહોતું. યુરોપની સૌથી જીની સંસ્કૃતિ ગ્રીસ ને રોમની. તે લોકએ તો તેમાં તો ધર્મભાવના નહોતીજ. ગ્રીસની સંસ્કૃતિ સૌંદર્યભાવના અને કલાના આદર્શ પર રચાઈ હતી. અને એમનાં દેવ દેવીએ પણ સૌથી વધારે રૂપાળાં, સૌથી વધારે બળવાન, સૌથી વધારે શોખીન માણસોના અદ્ભુત આદર્શો પુરા પાડે એવી અપૂર્વ કલ્પનાઓ પર રચાયાં હતાં. ગ્રીસને કવિતાનો કોડ, એમને નાટકોનો કોડ, એમને રમત ગમતનો શોખ, એમનાં મહાકાવ્યો એજ આદર્શ પર રચાએલાં, એમના મહાપુરુષો એજ ભાવનાઓના પ્રતિ-

નિધિ, એમનું આખું જીવન એ એકજ વાત રજૂ કરે. ગ્રીકોનો સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ પણ એમની સૌંદર્ય ભાવનાની જાળ્ય ઇમારત કોઈ ગ્રામ્ય અને ગંદા સ્પર્શથી દૂષિત ન કરે તેના ઉપર કેળવાયો હતો.

રોમન પ્રજાની સંસ્કૃતિ વળી એને મળતા પણ તેનાથી એક જુદાજ આદર્શ પર રચાએલી હતી. અને તે એમની વ્યવસ્થા ભક્તિ જીવનમાં સૌંદર્ય ખરું, ધર્મ ખરો, વિલાસ પણ ખરો પણ વ્યવસ્થા પહેલી, અને તે એક આદર્શ પર એમણે આખી દુનીઆ જીતી.

દુનીઆમાંથી વ્યવસ્થા અને સૌંદર્યભક્તિ પર રચાએલાં એ મહારાજ્યો તો જતાં રહ્યાં પણ તેનાં સંસ્કારમીજ યુરોપની ધરતીમાં પડી રહ્યાં. તેનું નવું સમિશ્રણ થઈ ફરી પાછા આજે એ નવે રૂપે જીતીને ફાલી રહ્યાં છે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિનો આત્મા આમ આ એ તત્ત્વોનો બન્યો છે. તેમાં તેમણે પોતાના સાહસ અને શોધકશુદ્ધિના અશ ઉમેર્યાં, મહાત્માકક્ષિધી તેમણે તે આત્માને પોરેયો અને તલવાર અને વિદ્યા બેના બળથી સજ્જ થઈ દુનીઆની સફરે તે સંસ્કૃતિ નીકળી પડી. એણે દરીઆ ખેડ્યા અને જહાજો બનાવ્યાં, એણે વિદ્યુત ને વરાળ ને વાયુના દૈત્યોને પકડી પોતાના મેવડા બનાવ્યા. એણે સૂર્યકિરણોને ઉપયોગમાં લીધાં, એણે મૃદિના છોડા અને અભેદ પર્વતો ને ધર આંગણા જેવાં બનાવ્યાં. એણે ભાષા ખેડીને એણે સાહિત્ય સર્જાવ્યું; એણે કલાના આત્માને નવોજ દેહ આપ્યો. આમ એ સંસ્કૃતિનું પ્રત્યેક મોજી આખી દુનીઆ પર ફરી વળ્યું, અને સર્વદેશીય વિકાસ એણે સાધવા માંડ્યો.

ને દુનીઆભરમાં ફરતી એ સંસ્કૃતિ એરીઆમાં ને આપણા હોદુસ્તાનમાં પણ આવી પહોંચી છે. હવે પ્રથમ માત્ર એટલોજ છે કે આપણે એ સંસ્કૃતિની સાથે કે સહકાર-કરીયું કે

નહીં ? એને કાઢી મુકવા જેવું આપણું બળ નથી. એનાથી દૂર રહેવાનું આપણું ગત્યું નથી. આપણે એનો સહાર નહીં કરીએ તો જ્વેર-જીવનથી એ આપણા પર આવીને ચઢી બેસશે. અને તેથી એવું થશે કે એનાં સારાં કરતાં ખરાબ તરતોને આપણે વધારે ધ્યાન કરીશું. આપણે એનું શું કરીશું ?

આનો જવાબ આપતાં પહેલાં આપણે એક વાતનો વિચાર કરવાનો છે. પ્રાચીન કાળની માફક દુનીઆની જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ એક બીજાથી ભિન્ન રહી શકે એ શક્યજ નથી. પહેલાં એક ગામથી મીઠું ગામ જતાં જ્યારે મુશ્કેલી પડતી ત્યારે દરેક રથગતી કે દરેક જાતિની સંસ્કૃતિને બીજી સંસ્કૃતિ સાથે મળવાના કે ઘર્ષણમાં આવવાના પ્રસંગો બહુ થોડા મળતા. ત્યારે પોત પોતાનું જુદું વ્યક્તિત્વ સૌને સાચવી રાખવું સહેલું પડતું, પણ હવે જ્યારે રોજ સવારે આખું જગત એકબીજાની ખબરે છાપાંએતે તારો-દારો પડોશના ઘરની બીનાની માફક જણી શકે છે; જ્યારે દુનીઆના ગમે તે છેડે માણસ નજીકના ગામ જતો હોય તે પ્રમાણે જઈ શકે છે, અને આખા જગતની માનવતા જ્યારે પરસ્પર-સાથે સરસાસરગ્રીમાં પરી છે ત્યારે એ વખતે કોઈ પણ સંસ્કૃતિ એક બીજાથી દૂર કે ભિન્ન રહી શકે એ શક્યજ નથી. હવે દેશની કે જાતિના સંસ્કૃતિને બદલે જગત સંસ્કૃતિની ભાવનાજ માણસથી કેળવી શકાય. એ તે તેમ ન કરે તો પ્રગતિની ચરતમાંથી તે પાછળ પડવાનો અને એને પાછળ સુધીને કે ક્યારીને એ જગત સંસ્કૃતિનો જગન્નાથ રથ આગળ ધર્યાજ કરવાનો.

આ જગત સંસ્કૃતિની સાથે એ આપણે સહકાર નહીં કરીશું તો આપણી સંસ્કૃતિનાં આપણે ક્યાં અંગ સાચવી રાખીશું? દુનીઆ-

ભરતી “દેમીનીન મુમેંટ”ને લીધે પિતૃમૂલ આદર્શમાં ક્યારનોએ સડો લાગી ગયો છે. વિજ્ઞાને બળ અને હુદ્દિ બેના પર જીત મેળવી અગત્યનું સ્થાન પોતાને માટે મેળવ્યું છે. દયાએલા વર્ગો અને મજૂર વર્ગો, પદવી, પૈસા, સત્તા સ્થાની સામે પોતાનું એક જ બળ લઈકર દયાણુથી અજમાવી રહ્યાં છે. ધર્મને નામે આવતું પરલોકનું અજ્ઞાનજન્ય આશ્વાસન આપણને મળતું નથી. અને ઇશ્વરની સર્વ શક્તિમત્તા સામે મનુષ્યે કુદરત પર કાબુ મેળવી પોતાની શક્તિઓ અજમાવવા માંડી છે. જીવનમાં તે કલામાં પણ પ્રત્યેક દિવસે નવા નવા અદ્ભુત ફેરફારો સ્થાન લઈ રહ્યા છે એવે વખતે આપણે માટે માત્ર બેજ માર્ગ પ્રુદ્ધતા રહ્યા છે. આ નવી જગત સંસ્કૃતિ સાથે સહકાર કરવાનો કે તેના આક્રમણથી કચરાઈ જવાનો.

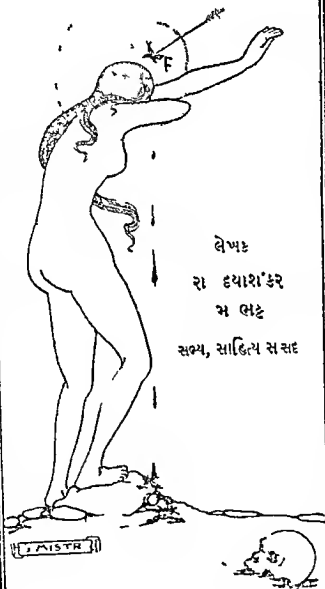
તે શા માટે માનવું કે નવું એટલું બધું બોલું, જડ, અચાલ ! નવાં તરતો પચાવવાની અપણી અશક્તિ કે તેને ન સમજવાજેથી સાંકડી મનોદશા સીવાય એ બીજું શું મુકવે છે ! ભૂતકાળમાં આપણી સંસ્કૃતિ ધણી સરસ હતી. શક્તિમાન હતી. પણ તેથી શું ? એનાં કેટલાક ચેતનહીન યજ્ઞેલાં બોખાંએતે પણ આપણે સાચવી રાખવાં ? એનો આત્મા જરૂર સાચવી રાખવો પણ કુદરત દર વસતે નવાં પ્રુદ્ધપતો સજે છે; તેમ તેને પણ નવા પ્રુદ્ધપતો સમવવાં અને તેનું ધોવન અને શક્તિ કાયમ રાખવાં, નહીં તો મુકાઈ જઈ ખરી જવા ગીવાય અને દુનીઆની દેટશીક બીજી સંસ્કૃતિઓ નાશ પામી માત્ર સ્મરણનોજ વિષય બની રહી છે તેમાંની આપણી સંસ્કૃતિ પણ એક યજ્ઞ રહેશે.

નવ ગુજરાતનો સૌંદર્યનો

::: આ દર્શ :::

એ ક પડતી
સાજ-
ના અમે અમારી
આશીર્વાદ બેઠા
બેઠા ગમ્યા હાકતા
હતા. અધિકારમાં
થી ઉપા પ્રગટે છે
એ મ કેટલી કે
વખત આપણા
ગમ્યામાંથી માનવ-
જીવનના મહા
સત્યો નીકળી
આવે છે, કોઈક
વખત મહાસત્યો
ને બદલે તેનું પૂર્વ
સ્વરૂપ મહામત્યો
પણ ઉદ્ભવ
પામે છે આ
પ્રકારના ગમ્યા
હાં કે તા અમે
જગતના લગભગ
તમામ વિષયોને
અમારી વાતચીત
દગમ્યાન ઉભા કરી

લેખક
રા દયાશંકર
મ ભટ્ટ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

દીધા હતા. જાણે
અમેજ એ બધી
પ્રવૃત્તિઓ ના
પોષાક ને વિચારક
હોય એ તેમ સર્વે
અને સર્વકર્તાના
(undisputed
rights) નિર્વિ-
વાદ અધિકારથી
ઝાંઝાળે જતા
હતા.

રાજાખાઈ
ઠાવરના ધડીઆળ-
ના આંખા ગણુના
અમારા પ્રેમસર
મિત્રે ઉચ્ચ જોયું.
સંધ્યા આકાશમાં
અનનવીન રંગો
પુરી રહી હતી.
વરસાદનું આપડું
ચોડીવાત ઉપગમ
આવી ગયું હતું
હવામાં સહેજ
શરદી હતી,

પદ્ધતિએ નવું સ્વરૂપ ધાણું હતું. આ વાતાવરણ તાઝગી આપતું.

આ સૌંદર્ય દર્શનથી મુગ્ધ બનેલા પ્રોફેસર સહજભાવે બોલી ઉઠ્યા: ‘આપણે ત્યાં સૌંદર્યના ઉપાસકોજ ક્યાં છે? કેવું પ્રસન્ન પ્રકૃતિ દર્શન’

કોષ્ટકે ઉત્તર આપ્યો: ‘કેમ? કલાપીએ સૌંદર્ય પાછળ દીવાના બની નથી ગાયું?’

‘સુંદરતા પામતા કાળે સૌંદર્ય બનવું પડે’

‘છી, હીક, એ તો બધું જવાદોને પણ કોષ્ટકે વિચાર્યું છે નવયુગરાતના સૌંદર્યનો આદર્શ શો?’ પ્રોફેસરે એક કોપડો મુક્યો.

‘જલા આદમી છો, તમે તો ‘પ્રોફેસર’ જ રહ્યા. વળા એમાં શું વીચારવાનું હતું? Truth is beauty સત્ય, નીતિ, એજ પરમ સૌંદર્ય’—અમારામાંથી એકે ફેંક્યું.

પણ આ ઉત્તરથી કોષ્ટકે સંતોષથી થયા નહીં. ને સૌ અજાણે વિચારમગ્ન બનવા માંડ્યાં. હાં અમારામાં એક સંસ્કૃત સાહિત્યના શોખીન હતા તે બોલી ઉઠ્યા: ‘એમાં શું’

તન્વી દયામા શિખરિ દસના પક્ક વિમ્બાધરોન્મી ।
મધ્યેક્ષમા ચકિત્ત હરિણી પેક્ષણા નિમ્ન નાભિઃ ॥
શ્રોણી મારાદલસગમના સ્તોકનમ્રાત્મનામ્યાં ।

યા તત્ત્વયા હ્યુતિ વિપયે સ્થિરાયેવ ધાતુઃ ॥

કહી એમણે એક સુંદર શ્લોક ટાંક્યો. અમારા મનમાં તો એક ક્ષણભર એ પ્રાસાદિક કવિની તન્વી, શ્યામા ને પકવ બિન્બાધરોન્મી, રૂપરૂપના અંબાર સરીખી સુંદરીની સૌમ્ય મૂર્તિ ઉભી થઈ શમી ગઈ.

‘એ તો સંસ્કૃત કવિઓનો આદર્શ.’ સુરંગી બોલી ઉઠ્યા; ‘પણ આપણા કવિઓ ને સમાજનો આદર્શ શો?’

‘કેમ,

છમી હરા બરી સોહાગ
પ્રેમ મુખ મુગ્ધ હરા—

ફહી

કવિએ તો આદર્શ આપ્યોજ છે ને! ‘મેં કહ્યું. ‘ને આપણા લેખકોએ કુમુદ, કુસુમ, મંજરી કે ગૌરીનું, ને જોઈએ તો સરસ્વતીચંદ્ર લ્યો કે કાક ને સેનાનિત લ્યો બધામાં સૌંદર્યની પરમભાવના વ્યક્ત કરી છે. કદાચ સૌંદર્યના બહુ કામદેવની સરસાઈ કરે એવાં તો વણું ન કરી આદર્શ આપ્યા છે.’

‘ને આ આદર્શ તો આપણા પ્રાચીન કવિઓએ કલ્પેલા આદર્શ કરતાં કેંક વધારે નિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય એમ લાગે છે.’ એક જણે કહ્યું.

‘તમે તો આડા ઉતર્યા. આ તો ભૂતકાલની વાતો થઈ. કોષ્ટકે કહેશે નવયુગરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ શો?’ ફરી પાછો આ અનંત પ્રશ્ન પ્રોફેસર રજુ કર્યો.

‘જુઓને, મેં હજી સુધી એકે એવી સ્વરૂપવતી સ્ત્રી જોઈ નથી [મારાં (યનાર) પત્નીએ (જ્યાં હોય ત્યાં) આ વાંચી આ તેમને માટે સખ્યું છે એમ ન માનવું. ‘એ તો લેખકો એમજ લખે’ એ એક વિદ્વાન તંત્રીનાં પત્નીનો મુદ્રાલેખ ધ્યાનમાં રાખશે, એવી આશા છે. વીસમી સદીની જરાક વધારે સભ્યતાની કહું તો વાંચી માફ કરશે. ને એમણે પોતે તો આ કથનને અપવાદ રૂપે સિદ્ધ કરે છે એમ ગર્વ લેવો.] કે જે મને આ માયામય જગનના એક માત્ર સાર રૂપ લાગી હોય, જેણે દર્શન માત્રથી મારા હૃદયને ટેનીસના બોલની પેઠે આમથી તેમ ઉછળ્યું હોય, જેણે મારા મુખમાંથી ‘એ ગદ્ય—આ—ગદ્ય—’ એવા ઉદ્ગારો કલાવી મને યાજ્ઞના અમુક વસતિગૃહમાં જરાને પાત્ર બતાવ્યો હોય, એટલે એ આદર્શ જરા કલ્પવૈ મુશ્કેલ છે. પરંતુ, હા એટલું ખરું, કે ગાંધી યુગની જે અસરોએ યુગરાતને લાવનાવાદી બતાવ્યું તેણે તેની (Aesthetic sense) કલાદષ્ટિને પણ ખીલવી છે. સુષકતા, સરળતા, સ્વચ્છતા ને આરોગ્ય એ

આદર્શ સૌંદર્યની મૂર્તિઓ

પશ્ચિમ લેની પાછળ ચેલું થયું હશે છે.

ગુજરાત : માગેશીર્ષ ૧૯૮૪]

[નવયુગરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ

સૌંદર્યનાં લક્ષણો ગણાવા માંડ્યાં છે. અર્થાત્ તસતસત્તુ રનાયુઆળુ ગારવર્ણુ શરીર, clean shaven મુદ્દુ મુખારવિંદ, એક બાલુથી હોળેલા જરા ઋષિબાળશા ગરદન સુધી મુક્તા લાંબા વાંકડીયા વાળ-નવચ્છ ને બધમેસતાં કપડાંમાં દીપી આવતું અંગ, જરીકે નખ વિનાની લાંબી અંગિળાઓ-ને રતાશ હરી દહેલી એ આજના સૌંદર્યવાન ગણાતા યુવકનાં લક્ષણ છે ” મેં કહ્યું; પરંતુ સૂરગી સહેજ રિમત કરી બોલી ઉઠ્યાં: “કદાચ આવતી કાલની કદપનાઓ તો નથી કરતા ને ?”

x x x

આ વાત આટલેથી રહી ને અમે લુગડાં કેમ ને કેવાં પહેરવાં, ક્યારે ને કેવાં પહેરવાં, છુટ પહેરવા કે નહીં, છુટની ટોરીની નીચે ગાંઠ વાળની કે ઉપર પુલ મુકવું; મરોડદાર અને સુંદર અક્ષરો લખવા પેન કેમ પકડવી ને ટાંકણી કાગળ ઉપર સીધી નાખવી કે આડી નાખવી, ને ટોચ નીચે રાખવી કે ઉપર રાખવી કે જેથી ‘સુંદર’ ‘સુષુ’ ને ‘કલામય’ કેમ લાગે એવા એવા અનેક પ્રશ્નો ઉપર ઉતરી પડ્યાં. ને પછી તો એ વાત ક્યાં ને કેમ મુકી દધ-કે ક્યો છેડો કાઢી સાધમન કમીશન ને એ. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનું મૌન ને તેમની કાસ્કીદી, ને ગાંધીજીની અહિંસા ને એમની વાણીવાગત ઉપર ચડી ગયા ને ક્યારે લાંબી જુસડો મારી ઉભા થયા તે અસારે યાદ નથી.

પરંતુ કેટલીક વખત વિચારનાં જૂત કેમે કરી કેડો છોડતાંજ નથી. આપણે જરાક નવરા પડ્યા કે ડોકું ઉંચું કરે તેમ રાત્રે સુતાં સુતાં આ વિચાર સૂઝ્યો ને એના ઉપર સમસ્ત ગુજરાત શો વિચાર કરે છે, શી કદપનાઓ બાંધે છે એ જાણવા ઇચ્છા યદ્ય. ને બીજા દિવસે ‘ગુજરાત’ ના જ્યેષ્ઠના અંકમાં

અન પુછ્યો: ‘નવગુજરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ શો ?’

x x x

પરંતુ મારે સખેદ કહેવું જોઇએ કે આપણે જેટલો ફક્કો રાખીએ છીએ તેટલી કદપના શકિત કે વિચાર શકિતને આપણે કસતા નથી. ગુજરાતભરમાંથી અમને આ પ્રશ્નના ૧૫-૨૦ ઉત્તરો મળ્યા છે. તેમાંએ ઘણાખરામાં તો સૌંદર્યનો આદર્શ નહીં પણ સૌંદર્ય અને નીતિ એ બેની વ્યાખ્યા આપી છે. ને એક વિદ્વાને તો અગીઆરસના ઉપવાસ કરવાથી પુણ્ય પણ મળે છે ને સૌંદર્ય પણ ખાલે છે એવો નિબંધ લખી મોકલી એ ‘એ આખોએ વાંચી જવાની ખાસ ભલામણ’ સાથે શિક્ષા કરી છે. જ્યારે એક ‘સૌંદર્યના ઉપાસકે’ સુંદર યુવતીઓની Beauty Prize Competition ભરવાની યોજના ધડી ‘ખાસ વાંચી, છાપવા ને દરેકના વિચારો આમંત્રી યોજનાને સત્વરે સક્રિય બનાવવા’ અમારી ‘નવીન દષ્ટિ ને સર્જન શકિત’ની પ્રશસ્તિ રચી મોકલી આગ્રહપૂર્વક વીનંતી કરી છે. એક પુસ્તકના પ્રિયજને પ્લેટો ને એરીસ્ટોટલથી માંડી છેક ગાંધીજી, વેલ્સ અને બનાઈ શોએ સૌંદર્ય વીશે શું શું કહ્યું છે તેનો ખાસ્સો ૩૦ દુલ્લસકેપ ભરીને ૧૦૦૦૦ અમને મોકલી દીધો છે. અમને દીલગીરી માત્ર એટલીજ થાય છે કે જેટલી મહેનત એમણે આ અવતરણો કરવામાં લીધી હશે તેનો એક સોમો ભાગ પણ એ અવતરણનું વાચન કરવા પાછળ હું આપી શક્યો નથી. પરંતુ આપણા સ્વભાવાનુસાર એટલી મહેનત આપણે નથી કરી શકતા પણ એટલી મહેનતની કીંમત આંખી શકીએ છીએ. ને પરિણામે એમના લખાણ પ્રત્યે નહીં પણ એમના શ્રમ પ્રત્યે હું સદાનુભૂતિ દર્શાવું છું.

પણ કોઇક કહે છે એમ આ જમાનાનું લક્ષણ misunderstanding, ને misrepresentation છે એ સાચું નથી લાગતું ? તમે 'એક રૂપિયા' કહો પણ એને મારી મચેડીને 'બાર આના', 'એક પૈસા', કે 'રામશંકર મરી ગયો' એવો મને ફાવતો અર્થ ને ધ્વનિ હું કાઢી રજી કરું; એ વળી એનોએ કસ કાઢી કે બીજીજ આપે; અથવા 'અમુક પુરષે કહ્યું' તે તો મેં ક્યારનુંએ કહ્યું હતું, કહ્યું નહીં હોય તો એવુંજ હું કહેતો હતો, એવુંજ કહેવાનો મારો ધરાદો હતો અથવા એવુંજ મારા મનમાં હતું વગેરે વગેરેની પરંપરા આપ્યાજ કરે એમ નથી બનતું ?

તેમ સૌદર્યનો આદર્શ કલ્પવામાં સૌદર્યની બોડણી વ્યુત્પત્તિ, અને તત્ત્વદર્શન, ને છેવટે સૌદર્ય એ નીતિ છે, નીતિ એ મતિ છે ને મતિથી મોહ ચાય ને અંતે નફવાસ મળે એમ ધણું ધણું કહેવામાં આવ્યું છે. સૌદર્ય ને ઔદાર્ય, એ બંનેને માનાં જણ્યા લાઇ બહેન જેવો સંબંધ છે એમ પણ એકે કહ્યું છે, ને સૌદર્યને બદલે ઔદાર્ય, માણસાઇ ને સદ્ગુણો ઉપર પણ નિબંધો આવ્યા છે.

પણ એ વાત તો સાચી છે કે સુંદરતા ધણીને-ના, એમ નહીં પણ લગભગ દરેકને ગમે છે. કેટલાક 'નરી સરલતા' માં સૌદર્યની પૂગ કરશે. કેટલાક આજી ઉધાડવાળી કે આકર્ષક સૌદર્યની પૂગ કરશે. પશ્ચિમ સુદોળ ને સમ પ્રમાણ શરીરના અવયવો પાછળ ઘેલું બની

નગ્ન દેહલતામાં મુગ્ધ બની છેક નાચની રંગભૂમિ ઉપર પણ એ સૌદર્યને સદેહે ઉતારવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે.

મારા એક મિત્ર સૌદર્યની પાછળ એટલા બધા ગાંડા થઇ ફરે છે કે ધરને સુંદર રાખવા, દિવસમાં દસ વખત ફર્નીચર આધું પાધું કરાવશે, ને એમની સ્ત્રીની ધણીએ અનિચ્છાજતાં પણ અતિ આગ્રહપૂર્વક વીસ વખત મોઢું ધોવાવશે; એકવીસ વખત માથું ઝોળાવશે ને પચાસ વખત પદ ને પાવડર ને હેઝેન્ડાઇનના ચર લપેડાવશે. ને જ્યારે સો વખત અરીસા સામે ઉભાં રાખી દર્શન કરશે ત્યારે આટઆટલા શ્રમને અંતે ધણીજ ધીમેથી કહેશે, 'હી...ક, પણ બરાબર નહીં.'

એક મિત્રને લાંબી ડોક, ગોળ મોં, પાતળા ને બીડેલા જોડ ને તીણું નાકજી ગમી ગયાં છે. તે એવી સ્ત્રી ન મળે લાં સુધી ટાઇએ એમનું હૃદય ચોરી ન જાય તે માટે પુરતો જાતો રાખ્યા કરે છે. અને મારા એક મિત્ર ગોરી સારી કે શ્યામા સારી એનો નિર્ણયજ કરી શક્યા નથી એટલે લગ્નની બાબતમાં એક વખત એક રાધા ગોરીને હા પાડી, પછી વળી શ્યામા ઉપર મોહી પડ્યા. ને આખરે બંનેમાંથી કયી સરસ તેનો નિર્ણય નથી કરી શક્યા. ને અંતે સૌદર્યથી દૂર જઇ રહ્યા, અને આ નિરાશાથી જગતમાં સૌદર્ય છેજ નહીં એમ માની આંખે પાટા બાંધીનેજ ફરતું પસંદ કરે છે.

[આ લેખનો વસિક ભાગ આવતા અંકમાં]

મારી નાંધ રાથી

લેખક:
રા. ગુપ્તા

સા. ૫-૧૧-૨૭ હ નિકર એવું વાતાવરણ; આવી અનેકાનેક ગરને સામે પારથી ઇંગ્લાડ હોંદુસ્થાન- ઉપધિઓ બાદશાહી કમીશન થા માટે વહોરી ને કહે છે:- ' આવે છે ? આવે છે લેવા તૈયાર થયું ' છે ? હોંદુસ્થાનને એ આત્મભોગ-

બાદશાહી કમીશન આવે છે, ' પણ રીસથી નાંધતું રીયક્ટે ચઢાવીને હોંદુસ્થાન જવાબ દે છે: ' નહીં જોષએ. રે ! નહીં જોષએ બાદશાહી કમીશન નહીં જોષએ. '

હોંદુસ્થાન નો સખ્ત તાપ, હોંદુસ્થાનના મસિન રસ્તાઓ, હોંદુસ્થાનનો સત્વહીન ખોરાક, હોંદુસ્થાનના પાંખર, પ તિ ત, અ ધ મ પ્રાણીઓ: હોંદુસ્થાનનું શુંગળાવડું, શારીરિક, માનસિક ને આત્મિક સ્વાસ્થ્યને

: : : એક અગત્યનો સુધારો : : :

સારામાં સારા પુસ્તકને છે પણ શુદ્ધિપત્રક દોષ છે એ મુજબ 'મારી નાંધરાથી' ને છેર ' એક અગત્યનો સુધારો ' કરવાનો છે.

' ગુપ્તરાત 'ના કાર્વિક ૧૯૮૪ ના અકર્માં પૃ. ૧૮૧ ની પૃષ્ઠ ને દેહથી ચણતા ચોથી લીરીથી વચિનું શરૂ કરો.

' રાજમાન રાજેશી બવવતરાય કઠિાર મચડ અવાજે જોડ્યા: ' નહીં ' કમલારાં કરસાઈ ' શુલ યાય છે તમારી ' જોયી ' નહીં જુઓ ચે ' શું લખ્યું છે ? ' મ-અ-અ- ' ગમેએ, અધ્યાપક, ચોલીઆ- ' ' જોરે એમાં મારા પ્રગાહથી અપવા કમ્પેલીકર, મુક સુધારનાર કે ખીન કેલકમી સુવથી કે કલિબપથી રા બવવ તરાય કઠિારના વાકયોની જોડણી ખોટી સુધારી છે. માટે તે સુધારીને આમ વાંચવું:

રાજમાન રાજેશી બવવતરાય કઠિાર મચડ અવાજે જોડ્યા: " નહીં કમલારાં કરસાઈ ' શુલ યાય છે તમારી જુઓ એ શું લખ્યું છે ? ' મ-અ-અ- ' જુઓ આ ' ગમેએ અધ્યાપક થયો ! ' ' એ વાકય હું જોહું છું. ' એ વાકય ત્રણ રાખેહાંડે જનેહું છે, ' ખરું ? ' એમાંના દરેક રાખેહાંડે મયમ અક્ષર આમ ધીરે ધીરે જુઓરાં: ' ' મ-અ-અ- ' "

આ શુલ સુધારી-સુધારણી એને અન્યાય થયો હોય તેને પુન: ન્યાય આપી હું ફતકલ ચાઉં છું. — ગુપ્તા.

ની કીમત નથી. લોક બક નહેડ ને અલ પીન્ટરટનને રાનના ઉભારા વેળી અનેક ધમાલો કરી કટ્ટરમાં કટ્ટર વિરોધીઓ સામે કેવાં કેવાં બાણજી કરવાં પડે છે!

દુનીઆ નાચુધી છે. કોઇને રાત્રી બનાવેો હોય તો સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે તેના પર ઉપકાર કરવો. મારું પોતાનું કામ પડતું સુધારું છું મારા પાંડોશીનું ધર સંભાળતો એનાં સર્વ કાર્યો પર હેખદેખ રાખતો. એને કહ

વસ્તુ જરૂરની છે ને કંઈ નથી તે નક્કી કરતો. છતાં આજે એ મારો મોઢામાં મોટો શત્રુ બની બેઠો છે.

કુમારિકા મેથોને દાખલો તાજેજ છે. હોંદુસ્થાન વીશે લખવા એ છેક અમેરીકાથી અહીં આવી. હોંદુસ્થાન સંબંધી હકીકત આપણા ધ્યાનમાં પણ ન આવે એવાં રચનાથી મેળવી. સરસ્વતીના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેવા નૈહિક બ્રહ્મચારી છતાં શંકરાચાર્યે અમરુનો અવતાર ધારણ કરી શૃંગાર રસનાં ગીતો ગાયાં હતાં તેજ પ્રમાણે કુમારિકા છતાં પરણેલી સ્ત્રીઓની કલ્પનામાં એ ન આવે એવાં દૃશ્યો એણે જાતે જ્યાં એટલુંજ નહીં પણ પ્રદભ પુરુષ પણ આ લખતાં લખના પામે એવી સચોટતાથી આલેખ્યાં. યુગની સુવાસ તો સર્વ લેવા જાય પણ અસ્વચ્છ ને અનાયક જગ્યાએ જઈ હકીકત ભેગી કરનાર તો પરિણાજ હોય છે. હોંદુસ્થાન વીશે હોંદીઓ નથી જાણતા એવી સર્વ હકીકત ભેગી કરી કુમારિકા મેથોએ પ્રગટ કરી. પણ તેના બદલામાં એનો પાઠ માનવો તો આધાર રહ્યો પણ હોંદીઓ એના પર ક્રુદ્ધ થઈ ગયા. આવી ‘મનુકુલે ન જણેલી’ ને ‘પૃથ્વીએ ન ગ્રીછેલી’ વાતો ભેગી કરતાં કુમારિકા મેથોને કેટકેટલો શ્રમ લેવો પડ્યો હશે, કલ્પનાને કેટલી કસવી પડી હશે, કેટલા આદર્શો રચવા પડ્યા હશે, કેટલા લાંગવા પડ્યા હશે, કેટકેટલા હોંદના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના સમાગમમાં આવવું પડ્યું હશે, તેમનાં ભાષણો સાંભળવા પડ્યાં હશે, તેમનાં પુસ્તકો વાંચવા પડ્યા હશે અથવા આ સર્વ કયુંજ છે એમ મનને કેટકેટલી વાર મનાવવું પડ્યું હશે એનો કોઈ વિચારજ કરવું નથી. મેં જ્યારે ‘મધર ઈન્ડીઆ’ વાંચ્યું ત્યારે આ અમેરીકન બાલાએ આપેલા આત્મભોગથી હું ચકિત થઈ ગયો હતો, એના ઉપર હું વારી-વારી ગયો હતો.

મને થયું એને કુંવારી આખે શાં શાં દૃશ્યો જોવાં પડ્યાં! કુંવારા હૃદયમાં એને શા શા ભાવો અનુભવવા પડ્યા હશે ને કુંવારા હાથ વડે કેવાં ચિત્રો એને આલખેવાં પડ્યાં! ને એ બધું કેને ખાતર? પશ્ચાત્ય પંડિતો કાલિદાસ ને ભવભૂતિ, વેદ વ્યાસ ને પંતજલિ એવી માત્ર વ્યક્તિગત શૌધો કરતા, આ અમેરીકન કુમારિકાએ આખા હોંદુસ્થાનું સંશોધન કર્યું. છતાં હોંદીઓ એનો વિરોધ કરી રહ્યા છે.

આ પરથી એટલુંજ ક્લિત થાય છે કે હોંદીઓને વિરોધ કરતાંજ આવડે છે. બાકી બાદશાહી કમીશન નામજ એટલું સરસ છે કે, “આત્મા અમર છે: ચહા બાદશાહી મળશે” એવું પાટીયું વાંચી હું એક હોટલમાં (આત્માની અમરતાના નહીં પણ બાદશાહી ચહાના આકર્ષણથી) ધસી ગયો હતો તેમ પ્રત્યેક હોંદી કમીશનનો સત્કાર કરવા ઈંગ્લંડ ધસી જાય તો હું આશ્ચર્ય પામું નહીં.

પણ વધારે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે મેં ઉપર આપેલો દાખલો યથાર્થ નથી. ‘બાદશાહી આ’ વીશેનો મારો અનુભવ ધણો કડવો છે. જે ઉત્સાહથી હું હોટલમાં દાખલ થયો તે ઉત્સાહ દાખલ થતાં વારને મરી ગયો. સાં મેં એક ખુરસી એવી નહીં જોઈ કે જ્યાં હું મનુષ્ય માફક બેસી શકું. સાં હું જે ખુરસી પર જેવી રીતે બેઠો હતો તે યાદ કરતાં આજે પણ હું કંપી છું છું. છતાં બાદશાહી આને લોભે હું “બોજન પેટમાં જાય છે બોજનનું રચાન જતું નથી” એ ભદ્રંભદ્રનું આય વાક્ય બળકતો સાં એક ખુરસી પર ગોઠવાયો. એ હોટલ તે તે જણે હોટલ ન હોય પણ રાજકુમાર કોલેજ હોય ને ‘વેઈટર’ તે ‘વેઈટર’ નહીં પણ રાજકુમારો હોય એવો ભાસ મને થયો. મારી કાંઈને પરવા ન હતી, હું સાં છું

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૪]

ઉપતંત્રીની નોંધ

સાહિત્ય, કલા અને વિવેચનના ત્રે-
માસિક, કૌમુદીના કાર્તિક, ૧૯૮૪
ના અંકમાં 'મિતાક્ષર મનન'ના વિભાગમાં એ
ત્રેમાસિકના વિદ્વાન તંત્રી નોંધે છે :

“ધેર ધ્રુવ એ ટાપડ ધન ધી એફર્સ ઓફ મન ..
આ ન્યાયે, ૧૯૧૫ કે '૧૬ માં મુખ્ય
પ્રાર્થનાસમાજના હોલમાં 'આઈડીઅલ્સ ઓફ
મેનહુડ' પર ભાષણ આપનાર અમુક યુગરાત્રી
જીવાનના જીવનમાં ભરતી આવી, અસાધારણ-
પણે આવી, અને તેને તેને ઉપયોગ કરતાં
આવડ્યો, એટલે તેણે એ સાત્ત્વિક દિવસે
કરતાં લગભગ હરેક બાબતમાં ઉલટી વાતો
સમજાવતું ભાષણ નામે 'માનવતાનાં આર્પદર્શન'
ગયા સપ્ટેમ્બરમાં આપ્યું. અમારી સ્મૃતિ
પ્રમાણે, તે વખતે રા. મુનશીએ ગીતાકારનાં
મુક્તકાંઠે વખાણ કરીને, નીતશીનો નામોચ્ચાર
પણ પોતાને બરાબર આવડતો નથી એવો
એકરાર કરીને નીતશીનો વિરોધ કર્યો હતો.
આજે હવે એમને આર્યો ને ગીતાકાર ને પૂજ્ય
શ્રી નીતશોમહારાજ બધાએ એકજ નિશ્ચિયણ-
કુળનાં સંતાનો તરીકે દેખા દે છે.”

અમારો અનુભવ છે કે અમારા મિત્ર રા. વિજય-
રાય વૈદ્યની સ્મરણશક્તિ, રા. મુનશી સંબંધી
એઓ કે પણ લખવા એસે છે ભારે, નિર્ભાગીની
ભાગ્યરેખા પેઠે, એમને દગો દે છે. સાહિત્યસંવેદનાની
ચોજનાની સ્ફુરણા પ્રથમ પોતાનેજ યથા હતી એ

સિદ્ધાંતની મંડનાત્મક ચર્ચા એમણે કરેલી ભારે
એમની સ્મરણશક્તિએ એમને જે દગો દીધો હતો
તે વાત ભૂતકાલ ભેગી ભુલાઈ જાય તે પહેલાં તો,
જાણે એમના વીરોના અમારા પૂર્વના અનુભવ-
ના અમર્યાનમાજ હોય તેમ, એમણે રા. મુનશી
વીર પ્રથમ કરતાં વધારે જીલભર્યું કથન કરી
નાખ્યું છે.

ઉપર ટાંકેલા અવતરણમાં રા. વિજયરાય
વૈદ્યની સ્મૃતિભુજ, રા. મુનશી સંબંધીના એમ-
ના અન્ય લખાણોમાં સ્વાભાવિક રીતે દેખા છે તે
કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. એમાં
રા. મુનશીના પૂર્વોક્ત ભાષણ સંબંધમાં રા.
વિજયરાય ત્રણ વસ્તુ જણાવે છે. એ ભાષણમાં
રા. મુનશીએ (૧) પોતાને નીતશીનો નામોચ્ચાર
પણ આવડતો નથી એવો એકરાર કર્યો હતો;
(૨) નીતશીનો વિરોધ કર્યો હતો અને (૩) ગીતા-
કારનાં મુક્તકાંઠે વખાણ કર્યો હતો. પણ દુભાગ્યે
એ ત્રણમાંની એકે વસ્તુ, છાયાશયે પણ, રા. મુનશી-
ના એ ભાષણમાં કોઈ પણ સ્થળે જણાતી નથી.

રા. વિજયરાયની સ્મરણશક્તિનું મધ્ય-
બિંદુ, અનેકાનેક ઉપાધિઓના દબાણોને લેધ,
સ્થાનાન્તર કરી બેઠું હોય તો અમે એમને
સ્થાન ઉપર લાવી મુકવામાં મદદ કરવા ઉત્સુક
છીએ ત્રે કહીશું કે ભાઈ વિજયરાય !

(૧) રા. મુનશીના ભાષણનું શીર્ષક 'આઈડી-
અલ્સ ઓફ મેનહુડ' નહોતું પણ 'મેનહુડ ઓફ
સમ ઓફ ઇટ્સ ઇટરપ્રોટસ' હતું.

(૨) પોતાને નીત્રોનો નામોઝ્યાર પશુબ્રાહ્મર આવડતો નથી એવી મતલબનું કે મારીમચડીને મહામહેનતે પશુ જેમાંથી એવો અર્થ કાઢી શકાય એવું રા. મુનશીએ પોતાના બાષણમાં ક્યાંએ કહ્યું નથી.

(૩) નીત્રોનો એમણે વિરોધ કર્યો હોય તો તે કદાચ રા. વિજયરાયને મોઢિ 'ખાનગીમાં' કર્યો હશે. બાકી પ્રસ્તુત બાષણમાં એ વિરોધની ગંધ માત્ર પશુ નથી. નીત્રો વીરો એમણે એટલું જ કહ્યું હતું:—

But just as the Greek biographer warred against the license of later 'Rome, Nietzsche's fight lay against the spirit which prevailed in Europe when this war began. This war will give birth to another age, but the age of inammon-worship, of unbounded luxury, of science catering to the whims of man, art of and literature pondering to the uncontrolled passions of a refined but aimless existence. Art was an end in itself-life a holiday pastime. This icadd of life Nietzsche sought to destroy. He wanted man to be a 'blonde beast', fearless, rampant, powerful 'to whom violation, appropriation and injury are the very breath of life'. However blood-thirsty his gospel may appear, he stands for the resuscitation of the eternal Animal in man, at all times when life-force gets tame, and manhood

is stifled by artistic self-complacency. And he cannot be considered the least of the interpreters because he dared ruthlessly to remove the draperies by which civilisation concealed the great truths of life."

ઉપરના અવતરણમાં નીત્રોનો વિરોધ ક્યાં છે તે સમજાવું નથી. કદાચ ધ્રુવરની પેઠે એ છુદ્ધિથી અગ્રાણ હશે ને કોષક વિજયરાય સંભા યોગિજનનેજ ગ્રાણ થતો હશે!

રા. મુનશી ગીતા ને ગીતાકારના પ્રશંસક છે; પરંતુ ઉપર્યુક્ત બાષણમાં એમણે ગીતાકારનાં કોષ પશુ રચે 'મુક્તકંઠે વખાણ' ક્યાં દેખાતાં નથી. પછી અમારો દષ્ટિદોષ હોય અથવા અમુક શબ્દો અમારી આંખ આગળથી ગેરહાજરજ રહેતા હોય તો કાણુ જાણે એક રચે પ્રશંસામયક વિશેષણ સાથે મહાભારતનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પશુ રા. વિજયરાય વેલ એટલું તો જાણતાજ હશે કે 'મહાભારત' એટલે ગીતા નહીં ને એક વિશેષણ સાથેનો ઉલ્લેખ એટલે 'મુક્તકંઠે વખાણ' નહીં.

આ પ્રમાણે રા. વિજયરાય સજે છે તેમ રા. મુનશીએ 'નીત્રોનો નામોઝ્યાર પશુ આવડતો નથી એવો એકરાર', 'નીત્રોનો વિરોધ' કે 'ગીતાકારનાં મુક્તકંઠે વખાણ' ક્યાં નથી. છતાં એમ કહ્યું હોત તો પશુ અગીઆર વર્ષ પછી પહેલાં કરતાં જુદા આભપ્રાય એ રા માટે ન પ્રગટ કરી શકે? અભિપ્રાય કે વિચાર દરેકનાં એકજ રહેતાં જોષએ એમ પ્રથમ રા. મુનશીનાં 'મુક્તકંઠે વખાણ કરી' હવે એમનો વિરોધ કરવા તત્પર થએલા રા. વિજયરાય નહોતજ આનંદા હોય.

આટલું લખ્યા પછી એક વાત નોંધવી આવશ્યક જણાય છે. રા. મુનશીનો ઉપયુક્ત નિબંધ અમને 'ગુજરાત-કાર્યાલયમાંથી' મળ્યો છે; જે કાર્યાલયને રા. વિજયરાય એકદા શોભવતા

હતા. અને એ નિબંધ એમણે જોયો-ગ્રાંથો હશેજ, એ વાત તો એ નહીં ભુલી ગયા હોય, એવી આશા રાખીએ છીએ. પણ અમારો અનુભવ અમને વધારે આશા રાખવા દેતો નથી !

અકાળે ખરેલા સાહિત્ય સીતારા

ગુજરાતના એ આશાભર્યા યુવાનોનો એકજ માસમાં દૂર કાળે આસ કર્યો છે તેની નોંધ લેતાં અમને અત્યંત શોક થાય છે.

પ્રો. ગજેન્દ્રરાય છુય એ ગોંડલના જાણીતા છુય કુટુંબના નંખીરા હતા. વિદ્યાર્થી જીવનમાં એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે એઓ જાણખાતા. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એ નિષ્ણાત

હતા. ખી. એ. માં એમને સંસ્કૃતમાં 'લાહિદાજ પ્રાઇઝ' મળ્યું હતું. તેમજ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં 'સુર ગોડુલજ ઝાલા વેદાંત પ્રાઇઝ' મેળવવા એ શક્તિમાન થયા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યના આકાશમાં આ સીતારાની પ્રજ્વાળા એની વિદ્યાર્થી વયમાંથી પડી હતી. ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદમાં પાઠપૂર્તિનું એક ધનામ એજ ખાટી ગયા હતા.

સુરતની સાર્વજનિક કોલેજે એને સત્કારી અધ્યાપક પદ આપ્યું. અધ્યાપક તરીકેની એમની કારકીર્દી એમના વિદ્યાર્થી જીવન જેટલીજ યશસ્વી અને સફળ નીવડી હતી. વિદ્વતા અને રસિકતાનો વિરલ સંયોગ દાખવનારાં, હંડી દષ્ટિ અને ઉચિત હાસ્યરુચિ વડે પ્રેરણા આપનારાં બાપણો અન્ય વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને પણ એમના વર્ગમાં આકર્ષતાં. "પ્રોફેસર" નામના એમ-

ના લેખની હજી તો શાહી પણ સુકાઈ નથી અને "અંદરલોક"નું એમનું બાપણ હતું તો આપણા કાનમાં ગુંજી રહ્યું છે ત્યાં તો એ સ્વર્ગે સીધાવા છે. પાછળ મોટું કુટુંબ ટળવળતું મેલી ગયા છે. એમના મૃત્યુથી સુરત કોલેજે એક ઉત્તમ અધ્યાપક અને ગુજરાતે એક ઉગ્રતો આશાસ્પદ લેખક ગુમાવ્યો છે. એમના આત્માને શાંતિ હો !

અને 'ગુજરાત'માં

'નિયોગ' સંબંધે લેખ અને કેટલાંક પુસ્તકોનાં અવલોકન લખનારા અમારા મિત્ર ભાઇ રતિપતિરામ પંડ્યાના કચ્છ મૃત્યુની સંખેદ નોંધ લખ્યો છીએ. ભાઇ રતિપતિરામ વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં કેટલોક વખત કામ કરી છેલ્લે એઓ અહીંની સ્ત્રી અને બાળ સંરક્ષણ સંસ્થાના મંત્રીપદે હતા.

"પુરંદર પરાજય"ની સુકન્યા-

ની વકીલાતથી એઓ એકદમ સારા અજવાળામાં આવ્યા. લઘુ રામાયણ, લઘુ-મહાભારત વગેરે શાળાપાઠ્ય પુસ્તકો એમણે રચ્યાં છે. વળી રત્નાવલી વગેરે કૃતિઓ એમની વિદ્વતા અને અભ્યાસ રૂપે બતાવી આપે છે. એઓ વડોદરાની સાહિત્ય સમાના કારોબારી મંડળના એક ઉત્સાહી સભાસદ હતા. નડીઆદમાં મળનારી સાહિત્ય

સ્વ. પ્રો. ગજેન્દ્રરાય છુય

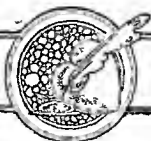
પરિપક્વ સંબંધેના એમનો લેખ પ્રગટ થયે બહુ મી. પંડ્યાને પાંત્રીસથી વધારે વર્ષ તહીં થયાં વખત નથી થયો. સાહિત્યની ને સમાજની હોય. બનેલી ચઢવાડે યુવાન વિધવાઓ, અનાથ કેટલીક રુઢિઓ સામે જ'ડ ઉદ્ધા- વવાની એમની અનેક અભિ- લાષાઓ એમના અંતરમાં રહી ગઈ છે. અને એમના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્તિએ છીએ.

મી. યુવ્યની ઉંમર ત્રીસેક વર્ષ. ની હશે, ત્યારે

બાળકો અને વૃદ્ધ-સાચાર મા- બાપોના પરિવાર છે. આપણાં અનેક આશ્વાસન ને અશ્રુઓ એમ- ની અંગત ખોટ તો તહીંજ પુરી શકે છતાં અને એ કુટુંબો પ્રત્યે અમારી દીક્- સોજ દાખવી છીએ.

૨૧. રતિપતિરામ પંડ્યા.

લેખક :

રા. '૬'

[અમારા મિત્ર રા., '૬'નું આમ દરોરને વિષે થોડું નહીં દોડતું હોય એવી કદરૂપના અમને નહતી. 'તત્રી પર્વ' આબુ' ને ગયું; તેમ 'તત્રી પર્વ' પછી 'અવલોકનકારોનું પત્ર' આવે છે એનું જ્ઞાન એમને કોણ કરાવે? કદાચ, ભદ્રંભદ્ર જે અદમનીય ઉત્સાહ અને અપૂર્વ વેગથી આર્થધર્મનો વિજયોત્સવ ઉજવવા એક મોહમયી નગરી સુધી પધારેલા તેથી પણ વધારે ઉત્સાહ ને વેગથી (અદમનીય અને અપૂર્વ પછી 'કે' પણ વિશેષણ રહેતું હોય તો) અવલોકનકારો માથે આવી પડેલા કે સ્ત્રીકારી લેવા પડેલા દીકા ધર્મને મુબાઇથી અમદાવાદ ને અમદાવાદથી રાણપુર સુધી ધસી જઈને પણ જય જયકાર વતાવે છે; શત્રુ દળનો ગમે તેમ સહાર કરીને ને સ્વપક્ષની ઉચ્ચ નાદે પ્રશસ્તિઓ ગાઇને.

ને 'અવલોકનાથે' મોકલેલાં માસિકોના તંત્રીઓને અને એ માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોના લેખકોને ચરણે આ કુલ નહીં તો કુલની પાંખડીરૂપે મારા મિત્ર 'રા. ૬'ના વિચારોજ ધરી અમે અમારા કર્તવ્યની દતિશ્રી માનીશું.

—ઉપતંત્રી.]

રા. ઉપતંત્રી 'ગુજરાત',
ભાષત્રી,

ઋષિ, ઉપનિષદ જેને માટે 'નેતિ નેતિ' કરે છે, તે પરબ્રહ્મ નથી, ષડ્ગુણયુક્ત ધ્રુવર નથી પણ દીપોત્સવી અંકોની સમાલોચના છે એમ અનુભવને આધાર કહી શકાય છે.

ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં પત્રોના દીપોત્સવી અંકોની સમાલોચના કરવાનો પ્રયત્ન કેવલ—વિશેષણ નહીં લખું, કારણ ધણીઓએ એવો પ્રયત્ન કર્યો છે. મેં પણ કર્યો છે.

દીપોત્સવી સમયે લેખકો, તંત્રીઓ, ચિત્રકારો ને છાપખાનાના કામદારોની શકિત સહઅગણી

વધી જાય છે ને પરિણામે પત્રોનાં કદ વધી જાય છે.

એક સામાન્ય લેખક આખા વંષમાં ન લખ્યું હોય એટલું દીપોત્સવી પાસે આવતાં લખી નાખે છે, અને એના લેખો જુદાં, જુદાં પત્રોના 'દીપોત્સવી અંક' ને શોભાવે છે. સખ્યા ને ગુણ એ બેનાં શુદ્ધિ એક સાથે જ થતાં હોત તો પ્રેમાર્નંદની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદ્ધાર ન થાય ત્યાં સુધી પાંખડીજ નહીં પણ કોટ પણ ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પ્રતિજ્ઞા લીધા પછીની દીવાળીએ કોટ ને પાંખડી પ્રતિજ્ઞાભંગ કર્યા સીવાય જરૂર પહેરી શકતી.

આ વખતના દીપોત્સવી અંકોની સમાલોચના કરવાનું કાર્ય તમે મને સોંપ્યું—ને ખાસ કરીને જુદાં જુદાં પત્રોના અંકોનો મોટો સમૂહ મારે ત્યાં ખડકાવ્યો—સારે મારા આનંદની અવધિ નરહી, ખરું કહું તો મને જરા ગર્વ પણ થયો...

અસારની મારી રિયતિ નજીવા વાંક માટે ભારી શિક્ષા સહન કરીને લીલા થઇ ગયેલા પુરુષ જેવી છે. મારો આનંદ ઉડી ગયો છે, ગર્વ જતો રહ્યો છે; હું નત્ર ખતી ગયો છું, ધ્રુવરે નિર્મેલી શિક્ષા ખમ્યેજ છુટકો એમ હું માનતો થયો છું.

જેની જેની સમાલોચના કરવાની હોય તે સર્વ સાદ્યંત વર્ષીજનું: એવું સૂત્ર સામાયિકો-માં પ્રગટ થતી સમાલોચનાની કલાના એક અનુભાસીએ ઉચ્ચાર્યું હતું ને મારા હંમેશના ભક્ષી મેં એ સ્વીકારી લીધું હતું. પણ એ સૂત્રની અવ્યવહાર્યતા દીપોત્સવી અંકોએ મને ખરાબર સમજાવી.

મેં બધા અંકોના બધા લેખો વાંચવાનો સ્તુત્ય નિશ્ચય કર્યો, પણ કારમ્યસે ન ચલુ વિજ્ઞ-મયેન નીચે:—એવી નીચની પંક્તિમાંથી હું જરા ઉપર ગયો, અર્થાત્ મેં મારો નિશ્ચય પાળવાનો પ્રારંભ માત્ર કર્યો ને મને માલમ પડ્યું કે બધા અંકોનાં બધાં લખાણો વાંચ્યાં મને આવતી દીવાળી જેટલો સમય લાગશે ! ને અવલોકન તો માત્ર બે કે ત્રણ અઢવાડીઆમાંજ લખવાનું હતું.

આપઘાત સીવાય આમાંથી છટકવાનો બીજો એકે રસ્તો નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું. પ્રલયકાળનાં અંધારાં (પ્રલયકાલે છેક અંધારું થઇ જશે કે સહસ્ર સૂર્યો આ પૃથ્વીને બાંળી મુકશે એ પ્રશ્ન ગમે તેટલો સંદિગ્ધ હોય છતાં પ્રલય કાલનાં તો અંધારાંજ કહેવાય) મારા મગજમાં વ્યાપી રહ્યાં. પણ થોડા દિવસ વીત્યા ને પ્રકાશનાં

પદ્ધતિ કિરણોએ જુદી જુદી દિશામાંથી પડીને એ અંધકારને દૂર કર્યો.

જુદાં જુદાં, વર્તમાનપત્રોમાં દીપોત્સવી અંકોની સમાલોચના પ્રગટ થવા માંડી. છેવટે 'કૌમુદી'ના 'સાહિત્ય'માં પણ બધા દીપોત્સવી અંકોનું અવલોકન પ્રસિદ્ધ થયું. એ અવલોકન-કારોની વાચન શક્તિ ગમે તેવી શીઘ્ર હોય પણ એમણે જેટલા અંકોની સમાલોચના કરી તે સર્વ અંકોનાં સર્વ લખાણો એમણે વાંચ્યા છે એમ કહેવાની હોંમત, સમાલોચ્ય અંકોની ને એ સમાલોચનાની પ્રસિદ્ધ વચ્ચેનો ગાળો જોતાં, અવલોકનકાર પોતે પણ કરી શકે એમ નથી !

મહાજનો યેન ગતિ સપન્થા: એમ વીચારી મેં એ મહારથીએને માર્ગે પળવું ઉચિત ધાર્યું. ઉપર ઉપરથી સર્વ અંકોને જોઇ લઇ અવલોકનલખી નાખવાનો વિચાર કર્યો. બધા અંકો સારા સામટુ લખી નાખવું ઠીક પડશે એમ ધારી લખવા માંડ્યું ને નીચે પ્રમાણે એકજ ફકરામાં આપું અવલોકન લખી નાખ્યું.

'મુંબાઇ સમાચાર', 'હાઉસ્માન', 'ગુજરાતી', 'ગુજરાત', 'શાન્દા', 'નવચેતન', 'પ્રસ્થાન', 'કુમાર', 'પ્રતાપ', 'એધડી મોજ', વીસમી સદી', 'ક્ષાત્ર તેજ', 'વિલાસ' હંસાદિ અનેક પત્રોએ દીપોત્સવી અંકો પ્રકટ કર્યા છે. સર્વ પત્રોમાં કેટલુંક સારું કેટલુંક અસાધારણ છે ને કેટલું નફારું છે. દરેક પત્રને એક દષ્ટિએ વખાણાય, એક દષ્ટિએ ઠીક છે કહી શકાય ને એક દષ્ટિએ ઉતારી પડાય એમ છે.

એ સર્વ પત્રના તંત્રીઓએ ધણી મહેનત કરી છે એમાં શંકા નથી. પણ જરા વધારે મહેનત કરી હે.ય તો આથી જરા વધારે સારા અંકો પ્રગટ કરી શકતે એમાં પણ શંકા નથી ! જરા વધારે મહેનત કરવા કરતાં ધણી વધારે મહેનત કરી,

હોત તો ઘણા વધારે સારા અંકો પ્રગટ કરી શકતે. એક જાહેર ખબરમાં મેં વાંચ્યું હતું: 'તણખા,' 'વધુ તણખા,' 'તણખા: વધારે' એવું કેક એ તંત્રીઓને આદર્શ તરીકે પોતાની સામે રાખવા અમે સૂચના કરીએ? 'મહેનત,' 'વધુ મહેનત,' 'મહેનત: વધારે.' "

પણ આ ટુંકા 'અવલોકન'થી મને સંતોષ થયો નહીં. એટલે આટલા બધા દીપોત્સવી અંકમાં શું શું વાંચવા જેવું છે તે નક્કી કરવા મેં જુદાં જુદાં પત્રોમાં આવેલી સમાલોચના વાંચવા માંડી. પણ આથી તો હમના દર્દને ટાટે પાણીએ નવડાવવાથી થાય તેમ મને થયું: મારી મુઝવણ પહેલાં કરતાંએ વધી ગઈ. એક જણે અમુક લેખનાં વખાણ કર્યો હોય તો બીજાએ તે લેખને નિર્માય ગણી કાઢ્યો હોય. દાખલા તરીકે 'યુજરાતી'માં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેશ 'નારી ધમ' નિરૂપણ' એને 'સૌરાષ્ટ્ર'ના કેતુએ સ્થાન આપવા યોગ્ય ગણ્યો નથી; 'સાહિત્ય'માં રા નરીમાન ગેળવાળાએ એને 'યુજરાતી'ના વિજ્યાંકના જેઆણુ તરીકે લેખ્યો છે. રા. ગોળવાળાને 'મુંબાઈ સમાચાર'ના અંકનું મૂલ્ય ઘણું આકરું લાગ્યું છે. બીજાઓને માત્ર ચાર ચિત્રોમાંજ એના પૈસા વસુ છે એમ લાગ્યું છે. 'સૌરાષ્ટ્ર'માં કાષ્ઠક 'મીંડા મહાશયે' બધા અંદાની પરીક્ષા લીધી છે. તેમાં 'શારદા' 'નાપાસ' થાય છે છતાં કાષ્ઠક પુનઃ અલીમ-હમદે 'શારદા'ને 'સર્વ'માં પ્રથમ માસિક' ગણ્યું છે તેથી રહેમના ઉ માકં આપી પાસ કર્યું છે. આમ મીંડા મહાશય, એકડા વિના મીંડા નકામાં તેથી કે કોણ જાણે કેમ પણ, બીજાના અભિપ્રાયથી તણાઈ જાય છે એમ જોયું એટલે એમની પરીક્ષાપર આધાર રાખવો મને ગમ્યો નહોતો. 'પ્રગતિ'ને અન્ય કેટલાક પત્રોમાં અવલોકન

પત્રરૂપે પ્રગટ થયું છે. હમણાં હમણાં પત્રરૂપે આવી ડાહી ડાહી વાતો લખવાનો વા વાયો છે. ડાહ્યાં-ખરું કહું તો દોઢ ડાહ્યાં, અવલોકનો, ટીકાઓ વગેરે એટલેટલાં વાંચવાં પડે છે કે પછી કોઈ મિત્ર કે સંબંધી મને પત્રમાં પણ આવી સાહિત્યની ને અવલોકનનીજ વાતો લખે તો એ પત્ર હું જરૂર પુરો વાંચ્યા પહેલાં બાળી મુકું. આવી મનોદશામાં હું એ અવલોકનો વાંચી શક્યો નથી.

આથી દીપોત્સવી અંક ને એ અંકાની સમાલોચના ઉપરટપકે જોઈ ગયા પછી રહેલા સંસ્કારો પરથી હું દીપોત્સવીની રસસામગ્રીના રસાસ્વાદની સમાલોચના ભાખું છું.

દરેક પત્રના સમાલોચકે રસિક શીર્ષક શોધવાનો યત્ન કર્યો છે. હું શીર્ષક શું રાખું? 'દીપોત્સવીનો સાહિત્ય યાળ,' 'સરસ્વતીનાં રસદર્શન,' 'શારદાનો પૂજનયાળ,' 'તંત્રીઓનું પર્ય' ઇત્યાદિ શીર્ષકો જેવું આકર્ષક શીર્ષક ઘણી મહેનતે મેં શોધી કાઢ્યું: 'મધરાતની મીઠુખતીઓ.' અપકરણનો આરોપ ન આવે એટલા માટે જણાવતું જરૂરનું છે કે 'તંત્રીઓએ અને તંત્રી મંડળોએ રાતદિવસ કાળી જહેમત ઉઠાવી, મધરાતે મીઠુખતીઓ બાળી સંપાદન કર્યું કરી, જે મોંઘી લ્હાણુ.....' એ 'સૌરાષ્ટ્ર' માંના વાક્ય પરથી મને ઉપર્યુક્ત શીર્ષક મુઝ્યું છે. હવે મારું અવલોકન—

"કદ, ચિત્રસંખ્યા ને લેખ સંખ્યાની ખાખત-માં 'મુંબાઈ સમાચાર'નો અંક સોથી પ્રથમ આવે તેમ છે. એમાંના સ્વ. રામરાવનું, 'અજંટા વિહાર' નામનું પુંઠાપરનું ચિત્ર તથા એમનુંજ 'જળ ભગવ' ચાલો 'નામનું બીજું ચિત્ર, 'મળી દષ્ટો દષ્ટ,' 'મેધાના ચમકાર,' ઇત્યાદિ ચિત્રો ઘણાં

સુંદર છે. મારી પાસે જે અંક આવ્યો છે તેમાંથી બધાં ચિત્રો કોઇએ ફાડી લીધાં છે એટલે ઉપલું કથન હગાર 'બીન જવાબદાર' છે, 'અરુ' એમાં રા. ખખરદાર, રા. કેશવ હ. શેઠ, રા. કૃનેયાલાલ મુનશી, સો. લીલાવતી મુનશી, રા. બુદુભાઈ, રા. રામનારાયણ પાઠ, રા. ગમનવિહારી મહેતા, શીમતી જ્યોત્સ્ના શુક્લ, પ્રો. જયેન્દ્રરાવ દૂરકાળ, રા. મરત કુકીર, રા. ધનસુખલાલ મહેતા વગેરેનાં કાવ્યો-લેખો વાંચવા જેવાં છે. અગ્રેજી સપ્તાશ્રીમાં પણ ધણી વાંચવા જેવાં છે."

'કુમાર'નો દીપોત્સવી અંક બાદરવો ને આસો જેમ બે અંક એકઠા કરી આપ્યા છે. કદ નાતુ છે. પણ તમારા અનુભવમાંથી તમે મને આ પરિસ્થિતિની મુશ્કેલીઓનો એટલો સચોટ ખ્યાલ આપેલો તે અત્યારે તાલે યાચ છે: ને પેલું ચરણ 'પ્રસૂતિની પીઠા તે વખ્ખા શું જાણે' એ યાદ આવે છે. 'કુમાર'નાં ચિત્રો સુંદર ને આકર્ષક છે પણ બધા માને છે કે 'કુમાર' એટલે કલાત્મક મંદિર એમાં હું બહુ સંમત નથી થઈ શકતા. પણ ન્યાય ખાતર એટલું 'અરુ' કે 'કુમાર' કલાત્મક ખાણુ છે. ને આ બધામાં ધ્યાન ખેંચે તેવા સેઓ 'નંદલાલ બસુ ને શાંતિ નિકેતનનું કલાભવન' અને 'ગામડાની ધુળમાં ઢંકાએલા' એ બે છે.

'શારદા'ના અંકમાં 'કોલેજીયન' ની વાર્તામાં તમને અતિશયોક્તિ નથી લાગતી? ને 'લાડુ નીહાળી નમું હું નમું' એ પ્રતિકાવ્ય આ સુગમાં કેટલું પ્રિય થઈ પડે તે તંત્રી કેમ નહીં સમજી શક્યા હોય? આજી ખખરદારનું 'કુવાને કડિ' 'સ્મરણ પચ્ચીસી' કેશવ શેઠ વગેરેના લેખો વાંચવા મન લલચાય તેવા છે.

'નવચેતન' હાથમાં આવતાં મારું ચિત્ત ચોટ્યું હોય તો તે રા. રાવળના 'વિરહી યક્ષ' તરફ. બાકી દીપરેડ શાહીની જે રેલમ છે.

બંગાળી ચિત્રકારો કેરે છે તે તરફ મને કોણુ જલ્પુ કેમ અણુગમે છે. એાલીયા એશીનાં 'હાથનાં કયાં હૈયે' જરૂર વાંચી જશે. ને આવી તક જવા પણ શા માટે દેવી? બાઈ 'એાલીયા એશી' તમારી કલમને માત્ર દીપણમાં નજીકી રાખતાં સાહિત્ય તરફ પણ ફરકવા દો. ને બાઈ કોકિલ મહાકવિ જ્યોત્કને ન્યાય આપવા તમે જે કૃતિમતા આદરી તેથી કૃતિમાં કિલબટતા ઉપજી છે.

'હીંદુસ્થાન'ના લાંબા પહેાળા અંકમાંથી 'દેશસેવાનો નવો આદર્શ' 'યોધ પર્વણી' 'સોટીનું સામ્રાજ્ય' 'એકમત' 'મુક્ષાતનો મહેમાન' આટલું વાંચશે તો હીંદુસ્થાન વાંચનાં સંતોષ તમને અવશ્ય મળશે.

'બે ધડી મોજ'માંથી 'સમાધાની નહીં કરું; 'મહાભારત' 'રશીઆની હાન પ્રલાલિકા' 'કેટલાક પત્રો' વગેરે વાંચી જવા આગ્રહ છે.

એટલે આમ દરેક અંકમાંથી થોડું થોડું વાંચી, 'થોડું લખ્યું ધાનું' માની લેશે એવી આશા છે.

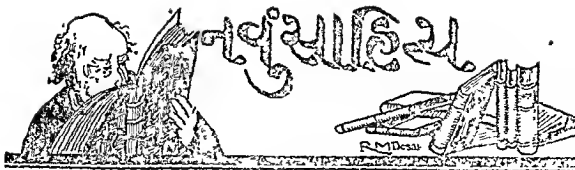
પણ હું ધારું છું કે જરા વિસ્તારવાળું પરંતુ આ અવલોકન પણ મારા પ્રથમ પ્રયત્ન જેવું જ થવાનું. માટે અવલોકનનો વધુ રસિક ભાગ વાચકે સમજી લેવો.

હું આચારા રાખું છું કે ઉપતંત્રી સાહેબ તમને આ અવલોકન ગમશે નહીં. જે તમને એ ન ગમે તો તમે પોતે અવલોકન લખી નાખશો ને મારે લાં મજુર મોકલી તમારા દીપોત્સવી અંકો મંગાવી લેશો.

શી.

હું છું સહાનો
તમારે મન તમારો

'૬'

લેખક :

રા. ખટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પહેલા પાછળ : લેખક : રા. યશવંત પંડ્યા. અમદાવાદ.

તરુણ અને તેજસ્વી, આકર્ષક-અથવા આકર્ષક લાગવા પ્રયત્ન કરતી, અરિયર, અંચળ અને ઉદ્ધત એવી ક્યાંક ક્યાંક નજરે પડતી યુવતી અને રા. પંડ્યાનું આ નાટક એ બેઉ એક હરૌણમાં આવી શકે એમ લાગે છે. એકે ખાસ અધમ નથી; છતાં અનુભવ અને વયનાં જુદા અધમતાની કુશંકા કરે એવા બેઉના રંગદંગ છે. બેઉ શિષ્ટાચારને તિલાંજલિ આપવા તત્પર, બેદરદિ હિંમત છે અને એમાં વિશિષ્ટતા માની એ ગર્વ લેતા હોય એવો ભાસ થાય છે. સત્યને ખુલ્લા સ્વરૂપમાં સ્વીકારતાં બેઉ અચકાતાં નથી. કોઈ નાટકના ગાયનની એક અશિષ્ટ કડી-“આપાની ઘેરી મારી બા-” એનાં સત્ય કથનમાં એ બેઉના સ્વભાવની કૈંક આંખી યઇ શકે છે. કથન સત્ય છે પણ સુંદર, Artistic નથી લાગતું-રસદૃષ્ટિએ કર્કશ લાગે છે. જીવનમાં કલ્પનાની છાંટ ન હોય તો જીવન જીવવા જેવું પણ રહે નહીં. પ્રિયતમા દાડમાંસનું-દવાખાનામાં જીવી હોય છે તેવું પિંજર છે એ સત્ય સામે રાખી ફર્મા કરે તો માજુસને સદજ વારમાં ધરાગય ઉત્પત્ત થાય; અનાર્થક

સત્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખ્યા કરી છાંટી કડવી કરી નાખવાથી શું ફળ એ સમજાતું નથી. આ નાટક એ રીતે અફળ છે એમ લાગે છે.

* * *

લેખક અપેક્ષામાં લખે છે : “સંસ્કારીમાં સંસ્કારી માનવી સુદ્ધાં જ્યારે સધળે શિષ્ટ નથી-જ રહી શકતું ત્યારે એનું સધળું સાહિત્ય પણ શિષ્ટ શું કામ રહે ?”

લેખકને શિષ્ટતાની ઓછી વત્તી સીમા વીશે તકરાર નથી : એ તો શિષ્ટતાની સામેજ ફરીઆદ ઉઠાવે છે. એટલે કે કહેવાપાણું રહેતું નથી. જુદું બોલતું એ પાપ નથી એની દલીલ દલીલરૂપે પણ સાંભળી શકાય પરંતુ “સાર, સારુ પાપ કરીએ છીએ તેનું શું છે ?” એ સવાલને ઉત્તર હોષ શકે નહીં-મને તો જડતો નથી. એથા માણ્યો નિર્બાધ છે; એમની આડે કંઈ અંતરાય નથી; એમને કોઈ બધ નથી. આ નાના જમત-ની નાની સીમાઓ એ વટાવી ગયા છે : લોક કહેવત પ્રમાણે “એમનું નાનું સરખું રાજ્ય” હોય છે. “વધતા” જતા નવા જમાનાનું આ એક લક્ષણ છે અને એ આ પુરતકમાં સારી પેટે દેખાય છે. એ લક્ષણ વીશે ટીકા કરવાનો મારો હેતુ નથી. આ છાંટીમાં આજ ખરું અને આ

મથામણુ કરતી; જીવનની કદર છતાં જીવન વીંછી લેવું પડતું તેથી સહજ શોકગ્રસ્ત છતાં પ્રસન્નમુખી થવા પ્રયત્નશીલ થતી, એની નિર્દોષ લાગતી, સુંદર અને અંચળ મુખમુદ્રા હજી સ્મરણમાં તરવરે છે. લલ્લમલાની શુદ્ધિ બહેર મારી જાય એવી રિયતિમાં, હમણાં કેંક જુલમ શુન્નરાતે એવા પ્રતિક્ષણ પડ્યા પડ્યા કરે છતાં અંતિમ પળ સુધી સ્વરક્ષણ કરવા તે સ્વરથ અને તત્પર હતી. અસહાય છતાં પરસહાયની તેણે ઇચ્છા કરી હોય એવું ધ્યાનમાં નથી. પોતાની બાજુ એકલે હાથે પુરી કરવાનો તેનો સંકલ્પ હોય એમ લાગતું. પોતાના સ્ત્રીત્વનું અહોનિશ રક્ષણ કરવાના તેના સફળ પ્રયત્નો જોઈ, એના પતિ સીવાય બીજા સૌ દોષ જોનારના હૃદયમાં પૂનઃભાવ ઉત્પન્ન થતો. આવી સ્ત્રીઓ વિરલ હોય છે. પછીની એની જીવનકથા સાથે આ પ્રસંગે આપણે સંબંધ નથી. મુદ્દો એ છે કે એ સ્ત્રીએ એના દુષ્ટ પતિ સામે આ નાટકની નાધિકા વનવેલી પેઠે “માહોમ” નથી કયું એ વીશે મને દૃઢ વિશ્વાસ છે.

અને જેમ વનવેલીનાં આચારણ સંસ્કારી નથી તેમ હંસલનાં આચારણ પણ સંસ્કારયુક્ત નથી. એક દૃષ્ટાંત બસ થશે.

હંસલ “મહામતાથી” કહે છે : “વનવેલી મારી ધર્મની બહેન છે.” એ ધર્મની બહેનને એ કહે છે :-

(અનન્ય ધીરપથી) આપણે ને કેં કરી જોગ-
વ્યું એની સ્મૃતિરો, ને કેં મનમાં મયું એની
વસિ લેખે કેંક.....”

એનું વાક્ય અધુરું રહે છે પણ એ કેંક એવું કરવા જાય છે કે વનવેલી “આધી હતી” જાહ તરત બોલી પડે છે : “અડશોમાં” અને આ પુરુષ એની બહેનને કહે છે : “આવો મોકા ક્યારે મળવા નો?” ઇત્યાદિ.

ચિત્તમન ઘડકી ઉડે છે. સુશિક્ષીત તો આધો રહ્યો પણ એક સાધારણ સંસ્કાર પામેલો માણસ પણ “ધર્મની બહેન” તરફ આવું આચરણ કરે—અને કરતો હોય તો બને કરે પણ લેખક તેને સાહિત્યમાં મૂર્તિમંત કરે એ બધું સહન થઈ ન શકે એવું છે.

* * *

—ત્યારે આ નાટક શો હેતુ સાધે છે એ પ્રશ્ન થાય છે. સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષો દેખાતા જીવનના “પડદા પાછળ” કેવું ખીલામણું જીવન જીવે છે એ દર્શાવવાનો લેખકનો હેતુ જણાય છે. તે શું સંસ્કારી લોક આવું જીવન જીવે છે એમ? અને સુમદ્ર, વનવેલી ને એ બધાં સંસ્કારી છે ખરાં? એક એવો સામાન્ય ભ્રમ ઉપરિચિત થયો જાણ્યામાં છે કે જણેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં અંતરજીવન મહિન હોય છે. શુન્નરાતના એક મહાકવિએ એકવાર કહેલું યાદ છે કે “આજની ગ્રેન્ડ્યુએટ છોકરીઓ બધી બગડી ગઈ છે.” કેટલી શુન્નરાતી ગ્રેન્ડ્યુએટ સ્ત્રીઓને તેઓ જોળખે છે એમ મેં પુછ્યું અને એમનાં નામઠામ ગણાવા માંડ્યા ત્યારે જણાવું કે તેઓ ગાત્ર એકજ ગ્રેન્ડ્યુએટ સ્ત્રીને જોળખતા હતા. મારે કહેવું પડ્યું કે એક પરથી અનેક વીશે મત બાંધવો એ ભુલ ભરેલું છે. આ ભ્રમ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. એમ લાગે છે કે “પડદા પાછળ”ના લેખક એથી સુક્ત નથી. એમ નહીં કે શિક્ષીત કુટુંબો દરેક વાતે નિર્મલ હોય છે. બંધીવાર પાણીમાં કોણ જાણે કયાંથી પોરાઓ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. તેમ મનુષ્યના હાડમાંસમાંજ કેંક એવું છે કે કોણ જાણે કયાંથી વાસના જાગી ઉડે છે એટલે જ્યાં જ્યાં હાડમાંસનાં માણસો વસે છે ત્યાં “પડદા પાછળ” કેંક કે નાટક રચાતું હશે પરંતુ એ બદ્ધતા એવી અનાકર્ષક ધટના હોય

[પ્રથમ પ્રકરણ ૫૪ ૩૦૩]

મંદિરા

૧૯૨૬-૨૭

[અનુસંધાન પ્રથમ ૨૩૬ થી]

વારમાં મને સમજાયું કે બહોં કરતાં હું જંગલમાં વધેરે સલામત હતી. પ્રથમ તો હું કોઈ દિવસ ઘરની બાર નીકળેલી નહીં એટલે મરદો સાથે બોલવા જતાંજ નવનેમ થતા... બે પ્રયત્ન કરી બોલવા જતી તો એમના નયનના ભયંકર અમકારથી ત્રાસી ચુપ થઈ જતી. તેઓ મારી મનક કરતા. કેટલાક અપમાનભરી માગણીઓ કરતા. એવાં પ્રાણીઓને પુછવા કરતાં મરવું બહેતર. સ્ત્રીઓ તો મારા પ્રશ્નોત્તરો ઉતાર-જ દઈ શકતી નહીં. એમનાં મૂર્ખ સુખ-મંડલો મને કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી કલ્પતાં હોય એવો અભિનય કરતાં. માત્ર એક વૃદ્ધાએ મને કહ્યું: “ બેટા ! તું કોણ છે ? રાજભાગે પર તારા જેવી કુલિન કાન્તાને ભટકવું જાજે ? તારી કુમારને સુંદરતા શેા નેા શેા ત્રાસ વરતાવશે. ચાલ, બેન ! ચાલ ! મારી સાથે. ”

એક પશુશબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના હું તેની પાછળપાછળ ગઈ. મને અધમુઘ થઈ ગયેલી જોઈ એણે મને થોડું ખાવાનું આપ્યું. અમદાવાદ વીશે એણે સાંભળ્યું હતું. મને ઘેર પહોંચાડશે તો એને સારો બદલો મળશે એમ મેં એને જણાવ્યું. પરંતુ પોતાનું ઘર ને કુટુંબ કબીલો છોડી તે કેવી રીતે જઈ શકે ?—એવો જડભરત જેવો ઉત્તર આપ્યો. એટલે એણે જણાવેલા માર્ગે હું ફરી ઉપડી. સંધ્યાકાળ થતાં સુધી હું દુઃખથી કંટાળતી ચાલી રહી. મને વધારે ને વધારે થાક લાગતો જતો હતો. માર્ગમાં વટેમાર્ગ મળતાં અમદાવાદ પેટનું દૂર હશે એ વીશે મેં પરપુષ્ટ કરી. એ તો આલો બની ચંબી ગયો. હું કયાંથી આવી હતી એ પુછવા લાગ્યો. પેલી વૃદ્ધા રહેતી હતી તે ગામનું નામ મેં તેને

કહ્યું. એણે મને કહ્યું કે હું મારા ધ્યેયથી દૂર ને દૂર જતી હતી. અમદાવાદ તો હજી બે દિવસની વાટે રહ્યું.

ભય ને નિરાશાથી હું વિહ્વલ બની ગઈ. એ ક્યાં જતો હતો તે વીશે મેં એ મનુષ્યને પુછ્યું. તેણે મને કહ્યું કે પાસે આવેલા બેડા નામના ગામ તરફ એ જતો હતો. બીજું શું કરવું એ ગમ ન પડવાથી હું તેની પાછળ પાછળ જવા લાગી. અમે તે ગામમાં પહોંચ્યાં એટલે હું કોને ઘેર જવા માગતી હતી તે જણવા એ માણસે પ્રયત્ન કર્યો મેં કહ્યું કે હું તો :તદન અગણી હોતી; કોઈનેએ ઓળખતી નહોતી. કોઈ ઝાડ નીચે પડી રહી રાત્રિ ગાળવાનો મારો નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

“ તમે શી ન્યાત છો ? ” તેણે પુછ્યું.

“ બ્રાહ્મણ ” મેં ઉત્તર દીધો.

“ હું પણ બ્રાહ્મણ છું ” તે બોલ્યો; “ મારી સાથે ચાલો. તમારા આવા ચીંથરેલાલ પોશાકથી પણ હું કહી શકું છું કે તમે કોઈ સારા ઘરનો છો. હલકા વણુંમાં તમારા જેવું માણસ લાગ્યેજ મળે. ”

“આહ સૌંદર્ય ! મારી સુંદ તાની ચાહુ વાતોથી હું કંટાળી ગઈ હતી. પરંતુ એ બ્રાહ્મણ વૃદ્ધ હતો. વંદનીય દેખાતો. હું એની પાછળજ ગઈ.

એ બ્રાહ્મણના ઘરમાં મેં રાત ગાળી બે દિવસના ભય ને ગભરાટ પછી શાંતિથી ઉઘ કાઢવાથી હું જરા સ્વસ્થ થઈ. સવારે હું ઉડી ત્યારે મારાં તમામ અંગ કળનાં હોય એમ લગ્યું. મારા પગે ભારે મોઝ ચઢી ગયા હતા. પુરી બેસવાની પણ તાકાત નહોતી.

એની નમ્રણી હાલનમાં એ બ્રાહ્મણને ઘેરજ રહેવાની મને ફરજ પડી. એ તથા એની માથાળુ પત્ની મારી દયા ખાતાં; પરંતુ અમદાવાદ પહોં

ચવાનો મને એક પણ ઉપાય જડ્યો નહીં. કોઈ પણ સ્ત્રી રસ્તાની ભોમીયણ નહોતી; તેમ મારી સાથે આવવાને પણ કોઈ તૈયાર થાય તેમ નહોતું. મરદો તો ધણુએ તૈયાર હતા. પરંતુ મરદો સાથે એકલી જતાં હું બીતી. વળી તે વૃધ્ધ બ્રાહ્મણ પણ મને એમ જવાદે તેમ નહોતા મને બાલુએ લઈ જઈ તેમણે કહ્યું: “આ બધા હલકા મનુષ્યો છે. એમનો વિશ્વાસ ન કરીશ. એમના મનમાં શું છે એ મારાથી કહું નથી જતું. એક કુલિન બ્રાહ્મણ થઈ એવાઓની સાથે હું તને જવા દઈ શકું નહીં.” એટલે મેં પણ તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

એક દિવસ મેં સાંભળ્યું કે કૃષ્ણલાલ નામે એક શ્રીમંત તેમના કુટુંબ સાથે મુંબાઈ જનારા હતા. મને લાગ્યું કે મારા છુટકારાની પણ આવી. મુંબાઈ મારા તેમજ મારા શ્વસુરના ધરથી દૂર હતું એવાંત ખરી પરંતુ મારો એક દૂરનો સગો મુંબાઈમાં નોકરી કરતો હતો. મને લાગ્યું કે એકવાર હું મુંબાઈ પહોંચીશ એટલે મારા એ સંબંધીને શોધી કાઢતાં વાર નહીં લાગે. પછી એ મને ઘેર પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરશે. કે નહીં તો મારા પિતાજીને સંદેશો તો મોકલાવી શકીશજ.

મારા આશ્રયદાતાને મેં એ વાત જણાવી. એ પણ મારી સુકિતમાં સંમત થયા. “કૃષ્ણલાલ” તેમણે કહ્યું: “એમને હું ધણીજ સારી રીતે ઓળખું છું. હું તને એમની પાસે લઈ જઈશ. ધણીજ સીધા સારંગપાળો એ વયોવૃદ્ધ પુરુષ છે.”

મને કૃષ્ણલાલભાઈને ઘેર લઈ જવામાં આવી. પેલા બ્રાહ્મણે મારી ઓળખાણ આપી કહ્યું કે હું કુલિન કુલની હોઈ કમનસીબીથી આમ બુલ્લી પડી હતી. તમે આ અનાથ સુવતીને માત્ર મુંબાઈ લઈ જશો તો એ એના ધરનેા રસ્તા શોધી કાઢશે. કૃષ્ણલાલ કેટલીક વાટાઘાટ પછી કષ્ટલ થયા. એમના સ્ત્રીમંડળમાં મને રથાન મળ્યું. બીજેજ દિવસે એ કુટુંબ જોડે મુંબાઈ જવા

ઉપડી. થોડોક પગરસ્તો કાપી અમે વહાણમાં બેઠાં ને મુંબાઈ તરફ તે નાવ હંકારાવ્યું.

થોડા દિવસોમાંજ અમે મુંબાઈ પહોંચ્યાં. કૃષ્ણલાલભાઈ ત્યાં વેપાર અર્થેજ આવ્યા હતા. એક દિવસ મારો સંબંધી ક્યાં રહેતો હતો તે ત્રીશે તેમણે મને પુછ્યું. પરંતુ મને તો કશીએ ખબર નહોતી. મને એમના સરનામાનુંએ સ્મરણ નહોતું. મને કશીએ ગમ નહોતી. મારી સાદાઈમાં મેં વિચાર્યું હતું કે અમદાવાદ પેડે મુંબાઈ પણ મોટું ગામકું હશે. ગામના આગેવાન મનુષ્યોને બધાએ ઓળખતા હશે, માત્ર એ માણસનું નામ લેવાથી કોઈપણ તેનું ઠેકાણું બતાવશે એમ મેં ધાર્યું હતું.

પરંતુ મુંબાઈ ! પથ્થરનાં મકાનોનાં એ એક અનંત ! સંધુ ભાસ્ત્રો. મારા મિત્રોને શોધવાનો કશોએ ઉપાય હું વિચારી શકી નહીં. કૃષ્ણલાલભાઈએ ધણીજ ઉદારતાથી મારે માટે તપાસ કરવા માંડી. પરંતુ મુંબાઈ જેવા ગામમાં એક સાદા ગામડીઆને નામ માત્રથી કોણ ઓળખે ?

મુંબાઈનું કામ પસા પછી કૃષ્ણલાલભાઈને તો આગળ જવા વિચાર હતો; ને સારખાદ તે કુટુંબ સાથે ઘર તરફ પાછા વળનાર હતા. એટલે મારે શું કરવું ? હું રડી પડી.

પરંતુ મારા એ માથાળું મિત્ર બોલ્યા: “ભુઓ, બેન ! મારા એક મિત્ર રામરાયભાઈ અહીં પાસે રહે છે. મને એ ગઈ કાલે મળ્યા હતા. એમને રસોઈ કરનાર બાઈની ખાસ જરૂર હતી. આપણા દેશમાં પણ કેટલીક બાઈઓ રસોઈ કરે છે. એમણે કોઈ હોય તો જણાવવા મને વીનંતી કરી છે. મેં પણ તપાસ કરવા વચન આપ્યું છે, તમારે આ તક યાને શુભાવરી ! તમારા માટે હું તો બીજો કોઈ માર્ગ દેખતોજ નથી. મારે નમને સ્પષ્ટ જણાવી દેવું તોછએ કે હું તેમને મારી સાથે લઈ જઈ શકું એવી

સ્થિતિમાં નથી વળી તે છતાંએ તમે આવો તો ખસારે છે તેથી વધારે સારી સ્થિતિમાં મુકાય એવો સંભવ નથી. જ્યારે તમે અહીં રહેશો તો કોઈ દિવસ તમારાં સગાંનો પત્નો મેળવી શકશો.”

એ જે કહે તે કશુંક રાખ્યા વિના મારો ક્યાં છુટકો હતો? પરંતુ મારા સૌ દર્શથી નીપજ્જતી પીડાનો મને વિચાર આવ્યો. દરેક મરદને હું મારા શત્રુ સમજતી થઈ ગઈ હતી. એટલે મેં પુછ્યું: “રામરાયભાઈની ઉંમર કેટલી હશે?”

“મારા જેટલી”

“એમનાં પત્ની જીવે છે?” વળી મેં પુછ્યું.

“એમને એ સ્ત્રીઓ હતી.”

“એમના કુટુંબમાં બીજા મરદો છે?” મારી પ્રશ્ન પરંપરા આગળ વધી. કૃષ્ણલાલભાઈએ જવાબ હાલ્યો કે બીજી સ્ત્રીથી એમને દશેક વર્ષનો પુત્ર હતો. એક અર્ધ બત્રીએ પણ હતો. આ પ્રમાણે મને ના પાડવાનું બહાનું ન જડ્યું. બીજેજ દિવસે કૃષ્ણલાલભાઈએ મને રામરાયભાઈને લાં મોકલી દીધી. એમના ઘરમાં હું રસોઈ કરવા રહી. મારા લલાટે એવું લખાયું હશે! રસોઈ કરી મારા લલાડા કાઢવા પડશે એવો સ્વપ્ને પણ કોને ખ્યાલ આવે?

૩

પહેલેજ વિચાર મારા પગારમાંથી ઘેર જવા જેટલું બચાવવાનો થયો. પરંતુ અમદાવાદ ક્યાં આવ્યું એનું કોઈને બાન હોય તેમ ન જણાયું. લાં કેમ જવું એ પણ કહેતાર કોઈ મળ્યું નહીં. આખો જન્મારો હું ઘરમાં ભરાઈ રહી હતી, અમદાવાદ ક્યાં જઈશમાં આવ્યું તેનું પણ મને બાન નોંધતું. કયી નિશામાં જવાનું તેની પણ મને ખબર નહોતી. એટલે મારે જોઈતી માહિતી કોણ આપે? એવી સ્થિતિમાં આખું વર્ષ

પસાર થઈ ગયું. પછી એકાએક મારા અંધારા ભાગમાં એક પ્રકાશકિરણ ઝળક્યું. વર્ષાઋતુનાં વાદળોમાં વીજળી ઝુલ્કતાં મારો સારો ગ્રહ મારી નજરે ચડ્યો.

એક દિવસ રામરાયભાઈએ મને પાસે બોલાવી કહ્યું: “આજે આપણે ઘેર એક ખાસ મહેમાન જમવા આવનાર છે. મારા જાણીતા મોટા શરાદ છે. આપણે બહુ કામના છે. આજની રસોઈમાં કહેવાપણું ન રહેતું જોઈએ. ભુલ થશે તો મારા જેવો કોઈ ખરાબ માણસ નથી.”

મેં મારાથી બનતું કયું. મારેજ પીરસવું એમ આજ્ઞા થઈ હતી. રામરાયભાઈ ને તેમના મહેમાન જમવા બેઠા.

બીજીએ વાનીઓ પીરસી યાજ મુક્યા કે તેઓ આવ્યા. તુરતજ હું ગરમાગરમ ભજીયાં પીરસવા ગઈ. મેં આખું ઓટ્યું તો હતુંજ પરંતુ સ્ત્રીઓ ધુખટામાંએ સખાઈ ક્યે દિવસે રહે છે? મારા શેડના મહેમાનને મેં બરાબર જોઈ લીધા.

મને લાગ્યું કે એમની ઉંમર ત્રીસેકવર્ષની હશે. મુખમડલ મુંદર હતું. એમની આકૃતિ મનને ગમી જતી. કોઈપણ સ્ત્રી અંગત એવા તે મોહક હતા. ભજીયા પીરસતાં પીરસતાં પણ મેં એમના તરફ બીજી નજર નાખી લીધી. એટલામાં એમણે ઉંચું જોયું. મારી નજર એમના ઉપર ફરી હતી એ તે કળી ગયા. અંધારાઘેરી રજનીમાં જતાસાની જ્યોત પણ વધારે ચમકે. હાંકે! નખતો પણ એરાંજ. એ પણ આકર્ષાયા હોય એવું મને લાગ્યું. આહું સ્મિત એમના અંધર પર ફરફર રહ્યું. હું એકલીજ એ જોઈ શકી. ગમગટમાં અંધાંએ ભજીયાં એમના યાજમાં નાખી હું અંદર દોડી ગઈ.

હું અંધાં શરમાઈ-અંધાં હરખાઈ. લજ્જત ફરતાં આનંદ વધારે હતો. એવી રીતે મને

બાલદાદનાર એ પ્રથમજ સ્મિત હતું. એવી રીતે મારા સાચું જોઈ પહેલાં કાંઈ પણ દરખુ નેહું. એની સરખામણીમાં બીજા મરદાનાં હાસ્ય મને ઝેર સમાન લાગ્યાં.

મને ખાત્રી છે કે હું આમ લખું છું તેથી બધાંએ ચીઠાચ-મને બેશરમ ગણે. પ્રેમમાં પડવાની વાત પણ હું પારખી શકતી નથી એમ માને. ખરેખર ! હું પ્રેમપાશે બંધાઈ ચુકી હતી. હું પરજોશી હતી એ વાત ખરી પરંતુ મારું સમસ્ત જીવન એક વિધવાના જેવુંજ વ્યતિત થયું હતું. મારા પતિને મેં એકજ વાર અમારી લગ્નવેદી આગળ જોયા હતા. પણ એ વેળાએ તો હું માત્ર દશ વર્ષની હતી. મારી યુવાનીની બધીએ કામનાઓ વણુફાલી વેડફાઈ ગઈ હતી. એમાં ઉડાં જલમાં કાંકરો નાખવામાં આવે તો પાણી ખુબજ ઉંચે ઉડે એમાં શી નવાઈ ?

પરંતુ આમ કહેવાથી કે મારું કલંક ધોવાઈ જતું નથી. ગમે તે કારણ હોય—કશુંય કારણ ન હોય—હતાંએ પાપ તે પાપજ છે. માત્ર કારણો રજુ કરવાથી પાપમથિ પરાવારી જવાતું નથી. પરંતુ મારા જીવનભરમાં આ પહેલુંજ પાપ હતું—એવી જાતનું તો છેલ્લુંજ હતું.

સ્ત્રોતમાં આવતાંજ મારા મનમાં વિચાર રચ્યો. “એમને પહેલાં મેં કેંક જોયા છે.” મારી શંકા નીવારવા હું ફરીથી ત્યાં ગઈ. મેં ફરીથી છુપી નજરે જોયું. ધારીને જોયું. મને સમજાયું.

એજ દિવસે રામરાયભાઈએ શાક મંગાવ્યું. ઘણાંએ શાક ખનાવ્યાં હતાં. એમાંનું એક નવીન જ ગિજશુલક હું અંદર ગઈ. મારા એ મીઠા-ખાન મારી નજરે નહોતા વીસરી ગયા એ મને તુરતજ પારખાયું. તેમજો રામરાયભાઈને ફર્યું. “આજે સ્ત્રોત સરસ થઈ છે.”

રામરાયભાઈ એનો ઉડો બેદન ઉઠેલી શક્યા. તે માત્ર બોલ્યા: “હા ઠીક રાંધે છે.”

પરંતુ હું તો સમજી. એક ચાલાક પીરસનાર યુવાન કલ્પનાને કેવી નવાં છે તેની તેમને ખાત્રી પાડવા નિશ્ચય કર્યો.

“એક બે શાક તો” મહેમાને આગળ ચલાવ્યું; “અમારી બાલુએ કરે છે એવી રીતે ખનાવ્યાં છે.”

ફરી મેં વિચાર્યું—“તેજ છે.” સત્ય વસ્તુ સ્થિતિ પણ એવીજ હતી. એક બે શાક મેં અમદાવાદી રીતે વધાર્યાં હતાં. રામરાય બોલ્યા: “હશે. આ બાઈ આ દેશની નથી.”

મહેમાને આ તક સાંધી. બરાબર મારી નજર બાંધી પુછ્યું: “તમે કયા ગામનાં ? બાઈ !”

મને વિચાર થયો કે હું કહું કે ન કહું અંતે કહેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

પરંતુ તુરતજ મને બીજો વિચાર આવ્યો. મારે એમને સાચું કહેવું કે છુકું ? મેં છુકું કહેવાનોજ નિર્ણય કર્યો. હું એવા નિર્ણય પર કેમ આવી એ તો મદિતાનાં મન કપડી ને કપડ કળાના શોખીન ખનાવનારનેજ ખબર. જરૂર પડશે તો ગમે તે વખતે સાચું કહી દેવાશે એમ મને લાગ્યું. હમણાં તો બોલું બોલવામાંજ મને ફાયદો જણાયો. એટલે મેં ઉત્તર દીધો: “અમારું ગામ નડીઆદ.”

એ ચમક્યા હોય તેમ જણાયું. થોડીવાર પછી ધીમે સાદે તેમજો પુછ્યું:—“નડીઆદ ! જેની ચોતરફ બહારવટીઆનો તાસ છે તે ?”

“હા.” એ ઉત્તર લખતાં અત્યારે પણ હું શરમકિં છું.

તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહીં.

આ બધાંએ વખત હું યાગી ઝાલીને ઉભાં જ રહી હતી. મરદો જમતા હોય તે વેળા એજ

ઉભા રહેવું અસભ્ય ગણાય એ વાતજ હું લુધી ગઇ. એમને પણ ખાવામાં રસ ન પડતો હોય તેમ લાગ્યું. રામાયણભાઈ એ જોઈ બોલ્યા : “ ઇન્દુલાલ ! થાળી કેમ ખાલી થતી નથી ? ”

આટલુંજ સાંભળવાની હું વાટ જોઈ રહી હતી. ઇન્દુલાલ ! એ નામ તો પહેલાં પણ સાંભળ્યું હતું, મને એમ થયું કે એજ મારા પતિ.

હું રસોડામાં પેસી ગઇ. થાળી પછાડી આનંદથી ઉન્મત્ત બની ગઇ. રામાયણભાઈની શ્રુમ સંભળાઈ “ એ શુભચયું ? ”

“ કે નહીં એ તો જરા થાળી મગ્ગી ગઇ. ”

“ હવે મારે શું કરવું ? ” થાળી પછાડતાંજ મને વિચાર આવ્યો. “ મારા હૈયાના દારને મારી સમક્ષ રજુ કરવાનું વિધિન ગમ્યું તો નારી સુલભ નમ્રતામા મારે એ અણુમોલી તક વ્યર્થ નજ જવા દેવી જોઈએ, ” એવો નિશ્ચય કરી હું એવા રથાને જઈ ઉભી કે જમીને દીવાનખાનામા જતાં ઇચ્છા હોય તો કોઈપણ મને જોયા વિના રહેજ નહીં. મેં મારા મનમાં વિચાર્યું : “ મને ફરી જોવાની તજવીજ ક્યાં વિના રહે તો એ મરદજ નહી. ” મારા હુમટો દૂર કરી તદ્દન ઉંઘાડા વદને હું ઉભી રહી. એ વેળા મને તો કેં કેં થઇ ગયું.

પ્રથમ રામાયણભાઈ પસાર થયા. એમનું તો આણુઆણુ શું બનતું એ તરફ ધ્યાનજ ન હતું. એમણે મને ન જોઈ. પછી આવ્યા મારા પતિરાજ. એ એ તરફ કેંડ શોધ કરી રહ્યા હતા એવું જણાતાં મારું હૃદય ધટકી ઉડ્યું. એમની નજર મારા પર પડી. એ કોને ગોષ્ઠતા હતા એ તો હું કળીજ ગઇ હતી. અમારી નજર મળી ત્યાં તો—હું શું કહું ? મુંઝાઇ ભરેલું. પરંતુ જેમ ડંખ માગતા પહેલાં નાગ પોતાની ફણા ઝુલાવે છે તેમ નારીનાં નયનો પણ.....

મારી દષ્ટિમાં વધારે ઝેર કેમ ન ભરું ? મારા એ પતિજ હતા. તો એમ કરવામાં વાંધો પણ શે ? મારા નયનઆણુથી એ ખીચારા વિદ્વલજ બની ગયા.

રામાયણભાઈને ત્યાં હીરા નામની એક ખીચ દારી પણ હતી. અમે એક ખીજ સાથે હળી ગયાં હતાં. રાજનાં સાથી એટલે એમ બનવું અશક્ય નહોતું. એને બોલાવી મેં કહ્યું : “ હીરા ! પેલા મહેમાન આવ્યા છે, તે રહેવાના છે કે જવાના એટલી ખચર કાઢી લાવીશ તો મોટી કૃપા થશે. હીરા હસીને બોલી : “ વાહરે મારી બાઈ ! આપનેએ માયા લાગી કે ? ” હું પણ હસી. એ તો બહું લુની વાત છે. વારા ફરતી વારે બધાંએતો આવે. માટે તારું ભાવણ બંધ કરી તું મને મદદ કરી સફીજ કે નહીં એ વાત કહેને. તને પછીથી સમજશે કે એમાં કશુંએ અણુધટવું નથી થતું. “ હીક ! ” તે બોલી : “ તમારી ખાતર એ કામ કરીશ ખીજ માટે તો એક ડગલું પણ ભરું નહીને. ”—અરે ! ખીચારી હીરાનું ધર્મ સંભાવણુ એટલેથીજ કપાઈ પડ્યું.

તે ગઇ. મને તો એમ લાગ્યું કે તેને ગયે કેટલી. એ વાર થઇ ગઇ. વારિવીહોણી માછલી જેમ હું તરફડવા લાગી એટલામાં હીરા આવી—મોટેથી હસી ઘોષણા કરી કે આપણા એ મહેમાનને જરા હીક નથી એટલે જરા આડા થવાની ઇચ્છા છે. એમના કાજે પથારી કરવાની શેઠે મને આસા કરી છે.

“ હીક થયું ” હું બોલી ; “ પરંતુ બપોરે તો જનાર હશેજ. ”

“ ના ના ” તેણે કહ્યું ; “ હું એ તરફ ગઇ ત્યારે રામરાયશેઠ સાથે એજ વાટાઘાટ થતી હતી. ધંધાના કેંડ ” હીસાજ તપાસવાના હોવાથી તે અજાની રાત અહીંજ ગાળવાના છે. ”

“ પરંતુ હીસાજ તપાસી જતાં કેટલી વાર ? ” મેં પ્રશ્ન કર્યો.

“ પણ ચોપડાજ દુકાને પહોં છે ને ”
હીરાએ સમાધાન કયું; “ હજી તો શેઠ એ બધા
અહીં મંગાવશે. આવતાં આવતાં રાત પડી જશે
એટલે છેક રાતેજ હીસાબ તપાસી શકાશે ”

આ સાંભળી હું ખુશી તો પર્જા. છતાંએ
મને તો હીસાબ જોઈ જવાની વાત અત્રે રોકાવા-
નું બહાનુંજ લાગી. હું તો એમને પીછાની
ગંધ હતી એટલે એ રોકાય એમ ધમ્મું એમાં
કશુંજ ખોટું ન કહેવાય. પરંતુ એ તો મને
ઓળખાતાજ નહોતા. હું પરણી લારે એમણે
મને જોઈ હતી. એમનામાં બહુ ફેર નહોતો પડ્યો.
પરંતુ દશ વર્ષની છોકરી ને આરાઢ વર્ષની યોવના-
માં તો આસમાન જમીનનો ફેર પડે. એટલે મને
પરસ્તી ગણના હોવા છતાં એ મારા આકર્ષણ-
થી રોકાય એ ઠીક કહેવાયજ નહીં. એ વાતે
મારું હૃદય મને ડંખી રહ્યું. છતાંએ એ મારા
પતિ હતા હું એમની પત્ની હતી. એમના વીશે
મારાથી એવા વિચાર યાયજ કેમ ? એટલે એ
વિચારોને મેં મારા મનમાંથી પરાણે હાંકી કાઢ્યા.
માત્ર મેં નિશ્ચય કર્યો કે કોઈ દિવસ એ મને મારા
યશ મળશે તો એવી મલિન વાસનાને એમના
દીલમાંથી નિર્મૂલ કરીશ.

૫

રાત્રિ પડી. ભય કર શન્યકાર પથરાઈ રહ્યો.
જમી પરવારી સમય થતાં સર્વ નિદ્રાધીન થયાં.
મોડી મધ્યરાત્રિ હું ઉઠી પડોણાના ખંડ તરફનો
માર્ગ લીધો—ત્યાં મારા પતિ એકલાજ સુતા હશે
એવી મારી ખાત્રી હતી મારું તમામ આત્મચળ
એકદું કરી મેં સાદસ ખેડ્યું.

યોવનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી મારા પતિ
સાથેની આ પહેલીજ મુલાકાત હતી. મારા દીક્રમાં
ઉદ્ભવતા ગતિ ને લગ્નના વિચિત્ર મિશ્રણની શી
વાત કરું ? આમ હું બોલકણી તો ઘણીએ છું
પરંતુ એમને પ્રથમ સંબોધવા મારી જાનજ

ઉપડી નહીં. મારાથી નહીંજ બોલાય એમ મને
લાગ્યું. મારાં અંગે અંગ કમ્પી ઉઠ્યાં. મારા
હૃદયનો ચક્રાર પણ સંભળાવા લાગ્યો. મારી
જીભ સુકાઈ ગઈ. મોં સીવાઈ ગયું એટલે રુદન
સીવાય અન્ય શું સુઝે ?

પરંતુ એ મૂર્ખ મારાં અશ્રુને ઓળખી શક્યા
નહીં. એ બોલ્યા : “ કેમ રડે છે ? મેં ક્યાં તને
બોલાવી છે ? તારી જાતે તું અહીં આવી છે તે
વળી પાછી રડે છે ? ”

આ ફર વચને; મારા હૃદયની આરપાર
નીકળી ગયાં. મને એમણે બેશરમ લલના ધારી !
—શું હું એમની કૃપા યાચવા નીકળી હતી ! એ
વિચારે મારાં આંસુ ફરી ઉભરાયાં. એક ક્ષણ
બધાએ ભરમ ફેડી નાખવા વિચાર થઈ આવ્યો.
એમનો તુચ્છકાર મારાથી ન ખમાયો, પરંતુ મને
લાગ્યું કે હું એમને સસ વાતાં જણાવીશ તો એ
માન્ય નહીં રાખે. મારું ગામ નડીઆદ મેં જણાવ્યું
હતું. મેં એમની પત્નીના ગુમ થવાની વાત
સાંભળી હશે એમ તે ધારી લેશે. પૈસા ખાતર હું
એમની પત્ની તરીકે જાહેર થતી હતી એમ
માનશે. કદાચ એવો વહેમ એમના દીક્રમાં ભરાઈ
જાય તો તે કદાપિ નીકળેજ નહીં. ખરી વ તની
ખાત્રી પણ એમને શી રીતે આપી શકું ? મેં
નિઃશ્વાસ નાખ્યો. મારાં અશ્રુ લોહી નાખ્યાં. એમને
વાતે વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. આડાં અવળાં ચોડાંક
ગરખાં માર્યા પછી તે બોલ્યા.

“તમે નડીઆદનાં છો એ જણી હું ધણેજ
અજાણ થયો. એવા ભયંકર સ્થાનમાં તમારા
જેવી સુગંધમયી કુમળી કળી ઉત્પન્ન થઈ શકે
એવું સ્વપ્ને પણ મારા માન્યામાં ન આવે. હજી
પણ એ મારાથી માન્યું જતું નથી. એવા ત્રાસ-
ધેર્યા સ્થળમાં આવી મોઢક લલના રહીજ કેમ
શકે ? ”

આ શબ્દોથી મારા ઝીઝરિને ચાવી મળી.

“ એક ગરીબ દાસીને આમ ચીઠવવાથી આપને શો ફાયદો ? ” હું બોલી. “ અમારા દેશમાં તો તમારાં પત્નીની સુંદરતાનાં વખાણુ ચતાં હતાં. પછી એમની કેં બાળ મળ્યા ? ”

“ ના. ” તે ઠંડે અવાજે બોલ્યા. “ તમારે ધર છોડે દેટલાં વર્ષ થયાં ? ”

“ તમારી પત્નીના યુગ થયા પછી તુરત-માંજ હું આ તરફ નીકળી આવી-પણુ આપ ફરી અવશ્ય પરવડ્યાજ હશે. ”

“ ના. ” મેં છુટકારનો દમ ખેંચ્યો.

એ ફરી નહોતા પરવ્યા એ જાણી હું ઘણીજ ખુશી થય. હું કહેવા લાગી; “ તમારા જેવા મોટા લોકોને બીજવાર પરણતાં વાર શી ? પરંતુ પહેલાંની પત્ની ફરી સાંપડે તો પુરી પંચાત યાય. ”

એ ભલા આદમી રૃપકાઢીન દારૂ હર્યા ને બોલ્યા : “ એમાં વળી પંચાત શી ? એ પાછી આવે તોએ એને હું પેસવાજ ન દઉં. એવીને ધરમાં રાખીએ તો કેટલું ખરાબ દેખાય ? આટલા દિવસોમાં એની નાત જાતનુંએ ઠેકાણું નહીં રહ્યું હોય. ”

વજ્રપાત થયો. એક ક્ષણમાં મારી આશા-એના કાલ્પના તુટી પડ્યા. મેં મારી ખરી ઓળખાણુ આપી હોત તો એમણે મને પત્ની તરીકે સ્થાપી નજ હોત ! પરંતુ એના ફર શાબ્દોથી એના ઉપર ઉપજતો ભાવ ચાને વેણી નાખવો ?

છતાંએ મેં તો દીંમતભેર પુછ્યેજ રાખ્યું : “ હવે તમે કદાચ એને મળો તો શું કરો ? ”

નિશ્ચયાત્મક અવાજે તે બોલ્યા : “ એની સાથે જરાએ સંબંધ ન રાખું. ”

હૃદયદીન પથ્થર ! હું તો જમીન સાથે જડાઈજ ગય. મને અધારાં આવ્યાં. નિરાશા ને તિરસ્કારથી હું ધ્રુવવાદ ગય.

મારા વહાલા પતિના પદગતી બાલુ પર બેઠી બેઠી હું મનમાં જખડી : “ કાંતો તમે મારો સ્વીકાર કરશો કે પુનિત આર્થ વિધવા પેડે હું પ્રાણુ પાડીશ. ”

૬

પછી મારા વદન પરથી મેં ચિંતાને ઉરાડી મુકી. હું બરાબર જાણતી કે મારી સ્મિતભરી નજરથી મેં તેની ઉચ્ચ કલ્પનાને આકર્ષી હતી. મેં વિચાર્યું-ગેઠો પોતાનું જગત્તસ્ત શોગડું વાપરે, હાથી પોતાના દંતુશળ ચલાવે, વાઘ પોતાના તીવ્ર પંખા પ્રસારે, તો નાનકડી ગરીબ પ્રમદા પોતાનાં નખળાં નખળાં શસ્ત્રો પથ કેમ ન વાપરે ? “ એ નાથ ! ” મેં વિચાર્યું; “ વિધિ-એ આપેલાં હથીવાર હું વાપરીશ; પરંતુ તમારા ને મારા સુખ મારેજ. ”

હું એમની બાલુએથી ઉઠી દૂર જઈ બેઠી. આનંદથી વાતો ચલાવી. તે મારી પાસે આવ્યા. “ જાઓ ” હું બોલી; “ તમે જુલ ખાધી છે તે મને હવેજ સમજાયું. તમે મને ન ઓળખી શક્યા. ” બોલતાં બોલતાં હું દરયાંજ ગય. મારો અબોરો પણ ચાલાકીથી છોડી નાખ્યો. એમની સાથે વાત કરતાં વળી અબોરો વાળજા માંડ્યો.

“ તમે મને ઓળખી શક્યાજ નથી ” હું ફરી બોલી; “ હું કે રસ્તે જનાર નથી. આપણા દેશની વાત જાણવાજ હું તો આવી હતી. આપણા દેશના માણસને મળ્યે આજ કેટલાંએ વર્ષ થયાં. ”

એ મારાં વચન માની શક્યા નહો. એ તો ઉઠીને મારી નજીક આવ્યા. મારી અડોઅડ બેઠા. હું માત્ર દસી ને વળી બોલી : “ મારું કશું નથી માનતા તો હું તો આ ચાલી. જ્યો આવતો. ”

એમ કહી હું ઉઠી. ગમે જતી. જોઈ એ

ખીચાર નિરાશ પાતી ગયા. એમણે મારો હાથ પકડ્યો. મેં કોષથી એને તરછોડી નાખ્યો, છતાં એ હું હસી-મેં હસ્યાજ ક્યું”.

વળી મેં ખુમ પાડી: “તમે બહુજ ખરાબ છો ! મને અડકશો નહીં ! હું કેં ખરાબ સ્ત્રી નથી.”

એમ બોલી વળી હું ૬૯ પગલે દાર તરફ ગઈ. મારા પતિએ-મને કહેતાંએ શરમ આપે છે-મને જોર કરી સ્પર્શકાવી.

“મારા પર દયા કર” તે બોલ્યા; “દયા કર ! જમ્યા નહીં. તારા સૌંદર્યથી હું ઘેરો જન્યો છું. આવી મોહકતા મેં ક્યાંએ નહોતી જોઈ !”

હું પાછી વળી. પરંતુ હું બેડી તો નહોતી.

“આહ મહાશય !” મેં કહ્યું: “તમે ખરેશ લાગ સાધ્યો છો. મારે તમને કહેવું પડશે કે તમે મને ગમેો છો. તમને ના પાડતાં મને શું ને શું થઈ જાય છે. પણ હું શું કરું ? સ્ત્રીનું શીયળ ખેજ એનું સર્વસ્વ. જીવનભરનો પશ્ચાતાપ ને શરમ વહોરી હું એક દિવસનો આનંદ પામું ? ના... ના... મને જવા દો.”

“હું મોગદ લઉં છું” તે બોલ્યા, “કે આખા જીવનભર તું મારી હૃદયસ્પર્શ રહીશ. એક દિવસના આનંદની વાત કેમ કરે છે ?”

હું હસી. એવા વચનોમાં મને વિશ્વાસ ન હોતો એમ જણાવ્યું. હું ફરી જવા લાગી. બાગીચાની લગોલગ ગઈ. એ સંવત્ર ન રાખી શક્યા. મારે પડે પડી એમણે મને વારી.

એમની એ દશા જોઈ મને દુઃખ થયું. “આપો, તમારે ઘેર જઈએ” મેં એમને લલચાવ્યા. “આપણે અહીંજ રહીએ તો કાલે તમે મારો લાગ કરી જતા રહો.”

એ તો તૈયારજ દતા. એ હમણાં યાજ્ઞા આવેલા. ધંધાર્થે લાંબા રોકાનાર દતા એટલે સંકેત કરી અમે યાજ્ઞા ઉપડી ગયાં. ત્યાં બે ખંડ

એમના તાળામાં હતા. એક ખંડમાં મેં પ્રવેશ કર્યો. એ આવે ત્યાર પહેલાંજ દાર બંધ કરી આગળો દીધો. એ ખીચાર બહારજ રહ્યા.

અંદર આવવા એમણે ઘણી ઘણી દયામણી વીનંતીઓ કરી. હું હસી ને બોલી: “હવે હું તમારી સેવા ઉઠાવવા તૈયાર થઈ છું. પરંતુ તમારો મોહ અદૃશ્ય થાય છે કે ટકી રહે છે એનું મને પારખું કોઢવા દો. કાલે તમારામાં હું કશોએ ફેર નહીં જોઈ તો વળી આગળ વાત કરીશું. માટે હમણાં તો જાઓ.”

મેં બારણું ઉઘાડવાની નાજ પાડી એટલે તે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ખીજે ગયા. હું આપા રાખું છું કે એ ઉધ્યા હશે, મોડી સવાર ચઢી ત્યારે મેં દાર ઉઘાડ્યા. મેં જોયું કે તે નત્ર ખતી મારી વાટ જોઈ રહ્યા હતા. એમને હાથ મારા હાથમાં લીધો.

“મારા નાથ !” હું બોલી; “મને રામરાજ-બાઇ પામે પાછી મોકલે કે એક અઘપાડીઆ સુધી મારી પામે ન આવવાનું વચન આપો. તમરી ધીરજની મને એમ કસોટી કરવા દો.”

મારા પતિએ એ કસોટીએ કસાવા કણુ કણું.

૭

પુરપોનાં હૃદયને હતોછત કરવાનાં જોટલાં સાધનો વિધાતાએ સ્ત્રીજાતિમાં બંધાં છે એ તમામને કસોટીના એ અઘપાડીઆ દર્શિઆન મેં મારા પતિ પર ઉપયોગ કર્યો. સ્ત્રીચરિત્રની શી વાત કરવી ? અમે સ્ત્રીઓ આ કપરા સંસારમાં કાંટા સમાન છીએ. મરદો કરતાં સ્ત્રીઓની દ્વારા મૃદિને વધારે ખમયું પડ્યું છે એમ ઇતિહાસનાં પાનાં ઉઠેલતાં પણ જણાશે. પરંતુ સદ્બુદ્ધિએ સ્ત્રી જાન પોતાની પ્રલયશક્તિઓથી અનન્ય છે; નહીં તો સદ્બુદ્ધિમાં રથે રથે ક્યારનોએ દાવનળ અગ્નિની મુકો દોત.

કસોટીના એ અઠવાડીયા દર્મીઆન હું મારા પતિની સાથેજ ઘણો સમય ગાળતી. માયાથી એમની સાથે વાત કરતી. નકામાં ગપ્પે ન ચઢવાની ખાસ સંભાળ રાખતી. સ્મિત, હાસ્ય ને નયનખાણુ અમારી અખળાનનનાં કુદરતી શસ્ત્રો છે. પહેલે દિવસે હું કબાગરીને માયાણુ બની. બીજે દિવસે વધતી પ્રીતની નીચાલીએ વ્યક્ત થવા દીધી. ત્રીજે દિવસે મેં ઘરનું કામ-કાજ સંભાળી લીધું. એમને ખાવા પીનામાં તમામ જાતની સગવડ મળે તેની ચીવટ રાખી. એમને વધારે ને વધારે રાહત મળે એવા કામ હું બેદરકાર ન રહી. હાથેજ રાંધતી. લાકડાનાં છોડીયાં પણ હાથેજ પાડતી. અધુરામાં પુરું, એક દિવસ હું રોષ. મારા રુદનનું કારણ જણાવવા મેં સાફ ના પાડી. છતાંએ એટલી તો એમને સમજણ પડવા દીધી કે જ્યારે કસોટી પુરી થશે ત્યારે એમનો મોહ ઉતરી જશે—પછી મારાથી એ કંટાળશે—મારો લાગ કરશે. એક દિવસ એમને જરા ઠીક નોતું. મેં આખી રાત જાગી એમની માવજત કરી. આટલી જખી ફૂરતા માટે મને વખોડશો નહીં. મારી વહાલામાં વહાલી ચીજના શપથ લઈ કહું છું કે એમાં જરાએ કપટ કે દેખાવ નો'નો. એમને ખરા હૃદય થી હું ચહાતી બની હતી. એ મારા પ્રેમમાં યેજા બન્યા હતા એથી એ હું વધારે પરવશ બની ગઈ હતી. અઠવાડીયું પડી ગયા પછી એમણે મને મારીને કાઢી મુકવા ધારી હોત તોએકું નજીવ.

છનાંએ એમને આજના વિરહાનન્દમાં હું નવીન બળનથી ઉમેરતીજ ગઈ. મારી સાથે રહેવા એમણે પોતાની સધળી પ્રવૃત્તિઓ ધીમે ધીમે છોડી દેવા માંડી. હું ઘરકામમાં રોકાતી ત્યારે પણ એક બાલક પેઢે તે મારી પાછળ ભમતા. પગડે પગડે એમના અંતરમાં ઉજળની ભિમિ' હું પારખી શકતી, છતાંએ નજીવી સંવા-

માંજ એ સંયમ સાધતા. એવો પણ વખત આવ્યો કે કસોટી પુરી થતાં હું એમનો લાગ ન કરું તે માટે મારે ચરણે પડી તે કરગરવા લાગ્યા, મને પણ લાગ્યું કે હું એમને એટલી પ્રિય થઈ પડી હતી કે હું એમનો લાગ કરું તો એ જરૂર ગાંડા થઈ જાય.

કસોટીના છેલ્લા દિવસે હું ફરી રડી-વળી એમને કહ્યું: “વહાલા ! તમારી સાથે આવવા-મા' મેં ઘણુંજ ખરાય કયું છે, મેં તમને અણબટલુ દુઃખ ને શ્રમ આપ્યાં છે. આ' કસોટી કરવામાં પણ મેં ગંભીર ભ્રમ કરી હોય એમ જણાય છે. મનુષ્યના મોહને કાણ કળી શકે ? આ અઠવાડીયું તો તમે મને અપ્રતિમ ચાહી છે. પરંતુ આઠ મહીના પછી—મને ચહાશો કે કેમ તે તમે પણ કહી શકો છો ? કદાચ તમે મારો લાગ કરો તો મારી થી દશ થાય !”

તે હસતા હસતા ઉભા થયા. “તારી જો એટલીજ ચિંતા હોય” તે બોલ્યા; “તો એને એક ક્ષણમાં ટાળી દઈશ. એમ કરવાનો મેં તો ક્યારે નોએ વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ હવે તો નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે. તારે માટે હું ઘટતી બધાંસ્યા કરીશ સમજ !”

એવુંજ કૈંક કહે એવો લોગ હું શોધી રહી હતી. એમણે જાતેજ એ વાત છેડી એથી હું ઘણીજ રાહ થઈ.

“જટ” મેં રાડ નાખી; “તમે મારો ત્યાગ કરો પણ પૈસાને હું શું કરું ? જે નિર્વાહનોજ સવાલ હોય તો ઓંઓ બીજા માગીને પણ છવી શકે. પરંતુ તમે મારો લાગ કરો તો હું જીવેનેએ બું કરું ? પરંતુ વહાલા ! તમે જીવનભર મારો ત્યાગ નહીજ કરો એનીજ મારે તો ખાતરી એમણે છે; ને તે પણ આજેજ-કાલ્યુ કે આપણા વાવદાનો આજ છેલ્લોજ દિવસ છે.”

“તો બોલ તારે માટે હું શું કરું ?” તેમણે

પ્રછયું; “તારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરવા હું તૈયાર છું.”

“હું તો બાપ માણસ ” મેં હત્તર દીધો; “હું તમને શું કહું? તમેજ તમારી જાતે વિચારોને?”

પછી મેં વાત બીજે વાળી. ધીમેધીમે એક મનુષ્યે પોતાની ગ્રિયા માટે બક્ષીસખત લખી આપ્યું હતું એવી વાત પણ જોડી કાઢી કરી લીધી. મારી બધીએ તરખટનું એજ રહસ્ય હતું.

તુરંતજ ગાડી મંગાવી તેબહાર ગયા. આખા અઠવાડીઆમાં પંહેલીજવાર મારાથી એમ દૂર થયા. થોડીજવારમાં તે પાછા ફર્યા. પરંતુ એ ક્યાં ગયા હતા એ મને જણાવ્યું નહીં. હું પણ પુછી શકી નહીં. બપોરે વળી તે ફરી બહાર ગયા. તે પાછા ફર્યા સારે તેમના હાથમાં એક પાકીટ હતું.

“ શે આ ” તે આવ્યા કે તુરંત બોલ્યા; “મારી તમામ મીલકત તારે નામે ચઢાવી દીધી છે તેનો આ દસ્તાવેજ છે. એ માટેજ હું વકીલને ત્યાં ગયો હતો. જે દિવસે હું તારો લાગ કરું તે દિવસથી બીજા ભાગવા મારે રસ્તામાં રજાવું પડે.”

આ વેળા તો મારાં નયનમાંથી સાચુંજ અશ્રુપૂર ઉભરાયું. મારા પાંત મને આટલું બધું મહાતા હતા! મેં એમનો ચરણરપસ કર્યો. “આજથી હું આપની દાસી છું—આપની ક્ષેત્રી આપ તરી ઉતર્યા છો.”

હવેજ હું મારું મન ગંત્રાવી શકું કે “ જે ચંદ્ર માટે હું રડતી હતી તે મારા હાથમાંજ વિરાજ રહ્યો હતો. હવે એ મારો લાગ કેવી રીતે કરી શકનાર હતા? મને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા એમણે સાધ ના નહોતી પાડી? જે કાર્ય માટે મારે આ બધી જાળ બીજાવવી પડી હતી તે સિદ્ધ થયું હતું. જો હવે હું એમને કહી દઉં કે હું એમની ખરી પત્નીજ છું ને એ મારો લાગ કરે તો એમને પણ તમામ દોલત ને આજરુ પણ ગુમાવવીજ પડે. ”

લક્ષ્મીદેવીના નામ પરથી મારા પિતાજીએ મારું નામ ઈદરા પાડ્યું હતું. બાપી મારાં માતા-શ્રી તો મને કુમુદિની યા લીલી કહીતેજ બોલાવતાં. મારા જ્વસુરગૃહમાં બધાં મને ઈદરા તરીકેજ પીજાનતાં. પરંતુ મારેબેર તો લગભગ બધાંજ મને કુમુદિની કહેતાં. રામરાયલાખને ત્યાં મેં મારું નામ કુમુદિની હતું એમ જણાવ્યું હતું. મને બધાં ઇન્દિરા કહેતાં એ વાત હું અર્ધી ભુલી પણ ગઈ હતી. મારા પતિ પણ અસારે મને કુમુદિની નામેજ પીજાનતા. પેલા દસ્તાવેજમાં પણ એજ નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું.

વળી પાછાં અમે મુંબાઈ આવ્યાં—થોડાક સુખી દિવસો ત્યાં ગાળ્યા. આ બધો સમય મેં મારી ખરી જોગબાણુ આપી નહીં. કોઈ દિવસ અમે અમદાવાદ જઈશું સારે એ વાત કરીશું એમ મન મનાવ્યું. ફેટલીએ આડી અવળી રીતે મેં મારા પતિ પાસેથી ધરની તમામ માલિતી મેળવી લીધી. મારાં બધાંએ વહાલાં કુટુંબી જનો સારાં હતાં પરંતુ એમને મળવા મારું દીલ તલસી રહ્યું.

એક દિવસે મેં મારા પતિને કહ્યું: “ મને નડીયાદ જવાનું મન થયું છે. મારાં માતા પિતાને મળવા મારું દીલ અધીરું બન્યું છે. મને થોડા દિવસ બેર મોકલવાની વ્યવસ્થા ન કરો?”

એમની તો જરાએ ઇચ્છા નહોતી. મારા વિના એક પણ પણ એ શી રીતે કાઢી શકે! પરંતુ મારો પડતો બોલ ઉપાડી લેવા એ એટલા બધા ટેવાઈ ગયા હતા કે આ વેળા મને સાધ ના પણ કહી શક્યા નહીં. એમણે કહ્યું: “નડીયાદ જઈ પાછા વળતાં સહેજ પદર દિવસ નીકળી જાય. એટલા બધા દિવસમાં તો હું ઝુરી મરું. ચાલ. હું પણ તારી સાથેજ આવીશ.”

એ સાંભળી હું તાલી પાડી બોલી ઉઠી; “ મારી પણ એજ ઇચ્છા હતી. પરંતુ નડીયાદ-

માં તમે ક્યાં ઉતરશો ? ”

“ પરંતુ તારે ઘેર કેટલા દિવસ રહેવું છે ? ”
તેમણે ઉલટો પ્રશ્ન કર્યો.

“ હું તમારાથી જુદી પડું તો ” મેં કહ્યું;
“ પાંચ દિવસથી વધારે મારાથી રહેવાયજ નહીં.”

“ તો પાંચ દિવસ હું મારે ઘેર જઈ
આવીશ ” તે બોલ્યા; “ પણ ચાલ રાખજો.
પાંચમે દિવસે હું જાતે આવીને તને ખેંચી
જઈશ. ”

ઉપરની યોજના નક્કી થઈ. થોડા દિવસમાં
એમ સંધ્યું કામ આટોપી લઈ ઉપજ્યાં. મને
નંદીઆદની ભાગોળે મુકી મારા પતિ પોતાના
ગામ તરફ વળ્યા.

નજરથી એ દૂર થયા કે તુરંતજ મારા
માઠીવાળાને મેં કહ્યું: “ પ્રથમ મારે અમદાવાદ
જવું છે. પાછા વળતાં નદીઆદ શેકાઈશ માટે
અમદાવાદ તરફ હંકાર. તને સારું મહેનતાણું
અપાવીશ હો ! ”

એ લેખી મને અમદાવાદ લઈ આવ્યા.
મારા સાથીદારોને ભાગોળની ધર્મશાળામાં
શેકાવા કહી હું આસતીજ ઘર તરફ નીકળી પડી.
અંતે મારું ઘર દેખાયું. એક ખુણામાં લપાઈ
મેં થોડું હરખથી રડી લીધું; મહામહેનતે મારા
જીવમાં જીવ આવ્યો. કેટલી મુશ્કેલીએ મારા
ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની મારામાં હીમત આવી.
પ્રથમજ મને મારા પિતાજી મળ્યા. કેટલાએ
દિવસોથી શુભ યજ્ઞેલી તનયાને આમ અચાનક
જોઈ એ તો ગળગળા થઈ ગયા. એ મિલનની
શી વાત કરું ?

હું ક્યાં ક્યાં રજાની હતી ને હું કરતી હતી
એ વાતજ ન છેડ્યા દીધી. મારા પિતાએ મારી
વાત જાણવા આમ્રહ કર્યો તારે કોઈ બીજો
દિવસે કહીશ એમ કરી મેં વાત ઉઘાડી.

બીજેજ દિવસે મારા પિતાજીએ મારા

શ્વસુરને પત્ર પાડ્યો. વળી કાસદને મોટથી
સુચના આપી કે “ મારા જમાઈ ઘેર ન હોય તો
એ જ્યાં હોય ત્યાંથી ભાળ કાઢી આ પત્ર એમ
ને હાથોહાથ આપજો. ”

હું પાછી આવી હતી એ વાત કોઈને પણ
ન જાણાવવા મેં મારા માતૃશ્રીને વીનંતી કરી
હતી. “ હું આટલા બધા દિવસ ઘર બહાર રહી
હું. ” મેં કહ્યું: “ તેથી કદાચ એ મને સ્વીકારવા
તૈયાર ન હોય તો અહીં આવે પણ નહીં. માટે
મને તે બીજું બહાનું કાઢી એમને અહીં બોલવજો,
એ અહીં એકવાર આવશે તો બાકીનું બધું એ
હું સાચવી લઈશ. એમની બધીએ શંકાઓનું
નિવારણ કરીશ. ”

મારા માતૃશ્રીએ મારી ધરજા મારા
પિતાજીને જાણાવી હતી. એમણે મારું કહેવું
માન્ય રાખી એમના પત્રમાં લખ્યું કે “ હું
મારુ વસીયતનામું કરવા ધારું છું. તમે મારા
જમાઈ છો. મને પ્રિય હોઈ મારા શુભેચ્છક છો,
એટલે મારી મીલકતની વ્યવસ્થામાં તમારી
સલાહ જરૂરની છે, માટે આ પત્ર પહોંચતાં
તુરંત અહીં આવશો. ”

એ પત્ર અનુસાર મારા પતિ તુરંતજ આવ્યા;
એટલે મારા પિતાજીએ તમામ સત્ત્વ દર્શીકત
જાણાવી દીધી. થોડીક ફાજ મારા પતિ વિચારશીન
બની ગયા. પત્ની તે બોલ્યા: “ આપને માટે મને
ધણું માન છે. આપે મને ખોટું બહાનું બતાવી
અહીં બોલાવી મંગાવ્યો છે છતાં એ આપનાં
દાંડી મને ધણોજ આનંદ થયો છે. ધરંતુ
તમારાં પુત્રી આજ કેટલાએ દિવસો થયાં શુભ
દ્રષ્ટાં હતાં. એ ક્યાં રજામાં હશે ને કેવા
પ્રકારની જીંદગી વીતાવી હશે એ બાબતની
કોઈને માહિતી નથી. એટલે હું ધણોજ દીલગીર
છું કે હું એમને મારે આંખે સઘવા દઈ શકીશ
નહીં. ”

॥ મારા પિતાજીને તો આથી ઘણુંજ મારું લાઘ્યું. એમણે મારાં માતૃશ્રીને વાત કરી. મને પણ એ વાત મળી. મેં મારી સખીઓદ્વારા મારા માતાપિતાને ચિંતા ન કરવા કહાવ્યું. “એમને મારી પાસે અંદરના ખંડમાં મોકલો. હું એમને પહેંચી વળીશ.”

પરંતુ એ જહી માણસે અંદર આવવાની નાજ પાડી.

“મારે આંગણે ચઢવા દેનાર નથી” તેમણે કહ્યું; “એવી પત્નીને મળવા માગતો નથી.” અંતે મારી માતાના રુદનથી પીંગળી ને મારી સખીઓના મળકાથી શરમાઈ એમણે અંદરના બાગમાં નાસ્તો કરવાનું કબુલ કયું.”

એમને આપેલા વિરામભુવનમાં એ પડ્યા પડ્યા વિચાર કરી રહ્યા હતા. એમની પાસે કોઈ નહોતું. બધાંએ પોતપોતાના કામમાં પડ્યાં હતાં. નાસ્તો આગ્યો એટલે તે નીચું જોઈને ખાવા લાગ્યાં એવામાં હું ધીમેથી અંદર આવી ગઈ. એમની પાછળ જઈ એમની આંખો દાખી દીધી.

તે હસ્યા ને બોલ્યા: “જાણે હું જાણતો ન હોઉં તેમ કામિની ! હજી તારા બાલ્યના યાગ્યા ન ગયા.”

કામિની મારી નાની એન હતી.

હું બોલી: “હું કામિની નથી. કહેા જોડે હું કોણ છું ? કહેશો તોજ હાય લખશ.”

મારો સ્વર સાંભળનાજ તે ચમક્યા-અરપછ પુછવા લાગ્યા: “કોણ છે ?”

મેં એમનાં નેત્ર પરથી હાથ દૂર કર્યા. એમની આગળ જઈ ઉભી

“કેમ છો કુમારા !” હું બોલી; “મારું નામ ઇન્દિરા. હરગયની હું આત્મજ. આ મારું બાપીકુંઘર. આપને પ્રમાણ કરું છું અ પત્ની સહચરી કુમુદિનીના શા સમાચાર છે ?”

એ તો દિગ્દંઢ બની ગયા; જ્યાંએ મને જોઈ તે આનંદ પામ્યા એ મારાથી અજાણ્યું ન રહ્યું.

“આવી ફેરી મફકરી-કુમુદિની !” તે

બોલ્યા. “તું અહીં કેવી રીતે આવી ?”

“કુમુદિની તો મારું બીલું નામ.” મેં ઉત્તર દીધો: “આટલા દિવસ સુધી તમે મને ન જોળખી શક્યા એ કેટલું વિચિત્ર કહેવાય ? બાકી તમને શમરાયલાઈને ત્યાં જોયા કે તુરતજ હું તો જોળખી ગઈ હતી. નહીં તો હું તમને આટલી છુટ લેવા દઉં ખરી કે ? સ્વામીનાથ ! તમારી પત્ની કુલાલની નથીજ.”

થોડીવાર તો તેઓ કશું બોલીજ શક્યા નહીં. પછી તેમને પુછ્યું: “તો આટલી બધી વાર મને ઠગ્યો શું કરવા ?”

જવાબ સહેજેજોઈ હતો. “પહેલે દિવસેજ મને જોતાંજ તમે કહ્યું હતું કે તમારા પત્ની પાછાં આવે તોએ તમે એમનો સ્વીકાર ન કરો. એમ ન કહ્યું હોત તો કદાચ મેં મારી જોળખાણ આપી હોત.”

એમનો પસો દસ્તાવેજ મારી સાડીના છેડે જ બાંધેલો હતો. તે છોડી તેમને બતાવી બોલી: “પહેલી રાત્રે મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે કા તો તમે મારો સંવીકાર દરશો કે હું યમ શરણ ચાલશ. એ નિશ્ચય પાર પાડવા મેં આ દસ્તાવેજ લખાવવાનો વખત આપ્યો હતો. હવે મને સમજાય છે કે મેં ઠીક નહોતું કયું. હવે આપની દૃષ્ટા હોય તો આપ આપને આંગણે ચઢવા દો. એટલા માનને હું નાલાયક હોઉં તો તમારી દાસી બની રહેવા દો. આપનું કામકાજ કરતાં હું આપનું સુખ દર્શન કરી શકીશ એથી મને આનંદ થશે. હવે આપના દસ્તાવેજનું કર્તવ્ય ખસાસ થયું છે” એમ કહી મેં તેના કકડેકકડા કરી નાખ્યા.

તે ઉભા થયા. હસ્ત પ્રસારી મને ગાઢ આલિંગન દીધું. “વહાલી ! તું મારું સર્વસ્વ છે. તારા વિના હું એક ક્ષણ પણ ગદી શકું એમ નથી. અલ ! ગૃહરાત્રી ! તારા પતિનું આંગણ પાવન કર.”

ભગવાન કોટિલ્ય

—૦—

[અનુસંધાન પ્રથ ૨૩૦ થી]

“સેનાનિત માનશે ?” તેણે પુછ્યું.

“કેમ નહીં ? એવું બે ગૌરી માને તો ”

વકનાસે કહ્યું.

“સેનાનિત ! ”

“પ્રભો ! ” કહી સેનાનિત અંદર આવ્યો.

“કાલે તું શકટાક્ષને ત્યાં ગયો હતો ?”

“હા છ. મારા લગ્નની તિથિ નક્કી કરવા”

જરાક અસ્વસ્થ બની સેનાનિતે કહ્યું.

“આ વિષયનું તને મળ્યો ?” નરેન્દ્રે પુછ્યું.

“હા અનન્નતા.”

“કેવો લાગ્યો ?”

“લયંકર.”

“એને દૂર કરવો જોઈએ. તું શું ધારે છે ?”

વકનાસે કહ્યું.

“મને પણ એમ લાગે છે.” સેનાનિતે જવાબ આપ્યો. “પંચુ કેવી રીતે ?”

“એ તારા હાથમાં ગૌરીના હાથમાં છે.” વકનાસે નિષ્કંપ આવાને કહ્યું.

“મારા હાથમાં ! ગૌરીના ! ” પણ વાર સેનાનિત વિચારમાં પડ્યો. પણ તરત સમજ્યો. સેનાનિત જરા યંચરાયો; “દેવ ! ગૌરી મારું નહીં માને.”

“કેમ ? ”

“આ માણસના આવ્યાથી કે કોણ જાણે કેમ પણ ગૌરી હતી તે નથી રહી ” સેનાનિતે નીચું જોઈ જવાબ આપ્યો. “મને વિશ્વાસ નથી પડે.”

“તો જવા દે.” નરેન્દ્ર કહ્યું; “તો શું કરીએ ? ”

“હું વિચાર કરું ” વકનાસે કહ્યું; “પણ સેનાનિત તારા સમીપે શું થયું ? ”

૫

સેનાનિતે નીચું ધું. “નરેન્દ્રેવની આજ્ઞા હોય તો કહું.”

“હા. પ્રતીતી.”

“પ્રભો ! શકટાક્ષ કહે છે કે જો એને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપો તો એ મને ગૌરીને પરણવાની રજા આપે.”

“એમ ” બાડી આંખે સેનાનિત તરફ જોતાં વકનાસે કહ્યું.

“કેમ ! એને શું થયું છે ? ” નરેન્દ્રે દસીને કહ્યું.

“એને પાટસિંધુન ઠોકરું છે.”

“અંહ ” વકનાસે કહ્યું; “વાર ! એ વાત ખરી.”

“સેનાનિત ! તું મદાદેવીને તે આર કર. શકટાક્ષ ! તું કુમાર આંખિને એમની પામે લઈ ન. તેને એની બહેનને મળવું છે. અમે આવી પહોંચીએ છીએ.”

“જેની આજ્ઞા ” કહી સેનાનિત અને શક્તિને રજા લીધી. એ બંને ગયા એટલે નંદ રાજા અમાસ તરફ જોઈ રહ્યા. વકનાસના નિર્દય મોઢા પર ખીદામણી રીતે દાસ્ય પ્રસરી રહ્યું.

“આ હોયરો પાંખા છે.” તેણે કહ્યું.

“એમ ? ”

“હા. એને અહાંઆથી કાઢવો જોઈએ.”

“એ તો ખરી વાત, પણ કેવી રીતે ? ” નરેન્દ્રે પુછ્યું.

“એક તો ચંદ્રગુપ્તની પીઠા છે.”

વકનાસે રસથી ગણતરી કરવા માંડી. “શેષ અર્ધઆં છે. તેમાં આંખિ આવ્યો. શકટાક્ષ નૈમિષારણ્ય જવા માગે છે, મદાદેવી તમસિલા જવા માગે છે. હાથલુક નવાં નવાં ભવિષ્ય બાંધે છે. તે તેમાં આ આવી પહોંચ્યો. આમાંથી કાઢવો સોચ મળવા દેવા ન જોઈએ.” વિચાર કરતાં કરતાં તે બોલ્યો; “એકજ રસ્તો છે.”

“ શો ? ”

“ આ બધાને વીખેરી દેવા. મહાદેવીને તક્ષ-
શિલા મોકલાવી દો-એટલે આંખિ ને આ વિષ્ણુ-
ગુપ્ત ચાલી જશે.”

“ શું કહો છો ? ” ચક્રિત થઈ નરેન્દ્ર દેવ
ખોલ્યા. અત્યાર સુધી તો કોઈ પણ પ્રકારે
મહાદેવીને અહીં આજ રાખવી એવો નિશ્ચય હતો.

“ હા. જો મહાદેવી રહેશે તો આંખિ રહેશે;
અને તો આ વિષ્ણુગુપ્ત રહેશે તે રહેશે તો એક
દહાડામાં શકટાક્ષને પાટલિપુત્ર છોડવવાની જે
પ્રેરણા કરી રહ્યો છે તે મહીનામાં શું કરશે ?
નૈ શેષ પણ એનો મળતીએ છે. શેષની મા ને
અંદ્રગુપ્તની દાદી તે બે સગી બહેનો લુપ્તી ગયા ? ”

“ ખરી વાત એ તો હું વીસરીજ ગયો.”

“ અને શકટાક્ષને જવાની રજા આપો;
પણ ગૌરીને પરણવાની તિથિ લંબાવો. એટલે
શકટાક્ષ અહીંઆનો અહીંઆં. મારી નજર
આગળથી એ જાય એ મને જરા પસંદ નથી.
આંધળો છે છતાં એ સચેતન થાય તો બહુ
મુશ્કેલી ઉભી કરે.”

“ એક દહાડો પુરો કરીએ.”

“ હમણું નહીં. તેનો વખત આવશે ન્યારે
એ વાત.”

“ ત્યારે મહાદેવીને જવાજ નહીં. મને એના
પર એવો કાળ ચઢે છે ! ” નરેન્દ્રે દાંત પીંપી પત્તી
તરફનો ભાવ દાખવ્યો.

“ હમણું એને જવા દો. નહીં તો આ
બ્રાહ્મણ બધા પાપઅહતું કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડશે.”

“ વાઠ. ત્યારે મહાદેવીને ક્યારે મોકલી
આપીએ ? ”

“ આજે શુ થયું-ત્રીજ. ચોથ-પાચમ-છઠ્ઠ.
છઠ્ઠે. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને સ્માજ પુરો થતા
અર્ધ પણ આપીએ. તેમને પણ પાટલિપુત્રનો
મોહ રહી ન ગય, ને ઇંદ્ર જૃહરપતિ યાદ રહે.”
કહી વક્રનાસે ભયંકર હાસ્યથી પોતાનો આત્મ-
સંતોષ દાખવ્યો. “ ચાલો દાનણુ કરી રહ્યા હોય
તો મહાદેવીનો ને તેના બાળનો હાસ્યવિનોદ
સાંભળીએ. ફરી સાંભળવા નહીં મળે.”

“ હા.” હસીને નરેન્દ્રે કહ્યું. વક્રનાસના તોડ-
થી તેને પણ આનંદ થયો, માત્ર વાંધો તેમાં
એટલોજ હતો કે, મહાદેવી ચાલી જતી હતી.
નંદને મહાદેવી ગમતી નહીં, પણ તેના અહંશુભ
સાધર્મ વિના તેને તૃપ્તિ થતી નહીં.

પ્રકરણ ૧૭ મું

મહાદેવી અને આંખિ

મેના જીવંતી બોલી રહી હતી: “ કલ્યાણી-
સેનાજિત-કલ્યાણી-સેનાજિત.”

પોતાના અંતઃપુરમાં મહાદેવી મુખોહા આશા-
ભર્યાં નયને બારણા તરફ જોતી હતી તેનું પૂર્ણ
અંદ્ર સમુ વિલાસી મુખ અત્યારે લાલ દેખાતું
હતું. તે પરણીને આવી ત્યારે આવો ઉત્સાહ તેના
હેવામાં રમતો હતો; આજે પીયર જવાની આશા

તેવોજ ઉત્સાહ પ્રેરતી હતી.

તેને શરીરે સજેલા સોળ શણગારમાંથી નાનાં
મોટાં રત્નો ચમકતાં હતા. સદાના ધનસંચય-
માંથી આણેલા અણુમોલા હીરા સમી તેની આંખો
તેનાથી વધારે ચમકતી.

બે અપૂર્વ હોઠો તલમતા હતા-મુગ્ધન માટે
નહીં, પ્રણય માટે નહીં-આંધની ખચર પુછ્યા

માટે.

સેનાનિજ્ઞ આખો ને પ્રણામ કર્યા: “મહાદેવી! કુમાર આંલિ પધાર્યા.”

બારણામાં સોનેરી બખ્તરમાં સજ્જ, મહાદેવીની જરાક ઉઝેરી, જરાક સખ્તાઈમરી પ્રતિમા ઉભી હતી.

“બધુ!” મહાદેવીના તરસ્યા હોઠે અમૃત પીધું.

“ભગિની!” બારણામાંથી આંલિ અંદર આવ્યો. તેનો અવાજ હર્ષભર્યો હતો. પાછળ રાક્ષસ આવીને ઉભો.

“વીરા! તું કેટલો મોટો યધ ગયો છે?” પંખીણીની માફક ઉડતી મહાદેવી આગળ આવી.

“ને તું સુમોહા! તું સ્ત્રી નથી રહી-સ્ત્રીના આકારમાં તેજ:પુંજ બની છે.”

પોતાના શણગાર તરફ ગર્વમાં સુમોહા જોઈ રહી. પોતે ક્ષત્રી છે તેનો ગર્વ તેણે ધણે દહાડે અનુભવ્યો. તેના ગાલ પર શરમ જવાઈ રહી.

“બધુ! પિતાજી કેમ છે.?”

“ખુશીમાં. માતા પણ મળદમાં છે છ કેમ છે?”

“હુ?” ચમકીને સુમોહાએ કહ્યું; “ખુશીમાં” તેણે નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું. પલ્લવારમાં હોંસ, ઉત્સાહ ને આનંદ જતાં રહ્યાં, તેની દુઃખી સ્થિતિનું તેને ભાન થયું. ભયગ્રસ્ત સસલાતી માફક તે ચારે તરફ ફાટી આંખે જોઈ રહી.

“રાક્ષસ-સેનાનિજ્ઞ ને-અનુષ્ઠા” મેનાએ ચોકીદારનું કામ કર્યું.

સુમોહા નિરતેજ યધ. તેના હોઠ શીકા થયા. આંખે સાવચેતીથી આ ફેરફાર જોઈ રહ્યો. “બીજી એક વાત ખબર છે? તારી બહેનપણી મરી ગઈ” તેણે ધીમેથી કહ્યું.

સુમોહા ચમકી. તેને કલ્યાણીએ સંકેત ફાટી રાખ્યો હતો તે યાદ આવ્યો. શું એ વૃદ્ધ

દાસી તેની અને તેના ભાઈ વચ્ચે સંદેશા લઈ જઈ રોકે એમ હતું?

તેણે શ્વાસ લઈ પુછ્યું. “કયી?”

“કલ્યાણી.” ભાઈ બહેનની આંખો મળી. રાક્ષસ ને સેનાનિજ્ઞ ન સમજે એવો અર્થ તે દષ્ટિમાં સમાયો હતો.

રાક્ષસ ને સેનાનિજ્ઞને અકારણ લાગે એવી રીતે મહાદેવી ઢસવા લાગી. આંખે પણ દસી દસીને તક્ષશિલાની વાતો કરવા લાગ્યો.

તે સામસામાં બેઠું. રાક્ષસ અને સેનાનિજ્ઞ થોડે દૂર-સેવકોની માનમરી રીતથી અને ચોકીદારોની સાવધાનતાથી. પલ્લવારમાં ભાઈ બહેનના સ્મરણોના સમન્વયથી મગધના અંત:પુરનું જીવન, વિશ્વાસઘીણું વાતાવરણ અદૃશ્ય થયું; અને ત્રિરિતુગોમાં સ્વાતંત્ર્યમાં વિહરતું તક્ષશિલાનું સંસ્કરમય વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું.

દીપતા સૂર્ય પર રાહનું આક્રમણ થાય; ઉત્સાહભર્યા બાલક પર યમરાજનો પડછાયો પડે તેમ નરેન્દ્રદેવ અને વકનાસનું દ્વંદ્વ સંભળાયું. મહાદેવીનું હસવું ફરી ગયું; આંખોની સ્નેહાળતા શુષ્ક બની.

કંચુકી આવ્યો. “મહાદેવી! નરેન્દ્રદેવ અને અમારું વકનામ પધારે છે.”

સુમોહા ઉભી યધ. નણે પુરુષો પણ ઉભા યધ વસ્ત્ર ને શસ્ત્ર સજ્જ કરવામાં રોકાયા.

નરેન્દ્રદેવની મોટી આખોમાં હજી જરા ઉધ હતી એના વાળ અઘ્યવસ્થિત હતા તેના હોઠની સ્થૂલતા અત્યારે વધારે દેખાતી.

વકનાસના મુખ પર રહેતા સ્વભાવજન્ય દેવ પર પાતો અદ્યો હોપ એવું લાગતું.

“કેમ કુમાર!” નરેન્દ્રે કહ્યું; “બહેનને મળ્યા? અમારે ત્યાં કેં દુઃખ તો નથી પડ્યું?” તેણે તોજાઈથી પુછ્યું.

આંખિએ નમસ્કાર કર્યા; “નરેન્દ્રદેવ ! તમારે ત્યાં ‘કેં’ ખામી હોય ?”

વકનાસ ડાખી આંખે આંખિને જોઈ રહ્યો. “સુખાહુરાજની કન્યાને શોભે એવું સુખ છેને ?”

આંખિ વકનાસ તરફ જોઈ પોતાનો તિરસ્કાર દાખ્યો દખાવી શક્યો નહીં. મુંઝે મોંઢે તે નરેન્દ્રદેવ તરફ ફર્યો, અને અમાત્યને જવાબ આપવાની તરફી લીધી નહીં.

“મગધનાયક” આંખિએ કહ્યું; “સુમોહાને તમારે ત્યાં ‘કેં’ ઓછું સુખ હોય ? પણ અમારું ભાંડુઓનું અધીરું હૃદય ‘કેં’ એમ ધીરજ પકડે ?”

મહાદેવી તો નીચું જોઈ મ્હાનવદને ઉભી હતી. આજે તેને નરેન્દ્રદેવ ને વકનાસના મુખ પરના ભાવ લયભર્યા લાગતા હતા; અને પલ વાર ભાષ જોડે કરેલી વાતચીત આ લય ભરેલી કુનીઆને વધારે અકારી બનાવી મુકતી હતી. આ ભાષ કાલે ચાલ્યો જવાનો અને વાદળ હતું તેવું ઘેરું થઈ રહેલાનું.

“ખડું ખરું” નરેન્દ્રદેવે કહ્યું; “પણ મહાદેવીને તમારે ત્યાંના જેવું તો નહીંજ મળે. કેમ ખરું કે નહીં ?” તેણે સુમોહા તરફ ફરીને પુછ્યું.

સુમોહા બોલી નહીં. વકનાસ હસ્યો. “એ તો બધાને એમજ હોય. પણ આ આંખિરાજ ! આપ આગ્યા તે મહાદેવીની ખજર લેવા કે એમને લઈ જવા ?”

નરેન્દ્ર તોછડાઈથી હસ્યા. હવેના શબ્દો પર જીવનનો આધાર રહ્યો છે એમ લાગવાથી સુમોહાએ આંખો મીચી. આંખિએ તીક્ષ્ણ નજરે વકનાસ અને નરેન્દ્રદેવનો આથ પારખવા પ્રયત્ન કર્યો.

“નરેન્દ્રદેવ !” તેણે વકનાસના સવાલનો જવાબ આપ્યો; “મહાદેવીને આવડું હોય તો

લઈ જવા માટે; નં આવડું હોય તો ખજર લેવા માટે.”

નંદ ખડખડ હસ્યો; “વકનાસ !” તેણે કહ્યું; “મેં નહોતું કહ્યું કે કુમાર સુખાહુરાજને પણ પડતામાં ટપી જશે ? બોલો મહાદેવી ! હવે તમારે શું કરવું છે ? કેમ નહીં વકનાસ ? એમની જેવી ઇચ્છા.”

સુમોહા નમ્રતાના અવતાર સરખી ઉભી હતી. તેની આંખોનાં ઝંતુની તેજ તેના હૃદયમાં રહેલા રોષનાં જરાક દર્શન કરાવી રહ્યાં હતાં. “મારી થી ઇચ્છા ? સ્વામીની આજ્ઞા એજ મારી ઇચ્છા.”

નરેન્દ્રે નફટાઈથી હસીને વકનાસ તરફ જોયું. “વકનાસ ! મગધનાં ધન્ય ભાગ્ય છે, કે આવાં સુશીલ આર્યા તેનાં મહાદેવીપદે છે. ખરું કેની ? આંખિરાજ ! મહાદેવી જશે તો મારું તો હૃદય ચીરાઈ જશે. શું કરવું તે મને સુઝશે નહીં. નહીં વકનાસ ? પણ ઘણા વધારી મહાદેવી માં જાપને મળ્યાં નથી એટલે ન છુટકે આપણે જવા દેવાં પડશે.” નંદની આંખમાં લાલસા ને ઉત્સુકતા બંને સ્પષ્ટ દેખાતાં. તેની ભુખી આંખ મહાદેવીના અંગે પર પડતાં વધારે ભુખી જણાતી હતી.

મહાદેવીએ આંખે પહોળા કરી નરેન્દ્રદેવ તરફ જોયું. શું આ તેણે ખરું સાંભળ્યું ? શું તેને આ કારાગૃહમાંથી જવાની રજા મળશે ? શું મરતા પહેલાં તે માતપિતાને ફરી મળશે ? જેટલો તેને હર્ષ થયો તેટલીજ આ વાત ખરી દરશે કે કેમ તેની તેને શંકા થઈ. તેણે ફોલમ્મી હાથનાં કંકણો ફેરવવા માંડ્યાં.

આંખિ પણ શંકાશીલ હૃદયે સાંભળી રહ્યો. મેનાનિત ચકિત થયેલો દેખાયો. રાક્ષસ આંખ ઝીણી કરી આ નવા પલટાનું રહસ્ય પારખવા મહેનત કરી રહ્યો.

“ નરેન્દ્રદેવ ! ” વકનાસે તિરસ્કારથી હસીને કહ્યું. “ જેમ પત્નીને પતિની આરા, તેમજ પુત્રીને માતૃપિતાની સેવા. મહાદેવીએ જવુંજ નોંધ્યું-એ સુખાહુરાજે બોલાવ્યા હોય તો. ”

આંભિ પૈણુ વિચારમાં પડ્યો. અશક્ય વાત આમ સરળતાથી શક્ય કેમ થઈ ગઈ ? તે કેંક એવું બોલવા જોઈતો હતો કે જેથી તે કંથાથી બંધાય નહીં અને આ કોંકાનો મુદ્દો સમજી શકે, અને વખત મળે આચાર્ય વિષ્ણુચુખ્તની સલાહ મંગાવી શકે. પણ મહાદેવીના મુખ પર થએલો ફેરફાર જોઈ તે મુગો થઈ ગયો. રાત્રિના અંધકાર પર સંજીવિની ઉપાનો પ્રકાશ પ્રસરે તેમ તેના જ્ઞાન વદન પર ધર્મ ને ઉત્સાહ પ્રસરી હતાં. તેની આંખોમાંથી તેજના ડુવારા ઉડ્યા. તેમાં ‘ તક્ષશિક્ષા ! તક્ષશિક્ષા ! ’ વંચાતું હતું.

“ દેવ ! ” તેણે કહ્યું; “ મને આંભિ હમણાં જ કહેતો હતો મારાં માતાજી માર્દાં છે અને મને મળવા માગે છે. માગે જવાનો વિચારજ છે. ”

“ સારે તમે નક્કીજ કર્યું છે. ” નરેન્દ્રે હસીને કહ્યું; “ ચાલ, વારુ સારે અમારે બોલવાનું કે રહ્યુંજ નહીં. નહીં વકનાસ ? મહાદેવીને વહેલાં જવું પડશે-માતાજી માર્દાં છે પછી કેમ થાય ? વકનાસ ! સારી તિથિ ક્યારે આવે છે ? ”

“ આજે નીજ થઈ. છડે પ્રમાણગ્રહ ધણા જ સારા છે. ”

“ ફીક ત્યારે છડે નહોતો ” નરેન્દ્રે કહ્યું; “ પણ જુલો આંભિ ! અહીંયાં તમારે રહેવું હોય તો અમને વાંધો નથી. ”

“ હા રે ! મારે પણ જેમ અને તેમ જલદી જવું છે. ”

“ પણ આમ ઉતાવળ કરો તે શા કામની ? ” વકનાસે મનકલ્પ્યાં અવાજે કહ્યું.

“ માતાજી માર્દાં છેને ” સુમોહાંએ કહ્યું.

“ સારે છડે સમાજ પુરો થાય ને તમે જજો ” વકનાસે કહ્યું.

“ સમાજ ! ક્યારે ? ”

“ તમારા ભાઈ આવ્યા છે ને. ” નરેન્દ્રે કહ્યું.

“ કેં ચાલે ? ” વકનાસે એક આંખ મીચી કહ્યું; “ કેં કૃપા કરી આ હો હો ! ને સારે આચાર્ય વિષ્ણુચુખ્તને અર્ધ પૈણુ આપીશું. ”

સુમોહા ને આંભિ આ નવી વાત સાંભળી ચક્રિત થઈ ગયાં.

જે ત્રણ નાલિકા સુધી આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી. એટલામાં એક કંચુકી દોડતો આવ્યો.

“ કૃપાનાય ! ” તે હ થ જોડી ઉભો રહ્યો. તે ક્ષુબ્ધ હતો અને શું બોલવું તે નેને સુઝતું નહોતું.

“ શું છે ? ” અધીરાઈથી નરેન્દ્રે પુછ્યું. સેનાનિત ઉભો થઈ કંચુકી પાસે ગયો.

“ તક્ષશિક્ષાના બ્રાહ્મણે ઉમ્મસેન સ્થાનિકને મારી નાખ્યો ! બહાર ખપર આવી છે. ”

“ શું ? ” કહી નરેન્દ્રેવ ઉભા થઈ ગયા. બધાં પણ ઉભાં થઈ ગયાં. “ કાણુ ? ”

વકનાસની આંખ અડધી મીચાઈ ગઈ. કંચુકી ક્ષોભથી બોલી પણ રાક્યો નહીં.

“ શું છે ? ” વકનાસે આગળ આવી કહ્યું. આંભિ પણ પાસે આવ્યો.

“ ગૌતમ આવે તક્ષશિક્ષાના આચાર્યે ઉમ્મસેન સ્થાનિક ને વીંધી નાખ્યો. ”

“ અને નહીં ગાંડા ” વકનાસે કહ્યું.

“ તમારો આચાર્ય શું કરે છે ? ” નરેન્દ્ર આંભિ તરફ ફરીને કહ્યું.

“આચાર્ય વિષ્ણુશ્રુત કદી અવિવેક કરે નહીં. કોઈએ એને છેડ્યા હશે.”

“પણ એ કે થોદો છે ?” વક્રનામે કહ્યું.

“યુદ્ધ થશે ત્યારે બતાવશે. પણ હું બહિં ને બેઠે શુ થયું.” આંખિએ કહ્યું ને તે આગળ ધસ્યો.

“રાક્ષસ ! તું પણ જા. જો શું થયું.” નરેન્દ્રેવે કહ્યું.

“નરેન્દ્રેવ !” આંખિએ ગુસ્સામાં કહ્યું.

“જો આચાર્યને કે થશે તો—” પણ વાક્ય પુરું

કર્ચા પહેલાં અધીરાઈથી તે ચાલી ગયો. નરેન્દ્રે તેના તરફ દ્રેષથી જોઈ રહ્યા.

“તો શું થઈ જવાનું હતું ?” રાક્ષસ તરફ અર્થસૂચક દષ્ટિ કરી વક્રનામે કહ્યું.

“શુરવર” દટતાથી કહ્યું; “મારે હાથે બ્રહ્મહત્યા નહીં થાય. યુદ્ધમાં મળશે તો જુદી વાત.”

“જા. જા. પછી વાત !” નરેન્દ્રે અધીરાઈથી ભવાં ચઢાવી આજ્ઞા કરી; અને રાક્ષસ અપારાજિત ચાલી ગયો.

(આ રસિક વાર્તાનો વિરોધ ભાગ આવતા અંકે)

પરણેલી કે કુંવારી ?

[એકાંકી નાટક.]

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ.

થોડીજ નકલો હવે રહી છે.

મિત્રોમાં વહેંચવા એક સામગ્રી પણ નકલ મંગલનારને જો આ લેખે આપવામાં આવશે.

: : : મૂલ્ય : માત્ર ચાર આના : : :
મળવાનું ઠેકાણું :

૧. ગુજરાત સાહિત્ય મંદિર, રીઝીરોડ, અમદાવાદ.
૨. એમ. મી. કોઠારી, વડોદરા.
૩. આર. વનમાળીદાસ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઈ.
૪. વર્ધમાન એન્ડ સન્સ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

પ
ર
ણે
લી

કું
વા
રી
?

વાત કરતાં મને એમ લાગે છે કે થોડા દહાડા અહીં રહુ તો મને બહુ ગમે. હમણાં મારું શરીર સારું નથી, અને નાનપણમાં મને અડાલજની હવા બહુ કાવતી'તી. વાવનાં પાણી પણ મને માશક આવતાં'તાં. એટલે જ તમારે હરકત ના હેય તો હું મહીના માસ રહું. પશવો હોત તો મને બહુ ગોઠત. ”

“ ભાઈ ! પશવાની તો શી વાત કહું, મને તો રડ્યો રોજ સાંભરે છે. પણ ત્રીસ વરસથી એ ગયો છે તે કોઈ દહાડો. પાછો આવ્યોજ નહીં. મને બધી વાતે નીરાંત છે, પણ પશવો રોજ સાંભરે છે. એને બાજરીનો પોંક બહુ લાવતો હતો. અને આ બાજરી તૈયાર થઈ છે, પણ મોટા શહેરોમાં કોણ એને પોંક આપતું હશે ? કહે છે કે એની પાસે બહુ પૈસા થયા છે, ને ધર બંધાવ્યાં છે, પણ મુરબાએ ગામનું એના આપનું ધર પણ ઠીક નથી કરાવ્યું. એ પડી જવા જેવું થયું એટલે હું અહીં ખેતરે રહેવા આવી છું. એટલે ખેતી ઉપર દેખરેખ રહે અને ઘેર સંભાળાય. હવે મારી આંખને આંખ વળે છે. કોઈ દહાડો પશવો મને સંભારતોએ નહીં હોય. પણ એ કદી છોડું નહોતો બોલતો. એણે એના આપને જતી વખતે કાગળ લખ્યો હતો. તેમાં કહ્યું હતું કે હું શબ્દાને જગ્યાએ લઈ જઈશ. એટલે એ એકવાર તો મને જગ્યા કરાવશે. તમે પણ મને તો પશવા જેવાજ લાગો છો. તમને ગોઠેલાં સુધી અહીં રહોને. હવે તો ગામ બધું ફરવઈ થયું છે. બધાંએ નાશી નાશીને શહેરમાં જાય છે. અમદાવાદ પડે તો અમારાં સૌ ગામ તુટ્યાં ? મોટી મોટી હવેલીઓનાં ખંડેર થવા માંડ્યાં. કોણ જણે શહેરમાં એવું તે થુલાટયું છે. અને શહેરની મીલો તો છેક ખોડીપાર ટેશન સુધી આવી પહોંચી છે. બણેલાં ને વગર બણેલાં હવે તો સૌએ શહેરમાં દોડે છે, ”

“ હા, ફર્યા અને લાં શરીર બગડે છે તો. એ શહેર છોડતા નથી ” મગનલાલે કહ્યું. “ પણ ફર્યા જુઓ, મારી પામે આ સો રૂપીઆ છે, તેમાંથી પાંચ હમણાં વાપરવા બહાર રાખો, અને બાકીના કેંક સંતાડી દોને. આ પાસ કેંક મો ખરો કે ? ”

“ અરે બોની શી વાત કરું ” ડોશીમા બોલ્યાં. “ અમારા ગામનું તો કોઈ એક પૈસાને અડકે નહી. અને ધાડ પડે તો તો પોંચી વળાય. પણ મુઆ છયોરીઆ બહુ પેંધ્યા છે. શહેરોમાંથી આવે છે. અને કોઈકવાર હાથ મારી જાય છે. એટલે આ તમારી પોટલી સંતાડવી પડશે. ”

આમ મોડે સુધી વાતો થઈ. પછી ડોશીએ મગનલાલને ઉપર માળીઆ ઉપર સુવાડ્યા. ડોશીએ કહ્યું કે જ્યારે પશવો આ ખેતરે રહેતો હતો ત્યારે એ માળીઆ ઉપર સૂતો હતો. એની ખાટલી હજી એમની એમ મેં રહેવા દીધી છે. તમે મારા પશવા જેવા છો. એટલે લાંબ સુજો. ”

માળીઆને એ ખારી હતી. તેમાંથી ચાંદની ખીસેલી દેખાતી હતી. ખારીમાંથી છાપરે થઈ મુકી નીચે ઉતરી પડ્યું હોય તો કેં હરકત આવે તેમ નહોતું.

x x x

પુરુષોત્તમ પાઠક અને દાકતર મલીકને જે દિવસે વાતચીત થઈ તેજ દિવસે ડા. મલીકને માણસ મીસીસ મનોરમા પાઠકને એક યીટી આપી ગયા.

“ મનોરમા,

મારું શરીર છેલ્લા ઘણા સમયથી સ્વસ્થ રહેતું નહોતું. મગજના બાળને લીધે તેમ થયું હશે એમ દાકતરે ધારણ છે. દાકતરે મને એક ખાસ સેનેટા-રીયમમાં જવાની ફરજ પાડી છે. મારું શરનાકું તેમની પાસેજ છે. કાગળો લખવાની કે વાંચવાની અને અનાઇ છે. સંપૂર્ણ આરામ લેવાનો છે. ને ખાસ

જરૂરનું કામ હોય તો ડો. મલીકને ત્યાં સંદેશો મોકલવો. એ મને પહોંચાવશે. પાર્થિવો વગેરેનાં જે આમ નહોતો સ્વીકાર્યો હોય ત્યાં ઘટતી ખબર કહેવાઈ વળે. દાકતરે મારો સામાન પણ લેવા દીધો નથી. પણ મારી જરૂરો શીકર કરશે નહીં. જે કંઈ તે દાકતરના હુકમથી જ કંઈ છે વધુ ખુલાસો રૂબરૂમાં એક માસ પછી થશે.

લી. પરપોત્તમ પાઠક.

તા. ૪ મૃણાલને ઓહું ના આવવા દેશો.

પ. પા.

આ ચીકી વાંચીને મીસીસ મનોરમા પાઠક ઘણાંજ ચીઢાઇ ગયાં. તરત મોટરમાં તે ડો. મલીકને ત્યાં દોડ્યા.

દાકતરે કહ્યું: “ તમે આવશો એ મેં ધાધું હતુંજ. પરંતુ તમારે શરૂએ થવાનું કે ચિંતા કરવાનું કેજ કારણ નથી. મેં મી. પાઠકને બહુ વિચારપૂર્વકજ સલાહ આપી છે. મને દર આઠ દિવસે તેમની ખબર મળશે. પરંતુ તેમનું ડેકાણું તમને આપી શકીશ નહીં માટે ક્ષમા કરશો. ”

મનોરમા બપોડી ફફડીને ઘેર ગઈ. મી. પાઠક સંબંધી એની ચિંતા તો મરી. પણ સોસાયટીમાં શો જવાબ આપીશ એ શીકર થવા લાગી. અંતે તેણે કહેવા માંડ્યું કે એતો દરીઆઇ સફરે થોડા દિવસ માટે ગયા છે. અને મને દરીઆ અતુલ નથી આવતો, તેથી હું નથી ગઈ. આ વાત જાહેર કરી. અને તેની તથા મૃણાલિનીની કુનીઆ નિત્ય પ્રમાણે ચાલુ થઈ ગઈ.

x x x

મગનલાલને તો ફાઇઆ સાથે બહુજ ગોડી ગયું. સવારના ઉઠીને એતો એતરમાં ગયા. કુવેથી પાણી કાઢી નાહ્યા. બધા એતરમાં થયાં. અને કકડની બુજે ખાધું. પછી તો તેમણે કહ્યું કે અહીં મારો વખત નહીં જાય. માટે એતરનું અમુક કામ માથે લીધું અને રોજ તે નિયમિત

કરવા માંડ્યું. ત્રીજે દિવસે તો પોંકની ગોડવણ થઈ. મગનલાલ તો ડોડીનો બત્રીજો છે એમ જાણ્યો ઠરાવી દીધું. પોંક ખાવામાં બધાએ ભેગા થયા. એકુતો અને મજુરોએ ભેગા થઈને બહુ મજા કરી.

“ ફાઇઆ ! પોંક બહુ સરસ છે. આ વખતની બાજરી બહુજ દુધભરી છે. તમે લેવો ” મગનલાલે કહ્યું.

“ ના, બાઈ. પશવો જતો રહ્યાને જેટલાં વરસ થયાં તેટલાં વડસથી મેં પોંક નથી ખાધો. એને પોંક બહુ ભાવતો હતો. હવે તો એ આવશે તે દિવસે પોંક ખાઈશ. ”

“ શુ આજ ત્રીસ વરસથી તમે પોંક નથી ખાધો ? ” આશ્ચર્યથી મગનલાલ બોલ્યા.

“ હા, બાઈ. એટલુંએ પરાવાનું સંભાળ્યું હતું ના રાખું ! ”

મગનલાલ આ સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયા. પછીની વાતોમાં એમનું બહુ ચિંત નહોતું.

આગને આમ દિવસો ચાલ્યા. મગનલાલે ફાઇઆનું મન છૂતી લીધું. એમનું બધું કામ માથે લઈ લીધું. એમની નાની નાની સગવડો જાળવવા માંડી, ખેતીમાં તો હવે એમને જોતુંજ ના પડે. ભેંસનો કપાસ લાવે. બળદનો ગવાર લાવે. બાજરીનું બળું કંઈ, આખા ગામ કરતાં બાજરી સારે લાવે વેચી. શીયાળું પાકતી વાવણી માટે ગોડવણ કરી. તે માટે ખાતર ખરીદવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. અને છતાંએ બધું કામ કરવાની મગનલાલે તો સૂચનાઓજ કરી. ફાઇઆ જેવડા દુકમો તો આપતાં હતાં. આમને આમ એક મહીનો થઈ ગયો.

“ હવે તો ફાઇઆને મગનલાલ વગર જરાએ ચાલતું નહોતું. એકવાર તો એમ પણ બોલી ગયાં કે મગનલાલએ તો મારો પશવો વીસારે પાડ્યો. ”

x x x

પુરુષોત્તમ પાઠક હવાફેર ગયા તેને આવીસ દિવસ થયા. મનોરમા રોજ તો તેમની રીતભાતથી બહુ અકળાતાં હતાં. પાઠકના ગયા પછી તરત તો ફક્ત તેમને કોષજ થયેો હતો. અને એકાદ અઠવાડિયું તો મનમાં એમ પણ થવા લાગ્યું હતું કે એમના તરફથી અવિવેક થવાનો ભય નથી. તે અઠવાડિયામાં પોતાના ઘરમાં ત્રણ ટીપાઈઓ તેમણે કરી. અને ત્રણે સફળતાથી પાર ઉતરી. મા દીકરી બંને હસતા હતાં કે “પપા” હોત તો જરૂર કે ગોટાળો થયો હોત. સુધરેલા સમાજના રીવાજ સુજબ મૃણાલ માતપિતાને “મમા” અને “પપા” કહેતી હતી.

પરંતુ જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા, તેમ તેમ મનોરમાને અંતરમાં એકલવાયાપણું લાગવા માંડ્યું. પાઠકના સાદા અને નીખાલસ સ્વભાવનું સ્મરણ તેને આટલે દિવસે થવા લાગ્યું. તેમની હાજરીથી પોતાને જે શાંતિ, હુંક તથા નીરાંતની લાગણી રહેતી હતી તે હવે નથી રહેતી એમ લાગવા માંડ્યું. ત્રીજે અઠવાડિયાએ તો કોષકની ટીકાઓ કાને અથડાઈ. “અરે પાઠક તો બીચારો ગામડીઓ છે. એની સ્ત્રીની ફેશનથી અકળાષ્ટનેજ હવાફેર એલો ગયો છે.” આ ટીકાથી તેને બહુ લાગી ગયું. પણ રાત્રિના એકાંતમાં તેને વિચાર આવ્યા કે ખરેખર એમને સોસાયટી અને ફેશન ગમતાં તો નહીંજ હોય. છતાંએ એ મારી સાથે દરેક વાતમાં સામીલ રહ્યા છે. એમને કેટલો ત્રાસ પડતો હશે ! મને કોઈ ગામડાનાં ભૈરાં સાથે ગીતો ગાવાનું કહે તો મને કેવું લાગે ?”

દર આઠ દિવસે ડો. મલીક તરફથી સમાચાર આવતા હતા કે મી. પાઠકની તબીયત ધણાજ સુધારા ઉપર છે. પણ ત્રણ અઠવાડિયા થયાં તેટલામાં તો મનોરમાની અધીરાઈ વધતી ગઈ.

આવીસમે દિવસે તો ડો. મલીકને લાં ગયાં.

“ડોક્ટર ! મને સાચું કહો, મી. પાઠકને શું થયું છે ? તેઓ ક્યાં છે ? તેમના હાથનો કાગળ મારે જોવો છે.”

“મીસીમ પાઠક ! હું તમને કહું, છું કે તેમની તબીયત સુધારા પર છે. એથી વિશેષ હકીકત દરદીના લાભમાં, હું તમને નથી કહી શકતો.”

“દાકતર ! તમે મારા પિતા તુલ્ય છો. આ ત્રણ અઠવાડિયામાં મને શુદ્ધિ આવી છે. પહેલાં હું નહોતો સમજતો તે હવે સમજવા લાગી છું. મને સાચું કહો. મી. પાઠક મારાથી અકળાયા છે ? શું તેમની માંદગી ખરેખર ચિંતાનક છે ? મને બધું કહો. સાચું કહો. હું જરાએ ગુસ્સે નહીં થાઉં. નાહીંમત પણ નહીં થાઉં દાકતર કાકા ! તમે મારા પિતાજીના ધરના દાકતર છો. તમારી આગળ મારે શરમ ના હોય. હું તમને સાચું કહું છું કે મેં એમને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. ફેશનના રસમાં, સોસાયટીની હોંશમાં, મેં એમની લાગણીઓ નથી જોઈ. મને હવે પરતાવો થાય છે. સાચું કહો, એમને કે ભયંકર વ્યાધિ તો નથી ને ?”

દાકતર મલીકને પણ દયા આવી. પોતાની સફેદ દાઢી ઉપર હાથ ફેરવતા તે બોલ્યા : “મનોરમા બેન ! શાંત થાઓ.” મી. પાઠકનો દાકતર હું છું તે એમની પુરી સંભાળ લઈશ. એમને કોઈ વ્યાધિ થયો નથી. પણ ભયંકર વ્યાધિ થવાની તૈયારી હતી. પરંતુ મારી સલાહથી એમને બહુજ ફાયદો છે. અને તમારી પ્રત્યે એમને કોષ શા માટે થાય ? તુઓ હું તમને તેમનો પત્ર બતાવું. તેનું શરનામું તમે નહીં ભૂલી શકો.

“દાકતર સાહેબ ! કોઈ ધન્ય પણે તમે મને આ ટેકાણે આવવાની સલાહ આપી છે. હું અને બહુજ આનંદમાં છું. આ ત્રણ અઠવાડિયામાં

હું તદન બદલાઈ ગયો છું. ચાર વાગે ઉઠું છું. ખેતરમાં કામે જાઉં છું. પાવડો લઈને ધણીવાર ખાતર પણ ઉચલાવું છું. શીયાળાના તક્રામાં પણ મારું મોં કાણુ પડ્યું છે. પણ જુખ તો એની લાગે છે કે નાખુછો વાત. ધરતી ભેંશોનું કુધ અને મોટા ચાર બાજરીના રોટલા ! પકવાનનો પણ સ્વાદ એવો ના લાગે. જે મનોરમા કે મૃણાલ મને અહીં જુએ તો ? મને લાગે છે કે મને તો એ લોકો દીવાનખાનામાં દાખલજ ના કરે. હું જે માળીઆમાં રહું છું તેના કરતાં તો મારા શોકરની ઓરડી પણ મજેની છે. ખીચારી મનોરમા ! પણ દાકતર ! આ બધું કહીને તેનું મન જરાએ ના દુખવશો. એ મને ગામડીઓ ધારે છે તે કે ખોટું છે ? અતે તો હું ગામડી-ઓજને ? મનોરમાની તથા મૃણાલની ખજરો મને વિગતવાર લખજો, ગયે અદવાડીએ મારે સાં પાટી નથી થઈ તે જાણી મને ચિંતા થાય છે. આશા રાખું છું કે મનોરમા અને મૃણાલ બન્ને સારાં હશે. તમારા હુકમને લીધેજ હું તેમને લખતો નથી. પણ મારો જીવ તે લેકામાં છે. મૃણાલ માટે તો મને બહુજ ચિંતા થાય છે. મારું સાકું મન એમ કહે છે કે એ કૃત્રિમ જીવન ગાળે છે. પણ હું કે લજીલો નથી. મનોરમા અંડર જેન્સ્યુએટ છે. એટલે એ જે કરતી હશે તે બરોબર કરતી હશે. જે છોકરો હોત તો હું વચ્ચે માથું મારત. પણ છોકરીઓને કેમ કેળવવી તે હું શું સમજું ? દાકતર હવે તો મને કલકત્તે આવવાની રજા છે ને ? અહીં બધું સારું છે. આરોગ્ય છે. શાંતિ છે. પણ મારી મનોરમા નથી. એની ધમાલ મને ના ગમે પણ મનોરમા વિના, મૃણાલ વિના, મને ચેન નથી. મારું હૃદય અસારે જબરી ગડમથતગા છે. અહીં બચપણનો બુમિ પ્રેમ જગૃત થયો છે. મારા વદાસાં સાદાં, વદાલગોયાં ફર્યા મને મળ્યાં છે. જે મૃણાલ,

મનોરમા મને આટલાં ના આકર્ષતાં હોત તો હું ધધો રોજગાર બંધ કરીને અહીંજ રહેત. ખંચુ મારું સુભાગ્ય એવું નથી. હવે તો સાં પાછો આવી પાછું નિલનું જીવન શરૂ કરી દઈશ. વળતી ટપાલે પત્ર લખજો. એટલે અહીંનું બહુ કેમ થતાવતું તે સમજાય. મીલની તો મને જરાએ ચિંતા નથી.”

મનોરમા આ પત્ર આગળ વાંચી શકી નહીં. તેની આંખમાંથી આંસુ આડ્યાં. તે બોલી : “ દાકતર હું મૂર્ખ છું. મને આંજોને આજો આ જગાનો પત્તો કહી દો. હું ત્યાં જઈશ એમને ત્યાં ગમતુ હોય તો તે કેમ ત્યાં ના રહે ? મને ત્યાં ગમશે. એ છુપા ક્યાં સુધી રહે ? અને મૃણાલ સંબંધી એ લખે છે તે સાચું હશે ? બોલો, દાકતર બોલો મારા મુરખી તરીકે-મારા કાકા તરીકે તમને પુછું છું.”

“ શાંત થાઓ, મનોરમા બહેન. ઇશ્વર દયાળુ છે. તમારી મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર જેવું મને બહુજ આનંદ થાય છે. મી. પાઠકના મન ઉપર બહુજ દયાળુ હતું એમને એમ વધારે આશુ હોત તો તેમને કેાઈ સખત રોગ લાગુ પડત. એગની વૃત્તિઓ સ્વભાવથી ગ્રામ્યજીવન તરફ છે. તે વાત હું જાણતો હતો તેથી, તથા ગામડામાં ખુશી હવા તથા ચોખ્ખો ખોરાક અનાયાસે મળે તેથી મેં તેમને ગામડામાં જવાની સુચના કરી છે. અને આ કાગળ ઉપરથી તમે જેવું શકો છો કે ત્યાં તેમને ધણેજ ફાયદો થયો છે. મારું માનો તો, તમે અતુકુળ હો તો, આપણે સાં તે ગામડે જઈએ.”

“ આપણે સાં ! તમે આવશો ? હું તો સદાએ અતુકુળ છું.”

“ મૃણાલને તૈયાર કરો. બાકીની બધી ગોઠવણ હું કરું છું. મારો જમાઇ અમદાવાદમાં સીવીલ સરજન છે. મારી પુત્રી સરોજને હું

મળીશ. અને પછી સાંથી પાઠકને મળાશું.”

‘ x x x

મગનલાલ અને ફાઇયા એક સાંજે શધડી-માં દેવતા ભરીને ઝુંપડીમાં તાપતાં બેઠાં છે. મગનલાલ ચિંતાવુર દેખાય છે. ફાઇયા તો પ્રસન્ન લાગે છે.

“ફાઇયા ! બે ત્રણ દિવસમાં હવે તો મારે ઘેર જવું પડશે.”

“એમ કે ? હા, ભાઈ, તને ના કેમ કહેવાય ! પણ તું જમ્મશ પછી મને નહીં ગમે.”

“તારે તમે મારી જડે ચાલો.”

“ક્યાં ? મારું ઘર છોડીને ક્યાં જઈ ? અને વળી પશવો આવી પહેાંચે તો ? ના ભાઈ ના. હું તો આ ઘર નહીં છોડું.” એમ કહી ડોશીમાએ આંખ લુછી.

“ફાઇયા ! હું તમને પશવાને ઘેર લઈ જઈ નો ?”

“તેં એનું ઘર જોયું છે ? ભાઈ મગન ! સાચું કહે ?”

“હા. હું કલકત્તે એના ઘરમાં રહ્યો પણ છું.”

“એ હવે કેવો લાગે છે ? એની વડુ કેવી છે ? કહેછ કે એમને એક દીકરી છે. તેં એ સાંને જોયાં છે ?”

“હા. પશવો તો એવો ને એવો છે. જરા મુખાંધમાંજ પોતાનું ગામ-વતન-અને લુનાં માણસો લુટી ગયો લાગે છે. તમને જુએ તો એને બધુંએ સારું.”

“ના, ભાઈ ના. એટલે દૂર મારાથી તો ના જવાય. પણ તું અહીંથી તો તારે ઘેર જ જમ્મશ ને ?”

“ને તમે આવો તો પહેલાં પ્રશવાને ઘેર જઈએ.”

“હીક હું કાલે તને કહીશ. એણે મને જત્તા કરાવવાનું માથે રાખ્યું છે. કહે છે કે

મેઠા રાજની માફક એ રહે છે. હું પણ એને ઘેર જઈ. અને પછી સાંથી જત્તાએ જમ્મશ. પણ હજી કાલ વાત. હું ખોડા પટેલને પુછીને તને કહીશ.”

આ રાત્રે મગનલાલને ઉઠ ના આવી. માળીઆમાંથી રાત્રે ગુપચુપ ઉતર્યા. ખેતરમાં ફર્યા. થોડી માટી લઈને એક પોટલી બાંધી, કહું કે આતો મારી જનમ ભૂમિ. કુવા ઉપર યાગે જઈને બેઠા. અને છેક મોડેથી માળીએ જઈને સુતા.

બીજે દિવસે સવારનું કામ પરવારીને બપોરે ઝુંપડે જમવા આવ્યા. ત્યારે ફાઇયાએ કહ્યું : “મગનલાલ હું તો તારી સાથે આવીશ. પણ ને મારો પશવો મોટો માણસ થઈ ગયો હોય તો હું તારી જોડેજ પાછી આવીશ. એક વાર મરતાં પહેલાં પશવાને જોઈશ તો ખરી.”

આ સાંભળી મગનલાલને ઘણુંજ આનંદ થયો. એક દહાડો બધા ગામ લોકને મળીને બીજે દિવસે બે જણે નીકળવાનો વિચાર કર્યો. ડોશીમા ખોડા પટેલને મળ્યાં. તરબોધન ગોરને મળ્યાં. કાળીઆ મીસ્ત્રીને મળ્યાં. શામળગેહને મળ્યાં. બધાએ કહું કે આવો ઘરનો સંગાત હોય તો જવુંજ જોઈએ.

ગામમાં વાતની જાણ થઈ. ડોશીમાને મળતા આખું ગામ ઉલટયું. કોઈ કહે જલદી પાછાં આવજો. કોઈ કહે જત્તા ક્યાં વિના ના આવશે. કોઈ કહે પશવાભાઈને લેતાં આવજો. કોઈ કહે હવે તમે સાંજ રહેજો. એમ જત જતની શીખામણ અપાઈ. મગનલાલ તો આ બધું જોઈને રડવા જેવા થઈ ગયા. અને કોઈ કોઈ આંસુ પણ એમણે લુછ્યું.

ફાઇયાએ સામાન બાંધ્યો છે. મગનલાલ પણ તૈયાર થયા છે. અને ગાડું નેડાઈને ઉઠ

છે. ગામ લોક રામ રામ ફરવા બેગા મળ્યા છે. બધાની આંખ બીની છે. કોઇ વિશ્વનાથ ગોરને સંભારે છે, કોઇ પરવાઝાબાદની સાવધાનતાની વાત કરે છે. તો કોઇ તેમની કૃતદ્ધનતાને દોષ પણ દે છે ડોશીશ્વરે બેંકને પંપાળી. બળદને બેંકી કરી. અને ડાઘીઆનું માથું પણ સુધ્યું. અને ગાડામાં ગોઠવાયાં. એટલામાં સામેથી બેં બેં

કરતી એક મોટર આવી. લોકનું ટોળું જોઇ મોટર ધીમી પડી અને આંતે લાંબા ઉભી રહી. એક દાઢીવાળો ડોસો, એક પ્રોટ, અને એક બાલા, તેમાં બેંકાં હત્યાં. મગનલાલ ગાડામાંથી, કુદી મોટર પાસે ગયા. બાલાએ ચીસ પાડી “પપા !” અને મગનલાલની ગોદમાં લારાઇ. બેગા થએલા લોકો આશ્ચર્યમાં હુખ્યા.

સ્વ. ઇન્દુભૂપણ ચક્રવર્તી

૧૯૨૨૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૭ થી]

તો બન્ને. ઘણા વિવેચકો એમને નિરાશાવાદી ગણે છે. પરંતુ એના પુરોગામી નિરાશાવાદીઓની પેઠે માત્ર સ્ત્રી, પુરુષ અને જગતની સામાન્ય વસ્તુઓ પ્રત્યેજ નહીં પણ એટલેજ પ્રખળ તિરસ્કાર એમને બાળકો અને વૃદ્ધો, ફૂલો અને ચંદ્ર પ્રત્યે પણ હતો. બીજા બાલુએ Personal Devil માં એમનો અડગ વિશ્વાસ ધરતીકંપ અને દુકાળોમાં એમનો પ્રમાણિક આનંદ અને પ્રત્યક્ષાણે પોતા સીરાય સર્વનો નાશ થશે એવી તીવ્ર મન્યતાને લીધે એમને આશાવાદી કહેવા પડે. જન્મે અને ઉછેરે પ્રખ્યાત માણસ છતાં પગથી માથા સુધી તે અમીરજન હતા. તે એક કલાકાર હતા. ગઘ તેમજ પઘ એમનું અણુસરખું ડોલન એમનાં જીવનના જીવનમાં ડોલન સરીખડુંજ દોઢે છે. બીજાકી જેમ ઉંદરને વશ કરે તેમ એનો વાણી પ્રવાહ તમને જાણામાંથી પકડે તો હોય એમ લાગશે, અને માન અથવા ભવનાં તમારી આંખમાંથી એકાદ બે આંસુઓ ખેરવશે. એમની કૃતિઓ બાબતરશતિ છે.

એમણે કરેલાં એમનાં બાબતરે સામે કે રીકા કરવા હું નથી હચ્છો પરંતુ જેઓ મુખ

બંગાળી વાંચી શકતા નથી, તેમની મને દયા આવે છે.

સ્વ. ઇન્દુભૂપણને ઘણી વખત બંને મળવાનું માન મને મળ્યું હતું. એટલે એમનાં પવિત્ર અને સુખદ સ્મરણો આજે મારા હૃદયમાં ઉમરાવ છે. પરંતુ સ્થળાભાવે તે સૌ હું અત્રે આપી શકું એમ નથી. એમનું વ્યક્તિસ્વ અદ્ભુત હતું. એમનું માથું ઇડફાનિ હતું અને આંખો પાસે પાસે ચુકેલા બે ફરતા લાલ ફાનસના ગોળા જેવી હતી. એમનું રિખત કદી પણ બુલાવ નહોતું એવું હતું. તમારું ગળું પકડી તમારું ગજવામાંથી પૈસા કાઢી લેવાની સહજ અને સ્વાભાવિક ભીંમિને દાખી રાખનારનો મહાન સંયમ એમનામાં હતો. એમનો અત્યંત મોટો ને કૈંક ખોખરો હતો. એમનાં સંસ્મરણોનું એક પુસ્તક હું તૈયાર કરવા ધારું છું. એકાદ માસમાં હું તે પ્રગટ કરી શકીશ અને ત્યારેજ ઇન્દુભૂપણ ચક્રવર્તી કેવી મહાન વ્યક્તિ હતી તેનો જનસમાજને ખ્યાલ આવી શકશે.

આત્મ એક સાદિસ સ્વામીના મનુષ્યી આપણને અવસ્થન પુરાય એવી મોટી ખોટ મળે છે. ઇશ્વર એમના અમર આત્માને શાંતિ આપો. *

થો હાંક રસ-ગીતો

—:૦:—

[અતુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૦ થી]

એટલી ટુંકી છે કે એની એક પણ પથ્થુ રીસમાં વેડેલી નાખવી નથી ગમતી.

પથ્થુ તોએ બે એક દિવસ રીસાઈ શકું ને —માત્ર એકજ દિવસ.

૪

શું તું એમ માને છે કે તારું રૂપાણુ મુખ જેવાજ હમેશાં હું આ રસ્તેથી પસાર થાઉં છું ?

ના, ના; તું જુલે છે. એમ નથી. આ તો મારો રોજનો રસ્તો છે. મારાં પરના મહેલમાં તું નહોતી વસતી તે દિવસનો આ મારો રસ્તો છે ।

ને શું તું એમ માને છે કે વાડીમાં મંડપ નીચે બેસી તું ગીત ગાય છે, એ સાંભળવા માટેજ હું પાસેની કુંજમાં આવીને બેસું છું ?

ના, ના; તું જુલે છે. એમ નથી. એ તો મારી સદાની આરામગાહ છે. મંડપ નીચે બેસી તું નહોતી ગાતી તે દિ'એ હું સાંજ આવીને બેસતો.

અને શું તું એમ માને છે કે તારા રોજ વિના તરફડી હું આટલો દુર્બળ થઇ ગયો છું ?

ના, ના; તું જુલે છે. એમ નથી. મુળથીજ મારું શરીર આતું દુર્બળ છે. તને દીડી પથ્થુ નહોતી તે દિ'એ આતુંજ દુર્બળ શરીર હતું.

આહા ! કેટલું જુઠું ! તે માને છે એ બધું-જ સાચું છે; હું મનાવવા મથું છું એ બધુંજ

જુઠું ! અભિમાન મને ખરી વાત કરતાં અટકાવે છે.

હા; પણ ત્યારે એ અભિમાન મને એની પાછળ દીવાનો ચતાં કેમ નથી અટકાવતું ?

સમજાયું—હવે સમજાયું ! ખીચતો અભિમાનમાં રોજને રોકવાની શી તાકાત છે ?

૫

વહાલા ! આપણે કેટલીવાર સાથે બેઠાં ! હવે તો મને હસતે મોંએ રળ આપીશને ?

રળ ? કેને રળ ? દીલને રળ ? વર્ષો ને યુગો સુધી સાથે બેઠા પછીએ તને કેમ રળ અપાય ? ને આપવી પડે ત્યારે તો હૃદય ચીરાતું હોય; ચહેરો ઉદાસ હોય; આંખમાં આંસુ હોય ! હસતે મોંએ રળ ? અશક્ય !

એવું થાય છે જાણે કદિ જીવંત ન પડી-એ; જાણે હાથમાં હાથ રાખી ચુંબનોથી ગાલને ભીંજવ્યાજ કરીએ; જાણે પાગલ થઈને ડાહ્યા-ઝોને અર્ધ વગરતું લાગતું ઝીલું ઝીલું ગણ-ગણાજ કરીએ !

પ્રિયે ! પ્રિયે ! જાણે એવું થાય છે આપણે એકજ બની જઈએ—આત્માએ ને દેહે પણ. ને વહાલી ! બીલું ધણુંએ થાય છે, પણ એ સમજાવવા શબ્દો અસમર્થ નીવડે છે ।

હૃદયેશ્વરી ! હવે કહે, તને હસને મોંએ રળ શી રીતે આપું ?

વિધવા છે

—૦:—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૪ થી]

કહ્યું. કોણે સુનયના એકલી એકલી કેમ બઠકે છે તેની વાત કરી. કોણે એને કેટલા બધા પુરુષ મિત્રો હતા તેની વાત કરી, ને તે વીશે થયેલી છુપી વાતો જાણવાનો દાવો કરનાર એક સ્ત્રીએ તો તરત તેમાં નથી નવી વાતો ઉમેરીને સુનયનાની બધી અધમતા જાહેર કરી દીધી.

ને સુનયનાની માસીએ પણ શાંતિથી આ બધું સાંભળ્યા કહ્યું. એની ઉંમર પચાસેક વર્ષની હશે. ધરી ધરીએ ચઢી જતી એની ભમ્મરો ને આંખના ને મોંના હાવભાવ પરથી આ સ્ત્રીએ ભુતકાળમાં બહુ વિચિત્ર જીંદગી પસાર કરી હશે એમ લાગતું. હજી આ વયે પણ એની આંખોમાં કોણક પ્રકારની લાવડાસા છુપાઈ રહેલી રપટ દેખાતી. પરંતુ નીતિની ને ધર્મની વાતો એ ઠીક રીતે કરી જાણતી. અધર્મની વાતોથી પોતાના શરીરને એ કંપાવી શકતી. પાપીનાં કુકર્મોની વાતો સાંભળતાં જ 'શિવ ! શિવ ! શિવ !'નો ખુદ્દો ધ્વનિ કરવાનું એ કદિ ચુકતી નહોતી. યુવાન સ્ત્રી પુરુષોના અમર્યાદ વર્તન જોઈને ચતો જળાપો શબ્દદ્વારા દર્શાવ્યા સીવાય એને એન પડતું નહોતું. એ પોતાનાં તરછોડી શકતી, કામ પડ્યે પારકાંને પોતાનાં કરી શકતી. એનાં દર્શનને ને એની વાતો સાંભળવાનો લાભ જેને મળ્યો હોય તે કદિ એને ભુલી શકે નહોતો એવી તેમાં ખુબી હતી. સુનયના એની લાણેજ થતી હતી, પણ તેમાં શું થયું ? સુનયનાએ સમાજના પ્રચલિત નિયમોનો ભંગ કરીને ઘેર અન્યાય કર્યો હતો. સાચા કે ખોટા પણ રૂઢ થયેલા નિયમો સામે ખુદ્દ જાડ કરનાર ને એ કદી માસી આપી શકતી નહોતી. ટીકા

કરનારી બધી સ્ત્રીઓના ખાનગી આચાર વિચાર ગમે એવા હશે, પણ બદારના જગતે સ્વીકારેલા નિયમોનો અનાદર તેમણે કદિ કર્યો નહોતો, એટલે તે સ્ત્રીઓને સુનયનાને માટે ગમે તેવી ટીકા કરવાનો હક્ક હતો. એમ એને લાગ્યું; ને તેથી જ પોતે પણ તેમાં આનંદથી ભાગ લીધો. સુનયનાના આવા વર્તનને લીધે, તેની માતાના આ અતિ અધમ વિચારોને લીધે, પોતાને પણ સમાજમાં કેવું નીચું જોવાનું થાય છે તેના કેટલાક દાખલા એણે દયામણે મોઝે રજુ કર્યા. સ્ત્રી મંડળ ને પણ એમના પર ગુસ્સેલા આ સીતમ માટે એમની અલંત દયા આવી ને તેમણે લાગણી ભર્યા શબ્દોમાં એ દયા ભક્ત કરી અને આવે પ્રસંગે સ્ત્રીનું હૈયું કેમ દાખ રહે ? લાગણીના અતિ વેગને લીધે એમનાથી રડી પડાયું.

પણ સુનયના આમાનું કંઈ જાણતી નહોતી. એ ઘેર ગઈ. ઘેર જઈને પણ એણે કોઈને કંઈ કહ્યું નહોતું. શું થયું એ એને ખબર નહોતી, પણ કોણ જાણે કેમ સુદિના સુરમ્ય ને સંગીતમય વાતાવરણમાં પોતાને માટે ક્યાંય રથાન નથી એવું એને રપટ બાન થયું. એને લાગ્યું કે મનુષ્ય જીવન કુદરત સાથે કદિ સહવાર સાધી શકે એમ નથી. આ સુગંધી ધૂલો ને ક્રીસક્રીસાટ કરતાં પક્ષીઓ, આ કમલ ધુલોથી છવાયેલું સરાવરને સોદામણી ઉપા, આ વિવિધ રંગી સંધ્યા ને રાત્રિની નિર્મળ ચંદ્રિકા, એ સૌ સાથેના નિર્લય સહવાસ પછી પણ માણસો આટલાં કઠોર ને જડ થી રીતે રહી શકતાં હશે એ એને ન સમજાયું. માણસો હરે ફરે નહોં, હસે ખેલે નહોં, જીવનનો વિકાસ કરે નહોં તો જીંદગીનો હેતુ શો ? કેવું મીઠું જીવન ? તેમાં આ કઈ થતા ને કટુતા શા માટે ? એ ગંભીર વિચારમાં પડી. કેટલીક વાર સુધી એના એ જ વિચારમાં એ

ખેડી રહી, પણ એના મનનું કે સમાધાન થયું નહીં.

શા માટે લોકો એનેજ આમ કરતા હતા ? શા માટે બધી સ્ત્રીઓ કરતાં એને બધું જીવન કરવાનું હતું ? એણે એવો કયો અપરાધ કર્યો હતો ? પરણતાં જોડાં પામે એને જતી અટકવવાનો કોઈને શો હક્ક હતો ?

ધીમે ધીમે એને કેટલીક વાતોનું સ્મરણ થયું. 'તું વિધવા છે' એ શબ્દો જાણે પહેલાં પણ એણે સાંભળ્યા હતા. પણ શા માટે વિધવા ? એમ શી રીતે બને ? એને આ વાત વિચિત્ર લાગી. આ મુખર્ધિભરી વાનધી એકાદ ક્ષણ એને હસતું આવ્યું; પણ તરતજ પેલી સ્ત્રીના કૂર શબ્દો ને કરડી નજરનું ચિત્ર એની આંખ

આગળ ખડું થયું. વિધવા ? એ સુઝાઈ ગઈ. પણ તેથી શું થયું ? એમાં એણે શો ગુનહો કર્યો હતો ? એનો એવો શો દોષ થયો હતો કે બધાં એને આમ કરતાં હતાં ?

આ પ્રશ્નો નિરુત્તર રહ્યા. એવી સમજ શક્તિ બહાર મારી ગઈ મનનું સમાધાન કરવું અશક્ય બન્યું. કલાકો ને દિવસો વહી ગયા. વિચારોનાં ઝુંડ ને ઝુંડ વધ્યાંજ ગયાં. જીવન એને બાર રૂપ થઈ પડ્યું. એનું મગજ ફરી ગયું. ધ્રુષ્ટા અનિચ્છા જેવું કશું એને રહ્યુંજ નહીં. એની આશાઓ કરમાઈ ગઈ. એને કશુંજ કરવાનું રહ્યું નહીં. 'તું વિધવા છે' એ ભયાનક શબ્દોનો પ્રતિધોય દરેક પળે વાતાવરણમાંથી એને સંજ્ઞાવા લાગ્યો. એ અર્ધવિકસ્ય સુદર જીવન અકાળે ધૂંધાઈ ગયું.

જ્ઞાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિઃશ્વાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.
લખો:—જ્ઞાન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

નવું સાહિત્ય

—૦:—

[અનુસધાન પૃષ્ઠ ૨૭૪ થી]

છે કે તેને સાહિત્યમાં લાગ્યે કે રચાન હોઈ શકે. અને અસંસ્કારી જીવાત્માઓની આ વાત હોય તો તેને સાહિત્યમાં શું સ્થાન એ પ્રશ્ન થાય છે.

આ નાટકનો આ સીવાય બીજો કોઈ મુદ્દો હોય તો તે હું સમજ્યો નથી એમ સ્વીકારી લઉં છું.

* * *

ભાષાદષ્ટિએ પણ આ નાટકમાં યોગ્યક દોષો જણાય છે. સંવાદો બધા એકજ પ્રકારના છે —દસલ, જયલક્ષ્મી, વનવેલી કે સુલદ્ર સૌની છટા એકજ છે: વેખકે ચતુર્ગત તરફ લક્ષ્ય રાખ્યું છે પરંતુ કોષ્ટકવાર ચાતુર્યના લોભને વશ થવાથી અર્થહીનતા આવી જાય છે. દાખલા તરીકે:

“હંસલ દીલ્હરીયાવ વન, આ સમજવા જેવું પાપ આચરવામાં નથી: પકડવામાં છે. ચોર ચોરીમાં ફાવે ત્યારે મજ માણે છે. (મુઠ્ઠી બીડતો) પકડાય તોજ સજ આપે છે.”

(પકડવા ફ પકડાવામાં જોઈએ.) પાપ નહીં; ચુંદો-ધડીઅન પીનલકોડની ડહાલુ કલમ

પ્રમાણે ચોરીનો ચુંદો પકડાય ત્યારે છે; બાકી પાપ તો આચરવામાં પણ છે.

કોષ્ટકવાર ભાષામાં ડોળ દેખાય છે. અને લેખકને જીવનનો અનુભવ નથી એમ લાગી જાય છે: પરંતુ તે કરતાં વધારે કડકશ અને પુન્યે એના કેટલાક શબ્દોની પસંદગી છે. ઉદાહરણ:

“એની કોમળતા પામવી હોય એને એ ચટકા મંજુર હોવા જોઈએ.” — ‘કોમળતા’ શબ્દની સાથે “ચટકા” અને ‘મંજુર’ એ શબ્દો કલાઘાતક લાગે છે. બાકી ભાષામાં તાજગી છે, રતિ છે; નવીનતા છે, વ્યક્તિત્વ છે.

* * *

મારે કહેવું જોઈએ કે આ નાટકને આટલી મહત્તા આપવાનું કારણ એ છે કે એના લેખકનો મારે પરિચય છે. એનામાં ઉત્સાહ ને જીવનનું જોમ છે. અને મને શ્રદ્ધા છે કે ભવિષ્યમાં એ કેંક રસસાહિત્ય સરજી શકશે, એ શ્રદ્ધાને આ નાટકમાંથી કેંક પોષણ મળી રહે છે. એનું દષ્ટિબિંદુ નવીન છે અને આલેખનની રીત આકર્ષક છે. બીજાં કેટલાંકને એ ધણું ગમ્યું હતું એ પણ અહીં નોંધવા જેવી વાત છે. છતાં રા. પંથા તરફથી આ કરતાં ઘણું વધારે ઉચ્ચ સાહિત્યની આશા રાખી શકાય એમ છે.

અકબર છાપ ૨૭૨૮૬

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે યોગ્ય વખતમાં ગ્રાહકોમાં સંપૂર્ણ સંતોષ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદારીકેટો મળેલી છે.

“૨૭૨૮૨ અકબર છાપ” ની કસ્ટુરી-બત્તી ઉત્તમ ખુશમોવાળી હોઈ મગજને આનંદ આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર સુવાસથી સ્વચ્છતા પાથરી ખુશમોથી બહેકાવી દેશે. એક વખત વાપરશો તો હંમેશા ગ્રાહક થશો. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,

૨૩૧, વડગાદી માંજી, મુંબઈ, ૩.

હીંદી સંસ્કૃતિ

૦૦૦૦૦૦૦

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૦ થી]

આ વાતને આપ સર્વે ‘આપની આગળ હું ધણું કાળું ચિત્ત રજુ કરું છું’ એમ ન ધારશો. આપણી સંસ્કૃતિ જગત સંસ્કૃતિની સાથે સહકાર ન કરશે તો કચરાશે એ ભવિષ્ય વાણી નથી, પણ આજે કચરાય છે એ એક દેખીતું સત્ય છે, આપણી જનતા પરદેશમાં હીણાય; કેથેરાઇન મેયો જેવાં પરદેશીઓ આવી આપણી ઠેકડી કરી જાય ને ગાળો દે, માંહિ-માહેનાં નાના નાના કુસંપથી આપણે આપણાજ દેશમાં બીખારી દશામાં હોઇએ તે વખતે આપણે આપણી સંસ્કૃતિને બીજી સંસ્કૃતિઓની હાગમાં ગૌરવભરી કબી રીતે દેખાડી શકીશું ?

ધરનો કચરો ધરમાં રાખી બહારના પ્રકાશ પવનને ધરમાં આપતા અટકાવવા ધર બંધ કરવામાં ખરું ગૌરવ નથી. પણ ધર ખુલ્લું

રાખી વાળીઝાડી - તેને સાફ રાખવામાં અને તેમાં આરોગ્યનું રક્ષણ થાય એવી સ્થિતિમાં તેને રાખવામાં છે. આપણે જો ધરનાં બારી બારણાં બંધ કરીશું તો આપણેજ તેમાં ગુંગામીશું.

પણ માત્ર બહારનું અધિ તેજોવાનો ઉદ્દેશ એકલો રાખવો તે પણ યોગ્ય નથી. જગત સંસ્કૃતિ એટલેજ દુનીયાની બધી સંસ્કૃતિઓના સંમેલનથી ઉત્પન્ન થયેલી વધારે વિશાલ, વધારે ઉદાર, વધારે વ્યાપક એક એવી નવી સંસ્કૃતિ. આપણી સંસ્કૃતિ પણ તેમાં બજશે, પણ તે અક્રિય રીતે નહીં પણ આપણાં સદ્ગત્ત્વોનો ફાળો તેમાં આપીને. માત્ર એકલું લેવું તે તો બીખારીની મનોદશા છે. મૈત્રીનો ગુણ તો પરસ્પર આપલેથીજ દેખવાય. આપણી હીંદી સંસ્કૃતિ પણ એ જગત સંસ્કૃતિની ભવ્યભાવનામાં રૂપાંતર પામી પોતાના ભવ્ય આત્માને વધારે ઉજાગર અને ઉજાત કરશે એવી સુંદર આશા રાખવી એ વધારે પડતું નહીં ગણાય.

મારી નોંધપોથી

૨૨૨૨૨૨

[અનુક્રમાંક ૫૪ ૨૧૧ થી]

એનું ભાન સરખું પશુ કોઇને હોય એમ લાગતું નહોતું. કંટાળાને હેટલમાંથી ચાલ્યા જવાનો મેં વિચાર કર્યો. પશુ એમને એમ જાહેર કે કુતું લાગે તે કદાચ મફતમાં પૈમા પશુ આપના પડે એવા ભયથી હું બેસી રહ્યો. આખરે એક 'રાજકુમાર'ની દૃષ્ટિ મારા તરફ ઢળી. મારા હોઠમાંથી અસ્પષ્ટ ઉદ્ગાર નીકળ્યો: 'આદશાહી ચા.' 'રાજકુમાર' ચાલ્યો ગયો. સાર પછી અર્થો કલાક, હું થોભ્યો પશુ ન કોઇએ ઝિઝારા દર્શાવી કે ન કોઇએ મારી પૂછા કરી. એક 'રાજકુમારે' મારી સામે જોયું તે અસ્પષ્ટ આજ્ઞા મેં 'આદશાહી ચા' એમ તેને કહ્યું. એટલી મોંઘા મૂલની સ્મૃતિ સંધરી રાખી મારું 'હોટેલ છવન' આટલેથીજ સમાપ્ત કરતું એવા નિશ્ચય કરવો કે ન કરવો એની વીમાસણમાં હું પડ્યો. એટલામાં પૂર્વોક્ત 'રાજકુમારે' આવી મારા (માનાર્યે) ટેમલ પર ચાતું 'કપ' મુક્યું. ચાનો વર્ણુ જોતાંજ મારાથી પુછાઇ ગયું: 'આદશાહી ચા છે?' 'આદશાહી જોઇએ?' બોલી 'રાજકુમાર' એ 'કપ' લઇ ચાલ્યો ગયો. ફરી કપાક તપશ્ચરણ પછી 'આદશાહી ચા' મારા ટેમલ પર આવી. વિશેષણને લીધે વિશેષ્યનું આખું સ્વત્વ ઉડી જાય છે એ મેં સારે જાણ્યું. આદશાહી જનવાને લીધે ચા તે ચા રહી નહોતી. મંથન પામેલો દીપર સાગર 'ફરી મને કોઇ વલોની નાખશે' એવા ભયથી ચાના 'કપ'માં સંતાઇ ગયો હોય એમ મને લાગ્યું. આ-આદશાહી ચા-ચીકણી તે ગંધાતી હોય છે એ મને, આજન્મ ચા પીનારને ખબર નહોતી. હવે મને કોઇ પશુ આદશાહી વસ્તુ માટે મોહ થતો નથી. હું રાજ યાદી તોએ આદશાહી ગાઠી પર ન બેસું, આદશાહી પોપાક પશુ ન

પહેરું ને આદશાહી કાર્ય પશુ ન કરું-કદાચ એટલાજ કારણથી હું આદશાહ નહીં થતો હોઉં !

પશુ હીંદુસ્થાનને આદશાહી કમીશનનો આવેલો કડવો અનુભવ થશે એમ હું એકલોજ નહીં પશુ ઇંગ્લેંડના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ને 'પાર્લમેન્ટ'ના સભ્યો પશુ માનતા નથી.

લોર્ડ બર્કનહેડ ને અર્લ વીન્ટરટન જેવા ચતુર, બુદ્ધિમાન ને પરાંપકારની વૃત્તિથી પ્રેરાએલા મહાનુભાવ રાજ્યનીતિનો પોતાના કંઠની દરકાર, રાખ્યા વગર પાર્લમેન્ટમાં આ કમીશન સંબંધી જે ભાષણો આપી રહ્યા છે તે જો કોઇ પશુ હીંદી વાચે તો એક કમીશન ને કમીશન મોકલનારા માટે તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનો અકુચ ભાવ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહીં.

હીંદુનું ભાવિ નિર્માણ કરવા આવનાર આ કમીશનમાં એકે હીંદી નથી માટે તેનો વિરોધ કરવો એ કેવળ અયુક્ત છે. થુ કોઇ પશુ મનુષ્ય પોતાનું ભાવિ નિર્માણ કરી શકે છે? માનવ જાત અને તેનો ભાગ્યવિધાતા હંમેશાં ભિન્ન હોય છે.

ને લોર્ડ બર્કનહેડે પોતાની તીવ્ર અવગોચર શક્તિને આધારે કહ્યું છે તેમ હીંદમાં પક્ષો પશુ કેટલા છે? બ્રાહ્મણ, અબ્રાહ્મણ; શૂદ્ર, અશૂદ્ર, સુસન્નમાન, હીંદુ, સીખ, સહકારી, અસહકારી, એંશી વર્ષની ઉંપરનો મનુષ્ય, એંશી વર્ષની અંદરનો મનુષ્ય, સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક આમાંથી કોને કમીશનમાં લેવો ને કોને નહીં તે જે દેશમાં લીબરલ, કોંગ્રેસીવ, લેબર, બોલ્શીવીસ્ટ, કોમ્યુનીસ્ટ, સોશીએલીસ્ટ ને બીજા એવા માત્ર થોડાજ પક્ષો છે તે દેશના પુરુષો શી રીતે નક્કી કરી શકે?

હીંદુસ્થાનને આંગણે આવા અતિથિઓ વારંવાર પધારતા નથી. આ મોઘેરા (ખરેખરા મોંઘા) મહેમાનોનો હીંદુસ્થાન કેવો સત્કાર કરે છે તે જોવાનું છે.

(મને લાગે છે કે પ્રયત્ન કરું તો હું 'ટાઇમ્સ'નું અનુકરણ સારું કરી શકું.)

તા. ૧૭-૧૧-૨૭

આજે કોઈક પત્રના દોષોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલી રા. નાનાલાલ કવિની 'સતી' ની વાર્તા વાંચી.

શ્રીઓને સમાન હક જોઈએ છે. પુરુષોએ સ્ત્રીને, અન્યાય પર અન્યાય કર્યા કરીને, અસારે એ છે તેવી બનાવી મુકા છે એવો આરોપ પુરુષ પરિવાર ઉપર અસારનો મુંઢરી સંઘ મુકી રહ્યો છે, પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. નારીકુલ ધારે છે એટલે નરવંદ ગુણસૂનો નથી. ઉલટું, પુરુષે સ્ત્રી કરતાં પણ પુરુષને વધારે અન્યાય કર્યો છે.

સૌભાગ્યવતી ને સતીનાં ચરિત્રો આલેખનારા કેટલાએ પુરુષો છે. પણ 'સૌભાગ્યવતી' ને 'સતી' નાં ચરિત્રો કયા નરવીરે આલેખ્યાં? ગાર્હસ્થ્યની એ ઉત્તમ જાવના શું સ્ત્રીઓને કાળેજ છે? સૌભાગ્ય ને સતીત્વને માટે જેટલો સ્ત્રીઓ દાવો કરી શકે એમ છે તેટલોજ દાવો પુરુષો પણ કરી શકે એમ છે. સૌભાગ્યવતી ને સતી પુરુષોની સંખ્યા હોંદુ સમાજમાં ઓછી નથી. સૌભાગ્યવતીને સતીની પેઠે એવા પુરુષો પણ અમરતાનો દાવો કરી શકે એમ છે. એમનાં કોઈ વાસ્તવિક ચરિત્ર આલેખનાર હોય તો-પણ એમ શા માટે? હુંજ એમનાં ચરિત્ર આલેખુ છું. એવી ચરિત્રમાતાની શરુઆત નીચેની ત્રણ પુષ્પપાંદોડી વડે કરું છું.

એ કથાઓ લખવામાં મારો એક બીજો ઉદ્દેશ પણ છે, અને તે ઘણો ભવ્ય, સનાતન ને ઉત્કૃષ્ટ છે. વાસ્તવિકતા (Realism) ના ઉપાસકો પણ વાર્તામાં ખરેખરી વાસ્તવિકતા લાવી શકતા નથી. ન જને એવા બનાવોનું વર્ણન કદાચ તેઓ નહીં કરતા હોય પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં બની શકે પણ એકજ વ્યક્તિનાં જીવનમાં કદી ન બને એવા બનાવો.

રસને નામે, વાસ્તવિક વાર્તાલેખક પણ આલેખ્યા વગર રહી શકતો નથી. સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ છે તે જુદી જીવન સાહિત્યનું પ્રતિબિંબ છે એમ લોકો માનતા થયા છે! અહા! કેવું વૈપરીસ! રા. નાનાલાલની પૂર્વોક્ત વાર્તા વાંચી સારે મારા મનમાં આ અને આવા વિચારો એટલા બધા પ્રમાણમાં આવ્યા કે મગજને કેક હલકું કરવા એમાંના થોડા વિચારો મેં મારા એક સાહિત્યરસિક મિત્રને લાંબા ઘાસામાં મારા મિત્રે મારો ઉગ્ર વિરોધ કરતાં કહ્યું: 'શું તું એમ કહેવા માંગે છે કે વાસ્તવિકતાને નામે હમણાંના લેખકો લખે છે તેવા ક્યારે સાહિત્યમાં કદિ પણ સ્થાન પામશે?' મેં ઉત્તર વાળ્યો, 'હમણાંના લેખકોમાં વાસ્તવિકતા છેજ ક્યાં? એ લેખો લખે છે તેવા બનાવ જીવનમાં બને છે ક્યારે?' મારા મિત્રે કહ્યું, 'અરે! હું એમ નથી કહી શકતો, 'ઇલીઅડ, મહાભારત રામાયણ, પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' વગેરે ગ્રંથોમાં જેવી અદ્ભુતતા છે, જે અવાસ્તવિકતા છે તે આ નિર્માણ લેખકોની નીરસ, શુષ્ક વાસ્તવિકતા કરતાં અનેકધા ચઢીઆતી છે.' મેં જવાબ દીધો, 'એમ નહીં. હું તો કહું છું કે જે અતિશયોક્તિ ભરી, માનવતા વિહીણી અવાસ્તવિકતા રામાયણ મહાભારતાદિમાં છે તેવીજ અવાસ્તવિકતા આ 'વાસ્તવિક લેખકોની વાર્તામાં પણ હોય છે તે ન જોઈએ. જીવનમાં ન બનતું હોય એવું અદ્ભુત તત્ત્વ વાર્તામાં દાખલ કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી.'

"સારે શું રામાયણકારે એમ લખવું જોઈયું હતું કે 'રાવણ સીતાનું દરજી કરી ગયો સાર પછી સીતાને શોધવાને રામે ઘણાં ફાંડાં માર્યાં', પણ કે' વળ્યું નહીં એટલે નિરાશ થઇ અયોધ્યા પાછા ફર્યા. સર્ગાવહાલાંઓનાં અનેક પ્રયત્નો છતાં એક વર્ષ સુધી 'મારે ફરી પરણવું

નથી' એમ રામે કહ્યાં હતું. આખરે એક વર્ષને અંતે ગં. રવ. કૌશલ્યાનાં આસુ ને આગ્રહને વશ થઈ એમણે બીજી વાર લગ્ન કરવાનું કયલું. કૌશલ્યાએ ઉત્સાહપૂર્વક રામને માટે કન્યાની શોધ ચલાવવા માંડી પણ 'જેને બૈરી સાચવતાં પણ નથી આવડતું તેને કોણ છોકરી આપે?' કહી કોઈ રામને કન્યા દેવા તૈયાર થયું નહીં; આથી અત્યંત નિરાશ થઈ જઈ રામે વાંદરા જોડે દોસ્તી બાંધી ને આખરે રાજકારભારનો ત્યાગ કરી; વાંદરાએ જોડે લટકતા લટકતા મૃત્યુ પામ્યા? અથવા મહાભારતમાં એમ લખ્યું છે છતું હતું કે ખાલિધરે બીમસેન ઝેરના લાકુ ખાઈ મૃત્યુ પામ્યા, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, સહદેવ ને નકુળ લાક્ષાગૃહમાં બળી મર્યા, પાંડવો પાછળ શ્રાદ્ધ કરનાર કોઈ રહ્યા નહીં ને કૌરવોએ ખાધું, પીધું ને મળ કરી?"

પણ રામાયણ મહાભારતની વાત પડતી મુકી મારી ભવિષ્યમાં રચનારી ચરિત્રમાલામાંની ત્રણ પુષ્પ પાંડડીએ (યુધી કે વલ્ક્યુથી? કોણ કહેશે?) શારદાદેવીને ચરણે ધરું છું.

કુલ પાંડડી પહેલી :

સૌભાગ્યવતો

જગતને આંગણે એ જન્મ્યો ત્યારે પૃથ્વીને પાડલે સં. ૧૮૭૩ નું વર્ષ એસી સુક્યું હતું. સૂર્યની સામે પૃથ્વીએ પોતાની ધરી એવી રીતે ધરી કે પૃથ્વીમાં વસંતાવતાર થયે।

કોઈએ એનું નામ પાડ્યું: વ્યંકટરર્ષપ્રસાદ ચાર્લ્ડ.

એ વાતને સાત વર્ષ વહી ગયાં: એ સાત વર્ષનો થયે।

એના પિતાએ એને નીશાળે મુક્યો.

એની માતાએ એના વિવાહ કર્યા.

ગોર મહારાજે એનાં લગ્ન કર્યાં; 'પ્રભુતા'માં એનાં 'યગલાં મંડાવ્યાં.'

સં. ૧૯૪૦ માં નોકરી કાજે એ મુખાઈ આગ્યો.

સં. ૧૯૦૦૩ માં એને નોકરી મળી.

સં. ૧૯૦૪ માં એણે એની પત્નીને પોતાના (ભાડાના) મંદિરિએ તેડી.

સં. ૧૯૧૧ માં એને ઇન્વરે પોતાને લાં તેડ્યો.

પરમ સૌભાગ્યવતોએ કંઈ ઉછાળતો મૃત્યુ પામ્યો.

કુલ પાંડડી બીજી :

સતો નં. ૧

એનું નામ નરસિંહ ડાકુ. જન્મ્યા પછી સાતમે વર્ષે એનાં લગ્ન થયાં. એની સ્ત્રીની ઉંમર ત્યારે સત્તરની કહેવાતી-હતી અરાદની.

એક વર્ષે ક્ષમતી રોગશય્યા પર ગાળી એની પત્ની અમરધામે સંચરી.

આઠ વર્ષનો વિદ્યુર નરસિંહ ડાકુ પત્ની વિયોગની પરમ વેદના ભોગવતો નીશાળે જતો. કેટલાક કહે છે કે સાતિમાં કન્યાની અછત હતી એટલે બીજી કન્યા એને ન મળી. તે ગમે તેમ હો પણ એંશી યુગસમાં એંથી વર્ષ સુધી વિરહના વિરલ સંતાપ સહન કરી મનુષ્યોમાં પરમ 'સતો' એવો નરસિંહ ડાકુ અઢવાશી વર્ષની ઉંમરે પત્ની પાછળ પરવર્ધો.

કુલ પાંડડી ત્રીજી :

સતો નં. ૨

ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં હાંદુરથાનના વસતિપત્રક-માં એકની સંખ્યા વધી. બંગાળના એક ઘરમાં એકનો વધારો થયો. રોગિમુખો ચટ્ટોપાધ્યાય

જન્મ્યા; પાંચ વર્ષ પછી એમની હિમર પાંચ વર્ષની થઇ.

ઇ. સ. ૧૯૩૧ માં અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાંથી એમણે શાળાનો લાગ કર્યો ને પાસેના છઠ્ઠા ધર-માંથી એક બાળાનો સ્વીકાર કર્યો.

ઇ. સ. ૧૯૩૩ માં એ બાલિકા મૃત્યુ પામી. રોગિણીઓ આદર્શપરાયણ હતા. 'સતા' નો આદર્શ એને જીવનમાં ઉતારવો હતો. ભારત વર્ષના ઇતિહાસમાં પોતાને પરમ સત્તાનું પદ મળે એવી એમની મહેત્તુ હતી.

આથી. ઇ. સ. ૧૯૩૩ માંજ એમણે ચિંતામાં અંપલાવ્યું !

અત્રિ કુળ સમા નારી શ્રુત કુંભ સમો નરઃ (સ્ત્રી અગ્નિ કુંડ-ચિંતા-છે. પુરુષ ધીનો ઘાહવો છે.) એ એ જાણતા હતા. સ્મશાન જઈ ચિંતામાં પડવાને બદલે બીજે ઘેર જઈ ચિંતા-નારી-નું એમણે પાણિગ્રહણ કર્યું.

ને આમ ભારતવર્ષના ઇતિહાસને પાને 'પરમ સતા' તરીકે પ્રખ્યાત થયા.

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખકઃ સ્વ. રણજીતરામ વાવાલાઇ મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ. કનૈયાલાલ ભા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ષ્ય આત્મા.	૧-૦-૦
૪. કેનો વાંક ? બીજી આવૃત્તિ ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ. ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	૪-૦-૦
૭. રાજધિરાજ....	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	૩-૮-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખકઃ સ્વ. નરેન્દ્રશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાર્તા	૧-૦-૦
૧૧. મોહન-માયા ...	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણમુકુર ...	૩-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ...	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના ન્યોતિર્ધ રો ...	૧-૦-૦
૧૫. સ્વપ્નદ્રષ્ટા ...	૧-૮-૦

હિપરના બધાં પુસ્તકોનું પેસ્ટેજ જુદું પડશે.

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત કાર્યાલય.

મોદીબાના રોડ, વડોદરા.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ.

(એન સાયકલો પીડિયા)

આકાર સુપરરોયલ અષ્ટપેજ

૦ઠ્ઠાલ્યુમ્સ ૧-તે-૨૦

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦,૦૦૦

મુખ્ય તંત્રી અને પ્રકાશક: ડૉ. શ્રીધર. વ્યં. કેતકર,
એ. એ. પી. એચ. ડી.

(મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશના મુખ્ય તંત્રી)

મહારાષ્ટ્રીય 'જ્ઞાનકોશ' નું આ વત્તો ઓઁ કરક કરીને તૈયાર કરેલું રૂપાંતર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપ તંત્રી અને ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના રૂપમા વધારે ઓછો કરક જણાવવા સાર સલાહકર તરીકે મી. કનૈયાલાલ એમ. મુનશી એલ્વોકેટ (કે જેઓ 'ગુજરાત'ના તંત્રી છે) તેઓ છે.

પારસી કોમને ઉપયુક્ત વિષયો ચુંટી કાઢવા, તે ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવવા, વગેરે ગોઠવણ કરવા સાર મી. જહાંગીર કે. એન. કાબરાજી (કે જેઓ સુરત, બેંગલોર વગેરેના કચેકટર હતા) તેઓ છે.

જ્ઞાનકોશમાં સર્વ દેશોનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વર્ણન બધા ધર્મોનો ખ્યાલ, બધાં પવિત્ર ગ્રંથોનું ખ્યાન, બધી વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ વગેરે અને શાસ્ત્રોની માહિતી આવશે.

ન્યારે આ કામ મરાઠીમાં કરવામા આલ્યું ત્યારે મહારાષ્ટ્રનાં ૨૦૦-૨૫૦ પંડિતોની મહેનત કામમાં આવી અને તેઓની મહેનતથી કામ પુરું થયું.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ સારું ગુજરાતી નૂતન ૧૦૦-૧૨૫ લેખકોની મદદથીજ આ કામ પુરું થશે.

આગલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એન સાયકલોપીડિયા હોય તો સારું કે નહીં એ વાદળ ઉદ્ભવવો ન જોઈએ. ત્યાં સુધી તો જ્ઞાનકોશનો એક ભાગ છપાઈને બહાર પડશે. તે વખતે સમગ્ર ગુજરાતી જ્ઞાનકોશનો કાચો ખરડો તૈયાર કરી અને ૧ ભાગ છપાવી તૈયાર કરવાનો અમારો વિચાર છે. આ વાસ્તે બધા ઉત્સાહી સાક્ષરોએ મદદ કરવી જોઈએ.

ડૉ. કેતકરે મરાઠીમાં જ્ઞાનકોશ તૈયાર કર્યો. અને હવે હિંદની બધી ભાષાઓમાં કોશ તૈયાર કરી ભારતના વતનીઓ પોતાની જ માતૃ ભાષામાં બધા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકે એવી ગોઠવણ કરવાનું કામ તેઓએ અંગીકાર કર્યું છે.

બધી ભાષાઓમાં શાસ્ત્રીય નામો એકજ હોય તો ધણું જ સારું એ વાસ્તે પણ આ પ્રયત્ન છે. એટલું જ નહીં પણ ડૉ. કેતકરને જ્ઞાનકોશનું કામ કરવાથી જે—આત્મ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે તેનો ફાયદો બધી ભાષાઓને મેળવી આપવા સારું આ ભગીરથ કાર્ય તેઓએ હાથમાં લીધું છે.

આલો આપણે ડૉ. કેતકરની સાથે બધી વાતે સહકાર કરીએ. જે ગુજરાત બધું એ પૈસાથી અને પ્રયત્નથી આ કાર્યને મદદ કરશે તો પોતાની ભાષાને તવંજર બનાવ્યાનો ફાયદો મળશે. એટલું જ નહીં બલકે ખીજી ભાષાઓને પણ પ્રયત્નિત ક્ષેત્રમાં લાવ્યાનું શ્રેય નિઃસંશય મળશે. અને આ કંઈ એવો ફાયદો ન ગણાય. જુદા જુદા સાહિત્યોએ એકમેકનો દ્વેષ કરવો ન જોઈએ. પરંતુ દરેક ભાષાના સાહિત્ય રસિકોએ એકમેકની ચક્ષુ નોંધ આનંદ માનવો જોઈએ. કારણ કે ખીજની આબાદી જોઈ પોતાની કરી લેવાની નજર જ વધારે હિતકારક હોય છે.

“આ જ્ઞાનસત્રને મદદ કરો” આજ ડૉ. કેતકરનો ખાસ સંદેશો છે. તા. ૧-૬-૨૭ અગાઉ તો રૂ. ૫૦,૦૦૦ ખરચ થશે એવી અમારી ધારણા છે.

લોકો તરફથી અમોને જે મદદ મળવાની તે આહક તરીકે જ, કારણ ડૉ. કેતકર કોઈપણ પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનું દાન લેતા નથી. ડૉ. કેતકરે આજ તત્ત્વ ઉપર મહા-રાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશને જરૂરીઆત રકમ—લગભગ ચાર લાખની—મેળવી કરી.

પહેલો વર્ગ—તા. ૧-૬-૨૭ અગાઉ રૂ. ૧૦૦ મોકલી આહક થાઓ. પહેલાં રૂ. ૧૫૫ ભરીને પોતાના નામ નોંધાવો અને બાકી નહેલી રકમ રૂ. ૮૫૫ ની તા. ૧-૬-૨૭ અગાઉ એકદમ અગર હકૂતે હકૂતે મોકલાવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ૨૦ અંક તમોને રૂ. ૧૦૦ માં મળશે.

બીજો વર્ગ—જો તમોને રૂ. ૧૦૦ એકદમ ભરવાની ઇચ્છા ન હોય તો પહેલા રૂ. ૧૫૫ ભરી અને ચાર પંચી દરેક ભાગ લેતી વખતે રૂ. ૫૫ ભરી. આ પ્રમાણે કરવાથી તમોને ૧૩૫ ભરવા પડશે.

સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

વાર્ષિક સામાન્ય સભા.

ઉપર્યુક્ત મંડળની વાર્ષિક સામાન્ય સભા તા. ૨૦ મી નવેમ્બર ૧૯૨૭ ને રવિવારે સાંજે પાંચ વાગે અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયડીના હોલમાં દિ. બ. કેશવલાલ દ્રુવના પ્રમુખ-પણા નીચે ભરાઈ હતી. તેમાં પ્રમુખ ઉપરાંત નીચેના સભાસદો હાજર હતા:—

૨૧. જનુભાઈ સૈયદ	૨૧. પ્રાણુલાલ દેસાઈ
,, શંકરરાય રાયછ	,, મળેદ્રશંકર પંડ્યા
,, ભોળીલાલ પટવા	,, મોકરલાલ દવે
,, મોતીલાલ દેસાઈ	,, કલ્યાણુરામ જોશી
,, રમણિક. મહેતા	,, શંકરપ્રસાદ રાવળ
,, વિજયરાય વૈદ્ય	,, બોમ્બેશયંદ્ર પાઠકજી
,, હીરાલાલ પારેખ	,, ભરતરામ મહેતા
,, મનહરરામ મહેતા	

સર રમણુભાઈ આવી વહેલા ચાલ્યા ગયા હતા અને ડૉ. હરિપ્રસાદ પાછળથી આવી પહોંચ્યા હતા.

સભાના કામકાજની રજૂઆત કરતાં ૨૧. મનહરરામ મહેતાએ તા. ૨-૪-૨૬ ને રાજ મહેશી સામાન્ય સભાનો અહેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને તે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

સારાંશ નીચેના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા:—

- (૧) મધ્યસ્થ સભા તરફથી રજુ કરવામાં આવેલો અહેવાલ (પરિશિષ્ટ અ) પસાર કરવામાં આવે છે.
- (૨) મધ્યસ્થ સભા તરફથી રજુ કરવામાં આવેલું હિસાબનું સરવૈયું (પરિશિષ્ટ આ) પસાર કરવામાં આવે છે.
- (૩) બંધારણના ૮ મા વિભાગમાં પરિષદે સૂચવેલો સુધારો મંજૂર કરવામાં આવે છે, અને બંધારણની ૫૭ મી કલમમાં એક વધુ પેટા કલમ "(૮) મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો" જોડેવાની પરિષદને સૂચના કરવાનો મધ્યસ્થ સભાનો ઠરાવ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

પછી ૨૧. જનુભાઈ સૈયદની દરખાસ્ત અને ૨૧. પ્રાણુલાલ દેસાઈના અનુમોદનથી પ્રમુખ-નો ઉપકાર માની મલા નિર્ધારિત થઈ હતી.

૧૧૧, એસપ્લેનેડરોડ,
કોટ, મુંબાઈ.
સાહિત્ય પરિષદ મંડળ
કાર્યાલય.

મનહરરામ મહેતા
મંત્રી,

પરિશિષ્ટ અ

તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ને રોજ મળેલી મધ્યસ્થ સભાએ પસાર કરેલા તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૨૬ થી તે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૨૭ સુધીની મંડળની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ.

- (૧) આ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૨૩૭ ની છે. તેમાં ૪ ગત પરિપક્વના પ્રમુખો, ૧૦ સન્માન્ય સભાસદો, ૬ આશ્રયદાતાઓ, ૩૦ આજીવન સભાસદો, ૧૭૯ સામાન્ય સભાસદો અને ૮ સંસ્થા સભાસદો છે.
- (૨) વર્ષ દરમિયાન મધ્યસ્થ સભાની બે બેઠકો થઈ હતી. તા. ૫-૪-૨૬ ની પ્રથમ બેઠકમાં સભાએ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્યવાહક સમિતિ અને ગુજરાતમાં આવેલી લુદીલુદી સાહિત્ય-સંસ્થાઓના કાર્યના સમન્વય માટે સમન્વય સમિતિની નીમણૂક કરી હતી:—

કાર્યવાહક સમિતિ—

પ્રમુખ—સર રમણભાઈ નીલકંઠ; ઉપપ્રમુખ—રા. કનૈયાલાલ મુનશી; મંત્રીઓ—રા. મનહરરામ મહેતા, ચંદ્રશંકર પંડ્યા, હીરાલાલ ખારેખ અને હરતરામ મહેતા; ખતનગીઓ—રા. મોતીચંદ કાપડીઆ અને જ્યોતેશચંદ પાઠકજી.

સમન્વય સમિતિ—

કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો ઉપરાંત રા. હરસિદ્ધલાલ દોવેટિયા અને ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ-વધુ સભાસદો જોમેરવાની સત્તા સાથે.

તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ની બીજી બેઠકમાં સભાએ રા. વિજયરાયની કામુદી-સેવક-ગણની યોજનાનો વિચાર પછીની બેઠક ઉપર મુલતવી રાખ્યો હતો. રા. બળવંતરાય ઠાકોરને લંડોળ કમિટીના રૂ. ૨૦૦૦ ના ધોળામે સેંદૂલ કોલોપરેટીવ બેંકના ડીમેંચરો મોકલી આપવા બદલ અખિલંદન આપી, પુસ્તકો તથા નાણાંનો પૂરેપૂરો હાસાબ તા. ૧-૧-૨૭ પહેલાં મોકલી આપવા વિનંતી કરવાનું હાવાનું હતું. બાદ મંડળનું રચાનક અમદાવાદમાં રાખવાનું હરાવી મંડળના ફંડના લુગ્મદારો (ટ્રસ્ટીઓ) તરીકે નીચેના ગૃહરચોને નીમ્યા હતા:—

સર રમણભાઈ નીલકંઠ, સર લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રા. આનંદશંકર ધ્રુવ અને રા. કનૈયાલાલ મુનશી.

ઉપરાંત બંધારણની ૪૫ થી ૪૮ સુધીની કલમોમાં ગઈ પરિપદે જે સુધારા સૂચવ્યા હતા તેનો સ્વીકાર કરી પણ મી કલમમાં એક વધુ પેટાકલમ “ (૮) મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો ” જોમેરવાની આવતી પરિપદને સૂચના કરી હતી.

(૩) વર્ષ દરમિયાન કાર્યવાહક સમિતિની ૫ અને આ સમિતિએ નીમેલી પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિની ૧ અને પાઠ્ય પુસ્તક સમિતિની ૨ બેઠકો થઈ હતી.

(૪) ઉપર જણાવેલાં રૂ. ૨૦૦૦ નાં ડીમેંચરો ઉપરાંત રા. બળવંતરાય ઠાકોર તરફથી એમના તા. ૧૨-૨-૨૭ ના પત્ર સાથે એમના લખ્યા પ્રમાણે રૂ. ૧૨૦૦૧-૧૨-૦૦ ની કિંમતનાં પુસ્તકોનો હવાલો મળી ગયો છે. આ પુસ્તકો લુદાલુદા લુકસેશરોને ત્યાં પડ્યા છે.

આ પ્રમાણે બડોળ કમિટી મંડળ સાથે એક થઈ જતાં તે તારીખથી બંધારણની કલમ ૪ ની ટીપ (૫) પ્રમાણે એ કમિટીના આજીવન સભાસદો આપોઆપ આ મંડળના આજીવન સભાસદો થઈ ગયા છે.

(૫) પ્રાચીન ગુજરાતી શિષ્ટ સાહિત્યના પ્રકાશનના સંબંધમાં બાલણનાં બધાં કાવ્યોનું સંશોધન કરવાનું કામ દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ અને રા. રામલાલ મોદીને તથા પ્રેમાનંદનાં બધાં કાવ્યોનું સંશોધન કરવાનું કામ રા. કનૈયાલાલ મુનશી અને રા. ભાનુસુખરામ મહેતાને સોંપવામાં આવ્યું છે.

(૬) કમિક શિષ્ટ સાહિત્ય માળાની યોજના કરવાનું કામ રા. જનુભાઈ સૈયદ તથા રા. પ્રાણુલાલ દેસાઈને સોંપવામાં આવ્યું હતું એમણે તૈયાર કરેલો ખરડો કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો ઉપરાંત ગુજરાતના કેટલાએક જાણીતા વિદ્વાનો તરફ સૂચના અર્થે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં ધ્યાનમાં રાખવાનાં ધોરણો નક્કી કરી તે પ્રમાણે સુધારાવધારા કરી બોર્ડ ઓફ રીડીંગના સભ્યો, રકુલ બોર્ડના સભ્યો અને આટર્સ કોલેજના ગુજરાતી અધ્યાપકો ઉપર સૂચના મારે એ ખરડો મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ છેવટે ખરડો નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. (આ વપ પૂર્વે થયા બાદ આ માળાને લગતાં ૮ પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ નીચે જણાવેલા વિદ્વાનોએ ઊપાડી લીધું છે. — રા. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, જ્યેષ્ઠરાવ દૂરકાળ, રમણલાલ યાત્રિક, ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા, હીરાલાલ પારેખ, જનુલાલ સૈયદ, પ્રાણુલાલ દેસાઈ, શંકરપ્રસાદ રાવળ અને જ્યોતીન્દ્ર દવે.)

(૭) ગુજરાતી હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી તૈયાર કરવાનું કામ રા. શંકરપ્રસાદ રાવળને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેમાંનું ગુ. વ. મોસાયટીનાં પુસ્તકોને લગતું કામ પૂર્વે થઈ ગયું છે.

(૮) સિદ્ધહેમના ૮ મા અધ્યાયના સૂત્રો ઉપર આધાર રાખી જૂની ગુજરાતીનું વ્યાકરણ તથા શબ્દકોશ દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ પાસે તૈયાર કરાવવાનું નક્કી કર્યું છે.

(૯) પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું સંપાદન કરવાનું કામ પણ ઊપાડી લેવામાં આવ્યું છે.

(૧૦) “ પરિવદ મંડળ પત્રિકા ” નામનું એક ત્રૈમાસિક કાઢવાનું હરાવ્યું છે. (અત્યાર સુધીમાં ૧ અંક બહાર પડી ગયો છે, બીજો અંક આજકાલ બહાર પડશે અને ત્રીજો અંકનું કામ ચાલુ થઈ ગયું છે.)

(૧૧) મંડળ તરફથી પ્રકટ કરવાનાં દરેક પ્રકારના પુસ્તકો — એટલે કે કમિક શિષ્ટ સાહિત્ય માળાનાં પુસ્તકો, બાલણ તથા પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો, પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પુસ્તકો વગેરેના પ્રકાશનની ગોઠવણ વડોદરાવાળા બુકમેલર રા. મોહનલાલ સુનીલાવ કોઠારીની સાથે કરવામાં આવી છે.

(૧૨) ગુજરાતમાં ધનદાસનાં જ નાનું સાધન હોય તેની યાદી તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવાનું કામ રા. કનૈયાલાલ મુનશીને સોંપવામાં આવ્યું છે.

(૧૩) વર્ષ દરમ્યાન સમન્વય સમિતિની એક બેઠક થઈ હતી અને સમન્વયના કાર્યને લગતી વિગતવાર સૂચનાઓ કરવાનું તેમ જ સંપૂર્ણ સાક્ષરમાળા, જીવનચારો તથા ખીર્મ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરવાનું કામ રા. હીરાલાલ તથા રા. ભરતરામને સોંપવામાં આવ્યું છે.

(૧૪) તા. ૨૩-૧૧-૨૬ નો પત્ર લખી રંગુનવાળા રા. સી. વી. ગળિયારાએ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ધનામ તરીકે આપવાને રૂ. ૫૦૦૦ આપવાની માગણી કરી હતી. એ માગણીને ઉપકારસહિત સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

રૂ. ૧૦૦૦ શ્રી વાડીલાલ મોતીલાલ શાહને “ નસસલ ” અને “ સમયના પ્રવાહ ” માં નામના લેખો માટે.

- „ ૫૦૦ „ નરસિંહરાવ હોતેરિયાને “ મહાભિનિષ્ક્રમણ ” ના કાવ્ય માટે
- „ ૫૦૦ „ કનૈયાલાલ મુનશીને “ સ્વપ્રદા ” ના ૪ આ પ્રકરણ માટે જ ખાસ
- „ ૫૦૦ સૌ. લીલાવતી મુનશીને “ રેખાચિત્રો ” માટે
- „ ૫૦૦ શ્રી. મહાદેવ હરિલાલ દેસાઈને “ નવજીવન ” ના કેટલાક લેખો માટે
- „ ૫૦૦ „ આનંદશંકર બાપુભાઈ દુવને “ નીતિશિક્ષણ ” માટે
- „ ૫૦૦ સ્વ. બોશદકરની વિધવાને
- „ ૫૦૦ શ્રી. નાનાલાલ કવિને “ ઉષા ” ની નવલિકા માટે
- „ ૫૦૦ શ્રી ધર્માનંદ કોસંબીને જીવધર્મ વિષેના અભ્યાસ અને લેખ માટે

આમાંથી શ્રી. ધર્માનંદ કોસંબી હાલ અમેરિકા હોવાથી એમના ધનામની રકમ વધર અપાએલી રહી છે અને શ્રી. નાનાલાલ કવિએ ધનામનો અસ્વીકાર કર્યો છે. જો કોઈ વ્યક્તિ ધનામનો અસ્વીકાર કરે તો ગત પરિપક્વના પ્રમુખો દ્વારા તેને એ ધનામ આપવું એમ રા. ગળિયારાએ એ એમના પ્રથમનાજ પત્રમા જણાવેલું હોવાથી હવે એ પ્રમાણે નિકાલ કરવામાં આવશે.

(૧૫) આપણી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

આજીવન સભ્યોના રૂ. ૪૦૦, સામાન્ય સભાસદોની શીના રૂ. ૫૦૧ તથા સંસ્થા સભાસદોની શીના રૂ. ૫૦ વસુલ થયા છે. રૂ. ૧૩૫ રા. મુનશી તરફથી બેટના મળ્યા છે અને રૂ. ૪-૪-૦ ડીસેંબર ૧૯૨૬ સુધીના વ્યાજના આવ્યા છે.

રૂ. ૪૭૧-૮-૦ પરચુરણ અને છપામણી ખાતે ખર્ચાવા છે. પરચુરણ ખર્ચામાં મુખ્ય રકમ રૂ. ૨૫૦ ની હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી-કરવા બદલ પારિતોષિક તરીકે રા. શંકરલાલ રાવળને અપાઈ છે અને બાકી ટપાલ વગેરેમાં વપરાયા છે.

લડોળ કમિટીવાળાં રૂ. ૨૦૦૦ નાં ડીબેંચરો દ્રુસ્ટીઓના નામ પર ઈપોરિયલ બેંકની સેલ કર્ટડીમાં મુકાયા છે.

શ્રી. કાંટાવાળા ટ્રસ્ટફંડની રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની રકમ મંડળને તા ૨૮-૧૨-૧૯૨૬ ને રોજ સોંપવામાં આવી. એ રકમમાંથી રૂ. ૯૧૦૦ ની પાંચ ટકાની સરકારી લેન નોટ લેવામાં આવી. તે વખતે દર રૂ. ૧૦૭-૧૦-૧ હોવાથી તેમાં રૂ. ૯૭૯૩-૧૪-૦ વપરાયા. એ નોટો પાંચ દરદી-ઓના નામ પર છે. એમાંથી બેને મળી શકે તે શરતે પાંચ નામનું ખાતુ ખોલી સદરહુ નોટો પણ છપીરિયલ ઍકમાં રાખવામાં આવી છે. એ ખાતાના વ્યાજના રૂ. ૫૫૦-૦-૦ તે જ વખતે વસુલ આવ્યા હતા. પણ તેમ કરતાં સદરહુ નોટો ખરીદ કરતી વખતે તે પર ચહેલું વ્યાજ મળે આપલું પડેલું. તે બાદ જતા ખાતી રૂ. ૪૨૧-૨-૪ જમ્મે કરવામાં આવ્યા છે.

શ્રી. સી. વી. ગળિયારાં તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ મળેલા. તેમાંથી રૂ. ૪૦૦૦ અપાઇ ગયા છે, ખાતીના રૂ. ૧૦૦૦ પડેલા છે.

ઑક્ટિ યએને હિસાબ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાલુ ખાતાની તથા વધારાની રકમ બંને ત્રિન્નિરોનાં નામ પર છપીરિયલ ઍકના સેર્વોગ ઍક ખાતામાં રાખવામાં આવી છે.

(૧૬) આમાંથી સાહિલ પરિવહને લગતું સર્વ કાર્ય રા અંદરશંકરને મેળવવામાં આવ્યું છે. પરિવહની કાર્યવાહક સમિતિની એક બેઠક તા. ૩૧-૧૦-૨૬ ને રોજ થઇ હતી. અને પરિવહની બેઠકમાં કરવી પડતી ચૂટણીને લગતા પેટાનિયમો ઘડીને સમિતિ આગળ રજુ કરવા માટે રા. કનૈયાલાલ મુનશી, રા. હીરાલાલ પારેખ અને રા. બ્યેમેશચંદ્ર પાઠકજીની એક પેટા સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

આગામી પરિવહને લગતી ચાલતી પ્રવૃત્તિનો વિગતવાર અહેવાલ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે વધુ વિગતમાં ન જીતરતાં માત્ર એટલું જ જણાવીશું કે બેઠકને લગતી સર્વ તૈયારીઓ થઇ ગઇ છે, પ્રમુખની ચૂટણી પણ થઇ ગઇ છે, અને ગુજરાત પર જે જળપ્રલયની આફત ન આવી હોત તો ગયા ઑક્ટોબર મહિનામાં બેઠક થઇ પણ ગત

ધમની સ્વ. પત્નિધોના સ્મરણાર્થે
શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી મંમને
શ્રીયુત પ્રદ્યાભાષ આણુદ્ધ સાવડા
તરફથી સવિનય સન્મેષ ભેટ.

પરિશિષ્ટ ત્યા

સરવેયું તા : ૩૧ : ૩ : ૧૯૨૭ સુધી

કારણના દ્રશ્ય ફંડ ખાતું ...	રો. આ. પા. ૧૦૦૦-૦-૦	બાણથી લીધેલાલ ..	...	રો. આ. પા. ૨૫૩-૮-૦
કારણના દ્રશ્ય ફંડ વ્યાજ ખાતું. ...	૪૨૧-૧-૪	રો. રા રોડ કમીસાલ સુનશી...	...	૭૭-૩-૪
રોડ સી. વી. ગળિયાગ દનામ ફંડ ખાતું ...	૧૧૮૦-૦-૦	ધર્મપ્રિયલ બેંક એર્બોસ ખાતું...	...	૨૩૨૪-૧૨-૦
વધાવું ખાતું. ...	૧૦૨૮-૪-૦	પ્રોગ્રીમરી નોટ ખાતું.	...	૯૭૬૩-૧૪-૦
સાદિલ પ્રમાણ ખાતું. ...	૧૪૦૦૧-૧૩-૦	કોલ્લાપરેડીવ મોસાપટ્ટી ડીએચર ખાતું.	...	૨૦૦૦-૦-૦
...	...	પુસ્તકોનું ખાતું ...	...	૧૨૦૦૧-૧૩-૦
...	૨૬૪૫૧-૨-૪			૨૬૪૫૧-૨-૪

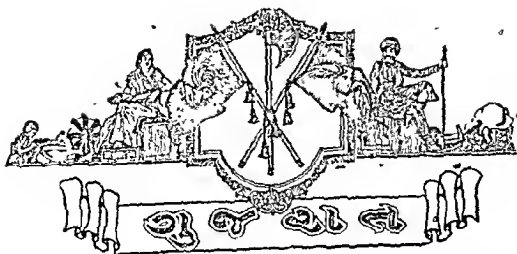
(સી) મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા,
ઝોનરરી ખાતનવી.

(સી) મનહરરામ લલિતરામ મહેતા,
ઝોનરરી એક્ટરી.

We have examined the above statement of
accounts and hereby certify the same to be correct.

Bombay, 17th Sept, 1927

(sd.) R. C. MEHTA & Co.
Incorporated
Accountants and
Auditors

પુસ્તક ૧૨]

પાપ ૧૯૮૪

[અંક ૪

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૨૦૨૧૦૦૦૦૦૦

ઉગતી પ્રજાને

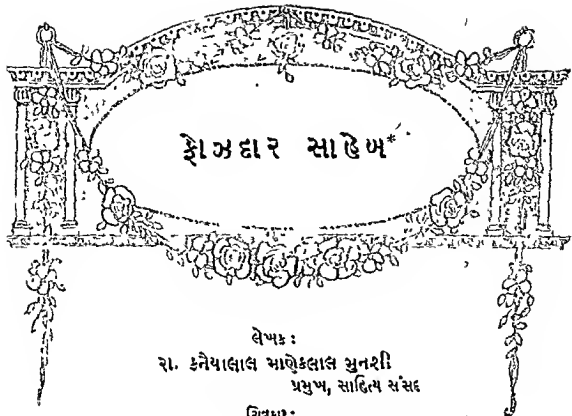
સમાજ કે ધર્મ, કહેલાં જીવિમાં કદી નિર્ધન
પણ દીગલીઓ પાનશે આ તપથી શક્તિ મેળવતો,
માનનાથી શુદ્ધિ મેળવતો. અભ્યાસથી કદી દુષ્કર્તાને
પ્રવર્તો, જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ લેતો કુરંગ છે તેજ
જીવનમાં રસ કેળવી ઉસમે અમુલ્ય વસ્તુ. અને આમ
ધરતીની માનવતાને વ્યક્ત કરવો શાહમાં, વિચારમાં,
ચારિત્ર્યમાં ને સર્વવ્યમાં, કોઈનો ભય ધાયો નિના,
કશાની આશા રાખ્યા નિના શુભસતને મહાન રાષ્ટ્ર સુધે
હોય, સંસ્કારનો મંત્ર કહેવો હોય સોનેની ઉગતી પ્રજાને
આ માનવતા સર્જવની જ ચડશે.

— કનૈયાલાલ મુનશી.

‘કુમાર’: આપાદ ૧૯૨ મા અંકમાંથી.

તમે મને ઇનામાના સીગરામમાં બેસી શેરડી કાપી આપી હતી.
—ફાજદાર સાહેબ. ૧૪ ૩૭૬. • —યુગરાત: પાન ૧૬૮૪

ફેઝદાર સાહેબ*

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

ચિત્રકાર :

રા. ગોરધનભાઈ પટેલ
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

— ૦ —

ગાંધી યુગના મધ્યાન્હનું અમદાવાદ હતું. આખી દુનીઆની નજર, આખા હિંદની આશા અમદાવાદ પર, સાબરમતી-તીરે, એક રાષ્ટ્રવિધાતા પર ફરી હતી. એક પરમ યોગીશ્વર સમરાંગણે અટક્યા હતા.

બ્રીટીશ સત્તનત કંપતી હતી; કાલે સવારે ગાંધીજી થું બોલશે ને શુ કરશે તેના પર નજર ફેરવી તે બેઠી હતી.

અમદાવાદ આ દેવી નાયકનું પાટનગર. આત્મબળનાં શસ્ત્રો ધારી વિજયપ્રયાણુ આરંભવા એકપગે થયું હતું. બધાને ખાતરી હતી કે જ્વેતજ્વેતામાં આ જુલ્મગાર સત્તનત પડવાની જ. અમદાવાદમાં તે દિવસે કોઈ બાપડું, બીઆરું નહોતું. તેમજ કોઈ હિંદી રાજબકત નહોતો;—

એક અપવાદ સીવાય. ને તે અપવાદ પ્રમોદરાય ફેઝદાર. ચાલીશ વર્ષ થયાં તેમણે બ્રીટીશ સત્તનતની સેવા ઉઠાવી હતી; અને પોતે પોલીસ ના સીપાઇમાંથી ડેપુટી સુપરી-ટેન્ડન્ટ થયા હતા. આ ચાલીશ વર્ષમાં તેમણે બધાં રસ્તા, ધારા અને શાંતિને ધર્મ માન્યા હતા; અને 'બ્રીટીશ સત્તનતને તેની પ્રતિપાલક માની હતી. પીનલ-કોડના નિયમોના ભંગ એ તેમને મન મોટામાં મોટું પાતક હતું; વીકટોરીઆ, પછી એડવર્ડ ને પછી જ્યોર્જ, આ સમ્રાટપરંપરાની વફાદારી એજ તેમને મન મોટામાં મોટું યુણ્ય હતું. કાષ્ટ શુનેહગારને પકડવા, ને શિક્ષા કરવા જતા ત્યારે ડગલે ડગલે, અડસઠ તીરથની પરકમ્મા પગે કરનારની માફક, તેમને ગર્વ ને તપોમયતાનું

* 'વસંત સ્મારક'માંથી લેવાયેલું.

માન થતું. જેમ બ્રાહ્મણને પુણ્યે પૃથ્વી રસાતાલ જતી અટકે છે તેમ એમની સેવાથીજ તે સતતમે પાતાત્મ જતાં અટકે છે એમ પણ એમને ખ્યાલ હતો ખરો.

એમની વફાદારીમાં સ્વાર્થની છાંટ નહોતી, વ્યવસ્થા ને વફાદારી એ એમને મન તો વિશ્વનો મોટામાં મોટો નિયમ હતો. જે પોલીસ ચોકી ન કરે, જે મેજસ્ટ્રેટ ગુનેહગારને શિક્ષા ન કરે તો સંછિત્તું થું થાય તે પોતે કલ્પી શકતા નહોતા; જે પૃથ્વી પર ધારી ને વ્યવસ્થા ન હોય તો તે હોય તોએ થું ને ન હોય તોએ થું ? એક મહાપુરુષે હોંદમાં 'વફાદારી'ની વ્યાખ્યા આપી હતી: જે બીનવફાદારીના ગુનાહ માટે ગુનેહગાર ઠપાં નહીં હોય તે. પ્રમોદરાયને માટે આ વ્યાખ્યાની જરૂર નહોતી. એમની વફાદારી તો જવલંત, બકિતભરી, શ્રદ્ધાપૂર્ણ હતી. જેમ ગીતાકારે આખી જનતાને સાધુ અને દુષ્ટોમાં વહેંચી નાખી છે તેમ ફોજદાર સાહેબે પણ વ્યવસ્થાશીલો અને વ્યવસ્થાનિરોધીઓમાં જનતાને વહેંચી નાખી હતી.

તેમનું જીવન પણ વ્યવસ્થામય હતું. એમના કામળો, એમનાં કપડાં, એમનાં સંસ્થામાં પણ અડગ વ્યવસ્થા હતી. તેમણે વ્યવસ્થામય સંસાર માંડ્યો હતો. અટવાડીઆમાં ક્યાં શાક. ને ક્યાં કંઠોળ કરવા તે વર્ષો થયાં નિશ્ચિત થયું હતું. પરસન કાઢી મહીનામાં નહીં દરેલે દિવસે ચાર વાર રાત પડે સારાં લુગડાં ધરેણાં પહેરતાં.

ફોજદાર સાહેબને એક મિત્ર નહોતો; તેમ તેમના કામ ઉપરાંત તેમને કશામાં મળદ આવતી નહીં. એમનાં કામ કલાકારની દૃષ્ટિથી ઉકેલાતાં. એમનું મોહાશબ્દુ મુખ, ને સ્નેહથી ઉભરાતો અવાજ ગુનેહગારોને પદરેજ કરવામાં વપરાતાં, એમની છટાખરી રીતભાત સખતમાં સખત દુકમ કાઢવામાં ને તેનો અમલ કરવામાં વપરાતો.

બધી રાજકીય ચળવળ તરફ કરડી નજરે તે જોના, અને તેમાં ભાગ લેનાર બધા ભાવિ કેદી છે એમ માની તે ચાલતા. તેમના તરફ તે મોહાશબ્દી ને મિત્રાચારીથી વત'તા-માત્ર એક કલાદૃષ્ટિવાળા ધારા ને વ્યવસ્થાના પ્રતિનિધિની કુનેહથી. ઘણા અમલદારો પ્રમાણુપત્ર મેળવવા, પગાર વધરાવવા, ખીતાબ પામવા, ઉપરી અમલદાર રીઝવવા રાજકીય જીવનમાં ભાગ લેનારને કનડતા. ફોજદાર સાહેબ તો એવા ધોર પાખીઓનો વીણી વીણીને વિનાશ સાધવા તલસતા હતા-પણ ખુશીથી.

કોઈ વિલાસી પુરુષ સુંદર ઉપવનમાં બેઠો હોય, શીતળ સુગંધભરવાયુની મોજ લેતો હોય, સુંદરીના સુક્રોમળ હાથે સ્પર્શવા તારોમાંથી નીતરતું સુમધુર સંગીત સાંભળતો હોય, અને જ્વાલાભર્યા ધુંધાડા મારતા, પગ પછાડતા, પાડા પર એરી વિકરાલ યમરાજ વિનાશ પ્રસારતા આવે તેમ શાંત, સુવ્યવસ્થિત અમલદારમાં શાંતિ સાચવતા ફોજદાર સાહેબના રાજ્યમાં અસહકારના ધુંધાડા કરતા, અનુયાયીઓ પર દુકમ ચલાવતા મદાત્માજી ઉતરી આવ્યા.

આ વિનાશ અટકાવવા તેમણે મગજમાં યુક્તિ રચી; કમરપટો સખત કર્યો; અને ધરમાં નણુ હાથકડીઓ હતી તેની છ રાખવા માંડી.

સભાઓ, છાપાંઓ, સ્વયંસેવકોનાં સંન્યો વ્યવસ્થાનો વિરોધ કરવા લાગ્યાં.

જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમને પૃથ્વીનાં મુળાંઆં ઉખડી જતાં લાગ્યાં. કાયદાનો ભંગ-સવિનય કે વીનયવિરોધો-કાયદાનો તે ભંગ હતો; અને તેને પરમ કત'વ્ય કહેનારાઓ ધોળે દહાડે ફરતા જોઈ તેમના કચવાટનો પાર રહ્યો નહીં. આ કંટકો ઉભેરી નાખવા તે તંકાર હતા; પણ ઉપરી અમલદાર તેમને ચાંન રહેતા આગા કરતા હતા એટલે ઉભરાના દેતનો ડોળ ફરી તે માત્ર સાવધાન બની બેસી રહ્યા.

ગાંધીજીએ સળગાવેલા ઉત્સાહની લાયકર
જવાલાઓ ચારે તરફ દાવાનળ પ્રસારતી હતી,
પણ તેમને તેની ઉની આય પણ યાગની નહીં
પોતીસતુ ન્યાયી ધર્મશાસન, અને પીનનકોડના
વેદનાકથોની પવિત્રતામા નિશ્ચલ ચઢા રાખતા
આ મહાત્માનો જીવ આરો દાવાનળ જોઈ
ઉઠી આઘો તેને હોલવવા તેમનામાં તાકાત
હતી, પણ કોણ જાણે કેમ તેમને કોઈ તાકાત

અછડ ચાલ વધારે અછડ થતી રખેને ધારા
ને વ્યવસ્થાનુ ગાંધી ધી ગય એ ખીટું તે
પોતાના કપડા સ્વચ્છ રાખતા, પટો તરના
ચમકાતા, ને મુઠોના વધારે ને વધારે અછડ
આકડા વાળતા સાથે સાથે મોં પર મીઠાસ,
અવાજમા મૃદુતા, રીતભાતમા સૌમ્ય છટા
વધારે આનવા લાગ્યા. એમની સાવધાનતા સર્વ-
ગ્રાહી થના લાગી, અને એમના હેતુઓ હાસ્યથી

તેમની ગાળ વળેલી આંખે એક નાનું ડેકરું પોતાના હાથમાં રેખાયું.

અજમાવવા દેતુ નહીં હતીઆનું શું થયા મેક
હતું ?

આ પાપાચારીઓનો નિજય, ચારે તરફ
થતો વ્યવસ્થાભંગ, પોતાની નિષ્ક્રિય અસક્રિય,
ખીતીશ સન્નતની બીરુતા-આ બધાનો વિચાર
તે મહાએ ક્યાં કરતા આ વિચારો કરતાં એમની

અજાન સત્યાગ્રહીઓ સાવધાનતા વીસતવા
લાગ્યા.

દિગ્દેશ કાકોર ઉછળતો વકીલ હતો, કોએમ
નો નેતા હતો, સ્વયમનકસંપનો નાપક હતો
અને ગાંધીજીને જમણો હાથ ગણાતો ચક્રે
ચક્રે તેણે અસહકાર ગ્રેયો હતો, ઘેર ઘેર

કાયદાનો સંવિનય લગ્ન શીખવ્યો હતો; હોટલે હોટલે તેણે ચઢા માટે સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. એ ધણો જખરો કહેવાતો; લોકપ્રિય હતો. ફોજદાર સાહેબે ધણી વખત તેને જોયો હતો. નીરાંતે ઉંઘનો માણસ એકદમ કે કડવાઈથી જાગી ઉઠે અને હાથ પર માંકડ ચાલતો જુએ ને જે લાગણી તેને થાય તેવીજ ફોજદાર સાહેબને તેને જોતાં થતી; અને ત્યારથી દિનેશ જોડે તેમણે સાલસાઠ કેળવી, અને તેના સગા કાકાથી વધારે તેના જીવન ને આદર્શમાં રસ દર્શાવવા લાગ્યા.

કોઈ વાર રાતના જખરે તે જાણે જ હાથ કડીઓ તૈયાર છે કે નહીં તે તપાસતા ત્યારે તે કંઈ કડી દિનેશને હાથે, કંઈ કડી વલ્લભભાઈને હાથે ને કંઈ ગાંધીજીને હાથે શોભશે તેનો ખ્યાલ કરતા.

ફોજદાર સાહેબ-ખરું જોતાં ડેપુટી સુપરીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબના ઉત્સાહનો આજે પાર રહ્યો નહી. દિનેશને પકડવા માટે આજે તેમને વોર્ન્ટ સોંપવામાં આવ્યું હતું. હવે આ તોફાન શમશે, અને વ્યવસ્થાની પુનઃસ્થાપના થશે, -આજે દિનેશ, કાલે વલ્લભભાઈ, પરમદહાડે ગાંધીજી-ફોજદારે વિચાર્યું. પછી આ દુનિયા ધરણી ચિથર થશે; અને વિનાશ અટકશે.

આખો દિવસ તેને દિનેશના ને દિનેશનાજ વિચાર આવ્યા. એ હાથકડીમાં કેવો લાગશે, તે પકડાતી વખતે શું બોલશે, તેને કેટલી શિક્ષા થશે એ બધા ખ્યાલો તેમણે કર્યા. કંઈ વખતે તેને પકડવો એનો પણ તેમણે વિચાર કર્યો.

ધારાગદ જીવન ગાળનાર ફોજદાર સાહેબની પાલાદષ્ટિ સૂક્ષ્મ થઈ રહી. રાતના આઠ વાગે દિનેશ જમવા ઉઠતો હોય, તેની સ્ત્રી, પીરસણ લઇને ઉભી હોય ત્યારે જાણે તેને પકડવો એવો એમણે મગજ આગળ પ્રસંગ કઢવ્યો. દિનેશ માત્ર પંચીકોન પહેલું હશે. એની સ્ત્રીએ મુકોટો

પહેર્યો હશે. થાળી, આગળ ફાનસ પડ્યું હશે કે મીઠાઈની તો વાલસીટ ? ખાવાનું શું હશે ?... નીચે આરણ્ય ખખડ્યું. અત્યારે કોણ આવ્યું ? પરસન કાકીએ આરણ્ય ઉઘાડ્યું તે તેમણે સાંભળ્યું.

“ લાઈ છે ? ” કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો.

“ હા છે, કેમ કમળા બહેન ” પરસનકાકીનો અવાજ આવ્યો.

“ લાઈનું જરા કામ છે ” બોલી આવનાર દાદર ચઢવા લાગ્યું.

“ ફોજદાર સાહેબની આંખો ચમકી; તેમના હોઠ ખીડાઈ ગયા. દિનેશ ઠાકોરની મા ! તેમણે ટેબલનું ખાનું ખેંચ્યું ને તેમાં પડેલાં વોર્ન્ટ ને હાથકડી જોયાં; ખાનું પાછું દીધું; અને કુદ વ્યવસ્થાવિનાશીની માને મળવા આગળ આવી ખુરશી પર બેઠા, અને મુખ પર મુમધુર હાસ્યનું આવરણ છવાઈ રહેવા દીધું.

સફેદ ડેસ; ચમકતાં બટનો અને પટો; જોધ પુરી સ્ત્રીચીસ; આંકડીઆળી સફેદ મુછો; તાલ પોલું તેજસ્વી માથું; સખત નાથલ મોટી આંખો - આ સર્વ આ આદર્શ ફોજદારની વ્યવસ્થાને અદ્ભુત, આદર્શરૂપ બનાવી રહ્યાં. એને જોઈ કોઈ પણ કહી શકે નહીં કે સ્ત્રીશ સલ્તનત જોખમમાં છે.

ભારે શરીરનાં કમળા બહેન છુટણું પર હાથનો ટેકો દેતાં ઉપર ચઢ્યાં.

“ લાઈ આવું કે ? ” હસીને તે દાદર ચઢી શ્વાસ ખાવા લાગ્યાં.

“ આવો ” ફોજદારે ઉમળકાભર્યો આવકાર આપ્યો.

જે યુગ દશશેરનાં કંઠાં પહેરી મગનભાઈના કુંવાનાં પાણી વહી લાવતો અને આખી દસ રાત વહેંત વહેંત કુદી બદમાં-સંભળાય એવા રાજ્યા ગાતો તે યુગનો નમુનો કમળા બહેન હતાં. હાલનો

અધૈયગતિ પામેલો નિર્માલ્ય યુગ એમનામાં કદી પણ આકર્ષણ હશે એમ કલ્પવા અશકત બનતો; પણ જુવાનીમાં ઢબ્બુ જેવડો ચાંસો કરી, પૈસા જેવડો કુટિા પહેરી કમળા બહેને કેટકેટલાં હૃદયો વશ કર્યા હતાં તે ફાજદારને ખબર હતી. પણ આ રમરણથી અધિકારના સખત વ્યવસ્થાપૂર્ણ હૃદયમાં આર્દ્રતાનો કે પણ મંચાર થયો નહીં.

“ કેમ કમળાબહેન કેં ધણે દહાડે ? ” ફાજદાર સાહેબે પુછ્યું. તેમની આંખોજ માત્ર હતી.

“ ભાઈ ! ” કમળાબહેને ફાજદારના પગ આગળ બેસતાં કહ્યું; “ આજે મારા દીનુનો જન્મ દિવસ છે ” તે થોભ્યાં, પણ ફાજદારના હસવા મુખ પર કેં ફેર પડ્યો નહીં. તેણે માત્ર મુજબે એક વળ ચલાવ્યો. કમળાબહેને ૭૬ મોં મનકારી પુછ્યું: “ ભાઈ ! ગામમાં આ ગપ ચાલે છે તે ખરી ? ”

“ શી ? ” બીજો ગપ જેવી વસ્તુ માત્રથી પોતે અપરિચિત હોય તેમ નિર્દોષતાથી આંખો ફાટી તેમણે પુછ્યું.

“ કે દીનુને આજે ૫૩૩વાં છે ! ” ફાજદાર સાહેબે મુગે મોટું મુજબે વળ ચલાવ્યા કર્યાં. “ ભાઈ ! આજે દીનુનો જન્મદિવસ છે. ”

“ તમે તે કદી ગયાં. ” મીઠાચથી ફાજદાર સાહેબે કહ્યું.

“ ને ભાઈ ! આજેજ એની વડુ સુરત જણવા ગઇ હતી તે અસાધ્ય છાંદસો લઇ આવી છે. ”

“ અં હં. ”

“ ભાઈ ! આજની રાત કોઈ એને નહીં પડે એટલું કરોની. ” કમળાબહેને કરગરીને કહ્યું: “ કાને પછી જેનું જે કરવું હોય તે કરવે. ”

“ કમળા બહેન ! સલામદીને જેલ સમાન મુખ કર્યાં ? ” ફાજદારની આંખો હતી.

“ ભાઈ ! હમણું તો એ ગાંધીયેલો થઇ ગયો છે. પણ મને તેવો પણ મારો એકનો એક. ”

ફાજદાર સાહેબે જવાબ નહીં આપ્યો. એને એકનો એક તેમાં તેમને શું ? ધારા ને વ્યવસ્થા કેટલાંએ એકના એકને સંરક્ષતા હતી.

“ ભાઈ ! આટલું મારું ગરીબનું નહીં કરે ? એક રાતમાં શું ખાટું મોણું થઇ જવાનું છે ? ”

“ કાલેજને જન્મદિવસની રી પત્તા ? ” બીજો ચણાજ હરખની વાત પુછના હોય તેમ તેમણે પુછ્યું.

“ પણ મને તો ખરીને ! ”

“ પણ તેમાં શું કરું ? ”

“ તમે ચાલ તે કરો એમ છા. ”

‘ મારા હાથમાં હોય તોમ્ને હું દીનુ માટે કેં નહીં કરું. ’

“ ભાઈ ! એમ શું કરેલ ચાલ્યો છા ? ”

“ શાંતિ ને વ્યવસ્થાનો એ શબ્દ થઇ બેઠો છે. એને કોઈ મદદ કરી શકે કેવી રીતે ? ” ન છુટકાથી મુશ્કેલી રહ્યું કરતા હોય તેમ ફાજદારે કહ્યું. પણ વાર ખિત્ર મુખે કમળાબહેન જેલ રવાં. ફાજદાર સાહેબે પટામાં આંગળી ફેરવી.

“ ચાલો. ખીચું કે ? ” ફાજદાર સાહેબે હસીને ખુરશી પરથી ઊંચા બે હાથ ખુરશીના હાથા પર મુક્યા.

“ ભાઈ ! આટલું તો કરવુંજ પડશે. ” કમળાબહેને નીચું જોઇ કહ્યું. ફાજદાર સાહેબે મોનથી ના પાડી. “ હું લીધુભાગી તે આખો અવતાર લીધુભાગીજ રહી. ” કમળાબહેને કહ્યું ને હિંચવા માંડ્યું: “ જુઓની. નહીં તો વળી આપણો નિવાદ નુસ્ત ? ”

ફાજદાર સાહેબ બીજો ચાલદાસ્ત તાજ કરતા હોય તેમ આંખ ફાટી વેળે રવા. તે જરા હસ્યા. “ ખતું નમને વાદ રાતું કે ! ”

[પણ માટે જુઓ ૫૫૩ પૃષ્ઠ]

રા. આનંદશંકરભાઈ

લેખક :

સૌ. લીલા મુનશી

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

—૩૩૩૩૩૩—

આખી દુનીઆબરમા એ : માન્યતા પ્રસરી રહી છે કે લીદુરયાન એટલે સોનુ અને રખુ સંવરનારો દેશ. લીદુરયાનની સ્ત્રીઓ સોના રૂપાથી શરીર ગણ્યમારે, જમાઇ પરણવા જાય તો મોનેરી, રૂપેરી, જમ્કરી જમા અછબાધી સાસરીઆના દીવ હરવાનો પ્રયત્ન કરે, અને સાસુ માતલ્યુમાએ જમાઇને મોનાની સળીઓ ચરગવવાના કોડ રાખે, છતનની લગસગ બધીજ બાબતમા મોનું ને રખુ કે મોનેરી કે રૂપેરી વગર સંપૂર્ણતા આવેજ નહીં ત્યા સુવર્ણ અને રજત મહોત્સવનો પરદેશી ખ્યાલ પણ આપણા દેશમા તો સંપૂર્ણ રહેથી નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અને પરાપૂર્વથી એ રીવાજ આપણે મેવતા હોઇએ એવી પ્રતીતિ આપણને થાય છે.

તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બરે આવેજ એક રજતોત્સવ 'વસંત'ના તત્ત્વી પૂ. શ્રી. આનંદશંકરભાઈને માટે અમદાવાદમા ઉજવાયો. આ સુવર્ણ મહોત્સથી-આ પીળા જમાનામાં નમ્ર અને નાનું નામ ધરતો એ રજતોત્સવનો શુભ

રંગ ખામ આકર્ષક અને શુભિ સ્વરૂપનો લાગે છે.

આજથી ચાર પાંચ વર્ષ પૂર્વે આ રજતોત્સવના અધિકારી મહાજનનું રેખાચિત્ર આલેખતા મેં લખ્યું હતું :

“દિમસુકુટી આચરિત શિખરેવાળા પર્વતરાજ હિ ૧૫મને વાચા હોય તો જગતનું એકાદ બાનક એને મન પુરવા જાય કે પર્વતરાજ તમારા ગિખરોમાં દિનપ્રતિદિન દિમના પડતો ચઢનાજ જાય છે અને દિમ યોગળાને સરિતાઓ પણ વહાજ કરે છે, ત્યારે આ દિમનો સ્વભાવ શી? યોગળે તો વચે કેમ અને વચે છે છતાં યોગળે તો છેજ. બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ એટલાં એટલાં હોય છે કે મનમા રહેલી બાલિશતા એ ન સમજે અને જૂઠું અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડોહી હલાવીને કહે કે, બને સત્ય છે દિમમય યતું અને યોગળયું”-એ બને સ્વભાવ સત્ય છે.” એ બાળકની સાથે દિમનાં પડો કેમ બધાય છે એ ચર્ચામાં ઉતરવાનો કાં તો પર્વતરાજ ને અવધાય નહીં હોતો અથવા એ સમજવા નેટલી બાળકની શક્તિઓનો વિકાસ એમને એનામાં નથી લાગતો બાળક બીસાઈ પર્વતરાજની અસ્પષ્ટતાની અપરા દુધ અને દહીંમાં પચ રાખવા જેવી નીતિની

ફરીઆદ કરતું ચાલ્યું નય છે. મનંતરાજ બાલકની બાલિયતા ઉપર મંદસ્મિત કરી વીરમે છે. આતુંજ ફે આનંદરાંકરભાઈ અને જનતાતું છે.”

લામણીઓને એ સંઘડી રાખે છે પણ ખરદમાં રાખેલી સર્વ વસ્તુઓ તાલ અને બગડ્યા બગર નો રહે તેમ એમના ભાવોમાંએ તાજગી (ન્યારે એ અતુલવે સારે) હોય છે.

હજુએ આ સરખામણીને ખોટી તો બાએજ કહી શકાય. હિમની કસેપેત્રી ફંડાગથી

આ સરખામણી હજુએ આગળ ચલાવીએ

દાઝવાની ખીકે ગરમી-થી ટેવાએલો આપણા ધણાનો સ્વભાવ એમને દૂરથી પ્રશ્ન-પાત કરીને પ્રશ્નસે છે, અને એ રીતે એમને ધણા નકામાત્રાસમાંથી બચાવે છે; પણ હિમવાન પર્વતો જોળંગવાના આ સાહસિક જમાનામાં કોઈ એ હિમ સ્રખા હુગમ જણાતા જનની પાસે જવાની ધૃષ્ટતા કરે તો એના એ પ્રયત્નતું ફળ કદી નિષ્ફળ જતું નથી.

અને ખરદમાં જેમ ગરમી છે તેમ એમની શીતળતામાં એ ઉષ્મા છે. ખરદની માફક ઊર્મિઓના તાપથી એમનું હૃદય ધણુ જોગલે એવું છે. એ નથી જોગળતું દેખાતું કારણકે બનતા સુધી એ એવી ગરમીના પ્રદેશમાં આવવાનો પ્રયત્નજ નથી કરતા, અને સદાએ શીતળજણાના ઉરના એકાંતમાં થીજી જાય એવી રીતે સર્વ

‘વસંત રજતેસવ’ના અધિકારી મહાજન
રા. આનંદરાંકર ધ્રુવ.

તો હિમ-આલપમાંથી વસંત ઋતુમાં જેમ ત્રિવિધ તાપ દરનારાં ગંગાજી નીકળે તેમ એમની વસંતમાં દશન દેતી સાહિત્ય-સરિતા ધણા વિદ્યારસિક જનોની વ્વા છીપાવે છે, અને તેમનામાં

નવી ભાવ-સ્પૃતિ આણે છે. પણ તેનો ખરો આસ્વાદ તો માત્ર અધિકારી જનજ લઈ શકે છે.

રા. આનંદશંકરભાઈનું જીવન એક રીતે સ્થિર છે છતાં ઘણી પ્રાપ્તિઓ અને સાહસના આનંદનો આભાસ તેમાં દેખાય છે. સામાન્ય જનને અર્થપ્રાપ્તિમાં જેટલો આનંદ આવે તેટલોજ આનંદ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં રા. આનંદશંકરભાઈ લઈ શકે છે. શોધકની જેમ જ્ઞાનના નવા નવા પ્રદેશો એમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા શોધે છે અને ચમત્કૃતિઓ જેવાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુઓ આગળ અને પ્રશંસામુગ્ધ હૃદયે એ લા ચંભે છે. એ બધી ચમત્કૃતિઓનાં વણન એ આપણી આગળ કરતાં નથી કારણ કે એનો આનંદ તો દરેક જાતેજ શોધીને મેળવવાનો છે એમ એ માને છે. પણ છતાંએ આપણી જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવા અને રસ લગાડવા એનાં થોડાંક અમૃતબિંદુઓ અખાડી આપણી જ્ઞાન ત્રિપાસાને સતેજ કરે છે.

દરેકનું દૃષ્ટિબિંદુઓ જોવાનો અને દરેક વાતની એ બાબુ તપાસવાનો ગુણ એમણે ખાસ કરીને કેળવ્યો છે. એમનો ઉદ્દેશ દરેકને ન્યાય આપવાનો હોય છે. પણ એકજ બાબુ જેમ્મ શક્તા આપણા સંકુચિત હૃદયમાં તેથી સહિષ્ણતાનો ભાસ થાય છે. નિષ્કૃષ્ટ કરવાની અશક્તિ આપણને વમવિવમમાં પાડે છે, પણ એથી એ સાંકડા બને એમ આપણે ભાગ્યેજ ધમ્મીશું.

રા. આનંદશંકરભાઈ પોતાને સામાન્ય જન

વર્ગના મનાવે છે પણ એમનો ખાસવર્ગીય સ્વભાવ જાણ્યે કે અજાણ્યે ઢાંક્યો ઢાંકતો નથી. એમની રસજ્ઞિ એમને કોઈપણ પ્રાકૃત વસ્તુ પસંદ કરવા દેતીજ નથી. અને એમનું સ્વસ્વ કશાનું આવગણ પોતાને લાગે નહીં એની કાળજી નીરંતર રાખ્યા કરે છે.

ઘણા ખરા મહાજનોની માફક એમને પણ એમની શાક્રતએ ના વિકાસનું વિશાલ ક્ષેત્ર પરદેશમાંજ મળ્યું છે. ગુજરાત કોલેજના એક પ્રોફેસર તરીકે વિદ્યાર્થીઓના સ્મરણદેશમાં તેઓ જરૂર ચિરંજીવ રહેને પણ તેમનું ખરું અને મોટું સંભારણું તો હાંદુ યુનીવર્સિટીના વિશાલ જ્ઞાનમંદિરના ડગમગતા પાયાને સુદઢના અર્પવામાંજ છે.

તેમણે થોડાંક પુસ્તકો રચ્યાં છે, વધારે સ્ત્રી શક્ત્યા હોત. તેમણે નાના પ્રયત્નો પર જીવનનો મોટો ભાગ ખર્ચ્યો છે; એક મહાપ્રયત્ન માટે. એથી અડધી ગહેનત બસ થતે. નિષ્ફળતાના માર્ગથી તેઓ જનતાં સુધી દૂર રચ્યાં છે, પણ એકાદ નિષ્ફળતા તેમની જીંદગીમાં કદાચ વધારે જોમ આપુને.

અને તોએ રજતશું સ્વેત અને નિર્મલ અને પ્રલોભનોથી ભરેલા આ સંસારમાં દીવા-દાંડીશા સ્થિર મહેલમાંથી પ્રકાશ ફેંકતું એમનું જીવન કેટલાંકે માર્ગદર્શક થયું હશે !

પ્રણય વિભ્રમ

સંયોજક :
રા. છેલશાંકર
દયાશંકર વ્યાસ

“ગોપાલ ! હવે તમને કેમ જણાય છે?” મારા શૂન્ય કણ પટે આવેલા આ મધુર શબ્દોનું સંગીત દિવ્ય હતું. મને લાગ્યું કે આ શબ્દો ફરી ફરીને સાંભળ્યા જ રહે.”

“કે બહુ ઠીક નથી” મેં કહ્યું. અને આંખના પાટા પર હાથ મુક્યો.

એક મીઠા હાસ્યનો આછો અવાજ મેં સાંભળ્યો. જાણે જ્યોત્સ્નામાં દીપતા સોત ઉપર મૃદુ ઊર્મિઓ પ્રસરી રહી હોય, તેવા એના હાસ્યતરંગો મારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગયા.

“તમે કોણ છો ? નર્સ છો ?” એ મોહક અવાજ સાંભળવા મેં પ્રશ્ન કર્યો.

ફરી એક વાર તે જાદુભર્યું હાસ્ય સાંભળાયું.

“હું...હું મીસ મહેતા... ડૉ. મહેતાની દીકરી.”

“શુ કહો છો !-ડૉ. મહેતાનાં...”

“તમે ક્યાં છો તેની ખબર નથી ?”

“હજી મને ગોટાળો-વિભ્રમ જ છે.” આશ્ચર્ય પામતાં મેં કહ્યું.

મને કેંકે એવો ખ્યાલ હતો કે કોઈ મને ઉચકીને કોઈ અન્નદાયે રથને લાવ્યું હતું અને કોઈ મૃદુ સંવાળા હસ્તોએ મારી આંખોની સારવાર કરી હતી; પણ હું ક્યાં હતો તેની મને ચોક્કસપણે ખબર નહોતી, અને એવી ખબર રાખવાની મને ઈચ્છા પણ નહોતી જ-મી. મારા

મનને વ્યથ રાખવા માટે આંખોની વેદના અને અધાપો પુરતો જ હતો.

“તમે અહીં-ડૉ. મહેતાને ઘેર છો” તે પ્રવાહી અવાજે મારો વિભ્રમ ટાળ્યો, “અને તે ડૉક્ટર, પેલા વિખ્યાત આંખના વેદ રા. બ. મહેતાના ભાઈ થાય. તમને યાદ છે ને ? એ વૈદને તમે નવસારીમાં બંદુકના અકસ્માત વખતે તેડાવ્યા હતા.”

“હા ! એમ જ બન્યું હતું. પછી શું થયું તેની મને ખબર નથી. મને તો કેંકે એવું જણાયું કે તારામંડળ તુટી છુટીને વેરાઈ ગયું. બસ એટલું જ.”

“હજી તમને આંખે બહુ વેદના થાય છે ?” ઉભરાઈ જતી સદાનુભૂતિના અવાજે તેણે પુછ્યું.

“ના. તમે આ રૂમમાં આવ્યા પછી એમ નથી” આ શબ્દોથી તે કદાચ હાંછાઈ તો નહીં ગઈ હોય, એમ ધારી મેં ઉમેર્યું; “ખરેખર વેદના ઘટવાથી જ હું આ બોલું છું.”

“હા !” તેણે ટુંકમાં કહ્યું; “મારા વેદ કાકાને લાગ્યું કે નવસારીમાં તમારી સારવાર ખરાબ નહીં થઈ શકે, એટલે તમને અહીં સુરત લાવ્યા.”

“પણ એમ હોય તો હું વૈદને ધરે જ હોઉં ? તમારે ત્યાં ક્યાંથી આવ્યો ?”

“જુઓ, ગોપાલભાઈ !” વસ્તુશીતિ

મમલવતાં તેણે કહ્યું, મારા પિતા-ડો. મહેતાની પ્રેક્ટીસ મોટી નથી. અમારું મકાન વિશાલ છે; અને વૈદકકાને ત્યાં દરદીઓની જખરી બીડ રહેતી હોવાથી અમે અહીં તેમના માટે સારવાર ગૃહસ્થાપ્યું છે. અહીં ફળવાએલી નર્મો પશુ છે.”

“ સારે તમે પણ નસતુંજ કામ કરો છો ? ”

“ ના. એમ તો નહીંજ. હું માત્ર ધરતી વ્યવસ્થા જળવું છું; અને પુરમદ મળે તો કદિ કદિ અંધ દર્દીઓનાં ઓશીકાં ઠીકઠાક કરું છું.”

“ એમ કહેતાંજ તેણે મારા માથા નીચેનું ઓશીકું સમાયું. તેના શીતળ ને સ્વસ્થ હાથનો સ્પર્શ મારા માથાને અને ડોકને થયો. મારી આખી કાયામાંથી વિદ્યુતની અણગણાટી પસાર થઇ ગઇ. એ પાંચ ક્ષણ સુધી હું આંખોનો દુખાવો છુટી ગયો. તેની મુખરેખાઓ દૃષ્ટિમાં ભરી લેવાની તીવ્ર લાલસા જાગી. આભારના બે શબ્દો સાથે મેં એ ઇચ્છા પ્રકટ કરી જનાળમાં તે મીઠું દસી.

“ જો તમે જોઇ શકો એમ હો તો અહીં આવોજ કેમ ? તો તમારે અહીં રહેવાની જરૂર ન શીદને હોય ? અને એમ હોય તો તમને મારું દશન પણ ક્યાંથી સાંપડે ? ”

“ કોઇ દિવસ હું તમને જોઇ શકીશ ? ” નિરાશ અવાજે મેં પુછ્યું.

“ હાર્તો, કેમ નહીં ? વામન મહેતા આખા મુંબાઇ ઇલાકાના સૌથી બાહોશ આંખના વૈષ છે, એ તમે નથી જાણતા ? ”

મારાં દર્દ અને વમાન મહેતાના કૌશલ વીશે અમે ખુશ વાતો કરી. તેણે પોતાનું નામ જણાવ્યું-મનોરમા મહેતા. પછી તુરતજ તે ચાલી ગઇ અને જતાં જતાં, ફરી આવવાનું વચન દેતી ગઇ.

તેના શબ્દોનો મધુર અણકાર, મારી ચોગર-દમ વિસ્તરતા અંધાપાના અંધકારમાં યુગ્મજની

ખુશબોની પેઠે પ્રસરી રહ્યો.

આ પ્રમાણે અમારા પરિચયનો પ્રારંભ થયો. એ પ્રેમ હતો-અનન્ય પ્રેમ હતો, પ્રથમ દૃષ્ટિએ નહીં પણ પ્રથમ અવાજે. છુતકાની જેમ વેદના અને ચિંતા મારા માનસ પછવાડે દૂર દૂર સંતાઇ રહ્યાં; અને મનોરમા મહેતાનો મોહન સ્વર આંતર્યક્ષુ સમક્ષ વિજયી અપ્સરાની પેઠે નૃલ્ય કરવા લાગ્યો. દરરોજ તે મારી કને આવવા માંડી. જ્યારે આવતી ત્યારે દર્દીઓની સામાન્ય વાતો કરતી, અને છતાં મને કોઈ ગંધવાના સંગીત કરતાં એ વાતોમાં વધારે રસ પડ્યો. આ પ્રારંભની કાટિએ તે શું બોલે છે તેની મને બહુ દરકાર નહોતી. જો તે અંકગણિતનાં કોષ્ટકો ઉચ્ચારતી હોત તો પણ મેં એકાગ્ર ચિત્તે તેનો અવાજ હૃદયપ્રદેશે ભર્યાજ કીધો હોત. માત્ર તેના કંઠનો ગદ્ગદ અનુભવવા હું તેને બાંધિશ અને અણુધ પ્રશ્નો પુછવા કરતો. આંખાવાડીઆ નીચે બેઠા બેઠા કોયલના ટહુકાર સાંભળીએ ત્યારે તેમાં અથડીન અવાજની ગણના કરીએ ખરા ? માત્ર આંખો મીચીને એ અવાજમાંથી સરતું સંગીતજ આત્માના અગોચર પ્રદેશમાં દલવાવા દઇએ. તેમાંજે જ્યારે અસહાય અને અંધ દશામાં પડ્યા હોઇએ, ત્યારે તો કોઇ પણ સુંદર વસ્તુ આત્માને મઢી લે છે. મનોરમાનો અવાજ ધ્રુવનિશ્ચૂત સૌંદર્યજ હતો. મારો આત્મા તેના શબ્દે શબ્દે ડાકતો. અમે દરેક વિષય પર ચર્ચા કરતાં. આંખ કાપવાના ઓગળરથી માંડીને સર્જનદારની અનુપમ સૃષ્ટિ લીલા અને શોપનદોર ને શંકરાચાર્યના શીશ્વરી સુધીનાં ઘણાં ક્ષેત્રો અમારી વાતોના વર્તુલમાં સમાઈ જતાં. પોતાનો ધણો ખરા સમય તે મનેજ અપેક્ષા કરતી, તો પણ કૃતદ્ધન બનીને હું તેની સુલાકાતો વચ્ચે વ્યતીત થતા ‘લાંબા’ ગાળા માટે કચવાટ બતાવતો. એ દૂર યુગ

આંતર ગાળાની શી વાત કરું ! પહેલું પ્રક્ટલા અનેક વિચારો ફરી ફરીને મારા મગજમાં ધેરતા અને અંતે મગજ ચાકીને છાણુ કાચળી જેવું બની જતું.

એક દિવસ મનોરમા મને મુંઝે મુંઝે પીરસી રહી હતી. મેં બોલાવી પણ બોલી સરખી નહીં. આંધળાના કાન બહુજ શરવા હોય છે. મારા કાન પણ એટલા ટેવાઈ ગયા હતા કે કોણુ છે તે તેના પગના બણકાર પરથી હું પરખી શકતો. એના પગના બણકાર કહેતા કે તે મનોરમા હતી. મેં વારે વારે બોલાવી પણ તે નજ બોલી. મારાથી ન રહેવાયું એટલે મેં તેને સ્પર્શ કર્યો. ને પરખી કાઢ્યું. 'બોલ કે ન બોલ પણ હુચ્ચી તું તો મનોરમાજ છે.' હું છુપ ખાડી ઉઠ્યો.

'જાઓ, તમે નહીં બોલો તો મારે ખાણું પણ નથી. જરા કહેશો મેં તમારો શો મુન્હો કર્યો છે ! લગલગ રડમસ અવાજે મેં તેને જણાવ્યું.'

"તમે શું તોફાન માંડ્યું છે ?" મનોરમાએ મને પુછ્યું; "નર્સ પણ ફરીઆદ કરે છે કે તમે ચીઢીઆ અને ઉદ્દત બની ગયા છો."

"શું કરું સારે ?" જરા ચુસ્કો દર્શાવ્યાં મેં જવાબ આપ્યો; "તમે હવે બહુ યોડાં આવો છો ને નર્સ સાણના પાણીથી વારંવાર પગ પખાળવા છદ પકડે છે અને મને વેદના ચાપ છે. હું નથી ધોવા હેતો... અને તમારું મુખ જોવા મારે મરવા પડ્યો છું. એટલે ચીઢીઆ બન્યો છું."

"જોહો ! ક્યારના મરવા પડ્યા છો ?"

"ન્યારનો તમારો જાદુગર અવાજ સાંભળ્યો સારથી, કેઈ સહાનુભાવક દરેકજ મળ્યા કરે અને છતાં તેની આકૃતિ કેવી છે એ ન જાણી શકાય એ તો મોતથીએ વસતું !..."

મનોરમા ખડખડાટ દસી પડી. "ચાલો હવે જમી લો. પછી વાતો કરીશું."

"તમારા હાસ્ય જેવુંજ તમારું વદન છે." મેં ઉમેર્યું.

હું જમી રહ્યો. મને દાય આપી તેણે ખાટલામાં બેસાડ્યો. મેં કહ્યું: 'તમે કેટલાં સુંદર છો !'

"જો મારા ચહેરા ઉપરજ હું મુસ્તાક રહું તો મારા ભોગ લાગે," તેણે ધીમા અવાજે કહ્યું. મને લાગ્યું કે તે પાંગત આગળ જરા નમતી હતી. મને યશું તે વધારે નજીક આવે તો કેવું રહું ! મેં ગપ અડાવી: "મનોરમા ! નર્સે આ પાટો બહુ સખત બાંધ્યો છે."

તુરંતજ તે પાસે આવી અને મારી આંખો પરથી પાટો દીકો કરવા લાગી. મારા હૃદયમાં 'કે કે ભમિ'આ ઉછળી રહી. મેં દાય ઉઘો કર્યો. તેના હાથને સ્પર્શ્યો. તેણે ધીમેથી મારા હાથને દૂર ખસેડી દીધો.

"તોફાન કરો મા-મૂખ ન બનો." તેણે કહ્યું; "ન્યારે તમને આરામ થશે અને તમે મને જોશો સારે બીજીની જેમ તમે પણ દૂર નાસી જશો. પછી મારું મોં જોવું સુધાં તમને નહીં મળે."

મારું મગજ ભમવા લાગ્યું. "બીજીની જેમ !-" આ છોકરી શું બોલતી હતી. ક્યારેક વિચાર કરીને મેં કહ્યું: "મનોરમા ! તમે શું કદો છો ? હું કે સમજી શકતો નથી. તમારી ઉમર કેટલી દશે ?"

તેણે મારા કપાળની વચોવચ પાટાને પીન મારી અને પછી જવાબ દીધો: "ઓ ! હું દજી જુવાનજ છું. ફક્ત એકવીસ વર્ષ. ઉંચાઈ સવા પાંચ ફીટ. શરીર જરા પાતળું અને છટાદાર. પણ અંદરો બીલકુમ સારો નહીં."

મારી અધીરાઈ વધવા લાગી. આ છોકરી શું મને બનાવતી હતી !

"તમારો ચહેરો વળી કેવો છે ?"

"જુઓ-રંગ જરા સ્પામજો છે. ચામડી

હે બહુ સુંવાળી નહીં—કપાળ જરા નીચું અને બેઠું.....”

“એ તો બહુ સારું,” મેં વંચેથી જ ઉમેર્યું.

“પણ સાંભળો તો ખરા. મારાં નેણ સાવ સીધાં છે. બૂમંગ ખીલકુલ નહીં. માથાના વાળ કે ભુરા અને સાવ પારવા—છુટા છવાયા. બહુ કદૂપ દેખાવ, નહીં?”

“તમે મસ્કરી કરો છો. મને તમારું માથું અને કપાળ હાથવતી જોવા દો.”

“એ કહીએ નહીં, ગોપાલ ! તમને હું વધારે સ્પર્શ કરવા દઉં ? જુઓ—વધારે વર્ણન સાંભળો..... મારી આંખો ઝીણી ભુરા રંગની છે, તેમાં વારંવાર પાણી આવે છે. નાકની વાત જ પુછામાં. જો કે અતિશય ખરાબ નથી; પણ નોંધએ તે કરતાં વધારે જડું છે. મોં સારી રીતે પહોળું, અલગત દાંત બરફ જેવા સફેદ અને સુંદર છે, પણ એટલી જ ખામી કે તે હેઠલા હોઠ ઉપર ધસી આવે છે. હ્યો, થયું હવે તમે મારી સામે જોવાની પણ ઇચ્છા કરશો ?”

“હું આ સાચું નથી માની શકતો.”

“ના, આ બધી વાત સાચી છે. મારો કંઠ ધણો મધુર છે, એ હું જાણું છું: પણ થયું, મારા સૌંદર્યની એ જ પીરિસીયા છે. ધણા અંધ મણમે તેથી ભરમાય છે. તેઓ એમ ધારી બેસે છે કે હું રૂપવતી છું. ખીચારા અંધાઓ ! જ્યારે આંખ સાચી થતાં તેઓ મને જુએ છે, હારે—ઓ ભગવાન ! ..... બસ થયું. તમને મારા સ્વરૂપનો હવે પુરો ખ્યાલ આવ્યો ?”

“ના, તમે તમારે બદલે કોઈ ખીજનું જ વર્ણન કરતાં લાગો છો. ઉપગત, સૌંદર્યનો આધાર કે છુટા છવાયા અવયવોના ઘાટ ઉપર નથી. તમામ અંગોની ગોઠવણી અને સમગ્રમાણ-તામાં જ સ્વરૂપ છે.”

“અરે હા ! મારાં અંગો જડું જ આકર્ષક

રીતે ગોઠવાયાં છે. હું શંકી નથી લાગતી. કાન ત્રાંસા નથી, નાક વાંકું નથી.”

“ખરેખર, તમે માધુર્યની મૂર્તિ સમાં દીપતાં હશો ?”

મનોરમા મહેતાએ એક ધીમે નિઃશ્વાસ મુક્યો, અને કહ્યું: “ગોપાલ ! મારી પેટે આટલી ચોખવટથી નગ્ન વાત કહી નાખવી એ જીવાન સ્ત્રીનું દુર્ભાગ્ય ગણાય. આવે છે. જુઓ, મારે એક કાકાની છોકરી છે.....”

“કયા કાકાની છોકરી ?”

“વામન કાકાની—તમારા ચક્ષુવેદની, તેની એક વાત કહું ?”

“મને તમારા કાકાની છોકરીઓની વાતમાં ખીલકુલ રસ નથી,” કટાણું મોં કરી મેં કહ્યું.

મનોરમા હસી. પેઠું મીઠું મોઢક જડુંબયું હાર્ય હસી. એટલામાં નર્સ દાખલ થઈ અને અમારી વાતનો અંત આવ્યો.

મનોરમાની વાતથી મારા હૃદયમાં કંઈક અઘાત થયો. શું તે ખરેખર તેના વર્ણન જેવી જ હશે ? મારી તેજસ્વી હૃદયવેદી શું કાળી અને કદૂપ હશે ? હૃદયનો મોઢ ધસારાખંધ વલ્લો જતો હતો. અધવચ્ચ આ દોડતો પ્રવાહ અટકી પડ્યો. લાગણીઓ જડ થવા માંડી, મને તેની કદૂપતા માટે પ્રથમ ક્ષણે તો સુગ વણ્ટી. એ પછી બે ત્રણ દિવસ તેના મધુર કંઠની મોહિતી પણ ઝોસરી ગઈ—નષ્ટ થયેલી લાગવા માંડી.

પણ ચોડાજ સમયમાં આ પાંગરતી નિરાશાને હું ડાખી શક્યો. ધીમે ધીમે મારા આંતર ચક્ષુ સમીપ એક વદન સાકાર થવા લાગ્યું. પ્રથમ તો તે વદનની રેખાઓ અસ્પષ્ટ લાસી. સમય જતાં આ ચહેરો મુરખ અને સ્પષ્ટ થયો. આખરે મનની તાસક ઉપર એ ચિત્ર ઝરકદાર તદ્દપતાથી આલેખાઈ રહ્યું; અને આજની ધડી સુધી એ સ્પષ્ટ રેખાચિત્ર મારી નજરથી ક્ષણભર પણ અગમ્ય થયું નથી.

અધ આખોવડે પણ મનોરમાનુ એ કટિપત
છતા ચોક્કસ મુખ હું દરરોજ નીહાળવા લાગ્યો
તે મુખની રેખાઓને વિધવિધ વાતોના લાવો
પ્રમાણે પલટાતી, મરગતી, સમયાતી કે ઉલ્લ
સતી મેં જોઈ તેની સ્પષ્ટ સાદાઈ અને કદ્દૂપતા
ઉપર મને કંઈ વૃણા છુટી તેના મોટા દાઢ
ઉપર ભાગેજ ખીડાતા દોઢાડે મને અપાયલા

મેધાની ચપગતાએ ભારિખમ વદનને તેજદાર
ખનાવ્યું પહોળું મો મોટા દાઢ, બહુ નાક,
વિરૂપ નેણુ-એ સૌ માટે આત્માની લાવ્યતા
ઝળઝળ ઉડી મારા મગજમા વિચાર પગપરા
દોડવા લાગી એ દોડધામ વચ્ચે હું મથુર કઠ
અને કદ્દૂપ ચરંગની સુસવાદિતા નીરખી શક્યો
સારથી મનોરમા મહેતાને મારી દ્રષ્ટિએ

એક દિવસ મનોરમા મને મુગી મુગી પીરસી રહી હતી એ તેને સ્પર્શ કરી

મુગનોતુ મેં સ્પર્શ કર્યો તો પણ થોડી વારે
તે કદ્દૂપ ચહેરાના વિશિષ્ટ સદ્ભાવો ઉપર મને
આકર્ષણ થયું તે મારેથી એ નિહર, નખ
અને પ્રેમાળ આત્મા વિલસતો મેં જોયો તેની

વિશિષ્ટ અને અનન્ય સ્વરૂપ આપડ્યું જેવો તેનો
મોઢક સ્વર મને મીઠો વાગતો તેવોજ પ્રેમ
મને તેના વિરૂપ પણ ભાવવાહી ચહેરા ઉપર
ઉદ્ભવ્યો આ ચહેરો આ અનાજ, આ મૃદુ

તરફ જોયાજ કયું. શું મને સ્વપ્ન આવ્યું ! તે બાળા મારી સામી બાબુએ ખુણામાં બેસી ગઇ. મારી સ્થિતિ દ્રષ્ટિની તેને લગીરે દરકાર હોય એમ જણાયું નહીં. હું જરા આગળ નમ્યો અને નેને પુછ્યું : “તમારુંજ નામ મીસ મહેતા ?”

તે બચાવ અર્થે ટટાર થઇ, “કેમ ? હા, હું જ મીસ મહેતા છું.” તેની ઠંડી કડક નજર મારા ઉપર મંડાઇ રહી.

“મનોર, મનોર !” મેં આનંદના ઉમળકાથી બુમ મારી.

તે અરધી ઉભી થઇ ગઇ, “આમ મને બોલાવવાનો તમને શો અધિકાર છે ?”

“મનોરમા ! હું ગોપાલકૃષ્ણ, “તેના સ્પષ્ટ તિરસ્કારથી ખસીયાણો પડીને મેં કહ્યું : “તમે મને ન બોળખી શકો એ તે કદિ બની શકે ?”

ટૂંક યાર્ડની બહાર દૂર નીકળી ગઇ હતી.

“મેં તમને કદિ જોયા નથી, તેમ તમારું નામ પણ સાંભળ્યું નથી,” તેણે ક્રુદ્ધ અવાજે કહ્યું : “તમારા તોફાન સામે મને રક્ષણ કરવાની ફરજ નહીં પાડે. એટલું માગી લઉં છું.”

હું પાછો પડ્યો. ઓશીકા ઉપર ઢગલોજ થઇ ગયો. આશ્ચર્ય અને રોષમાં મારું મગજ ભમવા લાગ્યું.

“મનોરમા ! હું તમારી માશી માણું છું. હું તમને કોઇ રીતે હેરાન કરવા ઇચ્છતો નથી. માત્ર એટલુંજ છે કે તમારો ચહેરો આ ત્રણ માસથી મારી નજરમાંથી લગીરે ખર્યો નથી, અને હું એ ચહેરાના પ્રથમ દર્શનેજ સુરત સુધી જાઉં છું. આમ તમને પરિચિત સંબોધન કરવા માટે માશી આપશોને ?”

તે ઉભી થઇ ગઇ. તેના હાથ સાંકળ ઉપર ગયો. ઘડીભર તે મારી સામે તાકાતે જોઇ રહી.

“શું તમે સુરતના ડો, મહેતાનાં પુત્રી

નથી ?”

“હા છું.”

“મનોરમા મહેતા ?”

“હા. એકવાર તો કહ્યું.”

“હારે મીસ મહેતા,” મેં ગુસ્સે ઉછળી આવતાં ગળાં ના કરી; “એક પ્રામાણિક માણસ ને પ્રેમમાં મૂખ બનાવી, પછી તેને બોળખવાનો પણ ઇનકાર કરી આમ હડધુત કરવામાં તમે ભયંકર પાપ આચરો છો. તમારું વર્તન દલકું, નીચ, તિરસ્કરણીય છે. મારી બાધામાં તેના માટે એક પણ અર્થવાહી શબ્દ નથી.”

તેણે એલામ્એઇન ઉપર જરા ભાર દીધો.

“ખરેખર, મારે ગાડી અટકાવી ગાડને બોલાવવો પડશે.” તેણે મારી સામે આંખો ફાડી ડાળા ધુરકાવ્યા.

“મીસ મહેતા ! સાંકળ ખેંચવાની અને ગાડને બોલાવવાની તમને કુલ મુખત્યારી છે; પણ યાદ રાખજો, એમ કરશો તો હું મારા બચાવ માટે તમારા પત્રો બતાવીશ. તમારી ફજેતી થશે. મને પોલીસ સ્ટેશનમાં દિવસ ગાળવો નહીં પાલવે, સમજ્યાંને ?”

તેણે એલામ્એઇન છોડી દીધી અને ગુસ્સા-મા લાલ આંખો ધુરકાવતી તે નીચે બેસી ગઇ.

- તેણે ગલરાઇને પુછ્યું : “તમે શું કહો છો ?”

સુરતજ મેં ખીસ્તામાંથી કાગળનું બંડલ કાઢ્યું, અને એક પત્ર તેના ઉપર ફેંક્યો. તેણે ચોક્કસ એ કાગળ ઉઘાવી લીધો. ઉખેલ્યો, અને અતિશય અજ્ઞય બુખમુદ્રા કરી, મને હસતાં હસતાં કાગળ પાછો આપી દીધો.

“મી ગોપાલકૃષ્ણ ! આ કાગળ મેં નથી લખ્યો.”

હું અતિશય અજ્ઞય થયો. આવી ધુતારી છોકરી મેં કદી કદીજ નહોતી. શી સ્ત્રીઓની

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮૦]

ગુજરાત: ધો. ૧૯૮૪]

ધણી વખત તરો મનોરમાના
મને પૃથક્ પૃથક્ દર્શન થાય છે ।

[— પ્રણય વિભામ.

श्रीमान्मन् दीव्य शोभाशाला हन् श्रीमान्मन् दीव्य शोभाशाला हन्

લેખક :
 રા. કનૈયાલાલ ભાણેકલાલ મુનશી,
 પ્રમુખ, આદિત્ય મંસદ,
 ચિત્રકાર
 રા. ગોરકાકર

સમય :
 ઈ. સ. પૂ. ૩૨૦ ની આસપાસ
 સ્થલોની માહિતી

પાટલીપુત્ર }
 કુસુમપુર } પુરાતન મગધનું પાટનગર હાલ પટણા છે તેની પાસે.
 રાજગૃહ }
 તક્ષશિલા ... અધ્યાત્મિકશાસ્ત્ર આગમ આવેતું નિવાસ માટે વિખ્યાત હોયું રાજનું પાટનગર.

કંભવાર આવતાં પાત્રો
 રાક્ષસ .... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યશુભનો મત્રી.
 વક્રનાસ ..... મગધના નરેન્દ્ર દિવ્યશુભનો અમાત્ય.
 મુગાહા ..... તક્ષશિલાના રાજા મુગાહની પુત્રી ને દિવ્યશુભની રાણી.
 દિવ્યશુભ } શુદ્ર મહાપદ્ય નદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા.
 ધનનંદ }

શેષ... ક્ષુલ્લક માલ્લવોના દૂત પ્રણિધિ. ગૌરી..... સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 આંભિ... તક્ષશિલાનો યુવરાજ ને સુમેહાનો મૈનાદી..... મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 ભાઈ. આચાર્ય શકટાલ... ગૌરીના પિતા.
 લિખ્યુ યશ... પૂર્વાશ્રમે કામંદકનો પુત્ર. વિજયગુપ્ત... આંભિનો ગુરુબંધુ.
 સેનાજિત..... હિણ્ણયગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલની શિષ્યો.
 અધ્યક્ષ. કંડુ

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્મ નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્યું વર્ષ થયાં હતાં; અને તેના પૌત્ર હિણ્ણયગુપ્ત 'સવાર્થસિદ્ધિ'નું બીરુદ ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના જીવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ ટેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંત:પુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી તકનાસ ભળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડતો હતો અને આંભિને બ્રાહ્મણમિત્ર આદીને શકટાલને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેઓ અંત:પુરમાં ગયા.

અંત:પુરમાં નરેન્દ્રની મહાદેવી સુમેહા આ અંત:પુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોથી કંટાળી વીમાસણ કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા ભય છે.

રાજ સુમેહાને હસીને તેના બાઈ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કેં તરફને સાધવા નિર્દોષ સુમેહા પાસે આંભિને આમંત્રણ અપાવે છે.

હિણ્ણયગુપ્તના અંત:પુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે દેખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમેહાને કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે. સુમેહા તેની ભવિ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ઘર તરફ ભય છે. એના ઘરમાં એ એક અજ્ઞાત કેરીને ખાવાનું આપવા ભય છે. અજ્ઞાત કેરીને વિજયગુપ્ત નામના બ્રાહ્મણ આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેરી એને ચેતવણી આપે છે 'આવતી પૂર્ણિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયરાતું ખાતણું બંધ કરી જપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજ વિચારો યોજાયા કરતા હતા.

તેણે હૃદય શકટાલને ત્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિજયગુપ્તને મળવા અધીરું થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાજિત અશ્વિનેને મંદિર દશન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાણું તેને નિમંત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો દર્શક જીવાન પત્નીના ઘરડા પત્નિઓમાં પ્રયત્નતા રોગને હંમેશાં વશ હોવાથી એ પોતાની સ્ત્રી પાછળ ગાંડો યઈ ફરતો. સેનાજિતને જોઈને દર્શકે પોતાની પત્ની મૈનાદીને કેં અકચર રોગ થયો છે એણે કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનંતી કરી.

સેનાજિત મૈનાદીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાદીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વચેરે આકર્ષતરી રીતે કહી. મૈનાદીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી જાય છે, અને સેનાજિત ચાલી જાય છે.

મૈનાદી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વહાઈ કરે છે અને સુકેતુને જોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાદી વિજયગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે. અને એ વિજયગુપ્ત કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

રાક્ષાસને ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણુક, રાક્ષસમંત્રી, હૃદયક માલ્લિકાના દૂત મહિષિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આને આ લક્ષ્મી અશાંતિ ને કૈંક નવીનતા ધરનાર રહ્યાં હતાં. સેનાનિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ઘરમાં તે વગર રહી શકતો તે ઘરમાં પ્રવેશ કરવા આને તેને રમતી વાટ ભેળવી પડી આ અધમાનવી એનું દૃઢ આધુન્યાયુગ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાણુ ગુમાવવા માંડ્યો. છેવટે અગ્નિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ખરેખર આગળ એક સુવાન તપસ્વીને જોઈ તે થોડી વાર થંભી ગયા; આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કર્કુ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાનિત રાક્ષાસને જઈ મળે છે તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. હાતરમાં રાક્ષાસ કહે છે જે દિવસે મહારાજ નંદ તેને નૈમિષારણ્ય જગ્યાની રમ આપે તે દિવસે લગ્નતિથિ. વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના કોનિયોની અધમ દશથી નજીબતા યાવ છે. ત્યાં પ્રાણીઓની અવગણના થતી હોય ત્યાં પ્રાણીઓને ન વસવું એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈત્રાણી વિષ્ણુગુપ્તને ગ્રામ વેશે મળે છે, ને કુમાર ચંદ્રગુપ્તનો પતો નથી, અર્કાંતુ જીવન તેને અકારું થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. હાતરમાં વિષ્ણુગુપ્ત આ દેશ છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

રાક્ષાસ વિષ્ણુગુપ્તને સેનાનિત સાથેના ગૌરીના નિવાહની વાત કરે છે. વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય ધમિ છે ને આ લગ્નને સખત વિરોધ કરે છે. રાક્ષાસ પુછે છે: 'તુ એને પરણીશ?' વિષ્ણુ ગૌરીને જગાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રમ્ત પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિષ્ણુગુપ્ત ને હું વરીશ'

નરેન્દ્રદેવ કંધમાંથી હટે છે ને સેનાનિત, રાક્ષસ તથા વક્રનાસ પાસેથી બધા સમાચાર જાણે છે. વિષ્ણુની વાત સાંભળી તેને દૂર કેમ કરવો તેનો ખાટ ધડે છે.

આંસિ તેની બહેન સુમોહને મળવા આવે છે. બહેન દુ:ખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા માગે છે એમ સમજી લય છે નરેન્દ્રાવ ત્યાં જ મળે છે. આંસિ સાથે જ ત્યાં મુમોહને એનાં માતાજી માંદાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી થાય એટલામા સમાચાર આવે છે કે ગૌતમ એવારે નવા આવેલા પ્રાણીને કોઈ સેનિકને માર્યો નરેન્દ્રદેવ રાક્ષસને આ બાબતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંસિ તેની સાથે બહાર જાય છે

(હવે આગળ વાંચો.)

મકરણ ૧૮ મું

જેમાં રાક્ષસમંત્રી પણ વિરમય પામે છે

આંસિ હતાવળો રાજગૃહની બહાર પડ્યો અને સાથે રાક્ષસ પણ. આવી લાગ્યો.

ધોડેસ્વાર આંસિના સેનાનાપકો દોડતે ઘોડે તેની પાછળ ચર્પા. રાક્ષસના અનુયાયીઓ પણ મંત્રીની પાછળ જવા લાગ્યા.

આંસિના નાયકો ઉંચા, સશક્ત, મેતરંગી, આજના પદાઓના પૂર્વજોને શોભે એવી કાઠીના હતા. તેમની મોટી આંખો અને કાળી દાઢીઓ પાટલીપુત્રના નગરજનો અન્યથાથી જોઈને રહ્યા. રાક્ષસ અને આંસિ જપાટાઈયં જાતમ એવારે ગયા. આંસિનાં નરકારાં અધીરાઈથી,

ગુરુસાથી ફાટી રહ્યાં હતાં. રાક્ષસ સ્વસ્થ હતો પણ તેની આંખમાં ચિંતા હતી.

એવારા પાસે આવતાં સસુદ્રની ગર્જના જેવો અવાજ તેમને સંભળાયો; અને એવારા-ને રસ્તે ઘોડાઓ વાળતાં સેંકડો માણસોની મેદની તેમની નજરે પડી.

અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોના સાગરના તરંગો આગળ વધી આવતા હતા; અને તોફાની સાગરતરંગો પણ ક્યંકર અવાજ કરી રહ્યા હતા. સૂર્યોદયે ગામલોક બધાં-સ્ત્રી પુરુષ ને છોકરાં ગંગામા નહાતાં હતાં અને આ નવા આવનારનો સમૂહ, ભીને લુગડે ચાલી આવતો હતો.

સૌથી આગળ સિદ્ધાર્થ ક્ષપણકના શિષ્યો ‘જય જય જયંત’ની ઘોષણા કરી રહ્યા હતા. એક તરફનો સમૂહ ‘આચાર્યદેવની જય’ ઉચ્ચારતો હતો. બાકીનાં બધાં અનેક પ્રકારના અવાજો કરતા હતા.

એક તરફ દશેક ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આ મનુષ્યોના સમૂહને ભેદવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યા. પાટલીપુત્રની પ્રજા ન કદાપી શકે એવી ધૃષ્ટતાથી કેટલાક આ રાજસૈનિકોના ઘોડાઓને આગળ વધતા અટકાવતા હતા.

સૈનિકો સીવાય બધા માણસો નહીંથી નાહી પાછા આવતા દેખાતા હતા.

આ મનુષ્યપ્રવાહ અપાટાબંધ આગળ આવતો જોઈ આંખિ અને રાક્ષસ વધારે અપાટાબંધ આગળ વધ્યા; અને રાક્ષસે ક્ષપણકના શિષ્યોને થોભવાનો હુકમ કર્યો. જવાબમાં એકબીજાનાં શરીરો સાથે સાંકળી તેગણે દુર્જય કોટ કર્યો. “શું છે? શું છે?” રાક્ષસે મોટે અવાજે પુછ્યું. મગધની ભાષાથી બહુ પરિચિત નહીં એવો આંખિ ઉમતાથી જોઈ રહ્યો.

એક ઉંચા, પડછંગ યુવકે બાવાઓના બળા પરથી કુમાર આંખિને જોયા, અને મજ-

બુત હાથવતી બાવાઓને ખસેડી તે આગળ આવ્યો અને પ્રણામ કરી આંખિ પાસે આવ્યો; “કુમાર આંખિનો જય!”

“કોણ કહ્યું?” આંખિએ તેને ઓળખી પુછ્યું: “આચાર્ય દેવ ક્યાં? શું થયું છે?”

કદુનાં મોટા મુખ પર એક વશાળ હાસ્ય છવાઈ રહ્યું. “કેં નહીં; એ તો મગધનું આતિથ્ય માણીએ છીએ.” તે બાવાઓ તરફ ફર્યો: “ખસો! ખસો! કુમાર આંખિ આચાર્યદેવને મળવા આવ્યા છે. જગ્યા કરો!”

બાવાઓ બાબુ પર થયા અને તેમણે આપેલા માર્ગમાંથી પહેલાં આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત અને તેની પાછળ પ્રમંડક-એમ બંને આગળ આવ્યા.

જેમ ઘણાખરા નાહી આવનારા નીચેવેલા લુગડે આવતા હતા, તેમ તે પણ આવતા હતા. આચાર્યના મુખ પર સ્મિત હતું; તેની શાંતિ અલગ હતી. તેમની પ્રતિમા સમી તટસ્થતામાં ફેર પડ્યો ન હતો. તેને આવતા જોઈ આંખિ ઘોડા પરથી ઉતરી આગળ આવ્યો; આંખિનું જોઈ તેના નાથકો ઘોડા પરથી ઉતરી પ્રણામ કરી આગળ આવ્યા; રાક્ષસને અને તેનું જોઈ તેના અનુયાયીઓને પણ ઘોડા પરથી ઉતરી હાથ જોડી આગળ આવ્યા વિના ચાલ્યું નહીં. જે ઘોડેસ્વારો આ મેદની ભેદવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે રાક્ષસ મંત્રીને જોઈ તેના તરફ આવ્યા; અને તેને ઘોડા પરથી ઉતરતો જોઈ પોતે પણ ઉતર્યા. આ ઠૂંચંભીને ઉભી.

“કેમ કુમાર? અલારે તમે ક્યાંથી?” “આચાર્યે પુછ્યું. “મંત્રીવર્થ!” રાક્ષસ તરફ ફરી તેણે કહ્યું: “તમે પણ ક્યાંથી?”

“અમને ખબર આવી” આંખિએ કહ્યું; “કે અહીંયાં કે રમખાણ થયું છે; એટલે અમે આવ્યા. શું છે?”

જે સૈનિકો લોકો પર હુમલો કરતા હતા તેનો આગેવાન પાસે શરમીદો બની ઉભો રહ્યો હતો. તેના માયાના મુગટના ઠેકાણા નહોતા. તેના દીવ પર કાદવ લાગ્યો હતો તેના હાથ પર તેણે પાટો બાધ્યો હતો, અને લોહીના છાટા તેના દીસે અને તેના વસ્ત્ર પર દેખાતા હતા તેની આખો નિકરાળ હતી, અને તે વિષ્ણુચિહ્ન તરફ દેખી જોઈ રહ્યો હતો એના મોઢા પગથી આવુ કૈંક વચાહ હતુ “આચાર્યદેવની જય !”. બોલાવતા શૌનકે જેવા ધૃષ્ટ અને ક્ષુદ્ર જતુ પર થોડો અણાવવામા તેણે એવો શો મોટો ગુન્હો કર્યો કે જેથી આ બધુ ઘાઘલ થયુ ?

“ઉગ્રમેન !” રાક્ષસે કહ્યું, અને સમ્પ્રતાઈ થી મત્રી સ્થાનિક તરફ જોઈ રહ્યો

“આણે” ઉગ્રમેને દાત પીસી મત્રીને જવાબ આપ્યો: “મને કર્પણથી વીધી નાખ્યો. જુઓ આ કર્પણ” કહી તેણે એક નાનકડું તીર સામુ ધર્યું એ તીર માન બે વેત જેટલું જ લાણુ હતુ. આ શસ્ત્ર ધનુષ્ય વડે ફેંકાતુ નહોતુ, પણ અચુક અને અનુભવી મહારથીઓ તેને હાથ વડેજ સેકડો વામ દૂર નાખી શકતા

“તું શું કરતો હતો ?” ઉગ્રમેન વીશે અ-વિશ્વાસ ઉપજવાથી ગક્ષસે મ્હુ

“પાણીમા ઉભો ઉભો આ બ્રાહ્મણ નહાતા માણસને કનડતો હતો ને હું કહેવા ગયો એટલે અપમાન કરના બેઠો.” તે અટક્યો; “પછી આણે-મને ભગવાન અશ્વિનોના મદિર પગથી કર્પણ માયું”

“ઉગ્રમેનજ” કદુએ તેનો ધવાએલો હાથ પકડ્યો.

“ઓ બાપરે-” સ્થાનિકે વેદનાથી ચીશ પાડી.

“એમનું નામ ‘આણે’ નથી-આચાર્યદેવ છે” કદુએ મળકમાં કહ્યું

“કદુ !” સમ્પ્રતાઈથી આચાર્યે આખ વડે આસા કરી કદુ સ્થાનિકનો હાથ છોડી મુગો રહ્યો.

રાક્ષસે જોયું કે આ બધા વચ્ચે અસાર નરેદ્રદેવની સત્તાની વિડંબના થતી હતી, અને આ સ્થાનિકે મુખાઈ કરી હતી એટલું જ નહીં પણ તે જુદું બોવતો હતો તેણે સમ્પ્રતાઈથી કહ્યું “ગાડો ચઈ ગયો છે અશ્વિનોના મદિર પગથી મારેલુ કર્પણ તને સો ધનુર* દૂર પાણી આગળ વાગ્યુ ને તે આચાર્યે ! જુદા જ અહોઆથી-”

“મત્રીવચ” આચાર્યે કહ્યું. તેમની આખમાં મળક જેવું દેખાયું. “મેજ કર્પણ માયું”. એ સીવાય શૌનકને બચાવવાનો બીજો રસ્તો ન હોતો ”

“પણ સો ધનુર !” રાક્ષસે આખો ફાફી અજબબીથી પુછ્યુ. એનું હૈયુ કાપી ઉઠ્યુ આ નાનો સરખો બ્રાહ્મણ-શરીરે સામાન્ય માત્ર વિદ્વતાથી વિખ્યાત-આમ શાંતિથી કર્પણ મારે ! અને મગધનો સેનાપતિ માંડ માંડ પોણોસો ધનુર-કર્પણ ફેંકે ને આ સો ધનુર ! આભિ ને તક્ષશિલાના માણસો ખડખડ હસી પડ્યા ગક્ષસ ચમક્યો.

“મત્રી !” આભિએ ખડખડ હસતા ગક્ષસના ખલા પર હાથ મુક્યો. “ગભરાશો નહીં જરૂર પડે આચાર્યદેવ દોહસો ધનુરે વીધી નાખશે” તક્ષશિલાના બધા માણસો ફરી હસ્યા, સાથે ક્ષપણકના શિબો અને આસપાસ ઉભેલા માણસો પણ હસવા લાગ્યા

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૪૭]

* ધનુ=1૦૮ આંગુલ-૬ ફેટુ ૧૦૦ ધનુ એટલે ૬૭૫ ફુટ

સી મંત્રિની

લેખક :

રા. ગપ્પોલક

દુર્લભવિભિત :

૧

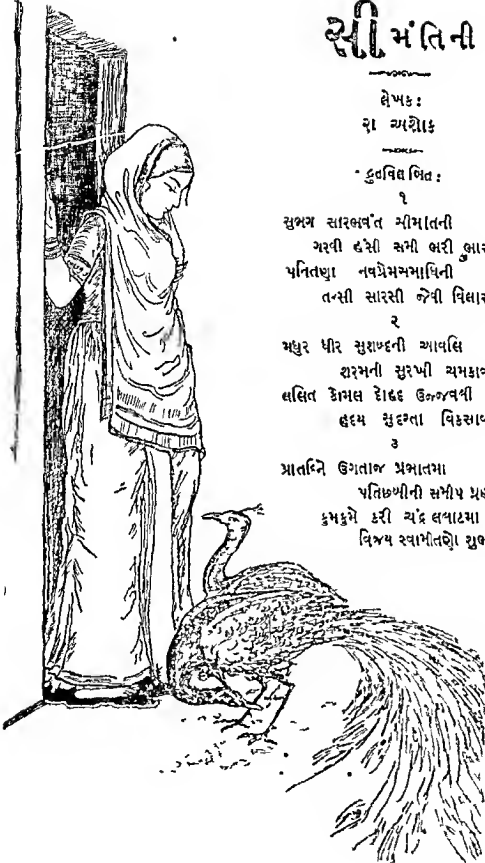
સુખ સારભવંત મીમાતની
ગરવી દસી સમી ભરી બ્રાસતી,
પનિતણા નવપ્રેમમમાધિની
તન્સી સારસી જેવી વિલાસતી.

૨

મધુર ધીર સુશબ્દની આવસિ
શરમની સુરખી ચમકાવતી;
લસિત કામલ દોહદ ઉગ્ગવથી
હૃદય મુદ્ગતા વિકસાવતી

૩

પ્રાતરિને ઉગતાજ પ્રભાતમા
પતિછથીની સમીપ પ્રણામતી,
કમકમે કરી ચંદ્ર લવાટમા
વિશ્રમ સ્વામીતરો શુભ વાછતી.

૪

ધર પરે બહુ બેઠલ મોરલા
મધુરવેથી બુલાવતી નામથી;
ધર્મતણા ભરી ખુબજ ખોબલા
મદજ વસલતાથી મળાવતી.

૬

વીરરસે ભર ભારત વાંચતાં
યત્નિમનાતન આપી વીરાંગના;
શરીરરોમ બધાં તપી ઉઠતાં
અગનખાણુજ લોચન પુટતાં.

૮

તરુવરો વચમાં વનગારજે
વહતી જોતી ગભીર અનંતતા;
ચમકતા નૈલતારક મંડળે
અનુભવે ગૂઢ બેઠની મુઘતા.

૧૦

ઉરતણા અનુરાગ પરાગ શી
સરસ ભોજન વાની ખનાવતી;
નિજ રચેલ 'વસંતસુહાગિની'
તરલ વાદન સંગ ગીલાવતી.

૫

ગગનમધ્ય રવિરથ આવતાં
કરુણ રામકથા લણતી-અતે...
રસિક ઉચ્ચ કુટુંબની ભાવના
ઝરતી અખંધી શુદ્ધિ બુલાવીને.

૭

કુદરતે ફરતાં દૂર સાંજરે
પવનખંખીનું સંગીત માણતી;
નજીક નાનકડા સુસરોવરે
લહરીઓ પર નેન નચાવતી.

૯

રજની આગળ આગળ બહાલથી
ગૂઢભણી વળતી કુંલ વીણતી;
કુસુમની પચરંગની માળથી
પ્રથમ દર્શન પ્રાણ વધાવતી.

૧૨

નમતી રાતતણા ક્ષણ સ્વપ્નમાં
ઉતરતી પતિઆત્મન જ્યોત તે;
તરત દેખતી: આવી સમક્ષ જે
સરી જતી ઝટ અંતર લોચને.

૧૨

કિડનશીલ સુષુપ્તકુમારને
નિરખતી નભમાં કહી નાચતો;
કહીક જોતી ઉભી ધર આંગણે
અલખ આળકજોગી જગાવતો.

એમ. સી. કોઠારી

બુકસેલર અને પબ્લિશર

રાવપુરા રોડ-વડોદરા.

સારામાં સારો ગુજરાતી-અંગ્રેજી શબ્દકોષ ધી મોડર્ન ગુજરાતી-ઈંગ્લીશ ડિક્શનેરી

સંપાદકો

ભાનુમુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા,
અને

ભરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા.

પ્રકાશક

એમ સી કોઠારી, બુકસેલર અને પબ્લિશર,

રાવપુરા રોડ, વડોદરા.

કિંમત એક પુસ્તકમાં રૂ. ૧૫

બે પુસ્તકમાં રૂ. ૧૬

આવી ડિક્શનેરીની લાખા વખતની ખોટ આ ડિક્શનેરી પુરી પાડે છે. તેમાં જૂના અને નવા શબ્દોનાં લખાણોમાંથી ઉતારાઓ આપેલા છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વગેરે આપેલી છે. આ ડિક્શનેરીમાં કાઉન આઈપેલ સાધકનાં પાન ૧૬૧૭ છે અને તેમાં ૫૧૦૦૦ કરતાં વધારે શબ્દો છે.

સાક્ષર શ્રીચુત કનૈયાલાલ ભાલુકલાલ

મુનશી કૃત પુસ્તકો.

ગુજરાતનો નામ [સચિત્ર]	૪-૦-૦
રાજમિત્રાણ.	૪-૮-૦
કોનો વાંક	૨-૮-૦
પુરંદર પરાજય અને અવિભક્ત આત્મા.	૦-૧૨-૦
કેટલાં લેખો ભાગ ૧-૨ ભાગ	૩-૮-૦
સદર ભાગ ૧	૨-૦-૦
સદર ભાગ ૨	૧-૧૨-૦
ગુજરાતના ન્યોતિપદો.	૭૫૫ છે
મારી કમળા અને બીજી વાતો.	૧-૮-૦
વપાણ	૦-૮-૦
સ્વપદ્રશ	૨-૦-૦
પૃથિવિ વહન.	૧-૮-૦

અન્ય ગ્રંથકર્તાનાં પુસ્તકો.

સ્મરણમુકર (દીવેદીયા)	૩-૦-૦
રણપદરામના નિબંધો.	૧-૮-૦

રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો

(સી. લીનાવતી મુનશી)

૩-૦-૦

ઇસ્તર કોનો છે.	૦-૧૨-૦
અનુભવ વરંગ	૧-૪-૦
જુની ગુજરાતી ભાષા.	૦-૪-૦
પાંચમી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.	૩-૦-૦
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખંડ ૫ પ્રો	૪-૦-૦
બ્યાજ અભિત.	૪-૦-૦
મુંબાઈનો બ્યાપારી અનુભવ.	૩-૮-૦
પ્રેમાનંદની પ્રસાદી	૧-૪-૦
મામેરૂ અને પ્રકીર્ણ કાવ્યો	૧-૦-૦
ગુજર શબ્દવતનીત નળાખ્યાન સાથે	૧-૨-૦
મહાનર્વાગત	૨-૮-૦
અખો	૦-૧૦-૦

સિદ્ધજી શાસ્ત્રનાં મુજ વત્તો (રા. બા.

કમળાચંદર કૃત) ૨-૪-૦

સુદામા ચરિત્ર ૦-૭-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં છપાયેલાં પુસ્તકો.

ક્રિમત

૧ વિજ્ઞાન-ગુરુ —

+ ૨ ભૂપૃષ્ઠવિચાર (ખીજી આવૃત્તિ)	૦-૧૨-૦
૧૧. દેહધર્મવિદ્યાના તત્ત્વો. (કાચી)	૦-૧૪-૦
૧૨ વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા (કાચી)	૦-૧૧-૦
૧૩ જી દર્શનો વીમો (ખીજી આવૃત્તિ)	૦-૧૪-૦
૧૭ ઉદ્દભિજ્જવિદ્યાનું દેખાદર્શન.	૦-૧૫-૦
૧૮ કંદોળીઆ (સૌચી) (કાચી)	૦-૧૩-૦
૨૨ માણીવિદ્યાનું દેખાદર્શન (સચિત્ર)	૦-૧૪-૦
૨૫ મનુષ્યવિદ્યાના તત્ત્વો. (કાચી)	૦-૧૫-૦
૩૫ જીવવિદ્યા (સચિત્ર) (ગાની)	૦-૧૪-૦
૩૮. દુનિવાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર.	૧-૨-૦
૪૬. રાજનીતિનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧-૪-૦
૪૭ સમાજશાસ્ત્રપ્રવેશિકા.	૦-૧૪-૦
૪૮. બાળકોર.	૧-૮-૦
૫૦. બાળસ્વભાવ અને બાળકોર	૧-૮-૦
૫૧. રાષ્ટ્રીય નહિ દેખાદર્શન (સચિત્ર)	૧-૪-૦
૧૩ વિદ્યુત (સચિત્ર)	૧-૪-૦
૧૪. સુપ્રજનશાસ્ત્ર	૦-૧૩-૦
૧૭ માણીસુધિ (સચિત્ર)	૧-૮-૦
૭૦. રસાયનપ્રવેશિકા (સચિત્ર).	૧-૩-૦
૭૫ વંદોદારાનું અર્થશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
૮૧ અત્યમીમાસ	૧-૧-૦
૮૪. સનર્શવાન પાઠમાત્રા પુ ૩	૧-૦-૦
૮૫. મદર મદર પુ ૪	૧-૧૨-૦
+ ૯૨. સહકાર્ય અને રાષ્ટ્રીય જીવન	૦-૧૩-૦
+ ૯૫ મહાવિદ્યા (સચિત્ર)	૧-૦-૦
૯૬ નૃજીવિદ્યા.	૦-૧૫-૦
૯૭ મનોધર્મવિદ્યાના મૂળતત્ત્વો	૦-૧૧-૦
+ ૯૮ સુધિની બાવાવસ્થા (સચિત્ર)	૧-૨-૦
૧૦૦. આયુર્વેદનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧-૦-૦
૧૦૨. સામર્થ્યનું વિજ્ઞાન	૧-૪-૦
૨. ચરિત્ર-ગુરુ—	

+ ૮ પ્રેમાનંદ (સચિત્ર) (કાચી)	૦-૧૨-૦
+ ૧૪ દયારાગ.	૦-૧૧-૦

+ ૨૦. મીરાળાઇ. (કાચી)	૦-૧૦-૦
+ ૩૦. ગિરધર	૦-૧૪-૦
+ ૩૩ વાવણ (સચિત્ર) (કાચી)	૦-૧૫-૦
૪૦ તુકારામ (સચિત્ર)	૧-૦-૦
૪૫ વિષ્ણુદાસ	૧-૦-૦
+ ૪૬ વીર શિવાજી (સચિત્ર)	૧-૦-૦
૫૩ મહિરુરા કર કોકાળી (સચિત્ર)	૧-૬-૦
૬૨ દંવપતરામ (ખીજી આવૃત્તિ)	૧-૨-૦
૭૨ મમુદ્રગુપ્ત (સચિત્ર)	૦-૧૩-૦
૭૭ વર્કવર્તી અશોક	૦-૧૪-૦
૧૦૪ શે રૂપીયર	૦-૧૧-૦
૧૦૭ અડળર (સચિત્ર) (ખીજી આવૃત્તિ)	૦-૧૩-૦

૩ ઇતિહાસ-ગુરુ—

૯ જગતનો વાર્તાકેપ ઇતિહાસ,	
ભાગ ૧ લો. (ખીજી આવૃત્તિ)	૩-૦-૦
+ ૧૯ બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાગે (કાચી)	૦-૧૨-૦
૨૪ પવેસ્થાનની સંસ્કૃતિ (કાચી)	૦-૧૧-૦
૨૬ જગતનો વાર્તાકેપ ઇતિહાસ,	
ભાગ ૨ ને (ખીજી આવૃત્તિ)	૨-૧૨-૦
+ ૩૧. પાર્વામિન્ટ (કાચી)	૧-૨-૦
૩૪ ઇતિહાસનું પ્રભાત (કાચી)	૧-૨-૦
૪૩. નવીન ભાષાનની ઉત્કૃષ્ટિ	૧-૦-૦
૫૫ નીનની સંસ્કૃતિ.	૧-૬-૦
૫૬ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, ભાગ પહેલો	૨-૧૨-૦
૫૭. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, ભાગ બીજો	૨-૧૦-૦
૫૮. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, ભાગ ત્રીજો	૨-૧૨-૦
૫૯. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ બા. ૪ થો, ૩-૦-૦	
૬૦ ઉન્નતિવિચાર (પૂર્વાર્ધ)	૧-૧૦-૦
૬૧. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક	
આશાન્ય	૧-૧-૦
૬૬ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ	૧-૧૨-૦
૮૨ દેશમનો ઇતિહાસ.	૧-૦-૦
૧૦૧ અયોધ્યા ગિતાલેખો	૧-૬-૦
૧૦૩ હિંદુસ્તાનના લોકો અને પ્રજો	૧-૦-૦
૧૦૬ વંદોદારા રાજ્યનો ઇતિહાસ	૧-૧૦-૦
૧૧૧ ઇંદાલીનુ જીવનપ્રભાત	૧-૨-૦

૪ વાર્તા-ગુરુ.—

+ ૩ અંગ્રેજ બાવજીવન (ખીજ આશ્રિત) ૦ ૧૫-૦	
+ ૪ અગ્રધનો અદ્વૈત પ્રવાસ (સચિત) ૧-૪-૦	
૨૬. વીર પુરુષો. ૦ ૧૨-૦	
૨૦૫ ભતિ સ્વભાવ શતક (પ્રવાર્ધ) ૦ ૧૫-૦	
૧૦૬ ભતિ સ્વભાવ શતક (કિતરાઈ) ૦-૧૩-૦	
૫ ધર્મ-ગુરુ—	
૩૨ તુલનાત્મક ધર્મવિચાર. ૦ ૧૩-૦	
૩૬ ધર્મના મૂળતત્ત્વો (કાવ્ય) ૦ ૬-૦	
૪૨ વિવિધ ધર્મોનું રેખાદર્શન ૦ ૧૨-૦	
૪૪. ઉત્તર યુરોપની પુરાણકથા. (કાવ્ય) ૦ ૧૨-૦	
૧૧૮ સિદ્ધાંત દર્શન ૧-૧૧-૦	

૬. નીતિ-ગુરુ—

+ ૫. માળાપને એ બોલ ૦-૬-૦	
૭. નીતિશાસ્ત્ર ૦-૧૪-૦	

૨૭ નીતિવિવેચન ૧-૨-૦	
૨૯ ગ્રેજેનો દેવદેરા (ખીજ બંધન) ૦-૧૫-૦	
૩૭. મૈત્રિ જીવન તથા નૈતિક હેતુકર્મ (કાવ્ય) ૦-૧૪-૦	
૭૧. ઉદારસીધાના નીતિવચનો. ૦ ૧૦-૦	

૭ શિક્ષણ-ગુરુ:—

+ ૨૮. બાલોદ્યાનપદ્ધતિનું શૃંગશિક્ષણ(કાવ્ય) ૦-૧૨-૦	
+ ૫૨. શાળા અને શિક્ષણપદ્ધતિ ૦-૧૫-૦	
+ ૮૬. પ્રાચીન હિન્દુમાની કેળવણી. ૦ ૧૩-૦	
૮. પ્રકીર્ણ-ગુરુ:—	
૫૪. સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ ૨-૮-૦	
+ ૯૩. હિન્દુસ્તાનમાં કૃષિ દોષ ૧-૦-૦	
૧૧૦ લડનનિવાસીની કેળવણી ૦-૬-૦	

પકારાક—એમ. સી. કોઠારી,
રાવપુરા રોડ—વડોદરા.

૨૧. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા કૃત પુસ્તકો.

+ ટચુકડી સો વાંતો ૧-૦-૦	
+ ટચુકડી ખીજ સો વાંતો ૧-૦-૦	
+ ટચુકડી ત્રીજ સો વાંતો ૧-૦-૦	
+ ટચુકડી ચોથી સો વાંતો ૧-૪-૦	
+ ટચુકડો પાંચમી સો વાંતો ૧-૪-૦	
એ બહેનો ૦-૮-૦	
અંધિરી નગરીનો ગર્ધવસેન ૦-૧૨-૦	
ઐસુરની મુસાફરી ૦-૪-૦	
દેશી કારીગરી ભાગ ૧ ૦ ૧૦-૦	
દેશી કારીગરી ભા. ૨ ૦-૬-૦	
વિશ્વની ભવિનતા ૦-૫-૦	
પાણીપત. ૦-૪-૦	
નીતિધર્મ ૦-૮-૦	
ભૂતળ વિદ્યા. ૦ ૫-૦	
કેવળયુગની કવિતા. ૩-૦-૦	
દશમસ્કંધ (બાવજી) ૨-૮-૦	
કુન્તીપ્રશન્નાખ્યાન. ૧-૮-૦	
પાચાલી પ્રશન્નાખ્યાન. ૦-૧૭-૦	
દોષદર્શક સત્યસામા આખ્યાન ૨-૦-૦	
તપત્યાખ્યાન. ૧-૧૨-૦	

સ સારસુધારો. ૨-૧૨-૦	
શુદ્ધિવિધ અથવા ધર અવન્યા ૧-૦-૪-૦	
કેળવણીની કળા અને શાળાવ્યવસ્થા ભા. ૧. ૨-૮-૦	
સદર ભાગ ખીજે સદર ૨-૮-૦	
સ. મોહનલાલ કાંટાવાળાકૃત સંસારમાં સંસાર ૧-૮-૦	

વ્યાસ અને પટિલની પોકેટ ઇંગ્લીશ
શુજરાતી ડિક્શનરી ૩ ૦-૦

ઉપરનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.
એ શિવાય અમારે ત્યાંથી દરેક ભતનાં
શાળાઓમાં ચાલતાં અંગ્રેજી, શુજરાતી
તથા ખીજાં પુસ્તકો ક્રીકાયત કિંમતે
મળશે. સામગ્રી લેનારને સાફ કમીશન
આપવામાં આવે છે.

મળવાનું કેકાણું:—એમ. સી. કોઠારી,
રાવપુરા રોડ—વડોદરા.

+ આવી નિયામીવાળા પુસ્તકો મુંબઈ ઉદાહરના કેળવણી ખાતાએ ધનામ અને લાઇબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યા છે

શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાન માળા.

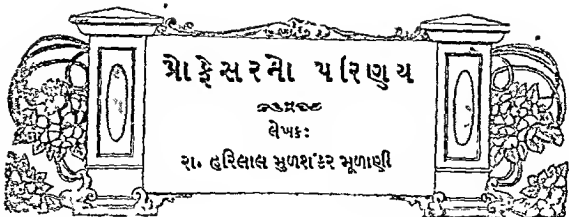
+ ૧ નિગારનું ગૌરવ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૨ મનુના રંગ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૩ શતેરનો સંજો (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૪ મહારાજા પ્રતાપ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૫ મેપની કથા (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
+ ૬ પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૭ પાવાગઢ (બીજી આવૃત્તિ).	૦-૬-૦
+ ૮ ચીર ગણેશ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
+ ૯ મધપુરો (બીજી આવૃત્તિ). (સચિત્ર)	૦-૬-૦
+ ૧૦ રણછતસિદ્ધિ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
+ ૧૧ સુખી શરીર (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૧૨ શ્રી હર્ષ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૧૩ સર્વદેવ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
+ ૧૪ વાતાવરણ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૧૫ દ્રવ્ય (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર).	૦-૬-૦
+ ૧૬ બાલનેપોલિયન (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
+ ૧૮ લોહીની લીકા	૦-૬-૦
+ ૨૦ સિકંદરની મ્વારી.	૦-૬-૦
+ ૨૧ સુરત	૦-૬-૦
+ ૨૨ એસિયાની ઓળખાણ, ભાગ પહેલો.	૦-૬-૦
+ ૨૩ વસ્ત્રોની કથા.	૦-૬-૦
+ ૨૪ લોહ વિલિયમ બેન્ટિન્ક	૦-૬-૦
+ ૨૫ નાના ફંડનવીસ	૦-૬-૦
+ ૨૬ ચંદ્ર	૦-૬-૦
+ ૨૭ પહેરાનો વૈભવ	૦-૬-૦
+ ૨૮ મહાદેવ સિંધિયા.	૦-૬-૦
+ ૨૯ ધરણી.	૦-૬-૦
+ ૩૦ ચાચક	૦-૬-૦
+ ૩૧ પાચનશિલ્પ અને દૂધ.	૦-૬-૦
+ ૩૨ એસિયાની ઓળખાણ, ભાગ બીજો.	૦-૬-૦
+ ૩૩ ગર્ભની કથા.	૦-૬-૦
+ ૩૪ બાલ બાળર.	૦-૬-૦

+ ૩૫ નાડીતંત્ર	૦-૬-૦
+ ૩૬ યોદ્ધા રાજાઓ	૦-૬-૦
+ ૩૭ મહાબળેશ્વર	૦-૬-૦
+ ૩૮ હિંદુસ્તાનનું વહાણવટું.	૦-૬-૦
+ ૩૯ ભાત અને જ્ઞાતિ, ભાગ પહેલો.	૦-૬-૦
+ ૪૦ ભૂતિ અને જ્ઞાતિ ભાગ બીજો	૦-૬-૦
+ ૪૧ વિલિયમ લુવટ્ બેન્ટિન્ક	૦-૬-૦
+ ૪૨ શૂરવીર શિવાજી (સચિત્ર).	૦-૬-૦
+ ૪૪ દરિયાકાંઠો (સચિત્ર)	૦-૬-૦
+ ૪૫ ભરત અને પાણી	૦-૬-૦
+ ૪૬ અર્થશાસ્ત્રની ઓળખાણ	૦-૬-૦
+ ૪૮ કાચવાની કથા	૦-૬-૦
+ ૫૦ બરતની કથા	૦-૬-૦
+ ૫૧ ડ્યુક ઓફ બેલિંગ્ટન	૦-૬-૦
+ ૫૨ માકણ અને ભૂ	૦-૬-૦
+ ૫૩ પાણીના પરકમ, ભાગ પહેલો.	૦-૬-૦
+ ૫૪ પાણીના પરકમ, ભાગ બીજો	૦-૬-૦
+ ૫૫ રસાયનપ્રવેશ.	૦-૬-૦
+ ૫૬ બાળપૃથ્વી	૦-૬-૦
+ ૫૭ હવા અને પાણી	૦-૬-૦
+ ૫૮ કાચવાની ખાણ	૦-૬-૦
+ ૫૯ ઉત્સર્ગતંત્ર	૦-૬-૦
+ ૬૧ રાષ્ટ્રીય કેળવણી.	૦-૬-૦
+ ૬૨ ફેક્ટોરીની કથા	૦-૬-૦
+ ૬૩ ઇંગ્લેન્ડનું વહાણવટું.	૦-૬-૦
+ ૬૫ કરમસર	૦-૬-૦
+ ૬૬ અકવતી અગ્રોક.	૦-૬-૦
+ ૬૭ અકવતીની કથા.	૦-૬-૦
+ ૬૮ પાણી.	૦-૬-૦
+ ૬૯ હિમા.	૦-૬-૦

ધર્મવર્ણન	૧-૪-૦
+ ૫૧ ધી મુનરીકૃત દિવનો કલિદાસ	૦-૧૨-૦
+ ૫૨ ભરત દિવનો રાજ્યના ધારણ	૨-૦-૦
+ નિરૂતિવિનોદ (પ્રી અતિમુખરો ૨૨ કૃત)	૧-૮-૦
+ ભૌતિકશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
+ માનવદેહધર્મ અને આરોગ્યવિજ્ઞાન.	૦-૧૨-૦
+ આરોગ્ય વિજ્ઞાનની વાતો.	૦-૮-૦
+ પોષા અને ઇલાકૃત ઇલાકૃતો ના. કલિદાસ	૧-૮-૦
+ પોષાકૃત દિવનો શુ સર્વજ્ઞ કલિદાસ	૧-૧૨-૦

સંજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિ બા ૧ (ભૌતિક)	૦-૫-૦
સદર સદર બા ૨	૦-૫-૦
ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન	૦-૫-૦
માનસ	૦-૫-૦
બાલ્યવૃદ્ધિ આખ્યન	૦-૧૦-૦
રણયત્ર	૦-૧૦-૦
+ સરકારશિક્ષા બા ૧ (૧ બા મમગ)	૧-૦-૦
+ સદર સદર બા ૨ (૨ શરૂ કૃત)	૨-૦-૦
+ સરકાર શિક્ષાની એક સદર.	૧-૬-૦

+ આ નિર્માણવાળા પુસ્તકો મુળાદિ હાલના કેળવણી ખાતાએ ઇનવા લાયકેરી માટે મંજૂર કર્યા છે
 • આ નિર્માણવાળા પુસ્તકો મુળાદિ હાલના કેળવણી ખાતાએ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કર્યા છે
 અકાશક-એચ. મી. કોઠારી, રાવપુરા રોડ-વડોદરા

પ્રોફેસર પ્રદુલ્લભચંદ્ર નામ માત્રમાંજ પ્રદુલ્લભ રહેતા. ઘરમાં કે કોલેજમાં કોઈ પણ વખતે એમનો દુબલો ચહેરો પ્રદુલ્લભ અવસ્થામાં કોઈની દૃષ્ટિએ પડતો નહીં. જ્યારે જુઓ ત્યારે એમના મુખ પર હંડા વિચારની ચિંતા જેવી છાયા પથરાયેલી હોય.

આમ છતાં ચિંતાનું એમને કશું કારણ નહોતું. પૈસેટકે એ સુખી હતા. ઘરમાં એક મા સીવાય બીજું કોઈ નહોતું. એમના ચહેરાની સ્વાભાવિક ઉદાસીનતા તે વિચારની ટેવનુજ પરિણામ હતું. રસાયણ શાસ્ત્રના પ્રયોગો અને અભ્યાસમાં એઓ એટલા મશગુલ રહેતા કે હસવાની કે ખીજ કોઈ સાથે મળવા દળવાની એમને પુરસદ્દજ ન રહેતી; કદાચ કોઈ વખત એમનું વદન પ્રદુલ્લભ યતું હશે તો તે પણ એમની પ્રયોગશાળામાંજ કોઈ પ્રયોગની સફળતા જોઈનેજ. એટલે બીજા કોઈ એ જેવા ક્યાંથી પામ્યા હોય ?

આસપાસની દુનીઆનું એમને કશું બાન નહોતું. એ તો શું પોતાના પંડનું એ એમને કે બાન નહોતું. એવો દિવસ ભાગ્યેજ ગયો હશે કે ત્યારે તેમના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની નજરે એમના પોષાકની કોઈ નહીં ને કોઈ ખામી ન ચડી હોય, અને એમની એકાંત ગોઠીઓ વેળા

૧
નિર્દોષ રમુજનું સાધન ન થઈ પડી હોય. ધણી વખત ટાઇ પહેરવાનું ભુલી ગયા હોય તો કોઈ વખત પહેરી હોય તે વાંકી બને પીન કાંતો આડી જોમાણી હોય કે કાંતો હોયજ નહીં. કોટનાં બટનનું તો ક્યારેકજ ટેકાણું હોય અને ધણીવાર ખમીસના કફ પણ ખુલ્લા થઈ લપડાયા હોય. ઘણ મરવાનું પણ પ્રોફેસર સાહેબને ક્યારેક યાદ રહે તો ક્યારેક નહીં.

મા હતાં-પણ એમને પ્રોફેસર સાહેબ તરફ લક્ષ આપવાની પુરસદ નહોતી. પુત્રનાં સંસાર સંબંધીઓ તરફના દુર્લક્ષનો અદ્યો વાળવામાંજ એમના આંટોએ પહોર રોકાયેલા રહેતા, સગાં વહાલાં અને સ્નેહી-મિત્ર મંડળ સાથે ઘરનો સંબંધ સાચવી રાખવા એઓ તનતોડ મહેનત કરતાં. એટલુંજ નહીં પણ જાહેર ચળવળોમાં પણ આચળ પડતો ભાગ લેતાં હતાં. નાનપણમાં સુધરેલા સંસ્કાર પડેલા એટલે વક્રવૃત્ત એમને વધું હતું અને સલાહોભર્યું અનુભવે નારા થઈને હતા. પરિણામે કોઈ પણ સામાજિક સંસ્થા એવી નહોતી કે જેમાં એમની હાજરી ન હોય-કોઈ પણ વિષય એવો નહોતો કે જેના પર એમણે ભાષણ ન કર્યું હોય.

આમ આ એકાંતપ્રિય વિદ્વાન પુત્ર અને

કોલાહલ પ્રિય માતા—એ અતિવિરુદ્ધ પ્રકૃતિનાં રત્નેશ્વરીઓનું જીવન વહું જતું હતું. ઘરમાં જુનાં નોકર હતાં ત્યાં સુધી તો ગાડું ગળડયે જતું હતું. પશુ પછી મુશ્કેલી આવી. ઘણા વરસની જુની બાઈ એકાએક ગુજરી ગઈ અને એ ખોટ પુરનાર કોઈ મા સાહેબને મળ્યું નહીં. ઘરમાં કામકાજ તરફ મા સાહેબે ઘણાં વરસોથી જોયેલું જ નહીં એટલે હવે બહુ આકરું પડ્યું— અને તેમાંએ તે જાહેર જીવનના કાર્યક્રમમાં વિશ્લેષ પડવા લાગ્યો તે અસલ થઈ પડ્યું.

એટલામાં તેમની દૂરની એક સગીની સગીર છોકરી નિરાધાર થઈ પડી. એને પાળનારાં આફ્રીકા જતાં હતાં. એવડી મોટી કન્યાને સાથે ક્યાં લઈ જાય ? માસાહેબને કાને આ વાત આવી. ઉદારતા બતાવી સ્વાર્થ સાધવાની આવી ઉત્તમ તક માસાહેબે જવા ન દીધી. ઘર કામમાં એક સ્ત્રીની તો જરૂરજ હતી. નિરાધાર બાળકોને આશ્રય આપવા (૧) મા માહેબે બોલાવી લીધી. મોળ વર્ષની સરખૂ આવી રીતે શહેર નિવાસિની થઈ.

૨

માછમાં કે પશુ દોષ હોય તો તે એક અદ્વંકાર હતો પ્રથમ તો પતિએ વારસામા મુકેલ હીક સ્થિતિનું અભિમાન, વળી પુત્રની પ્રેફેસર તરીકેની ક્ષતિનું અભિમાન—અને સાથી વધારે બીજાને મોંએ સાંભળેલાં પોતાનાં વક્તવ્ય અને જનસેવાનાં વખાણથી ઉપજેલું અભિમાન. આથી તે બીજાં બધાંનો તિરસ્કાર કરતાં એમ નહીં પણ એમની આંખ અને વાનમાં અભિમાનનો સ્પર્શ આવ્યા પિના રહેતો નહીં અને આને દોષ ગણાવ્યો છે પણ એ પોતે તો એને ગુણજ માનતાં. સરખૂ પોતાની દૂરની સગી દોના છતાં એને ઘરની મોટી દાગીયા ઉચું રચાવ મળ્યું નહીં. સરખૂ બહેની હતી. પણ એને જે

કામ સોંપાયું તે તો ઘર સંભાળવાનુંજ.

“મારું બગિની સેવાનું કામ એટલું અગત્યનું છે કે ઘરની બાબતમાં મને કે તારે પુછવું નહીં. તારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ઘર ચલાવવાનું છે.” માસાહેબે હુકમ આપ્યો.

સરખૂએ મુંઝે મોંએ ઘરનો કારભાર હાથમાં લીધો. રાંધણીઆમાં ગઈ તો બધું અસ્તવ્યસ્ત પડેલું. સાંજના સાત વાગે ખાવાનું તૈયાર રાખવાનો હુકમ હતો—પણ રસોઈની એક સીજ પણ ઘરમાં નહોતી. પાછળથી એને જણાયું કે કેટલાકે દિવસોથી માને પુરસદ ન મળવાથી વીસીનાં લાણી પર ગુજરાન ચાલતું હતું. ખાંખાખોળા કરતાં હીસાજની ચોપડી હાથ આવી. તેમાં ગાંધી મોટી અને દુધવાળાનાં નામ હતાં. ઉધાર લેવડ દેવડનો સંબંધ હતો. હવે સરખૂનો રસ્તો સરળ થયો. સાંજ સુધીમાં બધી સીજ ઘરમાં આવી ગઈ અને સાતને ટકોરે રસોઈ પણ તૈયાર થઈ ગઈ.

અંધારું થયું અને પ્રેફેસર સાહેબનો પ્રયોગ પુરો થયો. પ્રયોગના આંકડા ડાયરીમાં નોંધી લઈ ખાનામાં મુકી આવી દીધી અને ટોપી પર બાંહેલી ધુળને હાથના પ્રધાન માનથીજ સાફ કરીને એક ચોપડી બગલમાં મારી બરાબર સાત વાગે પ્રેફેસર સાહેબ ઘેર આવ્યા.

માસાહેબ બગિનીમંડળના મંત્રી મંડળની ખાસ બેઠકમાં ગયાં હતાં. સરખૂએ બધી સીજે સુવડ રીતે ગોઠવી દીધી ક્યોં હતો. પણ પ્રેફેસરને ઘરમાં પ્રસરેલી સ્વચ્છતા કે સુવ્યવસ્થા જોવાની આંખ નહતી. એની આંખ આગળ તો તરવરી રહ્યા હતા પોતે દગાચાંચ કરેલા પ્રયોગના આંકડા, દીવો બળતો જોઈ પ્રેફેસર એક ખુશી પર બેસી ગયા અને ચોપડી ઉધાડી વાંચવું શરૂ કર્યું.

બીચારી સરખૂ ! તેની સામેએ જોવાનું પ્રેફેસરને મુશ્કેલું નહીં. એ ખરું કે સરખૂ કે

ખુદ રૂપવતી નહોતી, નહોતી એ ચંદ્રમુખી કે છે કે પુનઃ !

નહોતી એ કમલનયના. હતી માત્ર ધર્તવણી

સાદી સુધ્ધ બાલિકા. મોં ગૌર નહોતું પણ

સુકોળ હતું. આંખ-

માં તરવરાટ ન-

હોતો. આકર્ષણ

નહોતું. પણ શુદ્ધિ-

તું તેજ હતું. પણ

સાથી સુંદર તો

એના નાનકડા

સુંદર એ હાથ

હતા કે જે હાથ

સ્વાભાવિક રીતેજ

બધું સુવ્યવસ્થિત

રાખવા સર્જનશક્તિ

ભાસતા હતા

બસન એને કશું

ન હતું. હતો માત્ર

શુદ્ધિનો મોહ અને

જ્ઞાનની પિપાસા.

માથ પાસેથી

પહેલું અને ગ્રેફિ-

સર પાસેથી બીજું

મેળવવાની એના

નાનકડા દાલમાં

જે આશા હતી

તે આ પહેલા

દિવસના અનુભવ-

થી નષ્ટ થઈ ગઇ.

“માથ તો બહાર મળ્યાં છે. તમે જમી લેશો

કે વાટ જોશો ?” આખરે યાદી સરચુએજ

પહેલ કરી.

જવાબ કોણ આપે ?

સરચુને ખુબ ક્રોધ થયો. આ તે માણસ

કેધિના આવેશમાંજ એ રસોડામાં દોડી

ગઇ. થાળા—વાટકા મરી મસાલાનાં વાસણો

એમણે ઉંચુ જોયું અને અનેક સીજોના બારથી લદાયલા બે નાનકડા હાથ જોયા.

પુરી-શાક-અથાણું-બધુંજ એક મોટા થાળામાં
ભરી બહાર લાવી. આ વખતે બને એટલો
પ્રમથમાદા કરવાનું એ ચુકી નહીં રસ્તામાં
એક કળશને કેસ મારી અને મીઠાની રકાળી
નીચે સરી પડવા દીધી.

“હા-ય !” પોતે ધીમી ચીસ પાડી.

“ આહ ! ” આખરે ઘોંઘાટ બળે પ્રેફિસર સાહેબની વાચનસમાધિ પુટી. એમણે ઉંચું જોયું અને અનેક સ્ત્રીઓના ભારથી લદાયલા એ નાનકડા હાથ જોયા.

“ અરે આ શું ? આટલું બધું તે તમારા હાથમાં ઉપડે ? ” પ્રેફિસર સાહેબ ચોપડી મુકી સરથૂ પાસે દોડી ગયા અને બધી સ્ત્રીઓ સ્વસ્થતાથી નીચે મુકાવી.

“ શું કરું ત્યારે ? તમને તો પુછીએ તોએ બવાબ દો. હો કે ? — આ ધરમાંતો બાઇ નવતર દીકું. ”

“ માફ કરો પણ હું બહુ અગત્યનો વિષય વાંચતો હતો. ” પ્રેફિસરના બોલ દયામણા હતા. એમનું વર્તન ધણુંજ સભ્ય હતું. સરથૂએ ચાળી પીરસવા માંડી, અને પ્રેફિસરની દૃષ્ટિ પાછી પોતાની ચોપડી તરફ વળી. એ દૃષ્ટિને આધારે એનો હાથ પણ ધીમે ધીમે ચોપડી તરફ આકર્ષાયો.

“ હો ” પીરસી રહી સરથૂએ ઉંચું જોયું. પ્રેફિસર સાહેબનો હાથ એકદમ પાછો ખેંચાઇ ગયો.

“ અહોહો ! આટલી રસોઇ ક્યારે કરી ? કહી પ્રેફિસર જમવા મંજવા. ખાતાં ખાતાં એક બે વખત એમનો હાથ ચોપડી તરફ ખેંચાયો પણ દૃષ્ટિ સરથૂ પર પડવાથી નીસામે નાખી વળી પાછો લઇ લીધો. ભોજનનું કામ મુગે મોંએ ચાલ્યું; એટલામાં બાર ખખડ્યું અને સરથૂ ઉપડવા ગઇ.

માસાહેબે સીટી લખી કહાવ્યું હતું કે પોતાને આવતાં વાર થશે.

સરથૂએ પાછા આવી જોયું કે દીવાને અટ્ટેલીને પેલી ચોપડી ઉઘાડી પડી હતી. અને પ્રેફિસર ફરી તેમાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. પણ એમને રસોઇ ગમી હોવી જોઇએ કેમકે

એક બાળુએ વાંચતા જતા હતા ત્યારે બીજા બાળુ એમનો હાથ લાણુમાં શાકની જગ્યાએ ફાંફાં મારી રહ્યો હતો. સરથૂએ શાક પીરસ્યું અને ખાવાનું આગળ ચાલ્યું. પુરી અને શાક જેમ જેમ પીરસાતાં ગયાં તેમ તેમ અપાટખંધ ઉડવા લાગ્યાં. ખીચારા પ્રેફિસરે મહીનાઓથી ધરની રસોઇ ખાધી ન હતી.

પહેલાં તો સરથૂને આ જડ જેવા પ્રેફિસર પર અને એનાં ધર પર ધણો ક્રોધ થઇયો હતો; પીરસતાં પીરસવાં ક્રોધનાં આંસુ મહામહેનતે એણે ખાળી રાખ્યાં હતાં. પણ ધીમે ધીમે એના હૃદયમાં ક્રોધક નવી લાગણી પેદા થઇ. આ ઉપરથી જડ જેવો ભાસતો પણ અંદરથી વિદ્વાન સભ્ય અને સહકર્મી દેખાતો માણસ જે પ્રકારે પોતાનું જીવન કાઢતો હતો તે જોતાં ક્રોધને બદલે એના મનમાં સદાનુભૂતિ-દયા ઉત્પન્ન થઇ. ક્રોધ એમની સંભાળ રાખતું ન હતું. સ્ત્રીમાં રહેલા સ્વાભાવિક માતૃત્વએ સહાયની સુશ્રુષા-કરવાની વૃત્તિ સરથૂના હૃદયમાં પણ યુટી નીકળી અને પહેલાં ઉપજેલું ક્રોધનું તોફાન શાંત પડ્યું.

આખરે સરથૂને લાગ્યું કે પ્રેફિસર સાહેબ સ્વાદમાં ને સ્વાદમાં હદ ઉપરાંત ખાધે જાય છે એટલે એણે પીરસવાનું બંધ કર્યું. ખાલી ચાળીમાં આમતેમ ફાંફાં માર્યાં પછી પ્રેફિસર સાહેબને લાન આવ્યું કે પોતે જમી રહ્યા છે. ચણુ દઇ ચોપડી ઉપાડી મુગે મોંએ એક દૃષ્ટિ સરથૂ સામે નાખી-ને એણે ચાલવા માંડ્યા.

પણ સરથૂ એને એમ સટકવા દે એમ નહોતી. એકાએક વચમાં આવી એણે પ્રશ્ન કર્યો: “ રાતે દૂધ પીશો કે કૌશી ? ”

પ્રેફિસર એકદમ વિચારમાં પડી ગયા.

“ રાતે દૂ ” કે લેતો નથી, દૂધ મને બાવનું નથી. ”

“ તો કાશી લેશે ? ”

“—પણ એ તમને આવડશે ? ”

“ શા માટે નહીં ? ”

“ ઠીક. ” કહી પ્રેક્ષિત દીવાનખાનામાં ચાલ્યા ગયા. કે બોલવા ચલાતા હતા-પણ એમજ ચાલ્યા ગયા.

કાશી તૈયાર કરી સરયૂ દીવાનખાનામાં ગઈ ત્યારે એક આરામખુરસીમાં બેસી પ્રેક્ષિત સાહેબ એમનાં પ્રિય પુસ્તકના વાચનમાં તદ્દનીન થઈ ગયા હતા.

સરયૂએ બાર બંધ કરીને ખખડાટ સાંભળી એઝા ચમકી ઉઠ્યા-ને ઉચું જોયું-એમની આંખ જાણે ઠપકો આપી રહી હતી કે “ આ છોકરી આમ મીઠે મીઠે મારા બધા-સર્માં ખસલ પાડ્યા કરશે તો તો મારે જીવનું બારે થઈ પડશે ! ”

પણ એ ઠપકો એમનો પીગળા ગયો-કાશીનો પ્રથમ છુંટ ભરતાં, એવી એ સુંદર થઈ હતી.

“કાશી તો બહુ સુંદર બનાવે છે !” પહેલો ખાલો એક સપાટે ગટગટાવી જઈ પ્રેક્ષિત સાહેબ બોલ્યા.

“ મને એની ટેવ છે. ” સરયૂએ ખીજે ખાલો ભરતાં કહ્યું.

“ રમોઈ આજ કોણે—તમે કરી હતી ? ” પ્રેક્ષિતરે અચકાતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ ખીજું કોણ કરે ? ”

“ જહુ સ્વાદિષ્ટ થઈ હતી. ”

“ રમોઈ કરવી એ તો અમારું કામજ છે. એમાં શું ? ” સરયૂએ સીધા જવાબ આપ્યો.

“ તમને અહીં ગમશે ? ”

એ તારીની ! આ જડ દેવી પાપાણુ મૃતિએ પીગળવા માંડીને શું ? આનંદની એક લહરી સરયૂના હૃદયમાંથી પસાર થઈ ગઈ. કોણ જાણે શાથી.

“ એમ કેમ પુછ્યું ? ”

“ તમારી ઉંમર નાની છે. નાની ઉંમરનાં માણસો માટે અહીં સડવાસ નથી. સોજત નથી એટલે કેમ ગમે ? કોઈનાં માણસ અહીં ટક્યું નથી. મેં જેને જોયા છે તે બધાં આવેડ ઉંમરનાં હતાં. ”

“એમ ત્યારે ! ” પ્રેક્ષિત સાહેબની આંખ નાના મોઢાંને ભેદ પાડવા જોઈતી તો ઉઘડી ખરી !

“ મારી ચિંતા ન કરવી. ” અહીંઆં કામ પુછક જો અને નવરાશમાં મને વાંચવું ગમે છે, તમારાં કોઈ પુસ્તક વાંચવા દેશે ? ”

“ તમારે વાંચવા જેવું મારી પામે કે નથી. પણ કદાચ માછ પામે હરો-તે માગી લે જો ” કહી પ્રેક્ષિત સાહેબે ફરી પેથી પ્રિય ચોપડી હાથમાં લીધી.

સરયૂ ધસારો સમજી ગઈ, અને “ વારુ ” કહી કાશીનાં વાસણો લઈ દૂત પદે ઘરમાં ચાલી ગઈ.

જે ઘરમાં “ કેમ રહેવાશે ” એમ પહેલાં થયું હતું એમાંએ કે રસ દેખાણો અને દાવ તુરત તો નાગી છુટવાનો વિચાર સરયૂએ પડ્યો મુક્યો.

૩

સરયૂના કારભારની અમર ધીમે ધીમે દેખાવા માંડી. મા દીકરાનાં જીનેના શરીર સુધરવા લાગ્યાં. થોડાં ખર્ચે સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક મળવાથી જીનેનાં શરીરમાં લોહી ચડ્યું અને કામમાં સ્પૃતિ વધી.

પ્રેક્ષિત સાહેબમાં તો ખીજે પણ ફેરફાર દેખાણો-એનું શિષ્યોની નજરે.

એક વખત નવરાદમાં વિદ્યાર્થીઓ માંસો માંસ હોડ બધા હતા કે પ્રેક્ષિત સાહેબની ટોપી ઉપરની ધુળ દીવાળી સુધી નહોતી ખંખેરાય.

આજકાલ એવી હોડ બકવાની મજા નથી. પ્રેફેસર સાહેબનું દરેક વસ્ત્ર સાફ અને સુધડ દેખાય છે. કોલર, નેકટાઇ, પીન-ગધું ઠેકાણા સર દેખાય છે. ટોપી સાફ રહે છે. કોદનાં બટન બધાં પુરેપુરાં હોય છે અને ખમીસનાં કફ એક દિવસ પણ લબડતાં દેખાતાં નથી. હોકરાઓમાં હવે બીજા પ્રકારની હોડ બકવા માડી : “પ્રેફેસર સાહેબ જરૂર પ્રેમમાં પડ્યા છે.” કોઇ કહે : “એ તો હવે થોડા દિવસમાંજ પરણવાના છે.” તો કોઇ કહેશે “એમનું વેસ-વાળ ધધ ગયું.”

વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેમ બકતા હોય-પણ આપણા પ્રેફેસર સાહેબને પ્રેમનો સ્પર્શ થાય તેમ નહોતું. બહારની હમીને એમને સ્પર્શ પણ થતો હોય તો એ પ્રેમ ફેમનું લફરું લાગે ને ? આ તો જાણા એ-ને-જાણાં એમના પ્રયોજો અને પુસ્તકો. વિજ્ઞાન અને તકનીકનાં પડ એમના મગજ આસપાસ કાયબાની ઢાલની માફક એવાં ઘટ્ટ વીંટાઇ વળ્યાં હતાં કે પ્રેમનાં શર એમના સુધી પહોંચવાજ પામે નહીં.

આમ છતાં સરથની સેવા એમના પર આસર કર્યા વિના રહી નહોતી. એક બે વખત એમણે માને મોંએ એ બાબતમાં ઉદ્ધાર કાઢેલા કે સરથના કારભારથી પોતાને કેટલો ફાયદો થયો છે. “તનમન એવાં પ્રયુક્ત રહે છે કે કામ કરવામાં બમણી હોંસ પેગ થાય છે.”

ગમે તેટલાં અભિમાની હોવા છતાં મા સાહેબ પણ સરથની કદર કર્યા વિના રહી શક્યાં નહોતાં.

“રસોઇ તો તારી એવી મીઠી થાય છે, સરથ, કે બલમલા રસોઇઆ પણ શું કરી જાયશે !”

“પણ કુર્ક જનમબાર રસોઇ કરવા નથી સરળણી, મારાં માળાપે મને વાણાવી છે તે

કે આમ જનમબાર લડીયારીનેા ધંધો કરવા નહીં. કેક અક્કલ ચલાવવાનું કામ હોય તો તો જાણે ઠીક.” આવાં જીવનથી કંટાળેલી સરથએ ઉભારો બહાર કાઢ્યો.

“શું થયું છે તને ? એાણું આબું છે ? ક્યાંક ભાગી જવાનો તો વિચાર નથી કરતીને —આઈ ?” મા સાહેબે ઉદ્ગેશી કહ્યું. સરથ વિનાના ઘરની દુર્દશાનાં ભયંકર ચિત્રો કંઠી એમનું મન અકળાવા લાગ્યું.

“ના. હાલ તુરત તો નથી જાતું મારે.”

“જેજે બાઈ જતી. મારા પ્રયુક્તને તારા આવ્યા પછી શેર લોહી ચઢ્યું છે, બીચારો મને એ કહેતો હતો.”

“એમ ? ? શું કહેતા’તા ?” આતુરતાથી સરથએ પુછ્યું; અને મા સાહેબે એને બધી વાત કરી, જે સાંભળતાં સરથને પણ કેક આનંદ થયો.

અમે એમ નથી કહેતા કે સરથના હૃદયમાં “પ્રેમ” જેવી કોઇ વસ્તુનો સંચાર થયો હતો, માટે તેને આનંદ થયો.

પ્રેફેસર સાહેબનું વર્તન અને ઘરનું વાતાવરણ એવા પ્રસંગને અનુકૂળ નહોતું. પ્રેફેસર સાહેબ સરથને પોતાનાં સ્વાસ્થ્યનાં સધળાં સાધન પુરાં પાડતી ઢાલતી ચાલતી પુતળાની માફકજ જોતા હતા, અને સરથ પણ પીતળ કે પથ્થરના દેવની સેવા કરવા નીમાએલા પુત્રની માફક એની સુશ્રુષા કર્યે જતી હતી. પણ એના હૃદયના ઉંડાણમાં એ વિચારતી હતી કે પાપાણુ પ્રતિમા અને મનુષ્ય પ્રતિમામાં કેક તો ફેર હોવા જોઈએ ! અને એ પોપાણુનાં પડ-એ કાયબાની ઢાલ-બેદી, એ અંદરના મનુષ્યને બહાર ખેંચી લાવી નીકળવા મચતી. એ પ્રયત્નમાં કોઇવાર જ્યારે પ્રેફેસરનું મનુષ્યત્વ બહાર જળાની નીકળતું-ત્યારે પ્રયત્નની સફળતા

પુરતો એના મનમાં આનંદ થતો

આમ એક વખત પ્રેક્ષિત સાહેબનું પ્રયોગ
ના શિલ્પોનું એક પાકી કાઢી ગયેનું તે સાધી

આધુ લારે એમ
છે સરથૂનું એટ-

લા બધા વખાણુ
કરેલા કે મરથૂનું

મો લાન લાલ ચંદ્ર
ગયેનું અને હૃદય

એટલું ચડકવા
લાગેલું કે એનો

વેગ અટકાવવો
મુશ્કેલ થઈ પડ્યો

ખીચારી સરથૂને
તે દિવસ ખરેખર

લાગેનું કે પ્રેક્ષિત
સાહેબની ઢાલ

બેદાઈ ગઈ છે
અને ગોતે થેલી

થવાની અણીપર
છે પણ ના, એ

તો પાછા દત્તા
એના એજ એમાં

કે ફેર પડ્યો નહીં
વળી પાછો સરથૂ

ને વિચાર આવ્યો
-ગોતાનું હાન

શુ આમ શુધ્ધ
વહીતગમાન વહી

જવાનું હતો ?

હતા અને માસાહેબ બહાર ગામ કાઢ
સનાર લખા લાણુ આપના ગયા હતા મરથૂ
રમોડામાં હતી એટલામાં બહારનાં બાર એક-

૪
એક દિનસ
પ્રેક્ષિત સાહેબ
કોનેજમાં ગયા

૩૫૫ મારી રીતે દાવમાંથી જુગી લઈ કાઢ્ય પર ફસાઈ પડી-૩૫૬ પડી

દમ ધડાધડ ખખડવા લાગ્યાં. સરયૂને ખીક લાગી કે ખરે ખરોરે ચોર આવ્યા કે શું ? ધડકતે હીસે તેણે બાર ઉઘાડ્યાં તો પ્રેક્ષિસર સાહેબ ખુદ દોડતા અંદર દાખલ થયા. એમનો ચહેરો સફેદ પુણી જેવો યથ ગયો હતો અને બાયથી એમનાં અંગે અંગ કંપતાં હતાં.

“મા ક્યાં છે ? મા સાહેબ ક્યાં-?” જોખરે અવાજે એમણે પુછ્યું.

“કેમ ? શું થયું છે ?-એ તો ગામ ગયાં છે.”

“ગયાં ! આહ ! સર્વનાશ ! હવે શું થશે ?”

“પણ શું થયું છે ? કોઈનું ખુન ખુન તો નથી થયું ?”

“થયું નથી પણ યશે-હાથ-મારે હાથે-મા સાહેબનું” અતિ પરિતાપથી છાતી કુટતા પ્રેક્ષિસર સાહેબ બોલ્યા.

“હે ! શું કહો છો ! એ શું વાત છે ? કહો કહો.” સરયૂએ સખેદાશ્વર્થ-આતુરતાથી પુછ્યું.

“માસાહેબને લાપથુ પહેલાં એક દવા પીવાનું દાકતરે કહ્યું છે, આજે દવાખાનેથી બે સીસી લાવેલો. એકમાં દવા હતી, બીજીમાં કાતીજ તેળખ. બુલમાં નેજાબની સીસી મેં મા સાહેબને આપી અને એ એની સાથે ગઈ. એ આજ રાતે પીશે ને પછી શું થશે ! એા હશ્વર !”

“આ તો તમારી બેદરકારી કેટલી કે માણસનો જીવ જાય એનુંએ જાન ન રહે ! બરાક તો માણસાઈ રાખના જાઓ તો માગ !” દુઃખ અને કોપના અવિરમાં જેમ આવ્યું તેમ સરયૂ ખોલી ગઈ.

“પણ હવે કરશો શું ? માં ક્યાં ગયાં છે એ જાણો છો ?”

“મને કોઈક ગામનું નામ તો કહ્યું હતું, પણ ખીજા વિચારમાં મને એનું ધ્યાન ન રહ્યું.”

“ખાત્રીજ હતી, હવે શું કરશો ?-” સરયૂએ ફરી ગુસ્સાથી એની સામે જોયું, પણ પ્રેક્ષિસર સાહેબનો ચહેરો એવો દેવાઈ ગયોલો દોડો કે વધુ બોલતાં એની જીભ ન ઉપડી.

માસાહેબના ખંડમાં દોડી જઈ ખાંખા જોળ કરતાં છેવટ એક ડાચરી હાથ આવી. તેમાં એમની મીટીંગના પોત્રામ હતો. તેમાંથી આજની સમાનું શીરનાશું મળ્યું. “પુના, કવે આશ્રમ !”

“પુનાનું એમનું ઉતરવાનું શીરનામું જાણો છો ? તો તાર કરીએ.”

“મને કશીજ ખબર નથી.” ગરીબ ખીચારા પ્રેક્ષિસરે નિરાશ થતાં કહ્યું. એને કે કહેવું નકામું હતું.

પુના મેલ નીકળવાને માત્ર અરધો કલાક બાકી હતો.

“આલો, આલો ઉતાવળા ચાઓ. એમની સમાનો વખત તો રાતનો છે. મેલ પકડ્યું તો આપણે એક્સ એમને ખચાવી રાકશું.” સરયૂએ પગમાં ચંપલ પહેરી લીધા.

“તમે પણ સાથે આવશો !” આશા ભર્યા આતુર અવાજે પ્રેક્ષિસર સાહેબે કહ્યું.

“વળી પાછા તમે ફેંક બુલી જાઓ તો કાણુ યાદ આપે ? ચાલો જઈ.”

સરયૂએ ટોપી પ્રેક્ષિસરને માથે નાખી નોકરને યોગ્ય સુચનાઓ આપી જલદી ઘર બહાર નીકળ્યા અને ટેક્ષીમાં બેસી ઝટ રેઇને પહોંચ્યાં. મેલ ઉપડ્યા પહેલાં બે મીનીટ પ્લેટફોર્મ પર દાખલ થયા.

મેકન્ડ કલાસની સામ સામેની સીટ પર બેને જોહવાયાં હતાં. પ્રેક્ષિસર સાહેબનું મગજ અચારે રેશથી પણ ઝડપથી કામ કરી રહ્યું. મને તેના

વિપદ પ્રસંગે પણ બુદ્ધિથી પણ માર્ગ કાઢનારી આ બાળા ક્યારે એના જીવનમાં પહેલીવાર દેખાણી ! કેમ એની માએ એને રાખી, એના આંખ્યા પછી ઘરમાં કેટલો દેર પડ્યો-પોતાનાં સુખ સ્વાસ્થ્યમાં કેટલો દેર પડ્યો. કેટલી બાહોશીથી-ચતુરાઈથી એણે બંધા પ્રસંગે સારામાં સારે માર્ગે સાધ્યા હતા-તે છેક આજની ઘડી સુધી. આજે એ ન હત તો માનો પત્તો પણ ક્યાંથી મળત ! કેવી ચાલાક બાળા ! અને કેવી સ્નેહાળ ! મા માટે એને કેટલી લાગણી !

અને છતાં-આજ સુધી એના સામુ પણ પોતે જોયું નથી, મંત્રની પુતળીની જેમ એની પામેથી સુખનાં સર્વ સાધનોની-સેવાની આશા રાખી છે. એ માણસ છે-કુકુમાર સ્ત્રી છે એ દૃષ્ટિથી નેન બરી એક વાર પણ એને નીકાળી નથી ! કેવો મૂઠ !

આજ પણ પ્રેદિસરના ખીરસામાં પેલી ચોપડી છે. અને ખીસામાં રહેવાને ટેવાઈ ગયેલો હાથ સહજ એ ચોપડીને સ્પર્શી રહ્યો છે, પણ પ્રેદિસરનું ધ્યાન આજ પુરતકમાં નથી; પોતાની સામે બેઠેલી પેલી જીવતી પ્રતિમામાં છે, એની સામે જોવાથી જ મનનો પરિતાપ થયો જાય છે, અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.

કેટલીક વાર એના મોં પરની પરિતાપની છાપ જોયા પછી સરથથી રહેવાયું નહોતું. એ નાનુંક હાથ એના પગ પર મુકી એણે કહ્યું: “આમ બાવરા બની જવા જેવું” કે નથી થયું. મને ખાતરી છે કે આપણે વખતસર પહોંચ્યું અને માછળે બચાવી શક્યું હો-તમે બરેમિ રાખો ” એમ કહી એણે બંને કોમળ હાથ વડે પ્રેદિસર સહેયને જગ પાવવા અને એક દિવ્ય રિમત કપડું.

પ્રેદિસર સાહેબને પણ ન સમજાય એવી કે અસર થઈ. પોતાને આશ્વાસન હતા એ બંને

હાથ પોતાના હાથમાં લઈ એમણે જોસથી દાખ્યા. બીજી ક્ષણે એમને બાન આવ્યું એને માશી માગવા લાગ્યા. “ માફ કરજો હો-મને કાણ જણે શું થઈ ગયું. આવી શુભ મેં કોઈ દિવસ કરી નથી. ”

“ હું એ વાત માની શકું છું ” કહી સરથ દસી. કેક એવું દસી કે અજાણતાંજ પ્રેદિસરથી પણ દસી દેવાયું ! આખા જીવનમાં પહેલીજવાર પ્રેદિસર સાહેબ દુરયા-ખડખડાટ દરયા-એમની અબેઘ દાઢ તુટી, અને મનુષ્યત્વ આખરે બદાર કુદી પડ્યું એવું એમને બાન પણ રહ્યું નહોતું.

૫

પુના સ્ટેશને ઉતરી એક મીનીટ બંને ઉભાં રહ્યાં. એકજ ક્ષણ. બીજી પળે તો એઓ મોટર-માં બેઠાં.

“ ક્ષેં આજમ ” સરથએ એકદમ કહ્યું. મોટર સડસડાટ ચાલી લીંગણે બંદુક પાસેના મહિલ શ્રમમાં આવી પહોંચી. બાપણને તો દહ બે કલાકની વાર હતી. પણ માસાહેબ અહીં નહોતાં, કયા ઉતરાઈ દરો તે કોઈને ખબર નહોતી.

“ મુખ્ય અધ્યાપક ક્યાં છે ?-સેક્રેટરી ક્યાં છે ? ”

મહા મહેનતે સેક્રેટરીનું શીરનાયું મળ્યું- ‘જુધવાર પેંઠ.’

પાછાં ગામમાં દોડ્યાં-સેક્રેટરીને ત્યાં.

સેક્રેટરી સાહેબ ઘેર નહોતા.

એમના યુવાન પુત્રે આની જવાબ આપ્યો: “ માસાહેબનાં ટેકાણાંની એમને ખબર નહોતી. ”

“ કોઈ મંભાવિત યુગરાતી મૃદસ્થ આટલામાં રહે છે ? ” કુખતો ગાયુસ તથાખત્રા-ને પકડે તેમ સરથએ કહ્યું. સુભાગ્યે પોશામાંજ એવા એક અદસ્થ હતા નરહરીયંકર વડાલ-

આર્થિક સ્થિતિ

આવકગવકનો હીસાબ ન રાખવાથી સમય બગડતો નથી ને મનને ઉદ્દેગ થતો નથી. માટે એ પ્રથા આવતે વર્ષે પણ ચાલુ રાખવી.

ભૂતાનુકંપા

એક કુતરાને સોડી મારવાની ઇચ્છા છતાં સોડી મારી નહીં; પાસે સોડી ન હોવાથી મન પર સંયમ રાખ્યો. એક બીલાડીને દુધ પી જતી જોવા છતાં તેને બધું દુધ પી જવા દીધું. હું પથારીમાંજ સુઈ રહ્યો. મારા એક બળવાન મિત્રનો મુકો ખાવા છતાં તેને ક્ષમા કરી; ક્ષમા કરી એટલુંજ નહીં પણ બીજી વાર વાંસો ધર્યો. પાંચ મુકા ખાધા પછી 'ભાઈ ! તમારા હાથ દુઃખશે' કરી મદામહેનને તેમને વિશેષ પરિશ્રમ લેતા અટકાવ્યા.

નીતિ

નીતિ વીશે દશ પુસ્તકો પહેલેથી હેલ્ડે સુધી વાંચ્યાં. પાંચ અનીતિમાન પુસ્તકો ને સીત્તેર 'અનીતિમતી' સ્ત્રીઓની, સમભાવથી સાંભળતા શ્રોતાઓ આગળ, સખત ઝાટકણી કાઢી નાખી સાહિત્યમાં નીનિની ભાવનાનું કલાને નામે ખુન થાય છે તે વીશે જીન માસના લગ્નાર શીકર, ઑગસ્ટમાં ચિંતા, ઑક્ટોબરમાં ઉદ્દેગ ને ડીસેંબરમાં બહુજ ગલગમણ થઈ. આ પરથી ઉત્તરોત્તર મારી નીતિની ભાવના સુધરતી જાય છે એમ લાગે છે.

સંકલ્પ-પ્રતિજ્ઞા-નિશ્ચય

૧૯૨૬ કરતાં આ વર્ષમાં મેં લગભગ બમણા સંકલ્પો કર્યા છે. આવતે વર્ષે આથી પણ વિશેષ સંકલ્પ-પ્રતિજ્ઞા. નિશ્ચય-ઇલાહિ કરવા સમર્થ થઈશ એવી પ્રતીતિ હર વર્ષની પ્રગતિ જ્ઞેતાં થાય છે. સંકલ્પોની સંખ્યાજ માત્ર વધતી નથી—; પ્રદેશ પણ વિરતીજીં થતો જાય છે. એકદા અહાંડબરના સમસ્ત વિષયો—

—છત્રવરથી ઇલેક્ટ્રીસીટી સુધીના—મારા સંકલ્પ પ્રદેશની સરહદમાં સમાઈ જશે એમ બાસે છે.

તા. ૫-૧-૨૮.

મને એક નીચે પ્રમાણેનો પત્ર મળ્યો છે. લેખકનું નામ ને સરનામું અર્જાંત હોવાથી મારે એ પત્ર તથા તેનો પ્રત્યુત્તર બંને અહીં છાપવા પડે છે. એ માટે એ પત્રનો લેખક મારો આભાર માને ને હું વાચકોની ક્ષમા યાચું છું.

માય કીયર મી. શ્રમા,

તમારી નોંધપોથી હું નિયમિત રીતે વાંચું છું. એમાં ને સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવની નોંધપોથીમાં મુખ્ય ફેર એ છે કે તમે આખી પોથીજ છપાવે છે ને સાક્ષરશ્રી માત્ર તેમાંનાં અપપુરતાં ટાંચણો છપાવે છે. કરીના છુટા કંકડા ખાવાકરતાં જેમ આખી કરી ખાવી વધારે ગમે છે તેમ તમારી પોથી અમને સાક્ષરશ્રીનાં ટાંચણો કરતાં વધારે ગમે છે.

છતાં એક બાબત પર તમારું ધ્યાન ખેંચવા હો ગઈ વખતની નોંધપોથીમાં તમે ને તમારા પાંચે પ્રિફેસરે થાપ આપ ગયા છે. Goetheનો ખરો હૃદયાર 'ગોથે' છે. આનાં સખળ કારણો છે :

કારણ નં. ૧—Goesમાંનો 'ગો' ને they માનો 'થે' સાથે મુક્યો તો થશે 'ગોથે'

કારણ નં. ૨—એટું નામ Wolfgang Goethe હવું તે કેમ જુદી જાણે છે? Wolf એટલે વરુ, ને gang એટલે ટોણુ. લેખક વરુઓના ટોણામાં ગોધા જોએ એ શોખતો હતો માટે 'ગોથે.'

કારણ નં. ૩—યુરોપના જર્મનોને હોંદના દક્ષિણી-ઓ વચ્ચે ભાષા ને પ્રતિનિં સાચી ધણું છે તો અરુનું સાચું કાં ન હોય? દક્ષિણીઓમાં ખરેહોય, ખેટ હોય, કાણે હોય, બહેરે હોય તો જર્મનોમાં એકાદેક ગોથે ન હોય? અરુ.

હવે જરા અંગત બાબત પર આણું છું. તમને શુંસ્તે લખ્યું તેમા છડાઇ કેમ પડ્યા ? મેં

સકારણુનું 'ગુપ્તાત્વ' ગુપ્તે દર્શાવે. 'ગુપ્તા' તો 'ગુપ્ત' નું નારીભૂતિત્વ દર્શાવે છે ને તમે સ્ત્રી હો એમ તમારા લેખો પરથી લાગતું નથી. તમારામાં હાસ્ય-સાસક તત્વ વધારે હોય છે એટલે મેં ધાર્યું કે 'ગુપ્તા'માંના કોનો એ છાપખુલ હશે. પછી તો 'ગુપ્ત' ગુપ્ત તો બંગાળી અટક છે ને બંગાળીએ ગુજરાતી બાધા પર કૃપા કરતા નથી એટલે મેં તિલુપ્તિ કર્યું કે તમે 'ગુપ્ત' હશો. કુંકાર્યા કહું તો મેં પ્રામાણિક ભુલ કરેલી. તેમાં આટલી બધી ભલમબાલ અભાવવાતું કે પ્રયોજન નહોતું.

પણ આ માધાકુટ જવા દઈ તમે તખ્તસ-કોની અવગુઠન કાઢી નાખી સત્ત્વ સ્વરૂપેલ પ્રકટ થઈ જાઓ. તમને એમાં સામ છે, 'પ્રેમશક્તિ' ૧૨ મહારો પડતા, પણ તા. નાનાલાલ તરીકે એનો બહાર પડ્યા ત્યારે વખણાયા. 'પરવાન બ્યાસ'ને કોઈ એજાખનું નહોતું, તે કનૈયાલાલ ગુનશી ગુજરાત બહાર વ્યક્તિ છે. આ હાસ્યભોજો બસ વિચાર કરો. વળી ગીરો પણ પ્રકટ થશે. ત્યારે જ લાંચ-કરવી હતી, ને તમે પણ પ્રકટ થશો. ત્યારે જ લાંચ-નારી આલમકપી મારાં 'ગુપ્તા' મસુરી ભક્ષક કરશે.

એક વાત કાનમાં કહું 'મરે એક કન્યાતલ છે. તેને માટે હું વરની શોધમાં છું તમે પ્રકટ થાઓ તો ખબર પડે કે તમે એકલા છો કે એકલા એકલા હો તો તમને કે કન્યા પધરાવીને દઈ, ને એકલા હો તો તમારા ધરના કાકાદર સાથે દોરતી બાંધી તમારી પત્નીને કુદરતી નિયમોથી પંચમહાભૂત ભેગી કરના-ની વખતીનું કરું. ને પછી ભેગીદાર કહેવાડાં કે તમને 'દિપ્તીચોગ' છે એટલે મરેા ભેગા પાઠ-કન્યા માથે પડી છે (આસમાનમાંથી એ આવી છે, મારેા એમાં હલાલ નહોતો એમ કહેવાની આશય છે) એટલે હવે લાકોમાંકહું વળગાડયા વિના કે છુટકો છે 'એન' વીન'વી.

હી.

અપને દશમેા અઢ બનાવવા ઇચ્છનાર

ગુપ્ત રહેહી.

x x x

મને દશમેા અઢ બનાવવા ઇચ્છનાર લાઇ ગુપ્ત રહેહી !

"દિલ્લાહને સીમા નથી, સાં રચના કે સમય શી લખવો?" તમે એ બાબતની મનોદશા મુજવતો તમારો તારીખ કે કેકાણા વગરનો પત્ર મળ્યો. મળ્યો ન હોત તો ઉપર છાપી શી રીતે શકાત એવી શંકા કરશો નહીં. ભગવતી રહિ અનુસાર મળેલા પત્રનો પ્રત્યુત્તર 'તમારો પત્ર મળ્યો' એ રીતેજ આજે આપ છે.

તમારા પહેલા ક્રકરો વીશે મારે કે 'એ લ-વાપણું' રહેતું નથી.

તમારા બીજા ક્રકરમાં 'તમારી મઠ વખતની નોંધપોથીમાં તમે ને મારા પાંચે પ્રેફેસરો યાપ ખાઈ ગયા છો' એમ તમે પ્રતિપાદન કરવા પવન કર્યો છે. તે અદ્વય ગયો છે; કારણ કે Goodall નો ખરો ઉચ્ચાર શી છે તે વીશે મેં મારો મત દર્શાવ્યો નથી-પાંચે પ્રેફેસરોએ અલખત પ્રેફેસરો ધણીવાર કરે છે તેમ, ઘોંટાળો કર્યો છે બીજું, એ પ્રેફેસર મારા પ્રેફેસરો નથી. ત્રીજું ચાપ તખ્તમાં, નરમાં પખાયાન કે પતંગ ખાય છે, અને હું તેમજ પાંચ પ્રેફેસરો નથી તખ્તમાં, નથી નરમાં, નથી પખાયાન, કે નથી પતંગ.

તમારું કારણ નં. ૨ મને કણુક નથી, wolf એટલે વર ને દુગાઢ એટલે ટોણું એટલે સુધી બરાબર છે; પણ પછી તમે કહો છો કે "લેખક વરુઓના ટોળામાં ગોળા જેવો એ શોખનો કનો 'માટે ગોળો'" એ બીલકુલ અયુક્ત છે. લેખકોને વરુની ઉપમા આપી છે તે હું લેખકો વરુ જેવા ખાઉંધરા હોય છે, અથવા વરુની પેઠે નંદોર મારે છે એમ સુચવવા કે વળી વરુઓના ટોળામાં ગોળો શોખો કે શી રીતે શોખો? શા માટે શોખો? શા વડે શોખો? ક્યાંથી શોખો? કેમ શોખો? કેવો

શોભે ? જાતિ બેદના સનાતન સિદ્ધાંતનો તમે દોહકરવા માગો છો ? એક હોરો બ્રાહ્મણોની સાતિમાં છુપે વેશે “ હમ બી ડીય ” કરીને જમવા બેસી ગયો હતો (દરેક પ્રકારના બ્રાહ્મણો એ હોરા પોતાની જ સાતિમાં જમી ગયો હતો એમ માને છે તે પરથી હોરા સાથે જમવું એ પોતાની સાતિને માટે અભિમાનપ્રદ છે એવી માન્યતા હોય એમ લાગે છે.) તે પ્રમાણે ગોધો, કદાચ વરુના ટેળામાં ઘુસી ગએલો હશે. પરંતુ એવો વરુના ટેળામાં ઘુસી ગએલો ગોધો બ્રાહ્મણોની સાતિમાં ઘુસી ગએલા હોરાની પેઠે શોભતો નથી એ નિર્વિવાદ છે.

કારણ નં. ૩ વીરો એટલુંજ કહેવાનું કે ધુરોપના જર્મનો અને દક્ષિણીઓ વચ્ચે ભાષા તે પ્રકૃતિનું સામ્ય છે એમ શા પરથી ધારો છો ? જર્મન તેમજ મરાઠી બંને ભાષા આપણાથી સમજાતી નથી એટલા પુરતું બંનેમાં — સમજવાનું—સામ્ય છે. બંનેની પ્રકૃતિ વીરો અહીં મારાથી ઉદ્દેશ્ય થાય એમ નથી—જર્મનો બળવાન હોય છે તેથી, અને કેટલાક દક્ષિણીઓ મારા મિત્ર છે તેથી દક્ષિણીઓના ‘ખરે,’ ‘ખોટે,’ ‘કાણે,’ ‘મહેરે’ જોડે જર્મન ‘ગોધે’ સરખાવવા કરતાં તેને આપણાજ કાઠીઆવાડી ભાષાઓના ‘હાથી,’ ‘ધોધ,’ ‘મકોડી,’ ‘કોડી,’ ‘ચાંચડ’ વગેરે જોડે સરખાવવો એ વધુ યોગ્ય નથી ?

મને તો ભાષા તે નામની બાજતમાં મદ્રાસી અને જર્મનો વચ્ચે વિશેષ સામ્ય લાગે છે. લાંબા પહોળા, ઉચ્ચાર પણ ન કરી શકાય એવાં નામો દેખાય (કાગળ પરજ આ નામો જોવાય છે મોટે ભાવી શકાતાં નથી) તો જાણવું કે ક્યાં તો એ નામ જર્મનનું હશે કે ક્યાં તો કોઈ મદ્રાસીનું હશે. દાખલા તરીકે એ. પી. સી. ટી. બી યુ. બીલ્લમપલ્લે ગરુડ

પટ્ટાભીરામા દ્વૈત્વપદ્યાર્થુ એ નામ મદ્રાસીનું છે; Wplurbcvxyuyabcdemngqu એ નામ જર્મનનું છે.

એકાદ વર્ષની વાત છે. હું એક ઓશીસમાં હતો ત્યાં એક જર્મન હંમેશ આવતો. યોડા વખત પછી અમારી ઓશીસમાં એક મદ્રાસી આવ્યો. મારે એ બંનેને Introduce (પરસ્પર ઓળખાણ) કરવવાના હતા. એક કાગળની કાપલી પર મેં મદ્રાસીનું નામ લખ્યું: Mr. C. P. Tank Rangamachareoryorup lkvyynps Chariar Chetty. બીજી કાપલી પર જર્મનનું નામ લખ્યું. Mr, L S. T. U. Lendwnggrsoopoto Korpstu lyp. મદ્રાસીના નામવાળી ચીઠ્ઠી જર્મનને આપી ને જર્મનના નામવાળી ચીઠ્ઠી મદ્રાસીને આપી હું બોલ્યો: ‘This is Mr.—well, you may read the name. (આ મી. —નામ ચીઠ્ઠીમાં વાંચી લો.) બંને એકબીજાનું નામ હજી બોલી શક્યા નથી. કામ હોય ત્યારે એક બીજા સામું પેલી ચીઠ્ઠીજ ધરે છે. મારા એક મિત્રે આ નામો ઉચ્ચારવાની એક યુક્તિ શોધી કાઢી છે: વાંચતાં કે બોલતાં વચ્ચે પહેલાં છીંક ખાતી, ઉધરસ ખાવી, પછી બગાસ ખાવું ને છેવટે ઓડકાર ખાવો. સામો મનુષ્ય જાણે કે આ છીંક, ઉધરસ, બગાસા ને ઓડકારને લીધે મારાથી નામ બરાબર સંભળાયું નહીં. જુદાં નામો પરત્વે છીંક, ઉધરસ ઈલાદિના ક્રમમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક છે.

તમે પુછો છો ‘તમને લખ્યું’ તેમાં છેડાઈ કેમ પડ્યા ?’ હું છેડાઈ પડ્યો તેમાંજ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જાય છે. તમે ‘સકારણ’ જાણી જોઈને—ચુપાનું ચુપે કચું’ એ તો વળી છેડાઈ પડવાનું વિશેષ કારણ થાય એમ છે. મારા લેખ પરથી હું સ્ત્રી હોઈ એમ તમને નથી લાગતું તે

ક્યાં તો સ્ત્રી જાતિને અપમાનસૂચક છે ક્યા તો પુરુષજાતિને અપમાનસૂચક છે અથવા જ નેને છે કે પછી એકેને નથી નરને નામે નારી ને ને અપમાને અલિધાને (વધુ સગાઇ, કેટલીક વ્યાવહારિક 'સગાઇ'ની પેટે, આટલે સુધી આવ્યા પછી તુટી જાય છે) પુરુષ લેખો લખી રહ્યા છે સાં નામ કે લેખ પરથી લેખક કે લેખિકાની જાતિની કક્ષપના કરવી તે ધૃષ્ટતા છે—અક્ષમ્ય ધૃષ્ટતા છે. 'બંગાળીઓ ગુજરાતી ભાષા પર કૃપા કરતા નથી' એ આપનું વિધાન લુપ્તચરણ છે. ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાતર ચાલ્યો એટલા હેતુથીજ કેટલાએ બંગાળી લેખકો નવલકથા ને નાની વાર્તાઓ અવિચ્છાત પ્રયત્નો કરી લખ્યા જાય છે। બંગાળી લેખકો જે લખતા બંધ યદ જાય તો 'ગુર્જર ભાષાભાષીઓ' શુ કરે એ મહા પ્રશ્ન છે. કલમખાણ ચલાવવામાં કદી પણ પ્રયોજન હોતુંજ નથી. ચલમખાણની પેટે કલમખાણ પણ આનંદને અર્થેજ, ખારી હુમાલાના ગોટા મોઢામાંથી કાઢવા માટે, આખો લાલ કરી મગજને બારે બનાવી દશ્યમાન જગતને જુલજાને સારુજ હોય છે એટલે મારી કલમખાણમાં કે પ્રયોજન હતુ કે નહીં એવો વિવાદ અસ્થાને છે.

તમે લખે છે "પણ આ માયાકુટ જવા દવા દઈ તમે તખ્ત નુસરૂપી અવગુહત કાઢી નાખી સત્સરવરેણ પ્રગટ યદ જાઓની" મારી પણ તમને આજ વીનતી છે

હવે તમારી છેલ્લી કડિકા ધણી સુદ છે—તમારી કન્યા નહો, કડિકા તમે તમારી કન્યા માટે વરની શોધમાં છો જાણી—શુ કહું ? હુ રાજ પણ નથી થયો ને દીલગીર પણ નથી થયો. તમે એ 'કન્યા પધરાવવા'ના કાનડો છો લાગે અને સદેહ થાય છે કે તમે એ કન્યાની માતાના પતિ છો કે ભાઈ છો ?

હું એકસો છું કે એકસો એ પ્રશ્નો નિષ્પંથ મારા પ્રકટ યચારી યદ શકશે એમ માનના હો તો તમારી લુપ્ત છે. હુ પોતેજ જાણુનો નથી કે હું એકસો છું કે એકસો ? મારા એક એન્યુએટ મિત્રને રાતે અધારામાં એકલા જનુ પડતું લાઈ પોતે એકના નથી એવી એમને દર્શના બીતિ રહેતી કદાચ તમને પણ આવો અનુભવ થયો—થતો દશે. આ મગજબર્મા સંસારમાં, હજારો મનુષ્યોની મેદની વચ્ચે મને ધણી વાર એકલ-વાયાપણુ લાગે છે, ને કેટલીએ વાર આઠ પુટની મારી ઓરડીના એકાતમાં પણ મારી એકલતા સચવાતી નથી મધ્ય રાત્રિની નિસ્તમ્બ શાંતિ-માં અનંત આકાશ ને નિરવધિ અભોનિધિના સાનિધ્યમાં, અચલ તાગકાળના ચચય પ્રતિ-મિથો નીહાળના .. પણ જવા દો, તમે મને કદાચ કનિ ગણી કાઢશો.

જતા કારો કે હું એકસો છુ. તો લેમાં મેં એવો મો મોટો ચુનો કર્યો કે તમે મને તમારી કન્યા 'પધરાવી' દેવા તૈયાર થપા છો ? તમારી હોવા જતાં પણ તમારી કન્યા જે સુદર હોય તો—નો હુ કહુન કરું છું કે હું એકસો છું. પણ એ કન્યા સુદર ન હોય તો—

તમને પોતાને જ્યારે તમારી કન્યા માથે પડી કે એમ દાગે છે તો એવી 'આસમાની આકૃત' મારા જેવા મરીમ મનુષ્યને—જેણે તમારું જન્મ પણ અલિન કહું નથી, રવમામાંએ તમારું અનિષ્ટ ચાંનવુ નથી, એટલુંજ નહો પણ દવેથી, એ કન્યાની વાત પડતી મુકે તો, તમારું કલ્યાણ કરના દર્શક ધરવર જેવી અપરિ-ચિન વ્યક્તિની યાચના કરના પણ નહીં યા માવાનુ વચન આપે છે એવા મનુષ્યને—માથે ચા માટે નાખવા ઉદ્દ્યમ થપા છો ? નીંદનાદના દીન પર ચડી બેઠેતો ઉરગિડેટાગ ખસતોજ નહેતો તેમ આ કન્યાનો બાગ તમારા માથાપરથી

ઉત્તરતોજ ન હોય તો એક ઉપાય બતાવું. હું
એકથો હોઉં તો, મારા ઘરના ડાકટર સાથે દોરતી
બાંધી મારી પાતીને જે કુદરતી નિયમો(?)થી
પંચમહાભૂત ભેગી કરવાની તજવીજ કરવા વીશે
તમે લખો છો તેજ કુદરતી નિયમો તમારી કન્યા-
રત્ન પર અજમાવી જોજો.

ને 'લાકડે માંકડું' વળગાડવાનું તમે લખો
છો તે વીશે એક કવિના શબ્દોમાંજ ઉત્તર
આપું :

“પૂર્વજ આપણા ઘણું કરી ગયા છે,
તું શું ડાળશે માંચ ?
મનમાં ખાંડ વૃથા કાં ખાય ?”

જ્ઞાન આપતી વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—એન. સેક્ટરી

કાઠીઆવાડ હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

અકબર છાપ રજીસ્ટર્ડ

અગરબત્તીઓ—આ અગરબત્તીઓ ઉત્તમ પમરાટને લીધે થોડાજ વખતમાં આઢકોમાં
સપૂર્ણ સતોપ મેળવી ચુકી છે અને તે માટે ઉત્તમ સરદારીકેટો મળેલી છે.

“રજીસ્ટર અકબર છાપ”ની કસ્ટુરી—ગુતી ઉત્તમ ખુશખોવાળી હોષ મગજને આનંદ
આપી તમારા ઘરને મીઠી અને મધુર મુવાસથી સ્વચ્છના પાયરી ખુશખોયા બહેકાવી દેશે.
એક વખત વાપરશો તો હમેશના આઢક ચરેા. કીમત ૨૪ તોલાના પેકેટના રૂ. ૩-૨-૧

લખો: રતીલાલ ગોવીંદજી,

૨૩૧, વડગાદી માંડવી, મુંબઈ, ૩.

લેખક :

શ્રી. શીરીનબહેન ડાલાસ

૧૩૩-૩૩-૨૦૮૬૬૬૬૬

તા. ૨૫ અને ૨૬-૧૨-૧૯૨૭માં ભરાયેલી સ્ત્રીઓની કેળવણી વીશેની પરિષદનો અહેવાલ બહેન શીરીનબાઈ ડાલાસે મોકલ્યો છે, તે લેતાં અમને આનંદ થાય છે. કેળવણીનો પ્રદેશ અત્યાર સુધી માત્ર પુરુષોએ જ ઓળંગ્યો હતો. અને તેથી અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓએ એ વીચારાએથી છતાં સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટિબિંદુ એમાં રમ્ભ થયું નહોતું. હવે સ્ત્રીઓએ પણ એ વિષયમાં વિચાર કરવા માંડી નવુંનું જાગૃત્વ મેળવી છે તે માટે તેમને આવકાર અને અભિનંદન બંને ધોઈ છે. નજીકના ભવિષ્યમાં કેળવણી અને અભ્યાસક્રમને લગતા પ્રશ્નો નીકાલ સ્ત્રીઓના સહકારથી જ સમારો એવી આશા રાખવી વધારે પડતી નહીં ગણાય.

—તંત્રી.

મુંબાઈની સ્ત્રીઓની શિક્ષણ પરિષદ ડીસેમ્બર માસની તા. ૨૫ અને ૨૬ મીએ મુંબાઈમાં સંવાસદનના મલ્હારી મેમ્બરીયલ હોલમાં કન્યાઓની ધી ન્યુ હાઇ સ્કૂલના પ્રીન્સીપાલ મીસ ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી. કાર્યક્રમ બપોરના ૪ થી ૭ વાગ્યા સુધીનો રચવામાં આવ્યો હતો.

શરૂઆતમાં ડૉ. મીસ નવરંગેએ અધ્યક્ષ-સ્થાનની દરખાસ્ત મુકતાં કેળવણી વીશે પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે ગત ચોડાક વર્ષ સીવાય કેળવણીનો વિષય પુરુષ વર્ગે જ ધરાવ્યો હતો, અને તેજ કારણને અંગે જો

કે વખતે વખત જુદી જુદી ચેન્જનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી હતી, છતાં કન્યાઓની ખાસ જરૂરીયાતોના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાને તેઓને મુશ્કેલી નડતી આવી હતી આ સાથે કેળવણીને લગતી મુંબાઈની સ્ત્રીઓની કમીટીએ મુખ્યત્વે કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણની જાગૃત્વ દાખ ધરી છે. આપણી શાળાઓના યંત્રિન કાર્યક્રમ અને અભ્યાસક્રમથી કંટાળાને બાળકો નીશાળમાંથી નાસીબાગ કરવાનીજ રાદ જુએ છે શાળાને માટે આકર્ષણ જોવું કશું રહેતું નથી. પરીક્ષા પદ્ધતિ એવી છે કે બાળકો આડે રગતે ચડી નજીક ગોખણ કામમાં મથયુજ રહે છે. તેઓની શરીરિક

સંપત્તિ નિરાશાજનક છે. તેમજ ખેડખાંપણ-
વાળાં અને ખેડું કામ કરવા પ્રેરણેલ બાળકો
માટે જોઈતી સંસ્થાઓની કોતાઇ દીલગીર થવા
જેવી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજીયાત બનાવ-
નારું બીલ નામદાર સરકારે પાસ ક્યું છે, એ
આનંદની વાત છે. પ્રાથમિક શિક્ષણને લગતી
નવી નવી પદ્ધતિઓ, માતાઓને માટે વર્ગો વગેરે
ફટલાક પ્રયત્નો પર વિચાર કરવો સમય આવ્યો
છે. આદર્શ સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં મુઆઇએ
અગ્રણ્ય ભાગ લેવો જોઈએ, તેમજ સુશિક્ષિત
સ્ત્રીઓએ કેળવણીના મુદ્દા વધારામાં વધારે રસ
લાઇ તેમના વિચાર યોગ્ય રચે દર્શાવવા જોઈએ.
માત્ર પાઠ્ય પુસ્તકોજ નહીં, કેવળ અભ્યાસક્રમ
અને શિક્ષણ સાદિતોજ નહીં પરંતુ શાળાનાં
નિમકનો, બાળકનું આખું વાતાવરણ (શાળામાં
અને તેના ઘરમાં) પ્રકાશિત કેમ બનાવવું એ
આજોના પર વધારે દક્ષ આપણું આવશ્યક છે.

પ્રમુખે ત્યારબાદ આભાર માની લાપણ
કરતાં જણાવ્યું કે આજ રોજ તમારી સન્મુખ
એક મહત્વની બાબત રજુ કરવાની છે. તેને
તમે ગમે તે નૈતિક શિક્ષણ કહો અગર કોઇ
બીજો નામે ઓળખો. આપણી કેળવણીમાં વર્ષો
યર્ષા જે ઉણપ પ્રકટ થતી આવી છે તે સૌ કોઇ
કણુલ કરે છે કે કોઇક ઠેકણે આપણે કેંક મુકી
ગયાં છીએ. તે ખાડો પુરવા માટે ધાર્મિક યા
નૈતિક શિક્ષણના પોકાર થઇ રહ્યા છે. ખરી
બીના તે એ છે કે આપણા બાળકની હૃદયની
કેળવણીને જેટલો જોઈએ તેટલો આપણે
વિચાર કરતાં નથી. તેના આત્મા વિકસારવા
પ્રયત્ન થતો નથી. પ્રત્યેક બાલકમાં જે દૈવીશક્તિ
છે તે જહાર ખેંચી તેને ઉચિત માર્ગે વાળવી
એ કેળવણીનું ક્ષેત્ર છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણી માત્ર
માનસિક શક્તિઓ ખીલવી, ન સમગ્ર શકાય
એવી બાબતોની પકિતમાં તેના હૃદયને મુકી દે

છે. જ્યારે ખરું જોતાં તે કેળવણીનું બંધારણ
આનંદમુદ્દારથી પર રચાયેલ રહેવું જોઈએ.

બાળકોનો મુખ શિક્ષક તે તેની માતા જ
છે. તેજ માતાએ બાળકનું વાતાવરણ ઘડવાનું
છે. આ કાર્ય માટે માતા જે શક્તિશાન ન હોય
તો તેણે પોતાના બાળકને કોઇ બીજાને સોંપવું
જોઈએ. માત્ર સંજોગોના આધારે માતા થઇ
જેટલે તેમાં બહુ સમાઇ જતું નથી, પરંતુ જે
સ્ત્રી માતા તરીકેની પોતાની બધી ફરજો અદા
કરી શકે તેજ ખરેખરી માતા કહેવાય, માતાએ
અને શિક્ષકે વાદ રાખવાનું છે કે બાળક પોતાના
પૂર્વ જન્મોના સંસ્કાર પોતાની સાથે લાવે છે.
આ હકીકત સમીર્તા રાખીએ તોજ કેળવણીનો
જે સ્તંભ ઉભો કરવા માગીએ છીએ તે
ચિરરથાળી રહેશે.

આઠ અધ્યક્ષસ્થાનથી પહેલો દરખ મુકાતો
તે પસાર થયો હતો કે આ પરિષદ રાયસાહેબ
હરવિજ્ઞાસ શારદાને મોટી ધારાસભા આગળ
લગનની ઉંમર મુકર કરવા બાબતનો ખરડો
લાવવા માટે અભિનંદન આપે છે. પરંતુ
સીલેક્ટ કમીટીને આ પરિષદ વીનંતી કરે
છે કે છોકરીઓ માટે લગનની ઉંમર ખરડામાં
૧૨ છે તેને જાહેર ૧૬ નક્કી કરે અને અને
છોકરાની ઉંમર ૨૧ કરે.

પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ અને તેનાં
પાઠ્ય પુસ્તકો પર બેની ઇચ્છેલાઇટ કન્યા-
શાળાનાં પ્રીન્સીપાલે લખેલ નિબંધ
વચ્ચે હતા. પ્રો. રાવ અને રા. બ. પાઠ્ય
(ચેરમેન મ્યુ. સ્ટુડેસ કમીટી) તે પર વિવેચન
કરી કોન્ફરન્સના ઉદ્દેશ તરફ પોતાનો સહભાવ
દર્શાવ્યો હતો.

રુસાણું-અને તેના પ્રકારો

લેખક :

રા. પૂર્ણાનંદ છગનલાલ વ્યાસ

રાધાણનાં રુસાણાં હજીએ કેટલા ભાવિક ભકતો ભુટ્યા નહીં હોય, અને એ સર્જનભુના કૃષ્ણ કનૈયાના વારાથીજ ચાલી આવેલાં રુસાણાંનું મહત્ત્વ કોનાથી અગણ્ય છે ?

• રુસાણું-ફક્ત ત્રણજ શબ્દ-છતાંએ કેટલો બધો પ્રભાવ ! કે કેટલાંએ રુસાણાં આગળ પાણી પાણી થઇ ગયાં છે. જરા ન ફાંચુ, ન રચ્યું કે આ બેઠા રીસાઇને-જરા થોડીનાર બોલવું નહીં, દોઢેલ પીધેલા જેવું મોઢું કરવું, સહેજ સાજ થુક આંખ આગળ લગાડવું કે ચાલો-ફતેહના ડંકા વાગી ચુક્યા-ને તમારું ધારેલું જરાકમાજ થઇ જશે-પછી ભલેને તે ગમે તે હોય.

પાર્વતીજ પણ શંકરને રુસાણાંનું પાણી ઘણી વાર બતાવતાં. એકાદ મૃત દેહ પાસે કોઇ સ્ત્રીને રહતી જોતાં કે સતીનું હૃદય દયાથી દ્રવતું અને તે શંકરને વીનવતાં, “ મહારાજ, જરા નંદી ચોભાવો. આ કોઇ દુઃખી સ્ત્રી દેખાય છે.”

શંકર નંદી જરા ઉભો રાખના પણ, “ એવું તો કેટલાંએ પૃદી પર પડ્યાં છે, આમ દયા ગમે ક્યારે પાર આરો, ” કહી પાછો નંદી ચાલુ કરતા. આ વખતે રુસાણું પાર્વતીજની મંદે આવતું. તે રીસાઇ બેસતા. શંકર દેવીને ચોભરો જોઇ મબરાતા કારણ સમજતા અને પાછો નંદીને પેલા મૃતદેહ પાસે લઇ જતા. તે દેહને મજવન કરતા અને પછીજ પાર્વતી શંકરને સિમતથી રીઝાવતાં.

આ તો જાણે દેવ હતા. તેમનું આ રુસાણું આગળ કે આજુ નહીં તો પછી આપણે પામર છપો શી વીસાતમાં ?

રામને વનવાસ તથા ભરતને રાજ્યાસન અપાવવા કેકેવીએ પણ રુસાણાની મદદ લીધી. કેકેવી મંથરાને ભરમાવે બરમાયા અને રીસાઇ કોધાગારમાં જઇ બેઠાં. દશરથ દેવીને ન જોતાં ધડી ગભરાયા-કોધાગારજ તેમને યાદ આવ્યું. જમને જોતાં કેકેવી રીસાએમાં, ધરણી પર દબેને

જેવા. દશરથે ધણું કહ્યું, પણ દેવી ન મનાયાં. રુસણું તેમની રંગેરંગમાં રમી રહ્યું હતું. કેકેયીને તો ધાર્યુંજ કરવું હતું. રુસણાને પોતાનું શસ્ત્ર બનાવ્યું હતું-અને સ્ત્રીઓને તો આવાંજ શસ્ત્રો શોભે! દશરથ-એ યુગના મહારથીનું પણ આવા અમોઘ અસ્ત્ર-રુસણું-પાસે ન ચાલ્યું ને રામ વનવાસ સીધા-આ. ... પણ કેકેયીની મદદ

આવે છે. બાલક કે બામડી બધાંએ રુસણાની મદદ પિતા લઘ કે પતિ પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી લે છે.

એક બાલક પણ રુસણાના પ્રભાવથી અજાણ્ય નથી. તમે એને કોઈ વાર 'મારશો કે ધમકાવશો તો એ શું કરશે? થોડી વાર રકશે પછી એક ખુણામાં જઈ બેસશે. તમારો ગુસ્સો

રુસણાને પ્રભાવ દિનપ્રતિદિન અધિકતર થતો આવે છે.

રુસણું ન ચાલ્યું હોત તો-તો રામાયણ લખાત-જ નહીં અને લખાત તોએ કોઈ જુદીજ રીતે. આ તો બધી સત્યયુગની વાતો થઈ. હવે તો હહહહનો કલિયુગ ચાલી રહ્યો છે એટલે રુસણાનો પ્રભાવ દિનપ્રતિદિન અધિકતર થતો

હતર્યા પછી તમે એને પાછા બોલવવા જશી સારે? બીજું શું-તે તમને કાઠુંજ નહીં આપે અને રુસણું લઈ બેસશે. પછી જ્યારે તમે એને બહુ બહુ મનાવશો, ભવિષ્યમાં હાથ ઊગામવા ના પાડશો અને પીપરમીટ કે ચોકલેટની લાલચ

આપણે સારેજ તે રુસણુંને રંગ આપશે અને સાંત લાગશે. મીસીસ ઉડતી નગરે તે જાણીશે તમારી સાથે બોલશે અને રમશે. પણ નહીં. જરા ધ્યાન દઇ કપાટ પામેના

તમારા પુત્ર કે પુત્રીએ રમેટ કે એકાદ જુણામાં જોશે તો મીસીસ બેઠેલાં દેખાશે. તમને ચોપડી માગી અને તમે અપાવવાની ના કહેશો તો કદાચ ખ્યાલ પણ નહીં આવે કે આ બધું તો ? જો તેમને તે

વરણ જોઈતીજ હશે તો રુસણું તરતજ તેમની મનદે આવશે અને ચોપડી કે જોઈતી વરણ લેશે સારેજ રુસણું ઉતારશે.

અને હવે સાંમારિક જીવનના થોડાક પ્રસંગોથી રુસણું મદત્વ વધુ સમજાશે.

તમારા મીસીસની સહી-પણીએ એકાદ નવી વેલવેટની સાડી કરાવી. તમારા મીસીસને તે ગમી અને તેવીજ એક વસાવવા વિચાર થયો. તમને તે લાવવા અરજાંટ ઓરડર આપે-અને તે છતાંજ તમે કોઈ કારણ સર લાવવાની ના કહેો તો—

સાંજના ઓરીસથી પાછા ફરતાં ઘરમાં આમ કેમ ? જરા મીસીસ માથે બોલવા જશે બધું અવ્યવસ્થિત દેખાશે. રસોડાનું વાતાવરણ તો તમને ખાઉં કરડું કરવા આવશે અને તેમ-

જરા મીસીસ સાથે બોલવા જરો તો નમને ખાઉં કરડું કરવા આવશે.

ની પદ્ધતિમાં કે અજબ ફેર જોશે. આ બધું કેજ નહીં પણ રસથાંનો એક પ્રકારજ છે. સવારે તમે સાડી લાવવાની 'ના' કહી તેનો બધો પ્રતાપ છે એમ તમને પાછળથી સમજશે. અને સાડી લાવવાની 'હા' કહેજ મીસીસ રસથાંને રુખસદ આપી દેશે.

કાષ્ટ દિવસ દેવીની સીનેમામાં જવાની ઇચ્છા થઇ હોય અને તમે કહેશે કે " નહીં, આજે તો હેંગીંગ ગાર્ડન ઉપરજ જઇએ. " તમારાં દેવી જો રસથાંનું મહત્વ સમજતાં હશે તો કહેશે કે—“ ચાલો, હારે આજે તો મારા પગ દુઃખે છે અને સહેજ માથુ પણ હારે છે માટે આવતી નથી. જાઓ તમે એકલાજ. ” તમે જો ચતુર હશે તો તરતજ સમજી જશો કે આ એક નવો રસથાંનો પ્રકાર છે અને સીનેમાની ' ના ' કહી તેનું પરિણામ છે. બીજીજ ક્ષણે તમે સીનેમામાં જવાનો વિચાર કરી નાખજો નહીં તો—રત્રે કદાચ બજારમાંના કુરમમરા કે ચીવડાથીજ કુધા શાંતિ કરવી પડશે.

તમારાં મીસીસની બેન માંદી હોય અને થોડા દિવસ પીયર જવાનું મન થાય અને તમારી રજા માટે પુછે અને કન્સંજે તમે ' ના ' કહી—

બીજા દિવસથી તમારી કમબખ્તી સમજજો. એશીસનો અગીઆરનો દાઇમ હશે તો જેમ તેમ સાડાઅગીઆરે રસાઇ તેઆર થશે—અને કીકીને હાલરડું ગાવાનો સુઅવસર પણ

તમને પ્રાપ્ત થશે. ચાલો, સાંજે ' એશીસથી આવશે હારે મીસીસ ધરમાંજ નહીં હોય, ચાવી પણ બાલુમાં નહીં મુકતાં સાથે લઇ ગયાં હશે એટલે તમારે ચાલીમાંજ થોડી વાર આંટા મારવા પડશે. પાછા ફરતાં મીસીસને જુદાજ સ્વરૂપમાં જોશે. નહીં તમારી સાથે જોલશે કે ચાલશે. દશેક વાગે રસાઇ કરશે અને તમારે મુંગા મુંગા જમી લેવું પડશે—આ એક બીજો રસથાંનો પ્રકાર.

તમે સમજીને તરતજ પીયર જવાની રજા આપી દેજો નહીં તો—નકામા હેરાન થઇ જશો.

અરે, તમારો ધરનો રામો છુડે પણ રસથાંની કરામત જાણે છે. સમજ્યા કે ?

એને ગોવિંદા કે ગૌરી કરવા આઠ આના નહીં આપો તો તરતજ એ રસથાંનું લઇ બેસશે અને કામ માટે બીજો દિવસથી તમને તથા મીસીસને બરાડા પડાવશે. બજારમાં કાચમીર લેવા મોકલશે તો કસીંગર લાવી આપશે અને કે પુછશે તો બરાબર જવાબ પણ નહીં આપે. —માટે એના રસથાંથી તરતજ ચેતી જજો નહીં તો મીસીસનો લાંડી ધમ્મતાં દમ નીકળી જશે અને તમારે પાણીનો હાંડો લઇ નળ ઉપર દોડવું પડશે.

આ અને આવા તો બીજા ઘણાએ રસથાંના પ્રકારો છે.

—પણ લખવા બેસું તો કદાચ મારાં દેવી પણ રસથાં.....

શરમાતો નથી ! ફરી માગ અને જો કે તેને
શું મળે છે !

ખેડુત

(સહજ વિચાર કરી) રાજ્યચિન્હ વગર
નહીં ચાલે ? આપો, આપો રાજન, આપની
તલવાર મને આપો. તો જગત છવતુ રહેશે !

જયપાળ

ગમાર !

[તલવાર જોતી વીંઝે છે. ખેડુત અદશ્ય
થાય છે. એક ઝોળી હાથમાં લેઈ કોઈ
તપસ્વી ઝાંખા પ્રકાશમાં પ્રગટ થાય છે.]

તપસ્વી

એ તો હું માયું છું. રાજન ! આ બાબુ !

જયપાળ

(તે બાબુએ ફરીને) તું કોણ ? શું માગે

છે ?

તપસ્વી

એ તો હું પ્રયોગશીલ તપસ્વી ! આપનો
મેનેરી રાજ દંડ માગું છું.

જયપાળ

લિસ્ટકને સોનેરી દંડ શા માટે જોઈએ ?

તપસ્વી

સંયમી વિના સુવર્ણની ભસ્મ કોણ બના-
વશે ? તે નહીં બને લા સુધી જગત દરિદ્ર અને
અને જર્જરિત રહેશે. હવે રાખો રાજન !
મારે બહુ કામ છે !

જયપાળ

રાજદંડ સીવાય બીજું સોનું જરૂર નથી ?

તપસ્વી

નહીં, રાજન. જગતનું બધું સોનું રાજ
દંડમાં સંતાઈ ગયું છે.

જયપાળ

માગીને રાજદંડ લેવો છે ? બીજારી !

[ધસીને તપસ્વી ઉપર રાજદંડનો પ્રહાર
કરે છે. તપસ્વી અલોપ થઈ જાય છે.
'કાળો ઝખો હોડી હાથમા માતરીયુ'
લીધેલો મનુષ્ય ઝાંખા પ્રકાશમાં નીકળી
આવે છે. ખુરસી પાગે એક આસન
ઉપર મુકેલા હીરાના કંઠા ઉપર હાથ
મુકે છે, જયપાળ તે જોઈ સામે ધમી
આવે છે.]

ચોર.

(નાકે આગળી મુકી) શ.....યુપ નહીં
બોલે તો લાગ આપીશ; બોલીશ તો...(કટાર
'બતાવે છે.)

જયપાળ

(એકદમ ખડખડાટ હસીને) અરે તું
છે કોણ ?

ચોર

એટલું સમજતો નથી ?

જયપાળ

તારે હાર ચોરવો છે ?

ચોર

જે મળે તે ચોરવું છે ? હાર મળે તો
હાર !

જયપાળ

અરે બેવકુફ ! પણ તું પકડાયા વગર
રહેવાનો છે ?

ચોર

તે જે થાય તે ખરું ?

જયપાળ

હાર લઈ જઈ તું શું કરીશ ?

ચોર

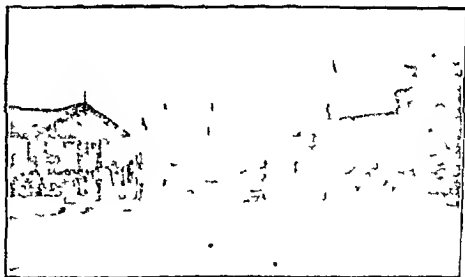
વેચીશ !

[વધુ માટે બુઝો પૃષ્ઠ ૩૭૮]

ચરોતર વ્યાયામવીર સંમેલન

શ્રી બ. હરિલાલ દેમાન્ના પ્રમુખપણા નીચે નામ મમારણ

અમલ ગમતોની દૃષ્ટિ

મસ્તક કવિઓએ કલ્પેલુ શ્રી સૌંદર્ય

નવ ગુજરાતનો સૌંદર્યનો

: : : આ દર્શ : : :

(અનુસંધાન ગતિક
પૃષ્ઠ ૨૬૪)

મારી

નાં એક જાહેન-
પણી સૌંદર્ય
પાછળ દીવાનાં
બની-તેની શો-
ધમાં કેંકે પ્રયોગો
અજમાવે છે.

Physical
culture માં
એકાદ જાહેર
ખચર વચ્ચે છે
Even at
eighty I
am fairer
than I was
at eighteen
કે તરતજ એ
આખીએ જાહેર
ખચર વાંચી
જઈ, તેના અનુ-
ભવોનું પુસ્તક,
કદાચ કેં દવાઓ-
ની બાટલીઓ

લેખક :

રા. દયાશંકર

મ. ભટ્ટ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

પ્ર. ૧૧૨૫૫૫

વગેરે સાહિત્ય
મગાવે અને માથે
ખીલા બોકે-કે
છંદોનાં પલ્લે તેમ
કેંકે અંદર નાખે.

હવે, મારી
પાસે આવેલા
પત્રોમાંથી નીચે
પ્રમાણે તારવણી
કરી ઉતારો રજુ
કરીશ.

રા. જે. ડી.
એસ. પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં આદર્શને
બદલે સૌંદર્યનો
સમાવેશ રાખા
નહોં યાચ તે
જણાવતાં લખે છે:

‘હવે પછી-
ના યુગમાં સાદો
પહેરવેશ, સુંદર
શરીર, મનોદર
આખો એટલામાં-
જ સંદર્પિતા (I)
નો સમાવેશ થશે

નહીં. નવયુગની સ્ત્રીએ સ્વાભાવિક શરમાળપણું, થોડું બોલણું, પુરુષો સાથે સમાનતાં નહીં ધરાવનાર સૌંદર્યતાના આદર્શ તરીકે પુખ્તશે નહીં.

સાદા પહેરવેશને બદલે ઝરીયાન કસખથી ઓપતો પહેરવેશ પહેરવા સામે કે શરમાળ મિતભાષી ને સમાન હકકેની લઢનારી (આ ગુણુત્રયી એક યથ શકે ખરી ?) સામે કોઇને વાંધો નહીં હોય, પરંતુ એ આગળ વધી ભવિષ્યવાણી બાળે છે, ના શાપ આપે છે, એ માત્ર સૌંદર્યનો આદર્શ નહીં કલ્પાય એટલું જ નહીં પરંતુ “એવી સ્ત્રીઓ ‘જંગલી’ કહેવાશે.”

૨. નટરાજ સૌંદર્યનો વિપર્યાય શકિત એમ આપી, સૌંદર્યની આઘષ્ટાત્રી ટીનીું પદ સ્ત્રીને આપે છે ને ‘નેસર્ગિક’ રીતે જ પુરુષ એ આ સૌંદર્યનો પરીક્ષક છે’ એ સિદ્ધાંત સ્થાપે છે. તે આ રીતે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં સૌંદર્યનો આદર્શ શો હોતો, છે ને થશે એ કહે છે.

અને આ કહેતાં સૌંદર્યના આદર્શ નજીક લેખ જવાને બદલે સૌંદર્ય એટલે સાગ, એમ કહી ભૂતકાળમાંથી સીતા, સાવિત્રી દ્રૌપદી ઇત્યાદિ પુણ્ય નામાવલિ ગણાવે છે.

સીતા, સાવિત્રી ને દ્રૌપદી એ સારા પુરુષોની સ્ત્રીઓ હતી, બહુ તો તેજસ્વી ને પ્રતાપી હતી, અને ઘણું ઘણું કહીએ ત્યારે જે કાળમાં કદાચ ન્યાં આંગળીને વેટે ગણાય એટલી સતીઓ હશે, સાંઆ અસામાન્ય સતીઓ હતી સાં સુધી મારે વિરોધ નથી. પરંતુ એ ત્રણે સૌંદર્યનો આદર્શ હતાં એમ કોઇ કંઈએ વણુંબું હોય તે જાણ્યામાં નથી તેમ મારી કલ્પના પણ એ કલ્પી શકતી નથી.

ને વર્તમાનમાં નજર ફેંકતાં એ કહે છે: “સાગ ને સદનશીલતા અર્વાચીન સુંદર સ્ત્રીની બાવના છે. સિદ્ધાંત એક છે પણ સાધના બદલાય છે, દૃષ્ટિબિંદુ બદલાય છે.”

આજની સુંદર સ્ત્રીનો નામ નિર્દેશ અહીં એમણે કર્યો નથી. કદાચ કોઇ દહેરીને દેવી રીસાઇ ઉઠે એ ખીકે હશે કે પછી સુંદર સ્ત્રી એમને સાંપડની જ નહીં હોય. પરંતુ રમુજભરી રીતે ભવિષ્યનો સ્ત્રી સૌંદર્યનો આદર્શ એ આ પ્રમાણે આપે છે:

“ભવિષ્યનો સ્ત્રી સૌંદર્યનો આદર્શ એક જ વાક્યમાં હોઇ શકે: આગળ ધસો, પાછળ મજબુત પક્ષ તૈયાર કરો.”

આ વાક્યને અને સૌંદર્યને કેમ ને કેટલો સંબંધ હોઇ શકે એ વિચારમાં હું ઝોકાં ખાતો હતો ત્યાં ૨૧. પૂર્ણાનંદ મણિશંકર બટ્ટેનો ‘સચિત્ર પત્ર’ મારી નજર સામે ડોકીઆં કરી રહ્યો છે તેને ઉપાડું છું.

નૂતન ગુજરાતના સૌંદર્યનો આદર્શ તે આ પ્રમાણે ઘટે છે:—

“મારા ગુર્જર બંધુઓનું સૌંદર્ય અભિમન્યુની વીરતા ને દુષ્યંતની પ્રેમભક્તિ જેવું, તેનાથી ઉભરાઇ જતું હોતું જોઇએ. કારણ કે પ્રેમ સૌંદર્યથી ઉભરાઇ જતાં મુખવાળા દેહના હાથમાં તલવાર જેવી કોને ના ગમે?...આવું સુંદર સ્ત્રીનું હું અતુલ્યું છું.”

સતી સીતા, દમયંતી, મીરાં, ઉર્વશી ને લક્ષ્મીબાઇના આદર્શો સાથે આપણા પૂર્વ આર્યાવર્તના ભભકતી દેહીપ્રમાન બનેલી દેવીઓ સમ દેખવી તે ગુર્જર બાળાઓ એ જ આપણું સૌભાગ્ય. આપણી બહેનોએ પશ્ચિમના પવનને અલગ નથી કર્યો તે જ ઠીક કંઈ છે. ક્યાં પશ્ચિમ જાણે છે કે આપણી શુદ્ધ પ્રેમની ભભકતી ભરપૂર દેવીઓના વાળની લટે લટે ને ચોટલે સૌંદર્ય હોય છે?”

આમ પરાક્રમી પૂર્વજોની નામાવલિ ગણતરી અસ્પષ્ટપણે અમુકના જેવું કેક સૌંદર્ય કલ્પે છે. પરંતુ અભિમન્યુનું સૌંદર્ય કોઇ એક કેવુંકે

કદપશે ને બીજો કાપ કૈક કેવુંક કદપશે. એટલે આમ ચોક્કસ ખ્યાલ આપણે આ પત્રમાથી પણ બાંધી શકતા નથી.

૨૧. પ્રસન્નવદન હાસિરામ દીક્ષિત લખે છે:—

“ મારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતના આવતી કાલનાં પુરુષ અને સ્ત્રીના સૌંદર્યનો આદર્શ હૃદય ચિંતન અને પરિશીલનદ્વારા અનુકરણ કરવાનોજ હોવો જોઈએ. એમ ક્યારીજ યથાર્થ સૌંદર્યના આદર્શની પ્રાપ્તિ હરતમલકવત્ સુલભ થઈ પડશે. ”

આ ઉત્તર
જો તાં સૌ દ-
ર્શના આદર્શને
બદલે આમણે
ભક્તિ ઉપજ
વિવેચન કયું છે
એમ નથી લાગતું!

૨૧. ઉત્તમલી
લખે છે :

“ પુરુષ અને
સ્ત્રીના સૌંદર્યનો
આધાર તેમની
કેળવણી ઉપર છે.
સુંદર સંસ્કારો
સૌંદર્ય પ્રગટાવે
છે. ”

ન્યારે આવતી કાલની આદર્શ સુંદરીની
કદપના બહેન કપિલા નગીનદાસ ભારતર
નીચે પ્રમાણે કરે છે:

“ સૌંદર્યનો આદર્શ મિદ્ધાંતના કરતાં,
ચિત્રથી વધુ સમજી શકાય. સૌંદર્યને બાદ સ્વરૂપ
સાથેજ સંબંધ હોય છે, પરંતુ, એ બાદ સ્વરૂપના

જો, આંતરિક ગુણો અને લાગણીઓ દેખા
નહીં દે, તો, સૌંદર્યની કીમત ઘણી ઓછી
ચાય છે, એમ, કાર્લાઈલ સાથે મારું પણ
માનવું છે.

રાતના સાડાનવ વાગતાનો મમય હતો.
ગામડામાં એ સમયે શન્યકાર હતો. થંડીના
દિવસો હોવાથી હું પણ વહેલો સુતા ગયો.

આજે છાંદગીમાં, પહેલીજવાર અસ્વસ્થ
બન કૈક, કારણે હતું. કૈક ચિત્રો મારા
મગજમાં સતિમાના પડાનળી પેડે પડતાં ગયાં.
સુવાનો પ્રયત્ન કરતાં, આખરે, આંખ બીંચીને

પડ્યો. તે ચિત્રો-
માતું એક ચિત્ર
અત્યન્ન રમણીય
હતું. એક ઉચી
પાતળી કન્યા, દાય-
મા ટેનીસનું રેકેટ
લઈને દોડી આવી.
તેણે સૌંદર્ય અવધૂ-
નીય હતું. તેની
ચામડી સુંદર અને
આકર્ષક હતી તેની
આંખો લાંબી,
વિશાલ અને કાળી
હતી. આંખમાં
આણું કાળજ
આંચું હતું તેથી
આંખની કીમતો-

પ્રાચીન દેવમંદિરોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો
સૌ સૌંદર્યનો આદર્શ.

ની કુદરતી શ્યામલતા વધુ ઓપી
નીકળતી. આંખોમાં મરતી અને આદ્ય-
પણ હતું. એના કપાળમાં ઘેરા લાલરંગનો
ચાંદલો દત્તો. એના ગોળ ગળામાં મોનાની એક
બારીક આંકળા લટકતી હતી. સાંકળીમાં દિશ્વનો
કોસ નાખે છે તેમ અદ્ભૂત સોનાનો નાનો

ચરખો લટકાવ્યો હતો. સરસ વાળના ઢાળ ઉપર સંધ્યાના રંગની સાડી ઉડતી હતી. વીસમી સદીની ફેશનનું પોલકું પહેલું હતું. ચોળાની બાંધ કાતરેલી અને ગળામાં ટુંકી હતી અને તે ભુરા રંગની ચોળી ઉપર બાંધમાં અને ગળામાં સોનેરી પટાઓ સીવ્યા હતા. હાથમાં સોનાની બે બંગડીઓ હતી. અને કોણીની ઉપરના ભાગમાં એક સોનાનું કડું હતું. ચણીઆને નીચેથી ઉપર ચઢતી કાંગરી નાખી હતી, અને આકાશમાં છવાય રહેલા આર્ષાભુરા રંગનો ચણીઓ, ઝીણી સાડીમાંથી ડોકીયું કરતો હતો. પગમાં ગારવાડની સોનેરી મોજડીઓ હતી. તેની આંખમાંથી ઝરતું કામાર્ય તેના મદની સાક્ષી પુરતું હતું. હસતી સારે જાણે હાસ્યનો આનંદ ગાત્રમાજ સમાપ્ત જતો હોય તેમ ગાત્રમાં ઉંડા ઉંડા ખાડા પડતા હતા. ચુલાખી રંગના ઓછ ઉપર સફેત કુલો ખરી પડશે એમ દંતકલિકા ઉપરથી ભાવના સહેજ ચત્તી. સાંખા હાથ ને તેની અંગળાઓ ઢીલી ને રમતીઆળ હતી. જગતમાં કોઇની દરકાર નહીં હોય તેમ, તે, ધરતીને અડક્યા વિના પગ ઉપાડતી હોય એમ લાગતું. તેના અવાજમાં મીઠાશ હતી. લણેલાના વિંધાના મદ કરતાં, તેને તેના કામાર્યનો મદ વિશેષ હતો. સાંખા વાળની તેલ નાખ્યા વિનાની છુટી લટ પવન સાથે રમતી. માથા ઉપરથી સાડીનો છેડો જરા જરામાં નીકળી જતો અને ગળાઉપર, સાડીનો છેડો ખસી નહીં જાય તે માટે, બાંધેલો રેશમી રુમાલ તરતજ છોડ્યો હતો. આ આદર્શ સુંદરી ઉપર ચંદ્ર અમી વર્ષાવી રહ્યો હતો.

આવી કુમારિકા સાથે બોલવાનું કોને મન નહીં થાય ? મેં પુછ્યું : “ આજે કે રેક્ટ હાથમાંજ રહ્યું છે ? ” તે કુમારિકાએ ઉત્તર વાળ્યો : “ હા ! આવતી કાલે કોનેજના છોકરાઓ સાથે ટુનમેન્ટ છે, અને અમારે જીતવું છે,

એટલે પ્રેક્ટીસ કરતોં હતોં. અરે પણ સરલા-બેન ક્યાં છે ? ” મેં પુછ્યું : “ કેમ આટલી બધી ઉતાવળ ? ” “ હા ! રે ! અમારી પાર્ટી બેસી રહી છે. ” એમ બોલી તે દોડી ગઇ.

પ્રથમ દર્શને હું તો દિંગજ યજ્ઞ ગયો હતો. વિચારની ઘટમાળામાં મણકો ઉમેરાયો. શા આવા શુદ્ધિશાળી મોં ઉપર શરમના શેરડા ? શી સંસ્કારિતા અવાજમાં ? કામાર્યનું મદ બધી કુમારિકાઓમાંથી આવીને એનામાંજ ભરાયેલું ! બજુવા સીવાય અને મેચ સીવાય કેં વાતોજ નહીં !

આ આદર્શ સુંદરી મારા મન ઉપરથી વીજળીની માફક ચમકીને અદસ્ય યજ્ઞ ગઇ.

સવારના પાંચના ટકોર થયા, અને જોઈ હું તો હું શય્યામાં સુતો હતો ! ઉગતી ઉપાના આશ્ચર્યનેના સંદેશથી આકાશ રંગીન બન્યું.

સંસ્કારિતાની છાપ ! લાવણ્યભરેલું અંગ ! ને તે સાથે મર્મદિત રાખી શકાતી લાગણીઓ ! સર્વેને સંધટિત કરનારી એ કુમારિકા સ્વપ્નામાં તો અને હસાવી ગઇ. જીવનમાં એ નહીં સાંપડે તો રડ્યા વિના છુટકોજ નથી. પણ ગુજરાતના ઉપવનમાં એવી ખાલા મને નહીં સાંપડે, તો, હું મારી સ્વપ્નાની સુંદરીને જીવન ધરવાનું કહીશ.

આવી સુભગ આશા સાથે આ બહેન પણ પુરુષ બની સૌંદર્યના કલ્પેલા આદર્શ પાછળ ગાંડાં બંધાઈલાગે છે. ને કદાચ એ કહે છે તેમ આ જન્મે નહીં તો આવતે જન્મે પુરુષ જન્મી એ સૌંદર્યને એ પામવા લાગ્યશાળી થાઓ એમ હું પણ ઇચ્છું છું—ઇચ્છી જવાય છે.

રા. ડાહ્યાભાઈ અટોલદાસવકીલ સૌંદર્યનો આદર્શ આ પ્રમાણુ રજુ કરે છે :

“ નવગુજરાતને પ્રતાપ અને શક્તિની આવશ્યકતા છે. વર્ચસ્વી પ્રજા એ નવગુજરાતના

ઉત્કર્ષનું રહસ્ય છે.

આ વિશ્વમાંની સમસ્ત વસ્તુઓ ધ્રુવરે અથવા નિસર્ગે નિર્માણ કરેલી છે. નિર્માણ થએલી પ્રત્યેક વસ્તુને અને પ્રાણીને નિસર્ગ નિયોજિત કર્તવ્ય બાબતવાની જવાબદારી હોય છે.

આ નિસર્ગ નિયોજિત કર્તવ્ય પાર પાડવાની યોગ્યતા એજ સૌંદર્યની ખરી કસોટી છે. સૌંદર્યનાં ખીબ સર્વ લક્ષણો ગૌણ છે.

આજ નિયમ મનુષ્ય સૌંદર્યનાં પરીક્ષણાર્થે લગાડવો જોઈએ. એક સસ તો સર્વકોષ કચ્છલ કરશેજ કે પ્રત્યેક પ્રત્યેક પ્રત્યેક પુરુષનું નિસર્ગ નિર્મિત મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને પ્રત્યેક સ્ત્રીનું નિસર્ગ નિયત મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાધારણ અને પોષણ છે. પ્રજા સંરક્ષા અને સુદૃઢ જન્મે અને નીવડે તોજ એ કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતિએ પાર પડ્યું કહેવાય; અને એ પ્રકારેજ મનુષ્યને સ્વ-લ્પજીવી સુખનો બદલો આપી માનવ જાતિની અનિચ્છિત ઉત્ક્રાન્તિનું કાર્ય નિસર્ગ કથે જાય છે.

પ્રજામાં ઉપર દર્શાવેલા ગુણો આવે એટલા માટે પુરુષ સંરક્ષા અને ઉત્ક્રાંતિ હોવો જોઈએ. આ ગુણોના નિર્દર્શનરૂપ વિશાલ વચ્ચરચલ,

દીર્ઘ, હરાવદાર બાહુ, સંરક્ષા, માંસલ છતાં ચપલ શરીર અને તેજસ્વીતા પુરુષનાં સૌંદર્યનાં મુખ્ય લક્ષણ હોઈ શકે. રંધુવંશમાં કાલિદાસે દિલ્લિપ રાજાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરેલું છે:—

બ્યૂટોસ્કો વૃષસ્ત્રંગઃ શાલપાશુર્મહામુજઃ ।

આત્મકર્મક્રમ દેહં ક્ષાત્રો ધર્મ દ્વાખિતઃ ॥ ૧૦૧૩.

ત્રીભ સર્ગમાં રંધુનું વર્ણન મુખ્ય તેવુંજ છે. સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધન-રામ સિરસ્વતીચંદ્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે: “શરીર વ્યાયામવાળું અને કાતિમાન હવું. મુજ ઉપર પ્રતાપ અને ક્રોધજના એકઠો વાસ કરી રહ્યાં હતાં. રાક્ષસ જેવો ન લાગે તેટલો ઉચો, બડો ન લાગે એવા બેવડીઆ કોકાનો અને શીકારમાં ન અપતાં આંખને ગમે તેટલી ગોરવ-તાવાળો સરસ્વતીચંદ્ર ભણ્યો ન હત, શ્રીમંત ન હત, તો પણ શરીરના રમણીય અને પૌરુષ દેખાવથીજ સર્વનું મન હરત એમ તેના વિદ્વાન મિત્રો પણ કહેતા.”

પ્રજાધારણ અને પોષણનું કાર્ય સ્ત્રીઓનું

છે. ગર્ભધારણ સ્ત્રીઓનું કામ હોવાથી તેમનો કટિ પ્રદેશ (Pelvis) પુરુષોના કટિ પ્રદેશ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૯૧]

ગુજરાતના ચિત્રકરો

માટેજ

ચિત્રકળાની ધનામી હરિકાંઠ:

ગુજરાતનાં વિશિષ્ટતા, બ્યક્તિત્વ ને ગૌરવીયતા પોષે એવા ભાવવાહી ‘ગુજરાત’ના પુંકા ઉપરનું ત્રિરંગી ચિત્ર દોરી મોકલનારને

રૂ. ૩૦-૦-૦ અંકે ત્રીસનું ધનામ

૧. ચિત્ર દોરતા પહેલાં પસંદગી માટે પેન્સિલ સ્ટેય મોકલી આપવાથી ચિત્ર કરોતો શ્રમ ને ખર્ચ બચી જશે.

૨. તંત્રી મડળ જે ચિત્રને ઉત્તમ દેરવશે તેનેજ ધનામ મળશે.

સ્ટેય તા: ૧૫:૨:૨૮ સુધીમાં મોકલાવી આપો. અને ચિત્ર તા: ૧:૩:૨૮ સુધીમાં મોકલો.

‘તંત્રી, ‘ગુજરાત’

૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ, કોટ, સુબાષ. ૧.

ઉપતંત્રીની નોંધ

વસંત રજતોત્સવ

તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે અમદાવાદમાં વસંત રજતોત્સવ ઉજવાયો. અને એ પ્રસંગની યાદગીરીમાં 'વસંત'ના તંત્રી આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈને 'વસંત રજતોત્સવ સમારક ગ્રંથ' અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આપણાં શિષ્ટ માસિકોમાં, વિદ્યતા, રસિકતા અને સંસ્કારિતા એવા ત્રિવિધ અને વિરલ સંયોગવાળા લેખોથી આ માસિકે પોતાની પહેલી પરગીસી પુરી કરી એ પ્રસંગે તેને અભિનંદન આપતાં અમે એટલું-જ ઇચ્છીશું કે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં નવચેતન પ્રગટાવી, નવા પત્રે, નવા પુણે તેને શકુમારી 'વસંત' પોતાનું નામ સાર્થક કરે !

અને આ પ્રસંગે 'વસંત'ના પ્રાણજૂત તંત્રી આચાર્ય શ્રી આનંદશંકરભાઈને પણ અમારાં ખાસ અભિનંદન ઘટે છે. એમની સેવા વીશે તો તેમનો વધારે ને વધારે લાભ આપણને મળતો રહ્યો એવી ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ કરવોજ યોગ્ય છે. જો કે સ્વભાવથીજ સુગંધ પ્રસરાવવાના ગુણવાળા મંદનવૃક્ષ પાસે સુગંધની યાચના કરવાની જરૂર રહેતીજ નથી.

પત્રકાર પરિષદ

અમદાવાદમાં ગઇ તા: ૨૫ મીએ 'ગુજરાતી'ના તંત્રી શ્રી મંજીલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના પ્રમુખપદ નીચે બીજી ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ

મળી હતી. સ્વાગત સમિતિના અધ્યક્ષપદેથી આચાર્ય આનંદશંકરભાઈએ જે સત્રો ઉચ્ચાર્યાં છે તે મનન યોગ્ય છે. ને પ્રમુખ સ્થાનેથી ભાષણ આપતાં જે અતુલનો ને પત્રકારિત્વનો ઇતિહાસ શ્રી. મંજીલાલ દેસાઈએ નોંધ્યાં છે તે ઉગતા પત્રકારોને માર્ગદર્શક થઇ પડશે.

સાચો પત્રકાર હજી કે અનિષ્ટ પરંતુ સમાજમાં વહેતા બધા પ્રવાહોનું ત્રીજુવચ્ચી ને તાર્ત્વિકદષ્ટિએ અભ્યાસ કરે છે ને યોગ્ય માર્ગે એ પ્રવાહોને વાળી તેના સફળયોગ કરી શકે છે.

પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિનું સમભાવ ને ન્યાય પુરઃસર અન્વેષણ કરી ગુજરાતી પત્રકારિત્વ ભાવિ ઘડવામાં યોગ્ય માર્ગશૂચક થાઓ એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

પત્રકાર પરિષદ માત્ર રંગેલન કરીને ન અટકતાં ને પ્રયક્ષિત પ્રવાહોને વેગવાન તે ક્રાંતિકારક કેમ બનાવા એવા માર્ગો ઉપર વિચાર કરતી થાય એ હજી છે.

ચરોતર વ્યાયામ વીર સંમેલન

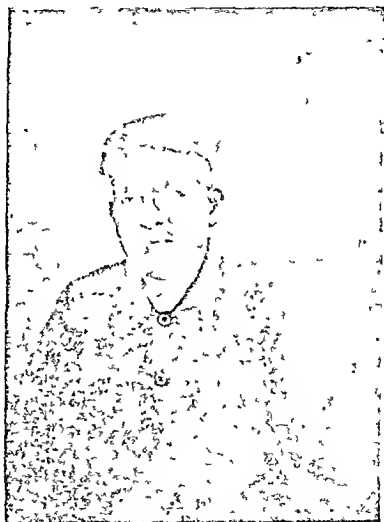
રાજામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ શરીરે સશક્ત બને, તેમનામાં મરદાની રમતો રમવાનો શૌખ વધે, જુદી જુદી શાળાઓ પરસ્પર સંબંધમાં આવે, તેમનામાં ભાતુભાવ અને સહકાર વધે અને સ્પર્ધાનો સાચો જુસ્સો કેળવાય એ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈ ચરોતરના વિદ્યાર્થીઓની

રમત ગમતની હરીફાઈઓ કરવામાં આવે છે. ૧૯૨૦ ની સાલમાં આવો પ્રથમ મેળાવડો ચરોતર એન્જીકેશન મોસાયટીના આશ્રય નીચે થયો હતો. ત્યાર પછી છેલ્લાં સાત વરેમાં પેટલાદ, ભાદરણ, ધર્મજ અને આણંદમાં પણ આ સંમેલન થયાં હતાં.

આવુંજ એક સંમેલન ઇ. સ. ૧૯૨૭ ના ડીસેમ્બરની તા. ૨૬ તથા ૨૭ મીએ ચરોતરની કેળવણીના પ્રુપયધામ આણંદમાં થયું હતું. પ્રમુખસ્થાન સરકારી કેળવણી ખાતાના પ્રધાન ડી. બ. હરિલાલ દેસાઈભાઈ દેસાઈને આપવામાં આવ્યું હતું.

શુજરાતમાં વ્યાપક પ્રતિ રમ ઉત્પન્ન કરનાર, શહેરે શહેરે ને ધણા ગામમાં આમાં વ્યાયામ મંદિરો સ્થાપનાર શ્રી. જોડાનાથ પુરાણીએ એમના ઉત્તમ હી કાર્યકર્તાઓ સાથે આ પ્રમુખે અરુપાયસં તરીકે હાજરી આપી ધણી મદદ કરી હતી. ચરોતરની ૧૮ શાળાઓના ૩૧૭ વિદ્યાર્થીઓએ આમાં ભાગ લીધો હતો. ૨૫-ધર્મમાં જોડાએલી શાળાઓમાં ડા. ન. હાઈસ્કૂલ આણંદે ક વર્ગની હરીફાઈમાં અમીન પ્રથમભાઈ કપ, અને લ વર્ગની હરીફાઈમાં શ્રીમંત આગા સાહેબ કપ, અને એકંદરે હરીફાઈમાં પહેલા નંબર આગાથી શેઠ. જમના-

દામ લક્ષ્મીભાઈ જરીવાળા શીલ મેળાયા છે. અખાડાની કસરતોમાં કુસ્તી, મલખમ, અને લકડી પટ્ટાની હરીફાઈમાં ભાદરણ હાઈસ્કૂલે શેઠ રમણલાલ કેશવલાલ કપ મેળાવ્યો છે. વકરીલ શિવાભાઈ મોલીભાઈ વ્યાયામ વીર મુવર્ણુ ચંદ્રક હરિભાઈ ગેંઘલભાઈને મળ્યો છે. દરેક રમતમાં

ડા. મણિલાલ ઇન્દુજીરામ દેસાઈ, તંત્રી, 'શુજરાતી' પ્રમુખ, બીજી શુજરાતી પત્રકાર પરિષદ, અમદાવાદ.

પ્રથમ આવનારને ચાંદીના ચાંદ આપવામાં આવ્યા છે. આ ૨૫-ધર્મમાં સારું કામ ખતાવનાર શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીઓને અમે મુક્ત કરી

ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

‘બ’ને દિવસોએ રાત્રિએ બાર વાગ્યા સુધી નાટ્ય પ્રયોગો, સંભાષણો, સંગીત, રાસ, સંગીત ક્ષેત્ર વગેરેના આસ્વાદક કાર્યક્રમ જુદી જુદી શાળાઓ તરફનો રાખવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ સારો રસ લીધો હતો.

આ સ્પર્ધા વખતે ચાંદીના ૨૨ ચાંદ અને ઇનામો આપવામાં આવેલાં તેનો બધો ખર્ચ આણંદના શ્રી. ચીમનલાલ કીરપારામ દ્વેએ આપ્યો છે. આ સ્તુલ કાર્ય માટે તેમને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

વ્યાયામની રમત ગમતોના એક દિવસે સવારમાં શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર, શ્રી. મોતીલાલ અમીન, શ્રી. નરસિંહલાલ પટેલ, શ્રી. છોટલાલ પુરાણી, શ્રી. નાનુકલાલ ચોકસી વગેરેએ એકઠા મળેલા લગભગ ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને વ્યાયામ, બ્રહ્મચર્ય, સાદુ ને સ્વદેશપ્રેમી જીવન, સહનશીલ જીવન, સ્પર્ધામાં મદાનગીનો જુસ્સો કેળવવા માટે એમ વિધાનક દરિયાકાંઠા ઉપર આપ્યો હતો.

૨૭ મી એ બપોરના શ્રી. છોટલાલ પુરાણીના જીવનજીવન અભ્યાસના કાર્યકર્તાઓની એક સભા મળી હતી. આખા ગુજરાતનું-ગુજરાતનાં બધાં વ્યાયામ મંદિરોનું સંમેલન મેં માસમાં નડિઆદમાં ભરવાનું નક્કી થયું હતું.

સાંજના ઇનામ સમારંભનું પ્રમુખપદ દી. બ. હરિલાલ દેસાઈને આપવાની દરખાસ્ત મુકતાં શ્રી. હક્કરે જણાવ્યું હતું કે ‘આવા સન્મનથી આ શાળાને, ચરોતરને તથા વ્યાયામ શાળાઓને ધણેજ લાભ થશે,’

શ્રી. જીવાલાલ પટેલ એમ. એલ. સી. એ અને શ્રી. દેવીદાસ શાહે અનુમોદન આપનાં જણાવ્યું હતું કે આજ સુધી ધણે ભાગે કેળવણી ખાતાના વડા પુસ્તકોનેજ પ્રાધાન્ય આપતા

આવ્યા છે; પરંતુ હવે સમગ્રવા માંડ્યું છે કે શાળાની અને પુસ્તકોની બહાર કેળવણી હોય શકે છે.

શ્રી. છોટલાલ પુરાણી-ગુજરાતમાં વ્યાયામના વ્યાયામ અને પિતા, તથા શ્રી. નાનુકલાલ ચોકસીએ ભવિષ્યમાં સંમેલનને માટે કેટલીક સુચનાઓ આપી, અને જણાવ્યું કે વ્યાયામનું કામ બારે માસ ચાલુ રહેતું જોઈએ, નહીં કે માત્ર હરીફાઈનો વખત આવે તે પહેલાં એકાદ મહીનાથી કાર્યની શરૂઆત થાય.

ઇનામ વહેંચાઈ રહ્યા બાદ પ્રમુખશ્રીએ પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે પુત્રા અને મહારાષ્ટ્રમાં માનસિક ને શારીરિક કેળવણી ધણીજ આગળ વધી ગયેલી છે. ચરોતરમાં પણ એ આગળ વધારવાને માટે અહીં પ્રયત્ન આવી રહ્યો છે તે જોઇ મને આનંદ થાય છે. વ્યાયામ સંમેલનમાં જોએલી સ્પર્ધા ઉપરથી મને ધણેજ આનંદ થાય છે અને હું માનું છું કે થોડા વખતમાંજ ચરોતર દક્ષિણ અને મધ્ય વિભાગની હરીફાઈ કરી શકશે. ગુજરાતીઓને વ્યાયામમાં રસ લેતા કરવા માટે શ્રી. છોટલાલ પુરાણીને ધન્યવાદ આપું છું.

વ્યાયામને માટે ના. સરકારે શ્રી. કર્નલાલ મુનશીના પ્રમુખપદનીએ નીમેલી કમીટી કે જેમાં શ્રી. પુરાણી પણ એક સભ્ય છે, તેના રીપોર્ટ ને ધોરણે શારીરિક તાલીમને કેળવણીમાં સ્થાન મળશે. ભવિષ્યમાં વ્યાયામ પ્રચારનું કામ સંગીન થાય તે સારું પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોને વ્યાયામની તાલીમ આપવા અમદાવાદમાં એક વર્ગ ખોલવા ખાતાએ નિર્ણય કર્યો છે. આ કાર્ય માટે શ્રી. રાવજીલાલ ચ. પટેલ, ડાયરેક્ટર ઓફ શીઝીકલ કલ્ચર, કે જેમણે મદાસમાં એક વર્ષ રહી વ્યાયામની ખાસ તાલીમ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬૫]

લેખક:

રા. જ્યોતીર્દાદા હ. દવે

ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

૧૯૩૭-૩૮

સંરણ ગીતગોવિંદ. અનુવાદક: રા. જ્યોતીર્દાદા હ. દવે. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૧૨-૦

જ્ઞાન અને અર્થના વિરલ સંવાદથી જ્યદેવના ગીતગોવિંદે અનેકનાં હૃદયને હર્ષા છે. સંસ્કૃતમાં એનાં અનુકરણ ધણાં થયાં છે. તેમજ અનેક ભાષામાં એનાં ભાષાંતર થયેલાં છે. યુગરાત્રીમાં એના બે અનુવાદો થયા છે. તેમાં આ ત્રીજું ઉમેરણ છે. ડી. બી. કેશવલાલ દુવનું ભાષાંતર એટલું બધું ઉત્તમ છે કે તે વાંચનાર ગીતગોવિંદનો અનુવાદ કરવાનો વિચાર થયો હોય તો, જરૂર માંડી વાળે. આમ છતાં મેઘદૂત તથા શાકુંતલની પેઠે ગીતગોવિંદના પછી એક કરતાં વધારે અનુવાદો થાય એ ખોટું નથી. જુદાજુદા ઉદ્દેશ ને દષ્ટિથી કરાએલાં ભાષાંતરો એક રીતે આપ-કારપાન છે એમાં સંશય નથી.

ભાષાંતર સરળ કરવાનો અનુવાદકનો ઉદ્દેશ

બહુધા સચવાયો છે. પણ કેટલાક અપરિચિત અર્થ કે અસ્પષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કર્યો હોત તો વિશેષ સરળતા આણી શકાત. પ્રસ્તાવનાના હરિગીતમાં તેમજ ત્રીજા તથા ચોથા સર્ગના આરંભે મુદ્દલા અનુષ્ટુપમાં થયો જંઠાભંગ લગાર કાળજથી દૂર કરી શકાયો હોત. અષ્ટપદીના પ્રબંધોનો ત્યાગ કરી દેશી, ગરબી ને નાટકનાં ગાયનોની રાહમાં રચના કરી છે તે ધણાને ખમશે એવો સંભવ છે. પણ એથી મૂલ્યનું સૌંદર્ય ધણી રીતે ઓછું થઈ જાય છે. તેમાં પછી ખાસ કરીને અંભાનુપ્રાસનો અભાવ તો દૂષણરૂપજ લાગે છે. સંસ્કૃત પદોમાં અન્યપ્રાસ બધે ન સમાય, પણ દેશી, ગરબી વગેરેમાં એવા પ્રાસ જરૂરના છે તેમાં પછી યમકનું બાહુલ્ય એ તો ગીત ગોવિંદની વિશિષ્ટતા છે.

ઉપસાદોનો બાદ કરતાં ભાષાંતર એકંદરે વાંચવું ગમે એવું થયું છે. કર્ણમધુર ને ભાવવાદી

* સંસદના સભ્યોને પુરતક પાણી કીમતે આપવાનું કર્તાએ જાણવું છે. સંસદના સભ્યો લાભ લેશે એવી આશા છે.

શબ્દોની પસંદગી કર્તાની રસિકતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. પદ્યમાં પણ સ્વાભાવિક ને સ્થિર છે. મૂલનો ભાવ યજ્ઞ ખરું યથાર્થ ઉત્તરો છે પુસ્તકને છેડે આપેલી ટીકા તથા સર્ગને આરંભે આપેલા વસ્તુમૂલ્યનથી અર્થબોધ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી થાય છે. તેમજ પુસ્તકના આરંભે મૂળ સંસ્કૃત આપ્યું છે તેથી મૂલ ને ભાષાંતરની તુલના ધણી સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પુસ્તક ઉત્તેજનને પાત્ર છે એમાં શંકા નથી.

આશા છે કે રસિક પુરુષો આ સરળ ગીત ગાવિંદનો યોગ્ય લાભ લેશે.

જાણરને ઝલકારે:-લેખક: રા. ચાંપશી વિ. ઉદ્દેશી મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ (આવૃત્તિ બીજી) કલકત્તા.

‘નવચેતન’ના ઉત્સાહી તંત્રી, રા. ચાંપશી ઉદ્દેશીના આ પ્રથમ પ્રયાસને આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે.

વાર્તા રજપુત જમાનાની છે. તે સમયનું વાતાવરણ, તે કાળની દેશભક્તિની ભાવના ને આત્મત્યાગ કરવાની તત્પરતા લેખકે સારી રીતે દર્શાવ્યા છે. આ વાર્તા લખવાનો પોતાનો મુળ હેતુ હૃદયના ભાવો સ્પષ્ટ કરવાનો છે એમ લેખકે પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. અને હેતુ સિદ્ધ કરવામાં લેખક ધણે અંશે સફળ થયા છે એમ નિઃસંશય કહી શકાય. ખાસ કરીને ૧૧મા પ્રકરણ—‘દેશદ્રોહ કે હૃદયદ્રોહ’માં તથા છેલ્લા પ્રકરણ—‘જય કે પરાજય’માં હૃદયના ભાવો ધણી કુશળતાથી આલેખાયા છે.

પાત્રાલેખન એકંદરે સ્વાભાવિક ને ઉચિત રીતે થયેલું છે. પ્રેમની વેદી પર દેશભક્તિની ભાવનાનો ભોગ આપનાં રમાકુમારી તથા અંબર, દેશભક્તિની વેદી પર હૃદયનું બસિદાન આપતી પુષ્પા, તથા વિજયવતીનાં પાત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે.

ભાષા સરળ, સ્વાભાવિક ને ભાવવાહી છે. ‘સતત’ ‘મૌન્ય’, ‘આશીષ’ જેવા શબ્દો આવી શુદ્ધ ને સંસ્કારી ભાષામાં યોગ્ય લાગતા નથી.

“જન સમાજ તરફથી આ નાના પુસ્તકને આવકાર મળશે તો ભવિષ્યમાં આથી વધુ અને અસરકારક નવલકથા રજુ કરવાનો મારો નત્ર ધરાદો છે” એમ લેખક જણાવે છે. જન-સમાજે આ પુસ્તકનો આવકાર કર્યો છે એમ એની ખીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે તે પરથી માલમ પડે છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે લેખક પોતાનો ‘નત્ર ધરાદો’ અદ્ય સમયમાં અમલમાં મુકવા શક્તિમાન થાઓ.

ઇસ્લામની ઓળખ—“હીંદુઓને ઇસ્લામની અને મુસ્લીમોને સનાતન ધર્મની પરસ્પર ઓળખ યશે, ત્યારે જ હીંદના અર્વાચીન હીંદુ-મુસ્લીમ કલહો વીરામશે, એમ મારું દૃઢ માનવું છે.” આવા સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈ જણીતા મુસ્લીમ સાહિત્ય સેવક રા. કરીમ મહમદ માસ્તરે હીંદુઓને ઇસ્લામની ઓળખ કરાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. અને એટલું તો કહેવું જ નોંધવું કે હીંદુઓને અસાર સુધી મળેલી ઇસ્લામની ઓળખ કરતાં આ ઓળખ વિશેષ આવકારપાત્ર છે.

કુરાને શરીફની જુદી જુદી સુરાઓના જુદે જુદે સમયે પોતે કરેલાં ભાષાંતરો તથા ઇસ્લામના સિદ્ધાંતો વીશે વિસ્તારી વિવેચનો આમાં આપ્યાં છે. ઇસ્લામ માટે ચાલતી ગેર-સમજ દૂર કરવા આવા પુસ્તકોની ધણી જરૂર છે. આપું જરૂરી પુસ્તક પ્રગટ કરવા બદલ રા. કરીમ મહમદ માસ્તરને ધન્યવાદ ધરે છે.

હીંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને રાજ્ય-વહીવટ. લેખક: પ્રો. શુલાલભાઈ નારાયણજી નેપી. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૬-૦

સંસદના નવા ચુંટાએલો સભ્ય પ્રો. ગુલાબ-ભાઈ જોષીને ગુજરાતી ભાષામાં અંથ રચવાના એમના આ પ્રથમ પ્રયાસ બદલ સદયે અભિનંદન આપીએ છીએ.

“ સ્કુલ લીવીંગ સર્ટીફિકેટ પરીક્ષા માટે તેમજ ગુજરાતી વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા માટે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીઆતને અનુસરીને આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે, ” છતાં સામાન્ય વાચકને આમાંથી આનંદ ને જ્ઞાન મળી શકે એમ છે.

આભાર સુધી ઇતિહાસનાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે માત્ર ભાર્ગવજી તૈયાર કરવામાં આવતાં. તેને બદલે સ્વતંત્ર રીતે આવા અંથો રચાય એ સ્વંચા ઇષ્ટ છે. પ્રો. જોષીએ એમાં પોતાના અંગત અભિપ્રાયો આવવા દીધા નથી એ જે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સારુ એ પુસ્તક રચાયું છે ને તરફ જોતાં યોગ્યજ છે.

આશા રાખીએ છીએ કે પ્રો. ગુલાબભાઈ જોષી માત્ર પાઠ્ય પુસ્તકોજ નહીં પણ બીજાં અનેક સ્વતંત્ર પુસ્તકો વડે આપણા ઔત્તહાસિક સાહિત્યમાં સતત ઉમેરો કરતા રહી ગુજરાતની જતેતાને પોતાના વિશાલ જ્ઞાનનો લાભ આપતા રહેશે.

મુચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ લેખક: રા. નાનાલાલ નાયાલાલ શાહ એમ. એ. મૂલ્ય: રૂ ૦ ૮ ૦

‘ સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ’ નામક અંથા-વસિનું આ બીજું પુસ્તક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની શિષ્ટ કૃતિઓનું આસ્વાદન કરાવવા આ અંથાવસિ-ની યોજના યષ્ઠ છે. ઉદ્દેશ ધજો સ્તુત્ય છે

તેમજ ઘણી સારી રીતે સંધાયો છે. લેખકે આકર્ષક શૈલીમાં ને જગ પથ્થુ રસભંગ ન થાય એવી રીતે કથાઓનો સાર આપ્યો છે. મૂલ સંસ્કૃત અંથો જેનાથી વંચાય એમ ન હોય તેવા તેમજ હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી છે એમાં સંશય નથી.

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, ભાગ ૫. સંપાદક: રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

રસધારના આગલા ચૌર ભાગોની પેઠે આ પાંચમા ભાગની લોકકથાઓ પણ પ્રેમ ને શૌર્યની ભાવનાથી ભરેલી ને હૃદયંગમ શૈલીમાં રજુ થયેલી છે. ‘ રસધાર ’ નો આ છેલ્લો ભાગ છે એમ રા. મેઘાણીએ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. આટલી લોકકથાઓ સંગ્રહી તેનું સંશોધન કરી-ને આકર્ષક રીતે રજુ કરવા બદલ રા. મેઘાણીને કોઈ પણ અભિનંદન આપ્યા સીવાય રહી શકે એમ નથી.

રઢીઆળી રાત, ભાગ ત્રીજો. સંપાદક: રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી

રા. મેઘાણી માત્ર લોકવાર્તાજ સંગ્રહી સંતોષ પામ્યા નથી; લોકગીતોનું પણ ઘણું શ્રમ પુર્યું સંશોધન કરી ‘ રઢીઆળી રાત ’ નામના પુસ્તકમાં, જે ભાગમાં પ્રગટ કર્યા છે તેનો આ ત્રીજો ભાગ છે. આગળા જે ભાગની પેઠે આમાં પણ કેટલાંક હૃદયસ્પર્શી ગીતો છે. પણ આ પુરાકનો સૌથી ઉપયોગી ભાગ તો રા. મેઘાણીએ લોકગીતની નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી કરેલી વિદ્યતાયુક્ત સમાવેશના છે.

સ્વીકાર

મરાઠી રીયાસત (પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તર-ર્ધ) — અનુવાદક: રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતા. મૂલ્ય: રૂ. ૧-૦-૦.

રા. ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઈએ ઘણું શ્રમ ને સંશોધનપૂર્વક લખેલા ‘ મુમલમાની [વધુ માટે જુઓ પાછળનું પૃષ્ઠ]

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૪ થી]

“ મંત્રીવર્ધ ! ” આચાર્યે તટસ્થતાથી કહ્યું :
“ આ બધી વાત પછી કરીશું હમણાં આ
શૌનકને ક્યાં લઇજાય છે ? ”

રાક્ષસ હજી સ્વસ્થ થયો નહોતો. “ શૌનક ! ”

“ આ બ્રાહ્મણમધુ ” આચાર્યે કહ્યું ;
“ આટલામાં કે જગ્યા નથી ? અમે તો સિદ્ધાચાર્યને
સ્થાનકે લઇ જતા હતા. ”

“ ના ” રાક્ષસે કહ્યું ; “ મારી સાથે ચાલો.
અહીંયાં કુછુટારામમાં એક લિલ્લુ ચિકિત્સક
છે. ઉમ્મરેન ! બા ! અમારું દેવને ખજાર કહે
હું આપું છું. મહારાજ ! ” તેણે આંખિને કહ્યું.

“ ના ! હું પણ તમારી સાથેજ આવું
છું. મારે અશ્વિનોનાં દર્શન કરવાં છે. ”
આંખિએ જવાબ વાળ્યો.

“ આચાર્યદેવ ! ” વિષ્ણુગુપ્તે શકટાલને કહ્યું ;
“ આપ પ્રમંડક નેડે સીધાવો. હું શૌનકનું કે
કેકાણું પડે ને આપું છું. ચાલો. ”

આંખિ, વિષ્ણુગુપ્ત, રાક્ષસ, શૌનકને જે
બાવાઓએ ઉચક્યો હતો તે અને આંખિના
નાયકો ઉમા રજા. પ્રમંડક શકટાલને દોરી
લઇ જવા લાગ્યો. લોકો ભાં ઉભા રજા. નરેન્દ્ર-

દેવનું આપમાન કરનાર-શકટાલ સાથે ઉધાડે
ચોકે ફરનાર-કુમારને રાક્ષસની સેવાસ્વીકારનાર
અને દોડસો ધનુર કર્પણ ફેંકનારને છોડી કાણુ
બચ ?

રાક્ષસે લોકો તરફ ફરી કહ્યું : “ જાઓ.
હવે ઘેર જાઓ, કેં કામકાજ છે કે નહીં ? ”

“ મગધવાસીઓ ! ” આચાર્યે અવાજ
મેટો કરી કહ્યું : “ પધારો. તમારો સ્નેહ
મને અહીંયાં આકર્ષણ. ફરી આવીશ. ”

રાક્ષસે જરાક વહેમાણ આચાર્ય તરફ નેધું.
શું આના શબ્દનો કેં જીકો અર્થ હતો ?

લોકોએ રસ્તો કર્યો, અને રાક્ષસ આગળ
થયો.

“ કદુ ” આચાર્યે હસીને કહ્યું ; “ તું મારી
સાથે ચાલ. તારી પાસે કર્પણ છે, તે વખત છેને
જરૂર પડે. ”

“ સો ધનુર કર્પણ ! ” રાક્ષસથી બોલ્યા
વિના નહીં રહેવાયું. આંખિ ખુબ હસ્યો.

“ મંત્રીવર્ધ ” હસીને આચાર્યે કહ્યું. “ સો
ધનુર તો મારો કદુ ફેંકે છે. એ વાત છોડો,
નહીં તો તમારા નરેન્દ્ર દેવની સેવા બુલી
જશે. ”

રાક્ષસ આ ન સમજાય એવા માણસની
શાંત આંખો નેઠીં દેહો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

૩૩૬૬૬૬

ભદ્રંત યમ

આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત, રાક્ષસ, આંખિ અને
કદુ અશ્વિનોના મંદિર તરફ ચાલ્યા. આંખિના
અનુયાયીઓ બેભાન શૌનકને ઉચકીને પાછળ
આવ્યા. થોડેક દૂર પાછળ લેકાનાં ટોળાં શું
ધાય છે તે જોવાને માટે આતુર બની આવ્યાં.

રાક્ષસ જેવો મહામાત્ર પડે ચાલીને તક્ષ-
શિલાના બ્રાહ્મણ સાથે જાય એ દ્રશ્ય લોકોને
જેવું અપરિચિત હતું તેવુંજ આકર્ષક હતું.
કારણ કે નંદનો માનીતો મંત્રી અધમતાનો
સ્વાદ ચાખે તેમાં બધાને રસ પડતો. તેમ

આંહિનું આકર્ષક સ્વરૂપ અને તેના અનુયાયી-
ઓનાં ભવ્ય ને પહોંચ શરીર એક સોકાને
સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું. અને જે આદર્શ
નંદનું અપમાન કરી ઉઠસેન જેવા સ્થાનિકને
ધાવણ કરી પોતાની શક્તિથી પડકાર કરી રહ્યા
હતા તેને વધારે જોવા પણ બધા હસ્યાયા.

રાક્ષસમુખે મોટે રસતા ખતાવતા આગળ ચાલી
રહ્યો. અત્યારે આજુ ઓણવું એને ઠીક લાગ્યું
નહીં. પોતાની સાથે સ્વયં કમળે ચાલી આવતા
આચાર્ય તરફ તેનું હૃદય અજબ રીતે આકર્ષાતું.
નંદના દરબારમાં ઉછર્યા છતાં અને સત્તા
ભોગ્યા છતાં પણ તેના હૃદયમાં આવી શાંતિ,
શક્તિ અને શુદ્ધિ માટે પૂજ્યભાવ પેદા થાય
એટલું ઉમદાપણું રહ્યું હતું. પણ આ પૂજ્યભાવ
તે બહાર દેખાવા દેતો નહીં. સત્તા સેવેલું
મુતસદ્દીપણું તેને સાવચેત રહેવા ચેતાવતું.
આચાર્યનાં શાંત ને તટસ્થ નેત્રોમાં રહેલા પ્રતાપથી
રખે તેના માલીકની સત્તા હામી જાય તેનો તેને
જલ્ય લાગ્યા કરતો હતો. અને જેમ તેમ કરતાં
આ આદર્શ પામે તક્ષશિલા જાય તે ધન્ય પણ
માટે તે પણ વક્રતાસની માફક વટ જોતો
હતો.

આંહિ વિષ્ણુગ્રામ જોડે વાતો કરવાને કુદી
રહ્યો હતો પણ રાક્ષસની હામરીમાં શું કહેવું ને
શું ન કહેવું એ સમજ ન પડવાથી વિષ્ણુગ્રામ
માંજ થકા રાખી તે મુખે મોઢે ચાલી ગયો. શાંત
આચાર્ય સ્વસ્થતાથી રાક્ષસની સાથે આગળ
વધ્યા.

અધિભોલું મંદિર છોડી તેઓ પાટલિપુત્રના
કાંટની મસરીને આગળ ને આગળ ગયા.

આખરે આંહિથી નહીં રહેવાયું. “અહીં આં
ગૌતમ ઋષિનો આશ્રમ છે શું ?”
રાક્ષસ દર્શ્યો. “આ ગૌતમ આવારે કહે-

વાય છે તેથી પુછો છો ?

“હા.”

“અહીં આં ગૌતમઋષિ યદ્ય ગયા નથી પણ
આપણે જે કિશુ પામે જઇએ છીએ તેમના
પંથના મહાત્મ્યની નામ છે. એ વાત આપને
એ કિશુ સરસ રીતે કહેશે.”

“મંત્રીવર્ય !” આચાર્ય વિષ્ણુગ્રામે રાક્ષસ
સામે જોઇ પુછ્યું; “નંદરાજ પોખંડીએને સેવે
છે કે ?”

રાક્ષસ કહ્યા સમાનમાં રહેલો કટાક્ષ ગળી
ગ્યો ને દર્શ્યો.

“યસની પાસે અવારનવાર આવે છે.”

“યદ્ય કાણુ છે ?” આચાર્ય પુછ્યું.

“કામંદકનો પુત્ર યસ” રાક્ષસે જવાબ
આપ્યો. “કિશુ એનો અમણી છે, અને કિશુ
એની વિદ્યામાં તે રાગ ચિકિત્સામાં પ્રણે પ્રવીણ
મનાય છે.” એ આ કુકુદારામમાં હાલ પામી
કરે છે.” રાક્ષસે કહ્યું.

“કુકુદારામ શું છે ?”

“એ કિશુએનું તપોવન છે. એમનો ઘેરો
નારદ નરેન્દ્ર મુકનાં સમયમાં રહી ગયો સ્વામી
એ સ્થાન ઘણું પવિત્ર મનાય છે.”

અધિવતોના મંદિરથી થોડે દૂર નદી તીરે
એક નાનકડું તપોવન હતું. તેમાં આઠ નવ
નાની નાની કુપડીઓ દેખાતી. કેટલાક વૃદ્ધ વૃક્ષો
પોતાની વિશાલ છાયાથી આ સ્થળને રમણીય
કરી રહ્યા હતાં. પાટલીપુત્ર જેવા ઉદ્યોગી શહેરની
પાસે આવું સુંદર ને શાંત સ્થળ મનોરમ થાય તેની
નવાઈ નહોતી.

પહેલી કુપડી આગળ એક વૃદ્ધ પુરુષ બેઠો
હતો. રાક્ષસે કહ્યું: “યસ આદો આજ બેઠો છે.”
રાક્ષસ ઉતાવળે ખગે તેના તરફ ગયો. આંહિ
જિજ્ઞાસાથી આ વૃદ્ધ પુરુષ તરફ જોઈ રહ્યો. મોટી

તેજસ્વી આંખો, સ્વચ્છ કેશવિહીન માથું, પહેળા, બડ હોઠ અને પીળાં વસ્ત્રો:—આ બધામાં શોભતો કામંદકનો પુત્ર યસ ‘ નમો તસ્મ સ્મગ્ધતો વચ્ચતો સમાસ્ત્મુદ્ધસ્ત ’ બોલતો બોલતો ડોકું ધુણાવતો હતો. તે ભક્ષમનસાઇનો અવતાર લાખતો. આમિ ઉત્સુકતાથી અને આચાર્ય ઝીણવટથી આ વૃદ્ધ પુરુષને જોઈ રહ્યા.

રાક્ષસે તેને શૌનકની વાત કહી અને આંખિના અનુયાયીઓ શૌનકને તેની પાસે લઈ આવ્યા. યસે તૈરત—આવા વૃદ્ધ પુરુષમાં ન આશા રખાય તેવા ઉત્સાહથી—શૌનકને ઉપચાર કરવા માંડ્યા અને કુકુદારામની આ નાની ઝૂંપડી આગળ પાછળ આવતા મનુષ્યોનું વર્ણન યથ રહ્યું. કેટલાકે અહીં આ આવતાં—આવા લિસ્ટુઓના સ્થાનમાં આવતાં જરાક ખંચાયા; પણ રાક્ષસ, આચાર્ય ને આંખિની દાજરીથી હીંમત રાખી રહ્યા.

યસ કોઈ કોઈ વાર પોતાનો પાઠ બોલતો, કોઈ વાર તાનમાં આવતાં શૌનકને સંજોષતો, કોઈક વાર હસીને રાક્ષસ જોડે બે અક્ષર બોલતો.

“ મંત્રી ! ” યસે પુછ્યું; “ આ બધા કોણ છે ? ”

“ આ તદ્દશિલાના રાજકુમાર મહાદેવીના ભાઈ, ” રાક્ષસે જાળખાણ આપી. “ ને આ એમના—” રાક્ષસે અચકાતે કહ્યું; “—એમના આચાર્ય. ”

આંખિ અજબ થયો આવી અજબ જેવી વાત સાંભળી આ વૃદ્ધ પુરુષે ઉંચું પથ્થુ ન જોયું ને બેઠકારીથી પોતાનો પાઠ અને ઉપચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં તેના જેવા ખીન્ન બે લિસ્ટુઓ આવી લાગ્યા અને તેમણે શૌનકનો ઉપચાર કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું.

“ હે બદંત યસ ” રાક્ષસે કહ્યું,

“ આંખિ કુમારને આ ગૌતમ ઓવારાનું નામ કેમ પડ્યું તે સાંભળવું છે. ” યશની આંખોમાં સ્સ્ આંખો. તેણે આંખિ તરફ પહેલી વખત ધ્યાનર્થ જોયું, અને અજબ રીતે હસ્યો.

જરાક સખ્તાઈ ભરી રીતે, હંમેશા કરતાં વધારે તટસ્થતા દાખવતા આચાર્ય અડગ બની આ વૃદ્ધ પુરુષને તીક્ષ્ણતાથી જોઈ રહ્યા. આચાર્યની તીક્ષ્ણ નજરની પરવા કર્યા વિના પોતાના બોડા માથા ઉપર યશે હાથ ફેરવ્યો ને હસીને કહ્યું: “ રાજન્ ! ગૌતમ ઓવારો પરમ ધામ છે. એ નિર્વાણનું દ્વાર છે. અહીંથી ભગવાન તથાગત જંગા જોળંગીને ગયા. ”

“ ભગવાન તથાગત ! ” આંખિએ અર્જન યથ યથ પુછ્યું.

“ ગૌતમ—શાક્યમુનિ, આ લિસ્ટુઓના સંધ સ્થાપનાર ” ટાકાશથી ટાઈ પણ પ્રકારનો રસ દેખાડ્યા વિના આચાર્યે માહિતી આપી.

“ ભગવાને—સંસુદ્ધ એવા ભગવાન તથાગતે શિષ્યોમાં પ્રિય એવા આનંદને કહ્યું; ” વૃદ્ધ યસે આચાર્ય તરફ જોયા વિના બોલવા માંડ્યું. એના અવાજમાં પૂજ્યભાવની આદ્રતા હતી. એની આંખમાં ભક્તિનો નીશો હતો. અનેક વખત કહેલી વાત તેને મન વિનય અને નિકાવના સમગ્ર પાઠથી પણ વધારે પ્રિય હતી.

આંખિ જરાક હસ્યો. “ ભદંત યસ ! ” તેણે કહ્યું: “ તથાગત ! એ કોણ ? ”

નિઃસ્વાસ મુઠી યસે ઉંચી આંખો કરી અને બોલ્યો: “ ભગવાન શુદ્ધ ! ભગવાન તથાગત ! ભગવાન વિજ્ઞાનચરણ સમ્પન્નો સોકનાથો ! રાજન્ ! ચક્રવર્તીપદ સરગતાથી મળે છે પણ ભગવાન સુગતની કથા સહેલાઈથી સંભળાતી નથી. ” અર્ધે અવાજે યસે કહ્યું: “ સાંભળો ! રાજગૃહથી નામદામાં આવતાં ભગવાન તથાગતે પ્રિય શિષ્ય

આયરમા^૧ આનંદને કહ્યું : “ચાલો પાટ-
લિકઆમ જઈએ.” શાળાએ હા પાડી
અને અહીંયાં ભગવાન આવ્યા. ભગવાને
બીજે દિવસે સવારે ઉડી અતિશૌરવાહ
આનંદને કહ્યું : “આનંદ ! પાટલિકઆમમાં શહેર
કાણુ વસાવે છે ?” આયરમા આનંદે જવાબ
દીધો : “પ્રભો ! ભગવાન ! મગધના મંત્રીવર્ષો
સુનીધ અને વસ્સકાર વજ્રજ્યોને રાકવા માટે
પાટલિકઆમ આગળ શહેર વસાવે છે.”
આ સાંભળી ભગવાને કહ્યું : “હે આનંદ !
દિવ્ય દૃષ્ટિથી હું જોઉં છું કે મનુષ્યોથી
પણુ શ્રેષ્ઠ એવા હજારો દેવો પાટલિકઆમમાં
વાસો કરશે. હે આનંદ ! જ્યાં સુધી પુંદર
પ્રસાદો છે, વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કરે છે ત્યાં સુધી
આ પાટલિકપુત્ર મહાનગર યશે અને દરેક પ્રકાર-
ની વસ્તુઓના વિનિમય અહીંયાં યશે.”
અને ભવિષ્ય ભાષ્યતાં ભગવાન ધમરાગએ
કહ્યું : “હે આનંદ ! પાટલિકપુત્રને ત્રણ ભય છે :
અગ્નિ, જલ અને આંતર કલહ” આમ કહી
પશ્ચિમ દ્વારેથી ભગવાન બહાર પડ્યા અને આ
ઓવારેથી ગંગાને પેસે તીર ગયા.”

યસની આંખો આકાશ પર ફરી રહી હતી.
તેમાંથી ભક્તિનાં તેજ ખરતાં હતાં. તેના
અવાજમાં આર્દ્રતા હતી.

તે યસના શબ્દોમાં ઊર્મિભર્યા હૃદયની સજ્જ-
તા હતી. તેની આંખ આગળ એના ભગવાન
એને દેખાતા હોય એમ લાગતું હતું. તે માત્ર
વાત નહોતો કરતો, પણ કૃષ્ણનાએ વારંવાર
દેખેલા પ્રિય દશ્યનું શાબ્દિક સર્જન કરતો હતો.

યસની પૂજ્યભાવપૂર્ણ આંખો. બધા
તરફ ફરી, અને વિપલ વાર અપરિચિત બનેલી
સહિતે જોઈ રહી. એ બિશ્વો હજાર વાર સાંભળે-
લી આ વાત રસથી સાંભળી રહ્યા. રાક્ષસ

મુસદ્દીની ધીરજથી ધ્યાન આપી રહ્યા.

આંખોના મુખ પર દાસ્ય હતું. એક નજીવી
વાતને પણ આ ભક્તો ભોળો વૃદ્ધ કેટલી અગત્ય
આપતો હતો ! આચાર્ય સખત તટસ્થનામાં,
નિરસ્કાર દર્શાવી રહ્યા : “રાક્ષસ !” આચાર્યે
યસ તરફ જોયા વિના કહ્યું : “હવે આ
લોકો પરવાયા હોય તો શૌનકને લઈ જઈએ.”

“જેની આજ્ઞા !” રાક્ષસે કહ્યું અને અતુ-
ચરોને શૌનકને ઉપાડી લેવા કહ્યું.

યસ આચાર્ય તરફ ડાળા કાઢી જોઈ રહ્યા.
બિશ્વોમાં એ અમગધ્ય હતો; એના શબ્દો
એના સંઘ પૂજ્યભાવથી સંપરતો; ધનનંદ પોતે
તેની પામે કદી કદી આવતો; અને આજે આ
પરદેશી તેની તરફ સ્પષ્ટ રીતે તિરસ્કાર બતાવતો
હતો. એનું આત્મગૌરવ ધવાયું.

“તમે બ્રાહ્મણ કહાવો છો ?” તેણે જરાક
અધીરાઈથી આચાર્યને કહ્યું : “તો સાંભળના
જાઓ-નિર્વાણુમંત્ર” અને મોટે અવાજે તેણે
પડકાર કર્યો.

“બ્રાહ્મણ માથી જન્મેલાને હું
બ્રાહ્મણ કહેતો નથી. જે તે ધનાઢ્ય દશે
તો લોકો તેને ‘ભો !’ કહી બોલાવશે. જે
અક્રિયન હોય, લેવાની ઇચ્છા વિનાનો હોય,
તેનેજ હું બ્રાહ્મણ કહું છું. સર્વ સંયોજનોને
છેદીને જે ત્રાસ પામતો નથી; જે આસક્તિથી
પર ગયો છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું
ચામગ્રના વરતને,^૧ તથા જગતે^૨ તથા
મહોરીને^૩ ક્રમ પ્રમાણે છેદીને જેણે ભોગમને^૪
ફેંકી દીધી છે તેવા યુદ્ધને હું બ્રાહ્મણ કહું છું.”

આચાર્યના મુખ પર દાસ્ય હતું; પણ તેની
તેજસ્વી આંખોનાં શાંત ને એકાગ્ર તેજથી યમ
છેત્રી પંક્તિઓ બોલતાં અવરચ થયા.

આસપાસ ઉભેલા લોકો પ્રિય થઇ પડેલા આચાર્યને આ પ્રમાણે સંબોધતા બિશુક તરફ જરાક યુરસામાં જોઇ રહ્યા.

પલ વાર શાંતિ પ્રસરી.

“કામદંકનાં પુત્ર યસ !” તેના અવાજમાં તક્ષશિલ્પાના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં શિષ્યસમૂહોને સાસ્ત્રગાન દેતા પ્રતાપી આચાર્યની સત્તાશીલ શાંતિ હતી. “હું વિવાદ માટે અહીંઆં નથી આવ્યો; પણ ખરૂં ન હોય તો જાણી લે:

“સ્વધર્મમાં અવ્યભિચારી, આર્યોની મર્યાદામાં વ્યવસ્થિત, વર્ણાશ્રમમાં રિયત, ચારે વિદ્યામાં વિચારદ એવોજ ખાલણુ નાશ પામતો નથી.

“પુત્રદારા છોડી, તેના પોપણુની પરવા કર્યા વિના જે પરિભ્રાજક થાય છે, જે સ્ત્રીઓને પરિભ્રાજિકાઓ કરે છે, તે હે યસ ! દંડનો અધિકારી થાય છે:—એટલુંજ નહીં તેને ગામમાં આવવા દેનાર રાજ સ્વધર્મથી ચળે છે.”

લોકો હસ્યા. આચાર્ય ફરીને આંખિ જોડે ચામવા લાગ્યા. યસ ધુરંધરી રહ્યા.

[આ વાર્તાના સસિક બાગ આવતા અંકમાં]

“કામદંકના પુત્ર યસ” રાક્ષસે મીઠાશયી વાત ફેરવી; “તમે વૈશાલી^૧ ક્યારે જવાના છો ?”

પલ વાર યસ બોલી શક્યો નહીં. “હું બિશુઓ સાથે પરમ દહાડે સવારે જવાનો છું.” તેણે માથા પર હાથ ફેરવતાં જવાખ આપ્યો.

આચાર્ય^૨ જતા હતા તે યસ તરફ ફર્યા. તેની આંખોમાં જરાક હાસ્ય હતું. “વિનય વિવાદ ક્યારે પુરે? કરશો? દશ વસ્તુનો^૩ નિર્ણય થયો કે નહીં ?”

“ક્યાંથી થાય ?” આ દશ વસ્તુ યસની અકળામણુનો પ્રથમ વિષય હતો. “આજકાલ બધાએ ડાહ્યા થઇ બેઠા છે.”

“તેમાં વૈશાલી જઓ છો ?”

“હા. શું કરું ? કે નિર્ણય તો કરવો. પણ તમે ક્યાંથી જવડું ?”

આચાર્ય હસ્યા. “ગૌતમ એવારે થઇ જવાના હશે ?”

“હારતો.”

“ચાલો હવે” કહી આચાર્ય સાંથી ચાલી નીકળ્યા.

૧ શહેરનું નામ ૨ આ સમયે બૌદ્ધ બિશુઓમાં જે તક પડ્યાં હતાં; અને તકરારનો પ્રદો દશ પ્રાપ્તો દસ વસ્તુની^૩ હતા યસ એક પક્ષનો નેતા હતો, અને શેડા વર્ષ પછી એ વિષયનો નિર્ણય કરવા નિમિત્તભૂતના સો વર્ષ પછી વૈશાલીમાં બિશુઓની સંગતિ (સભા) મળી ત્યારે યસ પ્રમુખ હતો. તે સંગતિ પછી સ્થવિરવાદી અને મહાસંધિક અવા બે પક્ષ પડ્યા.

મુખાઈ સ્ત્રી કેળવણી પરિપદ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૫૪ થી]

ખીન્ને દરાવ નીચે પ્રમાણે હોવો—આ પરિપદ સરકારને વીનંતી કરે છે કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખાતાનાં પસંદ કરેલાંજ પુસ્તકો વપરાય એ આગદ છોડી દેવો. એથી ખાનગી પ્રવાસને ઉત્તેજન મળશે અને વધારે સારાં પાઠ્ય પુસ્તકો શાળાઓ માટે લખાશે.

ત્રીન્ને દરાવ :—આ પરિપદ મુખાઈ મ્યુની-સીપાલીટીની શાળા સમિતિને વીનંતી કરે છે કે બાળકો માટે સસ્તું ને સુંદર સાહિત્ય પુસ્તકો પાઠવા માટે એક પ્રકાશન સંસ્થા નીચે.

ચોથો દરાવ :—આ પરિપદનો અભિપ્રાય છે કે ભોપાલનાં નામદાર મુલતાવ જદાનજી બેગમને અખિલ ભારત સ્ત્રી કેળવણી પગિદનાં અધ્યક્ષ થવાની વીનંતી કરવી.

પાચમો દરાવ :—આ પરિપદ મુખાઈ મ્યુની-સીપાલીટીને વીનંતી કરે છે કે પ્રાથમિક નીશાળાને માટે ચોખ્ખાં મકાનો બાંધવાનો જે કામ હાથ પર લીધો છે તે જલદી પુરો કરે.

છઠ્ઠો દરાવ :—આ પરિપદ મુખાઈ મ્યુની-સીપાલીટી તેમજ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટને વીનંતી કરે છે કે શહેરની શાળાઓનાં બાળકો માટે ખુલાં મેદાન રમતો માટે આપે.

ડોક્ટર મીસ મીસ્ત્રીએ પોતાનાં નાનકડાં વાંચતાં જણાવ્યું કે શાળામાં ડોક્ટરી તપાસ તથા શારીરિક કેળવણી પર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

શરીરને આરોગ્ય રાખવું એ બાળક માટે બહુ જરૂરનું છે. સુધરેલા ગણતા દેશોમાં પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે બગ મરણ પ્રમાણ છે. શરીર સંજોગો માલીતી તેમજ તેને ખીલવવાની કસરતો નાની વયથીજ અપાવી જોઈએ.

ચોડાક વિવેચન બાદ દરાવ પમાર થયો કે આ પરિપદનો અભિપ્રાય છે કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં વારંવાર ડોક્ટરી તપાસ થાય તેને માટે સરગતા કરી આપવી. તેમજ શાળાના અભ્યાસક્રમમાં શારીરિક શિક્ષણને મહત્વ અપાવું જોઈએ.

મીસ એસ. ડાલમે દાલની પરીક્ષા પદ્ધતિ પ્રાથમિક શાળામાં કેવી તુકસાતકારક છે, તે બાળકોના કષ્ટ પ્રતિએ ભોગ લે છે તે જણાવી તેના અટકાવ વીશે પેપર વાંચ્યો હતો. ન્યુ હાઇ સ્કુલના માલીક મી. મજાબાને તેમને ટેકા આપતા પેપર વાંચનારે દરાવ મુક્યો હતો કે આ પરિપદનો અભિપ્રાય છે કે શાળામાં પરીક્ષાને જે અતિશય મહત્વ અપાય છે તેને લીધે કેળવણીનો વિકાસ અટકે છે. તેથી આ પારિપદ બનામણ કરે છે કે પ્રાથમિક શાળામાં આલતી દાલની પરીક્ષા પદ્ધતિ કાઢી નાખવી જોઈએ. સદર દરાવ સર્વાનુમતે પમાર થયો હતો.

મીસ ડેવામે જોડાખણવાળાં તેમજ ખોટું કામ કરનાર બાળકોની શી જરૂરીઆતો છે તે દર્શાવી હતી આ બાબતમાં નામદાર સરકારની તેમજ સમાજની શી ફરજ છે તેનો ચીનાર આપી દીક્કાગીરી જાહેર કરી કે મુખાઈ જેવા શહેરમાં આવી સંસ્થાઓ બહુ જુજ છે. પ્રીન્સીપાલ હેમીલે મીસ ડેવીસના વિચારોની સાથે પોતાનું મળનાપણું જાહેર કર્યું બાદ દરાવ પમાર થયો હતો કે આ પરિપદ ભલામણ કરે છે કે જોડાખણવાળાં તેમજ ખોટું કામ કરવા પ્રવૃત થયેલ બાળકોની કેળવણી માટે દરેક જાનની સગવડ થવી જોઈએ.

દરાવ દશમો :—આવના કેષુઆરી મામમાં દીલ્લીમાં મળનાર અખિલ ભારત સ્ત્રી કેળવણી પરિપદમાં નીચે જણાવેલ પ્રતિનિધિઓને આ કેન્ફરન્સ તરફથી મોકલવાં.

મીસ યેરોપાધ્યાય
ડા. " નવરંગે
" રબન
મીસીસ નીકેએ
મીસ ડાલસ
" હાલી
મીમીસ સરોજિની મહેતા
" સેલીમઅલી
મીસ બહાદુરજી

મીસીસ હંસા મહેતા
ઝેવટે મીસીસ સરોજિની નાયકુએ જણાવ્યું
કે કોન્ફરન્સના પ્રમુખના બાપણમાં જે આદેશ
આપવામાં આવ્યો હતો તે બહુજ લક્ષમાં
રાખવા જેવો છે. કેળવણી બાળકના
આત્માની ખીલવણી પરજરચાવી જોઈએ. દેશની
પ્રગતિનો આધાર કન્યા કેળવણી પર હોવાથી
આ પ્રકારની કોન્ફરન્સોની ખાસ આવશ્યકતા
છે, વગેરે.

પ્ર જ્ઞ સે તી

[અતુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૦ થી]

જયપાળ

શી કીંમત ઉપજશે ?
ચોર

જેવી જુખ તેવી કીંમત ! મારાં છોકરાંને
એક ટંક અનાજ મળશે તો આ હારની કીંમત
મળી સમજશ.

જયપાળ

આ હાર મહારાજ જયપાળનો છે.
મહારાજનો હાર ચોરતાં શરમ નથી આવતી !

ચોર

શરમ ? સાત દિવસના ઉપવાસીને શરમ ?
કે જેના રાજ્યમહેલમાં આવા હાર પડ્યા રહે,
અને કોઇને શમ ન લાગે તેવા.....

જયપાળ

જા, હાર લેઈ જા. હું બક્ષીસ આપું છું.

ચોર

(વિચાર કરી) બક્ષીસ ? દાન ? નહીં
જોઈએ, આપ કોણ છો ?

જયપાળ

હું મહારાજ જયપાળ છું !
ચોર

રાજ્યથી કદી બક્ષીસ આપાઈ છે ? બક્ષીસ
આપવી હોય તો હાથમાં રાજ્ય લો અને લોકમાં
લુંટાવી દો ! નહીં તો કોઇનું બહારવટું કે કોઇ
રજુસંઆમ.....

[ચોર અદૃશ્ય થઈ જાય છે. કોઈ મદાન
માનવ સમુદાય દ્વારા ઠોકતો સંભળાય છે.
જયપાળ સદજ બચ પાછી ખુરશી
ઉપર પાછા બેસી જાય છે.]

જયપાળ

કોણ મારાં દ્વાર ઠોકે છે ?

[વાતાવરણમાં સંગીત ફેલાય છે.]

મુગધર, બાર—ધીમે, ધીમે હાલે ઉતાર !

જયપાળ

રોકો, રોકો ! નહીં તો હું આ પ્રવાહમાં
જેંઆઈ જાઉં છું !

[પડકો પડે છે.]

કોઝદાર સાહેબ

૧૯૨૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨૦ થી]

“મને કેમ યાદ નહીં હોય કે કેમ હું પણ વાડીએ આની હતી સારે તમે મને છાનામા ॥ મીંગામમા એમી શેરડી કાપી આપી હતી તે ?” કમળાનહેનના કંઠો સ્વરમા સ્મરણુબીની મીઠાશ આવી

અચાનક કોઝદાર સાહેબની નજર પોતાની આગળી પર પડી એમની આગળી પર એ પા ૨૫૪ રીને દેખાતો હતો તેમનું મુખ હમુ હમુ થઈ રહ્યું તેમની આંખોમા ખધા આની ચોડી વાર તે કમળાનહેન તરફ જતો મળ મા હોય તેમ જોઈ રહ્યા “જનુ તમને બધું યાદ છે ?” તેમણે તે તે જ વાક્યમા પોતાનો ભાવ બદલો “હવે અ શેરડી કાપતા પોરોલા લા મારી વચની આગળી પર છે જુઓ ” કહી તેણે આગળી ઉમી કરી

કમળાનહેને તેને પામે આવી તપાસી “હા હવે કે ? તે હરમા પણ તજ ગભીર કુરો તેમણે ઉમેર્યું “લાઈ એ નો ગધા રામણુ થઈ ગયા મારે નસીમે તમે નહીં લખેના તે પરણી તે નારી— ગણા દળી પેઠ બહુ ને જેમ તેમ કરતા ઠાકરો ઉડો ને આજે આ દશા ” કમળાનહેન હેડો આખ આમગ વધ ગયા “લાઈ, તમે સુખી થવાને સરખવા ને ન થઈ ”

કોઝદાર સાહેબ, હૈરામા જાણે કા પડી હોય તેમ દેખાતપી તે જોઈ ગયા પાસનું બ ન કમળા તેની શુભિખી યદ્યપેત તે તેમના જીવનના પ્રવાસમા અસહનિય કે આ કુ હોત એ મેરડીના કમળાના સ્મરણે આપ ના સુર કે તે પછી વાનવિન જીવન કાળુ જાણે કે જુએક હાત ગાના વિચારો કોઝારના મુખ પર

૨૫૬ રીતે વચાતા હતા કમળાનહેનેને સાચ્યા ને નીમાયો નાખી સાચ્યા “ ને આ દિનેને બાપનુ મુખ ન જોયું તે અલગ મુખી નેત ’ અને પાછા મેમી ગયા

પ્રશ્નોગય ન સમજ શકાય એમ જોઈ લા તેમના સ્વચ્છ અતન્મા અપરિચિત વાયરો વાતા માણો હતો એમ દેખાતું

તેમણે કમળાનહેન કુર જોયું, ને તેમની આંખોમા અદ્ભુત આલતા આની નીતલ પત્નની લવડી દૂરથી મીનપ્રતિ લઈ આવતી હોય ને અતન્મા આલતા પ્રસારે તેવો આલતા ના લગામા પ્રસારી રહ્યો હોય એમ તેમના મો પર્થી જણાતું

મને એક ખીનની ગાયુ જોઈ ગયા આ લાણી મોદિની લાયમા આવેની જો સરી જાય એમી બીકે ગાઠા માઈન નિશ્ચ મેમી રહ્યા હતા એમ કમળાનહેને લાગ્યું આ બધાની નોંધ લઈ ચોડીવાર કમળાનહેન મો ના “લાઈ !” તકે છું, મો મોલ થાય છે આજે દીનુનો જન્મદિવસ કે ને તે મેમીનો તેના છે, ને નું દીકરો પણ આ ન છે

કોઝદાર સાહેબે મુઠને આડો ચડા નો

“લાઈ ! આજે દીનુન પકડમા નહીં ” હાથને કમળાનહેને કેતું “ ને જો દા ! ” કોઝદાર સાહેબે માન મળુ બાપાનું, પણ ગણામાથી અચાનક નીચડો નહીં “ મને અચારે જે મળુ દા ને કે ને ” કહી કમળા નહેને દાહનના ક મ પા લાય મુખી વિનગારી દિવાની કરી

‘ વાર .. ’ ગાઠા માઈનના ગામાથી નીચડુ ન નીચડુ ને કમળાનહેન “ ક તરી ગયા

૪

ફોઝદાર સાહેબ અડકડ યઇ ઉભા રહ્યા. ધારા ને વ્યવસ્થાનાં બધાં બળો તેમના અંતરમાં ઉછળી આવ્યાં; તેમનું મુખ સખત—નહીં ઝાળખાય એવું યઇ ગયું. વ્યવસ્થાનો વિરોધ અને સાથે છેતરપીંડી ! કમળાએ કહ્યું હતું તે કડવાશથી તેણે ફરી ફરી સંભાળ્યું.

તેમણે ખાનું ઉઘાડ્યું, વારંટ ફરીથી વાંચ્યું, તે અને હાથકડી ગળવામાં મુક્યાં.

તે નીચે ઉતરી ખાડીઆની અંધારી ગલીઓમાં ગયા. તેમનાં દબડગ, સચોટ દષ્ટિ તરવારની મુઠ પર હાથ જતાં, અધકારની અવ્યવસ્થા પર દોર ચલાવતી ધારાની સજીવ મૂર્તિ તે લાગતા.

તે દિનેશને ઘેર ગયા. તેનું ઘર નાનું ને જુનું હતું. તેનો ધધો મોટું ઘર બાંધવા જેટલો હતો ધીકથો ન હતો. આરણ્ય ઠોકતા પહેલાં તેમણે જળીમાંથી નજર કરી.

ચોકમાં દિનેશ અને તેના બે મિત્રો જમવા બેઠા હતા. સામું કમળાબહેન હેતલરી આંખોએ ટીકરાને જોઇ રહ્યાં, હતાં તેમના બોળામાં બે મહીનાનો ધાત્ર હતો. દિનેશની વહુ શરમાતી, મલકાતી પીરસતી હતી. એક અગરબત્તીની સુવાસ ચારે તરફ પ્રસરતી હતી.

ફોઝદાર સાહેબે થોડીવાર બોધા ક્યું. વ્યવસ્થાવિરોધીઓને જોઇ તેમણે હોઠ પીર્યા. કમળાબહેને કરેલી વાતથી તેમને ઝનુન આવી.

“કોણ એ ?” કમળાબહેને પુછ્યું.

ફોઝદાર સાહેબે ધ્યાનથી બોલ્યું. દિનેશ ને તેના મિત્રો સ્તબ્ધ યઇ ગયા હતા. દિનેશની વહુ શીક્ષી પડી ગઇ. કમળાબહેનની આંખમાં વેદના હતી—અને હપકો હતો.

“જ્યારે તે સાત વર્ષનો હતો ત્યારે એને શેરડીના કકડા કરી આપ્યા હતા !” તેમણે

કમળાબહેનની વાત સંભારી ને ખડખડ હસ્યા. “કોઇ નહીં એતો હું.”

“કોણ પરમેશ્વર કાકા !”, દિનેશનો સ્વરથ અવાજ આવ્યો. “આવો હાંચકા પર બેસો. છુટ ચાલશે. હું સમજ્યો કેમ આવ્યાં છો તે મને જમી લેવા દો. બા ! કાકાને દુધ તો આપ... ના. ના. કાકા નહીં ચાલે. આજે મારો જન્મદિવસ છે.”

આખી સૃષ્ટિ ફોઝદાર સાહેબની આંખ આગળ નાચતી માંડી. અગરબત્તીની સુવાસ તેમને વશ કરતી હતી. તેમની અને દિનેશ વચ્ચે પારદર્શક પડો પડ્યો હતો.

તે હાંચકે બેઠા—બેસી પડ્યા. કેવો હેતાળ આવકાર !

“વહુ ! કાકાજીને સારું દુધ લાવ” કમળાબહેનનો અવાજ આવ્યો. આજ અવાજે સાઠ વર્ષ પર શેરડી માગી હતી.

“લાઇ !” પાછો તેજ અવાજ આવ્યો. “આ દીનુને કોકો” તેમની જીભ અટકી ગઇ, માત્ર હાથજ લાંબા યઇ શક્યા... તેમની ઝાંખ વળેલી આંખે એક નાનું છોકરું પોતાના હથમાં દેખાયું...ને તે હસ્યા. તેમની આંખોમાં હરામખોરીનું તોશન ચમક્યું. બે સાઠવર્ષ પર બધું સીધું ઉતર્યું હોત તો તેમનો છોકરો હોત, ને આ છોકરું—“તે મનમાં બળકડા ને ન કળાય તેવી રીતે જોઇ રહ્યા.

“કાકા મને લઇ જવાની ઉતાવળ છે ?” દિનેશનો અવાજ આવ્યો.

“ઉતાવળ શેની ? શા માટે ? કરી ઉતાવળ નથી. તારો જન્મદિવસ છે એમ સાંભળ્યું” તેથી હું તો આવ્યો.”

કમળાબહેનની આંખો હર્ષથી સાબાર ચમકતી તેમણે જોઇ. જ્યારે તેમણે શેરડીના કકડા

આપ્યા હતા ત્યારે પણ એજ આખો એવી રીતે ચમકી હતી; નહીં ?

ફાજદાર સાહેબે પોતાના મન સાથે મજાક કરી અને હસ્યા. તેમણે દુધ લીધું, પીધું. તે હસ્યા-અર્ધાં હસ્યાં. તે બોલ્યા, અર્ધાં બોલ્યાં. પેલું છોકરું રડવા લાગ્યું. એમને તો ત્યાં ને ત્યાંજ બેસવું હતું. ફાણે ફાણમાં કે પછી અગરબત્તીમાં ઘણી માદકતા હતી.

દિનેશ જમીને ઉઠ્યો ને તે અને તેના મિત્રો પાન ખાવા બેઠા. સામું કમળાબહેન ને દિનેશની વહુ જમવા બેઠાં.

ફાજદાર સાહેબની ભુદ્ધિ કર્તવ્ય કરવાનો હુકમ કરતી હતી. 'ધારા ને વ્યવસ્થા સનાતન દેવી ધમ' છે. એ ધર્મ ઉલ્લંઘનારને શિક્ષા થવીજ જોઈએ. 'પણ દિનેશને પોતે અલ્લારે પકડે તો આ આનંદમાં બંગ પડે. કમળાની વાત યાદ આવતાં હસવું આવ્યું... જો કમળા તેની સ્ત્રી થઈ હોત, દિનેશ તેનો પુત્ર હોત, તો આ નાનું બાલક તેનો પૈત્ર થાત... અને પોતે આ આનંદી ને સ્નેહાલુ કુટુંબનો પિતા હોત... તેને મનમાં ને મનમાં હસવું આવ્યું. કમળા તેની ભલમન-સાધનો લાભ લેવા આવી હતી. તે, દિનેશ, તેની વહુ ને છોકરો.

એમને પોતાનું જીવન મરજૂમિ જેવું લાગ્યું. તેમાં દિવસમાં બે વખત ખાવાનું, ને મહીનામાં એક વખત પગાર લઈ આપવાનો— એટલોજ આનંદ !

પણ ધારા અને વ્યવસ્થાનું શું ?...

તેમણે નિશ્ચય કર્યો અને તકાકા મારવા શરૂ કર્યા. ધરના સ્નેહાળ વાતાવરણમાં તેમની જાહે પથ્થુ ઓર ખુશી આવીને વસી. એ એમની જીવાનીના ને બાલપણના દુઃખકા હાલેલા લાગ્યા. વાત કરતાં વાત નીકળી.

"હીનુ ! એક વાત ખબર છે કે ? કમળા-બહેને મારો હાથ કાપી નાખેલો."

"મારી બાએ ? એ કેવી રીતે ?" દિનેશ પુછ્યું: કમળાબહેનના અંતરમાં ઘાસકો પડ્યો ને મલરાધને જોઈ રહ્યાં.

"તને ખબર નથી ? તારી બાનો મારી જોડે વિવાહ થએલો."

"શું કહો છો ?" દિનેશનો એક મિત્ર બોલ્યો.

"તે હું જાણું કે આજકાલના તમે જાણો ?" ફાજદાર સાહેબે કહ્યું; "કમળાબહેન એક દહાડો વારીએ આવ્યાં. ને અમે એ સીંગરામમાં ભરાઈ છાનાંમાનાં શેરડી ખાવા બેઠાં" બધાં હસ્યાં. કમળાબહેન નીચેથી ઉચું જોઈ શક્યાં નહીં. દિનેશની વહુ શરમની મારી રાતી ચોળ થઈ રહી. "શેરડી કાપતાં મારી આંગળી કપાઈ ગઈ" બધા હસ્યા. કમળા નીચુંજ જોઈ રહી.

"તેમાં કેં બાએ કાપી ?"

"એની શેરડીએ કપાવી. ભાઈ થયું ?" ફાજદારે કહ્યું. એમને પોતાને અગત્ય લાગે એવા હેતુઓ ને દસમુખો અવાજ તેમના ગળામાંથી નીકળતો હતો. "આ રહી તે આંગળી" કહી ડાખા હાથની વચલી આંગળી ફાજદારે ઉઘી કરી; અને દિનેશના એક મિત્રે હાથે ધર્યો અને કમળાબહેન સીરાવ બધાં ફાજદાર સાહેબની આંગળી જોવા આવ્યા. તેમની વાત ખરી લાગી. તેમના ડાખા હાથની વચલી આંગળી પર પહેલા પેઢા આગળ ઉઠો જમરો ધા હતો. વર્ષો થયાં પણ ધા સ્પષ્ટ દેખાતો.

ફાજદાર સાહેબની મોટી આખો વિચિત્ર રીતે કમળાબહેન પર ઠરી હતી; અને તે નીચેથી ઉચું જોઈ શકતાં નહોતાં. દિનેશ આ બંનેને જોઈ રહ્યો પાછી વાત બદલાઈ;

ફોજદાર સાહેબે ને કમળાબહેને કે' કે' જીનીવાતો કાઢી; અને જીવાનીયાં જ્યાં મળદ કરતાં, સાંભળી રહ્યાં.

બાર વાગ્યા અને જ્યાં વીખરાયાં. બારણું સુધી કમળાબહેન ને દિનેશ વળાવા આવ્યાં.

“પ્રમોદ કાકા ? મને ક્યારે પકડવો છે ?” દિનેશ પુછ્યું. કમળાબહેન ચિંતાતુર બુખે જોઈ રહ્યાં.

“તને ?” હસીને ફોજદાર સાહેબે કહ્યું ને ન સમજાય તેમ જોઈ રહ્યાં. “My boy ! હું અમદાવાદમાં પોલીસમાં છું ત્યાં સુધી તો નહીંજ.” ફોજદાર સાહેબનો અવાજ ગળગળો હતો. કમળાબહેનની આંખમાં ફૂટગતતા દેખાઈ, દિનેશની નજર ફરી આ બે જણ પર પડી.

“Thank you !” દિનેશનો અવાજ આવ્યો...

“આવજો ભાઈ !” એક અવાજ આવ્યો... બારણું દેરાઈ ગયું; અને ચારે તરફ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. ફોજદાર પોતે શેરીમાં હતા; પણ તેમને લાગ જતા હતા, પણ અંતર અંદર પસતા વદાલસોયા આનંદી કુટુંબમાં હતું હંડો પવન વાતો હતો તેમણે ટોપી કાઢી મગજ ઠંડુ કરવા માંડ્યું...

... ન કલ્પેલા આદહાદો નજી પાછળ રહી ગયા હોય તેમ તેમણે પાછળ જોયું; અંધકારમાં સાચું જોયું. એક પોલીસમેન ડેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને સલામ કરી રહ્યા હતા. એ કોને સલામ કરતો હતો-તેમને વિચાર થયો.

તે એકદમ નિશ્ચય પર આવ્યા. પોલીસમેન પાસે તેમણે બાહુતી ગાડી મંગાવી, અને ગાડીમાં બેસી કલેક્ટરને ત્યાં ગયા.

રાતના એક વાગે તેમણે કલેક્ટરને જગાડ્યા. અને ક્યાં સુધી તેની સાથે વાત કરી.

જ્યારે એ વાગે તે પોતાને ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમનું મોં હસતું હતું. ને રાતના બેની સુખી રાત તેમણે ગાળી નહોતી.

૪

બીજો દિવસે ગામગપાટાના વાયરાઓ વાયા.

એક વાયરો વાત લાવ્યો કે દિનેશ ઠાકોરને કેદ પકડવાના હતા, પણ પ્રમોદરાય ફોજદારે કલેક્ટર પાસે જઈ રાજીનામાની ધમકી આપી વારંટ રદ કરાવ્યું.

એક વા એવો હતો કે દિનેશ રાતના ફોજદાર સાહેબને ઘેર બોલાવી સત્યાગ્રહ છોડવાનું વચન આપી વારંટ રદ કરાવ્યું.

એક વા એવો વાયો કે ફોજદાર સાહેબને દિનેશની માંમે સમજાવ્યા ને વારંટ રદ કરાવ્યું.

આ વાયરાઓ ભરેલી વાયા, અને બપોર પહેલાં તો રાજીનામું ફોજદારે કેમ ફાટ્યું, તે અને કમળાબહેન રાજ બેસીને શેરી કેમ ખાતાં હતાં, દિનેશ કેવા શબ્દોમાં સત્યાગ્રહ છોડ્યો એ બધી હકીકતની ચોક્કસ ખાત્રી આપનાર ગણુકારો પોણે પોણે થઈ ગયા.

આ વાયરાઓમાં હકીકત એટલી તો ખરીજ હતી કે બીજો દિવસે દિનેશને કાઢ્યો પકડ્યો નહીં. શા કારણથી તે દરેકને શોધવાની છૂટ હતી.

દિનેશ રાત આનંદમાં ગાળી ને સવારે તે નીરાંતે ઉઠ્યો. તેને ફોજદારના શબ્દોમાં વિશ્વાસ નહોતો, એટલે પોને પકડારો એમ ખાત્રી હતી. આઠ થયા, નવ થયા, અગીઆર થયા, તે કોરટમાં ગયો-પણ વારંટ આવ્યું નહીં. એટલે નામીપાસ થયો. સત્યાગ્રહીના શિરામણિ તરીકે જધારી પહેલાં પકડાવાનું માન તે મેળવતો રહી ગયો એ વિચારે તે ખિન્ન થયો.

પછી તેણે ગામગપાટા સાંભળ્યા. પહેલાં તો તેને ગરબા નહીં. પછી અઢી વાગે શુદ્ધરાત કલબમાં તે સાહ પીવાં ગયો, ત્યાં પણ એની

એજ વાત થતી સાંભળી.

એક સ્ત્રીઆવલાએ ડામ દીધો: “ મારી મા પણ ડેરુડી સુપરી-ન્ટેન્ડન્ટ સામું બેતી નેને ગેરહી ખવાડતી હોત તો મને પણ કોઇ નહીં પકડત. ”

આ શબ્દો દિનેશને કાને પડ્યા ને તે ચમક્યો. શું એમાં કેં સત્ય હતું ? તેના હૃદયમાં શંકાઓ ઉદ્ભવી.

ફેજાદાર સાહેબ કોઇ દિવસ નહીં ને તેને ત્યાં કાલે ક્યાંથી ? કોઇ દિવસ નહીં ને તેની મા બેડે આટલી બોલવાની છુટ ક્યાંથી ? કાંચે ફેજાદાર હસતા હતા ત્યારે તેની મા નીચું કેમ બેતી હતી ? ‘ હું પેલીસમાં છું ત્યાં સુધી ’ એવી ખાત્રી આપવાની શી ગરજ ? અરે ભગવાન ! ને તેમણે તેને ‘ માઇ બોય ’ કહી સંબોધ્યો હતો ..... ને પેલી કપાએલી આંગળી !

તેના કુખ મગજમાં અનવાણું પડ્યું. તેની માને લીધે ફેજાદારે તેને જવા દીધો, ને કલેક્ટર પાસે વાન્ટ રદ કરાવ્યું ! તેની આજોએ અંધારાં આવ્યાં; તેની મા ! ... પોતે કેનો છોકરો હતો ? ... દિનેશ લાવનારીજ હતો, નીલિમાન હતો; પોતાની જાતને સલાયતી માનતો. પણ તેની મા... “ એ ભગવાન ! ” તે બબડ્યો; “ મને શી ખબર ? ”

જેમ જેમ તેણે રાતના પ્રસંગની વીગતો સંભારી તેમ તેમ તેને ખાત્રી થઇ ગઇ. તેનું માથું ફરવા માંડ્યું. તેનું લોહી ઉઠળી રહ્યું. માથું હુખવાનું બહાનું કાઢીને વહેલો કોરટખાથી ઘેર જવા નીકળ્યો; પણ ઘેર જવાનું મન થયું નહીં. આ ઘેર જવું—જ્યાં આવી મા વસે ત્યાં !

તેના અંતરમાં માત્ર પેલી કપાએલી આંગળીજ દેખાયા કરી. તોફાન ઉઠ્યું; અંધકાર છવાઇ રહ્યો. સાબરમતીમાં પુષ પરથી પડતું મુકવાનું તેને મન થયું. “ અરે મા ! મને દુષ પીતો કેમ

નહોં કયો ? મને જીએ કેમ ન માર્યો ? મને શા માટે દળણું દળી લાવ્યો, ને પરણ્યો ? મને સારા સંસ્કાર શા માટે દીધા ? ”

પગ એને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. ત્યાં બેરી છોકરાને મળી સાબરમતી આશ્રમ જઇ, ગાંધી-જીના પૂજ્ય પાદારાવમાં આશ્રમન શોધવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે ઘેર ગયો ત્યારે કમળામહેન તેના છોકરાને લઇ એમાં હતાં. તેમને બોલો એના પુત્રને કલંકિત કરતો જોઇ એનો જીવ ઉછળી આવ્યો; પણ તે કેં બે:તો શક્યો નહોં. તે ઉપર ચાલી ગયો, અને માથું પકડી મુઠ રહ્યો. તેની નજર આગળ ફેજાદાર સાહેબની કપાએલી આંગળી દેખાઇ. “ શેરડીના કકડા ! એા પ્રશુ ! હું કેમ જીવીશ ? ” તેણે આકંઠ કર્યું. તેને એન પડ્યું નહોં. તે ટોપી પહેરી નીચે ઉતર્યો. માને બેઠ તેના ઝૂનને પાર રહ્યો નહોં; તેનું ચાલત નો—અરે તેની પૂજ્ય માતા ! પણ આ પૂજ્ય ! ને પોતે કેનો છોકરો ? ‘ માઇ બોય ’ ‘ માઇ બોય ’ “ એા પ્રશુ ! ” તે બબડ્યો. તેને કમકર્માં આવ્યાં.

તેના મગજમાં ધબકાગ ચતા હતા. તે બહાર નીકળ્યો પણ ક્યાં જવું તે સૂઝ્યું નહોં. આશ્રમમાં અભારે બધા કામમાં દરો ત્યાં જવું તેને ગમ્યું નહોં. ક્યાં જવું ? તે ચાલેનો ચાલેનો કાચરખ તગ્ડ ગયો. જ્યાં સુધી ચલાયું ત્યાં સુધી ચાલ્યો. રાત પડી પણ તેણે આઘાજ કર્યું. પણ તેના દેયાની હોળી શમી નહોં.

એને લાગ્યું કે તેને કપાળે લખંકર કલંક હતું એને પોતાની નિર્બલતા, પોતાની વાસનાઓનું મુગ્ધ હવે સમજાયું. તેના લોહીમાં અનીનિતો ડાખ હતો. કાલ સુધી તે પોતાને દેવી અંશ માનતો; અભારે તેની અધમનાની સીમા રહી નહોતી.

તેને જીવન અકારું રાખ ગયું. તેણે એવું ધાયું હતું કે પોતાના આનમ્ય બધી ને ગાંધીજીની

સેવા કરશે, સત્યાગ્રહ સંન્યતે વિજય અપાવશે, આર્યાવર્તનું સ્વતંત્ર્ય સધશે. તે કડવાશથી હરશે. તેનું આત્મબળ ! એક અધમતાના પરિપાકરૂપ પોતે, તેનું તે વળી આત્મબળ !

તેણે કોઇપણ પ્રકારે જોલમાં જવા, કે મરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. શા માટે ન જવું ? આના પાપ માટે શા માટે પ્રાયશ્ચિત નહીં કરવું ? ખરી વાત, પોતે અધમ ભલે હોય, પણ તેની આહુતિથી માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર શા માટે નહીં સાધવો ? પોતે જન્મવો નહોતો જોઇતો; સ્વદેશના સ્વતંત્ર્ય માટે શા માટે નહીં મરવું ? તેના હૃદયને કેંક આશ્વાસન મળ્યું. તેણે સંકલ્પ કર્યો—માના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો. ફોજદાર સાહેબની કપાએલી આંગળી આ સંકલ્પની અધિક્ષતા હતી. તે બારે બાર અગ્રે ગયો ને ઘેર સંદેશો કઢાવી દીધો.

ખીજે દહાડેથી દિનેશ સત્યાગ્રહની જવાલા ચઢ રહ્યો. ખાવું, પીવું, સુવું બધું તેણે છોડી દીધું. તેણે આત્મબળથી બ્રીટીશ સત્તનત ઉઘાડાવી દેવાનું વ્રત લીધું. તેની આંખ આગળ ફોજદાર સાહેબની કપાએલી આંગળી સદાએ દેખાતી; અને તેની વ્રતનિષ્ઠા દૃઢ ને દૃઢ ક્યે જતી. અમદાવાદના રમખાણમાં, પંજાબના લુલ્હોની તપાસમાં, બારડોલી સત્યાગ્રહમાં, સૌને મોખરે દિનેશ ઠાકોર હોતો. આખા દેશમાં તેની કીર્તિ પ્રસરવા માંડી. જેમ તેની કીર્તિ વધતી, તેમ તેને પોતાની અધમતાનું જ્ઞાન વધારે તીવ્ર થતું; અને તેમ તે પોતાની આહુતિ આપવા વધારે ને વધારે તત્પર થતો.

આ પ્રાયશ્ચિત કરવામાં તેણે કુટુંબીઓને વીસારી દીધાં. દિનેશની આવક બધી યત્તા તેમની વીટબંધુઓ વધી.

પણ ફોજદાર સાહેબ બે ત્રણ દિવસે દિનેશના કોઠાને રમાડવા જતા; અને કલાક બે કલાક ગાળી આવતા, આ પ્રસંગો તેમના શુષ્ક જીવનને

લીલું કરી રહ્યાં. આખરે પોતે એક કુટુંબીજન તરીકે કમગાળહેતની આર્થિક વીટબંધુઓ ફેડવાનો આધિકાર માંગી લીધો; અને એ અધિકારનો ઉપયોગ તેમણે કરવા માંડ્યો.

આ વાત દિનેશને કાને આવી ત્યારે તેનો આત્મા કાંપી ઉઠ્યો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રાયશ્ચિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેણે દૃઢ કરી. જીવનમાં એ પ્રતિજ્ઞા ને તેની સાકાર મૂર્તિ—ફોજદાર સાહેબની કપાએલી આંગળી, બેએ તેને લાગીઓનો પણ લાગી બનાવ્યો.

૫

ગાંધીજીએ બારડોલીના બળવાનું ફરમાન કાઢ્યું હતું. ગર્વથી તેમણે શબ્દનેતા તરીકે બ્રીટીશ સત્તનતને પડકાર કર્યો હતો. તેમના અંગત અનુયાયીઓ તે ફરમાન પાળવાને કટિબદ્ધ થયા હતા. વાતાવરણમાં પ્રબળ ઉત્સાહ હતો. સત્યાગ્રહીઓ અને સરકાર બંને પક્ષે પોતપોતાના બળ એકાગ્ર કરતા હતા. બે દહાડા થયાં પ્રમોદશય સ્પેશીયલ ડ્યુરી પર બારડોલી આવ્યા હતા એમ દિનેશ સાંભળ્યું હતું.

ધ. સ. ૧૯૨૨ની અગીઆરમી ફેબ્રુઆરી હતી. તે આશ્રમમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેનું અંગ સુકાઈ ગયું હતું; તેની આંખો અસ્વાભાવિક રીતે ચમકતી હતી. થોડા દિવસમાં પોતે કાં તો જોલમાં જશે, કે કોઈ પોલીસમેનની બંદુકનો ભોગ થશે. એના જીવનના ઉગ્ર સમારંભની પૂર્ણાંશિત થવા આવી હતી.

કેં આરે ઉભું હતું. તેણે ઉંચું જોયું. ફોજદાર સાહેબ કદાવર, વૃદ્ધ ને ગૌરવશીલ વચ્ચે ઉભા હતા. તેનું મુખ વાત્સલ્યરસથી પ્રગ્લુ હતું. દિનેશ ચમક્યો—જણે કાળીનાગ સાચું ઉભો હોય તેમ.

“ દિનેશ ! કેમ છે ? ” ફોજદાર સાહેબે પૂછ્યું.

“ તમે ક્યાંથી ? કેમ આવ્યા છો ? ” દિનેશ

પુછ્યું. ગાંધીજીની સૌજન્યથી અપમાન કરવાની તેની શક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઇ હતી.

“તને બચાવવા.”

“મને ! શા મારે ? તમને શું ?”

“ભારી મા, વહુ ને દીકરાને લઇ જઇ સોંપવો છે.”

“સોંપી રહ્યા !” તિરસ્કારથી દિનેશે કહ્યું :

“કાને સવારે હું તો પહોંચી જવાનો.”

“હા. અમદાવાદ !” હસીને ફોઝદાર સાહેબે કહ્યું.

“તમને શું બાત !” કડવાશથી દિનેશે કહ્યું. “સરકારી અમલદારને સ્વદેશ શું, સત્યાગ્રહ શું, ને સ્વાતંત્ર્ય શું ?” કહી દિનેશ પાછો વળ્યો.

ફોઝદાર સાહેબનું મીઠું હાસ્ય તેના કાન પર અથડાયું.

તે ગાંધીજીને આગ્રમે આવ્યો.

ત્યાં ગડબડ મચી રહી હતી. સત્યાગ્રહ-સેનાનીઓનાં ટોળાં ઉઠ્યાં હતાં, અને છાનાંમાનાં અકળાઇને વાત કરતાં હતાં. દરેક મુખ પર વ્યગ્રતા હતી. દરેક આખમાં અકળામણ હતી.

• રાષ્ટ્રના જન્મ મરણ જેવો એક લથાનક પ્રસંગ હતો. ચૌરીચોરાના રમખાણ વીશે વિચાર કરવા મદ્યમાણ એકાંત સેવતા હતા.

એક માણસ પર, એક પળ પર આખા દેશનો, ઇતિહાસનો, ભાવિનો આધાર રહ્યો હતો. તે માણસ પર ને તે પળ પર શાસન ચલાવવાની કામને સત્તા નહોતી. શું થશે ?

સમયનો પ્રવાહ પળ વાર ચંબી ગયો.

એક સુપરિચિત ને મીઠા હતાં પ્રતાપી અવાજ બહાર ઉઠેલાઓને બોલાવ્યા.

બધા અંદર ગયા. અહિંસાના પયગંબરના મુખ પર જ્ઞાનિભયું હાસ્ય હતું. વિશ્વવૃત્તિ

૫-૧

ને અહિંસાવૃત્તિ બે વચ્ચે થએલા તુમુલ્ય મુદ્દના ત્યાં પડ્યા પથુ રહ્યા નહોતા.

“ઘોડો બળવો બધા ક્યાં વિના છુટકો નથી.” રાષ્ટ્રવિધાતાએ કહ્યું; અને ઇતિહાસનો અનેક પ્રકરણો લખવાનો અધિકાર લઇ લીધો.

કેટલાક ખુશ થયા, કેટલાક દીલગીર થયા. દિનેશે ગુંગળાતી છાતી પર હાથ મુક્યો. ‘સત્યાગ્રહ’, નહીં-બળવો નહીં-કેદ નહીં-રમખાણ નહીં-બંદૂકના બહાર નહીં-મૃત્યુ નહીં !

તે સ્માંથી નાડો, નિરાશાથી ગુંગળાતા હૃદય-ને મોઢપણ પ્રકારે શાંત કરવા. ફોઝદાર સાહેબની કપાએલી આંગળી મળે જવાલામય સસ હોય તેમ તેની આગળ દોડતી.

મરણીઓ કહી મરતોજ નથી એ ખરી વાત હતી. મૃત્યુ પાછળ ફાંદાં ભારતાં પથુ તે તેને આવી મળતું નહોતું તેને નસીબે તો નિરાશાશીળ મરણ લખાયું હતું.

“ક્યાં ગય છે ?”

દિનેશ અમકયો-મળે ભૂત વળગ્યું હોય તેમ. ફોઝદાર સાહેબ તેની પામે આવ્યા.

“કેમ ભાઇ ! હવે તો અમદાવાદ આવશે ને ?”

“શું કામ આવતું ? તમારી શેરડીની વાતો સાંભળવા ! કહી નહી. હું તો મરવાનો” દિનેશના અવાજમાં આક્રંદ હતું. ફોઝદાર સાહેબ આંખ ફાડી જોઇ રહ્યા.

“શું ?” તેણે સખ્તાઇથી પુછ્યું.

“કે નહી” દિનેશે ગળગળે અવાજે કહ્યું :

“તમારાં કાળાં મોઢાં મારે જોવાં નથી.”

એક કદમ ફોઝદાર આગળ આવ્યા ને દિનેશનાંબે ખભા પર હાથ મુક્યો.

“મૂખાં ! શું બકે છે ? તું પથુ બદમાશોના ગપાટા માનવા લાગ્યો ? મૂખાં ! તેમાં મરવા માંગે છે ?” ફોઝદાર સાહેબને સમજ પડી.

“હા-હા” તારા પેલા જન્મદિવસ પહેલાં

“મુરખ” ફોઝદારે દિનેશને જોરથી હલાવ્યો. તારા પેલા જન્મદિવસ પહેલાં કમળાબહેન ને હું ભાગ્યેજ એકબીજાને જોયા હતાં—આખા અવતારમાં.”

“તમારો તો વિવાહ” —

ગાંધારી જોડી વીતી તને ખબર છે કે કમળાબહેન મને કહેવા આવ્યા હતાં કે તારો જન્મદિવસ હોતો માટે તને એક રાત નહીં પડેવો.”

“હા” મને કહીનેજ આવી હતી.”

“પણુ શા હકથી કહેવા આવ્યાં હતાં તે ખબર છે ?”

“ના.”

“એમણે અસલ અમારો વિવાહ થયો હતો એમ વાત જોડી કહી. મેં પણ એ વાત કબુલ કરી.”

“શા માટે ? શા માટે ? તે રાજનામાની ધમકી આપી વારંટ રદ શા માટે કરાવ્યું ?”

“દિનેશ, પહેલાં તો વિવાહની એ વાત ગમતમા કબુલી પછી તારે ત્યાં આવ્યો તારું સખ ને તારાં કુટુંબીઓનું હેતુ જોયું. તે કુટુંબ-જલમાં ચુકાવા મેં એ વાતને પ્રુછિ આપી. અને રૂબે એ કુટુંબ કુખી થાય માટે વારંટ રદ કરાવ્યું. તું વકીલ છે, છતાં આવી મુખાંત જોવી વાત કરે છે. મને છોકરો નહોતો, તે મેં જાણ્યું કે હું છોકરો મેળવીશ.” ફોઝદાર સાહેબે મ્હાન વદને કહ્યું.

“દિનેશે કિયું જોયું. સખત, એકલવાયા, વદ ફોઝદારના મુખ પર ને અવાજમા જણાતા બાવ ને રનેહલાલસા તેણે જોયા. આ વદ માણસે

સુકા જીવનમા લીધેપરરી ઉગાડવા આ ઉપકાર કર્યો હતો. અત્યારે તે અહીંયાં આવ્યો હતો અને તેને પાછો લઇ જવા મથતો હતો. તેની માની જોડી કાઢેલી વાત સ્વીકારી હતી—“પણુ—પણુ પેલી કપાએલી આંગળી !”

ફોઝદાર હરયા ને થોડીવાર થોભ્યા.

“મુરખા ! આલ મારી જોડે.”

આગળ ફોઝદારે ને પાછળ દિનેશ એમ તે ગામમાં આવ્યા ને ફોઝદારને ઉતારે આવ્યા. ત્યાં જ ફોઝદાર સાહેબે એક જુની દાઇલે લીધી ને ફરવવા માંડી.

“સારું થયું કે આંજોળ આરંભેલી કચેરીમાં થી મારાં જુનો કેસ વાંચવા ફાઇલ લાવ્યો.” તેણે પાનાં ફરવી એક કાગળ વાંચવા આરંભી.

એકાંત જોવા દિનેશ વાંચી રહ્યો. પ્રમોદેરાય તો રીપોર્ટ હતો :

“ચારને પકડેલી તેની હાથમાં ધારીક જરંક પકડાઈ જવાથી મારા ડાયા હાથની વચલી આંગળીને સખત થી લાગ્યો છે. ડોક્ટરના કહેવાં મુજબ એ આંગળીને સ્ક્રાંતી દેશ દહીડા થશે.”

“દિનેશની આંખે અંધારા આવ્યાં. જ્યારે તે સ્પષ્ટ નોંધ શક્યો ત્યારે ફોઝદાર સાહેબ વાતસ્યલાવથી હસતા હતાં.

“દિનેશની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે ઉભા થઈ દાંડીને જોઈ. પ્રમોદેરાય તમારો દોકરો થઈ રહેવાનો અધિકાર આપેશી ? તેની અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

ફોઝદાર સાહેબ ઉભા થયા, પટો ફીક કર્યો, કંઈ ખર્ખાયું, ફોટની બાંધવતી આંગળીની દિનેશને ભેગી પડ્યા.

પ્રણયવિગ્રમ

“અનુસંધાન પૃથ્વિ, ૩૨૮ થી”
ઠગવિદ્યા ! તેનો મધુર પ્રવાહી કંઈ આ ઠગાઈને
વધારે ભયંકર બનાવતો હતો.
“તમે એ પત્ર નથી લખ્યો તો કેણે
લખ્યો છે ?”

મારા કાકાની છોકરીએ.
“પણ આમાં નામ મનોરમા-તમારું
નથી છે.”

“મારું નામ મનોરમા મહેતા છે અને
મારા કાકાની છોકરીનું નામ પણ મનોરમા
મહેતા છે.”

મને આ છોકરીની ધૂર્તવિદ્યા પર વધારે
તિરસ્કાર આપ્યો. તે કેવી ભયંકર બનાવટ કરતી
હતી ? મારા કપાળ પર પરસેવાનાં બિંદુઓ
પાડી ગયાં.

“શું સારે તમારા પિતાને ઘેર તમારા
કાકાની છોકરી મનોરમાએ મારી આંખોની
સારવાર કરી ? શું એજ મનોરમાએ તમારે ઘેર
મારા હાથ પર અમારા વિશેગની વેળાએ આસુ
ખેંચ્યાં ? શું એજ મનો...”

વચ્ચેથી તે બોલી ઉઠી : “હા, એજ મનો-
રમા હશે, માત્ર તેના બાપને ઘેર તેણે આ બધું
કંઈ દેશે. મારા પિતાના મકાનમાં નહીં. મારા
પિતાના દહીંઓની આંધળાની જે સારવાર
કરે છે.”

મારું રોપની ડીઝી વધી ગઈ. મો કાઠીને
હાંકતા હાંકતા મેં કહ્યું : “દશરતી આતર જણાવો
કે તમે શું સુરતના ડો. મહેતાનાં છોકરી
નથી ?”

“મારા પિતા રા બાળામન મહેતા,
આંખના પ્રખ્યાત વૈદ્ય છે. ઘણા મુશ્કેલી તેને
બોલે સંબોધત આપે છે. તમે મને ડો. મહેતાની

છોકરી છું કે નહીં એમ પુછ્યું. મેં કાકલી,
કારણ કે મારા પિતાને ઘણાં જીલ્લા ડો.
મહેતા કહે છે, એટલે મેં તમારો શબ્દ સંધારવા
આમ દરકોસ ન રાખી.”

આ દૂર વસ્તુસ્થિતિમાંથી અદ્વિશુત વિગ્રમ-
ભાથી ઠેકાણે આવતાં મને બે ત્રણ ભીનીટ
લાગી. હું મૂક બેઠો રહ્યો. મને મારી મુખાંધ
સાલવાલાગી, અને છોકરીઓના આપે બેલડીના
બાઇઓ હતા-હૂબહૂ એકે બીજાને મળતા. તો
પછી બંને છોકરીઓ પણ એક બીજાને સમરૂપ
કેમ ન હોય ? મેં વારંવાર આંખાંધની મારી
માગી.

“પણ મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે તમે
મને મારા કાકાની છોકરી કેમ ગણી લીધી ?”
તેણે પુછ્યું.

“તમારા બંનેનો કંઈ બંને અવાજ એક
સરખો છે.”

“પણ અમારો દેખાવ તો...”

“મેં તમારા કાકાની છોકરીને, કદિ આંખે
જોઈજ નથી. મારા પાટા છાંચા, ખેલ્યાં તો તે
મારી કનેથી ચાલી ગઈ.”

“તો પછી એમ શા ઉપરથી કહ્યું કે ત્રણ
ત્રણ માસથી મારો ચહેરો તમારી નજર પાસેથી
ખસ્યો નથી ?”

“મનોરમા બેન ! એમાં પણ મારી ભુલજ
હતી. તેનો ચહેરો મારા આતર સક્ષ સમીપથી
હર, થયો નથી, તમારો નહીં. તેના ચહેરાનું મેં
માનસિક ચિત્ર દોડ્યું હતું.”

આજ્ઞાના વદનપર જરા યુગ્મવાડો દેખાયો.

“ને તમે એ માનસિક ચિત્ર કેાનું ને એલી
વ્યક્તિને એના અવામાં સાધન તરીકે વાપર્યો ?”
“હીક, સારું. આ વાતને આપણે મૂકતી
મુશીબ.”

તેણે બીજી વાતો ઉપાડી, પોતાની પીઠાઈ

પહેનની પ્રેમનીલા ઉપર પેશ કદમી કરવાનું તેને નહીં રચતુ હોય, એમ જાણાયું એ પછી અમે મારા અકસ્માતની, રા ખ મહેતાને સાત્તવાર માટે નવસારી બોલાવવાની, અને એની ખીજ પ્રકીર્ણ ગોઠી કરી હું તેની નજરે પ્રમાણિક ગૃહસ્થ હરી ચુક્યો હતો, એવું, હવે તેણે મારી સગાથે છુટથી ભાવપૂર્વક વાતો કરી પુસ્તકો કલા, સાહિત્ય અને શીન્સરીની અમે ચર્ચા કરી મુખામુખી થી એ ની પરીક્ષા આપી તે પાછી સુરત આવતી હતી તેની મેઘા તેજસ્વી હતી તેની કલ્પનાશક્તિ રમતીઆળ હતી તે નિષ્ણાત વાર્તાકારની અજબ છટાથી વાતો કરતી તેની મૃદુતા 'મારી મનોરમા' જેવીજ રસભાવિક હતી તેનું હાસ્ય મારી મનોરમા જેવુંજ નીખા લસ અને મોહક લાગતુ માત્ર આની અને મનોરમાની વિચાર સૃષ્ટિમાં ધણે તફાવત હતો તે પરથીજ હું તેને જુદી વ્યક્તિ કલ્પતો હતો અને છતાં વિવિધ વાતો દરમિયાન મને ઉંડું ઉંડું સંવેદન થતુ કે આ માલાજ મારી મનોરમા છે આવા સંવેદનની સાથે, સુરતમાં રાહ જોતી મનોરમાનું કલ્પનાચિત્ર સરી જતુ આ મનોરમાના હોઠ પરથી એક ચુપ્પન મારા હોઠ પર સરક્યુ હતું, એ ધનના અચુક અને ન હુલાય કે છુ સાચ તેની હતી

વળી વચ્ચે વચ્ચે કલ્પના મોહ પીગળી જતા, હું મારી સગાથી મનોરમાની દેહની રેખાઓ ટીકી ટીકીને તપાસતો પ્રથમ જોનારને તે અનાકર્ષકજ લાગે નાક મોટું અને માસલ હતુ દાંત સારા પ્રમાણુમાં આગળ નીકળી આવેલા આખો અતિશય ઝીણી અને સુરા રગની પણ મારો પ્રેમ આ સર્વ કદ્દપતા બેદીને અધ્યાત્મ સુધી પહોંચતો આ ચહેરાને હું બીજા કોઇ પણ ચહેરાથી વધારે ચાહતો હતો

સુરત નજદીક આવ્યું જોતજોતામાં પાંચ

કલાક નીકળી ગયા, ફરી મળવાની આશા અમે એક બીજાને બતાવી

“મનોરમા મને તમાગે આગળ રીતસર introduce કરશે” મે કહ્યું

તે મદ હસી “તમને ખાતરી છે કે અમે સાથે હોઈશું તો તમે અમને બરાબર જાણખી કાઢશો ?”

“હારે, સાચેજ તમે એકબીજાને બરાબર મળતી છો ?”

“એ તો તમે જીની રીત ગ્રહણ કરી—એક પ્રશ્નના જવાબમાં બીજાને પ્રશ્ન પુછવાની”

“તો પણ તમે એટલા બધાં સમરૂપ છો ?” મે આગ્રહ કર્યો

તેણે વાન સમારવા હાથ ઉંચા કર્યાં મે એ નાનકડા, રુપાળા, સુંઘડ હાથ બરાબર જોયા, અને એક વિચાર સ્પુર્યો

‘તમે એક કૃપા કરશો ?’

“શી ?”

“મને આખો મીચીને તમારા હાથને અડ કવા દો”

“કેં તોફાન તો નથી કરતુ ને ?”

“અરે, ના એ તો અમસ્તુ જરા”

નિર્દોષ બાલિકાની પેઠે તેણે હાથ આગળ ધર્યાં મેં આખો મીચીને તે હાથપર મારા આગળા ફેરવા માડ્યા મારી મનોરમાના હાથ પણ હું આ રીતેજ પાળતો

“કેમ ?” તેણે પુછ્યું

“બરાબર તેના જેવા નહીં તમારા જરા વધારે મજબુત અને છતાં સુદર છે તેના વધારે ક્રામળ લાગતા”

તેના ચહેરા પર ચુસ્તાની સુરખી છવાઇ રહી તેણે સાળુમાં હાથ સતારી દીધા

“મનોરમા જોન ! તમે પાંચ કલાક જોત જોતામાં વીતાવી દીધા બરાબર, માનવ માનવની

આવી સેવામાં ગર્વ લેવા જેવું છે. ”

“ હું જ્યારે બાળક હતી ત્યારે સરકસમાં હાથીના તમાશા જોઈને આમજ કહેતી, ” તેના વદનપર મોહક નિર્દોષ હાસ્ય રમી રહ્યું.

“ પણ હું હવે બાળક નથી ” સદાસ્ય નમન કરતી મેં કહ્યું.

તેના શીક્ષા કપાળ ઉપર લોહીતરી આબુ. મારા સાદા શબ્દોમાં એવો શો ઉપાલંબ હતો કે તે ગુસ્સે થાય ? સ્ત્રીઓની રીતભાતથી હું ઘણીવાર અનુભવ થયો છું. ખીખ ઘણા માણસો કહે છે કે સુંદરીને સમજવી અતિ કઠિન છે, બલભલા કામિની ચરિત્રના પારખુઓ પણ છક્કડ ખાઈ જાય છે.

“ હું ધારું છું કે ઘણાખરા માણસો બાલકજ છે ” તેણે કહ્યું,

“ કઈ રીતે. ”

“ નિર્દોષ અને ઘણીવાર મીઠી ખીત જવાબદારીને લીધે. ”

ટ્રેન સુરત સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ.

ગાડી કરી હું ડો. મહેતાના ઘર તરફ રવાના થયો. હું મીસ વામન મહેતાને વીસરી ગયો. મારા વિચારો મારું અસ્તિત્વ ‘ મારી મનોરમા ’ ઉપર, તેના મૃદુ વર્તન ઉપર અને ટ્રેનમાં મળેલી મનોરમા કરતાં વધારે મીઠા ને પ્રવાહી કંઠ ઉપર એકાગ્ર યથ રહ્યું.

ઘર ઉપર પહોંચ્યો. નોકરે મને ઓળખ્યો, અને મારી સામે તે તીરછું હસ્યો. મનોરમા દીવાન ખાનામાં હતી.

કાળમરુતની ઝડપથી, વિચ્છેદી સોજનરના ઉસ્કરાટથી હું દોડતો દોડતો દાદર ચઢ્યો, દીવાન ખાનામાં બંદુકની ગોળાની જેમ ધસ્યો. જેવો દાખલ થયો, તેવો ઉગરામાં ડંધાઈ જાયો.

પાછળ ટેબલ પર એક હાથ ટેકવી એક અપ્સરા જેવી અકલ્પ્ય અને રૂપવતી સુંદરી

ઉભી હતી. ઝીણા કુમારદાર કાળા ભમ્બર વાળ તેના મસ્તકને અદ્ભુત મોહિની અખી, રજા હતા, તેની મોટી લંબગોળ આંખોનું તેજ મુનિન્દ્રોને ષણ દોડાવે તેવું હતું. તે પાતળી અને ભરાઉ હતી. તેના દેહમાથી રતિનું સૌંદર્ય ઝરતું. આ રૂપજીવી સુંદરીને જોઈ રહ્યો, બાન આવતાં હું બોલ્યો: “ મારી માયું છું, બહેન! મને તો ખમર કે અહીં મીસ . . . ”

અપાર્થિવ દેખાતી સુંદરી હસી અને જરા આગળ આવી.

“ કેમ ગોપાળ ! હું મનોરમા. ”

મેં આંખો ચોળીને તેની સામે બરાબર જોયું જગત ઉંધુ પડી જતું લાગ્યું. શેષનામ પાતાળમાંથી નીકળી પૃથ્વીપર નાચે પુછડી અદ્વાજના લાગ્યો. પણ એ કંઠેના જાદુ મારા હૃદયમાં અણગણી ઉઠ્યો. પણ એ કંઠેના મેળ આ લબ્ય દેહલતા અને દિવ્ય અપાર્થિવ મુખ-રેખાઓ સાથે કોઈ રીતે ન બેઠો. .

કેં પણ વિચાર વિના, શૂન્ય મગજે મેં પાગલની મીસાલે પુછ્યું: “ તમારી તમીયત કેમ છે ? ”

“ પણ મને જોઈને તમે આકાશમાં ચિદરવા લાગ્યાને ? ” તે અનુણી સુંદરીએ મોહક અવાજે પુછ્યું.

“ હારતો. જે સુંબાઈથી હું તમને મળવા માટેજ અહીં સુધી દોડ્યો છું. ” હજુ પણ શૂન્ય ચિત્તે મેં જવાબ આપ્યો. હું ક્યાં હતો, શું બોલતો હતો, તેનું મને લગીરે લાન નહોતું.

“ પણ તમે ખિન્ન દેખાવ છો. ”

“ ખૂરી વાત એમ છે, ” મગજ સ્થિર કરતાં મેં જવાબ આપ્યો; “ મેં કે જુદીજ, અતિશય જુદી વ્યક્તિને જોવાની આશા રાખી હતી. તમે વર્ણવેલો ચહેરો ત્રણ ત્રણ માસથી

કે તમે મને કદૂર્પન જોઈને દીલગીરાતો નહીં
જાવા-હિલ્લો રાજ થશે એવી મારી ધારણા
હતી "

૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧

"તહીં, મનોરમા ! હું ખરેખર તમને
જોઈને દીલગીરજ થયો છું મારા ચિત્ત પર
અસહ્ય વ્યથા થાય છે."

"ના, ના, એમ જોવો, આ જોવાય
હું તમને જોઈને અહીં કલાકોથી અધીરી બની
રહી છું; અને—"

તેની આંખો રહ રહ થઈ ગઈ એક જો
અશ્રુમિદુ સરી પડ્યા અને પછી ફરી એકવાર
ટકાર થઈ, શુસ્સો લાવી તેણે કહ્યું "તમે નિર્દય
છો, રાક્ષસ છો હું તમારી સાથે ફરી વળતી
નહીં જોઈશ મને "

જેણે શબ્દ બોલતાં બોલતાં તેને ગળે કુમો
આવેલાં તેનાથી ડચક બવાલ મધુ "તે આરણ્ય
તરફ દોડી હું તેને અટકાવેલાં ગયો પણ મને
ધક્કા મારી રહતી આંચુ લારી આખોએ તે બહાર
ચાલી ગઈ "

૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧

અનાદિ કાળથી સ્ત્રીઓ આવીજ રહી છે "

હુ ખા, વિપણ્ય, ખિન્ન હૃદયે હું શરીર
શરીરે ભટક્યો. આખરે શા બાંધામન મહેતાનો
ઓષધાલયમા પહોંચ્યો તેણે મારી આખો
તેપાંસી સંપૂર્ણ આરામ થયાનું જાહેર કર્યું
બ્યાંહારિક એને ખીજા પ્રાતે કહી, હું ઉઠ્યો
બહારના હોલમા મને મનોરમા મળી. તેણે
ફરવા જવા માટે સફાઈદાર છુટક પકડ પહેર્યા
હતા મારી સાથે તે શરીરમા આવી "

"ગેકેમ, આ જોવાલાં કૃષ્ણ ? મારા ડૉક્ટર
કાકાની મનોરમાને મળી આવ્યા ? વડ અનાજો
તેણે પુછ્યું. ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧
હા " એ ખિન્ન અવાજે કહ્યું "

"તમે તેને સ્વસ્થમા હવે મારા જેવીજ
ધારો છો મને " ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧

૧ " જાણ જાણવાનું એમ હોય તો, કે
સાકં ? " તે આવેશપૂર્વક જણાવ્યો,
"એવું હોય તો હવે આવા ઝગપાતમાં ચડકાજો
નજરવડે હોઈ "

તો "તમે શું કહ્યો છો ? હું સમજી તથી
ચકતી છું " મારી સામે રિચર મને તે જોઈ રહી
એ, મનોરમા મને અજમ મોહિની, લાસી, તેની
ઝીણી આખોમા પણ દિવ્ય તેજ ચમકવું હતું "

"હું એક સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વ સાથે પ્રેમમા
હું અને ખીજાનું ચહેરાનો આશંકા છું અને એ
તણતણ માસના પ્રરિચિત ચહેરાનો પ્રેમ હું
કદિ પણ અળગો નહીં કરું "

અને વ્યક્તિત્વનો વ્યક્તિત્વનો પ્રેમ
કયા જશે ?
"ધર જાણે " એ નીમાસો મુક્યો
એવા તદ્દન અનાકર્ષક ચહેરાની સાહેલી
કામ પણ શુદ્ધિશાળી માણસ ફરી શેકે, એમ
ધારી ચકતી નથી

મે આવેશપૂર્વક સુમ મારી " એ ચહેરા
સુંદર છે, દિવ્ય છે "

"મારી સામે તે વિચિત્ર રીતે જોઈ રહી
મને લાગ્યું કે કેક વિલસણ વસ્તુસ્થિતિ ઉપ-
નિષ્પત્ત થઈ છે, એ દૃષ્ટિએ મને મુઝ્યું ક્યો-હું
તેના આંખોએ આકર્ષણમા એવાયો મારાથી
કહેવાઈ ગયું "

પુરોની નિર્દોષ મારી ખીજાની બંધારી
એટલે શું ? ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧

એકદમ મનોમમાએ હાથ લેવાથી, લેણ,
ફોહ મળી " કહ્યું શરીરમા એક ખુણાની પોછળ
તેને "અર્દશ્ય થતી" જોઈ રહ્યો " મોરખાચુ
મમતું હવે સારી વગને હું નારા ઉતારે પહેાંચો.
સાંજે ડો મહેતામે ઘેર જમવાં ગયો ત્યા મનો
સ્માને-મોગી સારવાર કરવાર મનોરમાને એકલા
મિળવાનો પ્રસંગ મેજ સીપડયો વરના એકે
ખુણા પામે તેણે પ્રીમા અપ્પટ ચબ્દોમાં મારી

મારી માગી. હું કેંક પીગળ્યો. તેનું બલ્ય સૌંદર્ય ઉન્નત ગેંડાને પણ નમ્ર બનાવે તેણું હતું. તેની આંખોમાં ચમકાર કરતો પ્રેમ બરફ જેવા ઠંડા માણસને પણ ઉબા અર્પે તેવો હતો. જમ્યા પછી હું જવા તૈયાર થયો. આ અતિ શિક્ષિત કુટુંબમાં ધણાક પશ્ચિમીઆ રીવાજો પેઠા હતા. છુટા પડતી વખતે મનોરમાએ મારી સાથે વિદાયનું હસ્તધ્વન કર્યું. મારો હાથ જગ દબાયો. એ સ્પર્શવદે દેહમાં વિદ્યુત ઉત્પન્ન થઈ અને હું સ્વપ્ન અનુભવી રહ્યો. મારી સમક્ષ જુની કલ્પનામૂર્તિ કદુપ છતાં હેતાળ મનોરમાનો ભાવવાહી ચહેરો ખેંડા થયો. પણ ઉડે ઉડે પ્રતીતિ થઈ કે આ મનોરમાએ મારી સારવાર હૃદયદેવીની સંભાળથી કરી છે છતાં તેને મારાં સ્વપ્નોનું વદન નથી. આનું ઝલકદાર સ્વરૂપ મને અકારું લાગતું હતું. નિશ્ચેતન પુતળાને કોષ્ટએ ધકકો માર્યો હોય અને તે ચાહે, તેમ હું બારણામાંથી નીકળ્યો. પાછળ બારણું દેવાયું. તુરંતજ મારું મસ્તક બીજી મનોરમાના વિચારે હ્રમવા માંડ્યું.

હરતાં શરતાં ને કામકાજ કરતાં મારી નજર સમક્ષ ત્રણ મનોરમાઓની મૂર્તિઓ નાચતી હતી. એક મારી કલ્પનામૂર્તિ મનોરમા, જેનાથી સ્નેહાળ મધુર વ્યક્તિત્વ સાથે પેલા સાદા વિરુપ ને ભાવવાહી ચહેરાનો સુભગ યોગ થયો હતો. બીજી અન્નણી મનોરમા, જેનો ચહેરો હુંબહું મારી કલ્પનામૂર્તિને મળતો હતો પણ જેનું વ્યક્તિત્વ શુષ્ક અને કડક હતું. ત્રીજી મારી આકરી કરી વેદના યુગ્રાવનાર ખરી મનોરમા જેનામાં અદ્ભુત આકર્ષક વ્યક્તિત્વ હતું; પણ જેનો ચહેરો મારી કલ્પનામૂર્તિથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારનો હતો. એક મૂર્તિને પકડતાં બીજી વિડંબના કરતી હતી. બીજીને પકડતાં ત્રીજી આક્રંદ કરતી હતી. ત્રીજીને પકડતાં પહેલી

શીટકાર વર્ણવતી હતી. અને હું પોતે બન્ને પાર્શ્વે મનોરમામાંથી સર્જાયેલી અપાર્શ્વે મનોરમાને હૃદયથી પુજતો હતો.

કેટલીક વખત આખી રાત, આ મનોરમાઓના ગુણાગાર ભાગાકાર અને સરવાળા કરતો હું જાગતો પડ્યો રહેતો. જ્યારે સવારનાં સૂર્યકિરણો બારીવાટે મારા બીજાના પર પથરાતાં ત્યારે આ સંમિશ્ર-વિશ્રામક બ્રહ્મ-સ્વપ્ન વેરાઈ જતું. પણ સૂર્યના પ્રકાશ સાથે મારો વિશ્રમ-અનિશ્ચય વધતોજ જતો. સવારે ધ્રુજતો મુંઝારો અનુભવતો હું ઉઠ્યો. અને પહેલીજ ટ્રેનમાં નવસારી નાસી ગયો.

એ પછી કોઈ વાર હું સુસ્ત ગયો નથી. હાલ મેં નવસારી છોડી મુંઝાઈમાં નિવાસ રાખ્યો છે. હરેક રાત્રે હું ધ્રુજરને પ્રાર્થના કરતો સુવાં જઈ છું કે હે જગન્નિયંતા ! તું મારા મગજનો પણ નિયંતા બનીને મારા ભ્રમનો અનિશ્ચયનો નાશ કર. પણ આખી રાત મને ભયંકર સ્વપ્નો આવ્યા કરે છે. ત્રણે મનોરમાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ દર્શન થાય છે. પછી ત્રણેએ નાચે છે અને એક બીજી ભણી મને ખેંચે છે. હું છુમો પાડું છું. એટલામાં ત્રણેયનું એક ભયંકર બીપણ સ્વરૂપ રચાય છે અને એ પ્રલયઅદિકા જેવો ભયનકં ઝોખો મને ગળા જવા આગળ ધસે છે. તેના ખુદલા વિકરાળ ફાટેલા મોંમાં હું એક વિરુપ સાદો હસતો ચહેરો નેહું છું, અને અકળાઈને ચીસ પાડું છું. તુરંતજ ઉંઘ ઉડી જતાં સ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે, પણ એથીએ વધારે ભયાનક વિચારો ઘેરાય છે. મારા આવા અનિશ્ચિત અસ્તિત્વમાં એક જ વસ્તુ નિશ્ચિત અને નક્કર છે. અને તે એ કે બંને મનોરમામાંથી કોઈ એક મનોરમા માટે મારા અંતરમાં પ્રેમની જવાલા બળે છે. તે જવાલમાં હું પ્રતિદિન ફીણ્ય થતો જઈ છું.

ત્રેદિસરનો પરિણય

૩૩૩૩૩૩

[અનુષ્ઠાન પૃષ્ઠ ૩૪૬ થી]

અસર મને થઇ છે કે મને ખાતરી છે કે મારું ભાવણ આજે ધણુ સરસ થશે ખેસો હું આવું છા સુની "

માસાહેબ બનેને મુકી સભામાં ગયા થોડી વાર બને એક બીજા સામુ બેઠા -લા વર્ષોનો પરિચય આ છે ની પળોમાં થઇ ગયો. આજે બનેના આત્મા બળે ઉડતા હોય તેમ લાગતુ હતુ

ચલા પીને બને જગ બહાર ફરવા નીકળ્યા એ મુળા મુદાના ધોધમાં અને બડ ગાર્ડનમાં ફેંક અનેરો આનંદ અનુભવી બને પાછા ફરવા લાગ્યા

રાત પડી ગઇ હતી ચોપામ શાંતિ હતી આકાશમાં તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા. દીનાનો મદ પ્રકાશ મગિતાબદ્ધ પર નાચી ગયો હતો. અને એ નાચતે સાચ આપવા બળે પ્રવાહનો ખળખળ અવાજ તાન પુરી રહેો હતો

એકાએક ત્રેદિસરે કહ્યું "સરયુ !"

"કેમ ?" આ પ્રકારના મનોધનથી સહેજ ચમકી સરયુએ કહ્યું.

"તને નથી લાગતુ મારા જીવનમાં એક ખેટ છે ?"

"શી ?"

"સરયુ, તુ સુદર છે, ચતુર છે, -લુતાન છે હું શુભક છું -નરસ છું -છતી આપે અધો છું. તારા જેવી સુરીવ જાતે માટે હું કેવળ નાલાયક છું પણ છતા આટલું કલા નિતા નથી રહી શકતો ! મારા જીવનમાં એક ખેટ છે -અને તે સરયુની સરયુ જતા મારું જીવન કવળ અધ

કારમય જડ પાપાણુવત થઇ જશે -સરયુ -તને મારી ઉપર તિરસ્કાર તો નથી આવતો ?"

સરયુ અત્યારે અધારામાં ઉભી હતી. ઝાડના પાદમાં થઈ દીનાનો પ્રકાશ એના પર ચાંદરણા પાડતો હતો ધીમે અવાજે એણે કહ્યું "મને તમારા પર તિરસ્કાર નથી પણ માછ શું મહેશે ?"

અને ફરી એ કંપકવ વહેતી સરિતાએ કદરતના તૃપ્તમાં તાવ પુર્વે

x x x

"મેં કહ્યું નહોતું કે આજે મારું ભાવણ સરસ થશે ? એમજ થયું થોતાએના ચહેરા ઉપથીજ હું એક રાકી કે આજના ભાવણોએ કેટલાના જીવનમાં નવો ઉગસ બર્ષો છે !"

માસાહેમે પાછા ફરતા વેત કહ્યું
"બીજાનું તો ગમે તે હો ! મારા જીવનમાં તો એણે જરૂર આજે નવો ઉગસ બર્ષો છે મા !"

"શું કહે છે ?"

"તારા દીકરાને એક નાનકડી વહુ લાધી છે "

"એ કેણુ વળી ? મને પુછ્યા વિના એ શું ફરી ખેટો ? મેં તારે માટે એક વહુ શોધી રાખી છેને ?"

"હુ - કોણુ ?" આશ્ચર્ય અને ભયથી ત્રેદિસર સાહેબ બોલી ઉઠ્યા

"ને-એ-આ" કહી માસાહેમે સરયુને પોતાની પાસે ખેંચી

"એજ વહુ તો મેં મારે માટે શોધી છે મા !"

"ત્યારે મારો દીકરો ખરો આન બેટા-આજે મારું જીવન ધન થયું " કહી માએ બને આજકાને પાતામાં લઈ લઈવી માયા યુર્મ્યા

નવગુજરાતનો સૌંદર્યનો આદર્શ

૧૯૩૬-૩૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૬૫ થી]

કરતાં મોટા હોય છે. આથીજ સ્ત્રીઓનો નિતંબ પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ દેખાય છે. સ્ત્રીઓની જનનેન્દ્રિય અને સ્તનપ્રદેશ વચ્ચે પણ નિકટનો સંબંધ છે, એમ શારીરશાસ્ત્રનું કથન છે. આ ઉપરથી મનુષ્યજાતિની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાંતિના કાર્યમાં સ્ત્રીઓના નિતંબ અને સ્તનપ્રદેશનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે લક્ષમાં આવશે. આ કાર્ય ઉત્તમ રીતે પાર પડે એટલા માટે કુદરતે સ્ત્રી શરીરના આજ ભાગોમાં વધારે આકર્ષણ શક્તિ સીંચેલી છે. અને તેથીજ વિશાળ નિતંબ અને ઉત્તમ સ્તનોને સ્ત્રી સૌંદર્યનાં મુખ્ય લક્ષ્ય માનવામાં આવે છે. સંસ્કૃત કાવ્યોત્તું પરિશીલન કરનારને વિદિતજ છે કે તેમાં સુંદર સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્ય-વર્ણનમાં નિતંબ અને સ્તનની વિવિધ ખુશીઓ પરજ ખાસ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. પરપુરુષને દેખતાંજ સુંદરીનો હાથ નિમિત્તમાં સ્તન ઉપરનું વસ્ત્ર સમારવા ઉદ્બુકત થઈ જાય છે. આ ક્રિયાનો ઉદ્દેશ સામા માણસના મનનું આકર્ષણ કરવાનો હોય કે આકર્ષણ ન થાય એવો હોય, પણ તેનાથી એટલું નો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય

છે કે સ્ત્રીના સ્તનપ્રદેશમાં આકર્ષવાની વિશેષ શક્તિ રહેલી હોય છે.

ઉપર દર્શાવેલાં સ્ત્રીપુરુષનાં સૌંદર્યનાં લક્ષણો કોઈ પણ દેશમાં કે કાળમાં કુરૂપતાનાં લક્ષણો ગણાયાં નથી, જ્યારે બીજાં ગૌણ લક્ષણોના સંબંધમાં ઘણો મતભેદ દેશકાલાનુસાર રહેલો છે. ઉત્કૃષ્ટ ધણી દેશોમાં ઉપર દર્શાવેલાં સૌંદર્યનાં લક્ષણોને કૃત્રિમ ઉપાયોથી વિશાલ રૂપ આપવાના પ્રયત્ન થાય છે.

હુંકામાં પ્રતિભાશાળી, શક્તિસંપન્ન પુરુષ સુંદર, સુંદર અને પ્રતાપી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની. હાથકાતવાળી સ્ત્રી એજ ગુજરાતના સૌંદર્યનો આદર્શ હોઈ શકે.”

આમાંથી સંસ્કૃત કવિઓનાં વર્ણનો ને શરીર શાસ્ત્રનાં મંતવ્યો મળી શકે છે પરંતુ આપણે શું માનીએ છીએ તે મળી શકતું નથી.

આ રીતે જોતાં જે જે ઉત્તરે આવ્યા છે તે મુળ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને બદલે કોઈ બીજાં ચર્ચામાં ને તેમાં એ ખાસ કરીને નીતિ લાવના કે સદ્ગુણોની ચર્ચામાંજ સમાપ્ત થાય છે. આ આપણી રિયતિયુસ્ત (Conservative) મનાદશા, વિચારસરણી ને જીવન પ્રતિભા આપણા દૃષ્ટિનિહિત સચોટ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ

(કિ. રૂ. ૬) ૮, ખ. સાથે ૬૫૦)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક કઠિન અને અપ્રતિચિત શબ્દો માટે આજ પોતાની જાતનું એકજ પુસ્તક છે આમાં ૨૫૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શાખામાં અને હાથજેરીમાં આ પુસ્તકની એક પ્રત અવશ્ય હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાવરીકે સ્વીકારવાનું હરેક સુસ્થ નાથકો ને આવશ્યક લાગ્યું છે ત્યારે આદા એક કોષની અગત્ય તો અનિવાર્ય છે એ દેખીતું છે “હિન્દી સાહિત્યમાં રસ લેનારને આ ૨૫૦૦ શબ્દોનો કોષ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તેમા ગુજરાતી શિક્ષક તેમજ કેટલાક તલપદા શબ્દોના અર્થ હિન્દીમાં આપેલા છે—” કિમ્ત રૂ. ૬ અથવા મ. ઓ. થી ૬-૮-૦ મોકલો.

મફત: ‘વિદ્યાપદ’ માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે. વા. લ. રૂપિયા બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીબાગ-વડોદરા.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ.

(એન સાયકલો પીડિયા)

આકાર સુપરરોયલ અષ્ટપેજ

૦૬૬૫૫૨ ૧-તે-૨૦

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦,૦૦૦

મુખ્ય તંત્રી અને પ્રકાશક: ડૉ. શ્રીધર. વ્યં. કેતકર,
એ. એ. પી. એચ. ડી.

(મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશના મુખ્ય તંત્રી)

મહારાષ્ટ્રીય 'જ્ઞાનકોશ' તું આ વતો ઓછો ફરક કરીને તૈયાર કરેલું રૂપાંતર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપતંત્રી અને ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના રૂપમાં વધારે ઓછો ફરક જણાવવા સાફ સલાહકાર તરીકે મી. કનૈયાલાલ એમ. મુનશી એડવોકેટ (કે જેઓ 'ગુજરાત'ના તંત્રી છે) તેઓ છે

પારસી કોમને ઉપયુક્ત વિષયો મુંડી કાઢવા, તે ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવવા, વગેરે ગોઠવણ કરવા સાફ મી. જહાંગીર કે. એન. કાબરભાઈ (કે જેઓ સુરત, ખેડા વગેરેના કનેક્ટર હતા) તેઓ છે.

જ્ઞાનકોશમાં સર્વ દેશોનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વર્ણન બધા ધર્મોના ખ્યાલ, બધા પવિત્ર ગ્રંથોનું ખ્યાન, બધી વસ્તુઓ, પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ વગેરે અને શાસ્ત્રોની માહિતી આવશે.

જ્યારે આ કામ મગડીમાં કરવામાં આવ્યું ત્યારે મહારાષ્ટ્રનાં ૨૦૦-૨૫૦ પંડિતોની મહેનત કામમાં આવી અને તેઓની મહેનતથી કામ પુરું થયું.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ સાફ ગુજરાતી નૂતન ૧૦૦-૧૨૫ લેખકોની મદદથીજ આ કામ પુરું થશે.

આગલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એન સાયક્યોપીડિયા હોય તો સારૂ કે નહીં એ વાદળ ઉદ્ભવે ન જોઈએ. ત્યાં સુધી તો જ્ઞાનકોશનો એક ભાગ છપાવે બહાર પડશે. તે વખતે સમગ્ર ગુજરાતી જ્ઞાનકોશનો કાર્યો ખરડો તૈયાર કરી અને ૧ ભાગ છપાવી તૈયાર કરવાનો અમારો વિચાર છે. આ વારતે બધા ઉત્સાહી સાક્ષરોએ મદદ કરવી જોઈએ.

ડૉ. કેતકરે મરાઠીમાં જ્ઞાનકોશ તૈયાર કર્યો. એને હવે હિંદની બધી ભાષાઓમાં કોશ તૈયાર કરી ભારતના વતનીઓ પોતાની જ માતૃ ભાષામાં બધા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકે એવી ગોઠવણ કરવાનું કામ તેઓએ અંગીકાર કર્યું છે.

બધી ભાષાઓમાં શાસ્ત્રીય નામો એકજ હોય તો ધણું જ સારૂં એ વારતે પણ આ પ્રયત્ન છે. એટલું જ નહીં પણ ડૉ. કેતકરને જ્ઞાનકોશનું કામ કરવાથી જે—આત્મ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ છે તેનો ફાયદો બધી ભાષાઓને મેળવી આપવા સારૂં આ ભગીરથ કાર્ય તેઓએ હાથમાં લીધું છે.

ચાલો આપણે ડૉ. કેતકરની સાથે બધી વાતે સહકાર કરીએ. જે ગુજરાત બંધુઓ પૈસાથી અને પ્રયત્નથી આ કાર્યને મદદ કરશે તો પોતાની ભાષાને તવંશર બનાવવાનો ફાયદો મળશે. એટલું જ નહીં બહુ જીજ્ઞાસુ ભાષાઓને પણ પ્રચલિત ક્ષેત્રમાં લાવવાનું શ્રેય નિઃસંશય મળશે. અને આ કંઈ એવો ફાયદો ન ગણાય. જુદા જુદા સાહિત્યોએ એકમેકનો દ્વેષ કરવો ન જોઈએ. પરંતુ દરેક ભાષાના સાહિત્ય રસિકોએ એકમેકની ચઢતી જોઈ આનંદ માનવો જોઈએ. કારણ કે બીજાની આબાદી જોઈ પોતાની કરી લેવાની નજર જ વધારે દિનદારક હોય છે.

“આ જ્ઞાનસત્રને મદદ કરો” આજ ડૉ. કેતકરનો આસ સંદેશો છે.

તા. ૧-૯-૨૭ અગાઉ તા. ૩. ૫૦,૦૦૦ ખરચ થશે એવી અગાડી ધારણા છે.

લેકો તરફથી અમેને જે મદદ મળવાની તે ગ્રાહક તરીકે જ. કારણ ડૉ. કેતકર કોઈપણ પાસેથી કોઈપણ પ્રકારનું દાન લેતા નથી. ડૉ. કેતકરે આજ તરત ઉપર મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશને જરૂરીઆત રકમ—સગલમ ચાર લાખની—બેગી કરી.

પહેલા વર્ગ—તા. ૧-૯-૨૭ અગાઉ રૂ. ૧૦૦ મોકલી ગ્રાહક થાઓ. પહેલાં રૂ. ૧૫૫ ભરીને પોતાના નામ નોંધાવો અને બાકી પહેલી રકમ રૂ. ૮૫૧ ની તા. ૧-૯-૨૭ અગાઉ એકદમ અગર હક્તે હક્તે મોકલાવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ૨૦ ગ્રંથ તમેને રૂ. ૧૦૦ માં મળશે.

બીજો વર્ગ—જે તમેને રૂ. ૧૦૦ એકદમ ભરવાની ઇચ્છા ન હોય તો પહેલા રૂ. ૧૫૫ ભરો અને સાર પછી દરેક ભાગ લેતી વખતે રૂ. ૬૫ ભરો. આ પ્રમાણે કરવાથી તમેને ૧૩૫ ભરવા પડશે.

૧. ઇમનો રત્ન, ને રત્ન રમનાર્થે
 શ્રી નારાયણ ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત પાઠશાળા આણંદે આપણ
 તરફથી સવિનય સમ્મેલ ભેટ.

પુસ્તકીર]

માઘ ૧૯૮૪

[અંક ૫]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૨૦૦૩૨૦૦૨૮

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે ધર્મે ઘડેલાં બીજાંમાં રહી નિષ્કે-
 તન ઢીંગલીઓ ખેંચે મા. તપથી શક્ત મેળવજો,
 ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવજો. અભ્યાસથી કાર્યદક્ષતા મે-
 ળવજો; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધિ ભેગી કરજો; છે તેજ
 જીવનમાં રસ કેળવી ઉદ્ધાસ અનુભવજો; —અને આમ
 ઘડાએલી માનવતાને વ્યક્ત કરજો—શબ્દમાં, વિચારમાં,
 આચરણમાં ને કર્તવ્યમાં,— કોઈનો લય ધાર્યા વિના,
 કશાની આશા રાખ્યા વિના. ગુજરાતને મહાન રાષ્ટ્ર થવું
 હોય, સંસ્કારનો મંત્ર દેવો હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને
 આ માનવતા સર્જવવીજ પડશે.

—કનૈયાલાલ મુનશી.

‘કુમાર’: આપાદ ૧૮૩ ના અંકમાંથી.

विपक्ष र -विश ड राटण]

नाभडीव्याजो येते येतानी न्याय प्रजादि

[शुक्ररातः भा १ १८८४

यदाची लेया न्यत न हता

—भोगल साभ्राजानी गान्ध्यादिति

મોગલ સામ્રાજ્ય - ની રાજ્યપદ્ધતિ

અકબર

લેખક.

રા. ધૂમકેતુ

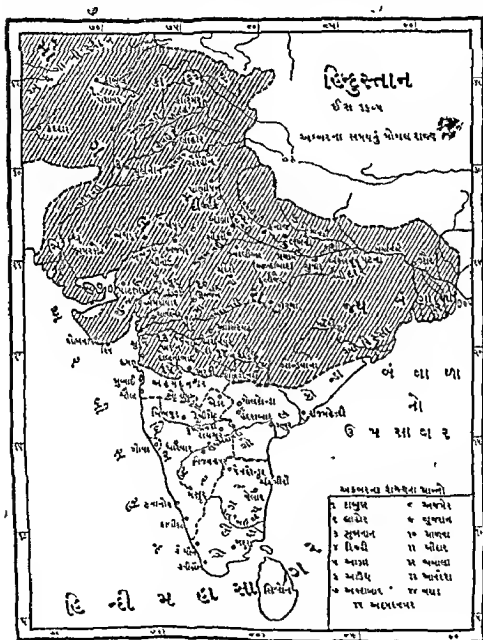
દી હિંદીના તખ્ત પર સુસલમાની રાજ્ય-
સત્તા લગભગ છસો વર્ષ ટકી રહી,
તે દરમિયાન જુદી જુદી પ્રકૃતિના અનેક
બાદશાહો થઈ ગયા; બદલન નેવા કૂ
મનુષ્યની રાજનીતિથી માડી ને આકબર
અને શાહજહાં જેવા ઉદાર પ્રજાતના
બાદશાહોની રાજનીતિ હિંદીના સિંહાસન પર
અનેક રંગી વિધિના વિચનપટની માફક
બાલેખાઈ રહી છે. જીતનાર પ્રજા જીતાએલી
પ્રજા કરતાં વધારે સંસ્કૃત ન હતી, એ બેદ

ધ્યાનમાં રાખીને ઐતિહાસિક માહિતીઓ પરથી
મોગલ સામ્રાજ્યની શાસનપદ્ધતિ વીશે જે કે
મળ્યું છે તે પરથી એવું અનુમાન બેસાય છે કે
હિંદીનાં સુસલમાની રાજ્યોમાં જેમ મોગલ
સામ્રાજ્ય સૌથી વધારે પ્રભાવશાળી હતું, તેમ
તેની શાસનપદ્ધતિ પણ તે સમયના પ્રમાણમાં
અનેક રીતે પ્રશસાપાત્ર હતી. એ શાસન
પદ્ધતિનું એક સુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે પ્રજામાં
પ્રાણના ધમકારા હતા, ને તેથી પ્રજામાં નવ-
જીવનની આશા હતી. પ્રતાપ અને શિવાજી કે

† બદલન કૂર હતો એ વાત નિ સંશય છે પરંતુ કૂરવા, એ એના સ્વભાવ ફરતા, જરૂરીઆત તરીકે
દેખા દે છે એના વહાવાપુત્ર મહમ્મદના મરણ પછી તે દિવસે રાજવામાં જે ન હોય તેમ તે રાજતત્ત્વ
ચલાવતો ને રાત્રે પચારીમા હેયાફાટ રહેતો આ દૃશ્ય કહેણું છે.

શુરુ ગોવિંદ અને રાજસિંહના જન્મને યોગ્ય ઓળખાઈ હતી. પુરુષો હતા. ને વાતાવરણ હતું. પ્રજાકીય મંસ્કૃતિ જળવવામાં આ પ્રાણ મદદ રૂપ હતા; મુસલમાનોની ખુદશી રાજનીતિની

બૌદ્ધ કરવાની તાકાત હતી. હસે વર્ષના ધૈતદાસમાં રજપુતોના કુસંપ બધાં છે; મુસલમાનોનાં વિવેકહીન કાર્યો બધાં છે. ધર્મધતાના સર્વ લુભો દેખાય છે; પણ હોદી પ્રજા પ્રજા

અઘરના સમયનું હિન્દુસ્તાન.

પાછળ તલવારનું બળ હતું, તો રજપુતોના પ્રાણમાં કેસરીયાં કરવાનું પુરુષાત્તન હતું. ને ઓળખા

રવની હતી. લદાક્રઓથી આખો દેશ વારંવાર અત્યવશિત રહ્યો છે એ ઐતિહાસિક સત્ય છે.

મટી નાથ એવું વાતાવરણ આખા દેશ પર કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર સુધી ફેલાયું હોય એવો રાષ્ટ્રીય વિનિષાત કયારે એ આઘો નથી. કથુલ છે કે હજારો હોદુઓ મુસલમાન બન્યા છે; પરંતુ હજારો મુસલમાન હોદી બન્યા છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે. દહેરાં તોડનારા એ પથ્થર તો ચોક્કસ વેણી નાખ્યા: પણ તાજમહેલ કે લુમામસીદના દરેક પથ્થર પર હોદી કળાનો પ્રાણ સંચવ્યો. આ વાત મદ-

પરંતુ લાખો મુઝદ્દા વચ્ચે સગવાએલી અપૌરુષેય શાંતિ કરતાં, વીજળીના અપકારા ને વરસાદના ગગડાટ વચ્ચે સાચવેલી અશાંતિ, જીવનની નીચાનીરેપે હતી. આ બીના પક્ષપાતથી દોરાતા મનની અશાંત કલ્પના નથી; ધુન કે વાતાવરણની અસર નથી; એ ઐતિહાસિક સલ છે ને પ્રજાના

વિકાસક્રમમાં એ મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે.

મોગલ શાસન-પદ્ધતિમાં સૌથી એક વાત આગળ તરી આવે છે. વ્યવસ્થાનું તંત્ર અકબરનો ઇંદ્રિય

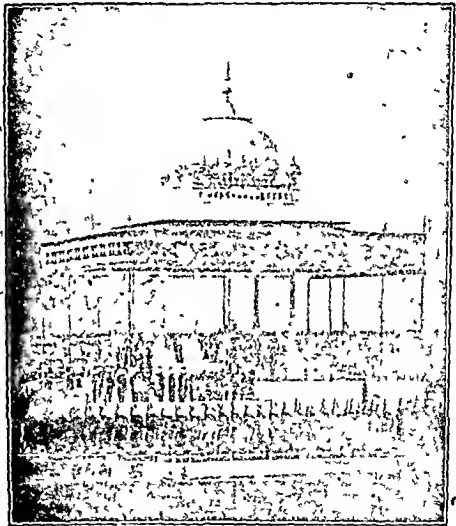
હાસ જોતાં જણાય છે કે લગભગ હાલના જેવું જ હતું. લગભગ, એટલા માટે કે હાલના સમયમાં જે કેટલાક વૈજ્ઞાનિક શોધના સુધારા છે તે તે વખતે ન હતા. પરંતુ રાજ્ય-તંત્રની બાવનામાં ફેર હતો, તે સીવાય વ્યવસ્થા લગભગ સરખી

હતી, એમ કહેવામાં કે ખોટું નથી.

હૌદુરયાન ધૂમિપ્રધાન દેશ છે; તેનું જીવન ગામડામાં છે. મોગલ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજસત્તા ગામડાંના રજાનિક વ્યવહારમાં બાગ્યેજ વચ્ચે

પડતી.

મોગલ સત્તા જે લગભગ દોઢમે વર્ષ સુધી, હૌદુરયાન પર અનિયંત્રિત રાજ્યસત્તાક સ્વરૂપે ટકી રહી, તેમાં બીજા અનેક કારણો સાથે મોગલરાજ્ય વ્યવસ્થાની મંગીનતા એ પણ એક કારણ છે; એ રાજ્યપદ્ધતિમાં પ્રથમ તો

દિવાને ખાસનો દરબાર.

ધૂમિપ્રધાન દેશની જરૂરીઆતો ખ્યાનમાં લઈ, આશ્ચર્યચકિતની જરૂરીપુગણી મંર્યા-લગભગ આશ્ચર્ય સ્વરાજના મિદ્ધાત પર એમને એમ ગ્રહેવા પામી હતી. દરેક ગામ પોતે પોતાના

બાબતમાં સ્વતંત્ર હતું, રાજ્યને ભાગવટાઈતા ભાષાતર છે, ને મોગલસામ્રાજ્ય તો ચોખ્ખું જ રાજસત્તાક તંત્ર હતું એ તરબીજે આગળ કહેવામાં આવશે, પણ પ્રાચીન ભારતમાં પણ પ્રજાકીય સમિતિ જેની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા હતી એ વાત ધ્યાનમાં ગણવા જેની છે, Absolute Monarchy એ અર્થમાં રાજસત્તાકત્તમક સામન પદ્ધતિ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં કોઈ જિલ્લો હતો નહીં એક નસરુદ્દીન સમયમાં રાજસભા અને -મિની- વીજે ઉત્તેજ છે રાજની સભાને મળા કહેતા, જ્યારે જેમાં સર્વ સાધારણ માણસો આવી શકે તેને સમિતિ કહેતા

રાજાદરમત

સ્થિતિ જનાં, કેળવણીની ખાલી જગેર અનેક હોયો. રાજ્યવ્યવસ્થાની આખીયી-આમ્યજીવનમાં સદાજ હતા એ વિચાર સ્વર્ણા વિના ગ્રહેતો નથી જો કે દરેક વિષયમાં ઘટાડાની ધએલી દાસની આપણી સ્થિતિ કરના, એ સ્થિતિ વધારે જોયજનક છે એમ માનવાને ના પાડી પડે છે, છતાં, અજોક, દર્પવર્ધન કે મધુદ્રુષ્ટના આયસરૂપિયી ભરેના આત્માજ્યોની તુલના સામે એકતર કે ગેરવાદ સીવાય બીજો કોઈ ગાંધ્યકર્તા ટળી શકતો નથી ઘણી વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદની પ્રાજકીય જગ્યાત એ વીસમી સદીના ઇતીહાસનું

નસરુદ્દીન રાજ પ્રજાજનોને કહે છે 'આવદિવત્તમાવા' । વ્રતમાવોડદ સમિતિ દેવે ॥ ગાંધી રાજસરસ્થાની બદાર દોષ તેવો ભાવ Absolute Monarchy મા છે જ્યારે સમાર્પિત-પ્રેસીડન્ટ જેવો છે પણ એના મંત્રી-એ માત્ર ધ્યાનજો દના ને તેથી એ તર્જણક નુ તો ધ્યાનજોની જુસ્મીસત્તારેપે હતું, એવું કહેનાગએને સરકાર ને સમૂતિને ખ્યાન નથી અને તે છતાં પણ-એક રીતે આ સાસન પદ્ધતિમાં 'મર્વ' વજોને પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું છે. દાસની પાર્લમેન્ટ સીરટમ પ્રજાકીય પ્રતિનિધિત્વ વાળી સભામાં પણ લગભગ એવુજ નથી ?

- ૧ સમાચાર સમિતિ આવત
- ૨ પ્રજાપતે હિંદીતરી સનિદાને (અવર્ધનદ)
- ૩ સનાને પ્રજાપતિથી લખ્યન યએલ માનવામાં આવતી
- ૪ નમ સમાચાર્ય. સમાપતિ-વચ્ચ ચર્ચુ ૧૦ ૨૪
- ૫ આ સમિતિને 'વરિ પદા' કહેતા

૬ શુકનીતિમાં છેકે રાજની મુદ્રા યતા ખદેર્લા અપ્પાવત પર બધા મંત્રીઓની મુદ્રા ને સમિતિ દોષા જોઈએ

ચતુરો માદ્દાનુ

કર્તિયાનુ વશચાત્રી ચ વશિન દાપ્તરવલ્લિ ॥

પ્રતિનિધિરૂપે આવતા વિદ્વાન કોષકર્તા હોય છે, હારે આ શા સ ન પદ્ધતિ માં વિદ્વાતા ને સદાચાર ઉપર આંખી કમાન છે.

રામાયણમાં પરિપક્વની વાન છે. આ પરિપક્વ મંત્રી-મહાથી તદ્દન બિન્ન સમિતિ દર્શાવે છે. રાજાને જો રાજ-સલાથી પર માની, તેની અનિયત્રિત સત્તા વીશે કોષએ સલાહ ઉઠાવ્યો ન હોય તો રાજાને પણ દંડ દેવાની વાત ન હોય. "જે અપરાધ

થી સાધારણ વ્યક્તિને એક તોલો તામ્ર દેવાનું કંરે, તે અપરાધમાં રાજાએ એક

નહાગીર

મોગલ સામ્રાજ્યે રાજ્યમત્તાક હતું, એ ઐતિહાસિક પીતા છે. તેમજ તેના સંસ્કૃતિના અને શામ્ભના આદર્શમાં, તે આયસમ્રાટોની ભાવનાથી ઉતરતું હતું, છતા તેની શાસન-પ્રણાલિ વીશે કેટલીક હકીકતો રણ્ય કર્યા પછી એક સત્ય તારવી કદાચે કે તે ની દેખાતી અનિયત્રિ સત્તા પર, કાયદાથી કે બંધારણથી નહીં, પરંતુ, વાતાવરણથી અનેક બંધન ન હતાં.

મોગલ સામ્રાજ્યની રાજનીતિમાં બે વાત-નો રીકાર થયો છે. પ્રથમ તો મુગલની આ-

વેશ્યા વિશેષ સંપત્તાનું એકતિગંતિ સહયોગ।

ગ્રીનથ શુદ્રામિલનીતાવચ..... ॥
શાતિપત્ર.

આ શ્લોકમાં ૪ બ્રાહ્મણ ૧૮ ક્ષત્રિ ૨૧ વૈદ્ય ને ૩ શુદ્ર-એમ ૪૬ જણાનું મંત્રીમંડળ નીમવાની સુચના છે.

* વિવાહ ચિન્તામણિ કૌટિલ્ય પોતાના અર્થસાત્ર માં ત્રીસ રાજ્ય દેવાનું કરાવે છે. ને તે ધન વસ્તુના નામપર જલ્દી ફેટી દેવું. આની સાથે સાથે મેયા-સ્થીનીસની સાક્ષી ઉપયોગી થઈ પડશે. તે લખે છે: 'The noblest & richest manage

Public affairs and sit in council with the King."

"Superintendents report every thing to the King where the people have a king and to the magistrates where they are self-governed."

—એરીઅન

† જો કે કુરાનના કાયદા મમાણે રાજા જમાતને જવાબદાર છે, પરંતુ, એ સ્વત મોગલ સામ્રાજ્યે કયારેય અમલમાં મુક્યું નથી, અને ઐરંગઝેબ તો કાનુના હુકમ હોદામાની માફક પોતે પોતાનું સર્વસ્વ ખતેલ છે.

પછી કરવામાં આવશે, પરંતુ સમ્રાટ પોને જે એ ઉપરાંત વધારે, ચોક્કસ થવા માટે ખુશીઆ-
ન્યાય આપતો તેમાં આટલા દોષ માનુષ પડી નવીસ ને હરકારા હતા પહેલાં જે પ્રકારના
આવે છે. અતિ

આશ્ચર્યકારક લાગશે
પણ આને જ્યારે
તારે તે ટપાલની-
આટની સગવડ છતાં,
એક અરજતો જનાય,
અનેક કારકુનો પામે
થી, નીકળતા નીક
ળતાં એક જે વર્ષ
સહજ નીચળી જાય
છે, ત્યારે મોગલ
સમ્રાટોની તારકા
લિલ ન્યાય આપનાની
પ્રથાથી, 'મોકામા
ન્યાય' મદદ રહેવાનું
વાતાવરણ પર્યટ
રહેતું. અને તેથી
એકંદરે મોગલ
સમ્રાટોનો નિયમ મદદ
શબ્દોની સાદામ્ય

વિના આપેતો ન્યાય, વધારે સુદર હતો
વળી સમ્રાટની ઉંચામાં ઉંચા ન્યાયાધીશ
તરીકેની અનાલત સુનામાં શુ શાય છે તેથી
હેક અનભિત ન હતી હાંદુશાસકોએ વિશ્વાસ
ચારને ગળની આપણે જણાવ્યો છે હેક
અલાઉદ્દીન ખીજીના વખતથી, સુસન્માન
બાદશાહો ગુપ્ત ચાર રાખતા આવ્યા છે
મોગલસમ્રાટોએ, જે વાત પર સંપૂર્ણ લક્ષ
આપ્યું છે, તેમણે જે પ્રકારના ગુપ્ત જનસુમે
રાખ્યા હતા. વાખ-એ નવીસ ને સાપાને-નીગાર

ચોર ગઝેમ

જનસુમે વચ્ચે વધારે
તફાવત નથી પરંતુ
એમ જણાય છે કે
વાખ-એ-નવીસ,
જ્યારે જમારે,
સુખાઓ હમાર
ભરતા ચારે લાં
હાજર રહેતો

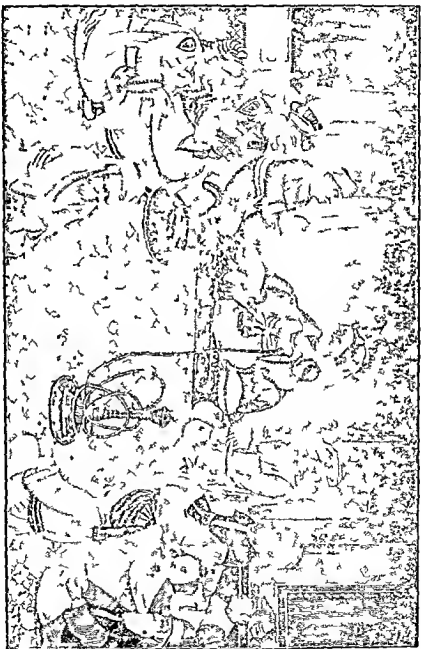
અને લાં જે જે
ખીના બનતી તે સર્વ
લખી લેતો. વળી
એવું લખાણ બાદ-
શાહને મોકલતાં
પહેલાં, સુમાને રજુ
કરવામાં આવતું.
સાવાને-નીગાર
ગજબાઈ મોકલેની
હકીકત મોકલતો
અને કદાચ તે વાખ
એ-નવીસ વીશેની

બાતમી પણ ખુશી પાડતો હશે !-ખુશીઆ નવીસ
સાથી વધારે વિશ્વાસપાત્ર હતો અને સુખા કે સગ
કારના ઝાઝ પણ રથાનિક અમલદારને રજુ કર્યાં
વિના તેનું લખાણ સીકું બાદશાહ તરફ જતું.
ફટલીક વખત સુબેદાર કે ફોજદારને તેના નામ
સુદાની પણ ખચર પડતી નહીં. આ બધા
કાગળો ડાક ચોક્કીના દરોગા પર મોકલતા, અને તે
મીલગધ વઝીરને આપતો. આ ઉપરાંત હરકારા-

[વધુ મટ જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૧]

1. The round & quick Justice keeps the people in such order and
safe that there are not many executions

—Terry.

યુદ્ધિષ્ઠિર ધર્મ ૧૯૮૪

અહમ્મદની દરબારની નવરત્ન.

—ગોપાલ સામ્રાજ્યની રાજધાની

“ i q hik te thepke eip

i thepke eip hik te i thepke

[222 hik : 21]

102 hik thepke eip —]

જાનાં સ્વ. પાત્ન્યોના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સમાને
શ્રીયુત પ્રદ્યાભામ આણંદજી આપણ
તારકથી સંવિનય સંમિત ભેટ.

લેખક :

રા. કનૈયાલાલ ગાણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ.

ચિત્રકાર :

રા. ગોરક્ષકર

સમય :

ઈ. મ. પૂર્વે ૨૨૦ ની આસપાસ.

સ્થલોની આહીતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગુહ

તક્ષશિલા ...

પુરાતન મગધનુ પાટનગર હાવ પટણા છે તેની પાસે.

અધ્યાત્મિક સ્થાન આગળ આવેલું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રામનું પાટનગર.

કુમવાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ ... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મત્રી.

વક્રનાસ ... મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય.

સુમેહા ... તક્ષશિલાના રાજા સુમાહની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી.

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ નદનો વંશજ અને પાટલીપુત્રનો ચક્રવર્તી રાજા,
ધનનંદ }

શેષ... કુદરત માલસેના દૂત પ્રણિધિ.
 આંલિ... તક્ષાશક્તિનો સુવરાજ ને સુમોહનો ભાષ.
 લિખ્યુ યશ... પૂર્વાશ્રમે 'કામંદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત..... દિવ્યગુપ્તના અંત:પુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી..... સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાકી..... મહામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ... ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત... આલિનો ગુરુમંથુ.
 પ્રમંદક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંદુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 રથૂલભદ્ર }
 કૌશા... પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી શરૂ થાય છે. મહાપદ્ય નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ્ધ વર્ષ થયાં હતાં; અને તેનો પૌત્ર દિવ્યગુપ્ત 'સવાર્થસિદ્ધિ'નું ખીરું ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના શુવન તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંત:પુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વઠનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંભિ કેમ ગામમાં આવવા ના પાડતો હતો અને આંભિને પ્રાણહીનિત આલીને શકટાલને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેણે અંત:પુરમાં ગયા.

અંત:પુરમાં નરેન્દ્રની મહાદેવી સુમોહા આ અંત:પુર ને રાજ્ય, રાજ ને આકરોથી કંટાળી વીમાસજ્જ કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીએ તેને મળવા ન્દય છે.

રાજ સુમોહાને હસીને તેને માઇ આંભિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કેં તરકટને સાધવા નિર્દોષ સુમોહા પાસે આંભિને આમંત્રણ આપાવે છે.

દિવ્યગુપ્તના અંત:પુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વધતો છે. તે દેખાવડો છે, અનાદી ને કર્તવ્યપ્રિય છે. તે સુમોહાને કુમાર પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર આપે છે. સુમોહા તેની બાવિ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની પ્રિયતમાને મળવા અધીરો બની ધર તરફ ન્દય છે. એના ઘરમાં એ એક અજ્ઞાત કેદીને ખાવાનું આપવા ન્દય છે. અજ્ઞાત કેદીને વિષ્ણુગુપ્ત નામના પ્રાણજી આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેદી એને ચેતવણી આપે છે 'આવતી પૂર્વિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી ભોંયટનું બારણું બંધ કરી હપર આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અતિથિનાજ વિચારો યોગાયા કરતા હતા.

તેમું દ્વિય શકટાલને 'લ્યાં જઈ એની પ્રિયતમા ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મળવા અધીરું' થઈ રહ્યું હતું. તેણે જવાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકળ્યો.

સેનાજિત અધિને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મહામાત્ર સંનિધાતાનું તેને

નિમંત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો. દરેક જુવાન પત્નીના ઘરમાં પતિઓમાં પ્રયત્નતા રોગને હંમેશાં વશ હોનાથી એ પોતાની સ્ત્રી પ્રાગ્જ માંડો યથા કરતો. સેનાજિતને જોતાં દરેકે પોતાની પત્ની મૈનાજીને કેંક અકચ રોગ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોગ મટાડવા તેને વીનંતી કરી.

સેનાજિત મૈનાજીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાજીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાગ્જ્યોતિષ તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આડકતરી રીતે કહી મૈનાજીના રોગના ઉપચારો અજમાવવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી જાય છે, અને સેનાજિત ચાલી જાય છે.

મૈનાજી સંનિષ્ઠાતને રાજગૃહમાં વસાય કરે છે અને સુકેતુને બોલાવે છે.

સુકેતુને મૈનાજી વિષ્ણુગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિષ્ણુગુપ્ત કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

રાકટાલને ત્યાં વિષ્ણુગુપ્ત આચાર્યને મળવા સિદ્ધ ક્ષપણક, રાક્ષસમંત્રી, કુદક માલ્લિકેના દૂત પ્રભિધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આને આ લક્ષમાં અસાંતિ ને કેંક નવીનતા પદ્યાર્થ રહ્યાં હતાં. સેનાજિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના ને ઘરમાં તે વગર રત્નએ જુદાં ચીકતો તે ઘરમાં પ્રવેશ કરવા આને તેને રત્નની વાટ જોવી પડી. આ અપમાનથી એનું હૃદય આકુળ-આકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાણુ ગુમાવવા માંડ્યો છેવટે અગ્નિહોત્રી પણ આચાર્યનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આરણ્ય આગળ એક યુવાન તપસ્વીને જોઈ તે થોડી વાર થંભી ગયા; આખરે અગ્નિહોત્રીએ એને પોતાના પુત્ર કંદુ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાજિત રાકટાલને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નતિથિ નક્કી કરવા કહે છે. ઉત્તરમાં રાકટાલ કહે છે ને દિવસે મહારાજ નહ તેને નૈમિષારણ્ય જવાની રત્ન આપે તે દિવસે લગ્નતિથિ. વિષ્ણુગુપ્ત અહીંના ક્ષોત્રિયોની અધ્યક્ષ દશાથી જલ્પીતા યાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની અવગણના થતી હોય ત્યાં બ્રાહ્મણોએ ન વસણ એમ કહે છે. ને બધાને આ સ્થાન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈનાજી વિષ્ણુગુપ્તને શુભ વેશે મળે છે. ને કુમાર અદ્રગુપ્તને પત્તો નથી, અર્ધાંતુ જીવન તેને અકાંઠ થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માગે છે. ઉત્તરમાં વિષ્ણુગુપ્ત આ દેશ છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

રાકટાલ વિષ્ણુગુપ્તને સેનાજિત સાથેના ગૌરીના ત્રિવાહની વાત કરે છે. વિષ્ણુગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે ને આ લગ્નનો સખન વિરોધ કરે છે. રાકટાલ પુછે છે: 'તું એને પરણીશ?' વિષ્ણુ ગૌરીને જમાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રશ્ન પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિષ્ણુગુપ્ત ને હું વરીશ.'

નરેન્દ્રદેવ ઉધમાંથી હોં છે ને સેનાજિત, રાક્ષસ તથા વક્રનાસ પાસેથી બધા સમાચાર જાણે છે. વિષ્ણુની વાત સાંભળી તેને દુઃકેમ કરવો તેનો વાટ ઘડે છે.

આંભિ તેની જાહેન સુરોહાને મળવા આવે છે. જાહેન દુઃખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા માગે છે એમ સમજી જાય છે નરેન્દ્રદેવ ત્યાં જ મળે છે. આંભિ સાથે વત યતાં સુરોહાને એનાં માતાજી માંડાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી થાય એટલામાં સમાચાર આવે છે કે ગૌતમ ઓવારે નવા આવવા બ્રાહ્મણે કોઈ સૈનિકને માર્યા. નરેન્દ્રદેવ રાક્ષસને આ બાગતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંભિ તેની સાથે બહાર જાય છે.

આંભિ ને રાક્ષસ અપાટળમાં ગૌતમ ઓવારે જઈ પહોંચ્યા. આચાર્યને મળ્યા. શૌનકને એક રથા-નિકે હોરાન કરવા માંડ્યો. આચાર્યે દૂરથી તેને એક કર્ણે વડે-વૌંધી નાખ્યો હતો. સ્થાનિક જાહેન હતા. ને મળેલી કંઠ આચાર્યની હીમત વગેરે જોઈ રાજની વિકળના કરતી હતી રાક્ષસ વગેરે શૌનકને ઘેર બિખરુ યસની જીવંતી થઈ ગયા. શૌનકને યસે ઉપચાર કર્યો. ને આંભિની જિજ્ઞાસા સંતોષવા બહત યસે ગૌતમ ઓવારની કથા કહેવા માંડી.

(હવે આગળ વાંચો.)

પ્રકરણ ૨૦ મું

૧૯૯૭૭૭

ગૌરીના લાઘ-સ્થૂલભદ્ર

પાર પડી તોએ ગૌરીની વ્યગ્રતાનો પાર રહ્યો નહીં. ઉગતા હવનની તેની હેંશ નહિ યથ મધ. સેનાગિત માટે તેને ગ્રેમ હતો અને છતાં તેના તરફ વિશ્વાસઘાત કરવાનું મન થતું. પિતા માટે તેને ગાઢ રોષ હતો અને તેને દુઃખી કરવાની ઇચ્છા થતી. વિષ્ણુચુમ માટે તેને પૂજ્ય ભાવ પેદા થયો હતો, અને તેનાથી નારી છુટવા માગતી હતી. “એકીસાથે તે સેનાગિતને પરણવા માગતી, પિતાને રીઝવવા માગતી, આચાર્યના મહાન કાર્યમાં મદદ કરવા માગતી—અને ત્રણેને મુખી કરવા માગતી. એના પ્રમાણમાં દક્ષિણ વખતે પાર્વતીજી તો કુલની પયારીમાં પડ્યા હતાં.

શકટાલ પદગ્રસ્ત થયા ત્યારે તે અણસમજી બાલકી હતી; એટલે એ બનાવથી તેના હૃદયમાં ધણી કડવાશ આવી નહોતી. અને સદાએ નંદના રાજ્યમાંજ રહેલી હોવાથી પાટલિપુત્રનું વાનાવરણ તેને મન સ્વાભાવિક હતું ગઈ કાલે વિષ્ણુચુમના આચારવિચારથી નવા વિચારો તેણે અનુભવ્યા. રાજનીતિમાં બર્ણકર દૂષણો હતાં. તેના પિતાની અધમ દશા નંદ ને વફતાસની દુષ્ટતાનું પરિણામ હતું. આદ્યપદમાં, સરકાર-શુદ્ધિમાં, વિદ્વત્તામાં, પૈસાથી ને પદવીથી દુષપ્રાપ્ય એવી શ્રેષ્ઠતા હતી. શકટાલ અને ત્રિષ્ણુગ્રસ્તે કેં મોટા સંકલ્પો કર્યા હતા. આ બધા નવા વિચારોના અરપટ તેજમાં તે આંધળી બની ગઈ; અને છતાં એક વસ્તુ એના મગજમાં તથોજ કરી. જો આ બધામાં પોતે મદદ નહીં કરે તો ધર્મદોહનું કલંક તેને માથે ઝડવાનુંજ.

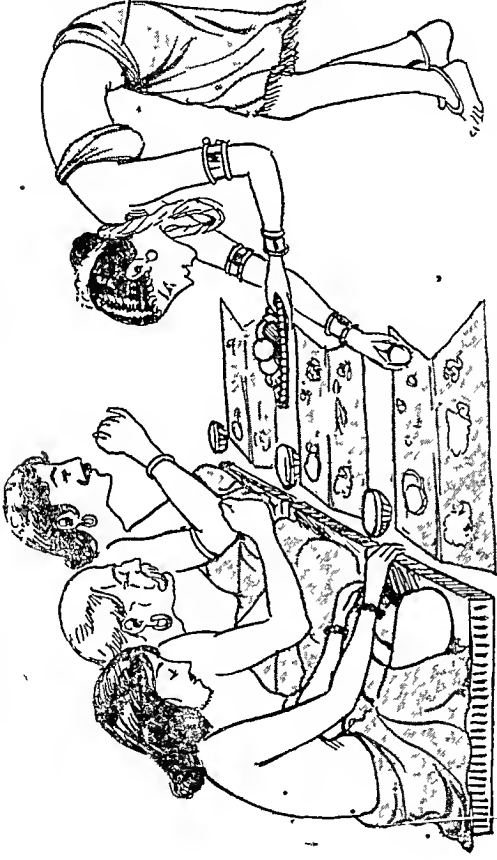
શમ્પેડો તેના કાનમાં ગર્જના કરી રહ્યા: “ખરી વિદ્વાનું સ્થાપન કર્યા વિના ઉદ્ધાર નથી...”

ખરી વિદ્વા! આ વિદ્વામાં સેનાગિતનું કે સ્થાન ન હતું. ‘કલિ એની મેળે અસ્ત થશે.’ કોને લીધે? આત્માર્થને લીધે? એવું શું કરવા માંડ્યું છે કે કે કન્નિ અસ્ત થશે? અને તેમાં તેનું સ્થાન કયું? તેના પિતાનું કયું? સેનાગિતનું કયું?... પથ તેનું સ્થાન કેવું હતું? ‘મહાપિના પાદ સેવતી ઋષિપત્નીની સ્પર્ધા કરનારી’ તે! અનસૂયા અરુંધતી—લોપામુદ્રા; અને પોતે તેમની પ્રતિ-સ્પર્ધા! તેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું. તેના હૈયાના ધબકારા કેમ કર્યા શમ્યા નહીં.

પથ સેનાગિત!—વર્ષો થયાં તેના શબ્દ પર હવનારો પ્રણયી! તેનું શું? “આ અધિનો! હું શું કરું? કોને પુછું?”

કોને પુછું?—એ પ્રશ્ન તેને ઘણો અધરો લાગ્યો. તેને કોઈ સહચરી ન હોતી, તેના પિતા સાથે કોઈ સંબંધ રાખી શકતું નહીં, તેને કોઈ સચું નહોતું. સચું? હા. તેના માડીગયા લાઘએ હતા—પથ તે ગ્રેનસોઝના વાસી જેવા દુષપ્રાપ્ય હતા. મંત્રીપદ યોગ્ય છતાં રાજ-સેવામાં ઉત્સુક એવો એક લાઘ શ્રીયક વફનાસને રીઝતો, શત્રુને પરણી દાંડોણપચના અંતઃપાલનું પદ ભોગવતો હતો. તે પાટલિપુત્ર આવવાની હાંમન કરતો નહીં અને પિતા જોડે કશે વ્યવહાર રાખતો નહીં. હવતા આપનું તેણે કેટલાએ વર્ષ થયાં સ્નાન કયું હતું.

સ્થૂલભદ્ર—મેટો લાઘ પાટલિપુત્રમાં હતો. પથ આજે ખારખાર વર્ષનાં વદાણાં વાર્યાં તેણે બાપ ને બહેનનું મોં જોયું નહોતું. તે કુલાંગાર હતો. તેણે છકાતેર પેઢીનું નામ બોલ્યું હતું. ફુનીઆ બધી તેને સ્પષ્ટિના એક કલંકરૂપ ગણતી હતી. તે શા કામનો?

કોરી પીરસતાં પીરસતા તેના તરફ ચોરી કુપીળી, મર્યાદાભંગ કર્યો વિના ભઈ રહી.

સુજીત : માધ ૧૯૮૪]

[પૃષ્ઠ ૪

પણ ગૌરીનું એકલવાયું હૃદય એના ભાષ માટે તલસી રહ્યું. ગમે તેવો હોય પણ તેની માતા લક્ષ્મીવતીના કુખમાં પાકેલો સગો ભાષ ! એકની એક બહેનને કે રસ્તો નહીં દેખાડે ?...

પણ એ ભાષ મને ક્યાં ? લોકવાયકા એ ભાષની કારકીર્દીને અનેક રંગે ને રંગે વર્ણવતી. કાશા નામની ગણિકાને ત્યાં પડી રહેતો; તેની સાથે સ્વરમ્મદે, આચાર ને વિચાર લાગી, પિહરનો; ધણીવાર તે પાનાગારમાં સુરામત બની કલહ કરતો. એને ક્યાં મળવું ? કેવી રીતે મળવું ?.....

કાશાનું ભવન નદી પર જવાના માર્ગ પર હતું. ત્યાંથી આવતાં ગીત, વાદ્ય ને નર્તનનો ધ્વનિ તેણે ધણીવાર સાંભળ્યો હતો. અંદર જઈ ભાષનાં દર્શન કરવાની ઊર્મિ પણ કોઈક વાર ઉઠેલી. પણ ગણિકાના ધરમા કેમ જવાય ?...

આજે તેને ભાષને મળવાનું મન થઈ આવ્યું. તેણે શિષ્ટાચારનાં, સાવચેતીનાં, પિતાની પ્રતિષ્ઠાનાં અનેક સૂત્રો પોતાની જાતને કઠી સંભળાવ્યાં. પણ ભાષને મળી દેવું હાલવવાની ઉત્કંઠા વધતી ગઈ. ગમે તેવો પણ માનો જવો ભાષ ! તેનું નહીં સાંભળે ? તેને કોઈ શીખામણ નહીં દે ? તેને કે રસ્તો નહીં બતાવે ?...

‘ભાષ ! ભાષ ! ભાષ ! તને કેવી રીતે મળું ?’ તેનાં રોમે રોમ પોકારી રહ્યાં. બધા એને અન્યાય કરતા હતા. શા માટે એને કુલાંગાર ગણતા હતા ? ગણિકાને ત્યાં રાત્રેજો નહોતા જતા, મંત્રીઓ નહોતા જતા ? અને કાશા ? કેવીએક હશે ? આખું ગામ એની વાતો કરતું. એણે એના ભાષને લોભાવ્યો તેમાં એ શું કરે ?.....

જેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમ સ્વલ્પભદ્ર

શીવાય ખીન્ને ચારે દેખાયો નહીં. ભાષ-તેને વહાલો ભાષ-તેને આકર્ષી રહ્યો.

બપોર પછી, પિતા અને પરાણાએને જમાડી તે પાણી ભરવા ગઈ. બપોરે રસ્તા પર બહુ લોકો નહોતા મળતા. તે કાશાના ઘર આગળ આવી—પણ પગ ચાલ્યા નહીં.

કાશા પાટલિપુત્રમાં સુવિખ્યાત વ્યક્તિ હતી. તેના બારણા આંગળ એક હાથી ઝુલતો હતો, અને લોકો આવજા કરતા હતા. ત્યાં આગળ તેનાથી કેમ જવાય ? અને ગણિકાને ત્યાં પોતે જાય-પોતે-ગૌરી-શકટાલની આત્મજ-મહર્ષિ. એના પાદ સેવતી, ઋષિપત્નીઓની સ્પર્ધા કરનારી તે ? તે ઝપાટાપંથ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

કાશાના ઘરથી જેમ ને દૂર જતી ગઈ તેમ ત્યાં જવાનું તેને મન થયું. તે પાણી ભરી પાછી આવી. એ ધ્રુ દરીયા દેખાતાં તે કંપી ઉઠી. ત્યાં તે મન કાણુમાં રાખી શકી નહીં.

બપોરના તડકાને લીધે રસ્તો નાજીન હતો. તેની સાથે કોઈ ન હતું. શા માટે ભાષને પછ વાર ન મળી આવ્યું ? ભાષ ! તેનો ભાષ !

તે ઘર આગળ આવી ઉભી રહી, થોડી આગળ ગઈ, થોડી પાછળ આવી. ઘર આગળ અસારે કોઈ નહોતું. બારણાં ઉઘાડ્યાં હતાં. અંદરથી મૃદંગનો અવાજ આવતો હતો. કાશા ગણિકાને ત્યાં તે જાય ? શા માટે ? ભાષ બહાર આવશે, પછી અંદર જવાની શી જરૂર ?

બારણા પાસે જવાની તેની હીમત ચાલી નહીં. તે પાસે એક ગલીમાં ગઈ. ત્યાં પાછળ બારણું હોય તો ત્યાં તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યાં એક ઝોટલા પર એક વૃદ્ધ વાસણ મારજતી હતી.

ગૌરી ઉભી રહી, પાછી ચાલી, પાછી ઉભી રહી.

વૃદ્ધાએ પુછ્યું: “કોનું કામ છે બહેન ?”
“સ્થૂલભદ્ર !”

“સ્થૂલભદ્ર ?” હસીને વૃદ્ધાએ પુછ્યું.
“કોણ છે ?”

મહામહેનતે ગૌરીએ જવાબ દીધો. “હું એની
થાઉ છું.”

“શકટાક્ષની છોકરી ?” અન્યથા થઇ
એ કહ્યું. “શું કામ છે ?”

“મારે ભાઇને મળવું છે” કાંપતા સ્વરે
એ કહ્યું.

“કોણ છે એ ?” અંદરથી કોઇને અવાજ
બો. ગૌરીના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં.

“એ તો શકટાક્ષ મંત્રીની પુત્રી આવી છે”
એ કહ્યું. એક ખીજી સ્ત્રી આવી. તે જુવાન,

પવતી હતી. તેણે આવી ગૌરીને અંદર
પવા નિમંત્રણ કયું. “સ્થૂલભદ્રને મળવું

જરૂર આવે, હું લઇ જાઉં” અંદર જવું
એ પ્રવ્રણું નિરાકરણ થાય તે પહેલાં

નિશ્ચય કર્યો. ગૌરી બહાર ગાગર મુકી ધરમાં
અને પેલી સ્ત્રી તેને ઉપર લઇ ગઇ

ગૌરીમાં ધરની સમૃદ્ધિ જોવા જેટલી પણ
સ્થતા નહોતી. જ્યારે જાન આવ્યું ત્યારે એક

અંડમાં એક ઉંચી, છટાભરી સ્ત્રીની સમક્ષ
તે ઉભી હતી. એવો પચાલ તેને આવ્યો.

આ સ્ત્રીની આંખોમાં ઉંઘ ને મદ હતો. તેના
પીળાપાંચ ગએલા હતા, અને પારિગ્રાતકનાં

માથેલાં કુચો કેટલેક ઠેકાણે હજી લટકતાં.
ગેલી પુષ્પમાલાઓ પગ આગળ પડી હતી.

ક પેડી પર ઉતારેલાં ધરેણાં પડ્યાં હતા. ગૌરીના
મરાટનો પાર રહ્યો નહીં.

“દેવી ! શકટાક્ષની પુત્રી આવી છે.”
“કોણ ગૌરી ?” પેલી સ્ત્રી અન્યથા

ની આગળ આવી. તેની અન્યથા પણ વાર

રહી. તેણે ગૌરીને જોઇ, હસી ને આવકાર દીધો:
“આવ બહેન, એસ !”

ગૌરીને લાગ્યું કે આ સ્ત્રી કાશી સીવાય
ખીજી હોઇ શકે નહીં.

કાશી પ્રતાપી મગધમાં પણ પ્રતાપ પાડ-
નારી વ્યક્તિ હતી.

આઠ વર્ષની હતી સારથી તેણે ધનનંદના
અગ્રેસર નંદ આગળ ગાવું તો નાચવું, શરું

કર્ષાં હતાં કેટલાક વર્ષો સુધી જવ, સોનાનો
કુંભ અને પંખો લઇ નંદની પાસખી, સિંહાસન

અને રથ ગોભાવ્યાં હતાં. મોટી યતાં તે નંદની
રાજગણિકા થઇ. ધનનંદ ગાદીએ આવતાં તે

રાજસેવાથી વિમુક્ત થઇ હતી; અને છતાં નરેંદ્ર-
થી ગાદીને ગામના અધિકારીઓ અને શ્રેષ્ઠીઓ

તેની સાથે પરિચય રાખવામાં મોટાઇ સમજતા
હતા.

દીમત આવતાં ગૌરી આ રૂપાળવી સ્ત્રી
તરફ જોઇ રહી, તેનાં આકર્ષણોના પાર નહોતો.

તેની લાંબી ને સુરેખ આંખો, ભરેલા ગાલ,
ઉંચી ડોક, લાંબા ને ગોળ હાથ અને છટાદાર,

ઉંચું શરીર-આ બધા વિલામોત્સુક સ્વભાવનું
સ્પષ્ટ સૂચન કરતા. પણ તેના મુખ પર ભલાઇ

હતી. તેની આંખોમાં સ્નેહ હતો, તેની રીતભાન-
માં સંસ્કારિતા હતી.

તેણે ગૌરીની વાત હેતથી સાંભળી અને
મૃદુ ને ગીઠા અવાજે કહ્યું: “તારા ભાઇને મળવું

છે ? હા. પણ હજી ઉઠ્યા નહીં હોય.”
“ઉઠ્યા !”

“હા.” હસીને કાશીએ કહ્યું: “અમારે
આ ઉઠવાનું જરા મોડું છે. હું હમણાં જ ઉઠી.”

મધ્યાનહ પછી ઉઠનાર આ સ્ત્રીને જોઇ
ગૌરીને કમકમાટ આવ્યો.

“ ચાલ મારી જોડે, એને ઉઠાડીએ ” કહીને ગૌરીને સાથે લઇ ગઇ. આટલે આવ્યા પછી પાછા કેમ જવાય તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં તો કાશા એને નીચે થઇ પાસેના મકાનમાં લઇ ગઇ.

પાસેના મકાનનું આરણ્ય પાનાગારમાં -દારુની દુકાનમાં-પડતું હતું. પ્રતિષ્ઠિત માણસો સીવાય બીજાને સુરા પાનાગારની બહાર મળતી નહીં; એટલે કાશાના ઘરમાંથી દુકાનમાં આવવાનો આમ છાનો રસ્તો રાખવામાં આવ્યો હતો. આ દુકાનના એક ખંડમાં તેઓ આવ્યા. સમૃદ્ધિશીલોના સ્વચ્છંદથી અપરિચિત ગૌરીને પોતે ક્યાં આવી છે તેનું જ્ઞાન નહોતું.

એક અંધારા ખંડમાં, જે પથારીઓ અને ત્રણેક આસનો પણ હતાં, ચારે તરફ ગંધ ને પુષ્પની સુવાસ ઉડી રહી હતી. ભોંય પર અનેક પ્રકારની સુરાનાં ખાલી પાત્રો પણ હતાં. જે આરણ્ય તેઓ આવ્યા તે સીવાય બધાં ખારી અને ખારણાં બંધ હતાં. ગૌરી ખારણામાં દાખલ થતાં અચકાઇ એટલે પહેલાં કાશાએ જઇ એક ખારી ઉઘાડી.

એક પથારી પર, ગમે ત્યારે પણ ગૌરીના સહોદર તરીકે ઓળખાય એવો, એક પુરુષ ધસ-ધસાટ ઉઠતો હતો. તે પુરુષોમાં અસાધારણ ગણાય એવા સ્વરૂપનો હતો. તેના સુવાસભર્યાં લાંબા, વાળ પથારી પરથી લટકતા હતા. તેની બંધ આંખોની આસપાસ ઉજાગરા અને સ્વચ્છંદે કાળાં ચાઠાં પાડ્યાં હતાં, છતાં તે આકર્ષક હતી. તેના હોઠ પર વિપયલાસના સ્પષ્ટ દેખાતી. તોફાનમાં ચારે તરફ વેરેલાં પુષ્પોથી તે રણમાં વિજય પામી નિદ્રા લેતો થોડો જેવો દેખાતો હતો.

પોતાના આ ભાઇને ઓળખ્યો હતો છતાં

આવા વિપયી પુરુષ પાસે જતાં ગૌરી ખંચાઇ. કાશા ઉત્સાહભર્યા સ્નેહથી પથારી પાસે ગઇ અને રથૂલભદ્રના કપાલ પર હાથ ફેરવ્યો.

“ભદ્ર દેવ ! ઉઠો !” કાશાએ કહ્યું. આ ગણિકા ગમે તેવી હોય તોપણ તેના ભાઇને ચાહતી હતી એ વાત તો ગૌરીને નિઃસંશય લાગી.

ઉંઘમાં રથૂલભદ્રે પાસું બદલ્યું અને હંમેશાની ટેવથી પોતાના હાથ વડે કાશાના હાથને આંટી નાંખી, જે રીતે શરમતો માર્યા આડું જોયું.

“દેવ ! ઉઠો ગૌરી આવી છે. ઉઠો, ગૌરી-તમારી બહેન !” કાશાએ કહ્યું અને રથૂલભદ્રને ઢટોલ્યો.

“ઉઠ” કરી અધીરાઇથી તેણે કાશાનો હાથ દૂર કર્યો.

“ઉઠો દેવ ! ગૌરી મળવા આવી છે.”

એકદમ રથૂલભદ્ર કચવાઇને ઉઠ્યા અને ગુરસામાં કાશાને દૂર ધકેલી. તેની આંખો ઉજાગરે લાલચોળ હતી, અને આરીમાંથી આવતા અજવાળાને લીધે ઉઘાડે થતી. તેના કપાળ પર બમડેલી ઉંઘ અને સુરા બેના મિશ્રણથી નીપજતો યુગ્મો હતો. દાંત પીસી તે બોલ્યો : “શું છે ? ઉંઘવા પણ નથી દેતી !”

કાશાએ હેનથી તેને વાંસે હાથ મુક્યો. નિદ્યંતાથી રથૂલભદ્રે તેને ખસેડી નાખ્યો. “જતી રહે. કેમ આવી છે ? જંપવા તો દે.” તે ગજબોં અને કાશ ને ધકકો મારી દૂર ખસેડી.

નીચું જોઇ ઉભી રહેલી ગૌરી પણ તેની નજરે પડી. પહેલાં તો તેને સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે કાળા ફાડી જોઇ રહ્યો, પછી પોતાના વાળ પકડી એમ્મા, પછી આંખ પર હાથ ફેરવ્યો.

લેખક :

ડા. રમણિકલાલ જયવંદલાલ દલાલ

ચિત્રકાર :

ડા. જગમોહન મોસ્ત્રી.

—૩૩૩૩૩૩૩૩—

[શુદ્ધ મંદિરનો એક ખંડ : કાંઈ એક વનિતા ત્રિમાસને પડી છે : પતિથી ઓછું
આવતાં વિચાર ચગડોળે ચઢી છે : બહાર મિશિરના સપાટા વાઈ રહ્યા છે : શધડીમાં
અંગાર તગતગે છે.]

પ્રમદા

(વિચાર તરંગે)

જીવન સ્વપ્ન અનેક વણવણ,
પ્રણયથી અદકી દીડી મેં કલા;
હલદનાં દુઃખવાદળ વેરતાં,
સુખદ સ્વર્ગ સળવતી એ કલા
સદૃશ સંસ્મરણો થકી વારતી,
અતુષ્ઠ મન અમૂલ્ય જગાવતી;
રસ કદે ધટમાળ નિવારતી,
વરદ હૃત્ત એજ કલાગતિ.

[વિચાર વમળે અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં તન્દ્રા-
સ્વપ્ન પથરાય છે : દાર ખખડવાનો
ભણુકાર થાય છે]

પ્રમદા

(સ્વગત)

રાત્રિની શ્યામતા હાઈ-લાંબા કાળ વીતી ગયો.
(તંદ્રામાંજ ભણુકારને પ્રત્યુત્તર દેતી)
કાણુ એ દારને કોડે
(તંદ્રામાંજ પ્રત્યુત્તર સાંભળે છે.)
શ્વનિ તારા નરોબનો.

પ્રમદા

(તંદ્રામાંજ)

કળી કઢી નહીં ફારે-તું સ્વયં હેતારો,
રજગતું વિધિ મોકું આમ ના કોડી આવે;

[દાર ખખડવાનો ફરી ભણુકાર થાય છે-
વિનવણી થાય છે.]

બહાર કંડી પછી વાથે યાકથી અંગ નો કળે,
હંડાળો દાર ખોલીને આવવા દે અરે ! મને.

[દાર હિવાડી નાખી પુષ્પધનના સુરૂપ
આવી ઉભો રહેતો તંદ્રામાં
ભણુકાર છે.]

પ્રમદા.

(અપરિચિત વ્યક્તિને તંદ્રાસ્વપ્નમાં જોતાં)
છે તું ભણે યયરો-નહીં બાન ભુલ્યો,
દેખે ભરી ધીર-શી ? અડી આવી લાગ્યો ?
કેવો વિચિત્ર ? નહીં અરાજ સમ્યતાનો !
દીર્ઘાનિમગ્ન નહીં-મ્યમ દોડી આવ્યો !

પુષ્પધન્વા

(જંધાળ વાળતો જણાય છે.)

યુવાનને કદાચ યુવતી ના ઉવેળે,
કંઈપણ ચિંતન કરે ન કા કામ રહે.

અમદા

(કોધથી)

રોક તને-કુમુદમાણ ! નહીં તણાઈ,
ખીન થશે-કદી હું તો નહીં લીન યાઈ;
મારોજ પંથ ઉલટા-નહીં પુછનાનું,
છોડી તને જીવન આ બનશે કલાનું.

પુષ્પધન્વા

(મૃદુતાથી)

કલાને સર્વ કો ચાહે સિધુમા બિંદુશી પડે,
બતાવું અન્ય, હૈયામા પુજતો એકલી તને.

અમદા

(વચ્ચેજ)

નથી મીતિ તણી ઈચ્છાચાહું છું એકલી કલા
એકાદ મેલતી માલાના માન એથીજ પામવાં.

પુષ્પધન્વા

(વિરોધથી)

ધરી માલા શુભાંગેની અંગ તારાં લીધાવવાં.

અમદા

(ખીનપરતા)

કલાક્રિયિદની ખૂન થકી આર્દ્રહાસ મણુવા

પુષ્પધન્વા

નહીં-અંગે નવા રવાંગે-યોજના પાર પાડવાં,

અમદા

નવાં વસ્ત્રાનનવા રંગો-નવી શી યોજના બલા ?

પુષ્પધન્વા

કેવી કાતિ પાંડિયા દોડતી ભે,

કેવી તારી મૂર્તિ સોહમણી ભે;

તારા ગને રચયતા નીતરે ભે

પંથાંગીની પ્રેરણાથી ન હું, ભે.

અમદા

કિન્ન મૂર્ખો ! હું કલાને છુલે તો-

પુષ્પધન્વા

પુરી મારી વાંતને સંભળી ભે.

મહાસંસાર યાત્રામાં પ્રેમલેલા મવાસને,
પત્નીના પાંઠ લેનારે જ્ઞાન સંચાલનું ઘટે.

('પત્નીના પાંઠ' ની યાદી દેવાયાથી
અમદાને પોતાનું કૌમાર સાંભરે છે:
વિચારે છે)

અમદા

પહેલાં ધાણું એવું ચે એકદા મેં,
સ્વપ્ને રાચી ભૂમિએ લછ્મીને:
આ સંસારે ચાહું ને કાઈ ચાહે,
એવી છુને હું મમી રાને રાને.
પ્રેમી કેઈ એકદા નામ પચાઈ.
ધક્ષી હૃદયે ચોસતી દોડતી હું,
છાની માની નામમાં બાન-જુલું,
એવું હૃદય કીર્તિનું કેન્દ્ર મારું:
નલ્લે નાના તારણાઓ છુપાતાં
આનંદે એ સૂર્યમાહે રામાતા:
વારિયિંદુ અલ્પજીવી છતાં લ્યાં,
સિંધુ યાજે ફારતાં હૃદયે ધક્ષાં.

પુષ્પધન્વા

(સ્વગત)

એવી વાતો મને આવે-કણું સંગીતથી ભરે,
કલા ને કીર્તિનાં સ્વપ્નો-હવે નહીં વીસારશે.

અમદા

(ધૂનમાં)

કિન્ન પાણું સ્વપ્ને એ ફેરવાયું,
આળ્યું લ્યાં તો લક્ષ્મી અગિયું ઘણું;
કાંતિપૂર્ણ કૃત્ય વસ્ત્રે સંભળે,
એકતિ હું નાયની પાસે નહ.

પુષ્પધન્વા

(સ્વગત)

રામા પંથે આજ નહીં અળાજ:

અમદા

આછા હીવા-રચાન શાંતિ ભરેલું,
પુષ્પો મેં કે-અંતરે આરા ધાઈ;
મીતિ પુષ્પે-સુષિમાં સ્વર્ગ લાડું.

[સ્વપ્નવન દશામાં પ્રમદા ધડીક રતંભી
ભાષ છે: જદાર કોઈ દાવરકું ગાય
છે. પુષ્પવન્ના રિજયદર્શને આસ્વા-
દિત યાપ છે.]

પ્રમદા

ધુધા માલા મચલી દઈ ઘડી,
જાણે સાથે છદમી ગી નહેતી
ચારે બાજુ બાજવામાં કુટુમ્બી,
નીને જોઈ સાતિની રેલ રેલી
ધુધીની યની દહા-છડા એ રાખ એસરે
કિલિરે વા વસતે વા ખીત રવાયી રી રો
[પુષ્પવન્ના રિજય નક્ષી માને છે-વનિના
અમકલી જાણાય છે.]

એ તો દગ રજા-કપુ જાણે,
ભની દઈ સાંસપુ જુદ મે,
ભાષે કલાપી વજી છંદજને,
દેશી વધારે-લીલ એજ વાજે.
કલા સિદ્ધિ જો નેમાં મક દુ એતાતગ
કલા મીલિ વકે ભારે અન્ય ના કાંઈ વાજના
—રિજસોનાં પુર્ણ કરવાં

પુષ્પવન્ના

વિચના ભદાવ સાંપાયા

પ્રમદા

હવ એક ધડીક વિરામો,
ગમણ એકજ સુદર ખાધો,
કરની ખીત જાણી વજી મઈ,
જરડી એકજ કીર્તિ તદા રતી

પુષ્પવન્ના

(જદરય થના થનાં)

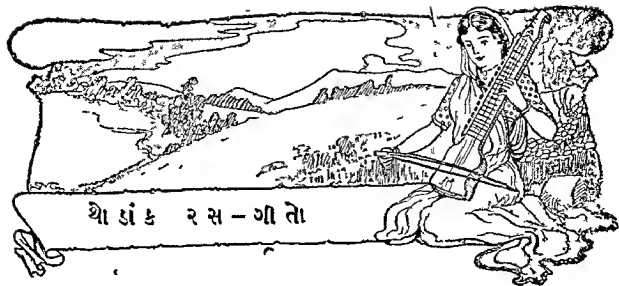
પ્રજ્ઞાની આ રસછત્ત પદારથો,
કરી કરાં રામજાં ફરી વાજો;
હવયની જાણી મુએ કીરો,
જાડ સામિ અમીભવ દેશી.

[પ્રમાદને પતિ આતી તેને તંદ્રાપાથી

જાગારે છે; પ્રજ્ઞામિમન યાપ છે.

દર દર મગી જતા પુષ્પવન્ના મુગને
પડાવ મહ મદ છે.]

પદ ક્રમાં થનાં દેશાં મોદનો કમંમે મો,
જાણી રવાજ તાલને નારીન. મેધના કુષે.

થો ડાંક ર સ - ગી તો

લેખક :

રા. ઇંદ્રધનુ

— ૦ —

ઓ પાગલ ! કોને માટે આ શાહી
તૈયારીઓ કરી રહો છે ? કોને માટે ?

તારી ઝુંપડીનું અધારું પણ પુરું ટાળી ન
શકે એવો એક ઝીણો દીવો ટમટમતો હું રોજ
જોઉં છું. આજે આ મોસો દીવાની દીપમાળ
પ્રગટાવી છે તે કોને માટે ?

તું પુરો આજીવ છે, હું જાણું છું કોઈ
તહેવારેજ તું ઝુંપડીને વાળીચોળીને સાફ કરે છે.
એને બદલે આજે દસદસ વખત વાળવાની ને આ
સાથીઆ પુરવાની તરફ લીધી છે તે કોને માટે ?

ચોણ ફળ ખાઈને તુ રોજ પેટ ભરી લે છે.
આજે આ ભાતભાતનાં ભોજન તૈયાર કર્યા છે
તે કોને માટે ?

આ ખુસો ગોઠવ્યાં છે, ધૂપ મળગાવ્યો છે,
અતર બહેકે છે : એ બધું કોને માટે ? તને તો
કદિ એનો શોખ માગ્યો હોય એવું જાણ્યું નથી.

આ શાહી તૈયારીઓ કોને માટે કરી રહો છે,
ઓ પાગલ ! કોને માટે બધું ફના કરી રહો છે ?

મારી દેવી માટે હૃદયેશ્વરી માટે. મારાં
જીવન માટે આજે એ પધારે છે.

કેં વર્ષોથી એની આરાધનાનાં સાધનો
એકઠાં કરતો. આજે એ બધું ફના કરવાની
મોજનો દિવસ છે.

મારી દેવી ફરી પધારે કે ન પધારે એ
વખતે આ સાધનો હોય કે ન હોય. આવો મેધો
અવસર હું કેમ ચુકું ?

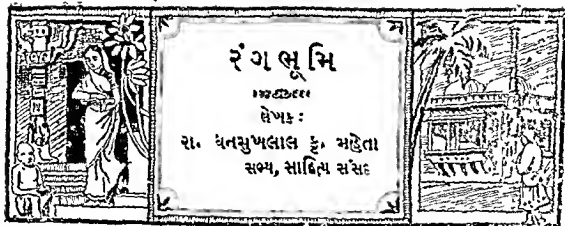
—એ દીવાનાની જેમ બળગ્યો ને પાછો
પોતતના કામમા મશગુલ બની ગયો.

જોકે મારું સર્વસ્વ હું તને અર્પી દઈશ,
તોપણ પ્રિયે ! મારી મિલકત બહુજ થોડી છે.
તારી નજરમાં તો એ અલ્પજ રહેશે.

મારે મહેલ નથી, મકાન પણ નથી. એક
ઝુંપડી છે ને તેજે ભાગીતુટી. પરંતુ પ્રિય ! તારે
વસવા માટે મેં જુદુંજ રથાન નક્કી કર્યું છે.
મારા હૈતે ઉછળતા હૈયામાં રહેતું તને નહો
ગમે, વહાલી ?

તારી સેવામા હાજર રાખવા મારી પાસે
દાસદાસીઓ પણ નથી. ખરે, મારી પામે કે

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૧૮]

આ પાણીમાં કેટલાંક વાક્યોને એક જ ઊંચું સ્થાન મળી ગયેલું છે કે કેમ કહેવાની વાત નહીં. વપરાતાં વપરાતાં એમન મહત્વ પણ એટલું બધું વધી ગયેલું છે કે જો હવે ઠાંધપણ માણસ એની સામા કે બોલવા નય તો એ ગધેડામાં જ ખપે. વળી આ બાબત આપણા દેશની જ છે એમ પણ નથી. એ તો સારી દુનીઆમાં એમજ આવે છે. કેટલાંક વાક્યો વપરાશમાં આવીને કહેવત જેવાં પણ બની ગયેલાં છે. આમાંનું એક વાક્ય અહીં કહું: ચાર પાંચ દસ માથુમે ભેગાં મળ્યાં હોય-પછી ગમે ત્યાં ભેગાં મળ્યાં હોય-ધરનાં પાછલાં એટલા ઉપર હોય કે પછી હથેલાંને માંડવે હોય, કે પછી ટ્રેનમાં ચડી કલાસના ડબ્બામાં હોય કે પછી કોઇ મરણ પામ્યું હોય તે વખતે સ્મશાનમાં જ હોય-ને વખતે વાત તીકળતાં આખરે તો એમણે એક માણસ બોલવાને જ કે “બાપ! દુનીઆમાં કશું નથી. એ તો માત્ર રંગભૂમિ છે! નાટક જ જીતે આપણે આત્મા જવાનું છે.”

બસ આમાંનું જ્યાં બોલાય ત્યાં બીજા બધા ચુપ! જાણે કેમ કોઇ મહાત્માએ સનાતન સત્યને, ગેમી પડધો પાડ્યો હોય ને! પછી એની સામા ન દલીલ થાય કે ન તકરાર થાય આ વાક્ય સાંભળતાંની સાથમાં જ બધાએ ગંભીર થઇ

જતું જોષએ અને જાણે કોઇ મોટા જલમસયના સમયમાંથી પસાર થતા હોય એ તેવી ઊંડી ગમ-ગીની આપણા મુખ ઉપર છવાઇ જવી જોઇએજ.

શુ ઇંગ્લંડ કે અમેરીકા, શુ ચીન કે જાપાન, શુ યુરોપ કે આફ્રીકા કે એશીઆ, જ્યાં પણ આ વાક્ય બોલાય છે ત્યાં ઠાંધપણ માણસ એની મલાસલતા ન પાસવાની હીંમતજ નથી કરી શકતો. આ વસ્તુ રિથિતિ કેટલી બધી શોચનીય છે! રંગભૂમિ અને આપણુ મનુષ્યજીવન એ વચ્ચે સામ્ય જરા પણ નથી, અને હશે તો પણ બહુ થોડુંજ અને તે પણ ઉપર ટપકેનું.

આ પ્રમાણે બીજાં ઘણાં વાક્યો તેમજ કહેવતો જ્યવહારમાં છુટથી વપરાય છે છતાં તેની યોગ્યયોગ્યતા વીશે કોઇ સવાલજ ઉઠાવતું નથી. એક અસલ હમ્મર માણસ વાપરે એટલે સલ તરીકે દસી નય છે નેજ પ્રમાણે આ બધાં વાક્યોનું સમજવું. દાખલા તરીકે “નવી નારંગી નવ દહાડા.” આ કહેવત સ્ત્રીઓમાં ધણીજ માનીતી છે અને નવી જડુએને માટે છુટથી વપરાય છે. પણ જો આપણે શાંત ચિત્તે એને તપાસીએ તો જણાશે કે નવી નારંગી બજારમાંથી લઇ આવેલો સારેજ એ કેટલા દિવસની વાશી દરી તે આપણાથી જણાવું નથી. વળી એ નારંગી ઘરમાં આવ્યા પછી નવ કલાક સલામત

રહેલી મુશ્કેલ થઈ પડે છે તો નવ દિવસ તો રહેજ શાની ? અને જો એ પ્રમાણે રાખી મુકીએ તો ત્રણ કુંદ ચાર દિવસમાં જ એવી ગંધાઈ ઉડે કે આપણે ધરમાં પણ નહીં રહી શકીએ. તે ઉપરાંત “ નવી નારંગી નવ દહાડા ” કહેવામાં આપણે નારંગીને વખોડવા માગીએ છીએ કે તે ખાનારને બનાવવા માગીએ છીએ એ બાબતની પણ મને તો બરાબર સમજણ પડતી નથી. તેવીજ રીતે ‘ ચાર દિવસનું ચાંદરણું ’ અને ઘેર અંધારી રાત ’ ની કહેવત થો. એક મહીનામાં ચારજ દિવસ ચાંદરણું હોય છે અને છત્રીસ દિવસ અંધારું હોય છે એમ બહુનજ નથી. છતાં આપણે એમ ધારીએ કે એ પ્રમાણે બને છે તો પણ દરેક મહીને એ પ્રમાણે ચાર દિવસ ચાંદરણું આપવાનુંજ. પણ વ્યવહારમાં એ કહેવત વાપરનાર લોકોને એ ચાંદરણું પાછું આવવાનું છે એવો ખ્યાલ હોતોજ નથી. આ પ્રમાણે તો ધણી કહેવતો અને ધણાં પ્રચલિત વાક્યો આપણે ખોટાં ઠેરવી શકીએ પણ અસારે તો આપણે “ મનુષ્યજીવન અને રંગભૂમિ ઉપરનું નટ-નટી-ઓનું જીવન ” એ બે સરખાં છે કે નહીં એજ પ્રશ્ન સંબંધે વિચાર કરવાના છીએ એટલે બીજું બધું નકામું.

આરંભર્યાજ શરૂ કરીએ: નાટકમાં એક પક્ષ નાટક કરનાર અને બીજો પક્ષ પૈસા ખર્ચીને કે મફતીયા પાસ લઈ આવીને તે નાટક જોનાર; અને અંકોના વીસામાં આવે સારે ખારી શીંગ, ખારાં પસ્તાં, શેવ ગાંડીયા મમરા વગેરે ચીજોના ખાનાર, ચહા, કોશી તેમજ સોડા લેમન અને બીટીઓના પીનાર એમ બે પક્ષ હોય છે. દુનીઆ એજ રંગભૂમિ ગણીએ તો એમાં રહેલ બધાંજ મનુષ્યો તે નટ-નટીઓ એટલે કે ખેલ બજાવનાર. એટલે જોનાર જુદાં તો હોતાંજ નથી. કંદાચ દેવદેવીઓ ને જોનારમાં ગણીએ તો પણ વધી

આવે એમ છે, કારણકે નાટકોમાં ખેલાડીઓ એડીઅન્સને જોઈ શકે છે જ્યારે આપણે દેવદેવીઓને જોઈ શકતા નથી. તે ઉપરાંત એ દેવદેવીઓ શીંગ, પસ્તાં કે ગાંડીયા ભજ્યાં ખાતાં હોય એ પણ માન્યામાં આવતું નથી. હશે. આપણે આગળ ચાલીએ:

નાટકની શરૂઆત ત્રણ ઘંટડીઓથી થાય છે. આપણા જીવનની શરૂઆતમાં કે દુનીયામાંની માનવજાતિના જીવનના આરંભમાં આ પ્રમાણે ઘંટડીઓ વગાડવામાં અતી હતી “ એવું કાંઈ પુરવાર કરી શકે એમ છે ? ત્રીજી ઘંટડી-વાગતાંની સાથેજ એક બંદુકનો ધડાકો થાય, છે અને પડો ઉચકાય છે. જીવનમાં આવું સાંભળ્યું છે ? હા, ધણીએવાર ખુનામરકીને પ્રસંગે બંદુકો ફુટે છે પણ તેમાં અને રંગભૂમિ ઉપર ફુટતી બંદુકોમાં કેટલું સામ્ય છે ? સૂત્રધાર તરીકે કેટલાક માણસો પ્રજુને ટોચી બેસાડે છે પણ તે માત્ર મનને સમજાવવાનીજ વાતો છે. પ્રજુ સાકાર છે કે નિરાકાર એ ઉડા પ્રજને બાજુએ મુકીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કે સૂત્રધાર જે વેષ ધારણ કરીને રોજ ઉપર આવે છે તેવા વેષમાં આપણે પ્રજુને કોઈપણ દિવસ કદી શકીએજ નહીં. સૂત્રધારને રોજ ઉપર ઓછામાં ઓછું મહત્વ અપાય છે. એ ચાહ્યો ન્યાય પછી જ યીએટરમાં દાખલ થઈ પોતાની રીઝર્વ સીટ ઉપર બેસવામાં પૈસાદાર માણસો એક જાતની મોટાઈ માને છે. આવા પાત્રને પ્રજુ સાથે સરખાવવું એમાં કે અર્થજ નથી. તે સીવાય, સૂત્રધારનો નાર વિનાનો તંબુરો, બહુજ કદેથી નટી, બાલાઓ અને કલ્યાણ રાગમાં ગવાતી ચીજોને આપણા જીવનમાં કેવી રીતે ગોઠવી શકાય તેનો કોઈએ વિચાર સરખો પણ કર્યો જણાતો નથી.

રંગભૂમિ ઉપર બજાવાતાં નાટકોમાંના

આપણે મુખ્ય પાત્રોનો વિચાર કરીએ દરેક નાટકમાં રાજા તો હોયજ હમણા હમણા કેટલાક દોષ્ટચતુરો એનો બહિષ્કાર કરવામાં અને માત્ર સામાજિક નાટકો લખવામાં મોજ માની બેઠા છે. પણ જો મારો મત પુછાવો તો રાજા વિનાના નાટકો લખાયા છે પરંતુ નાટકો કેના હોવા જોઈએ એ વિષયને આની સાથે સંબંધ નથી એટલે એ વળી કોઈ અન્ય પ્રસંગે રેતજ ઉપરના રાજાઓ ગમે ને સ્થિતિમાં હોય છતાં

કેમો ચુકવવાના નહીં, ફાણું મકાન, ઉધાડું મુકવાની ક્રિયા કે ફાણું ઠેકાણું પાચો ખોદવાનું કામ એને કગ્તુ પડતું નથી કચેરીમાં તો માત્ર તેણે નાચો જોવા કરવાના અને સંગીત ચાલડવાનું. અરા જીવનમાં કયસર જોવાનો દાખલો થયો એ લદાઈના મેદાનોમાં લુખ્યો, કે કે રાજ્યદારી વાદવિવાદ ઉભા કરાવ્યા અને શમાવ્યા પણ આખરે એક નજરકેદીની માફક દુર્ગમાં પડેલો છે પણ નાટકના રાજા તો ખીજે

સ્મશાનમાં જ હોય-તે વખતે વાત નીકળતા આ રે તો એમાનો એક માણસ જોલવાનોજ કે

“ભાઈ દુનીઆમાં કશું નથી એ તો માત્ર રંગભૂમિ છે !”

અરા જીવનમાંના રાજાઓ કરતા હજાર દરજ્જે સુખી હોય છે અવખત, કેટલીકવાર એને મરી જવું પડે છે, ગાદી છોડવી પડે છે, વનવન ભટકવું પડે છે, રામપાત્ર લઈને, બહુજ દુખી અવાજે ગીતો લલકારતા બીજા પણ માગવી પડે છે છતાં પણ એ સુખી છે કચેરીમાં એને

દિવમે પાછા એજ કચેરીમાં રાજા તરીકે બેસીને નાચમુજરા જીએ છે વળી પાછા બીજા માગવા નીકળી પડે છે પણ પાછા વળતે દિવમે સિંહાસન છિપર બેસાડવાનાં કયંસરને એવા અનુભવનાં તો સપનાજ જોવાનાને ! ખરી લદાઈઓ કેવી બધ કર, કેવી ખુનખાર ! લદનારાઓને કેટકેટલું

દુઃખ ! યુવાન, જીવનને આગણે ઉમેલા પુરુષો લાખોની સંખ્યામાં દુનિયા લાગી જાય અથવા સદાના અપંગ રહીને દુનિયાના દુઃખોથી કચડાતા આમથી તેમ રજાગતા રહે. રંગભૂમિ ઉપરની લદાઇ એટલે એક જાતનું શરસ ! દોરેલો વાગતાં જાય, ધાસતેડના ડબ્બા ટીપાતા જાય, ખોટી બંદુકોના ભડાકા થાય અને છુટ્ટી, પતરાંની તરવારોથી અટાપટા રમતાં રમતાં એક બાણીએ ધીમે રહીને કુદી પડવાનું. પડો પડે એટલે ઉઠીને પાછા દોડવાનું ! લોહીની બચાંકર નદીઓ વહેતી હોય, માણસોનાં શબો આમથી તેમ ઉછળતાં હોય, દુઃખની અસહ્ય ત્રીસો ચારે તરફથી સંભળાતી હોય; અનેક જાતની બંદુકો, કાળસમી મશીનો અને દાવાનળ પ્રગટાવતી મોટી તોપોના ભડાકા, બંબ ગોળાઓના મોત વરસાવતા વરસાદ અનેઝેરી ગેસના જૂતના ઓળા જેવાં વાંદળાંઓની વચમાં ઝખમી લદાઈયે ' પાણી, પાણી ' પોકારતો, બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસથી પડી રહ્યો હોય તેની સાથે રંગભૂમિ ઉપરનો પેટ પકડીને હસાવનાર સીપાહીજરઓ કેવી રીતે સરખાવી શકાય તેની મને સમજણ પડતી નથી.

આ ઉપરાંત પણ રોજ દેખે ખીજાં અનેક સુખ છે. લાં દુઃખ છેજ નહીં એમ કહીએ તોપણ ચાલે. રોજ ઉપર સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેટલાજ હક હોય છે એ વાત હજી હક માગનાર બળવાખોર સ્ત્રી ગ્રેન્ડુએટોના જાણવામાં આવીજ નથી એમ મને લાગે છે; કારણકે નહીં તો એ લોકો ઠેરઠેર લાપણમાં ઝેમજ કહેતી ફરે કે રોજ ઉપર પણ અમને સરખા હક છે તો આ જીવન-વ્યવહારમાં કેમ નહીં ? લાં સ્ત્રીઓને રાંધવાનું તો હોતુંજ નથી. ગરીબમાં ગરીબ સ્ત્રીઓને પણ શરીરે ચોળવતિ પુષ્કળ પાઉંડર મળે છે. અને એ લોકો એના ઉપયોગ પણ બહોળા પ્રમાણમાં કરે છે; છતાં નથી એમના

ઘણીઓ એની સામાં વાંધો ઉઠાવતા કે નથી પાડપદોશીઓ એમની ટીકા કરતાં ! આપણા જીવનમાં ગમે તેવા સારા કુદરતમાં પણ નવી વહુએ એ પ્રમાણે પાઉંડર લગાડયો હોય અને ગાલે લાલી લગાવી હોય તો શું થાય ? એક વખત એમ માનીએ કે વહુધેલા પતિએ એ બાબતમાં આંખ આડા કાન કર્યાં પણ સાસુજી, જેઠાણીઓ, નણંદો અને આ ત્રણ પક્ષની મદદે ચઢનાર પાઉંડર વિનાની પડોશીઓની જીભ બચાંકર રીતે છુટે. " રા-નાયણુ યષ્ઠ ગધ છે ! પાઉંડરને બદલે પીયરમાં ચોખાનો લોટ પણ મળતો હશે કે ! વાસણુ ધસી ધસીને અને પાણી ભરી ભરીને શરીરે આંટણુ પડી ગયાં હતાં તે વાત જુલો ગધ તે હવે મોંએ પાઉંડર લગાવવાના જોઈએ. શાહી ચોપડ શાહી ! અને પેલોએ માવડીમુખો પાછો બજાર જઈને ડબ્બા આણી આપે છે. વાંદરીને પાઉંડર ચોપડાવે છે તો બધાને ઘેર લઇ જઈને નચાવે ! "

વળી રંગભૂમિ ઉપર સ્ત્રીઓની ચાલ કેવી લટકાળી, ઠમકાળી અને લચક લચક થતી ! ચાકરડી પણ એમ ચાલે, શેઠાણી પણ એમ ચાલે, રાખની રાણી એમ ચાલે, સાદ વરસની ડોશી પણ એમ ચાલે અને નવ વર્ષની બાલિકા પણ એજ ચાલે ચાલતી આવે. દરેકને સંગીત આવડે અને તે પણ તબલાં અને હારમોનીયમ સાથે !

આપણા જીવનમાં સારાં અને નહારાં કામો, નીત અને અનીતિ, નીમકદલાલી અને નીમક-હરામી, દયા અને ક્રૂરતા વગેરેના શો બદલો મળે છે ? ધર્મીને ઘેર ધાડ અને અધર્મીને ઘેર ઉનાં પાણી એ જાતની કહેવત દરેકી ધરાવે છે એજ સાબીત કરી આપે છે કે આ દુનિયામાં હમેશાંજ નહારાં માણસો દુઃખી અને સારાં માણસો સુખી હોતાં નથી. કાપી કરીકરીને

વૃહાલાને

લેખક :

ગાન્ધામી શ્રી વ્રજનાથલાલજી વિ. મહાગજ

(માર્કીની)

૧

પ્રિયવર ! અમુરોનો નાશ કર્તાજી તું છે,
પ્રિયવર ! અમુરોનો ગર્વ કર્તાજી તું છે;
વ્રજપતિ ! પતિરાધા ગોપિકા પ્રાણુ ખ્યારા !
વિહર સતત હૈયે લકતના હે હલારા !

૨

વ્રજવધૂ કુચ મર્દન નિત્ય તું તો કરતો,
વ્રજવધૂ સહ કેલિ નિત્ય તું તો રમતો,
મધુર મુરલીનાદે ચિત્તનો ચાર; વહાલા !
વિહર સતત હૈયે લકતના હે હલારા !

૩

સુરગણ સહુ વંદે શેષ જેવા હમેશ,
પ્રિયગુણ નહીં ગાવા વ્યાસ જેવા સમર્થ;
પરિવૃત્ત વૃષભાનુનન્દિની પ્રાણુ; વહાલા !
વિહર સતત હૈયે લકતના હે હલારા !

૪

હૃદય પટળમાંથી મંળુ મૂર્તિ બુલાતી,
નહીં, નહીં, સ્મરણથી મંળુ મૂર્તિ બુલાતી;
નમન પ્રણયલીના સ્નેહથી નાથ ! મારા—
વિહર સતત હૈયે લકતના હે હલારા !

એ કોણ ?

લેખક :

રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે

અનૃમ અભિલાષુ કષ્ટ આ સુંદરી મારે અંતરતમ અંતર વસી રહી છે, વિલગી રહી છે ?

સંવનન મેં એનું આદરેલ, પણ દિવ તેનું ન છૂટી શકેલ.

ભવ્ય માળા વડે તેનું વક્ષરચળ મેં સુદવેલ, ને અમુલ્ય તેનાં કીર્તિગીત યુંજેલ.

ક્ષણેક તેને મુખ સ્મિત પ્રકાશેલ.

—પણ સદસા નિઃશ્વસિત કંઠે તે ઉચ્ચરેલ : “તારામાં મને આનંદ નથી.”

રત્ન જડિત નુપૂર મેં તેને કાજ આબોધ, જે મણિમય વ્યજન વડે તેને સતોષવા પ્રયત્નેલ.

સુવર્ણશ્યા તેને માટે સગવેલ ને ભાવનાના ધાળ પીરસાવેલ.

ક્ષણેક તેને નયન પ્રસન્નતા પમરેલ.

—પણ સદસા નિઃશ્વમિત કંઠે તે ઉચ્ચરેલ : “આમનામાં મને આનંદ નથી.”

વિજય રથ પર બેસાડી પૃથ્વીને ખડે ખડે તેને ફેરવેલ, હારેલ સૌ હૃદયે : તેને ચરણ પ્રણમી રહેલ, ને તેના જયનાદે સારું એ વાતાવરણ તેમણે પ્રાતિ-ધ્વનિત કરેલ.

ક્ષણેક તેને લલાટ તેજ પ્રકટેલ.

—પણ સદસા નિઃશ્વમિત કંઠે તે ઉચ્ચરેલ : “આ સૌ વિજયમાં મને આનંદ નથી.”

મેં તેને પુછ્યું : “લારે કહે, ઓ કુમારી, સામાં નુજ આનંદ પર્વવસિત થએલ છે ?”

તેણે ફક્ત જણાવ્યું : “હું તો તે અસક્ષિત નામનાને ઝળી રહી છું.”

દિવમે વીને છે ને તે પુકારી રહે છે : “અસક્ષિત મુજ પ્રાણ ક્યારે પધારશે, ને ક્યારે મુજ સું સનાનન સંલગ્નતા રથાપી રહેશે ?”

ચક્રમના પત્રો

સંપાદક :

રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

—૧૯૬૨૮૮૮૮૮—

[ખુલાસો : આજકાલ પત્ર લેખનનું સાહિત્ય ધણું પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે. અને તેમાં ધણું ઉત્તમ પણ છે. પરંતુ અનુભવીઓ કહી શકશે કે ધણાંએ ખાનગી પત્રો બહુજ ઉત્તમ પ્રતિના હોય છે. પણ દરેક જણુ તેવા પત્રો પ્રસિદ્ધ કરતા નથી કે કરી શકતા નથી. અને ધણાંએ રત્નો, અલ્પદીર્ઘાંજ, ધુળમાં રગદોળાઈ જાય છે. ગુર્જર સાહિત્ય-ને તેથી બહુજ નુકસાન થાય છે. મારી પાસે પણ આવા કેટલાંએક રત્નો છે. અને સાહિત્ય-ને સમૃદ્ધ કરવાના શુભ હેતુથી તે પ્રસિદ્ધિમાં મુકું છું.]

મારો એક મિત્ર છે. હજુ તે દયાત છે. પણ કુનીઆ આ મહાનુભાવથી અચાત છે. તે મારા ઉપર વારંવાર પત્રો લખે છે, તેમાંના થોડાંકજ હું આ પત્રના વાંચકો સમક્ષ મુકીશ. મને તો ખાત્રી છે કે જ્યારે હવે પછીની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ માટે વિચાર થશે, ત્યારે જરૂર સાક્ષરો આ મારા મિત્રની રોષ કરશે. મારા આ મિત્રના પત્રોમાંથી ગોણુ બાબતો કે અંગત ઇશારા કાઢીજ નાખેલા છે.

—સંપાદક.]

મિ ય મિત્ર,

તને કદાચ નવાઈ લાગતી દશે કે હું તને આટલા બધા પત્રો કેમ લખું છું. પણ મને ખાત્રી થઈ છે કે તુંજ મારું હૃદય સ્પૃષ્ટ રીતે સમજી શકે છે. એટલે તારી આગળ જ તે ખુલે છે. નહીં તો તારાથી ક્યાં અજ્ઞપણું છે, મારું કેલેજી જીવન ! બધાંએ મને *l'eternal of common sense*-ચક્રમ-કહેતા હતા. અને વળી ચીકનતા હતા. હું તો તેમની દયા ખાતો હતો. અને મારા વિચારોનો અને

પ્રયોગોનો લાભ તેઓ ના લે તેમાં નુકસાન કેને હતું ? જોને મેં તેમને કહ્યું હતું કે ચક્ર પીવી ખરાબ છે. મેં ઘણી શોધને આંતે ચક્રને બદલે એક નવી અને ધરગણુ ચીજ તેમને બતાવી. પણ તેઓએ તો બહુ દસવામાંજ કાઢ્યું. તને સાંભરે છે તે આ નવી ચીજ ! ઘેંશ અને બાઈલાં ચક્રીઆં. ઘેંશ જાણની બને. અને તેમાં સર્વ આવે. ધળી સધડી ઉપર ઘેંશ થાય, અને નીચે ચક્રીઆં બધાય. અગીયારસ, મોમવાર કે ઉપવાસનો વાંધો આ ઘેંશ ખાવામાં ના આવે.

ચહાને દૂર કરવાના હેતુથી અખંડ રાતો ઉગ્મગરા કરીને મેં આ શોધ કરી હતી. છતાંએ કોઇને કદરજ નહીં બધાંએ હસાહસજ કરી. એક માત્ર તુંજ મને સંપૂર્ણ પણે સમજી શક્યો. હું તો હજીએ ઘેંશ અને શકરીઆંજ ખાઈ છું.

વળી ધણીએ લોકો મને ચીકણા કહેતા હતા. sense of proportion મારામાં નથી એમ કહેતા હતા. અને બીચારા એમજ કહે કારણ કે દરેક વાત માની લેવાની એમને ટેવ, અને હું તો ચર્ચા કરું, વાદવિવાદ કરું અને પછીજ મારો અભિપ્રાય આપું. કોલેજમાં ત્રીજે દિવસે તેઓ ગપ લાવે કે મીસ... ચાંપલી છે... ખરાબ છે... અને ફલાણા સાથે આખો દિવસ યુસપુસ કરે છે. પણ હું આ માનુંજ નહીં. પુરાવા માયું. તેના બંજ ખુલાસા હોષ શકે તે બનાવું અને અતે એ કહેનારનાંજ મીસીસને મેં કોષ સાથે વાત કરતા જોયા હોય તેનું નિવેદન કરું. એટલે બસ ખલાસ. વાત અધૂરી રહી જાય, અને મને ચાંપલો, હોઢાહો, ચક્રમ, મૂત્તીઓ વકીલ વગેરે દલકાબ મળી જાય. અને કોષ વાર તો પેલા બાઇના ધરમા પણ કલેશ દાખલ થાય. હું ધણીએ વાર કોષનું સારું કરવા જતો, તો તેને નુકશાનજ થતું હતું. એક તારે અને મારે-જ અણબનાવ નથી થયો. કોલેજ જીવનને તો વર્ષો વીતી ગયાં. તે સમયના કોષ કોષ બનાવેજ હવે તો યાદ છે. પરંતુ ત્યાર પછી હું કોષની વાતમાં, અરે ખુઃ મારા પોતાના ધરસંસારમાં, વચ્ચે પડેજ નથી. મનમાં કોષવાર દુનીઆની મુખાઇના વિચારો આવે છે. અને દેટવીએક વાર તો તે મનમાં નથીજ સમાવતા. તેવે સમયે એકલો એકલો જઇને નદી કે દરીયા જોડે ધાંટા પાડીને વાનો કરી આવું છું, કે તને કાગળમાં લખું છું.

આજે તો કાગળ લખવાનું કારણ, ખાસ

કરીને આ લખ ગાળો છે. હમણાં બહુ વરધોડામાં મારે જલું પડ્યું છે. અને ખુદ મારે પોતાને ઘેર પણ વરધોડો હતો. તુંજ એક ડાહ્યો મિત્ર હું કે મારે લાં ના આવ્યો. એકવાર હું વરધોડે ગયો. મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે- આ છોકરાને એનો બાપ એક છોકરી સાંથે પરણાવવા માંગે છે. એમાં છોકરાનાં અને છોકરીનાં બાપ અને માનું કામ છે. નાહક આખી નાતને, અને બધાંએ ઝોળખીતાં, પાળખીતાં શીદને તેઓ સતાવતા હશે ! ધામધુમ વાજું અને ખુશાલી ! પણ તેઓ જાણે શું કે આ લગ્ન સુખીજ થશે ? દુઃખી કેમ ના થાય ! આપણાજ અનુભવ જીવો ! ખરું જોતાં તો સુખ અને દુઃખના સરખાજ ચાન્સ છે. માટે વરધોડા સમયે સુખ અને દુઃખ બંનેનાં ચિન્હ રાખવાં જોઇએ. એ તો જાણે હીક. પણ વરધોડામાંએ આપણે પણ રેશમી કોરતું ધોતીયું, રેશમી શર્ટ અને ચાકનાસીદ્દનો કોટ પહેરવો પડે. અને વળી ઝડેઝ કાલર. જે ના પહેરીએ તો લોકો કહેશે મવાલી છે. અતે મીસીસ પાછાં વરરાજની પાછળ ગીતો ગાતાં હોય ! તેને સરખી સહી-પણીયો કોણી મારે અને ઇશારાથી આપણું મવાલીપણું જતાવે. એટલે એ બીચારી શરમાઈ મરે. પણ લાઇ ! કોષ ધોડે ચઢીને પરણવા જાય સારે આપણે આ ખચ શા માટે ? કપડાંનું ખચ. શીલાઇ તો મુંબાઇનીજ જોઇએ. અને વળી આ કપડાં ધોવા તો અમારે અમદાવાદથી મુંબાઇ મોકલવાં જોઇએ. એવી દાલમાં ફેશન છે. અસલ તો એમ હતું કે રેશમી કોરનાં ધોતીયાં પહેરવાનાં હતાં, પણ તે ધોવાનાં નહીં ને નીખારવાનાં પણ નહીં. એટલે મેલાંજ ના થાય, અથવા ના દેખાય. ખાજીનાં કપડાં તો વરસુલવાળો ધોખી ધોતો હતો. એટલે એમાં ખચજ નહીં. વળી એ ઉપરાંત નાળીએર મળતાં હતાં. નાળીએર

નાતીલાઓને તો માયાદીઠ મળે. અને એવો
તો ધારોજ પડેલો કે ગામમાં, પરગામમાં, જે
આપણા સગાં હોય તે બધાનાં નામ ગણાવીને
શ્રીફળ લેવાય. આ રીતે ઠીક તડકા પડતો
હતો. આ શ્રીફળ ટકે ટકે વેચાતાં હતાં એટલે
વરધોડાથી આપણને તો કેજ તુકશાન નહોતું.
પરંતુ હવે તો સુધારાવાળાઓ શ્રીફળ પણ નથી
વહેંચતા ! એમાં સુધારે કરે છે સારે વરધોડોજ
ના ચઢાવવો, એવો સુધારો કેમ નથી કરતા !

અને વરધોડો પણ કેવો હતો ! તદ્દન વેવલા
જેવો. મુંબાઇના વરધોડાની આ વાત નથી.
આ તો અમદાવાદી વરધોડો. ઘોડા ઉપર સાંભેલા.
મોંગ્યા તાગ્યા ઝગઝગાટ, નાટકી હુમડાં પહેરા-
વેલાં ખાળકો ઘોડે બેઠાં હતાં, તેવું નામ સાંભેલા
તેમાં બેસાડવા માટે તકરાર. પછી આગળ કે
પાછળ એમ નંબર મેળવવા માટે તકરાર. અને
કેમ પણ કેવા ? ઘણાને તો બંધ બેસતાએ નહોતા
અને પોળમાં રૂપાળાં રમતાં છોકરાને બેસાવ-
વાનું કે રમાડવાનું મન ધાય, તેજ છોકરાને
સાંભેલા તરીકે જોતાં ચીનરી ચઢતી હતી. અને
વાર્મા કેવા હતાં ? નગારા ને દોલ તો અવાજજ
કરતા હતાં. ચાળીયો કે ધાસવેટના ડબ્બા
પછાડ્યા હોત તો પણ ના ચાલે ! અને પાછું
એક નાનખટાઇ બેઠે પણ હતું. એમાં શું સંગીત
હશે તે બેળવા બહુએ મેં પ્રયત્ન કર્યો. પણ
કે નિરાકરચુજ ના આવ્યું. અને વળી કોઇએ
કહ્યું કે આના તો રૂપીઆ એકસી આપ્યા છે. સારે
તો હું બેંડવાળાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. અને
એ ધધો પણ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે એમ
મેં ગાંઠ વાળી.

પછી આવ્યું સાગન. અરે તેમાં નાતના
અને પર નાતના ડાહ્યા લોકો ચાલતા હતા.
મોટું ગંભીર. ચાલ ધીમી. પગલા પાછળ પગલું
ઉપડે. તેમાં પ્રથમ પંક્તિવાળા તો કાંઈની સાથે

વાત પણ ના કરે. જલ્લા જજ સાહેબ અને
એક મીલનો કાર્ડિંગ માસ્ટર, એમ બે ગ્રાહ્યો
હતા. એ તો હાર પહેરીને હાથમાં ગોટા બાંધી-
ને સૌથી આગળ ધીમે ધીમે ચાલે. દેશીઓને
હાર નહીં. ફક્ત ગોટાજ. અને તે પણ નાના.

મારા દોરત ! આ વખતે ટુંગ ના મળે,
મારી સાથે. નહીં તો મારું પંગળ મેલની
ઝપે દોડતું મગજ કે કે ટીકાઓ, તારી સંમક્ષ
કરત. હું તો અકળાયો. મારા પેટમાં મારી-
ટીકાઓ સમાઇ શકી નહીં, તેથી રસ્તામાં એક
હનુમાનનું મંદિર આવ્યું તેમાં ભરાઇ ગયો. ત્યાં
સુભાગે કોઇજ નહોતું. હનુમાન વજ્ર કહોટા
બેરજ ઉભેલા. અને ચિત્ર વિચિત્ર કપડાંઓ
બેહને હું અકાશ ગયેલો. એટલે મારે તો
એકદમ હનુમાન સાથે દોરતી થઇ. અને મારા
પેટનો ભાર બધોજ મેં તો ફાલરી દીધો. અને
કહ્યું : “એ બ્રહ્મચારી પવનપુત્ર ! આ લોકોનું
ગાંડપણુ તો જો. શુ બ્રહ્મચર્યભંગનો મદિમા
બતાવવા આ લોકો ધામધુમ કરે છે કે વર-
રાગના બાપને સુખે બેસવું નથી ગમતું તેથી
આ બચ્ચ કરીને દુઃખમાં પડવા માગે છે, કે
એને વેરાગ્ય આપવાથી લક્ષ્મી લાગ કરે છે ?”
ખુશ પેટ બરીને મેં વાનો કરી અને પછી હું
ગડું હર્યો. હનુમાનજ પણ હરવા. અને જાણે
એમ કશું કે એ તો આ સૌને સાડા ત્રણ દિવસ-
નો સનેપાત થયો છે. હું તો દસનો દસનો દોડયો
પાછો વરધોડામાં. પણ વરધોડો કે અદુ આગળ
ચાલી ગયો નહોતો. આ વખતે તો હું પાછળથી
આવ્યો એટલે વરરાગની પાછળ ગીતો ગાતી
. સ્ત્રીઓ જોવાનો મને લાલ મળ્યો. સંગીત તો
જાણે નાનખટાઇ બેઠે જોડે. હરીફાઇ કરતું હતું.
દરેક કોમલાંગીએ, કીમતીમાં કીમતી વસ્ત્ર

નવલકથા કોલેજ

લેખક:
શ. જ્યોતિ

૧

કૃષ્ણલાલે કિશોર વયથી લીધેલી પ્રતિભા શી વિશ્લેષણી અને તે એજ કે કન્યા ફાવે તેટલી સ્વચ્છવતી હોય પરંતુ તે સારી પેઠે ભણેલી ન મળે તો આપણે બસ લગ્નજ કરવું નથી. એકનો એક દોકરો એટલે પિતા કૃષ્ણલાલની દરેક ઇચ્છા પુરી પાડતા. કૃષ્ણલાલ મેટ્રીકને ઇન્ટરમાં સમાવરશીય લઈ પાસ થયો હતો અને ઓનર્સ સાથે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવી હાલ એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. કન્યાના બળરમ આવી લાયકાવાળા વરનો સાતેક હળર સુધીની કીમત અંકાતી હોય તો તેમાં શી નવાઈ ! પણ સહૃદય પિતાએ રોકડા જ હળરનું તુકચાન વેડી માત્ર બે હળરથી સતોય પામી વડોદરાની એક ખાનગી હાઈસ્કૂલના શિક્ષક હરગોવિંદરાયની પુત્રી સાથે પુત્રનું લગ્ન કર્યું.

ખાસ કરીને કેવળ સૌહાર્દવતી પત્ની મેજવવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં બહુએ

કૃષ્ણલાલને અનાપાસે સુંદર પત્નીજ મેળવી આપી. કન્યાનું નામ બંસરીબાલા હતું. તેને સોળમુ વયે ઉતરી સત્તરમું હમથાળ જોડું હતું. આ વરને તેણે મેટ્રીકની પરીક્ષા આપી હતી પણ પરિણામ હજી બહાર પડ્યું ન હતું. લગ્ન અપાઠ માસમાં થયું, ચાત તો જ્યેષ્ઠ માસમાં પણ જ્યેષ્ઠ પુત્રનું લગ્ન જ્યેષ્ઠ માસમાં શી રીતે થાય ? એટલે એક મહોનો આગળ ઠેલાયું. કૃષ્ણલાલના પિતા માધવલાલ વડોદરા રાજ્યના ડેપુટી કમિશનરના વતની હોઈ પુત્રના લગ્ન માટે કુટુંબસહ વડોદરા આવી એક માસ માટે તેમણે મહમદવાડીમાં એક મકાન લાડે લીધું હતું.

લગ્નની પ્રથમ રાત્રે કૌમુદી-કૃતસવનો લામ લેતાં કૃષ્ણલાલને જણાયું કે કન્યા તો કવિતા લખી ચકતી હતી એટલુંજ નહીં પણ કવિતાની લખેલી બે સંપૂર્ણ નોટશુકો પણ તેના પિતાને ઘેર ટૂંકમાં પડેલી હતી. આ હકીકત જાણતાં

કૃષ્ણલાલ આનંદમાં ગડિ ઘેરો બની ગયો. તેણે
સદજ ધીમા હાથે બસરીબાળાને ગાલમાં ટપલી
મરતાં કહ્યું. “આબ્યાં ત્યારે તે બે નોટશુકો કેમ

સાથે ન લેતાં આબ્યાં ? જોત તો ખરા !”
“તે ચોપડીઓ હું કે કાઢને બતાવું
ખરી કે ?” નવવધૂએ પ્રશ્ન કર્યો.

તેણે સદજ ધીમા હાથે બસરીબાળાને ગાલમાં ટપલી મારતા કહ્યું.
“આબ્યા ત્યારે તે બે નોટશુકો કેમ સાથે ન લેતાં આબ્યાં ? જોત તો ખરા !”

“પણ હું કેં કોઈ છું?” કૃષ્ણલાલે કુવલ્લથી સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“તે હવે-નહીં, અલાર સુધી તો કોઈજ હતા ને?” બંસરીએ ખુલાસો કર્યો.

પત્નીની આવી રસિકતા જોઈ કૃષ્ણલાલ મુગ્ધ બની ગયો અને મનમાંજ બોલ્યો, ‘મારી પ્રાતઃતા તો આર કૃષ્ણ લાગે છે!’ લાલુવાર પછી તેણે મોટેથી કહ્યું: “એકાદ કવિતા મોટે હોય તો ગાઇ તો સંભળાય?”

પરંતુ લાલુવાર બંસરીને એક કવિતા મોટે નહતી. પતિનો અત્યાગ્રહ જોઈ આખરે તેણે હીલાસો આપ્યો કે આઠ દિવસ પછી મારી સાથે આપ મારે પોપર આવશેને ત્યાં બતાવીશ.” બીથારા કૃષ્ણલાલને આ લાંબી મુદત ધીરજ શી રીતે રહે? જેમ તેમ એ આઠ દિવસ અને આઠ રાત્રિ પસાર થઇ ગયાં. પરંતુ એ સમયમા ઉચ્ચ વચ્ચે અપૂર્વ રોદ અને હૃદયનું અદ્વિત પ્રુગ જમી ગયાં

૨

આઠ દિવસ પછી કૃષ્ણલાલ રુએડે સાસરદારી ગયો. પત્નીની લખેલી કવિતાઓ વાંચીનેતી આઠ આઠ દહાડાની આ કાંક્ષા પરિતૃપ્ત થઇ કવિતાની તે એટલી તો પ્રશંસા કરવા લાગ્યો કે બીથારી બંસરી ખરેખર શરમાઇને અડધી થઇ ગઇ. તેણે કહ્યું: “બધું આ તે શું બોલતા હશે? બહુ મોટી કવિતા-નેનાં આટલાં બધાં વખાણ?”

કૃષ્ણલાલ જાણે કવિ નાનાલાલ બોલતા હોય એમ બોલ્યો: ‘પુણ સમી અન્ધ બાલિકા-જનજની નથી જે કાલ્ય મુગ્ધ ન થાય એ તારી પુણ્યમાલિકાથી?’

કૃષ્ણલાલે મન સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી કે અને તેટલી જલ્દીથી આજ કવિતાઓને પુસ્તકાકારે છપાવી નાખવી. કોલેજ ખુલનાંજ બોર્ડિંગમાં

રહી સ્વહરતે નક્ષત્ર કરી-ગેલુરમીઠે ખેસમાં આપી દેવાં.

આઠ દિવસ પોતાને ધેર અને આઠ દિવસ સાસરામાં-એમ સોળ દિવસ કેવી રીતે નીકળી ગયા તે કૃષ્ણલાલને જાણુયા પણ નહીં. આખરે વીઠાય થવાની રાત્રિ આવી. ગંભીર રાત્રિમાં ઉઠા નિઃશ્વાસ પરસ્પરનાં વક્ષઃસ્થળપર અશ્રુપાત વગેરે વગેરે એકેએકે સમાપ્ત થતાં કૃષ્ણલાલે કહ્યું: “બાળા, તું રોજ મને એકક પત્ર લખજે હેં, નહીં તો મારું જીવન ટકવું, કઠિન છે. લાલુવાનું પશુ સુલામાં-હું ફેંદલ થઇશ.”

“તે તો લખીશજ! સારે આપ પણ મને રોજ એકેક કાગળ લખશેને?”

“જરૂર, જરૂર!”

“અને શનિવારે, શનિવારે અહીં આવો તો? શનિવારે સાંજે રહેવાય, શનિવાર રહેવાય અને સોમવારે સવારમાં ચઢનાસ્તો લઇને બોર્ડિંગમાં ચાલ્યા જવાય. કેમ આવે છે ને મારી વાત-ધ્યાનમાં?”

“હા, એ પણ ઠીક વિચાર છે. તોએ અઠવાડીઆનો વિયોગ તો બહુ સાલે; ને વખતો વખત તારે ધેર આવવું એ તારાં જુના વિચારનાં મતાપિનાને નજ રહે. પણ કેં રસ્તો કાઢીએ. હા, હ્યોને, જુધવાર! તે દિવસે પણ તારા મુખ દર્શનનો લાલ મને કેમ ન મળ્યા શકે?” કૃષ્ણલાલે અધીરાઇની પરાકાષ્ટા કરી.

બંસરી નમ્ર સ્વરે બોલી: “પણ તે કેવી રીતે બને?”

કૃષ્ણલાલ જરા ટટાર થયો. બે બાલુએથી કપાવેલી અધીં મુઠપર હાથ ફેરવી તેણે કહ્યું: “તેનાં પણ એક ટોસો કાતર્યો છે. તારે દર જુધવારે લગભગ આઠ વાગ્યાના સુમારે તારાં જાનમાં ઉઠા રહેવું. હું પણ બરાબર તેજ વખતે

એ રસ્તે યદને જઇશ. જોકે આ મકાન ગથીમા છે તોપણ રસ્તા પરથી લગભગ માણુમતુ મો તો જણાય છેવ.”

અંસરીએ ડોકું ધુણાવ્યું: “હા, એ ખરું”
રસ્તા ઉપરથી જતા આવતા વ્યથાકાના વર મારે જોવા એમને—વાક્ય પુરું કરતાં અંસરી કિંચિત્ હસી.

ઉભા રહી પારકાના વર જોઇ જોઇને હું મરી ગઇ તે હવે પોતાના વરને જોવા પાછી જીવી ખરી. માત્ર રાશની, વાગ્ગ નહીં એ માફ—!”

પ્રિયતમાની આવી અલંકારિક, લાપાથી કૃષ્ણલાલને સાક્ષાત્ કાલિદાસનું શબ્દ— માધુર્ય, પ્રાપ્ત થયા જેટલા સતોષ મળ્યો. આનંદવેગને દબાવી નહીં શકતાં તેને હૃદય

પ્રો મુનુમદાર, કમકમા આવે તેની રીતે વર્ણના આપે છે.

હસવાનું કારણ જાણવા કૃષ્ણલાલ આગુર થઇ ગયો.

અંસરીએ ખુલાસામાં જણાવ્યું “મને એક વાત યાદ આવી !”

“શી વાત ? કહોને ?”

“એ તો એમ થયું કે આટલા દિવસ છળમાં

આપી તેણે કયું: “ મો સુંદર તારો ભાવ ? કેરી મળની તકે સકિત !—હાં ! પણ કેમ રાશની નહીં ? જેનાં નેત્રમાં પ્રેમનાં માણિક્ય ઝળકે છે તેને રાશનીની શી ખોટ ? જેના હૃદયમાં સ્વર્ગીય વીણા વાગી રહી છે તેને ખીજાં વાગનાં શી દરકાર ?”

કૃષ્ણલાલ સાસરેથી પોતાના પિતાવાળા મકાન પર આવ્યો તેને બીજેજ દિવસે તેમણે વતનમાં જવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ કૃષ્ણલાલે ઘેર જવાની કે વૃત્તિજ બતાવી નહીં. તેણે પિતાને જણાવ્યું: “બાપા, હજી કોલેજ ખુલવાને ત્રણ અઢવાડીઆ વાર છે—અને મારો ડોસ હજી બહુ બાકી છે એટલે—”

પુત્રના હૃદયની ગુપ્ત વાત સમજી જતાં પિતાને મનમાંજ હસવું આવ્યું. છતાં તે વચમાં બોલી ઉઠ્યા. “હીકા બાપ, એમ કરો. અભ્યાસ બરાબર ચિત્ત દબને કરજો હો.”

“હા જી તે મને નહીં કહેવું પડે. હમણાં બોર્ડીંગ લગલગ ખાલીજ છે—અને એક કલબ ચાલુ રહેવાનીજ છે એટલે જમવાની પણ તક લીધે નથી. ને એકાંત મળતાં અભ્યાસ કરવાનું હીકા હાવશે. ખાસ કરીને તો બાપા એટલાજ કારણથી હમણાં ઘેર આવવા મારી ઇચ્છા નથી” આ પ્રમાણે કહી કૃષ્ણલાલ પોતાના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો અને મનમાંજ ગણગણ્યો “બુઢાઓ સામે ટકવું એ સહજ વાત છે?”

૩

પાંચ વર્ષ સપાટાબંધ બહી ગયાં. એ પાંચ વર્ષના ગાળામાં અનેક ઘટનાઓ બની. બંસરી મેટ્રીકમાં પહેલા વર્ષમાં પાસ થઇ—એ તો લગ્ન પછી થેડાકજ દિવસે. કૃષ્ણલાલ એમ. એ. માં ઉંચા સન્માન સાથે પાસ થતાં છટ ફાથી તેને મુંબાઇની એટ્લીન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રોફેસરની ન્યા મળી. આ વખતે તેમને લાંબા એક કન્યા રતનનો જન્મ થયો હોય હમણાં તેનુ વય ત્રણ વર્ષનું હતું. ગીરગામ એકરોડ પર એક નાનું મકાન બાહે રાખી કૃષ્ણલાલ પત્ની સહ રહેતા હતા.

એક દિવસ સાંજે બહાર ફરી આવ્યા પછી

પોતાના ખંડમાં બેસી કૃષ્ણલાલે હાક મારી: “બાળા, સાંભળ્યું કે ?”

કૃષ્ણલાલ પોતાની પત્નીને બાળા કહીનેજ બોલાવતો. તે માટે કવચિત્ કોઇ કોઇ હસવું પણ ખરું પણ કૃષ્ણલાલ તેની કે ફરકાર ન કરતો.

“બાળા, એક વાત સાંભળી લેતો—” પુનઃ હાંક પડી.

બંસરી હમણાં રસોડામાં રસોઇ કરતાં ઘાટણબાઇ સાથે વાતે વળગી હતી. પતિની હાંક સાંભળતાં ઝટપટ હાથ ધોઇને તેના ખંડમાં આવી. બેનું તો પતિ એક ન્યુસ પેપર ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા હતા.

પત્નીનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળતાં મેડિંચુ કરી કૃષ્ણલાલે પુછ્યું: “કે કામમાં હતી?”

“રોટલી વણતી હતી, બીજું શું કામ હોય ?”

“ફટલી વાર છે, હવે ?”

“કેમ વાર, ભુખ ભાગી છે ! હમણાં અર્ધા કલાકમાં બધું તૈયાર થઇ જશે, પછી બાણ પીરસતાં વાર—”

“ના, ના. ભુખ તો નથી લાગી. પણ કે જરા ખાસ વાત હતી. મારે બધું પરવારોને આવ એટલે ધીમે રસ્તે વાતચીત કરીશું.”

પતિની ગંભીર મુખમુદ્રા જોઇ બંસરીએ ગભરાઇ જઇ પુછ્યું: “કે માહા સમાચાર તો નથીને ?”

“ના, ના, કેંએ માહા નથી. બધું All right (હીક) છે. જા, હું, કામ અટકીને વહેલી આવ્યેને.”

“વાર,” કહી ફેંક કચવાતા મને બંસરી રસોડામાં ચાલી ગઇ. કૃષ્ણલાલ હવે ન્યુસ પેપર લઇ નીચેની જાહેરખબર વાંચવા લાગ્યો :

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૪૫૦]

મારી નોંધોથી

લેખક:

રા. ગુપ્તા

તા. ૭-૧૨૮

ૐ યા કાર્તિકના 'કૌમુદી'ની 'મનન-નોંધ'માં વાંચ્યું:-

“વળી, મનનના આ નવા અવારમાં તો, અનેક કારણોને લઈને, બને તેટલું ક્ષમ-પ્રહાર્ય માણસ પડે તેડું છે. આખી સાહિત્યસૃષ્ટિના જે પ્રમથોને પ્રકાશનો વંશે આ વિભાગમાં લખવું તે સર્વમાંથી પણ બહુ સંભાળથી ને બાગીકાથી વીણણી કરીને તેનાં સૌથી મહત્ત્વનાં અંગોનોજ સ્પર્શ કરવો, એવો નિયમ રાખીશું.”

ક્ષમ-પ્રહાર્ય અને લેખન નિયમનના આદર્શો આપણા પૂર્વેજ દર્શાવ્યા નથી પણ એ તો નવયુગનાજ પુરુષો છે. સ્વ. કવિ નર્મદે ક્ષમને બે બે માથું મુક્યું ને લેખન વડેજ જીવનનિર્વાહ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એના એ પુણ્યનાં પ્રયશિત આજે અંપણને કંગવા પડે છે. જેના વડે લીટી નીકળે તે ક્ષમ, ને જે લીટી કાઢે તે લેખક: એની સાદિસતા જેવી વિશાલ બાપચા બાપીને આપણે ક્ષમને અને લેખકને, અત્યાર સુધી સત્કાર્યાં. હવે આપણે ક્ષમને લેખન બંને પર અંકુશ મુકવા માગીએ છીએ પણ એ શક્ય છે ખરું? અંગ્રેજો આપણા

અતિથિઓ છે, આપણે તેમને વદાય આપવી હોય સારે આપી શકીએ; સિદ્ધાંત તરીકે એ ગમે તેટલું ખરું હોય પણ વ્યવહારમાં તો આપણે એમના અતિથિ જેવા છીએ; તેજ પ્રમથો લેખન ને ક્ષમની પ્રવૃત્તિ પર આપણે, સિદ્ધાંત ખ.તર, અંકુશ મુકવાની વાતો કરીએ, પણ વસ્તુતઃ આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પર લેખન ને કંતમનો અંકુશ નથી હોતો!

પરંતુ અસારે લેખન નિયમન કરનાં સંતતિનિયમની જરૂરીયાત વધારે પ્રમાણમાં દર્શાવવામાં આવે છે, અને તે મોખજ છે. સંતતિ નિયમન કયાંથી કેક અંશે લેખનનિયમન પણ યજે. મનુષ્યોની સંખ્યા ઘટવાથી લેખન પણ એજા યશે. કારણ કે, લેખકો પણ મનુષ્યોજ (આગા છે આ 'જ'કાર માટે કોઈ વાધો નહીં દર્શાવે) છે અને લેખકો ઘટવાથી લેખન પ્રવૃત્તિ પણ શિથિલ થશે. માટે વસ્તુના એક દેશ કરનાં આપણી વસ્તુ પર ધ્યાન આપવું વધારે સારું છે. તેજ પ્રમાણે એકલા લેખન નિયમન કરતાં, સંતતિનિયમની પ્રવૃત્તિજ વધારી લેવી એ ઠીક છે

[સુધાના]

[અભયન કમીઠાનનો સત્કાર.]

[સોનન્યથી]

પણ મંત્રિનિયમનનાં ને. ઉપાયો દર્શાવનાં આવે છે તે જુલમનાં છે, અપરાધાવિકાર, અતિવાદ છે એમ ધણીને લાગે છે. સમૂહ-

ધાત પ્રદાર કર્યા વિના આવા કાર્યોની સિદ્ધિ થતી નથી અને મુલ ક્યાં છે તે આપણે જુલમી ગયા છીએ. આનું કારણ બીજું કે નથી. આપણે

નારિતક યજ્ઞ ગયા છીએ; આપણે ધર્મને દેશવટો-દેશવટો નહીં, 'કુનીઆવટો'~દીધો છે; આપણે ઉપનિષદોનું, બાઈબલનું કુરચાને શરોદનું મુખ્ય વાક્ય કુલી ગયા છીએ. આપણે બી. એ. ને એમ. એ. થયા છીએ, પણ પહેલી ચોપડીના પહેલા પાકું પહેલું વાક્ય પીસરી ગયા છીએ. આપણે સૌ બંધુઓ છીએ, ને આપણા એ બંધુ-તનું પ્રભાવસ્થાન ધર છે: આપણે સર્વ એકજ પિતાની સંતતિ છીએ. એ વાત જગતના આ જમાનામાં જગત કુલનું મત છે. જગતની સર્વ પ્રાણિજનને એ ધર્મરની સંતતિ છે.

આથી આ સર્વ સંતતિસમૃદ્ધતા મૂલ કારણરૂપ ધર્મરને સંતતિનિયમન માટે વીનવવા રહ્યા. આપણે તો એમ કહેજ છુટકા. એને આપણે સંતતિનિયમનના માગે દર્શાવવાની ધૃષ્ટતા નહીં કરીએ. પણ માત્ર અરજ ગુનરીશું. એવી એક અરજ મેં ધરી કહી છે. તે યોગ્ય હાથે તો એના પર બધા ભાષ્યો સહી આપે.

રા. શ. પરમેશ્વર,
સ્વર્ગ

મુક્ત મહાસત્ય,

અમે, નીચે સહી કરનાર આ જગતના છપ્પગણે, આપણી હલુરમાં અરજ ચૂનારવા રજ સહ્યો છીએ-

નીચે દર્શાવેલાં કારણોને લીધે જગતમાં સંતતિનિયમન થવાની જરૂર છે.

૧ આપને ખબર હશે કે ધણી વખત પર આપે આ જગતમાં આધિપત્ય ભોજવવાને એક પુરુષ ને એક સ્ત્રી સન્માન દતાં. પણ આજે એ એકનાં વધીને એટલાં બધાં યજ્ઞ ગયાં છે કે તેમની સંખ્યા આપને જણાવવા અમારે અમારી અશક્તિ કબુલ કરવી પડે છે. આ

જાણીને, બાલકને એક આરસો રમવા આપ્યા પછી અર્ધા કલાકમાં તેના અનેક આરસો થએલા બેઠ જેવી પિતાને લાગણી થાય છે, તેની લાગણી કદાચ આપને ધરો. પણ એ બાબતમાં અમે નિરુભાય છીએ.

૨ આપે પ્રથમ યજ્ઞિ સ્ત્રી સારે એ ધણી વિશ્વાસ છે, એવો ખ્યાલ આપણને આબો દરો. પણ હવે એ ખ્યાલ આપ રાખતા હો તો સત્યને ખાતર, છોટી દેવો. આપ સર્વવ્યાપી છો. અમારી મુઆઈની ઝોરડીઓમાં આપ વસો છો? વસતા હો તો આપનું સ્વમાન સચવાય છે? બાપે, જવાબ ન દેતા: મનમાં સમજ લેશો, અમારે પણ અમારું સ્વમાન જાળવવું છે. અને તેમ કરવામાં બીક બાંધ નહીં છે.

૩ આપે પ્રથમ પુરુષ ક્રિષ્ણ કહ્યો, અને પછી તેને એકલું ન હાથે માટે સ્ત્રી સન્માની. બનેલી એક બીજા તરફની પ્રીતિ બેઠ આપને થયું કે 'માસો આ પાણી સરસ થઈ ગયું'! બંને એક બીજા સાથે કેવાં દળી ગયાં છે! પણ હવે તો સ્ત્રી સ્વતંત્રતા માગે છે ને પુરુષ નોકરી માગે છે: અને બનેલી માગણી વ્યથા જાય છે. સ્ત્રીને રોધણું પણ નથી ગમતું તે નોકરી કરતી પણ તથી રચતી. 'કું' કમાઉં અને એ (સ્ત્રી) ખર્ચે! એવો આશ્ચર્યજનક ઉદ્દ્યાર કાઢનાર પુરુષને સ્ત્રી કમાય ને સ્ત્રી ખર્ચે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ શકતી નથી! આમ કાંઈ પણ રીતે, સંસારમાં અમારો-સ્ત્રી પુરુષનો મેજ ખાતો નથી. આનું કારણ બીજું કે નથી. પણ

સ્ત્રી ધારે છે, અને વાસ્તવિક રીતેજ ધારે છે, કે જગતમાં કે એકજ પુરુષ નથી. અને પુરુષ એમ માને છે, અને ખરુંજ માને છે કે 'વિર સત્તામન તો પાઘડી બડોનેરી.' દુઃખીઆમાં સ્ત્રી-ઓનો દુકાળ પડવાનો સંભવ નથી. આથી આપને માત્રમ પડશે કે અમારી દુનીઆમાં આપને લાંબી એ બંનેની આપાત જેમ બને તેમ ઓછી થાય તો સારું.

૪ મનુષ્યો એકબીજાના સંસર્ગથી પ્રસન્ન રહેતા હશે એમ આપ માનતા હો તો અમારે સખેદ કહેવું પડશે કે આપ હિમાલય જેવડી જુલ કરો છો ! એકબીજાના સંસર્ગથી અમને પ્રસન્ન કરવાનો આપનો ઇરાદો હતો તો પછી અમારા વચ્ચે આટઆટલા ભેદ શા માટે ઉત્પન્ન કર્યા ? ધર્મના, જાતિના, વર્ણના, રાષ્ટ્રના ઇલાદિ અનેકાનેક પ્રકારના ભેદો જ્યાં પ્રવર્તતા હોય ત્યાં વૈમનસ્ય સીત્તાય ખીજ શેની આશા રાખી શકાય ? એન વર્ણના મનુષ્યો શ્યામ વર્ણના માટે શી રીતે પ્રેમ રાખી શકે ? એને પોતાનો બધું ક્યાંથી માની શકે ? આપ ગોરા હો અને આપના બાઇ કાળા હોય તો તે આપ પણ સહન નહી કરી શકે. આ વીશે વિસ્તારી ગયાં આપને સાંભળી હોય તો આફ્રીકા તરફ જરા વધારે ધ્યાન આપના રહેશે.

આ સીત્તાય ખીજ અનેક કાગળો છે. આપ સર્વંસ છો. એટલે આપને વિશેષ શું કહીએ ? પણ હવેથી આપ સંતતિનિયમન કરવા તરફ દક્ષ આપતા રહેશો.

કદાચ, આપ કહેશે કે મારે નામે, ધર્મને નામે ધણા મનુષ્યોનો ધડાડો કરવામાં આવે છે, તેં તે અમાર કશું નથી. અમારે સતતિત્રિદંસ જેમનો નથી; સતતિનિયમન જેમને છે. માટે હવેથી આપ સંતતિનિયમન કરી છંદગીમર

અને સાર પછી પણ-અમને આમારી કરશો.
લી. સેવકો.

તા ૨૦-૧-૨૮.

આજે, યુરોપીઅન એમે.રીએશમના ખાણા વખતે મુંબાઈના ગવર્નરે સાંપ્રમન કમીશનની પેટોરની પેટી સાથે કરેલી સરખામણી વાચી.

પેટોરા એ પ્રથમ માનવ સ્ત્રી હતી દેવાએ એને સૌંદર્ય, લાઙ્ગાસ ને કલાસાન આપ્યાં હતાં. જ્યુપીટરે એને એક પેટી આપી-જે પેટોરાની પેટીને નામે પ્રખ્યાત છે. એ પેટી એણે પોતાના પતિને આપી. એના પતિએ એ પેટી ખોલી કે તેમાંથી તરત અનકાનેક રોગ, દુઃખિશ વગેરે અનર્થો નીકળીને જગતમાં વ્યાપી ગયા. પણ એમાં છુપાઈને એક વસ્તુ રહી ગંગેલી હતી અને તે આશા.

ગ્રીસની આ દત્તકયાનું મૂલ વેદમાંથી જડે છે. શતપથ બ્રાહ્મણના અલખ્ધ અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે વાત આવે છે.

દૌષ્પિતરે જ્યોતિષ્ટામ કર્ષો-સ્વારાજ્ય માટે, પારમેષ્ઠ્ય માટે. એ સમયે પ્રજા સ્તિએ, વરણે દૌષ્પિતરને ભેટો આપી. દંદ્ર અને અશ્વિનોએ દેવના દરબર પાસે એક પેટી યનાવડાવી. તેમાં અશ્વિએ કલ્પવૃક્ષ મુક્યું ને તેના પર વસુધરાએ અને રત્નાકરે પોતપોતાનાં રત્નો સીંચ્યાં. અને એ પેટી દેવગુરુ જૃહરપતિ પાસે દૌષ્પિતરને આપાવી.

આ વડી એ પેટીનું શું થયું તે વીશે કોઈ પણ રથે ઉત્પેખ કરાગ્યેલો જેવામાં આવતો નથી. પણ અનુમાન, તર્ક અને ભાષાશાસ્ત્રને આધારે મેં કેટલુંક સંશોધન કયું છે.

ઘૌંધિતરને ત્યાં એક રમ્મોઝા હતા. તેણે એ પેટી જોઈ હતી અને તેની દાનત બગડી હતી. એક દિવસે રાતના એ પેટી લઈને એ નાસી ગયા. આર્યાવર્તમાં આશ્વર્યાન ન મળવાથી એને છેક ગ્રીસ જવું પડ્યું. ત્યાં જઈને ‘હું જ ઘૌંધિતર છું’ એમ એણે કહેવા માંડ્યું. ગ્રીક દેવતાઓ, સંસ્કૃત શબ્દોના બરાબર ઉચ્ચાર કરવાની અશક્તિને લીધે એને જ્યુપીટરને નામે ઓળખવા લાગ્યા. પેટારા નામની માનવકન્યાના ક્રોધથી મોહિત થઈને જ્યુપીટરે એ પેટી તેને આપી પતિ-પરાયણ પેટારાએ પેટી પોતાના પતિને આપી.

આ સમયે બગવાન માતરિશ્વા હવા ખાત્રા ગ્રીસ આવ્યા હતા. દૈવયોગે એમણે તે પેટી જોઈ. એમણે એ સમાચાર ઘૌંધિતરને કહાવ્યા. ઘૌંધિતરે શાપ દીધો કે એ પેટીમાંનાં રત્નો રોગો ને અનિષ્ટો બની જશે ને સર્વ આશા પુરનારું કલ્પવૃક્ષ, માનવીની નિર્જલતાના લક્ષણ સમી, ખાલી, વણપુરાએથી આશારૂપજ રહેશે.

આવી પેટીની ઉપમા સાંપ્રમન કમીશનને આપવી એ મને અચૂક લાગે છે. શુ એ કમીશન આવીને ઉત્પાત અને અનિષ્ટો ફેવારશે? અને પછી, ગયા પછી માત્ર ખાલી, નિર્જલ ન પુરાપ એવી આશાજ અહીંયાં મુકી જશે? અમારે માત્ર આશા જોઈતી નથી. આશાની તૃપ્તિ જોઈએ છે. માત્ર આશાજ આપવી હતી તો આ કમીશન નીમવાની ખાસ જરૂર નહોતી. એવી ખાલી આશા ને અકસ્માતોથી ભરેલી પેટારાની અનેકાનેક પેટીઓ દરીઆપારથી હાંકુસ્થાનને મળી છે; ત્યાં આ નવી પેટીની લહાણુ જરાએ જરૂરની નથી.

તા-૨૫-૧-૨૫

અમદાવાદમાં બીજી પત્રકાર પરિષદ, ભરાઈ ગઈ. એ વીશે અનેક રથો અનેક પ્રકારની ચર્ચા થઈ છે.

મારે પત્રકાર પરિષદ સાથે કોઈ પણ રીતનો પ્રયત્ન સંબંધ ન હોવા છતાં મને એ વીશે કેં કેં પ્રશ્નો પુછવામાં આવ્યા છે.

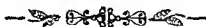
‘પરિષદ કેવી હતી? અમદાવાદમાં બીજી વખત પરિષદ શા માટે ભરી? પરિષદમાં કે ઉપયોગી કાપ્ થયું હતું? આચાર્ય આણંદશંકરને સ્વાગતસમિતિના ને આખી પારિષદના રા. મણિલાલ દેશાઈને પ્રમુખ કેમ બનાવ્યા? ‘પરિષદના પ્રમુખના બાપણુમાંથી કે નહું જ્ઞાન મળ્યું?—મને તો ન મળ્યું!’ એવા એવા અનેક પ્રશ્નો મને પુછવામાં આવ્યા હતા. પણ પ્રશ્ન પુછવા પછી કોઈ પણ મારા જવાબની વાટ જોવા વગર બીજા પ્રશ્નો, બીજા મનુષ્યોને પુછવા મંડી ગયા હતા. આથી મારી સ્વમાનરૂતિ ધવાઈ છે. મને પ્રશ્નો પુછ્યા છે તો મારા જવાબો જણવાજ જોઈએ, માટે અહીં એ જવાબો લખવાની હું તક લઉં છું.

પરિષદ કેવી હતી તે હું નથી કહી શકતો; કારણ કે તે લાગણીની વાત છે. બીજી વખત પરિષદ ભરી તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કે કારણ નથી. એક વખતના અનુભવથી કહાવણ આવતું નથી. નહીં તો મનુષ્ય બીજી વાર લમ કરત નહીં. પરિષદમાં ઉપયોગી કાપ્ થયું હતું કે નહીં તેની ચોક્કસ ખબર નથી, પણ સાંભળ્યું છે ખરું કે સ્નેહસંમેલનની ગોઠવણ થઈ હતી. હું દશ વર્ષથી ‘યુનિવર્સિટી’ વાંચું છું એટલે પરિષદના પ્રમુખના ‘બાપણુમાંથી નહું’ જ્ઞાન મેળવવા વીશે મને જરા પણ ચિંતા નહોતી.

આચાર્ય આણંદશંકરને સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ બનાવ્યા ને રા. મણિલાલ દેશામણે પરિષદના પ્રમુખ બનાવ્યા તેમાં કે નવાઈ નથી.

આચાર્ય આણંદશંકર માસિકના તંત્રી છે, રા. મણિલાલ સાપ્તાહિકના તંત્રી છે. રા. આણંદશંકર પ્રાચીનતા તેમજ અર્વાચીનતા

બંનેના ઉપાસક છે, રા. મણિલાલ કેવળ પ્રાચીનતાનાજ પૂજક છે. રા. આણંદશંકર લેખનકામમાં પાશ્ચાત્ય સદ્ગુણ-સુરચિને કળવે છે; રા. મણિલાલ એથી ઉલટું પ્રાચીન શાસ્ત્રના વાદની પદ્ધતિને સ્વીકારે છે. આથી Balance સમતોલપણું સાચવવા ખાતર પ્રમુખોની આવી પસંદગી કરાઇ હશે એમ હું ધારું છું.

ગુજરાતના ચિત્રકારો માટેજ

: ચિત્રકળાની ધનામી હરિદાસ :

ગુજરાતનાં વિશિષ્ટતા, વ્યક્તિત્વ ને રાષ્ટ્રીયતા પોષે એવા ભાવવાહી
'ગુજરાત'ના પુંઠા ઉપરનું ત્રિરંગી ચિત્ર દોરી મોકલનારને

રૂ. ૩૦-૦-૦ અંકે ત્રીસનું ધનામ

૧. ચિત્ર દોરતા પહેલાં પસંદગી માટે પેન્સિલ સ્કેચ મોકલી આપવાથી ચિત્ર કારોનો શ્રમ ને ખર્ચ બચી જશે.
૨. તંત્રા મળજ ને ચિત્રને ઉત્તમ ઠેરવશે તેનેજ ધનામ મળશે.

સ્કેચ તા: ૧૫: ૨: ૨૮ સુધીમાં મોકલાવી આપેા.
અને ચિત્ર તા: ૧: ૩: ૨૮ સુધીમાં મોકલો.

તંત્રી, 'ગુજરાત'

૧૧૧, એસ્થેનેડ રોડ, કોટ,
મુંબાઈ. ૧.

વેર વાળ્યું !

૨૦૨૦૨૦

લેખક :

રા. ઇન્દ્રધનુ

રા હિરની પશ્ચિમે આવેલાં મીસોનાં ઉંચા ઉંચાં ભુંગળાં, ગરીબોને પરસેવે લહેર મારતાં શ્રીમંત વર્ગની સ્વાયંધતાના ધુંધવાધ રહેલા અગ્નિના ધુમાડાના ગોટેગોટ કાઢતા હતા. એની સામેજ થોડે દૂર એ ધુમાડામાં ચરધી દંકાઇ જતી મલુરોની ચાલીઓ આવેલી હતી. એમાંની એકએક અધારી નાનકડી ઓરડીમાં, મૂર્તિમંત ગરીબી સમું એકએક મલુર કુટુંબ, જીવનમાં કશીએ નવીનતા કે ઉલ્લાસ વગર, મીઠાના સંચાઓની જેમ ધસાઇ ધમાકાને ધધરે આપેલું આયુષ્ય પુરું કરતું.

પ્રભાતના સુરજનાં સોનેરી કિરણો, શ્રીમંત ગરીબોને જરાએ ભેદ રાખ્યા વગર, ધુળમાં નાગાં નાગાં રમતાં મલુરોનાં છોકરાંઓના ચહેરા પર ગેલ કરી રહ્યાં હતાં.

એ વખતે ઉજળા લુગડાંવાળા એક પુલ-ફાક જીવાને છોકરાંઓ રમતાં હતાં ત્યાં આવી પાંચે વર્ષની એક છોકરી સામું જોઇ પુછ્યું :
“ રામજી ઘેર છે કે ! ”

“ કેણુ ? માલા બાપુ ! હે ? હે ? ” છોકરી-એ જોળામાંથી ધુળ જગીન પર સેરવતાં સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, હા, હવે તારો બાપુ ઘેર છે ને ? ” ગરીબોને તો જાણે કુટુંબમુખોએ હક ન હોય તેમ એ જીવાન જાણ શબ્દને તિરકારી કાઢતો બોલ્યો.

“ કહું ? કહું, હે ? એ... માલા બાપુ ઘેર છે, હો ! ” કહી છોકરીએ પાછો ધુળનો જોળો બોર્થો.

ફાક કરતુ બારણુ ઉપાડી કનૈયાલાને રામ-જીની ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો.

એક ખુણામાં દસઅંગીઆર વર્ષનો છોકરો ફાટલતુટલ ગોદડીમાં પડ્યો પડ્યો, “ દુધ, દુધ; બા, એક પેસાનું તો દુધ લાવી દે મારે દુધ પીવું છે, બા. એ મને જાવશે. દુધ ” એમ એકની એક વાત વારંવાર ઉચ્ચારતો હતો. એની ગોદડી પાસે દયામણો ચહેરો લઇ મા ઉભી હતી, ને “ દમણાં દુધ લાવી દઉં છું, હો ! ધડીક ઉઘી જ નેજાએ; ” કહી એની આંખ પર પડના વાળ ઉંચા ચડાવતી હતી. છોકરાના પગ આગળ બેસી રામજી ફેંક ચોસડીઆં વાટતો હતો.

ઓરડીમાં ત્રણ ચાર દાંડલાં, થોડાક ફાટલ તુટલ લુગડાના ગોલા, બે માટલાં ને ત્રણ ચાર પૂટલી યાળાઓ સીવાય બીજું કંઈ આવનારની આંખને જોવા મળે એમ નહોતું. એમનીજ મહેનતે શ્રીમંત યજ્ઞેલા ન્યારે પેસા કેમ વાપરવા એની રચતામાં પડ્યા હતા ત્યારે ગરીબી એમના ઉપર જીવમ ગુમરી રહી હતી.

“ રાંમજી ” કનૈયાલાને ઓરડીમાં પગ ચુકાવેતજ મોટે સાદે કહ્યું : “ આજે દમમી તારીજ ચા. ખજર છે ને ? ”

“હા, બાપજી !” જવાબમાં એટલાજ શબ્દો રામજી બોલી શક્યો. એના ચહેરા પર ગભરાટ રૂપે જણાતો હતો.

“હા બાપજી એટલે ?” કનૈયાલાલ રોફમાં જ બોલ્યો, “હું કે તને તારીખ કહીને લોટની ચપટી માગવા નથી આવ્યો, સમજ્યો ? બાહુ લાવ.”

“મારી ગરીબની એક અરજ સાંભળશો ?” રામજી કનૈયાલાલ સામે હાથ જોડીને બોલ્યો.

“પહેલાં બાહુ તો લાવ. પછી એક નહીં, તારી દસ વાત સાંભળીશ.”

“પણ બાપુ, એક અરજ કરવાની છે.”

“આપના મકાનમાં મફત રહેવા દો, એમને ? પછી વ્યભારે કે પેટ દશે ?” કનૈયાલાલ કડકાઈથી બોલ્યો.

“એમ નહીં, લાઇસાંસે. પણ આ છોકરો પંદર દિવસ માટે થયો છે. અને દવાદાર કરવામાં પૈસા વપરાય ગયા. હવે ચઢવાડીઓ ખમી જાશે, બાપુ ! એટલી મેરબાની કરો. રાતે મજૂરી કરીને પણ તમારા પૈસા ભરી દઇશ. મારી દાનત ખોટી નથી.”

“તારી દાનતને શું મારે ધોણ પીવી ? કાલે તું માદો પડીશ ને પરમ દિ’ તારી બેરી માદી પડશે; પછી મરે કે બાહુ મુકી દેવું ? ચાઓ, ચોરડી ખાલી કરો. તમારા જેવા બીખારીને રહેવા માટે તો ધર્મશાળાજ ખરોખર છે.”

રામજીને લાગ્યું કે દુનીઆમાંથી ધર પરવારી ગયો છે, એટલે ગમે તેટલી વીનવણીથી પણ પથ્થરના હૈયા પીગળે એમ નથી. એ સુપ રહ્યો.

કદાચ કનૈયાલાલના દીલમાં ગંભિર વચ્ચે, એ આશા દોરવાઈ આંસુ પાડતી રામજીની સ્ત્રી ગંગા બોલી: “આ માંદ બાળક ઉપર તો દયા

લાવો, શેઠ ! તમે કાઢી મુકશો પછી અમે ક્યાં જશું ?”

“જહનમમાં !” ખીસ્સામાંથી સીગાર કાઢી રુખમાનતા સળગાવતાં કનૈયાલાલે જવાબ દીધો, ને ગરીબ મજૂરોનાં હૈયાં પણ સળગી ઉઠ્યાં.

માંદા છોકરાએ એક દયામણી નજર કનૈયાલાલ ઉપર ફેંકી પણ એની આંખ ઉપર વળેલાં શ્રીમંતાઇનાં પડને એને એ જેવા ન દીધી.

“ઠીક બાપુ, તમારું મકાન છે. અમથી કે પરાણે રહેવાશે ?” કહી રામજીએ માંદા બાળકનો હાથ ઝાલી એને ઉઠાડવા માંડ્યો.

ગંગા એની ધરવખરી બાધવા જતી હતી એટલામાં કનૈયાલાલનો અવાજ આવ્યો: “એ કે લઇ જવાનું નથી. બાડાના પૈસા ભરી જશો પછી મળશે. હું તમને ક્યાં શોધવા આવું ?”

“શેઠ, હજી ગરીબના હેયામાંથી રામ હાલી નથી નીકળ્યો. તમારે મને શોધવા નહીં આવવું પડે; બાડાના પૈસા મળશે કે તરતજ હુંજ તમને શોધતો શોધતો આવીને આપી જઇશ. અમારી માયામુડી લેવા દો, બાપુ ! એની પૈએ ઉપજે એમ નથી.” રામજી કરગર્યો.

“ચાલ, ગડબડ નહો. છાનાં માનાં બહાર નીકળી જાઓ.”

રડતું કંકળતું મજૂર કુટુંબ ધરમાંથી બહાર નીકળ્યું.

દસમી તારીખે બાહુ ન મળે એટલે મકાન ખાલી કમવવાનો કનૈયાલાલનો અચળ નિયમ હતો, ને દર મહીને એકાદ બે ચોરડીઓ તો એ ખાલી કરાવતોજ. આથી તે બાહુ લેવા નીકળે ત્યારે ખીસ્સામાં એક બે તાળ રાખવાનું પણ મુકતો નહીં. રામજીની ઓગડીને તાણે ચારી એ શહેર ભણી ચાલી નીકળ્યો,

“જડી, ચાલ આપણે ગામ જઈએ છીએ” સરખે-સરખાં છોકરાંની ટોળીમાં રમને ચટ્ટેલી જડી આગળ જઈ ગંગાએ કહ્યું.

પણ જડી તો રમવામાં મશગુલ હતી. એની નાનકડી દુનીઆમાં રમતગમત ને આનંદ સીવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ને સ્થાન નહોતું. મોટાનાં મુખ-દુઃખ સમજવાને એને હજી વાર હતી.

“જડી, આપણે ગામ જવાનું છે, ચાલ” ગંગાએ એનો હાથ પકડી ફરીથી કહ્યું.

જાણે કંઈમાંથી જાગતી હોય એમ જડી ચમકાતે બોલી: “ગામ? હું બા! ગામ? ક્યાં ગામ? અને નહું ઝમકું પેરાવીશ, બા? કાપશે એ ગામ આવશે, ખરું? તું-એ ગામ આવીશ ખરું? માલા બાપુ-એ ગામ-”

“હા બેટા, આપણે બધાંએ ગામ જઈએ છીએ” અંતરનું અપાર દુઃખ છુપાવી આખમાં આવેલાં આંસુડાં રોકી રાખી ગંગાએ જડીને તેડી લીધી ને એના ગાલપર એક વદાલકર્ણું ચુંબન લીધું.

ગરીબનું દુઃખ ગરીબને વહેતું સમજાય છે, ને સમજાયા પછી એ પોતાથી બનતી સહાય કરવા સદા તત્પરજ હોય છે.

બીજા એક મજૂરને આ વાતની ખબર પડતાં તે ઉતાવળે રામજી પાસે દોડી આવ્યો ને બોલ્યો: “બાઈ, હવે આપણે ત્યાં રહેતાં રહેતાં બધાં સારાં વાનાં થઈ રહેશે, ચાલો.”

રામજીએ ધણી આનાકાની કરી પણ દલુએ

માન્યું નહીં પોતાની છેલ્લી પાછ પહોંચે ત્યાં સુધી તે આ નિરાધાર કુટુંબને રક્ષણ તથા જવા દે એમ નહોતો. પુખ્ત આગ્રહ કરીને એ સૌને પોતાની ઓરડીએ લઈ ગયા.

મનુની તબીબત દિવસે દિવસે વધારે ખરાબ થવા લાગી. રામજીને લાગ્યું કે એ હવે થોડા દિવસનો મહેમાન છે. આથી એની ગોઠડી આગળથી પલતાર પણ અળગા થવા એનું હૃદય નહોતું ચાલતું. પણ બીજા બાળુથી પોતે નોકરી

“બાઈ! હવે, આપણે ત્યાં રહેવા રહેવાં બધાં સારાં વાનાં થઈ રહેશે. ચાલો!”

પર નહીં જાય તો શીલમાંથી રજા મળશે એ બીક એને કાનરી ખાતી. છેવટે જે પડે તે બોગતી લેવા એ તૈયાર થયો. મનુની આગળથી એક કગડું પણ દૂર જવા એના પગ ના પાડતાં.

આમ ને આમ પખવાડીયું વીતી ગયું. છેવટે ‘નિર્જલ કે અલ રમે’ એ દુઃખી કુટુંબ સામું બેઠું. મનુ કુગરો, પણ રામજીની બીક

સાચી પડી. પંદર દિવસ ગેરહાજર રહેવા માટે મીલમાંથી એને રજા આપવામાં આવી.

હવે રામજીની મુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. નોકરી હતી ત્યાં સુધી તે એને આશા હતી કે અરથો રાટલો ખાઈને પણ એ કનૈયાલાલનું લેણું ભરી દેશે ને પોતાને ખરી વેળાએ મદદ કરનાર હલુને પણ હરકાઈ રીતે બદલે. વાળી આપશે. પણ હવે એ છેલ્લી આશાએ ધુળમાં મળી ગઈ. કોઈને ત્યાં વધારે દિવસ રહેવું એને ઠીક ન લાગ્યું.

“ભાઈ! હવે હું જઈશ” ઉપકારી મિત્રની તેણે રજા માગી.

“ઉતાવળ શી છે? તપાસ કરતાં વળી ખીજે ક્યાંક નોકરી મળી રહેશે. એમ હું તમને જવા દેનાર નથી.” હલુ બોલ્યો. જે કે મેનમાં તો એ અજાણ સમજતો હતો કે નોકરી મેળવવાનું કામ પોતે મોંએથી બોલે છે એટલું સહેલું નથી.

હવે હલુએ મીલમાંથી છુટે કે તરતજ મિત્રને માટે નોકરી શોધવા બટકવા માડ્યું.

ચોથે દિવસે એ બટકી ને આબો લારે એના ચહેરા પર વિજયની ચમક હતી. રામજીની પીઠ ચાબડી એ બોલ્યો: “ભાઈ! કાલથી તારે નોકરી પર જવાનું છે. તૈયાર થઈ રહેજે.”

“હું? હું તમે મારે સારું નોકરી શોધી કાઢી? ના, ના; એમ તરત તો ક્યાંથી મળે?” રામજીને જાણે માન્યતા ન આવતું હોય એમ બોલ્યો.

“કાણ છે?” અંદરના એકરડામાંથી એક ડોસાએ બહાર નીકળી પ્રશ્ન કર્યો.

“ન કેમ મળે? કલેક્ટરની ઓફીસમાં વીસ રૂપિયાના પગારની નોકરી છે.”

“કામ?”

“પટ્ટાવાળાનું.”

ખીજે દિવસે રામજી એ નોકરી પર ચઢી ગયો. મિત્રે એને એક એકરડી બાંહે લઈ આપી ને થોડા પૈસા પણ વાપરવા આપ્યા. થોડાંજ વખતમાં રામજીએ નોકરીમાંથી પૈસા બચાવી કનૈયાલાલને ભાડું ભરી દીધું, ને હલુના પૈસા પણ પાછા આપી દીધા.

x x x

વીસ વર્ષના પડ નીચે એ ઘટના દબાઈ ગઈ. મેઘરાગ કોપાયમાન થયા છે. આઠ દિવસથી એક પણ પૈસા વીસામે લીધા વગર મુશળધાર વરસાદ પડી રહ્યો છે. પ્રલયકાળ નજીક આવ્યો હોય એમ જાણે છે.

સારાં સારાં મકાનો પડી ગયાં. મકાનમાંથી પહેર્યે લુગડે બહાર નીકળી જવાય એ પણ સહભાગ્ય મનાવા લાગ્યું. કેટલાંએ કુટુંબો ધરત્યાર વગરનાં થઈ મકાનની શોધમાં પડ્યાં.

આ તોફાનમાં કનૈયાલાલનું મકાન પણ પડી ગયું. એમની માલીફીની મજુરોની ચાલી આખી જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. કનૈયાલાલની બધી માલમીલકત આ મકાનોના હતાં. એમના પિતા વારસામાં આટલાં મકાનો મુશી ગયા હતાં એટલે એમણે મહેનતથી ફાવોનો વિચાર જ માંડી વાળ્યો હતો. ભાડાની

આવક ઉપર એ તાગડધીના ફરતા.

પણ આજ એકજ દિવસમાં એ બીખારી બની ગયા. કનૈયાલાલ, એમની સ્ત્રી, બાપીસ વર્ષનો પુત્ર મનહર, તેની સ્ત્રી ને બે વર્ષનો છોકરો ને કનૈયાલાલનો દસેક વર્ષનો બીજો પુત્ર-એમ છ બચ્ચાં શંકરમાં કોઈ ઉત્તર ગૃહસ્થનો આશરો શોધવા નીકળ્યાં.

પરંતુ બધાજ મકાનો ભરાઈ ગયાં હતાં. મકાન ઘણીઓએ ધરખાર વગરનાં કુટુંબો પામેથી બમાણું ભાડું લેવા માંડ્યું હતું.

કનૈયાલાલ પોતાના આખા કુટુંબ સાથે સર્જ સુધી બટકયા પણ ક્યાંએ મકાનનો પતો લાગ્યો નહીં. વરસાદ તો હતું ચાલુજ દતો. પાણીથી બીજાં સૌ થર થર ધુળતાં.

ત્રણ માળનું એક ઉચુ મકાન આવ્યું. પહેલે માલે ત્રીસેક વર્ષના ગૃહસ્થ આરામ પુરશીમાં પડ્યા પડ્યા છાપું વાંચી રહ્યા હતા.

“અહીં કોઈ મકાન ખાલી છે ?” આશા.

તો નહોતી પણ. તોએ કનૈયાલાલે એમના સામું જોઈ પ્રુછ્યું :

“ના ભાઈ, અહીં તો અમે રહીએ છીએ” જવાબ મળ્યો.

“કાણુ છે ?” અંદરના એ રૂઝમાંથી એક ડોસાએ બહાર નીકળી પ્રશ્ન કર્યો. સાંથી ચાલતા જતા નિરાધાર કુટુંબ ઉપર એમની નજર પડી.

“એ તો મકાનની તપાસ કરવા આવ્યાંતા” કનૈયાલાલે કેંક આશામાં બે ડોલાં પાછા વળી કહ્યું.

ડોસાએ પોતાની ઝીણી આંખો ફાડીફાડીને બોલતાર સામું બેધું. કેંક ન સમજી શકાય એવા ભાવો એના કરચલીઓવાળા ચહેરા ઉપર

ચથરાઈ રહ્યા. પછી તેણે લાખે હાથ કરી કહ્યું :

“છે, અહીં મકાન છે. પાછા આવો.”

પુરશીમાંથી ઉભા થઈ જઈ ડોસાનાં પુત્ર મનુભાઈ આશ્ચર્યમાં પિતા સામું જોઈ રહ્યા ને પછી પ્રુછ્યું : “બાપુ, તમે એમને બોલાવો છે. પણ મકાન ક્યાં ?”

“આપણું મકાન મોટું છે. બે ઓરડા એમને રહેવા માટે કાઢી આપશું. માનવનો એ ધર્મ છે” ડોસાએ ઉત્તર દીધો.

“પણ બાપુ—”

“બીજું કેંક બોલીશ મા. અલારે તો મેં કાઢું છે એટલું સમજ. મારે વેરલેવું છે, વધારે અથ પછા સમજારો” મનુભાઈને બોલતા અટકાવી વચ્ચેજ ડોસાએ કહી દીધું.

મનુભાઈને તેમજ ધરમાં સૌને ડોસાનું આ પર્તન બહુજ વિચિત્ર લાગ્યું. પરંતુ ડોસાની સુદ્ધિમાં સૌને સંપૂર્ણ થકા હોવાથી કોઈ કેંક બોલ્યું નહીં.

“એ તો મકાનની તપાસ કરવા આવ્યાંતા.” કનૈયાલાલે કેંક આશામાં બે ડોલાં પાછા વળી કહ્યું.

“કેટલા રૂપીઆ ભાડું છે ?” કનૈયાલાલે ડાહ્યા સામું જોઈ પૂછ્યું.

“વીસ.”

કનૈયાલાલ વિચારમાં પડી ગયા. એમની પાસે તો રાત્રી પાંચ પથ્રુ નહોતી. પરંતુ એકાએક છુટકારાનો કેંક વિચાર મુઝી આવ્યો હોય તેમ એમણે તરતજ દા પાડી દીધી.

“પથ્રુ ભાડું પહેલાં આપતું જોશે.” ડાહ્યાએ ચારત મુકી.

“અસારે તો નથી, શેઠ !” કનૈયાલાલ દીન વદને બોલ્યા. “પથ્રુ કાલ સવારમાં આપને ગમે લાંથી લાવી આપીશ.”

“વારુ” કહી સૈને પોતાની પાછળ પાછળ આવવા નીશાની કરી ડાહ્યા અંદર ચાલ્યા. એ ઓરડા ને એક ઓસરી આ નવા કુટુંબને રહેવા માટે કાઢી આપ્યાં.

બીજે દિવસે સવારમાં કનૈયાલાલના ઓરડામાં નાંચે પ્રમાણે વાતચીત થતી ડાહ્યાએ સાંભળી.

“તમે દા તો પાડી, પથ્રુ હવે ભાડું ક્યાંથી કાઢશે ? હમણાં ડાહ્યા ભાડું લેવા આવશે. આજ દેખાય છે તો જલ્દી થયું કેઠું કે ભાડું મુકી દે ? બુઝોને, ભાડું આપતાં એક દિવસ ભાડું થાય તો તમેજ મકાન ક્યાં નહોતા ખાલી કરાવતા ?”

કનૈયાલાલના સ્મૃતિ પર પર એક ચિત્ર આવીને ભુંસાઈ ગયું. તરતજ એમણે ગંગાના પ્રશ્નો ઉત્તર વાળ્યો: “તું મુંઝાઈશ નહીં. મેં જે ક્યું છે તે બરાબર વિચારપૂર્વકજ ક્યું છે. મારી ધડીઆળનો છેડો હું હમણાંજ વેચી આવું છું.”

સાર પછી થોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહીં.

“કેમ સાહેબ, બરાબર કાલે છેને ?” ડાહ્યાએ ઓરડામાં દાખલ થઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“હાજી, આપની મોટી મહેરબાની થઈ ” કનૈયાલાલે કેટ પહેરતાં પહેરતાં કહ્યું.

“આવા વરસાદમાં ક્યાં જશો ?” ડાહ્યાએ પૂછ્યું.

“જરા બહાર કામ છે.”

“કનૈયાલાલ હું ભાડું લેવા નથી આવ્યો. ધડીઆળનો છેડો વેચવાની કેંજ જરૂર નથી. આ ઘર તમારુંજ છે.” ડાહ્યાએ અસંત મારાગ્ર પણે કહ્યું.

ડાહ્યાને આ વાતની ખબર પડી ગઈ તેથી કનૈયાલાલ બહુજ દીઘગીર થયા. એ કેંજ બોલ્યા નહીં.

“મને પથ્રુ એકવાર આવો અનુભવ થયો છે. એ અનુભવ ન થયો હોત તો, માણસનો મોટામાં મોટો આશરો ધર જતાં એને કેટલું દુઃખ થાય છે એ વાત આજે કદાચ હું સમજી ન શકત.” ડાહ્યાએ આગળ ચલાવ્યું.

કનૈયાલાલ જૂતકાલના ચોપડાનાં પાનાં ઉતાવળા ઉતાવળા ફેરવી જતા હોય એમ લાગ્યું.

“એ વખતે હું અહીંની લક્ષ્મી મીલનો મલ્લુર હતો તે એની સામેજ આવેલી ચાલીમાં રહેતો.”

આ સાંભળી બધાજ ચમકી ગયા. કનૈયાલાલ કેંક ઉડી વ્યથા અનુભવી રહ્યા હોય એમ એમના ચહેરા સામું જોતાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

હવે તો મનુભાઈ પથ્રુ આવી પહોંચ્યા હતા તે પિતાની વાન રસ ને કૌતુકપૂર્વક સાંભળતા હતા.

“એકવાર આ છોકરો મટિા હતો ” મનુભાઈ તરફ આંખો કરી ડાહ્યાએ કહ્યું.

“એની દવામાં ખાડાના પૈસા પછુ ખચીધ ગયા. દસમી તારીખે મકાન ધણીએ આવી બાકું માગ્યું. હું ન આપી શક્યો એટલે તરતજ એણે ઓરડી ખાલી કરાવી. મારું રાચરચીકું પછુ એણે લેવા ન દીધું.”

“ને આજે તમે એજ નરાધમને આશ્રય આપી રહ્યા છો !” કહી કનૈયાલાલ ડોસાના પગમાં પડ્યા. એમની આંખમાંથી પથ્થાતાપનાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

“કેટલી ઉદારતા !” ગંગા બોલી ઉઠી.

“ઉદારતા ?” ડોસા અશ્વર્થમાં બોલી ઉઠ્યા, ‘આને તમે ઉદારતા કહો છો ? ના, ના; આજે તો મેં વર્ષો પહેલાંનું વેર વાળ્યું છે.” પછી એમણે મનુભાઈ તરફ એક અર્થસૂચક દ્રષ્ટિ ફેંકી.

“હવે બાકી રહેતી થોડી વાત પુરી કરી દઉં. એક ઉદાર મનુજી અમને બધાને એને ઘેર તેડી ગયો. મનુની સારવારમાં રહેવાથી હું પખવાડીઓ મીઠામાં ન જઈ શક્યો, એટલે નોકરી પરથી મને રજા આપવામાં આવી. સાર પછી

હજુએ-એ મનુરતું નામ દણ હતું-મને ક્યેંકેટું રતી ઓશીસમાં વીસ રૂપીઆની નોકરી શોધી આપી. ત્યાં મોટા મોટા અમલદારોને જોઈ, મારા મનુને પછુ ગમે તે રીતે લાચારી અમલદાર બનાવવાની મને હોંસ જગી. એક ઉદાર ગૃહસ્થે સારી મદદ આપી એને લાણીબો. એ વૃક્ષીસ થયો તે પછી મેં આરામ લીધો.”

સૌ આશ્ચર્યમાં એક બીજા સામું જોઈ રહ્યા.

x x x

થોડા દિવસ પછી કનૈયાલાલે કારકુનની નોકરી શોધી કાઢી. મનુદર તો એક બેંકમાં નોકરી કરતોજ હતો. એક નાનકડું ઘર ભાડે રાખી તેઓ રહેવા લાગ્યા.

ને પછી લોકા વાતો કરતા કે કનૈયાલાલ છે તો ગરીબ પછુ એમની ઉદારતા શહેરના શ્રીમંતોનેય શરમાવે એવી છે.

રામજી ડોસાએ કદાચ એમને ઉદારતા શીખવવા માટેજ વેર વાળ્યું હોય !

મુંઝવણ

લેખક :

સા. પથિક

ઉભો તપન આલતિરે, કરણ રજની ધસે,
દિશા લલિત ગૌર નથી, ઝુઝું વદનની રસે;
ફીકા હરિત સીમપથે, ઉરે સમજ શું થવે,
અરે ! હરખ ઉજમતું રવે જગત કેમ હે ?—

વહે સરિત નીર ઝુગાં મૃદુ પવન ના રતી,
ધીમે તિમિર આવરણે વીતી ભવન આરતી,
થઈ અગમ આચરણે વીંદી જગત આરસી,
સદા નિયમ નાથ જતા હશે નિયત નાશ શું ?

દિને સતત આશ્રમમાં મતિ મનુજની મથે,
નથી વિરમવા, જરીએ રપૃહા, ઉજમતા પથે;
મહા જીવન ઉદ્યમ્યે દિને દમત કયાં ગયો ?

પ્રભો ! સમન તાપ છતાં મથે જગત કેમ રે ?
હવે સુલગ શામ સરે બધાં નરવ કેમ રે ?
સદા પ્રબલ તાપ વીશે હશે રમતું વિશ્વ શું ?—

સ્વપ્ન કે સત્ય ?

લેખક :

રા. ચંપનરાય શુક્લ

મનુષ્યત્વ અને પશુત્વ, દેવ અને દાનવ વચ્ચે ચત્તાર વર્ષ મુધી અખંડિત ચાલી રહેલ યુદ્ધનો દ્રષ્ટા થવાથી, સમદુઃખી રિયતિ લાળવાથી ઉપજેલી સદાનુભૂતિનું પરિણામ અન્યથા કેમ આવે ?

ઉગતાથી તે આયમતા મુધી અસંખ્ય વાર સામ્રાં પીયર કરતી વખતની ગરતીભરી ચાકથી સાળુની ફરફરતી ઠોરે ઠોરેનું કામણ આખાદ કેમ ન ઉતરે ?

હીમાખી ખાતાના દળદાર લાંબાગોરા ચોપડાના લંકાથી ઘોઘા મુધી પહોંચે એવા નવનંવ દસદસ આકાંક્ષાના લાંબાપહોળા સરવાળા બાદખાકી તથા માથુ ધુમ કરી નાખતા ગુણુ-કાર બાગાકાર નિલ સતત છ છ કલાક મુધી કરી છવનથી અસંતુષ્ટ થઇ કંટાળી જઇ ઘેર આવતો સારે થાક ઉતારવા બાજુ રમતી વખત સહેજ આડકતરુ જોઇ અટક્યાણી અખોની દારી કટારોથી ધા ઉપર ધા કરતી એ અધું શેં વીસરાય ?

તારા હાથના નિખસ નીચેલા ઉમેદવારો-એ મને સફળ પ્રતિસ્પર્ધી માની આપણું નિર્મલ મેની વીને ને અનેક અકાવો ઉરાડી, કાગા કાનનાં માણસોને લમાવી-ઉસ્કેરી રાંધ્યા મમ

રહેલાં એવી પ્રચંડ ઘાદવારથળી જગાવેલી તે વખતે તેં એક કાબેલ વજીલને પણ આધો બેસાડે એવી કુનેદ અને છટાથી આપણે બચાવ હથોં દનો એ તે કેમ ભુલાય ?

દુનીઆની ગંદી અખો સર્વત્ર ગંદવાડ સીવાય કશુંજ દેખતી નથી એવી પ્રતિતી થવા-થી “થાય એવાં થઇએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ” એ ન્યાયનો આશ્રય લેવાની ઊર્મિ થઇ આવવાથી મેં મૂર્ખે જે પામેા નાખ્યો તે જોઇ તારો અગ્નિ કેવો બચુકી ઉડ્યો દનો તે યાદ છે ?

પછી તો જન્મગાંઠને દિવસેજ મૃત્યુતિથિ આવે એવી ઘટના બન્યાથી જ્યારે હું પધારી-વરા દનો સારે એ કરણ પ્રસંગ દેખી તારા સદા દસતા મુખ પર જે દીનતા છવાઇ હતી તે સાંભરે છે ?

આપણે જ્યારે પ્રથમ ત્રીજા માળની મેડીમાં મળ્યાં સારે તારાં તોફાની નેણ નીચાં દળ્યાં દનાં. જમણા પગનો અંમુડો લીંપણ બેનરતો દનો, તારા ગાલે શરમના શેરડા પડના દતા, મારા હાથમાં આવી મળેલો તારો હાથ ન તું પાકો બેચ્છી લઇ ચડી કે તારા ખભે મુકાવેલો મારો હાથ ન તું તરછોડી ચડી-એ અધું ચાને વાસ્તે ?

એક વખત વહાણું વાઇ ગયું હતું છતાંએ
હું ઘસ ઘસાટ ઉઘનો હતો અને તું તો શીરસ્તા
ચુંચળ આવી ખડી થઇ હતી સારે તું સૌની
નજર ચુકાવી મારા શયનગૃહમાં સરકી જઇ
હજવે પગે ચાલી આવી મારા ગાલ
પર ચુંડી ખણી મને જગાડી મોકી
કપડા આપતાં નેણુ નયની ખોલેલી:
“હજી વખત થયો નથી કાં? વહણુ તો ઠીક
પતવાય છે! વાવદા તો સારા સચવાય છે!”
—એ બધું સાંભરે છે?

મારો બદારથી ઘેર આવવાનો વખત
થાય ત્યારે “ ઉભી ઉભી જોડ, વહાલા!
તમારી વાટકી ” એ ચીજ ગણુગણુતી જળી
આલી પગ ઝુલાવતી ઉભીજ હોય. આંખમાં
રમત, મુખ પર રિમત, ઉરમાં ઉત્કાસ ઉઘરાતાં
હોય—એ બધું યાદ આવે છે?

હું વાંચન લેખનમાં લીન થઇ બીજી બધું
માન ભુલી ગયો હોઉં સારે તું એચીતો ફડક
ઘાઘ એક બે ત્રણ કાંકરા નાખી, હું ઉચ્ચ જોઇ
સામુ બાણુ તે પહેલાં તો અદરય થઇ જતી
અને હું નજરથી નજર મેળવવામાં નિષ્ફલ
નીવડુ એટલે એક ખુણેથી તારા ખડખડાટ
હસવાનો અવાજ આવતો. એ સૌ સાંભરે
છે ?

ઉત્તરાંણુ ઉપર અગાશીએ ચઢી દિવસે
પતંગો ઉડતા અને રાતે ફાનસો ચઢતાં જોઇ
આપણો એ સાથે ઉડતાં—ચઢતાં અને પેચ થતા
તે જોઇ રહેતાં. લોહતા પતંગોમાં અપૂર્વ રસ
લેતાં અને દોર કપાતાં અધોમતિ પામનાર
પતંગ પ્રત્યે દીલસોજ દાખવવાને બદલે હરીફોની
“ કાટી હે ” ની મદોનમત ગળનાઓમાં
આપણે પણ તાળાઓ પાડી આપણો અવાજ
ઉમેરતાં—એ યાદ આવે છે ?

એક વખત મારી ઇન્દ્રિયોએ બંદ કરવા-

થી હું પામર બનતો હતો સારે તેં વ્યાજખી
શિક્ષાથી અને મારાં એ અક્ષમ આચરણને
લીધે મને થતા અસલ પશ્ચાતાપથી મારું હૈયું
કેવું વલોવાઇ રહ્યું હતું—તે શું તારા સ્મૃતિપટ
પરથી લોપાઇ ગયું ?

સંસારમાં રહેલો દુકાળ દેખી સંન્યાસમાં
જ શ્રેય માની હું એકદા ચાલી નીકળ્યો હતો
સારે મને પાછો ખેલાવવા તેં કેટકેટલી બાધા
આખડીઓ રાખી હતી તે ભુલી ગઇ ?

તારા સદુપદેશનો અવળો અર્થ કરી હું
મુરખો જ્યારે જ્યારે રીસાઇ—દુભાઇ સંતાતો
ફરતો હતો સારે સારે એ દિવસોમાં તારી આંખો
રડી રડી કેવી લાલચોળ થઇ જતી, કેટલી બધી
મુજી જતી અને છતાં હું દુરાગ્રહ ન છોડતો
સારે તું પરિણામ કિરમત પર મેલી કેટલી
ઉઘરાતાથી અને કેવી રોદબીની થઇ મારુ મન
મનાવતી—તે યાદ આવે છે ?

એક વેળા મારો પગ પાકતો હતો સારે લોક
નિંદાને નેવે મુખનેએ તું મારી સુશ્રુષામાં કેવી
ઉઘાડે છોગ ખડે પગે રહી હતી—તે સાંભરે છે ?

પછી તો “ મા ” ની મુક્તિ માટે ચાલી
રહેલ યુદ્ધના મધ્યાહ્ન કાળમાં જ્યારે મેં એક
સૈનિક તરીકે જોડાઇ ‘મારુ આયુધ્ય અપવાંની
ધરજાએ બીજી વાર ગૃહભાગ કર્યો સારે મને
સમજાવી પટાવી પાછો મોકલવા સારુ તેં મારા
સેનાપતિ પર કેવો દયામણો અને કેટલો કંગાલ
પત્ર લખ્યો હતો તે યાદ આવે છે ?

—પણ, પણ આજ હવે હું શું દેણું છું ? તું
એજ છે કે બીજી ? હું એજ છું કે બીજો ?
કયા પલકાકે દષ્ટિમાં વિકાર થયો ? અસાર
મુધીનું આપણું વર્તન એ શું આત્મવંચનાજ
હતી કે ? અગર તો ઉપયુક્ત પ્રસંગો અને એવી
અનેક બીજી અણુનોંધી ઘટનાઓ એ શું માન
રવખજ હતાં ?

લેખક :
 શ. જ્યોતીર્દિ ત. દવે,
 ઉપમંત્રી, સાહિત્ય સંસદ.

પ વિદ્ય હિમાલય પ્રવાસ, લેખક અને
 પ્રકાશક : ગં. સ્વ. પદ્માવતી દેસાઈ,

મુદ્રક : ર. ૧-૮-૦.

શ્રીમતી સુન્દરબાઈ હંસરાજ પ્રાગજના
 સાથી તરીકે કરેલા દિગ્દર્શના પ્રવાસની નિલ
 નોંધ રૂપે આ પુસ્તક લખાયેલું છે. આરંભમાં
 ખેડના સાધનો, ખોરાક, માગ, વગેરે ઉપયોગી
 સૂચનાઓ તથા અગત્યના જાણુના ગોચર પદાર્થો
 હોરી ચખ્દો આપીને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં
 વૃદ્ધિ કરી છે.

ઐતિહાસિક તેમજ ભૌગોલિક ગાહીતી ને
 ધાર્મિક વિષયોની ચર્ચા વડે વૈવિધ્ય આપ્યું છે.
 આખા પુસ્તકની ભાષા સરળ, સારી ને હૃદય-
 ગમ છે. લેખક વૃક્ષોની નિષ્ણત યાદી કે વારંવાર
 વપરાતી ઉપમાઓ વડે સ્પષ્ટસાદર્થ્યનું વર્ણન
 કરાવેલું મિલેલા વસ્તુ કથો નવી; પણ ખરેખરી
 કલા દષ્ટિ વડે સ્પષ્ટસાદર્થ્યનું દર્શન કર્યું છે ને

કે લીલા, લાલ ને સોનેરી રંગથી ચમકિત
 થતી એક ચકલી ઉડે પારની બાજુ પર, પણ ટેકની
 રહી તેની નીચે બીજી તફાળ કાળો પાંખાવાળી નની
 ચકલી પાળીનાં મિંદુને ચીતતી પીવા લાગી. વાહન-
 માં પવનથી પાળે ફફડાવવા લાગી. દરેક પલ્લું મનોહર
 હતું. જે પદાર્થની કમન હતી. વચમાં હતી ઉડે
 પદાર્થ હતો, સૂચનો મારા ત્યાં ન હતો. તેજ ગુણો
 અધકાર પણ ન હતો. આજી છાયા હતી ત્યાં જળ-
 જિંદુઓ સરના હતાં. ત્યાં બાચી તી આ જે ચાલીઓ
 અતી, બેડી ને નિંદુ ચીલવા લાગી. તુપા છીપાવવા
 મંડી, પાળે ફફડાવી, રનાન કર્યું. ચોખ્ખી ઘઈ,
 સ્થિર રહી એ હઠી જ્યેતે પદેલાં મારી ગાદી ચાલી
 ગઈ. આ રૂઘ દગની મને લાગતી રહી ગઈ, મુગમ
 પાસેજ હતો એટલે તરત હું પાછી આવી; પણ ત્યાં
 અતીઓ નહોતી, એ પદાર્થ નહોતો, એ ધોધ હતો, પણ
 -પણ એ દર્શન લોભન દરેક ન હતું.

આપણી ભાષાના પ્રવાસના સાહિત્યમાં આ પુસ્તકથી ધણો સારો ઉમેરો થાય છે એ નિઃસંશય છે.

યુરોપનાં સંસ્મરણો: લેખક અને પ્રકાશક : રા. મોતીચંદ ગિરિધરલાલ કાપડીઆ મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦.

૧૯૨૬ ના મે માસમાં રા. મોતીચંદ કાપડીઆ યુરોપના પ્રવાસે ગયેલા. ત્યાંથી પોતાના સ્નેહી સંબંધીજનો પર ત્યાંના સ્થળોની માહિતી આપના પત્રો લખ્યા હતા. એ પત્રો પરથી એમણે આ પુસ્તક રચ્યું છે.

મૂલ પત્રરૂપે લખાયેલું હોવાથી આ પુસ્તકની ભાષા ધણીજ સાદી, સરળ ને ધરગથ્ય છે. છતાં નિર્માત્ર્ય કે નેત્રેહીન નથી. ખોટી બહક વિનાની, બર્મિલતાનો ડાળ વગરની છે છતાં ધારી અસર કરવા સમર્થ નીવડે, વિના પ્રપન્તે સમજાય એવી આ પુસ્તકની ભાષાશૈલી આપા પ્રકારના ગ્રંથો માટે નમુનારૂપ છે.

આરંભમાં યુરોપની મુસાફરીએ જનારને જોઈતી સર્વ પ્રકારની માહિતી આપીને પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કર્યો છે.

લેખકે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે. ને પ્રમાણે એમણે પોતે ' ઉઘાડી આંખે ' કરેલી મુસાફરીનું આ રસિક, માહિતીથી ભરેલું યુરોપના ભિન્ન ભિન્ન દેશના રીતરીવાજ, કલા કૌશલ્ય, ઉદ્યોગક્રાંતિ પર વગેરેનું વિસ્તારથી, રસિકતાથી ને આદ્ય વિવેકથી દર્શન કરાવતું આ પ્રવાસ વર્ણન દરેકે વાંચવા લાયક છે. પ્રવાસના આપણા નિજીવ સાહિત્યમાં આવું સારું ઉમેરણ કરવા બદલ રા. મોતીચંદ કાપડીઆને અભિનંદન ધટે છે.

પ્રભાતના રંગ: લેખક: રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદ્યપ્રકાશક : આર. વનમાળીદાસની કંપની, મુંબાઈ. મૂલ્ય: રૂ. ૨-૪-૦.

‘પાંચ મંવાદ, ચાર વાર્તા, અને અગીઆર વિનોદ લક્ષીવંતા’ રહેયોનો આ સંગ્રહ છે.

સંવાદોને અસ્ત્રાન આપ્યું છે તે ચોખ્ખું છે. વાર્તા અથવા હાસ્ય રસના લેખો કરતાં ગંભીર, વિવેચનાત્મક લેખોના વિજયરાય વધારે સારા લખી શકે છે અને આ સંગ્રહમાં પણ એમની સારામાં સારી કૃતિઓ છે તે વિવેચનાત્મક ગંભીર સંવાદોજ છે. પાત્રલેખનના, માનસશાસ્ત્રની પર્યેષણ કે હૃદયના વિસંવાદી ભાવોના નિરૂપણ કરતાં રા. વિજયરાયનું વલણ વિચાર્યતા તરફ વધારે છે. આથી કલિદાસ અને ભવભૂતિ, રાજા ભોજ અને સીતા પંડિતા તથા જગન્નાથ અને લવગિકાના સંવાદોમાં જેટલી સફળતા એ મેળવી શક્યા છે તેટલી સફળતા નહુપ ને શચિના સંવાદમાં મેળવી શક્યા નથી. પ્રેમાનંદ ને નાથાશંકરના સંવાદમાં નાથાશંકરે જ પ્રેમાનંદને નામે નાટકો લખ્યાં છે એવી જેમને પ્રતીતિ થઈ હશે તેને રસ પડે એમ છે. બીજાને નાથાશંકર ખીચારાને વધારે પડનો દુષ્ટ વર્ણ્યો છે એમ લાગવાનો સંભવ છે.

વાર્તાઓં રસભરી, વસ્તુ અને શૈલીના આકર્ષણવાળી હોવા છતાં ધણે અંશે કૃત્રિમ ને અસ્વાભાવિક લાગે છે.

રા. વિજયરાયને શુદ્ધ હાસ્યરસ કરતાં કટાક્ષલેખન પર વધારે કાણુ હોવા એમ લાગે છે. ખુદલાં બટન, અગ્રલેખનું લેખન, કૃત્યાદિ હાસ્ય-રસના સફળ લેખો નજ કહી શકાય. બધામાં કેંકે કટાક્ષ છે, પણ હાસ્ય પ્રેરે એવું નથી.

પુસ્તકની શૈલી વૈવિધ્યવાળી એકંદરે દોષ-રહિત અને તેજસ્વી છે.

વાર્તા અને રહેયો કરતાં સાહિત્ય સમીક્ષાના જ લેખો એકવ કર્યા હોત તો પુસ્તકનું મૂલ્ય ધણું વધી જાત.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદ; અનુવાદક: સૌ. સરોજિની એન. મહેતા, બી. એ., પ્રકાશક: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧૨-૦.

માઇસીર યુનીવર્સિટીના પ્રોફેસર એ. આર. વાડીઆએ પાશ્ચાત્ય દેશમાં હાલ ચાલી રહેલી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદની હીલચાલનું તટસ્થ ને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વર્ણન કરનારું 'Ethics of feminism' નામનું પુસ્તક 'લખ્યું' છે. તેનો અનુવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ બહેન સરોજિની મહેતા પાસે કરાવ્યો છે.

અંગ્રેજીનો અનુવાદ હોવા છતાં ને ખાસ કરીને વિગત તદ્દન નવો હોવા છતાં પુસ્તકની ભાષા ધણીજ સરળ ને છતાં ભરદાર છે. ગંભીર અને શાસ્ત્રીય વિષયો માટે સંસ્કૃતમય અથવા ક્ષિપ્ર ભાષા અનિવાર્ય છે એવા મનને આ પુસ્તકની ભાષા ખોટા કેરવે છે.

આ પુસ્તકમાં સમાવેલા વિષયો એટલા ને વિવિધ છે કે તે વીશે અહીં ટુંકમાં લખ્યું પણ શક્ય નથી. વળી એ વિષયોજ એવા છે કે તે વીશે ભાગ્યેજ ધણી એકમત થઈ શકે. પ્રો. વાડીઆએ સ્ત્રીવર્ગને ન્યાય આપવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે, એમના વિચારો ધણા ઉદાર છે; છતાં અનુવાદકને એમાં "પુરુષ મુલમ સકુચિત વિચારોનું દર્શન ટેકાણે ટેકાણે" થાય છે. અને તેથી એમણે જ્યાં જ્યાં મૂલ અંચકર્તા સાથે એમને મતભેદ દેખાયો છે ત્યાં ત્યાં હેડે નોંધ મુકી છે; આથી આપણને ખતેના અભિપ્રાયો જાણવાના મળે છે એ આ મંચની વિશિષ્ટતા છે.

"સંસારની જાગતમાં પરસ્પર આધીનતા એજ કાયદો છે. એક બીજાની સેવા કરવાની શક્તિ અને ધર્યા માનવ સંબોધાને સૌંદર્ય" અને

લાવણ્ય અર્પે છે. કાઠને ઉપયોગી થયા સીવાય માત્ર આધીનજ થવું એ સ્વાધીનતાથી, તદ્દન વિરુદ્ધ છે. કાઠ પણ રીતે આધીન થયા સીવાય ઉપયોગી થવું એ અશક્ય છે. તદ્દન સ્વાધીન હોવાનો ડોળ કરવો તે ચોખ્ખી ગર્વિષ્ટતા છે." આ અવનરણમાં માત્ર સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યવાદનુંજ નહીં પણ સર્વ પ્રકારના સ્વાતંત્ર્યવાદનું રહસ્ય સમાધિ જાય છે.

આવું ઉપયોગી, શાસ્ત્રીય, ને વિદ્યતાભર્યું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ વર્નાક્યુલર સોસાયટી-ને તેમજ તેના સરળ, મુલામ્મ ને સહીક અનુવાદ કરવા બદલ બહેન સરોજિની મહેતાને અભિનંદન ધરે છે.

મુલતાન રઝીયા. લેખક: રા. સાદીક પ્રકાશક: મુસ્લીમ પબ્લીસિટી કંપની મૂલ્ય: રૂ. ૩-૮-૦.

હાલના મુસ્લીમ લેખકોમાં 'બે ધડી મોન્' ના સહર્ગી રા. સાદીકનું નામ ધણું જાણીતું છે. અસલ કરજલાના વતની હોવા છતાં એમણે ગુજરાતી ભાષાને પોતાની માતૃભાષા બનાવી છે. અને તેના ધરનો એમનો કાશ્ત્રુ પણ ધણો પ્રયત્નસનીય છે.

મુલતાના રઝીયાની ઐતિહાસિક કથામાં નસકદાને યોગ્ય દેશકાર કરી રા. સાદીકે લખેલી આ વાર્તા વાંચથી ગમે એવી છે. પાત્રાલેખન એકંદરે સફળ કહેવાય એવું છે. વરગુની પવંદગી ધણી સારી કરેલી છે. યાદુજ અને રઝીયાના ભાવો ધણી ઝીજીપટથી અને સ્વાભાવિકતાથી દર્શાવ્યા છે. રોની સર્ગ ને એકધારી છે. આ વાર્તા દરેકને બે ધડી મોન્ આપે એવી છે.

સ્વીકાર

દરદી: લેખક અને પ્રકાશક : રા. ગોપાળ શંકર વેણીશંકર લયેય મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

રા. ગોપાળશંકર લયેયે પોતાના જીવનનો ઇતિહાસ, તે સમયની સ્થિતિ વગેરેની માહિતી સાથે, આમાં આપ્યો છે. પુસ્તકને અતિ પોતે રચેલાં ભાગનો આપ્યો છે.

નવી બાળપોથી: રા. કાનજી કાલિદાસ જોશી. મૂલ્ય: રૂ. ૦-૧-૪.

અક્ષરેના કર્મ સાચીને બાળકોને મૂલાક્ષરે તથા બારાખડીનું જ્ઞાન થાય એવી રીતે આ નવી બાળપોથીની યોજના કરવામાં રા. કાનજી કાલિદાસ જોશી સફળ નીવડ્યા છે. શાળાઓમાં આ પુસ્તક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે દાખલ કરવા યોગ્ય છે.

તૃતીય શુન્દરાત પ્રાંતીય વૈદ્ય સંમેલનના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખનું લાપણું. રા. રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાસ બી. એ., જ. પી. તું માર્મિક તેમજ સૂચક ઉપદેશ અને માહિતીવાણું આ વ્યાખ્યાન માત્ર વૈદ્યોનેજ નહીં પણ સર્વ વાચકને મમે એવું, ને માર્મિક દર્શક થાય એવું છે.

સિદ્ધાન્ત દર્શન. અનુવાદક રા. છોટાલાલ નરભોરામ ભટ્ટ.

નેપોલીઅન. બોનાપાર્ટે ભાગ ૪ રા. ગોકળદાસ મથુરદાસ શાહ.

વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ. રા. યુતીલાલ મગનલાલ દેશાઈ.

ઈસ્લાંડ અને હીંદુસ્તાન. લેખક રવ. સત્યેન્દ્રરાવ દીવેડીઆ.

ઈટલીનું જીવન પ્રભાત. રા. લલિત પ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ.

લંડન નિવાસીની કેળવણી: રા. નરહરિ-શંકર શિવંશંકર શાસ્ત્રી.

આર્યોનું આદિ નિવાસસ્થાન: અનુવાદક રા. સુરેન્દ્રનાથ રંગનાથ ધારેખાન.

સરોવરના જીવો: અનુવાદક: રા. ભાતુ-મુખરામ નિર્મળુરામ મહેતા.

જીવનરસાયણ વિદ્યા: રા. જગન્નાથ પ્રભાશંકર પંડિત.

સૂર્ય: અનુવાદક: બળવંતરાય હરિહરરાય વેરા.

મંગળ: રા. સુરેન્દ્રનાથ રંગનાથ ધારેખાન. યદુતની કથા: રા. ધનશ્યામ નટવરરાય મહેતા.

કરોળિયાનાં કાવતરાં: રા. ભાતુમુખરામ નિર્મળુરામ મહેતા.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ: રા. રામચંદ્ર રાવજી પતાર.

ઉપલા સર્વ નાના મોટાં પુસ્તકો શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ધર્મ, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને પ્રકૃતિશુદ્ધ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. પુસ્તકો ઉપયોગી છે એમાં સંશય નથી, છતાં બાળજ્ઞાન-માળાનાં કેટલાંક પુસ્તકો એના વિષયને લીધે ને કેટલાંક બાપાને લીધે બાળકોને વધારે ભારે પડે એવાં છે.

શુદ્ધદૈત અને લક્ષ્મી ભાર્ત: તંત્રી: રા. વસંતરામ હરિદ્રુણ શાસ્ત્રી
શુદ્ધદૈત સાહિત્યમાં રસ લેનારા સર્વને આ પત્ર ઉપયોગી થઈ પડે એવું છે.

ચક્રમના પત્રો

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૩ થી]

સટકાવવાના કામ સરવાળો નજે નિશ્ચય કર્યો હતો. પરસેવા અને ધુણથી તેમનાં મુખ કમળ આચ્છાદિત થયેલાં, નજે શેરસથી ઢંકવણા લાગતાં હતાં. પણ રમ્યનો નહોતો. એ કવિ કાકા નાનાલાલ ! આવો અને હિનારો અહીં તમારું શુજરાતગો વીશેનું અભિમાન ! બાનુઓના આ કપડાંમાં નહોતાં ઢંગ. લાલ પટ્ટણી મોઢા સુનેરી ચાંદાવાળાં ! એક વેતની અછકડ કીનારી. નાકે ગોળ મોટી વાળા અને લીલી મોટાં મોતીવાળાં ચોળાં (૧) આવાં ત્રણ ચાર રથલ હતાં. હાથ અને ગળું એ ધગના ધરેણાં-કે કદાચ મગિલાં ધરેણાં-સટકાવવાની ખીંટીનું કામ સારતા હતા.

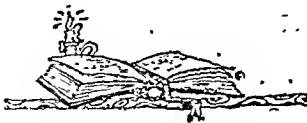
અલગત લાં “નરી સ્ત્રી” This poem જગમગ પથુ ગેરહાજર નહોતી કીકતી હોજરીવાની સાડી, તેજ રગનું પ્લાઊઝ. નાકે હીરાની નાણુક સુની, કાને છુટી, મોતીની બે બે બંગડી. અને વળી પગમાં રસીપર. સાંકડાં પથુ નહીં પરંતુ આવી તો બે ત્રગજ. અને તે પથુ અટુટી અટુલી ફરે. તેમને પથુ પરમેદો અને ધુગતો એટલાંજ. આ બને પ્રકારની વચ્ચે પ્રકાર તે વેવલીઓનો હતો. માફ કરેજ મિત્ર ! પણ તે સીવાય ખીજે શબ્દજ મને નથી જડનો. અને આ સેવકનાં મીસીસ પણ તેજ કાદિમાં હતાં.

આ નીરિરક્ષણથી તારા ચક્રમ મિત્રનું મગજ વળી ચસકયું. એટલામાં વરઘોડો માણેક ચોકમાં આવ્યો. સાંધી પાછા શહેરના શેડીઆઓ દાખલ થયા. ભારેખમ પાધડાં સફેદ અંગરખાં અને ઉંચાં પોતીઆં દાખલ થાય, દસવીસ પગલાં ચાલે, અને પાઠા ખીજ વરઘોડામાં દોડે. ખરેખર આમને પણ સનેપાતજ થયો લગતો હતો.

અને આ સવ વખત પેલા વરરાજની શી રિયતિ હતી ! માથે મોટું પાધુડું, સુનેરી જામો, ભારે અછકડ પીતાબર. આસપાસનો દેખાવ જોશ ના શકે તેવો પુલનો શેરો ! હાથમાં નાળી-એર અને ઘોડાની ગતિ પ્રમાણે ઝાડપરના નાળી-એરની માફક આગળ પાછળ થતું તેનું મસ્તકરેખી ખીલું નાળીએર ! “જાઓ ગચ્ચા ! લક્ષ્મીના સદાતા થયો !” આપણા મોમાયા બોલ નીકળ્યા. અને વળી પાછી મારી વાગધારા છુટી નીકળી. એટલે આપણે સાંધા એલીસ ધીજની નીચે સાબરમતીને તારિજ પલાવન કરી ગયા. અને ત્યાં મારી નાની નાણુકડી સાબરમતીને મારા બધા વિચારો કહી દીધા. મુખાષ્ટમાં ડું સાગરરાજને મારા વિચારો કહ્યું. તો અહીં એની સૌભાગ્ય-વની નાનીશી સાબરમતીને કેમ ના કહું ! અને સાબરમતી તો મારી બહેન. નાનવણુમાં અમે બહુ સાથે રમ્યા છીએ, અને તુંએ ખરોરતો. ચાલ હવે બસ.

x x x આ લમ પ્રકરણ પુરું કરું છું.

લીં તારો સદાનો, ચક્રમ મિત્ર.

નવલકથા કોલેજ

૨૭૩૮ ૨૯

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૨૮ થી]

ખુશ ખબર ! ખુશ ખબર !!

: સાહિત્ય સેવકો! માટે અપૂર્વ તક :

“ નવલકથા-કોલેજ ”

ગુજરાતમાં, આહુ જગાનામાં વાર્તા સાહિત્યનું ફેરફાર આદરમાન છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. આ યુગને ખાસ કરીને વાર્તા અને નવલકથાનો યુગ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. સારી નવલિકા, સારી નવલકથાને જાહેર પ્રકાશકો, માસિકપત્રોના સંપાદકો હાહાકાર કરતા ફરે છે; અને દરેક નવીન લેખક, લેખિકાઓની રચેલી વાર્તા અને નવલકથાઓ મેળવી મનમાં કવચાય છે. આનું મુખ્ય કારણ એ હોય તો તે એટલું જ કે એવાં લેખક લેખિકાઓએ કોઈ પણ નવતની Traumatized તાલીમ લીધા વિના લેખિનીનું શરણ લીધું હોય છે. પદ્ધતિસર ગુરુના હુકમો વિના કોઈ પણ કાર્યમાં નિપુણતા મળતી નથી હેતુની આ બચકર ખોટી પુરી પાડવાને કેટલાક પ્રખ્યાત અને મતિષ્ઠિત સાહિત્યવિદ્યાસી વાર્તા લેખકોએ મળીને આ નવલકથા-કોલેજની રચાવના કરી છે. તેમાં પદ્ધતિસર શિક્ષણ આપી આકાદિક એસર સાફક છુટા તપાસી નિષ્કાર્યોએને વાર્તા-સાહિત્ય રચવામાં કુશળતા મળે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલો. કોલેજમાં બે વિભાગ પાડેલા છે. એક પુરુષ વિભાગ અને બીજો સ્ત્રીવિભાગ સોમ, બુધ અને શુક્ર એ દિવસોએ પુરુષવિભાગ માટે અને મંગળ, ગુરુ અને શનિ એ સ્ત્રીવિભાગ માટે લેક્ચરો આપવાનો બંદોબસ્ત કરેલો છે.

પ્રવેશ ફી રૂ. ૬૫ અને માસિક ફી માત્ર રૂપિયા ૭. અત્યાર સુધીમાં બે વિભાગમાં કેટલીક જગ્યાઓ ખાલી છે. છઠ્ઠા હોય તેમણે સત્તર ચરણ કરવી. વિરોધ ખુલાસા માટે એક આનાની પોસ્ટની ફીટા સાથે લખો :

નવલકથા-કોલેજ

દસ્તાનીયા ઓર્ડિંગ વાયખલા,

મુંબઈ.

મહેરખબરના ઉપલા ભાગે એક મોટા વિશાળ પાંચ મળ્યાના મકાનનો ફોટો છાપેલો હતો.

મહેરખબર બે ચાર વાર વાંચી કૃષ્ણલાલે તેમાં નીચાની રાખી અને ચિંતામય અવસ્થામાં પડ્યો. પત્નીની અસાધારણ કવિત્વ સંકિત જોઈ તેના મનમાં ભારે આશા હતી કે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં શ્રીમતી ખંસરીબાલ ના પ્રભવથીજ આખો દેશ ગાળી ઉઠશે; મારા હીવાનખાનમાં પુસ્તકના પ્રપંચકો અને માસિક પત્રોના તંત્રી-સંપાદકોની એકસરખી જીડ જામશે. ગુજરાતમાં સર્વ કોઈ એકેકે અવાજે કહેશે કે આટલા દિવસે ખરા કાન્ધરસનો આસ્વાદ આ રમણી રતને કરાવ્યો.”

લગ્ન પછી કેટલાક મહીના મહેનત કરી કૃષ્ણલાલે પત્નીનાં અનેક કાવ્યો એકત્ર કર્યાં, અને તેનું ‘પુષ્પ-માસિકા’ નામે એક નાનું પુસ્તક છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. પરંતુ એની પુષ્પ માસિકાનો આદર થયો. છતાં તેણે તો એકજ સિદ્ધાંત માની લીધો કે “સમાલોચકો, વાંચકો અને તંત્રીઓ એ બધા કોઈ ઉંડા ઉતરી વાંચના તરફીજ કયાં લે છે? સારા ઝવેરીઓની ગેરહાજરીમાં રતનની પરીક્ષા નજ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મારી બાળાની માસિકાની પણ એજ સ્થિતિ થઇ છે.”

પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી એક વરસ લગભગ બસરીની લગભગ સો એક નવીન કવિતાઓ કૃષ્ણલાલે લુહા લુહા માસિકોમાં મોકલી. તેમાંની પંચાણ્ડ પાછી આવી. માત્ર પાચળ પ્રસિદ્ધ થઇ. ને તેજે કોઈ મવાલી-મુકલીસ પત્રોમાં. આથી કૃષ્ણલાલ ધગે નાસીપાસ થઇ ગયો તેણે નક્કી કરી લીધું હતું કે કવિતાને જમાનો આજે નથી. આ જમાનોમાં તો સાક્ષાત્ કાલિદાસ પોતે એકાદ નવીન મહાકાવ્યનાં હસ્તલિખત પાના લઇ દોડુચાન-

માં ભમે તો કોઈ પણ પ્રકારક તે છાયાવાનું માથે ન લે. એ લોકો તો પ્રેમલા-પ્રેમલી અને વહાલા-વહાલી-ના પ્રકારની નવલકથા-ઓજ શોધે છે—”

આજે જાહેરખબરમાંનો મજકુ વાંચતા તેના એ મંતવ્યને પુષ્ટિ મળી. તે વિચારવા સાગો: ‘અહા ! મારી બાળા જેવી પ્રતિભા-શક્તિની લેખિકા જે નવલકથા લખવામાં મન પરીવે તો તે જુરુર સફળ થવા વિના ન રહે. વળી જાહેરખબરમાં લખે છે કે ગુરુના ઉપદેશ વિના કોઈપણ કામમાં નિપુણતા મળવાની નથી. એ વાત પણ મુદ્દાની’

આ કોલેજમાં બાળાને દાખલ કરવાની કૃષ્ણલાલને પ્રવળ ઇચ્છા થઈ. હવે માત્ર તે કશુંક કરે એટલીજ વાર હતી.

૪

અંસરી કશુંય તો થઈ; પણ ધણી તક વિતક કરી તેને સમજાવવી પડી. તેણે કહ્યું: “હું ઈંગ્લીશ ભલે શીખી છું તેથી કેં મગમ ઓછીજ બની ગઈ હું છુટ મોળાં પહેરી દ્રામમાં બેસી રોજ રોજ મારાથી એ કોલેજ નાં રીતે જનારો”

“કેમ વળી છુટ મોળાં પહેરી દ્રામમાં બેસી તું નાટ્ય-સીનેમાં જોવા નથી જતી ? આ હમણાં હમણાં કોઈ આવતર્યા—”

“પણ તે તો આપની સાથેને ?” અંસરી વચમાં બોલી હતી.

“હા, એ બરાબર, પણ એકલા જતાં તને બીક લાગતી હોય તો હું તારી સાથે આવી તને મુકી જઈશ. પાછો તેડવા આવીશ.”

“હાં એ ! બેજાણતુ દામ ભાડું કેટલું થાય ? પાછી કોલેજની શી માસિક જ રૂપીઆ, કપડા લત્તાંનો ખર્ચ-લોખીતો ખર્ચ પણ નફા-પણી બધું કેમ કરી નભશે ?”

“મારો પગારમાં નહીં પુરું થાય તો હું

એકાદ ખાનગી ટ્યુશનની તબવીજ કરી લઈશ: તેમાં શી ચિંતા છે ? નહીં તો પછી થોડા, દહોડા તાણી તુસીને નભાવીશુ. પછી જ્યારે મારી બાળાની એક પછી એક નવલકથાઓ બહાર પડવા માંડશે ત્યારે રૂપીઆ પણ આપોઆપ આવવા માંડશે.”

“તેવું તો શી રીતે કહેવાય ? આટલા દહાડા કવિતા લખતી હતીરો. ને વાર્તા નવલ-કથા તો લખવાનો કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી. ને કદાચ કરીએ તેમાંએ શી લક્ષીવાર હોય ?”

‘કેમ નહીં ! એમાં મુળ વાત પ્રતિભા શક્તિની છે; અને તે તો તારામાં જોઈએ તેટલી છે. પછી તે તુ કામમાં વાપરે કે નવલકથામાં, તો પણ તારા હાથે જ્યારે કોટિની વસ્તુજ બહાર નીકળવાની એમાં શંકા નથી.”

“પ્રતિભા બીતીમાં તો આપણામાં કે નથી. ને એ બધું કેં આપણાથી નથી બનવાનું મને નાહક ગાસ ન આપશો, કહો તો પગે પડુ બાઈ સાહેબ !” આટલું કહી અંસરી મોં ચઢાવી બેઠી.

કૃષ્ણલાલ બીજી તરફ જોતો બેઠો કાણુવાર પછી તેણે એક દીધ નિશ્વાસ નાખ્યો. અંસરી આડી નજરે પાંત્રી તરફ જોઈ રહી અને કંઈક પથાતાપ સૂચક સ્વરે બોલી: “પુરુષોને આટલી બધી રીસ ? ઓય બાપ !”

પાંત્રી તરફ નજર કર્યા વિનાજ કૃષ્ણલાલે કહ્યું: “રીસ નહીં, બાળા ! કષ્ટ.”

“ઓહોહો ! એવું શું કષ્ટ આપને પડ્યું ! બધાંની સ્ત્રીઓ કેં કુમુદ, કુસુમ હોતી હશે ?”

કૃષ્ણલાલે જણાવ્યું: “ના, ના. મારા કષ્ટનું કારણ એ નથી. એ તો, મારો મોહભંગ છે.”

“કેમ વાત, આપના મોહનો શો ભંગ થયો ?”

કૃષ્ણલાલના મુખમાંથી અનિચ્છાએ પણ નક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નીકળ્યો. તેણે કહ્યું “હા, આટલા દિવસ મારી ધારણા હતી કે આપણી બંને વચ્ચેનો પ્રેમ એજ આદર્શ દામ્પત્યપ્રેમ હશે ! હવે જોઈ છું કે મારી એ ધારણા કેવળ મોહજ હતો. એક જુલ સીરાય ખીલું જ નહતું.”

બંસરીએ દીન મુખે પુછ્યું : “જુલ શાથી વહાતા ?”

‘બાળા, બાળા, યથાર્થ દામ્પત્યપ્રેમ શાને કહે છે ? વહાલા વહાલી કહી બંને એકમેકને અડોઅડી ચાલે, બેસે ઉઠે એ કે દામ્પત્યપ્રેમ છે ? નહીં, નહીં. સમ હાથના, અને આચાર વિચારોની એકમતી એનુંજ નામ દામ્પત્ય રહેલું. આ તો હું કહું કે દક્ષિણમાં જવું છે ત્યારે તું કહે કે ચાલો ઉત્તરમાં. એમ કે સત્ય રનેહ જળવાય છે ?—” કાણવાર તે શાંત પડ્યો.

પતિની લામણીમતી વાતો સાંભળી બંસરીની આંખોમાં આંસ બરાબ આવ્યાં તેણે રનેહ પૂવક તેનો હાથ પકડી કહ્યું : “નાથ ! આમ દુઃખી ન થશો; હું આપની મંજીલ વિરુદ્ધ નહીં જાઉં. આપ જેમ કહેશો તેમજ કરીશ.”

આમ બંને જણ વચ્ચે પાછો સુરેહ ચઢ ગયો. પાછી જાહેર ખજાર વંચાઈ. કેટલીએ વાતો ઉપર વિવેચન થયું. જાહેર ખજારના ઉપલા બગે છાપેલા પાંચ મજલાવાળું મકાનનું ચિત્ર જોઈ બંસરી બોલી : “ઓહો ! મકાન તો ભવ્ય દેખાય છે !”

“સાચું ન હોય ? આવું મોટું સાહસ ? કેટલા વિદ્યાર્થીને વિદ્યાર્થિનીઓ તેમાં દાખલ થશે તેના કું હીસાબ રહેવું છે ?” કૃષ્ણલાલે કાલેજના તાલીમ કરતાં જણાવ્યું આખરે બંસરીએ “રસોઈ થાંડી પડી જશે હો !” એવી

ચાદ આપતાં ઉભય ઉઠ્યાં અને રસોડા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

૫

કાલેજમાં દાખલ થતા પૂર્વે તે એક દિવસ ઉભયે જોઈ આવવાનો ઠરાવ થયો હતો તે આજે અમલમાં મુકાયો. આજે બપોર પછી કૃષ્ણલાલને તેની કાલેજમાં અવરન હતા. જ્યાં તે બે વાગતાના સુમારે ઘેર આવ્યો, અને ચાર વાગતાં પત્નીને તૈયાર થવા સુચના કરી.

બંસરી છુટ મોજાં સુંદર સાડી ઇલાદિ વસ્ત્રાભૂષણથી બરાબર શણગારાઈ લગભગ સાડ ચાર વાગે પતિ સહ ઘરની બહાર નીકળી બંને ટ્રામમાં ચઢી બેઠાં. બાપબા આવતાં નિર્દિષ્ટ સ્થળે ઉતરી પાંચ મીનીટમાંજ નવલકથા કાલેજના મકાન આગળ તેઓ આવી પહોંચ્યા. મકાન તો જાહેરાતમાંના ફોટા મુજબ રિશ લ પાંચ મજલાનું હતું. પણ તે આવું કાલેજથી મોકાએણું ન જણાયું. નીચલા ભાગની બોલીઓમાં સ્પષ્ટકલાળાની દુકાન, પાનચાળાની દુકાન, ચઢાની હે રેલ એવી એવી કેટલીએક દુકાનો હતી. ઉપલા મજલે માત્ર કાલેજ હતી. ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા મજલે તો લાકુત લોકો રહેતા હતા.

ઉભય દંપતી બીજે મજલે ચઢ્યાં તો પ્રથમજ એક ખંડના બારણાને મથાળે ઓફીસ એવા અક્ષરો કાતરેલા વંચાયા તે જોઈ ઉભયે પડેા ઉંચકી અંદર પ્રવેશ કર્યો. સામે ખુરસી પર દાઢી મુઠ સાફ કંગવેલો, ફાંકડા વાંકડીયા વાળા વાળો અને આંખે મોનરી ફેમનાં ચશ્માં ચઢાવેલો એક યુવક રજીસ્ટરનો મોટો થોડો લખ બેઠો હતો. તેણે આગતુક તરફ જોઈ ખુરસીઓ બતાવતાં બેમવા ઇશારત કરી અને તેમના આગમનનો ઉદ્દેશ સાંભળી એક નિયમચાલ

અને દાખલ થવાનું એક દુર્ભાગી કૃષ્ણલાલના હાથમાં મુક્યાં. કૃષ્ણલાલ અને જંસરી તે સાથે વાંચવા લાગ્યાં.

વંચાઇ રહેતાં કૃષ્ણલાલે ખુલ્લું: “સ્ત્રી વિભાગમાં કેટલી વિદ્યાર્થિનીઓ દાખલ થઇ છે, સાહેબ?”

સાહેબ જોડ્યા: “વીસેક જણ તો દાખલ થયાં છે. હજુ પણ એવીકેશન્સ આવેજ નમ છે. પણ ત્રીસ જેટલી સંખ્યા થવા પછી અમારે વધારે સેવાતી ઇચ્છા નથી, કેમકે સ્ત્રી વિભાગમાં વધારે સંખ્યા હાલ તુર્ન માટે રાખવા કેટલાક મેમ્બરો નારાજ છે—અને તોએ મારા ધારવા પ્રમાણે છેવટમાં પંચાસ જેટલી સંખ્યા તો દાખલ કરવીજ પડશે.”

“સ્ત્રી વિભાગમાં કોણ શિક્ષણ આપનાર છે?”

સાહેબે ટેબલ પરના એક ખુણા પરથી એક કાગળ ખેંચી તેના તરફ નજર કરતાં કહ્યું: “કુંજી વાર્તાઓ ઉપર લેક્ચર આપવા માટે શ્રી. નિરંજનરામ મુખમદાર તથા મનુભાઈ ખાંડવાળા; નવલકથા માટે શ્રી. કંચનલાલ, શ્રી. મારકુતીઆ તથા શ્રી. તિલોત્તમા મહેતા. ભાષા અને વર્ણન શૈલી શીખવવા માટે શ્રી. રમણિકલાલ જોષી અને શ્રી. ચંદ્રિકા દેસાઈ.”

સા કોઇ જાણતું હતું તેમ જંસરી કૃષ્ણલાલ પણ જાણતાં હતાં કે મુખરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં આ લેખક સેખિકાઓનું સ્થાન હમ્ય હતું. ફાજવાર પછી કૃષ્ણલાલે કહ્યું: “એ લોકો તો આજકાલ નામાંકિત સાક્ષરો ગણાય છે.”

સાહેબે કેંક ગર્વથી છાતી ધ્રુણવી કહ્યું: “એક.”

“આ જે શ્રી. નિરંજનરામ મુખમદાર કલા એ તે ‘નવજ્યોત’ પત્રના સંપાદકને?”

“હા જી, તેજી.”

“ઓહો! સારે રટાકે તો બહુ હું શીઆર લાગે છે.”

“હારતો; નહીં તો દાખલ થવાને આટલી બીડ અને પડપડા શાની હોય?”

“All right, thank you very much, અમે હવે રમ લઇશું.” કહી કૃષ્ણલાલ ઉભો થયો. જંસરી પણ સાડીની ઢીલી ખેંચી પીનને કેંક સમારતી ઉભી થઇ. તે જોઇ સાહેબે શક્તિતા જાળવવા ઉભો થઇ કહ્યું: “હા, જો દાખલ થવાની ઇચ્છાજ હોય તો વધારે વખત ન લગાડો કેમકે જગ્યાઓ બહુ જોઈ છે—અને જેમ જેમ એવીકેશન્સ આવે છે—”

“ના, ના, વખત શેનો લગાડવાનો? ધણું ખરું તો કાલેજ આવી શી ભરી દઇશું, સમજ્યાને સાહેબ.” કૃષ્ણલાલે સાહેબના લાંબા વાક્યને કાપી નાખતાં કુંકામાંજ ઉત્તર દઇ પતાવ્યું અને પત્નીસહ બીદાયગીરી લીધી.

૬

બીજે દિવસે કૃષ્ણલાલ જંસરીની દાખલ શી કાલેજમાં જઇ ભરી આવ્યો અને નામ રજીસ્ટર પર ચડ્યું. એક અકવારીઆ પછી લેક્ચર શરુ થયાં. પ્રથમ દિવસે કૃષ્ણલાલ પત્નીને કાલેજમાં વખતસર પહોંચાડી પોતાની કાલેજમાં ગયો. ચાર વાગે જંસરીને રમ પડી ત્યાં તો ભાઈ સાહેબ ત્યાં હાજરજ દતા. એટલે દંપતી દ્રામમાં ઘેર આવ્યાં.

રસ્તે ચાલતાં જંસરીએ પતિને કહ્યું: “જ્યો જુઓ, દેહતા દતાને કે ત્રીમની મંખ્યા નહીં કરવા છતાં પચાસેકે તો દાખલ કરવીજ પડશે—પણ તેમાંનું કે બધી; હોં મારી સાથે સત્તર જણ છે. બીજી બધી ક્યાં ગઇ સારે?”

“આજ તો પહેલો દિવસને ? બધી દાખલ થઇ હશે તે આજે નહીં આવી હોય । ધીમેધીમે ભરતી થશે” કૃષ્ણલાલે પત્નીના મનનું સમાધાન કરતા કહ્યું.

ટ્રામમાં બેઠા પછી ઉભય વચ્ચે વિશેષ વાર્તાલાપ થયો નહીં. ઘેર આવી કપડાં બદલ્યાં પછી ચઢાં પીતાં પીતાં કૃષ્ણલાલે પુછ્યું : કેમ આજે શું શું હકીકત બની, બોલો?”

“અમે બધાં કલાસમાં બેઠાં. પછી ઘંટ વાગ્યો. વર્ણન શૈલીમાં પ્રેફેસર શ્રી. રમણિકલાલ બેઠી આવ્યા. પાટીઆપર એક મોટી છત્રી લટકાવી, મોટા મોટા વાળ, મોટી દાઢી, આંખો બે લાલ ધુમ, વરસ લગભગ ત્રીસ બત્રીશ-એવી મૂર્તિ તેમાં જણાઈ. પ્રેફેસરે કહ્યું આ માણસનો ચહેરો તમે બધાં એક ચિત્તે બરાબર જોઈ શો. તે પછી નોટ શ્રુકમાં ચહેરાનું વર્ણન લખો અને એના મનોભાવ શું સુચવે છે—તે અનુમાન કરી લખો. આટલું કહી તેમણે ખીરસામ થી એક પુકનો ગાળો કાઢી તે વાંચવા માંડ્યો, એટલે અમે છત્રી જોઈને વર્ણન લખવા બેઠાં.”

“હી—ક; વારુ પછી ?”

“કલક પુરો થયો એટલે તેમણે બધાની નોટશ્રુકો એકઠી કરી લીધી. ખીજા કલાકમાં એક પછી એક નોટ શ્રુક તેમણે વાંચવા માંડી અને હુલ્લુચુક નીકળી તે સમજાવી. ”

“હા, તે શું લખ્યું હતું બાળા ?”

બંસરી હસી. તે બોલી : “મેં કે ? મેં ચહેરાનું વર્ણન કરતાં લખ્યું કે પ્રથમ ચાવનમાં કોઈ કન્યા સાથે એને પ્રેમ હતો. પણ કન્યાના આપની અનિવાર્ય હકના પરિણામે લગ્ન થઇ શક્યું નહીં. પછી બંને જઈ અંરસપરમ એવી પ્રાંતરા લઇ છૂટાં પડ્યાં, કે આપણે આપણ

જીવન કૌમારવ્રત પાળીશું. યુવક માનસિક બેદને લીધે વનવાસી થયો. દસ વર્ષ પછા તેને ધરછા થઇ કે દૂરથી પણ એકવાર મારી પ્રિયતમાનું દર્શન કરી આવું. વન છોડી વસ્તીમાં આવી જોયું તો તેની પ્રિયતમા લગ્ન કરી સુખે સંસાર માંડી રહી હતી. તે જોઇ અત્યારે યુવકના મનમાં ભયાનક દુઃખ અને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થયાં છે.”

કૃષ્ણલાલ બોલી ઉઠ્યો : “અદ્ભુત, સુંદર ! વાહ વાહ ! વારુ, ખીજ બધીએ શું લખ્યું હતું ?”

બંસરીએ કહ્યું : “તે સર્વ અદ્ભુત વાનાં હતાં. કોઈએ લખ્યું કે એ પુત્ર કે મારાફ કરી આવ્યો છે; કોઈએ લખ્યું કે દારૂ પીને દીવાનો બન્યો છે; કોઈએ લખ્યું કે પ્રેમ-પાગલ બની ગયો છે—એવું બધું—”

“પછી પ્રેફેસરે શું કહ્યું ?”

“તેમણે મારું વર્ણન ધણું ઉત્તમ હોવાનું જણાવ્યું અને બોલ્યા કે તમે જે કોઈ સાથે સંસર્ગમાં આવો—તમારા પતિ, સગાં સંબંધી, દાસદાસી, કે કવિને—તે સર્વનું મુખ જોઇ તેનું મનમાં જ વર્ણન કરવાનો તમારે પ્રયત્ન કરવો. માનસિક તત્ત્વ એજ મૌલિકતા Originality છે. તેને જે જેટલી નિપુણતાથી ખીલાવી શકે તેટલી ઉત્તમ સફળતા તે નવલકથાના લેખનમાં પ્રાપ્ત કરે છે. તમારામાં પ્રતિભા શક્તિ સારા પ્રમાણમાં છે; માટે ખરા જીગરથી પ્રયત્ન કરતાં રહો. ધ્યાન દિવસે વચનો કહી તેમણે મને ધણું પ્રોત્સાહન આપ્યું.”

ઉપર્યુક્ત સંવાદની હકીકત સાંભળી કૃષ્ણલાલનું હૃદય આનંદથી વેંત પુલ્ક્યું. તેણે કહ્યું : “તારામાં પ્રતિભાનો અંશ છે તે તો મેં ઘણા દિવસ પૂર્વે જ બલિષ્ઠ બાળ્યું હતું ને ?”

૭

આમ પ્રતિપત્તી અવશ્યનીય આનંદમાં મહાસતાં
હતાં. અઠવાડીઆમાં ત્રણ દિવસ બંસરીને
કલાસ હતા. અને કૃષ્ણલાલ નિયમિત રીતે
ક્રોડેજ મુઝી આવી પાછો સાથેજ તેડી લાવતો.
લેકચર, એકસરસાઇઝ વગેરે શું થુ થયું તેની
રેજ તપાસ કરતો.

એક દિવસ બંસરીએ કહ્યું: “કાલે
તો મારે ડબલ કલાસ છે. તે એકથી પાંચ મુધી
ક્રોડેજ છે. નવલિકાના પ્રો. મુઝુમદાર અમને
એક નવલિકા-અગર વાર્તા—જે કહેા તે—ની
રૂપરેખા અપરશે. તે કલાસમાં મેરડી ચાર
કલાકમાં અમારે બધાને સખી આપવાની છે.
જે વાર્તા સૌથી સરસ હશે તે પ્રોફેસર સાહેબ
પોતાના ‘નવજ્યોત’ માસિકપત્રમાં પ્રકટ કરવા-
ના છે.”

“શીકર નહીં, કાલે હું તારા દાષમેજ તને
ક્રોડેજમાં મુકી જઇશ, પછી કે છે ?”

ખીજે દિવસે કૃષ્ણલાલે તે પ્રમાણે કહ્યું.
તેના કલાસ તે દહાડે ત્રણથી ચાર થવાના હતા
તેથી બે કલાક મુધી તેણે આંચ મારવામાં,
હોટેલમાં જઇ ચલા પીવામાં અને પૂટપાથ પર
ઉભા રહી ‘નૈસર્ગિક સૌંદર્ય’નું અવલોકન
કરવામાં કાઢી નાખ્યા. વચમાં તેને વિચાર
આવવા લાગ્યા: “અહા, એવો એક દિવસ કેમ
ન આવે કે જ્યારે નવલકથા લેખિકા શ્રીમતી
બંસરીબાળાની નવ પ્રકાશિત નવલકથાનાં
પોસ્ટરો મુબ્બાઇની દીવાલો પર છનાઇ રહેશે !
એક દિવસ એવો પણ કેમ ન આવે કે જ્યારે
રસ્તામાં, દ્વારમાં, ટ્રેનમાં, સલા, સમિતિઓમાં
મને બતાવી લોકો ગુસ્સપુસ વાતો કરે કે આમને
આજખ્યા કે ? એ તો નવલકથા લેખિકા
શ્રી. બંસરીબાળા પતિ—”

આશાએ જાણે કે તેના કાનમાં કહ્યું
‘આવશે ! એવો પણ દિવસ આવશે !’

એકસરસાઇઝમાં લખેલી બંસરીની વાર્તા
સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતાં પ્રોફેસર મુઝુમદારે તેને ‘નવ-
જ્યોત’ માસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી. જે દિવસે તે
પ્રસિદ્ધ થયું તે દિવસે કૃષ્ણલાલ જાતે ‘નવજ્યોત’
કાર્યાલયમાં જઇ તે અંકની પર્યામેક નકલો
ખરીદી તેમણી વીસેકે તો ટપાલદાન સ્ટેન્ડી
મિત્રમંડળમાં પહોંચાડી બંસરીની વાર્તાને મચાળે
જાતે બાલુએ લાલ પેન્સીલથી મેટી તીસાનીઓ
કરી કાઢી પણ સ્ટેન્ડી મિત્ર મળવા આવતો તો બે
ચાર આડી અવળી વાતો ક્યાં પછી કૃષ્ણલાલ
કહેતો ‘હા, એ તો ઠીક પણ ‘નવજ્યોત’ માસિક-
માં મારી બાળાની લખેલી વાર્તા આવી છે તે
વાંચી ?’ અને ગમે તેમ કરી તે મિત્રને લાજ
બેસાડી વાર્તા વંચાવ્યા વિના છોડતો નહીં. ‘નવ-
જ્યોત’ની એક નકલ તો હમેશાં તેના ખીરસામાં-
જ ચોડી રહેતી અને બહુ ‘ખરું’ રેજ બેએક
વાર તો તે વાર્તા વાંચી જતો.

એક દિવસ કૃષ્ણલાલે પત્નીને પુછ્યું:
“બાળા, અજન્કલ તારી ક્રોડેજમાં શા વિષય
પર લેક્ચર્સ આવે છે ?”

બંસરીબોલી: “પ્રેમતત્ત્વ ! પ્રેમની ઉત્પત્તિ,
પ્રેમનું સ્વરૂપ, પ્રેમના પ્રકાર ! કેમકે વાર્તા
સાહિત્યમાં અસારે પ્રેમનોજ પ્રભાવ પ્રચલિત
છે; ને કેટલીક વખત તો પ્રો. મુઝુમદાર કમકમાં
આવે તેવાં વર્ણનો આવે છે. છતાં પ્રો. મુઝુમ-
દાર જે કહે છે તે મને ઠીક લાગતું નથી !”

“મુઝુમદાર શું કહે છે ?”

“તે કહે છે કે દામ્પલ પ્રેમ કરતાં નિર્મલ
પ્રેમમાંજ રેસ વધુ હોય છે—આવેશ હોય છે—
ઉન્માદ વિશેષ હોય છે; જ્યોત એ નિર્મલ
સ્વતંત્ર પ્રેમનું ચિત્ર હોય તો નવલકથા સર્વોત્તમ

રીતે હૃદયગ્રાહી બને છે. આ વાત સાંભળી સાત આઠ જણીઓએ તો કોલેજ છોડી દીધી.”

“વારુ, અત્યારે તમારે ત્યાં કેટલી વિદ્યાર્થિનીઓ છે ?”

“હું સુદ્ધાં ઓગણીસ.”

“કેમ, સત્તર તો પહેલેજ દહાડે હતી ? પચાસ સુધી લેવાનો વિચાર હતો—તે પચાસ તો રહી. પણ પુરી ચાળાસે નહીં ! એટલી ઓછી સંખ્યા કેમ, બાળા ?”

બંસરીને આ પ્રશ્નમાં પાતની બેહદ સરળતા સીવાય બીજું કંઈ ન જણાયું. તેણે હસીને કહ્યું : “પચાસ તો કોષ્ટ દિવસ ચવાનીજ નથી. એકત્રીસ બત્રીસ યથા હતી. પણ પછી ધીમે ધીમે ધણી ઉડી ગઈ.”

“ઉડી જવાનું કારણ ?”

બંસરીએ સહજ મેં ઠાવકું રાખી કહ્યું : “એ ત્રણ જણને સુવાવડનો પ્રસંગ આવવાનો હોવાથી જતી રહી. ત્રેમતત્તલની વ્યાખ્યા સાંભળી સાત આઠ પલાયન કરી ગઈ. બીજી પણ ત્રણ ચાર જણ તેમના પતિની ઇચ્છા હોવા છતાં સામુસસ્કરાની અનુમતિથી છોડીને ચાલી ગઈ. ને, જુઓ, મને પણ એ કે હીક લાગતું નથી. પાછા તમે ગુસ્સે ચાઓ, તેથી આટલા દહાડા હું કહેતી નહતી. ને જ્યારથી આ મુશ્કેલીદાર સાહેબે ‘નવજ્યોત’માં મારી વાર્તા છાપી છે ત્યારથી એ મારી સાથે કાણ જાણે એવું કે વર્તન ચલાવે છે કે—”

બંસરી અટકી, તેથી કૃષ્ણલાલની જિજ્ઞાસા વિશેષ તંજ યથા. તેણે પુછ્યું : “કેવું વર્તન ચલાવે છે ?”

“પુરુષો શિક્ષક અને શિષ્યાઓ વચ્ચે જે શુદ્ધ વર્તન હોવાની જરૂર હોય છે તેવું તે રાખતા નથી.” બંસરીએ મોંઘમ કહ્યું.

કૃષ્ણલાલ ખડખડ હસી પડ્યો. તેણે કહ્યું : “એ તારી ભુલ છે. બાળા, સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તે એક મહાન લેખક—આવા નામકિત માસિક પત્રનો તંત્રી—તેવાને માટે એકદમ કે પછી હલકો વિચાર કે અભિપ્રાય માની લેવાની જરૂર નથી. વર્ગમાં તું સૌ કરતાં ઉત્તમ શિષ્યા એટલે તારા પર સૌ કરતાં વધારે મમતા—વધારે આરથા રાખેજને ? એમાં તો કોષ્ટક સહૃદય આત્મીયતાનો ભાવજ જણાય છે. બીજું કે નથી હોં.”

ચર્ચા એટલેથીજ અટકી. અને ઉભય દરવા નીકળી પડ્યાં. કેટલાક દિવસ પછી બંસરીની કીકીને તાવ આવ્યો અને તે ઘટવાને બદલે ઉતરોત્તર ધણો વધવા લાગ્યો. આથી બંસરી એક અઠવાડીયા સુધી કોલેજમાં જઈ ન શકી.

અઠવાડીયા બાદ કીકીની તબીબત સુધરતાં કૃષ્ણલાલ આઠમે દિવસે પત્નીને હંમેશની માફક કોલેજ મુકી આવ્યો. સમય ચતાં પાછો તે તેને તેડવા ગયો તો તેને સમજાયું કે ‘આજે કોલેજ બંધ છે; રાસપૂર્ણિમાની રજા છે.’ પત્નીની તપાસ કરતાં દરવાને જણાવ્યું કે બાઈ સાહેબ ઘેર ગયાં છે. બહુ સખત તાવ આવ્યાથી તે ધુજતાં હતાં—અંબો અને લાલચોળ યથા ગઈ હતી; આથી એક ટેકસી લાડે કરી લાવી મેંજ તેમને ઘેર વીઢાય કર્યાં છે.”

કૃષ્ણલાલ બહુ ચિંતાતુર મને દ્રામમાં બેસી ઘેર આવ્યો. અને મકાનમાં પેસતાંજ નોકર તરફથી ખુસામો મળ્યો કે બાઈ સાહેબ કોલેજમાંથી ટેકસીમાં બેસી ઘેર આવ્યાં હતાં પણ મેડા ઉપર ચઢ્યાં નહીં. અને બાઈને બોલાવી નાંહી તે બદલવાનાં કપડાં લઈ આવવાનું કહી

તુર્તજ એક ગાડી મંગાવી, અને બને જણ દરીઆ પર નદાવા ઉપરી ગયાં. ”

આ એકંદર પ્રકાર સાંભળી કૃષ્ણલાલ બહુ વિરમ્ય પાગો પુનઃ તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “વારુ, રામા એને શરીર કેમ હતું ?” નોકરે જવાબ દીધો. “શરીરતો આગલી સારાજ હતો, સાહેબ, તે કહેતા હતા કે દરીએ નાહી આવી મુંઝાદેરી પૂળ કરવા જવાના છે ને પછી પાછો આવ્યો, ને વળી કહ્યું છે કે માથે આંખે સારે કહેજે કે કેમ ચિંતા ન કરશો. ”

કૃષ્ણલાલને આ ગોટાળો કેંજ મમળયો નહીં. અતિથય તાવ અને લાલચોળ આંખે કોલેજમાંથી જે માણસ આવતું રહે—અને તે આવતાં વારનેજ તેનો તાવ ઉતરી જાય—અને દરીએ નદાવા જાય; વળી આજે પાછી મુંઝાદેરી ની પૂળ. એનો પણ શો અર્થ ? આમ વિચારમાં ને વિચારમાં કૃષ્ણલાલ ધીરજ ધરી પત્નીના આગમનની ગ્રહ જોતો કે કે સંકા કુચકાઓ કરવા લાગ્યો.

૮

• સાયંકાળે જાંસરી પાછી રી. તુર્તજ નાદેલી, ચુક વચ્ચો પહેરેલી સેથીમાં મંદર પોતું, કપાળે ચંદન લગાડેલું—એવી પત્નીની પવિત્ર મૂર્તિ જોતાં કૃષ્ણલાલ આશ્ચર્યચકિત નગરે તેના તરફ એક સરખો જોઈતો રહ્યો. જાંસરીએ આવતાં વારનેજ રીડું મેં કહ્યું અને પુરુષોએ પડી. તે જોઈ કૃષ્ણલાલે પુરુષ: “જાગા, શું છે ? તું કેમ ગભરાયેલી લાગે છે ? તાવ આવવાથી તું કોલેજથી રોકી લાડે રી. ધેર આવી હતી ને ! ”

“ હા જી ! ”

“ એકદમ તાવ ક્યાંથી આવ્યો ? અને

આવ્યો તો—લાગવું જ દરીએ નદાવા જવાનું કેમ મન થયું ગયું ? ”

“ તાવ નડોનો આવ્યો. ”

“ પણ કોલેજનો સીપાઈ તો એમ કહેતો હતો ! ”

“ તે તેણે કહ્યું હતું; પણ મને તાવ તો નડોનો આવ્યો. ”

“ સારે ? લાગવું આમ વેળા કવેળાએ નદાવા જવાનું, અને પાછી મુંઝાદેરીની પૂળ કરવા જવાની—આમાં તો મને કે સમજ નથી પડતી ! ”

“ પડી કહીશ ! ”

“ ક્યારે કહીશ ! હમણાં મુદત નથી ! ”

જાંસરીથી અતિશય એ પણ હમી દેવાયું, તેણે કહ્યું. “ના, નથી. હમણાં મુદત નથી રાત્રે કહીશ, જ્યારે નોકરચાકર સૌ ઊઘી જશે સારે. એકાંત વિના બધી વાત કહેવાય એમ નથી. ” કૃષ્ણલાલની અધીરાઈમાં એર વધારો થયો. તેણે કહ્યું: “ તું મને નાદક ચિતામાં નાખે છે, જાગા, કહેને, કે અનિદ્ર તો નથી થયું ? ”

“ હા—ના—”

“ હું ? થયું છે, નથી થયું ? આ તું શું કહે છે ? લંબાણથી નહીં તો હું કામાં કહે ! ”

જાંસરીએ એક દીપ્ત નિઃશ્વાસ નાખી જણાવ્યું. “ હું કામાં એટલું જ કહું છું કે દરે એ કોલેજમાં અજુગ જવાની નથી. બધી વાત માનિગગો સારે તમે પણ મને સાં જવાનું નહીં કહેલ દમજાં મારું મન ઉદેશમાં છે માટે બીજી ચીજ કાઢવાનું મને કૃપા કરી ન પુરુષો. હું તમને પૂરે પૂરું છું ” આટલું કહી અશ્રુમય નયને જાંસરી સાંધી ચાલી ગઈ; અને રમેલામાં જઈ પતિ માટે રસીકની તૈયારી કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ.

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ.

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: સ્વ. રણજીતરામ વાવ.ભાઈ મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિભક્ત આત્મા.	૧-૦-૦
૪. કોનો વાંક? બીજી આવૃત્તિ ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ. ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	૪-૦-૦
૭. રાજધિરાજ....	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	સૌ. લીલા મુનશી કૃત. ૨-૦-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લેખક: સ્વ. નર્મદાશંકર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાતો. કનૈયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૦-૦
૧૧. મોહન-માયા ...	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણચક્ર ...	૨-૦-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ...	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો ...	૧-૦-૦
૧૫. સ્વપ્નદ્રષ્ટા ...	૧-૮-૦

ઉપરના બધાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ જુદું પડશે.

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત કાર્યાલય.

મોદીખાના રોડ, વડોદરા.

ગુજરાતી હિન્દી રાષ્ટ્રકોષ

(કિં. રૂ. ૬) ૮. ખ. સાથે ૬૫-)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક દહિન અને અપરિચિત રાષ્ટ્રો માટે આજ પોતની જાતનું એક જ પુસ્તક છે આમાં ૭૭૦૦ થી વધારે રાષ્ટ્રો છે. પ્રત્યેક રાજામાં અને સાયબેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત અવરજ હોવી જોઈએ જ્યારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષાતરીકે સ્વીકૃતિ રવાનું હરેક સુલુ નામકો ને આ રચક સાગ્યું છે ત્યારે આવા એક કૃતિ અગત્ય તો નિવાર્ય છે એ દેખીતું છે હિંદી સંદિયમાં રસ લેનારને આ ૨૭૦૦૦ રાષ્ટ્રના કોષ આજે ઉપરથી તથા પડશે તેમા ગુજરાતી શિક્ષકો ને કે-લાક તથા રાષ્ટ્રોના જર્થ વિદીમા એ પેલા છે-”કિ મત રૂ. ૬) અથવા મ. એ. થી ૬-૮-૦ મોકલા. મફત -” વિજ્ઞાપક” માસિક કોષ ખરીદનારને મફત મળશે વા. લ. રૂપીઆ બે છે.

મળવાનું ઠેકાણું:—જયદેવ બ્રધર્સ કારેલીખાગ-વડોદરા.

મોગલ સામ્રાજ્યની રાજ્યપદ્ધતિ

૧૬૦૬-૧૬૦૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૦૪ થી]

ના સમાચાર મેંઝિથી સાંભળવામાં આવતા. આ સમાચાર બાદશાહને અત્યુવાડીઆમાં એક વખત, મેં વખત, ને માસમા એક વખત, એમ અનુક્રમે વાખ-એનવીસ, આવતે નીમાર, ને ખુશીઆ નવીસ તથા હરેકારા તરફથી રજુ કરવામા આવતા.

આ પ્રમાણે બાદશાહ સલામત આખા રાજ્યની છુપામાં છુપી હકીકત મેળવી લેતા તેમજ, તાકાલિક ન્યાય એ મોગલ સામ્રાટોન સૂત્ર હોવાથી, કોઈ પણ મનુષ્ય બાદશાહને મળ્યા પછી ન્યાય ન મેળવે એમ ભાગ્યેજ બનતું.

મોગલ સમ્રાટોની આ સત્ત્વ જાણવાની પ્રથા, એટલું તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે કે, હાલના વર્તમાનપત્રના 'કોલમ' કરતા ઘણી વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે: પરંતુ મોગલ સમ્રાટોની ન્યાય આપવાની ખત યોગ્યસજ્જ અદિતીય છે. કોઈપણ વિદેશી સત્તાએ, છતાંએલી પ્રગ પર જુદામ ગુનરવા માટે, પોતાના રાજ્યના સ્વંત્ર જેવા સુબેદારોને કોઈની પણ દરકાર રાખ્યા વિના, કાયદા પ્રમાણે જે સજ્જ થઈ શકે તે કરી હોય એવું આજ સુધી જાણવામાં નથી: કલાર્થવથી માડીને આજ દિવસ સુધી, ઓછામાં ઓછા અઢી ડઝન જેટલા અંગ્રેજ અધિકારીઓ વાઈસરોય જેવી સત્તા મોગની ગયા છે કબુલ કરીએ કે પ્રો. જહુનાથ સરકાર કહે છે તેમ, કાયદાનુ કોઈ જાતનું સ્થિર

સ્વરૂપ મોગલ સમ્રાટોના સમયમા હતું નહીં. તેમજ કુરાનપર રચાયલા કાયદા હીંદુસ્તાન બહાર જન્મ લઈ હીંદુસ્તાનના કંકામ પતીવરામાં નિબંધ નીવડ્યા હતા અને તે ઉપરાંત ગામડાના લોકોને ન્યાયની અગત્યને લાલ ભાગ્યેજ મળતો આ બધી એનિદાસિક સત્ત્વ ખીનાઓ કબુલ કર્યા પછી, એકજ વાત કહેવાની ગણે છે: મોગલ સામ્રાજ્યમાં ન્યાય એક પ્રથા નથી: છતાં, જેવી રીતે કાયદાને શાખિદક જન્મળમાં ગુચવી મારનારો મગ દાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ને તેથી, શુદ્ધ ન્યાય એ લગભગ અશક્ય ખીના બની છે, તેવી કદગી સુધરેલી પ્રથા પણ ન હતી બાદશાહની સ્વારી આખા દેશમાં વારવાર ફરવા નીમળી આજે કલાર્થક કે સિધ્ધનો એક ગરીબ ખેડુન. પોતાના સીધા ઉપરી તહેમલદાર સામેની ફરીયાદ, ક્યેકટર પામે રજુ કરી શકે છે, પણ તેના તરફથી એને અન્યાય મળ્યો લાગે તો મીમલાની ટેકરી સુધી પહોંચનાં પહેલા, રહેવે તાગ કે વકાવોની બધી સમયડના છતાં, એનાં જીવન ને પૈમા બધાં પૂર્ણા-હતિ પામે છે. પરંતુ મોગલ સમ્રાટ પોને, એવા બન્યા હતા કે તદ્દન ચીંચરે દાલ માગમ નેની સામે ઉભા રહેતા ક્ષોભ પામે નહીં ન્ય નું આ મુલ તત્ત્વ તે વખતે મયવ નું, એટલે સામનેનો આભાવ છતાં કાયદાની સ્થિરતા ન છતાં, ને વકાવોની ગેરહાજરી છતાં, ન્યાય-શુદ્ધ ન્યાય મેળવવામાં જે કોમ પ્રપત્ત કરે તે યોગ્ય દાવે તેવું હતું એનું જ કે ઝીણી ઝીગી અનેક અડચણો પર લગ્ન ન આપી ગકાય તેવી સ્થિતિ છતાં મોગલ સમ્રાટોએ ન્યાયન ગણ્યું

† "History of Jahangir" Beniprasad "It is a tribute to the efficiency of the intelligence department that Howkins, as he proceeded to complain of his ill treatment at Surat, was surprised to learn that the Emperor Jahangir, had already received a detailed report of the matter & taken first steps to justice."

જેમ અને તેમ આડંબર વિનાનું સીધું સરળ બનાવ્યું હતું. મોગલ સામ્રાટોના ન્યાયની દુનીઆ, એક્કસ કુરાનના સિદ્ધાંતોથી ભરપૂર હતી, પણ તેટલીજ આજના ન્યાયની દુનીઆ કાગળોનાં થોથાથી ભરપૂર છે: જેથી સગવડતા ને સાધનોથી ન્યાયનું રક્ષણ વધારે શુદ્ધ ને સરળ થવાને બદલે વધારે કૃત્રિમ ને દાંભિક બને છે.

એ કિષ્કંદ મોગલ સામ્રાટોની ન્યાયની પ્રથામાં એક એવું ઉચ્ચ નત્વ હતું કે જેથી પ્રાંતિક સુબેદારો એટલે દૂર છતાં ને એટલા શક્તિવાળા છતાં અન્યાયી વર્તન ચલાવવાની માર્ગેજ દીક્ષિત હતા. સુબેદાર જેવા રાજ્યના સ્તબ્ધ પથ એવી સખત શિક્ષા ચતી કે ભાગ્યેજ કોઈ જુદા કરવાની દીક્ષિત કરે જહાંગીર સંપ્રદાયાને પંચબનો સુબો નીમતા મોખખા શબ્દમાં સંભળાવ્યું હતું કે ન્યાયની તુલામાં એક તલભાર પણ ફેર નહીં પડે; પ્રજાજનમાં જો કોઈ પણ અન્યાય મેળવશે, તો એને જવાબ તારે તારા માથાથી જ આપવાનો છે. એવા મહેરબાનીને માણસ મુકામખાન એકજ અન્યાયી ને કૂર વર્તન માટે પોતાની સત્તા ગુમાવી ખેંડે હતો.

હકૂના સત્તાધીશ મીરજા રુસ્તમને ગ્વાલીઅરની જેલમાં પુરાણ જવું પડ્યું હતું. અને જ્યારે શાહજહાને, સુરતના ફૅઝદારે અંગ્રેજ વેપારીઓને અન્યાય આપ્યા છતાં, આખા આડે કાન કર્યા સારે ભર દરખાસ્તમાં જહાંગીરે એવા સખત

શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો હતો કે ધડીભર આખો દરખાસ્ત થરથરતો! ઉભો થઈ રહ્યો હતો!—ઓરંગઝેબે મોંઆજીમને મોખખા શબ્દોમાં લખ્યું હતું કે ફૅઝદારનું કામ ગુનહેગાર શોધવાનું છે એમ કહીને તું લવિધ્યનો બાદશાહ, આ ધટનામાંથી છુટી શકશે નહીં. તારે પોતેજ ગુનહેગાર શોધી કાઢવો. આવા અનેક દાખલા પરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે અન્યાયી વર્તન માણસ પક્ષા પછી, માત્ર પોતાના અમલદારનો મરતખો સાચવવા ખાતર કે અદાલતનું માન જળવવાની ખાતર, અન્યાયને સુંદર શબ્દોમાં વીડી ન્યાયનું સ્વરૂપ આપવાની પ્રથા મોગલ સામ્રાટો ગૃહણ કરી નથી.

હવે ન્યાયનાં આ શુદ્ધ મુળ તરવો સાચવ્યા પછી, મોગલ સામ્રાટોએ સાધારણ રીતે ન્યાયની શી પ્રથા રાખી હતી તે તપાસીએ.

મોગલ સામ્રાજ્ય સત્તર સુબામાં વહેંચા: એલું હતું. સુબાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંના હાલના પ્રાંતથી અરધું હતું. સુબાનો મુખ્ય સત્તાધીશ સીપાહસાહાર અથવા સાદીએ—સુબા કહેવાતો. સુબેદાર એ ટુંકા નામથી પણ ઓળખાતો. ને પછી રફતે રફતે સુબો—એટલે ઇલાકા કે પ્રાંત તેમજ તે પ્રાંતનો મુખ્ય સત્તાધીશ—એવું રૂપ થયું. અત્યારે આપણે ન્યાયનીજ ચર્ચા કરીએ છીએ, એટલે સુબેદારની ન્યાયસભા વીશેજ

* ગ્વાલીઅર પ્રાચર: રાજ્યદારી કેહીઆને પુરવાનું મયક હતું: ગ્વાલીઅરના લોપરના બુદ્ધિમંત્ર એક્કસ અત્યંત નિદ્ય છે, પરંતુ તેમા પુરાણ રાજ્યદારી મનુષ્યો આખી સંતનત ફેરવી નાખે એવા લક્ષરી બડખોર હતા પરંતુ જ્યારે બડખોર મંડળી માત્ર વીસ થયોસ માણસોની વીખી રાકાય તેવી જાણી ન હતી પણ હથીઆરબધ જબરજસ્ત સેન્ય હતુ, એ જીના ધ્ય નમા લેવામાં આવશે, ત્યારે ગ્વાલીઅરના કીલ્દના કૂતા મટિ મોગલ બાદશાહોના પગલાને વ્યાજબી માનવામાં આવશે.

† “If complaints of injustice which the local governors do, be made to the king it is well if they escape with the loss of their lands”

—The Howkin's Voyages.

કહેવામાં આવશે. તે વખતની દેશની સ્થિતિ પ્રમાણે સુબેદાર લશ્કરી તેમજ રાજકીય વ્યવસ્થાનો ઉપરી હતો. તેની ન્યાયની અદાલતમાં કાઝી અને મીર આદીલ બે મળીને ન્યાય ચુકવતા: કાઝીનું કામ તપાસ કરવાનું હતું. તે મીર-આદીલ ચુકાદો આપતો. આ ન્યાય પર સમ્રાટની ન્યાયસભામાં અરજ ચુબરી શકાતી: ને સમ્રાટના વજીર કે કાઝી-અલ-કાઝત પાસે ન્યાય ન મળે તો સમ્રાટને અરજ કરવાની છૂટ હતી. આવી છૂટનો લાભ કોઇ ગામડાનો એકાદ બેકુત લેતો હશે કે નહીં તે ચોક્કસ ન કહી શકાય. પરંતુ ન લેતો હોય તો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે એ કશુંપ કરવું પડશે, કારણ કે બાદશાહ ઝરુખામાં બેસે, સારે ન્યાય માટે માત્ર સામે ઉભા રહેવાનું જ હતું. બીજો કોઇ આડંબર નહીં.

ન્યાયસભામાં વાદી પ્રતિવાદી ને સાદ્દી પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પવિત્રશાસ્ત્રના સોગંદ લેતા. કોઇ જાતનો લખેલ કાયદો હતો નહીં. ને તેથી ન્યાયાધીશની પોતાની વિવેક બુદ્ધિ પર ન્યાયનો ધણો આધાર હતો. પરંતુ વાદી પ્રાંતવાદી, જ્યારે પોતાના સમર્થનમાં પોતાના જુદા જુદા રીતરીવાજો ને ધાર્મિક કાનુનો આપતા હશે, સારે ન્યાયાધીશની જ નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિ એજ ન્યાય મનાતો હોય તેમ લાગે છે. અબુલફઝ લખે છે તેવીજ ધાર્મિક ભાવનાથી મીર-આદીલ કે કાઝી કામ કરતો હશે તે મનુષ્ય સ્વભાવ જોતાં, ખાતરી ન કહી શકાય. છતાં, આ ગેરવ્યવસ્થામાં એકજ લાભ હતો, કે તેથી હિંદુના રીતરીવાજોએ જે લોખંડી ચોક્કાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે ધારણ કરવાનું કારણ

મળતું નહીં જતાં, વીસમીસદીના મનુષ્યના મગજમાં એક વાત ખુબ્યા વિના નહીં રહે. આ ન્યાયની અદાલતમાં વકીલો કયાં? એમની મદદ વિના નિર્દોષ (?) મનુષ્ય કાયદાનું રક્ષણ કેમ મેળવી શકે? એ વાત સાચી છે કે બાદશાહી એમ જાણુસો-જેમનાં નામ પણ ફેાઝદારને કે કાઝીને આવડતાં નહીં હોય, તે વારંવાર નધળી હકીકત બાદશાહને પુરી પાડતા. ને એ પણ સાચું છે કે બાદશાહ સક્ષાત્ત વારંવાર મુસાફરીએ નીકળતા સારે ધણું માથુસો તેને મળી શકતા. તેમજ દીલ્હી કે આગ્રામાં પહેાંચતાં જે વખત થતો, તે હાલના કાગળીઆ વખત કરતાં, ચોક્કસ ઓછો હશે, અને હોયજ; છતાં, અદાલતને વકીલો વિનાની કલ્પનાં, ઘણી વખત આપણને સામાજિક દુર્દેશાનું ચાન થાય છે. મનુષ્યને જે કહેવાનું છે તે વકીલ કાયદાની દલીલથી સજળ બનાવી શકે છે એવો ખ્યાલ, અનુચિત નથી. જો કે વકીલોને લીધે કાયદો વધારે રક્ષણ આપે છે એમ માનવું તે ગંભીર ભ્રમ છે. કારણ કે વકીલ મનુષ્ય છે. તે તેથી જેમ કાયારેક ધાર્મિક કાઝી ન્યાય આપી શકે તેમ કયારેક ધાર્મિક વકીલ કામ કરી શકે એટલુંજ વ્યવસ્થાનો ફેર જતાં, એક વ્યવસ્થા બીજા કરતાં વધારે આડંબરવાળી ને ખર્ચાળ બને છે, જ્યારે રક્ષણનો સવાલ બને વ્યવસ્થામાં અચોક્કસ છે.

ઘણી વખત મોગસસામ્રાજ્યની ન્યાયપદ્ધતિ ને એની મોટી ખોડ મણુવામાં આવે છે. અને આ કાયદાની અવ્યવસ્થાથી, ગરીબમા ગરીબ ગામડીઆને, હાલ જે કાયદાની અનુકૂળતા ને રક્ષણ છે, તે મોગસ વખતમાં મળી શકતું નહીં. આ કલંક કાલ્પનિક છે કે સત્ય એ

† —More than one eminent jurist has complained that the action of the present High Courts of Judicature is imparting an uncaliular rigidity of Hindu Custom. " History of Jabangir."

* જુદાન્યાય સરકાર.

તપાસ્યા પછી, આપણે ગામડાનાં ન્યાય પદ્ધતિ તરફ નજર દે'કરું.

માણસ જ્યારે તર્કપ્રધાન મનોદશામાં હોય છે ત્યારે ધાતું કરીને એનામાં ન્યાય કરતાં રાજાની મારામારીમાંથી ન્યાય જેવું સ્વરૂપ શોધવાની-ભારે ધગશ છે. પરિણામ એ થાય છે કે— They (lawyers) interpreted the laws according to the dictates of private interest; Careless of fame and of justice, they are described for the most part, as rapacious guides, who conducted their clients through a maze of expense, of delay, and of disappointment; from which they were at length dismissed, when their patience and fortune were almost exhausted”

ગીજન રામનધારાશાસ્ત્રીઓ વીશે જે લખે છે, તે અક્ષરશઃ વાદી પ્રતિવાદી તરીકે કોર્ટના સમક્ષ ઉભા રહેવાનો જેમને પ્રસંગ આવ્યો હશે, તેમને સાચું લાગ્યા વિના નહીં રહે. મૂળ તત્ત્વ એટલું જ છે કે મોગલ સમયમાં વકીલો ન હતા એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. એથી કાયદાનો નિકાસ ન થયો એ પણ સચું છે; એથી એક સામાન્ય સિદ્ધાંતના અભાવે, શિક્ષાની વ્યવસ્થા ચોક્કસ ને ચોખ્ખી ન હતી; પરંતુ આ ઉપરથી જો કોઈ એમ અનુમાન દોરે કે એટલા જ માટે તે વખતનાં ગામડામાં ઘોર અન્યાયને રહેવાની જગ્યા હતી, ને ગામડીઆને ન્યાય મેળવવાનો અભિમાનલયો લઘાવ લેવાનો સમય આપવામાં આવતો નહી, તો તે અનુમાન, તદ્દન નિર્દોષ નથી. કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તેમ, જ્યાં જ્યાં ન્યાયમાં, દોષ રહેતો, ત્યાં ત્યાં બાદશાહ સુધી પહોંચવાની, તંક રહેતી. ને તે

વખતે, બાદશાહ, પામે પહોંચવું, આજના કારકુનીઆ કાગળીઆ રરતા કરતાં, ઓછું મુશ્કેલ હતું. તેમ બાદશાહ પાસે પહોંચ્યા પછી, ન્યાય ન મળે, તેવું બાગ્યેજ બનતું. એટલે એક-દરે મોગલના ન્યાયાધીશની સમક્ષ વકીલોની ગેર-હાજરી, અવ્યવસ્થા સુચવતી નથી. ખરી રીતે તો એ એટલું જ દર્શાવે છે કે ‘The Mughal government was a National government, solely because, it summed up the hopes the beliefs and the ideals of our race’ (Shaffat Ahmaddkhan from his introduction to the History of Jahangir).

હવે ગામડા તરફ વળીએ. ગામડીઆ ન્યાય, કેમ પામતા ? આજે એક ગામડીઆ ન્યાય લેવા જાય તો એને મદદ કરનાર વકીલો તૈયાર હોય છે, ને નિયમસર અદાલતમાં કામ ચલાવી શકે છે. મોગલસમ્રાટોએ ગામડીઆને ન્યાયની શી સરળતા આપી ?

સુખાનો પેટાભાગ સરકાર-હાલના જીલ્લા, છે તેમ-હતો. સરકારના ઉપરી તરીકે રહેનાર અમલદાર ફૈઝદારના નામથી ઓળખાતો. જે સમય, જાહેડા ને બંડ થતાં વાર લાગતી નહીં, ત્યારે, રાજાદારી તેમજ લશ્કરી બધી સત્તા એકજ અમલદારને આપવામાં વધારે સગવડતા હતી. તે પ્રમાણે સુખાની જેમ ફૈઝદાર પણ મુલકી અને લશ્કરી-બન્ને વ્યવસ્થાનો ઉપરી હતો. સુમેદારના તાઆ નીચે એ કામ કરતો છતાં. તેની બદલી, અને નીમણુંક ઠેક બાદશાહી દર-બારથીજ થતી. આ પ્રમાણે સુમેદાર પર મોગલ સમ્રાટોએ ત્રણ જાતા રાખ્યા હતા. પ્રથમનો સુમેદારનો દીવાન. બીજો વાઝ-એ-નવીસ. ત્રીજો ફૈઝદાર. બીજાં ચોતાના પ્રવાસ-

ના વર્ણનમાં મુબેદાર અને વાઝ-એ-નવીસ વચ્ચેની સાધારણ કડવાસ વીશે ફરીઆદ કરે છે.

સરકારના પેટાભાગ તરીકે પ્રજાજી કે મદાલ હતા. મદાલના અધિકારી વીશે જહાંગીરે લખ્યું છે, તે પરધી જણાય છે કે તેનું નામ, સાધરી હતું. પ્રજાજી કે મદાલનો છેક નાનો ભાગ શહેર કે કસ્બો. ત્યાં મુખ્ય અધિકારી કોટવાલ હતા. એને કોટવાલખાન પણ કહેતા. કોટવાલ, અનેક કામ કરતો. તે મ્યુનીસીપલ ઓફીસર હતા. જાનરના જાવનોલની તપાસ પણ તેના હાથમાં હતી. વળી પોતાની હદમાં થએલા ગુન્હા માટે પણ તે જવાબદાર હતા. તેની આસપાસ, દાસ આપણે જેને-મુસ્તપોલીસ-કડીએ તેનું મંડળ રહેતું. અને શહેરમાં તે ગુન્હા શોધીને શિક્ષા દરમાવતો. હાલાકાના મુખ્ય શહેરમાં જેમ ન્યાયને માટે કાઝી અને મીર અદલ હતા, તેમજ તાલુકાના મુખ્ય શહેરમાં, ને લગભગ બધા મોટાં-ગામોમાં પણ તેવીજ વ્યવસ્થા હતી. પરંતુ અતિ મહત્વના કે રાજ્યદ્વારી રિયયો સીવાય ગામડાંઓ પોતે પોતાની ન્યાય પ્રજાલિ ચલાવી લેવા સ્વતંત્ર હતાં. આમપંચાયતની જુની સંસ્થા-મોગલસમ્રાટોએ એમ ને એમ રહેવા દીધી હતી. મોગલસામ્રાજ્યની ન્યાય પ્રજાલિમાં દરેક ગામને પોતાનું મહત્ત્વ હતું; બહે એનામાં પાલમિન્ટની પ્રથા પર પ્રતિનિધિત્વની ભાવના જાગી ન હતી, પરંતુ એ ભાવનાજ સાચી છે, એમ માનવાની જે રેવ પડી છે તેને લીધે આમ પંચાયત જુના વખતમાં કેટલી મહત્વની જીવંત સંસ્થા હતી, તે આજુબુને ખરે પડતી નથી. ગ્રામજીવનમાં નૈતિક

વિકાસમાં, પણ આ સંસ્થાએ-અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. ગામનું અણીના વખતે, રક્ષણ કરવાનું કામ, ગામડાની મ્યુનીસીપાલિટી, અને ગામડાના સાધારણ કલ્યાણ-આજીવનના હિત-ના પ્રત્યેક માટે, એક ગામડાંઓ શહેરમાં જઈ હેરાન થાય, ને ન્યાયને નામે પોતાના જીવનનો રસ વેચતો આવે, એ કરતાં, આ જુની જેવી પદ્ધતિ વધારે ઉપયોગી છે. તેમજ ગ્રામજીવનની સ્વાધીનતા સાચવવાનો પણ એ માર્ગ છે. એ સંસ્થાના મૂળ તત્ત્વના છેદનથી, ખરી રીતે માનીએ તો, ગ્રામજીવનમાં અનેક વિકૃતિ પેડી છે, અને તેને પરિણામેજ દાલના ગામમાં નિર્દોષ ને જળવાન બતા બોળા ગામડાંઓ અહીં અજાનનાના અધિકારમાં ગોથાં ખાનારા માણુઓ માણુમ પડે છે.

મુબેદારોને એમની જગ્યા પર જતા પહેલાં, જે શીખામણો મળતી, તેને આપણે, માત્ર ચખ્છાડંગર તરીકે માનીએ તો પણ એક વાત, ખાન જેવ્યા વિના રહેશે નહીં. મોગલ સામ્રાજ્ય ખેડુનો નીરાંને ખેતી કરે ને યોગ્ય રાજ્ય-ભાગ ભરવા શક્તિમાન થાય માટે હિંમત આપતુર રહેતું. એને પરિણામે બધા સાધનોનો અગ્રાવ છતાં, ગામડાંઓને પોતાની સ્વાધીનતા જાળવવામાં તે હિંમત સદાયક બનતું. તેમજ ગામડાંને કોઈ સત્તાવી ન મળ્ય, તે માટે, બાદશાહ પોતે નક્કર રાખતો. તેની રેવન્યુમાં પણ બાદશાહે એટલીજ કાળજી રાખી છે. ખેડુનો સુખે ખેતી કરે, વેપારીઓ વેપાર કરે ને સૌ સંતોષી રહે, એવી ઇચ્છા, મોગલ રાજ્યના મહાન અધિકારી જીરે વારંવાર, પોતાના

• શાહજહાને એક વખત એક ગામના રેવન્યુમાં વધારો થયેલો જોઈ, તેના કારણની તપાસ કરાવી હતી. ને તેને ખબર પડી કે તરી દહીં જાણી, જમીન વધી હતી, ને તેથી રેવન્યુમાં વધારો થયો છે તેવું દુકમ કરી કે જે લગત જમીન પાસેની દહીં દોષ, તે જમીનના માલિક કે વિધવા કે બાળીની લેદા સંબંધ આ વધારી ચમત્કાર બન્યો છે. માટે તે જમીન ફરેલી ન જાય.

તક અધિકારીઓ સમક્ષ દર્શાવી છે.

દોષાની કાયદાની વ્યવસ્થામાં ને ફોજદારી કાયદાની વ્યવસ્થામાં ધણું ખરું કુરાનના કાયદા માન્ય રખાતા. જો કે એ કાયદા માન્ય રખાતા, એટલે, કાગી સમયાનુસાર પોતાની વિવેક છુદ્ધિ પ્રમાણે એમાંથી તત્તર શોધી કાઢતો. પણ ધણું ખરું, કુરાની કાયદા, મુસલમાની રીતરીવાજો, હાંદુના રીવાજો ને બાદશાહી ફર્માન, આ ચાર મળીને કાયદો બનતો. પુનઃ કે હુંદ ચોરી અને વ્યભિચાર માટે મૃત્યુની શિક્ષા હતી. દેવું બર-પાછ કરવા માણસને ગુલામ તરીકે વેચાવું પડતું.

જેલની સજા ક્યારેકજ મળતી. ધણું ખરું જેલ તો રાજ્યદારી અંતરોમાં માટેજ હતી. દરેક અધિકારી શુ સજા કરી શકતો, તે વીશે ચોક્કસ ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ, મૃત્યુની સજા બાદશાહી ફર્માન વિના થતું નહીં. અને જહાંગીરે ૧૬૧૨ માં પોતાના સુબાઓ પર ફરમાન કાઢ્યું છે તેમાં નાક કાન કાયવાની સજા સુમાઓએ ન કરવી તેમ ચોખ્ખુ લખ્યું છે. એટલે, સજા કરવાનો ધણુંખરો અધિકાર બાદશાહ પાસે હતો. એમ જણાય છે કે ન્યાયની તપાસમાં વર્ષોનાં વર્ષો ચાલ્યાં જતાં નહીં હોય. એકદમ ન્યાય, તરત ફેંસલો ને તરત સજા. મોગલ સમયમાં આ કમ હશે. તેમજ, પ્રજા જેમ સુધારામાં આગળ વધે છે, તેમ તેમ, તેનામાં નફ પ્રધાન પ્રકૃતિ યવાથી નૈતિક શિથિલતા આવતી જાય છે. એટલે, આજના અસંખ્ય સવાલો તે વખતે ઉચિત્થિત ચલા ન હતા ને તેથી, ન્યાયનું કામ ચોક્કસ ને સરળતા

લયું રહેતું * આ સંબંધમાં માર્કોપોલોના પ્રવાસના વર્ણનમાંથી એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. તે લખે છે કે જ્યારે લેણદાર પોતાના લેણદારને મળે ત્યારે ધુળમાં માત્ર એક ગોળ તેની આસપાસ દોરી દેતો. અને તરતજ તેના પૈસા પાકી જતા ! કારણ કે એવી રીતે ગોળને ઠેકી જવું તે પાપ મનાતું ! માર્કોપોલો કહે છે કે મેં એક રાજાને તેવી રીતે પોતાનું દેણું ચુકાવતો જોયો ! માનવસમાજમાં નૈતિક બળ હોય તો ન્યાયાધીશ અને ન્યાય નકમાં છે. પરંતુ એક વાત યાદ રાખવી કે નૈતિક બળ એ અચાનકે અંધકાર નથી; સંસ્કાર હોય; જો કે ખરી રીતે તો તે સંસ્કૃતિનો વિજય જોઈએ. મોગલ સામ્રાજ્યની ન્યાયની પ્રથા વીશે જે કે સમાલોચના કરવી હતી તે પુરી થાય છે તેના અંતમાં એટલું જણાવવું આવશ્યક છે કે અકબર બાદશાહ તો ન્યાયના ધણા સિદ્ધાંતોમાં લગભગ આધાર હતો. કેટલાકે તેના હાંદુને મેળવી લેવાના પ્રયાસને એક ધૂતરાજનીતિ જણાવી છે, પરંતુ તેનો દીને-છલાહી, એ વાંતને ખોટી પાડશે. આદર્શને પુજનાર હોવાથી, તેના ન્યાયમાં ક્યારેય ધૂતતા કે છત્રકપટ અથવા દોષિત વાગ્યાપાર આવ્યો નથી: Akbar's endeavours to realise the Aryan ideal are still worthy of imitation both by British Rulers of India and by all statesmen for whom politics is a religion rather than a game of craft and skill † હાવેલના આ

* શાહજહાન વીશે લખેલ છે કે: That great King during whose reign there was such a strictness in the Civil government, and particularly for the security of the high ways, that there was never any occasion to put any man to death for robbery.

—Tavernier.

† Aryan Rule in India: Havell.

શબ્દો ન્યાયાધિકારીઓએ કોતરી રાખવા જેવા છે.

મોગલ સમયમાં ખીજી ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે અકબરના પગલે પગલે ચાલનારા જહાંગીર અને શાહજહાં અનુક્રમે લગભગ ૬ અને ૬. હાંદુસોહીથી ભર્યા હતા. અકબરે ૭૦૦૦ ના મનસખદાર તરીકે માત્ર ત્રણ માણસોનેજ ચઢાવ્યા હતા, તેમાં એક માનસિંહ હતો. એ લખવાનો હેતુ એ છે કે, જેમ મોગલની રાજ્યનીતિમાં બાદશાહનું વ્યક્તિત્વ એ સૌથી અગત્યનો ભાગ લખે છે તેમ રાજ્યની ચોક્કસ વ્યવસ્થામાં, રાજની આસપાસનું વાતાવરણ પણ એવોજ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દીને ધલાહી-અકબરનો નવો ધર્મ-સ્વીકારવા જ્યારે અકબરે માનસિંહને સમગ્રગ્રામ્યે ત્યારે તેણે જનામ આપેલો કે તમને એમ લાગતું હોય કે હું મારું જીવન સામ્રાજ્યના હિત માટે અર્પણ કરતાં આંધ્રિકા ખાઈશ, માટે આ નવા પથમાં આણું તો ઠીક, તો એને માટે તમને આ પહેલાં ધણી વખત સાખીતી મળી ચુકી છે. હાંદુઃ મુસલમાનઃ સીંચાય ત્રીજે ધર્મ હું માનતો નથી.

• અકબરની આસપાસ આ ના સ્વતંત્ર પરંતુ રાજ્યમંકત સરદારોનું વાતાવરણ હતું અકબરની રાજનીતિ પર જેમણે રક્તે નફ્ને, મેવાડને

ટેકની ખાતર સ્વતંત્ર રહેવા દેવા જેટલી લાગવમ મેળવી, તેમણે હાંદુ માટે, ન્યાયનાં બંધારણો પર પણ ચોક્કસ અસર ઉપજાવી હશે. અને તેથી અકબરે હાંદુઓ માટે તેના ચાતિ રીવાજ, વજેરેને માન આપી, પ્રાપ્તિ મારફત ન્યાય અપાવવાનો ધારો કર્યો 'તેવો ઉલ્લેખ છે તે તફન નાપાયાદર લાગતો નથી.

શબ્દ, વકીલો, કાયદા ને ન્યાયાધીશ, આ જે દાલ ન્યાયનાં પગથીઓ મનાય છે તે મોગલ સામ્રાજ્યના વખતમાં હતાં નહીં. છતાં, તાત્કાલિક ન્યાય ને દેશની સૌથી વરિષ્ઠ તપા પાસે ઉભા રહેવાની સરળતા એ ખતે હતાં. ધડીબર એ વાતાવરણમાં જઈએ છીએ ત્યારે સાધનોના અભાવ વીશે કે ગ્લાનિ થતી નથી.

મુગલ સમયનાં મહેસુલ પદ્ધતિ ને કલા, સાહિત્ય તથા શિલ્પનો વિકાસ, એ વિષયોની સમાલોચના થશે ત્યારે લાગશે કે મોગલ સમ્રાટો અસંત દેશી બન્યા હતા, ને તેથી તેમનું અસ્તિત્વ તફન કુદરતી હતું. રિવાજો શોખ તેમને વંશપરંપરા અપેક્ષા છે. ને તેથી, તેમાંનો દરેક બાદશાહ, ચોરે ધણે અંશે, આર્ય સંસ્કૃતિ જાળવવા મથી રહ્યો છે. પ્રમુખ પ્રાણ સમવાય એવું એ શાસનમાં કેક હતું, એમ વારંવાર લાગી આવે છે.

* બાબરે પોતાની તવારીખ લખી છે.

એની પુત્રી શુલબદન કરી હતી.

હુમાયુ જ્યોતિષવિદ્યા પારંગત હતો.

અકબર, પોતે વિદ્વાન હતો. ને તેણે અથર્વવેદ,

મહાભારત, રામાયણ, હરિવંશ, રાજ-

તરંગિણી ને લીલાવતીનાં ભાષાંતર

કરાવ્યાં છે

તેના વખતના સો વિખ્યાત ચિત્રકારો વીશે અખલકૃત્તલ લખે છે.

જહાંગીર પોતે સુદર ચિત્રકાર હતો.

શાહજહાં સંગીતનો અવજો ઉસ્તાદ હતો.

દારાએ ઉપનિષદનું ભાષાંતર કર્યું છે કે જેમાં યી શોધનદોરે લીધેલું.

—આ સંસ્કાર એટલુંજ દર્શાવે છે કે મોગલ સમ્રાટોમાં આદર્શ ને વ્યક્તિત્વ હતાં. ન્યાયની પ્રથા એવા માણસો નીચે શુદ્ધ રહે એમાં રાંઠ લાગતી નથી.

થોડાંક રસ-ગીતો

૧૯૨૬-૨૭

[અનુષ્ઠાન પૃષ્ઠ ૪૧૬ થી]

નથી. પરંતુ પ્રિયે ! તારા પડતા બોલ ઝીલવા માટે મેં જીવી જાણવણી કરી છે.

સો બાકુતી નોદરે કરતાં હોશિદોશે બનેલો આ એકજ સેવક તારી વધુ સેવા નહીં ઉઠાવી શકે, વહાલી ?

હેતનાં અમી આપણા લુખાસુક્ષ્મા ભોજનને એ મિષ્ટ પકવાન બનાવી દેશે.

આટલેથી સતોષ હોય તો આવો પ્રિયે ! પધારો. મારું અંધારું જીવન ઉજળો.

એ મારું સર્વસ્વ છે. આ બીખારી એથી વધારે તો કશું આપી શકે એમ નથી.

આવો પ્રિયે ! પધારો.

× × ×

‘જીંદગીમાં શું કશુંજ કર્તવ્ય નથી તારે ? ગંભીર ચહેરે પંડિતે કવિને પુછ્યું.

‘ના. આ સીવાય તો નથી.’ હસીને કવિએ જવાબ આપ્યો.

‘પાગલ ! અજ્ઞાનમાં જીંદગી વેડી નાખે છે !’ પંડિત તિરસ્કાર લાવીને બોલ્યો.

‘અરેરે ! કેવો મૂર્ખ ! જીંદગી જરાએ માણ્યા વગર થોથાંબો વાંચતાંજ બીચારો મરી જશે !’ પંડિત પર દયા લાવીને કવિ મનમાંજ ગળાયો.

× × ×

ખારી !

લોકો તો મને દીવાનો કહે છે. પરંતુ મને એમની દરકાર નથી. એમાંના કેટલાક અદેખા છે ને બીજા મૂર્ખ છે.

શું હું દીવાનો છું, વહાલી ? ‘કહે, તુંજ કહે. શું હું દીવાનો છું ?’

જો તું પણ એમજ કહે તો હું માનીશ કે

સાચ્યેજ, હું દીવાનો છું. દુનીયાં ગમે તેમ બકે એની મને પરવા નથી.

કહે. માત્ર તારાજી બોલની મને કીંમત છે. તારી એકનીજ નજરમાં ડાહ્યો વસું તો દુનીયા આખીને મને મૂર્ખ ગણવાનું મારે કશુંલ છે.

કહે પ્રિયે ! શું હું દીવાનોજ છું ?

× × ×

પ્રિયે !

તને જોઈ છું ને મને કવિતા સ્ફુરે છે. કવિતાની જીવંત મૂર્તિ તું તો નહીં હો ?

તારે વેણેવેણે કવિતા ઝરે છે. તારી પગલી-એ પગલીએ કવિતાની કડીઓ વેરાય છે. તારી આંખમાં ને વાળમાં પણ હું કવિતાજ બાળું છું.

તને દૂર કરી એ કવિતાનો દેહ ધડવા બેસી જાઉં, પ્રિયે ? કે એના પ્રાણુનીએ જન્મદાત્રીનું સૈદ્ધ્ય થીધા કરું ?

પ્રિયે ! તને જોઈ છું ને મને કવિતા સ્ફુરે છે. તુંજ કવિતદેવી છે, વહાલી !

× × ×

શું બધાંજ મને છોડી દેશે ?

જેના વગર મારી એક પણ પથ્થુ યુગ જેવી વીતતી, જેના સાથમાં મારાં ગમે એવાં દુઃખ પણ સુખમાં ફેરવાઈ જતાં, યુજ સંતપ્તની જે આરામગાહ હતી એ તો મને લજીને ચાલી ગઈ પણ વહાલાં ! સાથે તમેએ શું લજી દેશે મને ?

ઓ મેના ! રાજ તો તું તારા મીઠા સુર છેડી મારા આનંદમાં ઝોર ઉમેરો કરતી. આજ દુઃખની વેળાએ હસીને મારી મશકરી કરે છે, નિર્લજ ! શું તેં પણ મને લજી દીધો ?

ને વાણ ! રાજ તો તું મારે માટે શીતળતા લરી લાવતો. આજ સળગી રહ્યો છું. ત્યારે

આની જવાબ આ કાં લરી, લારે ? શું તું પણ
બદલાઈ ગયો ?

ને ખારાં પુત્રાં । તમે નખારી મુગધ કોને
આપી દીધી ? એમાં ઘડીક દુઃખ માંડુ બને શું
જાહે એટલુંએ તમથી સ્વદન ન થયું ? એટલા
ખાતર તમે તમારી ખારી ચીત્તને પણ જતી
કરી ? શું ત્યારે તમે પણ મારાં ન રહ્યાં ?

આમ કેમ બનતું હશે ? રોજ હોશે હોશે

મેં જાહેરી મનરંજન કરનારો આજે, એકજ
દિવસમા વેરી કેમ ખતી રહે ?

હાં હાં હવે સમજાયું.

એ કે છ માં રનેહી નહોતાં. સૌ એનાંજ
હતાં ને એની સાથે ચાલ્યાં ગયાં.

જાઓ । સૌ દૂર થાઓ । મને કે છતી પરવા
નથી.

રંગભૂમિ

[અત્યંત ધીમ પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી]

કેટલા છોકરાઓ પરીક્ષામાં પાસ થઈ ગય છે
અને નાનાં કિલ્લો દાક્તરો તરીકે દબરો
રૂપીઆ કમાય છે. જ્યારે પ્રમાદિક માણસો
પોણે સૌ સૌ રાહડી કમાઈને પોતાની છંદગીનું
ગાકું ગમડાએ ગમ્ય છે પણ રોજ ઉપર તો એ
બાનનનો હીન ન થયોજ ચોખ્ખો એક માણસ
આરંભમાં ગમે તેવો ચમન ઉડાવતો હોય પણ
જો તે ખરેખર હોય તો આપણે આગળે જાણતી કે
નાટક પુરું થયાં પહેલાં આપણે તેજ માણસને
અમીરમાંની ફકીર થતા અને પોતાના પાત્રની
સમગ્ર ભોગવતાં જોઈએજ. જે માણસને આપણે
પુર દબામનાં સંગીતના જકરાના આનંદને
ઉપભોગ કરતા આપણે જોયો હોય તેજ માણસ
ને છેલ્લે કાઠાંતુડા કાઠાં પહેરેલો એ જાણ
કુખી અવાજે દારૂમોન યમના સુર અને
તનવાંની થાપો સાથે ગીતો લલકારતો આપણે
જોતાંજ.

આ સીવાય નાટકમાં પાંચ વરસની
અંદરના નાના છોકરાઓને તમે જોવાનાજ

નહીં. જુઓ તો પણ કવચિત્ત. આપણાં
જીવનમાં ચોરીએ કલાક જે તોફાન, જે કોલાહલ
બાસકો કરી રહે છે, તે બધામાંથી રંગભૂમિ
ઉપર દેખ નથી । આજો દિવસ સુધને રાતે
બાર વાગે ઉઠીને રમવાની ધમ્મી કંનાગ
બલકાને રંગભૂમિ ઉપર સ્થાનજ નથી. જ્યાં
બાલકોજ નહીં ત્યાં એમની છદ્મ, એમને થતા
અને રોજો અને પરિણામે માથે ચાલી પડતી
અનેક ઉપાધિઓ એ બધું હોખજ કયાંથી ? હા,
ફેલીક વાર નાનાં નાનાં છતાં વપનાં બાલકો
રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દે છે પણ તે માત્ર
કે છતી તરવારના ભોગ થઈ પડવા અને એ
બહાને પ્રેક્ષકોની, કુખી લાગણી તીવ્ર
કરવાને માટેજ. પાંચ દસ મીનીટ, અલપ ઝલપ
ચાલી જાય અને પછી આરંભ । આ જાનની
વસ્તુરે તમાં આપણા જીવનન અને રંગભૂમિના
જીવનને સાંમજ કયા દેખાય ?

• હજા એ રંગભૂમિની આનંદ પરી, હાસ્ય-
રસથી છલકાતી અને સંગીતના ભરપૂર છંદગી

અને ક્યાં આપણું મનુષ્ય જાતનું અને કુંઠુ ખોથી ઘેરાયલું જીવન ! રંગભૂમિના થોડાંક મોટાં મોટાં સુખનું અદ્ય વર્ણન મેં અહીં કરેલું છે. પણ તે સીવાય તો સાંખ્યનાં ધર્મા સુખ છે. દુઃખ તો ધણાંજ થોડાં છે. અને આપણા જીવનમાં હાલતાં ચાલતાં દુઃખ, સુખનાં સાધનો પણ દુઃખનાં શસ્ત્રો ચઢાપડે. નીતિ-અનીતિનાં ધારેણાં નહીં. પાપ-પુન્યના હીસાખ નહીં. જન્મ-મરણના નિયમ નહીં. તો પછી આપણા જીવનને જ્યારે અને શારે રંગભૂમિના જીવન સાથે સરખાવવું એમાં ફાયદો શો ?

અલખત, કેટલાકે એમ કહેશે કે રંગભૂમિનાં અને આપણી દુનીઆની ક્ષણભંગૂરતા સરખી છે એટલા માટે એનો દાખલો અપાય છે. મારે મન તો એ દલીલ પણ લુલી છે. આપણામાંથી કેટલાક માણસો સાઠ સાઠ અને સીનેર સીનેર વર્ષ સુધી દુનીઆમાં ધપા ખાધા કરે છે અને દરેક માણસ તાનમાંથી મોટા ચાપ છે ત્યારે રંગભૂમિમાં તો ચાર કલાકની રમત અને એમાં નાનેથી મોટા થવાનુંજ નહીં. નાનપણમાં ભોગવવા પડતાં પરતવના અને ધરકુલે જવાનાં દુઃખો મળેજ નહીં. એટલે ક્ષણભંગૂરતા પણ ક્યાં સરખી છે ?

બાકી તો માણસજાતમાં આંડાઈતો શુભ કહો કે દુર્ગુણ કહો એટલો બધો છે કે મારી દલીલો લાખ માણસમાંથી એકને ગળે પણ ઉતરશે કે કેમ એ કહી શકાતું નથી. અને એવા એક માણસ હવે તે શાંત ચિતે મારી નિદ્રતામરી દલીલો પોતાની મૌલિક દલીલોજ છે એમ ખતાવીને જાહેરમાં મુકશે અને એ રીતે મારી કીર્તિ પાછળ પાડશે એટલે મેં આટઆટલી મહેનત કરી આવા મહત્વનો લેખ લખ્યો એમાં મને ફાયદો તો કોઈ જાનતો થવાનો સંભવ નથી. સંતોષ માત્ર એટલો કે મનુષ્ય જાતને સુધારવી અથવા સુધારવા યત્ન કરવો એ હું મારી ફરજ સમજી છું એથી મેં મારી ફરજ આ રીતે અદા કરી છે. પુણ નહીં તો કુલની પાંખડી, આપણાથી બને તેટલું કરી છુટીએ. કાલ ઉડીને કોણ જીવું અને કોણ મરી જયું ! આપણી દુનીઆ તો—

x x x

દેખાડેખીની ટેવ એવી બુગી છે ! ખીમએતે શીખામણ આપત્રા નીકળેલ હું હમણાં એમજ લખી નાખવાનો હતો કે “આપણી દુનીઆ તો રંગભૂમિ જેવી છે !”

હું પોતે મારી જાતનેજ સુધારી શકતો નથી તો ખીમને સુધારવાની આશાજ શી ?

દાન આપતી વખતે ચાહ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા — નિરાધાર બાળકોનું પોષણ થાય છે.

લખો:—ઓન. સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧૨ થી]

“ગૌરી ! ગૌરી !” જોખરા અવાજે સ્થૂલભદ્રે કહ્યું. “તું ક્યાંથી ? પિતાં યમસંહન ગયા ?” તેણે એકીટણે જોઈ રહેતાં કહ્યું. તે પોતાની સ્મરણશક્તિ સનેજ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

“જા. એ તો માત્ર મળવા આવી છે” કોશાએ કહ્યું. સ્થૂલભદ્ર કચવાઈ ગયો. “અરે પણ તું છાની રહેતી” કોશા જરાક દસીને મુગી રહી. હમણાં હમણાં સ્થૂલભદ્ર ચીઢીઓ યજ ગયો હતો.

ગૌરીને નાસી જવાનું મન થયું. આ માણસને શું કહેવું, ને શું પુછવું ? એને છવન એક નિરંતર મચી રહેયો વાસનાનો ઉત્સાહ હતો. સેનાજિત, વિષ્ણુયુધ, રાજ્યનીતિ, ઋષિપત્નીઓની સ્પર્ધાએ બધાંની આને શી પરવા ? એ બધાંને સમજવાની આને ક્યાંથી શુદ્ધિ ? અને એની સલાહ સા કામની ?

“તને અહીં કાણુ લાવ્યું ?”

“કોશા” ગૌરીએ ગુંગળાતે, રડતે રાગે કહ્યું.

“કોશા !” તેના તરફ ફરી સ્થૂલભદ્રે કહ્યું; “તને આ ક્યાં વિના નહીં વ્યાધ્યું ?” તે કોશા તરફ કંટાળાથી, અકળામણથી જોઈ રહ્યો. કોશા રોહભરી સહિષ્ણુતા દર્શાવી રહી. “છોકરી !

શા માટે અહીં આવી ? તારું અદીર્ઘા-અહીં આ—” તેણે તિરસ્કારથી ચારે તરફ પડેલી સામગ્રી જતાવી, “શું કામ છે ?”

ગૌરીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તેની આંખમાંથી આંસુ અરવા માંડ્યાં. કુરકા ખાતાં તેણે કહ્યું: “ભાઈ ! મેં ભુલ કરી. હું જાઉં છું.”

“જા. મને કોઈનું મોડું નથી ગમતું.”

ગૌરીથી ધોરો પાડી રહાઈ ગયું. તે રુદન સાંભળી સ્થૂલભદ્ર એકદમ ઉભો થયો ને તેની પાસે ગયો.

“ગૌરી ! ગૌરી ! જતી રહે.” તે આત્મ તિરસ્કારથી બોલ્યો. “મારું મોડું તારે જોવા લાયક નથી. જા.”

રડતી રડતી ગૌરી બીકની મારી ચાલી ગઈ. કોશા સ્થૂલભદ્રની પાસે આવી.

“લાદરેવ ! નાથ ! આમ આકળા શા માટે પડો છો ? જરા સ્નાન કરો, જરા મધુ પીઓ, પછી સ્વસ્થ થશો.”

“મારે સ્વસ્થ થવું નથી” તેણે કોશા પર અકળામણ કાઢી. “મારો દહાડોજ ખરાબ ઉઘ્યો છે” તે બહાર જવા લાગ્યો. “ક્યાં જાઓ છો ? સ્નાન તો કરો. જાઓ છો ક્યાં ?”

“યમને ઘેર” કહી કોશાને તરછોડી સ્થૂલભદ્ર ચાલી ગયો.

કોશાએ નિઃશ્વાસ મુક્યો. હમણાં હમણાં સ્થૂલભદ્રની તખીએત સારી નહોતી રહેતી.

મકરણુ ૨૧ મું

જેમાં સ્થૂલભદ્રને નવો રસ્તો જડ છે

અપાટાબંધ સ્થૂલભદ્ર ધરતી બહાર નીકળ્યો. અને તડકાની પરવા કર્યા વિના પાસેના કોટના

દરવાજા તરફ ગયો.

એના મજાજમાંથી હજી નીરોા દૂર થયો

નહોતો; હજી સંજીવની સ્વપ્નરૂપે લાગતી હતી. તેમાં કચ્છાએલી ઉંધથી જાણે આખી દુનીઆ તેના પર તુટી પડતી હોય એવો કે 'બ્રમ' તેને પેદા થયો હતો. જે દુનીઆમાં જાણીને ઉધાસ નહીં તે દુનિઆ કુઃખમ નહીંતો ખીલું શું?

બે વર્ષ થયાં તે કોશાને લાં પડ્યો ખાચેઈ રહેતો હતો; અને પછે પળ તિલ્પ તૃપ્તિમાં તોફાનોમાં તે મચ્યો રહ્યો હતો. કોશા માટે પિતા, પ્રતિષ્ઠા ને જાત તેણે જતાં કર્યાં હતાં, સર્ગો સંબંધીઓને વીસારી પાડ્યાં હતા. પણ તેની નાની બહેન ગૌરી તેને મન એક પવિત્રતા અને નિર્દોષતાની મૂર્તિ હતી. તે મૂર્તિને આગ પાનાગારમાં કોશા લઈ આવી તેથી તેને કોશ આગ્યો. કોશાએ તેની બહેનની પવિત્ર મૂર્તિને ભણ કરી ! કેટલું કુઃમલ !

આટલાં વર્ષ તેના હૃદયમાં શમનો સંચાર થયો નહોતો. દરેક વસ્તુને અભિમાનથી તિરસ્કારવામાં તે મગ્ન હોતો હતો. સદ્યુણીની મશ્કરી કરી કરી તે નફરત યથા ગયો હતો. આજે તેણે ગૌરીને જોઈ. ગૌરીના આભાસી પવિત્રતાનો, રસહનો અને માર્દવનો સમીર વાયો. એકદમ આટલાં વર્ષો જે વસ્તુ તેણે જોઈ નહોતી તે તેણે જોઈ.

ગૌરી જેવીની સદૃશતા અને પેતાની સ્થૂંપતા વચ્ચેનો અંતર તેને આધાનરૂપે થયો; તેને પોતાની રિયતિની શરમ આવી. પવિત્રતા અને નિર્દોષતાની નમ્ર મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં તેને પોતાની અધેશિતિ સમજાવતો તેનો અત્મા — કાષ્ઠો; આ ગૌરી ને પોતે એક માતા, દોકર્તા હતાં, અને છતાં ક્યાં ગૌરી અને ક્યાં પોતે !

ગૌરી જોતા તેને તેના પિતાનાં ચાંદાં પિતા યાદ આવતાં કુટુંબની કીર્તિ — ગમે તેવી આઝાદિ પણ અપૂર્વ કીર્તિ યાદ આવી.

બાહિક સાર્થ — રુઓના પણ ગુસ્સો, વૃદ્ધ, તેજસ્વી, એકે એકે મગજનું શક્તિન સલાવતા શ્વેતચૂરણનું તેને સ્મરણ થયું. પ્રાંઠ પ્રતાપથી આખી અવની કંપાવતા તેના પિતાની ભવ્ય મૂર્તિ તેના મગજ આગળ રમી રહી.

નંદરાગના દેવના અગિમાં અપાએલી ભાંડુઓની આ દુનિવું સ્મરણ થતાં તેને ગર્વ થયો. નિર્ધનતા, અધાસો, નરેન્દ્રનો દેવ અને પુવસીઓના ભરરકારમાં પણ ભયંકર ગૌરવ ધારી રહેલા વૃદ્ધ શકટાલ નજર આગળ દેખાયા. અત્યા પ્રતાપી કુળના અવસ્થામાં એક નિર્ભય અવસ્થા. તેને બધા શ્રીવક — જેણે કીર્તિમય મરણ કરતાં અકીર્તિ કરી હોય પણ પસંદ કયું તે; અને બીજો પે ને જે બધું વીસારી શુગપાન અને કોશાના આશિર્વાદમાં સ્વપ્ન ને રાત પુરા કરતો હતો તે. તેનો અત્યંત તિરસ્કાર વધ્યો.

તે તિરસ્કારથી દરશો. મદતા, કીર્તિ, ભવ્યતા — એ પાંચ સર્ગો ને કોનાં નહીં ? તેમાં સાર શો ? ક્યાં અમત્યેષુ શકટાલ અને ક્યાં આંધળો, શુદ્ધ બીખારી આજનો શકટાલ ? ક્યાં બાહિકસાર્થ અને ક્યાં તેનો વંશજ પોતે ? અધા જન્મ્યા; અધા મુઆ. ખાલી હાથે જેમ આગા તેમ ખાલી હાથે ગયા પોતે શુગપાનમાં અચકચર રહેતો ખીલ કીર્તિનું — જાત ઉતરામણની — શુગનું — પાન કરતા. આખરે બધાનો રસ્તો એકજ તે કડાગથી હસી રહ્યો. કેવી વ્યથતા ! કેવાં કદા ! મહેનત કરે કે ન કરે; કીર્તિ મેળવે કે ન મેળવે; મદતા પમેળે નહીં, આખરે જન્મથી મરણ સુધીના એક કંટાળામાં પ્રયાણ સીધાવ તેને ખીલું કે દેખાયું નહીં.

તે શકેલો હતો; નિરંજન હતો; કંચલાએલો હતો. હજી નિદ્રાલગ્નની મહાવ્યથામાંથી છુટ્યો

નહોતો. એની કંટાળેથી હજિએ આખી જીવનચર્યા નિરર્થક દેખાઈ. પણ અસારના તેના કચ્છાટનાં મૂલ ધણું ઉંડા હતાં. પરંતુ મૂલ તેની શક્તિનું સૈપિદ્ય હતું. દિવસ ને રાત અનેક પ્રકારની મરતી સેવી તેનું શરીર નિર્મલ પડ્યું હતું; અને તેનું મગજ સ્થિર અને અસ્વસ્થ રહેતું હતું. આખો વખત સુરાના સેવનથી તે કૃત્રિમ ઉત્સાહ રાખી રહેતો; અને ખરું બળ ખોતો હતો. શરીર ને મન હવે છેલ્લે પાટલે બેઠા હતા. સુરાપાન વિના તે સાંચક્ય દાખવવાની ના પાડતાં હતાં. અસારે સુરાના ધેનમાંથી બળનાં, ઉત્તમ ભાગથી કચ્છાનાં, ગૌરીને જોઈ અધમતા અનુભવતાં ખરું શરીર ને મન-જવાબદારી ઓડી નિઃસત્વ દશામાં પડ્યા હતાં. જીવનક્રમ માત્ર ભારૂંપ લાગતો હતો; તેની નીચે કચ્છાજ જવાનો તેણે ન છુટકે સંકલ્પ કર્યો હતો.

આથી પણ એક મોટું—અને ખરું જોતા મોટામાં મોટું—કારણ કૌશા હતી.

કૌશા, દુનીઆમાં ધણી પ્રતાપી સ્ત્રીઓ હોય છે તેમ, સદાએ તરસ્યા વિલાસની મૂર્તિ હતી. રમિકતાના ધનુષ પર દરેકા બોગાકાશાના તીર જેવી સ્થિર, એકાગ્ર ને તત્પર તે હતી. તે ગાતી, અને સહિ શુંજતી. તે ચીતરતી અને સર્વે બાવે મૂર્તિમાન થતા. તે નાચતી અને દશે દિશાઓ યનગન કરતી. તે હસતી કે કદરોલેની અને લાલસા ચારે તરફથી મર્યાદા ઓડી ઉમરાતી. તેની આખો કટાક્ષ ફેંકતી અને હેમાં કહ્યું કરતાં નહી. તે આલિંગની અને મોક્ષનો સ્પર્શ થતો.

દિવસ ને રાત—આર વર્ષ સુધી આ સદાય તત્પર એવા બાણને એણે ઝીંદનું હતું. અને સદાશથી નિરંતર સેવેલી આ જીવનચર્યામાં

તેને પદં વાર પણ વિચાર કરવાનો વખત મળ્યો નહોતો. થોડો વખત થયાં તેની ક્ષીણ થતી હતી. અને પહેલાં જોવા સંકલ્પ કર્યો અધરો યમ પડ્યો હતો.

પણ કૌશાને તૃપ્તિ નહોતી. કોઈને પણ અતિતૃપ્તિ થઈ શકે તે તે સમજી શકે એમ નહોતી.

સ્થૂલભદ્ર અતિ તૃપ્તિની દુઃસહતા અનુભવતો હતો.

તે ઝપાટાએ ગામની બહાર નીકળ્યો અને અકળામણનો માર્થો આગળ ને આગળ ચાલ્યો.

નમતો પહોર થયો. પાછા વળતો બદલે તે આગળ ચાલ્યો. માથું દુઃખતું હતું, પગ દુઃખતા હતા, ને આત્માનું દુઃખ મથું જતું નહોતું. બધું અકારું લાગતું હતું. સૂર્ય, વ્યોમ, પૃથ્વી, વૃક્ષો એ બધાં તરફ કંટાળાની નજરે તે જોતો હતો. બધું જ ભારૂંપ હતું.....

એક મુઠ અને તેના બે શિષ્યો રસ્તા પર ધંધ એક તેજ તરફ વળતા હતા. સ્થૂલભદ્રે નિઃસ્કંધ થી તેમની સામું જોયું આવા માણસો શા ગાટે આમ નીરાંતે ફરતા હશે? દુનીઆમાં આ એવા છે કે વળી આમ રખાવ નું દુઃખ દેવું?

ત્રણે જણના હાથમાં રોજેરણું હતાં. સ્થૂલભદ્ર વિચિત્ર રીતે તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

સ્થૂલભદ્રે પહેલાં સાધુ તરફ દૃષ્ટિ કરી. એણે સખગ અને નિરોગી શરીર જોયું, એણે તે જસ્તી ને શાંત મુખ જોયું; જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાથી પૂર્ણ આખો જોઈ. એણે સમજાવના પરાકાષ્ટા પર પહેલેલાં વ્યક્તિત્વનું દર્શન કર્યું.

કચ્છાએલા સ્થૂલભદ્રની નજરે નવું તેજ દેખાયું. અતિતૃપ્તિને લીધે દુનીઆથી ને કાળાળી ગયો હતો. તે દુનીઆ આ માણસને ખર્ચતી નહોતી એવો ભાસ થયો. ધર્માસમિતિના દીન

તેની વાત જોઈ રહી. પિતા શું દમણાં વિચારે તોડી નાખશે ? શું થશે ? સેનાજિતનું-તેનું શું થશે ? ”

“હારે હાલ તો મારું નૈમિષારણ્ય જવાનું પશુ રહ્યું.” શનટાલે કહ્યું.

ગૌરીએ ધાત્રી કોષ કે બોલ્યું નહીં. તેને શું સેનાજિતનેજ પરાવવી એવું પિતાએ નક્કી કર્યું હતું ? ને પલ વાર હર્ષ થયો. પશુ રાતના જોએલી આચાર્યની અડગ મુખમુદ્રા તેને યાદ આવી. શું આચાર્યે નિશ્ચય બદલ્યો ? એ કેમ બને ?

જને પુરુષમાંથી કોષ પશુ કે વધારે બોલ્યું નહીં. એ જશુ બહાર ગયાં. ગૌરી વીમાસણુમાં પડી; એક રીતે તેને નીરાંત થઈ. દમણાં કોષ સેનાજિત જોડે સ્વપ્ન તોડવા માગતું ન હોતું; એટલે આપત્તિ દૂર હતી. અને પિતા પશુ હાલ અહીંઆજ રહેશે. પછી જે થવાનું હશે તે થશે. તેના ગમરાટ ઓછો થયો. તેને માથે ઝંઝુમતો ભય દૂર ગયો. હજી વિચાર કરવાનો, કોષને

પુછવાનો ઘરો વર્ષન છે. આચાર્ય તો એ ત્રણ દિવસમાં ચાલી જશે. ક્યારે આવે તે કોણ જાણે ! અને પછી પાછુ બધું હતું તેનું થઈ પશુ જાય. સેનાજિત બીચારો કેવો દાહગીર દેખાતો હતો ? તેને પરણવાનો કેવો કોડ હતો ? તે કેવો નિરાશ થએલો લાગતો હતો ? તેનો રોદ કેવો નિર્મળ ને અડગ હતો ? તેને શા સારું છેલ્લે દેવો ? પિતાને આ શી અછડ સુઝી ?

સાંજ પડી. તેણે ઉત્સાહથી રાંધવા માંડ્યું. ગઈ કાલનું ઘેરાએલું વાદળ આજે ઉતરી ગયું હોય. જમતી વખતે તેણે આચાર્યને જોયા. તેના ધીમા ને સ્વસ્થ હાથમાં રહેલી શક્તિ તેણે જોઈ. તેના તેજસ્વી, તટસ્થ આંખોમાં રહેલી, ગદનનાનો પ્રતાપ પ્રસર્યો. તેની જટાથી મુશાભિત ભરમથી ઓપતા કપાળની મોહિની તેને અસર કરવા લાગી. શું તે ભગવાન અશ્વિન જેવા ભાગતા હતા-કે બાલ શંકર જેવા કે યુવાન થએલા ધૃતરૂપિ જેવા ? ગૌરી પીરસતાં પીરસતાં તેના તરફ ચોરી છુપાઈ, મર્યાદાભંગ કર્યા વિના જોઈ રહી.

[આ વાતના વધુ બાજ આગતા અંકમાં]

આચાર્ય રાજાભાઈ આણંદજી ચાવંડા
તરફથી સંવિનય સંપ્રેમ ભેટ.

[પુસ્તક ૧૨]

ફાલ્ગુન ૧૯૮૪

[અંક ૬]

ગુજરાત અને યુગધર્મ

૧૯૪૭-૧૯૪૮

ઉગતી પ્રજાને

સમાજ કે મર્જે ઘડેલાં જીવંમાં સહી નિશ્ચે-
તન લીંગલીઓ બનશે મા. તપથી શક્ત મેળવશે,
ભાવનાથી શુદ્ધિ મેળવશે. જાજીએથી કાર્યદક્ષતા મે-
ળવશે; જ્ઞાનથી સંસ્કાર સમૃદ્ધ બોધી કરશે; છે'તેજ
જીવનમાં રક્ષા મેળવી ઉદ્ધાસ અનુભવશે; અને આમ
ધાર્મિકી માનવતાને વ્યક્ત કરશે. શાષ્ટ્રમાં, નિયંત્રણમાં,
આદિત્યમાં ને કાર્યમાં, કૌશલમાં સત્ય માર્ગો વિના,
કરાણી અમશ રાખ્યા વિના શત્રુતાને અહાન રાખે અર્ધ
હોય, સંસ્કારનો મંત્ર કેવો હોય તો તેની ઉગતી પ્રજાને
આ માનવતા સર્વવર્જીત પડશે.

કુનેવાશાલિમુતરી.

કુમાર આપાદ ૨૩ ના અંકમાંથી.

“દેવ ! દુષાનાથ ! મને સ્વલભદ્રં પાછા બોલાવી આપા”

લેખક :
રા. કર્નયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,
પ્રમુખ, સાહિત્ય સભા.

ચિત્રકાર
રા. જગન્નાથન માસ્ત્રી

સમય :
ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦ ની આસપાસ
સ્થલાની માહિતી

પાટલીપુત્ર

કુસુમપુર

રાજગૃહ

તક્ષશિલા . અશ્વધાનીસ્થાન આગમ આવેનું વિદ્યાને માટે વિખ્યાત હોંદુ રાજનું પાટનગર.

કુમતાર આવતાં પાત્રો

રાક્ષસ . મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો મત્રી

વંકનાસ... . મગધના નરેન્દ્ર હિરણ્યગુપ્તનો અમાત્ય,

સુમોહા ..... તક્ષશિલાના રાજા સુમાહુની પુત્રી ને હિરણ્યગુપ્તની રાણી

હિરણ્યગુપ્ત } શુદ્ર મહાપદ્મ નહનો વશજ અને પાટલીપુત્રનો અધ્યક્ષ રાજા,
વનનંદ

શિષ્ય...સુલ્લક માલસેનાના દૂત પ્રણિધિ.
 આંહિ...તક્ષાશલાનો યુવરાજ ને સુમોહનો ભાઈ.
 લિખ્ખુ યશ...પૂર્વાશ્રમે કાર્મદકનો પુત્ર.
 સેનાજિત.....હિરવયુધના અંતઃપુરના સૈન્યનો અધ્યક્ષ.
 ગૌરી.....સેનાજિતની પ્રિયતમા.
 મૈનાડી.....મદામાત્ર દર્શકની પત્ની.
 આચાર્ય શકટાલ...ગૌરીના પિતા.
 વિષ્ણુગુપ્ત...આંહિનો ગુરુજી.
 પ્રમંડક } ...આચાર્ય શકટાલના શિષ્યો.
 કંકુ }
 શ્રીયક... } ...આચાર્ય શકટાલના પુત્ર.
 રથૂનભદ્ર }
 દોશા...પાટલિપુત્રની વિખ્યાત ગણિકા.

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

વાર્તા ૬. સ પૂર્વે ૩૨૦ ના આસપાસના સમયથી થયેલા મદાપદ્ર નંદના રાજ્યાભિષેકને એકાદ વર્ષ થયાં હતાં અને તેનો પૌત્ર હિરવયુધ 'સર્વાર્થસિદ્ધિ'નું બીજું ધારી, મગધને સિંહાસને વીરાજતો હતો.

નરેન્દ્રના લુપ્ત તરફ મંત્રી રાક્ષસ કેકે સમાચાર લેઈ આવ્યો. અંતઃપુરના રક્ષક સેનાજિતને તેણે નરેન્દ્ર સંબંધી પુછપરછ કરવા માંડી ત્યાં મંત્રી વર્કનાસ મળ્યો.

મંત્રી રાક્ષસે આંહિ કેમ ગામમાં આવ્યા ના પાડ્યો હતો અને આંહિનો પ્રાણહુનિત આંહિને શકટાલને ત્યાં ગયો તેની વાત કરી. અને તેઓ અંતઃપુરમાં ગયા.

અંતઃપુરમાં નરેન્દ્રની મદાદેથી સુમોહા આ અંતઃપુર ને રાજ્ય, રાજ ને આક્રમણી કંટાળી વીમાસજી કરતી હતી, ત્યાં રાજને મંત્રીઓ તેને મળવા જાય છે.

રાજ સુમોહાને હમીને નેના બાઈ આંહિ આવ્યાના સમાચાર આપે છે ને મનમાં રહેલા કે તરફને સાધવા નિદેશ સુમોહા પાસે આંહિને આમંત્રણ અપાવે છે.

હિરવયુધના અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ સેનાજિત પચ્ચીસેક વર્ષનો છે. તે ક્રોધાવરો છે, અનાદી ને કર્તવ્ય પ્રય છે. તે સુમોહાને કુમાર પ્રાગ્જાતિય તરફ જવાના સમાચાર આપે છે સુમોહા તેની ભાવિ પત્ની વીરો પુછે છે. સેનાજિત પોતાની મિત્રતાને મગધ અંદરે જાની ધાર તરફ જાય છે. એના ધરમાં એ એક અજ્ઞાત કેરીને ખાતાનું આપવા જાય છે. અજ્ઞાત કેરીને વિષ્ણુગુપ્ત નામના પ્રાણહુનિત આવ્યા ના સમાચાર આપે છે. અજ્ઞાત કેરી એને એ વળી આપે છે 'આવડી પૂર્વિમાએ તે નાસી જશે.'

સેનાજિત વાતચીત પુરી કરી જોવાનું બાજુ જાય કરી જાય આવ્યો. તેના મનમાં ગૌરી ને શકટાલના અનિયનાજ રિયરો પોતાના કાતા હતા.

તેનું દૃષ્ટ શકટાલને ત્યાં જઈ એની મિત્રતામાં ગૌરી અને વિષ્ણુગુપ્તને મગધ અધીક મઈ રહ્યું હતું. તેણે જાનો નિશ્ચય કર્યો ને નીકર્યો.

સેનાજિત અંધનોને મંદિર દર્શન કરવા ગયો હતો. મગધના મદામાત્ર સર્વિપ્રાવલ્ય તેને

નિમત્રણ આપ્યું. તે ત્યાં ગયો. દરારે જીવાન પત્નીના ઘરડા પતિઓમાં પ્રવલના રોગને હંમેશાં વશ હોવાથી એ પોતાની બી પાછળ મારો થઈ ફરે. સેનાનિતને જોતાં દરારે પોતાની પત્ની મૈનાપ્રીને કેકે આશ્ચર્ય રાજ થયો છે એવું કહ્યું અને તે રોજ મટકવા તેને વીનંતી કરી.

સેનાનિત મૈનાપ્રીને ઓળખતો હતો. તેણે ધીમે ધીમે મૈનાપ્રીને ગામમાં નવા આવેલા પુરુષના, કુમારના પ્રાણત્યાગિય તરફ ગયાના સમાચાર વગેરે આડકતરી રીતે કહી મૈનાપ્રીના રોગના ઉપચારો અભમાત્રવા માંડ્યા. આથી તેની તબીબત સુધરી નહ્યે છે, અને સેનાનિત ચાલી નહ્યે છે.

મૈનાપ્રી સંનિધાતાને રાજગૃહમાં વધાય કરે છે અને સુષેત્રને બોલાવે છે.

સુષેત્રને મૈનાપ્રી વિશ્વગુપ્તના અને કુમારના સમાચાર જણાવે છે અને એ વિશ્વગુપ્ત કોણ છે તેની ચર્ચા કરે છે.

રાકટાક્ષને ત્યાં વિશ્વગુપ્ત આચાર્યને મળવા સિદ્ધ કાપણક, રાક્ષસમંત્રી, હુદુક માલ્લિકેનાનાં દૂત પ્રસિધ્ધિ વગેરે આવવા લાગ્યા. આને આ સત્તામાં અશાંતિ ને કેંક નવીનતા અપચાર્થ રહ્યાં હતાં. સેનાનિત પણ મળવા આવ્યો. પરંતુ તેની ગૌરીના જે ઘરમાં તે વખત રત્નએ નહ સકતો તે ઘરમાં પ્રવેશ કરવા આને તેને રત્નની ઘાટ જોવી પડી. આ અપમાનથી એવું હૃદય આકુળચાકુળ થઈ ગયું. તેણે મન પરનો કાણુ પ્રમાવવા માંડ્યો. છેવટે અગ્નિદેવી પણ આચાર્યનાં દર્શને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બારણા આગળ એક યુવાન તપસ્વીને જોઈ તે થોડી વાર થંભી ગયા; આખરે અગ્નિદેવીએ એને પોતાના પુત્ર હર્દુ તરીકે ઓળખી કાઢ્યો.

સેનાનિત રાકટાક્ષને જઈ મળે છે. તે એની લગ્નવિધિ નક્કી કરવા કહે છે. ઉત્તરમાં રાકટાક્ષ કહે છે જે દિવસે મહારાજ નંદ તેને નૈમિષારણ્ય જ્ઞાતી રત્ન આપે તે દિવસે લગ્નવિધિ વિશ્વગુપ્ત અર્દાના કૌશિયની અધમ દશાથી નહતી થાય છે. ત્યાં પ્રાણજ્યોત્તી અવગણના થતી હોવા ત્યાં પ્રાણજ્યોત્તે ન વસતું એમ કહે છે. ને બધાને આ રથ ન છોડી જવા પ્રેરે છે.

મૈનાપ્રી વિશ્વગુપ્તને શ્રમ વેરો મળે છે. ને કુમાર ચક્રગુપ્તનો અપમાન નથી, અર્દાનું જીવન તેને અક્ષર થઈ પડ્યું છે એમ જણાવી મદદ માંગે છે. ઉત્તરમાં વિશ્વગુપ્ત આ દેરા છોડી ચાલી જવાની તૈયારી કરી આવવા કહે છે.

ચક્રાક્ષ વિશ્વગુપ્તને સેનાનિત સથેના ગૌરીના વિવાહની વાત કરે છે. વિશ્વગુપ્ત આશ્ચર્ય પામે છે ને આ લગ્નનો સખા વિરોધ કરે છે. રાકટાક્ષ પુછે છે: 'તું એને પરણીશ?' વિશ્વ ગૌરીને જગાડી બોલાવે છે ને તેને પ્રમ્ત પુછે છે. ગૌરી આખરે નિશ્ચય કરે છે 'વિશ્વગુપ્ત ને હું વરીશ'.

નરેન્દ્રદેવ ઉપમાંગી હો છે ને સેનાનિત, રાક્ષસ તથા વંશસ પાસેથી બધા સમાચાર જાણે છે. વિશ્વગુપ્તની વાત સાંભળી તેને દુર કેમ કરવો તેનો ઘાટ ઘટે છે.

આંસિ તેની બહેન સુમેહાદને મળવા આવે છે. બહેન દુઃખી છે ને તેની સાથે તક્ષશિલા આવવા મળે છે એમ સમજી નહ્યે છે. નરેન્દ્રદેવ ત્યાં જ મળે છે. આંસિ સાથે વત્ત યતાં સુમેહાદને એનાં માતાજી માંદાં છે તેથી તક્ષશિલા જવા દેવાં એમ નક્કી થાય એટલામાં સમાચાર આવે છે કે ગૌતમ ઓવારે નવા આવેલા પ્રાણજ્યો કોણ સૈનિકને માર્યો. નરેન્દ્રદેવ રાક્ષસને આ બાબતમાં તપાસ કરવા જવા આજ્ઞા કરે છે. આંસિ તેની સાથે બહાર નહ્યે છે.

આંસિ ને રાક્ષસ ઝપાટાબંધ ગૌતમ ઓવારે જઈ પહોંચ્યા. આચાર્યને મળ્યા. સૌનકને એક રથાનિક હેરાન કરવા મારેલા. આચાર્ય દૂરથી તેને એકે કર્ણે પુરે વીંધી નાખ્યો હતો. સ્થાનિક જુદું બેલતો હતો. ને મળેલી કંક આચાર્યની હાંમત વગેરે જોઈ રાત્રની વિડંબના કરતી હતી. રાક્ષસ વગેરે સૌનકને જેટલો જિજ્ઞાસુ થતો હતો તેટલો જ થતો. સૌનકને યસે ઉપચાર કર્યો. ને આંબિની નિહાસા સંતોષવા સદાંત યસે ગૌતમ ઓવારની કથા કહેવા માંડી.

ગૌરી ઉપરાઉપરી બનતા અદ્ભુત બનાવોથી ઠટાળી ગઈ હતી મનરાઈ ગઈ હતી પોતે રો નિર્ણય કરે ? તેને કોઈ સલાહકારની જરૂર હતી તેને એક ભાઈ સૂયનભદ્રા કોરા મણિકાને ત્યાં સ્વયં પાઠ્યો રહેતો તે સમય સાધી ત્યાં તેને મળ્યા મર્ધ અણુધાર્યા બનાવથી સૂયનભદ્રાએ એકદમ નવુ ચેતન આવ્યું તે કોરાને ત્યજી ચાલી નીકળ્યા ને અંતે એક મહાવીરના અનુયાયી સાથે દીક્ષા લેવા ચાલી નીકળ્યા

ગૌરી અહીંથી જનાય યદ્ય ધર ગઈ સેનાજિતે આવી શક્યાનને કહ્યું 'નરેન્દ્રદેવે આપને નૈમિષારણ્ય જવાની રજા આપી છે પણ લગ્નની તિથિ મહાદેવી ખીચેરથી પાછા આવે ત્યાર પછી નક્કી થશે'

આ સાંભળી શક્યાએ નૈમિષારણ્ય જવાનું મુવતલી રાખ્યું

ગૌરીને સંકટનું વચન દૂર થયું હોય એમ લાગ્યું તેણે સાજના બધાને લેસાહસેર રાધી જમા કરા માંડ્યું

(હવે આગળ વાંચો)

પ્રકરણ ૨૨ મું—(ચાલુ)

જેમાં પોતે કોને પરણશે તે ગૌરીને સમજાતું નથી

જાણ બ્રાહ્મણો બેઠા હતા-આચાર્ય, પ્રમુદ્ધ ને શકટાદ તેના પિતાને તે રોજ જોતી હતી, અને એક મહાત્મા તરીકે પુજતી હતી પ્રમુદ્ધનું લગ્ન મુખ માન ઉપજાવે એવું હતું અને છતાં આચાર્યની આખમાથી, મુખ પરથી, અવાજમાંથી, શબ્દોમાંથી એવું શું પ્રસરતું હતું કે જેથી તેને પોતાનું વીસરેલું બ્રાહ્મણત્વ યાદ આવ્યા કરતું હતું ? તેણે જે કારમા શબ્દો કહ્યા હતા તે તેના હૈયા પર નખાએલા હતા

“શિક્ષાતપની શય્યા, બિલાપાત્ર, મૃગચર્મ ને વિભૂતિ” આ છુદ્ધ શબ્દો એની હાજરીમા કેમ લગ્ય બનતા હતા ?

“કાલે રાતથી નદરાજ મરાજ રચે છે” તેણે ગૌરી તરફ જોયું “ગૌરી ! તું કોઈ દિવસ સમાજમા ગઈ છે કે ?”

“નાનપણમા ગઈ હોઈશ” ગૌરીએ કહ્યું અને તેને વિચાર આવ્યો પદબ્રહ્મ અમલની કન્યાને સમાજમા રથાન કેવું ?

“આજે આચાર્ય દેવે મેનાજિત પામે વચન લીધું છે કે એની બહેનની જોડે તને લઈ

જાય આલિકુમાર આવ્યો તો સારું સંકેતને સમાજ જોવા તો મળશે કેમ આચાર્યદેવ !”

“હા મેનાજિતે લઈ જવાનું વચન આપ્યું છે” શકટાને કહ્યું ગૌરીનું હૈયું ઢરખી રહ્યું જે સમાજ જોવા દુનીઆના લોક આવે ત્યાં તે જવાની ! અને મેનાજિતની બહેનની જોડે-તેની બાવિ નજીક જોડે !

‘આવતી કાલે રાતથી શરૂ થશે કાલે સાજે મેનાજિતની બહેનને રથ આર્પણ, જો એના નરેન્દ્રદેવની રજા હશે તો”

“કેટલા દાડા ચાવશે ?” ગૌરીએ કહ્યું.

“ચોથની ગત, પાચમ ને પાચમની રાત, છડે સરારે પુરો થશે અને અમે જઈશું.” વિષ્ણુમુને કહ્યું, ‘પણ ગૌરી ! તું પાછો આવું ત્યાં સુધી એક વાત ધ્યાનમા રાખવાની મારા આચાર્ય ને તારા પિતા-નેની મેલા કરજે-તારા જેવી આર્ય પુત્રીને શું કહેવું પડે ? જીવીશ મા કે પૃથ્વી પર એકજ રાજનીતિય છે-અને મર્ગધર્મા એકજ બ્રાહ્મણ છે શકટા ન આચાર્ય !”

“તેની તમે ફીકર રાખશો નહીં.” શરમાતાં શરમાતાં ગૌરીએ કહ્યું.

“આચાર્યદેવ !” ઘણીજ મમતાથી વિષ્ણુચુપ્તે કહ્યું; “ગૌરીનું હૃદય સુકુમાર છે, એની શુદ્ધિ હજી ધડાપ છે. શકટાલંબી પુત્રીત્વનું ગૌરવ એને ધીમે ધીમે સમજાતું જાય છે. ગૌરી !” એકદમ ગૌરી સામું જોઈ વિષ્ણુચુપ્તે મીઠાશથી કહ્યું; “આત્મા ઉદ્ધવધી માટે આચાર્ય દેવની ક્ષમા માગી ?”

ગૌરીની આંખે અંધારાં આવ્યાં. વિષ્ણુચુપ્ત શું કહેતા હતા ? એ અશ્વિને ! શું પોતે કેશાને લાં ગઈ તે જણાઈ ગયું ?

શકટાલે વિષ્ણુચુપ્ત સામું જોઈ રહી મુગે મોઢે પ્રશ્ન કર્યો.

“આજે ગૌરી જરા ધુબ્ધ હતી. તે આપની આત્મા ઉદ્ધવધી સ્થૂલભદ્રને મળી આવી.”

ધરતી ફાટી હોય એમ ગૌરી ફાટી આંખે જોઈ રહી. જુદા શકટાલનું આંખો વિનાતું મુખ ગૌરીને પોતાની ઉત્પત્તિથી નિઃશબ્દ ઢપકો આપી રહ્યું. ગૌરીની આંખમાંથી આંસુઓ ચાલી રહ્યાં.

“આચાર્યદેવ ! એને ક્ષમા કરો સહોદરની પ્રીત કે વીસરાય છે ? સારું થયું.” વિષ્ણુચુપ્તે સ્નેહાળ અવાજે ગોઠવું ચાલું રાખ્યું. “ગૌરીએ એની પશુતા પોતાની નજરે જોઈ.”

“ફરી જતી નહીં” શકટાલે સખત અવાજે આત્મા કરી.

“આચાર્યદેવ ! ગૌરી તમારી પુત્રી છે. શુભચાર્યની પુત્રી દેવયાનીની કાં તિની સ્પર્ધા કરે એવી છે. એ ફરી એવું નહીં કરે. એને કોઈ નો પણ સહચાર નથી; એ પણ જીવ મુંગળાય લારે શું કરે ? તે ફરી સ્થૂલભદ્ર મળવાનો નથી. ગૌરીનાં દર્શનથી એને ઉદ્ધાર થયો લાગે છે. ગણિકાને એ બપોરનો છાંડી ગયો છે અને તે બેઠી બેઠી હવે ઢાંચ ધસે છે.”

ગૌરી એકાંત બંની જોઈ રહી. અધ્યાત્મજીને ગયા પણ એને વિચારે, કંઈકની સ્વસ્થતા આવી નહીં. એ જાનમાં આવી લારે વિષ્ણુચુપ્તની શક્તિનું સ્મરણ કરતાં ભયભાકુળ બની. આ પ્રતાપી પુરુષની પત્ની થવાનું સહભાગ્ય તેના લગાટે લખાયું હતું ? તો પછી સેનાજિતનું શું ?... અને કાલે તેને સેનાજિત તેડવા આવવાનો !

રાત પડી. કામકાજ પરવારી ગૌરીએ સુવાની તૈયારી કરી. આજેલા ખંડમાં શકટાલ ને પ્રમંડક જોડે આચાર્ય ધીમે ધીમે વાત કર્યાં કરી. તે ઉઘી ગઈ.

કેટલી વાર તે ઉઘી તેની ખબર રહી નહીં; પણ કોઈએ પાછલું બારણું ઠોક્યું. પ્રમંડકે આવી તે ઉઘાડ્યું, અને કાંઈ બેજણુ આદ્ય. આખા દીવાના અજવાળે, એક તો સ્કેટલું જોવા લાગ્યો; બીજા કોણુ હનો તે જાળખાયો નહીં. તે બંને બહારના ખંડમાં આચાર્ય જોડે વાત કરવા ગયા અને પોતાનાં પોટલાં લાં મુક્તા ગયા.

આમ બધા આવશે ને નરેંદ્રને ખબર પડશે તો ? ગૌરીને ધાસકો પડ્યો, પણ શું કરવું ? તે પયારીમાં માથું નાખી પડી રહી.

એ ત્રણ નાલિકા સુધી અંદર વાત-ચાલી રહી; અને મુરતુંતો સાથી અંદર આવ્યો. અડધી ઉઘેલી ગૌરી તેને જાળખે તે પહેલાં તે એક કુદક તેની પાસે આવ્યો, અને તે જીમ મારે તે પહેલાં તેને વળગી પડ્યો.

“ગૌરી ! મને જાળખી કે ?” તેનો અવાજ સ્ત્રીનો હતો. તેના દારવમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો.

ગૌરીએ આંખો જોઈ, કંપાળ જોઈ; હોહ જોયા. વાળની ભવ્ય મંચિ જોઈ. પાંદડિયુંમાં

એકજ જણ એ બંધાનું ધણી હતું. “કાણે
ચેનામીના ?”

“છાની મરે” દેતથી તેને દબાવી ચેનામી
બોલી.

પ્રકરણ ૨૩ મું

જેમાં ગૌરીને મિત્ર સાંપડે છે

સંનિધાતાની સ્ત્રીનું પુરુષના વેપસા લાલિલ
દારધણું ઓપતું હતું. તે દર્પણેથી દેખાતી તેનું
મેંદરણ કરતું અને તેના ગાલના ખાડા ઉંડા ને
ઉંડા પડ્યાજ નજા. તેના લાલ હોડ વધારે લાલ
થયા હતા. તેનું મોઢ સ્ત્રીવ અસારે વિજયના
તોફાનમાં મસ્ત બન્યું હતું.

“ગૌરી ! ગૌરી !” મને શકટાલ આચાર્ય
કપડો દેતા હતા કે હું તારી દરકાર કરતી નથી.
બહેન ! તું એમ એકલી પડી ગઈ છે કેમ ચાલે ?”
જાણે અનેક વર્ષની મૈત્રી હોય તેમ તે ગોલી.

ગૌરી વિસ્મિત થઈ ગઈ. કોઈ અપસરા
વિમાનમાં વિદાર કરતી ફરે તેમ તેણે સંનિધાતા
ની લાવણ્યવતી સ્ત્રીને ગોળે, ઝરુખે કે નદી પર
ઘીરામાં ચમકતી, દરથી જોઈ હતી. પદ્મજ
શકટાલની પુત્રીને તે જોળખે છે કે નહીં તેની પછી
તેને ખાતરી ન હતી. તે આમ થેલી કેમ બની
ગઈ ? આ ભાવ તેના ગર્વિષ્ઠ હૈયામાં કયાંથી
પ્રગટ્યો ?

“ગૌરી ! શું વિચાર કરે છે ? મને કહે,
શું થાય છે ? તું પેલી ગણિકાને લાં ગઈ ?
મને કહેશું હતું ને ?”

ગૌરી શરમાઈ ગઈ. તેના પિતાએ એ વાત
આને પછી કરી. “મેં જુલ કરી.”

“અંહ ચાલો” મેનાકીનેા ઉત્સાહભર્યો
અવાજ આવ્યો. “એમાં થઈ શું ગયું ? માલુસ
શું ચલાય તમારે બીજું શું કરે ?”

ગૌરીને આ પ્રશ્નમાં વિષ્ણુગુપ્તના શબ્દનો
ધ્વનિ સંભળાયો. આ ગર્વિષ્ઠ સ્ત્રી શું તેને
ખરેખરી મદદ કરવા આવી હતી ? કે કે કામચર,
તેને ફેમસાવતી હતી ?...કે...કે વિષ્ણુગુપ્તની
પ્રેતાવતી આમ કરતી હતી ?

“મારે શું ચલાવું શું કામ ?” ગૌરીએ
પુછ્યું.

મેનાકીના હોડ, મળકમા શરમાથી ખીસાયા.
“જો જુલું મેલી કે ? ગૌરી હું બધું જાણું છું.
ખબર છે ! હું તારે માટે તો રાકગાન આવ્યું
જોડે લડી.” તેણે આશ્વાસન આપ્યું.

“શું કાન ?”

“આમ ને આમ તને એકલી રાખી મુકે.
...ને સેનાજિત તને મિત્ર હોય તો તેને વરજે.
હમણાં તો કે નથી.”

“શું તેના પિતાએ બધી વાત આને કહી
દીધી ? ગૌરીએ વચાલું. અને છતાં આ સ્ત્રી
હેતાળ હતી એ શા માટે દગલખાણ કરે ?
આવી વખવાત ને સુંદર સ્ત્રી તેની સહચરી
યાવ એથી વધારે સદ્ભાવ્ય બીજું કયું ? તેને
વાત કરવાનો વીસામો નહોતો લાં આ ઈશ્વર્ય
સમી જાન્યદ્યમાન મિત્ર કયાંથી ?

“દેવી ! મને કેં સમજ પડતી નથી.
પિતાજી અને બધાં સુખી ચાલ એમ મારે કરવું
છે. પછી રસ્તો કોણ દેખાડે ?”

“હું દેખાડીશ જરા ગમરાતી નહીં. હું

કહે બપોરે મારે સાં આવજે, હું ચિનિકા મોકલીશ.”

“તમે ક્યાં તરફી લેશો ?”

મૈનાકી હસી. એના હાસ્યની રમણીયતાના તરંગો તે ખડખડી પ્રસરી રહ્યા. “હું જાતે ઉચ્ચક-વાની ખરીને” કહી તેણે ગૌરીને એક તમાચો માર્યો. “જે; ને સાંજે તો સેનાગિત તને લઈ જશે-સમાજમાં. હું પણ જવાની છું. સાં મળાયું.”

“તમે પણ જવાના હો ?” હરખમેર ગૌરી બોલી

“મારા વગર પાટલિપુત્રનું રાજ્ય ચાલવાનું છે કે ?” ગરથી દસીને મૈનાકીએ કહ્યું: “તું તો સેનાગિતની બહેન સાથે જશેને ? સારું. એ લોકોને પણ એ જાણની થશે.”

“તમે તો અધુર જાણનાં લાગો છો !”

“સારે ! હું કાણ ?” પાછી મૈનાકી દસી. બણે પાટલિપુત્રનું રાજ્ય એનું જ હોય એમ તે અસારે દસતી. આ તેજરવી સ્ત્રીની બમક જોઈ ગૌરી અંજાઈ ગઈ. “બોલ તું શું પડેરશે ? મારે સાં આવશે સારે વસ્ત્રાલંકાર આપીશ.”

“નારે ! મારે શું કરવાં છે ?” ગૌરીના મનમાં ચપ્પે સખાયા: “શિવાતલની શેર્યા, શિક્ષાપત્ર, મૃગચર્મ ને વિભૂતિ.”

“અરે કે ચાપે ? હું એવાં સરસ આપીશ. ને તું એવી સુંદર દેખાશે !”

“હું તો લીક છું. પણ તમે કેવાં લાગશો તે મારે જોવું છે.”

“જેજે મોડી પડતી” મૈનાકીએ કહ્યું.

“ગૌરી ! હું આ પુરવેશમાં કેવી લાગુ છું ?”

“કાંઈ તમને પુરુષ માની શકે તેમ નથી. તમારો ચોટને ને આખો તરત પકાકા આવે”

હંભરાતા હેતથી ગૌરીએ કહ્યું.

“તું પણ મોડી પડી છે હો, વાદ ચખજે.”

“હું સંનિધાતા હોઉં તો—”

મૈનાકીના મોં પરથી હર્ષ જતો રેલો. તેણે ભૂભગ કરી મોં મચકાડ્યું. ગૌરીનું વાક્ય અધુર રહી ગયું.

“ચાલ હવે જાઉં” મૈનાકી ઉઠી.

“આવજો દેવી !” તેણે ઉમળકાથી કહ્યું.

“કે બીજું કહેવું છે ?”

મોડીતાર તેણે વિચાર કર્યો અને આખરે મૈનાકીએ જતાવેલા હેતથી તે મુઠાત બની; અને હૃદય ખોલવા બેઠી.

“દેવી ! સેનાગિત કેવો લાગશે ?”

“ફક્ક ! કાલે એનો ભમકો જોવા જોવા થશે. તું હૃદય કાણુમા રાખજે.”
બોળી ગૌરીના હાથનાં ઢાકણ ઉવડાં તે બધ થાય એમ નહોતાં.

“તમારે સાં આવે છે ?”

“હા. રાજ.”

“એની બહેન કેવી છે ?”

“જોવા જતી. મોટા અને દમલો છે. પણ બધી બાઈ છે. તને ગમશે ખરી.”

“મને બહુ ખીક લાગે છે.”

“તારા પિતા તો ખીક માત્રને ગળા બેઠા છે. ને તું કેમ આમ દીની પોચી છે ?”

“કાણુ જાણે ? ને દેવી ! બધામાં રૂપાણું કાણુ હશે ?”

“રૂપાણું ! અરે મૂર્ખા ! તે પણ ખવર નથી ?”

“કાણુ તમે ?” દસીને ગૌરીએ પુછ્યું.

“તે તને હજી ખવર નથી ? પાટલિપુત્રમાં મારાથી કોઈ રૂપાણું થાય તો તેના વાળ પીંખી માર્યું” કહી મૈનાકી ફરીથી હસી.

“—ને એક બીજું પુછું ?” પિતાજીએ

આ શું મોંઘું છે ? ” ગૌરીએ ધીમેથી પુછ્યું.
 “ હું કાશું કહીશ, હવે જાઉં. ” કહી
 મૈનાકી જવા લાગી.

“ પણ દેવી ! જરાક ઉભાં રહો. મારો
 જીવ શું ગળાયા કરે છે ? ”

“ શું છે ? ”

“ તમે આચાર્યને મળ્યા ? ” છેક ધીમેથી
 ગૌરીએ પુછ્યું.

મૈનાકી ગંભીર થઇ ગઇ “ કાને ? તારા
 પિતાને ? ” તેણે વાત ઉઠાવી.

“ ના. તક્ષશિ— ” કહી ગૌરીએ નજર
 આગલા ઓરડામાં કરી.

મૈનાકી બોલી નહીં.

“ કેમ બોલતા નથી ? ”

“ કહું ? ગૌરી ! મનમાં રાખજો ” મૈનાકી
 એ ધીમે ને ગંભીર સ્વરે કહ્યું, “ એ આચાર્ય
 માણસ નથી— ”

“ હૈં ! ”

“ —દેવ છે ” પૂજ્યભાવથી મૈનાકીએ
 કહ્યું.

ગૌરીએ નિઃશ્વાસ મુક્યો ને નીચું બેસ્યું.

“ ગૌરી ! તારા લગ્નનો વિચાર કરે છે ?
 સેનાજિત કે આચાર્ય ? મૂર્ખા ! હું તારી
 જગ્યાએ હોઉં તો શું કરું ખબર છે ? ”

“ ના. ”

“ ચોપાંશી લાખ લવમા દરેક ભવે સેના-
 જિત મળે તોએ આચાર્ય માટે વાટ જોયાં
 કરું. ” તેણે ભયંકર ગાબીયથી કહ્યું.

ગૌરીએ મૈનાકીની ગંભીર આંખો જોઇ,
 શબ્દ સાંભળ્યા; તેનો અર્થ ઝલ્યો; અને ઢગલો
 થઇ પથારી પર પડી.

મૈનાકી મુગે મેઢિ લાથી બદારના ખંડમાં
 ગઇ, અને થોડી વારે સુકેટુને લઇ ચાલી ગઇ.

ગૌરીને થોડી વારે આવતી કાલના ઉત્સવ-
 ના વિચારો આવ્યા. સારા કપડા પહેરી, સેના-
 જિતની બહેનની જોડે જવાના ખ્યાલો કરતી
 તે ઉઘી ગઇ.

પ્રકરણ ૨૪ મું

૧૩૬ “ જિમાં 'સ' નિધાતાને પાતે રાજનીતિજ છે એવી ખાત્રી થાય છે

ખીજે દહાડે સવારે નરેન્દ્રેવ ઉઠ્યા કે તરત
 સનિધાતા દરેક તેમને મળવા આવ્યા પહોંચ્યા.

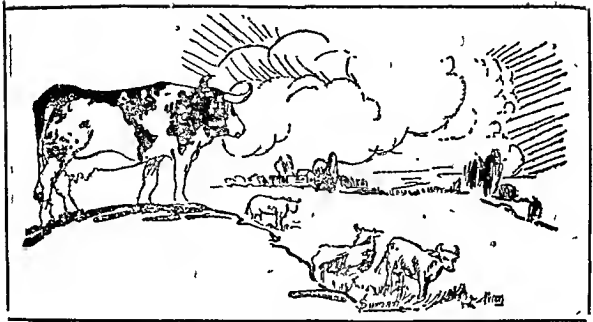
સનિધાતા આજે ઘણાજ આનંદમાં હોય
 એમ દેખાતું હતું તેમની આંખો હરખથી
 પટપટી દૃષ્ટી હતી. તેમનો હાથ હુંડ પર જઇ
 પડતો હતો તેમના હોઠો હસ્યાજ કરતા.

જાણે ઘણીજ ગંભીર હતી અનેક વર્ષો
 થયાં, તેમની તીવ્ર જીહ્વાજતા, નરેન્દ્રેવ રાજ્ય-
 ના સમ્પ્રધાન તેમની સલાહ પુછતા નહીં. ધનની
 ખાખતમાં તે માનીતા હતા, રાજનીતિની

ખાખતમાં તેમનો હીસાખ નહોતો. આ વાત
 તેમને ઘણીજ સાલતી. એજીજ નહીં પણ
 આ વાતથી તેમના મનમાં ડર પેડો હતો કે એમ-
 નું મગજ રાજનીતિમાં ખરાબર ચાલતું નહોતું.

આજે સવારે તેમના મગજમાં એક મહાન
 વિચાર આવ્યો. એ વિચાર એમનેજ હતો કે
 એમની મૈનાકીનો તે વીશે તે સ્પષ્ટ નહોતો. પણ
 એને પુરેપુરો ગાઠવી કાઢ્યો તો તેમણેજ. ના.
 ના. એ વિચાર તેમનો પોતાનોજ હતો.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭]

: : : : હીંદુ પશુધન : : : :

લેખક :

રા. કુંગરસી ધરમસી સપર

પં જળપના પશ્ચિમ ભાગ તથા સિંધના કેટલાક જિલ્લાઓ મુકીને બાકી આખા હિંદમાં સર્વે સ્થળે શીંગડાવાળાં પશુઓથી ખેતરોમાં એક કરી વાવણી કરવાનો રીવાજ છે. યુરોપના કેટલાક પ્રાંતો, ઓસ્ટ્રેલીઆ, અમેરીકા ખાતે થોડાં જોતીની ખેડમાં ઉપયોગી છે. હમણાંની સદીમાં તે સર્વત્ર વગળાં યંત્રોથી જ ખેડ કરવામાં અમેરીકાના ખેડુનોએ શરૂઆત કરી દીધી છે. અને દરેક મોટા ખેતરમાં ખેડ, વાવણી, કાપણી, નીંદામણી, અને દાણા છુટા કરવા એ સર્વે યંત્રોની મદદથી જ થાય છે. આપણા દેશમાં હજારો વરસોથી પશુધન જોતીનાં કામમાં વાપરવામાં આવે છે. અને બગદની સારી જોડ અને એકાદ ગાય સાથે ખેડુન સુખ એનથી પોતાના

કુટુંબનું જરૂર પોપણ કરી શકે છે હિંદમાં સિંકડો જાતિના, કદનાં, દેખાવનાં પશુઓ ખેતી પાછળ નીચે છે. પરંતુ આ વિષયમાં જોઈતો રસ અને ખર્ચો કોઈ ધનાવતું નથી. જ્યાં હિંદુ પશુ બળ કેટલે દરજ્જે દિવસે દિવસે ઉતરતું જાય છે; અને બગ, મજબુતાઈ તથા કદમાં તેતી અવનતિ થતી જાય છે, તે વિષય અધારામાં જ રહ્યો છે. આ દેશમાં હમણાં શું સ્થિતિ છે? શા માટે પશુ-ધન હીન થાય છે? તેમાં કેવા અને કેવી મારફતે સુધારા થવા જોઈએ? એ સુધારાઓમાં શું અતિશય છે? અને બીજા દેશોમાં કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થાય છે. અને તેના ઉપરથી આપણે શું બોધ-લેવાનો છે. એ જ આ લેખનો વિષય છે. એ તો નિર્વિવાદ વિષય છે-સર્વે તરો

સરકારી અથવા ખાનગી એકજ અભિપ્રાય ઉપર આપ્યા છે કે હિંદનાં પશુઓ દિવસે દિવસે નિર્બલ થતાં જાય છે. છેલ્લી સદીમાં ઋતુ, હવાપાણીની પ્રતિકૂલતા, વિશાલ ગૌચર જમીનનો ખેતીના કામમાં ઉપયોગ, ઉંચી જાતનાં મજબુત જનાવરો પેદા કરવાની લોકોની ખેદરકારી, રાજ્ય તરફનું અત્યંત દુર્લક્ષ, જમીનદારો, નવાઓ રાજ્યો જેઓ સારાં જનાવરો ઉછેરવા માટે પરસ્પર હરીશય કરતા હતા તેઓનું નબરવાપણું વગેરે અનેક કારણોને લીધે સારાં પશુઓ દિનપ્રતિ દિન બહુજ ઓછાં થતા જાય છે. અંગ્રેજ કૅળવણી વધી, સાહિત્ય, ધર્મ, સંસાર અને રાજકીય વિષયો સંબંધી જ્ઞાન વધ્યાં. બધી દિશાઓમાં પાશ્વિમાત્મ સુધારાનું અતુકરણ થાય છે. આપણા પહેરવેષો, રીત રીવાજો પણ યુરોપની દબ ઉપર ચોખ્ખાં જાય, પરંતુ સારાં જનાવરો પેદા કરી દેશનું આર્થિક બળ વધારવું તે વિષય ઉપર તો આપણે દુર્લક્ષજ રાખ્યું છે. હમણાં હમણાં એ વિષય ઉપર થોડું લક્ષ આપાનું શરૂ થયું છે. પણ પ્રજાનો મોટો ભાગ તો એ પશુ સુધારણા અથવા પશુ પાલન વિદ્યામાં ખીલકુલ રસ લેતોજ નથી.

હિંદના જુદા જુદા વિભાગોમાં જુની ઉંચી જાતની જનાવરોની પેદાર હજી કોઇ કોઇ સ્થળે થાય છે. પરંતુ ચરવાનાં ખુણાં મેદાનોની અછતને લીધે, અને ઉપરા ઉપરી આવતા દુકાળોને લીધે એ જાતો પણ ધીમે ધીમે ઉતરતીજ જાય છે. ખાઇસોર ખાતે હેઝઅલી સુલ્તાનની કાળજી, ખંત અને પ્રેમથી 'અમૃતમહાલ' નામની ગાયો અને બળદોની ઉંચી જાત સ્થાપવામાં આવી હતી. રાજ્યની મદદથી હજી એ જાતનાં જનાવરો ઉત્પન્ન કરી નીભાવવામાં આવે છે. મદ્રાસ નેદેસોર અને કંદનુલ પ્રાંતના ગોવાળોએ ગૌ અને બળદોની સારી જાતો ઉત્પન્ન કરી ઠીકનામના મેળવી છે. પણ પ્રદેશોનાં ત્યાં વારંવાર ભરાય છે;

અને તેને લીધે આંધ્ર પ્રદેશને ઠીક ઉતેજન મેળવ્યું છે. ગુજરાતનાં ખેડૂતોની સંભાળથી ઉછેર લા બળદો પણ હિંદમાં વખણાય છે. પંજાબને હરીમાણા જીજ્ઞાના મોટા કદનાં બળવાન જનાવરોએ પણ સારી નામના મેળવી છે. એ રીતે કોઇ કોઇ સારી જાતનાં જનાવરોને જુદે જુદે ઠેકાણે ઉછેરવામાં આવે છે. પરંતુ સામર્થ્ય રીતે જોતાં દેશના ખેડૂતો સારાં પશુ ઉછેરવામાં પ્રગતિમાન થયા જણાતા નથી. પણ ઉલટા પાછા પડતા જાય છે. જુના દેશી રાજ્યો સારાં પશુઓ ઉછેરવાની આખતમાં ધણો રસ લેતા હતા ધણાં ખરાં રાજ્યોમાં રાજાની જાતીય દેખરેખ નીચે પશુશાળાઓ નીભાવવામાં આવતી. પરંતુ આજે તે વિષય ઉપર દેશી રાજ્યોમાં ઉદાસિન વૃત્તિ જોવામાં આવે છે.

સને ૧૮૯૭ થી ૧૯૦૦ સુધીના ત્રણ મોટા દુકાળ જેને આપણી તરફ ઇપ્પનીઆના કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેણે જનાવરોનો બહુ મોટો ભોગ લીધો હતો. વરસાદનો આખા દેશમાં લગભગ તદ્દન અભાવ, ઘાસ-ચારાનો ક્યાંએ પણ સંગ્રહ નહોતો, લોકોની બિવિધ-ને માટે તદ્દન ખેદરકારીને લીધે આદત, એકદમ પોતાનાં પુરા જોસથી તુટી પડી, ગુજરાત અને પંજાબનાં ઉંચીજાતનાં ઢોરો તો 'મોટે ભાગે ખલાસજ થઇ ગયાં. પંજાબના જીજ્ઞાઓમાં કોઇ ઠેકાણે ૧૭ ટકા અને ક્યાં ક્યાં તો ૪૫ ટકા સુધીનાં જનાવરોનો નાશ થઇ ગયો. માત્ર ઇપ્પનીઆમાંજ રાજપુતાનાનાં ૧૧ કરોડ જનાવરોમાંથી લગભગ ૫૦-૬૦ ટકા જનાવરો ખોરાક અને પાણીના અભાવને લીધે મરી ગયાં. એક દેશી રાજ્ય તો એટલે હદ સુધી સંગ્રહમાં પછાત હતું કે તેના લગભગ ૯૦ ટકા જનાવરો જુખમરાનો ભોગ બન્યાં. ખીજાં દેશી રાજ્યમાં ૭૦ ટકા નાશ પામ્યાં. ગુજરાતનાં ખેડૂતોએ પોતાનાં ઘરો,

રાયચીલુ વેચ્યાં છતાં ૨૦ લોખ જનાવરેમાંથી બહુ મહેનતે ૧૦ લોખ પશુઓ અચારી શક્યા. રાત્ર્ય અને પ્રાત આવા લયકર સમય માટે આગમચેતી વાપરી શક્યા નહી. આ ઉપરથી ભવિષ્યમાં કેવી રીતે અને કેટલેા સંગ્રહ સારી મોસમોમાં ચારાનો કરી રાખવો એ હવે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન રાજ પ્રજા પાસે ખડો ઉભો છે. આગળ તેની વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

વાયવ્ય પ્રાંત અને બંગાળાનાં ગાયો તથા બળદો કદમાં બહુ નાનાં, નિર્બલ, અને ખેડોળ હોય છે. ત્યાં સારી જાતનાં પશુઓનો અભાવજ નેવામાં આવે છે. ગાયોમાં દુધુ ઓછું અને બળદોમાં બળ ઓછું. તેથી ખેતીનું લગભગ મોટે ભાગે કામકાજ પાડાઓ અને ભેંસોદ્ધારા થાય છે. એ જનાવર ઘણું મજબુત અને ખડતલ હોય છે. કલકત્તાના નાના રસ્તાઓમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં માલથી ભરપુર ભરેલ પાડાથી ખેંચાએલાં ગાડાંઓ નેવામાં આવે છે. ભેંસોને જગલમાં મુકી જંગલી પાડાઓ દ્વારા સંતતિ પેદા કરી, તેમને પકડી ખેતીના અને ભાર વહનના કામમાં વાપરવામાં આવે છે. ભેંસે દુધ અને ધી પણ ઘણું આપે છે તેમ કષ્ટ સહન કરવામાં કસાએલી જણાય છે.

સિંધના કેટલાક ભાગોમાં તથા રજપુતાનામાં બળદોને બદલે ખેતી માટે ઉંટો વાપરવામાં આવે છે. ધાસ પાણીની અછત જેથી બળદો એ સ્થાનોમાં ઉછેરી શકાતા નથી. પણ ઉંટો વધારે સહન શક્તિને લીધે ત્યાં સારું કામ આપી શકે છે. ઘોડાઓ મારફતે ખેતી કરાવવાની પ્રયા હીંદમાં નથી. તેમ વીલાયતનાં અને ઓસ્ટ્રેલીઆના મોટા કદવાળા મહેનતુ બળવાન ઘોડાઓ હીંદમાં નીપજતા નથી. એટલે ખેતીના બળની ઘોડાની જાત હીંદમાં છે નહીં. ઉત્તેજનના અભાવથી સારા ઘોડાઓ સવારી માટે પણ કોષકંઠ રચે

તેઆર થાય છે. અંગ્રેજ સલ્તનતની સ્થાપના પછી લશ્કરી કામ માટે ઘોડાઓની માગ બહુ જીજ રહી. રાજ્યોમાં મોટરોનો શોખ વધ્યો. પેસાદારોમાં પણ સારાં ઘોડાઓના સંગ્રહ પ્રત્યે અભાવ નેવામાં આવે છે. કાઠીઆવાડની ઉંચી જાતની ઘોડીઓ કાઠીઓના દરબારમાંથી ધટતીજ જાય છે. કચ્છના સારા વખણાએલા ઘોડાઓનું સ્થાન તો હવે માત્ર કવિ દલપતરામની કવિતા “કચ્છી તો ઘોડા બહાં” માંજ રહ્યું છે.

દક્ષિણમાં નાગોકિત મૌવલી લડવેઆ-ઓની ઘોડીઓ પણ હવે ઉછેરાતી નથી. બંગાળામાં અને મદ્રાસમાં ઘોડા કહી ઉછેરાતા નહોતાં અને હમણાં પણ નથીજ. વાયવ્ય પ્રાંતના વેંતીઆ ટુઓ ઘોડાનાં નામને એજ લગાડે છે. હીંદના ધોડેરવાર લશ્કરના અમલદારો મારાં ઘોડાઓનો સંગ્રહ કરવા ઓસ્ટ્રેલીઆ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં બટકે છે. લદાખ પછી કેક રિથતિ સુધરી છે. ઘોડાઓ ઉછેરાનાં ખાતાંઓ પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંત અને બલુચીસ્થાનમાં લશ્કરી ખાતા તરફથી ખોલવામાં આવ્યા છે. અને આરંભ જાતનાં ઘોડાઓ ઉછેરવામાં આવે છે. હવે ધોડેરવાર લશ્કરમાં પણ નોહડેક અને ઓસ્ટ્રેલીઅન ઘોડાઓને ઠેકાણે આરંભ ઘોડાઓ નેવામાં આવે છે. મોટી તોપો તાણવા માટે અને માત્ર ઉપાડવા માટે તો લશ્કરી ખાતાનાં ખચ્ચરોજ નીલાવવામાં આવે છે. લદાખ પહેલાં ધણાં ખરાં ખચ્ચરો યુરોપના જુદા જુદા ભાગોમાંથી લાવવામાં આવતા હતાં પરંતુ લદાખ પછી પંજાબ ખાતે હીઆર છલ્લા-માં ખચ્ચરો ઉછેરાનું એક મોડું ખાતું લશ્કરી-ઓ નીલાવે છે.

હીંદના મોટા ભાગમાં બળદોદ્ધારજ ખેતી કરાવવામાં આવે છે. તેઓ શરીરે બહુ ચપલ અને ચંચળ હોય છે. પણ યુરોપના ઘોડાઓને

મુકામને જોયવાની શક્તિ અને ભારવાહીપણું ઓછું થયેલ છે. ખેતરોમાં વારંવાર હળફેરવામાં આવે છે. પરંતુ પુરતી જમીન ઉઠી ખેડાતી નથી. અને હલકી ખેતી થાય છે. ખીજા પ્રાંતોના મુકામને શુભરાતનાં ખેતરો ઓછાં ખેડાય છે. બંગાળમાં ચોખ્ખાની ખેતી તો મોટે ભાગે પાડાઓ દ્વારાજ થાય છે. નાના ડોકરાઓ દાયમા લોદાની આરવાળા લાકડીઓ રાખી, એ બેંસાએને હાંકે છે. વધારે વરસ દવળા ભાગે માં પુરતો ખેરાક મેલતો હોય તો તે મા ગાયો કરતાં વધારે ફાયદાકારક છે. વધારે દુધ, ધી આવે છે. અને તડકામાં પણ મહેનત કરી શકે છે. હીંદના ગરીબ લોકોના મોટા ભાગનો નિર્વાહ તો બકરાના દુધ ઉપર થાય છે. બકરાં-ચોખ્ખાની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પરંતુ તેમનો ઉપયોગ દુધ સારુ કરે છે. ખેતી માટે નકામાં છે.

મધ્ય હીંદ, દક્ષિણ હીંદ, પંજાબના દક્ષિણ ભાગ અને રજપુતાના ખાનેજે રથજે ખેતી ઓછી હોય છે અને ચરવાનાં મોટાં જંગલો તથા પાણી પીવાનાં નેસોની સગવડો મોટાં હોય છે; ત્યાં ભરવાડો, ગોવાળીઓ- અને શુભરો પશુઓનાં મોટાં ટોળાંઓ સાથે બમેરે, તેઓનું કામ દેર ઉછેરનુંજ હોય છે. અને પેઢી દર પેઢી આદ્યું આવે છે. હીંદના જુદા જુદા ભાગોમાં દર વરસે મોટાં મેળાઓ થાય છે. એવાં દેરો દળરોની સંખ્યામાં વેચાય છે. એ ભરવાડો અને શુભરો એકજ રથજે રહેતા નથી. પણ જ્યાં ચારાની સારી સગવડ હોય છે ત્યાં ધામો નાખી પડી રહે છે. અનાજ ભરવાડોની લાઇ જવા અગાઉ હીંદમાં વણુભરો દળરોની સંખ્યામાં નીકળી. પરંતુ રેલ્વેના વ્યવહાર ભરવાડી વણુભરો હવે માત્ર રજપુતાનાના કોઇ ભાગોમાં ચાલુ છે. હાથી નેલેર, અમૃત મહાલ, શુભરાત અને માલવીની

સારી જાનો એ ભરવાડો અને શુભરો પાસે વહાં પરંપરા જગતી રાખેલી જોવામાં આવે છે. પંજાબના શામવાળ અને ગીંદની જગતન દુધવાળી ગાયો આખા હીંદમાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એ ભરવાડો અને શુભરો ખરાજ સંજોગને લીધે અને ખેતીના મોટા વધારાને લીધે દેર ઉછેરને ધધેા મુકતા જાય છે. એ લોકો પાસે દેર ઉછેરનું વશપરંપરાનું સારું જ્ઞાન હોય છે. અને તેઓ સારી જાનના આપણાઓ પાળી મજબુત દેખાવડાં દેરો ઉત્પન્ન કરાવી ઉછેરે છે. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે એ ભરવાડો શુભરો અને તેમનું દેરઉછેરનું જ્ઞાન કાળના ગર્ભમાં સંતાતું જાય છે. ખેડુનો પાસે સારાં દેરો કવચિતજ હોય છે. પણ તેમને દેરઉછેરનું વંશ પરંપરાનું જ્ઞાન સારું હોતું નથી. તેમ સારા આપણાઓ કોઇ પાળતુંજ નથી નેથી ગામડાં-ઓમાં સાગં પશુઓ કવચિતજ મળી શકે છે.

થેરાઓનો ઉછેર મોટે ભાગે માંસ માટે અને સાધારણ રીતે ઉન માટે થાય છે. દક્ષિણ અમેરીકાના એટ્રેલીઆના કે ઇન્ડિયામાં તોલકોક ખાતેના પુટ મેંદાઓ મેં જોવાં છે. તેઓ દર વખતે ૭૮ રતલ ઉન આપી શકે છે. આપણે ત્યાં થેરાંઓ ૧૧ રતલથી ૧ રતલ ચોખ્ખી ઉન આપે છે. તેનું કારણ સારી જાતનાં થેરાઓની ઉછેરનો અભાવ છે. ખીચારાં ગરીબ ભરવાડો સાધનો ને અસાધે સારી જાન ઉછેરવા મોટા કદનાં પરદેશી થેરાઓ ખરીદી શકવાની હાલતમાં નથી. જે સરકાર તરફથી તેમને તેવી મદદ મળે તે ભરવાડો હાલ કરનાં ધણાં સારાં થેરાં ઉછેરી શકે છે.

હીંદનાં શીંગાળાં દેરોની સંખ્યા ૧૯૧૫-૨૦ નાં સરકારી રીપોર્ટ મુજબ ૧૪ કરોડ ૫૦ લાખની જણાય છે. ૧૦૦ એકરની ખેતીની પાછળ દેરોનું પ્રમાણ બંગાળમાં ૧૦૧ અને

મુંબાઈમાં ૩૦ ઢોરોનું આવે છે. બ્યારે ૧૦૦ માણસની વસ્તીના ઉપર સરેરાસ ગણ્યતાં દીલ્હી-જિલ્લામાં ૩૩ અને માનપુર પરગણામાં દરસેંકડે ૮૬ જનાવરોની આવે છે. આખા હાંદમાં અંગ્રેજી વિભાગનું બેમાણુ દર ૧૦૦ એકર જમીન ઉપર ૬૬ ઢોરોનું અને વસ્તીમાં દર ૧૦૦ માણસે ૬૧ ઢોરોનું આવે છે. પારકા દેશાવરોના પ્રમાણમાં જો કે બહારના દેખાવમાં સંખ્યાનુ પ્રમાણ ઠીક છે; પરંતુ જનાવરોની હાલત, તેમની નવજાતિ સ્થિતિ અને ખેડાણ રૂપ સરખાવતાં આપણે ધ્યાન પાડવું જોઈએ. તેમ સૌથી મોટી આફતની ખીના એજ છે કે ભવિષ્યમાં તેમના નિર્વાહ માટે આપણી ખાસે પુરતો બદો મસ્ત નથી અને ઇંગ્લેન્ડની આફતો સામે ભવિષ્યમાં રક્ષણ લઈ રાખવાના ઉપાયો પણ આપણે ચોજી રાખ્યા નથી. આ જનાવરોનો મોટો ભાગ આર્થિક નજરે ફાયદા કારક જણાતો નથી. આપણે ત્યાં ઢોર ઉછેરના આકાશ તપાસતાં તેમાં ઢોરમથી વધારે નફા મળે તે લાગતો નથી. પરદેશોમાં આ સવાલ માત્ર આર્થિક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે. હાંદમાં એ પ્રશ્ન ધાર્મિક લાગણીઓથી ભરપૂર છે. એટલે ત્યાંનો મુકાબલો અને ત્યાંના નિયંત્રણો આપણને નકામાજ છે. ઢોર નકામું થયું અથવા આર્થિક દૃષ્ટિએ ખોટું કરતું જણાયું એટલે કસાઈને ત્યાં મુકી દેવાની પરદેશના લોકોમાં રુઢિ છે. અત્રેના લોકો એ માગે કદી સ્ત્રીકારી શકે નહીં. જેથી હાંદનાં પશુધનનો આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો હમાણું ફાકટ છે. ગયા વરસે ઈંગ્લેન્ડમાં રીન્ડરપેસ્ટ અથવા જનાવરોની મરણી ઢોરોને લાગ્યું પડી. સારાં સાળાં ઢોરોને રક્ષણ આપવા સરકારે હાજરો રોગી ઢોરોને બુઝાં કઢાવી મરણી નાખ્યાં. એ દે માત્ર અત્રે હાંડ વસ્તી જોઈ શકે નહીં. જુદા, દુધ નહીં આપતાં રોગી અને ગમ નહીં પારણ કરતાં જનાવરોનું પાલન

આ દેશની હાંડપ્રજાને માન્ય છે. એટલે તેનો નીવેરો બીજી રીતે થઈ શકે નહીં.

હાંદનાં પશુધનની વૃદ્ધિ પાલન અને રક્ષણ માટે માત્ર બે ઉપાયો છે. તેની આપણે ચર્ચા કરીએ. પેહેલાં તો ઢોરોની જાત સુધારવી અને બીજું તેમનું રોગો અને દુકાળની આફતોથી રક્ષણ કરવું. આ બંને સવાલો ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાની તાકીદે જરૂર છે. જ્યાં શહેરો વધારે છે તે વિભાગમાં પશુઓના પાલન માટે સારી વ્યવસ્થા નથી. છતાં ગામડાંઓમાં સારાં દુધાળાં જનાવરો લેવા કરી શહેરોમાં માટે કાંઈમત આપી ખરીદાય છે. શહેરોમાં અસુખકારી તેજાઓમાં રાત દિવસ એ ઢોરોને પુરે છે. જ્યાં સુરી પુરતું દુધ આપે છે ત્યાં સુધી પાલન થાય છે. અને પછી હાંડ હોય તો પાંજરાપોળમાં અને મુસલમાન હોય તો કસાઈને ત્યાં મુકે છે. કલકત્તામાં ગોપાલનની આર્થિક દૃષ્ટિએ એક સારી યોજનામાં હું સામેજ હતો. બધી તરફ શુભ દોષો જોયા પછી પરિણામે જણાયું કે આપણી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વ્યવહાર રીતે એ પ્રશ્ન ફતેહમાં થઈ શક્યો નહીં.

ગામડાંઓ સાથે સંબંધ રાખ્યાથીજ આ સવાલ કેંક સહેલો થાય છે. ત્યાં સારા પાણીના નેસો હોય અને ચરવાને પ્રુબળ જમીન હોય તો ઢોર ઉછેરવું કામ સારું ચાલી શકે. પરંતુ દર ૫૦ ગાયો પી પુરે એક સારા મજબુત નીરોગી આખજાની જરૂર છે. તેમ ઢોર ઉછેર કરનારને ઢોર સંબંધી રોગોનું અને તેની ચિકિત્સાનું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પોતે જાતે દેખેજ રાખી શકે અને ઢોરોની સેવા ઉપર જાને નજર રાખી શકે તોજ એ કામ હાથમાં લેવાય. તેમ જરાજ વરસોમાંથી ગયાચરવાને ધાસનો સારો સંબંધ, ખરાબ ઋતુમાં આશ્રય આપવાને જોઈતાં છાપરાં વગેરે બાંધવાં જોઈએ. માંખણ, ઘાસ અને ધી

તૈયાર કરવાનાં યંત્રોની યોજના પણ ગૌશાળા સચિ હેતુ તે વધારે ફળવતી થાય છે. મતલબ દરેક જનાવરોને પુરતું ખાવાને મળે અને તેની પાસેથી તેટલું જ કામ મળે એવી યોજના હોવી જોઈએ.

હોદ્દની સરકારનું લક્ષ પણ આ સવાલ પ્રત્યે ખેંચાયું છે. પશુપાલનમાં રસ લેતી દરેક વ્યક્તિએ પુસાની સરકારી પશુશાળા અને ઉછેરખાતું જેવાં જાણીતાં જોઈએ. જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી સારાં પશુઓ મંગાવી, તેમની જાત પ્રમાણે ઉછેરવામાં આવે છે. અને એશાયર, હોલસ્ટીન, એસ્ટ્રેલીયા વગેરે ટેકાણેથી સારા આખલાઓ મંગાવી તેમની મારફતે અંગ્રેની જાતોમાંથી મિશ્રજાતોની ઉત્પન્ન કરારી એનાં પરિણામોનો સાર કાઢવામાં આવે છે. અને ગામઠી, પરદેશી તથા મિશ્ર એ ત્રણેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણોના ગુણધોષોનું તોલન પણ યથા શક્તિ કરવામાં આવે છે. પ્રાંતિય ખેતીખાતાના વિભાગોમાં પણ સારી જાતના આખલાઓ ઉછેરવા માટે હમણાં હમણાં સારું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ પ્રયાસો હજી બાળ અવસ્થામાં છે. અને સવાલનું ગંભીરપણું એટલું મોટું છે કે ધણી વરસોના ચાતુ પ્રયાસો પછી કેંકરજી મળવાનો સંભવ છે. પ્રાંતિક સરકારો પાસે નાણાંનો અભાવ છે અને ખીજ ધણી અગત્યની જરૂરીઆતો સામે ઉભી છે. એટલે આ સવાલ ઉપર ખેતીવાડી ખાતું પુરતું લક્ષ આપી શકતું નથી. પોતપોતાના પ્રાંતના સારી જાતના પશુઓના ઉછેર માટે હજી મોટા પ્રયત્નો કરવા બાકી છે. તેમ આ વિષયના તમે પણ પુરેતા પ્રમાણમાં મળી શકતા નથી. પુસા ખાતે અને બેંગલોર ખાતે કેટલાક યુવકો અંગ્રેજ પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપરથી વીલાયતી રંગથી રંગાઇ કેળવવામાં છે. ખેતીવાડી ખાતાઓમાં નીમાની પછી,

દેશરૂઢિનાં કામને કેવી સારી રીતે પ્રગતિમાન કરી શકશે, તે તો માત્ર અવિષ્કૃત ખતાવી શકે. મુંબાઇ ઇલાકામાં વારંવાર પછતી આશતોને લીધે ત્યાંની સરકાર જાગી છે. મુંબાઇ સરકારનો માર્ચ ૧૯૨૫ નો રીપોર્ટ જણાવે છે કે -“ છેલ્લાં ૧૦-૧૫ વર્ષોનો અનુભવ ખતાવે છે કે ઇજ્જાળ નિવારણ ફંડનો આધાર હવે ધાસચારો સંગ્રહવામાં જ પુરો થશે. હવે એ ફંડમાંથી ધાસ વગેરે ભરવું જોઈશે. પંચમહાલમાં-દાહોદ અને ગોધરામાં, ખાનદેશ-નવા પુરામાં અને પાલધરમાં સંગ્રહવાની યોજનાઓ મોજુદ છે અહમદનગરમાં પાંચ કરોડ પૌંડ ધાસ સંગ્રહવાની યોજના છે. બેલગામ, ખીજનપુર, ધારવાડ અને સોલાપુરમાં પણ ધાસ સંગ્રહવામાં આવશે. ધાસ કાપવાનાં યંત્રો ખરીદવા માટે અમુક રકમો મંજૂર કરવામાં આવશે. ગુજરાતમાં પણ આવું ધાસ સંગ્રહવાની યોજના કરવામાં આવી છે. ખાનદેશમાં સરકારે જંગલખાતાને ઇજ્જાળમાં પાણી પુરું પાડવાનું કહ્યું છે. અત્યારે સંગ્રહોત્તો ધાસનો જથ્થો ૩૫૦ લાખ પૌંડની કીમતનો છે.”

એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે હોદ્દનાં દેશોને પેટપુરતો ખોરાક મળતો નથી તેમજ અમેરીકા વગેરે દેશોમાં શોધી કાઢેલાં જનાવરોના માટે જુદી જુદી જાતના હમણાં નીરુપયોગી પરંતુ શોધખોળને અંગે ઉપયોગી ખોરાકો પણ અત્રે વપરાતા નથી. ખીજ મુશ્કેલી જ્યારે દેશોમાં ચોપી મરકી ચાલે છે ત્યારે ગામડાવાસીઓ અને ગુજરાતનાં અજ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. રોગી જનાવરોને જુદાં કાઢી તેમની સારવાર કરવાની પ્રથા અજ્ઞાત છે. જો એક ટેકાણે જનાવરોમાં મરકી શકી નીકળે છે, એટલે તરત ગુજર ખીજ ગામ તેમને લઈ જાય છે. ત્યાં એ રોગ ફેલાય છે.

સંધ્યાને—

સામ્રાજ્ય

લેખક :

રા. પીયૂષ.

—૨૨—

(દરિગીવ)

સંધ્યા, સુનેરી બાલ તારા,
કેણુ નલમાં સુંથતું ?
ધનુ-રંગનાં નવ તુરની
આ છાંટ કયાંથી છાંટતું !

ધીમાં ધીમાં મલકાવી મેં
કે તારલા અંબોડલે,
તુજ અલકના ચંદ્રક સમા
અળકે અલકતા નભતટે.

તારાં વસન નિર્મલ ઉડે
આસમાનના રસ મંડપે,
નવચેતનો શુદ્ધ તણાં
રુકુરે અમુલાં તાંતણે.

બીજ ચંદ્રને તુજ લાલમાં
કંઈ કોડથી અળકાવતી,
લીનાં લીનાં રસ-વ્યોમમાં
ઝોઈયાં નીર છલકાવતી,

સુવર્ણ ધન હીરોલ પર
અલકાવલિ ફરકાવતી,
સોને મઢ્યા ઘન-વૃન્દમાં
કંચન કલાપ વહાવતી.

એ અમુલ ગોરવનાં લીના
અશગાન અનિલો રેલતાં,
ધીમા ધીમા જાયે વહા
નલ-વાટિકામાં ખેલતાં

તે ગાનનાં આદોલનો
અભિનવ ભર્યા, ઉરથી ઝીલું,
સન્નિ તણા પરદા પડયે
તુંજ ગાન રહી જાયે ઉણું.

લેખક :

રા. જયજીલાલ માતીલાલ ઠાકોર

“હું મ જીતુ, આજે ધરધર રમવા મોડો આવ્યો ! જીતીતો નથી કે આજે રવિવાર છે એટલે આપણે ઉત્તરણી કરવાના છીએ ? ને આ ખીચારો સુરેશ તારી ક્યારની રાહ જોઈ એસી રહ્યો છે ?”

“સરોજ, ખરી વાત કહું ? આપણી ઉત્તરણી માટે લાકડા લાવવા માટે તે કહેલું પણ મારા બાપુ ધરમાળ હતા એટલે બાપે કહેતા હોમત ચાલી નહીં. પણ તો છે ને તે મારા મારા બાપુ જેવા બહાર નીકળ્યા કે તુરંતજ મારી બાપે અજમપજમ સમજતી કે આપણા પાસા પોઆર.”

“અથવા એ, સહેજ આખવા તો દે. સુગંધ તો દોરત અચ્છી આવે છે.” જીતુ ને સરોજની વાતમાં સુરેશ વચ્ચે ઉમેરો કર્યો.

“નહીં વળી હોં. આપણા મહાદેવને (એક ગોળ પથરા સામુ આંગળી કરી) પહેલાં પર-સાદ ધરાવવો પડશે. મારી બામાસી તો છેને તે મને ગમે તેટલી જીભ લાગી હોય તોપણ અમારા બાલાજીને આરોગાવ્યા વગર અમને જમવા બેસાડેજ નહીં ને,” સરોજે ઉત્તર આપ્યો.

“એટલેજ જમીરે મારી મોટી એન અમારા

મહાદેવને આરોગવા મારી પાસે બજારમાંથી પેંડા મંગાવે છેને ત્યારે અગાઉથીજ હું તો તેમાંથી કંઠાઈની દુકાન પરજ એકાદ પેંડાનો સહેજ ટેસ્ટ કરી લઉં. પણ ખીજવાર કે આજી વડું મળતાં વહેલું મોડું થાય તો હરકત નહીં.” સુરેશ પોતાનું પરાક્રમ વર્ણવ્યું.

“જેમ તારી બહુ મોટી બહાદુરી. હમણાં હું મારી બહાદુરી કહેવા બેસીરાને તો તું તો ગુંલાટજ ખાઈ જાય, સમજ્યો ! પણ ધરધર રમવાનું મોડું થાય એટલે પછી કોઈ વખત કહી સંભળાવીશ.” જીતુએ ગર્વથી કહ્યું.

“ને સરોજ ! તું અમને ધરધર રમવાનું કહ્યા કરે છે તેમાં અમને ગમત પડે છે, પણ મને અત્યારે તો કંઈયે લાગે છે. એ તો આપણે ચાર-બે છોકરા ને એ છોકરી-હોય કે ની ત્યારે ચોર મોજ આવે.”

“વળી એમાં શું ?-હું તમારા બેઠીની વહુ યદ્યપ, અને ધરની શોહણી બનીશ.” સરોજે તોડ કાઢ્યો. આ ચળવો-તેના ભાવિમાં અમ-ગંધ્ય પાઠ બજવશે એ વીશે સરોજને ક્યાંથી પ્રાંતિ હોય ? એ નિર્દોષ અજાણને ક્યાંથી સાન-હોય કે હીંદુસ્તાનની અસંખ્ય જાતિનાં કુટુંબોને પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલાં રૂઢિનાં

બંધેનો એના શબ્દોને નિંદા અને ટીકાથી વીધી નાખશે !

સરોજ, સુરેશ અને જીતુની બાળ ત્રિપુટી શેરીમાં તોફાન કરવામાં પ્રથમ પંક્તિમાં આવતી. "One for all and all for one" અર્થાત એક તે સર્વ ને સર્વ તે એક એમનો સુદ્રાલેખ હતો. તે પૈકી એક જણની વિરુદ્ધ કદી કોઇ ઝગડો કરતું તો ત્રણે બેગાં યથા વિરોધીને હંફાવતાં અને પોતાની જીત જાહેર કરતાં. જો કે જીતુ ને સુરેશ એકજ નીશાળમાં ભણતા હતા પરંતુ તે બેઉ જુદા જુદા વર્ગમાં હતા. બંને નીશાળમાં પણ ટીપ્પણી તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. સરોજ મદિલા વિદ્યાલયમાં ભણતી હતી અને અડપલામાં પહેલો નંબર રાખતી. દર સાંજે જ્યારે ત્રિપુટી મળતી ત્યારે પ્રત્યેક જણુ અન્ય ગોઠીયા સન્મુખ પોતાનાં પરાક્રમ કહી સંભળાવતું. રસ્તે પસાર થતા આધેડ વયનાં સ્ત્રીપુરુષના કણુને તેમના શબ્દ અથડાતા ત્યારે તેઓની મુખાકૃતિ પર સ્મિતની છાયા પસાર થયા વગર રહેતી નહીં. આ ત્રિપુટીની નિર્દોષ મસ્તીમાં મદદાઈ હતી. તે જોઇ ખીજ નકલ કરતા હતા.

એક દિવસે શેરીના કોઇ એક ગોઠીયાએ નીશાળનાં પરાક્રમ કહી સંભળાવવા જીતુને આગ્રહ કર્યો. સુરેશ-સરોજે પોતાના પરાક્રમ પ્રજ્ઞ કહેવા કથુલાત આપી, એટલે જીતુએ કહેવાનું શરુ કર્યું; "અયો, અમારા ત્રિભોવન-દાસ બાયલા માસ્તરે અમને બધાને ધરથી પાંચ દાખલા કરી લાવવા કહ્યું હતું. મારી કલાસના છોકરા તો છેને તે મારા માસ્તર જેવા જ દીલા રહેલા એટલે તે બધા તો ધરથી પાંચ દાખલા કરી લાવેલા, પણ મને તો ખરું પુછે ને તો હોસ્ત બાનજ નહીં કે ધરથી લેસન કરવા આપ્યું છે. પછી મેં તો શું કહ્યું કે ગયે મહીને કોઇ એકસાઈઝના દાખલા કરેલા તેમાંથી પાંચ

દાખલાના જવાબ ગજવામાંથી ઝટ રખ્ખર કાઢી એકદમ જુસી નાખ્યા ને રીત તો એની એ રહેવા દઇ ફક્ત જવાબમાં લેસનમાં આપેલા દાખલાના જવાબ માંડી દીધા. ને છેને તે બાયલા માસ્તરે તો મને દોસ્ત વીસમાંથી વીસ માર્ક આપી દીધા. ને દોસ્ત કેની આપણો બેડો પાર."

"અરે પણ મારી આજની વાત તો સાંભળ" સુરેશ શરુ કર્યું; "આજે રીસેસ પછી અમારે સુનીલાલ ગંજેરીનો કલાસ હતો. રીસેસમાં અપણે જે કેળાં લીધેલાં કેની તેની છાલ છેને તે માસ્તરના આવવાના રસ્તાપર કલાસમાં સુકી દીધી, અને પછી જેવા માસ્તર રોડબેર મીઝજમાં ને મીઝજમાં આવ્યા કેની કે તેતો છાલની અડકટમાં આવવાથી જમીન દોસ્ત થઇ ગયા એટલે જોઇ લો વગર પૈસાનો તમાસો."

"જોકે આ અમારી નીશાળમાં તો છેની તે છોકરીઓ તમારી માફક અમારાં બહેનને (શિક્ષકને) પગવતાં તો નથી." સરોજે ટીકા સહી કહેવાનું જારી રાખ્યું; "પણ મારાથી તો આ છેને તે આખો દહાડો મુંઝા રહેવાય નહીં. એટલે મેં તો શું કહ્યું કે જ્યારે અમારાં બહેન ઝાડા ખાતાં કેની ત્યારે છેને તે ગજવામાંથી બોર કાઢીને એવું તો તાકીને માથું કેની કે બહેન તો ધડ લઇને તાડ જેવાં ટટાર થઇ ગયાં અને આંકણી લઇ બોર મારનારને પકડવા ઉભાં થઇ ગયાં. પણ આ એમ કે પકડવું સહેલી વાત છે?"

આ પ્રમાણે નિર્દોષ બાળ ત્રિપુટી ઉલ્લાસમાં ને ઉમગમાં દિવસો પસાર કરતી. શેરીનાં વયો-વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ આમન્યા ને માન જારી રાખવા બાજુ ધાક પ્રદર્શિત કરતાં, પરંતુ આ બાળ સુવાનોની જીંદગી પસાર કરવાની રીત તેમને આંતરિક હર્ષ આપતી હતી, તેઓને પણ તેમની

બાળ ક્રિયા યાદ આવતી. તદાપિ આ ત્રિપુટીના રમાશે ? રવિવારની ઉગ્મણી ઉગ્મવાશે ? નગની
જીવનમા તેમને કેંક નવીન જ્યોત જણાતી જલક્રિયા શરી કયા મળશે ? સુરેશ-સરોજ પૈકી
હતી. ભલે દેશનેતાઓ
મીટીંગો ભરી, લાંબા લાંબા
ભાષણો કરી સ્ત્રી-પુરુષના
સરખા હક્ક માટે અગણિત
કાયદા કાનુનો પસાર કરે
ને નોકે, ભલે માફરો
લેખોદારા માસિકોનાં પાના
ભરી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનાં બજુગા
કુંકી પોતાનાજ ગૃહ
સંસારની જડતા નાણુદ
કરવા અસક્ત રહે, અને
ગૃહદેવી પ્રાપ્ત કરવાની
ગડમથકમાં વૃથા મગ્યા
રહે. પરંતુ આ બાળ-
ત્રિપુટીએ તો સર્વ આપો-
આપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.
નિર્દોષ ત્રિપુટી દેવી હતી
ઉમંગી ત્રિપુટી અલૌકિક
હતી. તે માનવ જીવોથી
સર્ગએલી એટલેજ તે સુખ-
દુઃખને આધીન હતી. એજ
એનો અનિવાર્ય દોષ. તેના
વિધિના લેખ જુદા હતા
તેનો છેડો નજદીક હતો.

૨

જીતેદ્રના પિતા સખ
જડજ હતા. સરકારી
નોકરીને અંગે તે એકજ
શહેરમાં કાયમના રહે એ
અર્થભવિત હતું. તેમની પદ્ધતી થઇ, જીતેદ્રને
ત્રિપુટીનો વિચાર થયો. ભવિષ્યમા એ પુનઃ પ્રાપ્ત
મશે એ સ્વપ્ન હતું. દરરોજ રમાતા ધરધર શરી

હું તમારી બેઠની વહુ ચર્ચા અને ધરની શોણણી બનીશ

કોણ કહી મંગશે ? સંસારની સફરના તે સાથીઓ
તેને-શું અર્થેથી તૈજશે ?

પછીનાં પાંચ વર્ષમા જીતેદ્રના પિતાની

સાત જગ્યાએ બદલી થયું. ખાનદેશથી વીરમગામ સુધીનાં મોટા શહેરમાં એમની ફેર બદલી થયા કરતી. આથી જીતેન્દ્રને જુદા જુદા શહેરમાં નવીન મિત્રાચારીનો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો. તે દરમિયાનમાં સુરેશ-સરોજ વીશે તેને કે આસ માહિતી મળતી નહીં. પરંતુ તે અરસામાં જ્યારે તેના પિતા ધુળીયા હતા ત્યારે સુરેશનાં સરોજ સાથે લગ્ન થવાનાં છે તે સંબંધી આમંત્રણની કંકાત્રી સુરેશના પિતા તરફની જીતેન્દ્રના આપુ પર આવી. તેમાં જીતેન્દ્રને પણ આગ્રહપૂર્વક નિમંત્રણ હતું.

કંકાત્રી લઈ જીતેન્દ્ર તેની માતા પાસે રસોડામાં ગયો. તેની માતાપર સુરેશ કે સરોજની માતા તરફથી કે ખબર અંતર ન હતી. કંકાત્રી વાંચી જીતેન્દ્રની માતાએ નાક ઉંચું ચઢાવ્યું.

“બા, સુરેશ ને સરોજ આટલી નાની વયમાં પરણવાનાં !” જીતેન્દ્રે આશ્ચર્યથી વાત ઉપાડી.

“એ લોકોની ન્યાતમાં તો નાની વયમાં જ લગ્ન થાય ” માતાએ પુત્રની શંકાતું નિરાકરણ કર્યું.

“પણ, કંકાત્રી વાંચતાં મારી જમણી ને ડાબી બેઠે આંખ ફરકે છે. ” જીતેન્દ્રે વાત લખાવી.

“એ તો અજીણને લીધે. ” માતાએ ટુંકમાં પતાવ્યું.

“ગઈ કાલે રાત્રે શકુન્તલાની વાર્તા કહેતાં તેં મને કહ્યું હતું કે વિકાલ જંગલમાં જ્યારે કુખંતની જમણી આંખ ફરકી હતી ત્યારે શકુન્તલા પ્રાપ્ત થયેલી; પણ મારી તો સાથે સાથે ડાબી આંખ સુદ્ધા ફરકે છે. ” જીતેન્દ્રે પોતાનો અભાવ કરતાં કહ્યું.

“મારે તો હજી કળશી કામ છે. શેર ઘી ખાઈએ તોપણ તારી સામે પુરૂ ન પડાય. ” જીતેન્દ્રનાં માતા વાતને છેલ્લે પાટલે જઈને બેઠાં.

“એ તો જૂંજો ઠીક; પણ આપણાથી લગ્નમાં જગ્યા કે નહીં. ” જીતેન્દ્રે સવાલ કર્યો.

“ના ” માતાએ ટુંકમાં જવાબ વાળ્યો.

“કેમ ? કંકાત્રીમાં તો આગ્રહથી બોલાવ્યા છે ને ? ” જીતેન્દ્રે લીલ કરી.

“એ પ્રમાણે કંકાત્રીના આમંત્રણથી લગ્નમાં જગ્યા આવે ક્યાં કરીએ તો પારજ ન આવે. એ તો એવો બહારનો ખોટો આગ્રહ કંકાત્રીમાં લખાયા કરે. ” માતાએ ટીકા કરી.

આ ખતાવ પછી જીતેન્દ્રે કહી માતા સન્મુખ સુરેશ ને સરોજ વીશે વાત ઉપાડેલી નહીં. સાર પછી બેચાર દિવસ સુધી જીતેન્દ્રના મુખપર ગમ-ગીની છવાઈ રહી. સુરેશ પોતાને લગ્નમાં બોલાવ્યો પણ નહીં ? હશે તેના ઘરમાં માખાપ નાની વયમાં છોકરાને સ્વતંત્રતા નહીં આપતાં હોય, અને તેથી જ તેના પિતાએ કંકાત્રીમાં લખ્યું હશે. પણ સરોજ સુદ્ધા એને બુલી ગઈ ? એ બાળને વ્યવહારનું શું જ્ઞાન ? “હું તમારા બેઠેની બેરી યદ્યપ” સરોજના શબ્દો યાદ આવ્યા. તે દિવસની ઉમળણીનું ચિત્ર એનાં ચક્ષુ આગળથી પસાર થયું. કંકાત્રીમાં ખોટા આગ્રહ હોય ? આવા અનેક તર્ક વિનંકાએ જીતેન્દ્રના શાંત મગજ તંત્રએ સામે બંડ ઉઠાવ્યું.

જીતેન્દ્રના પિતાની સુરતમાં બદલી થઈ, અને અહીંથી પેન્શન પર જશે એ સ્વાભાવિક હતું. જીતેન્દ્ર મેટ્રીકમાં આવ્યો. હાઇસ્કૂલમાં પણ તેનાં તોફાન મરતી ચાલુજ હતી. હજી માસ્તરોની મરકરી દૃષ્ટા કરગનું ચાલુજ હતું. ઘણી વખત હેડમાસ્તર સુધી એના વીશે ફરીયાદ જતી, અને કોઈ વખત પરિણામમાં એને સોડીનો સ્વાદ ચાખવો પડતો હતો. પરંતુ ‘છોકરો બહાદુર ને ચાલાક છે. બાપનું નામ રાખશે’ વગેરે શબ્દો, એની મર્યાદા, વર્તણૂક ને સંસ્કારી રીતભાત નીહાળી હેડમાસ્તર અને માસ્તરોના મુખદ્વારે પરીક્ષે બહાર આવતા.

જીવે રક્તની ક્રીકટ ટીર્મતો ક્રેટન હતો, અને અભ્યાસમાં તેમજ સ્પોર્ટ્સમાં હવે નંબર આવી ઇનામો મેળવતો. મેટ્રીક કલાસનું લેસન અને બીજા બહારના અન્ય કર્તવ્યથી જીતેન્દ્રને સુરેશ ને સરેજ યાદ આવતાં નહીં. તે તેઓને વીસરી ગયો.

જીતેન્દ્ર મેટ્રીક પાસ થયો. તેણે કોલેજ જીવનનાં વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાવાં શરૂ કર્યાં. કોલેજ જીવન કેવું હશે ? કોલેજ જીવન એ યુવકની જીંદગીમાં વિસ્તાર ને પરિવર્તન કરાવનાર દેવી જીવન છે એવું સુશિક્ષિત પુરુષો તરફથી જીતેન્દ્રે સાંભળ્યું હતું. અને એ કહેણની તરફેણમાં એના બાપુ ધણી વખત ઇશારો કરતા. જીતેન્દ્રને મુંબાઇ મોકલવા એના પિતાએ વિચાર કર્યો, પરંતુ તેની માતાએ વાંધો ઉઠાવ્યો, અને દલીલ કરી કે, “ ધરને આંગણે કોલેજ છે તો પછી નકામા ખર્ચના ખાડામાં શા માટે પડવું ? વળી મુંબાઇનું પાણી જીતેન્દ્રને સહે કે ન સહે. ”

“ જીતેન્દ્ર એલએલ. બી. માટે મુંબાઇ મોકલવો પડશે તો અભ્યાસથી જ ને તેને મોકલીએ તો હોસ્ટેલમાં રહી જુદા જુદા ગામના માણસોના સહવાસથી તે સહેજ ધડાપડે, ઠીક તેમજ બેવહારુ બને. પ્રિવીયસની પરીક્ષા તો તે એવીજ કોલેજમાં અહીંના કરતાં સહેલાઈથી ને થોડી મહેનતે પસાર કરશે. ” સખ જડજ સાહેબે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“ તમારી સીધારસ અહીંયાં શુ એછી છે ? આટલી બધી આબરુ વધારી છે તે કોને માટે ? ધરનાંજ છોકરાં એનો લાભ નહીં લે તો બીજાં કોણ લેશે ? ઇન્ટરમાં આપણે એને મુંબાઇ મોકલીશું. ” એ પ્રમાણે જીતેન્દ્રની બાએ સમાધાનું કયું.

જીતેન્દ્ર સુરત કોલેજમાં દાખલ થયો. તેને તો તે હજી હાઈસ્કૂલ જેવીજ લાગતી. મુંબાઇ,

પુના કે અમદાવાદના કોલેજોએ એમની કોલેજની મઝા કહેતા તેવું કે અહીં એના જેવામાં આવવું નહીં. કોલેજની હોસ્ટેલ લગભગ ખાલી માલમ પડતી. સ્પોર્ટ્સ કે એવા બીજા કાર્યમાં છોકરાઓ નહીં જેવો લાગ લેતા. તદ્દાપિ પ્રિવીયસ કલાસમાં સૌથી વધારે તોફાન થતું. જુદી જુદી નીશાળના ને જુદા જુદા ગામના છોકરાઓથી તે કલાસ ભરપૂર હતો એટલે તોફાન કરવાની તક પ્રમાણમાં વધારે મળતી. નીશાળના કલાસમાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં છોકરાં એટલે દરેક વિદ્યાર્થીને માસ્તર ઓળખી. પરંતુ કોલેજમાં એ પ્રમાણે ન હતું. માસ્તરના જેટલો પ્રોફેસરનો ધાક ન હતો, અને વિદ્યાર્થી પણ માસ્તરના જેટલા પ્રોફેસરને માન અને આવકાર આપતા નહીં. પ્રોફેસર વિદ્યાર્થીને ઓળખે નહીં એટલે પરસ્પર માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એ અસંભવિત હતું. પ્રિવીયસ કલાસમાં મેથેમેટીક્સના અવર વધારે એટલે પ્રોફેસરને હરબડીએ બોડપર લખવા જવું પડતું; આથી તેમની પીઠ ફરતાંજ વિદ્યાર્થી પોતાની મરજીમાં આવે એ પ્રકારનાં અડપલાં ને મરતી તોફાન શરૂ કરે. કોઈ પ્રોફેસરની પીઠપર ચોકડા દુકાડે કેંકરુ, કોઈ સીસીટીમાં માર્ચ ચલાવતું ને ગાયન ગાતું. કોઈ નેડાનાં તળીયાં ધસી મારતુ, કોઈ ન્યુસપેપર કે ચાહ-ચેવડા વેચવાની જુમ પાડતું, કોઈ કાગળની પાછપ બનાવી વગાડતું કે તેનાં બહુન બનાવી ઉડાવતું. કોઈ તો મરજી સમયનાં રાજ્યા ગાતું; ટુંકાણમાં, કલાસનો દેખાવ શાકભાજીની મારકીટ કરતાં એક હીઠી ચઢીયાતો થતો.

કલાસના એક ખુણામાં વિદ્યાર્થીનિઓ પણ હતી. તેઓ આવું તોફાન જોઈ મલકાતી તો કદી હસતી; જેથી પ્રોફેસર વધારે દીલા થતા, અને ધણી વખત નિર્દોષ છોકરાને મકડી કલાસની બહાર કાઢી મુકતા.

જેવી રીતે આપણા કેટલાક દેશનેતાઓ

સરકાર વિરુદ્ધ ગમે-તેવા લાપણો બોલી જોવામાં જવામાં ગર્વ ને મોટાઇ માને તે પ્રમાણે પ્રીવીયસ ક્લાસમાં પ્રોફેસરની સામે ગમે તે પ્રકારનું તોફાન કરી કેટલાક વિદ્યાર્થી ક્લાસની બહાર જવામાં વર્ગને મોટાઇ માનતા. જીતેન્દ્રને બાળ વયનાં નીશાળનાં અડપલાં યાદ આવતાં. તેને તો અહીં ગમ્મત પડવા લાગી. તે ક્લાસના તોફાનમાં અગ્ર ભાગ લેતો. ને તેને બદલે નિર્દોષ વિદ્યાર્થી સપડાતા હતા. થોડા સમયમાં તે પ્રીવીયસ ક્લાસનો માનીતો થઇ ગયો. આ તકનો લાભ લઇ તે કોલેજના જીમખાનાનો મેમ્બર ચુંટાયો. તેના રમુજ તોફાનમાં મસ્તીથી વિદ્યાર્થીનિઓનાં મુખાવિંદ પર ઉલ્લાસના શેરડા માલમ પડતા. જીતેન્દ્ર કોલેજમાં મશહૂર થયો. તેના પિતાએ ખાતા સંબંધી તકરારમાં ઉપરી અધિકારી સાથે ઝગડો થવાથી રીટાયર થવાના સમયે નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું. વાંક ઉપરી અધિકારીનો હતો. આ બનાવે તેમની આબરુમાં વધારો કર્યો. તેમણે સામાજિક સુધારમાં અગ્ર ભાગ લેવા માંડ્યો. તે સુરત શહેરની ચુનીસી-પાલીટીમાં પ્રેસીડન્ટ તરીકે ચુંટાયો.

જીતેન્દ્ર ઇન્ટર આર્ટસમાં વીદસન કોલેજમાં દાખલ થયો, અને મેટ્રીકન હોલમારહેવા લાગ્યો. તેને સુરત અને મુઆઇની કોલેજમાં બેઠક ફેરફાર માલમ પડ્યો. હવે તે કોલેજ જીવનમાં દાખલ થયો એવું એને જણાયું. તેની હૃદયમાં નવીન ઊર્મિઓના ઉમળકાના અંકુર પુટતા. અનેરી અભિલાષા ને અનંત સુખની ભરતીનાં મોજાંનો ઘુઘવાટ તેના સ્ફુરિત હૃદયને ઉમંગથી ઉછાળી રહ્યો. ઉર્જાળ લાવિની ઘોષણાના પડમાં અથડાવા લાગ્યા. અહીં પણ તે જીમખાનાનો મેમ્બર ચુંટાયો.

કોલેજની જીદી જીદી મોસાઇટી તેના જોવામાં આવી, પરંતુ તે સર્વમાં ઇંગ્લીશ ડીમેટ્રીંગ

સોસાઇટી ને સોસાયલ યુનીયનમાં કૈંક સ્થિતિ જણાઇ. વીદસન કોલેજના પ્રોફેસરો વિદ્યાર્થી સાથે વધારે મીલનસાર ને મળતાવડા હતા. આ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓનો સારો નંબર હતો. તેઓ છુટથી હરતા ફરતા હતા. કોલેજમાં મુઠ્ઠી-બર પારસીઓનું રાજ્ય હતું. તેઓ કોલેજના દરેક કાર્યમાં અગ્રપાઠ બજાવતા હતા. દક્ષણી ને ગુજરાતી વધુ મતીમાં હતા; પરંતુ તેઓ બહુ ક્ષવતા નહીં. દક્ષણી વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તક ગોખવામાંથી પુરસદ મળતી નહીં. ગુજરાતી વિદ્યાર્થી માંજો માંજની તકરાર, કુસંપને ઇર્ષ્યામાંથી પરવારતો નહીં. કોઇ કોલેજના કાર્યમાં અગ્ર ભાગ લે તો તેની નિંદા ને અદેખાઇ કરવામાં આ લોકો પછાત પડતા નહીં. તદાપિ દક્ષણીમાંથી પ્રભુ અને ગુજરાતીમાંથી શહેરના તેમજ મુસ્તહી કોમના હોવાથી તેને પોતાના કુલનું અભિમાન હતું. પ્રભુ સીવાયના દક્ષણી વિદ્યાર્થી તેમજ ગુજરાતીમાં પાટીદાર અને અનાવિલ વિદ્યાર્થી પ્રત્યે જીતેન્દ્ર ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોતો. તેઓની વતંજીને ને રીતભાત તેને ખીલકુલ પસંદ પડતાં નહીં. તેની રહેણીકરણી એ લોકોથી નીરાળી હતી. તેના વિચક્ષણ, હાજર જવાખી ને મળતા-વડા સ્વભાવે જે કોઇ એના સંગમાં આવે તેનાં હૃદય હરી લીધાં. હજી પોતે કોલેજમાં મસ્તી-તોફાન કરતો, પરંતુ તે પ્રમાણમાં ઓછાં હતાં. બાઇબલ ક્લાસમાં અડપલાં કરવામાં એને એર આનંદ પ્રાપ્ત થતો. પ્રોફેસર તેમજ ઓલીયા વિદ્યાર્થીઓની મરકરી કરવામાં તે એકો હતો. વાદવિવાદ ને કુસ્તી કળામાં પણ પ્રથમ પંક્તિમાં આવતો. ટુંક સમયમાં તે મશહૂર થયો.

જીતેન્દ્રને હોસ્ટેલ જીવન કૈં અદ્ભુત પ્રકારનું જણાયું. તે જીવન શીકર ચિંતાથી વિમુક્ત હતું. તેના લહોવા અભૌતિક હતો. કોલેજ જીવન ને હોસ્ટેલ જીવન એક બીજના. પરિશિષ્ટરૂપ

હટ તેના હાથ સરોજના હાથમાં હટા

છે તે વીશે એની ખાત્રી થઈ. હોટેલની ડીસી-
પ્લીન 'કેક' અંશે કડક છતાં જીતુનાં અડપલાં
આહુત હતાં. ભારેખમ થઈ હોટેલમાં રહેનાર
વિદ્યાર્થીને મસ્કરી હુકાથી પગલી તેને તે ગરીબ
ગાય જેવો બનાવતો. ડાહ્યા પૂર્ણિક એક દિતીયાંશ
વિદ્યાર્થીનાં અડપલા કરવામાં તેને ઝોર મળ્યા
પડતો. સુપ્રીટેન્ડન્ટનો વેપ લઈ નમળા પોચા
વિદ્યાર્થીને રાત્રે બહીવડાવતો; થોડા ગમભી
વિદ્યાર્થીઓને રાત્રે ભેગા કરી હોટેલની લોખીમાં

ગરબા ગાઈ તે 'સુપ્રીટેન્ડન્ટના કણ' ફાડતો.
જીતેન્દ્ર સીનીયર બી. એ. માં આવ્યો ત્યાં
સુધીમાં તે જીમખાનાનો જનરલ સેક્રેટરી રહ્યો,
ફીકેટમાં બોલરનું ઇનામ મેળવ્યું, ટેનીસમાં,
સ્પોર્ટ્સમાં તેમજ ડીબેટીંગ સોસાયટી
તરફથી વકતવમાં ફેટલાક કપ અને ચાંદ અને
પુસ્તકનાં ઇનામ મેળવ્યાં.

જીતેન્દ્રના પિતા મુખામ કાઉન્સિલમાં મેમ્બર
તરીકે ચુંટાયા. સામાજિક અને રાજકીય બાબત.

માં પ્રમાણિક અને નિઃસ્વાર્થપણે કાર્ય કરી અખિલ ધ્વાકામાં જાહેર થયા.

૩

જીતેન્દ્ર બી. એ. ના છેલ્લા વર્ષમાં આવ્યો. હવે તે ફરેલ ને સમજી બન્યો હતો. ગદાપત્ની-સીનાં શરુઆતના વર્ષ તેણે પસાર કરી દીધાં હતા. તે આદરશીલ, વ્યવહાર ને અનુભવી બન્યો હતો. સંસ્કારી રીતભાત ને શુદ્ધિનીતિને વિકાસ તેનામાં ઉત્તમ રીતે બીઘ્યો હતો. તેની ઉચ્ચ ભાવના અને આદર્શ તેમને સંસાર સાગરમાં ઝંપલાવવાને સમય નજીક આવ્યો. યુવાવસ્થાની નીસરણી પ્રૌઢાવસ્થાના દારમાં પ્રવેશ કરવાની તે તૈયારીમાં હતો, પરંતુ સંસાર સાગરમાં જીવન નૌકા ઢંકારવાને તેને સાથીની જરૂર હતી. પ્રૌઢાવસ્થાના દારમાં પ્રવેશ કરતાં કોઈ સ્વાગત કરનાર વ્યક્તિની હાજરીની ખામી હતી. તેનું વિદ્યાર્થી જીવન એકાદ વર્ષમાં પૂર્ણ થશે એ વાસ્તવિક હતું. તેના માતાપિતા તે સાથીની શોધમાં હતાં. એમાં એમને સહાવે હતો. પરંતુ જીતેન્દ્રે લાયક હજી તેમને કોઈ વ્યક્તિ નજરે પડી ન હતી. કોઈ હતી તો જીતેન્દ્ર ના પસંદ પડતી. તે વીશે હજી જીતેન્દ્ર ખેરીકર હતો.

જીતેન્દ્ર માસમાં કોલેજમાં લેક્ચર શરુ થતાં પ્રીવીયસ ક્લાસના દાર આગળ નવીન વિદ્યાર્થી-નિઓના કુંડાળા મધ્યે એક વ્યક્તિપર જીતેન્દ્રની નજર પડી. પાંચ મીનીટનો ઘંટ વાગી ગયો હતો, એટલે પોતાના બી. એ. ના ક્લાસમાં બાઈબલના પ્રેક્ટિસ દાખલ થઈ ગયા હતા. જીતેન્દ્રનાં ચક્ષુને પેલી વ્યક્તિનાં નેત્રે વધાવી લીધાં. વ્યક્તિ ગુજરાતી હતી, પણ કપાળપર ચાંદલો ન હતો. એ તો મુંબાઈ શહેર ને કોલેજ શિક્ષણ એટલે વીસમીસદીના સુધારાને અંગે તે બાળા-એ ફેશન રાખી હશે, એવું જીતેન્દ્રે વિચાર્યું. પરંતુ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની દર્દાંણી વિદ્યાર્થીની માટે કોલેજમાં શરમાળ ને શાંત હોય છે એવો

એનો અનુભવ હતો. યુવતી કોઈ પરિચિત વ્યક્તિ છે એ વીશે એના હૃદયે સાક્ષી પુરી.

જીતેન્દ્ર પોતાના ક્લાસમાં ગયો. તેનું મુખ શંકાશીલને વિચારમય બન્યું. પાસે બેઠેલા વિદ્યાર્થીએ જીતેન્દ્રની કદી નહીં અનુભવેલી એવી અસ્વસ્થ સ્થિતિ નીહાળી ટાણું માર્યું, જેના જવાબમાં તબીયત ઠીક નથી એમ કહી જીતેન્દ્રે વાતને પાથો તોડી નાખ્યો. ક્લાસમાં જીતેન્દ્રે કે એન પડ્યું નહીં. તે બાઈબલમાં માર્યું નીચું કરી પડી રહ્યો. અનેક વિચારોએ તેના મગજમાં દોડધામ મચાવી. જીતેન્દ્રે પોતાનો ક્લાસ છોડ્યો. રુમપર જતાં પ્રીવીયસ ક્લાસમાં આગલી બારડીપર બેઠેલી યુવતીએ પ્રભે ફરીથી એકવાર નજર ફેંકી. પેલી વ્યક્તિનું મુખ કોઈ પુરતકમાં હતું. બીજે દિવસે ફરીથી તે બાળાને બારડીપર નીહાળવાનો જીતેન્દ્રે નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ વિદ્યાતાએ તેના વિચાર સાથે અબોલા લીધા.

જીતેન્દ્રે તેજ દિવસે બપોરના ત્રીસે ચઢી મેલેરીઆનો તાવ આવ્યો. ચોમાસાની ઋતુમાં મેલેરીકન હોલ મેલેરીયા માટે સુપ્રસિદ્ધ હોય છે. એ સમયમાં તે હોસ્ટેલ મટી હોસ્પિટલ બને છે. જીતેન્દ્ર કોલેજ જવાનું અશક્ય હતું. તેના તાવની ખબર મળતાં જીતેન્દ્રેતામાં તેની રુમ બાઈબલોથી ભરાઈ ગઈ. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ પણ એની ખબર લેવા આવી પહોંચ્યા. જીતેન્દ્રના મિત્રો ઘરના લોકોને એની સારવાર કરતા. તાવ કેમે કર્યો હતો નહીં. બીજે દિવસે તબી-યેત વધારે બગડી. જીતેન્દ્રે એકલો મુકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. તે વારેવારે બેભાન થઈ જતી. દાકતરોએ કહ્યું કે તાવની અસર તેના મગજ પર ચઢી છે, અને તાવ ઉપરાંત કોઈ ગુપ્ત ચિંતાએ તેના હૃદયપર હલો કર્યો છે. તેને હોસ્ટેલમાંથી જલદી ખસેડવાની ખાસ જરૂર હતી.

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૬]

શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનો ભાગવત ધર્મ

લેખક :

રા. હર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

સભ્ય, સાહિત્ય મંસદ.

પુરાણોમાં શ્રીમદ્ભાગવતનું સ્થાન અ સાધારણ છે. હોદ્દા મમાજની હેઠ્ઠા ૧૦૦-૭૦૦ વર્ષની ધાર્મિક રિયનિ ઉપર આ પુરાણે ઘણી અસર કરી છે ભગવદ્ગીતા અને તુલસીદાસ ગાથાઓ સાથે તુલના થઈ શકે એટલી આ પુરાણની પ્રતિષ્ઠા છે; અને આ પ્રતિષ્ઠાનું કારણ એની યોગ્યતા છે એમાં કંઈ શંકા નથી

ખીન્ન પુરાણોથી શ્રી ભાગવત પુરાણ ઘણી રીતે જુદું પડે છે. (૧) વાયુ, મત્સ્ય, અન્તાઃ વગેરે ઘણા ખરા પુરાણો જુદા જુદા કટકોએ ના એક કે વારે લેખકોને હાથે થયેલા મંથન રૂપ છે, હારે શ્રી ભાગવત સળંગ એક કથાની કૃતિ છે. ભાગવતમાં એ પ્રક્ષિપ્ત કથાઓ કે અધ્યાયો હોવાનું કેટલાક માને છે, પણ એથી સમગ્ર રીતે જોતા આખા ગ્રંથની એકરૂપતાને બાધ આવતો નથી.

(૨) કેટલાક (વાયુ, મત્સ્ય, અન્તા વગેરે) પુરાણો માન જુદા અને નવા પૌરાણિક નિર્ણયોના સંગ્રહ રૂપ છે અને ખીન્ન કેટલાક (નિષ્કુ, કૃમ્, સિંગ, દેવી, વગેરે) શિવ વિષય, દેવી;

૨-૩

વગેરેની ભક્તિનો ઉપદેશ કરનારા છે કેટલાક વળી ઉપરના બે પ્રકારના મિશ્રરૂપ છે અને કેટલાક તો આધુનિક માધ્યમિક વાતોનો પણ સંગ્રહ કરે છે (પ્રક્ષિપ્ત ન હોય એવું પુરાણ કુલભ છે એવે એનો પ્રમજ નથી) પણ ભાગવત આ બધાથી જુદું તરી રહે છે એ વાયુ અને વિષ્ણુને અનુસરી જુદા સર્ગ, પ્રતિ સર્ગ, વશ, મનનતર, વગેરે વિષયોનો સંગ્રહ કરે છે અને તીર્થ, નત, વગેરે નવા નિર્ણયોનો સંગ્રહ નથી કરતું, છતાં મેને તીર્થ, વત, દાન, ગોપાલજીનો મહિમા વગેરેના પ્રયાગની ખબર છે.

વળી ભાગવત વિષ્ણુવ પુરાણ છે, એમાં નિષ્ણુભક્તિ અથવા કૃષ્ણભક્તિનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે પણ ભાગવતકર ઘણી ઉંચી ભૂમિકા ઉપરથી આ ઉપદેશ કરે છે, અને એ સાથેજ પુણ્ય દાર્શનિક અર્થો કરે છે આ દાર્શનિક તત્ત્વ ભગવતની વિશેષતા છે એ તત્ત્વ એટલા પ્રમાણમાં ખીન્ન મઠ પુરાણમાં નથી

(૩) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાને અનુસરી શ્રી ભાગવત એક પ્રકારની 'હોદ્દા ધર્મ'નો સમન્વય રજુ કરે છે અત્યંત ગીતા જેટલો માનવ

જીવનમાં વ્યાપક કે તત્ત્વપર્યાય ભાગવતનો સમન્વય નથી પણ જે વખતે આ અપૂર્વ ગ્રંથ રચાયો તે વખતના હિંદુસમાજના ઉંચા સંસ્કારોનો સમન્વય કરવાનો ભાગવતમાં સરસ પ્રયાસ છે.

(૪) બધાં પુરાણોમાં—કેટલાંકમાં વધારે અને કેટલાંકમાં ઓછો પણ—કયાંક કાવ્ય અંશ હશે, પણ એ બધાં સમગ્ર રીતે પુરાણોજ છે. ત્યારે ભાગવતમાં કાવ્ય ગુણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો એટલો બધો તરી આવે છે કે એ ભાગ પુરાણ મંત્રીને કાવ્ય બની જાય છે. દષ્ટાંત તરીકે ભાગવતના દશમસ્કંધનો પૂર્વાર્ધ. રઘુવંશ, કિરાતક નૈપથ જેવું મહાકાવ્ય લાગે છે. ભાગવતનાં કેટલાંક પદ્યોની રમણીયતા સારામાં સારા મુકતકો જેવાં છે. ભાગવતની ભાષા પણ મહાભારત પુરાણોમાં અને મહાકાવ્યોને વધારે મળતી છે. જૂનાની વિવિધતા અને પદ્ય રચના ઉપર ભાગવતકારનો કાણ એ પણ પુરાણી કરતાં મહા કવિને શોભે એવાં છે: ભાગવતકાર એક મહા કવિ છે.

બીજી રીતે તો ભાગવતકાર વિદ્વાન પુરાણી, સમર્થ દાર્શનિક, પ્રતિભા શાળી કવિ અને અત્યંત ભાગવત્કર છે. ભાગવતકારે આપેલા ભક્તિ રસામૃતનું પાન કરીને અનેક બાતુકા મરણુભવને જીતી ગયા છે, એ ભક્તિનું શ્રીમદ્ભે, શ્રી વદ્ભવે, ચૈતન્ય સંપ્રદાયી લેખકોએ સાંપ્રદાયિક રીતે અને શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી જેવ.એ સ્વતંત્ર રીતે એટલું વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે અહીં કશું કહેવાની જરૂર નથી.* ભાગવતની કવિતા એ જુદા લેખ માટે આકર્ષક વિષય છે. પુરાણ

તરીકે ભાગવતમાં કે વિશેષ નથી, અલગત પૌરાણિક સાહિત્યમાં ભાગવતનું સ્થાન એના સમયનો વિચાર કરવામાં ઉપયોગી છે. ખાસ પૌરાણિક વિષયની ચર્ચામાં તો ભાગવતનું સ્થાન વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ કરતાં ગીણુ છે.

પણ ભાગવતમાં જે એક પ્રકારનું દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાન મળે છે તેની ચર્ચા ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તથા ભાગવતના સમય નિષ્કૃષ્ટમાં ઉપયોગી હોવાથી અહીં કરી છે.

ભાગવત અને પાંચરાત્ર

‘વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં પાંચરાત્ર સંપ્રદાય અને ભાગવત સંપ્રદાય એ એક અર્થ સૂચક શબ્દો છે એમ મેં ડા. સર રા. ગો. ભાંડારકર વગેરેને અનુસરી ગણેલું (જુઓ પા. ૫૬ થી ૬૫) ‘હોદ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ’માં શ્રીયુત નર્મદાશંકર મહેતા પણ એમજ કહે છે. (જુઓ ‘હોદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ’ ઉ. પા. ૮૪) પાંચરાત્ર અને ભાગવતની આ એકતાનું મૂલ જ્ઞાનસૂત્ર ઉપરનું શંકરભ.બ. લાગે છે. વ્ર—સૂ. અ. ૨. પા. ૨ સ. ૪૨ ના ભાષ્યમાં તત્ત્વ ભાગવત મન્યન્તે—“ ભાગવતો માને છે કે ” એમ શરુઆત કરીને શંકરાચાર્યે “ નિરંજન સ્વરૂપ એક વાસુદેવજ પરમાર્થ તરત છે પણ એ ભગવાન પોતેજ વાસુદેવ. સંકર્ષણ. પ્રભુમ્બ અને અનિરુદ્ધ એ રીતે પોતાને આરે વ્યૂહરૂપે પ્રતિબદ્ધ કરીને રહ્યા છે. તેમાં વાસુદેવ પરમાત્મારૂપ છે, સંકર્ષણ જીવ રૂપ છે, પ્રભુમ્બ મન છે અને અનિરુદ્ધ અહંકાર છે. વળી વાસુદેવ પરમ કારણ છે અને સંકર્ષણ વગેરે કર્મ છે ”

* ‘વૈષ્ણવ ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’માં મેં પણ ભાગવતની ઇતિહાસનું ટુંકમાં વિવરણ કર્યું છે. એથી વધારે વિગત-વિસ્તારથી સ્વતંત્ર વિવરણ શુભરાત્રીમાં લખાય એ ઉપર છે પણ અહીં તો જ્યાં નથી.—દેખક

વગેરે પાંચરાત્ર મર્તનો, મહાભારતના નારાયણીય પર્વને અનુસરતો તથા પાંચરાત્રસંહિતાઓમાં જેનો વિસ્તાર મળે છે એવો સાર આપ્યો છે. આ પ્રસંગમાં આરંભમાંજ ભાગવતો મને છે, એમ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે અને આગળ ચાક્ષતાં “ પાંચરાત્ર સિદ્ધાંતીઓ આમ માનતા નથી ” એ રીતે કહીને ભાગવતો અને પાંચરાત્રીઓ એકજ છે, એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. શ્રી શંકરાચાર્યના ટીકાકારો પણ એમજ ગણના લાગે છે; છતાં મને પાંચરાત્ર અને ભાગવત બે ભુદા સંપ્રદાયો હોય એમ નીચેનાં કારણોથી લાગે છે.

પાંચરાત્ર શબ્દ પદ્મવદ્વેતો નારાયણોપનિષદમાં મળે છે. પણ ત્યાં તો પાંચરાત્ર સત્રનો પાંચ દિવસનો યત્ર એટલો સાદો અર્થ હોય એમ લાગે છે. ભક્તિમર્ગના અર્થમાં પાંચરાત્ર શબ્દનો પહેલવહેલો મહાભારત શાંતિપર્વના નારાયણીયપર્વમાં દેખાય છે. ત્યાં સાંખ્ય અને અને યોગ સાથે પાંચરાત્રનો શાસ્ત્ર તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. (ભુઓ મ. ૧૨-૩૫૨-૨૨) ભાગવત શબ્દ પહેલવહેલો ત્રિદિશાના ગરુડધ્વજ ઉપરના ભેખમાં મળે છે. (ભુઓ વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૮) પણ એ વખતે (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦) તો એ રૂઢ યજ્ઞ ગયો હતો કારણ કે એજ અરસાના પાર્વજલ મહાભાષ્યમાં શિવ-ભાગવત શબ્દ શિવભક્તના અર્થમાં મળે છે. ખૂલ તો કદાચ, ઉપનિષદો, ચરક, સુશ્રુત જેવા પૌરાણીક પ્રાચીનતમ ગ્રંથો, બૌદ્ધ સૂત્રો વગેરેમાં જેમ ઉપદેશક માટે ભગવત શબ્દ વપરાયો છે તેમ ગીતામાં પણ વપરાયો છે પણ પછી ગીતાના અનુયાયીઓ ગીતાના ઉપદેશ માટે ભગવત શબ્દ રૂઢ કરીને પોતાને ભાગવત કહેવરાવવા લાગ્યા. આ રીતે ભાગવત શબ્દ વાસ્તવે ભક્તના અર્થમાં રૂઢ થયો, એ અર્થમાંજ ગરુડધ્વજના ભેખમાં વપરાયો છે. પણ કોઈ વખત માત્ર

ભક્તના અર્થમાં ભાગવત શબ્દ લખેને શિવ-ભાગવત બેવો શબ્દ વસાતો હતો પણ કેવળ ભાગવત શબ્દ તો હંમેશા વિષ્ણુ ભક્તના અર્થમાં રૂઢ રહ્યો છે એમ લાગે છે. નારાયણીય પર્વમાં ભાગવત અને પાંચરાત્ર પર્યાય તરીકે વપરાયા છે.

વિષ્ણુભક્તિ તો ગીતા પહેલાં પાછલા શ્વાસુ કાળમાં પ્રચારમાં આવી હતી. (ભુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ પા. ૫૭) પણ ગીતા જેવા અપૂર્વ ગ્રંથ અને ગીતાના ઉપદેશકની વિષ્ણુ સાથેની એકતાએ વૈષ્ણવ ભક્તિને નવું જળ આપ્યું. આ અનિર્વાસિક રિયતિમાં કદાચ એમ હોય કે ગીતા પહેલાંના વિષ્ણુ ભક્તો કોઈક જાનને પાંચરાત્ર સત્ર કરતા હોય અને એ કારણથી પોતાને પાંચરાત્રી કહેવરાવતા હોય, અને ગીતાને પોતાના પ્રમાણુ ગ્રંથ તરીકે સ્વીકાર્યા પછી પોતાને ભાગવત પણ કહેવરાવવા લાગ્યા હોય. આ રીતે નારાયણીય પર્વના સમયમાં એવની એકતા થઈ હતી. કદાચ કેટલાક પાંચરાત્રીઓએ ગીતાને પોતાનો પ્રમાણુ ગ્રંથ ગણ્યો હોય એમ પણ રિયતિ હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ હો પણ નારાયણીય પર્વ અને પાંચરાત્ર સંહિતાઓ તથા વિષ્ણુ પ્રાણ્ય અને ભાગવત એ બેની વચ્ચે વૈષ્ણવ ભક્તિની ચાલુ પરંપરા જતાવનારું કર્યું સંદિલ જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ મને નારાયણીય પર્વ પછી વૈષ્ણવ ભક્તિની બે પરંપરા ચાલી હોય એમ લાગે છે. એક પરંપરામાં સરિવંશને અનુસરી કૃષ્ણનાં તથા વામનાદિ વિષ્ણુના અવતારોનાં ચરિત્રોનું તથા ભક્તિ પોષા માટે કૃત, પ્રત્તાદિ ભક્તોનાં ચરિત્રોનું સાદિલ ઉત્પન્ન થયું; અને બીજી પરંપરામાં ચતુર્થદાતમક વાસુદેવની ભક્તિ, વાસુદેવની મૂર્તિ પૂજા, ભગવાનનાં

[વધુ માટે ભુઓ ૫૪ ૫૪૭]

અતિથિ ઘર ઘર વાસી રાજ !

લેખક :

રા. નાનાલાલ દસપતરામ પટેલ.

(ભા ૬)

અતિથિ ! ઘર ઘર વાસી રાજ !

પધારો મંદિરીએ મહારાજ !

કુમ કુમ લીખ્યાં આંગણીઆં, તમ પદપંકિતથી સુહાય;
“આવો” કહેતાં અંતર ઉછળે, આતુર આંખડી ચહાય:

અતિથિ ! ઘર ઘર વાસી રાજ !

અણચિંત્યા તમ આગમનેથી, લેશ દલેશ નવ થાય,
મંગલકારી મુખડુ નીરખી, પાપ-તાપ સહુ જાય :

અતિથિ ! ઘર ઘર વાસી રાજ !

સ્વાદ વીહોણાં, લાવભર્યાં છે, યથાશક્તિ અન્નપાન;
લાવ ભુખ્યાં ! ઓછપ નવ ધરશે, સાચાં એ સન્માન :

અતિથિ ! ઘર ઘર વાસી રાજ !

રંક ઉપર ગહુ મહેર કરીને, પાવન કરવા ધામ;
સ્નેહભર્યાં સ્વાગત આ સ્વીકારો, ઓંઘરા મેમાન :

અતિથિ ! ઘર ઘર વાસી રાજ !

શુ જ રા'ત નો એક જ્યોતિર્ધર

લેખક:

રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રમુખ, સાહિત્ય સંસદ

દેશભક્તિનું મુખ્ય અંગ દેશના મહાન મહાત્માઓનું દર્શન છે. આ મહાત્માઓએ દેશને બચાવેલો યોગ્ય બનાવ્યો; એમની જ્યોતિષી આપણે સંસ્કારાગ્નિ પ્રગટાવ્યો. અને એમનાં દર્શનથી આપણે દેશની જૂત મહત્તા જોઈ શકીએ છીએ અને બાકી વિદેશ સાથે શકીએ છીએ. પણ એ દર્શન તે કૃત્રિમ નહીં, કારણિક નહીં, ધાર્મિક કે રાજકીય અનુભવી રંગેશુ નહીં-પણ આભેદુષ્ણ અને નિષ્પક્ષ પાત દર્શન; અને એ દર્શન તે દેવદેવ નહીં, માનવરૂપ નહીં, પણ મનુષ્યરૂપ-તેના હવા તેવા રૂપ-સદૃશ્ય ને દુર્ગુણ, શક્તિ ને અશક્તિના સંભારરૂપ માનવરૂપ.

પ્રણાલિકા એવી છે કે સદગતો અને ખાસ કરીને સદ્ગત મહાત્માઓને દેવ જેવા પ્રતાપી અને પ્રભુ જેવા અપૂર્વ માનવા આ મુખાંતરથી પ્રણાલિકાથી સદ્ગત મહાત્માઓનું ખરું દર્શન થતું નથી. ન સમજાય એવું, ન ઉપયોગમાં આવે એવું, ન પ્રેરે એવું, ફક્ત ગમેલા ચિત્ર જેવું. દર્શન થાય છે. અને પછિએ મનુષ્ય તરીકે તે કેવો દેવો, કેમ જીવે, કેટલું કરી ગયો, કેવી

સાથે આપણે તે ખરેખરું સમજાવું નથી; અને જૂતકાલ કે જૂત મહત્તાનું ખરું રહસ્ય પરખાયું વિના રહી જાય છે. આ પ્રણાલિકા જુનાં પુરાણો અને પ્રાચીનો વારસો છે. અરાંત, શ્રદ્ધા, ધાર્મિક આડંબરના જમાનાનાં રચાયેલું આ સાહિત્ય દંતકથાને ઇતિહાસ લેખે છે, ઇતિહાસને ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પ્રચારવાનું સાધન બનાવે છે; અને સદ્ગત મહાત્માઓને દેવી શક્તિ ને પરાક્રમના અધિકારી બનાવવાના ઉત્સાહમાં તેની ખરી મહત્તાનું દર્શન કરવા દેના નથી. પણ અપણે ખરેખરે મનથી જોવો છે; કારણિક દેવ જોવો નથી.

શ્રીકૃષ્ણને દેવારી તરીકે ગમે તેવા ગણીએ; પણ એક રવાણાવિક નારીજવા તરીકે તેને ગણીએ તો તેનાં પરાક્રમ કેવાં મહાન લાગે છે ! અત્મજ્ઞાને શોધને મુક્તિદીપણાથી એક ગોવાળનો છોકરો વાસુદેવ અને છે, સાધ્વાજ્યો સાથે છે ને ઉધસાવે છે, તે ગીતા ઉચ્ચારે છે, આર્પાતનો અધ્યાર્પણ અને છે. દેવ જન્મી દેવત્વ દર્શાવવા કરતાં ખરી મહત્તા મનુષ્ય જન્મી દેવી પરાક્રમે કરવામાં છે. તેવી જ રીતે બધા

મહાત્માઓનાં દર્શન કરવામાંજ તેમની મહત્તાની ખરી પીછાણ પડે છે.

તેજ પ્રભુએ આચીનના પુત્ર ચાંગાનું મહાત્મ્ય પારખવાનો પ્રયત્ન કર્યો જોઈએ. તેને દેવાંશી-માનીએ તો તેની કીર્તિ થતે છે, અને શુભરાતની મહત્તા પણ થતે છે. પણ તેનું માનવી તરીકે દર્શન કરીએ તોજ ગર્વપ્રદ ચિત્ર ખડું થાય છે.

અંધાધુધીનો અંધકારગ્રસ્ત મધ્યયુગ પ્રવર્તે તો હતો. તે સમયનું ધંધુકા; તેનો એક અધિદાન વાણીઓ, તેનો એક પુત્ર-અસાન જનતાના સાગરનું એક ખિંદુ-તે ચાંગો. કુમળી વયે દેવચંદ્રસરિ તેને દીક્ષા આપે છે. ચાંગો સોમચંદ્ર બને છે.

તેની તેજસ્વી કારકીર્દીમાં તે અનેક નામ ધારે છે, અનેક ખીરુદો પામે છે; જૈન સાહિત્યમાં તે ભણે 'કલિકાલ સર્વશ' હેય, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે ભણે હેમચંદ્ર હોય પણ એ મહત્તાના તેજમાં ધંધુકાનો શરીમાં રમ્ભો પાહિણીનો પુત્ર ચાંગો શુભરાતના પ્રતાપના સ્ફુટિતગર્વ મારી નજર આગળ તરે છે.

સોમચંદ્ર હવે વણિક નથી; પણ જૈન સાધુ છે. તે સમયના જૈન સાધુનો સંઘ એટલે જ્ઞાન અને વિવાદકલાના ઇન્દ્રદારોનો સમુદાય, વિચાર દષ્ટિ બ્રાહ્મણોના ઇન્દ્રદારોનો સમુદાય, વિચાર રાખનાર જાડખોર સૈન્ય. આ સૈન્યમાં રહી સોમચંદ્ર માત્ર જૈન સાધુ નથી રહેતા પણ સારસ્વત મંત્રીની સિદ્ધિ મેળવે છે. ધંધુકાના અનેક ચાંગાઓ એકવીશ વર્ષે દુકાને બેસવાની શક્તિ મેળવતા હતા, પણ આ ચાંગો જ્યોતિર્ધર ભણે સમર્થો હતો. એકવીશ વર્ષે વિદ્યાન સાધુઓ તેનાં જ્ઞાન અને શક્તિની કીર્તિ આંકે છે. સંવત ૧૧૬૬ માં તે આચાર્યપદ લે છે.

ધંધુકાનો આ નાનકડો ચાંગો આત્મબળથી વિદ્યારંજનાનું પરમ લક્ષ્ય એવું પદ લે છે. હેમચંદ્રસરિ એવું ખીરુદો ધરી તે જિનશાસનનો નેતા બને છે. સૈનિક સેનાપતિ બને છે. નેપોલી-અની ધૂમ્ગેતુ મમ કારકીર્દીનું સ્મરણ થાય છે. કલ્યાણ તેની શક્તિનો ખ્યાલ કરતાં કરતાં કાંપે છે.

તે સમયમાં મહત્તાનું મૂલ રાજસત્તા હતી. જેને કીર્તિ જોઈતી હોય તેણે રાજદરબારે શોભવું જોઈએ; જેને માન જોઈતું હોય તેણે રાજ પાસે ને મેળવવું જોઈએ; જેને આધિપત્ય જોઈતું હોય તેણે રાજને હાથમાં રમાડવું જોઈએ; જેને પોતાના ધર્મનો વિજય જોઈતો હોય તેણે રાજ પાસે તે સ્વીકારાવું જોઈએ. આ કારણથી વિદ્યાનો રાજના દરબારમાં શુદ્ધિની મદલકુસ્તી-ત્રિવાદો કરતા; રાજને પોતાના હાથમાં લેતો મથત; રાજને પોતાના ધર્મના અનુયાયી કરવા સતત પ્રયાસો કર્યા કરતા. પહેલાં બ્રહ્મણો ને બૌદ્ધોએ, પછી બ્રાહ્મણો ને જૈનોએ સદીઓ સુધી આ સિદ્ધિનો સ્વીકારી સ્પર્ધા કરી છે.

જિનશાસનની સ્થિતિ તે વખતે કંડોડી હતી. શુભરાત સીવાય હોંદમાં ખીજે તેનું પ્રાગલ્ભ્ય નહોતું અને અહીંયાં પણ તેમનું બળ નિરંકુશ સત્તા અપાવે એવું જળખરું નહોતું. શિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉત્પન્ન થતો; બધાને શિરપાત આપતો પણ તે માનતો શેવ સંપ્રદાયને ને નમતો સોલંકીઓના ઇંદ્રેશ સોમેશ્વર ભગવાનને. તેના રાજકાલમાં જિનશાસને તેને પોતાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા ખરા, પણ તે એકનો બેથયો નહોતો. તે છતાં તે બધા સંપ્રદાય તરફ ઔદાર્ય રાખતો અને તેમિનાથ ભગવાનને ભજતાં તેને વધી નહોતો.

આચાર્યપદ પામી હેમચંદ્રસરિએ જિનશાસનનો વિજય સાધવો શરૂ કર્યો; સંવત

૧૧૮૧ માં * જયસિંહદેવ સમક્ષ મ્હેનાંજરી દેવસુરિ કુમુદમંદ્ર જોડે વિવાહ કરે છે. અને ઉછેરનો જીવાન હેમચંદ્રસુરિ દેવસુરિની પડખે ઉભો રહી તેને વિજય અપાવે છે. હેમચંદ્રનું વયુ'ન મોઢક છે. કિંચિદ્ અતિશયશૈશવઃ અને તે પ્રખર ને વયોવૃદ્ધ નિહાનેનાં દ્વંદ્વયુદ્ધમાં નામ કાઢે છે. ધંધુકાનો બાગક પાટણના ચક્રવર્તિ પરમ ભટ્ટાર્કની ખ્યાનમાં આવવા મંડે છે.

આ સમયે શ્રાવક ક્રૌંડ ઉદા મહેતા ખંભાન બેઠા બેઠા જિનશાસનના મુત્તધારનો બાગ બજવતા હતા. તેનું ધન, તેની શક્તિ, તેની સત્તા બાલ સુરિને હીંમત આપી રહ્યાં હતાં.

હેમચંદ્રસુરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુગ્ધ કરવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહ્યા. એને માત્ર કીર્તિ નહોતી મેળવતી, વિવાદો નહોતા છતાં, પણ પાટણને જિનશાસનનું પાટનગર કરવું હતું અને એના પ્રભાવ માથે દોણ ટકી શકે ? કહ કલા ને કહ વિદ્યા એને નહોતી આવડતી ?

શાકીયતાદિ વ્યાકરણોને આધારે નેણે 'સિદ્ધ હેમચંદ્ર' લખ્યું; આગળ વૃદ્ધ સિદ્ધરાજ રીતે એની પ્રશંસા લખી; આખરે ગુજરાત કાશ્મીરમાં શે બે એવું કું લખ્યું. પાટણ એ પુસ્તકપર મુદ્ર થયું, રાજ્ય એ તેની ત્રણેય પ્રાંત કરાવી. આખા આખાવતમાં મોકલી. કાયરથ કક્ષ વૈવાકરણે તેને પાટણમાં શીખવતા માંડ્યું.

મહન હેમચંદ્રે વિજય પ્રણય શરુ કર્યું હતું. પ્રશંસા મેળવ્યા પછી વિજય મેળવવા વચ્ચે થોડોજ અંતર હોય છે. એ અંતર કેમ

કાપવો એ તેને આવડતું હતું. પછી તેણે 'દયા-અર્થ' લખ્યો; અને વ્યાકરણકારા સિદ્ધરાજની કીર્તિ અમર કરી.

કુમારપાલ, રાજ્યનો વારસ, સિદ્ધરાજના ભયંકર ક્રોધથી ત્રાસનો નાસનો ફરતો હતો. હેમચંદ્ર અને ઉદા મહેતાએ તેને મદદ કરી પોતાનો કર્યો. અને જ્યારે સંવત ૧૧૯૫ માં સિદ્ધરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે જિનશાસનનો સૂર્ય આકાશે ચઢ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતો કુમારપાલ આખરે ગાદીએ આવ્યો. એ સૌભાગ્યના કારણબૂત હેમચંદ્રસુરિ હોમ કે ન હોય પણ ઉદા મહેતા તો હતાજ. કુમારપાલના મુખ્ય મદદગાર ઉદા, તેના પ્રિય મિત્રો તે ઉદ ના પુત્રો વાગમદ્ ને આત્રમદ્; પછી હેમચંદ્ર જેવા પ્રખર મુત્સહીને બીજા કેવા શુભ સંયોગ જોઈએ ? તેણે કુમારપાલને જૈન કરવાનો પ્રયત્ન આદરવા માંડ્યો.

કુમારપાલ સોમનાથ ગયો ત્યારે પણ સુરિ સાથે ગયા, અને આજના કેટલાક સુસ્ત જૈનો, જે જૈનો હોંદુઓથી જુદા છે એમ કહે છે અને મનાવે છે, તમને ન રુચે એવું કાય કયું. ત્રિવને પ્રણિપાત કરી પ્રાર્થ્યા. મહાદેવે આકાશ-વણી વડે હેમચંદ્રની નિહતા વખાણી. કેવી રીતે તે પ્રાયડો મધ્યકાલના મુત્સહીઓ ઉકેલી શકે ? પરિણામે કુમારપાલે માંસ મદિરા ત્યાગ્યાં. સુરિએ જૈન અને જ્ઞ હાથો વચ્ચે જાણો બેઠ માન્યો હોય એમ લાગતું નથી.

હેમચંદ્રની સત્તા વૃદ્ધ રાજાપર વધતી ગઈ; વૃદ્ધ ગળ સુરિનાં પ્રવચન સાંભળી રહ્યા. સંવત ૧૨૧૩ માં તે પરમ અવક થયો. સંવત ૧૨૧૬ ના અંદસામાં-લગભગ ૬૫ વર્ષે-કુમારપાલ

જેન થયો. વસુપાલ મંત્રીએ એ પ્રસંગને ધર્મિય કરવા 'મોહિરાજ પરાજય' નું નાટક લખ્યું. તેમાં કુસારપાલને કાલ્પનિક કૃપા સુંદરી જેઠે પરણાવ્યો છે.

આ સમયે સુરિની વિદ્વતા પણ પુરેપુરી પ્રકાશી રહી હતી. 'અલંકાર ચુડામણિ' 'છદોતુશાસ્ત્ર', 'દેશી નામમાલા', 'યોગશાસ્ત્ર' વગેરે કૃતિઓ આ સમયની તેની પ્રવૃત્તિનાં ફળરૂપ ગણી શકાય.

સુરિના હાથમાંથીમે ધીમે બધી રાત્રી સત્તા આવી; અને ગુજરાતમાં જિનશાસન પ્રસારી જીવનનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતને ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ આપવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. રાત્રી કરવાનો અધિકાર મળેલા સહેલ છે, પણ પોતાની ભાવના પ્રમોજેજ રાત્રીની રચના કરવાનો લઘાવે કાઢકેજ મળે છે. કુમારપાળના સમયમાં આ લઘાવે હેમચંદ્રને મળ્યો.

હોંટની શ્રમણ ભાવનાનું એક પ્રયત્ન સાધન તે જિનશાસન; અને તેની પરમ મત્તે અહિંસા. અંશોન ને તોફાનના જમાનામાં ન્યારે મુસત્ર માનો ઉત્તરમાં હીંદુ રાત્રીને જેઠે આયજતા હતા, સાર-અમણ ભાવનાના અવતારરૂપ અનેલા હેમચંદ્રે ગુજરાતને અહિંસા જૂમ કરવા માહી. માસ અને મહિરાનો ઉપયોગ બંધ થયો; યજ્ઞમાં માંસને બદલે ધાન્ય નખાવુ થયું; પાકુરંગ સાલણોને ધાવકાની માંસક રહેતાની આરા થઈ, શીકાર બંધ થયો; જુ મારનારના ધનવડે યુદ્ધાધિકાર બંધાયો; લોકલોક ચૈલ આગળ કાચુ માસ મુખ્યારને દેહાત દંડ થયો, ધૈર્યો, પાશ્ર્વો ને વિદારે બંધાવા લાગ્યા, અક્રંતોની રચના કરવાનો આવકાને દક્ષ મળ્યો. લશ્કર વીખેરી નાખવામાં આવ્યું; અમારી ધાવણા

થઈ; બલજેરીથી અહિંસાનું સામ્રાજ્ય જામ્યું.

કુમારપાલે શૈવ ધર્મ લખ્યો નહીં. તેણે શિવાલયો પણ બંધાવ્યાં; તે સમયના બ્રાહ્મણ-જેઠે ભાવ બૃહસ્પતિનો સત્કાર આપ્યો કર્યો, અને 'માહેશ્વર નૃપાચણિ'નું ખીરદ પામ્યો. પણ તે વૃદ્ધ હતો, સમજ અને પ્રભાવશાળી પુરુષોને ખુશ રાખી શાંત રીતે જીવન વીતાવવાનો પ્રયોગ તેણે આરંભ્યો લાગે છે, એક પ્રસંગે આખું રાત્રી પણ ગુરુને ચરણે તેણે ધ્યુ. તપસ્વી ગુરુએ તે લીધું નહીં, પણ રાત્રીને આરા કરવાનો અધિકાર સ્વીકાર્યો.

સુરિ સરસ્વતીને સેવાજ ગયા. 'નિપજિશ-લાકા પુરુષ', 'અભિધાન ચિંતામણિ', 'અનેકાર્થ કાપ' વગેરે કૃતિઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમની પ્રતિ વધારી રહ્યા. ગુજરાતી મોઢ વાણીઆની પ્રતાપી મેધાના અમકારા ચારે તરફ પ્રસર્યા. વ્યાકરણ ને અલંકારના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતના આ વિદ્વાનોના શિરામણિને આખા આર્થાવતે સન્માનના માંડ્યા.

કુમારપાલે 'પરમાર્હત' ને 'પરમધાવક' ની ખીરદો શોધવા જતાં-ગુજરાતને અહિંસા જૂમિ કરવા જતાં બધું ખોયું. લખકર નિર્દ-રાજનું વિશાલ સામ્રાજ્ય વૃદ્ધ ને 'મોહરાજ પરા-જય' કરવામાં મશગુલ રાજતા રાત્રીમાં ટકી શકે એમ નહોતું. તે મુરત્યુ પાટણ નિર્બલ થયું. વિજયપ્રજ્ઞાપત્નું સ્થાન રચનાઓએ લીધું. ગુજરાતનું ગૌરવ પરવારી ગયું. હેમચંદ્રે જીવન-કર સેવેલા સ્વપ્નાની સિદ્ધિ અને ગુજરાતની મહત્તાનો અસ્ત એ સાથે લગા થયા.

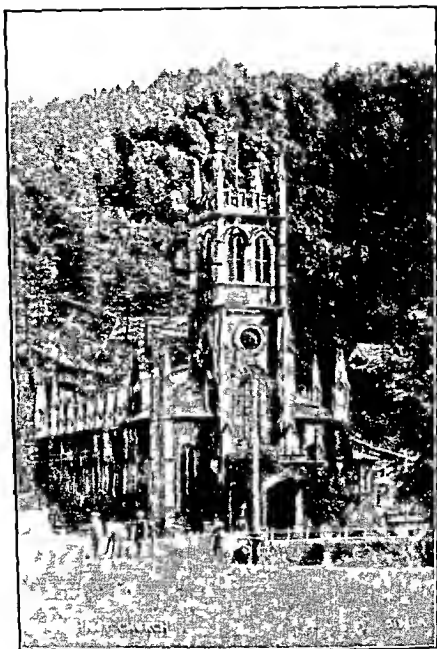
એક યોમાસ આવ્યું અને રાત્રીએ ગુરુની આરાધી ત્રત લીધું-પાટણ નહીં છોડનાતું.

જિનશાસનનો નેતા હેમચંદ્રસૂરિ.

ગુજરાત : ફાલ્ગુન ૧૯૮૪.

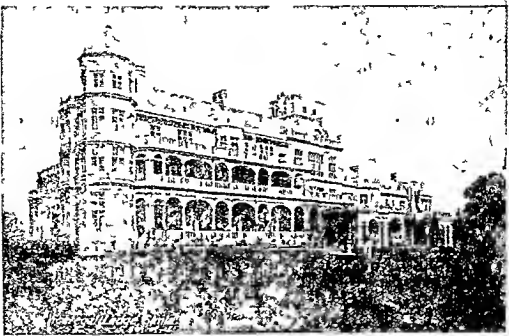
—ગુજરાતનો એક ન્યોતિધર્મ.

ક્રીશ્ચન દેવળ, સીમલા.

ગુજરાત : ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪.

ધર્મની સ્વ પત્નિશ્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્વલ્સ ગુજરાતી સમાજે
 શ્રીયુત ગાદ્યાભાષા આણંદજી આવડા
 તરફથી મવિનય સમ્રેમ ભેટ.

વાઇસરીગલ ઘોર.

સી મલા

લેખક :

ડૉ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ

અમે મુળાદથી બી. બી સી. આઇ. દેહગેના પંચબ મેલમાં કોસાખા રોશનેથી ઉપડ્યા રસ્તે ખામ નાધવા જેવા બનાવમા કોટા અને મથુના વચ્ચેની અસહ્ય ગરમી હતી. ગમે તેમ કરીને તે વઝાવી દીધીનું વિશાસ રહેવું રોશને જેઠા અખરે પ્રભાતમાં અમે કાલકા રોશને પહોંચ્યા કાલકાથી દિમાલવના સીમલા વિભાગના પર્વતોનું ચઢાણ શરૂ થાય છે અને મોગ માપની ગાડીને બદલે નાના માપની ગાડી શરૂ થય છે. કાલકા રોશને સર્વ માલ લગેજમાં પુકવો પડે છે. માત્ર હેડલેગ

છતરી, લાંકડી અથવા બહુ નાની ચીજો સાથે રાખવા દેવામાં આવે છે આ ગોઠવણ મુસાફરોની સગવડ માટે હોય છે મુસાફરો જો મોટા મોટા સામાન સાથે રાખે તો બેસવાની જગ્યા રહેતી નથી તેથી ખીસ્તરા પણ લગેજ કરાવવા પડે છે. કાવકા રોશને ગાડી બદલવાની હોવાથી અને વખત પુરુષણ રહેતો હોવાથી અગવડ પડતી નથી. બહુ ગરુરી સીવાય સર્વ ચીજોને અમે લગેજમાં મુકી અને રેલ્વે રીસીટ લઇ અમે સીમલા કાલકા રેલ્વેની નાની ગાડીમાં બેઠા. આ ગાડી નાની છે છતાં તેમાં બનતી સર્વ સગ-

પડો રાખવામાં આવી છે. ઇન્જનેરી કળાનો આ નાની ગાડી એક ખરેખરો નમુનો છે. કાલકર્તુ રોશન'દરીઆની સપાટીથી લગભગ ૨૨૦૦ ફુટ ઉંચુ છે જ્યારે સીમલાનું રોશન લગભગ ૭૨૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવી રહેલું છે. આટલી ઉંચાઈએ પહોંચતા પહેલાં અનેક ટેકરાઓ, ડુંગરાઓ અને ગલીઓ વટાવવી પડે છે અને તે સર્વેમાંથી રેલ્વેને બહુ યુક્તિથી લઇ જવામાં આવે છે. ઘણી ગાળાઓને બાધી લેવામાં આવી છે અને તે ઉપર પુલ કરી તેની ઉપર થઇ રેલ્વે પસાર થાય છે. અને કેટલાક પર્વતો ને અંદરથી કાપી છુગડાઓમાંથી રેલ્વેને પસાર કરવામાં આવે છે. આવા નાના મોટા ૧૦૦ છુગડાઓ આવે છે જેમાંના ઘણાનો દેખાવ બહુ ચિત્તાકર્ષક હોય છે. કેટલાક છુગડાઓ તો બહુ મોટી લંબાઈવાળા હોય છે, હજાર બારસો ફીટની લંબાઈવાળા પણ પાંચ સાત છુગડાઓ આવે છે અને છેલ્લો સમરહીલ અને સીમલાના રોશન વચ્ચેનો છુગડો પણ લંબાઈમા ઘણો મોટો છે. વચ્ચે ગાળાઓ આવે છે ત્યાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય બહુ દેખાય છે. આખી ખર્તમાળા લીલીછમ છે અને જ્યાં જ્યાં બહાર નજર નાખીએ ત્યાં કુદરતની લીલાનું લાન થાય છે.

વચ્ચે ધરમપુરનું રોશન આવે છે. ત્યાં પાઈનનાં ઝાડોની મોટી હાર દેખાય છે અને આખા શહેરની રચના ઘણી સુવ્યવસ્થિત નજરે પડે છે. ત્યાં મરહુમ મલબારીએ મુખાઈમાં ફંડ એકઠું કરી ક્ષયના વ્યાધિવાળા માટે એક સુંદર આરોગ્ય ગૃહ (સેનિટરીયમ) બાંધ્યું છે. તે એક વખત જરૂર નેવા લાયક છે એ રથાને છ માઈલ સુધી દૂરી દૂરી શકાય તેવા લાખો છાયાવાળો રસ્તો છે. અને વૈદિક નજરે એ પાઈન વૃક્ષોની દવા સીંચ રોગના વ્યાધિવાળાને બહુ લાભ કરનારી કહેવાય છે. એ વૃક્ષો આપણા અસલ વાડીના

અમરખ પડાના આકારવાળો છે અને નજરને બહુ આસ્વાદ્ય આપે તેવા છે. ધરમપુરથી કસોલી જઈ શકાય છે. તે આઠ માઈલ દૂર છે. ત્યાં જવા માટે ઘોડાના ટાંગા મળે છે. ત્યાં હડકવાના વ્યાધિનો ઉપચાર છે. રેલ્વે ગાડીનું એન્જીન પણ તદ્દન બુદ્ધાજ આકારનું હોય છે અને આખો વખત ચવાળ કરી પર્વતની ગંભીર શાંતિમાં બંધ કરનાર હોય છે. રેલ્વેની બાબુમાંજ આડી ચવળી સડક છે જેને બહુ સારી રાખવામાં આવે છે. તેના પર જતી આવતી મોટર ગાડીઓનાં દર્શન કવચિત્ થયા કરે છે. કાલકર્તી કોઈને મોટરમાં સીમલા જવું હોય તો લાડાની મોટર મળી શકે છે. એકાદ વખત મોટરને માર્ગે પણ જવા ચોગ્ય છે, પણ રેલ્વેની ગોડવગનો એક વખત તો જરૂર લાભ લેવા નેવો છે. એથી ઇન્જનેર કળા કેટલી હદ સુધી કામ કરે છે તેનો સાદો પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ જરૂર આવી શકે તેમ છે. નાની ડુંગરી રેલ્વે દર માઈલ છે જેને બાધવામાં લગભગ એક કરોડ રૂપીઆ ખર્ચેલા કહેવાય છે. વચ્ચે એક બેડાદનું રોશન આવે છે ત્યાં રેલ્વે ગાડી લગભગ અરધો કલાક યોટી થાય છે. ત્યાં દેશી તેમજ અંગ્રેજી બંને ખાવાની પુષ્કળ વસ્તુઓ વેચાતી મળી શકે છે. અને ત્યાંનું બાણી પણ ઘણું સુંદર છે. સખત ગરમીના વખતમાં પણ ઝરફ જેટલું તે ઠંડુ હોય છે અને પાન કરતાં તે મધુર લાગે છે.

સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નીહાળતાં એક પછી એક રોશન પસાર કરતાં અને પ્રભાતનો લહાવો લેતા લેતા આગળ વધવા લાગ્યા. કાલકર્તાના રોશન પહેલાંજ પ્રભાતનો ઉદય થયો હતો અને આગલા દિવસના અનુભવ પ્રમાણે અમે ગરમીની આશા રાખતા હતા પણ રેલ્વેટ્રેન આગળ વધી તેમ શીતળ પવન આવતો ગયો. અને ગરમીનો સમય છે એ વાતનું તો સદંજ

વિસ્મરણ થઇ ગયું. અમારા એક મિત્રે અમને દીક્ષીને રેશને ચેતવણી આપી હતી કે નાની રેલ્વે ગાડી કાલકાથી આગાઅવળા ધણા ચક્કર લે છે તેથી અમારે જુખ્યા રહેવું, નહીં તો ફેર (ચક્કર) આવશે. તેની સુચના માન્ય કરી અમે કાલકાને રેશને માત્ર ચઢાજ પીધી, પણ આગળ વધતા અનુભવથી અમને એ ચેતવણી બહુ અગત્યવાળી ન જણાતા મુસાફરી યોગ્ય ખોરાક અમે બરોદને રેશને લીધો, પણ તેથી ત્યાર પછી કે અગવડ આવી નહીં.

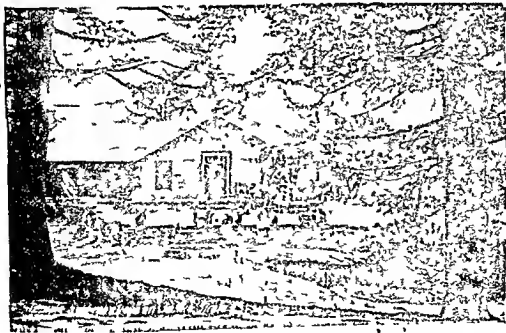
એજનના મુસવાશ સાંભળતાં, સષ્ટિ-સૌંદર્ય નીહાળતા, અને છુગરાઆમાંથી પમાર થતા અમે આગળ ચાલ્યા અને છેવટે લગભગ એક વાગે બપોરે અમે સમરહીનને રેશને ઉતર્યાં. અમારે છેક સીમલાના રેશન સુધી જવાનું નહોતું, પણ અમારા ઉતારાનું સ્થાન સમરહીસના રેશન નજીક હોવાથી અમે ત્યાં ઉતર્યાં અમારા પૂર્વગામી મિત્રાદિ અમને રેશને

દેવા આલ્યા હતા. સામાન ઉતારી અમે પર્વતનું સૌંદર્ય જોતા બાધિત રસ્તાએ પ્રોસ્પેક્ટ હીલની ઉત્તર બાજુએ આવેલા 'શાંતિકુંદિર' નામનાં સ્થાનમાં પહોંચ્યા.

સીમલાની બાંધણી આકર્ષક છે. જોવા લાયક છે. આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે સર્વ ગોઠવણો પાર ઉતારવામાં આવી છે અને વિદ્યા, કળા અને વિજ્ઞાનના નવાઈ પ્રમાણે તેવા અનેક નમુનાઓ પુરા પાડે તેવી છે એમા ખુબી એ છે કે પર્વતની ટેકરીઓને એક બીજા સાથે જોડી બહુ યુક્તિથી રસ્તાઓ કાઢવામાં આવ્યા છે. રસ્તાનો ઢોળાવ જરા જરા ચકરાવા લાખે એવી રીતે ગોઠવ્યો છે કે એકદમ આકર્ષક ચઢાણ કે ઉતારાણ ન આવે. સારી યોજના કરીને આખી ટેકરીઓ ઉપર નીચે બાંધી લીધી છે અને તેનો દેખાવ દૂરથી જોવા લાયક છે.

પ્રોસ્પેક્ટ હીલ

આખો દેખાવ પ્રોસ્પેક્ટ હીલ ઉપરથી

જેઠા હીલ ઉપર વાદરાઓ ને મંદિર.

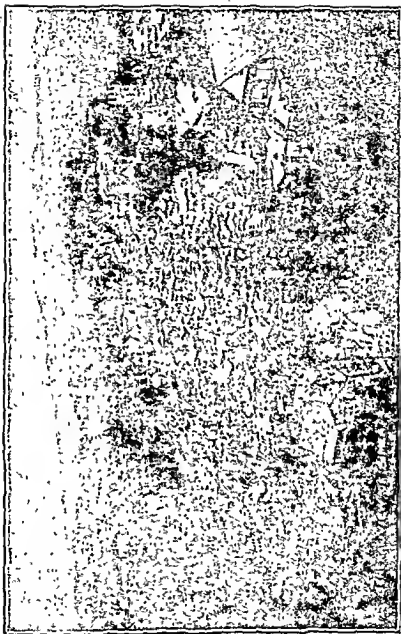

સારી રીતે નજરે પડે છે. એ ટેકરી સમરહીલના રોશનની, પાસે આવી રહેલી છે અને જેકા સીંગાચની સર્વે ટેકરીથી ઉચી છે. એ ટેકરી પાસેથી ચર્ચ જે સીમલાનું કેંદ્ર સ્થાન બોગવે છે ત્યાં પહોંચતા લગભગ ૪૦ મીનીટ થાય છે. એક ટેકરી ઉપર ચઢીને જોઈએ તો તેની બરાબર સામે પશ્ચિમ તરફ જુરોધની નીચી ટેકરી દેખાય છે. એ રોશન પણ છે અને લક્કરી જાવણી છે. પ્રથમ રોશન તાગદેરીનું આવે છે. સાંધી જુરોધની ટેકરી ફરતું પશ્ચિમનું ચક્કર લઈ રેલ્વે સમરહીલના રોશને આવે છે જે પુર્વ દિશામાં છે અને છેવટે ઉપર જણાવ્યો તે મોટા અને છેલ્લા શુગ્રામાંથી પમાર થઈ સીમલાના રોશન અટકે છે. આ આખો દેખાવ પ્રૌરપેક્ટ હીલ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

સીમલા સાત ટેકરીઓનું બનેલું છે. તે પશ્ચિમથી આ પ્રમાણે ગોઠવાયેલી છે; પ્રૌરપેક્ટ-હીલ, માઉન્ટ પ્લેઝન્ટ, બેન્ડીક હીલ, જેકા હીલ, રીજ, સ્ટર્લિંગ હીલ અને ઇલીસીયમ. એના બે પરાઓ છે; મસોઆ અને માલ્સુ. આ સાને ટેકરીઓ એક પછી એક ગોઠવાયેલી છે અને એક પરથી બીજી પર જવા માટે મુંઢર રસ્તાઓ ચક્રાવા વાગીને ચીંધા છે. તેથી ચઢાવ લાગતો નથી. એ ઉપરાંત છોટા સીમલાની પછવાડે સંજોશી હીલ આવે છે ત્યાં રસ્તામાં પંજમના ગવર્નરનું સરકારી ખાતું ગોઠવાયેલું છે. છોટા સીમલાથી જેકાહીલને રસ્તે સંજોશી જઈ શકાય છે અને ચર્ચની બાજુમાં પણ ત્યાં જવાનો રસ્તો છે. છોટા સીમલાથી જરા વિરોધ દૂર કુસુમડી નામનું પર્વ આવે છે. સાંધી પણ સીમલાની ટેકરીનો દેખાવ જોઈ શકાય છે. પ્રૌરપેક્ટ હીલ થી ચર્ચને રસ્તે કુસુમડી જતાં લગભગ ૭ થી સાઠ કી માઈલ થાય છે.

સીમલા: એનું અસલ નામ રધુમલા હતું. અને આ આખી પર્વતની માળા અસલ પત્ની આળા અને કૌશલ્ય રોટના તાત્તામાં હતી. પ્રથમ ગવર્નર જનરલ ત્યાં સને ૧૮૨૭ માં આવેલ. તેનું નામ લોર્ડ એમ્હર્સ્ટ હતું. તે વખતે રેલ્વે કે માર્કના સાધન નહોતાં, પણ જ્યારથી અંગ્રેજો ત્યાં આવવા લાગ્યા ત્યારથી શરુઆતથી જ ત્યાંની રીનલ હવા અને પાણીની નેના મોડમાં પડી ગયા હતા એમ જણાય છે. જુદે જુદે પ્રસંગે દેશી ગજ્યો પાસેથી ટેકરી પરની જગ્યાઓ સરકારે લીધી અને પરિણામે અત્યારે લગભગ આખી ટેકરી સરકારના હાથમાં આવી છે.

બેન્ડીક હીલ: લોર્ડ વીલીયમ બેન્ડીક ત્યાર પછી ગવર્નર જનરલ થયા અને તેના નામથી વચ્ચેની ટેકરીનું નામ બેન્ડીક હીલ પડ્યું. તેના ઉપર વાઇસરોય માટે એક ઘણું મોટું મહેલ બાંધવામાં આવ્યો છે; જે ઘણો ઉચો આવેલો હોવાથી સીમલાની ઘણી જગ્યાઓ જોઈ શકાય છે. વાઇસરોયના બંગલાની નીચે એજ ટેકરી ઉપર સરકારી ખાતું (સેક્રેટરીઅટ) છે તે ઘણું મોટું મકાન છે, ભવ્ય છે અને ત્યાં સત્રારના કસ્ટી સર્જના પાંચ વાગ્યા સુધી ઘણી ધમાક રહે છે. મુખ્ય સરકારની ઘણી ખરી ઓશીમો આ વિશાલ મકાનમાં અને તેની આલુશાલુમાં આવેલી છે. મુખ્ય સરકાર એ પ્રીન્ટી શરુઆતથી તે ઓક્ટોબર આખર સુધી લગભગ ૬-૭ માસ અહીં રહે છે અને હાલુતાનના કરોડો લોકોનું બરિષ્થ આ રીતળ ટેકરી પર નિમે છે. જ્યારે ૭ સાત માસ મુખ્ય સરકાર અહીં હોય છે ત્યારે અમલદારો અને કલાર્કો તથા ચપરાસી અને કામદાર વર્ગની ધમાક બહુ રહે છે અને દસ વાગે સત્રારે તો લોકોનો ઘણો મોટો અવરજવર ત્યાં જોવા

સીમલાનું સમગ્ર દર્શન.

માં આવે છે. એ સરકારી ખાતાની સામેજ પોસ્ટ ઓફીસ આવેલી છે.

મોલ : સીમલામાં આકર્ષક સ્થળ મોલ (Mall) છે. એ બેન્ડીક હીલથી આગળ પૂર્વમાં અને જેકા હીલની પહેલાં આવે છે. ત્યાં હારબંધ દુકાનો છે અને કેટલાકનાં નામો બહુ સારી રીતે વ્યક્ત કરે તેમ મોલેલાં હોય છે. ઘણી વીલાયતી પેઢીઓ તથા દેશી પેઢીઓ એક હારમાં આવેલી છે. એક પછી એક દુકાનનાં પારીઆં વાચતાં ચાલેો તો થાકે નહીં. કપડાની, ફવાની, પરચુરણ ચીજોની, ધડીઆળની અને અવેરાતની હારબંધ દુકાનો ચાલી આવે છે. દુકાનમાં જે જાતનો માલ વેચાતો હોય તે કાચની બારીઓમાં શણગારીને બતાવેલ છે. દળરો રૂપીઆનું અવેરાન ખરીદવું હોય તો અહીં મળી શકે છે અને સોલ ટ્રે રુમાલથી માટીને ઉપયોગી તેમજ મોખશોખની ઘણી ખરી ચીજોનું આ સ્થાનમાં મોટું પ્રદર્શન યોજાયેલું છે. આખા મોલનો દેખાવ મુખ્યત્વે કલકત્તાના આકર્ષક વ્યાપાર સ્થાન, કોટ કે હેરીસન રોડને યાદ કરાવે તેવો છે અને આખો રસ્તો તેમજ દુકાનોનો અંદરનો ભાગ સ્વચ્છતાના નમુના પુરા પાડે છે. આ બજારના ભાગમાં ચવારના નવ લાગ્યાથી રાતના સાત સુધી લોકોનો સ્વરજ્વર ધણો રહે છે, જ્યારે વચ્ચે રીકશા (મનુષ્યથી વદન યતી ગરુડીઓ) અને ઘોડાઓ દેખાય છે. સીમલાના વાઇચરેલ અને ગવનર સીવાય કોઇની મોટર ચાલી શકતી નથી તેથી જોખમ કે અકસ્માતનો ભય નથી અને લોકોને બહુધા ડાખી બાજુએ ચાલવાની ટેવ પડેલી હોય છે અને બહુ સ્વરજ્વરને વખતે રસ્તાનો વહીવટ રીતસર રાખવા પોલીસ તેવી સુચના કરે છે. તેથી આખો વ્યવહાર ઠીક ચાલે છે.

કપડાંની દુકાનો ખજીર દરજીની પણ મોટી દુકાનો હોય છે. ધરની ખાવાની આજીવન ચીજો બીરકાટ વગેરે જે જોઈએ તે આ મોલમાં મળી શકે છે. દારુની દુકાન એક મુખ્યપાળા પારસી ગૃહસ્થની છે. દરરોજના મુંબાઇ-કલકત્તાનાં હાથા પણ અહીં મળી શકે છે અને મોલની સામે જાહેર લાઇબ્રેરી છે સાંધી પણ વખી સકાય છે.

મોલની દુકાનોની હારાવણીની સામે મ્યુનિસિપાલિટીનું મુખ્ય મકાન છે. અને બાજુમાં ટાઉન હોલ છે તે સાદો પણ સુંદર છે.

છોટા બજાર : મોલ ઉપરના ઉંચાણ ભાગમાં છે. જ્યારે નીચેના ભાગમાં તેની સામી બાજુએ છોટા બજાર છે જે આપણા ગામ તથા શહેરના બજારો જેવી છે. ત્યાં શાક, ફળ, અન્ન, લોટ, મીઠાઇ વગેરે ચીજોની સેંકડો દુકાનો છે. તે દેખાવમાં દેશીજ રહી છે અને મોલ જ્યારે પાશ્ચાત્ય શહેરનો નમુનો પુરો પાડે છે ત્યારે આ છોટા બજાર દેશી લોકો માટે વધારે ઉપયોગી ચીજો પુરી પાડે છે. એક મોખશોખનું સાધન છે ત્યારે બીજું જરૂરીઆનું સાધન છે.

લાકડીબજાર : મોલની જરા આગળ જતાં ડાખી બાજુએ લકડી બજાર આવે છે ત્યાં દેશી કરીગીરીનાં ટેબલ, લાકડી, રકાબીઓ વગેરે અનેક ચીજો મળી શકે છે. દીલ્હી આગ્રાની કરીગીરીના નમુનાઓ જોઇ શકાય છે પણ ભાવની બાબતમાં સાવધ ધણું રહેવું પડે છે. જે ચીજના રૂપીઆ આઠ કહે તેના તમે ચાર કહો તો કેટલીકવાર સોદા સહી થઇ જાય છે. અનેક ચીજો જોવાલાયક હોય છે અને દેશમાં કેટલા પ્રકારની કળાઓ હજી જીવે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. મોલમાં ઇન્ડિઅન અજબ ચીજો (curious) ની ઘણી દુકાનો છે તે પણ ખાસ જોવા લાયક છે.

જેવા લાયક દેશો.

પ્રોસ્પેક્ટ હીલ : આ સંબંધી પ્રથમ ઉલ્લેખ થયેલો. એ ધણી ઉંચી ટેકરી છે અને લાંબી આખા સીમલાનું એક બાલુએ અને બીજા બાલુએ પર્વત અને ટેકરીઓની દારનું દર્શન યાંય છે. આખને ઠંડક આપે તેવી લીલોતરી એ ટેકરીની એક બાલુએ છે અને બીજા બાલુએ ગમે તે કારણે તદ્દન સુકી રહે છે. કહે છે કે એનું કારણ કે જૂસ્તર વિધાને

હતા તેથી આ શાંત રસ્તાનો ધણીવાર લાંબા લેતાં હતા. આ ટેકરીની નીચેના ભાગમાં શાંતિકૃટિરની સામે એક સપાટ જગ્યા છે ત્યાં રવિવારે કુરતીનો મેળો અવારનવાર થાય છે. દેશમાં લોકરી બુસ્સો કટલો છે, મરદાનગીથી ચીરના સ્નાયુઓ કેવા સુધક બની શકે, અને અખાડાઓ હજી પૂર્વ શીર્ષની આંખી કેવી કરાવી શકે છે તે જરૂર જેવા લાયક છે. આવા પ્રસંગે હજારો લોકો જેવા માટે એકા મળે

સીમલા સી શોલ્ડ.

લગતું છે. અસલ એ પર્વત જનાળામુખી હતો અને સુકી બાલુએ હજી પણ જનાળાના આવા રસના અવશેષો મળી આવે છે. એ ટેકરી ઉપર કામનહેવીનું મંદિર આવેલ છે. એ ટેકરી ફરતી પ્રશિક્ષાનો રસ્તો બાંધેલ છે અને તે પણ ફરવા લાયક છે. જો તો એ ટેકરીના પશ્ચિમ પાદની ખરાબર સામે શાંતિકૃટિરમાં ઉતર્યા

છે અને અખાડામાં જતનારને ધનામ મળે છે.

આ પ્રોસ્પેક્ટ હીલ ઉપર અથવા એના પૂર્વ તરફના રસ્તા ઉપર ઉભા રહી રાત્રે જા વાગ્યા પછી સીમલાની મુખ્ય ટેકરીનો દેખાવ જેવા લાયક છે. ઉપર નીચે અવેલા મકાનોમાં અને રસ્તા પર ધીબળીક બતી થાય છે. મુકામોની બાલુમાં ચોતરફ ઝાડો ઉભા હોય છે

અને આખો પર્વત જાણે સુંદર તાનાઓથી ઉપરથી નીચે સુધી ઝગમગી રહેા હોય તેવો દેખાવ થાય છે. આ દેખાવ દિવસે ઉપર નીચે આખા પર્વતને મકાનોથી આંત્રી દીધાને દેખાવ આવે છે અને રાત્રે તો ખરેખર અગ્નિનયજ્ઞ રૂપ ધારણ કરે છે.

એનનડેલ : આ સીમલાનું ઓલીમ્પસ (Olympus) છે. વાઇસરોયના મહેલની બાજુમાં ઉત્તર દિશાએ આવેલ છે. ત્યાંથી આડા અવળા વલણે લેતાં લગભગ બે હજાર ફીટ નીચે ઉતરવું પડે છે. આખે રસ્તે દેવદાર વૃક્ષની વિશાળ ઘટા છે. એમાંનાં ઘણાં વૃક્ષોની ઉંચાઇ ૭૫-૧૦૦ ફીટની હોય તો પણ ના નહીં. અને આખો રસ્તો ઘણો રમણીય છે. નીચે જવાના ચાર પાંચ રસ્તાઓ છે, જેમાંના એક વાઇસરોયના મહેલની બાજુથી છે, બાળે સેસીલ હોટેલની સામેથી છે; ત્રીજો મોલની સામે બાજુએથી છે. નીચે એક ઘણું મોટું મેદાન છે. ત્યાં પોલો અને થોડાની શરત થાય છે. આજુબાજુ ઇંગ્લેન્ડનાં છે. આવા મોટા ડુંગર ઉપર નીચે બે હજાર ફીટ ઉતરીને પણ રમત ગમતનાં રચાનેતો લાભ લેનારની જીવન મર્યાદા પર એકવાર આફ્રીન ઢલી દેવાય છે. આખા રચાનમાં શાંતિ દેખાય છે અને યાદેલાં મનને સ્ફુર્તિ મળે છે, નવું જીવન મળે છે અને થોડો વખત ચિત્ત રસાનર અનુભવે છે.

જેકો હીલ : મોલથી આગળ દોટક માઇલ ચાલતાં લકડી બજાર પછી આ હીલ આવે છે. સીમલામાં એ સર્વથી વધારે ઉંચી છે. જવાનો રસ્તો ચઢાવવાનો છે, કેટલેક સુધી બંગલાઓ આવે છે. જેકો હીલ ઉપર ત્રણ દરવાજા મોટું લશ્કર છે. ઘણા અનુભવી પ્રવાસીઓ પોતાની સાથે ચણા લઈ જઈ વાંદરાઓને ઉતારી

કરાવે છે. એ વાંદરામાં રાજા, રાણી, પ્રધાન વગેરે છે. વાંદરાઓ આપણી બાજુએ આવે તો પણ ખીક ઝાગતી નથી કારણ કે ઘણા વખતના પરિચયથી તે પણ સુધરી ગયેલા જણાય છે. ઉપર દેવમંદિર છે તેમાં બહુ વૃદ્ધ વયના એક મહંત રહે છે. વાંદરા તેના પાળેલા છે અને તેના હુકમમાં રહે છે. જેકો હીલ ઉપર બેસીએ ત્યારે મનને બહુ આનંદ આવે છે. તે આખી ટેકરી લીલાં વૃક્ષોથી છવાયેલી છે અને ચરે તરફ આંખોને શાંત કરે તેવો દેખાવ નજરે પડે છે.

છત્રીશીર્ષમ્ (Chhatraishirmam) : મોલથી આગળ ઉતરે છત્રીશીર્ષમ આવેલ છે. તે પણ મોટી વિશાલ ટેકરી છે. અને તે નામનું એક હોટેલ પણ ત્યાં પાંધવામાં આવ્યું છે. એ રસ્તે જતાં ડાબી બાજુ સમરહીલની આખી ટેકરી નજરે પડે છે. એનો દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે. જમણી બાજુએ નજર કરતાં મસોજરા નામનું ગામ દૂરથી નજરે પડે છે અને વચ્ચે ચઢાણ ઉતારાણવાળા રસ્તાઓ બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. વળી વધારે દૂર નજરે કરીએ તો બરફથી છવાયેલા પર્વતોની હારમાળા (Snow-capped) સરેત ચાંચીને ખ્યાલ ધરાવે છે. છત્રીશીર્ષમની ડાબી બાજુએ 'કંદો' નામનું નાનું ગામ દેખાય છે. ત્યાં પણ નાનું બજાર છે.

સંજેલી : આ છત્રીશીર્ષમની ડાબી બાજુએ સંજેલી હીલ આવેલી છે ત્યાં જવાનો રસ્તો પણ લકડી બજારથી મળે છે.

છોટા સીમલા અને કૃષ્ણ મટી : મોલથી આગળ પૂર્વ બાજુએ ઉતરતા છોટા સીમલા લગભગ અઢી માઇલ દૂર છે. તેની બાજુમાં પવનના ગવનરોનો બંગલો અને સેક્રેટરીઅટ તથા બીજા અનેક બંગલા છે. સંજેલી હીલ

[વધુ માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૫]

અનનડલ દેસકોર્સવ્યુ, સીમલા

ગ્રજરાત: ફાગુન ૧૯૬૪.

—સીમલા.

એચે-સનો મુવળ્લુગ ઘઠનાર : પેરીક્લીસ.

—ગુજરાત : ફાસ્ટુન ૧૯૮૪

—એરપેશીઆ.

એ રૂપે શી આ : સ્ત્રીઓમાં એક વસંતાવતાર*

લેખક :
સૌ. લીલા મુનશી
સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

પ્રમુખ સાહેબ, સત્તારીઓ અને સળંગનો,

આજનું બાપજી શરૂ કરતાં પહેલાં એક વાતનો મારે આપની સમક્ષ ખુલાસો કરવાનો છે. પણ એ ખુલાસો કરતાં પહેલાં એક વાત મારે જે પહેલી કહેવાની છે તે એ કે અત્રેની સાહિત્ય સભાએ મને વસંતોત્સવમાં નિમંત્રણ આપી આપ સૌને મળવાની તક આપી ને ખાતે હું તેની આભારી છું. આ વાક્ય શિષ્ટાચારરૂપે નથી; પણ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસ્વરૂપ ગણાતા વડોદરામાં-જ્યાંથી આખું ગુજરાત પ્રેરણા પામી રહ્યું છે, હા-આતી એ સૌ પ્રેરણામર્નિઓનાં દર્શન કરવાનો મારો ધણા વખતનો અભિલાષ હતો. આજે તે સફળ થયો છે તેથી એના નિમિત્ત-રૂપ થએલી સાહિત્ય સભા તરફ આભારની બાવના જાગે છે.

અહીંયાં આવ્યા પછી મને એક વાત જણાઈ છે તે એ છે કે “એરૂપેશીઆ”નું નામ

ધણાઓને અપરિચિત છે, અને જેઓ તે જાણે છે તે પુછે છે કે બાપજીના વિષય તરીકે મેં કાંઈ હોદી સૌને અદલે ત્રીક સ્ત્રીની તે શું પસંદગી કરી ?

ખુલાસામાં મારે એટલું જ જણાવવાનું છે કે આજથી બારેક દિવસ પહેલાં સાહિત્ય સભા તરફથી મને નિમંત્રણ આવ્યું ત્યારે વસંતોત્સવ નિમત્તે બોલવાનો વિષય મને પહેલાં તો કે સુઝ્યો નહોતો. મુંબાઈમાં ગયા વસંતોત્સવ પ્રસંગે કવિ ખજરદારે જેવું સુંદર વ્યાખ્યાન વસંત ઉપર કર્યું હતું, તે મને સાંભળ્યું, પણ તેટલું બધું અને તેવું સુંદર બોલવાની તો મારી શક્તિ હતી નહોતી. પછી મેં આપણા “જૂના અને નવા કવિઓની દૃષ્ટિએ વસંત” એ વિષય પસંદ કર્યો; પણ તે લખવા માંડ્યો ત્યારે જણાયું કે કવિઓએ વસંતના વર્ણનમાં જે જે લખ્યું છે તે તે બધું આપ સૌની સમક્ષ વર્ણુવાની અને તે બધું વાંચી જવાની મારામાં હોંમત નહોતી.

* તા ૫ : ૨ : ૨૮ ના રોજ વડોદરા સાહિત્ય સભાના ‘વસંતોત્સવ’ પ્રસંગે ‘આપણું’ વ્યાખ્યાન.

વળી કવિઓના શિરામણિ પ્રેમાનંદના શહેરમાં, જ્યાં અસારે પણ અનેક કાવ્યરસિકો અને તેની અર્થા કરનારાઓ વસે ત્યાં, મારા જેવી અકવિએ તે ઉપર બોલવું એ પણ ધૂણતા કહેવાય. આ વિચારથી અર્ધો તૈયાર કરેલો એ વિષય મેં રહેવા દીધો અને બીજો વિષય શોધવા માંડ્યો.

એરપેશીઆ વીશે એક અંગ્રેજ લેખિકાની છેલ્લી શોધોને આધારે તૈયાર થયેલી કથા મેં કેટલાક સમય પૂર્વે વાંચી હતી, ત્યારથી તેના વીશે વધારે જાણવાનું મારું મન પ્રેરાયું, તેથી તેને અંગે મેં બીજું પણ થોડુંક વાંચેલું હતું. સ્ત્રીઓમાં સ્વાતંત્ર્યની બાવનાના પ્રથમ પ્રચારક તરીકે મને જાતની નામાંકિત સ્ત્રીઓમાં એનું સ્થાન અગત્યનું લાગ્યું હતું. આ સ્ત્રીને માટે પ્રે. મીચેલ કેરોલના શબ્દોમાં કહ્યું તો :

“ એરપેશીઆ પ્રાચીન કાળની સ્ત્રીઓમાં અદ્વિતીય ગણાય છે. સ્ત્રી જાતિમાં તેને અગ્રગણ્ય ગણવાનું કાંઈ એજ કે એ પેરીકલીઅન યુગના તેજસ્વી જનોની હારમાં તે એકજ સ્ત્રીનું નામ દેખાય છે. અને તે કાળના મહાપુરુષોની ટોળીના

નેતાઓ પણ તેની પ્રેરણા અને સલાહનું ઝણ સ્નાનદ સ્વીકારે છે. એથેન્સના જીવનમાં તે એકજ સ્ત્રી છે કે, જેને વીશે ધણું જણાયું છે. તેણે ગ્રીક સ્ત્રીઓના ઇતિહાસમાં પોતાને અંગ્રેક સ્થાનની અધિકારી બનાવી છે.”

આ એરપેશીઆથી સ્ત્રીઓમાં સ્વાતંત્ર્યનો પ્રથમ વસંતાવતાર થયો. સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય તે એક મહેરબાની કે હક્ક તરીકે નહીં પણ જીવનની જરૂરીઆતરૂપે જોઈએ એ માન્યતા પ્રમાણે જીવનાર પ્રથમ કાષ્ટ હોય તો તે હતી. એના વખતમાં જ પૂર્વે કદી બન્યું નહોતું તે એણે જીવીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આજે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની બાવના આપણી સમક્ષ જ્યારે બળતા પ્રશ્નરૂપે ખડી ઉભી છે ત્યારે એ બાવનાને જીવનમાં સિદ્ધ કરી બતાવનાર પ્રથમ સ્ત્રીનું જીવન આપણે જાણીએ તે સુપ્રોત્તમજ ગણાય, એમ મને લાગવાથી મેં બાણ્યને માટે આ વિષય પસંદ કર્યો છે.

આટલો ખુલાસો કરી મારું બાણ્ય વાંચનાની રજા લઉં છું.

એરપેશીઆ : સ્ત્રીઓમાં એક વસંતાવતાર

જે નગરમાં વસંતોત્સવ ઉજવાય, જ્યાં વસંતે રંગેલાં અંગ અને હૃદયનાં દર્શન પાપ, જ્યાં જનવર્ગ જીવનમાં એ વસંતની વાટ જોતો થયો હોય, લાંના લોકોને વસંત વાંશે ને વસંતની બાવના વીશે શુ કહેવું? કોઈને વસંતમાં વિલાસ જણાય, કોઈ વસંતના ઉત્સવ ઉજવે, કેઈ પોતે વસંતનો વિજય કરે કે પોતાના પર વસંતનો વિજય થવા દે, કોઈ જીવનમાં વસંત માણે, કોઈને સૃષ્ટિ પર વસંત ઉતારવાનું કાંઈ હોય, કોઈના આયુષ્યની વસંત બેસવાની હોય, કોઈનાં હૃદયો સદાય વસંતરંગી હોય, એમ સૌના જીવનમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપમાં સદાય વસંત

પહોંર છે; અને જીવનપ્રદેશમાં વસંતનાં વાંજ પોતાની સુગંધ મુક્તા મુક્તા વાય છે.

ને એ વસંત દેશ દેશની જુદી હોય છે. દરેક માનવવર્ગની જુદી હોય છે. દરેક ખંડે વસંતના રંગ અનોખા હોય છે. કોઈની વસંત લાંબી, કોઈની ટુંકી, કોઈની એક રંગી, કોઈની વિવિધરંગી અને કોઈની ક્ષણજીવી હોય છે.

પણ વસંતનો અર્થ તો સાચે સ્થળે સમાન છે. સૌએ વસંતને યૌવન લેખે છે, સૌ વસંતમાં નવજીવન કદખે છે, સૌ વસંતને આશા

અને ઉદ્દેશાસની અધિકારી લેખે છે. આમ પ્રકૃતિની તે માનવવર્ગની વસંત આવે સારે નવી પુષ્પપાંદરીઓ અને નવા આદર્શોથી તેનું આવાગમન સુચવાય છે અને સૌ તેથી વસંતને ઋતુ-રાણીની ઉપમા આપે છે.

હવનતે તે વસંતને આવો નિકટ સંબંધ છે. માનવોની કે માનવોના કોઈ વર્ગની વસંત મહેરે સારે, સૃષ્ટિ વસંતમાં નવપદ્મવિત થાય તેમ, તેમના નિત્ય હવનમાં નવા ફેરફાર થાય છે; અને એક વાર આમ પ્રગટેલી વસંતનું પુનરાગમન ક્યારે ને ક્યારેએ થયા વિના રહેતું નથી. સૃષ્ટિની વસંતની માફક પ્રતિવર્ષે તો નહીં પણ અનેકવાર—વારંવાર જન વર્ગોમાંના એવા કોઈ સુભાગી આત્મામાં નવા ભાવો—નવા આદર્શોના ફાલ આવે છે. એ ફાલમાંથી પહેલાં બીજોમાંથી કોઈ રહે, કોઈ જાય, કોઈના ઉપર થર ચડે, કોઈ પૃથ્વીના પડમાં દટાઈ નાસ પામે. વસંતની માફક માનવ હવનનીએ એવી એક અનંત વાર્તા છે.

પણ આપણે આ સૃષ્ટિના અને માનવોના મહાકુલની વર્તો જવા દઈએ. આપણે તો માનવોના એક નાના ગણુતા, છતાં મોટા વર્ગની—સ્ત્રીવર્ગની વસંતવાર્તા માંડીએ. ના, તેમનીએ આખી પુત્રી ફાલી નવપદ્મ વસંતની નહીં પણ સુંદર અને કામળ છતાં ચિરસ્મરણીય એવી વસંતની પ્રથમ કુંવળની. એ કુંવળરૂપે—એક વસંતાવતાર લેએ—આજની ચોવીસશો વર્ષ પૂર્વે ઓસના સુવર્ણ યુગને નામે ઓળખાતા યુગના અધિષ્ઠાના પેરિકલીસની પત્ની એરપેશીયાને આપણે ઓળખીશું.

કોઈ કહેશે કે ભરતખંડનો જનવર્ગ વસંતોત્સવ ઉજવે સાં દૂરની એ સ્ત્રીનાં સમારણાં શા માટે ?

ઉત્તર અધરો નથી. વસંત જેમ એકજ દેશનો વારસો નથી તેમ માનવકુલના વસંતા-

વતારો પણ એકજ સ્થળે ઉતરતા નથી. ભારતનો સ્ત્રીવર્ગ જ્યારે હવનમાં વસંત પ્રગટાવતો હોય સારે પૂર્વે સૃષ્ટિના એક ખુલ્લામાં પ્રગટેલી, એમના જેવી દયા અને તમવનો ભાસ આપતી, પહેલી વસંતની. કથા અરથાને શાને કહેવાય ? અને કોઈ દેશની કે જાતિની વસંતકથાને બદલે સ્ત્રીવર્ગની વસંતકથા તો એટલા માટે કે પોતાના વર્ગ તરફ કોને પક્ષપાત નથી હોતો ?

પણ એરપેશીયાને ઓળખતાં પહેલાં એના સ્થળ કાળને અને સમાજમાં ચિશિરની થંડી સમી સ્થિતિમાં વસતી તે સમયની સ્ત્રીઓની સ્થિતિને જોઈએ.

એરપેશીયાનો સમય એટલે ગ્રીસની—ખાસ કરીને એથેન્સની સત્તાનો, સંસ્કૃતિનો, કલાનો. સુવર્ણયુગ.

પણ આ સુવર્ણયુગમાંએ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તો પગ તળેની રજકણ જેવીજ હતી. આજે ભારતમાં છે તેમ એથેન્સની સ્ત્રીઓથી તે વખતે બહાર નીકળી શકાતું નહીં. તેમનાથી પરપુરુષની સાથે વાત ન થઈ શકતી. વાત થઈ શકતી નહીં એટલુંજ નહીં, પણ તેને સુખ સુહાં ન બતાવી શકાતું. તેમને કેળવણી બીલકુલ મળતી નહીં. તેમનાથી ઘર રાખવા અને હોકરાં ઉછેરવા સીવાય બહારની એક પણ વસ્તુમાં ભાગ લેવાતો નહીં એ બધું તો ‘લીડીસ’ નામથી ઓળખાતો, આજની અશિષ્ટ ગણતી સ્ત્રીએ ની સમાન પદ્ધતિએ લેખાતો સ્ત્રીવર્ગ કરી શકતો.

અને એ ‘લીડીસ’ વર્ગનાં માત્ર અશિષ્ટ વર્ગનીજ નહીં પણ એથેન્સમાં પરણી આવેલી પરદેશી સ્ત્રીઓનો પણ સમાવેશ થતો. એથેન્સમાં તે વખતે એવો કાયદો હતો કે એથેન્સના વતની થી એથેન્સ શહેર બહારની કોઈ વ્યક્તિ સાથે કાયદાપૂર્વક પરણી શકાતું નહીં. ગ્રીક કોઈ શહેર કે રાષ્ટ્રની ઉત્તમ વર્ગની સ્ત્રી પણ એથેનીઅનને

પતિ તરીકે સ્વીકારે તો તે 'હીટીધરી' સ્ત્રીમાં ગણાતી. *

આ કાંઈદો એસ્પેશીઆને મળ્યા પહેલા પેરીકલીસે પસાર કરાવ્યો હતો એ કાયદાના એક જ ફરમાનથી એથેન્સમાં પરણી આવેલી કેટલીએ પરદેશી ગૃહિણીઓને તેણે 'હીટીધરી' સ્વાતંત્ર્ય વધારે મળતું. તેઓ કેળવણી લેતી,

વર્ગમાં મુકી, કેટલાંએ ઘરો તેથી ભંગાયા; ને એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત પોતાની પ્રિયતમા પત્નીને એ અધમ સ્થિતિમાં જોઈ-તેને આખી જીંદગી સુધી કરવું પડ્યું. †

આ 'હીટીધરી' સ્ત્રીઓને એક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય વધારે મળતું. તેઓ કેળવણી લેતી,

* ગુજરાતના કેટલાક ગામોમાં આજે પણ રીવાજ છે કે એક જ ન્યાતનો છતાં કાંઈ પરગામનો માણસ હોય તેને કન્યા પરણાવે તો તે ન્યાત બદાર મુકાય છે એક જ ગામમાં પણ એક જ ધર્મના હોવા છતાં જુદી પેદા, ફાતિના માણસ સાથે પણ લગ્ન થઈ શક્યાં નથી. દાખલા તરીકે દરા અને વીરાઓ બીજા દરેક રીતે આચાર, વિચાર, ધર્મમાં સરખા હોવા છતાં માહોમાંજ પરણી શકતા નથી

† એ સંબંધી છેલામાં છેલ્લી શોધનો સાર ગ્રટ્ઝ એચરટન તેના પુસ્તક "The Immortal Marriage" ની ઐતિહાસિક નોંધમાં આ પ્રમાણે આપે છે

The conclusions of modern scholars, who have made her social status a matter of exhaustive research are these "While her irregular marriage with Pericles may have made her a hetæra under the law, she was not one by profession Her position was much the same as that of the morganatic wife of a prince in subsequent times. Adolf Schmidt seems to have settled the question once for all The attacks of the comic poets—who were allowed more licence than our yellow press—were directed partly by hatred of Pericles, partly by resentment that a member of a thoroughly despised sex should possess the 'virtues' of a man In all ancient literature there is no authority for the prevalent belief, so facily accepted, that she was a professional hetæra except these same comic poets Plato and Xenophon speak of her with the greatest respect As the glory and prestige of Athens declined her men of genius were forgotten to be resurrected later by the Romans When interest in those great poets, architects, sculptors revived, as well in their patron Pericles, Aspasia too was remembered, and libidinous minds accepted without question the savoury libels of the comic poets. Plutarch was the most careless offender On one page he states that her house was full of young harlots, on another that Pericles never left the house nor returned to it without kissing her, which certainly intimates that she lived under his roof Is it to be imagined that the first citizen and virtual ruler of democratic Athens kept an assassination house! It is astonishing that for twenty four centuries scholars seem to have done no thinking for themselves where this remarkable woman was concerned

—Historical notes to The Immortal Marriage

તેઓ નૃત્ય, ગાન, ચિત્ર વગેરે કળાઓમાં પારંગત થતી. તેમને વાંચનાં 'લખતાં આવડતું. તેઓ પાદા વગર બહાર જઈ શકતી. તેઓ પુરુષોની સાથે છુટથી લળી શકતી. એથેન્સના સંસ્કારી પુરુષો ધરના સ્ત્રીવર્ગના અજ્ઞાનથી કંટાળી આવી સ્ત્રીઓની મૈત્રી શોધતા.

એસ્પેશીયા પણ જન્મથી એથેનીઅન નહોતી, પણ મીસેટસ નામના ટાપુમાં જન્મી એથેન્સમાં આવીને વસી હતી. મીસેટસની સ્ત્રીઓ આજની સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓની જેમ ધણી પ્રકારની છુટો ભોગવી શકતી. મીસેટસ તે વખતે એશીયા માઇનોરનું 'સાદ્ય' અને કલામાં સૌથી પ્રથમ પંક્તિએ આવતું શહેર હતું. એસ્પેશીયા ત્યાંના તત્ત્વગર વતની એકસીઓક્સની પુત્રી હતી. ત્યાં તેને વક્રનૃત્ય, ગાન, કલા અને ખીજ અનેક પ્રકારની કલાઓ શીખવવામાં આવી હતી. સ્ત્રીઓના હુજરમાં તે એકઠા હતી. વાદ-વિવામાં બહુ યોગ્ય તેને દરાવી શકતા. તત્ત્વ-જ્ઞાન તેનો પ્રિય વિષય હતો.

એસ્પેશીયા મીસેટસ મુજબ એથેન્સમાં કેમ વસવા આવી તેની ચોક્કસ માહિતી કાઢીને નથી. કદાચ કલા, સંસ્કાર અને સૌપર્ણ શિખરે મનાતા શહેરમાં પોતાની શુદ્ધિ અને જ્ઞાન અજમાવવા તે પ્રેરાઈ હોય; કદાચ ત્યાંના મહા-જનો અને શુદ્ધિશાળીઓના સંગમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા તે આવી હોય; પણ યુવાન અને આંજી નાખતા વક્રનૃત્યકલાના શિક્ષક તરીકે ત્યાં આવી તે પોતાની મેઘાના ચમકારા ચારે પાસે વેરી રહી. અને એથેન્સના વિદ્વાનો અને કલાવિદો એના દરબારને શોભાવી રહ્યા.

એથેન્સમાં તે વખતે પેરીકલીસનો સુર્ય મધ્યાહ્ને તપનો હતો. ગ્રીસમાં અનેક સદીઓ સુધી સત્તા ભોગવતું સ્પાર્ટા નિરંતર થયું હતું. પેરીકલીસના રણકતા કંઠની વક્રનૃત્યછટા,

મુરલીથી પ્રેરાતા નાગની માફક એથેનીઅનોને ડોલાવી રહી હતી. એની રાજ્યદારી કુનેહ અને બચ્ચ દેખાવથી દેશમાં અને દૂર દૂરના પરદેશોમાં એ બહુની યદ્ય ગયો હતો. આવો પુરુષ જ્યારે એસ્પેશીયાની શુદ્ધિછટાથી આકર્ષાય ત્યારે એ સ્ત્રી અસાધારણ હોવી જોઈએ એમ સદૃજ માનવાનું મન થાય છે.

અને એસ્પેશીયાની શુદ્ધિએ માત્ર પેરીકલીસને એકલાનેજ નહોતો આજ્ઞો. સોક્રેટીસ જેવો વાદવિદ્યામાં પ્રવીણ, ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાની એનો વાર્તાલાપ સાંભળવાને આવતો. એનાક્રાગોરાસ જેવો તત્ત્વ-જ્ઞાની એની સાથે વાદમાં ઉતરતો, ફીડીઆસ જેવા અપૂર્વ કલાકારનું તે પ્રેરણારથાન હતી. સોક્રેટીસ અને યુરીપીડીસ જેવા નાટ્યકારો તેની સાથે અભિનયના આદર્શો અને તેમના નાટકોમાં આવતાં સ્ત્રી પાત્રો વીરો ચર્ચા ચલાવતા. થ્યુક્સીડીડીસ અને હીરોડોટસ જેવા અપૂર્વ ઇતિહાસકારો સરસ વાર્તાલાપથી તેના મંડળને શોભાવતા. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને ધીકારનારો એરી-સ્ટોફીનીય તિરસ્કાર ને મળકથી જગતને ડામતો છતાં પણ ત્યાં આબ્યા વગર રહેતો નહોતો. અને બાલક આલ્સીમીઆડીસ જેવો રૂપાળો છંદ જેને પેરીકલીસે ઉઠરીને મોટા કીધો હતો તે ગામ ગપહટાથી આ મંડળની મદન પ્રતનાવલિઓમાં માતુણી તત્ત્વે ઉમેરતો.

એસ્પેશીયા પેરીકલીસને મળી ત્યારે પુરા પચીસ વર્ષની પણ નહોતી હોય પેરીકલીસની ઉંમર તો તે વખતે ધણી મોટી-નેના કરતાં લગભગ પંદર વીસ વર્ષ વધારે હશે. એથેન્સમાં પેરીકલીસ જેવો કોઇ નર તે વખતે નહોતો. એસ્પેશીયા જેવી કોઇ સ્ત્રી પણ નહોતી. બંનેમાં લોકોને આકર્ષવાની અને દોરવાની શક્તિ હતી. બંનેમાં મહાન આદર્શો રચવાનું

અને તેને પાર ઉતારવાનું બળ હતું. બંને સ્વયંકાળની સાંકડી સીમાઓની પાર જોઈ શકતાં.

છતાં જે એકમાં હતું તે બીજામાં નહોતું. પેરીકલીસમાં સખ્તાઈ અને એકલતા હતાં, એસ્પેશીઆમાં કુમાશ અને આકર્ષણ હતાં. આમ બંને કેટલેક અંશે સમાન તો ધણી રીતે જુદાં હતાં. પણ એ સમાનતા અને જુદાપણું એકબીજાનું પૂરક હતું. બંનેએ એ જોયું અને બંને તેથી નજીક આવ્યાં.

એથેન્સના કાયદા પ્રમાણે જન્મથી એસ્પેશીયા પરદેશી હોવાથી ગ્રીક સ્ત્રીની પદવી લઇ શકે તેમ નહોતું, છતાં આવાં જે સમાન આત્માઓને દૂર રાખવાને તે કાયદાનું બંધન પુરતું ન નીવડ્યું. પેરીકલીસ એસ્પેશીયાને પરણ્યો.

કેંક વર્ષો સુધી આ બંનેનો સઘન્યાર રહ્યો. શરીર, જામિ' અને હૃદય એ ત્રણે એ સઘન્યારને સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં. પેરીકલીસ ધ્રુવ પામ્યો સારે-જ એ સમૃદ્ધિ નજીક યદ.

એસ્પેશીયાની અસર પેરીકલીસના આખા જીવનમાં તેનાં કાર્યોમાં વ્યાપી રહી. એના કાર્યોમાં તે ઉત્સાહ ભરતી; એના સખત જીવનમાં તે કુમાશ આણતી અને તેની એકલતાથી દૂર ને દૂર રહેતા જનવર્ગની સાથે સંબંધમાં આવી બંને વચ્ચેની તે સંકળરૂપ બનતી.

તે પેરીકલીસનાં ભાષણો તૈયાર કરવામાં મદદ કરતી. પેરીકલીસનું એક પ્રખ્યાત ભાષણ એનું જ લખેલું કહેવાય છે. એ દૂર યુદ્ધે ચઢ્યો હોય સારે તેના મંત્રીની યરજ તે સારતી. એ પાસે હોય સારે સૂચનો ને સલાહદાર એના કાર્યોમાં તે સંપૂર્ણતા આણતી.

એથેન્સની આ કાળની જહોજલાલી અવર્ણનીય હતી. દુનીઆના ઇતિહાસમાં બીજા કોઈ દેશે પ્રાપ્ત કરી ન હોય એટલી સમૃદ્ધિ

અને સંપૂર્ણતા તેણે આકાળમાં પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. અને સદીઓ સુધી આજે એટલો કળા અને સંસ્કારોને પાક તેજ કાળમાં ભાં તૈયાર થયેલો હતો. વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અપૂર્વ નાટ્યકારો, અદ્વિતીય શિલ્પીઓ, અજોડ વક્તાઓ, અપ્રતિમ ઇતિહાસકારો, અમર કવિઓ એ સૌ, કોઈ દેવી અમરકારની હોય તેમ, પૃથ્વીના આ નાનાશા ખુણા, પર એક સામટા ઉતરી પડ્યા હતા. એથેનાના-સરસ્વતીદેવીના-આ નગરે સર્ગવેદા સંસ્કાર અને સાહિત્યની અપૂર્વતા આજ ચોવીસસો વર્ષે એ જગત ઝાંખી કરી શક્યું નથી.

અને એથેન્સની સત્તા તે વખતની દુનીઆ પર જેવી તેવી નહોતી. આખી સુધરેલી દુનીઆમાં તેની આણ મનાતી. તેનો દરીઆઈ કારલો ગ્રીસનું રક્ષણ કરવાને રાત્રિ ને દિવસ સત્તજ રહેતો. અને એ સેવાના બદલામાં એથેન્સ ગ્રીસનાં બીજાં રાજ્યો પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવતું. આખી દુનીઆના વેપારનું તે મુખ્ય મથક હતું. ઇરાનીઓના પ્રતાપી રાજાઓના હૃદય ઉપર તેની અદેખાઈથી ફરજત. તેની સ્પર્ધામાં સ્પર્ધા વગેરે બીજા ગ્રીક રાજ્યોનાં અંતર ખળતાં. તેનાં સૌંદર્ય, શૌર્ય અને સમૃદ્ધિની દરીયાઈ કોઈ કરી શકતું નહીં. ગ્રીસના-એથેન્સની સત્તા અને સંસ્કૃતિનો તે વસંતકાળ હતો.

આ સઘન્યાનો વિષાતા પેરીકલીસ હતો. દુરુશ્મતોની સાથે સંધિ ત્રિગ્રહમાં જેણે તે નિપજ હતો; જેટલો યુદ્ધ સમયે સૈન્યને દોઢતારો તે ચતુર સેનાપતિ હતો, તેટલુંજ એથેન્સની આંતર-વ્યવસ્થામાં તેનું હુદ્દિકોશલ્ય અપૂર્વ હતું. તેણે ઉદ્યોગોને વધાર્યાં, તેણે પરદેશો સાથેનો વેપાર વિસ્તાર્યો, તેણે લોક સત્તાને વધારે વ્યવસ્થિત કરી. તેણે દરેક જણને મળી શકે તેવી રીતે ન્યાયને નિયંત્રિત કર્યો.

તેણે કળાને પોષી, તેણે 'એથેન્સ'ની આસપાસ દીવાલો બાંધી તેની સુદૃઢતા સાધી. તેણે શિષ્ય અને સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમુનાઓને ઉત્તેજ તે દ્વારા શકે-ની ભક્તતા વધારી.

એરપેશીઆ તેનાં આ બધાં કાર્યોમાં ઓતપ્રોત થઈતી દેખાય છે.

પણ જ્યાં મુખ હોય ત્યાં મુખને જોઈ બળનારાં પશુ હોય છે. અને આ મુખની લીલી વાડી જોઈ બળનારા જવાસાઓ પણ તે વખતે ઉગા હતા. જેમ એરપેશીઆને વખાણનારા મહાજનો તે વખતે હતા તેમ તેની નિંદા કરનારા, તેને હક્કથી પાડનારા નાટકકારો-કોમીક પોએટસ-પણ હતા. એરપેશીઆની સ્થાનત્રતા તેમને ખુશતી. એથેન્સમાં કોઈ સ્ત્રી આદર્શી પુરુષી રૂઢી શકે તેજ તેમને મન શરદાય હતું સ્ત્રીઓથી પુરુષને મુખ ન જતાવાય, ધનના બદાર પગ પણ ન મુકાય એવો તે વખતે રીવાજ હતો, છતાં એરપેશીઆનું જોઈ બીજા કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આગળ આવવા લાગી હતી. એરપેશીઆને મળવા અને તેની વાતો સાંભળવા ઘણા પતિઓ તેમની પત્નીઓને તેની પાસે લઈ આવતા. એરપેશીઆનું સખીમંડળ

પણ કે' નાનું નહોતું. તે સ્ત્રીઓને શીખવતી; તેમના મગજમાં સ્વાતંત્ર્યનાં બીજો રોપતી; તેમનાં મનમાં ની અભિલાષાઓ ઉત્પન્ન કરતી.

રદિરક્ષકોથી આ કેમ સહું જાય ? પેરીકલીસની ઉત્તરોત્તર થતી ઉન્નતિ પણ તેના દુઃખનોની આંખમાં ખુશતી. તેમણે "કોમીક પોએટસ" દ્વારા એરપેશીઆ પર નીચ હુમલા કરાવવા માંડ્યા.

તેનાં ઉપર એક આરોપ પેરીકલીસને સંતોષવાનો બીજા સ્ત્રીઓને એકઠી કરવાનો હતો.† બીજો વધારે ગંભીર ગણાતો આરોપ નારિતકતાનો-દેવ દેવીઓમાં શ્રદ્ધા ન રાખવાનો હતો. આ આરોપનું મુળ એરપેશીઆના દરબારમાં એ તાકઝાગોરાસ વગેરે સ્વનંત્ર વિચારના ઘણા તરવગાનીઓ એકઠા થતા તેમાં રહેલું હતું. સામાન્ય અને પેત્રોપોનીશીયન વિગ્રહોમાં પેરીકલીસે એથેન્સને ઉતાયું તે પણ તેનીજ પ્રેરણાથી એવો ત્રીજો આરોપ હતો.

શરૂઆતમાં આ આરોપો નિંદકોની જીભોએ શોધી કાઢ્યા અને પારકાઓ પર ધુળ છંટીને જીવનારા મનક કરનારા કવિઓએ ઉતાર્યા. એનું પ્રાબલ્ય એનણે એટલું વધાર્યું કે

† And rumours were set afloat which represented her as ministering to the vices of Pericles by the most odious and degrading of offices. There was perhaps of little foundation for this report, as for a similar one in which Phidias was implicated, though among all the imputations brought against Pericles this is that which it is the most difficult clearly to refute.

But we are inclined to believe that it may have arisen from the peculiar nature of Aspasia's private circles, which, with a bold neglect of established usage were composed not only of the most intelligent and accomplished men to be found at Athens, but also of matrons, who it is said were brought by their husbands, to listen to her conversation; which must have been highly instructive as well as brilliant, since Plato did not hesitate to describe her as the preceptress of Socrates, and

પેરીકલીસના દુરમનોએ એસ્પેશીઆ પર એ આરાપો ઉધારી રીતે ન્યાયાસન પાસે નોંધાવ્યા.†

આવા આરાપો જેટલા શોધવા સહેલાં છે તેટલા તેને નિર્મૂલ કરવા અધરા છે. જુદું બોલનારને પોતાનું જુદાણું સરસ રીતે વર્ણવે માત્ર દેશાવવાનું હોય છે. અને એક જુદાણું જાય તો બીજા દુર્ગરો જુદાણા માત્ર મગજમાંથીજ પેદા કરવાના હોય છે. વૃક્ષાન તો માત્ર તેની સાથે લંબનારને થાય છે. એ જુદાણાનો કાદવ જેમ વધારે ચોળાય તેમ તેના કાંધ તો ખરી કે ખોટી બંને રીતે માત્ર નિર્દોષ ઉપરજ પડે છે.

પેરીકલીસનો એસ્પેશીઆ પ્રત્યેનો પ્રેમ આ વખતે ખરી કસોટીએ તવાયો. એને એસ્પેશીઆ

પોતાના જીવન જેટલીજ-કદાચ તેથીએ વધારે પ્રિય હતી. તેણે ન્યાયાસન આગળ એસ્પેશીઆની વતી વકીલાત ચલાવી; અને તેને છોડવી.

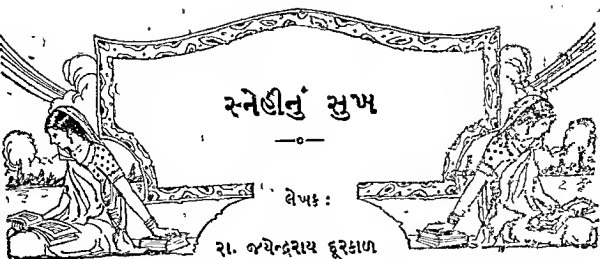
પથ શા ભોગે ? જે મહાનરની મુખકળા શત્રુઓ સાથે લડતાં કે પોતાના વહાલાઓના મરણ સમયે જરાએ બદલાઈ નહોતી; જેની સ્વસ્થતા દેવાધિદેવ જેટલીજ અભેદ ગણાતી; જેની શાંતિ કડવામાં કડવા પ્રસંગોએ પણ છેદાઈ નહોતી; તેણે એસ્પેશીઆને માટે ન્યાયાસન આગળ વકીલાત કરતાં અખખાંથી આંસુ સાચાં. ગૌરવ અને ભવ્યતાની સંપૂર્ણતામાં માનનાર એ શહેરમાં એ આંસુઓ કરતાં દસ એસ્પેશીઆઓ ગુનહેગાર હોખને એ છુટ્ટી કરે તો વધારે સારું એવું પેરીકલીસના શત્રુઓને [વધુ માટે જુઓ ૫૪૬ ૫૪૭]

to assert that she both formed the rhetoric of Pericles, and composed one of his most admired harangues. The innovation which drew women of free birth, and good condition into her company for such a purpose, must, even where the truth was understood, have surprised and offended many, and it was liable to the grossest misconstruction. And if her female friends were sometimes seen watching the progress of the works of Phidias, it was easy, through his intimacy with Pericles, to connect this fact with a calumny of the same kind.

—“Historians’ History of the world Vol III”

‡ The comic poets, as the chief organs of the opposition, engaged in this most merciless and unjust tirade against the party of the philosophers. None of their charges, however, can be said to have had any basis in fact, and all may easily be accounted for when the envy and hatred of the ignorant towards the beautiful and accomplished and independent woman is taken into consideration. In the Athens of the fifth century before our era, when people were just beginning to break away from the narrow conservatism of centuries, a woman who enjoyed an unheard-of degree of liberty, and because of her talents was regarded with admiration by the Greatest men of the city, might well be the target for the grossest abuse. A vicious woman would be the last to undertake, as did Aspasia the study of philosophy, which, with Socrates, was the study of virtue.

—MITCHELL CARROLL'S WOMAN-IN ALL AGES IN ALL COUNTRIES.

લેખક :
રા. જયેન્દ્રરાય દૂરકાળ

અહીં હું 'સુખ' શબ્દ ખાસ આનંદના અર્થમાં નથી વાપરતો. પણ તેના ધરગથ્ય અર્થમાં વાપરું છું. આપણે કહીએ છીએ કે અમારે પાણીનું સુખ છે, કે અમારે તોકરનું સુખ છે કે અમારે દીવાળતીનું સુખ છે, એ જગ્યાએ આપણે 'સુખ' શબ્દ સગવડ, સાલ ખાસ અનુકુળતા એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ. એવા કેંક અર્થ મારા મનમાં છે એમ કહું તો ચાલે. એટલે સ્નેહી જનોના પરિચય, પરિમલ અને પ્રવાસથી જે અનેક આનંદો પાપ્ત થાય તેનો ઉદ્દેશ કરવાનો મારો હેતુ નથી. કારણ કે એ આનંદો સુદાગીઓને સદજ પ્રાપ્ય અને સુગાત છે અને વિરાગીને અપ્રાપ્ય અને અપ્રગેય છે. એટલે એની મીમાંસામાં ક્યાં ઉતરીએ ?

હવે રહો 'સ્નેહી'—એટલે એ શબ્દ, સુભાગ્યે એને સમજાવવો પડે એમ નથી, સ્નેહથી ધેરાએજીવ આપણું જીવન છે. સ્નેહમાંથી માનવનો જન્મ છે, સ્નેહમાં એતું જીવન છે અને સ્નેહમાંજ એનાં પ્રયાણ છે. એ સ્નેહ માતાનો હોય કે પિતાનો હોય, મિત્રનો હોય કે મહિલાનો હોય, પ્રાણધારીનો હોય કે પ્રભુનો હોય. રસથી જલકાતી મીરનિ પ્રભુનો હતો. ફરહાદને,

શીરીનમાં હતો. અને રામકૃષ્ણ પરમહંસને પોતાની તેમજ જગતની જનનીમાં હતો. આપણનેએ કેઈ કાષ્ટનામાં હોય છે. એ સ્નેહને જગત જીએ તો શરમાવું ન પડે એવો હોય તો સારુ, વેરીઓ વખાણે એવો હોય તો વધારે સારુ, અને વિશ્વ વંદે એવો હોય તો તો વાતજ શી ?

પણ સ્નેહ એ એવી ચીજ છે કે એ સંબંધે ઝાઝું સુધણું કરવા જેવું નથી. એને તો જેમ પવિત્ર મૂર્તિની આપણે ધીમેઢાયે ભાવથી પૂજા કરીએ છીએ એમ સુપૂજિત રાખવા જેવો છે;—અત્યારના સમયમા વળી વિશેષે. એની પ્રભા વડેજ એ પ્રમેય છે એટલુંજ નહીં પણ વિશ્વના અનુસ્યૂત સત્ર જેટલો એ વિશાલ છે. આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું કે તેને 'પ્રેમ' શબ્દથી જરાક છુટ્ટો પાડી શકાય. 'પ્રેમ' શબ્દ જોક ને જલ 'તે' અને 'તેણી' વચ્ચેના સ્નેહને સારુ રાખી મુકીએ. વળી જેમ 'પ્રેમ' શબ્દ જરાક ખાસ અર્થમાં વાપરવા જેવો છે તેમ 'રાગ' શબ્દ જરાક વધારે વિશાલ છે. આપણને અમુક વસ્તુનો, વાતીનો કે વાસણનોએરાગ હોઈ શકે પણ સ્નેહ તો જીવતા જીવમાંજ હોય, અને તેએ સમગ્રતીયમાં હોય,

અન્ય પ્રાણીઓ તરફ હોય તેને સ્નેહ કહેવા કરતાં 'માયા', 'ભાવ' કે 'મમતા' આપણે કહીએ છીએ. ધરની ગાય કે પાણેલા પોપટ તરફના રાગને મમતા, માયા કે ભાવ કહેવાય. ભરતને દરણુમાં સ્નેહ હતો એમ આપણે કહીએ છીએ પણ તે શબ્દાર્થના અતિદેશથી. અને બુઝોને એમને એ સ્નેહને લીધે દરણુ થયુંજ પડ્યુંને. સ્નેહ વસ્તુજ એવી છે.

હવે આ રીતે શબ્દોનો સાર કહ્યા પછી આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવવું થતે છે. સુચયુંજ છે કે સ્નેહીઓના અનેક આનંદોને અહીં લખવાની ભાજગડમાં ઉતરવાનો મારો હેતુ નથી. અહીં તો એક વિશિષ્ટ, અનન્ય લાભ સ્નેહીને સ્નેહી જોડે મળે છે તેનુંજ સ્મરણ કરાવવાનો મારો વિચાર છે. જોટલા સારુ કે એનો મહિમા આપણે વીસરી ન જઈએ. સંખ્યાની રૂપેરી વાદળોએ કેવી આદહાદક હોય છે? પણ આપણે તેની શોભા કવિઓ કે કોઈ સ્મરણે લાંબા મુધી ક્યાં ધ્યાનમાં લઈએ છીએ? એ વાદળોએ કેવી ફાવે ફાવે નવતા અથવા કહેા કે નવનરાં રૂપોને ધારણ કરનારી હોય છે? અને તે છતાં સર્વ રૂપોમાં પણ કેવી કમનીય ને સ્મરણીય લાગે છે! મોટી હોય કે નાની હોય, મોટી થાય કે નાની થાય કોઈવાર, વધારે ચમકે કે કોઈવાર ઘેરાએલી હોય પણ એ મનોહરજ લાગે છે. કારણ કે એમાં પ્રભુના ધરની શ્રી છે, વિશૂતિ છે, ભિન્નિતતા છે. એ જણે પ્રભુના તેજોશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લાગે છે. એમાં એજસનાં બિંદુઓ ભર્યાં હોય છે અને સવિતાના ભર્ગને સંસર્ગ થતાં એ બધાં જગદળી ઉડે છે.—વાદળોએ આપણને ધાર્યા કરતાં વધારે રોડ્યા. પણ સંભારણી કરતી વેળા એ ક્યાં નવાગ્રની વાત છે?

સ્નેહનું સખ હું કહું છું તે એ કે સ્નેહીની

પામે મોટાંથીએ નાનાં થવાય છે. નાનાં હોય તે મોટાં થવાં મથે એ તો દુનીઆમાં ચાલતુંજ છે. સૌને એની હોંશ હોય છે. અને ઘણાખરા કેક ગુણથી, કેક ડોળથી, કેક દમામથી મોટા થવા મથે છે. કોઈ ફાવેએ છે ને કોઈ નથી એ ફાવતા. કેટલાક કોઈ વાર ફાવે છે. ને કોઈ વાર નથી ફાવતા. કોઈ, કોઈની જોડે ફાવે છે ને કોઈની જોડે નથી ફાવતા. પણ એ તો બધી ચાલુ વહેવારની વાત. પણ સ્નેહીની પામે તો મોટું હોય તે નાનું થઈ શકે છે અને તે અપવાદ કે આરોપ વિના. પ્રોત્સાહની કુંવરી મીરેન્ડા પોતાના આપના કોઠીને કહે છે કે, 'લાવે તમારી ભારી હું ઉચકાશ,': લાં સ્નેહેજ એને નાની બનાવી દીધી છે. દુશ્મનત થકુન્તલીને કહે છે કે:—

સંવાહ્યામિ ચરણાબુત પન્નામ્નો ।

લાં સંવનન તો છે, મૃદુસ્પર્શનું આતરૂસ્વમ પણ છે, પણ એ ઉપરાંત એક સપ્રાટની નાના થવાની અભિલાષાનો આવિભાવ છે. સ્નેહી જન જોડેજ એ અભિલાષા સફળ થવા છતાં નિર્જલનાની છોતક થતી નથી. સ્નેહીના સ્નેહે પાથિવ નવમૌવન આવે છે, નાનપણ આવે છે એ વાતે ખરી પણ હું હમણાં એની વાત નથી કરતો. હું તો માત્ર મોટાં નાનાનું અંતર તિરોહિત કરી નાનાંને મોટાં અને મોટાંને નાનાં કરી દેવાની સ્નેહની જાદુઈ શક્તિની વાત કરું છું. એજ સ્નેહવડે માતા પોતાના પુત્રને મોટા કરતી કહે છે કે "લાઇ, તું કહે. તું કહે એમ કરીએ." એજ દષ્ટિએ પુત્રથી પિતા પરાભવ ધરે છે, પોતાનાથી એ સવાયો થાય એમાં દુનીઆનો અનેરો લડાવો માને છે. એજ દષ્ટિએ મોટો સત્તાધીશ પોતાનાં સગાંઓ પામે નાનમમાં પોતાનો કુટુંબસ્નેહ માણે છે. એજ

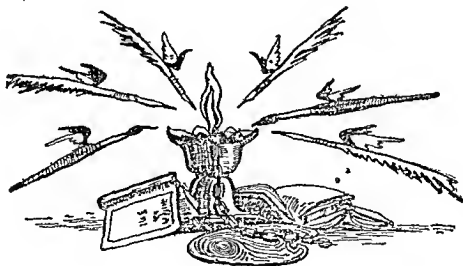
સ્નેહ કરીને આપણે ત્રાનાં બાકુડાં જોડે રમવા
હુંડી ગ્રમ્યે છીએ. આવા સ્નેહના નવવિધાનથી
અનુભવાતા નાનાપણાથી આપણને આનંદ
થાય છે. કેમ જાણે જે સર્વના પિતાની પામે
આપણે સા આજ્ઞાઓ છીએ એનો આપણને
સાક્ષાત્કાર થતો હોય નહીં !

આ સ્નેહશક્તિ વડેજ ભક્તોની ભક્તિ
બલવતી થઈ જાય છે. એ વડેજ હાર આપતા
પ્રભુ વાર કરે છે ત્યારે નરસિંહ મહેતા પ્રભુને
મેહેણું મારી શકે છે અને પ્રભુ રાષે ભરાતા નથી,
ચીકતા નથી પણ, મારી ભુન થઈ એમ જાણે
કહેતા કાર્ય કરવા દોડી આવે છે. એજ સ્નેહ-
વડે, નાદ ઉતારવાની શક્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર
ગોપાને પોતાને ખભેએ બેસાડે છે. પ્રભુ રાધિકા-
ને પાથે પડે છે તે રાધાજી એમના કરતાં

જરાક મોટાં હતાં માટે નહીં પણ સ્નેહની આ
લઘુલાક્ષરી લીલાને સારુ. પ્રેમાનંદે પોતાની
ભાવવાહિની વાણીમાં એ ભાવભર્યું ચિત્ર
હુંડીમાં આગેખ્યું છે. શામળદાસ નરસિંહ
મહેતાની હુંડી તો સ્વીકારે છેજ પણ બેગા
એમે કહે છે કે -

અમે નરસેંથાના કહેવાઈયે રે,
જ્યા નરસેંથો વેએ ત્યાં વેચાઈયે રે

જે પ્રભુ મહતો મહીયાન છે એને સ્નેહની ખાતર
ની રીતે અજોરણીયાન આણી પાણી નાનો
થતો આપણે અહીં જોતા નથી શું ? પ્રભુ
પાસે કે પ્રિયજન પામે આપણે નાના થઈએ
છીએ તે એટલા સારુ હશે કે આપણે તેના
હૃદયમાં સમાઈ શકીએ ?

લેખક :

રા. દયાશંકર મ. ભટ્ટ,

સભ્ય, સાહિત્ય સંસદ.

—૦—

સંતતિ નિયમન:—લેખક : રા. વક્રીજ
ગ. ના. મોડક, વડોદરા, મૂલ્ય :
રૂ. ૦-૮-૦

અસારે સમાજમાં પશ્ચિમમાંથી ઉતરી આવેલો એક પ્રજા સંતતિ નિયમન ખુબ ચર્ચાઈ છે. અસાર્ય અને સંતતિ નિયમન એ બંનેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા જોડેલો તફાવત છે. આ પુસ્તકમાંથી સંતતિ નિયમન ધુમ્મજનારને ધણીજ ઉપયોગી ને શાસ્ત્રીય ઉપચારોથી ભરપૂર છતાં કુંકમાં સમજી શકાય તેવી માહિતી મળી શકે તેમ છે.

ગુજરાતીમાં આ સંબંધેનું સાહિત્ય નહીં જેવું છે. તેમાં આ પ્રચન્ત આવકારપૂર્ણ છે.

સરોવરની મુદ્રણી:—લેખક : રા. રમણ-
લાલ નાનાલાલ શાહ. પ્રકાશક :

ખાલજીવન કાર્યાલય, ખાજવાડા,
વડોદરા મૂલ્ય રૂ. ૦-૨-૦

પ્રો. બેઠનના અંગ્રેજી પુસ્તકના સારરૂપ માત્ર નાનાં આલોકોને, અદ્યુત વાર્તાનાં રસીઆં કુમાર કુમારીઓને માટે આ વાર્તા તૈયાર કરવામાં આવી છે. બાઈ રમણલાલે બાપાની સરળતા છતાં સચોટતા એકધારી સાચવી રાખી છે તે માટે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. આ પુસ્તક દરેક કુમાર કુમારીને બેટ આપવા યોગ્ય છે એમ અમને લાગે છે.

કચ્છની રસધાર:—(પ્રથમ ભાગ)

લેખક : રા. જયરામદાસ જેઠાલાલ
નેગાંધી અન્નર-કચ્છ, મૂલ્ય : રૂ. ૮-૪-૦

દરેક દેશ ને પ્રાંતને પોતાની માનવતાની કથાઓ કે'ક ને કે'ક હોય છે. ગુજરાત ને

સારાળે આ કથાઓ, દંત કથાઓને ઐતિહાસિક વાર્તાઓરૂપે સંગ્રહી લોક સમક્ષ મુકી છે. કચ્છના વીર નરેની પરાક્રમ વાર્તાઓ આ નાનકડા પુસ્તકમાં લેખકે રજુ કરી છે. ને આ રીતે આખાએ ગુજરાતની માનવતાનું, પૂર્વજોની પુણ્ય કથાઓનું સાહિત્ય આપણી સમક્ષ રજુ થાય છે.

આ પ્રાસથી ઐતિહાસિક સામગ્રી કેક અંશે મળી શકશે. અને તે દૃષ્ટિથી આ પુસ્તક તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમે લેખકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. ને આ દિશામાં વધુ ને વધુ સફળતા મેળવતા રહે એમ હ્રમ્મણીએ છીએ.

કિરણાવલિ:-લેખક: રા. લતીફ; અંબાર કચ્છ મૂલ્ય. રૂ. ૦-૪-૦

લેખક પોતાના અભિલાષમાં જણાવે છે “સતશાસ્ત્રો તેમાંએ વિશેષતઃ, ઉપનિષદો વાંચી વિચારતાં જીવનની કે ધન્ય પળે મીઠાએલી આંખે સ્વયં પ્રકાશની ઝીણીશી અક્ષર કાચની ઝાંખી થતી, તેની અતિ આછી શબ્દજાળી તે આ કિરણાવલિ.”

લેખક કચ્છી ને ધર્મે કુમલમાન હોવા છતાં એમની લાપામાં ને સંસ્કારમાં ગુજરાતી ને હિંદુધર્મની સ્પષ્ટ ને સુરેખ અસરો પડી રહી છે. આ કાવ્યની ૫૬ કડીઓમાં એમણે સૃષ્ટિનાં લુહાં લુહાં તત્ત્વો, પદાર્થોના કવિને છાજતી સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી પરિચય કરાવ્યો છે.

આ સુંદર અર્પણ માટે આ ઉજરતા લેખકને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

મહારાષ્ટ્ર જીવન પ્રભાત }
રાજપુત જીવન સંધ્યા } અનુવાદક :
રા. નરસિંહભાઈ ધ્રુવરભાઈ અગીન : પ્રકાશક :

પુસ્તકાલય સહકારી મંડળ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ બંને રાષ્ટ્રીય લાવનાથી “ઐતિહાસિક નવલકથાઓના મુળ લેખક હોદ્દાના ઇતિહાસના અભ્યાસી સ્વ. રામેશચંદ્ર દત્ત છે.

પ્રથમ પુસ્તક મુસલમાન રાજ્ય કાળના સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવર્તતી રાજકીય સ્થિતિનો કેક અંશે સારો પરિચય કરાવે છે. શિવાજીના જન્મ પહેલાં મહારાષ્ટ્રે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા જન્યત કરવા કેવાં કેવાં કાર્યો કર્યાં, કેટકેટલાં સાહસ ખેડ્યાં ને કેટકેટલાં આત્મભોગ આપ્યા તેની રસિક કથા છે.

બીયારે ‘રાજપુત જીવન સંધ્યા’ અંદર અંદરનાં વૈર ને દ્વેષ ને ખોટી આયત્તાક્રમાં એ સામ્રાટીય સત્તાનો સૂર્ય મધ્યાન્હેથી અસ્તાચળે કેવા વિલક્ષણ સંજોગોથી ગયો એની કરુણ ને દયાદ્ર છતાં સ્વદેશભિમાન જગાડે ને ‘કેક કરી નાખું’ એવી પ્રેરણા આપે એમ નવલકથા છે.

બંને પુસ્તકો એવી છટાભરી ને સચોટ શૈલીથી લખાયા છે કે એ બંને નવલકથાઓ વાંચકના મનમાં તુમાખી આણી મુકે ને જીવનમાં કેક પસંદો કરી મુકે તો નવાઈ નહીં. આવી રસયુક્ત ને છટાદાર શૈલીમાં આ નવલકથાને આપણી લાખીમાં ઉતારી નવલકથા સાહિત્યમાં એક સગીન ઉમેરો કરવા માટે અમે અનુવાદક ને અને પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

મુમતિ : લેખક: રા. બાળકૃષ્ણ સુનીલાલ જોષી. પ્રકાશક: ‘નવગુજરાત’ વડોદરા.

મૂલ્ય: રૂ. ૧-૮-૦

આ પુસ્તક વડોદરામાંથી પ્રગટ થતા અઠવાડિક પત્ર ‘નવગુજરાત’ની બેઠ તરીકે

યુરોપે રોમ અને ગ્રીસનો ઇતિહાસ ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી પ્લુટાર્કના જીવન ચરિત્રોમાંથી લીધો. અને પરિણામે એરોપેશીઆને અન્યાય આપ્યો. ગાંધી સદીમાં અનેક શોધો થઈ. અનેક ઇતિહાસકારોએ ઊંચી સ્તરી પુરુષો વીશે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો. પ્લુટાર્કની આંકણી કેટલીક બાબતોમાં ખોટી હતી.

એરોપેશીઆના ચારિત્ર્ય વીશે અનેક શોધો કરવામાં આવી. આખરે એરોપેશીઆનાં શક્તિ, ચારિત્ર્ય અને આદર્શોમય સ્વાતંત્ર્યને ન્યાય મળવા માંડ્યો. અનેક ઇતિહાસકારોએ પ્લુટાર્કે તેના પર અન્યાય કર્યો છે એમ સાબીત કર્યું; અને સ્વતંત્ર અને આદર્શોજ્જ્વલ એરોપેશીઆને અર્વાચીન સ્ત્રીત્વના પ્રથમ અવતાર તરીકે બેખવા લાગ્યા. આ વીશેની છેલ્લી અને સંપૂર્ણ શોધ કરનાર તે વિદ્વાન ઇતિહાસકાર એડોલ્ફ સ્મીટ (Adolf Schmidt).

પડોદરામાં વસંતોત્સવ વખતે મુખ્ય વક્તાના એ એરોપેશીઆને ગુજરાત સમક્ષ રજુ કરી. વક્તાના ભાષણ પ્રમાણે એરોપેશીઆ તે સ્ત્રીઓમાં એક વસંતાવતાર; પ્રેરણાની મૂર્તિ; સંયમભર્યા સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ; અને અબેદ્ય દામ્પત્ય જીવનનું એક જ્વલંત દર્શાવ. વક્તાએ અર્વાચીન ઇતિહાસોના ઉતારા પણ ટાંક્યા.

એરોપેશીઆને દૂર પડેલા ગુજરાતમાં પણ ૨૫૦૦ વર્ષ ન્યાય મળવો અશક્ય થઈ પડ્યો. પ્રમુખે પ્લુટાર્કે ચીતરેલી એરોપેશીઆનું વર્ણન કર્યું. એટલુંજ નહીં પણ એક બીજી એરોપેશીઆ જેને અને આ એરોપેશીઆને કે સંબંધ નહોતો તેની પણ વાત કરી.

‘સયાજી વિજય’ના રીપોર્ટરે એ બંને રોપેશીઆ એકજ હોય તેવો રીપોર્ટ પ્રગટ. એ રીપોર્ટથી બે એરોપેશીઆ એક થઈ

ગઈ. અને ધણીની કલ્પના એવી ઉત્તેજક કે તેઓ વક્તાએ ચીતરેલી એરોપેશીઆ વીસરી એ રીપોર્ટની એરોપેશીઆનો પરિચય કરવા અને કરાવવા મંડી ગયા.

જે વિષમુખી સ્વાતંત્ર્યદેવીઓએ એરોપેશીઆ પર ૨૫૦૦ વર્ષ પર કલંક ચઢાવ્યું હતું તેના અર્વાચીન અવતારો વિશુદ્ધ એરોપેશીઆનું વર્ણન સહન કરી ન શક્યા; સદીઓ સુધી એરોપેશીઆને જે અન્યાય મળ્યો હતો તેવોજ અન્યાય કેટલાક આપી રહ્યા.

ખરી વાત છે : કોઈને વીશે પણ સારું કહેવું એમાં વિવેક જોઈએ છે. કોઈને પણ વીશે ખરાબ કહેવામાં અલંકાર પડે છે; એ કેમ છોડાય ?.....

એક આગીઓ અને દેડકા મળ્યા. પ્રભાકરે દેડકાને પુછ્યું. “ભાઈ ! તું વિદ્યા શા માટે મોમાંથી કાઢે છે ?” દેડકાએ જવાબ આપ્યો : “તું શા માટે ચમકે છે ?”

ખરું. દરેક જણને પોતપોતાના સ્વાભાવ પ્રમાણે ચાલવા વગર છુટકો નથી.....

ગ્રીસના સુવર્ણયુગના સપ્તાઓની એરોપેશીઆ પ્રેરણામૂર્તિ હતી. એ યુગના વિદ્વાતાની પ્રિયતમા ને ગૃહિણી હતી. તેના પ્રિયગણમાં, તત્ત્વવિદ્યાના બે આદ્ય સ્થાપકો હતા, બે આદિ ઇતિહાસકારો હતા, બે અપૂર્વ નાટ્યકારો હતા, એક શિષ્ટસ્વામીઓનો શિરોમણિ હતા-તેમને પ્રતાપે એથેન્સ સમસ્ત મનુષ્ય જીવનમાં દિવ્ય જ્યોતિર્ષ યઈ ગયું છે.....

તે સમયમાં બે ત્રણ વિષમુખી તેજોદેવો હતા. તેણે એરોપેશીઆ પર કાઢેલ નાખ્યો.

આગીઆ ચમક્યા. દેડકાએ થુંક ઉઠાડ્યું....

મનુષ્ય સ્વભાવમાં એવું કેંશુ છે કે એ થુંક ઉડતો જોવામાં રસ પડે છે ?

મારી નોંધોથી

લેખક :

શા. ગુપ્તા

તા. ૧૨-૨-૨૮

આ જે એક વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું :—
ના. મહારાજાએ મુંબાઈથી ખાસ
ફેસનેબલ ખાસ કાપનારને બોલાવી ત્રણ માંસ
રોટી દરરોજના રૂ. ૮૦ બદલ રૂ. ૮૧૦૦ ની
રકમ આપી !

આ વાંચતાં પહેલાં તો મને થયું કે
મુંબાઈના એ હજારે મહારાજાને ખરેખરો
‘મુંડ્યો’ !

પણ વધારે વિચાર કરતાં લાગે છે કે
દુનીયાને અઢીઠ એવી કદરહાનીનો ગુણ આમાં
વ્યક્ત થાય છે. કલા છે, કલાકાર છે, પણ
કલાની કદર કરનારા ક્યાં છે ? આવી પોકાર
જે જે પોતાને કલાકાર માને છે તે તે સર્વ કરી
રહ્યા છે. અમારા એક અધ્યાપક પોતાને કુશળ
હાસ્યરસવેતા માનતા. વર્ગમાં ગમે તેવા ને ગમે
ત્યારે મજાક કરવાનો એ પ્રયત્ન કરના. પણ
કોઈ હસતું નહીં; નહીં, એક વ્યક્તિ હસતી. અને
તે એ પોતેજ. વિદ્યાર્થીઓ આધા બની જોઈ
રહેતા કે એ દરયા કેમ ? વિદ્યાર્થીઓમાં
હાસ્યરસની પરખ નથી એમ માની એ સંતોષ

લેતા. સાર પછી એમણે હાસ્યરસના-જેને એ
હાસ્યરસના કહેતા તેવા લેખો લખવા માંડ્યા.
એ લેખો વખણાયા નહીં એમ કહેવું ખોટું છે
અથવા અધુરું છે. ‘વખણાયા નહીં એટલુંજ
નહીં પણ સમજાયા પણ નહીં. વાંચકવર્ગની
આ અધમ મનોદશાની અસર અધિપતિઓના
મગજ પર પણ થયા વગર રહી નહીં. ધીરે
ધીરે એમના લેખો છપાતા બંધ થવા માંડ્યા,
‘હવે તમારા લેખો કેમ આવતા નથી’ ! એમ
ઠાઠ એમને પુછતું તો એ કહેતા ‘લોકોને
કદરજ ક્યાં છે ? કલાની કદર જગતમાં છેજ
નહીં.’

કેટલાંક અંગત કારણોને લીધે હું પણ
આનોજ અભિપ્રાય પ્રગટ કરતો રહું છું. અને
મારા એ અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપનારા ઘણાં છે.
એમ જોઈને મને આનંદ થાય છે. ઉગતા
લેખકો, નાટક કંપનીઓ, ચિત્રકારો, પત્રકારો,
શિદ્ધીઓ, હોટલવાળાઓ, રસોઈઆઓ અને
હજારો આજ પોકાર કરી રહ્યા છે. ‘કલાની
કદર કોને છે ?’

અને તેમાંજ હજારો ! એ બીયારાઓની
દયાં કંદોડી ચપ પડી છે. હાથવણાટ ને હાથ-

કંતામણીની ખાદી લોકપ્રિય કરવાના મહાત્મા ગાંધીજી જેવાના પ્રયત્નો પણ જોષ્ટએ તેટલા સફળ થયા નથી. પણ હાથ હળમતને લોકોમાં પ્રચલિત કરવાની જે અગ્રાતાનામા વીરે પહેલ કરી તેનું નામ બલે અમર ન થયું, પણ તેનું કામ તો સફળ થઇ ગયું છે. આ હાથહળમતના મૂલ, આપણા ભૂતકાલની લગ્ય ઇમારતોના ઢગલાઓ ગમે એટલા ઉંડા ખોદો પણ લાંબી જડે એમ નથી. મારે કશું કરવું જોષ્ટએ-જો કે એમ કરતા મારી દેશાલિમાનની વૃત્તિને અમલ આપાત થાય છે, અને 'વેદમાં બધુંજ લખ્યું છે' એવા પ્રકારના દંઢ મનતબને કાણુબર ભુલી જવું પડે છે, છતાં મારે કશું કરવુંજ જોષ્ટએ કે આ હાથહળમતની કલા પશ્ચિમમાંથી અહીં અહીં આવી છે. ઋષિમુનિઓ દાદી ને જટા રાખતા ઉપનિષદને પુરાણના સમયમાં પણ એ પ્રથા ચાલુ રહી, માત્ર રાજાઓ, ક્ષત્રીઓ અને ગૃહસ્થો હળમ પાસે જતા. આમ ધારવાને ધણી કારણો છે. કાદમ્બરી ને બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં, રાજાઓ જે દાદી રાખતા હોત તો તેમની દાદીના અને જે હાથે હળમત કરતા કરતા હોત તો તે કિયાના રસિક, પ્રલેપયુક્ત વર્ણનો આપ્યાં હોત. પરંતુ કોઇ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં કોઇ પણ મતુષ્યને તેમ કરતો વર્ણવ્યો નથી તેથી એવું અવગણ કરવું સહજ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સમયના લોકો હળમ પાસે જતા. જે તેઓ હાથે હળમત કરતાં હોત તો 'કાદમ્બરી'માં કેક આવા પ્રકારનું વર્ણન માલમ પડત.

“યુદ્ધેષુ નહીં છતાં સશસ્ત્ર, સમૂહ સંહાર કરવાની વૃત્તિવાળો છતાં કોઇના પ્રાણ હરવાની જેને ઇચ્છા નથી એવો, સમુદ્ર નહીં છતાં ફેનીફ એવા તારાપીડનો પહેલાં અસ્તવાજો હસ્ત ઉચ્ચે થયો અને પછી એનો જીવ ઉચ્ચે ચ્યો. પ્રયમ

કરાત્ત ક્રૌં, હૃદય ક્રૌં. ગંગા મંડળમાંથી ઉતરતી વીજળી ચમકી ઉઠે, ભગ્ન પ્રતિષ્ઠા કૃષ્ણનું ચક્ર કુરુક્ષેત્રમાં અખડી રહે, પુરંદરનસંભવે નીલકંઠનું તૃતીય ચક્ષુ પ્રજ્વલી રહે, સરસ્વતી પાંજળ પ્રધાવતા બ્રહ્માની બનેઆખોની જ્યોતિ એકધારે જળકી રહે એમ તારાપીડનું કરાત્ત ચમકી રહ્યું. રવિપ્રભામાં પતંગ મસ્તકમણિની ઘુતિ વિલીન થાય તેમ મુખ્ય પ્રર ફેનીલ પ્રવાહીની ધવલિમાંમાં અભની ધવલિમા વિલીન થઇ. રનેહપૂર્ણ છતાં અનનુરક્ત, દ્વિજ* છતાં નિસ્સતવર્ણ, નિરંતર શુદ્ધિમાન છતાં અચિરસ્થાયી, અંગાગી છતાં અચેતન, પોષકાસક્ત છતાં એક નહીં, કૃષ્ણ છતાં અધોગમનશીલ એવાં રામ પુલક અનુભવી રહ્યાં. નિઃશસ્ત્ર પર શસ્ત્ર ફેરવતો છતાં ક્ષાત્ર ધમનો જેવો જરા ભંગ નથી કર્યો એવા તારાપીડે કપોલ અને હલુને રામ રહિત કપોલ. કાંટાળી ભૂમિપર સમુદ્રનાં વારિ કરી જાય ને શીથુ લાં ઝોંડી રહે એવા વાળ પર લાગેલા સાણુને લીધે, દેખાતી એની દાદીએ કાણુમાં સાંધ્ય સમયની શોભા ધારણ કરી. ભગવાન સહસ્ત્રરશ્મિ અસ્તાચલે પ્રવાણ કરે અને પતિ સન્મુખ ઉભેલી નવોદાના કપોલ પેટે પશ્ચિમાકાશમાં લાલ રેખાઓ પડી રહે, તેજ પ્રમાણે તારાપીડના મુખ પરથી અર્ધ હેડે ઉતર્યું અને કપોલ પ્રદેશ પર રક્તરેખાઓ ચમકી રહી રક્તનાં બિંદુઓ પર, રક્ત કમલ પર હરિદ્રા (હળધ) જેવું શોભતું, પોતાનું અમ્બર જેવું કાપ્પુ છે એવા તારાપીડ, કૃષ્ણ પેટે પીતામ્બર છતાં દુર્વાસા થયા, પોતાના તીક્ષ્ણ નખામ વડે મત્ત માતંગરાજના દપનું દલન કરનાર વનરાજ કેસરી મૃગશાધીને પોતાની ગુફામાં લઇ જાય ત્યાર પછી પણ જે માર્ગે એવું પ્રવાણ કર્યું હોય તે માર્ગે રક્તબિંદુઓ વડે અંકિત થઇ એના પરાક્રમની પ્રતીતિ કરાવે,

એમ પોતાની તીક્ષ્ણતાને ધાર પડે અન્ય શસ્ત્ર-
એના પ્રસાદેશ્વર બનેલું અસ્ત્ર મુખ પરની
શસ્ત્ર રાજી લેખાને લઈ ગયા પછી પણ એ
આખો મુખમાર્ગ શોષિત બિંદુ વડે અંકિત થઈ
તેના સ્ત્રીયતા પ્રતિતીરૂપ બની રહ્યો. સાથુ અને
શોષિતના મિશ્રણથી, દાડિમખીજશા કિંચિદ-
આરકત દેખાતા, બિંદુઓ જેનારના હૃદયમાં,
કાષ્ઠક અભિસારિકા ચન્દ્રાનના પોતાની (બના
વડી) દંતપંકિતજ આ કપોલ પર ભુલી ગઈ છે
કે શુ, એવો સંસય ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. રથામ
ધૂમધિખાને અદ્વય કરતી ધવલ અગ્નિ જવાલા
હોં જેમ સધડીમાં લાલ અંગાર તપતા દેખાય,
તેમ કૃષ્ણ કેશલેખાને અદ્વય કરતી શ્વેત કુર-
ધારા જતી રહી સાર પછી મુખ પર લોહિત
બિંદુઓ જણાવાં માંડ્યાં. મનસ્વી સ્વભાવના
પતિના ઠર વડે કિંચિદ બલપૂર્વક સ્પર્શાંબલી
વનિતા અશ્રુ સારે તેમ તેજસ્વી ધારના અસ્ત્રવડે
સંસ્પૃષ્ટ એવી દાડીએ જાણે કોલીનાં આંસુ પાંચાં
હોય એવો ભાસ થતો હતો-વેદના જાતે રક્તાશ્રુ-
બિંદુ રૂપે ઠરી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું. શ્વેત-
ધારા કુરા વીશે (દર્પણના પ્રતિબિંબ તરફ
ખાન જાવાથી) વિકૃતદૃષ્ટિ એવું તારાપીડમુખ,
શુભ્રાંગી અહંત્યા વીશે વિકૃતદૃષ્ટિએ ધન્ન ગૌતમના
શાપથી થાય તેમ, ક્ષણમાં સહસ્રમણુવાળું થઈ
ગયું. એકમાલાને ચીરીને ચપલા ચમકી રહે અને
નભમાં ચીરા દેખાય અને તત્પચાત લગવતી
પ્રથિવી વારિબિંદુઓ વડે આર્દ્ર થઈ રહે, તેમ
મુખરોમમાલાને ચીરીને કુરધારા અદ્વય થઈ, ને
મુખ પર કાપાઓ દેખાવા માંડ્યા, સાર પછી તારા
પીડની કાયા પ્રસ્વેદનાં બિંદુઓ વડે બીંબાઈ ગઈ.
પંકમાંથી પંકજ પ્રભવ એમ વેદનામાંથી વિવેક

જેને ઉત્પન્ન થાય છે એવો તારાપીડ વિચાર
કરવા લાગ્યો: 'મેં મૌખ્ય કીધું, સાહસ કર્મ
, આદ્યુ', સારાસાર વિવેક વીસાર્યો, સ્વર્ગે
સંચરવાની ઇચ્છા કીધી અને આખરે થાણા
જવા જેવું કીધું. * અનુભવથી અજ્ઞાન વધે છે
એ સૂતના હું નિદર્શનરૂપ બન્યો, કારણ કે એક
વાર હાથે હજામત કરવાથી પીડા ભોગવી છતાં
ખીજ વાર તેમ કરવાની વૃત્તિ રોકી શક્યો.'

આમ વિચાર કરતા તારાપીડના પ્રથમ
અશ્રુ અને પછી બાન અધિકારગ્રસ્ત થયા, પ્રથમ
સ્વેદબિંદુ અને પશ્ચાત્ વિવેકશુદ્ધિ ગળવા
માંડ્યાં, પ્રથમ બાલ જગત ને પછી આંતર
સૃષ્ટિ ચક્કર ચક્કર કરતાં લાગ્યાં. માર્તંડગુહાવડે
જાણે એ ચાયા હોય તેમ એના પાદ પરનો
પીડિકા પરથી ઉઠ્યા થયા ને ગજરાજની શુંકામાં-
થી ઉછળાને નીચે પડતું હોય તેમ એનું
ચિરકમજ અવનિતલયું આલંબન પામ્યું. જે
જીવજમન કરે તેજ નીચે આવે એવા
અર્થાન્તરન્યાસના અપવાદભૂત થતો તારાપીડના
ચરણોએ ઉર્ધ્વપ્રયાણ આરંભ્યું, પણ અધોગમન
તો પ્રથમ મસ્તકે કીધું. તારાપીડ બેમાન થઈ
ગયો

આવા પ્રકારનું વર્ણન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં
નથી. એટલે હાથ હજામતનેા દુર્ગુણ, ખીજ
લગલગ બધાજ દુર્ગુણોની પેઠે, પાશ્વર્ય પ્રગ્નના
સંસર્ગને લીધે આપણામાં આવ્યો છે. એને
લીધે નાપિતોનો ધંધો ને કલા બંને બયમાં
આવી પડ્યાં છે. હાથે શંધવાની જેને ટેવ હોય
છે તેનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ એવું અભિમાન
ગ્રાવી જાય છે કે 'મારા કરતા રમોછઓ કે
ત્રીઓ શું સૌરું શંધવાનાં છે?' તેજ પ્રમાણે

* આ રાસ્ય પ્રક્ષિપ્ત છે એ નિર્વિવાદ છે, અથવા તારાપીડના સમયમાં પણ થાણા હતા અને થાણામાં
'મેરહાલસ' પણ હતું એ નિર્વિવાદ છે.

તારાપીડના સમયમાં પણ થાણા હતા અને થાણામાં

હાથે હળમત કરનારને, પણ મનમાં એમજ થાય છે કે ‘હું હળમ કરતાં કોઈ રીતે ઉતરું એમ નથી.’ આથી જ કલા માત્ર ગુરુગત્ય અને પરંપરાપ્રાપ્ત્ય છે, કારણ કે હળમનતા શાસ્ત્ર ને કલા વીશે કોઈએ કે ‘પણ લખ્યું’ નથી—તે કલા ધીરે ધીરે અસ્ત પામતી જાય છે. હાથ હળમત ધણને પીડાકારક થઈ પડે છે. અધ્યાન નરેશ હળમત કરતાં પડેલા ધણને લીધે બેમાન થઈ ગયા હતા એના સમાચાર આપણને હમણાંજ મળ્યા છે. છતાં એ દુર્ગુણ ધટવાનો સંભવ જરા પણ દેખાતો નથી.

આવી સ્થિતિમાં હળમતની કલાની કદર કરનાર હોય તો તેને માટે દુર્લભોએ પરિપક્વ ભરીને અભિનંદનનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવે જોઈએ. આશા છે કે ૮૧૦૦ રૂપીઆ મેળવનાર મુખ્યાલના પોતાના હળમભાષીની અદેખાઈ ન કરતાં દરેક શહેરના હળમો બેગા મળી —ના મહારાજને અભિનંદન આપવાનો ઠરાવ પસાર કરશે અને એ રીતે પુરવાર કરી આપશે કે કલાની કદર કરનારા જ્યાં હોય, ત્યાં કલાની કદર કરનારાની કદર કરનારની ખોટ હોતીજ નથી.

તા ૧૪-૨-૨૮

આજે ‘સયાજી વિન્દ્ય’માં વારચુઃ “હોં છ સ્ત્રી પ્રસંગે વર કન્યા પાંસે જે જરૂરી મંત્ર બોલાવવામા આવે તે મંત્રોને અર્થ લક્ષ કરાવનાર પુરોહિતોએ કન્યાને સમજાવવો. જે ગૌર તે પ્રમાણે ન કરે તો ..... ગૌરને રૂપીઆ ૨૫ સુધી દંડ થવાનો, કાયદો ચેત્ર માસ થી અમલમાં આવશે.”

આ કાયદાની સામે ગૌરોએ વાધો ઉઠાવવો જોઈએ. એ કાયદો ધડનારાઓ વિચાર શાસ્ત્રને મૂલ નિયમ ભૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે.

પોતાની પાસે ન હોય એવી વસ્તુનું કોઈથી કોઈને પણ દાન આપી શકાતું નથી. છેક નિરુક્તતા પણ સમય પહેલાં કુત્સમુનિએ જણાવ્યું હતું કે વેદના મંત્રો અર્થ રહિત છે. યારક મુનિએ તેનો રહીયો આપ્યો છે એ ખરું, છતાં અસારના ગોરોના મનમાં, પવંતની અંદર ગુપ્ત રીતે અગ્નિ સળગતો હોય છે તેમ, એવી કુશંકા રહેલી હોય છે કે ‘હું જે આ મંત્રો બોલું છું તેનો કે અર્થ છે ખરો?’ માત્ર મંત્રોચ્ચાર પરવેજ નહીં પણ એમના અન્ય વચનો વિષે પણ એવી શંકા યજમાનોના મનમાં થાય છે. જે હું પોતે સમજતો નથી તે અન્યને સમજાવી શકતો નથી. આ જ્ઞાન મને ધણા અનુભવોને આધારે મળ્યું છે. મારા જ્ઞાનનો લાભ અન્ય સર્વ લેઈ શકે તો બોલું નહીં. ગૌરો પણ મારા અનુભવથી સંતોષ માની લેશે એવી મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે. એમને જાતે અનુભવ કરી જોવાની જરૂર નથી.

કદાચ કોઈ શંકા કાઢે કે એટલા માટે કાયદો ફેરવવાની જરૂર નથી; ગૌરોએ અર્થ શીખી લેવા તો તે પણ યોગ્ય નથી. ગૌરોને અર્થ શીખવાની વૃત્તિ કે નવરાસ હોત તો તેઓ અસાર સુધી શીખ્યા નહીં હોત એ ધણા ગૌરોને પુછી જોયું છે કે ‘તમે આ મંત્રો બોલો છો તેનો અર્થ જાણો છો?’ એકાદ બે પ્રમાણિક અપવાદ શીવાય લગભગ બધાએ એવી મતલબનો ઉત્તર આપ્યો છે કે ‘ખરાખર અર્થ તો નથી જાણતા, પણ સંસ્કૃતના જ્ઞાનને લીધે કે કે સમજાય ખરું’ મેં તેમાના એક જણને પુછ્યું, ‘આનો શો અર્થ?’ ફક્ત વિષ્ણુવિષ્ણુને પ્રેમા નિદેષ પદમ્ । સમુદમલ્લ પોછરે । ’ તેણે જવાબ દીધો, “ઓહો ! એ

ભગવાન કૌટિલ્ય

[અનુસંધાન પદ્ય ૪૮૪ થી]

મૈનાકીએ પોતે તેમના મુસદ્દોપણના વખાણ કર્યા હતા. તુલો તો મૈનાકી કાઢ દિવસ નહીં ને આજે મુક્ત કંઠે વખાણ કરે ? એમને ખાતરી થઈ કે વિચાર તેમનો પોતાનો જ હતો.

આ ખાતરી સાથે એક ખીજ વસ્ત્રથી પણ 'તે ખુશમીજનમાં' આવી ગયા હતા. આજે મૈનાકી સવારથી હસતી હતી. આજે તેમની દાદી પકડી તેમને ઉઠાડ્યા, ને હસતાં હસતાં તેમનું નાક પકડ્યું. તેમની દાદી ને નાક પર તેનો સ્પર્શ—આસ્વાદક માદક સ્પર્શ તેમને હજી ભાગતો હતો.

આ વિચાર ધણીજ ઉંડા ને સરસ હતો; અને વકનાસાદિ ને વસ્ત્રની ચિંતા આજે એ દહાડા થયાં કરી રહ્યા હતા તેના ઝટ તોડ કાઢે એવો હતો. આનો તોડ રખેને કાઢ કાઢે અને નરેન્દ્રેવને કહી કે એટલીજ ખીજ તેમને હતી. પોતે મળવા આવ્યા છે એ સંદેશ તેમણે ક્યારનો મહાગ્યો હતો; પણ હજી નરેન્દ્રેવ કેમ અડ્યા નહીં ? શું એમનો વિચાર વકનાસ ભણી ગયો ? તે કેમ બને ? ચવનીએ આવી; સેનાનિત આવ્યા; અને પછી નરેન્દ્રેવ ને વકનાસ બંને આવ્યા. સંનિધાતા હસવા લાગ્યા. આજે વકનાસને પણ પાઠ પઢાવવા તે આવ્યા હતા.

"કેમ દર્શક ! તું ક્યાંથી અસારમાં ? બેરીએ કાઢી મુક્યો ?" નરેન્દ્રે હસતાં કહ્યું.

"દેવ ! ગમે તેવી પણ વૈશાલીની કન્યા છે." વકનાસે કૂર રીતે હસતાં કહ્યું.

"કુપાનાથ ! એક અગત્યના કામને લીધે આવ્યો છું" નરેન્દ્રેવે આસપાસ ભેળું એટલે વકનાસ અને એક યાવની સીવાય ખીજ, અંધાં આંધી ગયાં.

"બોલ શું છે ?" નરેન્દ્રેવે પુછ્યું.

"આજે ત્રણ દહાડા થયાં આપ અને અમાસ બધા ચિંતાતુર છે—આ તકશિક્ષાના આદ્યજીને લીધે."

"કોણે કહ્યું ?" વકનાસે પુછ્યું.

ગર્વથી સંનિધાતાએ પેટ પર હાથ ફેરવ્યો અને હસ્યા. હું પણ કેં થોડું બહુ જાણું છું. આજે ત્રણ દહાડા થયાં નરેન્દ્રેવનો અવ ઠેકાંણે નથી તે હું જ નહીં જાણું ?"

"તું શું જાણે છે ?"

"અમારુ એને અહીં આંધી કાઢવા મથે છે. ક્ષપણુક, રોષ, અને આભિતો એ મિત્ર કેમ જાય એ ચિંતા એ દિવસ ને રાત કરે છે, અને તેમાં મદદ કરવી એ મારું કામ."

"શું મદદ કરે છે ?" સંનિધાતા તરફ અભ્યુપગમ દર્શાવી નરેન્દ્રે કહ્યું.

"એને અહીં આંધી કાઢવા માટે તો મહાદેવીને વળાવો છે." સંનિધાતાએ કહ્યું.

નરેન્દ્રે ને વકનાસ ખસીઆણા પડી એક ખીજ તરફ ભેગાં લાગ્યા. આ માણસમાં આ અચ્છલ ક્યાંથી આવી ?

"સંનિધાતા !" વકનામે જરા કટાણું ઝોલું કરી કહ્યું; "શું કહેવા મગિ છે તે કહી નાખો."

"હું એક, રસ્તો દેખાડવા આવ્યો છું" મરઘો છાતી પુલાવે તેમ છાતી પુલાવી સંનિધાતાએ કહ્યું.

"શી ?"

"લુઓ ! ભપકાથી સંનિધાતાએ કહ્યું; "એ અદ્યજી કાવતું રચવા આવ્યો છે."

"ક્યાંથી જાણ્યું ?" વકનાસે પુછ્યું.

"મેં જાણ્યું. એને જવા દેવો એ તમારો રસ્તો છે. એને અદ્યજી રાખવો છે એ મારો રસ્તો છે."

નરેન્દ્ર ને વક્રનાસ હસી પડ્યા. સંનિધાતા
જરાક ખીસીઆણા પડી ગયા.

“ તારી સલાહ તારી પાસેજ રહેવા દે. ”

“ સારે આ રહી. બાકી મારે રસ્તો લેશે
તો એ અહીંઆને અહીંઆ રહેશે ને કાવત્રુ તુટી
પડશે ” તોરથી સંનિધાતાએ કહ્યું.

“ કેવી રીતે ? ” નરેન્દ્ર પુછ્યું.

“ જુઓ સમાજ પછી તમે યુવરાજ
આભિને અને શેષને વદાય કરવાના છેને ? ”

“ હા. તે વખતે આને અર્ધ આપવા
બોલાવવો છે નહીં ? ”

“ વારુ ? ” વક્રનાસે અન્યથા થઇ કહ્યું.

“ સારે જુઓ એ સાં આવેજ નહીં તો
કેવું ? ”

“ મૂખી ! એ બહુ સહેલી વાત હશે કેમ ! ”
નરેન્દ્રેવે કહ્યું.

સંનિધાતાએ ધીમેથી કહ્યું : “ આવતા
પહેલાં શકરાલનું ધર ચેતી ઉઠે તો પછી કેમ
આવે ? ” કહી નીરાતે સંનિધાતાએ પેટ પર હાથ
મુક્યો. નરેન્દ્ર ને વક્રનાસ બંને એક બીજાની સામુ
જોઇ, ચિંતા દર્શાવી, ઘોડીવાર મુગ્ય રહ્યા.

“ પણ શેષ ને આભિ છવ કાઢશે તો ? ”
નરેન્દ્રે કહ્યું.

“ શું કરવાના હતા ? બધું મળીને એમની
પાંખે આકાસે માણસ છે. પણ આપણે
એ હજાર હાજર રાખીશું. ”

“ બહુ જોખમ છે. ” વક્રનાસે ડોકું
ધુણાવ્યું.

“ પણ એ ચાલી જશે ત્યારે કેટલું જોખમ
હશે યશે તેને ? કે ખ્યાલ છે ? ” સંનિધાતાએ
પુછ્યું. “ બહુ બહુ તો તકશિકા ને હુદ્દકમાલકો
જોડે મુદ્દમાં ઉતરતું પડશે ”

“ પણ મૂખી ! ” નરેન્દ્રે કહ્યું : “ એક
આ ક્ષણે જ ખાતર એટલું બધું શા માટે
નોંધ કરવું ? ”

“ જોજો કૃપાનાથ ! કરકું ન કરવું આપના
હાથમા છે. હું તો સલાહ આપી છું. ”

વક્રનાસે ડોકું ધુણાવ્યું. “ તારો રસ્તો
બ્યાબ્યા નથી લાગતો. છતાં હું વિચાર કરીશ. ”

સંનિધાતા નાસીપાસ થયા. આવું રસ્તો
ખર્ચાબર્ચો વક્રનાસ જાણી જોઇને લેતા ન હતો.

“ વારુ, બધું બગડે તો મને પૂછવા નહીં
આવતો. ”

“ દર્શક ! ” નરેન્દ્રે કહ્યું : “ એક કામ કર,
તારી યોજના પ્રમાણે તું તૈયારી કરી મુક. જરૂર
પડશે તો એ યોજના આપણે અજમાવીશું. ”

“ જેવી કૃપાનાથની આજ્ઞા ” નીચા વળી
દર્શકે નમસ્કાર કર્યા.

“ જા હવે ” નરેન્દ્રે કહ્યું. દર્શક પ્રણામ
કરી આજ્ઞો ગયો.

“ વક્રનાસ ! આજે આને શું થયું ? ”
તેણે પુછ્યું.

“ કેક અંદર મુદ્દા છે. ”

“ શા હોઈ શકે ? ”

“ આ અઝલ એની નથી કાની હોઈ
શકે ? ”

“ બીજું તો કોણ હોય ? ”

“ હા ” વક્રનાસે દીવાલ પર હાથ મુક્યો.
અને તે હસતા લાગ્યો “ મૈનાકીની. ”

“ એની સ્ત્રીની ? ” નરેન્દ્રે વિરમિત થઇ પુછ્યું.

“ બીજું કોઈ દેખાતુ નથી. ”

“ પણ એ આ બધું ક્યાંથી જાણે ? ”

“ એજ સમજાતું નથી. અને એ આ બધું
જાણે એ તો બહુ જોડું. એ અને ચદ્રમુખત બંને
એક. ”

“ હા ” ચિંતાતુર અવાજે નરેન્દ્રે કહ્યું.

“ એકજ કારણ હોઈ શકે. ”

“ શું ? ”

“ દર્શકને અમાત્ય થયું હશે તેની તૈયારીઓ
કરતા જણાય છે. ”

“એમ ?” નરેન્દ્ર વહેમાણા. “આ તો ખીચારો આપણો છે પણ એની સ્ત્રીનું કેમ ?”

“એની સ્ત્રી મોજમજાઈ કરે છે. સાં સુધી એ કે કરવાની નથી. ચંદ્રગુપ્ત તાછે આવશે એટલે પાછી શાંત પડી જશે. આજેજ એના ઘરમાં ગૂઢ પુરુષ સુકું.”

“સમાજની તૈયારી થઈ ગઈ ?”

“બહુ દેવદાર છે”

“ને ચાલુક્યને નમસ્કાર મોકલ્યું ?”

“હું જાતેજ હમણાં કહેવા જઈ છું. મારે એનું માપ કાઢવું છે. વખત છે ને કાલે ઉડીને કામ પડે.” વ નાસે ખાત્રી આપી.

“મહાદેવી તો તૈયાર થઈ ગઈ છે” નરેન્દ્રે કહ્યું.

“હા. એમને પીએર જવાની ઉતાવળ આવી ગઈ છે.”

“ત્યારે છો સવારેજ બધાને વદાય કરીએ. આ ક્ષાણે પછી જવાજ દઈએ.”

“હાલ તો એમજ રાખો. પછી જોઈશું કોણ જાણે શું થાય છે ? આ ચાલુક્યને મને ભરોમો નથી.”

“મને પણ એ જશે ત્યારે નીરાંત વળશે.” એટલામાં એક મંત્રી આવ્યો ને વહેમાણના કાનમાં કં કહેવા લાગ્યો.

“શું છે ?” નરેન્દ્રે આગ્રહ કરી.

“કૃપાનાથ ! કાલે રાતના મધરાતે સુકેતુ ને એક ખીજે પુરુષ શકટાસને લા પાછાને બારણે ગયા હતા.”

“પછી ?”

“અને ઘણો લાંબો વખત ત્યાં રહ્યા. પછી બંને સુકેતુને ત્યાં ગયા.”

“ખીજે કોણ હતો ?”

“કોઈ છોકરો હતો. જોળખણો નહીં. સુકેતુના ઘરમાંથી નીકળ્યો નથી.”

“હજી ?” આશ્ચર્યથી વહેમાણે કહ્યું.

“હા.”

“કીક, જા.” વહેમાણે કહ્યું.

બંને એકલા રહ્યા એટલે નરેન્દ્રે કહ્યું, “આ વળી નવી પીડા.”

“એનો તો કે હીસાજ નથી છો આ બધા આમ ગયા કે આડેમે ચંદ્રગુપ્ત પ્રાગ્જ્યોતિષથી પાછા આવશે એટલે સુકેતુનો પછી ભય શો ?”

“ચાલો, આ બધા ક્યારે જાય એમ હવે તો થામ છે” નરેન્દ્રે જવાબ વાળ્યો.

એટલામાં ખીજે એક મંત્રી આવ્યો.

“કૃપાનાથ ! કોણ મળવા માગે છે.”

“ગણિકા ?” વહેમાણે પુછ્યું; “કેમ હવે બધા પરવારી ગયા ને એને કામ પડ્યું ? શું કામ છે ?”

“કહે છે ધણેજ અગત્યનું કામ છે.”

“બોલાવ” હસીને નરેન્દ્રે કહ્યું; “જરા ગમ્મત તો કરીએ.”

મંત્રી નમસ્કાર કરીને ગયો, અને થોડી પળમાં કોણ આવ્યો. એક દલાડામાં કોણનાં રૂપ ને રંગ ફેરવાઈ ગયાં હતાં. રડી રડી તેની આંખ લાલ થઈ ગઈ હતી તેના વાળ વીંધરાએલા હતા તેનું મોં સુએધું લાગતું હતું. અંસારે તે કુખની પુતળી લાગતી હતી. આવી તેણે નરેન્દ્ર અને વહેમાણને પ્રણામ કર્યા અને તે સામું બેઠી.

“કેમ ?” નરેન્દ્રે તોછડાઈથી હસીને પુછ્યું.

“કૃપાનાથ ! દેવ !” તેના અવાજમાં અશ્રુઓ દતાં; “મારું સોભાજ પરવારી ગઈ છું તે પાછું લેવા આવી છું.”

“શું થયું તને ?” વહેમાણે તિરસ્કારથી પુછ્યું; “ધણેજ આવ્યું ?”

“આવ્યું હોત તો સારું” તેણે નિરાશ વદને કહ્યું; “સ્થૂલભદ્ર ચાલી ગયા.”

“ક્યા ?” વહેમાણે ગંભીર થઈ પૂછ્યું.

“જ્યેષ્ઠ ઘેરથી પાછા આવ્યાજ નહીં.”

“ તપાસ કરાવી ? ”

“ બહુએ કરાવી ” કોશાએ માથે હાથ દબાવવા દીધો. “ આખરે પત્નો ખાધો. એક કોષ મુંડ પાસે દીક્ષા લઇ તેની સાથે ચાલી ગયા ” કોશાની આંખમાંથી આંસ પડવા લાગ્યાં.

નરેન્દ્ર હસ્યા “ શકટાલનો છોકરો મુંડ ચઇ ગયો ? વકનાસ ! એ પણ ખુબી થઇ ગઇ. ”

વકનાસના મુખ પર દેવભર્યો હર્ષ છવાયો હતો.

“ દેવ ! કૃપાનાથ ! મને સ્થૂલભદ્ર પાછો બોલાવી આપો. એના વિના મારાથી કેમ જીવાશે ? ” તે કરગરી, જેમ કોશા વધારે ગંભીર થતી ગઇ તેમ નંદને વધારે હસવું આવ્યું. “ પણ હું શું કરું ? ” તેણે આખરે હસવું ખાળી કહ્યું.

“ એના ઝુરુને બોલાવી આજ્ઞા કરો. ”

“ પણ ગાંડી ! એ બધું હું ક્યાં કરવા બેસું ? ”

“ કૃપાનાથ ! તમે નહીં કરો તો બીજું કોણ કરશે ? ”

નંદ હસ્યા ને વકનાસ તેમાં સામેલ થયો.

“ દેવ ! એક કામ કરો ” વકનાસે ફર હાર્ય કરી કહ્યું.

“ શું ? ”

“ બીચારી આ એકલી પડી છે. એને કોષ બીજાને સોંપો. ”

કોશા ખેલેલાં તો સમજી બહોં; અને પછી સમજી ભારે તેના યુસ્સાને પાર રહ્યો નહોતો. રડતી આંખે પણ તે રોષભરી નેહ રહી.

નરેન્દ્ર ખડખડ હસ્યા “ અરે હા ! એ વાત ખરી. કોશા રડે શું કામ ? પાટલિપુત્રમાં સ્થૂલભદ્રાના ક્યાં તોટા છે ? ”

“ દેવ ! શું બોલો છો ? બરેલાને શીદને મારો છો ? દુનીઆમાં એકજ સ્થૂલભદ્ર હતો. ”

નરેન્દ્ર પાછા હસ્યા. “ વકનાસ ! પાટલિપુત્રની ગણિકાઓ પણ હવે શીષણવર્તી થઇ ગઇ, નહીં ? ” વકનાસ જવાબમાં હસ્યા. “ કોશા ! ગભરા નહીં. તને બીજો કોષ મોકલી આપું છું. ”

“ કૃપાનાથ ! દયા કરો. મારે કોષ નથી નેહવું. ”

“ અરે કેં ચાલે ? ” વકનાસે એક આંખ કોશા પર ઠેરવીને કહ્યું.

“ ના, ના ” આક્રંદ કરી કોશાએ કહ્યું. આ બાબતમાં પણ નરેન્દ્રેવની આજ્ઞા પાળવાની ફરજ દરેક ગણિકાની હતી; અને તે ન પાળે તો તેને સખત શિક્ષા કરવામાં આવતી. કોશાએ બેયું કે સ્થૂલભદ્ર મેળવવા જતાં તેના ભોગ લાગી ગયા.

“ કોશા ! ” વકનાસે ગંભીર અવાજે કહ્યું. “ નરેન્દ્રેવની આજ્ઞા થઇ ચુકી. ”

“ દેવની આજ્ઞા મારે શિર સાટે છે, પણ— પણ— ”

“ અરે પણ ને બધું ” વકનાસે કહ્યું; “ દેવ ! કોશા કોશાને રાખશે ? ”

“ આપણો સીતાધ્વજ તૈયાર છે. ”

“ દેવ— ”

“ કોશા ! હવે ધાણું થયું જા. ” નરેન્દ્રે સખતાધર્મી કહ્યું.

કોશા ઉઠી ને નરેન્દ્રેવને પગે લાગી. તેની આંખમાંથી ઝેર વર્ષો રહ્યું હતું. દેખીતી નમ્રતામાં પણ તેનો કોષ છુપાઇ રહેતો નહોતો. ગર્વથી તે ઉભી થઇ. “ સીતાધ્વજ ક્યારે આવશે ? ” તેણે પુછ્યું; “ સમાજમાં મળશે ” વકનાસે કહ્યું.

“ જેની આજ્ઞા ! ” કહી માથું ઉંચકી, યુસ્સામાં તે બહાર જતી રહી.

[આ વાર્તામાં વધુ બાંધ આવતા અંકમાં]

૧. બેલીવાડીને અધ્યક્ષ.

ઐરપેશીઆ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૨૪ થી]

પણ લાગ્યા વગર રહું નહીં હશે. ઇતિહાસકાર થ્યુસીડાઇસ ઐરપેશીઆનો પ્રશંસક થતા અચકાય છે તે પેરીકલીસ જેના અભેદ વીરની આંખમાં આસુ આણવાનું તે કારણ બની તેથીજ.

એન્થેસ પર આ પછી મુદ્દતાં વાળો આવ્યાં; ઘણા કટોકટીના સમયમાંથી એને પસાર થવું પડ્યું; પણ આ દંપતીનું આંતર જીવન તે પછી શાંતિમાં પસાર થયું. પેરીકલીસની મત્તા છેક મુધી કાયમ રહી. એના મરતી વખતના શબ્દો 'ઐરપેશીઆ' અને 'એન્થેસ' એ એજ હતા.

ગ્રા. કેરોલે આજ પ્રસંગને બહુ મુંઝવે શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

“તે મરતા મુત્સદ્દીના વિચારમાં એન્થેસ અને ઐરપેશીઆ બંને સંકળાએલા હતા. જેમ તેણે પહેલાં (એન્થેસને) મહાન બનાવ્યું તેમ તેણે બીજાને (ઐરપેશીઆને) અમર બનાવી. જે ઐરપેશીઆ અને પેરીકલીસના જીવનનો કલ્યાણકારી સૂચક ન થયો હોત, જે પેરીકલીસનો સ્વભાવ ઐરપેશીઆની મૈત્રીથી મોકો બન્યો ન હોત, જે તેની ગળનીતિ ઐરપેશીઆની કેટલેક અંશે શુદ્ધિ અને કેટલેક અંશે સલાહથી ન ધકાઇ હોત; જે તેના શોષ ઐરપેશીઆના કલ્યાણકારી સ્વભાવના સહવાસથી સૂક્ષ્મ અને સંસ્કારી થયા ન હોત તો જે કલાની કૃતિઓથી આજે તે નગર (એન્થેસ) મનુષ્યોની ભાવના ઉપર અપૂર્વ રીતે રાજ્ય કરે છે તે કૃતિઓથી તે શોષી રહેત નહીં. સ્ત્રીની અસર ન્યાં ધણી હોય ત્યાં ધણી ખરી મુગી હોય છે અને પુરુષ દ્વારાજ તે અસરકારક અને

છે. તે “વાયોલેટ પુષ્પના મુકુટથી શોભતા નગરમાં” ઐરપેશીઆનાં કાર્યોનું પરિણામ, જેતાં થું તે કુસુમમાલાનો ઉપહાર અર્પવા યોગ્ય મથી.”

૨
ઐરપેશીઆ એટલે સ્ત્રીઓના ગ્વાર્ધિય અને શુદ્ધિબળની પહેલી વચ્ચે. આજે યોવીસ-સો વર્ષ પછી જે છુટ સ્ત્રીઓ મામાન્ય હક તરીકે લઇ શકે છે તેના પહેલા બીજા રોપનાર તે ઐરપેશીઆ. જે યુગમાં ગ્રીસની મસ્કૃતિનો મધ્યાહ્નકાળ હોવા છતાં સ્ત્રીઓના જીવનમાં તો મધ્યરાત્રિનો અધનાર હતો તે યુગમાં તેણે સ્ત્રીઓ માટે આશાનું પહેલું કિરણ પ્રગટાવ્યું હતું. સ્ત્રીઓમાંએ શક્તિ છે, તક મળે તો પુરુષો જેટલીજ વિદ્યામાં, કળામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, વાસ્તવિકતામાં તેઓ નિપુણ થઇ શકે છે એનું ઉદાહરણ પુરું પાડનારી એ સ્ત્રી હતી. પુરુષોની સાથે મરખાપણું અથવા સ્ત્રીપુરવંશના સમાન હક એ વાનનો પહેલો ધ્વનિ પ્રગટાવનાર કોઇ હોય તો તે ઐરપેશીઆ હતી.

ગ્રીકોએ જગતને ત્રણ સ્ત્રીઓ આપી છે. વિનાશનો દાવાનળ પ્રગટાવનાર પ્રોમીથીસ હેલન, સાલ્વિયા પ્રથમ કાય આપનાર લર્મિ ગીતો ગાનારી કલિયોની મેકે અને સ્વાતંત્ર્ય અને મરખાપણનો દાવો કરનારી ઐરપેશીઆ. આ ત્રણે સ્ત્રીઓની વિખ્યાતિ એક બીજાથી જુદી છે છતાં એ ત્રણે સ્ત્રીઓના નામ અભ્યાસીઓની જાણે વસેલા છે.

જગતના ઇતિહાસમાં એકેકે વર્ષો સુધી દેશપરદેશમાં મંભારાય એવી સ્ત્રીઓના નામ આગળીને વેઢે ગણાય એટલાજ છે. ઇજીપ્તે સ્ત્રીઓપેટ્રાના રૂપમાં ન્યલંત વાસનાની સીન-ગારી જગતને આપી. અદ્ય અતૃપ્તિના અવ-સ્થાને સમી રૂઝીઆની મહારાણી કેથેરાઇને પો-તાના ત્રાસના સભાગળ જગતભરમાં મોકલ્યા. ફ્રાન્સે એક અને અદિતીય એવી વીરતાની

સાક્ષાત મૂર્તિ જોહાન ઓફ આર્કને સર્જાવી. હીંદુસ્થાને સતીત્વનો આદર્શ સીતા, પ્રેરણાની જ્વલંત મૂર્તિ દ્રૌપદી; કાલ્પનિક છતાં સત્ય લાગતી મીઠી શકુંતલા અને પ્રણયમૂર્તિ રાધા; એમ ચાર ચાર સ્ત્રીઓ જગતના કાર્તિકદિર-માં મોકલી. બીજી નાની મોટી અનેક પ્રતાપી સુંદરીઓની દેરીઓ ઉપર નાના કે મોટા સોના રૂપાના અનેક કીર્તિકળશો ચઢ્યા છે પણ, કારણ કે અકારણે, કોઈનાં તેજ આમનાં જેટલાં આખી દુનીયા પર ફરી નથી વળ્યાં.

એરોપેશીઆનું સ્થાન આમ જગતની પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓમાં છે. એની આ વિખ્યાતિ એ સુંદર અને છટાદાર હતી તે માટે નહીં. જગતમાં સુંદર અને છટાદાર સ્ત્રીઓનો તોટો કદી હતો જ નહીં—એ શુદ્ધિશાળી અને સરસ વાર્તાલાપ કરનારી હતી તેટલા માટે પણ નહીં—એવી સ્ત્રીઓ એક કે બીજા સ્વરૂપમાં બધે રથજે જડે છે—પણ સ્ત્રીજાતિની મહત્તાનું ભાન કરાવનાર એ પહેલી હતી તે માટે એને મળી છે. આજની 'સફેજસ્ટ મુવમેન્ટ' નાં મુળ આમાંથી જડે છે. એણે સહેલાં દુઃખો અને નિંદાઓનું કારણ પણ એમાંથી જ મળી રહે છે. આ જુદી નિંદા-ઓમાંથી પ્લુટાક જેવો લેખક એને ન્યાય ન આપી શક્યો. ચોવીસ સદીઓ સુધી એની નિર્મલતા અંધકારમાં દટાઈ રહી. સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ ઓળખનાર આ યુગમાં તેની કીર્તિ અંકાઈ અને હેઠલી શોધખોળોએ આપેલાં પ્રમાણોદ્ધાર તે સ્વીકારાઈ.

ન્યારથી સંજિને ઇતિહાસ જડે છે ત્યારથી સ્ત્રીઓની દશા પરાધીન આલેખાઈ છે. પુરુષ સ્ત્રીને માટે કાયદા કરે, એમનો હાંદગીના બીજા વ્યવહારોમાંથી બહિષ્કાર કરાવે, એના રક્ષણનો ભાર પોતાને માથે લઈ એને નિર્બળ બનાવે, અને તેથી આખા અવર્ગનું વ્યક્તિત્વ એવું

કરમાઈ જાય કે વર્ષો અને સદીઓના અંધારા પછી અકરમાતરે કોઈ વ્યક્તિત્વશાળી સ્ત્રી ઝળકી રહે. કેટલી થોડી સ્ત્રીઓ સતીત્વના એક સર્વમાન્ય ગુણ શીવાય બીજા બાબતોમાં અમર થઈ છે એ ગણીએ ત્યારે ઉપરની વસ્તુસ્થિતિની તીવ્રતા બરાબર ધ્યાનમાં આવે છે.

અને તોએ આમ દખાએલી કરમાએલી સ્ત્રીની અસર માનવજાત પર થોડી નથી. એણે ઇતિહાસ લખ્યો નહીં હશે પણ ધણે રથજે ઇતિહાસની બીનાઓનો માર્ગ નિશ્ચિત કરનાર સ્ત્રીઓ હતી. એણે સાહિત્ય રચ્યું નહીં હશે પણ સાહિત્યનો જન્મ અને પ્રેરણા એને લીધે થયાં હતાં. તે જાતે કલાકાર નહોતી પણ ધણી ખરી કલાઓનો ઉદ્દેશ સ્ત્રીની વિવિધતા અને ભાવોને ઝીલવાનો અને એક સંપૂર્ણ સ્ત્રીના આદર્શને મૂર્તિમાન કરવાનો હતો. સંજીતના સુરો સૌથી પહેલા તેના મગજમાંથી નહીં જન્મ્યા હોય તો મીઠાશ, કેમળતા અને ભાવસમૃદ્ધિથી એને સ્વર્ગીય બનાવનાર તો સ્ત્રીઓ જ હતી.

અને જીવનમાંએ પોષનાર ને ઉછેરનાર તો સ્ત્રી જ. તેને મધુર અને માનવતાવાળું બનાવનાર પણ સ્ત્રી, તેમાં વિમળતા અને સાર્વિકતાનો સંચાર સ્ત્રીને લીધે જ થયો. પુરુષનું સાદસ અને સાંજન્ય સ્ત્રીને જ લીધે વિકાસ પામ્યાં.

જે એકનિષ્ઠા સ્ત્રીમાં હોય છે, જે મૃદુતા અને નમ્રતાથી તે દુઃખો સહે છે, જે ધીરજથી તે સંસાર ચલાવે છે, જે શ્રદ્ધા અને સ્નેહથી તે અન્યાયો સહે છે, જે આત્મભોગ તે ડગલે ને પગલે કરતી દેખાય છે, જે ખંતથી ઝીણી ઝીણી બાબતો અને વીંગતોમાં આધુન્યની અવધ પુરી કરે છે, જે સ્નેહ અને સહિષ્ણુતાથી સંસારના બધા તાપોને તે ગળી જાય છે અને

જીવન પર્વત જે રીતે એ એક આદર્શને વળગી રહે છે એટલું અને એ રીતે તો માત્ર સ્ત્રીઓ જ કરી શકે.

પણ એસ્પેશીયાની મહતાનું એક બીજું કારણ કહેવાનું બાકી રહી ગયું.

આરંભકાળથી સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ માત્ર શારીરિક સદાનુભૂતિ પર રચાયો હતો. પુરુષ આત્માના વિકાસ માટે સૃષ્ટિમાં ફેરે, માનસિક સમભાવ મિત્રામાંથી શોધે અને શારીરિક વૃત્તિઓ સંતોષવાનો વિચાર એને થાય ત્યારે એને ઘર સાંભરે ! અસહનના કાળમાં સ્ત્રીને માટે સૌંદર્ય શીવાય, પુરુષની આંખમાં ગમવા શીવાય બીજી કોઇ વસ્તુ ખાસ આવશ્યક મનાતી જ નહીં. સુંદર સ્ત્રીને માટે પુરુષ પુષ્પો લહે, સુંદર સ્ત્રીની શોધમાં પુરુષ જગત યાત્રા આરંભે અને છેવટે શોખના સાધન જેવી એક સુંદર સ્ત્રીને આશીને પોતાના ઘરમાં કોઇની દૃષ્ટિએ ન પડે એમ સંતોષી રાખે.

એથી જગત જરા આગળ વધ્યું અને સ્ત્રી પુરુષોના સંબંધમાં ઊર્મિઓનો સમભાવ ઊમેરાયો. સુખ દુઃખના સંવેદનો જે સાથે અનુભવે; સૃષ્ટિની નાની મોટી સુંદરતામાં જે સાથે રમ લઇ શકે; પ્રેમ કે લાકિતનાં ગાન જે સાથે ગાઇ શકે; સંસાર ને સમાજના વ્યવહારોને જે એક દૃષ્ટિએ જોઇ શકે; એવી એવી બાબતો પર આ ઊર્મિનો સમભાવ મંડાયો છે. અને તેનાથી માત્ર શારીરિક સ્પર્શથી જુદા એવો જતા હૃદયોને જે વધારે નિકટતાથી જોડી શકે એવો સંબંધ સ્ત્રી પુરુષે વચ્ચે સંધાય છે.

ત્રીજી અને છેલ્લી રિયનિતે શુદ્ધિના સહકાર પર રચાયેલો સંબંધ. વાસનાઓ અને ઊર્મિઓથી પરમાત્મ અને સત્ત્વના વાતાવરણમાં જે આત્માઓ સાથે વિહાર કરે-હવામાં પંખીની જેડી તરતી તરતી હોય તેમ-અને

દૂર દૂરના પ્રદેશોનું સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય વિશાલ દૃષ્ટિ મર્યાદાને લીધે જોઇ શકે એવો સંબંધ પૃથ્વીની મહિમામાંથી દૂર વ્યોમ વિહારમાં હોતા-તરતા જે આત્માઓ વચ્ચે જ શક્ય હોય છે. લગ્નની આ છેલ્લી દશા કોઇકજ સ્ત્રીપુરુષોં અનુભવી શકે છે.

પણ લગ્ન એટલે સંસાર અને સંસાર એટલે વ્યવહાર. મંદવાહ ને મૃત્યુ, બાધ્યાવરથા ને જરા, નિર્બલતા ને નિયંત્રણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને નિદ્રા એ સૌ સંસારના વ્યવહારના સંગી માણુમને જન્મથી મળેલો વારસો છે અને એ સંસારમાં બીજું બધું વીસરી માત્ર શુદ્ધિના આડે પહોરના સહચાર પર જીવન રચવું દુષ્કર-લગભગ અશક્ય છે. શુદ્ધિના સહકારની આ દશા આડે પહોરની નહીં પણ વચ્ચે વચ્ચે અંતરંગે આવતી સંવેદનની એક દશા છે. ખરું લગ્ન માત્ર વૃત્તિ અને ઊર્મિઓનું પોષક નથી તેમ માત્ર શુદ્ધિ પર પણ નભી શકે તેમ નથી. પણ વૃત્તિ, ઊર્મિ અને શુદ્ધિ એ ત્રણેની ત્રિયુષ્ણમક અસરો વડે જ લગ્નનો આદર્શ સંધાય છે.

પણ સંસ્કારી ગણાતા શ્રીસમાં આજના ભારત કાળની જેમ શારીરિક લગ્નો કરવાની પ્રથા તે કાળે હતી. ઘર એ સુવાતું અને જમવાનું રચણ, પત્ની એ ઘર સાચવનારી અને પ્રજાને માટે આજીવી સ્ત્રી. પુરુષને સાથી ઓછામાં ઓછી વાર્તા કરવાનો પ્રસંગ પોતાની પત્ની સાથે આવતો. ઊર્મિઓ અને શુદ્ધિનો સહચાર માત્ર પુરુષ મિત્રો વચ્ચે જ શક્ય ગણાતો. તે વખતના જનો પોતાનાથી નાની વયના એક પુરુષ મિત્રને શોધી તેના પર પોતાની ઊર્મિ અને શુદ્ધિનાં જળ દોઝવનાં. લગ્ન કરતાં મૈત્રી તે વખતે પ્રથમ પડે ગણાતી. શરીર, ઊર્મિ અને શુદ્ધિ એ ત્રણેની સદાનુભૂતિવાળું ઇતિહાસમાં.

પહેલીજ વાર નોધાએણુ લગ્ન એરપેશીઆ અને પેરીકલીસનુજ છે.

આમ એરપેશીઆથી પુરુષની ઇચ્છાને પોષનારી દાસી મરી તેની મિત્ર અને મહાયક થવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમા પહેલ પહેલી જાગી. અને સ્ત્રીપુરુષોની લગ્ન વીગેની ભાવના—પરિવર્તનના ખીજ તેનાથી નાંખાયા. ત્યારથી સ્ત્રી દાસી મરી સુહૃદ થઇ અને સુહૃદમાથી અત્યારે સાથીમાં પરિવર્તન પામી છે.

અને એથેન્સની તેવખનની મંરકૃતિની ધટનામા એરપેશીઆનો ફાળો કે જેવો તેવો નહનો જે કે સ્ત્રી પોતાના કાર્યપ્રદેશોની આકરી મર્યાદાને લીધે ધણુ ખર પુરુષ દ્વારાજ પોતાના આદર્શો સાધી શકે છે અને એરપેશીઆથી પણ તેવીજ રીતે થયુ. પણ જે સ્ત્રી પેરીકલીસ

જેના પુરુષ-ઉત્તમ નેરની પ્રિય પત્ની અને સહાયક હોય, જેને જગત આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યું છે. એવા પાર્થિનોનના મંદિરના વિધાયક શીડીયામ જેવા અદ્વિતીય કલાકારની પ્રેરક હોય; જે એના કાગોરાસની પ્રિય શિષ્યા અને સોફેટીસની ગુરુ હોય; અનેક કવિઓ અને નાટ્યકારો જેના અભિપ્રાયને અમૂલ્ય લેખતા હોય અને ખીજ સમકાલીન મંદાનજનો એની નસલાહતુ નાણુ સદર્થ સ્વીકારતા હોય અને ઇતિહાસમા જે અમર થઇ હોય તે સ્ત્રીની અમર એથેન્સના તે સુવર્ણ યુગની સ્થાપનામા અતિશય હોવી જોઈએ એમ લાગ્યા પના રહેતું નથી.

સ્ત્રીજનમા પ્રથમ વસત સમી એરપેશીઆ ના જીવનનો આ આદર્શ. આજનો નારીવર્ગ આવા કેટલા વખતના આદર્શો સરજાવશે ?

દાન આપતી. વખતે યાદ કરો—

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ.

હાલમાં ૬૦ ખરા.—નિરાધર બાળકોનું પોષણ પાય છે.

લખો.—આનંદ સેક્રેટરી

કાઠીઆવાડ હીંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણ કેમ્પ.

સી મ લા

૧૯૨૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૧૬ થી]

અને હોટા નાગપુર વચ્ચેનો આ વિભાગ બહુ રમ્ય છે. હોટા નાગપુરમાં ભુલું બન્યું છે જ્યાં પણ જરૂરી સર્વ વસ્તુઓ મળી શકે છે. એનાથી વધારે દૂર કુસુમટી નામની નાની પણ સુંદર જગ્યા આવે છે જ્યાં સીમલાની હદ પુરી થાય છે. તેને છેડે જમુકેસલ આવે છે જે કાશ્મીરના નરેશનો ઉનારો છે.

આ તો જોવા લાયક દરેકોમાંનાં મુખ્યતો હેવાલ થયો. નાનાં નાનાં અનેક દરેકો અને રથાનો છે. આખા પ્રદેશમાં લીલોતરી અને વચ્ચે નાના મોટા અંગનાઓ સુધઃ રીતે ગોઠવા છે.

સગવડો

સીમલામાં રસ્તાઓ બહુ વિશાલ અને ચાલુ સારી રિધતિમાં રાખ્યા છે. ગમે તે રસ્તે ચાલતાં કંઈજો આવે તેમ નથી.

આખા સીમલાને નળથી પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે અને ચોવીશે કલાક પાણી મળે છે. ગટરો યુક્તિથી ગોઠવેલી છે તેથી પાણીનો ભરાવો થતો નથી અને મચ્છરનું નામ નથી.

આખા પર્વત પ્રદેશમાં વીજળીની ગોઠવણ છે અને તે અંગનામાં પણ આપવામાં આવે છે. આખા રસ્તાઓ પૂર પ્રકાશમાં જહાર મારે છે અને રાત્રિએ સામેની ટેકરી પરનો દેખાવ જોવા જેવો કરી મુકે છે. વીજળીક બળ દવાને કારણે અટકી પડે ત્યારે આખું સીમલા અધારામાં અટવાય છે.

જરૂરી તેમજ ખોખોખની લગભગ સર્વ ગાળો મળે છે. ટેકાણે ટેકાણે દુકાનો ગોઠવાયેલી છે અને વેપારીઓ ટેલીફોનથી માલ મોકલી

આપે છે. માલ મોકલનારની સુચના (orders)નો તરત અમલ થાય છે.

ટેલીફોન લગભગ દરેક દુકાન ગળે છે તેથી દૂર રહેનારને પણ ઘણી સગવડ પડે છે. ટેલીફોન માટે સીમલામાં ટૂંક લાઇન છે ત્યાંથી કાલકા, દીલ્લી, અંબાલા, મુબાઇ, પેશાવર વગેરે અનેક સ્થળે ટેલીફોન થઇ શકે છે, આથી સગવડમાં વધારો થાય છે.

ઈંગ્લીશ પદ્ધતિએ રહેનારને માટે ઘણી હોટેલો છે તેમાં *Hale's Hotel* જે સૈંસીલ હોટેલના નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે તે મુખ્ય છે. જાણી ટેકાણે ટેકાણે તેવી હોટેલ છે. એક હોટલ હોટેલ છે પણ સગવડ કેવી છે તે જાણવાનો મને સમય મળ્યો નથી.

ખાનગી ડાકટરો બહુ છે તેથી તબીબતમાં બગાડો થતાં ખાસ અડચણ પડતી નથી.

અંગનાઓ બાડે મળી શકે છે, ફરનીયર સાથે મળે છે; પણ અહીંના લાડાં ઘણાં મોઢાં છે. અનાજ સાફ મળે છે, શાક તાજાં કે મિશ્રિત પ્રકારના મળે છે. પોરટ ઓશીસો અને તાર ઓશીસો ટેકાણે ટેકાણે છે, પ્રમાણમાં ઘણી વધારે છે.

જવા આવવાના સાધન માટે રીકશાઓ ઘણી મળે છે. માધારણ રીતે ચાર માણસો તેને ચલાવે છે. ગરીબ માણસો ઘણું કામ કરે છે. હુંગરો ચૂંદરે છે તેના પ્રમાણમાં તેનો લાડાનો દર બહુ જુલુ છે. રીકશાવાળાઓ ગરીબ હોવા છતાં પ્રમાણિક ખુબ હોય છે અને કાંઈ ઓછું ભુલી ગયા હો તો બંગલે પહોંચી કરી ખર્ચ છે સીમલામાં ગાડી કે મોટર ચાલતી નથી તેથી જવા આવવાનાં સાધનોમાં કાંતો પોતાની પગો અથવા આ રીકશાઓજ છે.

ફરનીયર જગેજો થોડા વખત માટે ફરનીયર બાડે પણ મળી શકે છે એટલે સુખ.

સગવડ માટે બંગલામાં ઉભુપ હોય તો તે અદ્ય કીંમતે ઘોડા વખત માટે આ રીતે પુરી પાડે છે. સીમલામાં પોલીસનો બંદોબસ્ત ધણે સારો છે. ચોરીનો ભય નથી. બંગલાનાં દારો ઉધાડાં મુકી સુષ શકાય છે.

પ્રકીર્ણ

જ્યારે વરસાદ વરસતો હોય અથવા બરફ પડતો હોય ત્યારે અહીં બહુ ગમ્મત આવે છે. ઝરમર ઝરમર બરફ પડે ત્યારે જાણે આકાશમાંથી લોટ (આટો) વેરાતો હોય તેવું લાગે છે. કેટલીક વાર કરા પડે છે ત્યારે છાપરાપર મોટા અવાજ થાય છે અને રસ્તે ચાલતા હાઈએ તો તડતડ વાગે છે.

ઝોગર-સોટેબરમાં સીમલા પુર બહારમાં હોય છે. વનરાજી પુષ્કળ ખીલે છે અને ફુલનો બર બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે.

અકટોબરની આખરે સખત બરફ પડવા માંડે છે સાર પંખી ત્યાં પહાડી બાંધાવાળા રહી શકે છે. કેટલાક ઝોશીસરોને રહેવું પડે છે, પણ ઠંડી ધણી લાગે છે. માર્ચની આખરે મોસમ શરુ થાય છે અને સરકાર ત્યાં એપ્રિલની શરુઆતમાં આવે છે.

કેટલીક ફરવાની જગ્યા ખાસ શાંતિવાળી હોય છે. સમરહીલનો આખો વિભાગ બહુ શાંતિ આપે તેવો છે અને વરસાદ ન થતો હોય અને વાદળો થએલાં હોય ત્યારે ત્યાંનું સૌંદર્ય અસૌકિક દીપે છે. પ્રોપેક્ટ હીલ ઉપરથી દેખાવ એવોજ સુંદર છે. ઉધાડ હોય ત્યારે ત્યાંથી સતલજ નદી દેખી શકાય છે. અમને તે

જોવાનો પ્રસંગ ભાગ્યે નહીં. એનડેલમાં પોલો કે રેસ હોય ત્યારે મોટા મેળાવડો થાય છે અને બહુ આનંદ આવે છે.

એપ્રિલર ૩૦ને દિવસે મોલ ઉપર પરેડ થાય છે, વાઇસરોય અને પંજાબના ગવર્નર તેમજ સર્વ અમલદાર અને નામાંકિત પગેણાઓ તે પ્રસંગે મોલ પર આવે છે. અને તે વખતના જુદા જુદા પહેરવેશો અને પદ્ધતિઓ જોવાની તેમજ સરકારની રાજ્યપદ્ધતિનો એક અંશ જોવાની સારી તક મળે છે.

હવામાણી

સીમલાની હવા સુકી છે, ધણી તંદુરસ્ત છે, વગર હથે ફેં પથુ ભોજન તે પાચન કરે તેવી છે અને લોહી માંસમાં વધારો કરે તેવી છે. ખાસ કરીને મુંબાઇના કંટાળેલા મગજનો શ્રમ દૂર કરે તેવી અને મુંબાઇના ચોક્કસ વ્યધિઓ (સંપ્રદણી વગેરે)ને દૂર કરે તેવી છે. પાણી નળનું છે તેથી સુમધુર તો નથી પણ ઠંડું સ્વેદ હોવાથી ભાવે તેવું છે.

આખા વાતાવરણમાં અજબ શાંતિ રહે છે. વાંચવા લખવાનો શોખ હોય તેને પ્રેરણા આપે તેવું વાતાવરણ રહે છે. હરવા ફરવાના શોખ વાળાને અનેક મોટા નાના રસ્તાઓ છે. માઇલો ચાલતાં ચાક લાગે તેમ નથી અને બહુ ચાલે તેને ધોરણ પચવામાં માથેરાન પેડે વધિ આવે તેમ નથી. હૌદુરયાનની કળાના નમુનાઓ જોવા હોય તેને માટે મોલ પર અનેક દુકાનો છે અને ધનની વિપુલતા હોય તે મોં ગાગી રકમ આપી સારી ચીજો ખરીદી શકે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનો ભાગવત ધર્મ

૪૩૩૬૬૬

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૩ થી]

મંદિરોને નિર્માણવિધિ, એને લગતા મંત્રો વગેરે વગેરે સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું; ખંતેમાં ભગવાનની સ્તુતિ, ધ્યાન, શ્રવણ, કર્તવ્ય વગેરે વાળી ભક્તિ તો સામાન્ય. કદાચ ઘણા સમય સુધી આ બે પરંપરાના અનુયાયીઓ તફાવત જુદા પણું નહીં પડ્યા હોય, પણ ઇ. સ. સાતમા શતકમાં બે જુદા હોય એમ બાણી ચરિતમાં દિવાકરમિત્ર પાસે ક્યા ક્યા માર્ગના લોકો હતા તેનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

અથ નાના દેશીયૈઃ વીતરામૈરર્દૈર્મસ્કરિમિઃ
શ્વેતપટ્ટૈઃ પાણ્ડુરમિશ્રમિર્માગવતૈર્વર્ષિમિઃ કેશભુજકૈઃ
કાપિલૈર્જૈનૈર્લોકાયતૈકૈઃ કાળાદૈરૌપનિપદૈર્ધરકારણિ
કૈઃ કારન્ધમિનિર્મર્મશાલિમિઃ પૌરાણિકૈઃ
સાક્ષતન્તૈઃ દૈવૈઃ શાબ્દૈઃ પાંચરાત્રિકૈરન્યૈથ
સ્વાન્સ્વાન્ સિદ્ધાન્તાન્શૃણ્વન્નિઃ

આ વાક્યમાં બાણીભટ્ટે ભાગવતને તથા પાંચરાત્રિકાને જુદા ગણ્યા છે. મતલબ કે એના વર્ણનમાં એક ભાગવત અને બીજો પાંચરાત્ર એ રીતે વૈષ્ણુ ભક્તિના બે માર્ગો પ્રચલિત હોવા જોઈએ; ભક્તિ માર્ગનું પાછળનું સાહિત્ય જોતાં પણ એમજ લાગે છે, આ બે માર્ગોમાંથી ભાગવત માર્ગના મુખ્ય ગ્રંથો બાણીના વખતમાં ભગવદ્ગીતા અને હરિવંશ હશે. પણ એજ આરસામાં કે પચાસ વર્ષ આગળ પાછળ રચાએલું વિષ્ણુ પુરાણ એ આ ભાગવતો માટેજ રચાયેલો ખાસ ગ્રંથ લાગે છે. જે કે ત્યાં સુધી ભાગવત અને પાંચરાત્ર મતના કેટલાક સિદ્ધાંતો સામાન્ય હશે. વાસુદેવના ચાર વ્યૂહની વાત માકડેય પુરાણમાં અને વિષ્ણુ પુરાણમાં

વ્યૂહવાદ કરતાં પ્રદહાદની ભક્તિ, ભગવાને એ માટે લીધેલો નરસિંહનો અવતાર, ધ્રુવની ભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણનું અહ્યુત ચરિત્ર વગેરે વાતો મુખ્ય છે. મતલબ કે વિષ્ણુ પુરાણે ભાગવત મતને પાંચરાત્રથી જુદો પાડવાનું ખાસ કામ કર્યું.

વિષ્ણુ પુરાણના વખત સુધી પાંચરાત્રીઓ પણ ગીતાને અને નારાયણીય પર્વને પ્રમાણુ ગ્રંથ ગણતા હશે; પણ પછી પાંચરાત્રીઓને દ્વિધે સાત્વતાદિ પાંચરાત્ર સંહિતાઓ રચાવા લાગી, એટલે ભાગવત માર્ગમાંથી એ જુદા પણું સ્પષ્ટતર થયું.

આ રીતે વિષ્ણુ પુરાણના તથા પાંચરાત્ર સંહિતાઓના રચના કાળથી આ બે મતો સ્પષ્ટ જુદા પડ્યા લાગે છે, પછી ભાગવત મતનાજ કેાષ સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી અનુયાયીઓ શ્રી ભાગવત પુરાણની અહ્યુત રચના કરી ભાગવત મતને જોર આપ્યું, અને પછીનાં સેંકડો વર્ષ સુધી ભાગવત મતના વૈષ્ણુઓના મુખ્ય પ્રમાણુ ગ્રંથો પુરાણ અને શ્રી ભાગવત બેજ રહ્યા.

પાંચરાત્રીઓએ અનેક પાંચરાત્ર સંહિતાઓ રચી અને દ્રાવિડ ભક્તોએ દ્રાવિડ ભાષામાં પુષ્કળ ભક્તિ સાહિત્ય સર્જ્યું. આ પાંચરાત્ર સંપ્રદાયને અનુસરી નામાનુજયાયે ૧૧ મા શતકમાં વિશિષ્ટાદિત માર્ગ ચલાવ્યો, અને ભાગવત સંપ્રદાયને અનુસરી શ્રી વદ્મભાચાર્યે છેક ૧૫ મા શતકમાં શુદ્ધાદિત માર્ગ ચલાવ્યો.

અહમ્મતનાં ઉપર કહેલાં અધિકરણનાં જુદા જુદા આચાર્યોનાં બાળ્યો આ ઐતિહાસિક સ્થિતિને બરાબર દેખાડે છે. સૂત્રકરે સાંખ્ય પાશુપતવગેરેનું જેમ ખંડન કર્યું તેમ પાંચરાત્ર પણ એની માન્ય ઔદ્ગનિષદ મત ન હોવાથી એનું ખંડન કર્યું. સૂત્રકરે કદાચ ભાગવત અને

પાંચરાત્રને એક સાથે ગણ્યાં હશે, અથવા એ બે ભેદોના સારે જુદાજ નહીં પણ હોય. પછી શંકરાચાર્ય, સૂત્રકારના ભૂતને અનુસરી પાંચરાત્રનું ખંડન કર્યું, પણ એમણે એટલું ઉમેર્યું છે કે “ભાગવતોની માન્યતાનો કેટલોક અંશ શ્રુતિ માન્યતા સમાન હોવાથી એ અંશ માટે વિરોધ નથી પણ બીજા અંશ માટે વિરોધ છે માટે એનું ખંડન કર્યું છે.” (વ. સૂ. ૨-૨-૪૨)

રામાનુજચાર્યે આ સૂત્રને પાંચરાત્રના ખંડનરૂપે નહીં પણ એના અમુક અંશના ખંડનરૂપે સ્વીકાર્યું છે; અને મધ્યે પણ શાકત મનના ખંડનમાં અર્થ કર્યો છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યે શંકરાચાર્ય પ્રમાણેજ પાંચરાત્રના શ્રુતિ વિરુદ્ધ અંશના ખંડનરૂપે અર્થ કર્યો છે. આ રીતે પાછળથી બે પરંપરા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૧. વર્ણી શંકરાચાર્યે ભાગવત અને પાંચરાત્ર બેને શા માટે એક ગણ્યાં એ સમજાવતું નથી. કારણ કે બાણ પછી શંકરાચાર્ય થયા છે. એટલે બાણના વખતનો ભેદ એમના વખતમાં પણ હોવો જોઈએ, છતાં ભેદ નથી પાડ્યો એટલે કતિ સૂત્રકારની દૃષ્ટિમાં ભેદ ન હોવાથી પોતે પોતાનો ભેદ ન ગણ્યો હોય અથવા ભાગવતો અદ્વૈતવાદી હોઇને ઔપનિષદના વિરોધી ન હોય. ભગવાનનું ધ્યાન કરવાની, શ્રવણ, અર્ચન કરવાની વગેરે ભક્તિની વાતો માટે તો શંકરાચાર્યને વિરોધ નથી. એ તો ગીતા બાધ્ય ઉપરથી દેખાય છે. પણ પાંચરાત્ર અવૈદિક છે. એમાં વેદની નિંદા છે માટે શંકરાચાર્યે ખાસ ખંડન કર્યું છે.

“ચતુર્ણાં વેદેષુ પરમ્પરેન્દ્રોલ્લખ્યા શાષ્ટિત્વમ્મદં દાત્ત્વમધિગત્વાન્તિવાદિ” વેદમિન્દાદર્શનાત્ ।
વ. સૂ. ૨-૨-૪૨.

અને કેટલાંક પુરાણો પણ કદાચ આજ કારણથી પાશુપત સાથે પાંચરાત્રને પાખંડ શાસ્ત્ર કહે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કૂમ્ભપુરાણમાં વ્યાસગીતામાં પાખંડી, વિકર્મસ્થ અને વામાચારીઓ સાથે પાંચરાત્ર અને પાશુપતોની નિંદા કરી છે. (જુઓ અ. ૧૬ શ્લોક ૧૫)

શ્રી ભાગવત પણ “ભગવાનની પૂજા વૈદિક, તાંત્રિક અને ઉચ્ચ મિશ્રિત એ રીતે ત્રણ પ્રકારે થાય છે.” (જુઓ ભા. ૧૧ ૨૭-૭) એ પ્રમાણે વૈદિક અને તાંત્રિક પૂજાને જુદી પાડે છે. અને શ્રી અધ્યય દીક્ષિને વેદાન્ત કલ્પતરૂ પરિભ્રમમાં ઉતારેલા વૈખાનસ શાસ્ત્રના શ્લોકમાં પાંચરાત્રને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અવૈદિક અને તાંત્રિક કહ્યું છે. (જુઓ વ. સૂ. અ. ૨, ૨-૪૪ ઉપર વેદાન્ત કલ્પતરૂ પરિભ્રમ).

આ વિષયમાં સંપ્રદાયોની પરસ્પર નિંદાના અંશને છોડી દેખીએ તો પણ ભાગવત અને પાંચરાત્ર બે વૈષ્ણવ ભક્તિના જુદા સંપ્રદાયો હતા એટલું ચોખ્ખું દેખાય છે. આ સંપ્રદાયો કયારે જુદા પડ્યા? જો કે ચોક્કસ પુરાવો નથી પણ મને તો લાગે છે કે નારાયણીય પર્વ અને બ્રહ્મસૂત્ર પછી અને બાણ પહેલાં, આ બે માર્ગો કેટલેક અંશે છુટા પડ્યા હશે; પછી વિષ્ણુ પુરાણે એ બેના ભેદને સ્પષ્ટ કર્યો અને શ્રી ભાગવતે અદ્વૈતવાદ સુકતમાન અને વૈરાગ્ય સાથે ભક્તિના સમન્વયવાળો માર્ગ આપીને ભાગવત સંપ્રદાયને અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા આપી.

૧ ઉક્ત સૂત્રના બાધ્ય ઉપર ભારતી દીક્ષુ વિશ્લેષ કરનાં વેદાન્ત કલ્પતરૂનો લેખક કહે છે કે “પાંચરાત્રની ભક્તિવાદી સ્વરૂપે પેં વ્યાસોદ માટે દર્શક રચના કર્યાનું પુરાણોમાં કહ્યું છે.” આ બાબતમાં પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અ. ૩-૪મા “પ્રાપ્તવાયિત્વા અને તેના પુરાણોમાં દિગ્દર્શન” એ લેખ જુઓ.

હૃદયોદ્ધાર

[અનુસંધાન પદ્ય ૫૦૦ થી]

સુરત મોકલાય એવી સ્થિતિમાં તે ન હતો, એટલે સાન્ટાક્રુઝમાં તેના કાકાને લ્યાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો.

કાઉન્સિલના કાર્ય અર્થે તેના પિતાથી પણ તેજ દિવસે પુને જવા મુંબાઈ આવ્યા હતા, અને સાન્ટાક્રુઝમાં બાકીને લ્યાં ઉતર્યા હતા. અપોરનો સમય એટલે માળામાં રહેલો મહિલા વર્ગ ખખર પહેાંચતા હતુના પતંગ આગળ વીંટળાઈ વળ્યો. અથડામણને લીધે તે બર ઉંધમાં હતો. સાંજના પાંચેક વાગતાના સુમરે હતુએ આંખ ઉઘાડી ને એની આજુબાજુ માળાનું સ્ત્રીમંડળ ભગોયું જોયું. કેટલાંક ઘેરાં અંદરના ખંડમાં સ્તવ ચેનાવી બેઠાં હતાં. હતુએ આંખ અંધ કરી, ને પીયા માટે પાણી માંચું. હતુના ઓશીકા નજીક તેનાં કાકી બેઠાં હતાં. તેમણે અંદરના ઓરડામાંથી કાઢીને સોડા લાવવા કહ્યું. સોડાથી બરલો ગ્લાસ લઈ એક બાળા હતુ સન્મુખ આવી ઉભી રહી. હતુએ આંખ ઉઘાડી તેને સામે ટગર ટગર જોયા ક્યું. પોતે જ્ઞાનાવસ્થામાં છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં તેનું તેને જ્ઞાન નહતું.

“બાપ, હતુ, તું એને ઓળખે છે ?”

કાકીએ હતુના કપાળપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં લાડથી સવાલ કર્યો. પ્રીતિપત્ર કલામની એ બાળા અહીં ક્યાંથી ? એ શંકાનો નીવેડો લાવના પહેલાંજ હતુથી કાકીના સવાલનો જવાબ મુખમાંથી આગેઆપ નીકળી પડ્યો. “કાણુ ? સ...રોજ ! ! તું અહીંઆ ! સુરેશ ક્યાં ?” મુરખનીની લાજરી સન્મુખ કે ઉચ્ચર વદે એ અશક્ય હતું. તેણે શોકજનક મુખે નીચે જોયું. તેની આંખમાં ઝગઝગીયાં આવ્યાં. છેવટે

તેના ચક્ષુમાંથી એ અશ્રુનાં ટીપાં હતુના હસ્તને સ્પર્શ કર્યાં. કપાળપર ચાંલો નહોતો, તેનો તોડ હતુ સમજી ગયો. સરોજ બાળ વિધ્વસા ! તે ફરીથી બેભાન થઈ ગયો.

હતેન્દ્રની તખ્તીયેતમાં દિવસે દિવસે અચ્છ-ધાર્યો સુધારો થતો હતો. તેને હવે તાવ આવતો ન હતો. તે હવે બેભાન પણ થતો નહોતો. ફક્ત તે હવે અશકત હતો. સરોજ કોલેજના લેસનપર દાક્ષમાં બીજકુલ ધ્યાન આપતી નહોતી. તે દાજરી પુરાતરી સાન્ટાક્રુઝમાં આવતી રહેતી, અને હતેન્દ્રની સારવાર કરવામાં અધ્યાગ શ્રમ લેતી. હતેન્દ્રને સુરત લઈ જવા પિતાએ વાત ઉપાડી પરંતુ ભયના અગ્રદ્યોતિ વાત મોકક રાખવામાં આવી હતી. કાઉન્સિલનું સીટીંગ પણ લાંબો સમય ચાલે એમ હતું, એટલે સેશન પુરુ થતાં સુધી એને સાન્ટાક્રુઝમાં રાખવો એ નક્કી ક્યું. સરોજ સાથે એકલા વાર્તાલાપનો આનંદ કરવાની તક હજી સુધી હતેન્દ્રને મળી ન હતી. તેણે દાકતર તરફથી બહુ વાત કરવાની મનાઈ હતી. બટક બોલા હતુને આ પરેશ કાણુ લાગતી. હવે તે હીંચકા પર બેસી શકતો. કાંઈ કાંઈ વખત પાસેના માળામાંથી વીણા વગાડતી સરોજનો મધુર સ્વર એના કંઈમાં પ્રવેશ કરતો.

“ધમ્મી ધમ્મી પાર ઉતર ગયે
પાપીં હુરે જળમેં;

સુંમડા કવા દેખે દસપણમે ?”

કુ—

“શું છેલ્લાં મુખકપ તને દેડ આ છે જરાની.”

વગેરે ખારા સાકેજ ને કલાપીના ‘ટહુ કાર’માંથી વેરાન્યની લીડીઓ સરોજના સુંદર તાલ ને આજ્ઞા અને મધુર કંઠથી ગવાતી. હતુ એક ધ્યાનથી સાંભળતો. હતુ સંગીત ને ગાયન કળાનો પણ આ હતો એટલે તેને કે જાણ

આનંદ પ્રાપ્ત થતો. હજી સુધી તેણે સરોજને વીણા વગાડતી કે ગાતી પ્રત્યક્ષ જોઈ ન હતી. સરોજ તેમ કરતાં શરમાતી હતી.

૪

એક રવિવારે સાંજે આખાની વાડીમાં હોત્યકા-
પરજ સરોજ કે વાંચતી માલમ પડી. હાલમાં થોડા દિવસથી તો તે હોત્યકાપર બેસવાનો ફક્ત જીતુએજ ધમ્મરો લીધો હતો. વગર રમતે બેસનાર વ્યક્તિ તેની હૃદયદેવી હતી, એટલે એને પણ હોત્યકાપર બેસવાના સમાન દક્ષ હતા. ધીમે પગલે ખીલાડીની ચાલે પાછળથી હોત્યકા નજદીક જઈ જીતુએ સરોજની આંખો ડાખી 'કાણુ, જીતુ ?' સરોજે ઉમળકાથી હાથ દાખી ઉપાડતાં કહ્યું. હજી તેના હાથ સરોજના હાથમાંજ હતા. જીતુએ સરોજના ચક્ષુમાં કે નવીન રુકુર્તિ નીહાળી. તેના મુખાવિદ્ય પર લજ્જાના શેરડા માલમ પડ્યા. તે તેની સાથે હોત્યકાપર બેઠો ને વગર પુછે બેસવા લાગ્યો: "સરોજ, મારું હાર્ટ (હૃદય) દાકતરો કહે છે તેવું હવે નરમ નથી. તારો પૂવે ઉવાલ હવે મને કહે. તું વીક્સન કોલેજમાં ક્યાંથી આવી ? તું અલ્પાર સુધી ક્યાં હતી ?"

"શું કહું ? સરોજે નિઃશ્વાસ નાખ્યો, મારા કમનસીબ લાગ્યની વાત તું ન જાણે એજ તારે માટે બહેતર છે."

"ના, મારા સમ, ત કહે તો." જીતુએ ઉત્સુકાથી કહ્યું.

"તારા દરરોજના આગ્રહને લીધે મારે કહેવું પડે છે કે" સરોજે વાત ઉપાડી, "પતિ વિહોણી એક તિરાધાર સ્ત્રી હું છું. મારી વિરહ વેદનાતું વણન અવર્ણનીય છે. મારાં સુરેશ સાથે લગ્ન થયાં તે વાત તારાથી હવે અજણુ નહીં હોય. એટલી નાની વયમાં લગ્ન કરના સુરેશ જાતે ને હું નાણુદ દના પ તું વ્યાતની રુદ્ધિને લક્ષવાના ખોટા રો. અને કિત્તેજન અપવા

તેની માતાએ મારી ખાતે સમેજવી લગનનું સુદર્ન જોડવ્યું. મારાં ખાપુ જીવતા હોત તો એટલી નાની ઉંમરમાં મને લગનની જંગળમાં ફેંકતે નહીં. મારે સાસુરેથી પ્રથમ તેડાનો તાર સુરેશની માંદગી સંબધી હતો. સુરેશને એરી નીકળ્યાં હતાં. તેની આલુઆલુ ગિમ્મ હૃદયે સમાં વહાલાં ટોળું કરી બેઠાં હતાં. તે બચે એમ કોઈને આશા ન હતી. લગ્ન મંડપમાં હસ્ત મેળાપ સમયે જોએલું મુખ ફરીથી મરણુ શય્યાપર જોવા મારા લાગ્યમાં નિર્મોણુ થયું હતું. મને જોઈને તે તો આ ફાની દુનીયા ત્યજી પરલોક ગમન કરી ગયો." સરોજનું હૃદય લંબાઈ ગયું. તેનાં ચુક્ષુમાંથી ગંગાજી વહેવા લાગ્યાં. તેનું મરતકે અજણુતામાંજ જીતુનાં ખોળામાં પડી ગયું. તેના અંખોડાની લટછુડી થેઇ ગઈ. માંધા પરની વેણી ખસી જઈ બોંધપર પડી. બે ઘડી સુધી બેઠ પેટા કાઢીએ એક શબ્દનો પણ ઉદગાર કાઢ્યો નહીં.

"સરોજ" જીતુએ સરોજની પીઠપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: "તું સમજી છે. ગત ન જોચ્યેત ?"

"હું તે સમજી છું. પણ જ્યારે તે દેખાવ યાદ કરું છું ત્યારે મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે."

"તું અહીં ક્યાંથી?"

"મારા મામા તારા કાકાના માળામાંજ રહે છે. મારી પરાધીનતા ને વિરહની તીવ્ર વેદનાને મજબૂતમાંથી જડમુળથી ઉખેડવા કાળે તેમણે મારું મન આગળ અબ્યાસ તરફ દોરવ્યું. મેં ડોઈગની 'એલીમેન્ટરી' પરીક્ષા પાસ કરી. મેટ્રીક કલાસમાં આવતાં પહેલાં મારનાર રાખી દારમોનીયમ ને વીણા વગાડનાં પણ શીખી લીધાં. વધુ અબ્યાસ માટે મારા મામાએ તેમની દેખરેખ નીચે મને મુખ્યાઈ બોલાવી. મોજ મજાદના અધિકારમય વાતાવરણમાં કોઈવાર

મારા નાથનું મને સ્મરણ થતું, અને ચરચર કાપતી ડોળા ફાટી હું ચારે તરફ શૂન્ય નગરથી જોતી. સુરેશ મારો મહા દેહનાથ કે હૃદયનાથ, તે તો મારો હસ્ત ઝાલનાર હતો. જીતુ, મારી જીંઘી ખરેખર જોશીઆળા છે, અને જો કે આશાનાં અંકુરની અંખી જણાતી હોય તો તે હું તારામાં જ નીહાણું છું. હીંદુ સંસારની રૂઢિનાં અંધને તોડનાર તે ગૃહજીવનમાંથી જડના અને કડવાશને નાશ કરનાર મુધારક તું છે એવી મને તારા લેખ વાંચ્યાથી ખાત્રી થતી હતી. તને સ્મરણમાં

જોવાની મને અભિલાષા હતી. તું મારો જીવન-દાતા થશે, દેહનાથ ને હૃદયનાથ બનશે એવી મને આશા છે. ”

“ હા, હું જરૂર બનીશ. ” કહી જીતુએ સરોજને જોડમાં લીધી.

હીંચકા ઉપરની માળાની પાસેની બારી-માધી જીનેન્દ્રના પિતાએ આ દેખાવ જોયો, અને “ શાખાશ, દીકરા, ભાવિ મુધારક તરીકે તારા બાપનું નામ રાખ્યું ” મનમાં બોલી લાંબી ઝૂંચાણા ગયા.

હીંદનું પશુધન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૯૦ થી]

અને એવી રીતે આખા પ્રાંતમાં જનારોમાં મૃત્યુ સંખ્યા હૃદયગરની થઇ પડે છે. હવે ધીમે ધીમે લેખકોને રોગી જનાવરોને જીવંત પાડી, જીવી જ સારવાર કરવા અને નિરોગી જનાવરો સાથે તેમને ન બેળવવા દેવાની સમજણ પડવા માંડી છે. જ્યાં તેનો અમલ થાય છે ‘સાં રોગ આગળ વધે એ અટકે છે.

પશુઓ માટે દવાખાનાં ખોલવાની સરકારી યોજના પણ છે. જો કે ઘણાં કારણોને લઈ એ દવાખાનાંઓ માલ ધણીઓ વચ્ચે લોકપ્રિય થયા નથી. છતાં સરકાર તે દિશામાં સારો પ્રયત્ન કરી રહી છે. આખા હીંદમાં ૧૯૨૦-૨૧માં ૫૭૪ જનાવરોનાં દવાખાનાં નાના મોટા સ્થાપવામાં આવ્યાં છે. આમાં દશેક લાખ જનાવરોની દવા અને તેમના માના કેટલાક ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી હતી. મુખ્યનસર (પંજાબ) ખાને દેશોની મરકી સામે રક્ષણ આપવાને રસી તૈયાર

કરવામાં આવે છે. સા “ધમ્પીરીઅથ જંતુશાળા” માં ૨૫ લાખ જનાવરોને રસી કાઢી ‘શંક્રીય તેટલી રસી તૈયાર કરવામાં આવે છે. કારણ કે આકડાઓથી જણાવું છે કે રસી જનાવરોને સારું ગ્રહણ આપે છે. અને એવા રસી ‘કાંદેલ જનાવરોમાં મરણ પ્રમાણ ૪ ટકા જે હતું. એ સુકારસરની શાળામાં પુષ્કળ વધારો કરવામાં આવે છે છતાં આખા હીંદની જરૂરીઆતોને પુરી પાડી શકે તેવો શંક હોવાથી, બીજા સંદેશ દક્ષિણ હીંદમાં સ્થાપવાની સરકાર જરૂર જોઈ છે.

પશુજાતને અંશે હીંદનાં ખેતરો ખેડવાને માટે ધાત્રિક બળ દાખલ કરવાનો સવાલ બહુ વિચારવા જોઈ છે. પરંતુ સર્વે બાબતો તપાસતાં ધાત્રિક હજો અને હમણા વધારે ચાલે તે અસંભવિત જણાય છે. તે વચ્ચે ખરીદવા ખેડુતો પાસે પૈસા નથી. ખેતરોને વિદેશોનારો નાતો હોવાથી વચ્ચે મોઢાં પડે. વચ્ચે સમારવાને ગામડાઓમાં કોઈ

જાણતું નથી. નહેરુવાળા વિભાગમાં પંચથી ખેતી કરી શકાય તેમ નથી. વગેરે કારણોને લીધે હીંદને તો તેના પશુબળ ઉપરજ આધાર રાખવો પડશે.

જનાવરો માટે ખાસ જોરાક ધાસચારાની એકલીજ વાવણી હાંદમાં બહુ જુદા થાય છે. જેથી સરકારી રીપોર્ટોમાં તેની ખાસ નોંધ લેવાનો રીવાજ જણાતો નથી. અને સરકારી જનુભવીએ એ પણ ધાસચારા કરતાં અનાજની જાત સુધારવા તરફ વધારે લક્ષ આપ્યું છે. જનાવરો માટે કંઈ કંઈ જાતના નવા જોરાકો શોધી કાઢવા તે સત્યાલ હવે ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. જનુભવીઓ જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં વગર વરસાદે પણ ઉગતો કાંટાળો ચેર ઢોરોને જોરાક તરીકે આપી શકાય છે. અને તેમની કૌનત ટકાવવા માટે તે શોગ્ય જોરાક છે. વાયચ પ્રાંતોમાં “ ઐસુરાઈ ” નામનું ધાસ ખેતરોમાં છુટી પેદા થાય છે. અને ખેડુનોની ઘણી મહેનત છતાં તેને નિમ્ન લ કરી શકાતું નથી. અને વગર વરસાદે જમીનના રસમાંથી ઉગે છે. આ ધાસ દુકાળના વખતમાં જનાવરોને નીચાવી શકતું જણાયું છે. અને તેના ઉપયોગથી દર વર્ષે વાયચ પ્રાંતોમાં ૨૨ લાખ ટન ધાસનો જયાવ થઈ શકે. જેટલી સંખ્યા દુકાળનાં વખતમાં પરદેશથી લાવવાની ફરજ પડે છે.

રીન્ડરપેરટ વગેરે ચેપીરોજોથી હીંદનાં પશુઓનું મરણ પ્રમાણ મોટું છે અને તેમાંથી રોગી જનાવરોને છુટાં કાઢી ચિકિત્સા કરવાની રીત બાળ દશામાં હોવાથી, જ્યારે પણ આ રોગ આવે છે, ત્યારે ૧૫-૨૦ ટકા જનાવરોને લઈ જાય છે. સરકારી રીપોર્ટો ઉપરથી જણાય છે કે હીંદનાં ઢોરોમાં ૨૦ ટકા મરણ પ્રમાણ દરવરસે પાવે છે. તેમાં ૧૫ ટકા આવાં રોગોથી થાય અને પાંચ ટકા કસાઈખાનાઓને લીધે મરે છે.

આ સીવાય જો કોઈ મોટા દુકાળ આવ્યો તો મરણ પ્રમાણની હદ રહેતી નથી. આથી હીંદના ઢોરોનું મરણ પ્રમાણ બીજા પરદેશના દેશોને સુકાઈએ ઘણું મોટું છે.

પશુચિકિત્સા શાસ્ત્ર હીંદમાં હિલભળ્યું. હીંદના વિદ્વાનને હાથેજ વૃદ્ધિ પામ્યું. અને અત્રેજ પાણું જર્જરિત થયું છે. એ ચિકિત્સા મહારાજ નળ, ઋતુ પર્યં, મહર્ષિ પાલકાચ જાણતા હતા. પાંડવો નકુળ-સહદેવે તેમાં નામના મેળવી હતી. અને છેલ્લે ચક્રપાણી દસ સુધી એ વિદ્યા આદેશમાં હતી. ઘણા પ્રાંતોમાં ગૌવેધો “ જનાવરોની ખાસ ચિકિત્સા કરતા હતાં તેપણ હમણાં અરત થયા છે. હવે તો અંગ્રેજ વેટરનરી ખાતું આવી પોચું છે. અને અંગ્રેજ ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખેલા ફક્ક યુવકો કોત્રેજમાંથી બહાર પડી ગામડાઓનાં જનાવરોની ચિકિત્સા કરે છે. (૧) તેઓની સંસ્કૃતિનું ગામડીઓ સાથે સામ્ય નથી (૨) અંગ્રેજ દવાઓ અત્રેનાં સાધનોના પ્રમાણમાં ઘણી મોંઘી છે (૩) આ યુવકોની સંખ્યા હીંદના મોટા વિસ્તારના પ્રમાણમાં બહુ નાની છે. આ કારણોથી અંગ્રેજ ચિકિત્સા ગામડામાં લોકપ્રિય થઈ નથી.

સરકાર, જમીનદારો રાજાઓ અને ગામના લોગો સવે જમીનની વાવણીકેમ વધારવી, અને ખાસી જમીનનો ખેતીના કામમાં કેમ મોટે ભાગે ઉપયોગ થાય એ સલાહ મોઢા આગળ રાખી બેઠા છે. પરિણામમાં ગૌચરજમીન ઘટતી જાય છે. ઢોરોને ચરવાની, હરવા ફરવાની અને પગ દડો કરવાની જમીન હવે ગામડાઓમાં પણ ઘટતી જાય છે. પરિણામમાં ઢોરો નબળાં અને અશક્ત થતાં જાય છે. બીજાં દેશોના પ્રમાણમાં આપણે આ બાબતમાં ઘણું પછાત છીએ તે નીચેના કોઠાથી જણાશે:—

પોતાના પેટપુરતે, ખોરાક મેળવી લે છે. હવે, એ આખલાઓ ઉપર મોટું ભય આવી પડ્યું છે. હિંદની સરકારી હાઇકોર્ટેએ એ મહાજની. આખલાઓને, નધણીખાતી મીલકત ઠેરવી છે. તેને કાઢ ઉપાડી જુદા-મારી નાખે. હેરાન કરે અથવા ગમે તેમ કરે છતાં નમાશીકા તરીકે તેને માટે કેં દાદ ફરીઆદ, સાંભળી શકાય, નહી. આવી સ્થિતિ ઉભી થઈ હોવાથી, મહાજનાઉ આખલાઓ ધણી વખતે રખડતી જતો અથવા કસાઇઓ પકડી જાય છે. પરિણામ એવું ગંભીર, આવ્યું છે કે, ધણાં મધ્યમ શહેરોમાં ૧૦૦૦ ગાયો પાછળ એક આખલાની રાસ આવે છે. આથી સારાં અને પુરતાં મજબુત ઢોરોની ઉત્પત્તિ અશક્ય બને છે, દર ૫૦ ગાય દીઠ એક આખલાની જરૂર પશુચિકિત્સા શાસ્ત્ર સ્વીકારે છે. અને હિંદના દરેક ગામડામાં તેવી સગવડ થવાની જરૂર છે. બગાડ તથા ખીહારના બળદો તથા ગાયો દેખાવમાં, બળમાં અને કદમાં ઘણાં નાના હોય છે. ગામડાનાં જનાવરો જોતાં મોટા બકરા જેવાં લાગે છે. કુદ બહુ થોડું, ખેતી કરવાની શક્તિ જુદાં એવા પશુઓની જાત સુધારવાની ધણી જરૂર છે. પંજાબ અથવા સીંધના સારા આખલાઓ, જે સરકાર દ્વારા દરેક ગામ દીઠ ૧-૨ મળે તે બગાડ અને ખીહારની ઢોરોની જાતની સુધારણાં મોટે યોગ્ય દિશામાં પ્રયત્ન થાય. અલબત્ત આ આખલાઓ નીલાવવાનો ભાર મ્યુનીસીપાલિટીઓએ લોકલ બોર્ડો ઉપર અને માલિકો પશુ તેમની જ જિંદગી.

જુજરાતમાં સીરાં ઢોરો છે, પણ ડોળા ધાલતાં કુળ સીરાં રેક્ષણ લઈ રાખીને કે ઉપાયો લેવામાં નથી. અગાઉથી એક મોસમનો દરેક જીરો રોખવાનો પ્રયત્ન સશક્ત જમીન-તરફથી પણ થતો નથી. જેથી વરસાદ પડ્યા પછી હાલકાર થઈ રહે છે.

હાઇકોર્ટેના ચુકાવોથી આખલાઓનું ન ધણીઆતાપણું દૂર કરવું જોઈએ (જુઓ ઇડી લો. રીપોર્ટ ૧૫ કલકત્તા ૧૫૨. અકહાબાદ ૮. મદ્રાસથી પા. ૧૪૫) અને જાહેર મંરથાઓ ઉપર તેમનું માલીકત્વ કાયદાની રાહ સોંપાવું જોઈએ. આમ નહીં કરવામાં આવે તો મહાજની આખલાઓ ઘટશે અને પરિણામમાં આ મોટી સમગ્ર મડી ભયંકર અગવડનું સ્વરૂપ બનશે.

કલકત્તાની “હીંદ ગાસલા” ના “સેક્રેટરી” એ કેટલાક આંકડાઓ ભેગાં કર્યા છે. આમાં દરવરસે ૧૦ લાખ ઢોરો કસાઇખાનામાં કતલ થતાં હોવાનું જણાવ્યું છે. સરકારી આંકડાઓ જોતાં આ આડસ્ટો કાચો અને બહુજ ઓછો જણાય છે. હેડલા પચાસ વરસોમાં આંમડાઓની ચંદત હીંદમાંથી વીસધણી વધારે થાય છે. ૧૯૨૨-૨૩ ની સાલમાં ખાલી આમડાંઓ હીંદમાંથી ૬૫૭૦૦૦૦૦ ટન પરદેશ ખાતે રૂપીઆ ૫૭૧ લાખની કીંમતના ચંદા હતાં. તેના અગાઉના વરસમાં ૪૫,૫૦૦ ટન ચામડા ૫૯૮ લાખ રૂપીઆની કીંમતના ચંદા હતા. આ ઉપરથી કતલનું પ્રમાણ ધણું જ મોટું હોવાનું સહેજે અનુમાન થાય છે. પરંતુ ખાલી જનાવરોની સંખ્યા માટે થયું મોટી ફરીઆદ નથી. કુદનાળાં ઢોરો અને વાછડા વાછડીઓની કતલ થાય છે. તેને માટે સમજી પ્રજા તરફથી ખરી ફરીઆદ થાય છે. કલકત્તા મ્યુનીસીપાલિટી તરફથી એ માટે કાયદો થયો છે. મુજાઇમાં પણ પ્રયાસ થયો પણ યુરોપીઆ અને મોટે ભાગે મુસલમાન સમાસદો વાધો લે છે. આ સવાલને આર્થિક ગણવાને બદલે ધાર્મિક ગણવાથી ખોટી રીતે લાગણીઓ ઉત્કેરવાનું કારણ મળ્યું છે. જેથી એ દિશામાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ હમણાં બની શકે તેમ લાગતું નથી.

હીંદમાં એ જનાવરોનો મોટો વેપાર ચાલે

છે. ગામડાઓમાંથી એ વેપારીઓ જનાવરો ભેગાં કરી રેલ્વે મારફતે મોટી શહેરોમાં લાવે છે. અને લાં કસાઇખાનામાં મુકે છે. ગોવાળાઓ ને ગાયમાં દુધ મુકાઇ જાય કે તરત કસાઇઓ પાસે દોરને મુકતો અચકાતાં નથી. સાધન, જગ્યા અને ગૌચર-જમીનના અભાવે એ લોકોને હોદ્દા જતાં દોરોને વેચવાની ફરજ પડે છે. દરેક શહેરમાં મહાજનની નીલાવેલી મોટી પાંજરાપોળો હોય છે પરંતુ આર્થિક, ધર્મિક, વૈદ્યકીય, આરોગ્ય અને બીજા બાબતોમાં તે ધણીજ પછાત છે. તેથી પશુધન સંભાળાતું અથવા ઉછેરાતું નથી એ પાંજરા પોળોને ધામક, આરોગ્ય અને આર્થિક એ ત્રણે દૃષ્ટિઓ મેં પામે રાખી સુધારવાની ધણી જરૂર છે. હાલમાં એ ખાતાંઓ વિશેષ ઉપયોગી નથી.

નાગોરના બળદો, નેશ્ચેનાં દોરો, જમ્મત મહાલ જાતનાં પશુઓ, સાનીવાઝ અને દરીઆ-જુની બેસ જેવી ગાયો આખા દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. મિંધના મજબુત જનાવરો જોતાં સારી જાતની ગાયો અને બળદો ઉછેરવાનો શોખ આ દેશમાં ઘણાં વખત થયાં વંશપરંપરા ચાલ્યો આવે છે. શાસ્ત્રીય ઉછેરનું જ્ઞાન તો આ લોકો પાસે નથી જતાં પેઢી ઉતાર કુન્નર તો વંશપરંપરા ચાલ્યોજ આવે છે. પરંતુ એ જ્ઞાનનાં આપણે નથી. તેમ દેલાવો અથવા જાલીસાત પણ નથી. જેથી શુષ્ક અને તરત મૃત્યુને પામવા યોગ્ય રિયતિમાં હાલ છે. હવે એ જુના શુજરો ઘટના જાય છે. જંગલોમાં ચરાવાના સરકારી નિંજધોને લીધે તથા દોરચારવાની ધણી ખરી જમીનનો રેલ્વે, નહેરો, જાહેર રતાઓ અને બીજા બાંધકામોમાં ઉપયોગ થઇ ગયો હોવાથી એ કાટકતાં શુજરોનાં ટાળાંઓ બહુજ જોવામાં થઇ ગયાં છે. અને દોર ઉછેરનું કામ ધણુંજ ઘટયું છે.

આ વિષયમાં આપણે ડેન્માર્ક પાસેથી ત્રણ

શીખવાનું છે. આખા દેશમાં તે દેશી ખીખી, પનીર પુરું પાડે છે. કારણકે પશુઉછેરને ડેન્માર્કમાં જાતીય હોદ્દોગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. સર્તાવીશ લાખની વસ્તીવાલા નાના પ્રદેશમાં ગામે ગામ ગોપાલન શાળા છે. તે પ્રાંતય સરંથા સાથે જોડાયેલી છે. લાંની ૯૪૪ સંસ્થાઓ ૧૧૨૩ સારું સારી દોર ઉછેરનું કામ કરે છે. ૨૩૧૪ મેળોરાવાળી મોટી સંખ્યા કમીશનરો, ઇન્સપેક્ટરો રોડી દેખરેખ રાખે છે. સલાહ આપે છે. સરકાર મુનીસીપાલીટીઓ લોકલ મુનીસિપલ તરફથી પૈસા સંબંધી મદદ મળે છે. ફરજીયાત ગાયર જમીન રાખવાનો ગામડાઓમાં નિયમ છે પશુઉછેર સારું સારી પુરા પાડવા, બેહુતોને પશુપાલનનું શિક્ષણ આપવું, સારા દોરોને પ્રદર્શનોમાં વારંવાર ધનામો મળવા અને પશુચિકિત્સાનાં સાધનો પુરા પાડવા એ, સર્વે સગવડો તથા શાસ્ત્રીય ધોરણે પુરતી દેખરેખ સાથે સહકારી ધોરણ ઉપર ચોનવાં છે. અને આર્થિક દૃષ્ટિએ એ ધણી લાં બહુજ શયદાથી ચાલે છે.

હમણાં બેંગલોર ખાતે દોર ઉછેર માટે સરકારી શાળા સ્થાપવામાં આવી છે. આમાં પશુપાલન પશુ ઉછેર અને પશુ ચિકિત્સા સંબંધી સારું જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ કરી છે. ત્યાં વધારે, દુધ આપતી એંશાયર અને હોલસ્ટીનની મિશ્ર જાતની ૪૦૦ ગાયો રખી છે. દીલ્હીની બેસો, સિંધની ગાયો, પશુ ત્યાં રાખી સૌની સેરખામણી શાસ્ત્રીય રીતે રુહોદોનો જોઇને કરવામાં આવે છે. જરૂરીયા સારાં સાદા મંગારી મિશ્ર દોરો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જનાવરોને યોગ્ય ધાસચારો વાવવાના માટે ૧૦૦ એકર જમીન ઉપર અખતરાઓ કરવામાં આવે છે. આરોગ્યનાનાં ધોરણ ઉપર તબીલાઓ બાંધવામાં આવ્યા છે. સારું દુધ માખણ ધી વગેરે બનાવવાનાં હેલ્સામાં હેલ્સી દબનાં યંત્રો ખુબ ગોઠવવામાં આવ્યાં છે જનાવરોનું વજન

તપાસી ક્યો ખોરાક વધારે માફક આવે છે તે સંબંધી શોધખોળ પણ ત્યાં ચાલુ છે. હમણાં તો પ્રાતિક સરકારો તરફથી સ્થાપવાની સંસ્થાઓને ચલાવી શકે તેવા મુવકો ત્યાં તૈયાર કરવામાં આવે છે.

હીંદ એ ખેતી પ્રધાન દેશ છે. તેમાં લગભગ ૨૨૧ કરોડ માણસો ખેતી ઉપર રોકાયેલાં છે. પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. અને ખેતીનો આધાર સારા ઢોરો ઉપરજ છે, અમેરીકા અને

કેનેડાના દરેક માણસ ટીક ખેતીની પેદાશ રૂ ૬૨૪ અને રૂ. ૪૭૬ ની રાસ આવે છે. હીંદમાં રૂ. ૪૫ ની માત્ર આવે છે. તેનું કારણ ખેતીની સાથેજ સારાં ઢોરોમાંથી દુધ અને માખણના પેદાસની યોજનાનો અભાવ છે હીંદમાં તો સારા સાદો પુરા પાડી, ગૈયર જમીનો સ્વત્રાંત રાખી કોકોને ઉત્તેજન અપાય તો પશુપાલન વ્યવહારું ધંધો તરીકે ખુબ વધી શકે. પણ તે ધંધો રાહ-દારો ધોરણ ઉપર નભાવવાની જરૂર છે.

ગુજરાતી હિન્દી શબ્દકોષ (કિં રૂ. ૬) ૨, ખ સાથે વાન -)

ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક હકિન અને અપ્રચિત રૂબો મટે અ ને રોત ની જાતનું એક જ પુસ્તક છે આમાં રૂબો ૨૫૦૦૦ થી વધારે શબ્દો છે. પ્રત્યેક શબ્દમાં અને હાથમેરીમાં આ પુસ્તકની એક મત અવસ્થા હોવી જોઈએ અથારે હિન્દીને રાષ્ટ્ર ભાષા તરીકે સ્વીકૃતિ ને હરેનું સુજ ના કો ને આ શબ્દ સાચું છે ત્યારે આવા એક કોષ તો અત્યવ તો નિવય છે એ હિન્દીમાં ૫૦ લાખ લોકોને આ રૂબો ૨૫૦૦૦ રૂબો કોષ આજે ઉપયોગી થઈ પડશે તેમ જ ગુજરાતી શાસ્ત્ર તે જ કોષ તકલીફ રૂબોના અર્થો હિન્દીમાં અથવા છે નિમિત્ત રૂ. ૬) અથવા ૫ એ થા ૬-૯-૦ મોકલો.

મફત - વિશાળક સાસિક કાવજીરીદનારને મફત મળશે વા લ. રૂબીઆ મે છે

મળવાનું ઠેકાણું:—જયદેવ બ્રધર્સ હારેલીબાગ વડોદરા.

ગુજરાતનો એક જ્યોતિર્ધર

૧૭૭૭૭૭

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૦૮ થી]

મુસલમાન સૈન્ય ચઢી આવ્યું. દેશ બચાવવા કે મત ભંગાય ? શિષ્ય ગુરુ પામે ગયો અને મદદ માગી ગુરુની મંત્રસિદ્ધિથી મુસલમાન રાગની પાલખી ઉડતી ઉડતી ત્યાં આવી. અનાય રાજા જાણ્યો ને ગુરુને પ્રણિપાત કર્યા; પોતાના રાજ્યમાં જ મહિના છવહિસા ન કરવા દેવાનું વચન આપ્યું; ને કેમે કરતાં છુટયો. ગુજરાતની મહત્તાનો પૂજક અને વારતવિક ઇતિહાસનો સંશોધક આ દંતકથામાં રહેલું રહસ્ય જોઈ આંસુ સારે તો શી નવાઈ ?

સરિ સંવત ૧૨૫૯ સુધી ચોર્યાસી વર્ષ જીવ્યા, અને કુમારપાલ ગુજરી ગયા તેના થોડાક મહીના પહેલાં કાળ ક્યો.

ગુજરાતને માટે થોડાજ મહાપુરુષો લખાયા છે. એમાંના આ એક છે. ધંધુકાનો એક ગુજરાતી આત્મબળે વિદ્વાત સંપાદન દરી ‘કલિકાલ સર્વંશ’ અને છે. ગુજરાત વિદ્વાતમાં, રસમાં, સર્જકતામાં સદાએ આર્યાવર્તની બહાર ગણાત તે-ઇતિહાસમાં પહેલીવાર અને હજી સુધી છેલ્લી.

વાર-પોતાની વિદ્વાતાનો પડકાર આપ્યા વિશ્વમાં અનંતકાળ સુધી સંભળાય એમ એ ‘કલિકાલ સર્વંશ’ ની કૃતિઓદ્ધારો કર્યે જાય છે. આર્યાવર્તના સરસ્વતી મંદિરમાં ભગવાન પતંજલિ, પાણિનિ ને મમ્મટ આદિના સમૂહમાં એક ગુજરાતી પહેલીવાર આવે છે.

તે ઉપરાંત આ દેશમાં સદીઓ થયાં શ્રમજી-ભાવના આવી આવે છે. એ ભાવના એક સૂત્રમાં મમાઈ શકે છે:—“વિતરાગમયક્રોધ:” એ ભાવના વીશે વાત કરવી સહેલી છે, એને સિદ્ધ કરતાં માનવતાની ખરી કમોટી ચામ છે. મધ્ય કાલના અધિકારમાં આ ગુજરાતી એ ભાવના સાધે; તાદાત્મ્ય મેળવવા પ્રયાસો કર્યા એટલુંજ નહીં પણ એ ભાવનાથી રાજ્યકારભાર ગ્રેયો. જિનશાસન સમયત ગુજરાતપર ઇતિહાસમાં પહેલી ને છેલ્લીવાર પ્રવર્તાનું. એક દેશને અહિંસા ભૂમિની ભાવનામય ભૂમિકાએ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રયત્નજ માનવીને નશીબે છે. સિદ્ધિ તેના હાથમાં નથી.

આ પ્રયત્ન કરનાર ધંધુકાના ચાંગાનુ સ્થાન ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં અમર નથી, એમ કાણ કહેશે ?

મારી નોંધપોથી

૭૭૮૬૯

[અનુસંધાન પૃથ પૃથક થી]

તો ધણું સહેલું છે. દર વિષય: કહેતાં આ વિષય, વિવક્ષ્ય નામ ચક્રમની પેઠે ગ્રથા નામ જે છે તે ત્રણ વાર, નિદધે પદમ । કહેતાં જે છે તે ત્રણ વાર આપણે રમોડામાં, જે છે તે, પગ મૂક્યો, નામ ત્રણવાર સારી પેઠે ખાધું. અને પછી એ સમુદ્ધ કહેતાં મૂઢની માફક મરપ કહેતાં મસ વાંચુરે કહેતાં ધુણમાં પડી રહ્યો. તાત્પર્ય એટલું કે ત્રણવાર સારી પેઠે ખાધું નહીં. હાલના સુધરેલા લોકો ત્રણ વાર ખાય છે તેનો આમાં નિપેધ કરેલો છે. ”

એક આ બધા કરતાં વિશેષ પ્રમાણિક એવા ગોરને ‘તમે આ મંત્રો બોલો છો તેનો અર્થ સમજો છો ?’ એમ પુછતાં જણાવ્યું હતું કે “ના, અર્થ સમજવાની માયાકુટ કર્યા કરું ? પહેલાં તો આ મંત્રો કરતાં દમ નીકળી જાય છે. પછી એમાં પણ નામ, જ્ઞાત, વિલક્ષિત ને વચન ને સધિમાં ફેરફારો વખતોવખત કરવા પડે છે તેજ અધરું પડે છે; તો વળી અર્થની કડાકુટ કર્યા કરવા એમું ? વખત તો મળવો જોઈએ ને ? ને વખત મળે તોએ મન ચતુ નથી. ’ મેં કહ્યું: “ખરી વાત છે. તમે આ મંત્રો જોઈ દેશો છો તેમાં પણ મૃન મનુષ્યની ઉત્તર િયા કરાવતાં જો, મૃન મનુષ્ય સ્ત્રી હોય તો તે પ્રમાણે ફેરફાર કરવા પડે છે. હમણા તમે મારાં દાદી વીગે બોલતા જે કહ્યું તેનો અક્ષરશઃ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો હોય તો આ પ્રમાણે થાય: ‘હું આજે હું કાદપદ મામે બારમે દિવસે યોશનસ ગોવતો જે મારાં દાદી તેના ક્ષધાટ નિમિત્તે ટેક બાલણોને અને કૃતરાત્રિ-શ્વજન (સ્વજન ?) ને ખવાડીશ તેથી શ્રી ભગવાન

પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાઓ. ’ મારું નહીં. ’ આ સાંભળીને એણે હસીને જવાબ દીધો, ‘એ તો એમજ ચાલે. ’

એમણે કહેલી, ‘એ તો એમ જ ચાલે ’ એ ચતુરક્ષરીમાં, વેદાંતની ચતુ:સૂત્રી કરતાં વધારે સત્ય રહેલું છે. જીવનની, બાહ્ય દૃષ્ટિએ નિરર્થક ને અનિષ્ટ લાગતી, ક્રિયાઓ માટે આપણને એ ચતુરક્ષરીમાંથી જ સમાધાન ને સંતોષ મેળવી લેવાં પડે છે. અન્યાય, જીવન, પરિશ્રમ, દેવ, ઇર્ષ્યા અસુચા, કલહ, ઇત્યાદિ દરેક વસ્તુને પ્રવર્તતી જોઈ આપણે એટલું જ કહીએ છીએ ‘એ તો એમજ ચાલે. ’

હમની ક્રિયામાં જે નિરર્થક સમયનો વ્યય થાય છે તેથી વર અને કન્યા બંને કંટાળી જાય છે. ગોર ક્યારે પુરું કરે એટલીજ એ વાટ જોયા કરતાં હોય છે. તેમાં પાછી અર્થ સમજવાની પ્રથા દાખલ કરવાથી બમણો વખત બગડશે. માટે એ દૃષ્ટિએ પણ એ કાયદો અનિષ્ટ છે.

‘પરણવું’ એટલે પ્રણતામાં પગલાં માંડવાં એમ કવિવર નાનાલાલે કહ્યું છે. ‘પરણવું’ એટલે ગધેડા બનવું એમ અમારા પડોશી સ્વાનુભવને આધારે દરેકને કહી રહ્યા છે. હમનાં અર્થ વીશે વિચારકો, કવિઓ ને સામાન્ય મનુષ્યો એટ-એટલા લિનન છતાં વ્યાજબી અભિપ્રાયો ધરાવે છે. કે હમને અર્થ હજી સુધી જગતમાં ફાંછને સમજાયોજ નથી એમ કહેવું વધારે વાસ્તવિક છે. આ પ્રમાણે લગ્નનોજ અર્થ કાંઈ સમજી શક્યું નથી તો તેને માટેના મંત્રોનો અર્થ સમજવાની શી જરૂર છે તે સમજવું નથી.

ધારો કે પરણનાર દંપતી એ મંત્રોનો અર્થ બરાબર સમજ્યાં, પણ તેથી ફાયદો શો ? એમાંની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય અને જીવન એટલેજ પતિશા

મહાશ્વ અને પ્રતિષ્ઠાભંગનો. ઇતિહાસ-તો નકામાં બનેતા જીવને કલેશ પાંચ. એટલુંજ નહીં પણ જ્યાં સુધીએ પ્રતિષ્ઠાઓનો અર્થ જાણતા નહીં ત્યાં સુધી તેઓ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરતાં તો પણ પેતાનાં અગાનને લીધે હાથરના સુનેહગાર થતાં નથી. પણ હવે મત્રેના અર્થ સમજાવતાં એ સ્થિતિ રહેશે નહીં. આવી રીતે મનુષ્યોના મનમાં

નકામો ખેદ ઉત્પન્ન કરનાર અને તેમને ધક્કરના સુનેહગાર બનાવનાર કાપડો અનર્થાવહ છે એ દેખીતું છે

ઉપલી બધી બાબતોને લક્ષમાં લઈ, હું સરકારને વીનું છું કે આ કાપડાને પાછો ખેંચી લેવો અને 'એ તો એમજ આવે' એમ માનીને ચાલે છે તેજ સ્થિતિથી ચલાવી લેવું.

સં સ દ ગ્રં થા વ લિ

૧. રણજીતરામના નિબંધો લેખક: રવ. રણજીતરામ વાલ ભાષા મહેતા.	૧-૮-૦
૨. ગુજરાત-એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ. કનેયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૦-૪-૦
૩. પુરંદર પરાજય અને અવિલક્ષ્ય આત્મા.	૨-૦-૦
૪. કેનો વાંક ? બીજી આશ્ચર્ય ...	૨-૮-૦
૫. પૃથિવીવલ્લભ ત્રીજી આશ્ચર્ય ...	૧-૮-૦
૬. ગુજરાતનો નાથ. ...	૪-૦-૦
૭. રાજધિરાજ. ...	૪-૮-૦
૮. રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો સા. લીલા મુનશી કૃત.	૩-૮-૦
૯. શાપસંભ્રમ અને બીજી કવિતાઓ લે મક: રવ. નર્મદાસ કર પ્ર. ભટ્ટ.	૦-૧૨-૦
૧૦. મારી કમલા અને બીજી વાતો કનેયાલાલ મા. મુનશી કૃત.	૧-૮-૦
૧૧. મોહન-માયા ...	૧-૮-૦
૧૨. સ્મરણમુકુર ...	૩-૮-૦
૧૩. કેટલાક લેખો ...	૩-૮-૦
૧૪. ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો ...	૧-૦-૦
૧૫. સ્વમદદ્રા ...	૨-૦-૦

લિપરના બધાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ જુદું પડશે.

લખો : વ્યવસ્થાપક,

‘ગુજરાત કાર્યાલય.

મોટીખાત, રોડ, વડોદરા.

બહાર

પડી

ચુક્યા છે

—ગુજરાતી સાહિત્ય—

[ગુજરાતની સંસ્કૃતિના શબ્દદેહનું દિગ્દર્શન—૧૫ ખંડોમાં]

પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ

તરફથી

સામાન્ય તંત્રી:

રા. કૃત્તેયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, બી. એ, એલ એલ. બી, એલ્ફોર્ડ

સહાયક તંત્રી:

રા. જ્યોતીર્દ્ર ઉરિહરશંકર દવે, એમ. એ

ખંડ ૫ માં : મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ

(સંવત ૧૪૫૯ થી સંવત ૧૬૦૮)

ગુજરાતના સમર્થ અને વિદ્વાન સાહિત્યકોના મનનીય અશ્વલેખો
તમારું નામ નોંધાવી નવી યોજનાનો લાભ લેઈ ગુજરાતી સાહિત્યનો
ઇતિહાસ સસ્તામાં ખરીદો.

નાના નાના ૪૦-૫૦ પાનાનાં ભાગેત્રી માલારૂપે પ્રકટ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે
અને દરેક ભાગ માત્ર આઠજ આનામાં મળે છે.

ખંડ પાંચમો નવ ભાગેત્રીમાં બહાર પડશે—તેમાંના સાત બહાર પડી ચુક્યા છે.

દરેક ભાગના પાનાં અલુકમે હોવાથી આખરે એક પુસ્તકાકારે બધાઈ શકશે.

એક વર્ષમાં આવા બાર ભાગો નીકળશે.

પહેલેથી લવાઈ ગયા પાંચમારને બાર ભાગના રૂ ૪-૦-૦ દરેક છુટક ભાગના ૮ આના (ક. ખર્ચ જુદું.)

લખો:—‘ગુજરાત’ કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્પેનેડ રોડ, કોટ-મુંબાઈ.